
ספר
קראנאבד

ספר קראשניק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

העורך – רעדאקטאר:
דוד שטוקפיש

ספר זכרון לקהילת קראשניק

✲

יזכור־בוך ספר קראשניק

☆

KRASHNIK — MEMORIAL BOOK

Editor: **DAVID SHTOKFISH**

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

המערכת:

שמואל גולדנר, יעקב אנדר, רחל מורמיסקי, שמואל בראנד (בישראל);
מאכס זילברברג, זליג גורפינקל, ז'אק פארבר, ז'ורז' לדרפיין, לייבצ'ה טאַפל, הנרי וולר (בצרפת).
שלמה זלינגר והנרי הוכדד (ארה"ב).

תמונת השער: מרדכי שפירא

רעדאקציע־קאלעגיעס:

שמואל גאַלדנער, יעקב ענדער, רחל מורמיסקי, שמואל בראנד (ישראל);
מאקס זילבערבערג, זעליג גורפינקעל, זשאק פארבער, זשאַרזש לעדערפיין,
לייבטשע טאַפעל, אַנרי וועללער (פראנקרייך).
שלמה זעלינגער, העגרי האַכראד (פאר. שטאטן).

שערבלאט געצייכנט: מרדכי שפירא

הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי קראשניק במדינת ישראל ובתפוצות
ארויסגענעבן דורך די קראשניקער לאנדסמאנשאפטן אין ישראל און אין די תפוצות

©

Printed in Israel, 1973

נדפס בישראל, 1973 (תשל"ג)
כ"ה למדינת ישראל

דפוס „המרכז", תל־אביב, אחד־העם 26

התוכן • אינהאלט

מבוא / שמואל גולדנר 8
פאַרוואָרט / שמואל גאָלדנער 10
מיין שטעטל קראַשניק / מאיר זילבערבערג . . 12

א. מן העבר הרחוק — פון ווייטן עבר

קראשניק במקורות היסטוריים 15
קראַשניק אין היסטאָרישע מקורות 17
יאנינא מאַרגענשטערן / יידיש לעבן אין קראַשניק
פון 16טן ביזן 19טן יאָרהונדערט . . . 20

ב. בין שתי מלחמות העולם — צווישן צוויי וועלט־מלחמות

יצחק בוכבינדר / איך אשכחך, עירי ! . . 125
אורי שלמה / רצינו לשנות את פני העיר . 126
שמואל גולדנר / התנועות הדתיות־ציוניות . 128
מ. רושגולד, ש. קמחי, יהודית גלברד / "פועלי־
ציון" בקראשניק 129
מנחם בק / מפעולות "אגודת ישראל" ו"צעירי
אגודת ישראל" 131
הרב ציון / סיפור חסידי מקראשניק . . 134
אַברהם גוטהלף / הדיבוק מקראשניק . . 135
פישל ציעשלא (אפרים חרש) / אפיזודות מקראשניק 138
ראַזע פאלאטניק / פונעם קראַשניקער שטייגער אין
די יאָרן 1914—1920 140
הערשל וועללער / פאַר וואָס בין איך געוואָרן אַ
קראַשניקער 158
ד. גראַסמאַן־קליינבוים / די גרויסע פאַרפלייצונג 161
אלי פערלסאַן / זכרונות און בילדער פון שטעטל 162
עזריאל ראַכמאַן / די סיבה פון אויסוואַנדערונג 165
בעלא לעדערפיין / זכרונות פון דער אַלטער היים
און פון נייעם לאַנד 165
מאיר זילבערבערג / פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן 170
שמואל בראנד / פונעם רעליגיעזן לעבן . . 174
הרב יעקב משה פרייבערג / אונדזער שטעטעלע . 177
עלקא קליינמאן / אונדזערע עלטערן שרייבן אַ
ספר־תורה 179
שלמה שטיינבאַק / סיום הספר — דער גרעסטער
יום־טוב 183
שמואל גאָלדנער / חדרים, מלמדים, בית־המדרש . 186
יעקב אנדער (ענדער) / די "יבנה"־שול . . . 192
נחום ראזנעל / אַזוי האָבן מיר געאַרבעט פאַרן
ציוניזם 194
רחל מורמיסקי־בעק / וועגן "גורדוניה" — מיט
ליבשאַפט און בענקשאַפט 196
יצחק גורן / "גורדוניה" אין קראַשניק . . 198
זשאק גאָלדבוים / דער אָנהייב פון פראָפעסיאָנעלן
פאַראיין 201
זעליג (זשאָרזש) גורפינקעל / זכרונות וועגן "בונד"
און "צוקונפט" 203
י. שיינער / דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין
קראַשניק אין ליכט פון דער פרעסע . . . 207
שמעון חלמיש / קראשניק — עיירה מלאת־חיים . 214
יעקב אנדר / התנועה הציונית־הרביזיוניסטית . 215
אסתר שטיינברג (מנדלאייל), בת־שבע ציוני (ויינ־
ברג) / בית־ספר לבנות בית־יעקב . . . 217
הרב יעקב משה פרייברג / דברי ימי עירנו קראשניק 219

ג. השואה והגבורה — אומקום און גבורה

חיים־מאיר בק / כך נכחדה עיירה יהודית . . 225
דניאל פרייברג / בודזין 233
מאָטל בראפמאן / ווי אַזוי קראַשניק איז געבליבן
אָן יידן 351
חנה פערעוואָסקא / דער גורל פון אַ קראַשניקער
משפחה 366
יעקב צוקערט / איבערלעבונגען פון אַ 14־יאָריק
יינגל 368

ט. ברוסטין־בערנשטיין / יידן אין קראַשניק אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופאַציע . 293

שלום גארן / אונטער דער דייטשער הערשאַפט . . 317
יעקב־אריה ענדער / "יעדן דאָס זיינע" . . . 332

חוה פערלסאָן (ערליכסטער) / געראַטעוועט זיך
מיטן איין־יאָריקן זון 370
ניסן זאלצ / שוידערלעכער פון גיהנום . . . 371
די דערציילונג פון יחזקאל בראטמאן און יעקב
ענדער 373
הערש צוקערמאַן / מיין גיהנום ביים לעבן . . 377
יצחק לאמהוט / געהאַלפן אַנדערע און אַליין זיך
גערַאטעוועט 381
זאב פרידהיים / מיט קראַשניקער יידן אין בודזין . 393
יהושע האָכראד / אין באַהעלטענישן, לאַגערן און
"טויטן־מאַרשן" 396
שמואל בראנד / זכרונות פון אַ פינצטערער תקופה . 411
יצחק קאפטאן / אין 7 לאַגערן במשך 3 יאָר . . 421
אברהם לייכטער / אַנטלאָפן פונעם טויטן־מאַרש . 424
יחיאל טעפער / איך בין דעמאָלט אַלט געווען 12
יאָר. 428
יצחק ראָזענבוש / געווען אויך ווידערשטאַנד . . 431
צבי בראָנער / מיט פאַרטיזאַנער אין לובלינער געגנט 434
זלמן לעדערפיין / געקעמפט אין די פאַרטיזאַנער־
רייען 437
פייגע בערגער־טוואַרדאָגורא / פאַרטיזאַנער און
ווידערשטענדלער 438
יהושע טוואַרדאָגורא / מיר האָבן געווארט אויף די
פאַרטיזאַנער 442
פנחס שטיין / אַנטלאָפן פונעם "עוואַקואַציע־מאַרש" 442
יעקב ערליך / מיר זענען באַפרייט געווָארן דעם
22סטן אויגוסט 1944 444
סאָניע און חיים ערליך / אַן אויפשריפט אויף דעם
מאַסן־קבר 446
רשימה פון קאָנפיסקירטע יידישע הייזער אין
קראָשניק 448
זשאַק פאַרבער / אָנטייל פון קראָשניקער יידן אין
דער פראַנצויזישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג . 451.
לייבטשע טאפעל / כ'בין אַ קרבן פון צוויי ווועלט־
מלחמות 460
הענרי וועללער / אייניקע דערינערונגען פון דער
רעזיסטאַנס 463
זשאָרזש (יאָסל) לעדערפיין / אין דראנסי און אין
דער "פרייער זאָנע" 466
מאַקס זילבערבערג / ווי אַזוי איז דערשאָסן געוואָרן
טשייטל פלאם (לעדערפיין) 470
זשאָרזש (זעליג) גורפינקעל / 5 יאָר אין דייטשער
געפאַנגענשאַפט 471
קראָשניקער מאַרטירער אין פראַנקרייך, אומגעקו־
מען אויף דעפאָרטאַציע 485

ד. דמויות — געשטאַלטן

ר' מרדכי בן יקר זצ"ל / יצחק בוכבינדר . . 489
דער טאַרבינער רבי זצ"ל / שמואל בראנד . . 489
די לעצטע מינוטן פון קראָשניקער רבין / נחום
ראָזנטל 490
אדמו"ר הרה"ג הק' רבי יהודה אריה פרייברג
זצוקללה"ה / הרב יעקב משה פרייברג . . 490
ר' יצחק בוכבינדר ז"ל / שמואל גולדנר . . 491
אבי־מורי ר' מרדכי בוכבינדר הי"ד / עזריאל
בוכבינדר 491
פון אונדזערע געשטאַלטן / שמואל גאָלדנער . . 492
הערשעלע טרעגער / שמואל בראנד . . . 499
צום אָנדענק פון ישראל בן חיים ענדער הי"ד /
דב גאָלדשטיין 500
ר' נחמיה שטיינגוס / ל. וח. דרוקמן (שטיינגוס) ;
אלימלך ורחל ליבנה (שטינגוס) . . . 501
חמיה'לה צשלר ז"ל / פישל צשלר (אפרים חרש) . 501
ר' אלתר משה מלכה'ס (אלתר ראובן עזריאל
זיסברג) הי"ד / שלמה גלברד 502
לייבל בראפמאן ז"ל / ש. ג. 503
לזכר שלום ווינער / רחל מורמיסקי . . . 503
פון די שטעטלדיקע טיפן / אברהם בראוואר . . 504
מיין היים און משפחה / העלא גוטלערנער־
פערשטמאן 505
מיינע פיר מלמדים / יצחק בוכבינדער . . . 506
מיין זיידע הירש־לייב גרינאפעל / מרדכי שאפירא . 507
מיין פאָטער יעקב גורפינקעל / זעליג (זשאָרזש)
גורפינקעל 508
צום אָנדענק פון זיידע־באָבע / יצחק לאמהוט . 510
מיין זיידע און טאַטע־מאַמע / בעלא ווייס
(נאָרדמאַן) 510
די שרייבערין ראָזע פאלאטניק / (פונעם בוך "גע־
קלויבענע דערציילונגען") 511
בעל־אכסניה בקראשניק / ישראל יעקב . . . 512
יאנקל יונעווער פון קראָשניק / שלום עליכם . . 514

ה. נר זכרון — אַ יאָרצייט־ליכט

רשימת הקדושים — רשימה פון די קדושים . . 545
17 הקורבנות הראשונים בקראשניק — די ערשטע
17 קרבנות אין קראָשניק 559
לזכרם — צום אָנדענק 562
לזכרם של גיבורי קראשניק בצרפת הכבושה —
צום אָנדענק פון די העלדישע קעמפערס אין
פראַנקרייך 563
בני קראשניק שנפלו בהגנת המולדת — קראָשניקער
וואָס זענען געפאַלן ביים פאַרטיידיקן אונדזער
לאַנד 565
מודעות־אבל — נעקראָלאָגן 569

ו. בני קראשניק בישראל ובתפוצות — קראָשניקער אין ישראל און אין די תפוצות

אשר אביגדור (סמבור) / מקראשניק העיירה עד
"היכל קראשניק" בתל־אביב 613
תאריכים ואירועים בפעולות ארגון יוצאי קראשניק 617

אשר אביגדור (סאמבאָר) / פון שטעטל קראשניק
ביז "היכל קראָשניק" אין תל־אביב . . . 619
רחל מורמיסקי / די קראָשניקער לאַנדסלייט אין
א"י אין די יאָרן 1942—?195 . . . 623
וויכטיקע דאַטן און געשעענישן אינעם לעבן פון
דער קראָשני'קער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל . 627
שמואל גאָלדנער / דער גייסט פון די קדושים וועט
תמיד לעבן צווישן אונדז 630
זשאק וויינטרויב, בערל זייפען / געזעלשאַפט
"פריינט פון קראָשניק" אין פאַריז . . . 633
דוד שטאָקפיש / מיט קראָשניקער יידן אין פאַריז . 642

שלמה זעלינגער / קראָשניקער אין אַמעריקע . . 646
משה פריימאַן / מיינע ערשטע טעג אין דער
סאָסייטי און די שפעטערדיקע דערגרייכונגען . 651
אַן איבערבליק איבערן קראָשניקער רעליף . . 652
שמואל גאָלדנער / כל הכבוד פאַר די קראָשניקער
אין אַמעריקע 655
שלמה שטיינבאָק / קראָשניקער אין ריאָ — בראַזיל 657
אלי פערלזאָן / קראָשניקער אין בראַזיל . . 665

רשימת הניצולים (קראָשניק, 1944) — רשימה פון
ניצול־געוואָרענע (קראָשניק, 1944) . . . 667

בני קראשניק בצבאות שונים — קראָשניקער אין
פאַרשיידענע אַרמייען 671

בית־המדרש בקראשניק שנעזב ע"י האחרונים מיהודי העיירה.
בית־המדרש אין קראָשניק, פאַרלאָזט דורך די לעצטע יידן פון שטעטל.

מבוא

כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, כי מחה אמחה
את זכר עמלק מתחת השמים.

קטונתי מלכתוב את ההקדמה לספר יזכור לקהילת קראַשניק — ספר שדפיו רוויים היסטוריה עשירה, זכרונות תמימים, וגם זכרונות על עינויי תופת ואבדון; דפים אשר בין שורותיהם מרחפות נשמות הקדושים, אחרי שהצורר הביא כליה על עירנו.

בחרדה עמוקה כלפי העבר, ההווה והעתיד נגשנו חברי ואני לביצוע מפעל אדיר זה של הוצאת ספר הזכרון.

שנים נרתענו מלבצע את משימתנו, עד שאזרנו עוז והתחלנו. המלאכה לא היתה קלה כלל וכלל. לא היו לפנינו שום מקורות של קהילתנו מדורי דורות, אם משום שהפנקסים אבדו בשואה האיומה, ואם משום שלא נרשמו דברים מעולם. אבל ידענו בביטחה — למרות שעל פני השטח לא מצאנו דברים בולטים ומרשימים — כי בתוך תוככי החיים הקהילתיים נרקמו מעשי יום יום של קהילה עשירה בתורה ובמעשים טובים.

חיים יצרניים היו מפכים בקהילת קראשניק מני אז, והם שפרסמוה בכל תפוצות ישראל. לפיכך הוותה כוח משיכה אדיר ליהודים רבים לבוא ולהתיישב בתוכה.

תקוותנו לא הכזיבה. אחר הסרת הלוט החיצוני, נתגלתה היסטוריה עשירת מעש מזה מאות בשנים. קהילה אשר רשמה דפים מפוארים בחיי הקהילות הוותיקות של פולין. אמנם לא הצלחנו לגלות את המקורות העשירים של החיים הדתיים מלפני מאות בשנים למרות פניותינו המרובות למוסדות המטפלים בתעודות ההיסטוריות של הקהילות. ייתכן שלא יכלו לספק לנו מידע כזה, פשוט משום שלא היה להם.

לא הצלחנו למצוא את המומחה לדבר, אשר יגלה לנו את הצפונות של הארגון הדתי בקראשניק מזה דורי דורות, אבל ידוע לנו ללא צל של ספק, שקראשניק היתה קהילה מאורגנת היטב, רבנים בעלי שם כיהנו בה, לימוד התורה היה מאורגן בחברות שונות, ומוסדות צדקה וחסד פעלו בה תמיד.

קראשניק לא הצטיינה במיוחד באישים גדולים שעקבות מעשיהם נרשמו בהיסטוריה היהודית. מאז ומתמיד היו תושביה היהודים של קראשניק אנשי מלאכה ברובם, יהודים עממיים מסורים לעמם, יהודים פשוטים אך נאמנים עד קיצוניות לתורת משה וישראל. משום כך לא השאירו את רישומם בהיסטוריה, אבל גם לא הכתימו את שם ישראל. לא נמצאו בקראשניק היהודית, בכל שנות קיומה, חו"ח בוגדים, מומרים, מלשינים וגם לא מתבוללים.

✡

שפר חלקנו במקצת ששרידי השואה מקהילת קראשניק גדולים יחסית (באחוזים) יותר מאשר בעיירות אחרות, ואולי משום כך שהצורר הקים מחנות עבודה במקום בו רוכזו רבים מאנשי עירנו. רובם של שרידים אלה נמצאים כיום בישראל. אלה העלו זכרונות שהוכנסו למדור השואה.

זכרונות אלה מעלים תיאורי זוועה, יתמות ושכול, דם ודמע, רעב ומחלות, יאוש ותקווה, מרד וגבורה. קריאתי הראשונה את החומר שנאסף וקריאת הדברים אחר כך בשעת ההגהה גרמו לי לילות נדודים וחלומות פחד, ימים שבהם התהלכתי כמוכה תמהון. זכרונות אלה ישאירו בוודאי את רישומם החזק בלב הקוראים. בהעלותנו פרקים אלו למען הדורות הבאים ולמען חרפת הגויים קיימנו מצוות „זכור".

עד כמה שידענו היתה משגת, ריכזנו בספר זה את תיאור החיים הקהילתיים של אנשי קראשניק בכל תפוצות ישראל. תנאי הדיור בקראשניק היו תמיד קשים, כמו־כן דאגות פרנסה. על כן חיפשו להם אנשי עירנו מקום מקלט בארצות אחרות. ההגירה מקראשניק היתה קיימת תמיד וקראשניקאים אפשר למצוא בהרבה ארצות ובמיוחד בארה"ב, בבראזיל ובצרפת, ששם קיימים „לנדסמנשפטים" מאורגנים ופעילים. הודות לרוח העזרה ההדדית, שהיתה קיימת תמיד בין יהודי קראשניק, הוקם המרכז בארץ עם ביתו המפואר — „היכל קראשניק".

מדור זה על מאמריו ותמונותיו מבוסס על החומר שהומצא לנו על ידי עסקני קהילות פזורינו, אולם איננו משקף את המציאות במלואה. פעילותם עשירה הרבה יותר.

✡

באיסוף החומר לספר עסקנו למעלה משש שנים. תחילה קלח החומר טיפין טיפין, אך אחר כך לא יכולנו לקלוט את זרם המאמרים והתמונות שהגיעו למערכת. ייתכן שאפשר להוסיף על הכתוב בספר זה, אבל נאלצנו להצטמצם. לכן היה הכרח לקצר פה ושם, בפרט במאמרים החוזרים על אותן העובדות. אותו דבר בתמונות; הקו המנחה — שכל מוסד חשוב, ארגון או מפלגה ישתקפו בספר זה. באם יש פה ושם חסר, הרי זה מכיוון שלא סיפקו לנו את החומר המתאים.

הננו מודים לכל אלו שהתמסרו למבצע היסטורי זה; לא שקטנו ולא נחנו עד שהצלחנו להוציא לאור, בעזרתו המקצועית של העורך מר דוד שטוקפיש, ספר מכובד זה. עשינו כמיטב יכולתנו שספר זה יהיה בעל ערך היסטורי וספרותי. לא חסכנו כוח, זמן וכסף. אם הצלחנו — תשפוט, אתה, הקורא. אנו תקווה שתדון אותנו לכף זכות.

שמואל גולדנר
יו"ר ועד הספר

תל־אביב, אדר א' — אדר ב' תשל"ג

פאָרוואָרט

כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, כי מחה אמחה
את זכר עמלק מתחת השמים.

כ׳בין צו קליין אויף צו שרייבן די הקדמה צום יזכור־בוך פאַר דער קהילה קראַשניק — אַ ספר, וועמענס בלעטער זענען אַנגעזאַפּט מיט אַ רייכער געשיכטע, תמימותדיקע זכרונות און אויך דערינערונגען פון שוידערלעכע לידן און פּיין; בלעטער, וואָס צווישן זייערע שורות שוועבן הייליקע נשמות פון אונדזער שטאָט, וועלכע דער צורר האָט פאַרטילקט.

מיט טיפּן ציטער כלפּי דער פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואַרט און צוקונפט, זענען מיר צוגעטרעטן צו דער גרויסער אויפגאַבע פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך. מען האָט געוואָגט און זיך געמומען צו אן ארבעט וואָס איז גאָרנישט געווען קיין לייכטע. מיר האָבן ניט געהאַט קיין שום מקורות וועגן אונדזער קהילה פון דור דורות, מעגלעך דערפאַר וואָס דער רוב מאַטעריאלן זענען פאַרלוירן געגאַנגען אין די מלחמה־יאָרן, אָדער ס׳זענען קיינמאָל ניט פאַרשריבן געוואָרן וויכטיקע געשעענישן. מיר האָבן אָבער געווויסט אויף זיכער — הגם אויבנאויפיק האָבן מיר ניט געפונען עפּעס באַדייטנדיקס — אַז אינערהאַלב דעם קהלישן לעבן האָבן זיך טאָג־טעגלעך געוועבט אויפטוען פון אַ קהילה, רייך אין תורה און אין מעשים טובים. אַ שעפּעריש לעבן איז תמיד געווען אין דער קראַשניקער קהילה, וואָס האָט זי באַרימט געמאַכט צווישן אַלע יידישע תפוצות. דעריבער איז זי געווען אַ שטאַרקער צוציונגס־פונקט פאַר אַ סך יידן צו קומען און זיך באַזעצן אין קראַשניק.

נאָר אונדזערע האָפענונגען האָבן ניט אָנטווישט. נאָכן אַראָפּנעמען דעם אויסער־לעכן לבוש, האָט זיך אָנטפּלעקט אַ רייכע געשיכטע פון הונדערטער יאָרן אויפטו. אַ קהילה וואָס האָט פאַרשריבן פּרעכטיקע בלעטער אינעם לעבן פון די עלטסטע יידישע קהילות אין פוילן. אונדז איז טאָקע ניט געלונגען צו אָנטפּלעקן די רייכע מקורות פונעם רעליגיעזן לעבן מיט הונדערטער יאָרן צוריק, טראָץ אונדזערע וועג־דונגען צו פאַרשידענע אינסטיטוציעס וואָס באַשעפטיקן זיך מיט היסטאָרישער דאָקומענטאַציע פון די קהילות. מעגלעך, אַז זיי האָבן ניט געקאָנט צושטעלן די דאָזיקע מאַטעריאָלן, וויל מ׳האָט זיי ניט געהאַט.

מיר האָבן ניט מצליח געווען צו געפונען דעם מומחה וואָס זאָל אונדז אָנטפּלעקן די פאַרבאָרגנקייטן פונעם דורות־לאַנגן רעליגיעזן לעבן אין קראַשניק, נאָר מיר וויסן אָן שום ספק, אַז קראַשניק איז געווען אַ גוט אָרגאַניזירטע יידישע קהילה, וווּ אויפן כסא הרבנות זענען געזעסן באַוווסטע רבנים, דאָס לערנען תורה איז געווען אָרגאַניזירט אין פאַרשידענע חברות און פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס האָבן דאָרט שטענדיק געפירט אַ טעטיקייט. קראַשניק האָט זיך ניט אויסגעצייכנט ספּעציעל מיט גרויסע פערזענלעכקייטן, וועמענס אויפטוען זענען פאַרשריבן אין דער יידישער געשיכטע. פון שטענדיק אָן זענען די יידישע איינוווינער פון קראַשניק געווען אַרבעטס־מענטשן, פאָלקסטימלעכע יידן, טריי זייער פאָלק, פשוטע נאָר איבער־געגעבענע — ביז פאַנאַטישקייט — דער תורת משה און ישראל. דערפאַר אפשר האָבן זיי ניט איבערגעלאָזט זייער חותם אויף דער געשיכטע, זיי האָבן אָבער אויך ניט באַפּלעקט דעם נאָמען פון ישראל. אין משך פון אַלע יאָרן עקזיסטענץ פון דער יידישער קראַשניק האָבן זיך ניט געפונען, חס וחלילה, פאַרעטער, משומדים, מוסרים און אויך ניט קיין אַסימילאַטאָרן.

מיר זענען צופרידן מיט דעם וואָס די שארית הפליטה פון קראַשניק איז פאַר־העלטנישמעסיק גרעסער ווי אין אַנדערע שטעטלעך. דאָס נעמט זיך דערפון, וואָס דער נאַצישער צורר האָט אויפן אָרט געשאַפן אַרבעטס־לאַגערן וווּ ס׳האָבן געאַרבעט אַ סך קראַשניקער יידן. דער רוב פון די ניצול געווארענע געפינט זיך איצט אין ישראל און זיי האָבן עס דערציילט אינעם בוך פון יענער שרעקלעכער תקופה.

די דאָזיקע זכרונות ברענגען אַרויס שילדערונגען פון גרויל און שוידער, חורבן און פיין, בלוט און טרערן, הונגער און קראַנקייטן, יאוש און האָפענונג, בונט און גבורה. דאָס לייענען ס׳ערשטע מאָל די דאָזיקע מאַטעריאַלן און שפּעטער, ביי דער קאָרעקטע, האָבן גורם געווען שלאָפלאָזע נעכט און געשפּענסטיקע חלומות, ווי אויך טעג אין וועלכע מ׳איז אַרומגעגאַנגען אַ דערשלאָגענער. די־אַ דערינערונגען וועלן אַוודאי איבערלאָזן דעם שטאַרקסטן אײַנדרוק ביים לייענער. מיטן אַרויסברענגען די זכרונות פאַר די צוקונפטיקע דורות און פאַר דער חרפה פון די פעלקער וואָס האָבן אונדז געמאַרדעט — האָבן מיר מקיים געווען די מצווה „ז כ ו ר" (געדענק!).

וויפל נאָר עס האָט זיך געלאָזט, האָבן מיר אין דעם בוך איינגעזאַמלט די שילדערונגען פונעם לאַנדסמאַנשאַפטלעכן לעבן פון די קראַשניקער אין אַלע יידישע תפוצות. די וווּן־באַדינגונגען אין קראַשניק זענען תמיד געווען שווערע, ווי אויך די דאגות פּרנסה זענען געווען גרויסע. דעריבער האָבן אונדזערע יידן געזוכט אַ מקלט אין אַנדערע לענדער. די עמיגראַציע פון קראַשניק איז תמיד אַנגעגאַנגען און אונדזערע לאַנדסלייט קאָן מען אין באַדייטנדיקע צאָלן געפונען אין די פאַר־שטאַטן, בראַזיל און פראַנקרייך, וווּ עס זענען טעטיק גוט אָרגאַניזירטע און אַקטיווע לאַנדסמאַנשאַפטן. אַ דאַנק דעם גייסט פון קעגנזייטיקער הילף וואָס האָט תמיד עקזיסטירט ביי קראַשניקער יידן, איז אין תל־אביב געשאַפן געוואָרן אַ קראַשניקער צענטער מיט זיין פּרעכטיק הויז — „היכל קראַשניק".

די אָפּטיילונג פונעם בוך, פארזען מיט אַרטיקלען און בילדער וואָס זענען צוגעשיקט געוואָרן פון לאַנד און אויסלאַנד, שפּיגלט נאָך ניט אָפּ אין דער פולער מאָס די ווירקלעכקייט ווי זי איז. זייער טעטיקייט איז אַ פיל פיל ברייטערע.

✡

דאָס צונויפזאַמלען דעם מאַטעריאַל האָט געדויערט איבער זעקס יאָר. אין אַנהייב האָבן מיר אים באַקומען טראָפנווייז, דערנאָך איז שווער געווען אויפצונעמען די גרויסע צאָל אַרטיקלען און בילדער וואָס האָבן אַנגעהויבן אַנקומען אין רעדאַקציע. אַוודאי לאָזט זיך צוגעבן צום פאראנענעם נאָך און נאָך, מיר אַבער האָבן זיך געמוזט באַגרענעצן. דעריבער איז געווען נויטוועניק צו קירצן, בפרט יענע אַרטיקלען וואָס האָבן זיך איבערגעחזרט. דאָס זעלבע — בנוגע די בילדער. די איינשטעלונג איז געווען, אַז יעדער אינסטיטוציע איז וויכטיק, אַז יעטוועדע אָרגאַניזאַציע און פּאַרטיי מוז האָבן איר תיקון אינעם ספר. אויב עס פעלט עפּעס, איז נאָר דערפאַר וויל מ׳האָט ניט צוגעשטעלט דעם מאַטעריאל.

מיר דאַנקען די אַלע וואָס האָבן זיך געווידמעט דער דאָזיקער היסטאָרישער אויפגאַבע. מיר האָבן ניט געוווּסט, ביז מ׳האָט זוכה געווען אַרויסצוגעבן דאָס דאָזיקע בכבודיקע בוך אַ דאַנק דער פאַכמענישקייט פונעם רעדאַקטאָר ד ו ד ש ט א ק פ י ש. מיר האָבן אַלץ געטאָן, אַז דער ספר זאָל האָבן זיין היסטאָרישן און ליטעראַרישן ווערט. מיר האָבן ניט געשפּאָרט קיין מי און געלט. צי מיר האָבן מצליח געווען — וועט משפּטן דער לייענער. מיר האָפן, אַז דער אורטייל וועט זיין אַ גינסטיקער.

שמואל גאָלדנער
פאָרזיצער פון בוך קאָמיטעט

תל־אביב, פעברואר 1973

מיין שטעטל קראשניק

אריינפיר

געבענטשט זאָל זיין די אידיע צו שרייבן די גע־שיכטע פון חרוב געוואָרענע יידישע ישובים, פון וואַנען מיר זענען אַרויסגעקומען; פון אונדזער שטאָט, פון דער אַלטער היים וואָס לעבט תמיד אינעם זכרון. ס׳איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, וואָס אויך מיר קראָש־ניקער האָבן געגומען אויף זיך די דאָזיקע הייליקע אויפגאַבע, גובר געווען אַלע שוועריקייטן וואָס האָבן נישט געפעלט ביי אַזאַ גרויסער און אחריותדיקער אַרבעט און אַרויסגעגעבן דעם יזכור־בוך פון אונדזער אומגעקומענעם ישוב.

דאָס איז געווען אַ הייליקער חוב לגבי אונדזערע פאָרשניטענע משפחות, אַלע לאַנדסלייט, אומגעבראַכטע אין די גענאָס און לאַגערן, געפאַלענע אויף די שלאַכט־פעלדער און אין די פאַרטיזאַנער־רייען, אומגעקו־מענע פאַר דער פרייהייט און אומאָפהענגיקייט פון מדינת ישראל. דאָס איז אויך געווען אַ הייליקער חוב לגבי אונדזערע אבות, וואָס האָבן הונדערטער יאָרן געבויט יידיש לעבן אין קראָשניק, וווּ זיי האָבן גע־לעבט, געראַנגלט זיך, געליטן, געשאַפן. היינט זענען מיר די איינציק לעבנגעבליבענע גייסטיקע יורשים זייערע. ווער, אויב נישט מיר זאָלן פאָרצייכענען די געשיכטע פון די דאָזיקע יידן? ווער, אויב נישט מיר זאָלן פאָראייביקן פאַר די צוקונפטיקע דורות זייערע מעשים, זייער לעבן און זייער טראַגישן אומקום?

אונדזער געשיכטע שרייבן מיר מיט טרערן. דאָס האָרץ בלוטיקט יעדעס מאָל, וועו מיר לעבן אויף אין געדאַנק די געשטאַלטן פון אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, ברידער און שוועסטער; קרובים און באַקאַנטע; פון די וואָס האָבן אַרויפגעלייגט זייער חותם אויפן יידישן לעבן אין אונדזער שטאָט — די רבנים און דיינים, די טוערס פון כל־המינים חברות אין געזעלשאַפטן, די אַנ־פירערס פון די פאַרטיי־אַרגאַניזאַציעס און פון די פיל אַנדערע, וואָס זענען אויף אַזאַ אַדער אַנדערן אופן גע־וועו גוט באַקאַנט. מיט טרערן אין די אויגן דערמאָנען מיר פאָרשידענע געשעענישן, וואָס אַ טייל פון זיי האָבן מיר גופא איבערגעלעבט אין די יקנט־יאָרן, אַדער וועגן וועלכע מען האָט אונדז דערציילט. מיט אַ סך געפיל דערמאָנען מיר די פריידן און ליידן, די שמחות און צרות, די געראַנגלענישן און גייסטיקע זוכענישן, די דיסקוסיעס און שמועסן מיט די וואָס זענען פון אונדז אוועקגעריסן געוואָרן.

די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק איז געווען ווי איין גרויסע פאַמיליע — אייניע פון די פיל משפחות אין דעם גרויסן יידישן קיבוץ אין פוילן. נאָר דאָס אַלץ איז אין גאַנצן צעשטערט געוואָרן.

א ביסל געשיכטע

קראָשניק איז געווען אַ שטאָט מיט זעקס טויזנט יידן. די ערשטע יידן זענען געקומען אַהין אין 15טן יאָרהונדערט, אַדער אפשר נאָך פריער. אין דער „גע־שיכטע פון יידן אין פוילן" פון ב. מארק געפינען מיר באַווייזן, אַז יידן האָבן נאָך אַ סך פריער געלעבט אין פוילן, מער ווי טויזנט יאָר. מיט טויזנט יאָר צוריק הייבט זיך אָן די פוילישע נאַציאָנאַלע געשיכטע מיט דעם פוילישן קעניג מיעשקאָ דער ערשטער, וואָס האָט אין זיין צייט מסכים געווען אויף אַ גרעסערער עמי־גראַציע פון יידן, וועלכע זענען געקומען פון שפּאַניע, איטאַליע און ספעציעל פון דייטשלאַנד, ווו זיי האָבן שוין צו יענער צייט געהאַט אויסצושטיין רדיפות. אין אַ גאַנצע ריי דייטשע שטעט האָט מען געראַבעווועט און געהרגעט יידן, וואָס האָבן נישט געווואָלט אָננעמען די קאַטוילישע רעליגיע. און יידן האָבן אין יענער צייט געזוכט אַ מקום מקלט און געפונען אין פוילן דאָס לאַנד, וואָס האָט זיי דערמעגלעכט צו ווערן אויף אַ לאַנגע צייט די קרוין פון גאַנצן יידישן פאָלק.

וואָס שייך קראָשניק שטעלן מיר זיך פאָר, אַז די ערשטע יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט אונטערן אונדז באַקאַנטן אַזוי גערופענעם לאטשינעס באַרג, ווייל נישט ווייט פון דאָרט געפינען מיר דאָס גאָר אַלטע, און אפשר ערשטע בית־הקברות. (נאָך אין אונדזער צייט האָבן עקזיסטירט צוויי אַנדערע בית־עלמינס). מיר ווייסן, אַז במשך פון אַ לאַנגער צייט האָבן יידן נישט געהאַט קיין רעכט דורכצוגיין די שטאָט, וואָס איז צו יענער

צייט געווען אַרומגערינגלט מיט אַ הויכער מויער און פֿאַרמאַכט פון ביידע זייטן מיט טויערן, וווּ פון איין זייט האָט געפֿירט דער וועג קיין לובלין און פון דער אַנדער זייט — דער וועג צו דער ווייסל. וויפל מי און געראַנגלעניש האָט דער דעמאָלסדיקער קליינער ישוב געמוזט אָנווענדן, כדי צו דערגרייכן דאָס רעכט צו ווינען, אַרבעטן, האַנדלען, לערנען און האָבן רעכט צו זאָגן אַ דעה אין דער פירונג פון דער שטאָט?

מיר קאָנען זיך פֿאָרשטעלן, אַז די יידן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק מיט הונדערטער יאָרן צוריק, זענען געקומען פון לובלין, ווייל דער לובלינער האַנדל איז צו יענער צייט געווען זייער באַקאַנט און יידישע סוחרים זענען דאָרט געווען שטאַרק פֿאַרטראָטן.

געפֿינען מיר אין די שפּעטערדיקע יאָרן אין און אַרום קראָשניק יידן וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט מלאכה ביי פֿאַרשידענע פּאַכן און זענען צו יענער צייט געווען זייער אָנגעזען ביי די פּוילישע פּירשטן. בכלל, מיטן אַרייַנדרינגען פון יידן אין פּוילן, הייבט זיך אָן אַן אויפֿלעבונג פון פֿאַרשידענע מלאכות, וועלכע זיי האָבן מיטגעבראַכט פון די אויסוואַנדערונג־לענדער, וווּ די דאָזיקע פּאַכן זענען שוין געווען וויַיט אַנטוויקלט.

אַזוי אַרום זענען די יידן אין פּוילן, און במילא אויך אין קראָשניק, געוואָרן אַ גאָר וויכטיקער באַשטאַנדטייל און אפשר במשך אַ געוויסער צייט — אפילו דער וויכטיקסטער פֿאַקטאָר פון דער פּוילישער נאַציאָנאַלער אַנטוויקלונג. דאָס קאָן באַשטעטיקן דער פֿאַקט, אַז ווען די קאַטולישע קירכע האָט געהעצט קעגן די יידן, האָט אין אַ געוויסן מאָמענט דער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער זיי געגנומען אונטער זיין שוץ נישט נאָר צוליב דער וויכטיקער ראָל וואָס די יידן האָבן געשפּילט אין לעבן פונעם לאַנד.

אויב מיר קאָנען נישט רעקאָנסטרוּאירן די גאַנצע געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין קראָשניק, איז עס דערפֿאַר, ווייל פון יענע ערשטע צייטן איז אין ערגעץ נאָרנישט פֿאַרשריבן געוואָרן. נאָר פון דער ערשטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט געפֿינען מיר אין די ארכיוון יידישע נעמען, ביי פֿאַרשידענע אייַנקויפן פון הייזער אָדער ערד. אָט געפֿינען מיר, אַז אין יאָר 1539 האָבן יידן פון קראָשניק, וואָס האָבן געווויינט אין אייגענע הייזער, געמוזט זייערע שטייערן צאָלן דירעקט דעם קעניג. מיר געפֿינען פֿאַרשריבן, אַז אין 1608 האָט אַ געוויסער יידּ מיטן נאָמען קאכמאן געקויפט אַ הויז אין שטאָט ביי אַ קריסט; אַז אין יאָר 1627 האָט יאקוב בערעל געקויפט אַ הויז אין קראָשניק און אין 1633 האָט איזאקאָוויטש געקויפט ביי סאָסנאָוויטשן אַ הויז אין מיטן מאַרק.

וועג די שטאָט איז נאָך געווען כמעט אין אָנהייב פון איר אַנטוויקלונג, האָבן עקזיסטירט בלויז אַ מאַרק און 4 גאַסן און אייגע פון זיי איז געווען אַ יידן־גאַס. די 4 גאַסן האָבן געהייסן: קאָשטשעלנע, לובעלסקע, שרעדניא און זשידאָווסקאַ. אָבער אויסער די מויערן פון שטאָט, האָבן די יידן שוין געהאַט 2 פלעצער און 11 הייזער. אַזוי, אַז מיטן איבערגיין ביסלעכווייז פון די יידן אין שטאָט אַריין, האָט דאָס אָרט זיך צעווואַקסן צו אַ צענטער פון מלאכה און האַנדל.

אַזאַ וויכטיקער צענטער איז קראָשניק געווען אויך אין אונדזערע צייטן, ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה. ס׳איז געווען אַנטוויקלט דער האַנדל פון פרוכטן, תבואה און אייער, וועלכע מ׳האָט עקספּאָרטירט קיין אויסלאַנד.

פּאַראַיביקן אונדזער ישוב

מיר, קינדער פון קראָשניק, צעזייט און צעשפּרייט אויף דער גאָרער וועלט, פילן וואָס פּאַר אַ חוב און פּאַראַנטוואָרטלעכקייט מיר טראָגן אויף זיך. דער דייטשער פּאַשיזם האָט געפּלאַנט אָפּצומעקן דאָס יידישע פֿאָלק. דער אָנהייב פונעם ווילדן פלאַן איז רעאַליזירט געוואָרן אין יענע ערטער וווּ זיינע פּאַרבלוטיקטע, מערדעריש הענט האָבן דערגרייכט. אין טייכן בלוט און אין וואַלקנס רויך פון די קרעמאַטאָריעס זענען אומגעקומען זעקס מיליאָנען פון אונדזער יידיש פֿאָלק.

מיר קאָנען נישט און וועלן נישט דערלאָזן, אַז די זייט זאָל דאָס אַלץ אָפּמעקן. געלויבט זאָל זיין דאָס פֿאָלק, וואָס נאָך זיין גרויסער טראַגעדיע, נעמט די פעדער אין האַנט און שרייבט אַליין זיין פֿאַרגאַנגענהייט, וואָס זוכט אויף דאָס לעבן פון יעדן ווינקעלע פון זיינע קיבוצים, כדי קיין זאָך און קיינער נישט וואָס האָט געלעבט און געשאַפן אין אונדזער ישוב, זאָל, חס ושלום, פֿאַרגעסן ווערן.

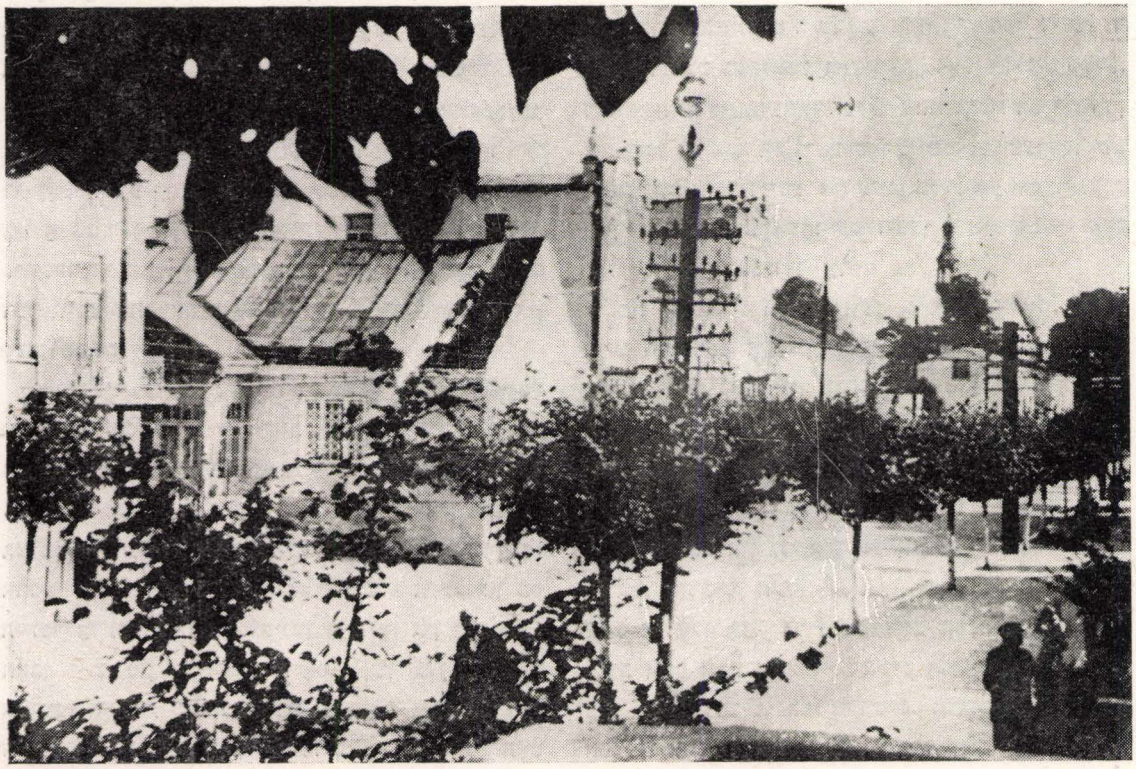
מיר ווילן אַזוי אַרום פּאַראַיביקן אונדזער יידישן ישוב וואָס האָט זיך אַזוי ראשיק אַנטוויקלט; אַ ישוב מיט זיינע רבנים, בתי־מדרשים, חדרים, פֿאַרשידענע חברות, ווי: חברה־קדישה, ביקור־חולים, הכנסת־כלה, גמילות־חסד־קאַסע — און די פֿאַרשידענע פֿאַרטייען:

ציוניסטן מכל המינים, בונדיסטן, קאָמוניסטן, אַרבעטער־פאַראייניגן, מייסטער־פאַראיין, לאָקאַטאָרן־פאַראיין, בי־בליאָטעקן; צענדליקער חסידים־שטיבלעך: לובלינער, גערער, מאָדזשיצער, טאָרבינער און אַ סך אַנדערע; זייַנע יידישע תלמידי־חכמים, אינטעליגענץ, די פאַרשי־דענע יידישע שולן כאַר יינגלעך און פאַר מיידלעך, רעליגיעזע און וועלטלעכע, די גרויסע און קלענערע סוחרים, די קוואַליפיצירטע יידישע אַרבעטער און פאַך־קענער — און בכלל אַלע גוטע, פשוטע פאָלקס־מענטשן. מיט אַ באַזונדערן יראת־הכבוד דאַרפן מיר אויך דער־מאָנען די העלדישקייט און מסירת־נפש פון הונדערטער טויזנטער יידישע מענער און פרויען, וואָס האָבן מיט געוויר אין האַנט געקעמפט און געפאַלן. אויך אין קראָשניק האָבן עקזיסטירט יידישע פאַרטיזאַנער. ווי זייער סימבאָל און ביישפיל מוז איך דערמאָנען דעם נאָמען פון דעם וואָס אַלע קראָשניקער קענען אים גוט: שמוקלער — אַ קראָשניקער יידישער העלד. וועו ער איז אַרעסטירט געוואָרן, האָבן די דייטשן באַפוילן זייערע הינט מען זאָל אים צעריסן אויפן אָרט. אַזוי איז געפאַלן אייניער פון די יידישע קעמפער פון קראָשניק.

מיר ווילן אויך דערמאָנען, אַז אַ יידישע פאַרטי־זאַנער־גרופע האָט אַנטייל גענומען אין אַ שלאַכט מיט די דייטשן ביי יוזעפוווו. באַזונדערס איז אונדז נאָענט דאָס געשטאַלט פון אונדזער בן־עיר וואָלף ווייסבראָט, אַ יינגער מענטש פון 18 יאָר, פאַרמשפט צום טויט דורך די דייטשן אין פאַריז.

כבוד זייער אַנדענק!

מאיר (מאַקס) זילבערבערג, פאַריז

רחוב בקראשניק

אַ גאַס אין קראָשניק

קראשניק במקורות היסטוריים

ב„סלובניק גיאוגראַפיצ׳ני״ (מילון גיאוגראפי), ב־כרך הרביעי, שהופיע ב־1883 בווארשה, קוראים אנו את הנתונים הבאים על העיירה:

קראשניק — עיר לשעבר, משנת 1878, יישוב עירוני במחוז יאנוב, שוכנת על נהר סטרוזא, שמעיין מוצאו נמצא יותר מארבעה קילומטרים מאחורי קראשניק.

...פעם היו תושבי קראשניק כולם נוצרים ורק בשנת 1584 הירשה בעל־האחוזות אלכסנדר סלוצקי, לגור ליהודים בקראשניק והטיל עליהם מסים לפי הזלוטי הקשה, ולפי הטאלר הקשה בעד מגרשים שלמים ומחצית הסכום הזה על חצאי מגרשים. המסים האלה חלים גם על חוכרים, הגרים בבתי יהודים. בזמן קצר גדל האלמנט היהודי, לכן הגבילו את חירותם בחוק, שנתקבל בטירת קראשניק בשנת 1654. חוק זה מרשה להם לגור רק ברחובות המסוכים לבית־הכנסת. אך לא עברו ימים רבים והתגבלות הללו נשכחו.

אוכלוסיית קראשניק מונה (לפני כמאה שנים. המער׳) 4621 נפש; ביניהם קאתולים: 1085 גברים ו־1127 נשים; יהודים: 1150 גברים ו־1259 נשים.

שנת 1827. תושבי העיר משלמים מסים... היהודים משלמים מס בית־הכנסת — 2,770 רובלים.

▼

קראשניק — עיר במחוז יאנוב באיזור לובלין בפולין. היהודים נזכרים כבר בשנת 1531. בשנת 1584 העניק בעל העיירה הרוזן אלכסנדר סלוצקי ליהודים את הרשות לגור בעיירתו. כאשר מספר היהודים התחיל לגדול, הוציא מושל הטירה, בשנת 1654, פקודה שליהודים מותר לגור רק ברחוב בית־הכנסת.

במאה ה־18 היתה הקהילה היהודית מיוצגת בקביעות בעיירה קראשניק — אחד משלושת נציגי המחוז בסינוד של איגוד איזור־לובלין. בשנים 1719—1736 מילא תפקיד זה אביגדור הלוי מקראשניק. ב־1737 התקיימה בקראשניק אסיפת רואי־החשבונות של סינוד־האיגוד. בשנת 1703 היה המס לגולגולת של הקהילה היהודית 820 גולדים, ב־1733 — בסך 1,200. בשנת 1765 מנתה הקהילה היהודית 1,553 נפש. מהם בעיירה עצמה — 921 והשאר בכפרים שמסביב. מבין 225 המשפחות היהודיות בעיר גרו 102 בבתים משלהם.

אלה בעלי־מלאכות יהודים שהיו בקראשניק: אופים, קצבים, צורפים, תופרי שוקיים גבוהות וכורכים. אך רובם של בעלי־המלאכות היו חייטים. היה גם רופא יהודי ששמו היה יעקובי. בשנת 1776 הוחתמו בגוש־פנקא ממשלתית 1687 ספרים אצל יהודים; בכפרים הסמוכים — 688 ספרים אצל 56 יהודים.

בשנת 1856 גרו בקראשניק 1,800 יהודים (מכלל 3,300 התושבים). בשנת 1883 — 490 יהודים (בין 4,621 תושבים); ב־1897 היו 3,367 יהודים (8,257); ב־1921 — 4,200 יהודים (8,289). בעת מלחמת־העולם הראשונה, בספטמבר 1914, הומתו בקראשניק, אחרי נסיגת הצבא האוסטרי, שלושה יהודים בידי הרוסים. גם שני רבני קראשניק הוצאו להורג בתלייה בלובלין, באשמה שקיבלו את האוסטרים בידידות.

(מתוך האנציקלופדיה יודאיקה משנת 1932)

▼

בספרו של המאגיסטר אליעזר פלדמאן — הידיעות הראשוניות ביותר על יהודי הערים הפולניות במאות ה־14—16 צויין, כי היהודים בקראשניק נזכרו לראשונה בשנת 1531.

ב„דפים להיסטוריה״ (וארשה 1934) בעבודתו של ד״ר רפאל מאהלר „סטאטיסטיקה של היהודים בחבל (ווויאוווודסטוו׳ו) לובלין בשנים 65—1764״ אנו קוראים כי מספר האוכלוסיה היהודית בגיל למעלה משנה בקראשניק — 1343 + 10. יהודים בעיר ובכפר: מספר הכפרים — 32, נפשות יהודיות בכפרים — 432. נפשות יהודיות בערים ובעיירות — 921.

חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והגיל בכפרים: סבים — 12, נשואים, אלמנות — 94; לא־נשואים (נערים) 107; יחד גברים 213, סבות — 15, נשואים ואלמנות — 95, נערות — 109, בסך־הכל נשים 219. יחד נפשות — 432.

חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והגיל בערים: סבים — 36, נשואים ואלמנות — 220, לא־נשואים (נערים) — 36. יחד גברים 432. סבה זקנה — 1, סבות — 50, נשואות ואלמנות — 239, נערות 189, ביחד נשים — 479. בסך־הכול נפשות — 921.

תעסוקת יהודי הערים בחבל לובלין:

חוכרים — 1, בעלי מסבאות־יין — 7, סוחרים וחנוונים — 2, מלמדים — 7, רבנים, חזנים, שמשים — 5, גזרים, כובענים — 17, צורפים עושי ריקמות — 5, אופים — 1, קצבים — 4, בעלי־עגלה — 3, חובשים

(פלדשרים) — 4, מלאכות שונות — 9. יחד מקצועות ידועים 65. מספר המועסקים — 225.

בתי יהודים ומספר דייריהם.

בתים ודיירים בעלי משפחה אחת — 40, בעלי שתי משפחות — 25, בעלי שלוש משפחות — 24, בעלי ארבע משפחות — 7, בעלי חמש משפחות — 4, בעלי שבע משפחות — 1, בעלי שמונה משפחות 1. סך־הכל בתי־מגורים יהודיים — 102.

(„ההיסטוריון הצעיר" — וארשה 1929).

▼

בהוצאה בשני כרכים „ערי פולין באלף שנים" („מיאַסטא פולסקיא וו׳טישונצלאָטשו"), שהופיעה בהוצאת המכון הלאומי ע״ש האוסולינסקים (וורוצלאוו—וארשה—קרקוב), קוראים אנו את הפרטים דלהלן על קראשניק וקראשניק־פאַבריצ׳ני (תעשייתית):

קראשניק — עיר, מקום מושבם של מוסדות השלטון של החבל, שוכנת על נהר ויז׳יניצא, יובל של הוויסלה, 47 ק״מ דרומה ללובלין, על־יד קו־הרכבת לובלין—רוזווא־דוב, מהווה צומת מסילות־ברזל.

תולדות קראשניק מגיעות בוודאי עד למאה ה־13. יישוב זה שכן בהצטלבות דרכים חשובות, שהוליכו מרייסן לשטחים האמצעיים והדרומיים של פולין. כבר אז יכלה קראשניק להיות יישוב מסחרי. כעיר לפי המשפט הפולני התפתחה קראשניק במאה ה־14. בשנת 1337 נמסרה קראשניק לדימיטרי מגוריי וקיבלה שלטון עצמי לפי מתכונת הערים הגרמניות. במאה ה־15 עברה קראשניק לבעלות המנצ׳ינסקים ובשלהי המאה ה־16 היא נכנסה להרכב האורדינאציה של זאמויסקי. במאה ה־15 ובמחצית הראשונה של המאה ה־16 התפתח יותר בחסות המלכותית היישוב הסמוך אוז׳נדוב. התפתחותה של קראשניק חלה בתקופת המעבר בין המאה ה־16 למאה ה־17. המיפקד משנת 1626 מונה 44 בעלי־מלאכה. את התפתחותה של קראשניק הפסיקו המלחמות שב־מחצית המאה ה־17 ולאחר מכן התנאים הקשים, שבהם היתה העיר נתונה.

רק במאה ה־19 שוב עלתה קראשניק על דרך ההתפתחות. בשנת 1810 מנתה העיר 1386 תושבים; ב־1822 כבר היו בה 3333 תושבים; ב־1860 — 4621; ב־1889 — 6476 תושבים. האוכלוסיה עסקה בעיקר בחקלאות; במידה פחותה יותר — במלאכה, במסחר זעיר ובעגלונות. ב־1820 היו כאן 12 אורגים.

עד שנת 1886 היתה קראשניק מקום מושבו של המחוז, אך שמרה על אופי הישוב הפרטי. ב־23 בינואר 1863 תושביה במתקוממים, שהתקיפו את חיל־המצב הרוסי, שחנה בעיר זו.

סלילת קו מסילת־הברזל סמוך לקראשניק בשנת 1914 סייעה להתפתחותה הנוספת של העיר. בשנת 1921 מנתה קראשניק 8289 תושבים. בשנת 1918 הוקמה כאן המועצה הראשונה במחוז של נציגי הפועלים־האיכרים וגם של הצבא האדום.

כמה שנים לפני מלחמת־העולם השנייה התחילו לבנות סמוך לקראשניק בתי־חרושת לתחמושת יחד עם בתי־מגורים כאחת המטרות למרכז תעשייתי. מספר תושבי קראשניק ב־1939 הגיע ל־12,780.

בימי הכיבוש הגרמני סבלה האוכלוסיה אבדות גדולות; האוכלוסייה היהודית הושמדה כליל.

אחרי השיחרור התחילו לשקם את העיר ולהכניס בה סדר. כאן התפתחה תעשיית חומרי־בניין, תעשיית בגדים, נעליים, מלאכה ומסחר. קם איזור מסחרי ותעשייתי חדש. יש בקראשניק ארבעה בתי־ספר יסודיים וליציי. תנועת התרבות קמה לתחייה; מוקמים מוסדות סוציאליים וקהילתיים.

גורם חשוב המכניס פעילות לעיר מהווה השכנות של בתי־חרושת תעשייתיים למתכת בקראשניק־פאַבריצ׳ני. בשנת 1961 מנתה העיר 12,641 תושבים. קראשניק משתרעת על־פני שטח של 65,32 קמ״ר. לבניינים העתיקים בקראשניק שייכים: כנסייה של המאה ה־15—16, מינזר, שהוקם במאה ה־15 וששוקם במאה ה־18, עוד כנסייה ובית־כנסת מן המאה ה־18.

קראשניק אין היסטארישע מקורות

אין דעם „סלאָווניק געאָגראַפיטשני" („געאָגראַפישער וועדטערבוך"), פערטער באַנד, דערשינען אין יאָר 1883 אין וואַרשע, לייענען מיר פאָלגנדיקע אָנגאַבן יוּעגן שטעטל:

קראָשניק — אַ געוועזענע שטאָט, פון יאָר 1878 — אַ שטאָטישער ישוב, יאָניוועך פּאָוויאָט, אויפן טייך סטרוזשע, וועלכער האָט זיין קוואַל 4 ווייאָרסט הינטער קראָשניק.

...אַמאָל זענען בלויז קריסטן געווען די איינווינער פון קראָשניק, ערשט אין יאָר 1584 האָט דער דעמאָלטיקער גיטבאַזיצער פירשט אַלעקסאַנדער סלוצקי דערלויבט די יידן צו ווינען אין קראָשניק, באַשטימענדיק פאַר זיי אַ שטייער לויטן טשערסטווי זלאָטי און האַרטן טאָלער פון גאַנצע פלעצער און אַ העלפט פון דער סומע פון האַלבע פלעצער; אַזאַ שטייער דאַרפן אויך צאָלן די לאָקאַטאָרן וואָס ווינען אין די יידישע הייזער. אין אַ קורצער צייט האָט דער יידישער עלעמענט זיך פאַרגרעסערט. דערייבער האָט מען זייער פרייהייט באַגרענעצט מיט אַ געזעץ אָנגענומען אין קראָשניקער שלאָס אין יאָר 1654 וואָס דערלויבט זיי צו ווינען נאָר אין די גאַסן אַרום דער שול. אין גיכן אָבער האָט מען אויך וועגן די באַגרענעצונגען פאַרגעסן.

די קראָשניקער באַפעלקערונג ציילט (מיט אַ הונדערט יאָר צוריק — רעד.) 4621 נפשות, דערונטער קאָטאָליקן מענער 1085, פרויען 1127; יידן מענער 1150, פרויען 1259.

יאָר 1827. די שטאָט צאָלט שטייערן... די יידן צאָלן דעם בוזשניטשני שטייער (שול־שטייער) 2770 רובל.

די בירגער, אפילו די כאַרמעגלעכסטע, לערנען נישט זייערע קינדער. אויך די יידן — דאָס זעלבע...

*

ק ר א ָ ש נ י ק — אַ שטאָט אין באַצירק יאַנאָוו, אין דער וואיעוואָדשאַפט לובלין אין פוילן. יידן וווינען שוין דאָ דערמאָנט אין יאָר 1531. אין יאָר 1584 האָט דער שטאָט־אייגנטימער, פירשט אַלעקסאַנדער סלוצקי, ערטיילט די יידן וווינרעכט. צוליבן כסדרדיקן וווקס פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט דער שלאָס־הערשער אַרויסגעלאָזט אַ דעקרעט אין יאָר 1654, אַז יידן מעגן נאָר ווינען אין דער סינאַגאָגע־גאַס. אין 18טן יאָרהונדערט האָט די יידישע קהילה פערמאַנענט צוגעשטעלט דער שטאָט קראָשניק איינעם פון די דריי קרייז־עלטסטע פאַר דער סינאָדע פון דעם לובלינער קרייז־פאַרבאַנד. אין די יאָרן 1719—1736 האָט דעם דאָזיקן אַמט אויסגעפילט אייגער אביגדור הלוי פון קראָשניק. אין יאָר 1737 איז אין קראָשניק פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג פון די רעכנמייסטערס פון דער פאַרבאַנד־סינאָדע. אין יאָר 1703 האָט דער קאָפשטייער פון דער יידישער קהילה באָטראָפן 820 גולדן, אין 1733 — 1200 גולדן. אין יאָר 1765 האָט די גאַנצע געמיינדע געציילט 1553 נפשות. דערפון — די שטאָט אַליין 921. פון די 225 יידישע משפחות אין דער שטאָט האָבן 102 געווויינט אין אייגענע הייזער.

פון די יידישע בעל־מלאכות זענען דאָרט געווען: בעקער, קצבים, גאָלדשמידן, קאַמאַשנמאַכער, בוכבינדער. דער רוב איז באַשטאַנען פון שניידער. ס׳איז אויך געווען אַ יידישער אַרצט מיט נאָמען יאקאָבי. אין יאָר 1776 זענען אין דער שטאָט אָפּגעשטעמפּלט געוואָרן 1687 ספרים ביי 112 יידן. אין די דערפער פון קהל — 488 ספרים ביי 56 יידן. אין יאָר 1856 האָבן אין קראָשניק געלעבט 1800 יידן (פון 3300 איינווויינער), אין 1883 — 2490 יידן (4621 איינוו.) אין יאָר 1897 — 3367 יידן (8257), אין יאָר 1921 — 4200 יידן (8289). בעתן ערשטן וועלטקריג, אין סעפטעמבער 1914, זענען אין קראָשניק, נאָכן צוריקציען זיך פון דער עסטרייכישער אַרמיי, דערשאָסן געוואָרן פון דער רוסישער זייט דריי יידן. אויך צוויי ראבינער פון קראָשניק זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן אין לובלין פון די רוסן, אונטער דער באַשולדיקונג אַז זיי האָבן פריינטלעך אויפגענומען דאָס עסטרייכישע מיליטער.

(Encyklopedia Judaica, B. X. Kolumn. 336 —1932).

*

אין דער צוויי־בענדיקער אויסגאָבע „פוילישע שטעט אין טויזנט יאָר" („מיאַסטאַ פאָלסקיע וו טישאָנצלעטשוי"), דערשינען אין יאָר 1965 אין פאַרלאָג פון נאַציאָנאַלן אינסטיטוט א. נ. פון די אַסאָלינסקיך (וואָצ־

לאור־וואַרשע־קראקע), לייענען מיר די ווייטערדיקע פרטים וועגן קראשניק און קראשניק־פאַבריטשני:

קראשניק — אַ שטאָט, דאָס זיצאָרט פון די פּאָוויאַטאָווע מאַכט־אַרגאַנען, 47 קילאָמעטער דרומיק פון לובלין, ביי דער באַן־ליניע לובלין—ראָזוואַדאָוו, בילדעט אַ באַן־קנופּ.

די געשיכטע פון קראָשניק גרייכט אוודאי ביזן 13־טן יאָרהונדערט. דער ישוב איז געלעגן אויף דער קרייצונג פון וויכטיקע שליאכן וועלכע האָבן געפירט פון רייסן אין די מיטעלע און דרומיקע געביטן פון פוילן. שוין דעמאָלט האָט קראָשניק געקענט זיין אַ האַנדלס־ישוב. אַלס שטאָט אויף פוילישע רעכט האָט קראָשניק זיך אַנטוויקלט אין 14טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1377 איז קראָשניק איבערגעגעבן געוואָרן דימיטרין פון גאָריי און באַקומען אַ זעלבסטפֿאַרוואַלטונג אויפן מוסטער פון דייטשע שטעט. אין 15טן יאָרהונדערט איז קראָשניק געוואָרן דאָס אייגנטום פון די טענטשינסקיס און צום סוף פון 16טן יאָרהונדערט איז ער אַריין אין באַשטאַנד פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. אין 15טן יאָרהונדערט און אין דער ערשטער העלפט פון 16טן י״ה האָט זיך מערער אַנטוויקלט, אונטער דער קיניגלעכער שוץ, דער דערבייאיקער ישוב אוזשענדווו. די אַנטוויקלונג פון קראָשניק פֿאַלט אויס ב״ים איבערגאַנג פון 16טן צום 17טן י״ה. אַ רעגיסטראַציע פון יאָר 1626 רעכנט דאָ אויס 44 האַנטווערקער. די אַנטוויקלונג פון קראָשניק האָבן אָפּגעשטעלט די מלחמות אין דער העלפט פון 17טן י״ה און די שפּעטערדיקע, שווערע באַדינגונגען פאַר דער שטאָט.

ערשט אין 19טן י״ה איז קראָשניק ווידער אָוועק אויפן וועג פון אַנטוויקלונג. אין יאָר 1810 האָט די שטאָט געציילט 1385 איינווויינער, אין 1822 — שוין 3333, אין 1860 — 4621, אין 1889 — 6476. די באַפעלקערונג האָט הויפּטזעכלעך זיך פֿאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפֿט, אין אַ קלענערער מאָס — מיט מלאכה, קליינהאַנדל און בעלי־עגלות. אין יאָר 1820 זענען דאָ געווען 12 וועבער וועלכע האָבן אויסגעאַרבעט אַ יאָר 7200 אַרשין לייוונט.

ביזן יאָר 1886 איז קראָשניק געווען דאָס זיצאָרט פון פּאָוויאַט, אָבער דאָך אייגנגעהאַלטן דעם כאַראַקטער פון אַ פּריוואַטער זידלונג. דעם 23סטן יאנואַר 1863 האָבן די איינווויינער געשטיצט די אויפשטענדלער וועלכע האָבן אַטאַקירט דעם רוסישן גאַרניזאָן, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין שטאָט.

דאָס לייגן אַ באַן־ליניע אין יאָר 1914 פון קראָשניק, האָט געהאָלפן דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון שטאָט. אין יאָר 1921 האָט קראָשניק געציילט 8289 איינווויינער. אין יאָר 1918 איז דאָ געשאַפן געוואָרן די ערשטע אין דער וואָיעוווּדסטוווע ראַט פון אַרבעטער־פויערים דעלעגאַטן ווי אויך די רויטע גווארדיע.

עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מען נאָענט פון קראָשניק אָנגעהויבן בויען אמוניציע־פאַבריקן צוזאַמען מיט אַ ווויין־ישוב אַלס איינע פון די אָביעקטן פון צענטראַלן אינדוסטריע־קרייז. די צאָל איינווויינער אין קראָשניק איז אין יאָר 1939 דער־גאַנגען צו 12780.

אין די יאָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט די באַפעלקערונג געהאַט גרויסע פאַרלוסטן; די יידישע באַפעלקערונג איז געוואָרן פאַרניכטעט.

נאָך דער באַפרייאונג איז מען צוגעטרעטן צו ברענגען אין אָרדענונג און אויפבויען צוריק די שטאָט. דאָ האָט זיך אַנטוויקלט אַן אינדוסטריע פון בוי־מאַטעריאַלן, פון קליידונג, שיך, האַנטווערקעריי און האַנדל. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ נייער האַנדלס־אינדוסטריעלער קוואַרטאַל. פאַראַן אין קראָשניק 4 עלעמענטאַרע־שולן און ליצעום, די קולטור־באַוועגונג האָט אויפגעלעבט, עס שאַפן זיך סאָציאַלע און קאָמונאַלע אינסטיטוציעס.

אַ וויכטיקער פאַקטאָר וועלכער אַקטיווויזירט די שטאָט, איז די נאָענטע שכנהשאַפט פון גרויסע אינדוסטריעלע מעטאַל־פאַבריקן אין קראשניק־פאַבריטשני. אין יאָר 1961 האָט די שטאָט געציילט 12641 איינווויינער. קראָשניק פאַרנעמט אַ שטח פון 56,32 קוואַדראָט קילאָמעטער. צו די אַלטערטימלעכע געבייַדעס פון קראָשניק געהערן: אַ קלויסטער פון 15—16טן י״ה, אַ מאָנאַסטיר, אויפגעשטעלט אין 15טן י״ה און פונאַנדערגעבויט אין 18טן י״ה, אַ קלויסטער און אַ בית־הכנסת פון 18טן יאָרהונדערט.

*

קראשניק־פאַבריטשני איז איינע פון די יינגסטע שטעט אין דער לובלינער וואָיעוווּדסטוווע, ליגט 5 קילאָמעטער צפונדיק פון דער פּאָוויאַט־שטאָט קראָשניק, אָבער דאָך אייגנגעהאַלטן דעם כאַראַקטער פון אַ פּריוואַטער זידלונג. דעם 23סטן יאנואַר 1863 האָבן די איינווויינער געשטיצט די אויפשטענדלער וועלכע האָבן אַטאַקירט דעם רוסישן גאַרניזאָן, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין שטאָט.

אַ פאַרניכטונגס־לאַגער און בעתן צוריקציען זיך האָבן זיי חרוב געמאַכט די פאַבריק־אייניריכטונגען.

אין יאָר 1948 איז באַשלאָסן געוואָרן דאָ אויפצושטעלן אַ מעטאַל־פאַבריק. נאָענט פון דער פאַבריק אין אַנטשטאַנען אַ נייע שטאָט, וועלכע האָט אַרייַנגענומען די נישט גרויסע צאָל געבליבענע וואָס זענען געבליבן פון יאָר 1939. אין יאָר 1954 זענען דאָ געווען 3858 אייגווינער. אין קראשניק־פאַבריטשני אַנטוויקלט זיך אויך אַ קליין־אינדוסטריע.

אין יאָר 1955 איז קראשניק־פאַבריטשני דערהויבן געוואָרן צום מעמד פון אַ שטאָט. אין יאָר 1961 האָבן זיך דאָרט געפונען 9902 אייגווינער אויף אַ שטח פון קוים 6,14 קוואַדראַט קילאָמעטער.

קראשניק־פאַבריטשני איז אַ מאָדערנע שטאָט, אויסגעשטאָט אין צענטראַלע וואָרעם־הייזער און קאָמונאַלע אייניריכטונגען. מ׳האָט דאָ אויפגעבויט בלאָק־הייזער, פאַרליגט אַ וואַסער־און קאַנאַליזאַציע־נעץ. פאַראַן דאָ 6 פאַך־שולן, 3 עלעמענטאַר־שולן, 1 ליצעום, אַ קולטור־הויז און אַ שפיטאָל. די דאָזיקע שטאָט איז אַ וויכטיקער פאַקטאָר וועלכער אַקטיוויזירט די געגנט און ווירקט צוו. אַנד. אויף דער אַנטוויקלונג פון דער שכנותדיקער שטאָט קראָשניק און אויך די דאָרפישע ישובים.

*

אינעם בוך פון מגר. אליעזר פעלדמאַן — די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14טן און 16טן י״ה, ווערט אָנגעגעבן, אַז די ערשטע דערמאָנונג וועגן קראָשניק באַציט זיך צום יאָר 1531.

אין „בלעטער פאַר געשיכטע״ (וואַרשע 1934), אין דער אַרבעט פון ד״ר רפאל מאָהלער — סטאַטיסטיק פון יידן אין דער לובלינער וואיעוואָדשאַפט אין די יאָרן 65—1764, דערוויסן מיר זיך, אַז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג (עלטער פון אַ יאָר) אין קראָשניק — 1343 + 10. יידן אין שטאָט און דאָרף: צאָל דערפער — 32. יידישע נפשות אין די דערפער — 432. יידישע נפשות פון שטעט און שטעטלעך — 921.

פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויט דעם געשלעכט און עלטער אין די דערפער:

זיידעס — 12. פאַרהיראַטע, אלמנ׳ס — 94. אומפאַרהיראַטע (יינגלעך) — 107. צוזאַמען מענער — 213. באָבעס — 15. פאַרהיראַטע און אלמנות — 95. מיידלעך — 109. צוזאַמען פרויען — 219. צוזאַמען נפשות — 432.

פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויטן געשלעכט און עלטער אין די שטעט:

זיידעס — 36, פאַרהיראַטע און אלמנ׳ס — 220, אומפאַרהיראַטע (יינגלעך) — 36, צוזאַמען מענער — 432.

עלטער־באָבעס — 1, באָבעס — 50, פאַרהיראַטע און אלמנות — 239, מיידלעך — 189.

צוזאַמען פרויען — 479.

צוזאַמען נפשות — 921.

באַשעפטיקונג פון די שטאָטישע יידן אין דער לובלינער וואיעוואָדשאַפט:

אַרענדאַרן — 1, ווייַן־שענקערס — 7, סוחרים און קרעמערס — 2, מלמדים — 7, רבנים, חזנים, שמשים — 5, צושניידער, היטלמאַכערס — 17, גאָלדשמידן, שמוקלערס — 5, בעקערס — 1, קצבים — 4, בעל־עגלהס — 3, פעלדשערס — 4, פאַרשידענע מלאכות — 9. צוזאַמען באַקאַנטע פראָפעסיעס — 65. צאָל באַשעפטיקטע — 225.

יידישע הייזער און זייער צאָל לאָקאַטאָרן:

הייזער און לאָקאַטאָרן מיט 1 פאַמיליע — 40, מיט 2 פאַמיליע — 25, מיט 3 פאַמיליעס — 24, מיט 4 פאַמיליעס — 7, מיט 5 פאַמיליעס — 4, מיט 7 פאַמיליעס — 1, מיט 8 פאַמיליעס — 1. סך־הכל יידישע ווויניהייזער — 102.

(„דער יונגער היסטאָריקער״ — וואַרשע 1929).

יידיש לעבן אין קראשניק
פון 16טן ביזן פוטן יארהונדערט

יאַנינאַ מאַרגענשטערן
ווארשע

א. צו דער געשיכטע פון יידן אין קראשניק ביז העלפט 17טן יארהונדערט

די שטאָט קראָשניק, וואָס ליגט אין לובלינער וואָיע־וואָדשאַפט צווישן דער ביסטריצע און דער ווייסל, איז געלעגן גוט געאָגראָפיש אויפן האַנדלס־שליאַך קראָקע—קיעוו. זי האָט זיך געפונען אויפן טייכל סטרוזשע, וואָס פאַלט אַריין אין ווייסל, און געהאָט דעריבער אַ פאַר־לייכטערטע קאָמוניקאַציע מיט דאַנציג.

אין 14־טן יאָרהונדערט זענען די גרויסע קראָשניקער מאַיאָנטקעס מיט דער שטאָט קראָשניק, צוזאַמען מיט אַנדערע ערד שטחים און שטעט (טוראָבינער, שטשעב־רעשינער, גאָראָיער), אַריבער צו די גאָראָיסקיס. במשך פון 15־טן און 16־טן יאָרהונדערט איז קראָשניק אַרי־בער פון האַנט צו האַנט פון איין מאַגנאַטישער משפחה צו דער אַנדערער (דורך חתונות א״א). פון די גאָראָיס־קיס איז קראָשניק אַריבער צו די טענטשינסקיס, וואָס האָבן געהאַט די שטאָט אין באַזיץ ביי הונדערט יאָר (ביז העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט). פאַר דער צייט פון די טענטשינסקיס האָבן זיך איינגעשטעלט די יורי־דישע באַציאונגען צווישן דער שטאָט און פּריץ. פון דעם פעריאָד שטאַמט די גרעסטע צאָל פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט באַקומען בכלל. די טענטשינסקיס האָבן אויך פאַרפעסטיקט די שטאָטישע מויער, אויפ־געשטעלט פעסטונג־טויערן און טורעמס. נאָך זיי האָבן געירשנט קראָשניק די סלוצקיס (1558), דערנאָך די אָסאָלינסקיס, ענדלעך איז די שטאָט געוואָרן דאָס אייגנטום פון יאָן זאַמאָיסקי, וואָס האָט אין יאָר 1604 איינגעשלאָסן קראָשניק אין דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע (אַננא אָסאָלינסקא איז געווען די ערשטע פרוי פון יאָן זאַמאָיסקי, ער האָט חתונה געהאַט מיט איר אין יאָר 1593).

די שטאָט איז געלעגן צופוסנס פון שלאָס — אַ פעס־טונג אויסגעבויט אויפן באַרג, גאָר נאָענט צו דער שטאָטישער מויער, פון וועלכער זי איז געווען אָפּגע־טיילט מיט אַ טיפן גראָבן. די שטאָטישע מויער איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ וואַל. אין שטאָט אַריין האָבן געפירט צוויי באַפעסטיקטע טויערן: דער לובלי־נער, אַ געמויערטער (מיט אַ גאָרן), און אויף דער אַנטקעגנדיקער זייט שטאָט — דער הילצערנער ראַכאַ־ווער טויער, שפּעטער — סאַנדאָמירער (שוין אין 16־טן יאָרהונדערט), (מסתמא אין שייכות מיטן וואַקסנדיקן באַטייט פון האַנדלסשליאַך לובלין—סאַנדאָמיר), אָדער קראָקעווער. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טן יאָר־הונדערט האָבן די אייגנטימער פון קראָשניק איבער־געגעבן דער שטאָט די אַרומיקע ערד־שטחים: אין יאָר 1541 האָט גראַף טענטשינסקי איבערגעגעבן דער שטאָט דאָס דאָרף פּיאַסקי; אין 1555 — די אַזוי גערופענע שליזקאָווער פעלדער, לאָנקעס און וועלדער אויף פאָדלעשיע. אין יאָר 1622 האָט טאָמאַש זאַמאָיסקי צוגעגעבן קראָשניק די ראָקאָטשינער ערד־שטחים, וועל־כע האָבן זיך געפונען הינטערן שלאָס ביים טייך וואָס האָט פאַראייניקט דעם קלויסטער־סטאָוו מיטן גזשעביען־סטאָוו, אַ ביסל שפּעטער — דעם וואַלד כאָיני, אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען בארעק. אויף די דאָזיקע צוגעגעבענע ערד־שטחים, געלעגענע מחוץ דער מויער, לענגאויס די וועגן וואָס האָבן געפירט פון שטאָט, זענען מיט דער צייט אויסגעקומען ברייט צעלייגטע פּאָרשטעט, וואָס האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון קראָשניק[1].

די געשיכטע פון די קראָשניקער יידן ביז צו דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט וואָלט מען געקאָנט איינטיילן אין דריי פעריאָדן: 1) ביזן יאָר 1584, דאָס הייסט ביזן אָפּשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״; 2) פעריאָד צווישן די יאָרן 1584—1637 (יידן האָבן דעמאָלט פריי געווויינט אין שטעטל); 3) פעריאָד נאָכן 1637 י׳. (פאָרשאַרפטע עקאָנאָמישע שטרייטן צווישן די שטאָטלייט מיט די יידן און די באַזייטיקונג פון די יידן פון מאַרק).

די ערשטע אינפאָרמאַציעס וועגן די קראָשניקער יידן וואָס מיר האָבן, שטאַמען פון די דרייסיקער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט. שוין אין 1531 האָבן צווויי קראָשניקער יידן מאָזשעש (משה) און סאָלאָמאָן

1) דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז׳ 36.

(שלמה) געהאַנדלט מיט דאַנציג [2]), און אין די יאָרן 1530—1531 האָבן יידן פון קראָשניק דורכגעפירט דורך דער לובלינער צאָל־קאַמער וואַקס [3]) און זייד [4]).

וועגן די יידן פון ערשטן פּעריאָד, ד״ה ביזן יאָר 1584, האָבן מיר גאָר קנאַפּע ידיעות. אגב זענען נאָר אין דריי שטאָטישע ביכער פאַראַן ידיעות פון פאַרן יאָר 1584, דערפון פאַרצייכענונגען וועגן יידן נאָר אין צוויי. פון די דאָזיקע ביכער, אין דער רובריק שטאָטישע הכנסות מיט דער דאַטע 1556, דערוויסן מיר זיך, אַז פון די יידן איז אָנגענומען געוואָרן אַ געוויסע געלטסומע „לויטן באַפעל פון פּאַן סטאַראָסטע״ [5]), אַז אין די יאָרן 1560—1581 האָבן צוויי יידן אַרענדירט אין קראָשניק דעם שטייער „טשאָפּאָווע״: הערש — אין די יאָרן 1561—1562 [6]), העליאָש — אין די יאָרן 1580—1581 [7]). אין איין בוך ווערט דערמאָנט דער יידקאָזאַ (קוזקא) אין דער רובריק שטאָטישע הוצאות: אין יאָר 1573 האָט די שטאָט אים באַצאָלט פאַר אַצענטנער בליי 5 פלאָרענען מיט 14 גראָשן [8]), און אין 1578 — פאַר שוועבל צו פולווער — 24 פלאָרענען [9]). העליאָש און קוזקא האָבן געפירט אין קראָשניק גרויסע געשעפטן. דער זעלביקער ייד הערש האָט אין יאָר 1562 [10]) פאַרקויפט סטאַניסלאָוון אַ גאָרטן, וואָס האָט שוין צו אים געהערט פון לאַנג.

עס פעלן ידיעות פון וועלכער צייט אָן און אויף וועלכע באַדינגונגען יידן האָבן געווינט אין קראָשניק ביזן אָפשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ אין 1584, ווייל עס איז שווער פעסטצושטעלן, צי די שטאָט האָט באַקומען דאָס רעכט אין מאָמענט פון לאָקאַציע, צי זי האָט עס באַקומען שפּעטער. אַלנפאַלס איז אַ זיכערע זאַך, אַז יידן האָבן געווינט אין קראָשניק אפילו דעמאָלט, וועו פאָרמעל איז דאָס רעכט נאָך געווען אין קראָפט און זיי האָבן דאָ נישט געטאָרט ווינען. מעגלעך, אַז נאָר אַ טייל פון זיי האָט געווינט אין שטאָט מיט אינדיווידועלע פּריווילעגיעס, און די איבעריקע — אויף די פּאָרשטעט.

דאָס רעכט פון „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ האָט אין יאָר 1584 אָפּגעשאַפט דער דעמאָלטיקער אייגנטימער פון קראָשניק, פירשט אַ. סלוצקי. אין דעם יאָר האָט ער אָנגערקענט פאָר יידן דאָס רעכט שטענדיק צו ווינען אין קראָשניק, באַשטימענדיק פאָר זיי אַ שטייער פון אַ רויטן גילדן און אַ האָרטן טאָלער פאָר גאַנצע פלעצער און אַ האַלבן האָרטן טאָלער פאָר אַ האַלבן פלאַץ. פונקט אַזוי פיל, ווי די אייגנטימער פון האַלבע פלעצער, האָבן אויך געצאָלט די יידישע קאָמאָרניקעס (לאָקאָטאָרן). נאָכן איבערראָכענען דעם צינש אויף גראָשנס לויטן דעמאָלטיקן קורס פון רויטן גילדן (56 גראָשן) און אַלטן טאָלער (35 גראָשן) [12]) באַקומען מיר, אַז דער יידישער אייגנטימער פון אַ הויז אין קראָשניק האָט באַצאָלט מער ווי דריי גילדן. אַ קאָמאָרניק ווידער — אָנדערהאַלבן גילדן. אין קראָשניק האָבן די יידן דעמאָלט געצאָלט אַ העכערן צינש ווי אין אַנדערע שטעט (בכלל האָבן אייגנטימער פון גאַנצע פלעצער געצאָלט צוויי גילדן, אייגנטימער פון האַלבע פלעצער און קאָמאָרניקעס אַ העלפט, ד״ה 1 גילדן [13]). אַ יידיש הויז אין קראָשניק האָט דעמאָלט אַריינגעטראָגן דעם אייגנטימער פון שטאָט זעקס מאָל אַזוי פיל ווי אַ קריסטלעך הויז (דורכשניטלעך אַ האַלבער גילדן צינש) [14]).

דאָס באַזעצן זיך פון די יידן איז געווען אַ באַטייטנדיקער הכנסה־קוואל פאַרן פּריץ, אָבער דאָס איז געווען נישט די אייניציקע סיבה פון באַזעצן יידן אין שטעטל. דאָ האָט נאָך געשפּילט אַ ראָל די שטרעבונג פון די מאָגנאַטן צו אָנטוויקלען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן. דער סוף פון 16־טן יאָרהונדערט איז געווען אַ פּעריאָד, ווען דער פאָלוואַרק־סיסטעם האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט אין די מזרח־געביטן און די מאָגנאַטן האָבן געשטיצט דאָס באַזעצן זיך פון די יידן, וואָס האָבן זיי געהאָלפן אָרגאַניזירן די ווירטשאַפט אויף זייערע גיטער און אויך אין עקספּאָרטירן פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פראָדוקטן, דער עיקר תבואה. די יידישע סוחרים האָבן דאָ קודם־כל זיך פאַרנומען מיטן האַנדל פון תבואה און אָנדערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, זענען אָבער אויך טעטיק געווען אין דער אינדוסטריע, באַזונדערס אין די מילן, בראָנפן־ווַוואָדן און ביר־ברויעריין, ווי אויך אין דער פישעריי [15]). עס איז דעריבער וואַרשיינלעך, אַז אַ. סלוצקי, געבנדיק יידן אַ מעגלעכקייט זיך צו באַזעצן אין קראָשניק, האָט געהאַט אין זינען נישט נאָר די עוועניטועלע הכנסות פון הויכן צינש פאַרן רעכט צו ווינען אין שטאָט, נאָר האָט אויך אויסגערעכנט אויף זייער אָנטייל אין אָנטוויקלען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן פון די קראָשניקער גיטער.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָבן די יידן געווינט אין קראָשניק נאָך פאַר 1584, ערשט אָבער נאָכן אָפּשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ האָבן זיי אָנגעהויבן אין אַ גרעסערער צאָל זיך צו באַזעצן אין קראָשניק, אַראָפּברענגענדיק אַוודאי קרובים און

באַקאַנטע פון די אַרומיקע ישובים: זאַקליקאָוו, מאַד־ליבאַזש, אושענדאָוו א״א. מיר האָבן נישט דעם דאָקו־מענט פון יאָר 1584, וואָס האָט געגעבן די יידן אין קראָשניק די פריווילעגיע צו באַזעצן זיך און האָט געווויס אויסגערעכנט זייערע רעכט און פליכטן. אייניקע פון די דאָזיקע רעכט און פליכטן וועלן מיר פרווון בערך אַרויסצוברענגען לויט די אומדירעקטע מאַטעריאַלן פון די שטאָטישע ביכער. אונדז וועט אויך אויסקומען פעסטצושטעלן, אויף וועלכע גאַסן און אין וועלכע טיילן פון שטאָט האָבן יידן אין קראָשניק געלעבט אין יענער צייט. ווייל דאָס אַרויסשטויסן זיי פון עטלעכע שטאָט־טיילן אין שפעטערדיקן פעריאָד איז געווען פאַרבונדן מיטן עקאָנאָמישן קאַמף. מיר וועלן זיך אויך פאַר־נעמען מיט די אויטאָנאָמע אינסטיטוציעס, וואָס זענען געווען טעטיק אין ווירטשאַפטלעכן סעקטאָר, ווי אויך מיט דער יוריסדיקציע לגבי די יידן. אין אָנהייב וועלן מיר ווידמען עטלעכע ווערטער וועגן די ערשטע יידישע אַייגנווינער פון דער שטאָט קראָשניק.

די ערשטע יידישע אייגנווינער פון קראָשניק זענען געווען די אַרענדאַרן פון די מילן, סטאָוון און „טשאָ־פאָוע״, די אייגנטימער פון מאַלצערייען און ברויע־רייען. אייניקע פון זיי האָבן געווויס געווויינט אין די פאַרשטעט אָדער אין די אַרומיקע ישובים. דאָס זענען געווען דער שוין דערמאָנטער יאַקוב קוזקאָ (צוזאַמען מיט אַ גרויסער משפחה), העליאָש זאַקליקאָווסקי, אברהם האָשקאָוויטש), לאזאר (לייזער), זעלמאַן (זלמן) א״א[16]. מיר האָבן וועגן זיי ידיעות פון די 70־ער און 80־ער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט (בכן פאַרן אַריינלאָזן די יידן אין שטעטל); דאָס הייסט אָבער נישט, אַז אין יענער צייט זענען אין קראָשניק נישט געווען מערער יידן. זייערע פאַמיליעס זענען אונדז נישט באַקאַנט, ווייל נישט אַלע אייגנווינער פון שטעטל האָבן דאָך געפירט פראָצעסן אָדער באַשטע־טיקט וואָסערע ניט איז אַקטן דורך רעגיסטרירן זיי אין די שטאָטישע ביכער. אין די 90־ער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט ווערן שוין אין די שטאָטישע ביכער דער־מאָנט עטלעכע און צוואַנציק יידישע משפחות. פון די פאַרצייכענונגען דרינגט אַרויס, אַז יידן לעבן אין קראָשניק שוין פון לאַנג, האָבן שוין דאָרטן זייערע טראַדיציעס, אַ געוויסן אינפלוס אויף עטלעכע ענינים און זענען חשוב אין שטאָט. דאָס ווערט צווישן אַנדערן באַשטעטיקט אין באַריכט וועגן אַן ענין, וואָס האָט זיך געפירט אין 1594 צווישן שטאָטמאַן סטאַניסלאָוו יאַנאַשקעוויטש און בערנאַרד וולאָך. בערנאַרד איז אַריינגעזעצט געווארן אין תפיסה. פינף חשובע באַלע־באַטים האָבן זיך פאַר אים אינגעשטעלט און גאַראַנ־טירט און וולאָך איז געווארן באַפרייט. צווישן די פינף „באַגלויבטע״ האָט זיך אויך געפונען דער ייד יאַקוב (יעקב) קוזקאַ[17].

די יורידישע לאגע פון די יידן אין קראשניק

לויט די מאַטעריאַלן פון די שטאָטישע ביכער קאָן מען פעסטשטעלן, אַז אין דעם פעריאָד וואָס מיר באַ־האַנדלען, האָבן די קראָשניקער יידן געהאַט רעכט צו פאַרנעמען זיך מיט האַנדל אין דעטאַל און הורט. זיי האָבן געקאָנט האַנדלען מיט אַלע אינדוסטריעלע און שפייז־אַרטיקלען. זיי האָבן געמעגט זיך פאַרנעמען מיט שענקעריי פון אַלערליי משקאות, געקאָנט זיין אייגנטימער פון ברויעריין און בראַנפן־זאַוואָדן, גע־קאָנט ווינען און האָבן קראָמען אויפן מאַרק (אין 1637 האָט מען ביי זיי דאָס רעכט צוגענומען). עס האָבן נישט געגאָלטן לגבי די יידן קיין שום באַגרענעצונגען סיי אין ווינאָרט, סיי אין דער פרייהייט פון האַנדל. אין די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן די רעכט, וואָס די שטאָט האָט באַקומען, געהאַט אַ ריזיקן און דירעקטן איינפלוס אויפן לעבן און טעטיקייט פון די קראָשניקער יידן. זיי זענען געווען ענג פאַרבונדן מיטן ווירטשאַפט־לעכן לעבן פון שטעטל. אויך די שטאָטישע געזעצ־געבונג, וואָס איז אייגנטלעך דירעקט נישט געווען שייך צו זיי, האָט אָבער אומדירעקט אָנגעריט אויך די יידן. די יידן האָבן, למשל, נישט געקאָנט זיין גלייכגילטיק צו דער פראַגע וועגן דער צאָל ירידים, אָדער אין וועלכן טאָג פון וואָך עס זאָל זיין דער מאַרק. ווייל אויב דער מאַרק איז באַשטימט געווארן אויף שבת (ווי עס איז געווען אין עטלעכע שטעט) זענען די יידישע סוחרים טיילווייז אויסגעשלאָסן געווארן פון האַנדל. עס איז אויך געווען פאַר די יידן נישט אָן באַטייט, צי דאָס רעכט פון פראָפינאַציע האָט געהערט צום פריץ, אָדער ער האָט עס אָפּגעטראָטן דער שטאָט. דאָס איבער־געבן דער שטאָט די הינטערשטאָטישע ערד־שטחים האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער ווירטשאַפט־לעכער לאַגע פון די יידן. דאָס לעבן פון די קראָשניקער יידן איז צום ענגסטן געווען אָפהענגיק פון דער שטאָ־טישער געזעצגעבונג און געריכטסוועזן. האָבן דאָך די שטאָטישע געריכטן געפסקנט אין אַלע שטרייטפראַגן צווישן יידן און דער גאַנצער איבעריקער באַפעלקערונג

פון שטאָט. עס איז וויכטיק דעריבער זיך צו באַקענען אַ ביסל מיט די געזעצן און פּריווילעגיעס פון דער שטאָט ווי אויך מיט די געריכט־אינסטיטוציעס אין קראָשניק. דער כאַראַקטער פון די דאָזיקע אינסטיטוצ־יעס איז, פאַרשטייט זיך, אָפהענגיק געווען פונעם אופן ווי עס זענען געווייזלט געוואָרן זייערע ראַטמענער און לאָוויניקעס.

קראָשניק, ווי אַ פּריוואַטע שטאָט, האָט געהאַט רעכט און פליכטן לגבי דער מלוכה און דעם אייגנ־טימער פון דער ערד. די שטאָטישע אָרדענונג האָט זיך געשטיצט אויף די פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט באַקומען פון דער מלוכה־מאַכט און פון פּריץ. די אָפּטרעטנדיקע שטאָט־פאַרוואַלטונג, איבערגעבנדיק אין 1631 די מאַכט דער נייַ־אויסגעקליבענער פאַרוואַל־טונג, האָט איר גלייכצייטיק איבערגעגעבן 13 דאָקו־מענטן מיט די פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט געהאַט באַקומען פון די קיניגן און פּריצים, דריי שטאָ־טישע ביכער ווי אויך אַ רייַ געצייג און מאַטעריאַלן, וואָס זענען געווען דאָס אייגנטום פון דער שטאָט[18]).

די עלטסטע פּריווילעגיע שטאַמט פון יאָר 1541. די קעניגן האָבן געגעבן דער שטאָט פאַלגנדיקע פּריווי־לעגיעס: פּרייטיק ווי אַ מאַרקטאָג (1541), דאָס רעכט פון אַ פערטן יאָריד אין יאָר (1623), ווי אויך די פּרי־ווילעגיעס פון די יאָרן 1556, 1576 און 1589, וואָס האָבן באַפרייט די שטאָטלייט פון הרעבליע־און בריק־שטייער אויפן שטח פון דער גאַנצער מלוכה.

די פּריווילעגיעס, וואָס די אייגנטימער פון דער ערד האָבן געגעבן דער שטאָט אין די יאָרן 1541, 1555, 1580, 1584 און 1622, זענען שייך דער צוטיילונג פון פעלדער, לאָנקעס און וועלדער. די פּריווילעגיע פון 1555 גיט דער שטאָט דאָס רעכט פון שענקעריי אויף עטלעכע אַלקאָהאָל־משקאות. די אַלע פּריווילעגיעס צו־זאַמען געמומען זענען געווען דער יסוד פון די רעכט־לעכע באַציאונגען אין קראָשניק.

זינט דעם 14־טן יאָרהונדערט (1377) איז די שטאָט קראָשניק רעגירט געוואָרן אויפן יסוד פון מאַגדע־בורגער רעכט; די שטאָט־פאַרוואַלטונג איז אַזוי אָרום באַשטאַנען פון צוויי אָפּטיילן: פונעם אַמט פון ראַט־מענער און פון וואָיט־לאָוויניקעס (שטאָטראַט און שטאָט־לאָוויניקעס).

דער ראַטמענער־אַמט האָט געהאַט די אַדמיניס־טראַטיוו, פאָליציייאישע און פינאַנציעלע מאַכט. חוץ דעם האָט ער דורכגעפירט פאַרשידענע באַשטעטיקטע איינשרייבונגען, האָט אַרייַנגעצויגן אין זיינע ביכער חובות־אַקטן, קודם־כל אַזוינע, וואָס האָבן באַשוואָרט די היפּאָטעק פון אומבאַוועגלעכן אייגנטום. חוץ דעם זענען די ביכער פון ראַטמענער־אַמט כולל געווען די פאַראַרדענונגען פון שטאָטראַט און די וואָל־פּראָט־קאָלן פון די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען און די צעכן. דער ראַטמענער־אַמט אין קראָשניק איז באַשטאַנען פון פיר ראַטמענער (consules) און יעדער איז לויט דער ריי (במשך פון אַ קוואַרטל) געווען פאָרזיצער פון אַמט און האָט אים רעפּרעזענטירט.

דער אַמט פון וואָיט און לאָוויניקעס, ווי דאָס אייגנט־לעכע שטאָטישע געריכט איז באַשטאַנען פון לאָוויניקעס און אַ וואָיט, וואָס איז געווען פאָרזיצער אויף די גע־ריכט־זיצונגען.

די שטאָטישע אַמטן, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, זענען געווען געווייזלטע[19]). מיט דער צייט אָבער איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג אַלץ מער באַגרענעצט געוואָרן דורך דער מאַכט פון פּריץ. אַלע שטאָטישע פאָראָרדע־נונגען זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן „לויטן באַפעל פון אונדזער איינציקן האַר". אויך דער שטאָטישער בו־דזשעט איז קאָנטראָלירט געוואָרן דורכן אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד[20]). אין 17־טן יאָרהונדערט איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג געוואָרן נאָר אַ פּיקציע. די אָפּהענגיקייט פון מאַגיסטראַט לגבי דעם פּריץ איז שוין געווען באַדינגט דורכן סאַמע אופן פון וויילן די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען. אויב ביזן יאָר 1631 האָבן זיך דאָך אייניגעהיט וואָסערע ניט איז סימנים פון זעלבשטענדיקייט פון די שטאָטלייט, זענען זיי שפּע־טער אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן. אָט זענען די וואָלן פון דער שטאָטמאַכט (ראַטמענער, וואָיט און לאָוויניקעס, „אַרכימאַגיסטערס" פון די צעכן און פאָר־שטייער אין זאַמאָיסקי־טריבונאַל) אין די יאָרן 1631 און 1632. די וואָלן אין 1631 זענען פאָרגעקומען, אגב ווי אַלע מאָל, אין הויז פון בירגערמייסטער ביי דער אָנוועזנהייט און אַקטיוון אָנטייל פונעם פאָרשטייער פון שטאָט־אייגנטימער, אין דעם פאַל דער אַרענדאַר פון די קראָשניקער גיטער, מיקאָלאַי סיענניצקי. אין אָנהייב איז געקליבן געוואָרן דער ראַטמענער־אַמט (פיר ראַטמענער). דער אַרענדאַר האָט באַשטימט צוויי ראַטמענער. כדי אויסצוקלייבן דעם דריטן, האָבן די צעכן און דער „המון" (communitas) אויסגעקליבן אַ וואָל־קאָמיסיע פון פיר און צוואַנציק מיטגלידער. די מיטגלידער פון דער קאָמיסיע זענען געקליבן געוואָרן

אויף אזא אופן, אז יעדער פון די פיר דעמאלטיקע צעכן האט אויסגעקליבן צו צוויי מענטשן פון צווישן זיינע מיטגלידער, צוזאמען אכט מענטשן. דער אפטרעטנ־דיקער וואיט — און לאווניקעס־אמט האט ארויסגעוועלט אין דער קאמיסיע צוויי פון זיינע לאווניקעס, און יעדע פון די פיר פארשטעט אין קראשניק — צו דריי מענטשן. צוזאמען אלזא זענען געווען פערצן מענטשן און מיט די ארויסגעשטעלטע פון די צעכן — שוין צוויי אין צוואנציק מענטשן. די צוויי ראטמענער, וואס זענען באשטימט געווארן גלייך אין אנהייב פון דער פאר־זאמלונג, זענען אויך אריין אין באשטאנד פון דער קאמיסיע, אזוי ארום האט זיך באקומען פיר און צוואנציק מענטשן. די קאמיסיע, וואס איז אויף אזא אופן אנטשטאנען, האט אויסגעקליבן דעם דריטן ראט־מאן און די דריי ראטמענער האבן דערקליבן א פערטן. אזוי איז אנטשטאנען דער נייער ראטמענער־אמט פון פיר מיטגלידער: צוויי באשטימט דורכן ארענדאר, איינער אויסגעקליבן דורך דער קאמיסיע און איינער צוקאפטירט דורך די דריי ראטמענער. אויף אן ענלעכן אופן האט מען אין יאר 1631 אויסגעקליבן אויך דעם וואיט־אן לאווניקעס־אמט. די אויבן־דערמאנטע וואל־קאמיסיע האט ארויסגערוקט צוויי קאנדידאטן, פון וועלכע דער פריץ האט אויסגעקליבן א וואיט. די צוויי אלטע לאווניקעס, וואס זענען ארויס אין באשטאנד פון דער וואל־קאמיסיע, און דער וואיט האבן מיטן אנטייל פון דער אלטער שטאט־פארוואלטונג צוקאפירט די איבעריקע לאווניקעס[21]).

אין יאר 1632[22]) און אין די שפעטערדיקע יארן[23]) זענען די וואלן פארגעקומען שוין אן דעם אנשטעל פון זעלבשטענדיקייט, די וואל־פראקטאלן ברענגען אפילו נישט קיין גענויע אינפארמאציעס וועגן די וואלן. די וואלן אין יאר 1632 זענען אויך פארגעקומען אין הויז פון געווען בירגערמייסטער. דער ארענדאר האט באשטימט צוויי ראטמענער. דעם דריטן ראטמאן האט שוין אויסגעקליבן דירעקט נאר דער וואיט־און לאוו־ניקעס־אמט ביי דער אנוועזנהייט פון פארשטייער פון די צעכן און „המון", און דער דריילינג ראטמענער האט צוקאפירט דעם פערטן. דער נייער און אפטרעטנדיקער ראטמענער־אמט האבן מיטן אנטייל פון פריץ און פאר־שטייער פון די צעכן אויסגעקליבן דעם וואיט און דערנאך די לאווניקעס און א קאנדידאט אין זאמאיסקי־טריבונאל. צום סוף זענען אויסגעקליבן געווארן „ארכי־מאגיסטערס" פון די באזונדערע צעכן.

בעת די יערלעכע וואלן זענען די מיטגלידער פון די מאכט־ארגאנען כסדר געקליבן געווארן פון דעם זעלביקן קליינעם קרייז אינפלוסרייכע מענטשן. במשך פון צענדליקער יארן האבן זיך אזוי ארום איבער־געהזרט אלץ די זעלביקע פאמיליעס פון די ראטמענער, וואיט און לאווניקעס.

דער פרינציפ פון וויילן די מאכט־ארגאנען איז איינגעהאלטן געווארן אין קראשניק סיידן נאר ווי א מנהג. די דאזיקע פארעם פון וואלן האט געגעבן דעם פריץ די מעגלעכקייט צו באאיינפלוסן די שטאטישע מאכט, וויל קיינער פון די אויסגעקליבענע ראטמענער אדער לאווניקעס האט נישט געוואלט אייניריסן מיטן פריץ, וואס האט געקאנט באזייטיקן זיין קאנדידאטור אין קומענדיקן יאר. דאס איינפירן דעם פרינציפ פון אמטירן דאס גאנצע לעבן וואלט דאך פארקלענערט דעם איינפלוס פון פריץ אויפן באשטאנד און כארא־קטער פון דער שטאטישער מאכט. פונעם אופן וויילן די שטאטישע מאכט־ארגאנען דרינגט דייטלעך ארויס די אפהענגיקייט פון לאווניקעס־אמט פון ראטמענער־אמט. עס זענען געווען בפירושע קאנפליקטן צווישן ביידע אמטן. עס האבן אויך געמוזט זיין רייבונגען צווישן שטאט־ראט מיטן המון. שטרעבנדיק אייניצוהיטן די אויטאריטעט פון די דאזיקע אמטן און זייערע מיט־גלידער איז אויף א געמיינזאמער זיצונג פון ביידע אמטן און פון דער גייסטלעכער מאכט אין קראשניק אין יאר 1625 באשלאסן געווארן, אז די קאנפליקטן צווישן די אמטן אדער צווישן זייערע מיטגלידער זאלן נישט ארויסגעטראגן ווערן פארן עולם, נאר זאלן דער־ליידיקט ווערן צווישן אייגענע מענטשן, וויל די „רייסערייען" און געשלעגן אין די ביידע אמטן זענען א שלעכט ביישפיל פארן „פראסטן מענטשן". לגבי די מיטגלידער פון די אמטן, וואס מאכן סקאנדאלן, האט די פארזאמלונג באשלאסן אנצוווענדן הארבע דיס־ציפלינארע מיטלען (געלטשטראפן און תפיסה)[24]).

די וויין־ערטער פון די יידן אין קראשניק און זייערע אינסטיטוציעס

אין פוילן זענען קיינמאל נישט געווען קיין אלגע־מיין־מלוכהשע פארשריפטן, אז יידן מעגן ווינען נאר אין ספעציעלע קווארטאלן. בלויז עטלעכע שטעט אין געוויסע פעריאדן האבן צוליב עקאנאמישע אדער פאלי־טישע מאטיוון אויסגעקעמפט פאר זיך ביים קיניג פריווילעגיעס, לויט וועלכע זיי האבן באגרענעצט

דאָס ווויינרעכט פון די יידן. עטלעכע שטעט האָבן נאָכן באַקומען דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס" אַריינגעלאָזן די יידן נאָר בעת די מערק און ירידים, אַנדערע האָבן פֿאַרבאָטן די יידן צו באַזעצן זיך אויפן מאַרק, אויף געוויסע גאַסן, באַזונדערע האַנדלס־גאַסן. אין עטלעכע שטעט האָבן די יידן במשך פון פיל צענדליקער יאָרן מיט מער אָדער ווייניקער דערפֿאָלג געקעמפט פֿאַרן רעכט צו ווויינען אויף די אָדער יענע גאַסן, אַ מאָל געווונען, אַ מאָל פֿאַרלוירן. אין אַנדערע שטעט ווידער האָבן די יידן געקאָנט ווויינען אָן שום, אָדער כמעט ווי אָן שום באַגרענעצונגען. דאָס איז לגמרי נישט געווען אָפהענגיק דערפון, ווער עס איז געווען דער אייגנטימער פון דער שטאָט (קיניג אָדער פּריץ), נאָר קודם כל פון די ווירטשאַפטלעכע באַצי־אונגען אין דער געגעבענער שטאָט [25]).

מיר האָבן נישט קיין שום ידיעות וועגן די גאַסן, ווו די יידן אין קראָשניק האָבן געווויינט ביזן יאָר 1584, ד״ה אין פּעריאָד וועו דאָרטן האָט געגאָלטן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס". מעגלעך, אַז ס׳רוב יידן האָבן דעמאָלט געווויינט אין די פֿאָרשטעט. דאָקעגן קאָן מען פעסטשטעלן אפילו גאַנץ גענוי, ווו זיי האָבן געווויינט אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָר־הונדערט. אין יענער צייט זענען אין קראָשניק געווען אַ מאַרק און פּיר גאַסן: קאָשטשעלנע, לובלינער, שרעדניע און יידישע. חוץ דעם זענען נאָך געווען הייזער ביי די פֿאַרקאַנעס און ביי דער שטאָטישער מויער. מפּנים פון דער מויער זענען געווען 122 הייזער, דערפון אויפן מאַרק — 27, אין די אפּיצינעס ביים מאַרק — 3, אויף קאָשטשעלנע — 9, לובלינער — 12, שרעדניע — 17, יידישע — 15, ביי די פֿאַרקאַנעס — 20 און ביי דער שטאָטישער מויער — 23. אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן יידן געווויינט אויפן מאַרק, אין די אָפּיצינעס ביים מאַרק, אויף לובלינער, יידישער און אין די הייזער ביי דער שטאָטישער מויער.

אין די שטאָטישע ביכער פון יענער צייט האָבן זיך אויפגעהיט פֿאַרצייכענונגען וועגן עטלעכע און דרייסיק יידישע משפּחות [26]). זייער לעבן האָט זיך קאָנצענ־טרירט אַרום מאַרק. פון 27 הייזער אויפן מאַרק האָבן 6 אָדער 7 דעמאָלט געהערט צו יידן. אייגנטימער פון די הייזער אויפן מאַרק זענען געווען אַראָן (אהרן) [27]), דאָוויד (דוד) [28]), זעלמאַן [29]), ליטמאַן [30]), מאַרעק [31]), העליאָש [32]) און יוזעף [33]). די יידישע גאַס האָט מסתמא געגרענעצט מיטן מאַרק. דאָרטן, לעבן מאַרק, האָט זיך געווויס געפונען די שול. די הייזער פון דאָוויד, אַראָן און יוזעף האָבן זיך געפונען אין דער זייט פון מאַרק, ווו עס איז אַרויסגעקומען די יידישע גאַס מיט דער שול, ווו עס ווערט באַשטעטיקט אין די דערקלערונ־גען פון די עדות אויפן פּראָצעס וועגן צעשלאָגן אויף טויט דעם ייד לעוויק אין יאָר 1610 [34]). אויף דער יידישער גאַס האָבן זו יענער צייט פון דער אַלגעמיי־נער צאָל 15 הייזער 5 הייזער געהערט צו יידן; זייערע אייגנטימער — יאָכים (אויך כאנא) [35], ליטמאַן [36]), אַבראַם שטומער [37]), בישקאָ [38]) און מאָשעק [39]). אין יאָר 1620 האָבן איצעק מאַרקאָוויטש און מאַרעק שמו־לאָוויטש [40]) געקויפט וויטערדיקע צווויי הייזער אויף דער יידישער גאַס; האָבן שוין דעמאָלט, הייסט עס, 7 הייזער אויף דער גאַס געהערט צו יידן.

אויף דער לובלינער גאַס האָבן אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט פון דער אַלגעמיינער צאָל 12 הייזער 3 געהערט צו יידן: צוויי צו אַבראַם האָשקאָוויטש [41]) (איינס פון זיי איז שוין אין יאָר 1608 געווען דאָס אייגנטום פון ייד קאָכמאַן) [42]), און איינס צו לעוועקן [43]). אין יאָר 1614 האָט אַ ייד (הערשקאָ) געקויפט נאָך אַ הויז אויף דער גאַס [44]).

ביי דער שטאָטישער מויער האָבן געהאָט הייזער לעוועק, חיים, אַראָן (אין יאָר 1610 האָט ער זיין הויז פֿאַרקויפט דער קריסטין באַרבאַראַ פֿאָגטשקאָווא) [47]), אַבעל [48]) און יאָקוב־בער, אייזער ער האָט זיך געקויפט אַ הויז אויפן מאַרק [49]).

מיט דער צייט איז די צאָל יידישע הייזער אין קראָשניק געווואַקסן. אין יאָר 1631 האָבן שוין געהערט צו יידן 30 הייזער [50]) וווּ עס האָבן געלעבט צוזאַמען מער ווי פופציק יידישע משפּחות [51]). אמת, אין יענער צייט זענען עטלעכע יידישע הייזער אַריבער אין קריסט־לעכע הענט: זעלמאַנס הויז, למשל, איז געווארן דאָס אייגנטום פון אַנדזשיי קוסאָוויטש [52]), ליטמאַן האָט אין יאָר 1615 פֿאַרקויפט זיין הויז שומאָווסקין [53]), אַראָנס הויז איז אַריבער צו מאַרטשין קוואַסאָוויטש, און דאָווידס הויז האָט אָפּגעקויפט וואָיטשעך גיזשיץ [54]). דאָקעגן אויפן מאַרק האָבן יידן אין יאָר 1631 געהאָט נאָר 3 הייזער (דאָס „העליאָש־הויז", אָפּגעקויפט אין יאָר 1627 דורך יאָקוב בער, דאָס „יוזעף־הויז" און דאָס הויז פון רובין זאַקליקאָווסקי) [55]), חוץ דעם, דריי אָפּיצינעס פון הייזער אויפן מאַרק (די אָפּיצינע פון סטאַניסלאָוו יאָסקולקאָס הויז האָט געהערט צום ייד

זישקא[56]), פון מאַרטשין קוואַסאָוויטש — צום ייד יאַקוב מאַרקאָוויטש[57]), פון דער יידישקע יוזשואָוע — צו איצעק אַבליק[58]).

אין די 30־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט דער באַזיץ זיך געביטן. די יידן האָבן ווידער געקויפט עטלעכע הייזער אויפן מאַרק. אזוי, למשל, האָט זיך ענדלעך איינגעגעבן צו קויפן דאָרט אַ הויז אַבראָם איזאַקאָוויטשן (יוזקאָוויטש סוקיענקי), וואָס האָט אַ סך געווויגט ביי יענעם[59]; געקויפט האָט ער דאָס הויז אויפן מאַרק ביי אַ קריסט, קאַצפער סאָסנאָוויטשעס אַ זון, און אויסגעצאָלט דעם באַטרעף אין רעטעס במשך פון דריי יאָר[60]). דאָוויד מאַרקאָוויטש האָט געקויפט אַ הויז אויפן מאַרק ביי סטאַניסלאָוו יאָסקולקאָס ווייב[61]; אויך מאַרקאָוויטש האָט אַ סך יאָרן געווויגט ווי אַ שכן אין הויז פון ייד יוזף (יוסף)[62], עוועטועל ביי דעם שוין דערמאָנטן סטאַניסלאָוו יאָסקולקאָ[63]). דער דאָזיקער באַזיץ (פינף אָדער זעקס הייזער אויפן מאַרק און דריי אפיצינעס פון הייזער אויך אויפן מאַרק) האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1637, וועו יידן איז פאָר־ווערט געווארן צו ווויגען אויפן מאַרק.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָט זיך דער שול געפונען נישט ווייט פון מאַרק, לעבן די הייזער פון רובין (ראובן) זאַקליקאָווסקי און יוזשוע (יוסף)[64], ווייזט אויס, אַז זי האָט זיך געפונען אויף איינעם פון די ראָגן פון דער יידישער גאַס און פון מאַרק. דערנעבן האָבן זיך געפונען אַ געמויערטער שטאָטישער טורעם[65]) און אַ הויז, וועגן וועלכן ס׳איז אויך געווען באַוווסט, אַז ס׳איז געשטאָנען אויף דער יידישער גאַס און דאָרטן האָט געווויגט דער רב[66]). די ערשטע נאָטיץ וועגן דער שול געפינען מיר אין די שטאָטישע ביכער פון יאָר 1653[67]). האָרט ביי דער שטאָטישער מויער האָט זיך געפונען דער יידישער שפיטאָל[68]). דאָרטן האָבן אויך געוואָנט דער רייזנדע און בעטלערס. דערביי האָט ג־ע־ווויגט דער חזן[69]).

דער יידישער בית־עולם האָט זיך געפונען אויף אַ פאָרשטאָט לעבן די געריטנער ביים טייך סטרוזשע און גרויסן וועג[70]). דערביי האָט זיך געפונען אַ יידישער גאָרטן, וואָס האָט מסתמא געדאָרפט מיט דער צייט פאַרגרעסערן דעם שטח פון בית־עולם.

האָרט ביים בית־עולם האָט זיך געפונען די יידישע באָד, די מקווה[71]). עטלעכע יידן, מסתמא די רייכערע, האָבן געהאָט פריוואָטע מקוות, למשל הערשקאָ[72]). אין יאָר 1648 האָט יאָקוב העליאשאָוויטש זיך געקויפט פאַר אַ באָד אַ שטיבל ביים טייך סטרוזשע, נישט ווייט פון דער קהלשער יידישער באָד, „אין אַ געמיינעם געסל, וואָס ציט זיך צו די שפּוּעים״[73]).

אין יאָר 1637 איז, ווי דערמאָנט, פאַרגעקומען אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין די ווויגונגס־ערטער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט. אין קראָשניק איז אויסגעבראָכן אַ שריפה, אין וועלכער עס איז באַשול־דיקט געווארן דער ייד ברוך. טאָמאָש זאַמאָיסקי, דער באַלעבאָס פון שטאָט — ווייזט אויס, אויף דער בקשה פון דער שטאָטישער און קירכלעכער מאַכט — האָט אין דעקרעט פון 10־טן נאָוועמבער 1637 פאַרוועדט די יידן אָפּצובויען זייערע הייזער און קראָמען אויפן מאַרק. ער האָט אפילו אַרויסגעשיקט קיין קראָשניק זיין ארכי־טעקט צו באַשטימען פאַר די יידן אַ ספּעציעל אָרט, „כדי די יידן זאָלן אין ערגעץ זיך נישט אָפּבויען אויף די פּלעצער און זאָלן זיך נישט דערוועגן צו שטעלן זייערע הייזער, נאָר אויף דער זעלביקער גאַס, וווהין אויך די שול אַריבערטראָגן״.

אין דעם דאָזיקן דעקרעט געפינט זיך אַ נישט קלאָר פאָרמולירטער פונקט, וואָס די יידן האָבן אים געוויס במשך פון צענדליקער יאָרן געפרוווט אויסצוטייטשן לטובת זיך אין קאַמף פאַרן רעכט צו ווויגען אויפן מאַרק. ווי עס דרינגט פון דערמאָנטן פונקט, זענען די יידן מחוייב געווען צו פאַרקויפן צו קריסטן די פּלעצער, וואָס האָבן זיך געפונען מחוץ דעם פאַר זיי באַשטימטן שטח, „אָבער ביי די קראָמען, וואָס קריסטלעכע קונים זאָלן זיך אויף זיי נישט געפינען, מעגן זיי שטעלן ביידלעך״[74]). דערמיט דערקלערט זיך דער פאַקט, וואָס נאָך אין יאָר 1648 האָט איין פּלאַץ אויפן מאַרק געהערט צום אַלטן אייגנטימער, דעם ייד יאָקוב בער[75]). אויך אין יענער צייט (1638) האָט מאָשעק „דעם רייכן״ זיך אייגנגעגעבן צו לעגאַליזירן דעם איינקויף פון אַ הויז, וואָס האָט פאַקטיש געהערט צו אים שוין פון לאַנג[76]). אין שטאָטישן בוך געפינט זיך אַ פאַרצייכענונג פון יאָר 1638, אַז מאָשעק האָט געקויפט דאָס הויז פאַר 1265 גילדן[77]). אין דעם זעלביקן יאָר איז צווישן מאָשקען און גיזשיצן אָפּגעשלאָסן געוואָרן אַ טראָג־סאַקציע וועגן „אַ פּלאַץ נאָך אַ שרפה״[78]). די שפּעטער־דיקע סכסוכים צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג און אייניקע יידן זענען געווען טאָקע וועגן דעם דאָזיקן שטח, וואָס איז ענדלעך צוגעמשפט געוואָרן (ווי מיר וועלן זען שפּעטער) דעם ייד עליאָש (אין 1657). דער דאָזיקער פּלאַץ האָט געהערט צום מאַרק, זייענדיק דער

שרידי בית־הכנסת בקראשניק, שצולמו בשנת 1952

אַן אי‌בערבלייבעכץ פון דער קראשניקער שול, פאָטאָגראָפירט אין יאָר 1952

הויף פון איינעם פון די מאַרק־הייזער. לויטן פּלאַן, וואָס איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אין 1637, האָבן יידן דאַרטן נישט געטאַרט ווויינען. גלייכצייטיק מיטן אַרכיטעקט האָט טאָמאַש זאַמאַיסקי געשיקט אַ שריפט דעם דעמאָלטיקן אַרענדאַר פון די קראַשניקער גיטער, שימאָן פּיעכאָוויטש, אים אינפאָרמירט וועגן זיין באַשלוס און פאַראַרדנט, „אַז דאָס זאָל גיך אויסגעפירט ווערן" [79]. דער דעקרעט פון נאָוועמבער 1637 האָט באַדראָט דעם ביזאיצטיקן באַזיץ פוןניין יידן, וואָס האָבן געהאָט זייער אומבאַוועגלעך אייגנטום אויפן מאַרק, שוין נישט רעדנדיק וועגן דער שול, וואָס מען האָט אויך נישט געטאָרט אָפּבויען אויפן אַלטן אָרט. אין אַייניקע הייזער האָבן פאַר דעם גערוויינט צו עטלעכע יידישע משפחות (חוץ דעם האָבן אייניקע יידישע משפחות גערוויינט אויפן מאַרק ווי שכנים ביי קריסטן), אין רעזולטאַט האָבן ביי צוואַנציק משפחות פאַרלוירן דעם דאַך איבערן קאָפּ אָן רעכט זיך אָפּצובויען אויף די אַלטע פּלעצער. נאָך ערגער: דער פאַראַט אויפֿצושטעלן די קראָמען אויפן מאַרק האָט געדראָט זייערע אייגנטימער מיט פאַרלירן די פּרנסה. די יידן האָבן דעריבער אָנגעהויבן זיך משתדל צו זיין וועגן צוריקציען די דאָזיקע פאַראַרדענונג אָדער לכל הפחות מילדערן זי. אין 1638 איז טאָמאַש זאַמאַיסקי געשטאָרבן. במשך פון זיין זונס, יאָן, נישט־פּוליעריקייט איז אייגנטום פון רובין לאָזאַראָוויטש און שפּעטער האָט עס געהערט צו יאָקוב דאָווידעק, איז דורך דאָווידעקן פאַרקויפט געוואָרן יאָן בעלזשיצקין [81]. די יידן ווידער, וואָס זענען געבליבן אָן דירות, האָבן געזוכט צו קויפן זיך אַ הויז אָדער אַ פּלאַץ צום בויען אויף די דערלויבטע שטחים. דאָס שטעטל איז געווען געוועלטיקט באַפעלקערט, באַזונדערס דער טייל, וווּ יידן האָבן געמעגט ווויינען. ווייל עס איז די יידן שווער געווען צו קויפן אַ הויז אָדער אַ פּלאַץ אפילו אויף דער יידישער גאַס. די יידן האָבן דעריבער געפרווט מיט פאַרשידענע מיטלען. אין יאָר 1946 האָט דער ייד מאַרעק קראָוויעץ אָנגעקלאָגט אין געריכט סטאַניסלאָוו שאַפראַנקאָוויטשן אין ברעכן דעם מיט אים געשלאָסענעם אָפּמאַך וועגן אַ פּלאַץ אויף יידישער גאַס, צווישן די הייזער פון יידן עליאַס יאַקובאָוויטש און סאָמועל לאָבאָבא. „און דאָס איז טאַקע אונדזער יידישע גאַס, וואָס געהערט צו אונדז, דערצו האָב איך אים אויך אַ האַרטן טאָלער געגעבן האָנטגעלט..." — האָט מאַרעק געטענהט אין געריכט. דאָס געריכט האָט געגעבן גערעכט שאַפראַנקאָוויטשן און האָט אָפּגעוואָרפן מאַרעקס טענות [82].

מסתמא האָט זיך בלויז עטלעכע יידן איינגעגעבן צו קויפן הייזער אָדער פּלעצער, די איבעריקע האָבן געווויינט אין פאַרשידענע הייזער אין שכנות. איצעק אַבליק, וואָס האָט פאַר דער שריפה געהאָט אַן אָפּיצינע אויפן מאַרק (אויפן א"ג יוזעף־פּלאַץ), האָט גלייך נאָך דער שריפה (אין 1637) געקויפט אַ הויז אויף יידישער גאַס פון לוקאַש סאַנגאל [83]. מנשה זיסקאַליק, דער זון פון זישקע, וואָס האָט אויך פאַרלוירן זיין הויז, אָן אָפּיצינע אויפן מאַרק (אויף סט. יאסקולקאַס פּלאַץ) האָט אין 1641 געקויפט ביי יאָן אָסיעצקין אַ הויז ביי דער מויער [84]. אין דעם זעלביקן יאָר האָט אויך איזאַק פּרץ, מאָשקעס איידעם, געקויפט אַ הויז ביי פּאָוועל גאָראי, וואָס האָט עס געירשנט פון וואָיטשעך קריקא [85]. אַ געוויסער איצעק האָט געקויפט ביי יאָן פּיעקאַרטשיקן אַ הויז אויף יידישער גאַס [86]. אין 1643 האָט איצקא מייעראָוויטש געקויפט ביי אַדאַם קאָזיאַדלאָ אַ שטיבל, וואָס האָט זיך, ווייזט אויס, געפונען אויף דער פאַרשטאָט [87]. אויף דער פאַרשטאָט געוויס האָבן אויך געקויפט הייזער וויגדאָר [88]) און איצעק זעלדרוק [89]). אין 1654 האָט מאָשקאָ יוזעפאָוויטש געקויפט ביי מאטעוש ליפּיץ אַ הויז אויף יידישער גאַס [90]).

אָבער צום וויכטיקסטן פאַר די יידן איז געווען צו באַקומען אַ דערלויבעניש צו האָבן קראָמען (און אויך הייזער) אויפן מאַרק. אַ לאַנגע צייט האָבן יידן זיך באַמיט צו באַקומען אַזאַ דערלויבעניש. עס זאָגן עדות וועגן דעם אַ סך דאָקומענטן פון יאָן זאַמאַיסקי און שטאָטראַט, וואָס אין זיי ווערט כסדר באַשטעטיקט דער פאַרבאָט פאַר יידן צו האָבן קראָמען און הייזער אויפן מאַרק. אַזוי, למשל, האָט יאָן זאַמאַיסקי אין זומער 1643 אַרויסגעגעבן וועגן דעם עטלעכע דעקרעטן. אין איינעם פון זיי, פון 23 אפריל 1643, האָט ער, פאַררופּנדיק זיך אויפן אוניווערסאַל פון זיין טאַטן טאָמאַש, געשריבן: „אַזוי ווי די יידן הערן נישט אויף צו שפּאַרן זיך אין מאַרק, פאַרלאַנג איך, אַז סיי אין די בנינים, אין יידישן האָנדל זאָל דער זעלביקער מנהג אויך איצט איינגעהאַלטן ווערן" [91]. גלייך נאָך דעם, דעם 11 יוני

1643, האָט יאָן זאַמאָיסקי באַשטעטיקט דעם פריערדיקן דעקרעט אין זייער אַ שארפער פארעם: „אַזוי ווי די יידן הערן ניט אויף מיט פאַרשידענע מיטלען, קענן די עדיקטן פון מיינע עלטערן, הייליקן אָנגעדענק, און מיין שריפט פון 23 אפּריל האַיאָר, צו מאַטערן די שטאָט וועגן שטעלן אויפן מאַרק וועלכע עס איז קרעמלעך און ביידלעך צום האַנדלען — דעקלאַריר איך, אַז זייער ווויינונג מוזן די יידן בויען אויפן אָרט, באַשטימט פאַר זיי דורך מיין פאָטער, הייליקן אָנגעדענק און אָפּגעצייכנט אויף דער מאַפּע, און פירן זייער האַנדל לויט די געזעצן און מנהגים, שטעלנדיק די קרעמלעך, ביידלעך et indegnus וואַרשטאַטן צום האַנדל אַנטקענן די הייזער גופא אויף זייערע גאַסן און נישט ערגעץ אַנדערש". אין דעם זעלביקן דעקרעט האָט זאַמאָיסקי איינגעשטעלט אַ שטראָף פון 100 גריוונעס פאַר די יידן, וואָס וואָלטן געפרוווט נישט אונטערוואַרפן זיך דער אויבן־דערמאָנטער פאַראָרדענונג. ער האָט אויך פאַרבאָטן די יידישע לוויות דורכצוגיין דעם מאַרק, געפאָדערט אַריבערצוטראָגן דעם יידישן בית־עולם אויף אַן אַנדער אָרט און אפילו אַריבערטראָגן די אַלטע קברים אין אַ טערמין „ביז אַ יאָר און 6 וואָכן" — אויך אונטער אַ שטראָף פון 100 גריוונעס[92]). אָבער שוין דעם 9 יולי האָט זאַמאָיסקי אַרויסגעגעבן אַ נייעם דעקרעט, וואָס איז געווען אין סתירה צום פריערדיקן. ער באַשולדיקט אין אים די שטאָטלייט, אַז זיי „מאַטערן די יידן, צווינגענדיק זיי אַריבערצוטראָגן דעם צווינטער און עקסהומירן די מתים. איך גיב געראָטן די יידן. עס וואָלט באמת נישט געווען קיין ריכטיקע זאַך, אַז פון דעם אָרט, וואָס איז אייך אין קיין שום זאַך נישט קיין שטערונג, זאָל מען אַרויסנעמען די מתים, אַריבערטראָגן זיי אויף אַן אַנדער אָרט, און עס דוכט זיך מיר נישט, אַז איך דאַרף ענדערן דעם ווילן פון די גאָטספאָרכטיקע אורעלטערן מיינע, ווי זיי האָבן באַשלאָסן און איינגעשטעלט". זאַמאָיסקי פאָדערט פון די שטאָטלייט, זיי זאָלן די יידן לאָזן צורוּ און איבערלאָזן זייער בית־עולם אויפן אַלטן אָרט, „נישט פאַרענטפערנדיק זיך מיט קיין שום שריפטן"[93]). די סתירה נעמט זיך געוויס דערפון, וואָס אין דער צווישנצייט האָט זאַמאָיסקי, ווייזט אויס געהאָט צוריקגעצויגן דעם געהעריקן טייל פון דעקרעט פון 11־טן יוני. די שטאָטלייט ווידער האָבן ווייטער געפאָדערט, אַז די יידן זאָלן אים אויספּירן. אין אַ ווייטערדיקן דעקרעט (פון 9־טן יולי) דערלויבט אָפּילו זאַמאָיסקי די יידישע לוויות דורכצוגיין דעם מאַרק מיט דער באַוואָרענישּ פון אַ „רואיקער פּראָצעסיע".

מען וואָלט דערפון געדאַרפט דרינגען, אַז עס איז געווויס נישט געווען קיין אַנדער וועג — ווי דורכן מאַרק — צום יידישן בית־עולם, וואָס איז געבליבן אויפן אַלטן אָרט[94]).

דער פאַרבאָט פאַר יידן צו האָבן אין מאַרק הייזער און קראָמען איז געבליבן אין קראָפט. אָבער אייניקע יידן, ווי דערמאָנט, האָבן זייערע פלעצער אויפן מאַרק נישט פאַרקויפט. איינער פון די דאָזיקע פלעצער האָט נאָך אין 1648 געהערט צו יאָקוב בער. אַ גאָר פאַר־ביסענער און לאַנגדויערנדיקער קאָמף (1644—1657) האָט זיך געפירט צוליבן פלאַץ פון וואָיטשעך גיזשיץ. גיזשיץ איז שולדיק געווען הערשקאָ העליאַשאָוויטש אַ געוויסע סומע. אין פעברואַר 1644 נאָכן אויסחשבונען זיך דער אָבּ, אַ הויז אויף יידישער גאַס און אַ פלאַץ אויפן מאַרק. עס איז געשריבן געוואָרן אַן אָפּמאַך, לויט וועלכן דאָס אַלץ האָט געדאַרפט אַריבערגיין צו הערשקאָן, אויב דער חוב וועט נישט אָפּגעצאָלט ווערן אין אַ געוויסן טערמין[95]). וואָיטשעך גיזשיץ, ווי עס דרינגט אַרויס פונעם ווייטערדיקן גאַנג פון ענין, האָט נישט אויסגעפירט די באַדינגונגען פון אָפּמאַך, מעגלעך אַז אונטערגעבנדיק זיך דעם דרוק פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און פון דער גייסטלעכער מאַכט. די אומ־באַוועגלעכקייטן האָט ער פאַרקויפט סטאַניסלאָוו בוטאַ, וואָס האָט פון זיין זייט זיי פאַרקויפט הערשקאָן (וואַר־שיינלעך פאַר אַ גרעסערן פרייז). הערשקאָ האָט, ווי עס שיינט, אויסגערעכנט אויף דעם, אַז נאָכן באַצאָלן 200 גילדן שטראָף (100 גילדן פאַר זיך — דעם ייד, וואָס קויפט אַ הויז אויפן מאַרק און 100 גילדן פאַרן פאַרקויפער — סטאַניסלאָוו בוטאַ) וועט ער קאָנען ווויינען אין דעם הויז[96]). ביידע אָבער, סיי הערשקאָ, סיי בוטאַ, האָבן געמאַכט אַ פאַלשן חשבון. די שטאָטיש און גייסטלעכע מאַכט האָבן זייער שארף זיך קעגנגעשטעלט דער דאָזיקער טראַנסאַקציע און גלעלייגט אַן אַרעסט אויפן הויז[97]). קעגן סטאַניסלאָוו בוטאַ איז פאַרפירט געוואָרן אַ פּראָצעס, וואָס איז פאַרגעקומען אין פאַראייניקטן גריכיכן פון ביידע אָמטן (ראַטמענער און וואָיט־לאָווניקעס). בוטאַ איז פאַרמשפט געוואָרן אויף צוויי וואָכן אַרעסט (אין געמויערטן טורעם), וואָס וועט פאַרלענגערט ווערן „אַזש ביז ער וועט דאָס הויז אויפן מאַרק באַפרייען פון יידישע הענט און וועט אָפּ־

געבן די שטראָף פון 100 גילדן". פון דער סומע האָט בוטאָ 50 גילדן געדאַרפט באַצאָלן דעם האַר פון שטאָט, 25 גילדן דעם קלויסטער און 25 גילדן דער שטאָט אויף קאָנסערווירן די שטאָטישע מויער. דער ייד הערשקאָ ווידער האָט געדאַרפט אַריינטראָגן 100 גילדן דער גייסטלעכער מאַכט און דעם האַר פון שטאָט[98]). אין הסכם מיטן אורטייל האָט בוטאָ אומגעקערט הערשקאָן דאָס געלט און האָט אים באַזייטיקט פון הויז. הערשקאָ האָט זיך אָבער נישט אונטערגעגעבן. ער האָט פאַרקלאָגט בוטאָן אין 100 גילדן, ווייל אויפן הויז, וואָס בוטאָ האָט געקויפט פון וואיטשעך גיזשיץ, איז דער דאָזיקער חוב געווען פאַרזיכערט. הערשקאָ האָט אויך דעם פּראָצעס פאַרשפּילט[99]). בוטאָ האָט דאָן פאַרקויפט דאָס הויז דעם שוסטער פּאָוועל קאָמענדער, באַקאָנט אויך אונטערן נאָמען סאַנדאָמיערסקי. האָט הערשקאָ אין 1647 פאַרקלאָגט פאָוולען[100]). אין דעם זעלביקן יאָר איז הערשקאָ געשטאָרבן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די אומרואיקע מלחמה־יאָרן. אין צען יאָר אַרום, וועו עס איז געווארן רואיקער, האָט הערשקאָס זון, עליאָש, ווידער אויפגעמישט דעם ענין און איז מיט פּאָוועל סאַנדאָמיערסקי דורכגעקומען; עס האָט זיך שוין דעמאָלט געהאַנדלט נאָר וועגן פּלאָץ, ווייל אינצווישן האָט דאָס הויז ווידער אָפּגעברענט. עליאָש האָט געקויפט דעם שטח און — דער עיקר — באַקומען אויף דעם אָ הסכם פון יאָן זאָמאָיסקי. דער האַר פון שטאָט האָט אין דאָזיקן גייסט אַרויסגעשיקט אָ בריוו צו זיינע באַאָמטע „די רעוויזאָרן פון שטאָט און קראשניקער גיטער". לויט די ביזאיצטיקע פאָדערונגען האָבן יידן נישט געטאָרט האָבן קיין פּלעצער אויפן מאַרק. דער האַר פון שטאָט האָט דעריבער פאַרלאָנגט, עס זאָלן געמאַכט ווערן געוויסע ענדערונגען אין די גאַסן: דער פּלאָץ וואָס עליאָש האָט געקויפט אויפן מאַרק פון דערבייאיקע פּלעצער, ווו עס האָבן זיך געפונען די יידישע יאַטקעס, ווי אויך פון די פּלעצער אויף יידישער גאָס. זאָמאָיסקי האָט פאַראָרדנט, אַז אויפן שטח, וואָס איז ביז איצט פאַרנומען געווען דורך דער גאָס און די יאַטקעס, זאָל פאַר עליאָשן אויסגעטיילט ווערן אָ פּלאָץ די זעלביקע גרויס ווי דער פּלאָץ, וואָס ער האָט געקויפט ביי פּאָוועל סאַנדאָמיערסקי. די גאָס וויידער האָט פון איצט אָן געדאַרפט דורכגיין דעם אָפּגעפרעגטן פּלאָץ. דאָרטן איז אויך באַשטימט געווארן אַן אָרט פאַר די יאַטקעס. די דאָזיקע פאַראָרדענונג איז פולשטענדיק אויסגעפירט געווארן.

אַזוי אַרום איז געענדערט געווארן די ריכטונג פון אָ גאָס אין דער שטאָט קראָשניק, „כדי אָ ייד זאָל ווויינען לעבן אָ יידן". דער פּלאָץ, וואָס איז באַשטימט געווארן פאַר די יידישע יאַטקעס, איז אַרויסגעקומען צום מאַרק. דער שטח ווידער, וואָס איז באַווויינט געווען דורך יידן, האָט זיך פאַרברייטערט אויף 68×22 איילן. מען האָט געקאָנט דורכפירן די דאָזיקע ענדערונגען, ווייל יענער טייל פון שטאָט איז צו יענער צייט געווען נישט פאַרבויט[101]). אין 1659 האָט די שטאָט־פאַר־וואַלטונג אויפגעבויט אויף אָ פּלאָץ (וואָס איז נאָך פריער באַשטימט געווארן אויף דעם) אַכט יאַטקעס און האָט זיי פאַרדונגען די יידן[102]). אַוועקשטעלנדיק די יאַטקעס ביים מאַרק, האָט די שטאָטישע מאַכט געקאָנט נעמען ביי די יידן אָ הויכן אָפּצאָל (24 גילדן און צוויי פונט פעפער אָ יאָר)[103]). אין יענער צייט זענען אין קראָשניק נישט געווען קיין קריסטלעכע קוילערס און די גאַנצע באַפעלקערונג האָט געקויפט פלייש ביי די יידישע קצבים. נאָך פריער, אין יאָר 1655, האָט דער ייד יעלען (הירש) געקויפט אָ בית־ברויערייַ, וואָס האָט זיך אויך געפונען הינטער אָ הויז אויפן מאַרק[104]). עס האָט זיך בכן די יידן איינגעגעבן צו מאַכן אַן אייגנבראָך אין די באַגרענעצונדיקע פאַר־אַרדענונגען פון טאָמאָש זאָמאָיסקי פון יאָר 1637. עס זענען געווען פאָלן, וועו אייניקע פלינקערע יידן האָבן אפילו אָ געוויסע צייט געווויינט אויפן מאַרק גופא, מען האָט זיי אָבער גיך פון דאָרטן באַזייטיקט[105]).

אין 1662, אויף אָ זיצונג פון דער שטאָטמאַכט מיטן אָנטייל פון אָ פאָרשטייער פונעם שטאָט־אייגנטימער און א״ג קאָמיסאָרן־געריכט (וואָס איז ספעציעל צוליב דעם געקומען צופאָרן פון זאָמאָשטש) און די יידן־עלטסטע, איז פונדאָסניי באַטראַכט געווארן דער ענין פון באַזיצן דורך יידן הייזער און פּלעצער אויפן מאַרק און עס איז באַשלאָסן געווארן, „אַז די יידן, האָלטנדיק זיך אין די גרענעצן, וואָס זענען פאַר זיי אָנגעוויזן אין שטאָט און אָנגעצייכנט אויף דער מאַפּע, זאָלן אויפן מאַרק זיך נישט בויען און אויף אָנדערע שטאָטישע הייזער און פּלעצער חוץ יידישע נישט אָנגרייפן — אונטער אָ שטראָף פון 100 גריוונעס און אַרויסגעטריבן ווערן פון שטאָט". אין דעם דאָזיקן באַשלוס לייענען מיר אויך: „אויף זייער יידישער גאָס זאָלן זיי האָנדלען לויט די געזעצן און מנהגים, די ביידלעך צום פאַר־שידענעם האָנדל מוזן זיי שטעלן אָנטקעגן זייערע הייזער אויף זייערע גאָסן און נישט ערגעץ אָנדערש

אונטער אַ שטראָף פון 100 גרויוענס לויטן דעקרעט פון קזשעשאָוו דעם 11 יוני 1643". אויף דער זעלביקער זיצונג איז אויך באַטראַכט געוואָרן דער ענין פון ייִד מאַרק אולאַנאָווסקי, וואָס האָט „אויף אַ מאַרק־פּלאַץ, פאַרשטעלט פון הינטן דורך אַ קריסטלעכן בנין, זיך דערוועגט קעגן דייטלעכן געזעץ אַ הויז צו שטעלן". מאַרק אולאַנאָווסקי האָט באַקומען אַ באַפעל צו פאַר־לאָזן דאָס הויז במשך פון דריי חדשים[106]).

וועגן אַריבערטראָגן די שול וועלט אין די שטאָטישע ביכער נישט דערמאָנט. זי איז אָבער אָן ספק באַזייטיקט געוואָרן פון אַלטן אָרט; לויטן פּלאַן פון יאָר 1808 האָט די שול זיך געפונען לעבן דער שטאָטישער מויער.

וועגן דער אינערלעכער אָרגאַניזאַציע פון דער ייִדי־שער געזעלשאַפט אין קראָשניק ביז העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן מיר קנאַפּע ידיעות. מיר ווייסן, אַז דאָ איז געווען אַ יידישע קהילה (Communitas Judaerorum), אַז עס איז געווען אַ רב („דער יידישער דאָקטאָר"), אַ שמש, אַ חזן און אַז עס זענען געווען יידישע עלטסטע. זיי האָבן רעפּרעזענטירט די קהילה לגבי דעם פּריץ און דער שטאָטמאַכט, אָנגעפירט מיט אַלע פינאַנציעלע ענינים פון דער קהילה, געהאַט צו זאָגן איבערן קהילה־פאַרמעגן און אויך איבערן פאַר־מעגן פון אלמנות און יתומים. אין יאָר 1608 האָבן די יידן־עלטסטע מאַרקוס און אַראָן אין נאָמען פון „Totius Communitatis Judaicae" פאַרקויפט דעם ייִד מאָשקאָ אַ שטיק ערד לעבן דער שול[107]), און אין יאָר 1626 האָבן די יידן־עלטסטע מאָשעק, אַבראַם, לעווטק אינאַ־קאָוויטש און לייזער שקאָלניק אין נאָמען פון „Aliorum Judaorum" פאַרקויפט דעם ייִד רובין לאָזא־ראָוויטש אַ ראָגאָווע הויז אויפן מאַרק (Versus scholam Judaerum et Yosephi Judaei)[108]). אין יאָר 1636 האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ און בער געקויפט דריי איילן ערד פאַר דער קהילה, כדי צו פאַרלענגערן דעם וועג צו דער יידישער באָד[109]). אין 1639 ווידער האָבן די זעלבע יידן־עלטסטע יאָקוב בער און הערשקאָ העליאָשאָוויטש צוזאַמען מיט זיין ברודער העליאָשאָ־וויטש געקויפט אַ פּלאַץ „פאַר די באַדערפענישן פון יידישן המון"[110]). אין 1628 האָבן די יידן־עלטסטע אַבראַם סוקיניק און איצקאָ מאַרקאָוויטש אין נאָמען פון דער קראָשניקער קהילה באַצאָלט 40 גילדן דעם ייִד האָשקאָ און זיין ווייב גיטל פאַר באַערדיקן מתים בעת אַן עפּידעמיע. האָשקאָ און גיטל האָבן זיך דערמיט גופא אָפּגעזאָגט פון אַלע פּרעטענזיעס צו דער קהילה. דעריבער האָבן זיי אָפּגעגעבן אַ דערקלערונג, אַז זיי וועלן צוליב דעם נישט אַריינטראָגן קיין אָנקלאָגע „נישט אין קראָשניקער און לובלינער יידישן אַמט, נישט אין שלאָס — אָדער וועלכן אַנדערן גריכט"[111]).

ווי די אפוטרופּסים איבער די פאַרמעגנס פון אלמנות און יתומים זענען די יידן־עלטסטע אַראָן און קאָכמאַן, אין שייכות מיטן לייגן אַן אַרעסט אויפן הויז פון ייִד יוזעף אין יאָר 1608, בייגעווען ביים צונויפשטעלן די באַשרייבונג פון הויז און די אינוועטאַריזירונג פון זיינע מעבל[112]). אין דער אָנוועזנהייט ווידער פון פינף יידן־עלטסטע (אַראָן, העליאָש, מאַרק, לאַזאַר און כאַרים) איז אין יאָר 1610 אָפּגעשאַצט געוואָרן דאָס הויז פון חנאס זון[113]). אין 1634 האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ און איצעק מאַרקאָוויטש, די אפוטרופּסים פון די מינדעריעריקע קינדער, פאַרקויפט זייער טאַטנס אַבראַם קאָכמאַנאָוויטשעס הויז[114]). אַן אַנדערש מאָל ווידער, אין שייכות מיטן אָנפאַל פון אַ המון קריסטן אויף יידישע הייזער אין דער נאַכט אויפן „גרויסן דאָנערשטיק" (1634) האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ העליאָשאָוויטש, מאָשעק מאַרקאָוויטש און לייזער שקאָלניק פאַרקלאָגט דעם בירגערמייסטער מאַרטשין קוואַסאָוויטש, פאַרוואַרפנדיק אים, אַז ער האָט נישט פאַרשטאַרקט אויף דער נאַכט די וואַך אַרום די יידישע הייזער, נישט קוקנדיק אויף דעם, וואָס אַ דעקרעט פונעם האָר פון שטאָט האָט פאַר דעם מין עבירות גע־דראָט מיט אַ שטראָף פון 500 גילדן. דער בירגער־מייסטער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ער האָט גארנישט נישט געווּסט וועגן דעקרעט, „ווייל די יידן באַהאַלטן אים" און אַז ער איז דאָך אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ שטאַרקע וואַך[115]). אין די 50־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט זענען אונדז באַקאַנט אַ גאַנצע ריי אָפּ־מאַכן פון ווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער, וואָס די יידן־עלטסטע האָבן אין נאָמען פון דער גאַנצער יידישער קהילה געשלאָסן מיט דער שטאָט. זיי זענען שייך שטייערן־פראַגן, ווינערעכט אָדער דאָס רעכט צו האַלטן קראָמען אויף געווּסע גאַסן. די יידן־עלטסטע האָבן אָפטמאָל אויך געשלאָסן אָפּמאַכן אין נאָמען נאָר פון געווּסע גרופּעס יידן. די יידישע זאַלצהענדלערס, למשל, קצבים, צי אַנדערע האַנטווערקער, האָבן אַליין נישט אָפּגעמאַכט מיט דער שטאָט וועגן דער הייך פון די שטייערן, אָפּצאָלן פאַר דינגען יאָטקעס, אָנגעהעריקייט צו די צעכן. דאָס האָבן געטאָן אין זייער נאָמען די

יידן־עלטסטע, און דעריבער זענען די יידישע סוחרים און האַנטווערקער געווען פון זיי אָפהענגיק[116]).

די שטייערן פון די יידן פארן רעכט צוווינען און באזיצן אומבאווען־גלעכן אייגנטום אין קראשניק

אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן די יידן אין די פּריוואַטע שטעט געצאָלט שטייערן דער מלוכה, דעם אייגנטימער פון דער ערד, אויף וועלכער זיי האָבן געווויינט (אומאָפהענגיק דערפון צי דער ערד־אייגנטימער איז געווען דער קיניג אָדער אַ פּריוואַטע פּערזאָן), אָפט דער שטאָט, וווּ זיי האָבן געווויינט, ווי אויך דער גייסטלעכער מאַכט.

אין מלוכה־אוצר האָבן די קראָשניקער יידן געצאָלט דעם יידישן קאָפשטייער, חוץ דעם, פאַרשידענע עקס־טראָ־שטייערן, אַלגעמיין־מלוכהשע, וואָס מיר וועלן דאָ נישט באַהאַנדלען.

דעם אייגנטימער פון דער שטאָט האָט יעדער יייד פאַרן וווינרעכט געצאָלט צינש און א״ג „פּעפּער־שטייער״, און די יידן, וואָס האָבן געווויינט אין צענטער שטאָט, האָבן נאָך חוץ דעם געצאָלט אַ באָד־שטייער. דער דאָזיקער שטייער איז באַשטימט געוואָרן נישט אין גילדנס אָדער פּלאָרענען, נאָר אין רויטע גילדנס און אַלטע טאָלערס, און דער קורס פון די דאָזיקע צוויי צאָלמיטלען האָט זיך, ווי באַווּסט, געביטן. אין צענטער שטאָט (אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס) האָבן יידן געצאָלט נישט אין רויטן גילדן און פּעפּער־שטייער — איין אַלטן טאָלער. חוץ דעם האָבן די יידישע הייזער אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס געצאָלט דעם ספּעציעלן באָד־שטייער — 7 גראָשן פון אַ הויז. פון די הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען ביי דער שטאָטישער מויער, האָבן יידן געצאָלט צינש אַ האַלבן רויטן גילדן און פּעפּער־שטייער — אַ האַלבן אַלטן טאָלער. חוץ דעם אַ צוגאָב פון 24 גראָשן צינש פון אַ הויז אויף אַן א״ג גאַנצן פּלאַץ און 12 גראָשן צינש פון אַ הויז אויף אַן א״ג האַלבן פּלאַץ (מעגלעך, אַז פאַר גערטנדלעך אָדער „לאָנקעס״ (פאַר־צעלעס) ביי די הייזער; ווייל מען דאַרף באַמערקן, אַז אויך די קריסטן האָבן פאַר הייזער ביי דער מויער געצאָלט 24 גראָשן פון אַ גאַנצן פּלאַץ און 12 גראָשן פון אַ האַלבן, אין דער צייט ווען פאַר די הייזער אין צענטער האָבן זיי געצאָלט נאָר 11 אָדער 15 גראָשן). פאַר אַן אָפּיצינע פון אַ הויז אויפן מאַרק האָבן די יידן געצאָלט אַ האַלבן רויטן גילדן צינש און אַ האַלבן טאָלער פּעפּער־שטייער. באָד־שטייער האָבן זיי דאָרט נישט געצאָלט. אַזוי פיל האָבן אויך געצאָלט די יידישע קאָמאַרניקעס, וואָס האָבן געווויינט אין קריסטלעכע הייזער. אויב זיי האָבן געווויינט אין יידישע הייזער, האָבן זיי נישט געצאָלט דעם פּריץ באַזונדער, נאָר האָבן זיך אויסגערעכנט מיטן באַלעבאָס. די הייזער, וווּ ס׳האָבן געווויינט דער „יידישער דאָקטאָר״ (רב) און דער חזן, זענען געווען פריי פון אָפּצאָלונגען.

נאָכן איבערראָבענען די רויטע גילדנס און אַלטע טאָלערס אויף גראָשנס לויטן דעמאָלטיקן קורס באַקומט זיך, אַז די קראָשניקער יידן האָבן פּאַרן וווינרעכט געצאָלט צוזאַמען שטייערן 228 גילדן מיט 5 גראָשן (פון 30 הייזער און 9 קאָמאַרניקעס). די קריסטן ווידער, וואָס האָבן געהאַט אין שטאָט 92 אומבאַוועגלעכקייטן, האָבן אַריינגעטראָגן דעם פּריץ 40 גילדן מיט 3 גראָשן.

דערנאָך קומען די שטייערן, וואָס עס האָבן אַריינ־געטראָגן דעם פּריץ די איינווויינער פון שטאָט און אירע פּערימעריעס פון זייערע נחלות אויף די פאָרשטעט, דאָס הייסט פון שטיבלעך, גערטנער, סעדער, לאָנקעס, „האַלבע לאנקעס״ (האַלבע פארצעלעס) און „ניוו־קעס״[117]). ווי מיר האָבן שוין באַמערקט פריער, האָבן די אייגנטימער פון די קראָשניקער גיטער פון העלפט 16־טן ביז צו די 30־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט צוגעגעבן דער שטאָט פיל פעלדער, לאָנקעס און וועל־דער. אינעם פעריאָד וועלן דאָס דאָרף איז געוואָרן פאַר־אַרעמט און איז אַריבערגעגאַנגען צו נאַטור־וירטשאַפט, אַ דערשיינונג פאַרבונדן מיט דער איינשרומפונג פון אינעווויניקסטן מאַרק, זענען די דאָזיקע ערד־שטחים געוואָרן אַ צוגאָב־קוואַל פון הכנסה פאַר זייערע אייגנ־טימער, צו וועלכע עס האָבן געהערט ס׳רוב איינווויינער פון קראָשניק (אין אַ געוויסער מאָס אויך פאַר די יידן). די באַפעלקערונג פון קראָשניק האָט אויסער האַנדל און האַנטווערק — זיך אַנגעהויבן צו פאַרנעמען אויך מיט לאַנדווירטשאַפּט, סעדעריי און גערטנעריי. צוליב דעם איז קראָשניק אין אַ באַטייטנדיקער מאָס געוואָרן אַ לאַנדווירטשאַפּטלעך שטעטל, ווייל אויף דער אַלגע־מיינער צאָל 364 הייזער (אין שטאָט און אויף די פאָרשטעט) האָט עס געהאַט 112 „האַלבע לאָנקעס״, 56 גערטנער, סעדער און לאָנקעס, חוץ דעם נאָך „ניווקעס״. פאַר די דאָזיקע שטחים, וואָס זענען פאַרן צוטיילן זיי דער שטאָט בלויז טיילווייז אויסגענוצט געוואָרן און האָבן געוויס געבראַכט דעם פּריץ מיני־

מאָלע הכנסות, האָבן די שטאָטלייט אַריינגעטראָגן דעם פּריץ פאָלגנדיקע אָפּצאָלונגען: פון די הינטערשטאָ־ טישע שטיבלעך, 242 אין צאָל — 68 גילדן מיט 29 גראָשן, פאַר די 112 „האַלבע לאנקעס" ציינש אין געלט — 24 גראָשן פאַר יעדן „האַלבן לאנעק" (פארצעלע) און צו דריי קאָרץ האָבער. ביים דעמאָלטיקן פּרייז פון האָבער (37,41 גראָשן) האָבן די „האַלבע לאנקעס" אַריינגעבראַכט דעם פּריץ 507 גילדן מיט 22 גראָשן. בסך־הכל, הייסט עס, איז פאַר די פעלדער, גערטנער, סעדער, לאָנקעס און שטיבלעך אויף די פאָרשטעט איינגעצאָלט געווארן דעם פּריץ 591 גילדן מיט 1 גראָשן; די גאַנצע הכנסה, וואָס דער פּריץ האָט געהאַט פון שטאָט האָט באטראָפן 935 גילדן מיט 25 גראָשן. וויטער האָבן די שטאָטלייט נאָך געמוזט אויספירן פאַנשטשיזנע־אַרבעטן (געוויס צוליבן באַזיצן ערד־ שטחים). פאַר אַ „האַלבן לאָנעק" האָט מען געמוזט אָפּאַרבעטן איין אַרבעטסטאָג צוזאַמען מט אַ פערד־און־ וואָגן (אַראָפּפירן בעתן שניט די תבואה פון פּריצישן פעלד). פאַר אַ „פערטל לאָנעק" האָט מען געמוזט אָפּ־ אַרבעטן אַ העלפט (יידן האָבן אין יענער צייט נישט געהאַט קיין לאנקעס). חוץ דעם זענען אַלע איינווינער פון שטעטל, קריסטן ווי יידן, אומאָפּהענגיק דערפון, צי זיי האָבן געהאַט אָדער נישט געהאַט אומבאַוועג־ לעכקייטן הינטער דער שטאָט, מחוייב געווען צו רייניקן דעם פּריצישן סטאָוו און מיטצוהעלפן ביים אַרויסלאָזן פון אים דאָס וואַסער. דאָס צוגעבן דער שטאָט די הינטערשטאָטישע שטחים האָט, ווי מיר זענען, געבראַכט נוצן די שטאָטלייט, אָבער קודם־כל דעם פּריץ.

די יידן האָבן, בכלל געמוזט, נישט געצאָלט קיין שטייערן דער שטאָט. אָבער די שטעט האָבן זיך אָפּט אויסגעקעמפט — פאַרן פרייז פון וועלכע עס איז הנחות — שטענדיקע אָפּצאָלונגען, ווי למשל פאַרן רעכט צו האַנדלען מיט דער אָדער יענער סחורה, פאַר באַפרייען פון האַלטן וואַך אויף דער שטאָטישער מויער אא"וו.

אין קראָשניק איז געווען אַ מינהג, אַז די יידן האָבן יאָר־יערלעך בעת די פאַסכע־חגאות געגעבן די ראַט־ מענער במתנה אַ געוויסן סכום בשמים. דער דאָזיקער שטייער האָט זיך געמוזט דערפון, וואָס אין דער נאַכט אויפן „גרויסן דאָנערשטיק" נאָך דער פּראָצעסיע פלעגן די קריסטן אָפּט באַפאַלן די יידישע הייזער. די שטא־ טישע מאַכט (לויטן באַפעל פון פּריץ) האָט אויף דער נאַכט פאַרשטאַרקט די וואַך, און די יידן האָבן דערפאַר געצאָלט מיט בשמים. אין יאָר 1634 האָט דער בירגער־ מייסטער פאַרלאַנגט אַ גרעסערן סכום בשמים ווי גע־ ווינלעך („בשמים האָבן זיי געגעבן, אָבער מען דאַרף מערער") און האָט גערופן צו זיך דעם יידן־עלטסטן בער. „עס איז געווען דעמאָלט יום־טוב ביי יידן, אָבער דער ייד איז געקומען" — איז פאַרצייכנט אין די שטא־ טישע ביכער[118]).

וויטער האָבן די יידן געצאָלט דער שטאָט פאַר האַלטן קראָמען. אין די 50־ער יאָרן פון 17־טן יאָר־ הונדערט האָט די שטאָט, פאַרדינגענדיק די יידן די יאַטקעס, באַשטימט אַ צינש פון 24 גילדן אַ יאָר, חוץ דעם אַ שטייער אין נאַטור — 2 פונט פעפער אויף די חגאות פון ווייניאַכטן. דער ראַטמענער־אַמט האָט זיך דערפאַר מתחייב געווען צו שיצן די יאַטקעס, זיי „זאָלן נישט ליידן קיין שאָדן פון שילער וי אויך פון אַנדערע מענטשן"[119]).

צוליב די רעמאָנט־אַרבעטן ביי דער שטאָטישער מויער איז שטענדיק געקומען צו סכסוכים צווישן די יידן און דער שטאָט. די יידן האָבן געווינט לעבן דער מויער, דאָרטן זענען צוגעקומען זייערע גערטנער. אין די מויערן האָבן זיי זיך געמאַכט שבת־אויווענס און אַנדערע איינאָרדענונגען. די שטאָט האָט פאַרלאַנגט פון זיי גאָנץ באַטייטנדיקע סומעס אויף דער קאָנסער־ווירונג פון דער מויער. אין יאָר 1627, בעתן באַקוקן די שטאָטישע מויער מיטן אָנטייל פון „פאַן בירגער־ מייסטער און די פאָנעס ראַטמענער, דעם פאַן וואָיט און די פאָנעס געשוואָרענע", האָט די שטאָטישע מאַכט פעסטגעשטעלט, אַז די יידן האָבן ערנסט באַשעדיקט די שטאָטישע מויער און פאַרלאַנגט פון זיי 10,000 גילדן[120]).

די יידן האָבן אויך אין פרינציפּ נישט געדאַרפט צאָלן קיין שטייערן דער קירכלעכער מאַכט, אָבער אין פיל שטעט האָבן די יידן דאָך געצאָלט אַזוינע שטייערן. וואָס שייך קראָשניק, האָבן מיר צוויי דאָקומענטן (פון 1647[121]) און פון 1622[122]), וואָס זאָגן עדות, אַז אַזאַ מין שטייער האָבן די יידן געצאָלט נישט נאָר די צוויי יאָר, נאָר אויך פריער. אינעם צווייטן פון די דאָזיקע דאָקומענטן איז דאָ אַ נאָטיץ, אַז דער גלח פון קראָשניק האָט אין יאָר 1662 פאַרקלאָגט די יידן אין ראַטמענער־ אַמט און פאַרן פאַרשטייער פון שטאָט־אייגנטימער אין „פאַרהאַלטן, אָדער גיכער אין נישט צאָלן די קאָלעגדע פאַרן גלח", וואָס זיי האָבן געצאָלט פון אַלע מאָל. צום ענטפער האָבן „די יידן־עלטסטע אין נאָמען פון גאַנצן

קהל זייערן פון דער שטאָט קראַשניק" צוגעזאָגט ווידער צו צאָלן דעם דאָזיקן שטייער, נעמלעך: „פון יעדן יידישן הויז צו צוויי גראָשן און איין שילינגער אין דער געווײַנלעכער צייט צוזאַמען מיט די קריסטן".

*

די מאַכט איבער די יידן האָט דער קיניג אויס־געפירט דורך דער פאַרמיטלונג פון וואַיעוואָדע. זינט דעם יאָר 1539 זענען די יידן אין די פריוואָטע שטעט אַרויס פון וואַיעוואָדעס קאָמפעטענץ און זענען אַריבער אונטער דער יוריסדיקציע פון די אייגנטימער פון די שטעט[123]). דאָס איז אַ אין אַ געוויסער מאָס געווען אַ דעגראַדאַציע אין סאָציאַלער הינזיכט, ווייל די נייע יורידישע סיטואַציע פון די יידן איז געווען זייער נאָענט צו דער לאָגע פון די פויערים. פון איצט אָן האָבן די יידן נישט געטאָרט פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אַריבערטראָגן זיך, למשל, אין אַ שטעטל פון אַן אַנדער פּריץ. עס האָבן אפילו געטראָפן פאַלן, וועו די שליאַכטע האָט געשמידט אירע יידן אין קייטן[124]). קראַשניק איז געווען אַ פּריוואָטע שטאָט, און די יידן זענען דעריבער אַרונטערגעפאַלן דעם געריכטס־וועזן פון פּריץ. אין יאָר 1604 איז קראַשניק איינגעשלאָסן געוואָרן אין דער זאַמאַיסקי־אַרדינאַציע און פון דעמאָלט אָן איז זי אַרונטערגעפאַלן דעם איינהיינטלעכן גע־ריכטסוועזן, וואָס האָט געגאָלטן אין אַלע שטעט פון דער זאַמאַיסקי־אַרדינאַציע.

די ענינים צווישן ייד און ייד האָבן געהערט צו דעם אויטאָנאָמען בית־דין פון די יידן. די קראַשניקער יידן האָבן אַליין דורכגעפירט רעוויזיעס אין די הייזער פון פאַרבראָכענע, האָבן זיי אַרעסטירט. עס זאָגט עדות וועגן דעם די פאָלגנדיקע פאַסירונג. אין יאָר 1647 האָט דער ייד איצעק שטאַמערעק צוגעגנבעט ביים ייד הערשקע אַ קעסטל מיט געלט (1500 גילדן). דער געליטענער האָט אמת געמאָלדן וועגן דעם דער שטאָטישער מאַכט, אָבער אין צווישן האָבן די יידן אַליין פאַרהאַלטן דעם גנב און זיין מיטהעלפער (אַ ברודער), דורכגעפירט רעוויזיעס ביי זיי אין די הייזער, צוגענומען דאָס געגנבענע געלט און איינגעזעצט די גנבים; דער הויפּט־שולדיקער איצעק איז איינגעזעצט געוואָרן אין הערש־קאָס באָד, דער ברודער און מיטהעלפער — אין הערשקאָס בעקעריי. לעבן באָד איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ וואַך פון דריי מאַן. פאָרט האָט איצעק דורך אַן אונטערגראָבונג זיך אַרויסבאַקומען פון תפיסה. אין דערבייאיקן דאָרף ווילקאָלאָז האָט ער געדונגען ביי אַ פויער פערד מיט אַ וואָגן. לעבן רודניק האָט ער צעשלאָגן דעם פורמאַן און האָט אים אַראָפּגעוואָרפן פון וואָגן, אַרויפּגענומען אויפן וואָגן דאָס ווייב מיט די קינדער און איז אַנטלאָפן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. דער שטאָטראַט און פיל געליטענע (קריסטן, וועמען איצעק, פון פּאַך אַ קצב, איז שולדיק געווען פאַר בהמות), צווישן זיי אויך דער באַלעבאָס פון פערד און וואָגן, האָבן פאַרקלאָגט אין געריכט דעם רב, הערשקאַן און די יידן־עלטסטע, אַז זיי האָבן בכיוון נישט אַנגענומען קיין פאַרזיכט־מיטלען לגבי דעם פאַר־ברעכער און אויף אַזאַ אופן פאַרלייכטערט אים דאָס אַנטלויפן, אויסשטעלנדיק די געליטענע אויף היזקות. חוץ דעם האָבן די יידן — אַזוי האָבן געטענהט די מאַנער — זיך נישט געוואָנדן נישט צו דער שטאָטישער מאַכט, נישט צום שלאָס מיט אַ בקשה וועגן אייניזעצן דעם פאַרברעכער אין דער שטאָטישער אָדער שלאָס־תפיסה, האָבן אויך נישט געוווסט די שטאָטישע וואַך צו היטן דעם גנב, וואָס האָט זיך נישט קיין געבונדענער געפונען אין באָד. פון דער געריכטס־פאַרהאַנדלונג איז צו זען, אַז דער „ביינאַכטיקער בירגערמייסטער", זענע־דיק אַ המון באַוואָפנטע יידן מיט פאַקלען („און יעדער פון זיי האָט געהאַט בלאַנק געווער, מיט שווערדן און שפּיזן"), גייענדיק אין דער ריכטונג פון שטאמערעקס הייזער, האָט זיי פאַרגעלייגט די הילף פון דער שטאָ־טישער וואַך. די יידן האָבן זיך אָבער אָפּגעזאָגט, האָבן אַליין דורכגעפירט די רעוויזיע און אַליין פאַרהאַלטן די שולדיקע[125]).

דאָס איז מסתמא נישט געווען קיין טיפּישער פאַל. געווײַנלעך האָבן די יידן, ווייזט אויס, זיך יאָ געוואָנדן נאָך הילף צו דער שטאָטישער וואַך. פון זייער בית־דין האָבן די יידן געקאָנט אָפּעלירן צום קיניג (אין די קיניגלעכע שטעט) אָדער צום ערד־אייגנטימער (אין די פּריוואָטע שטעט).

סכסוכים צווישן אַ קריסט און אַ ייד האָט אין דער ערשטער אינסטאַנץ באַטראַכט דאָס א״ג שלאָס־געריכט (דער פּריץ אָדער זיין פאַרטרעטער). אין די שטעט פון דער זאַמאַיסקי־אַרדינאַציע האָט אויך עקזיסטירט אַן א״ג קאָמיסאַרן־געריכט; וועגן זיין טעטיקייט אין 17־טן יאָרהונדערט האָבן מיר ליידער נישט קיין שום ידיעות[126]).

אין די שטעט פון דער זאַמאַיסקי־אַרדינאַציע זענען סכסוכים צווישן יידן און קריסטן אין יענער צייט באַטראַכט געוואָרן בכלל דורך די שטאָטישע געריכטן.

ביידע צדדים האָבן אָבער אַלע מאָל געהאַט דאָס רעכט צו אָפּעלירן צום שלאָס־גערעכט.

די מיטגלידער פון שטאָטישן אַמט האָבן יעדעס מאָל אויסגעטיילט פון זיך מיטגלידער פאַר די שטאָטישע גערעכטן אויף צו באַטראַכטן גאַווייסע ענינים. אין די שטעט, וואָס זענען רעגירט געוואָרן לויטן מאָגדעבורגער רעכט (צו זיי האָט אויך פון 14־טן יאָרהונדערט אן געהערט קראָשניק) איז דער שטאָטישער אַמט באַשטאַנען פון צוויי אָפּטיילונגען: ראַטמענער־אַמט און וואָיט־לאַווניקעס־אַמט (שטאָטראַט און שטאָט־לאַווניקעס). ס׳זענען בכן געווען צוויי גערעכטן. יעדעס גערעכט האָט באַטראַכט אַ געוויסן מין ענינים. דאָס ראַט־מענער־גערעכט, למשל, האָט זיך פאַרנומען מיט קאָנפליקטן אין שייכות מיט אומבאַוועגלעכן אייגנטום און דאָס אומאָפּהענגיק דערפון, צי איין צד איז געווען אַ קריסט אָדער אַ ייד.

דער וואָיט־און לאַווניקעס־גערעכט האָט באַטראַכט סכסוכים פון גאָלט־כאַראַקטער, וועגן צעשלאָגן, באַליידיקן אא״וו, ווי אויך ענינים, וואָס זענען באַהאַנדלט געוואָרן אין ראַטמענער־גערעכט. מען קאָן נישט גענוי פונאַנדערגרענעצן די פונקציעס פון ביידע גערעכטן. ביידע גערעכטן וועלן מיר וויטער באַצייכענען מיט איין נאָמען „שטאָטיש גערעכט״.

דאָס שטאָטישע גערעכט האָט אָלע מאָל באַטראַכט ענינים צווישן שטאָטלייט, צווישן אַ שטאָטישן און אַ ייד, און אַ מאָל אויך צווישן אַ ייד און אַ ייד, אויב די פאַראינטערעסירטע יידן גופא האָבן דאָס פאַרלאַנגט. אַזוינע פאַלן האָבן פּאַסירט מסתמא דעמאָלט, וועו ס׳איז געווען אַ גרויסער חילוק צווישן דער סאָציאַלער פאָזיציע פון די צדדים. דער געליטענער ייד האָט, למשל, געקאָנט מורא האָבן, אז דאָס אויטאָנאָמע גערעכט וועט גיכער זיך שטעלן אויפן צד פון זיין רייכן און איינפלוסרייכן קעגנער. אָזאַ ענין צווישן יידן האָט טאַקע דאָס שטאָטישע גערעכט באַטראַכט אין יאָר 1666. דער מאָנער יוזעף (יוסף) שטאָמערעק, אַ קצב (מיר קענען אים שוין פון זיין מיטאָנטייל אין גנבה) האָט פאַרקלאָגט אין גערעכט דעם ייד יודקע, אַן אַרענדאַר, און דעם ייד מאַרק אולאָנאָווסקי, אַ גביר און יידן־עלטסטער, אז זיי זענען אים באַפאַלן אין זיין אייגענער יאָטקע און („מיט אַ רונדן שייט האָלץ״) צעשלאָגן, וועלנדיק אים דערהרגענען. דערנאָך האָבן זיי אים, אַ געבונדענעם און געשמידטן אין קייטן, אַריינגעווארפן אין תפיסה אין אַ הויף, אין דאַרף סטרוזשע. זיי האָבן אים דאָרטן געהאַלטן איבער שבת (דאָס איז געווען אין סתירה מיט די יידישע דינים). וויטער האָבן זיי, סטראַשענדיק מיט האַלטן לאַנג אין תפיסה, אויסגעפּרעסט ביי אים אַ שריפטלעכן אָפּזאָג פון אָלע פּרעטענזיעס צו זיי. נאָך דער באַפרייונג האָט יוזעף פונדעסטוועגן זיך געוואָנדן צום שטאָטישן געריכט און צום שלאָס־גערעכט, פאָדערנדיק צו באַשטראָפן די שולדיקע און צווינגען זיי צו דעקן די היזקות, וואָס ער האָט געהאַט, וויייל אין דער צייט איז קאַליע געוואָרן דאָס פלייש ביי אים אין יאָטקע[127]). אַזוינע פּראָצעסן זענען אָבער, ווי עס וווייזט אויס, פאַרגעקומען זעלטן און בכלל געגנומען האָט ענינים צווישן יידן באַשלאָסן דאָס אויטאָנאָמע גערעכט.

באַטראַכטנדיק אַ סכסוך צווישן אַ ייד און נישט־ייד, האָט דאָס שטאָטישע גערעכט אַן אַנדערש מאָל געקאָנט (צוליבן פעלן פון געוונגדיקע באַווייזן, אָדער צוליב וועלכע עס איז אַנדערע סיבות) איבערגעגעבן דעם ענין אַ קאָמיסיע, וואָס האָט זיך געפונען „קאָמפּראָמיס״. די דאָזיקע קאָמיסיע איז דאָס רוב באַשטאָנען פון זעקס מענטשן: אָפּטער פון אַלץ פון פיר קריסטן און צוויי יידן. יעדער צד האָט אין אַזאַ פאַל אויסגעקליבן צו צוויי קריסטן און איין ייד. די קאָמיסיע האָט איר באַשלוס פאָרגעלייגט דעם גערעכט, וואָס האָט אים געגנומען אין אַכט ביים אַרויסטראָגן דעם פסק־דין. אין יאָר 1647 איז פאָרגעקומען אַ פראָצעס צווישן ייד קאָפּל, אייגנטימער פון אַ בראַנפן־זאָוואָד, און אַן אַרענדאַד אַ קריסט, מאַטיאַס, וואָס איז געווען באַשעפטיקט אין דאָזיקן זאָוואָד. דאָס גערעכט האָט פאָראַרדנט אויסצוקלייבן אַ קאָמיסיע. קאָפּל האָט אויסגעקליבן וואָיטשעך סאָפּאָלקאָוויטש, דאָוויד טורטשין און דעם חזן; מאַטיאַס־לאסקאָווסקין, קוטשקאָוויטשן און דעם ייד יאָקוב דאָווידעק. נאָכן אויספּאָרשן דעם ענין אויפן אָרט האָט די קאָמיסיע געפסקנט, אז מאַטיאַס דאַרף געבן קאָפּלען 12 פלאָרענען און פאַרענדיקן דאָס אָנגעהויבענע טרייבן בראַנפן („פינף ספוסטן״). קאָפּל ווידער דאַרף געבן מאַטיאַסן 5 פורן האָלץ, צו צען מאָס ביר פאַר יעדן „ספוסט״. וויטער דאַרף ער באַצאָלן פאַר דער אַרבעט צו 10 גראָשן פאַר יעדן קאָרץ. קאָפּל דאַרף אומקערן מאַטיאַסן אַ בוטל. דאָס גערעכט האָט דעם פסק פון דער קאָמיסיע אָנערקענט פאַר ריכטיק און האָט אים באַשטעטיקט[128]).

אַן אַנדערש מאָל האָט דאָס שטאָטישע גערעכט אָפּגענומען אַ שבועה פון אייגעם פון די צדדים. דאָס

האָט פֿאַסירט דעמאָלט, וועו די קאָמפּראָמיס־קאָמיסיע האָט אַליין נישט געקאָנט זיך פונאַנדערקלייבן ווי עס באַדאַרף צו זיין אין דעם באַהאַנדלטן ענין. אַזאַ שבועה, למשל, איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין דעם ענין צווישן ייד מאָשקאָ און קריסט סטאַניסלאַוו פּיסאַרקעוויטש (1633). ביידע צדדים, צוזאַמען מיטן ייד בישקאָ, האָבן אין משך פון צען יאָר צוזאַמען אַרענדירט „טשאָפֿווע". וועו די שותפות איז זיך פונאַנדערגעפֿאַלן (בישקאָ האָט שוין דעמאָלט נישט געלעבט) איז צווישן די שותפים אַרויסגעקומען אַ סכסוך צוליב 300 גילדן. דאָס שטאָטישע געריכט האָט פֿאַראַרדנט, אַז די צדדים זאָלן אויסקלייבן אַ קאָמיסיע („קאָמפּראָמיס") פון מענטשן, געניטע אין בוכהאַלטעריע. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די ביכער זענען געפירט געוואָרן נישט ווי געהעריק און מען האָט נישט געקאָנט זיך דערוויסן פון זיי וועגן אָביעקט פון סכסוך. דאָס גע־ריכט האָט דעמאָלט געהייסן סטאַניסלאַוו פּיסאַרקע־ווישטן אָפֿשווערן, אַז ער איז נישט שולדיק געווען מאָשקאָן 300 גילדן[129]).

דאָס אָפּפֿלאַציע־געריכט סיי פֿאַר יידן, סיי פֿאַר קריסטן איז געווען דער זאָמאָיסקי־טריבונאַל. יידן האָבן אויף די אורטיילן, אַרויסגעטראָגן אין דער ערשטער אינסטאַנץ דורכן שטאָטישן געריכט, געמוזט קודם־כל אָפּפֿילערן אין שלאָס־געריכט און ערשט דער־נאָך זיך געקאָנט וועגדן צום זאָמאָיסקי־טריבונאַל. אַזוי, למשל, האָט דער קריסט סטאַניסלאַוו רימארטשיק אין יאָר 1647 פֿאַרקלאָגט דעם ייד יאַקוב דאַווידעק דירעקט אין זאָמאָיסקי־טריבונאַל, אויסמיידנדיק דאָס שלאָס־געריכט פון קראָשניקער אַרענדאַר קעלקאָווסקי.

ה ע ר ו ת

1) Robert Przegaliński, opawiadania o ziemi kraśnic-kiej i okolicy, Lublin 1927, s. 6—17.

2) Theodorus Wierzbowski, Matricularum Regni Poloniae, Summaria, pars IV, nr. 16175, Warszawa 1910.

מעגלעך, אַז דער זעלביקער סאָלאָמאָן (שלמה) האָט זיך אריבערגעקליבן קיין קראָקע. דער קאָנטראָקט פון דער קרא־קעווער יידישער קהילה מיט דער שטאָט פון יאָר 1554 איז אונטערגעשריבן דורך „סאָלאָמאָן פון קראָשניק". אין די פּנקסים פון דער קראָקעווער יידישער קהילה פון 16־טן און 18־טן י"ה ווערן אַ סך מאָל דערמאָנט פֿאַרשטייער פון דער פֿאָמיליע קראָשניק.

Majer Bałaban, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304—1864, t. I, Kraków 1931, s. 261, 236, 276, t. II, s. 147, 149, 170, 213, 218, 235, 417, 442, 462, 484.

3) Roman Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski XVI stulecia, Poznań 1928, t. II, s. 246.

4) **דאַרט, ז' 248.**

5) **וואיעוואדישער מלוכה־ארכיוו אין לובלין —** Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (WAPL), Księga m. Kraśnika (1555—1722) nr. 2, s. 3

6) **דאַרט, ז"ז 16, 18.**

7) **דאַרט, ז' 75.**

8) **דאַרט, ז' 40.**

9) **דאַרט, ז' 53.**

10) Księga m. Kraśnika (1562—1655) nr. 2, s. 1.

11) Słownik geograficzny, Warszawa 1883, t. IV, s. 360.

12) Władysław Adamczyk, Ceny w Lublinie od XVI do końca VIII w., Lwów 1935, s. 58.

13) Janina Morgensztern, Wiadomości o ludności żydowskiej w Kraśniku z 1631 r., „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr. 32, Warszawa 1959 r., s. 35, 36.

14) **דאַרט, ז' 38.**

15) Jan Rutkowski, Historia gospodarcza Polski (do 1864), Warszawa 1953, s. 180.

16) **מיר וועלן זיך נאָך אומקערן צו דער פראָגע אין אונדזערע וויטערדיקע באַטראַכטונגען.**

17) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 91.

18) **דאַרט, ז' 374**

19) Ksiądz TT., Niektóre wiadomości o mieście okręgowym Kraśniku, Biblioteka Warszawska 1847, t. III, s. 1—15.

20) **אָנהייבנדיק פון יאָר 1544 אויפן סמך פון דעקרעט** אַרויסגעגעבן דורך אָלעקסאַנדער סלוצקי — **דעם דעמאָל־טיקן אייגנטימער פון קראָשניק, האָט די שטאָט אָלע דריי יאָר אָפּגעגעבן דעם פּריץ אַ דין־וחשבון פון דער שטאָטישער הוצאה:** (Księga m. Kraśnika, 1555—1712, nr. 2, s. 80). **אין 1597 האָט די שטאָט אָפּגעגעבן דעם באַריכט דעם דע־מאָלסטיקן אַרענדאַר פון דער שטאָט קראָשניק, מאַטשעי ביאָלינסקי: עס זאָל דורך שלעכטער אויפזיכט נישט ליידן קיין שאָדן דאָס שטאָטישע פֿאַרמעגן. (דאַרט, ז' 85). אין בוך גר' 2 געפינט זיך אויך דער באַריכט פֿאַרן יאָר 1604.**

21) Księga m. Kraśnika (1587—1794) nr. 4, s. 374.

22) **דאַרט, ז' 378 און:** Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 406.

23) **די וואָלן פון 1634 זענען באַשריבן: (דאַרט, ז' 455), די וואָלן פון 1635 — אויף ז' 458, פון 1635 — אויף ז' 477.**

24) Księga m. Kraśnika (1587—1794) nr. 4, s. 289, 290

וועו אַ באַאַמטער האָט זיך פֿאַרשולדיקט צום ערשטן מאָל, האָט אים דערפֿאַר געדראָט צוויי וואָכן אַרעסט און 30 גילדן קנס לטובת דעם זאָמאָיסקי־טריבונאַל, 10 גילדן לטובת דעם ראָטמענער־אַמט און 5 גילדן פֿאַרן וואַיט־און־לאָווניקעס־אַמט. צום צווייטן מאָל איז די שטראָף געווען צוויי מאָל גרעסער, פֿאַר אַ דריט מאָל — דריי מאָל גרעסער. צום פערטן מאָל איז אָנגעוואָנדן געוואָרן אַ פּיר מאָל גרעסערע שטראָף און באַזייטיקן פון אַמט. די זעלביקע שטראָפן האָט מען אויך איינגעפּירט פֿאַר די ראָטמענער — אויב זיי וועלן נישט איבערגעבן די מאַכט נאָך דער פערטל־יאָריקער קאָדענץ.

25) Rafał Mahler, Żydzi w dawnej Polsce, Ignacy Schiper, Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, s. 27. **פֿאַרעפֿנטלעכט אין „יידן אין פוילן", ניו־יאָרק 1946, ב' 1, ז' 94—97.**

26) **יאָנינע מאָרגענשטערן,** 31, 30, op. cit.

27) **אין יאָר** 1895 האָט אהרן אָפּגעצאָלט דעם קראָשניקער סטאָראָסטע שטשעגסני אָשעכאָווסקי אַ הלוואה וואָס ער האָט אַ מאָל געגומען און פאָרזיכערט מיט זיין הויז (אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון מאַלגאָזשאָטע פיסאָזשאָנקע און דעם ייד דוד). Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, s. 16

28) **דאָרט.**

29) **דאָרט,** ז׳ 116. **זעלמאָן** (זלמן) איז נישט בכוח צו באָצאָלן דעם חוב, וואָס ער קומט דעם קראָשניקער סטאָראָסטע טאָמאָש וויגלאָנדאָלסקי. דער לעצטער לייגט אָן אָרעסט אויף זלמנס הויז אויפן מאַרק (צווישן די הייזער פון אָנדזשעי פיסאזש און דעם ייד ליטמאָן).

30) **דאָרט.**

31) **דאָרט,** ז״ז 133, 132. **מאָרעק** האָט געקויפט דאָס הויז פון **יעלען** (הירש?) פון פאָצאָנאָוו אין 1597 און האָט עס פאָרקויפט דעם קריסט מיטעק. Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 102, 106

32) **העליאָש** איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן זיך באָזעצט אין קראָשניק. צו אים האָט געהערט דאָס „העליאָש־הויז" — אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון סטאָניסלאָוו יאָסקולקאָ און סטאָניסלאָוו סטעלמאָך. Księga m. Kraśnika (1606—1611) nr. 3, s. 101—103

33) **דאָרט,** ז׳ 262 „**דערהערט** אַ געשריי **ביי דער** שול האָב איך זיך אָפּגעשטעלט לעבן שוויעטקאָווסע הויז". מיר ווייסן פון אַנדערע קוועלן, אַז דאָס הויז פון שוויעטקאָווא האָט זיך **געפונען אויפן מאַרק.** „Domus acialem in circulo crasniensi sitta ex una plataeae tendensis versus scholam judaicam et Josephi Judaei". (Księga m. Kraśnika [1608—1647], nr. 5, s. 219). „in circuli crasniensi ex una platae infromediatis, versam scholam Judaeorum". Księga m. Kraśnika (1608—1677) nr. 5, s. 33

און דאָרט ז׳ 264 „דערהערט אַ געשריי, **זע** איך שוין דורכן **פענצטער, עס** לויפן פון מאַרק צו דער שול די **וועכטער** און אַ ייד, **און דאָרט האָבן** זיי אים **געשלאָגן**".

35) **דאָרט.** „איך בין **געקומען** צום בירגערמייסטער מיט **דער** גאָס, וואָס לעבן פיאָנטעק **און** דעם ייד יאָאָכים **און** איך האָב דערהערט אַ געשריי פאָרן הויז פון אָדאָם קאָטשמאָרטשיק" מיר וויסן דאָך, אַז די הייזער פון יאָן פיאָנטעק **און** דעם ייד יאָאָכים (חנהס) **האָבן** זיך **געפונען** אויף יידישער גאָס. יאָן פיאָנטעק האָט געקויפט ביים ייד ליטמאָן דאָס הויז אויף יידישער גאָס, צווישן די הייזער פון אָדאָם קאָטשמאָרטשיק **און** „חנהס הויז". Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 19—20.

36) **דאָרט.**

37) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 8

38) **זע הערה 34.**

39) **מאָשקאָ** האָט אין 1608 **געקויפט ביי די יידישע עלטסטע** דאָס הויז ביי דער שול **און** ביים **געמויערטן** (שטאָטישן) **טורעם.** Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 1

40) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 130, 131

41) Księga m. Kraśnika (1599—1662), nr. 1, s. 118, 80, 81

42) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 3

43) **דאָרט,** ז׳ 56.

44) **דאָרט,** ז׳ 74.

45) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 251

46) **דאָרט.**

47) **דאָרט,** ז׳ 245 **און** Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 28

48) **דאָרט.**

49) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 334

50) י. מאָרגענשטערן, op. cit., ז׳ **31.**

51) **דאָרט,** ז׳ **34.**

52) **ליטמאָנס** הויז האָט זיך **געפונען** צווישן **די הייזער** פון זלמן **און** אַנדזשעי פיסאָזש (זע הערה 29). **וועז** ליטמאן האָט אין 1615 פאָרקויפט זיין הויז דעם קריסט שומאָווסקין, **איז שוין זלמן נישט געווען דער אייגנטימער** פון שכנותדיקן הויז, **עס** האָט שוין געהערט צום קריסט וואָיטשעך מאָסקווא. **אין** 1631 האָט **עס** געהערט צו קוסאָוויטשן. Inwentarz miasta Kraśnika, s. 1

53) **דאָרט.**

54) **לויט** אַ ידיעה פון 1608 (זע הערה 33) **האָט** זיך יוזוועס הויז **געפונען** אויפן מאַרק, צווישן **די הייזער** פון טאָמאָש קאָלאָדזשעיטשיק, אָבער לויט אַ ידיעה פון 1627 **ווידער** האָט זיך יוזוועס הויז **געפונען** אויפן מאַרק, צווישן **די הייזער** פון מארטשין קוואָסאָוויטש **און** וויטשעך גישיץ. Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 215, 216, 234, 238, 239.

55) י. מאָרגענשטערן, op. cit., ז׳ **30, 31.**

56) Inwentarz miasta Kraśnika, s. 3

57) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 238—239.

58) Inwentarz m. Kraśnika, s. 3

59) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 313

60) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 435, 480

61) **דאָרט,** ז׳ **457.**

62) Inwentarz miasta Kraśnika, s. 3

63) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, 103, 113

64) **דאָס הויז פון רובין (ראובן) לאָזאָראָוויטש האָט זיך געפונען אויפן ראָג פון מאָרק.** „Domus acialem in circulo crasniensi sitta ex una plataeae tendensis versus scholam judaicam et Josephi Judaei". (Księga m. Kraśnika [1608—1647], nr. 5, s. 219).

אין אַן אַנדער אָרט, ווידער (דאָרט, ז׳ 33) **לייענען מיר, אַז דאָס הויז פון אַנגאַ שוויעטקאָווא האָט זיך געפונען:** „In circulo crasniensi ex una plataeae intomedialis versam scholam Judaerum".

נאָר אין אַן אָרט (דאָרט, ז׳ 1) **ווערט אָנגעוויזן, אַז מאָשקאָס הויז אויף יידישער גאָס האָט זיך געפונען:** „In aeram Judaei Kochman ex una et synagoga Judaica turrimque muratam... miejska partibus ab altera".

65) **דאָרט.**

66) Inwenatrz miasta Kraśnika, s. 3

67) Księga m. Kraśnika (1587—1749), s. 57

68) Inwentarz m. Kraśnika, s. 3

69) **דאָרט.**

70) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 148, 279, 327; Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 3.

71) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 478; Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 393.

72) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 73

73) Księga m. Kraśnika (1648—1726), nr. 6, s. 25

74) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 377

75) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, s. 44

76) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 15

אין דעם הויז האָט פון 1632 געווויינט מאָשקאָס זון. אין 1632 האָט מאָשקאָ געבאָרגט גישישין 400 גילדן אויף פּראָצענט בתנאי, אַז מאָשקאָס זון זאָל פאָרנעמען אַ טייל פון הויז אָזוי לאָנג, ביז גישיץ וועט אָפּגעבן דעם חוב.

77) **דאָרט,** ז׳ 508. **דאָס איז צו יענער צייט געווען זייער** אַ גרויסע סומע געלט.

72) **דאָרט,** ז״ז 508, 509.

79) **זע הערה 1.**

80) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 561

81) **דאָרט,** ז׳ 606.

82) Księga m. Kraśnika, 1646 r., nr. 5a, s. 75

שאָפראָנקאָוויטש האָט געטענהט, אַז ער האָט מיט מאָרעקן נישט געמאַכט קיין שום אָפּמאַך. אמת, מאָרעק האָט ביי אים

נישט ענומען קיין געלט פאַרן מעד, וואָס יענער האָט ביי אים אויסגעטרונקען, אָבער די 3 פלאַרן, וואָס מאַרעק האָט געגעבן, האָט שפּראַנאָוויטש נישט געזומען.

(83) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 498, 499.

(84) דאַרט, ז׳ 568 און Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 405.

(85) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 594.

מעגלעך, אַז דאָס הויז זיך גאָר געפונען אויף שרעדניע גאָס, אין 1631 (לויטן אינווענטאַר פון קראַשניק) האָבן דאַרט קריקא און זמיענדז געהאָט שכנותדיקע הייזער.

(86) דאַרט, ז״ז 580, 581. צווישן די הייזער פון פאַוועל גאַראַי און דעם פלאַץ פון מאַרטשין קוואַסאָוויטש.

(87) דאַרט, ז״ז 624, 625.

(88) דאַרט, ז׳ 651. וויגדאָר האָט געקויפט דאָס הויז ביי יאָקוב ליפסקי (צווישן די הייזער, וואָס האָבן געהערט צו מיקאָלאַי זשאָגוויאי און דעם ייד אָשער לאָבאָדז).

(89) דאַרט, ז׳ 654. יצחק זעלדריק האָט געקויפט דאָס הויז פון מארטשין ווראַנאַ — צווישן הויז פון דעם ייד מארקוס בראַנדליך און דעם טויער, וואָס האָט געפירט צו דער פאַר־שטאָט פאַדלעשיע. דאָס הויז האָט געקאָנט שטיין סיי אינע־ווייניק, סיי אויסנווייניק פון דער שטאָטישער מויער.

(90) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 3 „In platem Hebraicam tendendam ad portam ligneam Cracoviensiam".

עס דרינגט דערפון, אַז דער דאָזיקער טייל פון דער יידישער גאָס האָט געגרענעצט מיט דער שטאָטישער מויער.

(91) AGAD, Biblioteka Ordynacji Zamoiskiej (BOZ), XII, Dissoluta, Kraśnik — miasto.

(92) דאַרט.

(93) דאַרט.

(94) דער יידישער בית־עולם האָט געגרענעצט מיט די גערטנער פון שוסטוואַל, אַזימעק, פיסאַרקעוויטש, בוטטא און די פאַשאַנאָוסקיס (1625—1631).

(95) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 275, 327, Inwentarz m. Kraśnika, s. 14.

מיר האָבן ידיעות וועגן יידישן בית־עולם אויפן זעלביקן אָרט פון 1647 Księga m. Kraśnika, 1649—1684, nr. 6, s. 69

און פון יאָר 1654: Księga m. Kraśnika, nr. 77, 78.

(96) Księga m. Kraśnika (1632—1647), nr. 3, s. 128.

דעם אָפמאַך האָט מען געשלאָסן אין זאַמאָשטש. שפעטער האָט מען אים פאַרשריבן אין די שטאָטישע ביכער פון קראַשניק.

(97) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 662.

„— — — ווייל דער ייד, פאַרלאָזנדיק זיך אויף זיין פאַר־מעגן, פאַרמעסט ער זיך פרעד און פאַרבייסן אויפן ווילן און מאַנדאַט פון זיין גרויסקייט, דעם האָר, און דערוועגט זיך דאָס צו טאָן, נישט קוקנדיק אויף די פאַרבאָטן. ווייזט אויס, אַז ער האָט צו פיל גלעט געהאַט. אויף דעם בויענדיק, זינדיקט ער פאַרבייסן און אָנערקענט נישט דעם האַרס מאַנ־דאַטן — — —".

(98) דאַרטן. „דער קסיאָנדז פראַבאָשטש מיט זיין קאָנ־וענט, ווי אויך דער שטאָטישער אָמט האָבן אַרויפגעלייגט אַן אָרעסט, אַ ייד זאָל נישט וואָגן צו קויפן אַ הויז אויפן מאַרק מיט אַ פלאַץ".

(99) דאַרט. Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 24.

(100) דאַרט, ז׳ 57. הערשקע האָט געטענהט, אַז ער האָט בשעתו אָפגעצאָמט דעם פלאַץ מיט אַ פאַרקאַן און געפאַדערט, אַז פאַוועל זאָל אים אומקערן די הוצאות. דאָס געריכט האָט באָשטימט אַ קאָמפראָמיס־קאָמיסיע אויפצוקלערן דעם ענין.

(101) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 58, 59.

(102) Księga m. Kraśnika (1587—1748), nr. 4, s. 463.

(103) דאַרט.

(104) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 34.

„— — וואָס געפינט זיך אויפן מאַרק אין די גרענעצן פון איין זייט — דעם אַרנטלעכן וואַיטשעד מאַרקאָוויטש און פון דער צווייטער זייט דער געמיינער דישער גאָס, דער בראָווער, וואָס שטייט פון הינטן דער וואַלאָווער גאָס, וועלכע ציט זיך צום הילצערנעם קראָקעווער טויער".

(105) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 471—472

„די שטאָטישע הייזער אויפן מאַרק, וואָס די יידן האָבן אין באַזיץ, אַרומרעדנדיק די פאַרבאָטן פון האָר אין הסכם מיט די רעכט פון דער שטאָט, אָפנאַרנדיק די קריסטן מיט פאַר־שידענע מיטלען".

(106) דאַרט.

(107) זע הערה 39.

(108) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 219.

(109) דאַרט, ז״ז 477, 478.

(110) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 393.

(111) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 278—279.

דער לובלינער „אוושאַנד זשידאָווסקי" אָדער דער לובלינער) אָדער ועד הגליל (צו וועלכן קראָשניק האָט געוויס געהערט) דאָס בוירים געריכט, וואָס האָט עקזיסטירט פון 1540 אָן, און האָט באַטראַכט פראָצעסן צווישן יידן פון פאַרשידענע געגנטן. (שיפער — 30, op. cit.

(112) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 101, 103.

(113) דאַרט, ז׳ 181. אין די פריערדיקע ענינים זענען אַרויסגעטראָגן דריי אָדער פיר עלטסטע. אפשר איז אין דעם פאַל איינער פון די פינף עלטסטע געווען דער שמש.

(114) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 453.

(115) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 113.

(116) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 463, 476.

(117) י. מאַרגנשטערן, op. cit., s. 36—42.

(118) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 75.

(119) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 463.

(120) דאַרט, ז׳ 334.

(121) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 19, 20.

(122) Księga m. Kraśnika (1587—1784), nr. 4, s. 475.

(123) Volumina Legum, t. II, s. 550.

(124) רפאל מאַלער, op. cit., ז׳ 106.

(125) די רעוויזיע האָט מען דורכגעפירט ביינאַכט ביים ליכט פון פאַקלען. Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 63, 65, 66, 68, 73.

(126) פאַר די יידן פון דער זאַמאָיסקי־אַרדינאַציע האָט אויך עקזיסטירט דאָס א״ג קאָמיסאַריש געריכט. עס האָבן זיך אויפגעהיט די ביכער פון דעם געריכט, אָנהויבנדיק פון יאָר 1741. דאָס עלטסטע פון די אויפגעהיטע ביכער האָט דעם נר׳ 3 ד״ה, אַז דאָס געריכט איז שוין געווען טעטיק פאַרן יאָר 1741. די גרויסע צאָל פון פראָצעסן צווישן יידן און קריסטן, וואָס זענען רעגיסטרירט אין די שטאָטישע ביכער, באַווייזט, אַז די קראָשניקער יידן האָבן זיך דעמאָלט זעלטן געוואָגדן צום קאָמיסאַריאַטן־געריכט (אפשר צוליבן גרויסן מהלך, וואָס האָט געטיילט קראָשניק פון זאַמאָשטש).

אין באַזונדערס וויכטיקע פאַלן פלעגט דאָס קאָמיסאַרישע געריכט קומען קיין קראָשניק. למשל אין יאָר 1662, „אין דעם פראָצעס צווישן הויכן אָמט און דער גאַנצער קריסט־לעכער געזעלשאַפט פון איין זייט און די נישט־גלויביקע עלטסטע וויי אויך אַלע יידן, בירגער פון דער שטאָט קראָש־ניק. פון ביידע זייטן אין שייכות מיט געוויסע פראָטעסטן, וועייטער געבראָכטע און דעם קאָמיסאַרישן געריכט in scriptis פאַרגעלייגטע".

(127) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, s. 10—12.
דער נאַמען פון דעם בוך נר׳ 2 באַווייזט, אַז דאָרט דאַרפן זיין ידיעות בלויז ביזן יאָר 1655. נישט געקוקט דערויף, געפונען מיר דאָרט אויך ידיעות פון שפעטערדיקע יאָרן.

(128) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 61, 74.

(129) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 11—12.

(130) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 17.

ב. די יידישע באפעלקערונג אין קראשניק לויטן אינווענטאר פון יאר 1631

דורכקוקנדיק אַרכיוו־מאַטעריאַלן צו אַן אָרבעט וועגן אַנטייל פון יידן אין ווירטשאַפטלעכן לעבן אויפן שטח פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע אין 16־טן און 17־טן יאַרהונדערט, האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ נישט פולן אינווענטאַר פון עפעס אַ שטאָט[1]. אין דאָקומענט האָט געפעלט דאָס שערבלאַט, וואָס אויף אים האָט זיך אַוודאי געפונען די אינפאָרמאַציע, פון וועלכן ישוב עס איז דער אינווענטאַר און וען ער איז צונויפגעשטעלט געוואָרן. אַזוי ווי דער דאָזיקער אינווענטאַר געפינט זיך אין די אָקטן פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע, מוז ער דערי־בער שייך זיין איינער פון די עטלעכע שטעט, וואָס גייען אָריין אין באַשטאַנד פון דער אָרדינאַציע. לויט די נעמען פון די פאָרשטעט[2], פון די אָרומיקע דערפער[3] און סטאָוון[4] האָבן מיר פעסטגעשטעלט, אַז עס האַנדלט זיך אין דער שטאָט קראַשניק. די דאַטע ווידער, ווען דער דאָקומענט איז צונויפגעשטעלט געוואָרן, האָבן מיר פעסטגעשטעלט אויף פאַלגנדיקן אופן: אין אינווענטאַר זענען אויס־גערעכנט די פאַמיליעס פון די דעמאָלטיקע ראַטמענער און פונעם וואַיט פון דער שטאָט קראַשניק: גזשימ־קאָווסקי (וואַיט), מאַרטשין קוואַסאָוויטש (בירגער־מייסטער), יאַקוב שניצער פיסאַרקעוויטש און וואַיטשעך יאַנאַשקעוויטש (ראַטמענער)[5]. די זעלביקע מענטשן אויף די דאָזיקע אָמטן פיגורירן אין די שטאָטישע ביכער פון דער שטאָט קראַשניק אין די 30־ער און 40־ער יאָרן פון 17־טן יאַרהונדערט, אָבער אין אויבן־דערמאָנטן צוזאַמענשטעל — בלויז אין יאָר 1631. מען דאַרף דערפון דרינגען, אַז דער אינווענטאַר איז צונויפ־געשטעלט געוואָרן אין יאָר 1631[6].

די שטאָטמאַכט האָט אָבער אין דעם זעלביקן צו־זאַמענשטעל געקאָנט אָמטירן אויך אין אַן אָנדער יאָר. די דאַטע האָט דערי־בער געמוזט באַשטעטיקט ווערן אויך אויפן סמך פון אָנדערע קוועלן. דאָ זענען אונדז געקומען צו הילף די אינפאָרמאַציעס וועגן די הויז־אייגנטימער ווי אויך די דאַטעס אין די אָקטן וועגן קויף און פאַרקויף פון הייזער.

אַזוי, למשל, איז דער אייגנטימער פון אַ געוויסן הויז אויפן מאַרק, ווי עס דרינגט פון אינווענטאַר, געווען קאַספער סאַסנאָוויטש[7]. פון שטאָטישן בוך דערוויסן מיר זיך, אַז דאָס הויז האָט אין יאָר 1633 אָפּגע־קויפט פון סאַסנאָוויטשן אַבראַם איזאַקאָוויטש[8]. דער אינווענטאַר האָט בכן נישט געקאָנט צונויפגעשטעלט ווערן נאָכן יאָר 1633. זוכנדיק די עווענטועלע פרייער־דיקע דאַטע פון צונויפשטעלן דעם אינווענטאַר, האָבן מיר זיך פאַראינטערעסירט מיט איינעם פון די הייזער ביי דער שטאָטישער מויער. דער אינווענטאַר שטעלט פעסט, אַז אייגנטימער פון הויז איז געווען איצקאָ קאָכמאַניק[9]. פון די שטאָטישע ביכער ווידער ווייסן מיר, אַז איצקאָ האָט דאָס הויז געקויפט פון עווא פאַרווסאָווא ערשט אין יאָר 1631[10]. דערפון דרינגט, אַז דער אינווענטאַר איז נישט צונויפגעשטעלט געוואָרן פאַרן יאָר 1631. מען קאָן בכן אָננעמען, אַז דער אינ־וועטאַר איז געמאַכט געוואָרן צווישן די יאָרן 1631 און 1633. אין דעם פעריאָד אָבער פיגורירט דער אויבן־דערמאָנטער צוזאַמענשטעל פון דער שטאָטמאַכט בלויז אין יאָר 1631.

אויפן יסוד פונעם דאָזיקן אינווענטאַר קאָנען מיר בערך פעסטשטעלן די צאָל פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין קראַשניק אין יאָר 1631, ווי אויך די הכנסות, וואָס דער אייגנטימער פון דער שטאָט טאָמאָש זאַמאָיסקי האָט געהאַט פון די קראַשניקער יידן.

וועגן דער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאַרהונדערט האָבן מיר בכלל געמומען וויניק ידיעות. ד״ר י צ ח ק ש י פ ע ר, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט דער סטאַ־טיסטיק פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דעם פעריאָד, האָט אַרויסגערוקט די היפּאָטעזע, אַז ביים פעסטשטעלן די צאָל יידן אין יענער צייט דאַרף מען נעמען פאַר אַ באַזע דעם קאָפּשטייער, וואָס איז געצאָלט געוואָרן דורך די יידן אין יאָר 1578, נעמענדיק דערביי

1) דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז׳ 48.

אין אַכט דעם צוווּוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג. אויף אַזאַ אופן האָט ער אָנגענומען, אַז אין יאָר 1578 זענען אין פוילן געווען הונדערט טויזנט יידן, אין 1611 — ביי צוויי הונדערט טויזנט, אין יאָר 1644 — ביי פיר הונדערט טויזנט און אין יאָר 1648 — ביי פיר הונדערט פופציק טויזנט[11]. די אויספירן פון י. שיפער וואָלטן געקאָנט באַשטעטיקט ווערן נאָר דורך פאָרשן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין באַזונדערע ישובים לויט די אויפגעהיטע אַרכיוון. לעצטנס האָט מיטן פעסטשטעלן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ביעלסקער וואָיוואָדשאַפט אין דער ערשטער העלפט פון 17-טן יאָרהונדערט זיך פאַרנומען מ. ה א ר ן אין אַרטיקל, פאַרעפנטלעכט אין „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט"[12]. דער אויבן־דערמאָנטער אינוועניטאַר ווידער וועט אונדז העלפן פעסטשטעלן בערך די צאָל יידן אין קראָשניק; דאָס וועט זיין נאָך איין ציגעלע צו דער אַלגעמיינער סטאַטיסטיק פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט.

דער גאַנצער אינוועניטאַר (דאָס שערבלאט ווי געזאָגט, פעלט) פאַרנעמט 78 זייטן. מען קאָן אים אייניטיילן — לויטן אינהאַלט — אין דריי טיילן: שטאָט, פאָרשטאָט און אַרומיקע דערפער. אין ערשטן טייל רעכנט אויס דער שרייבער, וואָס האָט געמאַכט דעם אינוועניטאַר, אַלע אייניווינער פון שטאָט — לויט די גאַסן — פריער די קריסטן, דערנאָך די יידן — און די הויף פון די אָפּצאָלן, וואָס פאַלן אויס אויף יעדן הויז. אין דעם טייל גיט דער אויטאָר פון אינוועניטאַר אויך אַן די אָפּצאָלן פון די יידישע קאָמאַרניקעס (לאָקאָטאָרן), ווי אויך פאַרן אויספירן אַ פאָך דורך קריסטן און יידן. אין צווייטן טייל פון אינוועניטאַר זענען אויסגערעכנט אַלע אייניווינער פון די פאָרשטעט, חוץ די אייגנטימער פון „לאַנקעס" (פארצעלעס), לאָנקעס, געריטנער און מאַלצעריי־יען, וואָס געפינען זיך אויף די פאָרשטעט. צווישן די אייגנטימער פון די געריטנער, סעדער און מאַלצעריי־יען פיגורירן אויך אייניקע יידן — הויז־אייגנטימער אין קראָשניק[13]. עס זענען אָבער אויך דאָ יידן, וואָס זייערע פאַמיליעס וועט מען אומזיסט זוכן אין די רשימות אייניווינער פון דער שטאָט[14]. מען דאַרף רעכענען, אַז דאָס זענען פשוט קאָמאַרניקעס. דער צווייטער טייל פון אינוועניטאַר גיט אויך אַן די ערטער, וווּ עס האָבן זיך געפונען מילן אָון סטאָוון, רעכנט אויך אויס די הויף פון די אָפּצאָלן אין נאַטור און אין מזומן, וואָס זענען אַריינגעפאַלסן פון זייערע אייגנטימער. עס ווערן אויך אָנגעגעבן די פעאָדאַלע פליכטן פון אַלע שטאָטלייט און איינווויינער פון די פאָרשטעט, סיי קריסטן, סיי יידן.

דער דריטער טייל פון אינוועניטאַר איז כולל נאָמענטלעכע רשימות פון די פויערים פון די אַרומיקע דערפער (זע הערה 3) און באַצייכנט די פליכטן פון די פויערים אין נאַטור און אַרבעט.

די יידישע באַפעלקערונג פון קראָשניק האָט געלעבט אויסשליסלעך אין שטאָט. מיר שטיצן זיך דעריבער אין אונדזערע אויספירן וועגן דער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג און אירע אָפּצאָלן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד, קודם כל אויפן ערשטן טייל פון אינוועניטאַר.

דער ערשטער טייל (אין אַ געוויסער מאָס אויך דער צווייטער) וועט אונדז אויך צושטעלן מאַטעריאַל צו באַטראַכטונגען וועגן די פאַכן פון יידן אין יענער צייט, ווי אויך צו פאָרשונגען איבער דער פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויט די גאַסן. צו יענער צייט, וועלן דער דערמאָנטער אינוועניטאַר איז געמאַכט געוואָרן, האָבן זיך אינעווייניק פון קראָשניקער מויער געפונען דער מאַרק און פיר גאַסן: קאָשציעלנע (קלויסטער־גאַס), לובלינער, שרעדניע און יידישע גאַס. חוץ דעם זענען נאָך געווען הייזער ביי דער שטאָטישער מויער און ביי די פאָרקאָנעס[15]. ביי דער שטאָטישער מויער האָבן די יידן געהאַט די גרעסטע צאָל אומבאַוועגלעך אייגנטום: עלף הייזער און צוויי פלעצער. צוויי פון די עלף הייזער זענען געווען נישט באַווויינט, געווויס צוליב זייער קאָנסטרוקציע צושטאַנד („פוסטקי"). ביי דער שטאָטישער מויער האָבן געהאַט די גרעסטע צאָל זייערע הייזער די קצבים: די משפחות אַבל, אָקאָס און לאָבאָדאַ. ביי דער מויער האָט געווויינט דער קברן האָשקאָ[16], לייזער שקאָלניק[17] און דער חזן. אין דער מויער האָבן די יידן זיך געמאַכט שבת־אויוונס[18]. דאָ האָט זיך אויך געפונען דער יידישער שפיטאָל, ווו עס האָבן אויך געוואָלט אָרעמעלייט. איינער פון די צוויי פלעצער ביי דער מויער האָט געהערט צו דער יידישער קהילה און האָט, ווייזט אויס, זיך געפונען לעבן יידישן שפיטאָל. ביי דער מויער — ווי עס שיינט — האָט געלעבט די יידישע אָרעמקייט פון שטעטל. די שול אָבער האָט זיך געפונען, ווייזט אויס, נענטער צום מאַרק, אפשר אויף דער יידישער גאַס, ווו עס איז געווען „דאָס הויז פון יידישן דאָקטאָר"[19]. די יידישע

גאָס איז געווען דער צווייטער יידישער צענטער אין קראָשניק. פון דער אלגעמיינער צאָל פון צוועלף הייזער האָבן דאָ ניין געהערט צו יידן. דאָ האָבן געוויס געווינט די פאַרמעגלעכע יידן. אויף דער יידישער גאָס האָט זיך געפונען דאָס אייניקיקע אין שטאָט געמויערטע הויז, וואָס האָט געהערט צום יידישן סוחר מאָשקאָ (צונאָמען „דער רייכער"). דאָ האָבן אויך געווינט דער סוחר ברוך בישקאָוו[20], כאַניק, אַרענדאַר פון סלופץ[21]. אויף לובלינער גאָס און אויפן מאַרק זענען געווען צוזאַמען זיבן יידישע הייזער, דערביי האָבן דריי אָפּיצינעס פון די הייזער אויפן מאַרק — אויך געהערט צו יידן. די הייזער אויפן מאַרק און אויף דער לובלינער גאָס האָבן אַמאָל געהערט צו די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק. אויפן מאַרק האָט דאָס הויז פון יאָקוב בער[22], א"נ „העליאַש־הויז", געהערט אַמאָל צו העליאַשן, אייגעם פון די ערשטע יידישע תושבים אין קראָשניק. דוד מאַרקאָוויטש האָט געווינט אין „יוזעף־הויז", וואָס האָט געהערט צו דער יידישער משפחה יוזעף (יוסף). רובין (ראובן) זאָקליקאָווסקי ווידער איז געווען אייגנטימער פון אַ הויז, וואָס האָט פריער געהערט צו דער יידישער קהילה[23].

אויף דער לובלינער גאָס, ווו עס זענען געווען פיר יידישע הייזער איז געשטאַנען דאָס אַזוי גערופענע „קאָכמאַן־הויז", וואָס האָט געהערט צו די יתומים נאָך אַבראָם (אברהם) קאָכמאַנאָוויטש. דאָס הויז האָט קאָכמאַן געקויפט נאָך אין יאָר 1608[24]). דאָ, אויף דער לובלינער גאָס, האָט זיך געפונען דאָס „יאַברוש־הויז", וואָס האָט געהערט צו דער אַלטער קראָשניקער יידישער משפחה יאַברוש. אויף דער גאָס האָט געווינט דער סוחר און אייגנטימער פון אַ מאַלצעריי הירשקאָ (הערש) העליאַשאָוויטש[25]) און לעווק, דער אייידעם פון „מאָשקאָ דעם רייכן".

די צאָל יידן אין קראָשניק וועלן מיר זיך באַמיען צו באַצייכענען לויט דער צאָל ווויונונגס־בנינים (זע טאַב' 1).

די שטאָט אינעווייניק פון דער שטאָטישער מויער האָט געציילט 122 ווויהייזער, פון זיי האָבן 92 געהערט צו קריסטן און 30 צו יידן, דערביי זענען צוויי יידישע הייזער געווען נישט באַווויונט. די יידישע הייזער האָבן בכן באַטראָפן 24,59 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל ווויהייזער אין שטאָט. די שטאָט איז געווען אַרומגערינגלט מיט גרויסע פאָרשטעט, ענג פאַרבונדן מיט

טאַבעלע 1

די צאָל ווויהייזער אין קראָשניק

לאָקאַליזאַציע	קריסטן	יידן	ס"ה
מאַרק	24	3	27
קאָשציעלנע	9	—	9
לובלינער	8	4	12
שרעדניע	17	—	17
יידישע	3	9	12
הייזער ביי די פאַרקאַנעס	20	—	20
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער אויף גאַנצע פּלעצער	8	9	17
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער אויף האַלבע פּלעצער	3	2	5
אָפּיצינעס פון די מאַרק־הייזער	—	3	3
צוזאַמען הייזער אין שטאָט	92	30	122
הינטערשטאָטישע הייזער			
אויף פאָדלעשיע ביי די גערטענער	107	—	107
אויף פאָדלעשיע ביי די „לאַנקעס"	18	—	18
אויף „פּיאַסעק"	47	—	47
אויף זאַרעטשיע	62	—	62
אויף „סלאָדאָוויסקי"	8	—	8
צוזאַמען הייזער אויף די פאָרשטעט	242	—	242
סך־הכל	334	30	364

דער שטאָט. צווישן דער שטאָט און די פאָרשטעט איז געווען אַ כסדרדיקע באַוועגונג פון דער באַפעלקערונג. די שטאָטישע אייניווויונער האָבן געהאַט אויף די פערי־פעריעס זייערע הייזקעס, „לאַנקעס", גערטנער און סעדער און געצויגן פון זיי הכנסה. די יידן האָבן נישט געווויונט אויף די פאָרשטעט, האָבן אָבער אויך געהאַט דאָרטן גערטנער, סעדער און מאַלצערייען.

אויף די פאָרשטעט זענען געווען 242 קריסטלעכע הייזער, צוזאַמען מיט די 92 הייזער אין שטאָט איז עס געווען אַ היפּשע צאָל פון 334 קריסטלעכע הייזער.

קראָשניק איז געווען נישט קיין גרויס שטעטל. די הייזער זענען געווען קליינע, הילצערנע. עס איז אונדז שווער פעסטצושטעלן די גרויס פון די הייזער, מיר האָבן דאָך נאָר אין באַשרייבונג (פון יאָר 1608) פון אַ הויז אין קראשניק. דאָס הויז האָט געהערט צום יידן יוזעף (יוסף). עס איז באַשטאַנען פון איין צימער מיט אַ קיך. חוץ דעם האָט עס פאַרמאָגט צוויי קעמערלעך[27]).

אַזעלכע זענען מסתמא געווען אַלע הייזער אין קראש־
ניק. גרעסער איז, ווייזט אויס, געווען נאָר מאָשקאָס
הויז, וואָס איז אין אינוועניטאַר באַצייכנט ווי דער אייג־
ציקער מויער. אין אַזוינע הייזער האָט געווייגלעך
געווויגט איין משפחה. אָבער צוליב די שווערקייטן
וואָס יידן האָבן געהאַט מיט אייגקויפן הייזער, האָט
מען אין די יידישע הייזער געלעבט ענגער ווי אין די
קריסטלעכע. מען דאַרף אָננעמען, אַז אין די 334 קריסט־
לעכע הייזער האָבן געלעבט מסתמא 334 קריסטלעכע
פאַמיליעס. אין אינוועניטאַר ווערן אָפגעמערקט ניין
יידישע קאָמאַרניקעס, וואָס צאָלן קוימען־שטייער[28];
מען דאַרף דעריבער רעכענען, אַז דאָס האָבן זיי טאָקע
געווויגט אין קריסטלעכע הייזער אין שטאָט. יידישע
קאָמאַרניקעס אין יידישע הייזער האָבן נישט געצאָלט
קיין באַזונדערן שטייער (דער אָפצאָל איז געווען פון
הויז און נישט פון משפחה). זיי ווערן בכן נישט אויס־
געמעכנט אין אינוועניטאַר און אין רעזולטאַט ווייסן
מיר פון זיי גאָרנישט. אין אינוועניטאַר איז נאָר געזאָגט,
אַז צוויי יידן האָבן געווויגט אין איין הויז[29]. בא־
רעכענענדיק אַזוי אַרום די צאָל אייגווויגער פון די
יידישע הייזער, מוזן מיר אויך נעמען אין אַכט — חוץ
די 28 משפחות, אייגנטימער פון די יידישע הייזער —
אויך אַ געוויסע צאָל יידישע קאָמאַרניקעס, וואָס האָבן
געווויגט אין יידישע הייזער און זענען נישט אָפגע־
מערקט אין אינוועניטאַר.

אין די שטאָטישע ביכער זענען פאַרצייכנט עטלעכע
און צוואַנציק יידישע משפחות, וואָס זענען נישט אויס־
געמעכנט אין די רשימות פון אינוועניטאַר און וואָס
האָבן צו יענער צייט געהאַט פראָצעסן אין געריכט.
מען דאַרף משער זיין, אַז אין קראַשניק זענען מסתמא
געווען אויך אַנדערע משפחות, וואָס האָבן דעמאָלט זיך
נישט געמשפט, און אויך נישט פיגורירט מיט עפעס
אַנדערש אין די שטאָטישע ביכער. דעריבער האָבן זיך
פון זיי נישט אויפגעהיט קיין שום ידיעות. מיר וועלן
זיך דאָ באַגרענעצן מיט אָנגעבן ווי אַ ביישפיל נאָר
עטלעכע פון די יידישע משפחות, וואָס פיגורירן אין
די ביכער אָן אין אינוועניטאַר וועלן זיי נישט דער־
מאָנט. למשל, אַבראָם יוזשקאָוויטש — אַ טוך־סוחר פיגו־
רירט אין די שטאָטישע ביכער במשך פון עטלעכע יאָר,
ער איז עלטסטער ביי די יידן[30], פירט גרויסע גע־
שעפטן, באַמיט זיך שטאַרק צו קויפן אַ הויז. מיר דער־
ווייסן זיך וועגן דעם פון אַ פראָצעס, וואָס אַבראָם
יוזשקאָוויטש האָט געפירט קעגן אַדאָם קאָמינסקי, וועל־
כער האָט געגומען ביי אים האָנט־געלט 30 פלאָרענען
אויף אַ הויז און האָט עס פאַרקויפט אַן אַנדערן[31].
דער זעלביקער אַבראָם יוזשקאָוויטש האָט אַ דערוואַק־
סענעם זון באַראָן (שעפסל)[32], אייגנטימער פון אַ
מאָלצעריי אויף דער פאַרשטאָט סלאָדאָוויסקי[33], וואָס
האָט אויך נישט געהאָט קיין אייגן הויז. אַ צווייטער
ייד „מאָשקע דער רייכער", וואָס האָט, לויטן אינוועג־
טאַר, אַ מויער אויף יידישער גאַס, האָט פיר דערוואַק־
סענע זין: דאָוויד (דוד)[34], איזראָעל (ישראל)[35],
יאָקוב (יעקב)[36] און אַבראָם[37]. זיי פירן אַליין גע־
שעפטן און האָבן אוודאי אויך משפחות. טייל ווויגען
געווויס אין טאָטנס מויער. מען קאָן, פאַרשטייט זיך,
נישט אויסרעכענען אַלע יידישע משפחות, וואָס פיגו־
רירן אין די ביכער. מיר וועלן דעריבער דערמאָנען
נאָר אַבראָם יאָקובאָוויטש[38], יוזף וואָלפאָוויטש,
איידעם פון בישקאָ[39]. מען דאַרף אויך דערמאָנען אַ
משפחה, פאַריתומט נאָך אַבראָם (אברהם) קאָכמאַנאָ־
ויטש[40], וואָס האָט אַ הויז געירשנט נאָכן זיידן
קאָכמאַן. אין דעם הויז האָט אויך געווויגט נאָך אַ יידן —
כארימעק[41]. אין קראַשניק האָט דעמאָלט געלעבט
מינדלאַ יוזשוואָוואָ מיט די קינדער, וואָס האָבן אַליין
אויך געהאַט דערוואַקסענע קינדער מיט אייגענע משפ־
חות. עס לויפט זיך אויך צו דערמאָנען יאָקוב שבח[42],
איידעם פון העליאָש, דעם קצב מאַטעס רושינעק[43],
זיסקאַליק ווי אויך שימאָן (שמעון) טשאָפאָוויניק, אייגנ־
טימער פון אַ מאָלצעריי און אַרענדאַר פון „טשאָפ־
שטייער". אין יאָר 1634 קלאָגט שימאָן טשאָפאָוויניק אָן
דעם בירגערמייסטער און די ראַטמענער, אַז זיי האָבן
אומגעזעצלעך זיך פאַרנומען מיט דער פראָדוקציע פון
משקה (מעד און ביר)[44]. מען דאַרף דעריבער דרינ־
גען, אַז די גרופּע פון 9 קאָמאַרניקעס, וואָס ווערן
דערמאָנט אין אינוועניטאַר, איז נאָר אַ טייל פון די
יידישע לאָקאַטאָרן, וואָס האָבן פאַקטיש געלעבט אין
קראשניק. אַזוינע זענען געווען, לויט אונדזער מיינונג,
צום ווייניקסטן עטלעכע און צוואַנציק. די קאָמאַר־
ניקעס, וואָס זענען דערמאָנט אין אינוועניטאַר, האָבן
געווויגט ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, מסתמא ביי
קריסטן און די איבעריקע — אין די גרעסערע יידישע
הייזער. אין אינוועניטאַר זענען אויסגערעכנט 15 הייזער.
ווייזט אויס גרעסערע בנינים, פון וועלכע מען האָט
געצאָלט אַ טאָפלטן שטייער (אויפן מאַרק, אויף דער
לובלינער און יידישער גאַסן). מען קאָן משער זיין,
אַז אין עטלעכע פון די דאָזיקע הייזער האָבן געווויגט

די איבעריקע קאָמאָרניקעס. מען דאַרף דעריבער אָנ־נעמען, אַז אין קראשניק זענען געווען צוזאַמען וויי־ניקסטנס פופציק יידישע משפחות.

שטיצנדיק זיך אויף די ידיעות פון דאָס רוב פּוילישע היסטאָריקער און עקאָנאָמיסטן, ווי י. רוטקאָווסקי [45]), וו. קולא [46]), ס. וואשאק [47]), ר. זוביק [48]) א״א, נעמען מיר אָן, אַז אַ קריסטלעכע משפחה האָט דעמאָלט גע־ציילט דורכשניטלעך 6 מענטשן און אַ יידישע — 7. מיר באַקומען אַזוי אָרום, אַז אין קראָשניק זענען דעמאָלט געווען ביי 2000 (334 × 6 = 2004) קריסטן און ביי 380 (54 × 7 = 378) יידן. די יידן האָבן בא־טראָפן ביי 11 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג אין קראָשניק. רעכענענדיק ווידער נישט די צאָל מענטשן אין משפחה, נאָר די צאָל מענטשן אין אַ הויז, אַננעמענדיק דערביי, אַז אין די קלענערע שטעט האָבן אין אַ יידיש הויז געלעבט דורכשניטלעך 11 מענטשן [49]), באַקומען מיר 371 יידן (28 × 11 + 9 × 7 קאָמאָרניקעס אין קריסטלעכע הייזער). דאָס באָטרעפט אויך ביי 11 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג אין שטאָט. עס באַקומט זיך, אַז קראָשניק האָט אין יאָר 1631 געציילט איבער 2300 איינווויינער. דאָס שטימט בערך מיטן דורכשניט וואָס איז אָנגענומען פאַר די שטעט פון מאָזאָוויע אין יאָר 1616 [50]).

מיר גייען אַריבער — אויפן סמך פון דערמאָנטן אינווענטאַר — צו דער פראָגע וועגן דער באַשטייערונג פון די קראָשניקער יידן אין יענער צייט. די פראָגע פון באַשטייערן יידן אין יענעם פעריאָד איז נאָך ווי געהעריק נישט אויפגעקלערט. די שליאַכטע האָט דע־מאָלט שוין געהאָט אַ חלק אין די הכנסות פון די יידישע אָפּצאָלן. פריער זענען די יידן, אפילו די יעניקע, וואָס האָבן געווויינט אין די דערפער און פּריוואָטע שטעט, אַרונטערגעפאָלן דער קעניגלעכער מאַכט און האָבן אַריינגעטראָגן זייערע אָפּצאָלן נאָר דעם קיניג. די ערשטע ערנסטע דערגרייכונג פון דער שליאַכטע אויף דעם געביט איז געווען דער דעקרעט פון יאָר 1539, לויט וועלכן בלויז די יידן, וואָס האָבן געווויינט אין די קיניגלעכע מאַיאָנטקעס, האָבן געדאַרפט צאָלן די שטייערן אויסשליסלעך דעם קיניג. דאָקעגן די יידן, וואָס האָבן געווויינט אין פּריוואָטע גיטער, זענען אַרונ־טערגעפאָלן דער מאַכט פון די גוטבאַזיצער און זיי געדאַרפט אַריינטראָגן דאָס אַרענדע־געלט, וואָס זיי האָבן פריער געצאָלט דעם קיניג. דער חלק פון דער שליאַכטע אין די הכנסות, וואָס זענען אַריינגעפלאָסן פון יידן, איז נאָך מער אויסגעוואַקסן אין רעזולטאַט פון דעקרעט פון יאָר 1552. פון דעמאָלט אָן האָבן יידן סיי „קיניגלעכע״, סיי „פּריוואָטע״ געמוזט אַריינטראָגן אין מלוכה־אוצר נאָר דעם יידישן קאָפּשטייער. אַלע איבעריקע אָפּצאָלן האָבן זיי געמוזט אַריינטראָגן דעם אייגנטימער פון דער ערד (אומאָפּהענגיק דערפון, צי דאָס איז געווען דער קיניג, אַדער אַ פּריוואָט־פערזאָן). די אָפּצאָלן זענען איינגעשטעלט געוואָרן לויט אַן אינ־דיווידועלן אָפּמאַך פון פּריץ מיט די יידן. אין 17־טן יאָרהונדערט זענען צוליב די פינאַנציעלע שוועריקייטן פון דער מלוכה, אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן נאָך פאַרשידענע ספּעציעלע שטייערן (חוץ קאָפּשטייער) פאַר מיליטערישע צוועקן. אויך די שטעט האָבן געמוזט פון די יידן שטייערן: אָפּצאָלן פאַרן רעכט צו האַנדלען, אָפּצאָלן צו קאָנסטרוירן די שטאָט־מויער א״א [51]).

לויטן ביישפיל פון אייניקע שטעט האָט דער דעמאָל־טיקער סיסטעם פון באַשטייערן די יידן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָט אויסגעזען אַזוי: די בא־שטייערונג פון דער באַפעלקערונג לטובת דעם שטאָט־אייגנטימער איז בכלל אָפּהענגיק געווען פון דער פרי־ווילעגיע צו באַזעצן זיך אין דער געגעבענער שטאָט. געצאָלט האָט מען מיט געלט, אַן אַנדערש מאָל אויך אין נאַטור און מיט אַרבעט. די שטייערן פון די יידן לטובת דעם אייגנטימער פון שטאָט קאָן מען צעטיילן אויף אָפּצאָלן פאַרן באַזעצן זיך און אָפּצאָל פאַר יידיש־קייט. דעם ערשטן שטייער האָט מען גענומען סיי פון קריסטן, סיי פון יידן, מער ווי־ניקער גלייך און ער האָט באַטראָפן פון 4 ביז 24 גראָשן פון אַ הויז. דעם אָפּצאָל פון יידישקייט האָבן די יידן איינגעצאָלט אינדי־ווידועל פון יעדן הויז [52]) אַדער אין דער פאָרעם פון אַ געוויסן ריטשאָלט [53]). בדרך כלל האָט מען די סומע פון ריטשאלט באַשטימט דורך אויסרעכענען אין געלט דעם שטייער־אָפּצאָל אין נאַטור [54]). עס איז כאַראַק־טעריסטיש, אַז אין רוב שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אַרדינאַציע האָבן די יידן אַריינגעטראָגן דעם אָפּצאָל פון יידישקייט לויט די הייזער (דערביי האָבן די אייגנ־טימער געצאָלט 2 און די קאָמאָרניקעס 1 גילדן; אַן אויסנאַם זענען געווען נאָר די אָרעמסטע קאָמאָרניקעס אין טוראָבין, וואָס האָבן געצאָלט נאָר אַ האַלבן גילדן). אַזאַ שטייער האָבן די יידן אויך געצאָלט אין די אַלטע שטעט (שטשעבזשעשין [55], טוראָבין), און אין די נייע שטעט, וואָס די זאַמאָיסקיס האָבן געגרינדעט (טאָמא־שאָוו [56]), ווי אויך אין טאַרנאָגראָד [57]), ווו בײַזן אָפּ־

קויפן די שטאָט דורך יאָן זאַמאָיסקי, האָט געהערשט דאָס געזעץ: "De non tolerandis Yudaeis".

די אָפּצאָלן פון די קראָשניקער יידן, כאָטש זיי זענען אויך אַריינגעטראָגן געוואָרן פון די באַזונדערע הייזער, האָבן זיך אין גרונט אונטערגעשיידט פון די אָפּצאָלן אין אַנדערע שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. דער שטייער פון שטאָט קראָשניק האָט זיך באַקומען קודם־כל פון טיילווייז איבערעכענען אין געלט דעם אָפּצאָל אין נאַטור („פּעפּער־שטייער"); צווייטנס, איז דער שטייער נישט באַשטימט געוואָרן אין גילדנס אָדער פּלאָרענען, נאָר אין רויטע גילדנס, אַלטע טאָלערס, און — ווי באַקאַנט — האָט זיך זייער קורס אין פּוילן געביטן[58]. די אויבן־דערמאָנטע אָפּצאָלן פון די קראָשניקער יידן האָט געזאָלט איינשטעלן אַלעקסאַנדער סלוצקי, איינער פון די אַמאָליקע אייגנטימער פון דער שטאָט קראָשניק, וואָס האָט דערפאַר אין יאָר 1584 דערלויבט די יידן דאָ זיך צו באַזעצן[59]. עס וואָלט זיך געלוינט אויס־צופּאָרשן, צי דער אויבן־דערמאָנטער סיסטעם פון באַשטייערן די יידן איז געווען אַן אוניקאָלער, אָדער סלוצקי האָט אפשר נאָכגעטאָן אַנדערע שטעט.

דער אינווענטאַר איז געמאַכט געוואָרן צוליב שטייער־צוועקן פון שטאָט־אייגנטימער. ווי אַ יסוד פאַרן באַשטימען די שטייערן איז גענומען געוואָרן די צאָל הייזער. די קראָשניקער יידן האָבן פון יעדן הויז גע־צאָלט „פּעפּער־שטייער" און צינש. דעם זעלביקן שטייער האָבן אויך געצאָלט די קאָמאָרניקעס. חוץ דעם האָבן די יידן, אויך קריסטן, געצאָלט דעם שטאָט־אייגנטימער פאַרן רעכט אויסצופּירן געוויסע פאַכן. אין צענטער שטאָט, ווו די הייזער זענען וואַרשיינלעך געווען גרעסערע, האָבן די יידן געצאָלט צינש אויף רויטן גילדן און אויף אַלטן טאָלער. חוץ דעם האָבן די יידישע הייזער אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס געצאָלט אַ ספּעציעלן באַד־שטייער — 7 גראָשן פון הויז. 15 הייזער האָבן געצאָלט די פּולע טאַקסע. פאַר די הייזער, וואָס האָבן זיך געפּונען ביי דער שטאָטישער מויער, האָבן די יידן געצאָלט אַ האַלבן רויטן גילדן צינש און אַ האַלבן אַלטן טאָלער „פּעפּער־שטייער", חוץ דעם — אַ צוגאָב־צינש אין גראָשנס (אפשר פאַר געריכטלעך אָדער שטיקלעך לאָנקע ביי די הייזער). 7 הייזער אַזוינע זענען געווען אויף גאַנצע פּלעצער און איין הויז אויף אַ האַלבן פּלאַץ. פונקט אַזוי פיל (חוץ דעם צינש אין גראָשנס) האָבן געצאָלט די יידן, וואָס האָבן געווינט אין די אָפּיצינעס פון די הייזער אויפן מאַרק. ווייטער האָבן די יידן אַריינ־געטראָגן פאַר צווויי נישט באַווינטע הייזער (ביי דער שטאָטישער מויער) 24 און 12 גראָשן און פאַר צווויי פּלעצער — אויך צו 12 גראָשן. די יידישע קאָמאָר־ניקעס, וואָס האָבן געווינט אין קריסטלעכע הייזער, האָבן געצאָלט פאַרן רעכט פון ווינען אַ האַלבן רויטן גילדן און אַ האַלבן אַלטן טאָלער (פונקט אַזוי פיל האָבן געצאָלט די יידישע אייגנטימער פון אָפּיצינעס). דער רויטער גילדן, לויטן קורס פון יאָר 1631, האָט בא־טראָפן ביי 170 גראָשן[60], און דער טאָלער — ביי 90 גראָשן[61]). נאָכן אויבנערעכענען די רויטע גילדנס און אַלטע טאָלערס אויף גראָשנס — אין הסכם מיטן דעמאָלטיקן קורס — באַקומט זיך, אַז די יידן, ביי 11 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפּעלקערונג אין קראָשניק, האָבן געצאָלט פאַרן רעכט צו ווינען 189 גילדן און 5 גראָשן (זע טאַבעלע 2). צו דעם דאַרף מען צוערעכענען 39 גילדן פון די 9 קאָמאָרניקעס, צו־זאַמען אַלזאָ האָבן די יידן געצאָלט 228 גילדן מיט 5 גראָשן.

די קריסטן האָבן געהאַט אין שטאָט און הינטער דער שטאָט 339 נחלות (334 הייזער און 5 פּלעצער). פינף הייזער, וווּ עס האָבן געווינט די ראָטמענער און דער וואַיט, זענען פריי געווען פון אָפּצאָל. פאַר די איבעריקע 334 נחלות האָבן זיי געצאָלט 109 גילדן מיט 2 גראָשן (זע טאַבעלע 2). פאַרגלייכנדיק די אָפּצאָלן פון דער יידישער און קריסטלעכער באַפּעלקערונג, באַקומט זיך, אַז די יידן האָבן געצאָלט איבער 67 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער סומע שטייערן (298 גילדן מיט 7 גראָשן + 39 גילדן = 337 גילדן מיט 7 גראָשן).

די איינווווינער פון קראָשניק האָבן חוץ דעם אַריינ־געטראָגן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד אָפּצאָלן פון גערטנער, סעדער, לאָנקעס, „האַלבע לאָנקעס" אין „ניווקעס" — סיי אין געלט, סיי אין נאַטור. פאַר די אַזוי גערופענע „האַלבע לאָנקעס" — 112 אין צאָל — צו 24 גראָשן און צו 3 קערץ האָבער. די „האַלבע לאָנקעס" האָבן אַריינגעטראָגן דעם אייגנ־טימער צוזאַמען 507 גילדן מיט 22 גראָשן (אַ קאָרץ האָבער האָט דעמאָלט געקאָסט דורכשניטלעך 37,41 גראָשן)[62]. בסך־הכל האָבן די איינווווינער פון קראָש־ניק פאַר די פעלדער, גערטנער, סעדער און לאָנקעס געצאָלט דעם אייגנטימער פון דער שטאָט 522 גילדן מיט 12 גראָשן (זע טאַבעלע 3).

טאַבעלע 2

אַפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פאַר הייזער און פּלעצער אין קראַשניק

		צוזאַמען		קריסטן		יידן	
		צאָל נחלות	סומע	צאָל נחלות	אָפּצאָל פון איין נחלה	סך־הכל	צאָל נחלות	אָפּצאָל פון איין נחלה	סך־הכל
מאַרק	הייזער	24	37 גל׳ 06 גר׳	21[63]	15 גר׳	10 גל׳ 15 גר׳	3	8 גל׳ 27 גר׳	26 גל׳ 21 גר׳
קאָשטשעלנע	הייזער	8	2 גל׳ 28 גר׳	8[64]	11 גר׳	2 גל׳ 28 גר׳	—	—	—
פּ	פּלעצער	1	11 גר׳	1	11 גר׳	11 גר׳	—	—	—
לובלינער	הייזער	12	38 גל׳ 16 גר׳	8	11 רג׳	2 גל׳ 28 גר׳	4	8 גל׳ 27 גר׳	35 גל׳ 18 גר׳
שרעדניע	הייזער	16	5 גל׳ 26 גר׳	16[65]	11 גר׳	5 גל׳ 26 גר׳	—	—	—
פּ	פּלעצער	2	22 גר׳	2	11 גר׳	22 גר׳	—	—	—
יידישע	הייזער	16	72 גל׳ 09 גר׳	3	11 גר׳	1 גל׳ 03 גר׳	8[66]	8 גל׳ 27 גר׳	71 גל׳ 06 גר׳
פּ	פּלעצער	2	22 גר׳	2	11 גר׳	22 גר׳	—	—	—
הייזער בייַ די פֿאַרקאַנעס	הייזער	20	7 גל׳ 10 גר׳	20	11 גר׳	7 גל׳ 10 גר׳	—	—	—
הייזער בייַ דער שטאָטישער מויער	הייזער	15	42 גל׳ 10 גר׳	8	24 גר׳	6 גל׳ 12 גר׳	7[67]	5 גל׳ 04 גר׳	35 גל׳ 28 גר׳
אויף גאַנצע פּלעצער	פּוסטע הייזער	1	24 גר׳		—	—	1	24 גר׳	24 גר׳
הייזער בייַ דער שטאָטישער מויער	הייזער	4	5 גל׳ 28 גר׳	3	12 גר׳	1 גל׳ 06 גר׳	1	4 גל׳ 22 גר׳	4 גל׳ 22 גר׳
אויף האַלבע פּלעצער	פּוסטע הייזער	1	12 גר׳		—	—	1	12 גר׳	12 גר׳
פּ	פּלעצער	2	24 גר׳		—	—	2	12 גר׳	24 גר׳
אָפּיצינעס פון מאַרק־הייזער	הייזער	3	13 גל׳		—	—	3	4 גל׳ 10 גר׳	13 גל׳
צוזאַמען פאַר די נחלות אין שטאָט		122	229 גל׳ 08 גר׳	92	—	40 גל׳ 03 גר׳	30	—	189 גל׳ 05 גר׳
הייזער אויף די פֿאַרשטעט									
אויף פֿאַדלעשיע בייַ די גערטנער		107	39 גל׳ 07 גר׳	107	11 גר׳	39 גל׳ 07 גר׳	—	—	—
אויף פֿאַדלעשיע אין פּעלד		18	2 גל׳ 12 גר׳	18	4 גר׳	2 גל׳ 12 גר׳	—	—	—
אויפן „פּיאַסעק"		47	6 גל׳ 08 גר׳	47	4 גר׳	6 גל׳ 08 גר׳	—	—	—
אויף זאַרעטשיע		62	8 גל׳ 08 גר׳	62	4 גר׳	8 גל׳ 08 גר׳	—	—	—
אויף די סלאָדאָוויסקעס		8	1 גל׳ 18 גר׳	8	18 גר׳	12 גל׳ 24 גר׳	—	—	—
צוזאַמען אויף די פֿאַרשטעט		242	68 גל׳ 29 גר׳	242	—	68 גל׳ 29 גר׳	—	—	—
צוזאַמען פאַר די נחלות		364	298 גל׳ 07 גר׳	334	—	109 גל׳ 02 גר׳	—	—	189 גל׳ 05 גר׳

טאַבעלע 3

אַפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פּאַר אַנדערע נחלות (פּעלדער, גערטנער, לאַנקעס און סעדער) אין קראָשניק

	קריסטן			יידן			צוזאַמען
	צאָל	הויך פון אַפּצאָל	סומע פון אַפּצאָל	צאָל	הויך פון אַפּצאָל	סומע פון אַפּצאָל	צאָל	סומע פון אַפּצאָל
האַלבע פּאַרצעלעס	112	4 גל׳ 16 גר׳	507 גל׳ 22 גר׳	—	—	—	112	507 גל׳ 22ג ר׳
געמטנער סעדער לאַנקעס	44	4 גר׳	5 גל׳ 26 גר׳	8	4 גר׳	1 גל׳ 02 גר׳	56	6 גל׳ 28 גר׳
„ניווקעס״	—	—	7 גל׳ 22 גר׳	—	—	—	—	7 גל׳ 22 גר׳
צוזאַמען	—	—	521 גל׳ 10 גר׳	—	—	1 גל׳ 02 גר׳	—	522 גל׳ 2 גר׳

טאַבעלע 4

אַפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פּאַר אויספירן אַ פּאַר אין קראָשניק

	קריסטן			יידן			צוזאַמען
	צאָל	צו	סומע	צאָל	צו	סומע	
מעדשענקערס	5	1 גל׳ 18 גר׳	8 גל׳	5	4 גל׳ 24 גר׳[68]	24 גל׳	32 גל׳
מאַלצערס	4	1 גל׳ 18 גר׳	6 גל׳ 12 גר׳	3	1 גל׳ 18 גר׳	4 גל׳ 24 גר׳	11 גל׳ 06 גר׳
קצבים	—	—	3 גל׳	—	—	9 גל׳[69]	1 גל2׳
שוסטערס	24	13 גר׳	10 גל׳ 12 גר׳	—	—	—	10 גל׳ 12 גר׳
סטעלמאַכעס	5	24 גר׳	4 גל׳	—	—	—	4 גל׳
בעקערס	57	4 גר׳	7 גל׳ 18 גר׳	—	—	—	7 גל׳ 18 גר׳
צוזאַמען	—	—	39 גל׳ 12 גר׳	—	—	37 גל׳ 24 גר׳	77 גל׳ 06 גר׳

טאַבעלע 5
פאַרגלייך פון אָפּצאָלן פון דער באַפעלקערונג פון דער שטאָט קראָשניק לטובת דער דאָמינאַלער מאַכט

	קריסטן	יידן	צוזאַמען
פון הייזער און פעלדער	109 גל׳ 02 גר׳	189 גל׳ 05 גר׳	298 גל׳ 07 גר׳
פון קאָמאַרניקעס	—	39 גל׳	39 גל׳
פון גערטנער, פעלדער, לאַנקעס, סעדער	521 גל׳ 10 גר׳	1 גל׳ 02 גר׳	522 גל׳ 12 גר׳
פון אויסגעפירטע פּאַכן	39 גל׳ 12 גר׳	37 גל׳ 24 גר׳	77 גל׳ 06 גר׳
צוזאַמען	669 גל׳ 24 גר׳	267 גל׳ 01 גר׳	936 גל׳ 24 גר׳

איצט קומען די אָפּצאָלן פּאַרן רעכט אויסצופירן אַ פּאַך (זע טאַבעלע 4).

אין אינוועניטאַר רעדט זיך וועגן אַ שטייער פון קריסטן און יידן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט פאַלגנדיקע פּאַכן: קצבים, סטעלמאַכערס, שוסטערס, בעקערס, מעדשענקערס און מאַלצמאַכערס. פון אינוועניטאַר דערוויסן מיר זיך, אַז יידן זענען געווען צוו״א קצבים, מאַלצמאַכערס און מעדשענקערס. די לעצטע האָבן געצאָלט שטייערן דריי מאָל אַזוי פיל ווי די קריסטן; אַ קריסטלעכער מעדשענקער האָט געצאָלט 1 גילדן מיט 18 גראָשן, און אַ ייד — 4 גילדן מיט 28 גראָשן. מיר האָבן באַרעכנט, אַז די קריסטלעכע האַנטווערקער פון קראָשניק האָבן אַריינגעטראָגן 39 גילדן מיט 12 גראָשן, די יידן — 31 גילדן מיט 24 גראָשן.

סומירנדק אַלע אָפּצאָלונגען (פון הייזער, קאָמאַרניקעס, גערטענער, פעלדער און לאַנקעס, פּאַרן רעכט זיך צו פּאַרנעמען מיט אַ פּאַך), באַקומט זיך, אַז די איינווווינער פון קראשניק האָבן באַצאָלט אין יאָר 1631 טאָמאָש זאָמאָיסקין צוזאַמען 936 גילדן מיט 25 גראָשן (זע טאַבעלע 5). דערפון האָבן יידן אַריינגעטראָגן 267 גילדן מיט 1 גראָשן, ד״ה 28,5 פּראָצענט פון דער גלאָבאַלער שטייער־סומע.

חוץ די אויבן אויסגערעכנטע אָפּצאָלונגען אין געלט און נאַטור (די לעצטע האָט מען אויך געקאָנט איבערַרעכענען אין געלט) האָבן די שטאָטלייט און איינווווינער פון די פּאַרשטעט אויך געמוזט אַראָפּפירן די פּריצישע תבואה במשך פון איין טאָג מיט איין פור, אויב דער שטאָטמאַן האָט געהאַט אַ „האַלבן לאַנעק", און במשך פון אַ האַלבן טאָג, אויב ער האָט געהאַט אַ „פערטל לאַנעק". די שטאָטלייט און איינווווינער פון די פאָרשטעט, סיי קריסטן, סיי יידן, האָבן אויך געדאַרפט אָפּפאַרבעטן ביי די צוויי פּריצישע סטאָוון (וואָס האָבן זיך געפונען הינטער דער שטאָט). מען האָט בכן געדאַרפט האַלטן אין אָרדענונג די הרעבליע און אויספירן די נויטיקע אַרבעטן בעתן אַראָפּלאָזן פון די סטאָוון דאָס וואַסער[70]. ביידע סטאָוון (ווי אויך צוויי אין די אַרומיקע דערפער) זענען געווען אָפּגעגעבן אין אַרענדע. די הינטערשטאָטישע סטאָוון האָבן אַריינגעטראָגן דעם אייגנטימער פון דער שטאָט צו 500 גילדן. אין קראשניקער מאַיאָנטעק זענען אויך געווען 5 מילן[71], איינע — הינטער דער שטאָט און פיר — אין די אַרומיקע דערפער. זיי האָבן אַריינגעטראָגן דעם פּריץ צו 4 גילדן אין געלט און צו 40 קערץ קאָרן אין נאַטור. די מילן פלעגן אָפּגעגעבן ווערן אין אַרענדע קריסטן און יידן. אַזוי ווי עס פעלן ידיעות, ווער עס האָט זיי דעמאָלט געהאַט אַרענדירט, האָבן מיר די דאָזיקע אָפּצאָלונגען נישט אַריינגענומען אין אונדזערע חשבונות.

דער אינוועניטאַר קאָן דינען נישט נאָר אויף פעסטצושטעלן בערך די צאָל פון דער באַפעלקערונג אין קראָשניק, ווי אויך אירע אָפּצאָלונגען דער אַרדינאַציע, ער קאָן אויך מיטהעלפן אויפצוקלערן די פּאַך־סטרוקטור פון דער באַפעלקערונג; דער אינוועניטאַר קאָן אויך בייהילפיק זיין אין דער פראַגע, צי די קראָשניקער יידן האָבן געווויינט אין אַ קאָמפּאַקטער מאַסע, אָדער זענען געווען צעשפרייט צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. נישט האָבנדיק אָבער נישט דעם פלאָן פון שטאָט אין 17־טן יאָרהונדערט, נישט קיין באַשרייבונג וועגן דער לאָקאַליזאַציע פון די אויבן־דערמאָנטע גאַסן[72], קאָנען מיר לעת עתה נאָך נישט ענטפערן אויף דער דאָזיקער פראַגע.

די ידיעות וועגן די פּאַכן פון דער קראָשניקער באַפעלקערונג זענען נאָר וועגן קצבים, סטעלמאַכערס, שוסטערס, בעקערס, מעדשענקערס און מאַלצמאַכערס. געוויס האָבן אין קראָשניק דעמאָלט געווויינט אויך מענטשן פון אַנדערע פראָפעסיעס. דער רעגיסטער פון יאָר 1626 רעכנט אויך אויס זאָלצהענדלערס, וועבערס,

שנייִדערס און העגדלערקעס [73]). אייניקע צונעמען, וואס עס האבן באקומען די איינווינער פון קראשניק באַ־ וויזין, אַז עס זענען צווישן זיי געווען אויך שמידן, באַגדערס, בלעכערס, טעסלערס, מאַליאַרעס, פעלד־ שערס, שערערס און טוכמאַכערס. די לעצטע האבן גע־ הערט צום צעך באַגדערס, וואס האבן צוזאַמען מיט די שמידן געשאַפן איין צעך [74]). ווי עס דרינגט אַרויס פון די שטאַטישע ביכער, האבן דעמאָלט עקזיסטירט פיר צעכן: שנייִדערס, שוסטערס, באַגדערס און וועבערס (לייוונט־מאַכערס) [75]). צווישן יידן רעכנט דער אויטאָר פון אינווענטאַר אויס פאַלגנדיקע פאַכן: קצבים, מעד־ שענקערס און מאַלצמאַכערס. דער אינווענטאַר גיט נישט אָן די צאָל קצבים, ווייל זיי האבן געצאָלט דעם שטייער אין אַ ריטשאָלט־פאַרעם. פון די שטאַטישע ביכער וויסן מיר, אַז קצבים זענען געווען: אַקאַס און זיין זון יאקוב אַקאסעק, מאַטיס רושינעק, אַלעקסאַנדער לאַבא־ דא [76]), שמואל לאַבאַדא [77]), אַבעל און זיין זון איצעק (יצחק) אַבליק [78]). מעדשענקערס זענען געווען פינף און אייגנטימער פון מאַלצערייען דריי: הירשקא, שימאָן (שמעון) קאַזיאַק און באַראָן (שעפסל) [79]). אויפן יסוד פון די שטאַטישע ביכער קאָן מען פעסטשטעלן, אַז אין די 20־ער און 30־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט געווינט אין קראַשניק אַברהם סוקיענק [80]), און אין די 40־ער — מאַרק קראַוויץ [81]) און איצקא קראַוו־ יץ [82]). די ביכער דערמאָנען אויך וועגן יידישע שענ־ קערס פון בראָנפן און ביר ווי אויך וועגן יידישע סוחרים. מאָשקא און זיינע זין, ווי מיר האבן שוין דער־ מאָנט פריער, האבן געהאַנדלט מיט תבואה און טוך [83]). די קראַשניקער יידן האבן אויך געהאַנדלט מיט לייוונט [84]), זאַלץ [85]), זיך פאַרנומען מיט פאַרמיט־ לונג [86]), מיט פאַרלייען געלט, אַרענדירט מילן [87]), סטאַוון [88]), „טשאַפאַווע" [89]).

ה ע ר ו ת

1) הויפטאַרכיוו פון אַלטע אַקטן אין וואַרשע (AGAD) Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (BOZ), XII (dissoluta), "Inwentarz miasta wraz z jego posiadłościami, percepłarz dochodów z nich"

אין די ווייטערדיקע הערות באַנוצן מיר די קירצונג „אינ־ ווענטאַר". דער אינווענטאַר איז צוזאַמענגעשטעלט צוליב שטייער־צווענקן פון שטאַט־אייגנטימער, דעריבער קאָן מען אָנגענעמען, אַז אויף די דאָזיקע ידיעות קאָן מען זיך פאַרלאָזן.

2) פאַדלעשיע, פיאַסקי, זאַרעטשיע; אינווענטאַר, ז׳ 5 און Słownik Geograficzny (Sł. Geogr.) Warszawa 1883, t. IV, s. 630.

3) סטרושע, ווישניצא, סאַכיניא, בודזין, בלינאוו..., דאָרט, ז״ז 17—39 און Sł. Geogr., דאָרט.

4) דער גושעביענני סטאָוו (אויך גערופן הינטערשטא־ טישער), דאָרט, ז׳ 16 און Sł. Geogr., דאָרט.

5) אינווענטאַר, ז׳ 1. וואיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL).

6) לויט די שטאַטישע ביכער פון קראַשניק (Księga m. Kraśnika [1608—1647], nr. 5) האבן אין 1631 אויסגעפירט די פונקציעס פון ראַטמענער: אַדאַם קאַמינסקי (אויך געוופן אַדאַם סטאַנאַגא (ז״ז 381, 390, 499). יאַקוב פיסאַרקעוויטש (ז׳ 399), מאַרטשין קוואַסאָוויטש (ז׳ 381). יעדעס יאָר האָט מען אין קראשניק געוויילט פיר ראַטמענער (consules). במשך פון דעם יאָר האָט יעדערער פון זיי לויט דער ריי אויסגעפירט די פונקציעס פון בירגערמייסטער.

7) אינווענטאַר, ז׳ 1.

8) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 435.

9) אינווענטאַר, ז׳ 4.

10) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 398, 399.

11) S. Schiper, Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej opublik. w „Żydzi w Polsce Odrodzonej", Warszawa 1932, t. I, s. 31.

12) M. Horn, Żydzi województwa Bełskiego w pierwszej połowie XVIII w., Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa 1958, nr. 27.

13) הירשקא, וואס האָט געהאַט אַ הויז אויף לובלינער גאַס (אינווענטאַר, ז׳ 3) האָט אויך געהאַט אַ מאַלצעריי אין פאַרשטאַט (דאָרט, ז׳ 13). גערטענער האבן געהאַט לייזער לאַבאַדא, אַבעל און איצקא (יצחק) קאַכמאַניק. יידן, וואס האבן געווינט ביי דער מויער, אַחוץ דעם: ברוך בישקאוו, וואס האָט פאַרמאָגט צוויי הייזער אין שטאָט, מאָשקא (משה), אייגנטימער פון געמויערטן הויז און יאַקוב (יעקב), ברייגדלס אייִדעם (אינווענטאַר, ז׳ 14).

14) שמעון קאַזשיאק און באַראָן (שעפס) פיגורירן נישט אין די רשימות פון הויז־אייגנטימער. ביידע זענען געווען אייגנטימער פון מאַלצעריין. באַראָנס מאַלצעריי איז געקויפט געווארן דורך זיין פאָטער אין 1628. Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 276.

15) נעמען פון די זעלביקע גאַסן ברענגט, אויפן סמך פון אַן אינווענטאַר פון יאָר 1612 (עקזיסטירט שוין היינט נישט), דער מחבר פון א כתב־יד פון 19־טן י״ה א״נ: „Opisanie statystyczno-historyczne dóby Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwisty 1834 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ, 1815, s. 55.

16) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 278—279

17) לייזער האָט אָפגעקויפט דאָס הויז אין 1623 פון סט. יענדשיק (דאָרט, ז׳ 129).

18) Księga m. Kraśnika (1632...1643), nr. 3, s. 107.

19) אינווענטאַר, ז׳ 3.

20) ברוך האָט אָפגעקויפט דאָס הויז אויף יידישער גאַס פון אנדזשעי סיעמקאָווסקי, גערופן „באַמבע". Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 107.

21) כאַניק, זון פון חיים און חנה. דאָס הויז, גערופן חנה־ הויז, האָט כאַניק געירשנט פון די עלטערן.

22) יעקב־בער האָט געקויפט דאָס הויז אין 1627: Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 249.

23) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 219.

24) דאָרט, ז' 3.

25) הירשקע האָט געקויפט דאָס הויז אין יאָר 1615 דאָרט, ז' 74 און הערה 13.

26) צוויי הייזער ביי דער שטאָטישער מויער זענען געשטאַנען נישט באַווויינט. דאָס זענען געווען די א"ג „פוסט־קעס". מען האָט פאָר זיי געצאָלט ווי פאָר פלעצער, וואָר־שיינלעך זענען עס געווען חורבות.

27) Księga m. Kraśnika (1608—1611) nr. 3, s. 101—103.

28) לויטן באָשלוס פון סיים (1629) האָבן יידן געמוזט צאָלן קוימען־שטייער סיי פאָר אייגענע הייזער, סיי פאָר געדונגענע ביי קריסטן. Volumina legum, t. III, nr. 586, s. 281, Petersburg 1854.

29) אינווענטאָר, ז' 3.

30) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 219.

31) Księga m. Kraśnika 1632—1643) nr. 3, s. 43.

32) דאָרט, ז' 19.

33) אינווענטאָר, ז' 13.

34) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 22.

35) דאָרט.

36) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 9, s. 453.

37) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 4, s. 13.

38) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 75.

39) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 443.

40) דאָרט, ז' 453.

41) אינווענטאָר, ז' 3.

42) Księga m. Kraśnika (1632—1647) nr. 3, s. 88.

43) דאָרט, ז' 100.

44) דאָרט, ז' 86.

45) J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 1933, s. 38. 193, s. 38. י. רוטקאָווסקי ווייזט אויף, אַז אין 15־טן י"ה זענען אין שטעטל געווען 10 הייזער מיט אַרום 400 איינווויינער.

46) W. Kula, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (od początku XIX w.).

פאַרעפנטלעכט אין:

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, Poznań 1951, t. 13, s. 90.

47) S. Waszak, Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i XVII wieku.

פאַרעפנטלעכט אין:

„Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", Poznań 1955, t. 16, s. 384.

48) R. Zubyk, Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624—1635.

פאַרעפנטלעכט אין:

„Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych", Lwów 1930, s. 6.

49) מ. האַרן op. cit., ז"ז 47—48.

50) וו. קולא, op. cit., ז' 90.

51) J. Schiper, Świadczenia Żydów na rzecz państwa i patronów.

פאַרעפנטלעכט אין דער מאַגאַזשין:

„Żydzi w Polsce Odrodzonej", Warszawa 1932, t. I, s. 203, 205.

52) למשל אין שטשעבזשעשין האָבן יידן געצאָלט „פאָר יידישקייט" אינדיווידועל פון יעדן הויז. WAPL, AOZ, נר' 47.

53) אין דער שטאָט אויגוסטאָוו האָבן יידן געצאָלט א ריטשאָלט — 50 גל. AGAD, Akta Skarbu Koronnego XLVI, nr. 121, k. 14.

54) אין בעלז האָבן די יידן אין יאָר 1616 געגעבן 30 „שטייגער" חלב און א האַלבן „שטיין" פעפער, וואָס האָט דעמאָלט באַטראָפן 50 גילדן. דאָרט, ז"ז 9, 10.

55) זע הערה 51.

56) AGAD, BOZ, XII (Dissoluta)

57) WAPL, AOZ, nr. 65.

58) זע הערות 60, 61.

59) Sł. Geogr., s. 631.

60) פריער איז אין פוילן געווען אין פאַרקער דער אונגאַרישער דוקאַט. אַן אייגענע גאָלדענע מטבע האָט מען אין פוילן געמומען מינצן אין יאָר 1528. זי איז נישט אייngגעשלאָסן געווארן אין גראָשן־סיסטעם, דערפאָר איז איר האַנדלס־קורס נישט געווען קיין שטענדיקער. אין דער מאָס ווי עס האָט זיך פאַרערגערט די קוואַליטעט פון פויליש גראָשן, איז געשטיגן דער ווערט פון רויטן גילדן. אין יאָר 1600 האָט זיין ווערט באַטראָפן 60 גראָשן. אין 1931 — אויסגעוואָקסן ביז 170 גראָשן.

J. Rutkowski, op. cit., s. 156, W. Adamczyk, op. cit., Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII w., Lwów 1935, s. 58, 59.

61) דער טאָלער איז אין פוילן אייngגעפירט געווארן ווי א זעלבסטשטענדיקע מטבע, אויך נישט אייngגעשלאָסן אין גראָשן־סיסטעם, און דערפאָר איז זיין קורס נישט געווען קיין שטענדיקער. אין די 20־קער יאָרן פון XVI־טן י"ה האָט ער געהאַלטן 30 גראָשן, אין די 80־קער יאָרן — 35 גראָשן, און אין די 30־קער יאָרן פון XVII־טן י"ה — 90 גראָשן.

J. Rutkowski, op. cit., s. 156, W. Adamczyk, op. cit., s. 58, 59.

62) W. Adamczyk, op. cit., s. 68.

63) אויפן מאַרק האָבן 24 הייזער געהערט צו קריסטן, 3 פון זיי זענען געווען פריי פון אָפּצאָלן, ווייל זיי האָבן געהערט צום בירגערמייסטער און צו צוויי ראַטמענער.

64) אויף קאַשטשעלנע גאַס זענען געווען 9 הייזער. שטייערן האָט מען געצאָלט בלויז פאָר אַכט, איין הויז באַווויינט פון א ראַטמאַן איז געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינווענטאָר, ז' 3.

65) אויף שרעדניע גאַס איז דאָס הויז פון וואַיט געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינווענטאָר, ז' 1.

66) אויף יידישער גאַס איז דאָס הויז פון „יידישן דאָקטאָר" (רב) געווען פריי כון אָפּצאָלן. אינווענטאָר, ז' 3.

67) דאָס הויז ביי דער שטאָטישער מויער, ווו עס האָט זיך געפונען דער יידישער שפיטאָל, איז געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינווענטאָר, ז' 3.

68) א יידישער מעדשענקער האָט געצאָלט צו 4 גל' 24 גר. (,,3 marcas facit fl. 4 gr 24") א מאַרק צום אונטערשייד פון א גילדן, וואָס האָט געציילט 30 גראָשן, האָט באַטראָפן 48 גראָשן.

69) קצבים (קריסטן און יידן) האָבן געצאָלט צוזאַמען א ריטשאָלט־אָפּצאָל — 6 גילדן. אין אינווענטאָר ווערט נישט געזאָגט, וויפל קצבים זענען דעמאָלט געווען. לויטן רייסטער פון יאָר 1626 זענען געווען 12 קצבים (הערה 73). אַזוי ווי יידישע קצבים זענען געווען מינימום 5, נעמען מיר אָן, אַז די יידישע און קריסטלעכע קצבים האָבן געצאָלט א גלייכן אָפּצאָל, ד"ה צו 3 גילדן. אָבער דעם האָבן די יידן געצאָלט א צוגאַב־אָפּצאָל 2 טאָלער, „דערפאָר, וואָס זיי שטעכן נישט קיין חזירים פאַרן שלאָס". איבערעכענדיק די טאָלערס אויף גילדנס, באַקומען מיר די סומע פון 6 גילדן, צוזאַמען — 9 גילדן. אינווענטאָר, ז' 5.

70) אינווענטאר, ז' 16.

71) דאָרט.

72) ווי עס דרינגט פון אינווענטאר פון 1714, איז שוין דעמאלט די יידישע גאס נישט געווען. עס זענען אבער געווען די גאסן: קראקעווער, לובלינער, זאטילנע, טאַרגאוויצא בידלא (בהמות־מארק), טאַרגאוויצא קאנסקא (פערד־מארק), יאטשטשנע, שקאלנע, פאדוואלע, מיענדזיוויניאַרניאנע און נאדסקאקי.

Ks. T. T. Niektóre wiadomości o mieścu okręgowym Kraśniku, Biblioteka Warszawska 1847, t. 3, s. 22.

דער Słownik Geograficzn. רעכנט אויס 13 גאסן. די נעמען פון צוויי (לובלינער און קאשטשעלנע גאס) שטימען מיט די נעמען אנגענעבן אין אינווענטאר.

73) Rejestr poborowy województwa Lubelskiego (powiat Lubelski i urzędowski z 1626 r. Ziemia łukowska z r. 1620), opracowali Jan Kolasa i Kamila Schuster. Wrocław 1957, s. 89.

74) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 4, s. 274.

75) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 745.

76) Księga m. Kraśnika (1646) nr. 5a, s. 30.

77) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 100.

78) דאָרט.

79) אינווענטאר, ז' 13.

80) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 30.

81) Księga m. Kraśnika (1646) nr. 5a, s. 64.

82) דאָרט, ז' 75.

83) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 78.

84) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 7, s. 354.

85) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 81.

86) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 18.

87) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 209.

88) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 101.

89) דאָרט, ז' 12.

חותמת על מיסמך לחלוקת מס־גולגולת בגליל לובלין, לשנת 1724, שנכתב בשנת 1723. החתימות: אביגדור סגייל מקראש־ניק, יוסף חייק, יצחק קורבא.

הציור מתאר 2 דגים (מזל דגים) במעגל. למעלה — כתר עם 5 שיניים.

זיגל אויפן דאָקומענט צו פאַרטיילן קאַפּ־שטייער אין לובלינער גליל פאַרן יאָר 1724, געשריבן אין יאָר 1723. די אונטער־שריפטן: אביגדור סגייל פון קראַשניק, יוסף חייק, יצחק קורבא.

די צייכענונגען שטעלט פאַר 2 פיש (מזל דגים) אין אַ קרייז. פון אויבן — אַ קרון מיט 5 ציינער.

חותמת על מיסמך לחלוקת מס־גולגולת בגליל לובלין לשנת 1733. אחד מן החתומים: אביגדור מקראשניק ששמו מופיע גם במיסמך החלוקה משנת 1729.

הציור: כד בתוך קערה. כד מסמל את הלוויים. מעל הכד — מעגל עם 3 שיניים.

זיגל אויפן דאָקומענט צו פאַרטיילן דעם קאַפּ־שטייער אין לובלינער גליל, פאַרן יאָר 1733. איינער פון די אונטער־שריפטן: אביגדור פון קראַשניק, וועמענס נאַמען פיגורירט אויך אויפן דאָקומענט פון יאָר 1729.

די צייכענונג שטעלט פאַר אַ קרוג אין אַ שיסל (די קרוג — דער סימבאָל פון די לוויים). איבערן קרוג — אַ קרייז מיט דריי ציינער.

ג. דער אנטייל פון יידן אין ווירטשאפטלעכן לעבן פון קראשניק און קראשניקער גיטער ביז דער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט*

„בלעטער פאַר געשיכטע", צייטשריפט פון יידישן היסטאָריש־אינסטיטוט אין פוילן. באַנד 15, 63־1962. פאַרלאַג „יידיש בוך", ווארשע.

קראָשניק — איז אין צווישנפעריאָד פון XIV און XV י.ה. וואַרשיינלעך געווען אַ טיפישער האַנדלס־און מלאכה־ישוב. אין XVI און אַנהייב XVII י.ה. האָט דער שטאָט־האַר צוגעגעבן צו קראָשניק די שכנותדיקע לאַנד־נחלאות. פון יענעם פעריאָד אָן האָט זיך די דאָרטיקע באַפעלקערונג באַשעפטיקט — חוץ מיט האַנדל און מלאכה — אויך מיט לאַנדווירטשאַפט [1].

דער אָנטייל פון יידן אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון קראָשניק איז געווען אַ באַדייטנדיקער, ווייל זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכה, מיט מסחר און אַרענדירט די פריצישע פראָדוקציע־אָביעקטן.

קראָשניק האָט אויך געהאַט האַנדלס־און יריד־רעכט. אין צווישנפעריאָד פון XVI און XVII י.ה. זענען דאָ שוין פאַרגעקומען 6 יאָרידים יערלעך. די וועכנט־לעכע מאַרק־טעג זענען, אין הסכם מיטן האַנדלס־רעכט וואָס די שטאָט האָט געקריגן אין יאָר 1541, פאַרגע־קומען אין די פרייטיקן. פאַר די יידן איז עס (אין אונטערשיד פון שבת) געווען אַ באַקוועמער טאָג, ווייל דאָס האָט זיי דערמעגלעכט צו האַנדלען און אייַנצו־קויפן עסנווארג. אין די מאַרק־טעג און יאָרידן האָט יעדער געהאַט רעכט זיך צו באַטייליקן, ווייל אין דעם פרט האָבן קיין צעכן־פריווילעגן נישט פאַרפליכ־טעט. די יידן האָבן געקענט קומען אפילו אין די שטעט אין וועלכע ס׳האָט פאַרפליכטעט דאָס געזעץ „de non tolerandis Judaeis".

די קראָשניקער באַפעלקערונג איז פון יאָר 1556, אויפן גאַנצן שטח פון דער מלוכה, באַפרייט געווארן פון צאָלן דורכפאָר־בריק און גרעבליע־שטייער.

די מלוכה־פריווילעגן וועגן צאָל־שטייער, וואָס זענען באַשטימט געווארן אין יאָר 1527 און באַשטעטיקט אין יאָר 1600, האָבן אויסגעגלייכט די יידישע סוחרים מיט די קריסטלעכע. מען קען דריגען, אַז די קראָשניקער יידן האָבן געגאָסן פון דעם פריווילעג נישט צו צאָלן קיין מיטע און בריק מיט גרעבליע־שטייערן.

קראָשניק, וואָס האָט געציילט העכער 2.000 אייַ־ווינער (אין דעם אַן ערך 350 יידן) האָט געהאַט אין די פאָרשטעט 112 האַלבפאָרצעלעס, 56 געריטנער, סעדער און לאַנקעס און אויך קליינע פעלדער. אויף אַ פאָרשטאָט פון קראָשניק האָט זיך אויך געפונען אַן אָלעיאַרניע און אַ שפייכלער, וועלכע זענען געווען דאָס פריוואָט־אייגנטום פון די קראָשניקער אייַנווינער. אין שכנות פון קראָשניק האָבן זיך געפונען 6 מילן: אויף דער פאָרשטאָט פאָדלעסיע (א.ג. הינטערשטאַ־טישע, אָדער שטאָטישע מיל), 2 קליינע מילן, וואַר־שייַנלעך צווישן סטרוזשע און סלאָדקאוועט און די א.ג. מילן אין גזשעבענע, וויזשניצע און בודזין. די מילן זענען געווען דאָס אייגנטום פון פריץ, וועלכער האָט זיי געגעבן אין אַרענדע. אין דער געגנט פון קראָשניק האָבן זיך געפונען 5 סטאָוון, פון וועלכע 4 האָבן געהערט צום שטאָט־האַר, און איינע — צו דער שטאָט גופא. אָלע סטאָוון זענען איבערגעגעבן געווארן אין אַרענדע. אַ באַדייטנדיקע דאָל אינעם ווירטשאַפט־לעכן לעבן פון דער שטאָט האָבן געהאַט די אָלקאָהאָל־אונטערנעמונגען, נאָך דעם ווי דער שטאָט־האַר האָט זיך אָפּגעזאָגט פון שענק־רעכט לטובת דער שטאָט, זענען די דערמאָנטע אונטערנעמונגען איבערגעגאַנגען אין רשות פון די קראָשניקער בירגער. לויט דעם אינ־ווענטאַר פון יאָר 1631, זענען אין קראָשניק געווען 7 מעלצעריין, בייַ וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען בראָ־ווארן־גאָראָלניעס און אויך קרעטשמעס. די לעצטע האָבן אויך עקזיסטירט פולשטענדיק באַזונדער.

וועגן דער גרייס פון די אויבן דערמאָנטע אונטער־נעמונגען און פון זייער גלאָבאַלער פּראָדוקציע האָבן מיר קנאַפּע ידיעות. מיר ווייסן בלויז, אַז 4 מילן האָבן געהאַט צו 2 רעדער און די איבעריקע צוויי (אין סטרו־זשע און סלאָדקאווע), האָבן צוזאַמען געהאַט 3 רעדער. פון די פיר פריצישע סטאָוון זענען צוויי אויף זיכער געווען זייער גרויסע. דאָס קען מען דרינגען פון די סומעס, וואָס זענען פאַר זיי איינגעפלאָסן פון דער אַרענדע, ווייל די סומעס זענען געווען פירפאַכיק גרע־סער פון דער, וואָס איז אייגנגעפלאָסן פון די איבעריקע צוויי סטאָוועס. וועגן דער גרויס פון דער אַלקאָהאָל־פּראָדוקציע האָבן מיר געגעבענע בלויז פאַרן חודש דעצעמבער 1657: דעמאָלט איז פּראָדוצירט געווארן 25 מאָסן ביר־מעלץ און 75 מאָסן גאָראָלניע־מעלץ.

אין צווישנפעריאָד פון XVI און XVII י.ה. איז דער

* דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז׳ 72.

אַנטייל פון יידן אין דער פּראָדוקציע און אין האַנדל פון קראָשניק געווען אַ גאַנץ באַדייטנדיקער. צו באַר־ בעטן דאָס דאָזיקע פּראָבלעם דינען די מקורות־מאַטער־ יאַלן, וואָס געפינען זיך אין די שטאָט־אַקטן און אויך די אַקטן פון דער זאַמאָיסקי־אַרדינאַציע. אין דער לעצטער זענען ליידער געבליבן אַ קנאַפּע צאָל דאָקו־ מענטן וועגן קראָשניק, צווישן וועלכע מיר געפינען אַ זייער וויכטיקע אינווענטאַריזאַציע, וואָס איז דורכ־ געפירט געוואָרן אין יאָר 1631, פיל מער — קוואַנטי־ טאַטיוו — מאַטעריאל איז געבליבן אין די שטאָט־ אַקטן. ס׳זענען דאָרט פאַראַן פאַרצייכענונגען וועגן קויפן און פאַרקויפן הייזער און וווירטשאַפטלעכע אַב־ יעקטן, אַפּמאַכן וועגן ארענדע, פּראָטאָקאָלן און געריכט־ אורטיילן. די געריכט־אַקטן שפּיגלען אָפּט אָפּ די סיכ־ סוכים וואָס זענען פאָרגעקומען צווישן מענטשן וועלכע האָבן אַנטייל גענומען אינעם וווירטשאַפטלעכן לעבן פון דער שטאָט. אָבער אויך די דאָקומענטן גיבן נישט קיין גענוי בילד פון דער וווירטשאַפטלעכער טעטיקייט, ווייל זיי דערמאָנען גיכער צופעליקע ענינים און דער עיקר די, וואָס האָבן געטראָפן אין געריכט. ס׳דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז די שטאָט־אַקטן זענען נישט קיין קאָמפּלעטע און אָפּט פעלט בכלל ידיעות וועגן גאַנצע תקופות, ס׳פּעלן למשל, צווישן אַנדערע דאָקו־ מענטן וועגן דעם באַגין פונעם יידישן ישוב אין קראָש־ ניק. די מקורות־מאַטעריאַלן זענען דעריבער אין פּרינ־ ציפּ פראגמענטאַרישע און שאַפן נישט די באַזע פאַר אַ פולשטענדיקן צוזאַמענשטעל וועגן דער וווירטשאַפט־ לעכער טעטיקייט פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קראָשניק. דאָך קען מען אין אַ גרויסער מאָס פעסט־ שטעלן, אין וואָסערע וווירטשאַפט־געביטן די יידן האָבן אַנטייל גענומען, מיט וואָס זיי האָבן זיך באַשעפטיקט און וועלכע פרנסה־קוואַלן האָבן זיי געהאַט.

אינעם צווישנפעריאָד פון XVI און XVII י. ה. טרעפן מיר צווישן די קראָשניקער יידן האַנטווערקער, פּראָ־ דוצענטן, ארענדאָרן און סוחרים. זיי האָבן אַרענדירט די מילן, טשאָפאָוע, האַנדלס־שטייערן, די סטאָוון, בראָוואָרן, גאָראלניעס און די קראָשניקער גיטער און אפילו אין אַנדערע ערטער פון דער זאַמאָיסקי־אָרדי־ נאַציע. די מאַטעריעלע סיטואַציע פון די באַזונדערע יידישע משפחות איז געווען פאַרשידן. פון אייַן זייט זענען געווען רייכע סוחרים, אייגנטימער פון אונטער־ נעמונגען און זעלבשטענדיקע האַנטווערקער, פון דער צווייטער זייט ווידער זענען געווען לוינאַרבעטער, אַרעמע קרעמער, בעל־עגלות און משרתים. אייניקע אונטערנעמונג־פעיקערע יידן זענען אייגנטייטיק געווען טעטיק אין עטלעכע געביטן פון ווירטשאַפטלעכן לעבן און האָבן זיך אָפּט דערשלאָגן צו גרויסע עשירות. אייניקע יידן האָבן געהאַט אייגענע ווירטשאַפט־ אונטערנעמונגען און גלייכצייטיק אַרענדירט אַנדערע אונטערנעמונגען און אויך פאַרשידענע שטייערן. אַחוץ דעם האָבן זיי זיך נאָך אין אַ גרויסן מאַסשטאָב פאַר־ נומען מיט מסחר. צו דער דאָזיקער גרופּע דאַרף מען קודם־כל פאַררעכענען יעקב קוזקאָ, הערשקען און משהן.

יעקב קוזקא האָט געהאַט אַ הויז הן אין שטאָט גופא, הן אין אַ פאָרשטאָט, ער איז געווען אייגנטימער פון אַן אָלעיאַרניע און אַ שפּייכלער. צוזאַמען מיט זיינע זין (בישקע און אייזיק) און מיט די איידעמס (אהרן און קאָכמאַן) האָט ער געפירט גרויסע געשעפטן, ארענדירט אָזיערעס און מילן. ער פלעגט געבן הלוואות און אַלס משכון געזומען אומבאַוועגלעכע נחלאות. אויך דער שטאָט האָט ער געגעבן הלוואות. יעקב קוזקא איז פאַקטיש געווען אַ תבואה־סוחר, ער האָט אָבער גע־ האַנדלט מיט אַנדערע סחורות: אייזן, בליי, שוועבלקין און ברעטער, זיינע זין און אייידעמס האָבן אויך גע־ האַנדלט מיט תבואה און ארענדירט מילן [2]). זיין אייידעם קאָכמאַן האָט אין יאָר 1604 ארענדירט פאַר 1700 זל׳ ביי יאַן זאַמאָיסקי עטלעכע מילן, קרעטשמעס, מעלצע־ רייען ווי אויך בריק און האַנדלס־שטייערן [3]).

אין די שטאָט־אַקטן פון די יאָרן 1613—1647 ווערט הערשקעס נאָמען אָפּט דערמאָנט. הערשקע איז אַן אייניקל פון איינעם פון די ערשטע יידן, וואָס האָט זיך באַזעצט אין קראָשניק — הערשקע טשאָפאָוויניק, דער זון פונעם רייכן ארענדאָר און טשאָפאָוויניק עלי. הערשקע איז געווען אייגנטימער פון אַ הויז, אַ בעקעריי, אַ שוויצבאָד, מעלצעריייען און אַ גראלניע. הערשקע איז געווען אַ זייער ענערגישער מענטש. אין די שטאָט־אַקטן ווערן דערמאָנט אַן ערך 100 ענינים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט זיין פערזאָן. ער האָט געהאַנדלט מיט האָניק, וויין, תבואה, הערינג און לייוונט. אין יאָר 1633 האָט ער צוזאַמען מיטן וואָיט און צוויי ראָטמענער א־ינקאָסירט טשאָפאָווע [4]). ער האָט אויך ארענדירט געוויסע אינדוסטריע־אָביעקטן (וואַרשיינלעך מילן), ווייל ער האָט זיך אַליין געראָפן „פריצישער דינער און ארענדאַר״ [5]). לויטן פאַרנעם פון זיינע געשעפטן און עשירות, איז אין קראָשניק

קיין גלייכן צו אים נישט געווען. אַ ביסל אַ קלענערער פֿאָטענטאַט פון הערשקען איז געווען דער רייכער משה, וועלכער האָט מיט דער מיטהילף פון זיין צאָל־רייכער משפּחה (5 אָדער 6 זין און איידעמס) געפירט גרויסע געשעפטן. ער האָט אַרענדירט מילן, אָזיערעס, טשאָפֿאָווע, געשיקט תבואות קיין גדאַנסק און פון דאָרט אַריינגעפירט אויסלענדישע סחורות. זיינע זין האָבן געהאַט גראַלניעס און אַרענדירט מילן. משה איז אויך געווען אַן אייגנטימער פונעם אייניציקן אין יענער צייט געמויערטן הויז אין קראָשניק. הן ער, הן זיינע זין האָבן אָבער געהאַט אַ מאַנגל אין מזומנים. אין יאָר 1632 האָבן 2 פון זיי (דוד און ישראל) געבאָרגט אין דער שטאָט־קאַסע אויפן טאַטנס ערבות 200 זל׳ און געגעבן אַלס משכון 4 זילבערנע גאַרטלען און אַ זילבערנעם בעכער. אין יאָר 1634 האָט זיין זון באַראָן געמוען אויף קרעדיט (געבנדיק זיין הויז אַלס משכון) פאַר 300 זל׳ האַניק. זיין זון קאָפּל, הגם ער איז געווען אַן אייגנטימער פון שענקן און גראַלניעס און אויך אַרענדירט מילן, איז נישט געווען אומשטאַנד אָפּצוצאָלן 100 גילדן, וואָס האָבן געלאָסטעט אויף די פּלעצער וואָס ער האָט באַקומען פון אַ בעל־חוב. ערשט נאָכן אָפּגעבן אַ שבועה, אַז ער האָט טאַקע נישט קיין מזומנים האָט דער מלווה מסכים געווען צו נעמען אַ טייל פון די פּלעצער.

האַנטווערק און פּראָדוקציע

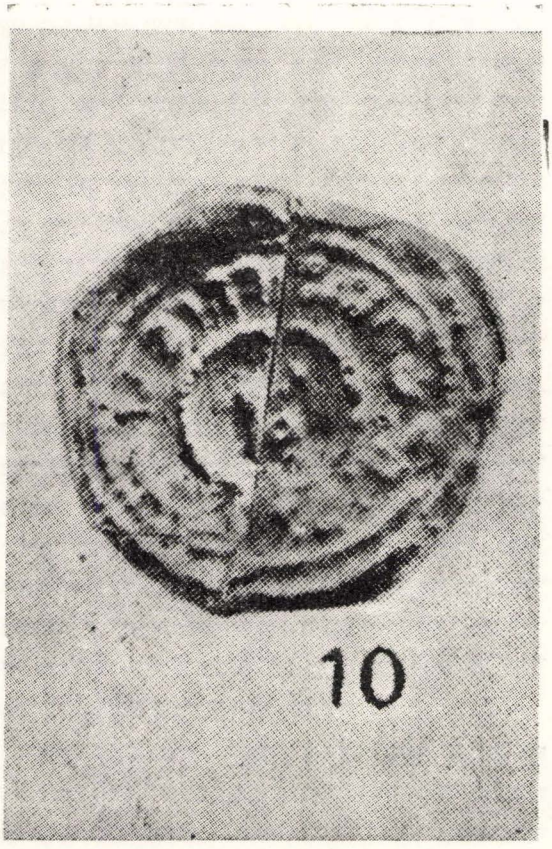
די עלטסטע ידיעות וועגן האַנטווערקעריי אין קראָשניק זענען וועגן קירזשנער, וועלכע האָבן שוין אין יאָר 1541 — אין אַ צאָל פון 8 מיטגלידער געגרינדעט אַ צעך[6]). אין יאָר 1547 האָט דער צעך שוין געציילט 37 מיטגלידער[7]), אין דעם — ווי מ׳דאַרף דרינגען — זענען געווען נישט בלויז קירזשנער, נאָר אויך אַנדערע בעלי־מלאכות. צוליב דעם, וואָס קיין אַנדערע צעכן זענען נישט געווען, האָבן זיך אויך אַנדערע בעל־מלאכות פאַרשריבן אין קירזשנער־צעך, שאָפּנדיק אויף אַזאַ אופן אַן אַלגעמיינעם, אָדער שענקער־צעך. פון די געבליבענע דאָקומענטן דרינגט אַרויס, אַז אין קראָשניק זענען אין XVI י. ה. געווען חוץ קירזשנער אויך שוסטער, שניידער, קצבים און רערנפאָרמער. דער רעגיסטער פון יאָר 1626 רעכנט אויס 12 קצבים, 8 בעקערס, 7 וועבערס, 7 שניידערס, 17 שוסטערס, 7 קירזשנער און אויך 17 בעל־מלאכות, ביי וועלכע ס׳ווערט נישט אָנגעגעבן קיין ספּעציאַליטעט[8]). די שטאָט האָט וואַרשיינלעך געפילט אַ מאַנגל אין פאַכלייט, ווייל זי האָט געגעבן די האַנטווערקעריי זייער באַקוועמע באַדינגונגען, כדי זיי זאָלן האָבן חשק זיך דאָרט צו באַזעצן. אין די אַרויסגעגעבענע פּאָרדענונגען „Lauda" דורך דער שטאָטפֿאַרוואַלטונג לייענען מיר צוו. אַנד.: „ווילנדיק, אַז אין שטעטל זאָל זיין אַן אָרדענונג, פּול ווערן מיט האַנטווערקעריי, ווערט דערלויבט, אַז יעדער האַנטווערקער ווי שוערדן־מאַכער, שלאָסער, רימער, שטריקנדרייער, סטעלמאַכער, זאָטל־מאַכער, קאָטליער, גאָלדשמידער און אַנדערע זאָלן דאָ ווינען. די ראַטמענער וועלן זיי באַפרייען פון צעך־אָפּצאָל אויף דריי יאָר, רעכענענדיק די דריי יאָר פון יעדנס קומען אַהער"[9]). אויפן סמך פון די דערמאָנטע פּאָרלייכטונגען זענען געוויס אָנגעקומען קיין קראָשניק פאַרשידענע האַנטווערקער. דער ריבער טרעפן מיר טאַקע אין קראָשניק אין יאָר 1629 אַ שווערדמאַכער און אַ שטריקנדרייער[10]). אין זעלבן פּעריאָד האָט זיך אין קראָשניק אויך באַזעצט מאַטעס זלאָטניק[11]) און אַ זאָקנמאַכער[12]). לויטן אינווענטאַר פון יאָר 1631 זענען אין קראָשניק געווען 24 שוסטער, 5 סטאָליערעס, 56 בעקער און 7 מעלצער. ס׳זענען געווען אויך קצבים, אָבער זייער צאָל ווערט נישט דערמאָנט. שאַנדיק לויט די צונעמען, וואָס זענען דערמאָנט אין אינווענטאַר פון די קראָשניקער איינווויינער און אויך אויפן סמך פון די שטאָט־אַקטן, דאַרף מען אָננעמען, אַז אין יענעם פּעריאָד זענען אין קראָשניק אויסגעפירט געווארן פיל מער מלאכות, אויסער די וואָס זענען שוין אויבן אויסגערעכנט געווארן: וועבערס, קירזשנערס, שניידערס, שוסטערס, סטאָליערס, בעקערס, קצבים, מעלצערס און אויך אַ שוערדן־מאַכער, אַ שטריקנדרייער, אַ גאָלדשמיד און אַ זאָקן־מאַכער — דאַרף מען נאָך דערמאָנען קאָוואַלעס, בענדערס, שניצערס, שלאָסערס, רעשעטע־מאַכערס, טעס־לערס, מאָלער, מילנערס, קאָטליערס, פּעלדשערס, היטל־מאַכער, שערערס, וועבערס[13]), קאַנאַליזאַטאָרן (קאַנא־ליסטן אָדער רערנמאַכער)[14]), בראָנפן־ברענערס, בירברויערס, ווייַן־פּראָדוצענטן און לערער[15]).

אויף אַזאַ אופן וועט זיך באַקומען 30 סאָרטן מלאכות. אין אינווענטאַר זענען נישט אַלע מלאכות אויסגערעכנט געווארן. וואַרשיינלעך ווערן נישט דערמאָנט די מלאכות, פון וועלכע דער פּריץ האָט נישט געמוען קיין שטייערן.

די קראָשניקער האַנטווערקער זענען אין יענעם

פעריאד געווען אנגעשלאסן אין 4 אדער 5 צעכן: קירזשנער, שניידער, שוסטער, וועבער און בענדער־צעך[16]). אייניקע פון זיי זענען געווען אלגעמיינע צעכן (א.נ. שינקאווע), ווייל צו זיי האבן געהערט האנטווערקער פון עטלעכע פאכן. אין יאר 1631 האבן די וואל־שניידער, למשל, געהערט צום שניידער־צעך[17]), קאוואליעס, בעדנער און סטעלמאכער האבן אויך געשאפן איין צעך. צום זעלבן צעך האבן אויך געהערט וועבער[18]). וועגן דער אנטוויקלונג פון וועבעריי עדותן טאקע די שערער. שמעון פאסטשיגאטש (שערער) איז שוין אין יאר 1624 געווען אן איינפלוס־רייכער מענטש אין קראשניק און אין יאר 1631 איז ער אין נאמען פון זיין שניידער־צעך געווארן א מיט־גליד פון דער וואל־קאמיסיע ביי די שטאטישע מאכט־ארגאנען[19]). ער איז געווען א הויזאייגנטימער ביי דער שרעדניע־גאס און אויך געהאט א הייזל אויף דער פארשטאט[20]). די טוך־האנטווערקער זענען געווען ארעמער און האבן געווויינט אויף די פעריפעריעס פון שטאט. די וועבער האבן קודם־כל געשטאמט פון דער משפחה באמבע. יאן באמבע איז טאקע געווען אן אייגנטימער פון צוויי הייזלעך, ער איז אבער תמיד געווען פארחובעט[21]). אויך וואווזשיניעץ באמבע האט געהאט אן אייגן הויז ביים מויער, בשכנות מיטן לובעל־סקער טויער[22]). יאן סוקענניק איז געווען אן אייגנטימער פון א הויז ביי דער יידן־גאס[23]). אייניקע טוכוועבער זענען אויך געווען קאמארניקעס (שכנים ביי יענעם)[24]). ווי מיר האבן שוין דערמאנט האבן די וועבערס נישט געהאט קיין אייגענעם צעך און האבן געהערט צום שותפותדיקן צעך פון קאוואל־יעס, וועלכער האט אין נאמען פון זיינע מיטגלידער די טוך־האנטווערקער געשלאסן אן אפמאך מיטן טוכ־וועבער־צעך פון דער שכנותדיקער שטאט אוזשענ־דאוע, כדי ביידע צעכן זאלן קענען קויפן און פאר־קויפן זיינע אויסארבעטונגען אויף די מערק מיטן בא־דינג אבער, אז די טוכוועבער פון אוזשענדאוע וועלן נישט אריינקויפן אויף די קראשניקער יארידים קיין וואל[25]).

די האנטווערקער פון די קראשניקער פארשטעט האבן געהערט צו די קראשניקער צעכן, וועלכע האבן געפירט א פארביסענעם קאמף מיט די האנטווערקער פון די שכנותדיקע דערפער. די דארפישע בעל־מלאכות, וואס האבן געווויינט נאענט פון די באלעבטע וועגן, האבן דאך אויסגעפירט זייער ארבעט און זיך אויך באמית דורכצושמוגלען אין שטאט אריין זייערע אויס־ארבעטונגען. דער וועבער־צעך, שטיצנדיק זיך אויף די פריווילעגן, וואס דער שטאט־האר האט זיי צוגע־טיילט, האט שארף באקעמפט זייערע דארפישע קאנ־קורענטן. די אזוי גערופענע דארפישע „פארטאטשעס", נישט קוקנדיק אויף די פריווילעגן פון די שטאטישע האנטווערקער, האבן געהאט פראטעקציע ביי די הויף־באמטע וועלכע האבן זיי געשיצט קעגן די צעכ־מייסטער. אזוי, למשל, האבן אין יאר 1634 די פאר־שטייער פון קראשניקער וועבער־צעך געוואלט ארעס־טירן די „פארטאטשעס" פון שכנותדיקן דארף סטרוזשע. אויפן וועג איז געקומען צו א געשלעג. דעמאלט האט דער באמטער פון סטרוזשע פאוועל פיאטראווסקי, זיך איינגעשטעלט פאר די דארפישע בעל־מלאכות און נישט דערלויבט זיי צו פארהאפטן. די דארפישע בעל־מלאכות, וואס האבן געשלאגן די שטאטישע וועבער, זענען ארויס זיגער. דער צעכמייסטער באנאך ראבא־

חותמת על מכתבו של מרדכי מברוד לפקיד רישום, מתאריך 7.9.1737.
זיגל אויפן בריוו פון מרדכי פון בראד,
מעטריקאנט, דאטירט דעם 7.9.1737, קראשניק.

טשעק, וועלכער האָט דעמאָלט אויך געליטן, האָט פאַר־קלאָגט אין געריכט דעם באַאַמטן פאַוועל פּיאָטראָווסקי פאַרן ברעכן דעם געזעץ (צעך־פּריווילעגן) און פאַרן אָנטיילנעמען אין געשלעג[26]).

אין קראָשניק איז די באַפעלקערונג דעמאָלט געווען אַ פּויליש־קאַטוילישע. אַן אויסנאַם זענען געווען בלויז די יידן. אין קראָשניק גופא זענען אין צווישנפּעריאָד פון XVI און XVII י.ה. די איינציקע „פּאַרטאַטשעס" געווען די יידישע בעל־מלאכות. אַ גאַנצע ריי אַלגעמיין מלוכהשע דעקרעטן פון דעמאָלטיקן פּעריאָד האָבן אויסגעגלייכט די יידישע בעל־מלאכות מיט די קריסט־לעכע, דאָך האָט כּמעט יעדער צעך געקענט אויפן סמך פון געוויסע פּאַראַגראַפן אין זיין סטאַטוס נישט אָנ־נעמען אַלס מיטגלידער קיין יידן, ווי אויך בעל־מלאכות פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן און רעליגיעס. די ווידער וואָס זענען נישט געווען קיין מיטגלידער אין צעך, זענען געווען די אַזוי גערופענע פּאַרטאַטשעס, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין רעכט — אין הסכם מיט די צעך־פּריווילעגן, — זיך צו פּאַרנעמען מיט עפּעס אַ מלאכה.

די באַציאונגען מיט די קריסטלעכע צעכן אין אייניקע שטעט האָבן זיך געשטאַלטעט פּאַרשידן. אָפּט (נאָכן קומען צו אַן אויסגלייך) האָבן די צעכן דער־לויבט די יידישע בעל־מלאכות צו אַרבעטן לעגאַל — צו פּאַרקופן זייערע אויסאַרבעטונגען, נישט אַריין־מישנדיק זיך אין זייער אינערלעכן לעבן. זיי האָבן בלויז געפּאָדערט, אַז עס זאָל דערלויבט ווערן אַ באַ־שטימטער אָפּצאָל. צייטנווייז זענען די יידישע בעל־מלאכות אַריינגעטראָטן אַלס מיטגלידער אין די קריסט־לעכע צעכן שאַפּנדיק דאָרט אַן אויטאָנאָמישע גרופּע, וואָס איז באַפרייט געווען פון אָנטיילנעמען אין אַלגע־מיינע מסיבות און תפילות. פּאַר די הנחות האָבן זיי געצאָלט גרעסערע סומעס איינשרייב־געלט און אַ גרעסערן מיטגלידּ־אָפּצאָל. ס׳דאָרף אָבער דאָך דער־מאָנט ווערן, אַז אין די צעכן האָבן די יידישע מיט־גלידער נישט געהאַט די זעלבע רעכט, וואָס די קריסט־לעכע[27]). אין ריישע, למשל, האָט מען אין 17־טן י.ה. אָנגענומען יידישע בעל־מלאכות אין די צעכן פון שערערס, קאָוואליעס, בעקערס און קצבים[28]). די יידן זענען אָבער נישט געווען אַריינגעטרעטן אין די קריסט־לעכע צעכן, ווייל דער מיטגליד־אָפּצאָל איז געווען פּאַר זיי אַ העכערער און צו דעם זענען צוגעקומען ביי פּאַרשידענע געלעגנהייטן אָנדערע אָפּצאָלונגען. אויך צוליב רעליגיעזע, חברישע און געזעלשאַפּטלעכע טע־מים, איז עס געווען אַ נישט באַקוועמער ענין.

ביז דער העלפט פון 17־טן י.ה. האָבן די יידישע בעל־מלאכות אין קראָשניק פאַקטיש נישט געהערט צו די קריסטלעכע צעכן, זיי האָבן אָבער געאַרבעט אין זייער פאַך מיטן הסכם פון די צעכן. זיי האָבן בלויז געמוזט אייניגן אַ געלט־קויפּ (אין פאַל זיי וועלן זיך נישט צופאַסן צו די באַדינגונגען אינעם אָפּמאַך מיט די צעכן). אַ באַוויזן איז דער אָפּמאַך וואָס איז געשלאָסן געוואָרן אויף אַ זיצונג פון קאָמיסאַרן־געריכט אין יאָר 1662 אין קראָשניק צווישן די יידישע און קריסטלעכע האַנטווערקער. אויף דער דאָזיקער זיצונג איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז די יידישע בעל־מלאכות וועלן אָפּנעמען זייער אייגעלייגט געלט און וועלן אָנ־הייבן געהערן צו די צעכן, פאַר אַ דאָפּלטן מיטגלידּ־אָפּצאָל[29]).

אינעם דורך אונדז באַהאַנדלטן פּעריאָד האָבן די יידן אין קראָשניק זיך פאַרנומען מיט מלאכה, וואָס איז געווען געבונדן מיטן יידישן רעליגיעזן קולט: (נישט רעכענענדיק אפילו די מלמדים, חזנים, שמשים), קברנים, קצבים, כלי־זמר[30]), בעקערס, ווייַנערס, גראל־ניקעס, ביר־ברויערס און שניידער, וועלכע האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט קירזשנעריי. ס׳דאָרף אויך דער־מאָנט ווערן אַ טוכווערער. פון דעם דערמאָנטן אָפּמאַך אויף דער געמיינזאַמער זיצונג דריגט, אַז די קראָש־ניקער יידן האָבן זיך חוץ מיט שניידעריי אויך באַ־שעפטיקט מיט פאַרשידענע אַנדערע מלאכות, וועלכע זענען אונדז נישט באַקאַנט. אין די שטאָט־ביכער פון יענע צייטן ווערן זייער אָפּט דערמאָנט די נעמען פון צוויי יידישע שניידער[31]: איציק מאַרקאָוויטש[32]) און מאַרעק איצקאָוויטש[33]), (וואַרשיינלעך אַ טאַטע מיט אַ זון). די ערשטע פאַרצייכענונג וועגן איציקן שטאָמט פון די 20קער יאָרן פון 17טן י.ה. איציק האָט געהאַט פאַרשידענע טראַנזאַקציעס מיטן טוכווערער יאָן באָמבע. ער האָט ביי אים אָפּגעקויפט טוך[34]) (מסתם צום אויפנייַען מלבושים). אין יאָר 1634 האָט זיך דאָס געריכט פאַרנומען מיט אַ האַנדלס־סיכסוך, וואָס איז אַנטשטאַנען צווישן איציקן מיטן שניידער־צעך[35]). וועגן זיין פאַך־טעטיקייט האָבן מיר נישט געפּינען קיין ידיעות. מאַרעק איצקאָוויטש, אַלס שניידער, קענען מיר בלויז פונעם ביינאָמען. אין די שטאָט־ביכער וועלט און וועלן ער שטענדיק דערמאָנט אַלס מאַרעק דער שניידער, אָדער מאַרעק איצקאָוויטש דער שניידער[36]).

אין די שטאָט־ביכער ווערט אין אַ פּעריאָד פון צוויי צענדליק יאָר פיל דערמאָנט אברהם „סוקעננ׳ק" און דאָס ביי פאָרשידנאָרטיקע אומשטענדן, וואָס האָבן לגמרי קיין שייכות נישט מיט זיין פּאָך אַלס טוכ־וועבער[37]).

פיל מער ידיעות באַזיצן מיר וועגן די יידישע קצבים. דאָס איז געווען דער פאָרשפּרייטסטער פאָך צווישן די קראָשניקער יידן. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י׳ה. זענען אין קראָשניק געווען יידישע אין קריסטלעכע קצבים. וועגן יידישע יאַטקעס האָבן מיר ידיעות פון יאָר 1597[38]). די פאָראָרדענונג פון שטאָט־ראָט אין יאָר 1606 וועגן קאָנטראָלירן די בהמות האָט זיך באַצויגן הן צו יידישע, הן צו די קריסטלעכע קצבים. ס׳איז דעמאָלט פאָראָרדנט געוואָרן „— — אַז די קצבים הן די קריסטלעכע, הן די יידישע, זאָלן זיך נישט דער־וועגן צו הרגענען בהמות אָנעם וויסן פון שטאָט־ראָט. יעדע בהמה דאַרף געברענגט ווערן צום הויז פון בירגערמייסטער. דער פאָרקויפער פון דער בהמה דאַרף זיך אויך צושטעלן, כדי מ׳זאָל וועגן דער בהמה וואָס מער קענען וויסן. דאָס מוז געטאָן ווערן אונטער אַ שטראָף פון דרייסיק „גזשיוונעס" פאָרן שטאָט־האָר און פאָרן שטאָט־ראָט די שטראָף פון דריי „גזשיוו־נעס"[39]). דער אָפּמאַך, וואָס איז געשלאָסן געוואָרן צווישן דער שטאָט מיט די קצבים אין יאָר 1619 וועגן אויפּבויען די אָפּגעברענטע יאַטקעס, באַזאָרגן זיי מיט אַ וואָג און מיטן באַשטימען די שטייערן לטובת דער שטאָט, באַציט זיך אויך הן צו די קריסטלעכע הן צו די יידישע קצבים[40]). די שטייערן פאָרן שטאָט־האָר האָבן אין יאָר 1631 איינגעצאָלט די קריסטלעכע און די יידישע קצבים געמיינזאָם[41]). לויטן שטייער־רעיעסטער פון יאָר 1626 איז אין אַלגעמיין אין קראָש־ניק געווען 12 קצבים. דאָס באַשטעטיקן אויך די דאָקו־מענטן פון שטאָט־ביכער פון העלפט 17־טן י׳ה. אין וואָס די צוזאַמענאַרבעט צווישן די יידישע און קריסט־לעכע קצבים איז באַשטאַנען וווייסן מיר נישט. מיר וווייסן אויך נישט ווי ס׳האָט אויסגעזען די רעכטלעכע זייט פון זיערע באַציאונגען.

די קריסטלעכע קצבים האָבן אין יענעם פעריאָד קיין צעך נישט געהאַט (די שטאָט־ביכער דערמאָנען וועגן דער עקזיסטענץ פון 4 אָדער 5 אַנדערע צעכן). אויפן סמך פון די מקורות־מאַטעריאַלן וואָס געפינען זיך יאָ, איז שווער פעסטצושטעלן וויפל ס׳זענען געווען יידישע קצבים און וויפל קריסטלעכע. מ׳קען אָבער דאָך פעסטשטעלן, אַז אין פאָרגלייך מיט די יידישע קצבים זענען די קריסטלעכע געווען אַ שוואַכערער צד, וואָס איז נישט געווען פעיק צו פירן מיט זיי אַן עקא־נאָמישן קאַמף. איינע פון די סיבות איז צווישן אַנדערע מן הסתם געווען דער פאַקט, וואָס די יידן האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק פיל פריער איידער ס׳איז אָרגא־ניזירט געוואָרן דער קריסטלעכער קצבים־צעך, וואָס האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו באַגרענעצן די רעכט פון די יידישע קצבים צו פאַרקויפן דאָס נישט כשרע פלייש צו קריסטן. צוזאַמען מיטן פאָרגרעסערן זיך פון דער צאָל יידן אין קראָשניק, איז געוואַקסן די ריטועלע שחיטה פון בהמות. דאָס האָט פאָרגרעסערט די צאָל נישט כשר־פלייש, וואָס די יידן האָבן, לויט זייער דין, נישט געטאָרט עסן (זאָדיקפלייש). די יידישע קצבים האָבן דאָס דאָזיקע פלייש פאַרקויפט זייער ביליק צו דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, העכערנדיק גלייך־צייטיק די פרייזן פונעם כשרן פלייש. די קריסטלעכע קצבים, נישט קענענדיק זיך קעגנשטעלן דער קאָנקו־רענץ, האָבן געמוזט אָפּטרעטן און זיך פאַרנעמען מיטן האַנדל פון חזיר־פלייש. ס׳איז גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז צו אַזאַ סיטואַציע איז אַן קיין קאַמף נישט געקומען, ווייל די קריסטלעכע קצבים האָבן אַזוי לייכט פון זייערע פלאָצוווקעס נישט רעזיגנירט. דאָס קען מען דרינגען אויפן סמך פון די שטרייטן, וואָס האָבן זיך געפירט אויפן דאָזיקן געביט אין אַנדערע שטעט. דאָרט, וווּ ס׳האָט דעמאָלט עקזיסטירט אַ קריסטלעכער קצבים־צעך, איז דער קאַמף קעגן יידישע קצבים געווען אַ פאַרביסענער[42]). אין פיל ערטער האָבן די צעכן באַ־גרענעצט די צאָל יידישע קצבים. אין דער העלפט פון 17טן י׳ה. זענען אין ריישע געווען העכסטנס 6 יידישע קצבים. אין אַנדערע ערטער איז בכלל פאַרווערט גע־ווארן די יידישע קצבים צו פאַרקויפן פלייש צו קריסטן. דורכצופירן עס אין דער פראַקטיק איז אויך געווען אוממעגלעך, ווייל די יידן האָבן נישט געהאַט קיין ברירה און אַ געוויסע צאָל פלייש געמוזט פאַרקויפן די קריסטן. אין אייניקע ערטער האָט מען די יידישע קצבים יאָ דערלויבט צו פאַרקויפן דאָס נישט ריטועלע פלייש, אָבער בלויז צו די קריסטלעכע קצבים אין קאָסט־פריין[43]).

גאַנץ מעגלעך, אַז דער איבערפאָל אויף די יידישע יאַטקעס אין קראָשניק אין יאָר 1634 איז געווען איינער פון די עפיזאָדן פון עקאָנאָמישן קאַמף, וואָס איז גע־

פירט געוואָרן צווישן די אָרטיקע קצבים — און נישט קיין רויב־איבערפאַל[44].

אין דער העלפט פון 17טן י.ה. זענען אין קראָשניק נישט געווען קיין קריסטלעכע קצבים[45]. אין דעצעמבער 1657 האָבן שוין בלויז די יידישע קצבים (זיינוול, ישראל, גאַנסיאָר, סענדער, ליטווין, לאבאדא, שטאַמע־רעק, זעלמוש, ישראל גראבאזש, משה און מארעק ביכאָווסקי) אייגנגעצאָלט דעם שטאָט־האָר שחיטה־שטייער[46]. די יידישע קצבים האָבן דעריבער פאָר־געשטעלט מיט זיך אַ באַדייטנדיקע גרופּע. זיי זענען געווען די אייגנטימער פון 12 יאַטקעס, מעגלעך, אַז זיי האָבן אויך געהאַט יידישע געזעלן. מ׳קען דעריבער מאַכן די הנחה, אַז אין קראשניק האָבן זיך אויך געפינען רייכע יידן, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער אַלטער קצבים־משפחה, לאבאדע. אין דער העלפט פון 17טן י.ה. האָבן זיך דריי יידן פון דער פאַמיליע לאבאדע פאַרנומען מיט קצבות: אַלעקסאַנדער, ליטווין און איציק. די לאַבאַדעס האָבן געהאַט אייגענע הייזער אין שטאָט און אַ גאָרטן אין דער פאָרשטאָט[47]. זיי האָבן אַ געווייסן מיעשטשאַנין געבאָרגט אַ גרעסערע סומע געלט (100 זלאָטעס), נעמענדיק אַלס משכון אַ סאַד מיט דער רעכט פון באַנוצן[48]. די קצבים שטאַמער (איציק און יוסף) האָבן אויך געשטאַמט פון אַן אַלטער רייכער פאַמיליע אין קראָשניק, אברהם שטאַמער. אין דער העלפט פון 17טן י.ה. איז די פאַמיליע פאַראָרעמט געוואָרן. איציק און יוסף האָבן זיך וויטער פאַרנומען מיט קצבות, אָבער זיי האָבן חוץ דעם געמוזט זוכן אויך אַנדערע פרנסות. (איציק האָט געדינט ביי הערשקען, ער איז געווען באַחובעט צו די מיעשטשאַנעס העכער 70 זלאָטעס). נאָך אַ נישט אייגנגעבענעם פרווו צו באַגנבענען הערשקען איז ער אַנטלאָפן פון קראָשניק[49]. יוסף האָט נאָך אָבער געהאַט די יאַטקע אין די 60קער יאָרן פון 17טן י.ה.[50]. צי די אַנגעזעענע קצבים זענען געווען אַרגאַניזירט אין אַ צעך, האָט זיך אונדז נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן. יעדנפאַלס האָבן זיי פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ געשלייענע גרופּע אין קהל, וואָס האָט זיי רעפּרעזענטירט דורך אַנגעזעענע יידן.

די קצבים האָבן געצאָלט שטייערן הן דער שטאָט, הן דעם שטאָט־האָר. ביז דער העלפט פון 17טן י.ה. האָבן זיי וואַרשיינלעך אייגנגעצאָלט דער שטאָט בלויז דירה־געלט פאַר די יאַטקעס, וואָס זענען אויפגעבויט געוואָרן דורך דער שטאָט אויף שטאָטישע פּלעצער[51]. אויפן סמך פון אָפּמאַך וואָס איז געשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1619, האָבן זיי באַדאַרפט צאָלן צו 5 זל׳ יערלעך. אין יאָר 1650 (דעמאָלט זענען שוין געווען בלויז יידישע קצבים), האָט די שטאָט געשלאָסן אַ נייעם אָפּמאַך מיט די קצבים, וואָס זענען געווען רעפּרעזענטירט דורך די ראשי הקהל. די שטאָט האָט באַדאַרפט אויפבויען נאָך 8 יאַטקעס (ביז איצט איז געווען 4) און די קצבים האָבן באַדאַרפט צאָלן דירה־געלט 24 זל׳ יערלעך, חוץ דעם האָבן זיי באַדאַרפט געבן די ראַט־מענער צו 2 פונט פעפער יערלעך[52]. ס׳איז גלייך־צייטיק געשלאָסן געוואָרן נאָך אַן אָפּמאַך, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות נישט בלויז צו די קצבים, נאָר אויך צו זאַלץ־הענדלער. די קצבים און זאַלץ־הענדלער האָבן זיך מתחייב געווען פון איצט אָן אויסצופירן יעדע פּלאָכט לגבי דער שטאָט פאַרן רעכט אויסצופירן דאָס קצבים־פאַך און האַנדלען מיט זאַלץ, הגם לויטן מלוכה־געזעץ זענען די יידן אין יענער צייט געווען באַפרייט פון אַזאַ מין שטייער („— — דורך דער קאָנסטיטוציע זענען אין לובלינער וואָיעוואָדשאַפט באַפרייט פון צאָלן שטייערן פון קצבות און פון זאַלץ — —״). דער דער־מאָנטער אָפּמאַך האָט פאַרגעזען, אַז צוזאַמען מיטן צוטרעטן צו קצבות אַדער צום האַנדל מיט זאַלץ, וועט דעם קריסט דאָך פאַרפליכטן דער געווען אופן פון צאָלן שטייערן, אָהוץ דעם האָבן די יידישע קצבים און זאַלץ־הענדלער פאַרפליכטעט צו צאָלן דער שטאָט 30 זל׳. כדי צו פאַרזיכערן, אַז די קצבים זאָלן אָפּהיטן דעם ערשטן אָפּמאַך, האָבן די ראשי־הקהל געדאַרפט איינלייגן אין זייער נאָמען 50 זל׳ אין דער קאַסע פון שטאָט־האָר. לויטן צווייטן אָפּמאַך ווידער האָבן די קצבים אין זאַלץ־הענדלער געמוזט אַיינלייגן 500 זל׳[53]. אין יאָר 1662 (דעמאָלט זענען שוין געווען 12 יידישע יאַטקעס), איז אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון ראשי־הקהל מיטן שטאָט־האָר און ראַטמענער איבערגעאָחזרט געוואָרן, אַז די יידישע קצבים דאַרפן צאָלן שטייערן. ס׳איז אויך באַשטימט געוואָרן דער אָפּצאָל פאַרן שעכטן יעדער באַזונדערע בהמה, ווי: פאַר אַן אָקס 6 גר׳, פאַר אַ יאַלעווקע — 1 גר׳, פאַר אַ קעלבל — 2 גר׳, פאַר אַ שעפּס — 1 גר׳ אין פאַר אַ חזיר — 4 גר׳. (ס׳האָט זיך דאָ אויך געהאַנדלט וועגן מעשטשאַנעס, וועלכע האָבן געשלאכטעט חזירים פאַרן אייגענעם גע־ברויך). דאָס באַשטימטע געלט האָט מען אַריינגעלייגט אין אַ ספּעציעלער צו דעם צוועק באַשטימטער סקאַר־באַנקע, וואָס האָט באַדאַרפט געהיטן וועהן פון צוויי

פערזאן: אַ קריסט, וואָס איז באַשטימט געווארן דורכן שטאָט־ראַט און אַ ייִד, וואָס איז באַשטימט געווארן פון די ייִדן. פון די געלטער, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט פֿאַרן שעכטן בהמות און אַנדערע באַשעפענישן, האָט מען באַדאַרפט אָפּצאָלן אַלע שטייערן וואָס זענען אַרויפגעלייגט געווארן אויף דער שטאָט פֿאַרן באַשעפטיקן זיך מיט קצבות און דער עודף ווידער איז פֿאַרנוצט געווארן פֿאַר אַלגעמיינע שטאָט־באַדערפענישן[54]).

די יידישע קצבים האָבן אויך דעם שטאָט־האַר אַריינגעטראָגן שטייערן. אין יאָר 1631 האָבן זיי צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קצבים איינגעצאָלט 6 זל׳ יערלעך, „אָחוץ דעם גיבן די יידישע קצבים אויף אַ יאָר 2 אָלטע טאלער, ווייל זיי שעכטן ניש קיין חזירים פֿאַרן שלאָס״[55]). לויט די געגעבענע פון יאָר 1657, האָבן די קצבים געצאָלט דעם שטאָט־האַר באַזונדער פון יעדער געשאָכטענער בהמה: פון אַן אָקס — 1,5 זל׳, פון אַ קו — 1 זל׳, פון אַ יאָלעווקע — 15 גר׳, פון אַ קעלבל — 10 גר׳, פון אַ שעפּס און אַ באַראַן — 4 גר׳, פון אַ שעפּסל, אָדער ציגעלע — צו 2 גר׳[56]).

איצט וועלן מיר זיך פֿאַרנעמען מיטן באַהאַנדלען די פֿראַדוקציע פון אַלקאָהאָל־משקאות. אין צווישן־פעריאָד פון 16טן און 17טן י.ה. זענען אין קראָשניק געווען 7 מעלצעריי־ען[57]), חוץ דעם זענען אויך געווען גראַלניעס און בראָווארן. נאָך דעם ווי דער שטאָט־האר האָט זיך אָפּגעזאָגט פון דער פֿראָפּינאַציע־רעכט לטובת דער שטאָט[58]), זענען אַנטשטאַנען גאַנץ אַנדערע באַדינגונגען אויפן פֿראַדוקציע־געביט. ס׳בילדן זיך אויס צוויי קאָטעגאָריעס אלקאָהאָל־פֿראַדוצענטן. איין קאָטעגאָריע באַשטייט פון האַנטווערקער, וואָס באַזיצן אייגענע אַרבעטס־וואַרשטאַטן, וואָס אַרבעטן אַליין אָדער מיט געדונגענע געזעלן. צו דער צווייטער ווידער פֿאַרעכענען מיר די פֿראַדוצענטן, וואָס באַנוצן זיך מיט געדונגענע פאַכלייט, א.ג. ווייַנערס. די לעצטע האָבן אין גרונט בלויז אָנגעפּירט מיט דער פֿראַדוקציע, די פאַקטישע אַרבעט האָבן אויסגעפּירט געהילפן. צוויישן די קראָשניקער יידן טרעפן מיר הן פון דער ערשטער קאָטעגאָריע, הן פון דער צווייטער, ווי אויך געדונגענע פאַכלייט.

סוף פון 16טן און אָנהייב 17טן י.ה. זענען אייגן־טימער פון מעלצעריי־ען געווען: ליטמאַן, כאנא[59]) און משה. אין די 20־ער יאָרן פון 17טן י.ה. ווידער — דער זעלבער משה[60]) און זיינע צוויי בראן און אַ צווייטער, וועמענס נאָמען ס׳האָט זיך נישט אייניגע גענעבן פעסטצושטעלן[61]). הערשקע[62]) און דוד פּינטשאָווסקי, וואָס איז אויך געווען אַלכימיסט[63]). פון 7 מעלצעריי־ען אין קראָשניק אין יאָר 1631 האָבן 3 געהערט צו יידן (שמעון קאָזיאַק, בראַן און הערשקע[64]). אין יאָר 1643 האָט ברוך אַרענדירט ביי אַ קריסט אַ מעלצעריי מיט אַ גראַלניע[65]). אין די 40קער יאָרן פון 17טן י.ה. — אָחוץ די שוין דער־מאָנטע בראן און הערשקע — זענען אייגנטימער פון אלקאָהאָל־פּאַבריקן געווען: יעליען[66]), קאַפּל, מאַרעק איצקאָוויטש שניידער[67]), העלקאַן[68]) און עלי יאקוב באָוויטש[69]). אין יאָר 1657 זענען אייגנטימער פון בראָווארן געווען רובין און „סאמועלאָווא״ (אויף אַן אלגעמיינער צאָל פון 17 בראָווארן). גראַלניקעס זענען ווידער דעמאָלט געווען פאַלגנדיקע יידן: רובין, מארעק אלאַנאָווסקי, זעלדע, העלי הערשקאָוויטש און מארעק שניידער, ד.ה. 5 יידן אויף אן אַלגעמיינער צאָל פון 9 גראַלניקעס[70]). פון צווישן די אַלע אויסגערעכנטע אַלקאָהאָל־פֿראַדוצענטן אין אַן ספק אַ פאַכמאַן געווען דוד אלכימיסט. ער האָט געפירט די פֿראַדוקציע מיט דער הילף פון אַרבעטער, וואָס זענען לגמרי נישט געווען קיין פאַכלייט[71]). אונטערנעמער זענען געווען: הערשקע, קאַפּל, מארעק, איצקאָוויטש, ברוך א.א. די גרעסטע אונטערנעמונג האָט געהאָט הערשקע, וועלכער האָט אין יאָר 1625 געקויפט אַ מעלצעריי און אין אַ פאַר יאָר אַרום אַ צווייטע, שכנותדיקע מעלצעריי. שפּע־טער האָט ער אויך אָפּגעקויפט די אַרומיקע שכנותדיקע פעלדער און אויך ארענדירט אַנדערע פעלדער. אין יאָר 1639 האָט ער נאָך אָפּגעקויפט אַ גאָרטן, וואָס האָט זיך געפונען בשכנות פון זיינע מעלצעריי־ען[72]). ביי הערשקעס מעלצעריי האָבן זיך אויך געפונען גראַל־ניעס[73]). די אַלע אונטערנעמונגען זיינע האָט הערשקע פאַראייניקט, זיי פונאַנדערגעבויט, אויסגעגראָבן ריוועס, דורך וועלכע דער אָפּפלוס פון די אונטערנעמונגען און פון די שטאַלן זענען אַריינגעפלאָסן אין נאָענטסטן טייך. הערשקע האָט ביי זיך באַשעפטיקט עטלעכע וויינערס, וועלכע האָבן אויפן שטח פון די אַנשטאַלטן געהאָ־דעוועט בהמות מיטן אָפּפאַל פון די גראַלניעס[74]). דאָס איז וואַרשיינלעך געווען דער אָפּפאַל נאָך דער אויס־פרעסונג, וואָס הערשקע האָט זיי אַריינגערעכנט אין פאַרדינסט.

געוויי פעסטשטעלן די גרויס פון פאַרדינסט וואָס אַזא וויינער־אַרבעטער האָט באַקומען אין פאַרשידענע פאַרמען איז אוממעגלעך, ווייל בלויז אייניקע געגעבענע

קען מען שעפן פון איין געריכט־פּראָטאָקאָל וועגן אַ סיכסוך צווישן קאָפּלען מיט אַ ווייַנער־אַרבעטער מאַטעס. דער ווייַנער האָט פון די באַקומענע רוישטאָפּן געמוזט געבן דעם אייגנטימער פון פּאַבריק אַ באַשטימטע צאָל משקה פון אַ באַשטימטער קוואַליטעט. פּאַר דער אויסגעפּירטער אַרבעט האָט דער ווייַנער, חוצן פּראָדוקציע־אָפּפּאַל, באַקומען אַ לוין אין מזומן און אין נאַטור. אין דעם קאָנקרעטן פּאל האָט מאַטעס דער ווייַנער באַדאַרפט באַקומען פון יעדן אויסגעאַרבעטן קאָרעץ תבואה צו 10 גראָשן און פּאַר „אויסבראַנען 5 בראַנפֿן־ספּוסטן" (פּאַרטיקע פּראָדוקציע) „צו 10 אַכטעלעס" ביר. מעגלעך, אַז דאָס איז געווען אַ ספּאַראַדישער פּאַל און די צדדים האָבן ביי יעדן פּאל אויפֿסנייַ אָפּגעשמועסט די באַדינגונגען. אין דערמאָנטן פּאַל האָט מאטעס באַקומען זיין לוין אויפֿן סמך פון געריכט־אורטייל [75]).

וועגן פּראָדוקציע־פּאַרנעם פון די אויסגערעכנטע אונטערנעמונגען האָבן מיר ליידער בלויז געעבענע פּאַרן חודש דעצעמבער 1657. 17 בראָווארן האָבן דעמאָלט פּראָדוצירט 25 ביר־סלאָדעס, אין דעם 2 יידן — 2 סלאָדעס. אין דער פּראָדוקציע פון בראָנפֿן זענען די יידן געווען מער טעטיק ווי אין דער ביר־פּראָדוקציע. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 9 גראָראַלניקעס זענען געווען 5 יידן, וועלכע האָבן פּראָדוצירט אין דערמאָנטן חודש 45 גראַלניע־סלאָדעס (אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 75). די גרעסטע צאָל משקאות האָט פּראָדוצירט די גראַלניע פון עלי הערשקאָוויטש (דער זון פון הערשקען). פּאַר איין מאָל האָט זי אויסגעבראַנט 7,5 סלאָדעס, דאָרט וועט אין דער זעלבער צייט האָבן אַנדערע גראַלניעס אויסגעבראַנט 6 סלאָדעס. אין משך פון דערמאָנטן חודש האָט עלי הערשקאָוויטש 2 מאָל פּראָדוצירט און אַרויסגעלאָזט 1/5 פון דער אַלגעמיינער פּראָדוקציע פון אַלע גראַלניעס אין קראָשניק. אויך מארעק אולאַנאָווסקי און דער קריסט נאוואָרצקי האָבן דעמאָלט 2 מאָל פּראָדוצירט בראָנפֿן [76]).

פּאַר די רעכט צו פּראַקטיצירן אינעם פּאַר, האָבן די מעלצער איינגעצאָלט דעם שטאָט־האר אַ שטייער פון 1 פל׳ 18 גר׳ יערלעך פון יעדער מעלצערייַ [77]). די גראַלניקעס און בראָווארניקעס האָבן געצאָלט טשאַפּוע (אַקציז־אָפּצאָל) פון יעדער פּראָדוקציע באזונדער: פון איין ביר־אויסבריי — 1 פל׳ 10 גר׳, פון 6 בראַנפֿן־אויסברען צו 2 פל׳ [78]). אַקציע־אָפּצאָל האָבן אויך אַריינגעטראָגן פּשוטע שטאָט־אייווינער, וואָס האָבן פּאַרן אייגענעם גערויך געקאָכט ביר אָדער אויס־געבראַנט בראַנפן ביי זיך אין שטוב.

מ׳דאַרף אויך דערמאָנען וועגן דער קאַטעגאָריע משרתים. דאָס איז געווען אַן אָרעמער יידישער שיכט, וואָס האָט געדינט ביי די רייכע יידן. אייניקע פון זיי זענען געווען מעקלער, פּאַרקויפּער, זיי האָבן פּאַר־געשטעלט מיט זיך „באדינער" (Famulus) פון די רייכע אָרענדאָרן. אָפּט זענען זיי אַרויסגעטרעטן אין די גע־ריכטן אַלס פּלעניפּאָטענטן פון זייערע בעל־הבתים. אָזאַ מין פונקציע האָט, למשל, אויסגעפּירט יעקב שטאַרנע (אין יאָר 1597), וואָס האָט געדינט ביי לאָזערן דעם אָרענדאָר פון ביכאווע [79]). אַנדערע משרתים זענען געווען בעל־עגלות און זענען געפֿאָרן מיט זייערע ברויטגעבער אויף די מערק און יאָרידים. אָזאַ מין דינער איז געווען למשל איציק שטאַמערעק, „אַ דינער" און „בעל־עגלה" ביי הערשקען. ס׳רוב יידישע משרתים זענען געווען ביי די מיל־אָרענדאָרן. די דאָזיקע משר־תים האָבן געהאָלפן די אָרענדאָרן ביים אָפּנעמען די מיל־מאָסן. דאָס איז געווען אַ שווערע און קאָמפּלי־צירטע אַרבעט, ווייל ביים אָפּנעמען פּאַרן מאָלן איז אָפּט אויסגעבראָכן קאָנפליקטן מיט די, וואָס האָבן געגעבן אָפּצומאָלן תבואה, אָדער מיטן מילנער ביים אָפּרעכענען זיך פּאַרן אָפּמאָל [80]). די דאָזיקע משרתים האָבן אָפּט אונטערגעזינדיקט מיט באגנבענען זייערע בעלי־הבתים, למשל, איציק שטאַמאָרעק, וואָס האָט באגנבעט הערשקען אויף 1.500 זל׳. אַ צווייטער פּאַק־טאָר ווידער, עלי האשקא, זייענדיק אַ דינער ביים אָרענדאָר פון זאקליקאָוו, האָט זיך צוגעאייגנט 420 זל׳. כדי אויסצומיידן אַ שטראָף, האָט ער זיך געשמדט און זיין ווויב־אָרט געטוישט (ער האָט זיך באַזעצט אין קראָשניק) [81]).

דאָס ארענדירן פּראדוצירן־אונטערנעמונגען און פּריוויליגיע הכנסות

אין אונטערשיד פון דער שטאָט קראָשניק, האָבן די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען אין די דערפער פון די קראָשניקער לאַנד־גיטער געהערט אין אַלגעמיין צום פּריץ. דאָס געזעץ און פּראָפּינאַציע־פּליכט זענען אין די דערפער אָנגעוועגדט געווארן מיט דער גאַנצער שטרענגקייט. די פּראָדוקציע און פּאַרקויף פון די משק־אות האָבן פּולשטענדיק געהערט צו די פּרעראגאטיוון פונעם פּריץ. אין אַלע דערפער האָט פּאַרפּליכטעט דער פּאַרבאָט צו קויפן געטראַנקען אין פּרעמדע קרעטש־

מעס. די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען האָבן זיך אָבער נישט געפונען אונטער דער דירעקטער פּאַרוואַלטונג פון גוטבאַזיצער, ווייל זיי זענען געווען אַרענדירט. די אַרענדע איז באַשטאַנען אינעם פאַרדינגען די אונטער־נעמונגען צוזאַמען מיט אַלע פּראָפּינאַציע־רעכט, ד. ה. מיט דער רעכט פון פּראָדוצירן און פאַרקויפן די משק־אות אויסשליסלעך אין געגעבענעם אָרט. אָפּט האָט דער פּריץ באַגרענעצט די פּראָדוקציע פון געטראַנקען צו אַ געוויסער מאַקסימאַלער צאָל. אָפּט האָבן די אַרענ־דאַטאָרן פון די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען גלייכ־צייטיק אַרענדירט די מילן אין געגעבענעם אָרט. דאָס אַרענדירן די מילן האָט זיך אָבער שטאַרק אונטער־שיידעט פונעם אַרענדירן די אונטערנעמונגען פון אלקא־האַל־געטראַנקען, ווו דער אַרענדאַטאָר האָט פּראָדו־צירט פון אייגענעם רויוואָרג און אָנגעפּירט מיט דער גאַנצער פּראָדוקציע. די מיל־אַרענדאַטאָרן אָבער האָבן פאַקטיש אָפּגעדונגען בייַ די פּריצים בלויז דעם אָפּצאָל, וואָס זיי פלעגן נעמען פאַרן מאָלן די תבואה. די פּרי־צישע אונטערטעניקע האָבן געמוזט (אויפן סמך פון מיל־צוואָנג) מאָלן זייערע תבואות אין דער מיל פון פּריץ, וועמען זיי האָבן דערפאַר אַריינגעטראָגן אַ גרויסן אָפּצאָל (א. ג. מיל־מאָס פאַרן מאָלן תבואה אַדער געטראַנקען־מאָס פאַר מאָלן רויוואָרג פאַר מעלצע־רייען). אין פּרינציפּ האָט דער מילן־אַרענדאַטאָר אָפּ־געדונגען די מילן. דער אַרענדאַטאָר האָט אייגעצאָלט דעם פּריץ פאַרויס (אָפּט ראטעסווייז) עטלעכע הונדערט אַדער אפילו עטלעכע טויזנט זלאָטע (לויט דער גרויס פון דער מיל אַדער לויט די ריווח־מעגלעכקייטן פון דער מיל) יערלעך פאַר דער אַרענדע. די מיל־מאָס האָבן די אונטערטעניקע געדאַרפט מיט תבואה, פאַר סלאָדעס — מיט מזומנים. מ׳דאַרף דערמאָנען, אַז אַ טייל פון דער אייגנקאַסירטער מיל־מאָס (אָפּט 1/3) האָט געהערט דעם מילנער, וואָס האָט ווייטער אָנגע־פירט מיטן מאָלן די תבואה אויף די זעלבע פּרינציפּן און באַדינגונגען וואָס פריער[82]). איצט האָט זיך דער אַרענדאַטאָר בלויז פונאַנדערגערעדט מיטן מילנער פאַרן מאָלן. אין משך פון דער אַרענדע־צייט איז דער מילנער אונטערגעלעגן דעם אַרענדאַטאָר. אין די זעלבע פאַר־העלטענישן לגבי דעם אַרענדאַטאָר האָבן זיך אויך געפונען די קרעטשמער, די בראַנפן־ברענער און די ביר־ברויער. אין דעם דורך אונדז באַהאַנדלטן פּעריאָד אין קראשניק און אין די קראשניקער לאַנד־גיטער, איז די מערהייט אַרענדאַטאָרן פון מילן און אַנדערע פּרא־דוצירער־אונטערנעמונגען געווען יידן.

אין דער גאַנצער אַרדינאַציע זענען די פּראָדוקציע־אונטערנעמונגען אָפּט פאַרדונגען געוואָרן אויף 3 יאָר. אייניקע אַרענדאַטאָרן האָבן געדונגען בלויז די מיל־מאָסן, עוועניטועל אויף די מאָסן פון סלאָדעס. אַזעלכע אַרענדע־אופנים זענען אָנגעוועגדעט געוואָרן אין שטאָט. די הינטער שטאָטישע מיל האָט אויך געהאַט אייניריכ־טונגען צו מאָלן סלאָדעס. אין יאָר 1587 האָט דער ייד מארעק אַרענדירט די דערמאָנטע מיל[83]). אין די יאָרן 1625—1629 האָט משה Moszko Judaeus arendarus „mallendi nerum״ אַרענדירט די הינטערשטאָטישע מיל צוזאַמען מיט אַנדערע מילן אין די קראָשניקער לאַנד־גיטער[84]). אין די יאָרן 1630—1643 איז די מיל וואָר־שיינלעך אַרענדירט געוואָרן דורכן ראטמאן יאנאָש־קעוויטש (דער רעיעסטער פון די מילן איז אין יענער צייט טאַקע דורך אים אַליין אייגנהענטיק געפּירט גע־וואָרן)[85]). אין די יאָרן 1645—1647 איז די דערמאָנטע מיל אַרענדירט געוואָרן דורך ישראל מאָשקאָוויטש, וואָס איז אונדז שוין באַקאַנט אַלס קאפּל[86]). נאָך קאפּלען האָט די הינטערשטאָטישע מיל (צוזאַמען מיט די קרעטשמעס)[87] אַרענדירט יעקב עליאָשאָוויטש ב־שותפות מיט שמעון הערשקאָוויטש[88]), און שפּעטער — יעלען מאָשקאָוויטש. דער זעלבער „יעלען דער אַרענ־דאַר פון די קראָשנקער מילן״ האָט אין יאָר 1649 פאַר־קלאָגט אין געריכט עטלעכע קרעטשמער פאַר נישט באַצאָלן אים „טשאָפאָווע און מיל־מאָסן״[89]). אין יאָר 1654 האָט די הינטערשטאָטישע מיל אַרענדירט סטא־ניסלאוו שאפראנעק[90]).

אין די דערפער האָט מען אַרענדירט אַלע אָן אויס־נאָם פריצישע אונטערנעמונגען (מילן, קרעטשמעס, גראַלניעס און בראָווארן). מ׳דאַרף אויך באַטאָנען, אַז די שטאָטישע יידן אין דער זאָמאָיסקי־אָרדינאַציע האָבן זיך נישט באַגרענעצט בלויז צום אַרענדירן די אָביעקטן, וואָס האָבן זיך געפונען נאָענט פון זייערע ווויינערטער, נאָר האָבן אַרענדירט די פּראָדוציר־אונטערנעמונגען אויפן גאַנצן קאָלאָסאַלן שטח, אויף וועלכן עס האָבן זיך געצויגן די זאָמאָיסקי־לאַטיפונדיעס, ווי אויך אין די סטאַראָסטוועס, וווּ די זאָמאָיסקעס האָבן דעמאָלט געוועלטיקט. אַזוי, למשל, האָט דער קראָשניקער ייד קאָכמאַן אַרענדירט מילן און קרעטשמעס אין בעלזער סטאַראָסטוועס, און דער ייד פון טוראָבין — אין די קראָשניקער לאַנד־גיטער.

די וואָס האָבן נישט געהאַט קיין גרעסערע קאַפּיטאַל, האָבן אַרענדירט קלענערע ווירטשאַפטלעכע אָביעקטן, למשל אין איין דאָרף אָדער אין איין שטעטל. צו אָזעלכע קליינע ארענדאַטאָרן קען מען פאַררעכענען די קראָשניקער יידן לאָזער, וואָס האָט אַרענדירט אין ביכאָווע (אין יאָר 1590 [91]), עלי אַרענדאַר אין זאַקליקאָוו (1592 [92]), פּיעשאַק, דער וויסלעוויצער ארענדאר (1607 [93]), משה דער ארענדאר פון קלוטשקאָוו (1609 [94]), ברוך איצקאָוויטש, דער אַרענדאַטאָר פון דזשעסקאָוויץ (1634 [95]), מארק כאנאָוויטש, דער ארענדאַטאָר פון סלופּיץ (1633 [96]) און פיל אַנדערע.

די ארענדאַרן־אונטערנעמער, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע סומעס מזומנים האָבן אַרענדירט עטלעכע אינדוסטריע־אָביעקטן מיטאַמאָל ווי מילן, און אַלע מינים אלקאָהאָל־פאַבריקן. אַזוי האָט דער שוין דערמאָנטער קאָכמאַן אין יאָרן 1604—1607 אַרענדירט פאַר 1700 זל׳ די מילן אין בעלז, טושקאָוו, שעלעץ און צעבלאָוו צוזאַמען מיט די קרעטשמעס אין שעלעץ, פאַרכאַפט און צעבלאָוו, ווי אויך די מעלצעריי אין שלאָס. אַחוץ דעם האָט ער אויך אָפּגעדונגען דעם מאַרק און בריק־שטייער אין קוליטשקאָוו, בראָדאוע און סאָקאָל [97]). לעווען נאטאָנאָוויטש האָט ווידער אַרענדירט אַלע מילן און אַלקאָהאָל־אונטערנעמונגען פון באַטאַרסקי שליסל אין די קראָשניקער דערפער. וועגן דער ארענדע איז טאָקע געבליבן אָן אָפּמאַך. מירן איבערגעבן אַ קיצור פון דעם אָפּמאַך, ווייל דאָס איז אַ כאַראַקטעריסטישער ביישפיל פון אַזעלכע מינים קאָנטראַקטן.

דער אָפּמאַך איז געשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1654 צווישן יאָן זאַמאָיסקי, דעם זון פון טאָמאַש זאַמאָיסקי פון איין זייט מיט לעווען, דעם יידן פון טוראבין פון דער צווייטער זייט. דאָס איז אָן אָריגינעלער דאָקומענט, וואָס איז פאַרזען מיט אַ סטעמפל און אייגנהענטיק אונטערשריפטן פון יאָן זאַמאָיסקי און לעווען נאָטאָנאָוויטש. (לעווען האָט זיך אונטערגעשריבן אין יידיש). אויף דער צווייטער זייט פון דאָקומענט געפינט זיך אַ צושרייב: Interczyza młyńska Bałorska z Lewkiem ab anno 1654 ad annum 1657 na każdy rok 2500 zł.'' [98]).

לויט דעם אָפּמאַך האָט דער ייד לעווען נאָטאָנאָוויטש אַרענדירט פאַר 2,500 זל׳ די הכנסות פון אַלע מילן און קרעטשמעס („prowenitta wszystkie Młyńskie i karczemne'') אין גאַנצן באַטאָרישן שליסל. די אָביעקטן האָבן זיך געפונען אין די דערפער באָטאָש און זדיסלאָוויטש (אַנדערש פאָנקוויץ), אין זשאבטשער וווּלקע און אין דאָרף אטראטשע. די אַרענדע האָט אויך אַרומגענומען די בראָווּאַרן און גראָלניצע אין באטאָש (מיט אַלע אינוועטאָר־אייניריכטונגען). לעווען האָט געהאַט רעכט צו ברענען בראָנפן ביז אַ געוויסער צאָל („10 באנקעס"). צו דער ארענדע האָט אויך געהערט אַ קליין שטיקל פעלד און אַ לאָנקע, וואָס האָט אויסגעמאַכט מער ווי די ערד פון אַ מיטעלען פויער. יאָן זאַמאָיסקי האָט פאַרפליכטעט זיין עקאָנאָם אָדער דעם פאַכטער פון די קראָשניקער גיטער צושטעלן לעווענקן אַרבעטס־כוחות (לויטן אַלטן מנהג) אין זין פון העלפן ביי דער אַרבעט אין בראָווּאר און צו פירן הייץ־מאַטעריאל פאַרן בראָווּאר און גראָלניץ. דער עקאָנאָם האָט אויך באַדאַרפט צושטעלן פויערים „אויף פאַנאַנדערצופירן דעם בראָנפן אויף עטלעכע מייל". (פון דעם דרינגט, אַז לעווענק האָט פאַרקויפט זיין בראָנפן אויך פאַר די קרעטשמעס אין דער געגנט). אויף אייניצוקויפן תבואות אין דער געגנט האָט לעווענק געהאַט רעכט צו פאָדערן נאָך צוויי „פערטעלניקעס (אייגנטימער פון פערטל־פּעלדער) מיט געשפאַן", וועלכע זענען פאַרפליכטעט געווען מיט אים אַרומצופאָרן און ברענגען די אייגענקויפטע תבואות פאַר דער גראָלניץ און בראָווּאר אין באטאָש. אין דעם אָפּמאַך האָט יאָן זאַמאָיסקי פאַרפליכטעט אַלע זייגע אונטערטעניקע, ווי אויך די „אויסדערווייליטע" אין וואַלאַנטירן צו טרונקען און קויפן משקאות בלויז ביי לעווענקן, ווי אויך צו מאָלן זייערע תבואות אין די מילן, וואָס געפינען זיך אין זיין אַרענדע. זאַמאָיסקי האָט געווארנט, אַז אין קעגנפאַל וועלן די אונטערטעניקע פון באַטירסקי־שליסל באַשטראָפט ווערן מיט 10 „גזשיוונעס" פון וועלכע אַ העלפט וועט געהערן צום פּריץ און די צווייטע העלפט צום אַרענדאַר. אין דעם וויטערדיקן טייל פון קאָנטראָקט זענען אַרומגערעדט געוואָרן די פאַרהעלטנישן צווישן אַרענדאר און די באַשעפטיקטע אין די ארענדירטע אונטערנעמונגען ד. ה. מיט די מילנער און קרעטשמער. „די מילנער אין די מילן און די קרעטשמער אין די קרעטשמעס פון די אויסגערעכנטע דערפער, דאַרפן זיך באַציען צום ארענדאר קען נישט אויף זיי עפּעס אויסקלערן". לויט די אַלטע איינגעשטעלטע פרינציפּן, האָט לעווענק געדאַרפט צושטעלן פאַרן הויף די אָפּפאַלן פון בראָווּאר און גראָלניץ. צום

סוף פון אפמאך, ווי געווײנלעך אין אזעלכע קאנטראקטן, האט זיך געפונען א באמערקונג, אז אין פאל „פארפעסטע לופט" אדער „קעניגלעכער פיינד", וועלן די הזיקות וואס דער ארענדאר ועט האבן, טיילווייז ווערן רעקאמפענסירט דורכן פּריץ. דער קאנטראקט האט אויך באוואָרנט, אז דער סטאוו וואס געפינט זיך אויפן ארענדירטן געביט, ווערט מיטן אפמאך נישט ארומגענומען[99].

אנאלאגיש זענען געוויס אויך געווען די ארענדע־באדינגונגען פון אנדערע אינדוסטריע־אביעקטן, לויט וועלכע די ארענדארן האבן באקומען צו זייער דיספּאזיציע ארבעטס־כוחות און געשפאן. מיטן ארענדירן זענען אויך געווען געבונדן געוויסע ערד־טיילן און לאנקעס לויט דער גרייס, וואס איז שוין פון לאנג געווען באשטימט. באארבעט די פעלדער האט דער ארענדאר פון די אינדוסטריע־אביעקטן.

מיט ערד־ארבעט האבן זיך פארנומען נישט בלויז די דארפישע יידן, נאר אויך די שטאטישע. צו קראשניק האבן געהערט 112 קליינע פעלדער, וואס האבן פאר־נומען א שטח פון 1680 מאָרג אקער־פעלד, 56 גערטנער לאנקעס, סעדער און גרינסגארטנס און א געוויסע צאל קליינע היילאנקעס. אמת איז, אז די יידן זענען געווען בלויז צייטווייליק בעל־הבתים פון די פעלדער, ווייל לויט די פארפליכטנדיקע געזעצן האבן יידן נישט געהאט קיין רעכט אויף ערד אלס אייגנטום, אבער גערטנער האבן זיי יא געהאט אלס אייגנטום. א גרויסער פראצענט יידן האבן געוווינט נאענט פון מויער, וווּ כמעט נעבן יעדן הויז איז געווען באארבעט א שטיקל ערד. אויף אן אלגעמיינער צאל פון 56 הינטערשטע־טישע גערטנער, וואס האבן געהערט צו מעשטשאנעס אין יאר 1631, האבן 8 געהערט צו יידן[100]. די בעל־הבתים פון אזעלכע גערטנער זענען טיילווייז געווען מעלצער, גראלניקעס און קודם־כל — קצבים[101]. די אייגנטימער פון מעלצערייען און גראלניעס האבן — חוץ גערטנער — געהאט לאנקעס אדער סעדער בשכנות פון זייערע מעלצערייען און גראלניעס. אזוי, למשל, האט אזא לאנקע געהאט נעבן זיין מעלצעריי כאנא (1599)[102]. אין יאר 1587 האט דער ייד יעקב קוזקא געקויפט פאר 45 פל' ביי יאקוב פשיקארע, אן אייני־ווויגער אויף דער פארשטאט, א סאד, פלעצער און א גארטן, וואס האבן זיך געפונען בשכנות פון זיין שפייכלער און אלעיאַרניע[103]. די גרעסטע צאל ערד האט דאך געהאט הערשקע: אלס אייגנטימער פון דעם איז ער געווארן אויף פארשידענע אופנים: דורך אפ־קויפן, דורך הלוואות (צום באנוצן זיך מיט דעם), דורך חילופין א.א.וו. די באקומענע ערד האט ער פאר־אקערט און פארזייט. הערשקע האט געהאט ביי די מויערן א הויז מיט א גארטן, וועלכע ער האט אין יאר 1616 אפגעקויפט ביי סטאניסלאוו בוטטע[104]. הינטער דער שטאט־גרעביליע האט ער אויך געהאט א לאנקע. אין די יארן 1626—1629 האט ער אויפן סמך פון א באנוצונגס־הלוואה עקספלאָאטירט א סאד פון דעם זעלבן סטאניסלאוו בוטטע[105]. אין די יארן ווידער 1633—1634 האט ער פאר א צוגעטיילטער הלוואה עקספלאָאטירט א סאד פון קאטערינע לאָרענץ. דער סאד האט זיך געפונען הינטער דעם געמויערטן טויער[106]. אין יאר 1633 האט ער ווידער באקומען א קליין פעלד (אויך פאר אן הלוואה) פון ראטמאן פלאטשקאוויטש. דאס שטיקל פעלד האט ער צוזאמען מיט סטאניסלאוו רימארטשיק פארזייט מיט געשטן און ווייץ[107]. אין זעלבן יאר טאקע האט ער פארזייט געשטן און לייַן אויף די „וויקאוויסקעס", הינטער די סעדער ביים שאסיי[108]. אין יאר 1639 האט ער ווידער באקומען א גארטן ביים שאסיי[109]. אויך דער קצב לאבאדע האט פאר געבן אן הלוואה באקומען אויף פאדזאמשטע א סאד מיט א גארטן צום עקספלאָ־אטירן[110]. קאפל ווידער האט געהאט אייגענע פעל־דער (און א גארטן) פאר אן הלוואה[111].

אן אנגעזעענע פאזיציע אין די הכנסות פונעם פּריץ זענען געווען די סטאוועס. אויפצוהאלטן זיי אין א געהעריקן צושטאנד האט מען באדארפט דורכפירן כסדרדיקע קאנסערוואציעס; פארעכטן די גרעבלעס, רייניקן און אפשלאגן דאס וואסער כדי צו כאפן די פיש. אין די קראשניקער דערפער האט מען אין פרינציפּ די אזערעס פארדונגען. דאס פולשטענדיקע קאנסערווירן זיי האט געהערט צום פּריץ, וועלכער האט דאס טאקע דורכגעפירט ביי דער מיטהילף פון זיינע פאנשטשיזנע־פויערים.

נאענט פון קראשניק האבן זיך געפונען 5 סטאוועס און א סאזשלקע (וואס האבן געהערט צום קלויס־טער)[112]. איינע פון די סטאוועס האט געהערט צו דער שטאט און די רעשט 4 — צום פּריץ: דער סטאוו הינטער דער שטאט, גזשעביענענער, בודזינער און ווישניציצער סטאווער. אלע אזיערעס זענען געווען פארקאנטראקטירט. פאר די לעצטע צוויי האט דער פּריץ געהאט 2000 זל' יערלעכע הכנסה. די אזיערעס

גזשעביענע און הינטער דער שטאָט האָבן איינגע־ טראָגן דעם פריץ צו 500 זל׳. אַלע אַרבעטן, וואָס זענען געווען געבונדן מיטן קאָנסערווירן די רעשט צוויי אָזיערעס, זענען דורכגעפירט געוואָרן דורך דער שטאָ־ טישער באַפעלקערונג — הן דער קריסטלעכער, הן דער יידישער. די קראָשניקער באַפעלקערונג האָט גע־ רייניקט די אָזיערעס, פאַרראָכטן די גרעבליע און אַרויס־ געלאָזט דאָס וואַסער בעתן פיש־פאַנג [113]). וועגן אַרענ־ דירן די אָזיערעס האָבן מיר קאַרגע ידיעות. אין די 90קער יאָרן פון 16טן י׳.ה. איז די גזשעביענע אָזיערע מיט אַנדערע אינדוסטריע־אָביעקטן געווען פאַרדונגען צו יעקב קוזקא. ער טאָקע האָט אין יאָר 1591 פאַרדונ־ גען די דאָזיקע אָזיערע. אָן אַנדערן (מאָרעק בוטקע) אויף 8 וואָכן פאַר 220 זל׳. דעריבער האָט ער אויך אָפגעטרעטן אַרבעטס־כוחות אין אַ צאָל פון 2 פערזאָן. דער אָפמאַך איז געשלאָסן ביי יעקב קוזקא אין שטוב, אין דער אָנוועזנהייט פונעם טוראָבינער שרייבער, קראָשניקער בירגערמייסטער און ראָטמענער. דעם אָפ־ מאַך האָבן אונטערגעשריבן די צדדים און יעקב קוזקא האָט צוגעטיילט זיין שטעמפל, אונטערשרייבנדיק זיך אויף יידיש [114]. אין יאָר 1634 האָט משה בשותפות מיטן ראטמאָן וואָליצער גיזשיף אַרענדירט די שטאָטישע אָזיערע [115]).

די יידן האָבן אויך אַרענדירט טשאָפאָווע, וואָס איז געגומען געוואָרן פון דער באַפעלקערונג לויט דער צאָל משקאות, וואָס עס איז אין קראָשניק פראָדוצירט געוואָרן און לויט דער צאָל ביל־גאָרייער ביר און וויין, וואָס איז קיין קראָשניק אַריינגעפירט געוואָרן [116]). דער אַרענדאר פון טשאָפאָווע איז געווען הערש (די ידיעות שטאָמען פון די יאָרן 1561—1562) און זיין זון עלי (1580—1581) [117]). אין די 20קער יאָרן פון 17טן י׳.ה. האָבן אין משך פון 10 יאָר איינגעמאָנט טשאָפאָווע משה, בישקע און דער ראטמאָן פיסאַרקע־ וויטש [118]). אין יאָר 1633 האָט טשאָפאָווע איינגעמאָנט הערשקע בשותפות מיטן וואָיט און 2 ראָטמענער [119]). אין יאָר 1634 האָט שוין איינגעמאָנט שמעון שמחה [120]). אין זעלבן יאָר (אָדער בשותפות מיט שמעונען אָדער נאָך אים) האָט איינגעמאָנט אברהם [121]).

די יידן האָבן אויך איניקע מאָל אַרענדירט די הכנ־ סות פון מערק־שטייער, בריק־שטייער, מיטע א״א [122]).

דער האנדל

אין יענעם פעריאָד האָט קראָשניק געהאַט פאַר־ שפרייטע, ווייט גרייכנדיקע האַנדלס־באַציונגען, אפילו אויך מיט אויסלאַנד. די קאָנטראָקטן מיט ווייטע שטעט האָט קראָשניק געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין געאָגראַפי־ שער לאַגע (קראָשניק איז געלעגן אויפן טייך סטרוזשע — אַ צופלוס פון ווייסל און אויך האַנדלס־טראַקט קראָקע—קיעוו און לובלין—סאַנדאָמיר). די קראָשניקער סוחרים האָבן דעריבער געהאַט אַ מעגלעכקייט צו באַ־ זוכן די ווייטסטע שטעט און די סוחרים פון אַנדערע שטעט (אין דעם אויך יידן) האָבן לייכט געקאָנט קומען קיין קראשניק [123]). לויט די געגעבענע פון יאָר 1530—1531, האָבן די קראָשניקער סוחרים דורכגע־ פירט דורכן צאָל־קאָמער אין לובלין 4 פעסלעך האָניק (פון דער אַלגעמיינער צאָל 18 פעסלעך), 50 שאָפנפעל (אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון 170) ; אויף אַן אַלגע־ מיינער צאָל 65 „שטיקער״ וואָקס האָבן קראָשניקער סוחרים דורכגעפירט 7 „שטיקער״ [124]). דערביי דאַרף מען אונטערשטרייכן, אַז וואָקס און זיידנס האָבן דורכ־ געפירט אויסשליסלעך יידישע סוחרים.

אין 16טן און 17טן י׳.ה. האָט זיך דער האַנדל אַנט־ ויקלט אין די ראַמען פון געזעצלעכע נאָרמעס, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן אין מיטלאַלטער. די דאָזיקע געזעצן זענען אָבער אַרונטערגעפאַלן אַ גרויסער עוואָ־ לוציע צוליב די תקנות, וואָס זענען געווען אַן אָפשפי־ לונג פון דער מלוכהשער האַנדלס־פאָליטיק אַלס פועל־ יוצא פון די פאַראַדענונגען פון באַזונדערע שטעט און טיילווייז אויף פון די באַשלוסן פון שטאָט־ראַטן [125]). די שטאָטראַטן, ווי ס׳איז באַווּוסט, האָבן אָנגענומען באַ־ שלוסן אין פאַרשטענדיקונג מיט דער חברה פון סוח־ רים און מיט די צעכן. אין קראָשניק איז קיין פאַראיין פון סוחרים נישט געווען און דערפאַר האָבן וועגן אַלע אינערלעכע האַנדלס־ענינים דעצידירט די צעכן און דער שטאָט־ראַט אונטער דער ענגער קאָנטראָל פון דער דאָמינאַלער מאַכט. אַזעלכע ידיעות געפינען מיר וועגן דער קאָנטראָל איבערן האַנדלען מיט בהמות, תבואות און האָלץ. אין יאָר 1606 האָט דער שטאָט־ ראַט, לויטן באַפעל פון מאצעי ביאלינסקי, דער דע־ מאָלטיקער אַרענדאַטאָר פון די קראָשניקער גיטער, אַרויסגעגעבן אַ פאַראַדענונג וואָס באַגרענעצט די פרייהייט פון די קצבים איינצוקויפן בהמות. צוליב די אָפטע פאַלן, וואָס בעת עפידעמיעס האָבן די קצבים „פאַר אייגענע נוצלעכקייט און גייציקייט געקויפט פאַרפעסטעטע בהמות, די מענטשן אין געפאַר שטעלן־ דיק — —״ האָט דער שטאָטראַט באַשלאָסן „אַז די

קצבים, הן קריסטן, הן יידן, זאלן נישט וואגן צו שעכטן קיין בהמות אן דעם וויסן פון שטאטראט־אמט״ [126]). אין יאר 1629 האט דער שטאטראט ארויס־געגעבן א. ג. Laudum civile וועגן איינקויפן תבואות און האלץ. פון דעמאלט אן איז דער האנדל מיט די סחורות, אין וועלכע דער פריץ פון די גיטער איז געווען אממייסטן פאראינטערעסירט, דערלויבט געווען בלויז אין שטאט, ד. ה. דארט, וווּ ער האט געקאנט האבן איבער זיי א קאנטראל. אונטער א שטראף פון תפיסה און געלט, ווי אויך צו פארלירן סחורה, איז פארווערט געווארן צו קויפן און פארקויפן סחורות אויסער דער שטאט [127]).

די קאנטראל איבערן האנדלס־אומזאץ איז צו יענער צייט פארגעקומען אין 3 ריכטונגען: וועגן קוואליטעט פון דער סחורה, קאנטראל פון מאס און וואג ווי אויך אויף די פרייזן.

דאס קאנטראלירן די קוואליטעט פון די אויסגע־ארבעטע סחורות אויפן ארט האבן אין אלגעמיין דורכ־געפירט די צעכן [128]). דעמאלט, וועו זיי האבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט די נישט ארנטלעכע סוחרים — הן יידישע, הן קריסטלעכע, האבן זיי זיך געוואנדן נאך הילף צום שטאטראט און אין שוועריע פאלן — צו דער דאמינאלער מאכט. אלס ביישפיל וועלן מיר ברענגען א פאל פון יאר 1662. ביידע שטאט־אמטן האבן אין נאמען פון די צעכן זיך געוואנדן צום אייגנטימער פון קראשניק, אז די יידן טוען גרינגשעצן דעם צעך און „דעם בירגערמייסטערס אפצייכנונגען ווילן זיי נישט״ [129]). געווייגלעך האבן די צעכן קאנ־טראלירט די קוואליטעט פון די אינדוסטריע־ארטיקלען, און דער שטאטראט די קוואליטעט פון שפייז־ארטיקלען. צו דעם לעצטן פלעגן זיך וועגדן הן די גליטענע יידן, הן די קריסטן. אין יאר 1647 למשל, אין שייכות מיט אן אנקלאגע פונעם ייד יעלען קעגן קריסט אנדזשעי פציאנע, האט די אינספעקציע פונעם וואיטישן־אמט פעסטגעשטעלט, אז דער אניק, וואס פציאנע האט פארקויפט, איז געווען געפעלשט. דאס גע־רייכט האט דעם שולדקן באשטראפט מיט תפיסה ביז דעמאלט, וועו ער וועט אומקערן דאס גע־לט פארן אניק און די געריכט־קאסטן [103]). מיט דער מאס און וואג האבן זיך אינטערעסירט די צעכן און דער שטאט־ראט. ס׳זענען אויפגעבויט געווארן ספעציעלע בנינים וווּ ס׳האבן זיך געפינען די וואגן. דאס אפוועגן סחורות ביים פארקויפן אויף די באשטימטע וואגן — איז געווען אנליגאטאריש. די שטאט האט פארן באנוצן די וואגן געגומען א געוויסן אפצאל [131]). דער שטאטראט האט אויך איינגעארדנט וואגן אין אייניקע שפייז־קראמען (פלייש, געבעקס א.א.וו.) [132]).

קריסטן און יידן האבן אפטער אפגענארט אויף דער וואג און מאס, ווי אויף דער קוואליטעט פון די סחורות. אין יאר 1599 האט דער שטאט־ראט, אויף דער אנקלאגע פון מיעשטשאנין יעקב פאדמורנע קעגן די יידן ליטמאן און מארעק, פעסטגעשטעלט, אז „אין פעסל האניק האט געפעלט א פערטעלע״ [133]). אן אנדערש מאל האט די אינספעקציע פון שטאטראט פעסטגעשטעלט א מאנקא אין דעם פיש־פעסל: אין דעם פאל האט דער פורמאן אפגענארט דעם יידן אברהם [134]). צוליב די אפטע אין דעם פרט מיסברויכן האט דער שטאטראט אין יאר 1626 ארויסגעגעבן א פארארדענונג, אז פון איצט אן וועט דער שולדיקער אין א פאלשער מאס (געהאנדלט האט זיך וועגן משקאות) באקומען צוויי וואכן תפיסה און זיין סחורה וועט קאנפיסקירט ווערן פארן שטאט־האר, ראטמענער און שפיטאל. גלייך־צייטיק האט דער שטאטראט באשטימט א צווייפערזא־ניקע קאנטראל־קאמיסיע [135]). אין יאר 1662 איז אויף א געמיינזאמער זיצונג פון פארשטייער פון שטאטראט, דאמינאלע מאכט און יידישע ראשי־הקהל נאכאמאל באהאנדלט געווארן די פראגע. דער שטאטראט האט זיך „געקלאגט״ — — אויף די נידריקע שיכטן און דער עיקר אויף יידן — —, אז זיי נארן אפ אויף דער מאס און וואג — —״ [136]).

די פרייזן אויף סחורות זענען באשטימט געווארן הן דורך דער מלוכה, הן דורך דער שטאט. די פרייזן פון שטאטישער פראדוקציע זענען צוגעפאסט געווארן צו די פרייזן פון רוישטאפן. לויט די פרייזן אויף תבואות זענען באשטימט געווארן די פרייזן אויף ברויט, קאשע, ביר און בראנפן. אין יאר 1626 האבן די ראטמענער פון קראשניק צוזאמען מיטן וואיט באשטימט די פרייזן אויף משקאות: פאר א קענדל האניק 21 גר׳, פאר א קענדל ביר — 5 גר׳, פאר א קווארט געברענטן בראנפן — 8 גר׳, פאר א קווארט געווויינלעכן בראנפן — 4 גר׳. פארן נישט אפהיטן די באשטימטע פרייזן איז מען באשטראפט געווארן מיט צוויי וואכן תפיסה און מיט קאנפיסקירן די סחורה (פארן שטאטראט, פאר די ראטמענער און פארן שפיטאל). די דערמאנטע צוויי־פערזאניקע קאנטראל־קאמיסיע איז אויך מחוייב געווען צו היטן דאס אויסקומן די פארארדענונגען [137]).

די מלוכהשע געזעצגעבונג אין 15טן און 16טן י.ה. האָט ווי באַוווּסט, באַגרענעצט די ווירטשאַפטלעכע פרייהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג. ס׳עקזיסטירן דאָן פאַרבאָטן פאַר יידן צו האַנדלען מיט געווּיסע סחורות, ס׳זענען פאַראַן פאַרשריפטן וואָס באַגרענעצן דעם פאַרנעם פון האַנדלס־טראַנזאַקציעס פאַר יידן אויף יאָרידים. אין אייניקע שטעט איז די יידן פאַרווערט צו פאַרנעמען זיך מיט דעטאַל־האַנדל. ס׳אז אויך באַגרענעצט דער הורט־האַנדל פאַר יידן מיט געווּיסע סחורות (אָקסן, פעל, טוך, וואַקס). אַזעלכע באַגרענעצונגען האָבן אין פּרינציפּ עקזיסטירט, הגם מיט געווּיסע ענדערונגען אין דער דיסציפּלין פון אָנווענדן עס אין לעבן, אַ לענגערע צייט. אין צווישנפעריאָד פון 16טן און 17טן י.ה. קען מען באַמערקן אַ געווּיסע טענדענץ פון הנחות אין פּרט פון יידישן האַנדל. פון דעם פעריאָד טאָקע דאטירט זיך אַ גאַנצע רייַ געזעצן, הן פון צענטראַלן, הן פון לאָקאַלן כאַראַקטער, וואָס דערלויבן די יידן צו מסחרן מיט אַלע סחורות אין דעטאַל און אין הורט. דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי, פאַררופּנדיק זיך אויף אַ דעקרעט פון זיגמונט אויגוסט (אַז יידן איז דערלויבט צו האַנדלען „אויף וואָג, אויף איילן און מאָס" אין גאַנצן לאַנד הורט און דעטאַל), האָט אין יאָר 1578 אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וואָס האָט אַנולירט אַלע האַנדלס־באַגרענעצונגען פאַר יידן. וולאַדיסלאָוו דער 4־טער האָט אין יאָר 1633 באַשטעטיקט די פריוויליעגיעס פון האַנדל פאַר יידן וואָס זיי האָבן ביז אים געקריגן. די צענטראַלע כאַראַרדענונגען און דעקרעטן האָבן, וואָס אַן אמת, טיילווייז קאָנפירמירט מיט די פריווילעגיעס וואָס די באַזונדערע שטעט און צענטן האָבן געקריגן פון די זעלבע קעניגן, דאָך איז אין יענעם פעריאָד (אויף דער גרענעץ פון 16טן און 17טן י.ה.) אין פיל שטעט באַזונדערס אין דעם מזרחדיקן טייל פון לאַנד, פאַרגעקומען אַ געווּיסע ענדערונג אין דער לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג צום בעסערן[138]. אָט די ענדערונג קען מען טאָקע באַמערקן אין קראָשניק.

אין יאָר 1584 איז אין קראָשניק אָנולירט געווואָרן דאָס געזעץ „de non tolerandis Judaeis", נאָך דער ענדערונג האָבן יידן אָנגעהויבן שנעל אָנקומען אין שטאָט אַריין, זיך פריי דאָ באַזעצט, געניסנדיק — פונקט ווי די מיעשטשאָנעס — פון דער פרייהייט אויפן געביט פון האַנדל. זיי האָבן זיך דעריבער באַטייליקט הן אין אינערלעכן, הן אין אויסערלעכן האַנדל. זיי זענען געפֿאָרן אויף יאָרידים אין די וויטערע שטעט און יידן פון אַנדערע שטעט זענען וויידער געקומען קיין קראָשניק אויף די יאָרידים, וווּ זיי האָבן זיך געטראָפן מיט יידן פון פוזן[139], קראָקע[140], און אפילו פון פראָג[141] און טערקיי[142]. אין יאָר 1531—1540 האָבן די קראָשניקער יידן דורכגעפירט דורך דער צאָל־קאמער אין לובלין וואָקס און זייד[143], און צוויי קראָשניקער יידן (משה און סאלאמאָן) זענען אין יאָר 1531 געפֿאָרן אין האַנדלס־ענינים קיין גדאַנסק[144]. קיין גדאַנסק זענען אין 17טן י.ה. אויך געפֿאָרן די זין פון משה באגאטע: ישראל און אברהם. אין יאָר 1634 האָבן זיי אַרויסגעפירט — בשותפות מיטן קראָשניקער מיעשטשאָנין קאפאראן — אויף א. ג. דובאס[146] תבואות קיין גדאַנסק, און פון דאָרטן אויף צוריקוועג האָבן זיי געברענגט טוך[146].

וועגן אָנטייל פון די יידן אינעם אינערלעכן האַנדל פון קראָשניק האָבן מיר פאַרהעלטנismעסיק אַ סך ידיעות. ס׳רוב האָבן זיי געהאַנדלט מיט שפּייז־פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך: תבואה, האָניק, פלייש, זאַלץ, קראָכמאַל, פיש, הערינג און מיט אלקאָהאָל־משקאות. זיי האָבן אויך געהאַנדלט מיט אינדוסטריע־אַרטיקלען: טוך, וואָל, לעדער, וואַקס, זייף, אייזן, ליכט, פולוועך, האָלץ און מיט קאָלאָניאַל־סחורות: געווירצן, פעפער און סאפראָן. אַחוץ דעם האָבן זיי געהאַנדלט מיט בהמות און פערד.

די קראָשניקער יידן זענען אמייסטן געווען פאַרטרעטן אינעם האַנדל מיט תבואה, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן אַרענדירן דעם שטייער וועלכן זיי האָבן ס׳רוב באַקומען אין נאַטור. די מיל־אַרענדאַטאָרן זענען דעריבער אויך געווען תבואה־סוחרים. די פעיק־סטע תבואה־סוחרים זענען געווען: יעקב קוזקא, זיין זון בישקאָ וויי אויך זיינע איידעמס קאָכמאַן און אהרון, וואָס זענען גלייכצייטיק געווען מיל־אַרענדאַטאָרן. צו דער פאַמיליע פון יעקב קוזקא האָט געהערט דער איינציקער אין קראָשניק תבואה־שפּייכלער, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער פאַרשטאָט פאָדלעסיע[147]. פונעם שפּייכלער זענען די תבואות איבערגעלאָדעוועט געוואָרן אויף באַרקעס אדער טראטוועס, וועלכע האָבן דאָס איבערגעפירט דורכן טייכל סטרוזשע צו דער וויסל און וויטער קיין גדאַנסק. אין יאָר 1631 האָט בישקעס זון ברוך פאַרקויפט דעם דעמלטיקן וואַיט אנדזשעי גזשימקאָווסקי דעם שפּייכלער מיטן גאַנצן פלאַץ פאַר 100 זל׳[148].

ברוכס האַנדלס־געשעפטן זענען וואַרשיינלעך גע־

גאַנגען זייער שלעכט, ווייל ער האָט חוץ דעם שפּייכלער אויך פֿאַרקויפט אַנדערע פֿאַרמעגנס, וואָס זענען אים געבליבן אַלס ירושה נאָכן טאָטן. אין יאָר 1630 האָט ער פֿאַרקויפט אַ סאַד, וואָס האָט זיך געפונען הינטער דער שטאָט (נאָענט פונעם יידישן בית־עולם) [149]. וואַרשיינלעך איז דאָס געווען אַ פּועל־יוצא פון דעם וואָס דער פּוילישער תבואה־עקספּאָרט, נאָכן אומגליקלעכן קריג אין דִי יאָרן 1626—1629 [150] וועגן אַ צוטריט צום באַלטיק, האָט זיך אייגנעבראָכן. ברוך האַנדלט טאַקע וויטער מיט תבואה, אָבער אין אַ קלענערן פֿאַרנעם. אין יאָר 1633 איז דער מיעשטשאַנין סטאַרי־בראָד געווען ביי אים פֿאַרחובט אויף 11 זל׳ און 2 קאָרעץ קאָרן וואָס ער האָט זיך מתחיב געווען צו דעקן מיט סלאָדעס [151]. מיט תבואה האַנדלט אויך משה און זיינע זין, וואָס פירן עס איבער קיין גדאָנסק. משה מיט די זין אַרענדירן אויך מילן. אין יאָר 1624 רעכנט זיך משה אָפּט מיט בוטטען און שאפראניקן פֿאַר דער זיי צוגעשטעלטער תבואה [152]. מיט תבואה־האַנדל האָבן זיך אויך פֿאַרנומען די ברידער העליאשאָוויטש (הערשקע און יעקב) און הערשקעס זון עלי. סטאַניסלאָוו קאָפּארא איז שולדיק געווען יעקבן 15 קאָרעץ תבואה און הערשקע איז שולדיק געווען יאן קוליס 80 פל׳, אויך פֿאַר תבואה [153]. אָחוץ דעם זענען פיל מיעשטשאַנעס זיי שולדיק געווען צו איין קאָרעץ קאָרן. דאָס האָבן געקענט זיין חובות פֿאַר נאמאָל, ווייל די יידן זענען אויך געווען מיל־אַרענדאַטאָרן [154].

די קראַשניקער סוחרים האָבן אויך אָנטייל געהאַט אינעם עקספּאָרט פון האָניק, וואָס איז דעמאָלט געווען איינער פון די אַרטיקלען, וועלכע זענען עקספּאָרטירט געוואָרן קיין אויסלאַנד. אין יאָר 1530—1531 האָבן זיי דורך דער צאָלקאמער אין לובלין דורכגעפירט 4 פעסלעך האָניק (אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 18 פעסלעך), וועגן וואָס מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט. מיטן האָניק־האַנדל האָבן זיך באַשעפטיקט: ליטמאַן, מאַרעק כאנא, דוד און אַנדערע. אין יאָר 1599 האָט ליטמאַן בשותפות מיט מאַרעקן פֿאַרקויפט יעקבן האָניק [155], אין יאָר 1600 האָט כאַנא געקויפט צוויי פעסלעך האָניק אויף קרעדיט [156], דוד ווידער האָט געגעבן אַן אדערויף אויף האָניק אין שכנותדיק דאָרף [157]. אין די 30־ער יאָרן פון 17טן י.ה. האָבן זיך מיט האָניק־האַנדל פארנומען: הערשקע, משה און זיין זון באראן. הערשקע און זיין שותפטע לוציא קראסאָווסקא איז אַדאַם קאַמינסקי שולדיק געווען פֿאַר 4 פעסלעך האָניק צו 48 זל׳ אַ פעסל [158]. אין יאָר 1639 האָט דער פויער גושעגאַזש זיך מתחייב געווען צו געבן הערשקען אַ פעסל האָניק פֿאַרן חוב פון 30 פל׳ [159]. אין יאָר 1633 איז פיסארקעוויטש שולדיק געווען משהן פֿאַר האָניק [160]. אין יאָר 1634 האָט משהס זון באַראַן געקויפט אויף קרעדיט ביים ראטמאן שוויץ־באָויטש 6 פעסלעך האָניק צו 50 זל׳ אַ פעסל [161]. אין יאָר 1647 איז אַנדזשעי פּציאנע באַשטראָפט געוואָרן מיט תפיסה פֿאַרן פֿאַרקויפן דעם יידן יעלען געפֿאַלשטן האָניק [162]. פונעם „רעיעסטר פון אייגנאַנען אָקציזן" פֿאַרן חודש דעצעמבער 1657 דרינגט, אַז אַ יידּ רובינעק האָט אייגנעצאָלט טשאָפּאָווע פֿאַר צוויי פעסלעך האָניק צו 2 זל׳ פון אַ פעסל [163].

מיטן פֿאַרקויפן משקאות האָבן זיך קודם־כל פֿאַרנומען די אייגנטימער פון די גראַלניעס און בראָווארן און אויך אַנדערע. אין 16טן י.ה. האָבן פֿאַרקויפט משקאות ליטמאַן און מארעק [164], כאנא און ארבוש [165]. אין 17טן י.ה. — משה [166] און זיין זון בראן [167], אויך קאָפּל [168], דוד אַלכימיסט [169], אריענק [170] און אויך הערשקע, וועלכער האָט חוץ מיט אייגענער בראַנפן־פּראַדוקציע אויך געהאַנדלט מיט ווויין. אין יאָר 1633 האָט ער געקויפט ביים שליאכטשיץ אָפּאַטאָווסקי פֿאַר 300 זל׳ ווויין [171]. אויף דער אַלגעמיינער צאָל שענק־אייגנטימער אין יאָר 1631 זענען געווען 5 קריסטן און 5 יידן [172].

איינער פון די וויכטיקסטע פֿאַזיציעס אינעם האַנדל פון די קראשניקער יידן איז געווען זאַלץ. אויף די מזרח־געביטן פון פוילן, ווי ס׳איז באַקאַנט, האָבן זיך מיטן דאָזיקן האַנדל אויסשליסלעך פֿאַרנומען יידן. אַזוי האָט אויך אויסגעזען אין קראַשניק. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י.ה. האָבן אין קראַשניק נאָך געהאַנדלט מיט זאַלץ יידן און קריסטן. לויט די געגעבענע פון יאָר 1626 זענען דעמאָלט אין קראַשניק געווען 12 זאַלץ־סוחרים [173]. געהאַנדלט מיט זאַלץ האָבן קלימעק (1606) [174], סטאַניסלאָוו קאַפּאַרא און סטאַניסלאָוו קאמיק [175], אברהם יאקובאָוויטש און אַנדערע. אברהם האָט געברענגט זאַלץ פון אוישציץ [176]. אין יאָר 1634 האָט ער אַפּגעדינגען ביי מיקאָלאיען אַ שיפל א.ג. ליכטאָן [177], פֿאַר 10 זל׳ אויף צו ברענגען פון אוישציץ 20 פעסלעך זאַלץ (ער האָט אים באַדאַרפט צוגעבן 2 זל׳ אין פאַל ער וועט ברענגען מער ווי 20 פעסלעך). דער אייגנטימער מיקאָלאַי וואָנאַ האָט געדאַרפט זיין דער שיפער. דעם לוין פֿאַר צוויי מיטהעלפער האָט

באַדאַרפט דעקן אברהם. דעם וואַסער־שטייער האָט אויך באַדאַרפט דעקן אברהם[178]). זאַלץ איז געבראַכט געוואָרן קיין קראָשניק נישט בלויז פון אוישציע, נאָר אויך פון אנדערע ערטער און דורך אַנדערע וועגן. אין זעלבן יאָר, למשל, האָט יונה חזן פון אָפאָלע גע־ברענגט זאַלץ קיין קראָשניק דורך שאָסיי־וועגן צו־זאַמען מיט אַנדערע סחורות[179]).

אין העלפט פון 17טן י.ה. האָבן זיך מיט זאַלץ־האַנדל אין קראָשניק פאַרנומען כמעט בלויז יידן. אין חודש דעצעמבער 1637 זענען אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון 14 זאַלץ־סוחרים געווען 13 יידן[180]). אין יאָר 1695 האָבן זיך שוין מיטן זאַלץ־האַנדל פאַרנומען אויס־שליסלעך יידן. אויף אַ דעמאָלטיקער געמיינזאַמער באַ־ראַטונג פון די מאַכט־אַרגאַנען מיט די יידישע ראשי הקהל, איז חוץ דער ענין פון קצבים־שטייער אויך באַ־טראַכט געוואָרן די פראַגע פון די אָפּצאָלן, וואָס עס דאַרפן אַריינטראָגן די יידישע זאַלץ־סוחרים. צוזאַמען מיט די קצבים האָבן זיי באַדאַרפט אויסטראָגן די פליכטן, וואָס זענען געווען געבונדן מיטן האַנדל פון זאַלץ און פלייש. חוץ דעם האָבן זיי באַדאַרפט צוזאַמען מיט די קצבים איינצאָלן אין דער שטאָט־קאַסע 30 זל' יער־לעך[181]). אין יאָר 1662 איז דער אָפּצאָל פון די זאַלץ־סוחרים שוין טראַקטירט געוואָרן באַזונדער. ס'איז באַשלאָסן געוואָרן אויך איינצומאַנען ביי זיי אַ „טאַק־סע" פאַר 6 זאַלץ־סוחרים (אַזוי פיל איז וואַרשיינלעך פריער געווען קריסטלעכע זאַלץ־סוחרים)[182]).

גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז די יידישע קצבים האָבן זיך באַשעפטיקט מיט פלייש־פאַרקויף און אין העלפט 17טן י.ה. זענען זיי געוואָרן די אייניקע ליפעראַנטן פון פלייש פאַר דער גאַנצער באָפעלקערונג אין שטאָט. די יידן האָבן געהאַנדלט מיט הערינג[184]), וועגן וואָס מיר האָבן שוין דערמאָנט, מיט פיש פון די אָזיערעס וואָס זיי האָבן אַרענדירט און אויך פון אויפקויף אויף די מערק. אין יאָר 1632 האָט לעווטע געקויפט פיש (צו 9 זל' פאַר אַ צעבער און צו 29 זל' פאַר אַ שעפל), וועלכע ס'האָט פאַרקויפט אויפן מאַרק דעם ווייזניצקער סטאַראָסטע, טאָמאָש באָזשאַנקי, בשותפות מיטן קראָש־ניקער ראַטמאַן.

דאָס איז מסתם געווען אַ גרויסע צאָל פיש, ווייל די פאַרקויפער — נאָך דער נישט אייגנגעבענער טראַנזאַקציע מיט לעווטקן — האָבן אָפּגעשאָצט דעם היזק זייערן אויף 500 זל'[185]). מיט געזאַלצענע פיש האָט געהאַנדלט אברהם סוקעניק[186]).

די יידן האָבן אויך געהאַנדלט מיט אינדוסטריע־אַרטיקלען. יעקב קוזקא האָט צוגעשטעלט פאַר דער שטאָט אויף פאַרטיידיקונג־צוועקן און אויף פאַרשידענע אייניריכטונגען: פולוועך, שוועבל, אייזן און ברעטער. אין יאָר 1573 האָט די שטאָט ביי אים אייגנגעקויפט אַ צענטנער בליי פאַר 5 פל' און 15 גר'[187]), אין יאָר 1578 ווידער — שוועבל צו פולוועך פאַר 24 פל'[188]), און אין יאָר 1594 האָט דער שטאָטראַט זיך מיט אים פונאַנדערגערעכנט פאַר צוויי צוגעשטעלטע קעסטלעך אייזן אויף צו רעמאָנטירן די תפיסה א. ג. „מאַסקע", (8 פל'). פאַר אייזן צו וואָסער־רערן און צום וואָסער־קאַסטן (8 פל'), און פאַר ברעטער פאַר דער שטאָ־טישער אָזיערע (24 פל')[189]).

אויך אינעם האַנדל מיט טוך האָבן יידן אַנטייל גענומען, דער עיקר טוך פון אַרטיקער פוילישער פראָ־דוקציע. אין יאָר 1634 האָט משה'ס זון געברענגט פון גראַנסק 6 באַלן טוך[190]). אין יאָר 1633 האָט איציק מאַרקאָוויטש געפירט אַ שטרייט מיטן טוכהאַנטוורער קער יאַן באָמבא „איבער אַ האַלבן אייל טוך צו אַ האַלבן ז' פאַר אַ אייל[191]). אין זעלבן יאָר האָט שמעון פאַיאַ־טשעק געבאָרגט ביי משהן פאַר „יערכע" און טוך אויף 6 זל'[129]). אַדאַם קאַמינסקי ווידער איז שולדיק געווען פאַר טוך הערשקען און זיין שותפטע 20 זל'[193]).

יידישע סוחרים האָבן אויך געהאַנדלט מיט וואַל. אין יאָר 1599 האָט יעקב פאַגעל פאַרקויפט מיקאָלַי־קאַרפוקן קיין לובלין אַ האַלבן באַל וואַל[194]). אין יאָר 1625 איז דער האַנדל מיט וואַל אויף די קראָשניקער יאַרידים געוואָרן באַגרענעצט: פון דעם דרינגט, אַז פאַר דער טוך־פראָדוקציע איז דער האַנדל מיט וואַל געווען נישט גינסטיק. די קראָשניקער טוך־האַנטוורער קער האָבן געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיטן צעך פון טוך־האַנטוורקער און שכנותדיקן שטעטל אוזשענדאָווא, אַז יענע האַנטוורקער איז פאַוואָרט צו קויפן וואַל אויף די קראָשניקער מערק און די קראָשניקער — אויף די אוזשענדאָווער מערק. קיין טוך־האַנדל האָט דער אָפּמאַך נישט פאַרוואָרט[195]). אינעם יידישן האַנדל פון קראָש־ניק טרעפן מיר זיך אָפט מיט לייוונט. די וועבער פלעגן אָפט רעגולירן זייערע חובות מיט לייוונט אַדער אויס־טוישן לייוונט אויף אַנדערע פראָדוקטן. אָפט פלעגן סוחרים געבן די וועבער אַן אדערויף אויף לייוונט (כדי צו פאַרזיכערן דעם צושטעל פון דער סחורה) און דעם אדערויף פאַרשרייבן אַלס חוב. פון די יידישע לייוונט־סוחרים אין קראָשניק זענען אונדז באַקאַנט די שות־

פים בישקא מיט יעקב בערעם. אין יאָר 1629 האָבן זיך די יורשים פון מיטאָ צערעכנט מיט די צוויי דער־מאָנטע שותפים פאָרן אייגעקויפטן לייוונט[196]). אין יאָר 1647 האָט זאשענבלאָוויטש געשווירן, אַז אויפן חשבון פון אייגעקויפטן לייוונט צו 5 גר׳ אַ מאָס, האָט ער אייגעצאָלט הערשקען 32 מאָס[197]). הערשקע האָט אויך מסכים געווען אָפצונעמען ביים לייוונט־סוחר סטאַניסלאָוו קאַפאַרא אַ געוויסע סכום לייוונט אויפן חשבון פון דער הלוואה, וואָס ער האָט יענעם געגעבן[198] (אין דעם פּרט האָנדלט זיך מסתם אין אימפאָרטירטן לייוונט, ווייל קאפארא פלעגט פאָרן קיין גדאָנסק. אין יאָר 1648 איז טאָמאש קאמיק שולדיק געווען יעקבס זון איציקן 1 פל׳ מיט 20 גראָשן פאָר לייוונט[199]).

די קראָשניקער יידן האָבן, אויפן סמך פון אַמאָליקע פריווילעגיעס, געהאָט רעכט אויפצוקויפן סחורות אין די שכנותדיקע דערפער. צווישן אַנדערע פלעגן זיי אין אַ גרויסער מאָס אויפקויפן פעל. דער שוסטער־צעך האָט אין שייכות מיט דעם איבערגעגעבן צו טאָמאש זאָמאיסקי אַ שריפטלעכע אָנקלאָגע, אין וועלכער זיי האָבן זיך געקלאָגט, אַז די יידן באַשווערן זיי אין דער אַרבעט, ווייל די פעל טרעפט נישט אויפן קראָשניקער מארק. אין שייכות מיט דער אָנקלאָגע האָט זאָמאיסקי דעם 26־טן אַפּריל 1619 אָנגעוויזן די אויבן דערמאָנטע פריווילעגיעס פאָר יידן און זיי פאַרבאָטן אונטער אַ שטראָף פון 10 „גזשיוונעס״ אויפצוקויפן סחורות אין די דערפער פון זיין אַרדינאַציע. דער דערמאָנטער פאַרבאָט איז נישט חל געווען אויף די ערטער, וואָס האָבן נישט געהערט צו זיין אַרדינאַציע א[199]). אָט די דערמאָנטע פּרטים באַווייזן, אַז דער אָנטייל פון קראָשניקער יידן אינעם פעל־האָנדל איז געווען אַ באַדייטנדיקער.

מיטן פעל־האָנדל האָבן זיך ס׳רוב פאָרנומען קצבים, ווייל ס׳האָט אַ שייכות מיט זייער פאָך, אָבער אויך אַנדערע האָבן זיך מיטן דאָזיקן האָנדל באַשעפטיקט. אין יאָר 1607 איז שמעון קאטשמארטשיק שולדיק געווען יצחק יאקובלעווערן פאָר פעל 4 פל׳[200]). אין יאָר 1634 איז אין געריכט פאָרגעקומען אַ משפט צווישן יצחק מארקאָוויטש מיטן שניידער־צעך וועגן אַ חוב פון 50 זל׳ פאָר פעל[201]). דעם יידישן קצב יוסף איז סטאַניסלאָוו כשאָנסטאָווסקי שולדיק געווען פאָר פעל 19 זל׳[202]). דער סוחר עלי הערשקאָוויטש פלעגט אויפקויפן פעל ביי פויערים. אין יאָר 1647 האָט אַ פויער פון סלאָדקאָוועץ אָפגעגעבן אַ שבועה, אַז ער האָט נישט געגומען ביי עלין 4 פל׳ פאָר פעל[203]). ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די קראשניקער קצבים האָבן אויך געהאַנדלט מיט בהמות און זיך אויך פאָרנומען מיט מעקלערייַ אינעם פערד־און קו־האַנדל.

די קראָשניקער יידן פלעגן אויך ברענגען קאָלאָניאל־סחורות, ווי פעפער, סאפראן און געווירצן. אין יאָר 1650 האָבן אָבליק און משה העליאשאָוויטש געברענגט זעק מיט פעפער, געווירצן, סאפראן, קימל, זייף, קראָכמעל און אַנדערע אַרטיקלען. ס׳איז בלויז נישט באַווונדערט צי זיי האָבן אַליין אימפאָרטירט די סחורות, אָדער זיי האָבן אייגעקויפט אויף אַ יאָרייד[204]).

אויפן סמך פון די אויבן אָנגעגעבענע ציפערן וועגן סחורות־אומזאַץ, סחורות־פרייזן א.א.וו. קען מען פעסטשטעלן, אַז צווישן די יידישע סוחרים אין קראָשניק האָט בלויז אַ קליינע צאָל דיספאָנירט מיט גרעסערע מזומנים, ס׳רוב איז אָבער געווען פון מיטעלער עושרות, ס׳זענען אויך געווען גרויסע אביונים. צו די עושרים דאַרף מען אָן ספק פאַררעכענען: יעקב קוזקא, הערש־קען און משהן, וועלכע וועלן דערמאָנט אין די דאָקומענטן פון 17טן י.ה. דאָס רוב יידישע סוחרים אין קראָשניק האָט דיספאָנירט מיט קליינע קאַפּיטאָלן און געמוזט אָנקומען צו לאָנגטערמיניקע הלוואות פאָר הויכע פּראָצענטער, געבנדיק באַוועגלעכע און אומבאַוועגלעכע משכנות. געווען פאָלן, וועו אַ בעל־חוב האָט נישט געקענט אויספירן זיינע פאָרפליכטונגען אָפּט געמוזט פאָרקויפן דאָס הויז, אין וועלכן ער אַליין האָט געווינט, כדי דעם חוב צו דעקן. אָזוי, למשל, איז געשען מיט זעלמאָנען, וועלכער האָט נישט געקענט דעקן די הלוואה פאָר וועלכער ער האָט באַדאַרפט צאָלן הויכע פּראָצענטער און דער מלווה האָט דעריבער פאָרנומען זיין הויז[205]). דער זעלבער זעלמאָן האָט אויך געהאָט אָנדערע חובות און לסוף געמוזט זיין הויז פאָרקויפן[206]). אין אָן ענלעכער לאָגע האָט זיך אויך געפונען יוסף (יוזווא), וועלכער האָט זיך באַזעצט אין קראשניק, וועו פאָכטער פון דער שטאָט איז געווען מאטשעי ביאלינסקי. פאָרן געלט וואָס ער האָט געבאָרגט ביי ביאלינסקין (וואָרשיינלעך האָבן זיי נאָך פריער געהאָט צווישן זיך פינאנסיעלע באַציאונגען), האָט ער געקויפט אַ הויז. חוץ דעם חוב, איז ער אויך געווען אַ בעל־חוב ביי אָנדערע מענטשן. נאָכן טויט פון יוספן און ביאלינסקין אין יאָר 1608 איז דורכגעפירט געוואָרן אָן אינווענטאריזאַציע פון

יוספס גאַנצן פאַרמעגן, וואָס איז איבערגענומען גע־ווארן דורך אַ קראשניקער מיעשטשאַנין יאנאָשקע־ויטש [207]). מינדל, יוספס פרוי, האָט נאָך אין משך פון איר גאַנץ לעבן געהאַלטן אין איין אויסצאָלן איר מאַנס חובות. נאָך אין יאָר 1628 האָט זי זיך צוערעכנט פון יוספס חובות [208]) און מיטן געלט וואָס זי האָט באַ־קומען פון יצחק אַבליקאָוו פאַר אַ פאַרקויפטן פלאַץ, האָט זי געדעקט די סומע וואָס האָט געלאסטעט אויף דער היפאָטעק פון הויז [209]).

אין אַן ענלעכער פינאַנסיעלער לאַגע האָט זיך גע־פונען דער ייד ליטמאַן, אַן אייגנטימער פון אַ מעלצעריי און צוויי הייזער (אין מאַרק און ביי דער יידן־גאַס). איין הויז האָט ער שוין געמוזט פאַרקויפן אין יאָר 1610 [210]), און דאָס צווייטע הויז האָט ער פאַרמשכנט פאַר 162 זל׳ [211]), סוף יאָר 1615 האָט ער אויך דאָס הויז געמוזט פאַרקויפן [212]). זיין זון יעקב, וואָס איז בעת אַן עפידעמיע אין 1623 געשטאָרבן, איז געווען אַ גרויסער אביון [213]).

אויך דער יידישער קרעטשמער האשקא האָט פאַר־משכנט זיינע הייזער פאַר הויכפראָצענטיקע הלוואות. פאַר אַן הלוואה פון 20 זל׳ (אין יאָר 1594) האָט ער געצאָלט 6 זל׳ יערלעכן פראָצענט (ד. ה. 30 פראָצענט אין מזומנים) און אַ האַלבן פונט פעפער [214]). אין יאָר 1599 זענען שוין ביידע הייזער געווען פאַרזעצט [215]) און לסוף האָט ער איין הויז געמוזט פאַרקויפן [216]), בלויז דאָס צווייטע הויז איז איבערגעגאַנגען בירושה צו זיין פאַמיליע [217]).

בכדי צו רעזומירן אונדזערע באַהאַנדלונגען וועגן דער פאַרמעגלעכקייט פון די יידישע סוחרים אין קראָש־ניק, דאַרף מען פעסטשטעלן, אַז ס׳איז געווען אַ גרויסע פאַרמעגנס־דיפערענץ צווישן די סוחרים, וואָס האָבן דיספאָנירט מיט גרעסערע מזומנים און די וואָס האָבן דיספאָנירט מיט זייער קאַרגע קאַפיטאַלן. ס׳רוב טראַ־זאַקציעס זענען געווען מיט קלענערע סומעס: פון עטלעכע ביז קנאַפּע 20 זל׳. די פאַזיציעס, וואָס נעמען אַרום עטלעכע הונדערט זל׳ דאַרפן פאַררעכנט ווערן צו אויסנאַמען, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות צום האַנדל מיט האָניק (300 זל׳), ווײַן (700 זל׳) אָדער פיש.

אין די שטאָט־ביכער איז אין גרונט נישט דער־מאָנט וועגן טראַנזאַקציעס און מזומנים און דערי־בער קאָן מען זאָגן, אַז טראַנזאַקציעס פאַר בארעס־גע־לט זענען געווען וויניק און די האַנדלס־טראַנזאַקציעס אין קראָשניק אין דער געגעבענער האַנדלס־טראַנזאַקציע איז געווען אין סחורות, צי אין געלט, האָט דער קרע־דיטאָר אָפט געפאָדערט, אַז דער חוב זאָל געדעקט ווערן אין אַ באַשטימטער סחורה. אין יאָר 1596 איז וואַווזשי־נעץ קלימטשיק שולדיק געווען יעקב פאצאנאָוו 6 זל׳, 10 קאָרץ האָבער (צו 12 גר׳ אַ קאָרץ), פאַר שטרוי און פאַר טראַנספאָרט, פאַר וועלכע קלימטשיק האָט זיך מתחייב געווען צו דעקן אין סחורה [218]). אַלס גאַראַנטיע פלעגן געגעבן וועלן פאַרזיכערונג־בריוו, ערבות און משכנות. די פאַרזיכערונג־בריוו פלעגן זיין פארזען מיטן אונטערשריפט פונעם בעל־חוב, ביי גרעסערע סומעס אויך מיט די אונטערשריפטן פון עדות. אויב דער בעל־חוב איז געווען אַ ייד, האָט ער זיך אונטער־געשריבן אין יידיש. אַזאַ מין פאַרזיכערונג־בריוו אונ־טערגעשריבן אין יידיש, אויף אַ סומע פון 15 זל׳ [219]), האָט געגעבן זלמן. אויף אַ גאַראַנטיע־בריוו פון מאַרק באַנאָוויטש אויף אַ סומע פון 225 זל׳ זענען שוין אויך אונטערגעשריבן עדות: לייזער שקאַלניק (אין יידיש), אַ ראַטמאַן און דער שטאָטישער שרייבער. כדי די גאַראַנטיע־בריוו זאָלן האָבן אַ וויכטיקערע באַדייטונג, האָט דער מלווה זיך באַמיט, אַז דער דאָקומענט זאָל בוכשטעבלעך אַריינגעשריבן ווערן אין שטאָט־פנקס [220]). נאָך אַ מיטל צום פאַרזיכערן זיך די הלוואה איז געווען די ערבות פון אַ דריטער פערזאָן, וואָס איז אויף אַזאַ אופן געווארן פאַראנטוואָרטלעך פאַרן חוב מיטן גאַנצן פאַרמעגן און אפילו מיט דער פערזענלעכער פריי־הייט [221]). ס׳רוב טרעפט מען אָבער גאַראַנטיעס אין פאַרם פון פאַרמשכונען דאָס פאַרמעגן. אַלס צוואַנג־מיטל צו דעקן אַ חוב פלעגט אַנגעוענדעט ווערן קאַנ־פיסקאַטע פון פאַרמעגן, אַרעסט פון בעל־חוב אָדער פון זיין ערובניק [222]). די פאַרמשכונטע זאַכן פלעגן איבערגיין צום מלווה ערשט נאָך אַ יאָר מיט 6 וואָכן [223]). דער דאָזיקער טערמין איז געווען גע־וואָרן פון די יידישע דינים [224]). דער מלווה האָט אָבער געמוזט אָפיציעל מעלדן וועגן דעם זיין בעל־חוב. נאָך די אַלע פאַרפליכטנדיקע טערמינען האָט דער מלווה איבערגעגעבן דעם פאַרמשכונטן געגנשטאַנד צו די געהעריקע אינסטאַנצן צום אפשאַצן (ס׳רוב — עמעצן פון די צענטן) [225]). אין הסכם מיט די יידישע דינים איז דער מלווה נישט מחויב געווען פאַרן סוף פון אָפּגע־רעדטן אויסקויף־טערמין צו געבן דעם משכון צום שאַצן, סיידן דער בעל־חוב האָט פאַרן טערמין דעם משכון געוואָלט אויסקויפן. די דאָזיקע פרינציפן זענען אָבער נישט תמיד אָנגעוענדט געוואָרן [226]). גרעסערע

קרעדיטן זענען געגעבן געוואָרן פאַר אַ משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער (געטנער, סעדער, פלעצער, לאַנקעס און הייזער). די קרעדיטן זענען געגעבן געוואָרן אויף די משכנות פון אומבאַוועגלעכע גיטער אויף צוויי אופנים: צום באַנוצן זיך מיט זיי אָדער בלויז אַלס משכון [227]. אויב די משכונות צום באַנוצן זענען געווען פעלדער, לאַנקעס, גיטער אָדער סעדער, האָט דער מלווה געהאַט רעכט (ס׳רוב אויף אַ משך פון 1 ביז 3 יאָר) צו באַנוצן די גיטער און אַראָפצונעמען די געטרעפענישן [228]. אָפט פלעגט דער מלווה זיך באַוואָרענען אין אָפמאַך, אַז אויב ער וועט פאַרן טערמין אומקערן דעם חוב, וועט דאָס געטרעפעניש פון גאָרטן, סאָד און פעלד געהערן צו אים און דער מלווה וועט באַלוינט ווערן אויף אַן אַנדערן אופן, וועלכער איז אויך באַצייכנט געוואָרן אין אָפמאַך [229].

דער וואָס האָט געגעבן קרעדיט אויף אַ משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער צום באַנוצן, האָט זיך געשטעלט צוויי צילן: הן צו פאַרזיכערן דעם חוב מיטן משכון אין פאַל דער לווה וועט נישט קאָנען דעם חוב אומקערן, הן מיטן איינקאַסירן פאַר די געטרעפענישן. פאַר אַ יידישן מלווה האָט אַזאַ משכון געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג, ווייל דאָס איינקויפן אין שטאָט אַן אומבאַוועגלעך פאַרמעגן איז פאַר יידן געווען זייער שווער. אויף אַזאַ אופן האָט דער ייד מאַרקאָוויטש באַקומען אַ הויז אין שטאָט. אין יאָר 1633 האָט ער געבאָרגט 20 זל׳ אַ געוויסן סטאַניסלאַוו יאסקולקאַ. אַלס משכון האָט ער באַקומען אַ הויז אויפן מאַרק־פלאַץ [230]. אין זעלבן יאָר האָט ער זיך אַריינגעצויגן אין אָפּיצינע אַלס קאָמאַרניק [231] און אין יאָר 1635 האָט ער דאָס הויז שוין אָפגעקויפט פאַר 320 זל׳ [232]. מיטן זעלבן ציל האָט אין יאָר 1632 משה באגאטע געבאָרגט דעם הויז־אייגנטימער וויציצך גיזשיץ 400 זל׳, נעמענדיק אַלס משכון זיין הויז אויפן מאַרק־פלאַץ, וואָס האָט זיך געפונען „צווישן די הייזער פון קראָשניקער ראַטמאַן מארצין קוואַסאָוויטש און קאספאר סאָסנאָוויטש ——״. גיזשיץ האָט גענומען די הלוואה און זיך מתחייב געווען צו צאָלן פון יעדער 100 זל׳ 10 זל׳ צינזן יערלעך און אריינלאָזן אַלס לאָקאַטאָר משהס זון, ביז ער וועט די הלוואה אומקערן. גיזשיץ האָט אָפגעטראָטן פאַר משהס זון „אויף דער באַשטימטער צייט צום באַנוצן״ — אַ קליין שטיבעלע מיט אַ צימערל צום רויקן באַווינען און מיט אַ שענק אין זעלבן שטיבעלע. אין דער קוך האָט ער רעכט געהאַט צו קאָכן, עסן לויט זיין באַדערפענישן. אויך דעם קעלער צו באַנוצן ——״ [233]. משה וואָלט זיכער דערגרייכט זיין ציל און אָפּגעקויפט דאָס הויז, ווען נישט די פאַראַרדענונג פונעם שטאָטהאר פון יאָר 1637, אַז יידן טאָרן נישט ווינען אויפן מאַרק־פלאַץ. משה האָט זיך מיט דער פאַראַרדענונג נישט געריכטעט און אין יאָר 1638 האָט ער פאַר אַ זייער הויכן פריים פון 1265 זל׳ [234] דאָס הויז יאָ געקויפט. ער האָט אָבער לסוף פון דעם רעזיגנירט, ווייל די טראַנזאַקציע איז נישט סאנקציאָנירט געוואָרן.

אויב אַ בעל־חוב האָט צום טערמין נישט רעגולירט זיין חוב, איז זיין משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער אָן באַנוצונגס־רעכט איבערגעגעבן געוואָרן אַלס משכון מיט באַנוצונגס־רעכט. אין אַזאַ פאַל איז דאָס אומבאַוועגלעכע פאַרמשכונטע פאַרמעגן קאָנפיסקירט געוואָרן א. ג. אינטראמיסיע [235] אָדער אַרעסט. אויף אַזאַ אופן טאָקע האָט אין יאָר 1600 דער קראָשניקער סטאַראָסטע וויגלאַנדאָווסקי סעקוועסטרירט (אַרעסט) דאָס הויז פון זאלמענען, וואָס האָט אים צום טערמין נישט אומגעקערט 15 זל׳, וועלכע זענען געווען פאַרזיכערט אויף דער היפאָטעק פון דאָזיקן הויז [236]. יעדער בעל־חוב האָט געריכטלעך געקאָנט אָפלייגן דעם טערמין פון סעקוועסטרירן דאָס הויז. דאָס האָט געקענט זיין נאָר מיטן הסכם פון צווייטן צד. ער האָט אָבער געמוזט צאָלן דירה־געלט, ביז ער האָט דעם חוב אָפּרעגולירט [237].

די גרעסטע צאָל הלוואות וואָס קראשניקער יידן האָבן געגעבן, דארף פאַרעכנט ווערן צו די האַנדלס־קרעדיטן, וואָס זענען געגעבן געוואָרן בעת האַנדלס־טראַנזאַקציעס פון פאַרשידענע סחורות: לעדער, אַרבעס, בראָנפן, ביר, תבואות, לייוונט, טוך. אַחוץ דעם זענען געגעבן געוואָרן געלט־הלוואות אויף צינזן אויף א. ג. מסחר. מיט הלוואות אויף צינזן האָבן זיך ס׳רוב באַשעפטיקט פרויען, אלמנות. אין יאָר 1606 האָט די „דאָקטאָראָווע״, געמאַלדן אַ פאַל פון נישט אויסקויפן ביי איר אַ „קרוליק־פוטער״, וואָס איז איר געגעבן געוואָרן אַלס משכון אויף 2 מיט אַ האַלבן זל׳ צינזן [238]. אין 1632 יאָר האָט „לעווקאָווא״ געבאָרגט יאָן באָמבע 100 זל׳, פאַר וועלכע זי האָט געזאָלט נאָך 2 יאָר באַקומען 20 זל׳ צינזן [239]. צייטנווייז איז פון די געגעבענע אין די שטאָט־ביכער אָפט שווער פעסטצושטעלן צי די הלוואות זענען געמאַכט געוואָרן אין שייכות מיט האַנדלס־טראַנזאַקציעס, צי דאָס זענען געווען בלויז געלט־אָפּעראַציעס.

הלוואות האָבן געגעבן יידן צו קריסטן און אויך פאַרקערט — קריסטן צו יידן. אָפט פלעגן די יידן מאַכן הלוואות ביז דער שליאַכטע, ווייל זי פלעגט אַ דאַנק דעם האַנדל מיט תבואה דיספּאַנירן מיט גרעסערע מזומנים. אין 1590 יאָר איז דער ייד כאַנאַ שולדיק געווען דעם שליאכטשיץ כאַמענטאַווסקין 100 זל׳ [240]. אין 1595 יאָר האָט דער שליאכטשיץ אָזשעכאָווסקי, דער דעמאַלטיקער קראַשניקער סטאַראָסטע קוויטירט 100 זל׳, וואָס עס האָט אים אָפגעגעבן אהרן [241]. אין יאָר 1599 זענען די יידן — אהרן, אברהם און קאַכמאַן שולדיק געווען דעם שליאכטשיץ יאן רודניצקי צו 100 זל׳ [242]. אין די יאָרן 1604—1606 האָט דער ייד בישקאַ געגעבן אַ הלוואה דעם טארכאָבינער שליאַכטשיץ אַ געווייסע סומע געלט [243]. אין יאָר 1607 האָט דער שליאַכטשיץ וואַיצעך מאַדזשעלעווסקי קוויטירט דעם יידן מארעק אַן אומגעקערטן חוב פון 20 זל׳, דערביי האָט ער געפאַדערט, אַז דער חוב זאָל געדעקט ווערן אין די זעלבע מטבעות, וואָס יענער האָט געקריגן פון אים „אמתדיק אין גילטיק גאָלד״ [244]. אַ געוויסער ייד מיטן נאָמען יוסף האָט ביי אַ פאַכטער פון קראַשניקער גיטער מאציעי ביאלינסקי, געבאָרגט געלט אויף צוקויפן אַ הויז אין שטאָט [245]. דער ייד זלמן האָט געבאָרגט געלט ביי וויגלאָנדאָווסקי, און אין 1613 יאָר איז ליטמאַן שולדיק געווען דעם שליאכטשיץ פוקאַזשעווסקען 50 זל׳ און דעם שליאכטשיץ פשיגאָבארסקען — 70 [248]. מארעק כאנאָוויטש האָט געבאָרגט 225 זל׳ ביים שליאכטשיץ יאן זשעטיצקי [249]. אין יאָר 1649 איז יעלען יאקובאָוויטש שולדיק געווען טאַדעוש ליפּעצן 200 זל׳ [250].

ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען אַ שליאכטשיץ האָט געבאָרגט ביי אַ ייד געלט. אין 1618 יאָר האָט דאָס שטאָטישע געריכט זיך פאַרנומען מיט אַן אָנקלאָגע פון דעם יידן קארליטשעק פון קראַשניק קעגן דעם שליאכטשיץ סטאַניסלאָוו ציבעצקי פאַר נישט אָפּגעבן אַ חוב פון 100 זל׳, וואָס ער האָט געבאָרגט אין יאָר 1614 [251].

ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען יידן האָבן געליען געלט ביי מיעשטשאַנעס. מיר ווילן אָבער בלויז דערמאַנען די הלוואות, וואָס יידן האָבן געגומען אין דער שטאָט־קאַסע. משהס זין, דוד און ישראל, האָבן אין יאָר 1634 געבאָרגט אין דער וואַיעוואָדישער קאַסע 200 זל׳, ווען אַ קראַשניקער לערער, מארעק ריבאַל־קאָוויטש האָט דאָרט אַריינגעלייגט אין דעפּאָזיט. אַלס משכון האָט מארעק אייגנגעלייגט 4 זילבערנע אָפּגעגילדעטע גאַרטלען (קאָזאקישע) און אַ זילבערנעם בעכער. געבאָרגט איז געוואָרן מיט אַ באַדינג, אַז אומקערן די הלוואה דאַרף מען אין די זעלבע מטבעות, וואָס עס ווערט געבאָרגט [252].

אין יאָר 1594 האָט דער קרעטשמער אברוש געבאָרגט ביי יאָן קאָסיעלע פון סולאוו 20 פלאָרען (רעכענענדיק צו 48 גר׳ אַ פל׳ [253]). אָפּצאָלן האָט ער באַדאַרפט פאַר 20 פל׳ (32 זל׳) 6 זל׳ פראָצענט (ד.ה. קנאַפּע 20 פראָצענט) און אַ האַלבן פונט פעפער. יאן קאָסיעל איז וואַרשיינלעך געווען אַ וואַיט, אַ מיל־אייגנטימער אָדער אַ קרעטשמער [254]. אין יאָר 1631 האָט ליטמאַן געבאָרגט 40 זל׳ אויף 10 פראָצענט ביי אַ דינער פון שפּיטאָל־גלח אין קראַשניק, יאקוב מאַזורעק פון בילין [255].

*

ס׳איז נישט מעגלעך אויפן סמך פון די פאַרשונגען וועגן ווירטשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין איין שטאָט (קראַשניק), אַרויסצוציען מער אַלגעמיינע הנחות וועגן אָנטייל פון די יידן אין עקאָנאָמישן לעבן אין דער גאַנצער לאַטיפּונדיע פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. ערשט אַ געוויסע צייט טיפערע פאָרשונג אויפן דאָזיקן געביט וועט אונדז אפשר דערמעגלעכן אין דער צוקונפט אויפצוקלערן אַ ריי פּראָבלעמען, וואָס זענען געבונדן מיט דער ספּעציפיק פון עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין די פריוואַטע גיטער אויף די מזרח־געביטן פון פוילן. צו דעם צוועק זענען אָבער נייטיק ווייטערדיקע פאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פון יידן אין אַנדערע שטעט פון דער באַהאַנדלטער אָרדינאַציע.

יידיש: **ליבער ברענער**

הערות

1) זע מיין אַרבעט: „פון דער געשיכטע פון די קראָש־ניקער יידן ביז דער העלפט פון 17־טן י. ה.". אין פּוילישן „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט" נר. 34, 1960 יאָר.

די דערמאָנטע אַרבעט נעמט אַרום אַלגעמיינע ידיעות וועגן קראָשניק, זיין געאָגראָפּישע לאָגע, די רעכט פון די יידן אין דער שטאָט, וווּ זיי האָבן געווויינט, ווי אויך וועגן דער יוריסדיקציע און באַציאונג צו די יידן. אין דעם אַרטיקל י. נ. „ידיעות וועגן דער יידישער באָפעלקערונג אין קראָשניק פון יאָר 1631", אין ביולעטין פון יידּ. היסט. אינסט., נר' 32 (1959) האָב איך באַהאַנדלט דאָס פּראָבלעם פון שטייַגן פּליכטן פון די קראָשניקער יידן פֿאַרן שטאָט־האר. דאָרט וועט אויך דערמאָנט וועגן דער צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קראָשניק. די דערמאָנטע אַרטיקלען טראָק־טיר איך אָלס אַן אָריענטיר צום איצטיקן אַרטיקל.

2) וואיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL), Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 6, 20, 43, 47—48, 50, 58, 88—90, 99, 100; Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 40 i 53, 81, 82; Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 18, 85, 103, 104.

3) A. Tarnawski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana W. Koronnego (1572—1605), Lwów 1935, s. 17.

4) WAPL, Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3 k. 46 i 47. בעת אויפמאָנען טשאָפּאָווע איז געקומען צו אַ מחלוקת צווישן הערשקען מיטן ראַטמאַן, שוויעכאָוויטש, וועלכער האָט הערשקען געזידלט, באַשולדיקנדיק אים, אַז ער מאָנט איין טשאָפּאָווע, ווייל ער האָט איבערגעקויפט דעם באָמטן פון באַליידיקן און שלאָגן. דערמיט האָט שוויעכא־וויטש אומדירעקט אויך באַליידיקט דעם שטאָט־האר. הערשקע האָט שוויעכאָוויטשן פֿאַרקלאָגט אין גריכט פֿאַר באַליידיקן און שלאָגן. דערמיט האָט שוויעכאָוויטש אומדירעקט אויך באַליידיקט דעם שטאָט־האָר, טאָמאָס זאמאָיסקי, זיין פֿאַר־טרעטער אובישן און דעם שטאָט־ראָט. שוויעכאָוויטש האָט זיך פֿאַרענטפערט, אַז דאָס איז פֿאַרגעקומען נישט בעתן אָמטירן, נאָר בעת אַ „מסיבה".

5) WAPL, Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, 45—49. פֿאַרן גריכט רופט זיך הערשקע אַן „מלו־כה־דינער און אַרענדאטאָר". אין דעם פֿאַל האָט הערשקע פֿאַרקלאָגט פֿאַרן גריכט דעם שטאָט־שרייבער שאפראנעק, וואָס האָט הערשקען בעת דער גריכט־סעסיע באַליידיקט. הערשקעס אָנקלאָגע איך שאָפראָנעקן און אויך די ראָטמענער איז באַהאַנדלט געווארן אויך אַ אויסגעברייטערטער סעסיע, דער אָזוי גערופענער „gajany" וואָס האָט דעמאָלט שוין געהערט צו די זעלטענע פֿאַלן. דאָס איז געווען אַ גריכט פון ביידע אָמטן מיט דער באַטייליקונג פונעם שטאָט־האָר אָדער זיין פֿאַרטרעטער. אין דעם דערמאָנטן פּרט האָבן זיך באַטייליקט צוויי באָמטע פון שטאָט־האָר.

6) WAPL, Kraśnik miasto. Różne zapisy-cechu kuśnierskiego, 1548—1602, nr. 1, k. 18.

7) דאָרט, ז. 20, דער דאָקומענט גיט אָן די פּולע רשימה פון אָלע 37 מיטגלידער.

8) Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i urzędowski) z 1626 r. Ziemia Łukowska z 1620 r. oprac. Jan Kolasa i Kamila Schuster, Wrocław 1957, s. 89.

9) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 294.

10) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 52

11) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 82

מאטיאס זלאָטניק, זאָגנדיק עדות וועגן אַ געוויסן ענין האָט אין יאָר 1634 דערקלערט, אַז מיט 5 יאָר צוריק האָט ער נאָך געווויינט אין טארנאָגראָד. ער האָט דעריבער וואָרשיינלעך געמוזט אָנקומען קיין קראשניק אַמפריסטן אין יאָר 1629.

12) דאָרט, ז. 86.

13) WAPL, AOZ, spis Nr. 1960, Kraśnik-Miasto, Inwentarz miasta wraz z jego posiad&ościami, perceptarz dochodów z nich, ז. 1, 2, 3, 6.

14) Inwentarz m. Kraśnika. 56 בעקערס צאָלן יערלעך צו 4 גר' שטייער, איינגעצאָלט איז געווארן 7 פל' 18 גר'. די צאָל 56 בעקערס האָלטן מיר פאָר נישט וואָרשיינלעך. מעגלעך, אַז דער שטייער איז אייניגע־פלאָסן פון אָלע, וואָס האָבן געבאָקן ברויט אפילו פאָרן אייגענעם געברויך.

15) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 67

16) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 110

17) WAPL, Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 445, 458, 477

18) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 374

19) דאָרט, ז. 274.

20) ווי. 17.

21) Inwentarz miasta Kraśnika, k. 2, 5

22) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 23, 64, 67

23) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 38

24) Inwentarz m. Kraśnika, k. 2

25) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 16

26) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 274

27) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 113

28) B. Mark, Rzemieślnicy żydowscy w Polsce feudalnej, w. „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego", nr. 9—10, 1954, s. 68—79.

29) מ. קרעמער, די באַטייליקונג פון די יידישע האָנט־ווערקער אין די צעכן פון אַמאָליקן פּוילן — „בלעטער פאָר געשיכטע", וואָרשע 1938, ב. 2, ז. 62.

30) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 473—475

31) דאָרט, ז. 475.

32) לויט די סטאָטיסטישע געגעבענע פון 1764—1765 זענען אין קראשניק געווען 15 יידישע שנייידערס. (ר. מאהלער — די יידן אין אַמאָליקן פּוילן אין ליכט פון ציפערן). וואָרשע 1958, טאָבעלע 44.

33) Księga m. Kraśnika (1646), nr. 5a, k. 1, 24, 37, 57, 61.

34) Tamże, k. 75 i Księga m. Kraśnika (1649—1728), nr. 6, k. 10.

Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64 איציק האָט געבאָרגט באָמבען געלט (מסתם האָט ער אים געגעבן אויף טוך), געדונגען בייַ אים געשפּאָן מיט וועלכער ער איז געפֿאָרן אין די שכנותדיקע ישובים. אין רעזולטאט פון די טראָנזאַקציעס איז אין יאָר 1633 אויסגעבראָכן אַ מחלוקת צווישן זיי, וואָס איז אָנגעקומען אין גריכט. איציק האָט באַדאַרפט אָפּגעבן אַ שבועה, אַז דאָס טוך האָט אים יאָן באָמבע געגעבן נישט אויפן חשבון פון די געבאָרגטע 28 זל' (ווי באָמבע האָט דערקלערט), אָבער „פֿאָרן וואָרטן אויפן געלט".

35) דאָרט, ז. 67.
36) WAPL, Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 70. עס דאָרף דערמאָנט ווערן, אַז מאָרעק האָט אויך געפירט אַ מעלצעריי און גראָלניע ביי דער מיטהילף און אונטער דער אָנפירונג פון אַ קריסטלעכן וויין־פּראָדוצענט.
37) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 219, 278—279, 435, 480; Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100.
38) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 95
39) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 117
40) דאָרט, ז. 243. דער שטאָטראָט האָט זיך מתחייב געווען אויפצושטעלן אַ וואָג פאַר די קצבים „אויפן פּלאַץ, וווּ זיי אַליין האָבן אויפגעבויט די קאָסערן. די ראָטמענער דאָרפן זיי צושטעלן מאָטעריאל און זיי וועלן דאָס יאָר קיין דירה־געלט נישט צאָלן, וואָס זיי דאָרפן שפּעטער יאָ צאָלן, צו 5 זל׳ יערלעך אין דער שטאָט־קאָסע״.
41) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראָשניק, ז. 3 און 4.
42) די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קראָשניק איז שנעל געוואָקסן. אין צווישן־פּעריאָד פון 16־טן און 17־טן י׳. ה. זענען אין קראָשניק געווען אַן ערך 30 משפחות. אין די 30־קער יאָרן פון 17־טן י׳. ה. — אַן ערך 55 משפחות (ד. ה. ביי 350 נפשות), אין יאָר 1647 — 68 משפחות וואָס האָבן געצאָלט שטייערן (געשיכטלעכע מקורות, וואַרשע 1881, ב. 15, ז. 22א אין פּוילישׁ) און אין יאָר 1764 זענען שוין געווען 965 יידן, נישט רעכענענדיק קינדער אין דעם עלטער ביז איין יאָר און אויך נישט די יידן פון די אַרומיקע דערפער. (ר. מאהלער טאבעלע 30, 31).
43) קרעמער, ז. 23.
K. Arłamowski. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce, Przemyśl 1931, s. 131; M. Horn, Rzemieślnicy żydowscy na Rusi Czerwonej na przełomie XVI i XVII w., „Biuletyn ŻIH", nr. 34, 1960, s. 32—36.
44) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100. אַ גרופּע קריסטלעכע יוגנטלעכע „יחסנים" זענען בייגאָט באָפאָלן די יאָטקעס, וואָס האָבן געהערט צו די יידן: איציק, אָבליק, מאָטעס, רוסינעק און לאבאָרא. די אָנפאָלער האָבן אויסגעבראָכן די טירן, אַרויסגעשניטן די ריגלען, איבערגעשניטן די קייטן פון די שלעסער. אין די יאָטקעס האָט זיך געפונען פלייש אין דער וועריט פון 200 זל׳. אין די שטאָטישע ביכער איז אין זעלבן יאָר אַריינגעשריבן געוואָרן נאָך איין נאָט־איבערפאָל (אינם גרויסן דאָגערשטיק) אויף יידישע ווינונגען (דאָרט, ז׳ 75 און 113). די איבערגעפאָלענע זענען צווישן אָנדערע געווען שניידער־געזעלן, בעל־עגלות, טוך־ווּעבער, וויינמאָכער און „— — און אויסוואָרפן פון פאַר־שידענע שיכטן, ווי משותפים פון דער שליאכטע, וואָס איז יענער צייט נישט וויניק געווען, משתפים פון קלויסטערס, שילער, יחסנים און אנדערע יוגנט — —״.
45) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 463
46) WAPL, AOZ, spis 1960. Kraśnik Miasto, Rejestr wybierania akcyzy w Kraśniku z. 1657 r. — וויטער „Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.".
47) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3, 4 i 14
48) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101
49) Księga m. Kraśnika (1619—1684), nr. 6, k. 63, 65—66, 68 i 75.
50) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 10—12
51) זע הערות 38, 40.
52) זע הערות 45. ס׳האָט געזאָלט אויפגעבויט ווערן נאָך 8 יאָטקעס ביז דער שכנותדיקער גאַס פון מאַרק־פּלאַץ, מיט די פענצטער צום מאַרק.
53) דאָרט.
54) דאָרט, ז. 473.
55) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראָשניק, ז׳ 3, 5.
56) שטייערן־רעיעסטער פון יאָר 1657.
57) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראָשניק, ז. 13.
58) אינם באַהאַנדלטן פּעריאָד האָבן די שטאָט־האָרן רעזיגירט פון געוויסע פּראָפּינאַציע־רעכט לטובת די מיעשטשאַנעס. אין יאָר 1955 האָט זיך ס. טענטשינסקי אָפּגעזאָגט לטובת די ראָטמענער און לטובת דעם וואָיט פאַר שטייער פאַר ביר AGAD, KRSW נר׳3588, (בייגעלייגט אַ בינטל פּריווילעגן. ז. 3) וואָרשיינלעך האָט דער זעלבער טענטשינסקי זיך אויך אָפּגעזאָגט פון געוויסע רעכט לטובת דער שטאָטישער קאַסע, וועגן וואָס עס עדותן די דעמלטיקע בודזשעטן פון שטאָט־הכנסות. 1722—1555, (Księga m. Kraśnika, נר. 2, ק. 16, 35. 37, 39). ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון די רעכט אויך לטובת די מיעשטשאַנעס, וויייל זיי וועלן דעמאָלט די אייגנטימער פון מעלצעריין, גראָלניעס, בראָווארן און קרעטשמעס.
59) Księga m. Kraśnika (1595—1622(, nr. 1, k. 99; Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 34—35.
60) Księga m. Kraśnika (1608—1647), דאָרט, ז. 161 און nr. 5, k. 162.
61) Księga m. Kraśnika (1649—1684), דאָרט, ז. 276 און nr. 6, k. 40.
62) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 200
63) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 74—75.
64) זע הערות נר. 57.
65) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 32 ברוך האָט אַרענדירט די אונטערנעמונג אויף 3 יאָר פאַר 50 זל׳. דער אייגנטימער האָט געגעבן ברוכן אויף דער אַרענדיר־צייט 3 קאָריטעס, עמערס און אַנדערע כלים. ער האָט אים אויך געגעבן די רעכט צו געניסן פונעם ברונעם, אַ צימער פאַרן וויינמאָכער. חוץ דעם האָט ער זיך מתחייב געווען דורכצופירן אַלע גויטיקע רעמאָנטן. דערפאַר האָט דער אייגנטימער באַדאַרפט באָקומען רעכט פון אויפקאָך.
66) WAPL, Księga różnych czynności cywilnych miasta Kraśnika za 1647 r., nr. 4, k. 46.
67) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 9—10 מארעק קראָווויץ האָט אַרענדירט ביי יאָן באטייטשיק אַ סלאָדאָוניע מיט אַ גראָלניע. אין יאָר 1648 האָט מאָרעק וויינמאָכער בעתן אויסברענען בראַנפן אַרויסגערופן אַ שרפה. ס׳זענען דעמאָלט אָפּגעברענט געוואָרן די סלאָדאָוניע, די שכנותדיקע בנינים און ווירטשאַפטן פון די שכנים. ס׳זענען אויך פאַרברענט געוואָרן 60 קערץ וווייצן און געשטאַנען סלאָדעס (זיינע אייגענע און פון די שכנים). חוץ דעם זענען אויך פאַרברענט געוואָרן האָבער־סלאָדעס און גראָלנישע. ס׳זענען אויך פאַרברענט געוואָרן 100 סנאָפעס פון פאַרשידענע תבואות, שטוב־איינריכטונגען, אַ קו און 2 אָקסן. די געליטענע האָבן מארעקן אָנגעגעבן צום געריכט, וויייל אַלס אַרענדאָטאָר האָט ער נישט צוגעהיט זיין וויינמאכער.
68) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 5
69) דאָרט, ז. 15.
70) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.
71) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 32
72) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 252, 253, 477—478.
73) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101
74) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 71
75) דאָרט, ז. 61 און 74.
76) ווי 70.
77) Inwentarz m. Kraśnika. k. 13

78) ווי 70.
79) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 38
80) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 56. W 1957 r.

מאטיאס וועסאלאווסקי האט פארקלאגט אין געריכט, אז מארעקס יידן, וואס האבן אפגענומען נאמאל האבן אים געשלאגן. Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 84.

משה דער מיל־ארענדאטאר האט פארקלאגט אין סטרזשער געריכט, אז ער און זיינע יידן זענען צעשלאגן געוואָרן.
81) AGAD, BOZ VI, tom XX, plik 231, nr. 4

82) די מילנער פון ישובים ביי קראשניק האבן באקומען אלס לוין פאר זייער ארבעט א טייל פונם נאמאל. דערפאר האבן זיי געמוזט צאלן דעם בעל־הבית 4 פל׳ און 40 קאָרעץ קארן יערלעך.
83) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 56
84) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 209—210, Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 84.
85) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86 i 102

86) אין יאר 1646 האט קאפל פארקלאגט אין געריכט פאטשאנאווסקען, אז שוין א יאר, ווי ער צאלט אים נישט די מאס פאר ביר־סלאדעס. (Księga m. Kraśnika (1608—1647), 1646, nr. 5a, k. 74 אין 1657 האט ער פארקלאגט אין געריכט טאמאס גזשאנדעקן און אויך אנדערע (Księga m. Kraśnika, 1649—1684), nr. 6, k. 30, 38).

87) דא האנדלט זיך ווען קרעטשמעס און בראוארן, וואס האבן געהערט צום שטאטהאר. פארצייטן ווען די שטאט־אייגנטימער האבן נאר געגאסן פון פראפינאציע־רעכט, זענען זיי געווען די אייגציקע קרעטשמערס אין קראשניק (Księga m. Kraśnika, 1555—1712, nr. 2, k. 65).
88) Księga m. Kraśnika, 1647, nr. 4, k. 50
89) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 20, 80

יעלענען זענען שולדיק געבליבן מיל און מעלצעריי נאמאל פאלגנדיקע קרעטשמער: יאנאווא זשפטשינא (1 פל׳ 15 גר׳) סטאניסלאוו דזווניצקא (1 פל׳ 15 גר׳), פאטשעסנאסקא (3 פל׳), מאטיאס רוזשינסקי (3 פל׳), קאטארינא (3 פל׳). זיי האבן אבער דערקלערט, אז זיי זענען גארנישט שולדיק. דאס געריכט האט זיי אויפגעפאדערט צו באשטעטיקן זייער דער־קלערונג מיט א שבועה, יעלען האט פארקלאגט אין געריכט וואיצעך סאסנאווסקין פאר נישט באצאלן (6 פל׳) „טשאפאווע" (סלאדאווע — י. מ.), בלאזשעיאווא בערנארקען פאר נישט באצאלן 10 פל׳, מארצינא שוסטוואלען פאר נישט באצאלן 3 פל׳ און פאוולען בעדנאזש — אויף 11 פל׳, און פאר נאמאל — אויף 1 פל׳ 15 גר׳.
90) WAPL, AOZ, Spis 1960, Kraśnik, Dobra
91) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 38
92) Księga m. Kraśnika (1555—1712), nr. 2, k. 75
93) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 45
94) דארט, ז. 149.
95) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 73
96) דארט, ז. 50.
97) A. Tarnawski, op. cit. s. 217 i 221
98) WAPL, AOZ, Spis 1960, Kraśnik, Dobra
99) „לאן" 30—40 מארג אקער־עו״ד. (J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski do 1864 r., Warszawa 1953, s. 19). Połłanek — אן ערך 15 מארג
100) Inwentarz m. Kraśnika, k. 14
101) משה און ברוך די גראלינסקעס — (הערות 60 און 65), איציק אבעל און לאבאדא — די קצבים (הערות 44).
102) Księga m. Kraśnika (1595—166), nr. 1, k. 96 i 110
103) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 6, 20, 58
104) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 111
105) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 355
106) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 4
107) דארט, ז. 32.
108) דארט, ז. 64.
109) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 390
110) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101
111) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 410
112) ווי 74.
113) Inwentarz m. Kraśnika, k. 16
114) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 47 i 48
115) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101
116) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86

פון ווייז און בילגאריער ביר האבן די בירגער־מייסטער נישט געצאלט קיין „טשאפאווע".
117) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 16, 18, 75
118) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86

נאכדעם ווי בושעק איז געשטארבן אין יאר (1630) איז דער שותפות זיך צעפאלן. צווישן די רעשט שותפים איז אויסגעבראכן א מחלוקת וועגן 300 זל׳ דער ענין האט גע־טראפן אין געריכט אריין.
119) דארט, ז. 46, 47.

120) דארט, ז. 86. אין יאר 1634 האט שמעון פארקלאגט אין געריכט דעם בירגערמייסטער און די ראטמענער, אז זיי צאלן נישט אפ ערלעך „טשאפאווע". „דעם בירגערמייסטער, אז ער צאלט נישט פון בילגאריער ביר, פאר מעד און אז ער קאכט ביר נישט אויסקויפנדיק קיין קוויטן אויף דעם". דער ראטמאן שוועכאוויטש — אז „ער קאכט אויס מעד און ביר אנעם וויסן פון דעם אינקאלעקטאר פון טשאפאווע". דאס געריכט האט דעם בירגערמייסטער באפרייט פון טשא־פאווע.
121) דארט, ז. 89, 100, 102.

122) אין י. 1610 האט די מארק־הכנסה אין קראשניק ארענ־דירט איציק יאקובאוויטש (Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 226 מאסטאווע און מארק־שטייער און בילצער טראסטווע האט ארענדירט ביי יאן זאמאיסקי אין יאר 1604 דער קראשניקער ייד קאכמאן (J. Tarnawski, op. cit.)
123) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 208, 123

דא דארף דערמאנט ווערן דער סוחר פאקאש פון סקושינגע (ווארשיינלעך האנדלט זיך דא וועגן סקושינגא ביים טייך ראדאמקא אין אפאטשינסקער פאוויאט), וועלכער האט אנטייל גענומען אינם אינערלעכן און אויסערלעכן האנדל. ער האט געהאט האנדלס באציונגען מיט ווראצלאוו, פויזן, פיאטרקאוו און טוירן. דער הויפט־אפנעמער פון זיינע סחורות אין ווראצ־לאוו איז געווען דער סוחר יורדזש. פאקאש האט געפירט קיין ווראצלאוו אקסן, פערד, פיש, חלב, האניק און לעדער. פון דארט האט ער ארויסגעפירט קאסעס און וויין בלעך. אין קראשניק האט זיך פאקאש אויפגעהאלטן ביים סוחר מיקאלאי כראפקאוויטש. פאקאשעס שותף איז געווען מאטעס פון זאמאשטש. פאקאש האט אויך אנגעהאלטן האנדלס־באציונגען מיט יידן פון בעלז אין סאקאל.
124) R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski XVI stulecia, Poznań 1928, tom II, s. 239—248
125) J. Rutkowski, op. cit., s. 125
126) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 117
127) דארט, ז. 532.
128) J. Rutkowski, op. cit., s. 61
129) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 475
130) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 6 i 11
131) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 16, 35,

37, 45. (Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 223 lub 243).

132) אין יאר 1619 האט די שטאט געשלאסן אן אפמאך מיטן קצבים־צעך, אז ער גיט אפ צו דער דיספאזיציע פון צעך די וואג.

133) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 62

134) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100

135) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 294

136) דארט, ז. 475.

137) ווי 135.

138) J. Rutkowski, op. cit., s. 178, 179, I. Schiper, Dzeje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, s. 26—28 i 59—70.

ר. מאהלער, די יידן אין אמאליקן פוילן, ניו־יארק 1946, 1946, ב.ו, ז. 88.

139) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 5, k. 99—100

140) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 115

141) Księga m. Kraśnika (1649—1699), nr. 7, k. 89

142) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 87

143) ווי 124.

144) T. Wierzbowski, Matricularum Regni Polonaie, Summaria, Warszawa 1910, Paris IV, nr. 16175.

145) „דוכאס" — א מין שיף, וואס נעמט ארום אן ערך פון 20 לאשטן (J. Rutkowski, op. cit., s. 117) א לאשט, לויט די אויסרעכענונגען פון אדאמטשיק אנטהאלט אן ערך 60 קארץ. (Wł. Adamczyk, Ceny o Lublinie od XVI w. do końca XVIII w. Lwów 1937, s. 20).

146) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 14

147) אין יאר 1616 האט מאטעוש שיטארסקי געקויפט ביי די בריידער גרעבקא א הייזל, וואס האט זיך געפונען צווישן דעם שפייכלער פון דעם יידן בישעק און דעם גארטן פון בארבארע פאנטשקאווא. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647, nr. 5, k. 86).

148) דארט, ז' 388—389.

149) דארט, ז. 350.

150) Historia Polski, Warszawa 1958 r., t. I, część II, s. 539—540.

151) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64

152) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 253

153) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 37

154) דארט, ז. 35, 37, 40.

155) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 243

156) דארט,, ז. 100.

157) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 243

158) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 58

קאמינסקי איז שולדיק געווען הערשקען און לוציען קראסנאווסקא 56 זל' פאר 2 פעסלעך האניג, 192 זל' פאר 4 פעסלעך האניג און 20 פל' פאר האבער און טוך.

159) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 394

160) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 11 i 12

161) דארט, ז. 8.

162) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 6 i 11

163) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.

164) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 110

165) דארט, ז. 5.

166) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 161, Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 162.

167) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 52

168) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 77

169) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 72

170) דארט, ז. 102.

171) דארט.

172) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3 i 5

173) Rejestr poborowy województwa lubelskiego, op. cit., s. 89.

174) ווצעך קלימעק פארן בארגן ביי קאכמאגן 21 פל' האט, אנשטאט פראצענט און מזומנים, אים געגעבן 2 פעסלעך זאלץ (Księga m. Kraśnika, 1606—1611, nr. 3, k. 23).

175) אין יאר 1633 האט סטאניסלאוו קאפארא בשותפות מיט סטאניסלאוו קאמיקן געבארגט ביי הערשקען א סומע געלט אויף צו קויפן זאלץ (Księga m. Kraśnika, 1632—1643, nr. 3, k. 45). אן אנדערשמאל האט סטאניסלאוו קאפארא געגעבן יעקבן א פעסל זאלץ אויך פארן בארגן א געוויסע סומע געלט. (Księga m. Kraśnika, 1648—1728), nr. 6, k. 20)

176) אוישציע (ביי באכניע), ליגט ביים איינפלוס פון טייך ראבא און דער ווייסל.

177) ליכטאן דאס איז געווען א שיף, וואס האט ארויפ־גענומען 3 לאשטן סחורה (Rutkowski, op. cit., s. 16—17)

178) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 75

179) דארט, ז. 83.

180) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.

181) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 463

182) דארט, ז. 473.

183) ווי 180.

184) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 58

185) דארט, ז. 27.

186) דארט, ז. 100.

187) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 40

188) דארט, ז. 53.

189) דארט, ז. 81.

190) ווי 146.

191) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64

192) דארט, ז. 37.

193) דארט, ז. 58.

194) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 7

195) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 274

196) דארט, ז. 354.

197) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 33

198) דארט, ז. 8.

199) Księga m. Kraśnika (1648—1723), nr. 6, k. 21

199א) Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział rękopisów, nr. 9614/II, Księga spraw Kancelarii Narodowej Tomasza Zamoyskiego, 1612—1642, k. 334...335.

200) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 67

201) Księga m. Kraśnika (1632—1643), k. 110

202) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 13

203) דארט, ז. 34.

204) Księga m. Kraśnika (1649—1699), nr. 7, k. 19

205) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 116

206) זאלמענס הויז האט זיך געפונען צווישן די הייזער פון אנדזשעי דעם שרייבער און ליטמאנען, וואס האט זיך פון דער צווייטער זייט געגרענעצט מיטן הויז פון סטאניסלאוו יאסקולסקי. אין יאר 1615 האט ליטמאן פארקויפט זיין הויז, וואס האט זיך געפונען צווישן די הייזער פון וויצעך מאסקווא און סטאניסלאוו יאסקולסקי. פון דעם דרינגט, אז זאלמענס הויז האט שוין דעמלט געהערט צו וויצעך מאסקווא. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647, nr. 5, k. 84).

207) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 101—103

(208 Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 258

(209 Inwentarz m. Kraśnika, k. 3. „Icko Ablik na załyłku domu Józefskiego".

(210 Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 19—20

(211 Księga m. Kraśnika (1578—1749), nr. 4, k. 173, 177, 178, 185, 187 i 194.

(212 Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 84

(213 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 241

אין קראשניק האָט מען בעת דער עפידעמיע איזאָלירט די קראַנקע אין וועלדל, וואָס איז געראפן געוואָרן „כאַינע".

(214 Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 118

(215 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 19

אין 1588 י. איז איינס פון זיינע הייזער געווען באַלעסטיקט מיט אַ חוב פון 175 פל׳ 24 גר׳. אין די 90־טע יאָרן איז 16־טן י. ה. זענען זיינע הייזער געווען באַלעסטיקט מיט עטלעכע חובות.

(216 אין יאָר 1608 איז אין הויז, וואָס האָט פריער געהערט צו אברהמען (בייַ דער גאַס לובעלסקא, צווישן די הייזער פון יאן מזשיגאלדאָ און נאגורסקא) אָפּגעקויפט געוואָרן דורכן ייִד קאָכמאַן בייַ מארצין קוטשאָוויטש. פון דעם קומט אויס, אַז דאָס הויז האָט דעמאָלט געהערט צו אברהמען. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647), nr. 5, k. 3).

(217 Inwentarz m. Kraśnika, k. 3 אין „יאברושאָוו־סקי" הויז האָט אין 1631 י. געווינט יאקוב דאוידאָוויטש, זיכער אַלס אַן אייגווויגער.

(218 Księga m. Kraśnika (1594—1662), nr. 1, k. 39

(219 דאָרט, ז. 166.

(220 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 50

מארעק האָט זיך מתחייב געווען צו באַצאָלן דעם חוב צום טערמין, אין קעגנפאַל וועט ער באַצאָלן שטראָף.

(221 Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 207—208

לגבי דעם יידן לאָזער האָט בענעדיקט בוטקא ערב געווען פאַר סבאסטיאן בעדנאזש, דער לעצטער אָבער האָט דעם חוב נישט אומגעקערט. לאָזער פאַרקלאָגט אין געריכט דעם ערבניק. דאָס געריכט האָט געפסקנט, אַז בוטקא דארף בעדנאַזשעס חוב דעקן.

(222 Księga m. Kraśnika (1646), nr. 5a, k. 1—2

דער ייִד פון מאָדליבאָזש האָט פאַרקלאָגט אין געריכט אויף 50 זל׳ אַדאָמען טשעסטאָקאָוויש, וועלכער האָט זיינער־צייט ערב געווען פאַר אַ לווה וואָס האָט די הלוואה נישט אומגעקערט. טשעסטאָקאָוויטש האָט אָבער גאָרנישט פאַרמאָגט. דאָס געריכט האָט טשעסטאָקאָוויטשן דעריבער באַשטראָפט מיט תפיסה.

(223 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 91, 113

(224 דאָרט, ז. 97.

(225 דאָרט, ז. 58.

(226 „טשאָמאָרא" אַ מין מלבוש (אָפט תכריכים).

(227 J. Rutkowski, op. cit., s. 66; Z. Kaczmarczyk i B. Leśniodorsky, Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do 1757 r., red. J. Bardacha, Warszawa 1957, t. I, s. 504, t. II, s. 176.

(228 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 4

אין 1633 י. האָט הערשקע פאַר באַרגן 30 זל׳ באקומען אַ סאַד צום באַגונן אויף 3 יאָר.

(223 דאָרט, ז. 101. אין יאָר 1634 האָט האָרוואַט געבאָרגט ביים ייִד לאבאדאַ 50 זל׳ אויף איין יאָר, געבנדיק אים אַלס משכון אַ סאַד און אַ גאָרטן. אין אָפּמאַך האָט דער בעל־חוב זיך באַוואָרנט, אַז אויב ער וועט אומקערן די הלוואה איידער די פרוכטן וועלן צייטיק ווערן, וועט ער באַצאָלן דעם פראָצענט אין מזומנים, אין קעגנפאַל וועלן אַלע פרוכטן געהערן צו לאַבאדען.

(230 דאָרט, ז. 103.

(231 דאָרט, 113.

(232 Księga m. Kraśnika (1603—1647), nr. 5, k. 456

(233 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 15

(234 Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 508

(235 Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 79, 33, 107, 139, 141, 150, 173.

(236 Księga m. Kraśnika (1594—1662), nr. 1, k. 116

(237 Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 107, 172, 173, 233.

(238 דאָרט, ז. 25.

(239 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 23

(240 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 34—36 i 77—78.

(241 Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 16

(242 דאָרט, ז. 31, 81, 104.

(243 Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 31

(244 דאָרט, ז. 64.

(245 דאָרט, ז. 101—103.

(246 Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 116

(247 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 173 i 187.

(248 דאָרט, ז. 177, 178, 185, 187.

(249 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 50

(250 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 426

(251 WAPL, Cast. Grab. Ind. Rel., t. 79, k. 225

(252 Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 110

(253 דאָס דארף סולאוו, קראשניקער פאַראָפּיע, איז געווען דאָס אייגנטום פון פּאָקשיווער קלויסטער — באַשטאַנען איז עס פון 2 לאָנעס. אין סולאוו איז געווען אַ מיל, אַ סאזשלקע און צוויי קרעטשמעס.

(254 Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 118

(255 Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 194

ד. די יידישע באפעלקערונג אין קראַשניק אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט

א. די יידישע באפעלקערונג אין קראשניק פארגרעסערט זיך

סוף XVIII־טער און במשך פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די געדיכטיקייט פון דער באַפעלקערונג אין פּוילן באַטייטנדיק אויסגעוואַקסן; די באַפעלקערונג פון די שטעט איז אָבער געוואַקסן נאָך גיכער ווי די באַפעל־קערונג פון גאַנצן לאַנד[1]). דאָס איז שייך אויך דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט דערהויפּט אין די שטעט.

אין דער צייט האָט זיך באַטייטנדיק פאַרגרעסערט אויך דער יידישער ישוב אין קראַשניק. לויט דער ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יאָר 1765 האָט ער פאַרנומען דאָס צווייטע אָרט אין לובלינער קאָנט (נאָך לובלין). דער ישוב האָט דעמאָלט געציילט 981 נפשות איבער אַ יאָר אַלט, און צוזאַמען מיט די עופהלעך — 979 * באַאַרבעטנדיק די דאָזיקע ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער גאַנצער מלוכה, איז רפאל מאַהלער געקומען צום אויספּיר, אַז די ציפערן אין דער ציילונג זענען שטאַרק פאַרקלע־נערט. נאָך אַ גרינטלעכער פאָרשונג האָט ער די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אַפּגעשאַצט מיט 20 פּראָצענט העכער. אין קראַשניק האָבן אַזוי אָרום גע־לעבט דעמאָלט 1175 יידן[2]). לויט ה. וויערטשיענסקי ווידער זענען אין קראַשניק אין יאָר 1787 גערעכנט 2416 יידן[3]). אָבער הגם די יידישע באַפעלקערונג אין קראַש־ניק איז אין דער צווייטער העלפט פון XVIII־טן יאָר־הונדערט גיך געוואַקסן, קומט אונדז אויס נישט מעגלעך, אַז במשך פון קוים צוויי און צוואַנציק יאָר זאָל זי האָבן אויסגעוואַקסן אין צווייען און דערגאַנגען ביז 62 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג (3781). אַזאַ הויכן פּראָצענט פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין קראשניק האָט זיך אונדז נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן נישט אין XVIII־טן, נישט אין XIX־טן יאָרהונדערט. עס קאָן בכן זיין, אַז די צאָל, אָנגעגעבן דורך רפאל מאַהלער, איז נידעריקער פון דער ווירק־לעכער, אָבער די צאָל, וואָס וועלט אָנגעגעבן דורך וויערטשיענסקי, קומט אונדז אויס בפירוש צו הויך. אַ ראיה איז, אַז אין צוויי און דרייסיק יאָר אַרום (1819) באַטרעפט די צאָל פון דער יידישער באַפעל־קערונג ווידער נאָר 1565, און דער פּראָצענט לגבי דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרקלענערט ביז 53,4%. מען וואָלט געקאָנט די דאָזיקע גרויסע וואַק־לונגען פון דער צאָל יידן אין קראַשניק פאַרשרייבן אויפן חשבון פון מיגראַציע, אָדער עס לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז אין אַזאַ קורצער צייט (1765—1819) זאָל אַזש אַ העלפט פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן אויסגעוואַנדערט און אין גיכן צוריק איינגע־וואַנדערט[4]) (זע טאַבעלע 1).

די ציפערן פון יאָר 1819 שטאַמען פון דער „היסטא־רישער ווי אויך טאָפאָגראַפיש־סטאַטיסטישער באַשרייי־בונג", וואָס איז אין יאָר 1820 צוליב ווירטשאַפטלעכע צווקן צונויפגעשטעלט געוואָרן דורך דער שטאָטישער מאַכט. דאָס זענען אויסגעפילטע אַנקעטע־בויגנס מיט אַ ריי רובריקן. אין דער רובריק: „די באַפעלקערונג פון שטאָט" פיגורירן די קריסטן מיט דער צאָל 1355, די יידן — מיט דער צאָל 1566. אַנדערע אמונות — 2. צוזאַמען, הייסט עס — 2922[5]). די יידן באַטרעפן אַזוי אָרום אין יאָר 1819 — 53,4 פּראָצענט פון דער אַלגע־מיינער באַפעלקערונג.

אויך די ציפערן פון יאָר 1865 שטאַמען פון אַן ענלעכן מקור. אין די אַלגעמיינע ידיעות וועגן דער באַפעלקערונג פון קראַשניק קומט דעמאָלט אויס אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 3886 איינווינער — 2151 יידן[6]), וואָס באַטרעפט 55,3 פּראָצענט פון אַלע איינ־ווינער פון שטעטל.

במשך פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די באַפעלקע־רונג פון קראשניק כסדר געוואַקסן און אויפן שוועל

---

1) אַלע הערות און אויפקלערונגען — זע בייַם סוף פון דעם אַרטיקל, ז' 109 און וויַיטער.

* דער ציפער איז אוודאי אַ טעותדיקער, נאָר צום באַ־דויערן איז אונדז נישט געלונגען אויפצוקלערן דעם ענין — רעדאַקציע.

פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט שטייגט זי אַריבער 8000, אין דעם דערגרייכט די יידישע באַפעלקערונג ביז קנאַפּע 4000. די טאַבעלע 1 ווייזט די באַוועגונג פון דער באַפעלקערונג אין קראַשניק במשך פון 156 יאָר. עס איז לייכט צו באַמערקן דעם האַרמאָנישן טעמפּ אינעם ווּוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין משך פון דער צייט. בלויז אין צוויי פאַלן (אין די יאָרן 1787—1819 און 1827—1857) לאָזט זיך פעסטשטעלן אַ פאַרקלענערונג פון דער אַבסאָלוטער צאָל יידן, אָבער דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג לגבי דער אַלגעמיינער, בלייבט נישט אָנגערירט. דאָס איז געשען צוליב דער ירידה פון דער צאָל באַפעלקערונג בכלל און מסתמא אויך צוליב עִנדערונגען אינעם מעטאָד פון אויפקלייבן און באַאַרבעטן די סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן. דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג לגבי דער אַלגעמיינער בלייבט במשך פון די גאַנצע 156 יאָר נישט קיין סך געענדערט און וואָקלט זיך אין די גרענעצן פון 53 ביז 55 מיטן אויסנאַם פון פּעריאָד אויפן שוועל פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט, וועָן עס קומט אַ געוויסע ירידה. די לעצטע דערשיינונג איז געווען אַ רעזולטאַט פון מיגראַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווייל דער טעמפּ אין ווּוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אַבסאָלוטע ציפערן אין יענע יאָרן בלייבט אייגנטלעך נישט געענדערט. עס לאָזט זיך דאַקעגן מערקן זייער אַן אינטענסיווער ווּוקס פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, וואָס די יידישע באַפעלקערונג האָט אין יענעם פּעריאָד נישט געקאָנט מיטהאַלטן. אין דעם פּעריאָד איז דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג אַ ביסל נידעריקער (למשל, אין יאָר 1897 — 49,4 פּראָצענט, אין יאָר 1910 — 48,6 פּראָצענט.

טאבעלע 1

דער ווּוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק אין די יאָרן 1765—1921

יאָר	די צאָל פון דער באַפעלקערונג	די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג		צוווּוקס פון דער באַפעלקערונג אין אַבסאָלוטע ציפערן	
		אין אַבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער אַלגעמיינער צאָל באַפעלקערונג	דער אַלגעמיינער צוווּוקס	דער צוווּוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג
1765	—	1175	—	—	—
1787	3781	2416	63,8	—	1241
1819	2929	1565	53,5	—652	—841
[7] 1827	2530	1961	55,6	+601	+3996
[7] 1857	3249	1778	54,7	—481	—1183
[6] 1865	3886	2151	55,3	+373	+637
[8] 1883	5025	2751	54,7	+1139	+600
[9] 1893	5441	2894	53,2	+420	+143
[7] 1897	6602	3261	49,4	+1161	+387
[10] 1899	6476	3512	54,2	—126	+251
[9] 1910	8218	3995	48,6	+1742	+483
[7] 1921	8289	4200	50,6	+71	+2206

נאָך אייניקע ווערטער וועגן דער צאָל משפחות. לויט דער אויבן דערמאָנטער ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יאָר 1765 זענען אין קראַשניק געווען 225 משפחות אויף 979, עוועָנטועל 1175 יידן[11]). דורכשניטלעך קומט אויס ביי 5 נפשות אויף אַ משפּחה. די צאָל שטימט בערך מיט דער אַלגעמיין אָנגענומענער צאָל אין יענע צייטן. לויט אַנדערע מקורות איז די צאָל 225 משפחות נאָך נישט קיין פולע, ווייל יידישע משפחות זענען פאַקטיש געווען 255. דערצו נאָך 37 משפחות געגטע, אַדער פון אלמנס און אלמנות, צוזאַמען, הייסט עס, 292 משפחות. אין דעם פאַל וואָלט אויסגעקומען אין דורכשניט אויף אַ משפּחה פּיר מענטשן.

דאָס איז ווייניק. אָבער נישט רעכענענדיק די דינער־שאַפט, איז דאָס נאָך אַ צאָל אפשר אַ דערלאָזלעכע. גאָר אַנדערש שטעלט זיך פאָר די משפחה לויט דער ציילונג פון יאָר 1865. לויט די אָפיציעלע ציפערן זענען דעמאָלט אין קראשניק געווען 2151 יידן און 715 „פּער־זאָנען ראשי משפחות" [12]). אויב מיר זאָלן אָננעמען, אַז די צאָל „ראָשי משפחות" איז גלייך צו דער צאָל משפחות, וועט אויסקומען אין דורכשניט אויף אַ משפחה דריי מענטשן. אָזא צאָל וואָלט געווען גלייבעוודיק, ווען מיר זאָלן פאָר אַ משפחה אָננעמען נישט נאָר אַלע פאָרלעך, אַלע געגטע משפחות, אַלע אלמנס אָן אלמנות, נאָר אויך אייגנזאָמע פערזאָנען. נאָך אַנדערש שטעלט זיך פאָר די משפחה לויט דער ציילונג פון אייגנטימער פון דירות אין יאָר 1881. אין דער ציילונג פיגורירן אויך אַלע קאָמאַרניקעס (לאָקאַטאָרן). עס ווערן נאָר נישט געזומען אין אַכט די מענטשן, וואָס האָבן נישט געצאָלט קיין לאָקאַל־שטייער, אָבער דאָס זענען דאָך געווען נאָר יחידים. די ציילונג ווייזט 258 יידישע פאַ־מיליעס און 257 קריסטלעכע [13]). אויב מיר זאָלן יעדן אייגנטימער פון אַ דירה אָננעמען פאָר אַ ראש פון אַ משפחה, וועלן מיר באָקומען, אין הסכם מיט דער דעמאָלטיקער צאָל באָפעלקערונג, אויף אַ יידישער משפחה 6 ביז 10 פּערזאָן, אויף אַ קריסטלעכער ווידער — קרוב 9 פּערזאָן. קלאָר, אַז דאָס וואָלט געווען אַ משפחה אין בריייטערן זין, אַ משפחה, וואָס וואָלט אַריינ־גענומען אַלע באַווויינער פון איין דירה, אָפטמאָל אויך חתונה געהאַט זין אָדער טעכטער מיט זייערע משפחות און אויך מיט דער דינערשאַפט, וואָס איז אין יענע צייטן נאָך געווען אַ גרויסע און האָט אָפט געווויינט צוזאַמען מיט די בעל־הבתים.

ב. די ווויינונג־באדינגונגען פון יידן אין קראשניק

מיטן וווקס פון דער באָפעלקערונג איז נאָטירלעך אויך געוואָקסן די געדיכטקייט פון די איינווויינער אין די אייגצלנע הייזער. אין קראשניק איז געווען ביי 360 ווויהנהייזער. דעריבער איז פון יאָר 1819 ביזן יאָר 1881 די דורכשניטלעכע באַווויינקייט פון אַ הויז געוואָקסן פון אַכט מענטשן ביז פערצן. (זע טאַבעלע 2).

צוליב דעם וואָס די יידישע באָפעלקערונג אין קראָשניק, ווי מיר האָבן געזען, איז געוואָקסן פאָר־העלטנישמעסיק גיכער ווי קריסטלעכע, זענען די יידישע הייזער געווען פיל געדיכטער באַווויינט ווי די קריסט־

טאַבעלע 2

דער אַלגעמיינער וווקס פון דער געדיכטקייט אין דער באַווויינונג פון די הייזער אין קראָשניק אין 19־טן י"ה

יאָר	צאָל הייזער	צאָל באָפעלקערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט אין דער באַווויינונג פון אַ הויז
1819	362	2922	8
1865	363	3886	10,7
1881	359	5025	14,0

לעכע. אמת, ס׳איז אויך געווען דער פאַל הייזער, וואָס האָבן געהערט צו יידן, אָבער דער דאָזיקער וווקס איז נישט געווען צו פאַרגלייכן מיטן וווקס פון דער יידישער באָפעלקערונג.

ווי באַקאַנט, האָבן אין יאָר 1361 פון דער אַלגע־מיינער צאָל 364 הייזער אין קראָשניק 30 געהערט צו יידן. ביזן יאָר 1637 זענען די יידן נישט געווען באַ־גרענעצט וואָס שייך דעם ווויינאָרט און זיי האָבן גע־קאָנט ווויינען אין דער גאַנצער שטאָט. נאָך דער שריפה אין 1637 האָט דער אָרדינאַט טאָמאָש זאַמאָיסקי אַרויס־געגעבן אַ דעקרעט, וואָס האָט פאַרוועהרט יידן אָפצו־בויען זיך און ווויינען אויפן מאַרקפּלאַץ. אין אַ יאָר אַרום האָט די אַלמנה קאַטאַזשינאַ זאַמאָיסקאַ פאָר־אָרדנט, אַז די יידן זאָלן אָפּטרעטן פון אַלע הייזער, וואָס האָבן וועהן־עס־איז געהערט צו קריסטן. אויב די לעצטע פאַראָרדענונג איז נישט אָפּגעהיט געוואָרן צו שטרענג, איז אָבער די ערשטע נישט איין מאָל ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן קאָנטראָלירט געוואָרן, און די יידן האָבן אויפן מאַרקפּלאַץ נישט געווויינט. נאָך אין יאָר 1662, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס די שטאָט איז נאָך די מלחמות און שריפות געווען חרוב, אויסגע־לייזדיקט פון איינווויינער, און אויפן מאַרק זענען געווען פיל ליידיקע פלעצער וועלכע די אייגנטימער וואָלטן גערן פאַרקויפט, אָבער קיין קריסטלעכע קונים זענען נישט געווען — האָבן דאָך יידן די פלעצער קויפן נישט געקאָנט [14]). ערשט אין יאָר 1679 האָט דער אָרדינאַט מאַריאַן זאַמאָיסקי, „וועלנדיק מיט מער פעולה און גיכער פאַרבויען די שטאָט", אַנולירט דעם אויבן־דערמאָנטן דעקרעט און האָט דערלויבט יידן איינצו־קויפן פלעצער אויפן מאַרק [15]). פון דעמאָלט אָן רוקן זיך די יידן נעענטער צום האַנדלס־צענטער, און די צאָל יידישער הייזער אויפן מאַרקפּלאַץ און די דער־בייאיקע גאַסן וואָקסט כסדר. אויב, למשל, אין יאָר

1631 האָבן פון 27 הייזער אויפן מאַרקפלאַץ צו יידן געהערט נאָר דריי, האָבן אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט צו זיי שוין געהערט אַלע הייזער אויפן מאַרק, אַחוץ צוויי, און אין איינעם פון די צוויי האָט אויך געוווינט אַ ייד ווי אַ קאָמאַרניק (וועגן דעם — וויטער). ענלעך איז געווען די לאָגע אויף דער לובלינער גאַס. אין יאָר 1631 האָבן דאָרטן פון 8 הייזער געהערט צו יידן נאָר 4, אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט — שוין אַלע הייזער, 18 אין דער צאָל (עס רעדט זיך וועגן יענעם טייל לובלינער גאַס, וואָס האָט אַמאָל זיך געפונען אין די גרענעצן פון דער שטאָטישער מויער). אַזוי איז אויך געווען אויף די אַנדערע גאַסן (וועגן דעם — וויטער — טאַבעלע 4).

אין יאָר 1765 האָבן צו יידן געהערט 102 הייזער[16]), אין וועלכע עס האָבן געוווינט 1175 פערזאָנען. אין יאָר 1865 — 122 הייזער[17]), אָבער שוין מיט 2151 איינווווינער. אין יאָר 1881 זענען אין קראָשניק געווען 127 יידישע הייזער מיט 2751 איינווווינער[18]). אַזוי אַרום איז די געדיכטקייט פון דער באַווווינונג אין די יידישע הייזער כסדר געוואַקסן: פון 11,5 פערזאָנען אויף אַ הויז אין יאָר 1765 ביז 17,6 פערזאָנען אין יאָר 1865 און ביז 21,6 — אין יאָר 1881 (זע טאַבעלע 3).

דערביי איז די געדיכטקייט פון באַווינונג אין די קריסטלעכע הייזער, ווי עס ווייזט די טאַבעלע 3, קנאַפּ געוואַקסן פאַרהעלטנישמעסיק, און אויף דעם אַלגעמיינעם ווּקס פון דער געדיכטקייט אין דער באַווינונג פון דער שטאָט (זע טאַבעלע 2) האָט געווירקט דער עיקר די איבערגעפאַקטקייט פון די יידישע הייזער.

די דאָזיקע צאָלן זענען געמומען פון אָפיציעלע קוועלן. פאַקטיש איז דאָס אָפטמאָל געווען אַ ביסל אַנדערש, ווייל די יידן האָבן זיך באַמיט זייערע פלעצער וואָס מער אויסצונוצן. אמת איז, אַז די יידן האָבן אין יאָר 1865 געהאַט 122 פראָנט־הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען אויף א"ג באַזונדערע קאַדאַסטער־פלעצער. אויף אַזאַ פלאַץ האָט זיך בכלל געמומען געפונען איין קריסטלעך הויז, וואָס איז דעמאָלט באַווינט געווען דורכשניטלעך פון 7,2 פערזאָנען. אַ קאַדאַסטער־פלאַץ, וואָס האָט געהערט צו יידן (די זעלבע גרייס), האָט געמוזט דעמאָלט אַריינגענעמען דורכשניטלעך 17,6 פערזאָנען און אפילו מערער, מחמת די יידישע הייזער אויף די פעריפעריעס זענען נישט געווען אַזוי איבערפולט. דעריבער האָט מען אויף אַ קאַדאַסטער־פלאַץ אין צענטער שטאָט געבויט צוויי אָדער דריי הייזער. אויפן מאַרקפלאַץ, למשל, זענען צוליב דעם אנשטאָט 24 הייזער געווען 29 (שוין אין יאָר 1631 זענען דאָרטן געווען דריי באַווינטע אָפּיצינעס). דאָס אייגענע לאָזט זיך זאָגן וועגן דעם טייל לובלינער גאַס אין צענטער שטאָט. געוויס לאָזט זיך מערקן די דער־שיינונג פון פאַרבויען די יידישע פלעצער, וועג מען פאָרשט נאָך די נאָמענטלעכע רשימות פון די הויז־אייגנטימער פון די יאָרן 1853[19]) און 1861[20]). עס ווייזט זיך אַרויס, אַז צו יידן האָבן טאָקע דעמאָלט געהערט נישט מער ווי 122 קאַדאַסטער־פלעצער, אָבער היפאטעק־נומערן זענען געווען 175 (אין דער צאָל 157 ווויניי־הייזער, 18 נישט־פאַרבויטע פלעצער און איין שפייכלער, וואָס אויף זיין אָרט איז אין יאָר 1861 שוין געשטאַנען דאָס גרעסטע הויז אין קראָשניק[21]). דערפון איז קלאָר צו זען, אַז די יידן האָבן זיך באַמיט צו ראַטעווען פון דער קאַטאַסטראָפאַלער איבערגע־פאַקטקייט פון זייערע הייזער דורך צובויונגען און אָפּיצינעס. צוויי הייזער זענען געווען דאָס שותפישע אייגנטום פון קריסטן און יידן.

נאָך דער שריפה אין 1877 זענען אין דעם פרט פאַרגעקומען געוויסע ענדערונגען. אַ סך צובויונגען און

טאַבעלע 3

דער ווּקס פון דער באַווינטקייט אין די הייזער פון קראָשניק פון 1765 ביז 1881

יאָר	יידישע הייזער			קריסטלעכע הייזער		
	צאָל הייזער	באַפעל־קערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט פון באַווינונג אין אַ הויז	צאָל הייזער	באַפעל־קערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט פון באַווינונג אין אַ הויז
1765	102	1175	11,5	—	—	—
1865	122	2151	17,6	241	1173	7,2
1881	127	2751	21,6	232	2274	9,8

און אפיצינעס האָט מען נישט אפגעבויט. אין אַ סך פאַלן קומט אויפן אָרט פון 2—3 הייזקעס איין גרעסער הויז, וואָס געהערט צו עטלעכע אייגנטימער. אויפן מאַרקפלאַץ, למשל, אויפן קאַדאַסטער־פלאַץ נומ׳ 23, ווו ס׳זענען אין די יאָרן 1853—1861 געשטאַנען צוויי הייזקעס, וואָס האָבן געהערט צו דריי אייגנטימער (צוויי לעווינסאָנס און איין ריים; איין הויז איז געווען געמויערט, דאָס צווייטע — פון האַלץ), איז אין יאָר 1881 שוין געשטאַנען איין געמויערט הויז. איין העלפט האָט געהערט צו וואָלבערגן, די אַנדערע — צו די יורשים פון דעם זעלבן ריים. אויפן קאַדאַסטער־פלאַץ נמ׳ 6 (אַמאָל לובלינער גאַס, אין יאָר 1881 — יאַנאָוער) זענען געשטאַנען צוויי הייזער: אַ מויער — דאָס אייגנטום פון שאָפראָן און אַ הילצערן הויז, וואָס האָט געהערט צו ערליכן. אין 1881 איז אויפן אָרט פון די דאָזיקע צוויי הייזער געשטאַנען אײַן גרעסער געמויערט הויז — דאָס אייגנטום פון אַ געוויסן כאַכאָם[23]).

אַזוי אַרום זענען פאַר דער רעקאָנסטרוקציע פון דער שטאָט טאָקע געווען אין צאָל מערער הייזער, אָבער זיי זענען געווען קלענערע, דאָס רוב פון איין אָדער צוויי שטובן, געטיילט דורך אַ פירהויז. הייזער מיט דריי אָדער פיר שטובן זענען געווען אַ זעלטנקייט. עטלעכע האָבן אויך געהאַט איינס אָדער צוויי קעמערלעך און קעלערן. אויף די הויפן זענען געווען ווירטשאפטלעכע בנינים, אפטער פון אַלץ, נאָטירלעך, אויף די פאַרשטעט, ווייל אין צענטער האָט מען זיך באַמיט אויסצונוצן דעם שטח אויף דירות. אַלע הייזער זענען געווען איינגאַרנדיקע. אין די 50־ער און 60־ער יאָרן פון XIX־טן יאָרהונדערט איז אין קראָשניק געווען נאָר איין הויז מיט אַ צווייטן שטאָק (דער שטאָק איז, אגב, געווען נישט פאַרענדיקט) און איין הויז מיט אַ פאַציאָטע. דאָס ערשטע האָט זיך געפונען אויף לובלינער גאַס גלייך ביים מאַרקפלאַץ און האָט אין די 30־ער און 50־ער יאָרן געהערט צו די ערליכסאָנס, דערנאָך צו די ראָזענס. דאָס הויז מיט דער פאַציאָטע האָט זיך געפונען אויפן מאַרק און אין די 30־ער און 40־ער יאָרן געהערט צו די טוכמאַנס. אין יאָר 1847 האָט אַ טייל פון דעם הויז אפגעקויפט בערעק טענענבלאָט. בעת דער שריפה אין יאָר 1861 האָט דאָס הויז אפגעבראַנט. עס איז אפגעבויט געוואָרן און אין 1881 האָט עס געהערט צו גוטהאַלצן. דאָס הויז איז דעמאָלט באַשטאַנען פון דריי שטובן און צוויי קראָמען[24]).

נאָך דער רעקאָנסטרוקציע איז שוין געווען מערער גרויסע הייזער און אייניקע האָבן שוין געהאַט איבער אַ צענדליק שטובן. דאָס איז נוגע, פאַרשטייט זיך, נאָר דעם צענטער שטאָט. אַזוי, למשל, האָט דעם אפטייקערס הויז געציילט 10 שטובן (דער אייגנטימער איז געווען אַ קריסט), דאָס הויז פון מאַנדעלמילך און פרייטאָג אויף יאַנאָוער גאַס — 8 שטובן און אַ קראָם, פון חנה זאַיפען — אויף דער זעלבער גאַס — 10 שטובן, פון ישראל ווורם — 8 שטובן, פון הערש פריש אויף גאַרבער־גאַס — 8 שטובן און צוויי קראָמען. די הייזער אויפן מאַרקפלאַץ זענען געווען קלענערע. הייזער מיט גאָרן זענען געווען נאָר דריי. אַ חוץ דעם הויז, וואָס מיר האָבן פריער דערמאָנט (דאָס אייגנטום פון דער זעלבער משפחה ראָזען) זענען געווען נאָך צוויי אַזוינע הייזער: אויפן מאַרקפלאַץ — פון כיל ראָזענפאַרב מיט 10 שטובן און 3 קראָמען און אויף גאַרבער־גאַס — פון הערש בינענשטאָק, שרה שאָר און הערש פריש מיט 19 שטובן און 2 קראָמען[25]).

די קראָשניקער הייזער זענען דאָס רוב געווען הילצערנע. למשל, אין די 50־ער און 60־קער יאָרן פון XIX־טן יאָרהונדערט זענען אין קראָשניק געווען קוים 40 געמויערטע הייזער, שוין צוזאַמען מיט עטלעכע הייזער פאַר קהלשע געברויך, ווי די בתי־תפילה, די בנינים פון „לובלינער טויער", די יאַטקעס, דאָס שעכטהויז. אין יענער צייט האָבן אַלע געמויערטע הייזער (חוץ איינס) געהערט צו יידן. דאָס ווייזט די שוין דערמאָנטע רשימה פון הייזער, וואָס האָבן אפגעברענט אין יאָר 1861. עס האָבן דעמאָלט אפגעברענט 84 הייזער. פון זיי 80 ווינהייזער, און אַלע האָבן געהערט צו יידן. אין דער צאָל זענען געווען 30 יידישע געמויערטע ווינהייזער (ווען דעם — ווייטער).

אין יאָר 1881 זענען שוין דאָ מערער מויערן. ווויניהייזער אַליין איז שוין דאָ 47, וואָס 45 פון זיי, ד״ה כמעט אַלע, האָבן געהערט צו יידן. פון די איבעריקע צוויי האָט איין הויז געהערט צו דער אָרדינאַציע און איז באַווויינט געווען פון אַ ייד. אַלע געמויערטע הייזער האָבן זיך געפונען אין צענטער שטאָט: אויפן מאַרקפלאַץ — 24, אויף יאַנאָוער גאַס — 9, אויף גאַרבער־גאַס — 5, אויף לובלינער — 5, אויף וועסאָלע־גאַס — 2 און צו איין געמויערטע הויז אויף די גאַסן ראָכאָווסקאַ און וואָלאָוואַ (זע טאַבעלע 4).

כדי בעסער זיך פונאַנדערצוקלייבן, ווו און ווי ס׳האָט געווויינט די קראָשניקער באַפעלקערונג, לוינט זיך צו אַנאַליזירן און אַרומרעדן די ציילונג פון אייגנווויינער

אין יאָר 1881. די ציילונג נעמט אָרום אַלע דירה־אייגנטימער, אומאָפּהענגיק דערפון, צי די דירה איז אַן אייגענע, צי אַ געדונגענע. אין דער ציילונג פיגורירט די ענוויע צאָל שטובן, פאַרנומענע דורכן גע־געבענעם אייגווינער פון דער דירה, ווי אויך צי ער באַנוצט זיך מיט וועלכע ס׳איז קעמערלעך, פירהויז און בוידעם, צי ס׳געהערן צום הויז וועלכע ס׳איז ווירט־שאַפטלעכע בנינים. די לעצטע געפינען זיך ווייט נישט אומעטום, נאָר דערהויפּט אויף די פּעריפעריעס פון שטאָט, און ביי יידישע הייזער — בלויז אין 10 פאַלן.

לויט דער דאָזיקער ציילונג זענען דעמאָלט געווען אין קראָשניק 351 ווויניהייזער. די יידן האָבן געווינט דער עיקר אין צענטער. פון 180 הייזער אין צענטער שטאָט האָבן צו זיי געהערט 123, פון 171 הייזער ווידער אויף די פאָרשטעט נאָר — 3. חוץ דעם זענען אין צענטער געווען צוויי הייזער, וואָס האָבן געהערט בשותפות צו יידן און קריסטן. נישט רעכענענדיק די צוויי, האָבן צו יידן געהערט 126 הייזער (81 הילצערנע און 2 געמויערטע) (זע טאַבעלע 4).

אַזוי ווי אַ טייל הייזער האָבן געהערט צו צוויי און מערער אייגנטימער, זענען געווען 151 יידישע הויז־אייגנטימער, קריסטן דאָקעגן — 246. ווייטער זענען אין די יידישע הייזער געווען אָן אַ פאַרגלייך מערער קאָ־מאַרניקעס (לאָקאַטאָרן) ווי אין די קריסטלעכע הייזער.

טאבעלע 4

קראָשניק אין יאָר 1881

נאָמען פון גאָס	אַלגעמיינע צאָל הייזער			צאָל פון יידישע הייזער			צאָל פון קריסטלעכע הייזער		
	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע
מאַרקפלאַץ	24	—	24	22	—	22	2	—	2
יאַנאָווער	24	15	9	24	15	9	—	—	—
גאָרבאַרסקע	12	7	5	9	4	5	2	2	—
שקאָלנע	7	7	—	7	7	—	—	—	—
וועסאָלע	11	9	2	11	9	2	—	—	—
טאָרגאָווע	8	8	—	3	3	—	5	5	—
לובלינער	18	13	5	12	7	5	6	6	8
קשיווע	15	15	—	15	15	—	—	—	—
ראַפאָווסקע	11	10	1	2	1	1	9	9	—
קאָשטשעלנע	1	1	—	—	—	—	11	11	—
וואָלאָווע	15	14	1	8	7	1	7	7	—
סטאַווראָווע	8	8	—	7	7	—	1	1	—
זאַקליקאָווסקע	8	8	—	3	3	—	4	4	—
פאָפּשעטשנע	16	16	—	—	—	—	16	16	—
שעווסקע	2	2	—	—	—	—	2	2	—
צוזאַמען אין שטאָט	189	133	47	123	78	45	55	53	2
פאָדלאשיע	45	45	—	—	—	—	45	45	—
גורי	25	25	—	1	1	—	24	24	—
זאָשעטשע	53	53	—	2	2	—	51	51	—
פיאַסקי	56	56	—	—	—	—	56	56	—
צוזאַמען אין די פאָרשטעט	179	179	—	3	3	—	176	176	—
צוזאַמען	359	312	47	126	81	45	231	229	2

אין יענער צייט זענען אין קראשניק געווען 107 יידישע משפחות, וואָס האָבן געלעבט אין שכנות ביי יענעם. פון דער צאָל האָבן 100 געווינט אין יידישע הייזער און נאָר דריי — ביי קריסטן. דריי משפחות ווידער האָבן פאַרנומען 4 הייזער, וואָס האָבן געהערט צו דער אָרדינאַציע (טאַבעלע 5).

טאַבעלע 5

די צאָל דירות פאַרנומען דורך אייגנטימער און קאַמאַרניקעס (לאַקאַטאַרן) אין יאָר 1881

נאָמען פון גאַס	דורך אייגנטימער			דורך קאַמאַרניקעס					
				יידן			קריסטן		
	צוזאַמען	יידן	קריסטן	צוזאַמען	געווינט ביי יידן	געווינט ביי קריסטן	צוזאַמען	געווינט ביי יידן	געווינט ביי קריסטן
מאַרקפלאַץ		17	1	17	16	1	—	—	—
יאַנאָווער		27	—	24	23	1	2	2	—
גאַרבאַרסקע		12	4	5	5	—	1	—	1
שקאָלנע		10	—	3	3	—	2	2	—
וועסאָלע		14	—	12	12	—	—	—	—
טאַרגאָווע		3	6	6	5	1	2	—	2
לובלינער		20	7	6	6	—	—	—	—
קשיווע		20	—	18	18	—	—	—	—
ראכאָווסקע		4	9	1	1	—	1	1	—
קאָשטשעלנע		—	2	—	—	—	—	—	—
וואָלאָווע		10	13	5	3	2	1	—	1
סטאַוואָווע		7	—	2	1	1	—	—	—
זאַקליקאָווסקע		4	6	5	5	—	—	—	—
פאָפשעטשנע		—	22	—	—	—	—	—	—
שעווסקע		—	2	—	—	—	—	—	—
צוזאַמען אין שטאָט		148	72	104	98	6	9	5	4
פאָדלאָשיע		—	46	—	—	—	—	—	1
גורי		1	25	2	2	—	1	—	—
זאָזשעטשע		2	54	1	—	1	—	—	—
פיאַסקי		—	55	—	—	—	—	—	—
צוזאַמען אין די פאָרשטעט		3	180	3	2	1	1	—	1
צוזאַמען		151	252	107	100	7	10	5	5

די יידישע באַפעלקערונג האָט געהאַט, בכלל, אין יענער צייט 258 דירות, דערפון 151 אייגענע און 107 געדונגענע. די קריסטן דאָקעגן האָבן פאַרנומען 262 דירות (252 + 10). אָבער די יידן האָבן אין זייערע דירות געהאַט מער שטובן, ווי די קריסטן. נאָך אַ ענועיעם חשבון קומט אויס, אַז די יידן האָבן פאַרנומען 448 שטובן, די קריסטן דאָקעגן — 391. אַזוי ווי יידן איז צו יענער צייט געווען ביי 2700, קריסטן דאָקעגן ביי 2300, וואָלט אויף יעדער שטוב (אַ יידישער ווי אַ קריטלאָכער) אויסגעקומען מער ווי 6 פערזאָן. אָבער אין דעם פאַל גיט נאָך נישט דער דורכשניט קיין ענועיע פאַרשטעלונג, אין וועלכע שוועכע באַדינגונגען עס האָט דעמאָלט געווינט די קראָשניקער באַפעלקערונג. מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז פון די 258 יידישע דירות, ווו ס׳האָבן געלעבט 2700 נפשות, זענען 138 געווען אייַנ־שטוביקע, וואָס באַטרעפט 53,5 פראָצענט פון אַלע דירות, 81 — צווייישטוביקע (32,1 פראָצענט) און נאָר 21 — דרייַשטוביקע (8,1 פראָצענט). גרעסערע דירות זענען געווען נאָר איינצלנע. נישט בעסער האָט גע־ווינט די קריסטלעכע באַפעלקערונג. די קריסטן האָבן געהאַט נאָך מערער איינשטוביקע דירות, אַזש 188 (71,7 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל) און 52 צווייישטוביקע (20 פראָצענט). (זע טאַבעלע 6).

טאבעלע 6

ווינונגס־באדינגונגען פון די איינווינער אין קראשניק אין יאר 1881

נאמען פון גאס	דירות פון יידן									דירות פון קריסטן									
	1 שטוב	2 שטוב	3 שטוב	4 שטוב	5 שטוב	6 שטוב	7 שטוב	8 שטוב	צאל שטובן	1 שטוב	2 שטוב	3 שטוב	4 שטוב	5 שטוב	6 שטוב	7 שטוב	8 שטוב	9 שטוב	צאל דירות
מארקפלאץ	15	14	2	2	—	1	—	—	63	—	—	—	—	—	—	1	—	1	8
יאנאווער	25	15	8	1	—	1	1	—	96	—	—	—	—	—	—	1	—	2	16
גארבארסקע	7	4	3	1	1	—	—	1	41	3	2	—	—	—	—	—	—	5	7
שקאלנע	7	5	1	—	—	—	—	—	20	—	2	—	—	—	—	—	—	2	4
וועסאלע	17	9	—	—	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
טארגאווע	9	—	—	—	—	—	—	—	9	9	4	—	4	—	—	—	—	8	20
לובלינער	13	10	1	1	—	—	1	—	47	26	1	4	2	—	—	—	—	7	15
קשיווע	25	13	—	—	—	—	—	—	51	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ראכאווסקע	3	2	—	—	—	—	—	—	7	5	2	1	5	—	1	—	—	10	39
קאשטשעלנע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	4
וואלאווע	9	4	2	—	—	—	—	—	23	15	7	6	1	—	—	—	—	14	22
סטאוואווע	—	3	2	2	1	—	—	—	31	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
זאקליקאווסקע	6	2	1	—	—	—	—	—	13	9	5	1	—	—	—	—	—	6	7
פאפזשעטשנע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	14	4	—	—	—	—	22	44
שעווסקע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	3
צוזאמען אין שטאט	136	81	20	7	2	3	2	1	436	252	33	27	7	9	1	—	3	1	189
פאדלעשיע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	42	—	—	—	—	—	46	50
גורי	1	1	1	—	—	—	—	—	6	3	3	23	—	—	—	—	—	26	29
זאזשעטשע	1	1	1	—	—	—	—	—	6	3	11	43	—	—	—	—	—	54	65
פיאסקי	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	53	1	—	—	—	—	55	58
צוזאמען	138	83	21	7	2	3	2	1	448	258	52	188	8	9	1	—	3	1	391
אין פראצ. צו דער אלג. צאל דירות	53,5	32.1	8.1	2,7	0,7	1,1	0,7	0,3		100	20	71,7	3	3,4	0,3	—	1,1	0,3	

מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אין דער זעלביקער שטוב האָבן עטלעכע משפחות נישט נאָר געווינט (און געקאָכט), נאָר אויך אויסגעפירט זייער פאַך פון אַ בעלמלאכה צי פון אַ הענדלער. עדות וועגן דעם זאָגט דער פאַקט, אַז וועדליג דער ציילונג פון 1881 זענען באַזונדערע קראָמען צי וואַרשטאַטן געווען אין יענער צייט ביי 40. אָבער פאַטענטן אויף האַנדל און וואַרשטאַטן האָבן אַרויסגענומען 200 (אין יאָר 1898). און וויפל זענען געווען נישט קיין פאַרַעגיסטרירטע? אַזאַ צושטאַנד האָט פאַרשטייט זיך, נאָך מער פאַרערגערט די ווינונג־באַדינגונגען פון דער באַפעלקערונג.

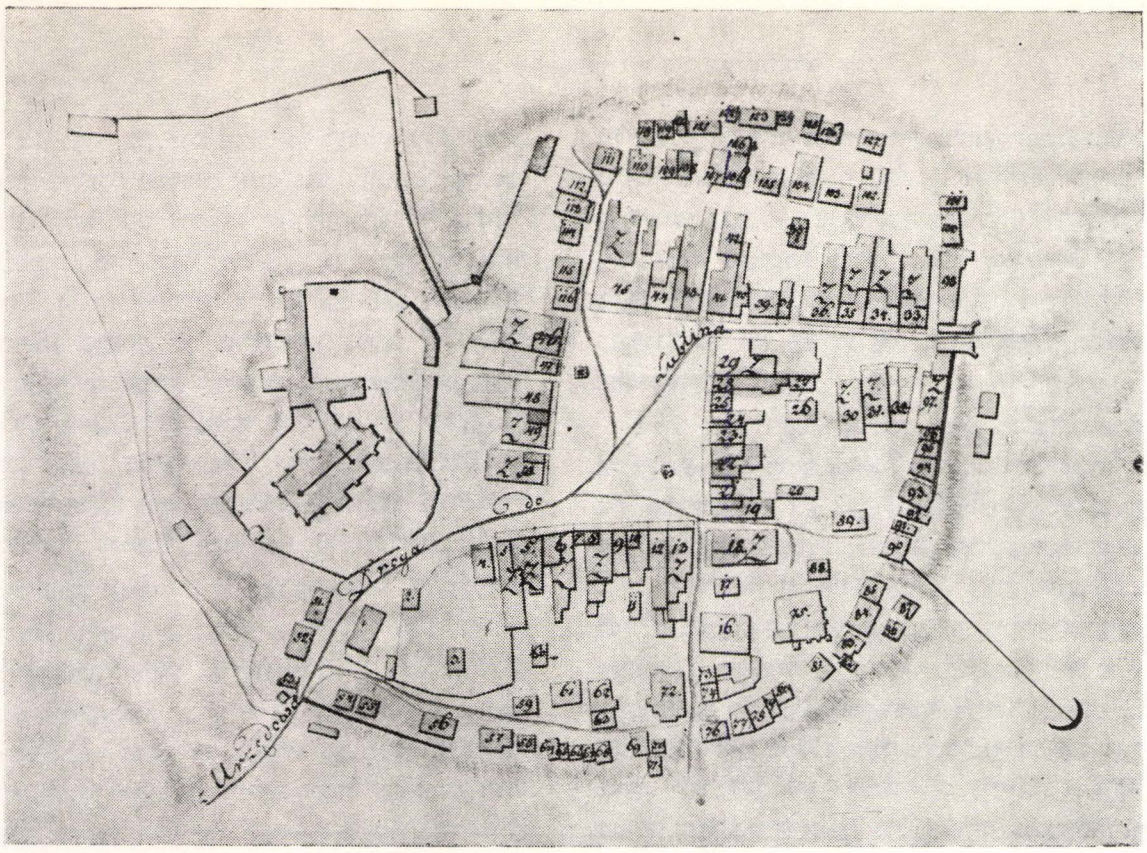
ס׳זענען אָבער אויך געווען איבער אַ צענדליק משפחות, וואָס האָבן פאַרנומען גרויסע דירות. דאָקטער אַלעקסאַנדער בראָון (אַ קאַטאָליק) האָט פאַרנומען אַ דירה פון 9 שטובן. אַ צווייטער דאָקטער — אַן עוואַנגעליקער — האָט אויך געווויס פאַרנומען אַ גרויסע דירה, אָבער אין דער ציילונג ווערט ער נישט דערמאָנט, מסתמא האָט ער געהאַט אַ רעגירונג־דירה. די פעלדשערס — יידן — פאַרנעמען נאָר 3 אָדער 4 שטוביקע דירות. אין 8 שטוביקע דירות ווינען: דער אָפטייקער וולאַדיסלאָוו בוראָווסקי, (נישט רעכענענדיק צוויי שטובן, וווּ ער האָט געהאַט די אָפטייק), דער נאָטאַר איגנאַצי סטאַנקעוויטש (אין שכנות ביי יידן, דעם פעלדשער זאַיפען), איגנאַצי סיענקעוויטש, אויך אין שכנות ביים יידן וווּרמאַן. וווּרמאַן אַליין האָט געווינט ווי אַ קאָמאַרניק אין אייגעם פון די צוויי הייזער, וואָס האָבן געהערט צו דער אַרדינאַציע, ער האָט זיי געדונגען צוזאַמען מיט דער מיל. אַ דירה פון 8 שטובן און צווי קראָמען האָט אויך פאַרנומען הערש פריש אויף דער גאַרבערַגאַס. ס׳איז אומבאַקאַנט, צי דאָס איז דער זעלבער, צי אַן אַנדער הערש פריש, וואָס האָט פאַרנומען אויף וואַלאָווע גאַס אַ 3 שטוביקע דירה און דערביי נאָך אַ שטוב, וווּ ער האָט געהאַט די גאַרבעריי. אין 7 און 6 שטוביקע דירות האָבן געווינט ראָבערט אַלפרעד פשעגאַלינסקי, און פון יידן וואָלף לאַנדאָ (יאַנקאָוער גאַס), איצעק גערענרייך (לובלינער גאַס), מאָשעק לייב גערענרייך (יאַנאָוער) און די קאָהענס: חיים און שמחה (יאַנאָוער).

גרעסערע דירות האָבן אַוודאי פאַרנומען די העכערע רעגירונג־באַאַמטע אין די מלוכהשע הייזער און די גייסטלעכע — קריסטן און יידן — אין די שטאָטישע הייזער, אָדער פון דער גמינע. אַזוי ווי מען האָט פון זיי געוויס נישט געמומען קיין לאָקאַל־שטייער, זענען זיי נישטאָ אין דער ציילונג. אין ערגעץ, למשל, ווערט נישט דערמאָנט וווּ און ווי ס׳האָט געווינט דער רב, אין יענער צייט — ישראל אייזענבערג[26]). די אויבנדערמאָנטע גרעסערע דירות האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געהאַט קיין שום באַטייט לגבי די פאַטאַלע באַדינגונגען, אין וועלכע ס׳האָט געלעבט די גאַנצע באַפעלקערונג.

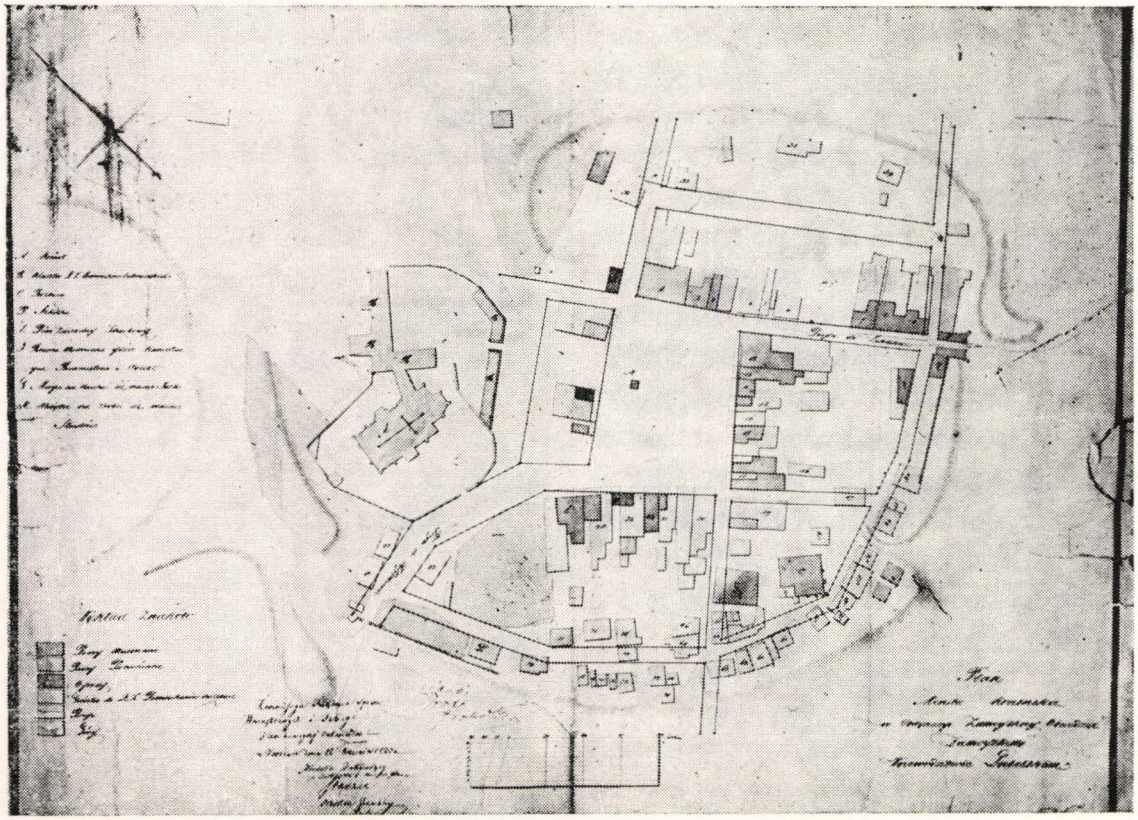
צוליב דעם, וואָס דאָס רוב בנינים זענען געווען הילצערנע, וואָס די שטאָט איז געווען געדיכט פאַרבויט און קאָנצענטרירט אין איין קאָמפאַקטער מאַסע, זענען שריפות געווען אַן אָפטע דערשיינונג און האָבן געבראַכט גרויס שאָדן. אין יאָר 1813, למשל, האָבן אָפגעברענט דריי פערטל הייזער פון שטאָט און צווישן זיי דאָס שטאָטישע ראָטהויז[27]). וווייטער ברענגען מיר צוויי פלענער פון דער שטאָט קראשניק. איינער שטאַמט פון יאָר 1808 און שטעלט פאָר די סיטואַציע פון דער שטאָט פאַר דער קאַטאַסטראָפאַלער שריפה[28]). אויפן דאָזיקן פלאַן איז די שטאָט פולשטענדיק פאַרבויט. דער צווייטער פלאַן שטאַמט פון יאָר 1892[29]), ד״ה 10 יאָר אויפן מאַרקפלאַץ, 24 אין צאָל שוין פאַר דער שריפה פאַרבויטע פלעצער. אויפן ערשטן און צווייטן ווערט געוויזן דאָס אָרט פון דער שול (זע פלאַן 1, נר׳ 75 און פלאַן 2, אות ט׳ — ז׳ 86).

אין יאָר 1881 האָט אָפגעברענט דער גאַנצער שטאָטצענטער. ס׳זענען פאַרברענט געוואָרן כמעט אַלע הייזער אויפן מאַרקפלאַץ, 24 אין צאָל. שוין פאַר דער שריפה זענען געווען 5 לוידיקע פלעצער, געוויס נאָך אַ פריערדיקער שריפה). אויף לובלינער גאַס האָבן אָפגעברענט 19 הייזער. די איבעריקע שריפות זענען געווען אויף דער טאַרגאָווויסקאָ גאַס, אויף זאַטילנע גאַס און אויף ראַבאָווסקע. פון די עפנטלעכע בנינים האָבן אָפגעברענט די שול, די תלמוד־תורה, דער לובלינער טויער און די שטאָטישע יאַטקעס. די אָפגעברענטע בנינים זענען געווען פאַרזיכערט מיט 22.500 רובל. בערך פינף הונדערט יידישע משפחות זענען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. די היזקות זענען געשאַצט געווָארן אויף איבער אַ מיליאָן רובל. בערך צוויי הונדערט משפחות זענען געבליבן אָן מיטלען צו לעבן.

די שריפה איז אויסגעבראָכן אין דער נאַכט פון 12־טן (24) יולי 1861 אין דער אכסניה פון ייד ערליך. זי איז געווען שווער צו לעשן אין דער בייגאַכטיקער שעה און צוליבן מאַנגל אין וואַסער. אין אונטערצינדן האָט מען חושד געווען דעם קאָסיר פון דער „עקאָנאָמישער

תוכנית העיר קוֹאשניק בשנת 1808. בית־הכנסת מסומן במס׳ 75.
פּלאַן פון קראַשניק אין יאָר 1808. די שול איז באַצייכנט מיטן נומער 75.

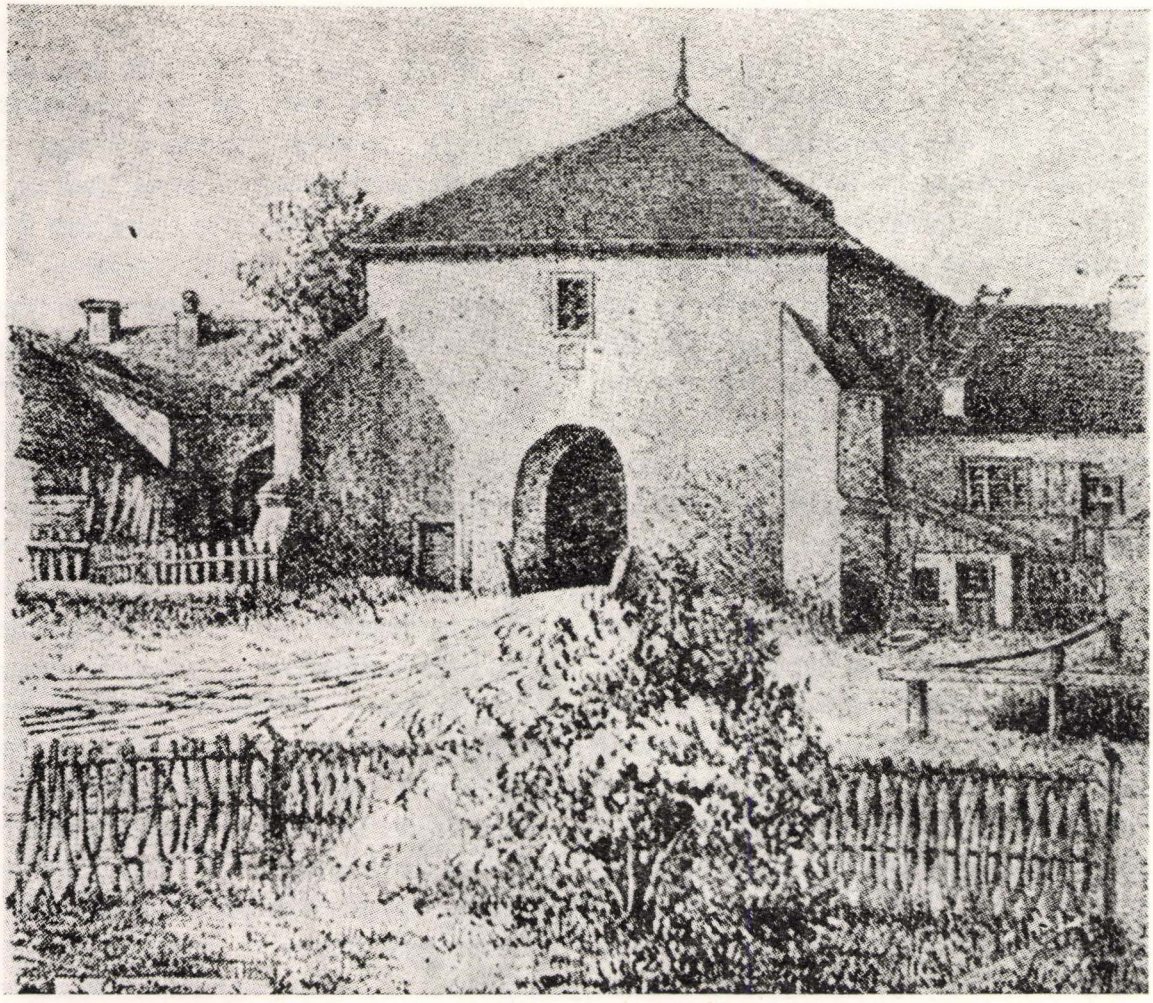
תוכנית העיר קוֹאשניק בשנת 1823, בחתימתו של סטאניסלב סטאשיץ. בית הכנסת מסומן באות „C״
פּלאַן פון קראַשניק אין יאָר 1823, מיט דער אייגנהענטיקער אונטערשריפט פון סטאַניסלאַוו סטאַשיץ
די שול איז באַצייכנט מיטן אות „C״

קאַסע", ווייל פונקט די זעלבע נאַכט איז פאַרשוווּנדן געוואָרן — אַן שום סימנים פון אַן אייַנברוך — דאָס געלט טאַקע פון דער דאָזיקער קאַסע, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ בנין האָרט לעבן ערליכס הויז. דער אין גניבה און אונטערצינדן פאַרדעכטיקער קאַסיר איז אַראָפגענומען געוואָרן פון אָמט און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן קעגן אים אַן אויספאָרשונג.

די קראָשניקער יידן האָבן וועגן דער שריפה מודיע געווען דעם הויפּט־רב פון די „וואָרשעווער ראַיאָנען". יענער פון זיין זייט האָט זיך געוואָנדן נאָך הילף צו דער רעגירונג־מאַכט. דער מלוכה־שעף פון קרוין־פוילן האָט באַשטימט 1000 גילדן ווי אַן איינמאָליקע אונטערשטיצונג פאַר די נשרפים. די יידן פון לובלין זענען די ערשטע געקומען צו הילף, אויפזאַמלענדיק צווישן זיך 450 רובל. די איינווווינער פון די אַרומיקע ישובים האָבן געהאָלפן די נשרפים מיט תבואה און גרינסן. וווייטער האָט די רעגירונג־מאַכט לויט דער בקשה פון הויפּט רב אין אַ שריפט פון 22־טן סעפטעמבער (4־טער אָקטאָבער) דערלויבט אַ געלטזאַמלונג אין גאַנצן קעניגרייך במשך פון גאַנצן יאָר[30]). נאָך דער שריפה איז פאַרבאָטן געוואָרן צו בויען הילצערנע הייזער אויף די הויפּטגאַסן. אָבער די איינווווינער פון צענטער שטאָט האָבן נישט געהאַט קיין געלט אויף צו בויען געמויערטע הייזער און האָבן מיט פאַראַרדענונג, וואָס ס׳פלעגט זיי אָפטמאָל זיך איינגעבן[31]).

נישט קיין קלענערן חורבן האָט אָנגעמאַכט די שריפה אין יאָר 1877, וועו ס׳האָבן אויך אָפגעברענט מער ווי 80 הייזער, דער קלויסטער און דער דאָך פון קאָשטשיאָל. נאָך דער דאָזיקער שריפה זענען ארויסגעגעבן געוואָרן זייער שארפע פאַראַרדענונגען, און אין רעזולטאַט פון דעם איז אין גאַנצן געענדערט געוואָרן דער כאַראַקטער פון דער שטאָט. די שטאָט איז רעגולירט געוואָרן, ס׳זענען אָפגעשאַפט געוואָרן די גאַלעריעס, וואָס האָבן ביז איצט פאַראייניקט די באַזונדערע הייזער. נאָך מער: די הייזער זענען פונאַנדערגעטיילט געוואָרן דורך בראַנדמויערן, געדעקט מיט בלעך אָדער פּאַפּע[32]). מען האָט אויך איינגעקויפט אין וואַרשע צוויי שלויכן פאַר 650 רובל[33]).

בעת דער רעקאָנסטרוקציע פון דער שטאָט נאָך דער דאָזיקער שריפה פון 1877 זענען אויך פאָרגעקומען גרויסע ענדערונגען אין די גאַסן. קודם־כל איז רעגולירט געוואָרן דער צענטראַלער פונקט פון שטאָט — דער מאַרק־פלאַץ. אַלע הייזער, וואָס זענען נישט אַרויס דירעקט צום מאַרק, אָדער אַלע א״ג הינטערהויף־הייזער זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער רשימה מאַרק־הייזער. די קליינע געסלעך, וואָס האָבן זיך געציגן פון מאַרקפלאַץ, האָבן באַקומען זייערע נעמען. ווי מיר האָבן שוין באַמערקט, איז אין צענטער שטאָט געווען אין הסכם מיט דער הייזער־ציילונג אין יאָר 1881 15 גאַסן (זע אויבן די טאַבעלע 4, 5 און 6). די יאַנאַוועגאַס איז יענער טייל פון דער אַמאָליקער לובלינער גאַס, וואָס האָט געפירט צום „לובלינער טויער". צו איר זענען אויך אַנגעשלאָסן געוואָרן אייניקע הייזער אויפן מאַרקפלאַץ (די נומערן 14, 15, 16). אונטערן נאָמען לובלינער גאַס איז געבליבן יענער טייל אירער, וואָס האָט פריער זיך געצויגן פאַראַלעל צו דער אַמאָליקער שטאָטישער מויער, מיטן אויסנאַם פון אייניקע הייזער, וואָס זענען אַריין אין די רשימות פון די גאַסן סטאַוואָוע, יאַנאַוועג און זאַקליקאָווסקע (די נומערן 154, 161, 163, 164, 167, 168, 169)[34]). אין יענער צייט (1881) האָט די שטאָט פאַר 850 רובל איינגעקויפט ביי פּריוואַטע פערזאָנען געוויסע פּלעצער אויף אויסצובריייטערן די הויפּטגאַס[35]). דעמאָלט זענען אויך אַראָפגעריסן געוואָרן די חורבה פון „לובלינער טויער" און די רעשטלעך פון דער שטאָטישער מויער. ס׳זענען איבערגעלאָזט געוואָרן די הייזער, וואָס זענען בשעתו צוגעבויט געוואָרן צו דער מויער און צום „טויער", צווישן אַנדערע דאָס הויז אויף לובלינער גאַס, וואָס האָט געהערט צו גערערייכן[36]). דאָס הויז האָט זיך געפונען האַרט ביים „טויער". אין 1811 האָט אַן אָפּשטאַמיקער פון דער זעלבער משפחה, איצעק גערערייך, באַקומען אַ דערלויבעניש „דורכצוהאַקן אַ טיר און אַ פענצטער פון זיין לאָקאַל אין דער מויער פון פעסטונג־וואַל"[37]). גערערייכס הויז איז געשטאַנען אויף די פונדאַמענטן פון דער שטאָטישער מויער, און דערפאַר האָט גערערייך געדאַרפט צאָלן דער שטאָט 8 גילדן אַ יאָר[38]). מיר געבן דאָ דעם אויסבליק אויפן „לובלינער טויער"[39]). פון דער זייט פון לובלינער גאַס (שפּעטער — יאַנאַוועג). אַמאָל האָט זיך אין „טויער" געפונען דער מאַגיסטראַט, די אַרעסט־שטוב (אויפן גאָרן) און דער שטאָטישער אַרכיוו[40]). לעבן דעם „טויער" זעט מען דאָס הויז פון די גערערייכס. דאָ דערביי פלעגן אַמאָל פאַרקומען די מערק, אָבער „דער האַנדלספּלאַץ איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן צוליב באַקוועמלעכקייטן און צוליב ריינקייט, וויל די גאַס איז

השער הלובלינאי בקראשניק, שנהרס בסוף המאה ה־19.
דער לובלינער טויער אין קראַשניק, צעשטערט אין סוף 19־טן יאָרהונדערט

אַ טראַקט און בעת די מערק פלעגט דאָ זיין שווער דורכצופֿאָרן״[41]).

אַז מיר האַלטן שוין ביים אויסערלעכן אויסזען פון דער שטאָט — דאַרף מען צוגעבן נאָך עטלעכע ווערטער וועגן איר סאַניטאַרן צושטאַנד, אירע קאָמוניקאַציע־מיטלען און אַנדערע באַקוועמלעכקייטן פאַר די איינ־ווינער.

וואָס שייך דעם סאַניטאַרן צושטאַנד, דאַרף מען דערמאָנען, אַז דער חוב צו האַלטן ריין די מערק און אַנדערע גאַסן, וווּ ס׳איז געווען אַ גרעסערע באַוועגונג פון פורן און וווּ ס׳איז דורכגעגאַנגען דער טראַקט, האָט געהערט צום אַרענדאַר פון מיסט[42]). ביזן יאָר 1820 איז אין קראַשניק אין גאַנצן נישט געווען קיין ברוק, הגם אין דערבייאיקן דאַרף גלאָס איז געווען דער געהעריקער מאַטעריאַל צום ברוקירן[43]). דאָס שעכטהויז האָט זיך געפונען אין סאַמע צענטער שטאָט. אין שטאָט האָבן זיך אויך געפונען די גאַרבעריייען[44]).

לויט אַ באַריכט פון 1864 איז די שטאָט שוין געווען צום טייל ברוקירט, גענויער — יענער טייל שטאָט, וואָס איז דורכגעשניטן געוואָרן פון טראַקט, דהיינו: אַ טייל פון דער ראַכאָוועך גאַס, אַ טייל פון מאַרקפלאַץ און אַ טייל פון דער לובלינער גאַס (שפּעטער — יאַנאָוועך). אויפן מאַרקפלאַץ האָט זיך געפונען אַ ברונעם מיט אַ פּאָמפּע. אויף דער ראַכאָוועך גאַס — אַ לאַמטערן. איבער דער לובלינער גאַס איז אַריבערגעוואָרפן געווען אַ בריק מיט באַריערן. דערביי האָבן זיך געפונען די

בולוואַרן. אויף די איבעריקע גאַסן איז דעמאָלט נאָך נישט געווען קיין שום ברוק[45]). צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט האָט די באַלייכטונג פון דער שטאָט באַטייטנדיק זיך פֿאַרבעסערט. אין 1881 זענען אַוועק־געשטעלט געוואָרן ניין לאָמטערנעס[46]). אַזוי ווי די לאָמטערנעס האָבן געפֿאַדערט אַ שטענדיקע קאָנסער־וואַציע און אַ טאָג־טעגלעכן קאָנטראָל, האָט די שטאָט געמאַכט דעם חוב צו באַלייכטן די שטאָט און די זאָרג וועגן דעם אָפּגעבן אין אַרענדע צו פֿריוואַטע פֿערזאָנען. זייער פֿליכט איז געווען צו זאָרגן וועגן האַלטן די לאָמטערנס אין אָרדענונג, אָלע טאָג זיי אָנצינדן און אויסלעשן און איינקויפֿן אויף אייגענעם חשבון דעם געהעריקן ברענשטאָף. דער אַרענדאַר האָט געזומען ביי די איינווינער פֿאַר דעם צוועק אַ געוויסן אָפּצאָל. אין יאָר 1898 האָט די שטאָטישע באַלייכטונג געהאָט אַרענדירט לייזער פֿריש.

אין קראָשניק איז אויך געווען אַ סטאַציע פון פּאָסט־דיליזשאַנס. די סטאַציע האָט געהאַט זיבן פערד און איז באַדינט געוואָרן דורך פיר פורמאַנעס — א״ג „יאַמשטשיקעס״. אין קראָשניק זענען אויך געווען אַ נאָטאַריאַלע קאַנטאָר און אַגענטורן פון צוויי פֿאַר־זיכערונג־געזעלשאַפֿטן[47]).

הינטער קראָשניק זענען געווען צוואַנציק וועלסט וועג פון א״ג ערשטן קלאַס, דערפון 12 וועלסט שאָסיי און 8 — טראַקט. די וועגן האָבן זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דער מלוכה[48]) און זענען אויס־געהאַלטן געוואָרן פון אַ ספּעציעלן פֿאָנד[49]). אָלע וועג־אַרבעטן און די קאַנסערוואַציע פון די אָלטע וועגן זענען אָפּגעגעבן געוואָרן אין אַרענדע צו פריוואַטע פערזאָנען. אין 1898 האָט אַרענדירט די וועג־אַרבעטן יאַנקל שמול סאַבאָל[50]).

ג. די פּראָפּעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער יידישער באפֿעלקערונג

די באַפֿעלקערונג פון קראָשניק האָט אין XVIII־טן און XIX־טן יאָרהונדערט זיך פֿאַרנומען מיט לאַנד־ווירטשאַפֿט, און דאָס נישט נאָר אין די דערפֿער, נאָר אויך אין די שטעטלעך. און הגם קראָשניק האָט געהערט צו די 13 שטעט וואָס זענען דעמאָלט געווען אין לוב־לינער קאַנט, איז די הויפּט־הכנסה פון דער באַפֿעל־קערונג געקומען פון דער לאַנדווירטשאַפֿט. כמעט די גאַנצע קריסטלעכע באַפֿעלקערונג פון קראָשניק איז באַשטאַנען פון שטאָטלייט־ערד־אַרבעטער, אייגנטימער פון די הינטערשטאָטישע פעלדער. אויף מער ווי 200 לאַנדווירטשאַפֿטלעכע הויפן האָט נאָר איין יידישע פֿאַמיליע זיך פֿאַרנומען אויסשליסלעך מיט לאַנדווירט־שאַפֿט (וועגן דעם ווייטער). מעגלעך, אַז וועלכע ס׳איז קראָשניקער יידישע משפּחות זענען אויסגעוואַנדערט פון שטאָט, כדי זיך צו באַזעצן אויף ערד אין די אַרומיקע יידישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע קאָלאָניעס, וואָס האָבן אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט עק־זיסטירט אויף דער טעריטאָריע פון דער זאַמאָיסקי־אַרדינאַציע, אָבער ס׳פעלן ידיעות וועגן דעם. מיר ווייסן, למשל, אַז אין 1846 האָט איזראעל מאַנדעלמילך פון קראָשניק אַרייַנגעגעבן אַ בקשה וועגן אָפּגעבן אים אין אַרענדע די נישט באַזעצטע ערד־שטיקער אין דאָרף סוכיני אָדער סטרוזשי[51]). מיר ווייסן אויך, אַז דאָס גוט ראַכאָוו לעבן אַנאָפּאָל האָט אויפן שוועל פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט געהערט צו יידן[52]). אָבער דאָס זענען אייַנצלפֿאַלן, ווייל בכלל געזומען האָט די יידישע באַפֿעלקערונג אין קראָשניק זיך נישט פֿאַר־נומען מיט לאַנדווירטשאַפֿט.

מיט מלאכה אָבער האָט זיך די יידישע באַפֿעלקערונג פֿאַרנומען נישט ווייניקער ווי די קריסטלעכע. אַזוי ווי קראָשניק, אגב, ווי דער גאַנצער יאַנאָווער און בילגאָ־רייער פֿאַווייאַט, האָט געהאַט אַ מער זאַמדיקן באָדן ווי די לובלינער וואָיעוואָדשאַפֿט, האָט די באַפֿעלקערונג פון די דאָזיקע פֿאַוויאַטן פון קדמונים אָן זיך אויך פֿאַרנומען מיט מלאכה, וואָס האָט אין קראָשניק געהאַט אָן אַלטע טראַדיציע. שוין אין XVI־טן און אין XVII־טן יאָרהונדערט האָט מען דאָרטן געווויסט פון מער ווי דרייסיק מינים מלאכות (וועבערס, שניידערס, שוס־טערס, פוטער־קירזשנער, שווערדנמאַכערס, שטריק־דרייערס, זאָקנמאַכערס, גאָלדשמידן, סטעלמאַכערס, בעקערס, קצבים, מעלצערס, שמידן, מילנערס, קעסל־מאַכערס, פעלדשערס, היטלמאַכערס, שערער, וועבערס, טוך־וועבערס, קאַנאַליזאַטאָרן, ביר־ברויערס, בראַנפן־ברענערס, ווייַנמאַכערס, לערערס). מיר טרעפן זיך אָן אין יענער צייט אויך אויף יידישע בעל־מלאכות: שניידערס, טוך־וועבערס, קלעזמער, קצבים, בעקערס, ווייַנמאַכערס, בראַנפן־ברענערס, ביר־ברויערס, ווי אויך — מלמדים, חזן, שמש, קברן[53]).

לויט דער רישימה פון קאָפּשטייער פון יאָר 1765 זענען אין קראָשניק געווען 15 יידישע שניידערס, 2 היטלמאַכערס, 3 גאָלדשמידן, 2 שמוקלערס, אַ גלעזער, אַן איינבינדער, אַ בראַקער (פון געהילץ), אַ קאַמענ־

מאַכער, אַ בייטשן־מאַכער, פיר קצבים, 7 ווייַנמאַכערס און דריי באַלעגאַלעס. חוץ דעם: אַ פעלדשער, 7 מלמדים, 3 קלעזמער, אַ בדחן, 3 רבנים, אַ חזן, אַ שמש, אַ בעדער, צוויי וועכטערס און אַ קברן [54]). אין XIX־טן יאָרהונדערט טרעפן מיר אויך אַן אויף שוסטערס (אין 1820 — זעליק דער שוסטער [55]), אַ זייגערמאַכער (עליע) און אַן איינבינדער (יאָסעק בראוכער אין 1853) [56]).

„די היסטאָריש־סטאַטיסטישע באַשרייבונג" פון דער שטאָט קראַשניק אַנטהאַלט געוויסע רובריקן וועגן די הכנסות פון דער באַפעלקערונג. די באַפעלקערונג פון קראַשניק איז איינגעטיילט געוואָרן קודם כל אויף די, וואָס פאַרמאָגן אומבאַוועגלעך אייגנטום און די וואָס פאַרמאָגן דאָס נישט, א"ג קאָמאַרניקעס. אין הסכם מיט דער דאָזיקער איינטיילונג האָבן פון לאַנדווירט־שאַפט זיך אויסגעהאַלטן 218 משפחות (על פי טעות איז אַנגעגעבן 223) מיט 812 פערזאָן, דערפון זענען געווען 799 קריסטן (217 ראשי משפחות און 577 מיט־גלידער פון זייערע משפחות) און 13 יידן (1 משפחה־קאָפּ און 12 משפחה־מיטגלידער). פון „פראָצעדורן" און פון האַנדל האָבן זיך אויסגעהאַלטן 985 פערזאָן, אין דעם 826 אייגנטימער פון פאָסעסיעס (145 ראשי משפחות און 681 משפחה־מיטגלידער) און 159 קאָמאַר־ניקעס (65 פון האַנדל און אינדוסטריע, 90 פון מלאכה). צווישן די קאָמאַרניקעס זענען חוץ דעם געווען 945 פערזאָן דינערשאַפט, לוין־אַרבעטער און אַנגעשטעלטע. פון דער אַלגעמיינער צאָל באַפעלקערונג אין יענער צייט — 3886 — זענען אַרויסגעפאָרן 134 מענטשן, איז געבליבן 3752 פערזאָן [57]). עס קומט אויס, בכלל, אַז 21,6 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג האָבן זיך פאַר־נומען מיט לאַנדווירטשאַפט, 26,2 פּראָצענט מיט „פּראָ־צעדורן" (אין דעם פאַל — מיט האַנדל, מלאכה און אינדוסטריע), דינערשאַפט, אַנגעשטעלטע און לוין־אַרבעטער — 25,1 פּראָצענט. וועגן 26,9 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג איז נישט באַקאַנט, מיט וואָס זיי האָבן זיך פאַרנומען (זע טאַבעלע 7).

אין דער רובריק „פּראָפעסיע אומבאַקאַנט" פיגורירן אויך מענטשן פּראָפעסיאָנעל־אַקטיוו. קודם־כל — פערזאָנען, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט, סיי דעם קריסטלעכן, סיי דעם יידישן (רב, חזן, שול־דינערשאַפט), דערנאָך — באַשעפטיקטע אין פּרייַע פּראָפעסיעס: לערערס, דאָקטורים, פעלדשערס און אַנדערע אַרבעטער פון געזונטהייט־דינסט (אין דער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט, למשל, זענען אין קראשניק געווען דאָקטער לוקאַשעוויטש און אַפּטייקער ראָזמאַרינאָווסקי [58]).

אין דער באַשרייבונג פון 1865, ווי מיר זענען פון דער טאַבעלע 7, איז נישט אויסגעטיילט געווען באַזונ־דער האַנדל, מלאכה און אינדוסטריע. „פּראָצעדור" און האַנדל איז געגאַנגען צוזאַמען. אַנדערש איז באַהאַנדלט געוואָרן דער ענין אין דער סטאַטיסטישער „באַשרייבונג פון 1820. דאָרטן ווערט אין דער רובריק וועגן די באַ־שעפטיקונג פון דער קראשניקער באַפעלקערונג האַנדל אויסגעטיילט באַזונדער. אין ענטפער וועגן האַנדל ווערט, פעסטגעשטעלט, אַז מיט האַנדל פאַרנעמען זיך אויסשליסלעך יידן „און נישט נאָר מיט סחורות, וואָס זענען לעבנסנייטיק פאַר דער באַפעלקערונג, נאָר אויך מיטן טראַנספאָרטירן פּראָדוקטן מיט דער ווייסל קיין גדאַנסק". יידן, הייסט עס, האָבן אויך געהאַנדלט מיט אויסלאַנד. דער האַנדל איז געגאַנגען מיט: תבואה, בהמות, חיי, אייזן, טוך, פּעלן, מלבושים, פּעלצן, היטלען, שוכוואַרג און אַנדערע אַרטיקלען פון ערשטן גע־ברויך [59]). ענלעכע ידיעות און אין דער זעלביקער פאָרעם גיט אַן אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט די „פאַמיאַטנאַיאַ קניזשקאַ" (וועגן דעם — ווייטער).

אין דער „באַשרייבונג" פון 1865 איז אויך דאָ אַ באַזונדערע רובריק וועגן פּראָפּינאַציע. ווער ס'האָט רעכט אויסצוואַרבעטן און צו פאַרקויפן אינלענדישע אַלקאָהאָל־געטראַנקען און ווער ס'פאַרנעמט זיך מיטן פאַרקויף פון אויסלענדישע געטראַנקען, און אויף

טאבעלע 7 **די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער קראשניקער באַפעלקערונג אין יאר 1865**

די צאָל באַפעל־קערונג בכלל	באַשעפטיקט אין לאַנדווירטשאַפט	באַשעפטיקט אין האַנדל, מלאכה	דינערשאַפט, אַנגעשטעלטע לוין־אַרבעטער	פּראָפעסיע אומבאַקאַנט
אין אַבסאָלוטע ציפערן				
3752	812	985	945	1010
אין פּראָצענטן				
100%	21.8%	26.2%	25.1%	26.9%

וואָסערן סמך. דער ענטפער איז, אַז דאָס רעכט פון פּראָפּינאַציע געהערט צו דעם האַר פון דער שטאָט, אין דעם פאַל צו דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע, וואָס האָט געהאָט אין קראשניק 9—12 שענקען (אין די יאָרן 1860—1862 זענען געווען 9 שענקען, אין די יאָרן ווידער 1862—1864 — 12). די יערלעכע הכנסה פון דער אָרדינאַציע האָט באַטראָפן 2193 רובל. די שענקען, ווי אויך די ברויעריייען, האָט די אָרדינאַציע אָפּגעגעבן אין אָרענדע. ווי מיר ווייסן, זענען די אָרענדאָרן געווען דאָס רוב יידן. אין יאָר 1853 איז עס געווען חיים שפירא[60].

האַנדלען מיט אימפּאָרטירטע געטראַנקען האָט מען געקאָנט נאָר אויפן סמך פון אַ ספּעציעלער קאָנצעסיע, וואָס האָט די דאָזיקע סוחרים געגעבן דאָס רעכט נאָר אָראָפּברענגען אימפּאָרטירטע ווייַנען. אָראָפּברענגען פון וואַנען ס׳איז און פאַרקויפן אינלענדישע געטראַנקען האָבן זיי נישט געטאָרט. אין קראָשניק זענען אין יענער צייט געווען דריי סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט אָזוינע ווייַנען. איינער פון זיי איז געווען הענעך שאַפּראָן[61].

דאָס „קאָנטראָל־בוך" פון קאָמערציאַלע און אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין יאָר 1898 ברענגט ענוג אויסשפּנדיקע ידיעות וועגן אינדוסטריע און האַנדל, וועגן צושטעלן פּאָרן מיליטער און וועגן אָרענדעס. דאָס בוך האַלט אין זיך ידיעות וועגן 218 אונטערנעמונגען, זייערע באַלעבאָטים, די אין זיי באַשעפטיקטע מענטשן. עס האָט אויך ידיעות וועגן גרויס און מין פון דער אונטערנעמונג (דעטאַל אָדער הורט), וואָסער לאָקאַל זי פאַרנעמט, די הייך פון אומזאַץ און פון דער הכנסה[62]. מען דאַרף אָבער גלייך באַמערקן, אַז צו די אָנגעגעבענע ציפערן וועגן אומזאַץ און הכנסה דאַרף מען זיך באַציען מיט אַ געוויסן רעזערוו. זיי זענען אויסגעשטעלט געוואָרן צוליב שטייערצוועקן. די אונטערנעמונגען האָבן אָבער נישט געפירט קיין ביכער. די ציפערן וועגן הכנסה און אומזאַץ זענען באַרעכנט גאָרן אין רעזולטאַט פון מערערע סתירותדיקע פאַקטאָרן און האָבן דעריבער געקאָנט זיין העכער אָדער נידעריקער פון פאַקטישן צושטאַנד. אויך די צאָל אַרבעטער, וואָס איז אָנגעגעבן געוואָרן דורכן אונטערנעמער, האָט נישט אַלע מאָל געשטימט מיטן אמת, וויייל פון יעדן אַרבעטער האָט מען געצאָלט ; לויט דער צאָל אַרבעטער איז באַרעכנט געוואָרן די הייך פון אומזאַץ. דאָס בוך נעמט אָרום נאָר יענע אונטערנעמונגען, פון וועלכע מען האָט געפאָדערט אַז וועלכע האָבן אַרויסגענומען פּאַטענטן. בעתן קאָנטראָל האָט מען נאָר וועגן עטלעכע צונויפגעשטעלט אַן אַקט, אַז זיי האָבן נישט געהאָט קיין פּאַטענטן, אָבער מען דאַרף זיך משער זיין, אַז אַזוינע אונטערנעמונגען זענען געווען אַ סך מער, און מען האָט עס בעתן קאָנטראָל פשוט נישט אויפגעדעקט. צווישן די, וואָס האָבן געהאָט פּאַטענטן זענען געווען סיי אינדוסטריעלער און גרויסע סוחרים, סיי הענדלערס, וואָס האָבן זייערע סחורות פאַרקויפט אויף טישן, און אין פריוואַטע הייזער, און אפילו הויזירער, וואָס האָבן זייערע סחורות, דאָס רוב פון אייגענער אויסאַרבעטונג, פונאַנדערגעטראָגן איבער די הייזער. צווישן די פיל פאַררעגיסטרירטע סוחרים דאַרף מען דעריבער אויך זוכן האַנטווערקער, וואָס האָבן אַליין און מיט דער הילף פון זייערע משפחות אַ גאַנצע וואָך אויסגעאַרבעט זייערע סחורות און אין די מאַרקטעג זיי פאַרקויפט. אין אַ סך פאַלן האָט מען זיך אויך נישט באַגאַנגען אָן אויפלאַג, דערהויפט די הענדלערס מיט פּראָסטע מלבושים, שוכווארג, היטלען און עטלעכע גאַלאַנטעריע־אויסאַרבעטונגען. זיי האָבן אָפּטמאָל זיך געניטיקט אין אַ סך סחורה צו אַ באַשטימטן טערמין, זיי טאָקע האָבן חוץ דעטאַל־פאַרקויף זיך פאַרנומען מיט צושטעלונגען פון מלבושים, היטלען א״א פאַרן מיליטער. די אַרבעט פאַרן אויפלעגער האָבן אָפט אויסגעפירט נישט־רעגיסטרירטע באַלמעלאָכעס. לויטן אויפלאַג־סיסטעם האָבן אויך געאַרבעט דאָס רוב ווארשטאַטן — די דעמאָלטיקע קראָשניקער פאַבריקן.

איידער מיר דערציילן וועגן די קראשניקער פאַבריקן — עטלעכע ווערטער וועגן דער אינדוסטריע אין לובלינער גובערניע בכלל און באַזונדערס אין יאַנאָווער פּאָוויאַט, צו וועלכן עס האָט דעמאָלט געהערט קראשניק.

צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט האָט זיך אין קרוינפּוילן אָנגעהויבן אַ געוויסע אויפלעבונג אין דער אינדוסטריע. אמת, דאָס איז שייך דער עיקר די שטחים אויפן רעכטן ברעג פון דער ווייסל, באַזונדערס האָט זיך די אינדוסטריע אַנטוויקלט אין לובלינער קאָנט. אין דער גאַנצער לובלינער גובערניע זענען דעמאָלט געווען 1417 פאַבריקן מיט 5427 אַרבעטער. דער ווערט פון דער גאַנצער פּראָדוקציע האָט באַטראָפן ביי 800.000 רובל יערלעך. די אינדוסטריע אין לובלינער קאָנט האָט דער עיקר איבערגעאַרבעט פּראָדוקטן פון דער לאַנד־ווירטשאַפט, וואַלד־פּראָדוקטן און פלאַקס. אויפן ערשטן

אָרט גייען מילן, דערנאָך צוקראָווניעס, אייל־פּאַבריקן, וועבערייען (נאָר היימישע אויסאַרבעטונגען), ברויערייען, און לסוף האַלץ־אינדוסטריע און גאַרבעריין. אויב ס׳גייט אין דער צאָל, דאַרף מען באַמערקן, אַז דאָס דאַרף האָט אַריבערגעשטיגן די שטאָט.

אין לובלינער גובערניע זענען דעמאָלט געווען נאָר 13 שטעט (נישט רעכענענדיק 22 ישובים), אין די דאָזיקע 13 שטעט זענען אין יענער צייט געווען נאָר 162 פּאַבריקן — אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 417 אין דער גאַנצער גובערניע.

די גרויסע מערהייט אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען איז געווען צעוואָרפן איבער די דערפער און ישובים. דאָס איז אוודאי געשען צוליב דעם, וויל באַלעבאָטים פון מילן, בראָנפן־זאָוואָדן און ברויעריין זענען פון קדמונים אָן געווען די פּריצים. פאַרשטענדלעך, אַז אויך אין יאָנאָווער פּאָוויאַט האָבן דאָמינירט אין צאָל די אונטערנעמונגען אין די דערפער, דערהויפּט מילן. אין יאָר 1899, למשל, זענען אין פּאָוויאַט אויף 150 אונטערנעמונגען געווען 89 מילן און 25 אייל־פּאַבריקן, און דאָס דער עיקר אין די דערפער און ישובים. אין די צוויי שטעט ווידער פון יאָנאָווער פּאָוויאַט: אין יאָנאָוו און קראשניק זענען געווען קוים עטלעכע און צוואָנציק אונטערנעמונגען. מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אין דער צאָל פון 150 אונטערנעמונגען אין פּאָוויאַט זענען נישט אַריינגערעכנט די פּרימיטיוע וועבערייען, וואָס זענען געווען אין פיל הייזער. אויך די באַפּעלקערונג פון קראשניק און יאָנאָוו האָט זיך אין דער היים פאַרנומען מיט פּרימיטיווער אויסאַרבעטונג פון פּויערישן טוך, ווי אויך מיט דרייען שטריק.

די צאָל פּאַבריקן אין קראָשניק אין יענער צייט איז אין פאַרגלייך מיט די אַנדערע שטעט פון דער לובלינער גובערניע געווען פאַרהעלטענישמעסיק גענוג גרויס, און לויט דער צאָל האָט קראשניק פאַרנומען דאָס דריטע אָרט אין דער גובערניע (אין לובלין — 66, אין הרובישעאָוו — 25, אין קראשניק — 17, אין כעלם — 13 און אין זאָמאָשטש — נאָר 10). אָבער דער ווערט פון דער פּראָדוקציע איז געווען גאָר אַ קליינער. אויב, למשל, אין כעלם האָט די פּראָדוקציע פון 13 פּאַבריקן באַטראָפן 136.000 רובל, האָט די גאַנצע פּראָדוקציע אין קראָשניק זיך געוואָקלט פון 7000 ביז 8400 רובל יערלעך. ס׳איז אָבער נישט באַקאַנט, צי אין די דאָזיקע ציפערן איז אַריינגערעכנט די פּראָדוקציע פון אַלע פּאַבריקן און ספּעציעל פון די ברויעריין. מיר ווייסן, למשל, אַז אין יאָר 1896 האָט די פּראָדוקציע פון בראָווָאר, וואָס האָט געהערט צו דער זאָמאָיסקי־אָרדי־נאַציע, באַטראָפן 5600 רובל. די פּראָדוקציע ווידער פון צוויי גאַרבעריין האָט אין די 80־ער יאָרן באַטראָפן 2600 רובל[63]).

לאָמיר זיך אומקערן צום קאָנטראָל־בוך פון יאָר 1898[64]). לויטן בוך זענען אין קראָשניק אין 1898 געווען 17 פּאַבריקן. 11 פון זיי האָבן איבערגעאַרבעט לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, אין 8 זענען אויסגעאַרבעט געוואָרן אינדוסטריעלע אַרטיקלען. דאָס זענען געווען: אַן עסיק־פּאַבריק, אַ פּאַבריק פון סאָדע־וואַסער, פיר אייל־פּאַבריקן, 2—3 מילן און צוויי גרויפן־מילן. אינדוסטריע־אונטערנעמונגען: 3 גאַרבעריין, אַ שוך־ווארשטאַט, אַ שלאָסעריי צוזאַמען מיט אַ קוזנע, אַ ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג, וואָס האָט געהערט צו אייַן אייגנטימער. אין קאָנטראָל־בוך ווערט אָנגעוויזן די פאַמיליע פון יעדן אייגנטימער, צי די פּאַבריק פאַרקויפט אויך גלייכצייטיק די פּראָדוצירטע אַרטיקלען אָדער נישט. עס ווערט אויך אָנגעגעבן, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, דער אומזאַץ און די הכנסה פון יעדער אונטערנעמונג.

ד. אינדוסטריע

מיר אַנאַליזירן דאָ וויייטער די ידיעות ווען באַזונדערע פּאַבריקן. דער אייגנטימער פון דער עסיק־פּאַבריק איז געווען יואל מילערמאַן. ווען דער דאָזיקער פּאַבריק האָבן מיר פאַרהעלטענישמעסיק וויניקער ידיעות ווי ווען אַנדערע. די ידיעות ווען איר געפינען זיך נישט אין דער אַלגעמיינער רשימה, נאָר אין אַ צוגאָב, וואָס איז געמאַכט געוואָרן מיט עטלעכע חדשים שפּעטער, דאָס האָט געקאָנט זיין צוליב דעם, וואָס אין יענער צייט, אין יוני 1898, ווען ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן דער קאָנטראָל פון די אונטערנעמונגען, האָט די פּאַבריק נאָך נישט עקזיסטירט, אָדער אפשר האָט דער אייגנטימער איר עקזיסטענץ אויסבאַהאַלטן. און דאָס האָט געקאָנט אַנגיין, וויייל ער האָט געהאַט אַן אויסגעקויפטן פּאַטענט אויף אַן אייל־פּאַבריק. חוץ דעם האָט מילערמאַן אויך געהאַט אַ בעקערייַ.

מיר ווייסן בנוגע דער דאָזיקער עסיק־פּאַבריק נאָר ווען איר אומזאַץ, דהיינו 1500 רובל. די הכנסה ווידער איז בערעכנט געוואָרן אויף 300 רובל. יואל מילערמאַן האָט געהאַט אַ בעקערייַ און אַן אייל־פּאַבריק שוין אין אייגענעם הויז אויף ווען סאָלע גאַס, ווו ער האָט

אויך געווויינט, פאַרנעמענדיק צווישן שטובן (איין צימער און אַ צווייטן אַ קליינעם), אַ בוידעם און אַ פירהויז. מילערמאַנס בעקערייַ אין קאָנטראָל־בוך פון יאָר 1898 נישט דערמאָנט, אָבער דאָס איז נישט קיין באַוויז, אַז ער האָט זי שוין נישט געהאַט. אין קאָנטראָל־בוך ווערן נישט דערמאָנט קיין שום בעקערייַען, אָבער זיי זענען דאָך געווען. בעקער־צעכן זענען נאָטירט געוואָרן אין קראשניק זינט עטלעכע יאָרהונדערטער. זיי האָבן אויך עקזיסטירט אין XIX־טן יאָרהונדערט. אַזוי איז אין דער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט פאַרגעקומען אַ פראָצעס צווישן דער זאַמאָיסקי־אָרדי־נאַציע מיט דער שטאָט וועגן דער הייך פון די אָפצאָלן און שטייערן, צווישן אָנדערע וועגן ספעציעלע אָפצאָלן פון קריסטלעכן בעקער־צעך (און באַזונדער אויך פון די יידישע בעקערס), וואָס זענען מקדמונים אַן געצאָלט געוואָרן. מיטן אויסבאַקן ברויט האָבן זיך אוודאי פאַר־נומען עטלעכע פון די 15 אייגנטימער פון ברויט־בעקעריַען, וואָס זענען אין יענער צייט פאַרנאָטירט געווען אין קראשניק.

אין קראָשניק זענען געווען 4 אייל־פאַבריקן. די אייל־פאַבריק פון דערמאָנטן מילערמאַן האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 1000 רובל, די הכנסה איז אָנגעגעבן געוואָרן אויף 300 רובל. זי האָט באַשעפטיקט 2 אָרבע־טער. מילערמאַן האָט אַליין נישט פאַרקויפט קיין אייל, די סחורה איז הייסט עס, אויסגעאָרבעט געוואָרן פונעם רוישטאָף פונעם אויפלעגער, אָדער פון באַזונדערע קליענטן פאַרן פריוואטן געברויך. די 1000 רובל אומ־זאַץ האָבן בכן זיך באַקומען פון די אָפצאָלן פאַרן אויס־אָרבעטן די פראָדוקציע. זיי האָבן געדעקט דעם לוין פאַר די צוויי אָרבעטער, די איבעריקע פראָדוקציע־קאָסטן און די הכנסה פון אייגנטימער (די 300 רובל), וואָס איז אין פאַרגלייך מיט די שכירות פון קראשניקער בירגערמייסטער (520 רובל), אָדער פון קאָסיר (340 רובל) נישט קיין צו גרויס. די איבעריקע דריי אייל־פאַבריקן האָבן געהערט צו אברהם מאַנדעלבאַום, אריה עריזמאַן און קלמן גליזער. יעדערער פון זיי האָט אויך באַשעפטיקט צו צוויי אָרבעטער פון 111 קאָטעגאָריע. מאַנדעלבאָומס אייל־פאַבריק האָט פונקט ווי מילער־מאַנס געאָרבעט אויף באַשטעלונגען, אויך געמאַכט אַן אומזאַץ פון 1000 רובל און געהאַט הכנסה 300 רובל. פון אַן אַנדער קאָטעגאָריע זענען געווען די אייל־פאַבריקן פון עריזמאַן און גלייזער, זיי האָבן שוין אַליין אויך פאַרקויפט זייערע אויסאָרבעטונגען. די אייגן־טימער האָבן אוודאי דיספאָנירט מיט אַ געוויסן קאַפי־טאַל. גלייזערס אומזאַץ פונדעסטוועגן האָט זיך נישט אונטערשיידט פון די פריערדיקע, נאָר עריזמאַן האָט געמאַכט אַ גרעסערן אומזאַץ, וואָס האָט באַטראָפן 2000 רובל, און אויך זיין הכנסה איז געווען צוויי מאָל גרעסער[65]).

די קראשניקער גרויפנס האָבן פון קדמונים אַן געהאַט אַ שם אין דער אומגעגנט. די אייגנטימער פון די גרויפן־מילן זענען געווען צוויי יידן: פרץ ווישניאַק און לייזער שטיינקריצער. ביידע גרויפן־מילן האָבן באַשעפטיקט צו צוויי אָרבעטער, די מילן האָבן נישט פאַרקויפט קיין סחורה, די גאַנצע פראָדוקציע איז אויס־געפירט געוואָרן פון דעם באַשטעלערס תבואה. דער אומזאַץ פון ביידע מילן איז געווען נישט קיין גרויסער: שטיינקריצערס — 900 רובל, און ווישניאַקס — שוין גאָר אַ קליינער, קוים 400 רובל. קלאָר, אַז אויך די הכנסה איז געווען אַ מינימאַלע (נאָר 80 רובל)[66]) און איז אפשר געווען קלענער פון דער הכנסה פון די אָרבעטער, וואָס זענען ביי אים געווען באַשעפטיקט.

די אייניציקע אין קראָשניק און אוודאי אויך אין יאָנאָוער פאָוויאַט, פאַבריק פון סאָדע־וואַסער האָט געהערט צום ייד יאַנקל גאָלדבערג. דער אייגנטימער האָט באַשעפטיקט צוויי אָרבעטער. דער אומזאַץ האָט באַטראָפן 800 רובל. די הכנסה איז באָרעכנט געוואָרן אויף 360 רובל. גאָלדבערג האָט פאַרקויפט סאָדע־וואַסער אין דעטאַל און הורט[67]).

מילן זענען אין קראשניק געווען 3, איינע פון זיי האָט געהערט צום קריסט יאָן מישטאַלסקי, און צוויי — צו יידן: מאיר שפירא און זיסעלע גאָלדפעלד[68]). דאָס זענען אייגנטלעך געווען ווינטמילן, ווי דאָס רוב מילן אין יאָנאָוער פאָוויאַט. צוויי פון די דאָזיקע ווינט־מילן זענען געווען גענוג פרימיטיוו, נאָר איינע — פון זיסלע גאָלדפעלד — איז געווען אַ מאָדערנע, א"ג אמעריקאנישע. אַלע דריי מילן האָבן געאָרבעט אויף באַשטעלונגען, קיינער פון די אייגנטימער האָט אוודאי נישט געהאַט קיין מזומן אייניצוקויפן תבואה. די מילן האָבן געמאַכט אַ געוואַלדיק גרויסן אומזאַץ: מישטאַלסקי — 5000 רובל, שפירא — 6000 רובל, און גאָלדפעלד — 10.000 רובל. נאָר אין דער אמעריקאַנער מיל זענען געווען באַשעפטיקט געדונגענע אָרבעטער. די הכנסות פון די אייגנטימער זענען געווען וועדליג די אומזאַצן: 800, 900, 1000 רובל. די פראָדוקציע פון דער אַמעריקאַנער מיל האָט אין יאָר 1886 באַטראָפן 1850 רובל[69]).

צו די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען האָבן געהערט: גאָרבערייען, אַ שוסטער־ווערשטאָט, אַ ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג און שלאָסער אָן שמיד־ווערשטאָט. אַ געוויסע צייט האָט אין קראָשניק אויך עקזיסטירט אַ טוך־פאַבריק[70]). אָבער דערמאָנטע פאַבריקן, חוץ דעם שלאָסער־און שמיד־ווערשטאָט, האָבן געהערט צו יידן. אמת, מיר ווייסן נישט די פאַמיליע פונעם טוך־טלית־פאַבריקאַנט, ווייל די פאַבריק האָט אוודאי נישט עקזיסטירט אין 1898. אָבער אַזוי ווי זי האָט צווישן אַנדערן אויסגעאַרבעט טליתים, דאַרף מען אָננעמען, אַז דער אייגנטימער איז געווען אַ ייד. ס׳איז אויך געווען אין קראָשניק אַ ליכט־פאַבריק. די ידיעות וועגן איר שטאַמען פון די 80־ער יאָרן[71]). מעגלעך, אַז אין 1898 האָט זי שוין נישט געאַרבעט.

אויך די גאָרבערייען אין קראָשניק האָבן פון קדמונים געהערט צו יידן. אין 1881 האָבן דאָרטן עקזיסטירט 4 גאָרבערייען, פון וועלכע 3 האָבן זיך געפונען אויף וועסאָלע גאַס און האָבן געהערט צו נחום גאָלדשטיין, שמחה בריקמאַן און הערש פריש[72]). די פערטע גאָרבעריי האָט זיך געפונען אויף דער לובלינער גאַס און האָט געהערט צו לייבע בראָוכער[73]). אין 1898 זענען שוין געווען נאָר 3 גאָרבערייען. די אייגנטימער זענען אויך געווען יידן עליע פאָסמאַנטיער, כיל פיינגאָלד און אבוש פוטער[74]). די גאָרבער האָבן געמאַכט אומזאַצן פון 600, 1000 און 2500 רובל. די הכנסה איז געווען וועדליג דעם אומזאַץ: 180, 200 און 500 רובל. יעדע גאָרבעריי האָט באַשעפטיקט 2 אַרבעטער און נאָר איינע פון זיי האָט געאַרבעט מיטן אויפלאַג־סיסטעם און נישט פאַרקויפט די פראָדוקציע אויספירנדיק בלויז די באַשטעלונגען פון סוחר אַדער האַנטווערקער (שוסטער). די איבעריקע האָבן חוץ דעם איבערגעאַרבעט אייגענעם רוישטאָף אויף צו פאַרקויפן.

אין קראשניק איז געווען נאָר איין רעגיסטרירטער שוסטער־ווערשטאָט, דער אייגנטימער איז געווען שמואל מאַנדערמילך. ער האָט באַשעפטיקט צוויי אַרבעטער און נישט געפירט קיין פאַרקויף. דער ווערשטאָט האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 300 רובל, און די הכנסה האָט באַטראָפן 120 רובל. נעמענדיק אין אַכט, אַז ער האָט געצאָלט צום וויניקסטן די געדונגענע שוסטערס צו 80—90 רובל — ווייל אַזוי פיל האָבן אין לובלינער געגנט פאַרדינט נישט־קוואַליפיצירטע לוין־אַרבעטער — דאַרף מען אָננעמען, אַז מאַנדעלמילכס ווערשטאָט האָט געאַרבעט אויסשליסלעך פאַרן באַשטעלער, וואָס האָט אים געמוזט צושטעלן נישט נאָר לעדער, נאָר אויך אַלע אַנדערע צודאַטן צו דער אַרבעט. מעגלעך, אַז ער האָט געאַרבעט פאַר די סוחרים — צושטעלער פאַרן מיליטער[75]).

די שלאָסעריי־קוזניע האָט געהערט צום קריסט סטאַניסלאַוו וויינערט. ווייניקער האָט אויך באַשעפטיקט 2 אַרבעטער און אויך געאַרבעט אויף באַדינונג. זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן 1500 רובל, די הכנסה ווידער — 400. דער גרויסער אומזאַץ פאַרהעלטענישמעסיק צו דער הכנסה וויזיט אויף דעם, אַז דעם מאַטעריאַל צו די רעמאָנטן האָט ער צוגעשטעלט אַליין.

די ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג האָט געהערט צו איין אייגנטימער, שלמה זיסבערג[76]). ביידע אונטערנעמונגען האָבן זיך געריכטן פאַר איינע, מסתמא צוליב דעם, ווייל זיי האָבן פאַרנומען איין לאַקאַל און געאַרבעט אויף איין פאַטענט. שלמה זיסבערג האָט באַשעפטיקט 6 אַרבעטער. די ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 2500 רובל און געגעבן אַ הכנסה פון 600 רובל. זיסבערג האָט אויך פאַרקויפט זיינע אויסאַרבעטונגען אויפן אָרט, אָבער חוץ דעם האָט ער אין אַן אַנדער אָרט געהאַט אַ סקלאַד פון קאַלך מיט אַ דעטאַל־פאַרקויף. מען דאַרף דערביי באַמערקן, אַז שלמה זיסבערג איז געווען זייער אַ געשיקטער סוחר. חוץ די דערמאָנטע אונטערנעמונגען האָט ער נאָך געהאַט אַ בויר־סקלאַד. מעגלעך, אַז ער האָט אָפגענומען די גאַנצע פראָדוקציע פון דעם אַרדינאַציע בראָוואַר (וועגן די ווערשטאַטן — זע טאַבעלע 8).

אָבער, ווי מיר האָבן שוין געזאָגט, איז אין קאָנטראָלבוך פון די קאָמערציאַלע און אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען נישט דערמאָנט דער בראָוואַר, אפשר דערפאַר, ווייל ער האָט געהערט צו דער אַרדינאַציע און איז קאָנטראָלירט געווארן אויף אַן אַנדער אופן און צוזאַמען מיט אַנדערע אונטערנעמונגען פון דער אַרדינאַציע. לויט אַנדערע ידיעות האָט דער קראָשניקער בראָוואַר פראָדוצירט אין 1896 — אַכט טויזנט עמערס ביר אינעם ווערט פון 5600 רובל[77]). משפטנדיק אָבער לויט די אומזאַצן פון די קראָשניקער ביר־הענדלער איז די ציפער אַ שטאַרק פאַרקלענערטע (דער דאָזיקער אומזאַץ האָט באַטראָפן 16.000 רובל, נישט רעכענענדיק דעם אומזאַץ מיטן פאַרקויפטן ביר אין דריי שענקען און דעם אומזאַץ פון הורטאָוון ביר־סקלאַד).

דער אומזאַץ פון די 17 אינדוסטריעלע אונטער־

טאַבעלע 8

דער אַנטייל פון יידן אין דער קראַשניקער אינדוסטריע אין יאָר 1898

נאָמען און פאַמיליע פון אונטערנעמער	אונטערנעמונג				צאָל אַרבעטער	אומזאַץ אין רובל	הכנסה אין רובלס			אַנדערע פראָדוקציע הוצאות פון די באדינונג און אויפלאַג אונטערנעמונגען
	בראַנזשע	אַלג. צאָל	מין אַרבעט				פון די אייגנטימער	פון די אַרבעטער	צוזאַמען	
			באַדינונג	מיט פאַרקויף						
יואל מילערמאַן	עסיק־פאַבריק	1	—	1	2	1500	300	—	300	—
יואל מילערמאַן	אייל־פאַבריק		1	—	2	1000	300	170	470	530
אברהם מאַנדעלבאום	"	4	1	—	2	1000	300	170	470	530
אריה עריזמאַן	"		—	1	2	2000	600	170	730	—
קלמן גלעיזער	"		—	1	2	1000	200	170	370	—
פרץ ווישנאַק	גרויפן־פאַבריק	2	1	—	2	400	80	170	250	150
לייזער שטיינקריצער	"		1	—	2	900	300	170	470	450
יאַנקל גאָלדבערג	פאַבריק פון סאָדע־וואַסער	1	—	1	2	800	360	170	530	270
יאָן מישטאַלסקי	מילן	3	1	—	—	5000	800	—	800	4200
מאיר שאַפירא	"		1	—	—	6000	900	—	900	5100
זיסלע גאָלדפעלד	"		1	—	2	10000	1000	170	1170	8830
עלע פאַס מאנטיער	גאַרבערייען		1	—	2	600	180	170	350	250
כיל פאַינגאָלד	"	3	—	1	2	1000	200	170	370	—
אַבוש פוטער	"		—	1	2	2500	500	170	670	—
שמיל מאַנדעלמילך	שוסטער־וואַרשטאַט	1	1	—	2	300	120	170	290	10
סטאַניסלאָוו וויינערט	שלאָסער־וואַרשטאַט	1	1	—	2	1500	400	170	570	9930
שמול זיסבערג	ציגל און קאַלך־אונטערנעמונג	1	—	1	6	2500	600	510	1110	—
צוזאַמען		17	10	7	32	38000	6640	2720	9360	—

נעמונגען, וואס זענען אויסגערעכנט אין קאנטראל־בוך, האט באטראפן צוזאמען 38.000 רובל, די הכנסה ווידער פון זייערע אייגנטימער — 6.640 רובל. כדי צו באקומען די ריינע הכנסה, וואס איז אויסגעפאלן אויף אלע באשעפטיקטע אין דער אינדוסטריע, האבן מיר צו דער פאזיציע הכנסה פון די אייגנטימער צוגעגעבן דעם פארדינסט פון זיערע ארבעטער. אין לובלינער קאנט האט א לוין־ארבעטער דעמאלט פארדינט פון 25 ביז 30 קאפיקעס א טאג, א יאר, הייסט עס — פון 76 ביז 92 רובל. מיר וועלן אננעמען, אז אין קראשניק האט אן ארבעטער פארדינט אין דורכשניט 85 רובל. אזוי ווי אין די קראשניקער אונטערנעמונגען זענען געווען באשעפטיקט 32 ארבעטער, האט זייער אלגעמיינער יערלעכער פארדינסט באטראפן 2720 רובל. אזוי ארום וואלט דער אלגעמיינער ריווח פון אלע 17 אונטערנעמונגען באטראפן 9360 רובל (טאבעלע 8).

10 אונטערנעמונגען האבן געארבעט אויסשליסלעך לויטן אויפלאג־סיסטעם און אויף באדינונג. דער אומזאץ זייערער איז דעריבער גלייך צו דער סומע אפצאלונגען פון די קליענטן פאר די אויסגעפירטע ארבעטן. די הכנסה ווידער פון אייגנטימער איז — דער פארדינסט פאר זיין ארבעט אין דער אונטערנעמונג ווי א פאכמאן און דער איבערגעבליבענער טייל נאכן אראפרעכענען פון דער געלט־הכנסה דעם לוין פון די געדונגענע ארבעטער און די אנדערע פראדוקציע־קאסטן. ווי מיר זענען פון דער טאבעלע 8, וואקלט זיך די הכנסה פון אונטערנעמער אין די גרענעצן פון 80 ביז 1000 רובל (80 רובל איז א פארדינסט נידעריקער פונעם פארדינסט פון א געדונגענעם ארבעטער, 1000 רובל ווידער איז געווען נאר אין איין פאל). אויב מיר וועלן נעמען אין באטראכט, אז אויסהאלטן א פארבעק האט אין יענער צייט געקאסט 56 רובל, האט מען אויף אויס־האלטן א משפחה (וואס יעדער אונטערנעמער האט דאך געהאט) געדארפט אויסגעבן ביי 300 רובל. דער אויספיר דערפון איז, אז דאס רוב אונטערנעמער אין קראשניק זענען קיין גבירים נישט געווען.

די איבעריקע פראדוקציע־קאסטן (מאניפולאציע־קאסטן, פארבייט־טיילן, אמארטיזאציע פון מכשירים) האבן מיר ארויסגעברענט פונעם חילוק צווישן אומ־זאץ (איינקונפט פאר באדינגונגען) און דער הכנסה פון אייגנטימער און זיינע ארבעטער. ווי מיר זענען (טאבעלע 8) זענען עטלעכע צווישן זיי באטייטנדיק — אין רוב פאלן שטייגן זיי אריבער די הכנסה. די גרעסטע אינווסטיציעס פון אלע אונטערנעמונגען האבן גע־פאדערט די מילן, ווייל זייער אומזאץ, ווי אויך די הכנסה איז געווען א סך גרעסער ווי אין אנדערע אונטערנעמונגען. דער באלעבאס פון א שוסטער־ווארשטאט האט כמעט גארנישט נישט געקאנט אויס־געבן אויף פראדוקציע־קאסטן. אפשר דערפאר, ווייל אלע קאסטן, פארבונדענע מיט דער פראדוקציע, האט געדעקט, ווי מיר האבן שוין אנגעוויזן אויבן, דער סוחר־אויפלאגער. יעדנפאלס דארף מען צוגעבן אז א סך אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין קראשניק האבן געהאט גאר א קליינע מעגלעכקייט פון רעפראדוקציע. (זע טאבעלע 8, ז׳ 95).

פון די 17 קראשניקער פאבריקן האבן 15 געהערט צו יידן, דאס הייסט 88,2 פראצענט, און פון די 32 ארבעטער, באשעפטיקטע אין דער אינדוסטריע, האבן 30 געארבעט אין יידישע אונטערנעמונגען, וואס עס באטרעפט 93,7 פראצענט פון דער אלגעמיינער צאל ארבעטער (זע טאבעלע 9).

ד. ארענדע און באדינונג

וועגן די ארבעט־באדינגונגען און וועגן גראד פון מעכאניזאציע אין די קראשניקער אונטערנעמונגען האבן מיר וויניק ידיעות. מיר ווייסן, אז אלע ארבעטן אין די גארבערייען זענען אויסגעפירט געוואָרן מיט דער האנט. פון די דריי ווינטמילן איז נאר איינער געווען

טאבעלע 9

די צאל יידישע פאבריקן אין יאר 1898 אין קראשניק און די צאל באשעפטיקטע ארבעטער

אלגעמיינע צאל פאבריקן	צאל פאבריקן, וואס האבן געהערט צו יידן		צאל באשעפטיקטע ארבעטער		
			אין יידישע פאבריקן		
	אין אבסאלוטע ציפערן	אין פראצענטן צו דער אלגעמ. צאל פאבריקן	בכלל	אין אבסאלוטע ציפערן	אין פראצענטן צו דער אלגעמיינער צאל ארבעטער
17	15	88,2%	32	30	93,7%

פון אַמעריקאַנער טיפּ, דאָס הייסט מיט אַ דאַך, וואָס האָט זיך געדרייט צוזאַמען מיטן וואַלץ און די פליגלען.

אַרענדע איז אַמאָל געווען זייער אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין די באָשעפטיקונגען פון דער קראָשניקער יידישער באָפעלקערונג. נאָך אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט האָבן אַ סך יידישע פאַמיליעס זיך אויסגעהאַלטן פון אַרענדירן מילן, ברענפן־זאָוואָדן, בראָוואַרן, יאַטקעס, שעכטהייזער, ווי אויך שטייערן און אָפּצאָלן לטובת דער מלוכה, די אייגנטימער פון דער שטאָט, לטובת דער שטאָט און דער יידישער קהילה. מיט אַרענדע האָבן זיך פון קדמונים אָן פאַרנומען דער־עיקר די פאַמיליעס: שאָאַר [78]), געראַנרייך [79]), לעקווָאוויטש [80]) הערשזאָהן [81]) נאיזער [82]), ראָזענפאַרב [83]), שפּירא [84]) טעפּער, טענענוואָרצל [85]) און אַנדערע. עטלעכע פאַמיליעס פון די דערמאָנטע טרעפן מיר ווי אַרענדאָרן אויך שפּעטער, צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט. שאָאַר יוסף, למשל, אַרענדירט אין 1898 די יידישע באַד, וואָס טראָגט אים אַריין 500 רובל הכנסה, ביי אָן אומזאָץ פון 1000 רובל. דאָס שטאָטישע שעכטהויז אַרענדירט דעמאָלט ירחמיאל ענגעל. אומזאָץ — 4000 רובל, הכנסה — 600 רובל. ענגעל באָשעפטיקט אַוודאי אין שעכטהויז זיין קרוב, בער ענגעל [86]).

צום סוף פונעם XIX־טן יאָרהונדערט קאָן שוין אויף אַ סך וויניקער געביטן אָנגעוואָנדן ווערן די פאָרעם פון אַרענדע. קודם־כל איז אָנגעפאַלן די אַרענדע פון שטייערן. די רעגירונג און די שטעט דאָקעגן גיבן אָפּ אין אַרענדע באָשטימטע אַרבעטן, וואָס פאָדערן געוויסע אינווועסטיציעס, שטענדיקע אויפזיכט, אָדער קאָנסער־וואַציע. דער אַרענדאַר נעמט דעמאָלט אָפּטער פון אַלץ אָן אָפּצאָל פון די געברויכער לויט אַ פּעסטגעשטעלטער טאָקסע. לייזער פריש, למשל, האָט אין יאָר 1898 אַרענ־דירט די שטאָטישע באַלייכטונג (וועגן וואָס מיר האָבן שוין דערמאָנט). ער האָט געדאַרפט אויפהיטן די שטא־טישע לאָמטערנעס, אָנצינדן זיי און אויסלעשן. די אייגווויניער, אוודאי די הויז־אייגנטימער, האָבן פאַר דעם אַריינגעטראָגן אַ געוויסן אָפּצאָל, וואָס דער אַרענ־דאַר האָט איינגעקאָסירט (אין דער סומע פון 450 רובל), דעקנדיק שוין אַלע מיט דעם פאַרבונדענע הוצ־אות. די יערלעכע הכנסה פון דער אונטערנעמונג האָט באָטראָפן 50 רובל. אוודאי איז די אַרענדע פון דער באַלייכטונג געווען אַ צוגאָב־באָשעפטיקונג, וויייל פון 50 רובל אַ יאָר האָט מען נישט געקאָנט דורכלעבן. אויף אָן ענלעכן אופן האָט די שטאָט זיך געפירט מיט די ברונעמער. אין 1898 האָט זיי אַרענדירט יצחק ווייס־בראָט. זיין אומזאָץ האָט באָטראָפן 1500 רובל, די הכנסה — 300 רובל.

אויך די רעגירונג־מאָכט האָט אָפּגעגעבן אין אַרענ־דע פאַרשידענע אַרבעטן. הערש ראָסעט, למשל, האָט אַרענדירט די רייניקונג פון מיליטערישע לאָקאַלן (מסת־מא פערדשטאַלן). ער האָט דערפון געהאַט אַ הכנסה פון 150 רובל. דער אומזאָץ, וואָס מען דאַרף אין דעם פאַל רעכענען די הכנסה פון פאַרקויפטן מיסט, האָט באָטראָפן 600 רובל. דער זעלבער האָט חוץ דעם גע־האַנדלט מיט נאָפּט, און אין שייכות מיט דער אַרענדע האָט דער גאַרניזאָן מסתמא נאָר ביי אים געקויפט נאָפּט. צוליב דעם האָט ער געהאַט אַזאַ גרויסן אומזאָץ (350 רובל, אין דער צייט וועז די קאָנקורירנדיקע נאָפּטקראָם — נאָר 1500 רובל). צווישן די אַרענדאַרן פון וועג־אַרבעטן האָט די גרעסטע אומזאָצן און הכנסות געהאַט שמואל־הערש סאָבאָל. ער האָט אויסגעפירט אָלע וועג־אַרבעטן אין יאָנאָווער פּאָוויאָט אויף דער סומע פון 15.200 רובל. נאָכן אַראָפרעכענען די פּרא־דוקציע־קאָסטן האָט זיין הכנסה באָטראָפן 2000 רובל. עס וואַרפט זיך אין די אויגן, אַז קיין אייזער נישט פון די פריער־דערמאָנטע אייגנטימער פון אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען האָט נישט געהאַט אַזאַ הויכע הכנסה.

דאָס רוב פון די דערמאָנטע אַרענדאַרן זענען אייגנט־לעך אויספירער פון געוויסע באַדינגונגען און אָזוי וועלן מיר זיי אויך קוואַליפיצירן. צו דער גרופּע באַדי־נונג־אונטערנעמונגען וועלן מיר אויך פאַררעכענען די שענקען, דאָס טייהויז, אכסניות און די סטאַציע פון פאָסט־דיליזשאַנסן.

אין קראשניק זענען געווען דריי שענקען. זיי האָבן געהערט צו קריסטן. דער אַלגעמיינער אומזאָץ פון אַלע שענקען האָט באָטראָפן 4500 רובל, די הכנסה — 700 רובל. דאָס איינציקע טייהויז האָט אויך געהערט צו אַ קריסט. מען האָט דאָרט אויך באָקומען סאָדע־וואָסער. ביידע אכסניות ווידער האָבן געהערט צו יידן: יאנקל סאָבאָל און מאיר געראַנרייך. געראַנרייכס אכסנ־יה האָט עקזיסטירט פון אָנהייב פון XIX־טן יאָרהונדערט און האָט זיך געפונען ביים לובלינער טויער. די צווייטע אכסניה האָט זיך אוודאי געפונען דאָרטן, ווו זי איז געווען פריער — אין אַ הויז פון דער אַרדינאַציע (אין 1881 האָט זי געהערט צו ישראל ווּרמאָן, וואָס האָט דאָרטן אויך געהאַט אַ הורט־סקלאַד פון סחורות). ביי

אים האָבן זיך געוויס אָפּגעשטעלט די סוחרים, וואָס פלעגן קומען אויף די ירידים. דערפאַר איז זיין אומזאַץ און הכנסה געוואָרן גרעסער ווי געוענרייכס (סאָבאָל — 2000 און 400 רובל, געוענרייך — 900 און 90).

די סטאציע פון פּאָסט־דיליזשאַנטן האָט געפירט די קריסטין פּעטראָנעליע קאָראָביטש. זי האָט באַשעפּטיקט פיר פורמאַנעס. פאַר איר האָט די סטאַציע געפירט יצחק ווייסבראָט. אין קראשניק זענען אויך געוואָרן צוויי אָגענטן פון פאַרזיכערונג־געזעלשאַפטן. צום ווייניקסטן און זייער צופעליקע האָבן מיר ידיעות וועגן פרייע פראָפעסיעס. מיר ווייסן, אַז צו יענער צייט זענען אין קראשניק געוואָרן צוויי דאָקטוירים: דער עוואַנגעליקער אַלעקסאַנדער בראַון און דער קאַטאָליק קאָראָל ראטקעל און פיר פעלדשערס יידן: שמואל און ישראל ראָזענעל, יונה זאַיפּען און אברהם בערגער (ידיעות פון 1893) [87].ס׳איז אויך געווען אַן אָפּטייק. דער אָפּטייקער איז דעמאָלט געווען בראָניסלאַוו דאָמבראָווסקי. ס׳זענען אויך געווען אין קראשניק אַ רעיענט, אַ בירגערמייסטער און קאַסירער.

צו דער דאָזיקער גרופּע וועלן מיר אויך פאַררעכענען די 13 האַנדלס־אָנגעשטעלטע. צום מערסטן געדונגענע מענטשן האָט באַשעפּטיקט די טעקסטיל־בראַנזשע (פיר פאַרקויפער — יידן), 3 עקספּעדיענטן האָבן געאַרבעט אין די בשמים־קראָמען (צוויי יידן און איין קריסט), צוויי — אין דער בירשענק (איין קריסט און איין יידּ, צוויי — אין די ווייַנקראָמען (ווי אויבן), איינער אין אַן אייזנקראָם (אַ יידּ) און איינער אין שעכטהויז. בכלל זענען געווען 11 יידן — עקספּעדיענטן. פיר פון זיי האָבן געאַרבעט אין די קראָמען פון זייערע נאָענטסטע קרובים: עלטערן, אָדער ברידער. די איבעריקע 7 זענען נישט פאַרמעגלעכע מענטשן. צוויי פון זיי — יוסף לאַקס און מענדל שימעל — באַגעגענען מיר בלויז איין מאָל אין די קוועלן. ביידע האָבן געאַרבעט אין טעקסטיל־קראָמען: איינער ביי אַביש הירשהאָרן, דער צווייטער — ביי דוד קאָהען. דער לעצטער האָט באַשעפּטיקט נאָך איין אָנגעשטעלטן — מענדל וואַגנער. אין דער רשימה פון די שטייער־צאָלערס פון יאָר 1898 איז צווישן די סוחרים און אינדוסטריעלער אַזאַ פאַמיליע נישטאָ. אַבער די וואַגנערס זענען געווען באַוווסט אין קראשניק. אין יאָר 1881 איז אברהם וואַגנער געווען מיטאייגנטימער פון אַ הויז אויף יאַנאָווער גאַס. אַזוי זעט עס אויך אויס מיט דער משפחה ערליך. צווישן די שטייער־צאָלערס פיגורירט נישט קיינער מיט אַזאַ פאַמיליע חוץ דעם עקספּעדיענט אהרן ערליך. אַמאָל אָבער איז דאָס געווען אַ רייכע משפּחה. אין דער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט האָבן די ערליכס פאָר־מאָגט עטלעכע הייזער אויף לובלינער גאַס [88]. אין יאָר 1881 זענען שוין נאָר צוויי ערליכס געווען מיט־אייגנטימער פון צוויי הייזער, די איבעריקע האָבן שוין געווינט אין שכנות. ווי ס׳איז צו זען, זענען די ערליכס געווען מאָטעריעל געפאָלן. די איבעריקע 3 עקספּע־דיענטן: ברוך פיינגאָלד, משה שור און חיה פרידּ־לענדער האָבן אויך געאַרבעט ביי פרעמדע מענטשן. חוץ די דערמאָנטע זענען געווען געווען מער מענטשן פון פרייע פּראָפעסיעס, אָבער ס׳פעלן וועגן דעם ידיעות. בלי ספק זענען אויך געווען מענטשן, פאַרבונדענע מיטן רעליגיעזן קולט. עס זענען אויך געווען לערערס און אַנדערע. מיר ווייסן נאָר, אַז רב אין קראשניק איז דעמאָלט געווען ישראל אייזענבערג [89]).

אין די באַדינונג־אונטערנעמונגען זענען געווען צו־זאַמען 18 באַשעפטיקטע, 9 קריסטן און 9 יידן. אין די פרייע פּראָפעסיעס — 26, דערפון קריסטן 10 און יידן — 16. צוזאַמען זענען אויף 44 באַשעפטיקטע געווען 19 קריסטן און 25 יידן. מען דאַרף אָבער געדענקען, אַז אַלע ידיעות זענען ווייט נישט קיין פולע.

ט אַ ב ע ל ע 10

דער אַנטייל פון יידן אין באַדינונג־אונטערנעמונגען און פרייע פּראָפעסיעס

רשימה פון פּראָפעסיעס	אַל׳ צאָל	קריסטן	יידן
אַרענדע פון באָד	1	—	1
אַרענדע פון דער שטאָט־באַלייכטונג, ברונעמער, רייניקונג	3	—	3
וועג־אַרבעטן	1	—	1
שענקען און טייהייזער	4	4	—
אכסניות	2	—	2
דיליזשאַנסן־סטאַציע	5	5	—
באַאַמטע	5	5	—
פאַרקויפערס, עקספּעדיענטן	13	2	11
מעדיצינישער פערסאָנאַל	7	3	4
גייסטלעכע	1	—	1
שעכטהויז	2	—	2
צוזאַמען	44	19	25

ה. האַנדל

לויטן קאָנטראָל־בוך זענען אין קראָשניק געווען 175 פּערזאָן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל (נישט רעכענענדיק די פאַרקויפערס אין די קראָמען). 27 פון זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט צושטעלונגען פאַרן מיליטער, 16 ווידער פון די לעצטע האָבן אויף באַזונדערע האַנדל־פאַטענטן פאַרקויפט די זעלביקע סחורות אין דעטאַל.

מיטן פאַרקויף פון שפּייז־אַרטיקלען האָבן זיך פאַרנומען 97 האַנדלערס. די פאַרקויף־פונקטן זענען געווען גענוג ספּעציאַליזירט לויט ברייטגענומענע אַסאָרטימענט.

אין קראָשניק זענען געווען 14 קאָלאָניאַל־קראָמען, פון וועלכע 13 האָבן געהערט צו יידן[90]. 19 פלייש־קראָמען, פון וועלכע 12 קריסטלעכע האָבן פאַרקויפט נאָר חזיר־פלייש. די ווערשטקראָם האָט אויך געהערט צו אַ קריסט. די איבעריקע 6 פליישקראָמען האָבן פאַרקויפט רינדפלייש און האָבן געהערט צו יידן[91]. ס׳איז באַווּסט, אַז זינט עטלעכע יאָרהונדערטער האָבן מיט דער שחיטה פון בהמות און מיטן פאַרקויף פון רינדפלייש אין קראָשניק זיך פאַרנומען נאָר יידן. ס׳זענען אויך געווען 16 כּאַרקויף־פונקטן פון געבעקס. ווייל ברויט איז פאַרקויפט געוואָרן חוץ אין די קראָמען, צי אין בייַדלעך, אויך אין סטראָגאַנעס אויף די מערק. ברויט איז אויך אויסגעטראָגן געוואָרן אין די הייזער און אויך די הויזירער האָבן געמוזט אויסקויפן אַ האַנדל־פאַטענט. אַלע ברויטהענדלערס זענען געווען יידן[92]. אין קראָשניק זענען געווען פּיר קראָמען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט מעל־פאַרקויף (זיי האָבן אויך געהערט צו יידן)[93]. ווייטער האָבן 5 סוחרים־שותפים צוגעשטעלט מעל פאַרן מיליטער. אַ ספּעציעלע קראָם האָט זיך פאַרנומען מיטן אויס־שליסלעכן פאַרקויף פון אַלערליי גרויפנס[94]. דאָרטן האָט מען אויך געקאָנט קויפן זאַלץ. מיט צושטעלן גרויפן פאַרן מיליטער האָבן זיך פאַרנומען דריי שות־פים. ווי מיר האָבן דערמאָנט, האָבן די קראשניקער גרויפנס געהאַט אַ שם אין לובלינער קאָנט. אין קראשניק איז אויך געווען אַ פאַרקויף־פונקט פון עסיק, וואָס האָט געהערט צו שמעון מילערמאַן, אוודאי אַ קרוב פון עסיק־פאַבריקאַנט יואל מילערמאַן. ס׳איז נישט באַ־קאַנט, צי דער לעצטער האָט אויך פאַרקויפט עסיק אין דעטאַל. חוץ די אויבן אויסגערעכנטע ספּעציאַלי־זירטע קראָמען זענען נאָך געווען 19 פאַרקויף־פונקטן פון שפּייז־אַרטיקלען בכלל. דאָרטן האָט מען אוודאי געקאָנט קויפן אַלע נייטיקע פּראָדוקטן, מיטן אויסנאַם אפשר פון קאָלאָניאַל־סחורות. 18 קראָמען פון דער צאָל האָבן געהערט צו יידן[95], איינע — צו אַ קריסט, וווּ מען האָט אויך געקאָנט קריגן בולקעס.

ס׳זענען געווען צוויי יידישע האַניק־קראָמען, וווּ מען האָט געקאָנט קויפן האַניק, וואַקס און אַנדערע אַרטיקלען, פאַרבונדן מיט בינען־האָדעוואַניע[96].

וואָס שייך אַלקאָהאָל־געטראַנקען זענען זיי פאַר־קויפט געוואָרן לויט געוויסע ספּעציאַליטעטן. ס׳זענען געווען צוויי ווייַנקראָמען, פון וועלכע איינע האָט גע־הערט צו אַ קריסט מיט אַן אומזאַץ פון 3000 רובל און אַ הכנסה פון 400. די צווייטע האָט געהערט צום יידן יאַנקל סאָבאָל מיט אַן אומזאַץ פון 20.000 רובל און אַ הכנסה פון 4000 רובל. ווי ס׳ווייזט אויס, האָט סאָבאָל געהאַנדלט אויך מיט אימפּאָרטיוועט ווייַנען, אויף וואָס מען האָט געדאַרפט האָבן אַ ספּעציעלע קאָנצעסיע און אַ געהעריקן פאַרמעגן־צענז, און אוודאי אויך אַ ספּעצ־יעלע דערלויבעניש פונעם פאַרבאַנד פון סוחרים מיט אויסלענדישע סחורות. ס׳זענען אויך געווען ביר־שענקען[97]. איינע פון זיי האָט געהערט צו אַ קריסט. ווייטער האָט דער שוין דערמאָנטער שלמה זיסבערג געהאַט אַ הורטאָוון ביר־סקלאַד. אַוודאי האָט ער צור־געשטעלט ביר אין אַלע דערמאָנטע בירשענקען.

אין קראָשניק זענען געווען 6 תבואה־שפייכלערס, וואָס האָבן אויך פאַרקויפט תבואה אין דעטאַל. אַלע תבואה־סוחרים זענען געווען יידן[98].

פון די דערמאָנטע 27 צושטעלערס פאַרן מיליטער האָבן 12 צוגעשטעלט שפּייז־פּראָדוקטן. אַלע צושטע־לערס זענען געווען יידן. פון זיי האָט פאַר זיך געפּירט דאָס געשעפט נאָר יצחק שטעטעלמאַן, וואָס האָט צור־געשטעלט פלייש. די איבעריקע געשעפטן — וווּ ס׳האָבן זיך געפּאַדערט גרעסערע קאַפּיטאַלן — זענען אויס־געפּירט געוואָרן בשותפות. ברויט און גרויפן האָבן צוגעשטעלט צוויי גרופּעס שותפים צו 3 פערזאָן, מעל — אַ גרופּע שותפים פון 5 פערזאָן.

בכלל זענען אויף 97 סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט שפּייז־פּראָדוקטן, געווען 80 יידן, ד״ה 79,3 פּראָ־צענט.

מיט אינדוסטריעלע סחורות האָבן געהאַנדלט 74 סוחרים, דערפון 28 מיט באַקלייַדונג, וואָס איז אוודאי צום גרעסטן טייל ענגייט געוואָרן פון קראָשניקער בעל־מלאכהס און ווי מען דאַרף אַננעמען, דורך זיי גופּא

פאַרקויפט געוואָרן. צו זיי האָבן געהערט 9 פאַרקויף־פונקטן פון פּראָסטע מלבושים [99]), 3 — פון היטלען [100]), 3 — פון שוכוואַרג [101]) און איין פאַרקויף־פונקט פון קרעלן. געהאַנדלט דערמיט האָט אַ קריסט. צו דער באַקליידונג־גרופּע האָבן מיר אויך פאַררעכנט 11 גאַלאַנטעריע־קראָמען, ווייל אַזוינע קראָמען האָבן געווייַנלעך אויך געהאַט אַן אַסאָרטימענט פון באַקליידונג־אַרטיקלען. איין גאַלאַנטעריע־קראָם האָט געהערט צו אַ קריסט, די איבעריקע — צו יידן [102]). ס׳איז נאָך געווען אַ קראָם מיט וואַלענע אויסאַרבעטונגען, אוודאי — טריקאָטאַזש [103]).

צו די איבעריקע קראָמען פון אינדוסטריעלע סחורות גערעכנט: 7 לעדערקראָמען און איינע פון לעדער־גאַלאַנטעריע [104]) און 15 קראָמען פון טעקסטיל־סחורות. פון זיי האָבן אויסשליסלעך מיטן פאַרקויף פון וואַלענע שטאָפן זיך פאַרנומען 5 קראָמען, 8 — פון באַוולנע שטאָפן, די איבעריקע 2 — פון געמישטע שטאָפן [105]).

טאַבעלע 11

דער אַנטייל פון יידן אין האַנדל אין קראָשניק אין יאָר 1898

בראַנזשע	אַלגעמיינע צאָל סוחרים	צאָל סוחרים קריסטן	צאָל סוחרים יידן	אין פּראָצ. צו דער אַלג. צאָל
סוחרים מיט קאָלאָניאַל־סחורות	14	1	13	
פלייש	19	13	6	
געבעקס	16	—	16	
מעל, גרויפן, זאַלץ	13	—	13	
עסיק	1	—	1	
שפייז־פּראָדוקטן	19	1	18	
בינצוכט־פּראָדוקטן	2	—	2	
ווייַן	2	1	1	
ביר	5	1	4	
תבואה	6	—	6	
צוזאַמען מיט לעבנס־מיטל	97	17	80	82.4%
מלבושים	9	—	9	
היטלען	3	—	3	
שוכוואַרג	3	—	3	
קרעלן	1	1	—	
וואָל־אויסאַרבעטונגען	1	—	1	
גאַלאַנטעריע	11	1	10	
לעדער	8	—	8	
טעקסטיל־סחורות	15	—	15	
אייַזן־סחורות	6	—	6	
בוי־מאַטעריאַלן	8	—	8	
וויַרטשאַפט־אַרטיקלען	9	—	9	
צוזאַמען מיט אינדוסטריעלע אַרטיקלען	74	2	72	97.3%
סוחרים פון פערד און פאַשע	4	—	4	
צוזאַמען סוחרים	175	19	156	89.1%

6 סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט אייזן, איינער פון זיי — מיט אַלטן אייזן. דריי — מיט אויסאַרבעטונגען פון אייזן[106]).

8 סוחרים האָבן פאַרקויפט בוי־אַרטיקלען. צוויי האָבן פאַרקויפט ברעטער. איינער האָט געהאַט אַ קראָם פון לאָקירן, פאַרב און דאָכעווקעס, פיר האָבן פאַרקויפט אין דעטאַל קאַלך. ס׳איז אויך געווען אַ הורט־סקלאַד פון קאַלך. וואָס האָט געהערט צום אייגנטימער פון דער קאַלך־אונטערנעמונג, וואָס האָט אין זיין ציגעלניע אויך פאַרקויפט ציגל[107]).

ווייטער זענען אין קראשניק געווען 9 הענדלערס מיט ווירטשאַפט־אַרטיקלען: פיר — מיט ליימענע טעפ, וואָס האָבן געהאַט אַ שם אין גאַנצן לובלינער קאָנט, צוויי — מיט נאָפט, צוויי — מיט ברענהאָלץ. ס׳איז אויך געווען אַ פּאָפּירקראָם[108]).

פופצן פון די אויבן אויסגערעכנטע סוחרים מיט אינדוסטריעלע סחורות האָבן צוגעשטעלט די זעלביקע אַרטיקלען אויך פאַרן מיליטער. ס׳רוב פון זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט דעטאַל־פאַרקויף ווי אויך מיט צושטעלונגען, פאַרשטייט זיך אויף באַזונדערע פאַטענטן. פסח ברענער, למשל, וואָס האָט געהאַט אַ קראָם מיט אַ דעטאל־פאַרקויף פון היטלען, האָט צוגעשטעלט היטלען אויך פאַרן מיליטער. דאָס איז אויך שייך 8 סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט מלבושים. נאָר איינער פון זיי — יוסף פריינער האָט זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט צושטעלן באַקליידונג פאַרן מיליטער, נישט פירנדיק קיין דעטאַל־פאַרקויף. אויך די דריי קאַלך־סוחרים האָבן זיך פאַרנומען סיי מיט דעטאַל־פאַרקויף, סיי מיט צושטעלונגען פאַרן מיליטער. דאָקעגן זענען געווען אַזוינע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען נאָר מיט צושטעלונגען. אַזוינע סוחרים זענען געווען נאָר דריי. צו זיי האָבן געהערט די שותפים הערש בריקס און מאיר פרץ, וואָס האָבן צוגעשטעלט פאַרן מיליטער ברענהאָלץ; זעליק יוסף פרץ ווידער האָט צוגעשטעלט שטרוי. מען דאַרף דאָ נאָך אויך דערמאָנען וועגן צו־שטעלער פון פערד זעליק קאַרעץ. אַזוי אַרום האָבן מיט האַנדל אין קראשניק זיך פאַרנומען 156 יידן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 175 סוחרים, וואָס עס בא־טרעפט 89,1 פּראָצענט (זע טאַבעלע 11).

נאָך עטלעכע וועגן האַנדל מיט טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. קיין באַזונדערע טאַבאַק־קרעמלעך זענען נישט געווען. עטלעכע שפּייזקראָמען, ווי אויך קראָמען מיט אינדוסטריעלע סחורות האָבן געהאַט דער־לויבענישן צו האַנדלען מיט טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. בכלל זענען געווען 28 פונקטן, וואָס האָבן געהאַט דאָס רעכט צו פאַרקויפן טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. אין עטלע־כע שפּייזקראָמען זענען די דאָזיקע אויסאַרבעטונגען געווען אפילו די הויפּט־סחורה.

*

ס׳איז לייכט צו באַמערקן, אַז וואָס שייך זייער צאָל גייען אויפן ערשטן אָרט צווישן די שטייער־צאָלערס די יידן. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 196 שטייער־צאָלערס זענען געווען 180 יידן, וואָס עס באַטרעפט 86 פּראָצענט (טאַבעלע 12).

טאַבעלע 12

שטייער־צאָלער אין קראָשניק אין יאָר 1898

רשימה פון פּראָפעסיעס	צאָל שטייער־צאָלער צוזאַמען	קריסטן	יידן
אינדוסטריעלער	17	2	15
פרייַע פּראָפעסיעס, באַדינונגען	16	8	8
סוחרים	175	19	156
צוזאַמען	208	29	179

די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער קראשניקער באָפעלקערונג אין יענעם פעריאָד קאָנען מיר אָנגעבן נאָר מיט מער אָדער ווייניקער ריכטיקייט. מיר ווייסן נישט די פולע צאָל באַשעפטיקטע אין די פרייַע פּראָ־פעסיעס, ווי אויך די צאָל האַנטווערקער. דאָס געאָגראַ־פישע ווערטערבוך גיט אָן, אַז אין די 80־ער יאָרן זענען געווען 110 האַנטווערקער[109]). מיר וועלן אַננעמען די צאָל, טיילנדיק זי אויף העלפט (55 האַנטווערקער — קריסטן און אַזוי פיל — יידן).

וואָס שייך לאַנדווירטשאַפט — וועלן מיר אַננעמען די צאָל ווירטשאַפטן פון יאָר 1865 (218 ווי אויבן), וואָס האָט זיך אוודאי נישט געביטן. מיר מיינען אויך, אַז צווישן די געדונגענע אַרבעטער אין די יידישע אונטערנעמונגען האָבן צום טייל געאַרבעט אויך קריסט־לעכע אַרבעטער (לאָמיר אַננעמען, אַז 10). אויפן יסוד פון דעם אַלעמען קאָן מען רעכענען, אַז אין קראשניק זענען געווען מינימום 596 פּראָפעסיאָנעל אַקטיוו מענטשן, פון זיי 323 קריסטן און 273 יידן. פּראָפּאָרציא־נעל צו דער דעמאָלטיקער צאָל פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג (2341) און יידישער באַפעלקערונג (3261) זענען געווען 13 פּראָצענט פּראָפעסיאָנעל אַק־טיוו קריסטן און 8,3 פּראָצענט פּראָפעסיאָנעל אַקטיוו יידן (טאַבעלע 13).

טאָבעלע 13

די פּראָפּעסיאָנעלע סטרוקטור אין קראָשניק אין סוף פון 19־טן י״ה

רשימה פון פּראָפּעסיעס	די צאָל פּראָפּעסיאָנעל טעטיקע					
	צוזאַמען		קריסטן		יידן	
	אין אָבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג	אין אָבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג	אין אָבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג
לאַנדווירטשאַפט	218	36,5	218	67,4	—	—
אינדוסטריע	17	2,8	2	0,6	15	5,5
מלאכה	110	18,4	55	10,8	55	20,0
באַדינונג און פּריי פּראָפּעסיעס	31	5,1	17	5,2	14	5,0
אַרבעטער און עקספּעדיענטן	45	8,5	12	3,7	33	12,0
האַנדל	175	27,6	19	5,8	156	57,0
צוזאַמען פּראָפּעסיאָנעל טעטיקע	596	100	323	100	273	100
די צאָל באַפעלקערונג	6602		2341		3261	
די פּראָפּאָרץ פון דער צאָל פּראָפּעסיאָנעל־טעטיקע צו דער צאָל באַפעלקערונג	9%		13%		8,3%	

ווי מיר זעען, האָט די באַפעלקערונג אין קראשניק זיך פאַרנומען דערהויפּט מיט לאַנדווירטשאַפט (36,5 פּראָצענט פון דער פּראָפּעסיאָנעל אַקטיוואר באַפעלקערונג), מלאכה (18,4 פּראָצענט) און האַנדל (27,6 פּראָצענט). מיט לאַנדווירטשאַפט האָבן זיך פאַרנומען אויסשליסלעך קריסטן, מיט מלאכה — קריסטן (10,8 פּראָצענט) און יידן (20 פּראָצענט פון די פּראָפּעסיאָנעל אַקטיוע יידן), מיט האַנדל דערהויפּט יידן (57 פּראָצענט פון די פּראָפּעסיאָנעל־אקטיוע יידן). פאַר־העלטענישמעסיק איז צווישן די פּראָפּעסיאָנעל אַקטיוע יידן אויך געווען אַ גרויסער פּראָצענט פון געדונגענער אַרבעטקראַפט.

•

ביים פאַרצייכענען די פאַרמעגלעכקייט פון די קראָש־ניקער יידן טרעפן מיר זיך אויף געוויסע שווערי־קייטן צוליבן פעלן פון די געהעריקע מקורות. ווי אַן אומדירעקטער יסוד קאָנען דינען די ציפערן וועגן די האַנדל־אומזאַצן, וועגן די הכנסות, ארעמדעס און אַנ־דערע געשעפטן פון די קראשניקער יידן, ווי אויך די ציפערן וועגן ווערט פון זייער אומבאַוועגלעכן פאַר־מעגן. מען דאַרף אָבער נישט פאַרגעסן, אַז די ציפערן פון די אומזאַצן און הכנסות, וואָס זענען דורך די סוחרים און אינדוסטריעלער אָנגעגעבן געוואָרן פאַר דער מאַכט, זענען נידעריקער פון די פאַקטישע — אויס מורא פאַר צו הויכע שטייערן. נאָר די ציפערן, אָנגעגעבענע דורך די צושטעלערס פאַרן מיליטער, און וואָס קאָנען קאָנטראָלירט ווערן, שטימען אפשר מיטן אמת. אָננעמענדיק אַזוי אַרום די הנחה פון געוויסע אומפינקטלעכקייטן, קאָן מען אויפן יסוד פון די ציפערן וועגן אומזאַצן און הכנסות זיך שאַפן אַ געוויס בילד וועגן פאַרמעגן פון די קראשניקער יידן. קלאָר, אַז אפילו די סאַמע פאַרמעגלעכע קראשניקער יידן קאָנען זיך נישט גלייכן מיט די גבירים פון די גרעסערע שטעט. אין קראשניק איז נישטאָ אפילו קיין איין סוחר פון דער ערשטער גילדע און קוים איבער אַ צענדליק פון צווייטער און דריטער גילדע.

וואָס שייך דעם וווּרט פון די קראשניקער הייזער האָבן מיר אייניקע ידיעות פון יאָר 1861. דאָס זענען אַסעקוראַציע־ציפערן פון 82 יידישע הייזער אין צענטער שטאָט: אויפן מאַרקפּלאַץ, אויף די גאַסן לובלינער, טאַרגאָווע און זאַטילנע. דאָס זענען ידיעות פון פאַר דער שריפה, אָבער בכלל זענען די הייזער אָפּגעבויט געוואָרן ווי געווען. די צאָל מויערן, למשל, איז פאַר דער צייט פון 1861 ביז 1881 געוואַקסן קוים אויף עטלעכע (וועגן דעם — פריער). לשם אָריענטאַציע גיבן מיר אָן עטלעכע ציפערן וואָס שייך דעם וווּרט פון די הייזער. דהיינו: אין וווּרט פון מער ווי 1000 רובל איז געווען נאָר איין הויז, פון די איבעריקע זענען

געווען: 12 הייזער אין ווערט פון 500 ביז 1000 רובל, 17 — אין ווערט פון 300 ביז 500 רובל, 6 — אין ווערט פון 150 ביז 300 רובל. דאָס רוב הייזער אין דער צאָל פון 37 זענען געווען, ווייזט אויס, פולשטענדיקע חורבות אין ווערט פון 50 ביז 150 רובל[110]). אמת, נאָך דער שריפה זענען פאַרגעקומען געוויסע ענדערונגען צום גוטן, באַזונדערע טאַקע וואָס שייך די דאָזיקע חורבות, אָבער אין אַ סך פאַלן האָט מען צוליב געלט־מאַנגל אַנשטאָט די אָפּגעברענטע אָפּגעבויט ענלעכע כאַלופעס[111]).

וואָס שייך די אומזאָצן[112]) קאָנען מיר פעסטשטעלן, אַז דער אַלגעמיינעם אומזאַץ פון אַלע קראָשניקער סוחרים האָט באַטראָפן מער ווי 800.000 רובל, פון די אינדוסטריעלער דאַקעגן —38.000 רובל. צוזאַמען, הייסט עס, פון אַלע שטייער־צאָלערס (נישט רעכענענדיק די אַרענדאַרן) — ביי 850.000 רובל. מען דאַרף נאָך באַמערקן, אַז אין חשבון גייען נישט אַריין די אומזאַצן פון עטלעכע צושטעלערס פאַרן מיליטער, וואָס זענען פאַרצייכנט אין אַ צוגאַב־רשימה. ווייל ס'זענען דאָרטן נישט אָנגעגעבן געוואָרן די ציפערן וועגן די צושטעלערס פון היטלען, מלבושים, קאַלך. כמעט אַ מיליאָניקער אומזאַץ איז אַ גאַנץ אָנזעוודיקע סומע אין די קראָשניקער באַדינגונגען, אָבער מיר מוזן אויך צוגעבן, אַז סיי אין די אומזאַצן, סיי אין די הכנסות פון די קראשניקער אינדוסטריעלער און סוחרים האָט געהערשט אַ גרויסער חילוק. עס זענען געווען אין קראָשניק אינדוסטריעלער און סוחרים, וואָס זייער יערלעכע הכנסה האָט באַטראָפן ביי 10.000 רובל אוּן אַזעלכע — מיט הונגער־פאַרדינסטן פון 100 רובל, און אפילו וויניקער. דערביי דאַרף מען נאָך צוגעבן, אַז כמעט אַ העלפט פון אַלגעמיינעם אומזאַץ פון אַלע אינדוסטריעלער און פריצים — ביי 400.000 רובל — פאַלט אויס אויף אַ קליין הייפל פון קויט 14 גבירים (13 סוחרים און איין אינדוסטריעלער).

לאָמיר זיך צוקוקן נעענטער צו די ציפערן פון הכנסות און אומזאַצן פון די קראשניקער אינדוסטריע־לער און סוחרים. כדי צו באַקומען אַ קלאָרער בילד, וועלן מיר צעטיילן אַלע אינדוסטריעלער לויט דער הייך פון די אומזאַצן און הכנסות אויף געוויסע גרופן. מיר לייגן פאָר אָנצוווענדן אַ טיילונג אויף 4 גרופן. צו דער ערשטער גרופע וועלן מיר צורעכענען די יעניקע, וואָס זייער אומזאַץ איז העכער פון 10.000 רובל, און די הכנסה — 1000 רובל. דאָס זענען שוין רייכע מענטשן לויט די קראָשניקער באַדינגונגען. אַזוינע זענען געווען קוים 14. צו דער צווייטער גרופע וועלן מיר צורעכענען די, וואָס זייער אומזאַץ האָט באַטראָפן פון 5000 ביז 10.000 רובל, און די הכנסה, וועדליג דעם — פון 500 ביז 1000 רובל. דאָס זענען די פענסיעס פון מלוכה־באַאמטע (מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז דער בירגערמייסטער פון דער שטאָט קראָשניק האָט באַקומען 450 רובל פענסיע און 70 רובל אויף נסיעות, דער קאַסירער פון מאַגיסטראַט — 340 רובל). אַזוינע אונטערנעמער און סוחרים זענען געווען נאָר איבער אַ צענדליק. אין דער דריטער גרופע וועלן מיר אַריינרעכענען די קליינע פראָדוצענטן און הענדלערס, וואָס זייער אומזאַץ באַטראָפט פון 500 ביז 5000 רובל, און די יערלעכע הכנסה וואַקלט זיך אין די גרענעצן פון 150 ביז 500 רובל. צו אָט דער גרופע האָט געהערט די מערהייט פון די, וואָס האָבן זיך אין קראשניק פאַרנומען מיט פראָדוקציע און האַנדל — אין אַ צאָל פון מער ווי הונדערט העכדלערס און קליינע פראָדוצענטן. דערביי דאַרף מען אָנווייזן, אַז די צאָל פאַרדינערס אונטער 300 רובל איז דאָ אַ באַטייטנדיק גרעסערע ווי די איבעריקע, וואָס זייער פאַרדינסט וואָלט מען געקאָנט צוגלייכן צו די שכירות פון די נידעריקע מלוכהשע אָדער ערגער אויסהאַלטן אַ משפחה. צו די קלענסטע פאַרדינערס (צו דער פערטער גרופע) וועלן אויף אַזאַ אופן געהערן די אַרעמסטע הענדלערס, קרעמערס, איבערפאַרקויפערס, הויזירערס, וואָס פאַרמאָגן נישט קיין מזומן אוּן וואָס זייער אומזאַץ שטייגט נישט אַריבער 500 רובל אַ יאָר, אוּן די הכנסות וואַקלען זיך לויט דעם אין די גרענעצן פון 100 ביז 150 רובל. אַזוינע זענען געווען ביי 40[112]). פון אַזוינע געלטער האָט מען נישט געקאָנט אויסהאַלטן קיין משפחה. די מיטגלידער פון אַזוינע משפחות, האָבן געמוזט גיין אַרבעטן אויב עס איז נאָר געווען וווהין, אוּן ווי ס'איז פאַרדינען אויפן לעבן. מען דאַרף דאָ דערמאָנען, אַז אויסהאַלטן אַ פאַראָבעק האָט געקאָסט 56 רובל אַ יאָר.

מען דאַרף אַזוי אַרום פעסטשטעלן, אַז פון די קראָשניקער הענדלערס האָבן זייער וויניק פאַרמאָגט גרעסערע געלט־מיטלען, געמאַכט גרויסע אומזאַצן, וואָס האָבן זיי געגעבן גרויסע הכנסות. די גרויסע האַנדלס־מאַסע דאַקעגן — דאָס איז געווען אַן עלעמענט נישט קיין פאַרמעגלעכער, עס פעלט זיי מזומן אויף גרעסערע אומזאַצן, דערפון פיל מיטל־פאַרמעגלעכע אוּן פאַר־העלטענישמעסיק אין גאַנצן אַרעמע.

לאמיר זיך נאך דערלויבן ברענגען עטלעכע מער כאראקטעריסטישע ביישפילן:

דאס רוב רייכע סוחרים האבן געמאכט זייערע פאר־מעגנס נאר אדאנק דעם 70־טן פיעכאטע־פאלק, וואס האט סטאציאנירט אין קראשניק. די גרעסטע אומזאצן האבן די קראשניקער סוחרים צו פארדאנקען טאקע די צושטעלונגען. די גרעסטע געשעפטן האט געמאכט שמחה בריקס — אייגנטימער פון א קאלאניאל־וון טאבאק־געשעפט. בלויז זיין אומזאץ האט באטראפן 145.000 רובל, ד״ה מער ווי 20 פראצענט פון דער אומזאץ־סומע פון אלע קראשניקער סוחרים צוזאמען גענומען. זיין קראם האט פארנומען צוויי שטובן, ער האט באשעפטיקט א פארקויפערין (חיה־רייזע פריד־לענדער). זיין יערלעכע הכנסה האט באטראפן 10.000 רובל. ער איז רייך געווארן מסתמא במשך פון די לעצטע יארן. אין 1881 האט ער געוויס נאך נישט געהאט קיין פארמעגן. ער האט דעמאלט נישט געהאט קיין שום אומבאוועגלעך אייגנטום. א קראם האט ער געדונגען אויפן מארקפלאץ, געווינט אויף יאנאווער גאס אין שכנות אין איין צימער. אומפארגלייכלעך ווייניקער, אבער אויך רייך איז געווען זיין קאנקורענט לויט דער בראנזשע לייב קאהען. זיין אומזאץ האט באטראפן נאר 25.000 רובל, די הכנסה — 2500 רובל. זיין קראם איז אויך באשטאנען פון צוויי שטובן, ער האט אויך באשעפטיקט א פארקויפער (אברהם ערליך). א גוט געשעפט האט אויך געפירט שרה געראנרייך מיט איר זון. איר טעקסטילקראם (אויסשליסלעך וואל און טוך) האט פארנומען דעם גרעסטן לאקאל אין קראשניק — 3 שטובן. מאכנדיק אן אומזאץ פון 65000 רובל, האט זי געהאט א הכנסה פון 6500 רובל (דער ריווח האט באטראפן 10 פראצענט פון יערלעכן אומ־זאץ). מיר וועלן נאך דערמאנען דעם אייגנטימער פון אן אייזן־סקלאד, בער אייזען, וואס זיין אומזאץ האט באטראפן 40.000 רובל און די הכנסה — 3200 רובל (ווי א פארקויפער האט ביי אים געארבעט מרדכי אייזען — אוודאי א נאענטער קרוב) און יאנקל סאבאל, אייגנטימער פון א וויין־סקלאד, מיט אן אומזאץ פון 20.000 רובל. זיין יערלעכע הכנסה האט באטראפן אזש 4000 רובל, ד״ה לגבי זיין אומזאץ — 20 פראצענט. ווי א פארקויפערין אין זיין קראם איז פארראגיסטרירט געווען שרה סאבאל — אויך אוודאי א נאענטע קרובה. כדי צו פארגלייכן, קאן מען דא דערמאנען, אז סאבאלס אייניציקער קאנקורענט אין ווינהאנדל איז געווען דער קריסט יאן וויסאצקי, וואס זיין הכנסה האט באטראפן קוים 400 רובל, ביי אן אומזאץ פון 3000 רובל[113]). מיר וועלן נישט ארומרעדן די איבעריקע רייכע סוח־רים, מיר וועלן נאר דערמאנען, אז זייערע אומזאצן האבן נישט אריבערגעשטיגן 15.000 רובל.

נאך א פאר וועטער וועגן עטלעכע פון דער דורך אונדז אויסגעטיילטער פערטער גרופע, וואס איר אומ־זאץ האט נישט אריבערגעשטיגן 500 רובל, און די הכנסה — 150 רובל. די קלענסטע אומזאצן האט געמאכט די מערהייט הענדלערס מיט געבעקס און פלייש. אויף 16 געבעקס־הענדלערס האבן 12 געהאט א הכנסה פון 80 ביז 100 רובל. מיט געבעקס האבן געהאנדלט 5 ערליכסאנס, פון וועלכע נאר איינער — חיים ערליכסאן האט געמאכט אן אומזאץ פון 1500 רובל מיט א יערלעכער הכנסה פון 300 רובל (20 פראצענט ריווח פון אומזאץ). קיין ארעמאן איז אויך נישט געווען טעוול ערליכסאן, ווייל חוץ דעם דעטאל־פארקויף, וואס האט אים, אמת, געגעבן נאר 100 רובל יערלעכע הכנסה, האט ער נאך צוגעשטעלט ברויט דעם מיליטער, וואס ס׳האט אים אוודאי ארייניגעטראגן א גרעסערע הכנסה. דאס אייגענע דארף מען זאגן וועגן נאך צוויי ברויט־הענדלערס: לייזער זילבערבערג און הענעך שאאר. די איבעריקע ערליכסאנס זענען אבער געווען ארעם און האבן נישט פארמאגט קיים שום אנדערע הכנסה־קוואלן. און מיר ווייסן דאך, אז די ערליכסאנס זענען געווען אן אלטע און אמאל א רייכע משפחה אין קראשניק. אמת, נאך אין יאר 1881 האבן 3 פון די 5 משפחות נאך געהאט עפעס הייזקעס אין קראשניק, אבער קיין גרויסע הכנסה האבן זיי דערפון נישט געקאנט האבן, ווייל דאס זענען געווען הייזקעס פון 1 אדער 2 שטובן, און אזא הייזקע האט געגעבן נישט מער ווי 25 רובל יערלעכע הכנסה. פון די איבע־ריקע 5 ברויט־הענדלערס און קליינע פארדינערס האט נאר איינער געהאט א הויז. דאס זעלבע איז שייך די ווייניק פארדינענדיקע הענדלערס פון אנדערע בראנ־זשעס. נאר א קליינער טייל פון די וויניקער פאר־מעגלעכע האבן געהאט הייזער, וואס זיי וואלטן געקאנט פארדינגען. דאס רוב הענדלערס און קרעמערס האבן פון זייערע הונגער־הכנסות נאך געמוזט צאלן דירה־געלט, וואס איז געווען גענוג הויך לפי די קראשניקער באדינגונגען (פון 25 ביז 30 רובל א יאר פאר איין צימער).

אויפן יסוד פון דער איינטיילונג, וואס מיר האבן

אויבן אָנגעוואָנדן, קאָנען מיר פעסטשטעלן, אַז צווישן די וואָס האָבן זיך אין קראָשניק פאַרנומען מיט פּראָדוקציע און האַנדל, האָבן זייער וויניק פאַרמאָגט גרעסערע געלט־מיטלען און האָבן געקאָנט מאַכן גרעסערע אינוועסטיציעס, כדי צו האָבן גרעסערע אומזאַצן און בכן הויכע הכנסות. אַזוינע אונטערנעמער זענען אין קראָשניק געווען נאָר 8 פּראָצענט. פאַרמעגלעכע — מיט לוינען פון העכערע באַאַמטע — זענען געווען ביי 11 פּראָצענט. דאָקעגן די גרויסע האַנדלס־מאַסע איז געווען אַן עלעמענט נישט קיין פאַרמעגלעכער, ס׳האָט זיי געפעלט מזומן אויף גרעסערע אומזאַצן צוליב דעם אַזוי פיל, — 50 פּראָצענט — מיטל־פאַרמעגלעכע, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָט קוים געקאָנט מאַכן אַ לעבן. 24 פּראָצענט שטייער־צאָלערס זענען נישט קיין פאַרמעגלעכע און אין גאַנצן אַרעמע.

געוויסע צוגאַב־הכנסות האָבן די הויז־אייגנטימער געהאַט פון פאַרדינגען דירות, באַזונדערס די, וואָס זיערע הייזער האָבן זיך געפונען אין צענטער שטאָט, אָדער וואָס האָבן געקאָנט פאַרדינגען אַ גרעסערע צאָל שטובן. אין די האַנדלס־פונקטן האָבן עטלעכע שטובן און קראָמען אַריינגעבראַכט 50 רובל אַ יאָר. אויב עמעצער האָט געהאַט עטלעכע שטובן צו פאַרדינגען, האָט ער שוין געקאָנט דערפון לעבן. למשל, שמואל־זיינוול מאַנדעלמילך האָט פאַר 5 שטובן און אַ קראָם אויף יאַנאַוועך גאַס באַקומען 180 רובל דירה־געלט (פון 3 לאָקאַטאָרן). דאָקעגן האָט דער שוסטער־וואַרשטאַט, וואָס ער האָט געפירט, אים אַריינגעטראָגן קוים 120 רובל. דער פעלדשער ישראל ראָזענעל האָט איינגעקאַסירט דירה־געלט ביי 3 לאָקאַטאָרן אויף יאַנאַוועך גאַס 225 רובל, זיין ברודער וואָלף ראָזענעל פאַר 2 שטובן און 2 קראָמען — 145 רובל. לייזער האָלץ האָט פאַר 3 שטובן אויפן מאַרקפּלאַץ געקומען 150 רובל. אויך היראָנים גוטהערץ האָט פאַר צוויי שטובן אויפן מאַרקפּלאַץ געקומען די זעלבע סומע פאַר אַ שטוב[114]).

ד. שטייערן, אפצאלן און דער אנטייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין קאמף פאר אפשאפן די פּאָראָלע באגרענעצונגען

די שטאָטישע באַפעלקערונג איז געווען מחויב צו שטייערן און פּליכטן לגבי דער מלוכה, דער שטאָט און דער רעליגיעזער גמינע. די באַפעלקערונג ווידער פון די פּריוואָטע שטעט איז נאָך געווען באַלאַסטעט לטובת דעם אייגנטימער פון דער ערד, אויף וועלכער ס׳האָט זיך געפונען די שטאָט.

במשך פון XVIII־טן און XIX־טן יאָרהונדערט זענען אַלע שטייערן סיסטעמאַטיש געוואַקסן.

די יידישע באַפעלקערונג האָט חוץ די אַלגעמיינע נאָך געצאָלט ספּעציעלע שטייערן, וואָס די איבעריקע באַפעלקערונג האָט נישט געצאָלט, סיי דער מלוכה און דעם פּריץ, סיי דער שטאָט.

דער מלוכה האָבן די יידן, באַגלייך מיט די אַנדערע בירגער פון לאַנד געצאָלט קוימען־שטייער, שארווארק, ליוועראנעק, טראַנספּאָרט־שטייער, קאָנסום־אָפּצאָלן (פון שעכטהויז, פאַר פּראָדוירן און פאַרקויפן אַלקאָהאָל־געטראַנקען, פון פאַלץ, טאַבאַק), אַקציז, צאָל, שטעמפּל־שטייער, גילדע־שטייער א״א. אָפּהענגיק פון דער צייט[115]). ספּעציעל נאָר פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט די מלוכה געגומען רעקרוטן־שטייער (פאַר נישט דינען אין מיליטער), שטייער פון כשר פלייש (קאָנסענס־שטייער) — קאָפּשטייער און אַנדערע.

דעם קאָפּשטייער האָבן די יידן געצאָלט אָנהייבנדיק פון יאָר 1540; פון אָנהייב באמת פון קאָפּ, לויט די רשימות פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין XVII־טן יאָרהונדערט האָבן זיי געגומען צאָלן אַ ריטשאָלט־סומע, וואָס האָט אין אָנהייב באַטראָפן 10.000 גל׳, שפּעטער 20.000 גל׳ ביז זי איז דערגאַנגען צו 64.000 גל׳ און נאָך מער. פון יאָר 1764 האָט מען געגומען צוריק מאָנען דעם שטייער פון יעדן קאָפּ (עלטער ווי אַ יאָר). די פינאַנץ־קאָמיסיע פון יידישן סיים (וועד ארבע ארצות) האָט זיך פאַרנומען מיט פונאַנדערלייגן דעם שטייער אויף די באַזונדערע גלילות (אין דער צאָל פון 6 אין XVIII־טן יאָרהונדערט). אין באַשטאַנד פון דער פינאַנץ־קאָמיסיע, ווי אויך אין די ועדי הגלילות זענען אַריינגעגאַנגען פאַרשטייער פון די גרעסערע און חשובערע קהילות[116]).

פון דער קאָרעספּאָנדענץ און פון די רעכענונגען פון לובלינער ועד הגליל, צו וועלכן עס האָט געהערט קראָשניק, דרינגט אַרויס, אַז קראָשניק האָט זיך געראַטן פאַר אַ גרויסער יידישער קהילה און אירע פאַרשטייער האָבן זייער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין לובלינער ועד. אויף 13 אויפּגעהיטע דאָקומענטן פון ועד (מיט זיגלען און אונטערשריפטן) צו דער רעגירונג־מאַכט, האָבן דריי דעם זיגל פון קראשניקער יידן אביגדור. עס פיגורירט אויך צווישן אַנדערן זיין אונטערשריפט, ווי אויך די אונטערשריפט פון אַ צווייטן

קראשניקער יידן ברוך אויערבאך. מיט דער צייט זענען אייניקע פון די שטייערן געווארן אפגעשאפט אדער פאראייניקט[117].

לייכטער ווי די מלוכהשע זענען געווען די שטאטישע שטייערן. אמאל זענען זיי געווען גאר מינימאלע, מיט דער צייט אבער זענען זיי אויך געווארן גרעסער. אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאהרהונדערט איז די עיקר באזע פון דער שטאטישער אדמיניסטראציע, נישט רעכענענדיק די דאמאציע פון פריץ, געווען די הכנסה פון די ארטיקע איינווינער, וואס האבן ארענדירט די שטאטישע לאנקעס און גערטנער, חוץ דעם — שטייערן פאר אויספירן פראפעסיעס און פאר געניסן פון די שטאטישע אייניריכטונגען, דהיינו: פון וואג, מאס, פון שענקען. אין געוויסע צייטן האט די שטאט אויך געזומען מארקשטייער, ירידשטייער, בריקשטייער. א געוויסע צייט אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאהרהונדערט האבן די שענקערס געצאלט „פון קוימען" (צו 3 זל׳) און באזונדער פאר דער „מוזיק" אין זייערע שענקען. שפעטער האט די שטאט אויך געזומען שטייער פון אינדוסטריע און האנדל. איינע פון די שטענדיקע שטאטישע הכנסות איז געווען דער צינש, וואס איז זינט 1811 געזומען געווארן פון ייד גערענרייך דערפאר, וואס מען האט אים דערלויבט קרוכצוהאקן טיר און פענצטער אין דער שטאטישער מויער לעבן לובלינער טויער (8 זל׳[118]). חוץ די דאזיקע שטייערן, געצאלט דורך דער גאנצער שטאטישער באפעלקערונג, האבן די קראשניקער יידן געצאלט דעם אזוי גערופענעם דרייאיקן שטייער, וואס איז גענומען געווארן אויסשליסלעך ביי יידן פארן שטאטראט. דעם 26־טן מערץ 1838 איז אין שטאטראט ארײנגעקומען א בקשה פון דער יידישער גמינע, אונטערגעשריבן פון סינאגאגע־שרייבער לייב הערשזאן, אז מען זאל די יידן באפרייען פון „דרייאיקן שטייער אויף די באדערפענישן פון מוניציפאלן באשטאנד", ד״ה אפצאל פארן בירגערמייסטער, פארן קאסירער, ווי אויך פונעם „קאנאן פון פראצעדעריסטן" (איינגעפירט אין 1937). אין דער בקשה באקלאגט מען זיך באזונדערס אויפן לעצטן שטייער, ווי אויך זייער א באטייטנדיקן[119].

ווי א ביישפיל וועלן מיר אויסרעכענען די שטייערן, וועלכע די באפעלקערונג פון קראשניק האט געצאלט לטובת דער שטאט אין יאר 1865. די יידן האבן צוזאמען מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג דעמאלט געצאלט דעם א״ג קוואַרסירונג־אפצאל, וואס איז באשטאנן פונעם שטייער אויף הייזער אין דער סומע פין 498 רובל מיט 33 קאפיקעס, און שטייער פון די לאקאלן פון „פראצעדעריסטן" אין דער הייך פון 177 רובל 43 קאפיקעס. אויסשליסלעך יידן האבן אריינגעגאנגן א הילף־אפצאל אויף דער אדמיניסטראציע אין דער הייך פון 22 רובל 50 קאפיקעס. (די דאזיקע פאזיציע האט זיך גערופן א הילף־אפצאל, ווייל די גרונט־סומע אויף שכירות פארן בירגערמייסטער און קאסירער האט געדעקט די ארדינאציע, וואס האט אבער בעתן שטרייט מיט דער שטאט אויפגעהערט זי איינצוצאלן). יידן האבן אויך געצאלט דעם קאנסענס־שטייער פון שענקער — 108 רובל און דעם „קאנאן פון פראצעדעריסטן" — 275 רובל מיט 25 קאפיקעס[120]).

חוץ די דאזיקע שטייערן אויפן ריין־שטאטישן פאנד, ד״ה אויף דער פונקציאנירונג פון דער שטאטישער אדמיניסטראציע, האט די שטאט, געוויער די שטאטישע קאסע, צום טייל איינגעמאנט און געהאט די אויפזיכט איבער עטלעכע אפצאלן פון די איינווינער (קריסטן און יידן) פאר דער פייערלעשער־וואך, קוימענקערער, שול־פאנד. די שטאטישע קאסע האט אויך געהאט די אויפזיכט איבערן איינקאסירן די שטייערן פאר דער מלוכה. זי האט אויך געהאט די השגחה אויף דעם פאנד פון די האנטווערקער־ארגאניזאציעס און אויף דעם א״ג סינאגאגע־פאנד. דאס זענען אלץ געווען א״ג איבער־גייענדיקע פאנדן אדער דעפאזיטן. דער סינאגאגע־פאנד איז געווען איינער פון די גרעסטע און האט באטראפן אין די 50־ער יארן פון XIX־טן יאהרהונדערט פון 800 ביז 1000 רובל (אויף דער אלגעמיינער סומע פון איבערגייענדיקע פאנדן ביי 4000 רובל). דערביי האט די קריסטלעכע באפעלקערונג געצאלט פאר די גייסטלעכע אין יענער צייט נאר 81 רובל[121]).

דער סינאגאגע־פאנד — דאס איז דער פאנד פון דער יידישער גמינע, וואס האט זיך אין יענער צייט (פון 1821) גערופן סינאגאגע־דאזאר. דער פאנד האט זיך צונויפגעשטעלט פון דער יערלעכער הכנסה און ארענדע־גלט פאר דער באד, פון פראצענט אויפן קאפיטאל, פון די אפצאלן פון די גמינע־מיטגלידער (אויך די, וואס האבן געווינט אין די ארומיקע דערפער) און פון די אפצאלן אויף ספעציעלע הוצאות (למשל אויף פסחדיקער מצה). אלע אפצאלן (אויך אויף פסח) האבן געמוזט באקומען די הסכמה און באשטעטיקונג פון דער שטאטישער אדער מלוכהשער מאכט און זענען

אייגעקאַסירט געוואָרן דורך די ספּעציעלע זאַמלערס.

פון סינאַגאָגע־פאָנד זענען געדעקט געוואָרן די שטייערן פון די סינאַגאָגע־הייזער (סינאַגאָגע, שול־בנין, באָד), דער הילף־אָפּצאָל פאַר דער שטאָטישער אַדמיניסטראַציע (פאַר אַ טייל שכירות פונעם בירגער־מייסטער און פון שטאָטישן קאָסירער), די שכירות פאַרן רב און פאַר צוויי חזנים (אין בית־מדרש און שול). חוץ דעם זענען פון סינאַגאָגע־פאָנד געדעקט געוואָרן די הוצאות אויף דער אַדמיניסטראַציע פון סינאַגאָגע, שול, שפּיטאָל און בית־עולם (וואָס האָט צוו״א אַרומגענומען די הוצאות אויף באַלייכטונג, באַהייצונג און אויף די שומרים פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס, הוצאות אויף איינבינדן און רעפּאַראַציע פון ביכער, קאָנסערוואַציע פון בית־עולם, „קלאַפּן״ אין שול אריין און אויף שרייב־מאַטעריאַלן). פון גמינע־בודזשעט זענען אויך געדעקט געוואָרן די הוצאות אויף אויסצוהאַלטן קראַנקע און ארעמע, און לסוף — אויף אייגקויפן אתרוגים און לולבים אויף סוכות. אין סינאַגאָגע־פאָנד פלעגן אויך אַריינקומען דער אָפּצאָל אויף אייגצוקויפן מעל אויף מצה.

מיר האָבן אין האָנט אַ רעוויזיע פון סינאַגאָגע־פאָנד אין יאָר 1845. אָט זענען די באַזונדערע פאָזיציעס פון דער יערלעכער הכנסה, דהיינו:

פון דער באָד	75.00	רובל
פראָצענט פון קאַפּיטאַל	21.60	״
אָפּצאָל אויף פסחדיקע מעל	9.41½	״
אָפּצאָל פון די גמינע־מיטגלידער	180.00	״
הכנסה פון אַדמיניסטראַציע	89.64½	״
צוזאַמען	375.66	רובל

אויף אַזאַ אופן האָט דער סינאַגאָגע־פאָנד אין 1845 צוזאַמען מיטן גרונט־קאַפּיטאַל (540 רובל) באַטראָפן 915 רובל מיט 66 קאָפּיקעס.

ווי אַ ביישפּיל ברענגען מיר אויך די הוצאות פאַר איין קוואַרטאַל פון יאָר 1845:

	רובל	קאָפּיקעס
שטייער פאַר די נחלות פון דער שול	18	8½
פראָצענט דעם געווען קאַסירער		
שידאָטשינסקי	4	69
פראָצענט דעם בירגערמייסטער גורסקי	9	38
אויף אתרוגים און לולבים	50	4
אויף רעפּעראַציע פון ספּרים	3	—
אויף הייצונג פון בית־מדרש	15	—
אויף באַלייכטן די שול	22	65
אויף באַלייכטן דעם בית־מדרש	15	—
אויף רעמאָנטירן דעם בית־עולם	4	50
פאַר קראַנקע און אַרעמעלייט	7	50
אויף שכירות פארן רב	7	50
אויף שכירות פאַרן חזן אין דער שול	7	50
אויף שכירות פאַרן חזן אין בית־מדרש	11	25
פאַרן וועכטער אין דער שול	6	50
פאַרן וועכטער אין בית־מדרש	7	50
אויף קלאַפּן אין שול	2	25
פאַרן וועכטער אין שפּיטאָל	3	—
אויף שרייב־מאַטעריאַלן	7	50
צוזאַמען	164	30½ [122]

וויכטיקערע אינוועסטיציעס, ווי קאַפּיטאַלע רעמאָנטן פון די גמינע־בנינים האָבן נישט געהערט צום סינאַגאָגע־פאָנד. פאַר געלט־זאַמלונגען אויף אַזוינע צוועקן האָט מען געדאַרפט באַקומען אַ ספּעציעלע דערלויבע־ניש פון דער מלוכה־מאַכט, צושטעלנדיק פריער אַ סמעטע מיט דער גענעריקער דעקלאַראַציע. אין יאָר 1825, למשל, איז אַריינגעקומען אַזאַ דעקלאַראַציע מיט אַ בקשה צו דערלויבן אַ געלט־זאַמלונג אויף צו רעמאָנטירן די יידישע באָד לויט אַ סמעטע פון 5678 גילדן [123].

אַזוי ווי קראַשניק איז געווען אַ פריוואָטע שטאָט, ד״ה געשטאַנען אויף ערד, וואָס האָט געהערט צום קאָמפּלעקס פון פריוואָטע גיטער, האָבן די קראַשניקער אייניווינער, זינט די שטאָט איז אַנטשטאַנען אַזש ביז צו דער באַפרייונג פון פעאָדאַלער אָפּהענגיקייט, אַריינגעטראָגן אָפּצאָלן אויך דעם אייגנטימער פון דער דאָזיקער ערד. אין הסכם מיט די לאָקאַליזאַציע־פריוויליגיעס און שפּעטער — אין XVI־טן, XVII און XVIII־טן יאָרהונדערט — מיט די באַקומענע רעכט איז די באַלאַסטונג פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג לטובת דעם הויף באַשטאַנען פון צינס, שטייערן און אַרבעט. צינס אין געלט איז געצאָלט געוואָרן פון יעדן אומבאַוועגלעכן אייגנטום: פון גערטנער, פעלדער, לאָנקעס און הייזער. דער צינס פון יידישע הייזער איז געווען אַ סך העכער ווי דער צינס פון קריסטן. אַלע אויינווינער האָבן פון יעדער האָלבער לאָנקע (פאַרצעלע) אַקערערד אַריינגעטראָגן דעם פּריץ אַן אָפּצאָל אין האָבער (א״ג „אָסעפּ״). ווייטער איז יעדער אייגנטימער פון אומבאַוועגלעכן פאַרמעגן מחוייב געווען אויסצופירן געוויסע אַרבעטן פאַרן הויף, ווי רעמאָנטירן די מילן, קאָנאַלן, הרעבליעס און סטאָוון, ווי אויך שטעלן

זיך צו דער אַרבעט אין הויף בעתן שניט. די לעצטע אַרבעטפליכט, וואָס האָט זיך געהרופן שניט־אָדער סערפּ־פליכט, האָבן די יידן אָפּגעצאָלט מיט געלט אין דער סומע פון 100 גילדן, וואָס איז שפּעטער — נאָכן יאָר 1841 — איבערגערעכנט געוואָרן אויף 15 רובל.

דאָקעגן האָבן די אייגנטימער פון דער שטאָט אין הסכם מיט די מיטעלטערלעכע פּריווילעגיעס זיך אָפּ־געזאָגט לטובת דער שטאָט און די שטאָטלייט פון גע־וויסע פּראָפּינאַציע־רעכט, רעכט פון געמעל און פּונעם רעכט אויף געוויסע הכנסות (פון ירידן, בריקן, מערק, באָד, וואָג, מאָס און פון מוזיק אין די שענקען). חוץ דעם איז די שטאָטלייט דערלויבט געווען צו געניסן פון די הויפּישע וועלדער און פּאַשע־פּעלדער. די אַלע פּרי־ווילעגיעס און קאָנצעסיעס פּאַר די שטאָטלייט זענען באַשטעטיקט געוואָרן אין XVIII־טן יאָרהונדערט (דורך טאַמאַש אויגוסט זאַמאַיסקי אין יאָר 1750 און דורך אַלעקסאַנדער אויגוסט אין יאָר 1792) [124]. די שטאָט־לייט האָבן, בכלל, פּאַרן צינש, שטייערן און אַרבעטפליכט געגאָסן פון די הויפּישע וועלדער, פּאַשע־פּעלדער, מילן און עטלעכע פּראָפּינאַציע־רעכט, וואָס האָבן פּאַר אַ טייל שטאָטישע איינווויינער, קריסטן און יידן, אַרײַנ־געבראַכט גרויסע הכנסות.

אין די צוואַנציקער יאָרן פון XIX־טן יאָרהונדערט, אין הסכם מיטן נייעם היפּאָטעק־רעכט, וואָס איז אָנגע־נומען געוואָרן דורכן קיניגלעכן סיים אין 1818, זענען די זאַמאַיסקיס צוגעטראָטן צו שליסן אָפּמאַכן מיט די שטאָט־לייט, וועמענס נחלות זענען געלעגן אויפן אָרדי־נאַציע־באָדן. מיט די קראָשניקער שטאָט־לייט זענען אַזוינע אָפּמאַכן געשלאָסן געוואָרן, אַנהייבנדיק פון יאָר 1823, און דאָס האָט זיך געצויגן במשך פון 30 יאָר. די גילטנדיקע פּראָצעדור האָט געפּאָדערט, אַז די אָפּמאַכן זאָלן דורכגעפּירט ווערן אויף געריכטס־פּראָהאַנדלונ־גען, אין דעם אָנוועזנהייט פון ביידע צדדים. ביים שליסן אינדיווידועלע אָפּמאַכן פלעגן אָפּטמאָל אויסברעכן קאָנ־פליקטן, וואָס פלעגן זיך נישט זעלטן פּאַרציען אפילו אויף עטלעכע צענדליק יאָר. די אָרדינאַציע האָט געפּאַ־דערט ביי די שטאָטלייט, זיי זאָלן אויספילן זייערע פּריערדיקע פליכטן, זי האָט אָבער נישט געוואָלט אָנערקענען זייערע פּריערדיקע פּריווילעגיעס, ווי דאָס פּראָפּינאַציע־רעכט, געמעל, וואָלד־און פּאַשע־סערוויי־טוטן. די דאָזיקע קאָנפליקטן זענען דעפּיניטיוו געלייזט געוואָרן ערשט נאָכן ליקווידירן די פּעאָדאָלע פליכטן פון די שטאָטלייט אין די פּריוואָטע שטעט.

מיר רעזומירן אַזוי אָרום:

קראָשניק האָט געהערט צו די טיפּישע שטעט אין לובלינער קאָנט. פון דער העלפט פון XVIII־טן ביזן סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די יידישע באָפעל־קערונג אין קראשניק כסדר געוואַקסן און האָט דער־גרייכט די ציפער פון קרוב 3500. לגבי דער באָפעל־קערונג בכלל האָט דאָס באַטראָפן מער ווי 50 פּראָצענט.

אין קראשניק זענען, בכלל גענומען, נישט געווען קיין באַגרענעצונגען פאַר יידן ווו צו ווינען. זיי האָבן דעריבער, ווי דער עיקר אַ האַנדלס־עלעמענט, געווויינט אין צענטער שטאָט. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 350—360 הייזער האָבן צו יידן געהערט פון 122 ביז 127 הייזער מיט בערך 450 שטובן. אויף יעדער שטוב איז, בכלל, אויסגעפּאַלן מער ווי 6 פערזאָן. דאָס רוב דירות זענען געווען פון איין אָדער צוויי שטובן. די הייזער אין קראָשניק זענען מערסטנטייל געווען היל־צערנע. די באָפעלקערונג האָט געלעבט פון אינדוסטריע, מלאכה, אַרענדע פון אונטערנעמונגען פון עפּנטלעכן געברויך, דערהויפּט אָבער פון האַנדל (57 פּראָצענט פון די פּראָפעסיאָנעל אַקטיווע יידן). געהאַנדלט האָט מען מיט אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. דאָס רוב יידן זענען געווען מיטל־פּאַרמעגלעכע און נישט־פּאַרמעג־לעכע. ס׳זענען אויך געווען אין קראשניק עטלעכע רייכע יידן. זייער פּאַרמעגן האָבן זיי געהאָט צו פּאַר־דאָנקען אַ געוויסער צייטווייליקער קאָניונקטור, דהיינו — דעם מיליטער, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין קראשניק און וועמען זיי האָבן צוגעשטעלט פּאַרשידענע אַר־טיקלען.

אַמאָל, וועז קראשניק איז געלעגן אויף אַ באַלעבטן האַנדל־שלאַך, האָבן די קראָשניקער שטאָטלייט גע־נומען אַ לעבהאפטן אַנטייל אין אינערלעכן און אויסער־לעכן האַנדל. נאָכן פעריאָד פון אַ געוויסן אויפבלי, וואָס די שטאָט האָט איבערגעלעבט אין XVI־טן און אין דער ערשטער העלפט פון XVII־טן יאָרהונדערט, וועז ס׳האָט זיך אָנגעוקט אַן אַלגעמיינער ווירטשאַפּטלעכער קריזיס צוליב פּאַרשידענע קאָטאַקליזמען פון אַלגעמיינעם כאַ־ראָקטער, האָט קראָשניק שוין נישט געקאָנט זיך אויפ־הייבן פון יירידה. וועז דער פּאָויאָט איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין יאַנאָוו און וועז ס׳איז אויך געלאָזט גע־וואָרן די א״ג וויסל־אייזנבאַן, איז די שטאָט געבליבן אין אַ זייט פון די פּאַרקומענדיקע ענדערונגען און אַן פערספּעקטיוון פון אַנטוויקלונג.

די באַפעלקערונג דאָקעגן האָט פון אירע קליינע

פאַרדינסטן נאָך געמוזט צאָלן ריזיקע שטייערן. צום שוועריסטן איז געווען די לאָסט פון אָפּצאָלן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָט.

אונטערן איינפלוס פון די שטימונגען און געשעענישן אין לאַנד בכלל האָט די קראָשניקער באַפעלקערונג אַנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער פעאָדאַלער אונטערדריקונג פון שטאָט־אייגנטימער. במשך פון קאַמף, וואָס האָט געדויערט עטלעכע און צוואַנציק יאָר, איז די יידישע באַפעלקערונג פון סאַמע אָנהייב ביזן סוף אָרויסגעטראָטן סאָלידאַריש מיט דער איבעריקער באַפעלקערונג פון שטאָט קעגן דער אונטערדריקונג פון דאָמיניום, צוגעבנדיק צו די אַלגעמיינע פאָדערונגען אויך אירע באַזונדערע: די פאָדערונג פון גלייכבאַרעכטיקונג אין די צינש־אָפּצאָלן.

הערות צו דער אַרבעט פון י. מאַרגשטערן „די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק אין 18טן און 19טן י"ה"

1) J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 1953, s. 280.

2) ר. מאָהלער, „יידן אין אַמאָליקן פּוילן אין ליכט פון ציפערן", וואָרשע 1958, טאָבעלעס III — XII און VI — 18. לובלין האָט דעמאָלט געציילט (אָן קאָרעקטיוון) 1383 יידן; קראָשניק — 921, קוראָוו — 909, יוזעפאָוו — 485, לובאַרטאָוו — 764, לוקאָוו — 543, יאַנאָוו — 390, מאַדליבאָזשיצע — 237, זאַקליקאָוו — 203, אַנאָפּאָל — 136 (דאָרט).

3) H. Wiercieński, Opis statystyczny Guberni Lubelskiej, Warszawa 1901, s. 150.

4) ס'קאָן זיין, אַז עטלעכע יידן האָבן זיך טאָקע צו יענער צייט אַריבערגעצויגן אין שטאָט אין שייכות מיטן באַזייטיקן יידן פון די קרעטשמעס אין אָנהייב פון XIX י"ה, אָבער דאָס האָט נישט געקאָנט האָבן אַזאָ גרויסע באַדייטונג, ווייל אין אַלע אַרומיקע דערפער, וואָס האָבן געהערט צו דער קראָשניקער גמינע, זענען געווען צוזאַמען קוים 700 יידן (מאָהלער, op. cit., טאָבעלע III — 12).

5) הויפּטאַרכיוו פון אַלטע אַקטן אין וואַרשע (AGAD) אַקטן פון דער רעגירונג־קאָמיסיע פאַר אינעווייניקסטע און גייסטלעכע ענינים (KRSW). ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW, nr 3588.

6) AGAD, KRSW, nr 3585, k. 180 די געגעבענע פון יאָר 1865, ווי אויך פון 1819, זענען, ווי עס ווייזט אויס, גלויבלעכער ווי די אויבנדערמאָנטע ידיעות פון מאָהלערן. ערשטנס דערפאָר, ווייל מען האָט זיי צוזאַמענגעשטעלט צוליב עקאָנאָמישע און נישט צוליב פּיסקאָלע צוועקן, צווייטנס, זיי זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך די שטאָטישע באַאַמטע, וואָס האָבן זיך גלענצנדיק אָריענטירט אין די לאָקאָלע באַציאונגען, און פון זיי איז געווען שווער צו באַהאַלטן די פאַקטישע צאָל מיטגלידער פון דער משפחה.

7) B. Wasiutyński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Studium statystycane, Warszawa 1930, s. 33.

8) H. Wierciński, op. cit., s. 180

9) B. Wasiutyński, Ludność żydowska w Królestwie Polskim opublik. w "Ekonomiście", Warszawa 1911, Rocznik 11, t. II, s. 127.

10) H. Wierciński, op. cit., s. 148

11) מאָהלער op. cit. טאָבעלע V — 30.

12) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180

13) וואַיוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL), לובלינער פינאַנס־קאַמער, נר' 2198. וווייטער באַנוצן מיר געקירצט: Lub. I s. nr 1298

14) אַלע ידיעות וועגן יידן אין קראָשניק — זע די אַרבעטן פון מחבר וועגן יידן אין קראָשניק, פאַרעפנטלעכט אין „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט" (פויליש), וואַרשע 1959, נר' 32 אין וואַרשע 1960, נר' 34, 36.

15) AGAD, KRSW, nr 3588

16) מאָהלער op. cit., טאָבעלע VIII — 65.

17) זע הערה 12.

18) זע הערה 13 און טאָבעלע 4. צו יידן האָבן אייגנטלעך געהערט 126 הייזער, צו קריסטן — 223, אָבער אַחוץ דעם זענען געווען צוויי שותפישע הייזער. דעריבער נעמען מיר אָן, אַז יידישע הייזער זענען געווען 127 און קריסטלעכע — 224.

19) AGAD, KRSW, Akta śledcze w sprawie mieszkańców m. Kraśnika, protokularne wyjaśnienie zaprzeczonych przez miesczan miasta Kraśnika opłat powinnością czynszów i osepów Ordynacji Zamojskiej należnych tabelą protestacyjną objętych, k. 38—65.

וווייטער באַנוצן מיר געקירצט: KRSW, nr 3589 B, cz. III

מיר פירן אײַן די פאַרטיילונג פונעם וואָלומען אויף 4 טיילן צוליב דעם, וויל דריי פאַרמאָגן אַ באַזונדערע נומעראַציע. אין פערטן טייל פעלט די נומעראַציע אין גאַנצן.

20) AGAD, KRSW, Wsparcie dla pogorzelców m. Krasnika w gub. Lubelskiej (KRSW, nr 7650).

21) משפּטנדיק לויט דער סומע, אויף וועלכער דאָס הויז איז געווען אָפּגעקוירט (1100 רובל), איז עס געווען דאָס גרעסטע און שענסטע הויז אין קראָשניק. עס האָט געהערט אין 1861 צו חיים שפירא (דאָרט).

22) בייַדע הייזער האָבן זיך געפונען אין דער פאַרשטאָט און האָבן געהערט: איינס צו סוליקאָווסקין און אַנטשיע וועראַמאָן (זי האָט זיך אונטערגעשריבן אין יידיש), דאָס צווייטע — צו יוסף ריצעוש און שמואל רעדער. (AGAD, KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73).

23) AGAD, KRSW, nr 7650. די ידיעות פאַרן יאָר 1881 — Lub. I, S. nr 1228.

24) AGAD, KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126.

אין די 50־קער און 60־קער יאָרן פון XIX י"ה האָבן צו דער משפחה טענענבלאַט געהערט צוויי הייזער אויפן מאַרק און אַ פּלאַץ, ווי אויך אַ הויז אויף דער פאַרשטאָט. צו בערעק טענענבלאַט האָט געהערט אַ טייל פון הויף. די קראָמען האָבן געהאַט קעלערס, וואָס האָבן זיך געצויגן לענגאויס דאָס גאַנצע הויז. בערל טענענבלאַט איז געווען אַ געשיקטער סוחר. אין 1836 האָט ער אָנגעגעבן אַ בקשה אויף אַ דערלויבעניש צו האָנדלען מיט אינלענדישע און אויסלענדישע סחורות. כדי דאָס צו באַקומען, האָט ער זיך געמוזט אַרויסווייזן מיט אַ פאַרמעגן פון 30.000 רובל, דערפון — 15.000 רובל אין מזומן. אין סוף פון XIX־טן י"ה האָט אין קראָשניק בלויז איין משפחה

טענענבלאַט געווינט אין שכנות ביי יענעם, נישט פאַר־מאַגנדיק קיין שום אומבאַוועגלעך אייגנטום. אין 1898 האָבן מיר צווישן די קראַשניקער סוחרים, אַרענדאַרן און אינדוס־טריעלער נישט באַגעגנט די דאָזיקע פאַמיליע.

(25) WAPL, Lub. I, S. nr 1298

(26) Pamiatnaja książka gub. lublinskoj, 1899, Lublin 1898, s. 218.

(27) Słownik geograficzny, Warszawa 1883, t. IV, s. 360

(28) WAPL, Plany, AOZ, nr 34

(29) דאַרט, נר׳ 36. דער פלאַן איז באַצייכנט מיט אַן אייגנהאַנטיקער אַנאַטאַציע און מיט דער אונטערשריפט פון סטאַניסלאַוו סטאַשיץ.

(30) AGAD, KRSW, nr 7650

(31) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 142—145 די מסירה צו דער רעגירונגס־קאַמיסיע פאַר אינעווייניקסטע ענינים פון מאיר מיללער פון יאָר 1866 אויף שאַארן, אַז דער לעצטער בויט, טראָץ דעם אָפּיציעלן פאַרבאָט צו בויען הילצערנע הייזער אין צענטער שטאָט, אַ הילצערן הויז אויף לובלינער גאַס. די רעגירונגס־קאַמיסיע האָט פונדעסטוועגן דערלויבט שאַארן אויסצובויען דאָס הויז פון האָלץ, אָבער פון 5־צאָליקע קלעצער, אויף אַ געמויערטן פונדאַמענט מיט אַ געמויערטן קוימען און מיט אַ דאַך געדעקט פון פייער־פעסטן מאַטער־יאַל. די הנחה לטובת שאַארן האָט דאָס מיניסטעריום מאָטי־ווירט דערמיט, אַז נאָכן אויספאַרשן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז שאַאַר איז באמת נישט פאַרמעגלעך און זיין גאַנץ אייגנטום באַטרעפט ביי 1500 רובל.

(32) Słownik geograficzny

(33) Pamiatnaja książka gub. Lublinskoj, 1883, Lublin 1882, s. 127.

(34) WAPL, Lub. I, s. nr 1298

(35) זע הערה 33.

(36) AGAD, KRSW, nr 3598b, cz. III, k. 38—73

(37) KRSW, nr 3581

(38) KRSW, nr 3582

(39) L. Zalewski, Z epoki renesansu i baroku na Lubelszczyznie, Warszawa 1949, s. 89.

(40) AGAD, KRSW, nr 3582, Słownik Geograficzny, op. cit

(41) AGAD, KRSW, nr 3582 דאָס אַריבערטראַגן דעם מאַרק אויף אַן אַנדער אָרט איז פאַר די געריכטס־טעמים, דעריבער האָבן זיי זיך באַמיט, מען זאָל דעם מאַרק אַריבערטראַגן צוריק אויפן פריעדריקן אָרט. דאָס האָט זיך אָבער נישט אייגנגעבן, (דאַרט).

(42) AGAD, KRSW, nr 3587, 3225c

(43) AGAD, KRSW, nr 35888

(44) Słownik Geograficzny, op. cit.

(45) AGAD, KRSW, Inwentarz szczegółowy miast gub. lubelskiej 1864—1867.

וויטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW,nr 3225c

(46) זע הערה 33.

(47) WAPL, Lub. I, S. nr 2481, k. 141—174

(48) דאַרט.

(49) Pamiatnaja książka, 1895 r, s. 294

(50) זע הערה 40.

(51) J. Bartys, O żydowskim osadnictwie rolniczym w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, opublik. w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego", Warszawa, 1955, nr 15, 16.

(52) K. Przegaliński, Opowiadania o mieście Kraśniku i okolicy, Lublin 1927, s. 95, 96.

אויפן ראַנד פון XIX־טן און XX־טן י״ה האָט דאָס גוט ראַכאַוו לעבן אַנאַפאַל געהערט צום יידן ברוך פריש. לויט פשעגאַלינסקיס מיינונג איז פריש געקומען קיין ראַכאַוו פון אַרום ווייסל. עס קאָן אָבער זיין, אַז ברוך האָט געשטאַמט פון קראַשניק. אין 1881 האָט עפעס הערש פריש געהאַט אַ הויז אין קראשניק אויף גאַרבאַרסקע גאַס, וואָס ער האָט אים אין גאַנצן פאַרנומען פאַר זיך (8 שטיבער און 2 קראָמען). ער האָט אויך באַזעסן אַ הויז אויף וואַלאַווע, וווּ ער האָט געפירט אַ גאַרבערייַ. לויט די געגעבענע פון יאָר 1898 האָט איינער אַ לייזער פריש אַרענדירט די שטאַטישע באַלייכטונג. לויט פשעגאַלינסקין איז ברוך פריש דערמאָר־דעט געוואָרן אויפן וועג פון אַנאַפאַל אַ היים אין יאָר 1906 בעת די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. דאָס גוט ראַכאַוו האָט אָפּגעקויפט ביי זיין זון ברוך אַ ייד פון שכנותדיקן דאָרף: יעקב לייב ראָזענבערג פון דזשיזשקאָוויצע (דאַרט).

(53) J. Morgensztern, Udział żydów w życiu gospodarczym w Kraśniku do połowy XVII w., opublik. w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego", Warszawa 1960, nr 36.

(54) מאַהלער, op. cit., טאַבעלע VI — 44 אות 54.

(55) AGAD, KRSW, nr 3582, Miasto Kraśnik w województwie lubelskim.

וויטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW, nr 3582

(56) AGAD, KRSW, nr 3589b, część III, k. 38—63

(57) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180

(58) זע הערה 56.

(59) AGAD, KRSW, nr 3588

(60) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 87

(61) דאַרט, ז׳ 141.

(62) WAPL, Lub. I, S. nr 2481, k. 141—174

(63) H. Wiercieński, op. cit., s. 362—376

(64) זע הערה 62.

(65) די אייגנטימער פון דער אייל־אונטערנעמונג מיטן אויסנאַם פון עריזמאַן האָבן געשטאַמט פון באַקאַנטע קראַש־ניקער משפחות און הויז־אייגנטימער. מאיר מיללערמאַן האָט אין XIX־טן י״ה געהאַט אַ הויז אויף לובלינער גאַס. זיין אונטערשריפט אַלס (KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73) אייגער פון די פאַרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק פיגורירט אין די פראָטאָקאָלן (דאַרט, טייל II, ז׳ 17—18 און הערה 154). מאַנדעלמאַן איז אין 1853 געווען אַן אייגנטימער פון אַ הויז אויפן מאַרק־פלאַץ, וואָס האָט שוין אין יאָר 1861 צו אים מער נישט געהערט. אין 1881 אָבער האָבן די מאַנדעלבוימס געהאַט אַ הילצערנע הייזקע אויף גאַרבאַרסקע גאַס צוזאַמען מיטן קריסט וואַלענטי קראַ־קאָווסקי, פאַרנעמענדיק דאַרט אַ שטוב און אַ קעמערל. צו גלייזמאַנען האָט געהערט אַ דירה פון דריי שטובן אויפן מאַרק־פלאַץ. אין איין שטוב האָט ער געוווינט און צוויי פאַרדונגען (די ידיעות פאַר די 50־קער יאָרן שטאַמען פון: KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73. די ידיעות פאַרן יאָר 1881 — פון: WAPL, Lub. I, S. nr 1298

(66) די פאַמיליע פון שטיינקריצער פיגורירט אין דער רשימה הויז־אייגנטימער פון יאָר 1853. KRSW, ny 3589b, cz. III, k. 38—73. זי איז נישט פאַראַן אין די רשימות פון 1881. ווישניאַק — פאַרקערט: אין 1881 האָט צו אים גע־הערט אַ הילצערן הויז פון 3 שטובן אויף זאַקליקאָווסקע. אייגע פון די שטובן האָט ער פאַרדונגען פאַר 25 רובל WAPL, Lub. I, S. nr 1298

67) אין 1881 האָט גאָלדבערג נישט געהאַט קיין אומ־באָוועגלעך אייגנטום, געווויינט אין שכנות אין איין שטוב אויף קשיווע גאַס (דאָרט).

68) די פאַמיליע גאָלדפעלד איז פריער געווען אומבא־ווויסט אין קראָשניק. שפירא האָט געשטאַמט פון אַן אַלטער משפחה. אין די 50־קער יאָרן האָט צו חיים שפירא גע־הערט דאָס גרעסטע געמויערטע הויז אויף זאַסילנע גאַס (KRSW, nr 35 9b) און (KRSW, nr 7650) אין יאָר 1881. האָט דאָס הויז געהערט צו קרומהאָלצן. וואָלף שאָפּירא האָט געהאַט א הויז אויפן מאַרק (WAPL, Lub. I, S. nr 1298)

69) Pomiatnaja kniżka, 1889, s. 138

70) Wiercieński, op. cit. s. 412, Pamiatnaja kniżka, 1883, s. 180.

71) Pamiatnaja kniżka, 1882, s. 139, 1883, s. 140, 1884, s. 185.

72) WAPL, Lub. I, S. nr 1298 אין די 50־קער יאָרן האָבן צו גאָלדשטיינען געהערט 2 הייזער אויפן מאַרק־פלאַץ (KRSW,nr 3589b). די בריקמאַנס האָבן דעמאָלט נישט געהאַט קיין שום אומבאָוועגלעך אייגנטום. וועגן הערש פריש, זע הערה 52.

73) דער פאָטער פון לייבן, יוסף בראוכער איז געווען אַן איינבינדער (KRSW, nr 3589b, ווי אויבן). לייבע האָט געירשנט פון אים דאָס הויז אויף לובלינער גאַס, ווו ס׳האָט זיך אויך געפונען די גאָרבערייַ.

74) שלמה פאָסמאַנטיער איז געווען דער אייגנטימער פון א הויז אויף זאַסילנע (שפּעטער וועסאָלע גאַס, דאָרט). נאָך דער שריפה אין 1861 (KRSW, nr E650) האָט ער עס מסתמא נישט אָפּגעבויט. אין 1881 האָט צו די פאָסמאַנטיערס געהערט אַן אָנדער הויז אויף יאָנאָווער גאַס (WAPL, Lub. I, S. nr 1298). די פיינגאָלדס האָבן אין די 50־קער יאָרן געהאַט א הויז אויף גאָרבאָרסקע גאַס, וואָס האָט צו זיי געהערט אויך אין 1881. א טייל פון הויז האָט מען פאַרדונגען (דאָרט). אין 1881. קענען מיר בלויז איין משפחה פוטעס. מרדכי האָט געדונגען ביי דער אָרדינאַציע א הויז און א מיל (דאָרט).

75) אין די 40־קער יאָרן האָט צו די מאַנדעלמילכס גע־הערט א טייל הויז אויפן מאַרקפלאַץ (KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126) און אין די 50־ער יאָרן — אַן אָנדער הויז (א הילצערן אויף זאַסילנע גאַס). אין 1876, ווען אין דער אָרדינאַציע האָבן זיך אָרגאַניזירט יידישע לאָנדווירטשאַפט־לעכע קאָלאָניעס, האָט ישראל מאַנדעלמילך געמאַכט באַמיונ־גען וועגן א שטיקל ערד (ער האָט עס, ווי עס ווייזט אויס, נישט באַקומען. אין 1881 האָט צו שמואל זייגווול מאַנדעל־מילך (וואָרשיינלעך איז עס געווען דער באַזיצער פון וואַרשטאַט) געהערט א הויז אויף יאָנאָווער גאַס, וואָס האָט אים געבראַכט 180 רובל הכנסה. אַליין האָט ער געווויינט אין איין שטוב אין זיין אייגן הויז און געדונגען ביי יענעם א קראָם אויפן מאַרקפלאַץ. אין 1898 האָט שמואל קיין קראָם נישט געהאַט.

76) אין 1881 זענען אין קראָשניק געווען 3 משפחות זיסבערג. צו צוויי פון זיי האָט געהערט דאָס געמויערטע הויז פון יאָנאָווער גאַס.

77) Wiercieński, op. cit., s. 404

78) יצחק און שמואל שאָר האָבן אָרענדירט דעם כשר־שטייער אין די 20־ער און 30־ער יאָרן (KRSW, nr 3563, 3585). אָחוץ דעם אין די יאָרן 1826—1827 האָט יצחק אָרענדירט אויך די יאָטקעס און דאָס שעכטהויז.

79) אין 1831 האָט זיי אָרענדירט מאַנעס געראַנרייך (KRSW, nr 3584).

80) אייזיק לעווקאָוויטש האָט אין 1819 אָרענדירט דעם מארק, יאָר־מאָרק און בריק־שטייער (KRSW, nr 3581).

81) לייב הערשזאָן האָט אין 1820 אָרענדירט די הכנסות פון וואָג און מאָסן, ווי אויך פון מוזיק (דאָרט). אין 1836 — דעם מאָרק־און יאָרמאָרק־שטייער (KRSW, nr 3584), אין 1844 — די הכנסות פון דער שול (KRSW, nr 3585), און אין די יאָרן 1853—1855 — די הכנסות פון די קראָמען ביי דער שול (דאָרט).

82) עוזר פינקוואָס האָט סובאָרענדירט ביי שאָרן אין 1834 דעם כשר־שטייער (KRSW, nr 3584)

83) לייבע ראָזענפאָרב האָט אין די יאָרן 1838—1835 אָרענדירט די יאָטקעס (דאָרט).

84) חיים שפירא האָט אין די יאָרן 1853—1855 אָרענ־דירט די הכנסות פון וואָג און מאָסן. ווי אויך פון פראָפּינאַציע (KRSW, nr 3586)

85) אין דער זעלביקער צייט האָט ישראל טעפער אָרענ־דירט די הכנסות פון רעליגיעזע צערעמאָניעס און אפרים טענענוואָרצל — די מקווה (דאָרט).

86) די ידיעות פאָרן יאָר 1848 שטאָמען פון WAPL, Lub. I, S. nr 2228 פאָרן 1881 — דאָרט, נר׳ 1298.

87) Pamiatnaja kniżka, 1895, k. 148 אין די 30־ער יאָרן האָט די פאַמיליע ראָזענעל געקלונגען ראָזענאעל. אין די 50־ער יאָרן האָבן פנחס און וואָלף ראָזענעל געהאַט לעבן זיך צוויי הילצערנע הייזקעס אויף זאַסילנע גאַס, אין וועלכע פון 150 און 200 רובל. שלמה ראָזענעל — אויף לובלינער גאַס, אויפן אָפשניט מחוץ די שטאָטישע מויערן. ישראל ווידער — אויף דער זעלביקער גאַס, נאָר צווישן די מויערן (שפּעטער יאָנאָווער). דאָס לעצטע הויז איז געווען געמויערט, אין וועלכע פון 640 רובל. אין 1861 זענען כמעט אַלע הייזער פאָרברענט געוואָרן (KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126, cz. III, k. 38—73, KRSW, nr. 7650) געהערט צו ישראל ראָזענעל, וואָס האָט דאָרט אויך געווויינט, פאָרנעמענדיק 3 שטובן, און די איבעריקע 10 שטובן האָט ער פאָרדונגען פאָר 225 רובל. צו יענער צייט האָט וואָלף ראָזענעל געהאַט א ביסל א קלענער הויז, אויך אויף יאָנאָווער גאַס. וועגן פעלדשער שמואל פאָרמאָגן מיר נישט אין יענער צייט קיין אינפאָר־מאַציעס. די פאַמיליע זאַיפען האָבן מיר פריער נישט אָנגע־טראָפן. אין 1881 איז יונה זאַיפען געווען אייגנטימער פון צוויי שכנותדיקע הילצערנע הייזער, אויך אויף יאָנאָווער גאַס. ער פארנעמט דאָרט 4 שטובן, פאָרדינגענדיק 8 שטובן דעם נאָטאָריוס.

88) KRSW, nr 3589b, II, k. 100—126, cz. III, k. 38—63 מאיר ערליך טרעט אָרויס אין די 50־ער יאָרן אַלס פאָר־שטייער פון דער יידישער באָפעלקערונג אין סכסוך פון די איינווויינער פון קראָשניק מיט דער אָרדינאַציע (דאָרט, טייל III, ז׳ 73).

89) Pamiatnaja kniżka, 1899, s. 218

90) קאָלאָניאַל־געשעפטן האָבן געהערט צו: שמחה בריקס, לייב קאָהען, בערל גרינבאום, אברהם ראָזענבוש, יאן ווי־סאָצקי, רויזע פוטער, פינקוואס יאקובסאָן, שרה טענענבאום, יואל ראָבינאָוויטש, דוד פאָלק, רויזלע שטערן, שרה שאָפּראָן, חיים ראָזענבאָך און יצחק ווישניאַק. די הכנסה פון די לעצטע 6 הענדלערס איז נישט אַריבערגעשטיגן 150 רובל א יאָר, א סומע, וואָס האָט נישט געקלעקט פאָר א משפחה אפילו אויף צום עסן צו זאָס. וועגן די ראָזענבושס איז כדאי צו־צוגעבן, אַז זיי האָבן נישט פאַרמאָגט קיין שום אומבאָוועגלעך אייגנטום. אין 1881 זענען געווען 5 משפחות ראָזענבוש און אַלע האָבן געווויינט אין געדונגענע דירות. ראָזענבוש יוסף און חיים האָבן געווויינט ביי משה מאשיסטע אין דער פאָר־שטאָט גורי. יוסף האָט פאַרנומען איין צימער, חיים — צוויי מיט א קיך. די איבעריקע ראָזענבושס האָבן געווויינט אין צענטער שטאָט: לייב אויפן מאַרקפלאַץ (1 שטוב), אברהם

אויף וועסאלע גאס (2 שטובן), יצחק וויזער האט פארנומען 3 שטובן אויף יאנאווער גאס.

91) פליישיאטקעס האבן געהאלטן: משה הערשזאן, ירחמיאל ענגעל (האט אויך ארענדירט דאס שעכטהויז), עליע לעדערפארב (האט אויך געהאט א סקלאד פון רויע, נישט אויסגעארבעטע פעלן), יאסל ביגעס, הערשל זיילער און יצחק שטעטעלמאן. דער לעצטער האט זיך פארנומען בלויז מיט צושטעלונגען פארן מיליטער.

92) מיט געבעקס האבן געהאנדלט: וואלף בער וויינטרויב, 5 ערליכזאנס (חיים, שלמה, שאיע, לייב און טעווול), יצחק וויינבערג, שלמה גרינוואלד, עליע פיינגאלד, ענטע רענדעל, הערש שאאר, נפתלי גוטפרייט, לייזער זילבערבערג, יחזקאל בעכער, פייגע צוקער און סענדער זיידלער. די פארקויפער פון ברויט האבן געהאט זייער א קליינעם אומזאץ (400—500 רובל), א גרעסערן אומזאץ (צו 1500 רובל) האבן גענאכט נאר 3: יצחק וויינבערג, חיים ערליכזאן און וואלף בער וויינטרויב. דאס זענען געווען אלטע קראשניקער משפחות. די וויינטרויבס זענען אין דער העלפט פון XIX־טן י״ה געווען אייגנטימער פון א הויז אויף לובלינער גאס. צו זיי האט אויך געהערט דאס הויז (בשותפות מיט ישראל טוואַרדאגורא) אין יאר 1881, נאר דעמאלט איז שוין אויפן ארט פון הילצערן הויז געשטאנען א געמויערט הויז. דארט האבן אויך געווינט צוויי משפחות וויינטרויב. ישראל און פריידע. ביידע משפחות האבן פארנומען צו איין שטוב.

93) מיט מעל האבן געהאנדלט: מרדכי מענקוס, מענדל רובינשטיין, באסיע איטע פאלק און אסתר וויידענבוים.

94) גרויפן און זאלץ האט פארקויפט יצחק גרינבערג.

95) שפייזקראמען האבן געהאלטן: שאול דוד פרייטאג, יוסף פאשינג, צוויי פערזאן מיט דער פאמיליע בעק — ביידע דוד, מרים בעק און דוד פרייטאג, יצחק אייזנער, הערציק טענענוואורצל, געלא און שמואל וויסבראט, הערש גרינאפעל, זיסל שטעטעלמאן, מאיר זילבערבערג, גיטל ערליכמאן. ברוך גאלדנער, מאיר נייזער, מאיר קאופמאן, יאנקל ביינגעשטאק. די ידיעות וועגן דער משפחה זילבערבערג שטאמען פון די 50־קער יארן. פייוול זילבערבערג האט בשותפות מיט לייב ראזענבערג געהאט א שטוב אויף לובלינער גאס (KRSW, 3589b, cz. III, k. 38—71). נאך דער שריפה אין 1861 האט שוין דאס הויז געהערט נאר צו זילבערבערגן (KRSW, nr 7650). וועגן דער משפחה זילבערבערג האבן מיר נישט מער קיין ידיעות. פייוול אבער האט צו יענער צייט געהאט נאך א הייזקע. נאך צוויי אנדערע משפחות זילבערבערג האבן געהאט נישט קיין גרויסע נחלות (פערל זילבערבערג און יחיאל זילבערבערג). א חוץ דעם האט זיך נישט וויט פון דער שול געפונען א הייזקע, וואס זיי האבן געירשנט נאך אברהם זילבערבערג. ס׳איז שווער צו זאגן, וווּ די זילבערבערגס האבן געווינט צום סוף XIX־טן י״ה. מיר ווייסן בלויז, אז אין 1881 האט צו מאיר זילבערבערג געהערט א העלפט פון א קראם, געירשנט נאך משה וויסבראט (די צווייטע העלפט האט באקומען שלמה אייזנער).

96) מיט בינענצוכט־ארטיקלען האבן געהאנדלט מאיר און ישראל טעפער.

97) א בירשענק האבן געהאלטן: שיע זיסבערג, מנשה גאלדמאן און יצחק ווורמאן.

98) מיט תבואה האבן געהאנדלט: פרץ ווישניצקי, כאצקל ריכטער, סענדער לינדענבוים, מרדכי זיסבערג, שלמה מילערמאן און משה שור.

99) מלבושים־קראמען האבן געהאלטן: ישראל פארבער, יאנקל און חיים נירענבערג, הערש בראטמאן, אברהם טעפער, דאבערע רייטער, משה ברענער, ישראל ענגעלמאן און יוסף פרוישער. דער דעטאל־פארקויף האט זיי געגעבן קליינע פארדינסטן: צו 100—180 רובל, אבער זיי אלע האבן געהאט צושטעלונגען פארן מיליטער און דאס האט זיי גערעטעוועט פון נויט. אחוץ דעם האבן אייניקע פון זיי געהאט אומבאוועגלעך אייגנטום און נישט געמוזט צאלן קיין דירה־געלט. למשל ישראל פארבער איז געווען א שותף צו א הויז אויף ראסאווער גאס און האט דארט געווינט אין צוויי שטובן. אויך פעסע נירענבערג האט געהאט א הויז אויף קשיווע גאס. אפשר איז עס געווען חיימס מאמע?

100) היטלען האבן פארקויפט: פסח ברענער, יוסף און פעשע פרייהויף.

101) א קראם מיט שוכוואַרג האבן געהאלטן: אשר קארפער, אברהם בעסרמאן און אסתר אייזען.

102) גאלאנטעריע־סחורות האבן פארקויפט: ציפרע לערנער, הערש אייזען, הערש און ברוך ווייסבראט, ישראל הערשזאן, וואלף שפירא, יצחק מאיר ווידענבוים, בצלאל דאוויזאן, רחל זיידענבוים, מלכה ניסענבוים און דער קריסט יוזעף ווילטשינסקי.

103) וואל־אויסארבעטונגען האט פארקויפט חיים הערש גינסבערג.

104) מיט לעדער האבן געהאנדלט: שלמה ראזענפארב, משה מייזעלס, יחיאל פעדער, ישראל קארפער, חיה בעסער־מאן, מאיר גאנטער און דער קיילער עליע לעדערפארב. מיט לעדער־אויסארבעטונגען: יצחק שיע קרושגאלד.

105) קראמען מיט אויסשליסלעכן פארקויף פון וואל־שטאפן האבן געהאט: שרה גערענרייך, דוד קאהען, אבוש הירשזאן, דבורה טענענבוים און אבוש וואַרענרייך. אויסשליסלעך באוול־סחורות האבן פארקויפט: לאה ציטרינבוים, הערש פערלשטיין, שלמה אייזנער, אסתר קאהען, מרים גיוועצער, רחל גאלדבערג און פערל שמער. געמישטע טעקסטיל־סחורות האבן געהאלטן אין זייערע געועלבער סימע שאפראן און אסתר גרינאפעל.

106) אן אייזן־סקלאד האבן געהאט: בערל אייזען און יחיאל ראזענפעלד. מיט אייזן־אויסארבעטונגען האבן געהאנדלט: שפרה און ישראל ראזענפארב און פעשע גאלדמאן, מיט אלט אייזן — שרה בעק.

107) בריטער האבן פארקויפט: טויבע זעלדע לערנער און פייגע טוואַרדאגורע. פארב און דאכלקעס־קראמען האבן געהאט שיריץ און ווייד־ענבליט, מיט וואפנע — משה פערעל־מאן, דוד ערליכזאן און יאנקל גאנטער.

108) ליימענע געשיר האבן פארקויפט: הדס טעפער, משה קוימאן, אסתר קרושגאלד און דוד נירענבעג. נאפט: הערש ראזעט און לאה מאנדעל. האלץ צום הייצן — הערש בריקס און מאיר פרץ (צושטעלונגען), דאס איינציקע פאפיר־געשעפט האט געהערט צו רחל גאלדבערג.

109) Słownik Geograficzny, op. cit.

110) KRS, nr 7650

111) KRSW 3586, K — 142—145. די רעגירונג־מאכט, טראץ דעם גילטנדיקן געזעץ צו בויען אויף דער לובלינער גאס בלויז געמויערטע הייזער, האט דערלויבט יצחק שארן אויפן ארט פון פארברענטן הויז ווידער אויסצובויען א הויז פון האלץ, ווייל ס׳האט זיך, נאכן אויספארשן, ארויסגעווייזן, אז דעם לעצטנס פארמעגן באטרעפט אין גאנצן 1500 זיל־בערנע רובל (דארט, זע הערה 93).

112) WAPL, Lub. I, S., nr 2481, k. 141—174

113) מען דארף צוגעבן אז יאן וויסאצקי האט געהאט נאך איין געשעפט — פון בשמים און טאבאק, וואס האט געמאכט א היפשן אומזאץ — 6000 רובל. צוזאמען האט וויסאצקיס אומזאץ אזוי ארום באטראפן 9000 רובל.

114) WAPL, Lub. I, S., nr 1298

115) רוטקאָווסקי, ווי אויבן, ז׳ 447—459. צום ביישפיל: אין 1864 האָט דער קוימען־שטייער אין קראָשניק באַטראָפן 1446 רובל, אין 1865 — 2244. ליווערונגען ווידער האָט אין די ביידע יאָרן באַטראָפן 218 רובל, 86 קאָפּיקעס. טראַנס־פאָרט־שטייער — אין 1864 — 75 רובל, 20 קאָפּיקעס. אין 1865 ווידער — 45 רובל 12 קאָפּיקעס. די איבעריקע שטייערן זענען איינגעצאָלט געוואָרן אינדיווידועל, אָפּהענגיק פון דעם קאָמערציעלן אָדער אינדוסטריעלן אומזאַץ.

116) פון דער קאָרעספּאָנדענץ און פון די רעכענונגען פון לובלינער ועד הגליל, צו וועלכן ס׳האָט געהערט קראָשניק, דרינגט אַרויס, אַז קראָשניק האָט זיך געריכט פּאַר אַ גרויסער יידישער קהילה און אירע פּאַרשטייער האָבן זייער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין לובלינער ועד. אויף 13 אויפגעהיטע דאָקומענטן פון ועד (מיט זיגלען און אונטערשריפטן) צו דער רעגירונג־מאַכט, האָבן דריי דאָקומענטן דעם זיגל פון קראָש־ניקער יידן אַביגדור. עס פיגורירט אויך צווישן אָנדערן זיין אונטערשריפט, ווי אויך די אונטערשריפט פון אַ צווייטן קראשניקער יידן, ברוך אַווערבאַך (ר. מאַהלער, דאָקומענטן צו דער געשיכטע פון די ועדי הגלילות אין פוילן, מיט רע־פראָדוקציעס, פאַרעפנטלעכט אין די שריפטן פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, ווילנע 1937).

117) רוטקאָווסקי, op. cit.

118) די שטאָטישע בודזשעטן אין די יאָרן 1867—1819 אין די וואָלומענס פון KRSW, נר׳ נר׳ 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587.

119) AGAD, KRSW, nr 3584 אין די יאָרן 1854—1859 האָט דער שטייער פון די פראָצעדעריסטן צוזאַמען מיטן קאָנאָן פון די שענקערס באַטראָפן 385 רובל, 85 קאָפּיקעס. אין 1860 — 383 רובל, 25 קאָפּ., דהיינו 126 רובל — פון די שענקערס און 257 רובל 25 קאָפּ. פון די פראָצעדעריסטן. אין די יאָרן ווידער 1863—1868 — צוזאַמען — 500 רובל. (AGAD, KRSW, nr 3586, k. 107, 145, 178)

120) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180)

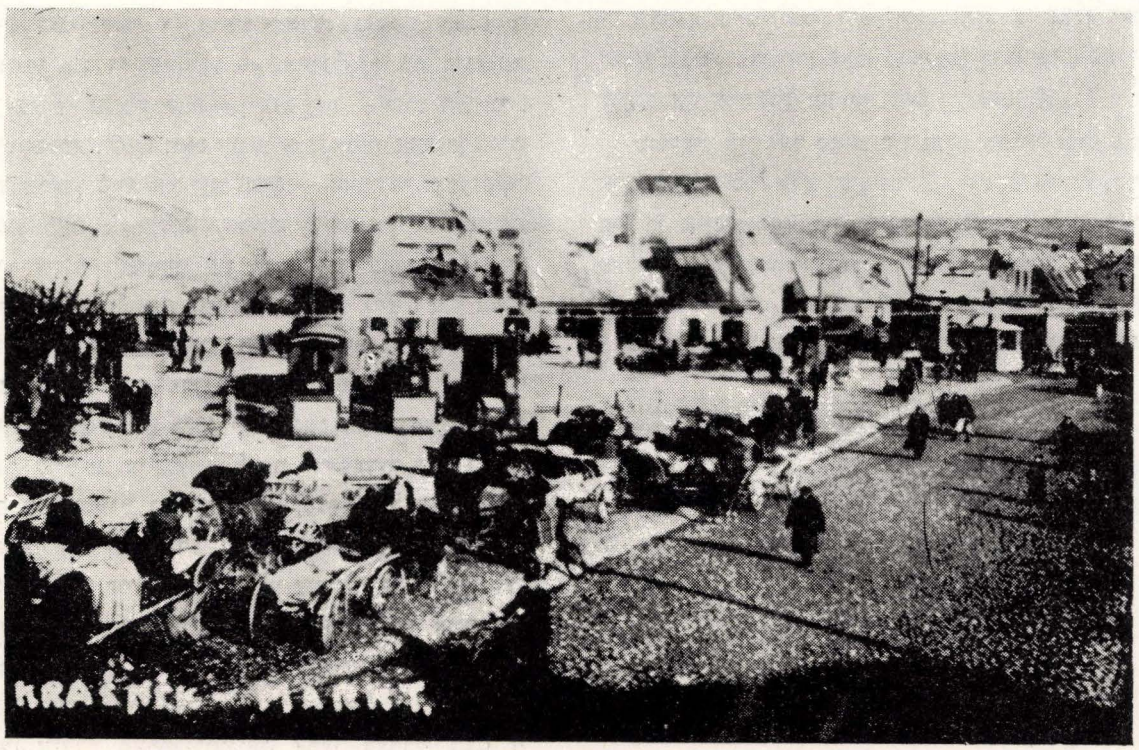
121) AGAD, KRSW, nr 3587

122) דאָרט, ז׳ 29, 24.

123) AGAD, KRSW, nr 3582

124) AGAD, KRSW, nr 3588

125) AGAD, KRSW, nr 3589b

כיכר השוק — דער מאַרק־פּלאַץ

ה. געזיינזאמער קאמף פון די מעשטשאנעס און יידן אין קראשניק אינמיטן פון 19טן יארהונדערט *

ליקווידאציע פון דער פעאדאלער אפהענגיקייט

פון דער אנטשטייאונג פון דער שטאט אין XIV י״ה ביז צו דער באפרייאונג פון די שטאטישע אייגווינער אין דער צווייטער העלפט פון XIX י״ה, האבן די אייגווינער פון קראשניק — חוץ שטייערן לטובת דער מלוכה און דער שטאט — אויך באצאלט דעם אייגנטימער פונעם שטאטישן באדן, היות קראשניק איז געווען א פריוואטע שטאט.

אנהייב פון XVIII י״ה איז קראשניק פון 1604 געווען אן אייגנטום פון די זאמאיסקיס, אן אינטעגראלע טייל פון זאמאיסקיס ארדינאציע.

איינשטימיק מיט די לאקאציע־פריווילעגיעס און מיט די שפעטערדיקע צוגעטיילטע רעכט (אין XVI, XVII און XVIII י״ה) האט די שטאט־באפעלקערונג געצאלט שטייערן דעם הויף אין דער פארם פון ארענד׳ע, צינזן אדער ארבעט. איינשטימיק מיט די דאזיקע פריווילעגיעס האבן די שטאט און די מיעשטשאנעס גענאסן פון געוויסע רעכט, וואס האט זיי איינגעבראכט מאטעריעלע נוצן. דאס זענען געווען רעכט אויף פראפינאציע (בראנפן־פארקויף), אויף מאלן תבואה וכדומה. חוץ דעם האבן די מיעשטשאנעס געהאט רעכט צו געניסן פון די הויפישע פאשע־פעלדער און וועלדער.

אין די 20־טע יארן פון XIX י״ה — לויט דער נייע היפאטעקע־רעכט, וואס זענען אנגענומען געווארן דורכן קאניגלעכן סיים אין יאר 1818 — האבן די זאמאיסקיס צוגעטראטן צו שליסן אפמאכן מיט די מיעשטשאנעס, מיט די אייגנטימער פון אומבאוועגלעכקייטן אין די שטעט, וועלכע זענען געווען לאקירט אויף זייער באדן, אזעלכע מינים אפמאכן האט זאמאיסקיס ארדינאציע (מייאראט) אנגעהויבן אפצושליסן מיט די איינווינער פון קראשניק אין 1823 יאר, וואס האט געדויערט 30 יאר. לויט אן איינגעשטעלטער פראצעדור האט יעדער אפמאך געמוזט געשלאסן ווערן געריכטלעך אין דער אנוועזנהייט פון ביידע פאראינטערעסירטע צדדים. דאך ביים שליסן פון אינדיווידועלע אפמאכן זענען אפטמאל פארגעקומען קאנפליקטן, וואס האבן זיך צייטנווייז פארצויגן אויף צענטליקער יארן. די ארדינאציע, לאמיר זאגן, האט געפאדערט, אז די מיעשטשאנעס זאלן אויספילן זייערע פארפליכטונגען, אבער דערביי האט זי נישט געוואלט מסכים זיין מיט די אלטע רעכט, דהיינו: מיט די רעכט אויף פראפינאציעס, מילן און דאס רעכט צו געניסן פון וועלדער און פעלדער. די דאזיקע קאנפליקטן זענען ענדלעך געלייזט געווארן צוזאמען מיט דער ליקווידאציע פון לייב־אייגנטום און מיט די פעאדאלע פארפליכטונגען בנוגע דער שטאטישער באפעלקערונג פון די פריוואטע שטעט.

אין די קאנפליקטן פון די קראשניקער מיעשטשאנעס מיט דער ארדינאציע פלעגט זיך די יידישע באפעלקערונג תמיד שטעלן אויף דער זייט פון די מיעשטשאנעס קעגן דער הערשנדיקער מאכט, ארויסרוקנדיק דער־ביי חוץ די אלגעמיינע וווּנטשן אויך זייערע אייגענע פארלאנגען, וועלכע די מיעשטשאנעס האבן אונטערגעשטיצט, למשל: אויסגלייכן זייערע שטייערן מיט די שטייערן פון די אנדערע שטאטישע איינווינער. אן ענלעכע שטעלונג האבן די יידן אנגענומען אין געוויסע אנדערע שטעט פון לובלינער געגנט. אין גלוסק, אין בעלזשעץ און ביכאווצע האבן די יידן אויפגעהערט צו צאלן דעם אזוי־גערופענעם סערפ און קענדל שטייער. אין בעלזשעץ למשל זענען פארגעקומען אומרוען, בעת די יידישע איינווינער האבן אפגעזאגט צו צאלן דעם סערפ־שטייער. די יידן האבן געשלאגן אן ארטיקן פאליציאנט און ארויסגעריסן ביי אים די אקטן [1]).

שטייערן אין דער פארם פון געלט־אפצאל האט מען אויפגעמאנט ביי אלע קראשניקער שטאט־איינווינער, ביי די אייגנטימער פון אומבאוועגלעכקייט: סעדער, פעלדער, לאנקעס און הייזער. ביי יידישע הייזער־אייגנטימער האט מען אויפגעמאנט א פיל גרעסערן ארענדע־שטייער, ווי ביי אלע אנדערע מיעשטשאנעס.

בנין הדואר — די פאסט־געביידע

* די הערות — ביים סוף פון דעם קאפיטל, ז״ז 121—122.

אַלע איינווינער האָבן פון יעדער שטיקל אַקער־פעלד געגעבן דעם פּריץ אַן אָפּצאָל אין דער פאָרם פון אַ געוויסער טייל האָבער, דעם אַזוי־גערופענעם האָבער־אָסעפּ. חוץ דעם איז יעדער אומבאַוועגלעכקייט־אייגנ־טימער געווען מחוייב אויסצופילן אַ געוויסע אַרבעט אין הויף: פּאַרריכטן מילן, קאַנאַלן און דאמבעס, רייניקן סטאָוון און אַרבעטן בעת שניט־צייט. אָט די דאָזיקע שניט־אַרבעט, אָדער סערפּ־אַרבעט האָבן די יידן רעקאָמ־פּענסירט דעם פּריץ מיט מזומנים (אין XVIII י"ה — 100 זל', און פון 1841 — 15 רובל).

און די שטעט־באַלעבאָטים, נעמענדיק אין באַטראַכט די אַמאָליקע פּריווילעגיעס, האָבן זיך אָפּגעזאָגט לטובת דער שטאָט און אירע איינווינער פון געוויסע רעכט אויף אַלקאָהאָל־געטראַנקען און מילן, האָבן זיך אויך אָפּגעזאָגט פון די רעכט אויף געוויסע אָפּצאָלן, ווי יאַריד־אָפּצאָל, בריק, מאַרק, באָד, וואָג און מאָס־אָפּצאָל, ווי אויך אָפּצאָל פאַר דער מוזיק אין די שענקען. חוץ דעם האָבן די איינווינער פון די שטעט געקענט געניסן פון די הויפּישע וועלדער און פאַשע־פעלדער. די דאָזיקע אַלע פּריווילעגיעס איז זיי באַשטעטיקט געוואָרן אין יאָר 1750 (דורך טאַמאַש אויגוסט זאַמאָיסקי) און אין יאָר 1792 (דורך אַלעקסאַנדער אויגוסט) [2].

פאַר דער אַרענדע, שטייערן און אַרבעט לטובת דעם פּריץ, האָבן די שטאָט־איינווינער דערפאַר גענאָסן פון די הויפּישע וועלדער, פאַשע פעלדער, מילן און פון געוויסע רעכט אויף בראַנפן־האַנדל (פּראָפּינאַציע), וואָס פאַר געוויסע שטאָט־איינווינער, סיי קריסטן, סיי יידן איז עס געווען אַ מקור פון נישקשהדיקע פאַרדינסטן.

רעגיסטראַציע פון אומבאַוועגלעכקייטן, וואָס האָבן באַלאַנגט צו די שטאָטישע איינווינער, האָט גלייך־צייטיק מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ לעגאַליזאַציע־אַקט פון זייער אייגנטום. דאָך האָט מען צוערשט געדאַרפט אָפּשליסן אַן אָפּמאַך און דער אינהאַלט פונם אָפּמאַך האָט געדאַרפט אַריינגעטראָגן ווערן אין די היפּאָטעק־ביכער. די אַרדינאַציע — ווי מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט — וועלכע האָט אָנגעהייבן שליסן אָפּמאַכן אין 1823 יאָר, האָט זיך באַמיט וואָס מער אויסצו־בריטערן די התחייבותן פון די מיעשטשאַנעס בנוגע דעם הויף. אָבער דאָס גאָריכט פאַר וועלכן עס איז פאָרגעקומען דער משפט וועגן די רעכט פון אָפּמאַך, האָט צייטנווייז אָפּגעוואָרפן די פאָדערונגען פון דער אַרדינאַציע. דאָס גאָריכט האָט נישט איינמאָל געפּאָ־דערט צו האָנאָרירן די פּריוורדיקע, איצט נישט־אַקטו־עלע פּריווילעגיעס פון די מיעשטשאַנעס. אין אַזעלכע פאַלן האָט מען די פּרעטענזיעס פון דער אַרדינאַציע אָפּגעצייכנט אין אַ באַזונדער רובריק ווי אָפּגעוואָרפענע.

אין די אַקטן זענען אייגנהיט געוואָרן פיר אויס־צוגן פון היפּאָטעק ביכער, וווּ עס געפינען זיך אַריבער 200 פאָמיליעס פון אומבאַוועגלעכקייטן אין קראָשניק, מיט וועלכע עס איז אין די יאָרן 1851—1823 רעגולירט־געוואָרן די אייגנטום־רעכט און די געהעריקע פאַר־פליכטונגען פון זייער זייט. עס זענען אויך פאַרבליבן קאָפּיעס פון פיל גאָריכט־באַשלוסן פון איינצלנע פאַלן [3]. צוויי פון די דאָזיקע אויסצוגן אַנטהאַלטן הויפּטזעך־לעך יידישע פאָמיליעס, באַזיצער פון אומבאַוועגלעכ־קייטן. איינער פון זיי אַנטהאַלט 55 פּרטים, וואָס האָבן אַן אויסשליסלעכן שייכות צו די היפּאָטעקן פון די יידישע אומבאַוועגלעכקייטן [4]. דער אַנדער אויסצוג אַנטהאַלט 25 נאָטיצן פון יידישע הייזער־היפּאָטעקן און 23 נאָטיצן פון קריסטלעכע אומבאַוועגלעכקייט־היפּא־טעקן [5]). געוויסע פאָמיליעס פיגורירן אין בריידע רשי־מות. די איבעריקע צוויי אויסצוגן אַנטהאַלטן הויפּט־זעכלעך פאָמיליעס פון קריסטלעכע באַלעבאָטים און בלויז צו צוויי יידישע נעמען [6]. אַלע אויסצוגן אַנט־האַלטן בערך 70 יידישע פאָמיליעס פון הייזער־באַלעבאָטים.

לויטן אַנאַליז פון די דאָזיקע מאַטעריאַלן (דערונ־טער הויפּטזעכלעך די רובריק אונטערן קעפּל „סער־ווּיטוט לאָסט"), האָבן מיר פעסטגעשטעלט, אַז אין די ערשטע צוועלף יאָר בעתן ברענגען אין אַרדענונג די היפּאָטעקן, האָט מען אין די יידישע אָפּמאַכן אָפּגע־צייכנט זייערע אַרבעט־התחייבותן (למשל „איין מענטש מיטן סערפּ", „איינער אַ תבואה־שניטער"). אַזעלכע אָפּמאַכן זענען אָפּגעצייכנט אַריבער דרייסיק. אין אַלע יידישע אָפּמאַכן נאָכן יאָר 1835 איז אינגעמערקט „סערפּ־אַרבעט" אין געלט, נעמלעך אַלס אַן „אַנטייל־נעמער אין סערפּ־שטייער", אָדער „די יידישע קהילה איז זיך מתחייב אַריינצוטראָגן אַן אָפּצאָל אין דער גרויס פון 100 זל' יערלעך אַלס סערפּ־שטייער לטובת דעם אַרדי־נאַציע־אוצר", אָדער קירצער „אַנטייל אין סערפּ־שטיי־ער", אָדער גאָר „כדי צו דינגען אַ תבואה־שניטער". בלויז אין איין פאַל איז דעם ייד קאַנציגער געלונגען צו געפינען אַ פאָרם פון אויסוואל בנוגע דער דאָזיקער פאַרפליכטונג: אין נאַטור, אָדער אין מזומנים, אָבער

אונדז האָט זיך נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן די דאַטע פון שליסן דעם דאָזיקן אָפּמאַך.

עס דוכט זיך אונדז, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט מיט מזומנים אויסגעטוישט די „סערוויטוט־לאַסט" אויף אַ געמיינזאַמען אויפן. אויף אַזאַ מין אופן איז איר אויסגעקומען צו דערליידיקן דעם שטייער אומאָפּהענגיק פון דער צאָל הייזער, אויף אַ כלל־אופן. אגב איז דער מנהג געווען אַ גאַנץ אַלטער.

די „סערוויטוטן־לאַסט" איז פאַר די קריסטן געווען נישט פון די לייכטע זאַכן. ווי באַווּוסט איז דאָס רוב פון דער קריסטלעכער שטאָטישער באַפעלקערונג אין קראָשניק באַשטאַנען פון פויערים. זיי האָבן געהאַט פאַר זיי: פעלדער, לאָנקעס, סעדער, פון וואָס זיי איז אויסגעקומען צו צאָלן שטייער אין נאַטור מיט האָבער. די דאָזיקע באַפעלקערונג האָט חוץ דעם געמוזט אויס־פילן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די באַדן־אייגנטימער.

אין די פריערדיקע דורות האָבן די פויערישע מיעש־טשאַנעס פאָקטיש אויסגעפילט זייערע פאַרפליכטונגען אויף אַ נאַטירלעכן אויפן. די אָרדינאַציע האָט אַלזאָ פאַרלאַנגט, אַז די דאָזיקע פאַרפליכטונגען זאָלן אַרייַ־געטראָגן ווערן אין די היפאָטעק־אָפּמאָכן אין דער זעלבער פאָרם. און באמת, אין די ערשטע יאָרן, בעת מען האָט געבראָכט אין אָרדנונג די היפאָטעקע־ביכער, האָט מען דאָרט אריינגעטראָגן זייערע שווערע נאַטור־פאַרפליכטונגען (אָסעס, אַרבעט אין פעלד, בעת שניט־צייט אַרויספירן תבואה פון די פעלדער). אין די נעכ־סטע יאָרן, אומגעפער פון יאָר 1835, האָט דאָס געריכט, ביים רעגולירן די היפאָטעקע, אָפּגעווּאָרפן אַזעלכע מינים פאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע, ווי אַרבעט ביים רייניקן די סטאָוון, רעמאָנטירן מילן, אַראָפּפירן תבואה פון די פעלדער. און אין די יאָרן 1849—1848 האָט דאָס געריכט אָפּגעזאָגט אַריינצוטראָגן אין די היפאָטעק־ביכער אויך שניט־אַרבעט און האָבער־שטייער, פאַרלייגנדיק עס צו פאַרביטן אויף מזומנים. וויפל מאָל דאָס געריכט האָט נישט אָפּגעווּאָרפן די פאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע, דאָך האָט די אָרדי־נאַציע כסדר אָפּגעלירט. אָבער נישט געקוקט אויף די פערזענלעכע ביטעס פון די מיעשטשאַנעס [7]) און אפילו אויף די באַשלוסן פון געריכט האָט מען דאָך נישט אויס־געטוישט די אַרבעט־שטייער און די אַרבעט גופא אויף מזומנים, פשוט דערפאַר ווייל די צדדים האָבן זיך נישט געקענט פאַרשטענדיקן ביים איבערעכענען אויף געלט די אַרבעט און די אַרבעט־שטייערן, וואָס איז געצאָלט געוואָרן מיט האָבער. זיכער איז עס געשען דערפאַר, ווייל די אָרדינאַציע האָט זיך שניט־צייט שטאַרק געניי־טיקט אין אַרבעטס־קראַפט מצד די מיעשטשאַנעס [8]).

עטלעכע קריסטן, נעמלעך אייגנטימער פון אומבאַ־וועגלעכקייטן אָפּגעקויפטע ביי יידן, האָבן אָנטייל גענומען אין דער סערפ־באַשטייערונג, וואָס די יידן האָבן אָפּגעצאָלט (ווי למשל, דער אָפּטייקער ראָזמא־רינאָווסקי אויפן מאַרק און אַנד.).

אויף געוויסע יידישע הייזער, נעמלעך אויף די וועלכע האָבן אַמאָל אָנגעהערט צו קריסטן איז געווען אָנגעוואָרפן דער אַזוי־גערופענער טייבל־שטייער [9]) דאָס איז געווען אַ שטייער לטובת דעם קליר (אויף דער סאַנדאָמירער קאָפּיטולע), וואָס די אָרדינאַציע האָט אָפּגעצאָלט אָנהייבנדיק פון יאָר 1732 און וואָס מען האָט ביי דער רעגולאַציע פון דער היפאָטעקע זיך באַ־מיט טיילוויז איבערוואָרפן אויף דער קריסטלעכער שטאָטישער באַפעלקערונג [10]).

חוץ סערפ־שטייער, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט האָבן די יידן פאַר זייערע אומבאַוועגלעכקייטן גע־דאָרפט צאָלן אַ שטייער, וואָס איז איצט געשטיגן פון 60 קאָפּיקעס אויף 240 קאָפ. (בלויז אין איינצלנע פאַלן איז ער געווען עטוואָס פאַרקלענערט).

דאָקעגן, דער אומבאַוועגלעכקייט־שטייער פון די קריסטלעכע מיעשטשאַנעס איז געווען אַ פיל קלענערער, פון 5 ביז 7,5 קאָפּיקעס.

חוץ דעם האָט די אָרדינאַציע געפאָדערט, אַז אָן דער הסכמה פונם באַדן־אייגנטימער זאָלן יידן נישט האָבן דאָס רעכט צו פאַרקויפן אָדער צעשטערן זייערע אומבאַוועגלעכקייטן. אַזאַ מין פאַרבאָט האָט עקזיסטירט פון אָמאָליקע צייטן בנוגע די איינווינער פון די שטעט, וועלכע האָבן נישט באַלאַנגט צו דער שטאָט־יוריס־דיקציע. דער דאָזיקער פאַרבאָט איז שוין פון לאַנג נישט אָנגעוענדעט געוואָרן. דאָס געריכט האָט אָפּגע־וואָרפן די אויבן־דערמאָנטע פאָדערונג און דערמיט גופא האָט ער אַנולירט די הויכע שטראָפן (23,398 זל'), וואָס די אָרדינאַציע האָט געוואָלט אָנווּאָרפן אויף די יידן, וועלכע האָבן אין איר הסכמה דורכגעפירט דעם אייג־קויף און פאַרקויף פון זייערע אומבאַוועגלעכקייטן [11]).

ענדלעך, אינעם גאַנג פון דער היפאָטעקע־רעגולאַציע, אויס מורא פאַרן כלומרשט באַדראָטן אייגנטום־רעכט, אָבער אינדערמאָנתן מיטן ציל צו פאַרגרעסערן אירע הכנסות, האָט די אָרדינאַציע אָפּגעזאָגט אַלע שטאָטישע איינווינער, סיי יידן, סיי קריסטן צו גענישן פון די

וועלדער און פּאַשע־פּעלדער; תחילת האָט זי פּולשטענ־דיק פּאַרווערט, דערנאָך האָט זי דערלויבט צו גענישן פון זיי פּאַר אַ געהעריקן הויכן אָפּצאָל. די אָרדינאַציע האָט ביי זיי אָפּגענומען אַלע רעכט אויפן געביט פון פּראָפּינאַציע (בראנפן־האַנדל) און מאָלן (תבואה)[12].

די שטאָטישע איינווינער האָבן זיך געווענדעט צו די רעגירונג־אָרגאַנען, כדי זי זאָל נעמען אונטערן שוץ די רעכט פון זייערע פּריווילעגיעס (הויפּטזעכלעך די וואָלד און פּעלד־סערוויטוטן). דאָס געריכט און די היפּאָטעק האָט זיי אָפּגעזאָגט צו געבן הילף, היות לויטן דעמאָלטדיקן געזעץ זענען פּאַרבליבן אין קראָפט בלויז די פּריווילעגיעס, וואָס זענען געווען בולט אָנגע־וויזן אין די שטאָטישע אָדער אין די לאַנדווירטשאַפט־לעכע ביכער. אָבער דאָס האָבן די שטאָטישע איינ־ווינער נישט געקענט באַווייזן[13]. די מיעשטשאַנעס, זענדיק, אַז די אָרדינאַציע האָט פּאַרגוואַלדיקט זייערע פּריווילעגיעס, וואָס האָט זיי פּאַרווערט צו גענישן פון די וועלדער, פּאַשע־פּעלדער, פּראָפּינאַציע און מילן, האָבן די מערהייט אויפגעהערט זיך אַרויסצודרייען פון זייערע פּליכטן און באדינונג לטובת די זאַמאיסקים.

פון דער ערשטער רגע נאָכן אויסברוך פונם קאָנ־פליקט צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג און דער אָרדינאַציע, האָבן זיך די יידן געמיינזאַם געשטעלט אויף דער זייט פון די מיעשטאַנעס. זיי האָבן אויפגע־הערט צו צאָלן סערפ־שטייער, האָבן געפאָדערט צו פּאַרקלענערן די שטייערן און אויסצוגלייכן זייערע אָפּ־צאָלן מיט די קריסטן.

אַלס תשובה אויף דער שטעלונג פון די מיעשטשא־נעס, האָט דער שטאָטישער באַלעבאָס געפאָדערט פון די רעגירונגס־אָרגאַנען צו געבן אים הילף דורך דער אַזוי־גערופענער מיליטעריישער עקזעקוציע, כדי צו פּאַר־ווירקלעכן זיינע פּרעטענזיעס בנוגע די שטאָטישע איינ־ווינער. די מאַכט־אָרגאַנען, דער עיקר די פּאָוויאַטאָוועט (דער פּאָוויאַט־נאַטשאַלניק), האָבן זיך שטאַרק באַמיט צו העלפן דער אָרדינאַציע, וואָס איז געקומען בולט צום אויסדרוק. אַזעלכע מיליטעריש עקזעקוציעס זענען צושטאַנד געקומען אָנהייבנדיק פון יאָר 1840. וועגן דעם זאָגט עדות דער ייד, דער שמש פון שול לייב הערשזאָן, וועלכער האָט צוליב זיין פונקציע געמוזט העלפן דעם באַאַמטן, ביי דער אָנוועזנהייט פון מיליטער, איינצו־קאַסירן די שטייערן. („איך האָב איינקאַסירט פון די יידן דעם סערפ־שטייער, געצוווּנגען דורך דער עקזע־קוציע. די אָפּגעמאַטערטע יידן האָבן געצאָלט"[14]).

אין די ערשטע יאָרן (1845—1844) פון קאָנפליקט האָבן די שטאָטישע איינווינער זיך באַמיט צו דער־לייזיקן דעם ענין אויף אַ פרידלעכן אויפן. אין יוני 1844 האָבן זיי אין נאָמען פון „קראָשניקער איינווינער־כלל" אָנגעשריבן אַ בריוו צו דער אָרדינאַציע־פּאַר־וואַלטונג מיט דער בקשה צו באַשטימען אַ באַפולמעכ־טיקן, כדי ער זאָל אנטשיידן אויף אַ געריכטיקן אופן די שטייערן אין דער פּאַרשטענדיקונג מיט יעדן פון די פּאַראינטערעסירטע[15]. אין יאָר 1844 האָבן נאָך אַ טייל מיעשטשאַנעס (נישט קיין גרויסע צאָל, קוים 18 מאָן) אַרויסגעטראָטן אויף שניט־אַרבעט[16]. היות דער בריוו פון די מיעשטשאַנעס צו דער אָרדינאַציע האָט נישט געגעבן די געהעריקע רעזולטאַטן און די מיליטעריש עקזעקוציע האָט כסדר אָנגעהאַלטן האָבן די שטאָטישע איינווינער דעם 1־טן סעפּטעמבער אָוועקגעשיקט אַ רעקורס צום נאַטשאַלניק פון זאַמאיסקער פּאָוויאַט מיט אַ ביטע צו באַפרייען זיי פון עקזעקוציעס. גלייכצייטיק האָבן זיי אַרויסגערוקט זייערע פּרעטענזיעס צו דער אָרדינאַציע, וועלכע נישט געקוקט דערויף, וואָס זי האָט אָנולירט די באַדינגונגען פונם אָפּמאַך מיט ד. אַלטע פּריווילעגיעס, פּאָדערט זי דאָך פון זיי אויס־צופילן צו איר גונסטן אַלע ביזן איצטיקע פּאַר־פליכטונגען.

דער פּאָוויאַט־נאַטשאַלניק גזשיבאָווסקי האָט זיך גע־שטעלט אויף דער זייט פון דער אָרדינאַציע און אויף אַ צינישן אויפן געראָטן די מיעשטשאַנעס, אַז „די איבערגעטריבענע פּאַרפליכטונגען קענען לייכט באַזיי־טיקט ווערן, אויב די איינווינער וועלן די דאָזיקע פּאַר־פליכטונגען פּאַרבייטן אויף אַ נאַטור־אופן". חוץ דעם האָט ער זיי געוואָרנט, צוגעבנדיק: „אויב די איינווי־נער וועלן תיכף נישט דערליידיקן זייערע נישט־אויס־געפילטע פּאַרפליכטונגען, וועט די אַדמיניסטראַטיוע עקזעקוציע ווייטער פּאָרגעזעצט ווערן[17]. דאָן האָבן זיך די מיעשטשאַנעס דעם 8־טן דעצעמבער 1845 גע־וענדעט מיט אַ בריוו צום גובערנאַטאָר, בעטנדיק אים ער זאָל איבערווייזן דעם ענין „אַלס פּריוואַטן", אויפן געהעריקן ציווילן וועג צו די געריכט־אָרגאַנען[18]. אין נאָמען פון גאַנצן כלל האָט דעם בריוו אונטערגעשריבן טאַמאַש קוטמאַן (לאַווניק).

דער קאָנפליקט האָט זיך פּאַרטיפט צווישן דער שטאָט און דער אָרדינאַציע, עס איז אויסגעבראָכן אַ פּאַרביטערטער קאַמף, וואָס האָט געדויערט אַריבער 20 יאָר, ווו עס זענען אַרייַנגעצויגן געוואָרן די העכסטע

געריכטלעכע, ווי אויך אַדמיניסטראַטיוו אַרגאַנען.

ביני לביני האָט די אַרדינאַציע, צונויפשטעלנדיק אַן אַרבעט־טאַבעלע[19]), וועלכע האָט איינשטימיק מיט דער פאַראַרדענונג פון יוני 1846 געדאַרפט פאַרקומען אין הסכם מיט דער פאַראינטערעסירטער זייט (אין דעם פאַל מיט די שטאַטישע איינווויינער), האָט זי לויטן זייגענעם אַנזען דאַרט אַריינגעשטעלט אַלע, דורך אונדז דערמאָנטע, פאַרפליכטונגען פון די מיעשטשאַנעס. נאָכמער, די דאָזיקע אַלע פאַרפליכטונגען זענען פאַרגרעסערט געוואָרן, וואָס די זעלבע פאַראַרדענונג האָט בולט פאַרוואָרט. חוץ דעם זענען די טאַבעלן אַן דעם וויסן פון די שטאַטישע איינווויינער באַשטעטיקט געוואָרן דורך די פאַוויאַט־אַרגאַנען. דעם 5־טן יאנואר 1847 האָט מען וועגן זיי געמאָלדן דער שטאַטישער באַפעלקערונג[20]).

און די מיעשטאַנעס, פאָדערנדיק אַ גערעכטיקע באַשטייערונג, האָבן זיך אויף וויייטע־אַפגיזאָגט פרי־וויליק אויסצופילן זייערע פאַרפליכטונגען. די יידן האָבן אויפגעהערט צו צאָלן דעם סערפ־שטייער און אַנדערע צאָלונגען. ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז פון יאָר 1846 האָט די צענטראַלע מאַכט פאַרוואָרט אַנצוווענדן מיליטעריש הילף בייַם אויפמאַנען פריוואַטע שטייערן.

וועגן אויפמאַנען די שטייערן זאָגט עדות אין 1855 לייב הערשזאָן: „פאַרן יאָר 1846 האָב איך 6 יאָר זיך באַשעפטיקט אי׳כצומאַנען שטייערן, ווייל די איינווויינער געקוועלט דורך דער עקזעקוציע האָבן געצאָלט, שפעטער ביז היינט צו טאָג האָבן זיי דעם סערפ־שטייער און אַנדערע שטייערן אויפגעהערט צו צאָלן“[21]).

די לאָווניקעס און דער בירגערמייסטער האָבן אין נאָמען פון די מיעשטשאַנעס ווידער אַנגעשריבן ביטעס און אַנקלאָגן צום גובערנאַטאָר און ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָבן זיי זיך אין נאָוועמבער 1849 געוואָנדעט צו דער רעגירונגס־קאָמיסיע פון אינערלעכע ענינים (KRSW)[22]). דאָסמאָל, צוליב דער אינטערווענץ פון די צענטראַלע אַרגאַנען איז דער ענין צווישן דער אַרדינאַציע און דער שטאָט ווידער איבערגעווויזן געוואָרן אין פאַווייאַט, כדי ווידערמאָל אויספירלעך באַטראַכטן דעם ענין. וועגן דעם האָט דער מלוכישער ראַטגעבער פון (KRSW) סט. ביערנאצקי אין נאָוועמבער פון זעלבן יאָר אָפגעענטפערט מיט אַ בריוו דעם בירגערמייסטער גורסקי[23]).

די צענטראַלע מאַכט האָט געפאָדערט פונם נאָטשעל־ ניק פון זאָמאָיסקער פאָוויאַט צוגעבן אַ תשובה אויף די אָנגעצייכנטע שאלות און עס זאָלן אַרויסגערוקט ווערן פאַרלאָנגען, ווי אַזוי עס דאַרף דורכגעפירט ווערן די אונטערזוכונג. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט זענען קיין קראָשניק אָנגעקומען מיטגלידער פון פאַרשידענע קאָמיסיעס און ספעציעלע שליחים, וועלכע האָבן אויפן אָרט אויסגעפאָרשט דעם ענין. מען האָט אַרויסגערופן און אויסגעהאָרכט פאָרשטייער פון דער שטאָט און פון דער אַרדינאַציע. צייטנווייז האָט מען אַרויסגערופן גע־וויסע מענטשן, וועלכע זענען ספעציעל אין דעם געווען פאַראינטערעסירט און מיט וועלכע מען האָט זיך באַמיט צו דערליידיקן געוויסע שטרייט־פראָגן. מען האָט אויך אויסגעהאָרכט צענדליקער עדות.

איצט אין די 50־ער יאָרן, נאָך די פויערישע בונטן, אויף דער שוועל פון מענטשהייט־פרילינג האָט דער ענין אָנגענומען אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. די שטאָטישע איינווויינער האָבן שוין מער נישט געפאָדערט ווי ביז איצט בלויז אַ „גערעכטיקע אַרבעטס־באַשטייערונג“. זיי פאָדערן שוין איצט אַ פולשטענדיקע ליקווידאַציע פון די פעאַדאַלע ליפערונגען און אַרבעטס־קראָפט, דערוואָרטן אויך די ליקווידאַציע פון די יידישע סערפ־שטייערן. אַזאַ מין פאָרם האָט אָנגענומען דער ענין בעת דער אויספאָרשונג אין יאָר 1850, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט קאָראָל לוביענסקי, דער געהילף פונם יינגערן נאָטשעלניק פון זאָמאָיסקער פאָוויאַט. די פאָסטולאַטן פון די מיעשטשאַנעס זענען פאַרפאַטאַקאָלירט געוואָרן. אַ פראָטאָקאָל מיט אַן „אָנקלאָגע פון די קראָשניקער איינווויינער פאָר אויספרעסן פון זיי אומגערעכטע שטייערן מצד דער אַרדינאַציע“, אונטערן פראָטאָקאָל זענען געווען אונטערגעשריבן: דער בירגערמייסטער, לאָווניקעס, דער שול־גבאי (שמואל ווייס־בערג), צוואַנציק קריסטלעכע און זיבן יידישע שטאָטישע איינווויינער. דער דאָזיקער פראָטאָקאָל איז איבערגעשיקט געוואָרן צו דער רעגירונגס קאָמיסיע פון אינערלעכע ענינים[24]). דאָך האָט דער פאָוויאַט־נאָטשעלניק צוגעלייגט צום פראָטאָקאָל אַן אויסגעבריי־טערטן רעפעראַט פונם אַרדינאַציע־פאָרשטייער, טורסקי און אַ פאָרשלאָג פונם דעלעגאַט לוביענסקי, וועלכער האָט אָנגעפירט מיטן ענין. לוביענסקי האָט זיך פול־שטענדיק געשטעלט אויף דער זייט פון דער אַרדינאַציע, וועלכער האָט צום שלוס פון זיין פאָרשלאָג מוסיף געווען, אַז דער ווידערשטאַנד פון די מיעשטאַנעס צו דערליידיקן זייער אָפצאָל און פאַרפליכטונגען בנוגע

דער אַרדינאַציע איז אַנטשטאַנען, ווי מיר זענען צוליב עטלעכע אומרואיקע אונטערהעצער[25].

מיר האָבן נישט קיין שום ידיעות, צי מען האָט אַנגעוואַנדעט געוויסע רעפּרעסיעס בנוגע געוויסע פּערזאָנען. אָבער עס איז גאָנץ מעגלעך, אַז אין צוזאַמענהאַנג מיטן דאָזיקן ענין האָט געמוזט פאַרלאָזן קראָשניק דער בירגערמייסטער גורסקי, וועלכער איז געווען אונטערגעשריבן אויף דער אָנקלאָגע[26].

אָלס רעזולטאַט פון דער אויספּאָרשונג אין 1850 און נעמלעך ווי מיר האָבן באַלויכטן דעם ענין, האָט מען דעם מאַגיסטראַט געגעבן דאָס רעכט צו באַשטעטיקן די אָרבעטס־טאָבעלע, וועלכע האָט זיך מיט קיין זאָך נישט אונטערגעשיידט פון די פּריערדיקע (דער חוב פון שניט־אָפּאָרבעטונג, סערפּאָווע, פּאָריכטן די דאָמבעס און אָפּצאָלן אַ הויכן שטייער: די שטעט איינווינער — 206 רובל, די איינווינער פון די פּאָרשטעט — 157 רובל). די שטאָטישע מאַכט האָט אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די טאָבעלן אין דער דאָזיקער פּאָרם און צוגעטראָטן זיך צו פּאָרשטענדיקן מיט דער באַפּעלקערונג, כדי זי אויסצובעסערן.

אין משך פון יאָר 1853 האָט מען אינדיווידועל באַטראַכט — אין פּאָרשטענדניש מיט די פּראָינטערעסירטע — די ענינים פון די שטאָטישע איינווינער. אָלס פּועל־יוצא איז אָנטשטנען אַן אויסגעבריטערטער אָקט, דער אַזוי־גערופענער: „טאָבעלע־רעזולטאַט". דער „רעזולטאַט" אָנטהאַלט עטלעכע רובריקן: דער לויפּנדיקער נומער, דער נומער פונם אָפּצאָל אויף אומבאַוועגלעכקייט, דער נאָמען פון אייגנטימער און נאָך אַנדערע רובריקן: „פּאַרפּליכטונגען בנוגע דער אָרדינאַציע", „פּאַרפּליכטונגען אנערקענט דורך דער שטאָט", „פּאַרפּליכטונגען, קוועסטיאָנירט דורך דער שטאָט בנוגע די באשלוסן פון דער מאָכט". די ערשטע 247 נומערן זענען פּאַרפּליכטונגען פּאַר די באָדן־באַזיצער. די נומערן פון 248 ביז 553 אָנטהאַלטן אַ רשימה פון אָלע שטאָטישע אומבאַוועגלעכקייט־אייגנטימער און די פּאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע בנוגע יעדן איינעם פון דער רשימה. בייַ דער מיט זענען צוגעשריבן די אָפּצאָלן, וועלכע די איינווינער זענען מחויב צו דערלייַדיקן. ווייטער זענען אויסגערעכנט די אָפּצאָלן, קעגן וועלכע די פּאַראינטערעסירטע איינווינער האָבן זיך קעגנגעשטעלט.

ווי עס ווייזט זיך אָרויס האָט די קריסטלעכע באַפעלקערונג קאָטאָגאָריש זיך אָפּגעזאָגט אויסצופילן וועלכע עס איז אָרבעט: אָסעפּ־אָפּצאָלונגען, טויבן און סערפּאָפּצאָלן. דאָקעגן האָט זי מסכים געווען צו צאָלן נישט קיין צו גרויסן שטייער.

וואָס שייך די יידן האָבן זיי קוועסטיאָנירט דעם סערפּ און טויבן־אָפּצאָל, ווי אויך די גרעסטע טייל שטייערן, וועלכע זענען געווען שטאַרק איבערגעזאָלצן. אויף 175 יידישע אומבאַוועגלעכקייט־אייגנטימער האָבן בלויז ניין פּאָרשוין נישט קוועסטיאָנירט דעם אָפּצאָל, פון וועלכע פינף האָבן געצאָלט אַ נידעריקן שטייער.

די גרעסטע חלוקי־דעות צווישן דער אָרדינאַציע פון איין זייט און צווישן די יידן פון דער צווייטער זייט — האָט געהאָט אַ שייכות צום הויכן אַרענדע־אָפּצאָל פון די פּאָסעסיעס, וווּ עס האָט זיך אַמאָל געפונען אַ בראָנפן אָדער אַ ביר־ברויערי. די אייגנטימער פון די בנינים, וווּ עס זענען געווען איינגעאָרדנט פּאָבריקלער, דאָס הייסט איינקונפט־אונטערנעמונגען האָבן געצאָלט אַ העכערן סכום ווי פון וווין־הייזער. דערביי האָבן זיי געהאָט די רעכט אויף 30 וועגענער ברען־האָלץ און צו ענינסן פון די פּאָשע־לאָנקעס. נאָך דער ליקווידאַציע פון די פּריוואָטע בראָנפן־ברויעריי־ען איז דער אָפּצאָל פון די בנינים פאַרקלענערט געוואָרן פון 5 ביז 7,5 קאָפּ., אָבער דערנאָך אינם משך פון קאָנפליקט האָט מען דעם אָפּצאָל געהעכערט ביז 60, 90 קאָפּ. און אפילו נאָך מער. די אייגנטימער פון די פּאָסעסיעס האָבן אַריינגעטראָגן דעם זעלבן אָפּצאָל ווי פריער, אָבער די אָרדינאַציע האָט דעם אָפּצאָל אָפּגעוואָרפן.

די יידן וויידער האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו צאָלן שטייער פון געזעלשאָפּטלעכע בנינים. בתי־מדרשים, שולן, בעדער, און אַנדערע בנינים פון דער יידישער קהילה אין קראָשניק זענען געווען באַפרייט פון אָפּצאָל. דאָך האָט איצט די אָרדינאַציע געפּאָדערט שטייער פון אַ באָד (90 קאָפּ.) און פון דער שול־קאַסע (2 רובל 25 קאָפּ.) ווי אויך טויבן־שטייער.

דער אָקט („טעבעלע־רעזולטאַט"), וועלכער איז אויף אַזאַ אופן צונויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1853, איז אינטערגעשריבן געוואָרן אין מערץ 1854 דורכן בירגערמייסטער, קאַסיר, דריי לאָווניקעס און דורך דריי שול־גבאים (שמואל ווייַנבערג, בער שטילמאַן און לייב הערשזאָן). חוץ דעם, האָבן אין נאָמען פון דער באַפעלקערונג זיך אונטערגעשריבן זעקס קריסטן און צוועלף יידן[27]. דער „רעזולטאַט" איז בייגעלייגט געוואָרן צום פּראָטאָקאָל פון אַ מיעשטאַנעס־פּאַרזאַמלונג פון 15־טן (27), יוני 1855. אין פּראָטאָקאָל באַגרינדן די שטאָטישע איינווינער זייער באַציאונג צו דער

„טאבעלע", וואס די אַרדינאַציע האָט צונויפגעשטעלט און ווו עס ווערן געזומען אין באַטראַכט די אַריינגע־טראָגענע אויסבעסערונגען.

די מיעשטשאַנעס האָבן צום ערשטן מאָל אויפגע־הויבן די פראָגע וועגן דעם, אַז די אַרדינאַציע האָט צונויפגעשטעלט די טאבעלע אויף אַ פאַלשן יסוד, ווייל דער „אוקאַז" פון יאָר 1846 האָט אַ שייכות בלויז צו דער באַפעלקערונג פון דערפער און אָסאַדן. אָבער קראָשניק איז אַ שטאָט און אויף אירע אומבאַוועגלעכ־קייטן זענען חל ירושה־רעכט. נישט געקוקט אויף אַזאַ בולטער אויפקלערונג, זענען דאָך די קריסטן און די יידן שפעטער מסכים צו צאָלן אַ גָעווּיסן שטייער. בנוגע דעם יידישן שטייער ווערט אויפגעקלערט, אַז „די שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג זענען אין דער טאַבעלע צונויפגעשטעלט אָן שום פּראָפּאָרץ און נישט רעכענענדיק זיך מיט דער גרויס פון פּלאַץ. אָט למשל, די קריסטן צאָלן פּאַר זייערע הייזער צו 5 רובל 7½ קאָפּ. אין די זעלבע ערטער, ווו יידן דאַרפן צאָלן 45 קאָפּ. ביז 2 רוב. 25 קאָפּ. בנוגע דעם סערפ־שטייער ווערט אין פּראָטאָקאָל אויפגעקלערט, אַז דער דאָזיקער חוב, פונקט ווי פיל אַנדערע איז פון לאַנגע צייטן אויף אַ געצוווּנגענעם אופן אָנגעוואָרפן געוואָרן אויף דער שטאָט דורך דער אַרדינאַציע, וואָס ווערט מיט צוואַנג אויפגעמאַכט מיט דער הילף פון זייערע פויערים אונטערן נאָמען דראָגונער. די יידן האָבן נישט געהאַט קיין ברירה, מען האָט ביי זיי מיט צוואַנג אויפגעמאַכט דעם סערפ־שטייער, און זייערע וועגדונגען צו דער מאָכט האָבן נישט געהאָלפן, אָבער שפעטער, ווען די רעגירונג האָט פּאַרווערט דער אַרדינאַציע אַזאַ מין „סאַמאָוואָליע", האָט די שטאָט אויפגעהערט צו צאָלן די סערפּאָוט און אפילו אנשטאָט דעם נישט אָפּ־געאַרבעט.

דער פּראָטאָקאָל איז אונטערגעשריבן געוואָרן דורך דער שטאָטישער מאַכט, דורך אַ גבאי, דורך 21 קריסטן און 12 יידן[28]) פון דער באַפעלקערונג, און צוזאַמען מיטן „רעזולטאַט", מיטן אויפקלערנדיקן אָקט פון דער אַרדינאַציע[29]), מיט די מאַטעריאַלן פון דעלעגירטן און פון פאָוויאַט־נאַטשאַלניק, ווו עס ווערט אויסגעדריקט זייערע גינסטיקע אַרגומענטן לטובת דער אַרדינאַציע — איז דאָס אַלץ איבערגעשיקט געוואָרן צו דער צענט־ראַלע מאַכט[30]).

גלייכצייטיק איז ווען דעם דאָזיקן ענין פאַרגעקו־מען אַן אויסמאַרשונג לויט דער איניציאַטיוו פון דער אַרדינאַציע, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן לויטן באַפעל פון דער גובערניע. די אויספּארשונג האָט געטראָגן דעם פריערדיקן כאַראַקטער. דאָסמאָל האָט מען אויס־געהערט די באַלעבאַטים פון די בנינים פון פריערדיקע בראָנפן־ברויערייען, וועלכע האָבן מודה געווען, אַז במשך פון 15 יאָר צאָלן זיי שוין נישט צוליב אומבאַ־וווסטע סיבות קיין אַרענדע־שטייער. (די אַרדינאַציע פאָדערט נישט). די רעזולטאַטן פון דער אויספּארשונג זענען איבערגעשיקט געוואָרן צו די צענטראַלע אָרגא־נען דורכן נאַטשאַלניק פון זאַמאָיסקער פּאָוויאָט ערשט אין פעברואַר (מערץ) 1856[31]).

די לאַגע האָט זיך נישט פיל געענדיקט אינם משך פון די נאָענטסטע עטלעכע יאָרן. די אַרדינאַציע האָט וויייטער געפאָדערט, אַז די שטאָטישע איינווויינער זאָלן דערליידיקן זייערע פריערדיקע פּאָדאַלע פאַרפליכ־טונגען. דער פאַרלויף פון געריכט סוף 1864 איז געווען דער זעלבער ווי אַלע פריערדיקע, וועגן וועלכע מיר האָבן שוין דערמאָנט. דער חילוק איז אפשר געווען דער, וואָס דער פאַרשלאָג פון פאָוויאָט־נאַטשאַלניק איז איצט געווען עטוואָס געענדערט. אין צוזאַמענהאָנג מיט דער אַלגעמיינער לאָגע, וואָס איז אָנטשטאָנען אַ דאָנק די רעפאָרמען אין גרויס־פוילן, לייגט ער פאָר, אַז די אַרבעטס־קראָפט און שטייערן זאָלן אָפּגעצאָלט ווערן מיט האָבער. דערביי האָט ער צוגעגעבן, אַז ביים איבער־רעכענען די התחיבותן אויף געלט דאַרף געזומען ווערן אין באַטראַכט דער אוקאַז פון יאָר 1861. דאָקעגן בנוגע דער אַרענדע־אָפּצאָל זעט דער פאָוויאָט־נאַטשאַלניק נישט פאָר קיין שום שנויים, שטיצנדיק די אַרדינאַציע־פאָדערונגען (586 רובל)[32]). אָבער די מיעשטשאָנעס צאָלן זיי ווייטער נישט, וואָס מען געפינט אַ באַשטעטי־קונג פון די ידיעות אין די ''Wiadomości Statystycznych'' פאַרעפנטלעכט פון מאָגיסטראָט סוף 1864־טן יאָר. אין אַ רובריק אויף אַ בויגן פון די אָקטן אונטערן קעפל „די פאַרפליכטונגען פון די שטאָטישע פאָסעסיע־באַזיצער בנוגע דעם דאָמיניום" איז אָנגעשריבן אנשטאָט די אויבן־געפאָדערטע 586 רובל בלויז 88, 87 רובל. ווייטער: „באַדן־ארענדע פאָר שטאָטישע באַזיצער פון פאָסעסיעס מיט אָקער־פעלד" — 60,88 רובל. דאָקעגן פון „שטאָטישע פאָסעסיעס אָן אָקער פעלד", אַלזאָ דער עיקר ביי יידן — 27 רובל.

אין דער רובריק וועגן אָנדערע התחייבותן בנוגע דער דאָמיניום לויטעט די באַמערקונג בזה הלשון: עס קומט פאָר אַ מחלוקת צווישן זאָמאָיסקיס אַרדינאַציע

און די שטאָטישע מיעשטשאַנעס פון קראָשניק וועגן שטייער, אַרענדע, אָסעפּ און אַרבעטס־קראָפּט. דער פּראָצעס וועגן דעם דאָזיקן ענין געפינט זיך היינט צו טאָג אויפן וועג פון אַן אדמיניסטראַטיוון באַשלוס״.

פון פּרינציפיעלן שטאַנדפונקט האָבן די מיעשטשאַנעס, צוליב די הויכע אָפּצאָלן, נישט געוואָסן פון די פּאָשע־פּלעצער אין די וועלדער („פון יעדער בהמה און פון יעדער וואָגן האָלץ״).

די אַרדינאַציע פון איר זייט האָט נישט אויסגעפילט אירע אָנגענומענע פּאַרפּליכטונגען בנוגע דער שטאָט, האָט נישט געצאָלט 600 רובל אין הסכם מיט די אַמאָליקע פּריווילעגיעס און באַשלוסן פון די רעגירונגס־אַרגאַנען פון 1816 און 1858 יאָרן בנוגע דעם אויפזיכט פון די וועגן, בריקן, דאַמבעס (100 רובל) און פון 1835 דעם אָנטייל פון דער אַרדינאַציע אויפצוהאַלטן אין אַרדענונג די באריערן, סלופּעס, וועג־וווייזער, קאָפּעלן און ראָגאַטקעס (500 רובל) [33].

און דערנאָך, די אוקאַזן פון 1864 האָבן אַריינגעבראַכט בלויז קליינע ענדערונגען אין די באַציאונגען צווישן דער פּריוואַטער שטאָט און דעם פּריץ. ערשט נאָכן אוקאַז פון יאָר 1866 און נאָכן באַשלוס פון יאָר 1870, בעת עס איז פאָרגעקומען די אָנטשלאָפונג, איז ענדלעך געקומען צו סוף צו דער פּעאָדאַלער אָנגעהעריקייט פון דער פּריוואַטער שטאָט צום פּריץ [34].

הערות:

1) יוזעף מאָזורקעוויטש, יעזשי רעדער, יעזשי מארקעוויטש: פּריוואָטע שטעט און לובלינער פּאָוואָט און זייערע פּריצים אין XIX י״ה. צו די אוקאַזן פון אָנטשקלאָפונג, וואָס איז פאָרעפּנטלעכט געוואָרן אין די: ״Analles Universitatis Maria Curie Składkowska״, Sektio G. vol. 1, Lublin 1954, s. 181—189.

2) Agad, רעגירונגס קאָמיסיע פון אינערלעכע ענינים. (KRSW), No. 3588.

3) Agad, KRSW, No. 3589 b טייל III ז׳ 152—100. אגב האָבן זיך דאָרט אויך געפונען אינדיווידועלע אָפּמאַכן צווישן צוויי יידן: צווישן דעם פּאַרפּאַלק צוקערמאַנס און בערעק טענענבלאַט. דער אָפּמאַך מיט די צוקערמאַנס איז געשלאָסן געוואָרן פּאַר אַן אָפּצאָל פון 1 זל׳ און סערפּ־שטייער. דער אָפּמאַך מיט טענענבלאַטן איז געשלאָסן געוואָרן אויף די זעלבע באַדינגונגען. חוץ דעם האָבן די צוקערמאַנס זיך מתחייב געווען נישט צו האָנדלען אין זייער שטוב מיט געטראַנקען (דאָרט ז׳ 152—140).

4) אַן אויסצוג פון די אייביקע שטייערן און סערוויטוטן מיט וועלכע עס זענען געווען באַלאַסטעט די יידישע היפּאָטעק־אומבאַוועגלעכקייטן אין קראָשניק לטובת דעם אַרדינאַציע־אוצר.

די דאָזיקע רשימה איז געווען אַ צוגאָב צום אָקט און צום פּראָטאָקאָל פון דעם דאָזיקן ענין, דעם 31.V (12.VI) 1835 יאָר (דאָרט טייל II ז׳ 76—73).

5) „אַ רשימה פון רעכט, וואָס זאָלן סקיס אַרדינאַציע האָט אַריינגעטראָגן אין פּרידלעכן געריכט פון קראָשניקער באַצירק. בעת דער היפּאָטעקן־רעגולאַציע פון יאָר 1835 ביזן יאָר 1849 איינשליסלעך״.

די דאָזיקע רשימה איז צונויפּגעשטעלט געוואָרן אין יאָנואר 1856 און צוגעטיילט געוואָרן צום אָקט פונם אויבנדערמאָנטן ענין. זי אָנטהאַלט געניוע באַשרייבונגען פון די אומבאַוועגלעכקייטן און גיט אַן די נעמען פון די שכנים. טיילמאָל זענען אָפּילו אָנגעגעבן געוואָרן די צאָל פון די צימערן, קעמערלעך און קעלערס. (דאָרט ז׳ 126—100).

6) איינע פון זיי (באַווייז 5), וואָס איז צונויפּגעשטעלט געוואָרן אין יוני 1855, אָנטהאַלט 19 פאָזיציעס, דערונטער אויסצוגן פון אָפּמאַכן מיט צווויי יידן: הערש בריקס, פון נאָוועמבער 1848 און אברהם גרינשטיין פון מערץ 1851 (דאָרט ז׳ 72—71). די צווייטע — אַן אויסצוג פון די אייביקע שטייערן און סערוויטוטן, וואָס זענען אַרויפגעוואָרפן געוואָרן אויף קריסטלעכע היפּאָטעק־אומבאַוועגלעכקייטן פון קראָשניק לטובת דעם אַרדינאַציע־אוצר, וואָס פיגורירט אין דריטן טייל פון די זעלבע אומבאַוועגלעכקייטן״ — זי אָנטהאַלט אויסצוגן פון 76 היפּאָטעק־אָפּמאַכן, דערונטער אָפּמאַכן מיט יידן: מיט שאָפּראָן און דוד שאָר. (דאָרט טייל III ז׳ 109—100).

7) דאָרט, טייל II ז׳ 87—61. די ביטעס סיי אינדיווידועלע סיי קאָלעקטיוועס שטאַמען פון די יאָרן 1844—1821.

8) ס׳איז באַווויסט, אַז דער פּראָצעס פון פּליכט־באַשטייערונג אין די דערפער האָט אָנגעהאַלטן פון אַ לענגערער צייט (פון יאָר 1808). אין פּריוואָטע גיטער האָבן זיי זיך אין אַ גרעסערן מאַסשטאָב אָנגעהייבן אין יאָר 1830. אין זאַמאָסקס אַרדינאַציע זענען אָפּגעשלאָסן געוואָרן מאָסן אָפּמאַכן מיט דער דאָרפישער באָפּעלקערונג, וואָס האָט פאַרביטן די ביז איצטיקע לייב־אייגנטום אויף אַ געוויסן אָפּצאָל, וואָס האָט זיך אָנגעהייבן אין יאָר 1833. פון 14 טויזנט אַרדינאַציע־אָסאָדן זענען אין 1843 שוין געווען באַשטייערט 12 טויזנט (י. רוטקאָווסקי: די ווירטשאָפטלעכע געשיכטע פון פוילן״, וואַרשע 1953, ז׳ 333). אין יאָר 1859 האָט דער גרעסטער פּראָצענט אַרדינאַציע־באַשטייערטע אָסאָדן זיך געפונען אין פוילישן קעניגרייך, וועלכער האָט אויסגעמאַכט פון 80% ביז 84% (געשיכטע פון פוילן, וואַרשע 1959 ב. II טייל III ז׳ 339). דאָך איז די שטעלונג פון דער אַרדינאַציע בנוגע דער שטאָטישער באָפּעלקערונג נישט געווען קיין פּשרהדיקע.

9) KRSW, No. 3589 b טייל III ק. 71—38.

10) דאָרט, טייל I ק. 21—15.

11) פּאַר „אַליענאַציע״ פון אומבאַוועגלעכקייט אָנעם וויסן פון פּריץ האָט דער קאָמיסאַר־געריכט אין יאָנואָר 1839 פּאַרמשפט אויף אַ הויכער שטראָף דעם ייד מאיר ערליך, אָבער דער פּרידנס־געריכט האָט נישט באַשטעטיקט דעם דאָזיקן אורטייל (דאָרט, טייל III ק. 109—100).

12) דאָרט, טייל I ק. 21—15.

13) דאָרט, טייל II ק. 14.

14) דאָרט, ק. 31—30.

15) דאַרט, ק. 70—69. אין „נאַמען פון כלל" האָבן אונטערגעשריבן טאַמאַש קוטמאַן, יאָן וואַרשאָווסקי, וויאטשעק ריצעזש און אָנד.

16) דאַרט, ק. 70—69. גבית עדות פון פאַרוואַלטער פונם פאַלוואַרק סטרושע, ווו בעת שניט־צייט האָבן געאַרבעט קראַשניקער מיעשטשאַנעס.

17) דאַרט, טייל III ק. 221ף—221.

18) דאַרט, ק. 225—222.

19) דאָס האָבן געזאָלט זיין פאַרפליכטונגס־טאַבעלן פאַר יעדן, וואָס האָט אויסגענוצט דעם באָדן, ווו עס זענען אויך אָנגעווייזן געווארן זיינע רעכט. די מאַכט האָט עס זייער אויבערפלעכלעך קאָנטראָלירט. זיי האָבן אַלזאָ נישט פעסטגעשטעלט, צי זיי זענען באמת אין הסכם מיט דער פאַקטישער זייט פון ענין. און דערייבער האָבן זיי נישט אויסגעפילט זייער אויפגאָבע.

20) דאַרט, טייל I, ק. 2—1 און 14. (א פעלער אין דעם אייבונד).

21) דאַרט, צושריפט 13.

22) צושריפט 19 אין נאָמען פון די מיעשטשאָנעס האָט די אָנקלאָגע אונטערגעשריבן דער בירגערמייסטער גורסקי.

23) דאַרט, טייל III ק. 226.

24) דאַרט, טייל I ק. 31—15.

25) דאַרט, ק. 67—30.

26) די אָנקלאָגע האָט ער אונטערגעשריבן אין יולי 1849 בעת דער אויספאָרשונג און אין אַפּריל 1850 האָט ער שוין נישט געווויגט אין קראַשניק, ער האָט אויפגעהערט צו זיין א באַדן־אייגנטימער און איז אַוועקגעפאָרן.

27) דאַרט, טייל III ק. 73—38.

28) דאַרט, ק. 16—1.

29) דאַרט, ק. 92—74.

30) די אָרדינאַציע, אַלס באַווייז, אַז די מיעשטשאָנעס האָבן תמיד אויסגעפירט די אַרבעט, האָט זי זיך סומך געווען אויף די אינדיווידועלע און קאָלעקטיווע היפאָטעקע־אַפּמאַכן און אויף די בקשות פון די מיעשטשאָנעס צו פאַרבייטן די אַרבעט אויף אָפּצאָל. (דאַרט, ק. 109—91 און 152—146).

דעם דעלעגירטן צו פירן די אויספאָרשונג איז דאָסמאָל אָנפאָרטרויט געוואָרן דעם פּאָויאַט־אַרכיוויסט ביאלסקי. (דאַרט, ק. 93—92).

31) די אויספאָרשונג האָט זיך אָנגעהייבן פון אויסהערן די מיעשטשאָנעס. דעם פראָטאָקאָל האָבן דעם 29.V (10.VI) 1855 אונטערגעשריבן: דער בירגערמייסטער, דער קאַסירער, פיר יידישע גבאים, צוויי חשובע לאָווניקעס און פון דער באַפעלקערונג — 30 קריסטן און 9 יידן. (דאַרט, טייל II ק. 19—17).

32) פראָטאָקאָל בנוגע דעם באָשלוס פון RKSW וועגן דעם ענין צווישן די איינווינער פון קראַשניק און דער זאָמאָיסקי אַרדינאַציע וועגן די אָסעפּ־פארפליכטונגען מיט צוגאָב־דערקלערונגען, וואָס דער KRSW האָט געפאָדערט. (דאַרט, טייל IV, נומער אַציע נישט אָנגעוויזן).

33) KRSW נר׳ 3586, ק. 178.

34) י. רוטקאָווסקי — Op. Cit. זייט 315.

רחוב ראחיוו. משמאל — בנין הדואר

די ראַכיווער גאַס. פון לינקס — די פּאָסט

ב. בין שתי מלחמות העולם

צווישן צוויי ווועלט־מלחמות

איך אשכחך, עירי?

יצחק בוכבינדר ז"ל

איכה אשכחך עירי, עיר ילדות שובבה?

קראשניק — עיר נעורי ובחרותי החרוטה על לוח לבי, על סמטאותיה, רחובותיה, בתי־המדרש — הישן והחדש — ובית־הכנסת שבה. היאך עלה על גזעך הכורת מבלי שחששנו מזאת ממקום־חיינו המחודשים במולדת ישראל. כיצד לא העלנו זאת על דעתנו בעוד מועד — אנו, אנשי העליות, שעלינו על קרקע המכורה, אנו — אשר כה אהבנו אותך.

זוכר אני את בית־הכנסת, אותו הקים הרב הגאון המכונה בפי כל „דער אייזענער קאָפּ". לפני כ־400 שנה הניח הרב את אבן־היסוד לבית־הכנסת שבראשו התנוססה שבשבת בדמות צבי, שבעזרתה חישבו את כיוון הרוח. לנגד עיני ניצבים מראה השוק השוקק חיים, ההר הלבן (דער ווייסער באַרג) על כל פינות החמד בהן נתברכו. ישבנו בהן ושרנו משירי ציון.

ביערו של ר' יהושע התאספנו בלילות, שוחחנו והתווכחנו על עניני א"י. ברחוב וואַסולי, מול חסידי מודז'יץ, יסדתי יחד עם שלמה אורי את „המזרחי". כה תמימה היית קראשניק, כה נוטה חסד ונוהגת להתקשט לתפארת. מי יכול לשכוח את מראה השוק בערבי שבת. לפנות ערב פנו רבים ליודעל נאפטשאַס, להב־ריק את נעליהם לכבוד שבת עם „טראַן" (שמן דגים). בסמטאות שבסביבה, בהן התגוררו המוני יהודים, נרקמו חיים עשירי טעם ותוכן. משם היו היהודים היק־רים יוצאים ב„זיפעצעס" מבד אטלס שחור ונוצץ, והיו הולכים לתפילה, מי לבית־המדרש הישן ומי לבית־הכנסת, מי לבית־המדרש החדש ומי לבית חסידי לובלין, מי לבית חסידי גור ומי לבית חסידי מודז'יץ, מי לבית הרבי מטורבין, מי לחברת „תהילים" ומי לחברה נושאים.

כשהייתי בן 11 נכנסתי לבית־המדרש. הלומדים מילאו את כל הספסלים במקום. אחי מרדכי ז"ל הושיב אותי על ברכיו, וכך ספגתי תורה. יזכר לטוב העילוי ישראליק־יחזקאל פרץ'ס, שנתמנה מאוחר יותר לרב בפיאסעק, וכן לייבקע דער קרמושאנצעס, שהיה לרב בקראשוב. גם הלומדים צפונים לנצח בזכרוננו. נחמיה שמויס עם הראש הגדול, שכל בחור שהתקשה בגמרא פנה אליו כדי שיתרץ את קושייתו. בעריש מאדיניק בעל החלוק, עמו בא תמיד לבית המדרש והטיף מוסר לכולם. זוכר אני שפעם אחת היה צאוורון כתונתי מעומ־לן יתר על המידה ובעריש הוכיח אותי ואמר: „יצחק, יצחק, חדל לך מדרכך זו, כי תלך ותדרדר הלאה והלאה". לבית הרבי מטורבין באו בני כל השכבות לשמוע מפיו תורה. באי ביתו, חסידים ויהודי „עמך" הצטיינו בהתלהבותם. אנשי תבונה ועובדי כפיים, כולם נהנו מזיו התורה בחצרו.

ר' לייביש השמש טרוד בהדלקת נרות חנוכה. מעלה אני מתהום הנשייה את הזקנים היושבים סביב התנור גדול־המימדים ולומדים משך כל הלילה. נצורים בלבנו גם משה'לע מוכר התפוחים, שהיה סומא, ר' לייביש פראדל'ס, שהיה בקי בתנ"ך, ר' זעליג ז"ל ור' ארלה קיילע מירל'ס, שהתפלל דרך קבע תפילת „מנחה" בשבת קודש. דמויות נוספות היו: ישראל זלצר, שעסק בממכר מלח בשוק, ר' אהרון בק השתקן, ר' שמואל יעקל ז"ל, שיחד עמו הבאנו את הרבי מטורבין לשבת על כס הרבנות בקראשניק. זוכרני את כל הקהל שהוקסם בשבת הראשונה של שנת 1917 מקריאת פרשת „יתרו".

אציב גם יד לר' יהושע קאוואל, לר' מענדל משה אביגדור ולר' מרדכי הסנדלר, שנקרא ר' מרדכי קויטיק.

בחורפים הקפואים, כשהעיר, רובה ככולה, מכוסה שלג, יושבים הבחורים בבית־המדרש יומם ולילה, כשהם שקועים בגמרא ובתורה. קולות התפילה בוקעים ועולים מבית־המדרש ומתמזגים בהמיית העיר. אף אותם בחו־רים שעיינו כבר בספרים החיצוניים, הציצו ונפגעו, אך נזהרו במצווה קלה כבחמורה.

בליל ל"ג בעומר נהגנו לבלות ביערו של ר' יהושע שמויס, ושם ישבנו כמעט עד אור הבוקר. הצטיידנו בצאתנו ליער באוכל ובי"ש. הקפדנו מאוד בכשרות וברדנו וחקרנו אם הי"ש היה רשום בפסח כחמץ. בעיר היה אוצר בלום של טיפוסים, שהיו מחזרים על הפתחים בבגדיהם הבלויים. הללו נהגו להתחמם ליד התנור הגדול ולהפליג בסיפוריהם על דא ועל הא.

בחודש אלול באו רבים לאבי ז"ל, ר' ישעיהו איינ־בינדר, מי להכין מחזור ומי עם ש"ס. בלילות הארוכים של החורף למדנו לתקוע בשופר ושיננו ניגונים חדשים, שהובאו מהרבי ממודז'יץ. דמויות וטיפוסים אלה של קראשניק הונצחו לעד מעל דפי הספר.

איכה הושמדה קראשניק!

רצינו לשנות את פני העיר...

אורי שלמה

בשנת 1918 עברתי מהעיירה חודלה לקראשניק. אמנם חונכתי חינוך מסורתי, אך הייתי ציוני בכל לבי ושאפתי לעלות לארץ־ישראל. ביומי הראשון בקראשניק שמתי פעמי לבית־הכנסת והתחלתי לומד. בקשתי מגיסי, מנשה, שהיה בבית־הכנסת, שיקנה עבורי את העתון „היינט", אותו נהגתי לקרוא בעיירה ממנה באתי. מנשה אמנם לא הצליח להשיג את העתון בחנות אך נודעה לו כתובתו של אדם שאף הוא מעיין ב„היינט". גיסי המשיך במאמציו להשגת העתון והגיע אל האדם האמור. הלה שמח מאוד כששמע שיש סוף סוף עוד ציוני בעיר. אותו אדם כונה עקב היותו ציוני — „דער משוגענער" („המשוגע"). מנשה הביא לי את העתון לבית־הכנסת. התחלתי לעיין בו, כשלפתע חשתי במבטי המתפללים הנעוצים בי. אחד מהם התקרב אלי, תפס את העתון ובטרם יכולתי לעמוד על המתרחש, קרע אותו לגזרים. הוא החל לצעוק: „לאָבוּז, די ווילסט מאַכן פון אַלע בחורים פון בית־המדרש פאר ציוניסטן־גויים"!

(„פרחח, ברצונך להפוך את בחורי בית־המדרש לציונים־גויים"!). הוכיתי בתדהמה לנוכח ההתפרצות הבלתי־צפויה וישבתי על מקומי בחוסר אונים. אחרי שהשתרר במקום שקט פנה אלי אחד הבחורים והרגיע אותי באומרו: „אַל תדאג, יש עוד אחדים כמוך. בשעת תפילת ‚מנחה' אסתובב בין המתפללים וארמוז לך על הציונים שביניהם". בינתיים התעופפה לה בעיר השמועה וכולם ידעו את המעשה שאירע בבית־המדרש.

בערב, בזמן התפילה, רמז לי אותו בחור, כמובטח, על אדם מסויים. ניגשתי אליו, אך הוא לחש לי באזהרה: „אל תדבר פה. איני רוצה שידעו שדברתי עמך" כשיצא מבית־הכנסת פסעתי בעקבותיו, עד ביתו ואף הוזמנתי פנימה. היה זה יצחק בוכבינדר. באותה הזדמנות התוודעתי גם לאחיו, מרדכי בוכבינדר המנוח.

התחלנו לשוחח, להתדיין ולטכס עצה יחדיו כיצד לשנות את פני העיר. החלטנו שיצחק ומרדכי בוכבינדר יאספו סביבם אנשים שהכירום למען הרחבת שורותינו.

„יום הפרח" של „החלוץ" בשנות העשרים.
„בלימל־טאָג" פון „החלוץ" אין די צוואַנציקער יאָרן.

קרן־הקיימת קאָמיטעט אין קראָשניק

מתפקידי היה לרכוש נפשות למען המטרה הציונית בקרב מתפללי בית־הכנסת של בעלי המלאכה — „יגיע כפיים". נדברנו להפגש שנית כעבור שבועיים בביתו של יצחק בוכבינדר ולסכם את תוצאות פעולותינו.

כשהופעתי לראשונה בבית־הכנסת של בעלי המלאכה, הביטו עלי בחוסר אימון מוחלט. לא נואשתי ופתחתי בפעולת הסברה נרחבת ובנוסף לה נהלתי חוג לשעורי תנ"ך. הסברתי לחובשי ספסלי בית־הכנסת את עקרונות דרכנו ויסודותיה. פעילות תכליתית זו נשאה בסופו של דבר תוצאות. רבים החלו ללכת בדרכנו כך שבישיבתנו השניה החלטנו ליסד סניף של „המזרחי" בעיר.

נסעתי למרכז התנועה בוורשה ובקשתי מהם שישלחו נואם לסניף שהקימונו בקראשניק. בתחילה היתה התנגדות והסתייגות משום החשש לגורל האסיפה בקראשניק החרדית, אך לבסוף הצלחתי לשכנעם. הובטח לי, שאכן יגיע לבית־הכנסת הנואם, כמבוקש. ביום המוסכם הגיע המרצה לעירנו ולאחר תפילת „מנחה" פנינו לבית־הכנסת. האחים בוכבינדר, מספר חברים נוספים ואני עלינו על הבמה והצגנו את הנואם. מיד עם תחילת ההרצאה החלו מהומות ומתנגדינו הרעישו עולמות.

לבסוף הצלחנו להשתלט על אי־הסדר והרוחות נרגעו. הנואם נשא דבריו, ועם תום ההרצאה התאספנו בביתו של בוכבינדר והחלטנו להקים בית־כנסת של „המזרחי". קיבלנו בית ששימש כבית־כנסת וכסניף גם יחד.

במשך זמן קצר הצלחנו לארגן סביבנו חוג חברים ואוהדים נרחב, וכן לאסוף תרומות עבור הקרן הקיימת.

בשנת 1919 עזבתי את קראשניק במטרה לעלות לארץ־ישראל. נסעתי דרך גרמניה, בה עבדתי במכרות פחם. נהגתי להתהלך בין פועלים ציוניים מחד, ועם הרב המקומי מאידך. הרב טען שיש צורך לבנות תחילה את גרמניה, ורק לאחר־מכן להגות על ארץ־ישראל. לא הצלחתי לממש את מאוויי, חזרתי לפולין ומשם לוינה, דרך צ'כוסלובאקיה. פגשתי שם ביצחק בוכבינדר שפתח כריכית ספרים יחד עם בני הרב מדרוהוביץ', כדי לממן את הנסיעה לארץ.

בראשית שנת 1920 הגעתי לארץ־ישראל ואחרי עלו בני משפחת הרבי מדרוהוביץ', ויצחק בוכבינדר.

נזכור נא לנצח את אלה שלא הצליחו לממש את שאיפתם לעלות לארץ וניספו בשואה המחרידה.

התנועות הדתיות־ציוניות

שמואל גולדנר, בת־ים

הארגון הציוני־דתי היה הארגון הצעיר ביותר בעיירנו. ארגון זה נוסד בשנת תרצ"ב (1932). כמדומני, שאחריו לא קם ארגון ציוני נוסף, וזאת עקב ריבוי המפלגות, התנועות והזרמים הציוניים בעיר. לצעיר הציוני־דתי חסרה מסגרת, וארגון זה בא למלא את החסר. חבריו עבדו במקצועות שונים ולמרות שלא היו מיושבי בית־המדרש, הרי שהיו בעלי הכרה דתית, ונמשכו לפעמים לדף גמרא. בין "מנחה" ל"מעריב" נהגו הללו להפגש בקרנות הרחובות וחלמו יחדיו על הקמת מסגרת מתאימה. התנועות הציוניות הקיימות היו חופשיות עבורם יתר־על־המידה ולכן לא מצאו בתוכן את מקומם. לעומתן, היתה אגודת־ישראל קנאית ואנטי־ציונית עבורם.

בראשית דרכם חלמו הצעירים על שילוב של דת ועבודה, רעיון שהגיע אליהם מזרם של "הפועל־המזרחי" בארץ־ישראל שהתארגן בהסתדרות והפך מאוחר יותר ל"עובד הדתי". משום־מה לא הצליחה להתגבש תנועה זו והקבוצה המשיכה בחיפוש דרכה בחיים.

בינתיים הלך והחמיר מצבם של יהודי פולין, והדור הצעיר פנה בהמוניו להכשרה, במטרה לעלות לארץ־ישראל. המחנה הדתי התעורר גם הוא, ותנועת "החלוץ המזרחי" התרחבה והיכתה גלים בכל פינות המדינה. גל זה לא פסח על קראשניק, מה עוד שתנועת "המזרחי" היתה קיימת מימים ימימה בעיר.

כאשר חזרתי מוורשה, והצגתי בפני הקבוצה את מצע התנועה, מצאתי הכנה נפשית מספקת להתארגנות במסגרת החדשה. היה זה בחג הסוכות כשנפגשנו ותיכננו את הקמת ארגון החלוץ המזרחי. התאספנו בשמחת־תורה באחד הבתים ובילינו בשירה ובריקודים בצוותא. אחר, פנינו לבית־המדרש לערוך הקפות, והמשכנו בשירה ובריקודים עד השעות הקטנות של הלילה.

היה זה המפגן הראשון שקיימנו. אחר החג התקבצו מספר חברים נוספים, והחלטנו להכריז בשבת "בראשית" על קיומנו הפומבי. מקום ריכוזנו היה באולם של "המזרחי". מובן שתנועת "המזרחי" קיבלה אותנו בזרועות פתוחות. שלחנו הזמנות לכל האירגונים הציוניים, שיטלו חלק באסיפת היסוד שהתקיימה במוצאי־שבת "בראשית", שנת תרצ"ב. נציגי אירגונים שונים באו לברכנו ביום יסוד "החלוץ המזרחי". הארגון קם והיה לעובדה.

"החלוץ המזרחי"

„אגודת ישראל" פתחה במערכה נגדנו: נרדפנו, גורשנו מבית־המדרש, הורחקנו מה„שטיבלך" תוך התנפלויות ופגיעות גופניות בחברינו. אחדים מהחברים נרתעו מהלחץ שהופעל עלינו ועזבו את שורותינו. הורינו, השתייכו ברובם לחוגי ה„אגודה", ולכן היו לנו חיכוכים רבים גם בבית. רק הנמרצים שבינינו התמידו עד הסוף. קיבלנו הגנה משאר הארגונים הציוניים בעיר. במקום העוזבים הצטרפו לשורותינו חברים חדשים. בנות התחילו להופיע בפעולותינו וכן בחורים צעירים, כך שהקמנו גם מסגרת של „השומר הדתי הצעיר".

פתחנו בפעולה תרבותית ענפה. קיימנו מספר פעמים בשבוע שעור בגמרא. הרצאות ושיחות על נושאים אקטואליים התקיימו בכל מוצאי־שבת, משכו חברים מארגונים אחרים, אשר לקחו חלק בויכוחים הפוליטיים והספרותיים. במשך הזמן עזבנו את אולם ה„מזרחי", ושכרנו מקום מיוחד, אך נאלצנו להחליף מדי פעם את הדירה, כי תמיד השפיעו ואיימו על בעל הבית, שלא יתיר את שהותנו בדירתו.

חברים החלו יוצאים לקיבוצי־הכשרה ולבסוף אף הוקם קבוץ הכשרה של „החלוץ המזרחי" בקראשניק. כך היינו אנחנו העולים והמדרבנים לעליה לא"י.

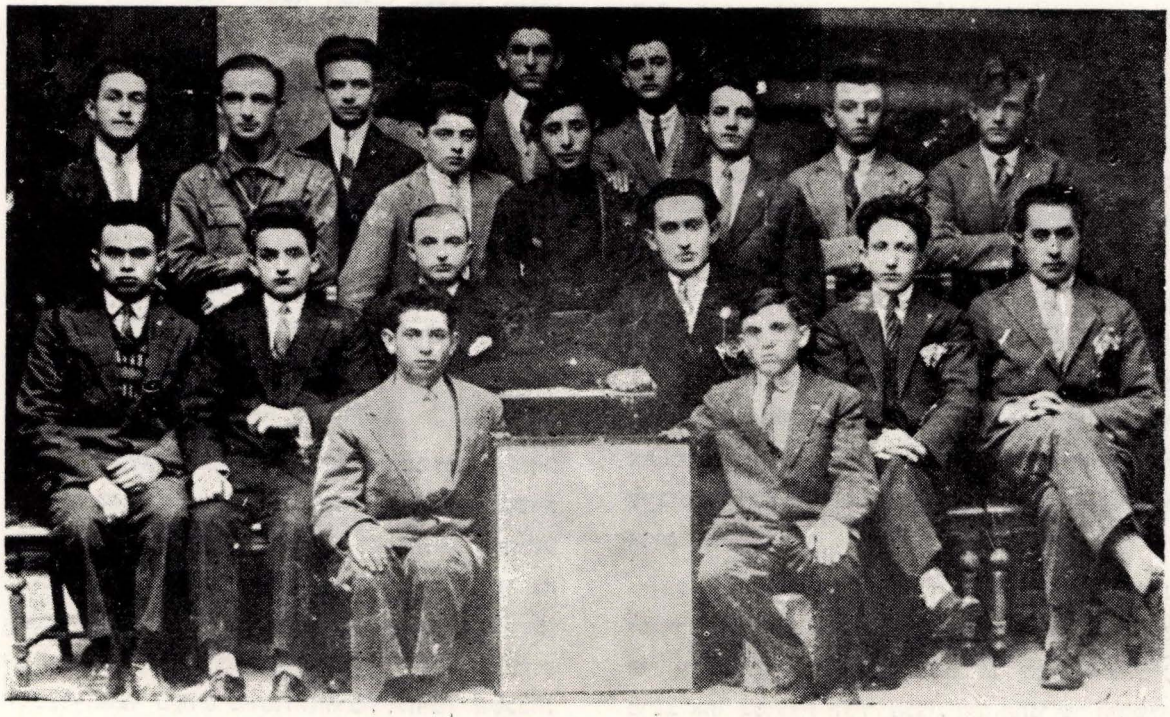
רוב החברים התכוננו לעלות ארצה אך הנאצים ימ"ש, שמו לאל שאיפתם זו.

„פועלי־ציון" בקראשניק

מ. רושגולד, ש. קמחי, יהודית גלברד

בשנת 1924 היה רוב הנוער בקראשניק מאורגן ומלוכד במסגרת „החלוץ" ו„ספריית פרץ". באותה שנה, מפאת השתלטות תנועות השמאל (ה„בונד", הקומוניסטים ו„פועלי־ציון שמאל"), התלכדה קבוצת חברים ויסדה את מפלגת „פועלי־ציון ימין". באותה עת נשלח פאליק ברונר, שעמד בראש המפלגה, לסמינר בוורשה וכשחזר ליכד, איחד ואירגן את „פועלי־ציון ימין".

הראשונים שהצטרפו היו: יקותיאל פרייברג, שאול

„פועלי־ציון" (צ. ס.)

מושבת־קיץ של „גורדוניה" — זומער־קאָלאָניע פון „גורדוניה"

הרשנהורן, יחזקאל וייסברוט, רבקה וייסברוט, רחל ברייער, שלמה מלזק (קמחי) ויהושע מרקביץ. אליהם הצטרפו החברים שפרשו מ„ספריית פרץ" בגלל הנטיות השמאלניות של מנהיגיה. על החברים הללו נמנו, בין היתר: זיסל ברטמן, מינדלה שפיגל־פויגל, בישקה כץ, יוסף רוזנטל, ישראל שור, אפרים בסרמן, משה רושגולד, אביגדור שפילפויגל, זליג צינגיסר, חוה מילכמן וברל זייפנד. יוצאי „ספריית פרץ", שהצטרפו ל„פועלי־ציון ימין", יסדו את „ספריית בורוכוב". הספריה מוקמה בתחילה בחדרו של שלמה מלזק (קמחי). פעולתם הראשונה של „פועלי־ציון ימין" היתה לחייב את חבריה להצטרף ל„החלוץ" ולצאת להכשרה.

שנתיים לאחר מכן הגיע לקראשניק מר ולדמן, שהיה חבר הכשרת „תל־חי". ולדמן הובא ע"י חברי ההכשרה בן־ציון ברייער, משה רושגולד, משה פיינגולד ויהושע פיינגולד. הח' ולדמן פעל לעזרת „החלוץ" ואירגן את הנוער ב„פרייהייט" וכך ריכז סביבו את הנוער מהשכבות הדלות ומקרב בעלי המלאכה. בין יתר הפעולות הוכשר הנוער בקורס מיוחד להדרכה ולחינוך השכבות הצעירות של „יוגענט פרייהייט". הקורס נוהל ע"י פאליק ברונר ובין משתתפיו היו: אבא זיסברג, חיים הנר, לאה ציזמא, יהודית גלברד (זיסברג), סעריל לייבל (טענענבלאט) ומרדכי שפירא.

רוב פעילי המפלגה היו בני המעמד הבינוני והחסידי שבעיר. הללו הכירו בצורך לאחד את כל השכבות, והתחילו לארגן ולרכז חברים ממעמד הפועלים. פעולתם זו גרמה בהכרח לסכסוכים עם ההורים, שהתנגדו לאיחוד המעמדות השונים.

כתוצאה מפעילותו המסורה והעקבית של פאליק ברונר התרכז סביבו חוג נרחב מקרב הנוער העובד בעיר. במיוחד ראוי לציון אבא זיסברג שהתחנך על ברכיו של פאליק ברונר, ומאוחר יותר ניהל בעצמו את פעולות ה„פרייהייט" וברוך מלמד, בנו של חיים־לייב מלמד, שהצטרף ל„פועלי ציון" למרות היותו יהודי אדוק.

בשנת 1927 הופיעו „פועלי־ציון" ברשימה נפרדת לבחירות למועצת העיר. למרות שבין חבריה הרשומים היו שבעה בעלי זכות בחירה בלבד הצליחו להשיג מושב אחד במועצת העיר. הנציג היה חתנו של הירשלי פיינגולד וגיסו של משה פיינגולד.

בעקבות ההחלטה שחברי „החלוץ" חייבים לצאת להכשרה ולעלות ארצה, הגשימו זאת חברים רבים, ביניהם: רחל ברייער, שלמה מלזק (קמחי) ומרדכי שפירא — להכשרת „גרוכוב"; משה רושגולד, בן־ציון ברייער, משה פיינגולד ויהושע פיינגולד — להכשרת „תל־חי"; להכשרת „קלוסובה" יצא משה טפר.

בגלל חוסר האפשרות לעלות ארצה יצאו מספר חברים להכשרה נוספת בשנת 1928 והחל משנת 1929 החלו חברי „החלוץ" לעלות לארץ־ישראל. בין ראשוני העולים מבין חברי „פועלי־ציון" היו: מרדכי שפירא, שלמה קמחי וכן שני חברי „גורדוניה", אפרים הלפרן ואיזיק פרידמן. בשנת 1930 עלו משה טפר ומשה רוש־גולד. אכן, הגשימו חברי „פועלי־ציון" את רצונותיהם ושאיפותיהם.

מפעולות „אגודת־ישראל" ו„צעירי אגודת־ישראל"

מנחם בק, תל־אביב

בשנת תר"צ (1930) נוכח המרכז של „אגודת ישראל" לדעת, שלמרות הרחבת שורות התנועה בקרב היהדות החרדית בפולין, הרי ששורות ה„אגודה" התרוקנו מצעיריה. הגדלת מספר חברי ה„אגודה" נבעה מפעילותה הענפה בשדה החינוך, שהתבטאה בעיקר בהקמת שר־שרת בתי־ספר — „בית יעקב" לבנות. בית־ספר זה הוקם ונוהל בעירנו ע"י עסקנינו: יוסף אדלר ז"ל, יחיאל מאיר רוזנברג ז"ל, נחמיה שטינגוס ז"ל, יוסף בק ז"ל, יהושע זיסברג ז"ל, יעקב גולדקרנץ ז"ל, משה הפרט ז"ל, פסח קאווע ז"ל ויעקב פרידמן ז"ל. חרף זאת גילינו ששורות ה„אגודה" מתרוקנות מצעיריה, עקב השראת הרוח הציונית. צעירים אלה הושפעו על־ידי חברי מפלגות שהכשירו עצמם לעליה לארץ־ישראל ואף הגשימו את מאווייהם. האנטישמיות, שהתחילה להתפשט

„צעירי אגודת ישראל"

קבוצת חברים בקיבוץ־הכשרה של „אגודת־ישראל" (1933)
אַ גרופּע חברים פונעם הכשרה־קיבוץ פון „אגודת ישראל" (1933)

ברחבי פולין והמצב הכלכלי הירוד, עוררו בהם את הרצון לעלות לארץ מכורתם.

המרכז העולמי של „אגודת ישראל" הכריז על הקמת „קרן הישוב", שמטרתה היתה איסוף כספים למען ארץ־ישראל, הן בתרומות אישיות במפעלים והן בהתרמת כספים בקופסאות מיוחדות. בשנת 1932 הוקמה נקודת ההכשרה הראשונה מטעם מרכז „צעירי אגודת ישראל" בכפר חורז'ל שליד וורשה.

בנקודת הכשרה זו, שהיתה בביתו של אציל פולני, קיבלו חלוציה הראשונים של „צעירי אגודת ישראל" את הכשרתם לקראת עלייתם ארצה. אש הקנאה אחזה בלבנו, בראותנו צעירים אלה עובדים ומכשירים עצמם לקראת משימה נעלה זו. גמלה בנו ההחלטה להקים נקודת הכשרה דומה. חברי ועד „צעירי אגודת ישראל" באותה תקופה, היו: אברהם ברנד ז"ל, זכריה ברנד ז"ל, יעקב גלנץ ז"ל, דוד ברונר ז"ל, שמחה רוזנבוש ז"ל, ישראל דב טוורדיגורה, יצחק קפטן ומנחם בק. ועד זה, כרבים אחרים, היה ער למצב הירוד, וגמר אומר לפעול למען נקודת הכשרה לפי אותה מתכונת, שעליה סופר לנו מפי חברינו. כשלב ראשון בהוצאה לפועל של החלטה זו, כינסנו כמה מנכבדי העיר ואת חברי הועד של „אגודת ישראל", אשר על חבריו נמנו: נחמיה שטינגוס ז"ל, יוסף אדלר ז"ל, יחיאל רוזנברג ז"ל, יוסף בק ז"ל, ברוך פדר ז"ל, אברהם זילברבלום ז"ל, יחזקאל טוורדוגורה ז"ל, יעקב הרש גולדקרנץ ז"ל, והחלטנו לפעול למען נקודת ההכשרה ו„קרן הישוב". כמורשה מטעם הקרן נבחר יחיאל מאיר רוזנברג ז"ל, וכמזכיר נבחרתי אני — מנחם בק.

השלב הבא היה נסיעה לעיר הסמוכה, ביכווה, בה התגורר האציל היהודי המכונה הויכער מאיר, בן משפחתו של מזכיר הקהילה היהודית בעירנו, זנבל לייב שור ז"ל. בין הנוסעים היו החברים רוזנברג ז"ל, שטינגוס ז"ל, יוסף בק ז"ל, אברהם ברנד ז"ל, משה שור ז"ל ואנכי. מטרתנו היתה קבלת רשות מאת האציל להקים בחוותו נקודת הכשרה. האציל שלל בכל תוקף את תוכניתנו, והוא נימק את סירובו בפחדו מפני הפועלים הפולניים העובדים אצלו. חזרנו מאוכזבים מאי־הצלחת נסיעתנו.

על אף סירובו של האציל התאוששנו מאכזבתנו ופנינו לבעלי המנסרות שבעירנו, בבקשה לצרף פועלים

מקרב צעירינו ועל־ידי כך תוקם נקודת הכשרה בקראש־ניק. בעלי הבתים אליהם פנינו היו: יחזקאל טוורדיגורה ז״ל, יהושע אשר בינברג ז״ל, ישעיהו הלפרן ז״ל, מאיר דוד פבריקנט ז״ל ומלך וכהלטר ז״ל. בקשותינו נתקבלו ברצון טוב שנבע כתוצאה מתקיפותו הרבה של יחזקאל טוורדיגורה ז״ל.

עם קבלת הסכמתם, פנינו למרכז והודענו על רעיון הקמת נקודת הכשרה בקראשניק. ביקשנו את אישורם ועזרתם בהקמת ההכשרה והחזקתה. המרכז קיבל, כמובן, בקשה זו ברצון ובהתלהבות. באותו קיץ נשלחו אלינו ששה צעירים מטעם המרכז. אל הששה הצטרפנו יעקב גולדברג היושב כיום בחיפה ואנכי. כדאי לציין שלושה מבין חברי ההכשרה החיים בארץ: מאיר אונגר, צבי פוטרמן מינוב וחיים ישראל שטינברג ממודליבוזיץ. שכרנו את דירתו של חיים שמעון מילכמן, כשאת מאכלינו התקינה גב׳ ווינטרויב ז״ל. את שאר צרכינו קנינו אצל החנווני לייבוש דרדיקמן, המתגורר כיום בתל־אביב.

לזכותנו יש לזקוף את העובדה שהצלחנו לשלב את התורה בעבודה. ערכנו שעורי תנ״ך ותלמוד, ואת השבתות נהגנו לבלות עם חברי „צעירי אגודת ישראל״. „צעירי אגודת ישראל״ כללו בתוכם את „פרחי אגודת ישראל״, שהיה להם הווי חיים דומה לשלנו, כשההבדל היחיד היה בגיל. אנו היינו השכבה הבוגרת יותר, והם — הצעירים, שבראשם עמד שמואל ברנד, אחד מניצולי השואה שנימנה עם הפעילים באירגון יוצאי קראשניק בישראל.

באותה עת התקיימה בעיר ינוב, הסמוכה לקראשניק, פגישת חברים של „אגודת ישראל״ במחוז לובלין. נסענו גם אנו לפגישה, והוצגנו בפני הנוכחים אשר לא חסכו במחמאות על פעולתנו החלוצית. את המרכז ייצג החבר י. דויטש מוורשה.

כמאמר חז״ל „מצווה גוררת מצווה״ גררה הפעולה החלוצית שלנו השכנת שלום בין אדם לחברו. ומעשה שהיה כך היה:

בין החסידים ובתוכם חברי „אגודת ישראל״ לבין הרב דוד יוסף ויסברוט ז״ל שררה מתיחות עקב התנגדותם החריפה לדרכו וסרובם לקבל את מרותו. ההתנגדות היתה לא רק לרב, אלא גם לבנו, יצחק ויסברוט ז״ל, שנקרא איציקל, משום שהיה ידוע כנוטה לציונות. אמרו עליו שהוא נוהג להסית את חובשי ספסלי בית־המדרש ולהחדיר בהם את רוח הציונות. לשבחו יאמר שהיה אחד מן הגדולים והבקיאים בלימודי קודש וחול ומחונן בכשרון דיבור. איציקל הגיע לפרקו וכמובן שנשא לו אשה — את בת האדמו״ר מרומנוב ז״ל הידוע כמנהיג „אגודת ישראל״ ברחבי פולין. עם

„פרחי אגודת ישראל״ (1932)

השנוי שחל בחייו חל גם מפנה בהשקפותיו. בהשפעת חותנו נתפס איציקל לרוח „אגודת ישראל" ונטש את דרכו הציונית. באותו קיץ, שבו יצאנו להכשרה, בא איציקל לבקר בבית הוריו. לאחר שנוכחנו לדעת שהוא מזדהה עם דעותינו, נפגשנו עמו לשיחת־רעים. האורח נאם לפנינו, כשדבריו היוצאים מן הלב כובשים את המאזינים. איציקל התנהג כאילו הוא חבר „אגודת ישראל" זה מכבר. עם סיום הפגישה ניצל את ההזדמנות והזמין את ועד „צעירי אגודת ישראל" לשיחה בבית הוריו. תדהמה אחזה בנו כאשר ביקש איציקל בן הרב דוד ויסברוט ז"ל לצרף את אביו לשורותינו וליישב את הסכסוך. הופתענו במידה רבה, ועל כן נועצנו לפני קבלת ההחלטה בנידון במבוגרים שבחברי „אגודת ישראל", החברים רוזנברג ז"ל יוסף בק ז"ל ונחמיה שטינגוס. לאחר ההתיעצות נפלה ההחלטה שיש להענות לבקשת הבן, ולבחון את הענין מזוית ראיה חיובית.

הרב דוד יוסף ויסברוט ז"ל, הוזמן ליטול חלק במסיבת־הסיום בנקודת ההכשרה. הרב נענה לבקשתנו והשתתף במסיבה, בה נשאו דברים הרב ויסברוט ז"ל הרב יעקב ורום ז"ל (שנקרא „אוז'נדובר" רב), החבר שטינגוס ז"ל והח' משה הפערט ז"ל. המסיבה נחוגה בביתו של חיים שמעון מילכמן ז"ל, והיא חתמה את עונת ההכשרה בשנת תרצ"ג.

למחרת שב כל אחד מהמשתתפים בהכשרה לביתו, והחל מתענין ופועל למען עלייתו לארץ־ישראל. ניהלנו חליפת מכתבים עם המרכז במטרה להשיג היתר לעליה. ואמנם, אחרי חדשים ספורים של מאמצים עקשניים זכיתי לקבל את ההיתר המיוחל.

באותה שנה באתי בברית הנשואין עם בחורה מהעיר הסמוכה זקשובק, ובדצמבר 1933 יצאתי את קראשניק, כל חברי „צעירי אגודת ישראל" ו„פרחי אגודת ישראל" ליוונו בשירה בדרכנו לארץ אליה נכספנו. בלב כל אחד מהם פיעמה התקווה שאף הוא יעלה לישראל. כך זכיתי להיות החלוץ הראשון מטעם „אגודת ישראל" שעלה ארצה. לאחר עלייתי המשיכה „אגודת ישראל" בפעולותיה והכשירה רבים לעליה.

ברצוני להביע את רגשי תודתי והערכתי הכנים למשפחות טוורדיגורה ורוזנברג ז"ל שהודות להן זכיתי לעלות ארצה.

יהי זכרן ברוך!

סיפור חסידי מקראשניק

מתוך הספר „סיפורי חסידים" של הרב ציון. המלבי"ד: יצחק בוכבינדר.

תלמידו של „החוזה" מלובלין, הרב ר' אברהם מרדכי מפינטשב, היה עני מרוד, ושלוש בנותיו הגיעו לפירקן. שח הוא על מר ליבו לפני הרבי הקדוש ו„החוזה" אמר לו: „שמע לעצתי ושים פעמיך לעיר קראשניק ושם יעמדו לך רווח והצלה".

נטל הרא"מ ארגז, מילאו בבגדים, ספרים, טלית ותפילין ונסע לעיר קראשניק. הוא סר למלון ושכר לו שם חדר מיוחד. בעל המלון, בראותו כי יש לו ארגז עם בגדים וספרים, חשב כי אדם אמיד הינו והעניק לו ממיטב שרותיו. מדי פעם הגיש לר' אברהם אוכל ושתיה והלה ממשיך להגות בתורה.

עברו שבועות אחדים ובעל המלון ראה כי האורח אינו עוסק במסחר, יושב, לומד ומשנן ללא הפסק. אמר בעל בית המלון לאשתו: „מחר אגיש חשבון לאורח, אם ישלם — מה טוב, ואם לאו — אקח ממנו את חפציו ואשלחנו". אותו לילה נכנס אל הרא"מ אדם שהיה מלמד בבית בעל המלון ואמר לו: „דבר סתר לי לכבודו, ואבקשו להבטיחני כי לא יגלהו לאיש". הבטיח לו הרא"מ לשמור את סודו והאיש סיפר לו כדברים האלה: „לפני כעשר שנים נסע בעל המלון לרגל מסחרו למרחקים והרוויח שם עשרת אלפים רובלים. בבואו לביתו הניח את הכסף בתיבת השולחן שעמד בחדר משכבו ובחפזונו כי רב שכח והניח את המפתח על השולחן. בלילה הקיצותי, ראיתי את מפתח התיבה ואש החמדה בערה בי. פתחתי את התיבה, הוצאתי משם את כל הכסף והטמנתיו בחדרי. למחרת, כשראה בעל המלון כי הכסף נעלם ואיננו, הקים מהומה רבה. עלי לא נפל כלל חשדו, כי נחשבתי בעיניו לאיש ישר מאוד. רציתי

לחזור בתשובה ולהחזיר את הגניבה, אבל התייראתי מלגלות את הדבר, שלא נתן מנוח לנפשי. כמה פעמים כבר גמלה בנפשי ההחלטה לגלות את אוזן בעל הבית, אבל בכל פעם הבושה והפחד מנעוני מלעשות כן. כך עברו עלי כבר עשר שנים ועדיין לא נגעתי בכסף זה, וזאת — על אף המחסור שהיה מנת חלקי לעתים מזומנות וכמעט שלא בא אוכל לפי. עתה, בראותי את כבודו, אשר הדרת־פניו ענתה בו כי הוא ירא שמים, החלטתי להתוודות ואני מוסר את הכסף לכבודו, והוא יואיל לתיתו לבעל־הבית. בכבודו לא יחשוד מאומה, הרי הוא לא היה בעת ההיא כאן". האיש מסר את צרור הכסף ופנה לו לדרכו.

בבוקר שלח הרא"מ את המשרת כדי להזעיק את בעל המלון. הלה בא והרא"מ אמר לו: „דבר סתר לי אליך. אך קודם הבטח לי שלא תשאלני מאום על פרטי הדבר". הבטיח לו בעל הבית. והרא"מ שאלו: „האם נגנב אי־פעם מכבודו סכום כסף?" בתחילה השיב בעל הבית בשלילה, כי נשכח מלבו המקרה שארע לפני עשר שנים, אך אחרי זמן־מה נזכר וסיפר את דבר הגניבה. הוציא הרא"מ את צרור הכסף ומסרו לו.

בעל הבית השתומם מאוד ורצה לשאול איך הגיע לידיו הצרור, אבל הבטחתו חייבה אותו לבל ישאל על פרטים כלשהם. אמר לו בעל הבית: „יגד נא לי אדוני, מה מעשיו פה". השיב לו הרא"מ: „אף אני איני יודע מה עלי לעשות כאן, אלא ש'החוזה' מלובלין שלחני הלום". הרא"מ הוסיף וסיפר כי לו שלוש בנות ואין לו במה להשיאן. הוא פנה ל„חוזה", והרבי מלובלין שלחו לעיר קראשניק באמרו כי במקום זה ימצא את ישועתו והצלתו. הבין בעל־הבית את כוונת הרבי ושאל את האורח לסכום שהוא זקוק כדי להשיא את בנותיו. חישב הרא"מ חשבון ובעל הבית נתן לו בסבר פנים יפות את כל הסכום. כשחזר הרא"מ ללובלין, אמר לו „החוזה" מלובלין: „כוח התשובה של אותו מלמד לא הניחו לישון".

הדיבוק מקראשניק

אברהם גוטהלף

סיפור המעשה אירע לפני כ־75 שנה בקראשניק.

בשלהי אחד מימי ספירת העומר באה אחותי ל„חדר" בו למדתי ולקחה אותי הביתה. כך עשו גם האמהות והאחיות של שאר הילדים. השתוממתי ולא הבינותי מה פשר לדבר. אנו, שהיינו בני ארבע, רגילים היינו לבלות ב„חדר" מהנץ החמה עד שעות בין הערביים. אפילו מזוננו הובא על־ידי ראש הדוכנא מן הבית ל„חדר". היינו שבים הביתה רק לאחר תפילת „מעריב", ומה איפוא יום מיומיים. רק בבית נודע לי מפי אחותי, כי בעיירתנו הופיע „דיבוק"... ואסור לילדים להימצא ברחוב מפאת הסכנה הכרוכה בדבר. לא אנוכי ולא אחותי, שהיתה מבוגרת ממני בשנתיים, לא ידענו מהו „דיבוק" לאשורו. על פי הבהלה שנתעוררה מסביב, הגיד לנו ליבנו כי זהו „דבר" שפגיעתו רעה.

פעולתו הראשונה של הסב, כשחזר מבית־הכנסת לאחר תפילת „מנחה", היתה בדיקת הציציות שלי, שמא נפגמו. לאחר שבדק את המזוזות בפתחים ציווה במפגיע על כל באי הבית לא לצאת מסף ביתנו עד עלות השחר. בתור שמירה וכתריס בפני „הדיבוק" שלא „יפרוץ", חלילה, לתוך אחד מבני הבית, ציווה על הנשים והילדות ללבוש סינורים ועל הגברים — לחגור חגורות למתניהם. נוסף על הסינור והחגורה שנשאנו אחותי ואני, תלתה אמי על צווארינו שקיקים מלאים שום. לדעתה היתה זו סגולה בדוקה מפני „הדיבוק".

בכל הבית השתררה בהלה וכל דפיקה בדלת או איוושה כלשהי מאחוריה עוררו מחשבות אימים — „הדיבוק" בעצמו בא לבקרנו. האימה הלכה וגברה מרגע לרגע. המתנו בקוצר רוח לשובו של אבא מבית־המדרש כדי להפיג את המתח ולשמוע מפיו כי „הדיבוק" לא היה ולא נברא. גם תקוותנו זו נכזבה עד מהרה. אבא בא, וסיפר לנו ש„הדיבוק" נכנס לתוך נערה, מקרובי משפחתנו, על פי בקשת אביה. אבא ביקר בביתם, דיבר עם הנערה ועם „הדיבוק" עצמו ולאחר שידולים ותחנונים הצליח להשפיע על „הדיבוק", שירפה מן הנערה ולו לשעה אחת בלבד. כל אותה שעה שכבה הנערה במנוחה, אכלה, שתתה ודיברה בשקט, כאחד

האדם. משחלפה השעה, שינתה שוב את טעמה והתחילה מלהגת, מפטפטת, צוחקת, מזמרת ורוקדת. כשהוציא אבא את שעונו והראה ל„דיבוק" שעדיין לא תמה השעה, ענה לו „הדיבוק": „מרדכי (זהו שמו של אבי), אותי לא תרמה... סובבת את מחוגי שעונך לאחור". ואכן, היה בזה מן האמת, כי אבי התכוון להאריך במקצת את השעה אך הדבר לא עלה בידו.

אותו לילה פחדתי לעצום את עיני ובעיקר חששתי מלישון במיטתי. עברתי למיטתו של סבי ואף אחותי הקטנה נמה את שנתה עם אמנו. בדרך כלל, השגיחו על הילדות יותר מאשר על הילדים, היות והאמינו, משום מה, שהילדות מחוסנות פחות מפני „הדיבוק", שכן אינן חייבות בציציות ובלבישת ארבע כנפות. למחרת שלחוני, בכל זאת, אל ה„חדר", כי הרבי היה צריך להכין אותי להתחלת חומש אחר חג־השבועות; אלא שמכאן ואילך, הייתי שב הביתה לפני רדת השמש. בלכתי הייתי חוגר חגורה, כמו בשעת התפילה, כאמצעי שמירה מפני המזיקין. לימים התרגלנו במקצת אל „הדיבוק". ראיתי את הנערה, כלומר את „הדיבוק" כמה פעמים. היא היתה כבת 18 מתרוצצת ומסתובבת ברחובות ובשווקים ומפזמת שירים שונים באידיש ובפולנית, אף־על־פי שלא הבינה את השפה הפולנית.

מפעם לפעם, כשמצאנו שעת כושר להשתמט לשעה קלה מעינו המשגיחה של הרבי, היינו מתקרבים אל בית „הדיבוק", מאזינים מבעד לחלונות הפתוחים לרווחה לשירתה ואף חוזים בריקודיה. לפעמים, היתה גם מספרת משהו מתולדות חייה עד שנכנס בה „הדיבוק". בשום אופן לא ניתן היה לדלות מפיה מה שמו של „הדיבוק", כלומר, את שמו של האדם שנתגלגל ב־„דיבוק". מפי אבי שמעתי, שעד שלא יוודעו שמו, שם אמו ושנת מותו של „הדיבוק", אין כל תקווה וסיכוי לגרשו מתוך הנערה ולמצוא תיקון גם לנשמתו. אף אחת מכל אותן התשובות לא ניתן היה להציל לא מפי הנערה ולא מפי „הדיבוק" ועל כל השאלות שנשאלו היה עונה: „אילו הייתי יכול לזכור את שמי, הייתי ודאי ניצל מכל הצרות האלה, אלא שאיני זוכר".

אנשי העיירה העבירו וקראו לפניו שמות שונים ורבים של בני העיירה קראשניק, שמתו במשך השנים האחרונות, מתוך אלה שגם בחייהם לא נחשבו לצדיקים גמורים. אך על כל שאלה השיב בשלילה — „לא שמי הוא זה". ברשימתי זו מכנה אני את „הדיבוק" פעם בלשון זכר ופעם בלשון נקבה, כי אכן בצורה זו הופיע בפי אנשי קראשניק. היו אלה שתי נפשות בגוף אחד. לעתים נדמה היה, שהנערה מדברת לא בפיה ולא בשפתיה, וגם קולה היה אז כקול גבר זר המדבר מתוך גרונה. כשהיו מתחננים לפני „הדיבוק" שירפה ממנה לשעה אחת, היו פניה לובשים צורה אנושית כלשהי וקולה חזר להיות נשי.

חלפו מספר שבועות, ולא זו בלבד שלא הנערה ולא „הדיבוק" לא נגאלו, אלא שמיום ליום נעשה המצב קשה יותר. „הדיבוק" איים על בני העיירה, שהוא מתכונן לפלוש גם לגופם של אחרים. לא רק שהתנגד כשרצו להביא בפניו את אחד האדמו"רים שימצא תיקון לנשמתו, אלא שגם לא נתן לשום יהודי בן תורה להתקרב אליו, וגם לא רצה להמצא בבית שיש בו מזוזה.

באחד הימים נכנס אל הבית פלוני אחד (אני מכנהו לא בשמו האמיתי, אף על פי שהוא ידוע לי). כראות „הדיבוק" את פלוני נזדעזע מאוד וקרא: „כלום לא תזכרני, כלום אינך זוכר שהיינו שנינו בחתונה של גויים, כיצד בילינו ומה עשינו יחדיו?" פלוני נבהל מאוד וענה, כי אכן נזכר הוא בכל אותם ארועים שקרו יחד עם אחד מחבריו שנפטר שמונה שנים לפני כן, והוא קרא בשמו של אותו חבר — „הדיבוק". כשמוע הדיבוק את שמו יוצא מפי פלוני, התחיל בוכה ומתייפח וצורח: „צא מכאן, איני רוצה לראותך עוד ואיני רוצה לראות אף אדם אתו בילית בחיי. דע לך, שאחריתך תהיה מרה".

ואכן, לא יצאה שנה, עד שאותו פלוני נרצח וגופתו נמצאה באחד הבורות שבסביבת העיירה קראשניק.

אני, כותב השורות האלה, הייתי באותו מעמד וראיתי זאת במו־עיני.

משנודע שמו האמיתי של „הדיבוק" בן עיירתנו, נשתנו פני הדברים. הכל הכירו את משפחתו, אחיו ואחיותיו וזכרו את הוריו שכבר לא היו בין החיים. אחיו, שהיו קצבים, באו לפניו ו„הדיבוק" הזכיר להם מקרים ואירועים שקרו אצלם בהיותו בחיים. מכאן ואילך התחיל „הדיבוק" משתנה לטובה. הוא חדל לשיר שירים פולניים, הפסיק לנבל את פיו ונעשה אדוק במצוות. „הדיבוק" ביקש להלבישו ארבע כנפות עם ציציות ולהניח תפילין. מבוקשו זה לא ניתן לו, ואבי הסביר כי המתים פטורים ממצוות. „הדיבוק" הוסיף וביקש שלפחות ישבו אנשי תורה ליד מיטתו וילמדו משניות ו„זוהר".

באחד הימים ביקש „הדיבוק" שיביאו לו את בנו יחידו, שנולד חודש לאחר מותו, שכן מובטח לו כי בנו יוציאו מן המיצר אליו נקלע. אבא ואבי הנערה טיכסו עצה יחדיו והחליטו שהגיעה השעה להושיע את הנערה ו„הדיבוק". הם התייעצו עם חסידים אחרים מה„שטיבל" שלהם, וכולם הסכימו, שצריך להביא את „הדיבוק" לפני הרב ר' יחיאל שבעיר אוז'רוב, הרחוקה כ־3 מילין מעיירתנו. „הדיבוק" הסכים אף הוא לכך, אלא שדרש לדחות את הנסיעה, עד שיתוקן עוד דבר מה שהציק לו: לפני שמונה שנים, כשחלה במחלתו האנושה שבעקבותיה מת, יעץ לו רופא לנסוע לווינה להתרפא אצל אחד הפרופסורים, אך הוא לא הספיק להגיע למקום חפצו ומת בדרך, בעיירה אחת על גבול אוסטריה. עכשיו דורש הוא להזמין לדין תורה את הרב ואת ראשי „חברת קדישא" של אותה עיירה, על שקברוהו לא בטליתו החדשה שהיתה עמו אלא בטלית ישנה ומרופטת. לא הואילו הטענות וההסברים של קהל החסידים. באין ברירה הזמינו את הרב־הגבאי ו„חברת קדישא" של אותה עיירה והללו באו וביקשו מאת „הדיבוק" מחילה וסליחה על העוול שגרמו לו.

הכל היה מוכן להבאת „הדיבוק" בפני הרבי. יחד איתו נסעו אבי הנערה, אבא שלי, אחיו הקצב והגבאי של ה„חברה קדישא" של עיירתנו. כשיצאו מן העיירה והרחיקו כשלושה קילומטרים, נזכר לפתע „הדיבוק" שאינו לבוש ארבע כנפות. הפמליה נאלצה לשוב כלעומת שבאה ולהלבישו ארבע כנפות. הם הגיעו אל הרבי וכעבור יום חזרו עם הוראות מפורשות כיצד לנהוג. הרבי ציווה לנסוע לוורשה ולהביא משם את בנו יחידו של „הדיבוק", שנמצא אצל אמו. יש להתאסף בליל שבת בביתו של „הדיבוק", ללמוד משניות ואחרי כל פרק יאמר בנו של „הדיבוק" „קדיש יתום" וכל אחד מן הלומדים יקרא בשמו של „הדיבוק" בתוספת המילה „לגיהנום". בדיוק בשעת חצות יחלוץ גבאי ה„חברה קדישא" את נעלה הימנית של הנערה — ואז יצא „הדיבוק" מבעד לחלון...

אותו ליל שבת היה ליל שמורים. זכורני, כיצד חבשו אבא וסבא לראשם לפני לכתם לבית „הדיבוק" את ה„שטריימלך" ושינסו מתניהם באבנטיהם. יבבתי ובי־קשתי שיקחוני עמם, אך מבוקשי לא ניתן לי.

למחרת סיפרו שניהם את קורות הלילה: אך נכנס אבי, קרא אליו „הדיבוק": „טוב נהגת מרדכי בבואך, שהרי בר־אוריין אתה, שב, איפוא, לידי ולמד תורה". אחר באו עוד כמה חסידים מה„שטיבל" שלנו. כראות „הדיבוק" אותם ציווה להביא בקבוק יי"ש, וביקש מהם לשתות לתיקון נשמתו. אחרי כל פרק משניות כשהילד אמר „קדיש", היה „הדיבוק" צורח ומיילל: „אוי ואבוי לי, אש בוערת בקרבי". בדיוק בחצות, כשחלץ גבאי ה„חברה קדישא" את הנעל מרגל הנערה, השמיעה זו צעקה איומה והתעלפה. בשעת המעשה ישבו על גג הבית שלושה רוסים אנשי השלטון, שבאו במיוחד מעיר הפלך לחזות בגירוש „הדיבוק". כיוון שסירבו להתיר את כניסתם לבית עלו וישבו על הגג. למרות שהוזהרו עמדו במריים והמשיכו לשבת על הגג. בר־ברגע שיצא „הדי־בוק" מאותה הנערה, נפל אחד מהם וידו נשברה.

הנערה היתה רתוקה כמה שבועות למיטתה, אולם החלימה, התאוששה ונישאה לאחד מבני העיירה, ילדה בנים בריאים ושלמים וזכתה גם לנכדים. כשילדה את בנה הראשון, הייתי כבר תלמיד לימוד הגמרא, ואף על פי כן נצטרפתי לקטנים שבאו ליולדת (לקריאת „שמע"). היא שאלתני כיצד בחור גדול כמוני בא עם התינוקות לכאן. התביישי ושתקתי, אולם היא הבינה היטב את סיבת בואי וחייכה.

שנינו לא ידענו שכעבור 75 שנה, אפרסם סיפור מעשה זה. כל מה שכתבתי — אמת ויציב, ואולי ישנם בארץ או בארצות־הברית מזקני הדור ההוא בקראשניק — יבואו וישלימו.

מתוך החוברת „ידע־עם", במה לפולקלור יהודי בעריכת ד"ר יו"ט לוינסקי. העתיק י. בוכבינדר.

אפיזודות מקראשניק

פישל ציעשליא (אפרים חרש)

עולם הפוך

שמועה הגיעה לאזני הרב מביסקיביץ (דער ביסקיבי־צער רב) שהדאיגה אותו מאוד. הייתכן שבקראשניק ירקדו בחורים ובחורות יחדיו את ריקוד ה„הירה" כל ליל־שבת, באולם ה„גורדוניה" — והוא לא יגיב? הרב החליט לפעול. ואכן, אותו ליל שבת נאספו לפי קריאתו כמה מזקני ונכבדי העיר כמו ר' מרדכי דוד, ר' פרץ שו"ב, ר' חיים ישראל אמת ואחרים, וכולם נדחקו למועדון של „גורדוניה", נכנסו לתוך מעגל הרוקדים והפסיקו את הריקוד.

הרב ואנשיו התיישבו להינפש קמעה מהמאמץ הכ־ביר ומהפעולה שהוכתרה בהצלחה גדולה בעיניהם, וכאן נחו עיניו של הרב על שתי תמונות שהיו תלויות על הקיר, אותן ראה בפעם הראשונה בחייו: תמונה אחת של תיאודור הרצל, והשניה — של יוסף טרומפלדור בבגדי הגדוד העברי, חבוש כובע עם מצחיה. לאחר הרהור קל בנוגע לתמונות, מבלי לזהותן, פנה הרב לאנשיו בזו הלשון: „תראו רבותי, איזה עולם הפוך רואים אנו כאן. הנה, למשל, היהודי הזה (מורה באצבעו על תמונת הרצל) בעל הדרת הפנים, לכאורה הוא נראה יהודי חסידי, אך הולך הוא גלוי ראש, וזה (מצביע על תמונת טרומפלדור) רואים עליו שהוא ‚שגץ' ומגולח זקן („אַ שייגעץ און אַ גאָלי־בּראָדניק"), דווקא זה חובש לראשו כובע. ממש עולם הפוך!"

בעוד כולם יושבים, תוהים ומחפשים פתרון לתופעה המוזרה, כיבה אחד הבחורים את האור ואפלה השתררה באולם. בלית־ברירה התחמקו הרב ואנשיו מהאולם, איש איש לביתו, בלי למצוא פתרון לבעיה זו עד היום.

טקסי בקראשניק

חדשות בעיר, זה מוסר לזה: „שמעת? מרדכי הנהג קנה טקסי, ומהיום ניתן יהיה לנסוע מהעיר לרכבת, תמורת חצי זלוטי ומעט זמן" (על אוטובוס עדיין לא חלמו בימים ההם בקראשניק). וראה איזה פלא — המכונית נוסעת וכל הסוסים הבאים בקרבתה מתחילים לקפץ בבהלה ובפחד מרעש המכונית, פונים לצד הכביש ובורחים מפני „המפלצת" הנוסעת.

לתופעה זו נתן יהודי, מחכמי קראשניק, הסבר משכנע בבית־המדרש בערב בין „מנחה" ל„מעריב", עת עברו על כל התרחשויות היום. וזו לשונו: „תראו יהודים, מה אתם מתפלאים כל כך על הסוסים הללו. תארו לעצמכם שאתם הולכים ברחוב, ולנגד עיניכם מופיע פתאום זוג מכנסים הולכות מעצמן, בלי שיהיה בתוכן אדם. האם לא תבהלו ותפחדו ממראה עיניכם? כמוכם גם הסוסים; הם יודעים כי לפני עגלה נוסעת צריכים להיות רתומים סוסים, וכאשר הם רואים עגלה ללא סוסים הם נבהלים ומשתוללים". כנראה שהסבר זה התקבל על דעת השומעים, כי כולם הנהנו בראשם, לאות הסכמה.

המקוה טריפה

ביום ששי השתדלו החסידים ואנשי המעשה ללכת למקוה על־מנת להתרחץ ולטבול לכבוד שבת. והנה, יום ששי אחד הפיצו ליצני העיר שמועה בבית־המדרש מפה לאוזן, שהמקוה טריפה ואסור לטבול בו. החלה

רחוב ליד בית־הכנסת — גאָס נעבן דער שול

דאגה בעיר: מה קרה? איך קרה? ומה יהיה בלי המקוה? עד שהליצנים גילו כי לייבאלי שמאלץ ומרד־כאלי פיטר (שני אנשי קראשניק המוכרים בכינוי זה) נכנסו יחד למקוה, ו„שמאלץ" עם „פיטר" זה בשר עם חמאה — ולכן הטריפה.

הפטנט של ר' בן־ציון

ר' בן־ציון (שם משפחתו לא ידוע לאיש) היה יהודי עליז ושמח בחלקו. למרות היותו עני מרוד („אַ קבצן אין 7 פאַליס") תמיד חייך ולא התלונן אף פעם אחת. יום בהיר אחד הופיע ר' בן־ציון בבית־המדרש לתפילת „שחרית", כשזוג משקפיים מורכבות מעל חוט־מו; חלק אחד של המשקפיים — ללא זכוכית, ובחלק השני — במקום זכוכית נמצאת פחית. כשנשאל ר' בן־ציון „משקפיים כאלה, מה תועלת יש בהם?" ענה בחיוך: „נו, טובות הן מלא־כלום" (בעסער עפּיס אַיידער גאָרנישט)...

נקמת היהודי

יום שלישי היה יום השוק בקראשניק. כאשר התקרב יום הכפורים, היו אנשי קראשניק טרודים ועסוקים ביום השוק מאוד. כל אחד ידע שעליו לקנות תרנגולים לכפרות עבורו ועבור בני ביתו; מהדרין במצוות מחפשים אחר תרנגול לבן, לקיים מה שנאמר: „אם יהיו חטאיכם כשני — כשלג ילבינו". ובכן, ביום השוק שלפני יום הכפורים ישב לו אותו ערל, המוכר כשונא ישראל גדול, ומכר תרנגולים, כולם במחיר רגיל, מלבד תרנגול לבן, עבורו דרש מחיר מופרז מאוד, ביודעו שהיהודים מחפשים אחר תרנגול לבן יותר מאחרים. עקב זאת לא יכול היה אף יהודי להרשות לעצמו קניית תרנגול לבן. התרגז יהודי אחד על הסחיטה והחליט ללמד את הגוי לקח בצורה אופיינית ביותר.

היהודי התקרב לעגלת וביקש לראות את התרנגול, כמנהג שאר הקונים. הוא נטל את התרנגול בידו לכאורה כדי למששו ולבדקו, ואחר הרים את התרנגול, הניפו מעל ראשו ועשה שלושה סבובים ובכל הקפה הוסיף: „זה חליפתי, זה תמורתי וזה כפרתי". בתום הסבובים והתפילה החזיר לגוי את התרנגול והמשיך להמתין ולראות כיצד יפול דבר. כאשר ראה הגוי שלא נמצאים קונים לתרנגול הלבן, מבלי דעת סיבת הדבר, ביקש למכרו במחיר הרגיל — אך שוב לא מצא קונים. בסופו של דבר נאלץ היה למכרו לאותו היהודי במחיר נמוך מהרגיל...

„מצעד הפרוטות" למען בניית בתי־ספר עממיים (פולניים), בהשתתפות נציגי האוכלוסייה היהודית בקראשניק (1935).
אויפמאַרש פון פאַרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק (1935) בעת דער זאַמל־אַקציע צו בויען מלוכהשע־שולן

פונעם קראשניקער שטייגער אין די יארן 1914–1920

ראזע פאלאטניק

דריי דערציילונגען פון דער קראשניקער יידישער שרייבערין, אַרויסגענומען פון איר בוך „געקליבענע דערציילונגען", וואס איז דערשינען אין ריגע־דזשאנעירע, 1966.

אַ שמוגלערין

כאטש אויף די געפרוירענע פעלדער מיניעט נאָך געדיכטער שניי, האָט אַבער דאָס שטעטל שוין געאָטעמט מיטן אָנקום פון פרילינג.

פון די גרין־מאָכיקע שינדל־דַעכער האָבן אייז־צאַפנס געטריפט אנטקעגן דער אופגייענדיקער זון ווי צעטאָפּיעטער חלב פון ברענענדיקע ליכט. בייגאַכטיקע פרעסטלעך האָבן נאָך גאריסעווען אייז־געמעלן אויף די פאַרקאָווטע טאָפל־פענצטער, וואָס די בייטאָגיקע זון־שטראַלן האָבן געגומען אָפהאַקן — „צווייגן", „שטאַנגען", „בלעטער", געמאַכט אַ „מאַזשאַר" פונעם „ווינטער־גאָרטן" אויף די געפרוירענע שויבן...

פאַרגאַרטלטע יידן אין וואַטאָווע שפּענצערס, פאַר־באַבליעטע יידענעס אין גראָבע שאַלן, צעווואָקסענע כלה־מיידלעך אין געלאָטעטע לאַפּטשעס — אַלע זיינען געשטאַנען אַרום די באַלאַגערטע בעקעריין און גע־וואַרט אין דער ריי־שהן, אויפן שוואַרצן, קלייענעם קוויטל־ברויט וואָס איז אויסגעטיילט געוואָרן צו האַלבע פונטן פאַר אַ פערזאָן.

אינעם קליינעם שניידערישן שילכל האָט קהל אייג־געמויערט אַ גרויסן אייזערנעם קעסל, וואָס איז יעדן טאָג אָנגעפילט געוואָרן מיט שפייזן פון אַמעריקאַנער

משפחות יהודיות בקראָשניק במלחמת העולם הראשונה
יידישע משפחות אין קראָשניק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

קאַנסערוון־פושקעס, ווו באַלעבאַטישע מיידלעך אייַנ־
געלאַדענע פון שטאָט־דאַזאַרעס, האָבן אויסגעטיילט דאָס
געשמאַקע עסנוואַרג צו די פאַרהונגערטע לייט. אַרעמע
מענטשן זייַנען געקומען מיט בלעכענע קענדלעך, אייַ־
זערנע טעפלעך, צינערנע שיסלען וואָס די יחוס׳דיקע
אויסטיילערינס האָבן אַנגעפילט מיט פרומע פנימער
און האָפערדיקער זיכערקייט, אַז אויף זיי וואַרטן אין
די וואַרעמע היימען אַ קרופניק מיט פעטן פאָטשאי.

בלויז ביים שטעטלשן זייגערמאַכער איז שוין וואָכן
נישט געווען קיין טראָפן וואַרעמס אויפן געפרוירענעם
אויוון. פאַרטאָן אין כאָאָס פון מלחמה־גרויל, האָט
קיינער נישט אין זין געהאַט צו פאַרריכטן צעברא־
כענע זייגערס. דעריבער האָט מען ביים זייגערמאַכער
זיך לאַנג געמוטשעט מיט אַ שטיקל פּיסנע ברויט, אַ
האַרבע ציבעלע, שוואַרצן רעטעך און שטיל, באַלע־
באָטיש געהונגערט. פונדעסטוועגן איז דעם זייגער־
מאַכערס מיטלסטע טאָכטער, מירעלע, פאַרבעטן געוואָרן
צווישן די אָנגעזעענסטע, נגידישע „פריילינס" צו העלפן
אויסטיילן די אַמעריקאַנער־געשאָנקענע געקעכצן.

מירל, אינעם ערשטן אויפבלי פון אָנקומענדיקער
יונגשאַפט, איז געשטאַנען ביים זידנדיקן שפייז־קעסל,
מיט אירע געדיכטע, שוואַרצע לאָקענעס ווי געפלאָ־
טענע הבדלות — צעוואַרפן אַרום דעם שלאנקן האַלדז
ווי סאַמעטענע סטענגיס. איר טונקעלע אָליוון־הויט,
אַ ביסעלע פאַרטרוקנט־געמאַרשטשעט פון שוועדן קאָמף
מיטן אויסמאַטערנדיקן הונגער, אירע גלאַנציקע בייר־
אויגן, סודותדיק אינעם פאַרענדיקן קעסל געזונקען דאָס
פאַרשמאַכטע מויל, אירע פאַרהונגערטע נאָז־לעכער,
אירע בלייכע הענט און ציטערדיקער גוף — אַלץ אין
איר האָט טיף אין זיך אַריינגענומען די געשמאַקע
ריחות פון געפרעגלטע שוואָמען, זיסע באַרקעס און —
דער עיקר — די גוט־געריישטע קליסקעלעך מיט ביבער־
לער. דאָס דאָזיקע שמעקנדיקע מאָכל האָט פאַרשיכורט
ממש מירלס לעכצנדיקן גומען. ביי יעדן שפּ וואָס
מירל האָט געטאָן אינעם קאָכנדיקן קעסל, האָט זי אַזוי
קונציק מאַנעווירירט מיטן גרויסן לעפל, אַז פונעם עסן
זאָל זיך כאָטש אַראָפקאַפן אַביסעלע אויף אירע שמאָלע
פינגער, וועלכע זי האָט גיך אַ כאַפּ געטאָן צו אירע
פאַרטרוקנטע ליפן, געלעקט, געשלונגען, אַריינגעאָטעמט
די באַטעמטע ריחות.

אַזוי טעג, וואָכן און חדשים געטיילט וואַרעמע
געקעכצן צו אַנדערע און אַליין געלעבט מיטן פיסנע
שטיקל קוויטל־ברויט...

די גרעסטע טייל אינעם שטעטל האָט זיך געגערט
פון שמוגלעריי. געפירט מעל, סאַכאַרין, קיין גאַליציע
און פון דאָרטן צוריק געבראַכט מאַכאָרקע, ציגאַרן און
סתם־אַלטוואָרג. ווער ס׳האָט נאָר פאַרמאָגט אייַנצו־
שטעלן, איז געפאָרן שמוגלען. כאָטש ס׳רוב האָט מען
די סחורות פאַרנומען, נאָך איידער די באַן איז אָפּגע־
פאָרן קיין ראָזוואַדאָוו. דאָך, וועמען עס איז יאָ געלונ־
גען איבערצוקומען די גרענעץ־וואַך בשלום, יענע האָבן
געגעסן פוטער־קוכנס אין אַ פראָסטן אינדערוואָכן.

*

ביים זייגערמאַכער האָט מען לאַנג אַרומגעזוכט
צווישן שטוביקע חפצים וואָס צום פאַרקויפן, פארזעצן,
אבי צונויפצושטוקעוון אויף עטלעכע פונט מעל, אַ
ביסל סאַכאַרינקעס, זאָל נאָר זיין מיט וואָס אייַנצופע־
דעמען. וווייטער, איז דאָך מירעלע אַ מויד — אַ ברען,
„שפּרעכט דאָטש" וויַ אַ וואָסער, די עסטרייכישע „שמא־
טע־ליאַלקעס" (צונאָמען פון זעלנער) קריגן די נכפּה
פאַר איר זגראַבנעם גענגל, פאַר אירע הויכע פּיס,
עלאַסטישע פיגור. די רעשט — איז דאָך גאָט אַ פאָטער...
שוועד איז אַ ביסל אַנגעקומען דאָס קריגן פאַר איר אַ
„פשעפּוסטקע" (דערלויבעניש צו פאָרן מיטן באָן).
מירל איז נאָך מינדעריאָריק און אַזוי ווי אַלע 14 קינ־
דער — נישט פאַרשריבן געוואָרן אין מאַגיסטראַט.
אירע טאָטע־מאַמע געדענקען נישט גענוי אין וועלכן
יאָר און וועלכן חודש. דער טאָטע מיינט, אַז מירל איז
געבוירן געוואָרן פאַר יעקלען, דער מאַמען דאכט זיך,
אַז מירל איז געפאַלן אויף דער וועלט — נאָך דבורהן
און די באָבע איז כמעט ווי זיכער, אַז ערשט נאָך
חייהלען — די עלפטע. האָט מירל קאַמפּלעטירט ביים
זייגערמאַכער דעם 12־טן שבט. אַבער געוויי וווייסט
קיינער נישט. נאָר אַזוי ווי מירעלע איז הויך אין
געשטעל, ברייט אין די פלייצעס, פיל אין די באָקעס,
האָט איר דער פאָטער געגומען אין מאַגיסטראַט אַריין
אָפּצושאַצן איר עלטער.

דאָס קרעפּקע שרייבערל האָט נישט געמאַכט קיין
לאַנגע שהיות, איין אייגל פאַרקרילירט, מיטן צווייטן
אַרומגעקוקט מירלען, ווי מען באַקוקט אַ טעלעצע אויפן
מאַרק, אַביסל צוגעסמאַטשקעס מיט זיינע תאוות־פולע
ליפן און גיך אַ פאַרשרייב געטאָן 16 יאָר. און כאָטש
מען האָט טאָקע נישט געדענקט — צי פאַר יעקלען
אדער נאָך חייהלען, איז דער זייגערמאַכער פונדעסט־
ווענגן זיכער געווען אַז ווינציקער — און אַ „בענטש"

געטאָן דאָס שרייבערל: „אַזוי פיל פּרישטשיקלעך אים אויף דער צונג, וויפל ווינציקער פון 16". אָבער אַ דערלויבעניש צום פאָרן מיט דער באַן האָט מירל באַקומען. איצט האָבן בלויז געפעלט די פּאָר גראָשן „אייַנצוזאַלצן". פאַרוואָס דעם טאַטנס אויסגעריבן טולופל? קוקט אויס ערגער פון אַ געפּגרטער קאַץ. דער מאַמעס סאַטינדיליאָנע קרינאָלינע? שיט זיך ווי פּראָכנע. די מיידלעכס איבערגעניצעוועטע ספּאָדניצעס? נישט ווערט קיין דרייַער. ביז אַלעמענס בליקן זיינען געפאַלן אויפן ירושה־חפץ — די גלעזערנע „סערוואָנטקע" וואָס שטייט אויף דריטהאַלבן פּיס, שאָקלט זיך ווי אַ ייד צו שמונה־עשרה. אָבער דורך די געפּענקטע שויבן האָט אַרויס־געפּינקלט אַ צעקנייטשטער קידוש־בעכער מיט אַ געלעכערטן הינטן און אויסגעלענקטן פּראָנט, דאָך — „פּראָודזשיווע" זילבער, מיט דער פּראָבע אויפן סאַמע דנאָ, וואָס אפילו אויף שמעלץ האָט עס געגעבן עטלעכע פּונט מעל, אַ פּאָר לויט סאַכאַרין און — קאַיאָר, וועט די באַן־וועגעלעך האָבן געפירט שמוגלערס צו דער סטאַציע, איז צוגעקומען אַ פּאַרשוין — מירעלע, אין איר עלטערער שוועסטערס לאַנגער יופקע, דער מוטערס ברייטן האָביליאַק, צעפלאָשטענע קודלעס פּאַרדרייט אין גלעקלעך — אויסגעקוקט סטאַלע. דאָס ביסל סאַכאַרין, איינגענייט אינעם סטאַניקל, דאָס מעל — פּאַרשטעקט אין אַ שטרויען קיישעלע, פּאַרלייגט פון אויבן מיט אַלטוואַרג, אַ צעבראָכן שפּיגעלע, אַן אויס־געשטשערבעט קעמעלע; ס'וועט פּאַרבלענדן אויפן צאָל־אַמט די קירה'שע אויגן. די מאַמע אין צעדריוולטן טשיפּיק האָט מירלען אַרויסבאַגלייט מיט ברכות, דער טאַטע אינעם לאַנגן טלית־קטן האָט אויסגעשפּרייט זיינע פרומע הענט איבער מירלס קאָפּ, איר פּשוט געבענטשט ווי פּאָר כל־נדרי. די שוועסטערן האָבן געשנייצט די נעז, גענוישט די אויגן... און שטעטלשער עולם האָט נאָכגעקוקט מיט רחמנות־פּנימער: „נעבעך, אַ קינד נאָך און שוין — אַ שמוגלערין".

מירל צום ערשטן מאָל אין לעבן — אויף אַ באַן. די רעדער מאַכן קולות, דער קוימען סוויסטשעט, איר האָרץ ווי אַ „מיץ" — פּאָכעט. פּאָר די אויגן דרייען זיך מיל־שטיינער, דער בלויער הימל פּאַלט כורעים, די אויפגייענדיקע זון — שרפּעט, בלענדט און דער קורצער וועג — אַן אייביקייט.

אויפן צאָל־אַמט — אַ שיקלדיק זעלנערל, אין אַ לאַנגן שינעל, געדרייטע קרייקעס אַרום דינע פּיס, טוט אַ לייכטן באַטאַפּ אין מירלס קיישעלע. כאָפּט אַ בליק אינעם צעבראָכענעם שפּיגעלע, טוט אַ ניאָרע ס'ביסל שמאָטעס און — היידאַ — „מאַרשירען!".

מירל צעטומלט, גלויבט נישט אירע אויגן אַז זי איז שוין טאַקע אין ראָזוואַדאָוו. די זון שיינט נישט סתם, נאָר בלאָסקעט מיט טונען גאָלד, מירל האָפּסלט, טענצלט, איבערגעקומען די ערשטע שמירה. דאָס שטרויענע קיישעלע טראָגט זי מיט אַזאַ פּאָריע, גלייך בריליאַנטן אין דעם. אַ הויכער גאַליציאַנער, מיט אַ שמאָל קאָזע־בערדל, קורצע פּאהס און לאַנגער בעקעשע, שטעלט מירלען אָפּ דער ערשטער:

— „פּרויליין", האָבן זי עפּעס גיך אין קיישעלע? מירל מיט שטאָלץ: — „אַ שאלה?" — „וואָס זשע האָט עץ? „ווייַכס", האַרעטס?" (סימנים פון מעל, סאַכאַרינקעס). מירל יחוס'דיק: — „אינץ האָב מע ביידע". דער גאַליציאַנער האָלט זי שוין פּעסט ביים קיישעלע: „קימץ אראָן, פּריילין'שי"... מירל רייסט זיך אַרויס: — „אינץ האָב מע צאַאַט..."

*

עטלעכע שעה שפּעטער, אינעם זעלבן קיישעלע, אויפן פּלאָץ פון מעל — פּעקלעך טוטין, מאַכאָרקע. אינעם סטאַניקל, צוויי שורות איינגענייט — שאָרוטן. דאָס גרענעץ־„היטערל" האָט שוין געווּסט, אַז אין „מעדכענס טאָשע" ליגט אַ צעבראָכן שפּיגעלע און אַלטע שמאָטקעלעך, דערפּאָר בלויז אַ גלעט געטאָן איר יונגע הויט: — „היבשעס וועזן" — „גייען זי ביטע"...

פּאָרנאָכט, דער שענסטער וואָס מירל געדענקט. די אונטערגייענדיקע זון, אינגאַנצן אויף איר טאַטנס שינדל־דאָך, מיניעט, בלישטשעט, ווי אַפּגעשיט מיט געשלי־פענע דימענטלעך... דאָס גאַנצע שטעטל, איינגעהילט אין אַ ראָזע־זיידענעם טוניק, דער גלעזערטער שאָסי ווי אויסגעגלייכט, אפילו דאָס יאָמע־געסל יום־טובדיק געכשר'ט, אַזוי ווי דעמאָלט וועט מ'האָט אָפּגעווואָרט דאָס אָנקומען פון ביסקאָפּ.

מירל איז געזעסן ביים געגרייטן טיש — אַ מיוחס. אַ פּרנסה־געבערין, זיך שטאָלץ געגוידערט און מיט גרויס הנאה געגעסן איר פּאַרבענקטע מאכל — קליס־קעלעך מיט ביבערלעך...

*

זינט איר ערשטן „דעביוט" אַלס שמוגלערין, איז מירל עטלעכע מאָל אין וואָך אַדורך די גרענעץ־וואָך בשלום. און כדי די „קנעפּלעך" אויפן צאָל־אַמט זאָלן איינעמען אַ מיתה־משונה, ווערן אַ קאָפּיטשקע בלינד, האָבן שמוגלערס אונטערגערוקט — אַ פּלעשל מעד, אַ

פּעקל ציגאַרן, אַ קילאָ מעל. דאָך האָט יעדער טאָג געהאַט אַ קרבן. אַמאָל — אַ גואיש מסירהלע, אַמאָל — אַ געטוישט נאַטשאַלניקל, ס׳רוב אפילו די אָפּגעחורשטע זשאַנדאַרן אַליין, געמאַכט די בראָך אין עטלעכע קיישע־לעך. אָבער שמוגלערס האָבן זיך נישט מייאש געווען. יעדן טאָג — נייע טריקן, פאַרבלענדענישן. אָט האָבן מענער זיך אויסגעפוצט אין שבתדיקע הלבשה, ווייבער פאַרשלייערט אין ברייטע היטן מיט לאַנגע ווואלקעס, עלעגאַנטע רענצעלעך און בילעטן – ערשטע קלאַס, אַזעלכע פּאַסאַזשירן האָט מען אַדורכגעלאָזט אָן רע־וויזיעס...

נו, האָבן אויך מירלס נייע שיך געסקריפּעט אַ מהלך ווייט. איר ניי־געבלימטע קליידל, רונדיק, ווי אַ צע־עפּנטער פּאָכער, ס׳ווייסע קאַפּעלושל מיטן גרינעם ווואַלקעלע — וואָס איר מוטער האָט געזופן „אַ ניזוק פּאַרן פּנים״ — האָט פון איר אַראָפּגעלויכטן. און אויפן זוניקן טראָטואר האָבן די שטיינער געזונגען אונטער איר טענצלדיקן געגנגל...

אָבער נאַטשאַלסטוועט האָט זיך גיך געגומען חידושן אויף די צו־לייִדיקע דריטע־קלאַס. און נאָך מער, אויף דער פול־באַזעצטער ערשטער־קלאַס. מיט די עלעגאַנטע דאַמעס, יום־טובדיק געקליידעטע מענער. מ׳דאַרף אַ שמעק טאָן צו זייערע לעדערנע וואַליזקעס — און דער „באַלאָן״ האָט געפלאַצט...

די באַן־וועגעלעך זיינען אַריין אין שטעטל מיט צעקנייטשטע קאַפּעלושן, פאַרוקטע „ניזוקס״ אויפן מיטן קאָפּ, פּנימער ווי נאָך אַ שריפה. די אויפגעשניטענע רענצלעך, ווי געפלמעסטע בייכער, אויסגעקוקט גלייך טרויער־עגלות וואָלטן געברענגט הרוגים פון אַ שלאַכט. אפילו דער שמאַטעוואַטע הימל האָט מיטגעפינצטערט אויפן טרויעריקן „ספּעקטאַקל״.

*

און שמוגלער האָבן געפונען נייע איינפאַלן. פּשוטע פלאַכטעס צענויפגענייט אין צווייען, אויסגעשטעפּט מיט ברייטע פּאַסן, זיי אָנגעפּילט ווי קישקעס, מיט מעל, צוקער, אייִנגעצויגן אויפן הוילן גוף, עלעהיי גראָסעטן. וואָס מאָגערער אַ מענטש, אַלץ גרעבערע גראָסעטן אויף די לייבער.

האָט אויך מירל זיך אויפגענייט צוויי אַזעלכע „סטוטשנע גראָסעטן״. אַהין־וועג אויסגעפילט מיט מעל, צוריק — מיט טוטין. און ווייטער געגעסן קליסקעלעך מיט ביבעלעך.

אין קראָקע האָט זיך געיאָוועט אַ פּרישע דערפּינ־דונג — ווייכער כראָם, וואָס מ׳האָט געקאָנט אויף זיך אָנטאָן צו עטלעכע פּעלעכלעך און ערשט אויף די פּעלעכלעך — דעם טוטין־גראָסעט. עולם האָט עס גערופן: „משה־זיכמעך״. און ס׳איז לאַנג אָנגעגאַנגען דער דאָזיקער „משה־זיכמעך״.

*

געוועזן איז דאָס פּאַר ראש־השנה, די טעג נאָך זוניק־וואַרעמע, נעכט שוין ווינטיק־קאַלטע. שמוגלער האָבן באַמעלט און באַצוקערט גאַנץ קירה, באַשוכט און באַקליידט קרוין־פוילן און שומרים אויף די גרע־נעצן האָבן געזשלאָקעט וויין, מעד. פאַרזאָרגט די „היטער״ תמיד צו זיין בגילופין, טויב, בלינד און — שטום...

מירל איז געוואָרן העכער, פולער, ווייבערלעך, זיך פאַרשוירן אַ קורצע פּאָלקע מיט אַ ממזריש גזשיפקעלע, צעוואַרפן איבערן גאַנצן שטערן. אירע צוויי שוואַרצע אויגן, פייער פון יוגנטלעכע אויפבלי.

ס׳איז צוויי טעג פאַרן פאַרכטיקן יום־הדין.

מירל פאָרט אַהיים פון קראָקע. אויף איר אלאַסטישן גוף אייִנגעפּרענגעט ווי מיט רייפן — ווייכע לעדער, פון אויבן איר סטוטשנער טוטין־גראָסעט און זי אַליין — ווי אַ ציגל אין אַן אייִנגעמויערטער פעסטונג. אינעם עלעגאַנטן רענצעלע אייִנגעשטעלט עטלעכע קילאָ צוקער. וועט מען פּאַקן? איז ווערג זיך דערמיט... אַבי די „פעסטונג״ איז געזיכערט.

דער שנעלצוג איז אָנגעלאָפן מיט געפּייף און בראָזגעריי. אויפן פּעראָן איז פענצטער. קאָנדוקטאָרן לייכטן אָנטקעגן מיט רויטע לאָמטערנדלעך, הושקען זיי אַרויף און אַראָפּ, רעפּלעקטירן אויף פּנימער, העמ־פּיס, קעפּ־פּראָגמענטן פון מענטשן. די אויפן פוסטן סטאַציאָן שמינקלענדיקע לעמפּלעך פאַרגרעסערן נאָך די אומהיימלעכע פּינצטערניש. די אויסשטייגנדיקע פּאַ־סאַזשירן קוקן אויס ווי טונקלעע שאָטנס וואָס צעלויפן זיך, שטופּן זיך, איילן צו די באַן־וועגעלעך...

מירל, מיטן פאַרמויערטן גוף, אויסגעטראָקעוועט, ווי מיט אָנגעצויגענע סטרונעס, גייט געלאָסן, דרייט מיטן בלויען רענצעלע, קאָקעטירט כלומרשט ווי אויפן שבתדיקן שפּאַציר. פלוצים, אַ דין ליריש שטימעלע צעווויזשלט די טונקלקייט: „פרוליין״, אירע טאַשע איז זאָ היבש, צייגען זי ביטע וואָס איז דען דארין?״.

מירל דערזעט בלויז קאָנטורן פון אַ הויכן מאַן, פילט אויף זיך גליענדיקע בליקן און ס׳שיינט איר, אַז די בענדער פונעם אייִנגעצויגענעם גראָסעט זיינען פלו־

צים לויזער, צעלאָזטער געוואָרן, אָט אָט וועט דאָס אָנגעצויגענע „קרעמל" זיך געבן אַ צעשיט און אַ פאַל טאָן צו אירע פיס. אַ שאַרפער וויגט טוט אַ הייב איר פאלבירט קליידל, ענטבלויזט איר הייס־געוואָרן לייב ביז איבער די קניען. דאָס ווייסע קאָפּעלושל פּאַרוקט זיך אויפן מיטן־קאָפּ, איר שוואַרצער שויבער — צעשיט איבערן גאַנצן פּנים. מירלס האַרץ, גלייך עמיץ וואָלט דאָרטן מיט פויסטן געסטאָרקעט. עס רוישט איר אין קאָפּ און אין דמיון זעט זי שוין ווי איר מאַמע ברעכט זיך די העמד, די שוועסטערן קלאָגן אויפן קול און דער פרומער טאַטע מורמלט: „אַ פּאַרשטערטער יום טוב".

— וואָרום שטייען זי זאָ דום, פרויליין? — שניידט די לופט דאָס שאַרפע, דינע שטימעלע. — „פּאָלגען זי מיר נאָך" — און מירל פילט שוין ווי עמיץ האַלט איר ביים אָרעם.

אינעם טשענירטן הימל ציען דריבנע וואָלקנדלעך, אַ גרויסער שטערן האָט אַ פלי געטון ווי מיט אַ סערפּ אַדורכגעשניטן אַ שטיק הימל. דער האָריזאָנט — שוואַרץ ווי סמאָלע. פּונווייטנס זעט מירל דעם גע־שמינקל פון שטעטלשע פייערלעך, איר האַרץ ציט דאָרטן אַהין. אָבער דער טונקעלער שאָטן ציט איר אָהער, ווו ס׳איז שטאַרק פינצטער־וואָלד. „ניין!" — שרייט מירל אויס און דערקענט נישט איר אייגן קול. פּאַר אירע אויגן טוט אַ בלאָסק אַן עלעקטריש האַנט־לעמפּל, פאַרבלענדט אינגאַנצן איר ראיה. דאָס לעמפּל צינדט זיך, לעשט זיך און צוביסלעך נעמען זיך אויס־שיילן געזילבערטע עפאָלעטן, אָפּיצערסקע קנעפּ, אַ ברייט היטל מיט אַ שמאָלער שנאָל אונטער אַ גוט־ראָזירטער גאָמבע. מירל דערקענט דעם „וואַכמייסטער פון צאָל־אַמט". שטענדיק בויערט ער זי אַדורך מיט זיינע גזלנישע אויגן. די דאָזיקע תאווה־בליקן ברענען אויף איר גוט־אָנטוויקלטן קערפּער, אויף איר יונג־מיידלשע ברוסט און — זיי פינקלען, שטעכן, טוען איר אויס נאָקעט. אָבער תמיד זיצט ער זיך אויפן סטאַציאָן, ברייט צעלייגט אינעם ווייכן פאָטעל, שיקט אונטער קלענערע זשאַנדאַרן צום „באַטאַפן די לויטע". און היינט — ער אַליין בכבודו ובעצמו, נישט אַנדערש, ער טשאַטעוועט טאַקע אויף איר. מירל פילט ווי איר הויט רינצלט, ציטערט — „די בראָך איז נאָענט". זי לאָזט זיך שוין פירן. איר יונגער מוח עגבערט, זוכט עצהס, אנטרינונג: אפשר צוואָרפן דאָס רענצעלע מיטן צוקער? אָדער גאָר איבערלאָזן די געציילטע פּאָר „קראָנען"? דער עיקר — ראַטעווען די לעדער, דעם טוטין. כאָטש ערגער וועט זיין די בושה. זיי וועלן זיכער אַנטבלויזן איר יונג לייב, זיען דעם צניעותדיקן גוף, פּאָקן אַ גרויסן טרוק און אַוועקהרגענען פּרנסה־סודות. ניין, זי וועט זיך נישט לאָזן אויסטאָן, נישט אויפדעקן פּאָר מענער־אויגן איר בתולה־לייב... ניין, קיינמאָל נישט...

*

אין צאָל־אַמט איז טונקל. אין אַ ווינקל דרימלט אַ האַלב־אויסגעטאָן סאָלדאַטל, פּאַרשפּרייט שווייסיקן טשאַד אינעם אָנגעוויכערטן צימערל. אויפן פּאַרקאָפּ־טשעטן קוימען זידט אַ בלעכערנער טשיניק:

— „עפענען די טאָשע" — באַפעלט דער שטרענגער וואַכמייסטער, ציט אַראָפּ זיין אָפּיצערסקע רעקל, דעם שטייפן קאָלנער, בלייבט מיט אַ צעפּענט העמד, צע־כראָסטעטער ברוסט און פּרווט דערווייל אַ ריר טאָן מירלען ביי איר אויסגעפילטער טאָליע. זי שפּרינגט אויף, שטופט אָוועק זיין האָנט און עפּנט גיך איר רענ־צעלע. די פּעקלעך צוקער גיבן אַ בלענד, גלייך ווי פייער־צונגען. דעם וואַכמייסטערס גראָבע פּנים ווערט פאַרכמאָרעט: — „וואָס איזט דאס"? — נאָגלט ער איין זיינע שיכורע אויגן אין מירלס צעשראָקענעם פּנים און מיט אָנגעיאָגטן כעס דונערט זיין גאַווערנדיק מויל:

— צום טייפל, וואָס איזט דאָס?... מירל צעחושט, מיט קוים אַ הערבאָרער שטימע: — צוקער, הער וואַכ־מייסטער — און פילט אַז ס׳וועט פּלאָצן דער בלאָטער...

פלוצים כאָפּט ער אירע הענט, צינדט זיך אָן ווי פייער, זיינע אויגן ווערן מוטנע, אָנגעגאָסן, ער נעמט זי שלעפּן צו אַ טיר... מירל ווערט זיך מיט אַלע כוחות, דראָפּעט זיינע פיבערדיקע הענט, זוכט אייַנצובייסן די פלאָך פון זיין דלאָניע און — פּאַרגעסט „די פעסטונג" אויפן גוף. אינעם קאָמף־געפּלעכט פון זייערע הענט, האָט דער צעיושעטער וואַכמייסטער איר אַזוי אייַנ־געקלעמט אין זיך, גלייך זי וואָלט געוואָרן אַ טייל פון זיין צעפּארעטן גוף, ר׳האָט געזומען זוכן ביי איר — לייב און ווי אַ צעברויזטע חייה אַרויסגעברומט:

— דאָנערוועטער! וואָרום זינט זי זאָ האָרט? קרו־צאָפיקס, זינד זי דען אין אייזן־געשמידט?

מירל, ווי אין אַ פּאַרמאָכטער שטייג וואָס ברענט פון אַלע זייטן, שרייט יאָמערלעך:

— טאָטעניו!...

די פּאַרמאָכטע טיר עפּנט זיך מיט אַ הויכן סקריפּ. צוויי מאָגערע זעלנערלעך סאָלוטירן געהאָרכזאָם:

— נעמען זי זאָפּארט דאָס מעדכען צום אונטער־

זוכען — באַפעלט שטרענג דער וואַכמייסטער און מאַכט דערווייל צורעכט זיין מגושמדיקן הילוך.

אומבאַהאַלפן בלינצלט מירל מיט צעשראַקענעם קוק אויף די זעלנערס צעפלאַשעטע קוטשמעס, אויף זייערע געדיכט־באַהאַרטע ברוסטן און טוט אַ מורא־דיקן אויסגעשריי: „ניין! נימאלס!".

פון די זעלנערס שפּאַטישע געלעכטערן קומט מירל תיכף צו זיך, דערפילט קלאָר די סכנה, גלייכט אויס איר געבויגענעם רוקן, מאַכט צורעכט דעם צעשוויבערשן קאָפּ און נעמט בעטן מיט רחמים:

— זאָל מיך אונטערזוכן אַ פרוי, כ׳בעט אייך, נאָר פון אַ פרוי, אָדער איר קאָנט מיך שוין טויטן אויפן אָרט...

מירלס לויכטנדיקע צניעות, איר טיפסטער געבעט האָט דעם „היטער פון גערעכטיקייט" אַזוי שטאַרק צעטומלט, אַז ר׳האָט איר גענומען באַטראַכטן מיט אויפגעריסענע אויגן, מבלבלדיק, זיינע פאַרמאַנטשעטע שוואַרצאַפּלען האָבן זיך אויסגעקלאָרט און מיט עפּעס אַן אָפּשיי, אַ רוף געטאָן אַן אָפּבליאַקירטע שיקסע מיט קלעצל־פּיס, האַלב אָפענעם בוזעם, וואָס האָט מירלען אַ שלעפּ געטאָן ווי אַ קעלבל צו דער שחיטה... און נאָך געצייטלטע מינוטן, אַריינגעבראַכט די ווייכע לעדער, נאָך ווארעם פון מירלס גוף און דער אויסגעפילטער טוטין־גאַרסעט איז געהאַנגען אויף דער שיקסעס פלייצע, עלעהיי אַ צירונג־טויך.

אַ חיהשע געהירזשעריי, שטיקנדיקע געלעכטערן האָבן אַזש אָפּגעשלאָגן מיט ווידער־קולות אונטערן הויכן סוּפיט. בלויז דער וואַכמייסטער איז געבליבן ערנסט, אויסגעניכטערט און שטרענג באַפוילן:

— אַריינשיקן דאָס מעדכען.

מירל איז דערשינען דינער, שמאַלער, שלאַנקער און אויך — רואיקער. אויף איר אויסגעבלייכטן פנים — נצחון פון גערעכטוועטער צניעות.

דער וואַכמייסטער שיקט אַרויס די דינערשאָפט. קוקט אויף מירלען לאַנג, שטום און מיט אַן אויפבליץ פון טיפער באַוווּנדערונג. אָבער, זיינע יצר־הרע־אויגן, ווי מיט בלוט פאַרגאָסן, קוקן זשעדנע אויף דער קיילעכ־דיקער פאָרם כּוונעם קינסטלעכן גאַרסעט, וואָס האָט נאָך די רונדקייט פון מירלס יונג־מיידלערישן־גוף. דער מאַן אין אים קעמפט מיטן אָנגעצונדענעם בלוט...

דער ריח פון מירלס פרישן לייב, די קרעפּטיקייט פון אירע פולע אָקסלען, פעסטקייט פון די ברייטע קלובעס, פאַרשיכורן זיינע פייכטע אויגן, וואָס רויטלען זיך — צעגליט, ווי זשאַרענדיקע קוילן. זיין ברייט אָנגעגאָסן פּנים, די אויפגעשפּיצטע אויערן, די בלאָנדע שטייפּע־האָר ווי אויף אַ פידל־בויגן — אַלץ אין אים פרעסט מירלס יונג פולבלעכן קערפּער. און ווי פון אַ פרישן, ווילדן שטורעם געטריבן, וויקלט ער באנייס זיינע פעסטע הענט אַרום מירלס דין־געוואָרענער טאַליע, ער דערפילט שוין איצטער — ווייכקייטן, רונדי־קייטן. זיינע גליענדיקע פינגער בלאָנדזשען... פרענגען... פאַרקלעמען... דערביי ברומט ער חיהש:

— טראָציקע יודין! יודין!

און מירל פאַרדישעט ווי אין אַ תפיסה־צעל, ראַנגלט זיך מיט די לעצטע כוחות, בעט מיט אַלע צערן פון דער וועלט: — שיס מיך בעסער! שיס!

זיינע גליענדיקע הענט האָבן פלוצים, ווי פון אַ שפּיזן־שטאָך, באַפרייט מירלס קאָנווולסיוון גוף. ער איז געבליבן שטיין פאַרגליווערט ווי אַ מצבה־שטיין. זיינע פאַרנעפלטע אויגן, ווי שיכורלעך פאַרטשאַדעט, זיינע געדיכטע ברעמען, ווי וואָנצעס ווילד צע־בערשטלט:

— שיסן?

דאָס דאָזיקע אויפריכטיקע געבעט מירלס האָט ווי אַ פליענדיקע קויל זיך אַ קאָלער געטאָן איבער זיינע פאַרלוירענע רעיונות, ספּאָנטאָן זיך אויסגעגלייכט, אַרומגעווישט פון געדיכטן שווייס און שוין אַ באַזינטער געגנומען קוקן אויף מירלען מיט אַזאַ שטוינונג, גלייך פייערשפּיזלעך וואָלטן געדרילעווט זיין מוח און — אַ שוואַרץ הייטל איז אַראָפּ פון זיינע מוטנע אויגן... ער זעט מירלס אומבאַרירלעכע אומשולד, עס דאָכט זיך אים, אַז מירל איז פלוצים צוגעוואָקסן, העכער גע־וואָרן, שטייט מיט איר אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, ווי א געמאָלענע יונג־פרוי אויף אַ פּעדעסטאַל.

אַ שטאַרקער כוח באַוועלטיקט זיינע חיהשע אינ־סטינקטן, אַ דרך ארץ־געפיל, לחלוטין אים פרעמד, דערלאָזט אים נישט מער צו קיין געוואָלט־טאָטן...

— ווי הייסן זי דען? — פרעגט ער שטיל.

— מירל.

— ווי אַלט זינד זי?

— 16 יאָר...

ער וויל איר אַ פריינדלעכן גלעט טאָן. מירל דער־לאָזט נישט...

— איך האָבע זי זייער גערן — פרויליין...

— דאַנקע שיין...

— פילייכט עטוואס צום עסן?

— דאנקע שיין...

— וואליען זי גיין צו האוזע?

— יא...

דער וואכמייסטער טוט וויידער א רוף זיינע צוויי משרתים, באפעלט הערשעריש:

— הערייפאקן אלע דיזע דינגע. מיטנעמען „דיזע טאשע", פירען דאס מעדכען אין פולער ארדענונג — צו האוזע... פארשטאנען? אין פולער ארדענונג!

— יאוואהל הער וואכמייסטער! — סאלוטירן ביידע און ציען זיך אויס ווי שטעקנס.

מירל פארבליפט, אט א בליק אויפן פלוצים געמענטשלטן וואכמייסטער, אט אויף די אונטערטעניקע באדינערס און אט אויף דעם געראטוועטן רעצעלע... גלייבט נישט אירע אויגן: איז דאס וויזיע? חלום? און אפשר גאר א פרישע פאסטקע?

איינעם שוואנצן דרויסן — קאלט, ווינטיק, מירלס פנים גלייך זי וואלט עס געבראטן ביי א העליש פייער. וועז זי געווויינט זיך אביסל צו צום ביינאכטיקן טומאן, זעט זי דעם אויסשפרייט פון הימל — בלוי, אפילו זילבערדיק — אדורכגעוועבט. די געדיכטע ביימער אינעם לובלינער וואלד קוקן איר אויס ווי שמחת־תורה־פענער און די שטערן אין הימל — ווי קליינע ליכטעלעך איבער זייערע גרויסע צווייגן־קעפ.

דאס שמאלע סטעזשקעלע צווישן די נידעריקע וואלד־גראזן שלענגלט זיך ביזן שטעטל אריין, קוקט אויס ווי א ברייטער, גרויער, צעקעמטער שרינט. דער וואלדיק־שמעקענדיקער יאלאויץ פארשיכורט איר מיט זיינע היילנדיקע בשמים־ריחות. צווישן באווא־סענע קוסטעס, שמעקן מיט כלערליי טעמים — רויטע יאגדעס און פרישע שוואמען.

אויף די נאדל־ביימער — א פייגל־געטשוויטשער, אין וועלכן עס פלעכטן זיך אויך אריין מוזיקאלישע טענער פון ערגעץ — ווייטע קוקאווקעס. אפילו די לאנגע שורה טעלעגראפן־סלופעס זשומען מעלאדיש, ווי א צושטייער צו דער נאכטיקער וואלד־סימפאניע. פון צייט צו צייט גיבן פליענדיקע שטערן א שנייד אדורך ווי זילבערשפיזן דעם לויטערן הימל. די צוויי דארע זעלנערלעך, אין לאנגע שינעלן, מיט קורצע שווערדלעך און זייערע אינגעצויגענע טאליעס, שפריזן נעבן מירלען דרך־ארצדיק, מוזן רעספעקטירן דעם שטרענגן באפעל. דאך, טיילמאל, ביי א הויך בערגל, א טיפ גריבל, גיבן איר א נעם ביי די הענט, דערפילן מירלס מוראדיקן אויפציטער... פארט — צוויי געזונטע מענער, א יונגע מוידל, אין ווילדן וואלד אליין. אבער זיי געדענקען: „פירען דיזעס מעדכען אין פולער ארדע־נונג". פארבייסן זיי די ליפן און — מ'שפאנט...

מירלס גאנג — לייכט, גרינג, האפערדיק — אזעלכע נסים? — נאר זכות אבות זיינען איר בייגעשטאנען.

ס'איז טיפע נאכט, מירל זעט שוין דעם רעיענטס גרויסן גארטן, ארומפגעפאלענע קאשטאנעס פון די וועלקנדיקע בייערע, דאס אנהיימלעכע האווקען פונעם שוואנצן בולדאג. דאך, זי דערקענט נישט דאס שטעטל. איר שיינט אז זי בלאנדזשעט. עפעס אזא געדעמפטע שטילקייט, ווי פאר א שטורעם. דער אויסגעשטערנטער הימל ליגט אזוי נידעריק, כמעט אויף די צענויפגעטו־לעטע דעכער, עס דאכט זיך איר, אז דער גאלדענער צלם אויפן קלויסטער־שפיץ וועט אדורכלעכערן דאס האלבע לבנה־ראגעלע...

אויף די שלאפנדיקע געסלעך איז שטיל, פינצטער. די שטאט־לאמטערן וואלפן שאטנס אויף שלייכנדיקע יידן, מיט ליכטער און ספרימלעך אונטערן ארעם, טשא־פען זי צום העל־באלויכטענעם בית־מדרש, פון וואנען ווייענענדיקע סליחות־טענער וואלפן־אן א פחד פארן קומענדיקן יום־הדין.

ביים זייגערמאכער אויפן סאמע פענצטער ברענט דער גרויסער בליץ־לאמפ — טיף ארומפגעדרייט, דינע שטראלן צעלייגן טונקעלע שאטנס אויפן שוואנצן טראטואר. מירלס פארטרויערטע מוטער, מיטן געמאר־שטשעטן יום־כפור־פנים, איינגעהארכט אין מינדסטן שארך, לויפט פלוצים אנטקעגן גייענדיקע סילועטן... דערזעט מירלס דינעם גוף, איר מאגערע טאליע, לאזט זי ארויס א הויכן קוויטש:

— א בראך אט אינץ געטראפן — אויס לעדער, אויס טוטין, אויס — פרנסה...

אין שטוב, זיצט דער זייגערמאכער אין א ווינקל מיט ארומפגעלאזטן קאפ, די שוועסטערן כליפען ווי נאך א טויטן...

מירל טוט א פריידיקע צעפען דאס אנגעפאקטע רעצעלע ווו די לעדער, טוטין, צוקער ליגן אויסגע־מישט, ווי אפגעראטעוועטע נאך א גרויסער שריפה.

דער פאטער האט באלד אויפגעדרייט דעם האלבן בליצער, ס'האט א פליץ געטאן מיט אזא ליכטיקייט, אז די ווייסע קאץ אויפן שוואנצן פריפעטשיק איז אזש אנטלאפן מיט א בהלה. די שוועסטערן זיינען געפאלן אויף מירלס האלדז מיט א הויכן בעטש. די מאמע האט

אויפגעהויבן אירע פרומע הענט צום בלייכן סופיט:

— געלויבט השם־יתברך פֿאַרן גרויסן נס...

און ס׳האָט אויסגעקוקט, גלייך די אַרעמע שטוב, די אָפּגעשיילטע וועגט, די לאָמע שאַנק, די הינקענדיקע טירן און אפילו דער אויסגעשטערנטער הימל וואָס איז כמעט געלעגן אויפן צעבראָכענעם באַלקאָן — אַלץ האָט באָקומען דעם ליכטיקן אויסזען, ווי ערב אַ גרויסער פריילעכער חתונה...

חנה די פֿאָפקאָוויצער

35 יאָר איז חנה דעמאָלט אַלט געווען, ווען זי האָט אין אַווינטערדיקן שבת־צו־נאַכטס זיך שטיל אַרויס־געשלייכט פון רבקהלעס שטוב כדי צו פֿאַרווירקלעכן אירס אַ לאַנגסטיקן חלום.

אין אַ וואַרעמער שובע, באַרכאַנטענער האַלקע, גרויער דערע ארום געגאָלטן קאָפּ, האָט די אויסגע־מאַטערטע חנה אויסגעקוקט פון אַ יאָר זעכציק.

דאָס קליינע שטעטעלע קראָשניק איז געלעגן אַ מוצאי־שבתדיקס, אַ שטילס, פֿאַרדרימלטס, אַן איינגע־טולעטס אין אַ בלאָנקענדיקן שניי. חנהס פארבאבליעט געשטאַלט האָט געוואָרפן טונקעלע שאָטנס אויף דער בלענדיקער וויסקייט. אירע שוועכע טשיזמעס האָבן הויך געסקריפּעט, איבערגעלאָזט מגושמדיקע פיגורן אויפן פֿאַרשנייטן ברוק און אַ טעמפּן וויידער־קול אין דער קאַלטער לופט.

אַ גרעדיכטע שורה קאָשטאַנען־ביימער, אין וויסן שניי געפעלצטע האָבן אויסגעקוקט, גלייך אַ קייסער־לעכע גוואַרדיע וואָלט דאָ געהיטן דעם ליידיקן וועג, וועלן אַ גרויסער שררה דאַרף באַלד פֿאַרבייצופֿאָרן. חנהס בריטע טריט האָבן זיך פֿאַרנומען צום שמאָלן יאָמע־געסל, וווּ נידעריקע שטיבלעך מיט מאָכיקע שינדל־דעכער האָבן אין דער וווייסער אויסגעשטערנטער נאַכט אויסגעקוקט, ווי אונטער בערג מיט פרישן מעל פֿאַרקאָפּעטע. ביי אַ קליין געהויקערט הייזקעלע, מיט שמאָלע פענצטערלעך און אַ האַלב־צעבויגענער טיר, האָט חנה שטיל אָנגעקלאָפּט און נישט וואַרטנדיק אויף קיין ענטפער, אָן עפן געטאָן די פֿאַרשאָוועטע קליאָמ־קע, אַ שטילער גרילץ און אַ טוכלער ריח האָט אַ ווייַע געטאָן אויף חנהס פֿאַרפלאָמטן פנים.

אין שטיבל איז געווען האַלב טונקל. ביי אַ לאַנגן נאָקעטן טיש איז געזעסן האַלב איבערגעבויגן אָן עלטער־רער ייד מיט אַ גרוי־שפּיציק בערדל און האָט מיט אַ געלעזענער פעדער עפּעס געקריצט אויף אַ בריי־טן פֿאַרמעט. אַ קליין חלבנע ליכטל האָט געוואָרפן לאַנגע שאָטנס אויף די פיר־קאַנטיק געכתובֿהטע אותיות. אין אַ ווינקל פון שמאָלן חדר האָט רויכיק געקאָפּטשעט אַ קליין נאָפּט־לעמפּל. פון אַ צעלעכערטן פעסל האָט מאָנאָטאָן געטראָפּט אין אַ בלעכענעם בעקן אַרײַן. אָפּ־געקלאַפּט פינקטלעך, ווי אויף נאָטן: טריפּ, טראָפּ, טריפּ, טראָפּ.

— אַ גוטע וואָך אייך ר׳ יעקב — האָט די שעמעור־דיקע חנה מיט אַ נידעריקער שטימע און אין גרויס פֿאַרכטיקייט שטיל אויסגערופן.

מיט פלוצלינגער שרעק האָט דער שטעטלשער סופר אויפגעהויבן זיינע פֿאַררָאַסטע אויגן פונעם אויסגע־שפּרייטן פֿאַרמעט און מיט נאָך גרעסערער פֿאַרוווּנ־דערונג געגומען שטאָמלען:

— ה׳ ישמרני, עמיץ איז דאָ גיקימען? וואָס האָט עץ געוואָלט?

חנה, אַלץ פונווייטנס, נישט געוואגט זיך צו דער־נענטערן, נאָר מיט אַן אונטערטעניק קול צוריק־געשטאָמלט:

— יאָ גיקימען. יעך חנה די פֿאָפקאָוויצער. גיקימען וועגן אַ הייליקער זאַך — האָט זי זיך פלוצים אָפּגע־שטעלט, טיפער אָפּגעאָטעמט און געגומען ציילן די ווערטער איינציקווייז:

— יעך וויל עץ זאָלט מיר שראָבן אַ ספר־תורה פאַר דער שיל.

— רבונו דעלמא כולא! אַ ספר־תורה? — האָט ר׳ יעקב פֿאַרחידושט איבערגעפרעגט און באַלד אַ טראָכט געטאָן: — נעבעך, אַראָפּ פון זינען די דאָזיקע אומ־גליקלעכע עגונה, משוגע געוואָרן פֿאַר צרות...

— יידענע, גייץ ענק געזינטערהייט! — האָט דער צעטומלטער סופר איר שטרענג אַ זאָג געטאָן און צוגעגעבן מיט אַ קול פון רחמנות: — השם יתברך וועט זיך נאָך איבער ענק מרחם זיין, זיי דיך נישט מייאש, חנה — האָט זיין וואַרעם קול איר געגלעט און געטרייסט. געזען אָבער, אַז חנה שטייט ווי פֿאַרגלי־ווערט, רירט זיך נישט פון אָרט, אירע פֿאַרשאָטנטע אויגן קוקן ווי פֿאַרכישופט צום אָפענעם פֿאַרמעט און פון אירע טונקעלע וויעס נעמט גאָר טריפן ווי פון אַ צעטאָפּיעט ליכט — איז ר׳ יעקבס האַרץ אַ ביסעלע ווייכער געוואָרן:

— וואָס הייסט? — האָט ער גענומען רעדן מיט אַ גמרא־ניגון. — אַ יידענע זאָל לאָזן שרייבן אַ ספר־

תורה?... עץ האָט שוין אַמאָל אַזעלכעס גיהעיעט?...

— איז דען אַזעלכיס פאַרבאָטן? — האָבן חנהס בלוילעכע ליפן לייכט געציטערט.

— פאַרבאָטן? — האָט דער סופר ווי זיך אַליין אַ פרעג געטאָן און געזומען קנייטשן זיין געריבענעם שטערן, גלייך ער וואָלט זיך אַליין געוואָלט דערמאָנען אין אַזאַ מין דין און אַרויסגעניגונט, זיך האַלטנדיק מיט אַ האַנט ביי דער גאָמבע:

— פאַרבאָטן איז טאָקע נישט, נאָר סתם אַזוי — נישט געהערט געוואָרן אַזאַ אויסטערלישע זאַך, און דער עיקר — ס׳קאָסט דאָך אַ מטמון מיט געלט! און ווו וועסטו דאָס נעמען אַזאַ ריזיק פאַרמעגן?

שטיל — אָן אַ וואָרט צו פאַרלירן — האָט חנה אַראָפגענומען אַ פאַרקניפטן זעקעלע פון איר אָרומ׳ געהילטן האַלדז, אַוועקגעלייגט ביים סופר אויפן טיש און מיט אַ פאַרטרערטן קול זיך אַביסל געשטיקט ביים רעדן:

— צוואַנציק יאָר האָב איך אויף דעם געהאָרעוועט. צוואַנציק יאָר געלייגט אַ גראָשן צו אַ גראָשן. צוואַנציק יאָר נישט געוואָלט וויסן פון קיין שום עולם הזה, ווי נאָר דאָס אַז ווען די שעה וועט באַשעהן, ווען איך וועל לייגן דעם קאָפּ צו מיינע הייליקע אבות, זאָל פאַרבלייבן נאָך מיר אַ ספר־תורה אין שיל.

ר׳ יעקבס האַלב־גרויער קאָפּ האָט זיך אַ וואַקל געטאָן אין דער בריט, זיינע טריפנדיקע קאַליע־אויגן, געהילט אין צוויי פּאָר פאַרדראָטענע גלעזער, זיינען פלוצים פאַרלאָרן געוואָרן ווי ווינטערדיקע טאָפּל־פענצטער נאָכן אויפשיינען פון דער זון. און דורך דער דאָזיקער פאַרנעפלונג האָט ער אַ דורכדרינגלעכן בליק געוואָרפן אויף חנהס קיילעכדיקן פנים פון וואַנען עס האָבן זיך בלויז אַרויסגעזען אירע שוואַרצע, ווי מיט פייער אָנגעצונדענע אויגן, וואָס מיט זייער שנידיקן גלאַנץ האָבן זיי אַדורכגעבויערט ר׳ יעקבס צוויי פּאָר בריליַן, טיף אַריין אין זיינע אויפגעפראלטע שוואַרצאַפּ־לען. זיינע פאַרחידושטע בליקן האָבן באַלד צוריק גע־שטראָלט מיט אָפּשיי, מיט באַוווּנדערונג און שוין אָן אַ שמץ פון ספק, נאָר מיט טיפן גלויבן אין חנהס רייד, איר באַלד געזומען פאַרגלייכן צו דער הייליקער חנה, צו שרה, רבקה, רחל און לאה.

און חנה — אַזוי שטיל ווי זי איז אַריין, אַזוי צניעותדיק איז זי צוריק אַרויס. נישט מער, פּאָר גרויס שמחה האָט איר אָפּגעשוואָכט האָרץ אָביסל שטאַרקער געקלאָפּט. פּאָר דאָס זיינען אירע שוערע טשיזמעס איצטער גרינגער געוואָרן, אַזוי לייכט, אַז חנה האָט פּשוט געשוועבט אין זיי און די געדיכטע שטערן אין הימל האָבן איר באַלויכטן דעם קלאָרן וועג. אויך דער געפרוירענער שניי איז איר איצטער געוואָרן ווי אַ ווייכער פלושענער טעפּיך...

צוריק אין שטוב, האָט חנה בלויז פאָר רבקהלען צעפּראָלט איר פריידיק האָרץ. אַרויפגעפאָלן אויף איר, געכליפּעט אויפן קול און מער נישט געקאָנט אַרויס־ברענגען ווי:

— רבקהשי, רבקה־לעבן, רבקהניו.

אַ דערשראָקענע האָט איר רבקהלע אָנגעכאַפּט פאָר די הענט:

— וואָס איז געשען חנה? וואָס ביסטו אַזוי צע־טומלט? אפשר האָסטו געפונען דיין „ראָזוביניק" וואָס האָט דיר אַזוי פאַרפינצטערט דיין לעבן? — האָט רבקהלע געפרוווט טרעפן.

— ניין, רבקהשי! — האָט חנה פריידיק אויסגע־שריגן און געזומען אַ ביסל קומען צו זיך:

— ניין, נישט מער פינצטער מיין לעבן. ס׳איז מיר שוין לעכטיק, זייער לעכטיק, כ׳וועל מיט גאָטס הילף פירן אַ ספר־תורה אין שיל אַריין...

*

„פאָפקאָוויצער" האָט מען חנהן געזופן דערפאָר, ווייל זי איז געבוירן געוואָרן אינעם פּוילישן דאָרף „פאָפקאָוויצא". געכאָוועט ביי אַ טאַטן אַן אָרעמען פאַכטער, וועמענס קליינע איינגעשרומפּענע ווייבל האָט פון איר קוים אָנגעעוודיקן בייכל אַרויסגעגעבן צען געזונטע דאָרפישע יונגען, מיט נייגונג צו פערד, אָקסן און אַנדערע דאָרפישע פראָצע. זייער עלפּטע און לעצטע קינד איז געווען חנה. און מאָדנע, בעתן טראָגן מיט חנהן, האָט זיך דער פאַכטערקעס קליינער טראַכט אַזוי גרויס צעוואַקסן, גלייך איר באַנומענער געשטעל וואָלט געמאַכט אַ ברייטע וואָרע פאָר דעם נייעם נפש, וואָס האָט נאָך געדרימלט אין איר אינגעווייד. שפּעטער האָט זיך חנה אויך אָנדערש געפאָוועט. תמיד געוועזן שטיל, פאַרחלומט. ליב געהאַט זיך שפּילן אַליין אין פעלד. גאָנצע שעהן אָפּגעזעסן אונטער אַ צעוואַקסענעם בוים, ביי שטילע טייכלעך און צו שפּראָצנדיקע בלומען האָט חנה ממש תפילה געטאָן.

אויף ראש השנה און יום־כיפור פלעגט חנה — צו־זאַמען מיטן גרויסן געזינדל — פאָרן אין שטעטל אַריין, מיטגעגאַנגען אין שיל, איינגעזאַפּט אין זיך הייליקע תפילות און אָנשטאָט זיך צו שפּילן אויפן הויף צוגלייך

מיט אַלע קינדער, האָט חנה בעסער ליב געהאַט אַראָפּ־צוקוקן פון דער וויבער־שול און אריינגעפאַלן אין גרויס עקסטאַז בעת זי האָט געזען ווי מען נעמט אַרויס פון קליינעם שענקעלע אַזאַ קיילעכדיקע זאַך וואָס טראָגט אַ זילבערנע קרוין מיט קליינע גלעקעלעך... יידן צעוויקלען עס פאַרכטיק, מיט אַזאַ גרויסער ליב־שאַפט, איז אויך אין חנהן אַריין אַ הייליקער פּחד. איר קליינער גופל האָט קינדיש געציטערט. אירע טונקעלע אויגן פלעגן זיך אָנפילן מיט טרערן און שטיל, פון זיך אַליין, קאַפּיען. אַז חנה איז נאָך די ימים־נוראים אַהיימגעקומען פון שטעטל, פלעגט זי לאַנג נאָך בלייבן אונטער דעם איינדרוק פון די אין זיך אייגעזאַפּטע תפילות. ס׳רוב, קיינער זאָל נישט זען, זיך אַוועקגעשטעלט אין פּעלד, מתפלל געווען צו די צעצווייגטע ביימער און טיילמאָל אַריינגעפאַלן אין אַזעלכע האלוצינאַציעס, פון וועלכע זי פלעגט שפּעטער דערוואכן, ווי פון אַ טיפן חלום.

וען חנה איז אַלט געוואָרן 13 יאָר, איז פלוצים אַוועק איר געווײַנלעכע רו. זי האָט אָפּטער געמוען פאַרשווינדן פון שטוב, אַרומגעלאָפן אַ באַרועסט איבערן פעלד, פרומער תפילה געטאָן צו צייטיקע ביימער, אַריינגעכליפּעט איר מאַדנע בענקשאַפט אין רייפע בלומענבייטן און נישט געקאָנט זיך אין ערגעץ קיין אָרט געפינען:

— נישט אַנדערש נאָר עפּעס אַ ווילדער משחית איז אַריין אין אונדזער מויד — פלעגט חנהס מוטער, די פשוטע דאָרפס־יידענע זיך קלאָגן פאַר איר מאַן. — אפשר וואָלט מען געדאַרפט איבערצוקוקן די מזוזהס, פאָרן מיט איר צו גוטע יידן, אַדער זי נעמען גאָר צו אַ רופא?

*

ס׳איז געווען אין אַ הייסן תמוז־טאָג. געדיכטע ביימער, פולע מיט צייטיקע פרוכטן, זיינען געשטאַנען אונטערן פאַכטערס פענצטער, שוועריע, איבערגעלאָדענע, פאַרשמאַכטע און געוואָרט אויף אַ פּיצל ווינטל וואָס זאָל זיי אָפּפרישן פון דער גרויסער היץ מיט וועלכער דער גאַנצער אָרום איז געווען אָנגעלאָדן. אויך די גליענדיקע זון האָט אויסגעקוקט אַזוי מיד, גלייך אַלע אירע פייער־רעזערוון האָבן מיט איין מאָל אויסגעברענט. אויפן מאָט־געוואָרענעם הימל האָבן זיך געמוען אַרויסרוקן טונקעלע וואָלקנס וואָס האָבן אָנגעיאָגט פון אַלע זייטן און באַלד זיך קאָנצענטרירט אין איין

א גאַסן־בילד פון קראָשניק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. לינקס — די עסיק־פאַבריק.
תמונת־רחוב מקראשניק במלחמת העולם הראשונה. מצד שמאל — בית־חרושת לחומץ.

גרויסער געדיכטער כמארע, וואס האָס אַ בלאָז געטאָן אויפן דאָרף פאָפקאָוויצאַ מיט בליצן, דונערן, רעגן און שטורעם.

פון שטויביקן טראַקט האָט זיך פלוצים באַווײַזן אַ יונגער דאָרפסגייער, מיט ווינט אין פאָרפלאָמטן פנים, ווינט אין זיינע צעפלאטלטע האָר, ווינט אין די האַלב־שיקלדיקע אויגן, אויך זיין רירעוודיקער געשטעל האָט אויסגעקוקט, ווי פון אַ הייסן ווינט געטראָגן...

— מ׳קאָן דאָ איבערוואָרטן דעם וויסטן שטורעם? — האָט ער אויף גיך זיך אַ וועג געטאָן צו דער פאָר־חלומטער חנהן און גלייך אַוועקגעלייגט דעם זאַק פון זיינע פלייצעס.

— יאָ, מ׳קאָן — האָט חנה אים באַלד פאָרגעלייגט אַריינצוגיין אין שטוב. גלייך האָט דער פרעמדער באַ־מערקט, אַז אויף דער שלאָנק־צעוואַקסענער חנהן פּענ־קעט שוין איר גוט פאָרשפּיליעט בלוזקעלע. אויך איר קראָטענע באָרכאָנקע גרייכט שוין פאָר אירע קניען. און צו וועמען זיך אַהיימיאָגן האָט ער אויך נישט געהאָט, איז ער דערווייל געבליבן דאָרט נעכטיקן.

צומאָרגנס האָט דער שטורעם זיך געשטאָרקט און קיינער טרייבט אים, חלילה, נישט אַרויס. בלייבט ער ווידער נעכטיקן און ווען די אויסגעאָדענע זון האָט שפּעטער צוריק אויפגעשיינט, העל באַלויכטן די אויפ־געפרישטע ביימער, וואָס האָבן פון זיך אַרויסגעגעבן פאָרשיכורטע ריחות פון צייטיקע פרוכטן, איז שוין דעם פרעמדן אַ רחמנות געווען איבערצולאָזן אַן אייג־זאָם מיידל נעבעך, איינע אַליין אין אַזאַ וויסטן העק. איז מילא — ס׳מיידל האָט ליב ס׳פעלד? גייט ער מיט איר אין פעלד. זי ווייל זיך באָדן? — באָדט ער זיך אויך. האָט טאָקע לאנג נישט געגומען און חנה איז צוריק רואיק געוואָרן. צוריק שטיל, פרום, אַ צדיקת...

וועו דער סופר איז געקומען איבערקוקן די מזוזהס, האָט אים דער פאָכטער באַלד אַ זאָג געטאָן, אַז — שוין, נישט נייטיק מער זיין טרחה, שוין פאָרטריבן די משחיתים. די פאָכטערקע ווידער, זעענדיק אַז מיטן פרעמדנס קומען איז דאָס מיידל גערואיקט, האָט שטיל אַ טראָכט געטאָן: פאָראָן אין שטוב עלף פיסקעס, וועט זיין נאָך אַ פרעסער... נאָר וועו בײַ חנהן אונטערן פאָרטעך האָט זיך פלוצים געגומען בערגלען, האָבן די כאָפּטע דאָרפישע ברידער אַ נעם געטאָן דעם צעשראָ־קענעם „רעטער" פאָר זיין צעווינטיקטער טשופּרינע און אים אריינגעשריגן אין זיינע ממזרישע אויגן:

— אָדער דו שטעלסט גלייך אַ חופה, אָדער מיר מאַכן פון דיר אַ קופּע!

האָט דער יונגער דאָרפס־גייער אויסגעקליבן — בעסער אַ חופה... נאָר 5 טעג נאָכן וועלן מיט מזל אַ טאָטע, איז ער פאָרשוווּנדן ווי אין וואַסער אַריין... האָט חנה געזוכט סגולות בײַ גוטע יידן, געזאָגט שפּרוכן בײַ צעברויזטע טייכן, דאָרטן אַריינגעווארפן קרישקעס ברויט, אַ ציצה פון פאָרשווּנדענעם מאַנס טלית־קטן. אָבער, ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן — פאָרשווּנדן און פטור. אויך דאָס פּיצל נעבעך, איז געווען אַ דריבענע־קעס, אַן אויסגעדייוועלטס. פאָר וויטיק און צער איז חנהס מילך אין אירע ברוסטן פאָרזויערט געוואָרן. האָט דאָס קינד גיך גענומען זוגן מיטן אָפּגעשוואָכטן הער־צעלע, געכריפּעט איבער דער שטוב מיט אַזאַ יאָמער־לעכן טרויער, אַז חנה האָט פון זיך שטיקער קלייד געריסן, זיך געבראָכן די הענט און הויך געכליפּעט: — פאָר וואָס, טאָטעשי? פאָר וועלכן, מאַמעניו? און אַז דעם קינדס הערצעלע איז אינגאַנצן שטיל געבליבן, האָט חנה שוין נישט געהאָט מער וועמען ליב צו האָבן, וועמען צו דינען, פאָר וועמען זיך מקריב צו זיין. געבליבן אין קלעם אַן עלנטע, פאָרבלאָנדזשעטע נשמה. דעריבער האָט זי ווידער געגומען גיין אין פעלד, בעטן צו די ביימער, וויינען פאָר די בלומען. וויל חנה האָט געבענקט נאָך עפּעס אין וועלכן זי זאָל זיך קאָנען אויפ־לייזן אינגאַנצן, נאָך עפּעס וואָס זאָל זיך לאָזן ליב האָבן, פאָרגעטערן...

דער פאָכטער האָט זיך געבראָכן דעם קאָפּ, זיך געוואָלט דערמאָנען: — אין וועמען איז זי געראָטן חנה? און פון וואַנען קומט צו אים אַזאַ אויסטערלישע מויד? אויף וויפל ער געדענקט, זיינען זיי פון דור־דורות פשוטע דאָרפס־יידן, נישט געווען אפילו קיין איין פרומער חסיד אין זייער משפּחה. און דאָ — אַזאַ חנה — אַ „משלחת", וואָס ציט איר נאָר צו תפילות, צו הייליקייטן, וואָס פאָסן גיכער פאָר אַ יינגל. אָבער אַזאַ מויד? ס׳טע געזען אַ צרה?...

און דעריבער האָט דער פאָכטער איינגעזען, אַז זיין אומגליקלעכע 15־יאָריקע עגונה חנה, דאָרף מען וואָס גיכער שיקן אין שטעטל אַריין: זאָל זי כאָטש וועלן אַ לייטישע דינסט־מויד.

*

אין שטעטל איז חנה אָנגעקומען אין איין באָכאָ־טענעם קליידל, מיט גראָבע כאָלאָפּטשעס אויף אירע

דינע פיס. און אַזוי ווי איר געקרויזטער קאָפּ איז שוין סיי ווי געווען אָפּגעגאָלט און איר פאַרביטערט האַרץ — צעבראָכן, האָט זי מער נישט געוואָלט טראָגן קיין שייטל, נאָר אין אַ פּשוט קאָפּ־טיכל מיט אַ גרויער ראָגזשע אויף אירע שמאָלע פּלייצעס, אָנגענומען גע־ווארן ביי רבקהלע מלכה רחלס אין דער קליינער בעקעריי אויף אַ שטעלע.

רבקהלעס פרומער מאַן, ר׳ חיים מישיקער, פלעגט זיצן יומם ולילה, צוזאַמען מיט זיינע פיר זין, על התורה ועל העבודה. פאַרקלינגען די אַרעמע שטוב מיט תורה־ניגונים פון ש״ס און פוסקים. חנה, וואָס האָט פון איר קינדהייט אָן געבענקט, נישט וויסנדיק אַליין פאַרוואָס — נאָך עפּעס אַזעלכעס וואָס זאָל אַרויסגיין פון דער טעגלעכער וואָכנדיקייט, וואָס זאָל זיין מער אַ באַפּרי־דיקונג פאר איר נשמה ווי פאַרן גוף, האָט געגלויבט באמונה שלימה אין אַ לעבן נאָכן טויט. דעריבער האָט זי אין דער דאָזיקער שטוב פון תורה־געזאַנג באַלד געפּונען איר גרויסע טרייסט, איר מנוחה, איר נשמה־געזאַנג. חנהס געזונטע, שטאַרקע הענט פלעגן זיך אָפּ־שטעלן אינמיטן קנעטן די ברייטע דייזשעס. מיט דער שמאָלער לאָפּאַטע צווישן אירע האַרטע דלאָניעס, פאַר־טראַכטע אויגן און אָנגעשפּיצטע אויערן — געוועדעט צום שכנהשן אלקער. איר צאָפּלדיק האַרץ האָט אַריין־געאָטעמט די באטעמטע ניגונים פון גמרא־מוזיק וואָס האָט זיך געטראָגן פון דער צווייטער שטוב אין אַ טערצעט, וואָס האָט אַרומגענומען חנהן, ווי אַ באַצוי־בערנדיקער כישוף...

ביים אויפרוימען דעם פאַרמַעליקטן אלקער, פלעגט זיך חנה לענגער פאַרהאַלטן ביים ספרים־שענקל, גלעטן די געגילדעטע רוקנס פונעם אויסגעלייגטן ש״ס און ס׳רוב פאַרגנבעט אַהין אירע ציטערדיקע ליפּן. עפּעס שטיל געמורמלט, געזשומט, ביז ס׳פלעגט איר ווערן אַזוי גרינג, ווי נאָך אירע שטילע תפילות צו די בלומען אין פעלד...

אין די שבתים און ימים־טובים פלעגט חנה גיין מיט רבקהלען אין שול. טיף זיך איינגעהערט צום חזנס קלינגענדיקן קול און כאָטש זי האָט ווינציק וואָס פאַר־שטאַנען, האָט זי אָבער שוין געקענט די גרעסטע טייל תפילות פון אויסנווייניק: — אדוני, אדוני — פלעגט זי אונטערכאָפּן אויפן קול און שטאַרק פאַרקוועטשט די אויגן, זיך געשטעלט אויף די שפּיץ־נעגל און פרום איבערגעחזרט: — אדוני, אדוני — געפילט, אַז איר געליבטערט האַרץ איז אינגאַנצן באַהאָפּטן מיט גאָט...

דעם העכסטן עקסטאַז פלעגט חנה דערפילן בעת מען האָט צעעפנט דעם ארון־קודש און אַרויסגענומען דעם ספר. זי פלעגט נישט קאָנען אָפּריסן אירע פאַרבענקטע בליקן פונעם אויסגעשפּרייטן פּאַרמעט. די דאָזיקע ליבשאַפט צו העכסטער פאַרגעטערונג האָט זיך ביי איר פאַרוואַנדלט אין אַ פייערדיקער ליידנשאַפט: פאַר־געטערונג צו אַזעלכעס וואָס נערט אירע שטילסטע טרוימען. אַ באַפּרידיקונג צו וויזמען אירע פאַר־באַרגנסטע ליבשאַפטן צו אַ גאָט, וואָס דאַרף זיך געפּי־נען אין הימל און צו זיינע געבאָטן, וואָס געפּינען זיך אין אַ ספר־תורה אויף דער ערד... אַזוי האָט זי געפילט חנה, אַז נאָר דאָרטן, אינעם אויסגעשפּרייטן ספר, איז דאָס סאָמע העכסטע פון אַלע הייליקייטן און דאָס סאָמע טיפסטע פון אַלע אירע שטילסטע חלומות...

*

יאָרן זיינען געלאָפן. די עגונה חנה האָט זיך פרי־צייטיק געעלטערט. אין איר קיילעכדיקן פנים האָבן שוין געפעלדלט בולטע קנייטשן. אַרום אירע טונקעלע אויגן האָבן בלויע רינגען געשאָטנט, אָבער זי האָט נאָך אַלץ געקענט די אויפגעוירענע טייגן אין רבקה־לעס בעקעריי, אַלץ נאָך געטראָגן איר ציצענע באַר־כאָנקע, גראָבע באַרלאָטשן און אַ טונקעלע קופּקע אויפן געגאָלטן קאָפּ און אַלץ נאָך געשלונגען מיט אַ טיפן אייפער די גמרא־ניגונים מיט וועלכע ר׳ חיימס שטוב איז תמיד פול געווען. פונעם בלויזן צוהערן זיך האָט חנה אויסגעלערנט שטיקער תלמוד, שטיקער תנ״ך און דאָס טייטש־חומש, וואָס רבקהלע פלעגט פאַר איר אין די שבתים פאַרלייענען, געקענט אינגאַנצן פון אויסנווייניק. אַז רבקהלע פלעגט אַמאָל ביים פאַרליי־ענען אייגדרעמלען און בעתן אויפכאָפן פאַרטוישן די שורות, פלעגט איר חנה — מיט גרויס ציטערניש — צוריק אַרויפּפירן אויפן גלייכן וועג: — גאָט איז מיט דיר רבקהניו — פלעגט זי אויסשרייען אַ פאַרציטערטע. נישט אברהמען האָט מען געפירט צו דער עקדה, נאָר יצחקן... אָדער — דערבאַרעם דיך רבקהשי, יוספן האָבן די ברידער פאַרקויפט, נישט בנימינען...

אין שטעטל האָט זיך עולם לאַנג געחידושט: — די דאָזיקע חנה נעבעך, קיין מאַן קיין קינד — פאַר וועמען באַהאַלט זי אירע אָפּגעשפּאַרטע קערבלעך? טייל האָבן געפרווועט טרעפן: זאָמלט אַוודאי הוצאות אויף אַ רייזע אַרום דער וועלט, אפשר וועט זי ערגעץ חאָקן איר פאַרשווינדענעם „ראָזבויניק״... אַנדערע האָבן זיך געקליגט: — זי וויל אַרויסקריגן אַ היתר פון מאה

רבנים כדי צו קאָנען נאָכאָמאָל גיין אונטער דער חופה...
בלויז חנה אַליין האָט שטיל אין זיך געשמייכלט. געלייגט אַ גראָשן צו אַ גראָשן. געטראָגן עס אויפן האַלדז אין אַ ליוונטענעם זעקעלע און עס געווארעמט פאַר אַ גרויסן ציל, וואָס נאָר זי אַליין האָט געווּסט. ביז זי האָט אַנטפלעקט פאַר ר׳ יעקב סופר אירע טיפסטע פאַרבאָרגענישן.

*

צוויי יאָר צייט פלעגט חנה — אין די פרימאָרגנס — זיך פאַרגנבענען אין יאָמע געסל, כדי צו זען ווי ר׳ יעקב גייט זיך טובלהן איידער ער נעמט די גענזענע פעדער צו שרייבן איר — חנהס ספר־תורה — וואָס וועט בלייבן אַ זכר נאָך איר פאַרוואָגלטן לעבן. חנהס פאַרעלטערטער פנים איז מיט יעדן טאָג יינגער געוואָרן... אַראָפגעוואָרפן פון זיך איר לאַנגיאָריקע עגונהשאפט. איר פאַרביטערט לעבן האָט צוריק באַקומען אַ טיפן זין, אַ פעסטן אָנהאַלט...

דאָס גאַנצע שטעטל יידן האָט זיך פייערלעך געגרייט צו דעם גרויסן יום־טוב פון סיום הספר. ר׳ פייוול איסר — דער זייגערמאַכער — האָט מיט זיין רייכער פאַנטאַזיע געסטראָיעט אַ טאָוולנע לאַמטערנע מיט פיר־קאַנטיקע פענצטערלעך, וואָס זיינען פון אינעווייניק באַלויכטן געוואָרן דורך צענדליקער קליינע ליכטלעך. און ווען מען האָט די לאַמטערנע געטראָגן אין דער נאַכט אויף אַ הויכן שטעקן, האָט עס אויסגעזען, ווי עפעס אַ פאַנטאַסטיש־לייכטנדיקער באַלאָן וואָלט געהאָנגען צווישן הימל און ערד.

די נאַכט פון פירן חנהס ספר אין שול אַריין איז געווען אַ ווייסע, אַן אויסגעשטערנטע. ביים סופר אין שטוב איז דאָס נייע ספר געלעגן צעוויקלט. חשובע בעלי־בתים זיינען געשטאַנען אַרום ווי ביי אַ פריש געבוירן קינד, וואָס מען גייט ערשט יידישן. פאַרמעגלעכע יידן האָבן געקויפט אותיות, זיך אריינגעפאַרן אינעם מקח. זילבערנע קערבלעך זיינען געפלויגן צום שטאָט־משמש אין קאפל אַריין. איינער ביים אַנדערן האָט אויסגעכאַפט דאָס בעסטע אות. איבערגעשטיגן מיטן פרייז פאַרן טייערסטן וואָרט.

פון אַלע עקן שטאָט האָבן ווייבער געצויגן צו חנהן אין שמאָלן אלקער אַריין. דאָרט אי׳ז זיך געלעגן יחוסדיק אויסגעשפרייט אַ שטיק רויטער סאַמעט, אויסגעהאָפטן מיט זילבער־שטעך די 10 געבאָטן און צווי שטרענגע לייבן ביי די זייטן האָבן געהיטן דאָס הייליקייט. עס האָט בלויז געפעלט מען זאָל צוזאַמענגייען דעם סאַמעט כדי ס׳זאָל ווערן דערפון אַ מענטעלע פאַרן נייעם ספר. אַבער אַ שטאָך אינעם הייליקן מלבוש האָט באַדייט אַ סגולה צו פאַרשידענע חולאתן. צו עקרהשאַפט, אלמנהשאַפט און יתומהשאַפט. פאַר אַ „צענערל״ האָט מען זיך געקאָנט קויפן אַ שטאָך אינעם הייליקן מענטעלע. די לעצטע צוויי שטעך אַבער זיינען די וויכטיקסטע, ווייל מיט זיי איז דאָס מלבוש פאַרענדיקט געוואָרן. איז דאריבער אָנגעגאַנגען אַ גרויסע קאָנקורענץ. אסתרל דוד קאָנס, די ערשטע גבירטע, אין איר שפּיצענעם הייבל, דריי בייטשן גראָבע פערל אונטערן ראָזען גוידער, האָט יחוסדיק אַ זאָג געטאָן: — פינף קערבלעך פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

שרהלע זכריהס, צווייטע גבירטע, אין איר טאַפטענער קרינאָלינע וואָס האָט נגידיש געוישט ביי יעדן ריר, האָט איבערגעשלאָגן דעם פריז מיט: — אַכט רובל פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

האָט אסתרל אַ גלעט געטאָן איר געקרעפטן זשאַבאָט אין קאָלטבלוטיק צוריק אַטאַקירט: — צען קאַרבוינצעס פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

ביילע־מינקע, די שטאָט־גבאיטע, אין איר פעלענעם שייטל ווי פון פאַקאַליס, מיט העלע טריפּנדיקע אויגן, צעלאָזטע בלוזקע איבער אַ האַלב טוץ אונטערספּאָדניצעס, וואָס זי איז געווען אויפן גוטן אָרט און האָט אַריינגערעדט אין הייליקן צדיקס אוהל: — ביסט פאַרבעטן צו דער שמחה, רביניו. זאָלסט נישט פעלן הייליקער צדיק, קומען צו דער רעכטער צייט...

קוקנדיק פאַרבליפט מיט אירע וואַסערדיקע אויגן אויף דער צעפלאקערטער „געלט־מלחמה״, האָט ביילע־מינקע אַ הייב געטאָן אירע טרייסלענדיקע העכט צום נידעריקן סופיט און אויסגערופן מיט אַ תחינה־ניגון:

— רבונו של עולם, מיש דעך אַראָן...

אַריינגעמישט האָט זיך אַבער ר׳ פייוול איסר, וואָס האָט מורא געהאַט, אַז די חלבנע ליכטלעך אין זיין קינסטלעריישער לאַמטערנע קאָנען נאָך — חלילה — אויסגיין אייידער די צווויי גבירישע עקשנטעס וועלן קומען צו אַן אויסגלייך.

— יעך האָב א גיטע עצה — האָט ר׳ פייוול איסר אַ פינטל געטאָן מיט זיינע קלוגע אויגן. — יעך לייג פאַר, אַז אסתרל זאָל אַריינשטעכן די נאָדל און שרהלע זאָל אַרויסציען דעם פאָדעם... נאָך דעם זאָל שרהלע אַריינשטעכן די נאָדל און אסתרל זאָל אַרויסציען דעם פאָדעם — און זאָל זיין שלום על ישראל...

— אין אַ מזלדיקער שעה! — האָבן אַלע אויס־געשריען.

*

נעבן סופרס נידעריקן שטיבל איז די שטאָט־קאַפּעליע שוין געשטאַנען גרייט. ר׳ אלי קלעזמערס אויסגעפוצטער טראַמבאַם האָט אין דער טונקלקייט אַזוי שטאַרק געבלישטשטע, גלייך אונטער זיין קופּערנער הויט וואָלטן דינע שפּיזעלעך געברענט. ר׳ שמועל יעקל מיט זיין ברוינעם פידעלע אונטער דער שמאָלער גאָמבע, האָט אַנגעלעגט דאָס לינקע אויער אויף די שטייפּע סטרונעס און געהאַלטן אין איין סטראָיען, קלינגען, זשומען, זוכן דעם ריכטיקן טאָן. זישע דער גאָלער האָט געגאָגט צווישן זיינע דינע, מיידלשע ליפּן דעם שפּיץ פון זיין געזילבערטן טראָמפּייטל, אַרויסמאַרש. דער האַלב בלינדער זרח האָט געטראָגן די גרויסע פויק מיט אַ ברייטן רימען אַרומגעגאַרטלט איבער זיין שמאָלער פלייצע און מיט אַ הילצערן שטעקעלע האָט ער געהאַלטן אין איין אויספרוווון די מעשענע טאַצן, וואָס האָבן אַזוי געברומט, גלייך מען וואָלט אין זיי האָרטע שטייגדלעך געווארפן. און ווען ר׳ יעקב סופר האָט זיך באַוויזן אין זיין צעדריוולטער קאַפּאָטע מיטן נייעם ספר צוגעדריקט צום האַרצן, האָט די אָנגעסטראָיעטע קאַפּעליע געגעבן אַזאַ הילכנדיקן שפּיל־אויף, אַז אַלע־מענס פּיס האָבן זיך גלייך געגומען הייבן צום טאַנץ און דער יום־טוב מאָרש איבערן שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן. שטעטלדיקע בעלי־בתים, פאַרקליידעטע אין מיליטעריש „אָבראָניעס״ מיט היטלען פון דראָגונער, פון פּאַיאַצן, זיינען געריטן אויף פערד מיט געצונדענע לאָמטערנדלעך אין די הענט און צוגעזונגען שמחת־תורהדיק. אַנדערע זיינען געגאַנגען אויף שטאָלצן מיט ברענענדיקע שטורקאַצן אויף הויכע שטעקנס און געהאַלטן אין איין צווויסן געבן: „סיום הספר, לכבוד דער הייליקער תורה״.

פיר בית־המדרשניקעס אין זייערע געהאַקטע קאַפּאָטעס מיט פליטקע היטעלעך אויף די קעפּ האָבן געטראָגן די חופה־שטאַנגען. אונטער דער חופה האָבן אַ קרענצל יידן אַרומגערינגלט ר׳ יעקבן מיטן נייעם ספר. די אויגן פאַרגלאָצטע צום הימל, האָבן זיי געטאַנצט ביזן העכסטן עקסטאַז.

חנה די פּאָפּקאָוויצער אין אַ ניי קארבירט שייטל, וואָס זי האָט אָנגעטאָן נאָך צוואַנציק יאָריקער עגונה־שאַפט, איז מיט אַ פאַרפלאָמטן פּנים, ווי אַ כלה, געפירט געוואָרן דורך ביידע גבירטעס און דאָס גאַנצע שטעטל ווייבער מיט געצונדענע ליכט אין די הענט זיינען נאָכגעגאַנגען פון הינטן. ביילע־מינקע האָט צוגעפאַטשט מיט די הענט: „אין אַ גוטער שעה, אין אַ מזלדיקער שעה״. איבער אַלעמענס קעפּ האָט אַ פולע לבנה געוואָרפן פאסמעס זילבער אויפן נאָענטסטן וועלדל, פון וועלכע העלע צווייגן־קעפּ האָבן זיך געזעזן פונווייטנס. ס׳האָט זיך געדאַכט אַז זיי, די ביימער, יום־טובן מיט. אויך די צייטיקע פעלדער און די אין גרין־געהילטע לאָנקעס האָבן מיט זייער פאַרשיכורנדיקע זומער־ריחות פערפומירט די הייליקע שמחה. אויפן שפּיץ־דאַך פון דער אַלטער קראָשניקער שול, האָט די פולע לבנה וואָס האָט באַגלייט דעם מאָרש איבערן גאַנצן שטעטל, זיך אָפּגעשטעלט די ערשטע, צוגעלויכטן דעם אָנקום פון נייעם ספר, געוואָרפן פאָסן זילבער־שיין אויף די זינגענדיקע און טאַנצנדיקע יידן.

צוזאַמען מיט אַלע שטעטלשע ווייבער, האָט אויך חוה די פאָפּקאָוויצער געמוזט זיך אָפּזונדערן, אַרויף אויף דער וויבערישער גאַלעריע. אונטן האָבן די מע־שענע קאַנדערלאַברעס מיט די זילבערנע הענגלייכטער און הונדערטער ליכטער באַזונט און באַלויכטן די גע־מאָלענע שיל־וועגט, ווי אויף דער מזרח־זייט איז געלעגן אויסגעמאָלן, ווי לעבעדיק, אַ לאַנגער פיש, דער סימבאָל פון לויתן, דער שור הבר. און קעגנאיבער, אויף דער צווייטער וואַנט, יונגע מלאכים מיט פייקלעך אין די הענט, האָבן אויסגעזען גלייך זיי וואָלטן גע־שוועבט אויף די וועגט.

חנהס פאַרפלאַמטער פנים האָט געלויכטן ווי די שכינה. זי האָט געווּסט, אַז דאָס וואַרטן די מלאכים אויפן שופר של משיח. און אַז יידן וועלן ווערט זיין, וועלן זיי צעשנייַדן דעם לויתן מיטן שור הבר און אלעמען טיילן שיריים לכבוד דער אויסגעבענקטער גאולה. חנהס צעשטראָלטע אויגן האָבן געקוקט מיט שמחה ווי דער עולם אונטן איז זיך פריידיק משמח. געהערט זיי מאָכן די ערשטע הקפות מיט איר ספר: — אנא אדוני הושיע נא; אנא אדוני הצליחה נא... די מוזיק האָט לייריש צוגעשפּילט און חנה האָט דייטלעך געהערט, ווי די מלאכים אויף די וועגט קלאַפּן צו אויף זייערע געגילדעטע פייקלעך.

פלוצים האָבן די וויבער איר געמומען שטורכען, טאָרען, וועקן פון איר פאַרחלומטקייט: — מעגסט אַראָפּגיין חנה, נישקשה, זיי וועלן דיר אַריינלאָזן... ס׳איז דאָך דיין שמחה — האָבן זיי איר געשושקעט אין די אויערן אַריין. אָבער חנה האָט זיך געשעמט, גע־

רויטלט ווי אַ כלה־מיידל און אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט: — גאָט באַהיט. אַ זינדיקע אישה אַראָפגיין אונטן? חלילה, נישט כדאי זיך צו שטופן. סיידן, וועט די צייט וועט קומען. אַז זי וועט ווערט זיין מען זאָל איר אַריינטראָגן אין שיל — דעמאָלט יאָ...

זי וועט קומען, די צייט. חנה פילט עס אַ גאַנצן טאָג אינעם אויסטערלישן קלאַפּן פון איר פריידיק האַרץ... שוין אַ פּאָר מאָל אפילו אָן אָטעם געבליבן. זי ווייסט, אַז אַלץ קומט איר פון צופיל פרייד, פון האָבן דערגרייכט איר לאַנג־יאָריקע שטרעבונג, איר אויסגעחלומטן חלום. איצטער איז איר סיי ווי גאָרנישט מער קיין נפקא־מינא...

און בעת עולם האָט אונטן אויפגעמאַכט דעם ארון־קודש אַריינצושטעלן דאָס נייע ספר, האָט חנה געזען, אַז דאָס עפנט זיך גאָר אַ טירל פון הימל... דערזען אַ פלאָם פון טויזנטער ליכטער, געהערט דאָס שפילן פון דער הימלישער קאַפעליע און געפילט, ווי זי נעמט זיך הייבן העכער און העכער... נאָך אַ טראָפּעלע, נאָך אַ טראָפּעלע און אָט — די הימלישע טויערן האָבן זיך ראָפּטום צעפראלט פאָר איר...

— געוואַלט! חנה חלשט! וואַסערר! — האָט עולם פון אַלע זייטן געמומען ליאַרמען.

נאָר ביז מען איז געקומען מיטן ביסל וואַסער, איז שוין חנה די פּאָפּקאָוויצער געווען אין גן־עדן...

אַ זעלנער צום סדר

ס׳איז געווען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין שטעטל האָט געמומען אויפבליען אַ נאָך־מלחמה „ציווי־ליזאַציע“... ס׳ביסל איבערגעבליבענע בחורים, „פּער־ווילעגאָטניקעס“ און סתם האַלבע קאליקעס, האָבן יחסניש זיך געגוידערט — מיוחסים געווארן. תכליתדיק אַריבערגעקוקט צו די קיריש־דייטשע גרענעצן און מיט פּאָרבענקטע כלה־מיידלעך בלויז געכאָפּט אַ פלירט, אַ ראַנדקעלע, אַן שום ערנסטן מיין.

איז נעבעך ביטער און פינצטער געווען צו די אויסגעוואָקסענע בוגרתן, צו פּאָרזעסענע בתולות און יונג־פּאָרשניטענע אלמנות, וועמענס געליבטע מענער זיינען פאָרבליבן אויף די בלוטיקע שלאַכט־פעלדער.

אַ סך יידישע סאָלדאָטן פון גאַליציע, עסטרייך, וואָס האָבן מער נישט געהאָט צו וועמען זיך אַ היים צו יאָגן, זיינען פאָרבליבן אין פּוילישן מיליטער, פאָרגעזעצט אַ קאָזאַרמע־לעבן און ווידער געטענצלט איבער יידישע גענעלעך אין פּוילישע שינקען, מיט גרויע קרייקעס אַרומגעוויקלטע קניען, וועלכע שטעטלשער עולם האָט באַלד מכבד געווען מיט אַלט־נייע צונעמען: „פאָרבליבענע שמאַטעליאַלקעס“.

רייפגעוואָרענע מיידלעך, אָן אויסזיכט אויף תכלית, האָבן מיט באַזונדערן ברען זיך געמומען פּוצן און צירן — אמת, טאַקע סאָלדאָטן, אָבער טייל — שיינע, אינטע־ליגענטע און פאָרט — מאַנספּארשוינען...

קיין נייע קליידלעך האָבן זיך די מיידלעך נישט געקענט מאַכן, אָבער פון אַלטע זעק, געצערעוועטע ראָגאָזשעס — געפאָרבט מיט בונטע קאָלירן, אויס־געפאַסט זייערע יונגע, ציטערדיקע ביוסטלעך אין העל־געמאָלעוועטע שטאָפן, ענטבלויז, אין די קורצע יופקעס עלאַסטישע, שיינע פיס און — קאָקעטירט אַרום די גרינע לאָנקעס, ווו די שטאָלצע „יעדינאקעס“ און די אויסגעפיאָקעוועטע זעלנער האָבן זארגלאָזע געפליר־טעווען, צוגעפייפט ראָמאַנטישע מלחמה־לידער און גערענטקעווען מיט די פּאָרחלומטע „מעדכענס“, וועלכע האָבן נאָך געהאָפט צו אַ שטיקל־גאָט אין הימל...

*

איז געקומען ערב פּסח. די פּרילינג זון האָט אויפ־געטאָיעט די ווינטערדיק־פּאָרסטאָיעטע טייכן. די שטע־טלשע פעלדער האָבן זיך אויסגעצירט אין גרינע, שמעקנדיקע טעפּיכער, די געדיכטע גערטנער אָנגע־קליידט אין ווייסן, פּרישן בליענדן. ס׳האָבן זיך ווידער גפּאָשעט רייפע קי מיט פולע אייטערס און יונגע לאָשיקעס, וואָס האָבן נאָכגעקוקט מיט קלוגע אויגן די באַרוועסע פּאָסטוכער, וואָס האָבן געפייפלט פריילעכע מעלאָדיעס אויף פשוטע, אויסגעהוילטע באָנקן און לוסטיקע אָקעגנגעטענצלט דעם וואָרעמען אויפגאָנג פון אַ נייעם זומער...

שטעטלשע ווייבער, אין צעפלויגענע קופּקעס, פּאָר־שאָרטע האָלקעס אין צעפּאָרענע באָרלאָטשן, האָבן געלופטערט אָלט־פרענקישע יופיצעס, סאטינדיליאָנע־לאשטשינע־קליידער, געקרעפּטע זשאָבאָטן, וואָס איז כל הימים געווען אַן עבירה אַרויסצוואָרפן און דערפּאָר, גאָנצע יאָרן געפּאָשעט מוילן, זשוקן אין די ווילגאָטנע שענק.

דער פּסח־קוואָס האָט שוין געזויערט אין די גע־כשרטע פעסלעך, דער ראָזשינקע־וויין שוימיק געבלעזלט אין אויפגעשטעלטע גאָנשערס. פון די בעקערייען האָבן טרעגער צעטראָגן פולע קוישן ברוינע מצה. איבער גאָסן און הינטערגעסלעך, האָבן די פּרילינג־ווינטלעך

צעפלאָשעט גאַנצע שטויסן פאַרפוילטן היי, צעדריוולטן שטרוי, אַנגעיאָגט טוכלע ריחות פון אַרויסגעוואָרפענעם חמץ... אין די אויסגעריניקטע שטיבער האָט שוין געשמעקט פון פרישן קאָלך, געפעכלט מיט געכשרטער ריינקייט...

אין יענעם ערב פסח האָבן פרומע יידן געפועלט, מען זאָל באַפריין אַלע יידישע זעלנער אויף די צוויי סדרים־נעכט.

יוסטע באַלעבאָטים, קוקנדיק מיט פאָטערלעכע זאָרגן אויפן ריין ווופס פון זייערע צייטיקע טעכטער, האָבן שטילערהייט איינגערוימט זייערע פאַרפאָרעטע וויבער:

— אפשר אַהיימברענגען אַ זעלנער צום סדר?

וואָרום, גאָטענו געטרייער, ביי אים איז דאָך אלצדינג מעגלעך... זיווגים פאַרשטעלן זיך אָמאָל אין זעלנערישע שינעלן. באַווייזן זיך ס׳רוב פון מרחקים. און — סיי ווי איז גרויס די מצוה אַהיימצוברענגען אַ פאַרוואָגלטן זעלנער צום סדר.

שטעטלשע מיידלעך האָבן דאָס מאָל בעסער און שענער אויסגעפוצט די שטיבער, געווויסט עס וועט זיין אַ פרעמדער מאָן בייַם טיש. לאָנג זיך געסטרויעט ביי די ליכטיקע שפיגלען און — געחלומט: אַ קאָפראָל, אַ סערזשאַנט, און אפשר טאָקע אַן אָפיציר?

*

בייַם שטעטלשן שוסטער האָט זיך פרום געכאָווט אַ פאַרזעסן מיידל, שוין אין די צוואַנציקער... דווקא אַ הויכע, אַ זגראַבנע, מיט לאַנגע, בלאָנדע צעפ און גרויסע, קיילעכדיקע בורשטינען־אויגן, וואָס האָבן אויף איר בלייכן פנים אַזוי גענבלישטשעט, ווי בריליאַנטן געפאַסט אין פלאָטין. אירע לייטישע הענט האָבן תמיד געהאָפטן פרעמדע כלה־וועש, אויסגעפאַרטיקט חופה־קליידער, נאָר פאַר זיך אַליין שטענדיק עפעס איבערגעניצעווענט פון איר מוטערס און באָבעס געווענזעם אויסשטייער... דאָך האָט דינהלע דעם שוסטערס געווויסט דעם סוד, ווי אַזוי זיך אויסצוצירן אינעם אלטווארג און אויס־קוקן ווי אין בגדי מלכות. אָבער צו אַ שידוך — אַן נדן — האָט דאָס אַלץ נישט געהאָלפן...

אין יענעם ערב פסח האָט אויך דער אָרעמער שוס־טער זיך דערלויבט אַ חלום צו טאָן אויפן קול: — זאָל ער אויך אַהיימברענגען אַ זעלנער צום סדר? הא? ווי מיינט עץ? וואָבער?

די שוסטערין, אַ פאַרדאָגהטע יידענע, אין אַן אויס־געקראָכן שייטל, מיט אַ גרויער שובע אויף אירע גע־הויקערטע לענדן, האָט אויף איר צעטומלטן מאָן אַנ־געשטעלט אַ פאָר צעשראָקענע רחמנות־אויגן: — משוגע? מעטאָרע? (מטורף) וועט ביסטו עפעס? ראָטשילד?

אָבער אַביגדור האָט אַ וויש געטאָן זיין פאַרקאַ־טערטע נאָז מיטן ברעג פון אַרבל און פעסט געענט־פערט: — יאָ, כ׳על ברענגען...

דינהלעס גרויסע בורשטינען־אויגן האָבן אַ דאַנק־באַרן בלינצל געטאָן אויף איר דעצידירטן פאָטער, זי האָט שטיל אַרויסגעפליסטערט:

— נישטאָ זיך וואָס צו שעמען מיט אָרעמקייט. אונדזער קליין שטיבעלע — בלאַנקט, דער אויסגעהאָפ־טענער מצה־טאָש איז איבערגעפולט... די געפילטע פיש אויפן פסחדיקן פולמעסיק פאַרשמעקן דאָס גאַנצע געסל — (און אויף זיך אַליין אַ באַהאַלטענעם בליק געטאָן אין שפיגל) — נישטאָ וואָס מורא צו האָבן, זאָל ער ברענגען אַ זעלנער צום סדר.

*

נאָכן דאָוונען זיינען אַלע מיידלעך, אויסגעפוצטע אין זייערע שענסטע טראַכטן, מיט געצוואָגענע קעפ און צעפלאָמטע פנימער, געשטאָנען ביי די אָפענע פענ־צטער, געצאָפלט פאָר אומגעדולד, שוין געוואָלט דער־לעבן צו זען וואָס פאָר אַ פאָרשוין דער טאָטע וועט אַהיימברענגען...

ס׳באָווייזט זיך דער שטעטלשער גביר אין זיין שיינער, אַטלאַסנער קאַפאָטע, מיט זיין ברייטער־געלער באָרד און ברייט־געגאָרטלטער טאָליע, גייט ער זיך מיט געמאָסטענע טריטלעך, ווי אַ מלך צום זיכערן טראָן. לעבן אים שפרייזט אין ברייטע קאָמאָשן עפעס אַ נידעריק זעלנערל, אין אַ לאָנגן שינעל פון וועלכן מען זעט קוים אָרויס זיין לענגעכדיק קעפל, פון אונטערן זעלנערישן דאָשיקל בלישטשען אַ פאָר קליינע, קוים־אָנזעוודיקע אייגעלעך.

די מיידעלעך, וועלכע האָבן מורא געהאָט אַז דער גביר וועט אויסכאָפן דעם שענסטן סאָלדאָט, האָבן פרייער אָפגעאָטעמט — זיי פאָרגינען אים דעם אורח... כאָטש זיי ווייסן גאָנץ גוט, אַז דעם גבירס טויזנט קערבלעך נדן דאָרפן סיי ווי נישט אָנקומען צו קיין זעלנער.

און אָט שפרייזט זיך בנעימותדיק דער צווייטער גביר, זיין סויבעלנער שטריימל — גלאַנצט, זיין שוואָר־צע באָרד גלאַנצט אויך. נאָר לעבן אים שאָטנט זיך אַ טונקל־קרעפקע סאָלדאָטל, וואָס טאָפטשעט פויל מיט די אָרומגעוויקלטע קרייקעס, קען ער נישט נאָכקומען

דעם געזונטן שפּאַן פֿון יחוסדיקן באַלעבאָס, בלייבט ער כסדר פון הינטן און קוקט אויס גלייך ער וואָלט זיך — נאָכגעשלעפּט... אויך דער צווייטער גביר האָט נישט געזוכט דווקא דעם שענסטן זעלנער — אַ דאגה אים? אַ זעלנער איז אַ זעלנער, דער עיקר איז דאָך אַ מצוה.

נאָר אָט באַווייזט זיך אביגדור דער שוסטער, אין זיין גרינלעך־פּאַרשימלטער קאַפּאָטע, זיינע שמאָלע פּלייצעס אַביסל פּאַרקיילעכדיקט. זיינע צערפּולע אויגן קוקן צו דער ערד, ווי ער וואָלט זיך פּאַר עמיצן גע־שעמט, אָדער מורא געהאַט... אביגדור האָט שוין דווקא יאָ געזוכט עפּעס רעכטס.. לעבן אים שפּאַנט מיט אַ געזונטן טראָט אַ הויכער זעלנער, אין אַ גוט־געפּאַסטן שינעל, אויף זיינע בריייטע שליפּעס איז אויסגענייט דריי־געזילבערטע בענדלעך...

די מיידלעך האָבן אַזש אַרויסגעלאָזט אַן איבערראַשטן געשריי:

— זעיץ נאָר, מענטשן! קיקן נאָר אָן וועמען דער שוסטערוק האָט אויסגעקליבן — אַ דרייבענדלדיקן! קוקט אויס ווי אַ „יעדנעראַל"... (געגנעראַל). ער וועט אַנקומן די פּאַרזעסענע „פּאַקראַטע" אַנטלויפט ער אינ־מיטן סדר.. ניין, ער וועט נישט דאַרפֿן אַנטלויפֿן, וואָרום ער וועט זיך גאָר באַלד נישט אַנידערזעצן... — זיינען געגאַנגען השערות פון אַלע זייטן.

דערווייל האָבן זיך באַוויזן אַנדערע יידן מיט אַנ־דערע זעלנער, איז יעדע פון די מיידלעך פאַרנומען געווואָרן מיטן זוכן אייגענע באַשערטקייט, אייגענעם גורל... וואָרום אפשר? טאָמער?

די פּסח־נאַכט איז געווען אַ קילע, אַן אויסגעשטע־רנטע. די פּולע לבנה איז ווי געזעסן אויפן שפּיץ־דאַך פון דער אלטער שול, געפּלייצט מיט מאַטן זילבער אויף מאַכיק־פּאַדרימלטע דעכער און ווי עקסטרע, לכבוד פּסח, אויסגעשפּרייט העל־גרויע ליכטיקייטן איבערן ראכיווער שפּאַציר־שאַסיי... פון די אָפענע פענ־צטער האָבן געשמינקלט צעשמאָלצענע קנויטן פון אויס־גייענדיקע ליכט. פון טיילּ הייזער האָבן זיך נאָך געהערט לעצטע טענער פון „חד גדיא", „חד־גדיא". און דעמאָלט האָבן זיך באַווויזן די ערשטע שפּאַציר־פּאַרלעך, נאָר וואָס אַוועק פון די סדר־טישן, אומדרייסטע, נאָך ווינציק זיך געקענט... אין שטוב האָט מען זיך בלויז שטום באַטראַכט, געערדט געציילטע ווערטער, אָבער איצטער איז מען אונטערן פרייען הימל, די פול־אָנגעטרונקענע לבנה איז ווי פּאַרשיכורט פון אייגענעם זילבערנעם וויין. ליכטיקט זי אויפן באַלויכטענעם טראָטואָר, ווי אינמיטן־טאָג. די פּאַרלעך זענען זיך איצטער קלאָרער, ווי אונטער די רויטע שטראַלן פון מעשענע העגל־לייכטער. די צינגער ווערן פּרייער, די זעלנער — דרייס־טער, דערלויבן זיך שוין אָנצונעמען ביי אַ האָנט, פון די נאָענטע לאָנקעס טראָגן זיך פּאַרשיכורנדיקע פּרי־לינגס־ריחות פון בליענדיקן היי. לעבן מאָגיסטראָט־גאָרטן שמעקט שוין פרישער בעז און — יינגע הערצער בענקען, חלומען, מ׳קוקט זיך שעמעוודיק אין די אויגן, עס מישט זיך טרוים מיט וואָר און עס דאכט זיך, אַז מען קען זיך שוין פון לאָנג... פון גאַנץ־לאָנג...

שפּאַצירן זיך אַזוי, מונטער און פריילעך, צניעות־דיקע מיידלעך מיט פּאַרבעטענע יידישע זעלנער און אַ פּרעכטיק־אויסגעשטערנטער סדר־נאַכט.

נאָר אָט באַווייזט זיך פון אַ פּאַרוואָרפענעם יאמע־געסל דינהלע, אין לייכטע זומער־לעטשלעך, אויסגע־טאָקטע פון איר פּאַטערס געטרייע הענט און זיין אַריין־געחלומטן בטחון... איר ווייסע יופקע פון איר מוטערס קרינאָלינע — בלענדט. ס׳ראָזע, גוט־אויסגעפּאַסטע בלוזקעלע, פון איר באַבעס האבּיליאק, צייכנט רייפע, שיין־אָנטוויקלטע ווייבערישקייטן... אירע צעלאָזטע בלאָנדע צעפּ זענען אויס ווי צוויי גאָלדענע קייטן אַרום איר געסקליאַרוועטן דעקאָלט. אין אירע קיילעכדיקע בורשטינען־אויגן שפּיגלט זיך דער הימל, די לבנה און דער שטילער צער פון אַן אָרעם־צייטיק־מיידל... און אינגאַנצן קוקט זי אויס, ווי עפּעס אַ פּאַרבלאָנדזשעטע פּרינצעסין פון אַן אויסגעטראַכט קינדער־מעשהלע...

דער דרייבענדלדיקער קאַפּראַל טראָגט אַ גוט־אויס־געפּרעסטן אָנצוג, זיין שוואָרץ־געלאָקטער קאָפּ איז קרום געשייטלט. אויף זיין ברוינלעך־איידל פּנים — אַ צאַרטער שמייכל און מיט איידעלער צאַרטקייט פּירט ער דינהלען אַזוי דעליקאַט, גלייך ער וואָלט געהאָלטן אַ טייערן פּאָרצעלּיי, קוקט אויף איר מיט גענייטער. מענערלעכער באַוווּנדערונג און שושקעט איר שטיל אויפן אויער...

אָלע מיידלעך בלייבן ווי געפּלעפּט, האָמעווען זייער גאָנג, מען מאַכט פּאַר זיי אַ וואָרע, גלייך אַ קייסערינע וואָלט זיך פלוצים באַוויזן. טייל זעלנער סאָלוטירן העפּלעך דעם קאַפּראָל...

ווייבער קוקן נאָך קנאהדיק, גלויבן נישט זייערע אויגן, רעדן זיך איבער דורך די פענצטער: — קוקץ נאָר אָן „ס׳באַשיינינק", מען פירט זעך שוין „פּאָד־ראַנטשקו", ער וועט זי נאָך צוערעכט מאַכן אויך... און

שפּעטער אָפּשיקן חזרה... — האָבן אַלע געפּרווועט צו טרעפן.

בלויז דער גלויביקער שוסטער מיט זיין פּאַר־טרויערטן ווייב, זיינען געבליבן זיצן ביים סדר־טיש, שטיל געקרישלט און געברעקלט לעצטע שטיקלעך פון אפיקומן און האָבן פרום תפילה געטאָן צו יענעם גרויסן, אַלמעכטיקן, וואָס ווייסט דעם גאַנצן אמת און זעט אלצדינג־צו, אַז ער זאָל משפּטן, זיך אָננעמען זייער מיידלס „קשיודע"...

נאָך פּסח האָט מען זיך אומעטום סודותדיק געשושקעט, געוואָלט דערגיין אויב ס׳האָט זיך ערגעץ עפּעס אָנגענומען... אויב פון דעם „קאָרן" וועט כאָטש אַרויס־וואַקסן „ברויט"... אָבער נישט אַלע אויסגעבענקטע חלומות זיינען מקוים געוואָרן... וואָרום די גרעסטע טייל זעלנער האָבן געהאַט פּאַרבאָרגן זייערע ווייבער מיט קינדער. ס׳זיינען אָנגעקומען בריוו צום שטעטלשן רב מען זאָל אָפּשיקן מיטן עטאַפּ די דאָזיקע הפקר־לייט, וועלכע האָבן געוואָלט ברעכן דעם „חרם פון רבינו־גרשם"...

בלויז איין ערנסטער שידוך איז יאָ עולה־יפה געווען — דינהלע דעם שוסטערס אויסבראָקירטע מיידל...

צו די תנאים איז געקומען אַ הויכער, גאַליציאָנער ייד, אין אַ לאָנגער, ריפּסענער בעקעשע וואָס האָט אים געקלאַפּט איבער די הויכע כאָלעוועס ווי אין האָרטע גרודעס. געכאַפּט אַ חסידישן־בליק אויף זיין בן־יחידס באַשערטער און געטראַכט: וועדליק איר פּנים — אַ יפות־תואר און לויט דער זויבערקייט פון שטוב — אַ בריה. איר באַלד דערלאַנגט אַ גאָלדענעם מעדאַליאָן־טשיק: — ט׳האָסטי פּאַר חתימה־געלט. און אָט מיט דיזן „זעלבערבאַשטעק" וועסטי אויסצירן דאָן „סער־וואנטקע"...

און בעת דערלאַנגען שלום צו זיין קליין מחותנדל, האָט ער אויסגעקוקט, דער גאַליציאָנער, ווי עוג מלך הבשן לעבן אַ קאַרליקל.

דינהלעס חופּה איז געווען לעבן דער אַלטער שול, ווו אַלע אַנטוישטע מיידלעך זיינען געשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, שטיל אונטערגעזיפּצט און מיט קאָליריק־אָנגעצונדענע ליכטלעך, צוזאַמען מיט די טוי־זנטער שטערן אין הימל, צוגעלויכטן דעם דרייבענדל־דיקן קראַסאָוויץ, אַהיימפּירן זיין אויסדערווויילטע צום יחוד־שטיבל, ווו עס האָט שוין געוואַרט אויף זיי די גילדענע יויך און זייער נייַ־אויפּגעבויט הייזעלע...

שטעטלשע סקעפּטיקער און „זאוואָדאָווע" אפיקורסים, קוקנדיק אינעם רייך־אויסגעשטערנטן הימל און אויף די פּריש־צעמומענע חופּה־שטאַנגען, האָבן דעמאָלט שטילערהייט געמוזט מודה זיין, אַז עמיץ מוז דאָרטן אויבן יאָ זיצן, וואָס האָלט אַן אויג, פּירט אַ חשבון און ציט אונטער די ריכטיקסטע סך־הכלען...

כיכר השוק — דער מאַרק־פּלאַץ

פאר וואס בין איך געווארן א קראשניקער

הערשל וועללער — פאריז

בערישל קצב און זיין זון ירחמיאל

מיין באקאנטשאפט מיט קראשניק שטאמט נאך פון די יונגט־יארן.

א געבוירענער אין בעלזשיץ, פלעג איך זייער אפט קומען, באזונדערס אין די יום־טוב טעג, צו מיין שווא־גער בערישל קצב, וואס איז געווען א תושב אין קראש־ניק. מיין שוואגער איז געווען א פשוטער פאלקס־מענטש, אבער זייער אן ערלעכער, מיט א גוט הארץ. ער האט געווויינט אין וואנעס און איז געווען באקאנט אלס א זעלטן־הארציקער, דורכגעדרונגען מיט מיטלייד צו זיינע ארעמע שכנים.

מען האט מיר דערציילט, אז וועז אזא ארעמע שכנה פלעגט באוויזן צונויפשטעלן די פאר גראשן און קומען צו אים אין יאטקע קוקן א האלב פונט פלייש אויף שבת פאר איר געזינדל פון אכט מענטשן, האט ער איר געגעבן 2 פונט און זיך געהייסן באצאלן פאר א האלב פונט. ער פלעגט דאן צוגעבן, ווי ריידנדיק צו זיך אליין: — „איך האב דא ארויסגעלייגט א האלב פונט זייער גוט פלייש. אז איר וועט דאס איינקאכן, וועט דערפון ווערן אזוי פיל, אז איר וועט האבן צו פאר־טיילן א לייטישע פארציע פאר אלע קינדער".

פארשטייט זיך, אז פון אזא „האנדל" האט ער קיין גביר נישט געקענט ווערן, בפרט, אז ער אליין איז געווען א טאטע פון זעקס קינדער: פינף טעכטער און א זון ירחמיאל. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאנען, אז ירחמיאל איז שפעטער, אין די גרויזאמע יארן פון היטלערס הערשאפט אין פוילן, געווארן דער פירער פון א גרופע פארטיזאנער, וואס האבן אפגעפירט אין די וועלדער ארום קראשניק, וווּ ער האט אדורכ־געפירט פארשידענע אקציעס קעגן די דייטשן און זייערע פוילישע קאלאבאראטארן.

זאל די פארצייכענונג דינען אלס מאנומענט פאר ירחמיאלן, דער אומבאקאנטער העלד, וואס איז בעת אן אקציע געפאלן מיט געווער אין די הענט, ווי אויך פאר זיין גאנצער פאמיליע, וועלכע איז אומגעבראכט גע־ווארן אויף א רוצחישן אופן.

די אומפארגעסלעכע דיסקוסיעס

ביי יעדער אונטערנעמונג פון קולטור־פאראיין פלעגן איך קומען קיין קראשניק. דאָ האט זיך פאר מיר אנט־פלעקט די אויסערגעווייניעלעכע טעטיקייט פון דער יוגנט, וואס האט געברויזט מיט אזוי פיל לעבן און דורשט נאך וויסן. אין קולטור־פאראיין האט מען דיס־קוטירט וועגן יידישע ליטעראטור, וויסנשאפט, סאציא־ליזם, מארקסיזם, רעליגיע, געשיכטע אא"וו. מיט וואס פאר אן ערנסטקייט און ברען האט די יוגנט (א דאנק די אוונט־קורסן) זיך באטייליקט אין די אלע דיס־קוסיעס.

איך דערמאן זיך ווי נאך אזא אוונט, האב איך מיט חיילה גוטווויליק דיסקוטירט וועגן א פאליטי־שער פראגע. עס האט זיך מיר אויף שטענדיק איינ־געקריצט אין זכרון די ענטפערס פון דער יונגער, סימ־פאטישער מיידל, מיט וויפל ערודיציע זי האט אויס־געדריקט אירע געדאנקען און מיט וואס פאר א רעס־פעקט די אנווועזנדיקע האבן זיך צו איר צוגעהערט.

חייהלע גוטווויליק איז דעפארטירט געווארן פון פאריז מיט אירס א טאכטער און ביידע זענען אום־געקומען אין די היטלער־לאגערן.

אויף דעם דאזיקן אוונט האב איך אויך, צום ערשטן מאל, געשלאסן באקאנטשאפט מיט אונדזער היינטיקן פרעזידענט, דער ליבער חבר מאקס. אין פארלויף פון אט דער דיסקוסיע האט א חבר געזאגט חייהלען: „גייט זוכן מאירן" (מאקסן). עס האט לאנג נישט געדויערט און אין דער טיר האט זיך באוויזן א נידעריקער, קרעפ־טיקער יונגערמאן, מיט א שמייכל אויפן פנים. ווי נאר מען האט אים דערזען, האבן אלע ווי איינער אויס־גערופן: „אט איז מאיר, לאזט צו מאירן". און די דיס־קוסיע האט זיך טאקע באלד פונדאסניי צעפלאקערט: וועגן דער שטעלונג פון „בונד" צו דער יידן־פראגע און צום אלגעמיינעם פאליטישן לעבן אין פוילן אא"וו.

מיר זענען זיך פונאנדערגעגאנגען, וועז דער הימל איז געווארן אלץ העלער פון דער אויפגייענדקער זון, מיט א צוזאג, אז מארגן וועלן מיר פארזעצן...

דער ראכיוועי וועג

צומאָרגנס, וועז איך האָב זיך באַוויזן אויף דעם ראכיוועי וועג, האָבן אַלע וואָס האָבן דאָרט שפּאַצירט, מיך באַגעגנט מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן, ווי אַן אַלטן גוטן פריינד. דאָ האָט מען פּאַרגעסן אין די נעכטיקע קריגערייַן, שפּאַצירט צוזאַמען ווי די בעסטע פריינד. איך בין אַנגענומען געוואָרן מיט אָפענע אָרעמס אין דער גרויסער משפּחה פון דער קראַשניקער יוגנט.

דער ראכיוועי וועג איז געווען די „בערזע" פון דער יוגנט. דאָ האָט מען געזען שפּאַצירן: ציוניסטן, בונדיסטן, פּועלי־ציוניסטן, קאָמוניסטן און סתם יידן. אַלץ האָט דיסקוטירט וועגן פּאָליטישע פּראָבלעמען, צי וועט דער פּילסודסקי־רעזשים פּאַרלייכטערן די לאַגע פון יידישן אַרבעטער־קלאַס, צי וועט מען נישט דאַרפן מער קעמפן פאַר צונעמען אַ יידישן אַרבעטער צו ווערן אַ גאַסן־קערער, אַדער אַ באַן־אַרבעטער?

איך וועל א געפערלעכער קאמוניסט...

נאָך איינעם אַזאַ מין באַלערנדיקן שפּאַציר אויפן ראכיוועי וועג, האָט זיך פלוצים צו מיר דערנענטערט אַ הויכער, פעסטער פּאָלאַק מיט שוואַרצע וואָנסלעך און מיך געבעטן צוגיין מיט אים אין דער פּאָליציי. דאָס איז געווען, אויב איך האָב קיין טעות נישט, דער געהיים־אַגענט קאָמינסקי. ער האָט מיך באַשולדיקט אין קומען פירן „קאָמוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע". מיינע אַלע טענות, אַז איך בין געקומען בלויז פאַרברענגען אַ ביסל אין קראַשניק, האָט נאָר אַריינגעבראַכט אין צאָרן דעם געהיים־אַגענט. ערשט וועז ער האָט טעלעפאָנירט קיין בעלזשיץ אוז נאָך דער אינטערוועניע פון מיין שוואָגער בעריש קצב, האָט מען מיך אַרויסגעלאָזט. איך האָב אָבער באַדאַרפט באַצאָלן אַ געלט־שטראָף פאַר נישט מעלדן זיך אין דער פּאָליציי, גלייך ווי איך בין אַנגעקומען. (שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דער קאָמינסקי איז דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן, ווערנדיק באַשולדיקט אין אַ צווייזייטיקער אַרבעט).

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער ערשטער עטאַפּ פון מיין באַקאַנטשאַפט מיט דער קראַשניקער יוגנט — אַ באַקאַנטשאַפט וואָס האָט געלייגט איר חותם אויף מיין לעבנסוועג, געקניפט און געבונדן מיך מיט דער קראַשניקער געזעלשאַפט וואָס איז מיר אַזוי נאָענט און טייער.

יצחק לעמער

אין יאָר 1926, אומגעפער אין דער זעלבער צייט וואָס איך האָב אָנגעהויבן אָפטער קומען קיין קראַשניק, האָב איך אויף אַ צוזאַמענפאָר אין לובלין פון יוגנט־

חובבי־תיאטרון בקראשניק (21—1920)
אַמאַטאָרן־טרופּע אין קראַשניק (21—1920)

בונד „צוקונפט", זיך באַקאַנט מיטן חבר יצחק לעמער. אַ יוגנטלעכער פול מיט דינאַמיזם אוּן ענערגיע, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן באַגאַזש מיט וויסן. ער איז שוין דעמאָלט געווען דער פאָרזיצער פון דער לעדער־בראַנזשע אוּן פאָרזיצער פון שטאָטישן קולטור־פאַראיין, וווּ ער פלעגט ווידמען זיין פרייַע צייט צו לערנען מיט די קראַשניקער יוגנטלעכע פון וועלכע ס׳זענען שפּעטער אַרויסגעוואַקסן ווירדיקע מענטשן מיט אַ חוש פאַר געזעלשאַפטלעכן לעבן. (יצחק איז געשטאָרבן פּריי־צייטיק, אין זיינע בליענדיקסטע יאָרן).

ער איז געווען דער, וועלכער האָט מיך באַוויגן צו קומען וואָס אָפטער קיין קראַשניק, וווּ איך בין אַרום־גערינגלט געוואָרן מיט אַ וואַרעמער פריינדשאפט מצד אַלע זיינע חברים, ווי אויך פון י. צינגיסער.

י. צינגיסער, ממנהיגי ה„בונד" בקראשניק
יאנקל צינגיסער, פון די פירער פון „בונד".

די צוציאונגס־קראפט פון קראשניק

היינט, נאָך קנאַפּע פערציק יאָר, וועט איך דערמאָן זיך אין אַלע מיינע חברים פון קראַשניק אוּן פון בעלזשיץ וואָס האָבן געטרוימט אוּן געקעמפט צו בא־נייען די וועלט — זע איך ווי אין אַ חלום זייערע ליכ־טיקע געשטאַלטן אוּן יונגע לעבנס, וואָס זענען פאַר־שניטן געוואָרן אין בליענדיקן עלטער. ערע זייער אַנדענק!

מיר, די גליקלעכע לעבנסגעבליבענע דאַרפן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווער עס האָט פאַרשניטן די אַלע יונגע לעבנס.

זאָלן די דאָזיקע ווערטער דינען אויך אַלס מצבה פאַר דער בעלזשיצער ווי פאַר דער קראַשניקער יוגנט, וועלכע האָבן געהאַט די זעלבע האָפענונגען אוּן גלויבן אין אַ שענער אוּן בעסער לעבן פאַר אַלעמען.

נאָכן גרויזאַמען קריג, וועט איך בין נאָך 5 יאָר צוריק געקומען פוּן געפאַנגענשאַפט אין דייטשלאַנד, האָב איך געהאַט די פרייד אָפּצוגעפוּנען מיינע פריינד פון קראַשניק (קיין סך יידן פון בעלזשיץ זענען נישט געבליבן). איך האָב זיך דאָ דערוווּסט פון זשאַרזש גאָר־פינקל, לייבל פארבער אוּן פון די אַלע וואָס איך האָב נאָך געקענט פאַרן קריג, אַז אויך אין פאַריז זענען די אָפּשטאַמיקע פון קראַשניק געווען ביז גאָר אַקטיוו אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, פיל פון זיי האָבן בא־צאָלט מט זייערע יונגע לעבנס, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט די צוויי ברידער גאָלדבוים, מענדל ראָזענצווייג, מאָריס גרינוואַלד, יאנקעלע זילבערפיין, טשייטעל פלאם (לעדערפיין), וואָלף וויסבראָט.

איך האָב דעריבער מיט מיין גאַנצן באַוווּסטזיין געגעבן מיין אָנשלוס אין דער געזעלשאַפט „פריינד פון קראַשניק".

אויף אונדזער ערשטן צוזאַמענטרעף נאָך דער בא־פרייאונג צו פאַראייביקן אַלע לעבנגעבליבענע פון קראַשניק אוּן אומגעגנט, בין איך „געוואָרן" אַ קראַש־ניקער. איך טראָג דעם נאָמען מיט שטאָלץ אוּן כבוד.

די גרויסע פארפלייצונג

ד. גראסמאן־קליינבוים

אין א זומער־טאג, צוויי א זיגער, אין יאר 1927, איז פאַרגעקומען די פאַרפלייצונג. קלמן קראַסמאַן (מיט עטלעכע יאר שפעטער — מיין מאַן), איז געווען פאַרטאַן ביי זיין אַרבעט, ווי יעדן טאג, אין דער שאַקאַלאַד־פאַבריק פון זיין שוואַגער און שוועסטער שרה (אַדער ווי מען האָט זי גערופן אין שטאָט — שרהקע). ביידע, קלמן און זיין שוואַגער צדוק, זענען דעמאָלט געווען באַשעפטיקט ביים אויסגיסן די פליסיקע שאַקאַלאַד אין די פארמען. די דאָזיקע אַרבעט חאָט גע־דאַרפט געטאָן ווערן שנעל און פלינק, ווייל די שאָקא־לאַד איז גלייך פאַרקילט געוואָרן און מען האָט מיט איר גאַרנישט געקענט מאַכן. נאָך אַמאָל דערוואַרעמען זי האָט מען נישט געטאָרט, ווייל זי האָט אַנגעווירן איר געשטאַלט און גוטן טעם.

זייענדיק אַזוי פאַרטיפט אין דער אַרבעט, האָט זיך פלוצעם דער הימל פאַרכמאַרעט. ס׳איז געוואָרן פינצ־טער, ממש חושך מצרים. ס׳האָט אַנגעהויבן בליצן און דונערן.

פון הימל האָט מיטאַמאָל א פלייץ געטאָן א רעגן — אַן אמתער מבול. זיי קוקן אַרויס אין דרויסן און זענען פאַר זיך נאָר וואַסער און וואַסער. א ים! אָט הייבט שוין אָן דאָס וואַסער אַריינשטראָמען אין פאַבריק. זיי האָבן שוין נישט אין זינען צו פאַרענדיקן די אַרבעט. איצט זענען פאַראַן וויכטיקערע זאַכן צו טאָן. מען מוז ראַטעוון וואָס עס לאָזט זיך. די אויסגעאַסענע און פאַרטיקע שאַקאַלאַד איז טאַקע געלעגן אין דער הייך, אויף פאַליצעס, אַבער אויף דער פאַדלאָגע איז אויך געווען גענוג סחורות. אַבער דאָס וואַסער שטראָמט מיט ווילדקייט אין פאַבריק. פון ראַטעווען עפעס האָט שוין קיין רייד נישט געקענט זיין. איצט האָט מען גע־דאַרפט ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן, און וואָס שנעלער ווייל ס׳קאָן זיין צו שפעט!

די פאַבריק איז דאָן געווען אין שמואל צעליס הויז וואָס איז געשטאַנען נאָענט צום טייך. דערפאַר איז די פאַבריק די ערשטע געטראָפן געוואָרן פון דער פאַר־פלייצונג און איז רואינירט געוואָרן.

ערשט וועז די רעגנס האָבן אויפגעהערט און די וואַסערן זענען אַפגעפלאָסן, האָט מען געקענט צוקומען צו דער פאַבריק. דאָ האָט מען געזען דעם חורבן וואָס די פאַרפלייצונג האָט געמאַכט. שרהקע און צדוק לעוועגרוב, וואָס האָבן זיך שוין געהאַט א ביסל ארויפגעארבעט — זענען נאָך דער פאַרפלייצונג געוואָרן אָרעמעלייט. ווייל מיטן וואַסער איז אַוועק א שפייכ־לער פול מיט סחורות און רוי־מאַטעריאַל אין ווערט פון טויזנטער זלאָטעס.

קלאָר, אז יענער מבול אין קראַשניק מיט העכער פערציק יאר צוריק, האָט געברענגט קאַלאַסאַלן שאָדן דער גאַנצער שטאָט, ספעציעל אין די גאַסן און קוואַ־טאַלן וואָס זענען געווען נאָענט פון טייך, צי געלעגן אין די נידעריקע ערטער. די יידישע ווי די קריסטלעכע אייגווינער פון שטאָט, האָבן יאָרן לאַנג נאָך דער קאַטאַסטראָפע געהאַט וועגן וואָס צו רעדן און איבער־דערציילן נאָך און נאָך פרטים פון דער געשעעניש.

באחד מרחובות העיירה
אויף איינער פון די גאַסן אין שטעטל

זכרונות און בילדער פון שטעטל

אלי פערלסאן, בראזיל

געווידמעט דעם הייליקן אנדענק פון מיין ליבן פאטער שלמה בן משה פערלסאן, אומגעקומען על קידוש השם מיט זיין פאמיליע: גרינע בת יחזקאל פערלסאן און מיינע טייערע ברידער — אהרן און משה הי"ד. משה איז געווען דער ערשטער קרבן פון די רוצחישע דייטשן אין אונדזער שטעטל קראשניק.

די שטרייקערס

קראשניק איז געווען א שטרענג ארטאדאקסיש שטעטל. אבער אין פינפטן יאר, ווען גאנץ רוסלאנד איז געווארן ארומגעכאפט פון א רעוואלוציאנערן גייסט, האט אויך בייַ אונדז זיך געגעבן א ריר. די ארבעטער האבן געפאדערט אן אכט־שעהדיקן ארבעטס־טאג, ווייל די שניידער־ארבעטער, די שוסטערס און רימערס האבן געארבעט פון זיבן פרי ביז צען אין אוונט. אפילו פאר דעם שבתדיקן טאג האבן זיי געמוזט ארבעטן שבת בייַנאכט, כדי דער בעל־הבית זאל נישט היזק האבן פאר דעם וואס מען נישט געארבעט אין שבת. דעמאלט האט זיך געשאפן א קאמיטעט, (געדופן האט מען זיי די שטרייקערס) פון די ברידער אנשל און געצל קרומהאלץ, טאבע שמואל יצחקס, שאול בעקאס (איך געדענק נישט זיין בייַנאמען) און א ברודער פון מאיר לאמקוט (טריק), וואס די רוסן האבן אים דערשאסן אין 14־טן יאר, ווען די מלחמה איז אויסגעבראכן. נאך אנדערע קאמיטעטמיטגלידער, וואס קיינער קען זיך נישט דערמאנען זייערע נעמען, האבן געפאדערט נאכגעבן אן 8־שעהדיקן ארבעטס־טאג. אייניקע מייסטערס האבן באלד נאכגעגעבן, דאקעגן מיט די וואס האבן נישט נאכגעגעבן, זענען פארגעקומען געשלעגן און מען האט געצוווונגען אלע געזעלן אפשטעלן די ארבעט — ביז מען האט אויסגעפועלט בעסערע באדינגונגען פאר די ארבעטער. אבער דאס האט לאנג נישט געדויערט. ווען די רעאקציע האט זיך געשטארקט און מען האט פונאנדערגעלאזט די ערשטע דומע, האט די צארישע מאכט זיך געזונמען צו די אנפירער פון דער ארבעטער־באוועגונג און אנגעהויבן ארעסטירן יעדער אייניעם אויף וועמען ס'איז געווען א חשד. פיל זענען אנטלאפן קיין אמעריקע און אין אנדערע לענדער און א סך זענען ארעסטירט געווארן.

אנשל קרומהאלץ איז געזעסן א געוויסע צייט אין תפיסה, ווי אויך פייגע דעם שלייפערס. דערנאך האבן זיי חתונה געהאט.

אזוי איז דאס שטעטל צוריק אנטשלאפן געווארן און די מאמעס האבן נאר געהאפט אז זייערע זין וועלן אויפוואקסן גרויסע בעלי־תורה. אזוי איז טאקע געווען. וען מ'איז פארבייגעגאנגען דעם בית־המדרש, איז א גאנצן טאג פול געווען מיט בחורים וואס זענען געזעסן ביי גאנץ גרויסע טישן און געלערנט. אויך אין די שטיבלעך איז פול געווען מיט יונגעלייט אויף קעסט: אין לובלינער שטיבל, אין מאדזשיצער, אין גערער, ווי אין מארקושאווער שטיבל.

מיר דערמאנט זיך מיין זיידע ע"ה משהל אליס, וואס האט יעדן שבת געלערנט „עין יעקב" אין גרויסן בית־המדרש פאר א גרויסן עולם. אויך אין נייעם בית־המדרש האט יעדן שבת געלערנט ר' אברמלי לייביש פריידעלעס ז"ל מיט א גרויסן עולם. אזוי האט דאס שטעטל זיך אויסגעלעבט שטרענג רעליגיעז. מאדערנע בילדונג איז נישט געווען. צום לערנען זיך שרייבן איז געווען יאסעלע לערער, ברוך שרייבער, ווי אויך יעקב־הערש. זיי האבן יינגלעך און מיידלעך געלערנט שרייבן יידיש, עברית, פויליש, רוסיש און דייטש. א דאנק די לערערס האבן פיל יונגעלייט און מיידלעך זיך פארפולקאמט אין וועלטלעכער בילדונג און שפעטער געהאלפן שאפן די פארשידענע ארגאניזאציעס אין שטעטל. אזוי איז זיך דאס לעבן געגאנגען ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דאס יאר פון איבערברוך

דאס יאר 1914 איז געווען א יאר פון איבערברוך אין אונדזער שטעטל. וועו די מלחמה האט אויסגעבראכן, זענען פיל בחורים אוועק אין דער רוסישער ארמיי. פרויען און קינדער זענען געבליבן אן זייערע מענער און טאטעס. דאס שטעטל האט זיי פיל געהאלפן א דאנק די צדקה־חברות. פון רוסלאנד האבן די יידישע

קאָמיטעטן אַרייַנגעשיקט מעל און אַנדערע פראָדוקטן, וואָס האָט אַ ביסל געלינדערט די נויט.

אַזוי ווי די רוסישע רעגירונג האָט דעמאָלט געפירט אַ שטאַרקע אַנטיסעמיטישע העצע, האָט אונדזער שטעטל איבערגעלעבט אייַנע פון די גרעסטע טראַגעדיעס: די עסטרייכער האָבן פאַרנומען קראָשניק באַלד ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכן. נאָך 17 טעג זענען די רוסן צוריק געקומען — און באַלד אין ערשטן טאָג האָט מען געגומען זעקס יידן און פינף פאָלאָקן און זיי דערשאָסן אין מיידאָן. (פון די פינף יידן געדענק איך נאָר דעם נאָמען מאיר לאמהוט). איז דאָס געווען ווייניק, האָט מען נאָך דעם געגומען דעם רב פון שטאָט ר׳ מאָטיל ז״ל און ר׳ אייזיק פישל ציעסלער ז״ל, ווי אויך ר׳ הירשל קצב און זיין זון ר׳ שמואל — און זיי אַלע אויפגעהאָנגען. מען קאָן זיך פאָרשטעלן דעם פחד וואָס איז באַפאַלן דאָס שטעטל. אַ יד האָט פשוט מורא געהאַט צו וויַיזן זיך אין גאַס. אַזוי האָט מען געלעבט אין שרעק ביז אין דער העלפט פון יאָר 1915, וועו אונדזער שטעטל איז פטור געוואָרן פון דער רשעותדיקער צאַרישער מאַכט. עסטרייך האָט אָקופירט פוילן. פיל יונגעלייט פון דער עסטרייכישער ארמיי האָבן אַריינ־געברענגט אַ ניי לעבן צווישן דער קראָשניקער יוגנט.

אנטוויקלונג פון געזעלשאפטלעכן לעבן

עס האָט זיך אָנגעהויבן אויסבילדן אַן אַרגאַניזירטע אַרבעטער־באַוועגונג, ווי אויך אַ יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק מיט פיל יידישע ביכער. ביי דער ביבליאָ־טעק האָט זיך געגרינדעט אַ דראַמקרייז וואָס האָט אויפגעפירט פיעסן. כ׳וויל דערמאָנען עטלעכע נעמען פון די וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק: יעקב פערלסאָן, הירש גרינער, שמוליק בראפמאן, יחיאל משה און ישראל־אברהם בלאדע, שלמה ליכט, יעקב וואָגנער, אנשל קרומהאָלץ, יעקב איציקס, לוי בוטנער, אברהם שאפראן, רויזע וואגנער, זיינוויל דיאָמענט, אלי פערלסאָן, יחזקאל געראנרייך און פיל אַנדערע, וואָס איך געדענק נישט זייערע נעמען. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אַ בריט־פאַר־צווייגטע קולטור־אַרבעט און געזעלשאָפטלעך לעבן. מיטן פראָקלאָמירן די באַלפור־דעקלאַראַציע, האָבן אָנ־געהויבן בלאָזן אויך ציוניסטישעווינטן. אין קראָשניק גרינדעט זיך די ערשטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע. מדריכים זענען געווען די ערשטע דרייצן יונגעלייט, וואָס האָבן זיך עפנטלעך דערקלערט אַלס אָפענע ציונים, וואָס איז געווען אַ זייער געוואָגטער שריט, ווייל אין יענער צייט איז דער ציוניסטישער געדאַנק ביי דעם אַרטאָדאָקסישן ייד געווען גרויסע אפיקורסות. אָבער די יונגעלייט זענען שוין געווען אָנגעשטעקט מיט דעם נאַציאָנאַלן געדאַנק. מען האָט זיי פאַרפאָלגט אין שטעטל, זיי אָבער האָבן זיך נישט אָפגעשטעלט פאַר קיין שום זאַך און געפירט פראָפאָגאַנדע פאַר דעם ציר־ניזם. אין אַ קורצע צייט האָט זיך אויסגעבילדעט אַ פאַרצווייגטע ציוניסטישע משפחה: אַלגעמיינע ציונים, רעוויזיאָניסטן, גורדוניה, פועלי־ציון, צעירי־ציון און אנדערע.

שפעטער איז אַנטשטאַנען דער „בונד״ ווי אויך אַ קאָמוניסטישע אַרגאַניזאַציע. אַזוי ווי ס׳איז פריער גע־ווען אַ „פאַרשלאָפן״ שטעטל, איז עס איצט געוואָרן פאַרגעשריטן און קולטורעל.

עס איז כדאי צו דערמאָנען די נעמען פון די ערשטע יונגעלייט: אברהם הרצל, אברהם בוימפעלד, מרדכי בוכבינדער, חיים קליטשעווסקי, יצחק בוכבינדער, אלי פערלסאָן, יוסף העלמאָן, אברהם מאַנדעלבלאַט, משה לאַנג, שלמה נתן ליכט, קאָפּל קאָמאַשנמאַכער, ברוך פויגל.

מיטן אויפקום פון דער זעלבשטענדיקער פוילן, איז געקומען אַן ענדערונג, פיל יוגנטלעכע זענען אַוועק אין פויליש מיליטער, ביי דעם רוב איז אַנטשטאַנען דאָס פראָבלעם פון קיום, ווייל די אנטיסעמיטישע רעגי־רונגען האָבן ליקווידירט די יידישע פרנסות און די פאָדאָטקעס (שטייערן) זענען געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. די באַווסטזיניקע יוגנט האָט איינגעזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין עקזיסטענץ־מעגלעכקייט און אָנגע־הויבן קלערן פון עמיגרירן.

ת ש ל י ך

דאָס שטעטל גרייט זיך צו די פאַרכטיקע טעג. בערל שולקלאַפער רופט פאַרטאָג ז שלאָפנדיקע יידן זיי זאָלן זיך אויפהייבן לעבודת הבורא, בפרט אין די הייליקע סליחות־טעג, וועו די בית־המדרשניקעס לערנען זיך אויף דעם שופר און יעדער ייד וועלט באַהערשט פון אַ געפיל פון חרטה פאַר די אָפּגעטאָענע זינד פון אַ גאַנץ יאָר.

האָבן יידן זיך אויפגעהויבן צו סליחות, אין אַלע בתי־מדרשים איז דריי פאַרטאָג געווען ליכטיק פון די

בליץ־לאמפן. דער שמש לייביש פינטאלי האָט געזאָרגט, אַז עס זאָל זיין גענוג ליכטיק און האָט נאָך צוגעגעבן חלבענע ליכטלעך, אַז יידן זאָלן זיך אויסבעטן אַ געזונט גליקלעך יאָר. אַזוי איז געווען אין דער גרויסער שול, ווי אויך אין אַלע שטיבלעך. אין לובלינער שטיבל איז ר׳ שלמה אייגר ז״ל נאָך דעמאָלט געקומען צו די ערשטע סליחות.

ראש־השנה בײנאַכט איז דאָס גאַנצע שטעטל געגאַנגען צום רבין ר׳ יעקב ווייסבראָט, וועלכער איז געווען דער ראש בית־הדין און דעם יוד הקדושס אייניקל, צו נעמען אַ ברכה פאַר אַ שנה טובה. יעדער איז געווען זיכער, אַז ער וועט האָבן אַ גוט יאָר, ווייל אין דער ערשטער נאַכט ראש־השנה האָט דער רבי געפירט אַ טיש און מחדש געווען חידושים.

די וויכטיקסטע איבערלעבונג אָבער איז געווען, וען יידן זענען געגאַנגען צו תשליך. דעמאָלט איז יעדער מנין געגאַנגען צום טייך ביי מאיר שאפיראָס און אַוועקגעווארפן די עבירות. דאָס שטעטל האָט דעמאָלט אויסגעזען אַ לויטער יידישס, בפרט וען דער רבי האָט אַנגעהויבן גיין צו תשליך. פון ראכיווער וועג ביז צו דער מיל, זענען די אַלע יידן וואָס אויפן וועג צוגעשטאַנען צום הייליקן רבין און געזונגען די גאַנצע צייט. ס׳איז געווען אַזאַ שמחה און אמונה ביי די חסידים און עמך, אַז אין זכות פון הייליקן רבין וועט מען זיכער האָבן אַ געזונט יאָר און אונדז מוחל זיין אַלע זינד אַ דאַנק דעם אויסליידיקן די קעשענעס און וואַרפן די עבירות אין וואַסער אַריין. אפילו אַ קריסט איז געווען צווישן עולם — יאַנעק פאַטאַצקי, אַ הייסער חסיד פון רבין. ראש־השנה, וען דער רבי איז געגאַנגען מיט די חסידים, וואָס לרוב זענען דאָס געווען שוסטערס, שניידערס, און פשוטע יידן, האָט יאַנעק געשפּאַנט פאַרויס, מיטגעטאַנצט מיט אַלע יידן און דערביי אַכטונג געגעבן, אַז ווער פון די אַנטיסעמיטן זאָל זיך נישט לאָזן ווויילגיין...

די שריפה

אויף דער יאמי־גאַס שטייען אייניגעהויקערטע הייזלעך זינט הונדערטער יאָרן. ס׳וואַקסט אויף די דעכער מאָך שוין אַ לענגערע צייט. ס׳איז שוין נישט צו דערקענען וועלכער דאַך איז פון שינדלען צי פון שטרוי. יענעם יאָר האָבן יידן איבערגעלעבט אַ שווערןווינטער, צום גליק אָבער האָט זיך דער פרילינג פרי געשטעלט און פורים־צייט איז דער שניי צעגאַנגען, ס׳איז געווארן וואַרעם אין שטעטל. די גרויסע בלאָטעס פון דער יאמי־גאַס האָבן אַנגעהויבן זיך אויטרוקענען, ס׳איז געקומען דער פסח. יידן האָבן אויסגעקאַלכט די אַלטע, האַלב־איינגעפאַלענע הייזער און מען האָט גע־פראָווען דעם פסח כדת וכדין.

פרייטיק, מוצאי־פסח, האָבן יידן נאָך געגעסן מצות, וויייל ס׳איז נישט געווען קיין צייט צו באַקן חלות אויף שבת. דער אַלטער מרדכי־יחיאל, וואָס האָט געהאַנדלט מיט תבואה לעבן דער שול מיטן פענצטער צום אַלטן הייליקן אָרט, האָט געהאַט אַ סוטערינע פול מיט תבואה, וואָס ער האָט נאָך געהאַט פאַרשריבן אַלס חמץ פון פאַר פסח. פאַרנאַכט האָט ער אַנגעצונדן אַ נאַפט־לעמפל, כדי די קאַץ זאָל זען צו כאַפן עכברים. וען מרדכי־יחיאל האָט געהאַלטן ביים בענטשן, האָט מען אים גע־וואָרנט אַז עס גייט אַ רויך פון שפייכלער. אַזוי ווי ער האָט געהאַלטן אין מיטן בענטשן, איז זיין ענטפער געווען: „אין צורך להפסיק". אין משך פון פינף מינוט איז דאָס גאַנצע הויז אַרומגענומען געוואָרן אין פלאַ־מען. מעגלעך, אַז מען וואָלט נאָך געווען עפעס אָפּגע־ראַטעוועט, איך דאַך געווען שבת און יידן האָבן נישט געטאָרט נעמען קיין ביסל וואַסער אָפּצושטעלן דאָס פייער. אין פאַרלויף פון אַ שעה האָט דאָס פייער אַרום־גענומען פיר הונדערט אַלטע, אויסגעטרוקנטע הייזער און פאַרצערט דאָס גאַנצע ביסל אַרעמקייט — פון משה־אהרן מלמד ביז לייזער מונציק־הערש. ערשט וען ר׳ שלמהלע אייגער, וואָס איז שפעטער געוואָרן לובלינער רבי, איז געקומען צו לויפן פון פאַלוואַרק און געשריגן: „גיוואַלד, יידן, וואָס שטייט איר? עס איז דאָך פיקוח נפש!" און צו מאָטל זעמעלמאַן (בולאָק) וואָס איז דעמאָלט געווען אַ וואַסער־פירער, האָט ער געזאָגט: וואָס שטייסטו, שפּאַן די פערד!", און אַז מאָטל האָט נישט געוואָלט — האָט שלמהלה אייגער אַליין אַרויס־געפירט די פערד פון שטאַל. דעמאָלט האָט זיך שוין מאָטל צוגעריט צו די פערד — און יידן האָבן נאָך אַ גאַנצער נאַכט אַרבעט איינגעלאָשן דאָס פייער...

די סיבה פון אויסוואנדערונג

עזריאל ראכמאן

די סיבה וועלכע האָט מיך געצוווּנגען צו פֿאַרלאָזן מיין געבוירן־שטעטל קראָשניק (אין יאָר 1925), איז געווען אַזאַ:

איך האָב געהאַנדלט מיט קאָנפּעקציע און אויך געפֿאָרן אויף יאָרידים. דאָס לעצטע מאָל בין איך געפֿאָרן קיין מענדרעוויץ, מיט מיין קוזין חיים דוד ווײַנשטאָק. אָנקומענדיק אָהין, האָב איך דערזען אַן איבערלויף ביי די שניט־סוחרים. וועג איך בין געגאַנגען זען וואָס דאָס איז, האָט פֿאַר מיינע אויגן זיך אָנטפּלעקט אַ שרעקלעך בילד: די פּויערים ראַבירן און שלאָגן די יידן, וועלכע לאָזן נישט צונעמען זייער סחורה. ביי מענדל מושל האָט מען די גאַנצע סחורה צעראַבירט אין דערצו נאָך אים שטאַרק צעשלאָגן.

אין יענער צייט האָבן די גלחים אין די קלויסטערס געפֿרעדיקט, אַז מען זאָל רודפן די יידן און צונעמען זייערע פֿאַרמעגנס. בין איך מיט מיין קוזין אויף גיך געפֿאָרן אָהיים. האָט מיין פֿרוי געפֿרעגט, הלמאי איך בין אַזוי פרי געקומען פון יאָריד, צי איז געווען אַזאַ גוטער פֿדיון? האָב איך געענטפֿערט, אַז ס'האָט נישט געפּעלט קיין סך אַז מיר זאָלן געווען קומען אַן סחורה, אַן געלט און דערצו נאָך — מיט צעהאַקטע קעפּ. איך האָב דערציילט וואָס דאָרט האָט זיך געטאָן.

מען האָט גלייך טעלעפֿאָנירט קיין לובלין נאָך הילף. אָבער דעמאָלט איז נאָך נישט געווען קיין אויטאָבוס אין מענדרעוויץ. ביז עס איז געקומען צו רייטן פֿאָליציי פֿון לובלין, האָט געדויערט מער ווי צוויי שעה. און דאָרט האָט מען דערווייל געשלאָגן. צום גליק זענען געווען אַזעלכע יידן ווי געצל און אַנשל, וועלכע האָבן זיך אַ ביסל אָפּגערעכנט מיט די שלעגערס.

יענעם אָוונט האָב איך געזאָגט צו מיין פרוי: — איך פֿאָר מאָרגן אַוועק קיין פּאַריז. ווייל דאָס וואָס איך האָב היינט געזען, וויל איך מער נישט זען אין דעם אַנטיסעמיטישן פֿוילן.

אומר ושמה. דעם צווייטן טאָג בין איך געפֿאָרן קיין וואַרשע. אַזוי ווי איך האָב נישט געהאַט קיין געלט און קיין פּאַספּאָרט, האָב איך געאַרבעט אין וואַרשע 8 טעג אויף די הוצאות צו קענען פֿאָרן ביז ווין, די הויפּ־שטאָט פון עסטרייך, וווּ איך בין אַנגעקומען פרייטיק בייטאָג. בייאַכט בין איך געגאַנגען דאָוונען אין דער פֿוילישער שול. דאָרט האָב איך זיך באַקענט מיט אַ בחור, וועלכער האָט מיר פֿארשאַפֿט אַ צימער צו שלאָפֿן. צו מאָרגנס בין איך אַוועק אין שול אַריין און באַגעגנט אַן עלטערן ייִד. אַ וואָרט צו אַ וואָרט — און איך האָב דערנאָך געאַרבעט ביי אים 6 חדשים — און מיט מזל געקענט פֿאָרן קיין פּאַריז.

נאָך מיין פֿאַרלאָזן קראָשניק, האָט זיך אַנגעהויבן די ריכטיקע אויסוואַנדערונג. מיינע דריי קוזינען און פיל אַנדערע האָבן עמיגרירט קיין בראַזיל, אַרגענטינע, אויסטראַליע און אין אַנדערע לענדער. אַ דאַנק דער אויסוואַנדערונג, זענען געבליבן לעבן אַ ביסל יידן פון אונדזער קראָשניק.

זכרונות פון דער אלטער היים און פון נייַעם לאנד

בעלא לעדערפיין, ניו־יאָרק

א מעשה מיט נדן

וועג איך בין 12 יאָר אַלט געווען — האָט דאָס פּאַסירט. אין יענע צייטן, וועג עלטערן האָבן געהאַט טעכטער, האָט מען אויך געמוזט האָבן נדן. דאָס איז געווען אַ גרויס פֿראָבלעם פֿאַר אָרעמע עלטערן.

איך וויל נישט דערמאָנען די נעמען פון די מענטשן, זיי זענען דאָך שוין פון לאָנג אויפן עולם האמת. דער בחור איז געווען פון אַן אַנדער שטעטל, אַ שדכן האָט דורכגעפֿירט דעם שידוך. מען שרייבט תנאים, מען באַשטימט אַ זמן חתונה — און דער טאַטע זאָגט צו 75 רובל נדן, וועלכער ווערט איינגעלייגט ביי ר' לייביש נאָטעס, מיט דעם תנאי, אַז אין טאָג פון דער חתונה דאַרף מען דאָס גאַנץ איבערגעבן דעם חתן.

די צייט גייט, עס קומט דער טאָג פון דער חתונה,

אַ זונטיק. לייביש נאָטעס פלעגט פֿאָרן 2 מאָל אין וואָך (זונטיק און דינסטיק) קיין לובלין אייגקויפן סחורות פֿאַר קראָשניקער סוחרים. דערווייל איז דער עולם געקומען צו דער חתונה, די קלעזמער שפילן, מען גרייט זיך שוין צו דער חופה. פרעגט דער חתן: „וווּ איז דער נדן?" גייט מען צו לייבישן, וועלכער איז געהאַט אָורעקגעפֿאָרן. זאָגט דער חתן: „איך גיי נישט צו דער חופה, אויב איך קריג נישט דעם נדן". קומט צו לויפן דער כלהס ברודער אין אונדזער הויז און דערציילט, אַז דער חתן וויל נישט גיין צו דער חופה אָן דעם נדן. מיין מאַמע ווייסט נישט וואָס צו טאָן. רופֿ איך זיך אָן צו דער מאַמען: „איך וועל צוגיין צו דוד כהן, ער האַנדלט דאָך מיט מיין טאַטן, זיינע קינדער קענען מיך גוט, איך פלעג דאָרט קויפן". געזאָגט און געטאָן. איך גיי אַהין צו ר' דוד כהן און דערציילּ אים וואָס ס'האָט פּאַסירט, און בעט אים העלפן. דוד כהן קוקט מיך אָן און זאָגט: „דו ביסט טאַקע אַ קלוג מיידל, אָבער איך קאָן דיר קיין געלט נישט געבן... איך וועל דיר געבן אַ שריפט פֿאַר דעם חתן, אַז מאָרגן זאָל ער קומען, וועל איך אים אויסצאָלן דאָס געלט און אַז דיין טאַטע וועט קומען פון לובלין, וועט ער עס מיר אָפּגעבן".

...דער חתן איז געגאַנגען צו דער חופה!

א שריפה אין שטעטל

דאָס האָט פּאַסירט אין יאָר 1907, וועו איך בין שוין אַ יונג ווייבל געווען און מיין מאַן האָט געהאַט עמיגרירט קיין אַמעריקע. עס איז געווען דער לעצטער טאָג פּסח. אַ פרייטיק. פֿאַרשטייט זיך, אַז מען האָט צוגעגרייט אַ יומטובדיק טשאָלנט אויף שבת. אויף דער יאמי־גאָס האָט געווויינט דער תבואה־סוחר מרדכי יחיאל, ער האָט די תבואות געהאַלטן אין אַ קעמערל, ווי אויך אַ קאָץ, צו פֿאַרהיטן קעגן מייז און שטשורעס. אין דער קאַמער האָט געברענט אַ נאַפֿט־לעמפּל. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז די קאַץ האָט אומגעוואָרפן דאָס לעמפּל — און ס'האָט אָנגעהויבן ברענען. גראָד איז פֿאַרבייגעגאַנגען יאנקל שנייַדער און דורך דעם פענסטער געזען אַ פייער, איז ער אַריין אין קאַמער לעשן. דאָס פייער האָט זיך אָבער צעשפּרייט איבער די הילצערנע הייזלער. איך בין געווען ביי מיינע שוויגער־עלטערן, אַ ביסל ווייטער פון דעם פייער. איך לויף אַריבער צו מיינע עלטערן, דער טאַטע זיצט מיט די יינגלעך און זינגט זמירות. זאָג איך: טאַטע, דאָס פייער איז שוין נאָענט פון אונדזער הויז. ער האָט מיט נאָך מענטשן אַרויסגעשלעפּט די בעטן, טיש און בענק און זיי געלאָזן אויפן גאַס. מיט אַ שעה שפּעטער — מיין טאָטנס הויז און אַלץ אַרום איז שוין פֿאַרברענט. דאָס פּייער האָט אָנגעהויבן צוקומען נענטער צו דער שול. ר' שלמהלע אייגער, דוד כהן און נאָך עטלעכע יידן זענען אַרויף געקראָכן אויפן דאַך פון דער שול און גאָלאָשן מיט טעפּ וואַסער און נאַסע שמאַטעס. זיי האָבן טאַקע גערעטעוועט די שול. וועו דאָס פייער האָט זיך אייגעשטילט, האָט מען ערשט דערזען דעם גרויסן חורבן. מענטשן זענען געלעגן אויפן אַלטן הייליקן אָרט, אונטער דעם באַרג, אַהין זענען זיי אַנטלאָפן פון דער שריפה. עלטערן האָבן געזוכט קינדער, קינדער האָבן געזוכט די עלטערן. אַ טאָכטער האָט געשריגן „מאַמע, מאַמע וווּ ביסטו?" די מאַמע האָט געענטפערט: „איך בין דאָ, אויפן הייליקן אָרט". שרייט די טאָכטער: „ליג דאָרט, מאַמע!"

מענטשן האָבן זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצע נאַכט, געווייַנט, נישט געווען וווּ דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן. עס איז נאָך געווען אַ גרויסער נס, וואָס די שריפה האָט זיך אָנגעהויבן פֿאַרנאַכט. וועו דאָס טרעפט מיט אַ 2 שעה שפּעטער, וואָלטן, חלילה, הונדערטער מענטשן פֿאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די הייזלעך. וויייל שלמהלע אייגער, דוד כהן און נאָך אַנדערע האָבן נישט געזאָגט „ס'איז שבת", נאָר געלאָפן רעטעווען דאָס שטעטל.

עס איז שוין געווען אַ טרויעריקער שבת, די אַרעמע־לייט זענען געווען צעברענט. מען האָט זיך צוזאַמען געשטופט עטלעכע פֿאַמיליעס אין איין דירה. איך בין געווען מיט מיינע שוויגער־עלטערן. מיט אַ יאָר שפּעטער בין איך שוין געווען אין „גאָלדענעם לאַנד", וווּ איך האָב אויך נישט געהאַט אין אַנהייב וווּ דעם קאָפּ אַוועקצולייגן.

איך פֿאָר קיין אמעריקע

אין יאָר 1906 האָט מיין מאַן באַדאַרפט שטיין צום פּריזיוו. געוויס וואָלט מען אים געגומען, ווייל ער איז געווען אַ געזונטער. נאָר מיין שוועסטער איז געווען באַקאַנט מיט נאַטשאַלסטוואָ, האָט ער „אונטערגעשמירט" 50 רובל, האָט מען אים געגעבן אַ „גרינעם" בילעט, ביז דעם צווייטן יאָר. איך האָב שוין געהאַט אַ מיידעלע פון איבער 2 יאָר. דערווייל איז אוועק דאָס יאָר, מיין מאַן דאַרף זיך ווידער צושטעלן.. האָט אים מיין שוועסטער

נאָך אַמאָל אויסגעקויפט, ווידער געקריגן אַ גרינעם בילעט, ביז צום דריטן יאָר. פאַראַן אַבער מענטשן וואָס פאַרגינען נישט: סטייטש, מיין זון צוגענומען און שמואל לעדערפיין, אַזאַ געזונטער מאַן — באַפרייט? — האָט מען אים טאַקע געמסרט. אַ באַאַמטער פון דער נאַטשאַלסטוואָ האָט דאָס גלייך געלאָזט צוויסן טאָן מיין שוועסטער־ברידער, שוועסטער־בריידער, טאָטע־מאַמע — און שיק אַ טעלעגראַם צו דער קוזינע. מיין פאָטער פירט מיך צו דער באַן. מען געזעגנט זיך מיט קושן און געוויין.

איך פאָר שוין, כ׳קום אָן אין שטעטל, גיי אַריין אין ביורא און פרעג וווּ איז די פרוי ראָטמאַן? ענטפערט מען מיר, אַז זי איז שוין דאָ געוועזן און אָפגעפאָרן קיין מיסלאָוויץ, פון וואַנען מען פאָרט צו דער שיף. איך בלייב שטיין פאַרצווייפלט: וואָס טוט מען? דער מאַן זאָגט מיר: „נעם די באַן און פאָר אַהין, פילייכט וועסטו זי נאָך טרעפן". איך גיי צו דער באַן — און מען פאָרט. לעבן מיר איז געזעסן אַ זשאַנדאַר, מען שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע, זאָגט צו מיר דער זשאַנדאַר: „קום מיט מיר". ער פירט מיך צו צו אַ לאַנגן טיש, עס זיצן דאָרט אַ סך מענער, איינער זאָגט: „פרוי לעדערפיין, זי דאַרפן באַצאָלן 2 רובל". „פאַר וואָס?" ענטפערט ער, אַז איך בין נישט געפאָרן אויף דער ריכטיקער באַן. איך וויין און בעט, קוים אָפּגעדונגען אַ רובל. מען ווייזט מיר שוין די ריכטיקע באַן, איך פאָר אַריין אין מיסלאָוויץ — מענטשן לויפן אין די טויזנטער. יינגע, אַלטע, מיט קינדער און פעקלעך.

מיט אַמאָל דערזע איך דער קוזינעס יינגעלע. איך לויף צו, פרעג אים: „מאָטעלע, וווּ איז די מאַמע?" ענטפערט ער: „זי קומט באַלד". זי איז טאַקע צוגעקומען. איך האָב געמיינט, אַז אַ מלאך האָט זיך באַוויזן. נאָר איידער איך האָב אויסגערעדט אַ וואָרט, האָט זי גלייך געזאָגט: „ביילעלע, מיר טוט זייער לייד, איך קאָן דיר גאָרנישט העלפן. איך האָב געמוזט אָפּצאָלן פאָר אַ סך זאַכן און געבליבן אָן געלט". און זי שטייגט שוין אַיין אין דער באַן וואָס פירט צו דער שיף.

איך בין געבליבן שטיין פאַרביטערט, נעם זיך אָבער אָן מיט מוט און פאָר צוריק קיין אָשוענצן. גיי אַריין אין ביוראָ און פרעג, וויפל דאַרף קאָסטן די שיפס־קאָרטע? דער ענטפער: עס פעלט מיר אויס 38 רובל. וואָס טוט מען?

זאָגט מיר דער מאַן: „האָסט דאָך עלטערן אין דער היים, שרייב זיי אַריין אַ בריוו, דערציילּ וואָס די פאָרט צוריק קיין זאוויכאָסט און איך הייב אָן אויסצו־פאָרקויפן אַלע זאַכן פאָר האַלב געלט. איך האָב שוין מער ווי 100 רובל. די 2 וואָכן זענען ביי מיר געווען ווי 2 יאָר. אָבער דער טאָג קומט אָן. איך הייב אָן זיך געזעגענען מיט פריינד, שוועסטער־ברידער, טאָטע־מאַמע — און שיק אַ טעלעגראַם צו דער קוזינע. מיין פאָטער פירט מיך צו דער באַן. מען געזעגנט זיך מיט קושן און געוויין.

איך פאָר שוין, כ׳קום אָן אין שטעטל, גיי אַריין אין ביוראָ און פרעג וווּ איז די פרוי ראָטמאַן? ענטפערט מען מיר, אַז זי איז שוין דאָ געוועזן און אָפּגעפאָרן קיין מיסלאָוויץ, פון וואַנען מען פאָרט צו דער שיף. איך בלייב שטיין פאַרצווייפלט: וואָס טוט מען? דער מאַן זאָגט מיר: „נעם די באַן און פאָר אַהין, פילייכט וועסטו זי נאָך טרעפן". איך גיי צו דער באַן — און מען פאָרט. לעבן מיר איז געזעסן אַ זשאַנדאַר, מען שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע, זאָגט צו מיר דער זשאַנדאַר: „קום מיט מיר". ער פירט מיך צו צו אַ לאַנגן טיש, עס זיצן דאָרט אַ סך מענער, איינער זאָגט: „פרוי לעדערפיין, זי דאַרפן באַצאָלן 2 רובל". „פאַר וואָס?" ענטפערט ער, אַז איך בין נישט געפאָרן אויף דער ריכטיקער באַן. איך וויין און בעט, קוים אָפּגעדונגען אַ רובל. מען ווייזט מיר שוין די ריכטיקע באַן, איך פאָר אַריין אין מיסלאָ־ווויץ — מענטשן לויפן אין די טויזנטער. יינגע, אַלטע, מיט קינדער און פעקלעך.

מיט אַמאָל דערזע איך דער קוזינעס יינגעלע. איך לויף צו, פרעג אים: „מאָטעלע, וווּ איז די מאַמע?" ענטפערט ער: „זי קומט באַלד". זי איז טאַקע צו־געקומען. איך האָב געמיינט, אַז אַ מלאך האָט זיך באַוויזן. נאָר איידער איך האָב אויסגערעדט אַ וואָרט, האָט זי גלייך געזאָגט: „ביילעלע, מיר טוט זייער לייד, איך קאָן דיר גאָרנישט העלפן. איך האָב געמוזט אָפּ־צאָלן פאָר אַ סך זאַכן און געבליבן אָן געלט". און זי שטייגט שוין אַיין אין דער באַן וואָס פירט צו דער שיף.

איך בין געבליבן שטיין פאַרביטערט, נעם זיך אָבער אָן מיט מוט און פאָר צוריק קיין אָשוענצן. גיי אַריין אין ביוראָ און פרעג, וויפל דאַרף קאָסטן די שיפס־קאָרטע? דער ענטפער: עס פעלט מיר אויס 38 רובל. וואָס טוט מען?

זאָגט מיר דער מאַן: „האָסט דאָך עלטערן אין דער היים, שרייב זיי אַריין אַ בריוו, דערציילּ וואָס די

קוזינע האָט דיר אָפּגעטאָן, מן־הסתם וועלן זיי דיר העלפן".

איך נעם זיך שרייבן דעם בריף צו מיין טאַטן. נישט מיט טינט — נאָר מיט בלוטיקע טרערן: „אויב מען וועט מיר דאָס געלט נישט צושיקן, ווייס איך נישט וואָס כ'וועל טאָן... אַ היים וועל איך נישט צוריק קומען. איך האָב אַלץ פֿאַרקויפט, וועל זיך שעמען דעם קאָפּ אויפצוהויבן".

דער אמת איז, אַז מיין פֿאָטער האָט מיר נישט געקאָנט העלפן. אָבער אַ טאַטע איז פֿאַרט אַ טאַטע — האָב איך געטראַכט. נאָר ביז דער בריוו וועט אָנקומען אַהין און ביז וואַנען עס וועט קומען צוריק אַן ענטפער, נעמט דאָך אַ ביסל צייט.

דערווייל דאַרף איך דאָך קויפן עפּעס צו עסן פֿאַר מיר מיטן קינד... און מיין מאַן ווייסט פון גאָרנישט, צי איך בין אין וועג, צי איך זיץ נאָך אין קראשניק. ווען דער בריף איז צוריק געקומען מיט די 38 רובל, גיי איך אַריין אין ביורא צו באַצאָלן — פּעלט מיר אויס 2 רובל. איך בלייב שטיין אָן לשון. דער באַאַמטער זאָגט מיר: „גיי אַריין אין שטאָט, וועסט צוגיין צום רב, דערציילּ אים אַלץ און ער וועט דיר העלפן מיט די 2 רובל".

איך נעם דאָס קינד, שלעפּ זיך איבער גאַסן, בערגער און גריבער. ענדלעך בין איך אין שטאָט. כ'קום אַריין אין רבס הויז, ער איז נישטאָ. איך קום צו דעם שמש, דערציילּ אים אַז איך דאַרף האָבן 2 רובל צו באַצאָלן פֿאַר דער שיפסקאָרטע. ער דערלאַנגט מיר עטלעכע גראָשן, איך באַדאַנק אים און שלעפּ זיך צוריק אַ הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע אין ביורא, לייג אָוועק דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן. דער מאַן קוקט אויף מיר מיט אַזאַ רחמנות און זאָגט, אַז עס פעלן נאָך 30 קאָפּיקעס. פון מיינע אויגן נעמען גיסן טרערן ווי וואַסער, איך גיי אַרויס, שטיי אזוי אַנגעשפּאַרט אין דער וואַנט, גייט אַרויס אַ מאָן, אַן אָנגעפּרעסענער דייטש, קוקט אויף מיר מיט אַ שמייכעלע, און פרעגט, וואָס איך שטיי אַזוי פֿאַרטראַכט? דערציילּ איך אים מיינע צרות, אַז מיר פעלט אויס 30 קאָפּיקעס צו באַצאָלן פֿאַר דער שיפסקאָרטע. ענטפערט ער, אַז אַזאַ שיינע, יונגע פריילין דאַרפט נישט זאָרגן פֿאַר אַזאַ קליינע סומע — — — און ער מאַכט מיר אַ פֿאַרשלאָג... אַז איך האָב דאָס דער־הערט, האָב איך געגעבן אַ געשריי און יאָמערלעך זיך צעווויינט. מיין קינד קוקט אויף מיר און וויינט אויך. דער דייטש האָט געזען, אַז ער האָט אָנגעריירט אַ זייער אידעלע סטרונע און האָט זיך אַנטשולדיקט, געגעבן מיר זיין קאָרטל איך זאָל צוגיין אין שטאָט, אין זיין געשעפט, וועט מען מיר שוין העלפן. איך נעם דאָס קינד, שלעפּ זיך אַהין, וויייז דאָס קאָרטל — און מ'האָט מיר געגעבן עטלעכע מטבעות.

כ'גיי צוריק אין ביורא און איך באַצאָל. גאָט צו דאַנקען — איך האָב שוין די שיפסקאָרטע.

אין „גאָלדענעם" לאנד

מיין מאַן האָט שוין געווווסט, אַז איך קום קיין אַמעריקע. די קוזינע האָט אים דערציילט. נאָר ער האָט זיך נישט אַזוי דערפרייט, ווייל ר'האָט נאָך אַליין נישט געהאַט פֿאַר וואָס זיך אויסצוהאַלטן. איך זיץ שוין אויף דער סטאַציע און וואַרט אויף דער באַן וואָס דאַרף צופירן צו דער שיף. דערמאָן איך זיך, אַז ווען איך בין געווען אַ יונג מיידעלע, האָט מיין מאַמע מיך געשיקט אין די אָרעמע הייזער צו ברענגען אַהין פיש מיט אַ חלה אויף שבת. איצט בין איך אַליין אַ ווייבל, מיט אַ מיידעלע ביי דער זייט — און ווידער געפֿאַנגען אין די הייזער בעטן נדבות, נאָר פֿאַר זיך. ווי דאָס לעבן קאָן אָפּשפּילן קאָמעדיעס און טראָגעדיעס...

ענדלעך, די באַן קומט אָן און מיר פֿאָרן שוין צו דער שיף. אַז די באַן שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע, גייען דאָרט אַרום פרויען מיט קיישלעך זעמל און פלעשלעך מילך, פרעגנדיק יעדן איינעם צי מען ווייל עפּעס. פֿאַרשטייט זיך, אַז כ'האָב באַלד געפֿונען זעמעלעך מיט מילך און איך מיטן קינד האָבן געשטילט דעם הונגער.

אָט זענען מיר שוין אויף דער שיף, וועלכע נעמט זיך וויגן און טרייסלען. מענטשן ליגן פֿאַרחלשטע. נאָר איך מיט מיין קינד האָבן גראָד זיך געפּילט גוט. איז טאַקע געווען אונדזער גליק, וואָס די מענטשן האָבן מיר געגעבן ברויט מיט ווורשט, ווייל איך האָב אויף דער שיף געגעסן בלויז געבראָטענע קאָרטאָפּל מיט הערינג. אין עטלעכע טעג שפּעטער ווערט אַ שטורעם, האָב איך געזונען מיין גרויסן קרבן־מנחה סידור און געזאָגט תהילים. געבעטן ביי גאָט, אַז נאָך אַזוי פיל פֿלאָגעניש, זאָל איך כאָטש דערלעבן קומען אין אַמעריקע.

גאָט צו דאַנקען, מיר זענען שוין אין עליס־איילאַנד — און איך האָב נישט געטראַכט, אַז עס וועלן זיך ערשט אָנהייבן נייע זאָרגן. מען האָט געלאָזט וויסן מיין מאַן, ער זאָל קומען מיך נעמען. ער האָט נישט

פֿאַרמאָגט אַ פּעני, האָט ער זיך געבאָרגט אַ דאָלאר ביי אַ לאַנדסמאַן. וועז ער איז געקומען, איז ער גע־שטאַנען ביי די קראטעס — און איך מיטן קינד אויף דער צווייטער זייט.

זאָג איך צום קינד: „דו זעסט, דער מאַן וואָס שטייט דאָרט, איז דיין טאַטע"... ענטפערט זי: „ער איז נישט קיין טאַטע, ער האָט נישט קיין באָרד"... ענדלעך קומען מיר זיך צוזאַמען מיט קושן און טרערן.

מיר קומען צו צו אַ הויז. מיין מאַן האָט איינגעקויפט אַ ברויט, שמאַלץ, הערינג און אַ שטיקל פוטער. ער פירט מיך אריין אין דער שטוב פון אַ לאַנדסמאַן. איך בין געבליבן אַן לשון: 3 קלייניע שטיבעלעך, 3 קינדער, און אַן ארעמקייט וואָס האָט אַרויסגעקוקט פון יעדןווינקל.

די פרוי האָט צוגעגרייט דאָס ביסל עסן פאַר אירע קינדער, זיי זענען נעבעך געווען גוט הונגעריק. מיר האָבן געטרונקען אַ גלאָז טיי, אַ ביסל געריידט — און מען גייט שלאָפן.

די פרוי מיט דעם מאַן מיט אַ קינד — אין דעם קליינעם שלאָף־צימער, פאַר מיר מיט מיין מאַן האָט מען אויפגעשטעלט אַן אייזערן בעט.

די נאַכט איז אַריבער, עס איז שוין טאָג. מיין מאַן האָט נישט קיין דזשאַב, פאַרדינט נישט אויף פרנסה. קיין היים האָבן מיר נישט. וואָס טוט מען?

זאָג איך צו מיין מאַן: „לאָמיר צופאָרן קיין ברוק־לין. דאָרט ווינט מיינס אַ קוזינע. זי איז שוין דאָ עטלעכע יאָר, אפשר וועט זי מיט עפעס העלפן?"

די קוזינע האָט זיך מיט אונדז דערפרייט. איר מאַן האָט געאַרבעט, זיי האָבן געהאַט אַ שיינע ווינונג, זי האָט צוגעגרייט אַ פיינעם שבת. מיר האָבן געבעטן לויכט, געגעסן פיש, לאָקשן מיט יויך, פלייש, אַ גוטן צימעס. מען רעדט אַביסל. אַז מען דאַרף שוין גיין שלאָפן, גייט צו די קוזינעס מאַן און לעשט אויס די שבת־ליכט. אַז איך האָב דאָס דערזען, איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן. איך האָב שוין די גאַנצע נאַכט נישט געקענט שלאָפן. שבת אין דער פרי זאָג איך צו מיין מאַן: „שמואל, איך ווייל דאָ מער נישט זיין, לאָמיר שוין צוריק גיין אין ניו־יאָרק". ער זאָגט: „וואָרט ביז ביינאַכט, וועט מען קאָנען פאָרן". איך אָבער האָב נישט געוואָלט וואָרטן, זענען מיר געגאַנגען צופֿס.

מיר זענען שוין אין ניו־יאָרק, מיין מאַן פירט מיך צו זיין קוזינע. זי האָט אַ שיינע היים, בעת מיר האָבן נישט וווּ דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן. דאָרט זענען מיר געזעסן אַ ביסל, געגומען עפעס אין מויל, עס וועלט שפּעט, מיר מוזן פאָרלאָזן און קומען צוריק צו דעם לאַנדסמאַן וווּ מ'איז איבערגעשלאָפן נאָך אַ נאַכט.

זונטיק אין דער פרי איז געקומען מיין קוזין און מיר געגעבן 10 דאָלאר. האָט מען געדונגען אַ ווינונג (7 דאָלאר), און פאר די איבעריקע 3 דאָלאר האָב איך אָפּגעקויפט אַביסל אַלטע זאַכן און מיר האָבן זיך אַרייַנגעצויגן אין אַן אייגן מקום מנוחה. מיין מאַן זוכט עפעס צו פאָרדינען און מיט אַ וואָך שפּעטער קומט ער אַהיים מיט דער בשורה, אַז ער אַרבעט שוין. מיר האָבן זיך געפּילט גליקלעך.

שבת אין דער פרי נעמט ער דעם טלית, גייט אין שול אַריין, קומט אַ היים, עסט אָפּ און גייט אַוועק, איך פרעג: וווּ גייט ער? זאָגט ער מיר, אַז ער דארף זיך טרעפן אין גאַס מיט אַ לאַנדסמאַן.

דער שבת איז אַוועק, זונטיק זענען מיר געגאַנגען צוזאַמען באַזוכן לאַנדסלייט. מאַנטיק גייט ער צו דער אַרבעט, עס גייט אַוועק די וואָך, ס'איז ווידער שבת. מיין מאַן גייט אין שול, קומט אַהיים, מען עסט אָפּ — און ער גייט ווידער אַוועק אין גאַס. ענדלעך איז דער סוד אַרויס — מיין מאַן האָט מיר דערציילט, אַז דאָרט וווּ ער אַרבעט, מוז מען אַרבעטן שבת. ער האָט געזוכט און געזוכט — ליידער, ער קאָן נישט געפינען קיין אַנדערן דזשאַב.

וועז איך האָב געהערט, אַז מיין מאַן אַרבעט אין שבת, האָב איך געזאָגט, אַז איך וועל טאָן פאַרשידענע אַרבעטן, ביז גאָט וועט העלפן, אַז ער וועט קריגן אַ דזשאַב, נישט מחלל־שבת צו זיין. אַזוי ווי איך האָב געקענט שניידעריי, האָב איך אַנגעפאַנגען אַרבעטן, נישט פאַרדינט צו פיל, אָבער מיר זענען אויסגעקומען.

אין יאָר 1909, האָב איך געבוירן נאָך אַ מיידל. די אָרעמקייט איז נאָך גרויס. מיין מאַן האָט שוין געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן, אָבי אויסצוקומען מיט די פרנסה. ביז ער האָט זיך אויסגעלערנט צו זיין אַ פרעסער פון פרויען־קליידער און פאַרדינט אויף פרנסה. מען איז שוין ווידער צופֿרידן, ביז עס קומט אַן דאָס יאָר 1910, מען הייבט אַן שטרייקן. ווער עס האָט געהאַט אַ ביסל געלט, האָט געקענט שטרייקן, מיר האָבן נישט געהאַט. האָבן מיר ווידער אָנגעהויבן ליידן הונגער מיט צוויי קינדער. איך האָב געהאַט אַ קוזין, האָט ער געהאָנדלט מיט ברויט, פלעגט ער אונדז יעדן טאָג ברענגען אַ ברויט. וואָסער האָב איך געהאַט אומזיסט...

דאָס זענען מיינע איבערלעבונגען ביזן יאָר 1910.

פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן

מאיר זילבערבערג, פאריז

קראשניק איז געווען אַ יידישע שטאָט, וועגן וועלכער מען האָט פאַר דער קריג ווייניק געהערט. אָבער אויף די מיליטערישע מאַפעס האָט אונדזער שטעטל פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט.

קראשניק געפינט זיך נישט וויט פון דער ווייסל און איז געווען נאָענט פון דער דעמאָלטיקער עסטרייכישער גרענעץ.

יידישע קרבנות אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

געווען איז עס אין חודש אויגוסט 1914, וועו די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן. איבער אייראָפּע האָט זיך פאַרצויגן אַ רויט־פייערדיקער הימל. אין די ערשטע טעג פונעם קריג זענען די קוילן געפלויגן איבער דער שטאָט, ביז דאָס עסטרייכישע מיליטער האָט באַזעצט קראשניק.

אָלץ וואָס האָט געהערט צו דעם אַלטן צאַריזם רעזשים איז פאַרשוווּנדן. אָבער דעם צאַרס קאָזאַקן האָבן נישט פאַרגעסן צו ראַבוועווען די יידישע שטובן און געשעפטן און חרוב מאַכן, צעטרעטן מיט די פיס אָלץ וואָס זיי האָבן נישט געקענט מיטנעמען.

מיטן אַרײַנמאַרש פון עסטרייכישן חייל, האָט קראָשניק פריי אָפּגעאָטעמט. די אַרדענונג האָבן געהיטן די פייערלעשער, אָנגעפירט דורך דעם בירגערמייסטער, אַ לערער און אַ קריסטלעכער שניידער. דאָקעגן דער רב און דער קאָזשאָנע ראבינער זענען געווען באַאויפּטראָגט צו פאַרטרעטן די יידישע אינטערעסן כלפי דעם עסטרייכישן אָקופאַנט.

צום גרויסן אומגליק, האָבן די עסטרייכער נישט געקענט איינהאַלטן קראשניק אין זייער באַזיץ מער ווי 27 טעג. די באַפעלקערונג האָט מיט ציטער און שרעק געוואָרט אויפן צוריקקומען פון צאַרישן מיליטער.

עס איז געווען אַ פרייטיק צווישן ראש השנה און יום־כיפור. דער פירקאָנטיקער מאַרק־פלאַץ האָט פלוצים ווי פאַרקרומט זיך פון אינעַרלעכן וויטיק. ביים אָפענעם טויער פון זאָנויל לייב שאר האָט זיך באַוויזן אַ פאָטרול מיט אָן אָפיציר אויף אַ פערד. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן מאַרק און יעדן ייִד וואָס דער אָפיציר האָט באַגעגנט, האָט ער פאַרהאַלטן און געשטעלט פראַגן.

אַזוי אַרום זענען אַרעסטירט געוואָרן זעקס יידן פון קראָשניק: חיים טאָפעל, לייביש סוקמאַן, דוד שוסטאק, קרומהאָלץ, לאמהוט אוּן אַ שניידער. דער אָפיציר האָט אויך אַרעסטירט דעם בירגערמייסטער, דעם לערער און דעם קריסטלעכן שניידער. דאָס איז געוווּן פרייטיק, 10 אַזייגער אין דער פרי. אַלע פאַרהאַלטענע זענען אַוועק געפירט געוואָרן אויף די אַלבעטשינער פעלדער, אַ פאָר קילאָמעטער פון קראָשניק. מיט עטלעכע שעה שפּעטער האָט מען זיי געפונען דערשאָסן, אָן אַ משפּט.

מען האָט נישט באַווּיזן קובר צו זיין די ערשטע קרבנות אוּן אין 3 טעג שפּעטער זענען אַרעסטירט געוואָרן ר׳ מאָטעלע פון פרושקאָוו, דער רב פון קראָשניק, אייזיק פישל דער קאָזשאָנע ראַבינער אוּן הערשעלע זיילער מיט זיין זון. זיי זענען אַוועק געפירט געוואָרן אין תפיסה אין נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אויפגעהאָנגען. כבוד זייער אָנדענק!

מיט אַזאַ אומגליק אוּן טרויעריק קאָפּיטל איז קראָשניק געוואָרן באַקאַנט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914—1918.

אין די צוואַנציקער יאָרן

די ערשטע יאָרן נאָכן אָנטשטיין פון אַ זעלבשטענדיק פּוילן, זענען געווען יאָרן פון „שטורעם אוּן אויפּברויז״ אין יידישן לעבן. דאָס יידישע שטעטל, וואָס האָט דורות־לאַנג געלעבט אין אַלט־יידישע טראַדיציאָנעלע פאָרמען, איז עקאָנאָמיש, פּאָליטיש אוּן גייסטיק געוואָרן אויפגעטרייסלט בּיזן יסוד. אַלטע אוּן נייע כוחות האָבן אויפגעוואָכט. די פלאַמען, וואָס נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905 האָבן זיי אויסגעזען וויּ זיי וואָלטן אויף שטענדיק פאַרלאָשן געוואָרן — האָבן פונדאָסנייי אויפגעפלאַקערט. ציזאַמען מיט דעם זענען אויף דער געזעלשאַפטלעכער אַרענע דערשינען נייע כוחות, אייַיען, שטרעבונגען.

אויך קראָשניק האָט נישט אויסגעמיטן דער שטורעם וועלכער האָט צעטרייסלט די אַלטע וועלט. באַזונדערס האָט עס געטראָפן די יוגנט. פאַר איר זענען מיט איין מאָל אויפגעקומען נייע פראָבלעמען, אוּן צוזאַמען מיט זיי — די פרוּוון צו געפינען אַ באַשייד דורך די כלמינים פאַרטייען, גרופּעס, פּירערס. ס׳האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל מיט אידייען, אַלטע אוּן נייע. די טראַ־

דיציאָנעלע יידישע קרייזן, געשטיצט אויפן דורותדיקן רעליגיעזן שטייגער, האָבן נישט געוואָלט פאַרלירן זייער השפּעה און אויף אַלעמען געענטפערט, אַז מען דאַרף זיך נישט מישן, די הילף קאָן קומען בלויז מן השמים. אָבער דאָס האָט שוין מער נישט געווירקט אויף דער יוגנט, וואָס האָט געזוכט אייגענע וועגן אין די פאַרשידענע פאַרטייען.

און פאַרטייען זענען אויפגעקומען מכל־המינים: פאַרשידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, רעכטע און לינקע, אפילו די רעליגיעזע „מזרחי". שפּעטער האָט זיך אויך געשאַפן אַ גרופּע רעוויזיאָניסטן, אָנגעפירט דורך ישראל שלישעס און ענדער. דער „בונד" האָט פון זיין זייט אַנטוויקלט אַ גרויסע אַקטיוויטעט, דער עיקר אויפן געביט פון שאָפן יידישע פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וועלכע זענען געווען אונטער זיין השפּעה. די פאַראיינען האָבן אַסך געהאָלפן צו פאַרבעסערן די באַדינגונגען פון די יידישע אַרבעטער.

די רעכטע „פּועלי־ציון" האָט גרופּירט אַרום זיך די א. ג. „באַלעבאָטישע" קינדער און איז געווען אָנגע־פירט דורך פאָלעק בראָנער, אַ יונגער, דאַרער מענטש, אַ ביסל איינגעהויקערט, מיט אַ פאָר גרויסע בריליו. איז ער תמיד אַרומגעגאַנגען פאַרזאָרגט, פאַרטאָן, געהאַלטן רעפעראָטן — דער אָנערקענטער טעאָרעטיקער פון די קראָשניקער רעכטע „פּועלי־ציון". מיט די לינקע „פּוע־לי־ציון" האָבן אָנגעפירט שיעלע מארקעוויטש און צדוק דער רימאָזש. ס׳איז אויך אָנטשטאָנען אַ גרופּע פון „החלוץ", אָנגעפירט דורך רחל ברייער. מען האָט גע־קאָנט זען יונגעלייט פון באַלעבאָטישע שטובן, אָנגעטאָן ווי חלוצים, שטאָלץ אַרומשפּאַצירן איבער די קראָש־ניקער גאַסן. ס׳האָט אויך עקזיסטירט אַן אָרגאַניזאַציע פון „גורדוניה". מיט די אַלגעמיינע ציוניסטן האָט אָנגע־פירט שמחה (זיין פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט), מיטן „מזרחי" — מרדכי און יצחק בוכבינדער.

פאַרשטייט זיך, אַז לעבן די ניי־אויפגעקומענע פאַר־טייען האָבן ווייטער עקזיסטירט די אַלטע טראַדיציאָ־נעלע יידישע חברות: גמילת חסד, הכנסת כלה, ביקור חולים, אויך אַ לאָקאַטאָרן־פאַראיין און אַ חברה קדישה.

אין שטאָט האָט טיילמאָל זיך געטאָן אויף טיש און אויף בענק. אין אַ שיינעם טאָג, אויב כ׳האָב נישט קיין טעות, איז דאָס געווען אין מערילינג 1924, האָט מען זיך דערוווסט אין קראָשניק, אַז 12 ביינאַכט פאָרט דורך אַ באָן מיט עולים קיין ארץ־ישראל. צו דער באָן סטאַציע, וואָס האָט זיך געפונען 4 קילאָמעטער פון שטאָט, האָבן זיך געלאָזן גיין אַלע יינגלעך און מיידלעך, אפילו אַ ביסל עלטערע, אַלע אויסגעפוצט אין יום־טוב־דיקע בגדים — אַ יום־טוב אין דער וואָכן. אַלע זענען צופוס אַוועק צו דער באָן, זינגענדיק העברעישע לידער. די מער איבערצייגטע האָבן געזונגען העכער, די אַנדע־רע — שטילער, און נאָך אַנדערע, וואָס זענען מיט־געגאַנגען, האָבן אין גאַנצן דאָס מויל נישט געעפנט. זיי האָבן אַוודאי נישט געגלויבט, אַז דריי מיליאָן יידן קאָנען פאַרלאָזן פוילן און פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אויף דער יידישער יוגנט, וויניקסטנס אויף גרע־סערע טיילן פון איר, האָבן נאָך געווירקט די זכרונות פון פויליש־סאָוויעטישן קריג פון 1920, וועו די רויטע אַרמיי איז דערגאַנגען ביז לובלין. מיר האָבן דעמאָלט געזען אין קראָשניק די בהלה ביי אונדזערע היימישע אַנטיסעמיטן, ווי אַ שטייגער קענדערע שוסטער מיט זיינע חברים: דאָמבראָווסקי, טשערווינסקי און אַנדערע. זיי זענען דעמאָלט אַרומגעלאָפן ווי משוגע און געזידלט די יידן און קאָמוניסטן. פאַר אונדז, יונגע מענטשן, איז דאָס געווען אַ גרויסע לערע.

מיר האָבן שוין דערמאָנט וועגן די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען. די מייסטן פון זיי זענען געשאַפן געוואָרן אין 1920. אין דער זעלביקער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ האַנטווערקער־פאַראיין, ווי אויך אַ גרופּע פון יוגנט־בונד „צוקונפט". איינצייטיק איז אויפגעקומען אַן אָרגאַ־ניזאַציע פון דער קאָמוניסטישער יוגנט. אין אַנהייב איז איר אַרבעט באַשטאַנען דער עיקר אין אויפקלערונג. מען האָט אַ סך דיסקוטירט איבער די וועגן פונעם קאַמף פאַרן סאָציאַליזם, צוזאַמען מיטן פיילישן אַרבעטער. ביסלעכווייז האָט זיך די אַרבעט אויסגעבריייטערט. פון די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס זענען דערנאָך אויס־געוואַקסן געוונטע יידישע אַרבעטער־טוערס.

אייניקע געשטאַלטן זייערע וויל איך אַרויסברענגען:

איך דערמאָן דעם יונגן לעמער, פירער פון ייגוט־בינד „צוקונפט". געקומען פון אַ פאַמיליע יידישע קליינהענדלער אין קראָשניק. ער האָט מיטן גאַנצן יוגנטלעכן ברען זיך געוואָרפן צו פאַרטיידיקן זיינע פאך־חברים. אַליין א קאַמאָשן־שטעפער, סעקרעטאַר פון פראָפעסיאָנעלן פאראיין, איז ער געווען א פעיקער אָרגאַניזאַטאָר איז אייפיעטאָ א וועלט פּארז יוגנט־בונד „צוקונפט". צים באדוערי. איז אט דער פעיקער געזעלשאַפטלעכער טוער געשטארבן צו 18 יאָר איז לובלינער שפיטאל. איז דער לוויה, וואס איז פארגע־קומען אין פעברואר 1927 אין ליבלין, האָבן זיך באַטיי־

ליקט עטלעכע הונדערט אַרבעטער פון אַלע פאַכן, ווי אויך אַ גרויסע דעלעגאַציע פון קראַשניק.

צוזאַמען מיט אים זענען געווען זייער אַקטיוו אין „צוקונפט": ישראל פוקסמאַן, ישראל גאָלדפאַרב, זעליג גאָרפינקל. מיט זיי האָבן מיטגעאַרבעט צוויי באַקאַנטע עלטערע בונדיסטן: יאַנקעלע צינגיסער, אומגעקומען שפּעטער אויף דעפּאָרטאַציע, אַ שניידער־אַרבעטער — אַן אמתע ענציקלאָפּעדיע. זיין ספּעציאַליטעט איז באַשטאַנען אין געדענקען די נעמען פון אַלע גרויסע פּערזענלעכקייטן און דערביי שטענדיק פאַרופן זיך אויף מאַרקסן אָדער... מיכאַלעוויטשן. דער צווייטער, עלטערער בונדיסט איז געווען יאנקל זיידענבאנד. ער האָט געהאַט אַ בעקעריי אין קראַשניק — אַ הויכער, בריי־טער, גוט־אַנטוויקלטער מענטש. ער האָט געהאַלטן, אַז ער ווייסט פון אַלץ, אפילו ווי אַזוי ס׳איז געמאַכט גע־ווארן די רוסישע רעוואָלוציע. דערפאַר האָט מען פאַר אים געהאַט ספּעציעלן דרך־ארץ. איך דערמאָן זיך אויך וועגן זיינוויל דיאמאנד, וואָס צוליב זיין ליטעראַרישער אַרבעט, האָט ער זיך קיין מאָל נישט דעקלאַרירט אָפן אַז ער געהערט צום „בינד". דאָס האָט אים דערמעג־לעכט צו קומען אויך אין אַלעבאַטישער סביבה, ווי צום ביישפּיל אין דער פאָלקס־ביבליאָטעק, וואָס איז געווען אָנגעפירט דורך הערש גרינער, די שאפראנס, בראַפמאַנס און אַנדערע.

מיט אַ באַזונדערן שטאָלץ און פאַרגעניגן דערמאָן איך, אַז כמעט אַלע יונגע מענטשן אין קראַשניק האָבן געהערט צו פאַרשידענע פאַרטייען. וויניק צווישן די זענען געשטאַנען מחוץ למחנה, געבליבן גלייכגילטיק.

אין די צוואַנציקער יאָרן האָבן אַ גרויסע צאָל יידישע אַרבעטער און יוגנטלעכע געשאָפן אין קראַשניק אַ קאָמוניסטישע פאַרטיי־גרופּע. אין 1924 איז אָפּיציעל אָנגעקניפּט געוואָרן אַ פאַרבינדונג פון דער גרופּע מיט דער קאָמוניסטישער כאַרטיי פון פוילן. עס גייען מיר פאַרבי ליכטיקע געשטאַלטן פון פאַרטיי־חברים פון יענער צייט: די שטאָלצע, געזונטע פיגור פון שניידער־אַרבעטער מנשה וויסמאַן. ער איז געווען ערלעך איבערצייגט, אַז דער יידישער אַרבעטער צוזאַמען מיטן פוילישן אַרבעטער וועלן געפינען אַן ענטפער אויף אַלע זייערע פראַגן. דערפאַר איז ער געווען דער ערשטער פון די עלף מענטשן, וועמען די היטלעריסטן האָבן דער־שאָסן אין קראַשניק באַלד אין אָנהייב פון קריג.

נח רעגען איז געווען אַ הויכער גלייכער מענטש, אויך אַ שניידער־אַרבעטער. אים איז געלעגן אין בלוט דער קאָמף מיטן אַנטיסעמיטיזם, וויייל ווען ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג, איז זיין פאָטער געהרגעט געוואָרן אויף אַ שרעקלעכן אופן.

דאָס אומגליק מיט זיין פאָטער, חיים רעגען, האָט דעמאָלט געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם אין שטאָט. ער

בית־הספר היהודי הראשון של המורה בלאט (22—1921)
ערשטע יידישע שול פון לערער בלאט (22—1921)

איז געווען אַ דאָרפס־הענדלער. איין מאָל האָט ער זיך פאַרזוימט אין אַ שטוב. די נאַכט איז שנעל צו־געפאַלן. האָט ער געמוזט איבערנעכטיקן אין איינעם פון די דערפער, ווו ער איז געווען גוט באַקאַנט. אין דער הייט איז מען געווען באַאומרואיקט, ווען דער טאַטע און מאַן איז נישט אַהיימגעקומען ווי געווייגלעך. ווי דערשיטערט איז געוואָרן די שטאָט, ווען צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען אים געפונען אַ צעשטאָכענעם. דער אומגליק האָט אינעם האַרץ פון זיין זון, דעם יונגן אַרבעטער, איינגעפלאַנצט אַ האַס און ווילן צו קעמפן קעגן כוליגאַניזם, מערדעריי און העצע קעגן יידן. ער האָט איינגעזען, אַז נאָר אַן אַקטיוון קאָמוניסטישע טעטיקייט וועט קעגנווירקן דעם אַנטי־יידישן גיפט.

באַזונדערס האָבן מיר אַלע באַוווּנדערט חייהלע גוטוויליג. זי איז געבוירן אין אַן אָרעמער פאַמיליע, די עלטסטע פון פינף קינדער. דער פאָטער אַהרעלע, אַ שוסטער, האָט קוים געקאָנט מפרנס זיין די משפחה און אין די פריסטע יאָרן האָט חייהלע געמוזט גיין אַרבעטן ביי שניידעריי, כדי העלפן אין דער פרנסה. אין אָט די שווערע באַדינגונגען האָט דאָס יונגע מיידל נישט אויפגעהערט זיך צו לערנען און לייענען. מיט דער צייט איז זי געוואָרן איינע פון די שענסטע געשטאַלטן, אַ מוסטער פונעם אַנטייל פון דער פרוי אין קאַמף פאַר איר אידעאַל.

איך וויל נאָך דערמאָנען די צוויי ברידער פעלד־הענדלער — לייבל און חיים. זיי זענען געקומען פון אַ שטעטל אין דער „גרויסער שטאָט" קראָשניק, מ'האָט נישט געווּסט פון זייער פאַמיליע, זיי אַליין האָבן זיך געשאַפן די נעמען: לייבל דער שניידער און חיים דער רימער. צוויי געזונטע פראָלעטאַריער, איבער־געגעבענע אידעאַליסטן. נאָך אַ געלונגענער אַקציע זענען זיי געוואָרן אַרעסטירט און פאַרמשפט צו לענ־גערע יאָרן תפיסה. שפעטער פאָרט לייבל פעלדהענדלער קעמפן פאַר דער שפּאַנישער רעפובליק. ער פאַלט דאָרט אין שלאַכט קעגן פאַשיזם.

די קאָמוניסטישע אידעע איז אפילו אריינגעדרונגען צווישן די ישיבה־בחורים. איך דערמאָן זיך מיין חבר יאנקל, וואָס האָט געלערנט אין בית־המדרש. וועג ער איז געוואָרן אַרעסטירט און פאַרמשפט אויף עטלעכע יאָר טורמע פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט. האָט זיין אַלטע מאַמע, נעבעך, זיך געבראָכן די הענט און כסדר איבערגעחזרט: „מיין זון אַ רויטער? איך האָב אים קיין מאָל נישט באַמערקט אין אַ רויט העמדל"...

מען דאַרף אויך נישט פאַרגעסן נוחלען און יאנ־קעלען זיילער און נאָך אַנדערע.

מיט אַ ספּעציעלן פאַרגענוגן דערמאָן איך דעם ערשטן קאָנטאקט, וואָס מיר — די קאָמוניסטישע יוגנט — האָבן געקראָגן מיט דער גימנאַזיע פון קראָשניק.

די פאַרבינדונג האָבן מיר געהאַט דורך שלמהלע קאלכמאַכערס אַ טאָכטער, מלכהלע, אַ מיטלגעוויקסיק מיידל, אָנגעטאָן אין גימנאַזיסטישן אוניפאָרם, וואָס האָט נאָך מער צו זיך אַרויסגערופן דרך־ארץ; איינע פון די, וואָס האָט געוואָגט אויפצוברעכן דעם רעליגיעזן געטאָ און גיין שבת אין גימנאַזיע. אָבער פאַר אונדז האָט די פאַרבינדונג מיט די גימנאַזיסטן געהאַט אַ גרויסע באַ־דייטונג. דאָס האָט באַשטעטיקט, אַז דער אַרבעטער־קלאַס איז נישט אַליין אין זיין קאַמף פאַר בעסערע באַדינגונגען און פרייהייט. מלכהלע איז דערנאָך אויס־געוואָקסן אַ הערלעכע איבערגעגעבענע אַרבעטער־טוערין. נאָך גאַנץ יונג מוז זי פאַרלאָזן פוילן, קומט קיין פראנקרייך, ווו זי זעצט פאָר איר שטודיום, אָבער דאָס שטערט איר נישט אויך דאָ צו פאַרבינדן זיך מיטן פראַנצויזישן אַרבעטער־קלאַס.

אין 1934 האָב איך ווידער געהאַט דאָס גליק צו געפינען זיך מיט מלכהלען ביים שאַפן אין פאַריז דעם אַזוי געפּופענעם קראָשניקער פאַטראָנאַזש, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו העלפן די יידישע יונגעלייט וואָס האָבן געה־נגערט אין די פּוילישע טורמעס. אונ־דזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין זאַמלען געלט און איבערשיקן קיין קראָשניק צו די וואָס זענען נאָך געווען אויף דער פריי, אַז זיי זאָלן באַאַרגן שפּייז־פעקלעך די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

אין דער צייט פון דער היטלעריישער אָקופּאַציע נעמט מלכהלע אַ וויכטיקן אַנטייל אין דעם אומלעגאַלן קאַמף קעגן אָקופּאַנט. וועג זי ווערט אַרעסטירט, פרווּוט די געסטאַפּאָ, מיט אַלע פיזישע און מאָראַלישע מיטלען, איינצוברעכן די איבערגעגעבענע אַרבעטער־קעמפערין — אָבער אומזיסט. די איבערצייגונג אין דער ריכטי־קייט פון איר אידעע, שטעלט זי שטענדיק אין די ערשטע רייען פאַר העלפן די געפיינטע, טראָץ איר פערזענלעכער שווערער לאָגע. אין אוישוויץ האָט זי אַדאָנק אירע מעדיצינישע קענטענישן (אַ פאַרמאַצעוו־טין) געראָטעוועט צענדליקער פרויען פון אַ זיכערן טויט. זי האָט געהאָלפן מיט וואָס נאָר זי האָט געקאָנט, וועמען מיט אַן אַספּירין, וועמען מיט איר אייגן שטיקל ברויט און וועמען מיט אַ וואָרט פון טרייסט. איך דער־

מאָן דאָס מיט פיל יראת הכבוד פאַר מלכהלען און מיט שטאָלץ, וואָס זי איז אַרויסגעוואָקסן פון דער יידישער קאָמוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין קראָשניק.

נאָך דער פילסודסקי־איבערקערעניש פון 1926 האָבן מיר, דער פּראָגרעסיווער טייל פון דער קראָשניקער יידישער יוגנט, ווייטער פאָרגעזעצט אונדזער אַרבעט. מיר האָבן אין דער צייט פון איבערקערעניש, מיט נאָך אַנדערע פרייַנד, וואָס איך דערמאָן דאָ נישט זייערע נעמען, פונאַנדערגעטיילט אויפרופן צום פויליש־פאָלק און אויפרופן צום מיליטער.

- אין יאָר 1928, צו די דעמאָלסדיקע פאַרלאַמענט־וואַלן, האָבן מיר געפרופן צו שטימען פאַר אַ קאַנדידאַט, וואָס האָט מיט לייב־און־לעבן געקעמפט קעגן פאשיזם.

אין תוך איז דאָס געווען אונדזער אייניציקער אויס־וועג און נישט אומזיסט איז אונדזער צאָל אין קראָשניק כסדר געוואָקסן. אין מאָמענט, ווען כ׳בין אוועקגעפאָרן פון קראָשניק, אין יאָר 1928, זענען די יידישע קאָמוניסטן געווען אַן אָנגעזעענער פאַקטאָר אין געזעלשאַפט־לעכן לעבן פון שטעטל.

פונעם רעליגיעזן לעבן

שמואל בראנד, תל־אביב

בא שבת בא מנוחה...

אַ גאַנצן פרייטיקדיקן טאָג איז אין יעדער קראָשניקער יידישע שטוב און געוועלב געווען אַ טומל און אַן איילענישׂ. דער לויפט אייַנקויפן אויף שבת, אייַנער לויפט אין מקוה, אַ צווייטער קומט פון דאָרט צוריק. די קינדער וואָס זענען 12 אַזייגער באַפרייט געוואָרן פון די חדרים און פון דער שול — איילן זיך אַוודאי אַ היים. פון די שטובן טראָגט זיך דער רעש פון פיש האַקן און פון אַ טייל אָפענע פענצטער פילן זיך פון דער ווייטנס די געשמאַקע ריחות פון די שבתדיקע מאכלים.

די געשעפטן זענען פול מיט מענטשן. אַלע פויערישע פורן זענען שוין באַצייטנס אַוועק פון שטאָט, געפאָרן צוריק אין די דערפער. ווייל וואָס האָבן נאָך פויערים צו טאָן אין אַ יידיש שטעטל ערב שבת?

פאַרנאַכט. דער שמש בערל כוואַדיאק לויפט מיט אימפּעט, ער קלאַפט און רופט צו גיין אין שול אַריין. אויך די סירענע ביים באָד גיט זיך אַ צעפייף כדי אַנזאָגן אַז ס׳איז געקומען די צייט פון ליכט־בענטשן. אויף די גאַסן באַווייזן זיך יידן אָנגעטאָן אין די שבתדיקע בגדים — אין זיידענע קאַפאָטעס און אָפּגעפוצטע שטיוול, באַגלייט פון די קינדער מיט סאַמעטענע היטעלעך אויף אויסגעצוואָגענע און אויסגעוואַשענע קעפעלעך. די שטיבלעך און די גרויסע שול ווערן פאַרפולט מיט מתפללים. באַלד הערט זיך דער ניגון און תפילה „הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו״. יעדער איינעם איז עפעס יומטובדיק אויף דער נשמה.

מען זינגט „לכה דודי לקראת כלה״ און די וואָכעדיקע דאגות פון פרנסה, שטייערן — ווערן אין גאַנצן פאַרגעסן.

די שטיבלעך

קראָשניק איז געווען געבענטשט מיט פאַרשידענע חסידים־שטיבלעך: לובלינער שטיבל, גערער, מארקישאָווער, מאַדזשיצער, ראָזוואַדאָווער, טריסקער, טאָרבינער, אויסער די פון מזרחי, חברת כלה, חברת תהילים, חברת נושאים און אַנד. פון צייט צו צייט איז געקומען אַ רבי באַזוכן זיינע חסידים. אַ שטייגער — דער לובלינער רבי ר׳ שלמהלע אייגער זצ״ל. זיין אכסניה אין קראָשניק איז געווען ביי ר׳ משולם ערליך. דער טריסקער רבי זצ״ל, ר׳ משהלע טווערסקי זצ״ל האָט תמיד „געפירט טיש״ אין בית־המדרש. זיינע תורה גמטריות זענען געווען פלאי פלאים. די פרייד פון די חסידים איז געווען זייער גרויס, ווען זיי האָבן זוכה געווען אַ באַזוך פון זייער רבין אין קראָשניק.

אַ געוואַלדיקע שמחה האָבן איבערגעלעבט די חסידים — און אויך נישט חסידים — ווען קיין קראָשניק איז געקומען דער מאַדזשיצער רבי זצ״ל, וועלכער איז איינגעשטאַנען ביי ר׳ בנימין גרינאפעל און ר׳ שמואל־אלי בריקס. אין די לעצטע יאָרן איז זיין אכסניה געווען ביי מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן הי״ד. נאָך שבת, ווען דער מאַדזשיצער איז אַהיים געפאָרן, האָט אונדזער שטוב אויסגעזען ווי נאָך אַן איבערקערעניש. האָט דאָך דער רבי געפירט ביי אונדז אַ טיש. הגם די טירן, פענ־

צטער און אויוון זענען שטאַרק באַשעדיקט געוואָרן, האָבן מיר דאָס אָנגענומען פאַר ליב. בדרך כלל האָט דער מאַדזשיצער, בעת זיינע באַזוכן אין אַ שטאָט צי שטעטל, שטענדיק צוגעצויגן אַ זייער גרויסן עולם. זיין מילדקייט איז דאָך געווען אַ שם דבר. זיינע תורות, ספּעציעל דער פסוק „כה תברכו את בני ישראל" („ווי אַזוי די יידן זענען — זענען זיי ווערט זאָלסט זיי בענטשן"). אָדער „ותטענו בגבולנו ושם נעשה לפניך את חובותינו" האָט ער געטייטשט: „רבונו של עולם, האָסט צו אונדז אַ טענה — בגבולנו, טאָ גיב אָפּ די גרענעצן און דאָרט וועלן מיר דערפילן אונדזערע פליכטן".

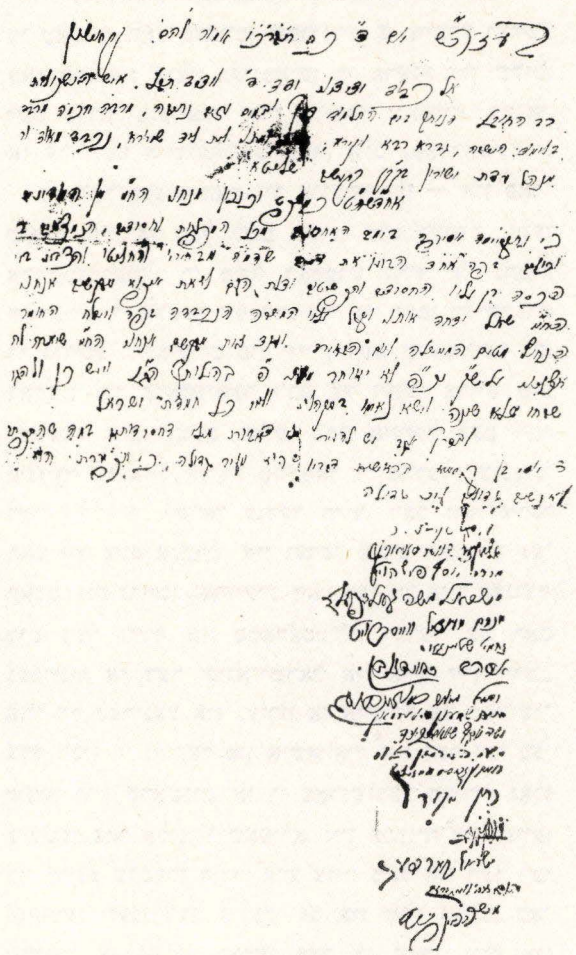
די מחלוקת איבער א רב

„כל מחלוקת שהיא לשם שמים — סופה להתקיים"...

ווי אין יעדער שטאָט און שטעטל, אַזוי איז אויך קראָשניק נישט געבליבן אונטערשטעליק מיט מחלוקותן איבער אַ רב, אַ שו"ב. מיר האָבן דערציילט מיינע עלטערן הי"ד, אַז מיין סנדיק איז געווען נישט קיין רב, נאָר ר' יהושע אשר בריקס, ווייל עס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע מחלוקת וועגן א רב, וועלכן אייניער האָט געאָסרט און אַ צווייטער האָט מתיר געווען. און ווער ס'איז געווען נייטראל, האָט נישט געקאָנט קיין רב צו זיין סנדק, נאָר אַ שיינעם חסידישן יידן, ווי אַ שטייגער ר' יהושע אשר.

...אָט האָב איך אַליין דערלעבט אַ מחלוקת, ממש אויף לעבן און טויט, בעת מען האָט געוואָלט אויפּ־נעמען אַ רב, אַ פּאָדראָבינער. הויפּט־רב איז דעמאָלט געווען דער טאָרבינער רבי זצ"ל הי"ד (ביז צו זיין אומבאַרעגנגן). ווי נאָר עס איז נפּטר געוואָרן דער ביסקאָוויצער רב זצ"ל, האָבן יידן אָנגעהויבן שטורעמען, אַז אַ שטאָט ווי קראָשניק טאָר נישט זיין מיט איין רב, ווי דער טאָרבינער רבי זצ"ל. ער איז דאָך שוין אויף דער עלטער. און די חסידים האָבן נישט געוואָלט: זיי זענען אַוועק צום קרעשיווער רב זצ"ל הי"ד און מיט גרויס מי אים איבערגערעדט ער זאָל ווערן רב אין קראָשניק.

שוועך איז אָנגעקומען זיין הסכמה, ווייל ער איז נישט געווען דער מענטש ווועלכער זאָל געווען קענען פירן אַ קאַמף מען זאָל אים נעמען אין אַ גרעסערער שטאָט ווי קרעשיוו. מען האָט אים באַלייגט אַ כתב רבנות פון די נכבדי העיר פון אַלע חסידישע שטיבלעך, אויסער די מאַדזשיצער חסידים. בדיעבד האָבן אויך זיי געוואָלט דעם קרעשיווער גאון, ווועלכער איז געווען ר' ישראל גערענרייכס איידעם פון קראָשניק. דאָס כתב

רבנות מיט די חתימות פון ר' יוסף אדלער, ר' נחמיה שטיינגוס, ר' נחמיה צישלער, ר' אלטער זיסבערג, ר' יחזקאל טוואַרדאָגורא — עס געפינט זיך נאָך הײַנט ביי דעם קרעשיווער רבס זון הרב ר' אברהמלי רויטמאַן, פון בני־ברק. דאָס איז אים געבליבן אַ זכר פון זיין פאָטער, ווועלכער איז אומגעקומען אין סיביר. זיין הסכמה איז געווען, אַז ער וועט נישט נעמען קיין שום אַנטייל, נאָר זיצן און וואַרטן, ביז מען וועט קומען אים זאָגן „מזל־טוב". נאָר ווי זאָגט מען: „וואלן איז אַ טשאַלנט". דער צווייטער צד איז געווען הבחור הגאון המופלג ותלמיד־חכם אלימלך שפירא הי"ד. אַ שטאַרקער רעדנער, געווען אויך פעיק צו האַלטן אַ רעפעראַט אין פויליש, וואָס האָט זיך געפאָדערט אין די לעצטע יאָרן אין פוילן, אַז אַ רב זאָל אויסער דברי קודש, אויך קאָנען דברי חול.

אלימלך שאפירא איז געווען דעם טאָרבינער רבינס אַן אייניקל (פון אַ טאָכטער). זיין פאָטער איז געווען

רבי פון בענדין, אַ גרויסער צדיק הי״ד. דער קראַשניקער רב ר׳ דודל הי״ד האָט געהאַט אַ טאַכטער שוין אַ שידוך צו טאָן. זי האָט געהייסן שפרינצע. אַ טייערע יידישע טאַכטער. אין איצט געשטאַנען די פּראַגע פון שליסן דעם שידוך מיט איר קוזין אלימלך שאפירא, בתנאי, אַז ער וועט אויסגעווײלט ווערן אַלס „פּאָדראַבינער״.

די וואַל־אַקציע האָט זיך אַנגעפאַנגען — און פאַר־שטייט זיך, אַז הכל לשם שמים. מיט רעדעס זענען אַרויסגעטרעטן: ר׳ משה האָפערט הי״ד, ר׳ נחמיה שטיינגוס, ר׳ אַלטער זיסבערג ה״י. זיי האָבן דערקלערט די גרויסע וויכטיקייט פון ווילן דעם קרעשיווער רב. דאַקעגן פון קראַשניקער רבס צד זענען ארויס מיט רעדעס: הרב יהושע עליע, הרב איציקל דעם רבס קינדער ווי אויך יהושע טייכמאַן, ר׳ מרדכלע בוכבינ־דער הי״ד, ר׳ ישראל ענדער הי״ד. דאָס וואַל־פּייער האָט זיך צעפלאַקערט, אין יעדער שטוב האָט זיך גע־קאָכט. צום גרויסן באַדויערן, האָט מען זיך אויך באַנוצט מיט דער הילף פון סטאַראָסטווע. יעדער צד האָט געמיינט, אַז דער שונא־ישראל איז אויף זיין זייט... אַזוי ווי שפרינצע איז געווען אַן אייניקל פון מאַדזשי־צער רבין ר׳ יחזקאל פון אַשאַראָוו, איז דער רבי גע־קומען קיין קראַשניק, אַז די מאַדזשיצער חסידים זאָלן שטימען פאַר אלימלך שאפירא. זיין אכסניה איז געווען ביי מיינע עלטערן הי״ד. אַזש צווי מאָל איז דער רבי געקומען וועגן דעם צוועק. עס איז שוין געווען באַ־שטימט, אַז זונטיק קומען פאַר די וואַלן. אַלץ איז געווען גרייט. אויף שבת איז דער מאַדזשיצער רבי געקומען צו זיין אַנוועזנד ביי די וואַלן. דערווייל איז מען אַוועק צום סטאַראָסטווע מיט עפעס אַ מעשה — און די וואַלן ווידער אָפּגעלייגט. דערמיט איז אויך שפרינצעס גורל אָפּגעלייגט. איז דער רבי אַהיים גע־פאָרן מיט בושה און האַרץ־ווייטיק, הלמאי ער האָט נישט געקענט העלפן זיין אייניקל, די יתומה פון זיין טאַכטער...

אין אַ קורצע צייט אַרום — איז ער נפטר געוואָרן.

בליץ־שנעל האָט זיך פאַרשפרייט די טרויעריקע ידיעה פון ר׳ יחזקאלס פטירה. די גאַנצע שטאָט, בפרט די מאַדזשיצער חסידים, זענען געפאָרן קיין אַשאַראָוו צו דער לוויה. אַשאַראָוו איז געווען אייגעהילט אין טרויער. יענעם טאָג זענען אַלע געוועלבער געווען פאַרמאַכט, און יעדער ייד האָט ביי זיך געטראַכט, אַז דער נפטר איז אַ קרבן פון די וואַלן.

עס קומט אויך אַ טעלעגראַם, אַז דער מאַדזשיצער רבי פון אָטוואָצק, זיין ברודער, באַקאַנט מיט זיין תורה און נגינה, קומט צו דער לווייה. אויב כ׳האָב נישט קיין טעות, איז ער גענעמען פון מאַריענבאַד, ווו ר׳האָט זיך געפונען אויף קוראציע.

כדאי צו באַמערקן, אַז אין דער צייט פון דער וואַל־אַקציע, האָט מען נישט פאַרבעטן דעם רבין פון אָטוואָצק, ער זאָל זאָגן מיט זיין פה קדוש צו ווייל דעם בחור, כאָטש מען האָט געווּסט, אַז אַלימלך האָט היתר הוראה פון רבין. איצט, קומענדיק פון מאריענ־באַד, האָט דער רבי געטראָפן דעם גאַנצן עולם זיינעם. ער געפינט זיך אין אַ צימער נישט ווייט פון דעם נפטר. קיינער גיט נישט קיין שלום, ווייל ער איז דאָך אַן אבל. ער גיט אַ פרעג זיינע חסידים, ווייל וויסן זייער מיינונג. ער פרעגט ר׳ יצחק געווערצער וועגן דעם יינגן רב וואָס שטייט פאַר פאַר קראַשניק. יצחק גיט אַ טיפן זיפץ. ער דאַרף דאָך עפעס ענטפערן דעם רבין:

— דער רבי ווייסט, אַז קראַשניק האָט שטענדיק מזל צו גרויסע גאונים פאַר רבנים, ווי ר׳ ישראל יענקל הי״ד, דער וואַנווואַלניצער רב הי״ד, דער ביסקווּיצער רב זצ״ל, דער אוזשענדאָוואָר רב זצ״ל. אויך איצט שטייט אונדז פאַר אַ לייב, אַ גאון פון פּוילן. ער איז שוין 21 יאָר רב, בעת דער צווייטער איז נאָך אַ בחור. ער קאָן טאַקע און אַז דער רבי זאָגט אַז ער איז ראוי לאותה אצטלה — בין איך זיכער. אָבער ער איז פאָרט אַ בחור.

דער רבי ענטפערט שטיל, מיט אַ קול דממה דקה:

— ווי מעגט איר דאָס טאָן, אַז די קרעשיווער יידן האָבן מגדל געווען אַ רב ביז 21 יאָר, קומט איר צום גרייטן, אים צונעמען. איפה היושר? זייט איר מגדל דעם רב פון איין יאָר ביז 21 — וועט ער אויך זיין אַ קרעשיווער גאון...

דער רבי שטעלט זיך אויף, מען גייט צו דער לווייה. לעבן דעם בית־כנסת פון דעם נפטר זענען גרויסע געשרייען. ווידער — הכל לשם שמים. די חברה נושאים פון אַ גאַנץ יאָר ווילן אויך דאָ טראָגן דעם ארון און די חסידים זאָגן, אַז זיי וועלן טראָגן זייער רבין. עס הערן זיך אויך געשרייען, אַז איבער קראַשניקער חסידים האָט אַזשאַראָוו פאַרלוירן אַ צדיק, און אַלץ צוליב די וואַלן. בקיצור — עס נעמט נישט קיין סוף. דער רבי פאַרגלייכט: די חברה נושאים וועלן טראָגן דעם ארון ביז דער שול און פון דאָרט און ווייטער — די חסידים. אַלע זענען צופרידן, יעדער לויפט אין מקווה אַריין, אַלץ איז שוין גרייט.

דעם נפטר שטעלט זיך אַוועק מספיד זיין ר׳ יחזקאלס אַ טאַכטער (קיין זין האָט ער נישט געהאַט) — און זי זאָגט בקול־רם, מיט געוויין:

— קראָשניקער יידן און חסידים! וועך פון אייך וועט נאָך קענען קומען מיט אַ קוויטל אויפן טאַטישעס קבר, צו זיין אהל, כל־זמן איר וועט נישט טאָן זיין רצון און ווילן זיין אייניקל? איר אַלע ווייסט דאָך, אַז ער האָט זיך שטאַרק איבערגענומען און דערפאַר פון אונדז אָפגעריסן געוואָרן...

די צווייטע טאַכטער זאָגט:

— דאָס וואָס דער טאַטעשי האָט נישט געהאָלפן ביי זיין לעבן זיין אייניקל, די יתומה פון מיין שוועסטער, וועט ער באַשטימט העלפן איצט. צדיקים במותיהם נקרא חיים. ער וועט זיין אַ מליץ יושר פאַר אַלע יידן...

די חברה נושאים טראָגן דעם ארון ביז צו דער שול. דאָרט איז אים מספיד דער ברודער, דער מאַדזשיצער רבי זצ״ל: „מה זאת עשה אלוקים לנו אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשי בהתחננו אלינו ולא שמענו — על כן בא אלינו הצרה הזאת״. דאָס איז געווען פרשת דברים. עלי רש אל תירא ואל תחת.

דער עולם איז געגאַנגען אַהיים פאַרווייטיקט און געוואָרט מקיים צו זיין די צוואה, וועלכע דער רבי האָט אַנגעוויזן מיט זיין נפטר ווערן. אין אַ קורצער צייט ארום זענען פאַרגעקומען די וואָלן און מיט אַ גרויסן רוב איז ר׳ אלימלך שאפירא אויסגעווייילט געוואָרן אַלס פאָדראַבינער. באַלד דערנאָך איז טאַקע פאַרגעקומען די שיינע רבנישע חתונה, אין וועלכער די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַטייליקט. אַלע זענען געוואָרן גוטע פרייַנד פון הרב ר׳ אלימלך שאפירא, ה׳ ינקום דמו.

זיי האָבן אויך געבוירן אַ קינד, וואָס האָט געהייסן ר׳ יחזקאל, נאָכן זיידן. ליידער, מען האָט זיך לאַנג נישט געפרייט מיט דעם יונגן רב. ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה. באַלד ביי דער ערשטער אויסזידלונג איז דאָס שיינע קינד יחזקאל פאַרלוירן געגאַנגען. מען האָט נישט געוווּסט וווּ ס׳איז אַהינגעקומען. שפעטער איז אלימלך געקומען אין לאַגער פון קראָשניק און דאָרט פאַרנומען אַ „וויכטיקן״ אַמט: ער האָט געהאַקט האָלץ און עס פאַרטיילט אין אַלע וואָרשטאַטן. די אַרבעט האָט ער באַקומען מיט גרויס פראָטעקציע. אין זיין אָפטיילונג איז אויך געווען ר׳ יצחק ראָזענבוש, ר׳ ברוך גאָלדבערג, ר׳ נחמיה פערל־מאַן, ר׳ ישראל דב טוואַרדאָגורא.

אין לאַגער איז ר׳ אלימלך נישט געזעסן מיט פאַר־לייגטע הענט. ער האָט אַרגאַניזירט חברה, מען זאָל אויפרייסן דעם לאַגער און אַנטלויפן. אוּן כך הווה. אָבער עס איז נישט געלונגען צו אַנטלויפן. בכלל זענען נישט אַנטלאָפן קיין סך. צו מאָרגנס איז די געסטאַפּאָ אַריין אין לאַגער און געזומען די אַלע, וועלכע האָבן געהאַט אַ שייכות צו דעם פלאַן פון אַנטלויפן. ר׳ אלימלך שפירא איז געווען צווישן זיי. די געסטאַפּאָ האָט נישט געווּסט געוי ווער עס זענען געווען די אָרגאַניזאַטאָרן. דער וועלכער האָט זיי דאָס איבערגעגעבן, האָט געמיינט אַז ער טוט דערמיט אַ טובה די אַנדערע, וועלכע האָבן נישט געוואָלט אַנטלויפן אוּן מען וועט זיי דער־פאַר נישט הרגענען. פאַרשטייט זיך, אַז ביי די דייטשע רוצחים, האָט אויך דאָס נישט געהאָלפן.

אונדזער שטעטעלע

הרב יעקב משה פרייבערג
רב פון די קראַשניקער יידן אין ישראל

איך וויל פרווון דערציילן אייניקע עפיזאָדן פון דער ליבער, אומפאַרגעסלעכער קראָשניק, אויף וויפל מיין זכרון דערמעגלעכט עס.

אַלס רב, שטייען פריער פאַר אַלץ פאַר מיינע אויגן אוּן פאַר מיין זכרון בילדער פון דער רבנישער וועלט. קליין איז געווען קראָשניק, אָבער זי האָט געדינט אַלס איבערגאַנג־פונקט פאַר גרויסע רבנים, גדולי־הדור — צו גרויסע חשובע קהילות, באַזונדערס צו דער עיר וואָם בישראל, לובלין.

אַזוי האָב איך געלייענט אין אַ ספר, אַז דער גאון דוב בער ראַפאָפאָרט, פון די צייטן פון בעש״ט, איז געווען רב אין קאָזשעניץ, נאָך דעם אין קראָשניק לעבן לובלין אוּן פון קראָשניק איז ער אַנגעקומען אַלס רב אין לובלין. אַזוי אויך דער גאון ר׳ עזריאל הורוויץ, באַקאַנט אַלס „אייזערנער קאָפּ״, וואָס איז צומערשט געווען רב אין קראָשניק. ער האָט געלעבט אין גרויס דחקות אוּן געפאָדערט אַן הוספה פון צווּיי גילדן אַ חודש, וואָס די אַרטיקע פרנסים האָבן נישט געקענט

געבן. האָט ער פאַרלאָזן דאָס שטעטל און שפּעטער געוואָרן רב פון לובלין.

נאָך פיל אַזעלכע דערציילונגען איז מיר אויסגעקומען צו הערן פון די עלטערע יידן אין מיין שטעטעלע. עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ וועגרטל, אַז וועלן אַ רב וויל עולה לגדולה זיין, דאַרף ער פריער וועלן רב אין קראַשניק.

איך וויל איצט אַריבערגיין צו די שפּעטערע צייטן, וועלכע איך האָב בייגעווינט, וועלן מיין פאָטער ר' יהודה אריה איז געווען רב אין קאַזשענץ, דערנאָך אין קראַשניק און אין דער צייט פון דער שואה — אין וואַנוואַלנץ.

מיין פאָטער זצ"ל איז געווען אַ גרויסער רב, אַ גרויסער ייִד און אַ גרויסער מענטש. ער האָט געשריבן פיר און צוואַנציק חיבורים וועגן תורה, הלכה און אגדה. וועלן ער איז אַנגעקומען אין קראַשניק, האָט ער — נישט קוקנדיק אויף דער פאַרצווייגטער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און אויך דאגות־פרנסה, געשאַפן אַ ישיבה אין וועלכער עס פלעגן קומען בחורים פון פאַרשיידענע אַנדערע שטעט און שטעטלעך לערנען תורה. פיל פון זיינע תלמידים זענען שפּעטער אַליין געוואָרן רבנים.

גוטע מענטשן און גוטע יידן זענען געווען אין קראַשניק. איך רעכן נישט אויס קיין נעמען פון די בעלי־הבתים, וועלכע האָבן אָפּגעגעבן פון זייער צייט און געלט צו העלפן נויטבאַדערפטיקע און אויף מתן־בסתר פאַר געוועזענע גבירים, וועלכע זענען געוואָרן יורדים. וויל אויב איך וועל אָנהייבן דערמאָנען נעמען, וועל איך חס־וחלילה פאַרפעלן און באַליידיקן זייער הייליקן אָנדענק.

אָבער אויך דִי פשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר זענען געווען האַרציקע, טרייַע יידן. איך געדענק, ווי נאָך מיין פאָטערס אַ דרשה איז צוגעקומען צו אים אייניער לייביש בלעכער און געזאָגט: „אַ יישר כוח אייך, רבי, פאַר דער דרשה, הגם איך האָב נישט אַלץ פאַרשטאַנען. זיי, די תלמידי־חכמים, האָבן אַראָפּגענומען די סמיטענע און פאַר אונדז, פשוטע יידן, איז געבליבן די זויער־מילך, וועלכע איז אונדז אויך געשמאַק".

איך דערמאָן זיך אַ מעשה מיט ירחמיאל קצב, וועלכער איז אַריינגעלאָפן צו מיין פאָטער און ממש מיט טרערן אין די אויגן דערציילט וועגן אַן אומגליק וואָס האָט אים פאַסירט: ער האָט פארקויפט אַ סך קעפ און צווישן זיי האָט זיך אַריינגעמישט אַ טריפהנער קאָפּ. די מעשה האָט זיך געענדיקט דערמיט, וואָס מען האָט געראָפן צוויי שמשים, וועמען דער קצב האָט באַצאָלט פאַר זייער טירחה און זיי זענען אַרומגעגאַנגען, צוזאַמענגעקויפט אַלע קעפ און אָפּגעגעבן דעם קצב, וועלכער האָט יעדערן צוריקגעגעבן דאָס געלט וואָס ער האָט באַצאָלט.

און די יוגנט? צוליבן דוחק אין פרנסה אין שטעטל, זענען יונגע מענטשן געפאָרן אין גרעסערע שטעט זוכן אַרבעט. אַנדערע, פון די פאַרמעגלעכע, זענען געפאָרן שטודירן. די דאָזיקע יונגע מענטשן האָבן זיך אין די גרעסערע שטעט אָנגעשטעקט מיט פאַרשידענע אידייען, ווי „בונד", קאָמוניזם אאנ"ד. יעדער איינער האָט געוואָלט אַרגאַניזירן קעמערלעך, לויט זיין אָנשויונג. דאָס פלעגט באַזונדערס קומען צום אויסדרוק אין די יום־טובים, ווען זיי זענען געקומען אַ היים פון די גרויסע שטעט.

זיי האָבן חול־המועד סוכות אַרגאַניזירט אין וואָלד לעבן שטעטל אַ פאַרזאַמלונג מיט דיסקוסיעס. יידן האָבן זיך געוואָנדן צו מיין פאָטער ער זאָל ווָאס טאָן קעגן דעם. ער האָט אויסגענוצט זיין השפּעה אויף דער יוגנט און דער צוזאַמענקונפט איז בטל געוואָרן. זיי האָבן געפונען זייער באַפּרידיקונג אין אַן אָנדער מין צוזאַמענקונפט: זיי זענען אַלע זיך צונויפגעקומען שמחת־תורה צו די הקפות אין בית־המדרש און געבעטן מיין פאָטער ער זאָל פאַר זיי איינאַרדענען הקפות אויף וועלכע זיי זאָלן קענען דערווייזן אַז זיי זענען כשרע יידן וויַ אַלע. דער פאָטער האָט מיט שמחה דערפילט זייער בקשה און צוזאַמען מיט זיי געטאַנצט מיט די ספר־תורהס.

אַזוי האָט אויסגעזען די פרייַע יוגנט אין קראַשניק.

עס האָט זיך אַרגאַניזירט אַ חברה פון בית־מדרש לערנער. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די גרויסע פריינדשאַפט צווישן די בחורים. די עלטערע, וועלכע זענען שוין אַליין געווען לומדים אין תורה פלעגן העלפן די שוואַכערע צו פאַרשטיין די שוערע סוגיות אין גמרא. עס פלעגן אויך קומען יידן תלמידי־חכמים פון שטעטל, ווי ר' נחמיהלע שטיינגוס, ר' בעריש, כדי העלפן די יונגע בחורים אין לערנען. צווישן די יונגע לערנער זענען געווען אַזעלכע, וועלכע פלעגן פאַרלעכווייז אַרומגיין זאַמלען צדקה פאַר אַרעמעלייט.

נאָך אַ וויכטיקער אויפטו לעבט אין מיין זיכרון. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אין קראַשניק סטאַציאָנירט מיליטער. צווישן די עסטרייכישע סאָלדאַטן, שפּעטער צווישן די פוילישע סאָלדאַטן,

איז געווען אַ גרויסער פּראָצענט פרומע ייִדן, וועלכע האָבן געוואָלט לערנען תורה. די אַזוי גערופענע בית־מדרשניקעס האָבן זיי מיט גרויס ליבע און איבער־געגעבנקייט מיטגעהאָלפן אויף דעם געביט. אויך האָבן מיר איינגעאָרדנט פאַר זיי כשרע קיכן ביי די קאַזאַרמעס.

שפּעטער זענען אויך אַרגאַניזאַציעס געוואָרן אין קראָשניק פרומע אַרגאַניזאַציעס, ווי אגודת ישראל און אַנדערע.

צווישן מיטגלידער פון מיין אייגענער משפּחה, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים, מוז

איך דערמאָנען מיין גרויסן פאָטער, מיין מוטער די צדקנית אלקה ציפרה, און אַלע מיינע ברידער און שוועסטער — אַלע טייערע נשמות, וועמען איך וועל נישט פאַרגעסן כל זמן גאָט וועט מיר שענקען צו לעבן.

און איך וויל פאַרענדיקן מיט די פסוקים פון דער תורה — „הרגינו גויים כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו" (באַזינגט, איר אומות, זיין פאָלק, וואָרום פאַרן בלוט פון זיינע קנעכט וועט ער זיך נוקם זיין, און נקמה וועט ער אומקערן צו זיינע פיינט, און פאַרגיטיקן זיין לאַנד און זיין פאָלק. (ייִדיש: יהואש).

מיינע עלטערן שרייבן א ספר תורה

עלקא קליינמאן, רמת־גן

אין מיין זכרון זענען טיף אײַנגעקריצט די דערינערונגען און איבערלעבונגען אין שיכות מיטן שרייבן דורך מיינע גאָטזעליקע עלטערן אַ ספר־תורה. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 7 יאָר און כ׳געדענק גוט די צרות־גרייטונגען און די עצם פייערונג פונעם סיום־הספר.

די צוואה פון דער באָבען

מיין פאָטער פלעגט ייִדן אָוונט גיין צום סופר. האָב איך געפרעגט מיין מאַמען ע״ה, ווו׳ גייט דער טאַטע יעדן אָוונט, האָט מען מיר דערציילט, אַז מיר גרייטן זיך צו אַ גרויסער שמחה — מיר וועלן „פירן" אַ ספר־תורה. דעריבער גייט דער טאַטע צו מאָטל סופר.

איך געדענק ווי אַזוי דער סופר האָט אויסגעזען: אַ יידל פון מיטעלן וווקס, אַ בלאַסער אויפן געזיכט, אַ שפּיציק בערדל, הויכע גלאַנציקע שטיוול, אַנגעטאָן אין צוויי קאַפאָטעס — איינע אַ דינערע, און די אויבערשטע — אַ דיקערע, אַרומגעבונדן מיט אַ לאַנגע זיידענע גאַרטל, אַ גרויס סאַמעטן היטל, פון וועלכן ס׳האָט אַרויסגעקוקט אַ גרויס קאַפּל, שוין אַ ביסל אויסגעריבן. אין זיין בלאַסער, דאַרער האָנט האָט ער געהאַלטן אַ שטעקן מיט אַ זילבערן הענטל. איך בין אָפט מיטגעאַנגען מיט מיין פאָטער צו אים, כדי הערן ווי מען באַשטימט פּרטים אויף דורכצופירן די גרויסע שמחה.

איין מאָל, גייענדיק צום סופר, האָב איך געפרעגט מיין טאַטן, פאַר וואָס שרייבן מיר די ספר תורה, האָט דער טאַטע דערציילט, אַז זיין באָבע האָט נאָך געגעבן צו שרייבן די ספר תורה, דערווייל איז זי געשטאָרבן, און פאַר דער פטירה איבערגעלאָזט אַ צוואה, אַז מיין טאַטע זאָל ממשיך זיין.

נאָך דעם ווי מאָטל סופר האָט באַשטימט די צייט פון סיום הספר, האָט מיין מוטער אַנגעהויבן צונויפּנעמען די „מלבושים" פאַר דער ספר־תורה. דאָס מענטלעט האָט זי אַליין אויסגעהאָפטן מיט גאָלדענעם און זילבערנעם פאָדעם. די לייבן האָבן אויסגעזען ווי לעבעדיקע. (די דאָזיקע ספר־תורה געפינט זיך ביי אליעזר גוטלערנער אין בראזיל. ווען ער איז געווען ביי אונדז אין ישראל, האָב איך זיך געפרעגט, צו די ספר־תורה איז נאָך דאָ, זאָגט ער, אַז ס׳איז ווי געווען, דער היילי־קער זכר פון מיינע עלטערן איז פאַרבליבן).

מען האָט זיך געגומען גרייטן צו דער שמחה. מיין מוטער מיטן פאָטער זענען אַוועק באַשטעלן די אין קראָשניק באַוווסטע קעכין בריינדל, מיט אירע צווויי זין די סאַרווערס. בריינדל די קעכין איז געווען אַ הויכע, בריייטע ייִדענע, מיט אויסגעאַרבעטע הענט, אַ בייזע, גערעדט אַ ביסל הייזעריק. אירע צוויי זין — אברהם הערש און יאנקעלע ביק, זענען געווען הויכע ייִדן, פעסט געבויט, בלאָנדע בערד מיט עטלעכע גראָע,

לאַנגע האָר. געווויינט האָט בריינדל אין איין הויז, צו־זאַמען מיט אירע זין. איידער מען איז אַריינגעגאַנגען צו בריינדל, האָט מען געמוזט פריער אריין אין אַ פאָדערהויז אין דרויסן. געוועזן דאָרט אַ בריטע טיר. פון דער טיר ביז איר שטוב, האָבן זיך די פיס איינגע־קלעפט מיט בלאָטע, ווייל די פאָדלאָגע פון פאָדער־הויז איז געווען בלאָטיק. בריינדל האָט געעפנט די טיר מיט אַ בריטן „גוט אָוונט", אַריינגעבעטן טאָטע־מאַמע און געזאָגט: „אוי, דאָס איז עפעס נייעס, וואָס, מאַכסט חתונה דיין טאָכטער? זי איז דאָך נאָך אַ קליין מיידעלע!" „ניין", ענטפערט מיין מאַמע שמייכלענדיק, „איך וויל, בריינדל איר זאָלט קומען קאָכן און באַקן, מיר פירן אַ ספר־תורה", „אוי!" זאָגט זי, „דאָס איז דאָך אַ גרויסע מצוה, אַזוי גוט ווי מען מאַכט חתונה אַ קינד". פון אַ ווינקל פון בריינדלס צימער עפנט זיך אַ שמאָלע טיר, ס'קוקט אַרויס אַ שיין ראָזע געזיכט מיט אַ בלאָנדן קאָפּ האָר, פאַרפלאָכטן אין אַ גראָבן צאָפּ. דאָס איז גאָלדע, בריינדלס יינגסטע טאָכטער. זי פרעגט מיט אַ נייגיר: „מאַמע, וואָס וועט ביי זיי פאַרקומען?" זאָגט בריינדל: „זיי פירן אַ ספר־תורה". ענטפערט זי: „איך וויל זיי זען". זאָגט בריינדל: „וועסט קאָנען זען, מען וועט גיין איבער די גאַסן און שפילן, ס'וועלן אויך זיין פאַרשטעלטע מענטשן". גאָלדע פרייט זיך און שרייט אויס: „וועז, וועז?" זאָגט מיין מוטער: „דעם צווייטן דינסטיק, 4 נאָך מיטאָג".

צומאָרגנס איז געקומען בריינדל מיט אירע צוויי זין, זיי האָבן מיטגעבראַכט זייער גאַנץ קלאַפערצייג — גרויסע שיסלען, טעפ, בעקנס און גלייך זיך געזומען צו דער אַרבעט. זי — אָנגעטאָן אין אַ בריטן פאַרטעך מיט אָפּגעבליאַקעוועטע בלומען, פאַרשאַרצט די אַרבל און געהייסן איר יינגערן זון, יאנקעלע ביק, אייניהייצן דעם אויוון פאַר די חלות און קיכלעך. אברהם הערשן האָט זי באַפוילן כשר מאַכן דאָס פלייש, צוגרייטן די פיש. בריינדל האָט זיך געהייסן געבן אַ בריט בענקל. מען האָט איר געגעבן אַלץ וואָס זי האָט נאָר פאַרלאַנגט. „קינדערלעך" זאָגט זי מיט אַ שמייכל, „איך זאָג אייך, אַז קיינער זאָל מיר דאָ ניט שטערן. קיינער פון די שכנימס קינדער זאָל נישט קומען, וועז איך בין דאָ".

תלמידות יהודיות בבית ספר עממי פולני („פובשכנה")
יידישע שילערינס אין דער פוילישער פאָלקס־שול („פאָוושעכנע")

אבער די קינדער האָבן איר נישט צוליב געטאָן... זיי זענען געקומען מיט אַן אויסרייד, אויך שכנים, עלטערע מענטשן. בריינדל האָט געשווויגן. זי איז געווען אַריינגעטון אין קנעטן דאָס טייג, נאָר אומצופרידן, הלמאי מען הערט נישט איר באַפּעל. מיר האָבן געהאָט אַ שכנה ביילע־עטע, געווויינט איבערן טייך, אַן אָרעמע פרוי, אָבער אַ פריילעכע. דעם זעלבן טאָג איז זי צו אונדז געקומען, דערזען בריינדל די קעכין — לויפט זי צו איר צו און פרעגט: „וואָס טוט איר דאָ?" ענט־פערט איר בריינדל: „וואָס גייט דיך אָן, גיי נאָר אַוועק פון מיר, שטער מיר נישט". לאה־עטע האָט זיך נישט באַלייַדיקט און גלייך אויפגעזונגען מיט גרויס געפיל דאָס לידל „ראָזשינקעס מיט מאַנדלען". זאָגט צו איר בריינדל: „העלף מיר צו און זינג נאָך אַ לידל, זיך לעבן מיר". לאה־עטע האָט זיך צוגעזעצט, דערציילט וויצן, פאַרשידענע מעשיות.

דינסטיק נאָכמיטאָג האָבן אַנגעהויבן קומען פיל מענטשן פון שטעטל, שכנים און יידן פון „הכנסת־כלה" שטיבל. אויך ווייבער זענען געקומען פאַרדינען אַ מצווה, נאָכאָגן „אָמן". און בראש — די באַוווסטע קראָשניקער גבאיטע ביילע־מינקע, אַ קליין־ווואַקסיקע, תמיד מיט ברכות, קליינע פאַרטיפּטע אויגן, ראָזע בעק־לער, אַ צעקנייטשט פאַרטעך מיט גרויסע קעשענעס. אין איין קעשענע האָט זי געהאַלטן קרישקעס פון ברויט, קוים וועט זי זען אויפן גאַס אַ טויב, אַדער אַ הון, וועט זי זיי געבן עסן. די קינדער פון חדר האָבן געווואָסט, אַז ביילע מינקע וויינטשט צום גראָם. ווען חברה האָבן איר געזאָגט „אָכט", האָט זי געענטפערט „מיר זאָלן ווערן אין הימל צום גוטן געדאַכט"; „ניין" — „אַ משיח וועט קומען, וועט מען טרינקען מעד מיט רויטן וויין"; „צען" — „אַלע צדיקים און פרומע לייט וועלן דאָס זען" — אאז"וו. זי האָט דערציילט, אַז זי קאָן נישט דאַוונען, נאָר זי גייט אין שול אַריין אוז זאָגט נאָך יעדעס וואָרט.

ווי געזאָגט, האָט אויך זי זיך באַטייליקט אין אונדזער שמחה. שבתדיק אַנגעטאָן, אַ קופקעלע מיט רויטע פינטעלעך, אַ סאָמעטענע ספודניצע מיט אַ וויים פאַר־טעך, באַנייט מיט ברייטע שפּיצן, די שיך גרעסערע ווי אירע פיס, די שפּיצן פאַרבויגן. זי האָט זיך אַוועק־געזעצט נאָענט, ווו מען האָט געלייענט דאָס ספר, זי זאָל גוט הערן.

ס'האָבן אַנגעהויבן קומען מענער: דער שמש ר' איטשעלע, אַ נידעריק יידל, אַנגעשפּאַרט אויף אַ שטעקן מיט אַ זילבערן הענטל; ר' יאַנקעלע חזן; ר' משהלע חזן. ר' יאַנקעלע חזן איז געווען אַ דאַרער אַ הויכער, מיט אַ שפּיציק בערדל, געטראָגן צוויי קאַפאָטעס. די אויבערשטע — אַ דיקע, אונטער איר — אַן אַטלאַסענע, אַרומגעבונדן מיט אַ זיידענער גאַרטל, אַ סאַמעטן היטל, אונטער דעם — אַ קאַפּל ווואָס האָט געגרייכט ביז צום קאַרק. ר' משהלע חזן איז שוין געווען אַן אַלטער יידּ, מען האָט אים אָפּגעגעבן אַ סך כב"ד. ער האָט געלייענט פּסוקים מיט גרויס געבעט און אַ ווייַנענדיק קול, אויפ־הייבנדיק זיינע אויגן צום הימל.

די פרייד האָט אַרום געזומען דאָס גאַנצע שטעטל. דער שמש מיט זיינע צוהעלפער האָבן געטראָגן די חופה; אונטער דער חופה — האָט מען געטראָגן די הייליקע ספר־תורה. יידן האָבן געזונגען, די מוזיק האָט געשפּילט. אַזוי איז מען געגאַנגען איבערן גאַנצן מאַרק, ביז מען האָט די ספר־תורה אַריין געפירט אין שטיבל, ווו מיין גאָטזעליקער פאָטער האָט געדאַוונט.

קריסטן זענען אַרויס פון זייערע שטובן און מיט שטוינונג געפרעגט: „צאָ טוּ שען דזשעיע?". פון דער זייט איז געשטאַנען דער באַוווסטער אַנטיסעמיט עדעק און מיט שפּאָט געזאָגט: „ווען מען שניידט יידן, וואָלט ער געווען דער ערשטער". לעבן אים זענען גע־שטאַנען נאָך אַזעלכע אַנטיסעמיטן. אייניער פון זיי, נייס, האָט געזאָגט, אַז „עס וועט זיין אַ מלחמה, ווייל עס זענען דאָ צו פיל יידן"...

די נויטיקייט פון א יידישע שול

איך האָב שוין דעמאָלט, אַלס קליין קינד, פאַר־שטאַנען און געזען דאָס שוועריקע לעבן. פרנסה איז נישט געווען צופיל.

אין שטעטל איז נישט געווען קיין פאַבריקאַציע. עלטערע יידן האָבן נאָר געלערנט תורה. אין יידישע שטובן איז ביי יעדער משפּחה געווען אַ האַלב טוץ קינדער, איינס קלענער פון צווייטן. אַזוי האָט מען געלעבט — אָרעם, נאָר בכבודיק. כאַראַקטעריסטיש, אַז די קינדער פון די אָרעמע היימען זענען געווען שיין אנטוויקלט, געלונגענע, תמיד פריילעך, געזונגען, אָנטייל גענומען אין פאַרשידענע פאַרשטעלונגען. מיר האָבן שטאַרק געוואָלט לערנען. אָבער די מעגלעכקייטן זענען געווען קליינע. אין קראָשניק זענען געווען נאָר 2 בתי־ספר — 1 פּוילישע, 1 יידישע שול, פאַר יידישע קינדער. אין דער פּוילישע שול זענען נית געווען ערטער פאַר אַלע יידישע קינדער. האָט דער לייטער

פון דער שול, דער אַנטיסעמיט פיטלאַקאַווסקי אַנגע־
הויבן צו „סאַרטירן": קודם זענען אַנגענומען געווארן
די קינדער פון די פאַרמעגלעכע עלטערן און אַ קליינע
צאָל — אַרעמע קינדער. אויך איך האָב געהערט צו
דער קליינער צאָל. מען האָט אַ סך יידישע קינדער
געלאָזן אין אַ שול. וועו מען האָט אַנגעהויבן לערנען,
האָט זיך גלייך באַמערקט, אַז די פּוילישע שילער באַ־
טראַכטן די יידישע קינדער אַלס סובלאַקאַטאַרן און
צו זיי זיך באַצויגן ווי אַ שטאַרקער בעל־הבית.

שבת, האָבן די יידישע קינדער אין דער פּוילישער
שול נישט געלערנט. אַז מען האָט ביי זיי געבעטן די
לעקציעס, האָבן אייניקע געלאַכט, אַנדערע האָבן גע־
זאָגט פאַרקערט. איך האָב דאָס נישט געקענט ליידן
און זיך פאַרטרויט אין שטוב. מיין מוטער האָט מיך
פאַרשטאַנען, זי האָט געזאָגט:

— מיין קינד, אין קראַשניק איז נאָך דאָ ווו צו
לערנען, וועסט זיך פאַרשרייבן ביי יאָסעלע לערער
(העלמאָן). ער איז אַ גוטער לערער, ער פירט אַ פּרי־
וואטע שול ביי זיך אין שטוב.

איך האָב אייגעשטימט מיט מיין מוטער, מען האָט
מיך פאַרשריבן צו דעם לערער, ביי וועלכן ס'האָבן
געלערנט פיל קינדער, די באַזייטיקטע תּון דער פּוילי־
שער שול. מיט דער צייט זענען צוגעשטאַנען נאָך
און נאָך.

ס'איז געווען ענג אין דעם איינעם צימער. יאָסעלע לערער — אַ הויכער, דאַרער, מיט אַ שפּיציק בערדל, תּמיד געברומט אַ לידל. ער האָט אויך געלערנט אונדז זינגען. ער האָט אַנגעהויבן טראַכטן צו דינגען נאָך צווויי צימערן, וויייל ס'שאָפט זיך אַ שולע. ער האָט געוואָנדן זיך צו די רייכע יידן, מען זאָל העלפן. יידן פון שטאָט האָבן נישט אָפּגעזאָגט. מען האָט געשאָפן אַ קאָמיטעט, געדונגען אַ צוויי־צימער ווויינונג ביי אַלי קלעזמער, אַ פראָסטער יידּ, נישט קיין גוטער, אַ בייזער אויסזען, אַ גלאָט ראָזירט פּנים, ווי זיין פּלי־כעוואָטער קאָפּ.

הגם דאָס איז געווען אַ יידישע שול, האָט מען אויך געמיזט קענען פּויליש. האָט דער קאָמיטעט אַראָפּ־געברענגט פון גאַליציע אַ יידישע לערערין וואָס האָט אונדז געלערנט פּויליש — די פּאַני גוטשא. אַ הויכע, אַ ברוינעם קאָפּ האָר, בלויע אויגן, הויכע, דאַרע פּיס, תּמיד גוט געשטימט, מיט גרויס שטאָלץ איז זי געגאַנ־גען איבער די קראַשניקער גאַסן.

די בית־יעקב שול

פרומע יידן האָבן אַבער געוואָלט, אַז ס'זאָל אויך זיין אַ רעליגיעזע יידישע שול, וווּ מען זאָל לערנען יידישקייט און פרומקייט. מיט דעם האָבן זיך ווידער פאַרנומען צניעותדיקע וויבער פון שטאָט; שרהלע מעלזאק, שרהקע אדלער, גריידקע דאָווידזאָן, תּרצה

„בנות אגודת ישראל" נפרדות מסימה זיידה, עם עלייתה ארצה.
די „בנות אגודת ישראל" געזעגענען זיך מיט סימא זיידע, צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

נאָרדמאַן, רייזקע פרידמאַן, איטע ראָזנבוש. די דאָזיקע פרויען האָבן זיך שטאַרק איבערגעגעבן דער אויפגאַבע צו שאַפן די בית־יעקב שול, געווידמעט פיל צייט, מי און געלט. זיי האָבן געפאָדערט צו שיקן קיין קראָשניק די באַוווסטע שעפערין פון די בית־יעקב שולן, שרה שנירער. צוזאַמען מיט איר, האָט מען וועריבירט פאַר דער שול טעכטער פון פרומע משפחות. מען האָט גע־לערנט דאָוונען, חומש, אויך לייענען און שרייבן.

פרייטיק־צו־נאַכטס זענען יידישע מיידלעך געגאַנ־גען דאָוונען מיט די לערערין. ס׳איז געווען אַזוי יידיש שיין. שרהלע מעלזאק ז״ל איז געווען די שפּערין פון דער בית־יעקב שול אין קראָשניק. אַ גוטע, פרומע נשמה. אַ מיטל־וווקסיקע, אַ בלאַס, צניעותדיק פּנים, אַ גרויס שייטל, מיט ברייטע געלאָקטע קאַרבן, לאַנגע, גאָלדענע אוירינגלעך. זי איז נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל.

סיום הספר - דער גרעסטער יום־טוב

שלמה שטיינבאָק, ריאַ־דע־זשאַנייראָ (בראזיל)

דער גרעסטער יום־טוב אין קראָשניק איז זיכער געווען די פייערונג פון סיום הספר — וועז מ׳האָט געפירט די ספר־תורה וואָס פאַרמעגלעכע יידן אָדער פאַרשידענע חברות האָבן געלאָזט שרייבן אויף זייער חשבון — און דעריבער זיך באַטראַכט פאַר די הויפט־מחותנים אויף אַזאַ שמחה. אויך דאָס שטעטל האָט זיך געפרייט מיט דער דאָזיקער געשעניש.

דאָסמאָל האָבן די קראָשניקער עפל־סוחרים געהאַט די זכיה צו פירן אַ ספר. אין דער גרויסער שטוב, אויפן גאָרן ביי מלך באשע איטשע קיסערס, דעם פרעזעס פון די „יאַפטשאַזשעס״ (ווי מען פלעגט זיי רופן) — טומלט זיך. מלך איז שבתדיק אויסגעפוצט אין דער הויכער זיידענער קאַפּל, מיטן שוואַרצן קראַוואַטל אינעם קאָלנער פון ווייסן העמד; דאָס צו פרי גרוי־געוואָרענע בערדל — אויסגעקעמט. ער לויפט אַרום אַ צעטרא־געגער, גיט באַפעלן, זאָרגט אַז אַלץ זאָל זיין גרייט אויף פאַרנאַכט, צו דער גרויסער שמחה. נאָר מיט זיינע מחשבות איז ער זייער ווייט. ער קען נישט פאַרגעסן זיין יונג־פאַרשטאָרבענע פרוי, באַשע, וואָס האָט נישט דערלעבט דעם גרויסן טאָג פון סיום הספר.

אַ טופעריי אויף די שטיגן, באַגלייט מיט קינדערישע געלעכטערס, רייסן איבער דעם דינעם פאָדעם פון דער־מאָנונגען. דאָס זענען מיט רעש אָנגעלאָפן אַ כאָפּטע קליינוואָרג, באַגלייטנדיק די כלי־זמרים, וואָס באַווייזן זיך טאַקע באַלד אין טיר. עמעץ ווייזט אַן דאָס אָרט באַשטימט פאַר זיי, אין אַ ווינקל ביים פענצטער.

די זון זינקט לאַנגזאַם צום האָריזאָנט, געזעגנט זיך מיטן שטעטל. דאָס צעגליטע גאָלד, מיט וועלכן זי האָט פון באַגינען באַצירט די שויבן פון אַלע פענצטער, וועט ווי דורך אַ כישוף אָפּגעמעקט און פאַרשוווּנדן.

די קליינע קאַפּעליע נעמט זיך אָנשטעלן די „כלים״. אויפן ערשטן בענקל לאָזט זיך שווער אַראָפּ עליע, וועלכער שפּילט די צווייטע פידל. אַ זקן, מיט אַ גרויסן פליכעוואַטן קאָפּ און אָפּשטייענדיקע אויערן, די היפּשע גרויע וואָנצעס זענען נאָענט צום מויל — אַ ברוינלעך־צוגעבראַנט פון רויכערן. עס שלאָגט טאַקע פון אים שטענדיק אַ ריח פון איבערגעבראַנטער מאַכאָרקע. פון הינטער זיינע ברילן וואָס זינקען אין די אָנגעדראָלענע צעקנייטשטע קישעלעך, קוקן אַרויס רויטלעך אָנגעצונ־דענע קראַנקע אויגן וואָס טרערן כסדר.

דער ערשטער פידלער איז אַ ייד מיט אַ נאַקעטן שאַרבן, מידע אויסגעלאָשענע אויגן און אַ בלאַס פנים פון אַ נזיר. די אַלטע, פאַרשמאָלצענע פידלען סקריפּען, קרעכצן, וועז מען ציט איין אַ סטרונע און אַ צווייטע דאַרף מען עטוואָס נאָכלאָזן.

דער קלאַרנעטשיסט אַ הויכער, אַ פעסטער. פון זיין געדיכטער רויטלעכער באָרד זענען זיך אָן פולע פליישיקע ליפּן. מיט געשלאָסענע אויגן פאַרגייט ער זיך אין אומעטיקע שלשלתן. דער פויקער אַ קליינער, גראַפאַקטער טרעגער אין זיין זעלנעריש רעקל, שוין אָן די שליפעס; דאָס רויטע אויפגעבלאָזענע פנים איז ביי אים פאַרשוויצט, ממש נאַס, גלייך ער וואָלט נאָר וואָס אַרויס פון מרחץ. ער זוכט אַ פאָזיציע וווּ ערגעץ אָנצו־שפּאַרן די גרויסע פויק. נעבן אים זיין דאָרער חבר מיט

אַ געהויקערטער פלייצע; אויף זיין דין גערגעלע זיצט אַ קליין קעפּעלע מיט אַ שפּיציק פויגל־פּנים; ער ווערט מלא כעס אויב עמעץ איז מבטל זיין זעצן אין די מעשענע טאַצן, ער רימט זיך אַליין פּאַר זיין כלה און גיט אַלעמען צו פּאַרשטיין, אַז נאָר אַ דאַנק זיינע „אינסטרומענטן" הערט מען דעם גאַנצן אַרקעסטער...

זישע, אַ בלאָנדער מיט בלויע וואַסערדיקע אויגן און פּיטשינקע וואָנסעלעך אונטער דער גלייכער אַדלער־נאָז, פּוצט דאָס טראָמפּייטל; זיינע דינע געניטע פּינגער טאַנצן אויף די שליסלען בעת ער בלאָזט עפּעס סתם אין דער ווילט אַריין. משה דער קאָפּעלמייסטער דרייט זיך אויס צו די כלי־זמר. אַלע קוקן אויף אים. ער טוט אַ ווינק צו זיי און דאָס דאַרף הייסן — מיר הייבן אָן. באַלד ווערן אַלע טענער צוזאַמענגעגאָסן און עס גיט אַ הילך אַ פריילעכס. די קלאַנגען צעשיטן זיך איבערן שטעטל, דרינגען אַריין אין יעדער יידישער שטוב, פּאַריאָגן די וואָכעדיקייט, מאַכן פּאַרגעסן די דאגות פּרנסה, צינדן אָן פלעמעלעך פון האָפענונג, ווען און רופן. די קליינע יידישע קרעמלעך נעמען זיך שליסן. די פּאַרהאַרוועטע בעלי מלאכות פּאַרלאָזן די ארבעט. די קינדער האָט מען נאָך צום אָנבייסן אָפּגעלאָזט פון די חדרים.

וען די ערשטע טונקעלע שאָטנס פון דער אָנקומענדיקער נאַכט האָבן געגומען פּאַרוועבן דאָס שטעטל, האָט אַלץ שוין געשטראָמט צו ר' זיינווול לייבס בריי־טן אַריינפּאָר־הויז.

דאָרט אויבן, ביי מלכן, איז שוין די שטוב פּאַרגאָסן מיט אַ סך ליכט, אַזוי אַז מען מוז אַ צייט האַלטן די אויגן אַ ביסל פּאַרזשמורעט. אָן עולם אַרום טיש, ווו עס ליגט דאָס נייע ספּר אָן אָפּנס, אָנגעוויקלט אין איין זייט. דערנעבן אייניקע יריעות. איבער זיי — מאָטל סופר, אַ קליינער, אַ פלינקער, מיט אומרויקע אייגעלעך און כמעט נאָך יונג פּנים, איינגערעמט אין אַ שוואַרץ זיידן בערדעלע. ער רעדט זיך כסדר איבער מיט זיין שותף יעקעלע חזן, וואָס איז אויך סופר. ער מוז צו אים אַרויפקוקן, ווייל יעקעלע איז אַ הויכער, אַ ביינער־דיקער, מיט לאַנגע הענט. אין זיינע קרומלעך־געשני־טענע אויגן איז שטענדיק פּאַרשטעקט אַ קלוגער, וואַ־רעמער שמייכל. מיט זיין הויכן שטערן און שיטערן בערדל וואָס ענדיקט זיך מיט אַ שפּיץ, איז ער ענלעך צו אַ כינעזישן מאַנדאַרין. ביידע זענען איינגעגאַרטלט אין די געהאַקטע ראַצימאַרענע קאַפּאָטעס, די קאפּלען רעראַרוקט אויף הינטן. ביידע האַלטן גרויסע פּאַטשיי־לעס מיט וועלכע זיי ווישן כסדר דעם שווייס פון שטערן זיין האַלדז.

ביידע זענען זיי פּאַרטאָן ביים אָריענטירן די נשים וואָס באַלאַגערן דעם טיש. זיי זענען געקומען צו־לייגן אַ האַנט צו דער הייליקער ארבעט — צוזאַמענ־צונייען די יריעות. עס קומען צו פיל ווייבער אין די שטעך לאָזן זיך אויס. אָבער די סופרים זענען געניטע, מיט פּראַקטיק, זיי גיבן זיך אַן עצה. אַ פרוי ציט דורך דעם גדעון געמאַכט פון כשרע קעלבערנע אָדערן און איינער פון די סופרים ציט דעם פּאָדעם צוריק אַרויס, בכדי די צווייטע אשה זאָל דאָס ווידער אַ מאָל אַריינ־ציען. אַזוי האָבן אַלע נשים צדקניות פון שטעטל געקענט געניסן פון דער גרויסער מצווה.

פון די נאָענטע לאָנקעס נעמען בלאָזן קילע, מילדע ווינטעלעך און זיי ברענגען דערפרישונג נאָכן הייסן, זוועקגייענדיקן טאָג.

מלכהס דריי טעכטער באַווגן זיך גראציעז צווישן עולם, וואָס ווערט כסדר געדיכטער. זיי נעמען יעדן אויף מיט כבוד און מיט שעמעוודיקע מיידלשע שמיי־כעלעך. די מענטשן־מאַסע אויף דער גאַס וואַקסט און זאַמלט זיך אַרום פלומפּ; הינטער די צוויי בריי־צעוואַקסענע גרינע קאַשטאַן־ביימער האָבן זיך געשאַפן גרעסערע און קלענערע גרופּקעס נייגעריקע. די יוגנט פון שטעטל האָט אויסגענוצט די דאָזיקע נאַכט אויף צו טרעפן זיך מיט באַקאַנטע און דיסקוטירן וועגן פּאַרטיי־אישע און פּריוואַטע ענינים. אַלע האָבן הויך גערעדט און געלאַכט. פּאַרליבטע פּאָרלעך האָבן געהאַט די גע־לעגנהייט זיך צו טרעפן אומגעשטערט און אומבא־מערקט צווישן אָט דער גרויסער מאַסע מענטשן.

די נאַכט איז האַסטיק צוגעפאַלן. אַ גרויסע לבנה איז אַרויסגעשוווימען פון דער בלויער טונקלקייט און צוזאַמען מיט איר האָט זיך אויך באַוויזן דער ערשטער פּאַרמאַסקירטער רייטער, וואָס איז מיט הורא־געשרייען באַגריסט געוואָרן דורך אַלע פּאַרזאַמלטע. מען האָט געווווסט, אַז דאָס איז נפתלי — עליע־משהס זון. דאָס האָט ער געבאָרגט ביי זיין טאַטן עליע פרויקע בעל־עגלה דאָס גרויסע ברוינע פערד, וועלכן ער האָט לאַנג געוואָשן און געקעמט און אַריינגעפלאָכטן קאָלירטע סטענגעס אין זיין גריווע. ס'איז שוין געווען זיינס אַ חזקה ביי יעדער ספּר פירן צו אָרגאַניזירן אַ קליינע רייטער־גרופּע — אַלע מיט קאָלירטע, שוואַך־באלויכ־טענע לאַמטערנס, וואָס האָבן זיך געבאַמבלט אויף לאַנגע שטעקנס.

אין בריטן אַריינפאָר־הויז האָט זיך געגומען פאָר־מירן דער מאָרש צו דער גרויסער שול, וועלכע דער קליינער גריזי־גרויער איטשעלע שמש מיט די ראָזשינ־קע־אייגעלעך האָט שוין לאַנג געעפנט מיט זיינע גרויסע שליסלען. ער האָט אָנגעצונדן דאָס ליכט אין אַלע לאָמפן און אַליין געוואַרט ביז דער טיר. עס האָבן פון דער וויטנס זיך דערהערט די געזאַנגען און מוזיק און אָנ־געזאָגט דאָס דערנענטערן זיך פון דעם עולם. פאָרויס זענען געגאַנגען די פאָרשטעלטע רייטער מיט זייערע משונהדיקע קאָלירטע קאָסטיומען, וואָס האָבן אין דער טונקלקייט פון דער נאַכט אויסגעזען ווי פאַנטאַסטישע געשטאַלטן, פאַרבלאָנדזשעטע פון עפעס אַן אומבאַקאַנ־טער וועלט; נאָך זיי — זישע מיטן טראָמפייט, די צוויי פידלער, דער קלארנעטשיסט, דער קליינער טרעגער מיט דער צו גרויסער פויק און דער „מוזיקאַנט" וואָס האָט נישט אויפגעהערט צו זעצן מיט אַלע כוחות אין די טאַצן; נאָך דער קאַפעליע — די רבנים און סופרים הינטער דער חופה, מיט דער נייער ספר־תורה, אַ באַ־צירטע מיטן געשניצטן זילבערנעם פּתר, אין גרויסן יד איבער דער בלעך. דאָס זילבער האָט שימערירט אין שיין פון די ברענענדיקע הבדלות, וואָס האָבן באַלויכטן דעם פייערלעכן מאָרש צו דער גרויסער שול — מיט אירע אויסערלעכע קאָנטורן האָט זי דערמאָנט אַ מיטל־אלטערלעכע מאַסיווע פעסטונג.

ווי אַ שטורמישער טייך וואָס רייסט אויף די דאמבע, אַזוי האָט דער עולם זיך אַ לאָז געטאָן צו דער אָפענער טיר פון פאָליש. ווער עס האָט זיך אַריינגעדרייט אין דער מאַסע, איז מיטן שטראָם אַראָפגעטראָגן געוואָרן פון די שטיגן און פון דאָרט — אין שול אַריין. יעדער האָט געוואָלט זיין דער ערשטער און פאַרכאַפן אַן ארט פון וואַנען מען קען בעסער זען די רבנים און חזנים אויף דער בימה און די ערשטע הקפות מיטן נייעם ספר.

אין געצייטלטע מינוטן איז די שול געווען געפאָקט. אויף די בענק אַרום די וועגט האָבן זיך אויסגעשטעלט די ווייבער, מיידלעך און קינדער. נאָר ביי אַ ספר פירן איז געווען דערלויבט אַ ביסעלע הפקרות — אַז אין דער מענער־שול זאָלן מען אַריינקומען פרויען. וועו אַלץ האָט זיך איינגעשטילט, האָט זיך אָנגעהויבן דער רעליג־יעזער ריטואל מיט די טראַדיציאָנעלע תפילות און גע־זאַנגען, אין וועלכע אַלע האָבן מיט ברען זיך באַטייי־ליקט, מיטגעזונגען און הויך געענטפערט „אמן". די גאַנצע עדה איז געווען צעשטראָלט און באַהערשט פון אַ מיסטישן עקסטאַז. אין יענער רגע איז אָפּגעווישט געוואָרן די מחיצה צווישן אָרעם און רייך, יונג און אַלט — אַלע זענען ווי אַמאָל, בעת מתן תורה, הינטערן באַרג סיני — ווידער געווען גרייט צו שרייען מיט איין קול: „נעשה ונשמע".

נאָכן פאַרשליסן אין ארון קודש דאָס נייע ספר, איז דער גרויסער יום־טוב געווען פאַרענדיקט. אָן חשק האָט מען אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די שול. קיינעם האָט זיך נישט געגלוסט צוריק אַריינקריכן אין דער גרויער וואָכעדיקייט, אין דער האַרבער טאָג־טעגלעכקייט.

אין מזרח איז אויפגעגאַנגען אַ בלאַס־ראָזע ליכט, וואָס האָט געלאָשן די שטערן. פון ערגעץ ווייט האָבן די הענער זיך עקשנותדיק צעקרייט אין אָנגעזאָגט אַ נייעם טאָג...

„השומר הדתי"

חדרים, מלמדים, בית־המדרש

שמואל גאלדנער, בת־ים

א.

אין קראשניק, ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, האָט מען אַנגעהויבן גיין אין חדר צו 3 יאָר. מען האָט איינגעוויקלט דאָס יינגעלע אין אַ טלית — אים געטראָגן אין חדר, ווו דער מלמד האָט אים אַוועק־געזעצט ביים לאַנגן טיש, געוויזן דעם אלף־בית, געגעבן אַ צוקערל — און דאָס בחורל איז געוואָרן אַ תלמיד. דערנאָך האָט די קליינע, 3־יאָריקע קינדער אַ בעלפער געברענגט יעדן טאָג אין חדר, ווו מ׳איז געזעסן אַ גאַנצן טאָג. געלערנט האָט מען נאָר עטלעכע מינוט, אַבער אין חדר איז מען געזעסן אַ גאַנצן טאָג, געשפּילט זיך איינער מיטן אַנדערן.

די ערשטע חדרים האָבן געהייסן דרדוקי־חדרים. דאָרט האָט מען געלערנט עברי לייענען פון אַ סידור־תפילה, חומש און רש״י.

די דרדוקי־מלמדים זענען אין מיינע צייטן געווען: ר׳ הערש מלמד, ר׳ אברהם בראנד, ר׳ שמעלקע. די עלטערן האָבן זיך אויסגעקליבן דעם מלמד, וועלכער איז זיי געפעלן. אין אַזאַ פאַל האָבן אויך געווירקט פאַמיליען־טראַדיציעס, צו וועלכן מלמד שיקן די קינדער.

אין די דרדוקי־חדרים האָבן זיך געפונען צו 50—60 קינדער. די ענגשאַפט איז געווען גרויס. אין די זומער־טעג האָבן די קינדער זיך געשפּילט אין דרויסן. אָבערווינטער האָבן זיך אַלע געפונען אין שטוב. אין אַ ווינקל איז געשטאַנען אַ הילצערנע כלי, ווו דאָס קליינ־ווערג האָט געמאַכט זייער קליינעם געברויך.

אפילו מיידלעך האָט מען געשיקט אין די דרדוקי־חדרים, כדי זיי לערנען דאַוונען.

אין די חדרים האָט מען געלערנט בערך 6—8 זמנים, ד.ה. — ביז 3 יאָר. מיט יעדן זמן, האָט דער תלמיד געלערנט עפּעס מער. ביי 5—6 יאָר בערך האָט מען אַנגעהויבן לערנען חומש. מען האָט אויסגעלערנט דאָס יינגעלע די ערשטע פּסוקים פון ספר „ויקרא״, מיט אַ גאַנצע „פּאַרעדע״. ביי דער געלעגנהייט האָט מען אין שטוב געמאַכט אַ גרויסע שמחה, מיט אַ פיינעם קידוש. די א.ג. „פּאַרשטאָפּטע קעפּ״ האָבן געמאַכט דעם אויּ הייב צו 6 יאָר.

ב.

אין דער צווייטער קאַטעגאָריע חדרים האָט מען אַנגעהויבן לערנען גמרא. אַז דאָס קינד איז געווען פּעיק, האָט מען אים ביי 6—7 יאָר איבערגעגעבן צו אַ צווייטער דרגה פון מלמדים, וועלכע זענען אין מיינע צייטן געווען: ר׳ חייב־לייב און ר׳ יעקב משיח (ערליכזאָן). ביי זיי זענען געווען וויניקער תלמידים, וועלכע זענען געזעסן אַרום אַ גרויסן טיש, דער רבי אויבן־אָן — און מ׳האָט געלערנט מיט די קינדער גמרא. שבת איז געקומען דער רבי פאַרהערן דאָס קינד.

פון די צווויי סאָרטן חדרים, איז געווען אַ תלמוד־תורה, ווו ס׳האָבן געלערנט אַרעמע קינדער, יתומים וועלכע האָבן נישט געהאַט צו צאָלן שכר־מלמדות. דאָרט האָט מען געלערנט אומזיסט. רבי אין דעם חדר איז געווען ר׳ הערש גראַניער. די גבאים פון דער תלמוד־תורה, האָבן געשאָפן געלט אויסצוהאַלטן דעם מוסד.

ג.

די קינדער פון תלמוד־תורה האָבן געפלעגט גיין צו קימפּעטאַרינס אין די שטובן און דאָרטן לייענען קריאת־שמע אויפן הויכן קול און אַלע באַזאַמען. ר׳ הירש גראַניער איז געגאַנגען בראש — און די קינדער־לער נאָך אים. כאַרשטייט זיך, אַז אין שטעטל האָבן נישט געפּעלט קיין קימפּעטאַרינס, כמעט יעדע וואָך האָבן די קינדערלעך געהאַט די דאָזיקע אַרבעט. דער־פאַר האָבן זיי באַקומען אַ בייטעלע מיט צוקערלעך און קיכעלעך. די „גוטע זאָכן״ האָבן פאַרשמעקט אויך אַנדערע יינגלעך, וועלכע האָבן זיך אַנגעשלאָסן אויפן וועג, און די גאַנצע כאַלאַסטערע איז אַריין אין שטוב, געשטאַנען לעבן דער קימפּעטאַרינס בעט און געליינט קריאת־שמע״...

פון די תלמוד־תורה תלמידים זענען נישט אויס־געוואָקסן קיין תלמידי־חכמים. נאָך עטלעכע יאָר לער־נען, זענען זיי אַוועק אַרבעטן ביי פאַרשידענע מלאכות. פון זיי איז אַנטשטאַנען דער יינגער, יידישער, קראַש־ניקער פראָלעטאַריאַט און בעלי־מלאכות.

ד.

אין די אַלע חדרים האָט בדרך־כלל געהערשט דער קאַנטשיק כלפי אַ קינד וואָס האָט זיך פאַרזינדיקט. די „פאַרשטאָפּטע קעפּ״ האָבן באַקומען מערער קלעפּ. לויט ווי דער רבי האָט פאַרשטאַנען, ווייל נישט דאָס קינד צולייגן דעם קאָפּ... יעדער מלמד האָט געוואָלט ווייזן, אַז ער האָט גוטע קינדער. ווען זיי האָבן זיך

דערוווסט פון אַ „גוט קינד", האָט עס דער מלמד גע־ווֿאָלט באַקומען.

דאָס מלמדות־געלט איז נישט געווען פאַר אַלע גלייך. אַרעמע האָבן געצאָלט ווייניקער, די פאַרמעג־לעכע — מער. אין „גוטע קינדער" פון אַרעמע היימען איז מען געווען פאַראינטערעסירט וווּ אין רייכע קינדער.

אין דער דריטער קאַטעגאָריע חדרים זענען געווען ווייניקער תלמידים, ווייל אַ טייל האָבן שוין נישט ממשיך געווען דאָס לערנען. זיי זענען אַוועק לערנען עפּעס אַנדערש — פאַרשידענע פאַכן. וועט ביי די עלטערן, וועט ביי פּרעמדע.

צו דער דרגה חדרים זענען אַנגעקומען קינדער אין עלטער פון 8—9 יאָר בערך. געלערנט האָט מען שוין גמרא. פּרייטיק — אויך חומש, פאַר פּסח — שיר השירים. פאַר שבועות — מגילת רות. אין די זומער־טעג — ביז פאַרנאַכט, ווינטער — ביז 7—8 ביינאַכט. די תלמידים זענען געקומען מיט לאַמטערנדלעך אין חדר, כדי אַ היים גיין מיט אַ ברענענדיק ליכטל אינעם לאַמטערנדל.

עס איז געווען אַ גאַנצע פאַבריקאַציע פון לאַמ־טערנס. די קינדער האָבן זיי אַליין געמאַכט פון פאַפּיר, אַריינגעשטעלט דאָרט אַ ליכטל, וואָס האָט באַלויכטן די קראָשניקער פּינצטערע גאַסן. פאַרשטייט זיך, אַז די רייכע קינדער האָבן געהאַט אַ לאַמטערנדל פון בלעך, באַשטעלט ביי אַ בלעכער, מיט גלאַז־וועגטלעך. מען האָט מקנא געווען דעם וואָס האָט געהאַט אַזאַ לאַמטערן. די פון פאַפּיר זענען געמאַכט געווארן מיט פאַלדן, עס האָט זיך געקאָנט אַיינלייגן, נאָר אָפט איז דאָס ליכטל אומגעפאַלן — און אַלץ פאַרברענט. האָט מען זיך גע־מאַכט אַ צווייטס.

מלמדים אין די חדרים זענען געווען — דריי: יעקעלע טיטער; דער לאַנגער אברהמל; מאָטל בן־ציונס.

ה.

אין די חדרים האָט מען אַ גאַנצע וואָך געלערנט גמרא און שבת האָט מען פאַרהערט. אויב די עלטערן האָבן געקאָנט לערנען, איז מען צו זיי געקומען פאַר־הערן. דאָרטן די עלטערן וועלכע האָבן נישט געקאָנט לערנען, האָבן זיך באַגנוגנט מיט פרעגן דעם רבין, ווי לערנט זייער תכשיט, אַדער געשיקט פאַרהערן צו אַ שכן. אין דעם חדר, ווי אין אַנדערע, האָט מען גע־לערנט 3 זמנים, דאָס הייסט — אַנדערטהאַלבן יאָר.

דערנאָך איז מען אַריבער אין די חדרים פון דער פערטער קאַטעגאָריע. די מלמדים האָבן אייניער ביי דעם צווייטן גענומען אינפאָרמאַציעס וועגן תלמיד, אַזוי, אַז מ׳האָט געווּסט מיט וועמען „מען גייט צום טיש"...

אין די חדרים („נומער 4"), האָבן געלערנט נאָך ווייניקער תלמידים. די שוואָכע לערנערס, אַדער פון די אַרעמע היימען, האָט מען די קינדער געשיקט לערנען אַ פּאַר. וואָס אַ העכערער קלאַס חדרים, אַלץ ווייניקער תלמידים האָבן דאָרט געלערנט, נאָר דער שכר מלמדות איז געווען גרעסער. די מלמדים אין דער דרגה (אין מיינע צייטן), זענען געווען דריי: שלמהלע מענדלס; לייבל זאַקליקאָווער; אייזיק לייב.

ביי זיי האָט מען שוין געלערנט אַ סך גמרא. זיי זענען שוין נישט געגאַנגען שבת פאַרהערן די תלמי־דים. דאָס זענען געווען יידן תלמידי־חכמים. מעגלעך, אַז אַ גביריש קינד האָט מען שבת יאָ פאַרהערט, צוליב געטאָן טאַטע־מאַמע. אָבער די תלמידים האָבן שבת זיך פאַרהערט אַליין. דאָס הייסט, צו עטלעכע בעלי־בתים, תלמידי־חכמים, איז שבת נאָכמיטאָג געגאַנגען אַ גרופּע פון 3—4 קינדער, זיך פאַרהערן אָן דעם רבין. איך האָב זיך פאַרהערט ביי ר׳ משהל היינסדאָרף, ר׳ ברוך שוחט, ר׳ לייזער שלום און ביי בערטשע ישראלי קאַרפּערס איידעם. עס זענען געווען פאַרהערער, וועלכע האָבן נישט געמוטשעט די קינדער. ביי זיי איז געגאַנ־גען גלאַטיק, מ׳האָט נישט געפּרעגט קיין שווערע קושיות.

איך געדענק צום גוטן ר׳ ברוך שוחט און ר׳ לייזער שלום. ביי זיי איז געווען אַ תענוג צו פאַרהערן זיך. דאָקגען ר׳ בערטשע האָט אויסגעמאַטערט מיט הארבע שאלות. פון אים איז מען אַרויס אַ מידער און צעבראָכענער און מיטן געפיל, אַז מ׳האָט נישט מצליח געווען. ביי ר׳ משהל היינסדאָרף איז געווען אַ יראת־הכבודיק פאַרהערן, ווי ביי אַ יידישן פרינץ. אָלץ האָט דאָרט געזאָגט מאַיעסטעטישקייט — אַ זויבערע שטוב, זויבערע מענטשן, שטיל און ערנסט.

ו.

אָבער בעלי־בתים האָבן נאָכן פאַרהערן מכבד געווען מיט אויבסט. למען האמת האָבן מיר מער געמיינט די קנייטלעך ווי די הגדה. ספּעציעל האָט זעלדעלע, די פרוי פון ר׳ משהל, זיך אויסגעצייכנט מיטן רייכן און שיינעם כיבוד — גוטן לעקאָך, קיכלעך און די שענסטע פרוכט.

שפּעטער האָט דער רבי אָפּגענומען גרוסן ווי אַזוי מיר האָבן מצליח געווען ביים פּאָרהערן. די שאָרפּע תלמידים האָט דער רבי געשיקט צו די שטרענגע פּאָר־הערער, די שוואַכערע — צו די לייכטע פּאָרהערער. טיילמאָל האָט דער רבי געמישט שוואַכע מיט שטאַרקע צוזאַמען, כדי עס זאָל ווער זיין צו ענטפערן אויף אַ שווערע קושיא. דעם חדר האָט מען געענדיקט אין עלטער פון 12—13 יאָר.

ז.

שפּעטער איז געקומען די העכסטע דרגה — ר׳ יחיאל בערישלס חדר. דאָרט האָבן בסך־הכל 12—14 תלמידים געלערנט גמרא מיט אַ ביסל תוספות, שווערע מסכתות און סוגיות. מיר זענען געווען 13—14 יעריקע קינדער. ר׳ יחיאל איז געווען אַ גרויסער בעל מסביר, אַ שטרענגער, כסדר געהאַלטן דעם פּאָסעק לעבן זיך. ווען אַ תלמיד האָט זיך פּאַרקוקט אָדער פּאַרגאַפּט, האָט דער רבי געווארפן אויף אים דעם פּאָסעק. ביי אים האָבן מיר שוין געפּילט אַ טעם פון לערנען — מעגלעך צוליב דעם, וואָס ער איז געווען אַ גוטער בעל מסביר, אָדער ווייל מיר זענען שוין געווען עלטער — אָדער ביידע סיבות צוזאַמען.

ר׳ יחיאל האָט געשעמט פּאָר אַ גרויסן תלמיד־חכם. מען האָט אים געגומען פּאָר אַ בורר צו דין־תורהס. ווי שטרענג אָן בייז ער איז געווען אין חדר, אַזוי איז ער צווישן מענטשן אָן אין בית־המדרש געווען גראָד אַ וויצלער אָן געזעלשאַפּטלעכער טיפּ.

הגם מיר האָבן געלעבט אין אַ שטרענגן רעזשים, האָבן נישט געפּעלט קיין „שטיקלעך", וועלכע מיר האָבן אָפּגעטאָן. באַזונדערס האָבן מיר אָנגעטאָן צרות ביים אַ היים גיין ווינטער פון חדר, אַרום 9 ביינאַכט. ביי דאַווידזאָנס געווען איז געווען אַ דראָט מיט אַ גלאָק אין שטוב אַריין, — נו, נו, האָבן מיר דעם גלאָק גוט אויסגענוצט...

אין די זומער־טעג האָבן מיר געפּלעגט פּאַרשוווּנדן ווערן צום טייך, ביי דער מיל, כדי זיך באָדן... אין דעם העמד. ווען מיר זענען געקומען צוריק אין חדר, האָט דער רבי געטאַפּט דאָס העמד. האָט ער עס געטראָפן נאַס, האָט ער דערלאַנגט מיטן פּאָסעק, אַז מיר האָבן זיך שוין געבאָדן אין טרערן.

תלמידות בית הספר „בית־יעקב"

שילערינס פון דער „בית־יעקב" שול

וועז אין מאַרק האָט זיך באַוויזן די רולעטקע, זענען מיר נעלם געוואָרן פון חדר, כדי זען ווי זי גייט. שפּעטער האָבן מיר דערפאַר באַקומען ס׳אונ־דזעריקע. פון דעסטוועגן האָבן מיר ווייטער געמאַכט פּאַרשידענע קונצן און „שטיקלעך", ווי עס פּאַסט פּאַר די קינדער־יאָרן.

ח.

נאָכן ענדיקן דאָס חדר ביי יחיאל בערישלס, איז מען אַריין לערנען אין בית־המדרש — פּאַר זיך, אָן מלמדים. עס האָבן זיך צוזאַמען געזומען פּאָרלעך און געלערנט. איצט איז געקומען די צייט פון מתמידים, וועלכע זענען אויפגעשטאַנען פּאַרטאָג און געלערנט ביז שפּעט ביינאַכט. ניט קיין סך זענען אָבוּעק אין בית־המדרש, דער רוב האָט ענומען לערנען אַ פּאַר. אין בית המדרש האָט מען געלערנט פון 14 יאָר ביז צו דער חתונה.

די בית־המדרש לערנערס זענען געווען פּאַרטיילט אין צוויי גרופּן — קליינע און גרויסע. די קליינע האָבן נאָך נישט געקאָנט אַליין לערנען, האָבן זיי געפּרעגט שטיקלעך גמרא ביי די גרויסע, אָדער ביי די עלטערע בעלי־בתים, וועלכע זענען געקומען דאָוונענען. זיי האָט מען גוט אויסגענוצט אויף צו פּרעגן. פון צייט צו צייט האָט די שטאָט געהאַלטן אַ ייד אַ תלמיד־חכם און אים געצאָלט. זיין אויפגאַבע איז געווען צו געבן אַ שיעור די דערוואַקסענע בחורים, זיי פּאַרזאָגן אַ שוועד שטיקל גמרא. על פּי רוב איז דאָס געווען ר׳ משה גניעווער שאָווער, אַ שאַרפּער תלמיד־חכם, וועלכער איז גע־ברענגט געוואָרן פון דער פּרעמד. ער פלעגט אַהיים פּאָרן נאָר אויף די יום־טובים.

אין געוויסע צייטן האָט עס געטאָן ר׳ בערטשע, אָדער ר׳ נחמיהלע עסיקמאַכער.

צו די אַלע סאָרטן חדרים דאַרף מען צוגעבן דעם חדר פון ר׳ נח ברייער, אַ מער פּאַרגעשריטן. דאָרטן האָט מען געלערנט תנ״ך, אָן לימודי חול.

ט.

מיידלעך האָבן געלערנט אין דער פּוילישער פּאָלקס־שול („פּאָושעכנאַ") אָבער יינגלעך פון די חסידישע קרייזן האָט מען נישט געוואָלט אַהין שיקן, ווייל מ׳האָט געמוזט לערנען אין בלויזן קאָפּ. רייכע יידן האָבן צוגענומען גימנאַזיסטן צו לערנען שרייבן און רעכענען ביי פּאַרשידענע לערערס: ר׳ ברוך שרייבער, זיין זון ר׳ אייזיק און אַנדערע. שפּעטער האָבן עס געטאָן אויך יידישע גימנאַזיסטן.

אויב עס האָט ווער געשיקט זיין טאָכטער אין גימנאַזיע, איז ער פון די חסידים געוואָרן גערודפט, צי אַרויס געוואָרפן פון שטיבל, ווייל אין גימנאַזיע האָט מען געמוזט לערנען אויך אין שבת. בסך־הכל האָבן עטלעכע מיידלעך פון גאַנצן שטעטל געלערנט דאָרט. יינגלעך — נאָך ווייניקער.

אַ געוויסע צייט האָט ר׳ אברהם משה־אהרנס גע־האַלטן אַ חדר פּאַר דערוואַקסענע בחורים ממש. זיי האָבן ביי אים געלערנט עטלעכע שעה אין טאָג, ווייל זיי זענען אויך געווען פּאַרנומען ביים מסחר פון זייערע עלטערן. ר׳ אברהם משה־אהרנס איז געווען אַ שוואַכער ייד, ער איז כמעט נישט אַרויס געגאַנגען אין גאַס. איך געדענק, אַז וועז אַר איז נפטר געוואָרן, איז צו זיין לויה געקומען ר׳ שלמהלע אייגער, דער לובלינער רבי. חברה קדישא האָט פּאַר דער טהרה געמוזט גיין אין מקוה. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַטייליקט אין דער לויה.

אַן ענלעכער טיפּ איז געווען ר׳ הערצקע משה ברוכס. ער איז גאַנצע טעג געזעסן אין שטוב און געלערנט, מיר פלעגן קומען צו אים אַ היים. אַ דירה — אונטערן דאַך. ספּעציעל שבת איז ער נישט געגאַנגען אין גאַס, נאָר צום דאַוונענען. ער האָט מורא געהאַט פּאַר חלול שבת בשוגג.

י.

גרויס איז געווען די מסירת נפש ביי אונדזערע עלטערן, בכדי צו לאָזן לערנען די קינדער. זיי האָבן געשפּאָרט דעם ביסן ברויט פון מויל — און געשיקט דאָס מלמדות־געלט פּאַרן מלמד. אַליין נישט געמאַכט שבת, אַבי באַצאָלן דעם מלמד, וועלכער איז קיינמאָל נישט געווען קיין גביר, קוים זיך אויסגעהאַלטן, גע־לעבט אין נויט — ווי די בעלי־בתים גופא...

אין חדר פלעגן קומען קינדער אָן אַ שטיקל ברויט, הונגעריק, מיט קנאה געקוקט אויף אַנדערע קינדער, וואָס עסן אָן באַגרענעצונג. טיילמאָל — אויסגענאַרט אַ שטיקל ברויט ביי אַ צווייטן קינד. פון דעסטוועגן איז דאָס ערשטע געווען — לאָזן לערנען די קינדער. ווער עסן, ווי קליידונג, דער עיקר — לערנען און אויס־וואַקסן אַ תלמיד־חכם. כבוד און עושר וועט קומען שפּעטער. פּאָרן אין ישיבות איז אין קראָשניק נישט געווען פּאָפולער. דאָס בית המדרש האָט געדינט פּאַר

אַ ישיבה, דאַרטן זענען געוואַקסן די צוקונפטיקע רבנים און תלמידי־חכמים.

יא.

קיין גרויסע קענערס אין תנ"ך און אַלע מפרשים — זענען אין שטעטל נישט געווען. מען פלעגט זאָגן אין קראַשניק: „ער איז אַ צורבא מדרבנן און אַן עם־הארץ מדאורייתא" (אַ חכם אין גמרא, עם הארץ אין תורה). אַן אויסנאַם איז געווען ר' נחמיהלע עסיקמאַכער, וועל־כער האָט געווּסט אַ פּרשה חומש מיט אַ רמב"ן און אבן־עזרא. ר' יוזוף פעלזענשולב האָט געווּסט אַ פּסוק אין תנ"ך. אַז מען האָט געוואָלט אויסגעפינען אַ פּסוק, איז מען אַוועק צו ר' יוזוף אין שיך־געווענלע, און מ'האָט באַלד געווּסט. אויך ר' משה האָפערט האָט גע־געבן אַ שיינעם שיעור אין מדרש. אין ספרי מחקר, ווי מורה נבוכים, חובת הלבבות — האָט מען נישט עוסק געווען. אויף דעם געביט האָט ממש געהערשט עם־הארצות. אויב עס האָט זיך געפונען אַ בחור וואָס האָט געכאַפּט אַ בליק אין מורה נבוכים, האָט מען אים געשטערט.

ספרים זענען געווען אין בית־המדרש פון אַלע סאָרטן: משניות, ש"ס, שאלות ותשובות פון ראשונים, פוסקים און אַנדערע. אַלטע ספרים, ממש אַנטיקן. אָבער די מענטשן זענען נישט געווען קיין מבינים, וואָס דאָס קראַשניקער בית־המדרש פאַרמאָגט. זייער ווייניק אין שטעטל האָבן געהאַט ספרים אין שטוב. ביי געצייליטע בעלי־בתים האָט מען געקענט געפונען אַ ש"ס, דאָקעגן אַנדערע ספרים — נאָך ווייניקער. אָזוי, אַז בעצם איז דאָס בית־המדרש געווען דער מקור פון ספרים פאַר די אַלע וועלכע האָבן געוואָלט לערנען, אָדער מעיין זיין אין אַ ספר.

יב.

דאָס בית־המדרש איז שטענדיק געווען פול, ביי די טישן איז מען געזעסן און געלערנט יומם ולילה. קיין איין שעה איז דאָס בית־המדרש נישט געווען פאַרמאָכט, שטענדיק האָט זיך דאָרט וועד געפונען. אפילו די „פאַליציסטן" און „וואָרטאָוניקעס", וועלכע האָבן זיך אַרומגעדרייט אין שטעטל אויף שמירה, פלעגן זיך ביי־נאָכט אַריין כאַפּן אַהין און דערוואַרעמען ביים אויוון. טיילמאָל — אויך כאַפּן אַ דרימל. ספעציעל אין די נעכט מיט ווינטער־זאָוויערוכעס האָבן זיי זיך ממש געראַטעוועט דאָס לעבן ביים בית־המדרש אויוון.

נאָך מעריב, אין אַ ווינטער־טאָג, האָט מען אין בית־

בית־הכנסת בקראשניק (1924)

די קראַשניקער שול (1924)

המדרש געקאָנט שווימען אין וואַסער פון שניי, וואָס מענטשן האָבן מיט זיך געבראַכט. מתמידים פלעגן פאַרלאָזן דאָס בית המדרש אין חצות, צי 1 בײַנאַכט. אַנדערע פלעגן אויפשטיין 2—3 פאַרטאָג. געציילטע, פלעגן זיין אויף גאַנצע נעכט און לערנען.

דער קול התורה האָט נישט אויפגעהערט אויף אײַן רגע. ספּעציעל אין די נאַכט־שעהן האָט דאָס קול געקלונגען דורך די פענצטער — אַריענטאַליש, מאַנאָטאָן, האַרציק און שמחהדיק, יעדער לויט זײַנע שטימונגען און געפילן אין דעם מאָמענט. נישט אײַן ברוגעזער מאָן איז אַוועק פון זײַן שטוב און פאַרברענגט אין בית־המדרש בײַ אַ ספר. אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט אין שטוב קײַן וויעטשערע, זענען פאַרבליבן אין בית־המדרש, כדי נישט צוזען דעם צער פון די קינדער, וואָס בעטן אַ שטיקל ברויט. די וואָס האָבן נישט געהאַט אַ פּאָר גראָשן צו קויפן אַ לעמפּל נאַפּט, האָבן עס געפונען אין בית־המדרש. אַלץ האָט געגעבן דאָס בית המדרש: אַ היים, אַ מקום תורה, אַ צוזאַמענטרעף וועגן פאַרשידענע מסחרים און שדכנים. אין פרייד און אין נויט האָט מען געפונען אין בית־המדרש די היים.

אין דעם גערער שטיבל און אין לובלינער שטיבל האָבן זיך געפונען ספרים, איז מען דאָרט געזעסן און געלערנט. דאָקעגן אַנדערע שטיבלעך האָבן געדינט בלויז צום דאַוונען.

יג.

פון צייט צו צייט איז געמאַכט געוואָרן אַ נסיון צו שאַפן אַ מאָדערנעם חדר וווּ ס׳זאָלן לערנען קינדער פון אַלע סאָרטן חדרים. אַזאַ נסיון איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1922. בערטשע, סרוּלע קארפערס איידעם איז געווען מנהל, דאָס חדר האָט זיך געפונען אין נייעם בית־המדרש, אין הויז פון יעקב משיח און מאָטל בן־ציונס. מען האָט געלערנט אין עטלעכע קלאַסן — אין גרויסן זאַל, אין דער וויבער־שול און אין דעם מנין פון הכנסת־כלה. דאָס בית־המדרש איז געווען פאַרמאַכט אַ צייט, ערשט נאָכן רעמאָנט האָט מען דאָרט געעפנט אַזאַ חדר־שול. די מלמדים, אַנשטאָט לערנען אין די פּריוואָטע שטובן, האָבן געלערנט אין דעם נייעם בית־המדרש. די חדרים זענען וווּיטער געבליבן אין די פּריוואָטע הענט.

קיין לימודי־חול האָט מען נישט געלערנט, נאָר די פּויזעס זענען געווען פאַר אַלע צוזאַמען. אַלע האָבן אַנגעהויבן אין דער זעלבער שעה און געענדיקט אין דער זעלבער צייט.

דער מנהל בערטשע האָט זיך אַרומגעדרייט מיט אַ ווירע אין האַנט (שוין נישט קיין קאַנטשיק). אַ קינד וואָס האָט זיך פאַרשפּעטיקט, אָבער מיט עפּעס פאַרזינדיקט, האָט געמוזט אַוועקלייגן די האַנט אויפן טיש און באַקומען קלעפּ.

די פּוילישע רעגירונג האָט אַנגעטאָן צרות, געוואָלט פאַרמאַכן די חדרים, וויל זיי האָבן נישט אַנטשפּראָכן די סאַניטאַרע באַדינגונגען — און די פּריוואָטע חדרים האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן אָפּצוהיטן אַלע פאַרשריפטן. דאָס איז געווען איינע פון די הויפּט סיבות צו אַרגאַניזירן די חדרים נישט אין פּריוואָטע הייזער.

שפּעטער איז געלונגען מבטל צומאַכן די גזירות פון דער פּוילישער רעגירונג. די מלמדים האָט מען צוריק געלאָזט, כדי האַלטן די חדרים. צוליב פאַרשידענע סיבות איז די שול זיך צעפאַלן נאָך אַ שטיקל צייט — און אַלץ איז וווּיטער געבליבן ביים אַלטן...

קבוצת חברי בית״ר בקראשניק
אַ גרופּע חברים פון בית״ר אין קראָשניק

די „יבנה" שול

יעקב אנדר (ענדער), חולון

ווי מען האָט דערציילט, איז די „יבנה"־שול אין קראַשניק געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1925 אָדער 1926, דורך דעם משכיל און לערער יוסף העלמאַן (יאָסעלע לערער). אַ הויכער, דאַרער ייד, לאַנגע יאָרן געווען דאָזאָר אין קהילה און ראַטמאַן אין מאַגיסטראַט. פון די ערשטע אָנפירער פון מזרחי. געהאַט אַ גוטן סטיל אין שרייבן און נישט איין שידוך איז געשלאָסן געוואָרן אַ דאַנק זיינע בריוועלעך צו חתן־כלה. נישט געווען כמעט קיין געזעלשאַפט אָדער קולטורעלער אָנשטאַלט, וווּ ער זאָל נישט זיין פאַרטראָטן. צוזאַמען מיט ריכטערן זענען זיי געווען די ערשטע לערערס אין דער „יבנה"־שול.

ווי געווײַנלעך אין די קליינע שטעטלעך, זענען די יידישע שולן אָדער חדרים — מיטן אויסנאַם פון דער „תלמוד־תורה" — נישט געשטיצט געוואָרן דורך דער קהילה, און דערפאַר שטענדיק געהאַט אַ דעפיציט. אַזוי האָט די שול נישט געקענט זיך דערלויבן אַן אייגן הויז, אפילו אַן אייגנציק צימער. האָבן מיר געלערנט אין לאָקאַל פון מזרחי. אין דעם זעלבן לאָקאַל זענען פאַרגעקומען אַלע טעטיקייטן פון מזרחי. שבת און יום־טוב האָט מען דאָרט געדאָוונט.

שפעטער, אין די דרייסיקער יאָרן, איז דאָרט געפירט געוואָרן אַ קינדער־גאָרטן (פרעבל־שול) דורך דער פרויען־אָרגאַניזאַציע וויצ״א. צו דער אָנפירונג האָבן געהערט: אסתר־מרים בלאדע, אסתר־ריקל גראָס־מאַן, מיין מוטער לאה ענדער און פּעסע בראוער. אין דער אָנפירונג פון דער יבנה־שול זענען געווען: מרדכי בוכבינדער — דער פאַרזיצער פון מזרחי, שיימע עלבוים, לייבל פאַרטאל, שמואל־לייב גראָסמאַן, שמואל פלוג און אברהם־משה טשעשלא. דער ערשטער לאָקאַל האָט זיך געפונען אין הויז ביי ירוחם קאווע, נישט ווייט פון דער גרויסער שול. צוליב חילוקי־דעות אין דער ציונגס־פראַגן צווישן די לערער העלמאַן און ריכטער, האָט דער ערשטער זיך אָפּגעזאָגט, און ריכטער איז געבליבן מיט אַ געהילף — יאַנקל וואלדהאָלץ. אָבער אויך ריכטערס מעטאָדן זענען געווען צוריקגעשטאָ־

די „יבנה"־שול

נענע. די אָנפירונג האָט באַשלאָסן צו מאָדערניזירן די שול. דאָס איז געווען בערך אין יאָר 1930 אָדער 1931. דעמאָלט האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין דער יבנה־שול. מיר זענען איבערגעאָנגען אין אַ נייעם לאָקאַל ביי אליעזר רעביטוטע. מען האָט אויך געטוישט דעם לערער ריכטער און דאָס ערשטע מאָל געברענגט אַ לערער פון דער פרעמד — גאַנצעוויטש פון קאָווֹעל. ער איז געווען אַ גרויסער קפדן, אפילו געשלאָגן די קינדער מכות־רצח. ער איז אָבער געווען אַ גוטער לערער. אויף דעם פאָסטן איז ער געווען בערך ביזן יאָר 1934. צוליב וואָסערע סיבות מען האָט אים אָפּגעזאָגט — וויס איך נישט. קען זיין צוליבן שלאָגן די קינדער. נאָך גאַנצעוויטשן האָט מען צוגענומען דעם לערער שלמה האלבערשטאט, פון דער באַרימטער רבנישער משפחה פון לובלין. ער איז געווען אַ גאון, פול מיט יידישע און וועלטלעכע וויסנשאַפט און אויך אַ גוטער רעדנער.

אין יענער צייט האָט זיך געגרינדעט די „צעירי מזרחי". כדי די מיטגלידער זאָלן נישט וווערן געזונדפט אין בית־המדרש, וויל די רבנים זענען געווען פון דער אגודה, האָט מען איינגעאָרדנט, אַז האַלבערשטאַט זאָל מיט זיי לערנען יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס. האלבערשטאט איז אַ דאַנק דעם געוואָרן אַזוי פאָפולער, אַז צו זיין שיעור זענען געקומען בחורים אויך פון נישט רעליגיעזע ציוויניסטישע אָרגאַניזאַציעס. די חברים פון דער אגודה האָבן דעמאָלט געמוען זוכן וועגן וווי אַזוי צו שטערן די שיעורים פון האלבערשטאטן. אין שטעטל איז געווען אָנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער ביי די כהניס אַ יינגערמאַן וואָס האָט גלייכצייטיק פאָרנומען דעם פאָסטן אַלס מנהל פון דער שול „חינוך" פון אגודת־ישראל. אויך ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם. די אגודה האָט אים אנגאַזשירט צום לערנען שיעורים אין בית־המדרש. אזוי האָט איינער דעם אַנדערן געשטערט. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז אַלע פרייטיק־צו־נאַכטס האָבן זיך אָרגאַניזירט אָנהענגער פון ביידע זייטן און עס זענען ממש פאָרגעקומען געשלעגן. די פאָליציי האָט זיך געמוזט אַריינמישן. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן, ביז האַלבערשטאט איז אַוועק פון קראָשניק.

אין דער צייט האָט זיך די יבנה־שול פאָרגרעסערט מיט תלמידים און מען האָט געמוזט דינגען (שפּעטער — געקויפט) אַ הויז אויף דער וויעזשבאָווע־גאַס. דער מרכז פון מזרחי האָט אונדז געשיקט אַ מנהל פאַרן בית־הספר מיטן נאָמען ארון. ער האָט געשטאָמט פון די קרעסן, מיט אים איז אויך געקומען דער לערער דריזין, ביידע יונגע בחורים פון נייעם שניט. זיי האָבן איינגעאָרדנט די שול פון מאָדערנעם אופן. דער מנהל ארון האָט צוגענומען צוויי געהילפן, לערער פון קראָשניק: משה אייזן און יהושע טייכמאַן. דער מנהל האָט געלערנט די עלטערע כיתה עברית, תנ"ך, ידיעת ארץ־ישראל, געשיכטע און געזאַנג. דרך אגב, ער האָט זייער שיין געשפילט פידל. דרייזין האָט געלערנט די זעלבע געגנשטאַנדן די קלענערע כיתה און אין דער גרעסערער — ליטעראַטור. זיי האָט געהאָלפן יהושע טייכמאַן. משה אייזן און דערנאָך משה ווינטרויב האָבן געלערנט גמרא און חומש. אין אַ צייט אַרום האָט דרייזין פארנומען דעם פאָסטן אַלס מנהל בית־הספר „יבנה" אין פראמפאָל. אויף זיין פאָסטן האָט מען צוגענומען דעם בחור פון תורה ועבודה, יעקב־דוד ווינטרויב און ער האָט מיט הצלחה פאַרטרעטן דעם לערער דריזין. דעמאָלט איז געווען דער בלי־פעריאָד פון דער יבנה־שול. מיט דער הילף פון מנהל ארון האָבן מיר געשפילט פאַרשידענע פיעסן אין העברעיש, וועלכע האָבן געהאָט גרויס דערפאָלג אַ דאַנק דער הילף פון קראָשניקער אַרטיסט און גרימירער נחום ראָזנעל.

די יבנה־שול האָט עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אזוי האבן מיר געארבעט פארן ציוניזם

נחום ראזנעל, תל־אביב

אַ געוויסן שבת האָבן מיר זיך פאַרזאַמלט ביי מאָטל הימעל, דער פאָטאָגראַפיסט פון יאַנאָוו. געווען דאָרט אַ ביסל ציוניסטיש־געשטימטע יוגנט: מאָטל פרידמאַן פון יאַנאָוו, שלום סאָבאָל, שמוליק בראַפמאַן, נחום ראָזענטאַל, יאָסל העלמאַן, אברהם שאפראן, ישראל־אברהם בלאַדע, הערש גרינער, בעריש ערליכזאַן, די שוועסטער ווייסבערג, בלומע סאָבאָל, מאָטל ברענער און ראָזע וואַגנער.

דעם פאָרזיץ האָט געפירט מאָטל פרידמאַן. מיר האָבן באַטראַכט און דיסקוטירט ווי אַזוי לייגן דעם גרונטשטיין פאַר אַ קולטורעל לעבן אין קראַשניק. נאָר כדי צו שאַפן געלט — מוז מען זיך נעמען צו שפילן טעאַטער.

מיר האָבן געהאַט אַן אייניקטער פון שלום־עליכם — און דאָס האָבן מיר באַשלאָסן צו שפילן.

דעם שבת וואָס מיר האָבן באַדאַרפט געבן די פאָר־שטעלונג, איז דער קראַשניקער רב ר׳ דוד, מיט זיין אַלטן פאָטער, געקומען פאַרן דאַוונען אין דעם גרויסן בית מדרש, מיט אַ געוואַלד: „יידן! וואָס גייט זיך טאָן ביי אונדז אין שטאָט? יינגען מיט מיידן האָבן זיך צוזאַמען געזומען, גייען שפילן טריאַטער... קיין איין ייד וואָס גלויבט אין גאָט, זאָל נישט גיין אין טריאטער!"...

נאָך דער רעדע פון רב, איז אַרויף אויפן בעלעמער מאָטל פרידמאַן און דערקלערט: „געוג זענען מיר געווען אין דער פינצטערניש, די וועלט גייט פאָרויס! מיר, קראַשניקער, מוזן אויך געניסן פון דער וויסן־שאַפט. דעריבער, קומט אַלע ווי איינער אין טעאַטער, שבת־צו־נאַכטס!"

איידער מיר האָבן געעפנט די קאַסע פונעם פייער־לעשער־זאָל, זענען שוין געשטאַנען אין אַ ריי באַזוכער, געוואָלט קויפן בילעטן. נאָר פאַרן אָנפאַנג פון דער פאָרשטעלונג, איז די מוטער פון יאָסל ברענער געקומען צום טעאַטער מיט אַ בעזים אין דער האַנט און גע־שריען: „וווּ איז מיין יאָסל, איך וועל אים געבן טרי־אַטער, מיט די „לאָבוסעס". מיט געוואָלט האָט זי

קבוצת חלוצים מקראשניק באי״י

אַ גרופּע קראַשניקער חלוצים אין ארץ־ישראל

געוואלט אַרויף אויף דער בינע, מען האָט זי אָבער געהאַלטן, ביז יאָסל האָט געענדיקט די ראָל. וואָס ס׳איז געשען אין דער היים — קאָן מען זיך פֿאָרשטעלן.

מיר האָבן געהאַט גרויס דערפֿאָלג — מאָראָליש און מאַטעריעל. האָט מען זיך אַריין געצויגן צו כאַסקל שניידער אין שטוב, באַשטעלט אַ שענקל מיט אַ טיש, עטלעכע שטולן, און — איינגעקויפט אַ ביסל ביכער פון מחברים, ווי: זשול ווערן, מ. ספּעקטאָר, מענדעלע מוכר־ספֿרים, י. דינעזאָן, י. ל. פּרץ, שלום־עליכם און אַנדערע.

אַזוי ווי מיר האָבן געטראַכט צו פֿאַרגרעסערן די ביבליאָטעק, האָט מען וויייטער געשפּילט און פֿאַרגרעסערט די אַמאַטאָרן־גרופּע. עס זענען נאָך צוגעקומען צום דראַמאַטישן קרייז: חוה ראָזנעל, חוה מילעכמאַן, זיסעלע ענדער, גאָלדקראַנץ, מאַכטשי, יצחק קאָרן, יעקל קאָכמאַן, לייבטשע גערענרייך, שלום קאָהן. מיר האָבן אָנגעהויבן רעפּעטירן „די ווייסע שקלאַפֿן" — און מיט גרויס דערפֿאָלג זענען אַדורך די פֿאָרשטעלונגען. נאָך דעם האָבן מיר געשפּילט: „קעניג ליר", „צעבראָכענע הערצער", „דעם צווייטן המן", „קוני־לעמל", „די רומענישע חתונה", „די בריידער לוריע".

קיין קראָשניק איז געקומען אַ רוסישע טרופּע און געגעבן עטלעכע פֿאָרשטעלונגען. אין דער טרופּע איז געווען איינער אַרלאָוו, מיט זיין פרוי (אַ רוסישע). ער איז געקומען צו אונדז און פֿאָרגעלייגט צו פֿאַרבלייבן מיט זיין פרוי. מיר האָבן אים באַשטעטיקט אַלס רעזשיסער און ער האָט איינגעשטעלט די פּיעסן: „די קרעטשמע" (פון פּרץ הירשביין); „זיבן געהאָנגענע" (פון אַנדרעיעוו); „גאָט, מענטש און טייוול" (גאָרדין) און „די גנבים".

מיר זענען געווען פֿאַרבעטן קיין ראָזוואַדאָוו, צו שפּילן דאָרט טעאַטער. מיר זענען נאָכגעקומען זייער פֿאַרלאַנג און געשטעלט דאָרט „די בריידער לוריע" נאָך דעם שפּילן האָט מען אונדז שטאַרק באַדאַנקט און געשאָנקען אַ בילד פון ד״ר טעאָדאָר־זאב הערצל. קומענדיק אַהיים, האָבן מיר געוואָלט אויפֿהענגען דאָס בילד אין אונדזער לאָקאַל. זענען געקומען אייניקע קעגנערס און נישט געלאָזט אויפֿהענגען דאָס בילד, מיט דער טענה, אַז „מיר זענען נישט קיין ציוניסטן, מיר זענען פֿאַלקס־מענטשן". אין דער אונטערשטער שורה אָבער האָבן מיר, ציוניסטן געזיגט — און דאָס בילד אויפֿגעהאָנגען.

די שטערונגען פון דער אגודת ישראל און פון סתם פרומע עלטערן, זענען געווען אומבאַשרייבלעך.

איין מאָל האָבן מיר באַשלאָסן צו ברענגען קיין קראָשניק יצחק גרינבוים. מיר האָבן באַקומען פון וואַרשע אַ פֿאַזיטיוון ענטפֿער. ס׳איז זיך ניט פֿאַרצושטעלן די פרייד. אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין שטעטל האָבן זיך באַטיילט אין קבלת־פּנים פֿאַר גרינבוימען. די אויפֿנאָמע איז געווען אימפּאָזאַנט. מיר האָבן געדונגען דעם זאַל פון דער פייערלעשער־רעמיזע. יצחק גרינבוימס רעדע איז אַדורך מיט אויסערגעווייניקלעכן דערפֿאָלג. אויף דעם רעפּעראַט איז אויך געווען אָנוועזנד אַ פֿאַרשטייער פון דער מאַכט און דער פֿאָליציאַנט קאַמינסקי, אַ כוליגאַן, וועלכער האָט געמאַכט צווישנרופן און געשטערט צו רעדן. האָב איך אים געזאָגט ער זאָל נישט שטערן, אויב ער פֿאַרלאָזט קאָן ער באַקומען דאָס וואָרט. אַז דער רעפּעראַט האָט זיך געענדיקט און דער עולם איז זיך צעגאַנגען, איז די פֿאַרוואַלטונג (יאָסל העלמאָן, שאול הערשענהאָרן, נחום רוזנעל, אברהם בלאַדע און יהושע טייכמאָן) געבליבן מיט גרינבוימען ביז פֿאַרטאָג און אים באַגלייט צום צוג.

קומענדיק אַהיים, זאָגט מיין פרוי, אַז קאַמינסקי האָט מיך געזוכט. איך בין תיכף אַוועק אויף דעם פֿאַסטערונעק. האָט קאַמינסקי אָנגעהויבן מיך פרעגן, ווער האָט געבראַכט דעם יצחק גרינבוים, האָב איך אים געזאָגט, אַז מיר, ציוניסטן. האָט ער געענטפֿערט, אַז מיר זענען נישט קיין ציוניסטן, נאָר קאָמוניסטן. וואָס אַמאָל האָט ער מיר געגעבן נייע פּראָגן, ביז כ׳האָב אים געפרעגט, ווען באַפרייט ער מיך, האָט ער געענטפערט, אַז ער האָט צייט...

אַזוי בין איך אָפּגעזעסן אויף דעם פֿאַסטערונעק אַ טאָג און אַ צווייטן טאָג — און ער האָלט מיך אַלץ.

מיין פרוי איז געלאָפֿן מען זאָל מיך באַפרייען, אָבער אָן רעזולטאַט. האָבן מיינע חברים באַשלאָסן, אַז אַ דעלעגאַציע פון דריי זאָל פֿאָרן קיין וואַרשע אינטערווענירן. אויף דעם דריטן טאָג האָט מען מיך באַפרייט.

קיין וואַרשע זענען געפֿאָרן: שאול הערשענהאָרן, יהושע טאַכמאָן, יאָסל העלמאָן.

נאָך זייער צוריק קומען פון וואַרשע, האָט געדויערט אייניקע טעג, האָט מען דעם כוליגאָן קאַמינסקי אַוועק געשיקט פון קראָשניק.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט פֿאַר דעם ציוניזם!

וועגן „גורדוניה" – מיט ליבשאפט און בענקשאפט

רחל מורמיסקי־בעק, גבעתיים

דער ערשטער לאָקאַל פון „גורדוניה" האָט זיך געפונען ביי משה צעשלער, אויף דער וועסאָלע גאַס. דאָרט, אין סוף פון די צוואַנציקער יאָרן, האָבן זיך אָרגאַניזירט די ערשטע חברים, וועלכע זענען געקומען, מערסטנטייל, פון באַלעבאַטישע היימען. אין זייער נאַיווקייט האָבן זיי געגלויבט, אַז זיי וועלן זיך אין דער אָרגאַניזאַציע באַגיין אַן מיידלעך. אָבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט און עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער אָרגאַניזאַציע די ערשטע מיידלעך. פאַרשטייט זיך, אויך פון באַלעבאַטישע עלטערן, וועלכע האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דער פאָר־צווייגטער, קולטורעלער אַרבעט. מיט דער צייט האָט זיך די אָרגאַניזאַציע שטאַרק אַנטוויקלט, פונאַנדער־געווואַקסן, און עס זענען אַריינגעטראָטן אויך יינגערע חברה, מערסטנטייל פון דער פאָלקס־שול.

די אָרגאַניזאַציע איז געווען אייגנעטיילט אין דריי שכבות: מתעורדים, צופים און ניצנים. די שכבות זענען געווען צעטיילט אויף קבוצות. דער אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע, אין יענער צייט, איז געווען משה פיינ־גאָלד. מדריכים זענען געווען: שלמה זעלינגער, רחל שטיינגאָס און יצחק גאָרען. דאָס זענען געווען הער־לעכע געשטאַלטן. זייער גאַנצע פרייע צייט האָבן זיי אָפגעגעבן כּאַר דער אַנטוויקלונג פון „גורדוניה".

די טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע האָט זיך צווישן אַנדערן אויסגעדריקט אין פייערן מיט באַגייסטערונג יעדער נאַציאָנאַלן יום־טוב. צו דעם צוועק פלעגן דורכגעפירט ווערן שמועסן און רעפעראַטן וועגן דער באַדייטונג פון יום־טוב; זאַמלען געלט פאַר קרן־קיימת און קרן־היסוד — איז ביי אונדז געווען אַ הייליקע אַרבעט; אויפן טאָג־אַרדענונג איז אויך געווען גימנאַסטיק און אויספלוגן. דאָס אַלץ האָט געווירקט, אז מיר האָבן זיך זייער שטאַרק און גוט צונויפגעלעבט, די אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן אונדזער צווייטע היים. עס האָט נישט געטראָפן קיין פאַל, אַז אַ חבר זאָל נישט קומען אין לאָקאַל. אַן אָנגעזעענעם אָרט האָט פאַרנומען דאָס טאַנצן. די „האָרא" פלעגן מיר טאַנצן גאַנצע שעהן, מיטן גרעסטן התלהבות.

איינע פון די גרויסע געשעענישן איז געווען דאָס קומען פון אַ חבר פון דער צענטראַלער אָנפירונג. צו דעם האָט מען זיך געגרייט גאַנצע וואָכן. מ׳האָט אויס־געפוצט דעם לאָקאַל ער זאָל האָבן אַ יום־טובדיקן אויסזען. דער געקומענער חבר פון וואַרשע פלעגט

קבוצת בנות מ„גורדוניה"

אַ גרופּע מיידלעך פון „גורודוניה"

אָפהאַלטן זיצונגען מיט דער הנהגה פון דער אָרגאַניזאַציע, דורכפירן שמועסן מיט אַלע קבוצות, אויסלערנען אַ ניי לידל. באַלד האָט מען דאָס לידל געקאָנט פון אויסנווייניק און דאָס געזאַנג האָט זיך געטראָגן אין דער ווייט. שפּעטער פלעגט דאָס לידל איבערגעטראָגן ווערן אין אַנדערע שטעטלעך, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ סניף פון „גורדוניה".

דאָס זינגען העברעישע לידלעך, דאָס לערנען וועגן ציוניזם, דאָס באַקענען זיך מיט דעם לעבן אין ארץ־ישראל — האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט צו לעבן מיט די פּראָבלעמען פון יידישן ישוב דאָרט און צו בענקען נאָך דעם מאָמענט, ווען מיר ווילן עולה זיין.

ס׳האָט אויך נישט אויסגעפעלט קיין עגמת־נפש. נישט אַלע עלטערן זענען מסכים געווען מיטן וועג וואָס די קינדער האָבן זיך אויסגעקליבן.

די ערשטע חברים אונדזערע, וועלכע זענען געפאָרן אויף הכשרה, געדענק איך: שמואל זילבערבלום, אייזיק פרידמאַן און אפרים האַלפּערין. נאָכן צוריק קומען, האָבן זיי זיך געגרייט צו דער עליה. עולה געווען זענען דעמאָלט אפרים האַלפּערין און אייזיק פרידמאַן. מיט גרויס באַגייסטערונג זענען צוגעגרייט געווארן די געזעגענונג־באַנקעטן מיט באַגריסונגען און רעפעראַטן. יעדער איינער האָט זיך געווונטשן צו זיין אויף זייער אָרט. די גאַנצע „גורדוניה" און אויך סימפּאַטיקער פון אַנדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס זענען געגאַנגען זיי באַגלייטן צו דער באַן, צופוס און געזונגען העברעישע לידער. ביי דער באַן האָט זיי געזונגען שמואל זילבערבלום — אין יידיש, עברית און פּויליש. די געזעגנונג־רעדע האָט געמאַכט אויף אַלעמען אַ שטאַרקן אײַנדרוק. קריסטן, וועלכע האָבן זיך געפונען דעמאָלט ביי דער באַן, האָבן אַראָפגענומען די היטלען...

יעדן זומער פלעגן מיר אײַנאָרדענען אַ זומער־קאָלאָניע. מיר פלעגן זיך צענויפּפאָרן פון איין געגנט און דינגען אַ דירה ביי אַ פויער, נאָענט פון אַ טייך און פון אַ וואַלד. דאָס לעבן אויף דער קאָלאָניע איז געווען איינגעאָרדנט אויף קאָלעקטיוע יסודות. יעדער סניף האָט מיטגעבראַכט זיינע געזאַמלטע פראָדוקטן: צוקער, קאַשע, בעבלעך, מעל. אויף דער קאָלאָניע האָבן מיר געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטורעלע ארבעט, פאַרנומען זיך מיט ספּאָרט און איינגאָרדנט פאַרשידענע פאַרווויילונגען. אויף דער קאָלאָניע האָט מען זיך געטראָפן מיט חברים פון אַנדערע שטעטלעך און זיך זייער גוט באַפריינדעט, צענויפּגעלעבט ווי אין משפּחה. געווויינלעך פלעגט אַזאַ זומער־קאָלאָניע דויערן פון 4—3 וואָכן. קומענדיק אהיים נאָך אַזאַ פאַרברענגען אויף דער שויס פון דער נאַטור, האָבן מיר זיך געפילט יונג און מונטער.

שפּעטער זענען געפאָרן אויף הכשרה חברים פון די יינגערע קבוצות. דאָס לעבן דאָרט האָט געהאַט זייער אַ וויכטיקע באַדייטונג פאַר דער צוגרייטונג צום לעבן אין ישראל. אויף הכשרה האָבן מיר זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע פיזישע ארבעטן, צו וועלכע די מערהייט חברים זענען נישט געווען צוגעווויינט. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר זיך געגרייט צו דער עליה אידעיש, קולטורעל און פיזיש. אַ גרויס פּראָבלעם איז געווען דאָס אַרויסרייסן זיך פון שטוב, כדי צו פאָרן אויף הכשרה, ווייל מערסטנטייל חברים זענען געקומען פון רעליגיעזע היימען און זייערע עלטערן זענען נישט מסכים געווען אויף דעם אַז די קינדער זאלן פירן אַ „פרייען" לעבן. נישט איינער פון די חברים האָט זיך פשוט אַרויסגעגנבעט ביינאַכט פון שטוב און אוועקגעפאָרן.

מיר האָבן זיך אויסגעהאלטן פון די „ארעמע גראַשנס", וואָס חברים האָבן געצאָלט מיטגלידס־אָפּצאָל. מיר האָבן זיך נישט פאַרנומען מיט קיין פאָליטיק. מיר זענען געווען א ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע און געשטרעבט צו עליה. צוליב די שווערישקייטן פון עליה, זענען פיל חברים געפאָרן, ווו נאָר איינער האָט געקאָנט. אַ גרויסער טייל האָט עמיגרירט קיין בראַזיל, ווו איך האָב זיי אַלע געטראָפן אין יאָר 1965.

די באַגעגעניש נאָך 30 יאָר איז געווען זייער א רירנדיקע, די פּרייד איז געווען גרויס. ביי ארטשי טענענבלאט איז ריאָ־דע־זשאַנעירא, האָבן גורדוניסטן איינגעאָרדנט אַ מיר אַ פּרעסקיקן אָוונט אויף וועלכן מ׳האָט זיך דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן. עס האָט זיך אָבער געפּילט ביי די חברים, אויך איצט, אַ בענקשאַפט צו ישראל. אַ סך פון זיי האָבן שוין באַזוכט ישראל און איינצלנע האָבן זיך אפילו באַזעצט אין דער יידישער מדינה. צו אונדזער ווייטיק איז אָבער די גרעסטע טייל פון אונדזערע חברים פאַרבליבן אין שטעטל און צוזאַמען מיט אַלע יידן אומגעבראַכט געווארן דורך די היטלעריסטישע מערדער. זיי אַלע איז נישט באַשערט געווען צו דערלעבן די פאַרווירקלעכונג פון זייער חלום — די אַנטשטייונג פון מדינת ישראל.

זייער אַנדענק וועט ביי אונדז תמיד בלייבן הייליק!

„גורדוניה" אין קראשניק

יצחק גורן, משמר־השרון

א.

אונדזער יידישע יוגנט אין שטעטל פלעגט זיך אַרומדרייען אין די שמאָלע גאַסלעך — און נישט געהאַט וווּ אויסצונוצן זייער ענערגיע און מוט. שבת נאָך מיטאָג, וועט די זון פלעגט אַנהייבן זיך זעצן איבער די לאַנקעס אַרום דעם שטעטל, האָבן זיך שאָטנס אויסגעשפרייט אויף די בערגלעך, ווו ס׳זענען געשטאַנען די קליינע הייזלעך פון שטעטל. פון דער צווייטער זייט זענען די לאַנקעס אַוועק ווייט־ווייט, ווי אַ טונקעלער וואַלד, פאַרשטעלט דעם האָריזאָנט. אין יענע בין־השמשותן פלעגן מאַסן יידישע יוגנט שפאַצירן מיט געמאַסטענע טריטלעך אויף דער ראַכעוועג גאַס, שמועסן און טרוימען וועגן שענערע טעג און אַ בעסערע צוקונפט...

אַ געוויסן זומער 1927, האָבן זיך צונויף געזומען אַ פאָר צענדליק יינגלעך, 16—17 יאָר אַלט. געטראָגן האָבן זיי לאַנגע, שוואַרצע כאַלאַטלעך און יידישע היטעלעך אויפן קאָפּ. זיי האָט געפיניקט אַ שטרעבונג צו ענדערן די גראָע ווירקלעכקייט. זיי האָבן געהערט פון חלוצים, וואָס באַארבעטן פעלדער און געהרטנער, בויען יידישע קאָלאָניעס, לעבן אין קיבוצים וווּ ס׳הערשט פריינדשאַפט און געראָטקייט. די יונגע הערצער האָבן זיך אַנגעפּולט מיט פרייד און האָפענונג.

אין יענע טעג האָט עקזיסטירט אין אונדזער שטעטל אַ שטאַרקע פּועלי־ציון און „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציע. פון זייער לאָקאַל האָבן זיך אָפּט געטראָגן קלאַנגען פון יידישע אַרבעטער־לידער מיט ארץ־ישראלדיקע מאָטיוון. נאָר אונדזערע בעל־הבתישע, אַרטאָדאָקסישע יינגלעך, האָבן נישט געקאָנט (און אפשר נישט געוואָלט) געפונען דעם וועג צו דער „פרייהייט"־יוגנט, הגם זייער חלום איז געווען — ציון, עבֿרית און אַ חלוציש לעבן.

ביז ס׳איז דערשינען משה־פסח פיינגאָלד. אַביסל עלטער פון אונדז מיט פיל דערפאַרונג אין לעבן. אַן שום ספק: ער וועט אונדז זיכער פירן אויפן ריכטיקן וועג. ער האָט דערציילט וועגן אַ פאַרטיי „התאחדות" און אירס אַ יוגנט־אַרגאַניזאַציע „גורדוניה", וועמענס ציל ס׳איז עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און דאָרט בויען נייע קבוצות. דער דאָזיקער פּראָגראַם האָט זייער אנטשפראָכן אונדזערע שטרעבונגען, געפילן און חלומות.

אין די אָוונטן פלעגן מיר זיך טרעפן אין פאַרשידענע ערטער אין שטעטל. אָפטמאָל אין בית המדרש („קליינעם שטיבל", ביים בית־המדרש). נישט איין מאָל פלעגט מען כּמעט דאָרט פאַרטרייבן: „אַרויס יונגען, אַרויס לאָבוסים!". נישט האָבנדיק וווּ זיך צו פאַרזאַמלען, איז אונדזער ערשטער שטרעבונג געווען צו דינגען אַן אייגענעם לאָקאָל. אָבער וווּ נעמט מען אַזאַ גרויסע סומע געלט? און וויר וועט וועלן פאַרדינגען אַ וווינונג? אָנשטויסנדיק זיך אין אַזעלכע גרויסע שוועריקייטן, האָט אויך משה־פסח פאַרלאָזט. אָן אַ מנהיג זענען מיר געבליבן אין גאַנצן פאַרצווייפלט, נישט גלויבנדיק, אַז מיר וועלן קאָנען וווּיטער עקזיסטירן.

פון דעסטוועגן זענען מיר זיך נישט צעפאַלן. נאָך לאַנגע באַמיונגען, וואָס האָט געזומען אַ גאַנצן זומער, האָבן מיר דערגרייכט צו אַ לאָקאָל. טאַקע אַ קליין צימערל, אָבער אַ וואַרעמע שטימונג האָט דאָרט געהערשט. דער לאָקאָל האָט זיך געפונען אויף דער וועסאָלע גאַס, ביי אברהם־משה צעשלע, אַ הייסער מיזרחיניק.

די געזאַנגען און טענץ פון „גורדוניה" האָבן זיך געלאָזט הערן אין די קראָשניקער געסלעך. אין די אָוונטן פלעגן מיר זיך פאַרזאַמלען און אונדזערע געפילן „אויסגיסן" אין פאַרשידענע לידער, רעפעראַטן, דיסקוסיעס. אין אַנפאַנג איז אונדזער רעפערטואַר געווען אַן אָרעמער. אפילו אַ „האָראַ"־טאַנץ האָבן מיר נאָך נישט געקענט, אָבער פון צייט צו צייט פלעגט געברענגט ווערן אַ ניי, חלוציש לידל — און מיר האָבן עס אויפגעכאַפט און געזינגען מיט גרויס התלהבות.

ב.

דעם „האָראַ" האָט אונדז אויסגעלערנט מרדכי האמפּעל פון דער צענטראַלע, בעת זיין ערשטן באַזוך. פון דאַן אָן פלעגן מיר טאַנצן יעדן אָוונט מיט גרויס התלהבות, עד כלות הנפש.

די ערשטע צייט זענען מיר געווען בלויז יינגלעך, וויבל געבן אַ האַנט אַ מיידל — האָבן מיר נאָך נישט געוואָגט. נאָר די צייט טוט זיך ס׳איריקע. אין לאָקאָל

באַווייזן זיך די ערשטע מיידלעך. זיסעלע ענדער האָט „געבראָכן דאָס אייז". דערנאָך האָבן זיך באַווייזן אין „גורדוניה" אַ סך מיידלעך — קלייַנע און גרויסע. אין אַ קורצער צייט, איז דער לאָקאַל פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער פון דער קראָשניקער יוגנט. די ארץ־ישראלדיקע לידער און טענץ האָבן זיך געטראָגן ווייט איבערן שטעטל, ביז שפּעט בייַנאַכט, ביז מען איז אַוועק געפאַלן פון מידקייט. דערנאָך פלעגט מען זיך צונויף נעמען אין דרויסן בייַנאַכט, אונטער דעם אויסגעשטערנטן הימל (ס׳איז דאָרט געווען אַ קליינער, פאַרמאַכטער הויף) און אָנפאַנגען פון דאָסנייי — מיט שטילע, מעלאַנכאָלישע לידער וואָס האָבן אויסגעדריקט ליבע, בענקשאַפט, טרויער...

היות מען האָט די שכנים אַרום געשטערט די נאַכט־רו, זענען מיר געווען געצוווונגען צו פאַרלאָזן דאָס וואַרעמע ווינקעלע און זוכן אַן אַנדער אָרט — ביז מען האָט אויך פון דאָרטן פאַרטריבן.

מיר זענען נישט געווען געבענטשט מיט אייגענע קולטורעלע כוחות, וואָס זאָלן קאָנען פירן אַן אַרבעט צווישן דער יוגנט. דאָך האָט מען מיט אייגענע, הגם באַגרענעצטע כוחות אַלץ געטאָן, כדי הייבן דעם פּאָליטישן און געזעלשאַפטלעכן ניוואָ פון די חברים. קרוב 200 יוגנטלעכע זענען געווען רעגיסטרירט, אין עלטער פון 12 ביז 20 יאָר, איינגעטיילט אין קבוצות און אין גדודים. אין די שבתים און יום־טובֿים פלעגן מיר אַרויס־מארשירן הינטער דער שטאָט, אויף די לאָנקעס ביים קליינעם טייכל, צי אויפן זאַמעק און אין קליינעם וועלדל. אַ גאַנצן טאָג איז מען געווען באַשעפטיקט מיט שמועסן, געזאַנג און פאַרשידענע סקויטישע שפּילן — ביז שפּעט אין אָוונט. די ענדע איז נישט שטענדיק געווען אידילישׁ, ווייל עס פלעגן אויף אונדז אָנפאַלן פּוילישע כוליגאַנעס — און דער סוף איז געווען: צעקלאַפּטע קעפּ פון ביידע צדדים.

אונדזערע טאַטעס און מאַמעס האָבן מיט אַ נישט גוט אויג געקוקט אויף אונדזער טעטיקייט, ספּעציעל די ראשי הקהל. זיי האָבן אונדז געזען ווי אַ באַנדע יונגען און מיידן, וואָס רק זיי זינגען און טאַנצן צו־זאַמען — און נישט איין מאָל אָנגעטאָן צרות ביי מלכות.

ג.

ס׳דערמאָנט זיך אַזאַ פאַל: אין אַ געוויסן זומערדיקן אָוונט האָבן זיך באַווייזן אין לאָקאַל דער ביסקעוויצער רב מיט אַ גרופּע חסידים. אויף מיין פראַגע וואָס איז

קבוצת חברים מ„תרומפלדוריה" (יולי, 1933), לרגל עלייתו ארצה של שלמה למדיקר
אַ גרופּע חברים פון „תרומפלדוריה" (יולי, 1933), ביים געזעגענען שלמה לעמדיקער צום עולה זיין.

זייער פאַרלאַנג, האָבן זיי געענטפערט, אַז זיי זענען געקומען דאָ לערנען אַ פרק משניות און „להחזיר אותנו למוטב". זיי האָבן זיך געזעצט ביים טיש, גוט אַרומ־געקוקט, באַטראַכט די בילדער וואָס האָבן געהאַנגען אויף די וועגט: גורדון, טרומפּלדור, הרצל. זאָגט איין חסיד צום רב, וווייזנדיק אויף די בילדער:

— זעט וואָס פאַר אַ להכעיסניקעס זיי זענען. דער אַלטער ייד, א. ד. גורדון, האָט אַ גרויסע באָרד און איז פאָטאָגראַפירט בגלוי ראש, און דער יונגערמאַן, טרומ־פעלדאָר, וואָס האָט אַ געגאָלט פנים, טראָגט גאָר אַ היטל...

די ידיעה וועגן די „געסט" האָט זיך פאַרשפרייט שנעל — און דער לאָקאַל האָט זיך אָנגעפילט מיט גורדוניסטן. פלוצלינג איז געוואָרן פינצטער און די חסידים זענען נעלם געוואָרן אין דער פינצטערניש.

„גורדוניה" האָט אַרײַנגעברענגט אַן איבערקערעניש צווישן דער שטעטלדיקער יוגנט. אַלץ וואָס ס׳איז געווען אָנגענומען אין די כלומרשט אינטעליגענטע קרייזן אַלס קולטורעל, פאָרגעשריטן — האָבן מיר דערפון געמאַכט אַ חוזק. שיינע, מאָדערנע קליידער, טייערע אָנצוגער — מאַכן דעם מענטש פאַר אַ שמענדריק; קראַוואַט האָט ביי אונדז געהייסן — העריגע; מאָדערנע טענץ, בעלער — אסור להזכיר. די אַלע פסעוודאָ־קולטורעלע מאַניערן האָבן אין אונדזערע אויגן אויסגעזען צביעותדיק און לעכערלעך! מיר האָבן איינגעפירט פשטות אין אָנטאָן און אין מענטשלעכע באַציונגען.

ד.

צום סוף וויל איך דערמאָנען אַ געוויסן טיפּ, וואָס האָט אַלע יאָרן „געקלעפּט" אין דער „גורדוניה". דאָס איז געווען אַ דערוואַקסענער בחור, אָנגעטאָן נאכלעסיק. ער האָט מיט אַ טיפּע, שיינע טענאָר־שטימע געזונגען העברעישע לידער. געהייסן האָט ער שלום, אָבער חברה האָט אים גערופן: חבר שלום, אָדער חבר קארק. ער איז נישט געווען קיין געבוירענער אין אונדזער שטעטל, געקומען פון דעם שכנותדיקן שטעטל יאָניוו. זיין באַשעפטיקונג — וואַסערטרעגער. אַ גאַנצע וואָך פלעגט ער טראָגן וואַסער אין די בעלי־הבתישע הייזער. און אין דער פרייער צייט פלעגט ער אָפהיטן „גורדוניה". זיין איבערגעגעבנקייט דער אָרגאַניזאַציע איז געווען בלב ונפש. ער איז געווען גרייט זיך מקריב צו זיין, אויב עמעצער האָט אויסגערעדט אַ שלעכט וואָרט אויף „גורדוניה".

שפּעט אין אָוונט ווען עס פלעגט ווערן שיטערער אין לאָקאַל, האָבן חברה זיך אַ נעם געגעבן צו אים, ער זאָל זינגען פאַרשידענע לידער. שטאַרק איז געווען זיין שטרעבונג „צו גיין" מיט אונדז קיין ישראל — ווי ער פלעגט זיך אויסדריקן.

אויף די אויספלוגן אויסער דער שטאָט, פלעגט ער אונדז שטענדיק באַגלייטן. די מיידלעך האָבן אים אויסגענוצט אויפן וועג, אַרויפגעלייגט אויף אים די מאַנטלען, וועג זיי זענען מיד געוואָרן. דאָן האָבן מיר נישט געזען דעם חבר שלום, נאָר אַ בארג מיט מלבו־שים באַוועגט זיך ביים סוף. זומער, וועג מיר פלעגן אַרויס אויף אַ קאָלאָניע, איז ער געקומען מיך בעטן מיר זאָלן אים מיטנעמען. אויף דער פראַגע „וואָס וועסטו דאָרט טאָן?" האָט ער געענטפערט: „איך וועל טראָגן וואַסער". ער האָט געגלויבט אַז עס וועט קומען אַ טאָג און „גורדוניה" וועט „גיין" נאָך ארץ־ישראל, און פאַרשטענדלעך, אים מיטנעמען. אויך אין ישראל וועט ער טראָגן וואַסער...

ה.

צענדליקער חברים פון „גורדוניה" געפינען זיך איצט אין ישראל. אייניקע לעבן אין קיבוצים, די מער־הייט — צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד, ווי אויך אין פאַרשידענע לענדער אויף דער וועלט. פון צייט־צו־צייט, ווען מיר האָבן זיי אַלס געסט אין ישראל, פאַר־זאַמלען זיך אַלע צוזאַמען, ברענגען אַרויס זכרונות פון „גורדוניה" אין אונדזער שטעטל.

דער אנהייב פון פראפעסיאנעלן פאראיין

זשאק גאלדבוים, פאריז

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו קראשניק איז געווען אָקופירט דורך די עסטרייכער, האָט אין יאָר 1916 זיך געגרינדעט אין שטעטל אַ יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק, אָנגעפירט דער עיקר דורך דער אינטעליגענץ. אַרבעטער זענען דאָרטן געווען פאַר־טראָטן זייער ווייניק. אָבער אַ טייל פון זיי איז געלונגען זיך אייַנצושרייבן אָלס מיטגלידער, געוומען ביכער צום לייענען. אויך דער שרייבער פון די שורות איז געווען מיטגליד אין דער ביבליאָטעק.

מיר פלעגן כסדר נעמען צום לייענען ביכער, וועלכע זענען איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. אַ גרופּע חברים האָט אַ פרייטיק־צו־נאַכט זיך געטראָפן ביי אַ חבר אין שטוב, אָדער אַ שבת נאָך מיטאָג פלעגן מיר גיין אין ראכעווער וועלדל און דאָרט געלייענט.

איין מאָל האָבן מיר באַקומען 2 ביכער: פון דוד עדעלשטאט און פון יונה ראָזענפעלד. צום ערשטן מאָל געלייענט ארבעטער־לידער, וועלכע האָבן געוראָפן דעם ארבעטער צום קאַמף. מיר האָבן דערזען די ליכטיקע שיין, אַנטפלעקט אַז ס׳איז פאַראַן אַן אַרבעטער־קלאַס, וועלכער קעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן. אויב מען וויל לעבן בעסער, דאַרף מען דאָס אויסקעמפן.

צו יענער צייט האָבן זיך געפונען אין קראשניק אַ פאָר הונדערט אַרבעטער פון פאַרשידענע פאַכן: שנייַ־דערס, שוסטערס, היטלמאַכערס, סטאָלערס, קאַמאַש־שטעפערס, גארבערס און אַנדערע. מען פלעגט אַרבעטן פון פאַרטאָג ביז 12 ביינאַכט. אויך שבת ביינאַכט, נאָך הבדלה, האָט מען געמוזט צוריקגיין צו דער אַרבעט ביז חצות, אָדער אַזוי לאַנג, ביז דער מייסטער האָט געהייסן אַהיימגיין. געאַרבעט האָט מען ביי קלאָגעדיקע באַדינגונגען.

אין יענער צייט איז אויף פסח אַהיים געקומען פייוול יושער, אַ רימער, וועלכער האָט געאַרבעט צוויי יאָר אין טאָרנע, גאַליציע. ער איז דאָרט געווען פאַר־שריבן אין אַ פראָפעסיאָנעלן פאַראיין. אַזוי ווי ער האָט געהאָט אַ גוטן קאָפּ און שרייבן האָט ער אויך געקאָנט, האָט ער אונדז אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן — און איז שוין פאַרבליבן אין קראשניק.

עס האָט געדויערט אַ קורצע צייט און ס׳איז געגרינ־דעט געוואָרן אַ פראָפעסיאָנעלער פאַראיין פון אָלע פאַכן. פייוול איז טאַקע געוואָרן סעקרעטאַר פון פאַר־איין. מיר האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן יעדער פאָך באַזונדער, דורכגעפירט שטרייקן, אַרויסגעשטעלט פא־דערונגען און טאָקע אויסגעקעמפט בעסערע באַדינ־גונגען. מיר האָבן אויך געפירט אַ קולטור־אַרבעט. פון צייט צו צייט אַראָפגעברענגט פון לובלין רעפערענטן, געשיקט פון „בונד", ווייל קיין אַנדערע יידישע אַרבע־טער־פאַרטיי האָט דעמאָלט נישט עקזיסטירט.

פאַרשטייט זיך, אַז די מייסטערס זענען גאָרנישט געווען צוגעווויינט צו דעם. ביי יעדער אָקציע פלעגט זיך רודערן אויף טיש און אויף בענק. אין בית־המדרש, צווישן מנחה־מעריב, פלעגן זיי זיך טשעפען צו די פאָטערס פון די אַרבעטער. „היתכן? ר׳ מענדל, ר׳ משה, ר׳ הערשל — ווי קומט עס, אַז עץ דערלויבט אייערע קינדער זאָלן ווערן ציצילסטן, שטרייקערס? עס איז דאָך עק וועלט".

די מייסטערס האָט גאָרנישט געהאָלפן. וואָס ווייטער, האָט מען זיך בעסער אָרגאַניזירט. מיר האָבן געפירט אַ שיינע אַרבעט. אין פאַראיין האָבן זיך אפילו פאַר־שריבן די דינסט־מיידלעך. אויך זיי האָט מען אָזוי אָרגאַניזירט, אַז ס׳איז געוואָרן אַ גאַנצע איבערקערע־ניש. מ׳האָט אויסגעבעסערט זייערע לוינען.

ביסלעכווייז האָבן זיך אויסקריסטאַליזירט אייגענע כוחות, מען האָט אָנגעהויבן זיך אויסלערנען האָלטן רעפעראַטן אויף פאַרשידענע טעמעס. ס׳איז אונטער־געוואָקסן אַ שיינע אַרבעטער־יוגנט — און קראשניק האָט נישט געהאַט מיט וואָס צו שעמען זיך כלפי אַנדערע שטעט. אָזוי איז אָוועק אַ גוטע אַרבעט, ביז דער באַפרייונג פון פוילן.

*

מיטן אָנטשטייַן פונעם אימאָפהענגיקן פוילן, איז גע־וואָרן אַ צעשטערונג פון אונדזער מאַראיין. מען האָט געפרופן צום מיליטער־דינסט עטלעכע יאָרגענג, וואָס האָט געטראָפן כמעט די גאַנצע פאַרוואַלטונג פון פאַראיין, ווי אויך אַ סך מיטגלידער. דער פאַראיין איז געבליבן אויף הפקר, נישט געווען ווער עס זאָל מיט אים אָנפירן. אָזוי האָט געדויערט אַריבער צוויי יאָר, ביז

מיר האָבן אַנגעהויבן ביסלעכווייז צוריק קומען, נאָר געטראָפן דעם פאַראיין פאַרמאַכט. דאַקעגן האָט עקזיס־טירט אַ גוט־אַרגאַניזירטער מייסטער־פאַראיין מיט אברהמטשע פייער אַלס פאָרזיצער.

מיר זענען אַרומגעגאַנגען ווי דערשלאָגן, ווייל מען האָט שוין געהערט שטימען פון די מייסטערס, אַז די שטרייקערס קומען צוריק, אָבער היינט איז נישט ווי פריער, איידער זיי זענען אַוועק דינען. איצט וועלן זיי אָנטרעפן אויף אַרגאַניזירטע מייסטערס און צוריק עפענען זייער פאַראיין, וועט נישט אָנקומען אַזוי גרינג. מיר האָבן קיין סך צייט נישט געוואָלט פאַרלירן. מען האָט אַלץ געמוזט מאַכן גוט און געהיים, זיי זאָלן זיך נישט דערוויסן וואָס מיר גייען טאָן. מיר האָבן אָפּ־גערעדט מיט יאנקעלע אליהו שענקערס זון, וועלכער איז אויך געווען אין דער פריערדיקר פאַרוואַלטונג, אַז מיר וועלן שבת קומען אַ צען מאַן צו זיי אין שענק, ער זאָל אונדז אַריינלאָזן דורך דער הויף־טיר.

געקומען זענען מיר צו צוויי מאַן, געזומען אַ פעסעלע ביר. דאָס האָט געהייסן פאַר זיינע עלטערן, אַז מיר זענען געקומען טרינקען ביר. נאָר פאַקטיש געהאָט אויפן אָרט אַ באַראַטונג און באַשלאָסן, אַז מען שיקט צוויי חברים קיין לובלין וועגן אַ לעגאַליזאַציע צוריק צו עפענען דעם פאַראיין: דעם חבר רויטשטיין און דעם שרייבער פון די שורות. דעם זעלבן אָוונט זענען מיר געפאָרן קיין לובלין, צומאָרגנס זיך געטראָפן מיט דעם סעקרעטאַר פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין לוב־לין, משה ווייסמאן, וועלכער האָט אונדז געגעבן אַ בריוו קיין וואַרשע צו וועגן זיך אין דער צענטראַלע.

אין משך פון דריי טעג איז אויסגעאַרבעט געוואָרן די לעגאַליזאַציע מיט די סטאַטוטן. מיר זענען גלייך צוריקגעפאָרן נאָך לובלין, צום אַרבעטס־אינספעקטאָר, וועלכער האָט באַדאַרפט אונטערשרייבן די לעגאַלי־זאַציע. שטעלט אייך פאָר די פרייד פון אַלע חברים, וועו מיר האָבן צוריק געעפנט דעם פאַראיין.

מיר האָבן באַלד צוזאַמענגערופן אַ פאַרזאַמלונג און געשאָפן אַ סומע געלט, געדונגען אַ פאַסיקן לאָקאַל און צוריק אָנגעהויבן פירן אַ טעטיקייט.

אין דער צייט איז חבר זיידענבאנט צוריק געקומען פון רוסלאַנד אוּן ער האָט אונדז זייער אַ סך געהאָלפן אין דער צוריק אַרגאַניזירונג פון פאַראיין. מיר האָבן אים אַוועקגעשטעלט בראש פון דער אָנפירונג. מען האָט דערגרייכט אַ 10־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג אוּן מיט דערפאָלג דורכגעפירט פאַרשידענע שטרייקן. מיר האָבן אויך געפירט אַ קולטור־אַרבעט. ביז אַ געוויסן טאָג האָבן מיר באַשלאָסן צו שיקן אַ פאָדערונג צום מייסטער־פאַראיין, אַז מיר ווילן אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. אַזוי ווי זיי האָבן נישט געוואָלט נאָכגעבן, האָבן מיר באשלאָסן אַרויסצוגיין אין אַ שטרייק, וועלכער האָט געדויערט אַ פאָר וואָכן. די מייסטערס זענען דאָס מאָל געווען פאַרעקשנט, נישט געוואָלט נאָכגעבן. אַזוי ווי צווישן די שטרייקערס האָבן זיך געפונען אַ סך אַרבע־טער וועלכע האָבן געהאַט פרויען מיט קינדער, האָט זיך ביי זיי גשאָפן אַ שטימונג, אַז מען דאַרף פאַר־ענדיקן דעם שטרייק. מיר האָבן נישט געהאָט קיין ברירה, מען איז געקומען צו אַ קאָמפראָמיס אויף 9 שעה אַ טאָג און דער עולם איז צוריק געגאַנגען צו דער אַרבעט.

*

אייניקע חברים פון דער אָנפירונג האָבן אויך אָנטייל גענומען אין דראַמאַטישן קרייז ביי דער פאָלקס־ביבליא־טעק, זיך באַטייליקט אין פאַרשידענע פאָרשטעלונגען אוּן קולטור־אימפרעזעס. עס איז אַוועק זייער אַ שיינע אַרבעט.

מער וועגן דער טעטיקייט פון פאַראיין האָב איך נישט וואָס איבערצוגעבן, ווייל איך בין אוועק קיין לובלין אַרבעטן אוּן מיט אַ צייט שפעטער בין איך אָפגעפאָרן קיין פראַנקרייך.

זכרונות וועגן „בונד" און „צוקונפט"

זעליג (זשאַרזש) גארפינקעל, פאריז—נתניה

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין יאָר 1914, וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, בין איך נאָך געווען אַ חדר־יינגל, געלערנט ביים דרדקי־מלמד אברהם בראנד. הגם כ׳בין דעמאָלט אַלט געווען 3 יאָר, האָט זיך טיף איינגעקריצט אין זכרון דאָס בילד ווי אונדזער מלמד, אויף דער ידיעה וועגן אויסגעבראָכענעם קריג און נאָכן דערזען אַדורכפליען איבער קראָשניק דעם ערשטן באַלאָן, האָט זיך אַזוי איבערגענומען מיטן גורל פון זיינע תלמידים, אַז ער האָט אונדז אַלעמען צוגערופן און געטוליעט צו זיך, געמומען באַשיצן דאָס קליינוואַרג ווי אַ קוואָקע אירע הינדעלעך. אין שטעטל איז געווארן אַ סומאַטאָכע, יידן האָבן געמומען לויפן אין שול אַריין, דערנאָך אין די קעלערן פון די יאָטקעס, כדי זיך באַהאַלטן. אין אויגנבליק איז די שול געווארן פאַרפולט מיט מענטשן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און קראשניק איז געווארן באַזעצעט פון קאָזאַקן, אין שטעטל איז איינגעשטעלט געווארן אַ מיליטערישער רעזשים.

מיט עטלעכע חדשים שפעטער האָט זיך אָנגעהויבן די עסטרייכישע אַרמיי, וועלכע איז געקומען פונעם נאָענטן גרענעץ־פונקט זאַקליקאָוו. אינעם טאָל נישט ווייט פון קראָשניק איז פאַרגעקומען די ערשטע שלאַכט מון ביידע פיינטלעכע אַרמייען און דאָס צאַרישע חיילות האָבן געליטן אַ מפלה. דערנאָך האָבן די קהילה געברענגט צו קבר ישראל די געפאַלענע יידישע סאָלדאַטן פין ביידע אַרמייען.

די עסטרייכישע אקופאַציע האָט פאַרלייכטערט דער יידישער באַפעלקערונג. אַנטקעגן דעם ברוטאַלן צאַרישן רעזשים, האָט דאָס לעבן ביים עסטרייכער אויסגעזעהן פיל גרינגער. בעת דער רוסישער הערשאַפט, זענען אַסך יידן איבערגעלאָפן קיין עסטרייך, צוליב דער נאָענטקייט פון דער גרענעץ (זאַקליקאָוו). מיטן אַיינשטעלן די נייע מאַכט, איז אַלס פאַליציי־קאָמיסאַר באַשטימט געווארן אין קראָשוניק אַז אפיציר, וועמען מיר האָבן געוווסט שלאָמקע. ער איז געווען אַ ייד און פלעגט אפט זיין אַ גאסט אין בית־המדרש צי אין שול, באַזונדערס אין די שבתים און יומטובים. אלנפאַלס, מיר האָבן זיך נישט געהאָט צו באַקלאָגן אויף די נייע הערשער אין שטעטל.

אַ באַזונדערע סענסאַציע אין שטעטל האָט אַרויסגערופן דער פאַקט, וואָס איינער פון די אָנגעזעענע אָפיצירן פון דער עסטרייכישער אַרמיי האָט זיך פאַרליבט אין אַ קראָשניקער יידישע טאָכטער און מיט איר חתונה געהאַט. (וועו די דייטשן זענען אין יאָר 1939 אַריין קיין קראָשניק, האָבן זיי פאַרגעלייגט דעם דאָזיקן אָפיציר ער זאָל מיט זיי מיטאַרבעטן — אָבער ער האָט אָפגעזאָגט, נישט ווילנדיק פאַראַטן זיין יידישע פרוי און קינדער. די דייטשן האָבן אים דערמאָרדעט).

2 יאָר האָבן די עסטרייכער געהערשט אין שטעטל, ביז נאָך אַ שלאַכט מיט די רוסן אין יאָר 1916, איז ווועלכער די לעצטע האָבן אָפגעהאַלטן אַ נצחון. דערנאָך איז אַוועק אַ פרשה כסדרדיקע קאַמפן, אַזוי ביזן סוף קריג, וועו איינמאָל האָבן געזיגט די עסטרייכער, אַ צווייט מאָל — די רוסן. פאַרשטייט זיך, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט דערפון שטאַרק געליטן.

אין יאָר 1917, געדענק איך, האָט די אָפטרעטנדיקע רוסישע אַרמיי מיטגענומען מיט זיך אַלס ערובניקעס דעם קראָשניקער רב, דעם פוילישן בירגערמייסטער און דעם גמינע־שרייבער ר׳ אייזיק פישל. אַזוי ווי די קצבים זיילער, אַ פאַטער מיטן זון, האָבן זיך אָנגענומען פאַרן רב, האָט מען אויך זיי ביידע צוגענומען און אַוועקגעפירט קיין יאַנאָוו־לובעלסקי, ווו מ׳האָט אַלע אויפגעהאָנגען. ערשט נאָך דער עקזעקוציע איז אַנגעקומען אַ באַפעל די ערובניקעס צו באַפרייען, ווייל זיי זענען אומשולדיק. נאָר די האָבן שוין געהאַט באַצאָלט מיט זייערע לעבנס.

אז די רוסן זענען אַריין קיין קראָשניק, האָבן זיי נאָר פון די יידן געפאַדערט אַן „אַליבי", אַז זיי האָבן נישט מיטגעאַרבעט מיט די עסטרייכער. געווען אַמאָל אַ פאַל, אַז וועו יידן האָבן מחדש געווען די לבנה, האָט מען זיי באַשולדיקט אין געבן אָפגערעטע צייכנס דעם שונא. אַזאַ בלבול איז ווידער געווען אַ געלעגנהייט פאַר רדיפות אוו אונציטאַו צרות אונדזערע יידן.

פוילן ווערט אומאפהענגיק

אין יאָר 1918 ווערט פוילו אומאפהענגיק אוו פיל־סידסקיס לעגיאָנערז מארשירן אריין קיין קראָשניק. עס ווערט איינגעשטעלט אַ בירגער־מיליץ, אין וועלכער

ס׳האָבן זיך אויך באַטיליקט יידן. פֿאַרשטייט זיך, אַז נישט די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג איז געווען מסכים מיט דעם, אַז אחינו בני ישראל זאָלן דינען דעם נייעם רעזשים וועלכער האָט אָפּן אָנגעהויבן אַרויסווייזן אַנטי־סעמיטיזם. די קעגנערס זענען געווען דער עיקר אַלטע רעוואָלוציאָנערן נאָך פון פינפטן יאָר און אויך די יונגערע, לינקע עלעמענטן. דאָקעגן אַן אַנדערער טייל האָט געהאַלטן, אַז ביים הערשנדיקן תוהו־ובוהו מיטן איינשטעלן די נייע מאַכט, איז וויכטיק צו האָבן יידן אין דער בירגער־מיליץ, ווייל זיי וועלן קודם כל באַשיצן די יידן פון פאָגראָמשטשיקעס און רויבערס. דער דאָזיקער שטאַנדפונקט האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר ריכטיק, די יידישע באַפֿעלקערונג האָט זיך נישט געפילט אַזוי שוצלאָז.

מיט אַ יאָר שפּעטער — אַ ניי אַנשיקעניש אויף קראָשניק. אַ פּוילישע מיליטעריש פאַרמאַציע אונטער דער אַנפירונג פון געזעראַל האללער האָט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט מיט פאָגראָמען אויף יידן און מיט שניידן זייערע בערד. אויך קראָשניק האָט נישט אויסגעמיטן די דאָזיקע פלאָג און מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין פון די „האַלערטשיקעס" אַ סך צרות. צו די רדיפות זענען נאָך צוגעקומען האַרבע עקאָנאָמישע פראָבלעמען. דער אָפּמאַך איז ברעסט־ליטאָווסק האָט טאקע געברענגט אַ שלום, אָבער נישט גענוג ברויט צו דער זעט איז א מלבוש זיך אָנצוטאָן פאַר דער אויס־געמאַטערטער באַפֿעלקערונג. די יידן אַלאַרמירן זייערע ברידער מעבר לים אוז דער „דזשאָינט" הייבט אָן שיקן שפּייז און מלבושים. אויך קראָשניק באַקומט איר ציטייל אוז די נאָר וואס געשאפענע יידישע קהילה פאַרנעמט זיך מיטן פונאנדערטיילן די צוגעשיקטע מחנות. גלייך־צייטיק אנטוויקלט זיך אויך א שמוגל, מון וועלכן עס ציען חיונה א סד יידישע משפחות איז שמיטל.

די ניי־געשאפענע פוילישע רעגירונגס־שיל (די א. ג. „פאוושעכנע") האט נישט גיכאנט אריינועמען אלע יידישע קינדער. ס׳האט געדראט א געפאר זיי זאלו בלייבו איו גאס, אז בילדונג איז אז א שול. האבו א גרופע געזעלשאפטלעכע טעטיגקייט אויפגעשטעלט א בא־זונדערע יידיש שול, וועלכע האט אריינגענומען די יונגער וואס האבו נישט גשתיגעו זייער ארט איו דיר „פאוושעכנע". איינע אזא יידישע שול, וועלכע מ׳האט באצייכנט אלס בירגערלעכע, איז געגרינדעט גשווארז דורך יאסעלע לערער איו דער לערער סאם. די שול איז באשטאנען מון איין קלאס, זי האט קעזיסטירט א 4—5 יאָר. מיט דער צווייטער יידישער פאָלקס־שול האָט אָנגעפֿירט דער לערער בלאַט און אַ לאָדזשער לערערין, די שפּעטערדיקע פרוי פון הערשעלע גרינער. אויך די פאָלקס־שול האָט נישט געהאַט מער ווי איין קלאַס, נאָר גאַלערנט האָט מען אין צוויי שיכטן. די גאַנצע שול איז באַשטאַנען פון אַ בוידעם־שטיבל, ווווּ ס׳האָבן גאַלערנט די אָרעמסטע קינדער.

נאָכן פאַרענדיקן די פּויליש־באָלשעוויסטישע מלחמה אין יאָר 1920, האָט אין קראָשניק זיך אָנגעהויבן באַ־ווייזן אַ גרויסע צאָל פליטים פון די שטעט און קלענערע ישובים, וועלכע האָבן גאַליטן פון די קריגס־אָפּעראַציעס. דער אויסערלעכער אויסזען פון די פליטים, זייערע קראַנקייטן און הונגער, האָבן אָנגעוואָרפן אַן אימה אויף די קראָשניקער יידן וואָס האָבן נישט געווויסט ווי אַזוי אויפנעמען און איינאָרדענען די אומגליקלעכע. דאָך האָט די קהילה־פאָרוואַלטונג אַלץ געטאָן אויף צו לינדערן די נויט פון די מלחמה־קרבנות. פאַרשטייט זיך, אַז אויך די באַפֿעלקערונג האָט צוגעהאָלפן. נאָר די עפּעקטיוווסטע הילף איז געקומען פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט".

דערוואכונג פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן

פאַראַלעל מיטן דאָזיקן געראַנגל פאַר עקזיסטענץ און פרנסה, הייבט אָן זיך איינשטעלן אַ געזעלשאַפטלעך לעבן. פאַרטייען, אָרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס נעמען אויסוואַקסן ווי שוואַמען נאָך אַ רעגן. נישטאָ קיין איין פאָליטישער כוח אין דעמאָלטיקן פוילן וואָס זאָל נישט האָבן זיינע אָנהענגער אין קראָשניק. אין יאָר 1923 אנטשטייט אין אונדזער שטעטל אַ פּיליאל פונעם אַלגעמיינעם יידישן אַרבעטער־בונד „בונד".

צו די גרינדערס האָבן געהערט: יעקב זיידענבאַנד, הערשעלע גרינער, פייוועלע יושר, אהרון טאַרטער, יעקב גאָלדבוים, פסח גרינוואַלד, יעקב גורפינקעל און אַנדערע. גלייכצייטיק איז אַנטשטאַנען דער יוגנט־בונד „צוקונפט", וועמענס גרינדער זענען געווען: יצחק לעמער, מאיר זילבערבערג, חיילה גוטוויליק, יאנקעלע צינגיסער, מארמעלע פלאם און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען איך דערמאָן זיך נישט איצט. דער לאָקאַל האָט זיך געפונען אין הויז פון הערשעלע גרינער, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע דירה און אַ טייל פון איר אָפּגעגעבן פאַר דער אַרגאַניזאַציע און ביבליאָטעק, אָן שום אָפּצאָל.

דער ערשטער אויפטו פון „בונד" איז געווען: שאַפן אין שטעטל פראָפעסיאָנעלע פאַראייניגן פון באַקלייד־

אַרבעטער, לעדער, טראַנספאָרט. פאַרשטייט זיך, אַז ס׳איז נישט פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן די קולטור־אַרבעט, ווי דאָס שאַפן אַ ביבליאָטעק, גרינדן אַ דראַמקרייז, אין וועלכן ס׳האָבן געשפילט: אברהם און רויזע שאַפראַן (פאַלאַטניק), שמוליק בראַפמאַן, שלמה קאהן, חוה מילעכמאַן, חוהטשע ראזנעל, טאָפטשע (?). אָנגע־פירט מיטן קרייז האָט אַ רוסישער ייד מיטן נאָמען אַרלאָוו. פון די וויכטיקע פיעסן וועלכע דער קרייז האָט געשטעלט, זענען געווען: „די זיבן געהאָנגענע" פון לעאָניד אַנדרעיעוו, „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק" פון י. ל. פרץ, „טוביה דער מילכיקער" פון שלום עליכם, אנסקיס „דיבוק" און נאָך. די פאַרשטעלונגען זענען פאַרגעקומען אין שטאָטישן קינאָ און דער זאַל איז תמיד געווען איבערפולט. דער דערפאָלג פונעם דראַמקרייז איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט אויך גאַסטראָלירט אין די אַרומיקע ישובים מיט אַ יידישער באַפעלקערונג.

די קולטור־אַרבעט האָט זיך אויסגעדריקט אין קעס־טל־אָוונטן — מיט אייגענע כוחות: מאיר זילבערבערג און יצחק לעמער. פון לובלין זענען אָפט געקומען רעפערענטן און אינסטרוקטאָרן, ווי: לייבל לערער, משה וויסמאַן און אַנדערע. אין קראַשניק איז שטאַרק פאַרשפרייט געוואָרן די וואַרשעווער טעגלעכע „פאָלקס־צייטונג" און די וועכנטלעכע „לובלינער שטימע".

וועז אין „בונד" איז פאַרגעקומען די שפּאַלטונג און פונעם אָפגעשפאָלטענעם „קאָמבונד" איז אַנטשטאַנען אין קראַשניק אַ יידישע קאָמוניסטישע גרופּע, האָט די פאַרטיי זיך געזוכט צוריק אויפצושטעלן די דעלעגאַ־ליזירטע פראָפ.־פאַראיינען, וועלכע האָבן בעת דער שפּאַלטונג אַדורכגעמאַכט אַ שווערן קריזיס. ס׳איז געווען נייטיק אַרויסצונעמען נייע לעגאַליזאַציעס. פונ־דעסטוועגן איז דער באַקלייד־פאַראיין געפירט געוואָרן בשותפותדיק — דורך די בונדיסטן און קאָמוניסטן.

דער טויט פון יצחק לעמער

אין יאָר 1927 האָט די בונדישע אַרגאַניזאַציע געהאַט אַ גרויסן פאַרלוסט, מיטן אומגעריכטן טויט פון יצחק לעמער. אַ געוויסן שבת האָבן מיר זיך געלאָזן צופוס אויף אַן אויספלוג קיין זאקשווועק. אומקערנדיק זיך בייגאַכט אַהיים, האָט געזומען פלייצן אַ רעגן — אַן אמתדיקער מבול. מיט די לעצטע כוחות האָט חברה יונגוואַרג זיך דערשלעפט אַהיים, בלויז יצחק לעמער האָט נישט געקענט צוקומען צו זיין שטוב, האָט ער

הנוער הבונדאי „צוקונפט" („עתיד") בקראשניק

יוגנט־בונד „צוקונפט" אין קראַשניק

זיך אַוועקגעלייגט אין לאָקאַל פון פראָפ.־פאַראיין. נאָר דער שווערער לאַנגער וועג און דער רעגן האָבן אים אַזוי דערשעפט, דערביי האָט אים אויך אָפגעריבן אַ פוס, אַז ער האָט באַקומען אַ בלוט־פאַרגיפטונג. מ׳האָט אים אָפערירט אין לובלין און אַמפוטירט דעם קראַנקן פוס. די בלוט־פאַרגיפטונג האָט אָבער גורם געווען צו זיין פריצייטיקן טויט. צו דער לווייה אין לובלין זענען געקומען דער רוב יידישע יוגנטלעכע פון קראָשניק, מיט פענער און דעלעגאַציעס פון אַלע אַן אויסנאַם פאַרטייען. ביים אָפענעם קבר האָט אים מספיד געווען דער בונדישער מנהיג פון לובלין, ד״ר הערשענהאָרן. פאַר דער יידישער קראָשניק איז דער טויט געווען אַ גרויסער פאַרלוסט.

די יוגנט עמיגרירט

אין יענער צייט איז פון קראָשניק געווען אַ שטאַרקע אויסוואַנדערונג פון דער יידישער יוגנט — סיי אין די גרעסערע שטעט, סיי מעבר לים. דער גליקלעכער וואָס האָט באַקומען אַ סערטיפיקאַט — האָט זיך געלאָזט קיין ארץ־ישראל. די שווערע עקאָנאָמישע לאַגע אין שטעטל, דער קאַמף פאַר באַשעפטיקונג, די שטרייקן ווי אויך דער אנטיסעמיטיזם זענען געווען די הויפט־פאַקטאָרן וועלכע האָבן געשטויסן צו עמיגראַציע. אייגער פון די אָנגעזעענע בונדישע טוערס, זשאק גאָלדבוים, האָט איבערגעוואַנדערט קיין לובלין און געוואָרן אַקטיוו אין אָרטיקן נאָדל־פאַראיין, העלפנדיק דאָרט איינאָרדענען יונגעלייט פון אונדזער שטעטל. הגם די דאָזיקע אויס־וואַנדערונג האָט אָפגעשוואַכט אַלע אָרגאַניזאַציעס, האָט אָבער די קולטורעלע און פאָליטישע אויפקלער־אַרבעט נישט אויפגעהערט.

געווען צייטן ווען דער „בונד״ איז געוואָרן ערודפט דורך דער פאָליציי. באַזונדערס ערב דעם ערשטן מאַי, ווען דער סטאָראָסטע האָט פאַרבאָטן די דעמאָנסטראַ־ציע. אין אַזעלכע טעג פלעגט מען אַרעסטירן אייניקע אָנפירנדיקע חברים בונדיסטן. די פאָליצייאישע פאָר־דאָכטן אויפן „בונד״ האָבן זיך אויך געגומען דערפון, וואָס די יידישע ביבליאָטעק איז געפירט געוואָרן בשות־פות מיט די קאָמוניסטן און ווי דערמאָנט, אויך דער פאַראיין פון די באַקלייד־אַרבעטער.

אין יאָר 1928 האָבן די קאָמוניסטן באַשלאָסן אויפ־לייזן די שותפות מיטן „בונד״ אין דער ביבליאָטעק. פאָרשטייט זיך, אַז דער מאָטיוו איז געווען אַן אידע־אישער — דער אומווילן מיטצואַרבעטן מיט אַ סאָציאל־דעמאָקראַטישער פאַרטיי. אַ געוויסע נאָכט האָבן זיי אַרויסגענומען אַ העלפט פון די ביכער און מ׳האָט נישט געווּסט ווּו זיי זענען אַהינגעקומען. וועג אייגער אַ בונדיסט האָט באַמערקט ווי אייניקע קאָמוניסטן דרייען זיך אַרום אויפן בוידעם פונעם באָד, איז ער געווען זיכער אַז אויף יענעם אָרט האָט מען פאַרשטעקט די צוגענומענע ביכער. ס׳איז נישט געווען קיין אַנדערע ברירה ווי מעלדן דער פאָליציי וועגן דער גניבה. נאָר די פאָרשטייער פון דער מאַכט האָבן אנשטאָט ביכער געפונען אויף דעם אָנגעוויזענעם אָרט אומלעגאַלע אויפרופן און אַנדערע פאַרבאָטענע ליטעראַטור פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. איינער פון די יידישע יוגנט־לעכע איז נאָכן אנטדעקן די אויפרופן געווען געצוווּנ־גען זיך אויסצובאַהאַלטן פאַר דער פאָליציי. צוליב זיין נע־ונד און שווערע באַדינגונגען, איז ער קראַנק גע־ווָארן און געשטאָרבן. דאָס איז געווען אַ געווייגלעכער אומגליקס־פאַל, נאָר נעמענדיק אין אַכט די אימשטענדן און הינטערגרונט פון דער געשעענים, האָבן אַ לאַנגע צייט זיך צעהיצט די געמיטער און ס׳איז געווען וועגן וואָס צו דיסקוטירן און קעגנזייטיק צו באַשולדיקן זיך.

איך פארלאז קראשניק

סוף 1929 איז אויך פאַר מיר געקומען דער מאָמענט פון פאַרלאָזן דאָס אָרט וווּ כ׳בין געבוירן און אויס־געוואַקסן. מיר זענען געווען אַ משפחה פון 9 נפשות און די בלויזע אַרבעט פון פאָטער האָט נישט געקלעקט מפרנס צו זיין אַלעמען. אמת, אויך איך האָב שוין געקענט פיל העלפן. איך פאָר קיין פראנקרייך זיך היילן פון אַ כלומרשטער קראַנקייט, אַ דאַנק וועלכער איך באַקום אַ וויזע אויף 15 טעג קוראציע אין ניס. אָנקומענדיק קיין פאריז, האָב איך גלייך אָנגעטראָפן עטלעכע לאַנדסלייט, וואָס האָבן מיר אַ סך געהאָלפן ביים שטעלן די ערשטע שריט אין אַ פרעמד, אומבאַ־קאַנט לאַנד. אויף דעם געביט האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט די דריי ברידער גאָלדבוים. איך האָב זיך אויך געניטיקט אין אויסאַרבעטן פאַפּירן צו לעגאַ־ליזירן מיין פאַרבלייב אין פראַנקרייך. דאָס איז מיר געלונגען. פאָרשטייט זיך, אַז כ׳האָב אַדורכגעמאַכט דאָס אַלץ וואָס אַן עמיגראַנט, אַ יידישער יוגנטלעכער פון פוילן, האָט די ערשטע יאָרן געהאַט אויסצושטיין אין פראַנקרייך. (מיינע איבערלעבונגען אין פראַנקרייך בעת דער הילטעריסטישער אָקופאַציע דערציילּ איך אויף אַן אַנדער אָרט אין דעם בוך).

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אין קראשניק - אין ליכט פון דער פרעסע

(צונויפגעשטעלט פון י. שיינער,
ביבליאָטעקאר פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע)

„שלומי אמוני ישראל"

ביי אַ פול געפּאַקטן זאַל האָט אונדזער דעלעגאַט אויף דער אַרבעטער־קאָנפערענץ אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער קאָנפערענץ. דער דעלעגאַט ה' אייזענבערג האָט נאָכהער מעורר געווען צו אַרגאַניזירן אַלע שומרי תורה און מצוות אין איין אגודה, כדי אַראָפּצוווּאַרפן פון זיך די אָפּוטרפסות פון די נישט געווּנטשענע פּאַרזאָרגער וואָס נעמען זיך דאָס רעכט צו רעדן אין אונדזער נאָמען.

אַלע פאַרזאַמלטע האָבן זיך פאַרשריבן אַלס מיטגלידער פון דער אגודה „שלומי אמוני ישראל". דאָס רוב האָבן זיך מתחייב געווען צו ווערבירן נאָך מיטגלידער.

וועגן די צאָל מיטגלידער האָט דערגרייכט מערערע הונדערטער פערזאָנען, איז פאַרגעקומען די גרינדונג־פערזאַמלונג אויף וועלכער מ'האָט געוויילט אַ פאַרוואַלטונג פון 24 פערזאָנען פון אַלע שטיבלעך.

(מבשר טוב, „דער יוד" נומער (8) 5 ; 30סטער יאנואר 1919)

געזאַמלט אויפן קרן ארץ ישראל

בביהח"ס דגור — 61 גר' ; בביהח"ס דמאָדזיצע — 30 גר' ; בביהח"ס דלובלין — 26 גר' ; בביהח"ס דטובצין — 9 גר' ; בביהח"ס של הרב — 15 גר'.

(„דער יוד", נומער 18 ; 15טער מאַי 1919)

די פייערונגען פון 25־יאָריקן יובל פון פּראָפּעסיאָנעלן אינטערנאַציאָנאַל

דעם 26סטן סעפּטעמבער (1926) האָבן מיר איינגעאָרדנט אין אונדזער פאַרטיי־לאָקאַל אַ גראַנדיעזע יובל־פייערונג לכבוד דעם 25־יאָריקן יובל פון פּראָפּ.־אינטערנאַציאָנאַל. ס'איז געווען אַ גרויסער עולם. צווישן זיי פיל מיטגלידער פון פּראָפּ.־פאַראיינען אין אונדזער שטאָט און אויך פיל חלוצים. געעפנט האָט די פייערונג ח' ב. קאַץ. נאָכדעם האָט ח. פ. בראָנער רעפערירט איבער „דער אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון דער אינטערנאַציאָנאַלער פּראָפּ. באָוועגונג ביז הייַנט און די אויפגאָבן פון אַרבעטער־קלאַס אין דער צוקונפט". דער רעדנער האָט צווישן אַנדערן אָנגעוויזן אויף דער גרויסער אחריות־פולער אַרבעט, וואָס דער אַרבעטער־קלאַס האָט פאָר זיך בייַם יעצטיקן מאָמענט אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פאַרשטאַרקונג פון דער רעאַקציע און מיטן גרויסן עקאָנאָמישן קריזיס, וועלכער דריקט איבערן אַרבעטער ווי אַ שווערע משא. דאָס אַלץ רופט צו אחריות און גאַנצקייט פון אַרבעטער־קלאַס און צו געמיינזאַמער אַקטיוויטעט סאָציאַליסטישער טעטיקייט אויף אַלע געביטן פון אַרבעטער־לעבן איינעם קאַמף פאַרן מאָרגן. דאָן וועלט געזונגען דורכן פאַרטייכאָר אַ ריי אַרבעטער־לידער און מיטן רוף צו פאַרשטאַרקן די אַרבעט אין דער פּראָפּ.־באָוועגונג, שליסט דער פאָרזיצער די פייערונג אונטער די געזאַנגען פון „אינטערנאַציאָנאַל" און דער „שבועה".

(פּ. ב־ר. „באָפּרייאונג־אַרבעטער־שטימע" נומער 40 ; 15־טער אָקטאָבער 1926)

קראָשניק — דערהאַלטן אויפן פרעסע־פאָנד פון „יוגנט־וועקער" : וואַרשע — 100 גילדן ; קראשניק — 13.67 גילדן.

(„יוגנט־וועקער" נומער 5, 1.3.1929)

איינהייט־קייט (פּרעסע־פאָנד). דער סעקרעטאַר פון דער קראשניקער יוגנט־אַרגאַניזאַציע ח' גאַלפּריינט ענטפערט דעם ח' קריגמאַן און רופט אַרויס די חברים: י. פריינבערג, י. וויסבראָט, פּ. בראנער, ב. זייפען, י. ראָזענעל, מ. שטערן און ח. מאַנקאָ.

קראשניק — 188

(באָפּרייונג־אַרבעטער־שטימע נומ' 29 ; 23־טער יולי 1926)

שבת דעם 17־טן אַפּריל (1926) האָט אויף אונדזער אייגלאַדונג באַזוכט אונדזער פאַרטיי דער חבר זשיטאָמירסקי פון לובלין. זיין אינהאַלטרייכער רעפעראַט אד"ט: „די אויפגאַבע פון אונדזער פאַרטיי אין גלות און אין ארץ־ישראל" האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. אין אָוונט האָט דער ח' ז. רעפעריט אויף דער טעמע: „דער 20־יאָריקער יובל פון פּוע"צ". ס'איז צו האָפן, אַז

זיין באַזוך, וועלכער איז געווען אַזוי אינהאַלטרייך, וועט ברענגען דעם געווינטשענעם רעזולטאַט און די רייען פון אונדזער פּאַרטיי אין אונדזער שטעטל וועלן זיך פאַרגרעסערן.

(א. „באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע" נומ׳ 21 ; 21סטער מאַי 1926)

דעם 2־טן סעפטעמבער 1933 איז אין קראשניק פאַרגעקומען אַ מאַסן־מיטינג קעגן היטלעריזם, געריכט אָאָט מ. טאבאק.

(„פאַלקס־צייטונג", נומ׳ 253 ; 25סטער אויגוסט 1933)

יצחק לעמער

דינסטיק דעם 7טן דעצעמבער איז געשטאַרבן אין לובלינער ייד. שפּיטאָל דער חבר יצחק לעמער פון קראַשניק. געבוירן אין קראשניק אין יאָר 1910, זיינע עלטערן זענען געווען אומפאַרמעגלעכע, איז ער צו 12 יאָר געצוווּנגען צו גיין אַרבעטן. אַרבעטנדיק אין וואַרשטאַט, האָט אים געצויגן צו בילדונג. וועז ער איז אַלט געוואָרן 13 יאָר, האָט ער געגרינדעט די ערשטע ביבליאָטעק פאַר אַרבעטער.

אין יאָר 1925 גרינדעט ער אַ פראַפ.־פאַראיין פון לעדער־אַרבעטער, ווי אויך אַ באַקלייד־פאַראיין. בערך אין דער זעלבער צייט גרינדעט ער מיט נאָך עטלעכע יוגנטלעכע דעם יוגנט־בונד.

די קראַשניקער יידישע אַרבעטערשאַפט האָט פאַר־לוירן איינעם פון די בעסטע טוער און פיאָנערן פון דער אָרטיקער אַרבעטער־באַוועגונג. דער לובלינער קאָמ. פון יוגנט־בונד „צוקונפט" האָט זיך פאַרנומען מיטן איינאָרדענען די לויה. מ׳האָט באַלד צוווּיסן גע־געבן די יוגנטלעכע אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן און אויך דורך ספּעציעלע טרויער־מעלדונגען. 2 באַטאָג האָט געריכט דער לוויה־צוג פון שפּיטאָל, פאָרויס די פענער פון „בונד" און „צוקונפט" און אין רייען — די מיטגלידער פון י.ב.צ. קאָמיטעט פון קראַשניק.

דער צוג איז באַשטאַנען פון איבער 1000 (טויזנט) חברים. ס׳איז אויך געווען אַ גרויסע צאָל ח״ח, וועלכע זענען ספּעציעל געקומען פון קראשניק. די לויה האָט אַדורכגעמאַרשירט דורכן גאַנצן יידישן קוואַרטאַל צום בית־עולם. ביים קבר האָבן געריעדט די חברים אַרבוז, הערצמאַן און זיידענבאַנד.

(פּאַרזען מיט אַ פּאָטאָ. „יוגנט־וועקער", נומער 24 ; 15־טער דעצעמבער 1927)

דער יוגנט־בונד אין קראַשניק אַנטוויקלט זיך

אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אַנטוויקלט זיך זייער גוט. אין משך פון דער 4־חדשימדיקער עקזיסטענץ האָבן מיר באַוויזן איבערצונעמען אונטער אונדזער אויס־שליסלעכער השפּעה די פאַראיינען פון באַקלייד און לעדער. ביי די פאַראיינען האָבן מיר אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ. מיר טרעטן איצטער צו אַוועקצושטעלן אַ פאַרטיי־גרופּע. עס עקזיסטירט שוין לאַנג אין אונדזער שטעטל אַ „פרייהייט" אָרגאַניזאַציע. לעבט די מיט שקרים און בלבולים. אַזוי למשל שרייבן זיי אין דער „באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע", אַז צו זיי זענען אַריינגעטרעטן 10 געוועזענע „צוקונפּטיסטן". די גאַנצע ידיעה איז אויסגעטראַכט. בעת אין אונדזער אָרגאַניזאַציע זענען אַלע אַרבעטער, זענען אין דער פּ׳צעקישער־„פרייהייט" בירגערלעכע קינדער וואָס שע־מען זיך מיט שוסטער און שניידער.

(„יוגנט־וועקער", נומ׳ 14 ; 15־טער יולי 1927)

אונדזער ארבעט אין קראשניק

לעצטנס האָט זיך די אַרבעט פאַרשטאַרקט. אונדזער אָרגאַניזאַציע ציילט אַ גרויסע צאָל מיטגלידער. מיר פאַרשפּרייטן 50 נומערן „יוגנט־וועקער". ביי אונדז זענען דאָ 2 פּראָפּ.־פאַראיינען: פון לעדער און באַ־קלייד. אין לעדער־פאַראיין, אַדאַנק דעם וואָס ער ווערט אָנגעפירט פון אונדזערע חברים, איז די אַרבעט אַ לעבהאַפּטע.

שבת דעם 31סטן דעצעמבער (1927) איז געוועזן ביי אונדז דער ח. בראנשטיין פון לובלין. מיט זיין אָנ־טייל האָבן מיר דורכגעפירט אַ טרויער־אַקאַדעמיע גע־וידמעט דעם יונג־פאַרשטאַרבענעם חבר יצחק לעמער. אָנוועזנד אויף דער אַקאַדעמיע זענען געווען 150 חברים. ח׳ בראַנשטיין האָט אויך געהאַלטן אַ פאַרלעזונג אד״ט. „די פראָפעסיאָנעלע באַוועגונג און אירע אויפ־גאַבן". מיר גרייטן זיך ענערגיש צו דער וואַל־קאַמפּאַניע.

(א צוקונפּטיסט. „יוגנט־וועקער", נומ׳ 2 ; 15־טער יאַנואַר 1928)

דער פייערלעכער צוקונפּט־צוזאַמענטרעף

די צוקונפּטיסטן פון בעלזשעץ און ביכאוע, פון פּיוסק און קראַשניק און פון נאָך שטעטלעך אַרום לובלין, וועלן מאָרגן זיך צונויפטרעפן מיט דער לובלי־נער „צוקונפּט"־מחנה אויף אַ פייערלעכן אופן. דער צוזאַמענטרעף וועט פאַרקומען אין מענדרעוויץ וווהין

די צוקונפטיסטן פון די באַזונדערע ערטער מאַרשירן אָדער פֿאָרן אַרויס.

(„לובלינער שטימע", נומ׳ 27 ; 6טער יולי 1934)

ראַיאָן־קאָנפערענץ פון „בונד" אין לובלין

פֿאַראַכטאָגן שבת איז פֿאָרגעקומען בייַ אונדז אַ קאָנפערענץ פון אַלע בונדישע אָרגאַניזאַציעס פון דער לובלינער פּראָווינץ.

אין דער קאָנפערענץ האָבן אָנטייל גענומען 19 דעלעגאַטן, דערונטער פֿאָרשטייער פון אַ ריי שטעט און שטעטלעך אין לובלינער ראַיאָן: פון קראַשניק — 8. סוקמאַן.

(„לובלינער שטימע", נומער 52 ; 16טער דעצעמבער 1932)

„רויטער וואַנדאליזם" אין קראַשניק, בעלזשעץ און ווו נישט?

געווען אין קראַשניק אַ פֿאַראיין פון שניידער און שוסטער, מען האָט געאַרבעט און געפּירט שטרייקן, איינגעאָרדנט פֿאָרלעזונגען. מיט איין וואָרט — מען האָט געלעבט.

מיט אַ יאָר צוריק, בעת די וואַלן פון דער פֿאַר־וואַלטונג, איז אויך געקליבן געוואָרן אויף 7 מיטגלידער אין דער פֿאַרוואַלטונג — 3 „רויטע". די דאָזיקע דריי האָבן אין קעגנוואַרט פון אַ פֿאַרשטייער פון דער צענטראַלע אָפּדעקלאַמירט וועגן דעם, אַז זיי ווילן מיטהעלפן אין דער אַרבעט „ווייל ס׳גייט דאָ אין אינטערעסן פון די אַרבעטער" און מען האָט זיי געגלויבט און זיך געמוען צו דער אַרבעט. אָפּגעאַרבעט בערך 5 חדשים האָבן זיך די „רויטע" איבערגעקלערט (אפשר אַ וווּנק פון אויבן?) אַז מ׳טאָר נישט אַרגאַניזירן די קראַשניקער אַרבעטער, ווייל... ס׳איז דאָך קאָנטערעוואָלוציע און פון דעמאָלט הייבט זיך אָן די אמתע „ר־ר־רעוואָלוציאָנערע" אַרבעט...

די ערשטע געלעגנהייט האָט זיך באַלד געפונען בשעת די קולטור־קאָמיסיע פון פֿאראיין האָט נאָך אַ פֿאָרגעקומענע פֿאָרלעזונג איבערגעגעבן די נאָרוואָס אָנגעקומענע ידיעה פון וואַרשע אַז ח׳ ב. מיכאַלאָוויטש איז געשטאָרבן (אין יענער צייט איז דאָס געווען). האָבן די דאָזיקע „רויטע" זיך דערלויבט באַלייִדיקן דעם הייליקן אָנדענק פון פֿאַרשטאָרבענעם, נישט געקוקט דערויף, וואָס די ידיעה האָט אַרויסגערופן אויסער־געווייַנלעכן טרויער בייַ אַלע אָנוועזנדע אַרבעטער, וועלכע האָבן שארף רעאַגירט אויף דער דאָזיקער האָנדלונג.

פון דעמאָלט אָן גייט שוין כסדר די אַלט־באַקאַנטע טאַקטיק, וועלכע ווערט אָנגערופן „רעוואָלוציאָנערע מעשים און רעוואָלוציאָניזירן די מאַסן".

נאָך עטלעכע חדשים פון אַזאַ „טעטיקייט" איז געקומען דאָס, וואָס מוז קומען אין אַזאַ פאַל. דער פֿאָראיין איז צעבראָכן געוואָרן, מיטגלידער צאָלן נישט קיין מיטגלידער־אָפּצאָלן. מ׳אַרבעט אין די וואַרשטאַטן אויף אויסערגעווייַנלעכע שוועריקייטן, דער לאָקאַל איז דורכן בעל־הבית פֿאַרמאַכט געוואָרן, ווייל ס׳איז נישט באַצאָלט געוואָרן דאָס דירה־געלט. ס׳איז אַלזאָ דערגרייכט געוואָרן דאָס, וואָס די „רויטע" האָבן געוואָלט. צום באַדויערן מוז מען מודה זיין, אַז אונ־דזערע חברים זענען נישט געווען געניג ענערגיש כדי קעגנצווירקן דער דאָזיקער דעמאָראַליזאַציע און אַזוי אַרום איז דערגרייכט געוואָרן דאָס וואָס דער פֿאַראיין איז געוואָרן צעבראָכן.

אויף איין געביט זענען די „רויטע" געווען אומ־מעכטיק, דאָס איז די ביבליאָטעק ביים פֿאַראיין. דער פֿאַראיין איז נישט געווען טעטיק, אָבער די ביכער צום לייענען האָבן די מיטגלידער געמוען, וואָס־זשע טוען די „רויטע" כדי צו שטערן אַזאַ קאָנטרעוואָלוציאָ־נערע אַרבעט ווי לייענען ביכער? און דאָ קומט די מעשה בעלזשיץ...

(„לובלינער שטימע", נומער 30 ; 26סטער יולי 1929)

האַנטווערקער־עקזאַמענס אין קראשניק

קאָמוניקאַט נומער 4 פון קלוב פון די יידישע רא־מענער ביי דער לובלינער האַנטווערקער־קאמער, רשימה פון קאַנדידאַטן, וועלכע זענען דורך אונדזער קלוב צוגעשטעלט געוואָרן צו די עקזאַמענס אין יאַנואַר—פעברואַר 1931.

קאָמאַנמאַכער (מיסטזש) : ש. גראָסמאַן, פ. פּא־פּיער, ל. ה. פערלמאַן, ש. טשיזמאַ, י. געראַנרייך, צ. שעלעוויטש, י. שפּילפּאָגעל, ה. בייהעפּלער, ז. י. לעווין, ח. בערמאַנזאַן.

שניידער (מיסטזש) : א. פייער, ח. בוימוואָל, א. ה. בערגמאַן, א. ענגלענדער, ד. ל. ברענער, ג. לאַמהוט, וו. ל. בערגמאַן, א. ג. טענענבוים, מ. שניידקלאַץ, ב. י. נייזער, ב. וואגבער, ל. שאַרפשטיין, ש. ל. טאָגליב, י. קאָוואַ, מ. ה. ווייסמאַן, ז. ווינשטאָק, א. ג. טשעשלאַ, מ. וואַנגערמאַן, מ. ראָכמאַן, י. פאַרבער, ה. מ. ערענ־בערג, ז. טראוב, א. ווינשטאָק, מ. שטיינקריצער, י. הענער, ח. הערשנהוט, מ. ד. הערשענהוט, מ. טרעגער,

י. ב. ראַנענבערג, א. י. לאַנג, א. פערלזאַפט, י. גאָלד־בערג, אַ. קופערשטיין, י. ז. באַקמאַן, ב. זיסבערג, פאָטאָגראף (מיסטזש).

(„לובלינער טאָגבלאָט", נומער 74 ; 27סטער מערץ 1931)

*

34 שניידער און 10 קאַמאַשנמאַכער האָבן באַקומען דעם טיטול „מיסטזש". זונטאָג דעם 18־טן ה. מ. זענען אין קראַשניק פאַרגעקומען די עקזאַמענס פאַר דער ערשטער גרופּע האַנטווערקער, 54 שניידער און 10 קאַמאַשנמאַכער און אַלע האָבן באַקומען דעם טיטול מייסטער („מיסטזש").

צו די עקזאַמענס איז אַראָפגעקומען אַ לובלינער עקזאַמיניר־קאָמיסיע פון 8 פערזאָן אונטערן פאָרזיץ פון וויצע־פרעזידענט פון לובלינער האַנטווערקער־קאַמער ה׳ יוסף זיגעל און פרעזידענט פון קלוב פון די יידישע ראַטמענער ביי דער לובלינער האַנטווערקעריי ה׳ ב. טענענבוים.

6 אָוונט איז פאַרגעקומען אינעם פייערלעשער־זאַל אַ האַנטווערקער־מיטינג מיט דער באַטייליקונג פון דער עקזאַמיניר־קאָמיסיע. אינעם זאַל האָבן זיך געפונען אַרום 300 האַנטווערקער.

דעם מיטינג האָט געעפנט דער פרעזידענט פון קראשניקער האַנטווערקער־פאַרבאַנד און ראַטמאַן שמעון גראָסמאַן, וועלכער האָט אין קורצע וואָרעמע ווערטער באַגריסט די חשובע לובלינער געסט. ס׳האָבן אויך באַגריסט : דער סעקרעטאַר פון קראַשניקער האַנט־ווערקער־פאַרבאַנד ראַטמאַן, יוסף העלפמאַן, דער גרינ־דער פון דעם קראַשניקער האַנטווערקער־פאַרבאַנד און דער וויצע־פרעזעס פון דער קהילה און ראַטמאַן אברהם פייער, פאָדסטאַרשי פון שניידער־צעך אברהם משה ציעסלאַ, פאָדסטאַרשי פון לעדער־צעך חיים בערמאַנזאַן און פאָדסטאַרשי פון בעקער־צעך לייבל דערדיקמאַן.

ס׳וואָרט באַקומט דער חשובער גאַסט ב. טענענבוים וועלכער האָלט אַן אָנדערהאַלבן שעהדיקן רעפעראַט. ס׳האָבן נאָך רעפערירט דער מיטגליד פון עקזאַמיניר־קאָמיסיע — בורשטין און סעקרעטאַר פון די יידישע ראַטמענער ביי דער לובלינער האַנטווערקער־קאַמער — גאָלדבערג. צום סוף באַקומען דאָס וואָרט די קריסט־לעכע מיטגלידער פון דער עקזאַמיניר־קאָמיסיע, די ה״ה לעוואַנדאָווסקי און סלאָטווינסקי. אין אַ געהויבענער שטימונג איז זיך דער עולם פונאַנדערגעגאַנגען.

(„לובלינער שטימע", נומער 22 ; 26סטער יאנואַר 1931)

פּראָצעס פון דעפּ. סמאָלאַ אין קראַשניק

נעכטן איז אין קראַשניק פאָרגעקומען דער פּראָצעס קעגן דעפוטאַט סמאָלאַ („ווייזוואָלעניע") וואָס איז באַ־שולדיקט געווארן אין העצן איין טייל באַפעלקערונג קעגן דער צווייטער. דער לובלינער קרייז־געריכט האָט אויף דער אַרויספאָר־סעסיע אין קראַשניק פאַרמשפט דעם דעפּ. סמאָלאַ אויף 5 חדשים תפיסה. היות ווי ער איז אָפּגעזעסן ביזן פּראָצעס 4 חדשים, איז ער תיכף געווארן באַפרייט.

פאַרטיידיקט האָבן אים די אַדוואָקאַטן גאָרלינסקי פון וואַרשע און זשביקאָווסקי פון לובלין.

(„לובלינער טאָגבלאָט", נומער 24 ; 28סטער יאנואַר 1931)

די „צוקונפט" וואַקסט און בליט

אונדזער אַרגאַניזאַציע „צוקונפט" פאַרגרעסערט זיך פון טאָג צו טאָג. מיר האָבן ביז איצט געליטן זייער שטאַרק פון מאַנגל אין אַ לאָקאַל, ווו מיר זאָלן קענען פירן אַ רעגלמעסיקע און סיסטעמאַטישע אויפקלערונג־אַרבעט. די דאָזיקע שטערונג איז לעצטנס אויך באַזײַ־טיקט געווארן. דער סאָציאַליסטישער האַנטווערקער־פאַראיין האָט אונדז אָפּגעגעבן זיין לאָקאַל אויף 3 מאָל אַ וואָך צו פירן אונדזער טעטיקייט. עס זענען באַלד געווארן אויסגעוויילט קרייזן און די אַרבעט האָט זיך ווי געהעריק איינגעשטעלט.

שבת דעם 10־טן מערץ (1928) האָבן מיר געהאַט די ערשטע פאַרזאַמלונג פון „צוקונפט". ח. זיידענבאַנד האָט רעפעריט וועגן דער לעצטער וואַל־שלאַכט. איינ־שטימיק איז געווארן אָנגענומען אַ רעזאָלוציע, וואָס פאָדערט אויף אַלע חברים מיט באַנייטע כוחות פאַר־צושטעלן אונדזערע בונדישע סאָציאַליסטישע אַרבעט...

(ל. ט. „לובלינער שטימע", נומער 11 ; 23סטער מערץ 1928)

שטאָטראָט־וואַלן אין קראַשניק

זונטיק (?.17.6) זענען אין קראַשניק פאָרגעקומען וואַלן צום שטאָטראָט. צוליב דעם וואָס די פּוילישע ליסטעס מיט וועלכער ס׳האָט אָנגעפּירט דער אין לובלין באַקאַנטער פּוילישער אַרבעטער־טוער ה׳ קאָזשא איז געפּסלט געווארן, און דאָך איז אויף איר אָנגעגעבן געווארן פיל פּוילישע אַרבעטער־שטימען, ממילא האָט די איינציקע יידישע ליסטע באַקומען מער שאַנסן אויף דערפאָלג און טאָקע אַדורכגעפּירט 16 מאַנדאָטן (אויף 24).

ווי מ׳שמועסט, זאָלן די וואַלן געפּסלט ווערן. די

פֿאַרגעקומענע וואַלן צום שטאָטראַט אין קראַשניק האָבן באַווּיזן, אַז מיטן סאָציאַליסטישן באַווּוסטזיין פון די יידישע אַרבעטער אין די שטעטלעך, האָלט עס נאָך זייער שלעכט. אין די גרעסערע צענטערן, ווו די אַרבעטער־באַוועגונג האָט שוין אַן אויסגעטראָטענעם וועג, ווייסט מען נישט ווי עס האָלט אין שטעטל. די יידישע אַרבעטער אין קראַשניק האָבן זיך ליידער געלאָזט אַרייניציען אין דער בירגערלעכער בלאָטע און באַגאַנגען זייער אַ שוועכן פּעלער. די האַנדלונג פון אַ טייל קראַשניקער „סאָציאַליסטן" איז אין אַ געוויסער מאָס כאַראַקטעריסטיש אויך אויף אַנדערע שטעטלעך און ס׳וועט זיך לייַדער אויף דעם אָפּשטעלן.

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 24 ; 22סטער יוני 1928)

טרויער־פּאַרזאַמלונג

די ידיעה וועגן טויט פון ח׳ ביניש מיכאַלעוויטש האָט צווישן דער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג ביי אונדז אין שטעטל געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם. מאַסן אַרבעטער און האַנטווערקער האָבן געשטראָמט אין לאָקאַל פון פּראָפּ.־פּאַראיין, כדי זיך צו דערוויסן צי די טרויעריקע ידיעה איז ריכטיק. ס׳איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ זיצונג פון די קאָמיטעטן פון „בונד" און יוגנט־בונד „צוקונפט". עס איז באַשלאָסן געוואָרן אַז דאָנערשטיק פון 11 ביז 1 אַזייגער זאָל קיינער נישט גיין צו דער אַרבעט.

פרייטיק צונאַכט האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ טרויער־פּאַרזאַמלונג. באַלד ביים עפענען די פּאַרזאַמלונג, וועז דער פּאָרזיצער ח. צינגיסער רופט צו באַערן מיט אויפשטיין דעם אָנדענק פון גרויסן פּירער, האָבן אַ גרופּע „רויטע" צו זייער שאַנד דעמאָנסטראַטיוו זיך נישט אויפגעשטעלט. וועז נישט די ענערגישע האַלטונג פון ח׳ פּאַרזיצער, וואָלט געקומען צו גאָר טרויעריקע רעזולטאַטן. אַזוי ווייט האָט דערגרייכט דער צאָרן פון די פּאַרזאַמלטע קעגן דעם הייפל אומפּאַראַנטוואָרטלעכע מישטיינס געזאָגטע „רויטע".

וועגן דעם לעבן און שאַפן פון גרויסן נפטר האָבן געריעדט די חברים צינגיסער, גאָלדפּאַרב א״א. נאָך די רעדעס פון די חברים האָט אַ געוויסער זילבערבערג, אַן „אמתער", געזומען אַ וואָרט. ער פּאַלט אַן אויף דער „פּאָלקס־צייטונג", וואָס זי וואָגט צו נעמען אין שוץ דעם „שטרייקברעכער" מיכאַלעוויטש, און אַז ח׳ מיכאַלעוויטש איז געווען טשעמבערליינס אַ „חבר", אַ „פּאַרבינדעטער" פון פּילסודסקין, אַ „וועלט־אימפּעריאַליסט" און נאָך אַזעלכע „פּערל". דער צאָרן פון די מאַסן האָט דערגרייכט די העכסטע מדרגה. די פּאָרלעזונג האָט געמוזט ווערן איבערגעריסן. אָט אַזוי האָבן אונדזערע רויטע געשענדעט דעם, וועמענס נאָמען ס׳איז מיט פּייערדיקע אותיות איינגעקריצט אין האַרצן ביים יידישן פּראָלעטאַריאַט פון דער גאַנצער וועלט.

(„לובלינער שטימע", נומער 44 ; 9טער נאָוועמבער 1928)

טראָגישער זעלבסטמאָרד פון אַן אָפּיציר

אין קראַשניקער האָטעל איז געקומען דער אָפּיציר יאָן זאדשיצקי פון 10־טן אוּלאַנער־פּולק, וועלכער שטייט אין קראַשניק און פּאַרנומען אַ באַזונדער צימער. אויפצומאָרגנס אין דער פרי האָט מען דעם אָפּיציר געפונען ליגן טויט אויף דער פּאָדלאָגע.

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 87 ; 16־טער אפריל 1931)

פּאַרשידענע ידיעות בקיצור

...מיר ווייסן למשל, אַז אין יאָר 1764 האָט די לובלינער קהילה... געציילט 1383 נפשות...

(די קראַשניקער — 921)

*

...ר׳ מנחם נחום (גינצבורג) האָט געהערט צו דער באַרימטער משפּחה פון באַראָן גינצבורג, פון פּעטערבורג... ר׳ מנחם נחום האָט געהאַט צוויי זין: ר׳ משה, רב אין סעמיאַטיטש און אין קאָלנאָ און ר׳ אשר, רב אין קראַשניק.

...דעם צווייטן טאָג שבועות תר״ע איז אין וואַרשע נפטר געוואָרן... ס׳האָבן זיך באַטייליקט רבנים און רביים פון... קראַשניק א״א.

(ספר ביאַלאַ פּאָדלאַסקאָ, סיגנ. 12378, זייט 98 ; 270 ; 282)

*

דער פּאַרבאַנד פון די יידישע קאָאָפּעראַטיוון געזעלשאַפטן אין פוילן, וואַרשע רימאַרסקאָ 6.

רשימה פון אונדזערע קאָאָפּעראַטיוון בענק און זייערע אַדרעסן: קראַשניק — באַנק קרעדיטאָווי.

(„היינט", יובל־נומער)

באַרבאַריזם פון אונדזערע „רויטע"

...אין דער קראַשניקער באַקלייד־אָפּטיילונג האָט די קולטור־קאָמיסיע איינגעאָרדנט אַ טרויער־פּאַרזאַמלונג אין נאָכן ח׳ ב. מיכאַלעוויטש. דער פּאָרזיצער פון פּאַראיין, אַן אָפּאָזיציאָנער, אין מיטן פון דער דאָזיקער פּאַרזאַמלונג, האָט אָנגעהויבן זידלען מיט די נידעריקסטע ווערטער דעם הייליקן אָנדענק פונם פּאַרשטאָרבענעם.

וועז די אַנוועזנדיקע אויף דער פאַרזאַמלונג האָבן זייער שארף פראָטעסטירט קעגן דעם דאָזיקן וואַנדאַליזם, האָבן זיך אַ גרופע „רויטע" מיטן פאַרזיצער אין שפּיץ געוואָרפן אויף די פאַרזאַמלטע און מערדערלעך זיי צעשלאָגן.

(„פאָלקס־צייטונג", נומער 265 ; 14טער נאָוועמבער 1928)

דעם 27סטן פעברואַר האָט [געזאָלט] רעדן אויף אַ וואָל־מיטינג פון פ. צ. (לינקע) דער ח' שטולמאַן.

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 8 ; 24סטער פעברואַר 1928)

מיר אונטערגעחתמעטע דערקלערן דערמיט, אַז אָפּ־זייענדיק אַ לענגערע צייט אין די רייען פון די „צעירי־ציון" און איבערצייגנדיק זיך, אַז דער וועג פון דער דאָזיקער פאַרטיי איז אַנטימאַרקסיסטיש און אַנטי־סאָציאַליסטיש, טרעטן מיר פון איר אַרויס און שליסן זיך אָן אין די רייען פון דער מאַרקסיסטישער „פועלי־ציון" פאַרטיי. מיר פאַרפליכטן זיך צו קעמפן פאַר די „פועלי ציון" לאָזונגען פון יידישן אַרבעטער.

צימערמאַן, וויזענבערג, באָטנער, צינגיסער, הערשזאָן

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 42 ; 20סטער אָקטאָבער 1931)

פועלי־ציון חברים פאַר דער פאַרטיי און פרעסע, געזאַמלט 10 גילדן דורכן ח' בראַנדעס.

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 42 ; 25סטער אָקטאָבער 1935)

ח' ר. ברייער האָט איינגעצאָלט פאַר 1 אַרבעטסטאָג און רופט אַרויס די ח"ח ח' גאָליגער, ז. זיידענבערג, ש. וואַלדמאַן און מ. פ. פיינגאָלד.

(„באָפרייונג־אַרבעטער־שטימע", נומער 7 ; 4טער פעברואַר 1927)

די אַרבעט אין קראשניק

דעם 12־טן און 13־טן דח. (דעצעמבער) האָט אונדז באַזוכט דער ח' טיגער.

פרייטיק צונאַכטס האָט ער ביי אונדז געהאַט אַן עפנטלעכע פאָרלעזונג אין אייגענעם לאָקאָל (צוליבן רעמאָנט פון שטאָטישן זאַל), וועלכער איז געווען איבערפולט. די פאָרלעזונג האָט געמאַכט אַ גוטן אייג־דרוק אויף אַלע פאַרזאַמלטע.

שבת איז פאָרגעקומען אַ זיצונג פון קאָמיטעט און בייטאָג אַן אַלגעמיינע חברים־פאַרזאַמלונג, אויף וועל־כער ח' טיגער האָט רעפעריירט איבערן מצב אין אונ־דזער וועלט־באַוועגונג און וועגן דער אַקציע פאַרן אינטערנאַציאָנאַל און וועלט־פאַרבאַנד. עס איז דורכ־געפירט געוואָרן אַ באַשטייערונג וועלכע האָט געדאָקט כמעט אונדזער גאַנצן קאָנטיגענט פאַר דער אַקציע. די אַקציע וועט פאָרטגעזעצט און מיר גלויבן דעם קאָנטיגענט וויט איבערצושטייגן.

(פ. ב., „באָפרייונג־אַרבעטער־שטימע", נומער 46 ; 26סטער נאָוועמבער 1926)

דער קאָמף אַרום דער תורה אין קראָשניק
אַרבעטער הייבן זיך אָן אַרגאַניזירן

די שטאָט קראָשניק געהערט צו יענע שטעט, וווּ די שוואַרצע אגודה מיט איר מיטלאַלטערלעכן קלאָפּער־געצייג האָט אַרויפגעלייגט אַ טונקעלן חותם אויפן גאַנצן עפנטלעכן לעבן.

נישטאָ דאָ קיין שפור פון מאָדערנעם יידיש־וועלט־לעכן שול־וועזן. נישטאָ קיין איין עפנטלעכע יידישע קולטור־אינסטיטוציע. דערפאַר שוויבלט מיט בת־אָן בנות־יעקובס, מיט „חינוכס" און „יבנהס", אין וועלכע מען פאַרטעמפּט די קינדער אויך פון אַרבעטער און האַרעפאָשניקעס.

כאַראַקטעריסטיש איז דער „קאָמף", וואָס ווערט דאָ געפירט צווישן „אגודה" מיטן „מזרחי".

מזרחי האָט אין זיין „יבנה" אַראָפגעבראַכט אַ געווע־זענעם „פירער" פון „דת־ועבודה" אין וואַרשע. דער דאָזיקער „מאָדערנער רבי" האָט אָנגעהויבן אין די פרייטיק־צור־נאַכטסן זאָגן תורה אין בית־המדרש פאַר די „פראָסטע יידן". האָט די אגודה דערזען, אַז די פאַרפראָצענטעט בעלי־עגלות, שוסטערס, קצבים, אויף וועמענס פינצטערקייט זי איז ביז אַהער געריטן גאָר געשמאַק — קוויקן זיך גאָר שטאַרק מיט די תורה־משלים פון „וועלטלעכן" מזרחיסטישן למדן — האָט זי אַ געשריי געטון: קאַראָול!

די אגודה מיט אירע דריי רבנים ליאַרמען, אַז אַ „געגאָלטע מאָרדע" טאָר נישט לערנען קיין תורה מיט אַן „עדה" יידן, ווייל ער קאָן זי נאָך חלילה שלעכט אויסטייטשן, און מיט דער תורה, וועלכע איז נאָך אויפן באַרג סיני געגעבן געוואָרן אין אַרעמדע דער אגודה — האָבן זיך אַ רעכט צו „באַנוצן" נאָר די כשרע אגודה־מנהיגים.

מזרחי, ווידער, מיטן גאַנצן „נאַציאָנאַלן לאָגער" שווערן זיך, אַז זייער „יבנה"־רבי טייטשט אויס די תורה פונקט ווי די אגודה און אַז אויפן באַרג סיני זענען זיי אויך געווען.

אַלס צום פוסק אחרון האָט מען זיך געוועגדעט צום סטאַראָסטע און פאָליציי, און דער פוסק האָט געלוי־

טעט: ביידע האָבן רעכט צו „באַנוצן" זיך מיט דער תורה. אַ סברא, אַז ביידע קליקעס זענען אויסן נישט דאָס לערנען, נאָר דאָס געווינען מיט דער הילף פון דער תורה די דאָזיקע עם־הארצים, יעדע קליקע פאַר זיך, ביי די באַפאַרשטייענדיקע שטאָטראַט־וואַלן.

יאָ! עס שמעקט דאָ שוין מיט וואלן פון אַ נייעם שטאָטראַט. אין היינטיקן זיצן 12 יידישע ראַטמענער אויף 24, און כאָטש עס פאַרוואַלגערט זיך צווישן זיי וווּ־נישט־וווּ אַ ציוניסט, אַדער אַ וועלטלעכער, און אפילו אַ בונדיסט, וועלכער איז געוויילט געוואָרן אויף דער כלל־ישראל ליסטע — גייען אָבער אַלע אין שפּאַן פון דער אגודה, וואָס דאָס הייסט: שפּרינגען קדוש פאַרן פריץ און מיט קיין וואָרט נישט דערמאָנען הויך פאַר אים די נויט און דעם עלנט פון דער אָרעמער יידישער פאָלקס־מאַסע, וועלכע ווערט דערדריקט פון דער שוועריר לאַסט פון שטייערן און וועמענס וויכטיקע שאַפּטלעכער מצב איז ממש קאַטאַסטראָפאַל.

אין אָנבליק פון די וואַלן קאָנסאָלידירט זיך שוין דער בירגערלעכער פראָנט. צעקריגט זענען געווען צווישן זיך אויף טויט און לעבן ביז אַהער דער „רייכער" סוחרים־פאַראיין מיט זיינע געלט־זעק און דער „אָרעמער" קליינהענדלער־פאַראיין מיט זיינע דראָבנע סוחרימלעך.

איצט איז געשען אַ נס און דורך אַ ווונק פון אויבן האָבן זיך פאַראייניקט די סוחרים מיט די קליינהענדלער. די גרויסע סוחרים זענען אַרייַנגעטרעטן אין פאַראיין פון די קליינהענדלער און געוואָרן קליינהענדלער... ביים פריץ.

אין אַרבעטער־לאַגער האָט ביז אַהער געהערשט אַפּהענטיקייט. די נויט און דער קריזיס טרייבט צו עמיגראַציע. אַלע אַלטע אַרבעטער אין אָנבליק פון אַרבעטלאָזיקייט און קולטורעלער אָפּגעשטאָנענקייט דאָ טראַכטן וועגן אַוועקפאָרן. נישט געווען ביז אַהער קיין איין פראָפ.־פאַראיין, טראָץ דער היפּשער צאָל אַרבעטער אין שטאָט. לעצטנס האָט זיך אָבער דאָס אייז גערירט. עס איז צושטאַנד געקומען אַ באַראָטונג פון כּמעט אַלע אַרבעטער־ריכטונגען ביי אונדז אין שטאָט און עס איז באַשלאָסן געוואָרן געמיינזאַם צו פירן אַ פראָפעסיאָנעלע און קולטורעלע אַרבעט. דער ערשטער פאַראיין, וואָס מען האָט זיך געמומען אָרגאַניזירן, איז דער טראַנספּאָרט־פאַראיין. די אַרבעט טרעפט אָן אויף אַ זייער דאַנקבאַרן באָדן. ס׳זענען שוין פאָרגעקומען אָרגאַניזיר־פאַראַמלונגען, אין וועלכע עס האָבן אָנטיילגענומען עטלעכע פערציק טרעגערס און פורמאַנעס. האָפענטלעך וועט געלינגען צו אָרגאַניזירן אויך די אַרבעטער פון אַנדערע בראַנזשעס.

(אברהם. „ארבעטער־צייטונג", נומער 16 ; 20סטער אַפּריל 1934)

ברחוב נאָרוטוביץ׳ה בקראָשניק
אויף דער נאָרוטאָוויטש־גאַס אין קראָשניק

קראשניק - עיירה מלאת חיים

שמעון חלמיש, תל־אביב

את יהודי קראשניק הכרתי עוד טרם שעלה בידי לבקר בה. הם היו באים תכופות לעיר מגורי, עיר המחוז יאנוב, לשם סידור ענייניהם המוניציפאליים, להוצאת רשיונות מסחר וכדומה. במרחשוון מדי שנה בשנה היו באים להתייצב לשירות בצבא לפני הוועדה המחוזית. כל גבר בהגיעו לגיל 21 היה חייב להתגייס לצבא. ידענו מראש מאיזה מקומות יגיעו המגוייסים ואת מועד התייצבותם. המגוייסים הפולנים היו תמיד מעוררים מהומות והיו משתוללים בלי הרף בחוצות העיר. היהודים היו אז מזהירים איש את רעהו והיו אומרים: הקרושניקאים באים היום, היו זהירים בפני השקצים הרקרוטים.

בזכרוני נחרת אירוע טרגי שהתרחש ב־1914 ויש לו קשר עמוק ליהודי קראשניק. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נכבשה עירנו על ידי הצבא האוסטרי. כעבור חודש ימים, לאחר מפלה גדולה שהנחיל להם הצבא הרוסי בסביבת לובלין, עזבו האוסטרים את עירנו והרוסים חזרו. לפני עזבם את העיר הציתו האוסטרים באש את קצות העיר והאש כובתה על ידי הרוסים. היהודים קיבלו את פני הצבא הרוסי בברכה ובכיבוד ואלה השיבו ליהודים בצליפות שוטים ומגלבים. באותו יום תפסו הרוסים יהודי בכפר בלינוב הסמוך לעירנו ותלוהו. החיילים הרוסיים השתוללו בעירנו, שודדו חנויות והיהודים התחבאו בבתיהם ופחדו להיראות ברחובות. שעטת הסוסים וקולות הפרשים מילאו את האוויר. הכביש היה מלא עגלות רתומות לסוסים, שהובילו אספקה לצבא המתקדם לקראת גליציה וגם חיילים פצועים.

כאשר נודע לפרנסי העיר שגופתו של היהודי שנתלה נמצאת בכפר ביאלה, פנו לשלטונות בבקשה לאפשר להם להביא את הגוויה לקבר ישראל. הדבר ניתן להם, וכאשר הגיעו למקום מצאו כמה קוזקים ומגלבים בידיהם שהראו להם את הקבר שכרו לגופה. בשעה שהיהודים טיפלו בגופה ספגו מכות רצח מידי הקוזקים עד שדם זב מפניהם. בין ארבעת היהודים שקיימו את מצוות הבאת הגופה לקבר ישראל היה גם אחי הבכור אברהם. כאשר הגיעו העירה עם הגופה לא הכרנוהו כי היה כולו מלא פצעים.

על עוד מעשה רצח נורא ואכזרי שאין כמוהו רצוני למסור.

בליל הסליחות הראשונות התאספו יהודים אי שם לתנות לפני הבורא את צרות לבם ולהתחנן לפניו שירחם על עם ישראל. והנה עוד טרם הספיקו להתפלל תפילת שחרית הופיעו בשוק פרשים קוזקים וארבעה יהודים כבולים בשרשראות קשורים לסוסים. ביניהם הרב מקראשניק זצ"ל, הרב מטעם וקצב עם בנו. ועוד ארבעה יהודים נאסרו והם: אנשל פומרנץ (שנפטר בארץ), בנימין הירש מנדלס צוקר, הרשל פיינגולד ויחיאל רימרז'. (אלה שוחררו אח"כ).

הידיעה הנוראה התפשטה חיש בעיר והמוני היהודים יצאו לרחוב. אולם הצבא הרוסי פיזר את הקהל ואיים ברצח על כל התקהלות. העיר עטפה יגון ואבל כבד. פרנסי עירי ביחד עם פרנסי קראשניק התחילו להשתדל אצל המפקד הצבאי, הם פנו גם אל ראש הגליל בלובלין ועד פטרבורג הגיעו בבקשותיהם, אולם כל זה עלה בתוהו. ביום ה' בתשרי תרע"ד בבוקר נחרדה העיר כולה בהגיע הידיעה שארבעת יהודי קראשניק נתלו בחצר בית־הסוהר ונקברו יחד מאחורי לשכת ראש המחוז. באותו יום יצא צו מאת המושל הצבאי שעונש מוות צפוי לאיש שיגש לקברם של היהודים המומתים.

באותו בוקר נקרא יצחק בוכבינדר ז"ל, יליד קראשניק שגר ביאנוב, לבית־הסוהר עם עוד יהודי מקראשניק להיפרד מן הנדונים למוות. מר בוכבינדר מסר לי שהרב יצחק אייזיק זצ"ל בכה והתוודה ואמר שהוא נקי מכל פשע וכשיעלה לבית דין של מעלה יבקש רחמים על עם ישראל הנתון בצרה וד' ירחם עליהם. הרב ביקש גם למסור לבני העיר ברכת שנה טובה. יומים לאחר שנתלו הגיע מברק מפטרבורג לחון את האסירים... כדאי גם לציין שמפקד הצבא בסביבה היה צורר ישראל ניקולייי ניקולייביץ הידוע לשמצה. רק כעבור מחצית השנה נתקבל רשיון להביא אותם לקבר ישראל. הם נקברו בקבר אחים בבית־הקברות במקום. על המצבה היה חרות: מעשה ידי ר' חיים קורן. בין יתר הדברים החריפים והביטויים היה חרות החרוז:

יש נספה בלא משפט חלילה
צר הצורר המציא עלילה
חייהם נגדעו בדמי ימיהם
קדושים וטהורים עלו לפמליה של מעלה.

עלי להוסיף שבאותו יום שהובאו לקבורה הגיעו החיילים הראשונים של הצבא הרוסי שנסוג אחרי התבוסה הקשה בחזית פשמישל. ראינו בכך את נקמת הדם הנקי שנשפך.

עם יצחק בוכבינדר (כשמו כן מקצועו — כורך ספרים) התידדתי במשך הזמן ופעלנו יחד ב"תיקון ספרים". אני עם עוד כמה חברים מחובשי בית המדרש היינו חוזרים בכל יום ששי על הבתים ואספנו "דמי תיקון ספרים" ומסרנו את הספרים הבלים לבוכבינדר לכריכה. כעבור כמה שנים פגשתיו במשרד מושל המחוז כשבא לקבל דרכון לעלות לארץ־ישראל. את דבר העליה לישראל העלים מחבריו החסידים הקנאים, שארץ־ישראל היתה אז בעיניהם ארץ הכופרים. כשעליתי ארצה אחרי כמה שנים ביקרתי אצלו בירושלים ושמחת פגישתנו היתה גדולה.

ביקרתי תכופות בקראשניק מטעם "החלוץ" ושמחתי למצוא שם נוער פעלתני מלא חיים, שאסר מלחמה נגד אנשי ה"אגודה" וגרוריהם שונאי ציון. בביקורי אלה באתי במגע עם פעילי התנועה הציונית: מנהל החלוץ פלק וזוגתו רבקה וייסברוד שנרצחו בידי הנאצים, רחל ברייער ומשה רושגולד, פעילי "פרייהייט" והחלוץ הצעיר, פסח פיינגולד מייסד גורדוניה עם שלמה זינגר. בילינו כולנו בצוותא, ניהלנו שיחות מעניינות, שרנו שירי א"י ורקדנו הורה. בביתו של בן־ציון ברייער הכרתי את אביהם ר' נח מלמד, יהודי משכיל ובר אוריין, שנאלץ היה מטעמי פרנסה להסתיר את יחסו לרעיון הציוני, את ילדיו חינך ברוח התורה והציונות גם יחד.

לאחר כמה ביקורים בקראשניק הזמנתי את הלהקה הדרמטית עם רחל ברייער בראש שהציגו אצלנו את המחזה "מאטע מלך הנגר" — ברוב הצלחה.

ככה עברו עלינו ימי הנוער בעבודה במסירות נפש למען הציונות. לאט לאט הצלחנו להחדיר את הרעיון הציוני לכל שכבות האוכלוסיה היהודית בקראשניק. — נוער נפלא, אימפולסיבי ומלא חיים, נקטפו בדמי חייהם על ידי הנאצים ימ"ש. — יום נקם ושלם יבוא.

התנועה הציונית־הרביזיוניסטית

יעקב אנדר, חולון

רצה הגורל שאני, אחד הצעירים שבשרידי התנועה הציונית הרביזיוניסטית בקראשניק, אתאר את פעולתה של תנועה זו בעירנו בשנים שלפני מלחמת־העולם השניה, כפי שהטיל עלי ועד ספר זה. אין בידי כל מסמך מהתקופה ההיא שאוכל להתבסס עליו בכתיבתי, אני נאלץ על כן להסתפק בזכרונותי האישיים מהתקופה ההיא ובידיעות שקיבלתי מכמה יוצאי עירי שבארץ. יסלחו לי בני־עירי אם רשימתי תהיה לקויה בחסר, או אם ימצאו בה אי־דיוקים.

התנועה הרביזיוניסטית על כל שלוחותיה: ברית טרומפלדור, בית"ר וברית החייל, נוסדה בקראשניק באותה שנה שהתחילו לפעול יתר התנועות הציוניות. עם מיסדיה נמנו, כפי שנמסר לי: מוטי גולדפלד, יחיאל רוזנפרב, תנצ'ח זיסברג ומשה זיסברג, שני בני־הדודים, עובדיה ויזנברג, יענקל פיטרמן, קלמן גרוסמן, דוד גולד־פלד, יוסף פינקוס, גיטל אנדר, חיה גיטל רנדל, ישראל בר מנדלאייל, בן ציון ברייער, שפרה פרייהוף, פרידה אייזנשטאט, אליעזר שטינגוס, יוסף מנדלאייל, פייגה מנדלאייל, ליאון קעסעל, מרדכי אייזנשטאט, טילה רוזנבוש. מאוחר יותר פנו חברי התנועה אל אבי ז"ל, ישראל אנדר, שישמש כמפקדה של התנועה ואמנם הוא נענה לפנייתם ושימש בתפקיד זה עד לימי השואה שבאה על עיירתנו.

התנועה הרביזיוניסטית נחשבה אז כאחת התנועות הפעילות ביותר בעירנו. היא היתה מיוצגת בכל המוסדות שבעיר בין בעניני חינוך ובין בעניינים ציבוריים אחרים, בין יהודיים ובין לא־יהודיים. נציג קבוע היה לתנועתנו גם במועצת העיר. במוסדות הלא־יהודיים ניהלו נציגינו מאבק בלתי־פשרני למען זכויות היהודים. במיוחד קשה היה המאבק, לפעמים גם אלימי, בין התנועות השונות

בשעת הבחירות לקונגרס הציוני, למועצת העיר או למועצת הקהילה, ואפילו בשעת בחירת רב או שו"ב.

מנהיגי תנועתנו יצאו מתוך ההנחה שצפוי ליהודים, בארץ־ישראל וגם בארצות הגולה, מאבק מזויין עם השונאים שקמים עליהם להשמידם. צריך אם כן לתת לנוער היהודי גם חינוך צבאי שיוכל להגן על עצמו — "ללמד בני יהודה קשת". בית"ר ו"ברית החייל" שקדו על כך שגם הנוער בעירנו יעברו אימונים צבאיים. היינו יוצאים תכופות ליערות בסביבת העיר והיינו לומדים ומתאמנים בקליעה למטרה, צעידה וביתר התרגילים הצבאיים. בהיותנו תנועה צבאית למחצה היינו משתתפים במצעדים הצבאיים הפולניים שהתקיימו בחגים הלאומיים של פולין. פלוגת בית"ר וגם פלוגת "ברית החייל" על דגליהן צעדו ביחד עם פלוגות הצבא הפולני בחוצות העיר.

תקרית אחת משנת 1934 נחרתה היטב בזכרוני כיון שבעצמי הייתי עד לה. היה זה בקיץ שנת 1934 בלובלין בשעת ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בפולין. התקיים אז בלובלין כינוס כל־ארצי של התנועה הרביזיוניסטית, אליו באו נציגי התנועה מכל ערי פולין וגם פלוגות בית"ר כדי להשתתף במצעד המתוכנן, שהתקיים בכיכר "אוניה־לובלסקה" במרכז העיר. אבי נסע אל הכיכר ביחד עם ד"ר פון וייזל ואותי השאירו בקן התנועה משום שלא היה מקום בשבילי במרכבה. עלי היה לחכות עד שיחזרו מן המצעד. אולם עז היה רצוני לראות את המצעד והחלטתי ללכת ברגל אל הכיכר. ואני הייתי אז בן תשע בסך הכל. הייתי לבוש במדי בית"ר על כל האביזרים שעליהם. הואיל והיו באותו יום בחוצות לובלין התנגשויות בין הרביזיוניסטים לבין אנשי ה"בונד" והקומוניסטים, שרצו להפריע למהלך התקין של הכינוס, הורדתי מראשי את הכובע הבית"רי והחבאתיו מאחורי מעילי. היו באותו יום פצועים רבים ובתוכם יענק'ל פיטרמן שנדקר בסכין בגבו.

כשהגעתי לכיכר חבשתי את כובעי, נכנסתי דרך השער ועמדתי בסופה של השורה האחרונה. אבי ישב על הבמה בין מקבלי המצעד עם זאב ז'בוטינסקי בראש. כאשר ז'בוטינסקי ראה אותי על הבמה בשורה האחרונה קרא לי והעמידני על ידו.

בראש המצעד המרהיב עין צעד מפקד קן בית"ר מבריסק־ליטובסק. הוא היה פצוע בידו הימנית מדקירת

אזכרה ליוסף טרומפלדור בסניף בית"ר בקראשניק.
אזכרה פאַר יוסף טרומפלדור אין דער קראַשניקער אָרגאַניזאַציע פון בית"ר.

סכין והחזיק את המקל בידו השמאלית. זאב ז׳בוטינסקי בראותו דבר זה עצר את המצעד, ירד מן הבמה, ניגש אל המפקד ושאל אותו לפשר הדבר. כששמע מה שקרה לו, התרגש מאד, נשק לו במצחו וצוה להמשיך במצעד. (ספרו שאותו מפקד לא רחץ את מצחו במשך זמן רב). בקראשניק נפוצה אז שמועה שאני נפצעתי בשעת ההתנגשויות. אמי בשמעה זאת באה ללובלין ומובן מאליו שמצאה אותי בריא ושלם. כפיצוי קבלנו כרטיסים לנאומו של ז׳בוטינסקי באותו ערב, שהתקיים באולם הקולנוע ״קורסו״.

במרוצת השנים עזבו מיסדיה של התנועה הרביזיוניסטית את קראשניק ונפוצו בכל העולם. הפעילות ירדה ולא היה בכוחנו להחזיק אולם מיוחד. אבי הקצה חדר בביתנו בשביל התנועה ובו התנהלו הפעולות עד פרוץ מלחמת העולם ה־2. לפני שעזבנו את ביתנו, כשגורשנו ממנו ע״י הגרמנים ימ״ש, החבאנו את הדגל, את כל המסמכים וגם סמל בית״ר עשוי מלאכת מחשבת מכפתורים. בשעת המלחמה כשנהרס ביתנו לא נשאר כל זכר מן הדברים האלה. אצל חברי מצאתי כמה תמונות מהימים ההם, שהוכנסו לספר זה.

מיפקד חברי בית״ר — בראש המפקד: ישראל אנדר ז״ל
אַפעל פון בית״ר — אין צענטער: ישראל ענדער ז״ל

בית־ספר לבנות ״בית יעקב״

אסתר שטיינברג (מנדלאייל)
בת־שבע ציוני (ויינברג)

היה זה בשנת תרפ״ט. ברחוב היהודי החלו להתגלות הסימנים הראשונים של ההתבוללות, במיוחד בקרב הבנות. תופעה זו הטביעה את רישומיה גם בעיירה קראשניק. הבנים למדו ב״חדרים״ פרטיים או שקיבלו את חינוכם היסודי בבית־ספר תלמוד תורה. משגדלו למדו בבתי המדרש אצל מלמדים פרטיים וכן השתתפו בשיעורי ערב בתלמוד שנוסדו ע״י ר׳ אלתר זיסברג זצ״ל (המכונה ר׳ אלתר משה — מלכה״ס) במסגרת ״פרחי אגודת ישראל״. לעומתם קיבלו הבנות את ראשית חינוכם בבתי־הספר של הגויים. חינוך זה נתן במשך הזמן את אותותיו בבנות, שהחלו להשתחרר מעול קיום המצוות בהשפעתן הגוברת והולכת של המפלגות החילוניות.

בגבור העזובה הרוחנית נוסד בקראקא, ביזמת ה־אשה המהוללה מרת שרה שנירר ע״ה ובעזרת מחנכים מעולים של היהדות החרדית סמינר למורות ״בית יעקב״. האשה הצדקנית מרת שרה׳לה מלזק ע״ה, שהתגוררה בעירנו, דאבה מאוד על הירידה הרוחנית שפשתה בקראשניק, בדומה לערים אחרות. בהכירה מקרוב את פעלה של שרה שנירר ואת הסמינר בקראקא, שהתפרסם בינתיים לתהילה ולתפארת, החליטה ליסד גם בעירנו בית־ספר מסוג זה, אשר ינסה לחסן את בנות ישראל ויעניק להן את הכוח להתייצב בפני רוחות הפרצים המאיימות. היא הזמינה את מרת שנירר לעירנו וזו נשאה נאום נלהב בזכות הצורך הדחוף להקים מוסד חינוכי זה. מיד נבחר ועד בהרכב ר׳ יחיאל מאיר רוזנברג, ר׳ יוסף אדלר, ר׳ ברוך פדר, ר׳ נחמיה שטיינגוס ור׳ משה הופרט הי״ד. הללו נרתמו לעבודה קדושה

זו והתכנית החלה לקרום עור וגידים. מן הסמינר שיגרו אלינו את אחת המורות המהוללות, הלא היא מרת שרה אייכנבוים ע"ה, אשר השפיעה באופן יוצא מגדר הרגיל על כל הבנות והצליחה לעורר בהן צמאון וכמיהה לדברי תורה.

בית־הספר היה בן ארבע כיתות ולידו הוקם מוסד לבנות מבוגרות יותר, שלא נכללו בכיתות בית־הספר. מאה וחמשים בנות למדו כתלמידות מן המנין ושמונים בנות מחוץ למסגרת הקבועה של בית־הספר "בנות אגודת ישראל". הלימודים התקיימו בשעות אחר הצהרים וב־ערב, כשלפני הצהרים למדו הבנות בבית־הספר העממי, בו קיבלו השכלתם הכללית במסגרת חינוך חובה. במוסד בית יעקב למדו מקצועות בעלי תודעה יהודית כגון תורה, נביאים, דינים, היסטוריה יהודית, פירוש המילים ומסילת ישרים.

בלילות שבת התאספו הבנות באולם בית־הספר, כדי להאזין להרצאות על פרשת השבוע מפי אחד מאנשי הועד או המורה. לעתים היתה אחת הבנות המבוגרות מנהלת את הדיון בפרשת השבוע. בשבת בערב התאספו הבנות בבית־הספר לאמירת פרקי אבות וכן לשירה בציבור וריקודים. זה גרם לבנות התרוממות רוח וחדוות חיים. במוצאי שבת התכנסו לשיחה על חדשות השבוע שחלף. אחת הבנות מסרה סקירה על מאורעות השבוע ויתר הבנות השתתפו בוויכוח. כל בת השתדלה לעדכן עצמה בחדשות ומידע שוטף בעזרת קריאת העיתונים.

מפקידה לפקידה היו מתקיימות בחינות בבית־הספר. ההורים שהיו נוכחים בשעת הבחינות התמוגגו מרוב נחת, בראותם את בנותיהם מצליחות במעלות התורה והיראה. מי פילל שבנות עירנו תדענה פירוש המלים וגם לפרש אימרות חז"ל וכדומה.

כדאי להדגיש שהגברת שנירר בחנה אישית את התלמידות והטילה על המצטיינות לשמש כמדריכות במוסד־הבת של "בית־יעקב" — "בתיה". על המדריכות הוטל לקיים שיחות בשבתות על עניני דיומא. המדריכות הראשונות היו: אסתר הוכנבוים, חנה ויינברג, דינה גולדברג, בת־שבע ויינברג, פייגה טברדאגורה,

בית־הספר לבנות דתיות בקראשניק — „בית־יעקב"

רעליגיעזע שול פאר מיידלעך „בית־יעקב" אין קראשניק

אסתר לרנר, אסתר וייסברוט ואחרות. כעבור זמן־מה התקדמו הבנות ועברו מהדרכה להוראה בישובים הסמוכים לקראשניק. המדריכות הראשונות שהצטיינו ועלו לדרגת מורות היו: אסתר הוכנבוים, דינה גולדברג, אסתר גולדברג ויהודית גוטלרנר.

מזמן לזמן היו מקיימים כינוסים אזוריים בהן השתתפו אף בנות מן העיירות הסמוכות. כינוסים אלו עוררו בנו רוח חיים ופתחו בפנינו אופקים חדשים הודות להכרה שעשינו עם בנות רבות מיאנוב ומביכאווע. שהשתתפו בכינוס. התקיים גם טיול ללובלין, שם ביקרנו בישיבת "חכמי לובלין" עוד טרם פתיחתה הרשמית.

פעמיים בשנה, בחנוכה ובפורים, העלינו הצגות על נושאים דתיים ותנ"כיים. עקרות בית עקרו עצמן מן השיגרה היומיומית, אפו דברי מאפה עבור המזנון, עזרו בהכנת התפאורה וקיבלו עליהן תפקידים שונים כדי להבטיח את הצלחת ההצגה. ההורים לא הסתירו את התרגשותם והתענגו לנוכח הבקיאות שהבנות הפגינו.

לבית־יעקב יצאו מוניטין, מספר התלמידות גדל עשרת מונים והפך למרכז לכל הערים הסמוכות. במרוצת השנים התחלפו מורות, ביניהן היו הגברות שרה בלוט ע"ה, שפרה ויזנפלד־טוכובר המתגוררת כעת בחיפה, שרה אטינגר ע"ה, ולבסוף באה גם המורה גיטל זילברברג־וייס המתגוררת כיום בבני־ברק. כולן היו חניכותיה של שרה שנירר ושל ר' לייב אורליאן הי"ד.

הן הקדישו עצמן ומרצן למען חינוך הבנות בעירנו ולהעלאת קרן התורה. מן הראוי לציין כי כל בנות עירנו שעלו ארצה לפני מלחמת־העולם השניה הביאו אתן מטען יהודי רוחני רב שרכשו לעצמן בין כתלי בית־הספר בית־יעקב, וכולן ממשיכות במסורת האבות ומחנכות את ילדיהן ברוח היהדות המסורתית.

מבין תלמידות "בית־יעקב" זכו לעלות ארצה לפני מלחמת העולם השניה: מלכה סמבור, סימה גולדברג, אסתר מנדלאייל, בת־שבע ויינברג, פרידה וייסברג ואסתר גולדברג. ואלו עלו ארצה לאחר שניצלו מן השואה: חנה ויינברג, פייגה טוורדגורה, רבקה הלפרן, דבורה וייזנפלד ומלכה גולדברג.

ולבסוף כמה מלים על תקציב בית־הספר. בעיית התקציב היתה אחת הבעיות החמורות ביותר. המצב הכלכלי בעירנו היה בשנים שלפני השואה בכי רע. הורי התלמידות התאמצו אמנם לשלם שכר לימוד חדשי, אך לעולם לא עלה בידם לכסות את כל הוצאות האחזקה של המוסד. יהי זכרם של ועד העסקנים ברוך על שדאגו ופעלו במסירות נפש לקיים את המוסד על אף הגרעון המצטבר.

עם חורבן יהדות פולין נחרב גם בית־ספרנו. רק מתי מעט מן הבנות נשארו בחיים, וכל השאר הועלו על המוקד ע"י הצורר הנאצי ימ"ש.

ד' ינקום דמם.

דברי ימי עירנו קראשניק

הרב יעקב משה פרייברג
רב השכונה וחבר הרבנות,
רבם של עולי קראשניק

זכור את אשר עשה לך עמלק...

אעלה על הכתב מה שנשאר חרות בזכרונותי על העיירה הקטנה קראשניק, אחת מארבע מאות הקהילות הקדושות שבפולין, הסמוכה ללובלין עיר ואם בישראל. מדובר היה שקראשניק היתה עיירה "מעברה". בספר "לדור דעה" מובא בשם הרב שטרן, שהגאון דוב בער רפפורט (בימי הבעש"ט ז"ל) היה תחילה רב בעיר קוז'ניץ, אח"כ בקראשניק ולבסוף בלובלין. וכן מסופר שהרב הגאון רבי עזריאל הורביץ ז"ל היה בימי עלומיו במשך כמה שנים רב בקראשניק, ומאחר שדרש הוספה של שני זהובים לחודש למשכורתו, כי פרנסתו היתה דחוקה, ופרנסי העיר לא יכולים היו להיענות לבקשתו, עזב את העיר ונתקבל אחר כך כרב בעיר הגדולה לובלין, עיר ואם בישראל.

במיוחד ארחיב את היריעה על הדברים המעניינים אותנו בזמנים הקרובים ביותר לתקופתנו אנו. רבי יהודה אריה פריידברג זצ"ל, הגאון האדיר שתשוקתו לתורת ה' היתה עצומה, קיים ממש "בתורתו יהגה יומם ולילה". אדם גדול בענקים, גאון הגאונים, חכם הארזים זה אבי המאוח"ג העילוי מקוז'ניץ, ר' יהודה אריה פרייברג, ששימש בכהונת הרבנות בשלוש ערים קדושות: בקוז'ניץ, בקראשניק ולבסוף — בתקופת השואה — בוולין ע"י לובלין. הוא חיבר יותר מעשרים וארבעה חיבורים על התורה, הלכה ואגדה. רבים מתלמידיו היו

שער פנקס תלמוד־תורה בקראשניק משנת תרע״ט (1919)
שערבלאַט פונעם פנקס פון דער קראשניקער תלמוד־תורה (1919)

משמשים כרבנים. עם בואו לקראשניק, חרף כל הדאגות לעסקי ציבור ובעיקר לפרנסת בני ביתו, הקים ישיבה ואז החלו לנהור לקראשניק בחורים מעיירות רבות.

בכל שבת קודש היה דורש בבית־המדרש. לצערי הגדול, נשאר לי לפליטה רק החיבור מלימודו בקראשניק. בזמנים הללו חי תכופות חיי צער ודחקות.

הוא היה דורש בתורה ובפרד"ס. דבריו היו חוצבי להבות אש לתלמידי חכמים וגם לפשוטי העם. פעם ניגש אליו אחד מפשוטי העם, ר' לייביש בלאכר ז"ל, ואמר: יישר כוח, רבי, עבור הדרשה, אעפ"י שלא הבנתי הכל, תלמידי חכמים נוטלים את השמנת, ואנו פשוטי העם, מסתפקים בחלב החמוץ (זויערע מילך).

קשרי ידידות ואהבה היו קיימים בינו לבין הרה"צ רבי שלמה'לה אייגר ז"ל, שהיה אח"כ רבי בלובלין, חתנו של הגביר בעל־אחוזה ר' אלתר ולרשטיין עם גיסו הגאון בתורה ר' משה'לה היינסדורף מחסידי גור ועמהם ר' משה ב"ר פינטשיס רוטנברג ז"ל. שלישיה זו היתה עמוד התווך לכל דבר חשוב בעיר, על ידם אנשים יראים ושלמים, חסידים שעסקו בכל דבר שבקדושה. הלא הם: ר' יהושע אשר וייגברג, ר' יחזקאל טוורדוגורה, ר' בן־ציון דימנט, ר' נחמיה טששלר, ר' אייזיק גולדנר, יוסלה אדלר, ר' טעוויל רושגולד, ר' פנחס ליכטר, ר' יוסלה בעק, ר' אריה מילכמן, ר' יעקל טננבוים, ר' צבי פיינגולד, ר' אפרים הכטמן ור' משה רוכמן ז"ל. כולם אהובים כולם קדושים. כל עסקנותם ודאגתם היו לעזור לעניים ואביונים. קצרה היריעה מלהעלות את כל מעשיהם הטובים. והנה המוהל ר' לייזר שלום, לא זו בלבד שתכופות לא לקח שכר מצוה, אלא הוסיף מכיסו לערוך ברית מילה בכבוד.

והמלמדים (מרביצי תורה) בקראשניק, צדיקים ואנשי מעשה אף הם: ר' אברהם ברנד, ר' יעקב צבי גולדקרנץ, אחד מתלמידיו המצויינים של אבי ז"ל ר' הרצקה הוכשטיין, ר' יחיאל ברישלס, ר' נח ברייער ור' שלמהלה מענדילס. היו ביניהם כאלו שאף שלא היה להם לחם בביתם, חלקו את פת לחמם לנצרכים בצנעה.

בעיית הכשרות היתה אחת הבעיות הקשות שהרב צריך היה לפסוק בהן. זכורני מקרה שקרה דוקא בעיו"ט. באטליזו של ירחמיאל הקצב ז"ל נתערב ראש של בהמה טריפה בין יתר הראשים שירחמיאל מכר ללקוחותיו. וכשהוא נתפס על כך היה כבר מאוחר. הוא בא בריצה, מבוהל וירא מרוב פחד, אל אבי מורי זצ"ל ובקול ספוג דמעות סיפר את אשר קרה לו. אבי הרגיע אותו, ציווה לקרא לשני שמשים שילכו מבית לבית להזהיר את האנשים שיחזירו את הבשר לאטליז ויקבלו חזרה את הכסף. וכך היה.

הדחק בפרנסות אילץ רבים מבני נוער, גם מבתי החרדים, ללכת לערים הגדולות ולחפש שם עבודה. בערים הגדולות באו במגע עם הנוער החפשי, חברי ה־"בונד" והמפלגה הקומוניסטית. וכשחזרו לחגים הביתה הפיצו בקרב הנוער את התורה החדשה, ערכו אספות וכינוסים וניגשו להקים תאים מפלגתיים. אסיפה רבתי רצו לערוך, ודווקא בשבת חוה"מ סוכות, ביער הנקרא "יהושע'ס וואלד". הורים רבים פנו אל אבי מורי ז"ל שלא יתן להם לבצע את מזימתם. אבי התערב בענין והכינוס בוטל. כדאי לציין שבחורים חפשיים אלה באו לביהכנ"ס בשעת ההקפות ובקשו מאבי שיסדר גם להם הקפות ובזה יוכיח שגם הם יהודים כשרים. אבי ניאות לבקשתם, רקד אתם ושמחו כולם בשמחת תורה.

וכמה מלים על "לומדי בית־המדרש" שבדרך חיבה והוקרה קראו להם "בית־המדרשניקס". הלימודים אמנם היו פשטניים, אבל מעמיקים יותר מאשר בישיבות כיום. הבחורים המבוגרים היו לומדים אצל אבי לפני הצהרים ואחר חזרו על השעור בבית־המדרש. היה נהוג שכל בחור ילמד עם קטן ממנו ויסביר לו את הסוגיה. כך התנהלה הישיבה בקראשניק.

ראוי לציין דבר גדול שעשינו בעיר בשנות המלחמה ואחריה. בקראשניק היה חונה צבא אוסטרי ואח"כ צבא פולני. בין החיילים היו יהודים רבים שהיו זקוקים לעזרה וקיבלו אותה במיוחד אצל ה"בית מדרשניקים". נערך מטבח כשר ע"י הקסרקטין והחיילים הדתיים קיבלו שם אוכל כשר.

עם ה"כלי קדש" נמנו גם השוחטים. הנני זוכר את ר' יצחק הלפרן שו"ב, ת"ח וירא שמים, בעל קול ערב ובעל־תפילה מצויין ואת ר' ברוך שו"ב — בעלי צדקה.

ארענן את זכרוני וארשום מתור צער ויגון רב את הבלתי נשכחים שנספו בבלהות מיתות משונות בין הרוגי ששת המיליונים ובתוכם הורי, אחי ואחיותי ומשפחותיהם היקרים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

אבי מורי ורבי הגאון הקדוש צדיק יסוד עולם, רבי יהודה פרייברג; אמי מורתי הצדקנית שכל שאיפותיה היו לגדל את צאצאיה לתורה ויראת שמים, מרת אלתה צפורה; ישראל יהושע ת"ח גדול בתורה ויר"ש, אחי הבכור ומשפחתו; שמואל צבי הרה"ח ירא שמים ועסקן ציבורי ומשפחתו; הרב חיים יצחק ת"ח וגדול בתורה ומשפחתו; הרב עזרא זליג מאיר גאון וצדיק ומשפחתו; אברהם יחזקאל שו"ב בעיר פולאווי ת"ח וירא שמים

ומשפחתו; טובה ביילה הצנועה, כלתו של הרה"ג מחלם ומשפחתה; שרה סעריל כלתה של המו"ץ מואנווליץ עם משפחתה; רחל לאה יהודית רבנית מנאלנטשוב ומשפחתה; רבקה שיינדיל אשת הגאון ר' ברוך מתלמידי ישיבת „חכמי לובלין" ומשפחתה; חנה צימא איידיל שנקטפה בימי עלומיה, נשמה טהורה.

ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער	הרב הצעיר מו"ר דוד	ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער
ר' יצחק רפאל בר' משה חיים הלוי גיוועריצער	יוסף בה"צ ר' יעקב שליט'	ר' מרדכי דוד בר' שלמה דוב פאלק
ר' ברוך בר' מרדכי יוסף הלוי שוב פעדער	ר' יהודא ארי' בר' יואל	ר' חיים בר' ישראל אהרן הלוי ערלימאן
ר' קלונימס יצחק בר' מרדכי לאנג	דומו"צ דפה שליט"א	ר' צבי בר' גדלי' מאיר רויזענבוים
ר' משה יחזקאל בר' יעקב מאיר הכהן פאשענק	ר' משה אהרן בהרב ר' פינחס אלי' רויטינבערג	ר' דוד ארי' בר' מאיר הלוי ברענער
ר' רפאל בר' שלמה זלמן שאביסזאהן	ר' משה צבי בן מוה' מרדכי היינסדארף	ר' נחמי' בר' יצחק אפרים ציעסליא
ר' שבח שבתי בר' צבי דוב טשוזמאן		

אלה המה הגבאים אשר נעשו עפ"י גורל ביום א' דחוה"מ פ' עטרת לפ"ק

ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער	גבאי ראשון
ר' שבח שבתי בר' צבי דוב טשוזמאן	גבאי שני
ר' רפאל בר' שלמה זלמן שאביסזאהן	גבאי שלישי
ר' משה בר' ישראל טענינבוים	גבאי רביעי
ר' משה יחזקאל בר' יעקב מאיר הכהן פאשענק	גבאי חמישי
ר' צבי בר' גדלי' מאיר רויזינבוים	גבאי שישי

דף ראשון מ„פנקס תלמוד־תורה", עם שמות המייסדים והגבאים
ערשטע זייט פונעם „תלמוד־תורה פנקס" מיט די נעמען פון די גרינדער און גבאים

ג. השואה והגבורה
אומקום און גבורה

המצבה במרתף השואה בירושלים

די מצבה אין „מרתף השואה" אין ירושלים

כך נכחדה עיירה יהודית

חיים־מאיר בק

האקציות

האקציות התחוללו כשכל היהודים התגוררו עדיין בבתיהם. טרם הוקמו הגיטאות וכן לא נוסדו עדיין מחנות העבודה, והיהודים לא ציפו כלל למה שבא עליהם מאוחר יותר.

האקציה הראשונה בקראשניק התחוללה בליל שמחת תורה. הגרמנים עברו מבית לבית, הוציאו את כל הגברים מגיל 14 ומעלה וריכזו אותם במקום אחד, בו שהו כל הלילה. בבוקר לקחו את הגברים לעבודות שונות שהיו נחוצות לגרמנים. בלילה הם הוחזרו לבתיהם.

היתה זו האקציה הראשונה.

כמה חודשים שרר שקט יחסי, ולא היו כל אקציות נוספות. אולם השקט לא נמשך זמן רב, והגרמנים החלו בחיסול שיטתי של יהודי העיר.

באקציה השניה שהתחוללה כבראשונה, הוציאו את כל הגברים מבתיהם. הפעם השתתפה בנוסף למשטרה הגרמנית גם משטרת היהודים. כל הגברים הועברו למחנה עבודה בשם „רודה אופלין". הפעם השאירום שם למשך כמה חודשים. בדרך כלל היו בני העשירים שבים כעבור ימים ספורים, לאחר ששילמו כופר נפש בכסף מלא. היו גם חילופי גברים כשהעניים שולחים את בניהם כתחליף לבני העשירים, וזאת — תמורת תשלום כספי נאות. אקציה זו היתה חמורה בהרבה מן האקציה הראשונה. היא נמשכה מספר חודשים. אקציות אלה החלו בראשית שנת 1940.

אחרי האקציות הללו התקינו היהודים בבתיהם מקומות מסתור. בדרך כלל לא ישנו הגברים בבתיהם מחשש מפני אקציה נוספת. הם הסתתרו במקומות המחבוא שהכינו. אקציה נוספת חלה בשנת 1942 אחרי חג הפסח. הפעם עברו הגרמנים מבית לבית והוציאו אנשים, נשים וטף ואספום למגרש אחד, שם החזקו עד הבוקר. עם שחר הביאו הגרמנים עגלונים פולנים על עגלותיהם ועליהן הועלו הנשים והילדים, ואילו הגברים הלכו ברגל. הם הובאו לתחנת הרכבת שהיתה במרחק 4 קילומטרים. אלה שנפלו בדרך מחוסר כוחות, בעיקר וקנים וילדים, נורו במקום. השאר הגיעו לרכבת, שם נדחסו לתוך הקרונות. האנשים הובלו כבהמות משום שהקרונות לא יכלו לקלוט את כל האנשים. אלה הנותרים הוחזקו כל הלילה ליד תחנת הרכבת בהמתינם לתורם, אלא שהרכבת שנועדה לאספם לא באה. אותם מאות ספורות של יהודים נשלחו משום כך חזרה אל העיר.

למחרת בבוקר יצאה קבוצת אנשים מן העיר, ובתוכה חיים בק. הללו אספו כמה מאות אנשים וילדים, שמתו או נהרגו בדרך, והביאו אותם לקבר ישראל בעיר קראשניק. אלה שנשלחו בקרונות לא שבו עוד. מן המוות ניצלו, בדרך כלל, אנשים שעבדו בצבא, ושהגרמנים היו זקוקים לשירותיהם.

אחרי האקציות הללו החלו היהודים להכין מקומות מחבוא גדולים יותר עבור משפחות שלמות, משום שהגרמנים לא הסתפקו רק בגברים והחלו להוציא לאקציות גם נשים וילדים. כל מי שהיה לו ילד התקשר, או השתדל להתקשר, עם פולני, כדי שיסתיר את ילדו בשעת הצורך תמורת שוחד. הפולנים ניצלו זאת וסחטו מן היהודים כסף וזהב.

אקציה נוספת התחוללה. עשירי היהודים שהיתה להם האפשרות למסור את ילדיהם לגויים, עשו כן, והם עצמם הסתתרו. במקרים רבים לא מילאו הפולנים את הבטחתם ובשעת האקציה הוציאו את הילדים ומסרום לידי הגרמנים.

לחיים בק היתה ילדה בת שלושה חודשים. בשנת 1942 מסר את ילדתו לפולני, ואת אשתו הצפין במקום מחבוא. היא עצמו עבד באותה תקופה במשטרה הגרמנית. באותה אקציה לא חזר לביתו אלא נשאר במשטרה. למחרת, כששלחו את המשלוח, חזר לביתו ומצא את אשתו. אחר הלך אל הגוי לדרוש בשלום ילדתו. הפולני סיפר לו כי הוציא את הילדה לאקציה.

המשטרה היהודית השתתפה גם היא באקציות הללו. חיים־מאיר פנה לידידו, שעבד במשטרה היהודית וביקש את עזרתו. אותו אדם אמר לו שאמנם ראה פולנים רבים, שהביאו את ילדי היהודים, אבל לא הבחין אם בתו של חיים היתה ביניהם. הילדה לא נמצאה ולא נותר לו אלא לבכותה. אחרי המלחמה עשה חיים־מאיר את כל אשר לאל ידו כדי למצוא את בתו או, לפחות, לברר מה עלה בגורלה, אולם עד עצם היום הזה לא נודע לו דבר.

האקציה האחרונה שהתחוללה בקראשניק אירעה גם היא ב־1942. בתקופה זו נמצאו כל היהודים בגיטו.

בקראשניק היה מחנה קטן בו שכנו כמה מאות יהודים. יהודי הגיטו עבדו בעבודות שונות למען הגרמנים. יום אחד הגיעה פקודה ליודנראט (משטרת היהודים), כי כל הנשים חייבות „להתרחץ" בבית־המרחץ, שם חיממו עבורן מים לרחצה. שוטרים יהודים, פולנים וגרמנים גירשו את כל הנשים לעבר בית־המרחץ. קבוצת אנשי ס.ס. שמנתה כמה מאות אנשים כיתרה את כל הנשים והובילה אותן לעיירה זקליקוב שליד קראשניק. אנשי ה־ס.ס. הודיעו שבדעתם להקים שם עיר של יהודים. למחרת לקחו גם את הגברים, מלבד אלה שהיו במחנה או אלה שהיו נחוצים לגרמנים לעבודה, והם הובאו לזקליקוב.

למחרת יצאה פקודה, שכל גבר ואשה, ילד וילדה, שעדיין נותרו בקראשניק ואינם עובדים למען הגרמנים חייבים לצאת את העיר מיד, אחרת — דינם מוות. כך חוסלה קראשניק.

היהודים החלו לתור אחר עגלות של פולנים כדי לארוז את חפציהם ולעבור לזקליקוב. חיים־מאיר שלח את אשתו יחד עם האחרים. מאוחר יותר סרקו הגרמנים את הבתים ובמקום בו מצאו נפש חיה — רצחוה בדם קר. חיים־מאיר עצמו ראה כיצד הוציאו להורג את מחותנתו טובה רוזנבוש ז"ל.

גורלם של אותם אנשים שנשלחו לזקליקוב לא נודע. מספרים שהם נשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקה. בקראשניק עמד על תילו רק המחנה ובו מספר יהודים, שעבדו עבור הגרמנים. נשארו גם מספר נשים בודדות שהצליחו להסתתר. מספר היהודים שנותר בעיר הגיע לכמה מאות בלבד. בזמן האקציות נודעו מקרים, שהורים חנקו במו ידיהם את ילדיהם, כדי למנוע מהם סבל. היו גם מקרים אחדים בהם סירבו הילדים להיפרד מעל הוריהם, למרות שהבינו כי הולכים הם לקראת מותם.

המחנה בקראשניק — דער לאַגער אין קראַשניק

למחרת הוציאו הגרמנים את שארית היהודים ועשו סלקציה. את הצעירים שלחו למחנה בודזין, והיתר — כ־200 איש, הובאו לבית־הכנסת שהפך לבית־סוהר. לאחר יום נודע שכל היהודים הללו הוצאו להורג. העיר קראשניק חוסלה כליל והפכה למחנה־עבודה, שמנה 150 יהודים.

כניסת הגרמנים לעיר

הגרמנים נכנסו לקראשניק ב־15 בספטמבר 1939. חיים־מאיר לא הבחין בהם בכניסתם, משום שהיה פצוע. הוא נפצע מיד עם פרוץ הקרבות מפגיעת פגזי מטוסים. עם כניסת הגרמנים החלו היהודים חוששים מפני העתיד לבוא. הגרמנים חייבו את היהודים בעבודות שונות. כעבור יומיים הטילו הגרמנים קונטריבוציה (עונש לפיו היה על היהודים להעביר לידי הגרמנים תוך כמה שעות סכום כסף מסויים). הגרמנים לקחו כבני ערובה את מנהיגי העיר, אותם החזיקו תחת משמר כבד במרכז העיר. הזמן שהוקצב להבאת הכסף חלף במהירות, והיהודים עדיין לא השיגו את הסכום הנדרש. הגרמנים נתנו ארכה נוספת בת 24 שעות. לבסוף, שחררו את רוב העצורים — הרב ושאר האנשים שהיוו את פאר העיר.

אנשי ה־ס.ס. היו מבצעים סריקות בבתי העיר במטרה לגלות נשק, ובאותה הזדמנות לא מנעו עצמם מלקחת מכל הבא ליד. יום־יום, במשך תקופה זו, גייסו הגרמנים קבוצות יהודים לעבודה מפרכת עבור צבאם. על אף זאת היו, עדיין, חיי היהודים חופשיים, יחסית. היהודים המשיכו בעסקיהם ושרו את השיר: „טוב יותר עכשיו מאשר מקודם", משום שלפני פרוץ המלחמה היתה האנטישמיות בפולין נפוצה ביותר. במשך הזמן הלך המצב והורע. גזרות חדשות ומחמירות יצאו מדי בוקר. על היהודים הוטל עוצר שאסר על היציאה לאחר השעה 6 בערב. כן נאסר עליהם לנסוע מעיר לעיר ולעסוק בעיסוקים מסויימים. אט־אט הוחל בריכוז היהודים בגיטו.

החיים בגיטו

החיים בגיטו היו קשים מנשוא. דירה אחת הוקצתה לכעשר משפחות. בלילה, עקב הצפיפות האיומה, חלק מהאנשים נם את שנתו בשכיבה וחלק אחר נאלץ לנמנם בישיבה. התנאים הסניטריים היו מזעזעים. פרצו מגפות רבות, ומאות רבות של אנשים מתו ממחלות שונות. מדי יום ביומו נלקחו היהודים לעבודות כפייה קשות.

לחלק מהיהודים ניתן היתר יציאה מהגיטו. הללו השתדלו לו לקנות מן הגויים דברי־מאכל ולעזור ככל יכולתם לאותם יהודים שנותרו בגיטו ללא אפשרות יציאה.

קשר עם הפרטיזנים

יהודי הגיטו השתדלו לקשור קשרים עם הפרטיזנים שביערות. הם ניסו בדרכים שונות להשיג נשק כדי לעמוד לימין הפרטיזנים. היהודים הכינו עצמם למרד, הוקמו תאים מחתרתיים והכינו תעודות מזוייפות. בסופו של דבר נתגלה הקשר כתוצאה מהלשנה. אותה קבוצה נלכדה, וכל אנשיה הוצאו להורג. היה זה בחודש מארס 1943. חיים־מאיר שהה בגיטו רק יום אחד. בשנת 1942 הועבר למחנה בודזין.

מחנה בודזין

חיים־מאיר בק היה בין אלה שנשלחו למחנה־העבודה בבודזין. בתחילה שימש המקום מחנה שבויים, בו היו רק יהודים שהובאו מרוסיה. המחנה נמצא בתוך יער והיה בנוי דירים של בהמות, בהם שוכנו היהודים. הם הכינו לעצמם מיטות בנות 4 קומות. התנאים היו קשים מנשוא: בכל קומה ישנו, בממוצע, 4 אנשים, כרים ושמיכות לא היו, האנשים התחממו ע"י שינה צפופה זה ליד זה, מקום רחצה מיוחד לא היה, אלא ברז בודד תחתיו התרחצו כמה מאות איש. גם כאן, כבשאר המחנות, התנאים הסניטריים היו ירודים ביותר. האנשים חיו בצפיפות איומה, עבדו עבודה קשה ומפרכת, ורבים מתו ממחלות או מעבודה. במחנה נגש ביהודים אוברשטורמפירר פייקס. היה זה נאצי ידוע לשימצה ומפורסם בעיקר בהתעללותו האכזרית ביהודים.

בחג המולד היו היהודים משוחררים מעבודותיהם. האוברשטורמפירר פייקס רצה לבדר עצמו מעט, הוציא את כל היהודים ליער וציווה עליהם לעקור עצים. על היהודים השגיחו אוקראינים מאנשי ה־ס.ס. (פולקס־דויטשה). היו אלה אוקראינים שחיו בפולין. הללו שמרו על היהודים ולא נתנו בידיהם כלים לעקירת העצים וציוו עליהם לעשות זאת בעזרת ידיהם בלבד. פייקס ישב על סוסו, בידו שוט ארוך, עבר בין היהודים העובדים וזירזום על־ידי הצלפת שוט. ביום זה מצאו את מותם כתוצאה מעבודת הפרך כ־50 יהודים. נוסף על ההרוגים היו פצועים רבים, כתוצאה מהתנהגותם שלוחת הרסן של השומרים ופייקס בראשם.

למרות שלא קיבלו גרזנים, הצליחו לכרות אותו יום עצים רבים בעזרת ידיהם. רצונם העז לחיים נתן להם את הכוח האל־אנושי לעשות את אשר צווו, למרות חולשתם הגופנית.

ההכנות לפסח 1943

במחנה היתה קבוצת אנשים נכבדים ועליה נימנו: ד"ר בלוך (מנהל קרן־היסוד בפולין), הרב שטוקהמר (מארגן בתי־הספר „בית־יעקב" בפולין), הרב שפירא (חבר בצוות הרבנים של וורשה). קבוצה זו קיבלה עבודה קלה (היהודים הם שחילקו את העבודה בינם לבין עצמם ולקבוצה זו ניתנה עבודה קלה כדי שיוכלו לטפל בעניני הכלל). מפקד המחנה שטוקמן, עשה אף הוא מצידו את כל המאמצים כדי שהיהודים האינטליגנטים יקבלו עבודות קלות.

במחנה זה היה בית־חרושת לייצור אווירונים בשם „הייגקל וורק", וכל היהודים הועסקו בו. בית־החרושת נמצא במרחק כ־3 ק"מ מן המחנה והיו מגיעים אליו יום־יום ברגל. קבוצת האינטלקטואלים עבדה במרחץ שבבית־החרושת.

היו אלה הימים שלפני חג הפסח, כשהיהודים החלו לדאוג להשגת מצות לחג. הם השתדלו בדרכים שונות לרכוש קמח אותו נתנו לרבנים. הללו הצפינו את הקמח במרחץ, ושם אף אפו את המצות. התעוררה הבעיה בקשר להעברת המצות מבית־החרושת למחנה, כדי שבליל הסדר יוכל כל אחד מדרי המחנה לקבל, ולו רק פיסת מצה.

דבר המצות נתגלה לאנשי ה־ס.ס., וביום בו הובאו המצות למחנה, נערך מיפקד ולאחריו חיפוש בין האנשים. לפתע אירע נס, שהושיע אותו יום יהודים רבים. חיילים מבסיס חיל האוויר הגרמני הסמוך עמדו והתבוננו במחזה. פייקס הורה להם להסתלק. אחד החיילים התריס כנגד „יודנהלד" (גבור נגד יהודים), כלומר: לך והוכח גבורתך בחזית הרוסית! פייקס שלף את אקדחו בתנועה מאיימת וכן עשה החייל. כאן אירע הנס. היהודים גורשו כדי שלא יהיו עדים למחזה המביש ולכל יהודי היתה מצה שמורה.

רצונם העז של היהודים לקיים את מצוות הפסח הביא אותם לסכנת מוות, אך הם לא נרתעו. בערב הפסח התאספו היהודים בצריף, ישבו מסובים על המיטות, התפללו, ברכו ואכלו את שארית המצה.

אחרי הפסח במחנה

אחרי חג הפסח הגיעו למחנה משלוחי יהודים מוורשה. היה זה אחרי המרד, ולכמה מאות היהודים שהובאו,

נערך מיפקד. את שלושת הראשונים הוציאו מן השורות והרגום במקום. ביניהם היה המנתח הידוע מוורשה ד"ר פופקין (בנו חי כיום בישראל). פייקס שאג: „הסתכלו באנשים אלה! למי שיש כסף, זהב, שעונים ודבר־ערך ימסרם מיד. מי שלא ינהג כך, דינו מוות".

רוב היהודים עשו כמצווה ונתנו כל מה שהיה להם, אך היה חלק שהעמיד את חייו בסכנה ולא מסר את כל כספו. אחד מאותה קבוצה הסתיר את זהבו בתחתית הכפולה של כלי האוכל. בשעת העבודה הוא שם את כלי האוכל בתוך מעילו, בו קיווה להיות בטוח יותר. אחד מאנשי ה־ס.ס. דרך שלא במתכוון על הכלי וחשדו התעורר. משפתח את הכלי, מצא בו את הזהב המוסתר. הוא שאל מיד לבעליו של הכלי, ומשלא זכה למענה, בחר עשרה בני תערובת עד שיודה האדם לו שייך הכלי. הוא איים בהוצאת עשרת בני הערובה להורג. מצפונו של בעל הכלי התעורר, והוא הודה כי הכלי אכן שייך לו. הוא נלקח למחנה, ובערב, כשחזרו היהודים מבית החרושת, נערך מיסדר בו הוכה היהודי מכות רצח עד שנפל מחוסר הכרה. הגרמנים לא הסתפקו בכך והזריקו לו סם חיזוק. הם המשיכו לענותו עד שנפח את נשמתו.

במקרה זה ניתן לראות ביטוי לאחריות הקולקטיבית, שדחפה אותו להודות, למרות שידע מה יעלה בגורלו, וזאת — כדי שלא יהרגו עשרה אנשים חפים מפשע בגללו.

באותו חודש אירע רצח נוסף. הביאו קבוצת יהודים מבלז'ץ (ליד לובלין), וביניהם היו כמה יהודים שגורשו מגרמניה. אחד מהם נקרא בשם דומברובר. הוא היה קאפו (ראש קבוצת עבודה) ועבד עם קבוצתו בשדה הפתוח ליד בסיס חיל האוויר הגרמני. אחד החיילים הכיר את דומברובר, שהיה מפקדו של אותו חייל במלחמת העולם הראשונה. החייל הביא למפקדו לשעבר מדי יום ביומו מנת לחם, סיגריות ושאר מצרכים חיוניים. הדבר נודע ל־ס.ס. על־ידי הלשנה, ודומברובר נלקח למחנה. למחרת בבוקר נערך מיפקד בשעה מוקדמת, ודומברובר ניתלה לעיני כל. דבריו האחרונים היו: „נכון, אמנם תפסתם אותי ואת מפלתכם לא אראה, אבל יהודים אחרים יחזו בה".

פורים במחנה

היהודים, על אף כל הצרות שירדו עליהם, לא שכחו לחגוג את חגיהם. הם נאלצו לעשות זאת בסתר, כשסכנת מוות מרחפת עליהם.

במחנה היתה קבוצה של שחקנים מהעיר לודז', אחד מהם, גולדשטיין שמו, אירגן בחג הפורים את ההצגה „מכירת יוסף". ההצגה הוצגה בערב פורים באחד הצריפים, ונכחו בה רק חלק מן היהודים, מפאת המחסור במקומות לקהל. חיים־מאיר לא נכח באותה הצגה היות ושכב חולה בבית־החולים יחד עם הרב שפירא. הרב אמר לו: „היום פורים, ובפורים צריך לשלוח משלוח־מנות". חיים־מאיר השיב, שאמנם יודע הוא כי פורים היום, אך אין אפשרות לקיים את מנהג משלוח־המנות בתנאים אלה. הרב שפירא נטל 250 גרם ממנת הלחם היומית, מעט מלח וסיגריה שהשיג, ואת „שללו" נתן למשלוח־מנות. חיים־מאיר עצמו קיבל את הסיגריה. הרב שפירא, שהיה מוורשה, חי כיום בגרמניה ומשמש רב בעיר נירנברג.

יום הכיפורים במחנה

ביום הכיפורים אירגנו היהודים את תפילת „כל־נדרי". החזן היה יואל זינטיג, והוא שר בלווי מקהלה. אנשי ה־ס.ס. ידעו על כך, אך העלימו עין משום השלמורים שניתנו להם. ואמנם, אחרי שהיהודים סיימו את תפילתם, נכנס אוקראיני אחד ואמר: „גמר חתימה טובה". חיים־מאיר יחד עם אנשי קבוצתו יצאו בבוקר יום הכיפורים לעבודה, אך הם לא עבדו: „לא אוכלים, לא עובדים!" בלילה, כששבו למחנה, אכלו את הסעודה שלאחר הצום.

המחנה והחיים בו

מחנה בודזין נמצא בריחוק 6 ק"מ מהעיר קראשניק. מעל השער התנוססה כרזה בגרמנית: „העבודה עושה את החיים מתוקים" — היתה זו סיסמת המחנה. ההליכה למחנה נעשתה בשורות, כשבכל שורה 5 אנשים. השומרים ציוו על האנשים לשיר, והשיר הנפוץ היה: „מען האָט אייך אין דער ערד, מען וועט אייך איבערלעבן". שער הכניסה היה רחב ידיים, ולידו ניצב מגדל שמירה גבוה. מראש המגדל פיקחו ארבעה שומרים, כשבכל אחת מפינות המגדל ניצב גרמני מזויין במכונת יריה. בלילות האיר זרקור את פני השטח. למטה, לרגלי המגדל, פיטרלו שני אנשים חמושים, שמתפקידם היה לפתוח ולסגור את השער. הגדר הכפולה שהקיפה את המחנה היתה מחושמלת. היו מקרים, אמנם בודדים, בהם מאסו אנשים בחייהם ובחרו במוות המהיר — התפחמות מהגדר. כשהיהודים היו יוצאים מן המחנה לעבודה עמדו שתי קבוצות של אנשי ס.ס. ליד השער, מימין ומשמאל,

כשהם מזרזים את היהודים במכות בקתות רוביהם.

שיר המחנה היה מן הסידור ותורגם לאידיש: „הבט מן השמיים וראה, כי היינו ללעג ולקלס בגויים ונחשבנו כצאן לטבח יובל, להרג ולאבד ולמכה ולחרפה".

במחנה היו שני ילדים. שם האחד היה ירמיהו ארבוז, שחי כיום בישראל, בוגר הפקולטה לכלכלה ועובד בבית המהנדס, נשוי ואב לשני ילדים. השני היה יאנק, שאף הוא חי עמנו כיום. שני הילדים היו אז כבני ארבע. תפקידם במחנה היה לרעות את האווזים והתרנגולות. כל בוקר היו ירמיהו ויאנק קמים בשעה שלוש ומתייצבים למיפקד עם שאר אנשי המחנה. הם מסרו דו"ח על מספרי האווזים והתרנגולות.

כל בוקר לפני עריכת המיפקד היתה קבוצת יהודים משכימה קום ועורכת תפילה. באחד מימות החורף ניסו מספר אנשים להמלט מן המחנה. הם עבדו בשדה הפתוח, ניצלו את חוסר עירנותם של אנשי המשמר, נשאו רגליהם וברחו. הבורחים לא נתפסו, וכתגמול על כך נענשה כל קבוצתם, שמנתה בערך 200 איש, בשכיבה על השלג משך כל הלילה. בבוקר נשארו רק מתי־מעט בחיים; השאר קפאו. למרות זאת הוסיפו היהודים לברוח ולהינצל מידם הקשה של הגרמנים. ואמנם, כעבור ימים ספורים נמלטה שוב קבוצת אנשים באותו אופן. כשחזרו היהודים מן העבודה, נערך מיסדר, ומכל 50 איש נבחר אדם אחד. את הקבוצה שנאספה הוציאו להורג.

היתה גם קבוצת אנשים, שעבדה בשירותים אצל אנשי ה־ס.ס. (נקיון בחדרים וכד'). עבודה זו היתה, כמובן, מחוץ למחנה, ולכן היה לקבוצה קשר עם הפולנים. אנשים היו מביאים יום־יום דברי מאכל למחנה. נוהג זה נמשך זמן רב, עד שיום אחד הלשינו עליהם. באותו יום נערך מיפקד, ולעיני כל המחנה הוצאו להורג שבעה יהודים, ביניהם היה הופמן — ילד בן 12. מפקד המחנה, פייקס, ירה בכל אחד כדור בעורף. האחרון מבין המועמדים להוצאה להורג, משראה את כולם מוטלים ללא רוח חיים, זינק לעבר איש ס.ס. והחל להכותו בזעם רב. אולם, גם הוא, כמובן, הוצא להורג.

יום אחד נמלטו כל אנשי קבוצת ההנהלה של היהודים שהיתה במחנה. אנשי ה־ס.ס. דלקו אחריהם, תפסו חלק מהם ותלו אותם. גוויותיהם נשארו תלויות במשך יומיים.

במחנה התארגנה קבוצה שהחלה, בעזרת שאר היהודים, לחפור מנהרה במטרה להמלט. הם חפרו כך במשך שבועות וחודשים לאורך כמה עשרות מטרים, אבל לבסוף לא השתמשו בה, משום דרישת קבוצת האינטליגנציה במחנה להפסקת העבודה. טענתם היתה שהמנהרה לא תספיק למעבר כל האנשים. יש לציין, שהמנהרה הספיקה לכמה מאות אנשים. בחפירה הסתירו נשק רב שהושג מאחד החיילים הגרמניים ממחנה חיל האוויר שבשכנות. גרמני זה עזר רבות ליהודים.

בלילות נשמעו, לעתים, יריות שהיו, למעשה, הכנות הגרמנים לחיסול כל המחנות בסביבת לובלין. היהודים נצטוו להמנע מלצאת החוצה אם ישמעו יריות בלילות. היהודים הוגבלו בלילות, ונאסרה עליהם היציאה לעשיית צרכיהם. בחדרים הוצבו חביות ששימשו כ„בתי־שימוש". ב־3 בנובמבר 1943 חיסלו הגרמנים כחמישים אלף יהודים מאזור לובלין. גם לגבי מחנה בודזין היתה תוכנית חיסול, אולם, כיוון שאנשי מחנה זה עבדו בבית־החרושת לאווירונים, היו הללו נחוצים לגרמנים, ומחנה זה לא חוסל. המחנות שחוסלו אותו יום היו: לובלין, מיידנק, פוניאַטוב, טראבניק, וראַחיוו.

ממחנה העבודה הועברנו ל־K.L. (מחנה שבו אספו אנשים). במחנה זה היו, נוסף ליהודים, פולנים, גרמנים ורוסים. הצריפים כאן היו טובים יותר; התנאים התברר אתיים משופרים אף הם: מספר האנשים צומצם והמיטות היו בנות שתי קומות. תנאי האוכל לא השתנו במאום. במחנה זה ניתן לכל אחד מספר סידורי. לכל לאום היה סמל שונה: ליהודים היה מגן דוד צהוב שבאמצעיתו נרשם מספרו הסידורי. היתה גם תלבושת אחידה: תלבושת פסים, כיבע עגול מאותו צבע ונעלים עם סוליות עץ.

עבודתו של חיים־מאיר

חיים־מאיר עבד במחסן מחנה בודזין יחד עם עוד 20 איש, ולכן היו לו קשרים עם החוץ. יום־יום היו באות רכבת ועגלות של פולנים והביאו סחורות שונות. היהודים שיחדו את הפולנים שיביאו להם אוכל. מנהל המחסן היה גרמני, סגנו — פולני. העובדים שמרו עמם על יחסים טובים, ולכן עזרו שני אלה להחביא במחסן את המזון המובחר. הקבוצה היתה יוצאת, לעתים, לכפרים, כדי להביא עצים, וכך גם קשרו קשרים עם הפולנים. השומרים קיבלו גם הם דמי לא־יחרץ, וכך הצליחו להחדיר מזון למחנה. בדרך כלל, מכרו היהודים שעבדו במחסן את המזון ליהודים שעבדו במקומות אחרים בבית־החרושת.

חיים־מאיר היה בבודזין מאוקטובר 1942 עד יוני 1944. הוא היה מאלה האחרונים שהיו עדים לחיסול

המחנה ובית־החרושת. הוא, יחד עם אנשים נוספים, הובלו לוויליצ'קה שליד קרקוב. המקום מפורסם במכרות המלח שבו ובית־החרושת „הייגקל וורק" עבר אף הוא לשם. חיים־מאיר המשיך לעבוד במחסן בית־החרושת. עתה הוקם המפעל מתחת לאדמה, כשהמחנה עצמו מצוי מעל פני האדמה.

קבוצתו של חיים־מאיר שלחה דברי מאכל שהוצפנו במחסן יחד עם כל ציוד המחנה שהועבר. במקום זה שהה חיים־מאיר כחודש ימים בלבד. יום אחד אחרי הגיעם לוויליצ'קה נודע להם, שהרוסים הגיעו לבודזין, כמה מחברי אותה קבוצה יכלו למצוא להם מקום מחבוא וכן מזון למדי למספר ימים, אולם הם לא ידעו על כניסת הרוסים. על חיים־מאיר עברה שנה נוספת של צרות, בהן ניצב פעמים רבות על סף המוות.

חודש לאחר מכן באה פקודה שציוותה על כל אנשי בודזין להופיע בבוקר למקום מסויים. כשהופיעו, לקחו אותם ושילחום לגרמניה. הם יצאו בחוסר כל והשאירו אחריהם כסף ומזון. מאוחר יותר העבירו אותם לאושוויץ, אך משלא נמצא עבורם מקום — הביאום לגרמניה. הם הובאו למחנה פלוסנבורג. לאחר 12 ימי נסיעה בקרונות בקר סגורים, הם הוצאו מהקרונות והובאו למגרש שם נצטוו להתפשט. כל החפצים נאספו לערימה אחת. הכניסו את כולם לבית־המרחץ בו התקלחו, וכל אחד קיבל שמיכה ונעלי עץ. בצורה זו נכנסו לצריפים, שם היו מיטות ועליהן שקי קש. שני אנשים ישנו במיטה אחת. עקב היותם עירומים ישבו בצריפים ללא אפשרות יציאה. שלוש פעמים ביום יצאו החוצה: בבוקר — ללגום קפה, בצהריים — מרק, בערב — קפה וכן מעט לחם.

ביום שלישי העבירו למחסן קבוצות בנות 20 איש כל אחת ונתנו להם בגדים. במחנה זה היו בני לאומים רבים: גרמנים, פולנים, צרפתים, אנגלים, איטלקים, יהודים ועוד. לכל לאום היה סמל מיוחד משלו. אנשי המחנה לא עבדו וכל „עבודתם" התבטאה בהליכה שלוש פעמים ביום לקבלת אוכל. חיים־מאיר ניסה באחת הפעמים ליטול מנה נוספת. הגרמני, קצטניק, שחילק את המזון גילה זאת והיכה אותו באגרופיו.

בצהריים עמדה קבוצה זו בחוץ ללא כסוי ראש, והשמש שיקדה על הראשים, גרמה לכך שרבים מהם התנפחו.

במחנה זה שהו החברים קרוב לשבוע ימים, וממנו נשלחו למקומות אחרים, אף הם בגרמניה. חמש מאות אסירים, ובתוכם חיים־מאיר נשלחו למחנה הרצבורג, כ־30 ק"מ מנירנברג. הם הגיעו לשם לפני ראש השנה, לאחר טלטולים במשך כמה ימים בקרונות סגורים. מיד למחרת היום יצאו לעבודה. בבוקר, לפני צאתם לעבודה, הם נשאלו למקצועם. אנשי הקבוצה שעבדו במחסן בבודזין היו קשורים זה לזה ועמדו תמיד איש ליד רעהו, משום שחלוקת העבודה נעשית לפי מקום העמידה. אחד מהקבוצה אמר שמקצועו נגר, וכולם הצהירו אחריו, שגם הם נגרים. כל הקבוצה נלקחה לעבודה ביער, שם היו צריכים לחטוב עצים. יער זה התנשא על גבעה רמה, בה בנו הגרמנים בית־חרושת לנשק. היה צורך להעביר את העצים למישור לאחר כריתתם. בדרך כלל היו מגלגלים את הגזעים במדרונות, אולם היו מקומות מישוריים, בהם נאלצו חברי הקבוצה לשאת את הגדעים על גבם. הגרמנים האיצו ביהודים וזרזום בעבודתם. לעתים היה על החוטבים להעביר על גבם גדעים, שאורכם עלה על עשרה מטרים.

אחרי העבודה הם שמו פניהם לכיוון המחנה חסרי כוח ורצוצים, ואמרו בינם לבין עצמם, שהנה סופם קרב. למחרת לא היתה ברירה אלא להשכים קום ולצאת לאותו יער עצמו. שוב היתה העבודה קשה מנשוא, ביום זה עבדו יותר מבכל יום אחר במחנות השונים. ובערב חזרו שבורים, כשכמה מהם חשבו לשים קץ לחייהם.

ביום שלישי, מיד עם ההשכמה, שוחח חיים־מאיר עם בן עירו יעקב צוקר (החי בארץ). הלה סיפר לחיים־מאיר שבקבוצתם העבודה אינה כה קשה, וחיים הצטרף לקבוצה זו שעבדה ב„שטיין ברוק" — שבירת אבנים. העבודה היתה אמנם קשה אך לא הצריכה מאמץ גופני כמו חטיבת־עצים.

מנהל העבודה הגרמני הופיע ואמר שהוא זקוק לשמונה גברים חסונים. מספר אנשים התנדבו וביניהם היה חיים־מאיר. מנהל העבודה התנגד לקחתו משום היותו צנום ונמוך־קומה, אך חיים־מאיר הצליח לשכנעו, כי בעל כוח רב הוא. שמונת המתנדבים הועלו על משאית והובאו לתחנת הרכבת. הנסיעה ארכה כשעה ואפשר היה לנוח בינתיים. משהגיעו למקום התברר, שתפקידם הינו לעזור לדחפור לעלות על נגררת (טרייר). הדחפור הועלה לגורר והיה צורך להעבירו לגבעה. חיים־מאיר מעד באורח בלתי צפוי, נפל אפיים ארצה, כשרגלו תחת הגורר. הוא נפצע והושאר לידו שומר חמוש. כך היה מוטל כמחצית השעה עד בוא הרכב

שהעבירו למחנה. עם הגיעו לשער, באו שני רופאים שהעבירוהו באלונקה למרפאה. אחד הרופאים היה צרפתי, והשני — רוסי. חיים־מאיר נשאל למוצאו והשיב שהוא פולני. הרופא הרוסי הבחין בסמל המעיד על מוצאו היהודי ואמר: „כבר עשרים שנה לא היה תחת ידי יהודון ועתה אני מוכרח לטפל ביהודי מזוהם". הרופא קרא לשוטר הפולני אנטק, שהיה ידוע לשימצה ואמר לו: „תראה איזה יהודי מלוכלך, המעז לטעון שהינו פולני. חבוט בו כמה חבטות הגונות". אנסק הצייתן, הכהו כמובן מכות רצח. חיים־מאיר איבד את הכרתו והושלך החוצה. הוא שכב מוטל ליד האמבולנס, בפינה בה לא עבר איש. כך היה מוטל משך כל הלילה. השכם בבוקר, משנערך המיפקד, התברר שאסיר אחד חסר. חיפשוהו בכל המקומות אך לא הצליחו לגלותו. בסופו של דבר עבר במקרה איש ס.ס. במקום וראה „דבר מה" מושלך על האדמה. הוא בעט בו ונוכח לדעת שזה אדם שאבדה לו הכרתו. חיים־מאיר הוחש למרפאה, קיבל עזרה רפואית, והכרתו שבה אליו כעבור מספר שעות.

הרופא הראשי (איש ס.ס.) בא ושאלו מה קרה לו. חיים מאיר סיפר לו כל מה שארע לו. הרופא הראשי קרא אליו את שני הרופאים. הרופא הצרפתי שוחרר עד מהרה לאחר שחיים מאיר סיפר כי אין לו חלק במעשה. הרופא הרוסי נשאל מדוע עשה זאת. הרוסי ענה: „הוא יהודי". הרופא הראשי סטר לו על לחיו והפילו ארצה. הוא הוכיחו על כך ואמר שכאן אין חשיבות ללאום, מאחר שכולם אסירים. הרופא הרוסי נשלח לעבודה קשה לאחר שעיסוקו כרופא הופסק. חיים מאיר נשאר חדשים אחדים בבית החולים.

לאחר כמה ימים הובא הרופא הרוסי לבית החולים, הפעם כחולה, ונפח את נשמתו כעבור כמה ימים. הרופא הצרפתי טיפל בו במסירות ובאדיבות והשתדל לעשות כמיטב ביכולתו. כעבור אי־אלו שבועות בא הרופא הראשי והוציא חלק מהחולים לעבודה במטבח. חיים מאיר היה ביניהם. העבודה היתה קלוף תפוחי אדמה, והיא איפשרה לו להשיג די אוכל. הוא אף עזר לקבוצתו מבודזין. חיים עבד במטבח רק כמה ימים, מאחר שועדה רפואית הוציאה אותו מהמטבח בגלל פצעים שברגלו. הוא הוחזר לבית החולים, שם שכב זמן־מה נוסף. בינתיים התקרב מועד ראש השנה. הרב שפירא, עמו היה עוד בבודזין, השיג שני סידורים, אחד שלח לחיים לבית החולים ואת השני השאיר לעצמו. כך יכול היה חיים לחגוג את ראש השנה כהלכתו.

בעשרת ימי תשובה בא לחיים יהודי והתוודה לפניו: „אני בדרך כלל איני יהודי דתי. פרט לחגיגת בר־מצוה לא הייתי בבית הכנסת. אבי הביאני ל'טמפל' (בית כנסת רפורמי) ושם עליתי לתורה. עתה מתקרב יום הכיפורים; אני מבקש ממך, ערב יום הכיפורים תשנן לי את התפילות שיש לומר; וזאת, משום שהגעתי למסקנה, שכל הצרות שבאו עלינו הן רק משום שעזבנו את האלוהים. אם רק אשאר בחיים אלך מבית לבית ואטיף ליהודים שיחזרו לאלוהים."

כעבור יומיים חל יום הכיפורים, והוא בא אלי לבית החולים. שניהם התפללו את התפילות המקובלות והיהודי היה מאושר מאין כמוהו. יהודי זה מת במלחמה. בינתיים הגלידו הפצעים והוציאו את חיים לעבודה. הרגל היתה עדיין חלשה למדי, וכשחזר מן העבודה, היתה הרגל נפוחה. הוא הלך לרופא והוכנס שוב לבית החולים. במשך הלילה ירדה הנפיחות, ולמחרת יצא שוב לעבודה. שוב חזרה הנפיחות וכך חוזר חלילה משך מספר ימים.

באחד הימים פגש חיים ברופא היהודי שאתו היה בבודזין; שמו היה יעקובוביץ מהעיר וורשה. הרופא הציע לו את עזרתו. בבית החולים היו כמה מאות חולים, ולכן כל יום בדק הרופא שורת חולים אחרת. הרופא היהודי הודיע לחיים מדי יום ביומו, באיזו שורה יעבור הרופא הראשי, וכך תוך שנוי מקום שכיבתו נשאר חיים בבית החולים כל החורף עד אחרי הפסח. חיים ידע להבחין מתי עומד אדם למות. כשראה אדם מת, כיסה אותו, נשכב לידו וקבל את מנת הלחם שלו. אחרי קבלת הלחם היה מודיע על מות האדם.

מאותה הקבוצה שבאה מבודזין ומנתה כחמש מאות איש, ידוע לו רק על ארבעה אנשים שנשארו בחיים: יעקב צוקר, הרב שפירא, הרופא יעקובוביץ וחיים מאיר.

חיסול המחנה

מיד לאחר הפסח יצאה הפקודה לחסל את המחנה. את החולים הסיעו ברכבות ואת הבריאים הוליכו ברגל. הביאו אותם למחנה הידוע לשימצה דכאו ליד מינכן. היה זה באחד באפריל 1945. כרגיל, הכניסום להתרחץ בבית המרחץ ומשם העבירו אותם לצריפים. את החולים שהגיעו ברכבות צרפו לקבוצה הקודמת. קבוצה זו כונתה בשם „העירומים": קבוצה ללא בגדים

וללא עבודה. מנת האוכל כללה 150 גרם לחם ליום, ליטר קפה וליטר מרק בעל טעם תפל.

חיים קיבל תפקיד מיוחד של שומר לילה, והודות לכך זכה למנת מזון כפולה. באותו צריף שכנו גם צרפתים, והללו קיבלו חבילות מהצלב האדום. הרוסים נהגו לגנוב וברוב המקרים היה חיים מגלה את הגנבים וזוכה לטובת הנאה.

ב־23 באפריל באה פקודה שציוותה על כל היהודים לצאת מהצריפים. נערך מיפקד ולאחריו חזרו לצריפים. הודיעו להם שעליהם להיות למחרת בשעה 3 לפנות בוקר במגרש המיסדרים. עם שחר התיצבו כל היהודים והתפקדו. לחלק מהיהודים חילקו בגדים אזרחיים טובים וחמים. מערכת הבגדים כללה גם כפפות וכובעי צמר. גם לאחר ארוחת הבוקר והצהריים הטובות, לא היה ברור מה יהא עתידם. אחר הצהריים הובלו קבוצות קבוצות, כ־20 איש בכל קבוצה, לתחנת הרכבת. הם הוכנסו לקרונות נוחים, והפעם לא דחסו הגרמנים את האנשים, וכולם ישבו ברווחה. חולקו חבילות של הצלב האדום שהכילו שוקולדה, ריבה, גבינה שוויצרית ועוד. חיים מאיר החל לסחור בחבילות. הוא נתן לאיש ה־ס.ס. שתי חפיסות סגריות וקיבל תמורתן ככר לחם. חיים מכר את הלחם ליהודים שנתנו בעדו קופסאות סגריות רבות. רק בשעות המאוחרות של הלילה החלה הרכבת לנוע, כשכיוון הנסיעה ומטרתה אינם ידועים. הדרך היתה חשוכה עקב האפלה. לאור היום ראו, אמנם, היכן הם נמצאים אך שמות העיירות היו בלתי מוכרים.

כעבור יומיים הגיעו לעיר גרמיש פרטקיכן, המרוחקת מדכאו כ־130 ק״מ. מכיוון שגשרי מסילת הברזל היו הרוסים, עשתה הרכבת דרך ארוכה למדי. כעבור יומיים נוספים הגיעו לעיירה אוסטרית קטנה בשם זייס הוף, שבקרבת אינסבורג. אנשי ה־ס.ס. הוציאו אותם מן הקרונות ואמרו להם: ״אנו יוצאים לדרך של כ־30 ק״מ, לגבול השויצרי, שם יערכו חלופי שבויים״.

השמחה היתה רבה. האנשים החלו לנשק איש את רעהו וראו לנגד עיניהם את הגאולה הקרבה. הם יצאו לדרך, כשהרגשתם היתה שהפעם דוברים הגרמנים אמת. בעבר, כל מי שכשל והתישב לצד הדרך נורה במקום. הפעם הושארו הכושלים בצדי הדרך. סיבה נוספת לאמונה זו היתה הרשות, שנתנו השומרים לקבלת לחם ומזון מהאוסטרים.

הם הלכו בינות להרים עד רדת היום. בלילה שכנו אותם אצל אכרים בהרים, והללו התיחסו אליהם יפה. בבוקר החלו שוב לשרך רגליהם, אולם, לצערם הרב, הבחינו כי הלכו סחור סחור והגיעו שוב לזייס הוף. בתחנת הרכבת המקומית השתנתה האווירה; השמירה הוגברה ונעשתה קפדנית יותר. לפנות ערב הגיעה רכבת, ולתוכה דחפו ודחסו את היהודים.

המקום לא הספיק לאלפי היהודים, ולכן שבה הרכבת ולקחה אנשים נוספים. חיים מאיר נותר בין האחרונים. הם הועלו לרכבת, והנסיעה ארכה כ־20 דקות. הרכבת לא עצרה בתחנה, כי אם באמצע הדרך, האנשים הורדו מן הקרונות ועלו לכביש. הם החלו לצעוד בדרך המוקפת מצדה האחד בשרשרת הרים גבוהים ומצדה האחר — באגם. לאחר הליכה של כמה עשרות מטרים, עלו האנשים על מגרש גדול לצד הדרך. היה זה ב־30 באפריל שנת 1945. ההרים היו מכוסים עדיין שלג. חלק מהאנשים עמד, וחלק אחר, וביניהם חיים, שכב. לפתע נשמע צרור יריות ארוך ממכונת יריה. פרצה מהומה ולא היה לאן לנוס. חלק ניכר מן האנשים נכנס למים ושם מצא את מותו. אחרים מתו מהיריות. חיים, שהיה אדיש לגורלו, נשאר שוכב על השלג. כעבור זמן קצר פסקו היריות. חיים הוסיף לשכב על השלג עד ששמע דבור באידיש. הוא שאל את היהודים שניקרו בדרכו מה ארע. הם הראו לו את המכוניות העמוסות מזון שלא נשמר על ידי הגרמנים שברחו. נאמר לחיים, כי אנשי המקום הודיעו לאנשי ה־ס.ס. על הימצאות האמריקנים במרחק של 20 ק״מ בלבד. האזהרה הועילה והגרמנים הסתלקו עד מהרה.

חיים אכל לשובע ויצא יחד עם האחרים לכביש. הם הבחינו בחיילים גרמנים שזרקו את נשקם והחליפו את מדיהם כדי שלא יזהום כחיילים. הללו סיפרו ליהודים כי האמריקנים נמצאים בגרמיש פרטקיכן, וכן אמרו שבעיירה מיטלוולד הקרובה פירסם ראש העיר כרוז על כניעת העיר והניף דגל לבן. החיילים יעצו להם ללכת לעיירה זו. היהודים אירגנו קבוצה שמנתה 29 איש, ולראשה נתמנה ד״ר מארק מביאליסטוק.

הקבוצה שמה פעמיה לעבר העיירה, ואנשיה הגיעו למחנה צבאי, שם עצרו אותם החיילים. ראש הקבוצה הזדהה בשם כולנו כאסירי מחנה דכאו וסיפר את קורותינו שם. הם שאלוהו לאן מועדות פניהם, וד״ר מארק השיב להם שהם הולכים לגרמיש פרטקיכן. מפקד המחנה ציווה להכניס את היהודים לתאים, כל אחד בנפרד.

היהודים חשבו כי זהו סופם ודווקא כשהגאולה כבר באה. חיים מרר בבכי זמן רב ולבסוף החליט לפעול ויהי מה. הוא הקיש על דלת תאו ובקש לצאת לשירותים. מבוקשו ניתן לו. שאר היהודים עשו כמוהו וכך יצאו

כולם החוצה. מפקד המחנה גילה להם כי הם טעו בדרך ואיפשר להם ללכת לגרמיש. הם הלכו מספר ק"מ עד הגיעם לגשר בכפר קלייס, עליו עסקו חיילים גרמנים בהכנות לפיצוצו. הגרמנים סרבו להתיר להם לעבור את הגשר, והראו להם דרכים צדדיות שהובילו לגרמיש. הם הלכו בהרים משך היום כולו, ובלילה נרדמו תחת כיפת השמים. באשמורת השניה של הלילה נשמעו הדי יריות מכיוון גרמיש. לאחר קרב שנמשך כמחצית הליל השתרר בבוקר שקט מוחלט. הם נשארו לשבת באפס מעשה בהרים, מפחד מפני הדרך הממוקשת.

חיים הציע לשלוח שליח ע"י הפלת גורל, לראות מה נעשה באזור הכביש. הפור נפל וחיים נשלח לבצע את המשימה. הוא הגיע בשלום לכביש בו פגש פטרול אמריקני. חיים הרים ידו לאות כניעה, והם עצרוהו. בין האמריקנים היה חייל יהודי ועמו שוחח חיים והסביר לו את המצב. החייל היהודי נתן לו מספר ככרות לחם וחפיסות סגריות. חיים מאיר חזר לקבוצתו ויצא יחד עמם בדרך לגרמיש פרטקיכן, כשבדרך העניקו להם חיילים אמריקנים מזון וסגריות. כך הגיע חיים מאיר אל הגאולה.

בודזין

דניאל פרייברג

המעבר מראחוב לבודזין היה עבורנו לא רק חילופי מקום או מעבר מתנאי חיים שהבטיחו לנו אפשרות קיום לתנאי חיים, שלפי השמועה הם רעב, עוני, התעללות ורצח. כאן התערנו כבר בסביבה עם הגרמנים הממונים עלינו והסתדרנו טוב למדי. פרט לזה שהעבידו אותנו לא נגעו בנו לרעה במשך כמעט שנתיים, שעבדנו אתם. יתירה מזו: גם העובדה שעוזבים אנו את גוב האריות של לזרצ'יק, לא יכלה לנחם אותנו. שהרי הגיעו לאזנינו שמועות על מעשים איומים ומזוויעים פי כמה אודות מפקדנו החדש פ'ייקס. גרועה מכל היתה התחושה, שניתקים אנו ממקום מולדתנו וגידולנו, מהנוף הטבעי והאנושי בו צמחנו ובו התפתחנו ואולי לא פחות מזה המקום בו סבלנו ועוניינו. יאוש ותקוה לסירוגין במשך שנתיים וחצי. קשה היה להנתק ממקום זה גם בגלל העובדה, שבהיותנו כאן יכולנו להשקיף ממקום עבודתנו במחצבות נובה־וויש, מגבעות החול והאבן על העיירה וסביבותיה. על בית העלמין ממול בו טמונים יקירינו — מכבר ומאתמול.

אימרה היתה שגורה בפינו: "אַ שטיין אויף איין אָרט ווערט אויך באַוואַקסן" (אבן המונחת במקומה מצמיחה אף היא). אכן, במשך ששת החדשים מאז נעקרנו מבתינו ומשפחותינו, נשאר כל אחד מאתנו עריריכאבן בשדה; כוסינו, כביכול, בנוף חדש בזכות היותנו במקום. מי שהיו לו "פקדונות" אצל פולנים חי מהם וכן מי שסחר עם המכרים האלה, כמוני למשל, ומי שלא היה לו ולא כלום הסתדר בכל זאת בזכות היותו בין אלה הדואגים גם לו. כל זה נסתיים ועתה מובלים אנו אל ה"בלתי־נודע" הידוע באכזריותו ובסכנותיו.

מחשבות ותחושות אלו ודומיהן לא מרפות מאתנו מאז אמש, מלוות אותנו לאורך כל הדרך, מתחזקות בנו וממחישות לנו את הצפוי לנו במקום החדש. עם המחשבות הללו ובמצב רוח שהן יוצרות, נכנסים אנו לשערי מחנה בודזין.

ברדתנו מהמכונית בבודזין חשנו מיד באווירת הה־שאול של המחנה, בה חיינו אחר־כך במשך ירחים רבים. הקיפונו אוקראינים, אנשי משטרת המחנה היהודים ובעלי שררה אחרים מכל המינים. זורזנו בירידה, ערכו לנו מיפקד קצר והכניסונו על צרורותינו הדלים למבנה עץ גדול, אחד מבין כ־6—5 שניצבו בשורה ישרה. בפנים הצריף נוכחנו לראות שנמצאים אנו במחסן־בגדים גדול, שלאורך קירותיו ובאמצעו ערוכות היו אצטבאות ארוכות ועליהן מדפים־מדפים עד לתקרה. מדפים אלה היו עמוסים חבילות של דברי לבוש מכל הסוגים: מעילים, מקטורנים, מכנסיים, לבנים, שמיכות ועוד. נצטווינו להשאיר את כל צרורותינו ולא הורשינו לקחת דבר מהחפצים שהבאנו. דבר תמוה התרחש אז אתנו ואין להסבירו אלא בזה, שכאשר נכנסנו לאוירת מחנה הרעב נעשינו גם אנו רעבים, שכן כולנו חטפנו מתוך צרורותינו את הלחם שהבאנו והחילונו אוכלים אותו ברעבון שכזה, משל לא אכלנו זה ימים רבים.

רחמי האנשים שעמדו עלינו נכמרו, והם חלקו לנו מלחמם מנות הגונות לכל אחד, ואנו כילינו את המנות בו במקום.

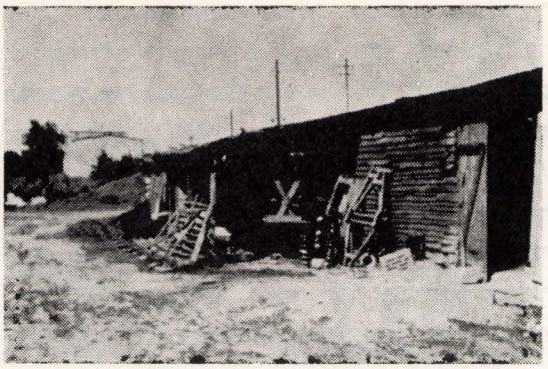
לאחר שנותרנו כך עם בגדינו לעורנו לקחונו למקלחת. כשנכנסנו, פנו אלינו אנשים שהיו שם (מאוחר יותר נודע שהיו אלה אנשי ה"אורדנונגסדינסט") ועובדי המקלחת בהודעה הבאה: "דעו לכם, שהחזקת כסף וחפצים אסורה בבודזין. אם ימצאו אצלכם כסף או חפצים כלשהם יגרור הדבר עונשים קשים. מוטב לכן, שתמסרו עתה כל מה שיש לכם. בין־כך ובין־כך נערוך חפוש בבגדיכם והכל ילקח מכם. להתפשט".

התפשטנו ואת הבגדים מסרנו למנהל המקלחת. הוא לקח את בגדינו ל־ Entlausung כלומר: לחטוי ולהשמדת הכנים. תוך תליית הבגדים על ווים מחוברים לעגלה מוסעת ערך בהם חפוש מדוקדק, על־אף העובדה שחלק גדול מחברינו מסר כסף וחפצים כנדרש. אני לא מסרתי דבר משום שלא היה לי מאומה. לא נערך חפוש בבגדי שמראם ענה בהם שלא כדאי לטפל בהם.

הוכנסנו לחדר המקלחת. היה זה תא קטן עם כמה מזלפות. שמחנו כולנו לאפשרות רחצה תחת מים זורמים, לאחר שלא זכינו לכך משך חדשים רבים. לצערנו התברר, שגם פה האפשרות היא מוגבלת, משום שהצטרכנו להצטופף 6—5 אנשים תחת מזלף אחד וגם המים קלחו קילוח דק מאד. אחרי רחיצה של מספר דקות ללא סבון או חומר ניקוי אחר, יצאנו לאולם ההלבשה והמתנו עד שהוציאו את בגדינו מתוך החיטוי. לאחר שכל אחד מאתנו זיהה את בגדיו, התלבשנו ויצאנו ל"חיים החדשים".

ואמנם, החלו בשבילנו חיים חדשים — אם לאלה "חיים" יקרא בכלל — חיי רעב, מצוקה בכל המובנים, פחד והשפלה, ענויים והתעללויות, חיים של צפיה ממושכת למוות הודאי. מה שחזיתי בחדשים הראשונים במחנה בודזין לא ראיתי לא לפניו ולא לאחריו, אף לא באושוויץ, בבודזין איבדו האנשים את צלמם האנושי ונעשו בנסיבות המקום לאנשים־חיות. שם הייתי עד להתנכרות אב לבנו, אח את אחיו לא הכיר. האדם הותר מן הבהמה.

ביום הראשון לבואנו עוד הספקנו להכלל בין מקבלי ארוחת הערב. הארוחה היתה מורכבת ממנת־מרק, שזכה לכינוי "מרק־סרפד", כי כל תכולתו היתה מים בתוספת עלים דמויי סרפד. את שמו וטיבו של ירק זה לא הצלחנו לברר. כדי להשיג את המנה נאלצנו להסתדר בתורים ארוכים ליד אשנבי החלוקה של צריף המטבח.

הצריף במחנה בודזין. מאחוריו — הבורות בהם הוצאו יהודים להורג.
אַ באַראַק אין בודזינער לאַגער. הינטער אים — די גריבער ווו מ'האָט געשאָסן די יידן.

מכיוון שכולם היו רעבים ורצו להגיע ראשונים לאשנב, נדחפו ונדחקו קדימה. נגרמה לעתים קרובות, אנדר־למוסיה ופרצו מריבות וקטטות מלוות גידופים וקללות נמרצות ולעתים אף תגרות־ידיים. אז הופיעו הסדרנים עובדי המטבח ובאלות שבידיהם החלו מפזרים את התור בכדי להשליט סדר, כביכול. היה צורך להסתדר מחדש ואז היו בעלי הזרוע מגיעים ראשונים לאשנב בלי כל קושי.

בערב חולקה גם מנת הלחם היומית. היא כללה 200 גרם לנפש, ברם ככר הלחם, שהיתה מיועדת לעשר מנות משקלה היה קטן בהרבה מ־2 ק"ג. איזו חשיבות יחסנו לכל גרם לחם יעידו סדרי החלוקה שקבענו. מנות הלחם היו נמסרות בככרות לראשי הקבוצות. כל ראש קבוצה היה מופיע לחלוקה ולפי הרשימה שבידי המחסנאי־המחלק היה מקבל את המנות המגיעות לו. בתוך הקבוצה היו מחלקים ככר־ככר לכל 10 איש, ואלה חילקו ביניהם את המנות. מכיוון שמן הנמנע היה לחלק את הככר ל־10 מנות שוות בדיוק, קבענו סדר חלוקה לפי הגרלה וזה הסדר: אחד היה בוצע את הלחם לעשר פרוסות, אחר היה ניצב עם המנות מאחורי אחד מחברי הקבוצה, בצורה שזה לא יראה את המנות, לקח מנה ביד ושאל: מנה זו למי? זה היה נוקב בשם והמנה נמסרה לו. אחר שאל שנית, מנה זאת למי? וחוזר חלילה. איני זוכר אם קבענו את ההסדר הזה בעצמנו או קבלנו את השיטה מאחרים, אבל אין ספק שבאמצעותה מנענו מריבות וקטטות בזמן חלוקת הלחם. קבלנו שיכון בצריף מס' 2. לא היה צורך בשמיכות מכיוון שהיה זה קיץ ובכל צריף כזה ישנו כ־700—600 אנשים על דרגשי עץ בני 4 קומות שהיו מסודרים 2—4 שורות והחום והמחנק היו ללא נשוא.

למחרת קבלנו לארוחת בוקר "קפה" בלי שום תוספת. היה זה נוזל שחור שאיש לא ידע מה טיבו וגם את טעמו קשה היה לקבוע. אחרי שרוקנו את הדוד מהנוזל השחור, התנפלו האנשים כעדת זאבים רעבים על המשקע הסמיך שנשאר על קרקעיתו וחטפו את השאריות במה שיכלו: ספלים, קערות, כפות וגם בכפות היד ישר לפה. ביום הראשון סלדתי מהמחזה המזוע הזה, ברם, ברבות הימים השתתפתי יחד עם כל האחרים במאבק. חלוקת ה"שלל", לא רק שחדלה מהסלידני, אלא גם מצאתי בה טעם והעיקר — שהשלתה אותנו שאכלנו, כביכול, משהו בבוקר ולא יצאנו לעבודת הפרך היומית על קיבה ריקה.

במיפקד הבוקר הופענו בקבוצה נפרדת ולאחריו הופיעה מפקדת המחנה והמפקד, גבר גבוה ודק גזרה בשנות הארבעים של חייו, לבוש מדים כמדי הצבא הפולני אבל מאריג אחר. המעיל היה מבד חום, המכנסים כהים ומגפים. המדים היו נקיים ומגוהצים וכן היו המגפים מצוחצחים למשעי. הוא היה חגור חגורה צבאית פולנית. לא ידעתי אז שאת האיש הזה, שהופעתו היתה רשמית ויבשה, עתיד אני להוקיר ולכבד מכל האנשים אותם הכרתי בתפקידים רשמיים במחנות. שמו היה ליב (נח) שטוקמן. אל המפקד שטוקמן נלוו סגנו, זוברמן, שהיה נגוד גמור למפקד: נמוך קומה, רחב־גרם ודבורו מהיר; צבי ברוק מנהל לשכת המחנה, לבוש גם הוא מדי הצבא הפולני, בחור ממושקף וכל הופעתו כשל נובר־ספרים מקצועי.

המפקד שטוקמן פנה אלינו ואמר: "הגעתם למחנה בודזין. החיים כאן לא יהיו קלים עבורכם. כולם כאן עובדים. המשטר פה קפדני וחמור כמו בצבא, גם יחידות העבודה הן במתכונת יחידות צבאיות והמשמעת — משמעת צבאית. המחנה מחולק לפלוגות־עבודה kompania בראש כל פלוגה — מפקד. הפלוגה מחולקת ליחידות קטנות יותר. אתם תשתייכו לפלוגה 4 ומפקדכם הוא הא' דומברובר. אל המפקד יש לפנות בתוארו הרשמי. אתם חייבים במשמעת מוחלטת ואין להקל ראש".

מפקד הפלוגה, יהודי "יקה" בן למעלה מ־50 אבל מוצק ובריא־גוף. הוא צירף אותנו לפלוגתו, וכשהפלוגה יצאה יחד עם כולם לעבודה נשארנו אנחנו במחנה ואדון דומברובר התחיל לערוך אתנו תרגילי־סדר. הסתדרנו בשורה עורפית, התפקדנו ואחר היה עלינו להסתדר בחמש שורות במרחק אורך היד אחת מהשניה, ליישר את השורות וכו' וכו', וחוזר חלילה: להסתדר בשורה אחת, להתפקד וכך הלאה. עם התקדמותנו בשלב הראשון של האמונים עברנו לשלב הבא: למוד צעידה וכד'. זה נחוץ לנו, הסביר, משום שכל המחנה יוצא לעבודה וצועד כל הדרך לעבודה וחזרה בסדר כזה.

אחרי כמה שעות תירגול נמסרנו לידיו של הפוראר־בייטר, המשגיח על קבוצת העבודה. גם הוא היה "יקה" בשם שוורץ. שלא כמפקד הפלוגה שהיה לבוש אף הוא בסגנון צבאי, היה הפוראבייטר לבוש אזרחית ומשך את תשומת הלב במעיל החורף הארוך אותו לא הוריד במשך כל היום, חרף חומו של מאי. עבודתנו הראשונה היתה בקרבת המחנה. אך יצאנו כמה צעדים מגדר המחנה פנינו שמאלה ושם, ממש ליד גדר המחנה, עסקו כמה עשרות אנשים בחפירת בורות. צרפו גם אותנו אליהם, קבלנו כלי־חפירה והתחלנו בעבודה.

היו אלה כמה חפירות, 4 או 5 במספר. אורך כל אחת מהן היה כמה עשרות מטרים ורוחבן כ־7—6 מ'. הצטרכנו לחפור ולהעמיק עד לעומק של שתי קומות אדם. הקירות צריכים היו להיות ישרים. היתה זו עבודה קשה ומפרכת בשביל אנשים, שכל מזונם היומי היה 200 גרם לחם. גם לנו, שעוד עד אתמול חיינו בתנאים טובים יחסית והיינו רגילים ובקיאים בעבודת החפירה, היה קשה לעבוד באתים וחשופים לשמש הלוהטת למרות שכוחותינו עוד לא תשו כשל האחרים, קודמינו במחנה בודזין. אין פלא, שהעבודה התנהלה בעצלתיים והתקדמה רק במעט. שוורץ, האחראי, התרוצץ מבור־לבור, זירז ודירבן בצעקו כל הזמן עד לצרידות גרונו: "ארבייטן, ארבייטן"! (לעבוד, לעבוד) אי אפשר היה להכריח את שלדי האדם להתאמץ ולעבוד. קבלתי רושם, כי צעקותיו של שוורץ יותר משהיו מכוונות לזרזנו בעבודה, כוונתן היתה שישמעו אותו במחנה ובמגדל השמירה הקרוב. מכל־מקום היינו עובדים רק מעט בנוכחותו של שוורץ ומשהתרחק, היינו משתרעים פרקדן על קרקעית הבור או נשענים על דפנותיו והעבודה שבתה כליל.

הגיעה שעת הצהרים, ואנחנו, שנמצאנו ממש ליד המחנה, נכנסנו פנימה לקבל את מנת מרק הצהרים. הוא היה כמרק הערב מאתמול, דומה לו בתוכנו ובטעמו: בליל מים עם עלים תפלים. ואם האיר המזל פניו למישהו, כי אז נפלה לצלחתו חתיכת סלק־בהמות או צנון מבושל. האוכל נועד ליצירת אשליה יותר מאשר להשביע. אכלנו על שולחנות עץ ערוכים בשורות ליד המטבח. כיוון שהיו כאלה שלא אכלו את המרק או שהוציאו רק את המוצק שבתוכו, התנפלו תיכף עשרות ידים על כל צלחת כזאת כדי להשיגה. לרוב היו שופכים

את תוכנה תוך כדי מאבק עליה, אבל גם מי שהצליח לזכות במנה נוספת לא נהנה ממנה הרבה. הזהירו אותנו מהיום הראשון לבואנו, שלא נלך שולל אחרי היצר של עוד מנה כזאת שלא נשפוך לקרבנו הרבה נוזלים, מאחר שזה רק מזרז את התהליך של תפיחות הרעב. בכל־זאת ראיתי אנשים שופכים אל קרבם כמה מנות. רבים סבבו סביב השולחנות אחרי שהורדו הצלחות ותרו אחרי עלה או גרגיר גריסין שנותרו בצלחת.

ככה חיינו, אחי אברהמ׳קה ואני, יחד עם רבים אחרים מקבוצתנו וכמה מאות יהודים אחרים, כפי שתיארתי את יומנו הראשון בבודזין. היתה זו תקופה קצרה יחסית של רעב כבד, מאחר שמצבנו השתנה עד מהרה לטובה. ברם תקופה קצרה זו הספיקה להפיל כמה חלשים מקבוצתנו, שמתו טרם השתפר מצבנו. ביניהם היה פנ־סטר מקרקוב, יצחק שלגמן (בנו של נחמה׳לה, שגם הוא היה בבודזין ונשאר בחיים ואחרים).

בודזין — היסטוריה על קצה המזלג

אי־אפשר לספר על בודזין של קיץ 1943 בלא לספר קודם מקצת מן ה״היסטוריה״ שלה, ואשתדל לספר בקצרה מהידוע לי וממה ששמעתי משרידי בודזין שהיו מראשוני המחנה.

בודזין נמצאת סמוך לכביש המוביל מקראשניק לאוז׳נדוב. היה זה כפר, ככל הכפרים בסביבה, ללא נתונים ואף ללא יומרות להכנס להיסטוריה. בשנות השלושים, משנגשה ממשלת פולין לתכנן ולבצע את תוכנית ה־C.O.P. שלה (אזור תעשייתי־מרכזי), תכנית שתכלילה היתה לתעש את האזורים במרכז הארץ, החליטה גם על מפעל תעשיתי במקום זה. אכן, היה האזור זקוק לקצת תיעוש, שכן היה כולו אזור חקלאי ומעט התעשיה שהיתה בסביבה היתה תעשיית עבוד תוצרת חקלאית כגון: טחנות קמח, בתי חרושת לסוכר, משרפות יי״ש, מנסרות וכיוצא באלה. שום תעשיה אחרת לא היתה קיימת ברדיוס של עשרות ק״מ.

כ־6—5 ק״מ מקראשניק, בצד הכביש, בשטח יער רצוף וצפוף החלו בהקמת המפעל, וכשלושה ק״מ לכיוון אוז׳נדוב החלו בהקמת בתי שכון לעובדי המפעל בעתיד ולהבדיל את הבתים האלה מבתי הכפר הוותיקים. קראו לשכון הזה ״קולוניה״ (מושבה) בודזין.

לא הוברר בדיוק אם ומה הספיקו לייצר במפעל הזה עד פרוץ המלחמה. ליהודי קראשניק והסביבה היה רק דבר אחד בחזקת ודאי: האיסור המוחלט שאסרו השלטונות הפולניים על יהודים להמצא בשטח הבניה עצמו ובאזור מסויים סביבו. יהודים יכלו להיות, ואף היו, ספקי חמרים שונים, אבל אסור היה להם להביא את החמרים בעצמם אלא ע״י נהגים ועגלונים פולניים. לעומת זאת, נמסרו עבודות שונות בשטח המפעל לבצוען של חברות שונות שבעליהן היו גרמנים מפוזנן וממקומות אחרים, וכמובן, שעליהם ועל אנשיהם לא חלו כל הגבלות תנועה בשטח המפעל. לצורך הובלת החמרים השונים הונחה גם מסילת רכבת מתחנת קראשניק עד המפעל והשכון ובתוך המפעל היתה שלוחת פסי הברזל כמעט לכל ביתן.

המפעל, כפי שהכרנוהו תוך כדי עבודה, היה מיועד לתעשיה צבאית. היו בו עשרות מבנים גדולים, ביתני תעשיה, שכל אחד מהם השתרע על מאות מטרים מרובעים, בנויים כולם מלבנים וקורות וכן עמודי פלדה תומכים את הגגות. מרשימים במיוחד היו הביתנים התת־קרקעיים מתחת לרחבה המרכזית של המפעל, שעשתה רושם של ככר־שוק רחבת ממדים בעיירה כלשהי. היו אלה ביתנים עצומי ממדים עם מבני־שירות בכל ביתן וביתן. לימים, כשבאתי לעבוד במפעל, רגיל הייתי לסייר בביתנים אלה ובכל פעם הייתי מתפעל מחדש ומשתומם להיקף הבניה ולעוצמתה.

גם השכון במושבה היה בנוי לפי מיטב השכלולים בתחום הבניה. בנינים מודרניים עם כל הנוחות והשירותים בתוך הבנין: החל ממים וחשמל בתוך הדירה, שירותים סניטריים מודרניים וכלה במרתפים לפירות וירקות וכן עצים ופחמים לכל דייר מתחת לבניין. השאירו אף שטח פיתוח לגינות ומדשאות מסביב לכל בנין.

בקיץ 1942 הביאו את היהודים הראשונים מקראשניק והסביבה לעבודה במפעל. היו אלה בעלי מקצועות שונים, שעבדו, אושפזו ושוכנו בתוך שטח המפעל. לקראת הסתיו הביאו קבוצות גדולות יותר מעיירות הסביבה וכן קבוצת שבויי מלחמה יהודיים ממחנה ליפובה בלובלין. הללו הכינו, בעצם, את המחנה לקראת יעודו, קליטת מאות ואלפים יהודים לעבודת כפיה. המחנה היה במרחק קטן מהמושבה, שנקראה מעתה בשמה הגרמני — זידלונג.

הרכוז הגדול של המחנה חל בסתיו של אותה שנה, בה הובאו אנשים בקבוצות גדולות. אותו זמן הגיעה קבוצה של קרוב ל־400 שבויי־מלחמה יהודים ממחנה קונסקה וולה. הם מצאו במחנה כ־500 איש ואשה. בראש המחנה עמדה אז קבוצה של שבעה שבויי מלחמה מליפובה בלובלין ובמפעל עבדו 5 מאותה קבוצה. במפעל הועסקו האנשים ע״י ״היינקלוורקה״, רושטופ, מפעל תעשיית מטוסים.

בזמן הזה, סתיו 1942, היה מפקד המחנה פולקסדויטש בשם אנטון. אחרי שרוכזו כמה מאות יהודים מעיירות הסביבה ניגש אנטון יום אחד לעשות "סדר" במחנה. יום אחד לפני צאת האנשים לעבודה פקד על מיפקד כללי והחל בסלקציה, לפי מיטב המסורת של הסלקציות ושל החסולים: זה לימין וזה לשמאל, כך שבצד אחד נצבו כל החלשים, החולים, הזקנים והילדים. כל אלה האחרונים, כמאה במספר, נרצחו באותו יום. הדיריות הגיעו עד למפעל, שם עבדה קבוצת יהודים שלא הגיעה למחנה, משום שהיו לנים בקביעות במפעל. אלה, בשמעם את היריות, היו בטוחים, שמחסלים את כל המחנה, והדבר עורר בהלה בקרב כל הקבוצה. 5 אנשים, ביניהם 3 משבויי־המלחמה, ברחו מהמפעל. התחילה תיכף רדיפה אחריהם, ושלושה מהם נתפסו והובאו למחנה. השניים האחרים הצליחו בבריחתם, כנראה בשל התמצאותם בסביבה. אנטון צווה לתלות את שלושת הנתפסים ברגליהם כשראשיהם למטה. שניים מהם לא עמדו זמן רב בענויים אלה ונפחו את נשמותיהם אחרי זמן קצר. אחד מהם, לולק שכטר מלבוב, בחור גבוה, חזק ובריא נשאר חי זמן רב והחבל נקרע מחוזק גופו פעמים מספר. אחרי שתלוהו בשלישית והחבל נקרע שוב, התחנן בפני האוקראיני שנגש לתלותו שיירה בו וישים קץ לעינוייו. תשובת התליין האכזרי היתה: "תתפגר גם ככה, חבל על הכדור" ותלה אותו בפעם הרביעית. שעות רבות הוא עוד פירפר על החבל ורק לפנות ערב, אחרי שכולם חזרו מהעבודה מהמפעל, הוציא את נשמתו.

הסלקציה ההמונית ורציחת מאת האנשים גרמו לתסיסה כללית במחנה. לפי הנסיון שרכשו היהודים בעיירות מהן באו, ראו באקציה זאת התחלה של חסול, שבהכרח תביא לחסול כללי בעוד זמן מה. במיוחד הזדעזעו מפקדי המחנה היהודים, שהיו כאמור שבעה שבויי מלחמה ממחנה ליפובה 7 בלובלין, מרציחתם הטראגית והאכזרית של שלושת חבריהם שנתלו. הם ראו את עצמם כבעלי זכויות יתר, שכן היו מראשוני המחנה, אלה שאירגנו אותו, עמדו בראשו והיו אחראים לו. אולי חשבו את עצמם לבעלי זכויות מיוחדות גם כשבויי מלחמה, שזכויותיהם נפגעו ע"י רצח חבריהם. הם החלו לתכנן תוכנית בריחה עם נשק ליער.

עם קבוצת המפקדים היהודים נמנה גם בונים מנדלקרן, ראש היודנראט שלנו לשעבר. לפי הידיעות שבידינו הוא עבר בעזרת ידידים פולנים את הוויסלה יחד עם משפחתו ביום גירוש תושבי העיירה, והצטרף אל משפחת אשתו בזוויכוסט, 8 ק"מ מעיירתנו במעלה הוויסלה בעברו השני. הם נשארו שם רק כמה ימים, מאחר שגזירת הגירוש הגיעה גם למחוז קילצה ואז הוא עבר שוב את הוויסלה ופנה לכיוון קראשניק. בקראשניק הוא נפרד, או הופרד, מאשתו ומשני ילדיו והגיע לבודזין. בהיותו תת־קצין בצבא פולין עוד בתקופת תקומת המדינה וכן בעל הופעה מכובדת שובה־לבבות בכושר דיבורו ובעל כושר ארגון, צורף עד מהרה למפקדת המחנה בקבלו לידיו את אחד התפקידים האחראים. מובן שהוא הובא בסוד תכנית הבריחה והסכים להצטרף אליה. הרוח החיה ומורה הדרך לבורחים לעתיד היה וורמן, חייל משוחרר אף הוא, ויתרונו על האחרים היה, שמזה כמה שנים דר בעיירה הסמוכה אוזשנדוב והכיר את הסביבה, דרכיה ומשעוליה. בין בודזין ואוזשנדוב הפריד מרחק של כ־8—6 ק"מ, כולו שטח יער ולשם התכוננה הקבוצה להמלט.

ההכנות וההתארגנות צרכו זמן, וכן הדאגה לנשק. בינתיים החליפו את המפקד אנטון באחר, אך זאת לא לפני שהספיק לרצוח זקן־בלוק אחד בשם רוזנצוויג מלודז'.

לילה אחד הרגישו יושבי המחנה שמשהו מתרחש אצל קבוצת המפקדים, ביחוד הרגישו בזה הבחורות הקרובות למפקדים. הם בילו בבלוק הנשים עד שעה מאוחרת בלילה ובשיחותיהם רמזו גם על זה, שיתכן שזאת פגישה אחרונה. כולם היו נרגשים שלא כרגיל וכל התנהגותם אמרה, שמשהו עומד להתרחש. תיכף לאחר חצות הלילה עזבו את המחנה ובהיותם מפקדים מוכרים לא נתקלו בשום קשיים בצאתם. מאז איש לא ראה אותם. אחרי זמן לא רב נודע שכולם נרצחו.

על בריחת הקבוצה נודע לנו בגושצ'ירדוב תיכף לאירוע הדבר. מאוחר יותר בחורף נודע לנו גם על רצח כולם עם ב. מנדלקרן יחד. עד היום אין איש יודע דבר על נסיבות הרצחם.

בכיתי מרה על מות ידידי לשעבר, בונים, שעלה בעזרת כשרונותיו מדרגת יתום עזוב בעיירה, ילד רעב ומחוסר כל, לדרגת פיקוד בצבא פולין, שרק יהדותו מנעה ממנו לטפס הלאה בסולם הדרגות הצבאיות. עליו והופעתו החיצונית וכושר דבורו התבטא מישהו בזמנו בפסוק: "לפני מלכים יתיצב". נמחקו כל החשבונות האישיים והציבוריים והצטערתי צער רב על היהודי הזה, שבתאוותו לחיים נטש את אשתו וילדיו שכה אהבם והלך לחיות חיי מחנה ובסוף אחז בנשק ויצא ליער בהאמינו כי כך ישאר בחיים. עם הנשק ביד נפל בידי הנאצים הרוצחים הטמאים או בידי הפולנים הבוגי־

דניים, שבשנאתם העיורת ליהודים עזרו לאויבנו המ־
שותף להשמידנו. תנצב"ה.

פייקס המפקד החדש בבודזין, היה גרמני סודטי וספר במקצועו. למחרת בריחת קבוצת המפקדים קרא אליו את שטוקמן, אחד מקבוצת השבויים שהגיעה מקונסקה־וולית, ומינהו למפקד המחנה שצריך היה לבחור לו את עוזריו. מקורביו של שטוקמן יודעים לספר, כי הוא השתדל לסרב לקבל על עצמו את התפ־
קיד, אלא שתקפה עליו פקודתו של פייקס ולפיה אנוס היה לקבל על עצמו את התפקיד. הוא החל לבחור לו את צוות עוזריו, רובם ככולם מקבוצת שבויי המלחמה, ועד מהרה הספיק להתחבב על כל יודעיו ומכיריו בזכות פעילותו כמפקד, או ראש המחנה בבודזין. תפקיד שהחזיק בו עד לחסול המחנה.

תחילת פעילותו של פייקס היתה דרישת כספים מה־
יהודים למטרת רכישת סוס־רכיבה לעצמו. למסכנים לא היתה ברירה אלא לאסוף מפרוטותיהם הדלות, שלפי ההוראות אף אסור היה להחזיק בהן, ולמסור סכום הגון לפייקס. זה הופיע כעבור כמה ימים רכוב על סוס גזעי לבן ולא נפרד ממנו עד עזבו את מחנה בודזין.

מאז הכנסו לתפקיד הוכיח פייקס, שראוי הוא לשמו הפרטי, אדולף, וכי בתאוות הרצח והעינויים, בסדיזם ובצמאון־הדם שלו אינו נופל במאומה מ"אדולף הגדול". כמעט שלא עבר יום בלי קרבנות. הוא השליט משטר של ענויים, התעללויות אכזריות, טירור ואימה כל זמן היותו מפקד המחנה דומה, כי לא היה גבול לתחבולות ולשיטות העינויים שלו וכי יצר הרצח שלו לא ידע שובעה. אמרו עליו, שהיה חולה קדחת הלבנה ובהכנסו למחנה רכוב על סוסו נתקף מיד בטירופו, והתקפתו עברה רק למראה דם שפוך. מכל מקום, את כל מעשיו היה מבצע תמיד כשחיוך שפוך על פניו הוורודים, שלא הסמיקו אף פעם מזעם ומחימה וגומות הלחיים שיוו לו ארשת של צחוק וסיפוק גם במעשי הרצח.

על רצח יחידים ועל מספרם אין ראשוני בודזין מספרים, הם אינם מסוגלים למנותם, משל הם בבחינת זוטות, מעשי יום־יום בהתמחות הרצחנית העשירה של פייקס. לעומת זאת נזכרים הם שוב ושוב במקרי רצח המוניים ומאלו אנו נספר כאן על שניים ושלושה אופייניים.

שמע ה"אוסהולצונג" (עקירת עצים) על מעשי האכ־
זריות שהיה מלווה, הגיע אלינו עד גושצ'ירדוב ואף מבלי לדעת את הפרטים הזדעזענו אז לשמע העינויים הברבריים. רק מאוחר יותר נודעו לי כל פרטי המעשה ורק את קצהו מסוגל אני לספר.

לכבוד חג־המולד 1942 קבלו יהודי המחנה שני ימי חופש מהעבודה במפעל "הייגקל". פייקס החליט לנצל את היומיים למפעל ה"אוסהולצונג". מסביב למחנה בודזין היה חורש רצוף ופייקס החליט לעקור את עצי החורש כמה עשרות מטרים מסביב לגדר ועל ידי זה לשפר את הראיה מסביב ולסכל כל נסיון בריחה מהמח־
נה. למטרה זו הוציא את כל אנשי המחנה לפעולת העקירה. הוא וכל אנשיו, אנשי הס.ס. והאוקראינים, נצ־
בו מסביב לשמירה ולהשגחה. בחוץ שרר קור עז והא־
דמה היתה קפואה ומכוסה שלג. לא ניתנו כל כלי עבו־
דה והיהודים נצטוו לעקור את העצים בידיהם בלבד. פרשת השבוע היתה "ויחי" אבל הלמדנים בין היהודים נזכרו דוקא בפסוק מפרשת שמות: "תבן אין נתן לעב־
דיך ולבנים אומרים לנו עשו..." תחת מהלומות ידים וצליפות שוטים ופרגולים אימצו היהודים את כל כוחו־
תיהם לעקור את העצים אבל האדמה הקפואה היתה קשה כסלע ולא ויתרה למאמץ הידים הריקות והחלשות. פייקס התרוצץ על סוסו בין העובדים והצליף בפרגולו על ימין ועל שמאל, השתולל כחיית פרא וממנו ראו וכן עשו עוזריו כולם. בענפי העצים העקורים ואף בעצים הרכים עצמם חבטו ביהודים בגבותיהם, ראשיהם, ידיהם וביתר חלקי הגוף והאיצו בהם וזירזום להתאמץ בשלג ובכפור. הם עבדו לא רק בידים אלא אף תפסו בשיניהם בענפי העצים לעקרם, מפחד מהלומות המרצחים. משור אחד ויחיד הובא לנסר את העצים החזקים ביותר.

המחזה הזה חזר ונשנה ביום החג השני וביתר שאת. מאחר והאנשים נחלשו מעבודת היום הקודם ורבים אף היו במצב שלא יכלו לצאת לעבודה, היתה השתוללות המרצחים פראית יותר מאשר ביום הקודם. כתוצאה משני הימים האלו לקו רבים בהצטננות קשה וחלק מהם לא התאושש עדיין מחוליו. רבים אף מתו מהעינו־
יים ומהפצעים שנפצעו. עשרות שילמו בחייהם ועוד יותר נתרופפה בריאותם כתוצאה משני ימי חג המולד, חג "השלום והאחווה".

כעבור שבוע, בראש השנה האזרחית 1943, כשהיהו־
דים שוב היו חופשים מהעבודה במפעל, הוציאם פייקס לגמור את שלא הספיקו בחג המולד. שוב נשנו אותם המחזות כמו לפני שבוע והפעם גם ירה פייקס בשני אנשים ופקד על ארבעה אחרים להביאם לבור הקבורה, שם ירה גם בארבעה אלה.

בזכרון שרידי בודזין אשר היו וחזו בזוועות אלו, נשארו ימים אלו, שלושת ימי "החג והחופש", חרוטים כסיוט הגדול בחייהם, ימי זוועה שכמוהם לא היו עוד בתקופת פייקס לאכזריות וסדיזם. במפעל הרצח,

"בודזין־פייקס" היו אלה ימי שיא, אליו הגיעה חית הפרא צמאת הדם בדמות אדם — פייקס.

כמו שפייקס לא רווה בצמאון הדם, כך לא ידע שוב־עה בשוד הכסף. הרבה דם נשפך בעקבות מציאת כסף אצל אחד היהודים, וזה שימש את שתי המטרות יחד: רצח יהודים והפחדת האחרים, שאולי יש להם עוד אי־אלו פרוטות. היה איסור כללי על החזקת כסף, וכל מי שנכנס לבודזין נערך אצלו חפוש והכל נלקח ממנו. אנחנו נצלנו מהחפוש הזה רק, כנראה, בזכות הבטחת לזרצ'יק שאין עמנו כסף. והנה קרה שנמצא כסף אצל אחד היהודים, אז גזר פייקס עונש מוות על עשרה: חמישה אזרחים וחמישה שבויי־מלחמה. (ה־מסופר פה קרה לפני בואנו לבודזין), היה זה באביב 1943. באותו זמן קיבל פייקס מכונת יריה חדשה או רו־בה אוטומטי. הוא מסר את ה"צעצוע" החדש לאחד מעוזריו קלרווין, לטיש לפי מוצאו. הלה ירה בחמשת האזרחים והחזיר את כלי היריה, בסרבו לירות בחמשת שבויי המלחמה. פייקס ירה בהם בעצמו. הטבח התרחש בחצר המחנה. בשמוע האזרחים הגרמנים מהזידולונג את מכונת היריה בפעולתה, יצאו לחזות במתרחש (בתיהם היו בקרבת המחנה) ובראותם את הטבח באנשים פרצו בצעקות מחאה וגדפו את פייקס ועוזריו. על מנת להש־תיק את קולות המחאה כיוון פייקס את נשקו לעברם וירה צרור יריות. יתכן, שעלינו להודות לצרור זה שנג־אלנו מהמפלצת הזאת אחרי חדשים אחדים, אבל במשך החדשים האלה הוא הספיק עוד הרבה מאד במלאכת הרצח שלו.

בראשית מאי הגיעו לבודזין כשמונה מאות יהודים מגיטו ורשה. הם הגיעו הנה מלובלין, בה שהו רק כמה ימים. כבכל המקרים הקודמים נצטוו היהודים למסור את הכסף, הזהב וחפצי הערך. ד"ר פופקו, רופא מפורסם בורשה ובפולין שמלפני המלחמה ויהודי־זקן, חיטט בכיסיו, כנראה כדי להוציא את הפרוטות הדלות שהיו ברשותו ופייקס ירה בו במקום. מכות ועניים של יהו־דים אחרים גם הם לא חסרו. לפי דברי עדי ראיה במ־קום, אסף פייקס כמה מזוודות מלאות כסף וחפצי ערך.

כמה ימים אחרי הגיע קבוצה זו, נסע פייקס וכנופיית עוזריו לחסל את מחנה בלז'יצה, עיירה בדרך מאופולה ללובלין. אופולה היתה העיירה האחרונה בסביבה, שיהו־דים עוד ישבו בה ואחת האחרונות, אם לא האחרונה שבכל הג"ג. על זוועות מקבריות דומות לאלה שבחסול המחנה הזה, על הפקודה לאנשים שיכרו להם בורות לקברים ועוד מעשים דומים, שמענו וקראנו כולנו לא אחת. ברם, לסיפור מעשה אחד של פייקס בבלז'יצה לא יכולתי להאמין, אבל חקרתי אנשים שונים, עדי ראיה, ונוכחתי שהסיפור מסמר השערות אמת הוא. חלחלה עוברת בי, כשאני נזכר בו וידי רועדות ברושמי קורותיו, ברם אנוס אני לרושמו לדראון עולם לעם המרצחים ולפייקס ועוזריו בפרט.

בין אנשי הכנופיה של פייקס היה אחד שקראו לו אוטו הקטן ובשל אכזריותו ורצחניותו זכה לכנוי "המפ־לצת הקטנה". כבר בחיצוניותו היה משהו מפלצתי. גוץ ורזה ופרצופו מלא חטטי־אבעבועות. בעיניו הקטנות היה משהו מפחיד. לפי השמועה הוא היה מגרמני הוולגה, ואף על פי כן לא היה בין לובשי מדי הס.ס. אלא בין השחורים, ז"א האוקראינים. הוא הצטיין באכז־ריותו הפראית והיה מוכן לבצע, ואף ביצע, כל מעשה רצח שהוטל עליו. את "המפלצת הקטנה" הזאת היה לנו ה"עונג" להכיר כבר בדרך מראחוב לבודזין, כשב־תור אחד מאנשי המשמר המלווה אותנו "הצטיין" במכות ובענויים של אנשינו לשם סחיטת כסף.

אוטו זה היה בין עוזריו של פייקס שבאו לבצע את הפעולה בבלז'יצה. כאמור הצטיינה כל האקציה באופ־יה המקברי שלא אוכל להרבות בתיאורה. פייקס השקה את אוטו במשקאות לשם "חזוק המרץ", ובאמצע הככר העמיד סדן־עץ גדול וחזק ומסר קרדום חד וגדול לידיו של אוטו. את כל התנוקות והילדים הרכים שהיו אצל יהודי המקום הגישו לידיו של אוטו זה והלה אחז ברג־ליהם של הפעוטים ובמכת גרזן אחת ערף את ראשם. במשך שעה קצרה רצח בצורה כזאת כמה עשרות מיל־די ישראל הרכים לעיני הוריהם וקרוביהם ולעיני כל הקהל במקום. ארור תהיה גוי אכזרי ומקולל תהיה לעד!

אחרי שביצע פייקס את מעשה הקטל שלו, ברצחו באופן אכזרי שכזה את כל הזקנים, החולים והטף במקום, השאיר כמה מאות גברים בריאים ומעט מאוד נשים צעירות אותן העביר למחנה בודזין. במיפקד שערך ברדת האומללים האלה במחנה בודזין התברר, שישנם 17 אנשים מעל למכסה שקבע. הוא פקד על אלה המיו־תרים לצאת מהשורות ולעמוד במקום נפרד. הדבר נעשה לעיני כל המחנה. אשה אחת, מוותיקות המחנה, הכירה בין היוצאים את מישהי מקרובי משפחתה וביד־עה מה גורל נועד לאלה, נכמרו רחמיה על שארת בשרה והחלה רצה לעבר הנדונים, כנראה בתקווה וב־נסיון להצילה. באותו רגע ירה בה פייקס תוך כדי ריצתה ורצחה במקום. אחר הוציא את ה־17 לקבר האחים בחורשה ושם נרצחו.

על האופי האפוקליפטי של התקופה יעיד אפילוג המעשה. בעלה של האשה שנורתה בנסותה להגיע אל

קרובתה, שיע׳לה קלוצהנדלר מקראשניק התנדב למחרת היום לקבור קרבנות חדשים של פייקס. הוא עשה את ״מעשה ההתנדבות״ הזה על־מנת להציל מגופת אשתו ההרוגה סכום כסף וזהב שהיה טמון בפוזמקה. כיוון שבבודזין לא היו מכסים את המתים והנרצחים בעפר אלא עורמים אותם שכבות שכבות ומפזרים עליהם שכבת אבקת סיד, הפך הבעל האומלל וחיפש בין שורות הגופות עד שמצא את גופת אשתו והוציא את ה״שלל״ מפוזמקה...

מאורעות אחרונים אלה התרחשו ימים ספורים בלבד לפני בואנו לבודזין, וכפי שסופר לנו, הביאו פייקס וכנופייתו לא מעט ממון, זהב ותכשיטים וחפצי ערך אחרים גם ״בשכר״ הטבח ביהודי בלז׳יצה. חוזר אני על השערתי דלעיל, שאם נחסך מאתנו החפוש אחרי כסף וכל ״התענוג״ הכרוך בו, הרי היה זה רק תודות לכך שלזרצ׳יק לא רצה להראות בעיני חברו התליין מבודזין שהוא נאצי גרוע ממנו והבטיחו, ״שליהודים שלו״ אין כסף ומשום כך הוא הורה לנו לא לספר, שהיה לנו כסף בראחוב.

זאת היתה בודזין בבואנו לשם, כאלה היו מפקדה ועוזריו. על התנאים במקום ומצבם של היהודים ומצב־הרוח סופר לעיל במקצת ויסופר בפרקים הבאים.

המצב הכללי בבודזין

רשמית קראו לבודזין מחנה־יהודים או מחנה עבודה (Arbeitslager-Judenlager). למעשה היה זה מחנה עינויים ורצח, רעב וחוסר יסודות אלמנטריים לחיות, מחנה של יאוש וחוסר תקוה. כמעט לא עבר יום, ללא קרבנות רצח והתעללות, נוסף לקרבנות המחלות והרעב. בתנאי בודזין היה הפחד היום־יומי מהמוות, שאיים שעה־שעה ובכל רגע, גרוע שבעתיים מהמוות עצמו. בזמן הגיענו לשם היתה אוירת בודזין כזו, שכולם בטוחים היו במותם בבודזין ואף שביב של תקווה להשאר בחיים לא ניצת.

בתקופה המדוברת מנתה אוכלוסיית המחנה קרוב ל־3000 איש, מזה כ־10% נשים וילדים. רוב האנשים היו מישובי הסביבה: קראשניק, זקליקוב, אננופול (ראחוב) יאנוב לוב׳, מודליבוז׳יץ, זקשובק ואחרים. הם הובאו למחנה בזמן הגירושים או נקבצו לאחריהם. קבוצות גדולות שלא מהסביבה הקרובה היו ה״שבויים״ שמנו כמה מאות, הוורשאים אותם הזכרתי קודם וכן קבוצת הבלוז׳יצאים וקבוצת יהודים ממינסק, בירת רוסיה הלבנה.

מצב התזונה היה שונה מקבוצה לקבוצה, הכל לפי היכולת ל״הסתדר״ ו״לארגן״ בתוך המחנה ומחוצה לו. ראשונים בתור ה״מסודרים״ היו ה״שבויים״. זאת משום שחלשו על רוב עמדות המפתח במחנה: המפקדה, מחסנים, הנהלת המטבח והמקלחת — הם תפסו את מקומות העבודה הטובים — וכן הלאה. גם יחס השלטונות, וביחוד יחסו של פייקס, היה שונה לשבויים ולכלל העצורים, עובדה שהשפיעה גם על יחסם של האוקראינים ואחרים. השבויים כולם נראו טוב, לבושם, מדי הצבא הפולני או בגדים אזרחיים תפורים לפי דוגמת המדים האלה, גם הוא היה נאה, יחסית לתנאי המקום. מנעליהם היו גם הם טובים, רובם מגפיים במצב טוב.

שניים בתור זה היו יהודי העיירות הסמוכות, וגם מצבם מבחינה זו היה לא רע בדרך כלל, אך היו יוצאים רבים מן־הכלל. הסבות למצבם הטוב יחסית, היו: א) עד לפני זמן לא רב ישבו עדיין רובם בבתיהם בתנאים טובים למדי. ב) ביום הגירוש, ועוד לפניו, הפקיד כמעט כל יהודי מרכושו אצל מכריו ושכניו הגויים ועתה נעזרו בהם. ג) רובם היו נפגשים במקומות העבודה עם מכרים גויים, שגם הם עבדו במקום ועזרו להם במקרה הצורך. ואחרון, לא מבוטל — כמעט כל יהודי ידע והשכיל ״לארגן״ קצת, על אחת כמה וכמה, כאשר מכיריו ובני עירו היו מסודרים יחסית. היו קונים דבר־מה בשביל אלה שהיה להם במה לקנות אך לא יכלו או לא רצו לקנות בעצמם מחמת הסכנה הכרוכה בקניית ומכירת דברים.

במצב דומה במקצת היתה הקבוצה הבלז׳יצאית בזמן ההוא. נראה, שכמה שפייקס שדד מהם בכסף ובשווה־כסף, עדיין נשאר משהו אצל כל אחד מהם. היו ביניהם גם כאלה שהיו להם עוד הרבה אמצעים למחיה. בכל אופן, כשהגענו אנו היו רק ימים מועטים אחרי בואם לבודזין וחלק הספיק כבר להסתדר בעמדות ובתפקידים שונים. ביחוד הסתדרה קבוצת ״הייקים״, יהודים יוצאי גרמניה שהגיעו לפני זמן רב לבלז׳יצה משטטין והיוו אחוז ניכר מקבוצה זאת.

מצב קומץ בני־עיירתנו, שהיו ותיקים בבודזין כשהגענו אנו, היה לא טוב. ברובם היו אלה פליטי המחנה יאנישוב, שהועברו לכאן אחרי חסולו. חלק מהם הספיק להגיע כבר אז לדרגת ״מוסלמנים״ וחלק החזיק בקושי מעמד. הקבוצה היתה לא גדולה, רק כמה עשרות אנשים, ורק מעטים מהם מצבם היה לא גרוע במיוחד, וזאת — הודות למקומות העבודה המסודרים, שאיפשרו להם להתקיים. אף אחד מהם לא יכול היה לעזור למישהו מאתנו. יצחק שלגמן מצא שם את אביו, נחמן, (נשאר בחיים) כשהוא עצמו היה על סף

התמוטטות ולא יכול היה לעזור לבנו. יצחק, שהיה בחור צעיר וחזק כבן עשרים, לא החזיק מעמד בתנאים החדשים וכעבור שבועיים־שלושה מת מרעב. רבות הצטערנו על הבחור הצעיר והנחמד הזה, שהתחבב על כולנו במשך חודשי שהותנו יחדיו במחנה גושצ'ירדוב.

שונה בתכלית שינוי ממצב זה היה מצבה של הקבוצה הוורשאית. על אף היותם בבודזין רק שבועות מעטים בהגיענו לשם, היו הרבה מהם נפוחי־כפן, "מוסלמנים" וחזותם הכללית היתה מוזנחת ומרושלת וכולה אומרת יאוש וחוסר מוצא. גם כאן היו הסבות למצב שונות: 1) היותם כלואים בגיטו משך שנתיים וחצי בתנאים, שאני פטור מלתאר אותם, מאחר שכל אחד יודע עתה עליהם ושאפילו אנו לא נתנסינו בכגון אלו. עובדה זו גרמה תוצאות הרסניות, פיסיות ונפשיות. 2) חוויותיהם האחרונות בגיטו הבוער והגווע, הרציחות, הגירושים ההמוניים והפגיעות בנפש השפיעו גם הם. 3) בואם למקום חדש זה, לתנאי רעב קיצוני ולעבודה קשה גרמו ליאוש פטאלי ולציפיה למוות הוודאי. הגורמים הללו חברו יחד ועשום לשברי־אדם מבחינה גופנית ונפשית.

ואכן, מצבם היה מדכא ומזעזע. אמרו עליהם "זיי פאלן ווי די פליגן" (הם נופלים כזבובים). הם מילאו את בית החולים על שני חדריו, התגודדו כמתים מתהלכים בפנות המחנה, בהיותם פטורים מהעבודה מחמת התשישות. דא עקא, שכאן ארבה תמיד סכנת האפשרות להתקל בפייקס וליפול קרבן לטירופו ולמעשיו הסדיסטיים, שכן נוהג היה להכנס לעתים קרובות למחנה רכוב על סוסו הלבן, על מנת ל"השתעשע" מעט, ואבוי למי שנתקל בו. בבקורים אלה היו מסתתרים מפניו מאחורי הצריפים או בפנות האחרות, משום שלפי תקנות המחנה אסורה היתה הכניסה לצריפים משך שעות העבודה גם לחולים ולאינם עובדים, ושומרי הצריפים הקפידו על תקנה זו בהיותם אחראים על שמירתה ונושאים באחריות במקרה שיתפס מישהו בצריף בשעות האסורות.

כזה היה המצב בקבוצה הורשאית אחרי שלושה או ארבעה שבועות בלבד בבודזין. מין חותם מיוחד היה טבוע בפניהם, חותם המוות האורב. רובם התהלכו כצללי אדם ממש. אם נתקלת באחד כזה יכולת לקבוע בלי הסוס — זה מן הורשאים! כמובן, שהיו יוצאים מן הכלל, ורבים היו כאלה, שכנראה, נשארו להם אמצעי קיום גם לאחר השוד של פייקס, ואכן התקיימו יפה. בצריף בו היינו אנחנו, צריף מס' 2, היו גם ורשאים ופגשתי שם מאלה ומאלה. שלא כבקבוצות האחרות, בהן היתה קיימת מדה מסוימת של עזרה הדדית, שהיא מובנת ומוסברת על רקע של קרבה משפחתית או יחסי שכנות אצל יוצאי העיירות הקטנות, הרי בקבוצה הורשאית לא התקיימה מדה זו ונמצאו בה מזי־ומתי־רעב ע"י בעלי אמצעים, אפילו בתנאי בודזין. ביחוד נחרת בזכרוני מקרה מזעזע אחד, מאחר שקרה באחד הימים הראשונים לשהותנו בבודזין ועוד לא "התאקלמתי", כנראה, דיי באווירה מיוחדת זו. מיד לכניסתי לצריף אחרי יום־העבודה משך את תשומת לבי בחור צעיר שעמד על השולחן ליד הכניסה ונתן קולו בשיר. היה זה חזיון שכיח למדי לראות איש יודע־שיר מופיע ומציג כשרונו לפני האחרים, אף הרשל'ה שוכמכר שלנו עשה זאת לעתים תכופות וקצר תשואות לרוב. קולו של הבחור היה ערב והוא שר שירים ידועים ופופולריים, שירי עם יהודיים ושלגרים מפורסמים, ועד מהרה התאסף סביבו מעגל אנשים אשר מחאו לו כף ועודדוהו לשיר עוד ועוד. והנה נשתנה פתאום משהו בבחור, הפסיק לשיר והתחיל מגלגל עיניים ימינה ושמאלה ובעוד אנו תוהים מה קרה כאן קפץ הבחור מהשולחן והחל מגלגל גלגולים, מקרקר קרקורים ומנתר נתורים לכאן ולכאן, עומד ומתהלך על הידים כשחקן קרקס ובסוף פרץ בצחוק היסטרי שלצלילו קפא הדם בעורקינו. דעתו של הבחור נטרפה מרעב ומסבל, לקחוהו והעבירוהו מהר למרפאת המחנה ואיני יודע מה עלה בגורלו. בבודזין איש לא התעניין בגורלו של רעהו, על אחת כמה וכמה בגורל איש זר לחלוטין.

מקרים כאלה ודומים להם, כתוצאה מהמצב ששרר במקום, לא היו נדירים בבודזין. ברם, לא חסרו, כאמור, גם אנשים שחיו חיים טובים ממש, לפחות מבחינה תזונתית. היה זה בבחינת המשך למצב בגיטו ורשה ואחרים, בהם מתו אנשים מרעב בצד אלה שהתעלמו ומזה ומכל הסובב אותם וחיו חיי מותרות ואפילו הוללות, אם מתוך הכרה של "אכול ושתה כי מחר נמות" ואם מתוך קהות והתנכרות. יחד עם מקרים של נפוחי־כפן ומיתת רעב ראיתי ורשאים ש"גרו" קרוב לדרגשי מוציאים להם מכל טוב אוכלים ונהנים. נראה היה, שיהודים אלה גם בגיטו לא רעבו, חלילה, ללחם, שכן שמעתים לא פעם משוחחים בגעגועים על "סיר הבשר" שהיה להם בגיטו. פעם גם שמעתי שיחה על המרד בגיטו ועל לוחמיו ומפקדיו. אחד המשוחחים קיטרג קשה כנגד מפקדי המרד וטען, שהם, ורק הם, הרסו את חייו וחיי יהודים רבים. הוא סיפר, שהיה לו בונקר מסודר: מים זורמים, בית שמוש ואינסטלאציה חשמלית, בונקר בו יכול היה, הוא, משפחתו וכל האחרים שחיו בו, להחזיק

מעמד עד סוף המלחמה. היה לו גם מזון וצידה מכל טוב והוא מנה כמה שקי קמח, גריסין, מכל המינים, שומן ומזון אחר שהיו במזווה שלו בבונקר, מזון שהיה מספיק לו, למשפחתו ולכל האחרים למשך שנים. הוא האשים רק את הלוחמים, שממש אימללו אותו ואת כל יהודי הגיטו. הוא בטוח שרק באשמתם הרסו ושרפו את הגיטו, טבחו וגרשו את היהודים, ושהגרמנים ודאי לא התכוונו לרצוח ולגרש את כל היהודים; האחרים שמעו את הדברים והסכימו עמהם, בכל אופן לא מחו.

כן, על־אף האיסור והסכנה שבהחזקת כסף ורכוש אחר, היו יהודים עם הרבה כסף. על־אף האיסור החמור והסכנה שבהכנסת מצרכי מזון והוצאת חפצים משם, הכניסו למחנה יום־יום מכל טוב לבעלי האמצעים שיכלו לשלם בעד זה. גם אני, מאוחר יותר, הייתי בין המכני־סים. יום־יום הוציאו חפצים שונים למכירה, אם היה זה רכוש פרטי או צבורי, ממחסן הבגדים וכדומה.

כאמור, מסודרים היינו 700—600 איש בכל צריף־עץ על ארבעה טורי הדרגשים שבו. צריפים אלה שמשו לפנים אורוות סוסים, והסדורים והמתקנים השונים המשיכו לשמש אותנו: טבעות חזקות בתוך הקירות ותעלות שתן לאורך כל הצריף. החדרים משני קצות הצריף, שניים־שניים בכל צד, ששמשו לפנים, כנראה, מגורים לעובדי האורוות, שמשו עתה לחדרי מגורים למפקדים, לפונקציונרים גבוהים אחרים במחנה וכן למחסנים, מרפאה וכד'. בצריפנו, צריף מס' 2, שימש אחד החדרים הקדמיים לאחסון מנת המזון היומית והשני לשומרי הצריף. החדרים האחוריים של הצריף שמשו לסנדלריית המחנה.

הסידורים הסניטריים במחנה היו: המקלחת אותה תיארתי לעיל, חדר רחצה בחלק הקדמי של אותו צריף ובו ברזים עם מים זורמים. אותו חדר רחצה שימש גם חדר כביסה, וכל בוקר, כשהיינו באים לרחיצת בוקר (מגבות לא היו לנו), התרחצנו, כשבפנה שניה כובסות הנשים. כמחראות שמשו לנו שני צריפי עץ בשני קצות המחנה ליד גדר־התיל, מרוחקים רק כמה עשרות מטרים מצריפי המגורים. במחראות היו בורות הצואה פתוחים ופעורים ולאורך כל הצריף היו מסודרות שתי קורות, תחתונה לישיבה ועליונה למשענת. מחראה אחת, באמ־צע, שימשה את הנשים. שני המתקנים לא הספיקו וכל בוקר, כשקהל של למעלה מאלפיים איש זקוק היה לצורכיו בעת ובעונה אחת, היינו עומדים בתורים ארוכים לבית השמוש. מדי בוקר פרצו מריבות וקטטות בין אלה היושבים ובין הממתינים, משום שנראה להם, שהראשונים מקפחים אותם בישיבתם הממושכת... שכן, כולם היו צריכים להיות מוכנים למיסדר הבוקר.

כאמור היתה סנדלריה מיוחדת לאסירים. הסנדלרים עבדו רק בלילה והזקוקים לתקון נעליהם או מגפיהם היו מביאים אותם אחרי המיפקד או לפני לכתם לישון ומקבלים אותם חזרה בבוקר לפני צאתם לעבודה. התקנה אמרה, שלמסדר הבוקר חייב האסיר להופיע נעול מנעליו והסנדלרים חייבים היו לתקנם או להחזי־רם בלתי מתוקנים. גם מספרת האסירים עבדה רק בער־בים ובימי א', בהם נסתיימה העבודה מוקדם יותר. תורים ארוכים היו מתמשכים ערב ערב.

את המנעלים אפשר היה לתקן ולהטליא בסנדלריה בצורה מאורגנת, אך לא כן את הבגדים וכל אחד צריך היה לתקן ולהטליא אותם בעצמו, עד שנתבלו ונקרעו כליל ואז, היו מחליפים אותם. היתה גם כביסת לבנים, פרט לחטוי שבוצע בהם ובבגדים מדי פעם.

בתוך המחנה היתה מרפאה ובה כמה רופאים וחוב־שים. אלה שחלו בלילה ובערב והזקוקים לעזרה בקרו במרפאה לפני היציאה לעבודה. מי שלקה בחום או במח־לה אחרת נשלח לבית החולים (רוויר) שבקרבת המח־נה.

ואחרון־אחרון, ולא במקרה, אלא לפי הכלל של אחרון אחרון חביב — "האורדנונגסדינסט" (המשטרה היהודית). המשטרה, יחד עם כל המוסדות היהודיים בבודזין, היוו את נקודת האור היחידה באפלת בודזין. בהשפעת המפקד שטוקמן, ואפשר לפי הוראותיו המפו־רשות, היתה התנהגותם של בעלי התפקידים היהודים שונה מהתנהגות שאר חבריהם בגיטאות ואף ממה שראיתי אחר כך במחנות האחרים בהם "זכיתי" לחיות. לפלא הוא בעיני עד היום, איך בתקופה האפוקליפטית ההיא ובאווירת בודזין בפרט, בנסיבות ובתנאים בהם קל היה לאדם להיהפך לחיית פרא, שמרו בעלי התפקיד בבודזין על צלמם האנושי. כבכל כלל היו, כמובן, גם כאן יוצאים מן הכלל, כדוגמת סמוליאר האחראי על העובדים היהודים במפעל. הוא היה בחור אדמוני מלודז' ולפי השמועה והידיעה בור ועם הארץ "שעלה לגדולה" אצל הנאצים והשתדל להוכיח שהוא ראוי לגדולה זו. הוא היה צורח ומקלל, מרביץ באגרופיו ובפרגול שבידו על ימין ועל שמאל ב"אשם" וב"לא־אשם", אם בכלל היו "אשמים". הוא היה שנוא על כולם, כולל הנהלת המחנה, והוא בא על ענשו אחרי המלחמה, כשהועמד לדין בבית דין פולני ונדון למאסר. במדה פחותה ממנו היה מכה באסירים שצ'יפיאצקי, סגן מפקד המחנה, שהיה מלווה את האסירים בדרכם לעבודה במפעל וחזרה. תפקידו היה למסור את האסירים לפי מספר ולקבלם חזרה. בדומה לו הקומפניה־פירר ווידונוס, שנהג בקבו־צתו שלו כפי שרגיל היה לנהוג בעדרי הבקר שהיה

מעביר ממקום למקום, משום שסיפרו עליו שמקצועו לפני המלחמה היה אַ בהמות־טרייבער (נוהג בעדרי בקר.) ואולי "הדביקו" לו מקצוע זה לפי התנהגותו, אוֹ־פן דבורו הגס ובורותו המוחלטת. שני האחרונים, שצ'יפיאצקי ווידונוס היו מקבוצת השבויים.

היו עוד כמה עובדי שירותים, במטבח ובמקלחת, שחשבו שמתפקידם ל"חנך את האסירים" ובכל הזדמנות היו מרביצים כדי "להשליט סדר". אבל, בכל המקרים שמניתי לא היו במחנה בודזין פגיעות קשות, מכות אכּ־זריות או התעללות לשם התעללות באסירים, כפי שהייּ־תי עד להם במקומות אחרים.

התחלתי במשטרה היהודית ואני חוזר אליה. הייתי רוצה לספר בשבחה, אבל חושבני, שהשבח הגדול ביותר על חשבונה יהיה אם אגיד, שאין מה לספר עליה. במשך שנת ישיבתי במחנה בודזין לא ראיתי, ששוטר יהודי מכה ממש יהודי, גם לא שמעתי אף אחד מתלונן שהוכה ע"י שוטר. שרידי בודזין מדברים עד היום בכבוד ובהוקרה על המשטר שנהוג היה במוסדות היהוּ־דים בבודזין ונציגיו.

לא דייקתי לחלוטין באומרי, שלא ראיתי שוטר יהודי מכה יהודים. גם בכלל זה היה יוצא מהכלל אחד והוא השוטר מרדכי האדמוני. אכן הוא היה מרביץ בכל הזדמנות, אבל אמרו עליו, שבמכותיו הציל יהודים מהמוות.

מרדכי ה"אדמוני", כפי שקראו לו, היה מפליטי לודז' שהגיעו לזקליקוב עם הגירוש הראשון בראשית הכבוש הנאצי. לבודזין הגיע עם יהודים אחרים מהעיירה ונעשה לשוטר. הוא היה גבוה ורחב גרם. בתפקידו כשוטר התּ־מחה בשמירת צעדיו של פייקס בהכנסו למחנה. ואכן, עם הופעת פייקס היה מרדכי מופיע כאילו צמח מתוך האדמה ולא סר ממנו ומלווהו כצל. במקרה ונתקל פייקס באיזה יהודי ונטפל אליו לקח מרדכי, על־פי־רוב, את העניינים לידיו. לעתים, היה מבקש את השוט מידי פייקס והיה מתחיל לצרוח על היהודי בקולו העבה ודבּוּ־רו המהיר תוך שהוא הולם בו, ברומזו למוכה שיפול ארצה. במקרה והמוכה לא הבין את הרמז שמעו לעתים קרובות את מרדכי צורח בפולנית "Padnij do cholery jasnej, padnij już!" (פול לארץ לכל הרוחות, פול כבר) ואז היה הלה מתמוטט פתאום ונופל לארץ, מרדכי היה אז מוסיף לו עוד כמה בעיטות באחוריו וכך היה משכך את "הקדחת הלבנה" של פייקס. סיפרו, שבדרך זו הציל מרדכי הרבה מאוד יהודים מאקדחו של פייקס.

מיד לבואנו לבודזין קבלה חברת בייקלר, שהיה לה סניף ועובדים גם שם, את עבודת בניית צריף, נוסף לחמשת צריפי המגורים בשטח המחנה. החברה ביקשה ידיים עובדות מקבוצתנו ומבוקשה ניתן לה. לראש הקבוצה מונה ישראליק אלטשולר (מלנג). בהרכבת הקבוצה פסחו עלי, על אף שנחשבתי כעובד בניין טוב, אם לא הטוב שבקבוצה כולה. תחת זאת נכללו בה אנּ־שים שלא עבדו בעבר בעבודות בניין ושמתי לב, שהיא הכילה את כל ה"יחסנים" לשעבר ושגם עתה היו בידיּ־הם אמצעים לתוספת מזון. מהיום הראשון התפלאתי, שאחרי שאנשינו מסרו סכומי כסף לאוקראינים בדרכנו לבודזין ואחרי החפוש המדוקדק בבגדי האנשים במקּ־לחת, נשארו אצל כמה אנשים אמצעים לקנות מזון. לא קנאתי בהם, חלילה. אדרבא, מרוצה הייתי שלא כולם מוכרחים לסבול רעב כמונו, אחי, אני ורבים אחרים. אבל על אי־הכללתנו בקבוצת הבניין חרה לי מאוד משום שהבינותי, שעבודה בבניין בתוך המחנה ועם בחור משלנו כאחראי על הקבוצה נותנת יותר סיכויים מאשר עבודה בחפירה עם אחראי זר, „יקה". חרה לי, משום שהיה ברור, שבלי עזרה כלשהי לא נחזיק מעמד, אחי ואני על מאתיים גר' הלחם בעבודת החפירה הקשה ובתנאים בהם חיינו. ברם, החרשתי, משום שידעּ־תי גם שאין לבוא בטרוניות על מנהגו זה של העולם להעדיף את החזקים גם בזמנים כתיקנם ועל אחת כמה בזמנים שכאלה. המשכנו, איפוא, בעבודת החפירה ועזּ־רה באה לנו ממקור בלתי צפוי.

במעילי המרופט שהיה רפוד צמר גפן נשארה מטפחת־ראש חדשה שניצלה, משום שחשבו שאצל בעל מעיל מסוג זה לא כדאי לערוך חפוש. מטפחת ראש זו היא שהיתה לנו פתח הצלה. מסרתיה לזליג פליישר, שהיה וותיק בבודזין ועבד כעוזר בית אצל הגרמנים בזידלונג, מקום בו היתה לו האפשרות להפגש עם פועלים פולניים ולסחור אתם. הוא שילם לי עבורה מאה זל', מחיר של ככר לחם, בערך, במחנה. לא ערבתי את לבי לקנות את הלחם במחנה, כי בזה הייתי מוותר על הסיכוי להיעזר בסכום הזה לזמן ממושך יותר. חכיתי להזדמנות אחרת ואכן, היא באה.

כמה ימים המשכתי לעבוד בחפירת הבורות וממקום זה הכרתי קצת את סביבת המחנה הקרובה. במרחק כמה עשרות צעדים מהמחנה עמד בלוק 2 ובו ה"רוויר" (בית־החולים) ובתי המלאכה לגרמנים, בהם עובדים חייטים, סנדלרים, תפרים יהודים עבור הגרמנים בבודזין. בדרך המוליכה למפעל, במרחק לא רב מהמחנה עמד בלוק 10, מקום שעורר אימה וחלחלה בין כל אסירי בודזין, מקום משכנו ומטהו של פייקס. חצר הבלוק הזה ומרּ־תפו היו מקומות הענויים וההתעללויות, שם ערכו פייקס ועוזריו הס.ס. והאוקראינים את שעשועיהם באסירים

שנפלו בידיהם. ממקום עבודתנו ראינו, לא פעם, מראות שהקפיאו את הדם בעורקינו, תעלולים שרק מוחם החולני של חיות־אדם מסוגל היה להמציא, ועט אינו מסוגל לתאר אותם. ענויי התופת של דנטה הם כמשחק ילדים בהשוואה להם. ליפול בידיהם של 'אנשי' בלוק 10 היה הסיוט של כל אחד מהאסירים. ראינו לא פעם את האוקראינים מסודרים בשני טורים זה מול זה וברוחב מעבר אדם וזה שנפל לידיהם עובר בין הטורים וכל אחד מהמרצחים מצליף בשוטו בקרבן בעוברו על פניו. ככה היה הקרבן עובר פעם ופעמיים ושלוש והם מצליפים בו בכל כוחם השטני. לעתים היו משכיבים את הקרבן על ספסל מיועד לכך, ושניים מהרוצחים עומדים משני צדיו ומלקים את הקרבן וכל החבורה מסביב עומדת ומתמוגגת מצחוק. במרתפי הבלוק היו מתקני־עינוי מיוחדים, שם עונו הקרבנות עד מוות, ומעטים היו המקרים בהם חזר מישהו חי אחרי הענויים בבלוק 10. ממקום עבודתנו ראינו את קרבנות בלוק זה נלקחים מהמקום ישר לחורשה שליד המחנה, לבור הקבורה של יהודי בודזין. יום־יום היינו גם עדים להוצאות גוויות המתים מהרוויר הסמוך, ברובם מתי־רעב או מחלות שהיו תוצאת חיי המחנה.

כל הסבות והגורמים חברו יחד לרצוני העז להפטר מהר ככל האפשר מהעבודה במקום זה: עבודת החפירה הקשה, שוורץ ה"יקה" המפקח עליה ועל הכל — המקום הזה ממנו ראיתי את כל זוועות בודזין. מצד אחד — המהומה הפורצת במחנה יום־יום, עת פייקס נראה נכנס בשעריו ומצד שני — בלוק 10 ממול והמראות הנוראים והמחרידים בו. לכן, נשמתי לרווחה, כשנשלחתי יום אחד עם קבוצת עובדים מהחפירה לעבודה בזידלונג והפוראבייטר היה אחד מעוזריו של שוורץ, בחור צעיר מבלז'יצה, שאת שמו איני זוכר. במקום החדש קיבל אותנו אזרח גרמני בגיל העמידה, והוא אמר לנו לפנות אליו בתואר Hern Oberpolierer. הוא הוציא לנו כלי־עבודה, שהיו הפעם אתי־חפירה, מגרפות, מעדרים ועוד. אחר־כך שאל אותנו מי מאתנו יודע planern. למרבה תמהוני אף אחד מהקבוצה לא ידע את פירוש המלה שהיא "ישור שטח". בהיותי חדש בין ותיקים יחסית לא רציתי להיות הקופץ בראש והסברתי להם את רצונו של הגרמני. משראיתי כי אף אחד אינו שש להתחיל, אמרתי שאני יודע את העבודה. הגרמני דרש שאוכיח לו זאת וגם אראה לאחרים כיצד לעשות זאת. עשיתי כרצונו. עמדנו ברחבה המרכזית של הזידלונג, מין ככר שוק גדולה במרכז המושבה. הגרמני הביאנו למקום, הצביע על שקע קטן וציווה עלי ליישרו. לקחתי את הכלים, גרדתי וחפרתי מעט אדמה מהמקומות הגבוהים שבקרבת השקע וכך יישרתי את השקע ואת המקומות המוגבהים. הגרמני היה מרוצה מעבודתי ואמר לכולנו להתפזר בשטח וליישר כל מקום גבוה או נמוך, לפי הדוגמה שהראיתי. ככה נשארנו, אברהמ'קה ואני, במקום החדש, בעבודה שהיתה טובה וקלה בהרבה מעבודת החפירה.

הממונה עלינו, הבחור הבלז'יצאי, התקרב אלי תיכף מיום עבודתי הראשון תחת פקוחו. נראה שהיה זה בזכות העובדה שנהייתי כעין מדריך העבודה של כל הקבוצה, שכן בכל מקום שהתקשו בבצוע העבודה קראוני לייעץ ולעזור. הוא סיפר לי על עצמו ועל הגירוש האחרון מהעיירה ועל מעשים נוראים ורציחות אכזריות שביצעו פייקס ועוזריו. (הדברים מסופרים לעיל) מבחינת העבודה והיחסים עם הפוראבייטר יכולתי להיות מרוצה עתה אבל הרעב הנורא הציק, ואף בעבודה הקלה יחסית שהיתה לנו עכשיו, קשה היה להחזיק מעמד על פרוסת הלחם היחידה מערב עד ערב בתוספת המרק המימי במשך כל היום.

והנה, ארע שמקום העבודה הזה היה לנו גם לראשית הצלה מרעב. כזכור, היו לי מאה זלוטי ששמרתי עליהם בתקוה שהם יהיו לנו פעם לעזר. בוקר אחד, בעובדי מבודד מהקבוצה כולה, עבר לידי פועל פולני ושאלני אם איני מעוניין לקנות ככר לחם. הייתי מעוניין, כמובן, וחכיתי להזדמנות שתבוא לידי. הוא דרש בעד הלחם 60 זלוטי, באומרו שזה המחיר המקובל ואני שלמתי לו. הלכתי תיכף ומצאתי את אברהמ'קה וספרתי לו את החדשה המשמחת. הצעתי שנאכל רבע מהלחם (½ ק"ג) ואת יתר 3 הרבעים נקח למחנה ונמכרם במחיר 60 הזהובים שעלתה לנו הככר וכך ננהג עד שיגיעו לידינו אפשרויות טובות יותר. וכך עשינו. את הלחם הנשאר חלקתי לשלושה רבעים שווים, חלצתי את מגפי ושמתי בהם את הלחם. כך נהגנו במשך כמה ימים. אכלנו כל אחד ⅛ לחם כל יום, מבלי שיגרע מהסכום של מאה זל'. זה היה לא הרבה, אמנם, אבל זאת היתה תוספת של 125% למנת הלחם שקבלנו במחנה והדבר היה לנו לעזר רב בימים הקשים בבודזין. מאותו יום והלאה אכלנו פרוסת לחם כל בוקר ולא הצטרכנו לעבוד על קיבה ריקה עד מרק הצהרים.

דא עקא, שאותה פרוסת לחם שהיתה עבורנו הצלה פורתא, הכשילה אותי פעם ועלולה היתה לעלות לי ב"יוקר רב" ואפילו בחיי. כמה ימים פוגש הייתי את הפועל באותו מקום, לוקח ממנו את הלחם, אוכלים את הרבע שלנו ואת היתר הייתי שם במגפי. יום אחד, זוכ־

רני שהיה זה יום ו׳ בשבוע, בא הגרמני הממונה עלינו ואמר שאנו עוברים לעבוד במקום אחר, מרוחק קצת מהמקום הזה. במקום החדש חיפשתי מקום לשים בו את ״אוצרי״. מאחר שלא מצאתי מהר מקום מתאים ולא התחלתי תיכף בעבודה עורר העניין את חשדו של הגרמני, שהיה אגב ״יקה״ פיקח. על שאלתו מה אני מחפש? עניתי ״מקום למגפיים״. והוא שאלני שוב למה איני נועל אותם ולא ידעתי מה לענות. כנראה, שהתבלבלתי מפחד. הוא ניגש לבדוק את מגפי ומצא בהם את הלחם. הוא שאלני למקור הלחם הזה? ספרתי לו את האמת. הוא שאלני שוב ממי קניתי וכמה שלמתי? הקטנתי את המחיר ששילמתי ואמרתי, שאת המוכר אינני מכיר. הוא טען שאני משקר לו, ושאני כן יודע ממי קניתי. הגרמני איים כי אם לא אגלה מיהו הפולני, הוא יביאני לבלוק 10 ושם אני אספר הכל. עניתי לו, שכפי שידוע לו הגעתי למחנה רק לפני כמה ימים ואיני מכיר כאן איש ושקניתי את הלחם בפעם הראשונה. הוא עמד על דרישתו כי אגלה את הפולני המוכר, אחרת אלך אתו לבלוק 10. עניתי, שאף אם יעשה אתי מה שיעשה אין באפשרותי לומר לו את שם הפולני כי איני מכירו. כי זאת לדעת, שאסור היה לפולנים לבוא במגע עם האסירים היהודיים ועל אחת כמה וכמה לסחור אתנו ולמכור לנו מזון. ידעתי, לכן, שבגלותי את זהותו של הפולני, עלול אני להרע לפועל הפולני הזה ואולי גם לרבים אחרים, ועל ידי זה גם ליהודים רבים, מאחר שיפחדו להביא להם דבר למכירה. צעד כזה שלי, לגלות את האמת, לא היה עוזר לי, משום שאם החליט הגרמני להביאני לבלוק 10 הרי דיני נחרץ וגם אם אמסור את הפולני אין לי הצלה. את כל החישובים האלה סיכמתי לי תוך דין ודברים עם הגרמני והחלטתי לעמוד על דעתי ויהי מה. ״וכאשר אבדתי — אבדתי״. הגרמני שדלני עוד הרבה זמן וגם איים עלי על מנת שאמסור לו מיהו הפולני ואני בשלי: ״איני מכירו״. הוא עבר לידי במקרה, הציע לי את הלחם במחיר שהציע, ומאחר שאני רעב לא התחשבתי במחיר המופרז וקניתיו. בסוף שאלתי אותו: ״האם לא קבעת בעצמך שהנני עובד טוב״? הגרמני ציווה עלי לחזור לעבודה ואחר יראה מה ייעשה בי. איני יודע מה השפיע על החלטת הגרמני. אחר כך נודע לי, שלא קרה שהאזרחים הגרמנים בבודזין מסרו יהודים לפייקס, ואף הגיבו לא פעם על מעשי הרצח שלו ושל עוזריו בזעם ובמחאה. במקרים מסויימים אף הצילו ע״י כך יהודים ממוות. שמץ מזה כבר סופר לעיל ועוד יסופר בזה. יתכן, שגם במקרה הזה לא רצה הגרמני, שבאשמתו אוצא להורג. מכל מקום, פחדתי שבגמר יום העבודה יביאני לפייקס, וזה יהיה יומי האחרון. בבודזין היה כל אחד משוכנע בסופו הקרוב וידע שכל יום או כל שעה עלולים להיות אחרונים עבורו. אבל, בסופו של דבר גמרתי בשלום את יום העבודה, והגרמני לא הזכיר עוד את העניין, וגם את הלחם לא לקח ממני.

העבודה בזידלונג איפשרה לי לשפר, בהמשך הזמן, את מצב תזונתנו. יום אחד נכנסתי לנפחיה לתקן כלי־עבודה, כפי שהייתי רגיל לעשות תמיד. הנפחיה שייכת היתה לחברת בייקלר, ובפעם הזאת פגשתי בה את נהג־הקרוניות ממחצבת ראחוב, את ג׳ורג׳ ה״שמן״, כינויו בפי חבריו או ה״מטומטם״ — בפינו. בירכתיו לשלום והוא הכירני ונכנס בשיחה אתי. שוחחנו זמן־מה, כשהוא מתעניין בי וחברי לעבודה שעבדו אתו. התברר שג׳ורג׳ זה אחראי מטעם החברה על הנפחיה, וכשגמרתי את ענייני שם ונפרדתי ב״שלום״ המליץ עלי ג׳ורג׳ בפני הנפח כעל ״גוטער קרל״ ומאז נהניתי מיחס מיוחד בנפחיה, שמרו לי על הלחם במשך היום ואפשרו לי להשתמש בשירותי הנפחיה גם לצרכים אחרים.

במשך הזמן שמתי לב, שמבתי הגרמנים משליכים תפוחי אדמה לבור האשפה, שהיה במרכז הרחבה בה עבדתי. הבאתי כמה תפוחי אדמה ובקשתי מהנפח, שירשה לי לצלות אותם על האש. היה זה גוי טוב־לב, מהפולנים המגורשים ממחוז פוזנן, שהגיעו לסביבתנו בתחילת הכיבוש. הוא חשש מעט ואמר לי, שמפחד הוא לעשות כן, שהרי ידוע לי, שאסור לו לעזור לי. למרות זאת הסכים שאשאיר את התפודים לצליה והוא ישגיח עליהם. מאז צליתי ובשלתי תפודים על אש הנפחיה כאוות נפשי, ואלה היוו תוספת רצינית וחשובה למזוננו הדל במחנה. מחסן הגרוטאות והחומרים של הנפחיה, אשר תפס חצי מבניין הלבנים הגדול, שימש לי גם כמקום־אחסון לעודפי התפודים שהיו ברשותי ושחלק מהם הכנסתי למחנה למכירה לנשים שקנו אותם ברצון, ותמורתם יכולנו אברהמ׳קה ואני לאכול מזמן לזמן רבע לחם ליום כל אחד. באופן כזה ניצלנו שנינו עד מהרה מסכנת הרעב, אף־על־פי, שעוד לא היה מקום לדבר על שובע ממש.

ברם, אם סכנת מות־רעב חלפה לעת־עתה, הרי אר־בו לנו סכנות לא מעטות ממקומות שונים, שלא לדבר על זה, שעצם ההתגברות על הרעב כרוכה היתה בסכנה מתמדת, כפי שראינו לעיל. ואם לא די היה לנו בסכנות אלו, שהיו צפויות לנו מידי פייקס, היינו במשך הזמן בסכנות בלתי צפויות. סכנה מוחשית וחמורה כזאת, אשר איימה על חלק ניכר מקבוצתנו, אם לא על כולנו,

ואשר רק בנס ניצלנו ממנה היתה בריחתם של 5 מהקבוצה: יחיאל ברנר (הנפח) ובנו הירש־יוסף, הירשל לנגר ובנו והירש פוגל. יש ליחס את פלא הצלתנו רק למסירות נפשם של שטוקמן ועוזריו.

כעשרה ימים עד שבועיים לשהותנו בבודזין, בשובנו יום אחד מהעבודה התלחשו אנשי הקבוצה, שהספיקו לחזור לפנינו, על הצרה שפגעה בנו ועל הסכנה בה אנחנו נתונים. לפי השמועה ברחו כל אלה, בנצלם את עבודתו של יחיאל בנפחיה מחוץ למחנה ולצורך הסוואה לקח אתו כלי עבודה מהנפחיה, כאילו הם קבוצה ההולכת לעבודה במקום כלשהו בבתי הזידלונג.

על מנת להסביר את הרקע לאפשרות בריחה כזאת, עלי לציין, שהתנועה בין המחנה והזידלונג ובתוך שטח הזידלונג עצמו היתה כמעט חופשית לאסירים. הדבר התאפשר הודות לזה, שכמעט אצל כל משפחה גרמנית עבד יהודי כעוזר במשק הבית ובעלי מקצוע רבים מענפי הבניין כגון: נגרים, שרברבים, סיידים וכד'. הם ועוזריהם עבדו בעבודת גמר של בתים, שבנייתם לא נסתיימה. גם קבוצתנו, שעבדה בעבודות שונות בשטח הזידלונג בחוץ לא היתה נתונה תחת שמירה. אם יתפלא מישהו לתופעה המוזרה, שעל אף חוסר השמירה והאפשרות להמלט לא היו בריחות, די יהיה להזכיר את סופה המר של קבוצת מפקדי בודזין המזויינת, שאת בריחתם ספרתי קודם. עובדה זו היתה ידועה היטב בבודזין ונטלה את רצון הבריחה מאלה אשר חשבו עליה.

הידיעה על הבריחה התפשטה חיש מהר על פני כל המחנה. סיפרו, שאזרחים גרמנים או פועלים מהזידלונג הבחינו בבורחים, כשהם כבר מחוץ לשטח הזידלונג מעברו השני, ז"א בשטח היער בכיוון לאוזשנדוב. מישהו בא וסיפר לפייקס על יהודים נמלטים. ברגע זה גוייס כל כוח השמירה של המחנה, גרמנים ואוקראינים לרדיפה אחרי הנמלטים. על מנת לתפוש את הבורחים מהר ככל האפשר דלקו אחריהם ברכיבה על סוסים, אופנועים וכלי תחבורה מהירים אחרים.

נפשנו נקלעה בין פחד לאימה, נקלענו בין תהום לשאול. ידענו היטב מה צפוי לבורחים במקרה שיתפשו ורצינו מאוד כי יצליחו בדרכם וינצלו. מאידך ידענו גם מה שצפוי לנו במקרה שהבורחים יצליחו במשימתם. אוי לנו אם יתפשו ונהיה עדים לרצח חבריו ואחיו ואבוי לנו אם יצליחו הם ואנו נהיה כפרותיהם. לאחר שנודע הדבר לפייקס, לא יכולנו אלא להתחשב באחת משתי האפשרויות הללו, שכן ידוע היה היטב בבודזין שבתור עונש על כל בורח מוצאים להורג 10 מקבוצתו או מקבוצת העבודה שעבדה אתו. בלבנו התפללנו רובנו להצלחת הבריחה ולהצלת הבורחים ויהיה גורלנו אשר יהיה. בין כך ובין־כך אין לנו שום סיכוי בבודזין, לכן, ינצלו לפחות אלה אשר יש להם אפשרות להנצל.

עוד אנו מתגודדים כה וכה, מתחבטים ומתלבטים, והנה הודיעו על מיפקד כללי של המחנה. בטוחים היינו, שהנה צלצלה לכולנו השעה האחרונה. ראינו את פייקס נכנס למחנה עם כל כנופית הרוצחים שלו. כל המחנה נהר למגרש המסדרים והפעם ננקטו צעדים יוצאים מן הכלל, כמותם לא ראיתי בבודזין לא לפני היום הזה ולא לאחריו, פרט למקרה אחד שיסופר במקומו. השעה היתה מאוחרת כלשהו וכבר החלו בחלוקת ארוחת הערב. לפי פקודת פייקס נסגר מייד המטבח, וכל עובדיו, שהיו פטורים בדרך כלל מהשתתפות במיפקדים, הוצאו יחד עם כל עובדי השירותים האחרים, כולל משרד המחנה והמרפאה. כל המחנה חרד לתוצאות המיפקד הזה משום שידעו מהי סיבתו. קבוצתנו עמדה מרוכזת בתוך פלוגתנו. אלה אשר ידעו שהבורחים היו מקבוצתנו שלחו לצדנו מבטי האשמה או, לפחות, כך נדמה היה לנו, אבל, איש לא האשימנו במלים. בינתיים הגיעו אלינו פרטים נוספים על הענין. הידיעה סיפרה, שפייקס ומשרתיו דלקו אחרי הבורחים ומשלא תפשום, חיפשו בכל הדרך וסרקו חלק הגון מיער הסביבה ולא מצאו דבר. מאחר שפייקס חשב, שלא יתכן שהאמצעים בהם נקט, רדיפה ע"י פרשים ורכב ממונע וסריקת השטח לא ישיגו את אלה שברחו ברגל הטיל ספק בנכונות הספור על הבריחה ומשום כך הודיע על המיפקד.

היתה תכונה והתרוצצות יוצאת מגדר הרגיל בכל המחנה. ראינו את שטוקמן מתרוצץ אישית מצריף לצריף בצעדו השקט והרגוע יחד עם הלבלר הראשי מיקה ברוק החופזני והמעוצבן. הם הוציאו כל נפש חיה מהצריפים, ראינו איך הם מביאים לרחבת המיפקד ילדים קטנים, אשר לא השתתפו בו אף פעם. בכל פעם עמדו השניים מונים וסופרים בינם לבין עצמם, חוזרים עוד פעם לצריפים ומביאים מישהו נוסף. בסוף ניגשו למיפקד. על כל פלוגה ופלוגה הופקדו שומרים מחשש נדידה מפלוגה לפלוגה ופייקס אישית השתתף בספירה. מנו וספרו ורשמו ומנו ונראה שהחשבון לא יצא יפה אחרי ספירה ראשונה, משום, ששוב התרוצצו בצריפים והוציאו עוד מישהו, חולה או צולע וכך הלאה. עתה, לאור המתרחש לעינינו, עמדנו מפרפרים כל הזמן בין פחד, ליאוש ולתקוה. זמן רב עבר עד גמר הספירה, כשכל מנגנון המחנה משתתף במבצע. בסוף, כשהיום החשיך כמעט כליל, הודיעו כי אנו "חופשים" ו"להתפזר".

נשמנו לרווחה ובהרגשה כאילו נולדנו מחדש. לא נודע לנו אף פעם באלו אמצעים ולהטוטים השתמשו שטוקמן וברוק להשוות את החשבון, אבל לא היה אצלנו צל של ספק, שהם ידעו על הבורחים ושעשו מה שעשו למען הצל קבוצה גדולה של יהודים, הצפויים למוות בעקבות הבריחה.

מאותו יום, נוצר אצלי — ואצלנו בכלל — יחס מיוחד לשטוקמן, יחס של כבוד, הערכה והוקרה, שהרי ידענו מה גורל צפוי היה לו לו נודע, כי חיפה ביודעין על בריחת האסירים. עד היום נושא אני בלבי את זכרו של האיש הזה ומזכיר בכל הזדמנות את שמו בחיבה ובהערצה מאחר שבימים הטרופים ההם, כשכל אחד דאג רק לעצמו ולעורו, ימים בהם הייתי עד למעשים נוראים שונים, הוא הצליח לשמור על צלם האדם שבו והשפיע גם על האנשים מסביבו. כבוד ויקר לזכרו.

איך בכל זאת נתאפשר "חשבון" זה? איך קרה הנס והמספר השתווה? אין הסבר אחר לחידה זו זולת רציחותיו היום־יומיות הפראיות של פייקס, שאיפשרו הנהלת־חשבונות כזאת, הרכבת מספרים כאלה, שיתאימו לסיטואציה. אין ספק, שהיתה זאת שיטה מחושבת ומרחיקת ראות, ואין ספק, שהדבר נתאפשר הודות לזה שפייקס לא ניהל כל חשבון ולא ידע את מספר קרבנותיו.

חלק מקבוצתנו היה עוד פעם אחת בהתעניינותו הישירה של פייקס, אלא שהפעם "מעז יצא מתוק".

המקרה ארע בקבוצת הבנייה שעסקה בהקמת צריף נוסף במחנה. לצורך הקמת הצריף הוצרכו להביא חומרי בניין מהצריפים המפורקים ביערות ליד הדרך אנגופול—גושצ'ירדוב, בהם עבדנו לפני בואנו לבודזין. הקבוצה הבונה עסקה גם בהבאת החומר. הם היו נוסעים במכונית של חברת בייקלר בלווית שוטר יהודי וחוזרים לפנות ערב למחנה. הנסיעות הללו נתנו להם הזדמנות לקנות מצרכי־אוכל בכפר, בחנויות ובמאפיות שבדרך ולהביאם למחנה. יש לציין, שלא רק אנשי הקבוצה הנוסעים נהנו מהזדמנות זו, אלא שנתנו גם לנו הזדמנות להנות מקניית מצרכי אוכל ובעיקר לחם במחיר זול. כך, למשל, בעד ככר לחם שעלה אצל הפולנים בבודזין 60 זלוטי, הם שילמו במאפיות 15—14. תחילה פחדו להכניס את הלחם למחנה מחשש לחפושים ותוצאותיהם, אבל ברבות הימים הכניסו למחנה, במכונית עם חומרי הבניין, לא רק לחם אלא אף מצרכים שונים אחרים בלי כל מכשול ותקלה.

התקרית קרתה כשיום אחד לא חזרה הקבוצה בשעה היעודה מנסיעתה. תחילה חשבנו שזה אחור רגיל, אולי קלקול במכונית או מסבה אחרת הם בוששים לחזור. משלא הגיעו לפנות ערב, נעשינו קצת חסרי־מנוחה וכמונו — הנהלת המחנה שהחליטה להודיע לפייקס על המקרה. בלי לחקור מה קרה, מהי סיבת אי־בואם חזרה, היתה מחשבתו הראשונה של התליין פייקס, שהקבוצה ניצלה את הזדמנות עבודתם ביער בלי שמירה ורק בפקוחו של שוטר יהודי, לבריחה ליער. הוא שאל מיהו השוטר שליווה אותם והפעם היה זה משה (מוניק) ברטמן מקראשניק, שהיו לו אב ואח במחנה ופייקס ציווה על כליאת השניים בתור בני תערובת. לצורך כך הביאו את האח, יחזקאל באופן מיוחד מהמפעל, כשבדרך כלל היה נשאר שם ללילה. העמידו את האב והאח ליד אחד הצריפים כשידיהם למעלה והציבו עליהם משמר.

בינתיים התברר ונודע גם לנו, כי אי־בואם נעוץ בעובדה, שבכלל לא שלחו מכונית להחזירם. משהו קרה לנהג או למכונית. כשנודע בחברת בייקלר על המתרחש במחנה ועל תגובתו של פייקס, התיצב לפניו נהג המכונית, גרמני מרושע ומנוון, חבר ס.ד. ותיק, כפי שהעיד על עצמו לא פעם, שעבד בשירות האזרחי ושהכיר אותנו זה כמה שנים בעבודתנו. הוא הודיע לפייקס את סיבת אי־בואם, ושהוא אשם בזה שהקבוצה לא חזרה. הנהג טען כי הוא מכיר את האנשים כמה שנים והתחייב להחזירתם למחרת היום. לא למותר יהיה לציין, שמצד חברת בייקלר נהנינו כל השנים מיחס הוגן, יחסית, בהתחשב בתקופה ובזוועותיה. אין ספק, שגם התיצבותו של הנהג איש הס.ד. לא היתה ביזמתו הוא אלא ביזמת הממונים עליו. אחרי הודעתו של הנהג ציווה פייקס מאוחר בערב לשחרר את בני־התערובות.

משנודעו לנו הפרטים האלה נרגענו כליל. הפעם לא פחדנו, משום שידענו, כמונו כמוהם, שעל אף התנאים הנוראים בבודזין אין טעם בעקירה ליער ושתהיה זאת בריחה מהשאול אל התופת, מהאבדון האפשרי אל הודאי. במשך חדשים עבדנו בסביבה ההיא בתוך היערות בלי שמירה ופקוח כלשהם ויכולנו לעקור בכל רגע. לא נמלטנו מתוך הכרת המצב לאשורו. לכן היינו בטוחים שגם הפעם לא יתפתו לברוח, וידענו שמובטחת להם שם ארוחת ערב טובה יותר מאשר זאת שלנו במחנה.

למחרת, בשעה הרגילה, נסעה המכונית להחזירם למחנה. פייקס פקפק ולא האמין שהם באמת יחזרו. הוא בא, לכן, אישית לקבלם. אחרי שהתפקדו והוא שוכנע שכולם נוכחים ואף אחד לא חסר שיבחם בפניהם

וציווה לתת להם ארוחת ערב מיוחדת. כציון לשביעות רצונו מהם כיבדם בסיגריות, דבר בלתי רגיל בבודזין, מקום שאסור היה באסור חמור עישון והחזקת סיגריות. הוא גם הורה, שלכל הקבוצה שלנו יהיה חופש תנועה מלא בזמן העבודה ושגם לעבודה ביער המרוחק נסע מיום זה והלאה בלי כל ליווי או שמירה מצד שוטרים או אוקראינים.

אחרי המקרה הזה ותוצאותיו שופר מצבנו כיחידים וכקבוצה. יכולנו לצאת משער המחנה ולהכנס בו בכל שעות היום. מספיק היה להגיד "אני מהרחובאים" והשוטר האוקראיני התיר לצאת. הכול במחנה הכירו את הקבוצה והתחשבו באנשיה. זה הקל עלינו בהכנסת מצרכים שונים למחנה. אחרי זמן־מה צורפתי גם אני לקבוצת הבניין והייתי "המארגן" הראשי לקבוצה כולה, משום שאף אחד לא הכיר את אכרי הסביבה ההיא ולא היה מוכר כמוני. הייתי קונה את המצרכים מהאיכרים. מעתה היינו מכניסים את המצרכים שהבאנו ישר למחנה בלי מורא ופחד והיינו מחזיקים אותם בארגז כלי־העבודה שלנו שהיה נעול על מנעול. מעתה גם דאגנו לאלה מקבוצתנו שלא נסעו אתנו ושלא היתה להם כל אפשרות לדאוג לעצמם בבודזין. הוחלט ביניינו, שאי־אפשר להפקירם לחרפת־רעב בזמן שאנחנו עושים "עסקים טובים" ומרויחים היטב. מהרווחים האלה דאגנו ללחם לחסרים אותו. מי שהיה לו כסף קיבל לחם במחיר הקניה ומחוסרי הכסף קבלוהו חנם. ככה זה נמשך עד שהמצב הכללי וביחוד מצב התזונה בבודזין נשתפר בכלל.

ברם, "לא על הלחם לבדו יחיה האדם". אף־על־פי שהשבענו את רעבוננו ועל אף העובדה, שבמידה מסויימת היינו קבוצה מועדפת מהרבה בחינות בבודזין, לא פסק הסבל ולא נפתרה אף בעיה מהבעיות המטרידות בבודזין. אדרבה, מותר להגיד שהעניינים הציקו יותר, שכן, המחשבה שהיתה לפני כן טרודה בדאגה למצוא אוכל היתה פנויה עתה לעניינים אחרים. האוירה הכללית בבודזין הציקה — היאוש המוחלט והעמוק, החושך מסביב בלי שביב־אור ובלי זיק של תקוה לשנוי כלשהו במצב. האימרה שהתהלכה אז בינינו: "א קאל איז א צוקערל", כלומר "כדור בראש — זה ממש סוכריה" נותנת תמונה עד מה רב היה הפחד ממוות על ידי ענויים, שהיו מהמעשים היום־יומיים בבודזין.

עניין אחר היה הרגשת הבדידות המוחלטת בה חי כל אחד מאתנו. רב היה המרחק בין חיינו בגושצ'ירדוב ובראחוב, עת ראינו עצמנו בבחינת חברה אחת, כמעט משפחה אחת האחראית על כל חלק מחלקיה, לבין מצבנו עתה, עת כל אחד דאג לעצמו בלבד. את שני החברים שנפלו קרבן במשך חדשי שבתנו בגושצ'ירדוב כאבנו כל אחד וכולנו יחד, וההרגשה אחרי כל מקרה היתה, כאילו נותק חלק מגופנו. לעומת זאת מות שני חברי קבוצתנו במשך ימים מעטים לשהותנו בבודזין כאילו לא נגע בנו כלל, לא ראינו אותם ולא התעניינו בהם ורק שמענו שהם אינם. פעלה והשפיעה כאן האוירה הכללית מסביב, האדישות המוחלטת והאמונה הודאית שאין מה לעשות, שאינך יכול לעזור לעצמך ועל אחת כמה לא לאחרים. חושבני, שבריחת הקבוצה עם יחיאל ברנר בראש, היתה הפקרה ביודעין של קבוצתנו — למען הצלה עצמית מפוקפקת. גם זאת אי־אפשר היה שיתרחש לפני בודזין. כל זה יחד יצר את הרגשת הבדידות והיא הציקה מאוד.

והיה עוד משהו: בבודזין התעורר מחדש כאב הניתוק מהמשפחה ומהנפשות הקרובות וזאת מכמה סיבות. בחלקו היה הכאב תוצאה מתחושת הבדידות. סיבה נוספת: חשבון נפשו של כל אחד, תוצאה של היאוש הכללי וחוסר התקוה, מוסר הכליות, רגש החרטה והחשבון הפשוט, שלא כדאי היה להפרד מהנפשות היקרות, והרי סופך להרצח כאן. רגש הכאב נעור אצלי ביתר שאת בהתהלכי יום אחד במחנה ובשמעי מאחורי קריאה: "טאטע" (אבא!). לא ידעתי את נפשי ודימיתי שחולם אני. מזה חדשים רבים לא שמעתי את קריאת המלה הפשוטה הזאת וכאילו נשתכחה ממני. והנה נפנתי וראיתי ילד כבן 13 רץ ונופל לזרועות אביו. משמע לא חלום — ואז הדהדה באזני מחדש קריאתה האחרונה של בתי הקטנה בדרכה לקראשניק "טאטוניו"! והפצע נפער מחדש והכאב נעור ביתר עוז, בתחושה ישנה־חדשה, שלעולם־לעולם לא אשמע הקריאה מופנית לעברי...

פעולה מיוחדת על מצב נפשו ועצביו של כל אחד, פעלו ביקוריו התכופים של פייקס במחנה. לא היה יום שלא בא להשתעשע מעט, אולם, כל השבוע לא השתדלו האנשים במחנה, פרט לחולים ומבריאים, להתחמק מטווח ראייתו. אבל, בקורי יום א', שבו גמרו כולם מוקדם את העבודה, הטילו בהלה ממש. היתה ודאות שלא יעזוב את המחנה בלי לספק את יצר־הרצח שלו. בלי קרבן אי אפשר, אמרו, הלואי רק אחד. כל אחד חרד על מי יפול הגורל היום? שעתו של מי הגיעה? וכל אחד ראה עצמו כנולד מחדש אחרי עזוב הרוצח את שטח המחנה.

בזכרוני נחרת במיוחד "בקור" אחד ביום א', חג ראשון של שבועות נוצרי. אותו יום לא יצאנו לעבודה.

הודיעו לנו, יום קודם, שבבוקר עלינו לסדר קצת את המצעים על הדרגשים ושומרי הצריפים נצטוו על נקיונם. הורגשה תכונה כללית. אחר מפקד הבוקר לא הורשינו להכנס לצריפים, כביום עבודה רגיל, והתגודדנו לכן בחוץ. היה יום אביב מאוחר חם ונעים ונהנינו מזיוו. בשעה 10 בערך, הודיעו שפייקס עומד לבוא למחנה למסדר כללי. נצטווינו כולנו להתישב מסביב לצריפים בחוץ, כל אחד ליד צריפו, לשבת על האדמה כשהרגלים שלוחות קדימה, על מנת שיראה את לבושו ומנעליו של כל אחד. התעורר חשש, שיום חג זה, יום חופש מהעבודה יהפך למהדורה חדשה של רציחות וזוועות חג המולד. מי יכול לדעת את תכניותיו של פייקס, כיצד הוא אומר "לחגוג" את החג ובמה ואיך ל"השתעשע" ו"לשמח את עצמו"? והלב פחד וחרד.

עלי נפל פחד מיוחד, נוסף לפחד הכללי. הייתי חדש במקום ובלתי מנוסה. הוותיקים והבקיאים יעצו לי קודם לכן, שמכיוון שמגפי בלויים ומרופטים, כדאי לי להוריד מהם את החלקים העליונים, הראויים להמכר בחוץ בכסף טוב ואמסור לתיקון רק את החלקים התחתונים המרופטים. וכך עשיתי. והנה המסדר הזה על ראשי. בתמימותי האמנתי, שפייקס ישים לב למגפי וישאלני לאן נעלמו החלקים החסרים. ישבתי, לכן, שעות שלימות בחרדה ופחד. הייתי נותן כל מה שהיה לי לו יכולתי לחבר את חלקי המגפים החסרים, אבל את הנעשה אין להשיב.

סמוך לשעת הצהרים נכנס פייקס למחנה רכוב על סוסו הלבן. מיד הקיפוהו אנשי הנהלת המחנה והמסדר החל. הוא עבר מאחד לשני ומצריף לצריף מבלי להעצר ורק לעתים הורה לרשום למישהו מכנסים, מקטורן או נעלים. כשהתקרב אלינו וראיתיו פעם ראשונה קרוב כל כך אלי, כשחיוך קל בזוויות שפתיו ובגומות לחייו, עושה רושם כאילו מחייך כולו, אי־אפשר היה שלא לתמוה מנין מידה כזאת של רצחנות וסדיזם לאיש הזה בעל הפנים הוורודים, שחיוך טוב־לב, כביכול, שפוך עליהם? לבי הלם בחוזקה בהתקרבו אלי. הייתי בטוח שייעצר על ידי, מאחר שנוסף למגפי גם מעילי היה קרוע ובלוי והוא בטח ישאל שאלות ויעיר הערות. ברם, הוא עבר על פני בלי להתעכב והמשיך בסקירה.

נשמנו לרווחה כשעזב פייקס את המחנה מבלי שיארע משהו מיוחד.

מאסר המפקדים ורצח זוברמן

כמו בכל מקום אחר בזמנים החשוכים ההם, היו גם בבודזין מלשינים ומשתפי פעולה. היתה זאת אחת השיטות שהשתמש בהן הצורר בכל מקום, לשבור את רוח האדם, לנוונו מוסרית, ליטול ממנו את פרצופו האנושי, לכופפו לרצונו ולהשתמש בו כבמכשיר נגד בני־עמו או חבריו לסבל. במשימה זו נעזרו בתנאים שיצרו בכל אשר השליטו את סדריהם, תנאי רעב ומחסור של מצוקה מתמדת, ובעיקר, הפחד מפני זוועות הענויים. האשלייה אצל משתפי הפעולה, כי על ידי שירותם יצליחו להציל את חייהם, תרמה אף היא לאוירה העכורה.

היו כאלה גם בבודזין והתנאים שיכלו לשבור את רצון החלשים לא חסרו, כמובן. היו מלשינים ואולי גם משתפי פעולה בצורות שונות. כמובן, לא את כולם הכירו, אולם אחד מהם היה מוכר והוקע על ידי כולם. הוא היה בגיל העמידה, בערך כבן חמישים, פליט מדנציג שהגיע לבודזין עם הקבוצה הוורשאית ונעשה חבר האורדנונגסדינסט לפי דרישת פייקס ולא ע"י מנוי מטעם הנהלת המחנה, כפי שנהוג. שמו היה סמוס.

הסתובב לו הברנש במחנה כשהוא נושא "בגאון" את הסרט המעיד על תפקידו. בימי הקיץ החמים והלוהטים ראוהו תמיד במעיל החורף הארוך והכבד. הוא לא סודר ע"י הממונים עליו לשום תפקיד מתפקידי האורדנונגסדינסט. לא ראוהו אף פעם בשמירה בשער, לא בתורנויות הרגילות האחרות במחנה או בליווי היוצאים לעבודה וממנה. מנודה היה ע"י הכלל וסיפרו שגם בנו, עלם סימפטי כבן 17, התרחק ממנו. ראוהו נכנס לעתים קרובות לבלוק 10 וקל היה לנחש לאיזו מטרה.

באחד מימי יוני 1943 הגיע פייקס עם קבוצה מעוזריו למחנה, נכנסו לחדרי המפקדים שטוקמן וזוברמן וערכו שם חפוש ארוך ומדוקדק. בגמר החפוש לקחו את שניהם אתם לבלוק 10. לא ידוע מה בדיוק מצאו בחדריהם ובעוון מה אסרום, אולם ידעו לספר, שהחפוש נערך לפי הלשנת סמוס. הלה סיפר לפייקס, שהמפקדים עושקים את האסירים ואת הגרמנים כאחת ושברשותם נמצא רכוש רב.

זוברמן היה מאנשי היודנראט לשעבר בזקליקוב ובבודזין ומילא את תפקיד הממונה על האספקה. בתוקף תפקידו היה נוסע לעתים קרובות לקראשניק וללובלין להביא אספקה שונה. לפי השמועה הוא ניצל את האפשרויות שבתפקיד הזה ועשה הון רב במטבע, בזהב וחפצי ערך. לבוש היה תמיד בקפידה וגר באחד החדרים שעמדו לרשות בעלי התפקידים ואף נערה מצעירות המחנה היתה משרתת אצלו. הוא היה ההיפך הגמור משטוקמן — גוץ ורחב גרם היה ואף לא נהנה, כשטוקמן, מחיבת הצבור.

שלושה ימים החזיקו את השניים במעצר במרתפי בלוק 10. במשך הזמן הגיעו ידיעות על הענויים הקשים וההתעללויות האכזריות של השניים, ביחוד של זוברמן. חלק מהענויים בוצע בחצר ולאור היום אפשר היה לראות הכל מרחוק. החרדה לגורל השניים היתה כללית ואמרו נואש לחייהם. היו גם שהצדיקו את הדין על זוברמן. אני הכרתיו רק מראיה ולא ידעתי עליו מטוב עד רע, אבל סיפרו עליו, שהוא באמת צבר הון רב מצרת הכלל ובאמצעים שרחוקים היו מהיות הגונים. ברם, לא כולם ראו את העניין מנקודה זו וטענו להצדיקו, כי יהודי הוא, והצטערו על שהוא קרבן לענויים קשים ואכזריים בידי פייקס וחבר מרצחיו.

ביום השלישי הודיעו לאנשי המחנה לבוא וליטול את גופתו של זוברמן. אלה שנשאוהו מבלוק 10 למקום הקבר סיפרו, שהגוויה היתה ממש מרוסקת ומרוטשת, האברים שבורים, הפנים לבלי הכר ובין היתר מעכו הרוצחים את אשכיו.

על גורלו של שטוקמן לא ידענו דבר. כנראה, שבשלב זה לא החליטו המרצחים על גורלו. המחנה התחבט בין יאוש לתקוה, הכל לפי הידיעות שהגיעו. אהוב ומכובד היה האיש על כולנו ואנו התפללנו לשלומו. למחרת אותו יום בעמדנו במיפקד הכללי אחרי העבודה, הרגשתי באוירה של צפיה לקראת משהו בלתי מוגדר. לפתע ראינו את דמותו התמירה של שטוקמן שנכנס למלבן הגדול של רחבת המיפקד. הוא הגיע עד למרכז טורי המתפקדים ובירך את כולם לשלום.

שירת "התקוה" פרצה ספונטנית משלושת אלפים גרונות בבת אחת והיתה בטוי לרחשי החיבה וההוקרה לאדם זה, שחזר אלינו מוכה ופצוע, פניו כחולים ונפוחים מהמכות, גופו מדולדל אך כל הופעתו אומרת כבוד.

רצח ביטר

היה זה הרצח האכזרי ביותר לו הייתי עד בכל התקופה האכזרית והמעוותת ההיא. אם כי הענויים היו קצרים, עוררו הם זוועה וזעזוע בפראיותם ובמידת הסדיזם בהן בוצעו. אף רצח זה היה תוצאה של הלשנה.

יום אחד נתפס בשטח המפעל בחור מהקבוצה הוורשאית בשם ביטר. בתחתית הכפולה של כלי־האוכל שלו מצאו מטמון של מטבעות זהב ותכשיטים — כפי שנמסר. הוא הובא תיכף לבלוק 10. שם התחילו במעשי הענויים, כרגיל. זה היה בשעות שלפני הצהריים והענויים נמשכו כל היום.

אחרי מיפקד הערב לא ניתן לנו להתפזר. ביטר הובא לרחבת המיפקד והוצג בפנינו כ"פושע גדול" שיבוא עתה על ענשו. אחר סדרו את כולנו בשתי שורות, כשאנו עומדים פנים מול פנים ורווח מספיק בין השורות כדי מעבר אדם. אחר כך הכניסו את הקרבן בין השורות מובל בחבל ע"י "אוטו הקטן" "המפלצת", כשקצה החבל האחד קשור לצוארו והשני — לכיס מבושיו. אחריו הלך אוקראיני שני. לפי הפקודה חייב היה כל אחד מאתנו להנחית מכה על גבו הגלוי של הקרבן בעוברו על פנינו. האיש היה עירום כביום הוולדו. "המשחק" התחיל והמכות הונחתו על הקרבן האומלל וצלילן הגיע עדי, ואף שעמדתי בקצה החצר ממול, ואם מישהו רצה לצאת ידי חובתו בהנחיתו מכה קלה על שכם הקרבן הזהירו הוא מיד, שאם לא יכה בכל כוחו אזי "ילמדוהו כיצד מכים". קרה גם, שבגלל מישהו שפסח ולא היכה הוחזר הקרבן לראש הטור וחזיון הזוועה החל מחדש. אחרי "הטפול" שעבר בבלוק 10 לא החזיק המעונה מעמד זמן־רב ונפל מתעלף. לפקודת פייקס שפכו על המתעלף מים וכשזה לא הועיל והקרבן לא התאושש הורה פייקס לפתוח את פיו בכוח ולשפוך מים לתוך גרונו. אחרי הטפול הזה פקח המעונה את עיניו, הועמד על רגליו והמשיכו בתהליך בה התחילו. התוכנית היתה להעבירו כך בין כל הטורים למען "שיהנה" כל אחד מאתנו ב"תענוג" הזה ולבסוף — לתלותו. אבל ביטר היה, כנראה, "יהודי חסר אופי" ולא התחשב בתוכניתו של פייקס... הוא התמוטט שוב ושוב ובכל פעם פתחו את פיו בעזרת אלת־עץ ושפכו מים לתוך גרונו. שוב העמידוהו על רגליו וגררוהו בכוח בין הטורים. לקרבן כבר לא היה לא רצון ולא כוח לרצות או להתנגד. אחרי כמה "טפולים" כאלה הוא התמוטט שוב וכל המאמצים לשפוך מים אל פיהו לא הועילו. המים הגיעו עד הגרון, חלחלו קצת ויצאו שוב דרך הפה. הקרבן שוב לא פקח את עיניו.

פייקס ציווה להביא רופא שיציל את הקרבן. הרופא קבע שאין כבר מה לעשות ושהקרבן נפח את נשמתו. פייקס לא סמך על הרופא ה"פולני" וציווה להביא רופא "גרמני", יהודי "יקה" שיציל את ביטר, למען יוכל לבצע את תוכניתו ולהעלותו לגרדום. ברם, גם רופא זה קבע את מותו של המעונה.

סבורני, שהיתה זאת הפעם היחידה שפייקס הצטער על מות יהודי. ראינו בעליל את אכזבתו של פייקס מ"היהודי המחוצף" שמת לא לפי התוכנית שהוכנה עבורו. הוא הצטער צער רב על שיהודי הסתפק במיתה אחת ונבצר ממנו להמיתו פעם שניה בתליה... בעוד

שאנו ידענו שהקרבן מת כמה וכמה מיתות במשך היום. תנצב"ה.

חלק מקבוצתנו מוחזר לראחוב — תמורות

אותו יום קיץ נאה היה יום גורלי לחלק ניכר מקבוצתנו. עמדנו כרגיל במיפקד בוקר בפלוגתנו ובקבוצתנו והתכוננו, כבכל יום, לצאת למקום עבודתנו הקבוע— לזידלונג. מפקד הפלוגה, דומברובר, הודיע לפתע שהוא צריך לשלוח היום קבוצה לעבודה ב"חק־לאות" והחל בוחר באנשים לקבוצה זאת ומעמידם בנפרד (בין יתר פלוגות־העבודה במחנה היתה גם פלו־גה מיוחדת "לנדווירטשפט" "חקלאות") ? בין הנבחרים היינו גם אברהמ'קה ואני. היו לנו הרבה סיבות לא לרצות לצאת לעבודת החקלאות. זמן רב עבדנו בזידלונג וזאת היתה עבודה טובה, יחסית, עבורנו; עד כמה שידענו היתה העבודה ב"חקלאות" לא קלה מהרבה בחינות. התחלנו, לכן, "להתמקח" עם דומברובר ובאמת־לאות שונות רצינו להשפיע עליו שישלחנו לעבודתנו הקבועה. אני הצבעתי בין היתר על שרידי מגפי שהיו במצב התפרקות גמורה ואמרתי, שהם לא יחזיקו מעמד בהליכה מרחק רב כזה למקום העבודה וממנה, מה גם שהעבודה נעשית שם בהליכה. העליתי נמוקים שונים, אמיתיים ובדויים. בסופו של דבר הוא ניאות להחזיר את אברהמקה למקומו הקודם. אותי לא רצה להחליף בשום פנים ואופן, על אף ה"פוראַרבייטער", שהשתדל עבורי באמרו, כי אני דרוש בעבודה והוא לא יכול לוותר עלי. לא ידוע מה שהכריע אצל דומברובר, אבל התרשמותי היתה, שהכריעה בעניין חוות פני, שהעידה על בריאות טובה וכוח. מרוצה הייתי שלפחות אברהמ'קה נשאר במקומו הקבוע, והלכתי לעבודתי החדשה. אהה, לא ידעתי ולא שיערתי שנפרד אני מאחי ולא אראה אותו עוד!

היה זה היום היחידי שעבדתי ב"חקלאות" בכל תקו־פת היותי בבודזין, יום גורלי שנחרת בזכרוני לכל החיים. העבודה היתה קשה ומפרכת — בירוא גזעי־עצים ושרשיהם בחלקת יער, שעציו נגדעו מזמן. המטרה היתה להכשיר את השטח לעבוד חקלאי ועבדנו קשה כל היום בפקוח חמור וקפדני של הממונים היהודים והגרמנים. שמש יולי יקדה מעל לראשינו בשדה החשוף ולא ניתן לנו לפוש אף לרגע או למצוא צל לשעה קלה, להשיב את נפשנו.

בשובי למחנה אחרי יום העבודה חיכה לי קונה (אלקנה) שלייער, שהיה קרובי מצד אשתו ועבד בסני־דלריית המחנה. הוא העביר לי פתק מאברהמ'קה. הוא גם מסר לי דברים שהשאיר אצלו למעני וסיפר לי, שארבעים וכמה מקבוצתנו חזרו לראחוב. מכונית באה לקחתם, לפי פקודה שהיתה בידי האנשים שבאו, פקודה משלטונות המחוז להעביר מניין זה של אנשים מבודזין לראחוב. בין היתר שאלו גם עלי ומאחר שהייתי רחוק מהמחנה אספו את האנשים שעבדו במחנה בבניין הצ־ריף והחזירו את האנשים שלנו שעבדו בזידלונג והמניין לא היה מלא. כשחסרו עוד אנשים רצה הוא להיות בין הנוסעים, בהיותו גם הוא ראחובאי, אלא שלא הסכימו לקבלו, אלא אנשים מהקבוצה שהגיעה אתנו.

הצטערנו מאוד כולנו, במיוחד הצטערתי אני, מאחר שקונה סיפר לי, שהתעניינו בי באופן מיוחד וצריך הייתי להיות בין החוזרים. קנאנו בחוזרים... אני הת־נחמתי, כמו בבוקר אותו יום, שלפחות אברהמ'קה נכלל בחוזרים. אף על פי שהשאיר לי הכל ונסע בחוסר־כל, ידעתי כמוהו, שיתפרנס משך זמן רב ממה שהשארתי אצל בדנרצ'יק בנובה־ווייש. העיקר, שעזב את בודזין.

לא ידענו אז, שהפרידו ביני ובין אחי, ביניהו הנש־ארים ובין אלה שחזרו — לצמיתות. לא יכולנו לתאר אז אפילו בדמיוננו, שנהיה רובנו לפליטה ואילו אלה שחשבנום למאושרים שדוקא מהם לא יוותר איש.

קבוצתנו בבודזין הצטמצמה עד פחות משלושים איש. ארגנו אותנו מחדש לבניין ופירוק צריפים במקום הקבוצה שנסעה. הקבוצה כללה כמעט את כל הנשארים, פרט לבודדים, שעסוקים היו בעבודות קבועות אחרות. בתחילה עבדנו יום־יום בפירוק הצריפים שנשארו ביע־רות שבסביבה. כבראשית עבודתנו זו, נלווה אלינו, גם עתה, מייסטר מכאל, שמקום מגורו היה עתה בבודזין. היה נעים לנסוע שוב בבוקרי־הקיץ הנעימים כמה עש־רות ק"מ ואחר לעבוד ביער בצל העצים, ללא משגיח ובלי פחד, הרחק מבודזין, פחדיה ומוראותיה. מייסטר מכאל לא זירז ולא דירבן אותנו בעבודה, כמקודם היה אף עתה מעוניין, כנראה, שעבודת פירוק הצריפים תמשך זמן רב ככל האפשר על מנת שלא יעבירוהו למקום עבודה גרוע יותר ואולי — אף לחזית. גם בפעו־לת ה"ארגון", כלומר בקניית מצרכים עבורנו, לא הפריע לנו אלא אף עזר מבחינה מסויימת. בראותו שמ־שיגים אנו בכפרים מצרכי מזון מכל הסוגים, ביקש שנ־שיג מצרכים מסויימים, חמאה, שומן וביצים גם עבורו. מכיוון שאמרנו לו, שאת המצרכים אנו משיגים ממכרינו האכרים לא בכסף אלא בתור עזרה, ולמכור הם מוכנים רק תמורת סחורות או חפצים, היה לוקח אתו מהבית

מפעם־לפעם חפצים שונים: מכנסיים משומשים, מקטורן או בגדי נשים משומשים, דברים שהיו אז בבחינת יקר המציאות בכפר הפולני, שחסר אז כל מקור הלבשה ומוכן היה לשלם כל מחיר או לתת תמורה בעד חפצים כאלה. הדבר נמשך זמן רב ועזר לנו לעמוד על רגלינו, מבחינת הספקת מזון לעצמנו. היינו במצב דומה למצבנו בזמן היותנו בגושצ׳ירדוב ובראחוב.

המקרה הבא ידגים, מאין כמוהו, את ערך החפצים בכפר הפולני בזמן ההוא.

הידיעה על אפשרותנו לסחור בחפצים נודעה בכל המחנה. מאחר שהיינו הקבוצה היחידה שהיו לה אפשרויות כאלה, נסיעה למרחקים וקשר חופשי עם האוכלוסיה הפולנית, פנו אלינו רבים מיושבי המחנה בהצעות מכירת חפצים שונים. אמנם, גם אחרים מעובדי המפעל ומשק הבית בזידלונג קנו חפצים שונים במחנה ומכרום במקומות עבודתם, ברם, פעולתם זו כרוכה היתה בסכנות מרובות, שלא כבמקרה שלנו שעשינו זאת באין מפריע. אחד הפולנים הציע לי למכירה אפודת צמר שבגבה היה חור בגודל ראש תינוק. האיש ביקש תמורתה 40 זל׳, מחיר ק״ג לחם, בערך, בבודזין. הכרתי את האיש וידעתי את מצוקתו. היה זה אחד מאנשי האינטליגנציה בקבוצה הוורשאית, מדבר בשפות אירופה רבות והיה עורך ירחון לסחר בין־לאומי בוורשה שלפני המלחמה. כרוב אנשי האינטליגנציה היה גם הוא חסר־עזרה ותושיה בתנאי בודזין, מוזנח, רעב, ומדולדל ונמצא ממש על סף ההתמוטטות (את שמו שכחתי). 40 הזלוטי, או ק״ג הלחם לא חסרו לי אז בבודזין והייתי נותן ברצון את הסכום בלי לקבל את הסמרטוט־האפודה, אלא בכדי לא לפגוע ברגשי הכבוד של האיש קיבלתיה ממנו.

בהוודע לחברי עניין ה״טרנזקציה״ לעגו ולגלגו עלי ועל ״חוש המסחר״ שלי, ואני החלטתי להוכיח להם שאיני ״בטלן״ כפי שהם חושבים, שכן, רוב המסחר של הקבוצה עבר תחת ידי, מאחר שאף לאחד לא היתה היכרות גדולה ורחבה כזו עם אכרי סביבתנו. המקרה בא לעזרתי בצורת גרב־צמר קרועה, מצבע האפודה, שמצאתי בחצר המחנה. פרמתי את הגרב ואת הצמר עם האפודה מסרתי לאשה סורגת במחנה, שהטליאה יפה את החור באפודה. אחד מעשירי האכרים מדומברובה קנה את האפודה המטולאת והמלוכלכת ושילם עבורה בעין יפה ובזה הצלתי את כספי ובעיני חברי גם את ״כבודי״.

ימים מועטים לאחר שהחברים שלנו חזרו לראחוב, באו אלי שני חברים מהקבוצה והציעו לי לקבל את תפקיד ה״פוראַרבייטר״ של הקבוצה במקומו של שוליק מלנג (אלטשולר) שחזר גם הוא. השניים הבטיחו שהם מדברים בשם כל הקבוצה, שהחליטה לפנות אלי בעניין הזה. עלי להודות, שלא חשבתי כלל על העניין הזה ולא יחסתי כל חשיבות לדבר מי יהיה ה״פוראַרבייטר״ שלי ושל הקבוצה, אולי משום שבבודזין לא הורגשו שום נגישות ושום הכבדות מיוחדות מצד בעלי התפקידים ונושאי משרות יהודים. עניתי, לכן, בסרוב מוחלט להצעה. השניים ניסו לשכנעני וטענו, שאין מי שראוי ומתאים יותר בקבוצה לקבלת התפקיד וכי אם לא אני, יקבל את התפקיד דוד אטל׳ס שהוא ראשית, לא מבני העיירה ושמבחינת אופיו ותכונותיו האישיות לא כל־כך רצוי לנו. תשובתי היתה, שלגבי היינו הך מי יתמנה לתפקיד ושאני לא אקבל כל תפקיד במחנה. הם הניחו לי.

כצפוי הודיעו לנו שדוד הנ״ל נתמנה ל״פוראַרבייטר״ שלנו. הוא היה יליד העיירה זקשובק והיו לו מהלכים בין בני־עיירתנו, שתפסו במשרות ובתפקידים חשובים במחנה. בין האחרים היתה גם רגינה, מפקדת מחנה הנשים ואהובתו של שטוקמן בת עיירתו. נראה היה הדבר, שדוד שהיה רודף־כבוד במקצת, השתדל לקבל את המנוי והצליח במאמציו. הוא נשאר בתפקידו כל עת קיום המחנה ואף שלא חבבתיו במיוחד חיינו כל הזמן בשלום ובהבנה.

אחרי כמה שבועות של פירוק צריפים ביערות והבאת חלקים מהם לבודזין, החלנו בעבודת הקמת צריפים ליד המחנה לא רחוק מהגדר, כמעט בחצי המרחק שבין המחנה לבלוק 10. את העבודה עשינו בהדרכתו ובפקוחו של קשיש אחד הגרמנים היוגוסלבים, שחלקם היה רב בין האזרחים הגרמנים תושבי הזידלונג. האיש היה נגר־בניין במקצועו ואכר שלא הצטיין במעלות טובות או רעות. יחסו אלינו היה הוגן למדי, על אף שדרש מאתנו לעבוד ולהוכיח קצת עשיה. בהתחשב בגילו הגבוה — הוא היה כבן 80 בקירוב — השתדלנו לחיות אתו בשלום ויחד עם זאת לא לעבוד יותר מדי. הוא נשאר מדריכנו עד שעברנו לבנאות.

לעת ההיא, בערך בסוף יולי, חלו בינתיים תמורות חשובות במצב הכללי בבודזין. לא ידענו איך קרה הדבר ומה היתה הסיבה לכך, אבל לפתע נודע לנו שפייקס נעלם מבודזין. היו אנשים שידעו לספר, וספורם התקבל על הדעת, שגרמני אחד מתושבי הזידלונג התלונן עליו לפני השלטונות לפני כמה חדשים, כשהפנה את

נשקו לעבר הגרמנים אשר מחו בצעקות על רציחותיו. עתה הגיעה החלטת השלטונות לסלקו מתפקידו. די היה בעובדה זו, שהרוצח הסדיסטי הזה נעלם מן האופק כדי שנרגיש את עצמנו בטוחים יותר מפני רציחות יום־יומיות, והפתעות וענויים אחרים, אלא שעם העלמו חלו גם תמורות אחרות. שופר בהרבה מצב אספקת המזון במחנה. מנת הלחם הוכפלה וקבלנו גם תוספות אחרות כגון: קצת מרגרינה ומנת נקניק יומית ולפעמים — קצת ריבה ללחם. צורת המרקים שונתה מן הקצה אל הקצה. במקום מרק ה"סרפד", כפי שקראנו לו ושהיה ריק מכל תוכן, קבלנו מרקים טובים, יחסית, עם חומרים מזינים כגון תפוחי אדמה, גריסין ממינים שונים, סלק וירקות אחרים והעיקר — נקניק, שפע של נקניק בכל מנת מרק. שפע הנקניק בתור מנות ובמרקים עוררו סברות והשערות שונות על מקורו. היו שסברו כי הוא עשוי מבשר סוסים, והיו אף שחששו, שאוכלים אנו בשר־אדם... בהתחלה, נוכח החדוש שבדבר, נעשה הנקניק אפילו מצרך עובר לסוחר. אלה שידם השיגה לקנותו, קנוהו מידי אלה, שלהוטים היו אחרי תוספת מזון סתם, וחשבו להם למותרות לאכול נקניק. הם המירו את מנת הנקניק ואף את נקניק המרק בלחם ובמזון אחר. אולם קמעה־קמעה פג החדוש שבנקניק והוא חולק לנו בכמויות כאלו, שהקונים חדלו לקנותו ואף הרעבים שבעו קמעה וחדלו למכרו.

חדוש נוסף באספקה היתה חלוקת סיגריות לאסירי בודזין. החלוקה היתה במספר זעום, 3 סיגריות ליום, אם זכרוני אינו מטעני, ומטיב גרוע ביותר. הן היו עשויות מעץ כשות או טנופת אחרת, אלא שהמעשנים קבלון בשמחה מחוסר ברירה ואלה שאינם מעשנים התרחקו ככל האפשר מריחן. אגב, זה לא מנע מאתנו, הלא־מעשנים, להמיר את הסיגריות המסריחות ולקחת תמורתן כסף, מנת־לחם או מזון אחר מהמעשנים, בלי להתעניין אם זה לא מזונם היחיד.

היו עוד התרחשויות חדשות בחיי המחנה. זוכרני ביקור של כמה יהודים מאסירי מחנה פוניאטוב, מהם נודע לנו על קיום מחנה יהודים גדול, במרחק לא רב מאתנו, ובו חיים אלפיים יהודים עם משפחותיהם, רובם מפליטי גיטו ורשה. היו נסיעות של מכונית אספקה ללובלין ואלו שנסעו בתור סבלים, סיפרו על קיום מחנות יהודים בלובלין ובסביבתה הקרובה. באותו זמן בערך, יולי 1943, הגיע לבודזין משלוח יהודים ממחנה קריחוב. המשלוח מנה קרוב ל־400 יהודים, נשים וגברים, כולם בגיל צעיר, לבושם נקי ומסודר וחזות פניהם טובה ובריאה. הופעתם הפתיעה אותנו, שכן לא ראינו זמן רב יהודים בריאי־מראה כאלה. הם היו יוצאי צ'כיה או סלובקיה, והביאו אתם כל אחד את צרורו. לא ידענו מדוע לא שוכנו בצריפים והשאירום בחצר המחנה כל אחר־הצהריים והלילה. רק למחרת נפתרה החידה, כשהגיע לזרצ'יק עם מכוניות מראחוב והעבירם למחנה שם. נראה שהקבוצה שלנו שהועברה לשם לפני זמן קצר לא הספיקה לעשות את עבודות העונה החקלאית, והוא השתדל וקיבל קבוצה גדולה זאת של כוחות צעירים ורעננים.

זמן קצר אחרי שחזרו אחינו וחברינו לראחוב, קבלתי פתק קצר מאברהמ'קה אחי. היה זה הפתק היחידי שקבלתי ממנו אחרי פרידתנו וידיעה אחרונה ממנו. בפתק הוא הודיע לי על שלומו הטוב וכי החבילה ששארתי אצל בדנרצ'יק היתה בעלת ערך רב. חברינו שנשארו בראחוב נטלו את הדברים הטובים ביותר. הם אמרו לו, שהוכרחו לתת מתנות־שוחד לאוקראינים ולא היה להם מאין לקחת. הוא הוסיף גם, שממה שנותר בחבילה יוכל לחיות ואל לי לדאוג לו. הפתק שימחני מאוד.

זמן קצר נשאר המחנה בלי מפקד, כשסגנו של פייקס ממלא, בינתיים, את תפקיד המפקד.

המחלה והסכנה

אותו לילה התהפכתי על יצועי "ווי אין הינערפלעט", כמו שאומרים. היה זה ליל־סיוטים ולא ידעתי מה היה לי. בערב הלכתי לישון בריא ובהרגשה טובה למדי, גם את ארוחתי אכלתי כרגיל ובבוקר קמתי, כשאני חולה קשה, קודח וברכי פקו. בקושי ירדתי מיצועי שבדרגש העליון ובעמל רב שרכתי את רגלי עד מגרש המיפקד. מכיוון שקבוצתנו יצאה לעבודה ליד המחנה ולא יחד עם כולם, לא נאלצתי להמתין זמן רב אחרי המיפקד, אמרתי לחברים שאני חולה, מסרתי למישהו את האוכל שהיה לי, הרגשתי שאין לי צורך בו — ונכנסתי למרפאה.

אחרי מדידת חום ובדיקה קלה, אמר לי הרופא שעלי ללכת מיד לרוויר (בית חולים). לא אמרתי דבר, יצאתי והחלטתי לא ללכת לבית חולים. מעודי לא שכבתי בבית חולים ופחדתי ללכת לבית־החולים שבבודזין. עוד יתברר שפחדי לא היה פחד־שוא, אולם החלטתי הושפעה ממראה האלונקות המכוסות המוצאות משם יום־יום. הסתובבתי, לכן, במחנה עד שיצאו אחרוני האנשים לעבודה ולא ידעתי מה אעשה. התהלכתי בכבדות, הרגש־

תי שרגלי לא נושאות אותי ולא ידעתי אנה אפנה, שהרי לצריף אסור להכנס במשך היום ובכל זאת לא הלכתי לבית חולים. לו גם רציתי להסתכן ולהסתנן לצריף באין רואים לא יכולתי לעשות זאת בשעת בוקר מוקדמת זו, עת שומרי הצריף מנקים ומסדרים אותו. משהרגשתי שאיני יכול עוד להסתובב בחצר, נכנסתי לבית השמוש והתישבתי על הקורה. לא ידעתי מה ארע לי, אם ישנתי שינה עמוקה או שהייתי בעלפון חושים. לא ידעתי גם כמה שעות ישבתי כך, אבל כשפקחתי את עיני והסתכלתי מסביבי, נזכרתי באלו נסיבות התישבתי במקום זה ותמהתי איך זה לא נפלתי למטה וטבעתי בבור הצואה. על־מנת לא להרדם שוב במקום הזה יצאתי את בית השמוש ושמתי לב, שהשעה היתה שעת־אחר־צהרים מאוחרת. רגלי נשאוני בקושי אל הצריף ומאחר שבכניסה לא היה איש עליתי על אחד הדרגשים הראשונים ושכבתי. לא נגשתי למקומי משתי סיבות: קשה היה לי לגרור רגלי עד דרגשי בקצה הצריף וחששתי שלא ימצאוני אם יבואו מהמרפאה לחפשני. נשארתי במקומי זה עד שחזרו מהעבודה ואז חזרתי למקומי הקבוע.

כל אותו יום לא אכלתי ולא שתיתי מאומה. שכבתי על דרגשי כל הערב וכל הלילה ולמחרת הוטב מצבי בהרבה. החום ירד, הרגשתי הקלה כללית, גם אכלתי מעט אוכל והאמנתי שהמחלה עברה ואני הולך ומחלים. מה גדולה היתה לכן אכזבתי בקומי ביום השלישי ואני שוב קודח בחום גבוה. הרגלים שוב כשלו וההרגשה הכללית — בכי־רע. הרגשתי כאב חריף באזור החזה, כעין דקירת מכשיר חד, נשימתי היתה כבדה ותחושת חוסר־אונים אפפה אותי.

מחוסר ברירה נכנסתי שוב למרפאה והרופאים בראותם אותי פרצו בקריאה: "הנה הוא"! נראה היה שהם ביקשו אחרי יומיים, משלא הופעתי ברוויר ולא יכלו למצוא אותי. בלי לבדוק אותי מסרוני לידי חובש אחד שיביאני לרוויר, מחשש ששוב אתחמק מללכת לשם.

בבקורם הראשון ברוויר אבחנו הרופאים אצלי דלקת קשה בסמפונות הריאה. רחצו אותי במקלחת, הלבישוני בגדי בית החולים והשכיבוני במיטה. נעים היה להשאר בבית החולים בן שני־החדרים (במחלקת הגברים) הנקיים והמסודרים. קבלתי טפול בגלולות שחורות קטנות ובתחבושות ממי ברז סביב החזה שהחליפון פעמיים ביום. נשארתי בבית החולים חמישה ימים. המזוזה היה שכמעט כל בוקר נוכחתי לדעת, שמישהו מהחולים בחדרי או בחדר השני חסר...

בינתיים התרחשו במחנה מאורעות חשובים. החברים שעבדו בקרבת מקום נגשו כל בוקר לחלון האחורי לבקרני ולדרוש בשלומי (הבקורים אצל החולים היו אסורים). בוקר אחד סיפרו שהגיע מפקד חדש למחנה. הוא ערך בעצמו את מיפקד המחנה והנהיג סדרים חדשים, בזמן המיפקד וביציאה לעבודה. כך, למשל, מנה אישית את הפלוגות בצאתן לעבודה. לדבריהם מבשר הדבר תקופה חדשה במחנה.

בוקר אחר סיפרו, שבלילה נורה ונהרג השוטר־המלשין סמוס, אשר לו יחסו את ההלשנה על המפקדים, אשר גרמה לרציחת זוברמן. לעולם לא נודעו פרטים מדוייקים על המקרה אבל ההנחה הכללית היא, שאחרי לכתו של פייקס ימ"ש, שסמוס היה איש חסותו ובן־טיפוחיו, החליטו בהנהלת המחנה שיש לחסל את המנוול לפני שיספיק לקשור קשרים, בדומה לאלה שהיו לו עם פייקס, עם המפקד החדש. לפי המסופר באו בדברים עם אוקראיני אחד שהיה בשמירה באותו לילה וכשסמוס היה בחצר הוא קרא לו לגשת ולהגיש לו אש להצית סיגריה. במרחק מתאים ירה בו מרובהו והרגו במקום. המקרה עבר בלי לעורר כל הד ובלי שגרם לכל תוצאות. איש לא דרש חשבון על שפיכת דם יהודי — יהודי ששירת את הנאצים...

שוחררתי מבית החולים, בצירוף פתק מהרופאים המורה על שלושה ימי החלמה נוספים, ז"א שבשלושת הימים הקרובים פטור אני מעבודה. את ארוחת הבוקר אכלתי ברוויר, אחר קבלתי את בגדי וחזרתי למחנה.

במחנה הראיתי למפקדים את הפתק והם אמרו לי להצטרף לפלוגה 12, בהראותם לי על קבוצה גדולה של אנשים שעמדו בצל אחד הצריפים ועסקו באמונים קלים.

בפלוגה 12 היו אנשים חולים וחלשים שלא הזדקקו לטפול ברוויר או שהמקום לא הספיק שם עבורם והם היו פטורים מעבודה, חלקם באשור הרופאים וחלקם גם בלעדיו. היו עשרות מקרים כל יום של חולים קל, פצועי עבודה ואף "מוסלמנים" שלא היו מסוגלים לעבודה כלשהי. בימי פייקס הם הסתובבו או התגודדו בקבוצות קטנות בשטח המחנה, בגלל אסור הכניסה לצריפים בשעות העבודה והיו נזהרים בכל מקרה של הופעת פייקס במחנה לא להתקל בו ולא לפול לידיו.

אחרי סילוק פייקס, רבו המקרים האלו. האוירה היתה נוחה יותר והפחד מפני השארות במחנה קטן בהרבה. עתה גם לא חששו להסתובב ומכיוון שתמיד נעים יותר להיות בחברה מאשר בבדידות, היו מתחברים עתה קבוצות קבוצות ומשוחחים ומבלים יחד. משהלכו המקרים ורבו ומחנה החולים והבלתי מסוגלים לעבודה

הגיע לממדים גדולים — כ־160—150 מקרים כל יום, רובם מקרים קבועים, החליטה הנהלת המחנה, ביוזמתה היא או בפקודת השלטונות הגרמניים, לארגן את פלוגת 12. מפקד הפלוגה היה מעסיקם קצת באימונים קלים ובעבודות של נקיון המחנה. באווירה שנוצרה עם הליכת פייקס לא חסרו גם "מתחלים" למיניהם שהתחמקו בדרך זו מיציאה לעבודה.

אני ידעתי, כמובן, על קיום פלוגה 12 כפי שידע עליה כל אחד במחנה, אבל לא הכרתיה. עתה משהצטרפתי אליה ונגשתי והסתכלתי על צבור האנשים הזה המתגודד במחנה באפס מעשה וביניהם, לפי התרשמותי אני, גם חולים מדומים, המנצלים את האוירה הנוחה יחסית, נרתעתי ונבהלתי. איני יודע בדיוק מה היתה הרגשתי, אם היתה זאת רתיעה מהשתייכות למחנה בטלנים זה או פחד אינסטנקטיבי וחשש לא מודע ממה שעלול לקרות לצבור זה. יתכן, ששני הגורמים חברו יחדיו. מכל־מקום, בו במקום ובאותו רגע החלטתי שלא אשתייך לצבור הזה ולא אשאר אתו לא שלושה ימים אלא אף לא יום אחד וגם לא שעה אחת. מאחר שלא ראיתי את ה"חברה" שבוע ימים והם גם לא ראו אותי והיום יום־אוגוסט נאה וחם, אגש אליהם ואשאר אתם. כיוון שהמרחק למקום עבודתם היה לא רב, כמה עשרות צעדים מעבר למחנה בחוץ, עזבתי את המחנה והגעתי לשם. הם קבלוני בתרועות שמחה, כיאה למי שהצליח לצאת מבית החולים בבודזין. הראיתי למייסטר הישיש את פתק השחרור מהעבודה ואמרתי, שאני רוצה להשאר עם חברי ולנוח פה. בהסכמתו נשארתי עם החברה, מתחמם קצת בשמש הנעימה וכשעייפתי מהשמש ומהחום ערכו לי חברי מצע בפינה מוצלת של הצריף ונחתי שם. כך עבר יום־החלמתי הראשון.

למחרת יצאתי יחד עם הקבוצה למקום העבודה. בהשוואה ליום אתמול היה מצבי טוב בהרבה. שוב נחתי והתחממתי בשמש ומיותר לספר שבחברת חברי היתה הרגשתי שונה בתכלית משיכולה היתה להיות בחברה פלוגה 12. כך עברו שעות הבוקר ובשעה קרובה לצהרים עוררה קבוצה גדולה של אנשי ס.ס. ואוקראינים את תשומת לבנו. הם נכנסו למחנה והיה זה מקרה בלתי רגיל בבודזין. הדבר עורר בנו חשש ופחד וחששנו אפילו להביט לעבר המחנה.

אחרי זמן מה ראינו את כל אנשי פלוגה 12, ערומים כביום הוולדם, מוקפים ע"י הס.ס. והאוקראינים יוצאים מהמחנה. הם הריצום לכיוון שלוחת פסי הרכבת בשטח הזידלונג שם עמדו שני קרונות משא והכניסום לשם. הם גם הוציאו את כל החולים מהרוויר, כולל החולים קל. יחד היו כמאתיים איש. הם סגרום בשני הקרונות והסיעום בדרכם האחרונה, כנראה למאידנק. גם עיירתנו נתנה את חלקה למשלוח זה. ר' בנימין פלזנשוולב ובנו משה'לה היו בין הקרבנות. תנצב"ה

המפקד החדש של המחנה הנהיג סדר חדש ומשטר אחר מזה שנהוג היה עד כה במחנה. שמו היה מאור. הוא הנהיג משטר, שהיה מהרבה בחינות משטר של מחנה ריכוז. הוא הגיע לבודזין ממאידנק והמשטר שהנהיג היה, כנראה, לפי הדוגמה משם. בין הדברים החדשים היתה בין היתר נוכחותו כל בוקר במיפקד המחנה, כשהוא מונה בעצמו את השורות ואת החמישיות. בשעת היציאה לעבודה היה עומד בשער ומונה אישית את היוצאים ורושם את מספרם לכל מקום עבודה. אותו סדר היה נשנה כל ערב עם השיבה מהעבודה. את החוזרים היו מונים בשער ומפקדי הערב בוטלו כליל. עם הכניסה למחנה היינו מתפזרים תיכף לצריפינו. כמו כן הפקיד שמירה של אוקראינים על כל מקום־עבודה "חופשי" ז.א. כל מקום עבודה מחוץ למפעל, שהיה מגודר בגדר־תיל חזק, כמו המחנה, ושם קבלו מנהלי המפעל את העובדים כל בוקר במספר ומנו אותם גם בצאתם מהמפעל אחרי העבודה. גם לזידלונג הקרוב היו יוצאים עתה, שלא כבימי פייקס, תחת משמר של אוקראינים. אלה שעבדו כעוזרים במשק הבית בבתי הגרמנים בזידלונג, יצאו גם הם לעבודה וחזרו ממנה תחת משמר האוקראינים. אותנו, שעבדנו ליד המחנה, קיבל כל בוקר ליד השער המייסטר הישיש ואחרי העבודה החזיר אותנו עד המחנה. אם בזמנו של פייקס היינו מסתובבים בשטח הזידלונג באופן חופשי, דבר שעזר, במידה גדולה, להנצל מרעב, הרי עתה אסור היה לצעוד צעד בלי ליווי ושמירה. לי עצמי היה ה"כבוד" להתקל במפקד מאור ולקבל ממנו נזיפה. הדבר היה כך: הלכתי פעם ממקום עבודתנו לנפחיה לסדר איזה עניין. עד אז עוד טיפחתי ושמרתי על יחסי עם מכרי במקום עבודה זה. הואיל וידעתי שהה־ליכה אסורה נזהרתי ולקחתי להסוואה כלי עבודה ביד. בדרך חזרה נתקלתי במפקד. יותר נכון הוא ראני מרחוק וקראני לגשת ושאלני מי אני, מה אני עושה פה לבד, מאיזה מקום עבודה אני וכו'. עניתי שאני מקבוצת בוני הצריפים והלכתי לנפחיה להשחיז את הכלי. אזי שאלני אם לא ידוע לי שאסור לעזוב את מקום העבודה ולהסתובב, על מה שעניתי, שאיני מסתובב, שנשלחתי ע"י המייסטר להשחיז את הכלי. הוא נתן לי ללכת בהזהירו אותי, שאדע אני ואגיד גם למייסטר שלי, שאסור

ללכת לבד אפילו דרך קצרה, ושכל עזיבת מקום העבודה היא רק תחת ליווי ומשמר.

כאלה ובדומה להן היו הגזירות החדשות במחנה. תקנה אחרת, שלפי ידיעתי היתה נהוגה רק במחנות ריכוז ולא במחנות עבודה, וכזה היתה בודזין באופן רשמי, היתה החובה לקבל ולשאת מספר. אלה ניתנו לנו בצורת דיסקיות־פח קטנות ועליהן הוטבע המספר. את הדיסקית היינו חייבים לקשור לצווארינו או לפרק ידינו. אפשר להניח בוודאות ש"טיהור" המחנה מהחולים והחלשים, שבוצע ממש תיכף עם הכנס המפקד החדש לתפקידו, שליחת האנשים האלה למוות מחמת היותם בלתי מסוגלים לעבודה, גם זה היה, כנראה, בהתאם לתנאי מחנה־רכוז.

העלתו לגרדום של הקומפניה־פירר באוכוויץ בוצעה גם היא בהתחלת פעולתו של המפקד הזה, על אף שהמעשה עליו נתלה אירע זמן־מה קודם לכן. לפי השמועה היה זה עוד בימי פייקס ומשום מה הוא העביר את העניין לממונים עליו בלובלין ומשם הגיע גזר המוות בתלייה.

באוכוויץ הגיע לבודזין מבלז'יצה. בעצמו היה משטטין־פרוסיה. (עתה פולין) משם הגיע לבלז'יצה עם עוד כ־300 יהודים. לפי הסיפור הוא היה בן להורים יהודים שהתנצרו לפני שהוא נולד או בילדותו, כך שהוא היה, לפי תפיסתו, גרמני נוצרי. במלחמת העולם הראשונה היה קצין בחיל הקיסר. בבודזין הוא נראה כבן חמישים, בן קומה ממוצעת, מוצק ורחב־גרם. הוא היה מפקד פלוגת ה"חקלאות".

בדבר פשעו וסיבת הרצחו יש שתי גירסאות. האחת אומרת, שהוא חיפה על אסיר שברח ולא סיפר למיפקדת המחנה על בריחתו. הגירסה השניה (מפי סגלוביץ') אומרת, שלפני ההעלאה לגרדום הוקרא פסק־דין הדן אותו לתלייה, על שהוא, יהודי ואסיר, נכנס לשיחה פוליטית, על המלחמה, הכשלונות בחזיתות ועל הסיכויים לנצחון או תבוסה, עם קצין־אוויריה שהגיע לחופשה הביתה.

כמה ימים לפני המבצע החלו בהתקנת הגרדום. המתקן עלה הרבה בגובהו על מבני המחנה. בתחילה לא ידענו ולא שיערנו מה בונים כאן. אחר כך במשך ימי חמישי וששי בשבוע, החלו להעבירו במחנה ממקום למקום וכולם רואים ותוהים מה המתקן הזה ומה מטרתו. מקום המפלצת הגבוהה הזאת נקבע סופית בפינה שבין צריף 1 לגדר ולידה. אז לא ידענו עדיין למי נועד הגרדום ועל איזה פשע. והנה יצאה השמועה שהקרבן המיועד הפעם הוא הקומפניה־פירר באוכוויץ והתמיהה גברה עוד בגלל אישיותו של זה וכיוון שעד אז לא הומת אף איש בבודזין בתליה.

ביום ההעלאה לגרדום, היה זה יום שבת, הודיעו במיפקד הבוקר כי אין יוצאים לעבודה. השער ננעל וכולם צריכים היו להיות נוכחים בזמן התליה. קבוצתנו התכוננה לנסוע ולהביא חלקי צריפים והודיעונו עוד ביום הקודם, שנהיה מוכנים השכם בבוקר כשהמכונית תבוא לקחתנו. והנה נעול השער — אין יוצא ואין בא. היתה תכונה רבה והתרוצצות מסביב לגרדום ונראה היה, שההכנות עוד לא נסתיימו. והנה ראינו ממקום הערכותנו, שהמכונית שלנו מתקרבת לסביבת המחנה ולאחר זמן קצר נגש המייסטר שלנו ואמר לנו, שעל אף השער הנעול עלינו להיות מוכנים, כי משתדלים שירשו לנו לצאת. ההתנגדות ליציאתנו היתה חזקה, כנראה, משום שההוראות אמרו שכל האסירים חייבים להיות נוכחים ולראות בהוצאה לפועל של העונש הזה ולא הסכימו לחסוך מאתנו את המחזה הזה. אבל כנראה שגם המייסטר שלנו לא ויתר, שכן הודיעונו סוף־סוף שאנו יוצאים לעבודה. היינו מרוצים מאוד, שיוצאים הפעם לעבודה מוקדם מהאחרים. נזכרתי איך בזמן רצח ביטר עמדתי והייתי מלא חרדה שהנה מתקרב הקרבן אלי וחשבתי איך אוכל להרים יד על הקרבן המעונה כשיגיע תורי להרביץ בו ונשמתי לרווחה, אוי לאותו ספוק! כשנחסך הדבר ממני.

כשעלינו למכונית הפנה הנהג את המכונית בכיוון הזידלונג במקום לצאת ישר לכביש קראשניק. היו לו אי־אילו סידורים לסדר וכשגמר ויצאנו לדרך והגענו מול המחנה ראינו מרחוק באור שמש הבוקר, את גוויתו של באוכוויץ מתנודדת על הגרדום.

עדי ראייה, שעמדו קרוב למקום התליה, ספרו על מהלך תלייתו של באוכוויץ את הפרטים הבאים: אחרי מיפקד כללי ופקודת "דום" קרא סגן מפקד המחנה את גזר הדין שהגיע מלובלין ואחרי הקראת גזר הדין נצטווה אחד מהאוקראינים לגשת ולהוציא את באוכוויץ מהשורה — עד אז עמד במיפקד יחד עם כל המחנה — ולהעלותו לגרדום. אולם באוכוויץ לא הרשה לאוקראיני להתקרב אליו. הוא פנה לעבר המפקד בדברים מעליבים ובין יתר הכנויים קרא לו גם "יודנהלד", כנוי־גנאי לאלה שלא לחמו בחזית ופעלו בעורף ברצח יהודים, ושאלו איך הוא מעז לשלוח "שווייניהונד" אוקראיני כזה אליו, קצין גרמני ששפך מדמו למען "הפטרלנד הגרמני". כלומר: אני שפכתי דמי בחזית למען המולדת ואתה גבור

נגד היהודים. המפקד אף ענה לו שהוא "יודה" ולא קציץ גרמני, עליו להתלות והוא צריך לגשת לגרדום. באוכוויץ סירב למלא את הפקודה עד אשר ירשו לו להפרד מאשתו ומבתו. מיד הובאו שתיהן למקום. אחרי שנפרד מהן צעד לעבר הגרדום וכשרצה האוקראיני, שוב בפקודת המפקד, להעלותו למעלה קרא הנידון אליו: "סלק את ה"שוויינ־הונד" שלך", מקציץ צבא גרמני, אוקראיני מטונף שכ־מוך", עלה לגרדום ובעצמו הידק את לולאת התליה על צווארו. אחר שמטו מתחתיו את הסולם וגמרו את ה"מחזה".

ככה נתלה היהודי־גרמני באוכוויץ, שאף בחלומותיו האפלים ביותר ודאי לא חלם, שידונוהו ויתלוהו כיהודי וכאויב הגרמנים. לא ברור אם הוא מת כיהודי גאה או כפטריוט גרמני. שלום לעפרו.

סמוך לאותו זמן הצליחו 4 מהקבוצה הבלז'יצאית לברוח מה"וורק". היתה זאת בריחה מאורגנת במכונית שנכנסה למפעל והוציאתם משם. אמרו גם, שהם עמדו בקשר עם קבוצת פרטיזנים שפעלה בסביבתם והיא ששלחה את המכונית להוציאם. באותו יום, כשרק נודע דבר הבריחה למפקד המחנה, פקד על הבלז'יצאים להת־ייצב בנפרד בזמן המיפקד, הוציא בלי אבחנה 10 מהם ולעיני כל המחנה שעמד במיפקד, הועמדו אל קיר הצריף ונורו במקום.

הנה כי כן, הביא המפקד החדש יחד עם ההקלות המסויימות ובראש ובראשונה — שפור במצב התזונה — גם החמרה במשטר. השפור בתזונה היה כללי ומורגש אצל כולם. אחרי חסולם הטראגי והאכזרי של החולים והחלשים מפלוגה 12 לא נראו, כמעט, "מוסלמנים" ונפוחי־כפן במחנה. מובן שמתי־רעב לא היו כלל. רצה הגורל, שיחד עם הגדלת המנות ושפור הטיב אפשר היה בקלות ל"ארגן" מזון נוסף בסביבה וצריך היה רק קצת יוזמה ותושיה. עם סיום אסיף הדגנים והתחלת אסיף תפוחי האדמה, החלו אכרי הסביבה לספק את ה"קונטי־גנט" (מכסות התוצרת) שהוטל עליהם מטעם הגרמנים. לבורות שליד גדר־המחנה, אותם חפרנו בימינו הרא־שונים בבודזין, הובילו עתה תפוחי־אדמה לאסום לחורף. אנחנו סחבנו מעגלות האכרים כל כמה שיכולנו. העגלות נסעו בשיירות ונעצרו ממש לידינו ואנחנו היינו נגשים ומורידים תפודים מהעגלות מלווים, לפעמים, במבטו המרשה של האכר. לפעמים האכר התעלם ממעשינו, משים עצמו כלא משגיח בנו ולעתים נדירות נתקלים באכר קוצף ומפריע למעשינו. השתמשנו בתפוחי־האד־מה בצורות ובאופנים שונים: בשול בקליפות ומקולפים, מרקים, תפוחים אפויים וכד'. היינו מכניסים חלק מהם למחנה והנשים היו משלמות בעין טובה בעד התפוחים הטריים והטעימים. גם קבוצת עובדי ה"חקלאות" נת־ברכו אז בברכת תפוחי־האדמה.

עובדי המפעל נהנו גם הם מברכת תנובת השדה שהביאו אכרי הסביבה. כמה ביתנים גדולים שעמדו ריקים נהפכו עתה לאסמי דגנים וכל מי שרצה נכנס ולקח מה שרצה: שפון, חטים וכיוצא באלה. בתקופת הסתיו, כשעבודותינו בבניית הצריפים ליד המחנה נסתיימו, באנו גם אנו לעבוד במפעל ושם נהנינו משפע הדגן באסמים. היינו מביאים מלא הכלים גרעינים ומכינים אותם באופנים שונים למאכל. היינו קולים אותם על האש ואוכלים אותם חמים וטעימים וטועמים בהם את טעם המן, שזומן לאבותינו בימי קדם בלכתם במדבר, או שהיינו כותשים את הגרעינים אחרי הקליה ומבשלים מהם דיסה. לעתים, היינו מוסיפים אותם לתפוחי אדמה במקום גריסים ומבשלים מרק. העקר, אפשר היה להשביע את הרעב ולא להיות נתון רק למנה שהוקצבה לנו מטעם המחנה.

אם הוקל לנו ממצוקת הרעב ויכולנו למלא את כר־סותינו מכל הבא ליד, הרי סבלנו קשות ועונינו ענויי־שאול ממש משתי מכות אחרות, שהציקו לפעמים לא פחות מהרעב. היו אלה מחלת הגרדת ומכת הכנים; שתי־הן באו כתוצאה מהצפיפות והדוחק של מגורי המחנה והקיפו את רוב אוכלוסי המחנה, להוציא את אלה, שחיו בתנאים טובים יותר ובעקר אלו שגרו ב"ספרטקות", בהן גרו בקבוצות קטנות ונהנו מלבוש נקי ומסודר. לבוש זה סופק להם מהמחסן ובעקר לבנים אותם כיבסו והחליפו תכופות, דבר שנמנע מאתנו. את כותנותינו ותחתונינו היינו נושאים עד שבלו ונקרעו עלינו, ורק היו מחטאים אותם בכל פעם שהגיע תורנו למקלחת. שתי הצרות האלה צרבו ואכלו, שרפו ועינו את בשרנו כגחלים לוחשות. מדובר הפעם לא בכינת הבגדים, אותה, או לפחות את רובה, הצליחו להשמיד בתא החטוי, אלא בכינת העור, שעיקר מושבה היה במפשעת ותחת בית השחי אבל היתה מצויה בכל מקום שעיר בגוף. הכינה היתה נבעצת בעור, עוקצת ומוצצת את הדם כמאות עלוקות זעירות. לא היו במחנה אמצעים נגדה, וכדי להקל על עצמנו במקצת, היינו מוציאים אותן אחת־אחת ע"י נעיצת הצפורניים בעור, מריטת השער ומריטת הגוף. סבלתי מהשרצים הקטנים והמציקים הללו כל שנות שבתי במחנות ופרק זמן אחרי שחרורי עד שהד.ד.ט. שיחררני מהם.

קשה שבעתיים ממכת הכנים היתה מחלת הגרדת

שכסתה את כל הגוף ולא היה אבר נקי ממנה. ביחוד היו נגועים פרקי הידיים ובין האצבעות בפצעים זעירים אלה שצרבו את העור כאש לוהטת. קשה, מענה ומציקה במיוחד היתה בימות הקיץ הלוהטים, עת הגוף הזיע בעבודה ובלילות על יצועי הדרגשים בצריף הגדול, עליהם שכבנו צמודים גוף אל גוף. היינו מגרדים את עורנו, שורטים ומורטים את בשרנו עד זוב דם, על מנת להקל במקצת על עצמנו מהנגע הצורב והאוכל — אך ללא הועיל. גם לנגע זה, המענה והמדכא, לא היו תרופות או אמצעים אחרים פרט לנוזל, שהופק, כנראה, מצואת אדם ושאי־אפשר היה לסבול את צחנתו. מאלה שהתגברו על הריח המבחיל והזדקקו לטפול באמצעי הזה, על מנת להקל קצת על יסוריהם, התרחקו האחרים, מפני שאי אפשר היה לעמוד במחיצתם. המצב של רוב הנגועים בנגע הזה השתפר רק עם שנוי המקום ושפור תנאי המגורים והתברואה במחנה הרכוז בודזין.

במצב הבדידות שאפפני עם העברת קבוצתנו והפרידה ביני ובין אברהמ׳קה בקשתי להאחז במישהו מהנשארים, לקשור ידידות עם מישהו. אך הדבר לא עלה בידי. יחד עם אברהמ׳קה אחי היו בין הקבוצה שחזרה, חברים וידידים מנוער, שיע פוגל, יצחק הורנפלד ואחרים, הברים מילדות וידידים בנפש עד הזמן האחרון וגם קרובי משפחה ובראש ובראשונה מיילך רוזנבלט, שלא רק קשרי משפחה קשרו את בתי הורינו ואותנו. בין הנותרים בקבוצתנו לא היו לי חברים וקרובים כאלה. רובם היו צעירים ממני ועם שנים־שלושה בני־גילי לא נקשרו קשרי אחוה וידידות. עם אחד, בן־גילי וקרוב לי, שעבד וחי מחוץ למחנה, הייתי נפגש לעתים רחוקות מאוד. זה היה מאיר רוזנבלט (פריס).

קשה היה לי לקשור קשרי חברות וידידות בבודזין, עובדה אותה הדגשתי בספרי על בודזין של פייקס. יחסים כאלה, אולי לא יתכנו בתנאי רעב, פחד וחוסר תקווה. עם הסתלקותו של פייקס לא נשתנו התנאים בהרבה, פרט לרעב שהוקל בהרבה. כל זה גרם, שכל אחד דאג רק לנפשו והיתה התנכרות כללית של אחד לשני. גם עם קרובי מצד אמי ואמו, אברהם לוקסנבורק מקראשניק, שנודע לי עליו באקראי, לא הצלחתי לקשור יחסי קרבה על אף שרציתי בזה בכל לבי. על־כן, יקרה כל־כך ושמורה עמוק בלבי ההיכרות שהפכה לידידות עם אחד מהקבוצה הוורשאית, שאת שמו איני זוכר לצערי הרב. היכרותנו מקרית היתה — ואולי לא כל־כך מקרית — מכל מקום פלא היה בעיני מי או מה הניעוהו לפנות אלי ויתכן שהיתה כאן זיקה של נפש בודדה אחת למשניה, משיכה אנושית של אדם לרעהו.

הוא עבד עבודת לבלרות באחד ממשרדי המפעל יחד עם פולנים ואזרחים גרמנים. הדבר איפשר לו ל״אר־גן״ דברים שונים. פנייתו הראשונה אלי היתה בענייני מסחר; הוא מסר לי מצרך כלשהו וביקשני למכרו בשבילו ובמשך כמה ימים היה מביא כל יום דבר מה למכירה, בעיקר סוכר בקוביות, מצרך מבוקש מאד במחנה. היחסים הלכו והתהדקו להיכרות קרובה ואחר כך התפתחו לידידות ממושכת עד שהועברתי מבודזין.

אכן לא למסחר נוצר האיש הזה ובודאי לא למסחר בתנאי בודזין. היה זה איש נעים הליכות, דבורו שקט ורגוע, עשה רושם של בר־אוריין המתבל דבריו באמרי חכמה והומור. יום־יום היינו מזדמנים ומשוחחים על ענייניים שונים. לא פעם, כשלבי היה מר עלי וביחוד אחרי אובדן אחי אברהמ׳קה ואתו חברים וידידים בחסול מחנה ראחוב, היה הוא מנחמני ומעודדני ועוזר לי להתגבר על יאושי. הוא עזר לי במצבים שונים וזכרו שמור אתי עד היום הזה.

מופלאה לא פחות היתה פגישתי האחרת — והפעם עם קרוב משפחה מצד אשתי. יום אחד נכנסתי למספרה אחרי עמידה ממושכת בתור, וגם בפנים המספרה צריך הייתי לחכות עד שיתפנה מקום. מחוסר סבלנות הסתובבתי בשטח הצר של חדר המספרה הלוך ושוב. והנה נפל מבטי על רשימה התלויה על הקיר ובה שמות עובדי המספרה. נגשתי והתחלתי קורא ברשימה ונתקלתי בשם ארול. היה זה שם משפחה של הרבה מקרובי אשתי בסירוצק וצעיר אחד מהם, ישרוליק, עבד בוורשה כספר. לפני שנים נפגשתי עם הבחור והכרתיו כבחור יפה־מראה, עם רעמה שחורה, חינני ונחמד. נסיתי לזהות לפי הזכרון את ישרוליק ולא הצלחתי. תוהה עמדתי ושאלתי את עצמי, האם באמת זימן לי הגורל פגישה עם שריד ממשפחת רחל׳ה שלי? לא יכולתי להתאפק ושאלתי: מי כאן ארול? אז הראו לי על בחור שעבד בקצה המספרה ליד החלון. נגשתי ושאלתיו אם שמו ישרוליק והוא ענה — ״כן״. אמרתי לו מי אני ושאלתיו אם הוא זוכר אותי. הוא נזכר בי ועמדנו אז נרגשים שנינו לעיני האנשים הנמצאים במספרה שהתרגשו אף הם.

אין תימה, שלא הכרתי את ישראליק לפי מראהו. במקום העלם הצעיר והיפהפה מלפנים, עמד עתה לפני איש מדולדל, שחוח קמעה ועיניו היפות השחורות לפנים — שקועות ונפולות כלשהו. לא התפלאתי על מראהו

לאחר שסיפר לי קצת מתלאותיו ואשר עבר עליו בזמן המלחמה.

הוא היה נשוי לבחורה מווילנה, וכשהחלה הנהירה הגדולה מזרחה בסתיו 1939, יצאו גם הם במטרה להגיע לקרובי משפחת אשתו בווילנה ולא הספיקו להגיע לשם עד שסופחה זו למדינת ליטא. כשפלשו הגרמנים לרוסיה התחילו שוב בנדידה מזרחה והספיקו להגיע עד מינסק ושם נתקעו ונשארו כשנתיים. הוא סיפר לי על השמדת 70 אלף יהודי מינסק, על הזוועות והברבריות להן היה עד ובהן נספתה גם אשתו ועל הסבל והתלאות של השרידים, כ־300 במספר, שקומץ מהם הגיע עד בודזין.

ספרתי לו על עצמי ועל רחל׳ה קרובתו, גם על הוריו, על משפחתו הקרובה ועל הגירוש מסירוצק לו הייתי נוכח. מצאתי בו איש נחמד ונעים, כלפנים, ולכן נקשרו בינינו יחסי קרבה וידידות כל־זמן היותנו יחד בבודזין. התחלקנו בינינו ועזרנו זה לזה במה שיכולנו והוא נשאר עתה בשבילי הנפש הקרובה היחידה ממשפחתי ומשפחת אשתי עד שאבדתי גם אותו.

רצח קבוצת הבלז׳יצאים, כעונש על בריחת חבריהם מהמפעל, היה רצח ה״עונש״ הקבוצתי האחרון בבודזין, עד הרצח ההמוני בלילה אחרון למחנה העבודה שעוד ידובר בו. ברם, הרצח לא פסק כל הזמן ואם מפקדי המחנה לא עסקו בו, הרי לקחו המרצחים ה״קטנים״ בדמותם של השומרים האוקראינים את יזמת הרצח לידיהם ורצחו בכל הזדמנות. כפי שספרתי, הופקד משמר אוקראינים על כל קבוצת עבודה שעבדה בשטח לא סגור, מאז נכנס המפקד החדש לתפקידו. אי־אפשר היה לברר או לקבוע אם היו כאן הוראה חשאית או רמז חשאי מאת הממונים עליהם או שהם עשו את מעשיהם על דעת עצמם. יתכן והם ״פיצו״ את עצמם ב״משחק״ זה של רצח יהודים על הטורח הנוסף והשעמום שבשמירה עליהם, דבר שפטורים היו ממנו בימי פייקס ימ״ש, עת היו חייבים רק להביא את העובדים למפעל ולהחזירם בערב ובמשך היום כולו היו חופשים למשחק הקלפים ולשעשועים אחרים.

אם כך ואם כך, הרי במשך תקופה מסויימת בחדשי הסתיו המוקדמים לא עבר, כמעט, יום בלי רצח. כל מקרי הרצח בוצעו עתה בשיטה אחת וכמעט כולם במקום עבודה אחד — בזידלונג. הרוצח האוקראיני נטפל היה לקרבנו על לא עוול בכפו ותמיד, כמובן, בתואנה כלשהי, של התרשלות בעבודה או העדרות ממנה וכדי. ראשית היה מתעלל בו במכות ובמהלומות או שהיה מענהו ב״תרגילים״ מיוחדים ואחר־כך, לפתע, ציווה עליו לרוץ, כאילו חלק מה״תרגיל״ וכשהיה הקרבן מתרחק כדי יריית־רובה, היה הרוצח יורה בו והורגו, באשמת נסיון בריחה, כביכול. באופן כזה נרצח גם מי שהיה האינטנדנט של בית הקברות היהודי ברחוב גנשה בווארשה, פוזנר בנו של הרב ר׳ חיים פוזנר, הרב הנודע מרבנות ורשה ורב צבאי של D. O. K. ורשה.

שני מקרים של נסיון רצח בשיטה זו קרו גם בקבוצתנו ורק בנס נצלו השניים והם גם זכו להשאר בחיים.

באותו זמן סיימנו את עבודת הקמת הצריפים ליד המחנה והועברנו לעבוד בבניין הקולנוע בזידלונג. הבניין היה מבנה לבנים גדול, שעתה הוסיפו לו קירות ומחיצות והכשירוהו לתפקיד אחר. אנחנו עבדנו בעבודות בניין בתוך הבית ועבודות שונות סביבו. יום אחד הודיע, בהתאם להוראה, חבר קבוצתנו, שמואל פריברג, (חי ביפו) לשומרו האוקראיני שהוא יוצא לצרכיו וכשהורשה ללכת נגש לבית הכסא שהיה בחורשה בקרבת מקום. משחזר לאחר כמה רגעים נטפל אליו האוקראיני בשאלות: לאן הלכת? מה עשית? לא הועילו לו כל טענותיו של שמואל שהודיע ושאל רשות וקיבלה, והאוקראיני התחיל להלום בו בתואנה שרצה לברוח ולזה הצטרף מיד אוקראיני שני והרביץ אף הוא. הם הכו בידיהם ובקתות רוביהם ושמואל צעק במכאוביו על העוול וביקש מהם שירפו ממנו אך ללא הועיל. ברגע מסויים ציווה עליו אחד האוקראינים לרוץ וכבר הפך את רובהו והיה מוכן לירות. שמואל, שידע כבר מה פשר ה״ריצה״ הזאת, לא נשמע לרוצח וצרח עוד יותר, עד שצעקותיו נשמעו בבתי הזידלונג הסמוכים ונשי הגרמנים יצאו והתחילו גם הן בצעקות ובאיומים לעבר האוקראינים, על שום־מה הם מענים את הנער, הן חרפו וגדפו אותם מרחוק ואז הרפו הרוצחים מקרבנם וכך ניצל.

המקרה השני קרה לחברנו הרשל בלאט (חי בקנדה) ורק עירנותנו הצילה אותו. וכך היה המעשה: יום אחד סחבנו שקי מלט ממחסן מרוחק מהבניין, כשהשומר האוקראיני מלווינו ושומר את צעדינו כל הזמן, הלוך וחזור. היינו מעמיסים במחסן כל אחד שני שקי מלט ומעבירים אותם על הכתף לבניין הקולנוע. והנה נטפל אלינו האוקראיני, שהולכים אנו לאט מדי ושעלינו למהר יותר. הוא האיץ בנו ואנו השתדלנו למלא את פקודתו ככל האפשר והחשנו את צעדינו. באחד ממחזורי הסחיבה התאנה לנו במיוחד וככל שרצנו עם שני שקי המלט הוא צעק ״יותר מהר, מהר יותר״ ומתוך פחד החשנו את הריצה. כשהיינו ממש ליד הכניסה לבניין התמוטט הרשל בלאט מעייפות ומקוצר הנשימה ושני שקי המלט נשמטו

לארץ יחד אתו. אנו המשכנו בדרכנו והכנסנו את השקים שלנו לתוך הבניין וכשיצאנו בדרך חזרה ראינו את האוקראיני מתעלל בהרשל, מכה ובועט בו בכל כוחו בראשו, בפניו ובכל חלקי גופו. כשהתמוטט הרשל הקים אותו חזרה והחל הולם בו שוב וכשהתמוטט ממהלומות היד החל להלום בו בקת הרובה. הרשל נפל שוב מהענויים הקשים והאוקראיני הקימו והפעם פקד עליו "לרוץ". הרשל עשה תנועה לפי הפקודה והחל לרוץ אבל לא הספיק להתרחק אלא שנים־שלשה צעדים כאשר צעקנו לו במקהלה "עמוד". הוא עצר אינסטינקטיבית אבל רצה להמשיך ולשאלתנו "מה אתה עושה, מה אתך?" השיב "מה אכפת לי כבר. כמה אפשר לסבול, שיגמור אתי". אנחנו לא נתנו לו לזוז והאוקראיני, בראותו את עמידתנו הנחושה ובהבינו שתעלולו לא הצליח, ציווה עלינו לחזור לעבודה וכך המשכנו בסחיבת שקי המלט.

אנחנו, שהיינו ידועים כפועלים טובים ונהנינו עד עתה מיחס מיוחד מצד כל השלטונות במחנה, התיעצנו בינתיים וטכסנו עצה מה לעשות, כדי לא להיות קרבנות לתאוות הרצח של הרוצחים האוקראינים. החלטנו להגיב ומשבא מייסטר מכאל לבקור־פקוח שגרתי לא הססנו וספרנו לו את כל העניין. הוא הסתכל בהרשל וראה את סמני הפגיעות והבטיח לסדר את העניין עם ה"שוויין" האוקראיני. ואמנם הוא נגש אליו והזהירו אזהרה חמורה לא להתחיל עם היהודים "שלו", שכן הפירמה מכירה אותנו שנים ולא תרשה להתעלל בנו. האזהרה עשתה את פעולתה, האוקראיני הניחנו לנפשנו אותו יום ויותר לא ראינוהו כמלווה שלנו. המלווים שבאו במקומו ידעו, כנראה, על המאורע ועל האזהרה ושוב לא התנכלו לנו.

באופן כזה יכולנו להמשיך בעבודתנו ללא הפקוח הקפדני של המשמר האוקראיני ובלי ההטרדות והסכנות הכרוכות בו. השומרים, משנודע להם שאנו הקבוצה שנהנתה מיחס מיוחד גם בימי פייקס, בגלל שלא ברחנו גם משנשארנו בלי שמירה ביער, החלישו את שמירתם עלינו. היינו שוב חופשים בתנועותינו במקום העבודה, פרט לליווי לעבודה וחזרה ממנה.

יום אחד הופתענו בראותנו מחנה גדול של אנשים בלתי מוכרים ומוזרים מפוזר סביב בניין הקולנוע. התברר, שאלה הם גולים רוסים שהורחקו וגורשו ממקומות מגוריהם מאזורי החזית, שנעה עתה כל הזמן מערבה. במחנה היו אנשים מבוגרים ונשים וילדים מכל הגילים. לא היו ביניהם אנשים צעירים. הם ישבו משפחות־משפחות או התגודדו בקבוצות. הם הדליקו מדורות מפסולת עץ הבניין הפזור בסביבה ומענפי העצים בחורשה והתחממו לידן. בהזדמנויות שונות, באין עין פקוחה עלינו, נכנסנו בשיחות עם הפליטים המסכנים, והם סיפרו לנו על עצמם, על היחס האכזרי של השלטונות הגרמניים לאוכלוסייה האזרחית, על הגירושים ועל תלאותיהם עד הגיעם הנה. על מה שצפוי להם בעתיד לא ידעו דבר, אם יובילום הלאה לגרמניה או ישאירום לעבודה במקום. תלאות המלחמה, טלטולי הדרך והאכזריות בהם התנסו לפני גירושם ממקומותיהם ועד הגיעם למקום הזה נתנו את אותותיהם בהם, בהתנהגותם ובתגובותיהם. הם נראו תשושים ומיואשים, אדישים לאשר יקרה בעתיד הקרוב. צרורותיהם ומטלטליהם היו פזורים בשטח וכאילו מופקרים. בהוודע להם מי אנחנו לא הססו לשוחח אתנו ולהשיח לפנינו את אשר בלבם. הם סיפרו לנו מה שידעו על קורות היהודים בסביבתם וגם על המתרחש בחזית. פגישה זאת היתה לנו בבחינת אשור מוחשי, דוגמה חיה לידיעות הקלושות שהיו לנו בתנאי הנתוק המוחלט בהם חיינו בבודזין, על התבוסות והנסיגה של צבא הרייך ה"בלתי מנוצח". היה זה בשבילנו משום ספוק־מה ונחמה־פורתא על סבלותינו וחזוק להכרה ולתקווה, ששלטון הרשע הנאצי יתמוטט בקרוב, יקרנו אשר יקרה, נזכה או לא נזכה, חלילה, לחיות ולראות את התבוסה במו עינינו.

היה קיים קשר כלשהו עם העולם החיצון וגם עם תנועת המחתרת הפולנית גם בתנאי בודזין. קשר כזה קויים גם מוורשה ע"י יהודי המחתרת שחיו בצד הארי. הקשר היה פועל רכבת פולני, אמיתי או מחופש, שהיה מבקר לעתים בבית המלאכה שמחוץ למחנה ובו עבד כסנדלר חברי הטוב מאיר רוזנבלט. נפגשים היינו לעתים רחוקות — בעלי המלאכה חיו ולנו מחוץ למחנה — אבל בפגישותינו היה מספר לי על בקוריו של הפולני, על הקשר שמקיים מנהל בית־המלאכה שמעון גרוסמן (חי אף הוא) מקראשניק עם בתו המחופשת כפולניה בוורשה ועל העזרה שמגיש איזה מוסד או ועד, שאז לא ידעתי מהו ומה טיבו, לקבוצת אישים מיהודי ורשה בבודזין. אישים אלה היו בחלקם ידועים בבודזין, ביניהם רבני ורשה שטוקהמר (ז"ל) ושפירא יב"ל (חי בגרמניה), ל. בלוך ז"ל, שנמצא אז במחנה בקראשניק, ד"ר וודובינסקי (חי באמריקה), ד"ר פרידהיים ואחרים. כל אלה היו בשבילי ידיעות קלושות, מכלי שני ושלישי ואת טיבם ומהותם של קשרים אלה לא ידעתי עד לאחר השחרור.

בסתיו סיימנו את כל עבודות הקמת הצריפים והתחלנו לעבוד במפעל ושוב בהדרכתו של נגר־הבניין

הישיש, מכרנו הוותיק. עבורי ועבור כל אנשי הקבוצה היו אלה סדורים חדשים לגמרי, סדורים וסבלות חדשים. כאן התחילו התלאות השכם בבוקר עם הצעדה הארוכה לעבודה, מרחק 4—3 ק"מ למפעל. "צרת רבים — חצי נחמה" אומר הפתגם, אבל במקרה זה לא היתה כל נחמה בעובדה, שסבלי הוא סבל הצבור הגדול הצועד כאן, המונה למעלה מאלפיים איש. נהפוך הוא, הסבל גבר עם תחושת הכאב ואזלת היד של כולנו, המובלים לעבודה ע"י קבוצת אוקראינים מרושעים ושואפי דם זדוניים.

המצעד של טורים ארוכים בני מאות "חמישיות" היה ענוי יום־יומי, החל מהצעידה בקצב לפי פקודת מפקדי הפלוגות שחזרו וצעקו כל הדרך — "שמאל, ימין־שמאל" "אחת, שתים, שלש, ארבע, שמאל" "החלף רגל" וכד'. ונוסף לזה, דרישת מלווינו־שומרינו האוקראינים לשיר כל הדרך בלי להתחשב במזג האויר, אם זה בוקר־סתיו, אם מזג אויר סגרירי או גשם שוטף. כל הדברים יחד היו התעללות בקהל האנשים המעונים והחלשים הללו. ואכן הלכנו הלוך ושיר לאורך כל הדרך, שרנו בכל השפות שידענו, החל משירים ידועים ועד לשירי־לכת צבאיים של הצבא הפולני עליו השלום, מהם היו השומרים שלנו מרוצים ביותר. נוסף לשירים אלה שרנו שירים ביידיש שירי אמונה, תקווה ונחמה ושירים לאומיים בעברית. שירים כ"אבינו מלכנו", "אני מאמין", "הללויה" ואחרים נסכו מעט כוח וחזקו במקצת את רגלינו העייפות והכושלות. הם ליכדו קצת את שורותינו על אף ההרגשה המרה, בבחינת "איך נשיר את שיר ה'" לפקודת צוררים וטובחי יהודים אלה. היינו נוקמים בהם בהגניבנו לרפרטואר שירים, שלו שומרינו היו מבינים את תוכנם אין ספק שלא היינו יוצאים נקיים מתחת זרועם הקשה. למזלנו, הם לא הבחינו בתוכן שיריו ולא איכפת היה להם באיזו שפה אנו שרים, למרות, שמזמן לזמן היו דורשים שנשיר שיר מסויים שנתחבב עליהם בשל נימתו העצובה או העליזה, הכל לפי מצב רוחו של האיש.

אוירה אחרת לגמרי והרגשה שונה שררו בשטח המפעל עצמו, שם פטורים היינו ממוראם ומתעלוליהם של הס.ס. ומלאכי השרות והמוות שלהם — האוקראינים. שם, בשטח רחב הידים של המפעל, על ביתניו הגדולים והמרווחים ועל בתי המלאכה השונים הגדולים: נגריה, מסגריה, מוסך וכו', נבלע ההמון הגדול הזה ו"לא נודע כי באו אל קרבו". כאן עבדו גם מאות אזרחים גרמנים בתור בעלי מקצוע, מנהלי ומפקחי עבודה ומנהלי משרדים. היו כאן גם עובדים פולנים רבים בכל מקומות העבודה. הדבר הבולט ביותר בשטח המפעל היה, שלא נראו כאן גרמנים במדים פרט ל"וורקשוץ", וזה נסך בכל אחד מאתנו תחושה אחרת, חופשית יותר. כאן יכול היה כל אחד לדאוג — ואף דאג — לעצמו ולמחייתו וכל אחד ניצל את האפשרות הזאת כמידת יכולתו. אלה שעבדו עם הפולנים יחד מכרו להם חפצים וקנו תמורתם מצרכים שונים. למרות המחסור, הקשיים והפחד התנהל בבודזין המסחר בחפצים, ביחוד חפצי הלבשה והנעלה, כל הזמן ולא פסק עד חסול המחנה. מקורות החפצים שונים היו. עד לתקופת סתיו 1943 הגיעו למחנה קבוצות יהודים מגורשים מהסביבה הקרובה והמרוחקת יותר. קבוצה אחרונה כזאת היתה הקבוצה מהרובייישוב שמנתה כ־350 יהודים שהצטיינו בלבושם ובחזותם הנאים ונראה שהביאו עמם אמצעי־מחיה הגונים. הם הגיעו בסוף אוגוסט או בראשית ספטמבר והחפוש אחר כסף וחפצים לא היה קפדני כבימי פייקס. לפי הידיעה הם הועסקו בזמן האחרון במחסן מיון בגדים וחפצים של היהודים המגורשים מערי הסביבה שרוכזו שם, ולכן הם באו מסודרים כל־כך. גם קבוצות אחרות הגיעו בלבוש מסודר יחסית ואלה שלא הביאו אתם אמצעי מחיה אחרים, כסף וחפצים, העדיפו לבוש בלואים על הרעב. העניין היה פשוט: האיש החליף את בגדו הטוב עם מכרו הגוי, שהביא לצורך זה מהבית לבוש קרוע ובלוי בתוספת ככר לחם ומזון אחר או גם כסף. ה־× שסומן בצבע שמן על כל חלקי בגדינו, לא היווה אף פעם בעיה בסחר־חליפין מסוג זה, והוא הוריד רק במעט את המחיר. המחסור בלבוש אצל האוכלוסיה הפולנית היה חמור ועם הסרת הצבע ידע כל אחד להסתדר. קלים יותר היו עסקי החליפין של נעליים ומגפיים, שעליהם לא הוטבעו סמנים ולא היה כל קושי בהחלפתם ומכירתם. בכל אופן, דאג כל אחד להחזיק מעמד, לא לרדת לדרגת "מוסלמן" ובטוח היה שאת בגדו הקרוע או את נעליו הבלות יחליפו לו במוקדם או במאוחר.

מקור לא מבוטל אחר למסחר החפצים היה מחסן הבגדים של המחנה. המחסנאים רצו גם הם לחיות היטב ואפשרויותיהם היו טובות. היו להם "סוכנים" קבועים בין מכריהם במחנה ולהם מסרו חלקי לבוש וכלי לבן מכל הסוגים למכירה ואלה נמכרו בכסף מלא. החפצים הללו לא היה בהם כל קושי או בעיות של הסרת הצבע וכו'. היו אלה חפצים "עובר לסוחר" והקונה בטוח היה, כי יקבל פי כמה מהמחיר ששילם כשיביא חפץ כזה למכירה בכפרו או לשכניו ומכריו בעיר — והמסחר שגשג.

מקור נוסף וחשוב לא פחות ל"ארגון" היו בתי המלאכה בהם עבדו היהודים. לדוגמא: אלה שעבדו בהכנת חלקי אלומיניום לאוירונים עשו מפח האלומיניום כלי אוכל בשביל אנשי המחנה שהיו זקוקים להם לקבלת האוכל במחנה ובמפעל וגם השתמשו בהם ב"מחסן" לדברי אוכל שקנו. כמו־כן עשו מאלומיניום חזק יותר וממתכות אחרות כפות וסכינים, שגם הם היו עוברות לסוחר. יתר על־כן: אלה שעבדו במכונות ובמכשירים המיכניים הכינו כלים שונים ומכרום גם לפולנים שעבדו במפעל, תיקנו כלי־בית שונים עבורם ובאו על שכרם. עם השמדת האוכלוסיה היהודית נשארה האוכלוסיה הפולנית ללא בעלי מקצוע בשטחים שונים ותפירת בגד או נעליים היתה בעיה חמורה לא פחות מהשגת החומרים לעשייתם. בשטחי מלאכה רבים אחרים היה המצב חמור לא פחות. כך, למשל, התקיימו היהודים שעבדו כזגגים בבודזין יפה מאומנותם, ע"י זה שיכלו לסחוב חתיכת זכוכית ולמכרה לפולני, דבר לא יסולא בפז בזמן ההוא, והיו גם מקרים שהפולני היה מבריח את הזכוכית מחוץ למפעל והיה משלם לזגג היהודי עבור חתוך הזכוכית והתאמתה למידה הדרושה.

ואחרון־אחרון חשוב: כבר נזכרו לעיל אסמי התבואה העצומים, שהיו לעת ההיא במפעל בודזין. היה זה ביתן 3, אולם עצום ממדים בו איחסנו הגרמנים אלפי טונות של גרעיני תבואה. כל שלא היה לו מקור אחר להשביע את רעבונו היו המחסנים האלה עבורו מקור־מחיה לא אכזב.

העבודה העיקרית של מפעלי "היינקל וורקה" ליצור מטוסים התרכזה בביתן מס. 5, בו רוכזו מרבית המכונות, המתקנים והמכשירים הטכניים לעיבוד חלקי המתכת השונים לאוירונים. המפעל בבודזין היה סניף של מפעלי Heinkel Werke, Rostock ליצור מטוסים, וכאן יצרו חלקים שונים. בביתן הזה והקרוב לו, מס' 4, מרוכזים היו רוב פועלי היצור והאחרים עבדו בחברות בניין שפעלו בשטח המפעל, בבתי המלאכה השונים וגם בשירותים. כמו כן עבדו במכבסה. היו מטבחים נפרדים לאסירי המחנה, לגרמנים ולפולנים. חלק מהיהודים הועסק גם בעבודה משרדית והנשים — כמעט כולן — בעבודות שירות.

קשה ומלאת תלאות במיוחד היתה החזרה למחנה בערב. עם ימי הסתיו המתקצרים והולכים, היינו מסיימים את המסדר אחרי־העבודה — בו מנה כל ראש קבוצה את קבוצתו והביאה למקום מפגש הפלוגה ושם מנה מפקד הפלוגה את פלוגתו ומשם למקום המסדר הכללי בו התכנסו כל הפלוגות מכל מקומות העבודה ומפקד הגדוד, שצ'יפיאצקי, החל מונה וסופר את כולם, כשהיום החשיך. לא אחת היינו ממתינים, אחרי שהכל היה מוכן כבר ליציאה, לבוא המשמר האוקראיני, שצריך היה ללוותנו למחנה ואנשי המשמר, כנראה מתוך כוונה תחילה ובזדון, היו על־פי־רוב מאחרים להגיע. וכשבאו סוף־סוף, החלה שוב הספירה בשער היציאה. גם זה לקח זמן רב והיינו זזים לדרך בחושך גמור. בערבי הסתיו הגשומים והקרים היה זה קשה במיוחד והיו גם ערבי כפור, תופעה שכיחה בסתיו הפולני.

בערב החשוך היתה הצעדה בסך גרועה פי־כמה מאשר ההליכה באותה דרך בבוקר. אחרי יום העבודה במפעל היתה הליכת 4 הק"מ בתוספת השירה הרצופה מבצע קשה בחשכת הליל. גורם מקשה נוסף היו נעלי העץ, או נכון יותר, סוליות העץ של הנעלים שהיו נתקלות באבני הנגף של הכביש וגרמו לתקלות רבות. מדשדשים היינו בשלוליות המים שהצטברו על הכביש הגרוע, המים חדרו לנעלים הקרועות והרטיבו את רגלינו, ואוי לו למי שיצא מהשורה על מנת לעקוף את השלוליות. רוב השומרים החזיקו את רוביהם דרוכים ומוכנים ליריה, אמצעי נגד הבורחים הפוטנציאליים בחושך. גרועה מכל היתה ההליכה כאשר הכפור הקפיא את הכביש הרטוב, אז היינו מחליקים על הכביש החלק ומועדים כל כמה צעדים. אחרון אחרון גרוע היה ה"ס־פורט" שערכו להם האוקראינים במצעד הערב הזה. היו מוציאים בתואנה כלשהי מישהו מהשורה, לוקחים אותו הצדה, ונטפלים אליו ומתנכלים לו. בתחילה הלמו בו מכות בטענה: הלכת לא נכון, יצאת הצדה ועוד בסגנון זה. אחר היו עורכים חפוש בכליו ממש ובכיסיו, זאת היתה המטרה, היו גוזלים ממנו מה שהיה אצלו, כסף וגם מצרכים כאלה שהיו להוטים אחריהם ואחרי זה היו מריצים אותו להשיג את קבוצתו ושורתו באזהרה, שלא יהין לספר למישהו או להתאונן על מה שקרה.

באופן כזה היינו מגיעים בשעה מאוחרת ממש לשער המחנה, וכאן התחילה ספירה חדשה שנמשכה זמן רב. בספירה זו נוכחו תמיד מפקד המחנה ועוזריו הס.ס. שהיו מסודרים בשני צדי השער והיו מונים את השורות ורושמים את הסיכום. גם שטוקמן המפקד נוכח במיפקד הערב. כאשר נכנסנו סוף־סוף למחנה החלה העמידה בתורים לארוחת ערב ולמנת הלחם שנמשכה עד לשעת כבוי האורות, בה היה על כל אחד להמצא על דרגשו.

גם השינה לא קלה היתה. האויר והאוירה בצריף בו שוכנו למעלה מ־600 גברים היו קשים מנשוא ואין

לתארם במלים. היו הגדרות קולעות שונות לאויר הזה בצריף כגון: "אפשר לחתוך את האויר בסכין", או "אפשר לתלות גרזן באויר". היו גם טפוסים שונים שהוסיפו משלהם לצחנה בצריף על ידי עשיית צרכיהם בפינות הצריף. שומרי הלילה של הצריף התחקו אחריהם לתופסם, אלא שלא הצליחו אף פעם לתפוס מישהו. בנוסף לכל זה הציקו הגרדת וכינת העור ופעולת שתיהן החריפה בשעות הלילה בהתחמם הגוף. פעמים לא הצלחתי לעצום עין על אף העייפות מיום העבודה המפרך ובבוקר קמתי עייף ורצוץ יותר משהייתי בערב.

לא חסרו גם אנשים חסרי מצפון, אלמנטים אפלים, שניצלו את עייפות חבריהם וגנבו מהם באפלת הלילה כל שיכלו — כסף, חפצים ואף מצרכי אוכל. קרה לעתים קרובות, שמישהו קם בבוקר בצעקה "אוי, מ'האט מיך אומגליקלעך געמאכט". התברר שסחבו ממנו את אמצעיו האחרונים לקיומו העלוב בבודזין.

כך נמשכו הימים ואף השבועות, קודרים, אפלים, עצובים ומחוסרי תקוה לשנוי כלשהו במצב. היאוש שלט בכל, אף שהרעב לא הציק עתה כל כך ונפוחי־כפן ו"מוסלמנים" כמעט שלא נראו. גם אלה שהיו קודם "מוסלמנים" התאוששו ומצבם השתפר. באופן שגרתי ומתמיד המשיך כל אחד את מלחמת הקיום, יצר החיים עשה את שלו ולפיו השתדל כל אחד להחזיק מעמד בכל האמצעים. אלא שבשיחות ביניינו היתה דעתנו תמיד, שלשוא כל המאמץ הזה וכי גורלנו נחרץ.

באו ימי ראשית נובמבר ואישרו את כל חששותינו. על חסול מחנות טרבניק ופוניאטוב על רבבות היהודים שבהם נודע לנו תיכף להתרחשות האסון. על־אף ששני המחנות היו רחוקים מרחק גיאוגרפי ממחננו, וקרובי משפחה לא היו לנו בין היהודים שם עשה האסון רושם מהמם ומדכא על כולנו. עם זאת קיננה בלבנו ההרגשה, שהכורת אשר עלה על המרכזים היהודיים הגדולים האלה לא יפסח הפעם גם עלינו. ההרגשה הפכה כמעט לודאות ולא השאירה כל אשליות ביחס למצב וגם לא היה ספק בלבנו, שהזמן העומד לרשותנו קצר ביותר.

איני זוכר את התאריך אבל ימים מעטים אחרי חיסול פוניאטוב סגרו אותנו בצריפים במחנה ולא נתנו לנו לצאת בערב ובלילה. רשמית נאמר לנו, שיש חשש להתנפלות פרטיזנים ואף הורו לנו להשתטח על הרצפה במקרה של יריות. היה זה נסיון הסחה והטעיה שלא נתפסנו לו כלל. משמעות ההסגר הזה היתה ברורה לכולנו. היינו סגורים שלושה ימים ויום אחד הבחנו גם בפלוגה של ז'נדרמים וס.ס., שהקיפה את המחנה מסביב. זהו... אמרנו לעצמנו ומוכנים היינו לגרוע שבעולם...

איני זוכר כמה זמן היינו מוקפים ע"י הז'נדרמים, אבל אחרי צפיה מיואשת למוות הודאי, שארב ליד שערי המחנה ממש היתה פתאום הרווחה. הצריפים נפתחו, הורשינו לצאת לחצר המחנה ולמחרת אף יצאנו לעבודה. מה בדיוק קרה ואיך, כיצד קרה הנס ומי בדיוק היו הגורמים להתרחשותו לא ברור עד היום אבל הספור הוא כזה:

להנהלת מפעלי היינקל בבודזין נודע על המצב — שעומדים לחסל את המחנה על כל יהודיו. יש אומרים ששטוקמן הצליח להתקשר עם הנהלת המפעל ולהודיע לה על המתרחש. לפי הסיפור פנתה ההנהלה המקומית באופן דחוף אל ההנהלה המרכזית בגרמניה וביקשה את עזרתה. הם מצדם פנו לגרינג ראש האויריה שהם עבדו בשבילה, ובקשוהו לבטל את הגזירה, אחרת לא יוכלו לעמוד בהתחייבויותיהם לאוויריית המלחמה בלי העובדים, שאומנו על ידיהם במשך שנים. לפי אותו הספור באה הוראה אישית מגרינג לבטל את ההשמדה וכך נצלנו. קשה לקבוע אם הספור הזה נכון כולו או רק בחלקו, אבל העובדה של השנוי הפתאומי ויציאתנו לעבודה כאילו דבר לא קרה מאשרת אותו.

בהקשר זה יש לציין את יחסה של הנהלת המפעל לעובדיה בכלל. לא הכרתי את האנשים הללו ואישית אין לי מה לספר עליהם. בתקופה ששהיתי במפעל עבדתי רק בשטחו אבל לא הייתי אף פעם עובד המפעל, כי אם בחברות שביצעו שם עבודות. ברם כמה משרידי בודזין שהכירו את העניינים מקרוב, ביניהם כאלה שעבדו במפעל עוד לפני היות מחנה בודזין, מדברים עד היום בהכרה והוקרה על יחסם של אנשי ההנהלה ליהודים, וביחוד המנהלים היינצה וסטיפן. יש שיודעים לספר על מקרים בהם הגנו אנשי המפעל על יהודים מפני פייקס, התערבו התערבות פעילה להציל יחידים מטירופו ותאוות הרצח שלו, ובמקרים שלא יכלו להתערב או לעזור גינו תמיד את מעשיו הסדיסטיים בנוכחות יהודים, תופעה נדירה בימים ההם. באופן כללי זכו היהודים ליחס הוגן מצד הגרמנים הממונים עליהם במפעל בודזין, פרט לכמה מקרים יוצאים מן הכלל.

גזר ההשמדה שיצא על מחנות היהודים במחוז לובלין פסח עלינו באורח פלאי בניגוד למחנה בראחוב. לנו, הקומץ הקטן מבני העיירה שנשאר בבודזין, לא עמדה זמן רב שמחת הצלתנו משום שהכתה בנו כרעם הידיעה על השמדת אחינו וקרובינו בראחוב ואתם הקבוצה מקריחוב, כ־400 נפש מישראל.

הזכרתי כבר את הקבוצה מקריחוב, ששהתה לילה אחד במחנה בודזין והועברה למחרת לראחוב. על אף שנותק כל קשר עם ראחוב אחרי שיבת קבוצתנו לשם הגיעו בכל זאת אי־אלו ידיעות משם וביניהן גם על קבוצת קריחוב, מכיוון שכולם היוו מחנה אחד, ששכן בצריפים ששימשו פעם כאסמי תבואה מול הבוסתן של חוות ראחוב. לפי הידיעות שהגיעו אלינו עבדו אנשי המחנה בעבודות החווה, במחצבות ובמכרות וכן בכל העבודות, שעבדנו אנחנו בהיותנו במקום.

לאזנינו הגיע ספור על רצח סדיסטי, ברברי ומתועב שביצע לזרצ׳יק, רצח שזיעזע אותנו, שידענו והכרנו אותו והורגלנו לאכזריותו ורצחנותו.

ספרתי לעיל שהקבוצה מקריחוב היו כולם אנשים ונשים צעירים ובריאים, לבושים טוב ורושם הופעתם כשל אנשים משכילים משכבה אינטליגנטית. לפי הספור, היתה בין הקבוצה אשה צעירה אחת שיופיה הלך לפניה. לזרצ׳יק, שתאוותו החולנית לנשים היתה ידועה לא פחות מתאוותו לרצח, חמד את האשה ובחר בה להיות עוזרת בית אצלו ולמעשה הכריחה למלא את תאוותו. יחס זה נמשך כמה שבועות. וכששבע ממנה או כשחשש מתוצאות מעשהו כשתוודע התנהגותו בענייני גזע לממונים עליו במוסדות הס.ס., הוציא את האשה ביום קיץ אחד אל הגן ובראש הגבעה הנשקפת לכביש ועל כל הסביבה ציווה לקשרה בחבלים ערומה כביום הוולדה אל אחד העצים. במשך היום התענתה המעונה כשהיא נשרפת מקרני השמש היוקדות ומבזיונה. לפנות ערב, כשחזרו אנשי המחנה מעבודתם, ערך להם לזרצ׳יק מחזה שרק דמיון חולני ומנוון של רוצח סדיסטי ומטורף מסוגל היה להגותו ולבצעו. לעיני כל המחנה וכל אנשיו ולעיני ההמון הפולני שהתאסף לחזות ב״מחזה״ שיסע הרוצח את כלב הזאב שלו באשה הערומה וזה קרע נתחים־נתחים מבשרה הצעיר החי. לזרצ׳יק עמד כל הזמן כשהוא מתענג על המראה ונהנה מגבורת כלבו עד שהאשה האומללה נפחה את נשמתה ביסוריה ובקלונה. אחותי הלא־מוכרה, המעונה והקדושה, עליך ועל שכמותך אמר המשורר ״לא לך החרפה כי אם למענייך״.

בטמטומנו ובהיותנו טרודים ודואגים לעצמנו בבודזין לא דאגנו לאחינו בראחוב ולמצבם על אף שידענו שהם נמצאים בלוע חית הטרף — לזרצ׳יק. להיפך, כבר סיפרתי שהנשארים קינאו באלה שחזרו וגם אני נחמתי את עצמי כשנשארתי בבודזין בעובדה, שאברהמ׳קה חזר לראחוב ושיפר את מצבו. הסחנו את דעתנו מאחינו וחברינו ומסכנת הכליון האורבת להם גם כשעלה הכורת על רוב המחנות בסביבתנו, כאילו נשכחו כליל מזכרוננו עד שהוממנו מהידיעה על השואה שבאה עליהם.

באחד הערבים של אחרי פוניאטוב וטרבניק חזרנו מהמפעל למחנה. היה זה ערב־סתיו אפל וגשום ואנחנו בוססנו בגשם ובבוץ כושלים ומועדים, עייפים ורצוצים מעמל היום ומטרדות השעה. כרגיל פקדו עלינו האוקראינים: ״זינגיין־זינגען״ ואנו, לא יכולנו לשאול את מעניינו ״איך נשיר״ והולכים ושרים עד ניחור גרוניינו. לפתע מדביק אותנו חבר משורה אחורית ואומר: השמעתם מה שסיפרה אשה פולניה שעברה זה עתה? והוא מספר בשם האשה האלמונית, שכל היהודים במחנה ראחוב הוצאו להורג ביום אחד. הם הובלו לאחד המכרות בנובה ווייש, נורו ולאחר מכן סתמו את המכרה עליהם. המספר לא ידע לאמר מלה על המבשרת המסתורית, מי שלחה ולאיזו מטרה אבל כולנו חשנו וידענו, שהיא דברה אמת. הדבר הלם בנו כהלום ברק.

הייתי המום. היינו אז בחצי הדרך בין המפעל למחנה ובצעד כושל שרכתי את רגלי לצריף. עליתי למקומי על הדרגש והתיחדתי עם כאבי ועם אבלי. הצער היה עמוק וכוסס, צער על אבדן אחי האחרון והאהוב, קרובי משפחה, רעים וידידים נאמנים. צער על כליון רוב שרידי אחינו וחבריו בני העיירה, אשר קיווינו כי ישארו לפליטה. חשנו צער ואבל על אחים ואחיות צעירים ובלתי מוכרים, שהובאו מצ׳כיה הרחוקה ומצאו את מותם בידי מרצחים אכזרים על אדמת העיירה.

התפלשתי ביגוני הכבד ולא ירדתי מיצועי כל הערב והתפלאתי על חברי וקנאתי בהם על שהם יכולים לאכול ולסדר ענייניהם האחרים אחרי הידיעה. כל אותו לילה לא עצמתי עין. שואה חדשה זאת, כשלושה־עשר חודש אחרי שואת העיירה ואובדן משפחתי, היתה עבורי קשה לא פחות בכאבה הצורב ובתחושת השכול שהשתלטו עלי. אז היתה עדיין אי־ודאות ביחס למטרת הגירוש... עוד טיפחנו אשליות, בתמימותנו ובאי־ידיעתנו. אז היה עוד אברהמ׳קה לצדי, דיבר על לבי, ניחם אותי ועזר לי להתגבר על אסוני־אסוננו. עתה הוא איננו ואני מבכה אותו ומספידו. עתה אין איש לצדי לנחמני ולחזקני, יחידי נשארתי מכל משפחתי הגדולה והענפה, עשירה בתורה ומפוארת בחכמה. את כולם שכלתי מזמן ועתה נלקח ממני אחי האחרון.

לפני שלוש־עשרה שנה כשעזבתי את ביתי ואת עיירתי היה אברהמ׳קה בשנות השלושים המוקדמות שלו. חלוש היה מילדותו ובעל־מום למחצה מאז נפצע וחלה במלחמת העולם הראשונה. השארתי את הבית בלי

אמצעים למחיה ובלי עזרה, שכן הייתי מפרנס המשפחה היחידי מאז נתיתמתי מאבי ואני בן 17 שנה. כשחזרתי לפני כשלוש שנים מצאתי את אברהמ׳קה שגדל בינתיים והיה לגבר. רכש תורה וחכמה על אף חולשתו הפיסית. אהוב ומקובל על הבריות ומכובד בין יהודים וגויים כאחד. מה התגאיתי לראות באיזו חיבה וכבוד הוא מתקבל בכל הבתים הטובים בעיר, חבריו וידידיו התגאו בידידותו ורבים מהם גם בקשו את עצתו בענייניים שונים.

במשך השנתיים שחיינו יחד עד הגירוש שמחתי, בראותי אותו עומד בכל תלאות המלחמה וסבלותיה. יחד עבדנו בעבודות הקשות והמפרכות כשהוא, החלש, לא מפגר אחרי, הבריא, החזק והחסון. לא רק שעמד בהן אלא אף הבריא, דבר שהתגאיתי בו כפליים, משום שהיתה זאת תוצאה מכך ששוב היה לו בית מסודר ותנאי חיים נורמליים, יחסית לזמן. לבבי רחב לכוחו הפיסי ולכוח עמידתו בעבודה ובסחיבת משאות ממרחקים. לפלא ולגאוה היה בשבילי, ועתה — איננו.

כמו לפני שנה שקעתי באי־אכפתיות ובקהות חושים. בחלתי באוכל, זלזלתי בעבודה, דבר שבתנאי בודזין היה מסוכן, אלא שאדיש הייתי גם לסכנה זו. אחת היא לי מה יעלה בגורלי.

אלא, שיחד עם הכאב היגון והאדישות השתלטה עלי גם הרגשה אחרת, תחושה מופלאה. אמונה ודאית כמעט שמילאה את כל ישותי והיא — שנועדתי לחיות. בסקרי את המאורעות של ששת החדשים וביחוד בחשבי על הנסיבות שמנעו ממני לחזור עם הקבוצה לראחוב ודבר בריחתי מפלוגה 12 אל מחוץ למחנה ביום שנלקחה לקרונות המוות, בכל זה הרגשתי יד נעלמה הסוככת עלי מפני הסכנות, איזה כוח טמיר מגן ושומר עלי. מוזר, בן 36 הייתי אז, ומזה 18 שנה, לפחות, חדלתי להאמין בכוחות עליונים וגם עתה נשארתי כזה. אבל תחושה זאת שחשתי לא אמונה היתה אלא ודאות ובטחון. לא ידעתי מיהי היד המיסתורית הזאת ומהו הכוח השומר עלי, אבל ראיתי בדמיוני את אבי ואבות אבותי הצדיקים הפועלים למעני וביחוד זכרתי את אמי הטובה והמסורה וחשבתי, שאולי זכותה וזכות מעשיה הטובים ותפילותיה למען בנה אהובה בירושלים, עיר הקודש, עומדים לי.

האם שמחתי בהרגשתי זו, בבטחוני זה בסכוי לחיים? לא. שום דבר לא היה מסוגל לשמחני במצבי. ראיתי את החיים העתידים כמעמסה, כסבל ממושך אחד, אלא שלא חשבתי גם להלחם בגורלי ומאוחר יותר התגריתי בו לא פעם ולא פעמיים בשעות קשות ובמצבים מסוכנים. בבטחי ברגש זה שתיארתי העמדתי את גורלי במבחן הרבה־הרבה פעמים. וברגש זה כי „אדם לעמל יולד ובעל כורחך אתה חי״ המשכתי, תוך יגון ודווי, את חיי העלובים.

בעקבות שואת יהודי מחוז לובלין, והשמדת המחנות הגדולים והקטנים, צמחה תועלת למחנה בודזין בצורת בגדים וחפצי הלבשה שונים. אין להגיד שהגרמנים, וליתר דיוק הס.ס., האחראים על המחנות שלחו לנו בגדים ראויים ללבוש בני־אדם. אדרבא, נראה שהם הוציאו כל דבר שהיה ראוי ללבוש אנושי והשתמשו בזה לצרכיהם האחרים ואת פסולת הלבוש, הלבנים וההנעלה שלחו למחנה בודזין. הנהלת המחנה קיבלה, כנראה, הודעה מוקדמת על המשלוח העתיד להגיע אולי לצורך הכנת מקום במחסן, שכן סיפרו, ששטוקמן אמר לחברה בהלצה שהיה בה מן הרצינות: ״תכינו לכם קונים לכל מיני חפצים העומדים להגיע ונחלקם מיד עם הגיעם״. היה זה רמז ברור, ששטוקמן יודע על עסקות הבגדים של היהודים עם הפולנים ושמצדו זה בסדר...

ואמנם חפצי לבוש הגיעו בכמויות עצומות כאלו, שמחסן הבגדים בבודזין הכיל אותם אך בקושי. אי־אפשר היה לסדר את כל זה על האצטבאות והחפצים הונחו ערמות־ערמות. והנה הודיעו, שכל מי שזקוק להחלפת חלקי לבוש, יבוא למחסן. החלוקה סודרה לפי הצריפים ועתה חילקו את החפצים ביד פתוחה, אם כי לא נדיבה ולא ביד קמוצה כקודם, כשהתוכחו והתמקחו על כל פריט ופריט. המסחר התחיל לפרוח. בגדים נמכרו והוחלפו לא רק בין יהודים לפולנים אלא גם בין האסירים לבין עצמם. גם לי הציע אחד שקבל מעיל־פרווה קצר, שאת־חלף אתו במעיל שלי ואוסיף לו סכום כסף מסויים. סירבתי ואמרתי לו, שהמעיל נחוץ ומועיל לו לא פחות מאשר לי ושישאירו לעצמו. אבל הוא אמר שבין כך ובין כך הוא לא יכול להשאירו לעצמו כיוון שהוא זקוק לכסף ואם לא אקחנו אני הוא יצטרך להתחלף עם פולני. שוכנעתי והתחלפתי וכך נפל בחלקי ללבוש מעיל פרווה דוקא בבודזין אחרי שנגמלתי מכגון זה כשנתיים, מאז החרימו הגרמנים את בגדי הפרווה אצל היהודים.

שמחה מיוחדת הסב לי המקרה, כאשר בחלוקת שמיכות חורף קבלתי את שמיכת צמר־הגפן שנלקחה ממני עם כל יתר חפצי בבואי לבודזין, שמחתי וגם ראיתי במקרה זה סימן לטוב. בשמיכה זו השתמשתי שלוש־עשרה שנה מאז עזבי את הבית ואת העיירה, והיא ניתנה לי במתנה מחברי וידידי קופרשמיט. עתה הזכירה לי שוב את הידיד ואת הבית ונסכה בי הרגשה מיוחדת במינה, כמי שנפגש עם אדם קרוב אחרי שנות פרידה.

במצב בו שרוי הייתי בזמן ההוא היה זה חפץ יקר במיוחד וערכו עבורי לא יסולא בפז.

יום אחד מימי נובמבר הודיעו לנו שקבוצתנו תיהפך למאורר שולע (בי"ס לבנאים). למחרת הופיע גרמני אחד, גידם יד ימינו ולקח את קבוצתנו, שמנתה אז כ־18—20 איש, ללמדנו בנאות. הגרמני היה מקבוצת הפולקסדויטשים היוגוסלביים, גבר גבה־קומה ורחב־גרם לבוש בנקיון עם מעיל־עור עליון קצר, ששרוולו הימני תלוי ומתנודד בהליכה. הוא לקחנו לאחד הביתנים הריקים במפעל ושם התחיל להדריכנו במלאכת הבנאות. ביום ראשון לימדנו תיאוריית הבנייה על כל צדדיה, איך לבנות קיר חלק, בניית זוויות, הקשרים למיניהם, של חצי לבנה, רבע ושלושה רבעי לבנה, כשלכל סוג של קשר הוא קורא בשם ועוד דברים השייכים לתיאורייה.

למחרת החל ללמדנו לבנות. הבאנו ערימת לבנים שרופות והוא הראה לנו איך לבנות קיר בעובי של אורך לבנה, לבנה וחצי. היתה זאת, כמובן בניה "על יבש", ז"א בלי טיט, לתירגול בלבד.

אחרי שהסביר לנו את עקרונות הבניה חילק אותנו לכמה קבוצות בניה קטנות. 4—3 מתלמדים בכל קבוצה וציווה עלינו להתחיל לבנות לבדנו, קודם קיר ישר, אחר כך זווית וכן הלאה. הוא היה שבע־רצון בדרך כלל מתפיסתנו את השעור ואת העבודה וגם אנו היינו מרוצים מהמצב. בימים ההם היה זה עבורנו מין שעשוע, הגרמני היה נותן לנו הוראות לעשות משהו והיה מסתלק לאיזה מקום ובזמן היעדרו היינו חופשים לעשות כל מה שרצינו. היינו גם מרוצים מהעובדה שאנחנו לומדים מקצוע. אני אישית התיחסתי לעבודה הזאת יחס מיוחד. בדומה לעבודת החצץ ובניית כבישים שהתחלתי בה לפני שלוש שנים, עבודה שעשיתי ברצון מסויים משום שראיתיה כהכשרה לסלילת כבישים בעתיד בארצי, ארץ ישראל; כך גם עתה למדתי ברצון את המקצוע החדש, ועל־אף היותי בבודזין והעובדה שאת העבודה מלמדני גרמני ואצטרך אחר־כך לבנות בשביל הנאצים, ראיתי את עצמי בונה בתים בעתיד בארץ ישראל. מי יודע אם לא החלומות הללו הם שנתנו לי את הכוח בתקופת הסבל המיאש, סבל גופני ונפשי כאחת, להתגבר על כל אלה ולזכות בסופו של דבר לראות בתבוסת שלטון הרשע ובאבדן המשטר הנאצי, להגיע בשלום לארצי, בה זכיתי לבנות במו ידי את הבניינים הראשונים של בית־משקי הקבוצי, אחרי תקופת בנייה קצרה כפועל בניין שכיר בעיר. מי האיש היודע את ערכם ואת משקלם של דמיונות וחלומות בחיי אדם בכלל ובעתות צרה ואובדן תקוות בפרט?

בכל אופן, ראיתי את כל עבודות הבנייה שעשיתי במחנות הנאצים כעבודת הכנה וכלימוד לעבודת הבנייה שעתיד אני לבצע בארץ ישראל, והשתדלתי ללמוד את המקצוע. וזאת לדעת: שום עבודה אחרת מהעבודות השונות בהן עבדתי אחרי עזיבתי את עבודת הבניין במשק לא גרמה לי אף עשירית מהספוק, אותו הרגשתי בעמדי על הפגום ובהניחי את הבלוקים נדבך על נדבך, וזאת לא במעט בגלל שבעשותי את העבודה הקשה הזאת זכרתי את היותי "במצרים", את הזמן בו הייתי משועבד לחיות הנאציות ועמדתי על הפגום במחנות ובניתי בניינים למענם ואף בניתי מחנה רכוז עבורנו, ומכאן הרגשת הספוק כאדם חפשי בארצי החפשית.

יסולח לי על הדיגרסיה הרגשית הקצרה הזאת.

אחרי תקופת־למוד קצרה יחסית עברנו לעבודה מעשית. החילונו בבניית קירות ומחיצות בביתני המפעל הענקיים, קירות שחילקו חלק גדול מהביתן לתאים מגודל שונה שהפכו אחר כך לבתי־מלאכה ולמשרדים. בעבודה זו למדנו באופן מעשי את כל העבודות השייכות לבנייה: מערבוב טיט ובבניה בלבנים עד עשיית קורות ביטון. הגרמני הגידם הפתיענו לא פעם בכוח הרב שבידו האחת ובזריזותה. הוא היה מדריך מקצועי טוב ובעיקר עמד על עבודה מקצועית טובה, בלי להתחשב כמה זמן היא דורשת. בקי היה בכל רזי הבניה ומסוגל היה לבצע כל עבודה בידו האחת. בהדרכתו בצענו כל עבודה שנדרשה, בנית קירות, עשיית ויציקת ביטון, טיח קירות ותקרות, למרות שעלי להודות שהאחרונה עלתה לנו בקשיים מרובים. ביחוד התפלאתי לראות באיזה כוח הוא היה מגיש לבנים בתנופה לפגום גבוה. בכוחו ובזריזותו היה מסוגל להתחרות עם כל אחד מאתנו.

אחרי שסיימנו את הבניה בביתני המפעל עברה הקבוצה לעבוד במקום אחר. לא הכרתי את המקום ונודע לי שלמקום העבודה הזה קראו בארקן־באו, כלומר: הקמת צריפים. כאן התחלנו להקים בניין קטן מן היסוד, עד אז לא ידענו שאת הצריפים האלו בנו בשבילנו והבניין שאנו התחלנו לבנות ישמש תחנת שמירה בשביל אנשי ס.ס. בכניסה למחנה החדש.

העונה היתה עונת־חורף ממש. שלג כיסה את הארץ והוא הוסיף לרדת כמעט יום־יום. עבדנו בכל מזג אויר, בשלג ובכפור. לא אחת קפאו קצות אצבעותינו בהחזיקנו בלבנה הקפואה. גם הטיט קפא בזמן העבודה

אף שערבלנו אותו במים חמים והיה צורך להעמיד תנורי קוקס לחמם מעט את המקום ולהפשיר את הטיט. לא עבורנו העמידו את התנורים ובכל זאת הם עזרו לנו, שכן יכולנו לגשת מפעם לפעם ולחמם את ידינו הקפואות.

מימיננו ומשמאלנו התמשכה גדר־תיל כפולה עם רווח כפול בין שתי הגדרות עם השער. את הבניין הקטן בנינו ליד השער החצון. בנינו התחיל לקבל צורה, פה תהיה דלת שאת משקופה הצבנו תיכף, לידה חלון אחד וחלון שני בצד הפונה למחנה. עם כל יום התרומם הבנין ולא עברו ימים מרובים וגמרנו את בנייתו עד התקרה ועד הגג והתחלנו לטייח את הבית מבפנים. העבודה עלתה יפה והגידם היה מרוצה מעבודתנו ואמר את שבחנו בפנינו. כאמור, עשינו את העבודה ברצון, לא ידענו שבונים אנו "קצט" לעצמנו. גם לו ידענו לא יכולנו לשנות מאומה. לימים, כשעברנו ל"קצט" נזכרתי בשיר הפועלים הפולני על הנפח ההולם בפטישו ומחשל את השרשרת בה עתיד הוא להכבל ועל הבנאי הבונה חומות־כלא בתוכן ייכלא הוא...

כשסיימנו את בניית הביתן הקטן עברנו לעבוד בצריף־עץ גדול בפנים המחנה לא־הרחק משער הכניסה. כאן התחלנו בבניית תנורי הבשול עם ארובות העשן וכל הכרוך בכך. מיום־ליום גבר מתח העבודה, זרזו אותנו בלי הרף לעבוד מהר ולגמור. יום אחד אף קרתה תק־רית קטנה, שכמעט והביאה לסכסוך בין המייסטר המדריך ומנהל העבודה. המייסטר שידע כי הוא יכול כבר לסמוך עלינו בעבודתנו, השאיר אותנו לבדנו ויצא לסדר ענייני־ניו. מנהל העבודה שהיו לו התחייבויות למסור את העבו־דה בתאריך קבוע, בא והתחיל לזרזנו לעבוד מהר. הוא עמד לידנו וזירז כל הזמן — "מהר־מהר". ידינו שטרם אומנו לעבודה מהירה, עבדו אמנם מהר, אבל לא טוב וכשחזר המייסטר נוכח לראות, שהחומה אמנם גבהה אבל הבנייה עקומה. הוא שאלנו לפשר הדבר וטען נגדנו: הככה למדתיכם לעבוד? להתנצלויותינו, שמנהל העבודה דרש שנעבוד מהר, התרגז וחירף כדרך הגרמנים "שייסה שנעל" וציווה להרוס את הבניה העקומה.

והמתח הלך וגבר מיום ליום. החורף היה בעצומו כשהתקדמנו בבנית מתקני הבשול וכאשר הגענו לבניית ארובת העשן מעל הגג היה כפור עז כזה, שאת הטיט לבנייה היינו מערבלים במים רותחים על מנת לשמור קצת על טמפרטורה המאפשרת להמשיך בעבודה, ועל פגומי הבנין הוצבו תנורי־חמום לחמם את הלבנים וליבש את הבנוי. גם את החומרים לטיט היה צורך לחמם ולהפשיר ובכל־זאת היו מומחי בנין שסברו, שעם ההפשרה הראשונה יתמוטט כל הבניין, עקב הפשרת הטיט הקפוא.

לשיא המתח הגענו כשהחלנו יוצקים את רצפת הב־טון, תעלות הביוב־הפנימי ועבודות בטון אחרות. הובאה מכונת ערבול בטון וכולנו עבדנו כבעלי מקצוע, ולעבודות עזרה, כמו ערבול, הגשה וכד' קבלנו אנשים אחרים. עבדנו יום־יום עד שעה מאוחרת בערב לאור מנורות. היו מביאים לנו למקום העבודה ארוחת־ערב מיוחדת שהצטיינה בטיבה. מעבידינו רצו לעמוד בתאריך גמר ומסירת העבודה והיו מעבידים אותנו עד קצה גבול היכולת. העבודה התנהלה, אמנם, בלי נגישות ובלי ענר־יים אבל כל הזמן בקצב ובמתח. איני יודע אם אמנם ידוע היה במחנה לאיזו מטרה ובשביל מי נועדו ביתן השמירה ומתקני הבשול שבנינו, אנו מכל מקום לא ידע־נו על זה דבר וחצי דבר, משום שאיש לא הגיד לנו, לא הגרמנים וגם לא ראשי המחנה, היהודים. למחנה היינו מגיעים בשעות הערב המאוחרות ולעתים גם בחצות הלילה. עייפים ורצוצים שכבנו לישון ועם בוקר משכימים היינו לעבודה יחד עם כולם. אף המשמר האוקראיני, שהיה מגיע כל ערב במיוחד להביאנו חזרה למחנה, היה רוגן ורוטן אבל נזהרו לא לפגוע בנו ורק היו מביעים את רוגזם והתמרמרותם בדבורים ובזירוז צעדינו. אנו, מצדנו, השתדלנו להחיש את צעדינו, חרף העייפות, להגיע מוקדם ככל האפשר ולהנות מכמה דקות נוספות של מנוחה ושינה. צעדנו מהר ככל שיכולנו ובעבודה עשינו צעדי־ענק לקראת כניסתנו למחנה הרכוז.

היו אלה הימים האחרונים של שנת 1943 וראשית שנת 1944 בהם התרחש מה שמסופר פה והמעבר משנה לשנה בישר גם מעבר ממחנה למחנה.

בימים האחרונים של שנת 1943 אירע מאורע בחיי המחנה אשר לא הגיע, אולי, לידיעת כלל האסירים, משום שלא היו לו תוצאות טרגיות כלמקרים קודמים דומים לו. המדובר בבריחת 8 יהודים מהמפעל, שלקחו עמם נשק ותחמושת ממחסן הנשק של ה"וורקשוץ".

היה זה מעשה שהתכוננו לו זמן רב ושתוכנן בקפ־דנות ע"י יוזמיו, כפי שסיפר לי יעקב אנדר (חולון), שהיה צריך להיות אחד הבורחים ונבצר ממנו לעשות את זה בפקודת אביו, שמסר על העניין לשטוקמן ולאח־רים, בפניהם התחייב לא לברוח.

והמעשה כך היה: יעקב עבד אצל ה"וורקשוץ" כמעט מהיום הראשון לבואו לבודזין. תפקידו היה לדאוג להא־כלת כלבי השמירה של ה"וורקשוץ" ולהביא בשר מהעיר בשביל הכלבים ומצרכים אחרים לבעליהם. מפקד

ה"וורקשוץ", ברחשו אמון ליעקב או מפני עצלות אנשיו, מסר לו את מפתחות מחסן הנשק ועל יעקב היה להשגיח שהכל במחסן זה יהיה בסדר וגם ניקוי הנשק הוטל עליו. אנשי ה"וורקשוץ" החזיקו במפעל מתקן להכנת בשר־חזיר ונקניק לצרכיהם הם וצרכי משפחותיהם בגרמניה. יעקב עזר להם גם בעבודה זו, אכל אצלם ולא היה חוזר למחנה אלא לן במפעל.

באחד הימים פנו אל יעקב כמה מהבלז'יצאים והציעו לו להצטרף לתוכנית בריחה, שהצלחתה מותנית בעזרתו. הבריחה היתה צריכה להתבצע דרך פרצה בגדר שמאחורי מאורת הכלבים, והתבססה על הצטיידות בנשק ותחמושת ממחסן הנשק והצטיידות במוצרי בשר ומצרכי מזון אחרים ממחסני ה"וורקשוץ". בראש הקבוצה התייצב סמל בצבא הפולני שהגיע לבודזין מבלז'יצה, אם כי לא היה בלז'יצאי. יעקב הסכים להצעה ואז עובדה התוכנית לכל פרטיה וכדי לאשר ולחזק את הקשר שנקשר הובאה למקום וודקה (בקנוח לא היה מחסור) ועל כוסית י"ש התחייבו אנשי הקבוצה לשמור על הסוד ביניהם ולעשות הכל להצלחת התכנית.

אחרי שאושר הדבר בשבועה נזכר יעקב באביו החי במחנה ובגורל הצפוי לו בשל בריחתו. הוא פנה לחבריו ואמר להם שמוכרח הוא להביא את אביו בסוד התוכנית וישתדל לשכנעו להצטרף לבריחה, שכן הוא לא יכול להפקירו ואם לא יסכים יצטרך הוא להרהר שנית במעשהו.

בהגיעו למחנה ובספרו את הדבר לאביו נתקל יעקב בסירוב אביו להצטרף לבריחה. אביו גם הפציר בבנו לוותר על התוכנית בהשתדלו להסביר לו את הסכנה שבדבר, את הסביבה העויינת ואת תקופת השנה, שעלולה להכביד על הבורחים להסתתר. יעקב מצדו הסביר לאביו, שהוא לא יכול לחזור בו מהתחייבותו ושגורל הבריחה תלוי בו ואם האחרים לא יוותרו מוכרח הוא להצטרף אליהם. בזה רצה הוא להשפיע על אביו. האב ביקש אז מיעקב שימתין מעט, פנה ויצא.

אחרי שהיה קצרה חזר האב ואמר ליעקב לבוא אתו. הוא הביאו לפני שטוקמן ואישים אחרים מהמחנה, לא בעלי תפקידים אלא אנשי צבור ידועים, שלהם סיפר את העניין קודם לכן. הם כולם פנו ליעקב, בשם האב ובשמם, שיוותר על תוכנית הבריחה, שכן הוא מסכן לא רק את עצמו ואת אביו אלא עוד הרבה יהודים במחנה. כשסירב יעקב לוותר אמר לו שטוקמן: יודע אתה שיש ביכולתי לאסור אותך ולא להרשות לך לצאת מהמחנה ואז מתבטלת התוכנית מאליה, אלא שאיני רוצה להשתמש באמצעי המאסר ועל־כן, כל מה שאני רוצה ממך הוא, להתחייב כאן בפני כולנו לא לברוח. אאמין להבטחתך ואתה תחזור לעבודתך כאילו דבר לא קרה. במקרה שתסרב — אצטרך, לטובת הכלל, לעצרך במחנה.

מחוסר ברירה נאלץ יעקב לתת את ההבטחה המבוקשת וכולם היו סבורים, שעם הסתלקותו מהתוכנית היא מתבטלת מאליה.

כשחזר יעקב אל חבריו סיפר להם, כי אביו מתנגד להצטרף ובלעדיו גם הוא לא יכול לברוח, כי בזה הוא גוזר מוות על אביו. חבריו אמרו לו שהם אינם מוכנים לבטל את התוכנית ומאחר שהצלחת הבריחה קשורה בעבודה ובתפקיד שהוא ממלא ב"וורקשוץ", עליו לוותר על העבודה הזו ולאפשר לאחד מהקבוצה לקבלה במקומו. יעקב הבין והסכים ובו במקום עובדה תוכנית פעולה.

מאותו יום והלאה התחיל יעקב להתרשל בעבודתו. היה מאחר לקום לעבודה, מזניח עניינים שהיה חייב לעשותם ומתנהג בחוסר אחריות. אף על פי שהיה זה מקום עבודה נוח ומכניס, שאיפשר ליעקב להתקיים יפה ולתמוך באביו ובאחרים, ויתר על כל זה והביא לידי כך, שיום אחד גירשו מפקד ה"וורקשוץ" מעבודתו ובמקומו נשאר עוזרו, שהיה אחד מקבוצת הקושרים.

לחג המולד ולראש־השנה קיבלו הרבה מאנשי ה"וורקשוץ" חופש ונסעו הביתה לגרמניה. הקושרים ניצלו זאת ובאחד הערבים של סוף דצמבר לא חזרו שמונה אנשים מהמפעל. במחנה התעורר חשד, אבל לא היה ברור מה קרה. יעקב ידע על כך כיוון שבאותו יום הזמינוהו לשתות כוסית להצלחת הבריחה וסופר לו, שהכל מוכן ובערב הם יוצאים. שטוקמן ויתר מנהיגי המחנה המתינו שעה ארוכה ואחר כך שלחו עוד פעם למפעל להוודע משהו על הנעדרים ואז נודע כבר שהם ברחו בלקחם אתם, כמסופר, נשק אוטומטי ותחמושת (אגב התחמושת לא התאימה כלל לנשק), ארגזים עם רמוני יד, בשר מעושן ונקניק ועוד דברים.

עוד באותו ערב הוזעקה תגבורת מקראשניק והחלה רדיפה אחרי הבורחים. הרדיפה בלילה לא השיגה דבר והיא נמשכה למחרת בבוקר. באותו יום לא יצא אף אחד לעבודה עד שעה מאוחרת לפני הצהרים. הרודפים לא השיגו דבר גם בבוקר וגם לא בעזרת הכלבים, מפני שהבורחים בחרו במזג אויר שטשטש מיד את עקבותיהם.

יעקב הובא למפעל ונחקר ארוכות ע"י החוקרים שהגיעו מקראשניק. הוא הוזמן למשרד ה"וורקשוץ" ובהכנסו ספג מהלומה שהפילה אותו ארצה. כשהצליח

לקום, לפי פקודה, החלה החקירה: לאן ברחו? החוקרים טענו שלא יתכן שהבריחה בוצעה בלי ידיעתו, מאחר שעד לפני זמן קצר היה הוא בעבודה הזו. יעקב התגונן ואמר, שהבריחה התאפשרה בגלל שפיטרוהו מהעבודה. לו היה הוא בעבודה כקודם לא היו יכולים לברוח בלי ידיעתו והוא לא היה יכול להסכים לזה משום שהיו תופסים את אביו. הוא הוכה נמרצות אך עמד על שלו, שלא ידע ולא יודע דבר. ליד החוקר רבץ כלב וכשנסה החוקר לשסע את הכלב ביעקב הוא אמנם זינק עליו אבל נסוג תיכף וחזר למקומו. מפקד ה"וורקשוץ" פרץ בצחוק ולשאלת החוקר מה הצחוק הוא ענה: "רצית שהכלב אותו הוא גידל מאז שהיה גור קטן יפגע בו?" אחרי חקירה ארוכה וקשה שלחו את יעקב לחופשי כשהוא מוכה ופצוע ושותת דם.

מפקד ה"וורקשוץ" החזיר את יעקב לעבודתו הקודמת באמרו לו: "אתה חושב, שד שכמוך, שאיני מבין מה היה חלקך בעסק הזה? אבל מילא מה שהיה — עבר".

היתה זאת בריחה ראשונה בבודזין שלא גררה אחריה עונשין של אחרים. יתכן שזה בישר מיפנה בהתנהגותם של הגרמנים לאסירי בודזין. אלא, שגם מהקבוצה הזאת לא נותר אף אחד בחיים. חלקם נתפסו לאחר זמן על ידי הגרמנים וחלקם נרצחו בידי הפולנים.

ליל הטבח

אותו ליל פברואר (אצל פרידהיים רשום התאריך 7 בפברואר, לעומתו טוען רייס, שהתאריך היה 8 בפברואר), הלילה האחרון במחנה העבודה בודזין, נשאר בזכרון רבים משרידי המחנה הזה כלילה המחריד והמזעזע ביותר שעבר עליהם במשך תקופת השואה כולה, שלא חסרה זוועות וימים ולילות של זוועה ופחד. היה זה ליל אימה ובלהות לכולנו, ליל הרג ורצח של עשרות רבות מתושבי המחנה, לילה אשר נחרת בלבות כולנו ואשר השאיר עקבות עמוקים גם בנפשות נצולי בודזין בצורת זעזועים נפשיים, הפרעות נפשיות וגופניות לכל ימי חייהם.

היום שלפני לילה זה היה יום־חורף רגיל, יום עבודה ככל הימים. הגענו בחשכת הערב למחנה ופנינו לקבל את מנת־הלחם היומית ואת ארוחת הערב ורבים עוד לא הספיקו לסדר את סדורי־הערב האלו ולחזור לצריפיהם ודרגשיהם; עוד רוב אסירי המחנה מתרוצצים מצריף־לצריף, מי לסנדלריה או למספרה ומי לבקור אצל קרובי־משפחה או חבר, החלו יריות לזרוע מוות בין המתרוצצים. היריות התחילו בבת אחת מכל העברים, ממגדל השמירה ומפנות־מחנה אחרות. אני ישבתי אז במקומי על דרגשי העליון בצריף כמעט ריק, כשהחלו האנשים הנפחדים פורצים בבהלה לתוך הצריף הפתוח ואימת־מוות בעיניהם ובמבטיהם. ואכן דלק המוות אחריהם בכל המחנה ואת חלקם אף השיגו הכדורים בפתח הצריף. אלה שנכנסו לצריף נכנסו שחוחים ושפופים ובהכנסם השתטחו תיכף על הרצפה, שלא ישיגום הכדורים המעופפים. הם סיפרו על הרוגים בחוץ שנהרגו מי ליד צריפו, מי בשבתו בבית הכסא או בדרך לשם. המהומה השתלטה על כל המחנה, כשהחלו הכדורים חודרים לתוך הצריפים דרך הקירות והאנשים לא ידעו איפה לתפוס מחסה ומגן מהם. מי שמצא מקום השתטח על הרצפה, ברם, רק מעטים מדיירי הצריפים יכלו למצוא מקום במעברים בין הדרגשים ולכן זחלו רבים אל מתחת הדרגשים או שכבו על הדרגשים התחתונים.

כאמור, מצאה אותי המהומה יושב במקומי על דרגשי העליון. החברים שהגיעו מבוהלים הזהירוני ובקשוני לרדת למטה, משום שסכנת הפגיעה מכדור רבה יותר במקום גבוה מאשר למטה. לא שעיתי לדבריהם ולעצתם ונשארתי במקומי. כבמקרים רבים קודמים, עת היתה צפויה לי סכנה ישירה, נשארתי קהה ואדיש למתרחש סביבי, משהו קפא והתאבן בקרבי, שעשאני שווה־נפש לכדורים השורקים מסביב וחלקם חודר דרך הקירות גם לצריפנו. פעלה גם התחושה שבין כך ובין־כך אין מפלט מהכדורים ואין טעם לנסות להתחמק מהם, כפי שאין טעם להשאר בחיים אחרי הלקח ממני אברהמ'קה היקר ואתו עשרות אנשי העיירה־עיירתי, שנרצחו לפני 3 חדשים בדיוק. נשארתי לכן במקומי מופקר לכדורי המרצחים וחשבתי שאין רע בפגיעת כדור, שיגאלני מכל הסבל והתלאות, והרי סופי מוות בצורה זו או אחרת. מאידך גיסא פעלה גם תחושה אחרת, שקיננה בי מזמן ולפיה הרגשתי את עצמי מוגן מפני סכנות, בלתי פגיע לכדורים ולכלי משחית אחרים. לא ירדתי ממושבי על אף ההרג והכליון, שהשתוללו כל אותו הלילה.

מטח היריות העז נמשך כשעה וחצי. כשכולם נשארו צמודים למקומותיהם על הרצפה ובמקומות נמוכים אחרים. אט־אט, כשהצרורות נעשו דלילים יותר והפוגות קצרות חלו בין מטח למטח, החלו האנשים עולים על יצועיהם, כי השכיבה על רצפת הבטון בקור נתנה אותותיה בהם וכמעט שקפאו מקור. משעלו חברי אלי לדרגש למעלה שוחחנו על מאורעות הערב, סיבתם ומניעיהם. השערות מהשערות שונות הושמעו אבל אף אחד לא ידע משהו ברור ורק ניחשו ניחושים. לא היה כל קשר עם

החוץ. אין יוצא ואין בא. ביניהם נמשכו היריות בהפסקות כל הלילה. קרה, שאוקראיני פרץ בתאוות רצח לתוך הצריף, פלט כמה יריות והלך. מאוחר בערב נהרג אדם אחד ליד עביט השופכין כשירד לעשות צרכיו, נוסף לאחד ששכב הרוג בכניסה. אני עצמי רצתי כל אותו לילה לצרכי, לבית השימוש. על אף שמרבית האנשים עשו את צרכיהם אותו לילה ליד דרגשיהם ובפינות הצריף, מפחד המוות האורב בפתח, לא נתנני לבי ללכלך ולטנף את צריפי, מקום מגורי, בו אני חי יחד עם עוד מאות אנשים. לא ידעתי אז, כפי שרבים לא ידעו, שלילה זה הוא לילנו האחרון בצריפים הללו.

גם אחרי שפסקו היריות לא העז איש להרדם, ולא היה כל בטחון שהיריות לא יתחדשו כל רגע. כך שכבנו ערים עד אור הבוקר. בשעות הבוקר המוקדמות לא יצא איש מפתח הצריף; לא היה ברור ולא ידענו מה, בעצם, קרה ומה עלול לקרות. מובן שארוחת בוקר לא חולקה באותו יום. כך היינו סגורים בצריף, ורק בשעות הבוקר המאוחרות, קרוב לשעת הצהריים, שמענו רחש ותנועה בשטח המחנה. שמענו גם את עגלת המחנה, היא עגלת המטבח, מתגלגלת בשטח החצר. סקרנים התחילו מנסים להוציא את קצה חוטמם מהצריף. יצאתי גם אני ואז ראיתי את ממדי האסון. טבח הלילה כלל כמאה הרוגים. העגלה עברה ואספה את ההרוגים שהיו פזורים בכל שטח המחנה ובכל הצריפים. ביניהם היה מפקד האורדונונגסדינט. צוות אחד עסק באסוף הקרבנות והטענתם על העגלה וצוות שני עסק בהבאתם לקבורה בקבר אחים בחורש הסמוך.

מה קרה באותו לילה? כיצד קרה טבח אחרי חדשים של שקט, חדשים בלי רצח וללא הריגות? הרג כזה בלילה אחד, שהיה חלילה האחרון למחנה העבודה... אין לנו ידיעות ממי יצא הקצף, מי יזם את הטבח ומי פקד עליו, אבל מסתבר שהתשובה נעוצה בעובדה, שהיה זה לילה אחרון למחנה העבודה בודזין לפני העברתנו למחנה הרכוז. ישנן שתי גירסאות המסבירות את מניעי ואת גורמי ההרג ושתיהן מתקבלות על הדעת.

לפי הגירסה הראשונה ניצלה קבוצת אנשים, שידעה שעומדים להעביר אותנו למחרת היום למחנה הרכוז, את שעת הערב בה היו הולכים רבים לסידורים שונים והתחילו חותכים את חוטי התיל מאחורי בתי השמוש במטרה לברוח מהמחנה. אנשי המשמר האוקראינים, בהרגישם בדבר, ירו באלה והרגום ו"דרך אגב" התחילו לירות בכל מי שהזדמן להם בחצר: באנשים שהיו בדרך לבית השמוש וממנו, באלה שישבו בבית השמוש ועשו את צרכיהם. בבהלה שקמה החלו האנשים לרוץ לצריפיהם בנסיון להסתתר שם, אבל האוקראינים דלקו אחריהם והכדורים השיגום ליד הצריפים ובתוכם. לפי הסברה הזאת נמשכו היריות והרצח כדי להפחיד את אלה, שאולי חשבו לנסות לברוח.

הגירסה השניה אומרת, שכלל לא היו נסיונות בריחה, אלא שאנשי הס.ס. והאוקראינים ביודעם שעומדים להעבירנו למחרת היום למחנה רכוז ותפקידם כשומרי ומפקדי המחנה יסתיים והם יועברו לתפקידים אחרים ואולי גם ישלחו לחזית, החליטו, לכן, להפוך את לילם האחרון בבודזין "להילולא רבתי" ול"השתעשע מעט". מכל מקום מוכיחה העובדה, כי איש ממפקדי המחנה הס.ס. לא בא להפסיק את הטבח, שהשתולל כל הלילה, שהאשמים היו לא רק אוקראינים, אלא המפקדים, יוזמי הרצח. ניתן גם לקבל את שתי הגירסאות יחד.

היה זה הטבח האחרון והגדול ביותר בבודזין בימי שהותנו שם.

המומים, נפחדים ואבלים יצאנו אט־אט מצריפנו, אחרי שנודע לנו שעומדים להעבירנו למחנה אחר, מחנה הרכוז. ההעברה החלה אחר הצהריים. היום היה יום־חורף נאה, אחרי כפור הלילה זרחה שמש פברואר מאז הבוקר, חיממה את האויר והפשירה את השלג. רק לנפשותינו לא חדרה כל קרן אור ולבבינו נשארו קפואים והשמש הזורחת לא הצליחה גם היא לחממם. הנה כך נסתיימה תקופה אחת של ה"ארבייטסלגר", תקופה שתחילתה במשטר פייקס, רוצח לתיאבון ורב־טבחים, רוצחם של יהודי בודזין והסביבה עד שבאה, כמדומה, תקופה שקטה יותר, משטר יותר אנושי, אך המציאות המרה טפחה על פנינו וסופה של התקופה תעיד על כולה. והנה מתחילים להעבירנו ל"קצט" שרק לצליל המלה וידיעת משמעותה קפא הדם בעורקינו. אפשר שידיעה זו היתה, באמת, הסבה לטבח האחרון הזה. ובכן, מה צופן לנו המחר? איזה עתיד נשקף לנו? הכדאי היה להציל את הנפש למען הסבל המתחדש? להמשיך לעמול למען שלטון הרצח והעינויים? מחשבות אלו וכגון אלו לא הרפו מאתנו גם בימים שבאו אחרי אותו יום מר ונמהר.

אכן, ליל האתמול ו"קצט" המחר לא עודדו ביותר ולא עוררו תקוות ואשליות שווא.

כאמור, החלה ההעברה בשעות אחר הצהריים. ההעברה נעשתה חלקים־חלקים. יתכן, שהיו אלה אמצעי זהירות מפני תגובה אפשרית של האסירים להשתוללות בלילה שעבר. מכל מקום העבירונו קבוצות־קבוצות,

כשבזמן שקבוצה אחת יצאה לדרך, קיבלה קבוצה שניה פקודה לבוא למקלחת. תורנו הגיע בשעות אחר הצהריים המאוחרות. כשנכנסנו לפרוזדור המקלחת נצטווינו להתפשט ולמסור את בגדינו. הפעם לא לקחום לחטוי ולהשמדת הכינה, אלא נלקחו מאתנו לצמיתות והשאירו לנו רק את הנעלים והכובעים בהם ערכו חפוש מדוקדק. הוזהרנו שכל המסתיר כסף וחפצים יענש קשות, מפני שב"קצט" אסורה החזקת כסף באסור חמור. מה שנמסר או נמצא בבגדים נלקח על ידי האוקראינים כדבר השייך להם.

בצאתנו מהמקלחת קבלנו כולנו בגדי "קצט", בגדי פסים כחולים ואפורים. לעבר כל אחד הושלכה חבילת בגדים ועד מהרה נוכחנו, שהאחד לא יכול ללבוש את בגדיו מפני היותם קטנים, והשני — משום מידתם הגדולה. פנינו למחלקי הבגדים והם השיבו שנתחלף בינינו לבין עצמנו. בינתיים נעשתה השעה מאוחרת והאיצו בנו, משום שמוכרחים לסיים את מבצע ההעברה לפני רדת הלילה. ואמנם עד שגמרנו עם כל הסדורים ויצאנו לדרך נטתה השמש לשקוע. הפעם צעדנו בלי שירה, כשגם מלווינו היו הפעם במצב־רוח ירוד.

השמש שקעה כשהגענו לשערי ה"קצט" ונכנסנו לשער מחנה הרכוז בודזין, למשטר חדש ול"חיים חדשים" ובמוחנו השאלה: מה הם טומנים לנו?

עד שעות הערב המאוחרות הוסיפו להגיע קבוצות מהמחנה הישן למחנה החדש.

הימים הראשונים במחנה הרכוז

"מחנה רכוז", "קונצנטרציונס־לאגר", "וקל"! מזה עשר שנים, מיום עלות היטלר ימ"ש וחבר המרצחים לשלטון, גורמים שמות אלה לפחד וחלחלה בלב כל שומעיהם ומקפיאים את הדם בעורקי אלה, היודעים מה משמעותם, ומה חבוי מאחוריהם. עוד לפני פלוש החיה החומה לפולין שמענו על דאכאו, אוריינבורג, בוכנוולד ומחנות אחרים, על המעשים והמוראות המתרחשים בהם. על ענויי תופת של מתנגדי המשטר — יהודים, סוציאליסטים, קומוניסטים, דמוקרטים ואחרים שלא השלימו עם שלטון הטירור והרצח בארצם. לא פעם זיעזוענו ידיעות על חבילת בגדים שנשלחה לבית משפחת הנעדר בתוספת תיבת אפר קטנה וידיעה קצרה, שבעל הבגדים נספה", "התאבד" או "נהרג במחנה". מאז כבוש הנאצים את פולין ידענו על מעצרים נרחבים בקרב האוכלוסיה המקומית ובפרט — האינטליגנציה בעקבות המעצרים — משלוחים לכיוון בלתי ידוע, שנסתיימו אף הם בקבלת חבילת בגדים בתוספת תיבת אפר קטנה. המושג נעשה מוחשי יותר ומוראותיו קרובים, עם הידיעות על מחנה מיידנק בעיר לובלין הקרובה לנו, לא רק קרבה גיאוגרפית. שמענו על הזוועות שבמחנה הזה, על הענויים האכזריים ואף על הכבשן בו נשרפים מאות ואלפים אנשים מדי יום ביומו. עם בואנו לבודזין שמענו ספורים על טרבלינקה וגם שירים שרו עליה, מפי חברי הקבוצה הוורשאית (על אושביץ ומוראותיה עוד לא הגיעו עדינו כל ידיעות באותה תקופה). די היה בכל אלה כדי להבעיתנו ע"י הידיעה, שנכנסים אנו למחנה רכוז, ולא ייפלא, שבליל אמש ניסו אי־אלה מאסירי המחנה, שידעו על העומד להתרחש למחרת, לפרוץ את גדר התיל ולהימלט החוצה, רצון שעלה להם בחייהם הם ולהרג המוני.

קשה לתאר במלים, מה הרגיש כל אחד מאתנו בהכנסו למקום החדש, למחנה הרכוז בודזין. אחרי ישיבה "במחנה עבודה", כביכול, שבעצם לא היה אלא מחנה ענויים ורצח בכל הצורות, מחנה רעב והתעללויות סדיסטיות, לא יכולנו שלא לראות בהעברתנו ממחנה העבודה למחנה הרכוז הרעה במצבנו, החמרת המשטר מכל הבחינות והמובנים, בקצור: ראינו זאת כסוף הדרך. לא היה ספק בלבנו, כי נועדו לנו ימים קשים בהרבה מאלה שעברו עלינו, משטר אכזרי וחמור בהרבה מזה שהיה עד עתה מנת חלקנו.

בערב הראשון לבואנו למחנה שררה אנדרלמוסיה. כאמור, נמשכה ההעברה עד מאוחר בערב. אותי הכניסו לצריף בקרבת הגדר, שנתמשכה בין המחנה "והמפעל". הערבוביה גדולה ורבה הצפיפות; כולנו מבוהלים ונפחדים ממאורעות לילי־אמש, מתלאות היום וחרדים לבאות. הצריף מחולק לשניים, בראשון — שולחנות לכל אורכו, שהוא רוחב הצריף ולידם ספסלים והוא נועד לשמש חדר אוכל. השני — חדר מטות; דרגשים בני שלוש קומות מסודרים בארבע שורות, שורה־שורה ליד הקירות באורך ושתי שורות באמצע ומעבר בין השורה הצדדית לשורה האמצעית בכל צד. אנו מתגודדים בחדר האוכל ובמעברים בין הדרגשים בחדר השינה. איש אינו יודע מה יילד יום, מה צפוי לנו במקום החדש ומה יהיה גורלנו. אין לי אל מי לפנות ואת מי לשאול. מעט מאד אנשים מוכרים. היציאה מהצריף בערב הראשון הזה אסורה, והמבוכה רבה.

באווירה ובמצב רוח כאלה עבר הערב והצטווינו לעלות על מצעינו. היינו עייפים אחרי לילי־האימים

הקודם, רעבים אחרי יום המעבר, מאחר שלא בא לפינו אוכל, לא שם ולא פה. היינו מעונים ענויי גוף ונפש גם בגלל תעלומת יום המחר וגורלנו בעתיד, ולכן לא יכולתי לעצום עין ולהרדם. בחבוטים ובהתהפכות מצד אל צד עבר עלי לילי הראשון ב"קצט" בודזין.

למחרת בבוקר — שוב התגודדות ביחידות ובקבוצות. עדיין אין סדר־יום ולא נמצא אף אחד שידע להבהיר לנו משהו. דבר אחד ברור — אין יוצאים היום לעבודה. כולנו נשארים במחנה. כן ברור, שלא מחלקים עוד אוכל. מודיעים רק, שכבר מכינים את ארוחת הצהרים במטבח. כן אוסרים עלינו להתרחק מהצריפים, שעתה נקראים בלוקים. על אף האסור מגיע אחד ואחריו שני ומספרים שבמטבח אפשר "לארגן" תפוחי אדמה. רצים לשם ונוכחים לדעת, שאכן ישנה ערימה גדולה של תפודים, ואף על פי שמשגיחים עליה, ניתן להסתדר "ולסחוב" קצת. כשהגעתי לשם עמדתי משתומם לנוכח המטבח שהשתתפתי בבנייתו, ואף על פי כן כמעט שלא הכר־תיו. דוודים, סירים ומחבתות בממדים עצומים הותקנו במטבח, שרק גמרנו את שלדו והרבה אנשים יושבים וקולפים תפודים. מבטיחים גם שתהיה ארוחת צהרים, שכמותה לא היתה בבודזין, רק שיהיה מי שיכינה, שכן, אין עוד סדור עבודה ולא סודרו די אנשים לעבודה במ־טבח. מסתובב איש ס.ס., שלדעתם של יודעי דבר צריך להיות הממונה על המטבח, מסתובב הלוך ושוב. הוא מש־גיח על העובדים ומעלים עין, כאילו, מאלו שסוחבים תפו־דים. אני יכול לקחת תפוחי אדמה אבל מה אעשה בהם כשאין לי מקום לבשלם? לכן מעדיף אני להשאר במטבח ולעזור בקילופם מאשר להסתובב ולהתגודד באפס מע־שה, נתון להרהורי הקודרים ולתחושת הרעב. ואכן הארוחה הראשונה ב"קצט" בודזין לא הכזיבה. מרק סמיך עם הרבה תפודים וגריסים ופה ושם גם נתחי בשר קטנים. אין תלונה בפינו על האוכל — ארוחה טובה, שמשביעה את התיאבון והרצון.

בינתיים סגור המחנה ומסוגר. האנשים מתחילים להיראות בחוץ. אחרי הארוחה מתחילים לחפש אחרי סיגריה, מסתבר, שהכסף מצוי אצל אנשים ולא כפי שחשבתי בתחילה. אמנם גם אצלי נשארו באורח פלא 50 זלוטי אבל איני יכול להפיק מהם תועלת.

סימן אור ראשון נגלה אלי בערב בדמותו של ידידי הוורשאי. אין לדעת באלו דרכים הוא מצאני, אך הופע־תו היתה עבורי הפתעה משמחת עד כדי כך שלא התענ־יינתי בפרטים. הסתבר, לפי ספורו, שיחידים מעטים יצאו בכל זאת בבוקר לעבודה במפעל והוא היה ביניהם. להפ־תעתי הוא הוציא מכיסיו סיגריות וקוביות סוכר, מסרם לי ואמר: "הא לך, תמכור את זה, יהיו לך תעסוקה וכסף". אלוהים יודע איך הוא הבריח זאת למחנה. פטפט־נו שעה קלה על עניינים שונים, ברם על עתידנו ב"קצט" לא ידע ולא כלום.

יצאתי עם "הסחורה" לחפש קונים והיא ממש נח־טפה מידי, ביחוד הסיגריות. שוב הפתיעתני העובדה, שכמעט אצל כל אחד מצוי היה כסף.

באותו ערב חולק לראשונה לחם, ובמנות גדולות מאלו, שהורגלנו להן במחנה העבודה. מצב הרוח השתפר במקצת, כשמצב הקיבה קובע את מצב הרוח במחנות האסירים. בערב זה, השני ב"קצט", היה מצב רוחנו שונה לגמרי מאשר אמש. התחילו מדברים גם על סכויים טו־בים יותר בעתיד.

למחרת היום התחילו לארגן את מינהל המחנה. רא־שית, קיבל כל אחד מאתנו מספר ב"קצט". לכל אחד ניתן המספר בצורת שתי פיסות בד צרות, אותן חייב היה להדביק לבגדיו, האחת לחולצת הפסים בצד שמאל של החזה ואת השניה — על המכנסיים ובאזור הירך. ביום זה נודעו גם דפוסי החיים במחנה. לזקן־המחנה (לגראל־טסטר) נקבע שטוקמן, עובדה מעודדת בפני עצמה. נקבעו זקני־הבלוקים (בלוקאלטסטה) רובם ככולם קומפניה־פירר לשעבר. פלוגות העבודה נקראו מעתה "ארבייטס־קומנדו" ובראש כל קומנדו הועמד "קאפו", תואר שנדף ממנו ריח לא סימפטי אצל כולנו ואף־על־פי־כן קבלוהו ברצון כל אלה שלהם הוצע, כולל חברנו דוד, שהיה הפוראַרבייטר שלנו. כל אחד מבעלי התפקידים קיבל סרט עם ציון התפקיד, אותו חייב היה לענוד על שרוולו השמאלי.

באותו יום ניתן לנו להכיר היכרות חיצונית גרידא, את מפקדי המחנה החדש. המפקד היה שרפירר ס.ס. ליבהולד שהיה דומה בקומתו ובמבנה גופו לפייקס; גם בתווי פניו הזכיר את אותו רב הטבחים צמא הדם. סגנו היה אונטרשרפירר ס.ס. קלייסט, שהיה גבה קומה ותווי פניו וכל חזותו רכים וסימפטיים. הסימנים החיצו־ניים עתידים היו להתאים לאופיים ולהתנהגותם של בעליהם וליחסם אל האסירים, במצבים ובמקרים שונים.

ביום השלישי שוב לא יצאנו לעבודה. אותו יום עשו כמה וכמה מיפקדים, פעם לפי הבלוקים ופעם לפי הקומנ־דות כחזרה כללית לפני ההצגה. מה שהפליאני מאד היתה העובדה, שכל זה התנהל בלי מכות ועניים ובשקט

יחסי. אני נכללתי בקומנדו נפרד מכל קבוצתנו. היה זה סימן שקבוצתנו קבוצת הבניין, פורקה. ואמנם, מאז לא התקיימנו כקבוצה. צורפתי לבלוק 4, שהבלוקאלסטר שלו היה זלמן אידלמן.

ביום הרביעי יצאנו, סוף־סוף, לעבודה. מיפקד הבוקר נערך לפי הבלוקים ולאחריו הסתדרנו לפי הקומנדות ונענו לכיוון המפעל, לעבודה. הדרך היתה קצרה ביותר. בגדר החוצצת בין המחנה למפעל סידרו מעבר דרכו עברנו. הפתח היה צר מאד והמעבר איטי. משני צדיו עמדו פוקדים שמנו ורשמו את מספר האנשים בכל קומנדו וקומנדו. מקום עבודתי נקרא "די נויה־קסלהלה" והפירמה המבצעת היתה חברת שטפף (Staff). בבניין זה היתה צריכה לקום תחנת־כוח חדשה עבור המפעל, ואנו עסקנו בהכנסת והתקנת הדוודים החדשים. עד מהרה נוכחתי לדעת שמקום העבודה הוא טוב והעבודה — כלל אינה קשה. רוב העובדים במקום היו מהקבוצה הוורשאית וכולם ותיקים במקום.

שלא כמקודם הביאו את מרק הצהרים, את "הוורקזופה", למקום העבודה. היה זה חדוש מועיל מאחר שלא הצטרכנו לחזור משטח המפעל העצום למטבח, להדחק ולעמוד בתור ארוך לקבלת מנת המרק. עתה קבלה כל קומנדו את המרק למקום העבודה בדוודים. גם טיב המרק ותוכנו העיד על שנוי לטובה בהשוואה לוורקזופה הקודם. עתה היה זה מרק טוב, טעים ומזין, דוגמת המרק שקבלנו בימים הראשונים ב"קצט". אכלנו את המרק בתיאבון ורבנו על תוספת ממה שנשאר בדוודים אחרי חלוקת המנות, על ה"רפטה", נאכשלאג בגרמנית. במשך הזמן התרגלנו למרק זה, שבענו אותו ולבנו אף קץ בו.

בחוזרנו למחנה אחרי העבודה שוב התנהל המיפקד באטיות, כמו בבוקר. ברם, שלא כמו בבוקר, עת לא היה איכפת לנו כמה זמן נמשך המיפקד, מאחר שהיה זה על חשבון העבודה, רצינו עתה להגיע מהר ככל האפשר לבלוק. המיפקד התמשך ונאלצנו לעמוד ולהמתין עד שיגיע תורנו לעבור, כך שבימי פברואר הקצרים היינו מגיעים לבלוק רק עם ערב.

בבלוק חיכתה לנו מנת הלחם עם התוספות, שכללו קצת מרגרינה וכיוצא בזה. מרק הערב שוב הובא לבלוק ולא כבמחנה העבודה, שם היינו ממתינים בתור ליד אשנב המטבח. שוב היתה הארוחה טובה וטעימה. הדבר נמשך גם בימים הבאים ולא כמו שחשבנו רק ביום הראשון או בימים הראשונים. השפור בתזונה היה ניכר בהשוואה למחנה העבודה — בכמות ובטיב. עם כל יום שעבר ב"קצט" בודזין הופתענו לטובה והשתחררנו מהחששות והפחדים שהיו מנת־חלקנו בהכנסנו למחנה הזה.

השיפור הורגש לא רק באיכות האוכל, אלא גם בתנאי המגורים והלינה. במקום הצריף הגדול על 700—600 שוכניו והשינה על הדרגש הכללי זה ליד זה, היה לנו עתה צריף ל־108 אנשים כשלכל אחד מיטה "פרטית". פורמאלית, אסור היה לא רק לאכול בחדר השינה — לזה היה מיועד חדר האוכל — אלא אף אסור היה להכניס לשם אוכל כלשהו. השפור היה בחלוקת האוכל, כפי שכבר ציינתי, כאשר במקום העמידה בתור ליד אשנב המטבח, עמידה ממושכת ומיגעת בשעות המיועדות למנוחה, הפסקת צהרים במפעל ואחרי העבודה בכל מזג אויר, כשאיש דוחק ברעהו ודוחפו — הרי מבחינה זו היוותה חלוקת האוכל במקום העבודה במפעל ובחדר האוכל בבלוק, הקלה לא מבוטלת. האוכל חולק עתה בשקט ובסדר מופתיים, כשכל אחד ניגש ומקבל את מנתו וברשימת חלוקת האוכל מסמנים, שפלוני קיבל את מנתו, והמאחר — מנתו ממתינה לו. אותו סדר היה גם בחלוקת תוספת אוכל אחר חלוקת המנות, כשכל יום שמורה הזכות למספר אנשים מסויים וזה שקיבל היום אין לו מה להדחק מחר ועליו להמתין עד שיגיע תורו. אותו סדר שרר גם במטבח בחלוקת יתרת המרק שנשארה אחרי שכל הבלוקים קיבלו את המגיע להם. האחראי על חלוקת האוכל במטבח היה מודיע אז לבלוק פלוני, או לכמה בלוקים בבת־אחת, שעליהם לבוא ולקבל עוד תרמוס אוכל. עצם הסדר הזה בתוספות האפשרות להתישב ליד שולחן אכילה ולאכול בתנאים, הדומים אמנם רק במעט לתנאים אנושיים, אבל בכל זאת לא בחוץ ולא בישיבה על הדרגש, כל זה היווה שנוי חשוב.

כן יש לציין את היציאה לעבודה והשיבה למחנה אחרי העבודה. לא עוד הליכת ארבעה ק"מ למפעל בליווי ותחת משמר האוקראינים, המתנכלים לך על כל צעד, הדורשים כל הזמן "זינגען", "זינגען" בכל מזג אויר. עלינו לעשות רק כמה עשרות צעדים מרחבת המיפקד עד המפעל בלא מורא מהאוקראינים, מפרגוליהם וקתות רוביהם.

יחס שלטונות המחנה בקצט בודזין לאסיריו נטע בנו לא אחת את ההרגשה, שאכן חל שינוי ביחסם של הגרמנים לאסירי המחנות בכלל.

בעבודה ובמחנה

ימי "קצט" בודזין, שהתקיים עד אמצע קיץ 1944 וחר־סל עם התקרבות חזית הקרבות לסביבה, זכורים לשרידי בודזין כימים השקטים והטובים שהיו להם במחנות בכלל. הרגשה זו נוצרה בימים הראשונים של המחנה והתחזקה עם כל יום נוסף. כל הגורמים שהיוו את רקמת חיי האסירים במחנה חברו יחד להווצרות התחושה הזו ולחיזוקה. בנוסף לתנאי התזונה נוספו יחסי העבודה: יחס שלטונות המחנה לאסירים ותגובותיהם למקרים ואי־רועים שונים; הידיעות מהחזיתות ביחוד המזרחית שהת־קרבה בצעדי ענק לסביבתנו; המגע עם החיילים שבאו מהחזית, יצרו את ההרגשה הטובה בהווה ואת האשליות לעתיד. בשיחות בינינו לבין עצמנו, ביחוד אחר הגיענו למקום החדש עם הישלחנו מבודזין, כינינו את "קצט" בודזין "בית הבראה" ו"בית מרגוע". וכזה היה באמת בהשוואה למחנה הקודם ולמחנות שלאחריו. ברצוני לספר מקצת מהחיים ומהיחסים ב"קצט".

אפתח במקום עבודתי. כפי שסיפרתי קודם, עסקנו בהתקנת ובסידור דוודים שהיו צריכים להוות אחר כך תחנת־כוח של המפעל. חברת „שטאף" (Staff) המבצעת העסיקה חברות קבלניות נוספות שאת שמותיהן איני זו־כר. העובדים בחברות אלו היוו את הקומנדו שלנו. העבודה היתה קלה והיחסים טובים. תנאים אלו נוצרו, כנראה, לא במעט תודות למנהל העבודה במקום. היה זה גרמני גבוה, רחב גרם ושמן בשם ריכרד. הלה נשען תמיד על מטהו, ולמרות היותו בן 50—40, היה הילוכו אטי וכבד, מבטו היה מהורהר תמיד וארשת פניו שקטה. לעתים רחוקות שמענוהו מדבר, וכשדבר היה דבריו שקטים ומתונים. לא צרח ולא התרגז ובכלל עשה רושם כאילו כל עניין העבודה נוגע לו כשלג דאשתקד.

כפי שהזכרתי, היו רוב העובדים במקום ותיקים מהק־בוצה הוורשאית. הם נצלו את תנאי המקום וההשתמטות מהעבודה נעשתה לשיטה. אלינו, החדשים, התיחסו תחי־לה כדרך שהתיחסו ותיקים אל חדשים במחנות בכלל. הם לא היו מוכנים שגם אנו "נעשה חיים" כמותם והיו מע־מיסים את כל העבודות הקשות והלא נעימות על כתפינו. האמת ניתנה להאמר: בזמן הצורך ידעה הקבוצה להטות שכם לעבודה, כפי שקראנו לזה ביידיש "געבן א פלייצע". בהתחלה, עד שהכרנו את המקום, את האנשים והתנאים, היינו, החדשים, מתיחסים ברצינות לזירוזיו של הפוראַרבייטר והיינו עובדים, כפי שהיינו רגילים במקומנו הקודם. מכיוון שהכרנו את חברינו לעבודה ואת האחראים עליה, נהגנו כוותיקים לכל דבר והיינו מת־בטלים כמוהם. לא אחת קרה שריכרד מצא קבוצה שלימה מאתנו עומדת מסביב לתנור־קוקס מבוער מתח־ממים, או סתם מתבטלים והוא לא געד ולא נזף ורק העיר והזהיר בדבורו השקט: "Past nur auf, lasst euch nicht fassen". כלומר: "רק השגיחו בחורים שלא תיתפסו".

בראשית החורף התחילה לפעול בשטח המפעל חברת G. K. Mot. לתקון ושפוץ רכב, בעיקר רכב משורין וטנקים. החברה עבדה בביתן בו בנתה קבוצתנו כש־בחדרים ובמדורים הקטנים סודרו סדנאות ומשרדים לצרכי החברה. התחילו להגיע קרונות עמוסי מכונות ומכשירי עבודה, נפחיות שדה, מחרטות מכל הסוגים וה־גדלים וכל זה סודר והותקן במהירות ובקדחתנות והוכן לפעולה. עד מהרה החל להגיע רכב מכל הסוגים ובעיקר משוריינים וטנקים והוחל בעבודות התיקון והשפוץ. ב־משך זמן קצר מילאו המכונות את אולם הביתן העצום ועשרות ומאות אחרות חיכו לתורן בחוץ וברחבת ה־מפעל. מאות מאסירי המחנה סודרו לעבודה בפירוק ה־מכונות, תיקונן והרכבתן מחדש ובמרוצת הזמן היה למקום העבודה הזה חשיבות והשפעה שעברו הרבה מ־עבר לתחום המצומצם של הקומץ שעבד שם והיה לגורם משפיע על חיי המחנה כולו.

מקור החשיבות היה בשלל המצרכים, החפצים וחפ־צי הערך, שהביאו נהגי הרכב במכוניותיהם שהיו מלאות שלל מלחמה ושוד רגיל. בהתחלה הסתפקו האסירים, שעבדו בתיקון הרכב, במצרכים ובחפצים שניתנו להם ע"י הנהגים ביד רחבה כדרך בעלי רכוש שבא להם בקלות. בנוסף לכך מילא כאן תפקיד חשוב גורם הרח־מים שעוררו האסירים בלב החיילים, בסיפוריהם, חוו־יותיהם וקורותיהם. משנוכחו העובדים, שהנהגים לא יודעים, ברוב המקרים, על האוצרות הנמצאים ברכבם וגם לא מחשיבים אותם ביותר, החלו "בסחיבת" המצ־רכים והחפצים. תחילה היו אלה סחיבות בממדים קטנים, קצת סוכר מהשקים המלאים שנמצאו בכמויות גדולות, איזה חפץ או בגד — דברים פחותי ערך, לכאורה, אבל עוברים לסוחר ובכסף מלא במחנה או אצל הפועלים הפולנים. ברבות הימים התרחבו הסחיבות וממדיהם נע־שו רציניים. הכסף נמצא בשפע לא רק אצל עובדי חברת G. K. Mot אלא בחוגים רחבים יותר וזה השפיע על חיי המחנה בכלל.

המקרה הבא יכול לשמש דוגמה אופיינית לאפשרויות שהיו קיימות אז. בקומנדו שלנו היה בחור אחד מזקלי־קוב בשם יוסה'לה. בדרך כלל קראו לו יוסה'לה הגוץ

ואנשי עירו קראו לו יוסה'לה גנב. גם במחנה לא משך ידו "ממקצועו" ולא אחת כשנתרוקנו כיסיו או כליו של מישהו בלילה, ידענו שזאת "מלאכת ידו" של יוסה'לה. בכל אופן לא ראוהו עוסק במסחר או "בארגון" אחר משך היותו במחנה, ואף על פי כן הכסף תמיד מצוי אצלו. עם התפרסם האפשרויות הקיימות ב־G. K. Mot. היה יוסה'לה מסתלק לעתים קרובות מהעבודה, דבר שעשוהו רבים וגם אני, שוהה במקום כלשהו זמן מה וחוזר תמיד עם איזו "מציאה" מעשי ידיו "הברוכות", כפי שאמרו.

פעם הוא חזר מטיול כזה כשהוא לא מסוגל להסתיר את שביעות רצונו ואת שמחתו. לשאלת החבריא מה השמחה הפתאומית הזו הוא רק ענה: "חבריא, אינני צריך יותר 'לעבוד' או לדאוג, מספיק לי עד סוף המלחמה". הוא לא רצה למסור פרטים וסיפר רק שמצא משהו חשוב באחת המכוניות. קרוביו וחבריו ידעו לספר אחר־כך על המרת מטבעות זהב רוסיות לעתים קרובות. אנו רק ראינו את אורח חייו מאותו יום והלאה. בעבודה ובבלוק כמעט לא היה נוגע באוכל ובמנות שקבלנו והיה אוכל ושותה, יותר נכון זולל וסובא, מכל טוב שאפשר היה להשיג בתנאים הנתונים ואף לא היה קופץ את ידו במקרה שנזקק מישהו לעזרתו.

יהודים הרוויחו מהרכוש הזה גם באופן ליגלי, גלוי. הגרמנים, בעלי הסתורות והחפצים עשו אותם למתווכים בסחורות אלו. היו לוקחים אצלם מהמצרכים והחפצים והיו מספקים לגרמנים וודקה חמאה, שומן חזיר ומצרכים אחרים שהיו שולחים למשפחותיהם בגרמניה. כל זה הכניס כסף רב למחנה והדבר הורגש היטב בחיי יושביו.

במשך הזמן התחילו להכניס למחנה גם כלי־נשק שונים ותחמושת, שנמצאו גם הם בשפע במכוניות אלו. סחיבות אלו לא הגיעו "אמנם" לממדים גדולים ולא רבים עסקו בהן, מפני הסכנה שכרוכה היתה בדבר, ברם היתה קבוצה שתיכננה בריחה מהמחנה ולצורך זה דאגו שלא יצאו בידים ריקות.

היו גם תופעות אחרות, מוזרות ועם זה מעודדות, כתוצאה ממגע זה של יהודי המחנה עם החיילים שבאו מהחזית. המקרה הבא סופר לי ע"י מרדכי פוגל שעבד קבוע ב־G. K. Mot כרבים אחרים הוא עבד זמן ממושך עם חייל־נהג אחד. משניגשו לתקן מכונית או משוריין, היו נוהגים להעמיד יהודי אחד לעזרת נהג הרכב והוא היה צריך לנקות את המכונית, להגיש כלי עבודה לנהג המטפל ועוד עבודות עזר דומות. היהודי, בבואו בבוקר לעבודתו, ניגש ישר לרכב שעבד לידו וכך נהג עד שהרכב יצא מהמפעל. ובכן, מרדכי קשר עם אחד הנהגים היכרות קרובה והיה משוחח אתו על ענייניים שונים. באחת השיחות הללו שאלו הנהג למצב משפחתו, איפה אשתו וכו'. מרדכי סיפר לו מה קרה למשפחתו ובהזדמנות זו גם על מה שארע לכל משפחות תינו, על הגירושים, הרציחות וההשמדה הכללית של היהודים. החייל שמע ולא רצה להאמין וכל כמה שמרדכי השתדל לשכנעו טען הלז שזה לא יתכן, שהדברים הם בלתי אפשריים. אחד מחבריו של הנהג התקרב ושאלם על מה הם מתווכחים והנהג חזר על הסיפור של מרדכי וטען שאינו מאמין לכל הספורים. ואז קרה דבר מוזר. חברו של הנהג אמר לו שהדברים הינם אמת ונכונים, ואז פרץ הנהג בבכי ממושך כילד קטן.

מוזר אף הוא היה הקשר של קציו־משנה מהלופטוואפה, כמדומני, עם אחת מאסירות המחנה, בחורה מלובלין בשם פלה לקס. זו לא היתה אפיזודה אלא קשר שנקשר באמצעות הבחורה עם כמה מאסירי המחנה, ופלה לקס עזרה בהכנסת נשק לתכנון בריחה.

יחס שלטונות הס.ס. במחנה היה אף הוא שונה מזה שהורגלנו אליו במחנה הקודם. לא עוד מכות, התעללויות וענויים מצד המפקדים או עוזריהם. מפקד הס.ס. לייבהולד היה שנוא על כולנו, אף־על־פי שלא עינה, לא רצח וגם לא התאכזר במיוחד. הוא החמיר בכל מנגנון הפיקוד ולכן שנאנו אותו, אולי גם בגלל דמיונו החצוני לפייקס, שהספיק להשניא אותו על כולנו. לעומתו, הציליח סגנו, קלייסט, לזכות באהדת כולנו. ידעו לספר ספורים שונים על השתדלויותיו למען אסירי המחנה, ספורים שאיש לא ידע בדיוק מה מקורם. ברם, הספיק לנו לראותו מטייל תכופות בחצר המחנה עם שטוקמן במשך שעות, כשהם משוחחים כשני ידידים, על מנת לחבבו על כולנו. הכל במחנה אהבו להסתכל בשני אלה, בטיוליהם לאורך המחנה הלוך ושוב. שניהם גבוהי קומה, כששטוקמן דק הגזרה עולה במקצת בקומתו על השני וזה האחרון רחב גרם יותר, עשו טיוליהם, שלא היינו רגילים לראות משהו כגון דא, רושם סימפטי על כל המחנה. ועל הכל: לא ראינוהו אף פעם אחת רוגז וקוצף, צורח או מקלל אלא תמיד בהופעה שקטה וסלידית.

יחס אנשי הס.ס. בדרגות הנמוכות דומה היה ליחסו של קלייסט ליהודים. בין אלה היו מעט מאד גרמנים מהרייך ורובם היו פולקסדויטשים מרומניה. הכל תלוי היה במפקדים הגבוהים, בדוגמה שנתנו בהתנהגותם וביחסם ליהודים. מעטים היו המקרים של מכות או הל־

קאות קשות ב"קצט" בודזין אף כי אני עצמי ספגתי מכות קשות מאיש ס.ס. שעליו אמרו שהוא הטוב ביניהם, מדבר יידיש, וגודל וחונך בין יהודים ורחוק מבאציות. בדרך כלל לא היינו מוטרדים מהם לא בעבודה ולא במחנה.

חמשת־ששת ירחי "קצט" בודזין היוו שרשרת אחת של התרחשויות ודברים מוזרים ומופלאים ובלתי מוסברים עד היום. יחסם והתנהגותם של אנשי ה־ס.ס., מפקדים ונמוכי־דרגה, להתנהגותנו אנו ו"לתעלולים" השונים שביצעו יחידים וקבוצות מבין האסירים ניתנים, אולי, רק להסבר אחד: לא רצו לפגוע באנשי המחנה שגרינג, ימח שמו וזכרו, בכבודו ובעצמו פרש עליהם את חסותו בזמן החסול הכללי של מחנות מחוז לובלין, והיו להם הוראות מפורשות לא לגעת בנו לרעה. אין להבין אחרת את העובדה, שאיש מיושבי המחנה בודזין לא נענש אחרי בריחת הקבוצה עם נשק ותחמושת מה"וורקשוץ", ועל אחת כמה וכמה אין להבין את העובדה, שבמשך קיום מחנה הרכוז בודזין לא נרצח אף אחד מתושבי המחנה לא בעוון בריחה, לא בעד הברחת נשק ומעשים דומים. מעשים כאלה התרחשו וחלק מעושיהם נתפסו ונענשו בעונשים קלים יחסית. כל זה בנוסף להתרופפות המשמעת והדימורליזציה בשורות צבא הרייך הנסוג, להן היינו עדים יום־יום, נתנו לנו יסוד להאמין, בניתוקנו המוחלט מהעולם החיצון ובעיקר באי־ידיעתנו מה נעשה במחנות האחרים, שחל שנוי יסודי ביחסם של הגרמנים לקומץ היהודים הקטן שנשאר עוד לפליטה, שלא רוצחים עוד, לא מענים אותם ולא מתעללים בהם.

את המצב הזה ידגים לדעתי, בצורה הטובה ביותר, ספור הבריחה הבא.

ל־G. K. Mot. החברה שהעסיקה מאות מאסירי בודזין בעבודות התקון והשפוץ, רכב ושריון, היה סניף וסדנאות גם בקראשניק. גם לשם נשלחו יהודים מבודזין וקראנו למקום העבודה ג.ק. מוט קראשניק. בין הנוסעים לעבודה בקראשניק היתה קבוצה קבועה של משמרת לילה שמנתה עשרה איש. האפשרויות ל"סחיבת" מצרכים, ואף נשק מהגזל, שהביאו עמם החיילים ונהגי הרכב מהחזית היו קיימות גם בקראשניק, וקבוצת העשרה נצלה את האפשרויות הללו, אגרה נשק ותחמושת, והכינה תוכנית בריחה. היו אלה עשרה אנשים צעירים מעיירות הסביבה: קראשניק, זקליקוב ובלז'יצה. הדרכים היו נהירות להם ונראה שהם אף באו בקשרים עם קבוצות הפרטיזנים שפעלו בסביבה, בתיווכם של פועלים פולנים שעבדו אף הם בסדנאות ג'.ק. מוט. הם אף היו קשורים עם תוכנית בריחה אחרת מהמחנה, ולפי תוכנית זו עמדו שתי הקבוצות האלו להפגש במקום אחד, אחרי שיצליחו לברוח מהמחנה.

לילה אחד במחצית חודש מרס, כ־5—4 שבועות לשהייתנו במחנה החדש, העירו אותנו באמצע הלילה וערכו מיפקד פתע בתוך הבלוקים. לא ידענו מה הסיבה למיפקד זה, אבל שיטה זו היוותה חדוש מוזר עבורנו, שכן היינו רגילים למיפקד־לילה בחוץ, בגשם, בשלג ובקרה, ומלווים צורות שונות של ענויים והתעללויות, למיפקדים כמו זה שהיה לנו בעת רצח איזיקל. לא ידענו, לכן, מה פירוש ומשמעות מיפקד מוזר זה, שאיזה ס.ס. עובר בבלוק, סופר ומונה את האנשים במיטות, רושם את המספר והולך לו. באשמורת השלישית של הלילה, נודע על בריחת עשרת האסירים מג'.ק. מוט. קראשניק. נודע, ששלושה מהבחורים נתפסו ונמצאים במחנה. מיפקד הלילה מטרתו היתה לוודא, אם לא חסרים אסירים נוספים. כמובן, היתה חרדה כללית לגורל השלושה וגם חששות ופחדים לסנקציות ועונשים נגד אחרים. ברם, מאומה לא התרחש באותו בוקר; כולם יצאו לעבודה כרגיל וגם במשך היום לא הגיעו כל ידיעות רעות מהמחנה. בשובנו מהעבודה נודע שהמפקד לייבהולד ציווה להעמיד את שלושת הנתפסים בין שתי גדרות התיל המחושמלות ליד חדר המשמר שבכניסה למחנה. קודם לכן הוא ציווה לתפור טלאי צהוב גדול על גבי הבגד העליון של כל אחד. היינו בטוחים שזהו מאסר מיוחד, בחוץ, בקור ובשלג העמוק, במקום מאסר בבניין סגור. ריחמנו על הבחורים, שצריכים היו להתענות ענויים כאלה לפני הוצאתם להורג (שעומדים הם להיות מוצאים להורג בקרוב בטוחים היו בזה הכל).

למחרת, יום שני להתפסם, שוב לא השתנה מאומה, הם המשיכו במאסרם המקורי. אמרו, שאסור להם לנוע ולהתהלך והיה חשש שיקפאו מקור עוד לפני שיספיקו לבצע את גזר דינם. אולם יחד עם זאת הגיעו שמועות שסגן המפקד, קלייסט, לפי בקשתו של שטוקמן או ביוזמתו הוא, הגניב אליהם בלילה לחם ומיצרכים אחרים למען לא יגוועו מרעב ולמען הקל עליהם את העמידה בשלג ובקור. עבר עוד יום של פחד וחרדה לגורל השלושה ומאום לא קרה.

אחרי שלושה ימים ושלושה לילות מעצר בתנאים אלה הוצאו השלושה מבין גדרות התיל והוחזרו לבלוק. בתור עונש נאסרה עליהם היציאה לעבודה. חששנו שיבואו על עונשם במועד מאוחר יותר, שעוד לא נח־

רץ גורלם איך ובמה ייענשו, אולם ב"קצט" בודזין לא אירע להם דבר וכמה מהם חיים עד היום.

מובן שלא יכולנו להבין מה פירוש השנוי הזה, שאסירים נמלטים שנתפסו יצאו בעונש קל כזה, אבל במרוצת הזמן ארעו דברים מוזרים דומים והתרגלנו למחשבה, שאין לחשוש יותר להריגות ולרציחות ובטוחים היינו שזה לא רק עניין מקומי וששוב לא הורגים ולא רוצחים יהודים במחנות...

איך אורגנה הבריחה? איך הצליחו עשרה יהודים לעזוב את משמרת הלילה שלהם ולעבור דרך גדרות התיל ולהמלט? שמעתי על כך כמה גרסאות ומכולן אביא רק את המתקבלת ביותר על הדעת.

כמו בבודזין נוצרו גם בג'.ק. מוט. קראשניק יחסים מיוחדים בין האסירים היהודים לבין החיילים שעבדו אתם ליד רכבם וכן ביניהם לבין שומריהם. בעבדם במשמרות לילה, כשמספר העובדים קטן, נעשו היחסים קרובים עוד יותר. הם היו אוכלים יחד את ארוחת הלילה שהובאה למקום, לעתים קרובות שותים יחד כוסית וודקה בזמן הארוחה ומקנחים בקנוח טוב, הכל על חשבון היהודים. אלה יכלו להרשות זאת לעצמם על חשבון המצרכים שנמצאו במכוניות "חבריהם" הנהגים. בלילה המיועד לבריחה הביאו החבריה אתם מנה גדושה של משקאות ומזגו לחבריהם ולשומריהם ביד נדיבה, תוך שהם משתדלים בעצמם לשתות מעט ככל האפשר. הכל היה מוכן לבריחה: הנשק, התחמושת והכלים לפריצת הגדר. כשראו שהמשקאות פועלים את פעולתם פרצו את הגדר ונמלטו. עד שהורגש בהיעדרם והוחל ברדיפה אחריהם הם הספיקו להתרחק ולהעלם בהכירם, כאנשי הסביבה, את הדרכים והשבילים. איתרע מזלם של השלשה ונתפסו. האחרים הצטרפו לפלוגות פרטיזנים ולחמו נגד רוצחי משפחותיהם ועמם. הם זכו לשחרור והמשיכו להלחם ביחידותיהם ועד לקרבות בהרי הקרפטים הגיעו, שם נפלו כמה מהם ויתרם נותרו בחיים והקימו משפחות.

היתה תוכנית בריחה נוספת שבוטלה ברגע האחרון. בידיעתו ובהסכמתו של שטוקמן הוחל בשבועות הראשונים של ה"קצט" לחפור מנהרה מאחד הצריפים עד למחוץ לגדר. הצריף עמד ריק והיה מרוחק מהגדר כ־15 מטר. בסוד התוכנית היו כ־25—20 אנשים שהכינו להם נשק ותחמושת. יום־יום היו מכניסים 2 נערים לחפירות המנהרה ואת האדמה היו מפזרים מתחת לצריף, שעמד ככל הצריפים על עמודים, שלא היו אלא יתדות עץ. הקרקע במקום הזה היתה חולית ותחוחה והחפירה התקדמה מהר מאד. אחרי שחפרו שניים־שלושה מטרים בעומק החלו חופרים מחילה צרה למעבר אדם בזחילה בכיוון לגדר, וכאמור התקדמה העבודה בקצב מהיר.

בין האנשים שהיו בסוד התוכנית היו בעלי מקצוע שונים. חשמלאי התקין חשמל למקום החפירה, כי הרי אי־אפשר היה לחפור בלי זה. כן דאגו להכניס סומכות שהאדמה החולית לא תשפך ותכסה את החפירה יחד עם החופרים. כמו כן דאגו לכל צרכי הנערים שהתחלפו בעבודה והחפירה היתה מתנהלת כל יום ממיפקד הבוקר עד לפני מיפקד הערב.

הקבוצה המתכננת עמדה בקשר עם תת־קצין הלופטוופה. הקשר נוצר ע"י האסירה שהוזכרה לעיל, פלה לקס מלובלין. היא עבדה כעוזרת בית וכמנקה אצל הגרמני ובמרוצת הזמן נקשרה היכרות קרובה ביניהם. הוא הציע ראשון תוכנית בריחה בשביל קבוצה מאסירי המחנה בהבטיחו, שהוא עצמו מוכן לצייד בנשק את כל הקבוצה. כאות לרציונות הצעתו הוא נתן אקדח עם תחמושת כציוד לקבוצה. תחילה חששו אם לא מסתתרת איזו מזימה מאחורי ההצעה הזו, אבל במרוצת הזמן הוכיח האיש את עצמו כידיד אמיתי, ועם הזמן הכניס באמצעות הבחורה ואנשים אחרים כלי נשק שונים, תחמושת ורמוני יד. הוא גם הביע את רצונו להצטרף לקבוצה שתתארגן ותצא ליער. אף־על־פי־כן לא הובא בסוד חפירת המנהרה ודובר רק על תוכנית בריחה כללית.

כמסופר למעלה היתה תוכנית, שקבוצת הבורחים מקראשניק והקבוצה שהתכוננה לצאת דרך המנהרה יבצעו את הבריחה בלילה אחד ויתחברו לקבוצה אחת. נקבע אף מקום הפגישה, ברם, בערב שלפני בריחתם באו הבורחים מקראשניק והודיעו לקבוצה השניה, שאצלם הכל מוכן ושאינם יכולים לחכות עוד והודיעו, שלמחרת בלילה הם יבצעו את בריחתם. החלטתם זו של העשרה ותפיסת השלושה קבעה, כנראה, את גורל תוכנית המנהרה ושמה אותה לאל.

המחילה הגיעה עד הגדר בערך ואולי אף עברה אותה והכל היה מוכן, כאילו ליציאת הקבוצה בעוד כמה ימים, אבל כנראה שבהשפעת הכשלון החלקי של קבוצת קראשניק וכשעוד לא ברור היה מה יעלה בגורלם של השלושה נשבר אחד ממועמדי הבריחה במנהרה. לא ידוע בדיוק מה היו מניעיו, יתכן שחשש לגורלם של תושבי המחנה כולם או רבים מהם אם תבוצע בריחה נוספת, ומאחר שהוא לא ידע ששטוקמן יודע על תוכנית הבריחה והסכים לה, בא אל שטוקמן וסיפר לו על המנהרה. זו גירסה אחת. גירסה שניה אומרת, ששטוק־

מן עצמו חשש לגורל המחנה בעקבות ביצוע שתי ברי־חות רצופות. מכל מקום הוא קרא אליו את סגלוביץ, בלוקאלטסטר במחנה ומתכנן הבריחה ועומד בראשה (חי בעכו). שטוקמן הודיע לו שעליהם להפסיק את החפירה ולהזניח את תוכניתם. משניסה סגלוביץ להסביר, כי אי־אפשר כבר לוותר על התוכנית, והכל כבר מוכן ליציי־אה וכן הלאה, עמד שטוקמן על שלו ואסר עליו את המשך החפירה, ובחששו שהם עלולים בכל זאת להמ־שיך או לחדש את החפירה על אף איסורו, נתן הוראה לפירוק הצריף, שעמד בלי כל שמוש ועל ידי זה לסכל את הבריחה. לצורך זה העמיד אנשים משלו עם קאפו המחנה שישגיחו על בצוע הוראתו *.

אף על פי כן נמשך הקשר עם הידיד הגרמני. הוא הוכיח את נאמנותו ותבע מידידיו שיברחו מהמחנה בטענה, שהחזית קרובה ולא יהיה עליהם להשאר זמן רב ביער, משום שהרוסים יכבשו בקרוב את הסביבה. הוא נשאר נאמן לידידיו גם אחרי העברתם מבודזין. בהיותם בווייליצ׳קה ליד קראקוב ביקר אצלם ידידם הגרמני וגם שם הוכיחם על שהם יושבים במחנה בזמן שהחזית מת־קרבת והשחרור הוא עניין של ימים ספורים.

נשק הוברח למחנה גם ע״י קבוצות אחרות ואף על ידי יחידים. נראה, שהאפשרות לקחת נשק ותחמושת באופן כמעט חופשי מהמכוניות שבהן הוא הופקר, פי־תתה רבים להצטייד בו לכל מקרה שלא יבוא. אף נשק ארוך קנה הוברח למחנה ולצורך זה השתמשו בחולה או פצוע מדומה שהכניסוהו באלונקה מהמפעל למחנה. גם בתרמוסים הריקים (דודי האוכל) שחזרו מהמפעל למטבח המחנה השתמשו לצורך זה, וגם בדרכים אחרות, שונות ומשונות.

במרוצת הזמן נתגלה גם, שהתארגנה קבוצה שעסקה בצבירת נשק ממקורות הללו והעברתו ליחידות פרטיזי־ניות באיזור, באמצעות נהגי קטרים שנכנסו ויצאו ברכבותיהם למפעל וממנו. בסוף האביב או בהתחלת הקיץ נתפס אחד מקבוצה זו (בשם קליינמן, כמדומני, ונמצא בארץ) כשהוא סוחב ארגז נשק בכוונה להטעינו לקרון רכבת המשא. מפליא שגם הוא יצא בעונש קל יחסית; הוא נתלה לזמן מה כשידיו קשורות לאחור, עונש שלא השאיר אחריו סמנים או פגיעות גופניות אצל הנענש.

כאמור, לא ידענו אז ולא ידוע גם היום למה יש ליחס את התנהגות שלטונות ה־ס.ס. בכל המקרים הללו. מובן שלא הכל היה ידוע להם אבל תוצאות המקרים שנתגלו, הענשים הקלים, יחסית, שהוטלו על אלה שנת־פסו, בצרוף מקרים אחרים, הפיחו בנו תקוות של שנוי יחס כללי ליהודים יושבי המחנות, ומעל לכל חשבנו, שחיינו בטוחים מעתה במחנות הרכוז ושאיננו מופקרים עוד לשבט ולחסד של חיות ה־ס.ס. צמאי הדם.

ידעו לספר על איש הס.ס. בדרגת אונטרשרפירר, הממונה והאחראי על מטבח המחנה ועל דאגתו המתמדת לטיב האוכל ולטעמו הטוב. עובדה שהוא שמר והשגיח כל היום על העבודה במטבח, טעם בעצמו מהאוכל אם הוא בסדר וטעים. אחדים אף ידעו להוסיף, שאיש ס.ס. זה היה צריך לשמור ולהשגיח על המוצרים הטובים המיועדים לבשול, כגון בשר, שומן שלא ייגנבו ע״י עובדי המטבח. עובדה היא שאפשר היה בהחלט לשבוע מהאוכל שחולק לאסירים ב״קצט״ בודזין. אם בכל זאת היה מסחר במצרכי מזון במחנה, הרי היו אלה דברי מותרות, לפי מושגי המחנות, כגון חמאה וודקה, נקניק, סוכר וסיגריות. אני עצמי שתיתי הרבה בתקופה ההיא, שכן מקובל היה שאין אמצעי מונע טוב יותר נגד כל מי־ני מחלות במחנה מאשר וודקה.

המקרה הבא ידגים את קשרי הידידות שנקשרו בין אנשי ה־ס.ס. בדרגות הנמוכות ובין יהודי בודזין: בבלוק שלנו נהגנו לשחק ערב־ערב בקלפים. הערבים היו ארוכים ולא היה חשק לעלות על משכבינו עם הפקודה לכבות את האור בשעה שמונה או תשע, מה גם שרובנו לא עבדנו קשה (גם בנושא זה הייתי יכול לספר לא מעט). ערב אחד נפתחה דלת הכניסה ובפתחה הופיע תורן הלילה איש ה־ס.ס. מצבנו היה לא נעים. לפי תקנון המחנה היינו צריכים להיות בשעה זו על יצועינו; המשחק אסור היה, כפי שאסורות היו התכנסויות חבר־תיות אחרות; על השולחן נמצא ליד כל אחד סכום כסף, דבר אסור אף הוא. ישבנו קבוצה לא־קטנה של משחקים ומתבוננים וביניהם זקן־הבלוק. נבהלנו מהו־פעתו הפתאומית והתחלנו לאסוף בחפזון את הכסף ולהסתיר את הקלפים. הוא הספיק לראות הכל. הוא דיבר עם זקן־הבלוק כמה מלים ותיכף הוציא מארונו בקבוק וודקה עם נקניק ומצרכים אחרים לקנוח והחל שותה עמו. אנו חמקנו בינתיים אחד־אחד לאולם השינה והעניין נגמר בכי טוב.

לא מעט עדוד ותקוה שאבנו מהמצב בחזית שההתקר־בה והלכה אלינו. כל יום הובא אלינו רכב חדש לתקון ובכל יום הוא היה מסביבה קרובה יותר. גם המגע עם

* על המנהרה, מתכננה, האחראי לה, המשתתפים בחפירה וזמן חפירתה ישנן גירסאות שונות. עובדת החפירה עצמה אינה מוטלת בספק.

החיילים שבאו מהחזית היה מעודד מכל הבחינות. אני, שלא באתי במגע ישיר עם החיילים, שאבתי לא מעט עדוד מקריאה בעתונים שהביאו אתם. משמחות במיוחד היו מודעות האבל על חיילים שנפלו בחזית. ספרתי כמה מקרים של התנהגות חיילים, יחסם אלינו ותגובותיהם בהוודע להם על מה שעבר עלינו. אבל באותו זמן היינו גם עדים להתחמקות מהחזית שגבלה בעריקה ומעשי חבלה שבוצעו ע"י החיילים הגרמנים עצמם.

הדבר התחיל במפקדנו לייבהולד בעצמו. בשלהי חודש מרס נודע לנו שהמפקד נפצע ברגלו ע"י כדור שנפלט מנשקו. זאת היתה הגירסה הרשמית אבל השמועה אמרה שמפקדנו, אוברשטורמפירר ה־ס.ס. לייבהולד, ירה ברגלו בחששו שבגלל המצב בחזית ובצבא בכלל עלול הוא כל יום להשלח לחזית. השמועה היתה עקשנית כל כך שסופרה ונפוצה על־ידי כל פקודיו של "הגבור".

הדימורליזציה, הניוון ומעשי החבלה בצבא לא היו עניין שבשמועה אלא מעשי יום־יום. הגילוי המובהק ביותר למעשים אלה, שחברינו האסירים היו עדים להם, היה בזה שלעתים קרובות כשגמרו לתקן את רכב־השריון והחייל־הנהג יצא אתו חזרה לחזית, קרה שבאותו יום או למחרת היה חוזר עם רכבו כשהקלקול בו חמור הרבה יותר. כשרבו המקרים הללו והממונים על החיילים ועל רכבם הבינו שאלה לא מקרים גרידא אלא מעשי חבלה מכוונים, החלו שולחים את החיילים לא ביחידות אלא קבוצות־קבוצות עם רכבם, בחשבם בדרך זו לסכל את מעשי חבלה אלו. ברם, גם אמצעי זה לא הועיל ורבים מהם חזרו שוב כשרכבם מקולקל. הדברים הגיעו לידי כך, שחדלו להוציא את החיילים כשהם נוהגים ברכבם אלא היו מטעינים את הרכב בקרונות והחיילים מלווים את רכבם בקרונות נוסעים המצורפים לאותה רכבת.

כל הגילויים האלה של "אומץ לב" "נכונות למות בעד הפירר" מצד קציני ה־ס.ס. וחיילי הרייך שכל כך הרבנו לשמעם הוזמו ועתה הוכיחו את עצמם כפחדנים מוגי לב, מחבלים בציוד ועריקים. הם הפיחו בנו תקוות שסופו של הצורר הנאצי קרוב, שלא עוד נשאר לנו זמן רב לסבול ושנזכה במהרה לראות את קץ שלטון הרצח, החמס, הדכוי והשעבוד.

מעודדים ע"י כל התופעות הללו העזנו לעשות מעשים שלפנים ראינו אותם כמסכנים את קיומנו. מעשי הברחות הנשק נעשו לדבר ידוע לחוגים רחבים במחנה, נוסף למבצעים ושותפיהם. המספרים לא סיפרו מי הם העוסקים במעשים מסוכנים אלה, אבל שוב לא היה ספק שהדברים נכונים, כשהאווירה מסביב עודדה אותם. מעשים אחרים שלנו היו התגרות במפקד המחנה וכעין הוכחה, ששוב אין אימתו עלינו "ומצפצפים" אנו עליו ועל איומיו.

זכור לי מקרה שארע בראשית האביב. יום אחד, אחרי שחזרנו מהעבודה, הודיעו במיפקד הערב, שהמפקד לייבהולד דורש, שנאסוף ביגינו חמשת אלפים זהובים ונמסרם לידיו. היתה זאת דרישה שרירותית במקום שהחזקת כסף אסורה. מצד אחד הרי אי־אפשר היה להעלים את אורח חיינו ואת העובדה שהכסף זורם למחנה בדרכים שונות ולהוציא את המפקד עצמו, לא העלימו את העובדה אף מאחד מעוזריו ופיקודיו. בכל הזדמנות היו מכבדים את אנשי ה־ס.ס. אתם באו במגע, במאכל ובמשקה משובח, דברים אחריהם היו להוטים ואותם לא השיגה ידם לקנות. אנשי ה־ס.ס., פרט למפקדים, היו יוצאים ונכנסים בבלוקים, מבלים שם לעתים קרובות בחברת הבלוקאלטסטה וידעו ללא ספק על כל המתרחש במחנה, פרט לתכניות בריחה והברחת נשק, כמובן, ואין ספק שמפיהם גם ידעו במפקדת המחנה פרטים רבים עלינו.

הסכום שנדרש היה פחות־ערך כשלעצמו ואין ספק שאפשר היה לאוספו תוך זמן קצר וגם לא היה פוגע בכיסיהם של יושבי המחנה, בהתחשב בכך שהסכום היה מתחלק בין למעלה מאלפיים איש. אלא שהיו חישובים ושיקולים אחרים לגמרי להחלטת הנהלת המחנה היהודית, חישובים של יצירת תקדים לאפשרות סחיטת כספים נוספת וגם חישוב של אי־מסירת הכסף בידי השנוא עלינו. מובן שבזמן אחר ובתנאים אחרים, כאלה שהיו עד לפני חודשיים־שלושה, לא היינו "עומדים הרבה על המקח", אילו בא מפקד המחנה בדרישה דומה, אבל הפעם החליטו לא לתת וההוראה הועברה משורה לשורה ומבלוק לבלוק, (במיפקד עמדנו לפי הבלוקים) ולא נמצא אף אחד שימרה הוראה שבאה משטוקמן. עמדנו, לכן, בשקט ובלי לחשוש מפני צעדים כלשהם העלולים לבוא מצד המפקד לייבהולד עקב הסירוב.

השעה נתארכה, הערב ירד ואנו עמדנו במריינו. לייבהולד הודיע, שעד שלא ימציאו לו את הסכום הנדרש נעמוד כך במיפקד ואפילו ימשך כל הלילה. כמובן, הודיע, שלא נורשה לקבל אוכל כלשהו כל עוד ימשך המיפקד. כל זה התקבל אצלנו בצחוק ובלעג. שוב לא היינו רעבים ולהוטים כל כך אחרי האוכל, הוא נמצא דיו אצל האנשים, במקרה שמישהו היה זקוק לו. זקני

הבלוקים, שהבלוקים שלהם היו קרובים למגרש המיסדרים, שאלו את אנשיהם מי מהם רעב מאד ועבורם שלחו להביא לחם מהבלוקים וחילקו להם שלא על חשבון מנותיהם. בעלי התפקידים הנמוכים מאנשי ה־ס.ס. העלימו עין מכל מה שהתרחש מסביב. משום מה לא היה הפעם בלבנו פחד או חרדה לתוצאות המיפקד הזה והתיחסנו לכל העניין כאל התמודדות בינינו לבין לייב־הולד שבסופו יגחל כשלון. לא הורגשה שום עצבנות או מתיחות מהעובדה שאנו עומדים שעות במיפקד. רוחנו היתה בדוחה עלינו, עמדנו, והתלוצצנו וצחקנו, משל נמצאנו משתתפים באיזה משחק ולא במיפקד ב"קצט" עם סכויים לעמוד עד אור הבוקר בלי אוכל.

כשעה לפני כבוי האורות הודיעו לנו להתפזר. הספקנו להביא את האוכל מהמטבח ולעשות את כל הסדורים היומיים הרגילים עד כבוי האורות. במשך זמן היותנו בבודזין לא נישנו נסיונות כאלה.

לא חסרו גם מקרים ומעשים אחרים, בהם חששנו להענשת האנשים שהיו הגורמים לכך ודאגנו להם, אבל תמיד זה עבר בלי עונש או בהענשה קלה יחסית. יום ראשון אחד התארגנו לחזור למחנה בשעה מוקדמת, כרגיל. כשהתפקדו התברר, שבקומנדו אחד חסר בן־אדם. תיכף נשלח מישהו בליווי משמר למקום העבודה לחפש אחרי החסר ולא נמצא. ביקשו גם במקומות עבודה אחרים והאיש איננו. אחרי מיפקד נוסף, והפעם מיפקד לפי המספרים והשמות, התברר שהחסר אינו אלא לוונטל, בחור צעיר מהקבוצה הוורשאית, שהיה מפורסם ברשלנותו ובהתחמקותו מהעבודה וגרם לא פעם לצרות (נמצא בארץ). כשכל החיפושים אחרי הבחור לא הועילו, הוחלט בין הוורק־קאפו שיפיאצקי, לבין ראש המשמר, לחזור למחנה ושם לבדוק אולי חזר הבחור בדרך כלשהי למחנה. משחזרנו למחנה והתברר כי הבחור לא הגיע השאירונו, כל המחנה, ברחבת המיפקד עד שהבחור ימצא. נשלחו אנשים בלווית משמר לחפש את לוונטל. אמנם היו אנשים שהביעו את חששם שהבחור הצליח להמלט מהמפעל, אבל כל יודעיו היו בדעה שאין להביא בכלל בחשבון צעד כזה מצד הבחור, שהוא עצלן ופחדן כדי לעשות צעד דראמטי כזה. שעה ארוכה נשארנו עומדים ברחבת המסדרים וחיכינו לשובם של האנשים, עם או בלי לוונטל. לבסוף, בשעה מאוחרת מאד, חזרו האנשים עם לוונטל. התברר שחיפשו אחריו עד שמצאוהו ישן שנת ישרים במקום נידח במחנה, שעל דעת איש לא עלה לחפשו שם. משהובא בפני שטוקמן ומפקדי המחנה הביעו פניו לא פחד לעצמו ולא חרדה לנו, אלא כעין תמיהה תמימה על הרעש שקם סביב היעלמו ועוד יותר מזה — תרעומת על שהעירוהו משינה כה טובה. אנו, שלא כמוהו, חרדנו לחומרת העונש המצפה לו והיה חשש, ש"יטפלו" גם באחרים על שלא שמרו עליו ולא השגיחו בהיעדרו ממקום עבודתו ובחסרונו עד המיפקד. עד מהרה נתבדו כל חששותינו וכל העניין נסתיים בנזיפה בלוונטל בלבד.

והנה, מעשה באפיית מצות לפסח.

כמסופר לעיל היו בבודזין שני רבני ורשה: הר' שטוקהמר ז"ל, ויבח"א הרב שפירא, שהוא בנו של הרב מקרקוב וחתנו של הר' גוטשכטר, חבר הרבנות בורשה (הר' שפירא חי בפירט ליד בירנברק, גרמניה). שטוקמן, בדאגתו לשלומם של רבנים אלה ולנוחותם היחסית, סדרם יחד עם עוד כמה מקבוצות האישים הוורשאים שהזכרתי וביניהם ד"ר פרידהיים ואחרים, ב"באד אונד אנטלאוזונגס־אנשטאלט" (בית מרחץ ומוסד לחטוי) במפעל, מקום שקט ונוח, בו לא הצטרכו הרבנים לעבוד במקרה של בקורת.

בתקופת ה"קצט" היה המפקח על מקום העבודה הזה מטעם הס.ס. אחד מקבוצת הפולקסדויטשים הרומניים בשם הופמן. אותו הופמן דיבר יידיש רהוטה ולפי ספורו היה שותפו לעסק של יהודי בעירו ברומניה, בעוד שמתקבל על הדעת, שהיה רק עובד או משרת באותו עסק. מכל מקום יחסו ליהודים היה ללא דופי, הוא שוחח עם היהודים ביידיש וגם יחסו לעובדים עליהם היה אחראי היה הוגן למדי.

כמה ימים לפני חג הפסח הוא פנה לקבוצת העובדים במרחץ ואמר להם: "יידן, איר ווייסט אַז ס'גייט צו פסח און מ'דארף צוגרייטן מצות?" (התדעו, יהודים שמתקרב חג הפסח וצריך להכין מצות?) והוא סיפר בפרוטרוט ובדיוק על חג הפסח אצל שותפו היהודי, על המנהגים, המאכלים, התכונה לקראת החג ועל ההווי החגיגי, כפי שנהוג בכל בית ישראל, סיפור שהפליא את שומעיו בנאמנותו ובדיוקו.

הרבנים, שבוודאי רצו לקיים מצוות אכילת־מצה בפסח וחשבו מחשבות ותיכננו תוכניות איך להשיגן, נאחזו בדבריו של הופמן שנתנו תקוה, כי אפשר יהיה לאפות מצות בתנור בית המרחץ ולהעבירן למחנה. הדבר הובא לידיעתו של שטוקמן והוא מצדו היה מוכן להגיש כל עזרה וגם חיווה דעתו, שאפשר לסמוך על הופמן שלא יפרייע ולא יבגוד. לפי הוראותיו ניתנה כמות הקמח הדרושה ממחסן המטבח שבלי קושי הועברה למפעל, בו נעשו כבר כל הסידורים למבצע המצות.

הכל עבר בסדר ובהצלחה. המצות נאפו וניצבה הבעיה של העברתן למפעל. הרבנים ועוזריהם לא היו מומחים בהברחה, שכן היו אמצעים קלים ופשוטים להעברת המצות, שהרבנים לא ידעו עליהם ולכן החליטו להעבירן על גופיהם הם וגופי כל עוזריהם, שברצון שיתפו פעולה והגישו כל עזרה למבצע, על אף שלא היו דבקים בדת וידעו שהדבר כרוך בסכון לא קטן. באותו יום כרכו עובדי המרחץ, שבעה במספר כמדומני, את חבילות המצות מסביב לגופיהם, הם עשו את זה ברצון ובשמחה כפולה: עזרה לרבני ישראל לקיים את מצוות אכילת מצה, שבלעדיה היו רעבים בחג, שכן לא היו מטמאים עצמם באכילת חמץ ועל הכל: לאפשר, ולו לקומץ יהודים קטן, לקיים מצווה זו למרות ודווקא בתנאי בודזין, דבר שנתן טעם ועניין לסכון שבמבצע.

והנה מעשה שטן: בשער הכניסה למחנה נערך חפוש אצל קבוצת המרחץ, "הפשע" התגלה וכל הקבוצה הובלה למחנה ובודדה מכל המיפקד, כאילו הושמה במאסר. מאחר שחפושים בשער הכניסה לא היו מהתופעות היום־יומיות ואף לא מהתכופות במחנה, אף שהיו שכיחים, ומכל התנהגותם של מבצעי החפוש, היה יסוד סביר להאמין שענין הלשנה כאן. לא ידוע היה מיהו המלשין ועל אף הכשלון והסמנים הבולטים למעשה הלשנה, לא היתה קבוצת בית המרחץ מוכנה להעלות על הדעת בגידה מצד הופמן.

אולם כאן, במבצע זה, הוכיח שטוקמן את גדולתו, את אחריותו ואת דאגתו לאנשי המחנה "שלו". בהיודע לו על כשלון המבצע ועל מאסר המבצעים, התייצב לפני המפקד לייבהולד והצהיר, שהוא אחראי לא במעט למעשה הזה, שכן הוא נתן את ההוראה להקצבת קמח לאפיית המצות ממחסן המטבח. לשאלת לייבהולד מדוע עשה כן, ענה שטוקמן כי מאחר שידע שקבוצת אנשים מסויימת לא יאכלו לחם בפסח (לא סיפר שבין אלה ישנם רבנים בישראל) ומשום כך צפוי להם רעב וכתוצאה מזה אבוד כושר העבודה וכל הכרוך בזה, ציווה לתת להם את חלקם מקמח המחסן ושיעשו בו כטוב בעיניהם. הוא הסתמך על דאגת כל צוות פקוד המחנה לתזונתם הטובה של אסירי המחנה ודרש, שאם ראוי כאן מישהו לעונש הרי שהוא צריך לשאת בעונש זה לא פחות מהאחרים.

סוף המעשה — "הפושעים" יחד עם "אובייקט הפשע" שוחררו ובהתקדש ליל הפסח נערך בבלוק בו נמצאו הרבנים סדר־פסח עם מצות וגם "מרורים" לא חסרו. הצריף היה מלא יהודים שהשתתפו ב"סדר" ורבים צבאו בחוץ, להיות שותפים אף הם לסמל וזכר "לזמן חרותנו" בקצט בודזין. גם אני באתי לחזות באותו "סדר פסח". אחרי חמש עשרה שנה שלא נוכחתי בטקס זה, שזכרו מבית אבא ממלא אותי חוויה חגיגית ורטט קדושה עד היום הזה. נוכחתי גם בתפילת שחרית ומוסף שהתקיימה באותו צריף ביום ב' של פסח, שחל אותה שנה ביום א' בשבוע ושלרגל חג הפסחא הנוצרי היה יום שבתון למחנה. ברוך זכרו של שטוקמן זצ"ל, היהודי הגאה והאחראי, שהיה יוצא מהכלל לטובה בהתנהגותו וביחסו ליהודים האומללים שהיה ממונה עליהם; ששמר בעידן הסיאוב ואובדן צלם־אדם על צלמו האנושי ושימש מופת לרבים אחרים. ועל הכל שמר על פיקודיו והנתונים למשמעתו מהתדרדרות מוסרית־אנושית. זכרו נצור ומבורך בלב יודעיו. גם הופמן זכור לטוב.

החיים במחנה זרמו בשטף והשפעת המעשים והתופעות הללו לא יכלו שלא להשפיע על מעשינו והתנהגותנו נוסף לידיעה שהחזית המזרחית הולכת ומתקרבת אלינו בצעדי ענק. יום־יום הגיעו מכוניות וטנקים לתקון בבתי המלאכה של ג'. ק. מוט. ומיום ליום ומשבוע לשבוע התקצר המרחק בין החזית לביניינו. כל זה נטע בנו תקוה ואמונה, שלא עוד זמן רב יהיה עלינו לסבול, ויום השחרור קרוב ושגם הגרמנים יודעים זאת ואחדים מהם מדברים על כך בגלוי. גם בהתנהגותם של ס.ס. מפקדי המחנה ויחסם הרך אלינו בכלל ולנתפסים בפשעים חמורים, ראינו חולשה ואת המפנה בהתנהגותם יחסנו להכרת חולשת עצמם זו — מכל מקום: מעודדים ע"י תקוות ואמונות אלה השתמטנו מיום ליום יותר מהעבודה, המשמעת נחלשה והלכה והעבודה נעשתה רק למראית עין. עבדנו רק כשאי־אפשר היה לא לעבוד ואת זמננו היינו מנצלים "לארגון", לפגישות עם חברים במקומות העבודה שלהם וגם לצרכי מסחר ואחרים.

אני, למשל, ביליתי את רוב שעות העבודה "בטיולים" שונים במפעל, בבקורים אצל חברים ואף הייתי מבקר במקומות ופינות במפעל שלא הכרתים עד אז. עתים לא הייתי חוזר אף לשעת הצהריים לקבלת המרק, והיו משאירים לי את מנתי. קרה גם שהייתי גומר לאכול את המרק, הולך לאחד הביתנים בו עבדו חברי בתקון מכוניות והם הכניסוני לאחת המכוניות שהיתה בטיפולם, שם ישנתי כל שעות אחר הצהרים וכשהיתה השעה קרובה לזמן ההתפקדות אחרי העבודה, העירוני חברי והייתי מגיע למיפקד.

שני מקרים הקשורים בטיולי אלה, אחד רע והשני טוב, ברצוני לספר בזה, משום שהם יתנו תמונה גם

להתנהגותנו בעבודה וגם מקצת מהאפשרויות וההזדמנויות שהיו קיימות אז.

יום אחד, בהסתובבי כך בבטלה גמורה בתוך המפעל, נכנסתי לאחד הביתנים התת־קרקעיים ברחבת המפעל המרכזית. הסתובבתי שם והסתכלתי, תוך התפעלות, על הבניין העצום הזה על סדוריו ומתקניו, החל מהאולם המרכזי שהיה צריך, כנראה, להיות אולם־מכונות, וכלה במדורים הצדדיים וחדרי המשרדים. כל זה בנו השלטונות הפולנים לפני המלחמה ממש ולא הספיקו אפילו לחנוך את כל הבנין והוא ניצב ריק גם עתה. הייתי לבדי, עברתי מחדר לחדר וממדור למדור כמי שעתותיו בידו. אבל, אבוי! לא שמתי לב מתי נכנס אחד מאנשי ה־ס.ס. מהפונקציונרים הנמוכים שביניהם, מאלה שהכרתים כמי לווי האסירים לעבודה וממנה ושעליו סיפרו שהוא אחד הטובים ביניהם. לכן לא נבהלתי מכניסתו וברוח שקטה לגמרי שמתי צעדי לעבר היציאה בה נכנס איש ה־ס.ס. לפני רגע. ברם, הוא עצרני ושאלני מה מעשי פה, איפה אני עובד וכו'. בקיצור: ספגתי ממנו מכות נאמנות, המכות הקשות שספגתי מגרמנים במשך כל השנים, כשהן הכאיבו פחות מהאכזבה שנחלתי על שהתבדתה הדעה על טוב־לבם ועל יחסם של אנשי ה־ס.ס. לאסירים. האמת ניתנה להאמר, לא הרבה שמעתי על מלקות שחולקו ליהודים ע"י אנשי המשמר.

פעם אחרת, באחד מהטיולים האלה, הייתי בדרך לביתן 4 בו עבדו חברי. נכנסתי מהשער הצדדי, הפונה לשלוחות הרכבת והנה ראיתי שבין הפסים ולכניסה היה מונח שעון־כיס על האדמה. פחדתי להתכופף ולהרימו, אבל, משהסתכלתי סביבי וראיתי שאין סכנה נשקפת לי, הרמתיו ושמתיו בכיס. עוד פעם הסתכלתי סביבי "אם לא נתפסתי בקלקלתי" ובצעדים מהירים, כגנב אחרי בצוע הגניבה, חמקתי לתוך הביתן.

כרוב שמחתי למציאה חשובה זו היתה רבה גם חרדתי שלא אכשל בה. עד כמה שלא יהיה הדבר מוזר, היה בי בהתחלה פחד, שמישהו הניח את השעון בדרכי להפילני בפח. תוך הסתכלות לאחור אם מישהו לא ניגש אלי לתפסני, התנהגות שיכלה בקלות להכשילני, יצאתי במהירות מהביתן בשער אחר, מבלי לסדר את העניין שלמענו באתי. גם כשהצלחתי לחזור למקום עבודתי ובמשך הזמן שנשאר עד השיבה למחנה, הייתי מלא פחד וחרדה פן אתפס. השעון הורגש כצריבה עזה בבשרי ועז היה רצוני להפטר ממנו. לא מעט חרה לי שהמציאה בכלל נזדמנה בדרכי וגרמה לי להרגשה זו, שהרי הסתדרתי עד־אז גם כך ועד למציאת השעון לא ידעתי הרגשה מביכה ומפחידה כמו זו. הרגשה דומה לזו היתה לי כשקניתי את הלחם הראשון בבודזין, והרי עסקתי בסחר ובשאר דברים אסורים. הרגשה זו לא עזבתני ולא רפתה כל הדרך חזרה למחנה והתחזקה ככל שהתקרבתי לשער הכניסה. המחשבה, כי יתכן וייערך חפוש (וברגעים מסויימים הייתי בטוח כי אמנם ייערך) הטרידה את שלוותי. בדמיוני ראיתי את האיש ששעונו אבד מודיע למפקדת המחנה על האבידה ודורש כי ייערך חפוש אצל כל האסירים החוזרים מהמפעל, על מנת למצוא את השעון. הוקל לי מעט כשראיתי בהתקרבי לשער המחנה, כי אין כל חפוש וכי הכניסה מתנהלת כסדרה. ואף על פי כן נדמה היה לי, שדוקא אצלי, ורק אצלי, יערך חפוש. נשמתי לרווחה רק כשהייתי כבר בפנים המחנה. אך רוחי לא שקטה גם בשעת העמידה ברחבת המיפקד ועם סיומו מיהרתי לבתי המלאכה אל חברי מאיר להפטר "מהחפץ המסוכן" הזה.

רק משמסרתי את השעון לידיו הנאמנות של מאיר ובידעי שמקום העבודה שלו מבוטח איכשהו "מהפתעות" שונות, ראיתי במציאת השעון חלקי "בשלל הכללי" ובהתעשרות המחנה, חלקי שזומן לי בדרך זו, משום שלא הייתי מוכשר להגיע אליו בדרך אחרת.

התחלת הסוף של מחנה בודזין

מאז בואנו ל"קצט" בודזין, בראשית פברואר, עד לתקופה זו של אביב 1944, התקרבה חזית המזרח במדה רבה לאזורנו ולפי הידיעות שהיו בידינו, התנהלו כבר קרבות באזורים השייכים למחוזנו מחוז לובלין. נראה, שלא רק אנחנו אלא גם השלטונות הגרמניים ידעו, שהנסיגה בקווי החזית אינה ארעית ושאין להם סכויים להדוף את הרוסים לאחור. לכן תכננו את חסולו של מחנה בודזין וכדרכם עשו זאת כך, שלא יווצר הרושם שמחסלים את המחנה ושהדבר לא יגרום לבהלה במחנה ולתופעות בלתי־רצויות לגרמנים, כגון בריחות ומהומות. יש להודות, שמדת הצלחת הגרמנים בתכסיסם היתה רבה. על המשלוח הראשון הוכרז בראשית האביב. דומני, שהיה זה בימים הראשונים אחרי חג הפסח. באחד ממיפקדי הערב הכריזו, שנחוצים בעלי מקצועות חופשיים ואינטליגנציה עובדת, שישלחו לעבודה בתנאים מיוחדים ועל כל המשתייכים לסוגי עובדים אלה לצאת את השורות ולהרשם. היו היסוסים רבים וחששות כבדים בין אנשי המקצועות הללו. התנאים בבודזין היו כאלה, שאיש לא נחפז לחפש לו "אושר" במקום אחר: לא היה רצון רב לעבור ממקום בו סבלו קודם שבעה מדורי

גהנום ועתה אפשר היה בהחלט לחיות בו, למקום בלתי־ידוע, שהיה בחזקת נעלם מכל הבחינות. ברם, מכונת השקר והרמיה הגרמנית פעלה גם כאן את פעולתה. הפּתוי לבעלי מקצועות שונים לעבוד במקצועם אחרי שנים של נתוק מפעולה מקצועית ומדעית היה רב ואנשים שונים החלו לצאת מהשורה ולהרשם למשלוח. ברשימה נכללו רופאים, ביולוגים, מהנדסים, מנהלי חשבונות ומקצועות חופשיים אחרים במספר כולל של כמה עשׂרות אנשים. לאלה צורפו אנשים שנבחרו באורח מקרי מהשורות והורכב משלוח של 150 אנשים, שלפי השמועה עמד להשלח ללובלין, משמע קרוב יותר לחזית אבל, אחר־כך התברר שנשלחו לראדום. בין הנשלחים היו כל הנערים הצעירים מהקבוצה שלנו, שכאמור נפסק קיומה מאז בואנו ל"קצט" ולכן גם לא ידענו בהתחלה על השלחם של אלה.

משלוח שני ובו פחות ממאה איש נשלח ימים מספר לאחר המשלוח הראשון והוא היה מיועד לסטלובה־וולה, מפעל וקרית חרושת ליד סנדומייז' שנבנה אף הוא, לפי השמועה, במסגרת תוכנית ה־C.O.P. הפולנית. במשלוח זה נכלל קרובי שרוליק ארול, שמאז פגישתנו בבודזין היינו כאחים ממש, התחלקנו בכל־מה שהיה לנו, עזרנו איש לרעהו כמיטב יכולתנו ואחרי אובדן כל משפחתי וביחוד רצח אברהמ'קה אחי, הוא נשאר לי קרוב משפחה יחיד, שהתחבב עלי גם בשל תכונותיו האישיות, נוסף להיותו שריד יחיד של משפחתי ומשפחת רחל"ה אשתי. מאז לא ראיתיו ולא שמעתי עליו.

הרכבת שני המשלוחים עברה חד־וחלק, לא נתקלה בשום התנגדות ולא עוררה כל בעיות. על המשלוח הראשון הודיעו, כאמור, במיפקד הערב ובו במקום נעשתה הרשימה ולמחרת נשלחו מהמחנה. לעומת זאת על המשלוח השני נודע רק אחרי צאתו לדרך ועל השלחו של שרוליק נודע לי רק כשבאתי לבקרו במספרה. לא כך היה במשלוח השלישי. ימים מעטים אחרי המשלוח השני, היה זה, כנראה, בימים הראשונים למאי, בשובנו מהעבודה למחנה נודע לנו על משלוח חדש של 300 אנשים העומדים להשלח למחנה מיילץ, שם היה קיים מפעל לחלקי מטוסים של חברת "הייגקלוורקה, רושטוק", החברה בעלת המפעל בבודזין. שלא כבמשלוחים הקודמים, בהם נערכו רשימות המשולחים ע"י מפקדת הס.ס. של המחנה בעזרת עובדי משרד המחנה — השרייבשטובה, נעשתה עתה בחירת המועמדים למשלוח ע"י אנשים שהגיעו במיוחד לכך ממיילץ. הם עברו בין השורות מבלוק לבלוק ובחרו להם את האנשים כראות עיניהם. מקום מיוחד ברחבה הוקצה לרכוז מועמדי המשלוח ושומרים מאנשי מיילץ הופקדו על רכוז זה. בתחילה התנהל הכל כשורה והאנשים שנבחרו ונשלחו לרכוז הגיעו לשם והמתינו בשקט למועמדים הבאים. מספר המועמדים גדל ונדמה היה, שבעוד שעה קלה יושלם התקן הדרוש. פתאום השתנה המצב מהקצה לקצה. מישהו מהמועמדים, שכנראה היו לו סבות אישיות לא להכלל במשלוח הזה או שסתם לא חשקה נפשו לעזוב את בודזין, חמק מהריכוז בלי לעורר תשומת לב השומרים עליו. לאחר שראו כי הצליח ניסה מישהו אחריו לעשות כמותו והצליח גם הוא. עד מהרה נעשתה ההתחמקות מהרכוז גלויה וכלית. במקום נשאר רק קומץ קטן של אנשים, שלא העזו, לא הצליחו או לא רצו לחזור למקומם בשורה. יתר על כן, נוצר מצב שאנשים שנבחרו למשלוח ונשלחו לרכוז לא הגיעו לשם בכלל, אלא הלכו סחור סחור וחזרו למקומם. נוצר מצב קומי שהצחיק את כולנו והצחוק התגלגל בכל רחבת המיפקד. אנשי ה־ס.ס., המפקדים והפונקציונרים, במקום להתערב ולהשליט סדר נהנו, כנראה, מהמחזה כמונו וצחקו יחד אתנו. נראה שמרוצים היו "מהבחורים שלהם" אשר לא רצו לעזוב את מחנם ולעבור למקום אחר. טעם שני לסלחנותם היה, שהם רצו פחות מכל בחסול המחנה, שמשמעותו לגביהם היתה הליכה לחזית המזרח או המערב במקום הישיבה במקום השקט הזה בו נהנו מכל טוב, נוסף להיותם אדונים על המחנה של למעלה מאלפיים יהודים. אנשי השורה ובעלי הדרגות הנמוכות שבהם, הסתובבו במגרש, שוחחו אתנו ופרצו מדי פעם בצחוק אדיר בראותם שעוד אחד "סידר" את שומריו המיילצים והתחמק מעיניהם. המפקדים, שבתוקף תפקידם ליוו את הממיינים ממיילץ, רוו נחת אף הם בבואם לראות מה מספר האנשים שנבחרו כבר ומצאו במקום מנין זעיר של אנשים, במקום המאות שנשלחו כבר לשם.

השעות התמשכו, השמש נעלמה במערב ועמה הצללים הארוכים של האנשים שברחבת־המיפקד. גם שעת בין־הערבים הארוכה של יום הקיץ הפולני הגיעה לקצה, אבל לא נראה קץ ל"משחק" שהתחולל לעינינו. לא הרגשנו עייפות אחרי יום העבודה במפעל. לא השתעממנו ולא איבדנו את סבלנותנו, כל אף שעמדנו שעות. המחזה כל־כך ריתק אותנו ובלי משים הרהרתי בשנוי שחל במקום ובמצב הרוח של האנשים במשך השנה, מאז מאי אשתקד, כשהגענו לבודזין של פייקס ימ"ש, כשכל מיפקד היה בחזקת סיוט, שהיה עלינו

לחיותו פעמיים ביום ועד יום מאי זה, כשאסירים יהודים לא רוצים לעזוב את המחנה והם, מפקדיהם ושומריהם ה־ס.ס. נהנים אלו מהתנהגותם של האחרים, ואנשי ה־ס.ס. מעודדים את האסירים היהודים להפרת משמעת, במקום להענישם על־כך ונהנים מתעלוליהם. כאמור, לא נראה שום סימן לקץ העניין ואנשי מיילץ, בראותם ששמים אותם ללעג התרגזו וויתרו הפגנתית על "תפקידם במשחק".

שטוקמן שם קץ לעניין. בראותו שמחשיך ובהבינו שיש לסיים את המשחק, לקח את הענין בידיו. הוא פנה אלינו במלים קצרות והסביר, שלא יעזור שום משחק ושום תכסיס, שלוש מאות האנשים מוכרחים להשלח ושדי עמדנו במיפקד הערב ויש לחזור לבלוקים, לאכול לנוח ולצאת בבוקר לעבודה. הוא אף העמיד אנשים משלו לשמור על "מכלאת" המשלוח והורה למייליצאים לגשת לעבודתם מחדש. הוא אף נלווה אליהם בעבודתם בבחירת האנשים והעניין התקדם. מעתה כל מי שנבחר למשלוח הגיע למקומו ולא העז ולא ניסה לפרוץ ולחמוק משם. כל אחד הבין עתה, שאין להמשיך כך; השעה היתה מאוחרת והיתה הכרה כללית, שאם שטוקמן נכנס לעובי הקורה הרי שהענין אינו כה גרוע. ומעל הכל שלא רצה איש לצחוק לשטוקמן ולבזותו כפי שביזו קודם את הגרמנים. כל אחד ידע שלא יזכה בעזרת איש אם ינסה להתגרות ולבייש את האיש הנערץ הזה. לכן התנהלה הפעולה בלי כל התנגדות, וכל מי שנבחר נרשם בשמו ובמספרו ונשלח למקום הרכוז. אם היתה איזושהי התנגדות הרי רק במקרה שמישהו ביקש לא להפריד בינו ובין קרוביו. במקרים אלה צורף הקרוב למשלוח, אם התאים ובמקרים מסויימים, כשהקרוב לא התאים למשלוח, נעשו גם יוצאים מהכלל והמיועד למשלוח הושאר במקום.

לא יצא זמן רב והמכסה הושלמה. נערך מיפקד והאנשים שנבחרו הופרדו מיתר אנשי המחנה. הם עוד קיבלו את מנותיהם בארוחת הערב ולמחרת בבוקר יצאו לדרכם. גם במשלוח הזה הרגשתי כאילו משהו נקרע ממני, שכן קרובי אברהם לוקסנבורג עם חתנו נשלחו במשלוח זה וגם אותם לא ראיתי עוד. היו אלה קרובי משפחה אחרונים, מאלה שהיו בקרבתי וידעתי על קיומם ומאז נשארתי בודד וגלמוד.

על רקע התרופפות והחלשות המשמעת בין חיילי הווהרמכט, יש אולי חשיבות לספר על שני המאורעות שהתרחשו ב"קצט" בודזין באותם ימי אביב של שנת 1944.

כבר ספרתי לעיל על תת־קצין הלופטוופה, שקשר קשרים עם קבוצת אסירים בבודזין, עזר בהכנסת נשק למחנה והשתתף בתכנון בריחה. האיש נשאר נאמן לידיו כל עת קיום המחנה בבודזין וכשהועברו היהודים למחנה ליד קרקוב, הוא מצאם גם שם, ביקר אותם, עודד אותם בספרו להם על המצב בחזית והיה מוכן לעזור להם גם שם. יחס ידידיו היהודים היה בבחינת "כבדהו וחשדהו". מצד אחד קיימו את הקשר אתו, קיבלו ממנו נשק ותחמושת ושיתפוהו בתכניות שונות ומצד שני לא בטחו בו במאה אחוז וחששו לפרובוקציה מצדו. מסיבה זו גם לא גילו לו את פרטי המנהרה, שעל כרייתה ספרתי, אף על פי שלפי התוכנית הוא צריך היה לברוח יחד אתם היערה. חששות וחשדות אלה פגו כליל אחרי המקרה הבא.

יום א' אחד היינו חופשיים מעבודה (כרגיל היינו מקבלים יום א' חפשי כל שבוע שני). היה זה יום אביב נאה, השמש זרחה ממעל וחיממה את האוויר, בו שררה עוד בשעות הבוקר צינת חורף. מאחר שלא היתה לנו כל התעסקות בבלוקים ניצלנו את מזג האויר האביבי וטיילנו לנו בין הצריפים וברחבת המחנה. המפקד לייבהולד הסתובב אף הוא במחנה, ברם, איש לא שם לב אליו ולמעשיו. כאמור, היינו רגילים עתה עם אנשי ה־ס.ס. ועם מפקדיהם והם שוב לא עוררו בנו פחד ואף לא תשומת לב מיוחדת. ברם, את תשומת לבנו משכה שיחה ערה שהתנהלה בין לייבהולד והשפיז (כפי שקראנו לתת־הקצין). השיחה התנהלה משני צדי גדר התיל הכפולה, שהפרידה בין המחנה שלנו למחנה הלופטוופה. עד מהרה הפכה השיחה קולנית עד כדי כך, שעל אף שלא העזנו להתקרב יותר מדי שמענו, שלייבהולד מוכיח את ידידנו על שהוא מקיים קשר עם יהודים אסירים, מאיים עליו שישא בתוצאות למעשיו וכך הלאה. הלה לא נשאר חייב לו, וענה שהוא מצפצף עליו ועל כל ה־ס.ס., כינה את לייבהולד בכנויי גנאי שונים, כגון "פייגלינג" ו"יודנהלד" (רמז ליריה שירה ברגלו ופצעה על מנת לא להשלח לחזית). שניהם התרתחו עד כדי כך, שהיה לנו הרושם, שאלמלא הגדר המפרידה היתה המריבה הופכת לתגרת ידים. אחרי ששפכו קתוני גדופים וחרפות איש על רעהו ואחרי איומיו של לייבהולד "וצפצופיו" של הסמל ראינו את לייבהולד פונה לכיוון שער היציאה כשחמתו בוערת בו.

עבורנו, אסירי המחנה היה זה מחזה מרהיב עין ומעודד נפש, לראות את שני אלה בריבם, במשטמתם ההדדית העזה, שלא הפריעה להם לעשות את חשבונם

בינם לבין עצמם לעיני כולנו ולא עוד, אלא שהיה לנו הרושם שתת־הקצין דוקא נהנה מזה, שיש לו קהל צופים בעשיית חשבונו עם שונאנו בנפש המפקד לייבהולד. הגדופים והחרפות שלו מכוונים להוכיח לנו וללייבהולד, שכקליפת־השום נחשב "היודנהלד" הזה, שלא חשוב לו בכלל אם יודע לייבהולד על יחסיו עם האסירים ושאינו מוכן להתכחש להם וודאי שלא לבטלם ולנתקם.

הקרובים לענייניים ידעו לספר אחר־כך, שלייבהולד הגיש תלונה לשלטונות על מעליבו, על זה שהוא מקיים קשר עם אסירים יהודים ועל זה שהעליב אותו, שהיה בעל דרגה גבוהה מתת־קצין ונוסף לזה איש ה־ס.ס., בנוכחות היהודים. לדברי המספרים הוזמן התת־קצין למשפט ונדון לעונש מאסר קצר. יודעי דבר ידעו להורסיף, שנרמז לו לגבורנו זה שמוכנים לוותר על בצוע פסק הדין בתנאי שייעלם מעיניו של לייבהולד לתקופת הזמן של ריצוי העונש. אמנם, נעלם הוא מעיני כולנו, אלא שלפי השמועה הוא בילה את הזמן בנעימים בין חברים מהלופטוופה אשר בזידלונג. כאמור המשיך הוא את קשריו עם היהודים גם אחר כך.

מעשה בריחה של שתי נשים משטח המפעל כשהן מוסתרות בטנק שיצא, כאילו, לנסיעת נסיון אחרי תקון במתקני הג'. ק. מוט אירע מאוחר יותר, בעיצומו של קיץ וזמן לא רב לפני חסול המחנה.

ומעשה שהיה כך היה:

גב' קלר, כפי שכולם קראו לה, נמצאה בבודזין מאז גירוש יהודי סביבתנו ויהודי קראשניק בתוכם. היא הובאה למחנה עם יהודים אחרים, למרות שהיא לא נחשבה ליהודיה מזה 25 שנה. רק הנאצים וחוקיהם החזירוה למוצאה הקודם והושיבוה, יחד עם אחיה לשעבר, במחנה.

גב' קלר, שבאותו זמן היתה כבת 45, היתה בת למשפחת ארליכסון בקראשניק. אביה היה איש למדן וירא שמים (אחיו של איצ'ה ארליכסון (נחמנ'ס) בעיירתנו). היא היתה במלחמת העולם הראשונה נערה צעירה ויפה וקצין אוסטרי, מחיל המצב המוצב בקסרקטיני העיר, בשם קלר, התאהב בה והיא המירה את דתה בגללו. הם נשארו לגור בקראשניק גם אחרי המלחמה ונולדו להם שלושה ילדים: שתי בנות ובן.

אחרי פלישת הנאצים נלקח קלר למאסר ולחקירה לגסטאפו בלובלין ולא חזר משם. משום מה נחשבו הילדים כצאצאי הגזע הגרמני, כארים לכל דבר ולא נגעו בהם לרעה. הבת הגדולה קריסטינה, עלמה יפה ונעימת סבר, כבת 20, פתחה וניהלה בית קפה לגרמנים ועשתה חיל רב. לקראשניק הועברו כל מוסדות הנפה שהיו עד המלחמה ביאנוב (לוב) והעיר שרצה גרמנים מהמוסדות האזרחיים, מכל סוגי המשטרה והצבא שתפסו את הקסרקטינים של חיל הפרשים הפולני לשעבר.

בבודזין נהנתה גב' קלר מיחס מיוחד. אנשי ה־ס.ס. ממפקדת המחנה ופייקס בתוכם, היו מבאי בית הקפה של העלמה קריסטינה, קריסיה בפי יהודים ופולנים, שבקסמה האישי השתדלה ופעלה למען אמה בבודזין. היא דאגה שלאמה לא יחסר דבר ואף הורשתה לבקר אצלה במחנה גם בימי פייקס ימ"ש. עם העברתנו למחנה הרכוז הופסקו בקוריה של קריסיה במחנה ואז מצאה לה דרך לבקר את אמה במקום עבודתה במפעל.

עם התקרב החזית לאזורנו באביב אותה שנה והתחלת המשלוחים מהמחנה, נעשה ברור ש"קצט" בודזין מתקרב לחסולו. היו רבים שחשבו עתה על בריחה מהמחנה, בידיעה שלא זמן רב יהיה עליהם לחכות עד שהסביבה תיכבש ע"י הצבא האדום. היו שסברו שזהו עניין של ימים מספר, לכל היותר של שבועות מעטים. ברם, אחרי הבריחה מג'. ק. מוט קראשניק וחסול מנהרת הבריחה במחנה, גברה ערנותם של שלטונות המחנה ואפשרויות הבריחה, שהיו מעטות גם בלאו הכי, הצטמצמו יותר.

קריסטינה־קריסיה קלר ידעה על מצב מחנה בודזין ועל הגורל הצפוי לאסיריו. היא ידעה שגם לאמה צפוי גורל דומה לאסירים והוא — להשלח למחנה אחר, הרחק ממקום זה ועם הישלחה ינותק הקשר ביניהן ואין יודע אם יפגשו עוד. היא טיכסה עצה וחיפשה דרכים להוציא את אמה מהמחנה ביודעה שהמשימה אינה פשוטה. מסירות הבת בתוספת הקשרים שהיו לה עם גרמנים שונים, אנשי צבא, ס.ס. מכל הסוגים וגם אזרחים, עזרו לה להתגבר על כל הקשיים והמכשולים.

יום אחד נעלמה גברת קלר מהמפעל ועמה בחורה בשם מריאנקה. הן נעלמו בלי להשאיר כל עיקבות בריחה: לא פירצה בגדר ולא חפירה תחתיה ודומה היה כאילו האדמה בלעתן. חקירות ה־ס.ס. ושלטונות המפעל לא גילו כל סמנים לבריחתן ואף לא את עוזריהן לדבר. איש מהאסירים לא סבל עקב בריחה זו, משום שהיא נשארה בגדר תעלומה לשלטונות המחנה והמפעל. רק אסירי המחנה ידעו, שהשתים הוצאו בטנק אל מחוץ למחנה.

בחפשה אחרי דרכים להוציא את אמה מהמחנה באה קריסיה בדברים עם גרמנים שונים, מאלה שהיו מבאי

בית הקפה שלה. אמצעיה הכספים בתוספת ערעור המו־ראל בקרב הצבא הגרמני המובס, שרבים מחייליו הבינו כבר אז שהמערכה אבודה, ואולי לא מעט גם חינה הטב־עי וכובש הלבבות של קריסטינה, כל אלה עמדו לה במבצע בריחה זה. נהג טנק, שרכבו עמד לתקון בסדנה ג'. ק. מוט בבודזין הסכים להוציא את גב' קלר אל מחוץ למחנה. על ההכנות לבריחה ידעו כמה אנשים ממקו־רביה של קלר במחנה וביניהם מריאנקה שעבדה באותו מקום. היא עמדה על כך, שיצרפו גם אותה לבריחה, שכן עתידה היא לפול קרבן לבריחתה של קלר במקרה ותשאר. הנמוק היה משכנע והחשש היה מבוסס, שכן היו מאשימים אותה בעזרה לבריחה או בהעלמת עין ממנה ובאי־מסירת ידיעה על התוכנית לשלטונות. הטנקיסט הסכים להוציא את שתיהן וכך יצאה הבריחה הנועזת הזאת לפועל והצליחה.

הבריחה התקיימה אחרי שאני הועברתי מבודזין. את העלמה קלר הכרתי אחרי המלחמה בקראשניק. אחרי המלחמה התקרבה קריסיה ליהודים וכל חבריה ומקורביה היו מבין היהודים הנצולים. היא היתה עלמה נאה, נעימת הליכות וכובשת לבבות כל מכריה.

בקיץ 1945 הכרנו שני קצינים יהודים מאחד הגדו־דים הפולנים שהיו בסביבה, התידדנו ולאחר זמן קצר הם בילו כל ערב חופשי בחברתנו. בדרך זו הכירו גם את קריסיה ולא עבר זמן רב וחלה התקרבות בין אחד הקצינים ובינה. השנים החלו להפגש תכופות ולצאת יחד ונאמר לנו כי הם חושבים על עתיד משותף.

לא עבר זמן רב והם הצטרפו לדרך בה הלכו אז רבים — לדרך "הבריחה".

אחרי השחרור

אל קראשניק הגעתי בחוסר כל. לא היה לי דבר משלי מלבד הבגדים הקלים שעל בשרי. בכיסי לא היתה אף פרוטה אחת, וביום הראשון להגיענו הודיעה לי משפחת קליינמן, שאין לי עוד מקום בביתם, שכן הדירה השכורה צרה מלהכיל עוד נפש על שש הנפשות שבה. נשארתי לכן ללא קורת גג לראשי כבר בלילי הראשון במקום החדש.

בביתם נמצאו, נוסף למשפחת מושקה קסטנבאום, עוד שלושה מבני העיר שחזרו מהמחנות: מאיר רוזנ־בלט, שלמה גלמן ויעקב קורנפלד, שהיה אתי יחד גם באוסטרובייץ, באושוויץ ובמשלוח מגלייוויץ שפוזר לאחר הטבח ביער, אולם נאסף שוב על ידי הז'נדרמריה ונשלח למחנה אחר. השלושה, סנדלרים כולם, עסקו כבר במק־צועם והתפרנסו ממלאכתם, אולם גם להם לא היתה פינה קבועה להניח את ראשיהם. בעיר נמצאו גם כמה עשרות שרידי מחנה בודזין, מעוטם קראשניקאים לשעבר ורובם מעיירות וישובי הסביבה. בעיר נמצאו באותה תקופה (סוף חורף וראשית האביב 1945) כ־300 עד 400 יהודים, פליטי עיירות וכפרים סמוכים. במקום לספר את תולדותי במשך חודש שהותי בקראשניק, תולדות, שאין בהם עניין מיוחד, אנסה לספר על חיי הישוב היהודי הזה, פליטי עשרות ערים וכפרים בסביבה, שהתקבצו הנה, אולי, בגלל הבטחון היחסי שחשו בעיר, שהיתה משכנם של שלטונות הנפה ומנגנון הבטחון שלהם, נוסף על היותה מרכז מחנות הצבא בסביבה. אודותי אוסיף רק זאת, שלפי עצת חברי, פניתי ליושב ראש הועד היהודי המקומי ובקשתי עזרה בצורת הלואה לסדורי הראשון. קבלתי 500 זלוטי בתור סעד כמענק. משסרב־תי לקבל דמי סעד, הוסבר לי שזו צורת העזרה הנהוגה משום שאין קופת מלווה, ואם איני רוצה לקבל סעד, אוכל למסור את הסכום לנצרך הראשון שאפגוש בדרכי. מסכום זה התחלתי להתפרנס, ולא עבר זמן רב עד שיכולתי לקיים את ההמלצה על אופן החזרת דמי העזרה.

כפי שציינתי, יהודים שרידי כל הסביבה התרכזו בקראשניק משום הרגשת הבטחון במקום. כמעט לא היה מקום בו הרגישו היהודים בפולין בטחון אחרי השחרור. ברדיוס של כמה עשרות ק"מ בעשרות ובמאות הישובים מסביב — לא נשאר אף יהודי אחד. דומני, שהישוב הקרוב ביותר לקראשניק בו נמצאו יהודים אחר המל־היה לובלין, המרוחקת כ־50 ק"מ. שמעתי ספורים שונים על יהודים שנרצחו תיכף עם הגיעם ממחבואם, אחרי נסיגת הגרמנים. כנופיות הרוצחים פעלו בכל מקום, בעיר, בכפר ובדרכים. יהודים נטבחו בהתנפלויות לילה ונורו לאור היום. סופר לי על יהודים שנרצחו בדרך לכפר מגוריהם לשעבר, בתוך הכפר או בדרכם חזרה העירה. גם בתוך העיר היה פחד ניכר מכנופיות הרוצ־חים. לדוגמא: לימים, שכרנו חדר גדול ובו גרנו שבעה אנשים; כולם, פרט לאחד, אסירי בודזין לשעבר, אנשים צעירים במלוא כוחם. אף על פי שהחדר נמצא במרכז העיר, פחדנו מהתנפלות הכנופיות והחזקנו לכל מקרה לצרכי הגנה נשק באופן בלתי חוקי. עשינו את זה למ־רות שידענו שהדבר בנגוד לחוק ושצפויים אנו לעונ־שים לא קלים במקרה שיגלו אצלנו את הנשק. כמעט נכשלנו כשנפלט כדור אקדח בשעת אמון של פריקת הנשק והרכבתו. למזלנו, נפלט הכדור כשהקנה צמוד

כמעט לרצפה, דבר שעמעם את קול היריה ואף מנע חדירת הכדור לקומה מתחתנו. שכינינו מלמטה, פולנים פליטי עיירתנו שלא חזרו לשם אחרי שוך הקרבות, התחשבו בנו ועברו על הדבר בשתיקה.

הכנופיות לא הסתפקו ברצח יהודים, אלא אף נקמו בפולנים שהושיטו עזרה ליהודים מסתתרים. סופר לי, שתיכף אחרי השחרור נודע, כי איכר אמיד באחד הכפרים הסתיר במשקו שתים או שלוש משפחות יהודיות. משנתפרסם הדבר ונודע לכנופיות, הגיעו אנשיהן לילה אחד והציתו ושרפו את ביתו ואת משקו של האיכר על כל אשר בהם. לאור כל זה היתה בעיני הצלתנו המופלאה מהתנפלות הלילה של קבוצת הרוצחים ממש נס, שלא ידעתי כיצד להסבירו.

כשהגעתי לקראשניק, היה זה 8—9 חדשים מאז שוחרר המקום והסביבה עד הוויסלה מעול הנאצים. רבים מהיהודים אף נמצאו כל הזמן הזה בעיר, ביניהם קבוצת אסירים מבודזין, שהובלו ברגל לעבר הוויסלה ובאורח פלא הצליחו להקהות את עירנות שומריהם ולחמוק מידיהם. אחרי שהסתתרו יומים־שלושה, נכבש האזור עד הוויסלה על ידי הרוסים, והמשוחררים היו בין הראשונים שחזרו העירה. לראשונים אלה נצטרפו, מדי יום ביומו, אחרים, מהם שיצאו ממחבואיהם מכפרי הסביבה, או שעזבו את מקום הסתתרותם ביערות. מספר ניכר של יהודים צעירים בעיר היו פרטיזנים משוחררים, ביניהם רבים שנמלטו ליערות מהמחנות קראשניק ובודזין. היו גם כמה בחורות ונשים בין הלוחמים.

שלא כבכפרים בסביבת ראחוב, ניצלו הרבה יהודים בכפרי סביבת קראשניק, הקרובה והרחוקה. בניגוד גמור לסביבתנו בה לא נשארה אף משפחה שלמה אחת והמעטים שניצלו, היו אוד מוצל ממשפחות עניפות. מצאתי בקראשניק משפחות רבות שניצלו על ילדיהם. אחת מהמשפחות האלה היתה משפחתו של יחיאל (חיל־עלע) איזנברג מפולחונה. מצאתיו בקראשניק עם אשתו וששת או שבעת ילדיו (יחיאל זה היה בנם של אלתר ופיגה איזנצנג מראחוב שעברו לגור אחרי מלחמת העולם הראשונה בזקליקוב). כפר אחד, שרוב אכריו היו ידועים כקומוניסטים, זכה בזכות זאת לכנוי "מוסקבה הקטנה", ובו לא הצטרכו היהודים להסתתר, משום שכל תושבי הכפר ידעו עליהם ולא נגעו בהם לרעה, ועל אחת כמה וכמה לא הלשינו עליהם בפני השלטונות.

בימים הראשונים בקראשניק הסתובבתי בין הנצולים הללו, ובמיוחד בין אלה שבאו מהיער ומהכפר. באין לי עסוק קבוע אחר, הייתי בא לבתיהם של אנשים פשוטים אלה, ברוב המקרים נשים כפריות עממיות, והייתי מקשיב לספוריהן על קורותיהן, תלאותיהן, צרותיהן והצלתן המופלאה. הן אהבו לספר ואני אהבתי להקשיב לשיחתן ביידיש הכפרית המשובשת, המתובלת במלים פולניות, יידיש שהיתה ללעג ולשנינה אצל יהודי העיירות. ביניהן היו כמה וכמה נשים מבוגרות, נשים בעלות חכמת־חיים יהודית עממית, שנשארו בחיים עם בניהן ובנותיהן ובמקרים מסויימים עם נכדים צעירים. קורותיהן כשלעצמן עניינו אותי ובעיקר משום שבעיירתנו ובכל הכפרים מסביב לא נשארה אף אשה יהודיה מבוגרת אחת, והנגוד בין התנהגות האיכרים בשתי הסבירות הקרובות ויחסיהם למכריהם היהודים היו עבורי חידה שלא באה על פתרונה. העובדה, שבמקרים רבים ניצלו הנשים, מבוגרות וצעירות, בעוד שהגברים ניספו בגירוש למחנות השמדה ולמחנות עבודה, מהם לא חזרו — הבליטו בעיני ביתר עוז את שואת עיירתי וסביבתה על רקע היחס העויין של שכנינו ומכרינו.

להלן כמה פרשיות טרגיות שנשאו עמן שרידות אלה, פרשיות שהעיבו על שמחת השארותן בחיים.

בתיה הזקנה (די אלטע באשע), למשל, אשה בשנות השבעים המאוחרות, למרות גילה הגבוה והצרות שניתכו על ראשה בשנים האחרונות, קומתה הרמה נשארה עדיין ישרה ותמירה. רק עיניה נראות קהות קמעה, וכשהיתה מסתכלת עליך, נדמה היה שרק עתה חדלה מלבכות. ויש אומרים, שבוכיה היא תמיד, אולם, מקור דמעותיה יבש מזמן ובכיה — בלי דמעות. אשה זו שיכלה את בנה האחרון אחרי שחרור האזור. הבן, גבר גבוה, מוצק ויפה תואר, כפי שתיארוהו מכיריו, לחם עם הפרטיזנים והצטיין בקרבות. משחוררה הסביבה והיחידה שלו היתה צריכה ללכת קדימה עם החזית, ביקש שישאירוהו בתפקיד כלשהו בסביבה, בקרבת אמו, משום שהוא נשאר משענתה היחידה אחרי אבדן המשפחה. לפי המסופר, ירה בו מפקדו ללא משפט על הפרת משמעת.

אשה זאת הצטיינה בטוב לב בלתי רגיל. היא התפרנסה ממריטת נוצותיהם של עופות שחוטים וניקויים. בימי השוק היתה יוצאת וקונה משהו עבור "הבאלעבאסטעס" (כך כינתה את הנשים שקנו ממנה את מה שקנתה "עבורן"). אכרי כפר מגוריה לשעבר תמכו בה על־ידי עזרה מתנובת שדותיהם. מכל זה היא לא רק התפרנסה, אלא אף עזרה וסעדה אנשים חולים וגלמודים, וכאלה לא חסרו אז. בהיוודע לה על מישהו הזקוק לעזרתה היתה מכינה מרק כלשהו, מרתיחה חלב או דבר אוכל אחר הנחוץ לחולה, מביאה לו הביתה ועוזרת לו בחוליו.

מעשיה נעשו בשקט ובצנעה וכדבר המובן מאליו, משל הדבר נדרש ממנה.

במשך הזמן ארגנו קומונה בקראשניק. היינו 7 אנשים בודדים, משוחררי מחנות וביניהם — אנחנו, 4 יוצאי ראחוב. אשה זו, באה לנהל את משק ביתנו ולבשל עבורנו. היא טיפלה בנו במסירות ובנאמנות, והיתה לי תחושה, שאת כל הרגש האמהי היא משקיעה בנו ובטיפולה זה משתדלת היא למלא את החסר לה ולנו. בדאגתה לנו מצאה, כאילו, נוחם־מה על אבדן משפחתה.

והנה מקרה אחר: אשה כבת שלושים וחמש, שעם הגירוש מסרה את בתה הקטנה לטפול לידי אחת ממכרותיה. אחרי השחרור לא רק שילדתה לא הוחזרה לה, אלא אף לא ניתן לה לראותה. לא הועילו כל הפניות לרגשי אם, לא טפולים משפטיים ולא שדולים כספיים. הילדה הועברה למקום בלתי ידוע וההשתדלויות השונות למצאה העלו חרס.

אשה זו בנתה את חייה מחדש, ובהיותה אשה משכלת, נבונת־דעת ונעימת־הליכות, זכתה בחיים שקטים ומאושרים בנשואיה השניים. בזמן האמור ציפתה גם לאמהות חדשה, אבל אבדן בתה הראשונה בין הגויים העיב על כל אשרה והעכיר את רוחה. גם כשהחלה העיירה להתרוקן, ומשפחתה החליטה לעקור מן הארץ שהפכה לקבר עמנו, היה קשה להניעה לעזוב את המקום. היא השתעשעה בתקווה כי תצליח למצוא את ילדתה ולהתאחד עמה אם אך לא תתרחק. רק הנימוק להבטיח את שלום ילדה הניעה לצאת בעקבות האחרים.

והנה ח. זש, בתם של בעלי חוה אמידים ונכדת ר' לייבלה מיכל'ס מעיירתנו. אותו זמן היתה כבת עשרים וניצלה בביתו של כומר הכפר. הסכנה המתמדת שארבה לה בכפר אחרי השיחרור הניעוה לבוא ולחיות בין יהודים. היא באה לקראשניק בחוסר כל, אחרי שהחווה והרכוש הוחרמו על ידי השלטון החדש ולא ידענו ממה היא מתפרנסת ואיך היא חיה. נראה, כי רק העובדה שאמה היתה בת עיירתנו, היא שמשכה את ח. לבקש את קרבתנו ולהמצא בחברתנו, ובאותו זמן להיות מבחינה נפשית הרחק מאתנו.

במשך שעות היתה ח' יושבת בחדרנו, מתעניינת, לכאורה, במעשינו ואינה מוציאה מפיה מלה, רק עיניה עוקבות אחר הנעשה בחדר, משל כל זה זר וחדש עבורה. רוב הזמן היתה מחזיקה בידיה ספר־תפילות נוצרי, מציצה בו מזמן לזמן ושפתיה נעות, כשבקושי אפשר היה להבחין בתנועותיהן. רק בימי ראשון היתה באה לבושת חג, מתישבת במקומה הרגיל על הספסל וספר־התפילה בידה. בשעות אלה ניכר בה איזשהו מתח פנימי, מין דריכות מתמדת שלא הניחה לה לשבת בשקט במקומה וכשנשמע צלצול פעמוני הכנסיה הקוראים למיסת יום ראשון, היתה קמה, כאילו הקפיצה מנגנון כלשהו ממקומה ויוצאת את החדר.

"החברה" היו מתלוצצים על חשבון התנהגותה של ח., מחייכים בחשאי "לאדיקותה" בהפטירם: "זי גייט שוין דאַוונען" (היא הולכת כבר להתפלל). לא הייתי שותף להלצות אלו ולא יכולתי לחייך ולנוד להתנהגות ולחיי ח. כאבתי את חייה השבורים של בת ישראל זו, בת טובים שהיו לה כל הזכויות והסכויים לחיים ישרים ומסודרים, אולי גם חיי אושר. לבי נחמץ על נצר זה מגזע יהודי מפואר שהתנוון על ידי הזמן, על נפש יהודית שסורעה ומזועזעת על ידי זה ש"הציל את נשמתה" יחד עם הצלת גופה. ח. היתה בעיני קרבן תקופת האימה ככל אחד מאתנו, וראויה וזקוקה לרחמים ולסעד יותר מכולנו.

והנה טרגדיה של אשה מסוג שונה לגמרי.

ל. היה חבר בקומונה, יליד קראשניק שניצל בתוך העיר. האיש לא הצטיין משום בחינה; את חצוניותו אפשר להגדיר "לא תואר ולא הדר לו", קרחתו עשתה רושם, ששערו נשר בעקבות מחלת עור, והשפה הפולנית שלו מסורסת ומשובשת. לא יכולתי להשיג ולהבין כיצד נשאר יהודי בעל תכונות כאלו בחיים בתוך העיר, בסביבה פולנית עויינת ובמקום ששרץ גרמנים, מרכז הס.ס. הז'נדרמריה, ס.ד. וכלי משחית גרמניים אחרים. הוא רמז, בחיוך על שפתיו, שנשאר בחיים הודות לגבריותו...

ערב אחד נכנסה לחדר אשה בלוויית ילדה, שאלה לל. והתישבו לשוחח בפינת החדר. האשה היתה כבת למעלה משלושים, נמוכת קומה וצנומה, ופניה שחרחרים ועדיני קווים. הבת היתה בגיל 13—12. שעה ארוכה ישבה האשה ושוחחה עם ל. כשהילדה במרחק מה מהם. אחרי יציאתן נודע לנו שהאשה היא מצילתו של ל. — אלמנה, והילדה היא בתה.

בקורים אלו נשנו לעתים קרובות. הם התקיימו תמיד בערב והיה לי הרושם, שהאשה חומקת לחדר בהשתדלה שעין בלתי רצויה לא תבחין בהכנסה ועל כל מקרה לוקחת את בתה אתה... בשוחחה עם ל. תלתה בו את עיניה השקטות והעצובות ובראותי אותה יושבת כך מול ל. ובהסתכלה בו, דימיתי לראות את אמה או אחת מסבתותיה מסתכלת בתמונת הצלוב או האם הקדושה, מבקשת מפלט מיסורי וכסופי גופה ואולי גם עזרה לנפשה הסובלת והחטאה... הכל דימיתי לראות בעיניה: צער של תשוקה, תחנונים ותקוה וגם תביעת

זכות ותלונה על התכחשות וכפיות טובה... ואמנם התכחש לה ל. הוא לא היה זקוק לה עתה, גם לא בתור גבר. אהדתי נתונה היתה לאשה זו שסיכנה את עצמה ואת בתה למען גבר שנגזר עליה לסבול בגללו.

יום אחד הלכתי לראות ילדה עליה סיפרו, שבהתנהגותה הצילה את אמה, סבתה ועשרות יהודים אחרים מרצח ודאי ע"י הגרמנים. הנשים התפרנסו מקניית מצרכים שונים מתוצרת הכפר ומכירתם ליהודים. באתי עם חברי כאילו לקנות ביצים או מוצרי חלב, אך לאמיתו של דבר מטרת הביקור היתה לראות את הילדה. בבואנו, מצאנו את הסבתא עוסקת במסחר, כשהנכדה עוזרת על־ידה והאם עסוקה במטבח. התבוננתי בילדה בת ה־7—8 ונדמה היה לי שרואה אני פני אשה מבוגרת, עם נסיון וחכמת־חיים. הצטערתי על ילדה יהודיה זו, אחת מני מעטות שנשארה בחיים שילדותה נגזלה ממנה. אופן דיבורה, תשובותיה לשאלות וכל התנהגותה, העידו על בגרותה. סבתה ואמה צחקו ונהנו מחכמת הקטנה, ועשו הכל למען הפגין והבליט את פקחותה. הילדה היתה בגיל בתי בזמן שנפרדתי ממנה ואבדה לי, והייתי מעדיף ילדה זו על ילדי היהודים הספורים שהכרתי אז, בלי הנסיונות שנתנסתה והחכמה שרכשה.

הילדה ניצלה, יחד עם אמה, וסבתה וקבוצת יהודים, במחפורת יער בקרבת כפר מגוריהם. הילדה שימשה "קשרית" בין המתחבאים ובין הכפר. פעם, בדרכה לכפר וממנו נפלה בידי הגרמנים. הילדה המתהלכת יחידה ביער עוררה את חשדם של הגרמנים, שהיא ילדה יהודיה ושייכת לקבוצת מסתתרים. הם החלו לשאול ולדרוש מי הילדה, לאן הולכת, איפה ההורים וכן הלאה. הם חקרוה והחזיקוה זמן רב והילדה לא ענתה ולא דיברה. לא הועילו האיומים, והשידולים וההבטחות, הילדה לא גילתה להם דבר ואחרי ששוחררה השכילה גם להטעות את הגרמנים ולחזור בשלום למחבואה.

אותה עת התפרנס קומץ המשוחררים הראשונים במקום יפה והיו גם שהתבססו בפרנסתם. יהודים עסקו בכל ענפי הפרנסה המסורתיים מלפני המלחמה. היו כמה עשרות חנויות יהודיות עם סחורות שונות, ברם, אף חנות אחת לא הוחזרה ליהודים במרכז השוק. יהודים עסקו ברוב ענפי המלאכה, והעבודה לא חסרה. בעלי המקצוע, שקמו במשך שנתים ומחצה מאז הגירוש, לא היו מסוגלים להתחרות בטיב עבודתם עם בעלי המקצוע היהודים הוותיקים, מה גם שהמתחרים לא היו רבים. שונה היה המצב בענפי המסחר. במשך המלחמה, וביחוד אחרי הגירוש, קמו סוחרים ורוכלים רבים בכל ענפי המסחר, אבל גם קומץ היהודים שחזר למסחר מצא בו את פרנסתו. אחדים אף הצליחו להחזיר לעצמם חלק מהרכוש והחפצים שהפקידו אצל מכריהם. בודדים סדרו את ענייניהם, חסלו עסקיהם, מכרו רכוש דלא ניידי ונעלמו מהמקום.

פרשה בפני עצמה היתה חסול הרכוש היהודי על־ידי מכירתו לפולנים. נראה, שמיד בימים הראשונים שלאחר השחרור הבהירו היהודים לעצמם, שלא יוכלו להשאר על אדמת פולין לאורך זמן ולא יוכלו לחיות בארץ שהפכה לגיא הריגה לבניה היהודים. אם לא היה די בקרבנות העבר הקרוב, במיליונים שנטבחו, נשרפו ונרצחו תוך עינויים ע"י הצורר הנאצי, באו רציחות היהודים שהחלו מיום השחרור, רציחות יחידים וקבוצות בכל מחוזות פולין המשוחררת. שחיטות חדשות אלה הזהירו והמחישו, ששוב לא ינתן ליהודים להשאר בפולין, גם אם יחליטו וירצו להמשיך ולחיות ליד קברות משפחותיהם ובצלם. בימים ההם די היה להאזין לשיחות פולנים בינם לבין עצמם, שיחות שהתנהלו במסעדות הערים, בתור למצרכים שניתנו בקיצוב, בנסיעה בקרון רכבת ובכל מקום בו נפגשו, כדי לשמוע על "המגפה היהודית" החוזרת לפולין, או "עוד כל כך הרבה נשארו מהם". "מחמאות" נוספות — שהיתה ליהודים "החוצפה" לא להטבח על ידי הגרמנים ולהגיע לעירם ולביתם; די היה בזה להרגיש ולדעת שידידינו ושכנינו ישתדלו ויעשו הכל על מנת לסיים את מלאכתו של היטלר, שלא הספיק לכלותה. גם קומוניסטים ותיקים שהיתה להם כל הזכות והרצון לראות את פולין החופשית כמולדתם, ומוכנים היו לתת את כל כוחם ויכולתם לעזור למשטר ולהשתלב בו, ידעו ששוב אין להם מקום במולדתם הישנה ושעליהם לבקש מקום אחר לחיות בו. אחד מהם, שבילה את רוב שנותיו עד המלחמה בבתי אסירים "לפושעים מדיניים" אף אמר לי: "להגר אני מוכרח. היינו־הך אם לפלשתינה או לארגנטינה, אז למה לא לפלשתינה?" זה היה המצב ואלה היו הלכי הרוח.

לא יפלא, איפוא, שיהודים אלה בידעם שהיום או מחר יצטרכו לעזוב את האדמה בה נולדו הם ואבותיהם ולהשאיר לאחרים את כל שרכשו בעמל כפיהם בזיעת אפם במשך עשרות דורות, החליטו לא להשאירו חינם אלא לקבל תמורתו כסף שיוכלו לקחתו אתם. הכסף היה אמצעי יחיד לקיים את נפשם ונפשות בני ביתם בדרכם אל הלא נודע.

החלה "מכירה כללית" של רכוש עצמי ונחלת אבות. בתים, מגרשים, חנויות, סדנאות ובתי חרושת קטנים

שהשלטונות לא החרימום, הכל נמכר והיה לסחורה עוברת לקונה. קונים לא חסרו, פולנים שבמשך שנות המלחמה צברו כסף רב ושלא היה להם מה לעשות בו, מוכנים היו לקנות כל רכוש יהודי שהוצע להם, מה גם שמחירו היה זול. בניגוד לחוק ההיצע והביקוש היו המחירים אפסיים, למרות שהביקוש עלה על ההיצע. היתה סולידריות בין הקונים, בעוד שהמוכרים היו בודדים ולא אחת אצה להם דרכם ועל כן קבלו כל מחיר שהוצע להם וברכו עליו. ולא עוד אלא שהיו חוגים מסויימים בצבור הפולני שהסתכלו בעין לא יפה על הקניות האלו ויצאו נגדן בפומבי, באמרם ובהסבירם, שחבל על כל זלוטי שמשולם ליהודים בעד רכוש "שנרכש בדמם של הפולנים", והיום או מחר הוא יהיה פולני בלי תשלום...

משפטי הירושה וקבלת הרכוש, שבזמנים נורמליים היו להם נוהלים סבוכים של השגת תעודות מסובכת ועוד פורמליות, והיו גוזלים מהעותרים זמן ניכר, נעשו פשוטים בתכלית והנוהלים הוחשו באופן שלא ישוער בזמנים אחרים. על העותר היה להגיש לבית המשפט בקשה להכיר בו כיורש יחיד לרכוש פלוני, שלו, של הוריו או קרוביו האחרים ולהעיד שני עדים שיצהירו בשבועה על אמיתות הבקשה. כמה ימים אחרי הגשת הבקשה הוזמנו העותר והעדים לדיון פורמאלי קצר בבית המשפט, דיון שהיה מכוון רק לשמוע את הצהרות העדים, ושוב לאחר שבועיים או שלושה, היה מתקבל פסק הדין שהיה, כמובן, חיובי. היתה קיימת מין ברית לא כתובה בין "היורשים", קוניהם ובתי הדין, ברית שתכליתה היתה להקל על יהודים אומללים אלה "להפטר" מנחלתם ונחלת אבותיהם מהר ככל האפשר ולאפשר לפולנים ליהפך לבעלי רכוש זה תמורת פרוטות מעטות ששילמו עבורו.

גם אני נתפתיתי להגיש עתירה כזו והוכרתי כ"יורש יחיד" על המגרש בו עמד פעם ביתנו. במצוקתי הרבה בשבועות הראשונים להיותי בקראשניק, בהיותי בחוסר כל וברצוני לא ליפול למעמסה על חברי ולא לבקש עזרה, הגשתי בקשה לבית המשפט ובמשך זמן קצר היה בידי פסק הדין המאשר, שהנני הבעל היחיד על הנכס הנ"ל. קופצים על המגרש הזה לא חסרו, בהתחשב בעובדה שהוא נמצא באחד המקומות המרכזיים בעיירה. ברם, כשבאתי בדברים עם הקונה הראשון ושמעתי את המחיר המוצע לי, לא נתנני לבי למסור את נחלת אבותי, את הבית שאבי עמל שנים בבנייתו ובו נולדו וגדלו אחיותי, אחי ואני, להפטר מירושה משפחתית זאת במחיר "נזיד עדשים" שהוצע לי, מה גם שמצפוני יסרני בלאו הכי על הצהרתי הכוזבת בדבר "היורש היחיד", כביכול. העדפתי להפקיר את המגרש, יפול לידי מי שיפול ורק שלא אמסרנו בחתימת ידי ומרצוני הלא חופשי.

בלהט "עשיית כסף" מרכוש שנשאר ללא יורשים, לא חסרו גם מקרים של מכירת רכוש, שזכות הירושה עליו של המוכר היתה מפוקפקת ביותר. אנשים הוכרו כיורשים על רכוש שהיה שייך לקרובים רחוקים שלהם או של נשותיהם שניספו וזכות הירושה עברה אליהם. היו מכירות רכוש שבעליו הקודמים היו קרובים־רחוקים של קרובי המוכר; היו מכירות של נכסי צבור ואף מקרים של מכירת מקומות קדושים לנכרים. יחס הצבור למכירות אלו היה, כמובן, שלילי, אלא שאיש לא עשה דבר כדי למנען.

לא אחת הסתבכו המוכרים, ובמקרים מסויימים גם הקונים, בתסבוכות משפטיות אחרי שזכו "ברכוש ללא יורש" ומכרוהו. קרו מקרים, שהיורש האמיתי או אדם שזכותו לירושה היתה לא פחותה מזה של היורש, חזר מרוסיה או ממחנה רחוק בגרמניה ונוכח שרכושו או נכסי אבותיו או קרוביו נלקחו ממנו "באופן חוקי" ונמכרו. על רקע זה לא חסרו סכסוכים בין אח לאחיו, בין קרוב לקרוביו וגם בין היורש החדש, החוקי, לבין קונה הנכס הפולני. במקרים רבים הוגשו תביעות משפטיות לבטל את המשפטים הקודמים וידי בתי הדין מלאו עבודה עקב המשפטים האלה. היו גם מקרים של התפשרות בין היורשים ומקרים בהם הקונה הפולני שילם ליורש החדש תוספת מחיר על המחיר ששילם לקודמו. גם במקרים האלה לא יצא הקונה מקופח מהעסקה שעשה.

"עגל הזהב" המשונה הזה, פרי עיוות המושגים וזלזול במסורת וקדושה, הבוז לערכים בכלל שהיה פרי באושים מהעבר האפוקליפסי הקרוב, תבע גם קורבנות אדם וקיבלם. יום אחד נסעו כמה אנשים, תובעי רכוש ועדיהם, למשרד הקרקעות ביאנוב, שהיתה עיר הפלך. בשעות אחר הצהרים המאוחרות הגיעה ידיעה מיאנוב ששלושה מהקבוצה הזו נרצחו. הרצח בוצע בלב העיר ולאור היום. אבל כבד ופחד גדול ירדו על קומץ שרידי היהודים בקראשניק. רצח זה הזכיר לנו מחדש, עד כמה אנו מופקרים וחסרי הגנה, עד כמה הותר דמנו הפקר אחרי רצח מליונים מבני עמנו.

בקראשניק עצמה לא רצחו יהודים, ואף על פי כן לא בטחנו במצבנו כלל וכלל. למרות זאת יצאו יהודים לנסיעותיהם בענייניים שונים, בעיקר ענייני מסחר

המרחק מהעיר לתחנת הרכבת היה קרוב ל־4 ק"מ ודרך זו היתה בחזקת סכנה. עשרות יהודים מהעיירה

הרויחו את פרנסתם מהבאת חפצים שונים, בעיקר דברי לבוש ולבנים, מהאזורים המשוחררים של פולין המערבית ומכרום לאוכלוסיית הסביבה בימי השוק שהתקיימו כל שבוע. את העובדה שרוצחי הכנופיות נמנעו מלפעול בקראשניק יחסנו לכך שהעיר היתה מרכז לכוחות בטחון שונים; בקרסקטינים בתוך העיר ובמחנות צבא מחוצה לה חנו גדודי צבא פולנים ורוסיים. כוחות הבטחון היו מאורגנים היטב, כנראה, הודות למושל הנפה יאן פיטל, פעיל התנועה הקומוניסטית בכפרו אופוקה משחר נעוריו. הוא נהג לבקר לעתים בקומונה שלנו, שכמה מחבריה היו חבריו לתנועה הבלתי־ליגלית מלפני המלחמה. בקורים אלה התקיימו בדרך כלל בימי א׳ בשבוע. הוא היה מפתיע אותנו בהופעתו לבד ובלי הודעה מוקדמת. החדוש שבתופעה זו של כניסת ראש נפה (סטרוסטה) למעונה של קבוצת פועלים יהודים, יחס בלתי־אמצעי זה של נציג הממשלה במקום לשרידי היהודים בנפתו, היו לו, ללא ספק, השפעה על יחס האוכלוסיה הפולנית לקומץ היהודים בכלל, ואולי גם על התנהגות הכנופיות. גבה קומה, חסון גוף ויפה תואר, במדי מאיור של הצבא הפולני, היו בקוריו למאורע גם עבורנו, למרות שהכרנוהו מילדותו, והיינו קוראים איש לרעהו בשמות הפרטיים. פגישותינו הפכו תמיד לשיחת רעים על עניינים שונים; עוברים ושבים היו נעצרים, מציצים ומשתאים לחזיון הזה — ראש השלטון בחברת יהודים. אגב, היו שסברו שאחד מחבורתנו משמש יועצו לענייניים שונים של מושל הנפה. את נכונות הסברה לא ביררתי, ברם, עובדה היא שלאיש בו מדובר, עסקן קומוניסטי ותיק, היתה כניסה חפשית למשרדי הנפה בכל שעות היום וגישה חפשית לחדר המושל. איש לא ידע בדיוק מה מעשיו של זה במשרדי הנפה, אבל מכאן, כנראה, השמועה שהוא שימש יועצו של המושל. המושל פיטל היה מבלה אתנו שעות, עד שהגיעה שעתו ללכת לארוחת צהרים עם משפחתו, שלדבריו היתה זו הזדמנות יחידה בכל ימות השבוע.

כל פעולה ציבורית לא התקיימה אז בקרב יהודי המקום, להוציא את פעולת הועד היהודי המקומי. רוב היהודים ראו את ישיבתם במקום כישיבת ארעי ולא היה להם עניין ושאיפה לארגן את חיי הציבור והתרבות שלהם. יחס השלטון החדש לפעולה לאומית יהודית, מה גם לפעולה ציונית מאורגנת, לא היה ברור לנו ושרידי התנועות הציוניות חששו להודיע בגלוי על פעולתם בעבר, ובעיקר — להצהיר על אמונתם בהווה. יחס השלטונות לקשר עם קרובים בארץ ישראל לא היה ברור אף הוא, ומשום כך חששתי לחפש קשר עם אמי ואחותי בארץ. בענייני הציונות והארץ היינו משוחחים, חוג מצומצם של נאמני ציון בעלי השקפות שונות, בזהירות ובחשאי ומתוך דאגה שדברינו לא יגיעו לאזני הערלים; הרגשתנו היתה כשל אנשי מחתרת או ״מורדי מלכות״ רחמנא לצלן. אף על פי כן היו אפשרויות הבריחה וההעפלה לא קשות במיוחד; חדשים לבקרים נודע שזוג פלוני או משפחה אלמונית יצאו את העיר, והשמועה אמרה, שלא את העיר בלבד אלא גם את הארץ ושהם בדרך לישראל.

מצבי מבחינה זו היה מיוחד. חברי לקומונה היו לפני המלחמה פעילי המפלגה הקומוניסטית ואוהדיה ואני — הציוני היחיד ביניהם. לעתים קרובות התווכחנו בינינו על דרכינו השונות. הרגשתם של ״קרובי המלכות״ הללו היתה כשל מי שכל שאיפותיו התגשמו או עומדות להתגשם בקרוב, ״כשרק יתגברו על הקשיים״. למרות כל אהדתי לשלטון הפולני החדש לא ראיתי בו פתרון לבעייתנו אנו. בנקודה זו נפרדו דעותינו.

יום אחד הוזמנתי לפגישת חוג בביתו של אחד המכרים. נושא הפגישה היה, העדר חיי תרבות בעיר ונסיון למלא את החסר. נתבקשתי לנהל את הפרוטוקול ומלאתי את בקשת הנוכחים, למרות שהרגשתי כמחותן בחתונה זרה. כולם דיברו בזכות בניין חיים יהודיים חדשים במקום, חיי פרט וחיי כלל, ואי אפשר להם בלי פעולות תרבות. אחרי דיון ארוך הוחלט על ארגון חוג לספורט, כהתחלה לפעילות תרבותית מקיפה יותר. בו במקום הוחלט על תקנון החוג ועלי הוטל לנסח את סעיפיו. מלאתי גם תפקיד זה וזכיתי לשבחי הנוכחים על שפתי הפולנית ועל הניסוח המדוקדק והבהיר. בצער קבעתי, כי מכל פעילי התרבות שהשתתפו בפגישת יסוד זו, רק אחד ידע קרוא וכתוב פולנית וכוחם ביידיש. בו במקום חתמנו על הצעת התקנון ושלחנוהו לשלטונות המתאימים בצירוף בקשת רשיון פעולה ואישור התקנון. צחוק הגורל, עוד טרם שהתקבלה תשובת השלטונות התפזר כל החוג, עזבו את העיר ועברו למקומות שונים בפולין, רובם לשלזיה התחתית.

בחגיגות מאי אותה שנה, בעצרת עם בככר השוק, הופיע בין הנואמים כומר קתולי, הופעה שהיתה חידוש גמור מבחינת התמורה ביחסי השלטון העממי ושלטונות הדת במדינה. יותר מההופעה עצמה הפתיעו דבריו של אותו כהן דת; נואם בחסד עליון, חוצב להבות וכובש לבבות, חרף נימת המטיף שבדבריו, ריתק הוא אלפים רבים שהתאספו בככר השוק. לא נציגי השלטון ולא

עסקני המפלגות זכו להקשבה כזו כאותו מטיף קתולי. הוא דיבר על הנס שבהחזרת העצמאות.

בא היום המקווה של כניעת הגרמנים וסיום המלחמה. העיירה שמחה וצהלה. ברחובות נראו קבוצות אזרחים חוגגים, פה ושם התארגנו תהלוכות שמחה, קריאות נשמעו לחיי הצבאות המנצחים, לחיי הרפובליקה ולחיי ברית המועצות. אנשי צבא רבים נראו ברחובות העיר, חיילי צבא פולין והצבא האדום שקיבלו חופשה לכבוד המאורע. אלה מילאו את המסעדות ובתי המרזח מפה לפה ושם חגגו את נצחון צבאותיהם. גם הבתים לבשו חג; דגלי המדינה וברית המועצות התנוססו מעל גגות הבתים ושמחת הנצחון הורגשה בכל.

קומץ היהודים שבמקום התערב בשמחת הכלל, שמחת הארץ והעולם, אלא ששמחתנו היתה על תבוסת גרמניה הנאצית ומות גדול צוררי ומשמידי עמנו, אדולף היטלר ימ"ש; השמחה על הפסקת הקרבות והטבח ההדדי היתה מהולה באבל ויגון על המחיר היקר ששילם כל אחד מאתנו עד שזכינו לשעה זו, לה חכינו משך כשש שנים. בשעות שמחה אלה, זכר כל אחד מאתנו את קרוביו ויקריו, הורים, אחים ואחיות, בני ובנות זוג וילדים שנספו בידי הצורר. איש לא ידע את מקום קבורתם, להודיעם על המאורע המשמח, כנהוג אצל יהודים. גם בערב זה העדפנו להשאר בבתינו או לחוג את המאורע בחוגים קטנים ובהתאפקות. בטוי מובהק להרגשה הכללית של היהודים היו אנשי הצבא היהודים, שבאו לחופשה באותו יום. בניגוד לחבריהם הפולנים ובני הלאומים השונים מהצבא האדום, לא חגגו אלה במסבאות ובתי מרזח יחד עם חבריהם אלא חיפשו ומצאו אכסניות לשעה בבתי היהודים, אחיהם לשמחה ולחג, לצער, יגון ואנחה. הם התקבלו כאחים בכל בית אליו נקלעו. שמחנו אתם יחד את שמחת סיום המלחמה ושפיכת הדמים בשדות הקרב השונים, בהם נשפך לא מעט מדם אחינו. אתנו יחד התאבלו על שואת יהודי פולין ואירופה כולה. ורובם של חיילים אלה סיפרו את ספוריהם על נקמתם במשמידי עמם ומשפחותיהם, אולם לא היה בכך הרבה מהנחמה... חיילים אלה נשארו אתנו עד הגיע שעתם לחזור ליחידותיהם, ואחדים, שחופשתם היתה עד למחרת בבוקר, נשארו אתנו, ויחד בילינו ערים כל אותו לילה.

ביום א' נחוג חג הנצחון באופן רשמי. החגיגה המרכזית היתה כרגיל, בככר השוק, בה הוקמה במת הנואמים וההצדעה. ראשון הנואמים היה פולקוביניק רוסי זקן ומזוקן, מפקד אחד הגדודים הפולנים שחנו בעיר ובסביבתה. בגלל תפקידו זה הוא השתדל לדבר פולנית, אך דבריו היו מגומגמים ובלתי מובנים. אחריו דיבר מפקד פולני צעיר, שצורת ותוכן דבריו הוכיחו שכוחו בפיו. כמו־כן נאמו נציגי צבור שונים. כל הנואמים העלו על נס את תפקיד ברית המועצות במיגור הנאצים ובשחרור פולין וקראו לידידות נצח בין פולין ובריה"מ.

אחרי הנאומים והברכות התחיל מצעד הצבא: יחידות של החילות השונים משני הצבאות צעדו, ומובן, שכולם נתקבלו בתשואות רמות. לתשואות מיוחדות זכו היחידות שעליהן הודיעו כי חזרו מהחזית בגרמניה.

גם למראה המצעד התעוררו מחשבות נוגות בלב יהודי. זכרתי את החגים הלאומיים של פולין בשנים קודמות, בימי השלטון הריאקציוני והאנטישמי; את התפילה החגיגית בבית הכנסת בהשתתפות נציגי השלטון והצבור הפולני, את תפילת "הנותן תשועה" המסורתית והחגיגית. זכרתי את המצעדים בליגיונובו, עיר מגורי, בחגיה הלאומיים של פולין, כשעל בימת ההצדעה עומדים ליד מפקדי הצבא הגבוהים ונציגי השלטון האזרחי גם נציגי הצבור היהודי, וביניהם בולטת דמותו המרשימה של הרב חיים פוזנר, חבר הרבנות בוורשה ורב צבאי של מחוז ורשה. בחגיגות חג הנצחון בפולין המשוחררת לא נישאו תפילות בבתי־הכנסת, על הבימות הצבאיות לא היו נציגי ציבור יהודים ואף לא רבנים צבאיים. בנאומים שנישאו לא נזכרו יהודי פולין והשואה שעברה עליהם.

הבנתי, כי עם השלום הכללי לא בא השלום לישראל, ידעתי מה שחשתי עד אז, שעם שחרור פולין לא בא שחרורנו. הרגשתי שגאולתנו לא תגיע מעצמה, ושעלינו לעשות מה למענה. לכן, החלטתי לצאת לעזרתה — לעזרת שחרור עמנו וארצנו.

המצבה במחנה בודזין — די מצבה אין לאַגער בודזין

יידן אין קראשניק אין די יארן פון דער היטלעריסטישער אקופאציע

ט. ברוסטין־בערנשטיין
וואַרשע

1. סטאטיסטיק

אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופאַציע האָט קראָשניק געהערט צום קרייז יאַנאָוו־לובעל־סקי. דער דאָזיקער קרייז האָט געהערט צום דיסטריקט לובלין, אייגעם פון די פיר דיסטריקטן פון דער גענע־ראַל־גובערניע. קראָשניק האָט פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה געציילט העכער 5,000 יידישע באַפעלקערונג (ביי 800 משפחות) [1] * אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 15,500 איינווינער. די יידן האָבן אַזוֹי באַטראַפן ביי איין דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג אין דער דאָזיקער שטאָט [2]. אין גאַנצן קרייז יאַנאָוו לובעלסקי האָבן אין יאָר 1940 געווווינט ביי 16.000 יידן [3], דערפון העכער 5000, ד. ה. אַ דריטל אין קראָשניק. קראָשניק איז געווען דער גרעסטער יידישער ישוב אין גאַנצן קרייז. אין אַנדערע אָרטשאַפטן, ווי זאַקליקאָוו, אַנאַפאָל, מאַדליבאָזשיצע, האָבן געווווינט וויניקער ווי 2.000 יידן, אין אולאַנאָוו — איבער 1000, אין זאַקשווועק — ביי 800, אין ראַדאָמישל, כשאַנאָוו, אוזשענדאָוו — פון 400 ביז 500 יידן. די קריזשטאָט יאַנאָוו לובעלסקי, ווו ס׳האָבן פאַר דער מלחמה געווווינט ביי 900 יידן, האָט כמעט אינגאַנצן אָפגעברענט בעת די מלחמה־געשעענישן אין סעפטעמבער 1939. די נשרפים זענען אוועק אין די דערבייאיקע שטעט, אַ געוויסער טייל האָט זיך אַריבערגעטראָגן קיין קראָשניק. אין אָנהייב פון דער אָקופאַציע האָבן אין יאָנאָוו זיך געפונען נאָר ביי 260 יידן — פון קרוב 900 פאַר דער מלחמה.

צוליבן צופלוס פון פליטים און איבערגעזידלטע אין די ערשטע חדשים פון דער אָקופאַציע, איז די יידישע באפעלקערונג אין קראָשניק געוואַקסן פון 5000 ביז קרוב 6.300 [4]). לויט פאַראָדנונגען פון דער מאַכט איז אַ טייל פון דער קראָשניקער יידישער באַפעלקערונג אין די ערשטע חדשים פון 1941 איבערגעזידלט געוואָרן אין אַנדערע שטעט אין דעם זעלביקן קרייז. אין קראָש־ניק זענען געבליבן וויניקער ווי 5.000 יידן; פאַר דער ערשטער דעפאָרטאַציע אין טויט־לאַגער איז זייער צאָל געשאַצט געווואָרן אויף קרוב 4.700 מענטשן. אין דער צייט פון אַפּריל ביז דעצעמבער 1942 האָבן די היטלע־ריסטישע פעלקער־מערדער אויסגעהרגעט איבער 4.000 יידישע איינווינער פון קראָשניק. אַ קליינע צאָל יידן — ביי 350 מאַן — איז איבערגעלאָזן געוואָרן אין צווויי געשלאָסענע אַרבעט־לאַגערן אין קראָשניק. דאָרטן זענען געווען יידן נישט נאָר פון קראָשניק, נאָר אויך פון אַנדערע שטעט אין קרייז (למשל יאַנאָוו לובעלסקי), ווי אויך פון לאָדזש און וואַרשע. אין די דאָזיקע לאַגערן, וואָס האָבן עקזיסטירט ביז יולי 1944, זענען געבליבן ביז דער עוואַקואַציע אויף מערב נאָר 250 יידן. פיל פֿון זיי זענען אומגעקומען שוין בעת דער עוואַקואַציע פון לאַגער. קוים אַ פאָר פראָצענט פונעם פינפטויזנט־דיקן יידישן ישוב אין קראָשניק האָט זיך איינגעגעבן אויפצוהאַלטן אין אָפּצוראַטעווען דאָס לעבן.

נאָך דער באַפרייונג, אין זומער 1944 האָבן זיך אין קאָמיטעט פון פוילישע יידן אין קראָשניק פאַרצייכנט טרירט ביי 300 יידן [5]) — עס זענען געווען צווישן זיי, חוץ קראָשניקער איינווינער אויך שארית הפליטה פון פאַרשידענע שטעט אין פוילן.

2. די אנטי־יידישע פאראדענונגען פון דער היטלעריסטישער מאכט

אין ערשטן פעריאָד פון דער אָקופאַציע, במשך פון זעקס וואָכן, האָט די העכסטע אויספירמאַכט אין אָקופּירטן פוילן געהאַט די אַרמיי. די היטלעריסטישע מיליטער־אָפּטיילונגען זענען אריין אין קראָשניק דעם 15 סעפטעמבער 1939. דאָס איז אויסגעפאַלן דעם צווייטן טאָג ראש השנה, וועו די יידן זענען געווען אין די בתי מדרשים [6]). ווי געווייַנלעך איז דער אַריינמאַרש פון היטלעריסטישן מיליטער אין די שטעט באַגלייט געווען מיט טעראָריסטישע אַקציעס. דער ציל איז געווען — דערשטיקן אפילו די קלענסטע אויסדרוקן פון ווידער־שטאַנד לגבי דעם מיליטער און דער אָקופאַציע־מאַכט. דער פאָליציאישער און אַדמיניסטראַטיווער אַפּאַראַט, אונטערגעוואָרפן דער מיליטערישער אַנפירונג, האָט

---

* דער אויסטייטש פון די הערות — צום סוף פון דעם אַרטיקל, ז׳ 314.

גלייך געלאזט אין באַוועגונג דעם גאַנצן מעכאַניזם פון גוואַלט און טעראָר לגבי דער יידישער באַפעלקערונג. אין קראָשניק האָט די היטלעריסטישע מאַכט קודם־כל אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די גאַנצע יידישע באַפעל־קערונג זאָל פאַרלאָזן אירע הייזער. די אַרויסגעטריבענע מענטשן האָט מען געהאַלטן אין דרויסן עטלעכע שעה אין געשפּאַנטער דערוואַרטונג פון זייער ווייטערדיקן גורל. דאָס איז געווען אַן אויסגעפרווועטער מעטאָד פון די היטלעריסטן צו פאַראַליזירן און צו מאַכן ווילנלאָז די באַפעלקערונג, וואָס איז געוואָרן דער אָביעקט פון כסדרדיקע נגישות און רדיפות.

אין עטלעכע שעה אַרום איז די באַפעלקערונג צוריק אַריינגעטריבן געוואָרן אין די הייזער, גלייכצייטיק האָבן די היטלעריסטן באַפוילן די יידן עפענען קראָמען, כאָטש ס׳איז געווען יום־טוב. גלייך האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַאָטישער רויב פון די יידישע קראָמען, אין וועלכן ס׳האָבן זיך באַטייליקט מונדירטע דייטשן. זיי האָבן אויך צוגעגעבן חשק צום רויבן דעם אָרטיקן המון.

אין דעם ערשטן אָוונט זענען אַרעסטירט געוואָרן אַ ריי אָנגעזעענע אייניווינער פון קראָשניק. צווישן די אַרעסטירטע, חוץ דעם רב און גלח, זענען געווען אַ ריי יידן: יוסף שאַפּיראָ, דענטיסט דוד זאַיאָנץ, אייגנטימער פון גרעסטן באַנופאַקטור־געשעפט שלמה קאָהן, איך עטלעכע פאָליאַקן, ווי דער פאָטאָגראַף סטאַניסלאַוו לאַשקעוויטש, סטעפאַן ריבקאָ א״א. די אַרעסטירטע איז געמאָלדן געוואָרן, אַז זיי זענען ערובניקעס און ענט־פערן פאַר דער רואיקייט אין שטאָט. מען האָט זיי געדראָט, אַז אויב ס׳וועט ביינאַכט פאָרקומען אַ וועלכע ס׳איז אַקטיוויע אַרויסטרעטונג אין שטאָט קענן די דייטשן, וועלן זיי ווערן דערשאָסן. די נאַכט איז אַדורך רואיק און אין דער פרי האָט מען די ערובניקעס באַפרייט [7]).

די היטלעריסטישע מיליטערישע אַדמיניסטראַציע האָט עקזיסטירט אין די פוילישע געביטן ביזן 26 אָקטאָ־בער 1939. אין דעם פעריאָד האָבן זיך באַוויזן אַ ריי פאַראַדענונגען, געוואָנדן קענן דער יידישער באַפעל־קערונג. אין די יידישע קראָמען האָט מען געהייסן אַרויסהענגען אַ ספּעציעלן שילד מיט אַ מגן־דוד. קלאָר, אַז דאָס האָט לייכטער געמאַכט צו דערקענען די דאָזיקע קראָמען, כדי צו רַאַבווען. אַן אָביעקט פון רויב זענען אויך געוואָרן די יידישע דירות. אונטערן אויסרייד פון זוכן געווער, זענען דורכגעקוקט געוואָרן רעוויזיעס און דערביי האָט מען צוגענומען די מער ווערטפולע זאַכן. די יידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט אַיינצאָלן אַ גרויסע געלט־קאָנטריבוציע. מען האָט אויך געהייסן די יידן צושטעלן די חפצים פון בראָנדז, קופער און מעש [8]).

באַזונדערע נגישות האָבן די היטלעריסטן אָנגעטאָן די יידן מיט בערד. די געכאַפּטע קרבנות האָט מען אָפּ־גענישן, אויסגעריסן אָדער אפילו אויסגעברענט די בערד.

נישט געהערטע דערנידערונגען און ליידן האָבן אַריבערגעטראָגן די יידן אויף די צוואַנג־אַרבעטן. גע־כאַפּט אָפּט גלייך פון גאַס, אַן אַנדערש מאָל אַרויס־געשלעפּט פון שטוב, זענען די מענטשן געזומען גע־וואָרן אויסצופירן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר דער היט־לעריסטישער מיליטערישער, פאָליצייאישער און אַדמי־ניסטראַטיווער מאַכט. בעת דער אַרבעט האָט מען די יידן אויף אַ ראַפּינירטן אופן געפּיניקט, דערנידעריקט זייער מענטשלעכע ווערדע, געשלאָגן און געמיתט [9]). די אַרבעטן וואָס יידן האָבן געמוזט אויספירן, האָבן אָפט געהערט צו די עלעמענטאַרע פליכטן פון די זעלנער, ווי למשל, וואַשן די מיליטעריש אויטאָס, ריניקן די מילי־טעריש וועגענער. מען האָט זיך אויך אַרויסגעהאָלפן מיט אומזיסטער יידישער אַרבעט ביים אויפראַמען די חורבות אין שטאָט, פאַרקערן די גאַסן, אויפראַמען די לאָקאַלן, ווו ס׳האָבן זיך אַריינגעקליבן די דייטשישע אַמטן, אָדער די קאַזאַרמעס פאַרן מיליטער וויי אויך ביי פאַרשידענער באַדינונג אין די פריוואָטע דירות פון די היטלעריסטישע שררות. די יידישע באַפעלקערונג איז אויך אייגעשפּאַנט געוואָרן אין שווערער אַרבעט, ביי לאָדונגען, ביים אַריבערטראָגן שווערע משאות און ביים אויספירן די שמוציקסטע אַרבעטן, ווי למשל ריי־ניקן קלאָזעטן.

אין דער נאַכט פון 25סטן אויפן 26סטן אָקטאָבער 1939 האָט די מיליטערישע אַדמיניסטראַציע איבער־געגעבן די מאַכט דער ציווילער אַדמיניסטראַציע בראש מיטן גענעראַל־גובערנאַטאָר ד״ר האַנס פראַנק. שוין אין ערשטן טאָג פון זיין אַמטירן ווי אַ גענעראַל־גובער־נאַטאָר דעם 26סטן אָקטאָבער 1939 האָט פראַנק אַרויס־געגעבן צוויי אַנטי־יידישע פאַראָרדענונגען. דאָס זענען געווען: אַ פאַראָרדענונג וועגן צוואַנגאַרבעט פאַר יידן און וועגן פאַרבאָטן ריטועלע שחיטה. די רעאַליזירונג מינעם גזעזע וועגן צוואַנגאַרבעט פאַר יידן האָט ביז הערבסט 1940 געהערט צו די עס־עס און פאָליציי. דער היזקסטער אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי אין דער

געגעראַל־גובערניע אַבערגרופענפירער פרידריך קריגער האָט בכן אין דעצעמבער 1939 אַרויסגעגעבן אויספיר־תקנות צו פֿראַנקס פֿאַראַרדענונג. די תקנות האָבן אַרויפֿגעלייגט די פֿליכט פון צוואַנגאַרבעט אויף יידן אין עלטער פון 14 ביז 60 יאָר, אָנגעצייכנט דעם אופן פון נעמען אויף צוואַנגאַרבעט און באַשטימט די שטראָפן פֿאַר נישט אָפֿהיטן די פֿאַרשריפטן. די אויספיר־תקנות האָבן אויך פֿאַרבאָטן יידישער באַפֿעלקערונג צו בייטן דאָס ווינאַרט[10], אָנהייבנדיק פון 1.1.1940, זיי האָבן איינגעשטעלט אַ פֿאַליציי־שעה פֿאַר יידן, ד. ה. אַ פֿאַרבאָט אַרויסצוגיין פון שטוב צווישן נײַן אַזייגער אין אָוונט ביז פֿינף אין דער פרי[11]. דער עס־עס און פֿאַליציי־אָנפֿירער — האָט אָפּגעשאָצט דעם נוצן, וואָס ס׳קאָנען ברענגען די פֿאַך־קענטענישן פון די יידישע בעל־מלאכות און האָט באַפוילן צו באַשעפֿטיקן יידישע אַרבעט־גרופּן דאָרטן, ווו ס׳איז זייער נייטיק געווען אַרבעטקראַפֿט[12].

אין ערשטן פֿעריאָד פון דער אָקופּאַציע האָבן יידן אויסגעפֿירט די צוואַנגאַרבעט אין זייער ווינאַרט אויף פֿאַרשידענע דייטשישע שטעלן. אין קראַשניק, למשל, האָט אַ גרופּע יידן געאַרבעט אין קאָמענדאַנטור פון דער מאָכט[13]. די דאָזיקע אַרבעט־גרופּן האָט אָרגאַניזירט דער יודענראַט.

אין פרילינג און זומער 1940 האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצושיקן די יידישע יוגנט וויַיט פון ווינאַרט, אויף אַרבעט ביי מעליאָראַציע, וועגן, פֿאַרטיפֿקאַציעס. ס׳זענען אָרגאַניזירט געוואָרן פֿאַר די יידן געשלאָסענע לאַגערן פון צוואַנגאַרבעט. אין די לאַגערן זענען געווען אויסשליסלעך שוווערע לעבנס־באדינגונגען. די באַשפּיי־זונג — אַ שלעכטע, געשלאָפן איז מען דאָס רוב אין אָפּענע שייערס, סטאַדאָלעס, אָדער אין פֿאַרלאָזענע האַלב־רואיניירטע בנינים. געלעגן איז מען פֿראָסט אויף דער ערד אָדער אויף ברעטער, באַדעקט מיט אַ ביסל שטרוי. מען האָט נישט געקאָנט זיך אויסטאָן, נישט געווען מיט וואָס זיך צוצודעקן. מענטשן זענען געלעגן ענג צונויפֿגעקוועטשט איינע לעבן די אַנדערע. די דאָזיקע געלעגערס זענען גיך געוואָרן אַן אמתער געזעמל פון פֿאַראָזיטן... די היגיענישע באַדינגונגען זענען געווען אַ חוזק פון די עלעמענטאָרסטע פרינציפן; ס׳איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט צו וואָשן זיך און צום אויס־וואָשן די וועש. די מעליאָראַציע־אַרבעטן זענען אָפּט אויסגעפֿירט געוואָרן איבער די קני אין וואַסער, אָן שום פֿראָפּעסיאָנעלן אָנטוענק[14].

כדי מאַקסימאַל צו איזאָלירן די יידישע באַפֿעל־קערונג און צו באַגרענעצן איר באַוועגונג־פֿרייהייט, האָט דער גענעראַל־גובערנאַטאָר פֿראַנק אַרויסגעגעבן נאָך אַ ריי פֿאַראָרדענונגען. דעם 23סטן נאָוועמבער 1939, זאָלן יידן אָנטאָן אויפֿן אָרעם אַ ווייסן באַנד מיט אַ מגן־דוד. דאָס איז געווען חל אויף אַלע יידן פון צען יאָר אָן. פֿאַר נישט־טראָגן דעם באַנד האָט, לויט דער דאָזיקער פֿאַראָרדענונג, געדראָט תפיסה לויטן פסק־דין פון זאָגדער־געריכט[15].

דעם 26סטן יאנואַר 1940 איז אַרויס אַ פֿאַראָרדענונג פון גענעראַל־גובערנאַטאָר פֿראַנק, וואָס האָט פֿאַרבאָטן יידן צו פֿאָרן מיט דער באַן[16]. אַן אָנדער פֿאַראָרדענונג פֿראַנקס פון 13טן סעפּטעמבער 1940 וועגן באַגרענעצן די ערטער פון ווינען און אויפֿהאַלטן זיך איז געווארן דער יסוד פֿאַרן שאַפֿן געטאָס און האָט אוממעגלעך געמאַכט דאָס פֿאַרלאָזן דעם באַשטימטן קוואַרטאַל אָדער אָרטשאַפֿט. שטיצנדיק זיך אויף דער דאָזיקער פֿאַראָרדענונג האָט דער גובערנאַטאָר פון דיס־טריקט לובלין ערנסט צערנער, דעם 15טן פעברואַר 1941 אַרויסגעגעבן אַ פֿאַראָרדענונג[17] וואָס האָט פֿאַר־באָטן די יידן אין לובלינער דיסטריקט צו פֿאַרלאָזן אָפֿילו „צייטווייליק" זייער ווינאָרט. פֿאַר נישט פֿאָלגן האָט געדראָט אַ שטראָף פון אַרעסט ביז 3 חדשים און קנס ביז 1000 זל׳[18]. די דאָזיקע שטראָף איז סוף 1941 כּאַרשאַרפט געוואָרן. אַנשטאָט אַרעסט און קנס איז פֿאַר פֿאַרלאָזן דאָס ווינאָרט געגעבן געוואָרן טויטשטראָף לויט אַ פסק־דין פון „זאָגדער־געריכט" (שפּעטער – אפילו אָן אַ פסק־דין)[19].

די היטלעריסטישע מאַכט האָט אירע פֿאַראָרדענונגען איבערגעגעבן צום אויספירן די דורך איר נאָמינירטע עלטסטע־ראַטן, אָדער יודענראַטן. די מיליטער־מאַכט האָט נאָמינירט א״ג עלטסטע־ראַטן, וואָס זענען דאָס רוב באַשטאַנען פון די געוועזענע ראַטמענער פון די יידישע רעליגיעזע קהילות. זיי האָבן, למשל, געמוזט, אויפֿזאַמלען די באַשטימטע קאָנטריבוציע, צושטעלן פֿאַרשידענע קעגנשטאַנדן אויסצושטאָטן די לאָקאַלן פון דער היטלעריסטישער־מאַכט אדג״ל. דער געגעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק האָט דעם 28סטן נאָוועמבער 1939 אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלע פֿאַראָרדענונג וועגן שאַפֿן יודענראַטן. די צאָל מיטגלידער זייערע האָט געדאַרפט זיין פון 12 ביז 24 לויט דער גרויס פון יידישן ישוב. אין די קלענערע ישובים, ביז 10 טויזנט יידן, האָט דער יודענראַט געדאַרפט באַשטיין פון 12 מיטגלידער, אין

די גרעסערע — פון 24. דעם צוזאַמענשטעל פון יודענראַט האָט מען, לויט פּראַנקס פאַראַדענונג, געדאַרפט צושטעלן אויף באַשטעטיקונג דער היטלעריסטישער מאַכט ביזן 31סטן דעצעמבער 1939 [20]).

דער יודענראַט אין קראָשניק איז באַשטאַנען פון 12 מיטגלידער. אָנהייב 1940 איז פאָרזיצער פון ראַט געווען ד״ר יוסף שאַפּיראָ און מיטגלידער, צוו״א — פּינטשע פערלעגער, אברהם דאָווידזאָן, שמואל פלוג און ז. בעאַטוס [21]).

כדי זיך פאַרלייכטערן דעם שפּעטערדיקן רויב פון יידישן פאַרמעגן, האָט דער געזעראל־גובערנאַטאָר פּראַנק אָנהייב יאַנואַר 1940 אַרויסגעגעבן אַ פאַראָר־דענונג, אַז יידן זענען מחויב צו דעקלאַרירן דער מאַכט זייער גאַנצן פאַרמעגן אויף ספּעציעלע פאָרמולאַרן. דאָס נישט־דעקלאַרירטע פאַרמעגן האָט געזאָלט קאָנפיס־קירט ווערן [22]).

די דראַקאָנישע פאַראַרדענונגען פון דער היטלעריס־טישער מאַכט האָבן געמאַכט אוממעגלעך דער ריזיקער מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג עפּעס צו פאַרדינען. די האַנטווערקער האָבן פאַרלוירן פיל פון זייערע קליענטן, צוליבן פעלן פון רוישטאָפן האָבן זיי אָפט נישט געהאַט וואָס צו אַרבעטן. ס׳האָט זיך אָפּגע־שטעלט יעדער האַנדל מיטן דאָרף, מיט וואָס פיל יידן האָבן זיך געהאַט באַשעפטיקט, און מען האָט נישט געקאָנט אײַנקויפן ביי די פויערים קיין שפּייז. די צאָל יידישע קראָמען, האַנטווערקער־וואַרשטאַטן און פאַבריקן איז געווארן רק קלענער; די, וואָס האָבן נאָך עקזיסטירט, האָבן וועגעטירט ביי זייער קליינע אום־זאַצן.

אָבער דעם קרייז־האָפּטמאַן, לענק, וואָס האָט אין האַרבסט 1941 איבערגענומען זיין אַמט אין יאַנאָוו לובעלסקי, איז די צאָל יידישע קראָמען נאָך אויס־געקומען צו גרויס. אין דעם דאָזיקן ענין האָט ער דעם 3טן אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט אַ ספּעציעלע שריפט צום אָפּטייל פאַר אינערלעכע ענינים אין גובערנאַטאָר־אַמט פון דיסטריקט לובלין: „איך האָב פעסטגע־שטעלט״ — שרייבט ער, — „אַז דער איינפלוס פון די יידן אין געשעפטלעכן לעבן אין קריז יאַנאָוו לובעל־סקי איז נאָך גאַנץ באַטייטנדיק. די צאָל יידישע גע־שעפטן איז צום טייל אויסערארדנטלעך גרויס. כ׳האָב דעריבער בדעה אַלע געשעפטן פון דערמאַנטן מין צו שליסן, די אייגנטימער ווי אויך די דאָרטן באַשעפ־טיקטע יידן איבערצוגעבן דעם ארבעטסאַמט, אַריינ־צוציען זיי אין דער אַרבעט״ [23]). לענק האָט פון דער העכערער מאַכט באַקומען דעם הסכם אויף צו ליקווי־דירן יידישע געשעפטן און פאַבריקן. דער שעף פון אָפּטייל „ווירטשאַפט״ אין לובלינער גובערנאַטאָר־אַמט, בעכער, האָט נאָר אָנגעוויזן, אַז נאָכן פאַרמאַכן די יידישע קראָמען דאַרף מען די סחורה איבערגעבן די פּוילישע און די דייטשישע קראָמען, וואָס פאַרדינען צוטרוי. ער האָט אויך געעצהט אויסצונוצן די האַנדל־דערפאַרונג פון די געוועזענע יידישע אייגנטימער און באַשעפטיקן זיי אַ געוויסע צייט אין די יעניקע קראָמען, וואָס האָבן איבערגענומען זייער סחורה [24]). ס׳איז אים דאָ געגאַנגען אין דעם, צו פאַרזיכערן זייער דערפאָלג מיט דער הילף פון די יידישע האַנדל־פאַכלייט.

אין דעצעמבער 1941 בעת דער אָפענסיוו פון דער היטלעריסטישער אַרמיי אויפן מזרח־פראָנט האָט דער רייכספירער פון עס־עס הימלער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו קאָנפיסקירן ביי דער יידישער באַפעלקערונג אַלע פוטערס און פעלצן. אַ טייל דערפון האָט גאַדאַרפט דינען דער היטלעריסטישער אַרמיי בעתן פראָסטיקן ווינטער אויף די געביטן פון ראַטנפאַרבאַנד. די אַקציע פּ־ן קאָנפיסקירן די פעלצן איז געפירט געוואָרן אין פאַרגיכערטן טעמפּ, כדי צו פאַרענדיקן זי שוין אין די ערשטע טעג יאַנואַר פון 1942. ס׳האָט זיך פאַרנומען מיט דעם די אָרדענונגס־פאָליציי און די זיכערהייטס־פאָליציי. פאַרמאָגן אַ פוטער נאָכן איינגעשטעלטן טער־מין האָט געדראָט מיט טויט [25]). אין שווערן ווינטער האָט די יידישע באַפעלקערונג געמוזט אַזוי אַרום אָפּ־געבן אומזיסט אַלע פוטערס, פעלצן, פוטערנע בלאַמען, פוטער־באַפוצונגען, קאָלנערס. מען האָט געקאָנט ווערן דערשאָסן פאַר איבערלאָזן זיך אפילו אַ קליינעם פעלצ־קראָגן.

די יידישע באַפעלקערונג איז אין די ערשטע יאָרן פון דער אָקופּאַציע באַרויבט געוואָרן פון אַ ריזיקן טייל פון איר באַוועגלעכן פאַרמעגן. דאָס יידישע אום־באַוועגלעכע פאַרמעגן ווידער האָט זיך זינט 1941 גע־פונען אונטער צוואַנג־פאַרוואַלטונג. די אייגנטימער פון הייזער האָבן אָפט אַליין געמוזט צאָלן דירה־געלט פאַר די דירות, וואָס זיי האָבן פאַרנומען ביי זיך אַליין.

די פאַראַרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט האָבן מאַרוואַנדלט דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אומגעהיערע ליידן, כסדרדיקער אומרו און פיין.

3. פּליטים, איינזידלונגען און איבערזידלונגען

בעת די מיליטעריש אָפּעראַציעס אויף די פּוילישע געביטן סעפּטעמבער 1939 זענען פיל שטעט און שטעט־לעך באָמבאַרדירט געוואָרן דורך דער דייטשישער אַוויאַציע. אויפּרייס און צינדבאָמבעס האָבן פּאַרוואַנדלט פיל שטעט און שטעטלעך אין חורבות. אין אַ סך שטעט, וואָס צייגן זיך לענגאויס דעם לובלינער הויפּט־שאָסיי, איז געבליבן נאָר אַ וואַלד פון נאָקעטע קוימענס. 100 פּראָצענט יידישע הייזער זענען פאַרניכטעט געוואָרן אין יאַנאָוו לובעלסקי. קראָשניק האָט פאַרהעלטענישמעסיק ווייניקער געליטן פון באָמבאַרדירונגען, אָבער אויך דאָרטן זענען 60 יידישע משפּחות געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ[26]). נאָך אין סעפּטעמבער 1939 גלייך נאָכן פאַרענדיקן די מיליטערישע אָפּעראַציעס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין קראָשניק נשרפים פון פאַרשידענע שטעט, באַזונדערס פון יאַנאָוו לובעלסקי. די יידישע דירות אין קראָשניק זענען געווען נישט קיין גרויסע. 80 פּראָצענט פון זיי זענען באַשטאַנען נאָר פון איין שטוב[27]). מיטן אָנקומען פון די פּליטים איז די ענגשאַפט אין די דירות געוואָרן נאָר גרעסער, די לאַגע האָט זיך נאָך פאַרערגערט, ווען די דייטשן האָבן אין אַ פאָר חדשים אַרום, אין דעצעמבער 1939, אַרײַנגעזעצט אין קראָשניק בײַ 1000 יידן פון לאָדזש.

לאָדזש, ווי אויך אַ גרויסער טייל פון מערב־און צפון־פוילן איז דורכן היטלעריסטישן אָקופּאַנט אָנגעשלאָסן געוואָרן צו דייטשלאַנד און מען האָט אָנגעהויבן פון דאָרטן אַריבערצופירן די יידישע באַפעלקערונג, טיילווייז אויך די פּוילישע, אין דער געגנראַל־גובערניע. די איבערגעזידלטע האָט מען געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען און כאָטש דער מהלך, למשל, פון לאָדזש איז געווען נישט קיין גרויסער, האָבן אַזוינע טראַנספּאָרטן געפּונען זיך אין וועג אָפּט עטלעכע טעג. מען האָט זיי דערנאָך געשיקט אין לובלינער קאָנט, וווּ די היט־לעריסטן האָבן צו יענער צייט פּלאַנירט צו שאַפן אַ ספּעציעלן א״ג רעזערוואָט פאַר יידן. די איבערגעזידלטע איז דערלויבט געוואָרן צו נעמען מיט זיך נישט קיין גרויסן באַגאַזש און אַ קליינע סומע געלט אין מזומן. זיי האָבן געמוזט איבערלאָזן אומבאַרירט זייער גאַנצן פאַרמעגן און נאָכן פאַרלאָזן די דירות אָפּגעבן די שליס־לען די אַדמיניסטראַטאָרן פון די הייזער. די רייזע אין נישט קיין געהייצטע, געשלאָסענע וואָגאָנען פאַר ב־ה־מות אין די דעצעמבער־פרעסט איז געווען זייער אַ שווערע; מען האָט אויך נישט אַרויסגעלאָזט נאָך שפּייז אָדער וואַסער[28]). די איבערגעזידלטע פלעגן אָנקומען אויפן נייעם ווינאָרט דאָס רוב אָן שום מיטלען צום לעבן און אָן שום אויסזיכטן אויף וועלכע ס׳איז פאַרדינסט־מעגלעכקייטן.

די לאָדזשער יידן, וואָס זענען באַזעצט געוואָרן אין קראָשניק, האָבן געליטן הונגער און נויט. אין קראָשניק גופא איז שוין דעמאָלט געווען גענוג אָרעמקייט. מענטשן האָבן פאַרלוירן די ביזאיצטיקע קוואַלן פון פרנסה און זענען געווען אָנגעוויזן אויף געזעל־שאַפטלעכער הילף.

דער קראָשניקער יודענראַט האָט די ניי־געקומענע געמוזט אַריינזעצן אין די שוין שטאַרק איבערגעפאָלקטע יידישע דירות. אויף דער ערשטער הילף פאַר די איבער־געזידלטע האָט ער אויסגעגעבן די געבליבענע מיטלען פון דער קראָשניקער פאַרמלחמהדיקער גמילת־חסד־קאַסע[29]). די דאָזיקע געלטמיטלען האָבן געקאָנט קלעקן נאָר אויף אַ קורצער צייט און מיט נייע מיטלען איז געווען זייער שווער.

צו הילף האָבן שוין דעמאָלט געמוזט אָנקומען 25 פּראָצענט פון דער אָרטיקער באָפעלקערונג, וואָס האָט באַקומען אַ קליינע געלטשטיצע, אָדער פּאַרציעס ברויט[30]). די לאַגע פון די איבערגעזידלטע איז אָפּט געווען אַ פאַרצווייפלטע. אין קראָשניק האָבן זיך אויך באַזעצט אַ טייל יידן פון קראָקע, וואָס האָבן לויטן באַפעל פון דער היטלעריסטישער מאַכט געמוזט פאָר־לאָזן זייער שטאָט.

אָנהייב 1941 איז אין קראָשניק אַרויס אַ פאַראָר־דענונג, אַז אַ טייל יידישע אייגווווינער מוזן פאַרלאָזן די שטאָט. צו יענער צייט, אין שייכות מיטן צוגרייטן די היטלעריסטישע אַגרעסיע קעגן ראַטנפאַרבאַנד, איז אין דער געגנראַל־גובערניע אַריבערגעוואָרפן געוואָרן זייער אַ סך היטלעריסטיש מיליטער און אַ טייל דערפון איז דיסלאָצירט געוואָרן אין לובלינער קאָנט. אין קראָשניק האָט מען אַ טייל היטלעריסטישע זעלנערס אייגקוואַרטירט אין לאָקאַל פון דער שטאָט־פאַרוואַל־טונג; ס׳האָבן זיך געפאָדערט נאָך לאָקאַלן פאַרן מילי־טער וויי אויך דירות פאַר די פונקציאָנערן און באַאַמטע פון דער פאָליציי און פון דער פאָסט.

דער דעמאָלטדיקער קרייז־האופטמאַן, אַסבאַך, האָט באַשלאָסן צו לייזן דעם פּראָבלעם אויפן לייכטסטן אופן: באַזייטיקן אַ טייל יידן פון קראָשניק[31]). דאָס איז געווען אין הסכם מיט דער אינסטרוקציע, באַקומען פון גובערנאַטאָר פון לובלינער דיסטריקט ערנסט

צערנער אויף דער קאַנפערענץ אין לובלין דעם 17טן יאַנואַר 1941. די קרייז־האופטמאַנס האָבן באַקומען פון צערנערן פולמאַכט אויף רק אַ גרעסערער „לאָקאַלי־זירונג" פון די יידן און אויף צו קאַנצענטרירן זיי אין געוויסע געגנטן. צערנער האָט אָנגעוויזן, אַז אויף אַזאַ אופן וועט זיך אייניגעבן צי באַזייטיקן די יידן פון האַנדל און זיי וועלן נישט קאָנען זיך פאַרנעמען מיט סחורות־שמוגל [32]. אַסבאַך האָט געהאָט בדעה צו באַזייטיקן פון קראַשניק מיט אַמאָל 1.000 יידן. דעם 1טן פעברואַר 1941, שבת, האָבן 200 יידן געמוזט פאַרלאָזן קראַשניק. מען האָט זיי אַריבערגעפירט קיין ראַדאָמישל. דאָס זענען געווען קודם־כל איבערגעזידלטע פון לאָדזש און קראָקע ווי אויך אַ טייל פון דער אָרעמסטער אָרטיקער באַפעלקערונג: זקנים, קינדער, קראַנקע — סאַמע דלות.

ראַדאָמישל איז געווען אַ קליין שטעטל, ווו ס׳האָבן געווויינט אַן ערך 550 יידן, צווישן זיי אַ סך אָרעמעלייט און איבערגעזידלטע פון אַנדערע שטעט. שוין אין אָקטאָבער 1939 האָבן זיך דאָרטן באַזעצט אַ טייל יידן, איבערגעזידלטע פון טאַרנאָבזשעג, ראַזוואָדאָוו, דייטשלאַנד. דער פּרעזענט פון איבערגעזידלטע און פּליטים איז דאָרט געווען זייער אַ גרויסער — 139 פערזאָן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 550 (25 פראָצענט). סוף 1939 האָט מען אין שטעטל אויך אַריינגעזעצט ביי 600 פּאָליאַקן פון די פּוילישע געביטן, וואָס זענען אָנגעשלאָסן געווארן אין רייך (פּאָמאָזשע, זשיעווועצקע קרייז). ראַדאָמישל איז געווארן גוואַלדיק איבערגעפּאַקט.

פון דער ערשטער פאַרטיע יידן, אַרויסגעשיקט פון קראַשניק, האָבן זיך דאָרטן באַזעצט 168 מענטשן. אַ טייל האָט זיך געזוכט אַן אָרט ערגעץ אַנדערש. במשך פון פעברואַר זענען אָנגעקומען קיין ראַדאָמישל פון קראַשניק ביי 700 יידן. זייער לאַגע איז געווען אַ טראַגישע, ס׳איז נישט געווען ווו זיי אַהינצוטאָן. געווינלעך פלעגט מען די איבערגעזידלטע באַזעצן אויף אַ געוויסער צייט אין שול, אָבער די שול אין ראַדאָמישל האָט מען שוין ביי די יידן געהאַט צוגענומען און זי איבערגעגעבן פאַר אַ שפּייכלער פון תבואה. דער בירגערמייסטער פון ראַדאָמישל, נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָט דערלויבט צייטווייליק אייניצוקווארטירן די איבערגעזידלטע פון קראַשניק אין שול, אָבער די שול האָט אַלעמען נישט געקאָנט אַריינענעמען. אַ טייל איבערגעזידלטע האָט מען באַזעצט אין אַ פּראַ־ווייזאָרישן באַראַק, אַ טייל ווידער — אין פּריוואַטע דירות [33].

די פּראַגע פון די איבערגעזידלטע אין ראַדאָמישל איז אין יעדער באַציאונג געווען טראַגיש. זיי האָבן געווויינט אין דער נישט־געהייצטער שול, אויף קיין שום הילף מצד די אַלטע איינווויינער פון ראַדאָמישל האָבן זיי נישט געקאָנט האָפן, וועגן פאַרדינען אויף צום לעבן האָט מען גאָר נישט געקאָנט טראַכטן. דער קראַשניקער יודענראַט, וואָס האָט אויף אַזאַ אופן זיך באַפרייט פון סאַמע באַלאַסטיקנדיקן עלעמענט, האָט אַ פּאָר מאָל צוגעשיקט אין ראַדאָמישל עפּעס הילף פאַר די איבערגעזידלטע פון קראַשניק. צוויי מאָל האָבן זיי באַקומען אַ קליינע געלטשטיצע צו 5 זלאָטעס אויף אַ מענטשן, אַ ביסל ברויט, קאַשע, לעבערטראַן און סאַכאַרין [34].

כדי זיך צו ראַטעווען פון הונגער־טויט, האָבן אַנדערע איבערגעזידלטע, נישט קוקנדיק אויפן פאַראָבאָט פון דער מאַכט אפילו צייטווייליק צו פאַרלאָזן זייער ווווינאָרט, זיך אומגעקערט קיין קראַשניק. אָבער דער יודענראַט האָט זיי דאָרטן נישט געטאָרט איינמעלדן. און פּאָר ווווינען נישט איינגעמאָלדן האָט געדראָט — סויט. די סיטואַציע איז ווידער געווארן אומדערטרעגלעך און האָט זיך אָפט געענדיקט טראַגיש.

דער קרייז־האופטמאַן אַסבאַך האָט געהאַט בדעה, צו קאַנצענטרירן אַ טייל יידן אין טשידניק און קאָסין. אָבער דאָס האָט זיך אין דער פּוילער מאָס נישט געלאָזט דורכפירן. אין מאַי 1941 זענען ביי 400 יידן אין צוויי גרופּעס איבערגעזידלט געווארן פון קראַשניק קיין זאַקשיווועק [35], אין אָנהייב יוני 1941 האָט מען 200 יידן אַרויסגעשיקט קיין טשידניק [36]. נאָכן אָנפאַל פון היטלער־דייטשלאַנד אויפן ראַטנפאַרבאַנד (אין יוני 1941) זענען קיין איבערזידלונגען אין גבול פון קרייז יאַנאָוו לובעלסקי נישט פאָרגעקומען.

4. סאָציאַלע הילף

דער פּראָבלעם פון סאָציאַלער הילף איז אין די שוועריקייטן באַדינגונגען אונטער דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע אויסגעוואַקסן צו אַ פּראָגע פון ערשטרangiקער וויכטיקייט. ביי די יודענראטן האָבן זיך געשאַפן ספּעציעלע אָפּטיילן אָדער קאָמיטעטן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט סאָציאַלער הילף. אין מערץ 1940 איז ביים קראַשניקער יודענראַט אַנטשטאַנען אַ קאָמיטעט פאַר פּליטים און אָרעמע אין באַשטאַנד פון 10 מאַן. 7

פון זיי זענען געווען איינווויינער פון קראָשניק, 2 — פון לאָדזש און 1 — פון יאַנאָוו לובעלסקי. צום קאָמיטעט האָבן חוץ דעם ד״ר שאַפּיראָ — דעמאָלט פאָרזיצער פון יודענראַט — געהערט מ. קורטשיק, אברהם דאָווידסאָן, משה זיידנפעלד פון לאָדזש [37]). אין מערץ 1940 האָט דער קאָמיטעט, אַ דאַנק דער מאַטעריעלער הילף פון „דזשאָינט״ געעפנט אַ קיך פאַר פליטים. די קיך האָט אַרויסגעגעבן 1200 מיטאָגן אַ טאָג צום נידעריקן פּרייז פון 40 גראָשן אַ מיטאָג. די דאָזיקע קיך האָט פונקציאָנירט נאָר עטלעכע חדשים, ווייל ס׳האָבן פאָרפעלט מיטלען. די הילף פון „דזשאָינט״ איז געווען אַ קליינע; דער „דזשאָינט״ האָט נישט געהאַט גענוג מיטלען, כדי זיך אַן עצה צו געבן מיט דער נויט, וואָס איז אומעטום געווארן אַלץ גרעסער [38]). די מתנות פון „דזשאָינט״ האָבן באַטראָפן נאָר אַ קליינעם ברוכטייל פון דער הילף, אין ווועלכער ס׳האָט זיך געגייטיקט די גרויסע מאַסע נשרפים, פליטים און אָרעמעלייט. אויף פסח 1940 האָט קראָשניק באַקומען פון „דזשאָינט״ 1200 קילאָ מצות, וואָס דער „דזשאָינט״ האָט געהייסן פאַרטיילן אומזיסט צווישן די פליטים און דער אָרעמסטער באַפעלקערונג [39]). די ווייטערדיקע מתנה פון „דזשאָינט״ איז אָנגעקומען אין קראָשניק ערשט אין אויגוסט 1940. דאָס איז געווען נישט קיין גרויסער סכום פראָדוקטן, וואָס איז צעטיילט געווארן צווישן די אָרעמסטע און די משפחות וואָס זייערע מיטגלידער האָבן שוין עטלעכע חדשים זיך געפונען אין די לאַגערן אויף צוואַנגאַרבעט [40]).

די היטלעריסטישע מאַכט האָט נישט געוואָלט דערלויבן, אַז דער „דזשאָינט״ זאָל ווייטער פירן אַ דירעקטע הילפס־טעטיקייט. סוף מאי 1940 האָט די רעגירונג פון דער געזעראַל־גובערניע געשאַפן אַ ספעציעלע אינסטיטוציע פאַר די ענינים פון סאָציאַלער הילף א״ג „יידישע סאָציאַלע אַלייהילף״ (ייס״א). די צענטראַלע פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע האָט זיך געפונען אין קראָקע; זי איז באַשטאַנען פון אַ 7־פערזאָניקן פרעזידיום מיט ד״ר מיכאָל וויכזערט בראש. די צענטראַלע האָט געשאַפן יידישע הילף־קאָמיטעטן (ייה״ק) אין די קרייזן און שטעט, וואָס זענען געווען אַ זיצאָרט פון קרייז אָדער־שטאָט־הויפטמאַן. אין די קלענערע ערטער זענען אַנטשטאַנען דעלעגאַטורן כּדי דער „יידישער סאָציאַלער אַלייהילף״ [41]).

אין דער צווייטער העלפט פון 1940 איז אין יאַנאָוו לובעלסקי, אַזוי ווי אין אַנדערע קרייזשטעט, געשאַפן געוואָרן אַ קרייז־קאָמיטעט פון דער יידישער סאָציאַלער אַלייהילף. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון 5 מיטגלידער — דריי איינווויינער פון יאַנאָוו און צוו איינעם פון קראשניק און מאַדליבאָזשיץ. פון יאַנאָוו לובעלסקי זענען אין קאָמיטעט אַריין — מאַקס קאָמינער, שמחה פרייבערג און לייב פּאַבריקאַנט. פון קראָשניק — שמחה קאָהען און פון מאַדליבאָזשיץ — חיים קירשענפעלד [42]).

דאָס פרעזידיום פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף אין קראָקע איז אין יאַנואַר 1941 צוגעטראָטן צו אַרגאַניזירן אַ דעלעגאַטור פון דער ייס״א אין קראָשניק. אין שייכות דערמיט האָט דאָס פרעזידיום זיך געוואָנדן מיט בריוו צו ד״ר יוסף שאַפּיראָ ער זאָל צושיקן סטאַטיסטישע ידיעות וועגן דער צאָל שטענדיקע יידישע איינווויינער אין קראָשניק, דער צאָל יידן, וואָס זענען אָנגעקומען בעת דער מלחמה, ווי אויך אינפאָרמירן, וויפל פון די קראָשניקער יידן נייטיקן זיך אין סאָציאַלער הילף. צוליבן פלאַן צו שאַפן אין קראָשניק אַ דעלעגאַטור ייס״א איז דעם ד״ר שאַפּיראָ פאָרגעלייגט געוואָרן ער זאָל רעקאָמענדירן פינף קאַנדידאַטן וואָס זענען לויט זיין מיינונג, צוגעפאַסט מיטצוארבעטן מיט דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף, און ער זאָל אָנגעבן זייער פראָפעסיע, וואָס פאַר אַ פאָסטנס זיי פאַרנעמען און ווו האָבן זיי געארבעט געזעלשאַפטלעך פאַר דער מלחמה [43]).

אין בריוו איז אויך געזאָגט געווארן, אַז דאָס פרעזידיום וועלדט זיך גראָד צו ד״ר שאַפּיראָ, ווייל זיין פאָמיליע איז אָנגעגעבן געווארן דורך די ייס״א־מיטארבעטער אין לובלינער דיסטריקט. אַלס ענטפער איז פון קראָשניק דעם 27סטן יאַנואַר 1941 אַרויסגעשיקט געוואָרן אַ בריוו, אונטערגעשריבן דורך ד״ר שאַפּיראָ און מ. זיידנפעלד, מיט די געפאָדערטע אינפאָרמאַציעס.

אינעם בריוו איז אָנגעוויזן געווארן, אַז פון דער אַלגעמיינער צאָל 5,500 שטענדיקע קראָשניקער איינווויינער נייטיקן זיך אין סאָציאַלער הילף ביי 800. פון דער אַלגעמיינער צאָל ווידער פון 800 פליטים און נשרפים, דערהויפט פון יאַנאָוו און איבערגעזידלטע פון לאָדזש, נייטיקן זיך אין הילף אַ 600. אין בריוו זענען רעקאָמענדירט געוואָרן פינף קאַנדידאַטן פאַר דער קומענדיקער דעלעגאַטור פון ייס״א אין קראָשניק, דהיינו: ד״ר שאַפּיראָ, פאַר דער מלחמה פרעזעס פון דער גמילת־חסד־קאַסע אין קראָשניק, בער ווייסבערג —

אַפּטייקער, אברהם דאָוויִדזאָן — סוחר, גלייכצייטיק מיטגליד פון יודענראַט און פאַר דער מלחמה, פּרעזעס פון באַנק פון די קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון; אַלס פערטער קאַנדידאַט איז אָנגערופן געוואָרן שמואל פלוג, פון פאַך אַ באַאַמטער, דערנאָך מיטגליד פון יודענראַט, פאַר דער מלחמה פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון דער גמילת־חסד און פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „מזרחי". די דער־מאָנטע פּיר קאַנדידאַטן זענען געווען שטענדיקע אייַ־ווינער פון קראָשניק. אַלס פינפטער איז פאַרגעלייגט געוואָרן דער לאָדזשער פּליט משה זיידענפעלד, פון פאַך אַ קאָמיסיאָנער, פאַר דער מלחמה טעטיק געווען געזעלשאַפטלעך אין לאָדזש אין „לינת החולים" און „נותן לחם"[44].

דאָס פּרעזידיום פון ייס"א האָט דעם 4טן מערץ 1941 באַשטעטיקט דעם פאָרגעלייגטן צוזאַמענשטעל פון דער דעלעגאַטור און האָט נאָמינירט אַלס פאָרזיצער פון דער דעלעגאַטור ד"ר יוסף שאַפּיראָ און אַלס זיין פאַר־טרעטער בער וווייסבערג.

די דעלעגאַטור פון ייס"א אין קראָשניק האָט בא־שעפטיקט דריי אָנגעשטעלטע: אַ סעקרעטאַר, אינקא־סענט און אַ דינער. דאָס זענען געווען ישראל משה שאַאַר, שלום לייב גאָרען און שיע האלפערן[45].

דער „דזשאָינט", וואָס האָט נאָך אין ערשטן יאָר פון דער אָקופּאַציע געגעבן דירעקטע הילף דער יידי־שער באַפעלקערונג מיט געלט אָדער מיט מתנות אין נאַטור, האָט זינט אָנהייב 1941 די פאָנדן און מתנות איבערגעווייזן דעם פרעזידיום פון דער יידישער סאָציא־לער אַלייַנהילף. די קאָמיטעטן און דעלעגאַטורן פון ייס"א האָבן געשטיצט זייער טעטיקייט נישט נאָר אויף דער אין פאָרגלייך מיט די באַדערפענישן זייער קליינער הילף מצד דער צענטראַלע, נאָר האָבן אין אַ גרויסער מאָס אָרגאַניזירט זעלבסטהילף, זאַמלענדיק צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פאַרשידענע אָפּצאָלן.

דער אַלגעמיינער פאָנד, וואָס די דעלעגאַטור פון ייס"א אין קראָשניק האָט געהאַט אין איר רשות אויפן יום־טוב פסח אין אַפּריל 1941, האָט באַטראָפן בייַ 3.600 זל'. פון דער סומע האָט די דאָטאַציע פון דער צענט־ראַלע ייס"א און פון קרייז־קאָמיטעט אין לובלין באַ־טראָפן 1.500 זל'. די סומע 3.600 זל' איז צעטיילט געוואָרן צווישן 293 פערזאָנען. דערפון האָבן 177 באַקו־מען פון 5 ביז 10 זל', בייַ 100 — פון 15 ביז 20 זל'. 14 מאָן האָבן באַקומען פון 25 ביז 50 זל' און 5 — פון 2 ביז 4 זל'. אפילו די העכסטע סומע פון 50 זלאָטעס האָט בייַ די דעמאָלטדיקע הויכע פרייזן אויף שפּייז־פראָדוקטן באַטייט זייער וויינק, שוין נישט רעדנדיק וועגן דעם, אַז אַזאַ הילף האָט באַקומען נאָר איין מענטש[46].

אַ נייער הכנסה־קוואַל פאַר דער דעלעגאַטור זענען געווען די צוגאָב־אָפּצאָלן, וואָס זענען געקומען געווען פון יידן פאַר פאָסט־באַדינונגען און פון אַפּראָוויזאַציע־קאָרטלעך. די ערשטע אָפּצאָלן אַזוינע זענען אייַ־נגעפירט געוואָרן אין פרילינג 1941, וועו די היטלע־ריסטישע מאַכט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי האָט פאַר־באָטן די יידן אַריינצוקומען אין די אַלגעמיינע פאָסט־אַמטן, האָבן די יודענראַטן אין יאַנאָוו, מאָדליבאָזשיץ און קראָשניק געשאָפן דעמאָלט ספּעציעלע פאָסטאַמטן, וואָס האָבן באַקומען דאָס רעכט, מיטן הסכם פון קרייז־האופטמאַן, צו נעמען צוגאָב־אָפּצאָלן פאַר פאָסט־באַדי־נונגען. דער קרייז־קאָמיטעט פון דער ייס"א אין יאַנאָוו לובעלסקי האָט אויסגעארבעט אַ טאַריף פון צוגאָב־אָפּצאָלן, וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער צענ־טראַלע פון „דויטשע פאָסט אָסטען"[47]. פון דעמאָלט אָן זענען די צוגאָב־אָפּצאָלן, וואָס זענען איינקאָסירט געוואָרן דורך די פאָסט־אָפּטיילן בייַ די יודענראַטן, איבערגעווייזן געוואָרן די קאָמיטעטן פון ייס"א.

נאָך צוגאָב־אָפּצאָלן האָט די דעלעגאַטור פון ייס"א אין קראָשניק באַקומען פון די שפּייז־קארטלעך, וואָס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דער שטאָט־פאַר־וואַלטונג, ווי אויך פון די קאָנטינגענט־אַרטיקלען, וואָס זענען פאַרקויפט געוואָרן אין די קראָמען[48]. די דעלע־גאַטור ייס"א האָט אַלזאָ געצויגן אירע הכנסות פון פיר קוואַלן:

1) פון די צוגאָב־אָפּצאָלן פאַר פאָסט־באַדינונגען, ווי אויך פון שפּייז־קאָרטלעך און אַפּראָוויזאַציע־אַרטיק־לען; 2) דאָטאַציע פון פרעזידיום ייס"א; 3) דאָטאַציע פון יודענראַט און 4) אָפּצאָלן, געזאַמלט צווישן דער באַפעלקערונג. די הויך פון די דאָזיקע הכנסות במשך 4 חדשים 1941[49] (זע ז' 301).

צו יענער צייט האָבן די נויטבאַדערפטיקע באַקומען הילף אין יעדער פאָרעם פון געלטשטיצע אָדער פּראָ־דוקטן, ווייל קיין שום פאַלקסקיך איז אין קראָשניק נישט געווען. געוויסע סומעס זענען אויך אויסגעגעבן געוואָרן אויף צוגאָב־באַשפּייזונג פון קראָנקע אין די שפּיטאָלן, ווי אויך אויף מעדיצינישע הילף, באַזונדערס אין דער צייט פון פאַרשטאַרקטע עפּידעמיעס, ווי דאָס איז געשען אין קראָשניק אין סעפּטעמבער און אָקטאָבער 1941.

חדשים	פֿאסט־צוגאַב־אָפּצאָלן א״א	דאָטאַציעס פון פֿרעזידיום ייס״א	דאָטאַציעס פון יודענראַט	אָפּצאָלן
יוני	ביי 3700 זל.	1000 זל.	700 זל.	85 זל.
יולי	ביי 3800 זל.	1200 זל.	——	1799 זל.
סעפּטעמבער	ביי 4300 זל.	1000 זל.	400 זל.	3104 זל.
אָקטאָבער	ביי 3200 זל.	800 זל.	200 זל.	4609 זל.

אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, באַזונדערס פלעקטיפוס, זענען געווען דער רעזולטאַט פון הונגער און ענגשאַפּט אין די דירות. אין קראַשניק האָט געאַרבעט אַ באַד און אַ דעזינפעקציע־קאַמער, ס׳איז אויך געפּענט געווארן אַ שפּיטאָל אויף 60 בעטלעך. די הונגער־קראַנקע אין שפּיטאָל האָט מען זיך באַמיט צו באַשפייזן אין די ראַמען פון קעגנזייטיקער הילף. צווישן 100 קראַשניקער באַלעבאָסטעס האָט מען יעדן טאָג געזאַמלט מיטאָגן און צעטיילט זיי די קראַנקע אין די שפּיטאָלן[50].

אין האַרבסט 1941 האָט זיך אין יאַנאָווער קרייז פֿאַרשטאַרקט די עפּידעמיע פון פלעקטיפוס. דער שפּיטאָל אין קראַשניק האָט נישט געקאָנט אַרײַנעמען אַלטע טיפוס־קראַנקע. אַזוינע קראַנקע האָט מען דערײַבער געפּירט אין קרייז־שפּיטאָל אין קוויאַטקאָוויץ. אָבער דאָרטן זענען אין גאַנצן נישט געווען קיין רפֿואות און קיין איינשפּריצונגען[51].

די נאַרמאַלע פונקציאָנירונג פון די אַנשטאַלטן פון דער ייס״א אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי איז געשטערט געווארן אין אויגוסט 1941, ווייל דער דעמאָלטדיקער קרייז־הויפּטמאַן אַסבאַך האָט דעם 23סטן יולי 1941 אַרײַנגעשיקט אַ בריוו אין די יודענראַטן מיט אַ באַפֿעל צו רעדוצירן די צאָל מיטגלידער אין יודענראַט פון 12 אויף 3 ביזן 31סטן יולי 1941. דער נייער יודענראַט, אין באַשטאַנד פון נאָר דריי מיטגלידער, האָט געדאַרפט גלייכצייטיק זיך פֿאַרנעמען מיט די ענינים פון דער יידישער סאָציאַלער אליינהילף. דאָס האָט באַטייט די ליקווידאַציע פון די קאָמיטעטן און דעלעגאַטורן פון דער ייס״א. לויט דער נייער אינסטרוקציע, האָבן די מיטגלידער פון די יודענראַטן געמוזט אַלט זיין נישט אונטער 50 יאָר, און די דורך זיי באַשעפטיקטע אָנגעשטעלטע — נישט אונטער 60 יאָר. ביז סוף יולי האָבן אַלע לעגיטימאַציעס און דאָקומענטן אַרויסגעגעבן פֿאַר די מיטגלידער פון יודענראַט און די קאָמיטעטן פון דער ייס״א, געמוזט אומגעקערט ווערן אין רעפעראַט פֿאַר די ענינים פון דער באַפעלקערונג און פֿאַרזאָרגונג („באַפעלקערונג־וועזען אונד פירזאָרגע״) אין קרייז־הויפּטמאַנשאַפּט. דאָס זענען געווען דאָקומענטן, וואָס האָבן דערלויבט צו גיין אין שטאָט נאָך דער פֿאָליציישעה, אָדער צו באַדינען זיך מיט פּורן[52].

אַרויסגעבנדיק זיין פֿאַראָרדענונג, האָט אַסבאַך געהאָט בדעה צו באַגרענעצן די צאָל פערזאָנען, וואָס זענען געווען פֿאַרנומען מיט געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט און באַפרייט פון צוואַנגאַרבעט. צוליב דעם האָט ער באַפוילן, אַז מיט דער אַרבעט אין יודענראַט זאָלן זיך פֿאַרנעמען עלטערע מענטשן, וואָס טויגן וויניקער צו פֿאַרשידענע פיזישע אַרבעטן. דאָסמאָל אָבער האָט אַסבאַכס איניציאַטיוו נישט געפונען קיין הסכם מצד דער צענטראַלער מאַכט פון דער גענעראַל־גובערניע. צוליב פֿאַרשידענע טעמים איז פֿאַר איר געווען נייטיק די עקזיסטענץ פון אַ באַזונדערער יידישער אינסטיטוציע פון סאָציאַלער הילף. אין סעפּטעמבער 1941 איז לויט אַ פֿאַראָרדענונג פון קראָקע צוריק געשטעלט געווארן אויף דעם געביט דער ביזאיצטיקער צושטאַנד.

אָבער פריער, סוף יולי 1941, איז אין הסכם מיט אַסבאַכס אַ באַפעל פונאַנדערגעלאָזט געווארן אין קראַשניק דער יודענראַט און די דעלעגאַטור פון דער ייס״א. אין נייעם דריי־פערזאָניקן יודענראַט זענען אַריין ד״ר יוסף שאַפּירא (פרעזעס), שמחה קאָהען און שמואל פלוג[53]. קיינער פון זיי איז נאָך נישט אַלט געווען 50 יאָר. מסתמא האָבן געפעלט פאַסיקע קאַנדידאַטן צווישן די עלטערע מענטשן. משה זיידענפעלד פון לאָדזש, דער געווען מיטגליד פון דער דעלעגאַטור ייס״א, האָט זיך פֿאַרנומען מיט די ענינים פון סאָציאַלער הילף און האָט זיך באַמיט צו אָרגאַניזירן אַ קאָמיטעט פון צוגאַב־באַשפייזונג פֿאַר קינדער[54]. דער יודענראַט אין דריי־פערזאָניקן צוזאַמענגעשטעלט איז געווען טעטיק בערך 6 וואָכן.

אין העלפט סעפּטעמבער 1941 האָט דער קרייז־קאָמיטעט פון ייס״א אין יאַנאָוו לובעלסקי באַקומען פון קרייז־הויפּטמאַן אַסבאַך אַ פֿאַראָרדענונג צוריקצושטעלן די דעלעגאַטורן פון ייס״א אין יאַנאָווער קרייז. דער דעמאָלטדיקער פֿאָרזיצער פון יודענראַט אין קראַשניק ד״ר שאַפּירא האָט באַשלאָסן זיך אָפּצוזאָגן פון זיין אַמט אין יודענראַט און צו אַרבעטן נאָר אין דער דעלע־

גאַטור. מאַקס קאַמינער, דער פאָרזיצער פון יידישן קרייז־קאָמיטעט אין יאַנאָוו לובעלסקי האָט אויף אייגענער האַנט נישט געוואלט אין אַכט די קאַנדידאַטור פון ד״ר שאַפּירא אין דער ליסטע פון דער דעלעגאַטור, וואָס מען האָט פאָרגעלייגט דעם קרייז־הויפטמאַן. ער האָט דאַרטן אויך נישט אָנגערופן קיין איינעם פון די געוועזענע מיטגלידער פון דער דעלעגאַטור. קאַמינער האָט אַרויסגערוקט אַלס קאַנדידאַטן: דעם נייעם פאָרזיצער פון יודענראַט אין קראַשניק שלמה קאָהען (אויף פֿרעזעס פון דער דעלעגאַטור), שמעון רפאל וואַסער־מאַן און יצחק ראָזענבוש[55]). ער האָט באַקומען די באַשטעטיקונג פון קרייז־הויפטמאַן. אין העלפט סעפּטעמבער 1941 האָט די דעלעגאַטור פון ייס״א אין דאָזיקן באַשטאַנד אָנגעהויבן איר הילף־טעטיקייט.

פאַרן פרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע איז געווען אַן איבערראַשונג, וואָס ד״ר שאַפּירא, וועמענס פאָרדינסטן זענען הויך אָפּגעשאַצט געוואָרן, איז נישט באַשטעטיקט געוואָרן דורכן קרייז־הויפטמאַן. כדי אויפּצוקלערן דעם ענין, זענען אין אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט געוואָרן צוויי בריוו: איינער — צום ד״ר שאַפּירא אין קראַשניק, דער צווייטער — צו מאַקס קאַמינער אין יאַנאָוו. דאָס פרעזידיום האָט געבעטן, אַז ד״ר שאַפּירא זאָל זיך אומקערן צו אַקטיוואַר אַרבעט אין דער דעלעגאַטור[56]). גלייכצייטיק האָט דער פאָרטרעטער פון פאָרשטייער פון ייס״א אינעם לובלינער דיסטריקט דעם 22 אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט צו מאַקס קאַמינער אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט אָנגעוויזן, אַז דאָס פרעזידיום פון ייס״א איז פון דער אַרבעט פון דער ערשטער דעלעגאַטור געווען פולשטענדיק באַפּרידיקט, אָבער דער דורכן יידישן הילף־קאָמיטעט נאָמינירטער נייער פרעזעס קאָהען וועט נישט קאָנען אַרבעטן צוליב קראַנקייט. ס׳איז געבעטן געוואָרן צו פֿאַרבייטן דעם איצטיקן באַשטאַנד פון דער דעלעגאַטור דורכן פריערדיקן און פאַרלייגן דעם קרייז־הויפטמאַן „דערפאַרענע אין דער הילף־אַרבעט מענטשן, וואָס האָבן זיך פאַרשאַפט אַ גוטן נאָמען צווישן דער יידישער באַפעלקערונג״. ס׳איז אויך מיטגעטיילט געוואָרן, אַז מיט עטלעכע טעג פריער איז אָנגעקומען קיין לובלין אַ בריוו פון קראַשניק מיט 48 אונטערשריפטן, מיט אַ בקשה, אַז משה זיידענפעלד, וואָס געניסט פון אַ באַזונדערן צוטרוי צווישן די איבערגעזידלטע, זאָל באַקומען די געהעריקע פונקציעס אין דער דעלעגאַטור. ס׳איז אויך אָנגעוויזן געוואָרן, אַז אויב ס׳וואָלט זיך נישט איינגעגעבן אים צו נאָמינירן ווי אַ מיטגליד פון דער דעלעגאַטור, וואָלט מען געדאַרפט אויסנוצן זיין מיטאַרבעט, ווייל ער איז גרייט צו אַרבעטן אָן לוין[57]).

אין גיכן האָט דאָס פרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע באַקומען די געהעריקע אויפקלערונגען פון ד״ר שאַפּירא און פון קאַמינערן. ד״ר שאַפּירא האָט אויפגעקלערט, אַז מאַקס קאַמינער, אַלס פאָרזיצער פון יידישן הילף־קאָמיטעט אין יאַנאָוו, האָט אויסגענוצט זיין, שאַפּיראָס רעזיגנאַציע אַלס פרעזעס פון יודענראַט, כדי אים צו באַזייטיקן אויך פון דער דעלעגאַטור[58]). קאַמינער ווידער האָט אויפגעוויזן, אַז ד״ר שאַפּירא, ווי דער אייניציקער דאָקטאָר אין קראַשניק און דירעקטאָר פון שפּיטאָל, איז איבערגעלאָדן מיט אַרבעט אין זיין פאַך. ער האָט דעריבער נישט געוואָלט אין אַכט זיין קאַנדידאַטור, ווי אויך די קאַנדידאַטור פון געוועזענעם דעלעגאַטור־מיטגליד דאָווידסאָן, איינעם פון די רייכסטע מענטשן אין שטעטל, ווייל ער האָט נישט געשטיצט מאַטעריעל די יידישע אַלייניהילף. דער דריטער מיטגליד פון דער דעלעגאַטור, בער וויסבערג — האָט געשריבן קאַמינער — האָט אַליין זיך אָפּגעזאָגט אָנטיילצונעמען אין די אַרבעטן פון דער דעלעגאַטור[59]).

קאַמינערס אויפקלערונגען האָבן, ווייזט אויס, נישט איבערגעצייגט דאָס פרעזידיום פון ייס״א, ווייל דעם 10טן נאָוועמבער 1941[60]), איז געשיקט געוואָרן אַ בריוו צו ד״ר שאַפּירא, ער זאָל איבערנעמען די אָנפּירונג מיט דער דעלעגאַטור אין קראַשניק און פאָרשטעלן די קאַנדידאַטן אויף מיטאַרבעט. דערווויסנדיק זיך וועגן דעם, האָט קאַמינער רעאַגירט זייער קאַטעגאָריש. דהיינו, ער האָט געמאָלדן דעם פרעזידיום פון ייס״א אין אַ בריוו פון 23סטן נאָוועמבער 1941, אַז אויב ס׳זאָל געביטן ווערן דער צוזאַמענשטעל פון דער דעלעגאַטור אין קראַשניק, איז ער נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר איר אַרבעט[61]). דער ענין איז אַזוי אַרום געבליבן אויף אַ טויטן פונקט.

מיט דער דעלעגאַטור האָט ווייטער אָנגעפירט יצחק ראָזענבוש, איינער פון אירע נייַ־נאָמינירטע מיטגלידער, ווייל דער פאָרזיצער שלמה קאָהען איז געווען קראַנק. אין זיין קאָרעספּאָנדענץ צום פרעזידיום פון ייס״א איז קראָקע האָט ראָזענבוש געבעטן אייַנקויפן האָלצשיך פאַר דער אָרעמסטער באַפעלקערונג פון שטאָט, וואָס „גייט בוכשטעבלעך באָרווען״, נישט קוקנדיק אויף דער קעלט. ער האָט זיך באַקלאָגט, אַז דאָס פרעזידיום סובסידירט נישט קראַשניק[62]). פון

יענער צייט דאַטירן זיך עטלעכע בריוו פון דער קראָש־ניקער דעלעגאַטור, אונטערגעשריבן ש. גאַרען. דעם 5טן נאָוועמבער 1941 האָט ער געבעטן דאָס פּרעזידיום צושיקן פאַרמולאַרן פאַר באַריכטן [63]).

אין יאַנואַר 1942 האָט דער קאָמיטעט פון ייס״א אין לובלין צוגעטיילט קראָשניק אַ געוויסע צאָל פּראָדוקטן. ס׳איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן אין העלפט פעברואַר 1942 צו עפענען אַ פּאָלקסקיך. דעם 11טן פעברואַר האָט גאַרען מודיע געווען דאָס פּרעזידיום פון ייס״א וועגן דער דאַטע פון עפענען די קיך [64]). די פּאָלקסקיך האָט אין פעברואַר אַרויסגעגעבן דורכ־שניטלעך 500 מיטאָגן אַ טאָג, אָנהייב מערץ — 700 מיטאָגן אַ טאָג. די צוגעשיקטע פּראָדוקטן פון לובלין האָבן אויף לאַנג נישט געקלעקט, ווייל די צאָל מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט באַקומען זופּ, איז דערווייל גע־שטיגן ביז צו 1000 מאָל. ד״ר שאַפּירא, וואָס האָט דעמאָלט, ווייזט אויס, ווידער אָקטיוו געאַרבעט אין דער דעלעגאַטור, האָט דעם 10טן מערץ 1942 אַלאַרמירט דאָס פּרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע, אַז עס פעלט געלט און פּראָדוקטן ווייטער צו פירן די קיך [65]). אָבער דער ענין סאָציאַלע הילף איז אין גיכן געווארן נישט אָקטועל, ווייל ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די דעפּאָרטאַציעס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין טויט־לאַגער בעל־זשעץ און קודם־כל האָבן זיי געטראָפן די מענטשן, וואָס האָבן גענאָסן פון סאָציאַלער הילף. נאָך דער דעפּאָרטאַציע־אַקציע פון 12טן אַפּריל 1942 האָבן אין קראָשניק פאַרלאַנגט מיטאָגן נישט 1000 מענטשן, נאָר 250 [66]), ווייל אַ גרויסער פּראָצענט פון דער אָרעמסטער באַפעלקערונג איז פריער פון אַלעמען אַוועק אין די גאַזקאַמערן אין בעלזשעץ.

דאָס פּרעזידיום פון ייס״א האָט דעמאָלט געהאָט אין זיין רשות מינימאַלע פאָנדן [67]). רעכענענדיק אָבער, אַז מען קאָן ראַטעווען יידן פון דעפּאָרטאַציע דורך באַשעפטיקן זיי אין דער פאַרן אָקופאַנט נויטיקער פּראָדוקציע, האָט דאָס פּרעזידיום געראָטן זיינע אַגענ־טורן צו אָרגאַניזירן אַרבעט־קאָלעקטיוון. פאַכלייט פון כּאַרשידענע ספּעציאַליטעטן האָבן דאָרטן געדאַרפט אויספירן פּראָדוקציע־באַשטעלונגען פון דער היטלע־ריסטישער מאַכט און דייטשישע אונטערנעמונגען. אָבער אין גיכן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויך דער וועג האָט נישט געקאָנט אָפּוועגדן דעם טויטאורטייל פון די פעלקער־מערדער אויף דער יידישער באַפעלקערונג.

די דעלעגאַטור פון ייס״א האָט קאָרעספּאָנדירט מיטן פּרעזידיום פון ייס״א ביזן 9טן אויגוסט 1942. די לעצטע 3 בריוו זענען געווען וועגן צושטעלן פאַרמולאַרן פון רויטן קרייץ און צושיקן פאַרמולאַרן פאַר באַריכטן און זענען אונטערגעשריבן געוואָרן דורך שלום גאַרען [68]).

5. די ביאָלאָגישע אויסראָטונג פון דער יידישער באפעלקערונג אין קראָשניק

די מאַסן־אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין די טויט־לאַגערן האָבן די היטלעריסטן אָנ־געהויבן סוף 1941. דעם ערשטן טויט־לאַגער האָבן זיי אויסגעבויט אויף די אין רייך אייגעשלאָסענע פּוילישע געביטן — אין כעלמנאָ אויפן נער. דעם צווייטן און דריטן טויט־לאַגער האָבן די היטלעריסטן אויסגעבויט אין בעלזשעץ און אין סאָביבאָר אין לובלינער קאָנט. אין העלפט מערץ 1942 האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַסן־מאָרד פון יידן אין טויט־לאַגער אין בעלזשעץ. פון העלפט מערץ ביז העלפט אַפּריל 1942 זענען אין דאָזיקן לאַגער אומגעקומען ביי 90 פּראָצענט יידן פון לובלין, ווי אויך טויזנטער יידן פון די פאָלגנדיקע ערטער פון לובלינער קאָנט: איזביצע, קראַסניסטאָוו, קראשניצין, לובאַרטאָוו, פּיאַסקי, אָפּאָלע, וואַנוואָלנץ, זאַמאָשטש, קראָשניק. כמעט אַלע די דאָזיקע ערטער זענען געלעגן נאָענט פון דער באַן־ליניע, וואָס פירט צום טויט־לאַגער אין בעלזשעץ. נאָכן אַרויספירן אַ טייל אָרטיקע יידן, זענען אַהער אָנגעקומען צוגן מיט יידן פון אויסלאַנד: פון טשעכיע, סלאָוואַקיע, דייטש־לאַנד. אויף אַ געוויסער צייט האָט מען די דאָזיקע יידן באַזעצט אין די דירות פון די דעפּאָרטירטע יידן, שפּע־טער האָט מען זיי אויך אַרויסגעפירט אין טויט־לאַגער [69]). די אָרגאַניזאַטאָרן פון פעלקער־מאָרד האָבן אָנגעוואָנדן די דאָזיקע טאַקטיק, כדי די יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן אין אויסלאַנד, זאָלן מיינען, אַז דעפּאָר־טאַציע אויף מזרח הייסט נאָר איבערזידלונג אין די געטאָס פון פוילן. עדות זאָגן וועגן דעם האָבן געדאַרפט די בריוו, וואָס ס׳האָבן אַרויסגעשיקט פון די דאָזיקע געטאָס די טשעכישע, סלאָוואַקישע און דייטשע יידן. דאָס האָט פאַרלייכטערט די פעלקער־מערדער צו פאָר־מירן וווייטערדיקע יידן־טראַנספּאָרטן פון אויסלאַנד, כדי זיי אַרויסצופירן אויף אומקום.

אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי, וואָס איז געלעגן אין אַ זייט פון דער הויפּט־קאָמוניקאַציע־ליניע קיין בעל־זשעץ, האָט מען נישט באַזעצט קיין יידן פון אויסלאַנד, מען האָט אויך — ביז סעפּטעמבער 1942 נישט דעפּאָר־

טירט פון דאָרטן די יידישע באַפעלקערונג אין די טויט־לאָגערן. אָן אויסנאַם איז געווען נאָר קראָשניק, פון וואַנען ס׳איז אין אַפּריל 1942 אַרויסגעפירט געוואָרן אויף אומקום די ערשטע גרויסע גרופּע יידן. די סיבה פון אַזאַ פּריעקער דעפּאָרטאַציע פון קראָשניקער יידן איז מסתמא געווען דאָס, וואָס די היטלעריסטישע אַדמיניסטראַציע, פֿלאַנירנדיק אַריבערצוטראָגן דעם אַמט פון קרייז־הויפּטמאַן פון יאַנאָוו קיין קראָשניק, האָט געוואָלט פּטור ווערן פון אַ טייל יידן, כדי צו באַפרייען דירות.

אַנהייב אַפּריל 1942 האָט דער דייטשישער אַרבעט־אַמט פאַראָרדנט, אַז די יידן, באַשעפטיקטע אויף די אַרבעט־פֿלעצער, די מיטגלידער און אַנגעשטעלטע פון יודענראַט, זאָלן געבן אָפּצושטעמפּלען זייערע אַרבעט־קאָרטן. די דאָזיקע קאָרטן זענען באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ שטעמפּל: „די אַרבייט איסט אים דויטשן אינטעראַסע״ [70]). די אַרבעט־קאָרטן מיט דעם שטעמפּל האָבן בעת דער צוגעגרייטער „אַקציע״ געדאַרפט פאַרהיטן זייערע אייגנטימער פון דעפּאָרטאַציע.

די דעפּאָרטאַציע פון קרוב 2000 יידן פון קראָשניק אין טויט־לאָגער איז פאָרגעקומען דעם 12טן אַפּריל 1942, פסח. דעם טאָג איז קיין קראָשניק אַראָפּגעקומען אַ ספּעציעלע קאָמאַנדע פון עס־עס און פאָליציי בראש מיטן אָבערשאָרפירער האַנדטקע, אַ פאַכמאַן פון יידן־דעפּאָרטאַציע. מיט דער גאַנצער „אַקציע״ האָט אָנגעפירט דער שעף פון דער זיכערהייט־פּאָליציי אין קראָשניק עריך אוגוסטין. די שטאָט איז אַרומגעשטעלט געוואָרן דורך דייטשישער זשאַנדאַרמעריע און פּוילישער פּאָליציי. אַוגוסטין האָט באַפוילן דעם יודענראַט אויפּצוזאַמלען אַלע יידן אויפן מאַרקפּלאַץ. אויספירנדיק די פאַראָרדענונג, איז די יידישע פּאָליציי געגאַנגען איבער יידישע הייזער און אַרויסגעטריבן אַלעמען אויפן מארק־פּלאַץ, דראָענדיק מיטן טויט פאַר בלייבן אין שטוב. אויפן מאַרקפּלאַץ זענען אויפגעטריבן געוואָרן ביי 4700 מענטשן, זיי האָבן זיך געמוזט אויסשטעלן אין פּינפטלעך. די היטלעריסטן האָבן געהייסן אַלע אייגנטימער פון אָפּגעשטעמפּלטע אַרבעט־קאָרטן אַרויסגיין פון די רייען, מיטנעמענדיק מיט זיך די משפחות. די איבערגעבליבענע (צווישן וועלכע ס׳זענען געווען פיל זקנים, קראַנקע און קינדער) האָט מען גלייך געזומען יאָגן אין דער ריכטונג פון דער באַן־סטאַציע, ביי פיר קילאָמעטער פון שטאָט. אויפן וועג האָבן די קאָנוואָירן געשלאָגן און געשאָסן אין די יענעקע וואָס האָבן נישט געקאָנט מיטמאַכן דעם גיכן מאַרש. דער וועג צו דער באַן־סטאַציע איז געווען פאַרזייט מיט די טויטע קערפּערס פון די דערשאָסענע מענטשן [71]). עס זענען דער־מאָלט אומגעקומען פון היטלעריסטישע קוילן צוו. אַנד., די יידן: בנימין גרינאפעל, אברהם גראַף, זעליק גאָלד־נער, עליע לעדערפיין, וואָלף און יענטע רייזנדעל, געלע ווייסבראָט [72]). געשאָסן אין די מענטשן האָבן הויפּט־וואַכמייסטער קערנער, וואַכמייסטער געאַרגי און מוטערסבאַך [73]).

אויף דער באַן־ליניע זענען שוין געשטאַנען משא־וואָגענען, אין וועלכע ס׳זענען געווייזלעך טראַנספּאָר־טירט געוואָרן בהמות, זיי זענען געווען אויסגעשאָטן מיט נישט געלאָשענעם קאַלך, די הויכע פענצטערלעך פאַר־צויגן מיט שטעכלדראָט. די מענטשן זענען אַרייַנ־געשטופט געוואָרן אין די וואַגענען נישט רעכענענדיק זיך אין גאַנצן וויפל דאָרט קאָן אַרײַן. די מענטשן זענען געשטאַנען שרעקלעך צוזאַמענגעפּרעסט, אָן שום מעג־לעכקייט זיך צו באַוועגן. די רייזע אַליין איז געווען אַן אמתער גיהנום. אין יענער צייט האָט קיין שום דעפּאָר־טירטער זיך נישט אָפּגעגעבן קיין חשבון, אַז מען פירט אים צום טויט. אַלע זענען געווען איבערצייגט, אַז מען פירט זיי נאָר אַריבער אויף אַן אַנדער אָרט. אַזאַ מין אופן פון פירן מענטשן האָט געדאַרפט זיי שוין אין וועג אין גאַנצן אָפּשוואַכן און אויסשעפּן, ס׳זאָלן נישט בלייבן קיין כוחות אויף אַ וועלכן ס׳איז ווידערשטאַנד.

אין גאַנצן אומבאַוווסט פון זייער גורל, זענען די מענטשן געקומען אַזוי אָרום קיין בעלזשעץ, וווּ דעם דינסט ביי די וואַגאָנען האָבן איבערגענומען מיטגלי־דער פון עס־עסישן לאַגער־גאַרניזאָן. אין טויט־לאַגער גופא האָט געפירט אַ זייטיקער באַנווּעג, וווּ ס׳זענען אַרײַנגעשטופט געוואָרן די וואַגאָנען. די לאַגער־וואַך, עפענענדיק די וואַגאָנען, האָט מיט ווילדע קולות און שלאָגן אַרויסגעטריבן די אומגליקלעכע מענטשן. גלייך איז אָנגעקומען אַן אָפּיציר פון עס־עס און געלאָזט וויסן די אָנגעקומענע, אַז זיי וועלן פאָרן אויף מזרח אַרבעטן, אָבער פריער מוזן זיי זיך אויסבאָדן און אָפּגעבן אויף דעזינפעקציע די זאַכן. מיט געשרייען, שלאָגן און שי־סעריי האָט מען געיאָגט די מענטשן וואָס גיכער זיך אויסצוטאָן. די פרויען און קליינע קינדער האָט מען אָפּגעטיילט פון די מענער, אויסגעשטעלט זיי פון פאָרנט און נאָקעטע געטריבן אין בנין מיט דער אויפשריפט „באָד״. דאָס איז געווען די טויט־קאַמער. נאָכן פאַר־מאַכן די טיר פון קאַמער, איז געלאָזט געוואָרן אין

גאַנג אַ מאָטאָר און ס׳איז אַריינגעלאָזט געוואָרן גאַז. אַלע שטימען זענען אַנטשוויגן געוואָרן שוין אין אַ פאָר מינוט אַרום. נאָך צען מינוט העכסטנס — זענען די מענטשן געווען טויט. נאָענט פון דער טויטקאַמער זענען געווען אויסגעגראָבן ריזיקע מאַסן־קברים, וווהין די שטאַרקערע מענער־יידן, פריער אָפּגעקליבן פון יעדן טראַנספּאָרט, האָבן געמוזט אַרויסטראָגן די מתים פון די גאַזקאַמערן.

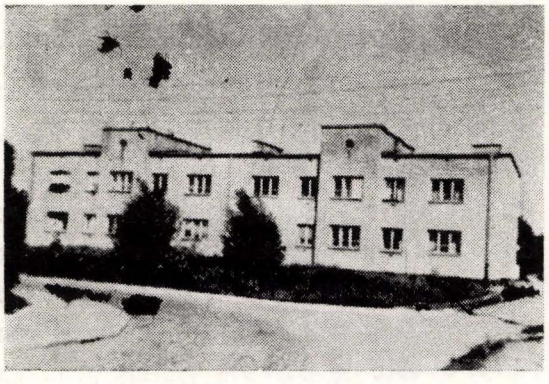
מיט אַזאַ טויט זענען אין בעלזשעץ אומגעקומען איבער 2000 יידן [74]) וואָס זענען אין אַפּריל 1942 אַרויס־געפירט געוואָרן פון קראַשניק. נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע זענען אין קראַשניק געבליבן בייַ 2700 יידן. דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַט געשטעמפּלטע אַרבעט־קאַרטן (זיי זענען איבערגעלאָזט געוואָרן צוזאַמען מיט די משפחות), ווי אויך די יידן, וואָס אנשטאָט זיך צושטעלן אויפן זאַמלפונקט, האָבן זיך גוט אויסבאַהאַלטן. דער שעף פון געסטאַפּאָ אַוגוס־טין האָט אויפגעקלערט די געבליבענע יידן אין קראַש־ניק, אַז אַ טייל פון זייערע מיט־אייניווינער האָט מען געמוזט באַזייטיקן פון שטאָט צוליב דער ענגשאַפט אין די דירות. ער האָט זיי אויך פייערלעך פאַרזיכערט, אַז מער וועט מען יידן פון קראַשניק נישט דעפּאָר־טירן [75]). ס׳וועט זיי אויך נישט דראָען קיין שום געפאַר, אויב זיי וועלן געוויסנהאַפט אַרבעטן אויף זייערע אַרבעט־פּלעצער [76]).

נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע האָט מען פאָר די יידן באַשטימט צום ווויינען אַ באַגרענעצטן קליינעם שטח אויף די גאַסן בוזשניטשנע, אָלעינע, שקאָלנע און געגשע. דער דאָזיקער שטח, וואָס האָט אַרומגענו־מען אויך די שול, האָט באטראָפן פון דריי ביז פיר טויזנט קוואַדראַט־מעטער. ס׳איז דעריבער נישט קיין ווונדער, אַז דאָרטן איז געווען אַ שרעקלעכע ענגשאַפט. אין קליינע צימערן האָבן זיך געשטיקט צו צען און מערער מענטשן, אָלע בוידעמער און קעמערלעך זענען אויסגענוצט געוואָרן ווי דירות [77]). אָלע מענער און דאָס רוב פרויען האָבן געמוזט אויספירן צוואַנגאַרבעט. דאָס רוב פאַכלייט האָבן געאַרבעט אויף די ביזאיצטיקע אָדער נייע דייטשישע אַרבעט־פּלעצער. די נישט קוואַ־ליפיצירטע אַרבעטסקראַפט איז געווען באַשעפטיקט אויף פאַרשידענע עפּנטלעכע אַרבעטן — אין שטאָט און אויף די וועגן. פאַר דער אַרבעט האָט מען נישט באַקומען קיין לוין, נישט קיין באַשפייזונג [78]).

אין מאַי 1942 האָבן די היטלעריסטן געלאָזט אין גאַנג אַ צווייטן טויט־לאַגער אין סאָביבאָר, ווו ס׳איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג פון פולאָוואר און כעלמער קרייזן.

דער טויט־לאַגער אין בעלזשעץ האָט אין זומער 1942 אַ גרויסע צייט נישט פונקציאָנירט. ס׳איז געענ־דערט און פאַרגרעסערט געוואָרן די אינעווייניקסטע אויסשטאַטונג. אין בעלזשעץ, וואָס איז געלעגן אויף דער גרענעץ פון דריי דיסטריקטן, האָט מען דערנאָך אָנגעהויבן צו ברענגען אויף אומקום יידן פון קרא־קעווער דיסטריקט און פון דיסטריקט גאַליציע.

אין האַרבסט 1942 האָבן די היטלעריסטן אָנגעהויבן מאַרדן די יידישע באַפעלקערונג פון קרייז יאַנאָוו לובעלסקי. אין יענער צייט האָבן זיך אין קראַשניק פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז אַרבעט אין נאָענטן נייַ־געשאַ־פענעם לאַגער אין בודזין קאָן ראַטעווען פון דעפּאָר־

המפקדה במחנה בודזין, בו ישב הרוצח פייקס,
מפקד המחנה
דאָס הויז פון דער לאַגער־אָנפירונג אין בודזין ווו ס׳האָט אָמטירט דער מערדער פייקס, דער לאַגער־שעף.

טאַציע. דעם לאַגער אין בודזין האָט אָרגאַניזירט דער אָבערשאַרפירער האַנטקע, באַקאַנט אין קראַשניק פון דער אָקציע אין אַפּריל 1942. אין קראַשניקער לאַגער האָט די דייטשישע פירמע פון עראָפלאַנען־בוי „הייני־קעל" געעפנט אירע אַ פאַבריק. אַ סך קראַשניקער מענער, און אפילו פרויען מיט קינדער האָבן געפרווט צו קריגן דאָרטן אַ באַשעפטיקונג, כדי אויסצומיידן די דעפּאָרטאַציע. אָבער אין טאָג פון דער אָקציע אין קראַשניק האָט די עס־עס אין בודזין אָפּגעטיילט די פרויען און קינדער פון די מענער און אַרויסגעשיקט צוזאַמען מיט די אַנדערע קראַשניקער מענער אין טויט־לאַגער אין בעלזשעץ [79]).

אָנהייב אָקטאָבער 1942, שמיני עצרת, האָט דער דעמאָלטדיקער קרייז־הויפּטמאַן האַנס לענק צוזאַמען־

געוראפן אין קראָשניק די פֿאַרזיצערס פון די יודענראַטן אין אַלע ערטער פון זיין קרייז. ער האָט זיי געמאָלדן, אַז יידן וועלן מעגן ווויינען נאָר אין צוויי ערטער פון קרייז — אין קראָשניק און זאַקליקאָוו — און אַלע יידן פון אַנדערע ערטער אין קרייז מוזן זיך אַריבערטראָגן אין די דאָזיקע צוויי שטעטלעך. אין רעזולטאַט פון דעם באַפעל האָבן אין קראָשניק אָנגעהויבן אָנקומען יידן פון אוזשענדאָוו, אַנאָפאָל, דזשיערזקאָוויץ און זאַקזשוועק [80]).

אין קראָשניק זענען, חוץ די מענער באַשעפטיקטע ביי די דייטשן, געבליבן צום טייל זייערע משפחות. כדי זיך צו פֿאַרלייכטערן די דעפּאָרטאַציע פון די משפּחות, האָבן די היטלעריסטן זיך באַנוצט מיט אַ שפּיצל. זיי האָבן געמאָלדן, אַז כדי צו קריגן אַ שפּייזקאָרטל דאַרף מען גיין אין באָד און זיך מאַכן אַן אייַנשפּריצונג קעגן טיפוס. אַלץ איז געווען צוגעטראַכט פון פריער. וועז די אויסגעטאָנענע מענטשן האָבן זיך געפונען אין באָדן, איז אָנגעפאָרן אוקראַיניש פּאָליציי. די פּאָליציאנטן זענען אַריינגעפאַלן אין באָד און שלאָגנדיק, שיסנדיק אין אַלע זייטן, האָבן זיי אָנגעהויבן טרייבן די מענטשן פון באָד אַרויס אויפן הויף. פּאָר דער באָד זענען שוין געשטאָנען פּויערישע פורן, אויף וועלכע מען האָט אָנגעלאָדן די פרויען און קינדער, וואָס מען האָט אַרויסגעטריבן פון באָד; אַ סך האָבן אַפילו נישט באַווייזן זיך אָנצוטאָן. אַלע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין זאַקליקאָוו און דאָרטן האָט מען זיי אַריינגעטריבן אין וואָגאָן און אָפּגעשיקט אין טויט־לאָגער בעלזשעץ [81]).

אויף צו מאָרגן איז אין קראָשניק אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז יידן וואָס זענען אין ערגעץ נישט באַשעפטיקט, זאָלן אַליין זיך אַריבערטראָגן קיין זאַקליקאָוו. די קראָשניקער אייַנוווינער, וואָס האָבן זיך נישט געאיילט צו פֿאָרלאָזן זייער שטאָט, זענען דערצו געצוווונגען געוואָרן דורך דער יידישער פּאָליציי. די פּאָליציאַנטן האָבן מיט געוואַלד געלאָדן אויף פורן עלטערע מענטשן, צוו. אַנד. דעם טוראָבינער רבי מיט דער גאַנצער משפּחה. כדי אויסצומיידן די אַרויסשיקונג, האָבן פיל קראָשניקער יידן זיך באַהאַלטן אין גוט געמאַכטע מלינות, צוגעגרייטע שוין פון אַ לענגערער צייט. אַנדערע, נישט האָבנדיק וווּ זיך צו באַהאַלטן, זענען באַגאַנגען זעלבסט־מאָרד. אברהם שענקער, למשל, האָט אָנגעטאָן אַ קיטל און טלית און האָט זיך אויפגעהאָנגען אין זיין דירה אין קראָשניק [82]).

די דייטשישע פּאָליציי און די אָרטיקע פּייערלעשער האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן אויסזוכן די באַהאַלטענע יידן. טרויעריק האָבן זיך באַרימט געמאַכט די פּייערלעשער, וואָס האָבן באַוואָפנט מיט זייערע מכשירים, אויפגעריסן פּאָדלאָגעס, געהאַקט וועגט, דורכגעזוכט קעלערס און בוידעמער, זוכנדיק די באַהאַלטענע יידן.

די געפונענע זענען איינגעזעצט געוואָרן און שפּעטער האָט מען זיי גרופּעסווייז אַרויסגעפירט אויפן יידישן בית־עולם אין דערשאָסן [83]). אין נאָוועמבער 1942 האָט מען דערשאָסן אויפן קראָשניקער בית־עולם דריי גרופּעס יידן (צוזאַמען 395 מענטשן). ס׳זענען דאָ אומגעקומען צוו״א: זעליק בעאטוס (בוכהאַלטער), יוסף בעק, פריידע דאַווידסאָן, חנה און אברהם ערליך צוזאַמען מיטן צוויי־יאָריקן טעכטערל איטע, יידל גוטפרײַנד (בעקער), דוד הירשבוים, סאָרנע קעסעל, טויבע און האָדעס ראָזענבוש מיט דער פּיריאָריקער חנה, מאיר און וואלע וויינבערג, ביילע זאַיאָנץ (דענטיסטין [84]). די עקזעקוציעס האָט דורכגעפירט דער פֿאָרטרעטער פון לאָגערלייטער פון קראָשניקער לאָגער אלאָיז גרעגער. אין איין עקזעקוציע האָט ער אַליין דערשאָסן פון אַ קוילנוואָרפער ביי 80 יידן [85]). פּאָר יעדער עקזעקוציע איז אויפן בית־עולם געשיקט געוואָרן אַ גרופּע יידישע אַרעסטאַנטן פון קראָשניקער לאָגער, זיי זאָלן דאָרטן אויסגראָבן אַ מאַסן־קבר. נאָך דער עקזעקוציע האָבן די אַרעסטאַנטן געמוזט פֿאַרשיטן די קברים [86]). אָפּטמאָל האָבן זיך אין קבר געפונען זייערע נאָענטע קרובים. בעת דער עקזעקוציע אויפן יידישן בית־עולם דעם 5טן דעצעמבער 1942 זענען ווידער אומגעקומען 40 מענטשן, צווישן זיי רייזל מאַנדעלבוים מיט צוויי קינדער; איר מאַן האָט זיך נאָך דעמאָלט געפונען אין איינעם פּין די לאָגערן אין קראָשניק [87]).

ס׳האָבן אויך פֿאַסירט, אַז געכאַפּטע מענטשן אין די מלינות האָט מען נישט געפירט אויפן בית־עולם, נאָר געשאָסן אויף אַן אָרט. דעמאָלט האָבן די יידישע אַרעסטאַנטן פון די לאָגערן געמוזט טראָגן די מתים פון די מלינות אויפן בית־עולם. אַזוי איז זיי אויסגעקומען אַראָפּצוטראָגן פון דער מלינה, וואָס האָט זיך געפונען אויף אַ בוידעם (נאָרוטאָוויטש־גאַס 15), דעם קערפּער פון לייב נאַכבערג, וואָס איז דאָרטן דערשאָסן געוואָרן אין אָוונט דעם 18טן נאָוועמבער 1942 [88]). פון אַ היטלעריסטישער קויל איז אויך אומגעקומען דער 18־יאָריקער מענדל בעק, וואָס האָט געאָרבעט אין דער קראָשניקער זשאַנדאַרמעריע ווי אַ פורמאַן. דאָס איז

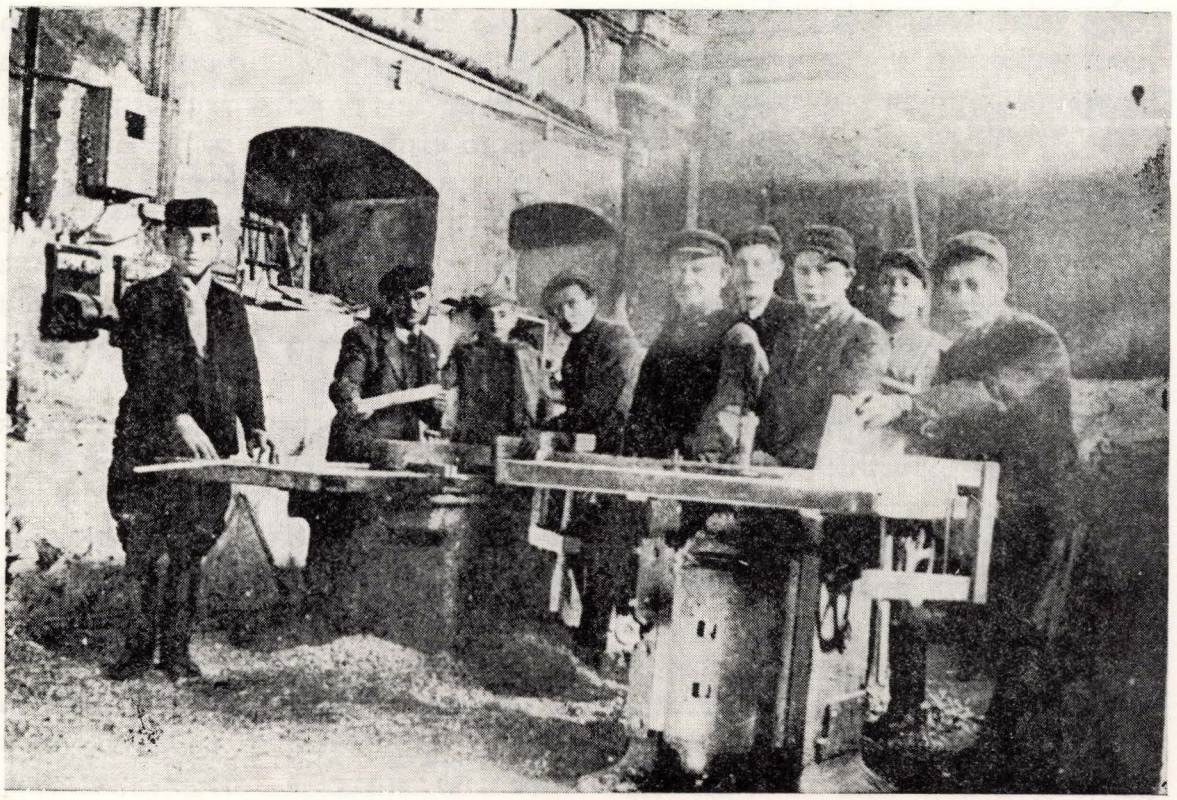
געווען דעם 27סטן אַפּריל 1943, פּסח, ווען מענדל בעק האָט זיך געפונען 9 אַזייגער אין אָוונט אויפן וועג צו דער זשאַנדאַרמעריע [89]). רחל קלאָצהענדלער איז אומגעקומען דעם 8טן מאַי 1943 אין אַ גרופּע פון 71 יידן פון בעלזשעץ, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן נעבן לאַגער בודזין. אין לאַגער בודזין זענען אויך אומגעקומען פיל איינווינער פון קראָשניק, צווישן אנדערע אהרן פיינגאָלד (מאַליער), משה יעקב נודעלמאַן, אידעק (איצעק, יצחק?) שוואַרצבאַרד, כאַצקל מעט [90]).

6. די ארבעט־לאגער אין קראָשניק

דער ערשטער אַרבעט־לאַגער אין קראָשניק איז געשאַפן געוואָרן אין מאַי 1942. נישט לאַנג הייסט עס, נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע פון אַ טייל קראָשניקער יידן אין טויט־לאַגער בעלזשעץ. אינעם דאָזיקן לאַגער, אַרגאַניזירט דורכן קרייז־הויפּטמאַן האַנס לענק, זענען אין אָנהייב באַזעצט געוואָרן 180 יידישע בעלמלאכהס, דער עיקר בוי־אַרבעטער. דעם לאַגער האָט מען דעמאָלט גערופן „האַנטוואַרקס־לאַגער". די האַנטווערקער האָבן געאַרבעט ביים אָפּבויען די בנינים פאַרן אַמט פון קרייז־האופטמאַן, וואָס האָט זיך געדאַרפט אין גיכן אַריבערטראָגן קיין קראָשניק. דערנאָך איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ מעבל־וואַרשטאַט, וווּ יידישע סטאָליערס האָבן געמאַכט מעבל פארן אַמט פון קרייז־האופטמאַן [91]).

נאָכן שאַפן דעם אַרבעט־לאַגער אין קראָשניק האָט די דעלעגאַטור פון דער יידישער סאָציאַלער אַלייַנהילף, וואָס האָט נאָך דעמאָלט פונקציאָנירט, זיך באַמיט אַ ביסל צו העלפן די אין לאַגער פאַרשלאָסענע מענטשן — צום טייל באַזאָרגט מיט שפּייז, מיט מעדיצינישער און סאַניטאַרער הילף. די מיטלען פון דער דעלעגאַטור זענען דעמאָלט געווען זייער קנאַפּע, זי האָט פונדעסטוועגן געדעקט די קאָסטן פון אויסהאַלטן די קיך, וואָס איז אַ דאַנק די באַמיונגען פון דער דעלעגאַטור אָרגאַניזירט געוואָרן אין לאַגער דורך דער דייטשישער בוי־פירמע שמידט און יונק, וואָס האָט געפירט די אַרבעטן ביים אויפבויען די בנינים פאַרן קרייז־הויפּטמאַן [92]).

די אינטענסיווע אַרבעטן ביים אויפבויען די דאָזיקע בניינים און די אינעווייניקסטע אויסשטאָטונג האָבן געדויערט דעם גאַנצן זומער פון יאָר 1942. דער קרייז־

עבודות כפייה בנגריה בעזרת נשים של בית־הכנסת בקראשניק
צוואַנגאַרבעט אין דער סטאָלערייַ אין דער עזרת נשים פון דער קראָשניקער שול.

הויפטמאַן האָט געוואָלט, אַז די אַרבעט זאָל זיין פאַרטיק פאַרן אָנקומען פון האַרבסט און סוף זומער האָט ער געדראָט די יידישע בעל־מלאכהס מיט דערשיסן, אויב זיי וועלן נישט פאַרענדיקן די אַרבעט במשך פון צוויי וואָכן. די יידן האָבן דעריבער געאַרבעט אָן פרייַע טעג, אום ראש־השנה און יום־כיפור — און פאַרענדיקט די אַרבעט צום באַשטימטן טערמין.

פאַרן פאַרענדיקן די אַרבעט איז פאַרגעקומען די צווייטע דעפאַרטאַציע פון קראַשניקער יידן אין טויט־לאַגער בעלזשעץ. די יידישע בעל־מלאכהס האָט מען דאָן אַריבערגעפירט אין קראַשניקער גימנאַזיע־בנין. נאָך דער „אַקציע" האָט מען זיי אַריבערגעפירט אויפן שטח פון געטאָ. זייערע נאַרעס צום שלאָפן האָט מען אריינגעשטעלט אין בנין פון דער שול [93]).

אין די חדשים אָקטאָבער—נאָוועמבער 1942 זענען אַלע יידישע ישובים און לאַגערן אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי ליקווידירט געוואָרן. לויט דער פאַראָרדענונג פון העכערן אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי קריגער פון 28סטן אָקטאָבער 1942 האָט אין דעם קרייז נאָך דעצעמבער 1942 געזאָלט בלייבן איין געשלאָסענע געטאָ אין זאָקליקאָוו. אָבער אויך די געטאָ איז נאָוועמבער 1942 געוואָרן ליקווידירט. ס׳איז איבערגעלאָזט געוואָרן דער פאַרבעסט־לאַגער אין קראַשניק, ווייל דער אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי אין דיסטריקט לובלין עס־עס־גרופנפירער און געהילף־לייטענאַנט פון פאָליציי אָדילא גלאָבאָצניק האָט באַשלאָסן אויסצונוצן פאַר זיין שטאַב די אַרבעטסקראַפט פון די יידישע אסירים אין די פראָדוציר־וואַרשטאַטן פון לאַגער. אָפיציעל איז געמאָלדן געוואָרן, אַז די דאָרטיקע סטאָלעריי־וואַרשטאַטן מוזן פראָדוצירן מעבל פאַר די דייטשישע שולן, וואָס דאַרפן אָנטשטיין אין לובלינער דיסטריקט. דער נעץ פון די דאָזיקע שולן האָט אין דער נאָענטסטער צייט געדאַרפט אויסוואַקסן, ווייל פון סוף נאָוועמבער 1942 האָט מען אָנגעהויבן אַרויסזעצן פון זאַמאָשטשער קאָנט די פוילישע פויערים און איבער־געבן זייערע ווירטשאַפטן די דייטשישע קאָלאָניסטן. גלייך נאָך דער דעפאָרטאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די טויט־לאַגערן זענען די היטלעריסטן צוגעטראָגן צו גערמאַניזירן די געגנראַל־גובערניע, אַנהייבנדיק פון זאַמאָשטשער קאָנט.

פון 23סטן נאָוועמבער 1942 טראָגט דער לאַגער אין קראַשניק דעם נאָמען עס־עס־אַרבעטס־לאַגער. אין לאַגער פונקציאָנירן נישט נאָר סטאָלעריי־וואַרשטאַטן, ס׳זענען אויך דאָ שניידערס, שלאָסערס, בלעכערס, גאַרבערס, זאָטל־מאַכערס, פוטער־קירזשנערס, איינבינדערס, שטריקמאַכערס, אַ זייגערמאַכער און אַ יוווע־ליר [94]). די באַשטעלונגען האָבן געשטאָמט אין אַ גרויסער מאָס פון די שטאָב־מיטגלידער פון עס־עס און פאָליציי אין דיסטריקט לובלין. די אָפּצאָלן פאַר די אויסאַרבעטונגען פון די וואַרשטאַטן אָדער באַדינונגען, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין דער לאַגער־קאַסע, זענען געווען זייער קליינע, נישט פראָפאָרציאָנעל צום אמתן פרייז. די פינאַנציעלע באַזע פון די וואַרשטאַטן זענען געווען די גאלט־סומעס, וואָס זענען קאָנפיסקירט געוואָרן בייַ די יידן. פון די קליינע סומעס וואָס זענען אַריינגעפלאָסן אין קאַסע פאַר די אויסגעפירטע באַשטעלונגען, זענען געדעקט געוואָרן אַלע הוצאות פון אויפהאַלטן דעם לאַגער, צוו״א אויף צו באַשפייזן די אסירים. פון נאָוועמבער 1942 ביז סעפטעמבער 1943 איז פאַר די אויסגעפירטע באַשטעלונגען אַריינגעפלאָסן אין דער לאַגער־קאַסע בייַ 93 טויזנט זלאָטעס און אויף אַלע באַדערפענישן פון לאַגער (צוזאַמען מיטן אויס־האַלטן די לאַגער־וואַך) איז אויסגעגעבן געוואָרן איבער 83 טויזנט זלאָטעס [95]). ס׳איז, בכלל, אָפּגעשפּארט געוואָרן בייַ 10 טויזנט זלאָטעס, נישט קוקנדיק אויף די זייער נידעריקע פרייזן, וואָס זענען געזומען געוואָרן פאַר די אויסאַרבעטונגען און באַדינונגען פון די לאַגער־וואַרשטאַטן.

נאָכן איבערנעמען דעם לאַגער אין נאָוועמבער 1942 דורך עס־עס און פאָליציי, איז לאַגער־פירער געוואָרן עס־עס־הויפטשטורמפירער אולבריך; שעף פון פראָדוקציע אונטערשאַרפירער אַלאָיז גרעגער און האַנדלס־שעף — עס־עס אונטערשאַרפירער קליין. דעם 22סטן סעפטעמבער 1943 האָט דער פונקציאָנאַר פון שטאַב עס־עס און פאָליציי אין לובלין (שעף פון פערסאָנאַלן אָפּטייל) עס־עס אונטערשטורמפירער אָפּערמאַן אי־בערגענומען דעם קראַשניקער לאַגער פון לאַגער־פירער אולבריך. די פונקציעס פון לאַגער־פירער האָט פון דעמאָלט אָן אויסגעפירט, אַלס אָפּערמאַנס פאַרטרעטער, אַלאָיז גרעגער. די פאַרשידענע פאַראָרדענונגען און פראָדוקציע־באַשטעלונגען האָט אָפּערמאַן איבערגעשיקט אין קראַשניקער לאַגער פון זיין זיצאָרט אין לובלין. אין העלפט סעפטעמבער 1943 האָט דער לאַגער געציילט 232 מענען און 19 פרויען, צוזאַמען 251 יידן [96]).

סוף 1942 איז אין קראַשניק אויפגעקומען אַ צוויי־

טער יידישער לאַגער אַ ביסל ווייטער פון שטאָט, ביים וויראַזש, אויפן וועג צו דער באַן־ליניע. די אסירים פון דעם לאַגער זענען באַשעפטיקט געווען דורך דער דייטשישער פירמע „וויפאָ" אויף עטלעכע בויונגען. אַ טייל זענען געווען אין לאַגער צוזאַמען מיט זייערע משפחות. דער דאָזיקער לאַגער, וואָס מען האָט אים גערופן געווייגלעך „בענזינווקע", פיגורירט אין די היטלעריסטישע דאָקומענטן א. נ. „אַבפילסטאַציאָן וויפאָ". אַלאיז גרעגער האָט געהאַט די אויפזיכט אויך איבער דעם לאַגער און פון צייט צו צייט איז ער דאָ אַראָפגעפאָרן אויף אינספעקציע. אויפן אָרט האָט אים פאַרטראָטן קיפלאָוו, פון אָפשטאַמונג אַ לאַטיש [97]).

גרעגער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט באַזונדערער אכזריות לגבי די אסירים. דעם 20סטן מאַי 1943 האָט ער צוזאַמען מיט קיפלאָוון אין לאַגער „וויפאָ" דורכגעפירט אַן עקזעקוציע איבער 34 אסירים. צווישן די דערשאָסענע זענען געווען ניין קינדער אין עלטער פון 8 ביז 12 יאָר. אין זומער 1943 האָט גרעגער דערשאָסן די יידישע אסירים משה גראָף און משה שיף [98]), דעם ערשטן, וועז ער האָט זיך געוואָשן ביים ברונעם, דעם צווייטן, וועז ער האָט זיך אומגעקערט אונטער אַ קאָנוואָי פונעם לאַגער אין בודזין.

צווישן 3טן און 7טן נאָוועמבער 1943 האָבן די היטלעריסטישע פעלקער־מערדער ליקווידירט עטלעכע פון די גרעסטע אַרבעטס־לאַגערן פאַר יידן אין לובלי־נער קאָנט. ס׳זענען דעמאָלט אויסגעמאָרדעט געוואָרן ביי 42 טויזנט אַרעסטאַנטן פון די פאַלגנדיקע לאַגערן: אין טראָווניק, אין פאָניאַטאָווע, אין לובלין (אויף ליפאַ־ווע גאַס, אויפן פלוגפלאַץ און אויפן ספאָרטפלאַץ) און אין מאַידאַנעק. נאָך דעם זענען אין לובלינער דיסטריקט געבליבן נאָר צווויי אַרבעטס־לאַגערן פון עס־עס פאַר יידן: אין קראָשניק און אין בודזין. קליינע גרופעס יידישע אַרעסטאַנטן האָבן נאָך געאַרבעט אויף די אַעראָדראָמען פון דער ווערמאַכט: אין דעמבלין, אין ביאַלע פאָדליאַסקע [99]) און זאָמאָשטש.

נאָכן ליקווידירן דעם לאַגער אין טראָווניק איז אַ טייל מאַשינען און אינסטרומענטן איבערגעשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין קראָשניק. זיי זענען איבערגעגעבן געוואָרן דורכן לאַגער־פירער פון טראָווניק פראַנץ באַרטעטשקאָ אין נאָוועמבער 1943. חוץ דער אויסשטאָטונג פון די ווערשטאַטן פון שניידעריי, שוס־טעריי און זאָטלמאַכעריי און די זאָפאַסן לעדער, וואָס האָבן געשטאַמט פון ווערשעווער געטאָ, האָט באַר־טעטשקאָ אויך איבערגעגעבן פון דער לאַגער־קאַסע אין טראָווניק דעם לאַגער אין קראָשניק אַ סומע פון 116 טויזנט זלאָטעס ווי אויך אַ פערד און עטלעכע וועגענער, שרייבמאַשינען, געשיר אדג״ל [100]). אין קראָשניקער לאַגער איז קאָמאַנדירט געוואָרן פון טראָווניק דעם 23סטן נאָוועמבער 1943 דער אונטערשאַרפירער מייזען. ער האָט געדאַרפט צוהעלפן גרעגערן אין פראָדוקציע־אָפטייל [101]).

די פראָדוקציע־ווערשטאַטן אין קראָשניקער לאַגער האָבן אין לעצטן קוואַרטאַל פון 1943 און אין יאָר 1944 אויסגעפירט באַשטעלונגען פאַר די פאַלגנדיקע העכערע פונקציאָנערן פון שטאַב עס־עס און פאַליציי אין דיסט־ריקט לובלין: אָנפירער פון עס־עס און פאַליציי אין דיסטריקט לובלין גרופענפירער יאַקאָב שפאָרענבערג, קאָמענדאַנט פון דער זיכערהייטס־פאַליציי און זיכער־הייטס־דינסט עס־עס־שטורעמבאַנפירער שטרייכל, עס־עס־שטורעמבאַנפירער הערמאַן העפלע, די עס־עס־האופטשטורעמפירער האנעלט, אולבריך, לאופס, פראָ־נענבערג, ראָו, די אונטערשטורעמפירער שעפער, אָפער־מאַן, די האָופטשארפירער־שעף פון געסטאַפאָ אין קראָשניק עריק אַוגוסטין, שלעזינגער, נוימאַן. גאָר אַ סך באַשטעלונגען האָבן די יידישע אסירים געהאַט פאַר די חגאות פון ווייניאַכטן 1943, וועז זיי האָבן געמוזט פאַרטיק מאַכן אַ גרויסע צאָל מתנות פאַר די העכערע אָפיצירן פון עס־עס, וואָס זענען אַרויסגעפאָרן צו זיירע משפחות.

אין די סטאָלעריי־ווערשטאַטן פון לאַגער האָבן די יידישע אסירים אויסגעפאַרטיקט מעבל פאַר דער דייטשישער שול אין לובלין. פאַר די דייטשישע שולן אין יאַנאָוו, קראַסניסטאָוו, בודזין, ווי אויך פאַרן שולראַט אין קראָשניק און פאַר דער אַוויאַציע־פאַבריק „היינקעל" אין בודזין [102]).

די יידישע אסירים פון ביידע קראָשניקער לאַגערן האָבן זיך באַמיט, אויף ווי ווייט מעגלעך, אַנצוהאַלטן אַ פאַרבינדונג מיט די יידן פון אַנדערע לאַגערן אין לובלינער קאָנט. זיי האָבן אויך געזוכט אָנצובינדן קאָנ־טאַקטן מיטן קעמפנדיקן פויליש אונטערערד, באַזונ־דערס מיט די פאַרטיזאַנישע אָפטיילונגען, אויסנוצנדיק די געלעגנהייט, וועז עמעצער פון די אסירים איז אונ־טער אַ קאָנוואָי אַרויסגעשיקט געוואָרן מחוץ פון לאַגער. זיי האָבן אויך געפרוווט צו ווערבירן צו הילף עטלעכע וועכטער און קאָנוואָיענטן. די אופנים זענען געווען פאַרשידענע און זייער פאַרקאָנספירירט. אַ פאַקט איז

אָבער אַז די אסירים האָט זיך איינגעגעבן אָנצוביגדן קאָנטאַקטן און אפילו אויסצוואַרבעטן אַ פּלאַן פון קעגנזייטיקער צוזאַמענאַרבעט. אין דער דאָזיקער אַרבעט, חוץ עטלעכע איינגעגעבענע פאַלן פון אַנטלויפן, זענען געווען ערנסטע דורכפאַלן, און אין רעזולטאַט־עקזקוציעס פון אַ טייל אסירים, וואָס זענען אַקטיוו געווען אין דער אונטערערדישער באַוועגונג.

די אָפּיציעלע היטלעריסטישע דאָקומענטן האָבן פאַרנאָטירט עטלעכע בשעתו אויפגעדעקטע פרוווון פון אָנבינדן קאָנטאַקטן. זיי אָנטהאַלטן אויך געוויסע ידיעות וועגן פרוווון צו אַנטלויפן, וואָס זענען נישט צושטאַנדגעקומען, ווי אויך וועגן עטלעכע פרוווון איינגעגעבענע. מיר ברענגען דאָ פאַקטן וועגן עטלעכע אַזעלכע פרוווון אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט, ווי אויך וועגן פאַלן פון אָנטלויפן, וואָס וועגן זיי זענען געבליבן ידיעות אין די דייטשישע דאָקומענטן:

דעם 28סטן אָקטאָבער 1943, פון לאַגער „וויפּאָ" אין קראָשניק איז דער אַרעסטאַנט ווישנער, אונטערן קאָנווּאי פון וואַכמאַן יוזף לעווקאָוויטש, געשיקט געוואָרן קיין לובלין, כדי איינצוקויפן געוויסע נויטיקע צודאָטן צו דער פראָדוקציע פון דאָמען־שיך, באַשטעלטע דורכן אָרטיקן בוי־לייטער קריגער. אין לובלין איז ווישנער אַוועק אויפן ספּאָרטפּלאַץ, וווּ ס׳האָבן געאַרבעט יידישע אסירים. ער האָט געהאַט פאַר זיי 7 בריוו און אַ ביסל געלט, פון די אסירים אין קראָשניקער לאַגער. אַיידער ער האָט אָבער באַווייזן איבערצוגעבן די בריוו און דאָס געלט, אין מאָמענט, ווען ער האָט אָנגעבונדן אַ גע־שפּרעך מיט אַיינעם פון זיי, איז ער באַמערקט געוואָרן דורך אַ וואַכמאַן פון די אָרטיקע יידן, אַן עס־עס־מאַן פון שולונגס־לאַגער אין טראָוניק. דער וואַכמאַן האָט פאַרהאַלטן ווישנערן און זיין קאָנוואָיענט, ער האָט ווישנערן רעווידירט און צוגענומען די בריוו און די 2000 זלאָטעס. באַקומענדיק אַ מעלדונג, האָט דער אָנפירער פון שולונגס־לאַגער אין טראָוניק, שופּאָ־מייסטער באַזענגער, געמאָלדן וועגן דעם לאַגער־פירער אָפּערמאַנען. אָפּערמאַן ווידער האָט אָנגעזאָגט גרעגערן, ער זאָל אין דער צוקונפט אין קיין שום פאַל נישט שיקן קיין יידישע אָרעסטאַנטן אויף אייגקויפן קיין לובלין. ער האָט געדראָט דערביי, אַז פאַר נישט אָפּהיטן דעם באָפעל וועט דער עס־עס און פּאָליציי־פירער צוציען דעם לאַגער־פירער צו פאַראַנטוואָרט־לעכקייט[103]).

די ליקווידאַציע פון די אַרבעטס־לאַגערן אין לובלי־נער קאָנט אין נאָוועמבער 1943 האָט אָרויסגערופן אַ שטאַרקן אומרו בייַ די יידישע אסירים אין קראָשניקער לאַגער. זיי האָבן זיך אויך דערווווסט, אַז דער לאַגער אין בודזין, 6 קילאָמעטער פון קראָשניק, איז פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. אין יאַנואַר 1944 איז ער געוואָרן אַ פיליע פון קאָנצענ־טראַציע־לאַגער אין מאַידאַנעק. די אָרעסטאַנטן האָבן באשלאָסן ענערגישער גרייטן זיך צום אַנטלויפן, נאָך מערער, ווייל שוין זינט אַ געוויסער צייט האָט זיך זיי איינגעגעבן אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ פאַרטיזאַ־נישער אָפּטיילונג פון דער פאָלקסאַרמיי אין זשעשיצע. אַ טייל אסירים האָט זיך שוין איינגעגעבן צו באַזאָרגן זיך מיט „אָרישע" דאָקומענטן[104]).

די קראָשניקער געסטאַפּאָ איז אָבער געשטאַנען אויף דער וואַך. מיט דער הילף פון אַגענטן פון צווישן די אסירים גופא האָט זיך די געסטאַפּאָ דערווווסט וועגן צוגרייטע צום אַנטלויפן. דעם 13טן פעברואַר 1944 זענען אין לאַגער אָרעסטירט געוואָרן לויט דער אָנווייזונג פון די אָגענטן אָכט יידן. בעת דער אויספּאָרשונג אין

Abschrift.

Der Kommandeur
der Sicherheitspolizei und des SD
für den Distrikt Lublin
Außendienststelle Krasnik
IV B 4 - 273/44 -

Krasnik, den 19. Februar 1944

An den
Kommandeur der Sicherheitspolizei
und des SD für den Distrikt Lublin
- IV B 4 -

in L u b l i n

Betrifft: Fluchtvorbereitungen von Juden aus dem Arbeitslager in Krasnik.

Vorgang: Ohne.

Anlagen: 1 Briefumschlag mit 12 polnischen gefälschten Kennkarten.

Durch verschiedene V-Personen wurde der hiesigen Dienststelle bekannt, daß eine Anzahl von Juden des Arbeitslagers Krasnik beabsichtigt, in Kürze das Lager fluchtartig zu verlassen, da die Auflösung des Kl. Lublin und Poniatowa, sowie die Verlegung des Arbeitslagers Budzyn in ein Kl. bei ihnen Ungewißheit und Unruhe über ihr zukünftiges Schicksal aufkommen ließ.

Nachdem hier gewisse Anhaltspunkte über die vorbereitete Flucht, die alsbald stattfinden sollte, und hierfür schon gefälschte Kennkarten beschafft wurden, bekannt war, wurde der Lagerführer - SS-Unterscharführer G r ö g e r - hiervon unterrichtet. Nach Rücksprache mit demselben wurden am 13.2.1944 zunächst 8 Juden festgenommen und zur Aufklärung der Angelegenheit hier zugeführt. Hierbei stellte es sich heraus, daß die Angaben der V-Person voll und ganz zutrafen. Bei der Durchsuchung der Unterkunftsräume von den in Frage kommenden Juden wurden 12 polnische Kennkarten (gefälscht) und insgesamt 21 490 Zloty Bargeld vorgefunden. Das Geld wurde dem Lagerführer - SS-Unterscharführer G r ö g e r - ausgehändigt.

Bei den Juden, welche im Besitz der fraglichen polnischen Kennkarten waren, handelt es sich an der Spitze um den jüdischen Lagerkommandanten Feisach K a w a und Familie, sowie um solche, die als Ordnungsdienstmänner, Platz-

דו״ח מפקדת משטרת הבטחון הגרמנית בקראשניק על הימצאותן של 12 תעודות־זהות מזוייפות אצל אסירי המחנה. באריכט פון דער דייטשער זיכערהייט־פּאָליציי אין קראָשניק וועגן די 12 געפעלשטע „קענקאָרטן" וועלכע מ׳האָט געפונען בייַ יידן אין לאַגער.

קראָשניקער געסטאַפּאָ האָבן די אינפאָרמאַציעס פון די אַגענטן זיך באַשטעטיקט. ס׳זענען אויך באַקומען געוואָרן ידיעות וועגן פאַלשע קענקאָרטעס, וואָס געפינען זיך אין לאָגער. בעת דער רעוויזיע אין די לאָקאַלן פון די אסירים האָט מען געפונען 12 קענקאָרטעס און מער ווי 20 טויזנט זלאָטעס אין מזומן. די פאָטאָגראַפיעס אויף די קענקאָרטעס האָבן באַוויזן, אַז די קאָרטעס זענען געווען באַשטימט פאַרן לאָגער־עלטסטן פסח קאָווע און זיין משפחה, פאַר עטלעכע יידישע פאָליציאַנטן („אָרדנער"), אַרבעטס־אויפזעער, פאַר ד״ר יוסף שאַפּירא און דאָס לאָגער־סאַניטאַר.

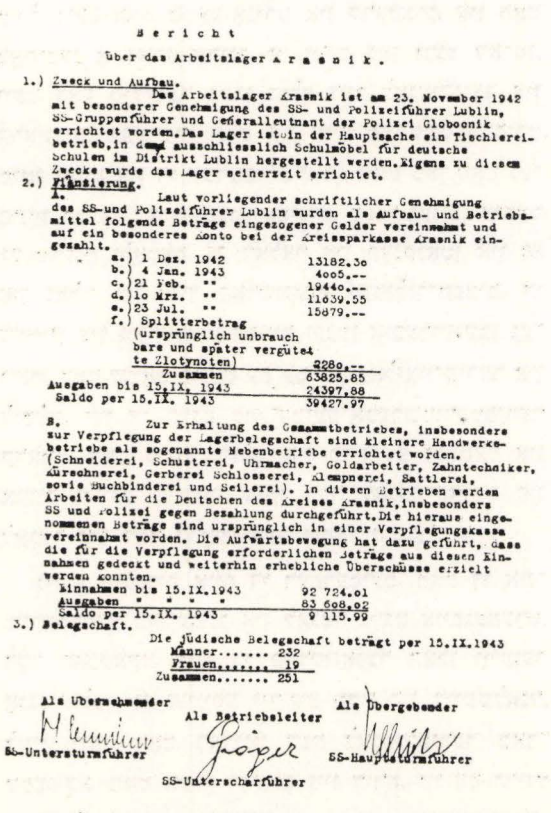
די אויספאָרשונג, געפירט דורך דער געסטאַפּאָ, האָט נישט באַוויזן ענדגילטיק אויפצוקלערן, ווי אַזוי די יידישע אסירים האָבן באַקומען די דאָזיקע קענקאָרטעס. אַלע האָבן דערקלערט אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון אַרבעטס־לאָגער אין פאָניאַטאָווע איז קיין קראָשניק געקומען פון וואַרשע עפעס אַן אומבאַקאַנטער ייִד, וואָס האָט פאַרקויפט די קענקאָרטעס צו 5000 זלאָטעס אַ שטיק.

דעם 19טן פעברואַר 1944 האָט דער שעף פון דער געסטאַפּאָ אין קראָשניק איבערגעשיקט צום קאָמענדאַנט פון זיפּאָ און עס־עס שטרייכל אין לובלין אַ ראַפּאָרט וועגן רעזולטאַט פון דער אויספאָרשונג, בייַ־לייגנדיק די 12 פאַלשע קענקאָרטעס. לאָזנדיק וויסן אַז ס׳וועלן ווייטער געזוכט ווערן די פאַרמיטלער און אויסשטעלער פון די פאַלשע דאָקומענטן, האָט שטרייבל געבעטן, אַז דער פאָליציי־שטאַב אין לובלין זאָל קאָנטראָלירן און פאַרגלייכן די שטעמפלען און אונטערשריפטן אויף די דורך דער מאַכט אויסגעשטעלטע קענקאָרטעס.

אין ענין פון פאַלשע קענקאָרטעס און צוגרייטונגען צום אַנטלויפן האָט די געסטאַפּאָ אַריינגעפלאָנטערט 40 אסירים פון עס־עס־לאָגער אין קראָשניק און לאָגער „וויפּאָ". אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן צווישן 14טן און 18טן פעברואַר 1944. אין דער צייט פון דער אויספאָרשונג האָט זיך צוויי יידן פון לאָגער „וויפּאָ" אייַנגעבן צו אַנטלויפן, דעם 14טן פעברואַר איז אַנטלאָפן דער 24־יאָריקער יאַנקל ערליך און דעם 16טן פעברואַר דער 33־יאָריקער יחיאל ראָלניק.

צווישן די 40 דערשאָסענע זענען געווען 36 פון לאָגער אין קראָשניק: פסח קאָווע מיטן זון בער, ביילע קאָווע פון דער היים האָפערט, פרידע פוטערמאַן פון דער היים קאָווע, שיע פוטערמאַן, משה און ישראל האָפערט, ד״ר יוסף שאַפּירא, סאַמע גרינפעלד, חנה הערשזאָן, יוסף און לייב שמוקלער, שמאי־לייב זיס־בערג, יאַנקל, חנה און מענדל וווייסבראָט, אהרן פערל־זאָן, שאול ערליך, זיסקינד ראָזענבוש, יצחק, חיה און אהרן בעק, הערש בערמאַן, לאָזער שטיינגאָס, אברהם־שמחה און כאַצקל קאָהען, שיע נאָרדמאַן, יאַנקל ערליכזאָן[105].

די עקזעקוציעס האָבן נישט נאָר נישט אָפּגעהאַלטן, נאָר האָבן נאָך צוגעיאָגט די אסירים צום אנטלויפן. דעם 17טן פעברואַר 1944 זענען פונעם לאָגער פון דער פירמע „וויפּאָ" אַנטלאָפן 18 יידן. גרעגער, וואָס איז תיכף וועגן דעם אינפאָרמירט געוואָרן, איז גלייך אַוועק אַהין, האָט אויסגעקליבן 20 אסירים, קרובים פון די אַנטלאָפענע און האָט געהייסן זיי דערשיסן. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען פיר אַנטלאָפענע איינגעכ־וויזן געכאַפט. יעדעס מאָל האָט גרעגער פאַראַרדנט אַ ספּעציעלן אָפּעל פאַר די אסירים. זיי האָבן געמוזט בייזיין בעת דער עקזעקוציע פון הענגען די אַנטלאָ־פענע, דורכגעפירט אייגנהענטיק דורך גרעגערן. אויף אַזאָ אופן זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן די פיר אַנטלאָ־

S e r i c h t

Über das Arbeitslager A r a s n i k .

1.) Zweck und Aufbau.
Das Arbeitslager Krasnik ist am 23. November 1942 mit besonderer Genehmigung des SS- und Polizeiführer Lublin, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei Globocnik errichtet worden. Das Lager ist in der Hauptsache ein Tischlereibetrieb, in dem ausschliesslich Schulmöbel für deutsche Schulen im Distrikt Lublin hergestellt werden. Eigens zu diesem Zwecke wurde das Lager seinerseit errichtet.

2.) Finanzierung.
A.
Laut vorliegender schriftlicher Genehmigung des SS-und Polizeiführer Lublin wurden als Aufbau- und Betriebsmittel folgende Beträge eingezogener Gelder vereinnahmt und auf ein besonderes Konto bei der Kreissparkasse Krasnik eingezahlt.

a.) 1 Dez. 1942	13182.3o	
b.) 4 Jan. 1943	4oo5,--	
c.) 21 Feb. "	1944o,--	
d.) 1o Mrz. "	11o39.55	
e.) 23 Jul. "	15879.--	
f.) Splitterbetrag (ursprünglich unbrauchbare und später vergütete Zlotynoten)	228o,--	
Zusammen	63825.85	
Ausgaben bis 15.IX. 1943	24397.88	
Saldo per 15.IX. 1943	39427.97	

B.
Zur Erhaltung des Gesamtbetriebes, insbesondere zur Verpflegung der Lagerbelegschaft sind kleinere Handwerksbetriebe als sogenannte Nebenbetriebe errichtet worden. (Schneiderei, Schusterei, Uhrmacher, Goldarbeiter, Zahntechniker, Kürschnerei, Gerberei Schlosserei, Klempnerei, Sattlerei, sowie Buchbinderei und Seilerei). In diesen Betrieben werden Arbeiten für die Deutschen des Kreises Krasnik, insbesonders SS und Polizei gegen Bezahlung durchgeführt. Die hieraus eingenommenen Beträge sind ursprünglich in einer Verpflegungskassa vereinnahmt worden. Die Aufwärtsbewegung hat dazu geführt, dass die für die Verpflegung erforderlichen Beträge aus diesen Einnahmen gedeckt und weiterhin erhebliche Überschüsse erzielt werden konnten.

Einnahmen bis 15.IX.1943	92 724.o1
Ausgaben " " "	83 668.o2
Saldo per 15.IX. 1943	9 115.99

3.) Belegschaft.
Die jüdische Belegschaft beträgt per 15.IX.1943
Männer..... 232
Frauen..... 19
Zusammen..... 251

Als Übernehmender
SS-Untersturmführer

Als Betriebsleiter
SS-Unterscharführer

Als Übergebender
SS-Hauptsturmführer

Krasnik, den 22. September 1943.

דו״ח גרמני על תפקידו של מחנה העבודה בקראשניק דייטשער באריכט וועגן די אריפגאבן פונעם קראשניקער ארבעט־לאגער.

פענע: לעמל קוכטשיק, לייב העכט, הערץ פֿאוורוזשניק און שלמה צדוק הימלבלוי. די איבעריקע אַנטלאָפענע פון לאַגער „וויפּאָ" האָט זיך די היטלעריסטן נישט אייַנגעגעבן צו כאַפן. דאָס זענען געווען: שמואל לייזער און לייב ברענער, דניאל הערש און שיע דאָטום, אַדאָם דיאָמענט, ישראל משה שאָר, משה שטאָלהאַמער, ישראל יאַנקל סוקמאַן, יאַנקל שוואַרצבארד, גבריאל ריינשטיין, אשר ברוקירער, דניאל פעדער, לייב העכט.

אין צוזאַמענהאַנג מיטן אַנטלויפן פון 18 אַרעסטאַנטן איז פֿאַרשטאַרקט געוואָרן אין לאַגער „וויפּאָ" די וואַך, פון לובלין זענען צוגעשיקט געוואָרן 15 וואַכמייסטערס פון שופּאָ, איבערגעגעבן גרעגערן דורכן צוגוואַכמייסטער מענצל. דעם 23סטן פעברואַר איז קיין קראָשניק אויך געקומען אָפערמאַן, וואָס האָט דאָרטן לויטן באַפעל פון אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי שפּאָרנבערג געדאַרפט מאַכן אָרדענונג. נאָך די דאָזיקע געשעענישן איז לאַגער־פירער אין קראָשניק געוואָרן פּראָנץ באַרטעטשקאָ. אָפערמאַן, וואָס האָט פאַרבראַכט אין קראָשניק צוויי טעג, האָט אויך געהאַט שמועסן מיטן קאָפּיטאַן שמידט, קאָמאַנדיר פון מיליטעריישן טייל, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין קראָשניק, און האָט באַקומען אַ פאַרזיכערונג, אַז אויב מען וועט דאַרפן, וועט דאָס מיליטער געבן הילף דער לאַגער־וואַך אין קראָשניק. אָפערמאַן האָט זיך אויך פאַראינטערעסירט מיטן געטאָ און די וועגטפולע זאַכן, וואָס מען האָט געפונען ביי די דערשאָסענע אסירים. ס׳איז געווען איבער 21 טויזנט זלאָטעס, 25 דאָלאַר אין באַנקנאָטן און 80 אין גאָלד, ווי אויך פאַרשידענע ייוועליר־חפצים. די דעוויזן און וועגטפולע חפצים זענען איבערגעגעבן געוואָרן דעם שטאָב פונעם עס־עס און פּאָליציי־פירער אין לובלין, אין די הענט פון עס־עס־אָבערשטורעמפירער קראָמע. דאָס מזומן געלט אין פוילישע זלאָטעס איז אַוועקגעלייגט געוואָרן אויף דער לאַגער־קאָנטע פון לאַגער אין דער קראָשניקער שפּאָר־קאַסע[106]).

נישט קוקנדיק אויף די רעפּרעסיעס, האָט די אונטערערדישע באַוועגונג אין לאַגער נישט אויפגעהערט. דער קאָנטאַקט מיט די פאַרטיזאַנער האָבן ווייטער אָנגעהאַלטן. אַ געוויסע יידישע פרוי פון דייטשלאַנד, ליצי, וואָס האָט באַדינט דעם לאַגער־פירער באַרטעטשקאָ, האָט בעתן רוימען זיין דירה, ווי עס וויזט אויס, געגנבעט געווער און גראַנאַטן און עס אָפּגעשיקט אין וואַלד דורכן וואַכמאַן קאַסיאַן, וואָס האָט מיטגעאַרבעט מיט די אסירים און האָט זיי פאַרבונדן מיט די פאַרטיזאַנער. אין די וואַרשטאַטן האָבן די אסירים געגנבעט טיילן פון מונדירונג, היטלען, מאַרינאַרקעס און אויך איבערגעשיקט דאָס די פאַרטיזאַנער[107]).

אַ געוויסע פאַסירונג פון 6טן מערץ 1944 באַווייזט די אַקטיווע טעטיקייט פון די פאַרטיזאַנער. דעם טאָג האָט באַרטעטשקאָ געהאַט אַרויסגעשיקט אין קרייז־קאָמאַנדאַטיוו אַ פּוּר נאָך שטרוי, פורמאַן איז געווען דער יידישער אַרעסטאַנט שמואל האַרטבראָט. די קאָנ־וואָיענטן — פאַרטרעטער פון פאַטרול־אָנפירער יעגער און דער עס־עס־וואַכמאַן סטאַניסלאוו סאָלטאַניוק. ביידע קאָנווּאָיענטן זענען געווען גוט באַוואָפנט, האָבן געהאַט פּינישע מאַשין־פּיסטאָלעטן און אַ ביקס. וועג זיי זענען דורכגעפאָרן די קאָלאָניע אָוטשאַרניצאַ און זענען אַריין צו די פּויערים נאָך הינער און אייער, איז פון נאָענטן וואַלד אַרויס אַ גרופּע פון אַן ערך 30 פאַרטיזאַנער, צום טייל אָנגעטאָן אין דייטשישע מונדירן, די פאַרטי־זאַנער האָבן אַנטוואָפנט די קאָנווּאָיענטן און צוזאַמען מיטן פורמאַן זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד אין דער ריכטונג פון זשעטשיצע־קשיענזשע. באַרטעטשקאָ האָט זיך וועגן דאָזיקן פאַרפאַל דערוווּסט ערשט שפּעט אין אָוונט און האָט וועגן דעם טעלעפאָנירט אָפערמאַנען. דערנאָך איז וועגן דער פאַסירונג געמאָלדן געוואָרן שפּאָרנבערגן. דאָס האָט אים שטאַרק אויפגעבראַכט, ער האָלט עס „פאַר אַ ווילדער לייכטזיניקייט" — האָט ער פאַרצייכנט אויפן ראַפּאָרט — צו שיקן אין ראַיאָן אַזאַ שוואַכע קאָמאַנדע, און ער האָט געהייסן מאַכן דעם לאַגער־פירער אַ וואָרענונג. ווי עס דרינגט פון זיין נאָטיץ, האָט שפּאָרנבערג מער באַדויערט דאָס פאַרלאָרענע געווער ווי די קאָנווּאָיענטן. „פיר די וואפען איזט עס שאַדע, פיר די קערלס ניכט" — האָט ער אָנגעשריבן אויפן ראַפּאָרט[108]).

נאָכן מאַכן באַרטעטשקאָן אַ וואָרענונג, האָט אָפער־מאַן אים געהייסן ווידער פאַרשטאַרקן די וואַך אין יידע לאַגערן. אָבער מאַכן דאָס זייער דיסקרעט, אַז די אסירים זאָלן זיך נישט כאַפן. פאַר יעדן פרווו צו אַנטלויפן האָט ער געהייסן די אסירים תיכף טויטן. אָפערמאַן האָט אויפגעקלערט, אַז די איצטיקע סיטואַציע דערלויבט נישט צו ליקווידירן אָדער צו באַגרענעצן די פּראָדוקציע אין לאַגער[109]). נישט קוקנדיק הייסט עס אויף דער געפערלעכער לאַגע, דער נישט גינסטי־קער סיטואַציע אויפן מזרח־פראָנט, האָבן די עס־עס און פאָליציי נישט געקאָנט באַשליסן זיך אָפּצוזאָגן פון

דער פראָדוקציע פון די אסירים אין די קראָשניקער לאַגערן.

אין דער צווייטער העלפט מערץ פון יאָר 1944 האָבן פאַסירט נאָך צוויי פאַלן פון אַנטלויפן פון לאַגער ביי צוויי אין גאַנצן פאַרשידענע אומשטענדן. דעם 27טן מערץ האָט העלד, דער אָנפירער פון די אַרבעטן אין „וויפאָ", געשיקט צוויי אַרעסטאַנטן קיין קראָשניק אייגנצוקויפן געווויסע מאַטעריאַלן. ס׳האָט זיי קאָנוואָירט דער וואַכמאַן פון עס־עס יאָזעף שאַראַן. די אַרעסטאַנטן צוזאַמען מיטן קאָנוואָיענט זענען אַריין אין דער דירה פון יאָן קאָזאַק, אויף גראָדזקע 13, כלומרשט אייגקויפן שפּייז. וועז מען האָט זיי אָפּגעזאָגט, איז איין אַרעס־טאַנט פלוצלונג אַרויס פון דער ווינונג, ס׳האָט געהייסן, אַז ער גייט זוכן עפּעס צו קויפן אין אַן אַנדער טיר, און צוריק איז ער שוין נישט געקומען. דעם טומל האָט אויסגענוצט דער צווייטער אַרעסטאַנט און איז אויך אַנטלאָפן. דעם קאָנוואָיענט יאָזעף שאַראַן האָט באַרטעטשקאָ אַרעסטירט און אָפּגעשיקט אים צו באַשטראָפן אין זיין מיליטער־טייל. נאָכן פאַרפאַל האָט די פירמע „וויפאָ" ווידער באַקומען אַן אָנזאָג נישט צו שיקן קיין יידן אויף אייגקויפן אין שטאָט[110].

דעם 30סטן מערץ 1944 איז פון קראָשניקער לאַגער אַנטלאָפן אַ גרופּע פון 16 יידן. דאָס אַנטלויפן האָט זיך פולשטענדיק איינגעגעבן, ווייל ס׳איז געווען גלענ־צנדיק דורכגעטראַכט און דורכגעפירט. פלאַנענדיק דאָס אַנטלויפן, האָט מען געגומען אין אַכט, אַז מען קאָן נאָכמאַכן אַ שליסל צום שלאָס אין אייגפאָר־טויער, ווייל דער שליסל איז געווען נישט קיין קאָמפליצירטער און מען האָט אים לייכט געקאָנט צופאַסן. אַנטלויפן איז באַשטימט געוואָרן אויף דער אָוונטצייט (20 אַזייגער), כדי מען זאָל קאָנען אין דער פינצטער לייכטער זיך אַרויסבאַקומען פון לאַגער. ס׳איז אויך געגומען געוואָרן אין אַכט, אַז אין די אָוונט־שעהן האָט די וואַך וויניקער אַכטונג געגעבן אויפן אייגפאָר־טויער. דאָס אַנטלויפן האָט זיך איינגעגעבן. דער וואַכמייסטער וואָס איז געשטאַנען אויפן פאָסטן, האָט נישט באַמערקט דעם אויפ־געפאנטן טויער און האָט ערשט געמאַכט אַ טומל, וועז ס׳איז שוין אָוועק אַ געוויסע צייט. אין געיעג האָט זיך באַטייליקט די זיכערהייט־פאָליציי, שופּאָ, זשאַנדאַר־מעריע און פוילישע פאָליציי, אָבער אָן רעזולטאַטן. אין נאָכמאַכן דעם שליסל צום טויער האָט מען חושד געווען די אסירים, באַשעפטיקטע אין דער שלאָסעריי. מען האָט זיי גלייך אַרעסטירט, אָבער אין אַ פאָר טעג אַרום

דר״ח על בריחת 15 יהודים מן המחנה בקראשניק באַריכט וועגן אַנטלויף פון 16 יידן פונעם קראָשניקער לאַגער.

באַפרייט, ווייל זיי האָבן אויפגעוויזן, אַז אויף נאָכ־צומאַכן דעם שליסל צום טויער האָט מען נישט באַ־זאָרפט קיין שום פאָכמאַן, ווייל צופיילן אַזאָ שליסל איז זייער אַ פשוטע זאַך. די קראָשניקער געסטאָפּאָ, וואָס האָט געפירט די אויספאָרשונג, האָט דאָך נישט רעזיגנירט פון רעפרעסיעס. צווישן די אסירים זענען אַרעסטירט געוואָרן 28 מאַן (קרובים פון אַנטלאָפענע). מען האָט זיי אַרויסגעפירט אין אַן אויטאָ אין וואַלד נעבן דער בענזין־סטאַציע, ווו ס׳זענען שוין געווען אויסגעגראָבן קברים. אין דער עקזעקוציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 1טן אַפּריל 1944, איז צווישן אַנדערע דערשאָסן געוואָרן שמעון וואַסערמאַן פון קראָשניק[111]. די דעוויזן און ווערטפולע חפצים, וואָס זענען גע־פונען געוואָרן ביי די דערמאָרדעטע, זענען איבער־געגעבן געוואָרן אין שטאָב פון עס־עס און פאָליציי אין לובלין. ס׳זענען געווען 110 דאָלאָר אין באַנקנאָטן, 40 דאָלאָר אין גאָלד, 70 רובל אין גאָלד, זייגערלעך און ביזשוטעריע[112].

די לעצטע דריי חדשים פאָר דער באַפרייאונג זענען שוין נישט נאָטירט געוואָרן קיין פאַלן פון אַנטלויפן

פון לאַגער. אַנהייב יוני זענען אין ביידע לאַגערן — אין שטאָט און אויפן וויראַזש — געווען כמעט 3000 יידישע אַרעסטאַנטן. אין קראַשניקער לאַגער זענען געווען 237 פערזאָן — 192 מענער, 33 פרויען און 12 יוגנטלעכע. אין לאַגער „וויפּאָ" זענען געווען 58 אסירים[113]).

די אַרבעט אין אַלע ווארשטאַטן איז געגאַנגען אָן הפסקה, ס׳האָט זיך נאָר געביטן דער מין פון געוויסע באַשטעלונגען. גרעסער זענען געווארן די באַשטעלונגען אויף קאַסטנס און קופערס אויף אייגנצופאַקן די זאַכן, וואָס מען האָט אַרויסגעשיקט אין רייך. ביידע קראַשניקער לאַגערס זענען עוואַקואירט געווארן ערשט דעמאָלט, וועו ס׳איז באַפרייט געווארן לובלין. דעם 22סטן יולי, 10 אין אָוונט, אין אַ שלאַקסרעגן, האָט מען די אסירים אַרויסגעפירט אויפן וועג קיין אַנאַפאַל, כדי צו טרייבן זיי אין פלאַשאָווער לאַגער (נעבן קראָקע). עטלעכע אסירים האָבן געהאַט געווער און גראַנאַטן און האָבן באַשלאָסן דאָס אויסצונוצן, כדי צו אַנטלויפן. וועו מען איז געגאַנגען דורכן וואַלד, האָט זיך אַנגעהויבן אַ שיסעריי, ס׳איז געווארן אַ טומל. בעת דער שיסעריי זענען פיל אסירים אַנטלאָפן. אַ טייל איז געטראָפן געווארן פון די קוילן, אַנדערע אָבער האָט זיך אייגנגעגבן צו אַנטלויפן אין וואַלד, אַנצוטרעפן אויף פאַרטיזאַנער און אַנצושליסן זיך אין זיי. די פון לאַגער אַרויסגעפירטע אסירים זענען אַריינגעפאַלן צום טייל אין פלאַשאָווער לאַגער, צום טייל אין לאַגער מאוטהאוזען[114]).

הערות צו דער ארבעט „די יידישע באפעלקערונג אין קראשניק בעת דער היטלעריסטישער אקופאציע"

1) אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע (ייה״א), אָקטן פון דער יידישער אונטערשטיצונגס־שטעלע („יאוי״ס"), פּריער — יידישע סאָציאַלע אַליינהילף. לויט די דאָזיקע מאַטעריאַלן האָבן אין קראַשניק פאַר דער מלחמה געווווינט 5400 יידן. לויט די געגעבענע ווידער, וואָס דער ייה״י האָט נאָך דער מלחמה באַקומען פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען אין קראַשניקער פאַוויאַט, זענען דאָרט פאַר דער מלחמה געווען 5173 יידן.

2) די פּרעל, די דויטשע גענעראַל־גוווערנעמאַן פאָלען (דייטש), 1940, ז. 175. דאָרט ווערט אָנגעגעבן, אַז אין יאָר 1940 האָט די גאַנצע באַפעלקערונג פון קראַשניק געציילט 15,540 איינווויינער.

3) לויט דער פאָלקס־ציילונג פון 1931 איז אין קריז יאַנאָוו לובעלסקי געווען 15,317 יידן. אין 1940 איז די צאָל יידן אָפּגעשאַצט געווארן אויף 16,000. די פּרעל (ווי אויבן).

4) אַרכיוו פון ייה״א, יאו״ס 313, בריוו פון ד״ר שאָפּירא צום פרעזידענט פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף יס״א, דעם 27 יאַנואַר 1941.

5) אַרכיוו פון ייה״א, גבית עדות 2221 פון נחום ראָזענעל.

6) גבית עדות 2221.

7) ג״ע 2221, 4348 פון נחמן וואָגמאַן, 275 פון הערש ברענדער, אינפאָרמאַציע פון זביגניעוו ריבקא און עדוואַרד פאַסיעטשני.

8) ג״ע 1516 פון אברהם אַלענדער, ג״ע 2221 אינפאָרמאַציע פון ריבקא און פאַסיעטשני.

9) ג״ע 1516, 2221, 275.

10) „פּערזענלענגסבלאַט דעס געניראל־גוווערנערס פיר די בעזעטצטען פאָלנישן געביטע" (פבל״גג) 1939 י׳, נר. 1, ז. 6, 7. דאָקומענט וועגן צוואַנג־אַרבעט פאַר יידן פאַרעפנטלעכט אין דער זאַמלונג דאָקומענטן א״נ: „עקסטערמינאַציע פון יידן אויף די פּוילישע געביטן", פּויליש (עקסטערמינאַציע) וואַרשע 1957, דאָק. 100.

11) פבל״גג. 1939, ז. 231 און 246, עקסטערמינאַציע, דאָק. 102.

12) עקסטערמינאַציע, דאָק. 101.

13) ג״ע 1516.

14) עקסטערמינאַציע, דאָק. 114

15) פבל״גג. 1939, ז. 61. עקסטערמינאַציע, דאָק. 28.

16) פבל״גג 1940, ו, ז .45.

17) פבל״גג 1940, נר. 55, ז. 288. עקסטערמינאַציע, דאָק. 41.

18) אמטסבלאַט דעס שעפס דעס דיסטריקטס לובלין אים גענעראַלגוווערנעמאַן, נר. 2.

19) פבל״גג 1941, נר. 99, ז. 595. עקסטערמינאַציע, דאָק 52.

20) פבל״גג 1939, נר. 9, ז. 72. עקסטערמינאַציע, דאָק. 31.

21) אַרכיוו פון ייה״א, אָקטן פון „דזשאָינט", נר. 108.

22) פבל״גג 1940, ז. 31. עקסטערמינאַציע, דאָק. 71, ז. 158.

23) אַרכיוו פון ייה״א, אָקטן פון גובערנאַטאָר פון דיסטריקט לובלין, ב. 2, נר. 892. לענק איז געווען אויפגעבראַכט, וואָס אין קרייז געפינען זיך נאָך די פאָלגנדיקע יידישע קראָמען: 9 פון פלייש, 66 פון קאָלאָניאַל־סחורות, 4 פון געשיר און גלאָז, 41 פון גאַלאַנטעריע, 3 פון פרוכט און צוקערלעך, 2 פון פּאַרב, 20 פון שפייז, 7 פון אייזן־אויסאַרבעטונגען, 10 פון שוכוואַרג, 13 פון קאָלך, 11 פון טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען, 14 בעקעריין, 2 פּאַבריקלעך פון סאָדע־וואַסער, 1 געשעפט פון וועליסאָפּעדן־צוזאַטן, 2 פאַרפומעריע־קראָמען, 3 טיי־הייזער, איין טראַנספּאָרט־אונטערנעמונג, 2 קראָמען פון שליימשטיינער.

24) דאָרט.

25) עקסטערמינאַציע, דאָק. 6, 7.

26) אָקטן פון „דזשאָינט", 108, בריוו פון ד״ר שאָפּירא, דעם 21 מערץ 1940, ווי אויבן.

27) דאָרט, אין בריוו ווערט אָנגעוויזן, אַז אין העלפט דעצעמבער 1939 זענען געווען אין קראַשניק 1600 פליטים, דערפון — 75 פראָצענט פון לאָדזש און 20 פראָצענט נשרפים

פון יאַנאָוו. די איבעריקע — פון אַנדערע שטעט.

28) עקסטערמינאַציע, דאָק. נר. 6, 7.

29) ייאו"ס 313.

30) „דזשאָינט", 108, בריוו פון ד"ר שאַפּירא, דעם 21 מערץ 1940, ווי אויבן.

31) אַרכיוו פון ייה"א, גובערנאַטאָר פון דיסטריקט לובלין, ב. 2, נר. 892, בריוו פון קרייז־הויפטמאַן אַסבאַך צו דער אונטער־אָפּטיילונג „בעפעלקערונגסוועזען אונד פירזאָרגע" אין אַמט פון לובלינער דיסטריקט־שעף, דעם 11 פעברואַר 1941.

32) אַרכיוו פון דער הויפט־קאָמיסיע צו פאָרשן די היטלעריסטישע פאַרברעכנס אין פוילן (הקפה"פ), בילערס פראָצעס, ב. 5—3, ז. 23, באַריכט פון אַסבאַך פאַר דער רעגירונג פון דער געגעראַל־גובערניע פאַרן חודש פעברואַר 1941, אין בילערס פראָצעס, ב. 4—3, ז. 125.

33) „דזשאָינט" 235, שריפט פון ראַדאָמישלער יודענראַט צו דער צענטראַלע פון „דזשאָינט" אין קראָקע, דעם 5 פעב־רואַר 1941. „אום", 247/137, ז. 219, פאַרזיצער פוגעם יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי צום פרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, דעם 1 פעברואַר 1941. באַריכט פון ראַדאָמישלער יודענראַט פאַר חודש פעברואַר 1941.

34) „דזשאָינט", 235, באַריכט ווי אויבן און באַריכט פאַרן פעריאָד פון 1טן סעפּטעמבער 1939 ביזן 31סטן מאַי 1941.

35) „יאו"ס, 247/137, יידישער הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 15טן מאי 1941.

36) יאו"ס, 247/137, פרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע צום יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו־לובעלסקי דעם 11טן יוני 1941.

37) „דזשאָינט" 108, שריפט פון ד"ר שאַפּירא צום „דזשאָינט", דעם 21טן מערץ 1940.

38) דאָרט.

39) „דזשאָינט" 108, שריפט פון דער צענטראַלע „דזשאָינט", דעם 14טן אַפּריל 1940.

40) „דזשאָינט" 108, שריפט פון הילף־קאָמיטעט אין קראָשניק, דעם 3טן סעפּטעמבער 1940.

41) קאָפּיעס פון דייטשישע דאָקומענטן, נאָטיץ וועגן דער אַרגאַניזאַציע און אויפגאַבן פון ייס"א.

42) יאו"ס 247/137, ז. 240, שריפט פון 4טן דעצעמבער 1940.

43) יאו"ס 313, שריפט פון פרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע צו ד"ר שאַפּירא, דעם 13טן יאַנואַר 1941.

44) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּירא צום פרעזיד־יום פון ייס"א, דעם 27 יאַנואַר 1941.

45) ייאו"ס 247/137, ז. 141.

46) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּירא צום פרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, אַפּריל 1941.

47) ייאו"ס 12/215 שריפט פון יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו־לובעלסקי צום פרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, דעם 20סטן מאי 1941.

48) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּירא צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 10טן יולי 1941.

49) ייאו"ס 247/137, קאָנטראַריכט פאַר די חדשים יוני, יולי, אויגוסט, סעפּטעמבער 1941.

50) ייאו"ס 247/137, ז. 109.

51) „דזשאָינט" 108, בריוו פון ד"ר שאַפּירא, דעם 21סטן מערץ 1940.

53) ייאו"ס 313, נאָטיץ פון אויגוסט 1941.

54) בריוו פון זיידענפעלד צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 1טן סעפּטעמבער 1941. בריוו פון ראָזענבוש צום פרע־זידיום פון ייס"א, דעם 4טן נאָוועמבער 1941.

55) ייאו"ס 247/137, ז. 117. רשימה פון די מיטגלידער פון דער דעלעגאַטור פון ייס"א.

56) ייאו"ס 313, שריפט פון פרעזידענט פון ייס"א צו ד"ר שאַפּירא, דעם 16טן אָקטאָבער 1941.

57) ייאו"ס 12/215, שריפט פון פאַרטרעטער פון ראָט־געבער ביים לובלינער דיסטריקט־שעף, דעם 22סטן אָקטאָ־בער 1941.

58) יאו"ס 313, ד"ר שאַפּירא צום פרעזידיום ייס"א, אַנהייב נאָוועמבער 1941.

59) יאו"ס 247/137, מאַקס קאַמינער צום פרעזידיום ייס"א, דעם 4טן נאָוועמבער 1941.

60) יאו"ס 313, פרעזידיום פון ייס"א צו ד"ר שאַפּירא, דעם 10טן נאָוועמבער 1941.

61) יאו"ס 247/137, ז. 84. מאקס קאַמינער צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 23סטן נאָוועמבער 1941.

62) יאו"ס 313, בריוו פון ראָזענבוש, דעם 23סטן און 28סטן דעצעמבער 1941.

63) יאו"ס 313, בריוו פון ש. גאַרען, דעם 5טן נאָוועמ־בער 1941.

64) יאו"ס 313, בריוו פון גארען, דעם 11טן פעברואַר 1942.

65) יאו"ס 313, בריוו פון ד"ר שאַפּירא, דעם 10טן מערץ 1942.

66) יאו"ס 313, בריוו פון ש. וואַסערמאַן, דעם 17טן יולי 1942.

67) יאו"ס 313, פרעזידיום פון ייס"א צו דער דעלעגא־טור פון ייס"א אין קראָשניק, דעם 27סטן יולי 1942.

68) יאו"ס 247/137, בריוו פון גאַרען, דעם 19טן, 22סטן און 9טן אויגוסט 1942.

69) ט. בערנשטיין — מאַרטיראַלאָגיע, ווידערשטאַנד און אומקום פון דער יידישער באַפעלקערונג אין לובלינער דיסט־ריקט, (פּוילישׁ), „ביולעטין פון ייה"א" נר. 21, 1957.

70) יאו"ס 247/237, יידישער הילפס־קאָמיטעט אין יאַנאָוו לובעלסקי צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 12טן אַפּריל 1942.

71) ג"ע 2221, פון נחום ראָזענעל, ג"ע 1516 פון אברהם אַלענדער. אַרכיוו פון ה"א, רינגעלבלום־אַרכיוו, טייל 1, נר. 317, קראָשניק. אַרכיוו פון אינערן־מיניסטעריום פון פוילן, זשאַנדאַרמעריע — לובלין, ב. 44, ז. 58.

72) פרעגבויגן פון דער הקפה"פ. דאָרט איז אָנגעווויזן אַז ס'זענען דערשאָסן געווארן 64 יידן. אַ טעות אין דער דאַטע: אַנשטאָט 1טן אַפּריל דאַרף זיין 12טער אַפּריל.

73) פרעגבויגן פון דער הקפה"פ.

74) עוגעניוס שראיט, דער פאַרניכטונגס־לאָגער אין בעל־זשעץ (פּוילישׁ), ביולעטין פון דער הויפט־קאָמיסיע צו פאָרשן די היטלעריסטישע פאַרברעכנס אין פוילן ב. 3.

75) אַרכיוו פון אינערן־מיניסטעריום, זשאַנדאַרמעריע — לובלין, ב. 44, ז. 58. לויט דעם מקור האָט די צאָל דעפאָר־טירטע יידן באַטראָפן 2040 מענטשן.

76) ג"ע 1516.

77) ג"ע 3324, פון האָדעס מינצבערג, אינפאָרמאַציע פון זביגניעוו ריבקאָ און עדוואַרד פּאַסיעטשני.

78) יאו"ס 313, בריוו פון וואַסערמאַן צום פרעזידיום ייס"א, דעם 17טן יולי 1942.

79) ג"ע 1195, פון בער טוואַרדאָגורא.

80) ג"ע 4399 פון שלום גאַרען און ג"ע 275, פון הערש בראָנער.

81) ג"ע 4348 פון נחמן וואָגמאַן, 2221, פון נחום ראָזענעל, 3324 פון האָדעס מינצבערג.

82) ג"ע 2221, 4348.
83) ג"ע 4348.
84) פרעגבויגנס פון הקפה"פ.
85) אַרכיוו פון הקפה"פ, 658 „ז", ג"ע פון אַנשעל פאַמעראַנץ.
86) אַרכיוו פון הקפה"פ, 642, „ז", פראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון הערש גרינער. 658 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון משה בלאַדי, ג"ע 275, 4348.
87) אַרכיוו פון הקפה"פ 658 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון נתן מאַנדעלבאַום.
88) אַרכיוו פון דער הקפה"פ 675 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון יצחק ראַזענבוש.
89) דאַרט, ז. 25.
90) פרעגבויגנס פון דער הקפה"פ.
91) יאו"ס 313, ד"ר שאַפירא צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 28סטן מאַי 1942, ג"ע 4399.
92) יאו"ס 313, ש. וואַסערמאַן צום פרעזידיום פון ייס"א, דעם 17טן יולי 1942, און די נאַטיץ פון 15טן אויגוסט 1942.
93) ג"ע 4348, פון נחמן וואַגמאַן, ז. 9, 8. ג"ע 2221, פון ראַזענעל.
94) מלוכה־אַרכיוו אין לובלין, אַקטן פון עס־עס־און פאַליציי־פירער לובלין נר. 2, ז. 5. באַריכט וועגן אַרבעטס־לאַגער אין קראַשניק.
95) דאַרט.
96) דאַרט.
97) אַרכיוו פון דער הקפה"פ, 658 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון נ. מאַנדעלבאַום.
98) אַקטן פון עס־עס און־פאַליציי־פירער לובלין ז. 29, 203. אַרכיוו פון הקפה"פ, 675 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון עליע וויסבראָט; 658 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון משה בלאַדי.
99) ט. בערענשטיין, צוואַנג־אַרבעט־לאַגערן פאַר יידן אין לובלינער דיסטריקט (פוילישׁ), ביולעטין פון ייה"א, נר. 24.
100) אַקטן פון עס־עס־און פאַליציי־פירער, לובלין נר. 2, ז. 87, 93 איבערווייזונג־פראָטאָקאָל פון 15טן און 16טן נאָ־חעמבער 1943.
101) דאַרט ז. 121, שריפט פון 30סטן נאָוועמבער 1942.
102) דאַרט.
103) דאַרט, ז. 31, 33 שריפט פון באַזענער, דעם 28סטן אקטאָבער 1943 און אַפּפערמאַן פון 1טן נאָוועמבער 1943.
104) ג"ע 1195, פון בער טוואַרדאַגורא און 275, פון הערש בראַנער.
105) עס־עס־און פאַליציי־פירער לובלין, ז. 225, באַריכט פון דער זיכערקייטס־פאַליציי און זיכערקייטס־דינסט אין קראַשניק (IV ב. 4), ז. 211, נאַטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 28סטן נאָוועמבער 1944; ג"ע 1195, פון בער טוואַרדאַגורא.
106) עס־עס־און־פאַליציי־פירער אין לובלין. ז. 203, באַ־ריכט פון מענצעל, זייט 211, נאַטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 28סטן נאָוועמבער 1944, נאַטיץ פאַר דעם אַבערשטורעמפירער קראַממע, דעם 29סטן פעברואַר 1944. אַרכיוו פון דער הקפה"פ, 258 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון אַנשעל פאַמעראַנץ און נתן מאַנדעלבאַום.
107) ג"ע 2221, פון ראַזענעל.
108) עס־עס־און פאַליציי־פירער, לובלין, נר. 2, ז. 253, 255, 257, 259. באַריכט פון וואַכמייסטער פון דער שוץ־פאַליציי קלאָוסען, דעם 16טן מערץ 1944. מעלדונג פון באַר־טעטשקאָ, דעם 71טן מערץ 1944, בריוו פון אַפּפערמאַן. נאַטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 20סטן מערץ 1944.
109) עס־עס־און פאַליציי־פירער, לובלין נר. 2. בריוו פון אַפּפערמאַן, דעם 20סטן מערץ 1944.
110) עס־עס־און פאַליציי־פירער, לובלין נר. 2, ז. 265, 267, פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון יאַן קאָזאַק, דעם 28סטן מערץ 1944. מעלדונגען פון באַרטעטשקאָ פאַר אַפּפערמאַנען, דעם 28סטן מערץ 1944.
111) דאַרט, ז. 279. מעלדונג פון גרעגער דעם 6טן אַפּריל 1944, אַרכיוו פון דער הקפה"פ 658 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון יאַנקל וואַסערמאַן; ג"ע 4348 פון וואַגמאַן.
112) עס־עס־און פאַליציי־פירער לובלין נר. 271. קוויטונג פון קראַממע, דעם 6טן אַפּריל 1944.
113) דאַרט, ז. 357 און 301. טעטיקייט־באַריכט פאַרן פערי־אַד פון 1טן ביז 7טן יוני 1944. באַריכטן פון לאַגער־דאַקטאַר גאַלדבערג.
114) ג"ע 2221, פון ראַזענעל, אַרכיוו פון דער הקפה"פ 642 „ז", פראָטאָקאָל פון פאַרהער פון הערש גריגער, ג"ע 1195 פון בער טוואַרדאַגורא.

דעם דריי און צוואַנציקסטן טאָג אין חודש חשון תש"ב (1942) האָבן די היטלעריסטישע רוצחים אומגעברענגט אונדזער שטעטל מיטן גאַנצן יידישן ישוב.

כבוד אייער הייליקן אַנדענק, קדושים פון קראַשניק. איר וועט תמיד בלייבן אין אונדזער זכרון.

הערש זילבערפיין

פאריז, דעצעמבער 1971

אונטער דער דייטשער הערשאפט

שלום גארן, לובלין

א.

דעם 8טן סעפטעמבער 1939 האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט קראָשניק. געווען אַ סך טויטע און פאַרוווּנדעטע. די מערהייט קרבנות פון דער באָמבאַרדירונג זענען געפאַלן אויף דעם גאָר אַלטן יידישן בית־עולם אונטער דער פאָדוואָלנע גאַס, ווו די מענטשן, נישט ווילנדיק זיך געפינען צווישן בנינים, זענען געקומען זוכן שוץ.

דעם 15טן סעפטעמבער אין דער פרי, זענען די דייטשע חיילות אַריין אין שטאָט. ס׳האָבן זיך תיכף אָנגעהויבן כאַפערייען פון יידן אויף אַרבעט. דעם זעלבן טאָג, 12 אַ זייגער, האָט מען געזומען אַלס ערובניקעס דעם רבין ר׳ יעקב ווייסבראָט זצ״ל, דעם אַלטן גלח און דעם אַפטייקער באַרשטשעווסקי און זיי געהאַלטן אויפן מאַרק־פלאַץ ביז פאַרנאַכט.

אַ געוויסן טאָג האָט דער אָרטס־קאָמענדאַנט סאָמער גערופן עטלעכע יידן, געוועזענע מיטגלידער פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג בתוכם: יאָסעלע בעק, משה האָפערט, שלמה קאָן, זיינוול־לייב שור — און פאַרלאַנגט פון דער יידישער באַפעלקערונג אַ געלטקאָנטריבוציע פון 40 טויזנט זלאָטעס. במשך צוויי טעג האָט מען געמוזט צונויפזאַמלען די סומע.

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָט די וועראָרגאַנט פאַרלאַנגט יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן. די קאָמענדאַנטור האָט כסדר פאַרגרעסערט די קאָנטינגענטן פאַראָדערטע אַרבעטער. זייער צאָל איז דערגאַנגען פון 500 ביז 600 טעגלעך. דער זאַמלפונקט איז געווען ביי דער שול אויפן ראַכווויער וועג. פון דאָרט זענען זיי צעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער, ווי: צו די קאָשאַרן, קיין בודזין, צו דער באַן אאַז״וו...

דער ערשטער וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט באַשטימען יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן, איז געווען דער זייגערמאַכער פישל ראַבינאָוויטש. שפעטער האָט אים געהאָלפן מאיר פינטעלע (מאיר ראדעלס). פישל ראַבינאָוויטש איז בכלל אין יענער צייט (פאַרן שאַפן דעם יודענראַט) געווען דער פאַרטרויענגס־מאַן פון דער וועראָרגאַנט־קאָמענדאַנטור.

גרויס אויפרודערונג און צער האָט דעמאָלט פאַרשאַפט דער יידישער באַפעלקערונג די פראָפאַנאַציע פון דער שול און בית־המדרש, וועלכע זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פערד־שטאַלן.

אין חודש נאָוועמבער איז אויפן פאַרלאַנג פון דער דייטשער מאַכט געשאַפן געוואָרן דער יודענראַט אין באַשטאַנד פון 12 פערזאָן. ער האָט אַמטירט אין דער ווויינונג פון יעקעלע גרינאפעל אויף דער נאַרוטאָוויטשגאַס. שפעטער איז ער איבערגעטראָגן געוואָרן אין דער ווויינונג פון שמואל נאָדעלמאַן (שמואל פראָשעק) אויפן רינעק. די דייטשן זענען טאָג־טעגלעך געקומען מיט אַ געפילדער און פאַרלאַנגט פאַרשידענע חפצים, מעבל, וועש, בעטגעוואַנט אדג״ל. אלע זייערע פאַרלאַנגען האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן צו דער מינוט.

ערשטער פאָרזיצער פון יודענראַט איז געווען ד״ר יוסף שאפיראָ. שפעטער האָט דער צוזאַמענשטעל זיך געענדערט. פאָרזיצער איז געוואָרן שמחה קאָן (אין 1940).

אין חודש דעצעמבער 1939 האָט מען געברענגט קיין קראָשניק צוועלף הונדערט יידן פון לאָדזש און זיי איינקוואַרטירט ביי יידן — תושבים פון קראָשניק. די לאָדזשער זענען באַשטאַנען על פי רוב פון דער אָרעמקייט. עס האָט זיך געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו באַזאָרגן מיט ווויינונגען און שפייז די איבערגעזידלטע.

פאַרטרויונגס־מאַן פון דער דייטשער זשאנדאַרמעריע איז געווען דער אונטערוועלטניק ביירעך שיידמאַן (מרדכי טריניאַקס איידעם). ער האָט זיך ספעציאַליזירט אין אָנווייזן דער זשאנדאַרמעריע די ערטער, ווו יידישע סוחרים האָבן באַהאַלטן זייערע סחורות. ער האָט בזה האופן אויסגעפרעסט פון די סוחרים גרויסע געלט־סומען פאַר זיך. פאַרלאַנגט פון רב 500 זל׳ אַ וואָך, אין קעגנפאַל האָט ער געדראָט מיט פאַרווערן די יידישע שחיטה. דער פחד פאַר דעם ביירעך שיידמאַן איז געווען אַזוי גרויס, אַז אויף דער חתונה פון זיין טאָכטער זענען געקומען די פני פון דער שטאָט און געברענגט מתנות. די פאַקטן פון אויספרעסן פאַר זיך געלט פון דער יידישער באַפעלקערונג זענען דערגאַנגען

צו דֵי דייטשן — און זיי האָבן אים סוף יאָר 1941 אַוועקגעשיקט קיין אָשוויענצים. ער איז פון דאָרט נישט צוריק געקומען.

*

דער האַנדל איז ליקווידירט געוואָרן. נאָר יחידים האָבן באַקומען פון די דייטשן דערלויבענישן צו ברענגען סחורות פון אַנדערע שטעט. בעלי־מלאכות האָבן צוליב מאַנגל אין רוישטאָפן נישט געקאָנט פירן זייערע ווערשטאַטן. רייכערע יידן האָבן געלעבט פון זייערע אָפשפאָרונגען פון פריער. אָרעמע האָבן זיך פאַרדינגען צו גיין צו צוואנגאַרבעט ביי די דייטשן אויפן אָרט פון די רייכערע. אַ טייל יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט שמוגלען שפייז־אַרטיקלען פון די אַרומיקע דערפער. האָט די זשאַנדאַרמעריע געטראָפן אין וועג אַזאַ ייד, האָבן זיי אים צוגענומען די פראָדוקטן און געשלאָגן מכות־רצח. אויב זיי האָבן געפונען ביי אַזאַ ייד אַ שטיקל פלייש, איז ער אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. שפעטער נאָכן דערשיינען פון געזעץ, אַז יידן איז נישט דערלויבט צו דערווייטערן זיך פון זייערע ווויִן־ערטער, האָט מען געשאָסן יעדן ייד, וועלכן מ׳האָט געטראָפן מחוץ די גרענעצן פון שטאָט. באַזונדערס גרויס איז געווען די נויט צווישן די איבערגעזידלטע יידן פון לאָדזש.

אין יאָר 1940 איז אָרגאַניזירט געוואָרן די יידישע סאָציאַלע זעלבסטהילף (זש.ס.ס.). פאָרזיצער איז געווען ד״ר שאפירא (ער האָט זיך דעמאָלט אָפגעזאָגט פון יודענראַט). אין לובלינער שטיבל איז געשאפן געוואָרן אַ קיך. מען האָט אָרויסגעגעבן איבער טויזנט מיטאָגן טעגלעך. מען פלעגט אויך געבן די גאָר נויטבאַדערפטיקע געלט־שטיצעס. די מיטלען אויסצוהאַלטן די קיך און צו פירן די טעטיקייט פון זש.ס.ס. האָט מען אייַנקאָסירט ביי די פאַרמעגלעכע יידן אין דער פאָרם פון וואָכן־אָפצאָל.

צוליב דער גרויסער נויט, מאַנגל אין שפייז־פראָדוקטן און שלעכטע ווויִנבאַדינגונגען, האָבן זיך צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פאַרשפרייט פאַרשידענע קראַנקייטן. באַזונדערס שטאַרק האָט געבושעוועט דער טיפוס. עס איז דעמאָלט געשאפן געוואָרן אַ שפיטאָל פאַר יידן אין קויאַטקאָוויצע (לעבן סטרוזשא). אַרדי־נירט אין שפיטאָל האָט ד״ר שאָפירא. עס האָט דאָרט אויך געאַרבעט דער פעלדשער פינקוס. דאָקטאָר שאַפי־רא איז אַליין אַנגעשטעקט געוואָרן מיט אַ קראַנקייט און געלעגן צו בעט עטלעכע וואָכן.

*

אין פרילינג 1940 איז ביים יודענראַט געשאפן געוואָרן אַן אַרבעטס־אַמט, מיט וועלכן ס׳האָבן אָנגעפירט רפאל קאַצענבערג (יעקעלע חזנס זון) און באטרוס (אַ לאָדזשער).

דער אַרבעטס־אַמט איז געווען אַ נעסט פון קאָ־רופציע און שוחד. מען האָט פראָטעזשירט אייגענע און יחידי־סגולה; אָדער מ׳האָט זיי בכלל נישט צוגעשיקט קיין אויפפאָדערונג צו שטעלן זיך צו דער אַרבעט, אָדער מ׳האָט באַשטימט פאַר זיי לייכטערע אַרבעטס־ערטער. פאַר אייגענע אָדער פאַר אַ געהעריקן שוחד האָט מען האָנאָרירט יעדן אַרבעטס־שיין, צוגעשטעלט דורך וועלכער ס׳איז דייטשע פלאַצווווקע. דאַקעגן אַנ־דערע האָבן אָפט באַקומען אויפפאָדערונגען צו גיין צו אַרבעט און דאָס אויף ערטער וויַיט פון דער שטאָט, אָדער צו שווערע אַרבעטן.

אין די אַוונט־שעהן האָט זיך ביים אַרבעטס־אַמט געבילדעט אַ בערזע פון אַרבעטס־הענט. די אָרעמע יידן האָבן זיך פאַרדינגען צו אַרבעטן פאַר די רייכערע. די פריַיזן זענען געווען אָפהענגיק פונעם כאַראַקטער פון דער אַרבעט, פון דעם אָרט, ווי אויך פון דעם, ווי אַזוי די דייטשן באַהאַנדלען די יידן אויף דער געגעבענער פלאַצווווקע. געווען ערטער, ווו די דייטשן האָבן זיך אכזריותדיק באַצויגן צו די יידישע אַרבעטער, געפאָ־דערט אויסצופירן שווערע אַרבעטן, אין אַ שנעלן טעמ־פּאָ און דערביי נישט געזשאַלעווט קיין מכות־רצח.

*

יידן איז געווען פאַרבאָטן אַרייַנצוקומען אין עפנט־לעכע אַמטן. זיי האָבן אפילו נישט געקענט גענישן פון די באַדינגונגען אין פאָסט־אַמט: נישט געטאָרט אַנ־געבן קיין בריוו, פּאַקעטן, טעלעגראַמעס, אָדער פירן גשעפרעכן דורכן טעלעפאָן. זיי האָבן אויך נישט גע־טאָרט אָפנעמען קאָרעספאָנדענץ פון דרויסן.

עס איז דאָן געשאפן געוואָרן אַ פאָסט־אַמט ביים יודענראַט, מיט וועלכן עס האָבן אָנגעפירט די ברידער וויַינטרויב. נאָר זיי איז געווען דערלויבט איין מאָל אין טאָג צו קומען אין דייטשן פאָסט־אַמט, אַוועקגעבן די גאַנצע קאָרעספאָנדענץ פון דער יידישער באַפעלקערונג און אָפנעמען פאַר זיי די אָנגעקומענע בריוו. דורך דער פאַרמיטלונג פון יידישן פאָסט־אַמט האָט מען אויך געקענט באַקומען אַ טעלעפאָנישע פאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט.

אַנהייב 1941 איז געשאַפן געוואָרן די יידישע אָרדע־נונגס־דינסט, וועלכע איז באַשטאַנען פון 10 מאַן און דעם קאָמענדאַנט פסח קאווא.

אין קראַשניק איז קיין פאַרמאַכט געטאָ, אין פולן זין פון וואָרט, קיינמאָל נישט געווען. מען האָט אַ טייל יידן באַזייטיקט פון זייערע ווינונגען אויף די הויפט־גאַסן, באַזונדערס אויף דער קאָשטשושקאָ־גאַס, ווו עס האָבן זיך געפונען אַ סך דייטשע אַמטן.

די דייטשן האָבן אָבער געוואָלט, אַז מען זאָל וואָס וויניקער יידן זען אין שטאָט, בפרט אין די אַרבעטס־שעהן. לויט דעם ערשטן פלאַן, האָט די אָרדענונגס־דינסט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע אַכטונג געבן, אַז יידן זאָלן זיך נישט ווייזן אויף די הויפטגאַסן, ווי: רינעק, קאָשטשושקאָ און נאַרוטאָוויטשאַ, ווי אויך אַז די יידן זאָלן נישט עובר זיין די פאָליציי־שעה, וועלכע האָט פאַר זיי זיך אָנגעהויבן 5 אַזייגער נאָכמיטאָג. שפּעטער אָבער איז די יידישע אָרדענונגס־דינסט געוואָרן דער אויספיר־אָרגאַן פון אַלע פאַראָרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט און פון יודענראַט.

ב.

אין יאָר 1942 האָבן די דייטשן באַשלאָסן איבערצופירן דאָס זיצאָרט פון דער קרייז־הויפטמאַנשאַפט פון יאַנאָוו קיין קראַשניק. צו דעם צוועק זענען רעקווירירט געוואָרן עטלעכע בנינים אויף דער פילסודסקי־גאַס.

אין חודש מאַי האָט דער קרייז־הויפטמאַן לענק געפאָדערט פון יודענראַט צושטעלן 100 גוטע פאַכמענער, וועמענס אויפגאַבע ס׳איז געווען צו אַדאָפטירן די בנינים, ווי אויך אויספערטיקן אַלע נייטיקע מעבל פאַר די ביוראָען פון דער קרייז־הויפטמאַנשאַפט.

די מענטשן זענען רעקרוטירט געוואָרן פון קראַשניק און די אַרומיקע שטעטלעך. צו די הונדערט קוואָליפיצירטע בעלי־מלאכות, זענען געזומען געוואָרן 50 שוואַרצע ארבעטער. דער זאַמל־פונקט איז געווען אין בית־מדרש. דאָרטן איז אויך געווען דער מקום ללון פאַר די צוגעררייזטע.

דאָס איז געווען דער בראשית פון אַרבעטס־לאַגער אין קראַשניק־שטאָט.

געווען איז דאָס דינסטיק, דעם 2טן נאָוועמבער,

מחנה־עבודה בקראשניק

אַרבעט־לאַגער אין קראַשניק

שטח המחנה בקראשניק: בית־הכנסת, בית המדרש וביתו של גולדפלד (המפקדה של המחנה)
דער קראשניקער לאגער: די שול, דאס בית־המדרש און גאלדפעלדס הויז (די אנפירונג פון לאגער).

נאך דער לעצטער אויסזידלונג פון דער קראשניקער יידישער באפעלקערונג קיין בעלזשעץ צום אומברענגען. אין שטאט זענען פארבליבן עטלעכע הונדערט יידן אויף די „זיכערע" ארבעטס־פלעצער. דעם טאג האט מען זיי אלע פארזאמלט אויפן שול־הויף, פון וועלכע מען האט איבערגעלאזט בערך 150 מאן אין שטאטישן לאגער. די פארבליבענע האט מען אריבער געפירט אין ארבעטס־לאגער אין בודזין.

די אסירים פון שטאט־לאגער זענען על־פי רוב באשטאנען פון הויך־קוואליפיצירטע בעלי־מלאכות. מען האט אויך איבערגעלאזט עטלעכע שווארצע ארבעטער און צען מאן פון דער יידישער ארדענונגס־דינסט.

אין לאגער האבן זיך געפונען ווארשטאטן פון די פאלגנדיקע פאכן: טישלער, טאפעצירער, מענער־און דאמען־שניידער, קירזשנער, קאמאשנמאכער, שוסטער, ריימער, גארבער, שלאסער, שמידער, עלעקטריק־טעכניקער, שטריק־דרייער, שטובן־מאלער, מעבל־מאלער, שילדן־מאלער, גאלדשמידן, זייגערמאכער, בעקער, פריזירער, דענטיסט און צאן־טעכניקער. אלס דאקטאר האט מען איבערגעלאזט דעם ד״ר יוסף שאפירא.

*

דער לאגער האט פארנומען די פאלגנדע בנינים:

די שול, וווּ עס האבן אין פארטער זיך געפונען די טישלעריי־מאשינען, די שלאסער־און שמידער־וואר־שטאטן און אויפן שטאק — די טישלער־וואר־שטאטן.

דער בנין פון בית־המדרש, וווּ אין פארטער האבן זיך געפונען די שלאף־אלע, די קיך, און דער וואר־שטאט צו פאריכטן ראדיא־אפאראטן. אין דעם וויי־בערישן בית־המדרש (אויפן שטאק) האבן זיך געפונען די וואר־שטאטן פון די טאפיצירער, עלעקטריקער, שטריק־דרייער, מעבל־מאלער און שילדן־מאלער.

אין חיים וואלבערגערס („פעקע") הויז, וווּ ס׳האט זיך אמאל געפונען די תלמוד־תורה, האט מען אייני־געארדנט די רעשט וואר־שטאטן, וועשעריי און מאגא־זין מיט שפייז־פראדוקטן. (זאל ביי דער געלעגן־הייט דערמאנט ווערן, אז פאר דער מלחמה האט אין דעם הויז געווויינט בערל כוואדיוק, א ליטווישער יידּ, פון פאך א שמיד, שפעטער געווען שמש אין בית־המדרש און שול־קלאפער, וועלכן מ׳האט געהאלטן פאר א ל״וניק).

דאס הויז אויף דער גענשע גאס (אברהמעלע גאלד־פעלדס הויז), וווּ אויפן ערשטן שטאק איז געווען דאס זיצארט פון דער יידישער קאמענדאנטור און אין פאר־טער: דאס לאגער־ביורא, דענטיסט, צאן־טעכניק און די יידישע ארדענונגס־דינסט.

נחמיהלע צעסלערס הויז (ראָג געגשע און בוזש־ניטשנע), ווו עס האָבן געווויינט דער לאַגער־קאָמענ־דאַנט אַלאָיזי גרעגער (אויפן ערשטן שטאָק), די אַנדערע ס.ס.־לייט און אוקראינער (אין פאַרטער).

דאָס הויז פון יעקיל גרינוואַלד. אין פאַרטער האָבן זיך געפונען די קראַנקן־שטובע און די בעקערייַ און אויפן שטאָק — דער מקום ללון פאַר די טישלער־מייסטער און אַנדערע, בעסערע פאַכלייט.

שפּעטער האָט מען צוגעבויט צוויי באַראַקן: אויף דעם פּלאַץ פון הערש מלמד און יעקב ווינער, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען דער שלאָפּצימער פאַר די פרויען און מעבל־מאַגאַזין; אויפן פּלאַץ פון ישראל ענדער און אברהמלע מלמד, ווו עס האָבן זיך געפונען דער צווייטער מעבל־מאַגאַזין און אַ קליין שלאָפּ־צימער פאַר מענער.

*

אין דער ערשטער צייט איז דער שטאָט־לאַגער ג־ווען אַן אָפּטיילונג פון לאַגער אין בודזין. די ממשלה איבערן לאַגער האָבן דעמאָלט געהאַט דער ס.ס.־מאַן פייקס און די יידישע קריגס־געפאַנגענע פון בודזין. דאָס האָט געדויערט אַ קורצע צייט. שפּעטער האָט דער שטאָט־לאַגער באַקומען זעלבשטענדיקע אַדמיניסטרא־טיוע רעכט אונטערן נאָמען: אַרבעטסלאַגער ביים גרופנפירער פון ס.ס. און פאָליציי אין לובלין. אין די שפּעטערדיקע צייטן איז אַלס טייל פון לאַגער אין קראַשניק אויך פאַרעכנט געוואָרן די גרופע יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים בויען די בענזין־סטאַציע „סקרענט" (וויראַזש), ווייל זי האָט זיך געפונען ביים אָפּנויג פונעם וועג צו דער באַן־סטאַציע.

קאָמענדאַנט פון לאַגער איז געווען ר.ר.־אונטער־שארפירער אַלאָיזי גרעגער, יידישער קאָמענדאַנט — כסח קאווא. אויפזיכט איבערן לאַגער (מצד דעם גרופנ־פירער) האָט געהאַט דער שטורעמפירער אולריך פון לובלין (שפּעטער — אָפּפערמאַן).

די צאָל אסירים אין לאַגער איז בהדרגה פאַרגרע־סערט געוואָרן. מען האָט געברענגט יחידים פון אַר־בעטס־לאַגער אין בודזין, ווו די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע. איבער אַ צענדליק יידן האָט מען געברענגט פון בעלזשיץ, נאָך דער אכזריותדיקער ליק־ווידאַציע פון די דאָרטיקע יידן אין פרילינג 1943. געווען אויך פאַלן, אַז מען האָט געברענגט פון אַנדערע לאַגערן פאַכמענער־ספּעציאַליסטן: פון אַרבעטס־לאַגער אין דעמבלין — צוויי טישלער, די בריידער רובינשטיין און אַ סלאָוואַקישן ייד מיטן נאָמען מאנדעל; פון בודזין — אַ גרופע וואַרשעווער יידן, נאָכן ליקווידירן דעם געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע. מ'האָט אויך אי־בערגעשיקט איינצלנע אסירים פון שטאָט־לאַגער קיין בודזין אַלס שטראָף־אַקט בנוגע די, וועלכע זענען באַ־גאַנגען חטאים.

אין דער ערשטער צייט איז דער לאַגער באַשטאַנען פון בלויז מענער. שפּעטער האָט מען דערלויבט צו ברענגען אויך פרויען. בסך־הכל זענען געווען איבער צוואַנציק פרויען, באַשעפטיקט על פי רוב ביים וואַשן און פאַריכטן די וועש פון די אסירים.

*

אין מאַי 1943 האָט דער קאָמענדאַנט גרעגער דער־לויבט די אסירים אַריינצוברענגען אין לאַגער זייערע נאָענטע (פרויען און קינדער), וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען מחוץ דעם לאַגער. ער איז דערפאַר גוט בא־לוינט געוואָרן. פון דעמאָלט אָן האָבן זיך לעגאַל געפו־נען אין לאַגער עטלעכע קינדער (אַ טייל פון זיי זענען פון פריער געווען פאַרשטעקט אין די לאַגער־בנינים). אויף די פרימאַרגן־און אָוונט־אַפּעלן איז אויף אַ באַזונ־דער אָרט געשטאַנען דאָס גרופקעלע קינדער און איינער פון זיי האָט סאָלוטירט און געמאָלדן די צאָל. דאָס בילד איז געווען גראָטעסק און טרויעריק.

*

דער לאַגער האָט עקזיסטירט ביז דעם 22טן יולי 1944. דעמאָלט האָט די צאָל אסירים באַטראָפן בערך 300 מאָן (צוזאַמען מיט די אסירים פון „סקרענט").

במשך דער צייט, וואָס דער לאַגער האָט עקזיס־טירט, זענען פאַרגעקומען צוויי פאַלן, אַז דער קאָמענ־דאַנט גרעגער האָט בכבודו ובעצמו דערמאָרדעט צוויי יידן, כמעט אויף די אויגן פון די אסירים.

אין לאַגער האָבן זיך דעמאָלט געפונען צוויי פערד מיט אַ וואָגן, מיט וועלכע עס האָט זיך פאַרנומען דער ייד פון בעלזשיץ משה גראָף. אַ געוויסן טאָג האָט גרע־גער פון אַ פיסטאָלעט צו אים געשאָסן אין קאָפּ אַריין. ער האָט נאָך געלעבט און געבעטן הילף, האָט גרעגער צוגעשיקט אַן אוקראינער, וועלכער האָט אים צוגעשאָסן פון דער ביקס.

— זיינע אויגן זענען מיר נישט געפעלן — זאָל זיך האָבן גרעגער שפּעטער אויסגעדרוקט.

*

אונדזער לאַגער האָט אין דער ערשטער צייט אַנ־געהאַלטן פאַרבינדונגען מיטן לאַגער אין בודזין. קעגנ־

זייטיקע באַזוכן זענען געווען אַן אָפּטע דערשיינונג. צוליב זיינע פונקציעס, וועלכע ער האָט אויסגעפירט פּאַרן לאַגער אין בודזין האָט משה שיף געהאַט די מעגלעכקייט צו קומען אין שטאָט און איז געווען אַן אָפּטער באַזוכער אין שטאָט־לאַגער. די דאָזיקע באַזוכן האָבן אָבער נישט נושא־חן געווען אין די אויגן פון גרעגערן און ער האָט באַפוילן אים אין לאַגער נישט אַריינלאָזן. באַמערקנדיק איין מאָל שיפן פון באַלקאָן, ווי ער שפּאַצירט נישט ווייט פון לאַגער, האָט ער צו אים געשאָסן פון פיסטאָלעט. גרעגער האָט באַפוילן אריינצוטראָגן שיפן אין אַ גוססדיקן צושטאַנד אין לאַגער און געהייסן דעם דאָקטאָר שאַפּירא זאָגן, אַז ער איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק.

מען האָט דערציילט, אַז צוליב דעם איז אויסגעבראָכן אַ סיכסוך צווישן גרעגערן און דעם קאָמענדאַנט פון בודזין, פייקס, וועלכער זאָל האָבן געזאָגט: „אַז דו וועסט שיסן מיינע יידן, וועל איך שיסן דיינע"...

פּאַרשטייט זיך, אַז צוליב דערשיסן אַ יידּ, איז צו קיין שפּיכות־דמים צווישן די צווייַ רוצחים נישט געקומען.

*

פרילינג 1943 איז אַנטלאָפן פון לאַגער לייבעלע פּוטערמאַן. ער איז אַוועק קיין סאַנדאָמיעזש, ווו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט זיין פּרוי און קינד. וועגן דעם האָט זיך דערוווּסט דער אויפזעער פון לאַגער, אַולריך פון לובלין, וועמען ער איז געווען אויף זיין וועכנטלעכן באַזוך. אויף זיין באַפעל האָט מען איינגעזעצט אין לאַגער־אַרעסט דריי אסירים, וועלכע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן, אין פאַל מען וועט נישט צוריק ברענגען לייבעלע פּוטערמאַן.

בכדי צו ראַטעווען די דריי ערובי־קעס, האָט די יידישע קאָמענדאַנטור אויסגעגעבן, ווו פּוטערמאַן איז אַנטלאָפן. (מען דאַרף דאָ צוגעבן, אַז פּוטערמאַן איז אַנטלאָפן מיטן וויסן פון יידישן קאָמענדאַנט, ער איז געווען זיין קרוב). אולריך, אין דער באַגלייטונג פון דער יידישער אַרדענונגס־דינסט, איז אים נאָכגעפאָרן און געכאַפּט אויפן וועג.

ער האָט צוריק געברענגט זיינע מלבושים...

מען האָט געמאַכט אַן אַפּעל פון די אסירים און אולריך האָט געוואָרנט, אַז אויב עס וועט זיך איבער־חזרן אַ פאַל פון אַנטלויפן פון לאַגער, וועט ער אַלע העפּטלינגע איבערפירן אין מאַידאַנעק.

ג.

מען האָט געברענגט אין לאַגער אַ יונגערמאַן פון קאַריוו, חיים ווורמאַן, אַן עלעקטריקער און ראַדיאָ־מעכאַניקער. אַ דאַנק אים איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ווארשטאַט צו פאַריכטן ראַדיאָ־אַפּאַראַטן פאַר די דייטשן. ער האָט בכיוון אָנגעגעבן לענגערע טערמינען אויף אָפּצונעמען די אַפּאַראַטן, בכדי ער זאָל האָבן די מעגלעכקייט פון די רעמאָנטירטע אַפּאַראַטן אויפצונעמען אויסלענדישע ראַדיאָ־אויפיציעס. ער האָט אָבער פון די אַפּאַראַטן נישט געקאָנט גענוג, ווייל די ס.ס.־לייט און וואַכמענער זענען כסדר אַרומגעגאַנגען אין לאַגער און פאַר אַזאַ עבירה ווי הערן אויסלענדישע ראַדיאָ־אויפיציעס, האָט געדראָט טויט־שטראָף. ער האָט פון איבעריקע ראַדיאָ־טיילן צונויפגעשטעלט אַן אַפּאַראַט מיט אויערן־הערערס. אין די אָוונט־שעהן פלעגט ער טאַקע אויפנעמען ידיעות פון אויסלאַנד. בייטאָג איז דאָס אַפּאַראַטל געווען באַהאַלטן אין זיין בעטל. צו דעם צווועק האָט מען אים צוגעטיילט אַ בעטל אין דער הייך.

שפּעטער איז דער ענין געלייזט געוואָרן אויף אַ צווייטן אופן: געווען ביי אונדז אַ וואַכמאַן, דער רוס איוואַן קאַסיאַן, געשטאַמט פון נאָוואָסיבירסק, געווי. יונגער לייטענאַנט אין דער רויטער אַרמיי. אַ הויך־געוווקסיקער און שייַנער יונגערמאַן. אַ שווייגער, זעלטן וועט מיט עמיצן געשמועסט. נאָר יידישע יאָטן האָבן זיך מיט אים „דערעדט". אין אַן עת־צרה האָט ער שטענדיק אַרויסגעהאַלפן מיט אַן עצה. ער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ר׳איז אַריינגעטרעטן אין דער אר־קראיניישער פאַרמאַציע „ס.ס.־גאַליציען", בכדי אויסצו־מיידן דעם טויט.

האָט קאַסיאַן געהאַט דינסט ביינאַכט, איז חיים ווורמאַן געזעסן אין זיין וואַרשטאַטל ביי אַ פול־לאָמ־פּיקן אַפּאַראַט און דייטלעך געהערט מאָסקווע און לאָנ־דאָן. קאַסיאַן האָט געהאַלטן וואַך פאַרן בית־המדרש (דאָרט האָט אין פאַליש זיך געפונען דער ראַדיאָ־וואַרשטאַט) און אין דער נאַכט־שטילקייט זיך צוגע־הערט, צי עס דערנענטערט זיך נישט אַן אומגעוווּנטשע־נער פערזאָן. (גרעגער פלעגט מאָכן פון צייט צו צייט אַזעלכע נאַכט־אינספּעקציעס, בפרט ווען ער פלעגט אַהיים קומען שפּעט פון אַ הוליאַנקע). געווען אויך פאַלן, אַז קאַסיאַן גופא איז געזעסן ביים אַפּאַראַט און געהערט מאָסקווע — און יידן האָבן אַכטונג געגעבן, עס זאָל נישט געשען קיין מכשול.

*

מיר האָט איבערגעגעבן יצחק ראָזנבוש:

שוין אין דיווינטער־חדשים 1942/43 (ד.ה., איידער ווורמאַן איז געקומען אין לאַגער) האָבן די פּאַרטיזאַנער — טרעפנדיק אים און יחיאל־אַלטער ראָלניק אין שטאָט — געגעבן אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט פּאַרן לאַגער. בערענגט אין לאַגער האָט אים טאַקע יצחק ראָזנבוש, צוזאַמען מיט די שפּייז־פּראָדוקטן. ער האָט אים אינסטאַלירט אין קעלער פון אברהמלע גאָלדפּעלדס הויז, וואָס האָט געדינט אַלס אַרעסט און דערנאָך אַלס מאַגאַזין פון קאָרטאָפל. ראַדיאָ־אוידיציעס האָט ער געהערט צוזאַמען מיט קאָסיאָן. שפּעטער האָט מען געמוזט דעם אַפּאַראַט ליקווידירן, ווייל צו פיל מענטשן האָבן פון אים געווווסט.

*

וועג מען האָט אַרויסגעפירט דעם לאַגער אויף מערב און אַ גרופּע יידן זענען אויפן וועג אַנטלאָפן און צוריק געקומען קיין קראַשניק — איז מיט זיי מיטגעקומען איוואַן קאָסיאָן. די מאַכט־אַרגאַנען פון דער רויטער אַרמיי האָבן אים אַרעסטירט. יידן האָבן שטאַרק אינטערוענירט — און ער איז רעהאַביליטירט געוואָרן.

ד.

די באַשפּייזונג פון לאַגער איז פון איין זייט געווען אַ שלעכטע, און פון דער צווייטער זייט — אַ פּאַר־העלטניסמעסיק גוטע.

אַ שלעכטע איז געווען די באַשפּייזונג, וואָס די אסירים האָבן באַקומען פון די דייטשן (פון דער לאַגער־קוך); אַ פּאַרהעלטניסמעסיק גוטע איז געווען די באַשפּייזונג, וואָס די אסירים האָבן זיך אַליין פּאַרשאַפן.

די מערהייט אסירים זענען געווען איינווויינער פון קראַשניק. אַ טייל האָט מיטגעברענגט אין לאַגער אַ ביסל געלט אָדער חפצים, אַנדערע האָבן אַזעלכעס געהאָט ביי באַקאַנטע קריסטן.

אין לאַגער פלעגט מען ברענגען שפּייז דורך פּאַרשידענע אומוועג. געווען קריסטן, וואָס האָבן זיך דערמיט פּאַרנומען צוליב געשעפט.

אין יעדן וואַרשטאַט האָט זיך געפונען אַ ציגל־קעלכל. נאָך דער אַרבעט האָט זיך אַנגעהויבן אַ סדרה פון קאָכן. עס האָבן זיך געשאָפן קליינע גרופּן, על פי רוב פון קרובים אָדער נאָענטע באַקאַנטע, וועלכע האָבן געקאָכט בשותפות. די מער באַמיטלטע האָבן אויסגעהאַלטן מיט עסן די אָרעמערע. כדאי צו דערמאָנען חיים אדלער, וועלכער האָט סטאַביל געגעבן צו עסן עטלעכע אָרעמע יידן, גאַנץ פרעמדע.

דאָס פאָפולערסטע מאַכל איז געווען קליסקעלעך מיט בעבאַלעך.

אָרעמע יידן פלעגן זיך אויך פּאַרשאַפן געלט־מיטלען דורך פּאַרקויפן מלבושים.

אין לאַגער פלעגט מען פון צייט צו צייט ברענגען טראַנספּאָרטן מלבושים, געבליבענע נאָך אומגעקומענע יידן אין אַנדערע לאַגערן. די מלבושים האָט מען צעטיילט צווישן די אסירים, כדי פּאַרטוישן די אָפּגענוצטע ביי דער אַרבעט. אָרעמע יידן פלעגן באַקומען גרעסערע צוטיילונגען און די איבעריקע קליידער־שטיקער פלעגן זיי פּאַרקויפן.

אין די מלבושים פלעגט מען געפונען פּאַרשידענע קלייניקייטן, ווי טאַטער־בילעטן וכדומה, לויט וועלכע מען האָט געקענט פעסטשטעלן פון וואָס פּאַראַ לענדער זיי שטאַמען.

די לאַגער־מאַכט האָט געלייגט אַכט דערויף, אַז די אסירים זאָלן נישט זיין אָנגעטאָן אין טראַנטעס אָדער שמוציק. צום מאָרגן־אַפּעל האָט יעדער אייגער געמוזט האָבן די שיך אָדער שטיוול אויסגעפוצט מיט וואַקס.

מיט פּאַרקויפן קליידער־שטיקער, האָבן זיך פּאַר־נומען די יידן, וועלכן פלעגן אַרבעטן אויסערן לאַגער (ביי דער געסטאַפּאָ). געווען אויך יחידי־סגולה, וועלכע האָבן געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצוגיין אין שטאָט. אַזעלכע פלעגן פּאַרלאָזן דעם לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ וואַכמאַן. אָפּיציעל האָט עס געהייסן, בכדי עפּעס צו דערליידיקן פּאַרן לאַגער.

דאָס קאָכן עסן אין די וואַרשטאַטן איז אָפּיציעל געווען פּאַרבאָטן. פון צייט צו צייט פלעגט גרעגער אַריינפאַלן אין די וואַרשטאַטן און אויב ער האָט אָנגעטראָפן אַז מען קאָכט, האָט ער געשריגן. מען פלעגט באַשטימען פּיקעטן. אַמבעסטן האָבן עס געמאַכט די קינדער. אַז מ׳האָט באַמערקט גרעגערן (אָדער אַן צווייטן ס.ס.־מאַן) אַרומשפּאַצירן אויפן הויף פון לאַגער, האָט מען געגעבן „בינק״ (געשריגן „זעקס״) פון וואַרשטאַט צו וואַרשטאַט — און דאָס קאָכן צייטווייליק אָפּ־געשטעלט.

אויף פּסח האָט מען געבאַקן מצות. געווען פרומע יידן, וועלכע האָבן במשך אַכט טעג פּסח נישט געגעסן קיין חמץ.

ה.

אין יאנואר 1943 האָט מען אויפן באָפעל פון שטורמפירער אולריך „אויסגעבאָרגט" פון אונדזער לאַגער צען אסירים און זיי איבערגעשיקט קיין טאָמאַשוווּלובעלסקי, ווו זיי האָבן באַדאַרפט דורכפירן רעמאָנטן אין בנינים, וועלכע זענען געווען פאַרנומען דורך דער ס.ס. מען האָט אויסגעקליבן די פאָלגנדע פאָכלייט: שמואל בראַנד (מויערער), שמעון זילבערפיין, משה פאָרצעלאַן, יודקעוויטש, יעקיל בעקערס איידעם, שבח טשיזמעס איידעם, (אַלע פינף שטובן־מאַלער), צדוק הערשענהאָרן און איינעם אַ ווארשעווער (עלעקטריקער), שוואַרץ (שלאָסער) און אַ זאַקליקאָווער (טישלער).

„אויסגעבאָרגט" האָט מען זיי אויף פיר וואָכן, אָבער צוריק געקומען איז נאָר שמואל בראנד, ערשט אין חודש אויגוסט.

אויפן אָרט האָבן זיך די יידן דערווּוסט, אַז די ס.ס.־לייט פאָר וועלכע מען האָט זיי אַרויסגעפאָדערט, זענען די וואָס פירן אָן מיטן פאַרניכטונגס־לאַגער אין בעלזשעץ (עטלעכע קילאָמעטער פון טאָמאַשווּוו).

עס דערציילט שמואל בראנד:

אין חודש מאַי האָבן די דייטשן אויף אַ בעסטיאַלישן אופן דערמאָרדעט דעם שלאָסער שוואַרץ. דריי ס.ס.־לייט האָבן אים אַזוי לאַנג געשלאָגן מיט שטיקער האָלץ, ביז ער איז געבליבן טויט אויפן אָרט.

שוואַרץ האָט געשטאָמט פון ווין. די דייטשן האָבן אים געמאַכט פאָר אַן אויפזעער פון זייערע ווינונגען. אַ געוויסן טאָג האָבן זיי ביי אים דורכגעפירט אַ פּערזענלעכע רעוויזיע און געפונען געגנבעטע פאָטאָגראָפירן. זיי האָבן אים תיכף אומגעברענגט.

אין דער אמתן איז נאָך פון פריער געווען באַשטימט אים צו ליקווידירן. מיט עטלעכע טעג פריער האָט ער באַקומען אַ באָפעל אויסצוגראָבן אַ גרוב, אין וועלכן מען האָט אים טאַקע שפּעטער קובר געווען. שפּעטער האָט מען זיך דערווּוסט, אַז צווישן אָנדערע חטאים, האָבן די דייטשן אים באַשולדיקט אין הערן אויסלענדישע ראַדיאָ־אויפזיצער, וועל זיי האָבן זיך געפונען מחוץ זייערע ווינונגען.

*

שמואל בראַנד איז צוריק געקומען אין לאַגער בהסכם מיטן פאַרלאַנג פון שטורמפירער אולריך. אין לאַגער איז דעמאָלט געווען שטאַרק נויטיק אַ מויערער. די איבערגעבליבענע אָכט „אויסגעבאָרגטע" יידן זענען מער נישט געקומען.

ו.

דער שטורמפירער אולריך פלעגט באַזוכן דעם לאַגער איין מאָל אין דער וואָך, על פי רוב יעדן מיטוואָך. ער איז אָפט געקומען אין באַגלייטונג פון זיינע קאָמעראַדן וועלכע זענען שטענדיק אַוועק געפאָרן אַנגעשטאָפט מיט מתנות.

אין דער דריטער דעקאַדע פון חודש אַפּריל 1943, האָט זיך אולריך אין לאַגער נישט באַוויזן. ערשט אין חודש מאַי איז ער געקומען און צונויפגערופן אַן אָפּעל פון אַלע אסירים. ער האָט אונדז פאַרזיכערט (נישט דאָס ערשטע און נישט דאָס לעצטע מאָל), אַז מיר וועלן אין לאַגער די קריג איבערלעבן, מיר דאַרפן נאָר רויִק אַרבעטן א.א.וו.

וועגן אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ האָט אולריך מיט איין וואָרט נישט דערמאָנט, אָבער מיר אַלע האָבן פאַרשטאַנען די סיבה, וועלכע האָט גורם געווען צוזאַמענצורופן אַ ספּעציעלן אָפּעל אין האַלטן פאָר אונדז די דרשה. וועגן אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ זענען מיר געווען אינפאָרמירט פון דרויסנדיקע קוועלן.

ז.

מען האָט געבראַנגט קיין בודזין עטלעכע טויזנט יידן פון ווארשעווער געטאָ. גרעגער און קאווא זענען דאָרט צוגעפאָרן און געבראַנגט אין אונדזער לאַגער 27 מאַן, וועלכע האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס טישלער.

די מענטשן זענען נישט געווען אייגעבראַכן, נאָר גרייט ווייטער צו קעמפן. מיר פלעגן מיט יראת־הכבוד אויסהערן זייערע שילדערונגען פון די קאַמפן אין ווארשעווער געטאָ. די דערציילונגען האָבן אַריינגעבראַנגט אויפמונטערונג אין דעם מאָנאָטאָנעם לאַגער־לעבן. זיי כּלעגן אויספילן אַלע פרייַע שעהן פון אַרבעט. מיר האָבן געוואָלט וויסן וואָס מער פרטים.

די אימפּולסיווקייט און קאמפּסגרייטקייט פון די ווארשעווער יידן האָט אַרויסגערופן אומרו ביי דער יידישער קאָמענדאַנטור פון לאַגער, וועלכע האָט נישט געגלויבט, אַז זיי וועלן רויִק איינזיצן אין לאַגער.

אונטערן אויסרייד, אַז זיי זענען נישט קיין גוטע פאַכלייט, האָט מען אַ טייל (די קעמפּעריש געשטימטע) צוריק געשיקט קיין בודזין, ווי אויך אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ אין לובלין.

ח.

צווישן די יידן וועלכע מען האָט געבערענגט קיין בודזין נאָכן ליקווידירן דעם אויפשטאַנד אין וואַרשע־ווער געטאָ, האָבן זיך געפונען אַ רײַ וואַרשעווער כלל־טורער, ווי: ליפּע בלאָך, דירעקטאָר פון קרן־קיימת לישראל; ד״ר וודאָווינסקי, דער פירער פון די רעוויזיאָניסטן; הרב שטאָקהאָמער, רעדאַקטאָר פון אגודהשן „טאָגבלאַט״; הרב דוד שאַפּירא און אַנדערע.

ליפּע בלאָך האָט מען פון בודזין געבערענגט צו אונדז אין לאַגער. ער האָט געאַרבעט אין ביורא אַלס געהילף פון בוכהאַלטער.

דאָס ברענגען יחידים־פערזענלעכקייטן פון בודזין איז שוין געווען אַקטועל פון אַ לענגערער צייט, כמעט פון דעם מאָמענט, זײט מען האָט געבערענגט קיין בודזין די יידן פון וואַרשעווער גטאָ. מיט דעם ענין האָט זיך באַזונדערס פאַראינטערעסירט חיים פאָפאָווסקי, אַ ליניקער פועלי־ציוניסט, וועלכע איז געקומען צו אונדז אַלס טישלער מיט דער גרופּע פון וואַרשעווער גטאָ. קלאַנגען האָבן קורסירט, אַז אין דעם ענין איז געווען פאַראינטערעסירט די יידישע אַגענץ.

מען האָט אויך דערציילט, אַז וועגן דעם איז געקומען אין לאַגער אַ בלאָנדע פריילין אין באַגלייטונג פון אַ מאַן, אין אַ מונדיר פון אַ באַן־באַאַמטן. (עס איז נויטיק אויף דעם אָרט אויפצוקלערן, אַז אין לאַגער האָט מען אָנגענומען באַשטעלונגען אויך פון פריוואָטע פערזאָנען און יעדער נישט־ייִד האָט געהאָט די מעגלעכקייט אריינצוקומען אין ביורא, ווו מען האָט אָנגענומען די באַשטעלונגען).

חיים פאָפאָווסקי איז וועגן דעם געפאָרן עטלעכע מאָל קיין בודזין און געפירט דאָרט אונטערהאַנדלונגען. פאַר וואָס עס האָט זיך פאַרענדיקט בלויז מיט ברענגען ליפּע בלאָך — איז מיר נישט קלאָר. מעגלעך, אַז פאַר מער פערזאָנען איז ביי אונדז קיין פלאַץ נישט געווען און אַז בלאָך איז פאַר די אויפטראָג־געבער געווען די וויכטיקסטע פערזאָן.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אייניציקע פערזאָן האָט מען אויך נישט געקענט אַרויס נעמען פון אונדזער לאַגער, ווו עס האָט זיך געפונען אַ פאַר־העלטנישמעסיק קליינע צאָל מענטשן, וועלכע מען האָט געציילט צוויי מאָל אין טאָג — אויף די פרימאָרגן־און אָוונט־אַפּעלן. אַ סברא, אַז פון בודזין וואָלט מען גיכער געקענט אַרויסגענעמען עמעצן, ווייל דאָרט האָבן זיך געפונען בערך דריי טויזנט יידן און אויב איינער איז פאַרלוירן געגאַנגען, האָט די יידישע קאָמענדאַנטור געהאַט אין רעזערוו אַ צווייטן. דאָס זענען געווען יידן, אַנטלאָפענע פון דער אַרישער זײט, ווייל זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט ווייטער זיך אויסצאַ־האַלטן. זיי פלעגן זיך אַריינגענעמען אין די רייען פון די צוריקגייענדיקע אסירים פון דער אַרבעט אויסערן לאַגער.

ליפּע בלאָך איז אומגעקומען אויפן וועג, וועמען מען האָט געפירט די אסירים אויף מערב, נאָך דער ליקווי־דאַציע פון לאַגער.

ט.

אין 1943, אין אַ בריוו פון קראָקע פון „יוס״ (יידישע אונטערשטיצונגס־שטעלע), אָנגעפירט דורך ד״ר מ. ווייכערט האָט זיך געריעדט וועגן שאַפן אַן אָפּטייל פון „יוס״ אין אונדזער לאַגער.

פסח קאָוואָ האָט געזאָלט פאָרן וועגן דעם ענין קיין קראָקע (אין באַגלייטונג פון אַן ס.ס.־מאַן). ער האָט פלאַנירט צו שאַפן ביי אונדז אַן אָפּטייל, וואָס זאָל באַזאָרגן אויך בודזין און אַנדערע לאַגערן. צי די רייזע איז צושטאַנד געקומען — געדענק איך נישט.

די ידיעה, אַז עס עקזיסטירט נאָך אין געגנראַל־גוווערנאַמענט אַ לעגאַלע יידישע אינסטיטוציע — איז געווען פאַר אונדז אַ סענסאַציע. מען האָט דעם פאַקט שטאַרק קאָמענטירט, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אויפ־הייטערונג צווישן אַ טייל אסירים.

עס איז אָנגעקומען פון „יוס״ אַ טראַנספאָרט מעדי־קאַמענטן און אויסלענדישע שפּייז־אַרטיקלען, על פי רוב פרוכטן־קאָנסערוון (פאָרטוגעזישע).

איך געדענק נישט, אַז מען זאָל געווען טיילן די שפּייז־אַרטיקלען צווישן די אסירים. מעגלעך, אַז יחידי־סגולה (די אַזוי גערופענע שבט לוי) האָבן יאָ געגאָסן פון זיי.

גרעסערע קוואַנטומס פון מעדיקאַמענטן האָט מען אַרויסגעגעבן די פאָרטיזאַנער, מיט וועלכן דער לאַגער האָט אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט.

אין טאָג וועמען האָט אַרויסגעפירט די אסירים פון לאַגער (בעת דער ליקווידאַציע), האָט מען געעפנט די טויערן פון מאַגאַזין און יעדער איינער האָט געקאָנט מיטנעמען צידה לדרך, וויפל זיין הארץ האָט געגלוסט. אָבער וויפל האָט מען דען געקענט מיטנעמען, אַז די גרעסטע טייל אַסירים האָט פלאַנירט נישט ווייט צו מאַרשירן.

מען האָט אײנגעאָרדנט פּאַר די אסירים אַ פּאַר־ווייַלונגס־אָוונט פון געזאַנג און ספּעציעל אויף דעם אָוונט געברענגט עטלעכע יידן בעלי־נגינה פון בודזין. איינער פון זיי האָט געהייסן שלום זשורקאָווסקי, פון מינסק־מאַזאָוויעצק. ווי ער האָט דערקלערט, זאָל ער האָבן געהאַט אַ שייכות מיט די יידישע טעאַטער־קרייזן אין ווַארשע. דער אָוונט האָט אַריינגעברענגט אויפֿהייטערונג, באַזונדערס האָט אויסגענומען שלום זשורקאָווסקי.

שפּעטער האָט מען דריי פון די דערמאָנטע בעלי־נגינה געברענגט אויף סטאַביל אין אונדזער לאַגער: שלום זשורקאָווסקי, משה קאַן פון ווַארשע און אַברַאשא אַ מוזיקער, געשפּילט אויף אַ האַרמאָשקע.

זשורקאָווסקי האָט געקאָנט אַ שלל פון פּאָלקס־און טעאַטער־לידער. צוגעהאָלפן האָט אים דער קראָשניקער יהושיעלע מארקאָוויטש, וועלכער האָט אַ ריי יאָרן געשפּילט טעאַטער אַלס אַמאָטאָר.

אין לאַגער האָט מען אַנגעהויבן זינגען. אַלע האָבן געזונגען, יינג און אַלט. מענטשן האָבן אַזוי אַרום אויס־געדריקט זייער ווייטיק און בענקעניש, זייער צער צום פּאַרלוירענעם און חרובן לעבן און זייער באַגער צו אַ ניי לעבן.

שלום זשורקאָווסקי האָט אַרגאַניזירט אַן אַמאָטאָרישע טעאַטער־טרופּע. עס זענען פאָרגעקומען פּרובן. אויף די געזעראַל־פּרובן האָט מען איינגעלאַדן זייטיקע פערזאָנען אַלס מבינים. מען האָט געשפּילט צוויי פּיעסן: „דאָס גרויסע געווינס" פון שלום עליכם און „דער זינגער פון זיין טרויער" פון אָסיפּ דימאָוו. מען האָט אויך געשטעלט צוויי רעווי־פּאַרשטעלונגען, וועל־כע דער אמאָטאָרן־קרייז האָט געשפּילט אויך פּאַר די אסירים ביים „סקרענט".

די טעקסטן פון די פּיעסן און רעווי־פּאַרשטעלונגען האָט שלום זשורקאָווסקי צוזאַמענגעשטעלט פון זכרון.

צום אַמאָטאָרן־קרייז האָבן געהערט: שלום זשור־קאָווסקי, משה קאַן, יוסף ראָזענעל, יהושע מאַרקאָוויטש, ראָזען (פון ווַארשע), נחום ראָזענעל, טעמע קאס, דבויטשעלע ראָזענבוש, עובדיה וויזענבערג (געשפּילט אויף פידל) און אבראשא (געשפּילט אויף אקאָרדיאָן) און אַנדערע.

*

צו די פּאַרשטעלונגען פלעגן קומען אויך די ס.ס.־לייט פון לאַגער, און דורך זיי איינגעלאדענע קאמעראדן.

זומער 1943 איז פון לאַגער אין פּאָניאַטווו געקומען צו אונדז אויף אַ באַזוך דער געוועזענער קראָשניקער תושב שמואל ערליכמאַן. דער ציל פון דעם באַזוך איז ווועמענס באַגלייטונג, געדענק איך נישט. ווַאַר־שיינלעך וועגן בויען אַ מאָגאַזין אין אונדזער לאַגער. ער האָט דערציילט, אַז ער אַרבעט אין דער בוי־אָפּטיילונג פון לאַגער אין פּאָניאַטווו און אַז זיי באַאַר־בעטן איצט פראָיעקטן וועגן פּאָנאַדערבויען דעם לאַגער, וואָס באַדאַרף דויערן זעקס יאָר.

ער איז געווען אין אַ נישט שלעכטער שטימונג...

*

זומער 1943 האָט באַזוכט אונדזער לאַגער דער גרופּנפירער פון ס.ס. און פּאָליצייַ פון לובלינער דיסט־ריקט. פּאַר זיין קומען האָט מען געמאַכט גענעראַל־אַרדענונג אין לאַגער. בעתן ווייַלן פון געג. שפּאַרנע־בערג אין לאַגער, האָט קיינער פון די אסירים נישט געטאָרט צוגיין צו קיין פענצטער.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעמאָלט איז דעציידירט געווָארן דער גורל פון די יידן אין קראָש־ניקער לאַגער, דאָס הייסט, צי מען זאָל נאָך איבער־לאָזן, אַדער אומברענגען צוגלייך מיט די יידן אין אַנדערע לאַגערן אין לובלינער דיסטריקט, וועלכע מען האָט ליקווידירט אין חודש נאָוועמבער 1943.

נאָך דער באַפרייַונג, איז געזעראַל שפּאַרנבערג געמשפּט געוואָרן דורך דעם פוילישן געריכט אין לובלין. ער האָט באַקומען טויט־שטראָף. געוו. אסירים פון אונדזער לאַגער זענען אַרויסגעטרעטן אויפן פּראָצעס אַלס עדות.

יב

די ערשטע טעג פון נאָוועמבער 1943. גרעסער און אַנדערע ס.ס.־לייט זענען פּאַרשוווּנדן פון לאַגער, גע־בליבן איז בלויז דער „פּאָמידאָר", אַן ס.ס.־מאַן מיט אַ רויטע גולע אויפן קאַרק. פון דרויסן האָבן מיר ידיעות, אַז ס'איז געשען עפּעס שרעקלעכס. מען האָט ליקווידירט אַלע יידן אין די לאַגערן און אויף די אַרבעטס־פּלעצער אין לובלין. מען האָט ליקווידירט די לאַגערן אין טראָוו־ניק און פּאָניאַטווו. מ'האָט אומגעברענגט 500 יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַ שטייגהאַקערייַ אין ראַכווו (דאָס זענען געווען די רעשטלעך יידן פון אַנאַפּאָל). יעדן עקבערט די פראָגע: „וואָס וועט זיין מיט אונדז?"

אולריך און גרעגער האָבן זיך באַוויזן אין לאַגער. מען האָט גערופן אַן אַפּעל. ווידער אַ דרשה, אַז מיר זאָלן

זיין רויק, נאָרמאל אַרבעטן. אונדז דראָט גאָרנישט. „יענע" זענען געווען באַנדיטן.

די דרשה האָט נישט געמאַכט קיין שום אייַנדרוק. די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע.

מיר האָבן געווּסט פון כּמעט אַלע לאַגערן און אַרבעטס־פלעצער אין לובלינער דיסטריקט. מיר פלעגן ספּאַראַדיש באַקומען וועגן זיי ידיעות דורך פאַרשידענע געלעגנהייטן. איז עמיצער געפאָרן קיין לובלין (צב"ש — אַ מייסטער פון דער סטאַלעריי נאָך מאַטעריאַלן), פלעגט ער זיך באַמיען צו ברענגען וואָס מער נייעס וועגן אַנדערע יידן. איצט איז אַלץ ליקווידירט געוואָרן. אין לובלינער דיסטריקט זענען געבליבן בלויז דריי יידן־לאַגערן: בודזין, קראַשניק און דעמבלין. וועלן קומט די רייַ אויף די רעשטלעך? פעסימיזם האָט באַהערשט אַלעמען. מען נוצט אויס יעדע פאַרבינדונג מיטן דרויסן אויף צו פאַרשאַפן זיך באַהעלטענישן ביי קריסטן. מען זאָגט, אַז פסח קאָוואָ האָט שוין זיין גאַנץ פאַרמעגן אין דרויסן. „אַפילו שטעקשיך אויך" — וויצלט מען זיך.

אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען פאַרלאַנגט אַרויסצוגעבן ליפּע בלאַך, פאַר וועמען עס איז שוין אַנגעגרייט אַ מקום מקלט און אַז מענטשן נאָענטע צו דער יידישער קאָמענדאַנטור שטעלן אַ באַדינג, אַז מען זאָל אויך זיי מיטנעמען. דאָס האָט פאַרגרעסערט די בהלה ביי די פשוטע מענטשן. וועלן די גדולים אַוועק, קאָן דאָס ברענגען צום ליקווידירן דעם לאַגער און אפשר צום אומברענגען די רעשט אסירים. במשך עטלעכע נעכט האָבן די שוואַרצע ארבעטער געהיטן דאָס הויז, ווו עס האָבן געווויינט דער קאָמענדאַנט פסח קאווא און זיינע מקורבים.

אַן אומגליק אויפן לאַגער איז געקומען, אָבער פון אַ גאַנץ אַנדערער ריכטונג...

יג.

שוין אַ לענגערע צייט ווי די מענטשן פון לאַגער האָבן אָנגעהאַלטן קאָנטאַקטן מיט אַ פאַרטיזאַנער־אָפּטייל. די פאַרטיזאַנער האָבן צוגעשטעלט עטלעכע רעוואָלווערן. מיר האָבן זיי געגעבן מלבושים און מעדיקאַמענטן. מען האָט זיי אויך געגעבן טיילן פון ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, וועלכע עס האָט פון זיין ראַדיאָ־וואַרשטאַט צוגעגרייט חיים ווורמאַן.

נאָך דער ליקווידאַציע פון די יידן־לאַגערן אין חודש נאָוועמבער, האָט די גרופּע געהאַלטן, אַז ס׳איז געקומען די צייט צו אַנטלויפן פון לאַגער און קעמפן אין די רייען פון די פאַרטיזאַנער.

אָנגעפירט מיט דער גרופּע האָבן: חיים ווורמאַן, פאַלעק בראָנער, שמאי שטיינגאס, לייבעלע שמוקלער, יהושע מארקעוויטש און אַנדערע.

מען האָט אַרויסגעשיקט לייבעלע שמוקלער קיין זשעטשיצא צו די פאַרטיזאַנער, בכדי אַדומצוערעדן דעם אופן פון אויפנעמען די אַסירים. געוועזן אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן אָנגעוויזן די אויסזיכטלאָזיקייט פאַרן גרעסטן טייל אסירים צו ראַטעוועזן זיך אויסערן לאַגער, בפרט פאַר עלטערע מענטשן און קינדער.

עס זענען דעמאָלט פאָרגעקומען אין לאַגער ליידנשאַפטלעכע ויכוחים צווישן די אָנהענגער פון ביידע גרופּן.

*

די ביוראָ־אַרבעטער פייגעלע טוואַרדאָגורא און פעליקס שטיינהויער (אַווינער ייד) פלעגן דערליידיקן די געשעפטס־קאָרעספאָנדענץ. דאָקעגן איז זיי נישט געווען דערלויבט צו לייענען די קאָרעספאָנדענץ מיט דער צושריפט „געהיים".

אין חודש נאָוועמבער 1943 האָבן זיי ביידע געזוכט מיטלען „אַרײַנצוקומען" אין דער געהיימער קאָרעספּאָנדענץ און אַזוי אַרום זיך דערוויסן, וואָס פאָרט פלענער די דייטשן האָבן לגבי אונדזער לאַגער. פעליקס שטיינהויער איז דערגאַנגען דעם סוד פון עפענען דעם שרייב־טיש. זיי האָבן טאָקע געפונען אַ בריוו פון גרופּנפירער פון ס.ס. און פאָליציי אין לובלין, אין וועלכן עס איז געווען געשריבן, אַז אין פאַל פון דערנענטערן זיך פון פראָנט, זאָל מען די אסירים איבערפירן קיין פלאַשוּוו. דאָס האָט אַריינגעברענגט אַ געוויסע באַרויקונג.

*

געווען איז עס אין די ערשטע טעג פון אָרגאַניזירן דעם לאַגער, אין הערבסט 1942. די פאַרצוימונג פון לאַגער און די שמירה איז נאָך געווען אַ שוואַכע. ס׳איז נאָך נישט געווען קיין גענויע עווידענץ. דעמאָלט איז געקומען אין לאַגער פרץ ווישניאַק און אָנגענומען באַשטעלונגען אויף „אַרישע" קענקאָרטן. אַ טייל אסירים האָבן זיך טאָקע פאַרשאַפט קענקאָרטן. אפשר וועלן זיי צונוץ קומען?!

דער יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער האָט אָבער כּאַרלאַנגט, אַז מען זאָל די דאָקומענטן אים געבן צו באַהאַלטן. אויב עס וועט נויטיק זיין פון זיי צו גענישן, זאָלן עס מאַכן אַלע צוזאַמען. ער האָט מאַטיווירט זיין האַנדלונג דערמיט, אַז אויב איינצלנע פערזאָנען וועלן כּריי קאָנען דעצידירן וועגן אַוועקגיין פון לאַגער, קאָן

עס גורם זיין דעם טויט פון אַנדערע אָן אפשר די ליקווידאַציע פון גאַנצן לאַגער.

יד.

אין חודש פעברואַר 1944 האָט די געסטאַפאָ צוגע־נומען פון לאַגער דעם בעקער שמאי גרינוואַלד און זיין כלה חנהקע און שפעטער אויך דעם יידישן קאָמענ־דאַנט פסח קאווא מיט זיין גאַנצער משפחה.

וואָס איז געווען די סיבה פון אַרעסט פון שמאי גרינוואַלד?

אין דער דייטשער האַנדלס־פירמע „שמידט און לוהמאַן" האָט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער איינער יעזשי סאַוויצקי. ער האָט אויך געאַרבעט אין מאַרשטשיזנעס מיל. צו דער געסטאַפאָ האָט מען געמסרט, אַז ער איז אַ ייד. האָט מען אים געגעבן „צינק" און ס'איז אים געלונגען צו אַנטלויפן. דער בעל־הבית פון דער ווינונג (פון פאַך אַ בעקער, גרינוואַלדס אַ באַקאַנטער), וווּ סאַוויצקי האָט געווינט, האָט בעתן פאַרהער אין דער געסטאַפאָ זיך פאַרענטפערט, אַז סאַוויצקין האָט צוגע־טיילט די ווינונג דער קוואַטיר־אַמט און אַז ער האָט נישט געווסט אַז ר'איז אַ ייד. ווילנדיק אונטערשטרייכן זיין אומווילן צו אַנגאַזשירן זיך מיט יידן, האָט ער אויסגעפלאַפלט, אַז גרינוואַלד האָט אים געבעטן צו מאַכן אין זיין הויז פאַר אים און פאַר זיין כלה אַ בא־העלטעניש און צוגעזאָגט צו באַצאָלן מיט גאָלד־שטיק־לעך — וואָס ער האָט אָפגעווארפן. די געסטאַפאָ האָט זיך דעמאָלט דערווסט, אַז אַ טייל יידן אין לאַגער האָבן צוגעגרייט „אַרישע" קענקאַרטן און אַז זיי זענען דעפא־נירט ביי פסח קאווא; אַז דאָקטאָר שפיראָס פרוי און טאָכטער געפינען זיך אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע; אַז לייבעלע שמוקלער האָט געווייזלט ביי די פאַרטיזאַנער.

אַלס פועל־יוצא פון דער מסירה האָט מען דעמאָלט דערשאָסן 34 יידן, צווישן זיי די אַלע, וועלכע האָבן געהאַט קענקאַרטן.

פון לייבעלע שמוקלער, טראָץ די עינויים וואָס מען האָט לגבי אים אָנגעוועגדעט (הינט האָבן געריסן שטי־קער פון זיין לייב), האָט די געסטאַפאָ זיך גאָרנישט דערווסט וועגן די פאַרבינדונגען פון לאַגער מיט די פאַרטיזאַנער.

אויך דעם דאָקטאָר שאַפיראָ האָבן הינט געריסן שטיקער פון לייב, אָבער ער האָט נישט אויסגעגעבן לאָס אָרט, וווּ זיין פרוי און קינד האָבן זיך געפונען.

די נעמען פון די, וועלכע מען האָט דערשאָסן:

פסח קאווא, זיין זון בעריש און טאָכטער פרידא; משה האָפערט, זיין זון ישראל און טאָכטער באַלטשע; יהושע פוטערמאַן (קאווא איידעם); די ברידער מאַקס, לייזער און דוד קאמינער און זייערע דריי זין; יעקב וווייסבראָט, זיין פרוי און זון; אהרן פערלזאָן; שלמה־לייב זיסבערג; יצחק בעק, זיין פרוי און זון; די ברידער יוסף און לייב שמוקלער; זיסקינד ראָזענבוש; שאול ערליך; ד"ר יוסף שאַפיראָ; מענדל פיין; בעריש ערליך; ברענער; אברהמלע ראדלער; ראכווערגער (פון „סקרענט"); שמאי גרינוואַלד; חנה הירשזאָן.

פסח קאווא און זיינע נאָענטע האָט מען דערשאָסן הינטערן קריסטלעכן בית־עולם.

די אַנדערע האָט מען געבונדן איינער צום צווייטן מיט שטעכל־דראָט און דערשאָסן אין בודזין אין טאָג פון כ"ז שבט תש"ד.

נאָך פסח קאווא טויט איז יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער גענואַרן דער צאָן־טעכניקער העניעק בא־רענשטיין. יעזשי סאַוויצקי האָט די מלחמה איבער־געלעבט. נאָך דער באַפרייונג האָט ער פאַרנומען דעם אַמט פון גענעראַל־פראָקוראָר פון דער פוילישער פאָלקס־רעפובליק, רעפרעזענטירט די פוילישע מלוכה אויפן נירנבערגער פראָצעס.

דעם באַלעבאָס פין סאַוויצקיס וווינונג האָט די געס־טאָפּאָ אומגעבראַכט.

טו.

מיט עטלעכע טעג שפעטער ווידער אָן איבערלעב־דיקע ידיעה: אַנטאָפּן יחיאל־אלתר ראָלניק.

פאַרן שאָפן דעם לאַגער האָט ער געאַרבעט אין דער יידישער אָרדענונגס־דינסט (געפירט דעם סעקרעטאַר־יאָט). אין לאַגער איז ער געווען אינטענדענט. יעדן טאָג האָט ער פאַרלאָזט דעם לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ וואַכמאַן און געמאַכט אַלערליי איינקויפן. ער האָט זיך נישט באַגרענעצט בלויז צו אייגקויפונגען, נאָר אויך אָנגעהאַלטן פאַרבינדונגען מיט פאַרשידענע פערזאָנען אין דרויסן, באַזונדערס מיט דער פרוי שמידט.

די פרוי שמידט האָט פיל געלייסטעט לטובת די אסירים אין לאַגער, אויסגעפירט פאַר זיי פאַרשידענע שליחותן, איבערפירן בריוו און געלטער צו קרובים, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט, ווי אויך ברענגען פון דרויסן בריוו און קאָסטבאַרע חפצים פאַר די אסירים. דער מאַן אירער האָט זיך געפונען אין

ענגלאַנד, ווּהין ער איז אַוועק מיט דער פּוילישער אַרמיי. זי האָט געווינט אין ראָג פון פּאָדוואלנע גאַס, אין אַ באַזונדער הייזל, פון וועלכן עס איז געווען אַן אַרויסגאַנג אויף די לאַנקעס.

דעם טאָג איז ראָלניק אַרויס פון לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ וואַכמאַן, אַ יוגאָסלאַווער. ראָלניק האָט אים געהייסן וואַרטן פאַר דעם הייזל פון דער פרוי שמידט. אַריינגעגאַנגען אינעווייניק, איבערגעלאָזט די טעקע מיט די דאָקומענטן פון לאַגער און מיט דער אונטערטיר אַרויס אויף די לאַנקעס.

אַלס נקמה־אַקט פאַר אַנטלויפן פון ראָלניקן האָט די געסטאַפּאָ דערשאָסן אַכט מאַן: שמחה קאָן, ניונעק קאָן, שלמה מינצבערג, יהושע נאָרדמאַן, ישראל־יעקיל ערליכזאָן, אליעזר שטיינגאָס, הערש בערמאַן, שרה גרינאַפּעל.

די געסטאַפּאָ האָט אויך צוגענומען די פרוי שמידט. זי איז מער נישט צוריק געקומען. מען האָט דערציילט אַז וועג דער יוגאָסלאַווער איז אַריין אין דער ווינונג פון פרוי שמידט, האָט ער זי געטראָפן פאַרברענען די טעקע און דאָקומענטן פון לאַגער.

דער טויט פון דער פרוי שמידט האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם צווישן די פּאָליאַקן. עס האָט זיך גלאָזט ביי זיי מערקן אַ טענדענץ אויסצומיידן צו האָבן קאָנטאַקטן מיט יידן.

יחיאל־אלטער ראָלניק האָט די מלחמה איבערגעלעבט צוזאַמען מיט נאָך 15 יידן פון קראָשניק און סטרוזשא, ביי דעם פויער שיקראָ אין דאָרף סלאָדקווו.

עטלעכע חדשים נאָך דער באַפרייונג האָט מען ראָלניקן אַרעסטירט און אַרויסגעפירט קיין קראָשניק. עד־היום איז נישט באַווּוסט, ווּו ער איז אַהין געקומען. אַלע אינטערוועגנצן לטובת אים האָבן קיין רעזולטאַט נישט געגעבן. ער איז געווארן באַשולדיקט אין קאָלאָבאָראַציע מיטן אָקופאַנט (אַזוי האָט מען דערקלערט נחום ראָזענעל אין דער רוסישער קאָמענדאַנטור).

מען האָט געזאָגט, אַז צום אַריינטראָגן די באַשולדיקונג קעגן אים, האָבן גורם געווען די פאָלגנדע אומשטענדן:

ער האָט דערפירט צום טויט פון דער פרוי שמידט;

ער האָט זיך אַנגאָזשירט צו אַרבעטן אין דער פּוילישער זיכערהייטס־דינסט, וואָס איז נישט געווען אויף דער האָנט דער פּוילישער רעאַקציע אין קראָשניק.

*

ביי דער געסטאַפּאָ האָט געאַרבעט אַ גרופּע אסירים. זיי זענען געווען דאָרט קאָשארירט. ביים גראָבן אַ קאַנאַל אונטערן פּאַרקאַן, איז אנטלאָפן איינער פון די אסירים, שפּיעוואַק. אַלס שטראָף זענען דעמאָלט דער־שאָסן געוואָרן: אברהם עניסמאַן, דוד גאָלדפּעלד און יעקב גרינער.

שפּיעוואַק האָט געקעמפט אין פּאַרטיזאַנער־אַפּטייל און איבערגעלעבט די מלחמה.

יז.

די דייטשן האָבן אויף די אַפּעלן ביי פּאַרשידענע געלעגנהייטן (על פי רוב דעמאָלט, ווען עס איז געשען ערגעץ־וווּ אַ צרה ביי יידן) דערקלערט, אַז אונדז וועט גאָרנישט פּאַסירן, אַז מיר וועלן די מלחמה איבערלעבן אין דעם לאַגער. יידן האָבן אָבער אויף קיין אײַן מאָמענט פאַרגעסן, אַז אונדזער גורל איז אַ געחתמטער, אַז אונדזער לעבן איז אָפהענגיק פון וועלכן עס איז קאַפּריז פון דעם אָדער יענעם ס.ס.־גדול.

די פּאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער האָבן וווּיטער אָנגעהאַלטן.

אין חודש מערץ 1944 איז אַנטלאָפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער אַ גרופּע פון 17 מאַן: חיים וווּרמאַן, פאַלעק בראָנער מיטן 11־יאָריקן זון הערש, צוויי ברי־דער רובינשטיין, יעקיל בוכבינדער, צוויי ברידער ערליכסטער, דאָרנפעלד, שמאי שטיינגאס, מרדכי טוואָר־דאָגודא, לייזער מייזנער, יחזקאל אייזלשטיין, יוסף זאָנענשטערן, איינער פון די צוויי ברידער די זייגער־מאַכערס.

ווי אַזוי איז צושטאַנד געקומען דאָס אַנטלויפן?

אַ חוץ מיטן וואַכמאַן איוואַן קאָסיאָן (וועגן וועלכן איך האָב שוין אויבן געשריבן) האָבן די מיטגלידער פון דער גרופּע, וואָס האָט געפירט די אונטערערדישע טע־טיקייט. געהאַלטן „שטאַם" מיט נאָך אַ וואַכמאַן, אַן אוקראינער פון פּוילן, בעדער. ער איז געווען פאַר־האַסט אויף די דייטשן, ווייל זיי האָבן דערמאָרדעט זיין פאָטער.

בעדער האָט זיי דערמעגלעכט, בעת ער האָט גע־האַלטן דינסט ביינאַכט, אַראָפּ צו נעמען מיט וואַקס אַ פּאָרעם פון שליסל־לאָך אין אַריינפאָר־טויער. אַ דאַנק דעם האָט מען צוגעמאַכט אַ שליסל צום טויער. דאָס אַנטלויפן איז פאָרגעקומען אין אָוונט, דעמאָלט ווען דער זעלבער אוקראינער האָט געהאַט דינסט. ער האָט זיך בכיוון דערווייטערט אַ ביסל פון טויער. געעפנט דאָס טויער האָט חיים וווּרמאַן.

צומאַרגנס האָט די געסטאַפּאָ צוגענומען פון לאַגער 19 פּערזאָן: קרובים און נאָענטע פון די אנטלאָפענע, ווי אויך אַנדערע, וועלכע האָבן ביי דעם דייטשן קאָמענדאַנט פון לאַגער נישט נושא־חן געווען: יהושע זיס־בערג, יוסף פוטערמאַן, מלך שאַפּירא (דער מורה הורה), שמואל גוטפריינד מיטן זון, בעריש אידעלשטיין, אברהם־יצחק בוכבינדער, אַבוש ווײַנבערג מיטן זון, ישראל ווורמאַן מיטן זון, איינער פון די צוויי ברידער די זייגערמאַכערס.

ישראל ווורמאַן מיטן זון האָבן נישט געהאַט קיין שום פאַמיליע־שייכות מיט חיים ווורמאַן. מען האָט זיי דערשאָסן צוליב דער ענלעכקייט פון פאַמיליע־נאָמען.

*

נאָכמיטאָג האָט זיך ווידער באַוויזן די געסטאַפּאָ אין לאַגער און אַרעסטירט צען פּערזאָן אונטערן אויסרייד אַז זיי זענען רייכע יידן: שאול־שלמה הימעלבלאַ, לייבל לייכטער, חיים אדלער, שמשון וואַסערמאַן, שמואל פלוג, יוכבד הערשבערג, שמואל־אליהו ווײַנבערג, לעאָן באָרענשטיין (פון לאָדזש), לעאָן באָרענשטיין (פון וואַרשע), שלום מאָרגענשטערן (לובלין).

אַ טייל פון זיי האָט מען געברענגט שפּעטער אין לאַגער שטאַרק צעשלאָגענע און זיי האָבן פאַרן טויט ארויסגעגעבן דאָס געלט.

*

דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאָג איז אַנטלאָפן פון לאַגער אַנשל קרומהאָלצס זון, אַראָפּ שפּרונגענדיק פונעם דאַך פון אַ לאַגער־בנין, וועלכן מען האָט רעפּערירט. מען האָט אים נאָכגעיאָגט און דערשאָסן. די געסטאַפּאָ האָט באַלד צוגענומען דעם פּאָטער. דעם טאָג, (ח׳ ניסן ה׳תש״ד) האָט מען אין וועלדל בייַם „סקרענט״ צוזאַמען דערשאָסן 30 מאַן.

*

פון די אַנטלאָפענע 17 מאַן זענען צוריק געקומען: דאָנערפעלד, די ברידער רובינשטיין, יוסף זאָנענשטערן און דער יונגיטשקער הערשעלע בראָנער.

וועג קראָשניק איז שוין געווען פריי, האָט נאָך חיים ווורמאַן געלעבט. ווי עס דערציילט פייגעלע טוואַרדאַגורא, האָט זי זונטיק דעם 30סטן יולי באַקומען פון אים אַ ידיעה, אַז צומאַרגנס, מאָנטיק, קומט ער אין שטאָט אריין. אָבער צומאַרגנס איז אָנגעקומען די טרויעריקע ידיעה, אַז חיים איז טויט.

אין דער געגנט האָבן נאָך גראָסירט רעשטלעך פון דער דייטשער ווערמאַכט און חיים האָט זיך פרייוויליק גענומען אָלדן אָנטייל צו נעמען אין דער ליקווידאַציע פון די דייטשע חיילות און טאָקע ביי אַ צוזאַמענשטויס מיטן שונא איז ער געפאַלן ווי אַ העלד.

*

אין חודש מאַי 1944 איז דער פורמאַן שמואל וויסבראָט אַרויס געפּאָרן פון לאַגער אין באַגליטונג פון אַ דייטש און אוקראינער אייַנקויפן שפּייז־אַרטיקלען ביי די פויערים. ער האָט זיי צוגעפּירט צום דאָרף פאָטשעקייקא און דאָרט זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון די פאַרטיזאַנער. דעם דייטש מיטן אוקראיניש־וואַכמאַן האָבן די פאַרטיזאַנער ליקווידירט. דאָקעגן שמואלן האָבן זיי אָנגענומען אין זייער אָפּטייל, ווו ער האָט געקעמפט ביז דער באַפרייונג פון קראָשניק. שפּעטער איז ער אַרײַנגעטרעטן אין רעגולערן פוילישן מיליטער און געפאַלן אין די שלאַכטן ביי וואַרשע.

יז

קאָוועל איז געווען פאַרנומען דורך דער רויטער אַרמיי. טיילמאָל אין דער נאָכטשטילקייט פלעגט מען הערן — ביים צולייגן דאָס אויער צו דער ערד — ווי עס קלאַפן די האַרמאַטן.

אין די פריערדיקע צייטן האָט דער לאַגער אויסגעפירט על פי רוב באַשטעלונגען פאַר דער ס.ס. און פאַר דער ציווילער דייטשער באַפעלקערונג (מעבל פאַר דייטשע שולן וכדומה). איצט האָבן מיר אויסגעפירט באדינונגען פאַר דער ווערמאַכט. עס פלעגן קומען צו אונדז זעלנער דירעקט פון פראָנט. נישט איין מאָל האָט אַ סאָלדאַט געזונט דעם העבעל און זיך אַוועק־געשטעלט אַרבעטן ביים וואַרשטאַט לעבן אַ ייד. דער־ציילט אים בשתיקה, אַז דער קריג איז פאַרשפּילט, אַז ער איז שטענדיק געווען אַ קעגנער פון היטלערן, ער איז אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט א.א.וו.

דער פראָנט ביים קאָוועל האָט זיך געהאַלטן עטלעכע מאָנאַטן. אין חודש יולי האָט די רויטע אַרמיי באַנייט די אָפענסיווע אויף דעם אָפשניט.

אויסערן לאַגער אויף דער דזשיקאַ גאָס ביים טייכל, האָט געאַרבעט ביים גארבן פעל פאַרן לאַגער זעליג הירשזאָן (זעליק גארבער). דורך אים (מצד דעם לאַגער) און אַ פערזאָן (באַשטימט פון פאַרטיזאַנער־אָפּטייל), פלעגן דערליידיקט ווערן אַלע ענינים צווישן דער גרופּע פון לאַגער און די פאַרטיזאַנער.

פון חיים ווורמאַן האָבן די איבערגעבליבענע אין לאַגער חברים פון זיין גרופּע געהאַט באַקומען בריוו,

אין וועלכע ער האָט געשריבן וועגן די צוגרייטונגען ביי די פּאַרטיזאַנער אונדז אָפּצונעמען און אפילו וועגן זייער גרייטקייט אונדז צו ראַטעווען אין די לעצטע מינוטן פון דער עקזיסטענץ פון לאַגער.

יהושעלע מאַרקעוויטש האָט אין חודש יולי אַרויס־געפונען אין אָוונט פּייגעלע טוואַרדאָגורַא פון פרויען־באַראַק און איר געוויזן אַ בריוול פון חיים ווורמאַן, אין וועלכן ער האָט געשריבן: „זייט גרייט, מיר קומען צו אייך".

*

שבת, דעם 22סטן יולי, האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מאָרגן פיר אַ זייגער פאַרטאָג וועט מען די מענטשן אַרויספירן צופוס אין דער ריכטונג פון מערב. פון דער באַן האָבן די דייטשן שוין נישט געקענט געניסן. מען האָט געברענגט צו אונדז די יידן פון „סקרענט". דורך דער פאַרמיטלונג פון זעליג גאַרבער האָט מען געמאָלדן דעם פאַרבינדלער פון דער פאַרטיזאַנער־אָפּטייל וועגן אונדזער אַרויסמאַרש.

נאָכמיטאָג — אַ צווייטע מעלדונג, אַז מיר זאָלן זיך צוגרייטן תיכף, מען וועט אַרויסמאַרשירן פון לאַגער 10 אין אָוונט. מען האָט ווידער געשיקט אַ שליח צום פאַרבינדלער.

מיר זענען גרייט מיט די קלומעקעס אונדזערע, אין וועלכע עס געפינען זיך נאָר די נויטיקסטע און גרינ־גסטע זאַכן. דער רוב איז דעצידירט ווייט נישט צו גיין. אויפן וועג, ביים ערשטן וועלדל — צו לויפן. מיר לערנען די פרעמדע יידן, אַז לויפן באַדאַרף מען אין דער ריכטונג פון די דערפער, וועלכע ליגן אויף דער לינקער זייט פון שאָסיי, וואָס פירט צו דער ווייסל. די דערפער זענען באַהערשט פון דער „אַרמיא לודאָוואַ" (זשעטשיצא און די סביבה). דאָרט געפינט זיך די פאַרטיזאַנער־אָפּטייל, מיט וועלכער מיר האָבן פאַר־בינדונגען. דאָקעגן די דערפער פון דער רעכטער זייט זענען באַהערשט פון דער א.ק. און אַנדערע רעכטע גרופּירונגען.

עס אַנטשטייט אַ ויכוח. טייל האַלטן, אַז מען זאָל שוין אויפרייסן דאָס טויער און אַנהויבן לויפן. אַנדערע גלויבן אין דער הילף פון די פאַרטיזאַנער. די נערוון זענען אָנגעצוגן ביזן העכסטן גראד. נאָך אין דער פרי האָבן מיר געהאַט אַ ידיעה, אַז די געסטאַפּאָ איז שוין געפאָקט, גרייט צום אָפּפאָרן.

*

צען אין אָוונט פירט מען אַרויס די אסירים פון לאַגער, אויסגעשטעלט אין אַ קאָלאָנע. געבליבן איז בלויז יהושע טוואַרדאָגורא, וועלכער האָט צוליב זיין קראנקן פוס נישט געקענט גיין.

איינער פון דער גרופּע, וואָס האָט געהאַט די פאַרבינדונג מיט די פאַרטיזאַנער, האָט אים געבעטן צו האַלטן וואַך אויפן הויף פון לאַגער און וואַרטן ביז די פאַרטיזאַנער וועלן אָנקומען און זיי אינפאָרמירן, אין וועלכער ריכטונג מען האָט געפירט די אסירים. אָבער קיינער איז נישט געקומען.

די נאַכט איז אַ שטאַרק פינצטערע. די לופט איז דעמפיק. עס גרייט זיך אויף אַ רעגן. פון אונדז גיסט זיך אַ שווייס. ביי דער ציגל־ברענעריי — געדיכטע ביימער. עס פאַלט אַ שאָס. די קאָלאָנע ברעכט זיך איין. מענטשן לויפן על פּי רוב צו די ביימער. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז נישט קיין וואַלד, נאָר אַ פאַרצוימונג פון לעבעדיקע ביימער („זשיוואָפלאָט"), דערצו אַדורכ־געפלאָכטן מיט שטעכלדראָט. די שיסעריי פאַרשטאַרקט זיך. אַדורכרייסנדיק זיך דורך דער פאַרצוימונג, איז מען אַראָפּגעפאַלן פון אַ הייך. דער שטח אינעווייניק פון דער פאַרצוימונג איז געווען באַדייטנד נידעריקער פון שטח פון דרויסן, פון דער פאַרצוימונג. צוליב דעם האָט שמואל מינצס פרוי טעמע, לויפנדיק, צעבראָכן אַ פוס.

*

דעם 28טן יולי האָט די רויטע אַרמיי אַריינמאַרשירט קיין קראָשניק. פון די לאַגער־מענטשן זענען צוריק געקומען 102 פערזאָן, על פּי רוב זיך געשיצט אין די דערפער, ווו ס׳האָט געהערשט די א. ל.

די, וועלכע זענען געלאָפן אין דער ריכטונג פון דזיעשקאָוויצע, זענען נישט צוריק געקומען, ווי: דניאל טענענבוים, משהלע בערמאַנזאָן און אַנדערע.

פון דער שיסעריי בעתן אַנטלויפן זענען געפאַלן אויפן אָרט זעקס יידן. צווישן זיי: עובדיה טעפער און משהלע שיפּס אַ זון. די אַנדערע אסירים האָט מען אַוועק געפירט אין לאַגער פלאשאָוו (לעבן קראָקע).

"יעדן דאס זיינע"

"JEDEM DAS SEINE"

יעקב־אריה ענדער, חולון

ווען די קריג איז אויסגעבראכן, האָב איך געהאַט געענדיקט די „יבנה"־שול אין קראשניק און זיך גע־גרייט צו פאָרן קיין ביאַליסטאָק אין דער „תחכימוני"־שול. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 14 יאָר.

באמבארדירונגען און וואנדערונגען

מען האָט מורא געהאַט, אַז קראשניק וועט זיין די ערשטע צום באָמבאַרדירן צוליב דעם מיליטער דאָרטן, ווי אויך צוליב דער אַמוניציע־פאבריק וואָס מען האָט געבויט אין בודזינער וואַלד. זענען אַ סך אַרויס געפאָרן אין די דערפער און שטעטלעך אַרום קראשניק. אָבער מיר האָבן דאָן ווינציק געקענט די היטלער־מערדער, וועלכע האָבן געזוכט נישט נאָר מיליטערישע אָביעקטן, נאָר אויך די ציווילע באַפעלקערונג.

דעם 7טן סעפטעמבער בין איך מיט מיין פאָטער געפאָרן קיין יאַנאָוו ברענגען האָלץ. מיר האָבן געענכ־טיקט אין מאָדלבאָזשיץ. פרייטיק, דעם 8טן סעפטעמ־בער, וועָן מיר זענען אָנגעקומען קיין יאַניוו, האָבן די מערדער באַמבאַרדירט דאָס שטעטל. מיר זענען קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן. אין מאָדלבאָזשיץ האָבן מיר גע־טראָפן עטלעכע קראשניקער יידן: יהושע זיסבערג מיט דער פאַמיליע, נחמיה שטיינגוס מיט דער פאַמיליע און אַנדערע. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי פאָרן קיין יאַניוו. האָט זיי מיין פאָטער דערציילט, אַז מיר אַנטלויפן איצט פון דאָרט, מען האָט דאָס אָרט שטאַרק באַמבאַרדירט. זיי האָבן באַשלאָסן צוריקצופאָרן קיין קראשניק.

מיר האָבן זיך מער נישט אויפגעהאַלטן אין מאָדל־באָזשיץ און געפאָרן ווייטער. ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון שטעטל, האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט מאָדלבא־זשיץ — איין באָמבע איז געפאַלן צווישן די וועגענער און דערהרגעט עטלעכע מענטשן.

מיר זענען אָנגעקומען קיין פאָליכנע, ווייל דאָרט האָבן מיר געהאַט משפחה און מיין פאָטער שטאַמט פון יענעם אָרט. מיר זענען אַריינגעגאַנגען צו יחיאל אייזענצאנג, וועלכע האָט געווויינט ביים וועג, אָבער באַלד האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט אויך פאָליכנע. דאָס הייזל האָט זיך געשאָקלט ווי אַ לולב, די צעשרא־קענע פערד זענען אָנטלאָפן. איך און מיין פאָטער האָבן זיי געכאַפט ערשט אין סטרוזשער וואַלד. נאָך שוועדע איבערלעבונגען זענען מיר אָנגעקומען קיין קראשניק און געזען, אַז אויך דאָ האָט מען באַמבאַרדירט. אין אונדזער שטוב האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן, אַלע זענען אָנטלאָפן אויף דער פאָדלעשע אין די דאָלעס. דאָס אָנטלויפן יעדן טאָג אין וואַלד און צוריק קומען אַהיים ביינאַכט — האָט געדויערט ביז ראש־השנה. דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, פאָרטאָג, האָט דאָס פוילישע מילי־טער אָפּגעטראָטן פון קראשניק, נאָר פריער צעראַבירט דעם בראָנפן־מאָנאָפּאָל. מיר האָבן זיך צוזאַמען גענומען צום דאָווענען ביי מיין פעטער אברהמלע גאָלדפעלד אין קעלער.

דאס גהינום הייבט זיך אָן

דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, אַרום 10 פאָרמיטאָג, נאָך אַ קורצער אַרטילעריע־שיסעריי, זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. די יידן האָבן שנעל אויסגעטאָן די טליתים און זיך באַהאַלטן, דאַקעגן די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן אויפרייסן יידישע געשעפטן און גע־רויבט די סחורות. דעם זעלבן טאָג האָבן זיי געזען „זאַקלאַדניקעס" — דעם טאַרבינער רב, דעם אַלטן גלח און דעם אַפטייקער באַרשטשעווסקי, באַוווסטער אַנטי־סעמיט, פירער פון די ענדעקעס אין קראשניק, ווי אויך מיין פעטער אברהמעלע גאָלדפעלד. עס האָט זיך באַלד געשאָפן אַ דעלעגאַציע צום שטאָט־קאָמענדאַנט, האופט־מאַן זאָמער פון 360 רעגימענט, כדי אינטערוועניר־וועגן באַפרייען די ערובניקעס. מיין פאָטער, וועלכער האָט גערעדט גוט דייטש און יאָרן־לאַנג געווען מיט־גליד פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, איז באַשטימט גע־וואָרן אַלס וואָרטזאָגער פון דער דעלעגאַציע. דער קאָמענדאַנט האָט זיי געזאָגט, אַז ביי די האַרצעזשן (סקויטן) האָט מען געפונען אַ פאָר צענדליק ביקסן אָן שלעסער. אויב מען וועט במשך 48 שעה נישט צו־שטעלן די שלעסער, וועט ער „זאַקלאַדניקעס" אויפ־הענגען אין מיטן מאַרק. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז ס'זאָל זיך נישט איבערחזרן די טראָגעדיע פון דער יערשטער וועלט־קריג. מיין פאָטער האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז צווישן די ערובניקעס איז נישטאָ קיין איינער וואָס זאָל עפעס וויסן פון געווער, זיי האָבן

קיינמאָל מיט דעם נישט געהאַט צו טאָן. דער סוף איז געווען, אַז דער קאָמענדאַנט האָט אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע נאָר אויף די יידן. מען האָט די מענטשן באַפרייט, נאָך דעם ווי די יידן האָבן באַצאָלט.

אין קראָשניק האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גהינום. מען האָט געכאַפט צו דער אַרבעט טאָג־טעגלעך. זיי האָבן אונדז פאַרביטערט דאָס לעבן. אַ פאָר טעג נאָך פּסח איז אַרויס אַ שמועה, אַז מען גרייט זיך ביינאַכט אויף אַן אָבלאַווע. איך האָב זיך באַהאַלטן אין אַ סקריטקע פון מיין באָבען אין דעם זעלבן הויז. מיין פאָטער האָט געהאַלטן, אַז מען וועט אים נישט נעמען, ווייל ער איז שוין אַן עלטערער מענטש, און זיך נישט באַהאַלטן. ביינאַכט האָט מען טאָקע געמאַכט אַן אָבלאַווע און אים יאָ געמען, מיט נאָך יידן און אַוועק געפירט אויף דעם פלאַץ פון דער נייער שול. פאַרמיטאָג איז געקומען שמחה בוימבליט („עפיע") און געזאָגט, אַז ער ווייל מיך אויסטוישן פאַר מיין טאַטן. איך בין מיט אים מיטגעגאַנגען — און ער האָט אונדז אויסגעטוישט.

אין די ערשטע ארבעט־לאגערן

אויפן שול־פלאַץ זענען געווען אויסגעזעצט אַ פאָר הונדערט יידן. פאַרנאַכט האָט מען אונדז אַוועק געפירט צו דער באַן, וועלכע האָט געמען פאָרן אין אַן אומ־באַקאַנטער ריכטונג. אַרום האַלבער נאַכט האָט די באַן זיך אָפגעשטעלט אויף אַ סטאַנציע. איך האָב אַרויס־געקוקט דורכן פענצטער און דערזען, אַז מיר געפונען זיך אין רייוויץ. דאָרט האָט מען אָפגעטשעפּעט עטלעכע וואַגאָנען און מיר זענען ווייטער געפאָרן. פאַרטאָג איז מען אָנגעקומען קיין רודא־אָפאלין, צוגעפירט צו אַ לאַגער וואָס איז אַמאָל געווען אַן אָפּטיילונג פון קאַרטוז־בערעזע. מ׳האָט באַלד געמאַכט אַן אַפּעל. אַלס לאַגער־פירער האָט זיך פאָרגעשטעלט אַ הויכער, בלאָנ־דער ס.ס.־אונטערשאַרפירער ראליזמאַן. ער האָט אונדז געזאָגט:

— איך בין דער מאַן מיטן האַקנקרייץ אויף דעם אָרעם. איך וועל זיך באַמיען אייך אַלע אינעם הימל־קאָמאַנדאָ צו ברענגען. איר קאָנט זיך אויף מיר פאַר־לאָזן...

מיר האָבן געאַרבעט ביים רעגולירן דעם טייך אור־הערקא, געשטאַנען ביזן פּאַס אין וואַסער. עסן האָט מען כמעט נישט געגעבן. פאָלאַקן פון קראָשניק פלעגן קומען און ברענגען פעקלעך און געלט פאַר די מענטשן. פאַר־שטייט זיך, אַז ראַליזמאַן האָט פאַר דעם באַקומען גוט באַצאָלט. אַ געוויסן טאָג איז ער אַריין אין לאַגער און דערזען עטלעכע יידן אין באַראַק. האָט ער זיי געמרעגט וואָס זיי טוען אין לאַגער אין מיטן טאָג. האָט

המחנה ברודא־אופלין (1940)

דער לאַגער אין רודאַ־אָפּאַלין (1940)

אייגער געזאגט: „מיר זענען קראַנק". ראליזמאַן האָט זיי אַלע צוזאַמען געזומען, אַוועק געפירט אין וואַלד און דאָרט זיי געשאָסן. מער איז שוין קיינער נישט געווען קראַנק.

די לאַגער־קאָמענדאַנטן האָבן זיך געטוישט. ראליז־מאַן איז אַוועק און ס׳איז געקומען ס.ס.־אָבערשארפירער נאפיעראלא. אומגעפער אין סעפטעמבער 1940 האָט נאפיעראלא געמאַכט אַן אַפעל און געהייסן אַרויס־טרעטן אַלע פאַכלייט, ווי שלאָסער, טישלער, מאָלער, שמידער. איך האָב זיך געמאָלדן אַלס טישלער און מען האָט אונדז אַוועק געפירט קיין קריכאָוו נעבן וולאדאווע, ביים טייך בוג. מיר האָבן דאָרט געטראָפן אַ לאַגער פון העכער 20 טויזנט ציגיינער פון דייטשלאַנד — מענער, פרויען און קינדער. מ׳האָט זיי נישט געגעבן קיין עסן, זיי האָבן אויך נישט געארבעט, נאָר לאַנגזאַם אויס־געשטאָרבן פון הונגער און מחלות. מיר האָבן געזאָלט בויען אַ לאַגער וואָס איז שפעטער געוואָרן איינער פון די שרעקלעכסטע טויטן־לאַגערס. דאָרטן האָט מען אומגעברענגט אַלע יידן פון כעלם און אומגעגנט.

אין נאָוועמבער אָדער דעצעמבער 1940 האָט מען אונדז איבערגעפירט אין אַ לאַגער אין שטעטל סאווין, צווישן כעלם און וולאדאווע. מיר האָבן ווידער געאָר־בעט ביים טייך אוהערקא.

אין קראָשניק איז מען געווויער געוואָרן, אַז עס האָט זיך געשאָפן אַ מעגלעכקייט צו באַפרייען פאַר געלט קינדער ביז 15 יאָר. מיין מוטער האָט איינגע־שטעלט דאָס לעבן און געקומען קיין סאווין, באַצאָלט אַ גרויסע סומע געלט דעם שעף פון יודענראט, שאָפס. אַ דאַנק דעם האָט מען מיך מיט נאָך אַכט קינדער באַפרייט.

צוריק אין קראָשניק

קומענדיק צוריק קיין קראָשניק, בין איך שוין געווען אַן אַלט דערפאָרן קינד. אנשטאָט מען זאָל מיך יעדן טאָג כאָפן צו דער אַרבעט און באַקומען קלעפ, האָב איך זיך פרייוויליק געמאָלדן אַרבעטן ביים „סקרענט", (וויראָזש), וווּ מ׳האָט אָנגעהויבן בויען בענזין־רעזער־וואָרן. דאָרט האָב איך געארבעט ביז דער ערשטער אַקציע.

אין יאָר 1941 האָט מען זיך מער־ווייניק געקענט באַוועגן, ווער עס האָט ריזיקירט. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ „גוט פנים", דאָס הייסט — נישט אויסגעזען ווי אַ ייד. פלעג איך מיטן טאַטן פאָרן קיין בודזין אין מיל און ברענגען מעל אין שטאָט, פאַרקויפן עס צווישן יידן. וועז מיר זענען אַרויס פון קראָשניק, פלעגן מיר אַראָפּ נעמען די לענטעס מיט דעם שטערן און אַזוי אַרום אָנגיין פאַר קריסטן. פאַרשטייט זיך, אַז מיר זענען יעדער מינוט געווען איינגעשטעלט מיט דעם לעבן, מיר האָבן אָבער נישט געהונגערט. אַלע מאָל האָט מען געכאַפט יידן וואָס זענען אַרויס פון שטאָט און זיי געהרגעט. וואָס אַמאָל איז געוואָרן שטרענגער, מיר האָבן מורא געהאַט ווייטער לאָזן דעם פאָטער גיין אין דאָרף און געפונט אַ רעסטאָראַן אין שטוב. איך פלעג נאָך גיין אין דאָרף, ווייל אין שטאָט מען נישט באַקומען קיין פראָדוקטן. איך האָב אויך ווייטער געאַרבעט ביי די דייטשן.

צו אונדז פלעגן קומען עסן דער „שבט לוי" — דאָס הייסט די אָנגעזעענע אין יענער צייט יידן: מיטגלידער פון יודענראַט, די יידישע פּאָליציי און זייערע העלפערס, אויך אַגענטן פון דער געסטאַפּאָ. אַז מען האָט אַדורכ־געפירט די ערשטע אַקציע, האָט אונדז טאַקע גערא־טעוועט דער פאָלקסדויטש יעזשינסקי, וועלכער איז דערנאָך געהרגעט געוואָרן ביי אַן איבערפאַל פון די פּאַרטיזאַנער אויף דעם קראָשניקער אַרעסט. עס זאָל אים האָבן געשאָסן זלמן אַנגער.

די ערשטע אקציע

ביי דער ערשטער אַקציע האָט מען אַלע יידן אַרויס־געיאָגט אויפן מאַרק און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. די וואָס האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן און די פראָטעק־ציאָנירטע „שבט לוי", האָט מען איבערגעלאָזט אין שטאָט. לעבן אונדז איז געשטאַנען זיסער ראָזענבוש (אַ סטאָלער) מיט זיין ווייב און טאָכטער טילע, וועלכע האָט זיך געוואָנדן צו מיר:

— יעקב, איך האָב צו דיר אַ ביטע: איך ווייל זאָלסט מיר טאָן אַ חסד של אמת. איך פיל, אַז דו וועסט איבערלעבן די קריג און זיכער אָנקומען קיין ארץ־ישראל. בעט איך דיך, זאָלסט דערציילן מיין מאַן, יוסף מאַנדלאייל, וואָס איך און די אַנדערע יידן האָבן דורכ־געמאַכט, וואָס מיט מיר האָט פאַסירט. זאָל דאָס זיין מיין צוואה.

אפשר אין זכות פון דער שליחות בין איך געבליבן לעבן? איך האָב די צוואה אויסגעפירט.

דערווייל איז אָנגעקומען אונדזער ריי. מיך האָבן די מערדער געוואָלט איבערלאָזן, נאָר איך האָב נישט געוואָלט זיך שיידן מיט דער פאַמיליע. גייענדיק שוין

צו דער באַן, האָט אונדז דערזען דער פּאָלקס־דויטש יעזשינסקי — און ער האָט אונדז אָפּגעראַטעוועט.

נאָך דער אַקציע האָבן די דייטשן קאָנצענטרירט די יידן אַרום דער שול און בית־המדרש, געשאָפן דאָס געטאָ. פּאַר יעדער קליינער עבירה פלעגן די דייטשן שיסן — אַראָפּפירן אויף דעם בית־הקברות און דאָרט אומברענגען. עס זענען אויך געווען אַ סך מעשה גבורה פון יידן, וואָס האָבן זיך נישט געלאָזט שיסן און געקעמפט מיט די מערדער.

די דייטשן האָבן ביי אונדז געפלעגט די אילוזיע, ווי אויך פאַרשפרייט שמועות, אַז די יידן וואָס זענען געבליבן — וועט מען גאָרנישט טאָן, זיי וועלן איבער־לעבן דעם קריג, ווייל זיי זענען דאָך פּראָדוקטיווע אַרבעטער... ווי נאַיוו זענען מיר געווען.

איך האָב ווייטער געאַרבעט ביי דער וועראַכט, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין די קאַשאַרן. מיין פּאָטער האָט מען איין מאָל געשיקט אַרבעטן אויפן דייטשן פּריטהאָף. ער האָט זיך דאָרט באַפרייַנדעט מיט א דייטשישן לייטענאַנט און באַקומען א סטאַבילן אַר־בעטס־פּלאַץ אַלס גערטנער.

קורץ פאַר די יום־טובֿים פון 1942, האָט מען די אַלע וואָס האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן, קאַשאַרירט אויף די אַרבעטס־פּלעצער. מיר האָבן געפילט, אַז עס שטייט אונדז פּאָר עפּעס שרעקלעכס. איך מיט מיין פּאָטער זענען געבליבן אין די קאַשאַרן. מיינע שוועסטערן שרה און ביילע זענען געבליבן אין די גרויסע מאַגאַזינען פון מיליטער־סחורות ביי דער באַן. מיין מוטער, די שוועסטער גיטל און דאָס קליינע שוועסטערל זלאַט־קעלע האָבן נישט געאַרבעט. זיי האָבן זיך אויסבא־האַלטן ביי מיין פעטער אברהמעלע גאָלדפעלד אין קעלער. אַזוי האָט געדויערט ביז סוכות.

מיטן טראַנספּאָרט קיין בודזין

איך געדענק נישט וועלכן טאָג סוכות דאָס איז געווען, ווי מען האָט אונדז פאַרהאַלטן אין לאַגער. מיר זענען נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. באַלד האָבן מיר געהערט שיסעריַיען און פאַרשטאַנען, אַז אין שטאָט קומט פּאָר אַן אַקציע. מיר האָבן געזען ווי דייטשן מיט אוקראינער האָבן אַרומגערינגלט דעם לאַגער. עס זענען אַריַין דער אונטער־שאַרפירער האנטקע מיט נאָך רוצ־חים, אויסגעשטעלט אונדז צום אָפּעל און מען האָט אונדז אַוועק געפירט אויפן מאַרק. דאָרט האָבן זיך געפונען די יידן פון אַלע אַרבעטס־פּלעצער. איך האָב אויך דערזען מיין שוועסטער גיטל, אָבער מיט איר נישט געקענט רעדן, ווייל זי איז געשטאַנען צווישן די פרויען. די אַנדערע שוועסטערס מיט דער מאַמען האָב איך נישט געזען. דערנאָך בין איך געוואָר געוואָרן, אַז שרה און ביילע זענען יאָ געווען אין דעם טראַנספּאָרט.

מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און אָפּ־געפירט צו דער באַן. אויף אַ זייטיקער באַן־ליניע אין וואַלד האָט מען אונדז אַריינגעשטופט אין וואַגאָנען פון בהמות, צו הונדערט אין אַ וואַגאָן און פאַרקלאַפּט די טירן. פלוצלונג האָט מען אויפגעריסן די טירן פון מיין וואַגאָן, געהייסן אַלע אַרויסגיין און זיך אויסשטעלן אין פינפטלעך. אין איין פינפטל מיט מיר זענען גע־שטאַנען מיין פּאָטער, מיין קוזין פון 12 יאָר — יחזקאל קרומהאָלץ, טאָבעס זון, און געצל קרומהאָלץ מיט זיין זון ברוך. האָנטקע האָט געקליבן מענטשן. ברוך קרום־האָלץ איז געשטאַנען באַרועס, די שטיוול געהאַלטן אין דער האַנט, ווייל אַן אוקראינער האָט ביי אים צו־געגומען זיינע שטיוול און אים געגעבן א פּאָר קליינע, וועלכע ער האָט נישט געקענט אָנטאָן. האנקע האָט אים געפרעגט פאַר וואָס ער האָלט די שטיוול אין האַנט. האָט ער אים געוואָלט דערציילן וואָס ס׳האָט פּאַסירט. האנטקע האָט אָבער אַרויס געצויגן דעם רעוואָלווער און אים געשאָסן, פּאַרן פּאָטער אין די אויגן. דערנאָך האָט מען אויסגעקליבן אומגעפער 100 מענטשן און אַוועק געפירט קיין בודזין אין לאַגער. אויפן אַריַי־גאַנג־טויער אין בודזין איז געווען אַן אויפשריפט אויף דייטש: „JEDEM DAS SEINE" (יעדן דאָס זיינע).

מען האָט אונדז צוגעפירט צווישן צוויי באַראַקן פאַר פערד און געהייסן אָפּגעבן אַלץ וואָס מיר פאַר־מאָגן: געלט, גאָלד, צירונג, בילדער און דאָקומענטן. אַלס ביישפּיל האָט דער ס.ס. אונטערשארפירער סטר־טשעק, פאַרטרעטער פון לאַגער־קאָמענדאַנט געשאָסן דעם דענטיסט זאַיאָנץ און נאָך איין ייד, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט. ער האָט געזאָגט, אַז ביי וועמען מען וועט דערנאָך עפּעס געפונען, וועט ער האָבן דעם זעלבן סוף וואָס די צוויי פאַרברעכער. מיר זענען געווען אַזוי דערשראָקן, אַז זיי האָבן נישט געדאַרפט מער זוכן — מיר האָבן אַלץ אַוועק געגעבן.

צומאָרגנס ביים אָפּעל האָט מען פאַרטיילט די אַר־בעט. איך האָב זיך געמאָלדן אַלס מעכאַניקער, האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן אין דער פאַבריק און אין גאַראַזש. שפּעטער האָבן די דייטשן אייַנגעאָרדנט אין לאַגער

וואַרשטאַטן. עס האָבן זיך געמאַלדן קראָשניקער האַנט־ווערקער, אַז זיי וועלן ברענגען זייערע מאַשינען און כלים וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט אין שטאָט. אַלס אַרבעטער אין גאַראַזש, בין איך מיטגעפאָרן צו ברענ־גען די מאַשינען.

חורבן קראשניק

אין קראָשניק האָט דער אויטאָ זיך אָוועק געשטעלט אויפן שול־פלאַץ. דאָן האָבן מיר ערשט געזען דעם חורבן. עס האָט זיך געוואַלגערט בעטגעוואַנט, מלבושים, פעדערן זענען אַרומגעפלויגן, גלייך עס וואָלט געפאַלן אַ שניי. איך בין אַרויף צו אונדז אין שטוב. די ווינונג איז געווען רואיגירט, אַלץ אויסגערויבט פון די פאַליאַקן. די פעדערן זענען געלעגן אויפן בוידעם אויף אַ האַלבן מעטער הויך. איך בין אַראָפּ אויף דער גאַס, אַנגע־הויבן זוכן וועמען פון דער משפחה. כ׳בין אַריין צו מיין פעטער אברהם גאָלדפעלד. ער אַליין האָט שוין נישט געלעבט. אויפן צווייטן שטאָק האָט זיך אַריינ־געצויגן פסח קאוואַ. די מומע גרינע איז נאָך געווען אין דער היים. זי האָט געהערט צו דעם „שבט לוי״ צוליב איר אייִדעם, ישראלקע הופערט. די מומע האָט מיר געזאָגט, אַז מיין מאַמע און די קליינע זלאַטקע זענען באַהאַלטן אין קעלער, נאָר איך זאָל נישט אַראָפגיין, ווייל דער אַריינגאַנג איז פון שול־פלאַץ, עס קען נאָך ווער זען, און די דייטשן מיט דער יידישער פאָליציי זוכן באַהאַלטענע. איך בין אַרויס אין דרויסן, דאָך נישט געקענט זיך באַהערשן און צוגעגאַנגען צום פענצטערל. פון דאָרט האָב איך געריעדט מיט דער מאַמען. זי האָט זיך געפרייט וואָס מיר זענען אין בודזין, געבעטן איך זאָל זיי ראַטעוונען, ווייל לאַנג וועט זי דאָרט נישט קענען אויסהאַלטן. איך בין געשטאַנען און געווויינט, ווייל עס האָט מיר געשניטן דאָס האַרץ: ווי אַזוי קען איך זיי העלפן? איך בין דאָך אַליין אין אַ לאַגער. איך האָב איר געזאָגט, אַז דערווייל זאָלן זיי זיך ווייטער באַהאַלטן, ווי נאָר עס וועט זיך באַרויקן, וועל איך זען עפעס וואָס צו טאָן. פלוצלונג האָב איך באָקומען אַ קלאַפּ מיט אַ שטעקן. דער דייטש מיט וועלכן איך בין געקומען אין שטאָט, האָט גענומען שרייען, איך זאָל שוין אַרויף אויף דעם אויטאָ.

וועו איך בין צוריק געקומען אין לאַגער, האָב איך דאָס אַלץ דערציילט מיין פאָטער. ער האָט זיך צעווויינט — דאָס ערשטע און לעצטע מאָל וואָס איך האָב געזען מיין פאָטער וויינען. דאָס איז געווען מיטוואָך. פרייטיק האָבן מיר געהערט, אַז די דייטשן האָבן געגעבן אַ באַפעל אַז אַלע פרויען און די קינדער פון „שבט לוי״ ווי אויך די אַלע וואָס באַהאַלטן זיך, זאָלן זיך צושטעלן צום באָד, זיי וועלן דורכגיין אַ דיזענפעקציע און קענען בלייבן אין קראָשניקער לאַגער. אַלע האָבן זיך צור־געשטעלט, אויך מיין מוטער מיט דער שוועסטער. אַז זיי זאָלן נישט מורא האָבן, האָט זיך אפילו צוגעשטעלט פסח קאוואָס פרוי מיט די קינדער. דערנאָך האָבן זיי אַרומגערינגלט דייטשן און אוקראינער, אַרויפגעזעצט די אומגליקלעכע אויף וועגענער און אַוועקגעשיקט קיין זאַקליקאָוו. פסח קאוואָס פרוי האָט מען געשאָסן אויפן באָד־פלאַץ ביים פרובירן אַנטלויפן.

איך באדין הינט

אומגעפער אַ וואָך שפעטער, וועו איך האָב גערייי־ניקט אַן אויטאָמאָביל, איז פלוצלונג אויף מיר אָנגע־פאַלן אַ הונט. איך האָב זיך נישט פאַרלוירן. האַלטן־דיק אין האַנט אַ בארשט, האָב איך זיך מיט איר געווערט, אָבער נישט פרובירט שלאָגן. דאָס איז זייער געפעלן דעם דייטש וואָס האָט דעם הונט אויף מיר אָנגערייצט. זענדיק אַז איך האָב נישט מורא פאַר אַ הונט, האָט דער דייטש ווילי מעלער פון דער וועלקשוץ, מיר באַפוילן אָפצוגעבן די כלים און איך זאָל מיט אים מיטגיין. ער וויל, אַז פון מאָרגן אָן זאָל איך ביי אים אַרבעטן ביים האָדעוועון און דרעסירן הינט. אַזוי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן ביי דער וועלקשוץ. ווילי מעלער איז אויך געווען דער פאַרוואַלטער איבערן געווער. מיין אַרבעט איז געווען: ברענגען און קאָכן פלייש פאַר די הינט, רייניקן די ווינונג פון שעף, אויך אים באַדינען און העלפן רייניקן דאָס געווער. מיט אַ צייט שפעטער האָט מיין שעף געפועלט ביי פייקסן, דעם לאַגער־פירער, איך זאָל שלאָפן אין אַ צימער אין וועלק, לעבן די הינט. אויף זיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט, אז איך וועל נישט אַנטלויפן. איך פלעג פאָרן אין שטאָט צוויי מאָל אין וואָך ברענגען פלייש פאַר די כלבים. דאָס פלייש פלעג איך צונויפקלייבן ביי די הינט־שלעגערס, געפאַלענע בהמות און פערד — און פון דעם האָבן זיך דערנערט אַ סך מענטשן אין לאַגער.

אימגעפער נאָך אַ חודש בין איך איין מאָל גע־קומען אין קראָשניקער לאַגער (אין שטאָט) און דער־וווסט זיך, אַז אין דאָרף מיקולין האָט מען געפונען אַ דרייסיק יידן — מענער, פרויען און קינדער, וועלכע זיצן אין לאַגער־אַרעסט. צווישן זיי — אויך מיין באָבע דינה גאָלדפעלד, לייביש קרומהאָלץ, מיין מומע

טובה און זייער טאָכטער לובאַ, מיין מומע ריווע גאָלדפעלד (משולם ערליכס טאָכטער) מיט איר זון שלמהלע. איך האָב זיך געבעטן ביי פסח קאָווע, דעם יידישן קאָמענדאַנט פון לאַגער, ער זאָל מיך לאָזן מיט זיי רעדן. מיין מומע טובה האָט מיר געגעבן אַ בריוו צו איר 12־יאָריקן זון, וואָס איז געווען מיט אונדז אין בודזין. זי האָט אים געשריבן, ער זאָל געדענקען אַז ר׳האָט געהאָט טאַטע־מאַמע און זאָל נאָך זיי זאָגן קדיש. אָבער איר זון האָט נישט באַוויזן צו זאָגן נאָך זיי קדיש, ווייל אַ וואָך נאָכן שיסן די עלטערן, האָט מען אין בודזין דורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויך אים געשאָסן.

דאָס איז אַלץ געווען אין סוף 1942.

דער טאטע ראטעוועט מיך פון א זיכערן טויט

אָנהייב 1943 איז אויסגעבראָכן אַ פלעקן־טיפוס אין לאַגער און מיין פאָטער איז קראַנק געוואָרן. איך בין יעדן טאָג געקומען אין לאַגער, כדי העלפן דעם טאַטן. אַז ער איז געזונט געוואָרן, בין איך קראַנק געוואָרן, געלעגן אין קראַנקן־באַראַק מיט 40 גראַד היץ. פייקס האָט זיך וועגן דעם דערוווסט, האָט ער מיט אוקראינער אַרומגערינגלט דעם באַראַק און אַלע קראַנקע אַרויס־געיאָגט צום גרוב צום שיסן. מיין פאָטער האָט דאַן געאַרבעט ביים בויען אַ נייעם באַראַק. וועג מיין פאָטער האָט מיך דערזען, האָט ער מיך אַריינגעשלעפּט אין באַראַק און באַהאַלטן אין אויוון, ווו איך בין געלעגן 3 טעג. וועג עס איז מיר אַ ביסל בעסער געוואָרן, בין איך אַוועק צו דער אַרבעט, צוריק באַקומען מיין אַרבעטס־פלאַץ.

אומגעפער אין דער צייט בין איך געוואָר געוואָרן אַז מיין שוועסטער גיטל געפינט זיך אין דעם לאַגער פלאַגע־לאשקעוויטש אין לובלין. פון בודזין פלעגט אַלע מאָל פאָרן אַהין אַן אויטאָ צו נעמען באַקליידונג, וווייל זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביים סאָרטירן אָנטועכץ פון די פאַרניכטונגס־לאַגערן אין דער געגנט (מיידאַנעק און אנד.). זיי האָבן דאָרט געפונען אַ סך ווערטזאַכן און וואָלוטע, וואָס מענטשן האָבן געהאַט איינגענייט אין די קליידער. איך האָב צוגערעדט מיין שוף ער זאָל מיט מיר אַהין פאָרן, וואָס איך וועל באַקומען פון מיין שוועסטער — וועלן מיר זיך טיילן. ער איז מסכים געווען. איך האָב מיין שוועסטער טאַקע דאָרט געטראָפן מיט נאָך קראָשניקער פרויען.

זי האָט מיר דערציילט, אַז מען האָט זיי אין קראָש־ניק אויפן מאַרק אויסגעקליבן עטלעכע צענדליק פרויען און מיט אַן אויטאָ געבראַנגט אַהער. איך האָב איר דערציילט וועגן גורל פון דער פאַמיליע און מיר האָבן ביידע געווויינט. וועג איך פלעג קומען, האָט זי מיר געגעבן אַנדערע קליידער — און וואָס איך האָב אין זיי געפינען, האָב איך זיך געטיילט מיט מיין שוף. אַ דאַנק דעם האָב איך זיך געקענט טרעפן מיט מיין שוועסטער און אויך זיין דער פאַרבינדלער צווישן ביידע לאַגערן. אַנהייב נאָוועמבער, האָט מיר יצחק לאמהוט, צוריק־קומענדיק פון לובלין מיט דעם אויטאָ דערציילט, אַז מען האָט ליקווידירט אַלע לאַגערן אין לובלינער געגנט, ווי: פלאגע־לאשקעוויטש, מיידאַנעק, ליפאָווע, טראַווניק, פאָניאַטווו, ראַכווו און נאָך. מיר האָבן גערעכנט, אַז יעדן טאָג זאָל קומען אויך אונדזער ריי צו ליקווידירן. איך האָב געווירקט אויף מיין שוף ער זאָל פאָרן זען וואָס עס האָט פאַסירט. ער איז צוריק געקומען און דערציילט, אַז ער איז געווען אין מיידאַנעק און מיר געבראַנגט אַ בריוול פון מיין שוועסטער. זי האָט געשריבן, אַז פון העכער 20 טויזנט פרויען, האָט מען אויסגעקליבן 300, די שענסטע — ווייזט אויס פאַר אַ באַשטימטן צוועק. צווישן זיי געפונען זיך אַכט קראָשניקער פרויען: אַיידל חאָנטשעס, רחל שוכמאַכער (טאָכטער פון זאַקליקאָווער שוסטער), זיסל פיטער־מאַנס אַן אייניקל פון יאַנאָוו, צוויי שוועסטער ראָזענבערג, רחל אַנגער און חיה־גיטל שיינבעק (משה שיינבעקס פרוי). מער האָב איך מיט זיי נישט געהאַט קיין פאַרבינדונג. שפּעטער האָב איך זיך דערווּסט, אַז מען האָט זיי אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעבראַכט.

פלענער צו אנטלויפן

ביי אונדז אין לאַגער זענען די מענטשן געווען אומ־רויאיק. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן גרופעס צו אַנטלויפן. צו מיר איז געקומען איינער פון די וואָס האָט געאַרבעט ביי דער ווערקשוץ און מיר פאָרגעלייגט אַזאַ פלאַן: ביי דער ווערקשוץ האָט געאַרבעט אַ פרי־זירער פון כאָדלע, יחיאל. ער איז מיט אַ צייט צוריק געקומען אין לאַגער פון וואָלד. די א.ק.־פאַרטיזאַנער האָבן אים צוגענומען דאָס געווער און געוואָלט הרגענען. אים איז געלונגען צו אַנטלויפן און ער האָט זיך אַריינ־געגנבעט אין לאַגער. דאָס האָט ער אויסגעאַרבעט אַ פלאַן, אַז איך זאָל שאַפן די שליסלען פון דער געווער־קאַמער, ווייל איך האָב צו זיי געהאַט צוטריט. מיר

זאָלן פון דאָרט נעמען געווער און אַנטלויפן אין וואַלד, אין דער געגנט וואָס איז אים באַקאַנט, שאַפן דאָרט אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע און אַלע מאָל אַרויסנעמען מענטשן פון לאַגער.

דער פּלאַן איז מיר געפעלן געווארן, אָבער איך האָב מיך געמוזט פאַרשטענדיקן מיט מיין פאָטער. אים איז דער פּלאַן נישט געפעלן. ער האָט געזאָגט, אַז די צייט איז איצט נישט גינסטיק צום אַנטלויפן, ווייל אין דער געגנט וווּ יחיאל וויל אונדז פירן, זענען די פּאָליאַקן ערגער פון די דייטשן, זיי וועלן אַלץ טאָן אונדז אומ־צוברענגען. דאָקעגן די יידישע קאָמענדאַנטור, בראש מיטן יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן, אַרבעטן אויס אַ פּלאַן פאַר דעם גאַנצן לאַגער. זיי האָבן פאַרבינדונגען מיט די א. ל.־פּאַרטיזאַנער.

דערנאָך האָט מיין פאָטער מיך מיטגענומען אויף אַ זיצונג פון דעם אונטערגרונט־שטאַב אין לאַגער, וועמענס מיטגלידער עס זענען געווען: קאָמענדאַנט שטאָקמאַן, ד״ר דוד וודאָוינסקי, אייגער פון די קאָמענ־דאַנטן פון אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, אַ רע־וויזיאָניסט, יעקב כץ פון וואַרשע, משה זילבערבערג פון לובלין, רייס פון זאַקשעווק, וויצע לאַגער־פירער שיפּיאצקי און מיין פאָטער. איך האָב זיי פאַרגעלייגט אונדזער פּלאַן — און זיי האָבן אים קאַטעגאָריש אָפּ־געווארפן. איך קיין ברירה נישט געהאַט, געמוזט זיך אונטערוואַרפן זייער באַשלוס, ווייל אָן מיין טאַטן האָב איך נישט געוואָלט אַנטלויפן.

צוריק קומענדיק אין פאַבריק, האָב איך געמאָלדן די חברים, אַז איך קען מיט זיי נישט אַנטלויפן, ווייל מיין פאָטער וויל נישט. האָבן זיי באַשלאָסן צו אַנט־לויפן אָן מיר. אָבער נישט געהאַט קיין געווער. זייער פאַרלאַנג איז דעריבער געווען, אַז איך זאָל זיך פאַר־מיאוסן אין די אויגן פון מיין שוף, כדי צולאָזן אויף מיין אַרט שמואל שיפּמאַן, וועלכער האָט אויך געאַרבעט בײַ דער וועדקשוץ. דאָס האָט פאַר מיר באַדייט ווי באַגיין זעלבסטמאָרד, ווייל מיין אַרבעטס־פּלאַץ איז געווען אייגער פון די בעסטע אין לאַגער. אַליין גע־שלאָפן אין אַ מענטשלעכן צימער, נישט אין לאַגער, קיינער האָט מיך נישט געהיטן, כ׳האָב געמעגט טראָגן מיינע האָר, געווען גוט אָנגעטאָן, נישט געדאַרפט שטיין אויף אַפּעלן און סעלעקציעס. איצט האָט מען געפּא־דערט איך זאָל זיך פון דעם אַלעם אָפּזאָגן. איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה — און געמוזט מסכים זיין.

די גרופּע אַנטלויפערס האָט געציילט אַכט מאַן: יחיאל (דער פאָרזיצער), טאַפליצקי, דעם רוסישנס איידעם (געשטאַמט פון גרודזשאָנדז), שמואל שיפּמאַן פון קראָשניק און נאָך עטלעכע בחורים פון בעלזשעץ, וואָס זייערע נעמען איך קען זיך נישט דערמאָנען.

כ׳האָב אָנגעהויבן פאַרנאַכלעסיקן מיין אַרבעט, כדי ז׳ך פאַרמיאוסן ביי מיין שוף — ביז ער האָט מיך אַרויס געווארפן און אויף מיין אָרט איז טאַקע אַריין שמואל שיפּמאַן. איך בין צוריק אין לאַגער. די יידישע קאָמענ־דאַנטור האָט מיך צוגעטיילט אַרבעטן אין דער פירמע ג. ג. מאָט — צו פאַריכטן טאַנקן. נאָך צוויי וואָכן זענען די חברים געקומען מיט מיר זיך געזעגענען און דאַנקען פאַר מיין הילף צו זייער אַנטלויפן. מיר האָבן זיך אָפּ־געשטימט צו שטיין אין פאַרבינדונג און אויב זיי וועלן מצליח זיין, ווערן זיי אַ באַזע פון אַ גרויסע פאַרטי־זאַנער־גרופּע וואָס וועט באַקומען כוחות פון לאַגער.

נאָך דער אַרבעט בין איך מיט אַלע אַוועק אין לאַגער. אויפן וועג האָט מיך געפרעגט זאַב דאָווידזאָן וואָס איך בין אַזוי פאַרצווייפלט. האָב איך אים גע־ענטפערט, אַז אויב כ׳וועל איבערלעבן די נאָענטסטע עטלעכע טעג, וועל איך זיכער איבערלעבן די קריג.

צוריק צו די הינט

די זעלבע נאַכט זענען געקומען אין לאַגער צוויי וועדקשוץ־מענער און מיך אַווענק געמוזט צו די זיכער־הייטס־אָפּיצירן פון דעם וועדק און דעם שוף פון דער געסטאַפּאָ אין קראָשניק. זיי האָבן מיך אָנגעהויבן פאָרשן זייער שטרענג, מיט פאַרשידענע עינויים, אָבער איך האָב זיך נישט איינגעבראָכן. איך האָב גע־טענהט, אַז כ׳האָב גאָרנישט געווסט וועגן דעם אַנט־לויפן. ווען איך וואָלט געבליבן אויף מיין פאָסטן, וואָלט איך נישט דערלאָזט עס זאָל ווער אַנטלויפן. איך בין אומשולדיק.

זיי האָבן מיך אַזוי צעשלאָגן, אַז ביז הייַנט האָב איך נאָך סימנים און לייד דערפון. זיי האָבן אויף מיר אָנגעראַייצט אַ הונט, אָבער דער הונט האָט מיך נישט גערירט. מיין שוף האָט געזאָגט, אַז מיט דעם הונט וועלן זיי גאָרנישט אויפטאָן, ווייל איך האָב זיי געהאַ־דעוועט. אַ סברה, אַז מיין שוף האָט אויך מורא געהאַט איך זאָל נישט אויפדעקן זיינע חטאים און וואַרשיינלעך אויסגעפועלט מען זאָל מיך באַפרייען.

דאָס פייניקן מיך האָט געדויערט צוויי טעג. דער־נאָך האָט מיין שוף מיך איבערגעגעבן דעם וויצע־לאַגער פירער שיפּאַצקי. מען האָט מיך געברענגט אין

לאַגער. צוויי וואָכן בין איך געלעגן קראַנק. מיך האָט געהיילט ד״ר וודאָווינסקי. אַ דאַנק אים בין איך גע־זונט געוואָרן און צוריק אָוועק צו מיין אַרבעט — די הינט. דער שעף האָט מיר דערציילט, אַז זייער אַנטלויפן האָט סיי־ווי נישט קיין צוועק, ווייל הגם זיי האָבן געגומען אַ סך געווער, אָבער אָן דער פאַסיקער אַמוניציע. זיי האָבן אויך געגומען 2 קאַסטנס מיט האַנט־גראַנאַטן, אָבער אָן דעטאָנאַטאָרן, אַזוי, אַז זיי וועלן קיין גרויסן נוצן פון דעם געווער נישט האָבן.

נאָך דער קריג איז מיר באַוווּסט געוואָרן, אַז די א.ק.־אָוועס האָבן די אַכט יידן פאַרנאַרט אין אַ סטאָ־דאָלע, אָלע אויסגעהרגעט און צוגענומען דאָס געווער.

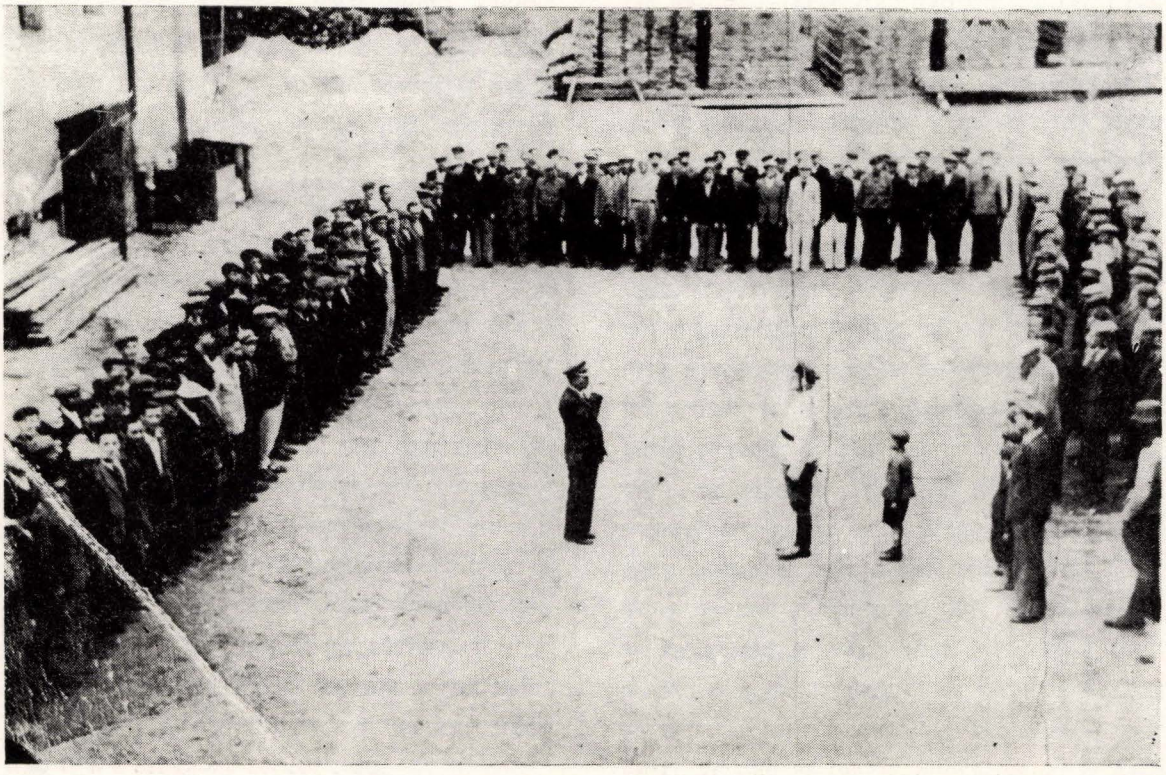
דערווייל איז אין לאַגער אָלץ געוואָרן אָנגע־שטרענגט. די קאָמענדאַנטן האָבן זיך געטוישט. אויפן אָרט פון שטורמבאַנפירער טאושער איז געקומען ס.ס.־שטורמפירער פראַנץ. מיר האָבן געווּסט, אַז מ׳איז געבליבן דער אייניציקער לאַגער אין לובלינער געגנט, געראַטעוועט יעדן טאָג, אַז מען קומט אויך אונדז ליק־ווידירן.

אָנפאָנג דעצעמבער 1943 איז אַרויס אַ באָפעל, אַז אָלע העפטלינגען מוזן שלאָפן אין לאַגער. מער קיינער איז שוין נישט געשלאָפן אין וועלך.

אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז פאַרמאַכט אין דער פאַבריק מיטן אויסרייד, אַז מען רעכט זיך אויף אַן איבערפאַל פון די פאַרטיזאַנער. מען האָט אָנגעזאָגט, אַז אויב מ׳וועט הערן שיסן, זאָלן מיר זיך פאַרהאַלטן רואיק. מיר האָבן געזען דורך די לעכער אין די באַראַקן, אַז מיליטער האָט אַרומגערינגלט דעם לאַגער. מיר האָבן פארשטאַנען אַז עס איז געקומען דער סוף — און געמאַכט פלענער ווי אַזוי זיך ווערן, נישט לאָזן זיך ליקווידירן. מיר זענען אַזוי געווען פאַרמאַכט אַ פאָר טעג, דערנאָך — אַן אַפעל און מ׳האָט אונדז געשיקט צו דער אַרבעט.

שפעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דאָס זענען געווען די אייזאַץ־גרופן וואָס זענען טאַקע געקומען אונדז ליקווידירן, נאָר די דירעקטאָרן פון דער פאַבריק וואָס האָט געהערט צו דער פירמע הענקעל־פלוגצויג־ווערקע האָבן זיך קעגנגעשטעלט. אפילו זיך געוואָנדן צו גערינגן מיט דעם אַרגומענט, אַז די יידן זענען אויסגעשולטע פאַכמענער און דאָס ליקווידירן אונדז וועט ברענגען שאָדן דעם מלחמה־אָנשטרענג פון הייע־קעל־ווערק אין אַ צייט, וועו דייטשלאַנד דאַרף האָבן עראָפלאַנען.

ספעציעל האָט זיך וועגן דעם באַמיט דער בעטריבס־

מפקד במחנה

אַפעל אין לאַגער

מייסטער שטעפאן, איינער פון די חסידי אומות העולם.

דעם 7טן פעברואַר האָט מען געזאָגט אַז מען פירט אונדז איבער אין לאַגער וואָס מ׳האָט אויפגעבויט ביים ווערק. ביינאַכט איז געווארן אַ שיסעריי. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז עטלעכע מענטשן האָבן אויפגעריסן די דראָטן, מאַכנדיק אַ קורצשלוס אין גאַנצן לאַגער און געוואָלט אַנטלויפן. די וואַכן האָבן געעפנט אַ פייער אויף די מענטשן וואָס זענען געווען אויסער די באַראַקן און עס זענען געהרגעט געווארן אומגעפער 40 מענטשן. צי ס׳איז וועמען גלונגען צו אַנטלויפן — ווייס איך נישט. פאַראַן וועגן דעם אַ סך ווערסיעס. מען זאָגט, אַז ס׳איז יאָ גלונגען איין ייד צו אַנטלויפן, דערווייל אָבער זענען געפאַלן קרבנות.

דעם זעלבן טאָג האָט מען אונדז איבערגעטאָן אין געשטרייפטע מלבושים („פאַסיאַקעס״) און איבערגעפירט אין צווייטן לאַגער. איצט זענען מיר געווארן אַן אָפטיילונג פון ק.צ. (קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער) מייַדאַנעק.

מיר גראָבן א טונעל

דער שטאָב פון דער אונטערגרונט האָט אָנגעהויבן פלאַנירן ווי אַזוי צו באַפרייען דעם לאַגער. מיר האָבן זיך אָרגאַניזירט, אָנגעהויבן שאַפן געווער. אָפטמאָל געפונען געווער אין די טאַנקן און פאַנצער־וועגן וועלכע מען האָט געברענגט פון זיך דערנענטערדיקן פראָנט צו פאַריכטן אין ג.ק.מאט. דאָס אַלץ האָבן מיר אַריינגעגנבעט אין לאַגער.

אַ לובלינער מיידל, פעלא לאקס, האָט זיך באַפרייַנדעט מיט אַ פעלדפעבל פון דער לופטוואָפע, וואָס די פאבריק איז געווען אונטער זייער אויפזיכט. זי האָט אים אַנגאַזשירט אונדז צו העלפן. ער איז מסכים געווען צו שטיין בראש פון אַ פאַרטיזאַנער־גרופע פון לאַגער־מענטשן, געשאַפן פאַר אונדז געווער.

פון אַן אומבאַוווינטן באַראַק וואָס האָט אונדז גע־דינט אַלס געווער־באַהעלטעניש און איז געשטאַנען אַ מעטער הויך פון באָדן, האָבן מיר אָנגעהויבן, מיט דער הסכמה פון דער יידישער קאָמענדאַנטור, צו גראָבן אַ טונעל צום נאָענטסטן וועלדל. באַטייליקט אין דעם גראָבן האָבן זיך די לייוואַנדס פון בעלזשיץ, די דימ־בורדס און אייזנמאנס פון מאָדלבאָזשיץ, אליעזר גאָלד־שטיין און איך פון קראָשניק און נאָך עטלעכע יינגלעך וואָס זיירע נעמען איך געדענק נישט.

גראָבנדיק אַזוי 2 חדשים, זענען מיר דערגאַנגען ביזן וואַלד. עס האָט נאָר געפעלט צו עפענען דעם טונעל פון דער צווייטער זייט. די אויסגראָבונג איז געווען אויסגעשטאָט מיט עלעקטרישע ליכט און אַלע נייטיקע אייניריכטונגען.

אַ געוויסן טאָג איז אין באַראַק אַריין דער קריגס־געפאַנגענער סעגאַלאָוויטש, אונדזער פאַרבינדלער מיט דער יידישער קאָמענדאַנטור און געמאָלדן, אַז אונדזער גראָב־אַרבעט איז אָנטדעקט געוואָרן, מיר זאָלן שנעל אַרויס. מיר האָבן אים געענטפערט, אַז מיר גייען נישט אַרויס, מיר האָבן באַשלאָסן צו קעמפן און לפחות פאַלן ווי העלדן. באַלד איז אויך אָנגעקומען שטאָקמאַן, וועל־כער האָט זיך ביי אונדז געבעטן צו רעזיגנירן פון דעם פלאַן, אויפגעקלערט דעם אונזין פון אונדזער אָפּזאָג „יעדער פון אייך האָט דאָך אין לאַגער משפחה — ווער אַ פאָטער, מוטער, אָדער שוועסטער און ברודער״. ער האָט אונדז געגעבן זיין וואָרט, אַז ביי דער נאָענט־סטער געלעגנהייט וועט ער אונדז דערלויבן ווייטער צו גראָבן. ער האָט דערציילט, אַז צו אים איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון די אָנגעזעענסטע יידן אין לאַגער, צווישן זיי די רבנים שטאָקהאמער, שאפירא און זיעמבא און פון אים געפאָדערט אָפּצושטעלן די אַרבעט, אַ דאָנק וועלכער עס וועלן אפשר זיך ראַטעוון עטלעכע צענד־ליק מענטשן — אָבער וואָס וועט זיין מיט דער רעשט טויזנטער? שטאָקמאַן האָט זיי צוגעזאָגט אָלץ אָפּ־צושטעלן. מיר האָבן מסכים געווען צייטווייליק אויפ־צוהערן דאָס גראָבן, וויל דער טונעל איז סיי־ווי געווען פאַרטיק — און ביי דער נאָענטסטער געלעגנהייט וועלן מיר אַנטלויפן.

דערווייל האָט זיך אונדזער לאַגע פאַרבעסערט. דער לאַגער־שעף אונטערשטורמפירער לייבהאָלד האָט מער קיין מענטשן נישט געשאָסן. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ווען ס׳איז אַנטלאָפן משה בראָטמאן, האָט מען זיין ברודער יחזקאל אַוועקגעשטעלט 2 טעג און 2 נעכט צווישן די דראָטן ביי דער וואַך און נאָך דעם אים באַ־פרייט. עס זענען אויך אַנטלאָפן מאריאנקע מייזעלס מיט דער פרוי קעלער — און מ׳האָט קיינעם נישט גע־מאַכט פאַראַנטוואָרטלעך. שפעטער האָבן אליעזר גאָלד־שטיין, די ברידער שטיינבערג און העניעק גרינדער אונטערגעקויפט אַ דייטש, וואָס פלעגט פאָרן אויס־פרובירן די פאַראָכטענע טאַנקן, ער זאָל זיי אַרויס פירן פון לאַגער — און דער דייטש האָט דאָס געמאָלדן לייב־האָלדן. ער האָט זיי געהייסן אויפהענגען ביי די הענט אויף 8 שעה, אָבער געהרגעט האָט מען זיי נישט.

אין מיידאנעק

פון דעם פּלאַן צו אַנטלויפן דורכן טונעל — איז דערווייל גאָרנישט געוואָרן. מען האָט דעם באַראַק צעגומען און אָנגעהויבן צו צעשיקן די מענטשן אין פּאַרשידענע לאַגערן איבער דער ווייסל. איך, מיין פּאָטער, פּאסט און אַנדערע וואָס האָבן געגראָבן דעם טונעל — האָט מען אַוועק געשיקט קיין מיידאַנעק. די גרופּע האָט געציילט אומגעפער 200 מענער און 100 פרויען. אין מיידאַנעק האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַנטלויזונג. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס איז אַ גאַז־קאַמער, אָבער מיר זענען בשלום אַדורך. מען האָט אונדז צוגעטיילט צום ערשטן פּעלד מיט נאָך 800 אַרעסטאַנטן פון גאַנץ אייראָפּע: דייטשן, פּאָלאַקן, האָלענדער, נאָרוועגן, פראַנצויזן, בעלגער, יוגאָסלאַוון, ציגיינער און אויך אַ 50 יידישע פרויען וואָס זענען איבערגעבליבן נאָכן ליקווידירן דעם לאַגער טראַוניקי, צווישן זיי — מיין צוקונפטיקע פרוי.

די גאַז־קאַמערן זענען אין יענער צייט שוין נישט געווען טעטיק, נאָר דאָס קרעמאַטאָריום האָט געאַרבעט אינטענסיוו, ווייל מען האָט פאַרברענט די אַלע וועלכע מען האָט אַרויס געגומען פון די מאַסן־קברים, ווי אויך די וואָס מען האָט געשאָסן און קראַנקע.

איך פלעג אָפט קומען אין קרעמאַטאָריום, ווייל איך מיט נאָך אַ ציגיינער האָבן געאַרבעט ביים רייניקן דאָס געוועך ביי די ס.ס. און פלעגן אויך אויפקלויבן פאַרשידענע זאַכן און טויטע מענטשן. מיין פאָטער האָט געאַרבעט אין שוסטער־וואַרשטאַט.

שטאַרק געליטן אין מיידאַנעק האָבן מיר נישט, ווייל מיר זענען געווען אויסגעמישט מיט פיל נישט־יידן. אויפן צווייטן פעלד האָבן זיך געפונען אַ פאָר טויזנט רוסישע געפאַנגענע אינוואַלידן, וועלכע מען האָט ביס־לעכווייז פאַרהונגערט. ביים אַרומגיין אין לאַגער האָב איך געפּינען אַ בעט וווּ ס׳איז געווען אָנגעשריבן מיין שוועסטער גיטלס נאָמען און אַ בערשטל צו די שיך — אויך מיט איר אויפשריפט.

פון די דייטשע אַרעסטאַנטן האָב איך זיך דערוווסט, אַז מען האָט די 300 פרויען אַוועק געפירט קיין אוישוויץ צוויי חדשים פריער איידער מיר זענען געקומען.

מיר זענען געווען אין מיידאַנעק געציילטע חדשים. מיר האָבן אויך איבערגעלעבט באָמבאַרדירן־אַטאַקעס אויף לובלין פון רוסישע עראָפּלאַנען. מיר האָבן געפילט אַז אין קורצן מוז קומען אַן ענדערונג, ווייל מען האָט אָנגעהויבן הערן האַרמאַטן־שאָסן. מיידאַנעק ליגט דאָך ביים הויפּט־טראַקט כעלם—פּיאַסקי—לובלין. מיר האָבן געזען ווי דאָס דייטשע מיליטער אַנטלויפט. פון איין זייט האָבן מיר זיך געפרייט — און פון דער צווייטער געשראָקן זיך. ווייל מיר האָבן געוווסט אַז די דייטשן וועלן נישט וועלן איבערלאָזן קיין עדות.

איך געדענק, אַ דאָנערשטיק פאַרטאָג האָט מען אונדז נישט אַרויסגעלאָזט פון פעלד צו דער אַרבעט. מיר האָבן געהערט ביים קרעמאַטאָריום שטאַרק שיסן. מיר זענען געווען זיכער, אַז דער סוף איז געקומען, אָבער נישט געקענט זיך העלפן. מיטאָג־צייט זענען געקומען ס.ס.־לייט אין פעלד און אויסגעקליבן 100 מאַן, מיך — צווישן זיי. איך האָב זיך געזעגנט מיטן טאַטן. מיר האָבן געוווסט, אַז מען גייט אונדז ענדיקן. מיר האָבן זיך געזעגנט נאָר מיט די אויגן, ווייל מיט ווער־טער איז עס געווען שווער...

מען האָט אונדז צוגעפירט צום קרעמאַטאָריום. דאָרט האָבן מיר דערזען אַ שרעקלעך בילד: דער לאַגער־פירער האָט פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעדע, אַז מען האָט דאָ אויסגעפירט אַ טויט־אורטייל אויף פאַרטיזאַנער־באַנדיטן, וואָס האָבן געוואָגט זיך אַנטקעגנצושטעלן דעם דייטשן הערן־פאָלק. מיר דאַרפן די אַלע הרוגים אַרייניוואַרפן אין קרעמאַטאָריום און פאַרברענען דאָס קרעמאַטאָריום צוזאַמען מיט זיי. עס האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז דאָס זענען געווען קריסטן וואָס זענען געזעסן אין דער תפיסה אין לובלין.

מיין טאַטנס לידער געווידמעט ציון...

אַז דאָס קרעמאַטאָריום האָט שוין געברענט, האָט מען אונדז צוריק געברענגט אין לאַגער. דאָס האָבן מיר נישט געקענט פאַרשטיין. מיין פאָטער האָט מיך ווידער אויפגענומען אָן איין וואָרט, אָבער מיט טרערן אין די אויגן. דערנאָך האָט ער מיר געזאָגט:

— מיין קינד, איך פיל אַז דו וועסט דעם קריג איבערלעבן. איך וויל דיר עפעס געבן, וואָס איך האָב אַוועקגעשריבן נאָך פאַרן קריג און אין לאַגער. קיין בעסערן אָנדענק האָב איך נישט דיר איבערצולאָזן.

איך בין אַוועק אין אַ זייט און אָנגעהויבן צו לייענען. דאָס ערשטע איז געווען אַ שיר אויף פּויליש, וואָס איך געדענק וואָרט ביי וואָרט:

Ja cię kocham mój kraju, daleki, nieznany.
Do ciebie się rwie moja dusza i serce.
Zrzucamy z siebie niewoli kajdany.
Rościelaj dla nas swe zielone kobierce.

Cud się tworzy! Kraj się rodzi!
Ojczyzna nas woła do pracy.
Pod niebieskim niebem Palestyny —
Tam nasze łoże, materace.

Cyjon mateczko! Ziemio kochana!
Zabierz do siebie twe ptactwo spłoszone,
Co pod twymi skrzydłami znajdzie opiekę —
Odpoczynek po ciężkiej pracy zmuszonej.

דאָס צווייטע ליד אין יידיש:

וואָס שטייט אונדז נאָך פאַר אין עתיד אין ווייטן?
אָ, נביא, דערצייל אונדז פון די קומענדע צייטן,
צי וועט נאָך אַלץ הערשן די ביקס און שוואַרד,
שטורעם פון הימל און נויט אויף דער ערד,
צי וועט מען אַלץ הערן,
די זיפצן, טרערן
פון דערדריקטע שקלאַפן?
אָ, נביא, אָ נביא, וואָס האָסטו געבראַכט,
ווען וועל איך ערוואכן פון דער פינצטערער נאַכט?

אויף אונדזערע קברים
וועט קיינער נישט קומען...
קיין פריינד וועט נישט לאָזן קיין טרער
אויף אונדזערע יונג־צעטראָטענע לעבנס
צו באַווייגען וועט נישט זיין וועד.

אין שול פאַר אונדז
וועט מען קיין ליכט נישט צינדן,
פאַר אונדזערע שטילע נשמות נישט בעטן.
און וועד עס וועט פאַרבייגיין
פאַר אונדזערע קברים
וועט נאָך מיט די פיס דאָס גראָז צעטרעטן...

פוסט וועט בלייבן דער בית־עולם דער וויסטער,
די גראָזן אין טוי אַרום.
די קללה וואָס האָט אונדז באַגלייט ביים לעבן
וועט פלאַטערן בלויז
אַרום אונדזערע קברים.

אַבער דאָך, אין די קורצע טעג פון לעבן
מוז מען האָפן, מוז מען שטרעבן
אויף דעם עתיד דעם נייעם
אויף דער מינוט פון באַפרייען...

דאָס איז מיר געבליבן אין זכרון. עס זענען געווען נאָך אַנדערע געשריבענע זאַכן, נאָר ליידער, איך האָב די פאַפירן פאַרלוירן בעת מיין אַנטלויפן.

דער טויטן־מארש

צו מאָרגנס אין דער פרי האָט מען געמאַכט אַן אַפעל און דער ס.ס.־מאַן האָט ווידער געהאַלטן אַ רעדע, אַז דער פראָנט איז נאָענט, לובלין האָלט ביים אַריינפאַלן אין די רוסישע באַנדיטישע הענט, דעריבער וועלן מיר זיך מוזן ראַטעווען. יעדער האָט באַקומען צוויי דעקעס, 2 ברויט און 2 פושקעס קאָנסערוון. מען האָט געברענגט אַן אויטאָבוס אין וועלכן מען האָט אַלע קינדער און שוואַכע געשיקט פריער. אונדז האָט מען געפירט צופוס — און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג.

צוקומענדיק צום טויער, האָבן עטלעכע רוסישע עראָפלאַנען אַטאַקירט די דייטשע עשעלאָנען וואָס האָבן אָפגעטרעטן פון פראָנט. זיי האָבן זיך אַלע מאָל אַראָפּ געלאָזט נידעריק און באַשאָסן מיט מאַשין־געווער. די דייטשע העלדן האָבן אונדז געהייסן אַרויפלייגן זיך אויף זיי, אַז מען זאָל נישט דערקענען זייערע מונדירן. שמואל הערשזאָן (דער קצב) איז טאַקע פאַרווונדעט געוואָרן פון אַ קויל. נאָך דער אַטאַקע האָט מען אונדז געיאָגט ווייטער. מיר זענען געווען אומגעפער אַ 1,000 אַרעסטאַנטן, אַרומגערינגלט מיט ס.ס.־לייט און הינט. אויפן שאָסיי האָבן מיר נישט געקענט גיין, ווייל ער איז געווען פאַרשטאָפט מיטן אָפטרעטנדיקן מיליטער. אַלץ איז אַנטלאָפן פאַר די רוסן.

פאַר לובלין האָט מען אונדז געפירט אויף לינקס, איבער די פעלדער. די פרויען זענען געגאַנגען די ערשטע, דערנאָך — די מענער. מיר זענען צוגעקומען צו דער ביסטשיצע. איך האָב זיך אומגעקוקט און געזען ווי לובלין ברענט. ביינאַכט האָבן די רוסן טאַקע פאַרגומען לובלין. דעם אויטאָבוס מיט די קינדער האָבן די רוסן באַווייזן צו פאַרכאַפן. אַ דאַנק דעם זענען זיי געבליבן לעבן.

די פרויען האָבן נאָך באַווייזן אַדורכצוגיין איבער דער בריק, דאָקעגן די מענער האָט מען געיאָגט איבערן טייך — און געיאָגט אַזוי שנעל, אַז מענטשן זענען געפאַלן און דערטרונקען געוואָרן. וועד עס איז געבליבן הינטערשטעליק, האָבן די דייטשן דערשאָסן. וועט מ׳איז אַרויס פון וואַסער, האָט מען אונדז וויידער צונויפגעזאַמלט און ווייטער געיאָגט.

מיט אַמאָל האָט אָנגעהויבן רעגענען. עס האָט אַזוי

שטאַרק געגאָסן, אַז אַלץ איז געוואָרן נאַס. איך האָב געטראָגן 4 דעקעס, פיר ברויט און 4 פושקעס מיט קאָנסערוון, ווייל איך האָב נישט געוואָלט אַז דער טאַטע זאָל זיין באַלעסטיקט, אים איז אויך אָן פעק שווער געווען צו לויפן. אַז די פעק זענען נאַס געוואָרן, האָבן זיי געווויגן דאָפּלט. ווען ס׳איז פינצטער געוואָרן, האָט מען אונדז געלאָזט אַ ביסל אָפּרוען. מיר זענען געזעסן אויף אַ פעלד. קאָן זיין, אַז דעמאָלט האָט מען אפשר געקענט אַנטלויפן. מיר זענען אָבער געווען אַזוי מיד און ס׳האָט אַזוי געגאָסן, אַז אפילו ווען מען וואָלט געהייסן אַנטלויפן, וואָלטן מיר אויך נישט געהאַט קיין כוח.

מיר האָבן גערוט בערך אַ שעה — און מען האָט ווייטער געיאָגט. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, זענען מיר צוגעקומען צום שאָסיי וואָס פירט פון לובלין קיין קראָשניק.

פלוצלונג איז צו מיר צוגעקומען דער ס.ס.־אונטערשטורעמפירער פריצע, דער גרעסטער מערדער פון מאַידאַנעק (די דייטשע העפטלינגען האָבן אים גערופן בופאַלאָ ביל, ווייל ער האָט געטראָגן צוויי רעוואָלווערן) און באַפוילן, אַז מיין פאָטער זאָל פון אים נעמען זיין רוקזאַק, ווייל ער האָט נישט געטראָגן קיין פעק. דער טאַטע האָט נישט געהאַט קיין ברירה. ער האָט אָבער נישט געקענט אונטערהויבן דעם שוערן רוקזאַק. איך האָב אונדזער פאַק וואָס איך האָב געטראָגן, געגעבן מיין טאַטן און אַליין געזומען דעם רוקזאַק וועל־כער האָט געווויגן בייַ אַ 50 קילא. איך האָב גע־פילט, אַז לאַנג וועל איך אַזוי נישט קענען אויס־האַלטן — און ווער ס׳איז געבליבן הינטערשטעליק, האָט מען געשאָסן. דאָך האָב איך געטראָגן דעם רוקזאַק ביזן דאָרף ווילקאָלאז און דאָ אָנגעהויבן בלייבן הינ־טערשטעליק. איך האָב געבעטן משה שיינבעק (מאד־ניוק) ער זאָל פירן דעם טאַטן צווישן די ערשטע. ווי נאָר מ׳איז אַריין געקומען אין וואַלד, האָב איך אַוועק געוואָרפן דעם רוקזאַק און בין אַריין אין די רייען פון די פרויען, געזומען אַ מיידעלע אויף די פלייצעס, ווייל עס זענען געווען עטלעכע קינדער וואָס זענען נישט געפאָרן מיטן אויטאָבוס. דאָס מיידעלע האָט געהייסן עמאַליאַ אָפענהיים, משה גאָרנס אַן אייניקל פון קראָש־ניק. איך האָב געזען ווי דער מערדער זוכט מיך, אָבער צווישן די פרויען האָט ער מיך נישט געזוכט.

עס האָט אַלץ גערעגנט. דערווייל האָבן מיר זיך דערנענטערט צו קראָשניק. איך האָב געמיינט אַז מען וועט אונדז צופירן צום „סקרענט", מען האָט אָבער דערנענטערט זיך צו דער שטאָט — און ווייטער גע־פירט. דאַן האָבן מ׳ר פאַרשטאַנען, אַז זיי ווילן אונדז וואָס שנעלער אַדורכפירן איבער דער ווייסל. דערווייל האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין פלאָדערס צעגעלניע און אַרויפגעיאָגט אויפן בוידעם, ווו מען ברענט די ציגל. עס איז געווען שפעט נאָך מיטאָג. דאָרט זענען געווען אָפענע לעכער, ווו דאָס פייער איז אַדורך. דער עולם האָט אָנגעהויבן זיך טרוקענען. מיר זענען געווען אַזוי מיד, אַז מ׳איז אַוועק געפאַלן ווי געהרגעט. איך בין אַזוי געלעגן אומגעפער אַ שעה, ביז דער טאַטע האָט געבעטן איך זאָל אים ברענגען אַ ביסל וואַסער. כ׳האָב געפונען עפעס אַ פושקע און בין אַראָפּ זוכן וואַסער. אַראָפּגייענדיק, האָב איך דערזען אַ מיידל פון די פרויען, וואָס מיר האָבן געטראָפן אין מיידאַנעק און לעבן איר שטייט אַ דייטשער העפטלינג. כ׳האָב גע־הערט ווי ער זאָגט צו איר, אַז ס׳איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע דייטשע העפטלינגען זאָלן זיך איינפאַקן, מען וועט זיי פירן ווייטער מיט אויטאָמאָבילן און די רעשט וועט מען אויפרייסן מיט דער צעגעלניע, ווייל זיי ווילן אונדז ווייטער נישט פירן...

די צעשיידונג מיטן טאטן

וועו איך בין אַרויס אויפן הויף האָב איך געזען עטלעכע קריסטן, אַנגעטאָן אויף די אַרעמס לענטעס מיטן רויטן קרייץ, צווישן זיי אויך די פרוי גאטנער (אקושערקע), וועלכע האָבן געטראָגן קיישעלעך מיט עסנוואַרג. די יידן האָבן זיך געוואָלט צושטופן און אויך נעמען עסן, אָבער די פוילישע העפטלינגען האָבן די יידן נישט צוגעלאָזט. דאָך האָט די פרוי גאָטנער באַ־ווינן איבערצוגעבן איין קויש עסן צו מאָטל בראַפמאַן. שפעטער בין איך געוואָר געוואָרן, אַז אונטער דעם עסנוואַרג זענען געווען צייוועלע קלייַדער, כדי די פויליי־שע העפטלינגען זאָלן זיך קענען איבערטאָן און אַנט־לויפן. אָבער דעמאָלט האָב איך דאָס נישט געווּסט, ווייל איך וואָלט זיך שוין געווען ווי ס׳איז צוגעשטופט אין געכאַפט אַ קויש. אפשר וואָלט איך אַזוי געקענט רעטעוועו מיין טאַטן? ווייזט אויס, אַז דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש.

איך האָב געפונען וואַסער און צוריק אַרויף צום טאַטן, אים דערציילט וואָס כ׳האָב געזען אוו געהערט. ־אַז האָט דער טאַטע מיר געזאָגט:

— הער מיין קינד וואָס איך גיי דיר איצט זאָגן. איך

האָב גוט אַריינגעקלערט אין דער זאַך. איך וויל, אַז דו זאָלסט אַנטלויפן. איך וויס, אַז דאָס איז שטענדיק געווען דיין ווילן. איך האָב דיך שטענדיק אויפגעהאַלטן אין וועג. מיין נישט, אַז כ׳האָב נישט געוואָלט אַנטלויפן, דוווייסט אָבער גאַנץ גוט, אַז ס׳איז נישט געווען וווּ צו לויפן. וויל פון אַיין זייט הרגענען אונדז די דייטשן אָן פון דער צווייטער זייט — די פאַליאַקן. איצט איז די צייט. לובלין איז שוין פאַרנומען פון דער רויטער אַרמיי. די דייטשן אַנטלויפן. לויט מיין מיינונג, וואָלן די דייטשן נישט קענען פאַרהאַלטן די רוסן פון דער זייט וויסל. אַז דיר וועט געלונגען צו אַנטלויפן, וועסטו זיך דאַרפן באַהאַלטן געציילטע טעג. די רוסן וואָלן פאַרנעמען קראַשניק — וועסטו זיין פריי.

— דוווייסט דאָך גאַנץ גוט, אַז אָן דיר וועל איך נישט אַנטלויפן — האָב איך געענטפערט. — מ׳איז געווען די גאַנצע צייט צוזאַמען, טאָ פאַר וואָס זאָלן מיר זיך נישט ראַטעווען צוזאַמען?

— ניין, מיין קינד, דו מוזט גיין אַליין, וויל קוים גיי איך מיט דיר, פאַרשווער איך דאָס אַנטלויפן. איך פיל, אַז דיר אַליין וועט געלונגען.

— אָבער טאַטעשי, מיר קאָנען דאָך ביידע פרובירן. אַז איך וועל אַליין אַנטלויפן, וואָר ווייסט וואָס זיי וועלן דיר טאָן.

— זיי וועלן מיר גאָרנישט טאָן. ערשטנס, איז דאָ נישט בודזין, זיי קענען אונדז נישט; צווייטנס, זיי האָבן איצט מיט זיך צו טאָן אין דריטנס, מיר האָבן נישט וואָס צו פאַרלירן. דאָ איז סיי־ווי דער טויט אין דו קענסט געווינען דאָס לעבן. דערפאַר וויל איך אַז דו זאָלסט שוין איצט, די מינוט פרובירן אַנטלויפן. איך וועל זיך אַ ביסל אָפרוען, וועל איך אויך פרובירן לויפן.

איך האָב נאָך געבעטן, אויפגעקלערט, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. איך האָב אָנגעהויבן ווייגען. האָט ער מיר געזאָגט:

— וויין נישט, איך האָב שוין מיינע יאָרן אָפגעלעבט. דו האָסט נאָך נישט געלעבט. ביסט יונג, איך בין זיכער אַז דיר וועט געלונגען. קוים איז מיר באַשערט אומ־צוקומען, וועל איך כאָטש אומקומען מיטן גערדאָנק, אַז דו האָסט זיך גערעטעוועט. אַז דיר וועט געלונגען, וועסט איבערלעבן די קריג, זאָלסט אַלץ טאָן און אָנקומען קיין ארץ־ישראל און דערציילן וואָס מיט אונדז האָט פאַסירט.

ער האָט מיר געראָטן אַז איך זאָל זיך באַהאַלטן אין דער בודזינער מיל און אויב אים וועט געלונגען צו אַנטלויפן, וועט ער דאָרט קומען. מיר האָבן זיך געזעגנט און צעקושט. ער האָט מיך צוגעדריקט צו זיך און גע־בענטשט. איך האָב אים אַלץ איבערגעלאָזט, נאָר איך האָב מיר געגומען איין קאָץ און בין אַראָפּ אויפן הויף.

דאָ האָב איך זיך אַרומגעקוקט. דער גאַנצער שטח פון דער צעגעלניע איז געווען אַרומגערינגלט מיט דייטשן. יעדער צווייטער האָט געהאַלטן אַ הונט. איבערן וועג, אין שטח פון דער צעגעלניע, איז געווען אַ קליי־נער סאָד פון עפל מיט הויך גראָז. אין דעם סעדל זענען געשטאַנען די דייטשישע העפטלינגע און געפאַקט זייערע פעקלעך. דאָס איז געווען שוין אויסער דער וואָך פון די ס.ס. איך בין געשטאַנען נישט ווייט פון זיי אין געטראַכט, ווען מיר געלונגט אַריין צו גיין אין דעם סעדל — בין איך פריי.

ווידער אין קראשניק

קוקנדיק אויף די העפטלינגען, האָב איך דערזען מיין קאַפּאָ פון דער וואָפן־קאַמער, אַ דיקער דייטש מיט אַ רויט געזיכט און ברילן. אויך ער האָט מיך דערזען און געמאַכט צו מיר מיט דער האַנט. איך האָב זיך אָנגע־שטויסן וואָס ער מיינט: איך זאָל אָפרייסן דעם יידן־צייכן און זיך איינהילן אין דעם קאַץ וועלכן כ׳האָב געהאַלטן אין דער האַנט. אַזוי האָב איך געטאָן. דערנאָך האָט ער מיר געווינקט, אַז איך זאָל לאַנגזאַם אָנהייבן גיין צו אים. אַזוי האָב איך געטאָן. איך בין אַדורך צווישן די ס.ס.־לייט און גלייך זיי וואָלטן בלינד געוואָרן — מען האָט מיר גאָרנישט געזאָגט. צוקומענדיק צום קאַפּאָ, האָט ער זיך געפרייט אַז מען האָט מיך נישט באַמערקט, געהייסן איך זאָל זיך אַרויפכאַפּן אויף דעם בוים.

זיצנדיק פאַרשטעקט אויפן בוים, האָב איך געזען ווי קלמן לייוואנד פון בעלזיץ האָט אויך געוואָלט טאָן דאָס זעלבע וואָס איך, מען האָט אים באַמערקט און אָנגעכאַפּט ביי די הענט. ער האָט זיך אויסגעריסן פון דעם דייטש און איז אַריין צווישן די העפטלינגען וואָס זענען געווען אויפן הויף. דערווייל האָט מען אַוועק גע׳פירט די דייטשע העפטלינגען — אין איך בין אַליין געבליבן אין סאָד אויף דעם בוים.

איך האָב זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן. מיין בליק איז געפאַלן אויף אַ קלאַזעט. מיין געדאַנק איז דאָך געווען, ווי אַזוי זיך אַרויסבאַקומען אויפן שאַסיי, פון דאָרט וועל איך דורכן צמענטאַזש אין קליינעם וועלדל אַוועק איבער וויזשניצע אין דער בודזינער מיל.

איך האָב געמאַכט אַ פלאַן, אַז כ׳וועל אַראָפּ פון

בוים און אין דעם הויכן גראָז וועל איך צופויזן צום קלאָזעט, אַריין פון מיין זייט און פון יענער זייט — אַרויס אויפן שאָסיי.

איך האָב זיך שטיל אַראָפּ געלאָזט פון בוים און אָנגעהויבן קריכן. אומבאַמערקט צוגעקומען צום קלאָזעט, שטיל אויפגעהויבן די קלאַפּע, אַוועק געלייגט דעם קאַץ אויפן מיסט, כדי קענען אַוועקשטעלן אַ פּוס. נישט קוקנדיק אַרויף, האָב איך אויסגעשטרעקט אַ האַנט, צו צום בערעט וווּ מען זיצט. כ׳האָב דערפילט אז דאָרט זיצט ווער — און שטאַרק זיך דערשראָקן. לויט דעם געשריי וואָס איך האָב דערהערט האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָרט איז געזעסן אַ דייטש, וועלכער האָט זיך מער דערשראָקן פון מיר, ווייל ער האָט געשריגן: „אום גאָטענסווילן, וואָס איסט דען דאָס?". אויסנוצנדיק זיין בהלה, בין איך צו צום פלויט פון שטעכלדראָט און זיך אַריבער געוואָרפן אויף דער צווייטער זייט און זיך געלאָזט לויפן צום שאָסיי. דער שול־פלאַץ איז אַבער געווען אַרומגעצוימט מיט אַ פלויט פון ביימלעך (זשי־וואָפלאָט), דורכגעפלאָכטן מיט שטעכלדראָט. לענגויס דעם פלויט זענען געווען אויסגעגראָבן לופט־שוץ קאַנאַלן ביז צו די שטיגן פון דער שול. איך בין צו צום פלויט, געוואָלט זיך דורכשטופן צווישן די ביימלעך, ווייל איך האָב מורא געהאַט זיך אויפצושטעלן מען זאָל מיך נישט באַמערקן, — נאָר איך האָב בשום אופן נישט געקענט צוליב די שטעכלדראָט. איך האָב נישט לאַנג געקלערט און אויפן בויך זיך אַריינגעצויגן אין אַ גרוב אויפן פלאַץ, וועלכער איז געווען פול מיט וואַסער, ווייל עס האָט געהאַט גערעגנט אַ גאַנצן מעת־לעת. איך האָב אָנגעהויבן גיין אין וואַסער ביז צום האַלדז. צוקומענדיק צו די שטיגן, האָב איך זיי געפונען פאַרצוימט מיט קאַנצערטינעס — און ווידער נישט געקענט אַראָפּ אויפן שאָסיי. מיינע פאַסן־קלייַדער זענען נישט געווען צום דערקענען פון דער בלאָטע. פלוצלונג איז צו מיר צוגעקומען אַ דייטש און געפרעגט, וווּ קאָן ער געפונען וואַסער. איך האָב אים געוויזן דעם פלומפּ לעבן דער שול און איך בין אַנטלאָפן צו דער אַלטער שול. אויפן וועג איז געשטאַנען אַ קאַמער וואָס האָט געדינט אַלס קוילן־מאַגאַזין פאַר די שולן. די טיר איז געווען אָפן. איך בין אַריין אין קאַמער, אָבער דערמאָנט זיך אַז דאָרט קען איך נישט בלייבן, ווייל אויב מען זוכט מיך, וועלן מיך די הינט דאָ דערשמעקן. דערזען אַן עפענונג אין דאַך, האָב איך זיך געטראַכט, אַז איך וועל אַרויף אויפן דאַך און אַריין אין סאָד פון אברהם בודזינער (אַיידלמאַן), נאָר בשעת מעשה פאַרגעסן, אַז דאָרט איז געווען די קרייזהויפטמאַנשאַפט. כ׳בין אַרויף אויפן דאַך און דערזען מיין טעות. צוויי מעטער פון דעם מאַגאַזין איז געשטאַנען אַ באַראַק און צוויי אוקראינער אין מונדירן האָבן זיך באַהאַלטן אונטערן דאַך פאַרן רעגן — און געקוקט אויף מיר. אויף איין סעקונדע האָב איך זיך פאַרלוירן, אָבער באַלד אָנגע־גומען קוראַזש. כ׳בין אַראָפּ געשפרונגען פון דאַך, ממש צו זייערע פיס. דאָרט איז געשטאַנען אַ קויש אין וועלכן מען האַלט אויסגעקאָפּעטע קאַרטאָפל. אין קויש איז געלעגן אַ זאַק מיט אַ מאָטיקע. איך האָב רויק געגומען דעם זאַק, אים איינגעלייגט אין אַ שפּיץ, אָנגעטאָן אויפן קאָפּ, גענומען די מאָטיקע מיטן קויש אויף די פלייצעס — און אַרויס דורכן הויפט־טויער אויף דער פילסודסקי־גאַס. ביי דער וואַך האָט מען מיך נישט פאַרהאַלטן. ביז היינט קען איך נישט פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט פאַסירט, אַז קיינער האָט מיך נישט אָפּגעשטעלט.

איך האָב באַשלאָסן צו גיין צו מיין פאָטערס פריינד און שותף, גאָלעץ, געוו. בורמיסטש פון קראָשניק און אייגנטימער פון דער בודזינער מיל. ער האָט דאָן געווויינט אין טאָרבינער רבינס הויז, נישט ווייט פון דעם אָרט וווּ איך בין געווען.

פאַרן הויז זענען געשטאַנען אַ פּאָלאַק מיט אַ דייטש און גערעדט. עס איז שוין געווען נאָענט צו דער „שפּער־שטונדע". איך האָב אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. מען האָט געפרעגט ווער עס קלאַפּט. איך האָב נישט געוואָלט זאָגן מיין נאָמען, ווייל איך האָב מורא געהאַט, אַז גאָלץ זאָל מיר נישט אָפּזאָגן. כ׳האָב אים געענטפערט „סוואָי" (אַן אייגענער). גאָלץ אַליין האָט מיר געעפנט, נאָר זייער זיך דערשראָקן, ווייל ער האָט מיך נישט דערקענט. די פרוי האָט זיך איבערגעצלמט און גע־פרעגט:

— יאַקוב, ווי קומסטו אַהער?

איך האָב זיי אין קורצן דערציילט וואָס ס׳האָט פאַ־סירט און געבעטן זיי זאָלן מיך באַהאַלטן. ער האָט מיך געפרעגט צי מען האָט מיך געזען אַריינגיין צו אים, ־אָב איך געזאָגט אַז יאָ. האָט ער געזאָגט:

— פאַרשטיי, אין דעם פאַל איז פאַר דיר און פאַר מיין פאַמיליע געפערלעך, אַז איך זאָל דיך איצט באַ־האַלטן ביי מיר אין שטוב.

איך האָב אים גוט פאַרשטאַנען, אָבער פאָרט נישט געהאַט וווּ צו גיין. האָט ער מיר געזאָגט, איך זאָל זיך ערגעץ באַהאַלטן ביז מאָרגן נאָכמיטאָג, דערנאָך זאָל

איך קומען, וועט ער מיך אַוועק פירן אין מיל — און דערווייל צוגרייטן אַן אָרט. די פרוי האָט מיר געגעבן ברויט מיט פוטער און אַ פּעקל סיגאַרעטן „יונאק" מיט שוועבעלעך. ער האָט געבעטן, אַז כ׳זאָל זיך לאָזן זען אַז איך גיי ארויס פון אים, צו האָבן אַ תירוץ, אויב מ׳זעט וועט אים פרעגן, אַז ער האָט מיך נישט געוואָלט באַהאַלטן, נאָר אַרויס געיאָגט.

איך בין אַרויס אויף דער גאַס אין גאַנצן אַ פאַר־לוירענער.

איך האָב זיך דערמאָנט, אַז די יידן פון שטאָט־לאַגער וואָס האָט זיך געפונען אין שול, האָט מען אַ טאָג פריער אַרויס געפירט — און געלאָזט זיך גיין צו דער שול מיטן געדאַנק, אַז כ׳וועל זיך אַרויפכאַפן אויף דעם ביידעם און דאָרט זיך באַהאַלטן. צוקומענדיק צו דער שול האָב איך געזען, אַז דאָרט סטאַציאָנירט דייטשיש מיליטער וואָס ציט זיך צוריק פון פראָנט.

אין דער צייט פון קריג האָבן די דייטשן צענומען אַלע הייזער פון יענקל גרינבלאַטס בעקעריי ביז דער שקאלנא־גאס (די יאמע). איצט בין איך געשטאַנען אויפן פלאַץ וווּ עס איז געווען ירוחם קאוועס הויז אין געקענט זען אַז אין באָד איז ליכטיק, עס ברענט דער אויוון. איך האָב זיך געלאָזט גיין צום באָד מיטן געדאַנק דאָרט זיך צו באַהאַלטן. איך האָב פרובירט זיך אַריינ־צוכאַפּן אין באָד, אָבער אַלע טירן זענען געווען פאַר־מאַכט. איך בין צו דער הויפט־טיר און אָנגעקלאַפּט. עס האָט מיר געעפנט דער געהילפס־הייצער, דער מאַן פון מאַנקע די וואָסער־טרעגערין, וואָס פלעגט אונדז טראָגן וואָסער. ער האָט מיך גוט געקענט. האָב איך אים געבעטן ער זאָל מיך באַהאַלטן, צוגעזאָגט גאָלד מיט בריליאַנטן. ווייזט אויס, ער האָט אויף מיר רחמנות געהאַט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער הייצט דאָס באָד פאַר דער געסטאַפּאָ, ער קען מיך באַהאַלטן אין באָד, אָבער געהייסן דערווייל אַריינגיין צו זיך אין שטוב, ער וועט באַלד קומען. איך האָב אָנגעקלאַפּט ביי אים אין שטוב, זיין פרוי האָט מיר געעפנט. זי האָט מיך דערקענט. דער מאַן איז טאָקע באַלד אָנגעקומען און ביידע האָבן זיך בארַאָטן וואָס צו טאָן מיט מיר. זיי האָבן מיר אַרויפגעשיקט אויפן בוידעם און צוגענומען די לייטער. דאָרט איז געלעגן אַ סך בעטגעוואַנד, זיכער אָנגערויבט ביי די יידן, אָדער סתם געגומען, ווייל עס איז סיי־ווי געווען הפקר. איך האָב אָבער נישט געלייגט קיין אַכט, אויך נישט געקלערט פון דעם, אַז ער קען מיך הרגענען, כדי צוגעמען דאָס גאָלד וואָס איך האָב אים צוגעזאָגט און נישט געהאָט — ווי עס האָבן געטאָן טויזנטער פאָלאַקן. מיין איינציקער וווּנטש איז געווען — שלאָפן נאָך די צוויי שלאָפלאָזע נעכט; נאָך דעם לויפמאַרש פון אַ טאָג מיט אַ נאַכט פון לובלין קיין קראָשניק; נאָך אַזאַ אָנטלויפן אין רעגן, בלאָטע און דערצו באָרווועס, ווייל מיינע שיך האָב איך איבער־געלאָזט דעם טאָטן — האָב איך שנעל אויסגעטאָן דאָס אָטועכץ, אויפגעהאָנגען עס אויפן קוימען, זיך אַריינ־גערוקט צווישן בעטגעוואַנד און באַלד איינגעשלאָפן.

פלוצלונג האָב איך זיך אויפגעכאַפּט נאָך אַ שטאַרקן טרייסל ביים אָפּקל. דער קריסט איז געשטאַנען איבער מיר און געווועקט. עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. איך בין געווען אַזוי מיד, גלייך איך וואָלט זיך ערשט גע־לייגט שלאָפן. ער האָט געהאַלטן אַ פאָר צעריסענע לייוונטענע הויזן און מיך געבעטן:

— האָב אויף אונדז רחמנות און גיי אַווועק. איך ווייל נישט פון דיר קיין גאָלד, קיין בריליאַנטן, דאָס לעבן איז אונדז טייערער פון אָלץ.

איך האָב אָנגעטאָן די הויזן מיט די לעכער, דעם פאָסן־אנצוג האָב איך אַריינגעלייגט אין קויש. מיט דער מאָטיקע אויפן אָפּקל בין איך אַראָפּ פון בוידעם און אינסטינקטיוו זיך געלאָזט גיין אויפן נייעם בית־עולם. איך האָב זיך געטראַכט: גוט וואָס איך בין דאָ. אַז מען וועט מיך הרגענען, וועל איך גלייך ליגן אויפן יידישן בית־הקברות. נאָר אנשטאָט דערווייטערן זיך פון דער צעגעלניע, בין איך געגאַנגען אַרום דער שטאָט און אַרויסגעקומען דווקא הינטער דער צעגעלניע, ווייל דער בית־הקברות געפינט זיך דאָרט. איך בין צו צום סאַדאָווער סטאָק און זיך באַהאַלטן צווישן די קוסטעס. פון דאָרט האָב איך געזען ווי מ׳האָט די יידן אויס־געשטעלט צום אָפּעל און געציילט. די רוצחים האָבן זיך געלאָזט אין אַלע ריכטונגען זוכן אָנטלאָפענע.

פלוצלונג דערזע איך ווי אין אַ סאָד איבער דעם טייכל איז אַ דייטש געגאַנגען רייסן פרוכטן, אין באַ־גלייטונג פון אַ הונט, וועלכער איז אַריבער דאָס טייכל אין זיך דערנענטערט צו מיר. ער איז צו מיר צו און אוגעהויבן באַשמעקן. מיר איז איצט צונוץ געקומען וואָס איך האָב געארבעט מיט הינט. כ׳האָב איינגעהאַלטן דעם אָטעם, ער זאָל מיינען אַז איך בין טויט. וועג איך בין שוין געווען אין אַ גינסטיקער פאָזיציע, האָב איך אים אוגעכאפט ביי די באקן ער זאָל נישט קענען בייסן. דער הונט האָט זיך אָנגעהויבן וואַרפן, בכדי זיך פון מיר אַרויסריסן. אָבער אין אַזאַ מאָמענט באַקומט מען

זאממענטשלעכע כוחות. איך האָב געלאָסן אָפּגעלאָזט די לינקע האַנט, אַרויסגענומען די פּאַסן־הויזן, זיי פּאַר־דרייט אַרום דעם האַלדז פון הונט און אים דערשטיקט. איך האָב זיך אַליין נישט געגלויבט, אַז דער הונט איז טויט, כ׳האָב אים נאָך צוגעבונדן צו אַ ביימל, איך בין געווארן ווילד, געכאַפט די מאָטיקע מיטן קויש און בין אַראָפּ זוכן דעם דייטש. מיר איז שוין געווען אַלץ איינס. איך האָב אים געוואָלט הרגענען און צונעמען די ביקס. איך האָב זיך געטראַכט: אָדער זיין טויט, אָדער מיינער. צו זיין מזל (און אפשר — צו מיין מזל), האָב איך אים נישט געפונען.

איך בין צו צו אַ סטאָדאָלע כדי זיך דאָרט באַהאַלטן, כ׳האָב אָבער דערהערט, אַז אינעווייניק מלוטשעט מען תבואה. כ׳בין אַריין אינעווייניק און צו צום פויער מיט דער אויפגעהויבענער מאָטיקע: „אָדער באַהאַלסט מיך אָדער איך דערהרגע דיך אויפן אָרט". איך האָב נישט געפילט דעם אַבסורד פון די רייד. דער פויער האָט זיך אָנגעהויבן צלמען און געבעטן, אַז ער האָט אַ פרוי מיט קינדער, זיי אַליין גייען אַנטלויפן אין וואַלד. ווי צעווילדעוועט איך בין געווען, האָב איך דאָן איינגעזען אַז ער איז געראָטן. איך האָב מורא געהאַט אַרויס צו גיין פון שייער, דער דייטש זאָל מיך נישט טרעפן. איך האָב געהייסן דעם פויער אַנרייסן גרינצייג אין קויש אַריין און זיך אומקוקן צי מען זעט נישט קיין דייטש אין דרויסן. ער איז צוריק געקומען און געזאָגט, אַז דער וועג איז פריי. איך האָב ווידער אויפגעהאָנגען דעם קויש און די מאָטיקע אויפן אַקסל. אין אַ פאָר צערי־סענע הויזן, ווי אַן אמתער פויער, אָן אַ העמד און בארוועס, האָב איך געוואָלט זיך אַריבערכאַפּן אין דער צווייטער זייט שטאָט, צו די לאָנקעס, כדי זיך לאָזן צו דער בודזינער מיל, וועלכע האָט דאָן געהערט צו גאָלצן אַליין.

אַזוי בין איך געגאַנגען צום באָד, איבער דער גאַס פון אברהם בראנד (דער מלמד), ביז צו דער פרוי בלאדעס געוועלב — און פון דאָרט, איבער דער לאטשע־נעס באַרג, אין דער פּאָדוואָלנע גאַס, און אויף די לאָנקעס.

כ׳בין געגאַנגען אַ פריילעכער און זיך אונטער־געפייפט, כ׳האָב געוואָלט מען זאָל מיך נישט דער־קענען. איצט האָב איך מער מורא געהאַט פאַר די פאָליאַקן ווי פאַר די דייטשן. אַ דייטש וואָלט מיך זיכער נישט דערקענט, מיינענדיק, אַז אַ פויער גייט פון בלד. הגם אָבער די פאָליאַקן האָבן מיך דערקענט, האָט מען מיך נישט פאַרהאַלטן. אַזוי בין איך אָנגעקומען אין מיל. איך האָב געוואָלט אַרײַן, איז זי געווען פאַר־מאַכט. בין איך אַוועק צום הויז וואָס איז געשטאַנען אַ 200 מעטער פון דער מיל, דאָרט האָט געווויינט דער מילנער. ער האָט מיך ליב געהאַט און אַ סך געהאָלפן וועו איך בין געווען אין בודזינער לאַגער. צוקומענדיק צום טויער האָב איך געזען, ווי דער מילנער שטייט אין הויף און רעדט מיט אַ דייטש אין אַ מונדיר. איך בין אַוועק ווייטער און זיך אַוועקגעזעצט וואַרטן, ביז דער טש וועט אַוועקגיין. נאָך אַ פערטל שעה איז דער מילנער מיך געגאַנגען זוכן, ווייל ער האָט מיך באַלד דערקענט און פאַרשטאַנען פאַר וואָס איך בין נישט אַריין צו אים. ער האָט מיר געגעבן די שליסלען פון דער מיל און געזאָגט, אַז גאָלץ איז שוין ביי אים געווען און געהייסן מיך באַהאַלטן אויף דעם בוידעם. ער וועט באַלד קומען.

די באפרייונג

נאָך אַ שטיקל צייט, האָב איך געזען פון בוידעם־פענצטערל, ווי דער מילנער טראָגט אַ בינט היי פון דער לאָנקע און אַ קיישל מיט עסן. ער איז געקומען אין מיל און זיך דערפרייט מיט מיר. איך האָב אים דער־ציילט וואָס מיט מיר און מיין טאַטן האָט פאַסירט. איך האָב געזען, ווי עס שטייען אים טרערן אין די ויגן. ער האָט מיך געוואָרנט נישט אַרויסגיין פון דאָנען, מענטשן זאָלן מיך נישט זען, ווייל עס האָט פאַסירט פאָלן וואָס פאָליאַקן האָבן געהרגעט אָדער געמסרט באַהאַלטענע יידן. ער האָט מיר יעדן טאָג געברענגט עסן און טרינקען און דערציילט נייעס.

אין דריטן טאָג פון מיין זיין אין מיל, מיטוואָך, האָב איך געזען ווי דער מילנער מיט גאָלעצעס זון סטעפאַן גייען צו דער מיל. סטעפאַן האָט מיר געזאָגט, אַז איך טאָר נישט מער זיך באַהאַלטן אין מיל, איך זאָל פון דאָרט אַוועק, ווייל מען האָט מיך געזען פון דאָרף — אין ער ווייל נישט מען זאָל מיך הרגענען אין מיל. איך האָב זיך אָנגעהויבן ביי אים בעטן, דערציילט אַז זיין טאַטע האָט מיך דאָ באַהאַלטן. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן.

איך בין אַוועק אין פעלד און זיך באַהאַלטן אין אַ סטויג תבואה. ביינאַכט ביין איך געקומען צום מילנער, האָט ער מיר געזאָגט, אַז עס קען מעגלעך זיי אַז מען האָט מיך געזען פון דאָרף, אָבער ער גלויבט נישט. דאָך זאָל איך זיך בייטאָג באַהאַלטן אין פעלד און ביי־

נאַכט קען איך אַריינגיין אין מיל שלאָפן. ער גלויבט, אַז עס וועט שוין לאַנג נישט דויערן, העכסטנס צוויי־דריי טעג, וויל ער הערט שוין די הארמאַטן שיסן.

פרייטיק פאַרטאָג האָב איך געפילט ווי מען וועקט מיך. איך האָב זיך דערשראָקן — דער מילנער איז געשטאַנען איבער מיר און געשריגן:

— יאָנקל, יאַנקל — רוסקע, קוק דורך דעם פענצטער.

איך בין צו צום פענצטער און געזען ווי אויף דעם שאָסיי וואָס פירט פון אוזשענדזוו קיין קראָשניק, פאָרן טאַנקן און איבער די פעלדער מאַרשירן זעלנער אין גרינע מונדירן.

איך בין אַראָפּ פון בוידעם און זיך געלאָזט לויפן צום שאָסיי, אַוועקגעשטעלט זיך אין מיטן וועג און אויפגעהויבן ביידע הענט. דער טאַנק איז געבליבן שטיין און די סאָלדאַטן אויפן טאַנק אין דרויסן האָבן אויף מיר אָנגעצילט דאָס געווער. איך האָב אָנגעהויבן שרייען „זשיד! זשיד!". אין דעם האָב איך געהערט ווי דער קאָמענדאַנט פון טאַנק שרייט עפעס צו די סאָלדאַטן — און צו מיר זאָגט ער אויף יידיש: „קום אַרויף אויפן טאַנק". איך האָב אַרויפגעקלעטערט און דער אָפּיציר פרעגט וואָס איך וויל. האָב איך אים דערציילט, אַז איך בין געבליבן איין ייד פון דער גאַנצער געגנט (דעמאָלט האָב איך געמיינט אַז כ׳בין טאַקע איין ייד) און אַז איך וויל פאָרן אין שטאָט. ער האָט מיך געפרעגט צי איך האָב נישט מער אָנצוטאָן ווי דאָס וואָס איך גיי. האָב איך אים געזאָגט, אַז אויך דאָס האָט מיר געגעבן אַ פאָלאָק, וויל פריער בין איך געגאַנגען אין אַ „פאָשאק", וויל כ׳בין אַנטלאָפן פון לאַגער. ער האָט באַדויערט וואָס אויך ער האָט נישט קיין איבעריקן מלביש. דערווייל זענען מיר אָנגעקומען קיין קראָשניק — אויף אַ רוסישן טאַנק, נאקעט און באַרוועס... אַבער ווער האָט וועגן דעם געטראַכט אין אַזאַ מאָמענט?

אין שטאָט האָב איך איינגעזען, אַז כ׳בין נישט אייז ייד. עס האָבן אָנגעהויבן צונויפקומען זיך יידן פון אַלע זייטן. פון מיין טראַנספּאָרט פון מיידאַנעק האָבן זיך נעראָטעוועט פינף מענטשן, צוויי פרויען און אַ מיידעלע: די ברענער (היינט אין ישראל), זייַן זון לייזער ז״ל (שפּעטער געפאלן אין פּוילישן מיליטער); משה שיינבעק ז״ל (מאדניאק. ער איז פון פּוילישע מערדער שפּעטער דערשאָסן געווארן אינטער בודזיז, צוזאמען מיט חנן לערנערס איידעם); מאטל בראָמאַז (איצט אין אמעריקע), א ווארשעווער מיידל וועמענס נאמען איך קען זיך נישט דערמאָנען, טאַמאַרא (די איצטיקע פרוי פון ל. בערמאַנזאָן, אין אַמעריקע), דאָס מיידעלע עמאַליא אָפענהיימער, וואָס מיר האָבן זי געטראָגן פון מיידאַנעק קיין קראָשניק (איצט אין ישראל).

עס האָבן אָנגעהויבן קומען מענטשן וואָס זענען אַנטלאָפן פון קראָשניקער לאַגער און פון דעם טראַנספּאָרט פונעם „טויטן־מאַרש". עס איז אויך געקומען שמואל מינץ און דערציילט, אַז טעמע קאָס איז אַנטלאָפן פון קראָשניקער טראַנספּאָרט און זי ליגט מיט אַ צעבראָכענעם פוס אין וואַלד. מיר האָבן זיך געוואָנדן צום רוסישן אָפּיציר, האָט ער געשיקט אַ דזשיפּ און מיר האָבן זי געבראַכט אין אַ רוסישן פעלד־שפּיטאָל אין קראָשניק. זי איז שפּעטער געווארן מינצט פרוי (זיי געפונען זיך היינט אין בראַזיל).

מיר האָבן געשאָפן אַ קאָמיטעט און אָנגעהויבן פירן אַ טעטיקייט. פייגעלע טוואַרדאָגורא איז געווען די סעקרעטאַרין. זי האָט צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון די וואָס זענען געבליבן לעבן. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט לובלין. די ליסטע האָבן מיר געשיקט אין פּוילישן ראַדיאָ (די רעגירונג איז דאָן געווען אין לובלין) מען זאָל זי פאַרעפנטלעכן אין דער וועלט. אַזוי זענען קראָשניקער פון ארץ־ישראל, אַמעריקע, בראַזיל, פראַנקרייך און אַנדערע לענדער געווארן געווארן ווער פון זייערע טייערע איז געבליבן לעבן.

דערווייל האָבן די פאַלאָקן אָנגעהויבן מאָביליזירן צום מיליטער, אויך די געראַטעוועטע יידן פון גהינום. עס זענען אויך געווען קרבנות. דעמאָלט איז געפאַלן לייזער ברענער, שמואל („דופא"), יוסף ווייסבראָט (משהקע בולאָקס זון). מיך האָט מען מאָבילזירט און מ׳האָט מיך צוגעטיילט צו דער רעדאַקציע „פאַלסקאַ זבראָינאַ", וועלכע האָט זיך געפונען אין לובלין, אויפן פּלאַץ ליטעווסקי. דאָ האָב איך געטראָפן מיינע קרובים: אבוש, פייוול, אריה און הינדעלע טענענבוים. זיי זענען געווען אין די פאַרטיזאנער. געווינט אין לובלין, אין פּרץ־הויז. איך האָב אויך געפונען מיין קוזין חילאלע מיט זיין פרוי טובהלע (פון פאַליכנע) אייזנצוואנג מיט פיר ייִנגלעך און צוויי מיידלעך, קליינע קינדער. ווי אַזוי זיי זענען געבליבן לעבן, איז אויך אַ נס. (זיי געפונען זיך איצט אין ארגענטינע און אין באָליוויע).

איך בין געבליבן אין לובלין, אָבער נישט אויף אַ לאַנגע צייט. אין לובלין איז געווען דער צענטער פון די איבערגעבליבענע יידן, ווי אויך אַ ביורא פון זוכן קרובים. די רשימות זענען געווען אָפן פאַר יעדן איינעם.

א סאוויעטישער ענערגל — מיין פעטער

אין פּרץ־הויז האָט דאָן געווינט יענקל הענער פון קראָשניק. ער האָט געאַרבעט אַלס שניידער בײַם פּוילישן מיליטער. אין אַ הערבסט־טאָג פון 1944 יאָר, האָט יענקל מיר דערציילט, אַז ער קומט איצט פון ביורא פון זוכן קרובים, ווו מיט אַ טאָג פריער איז דאָרט געווען אַ הויכער רוסישער אָפיציר מיט אַן אַדיוטאַנט און געזוכט יידן פון קראָשניק און אומגעגנט. ער האָט געזאָגט, אַז אין קורצן וועט ער ווידער קומען — און די סעקרעטאָרין זאָל פאַר אים אויפזוכן קראָשניקער. זיין נאָמען האָט ער נישט אָנגעגעבן. מיר האָט גלייך געגעבן אַ טיאָרקע אין האַרץ. איך האָב געפילט, אַז דאָס דאָרף זיין איינער פון מיינע פעטערס פון רוס־לאַנד. מיין טאַטע פלעגט דערציילן, אַז זיינע צוויי ברידער זענען אַוועק קיין רוסלאַנד אין 1905 יאָר, זיי זענען געווען רעוואָלוציאָנערן. אייגעם פון זיי, חנן, האָט מען אַרעסטירט בעת אַן אַגיטאַציע־רעדע אין לובלין. ער איז דאָן אַלט געווען 17 יאָר. די חברים פון דער פּאַרטיי האָבן אים אַרויסגענבעט פון תפיסה און ער איז אַוועק קיין רוסלאַנד, קיין פעטערבורג. דאָרט האָט ער געענדיקט אַ גימנאַזיע מיט אַ גאָלדענעם מעדאַל. דאָס האָט אים געגעבן די זכיה צו לערנען אין אוניווערסיטעט, ווו ער האָט געענדיקט אויף דאָקטאָר־מעדיצין און געוואָרן מיליטער־דאָקטאָר. מיין זיידע חיים ע״ה, וועלכער האָט געווינט אין פאָליכנע, איז געווען אַ פרומער ייד און אַז מען האָט זיין זון אַרעסטירט אַלס רעוואָלוציאָנער, האָט ער זיך פון אים אָפגעזאָגט, ווי ער וואָלט זיך געשמדט. אין דער ערשטער וועלט־קריג איז ער געקומען אַהיים, זייענדיק אויפן פראָנט, נישט ווייט פון קראָשניק. אַז דער זיידע האָט אים געזען אַלס דאָקטאָר און אָפיציר, האָט ער איבער אים געמאַכט אַ ברכה. אין 1925 האָט מיין פאָטער פון אים דערהאַלטן צום לעצטן מאָל אַ בריוו.

דאָס אַלץ האָב איך געווּסט פון דערציילונגען אין דער משפחה. אַז יענקל הענער האָט מיר איבערגעגעבן וועגן אַ רוסישן אָפיציר וואָס זוכט קראָשניקער, האָב איך זיך דערמאָנט אין די אַלע דערציילונגען און גע־פילט, אַז דאָס איז טאַקע מיין פעטער חנן. איך בין געלאָפן אין ביורא, געפרעגט די סעקרעטאָרין מער פרטים וועגן אים. זי האָט מער נישט געקענט זאָגן ווי יענקל. איך האָב איר איבערגעלאָזט מיין אַדרעס און אָנגעזאָגט, אַז דער אָפיציר איז מיינס אַ פעטער. זי האָט מיר צוגעזאָגט אַלץ צו דערליידיקן.

נאָך אַ צוויי וואָכן וואַרטן, בין איך מיטאָג־צייט געקומען אין ביורא. אַז די סעקרעטארין האָט מיך דער־זען, האָט זי מיר געווינקן אויף אַ סטאָרשינאַ וואָס איז געקומען אויפן באַפעל פון דעם אָפיציר. איך האָב אים געפרעגט, וועמען ער זוכט. האָט ער געזאָגט, אַז ער זוכט ענדערס פון קראָשניק, פאָליכנע, מאָדלבאָזשיץ. איך האָב זיך פאָרגעשטעלט, אַז איך הייס ענדער, איך שטאַם פון קראָשניק און אויב עס זוכט חנן אנדער, איז ער מיין פאָטערס ברודער. האָט ער געזאָגט: קום מיט מיר. אויפן וועג האָט ער מיר דערציילט אַז זיי סטאַציאָנירן אין כעלם, אַז דער פעטער קומט אָפט קיין לובלין אויף אינספעקציעס, אין די מיליטער־שפיטאָלן, וויל ער איז דער ממונה איבער זיי.

מיר זענען צוגעקומען צו אַ שפיטאָל בײַם לובלינער שלאָס, בײַם טויער האָט ער מיך איבערגעלאָזט און אַריין אים זוכן. אין אַ פאָר מינוט שפעטער האָב איך דערזען ווי פון דער צווייטער זייט דערנענטערט זיך אַ גרופּע אָפיצירן, צווישן זיי — אויך אַ גענעראַל. דאָס האָרץ האָט אָנגעהויבן קלאַפן, ווייל איך האָב געמיינט, אַז דאָס גייט מיין טאַטע, נאָר אין מונדיר פון אַ רוסישן גענעראַל. ער איז נאָר געווען עטוואָס מאָגערער ווי מיין טאַטע. איך האָב זיך געגעבן אַ ריס, געוואָלט צוגיין צו אים, נאָר דערמאָנט זיך אין דער מיליטע־רישער דיסציפּלין, אַז אַ פשוטער זעלנער קען נישט צוגיין צו אַ גענעראַל. איך האָב נאָר סאַלוטירט — אח זיי זענען ווייטער געגאַנגען. דאָ איז אָנגעקומען באָריס, דער אַדיוטאַנט, וועלכער איז צו אים צוגעגאַנגען און עפּעס געזאָגט. ער האָט זיך אויסגעדרייט און אויף מיר געקוקט. דאָן האָט ער זיך אַנטשולדיקט פאַר די אָפיצירן, צוגעקומען צו מיר, געפרעגט ווער איך בין. איך האָב אים געזאָגט אַז איך בין דער זון פון ישראל. מיר האָבן זיך בײַדע צעקושט. איך האָב אָנגעהויבן ווײַנען פון פרייד. ער האָט מיך באַרויקט און אַריינגעפירט אין עס־צימער, מיר געהייסן געבן עסן. באָריס האָט גע־ברענגט אַ פלאַש בראָנפן צו פייערן די באַגעגעניש.

ער האָט זיך געפרעגט און געפרעגט. איך האָב אים אַלץ דערציילט. כ׳האָב נאָך דעמאָלט געהאַט אַ האָ־פענונג, אַז דער טאַטע און מיין שוועסטער גיטל לעבן, אַז זיי ווּעלן צוריק קומען. ליידער, ס׳איז נאָר געווען אַ האָפענונג.

דער פעטער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אַלע יאָרן געלעבט אין לענינגראד. ער האָט אַ פרוי, אויך אַ דאָקטאָר און צוויי קינדער: אַ ייִנגל און אַ מיידל.

זיי געפונען זיך אין סוויערדלאָווסק, ווו מען האָט זיי עוואַקויירט. ער האָט מיך געפרעגט, צי מיין אייגהייט געפינט זיך אין לובלין, ווייל ער וויל בעטן מיין שוף ער זאָל מיר געבן אורלויב, איך זאָל קענען מיט אים פאָרברענגען. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער איז שוף פון מעדיצין־אָפטייל פון 1טן ווייסרוסישן פראָנט, זיין שטאָב געפינט זיך אין כעלם. מיר זענען באַלד געגאַנגען צו מיין שוף — און דאָ וויל איך דערציילן אַן עפיזאָד:

מיין מיליטעררישע פונקציע איז געווען צו זיצן פאָר דעם רעדאַקטאָרס טיר, פאָלקאָווניק ווערנער, אַ ייד. ווער עס איז צו אים געקומען, האָב איך געדאַרפט מעלדן. אַז איך בין נישט געווען, האָט מיך פאַרטרעטן דער פאָלאַק אוכניק. וועז איך בין אַנגעקומען מיטן פעטער, האָב איך געזאָגט אוכניקן, ער זאָל אָנמעלדן דעם געווראַל ענדער. דער פאָלאַק האָט מיך אָנגעקוקט אַ דערשטוינטער — ער איז אָבער אַריין און געמאָלדן, אַז געווראַל אנדער וויל אים זען. פאָלקאָווניק ווערנער האָט זיך צעלאַכט און געזאָגט: „ווער האָט אים אַזוי שנעל געגעבן אַן אַוואַנס — פון אַ פראָסטן זעלנער אויף אַ געווראַל?" אוכניק האָט אים דערקלערט, אַז דאָס איז אַן אָנדערער, אַ רוסישער געווראַל. דער פאָלקאָווניק האָט אים גלייך אויפגענומען. וואָס זיי האָבן דאָרט געריידט — ווייס איך נישט. דער פאָלקאָווניק האָט מיך דערנאָך אַרײַנגערופן און באַפוילן אויסצורייבן אַ פאַס אויף 10 טעג אורלויב און געווינטשן איך זאָל גוט פאָרברענגען מיטן פעטער.

איך האָב מיט אים געוואָלט פאָרן קיין קראָשניק, ער האָט אָבער נישט געהאַט קיין צייט, ווייל די רוסן האָבן געגרייט די אָפענסיווע אויף דער ווייסל. איך בין מיט אים געפאָרן קיין כעלם אין זיין שטאָב. ער האָט אויסגעדריקט זיין ווילן, אַז נאָך דעם קריג זאָל איך פאָרן צו אים קיין רוסלאַנד, ער וועט מיך האַלטן ווי זיינס אַ קינד, איך וועל דאָרט ווייטער לערנען. איך האָב אים געזאָגט, אַז כ׳האָב אין ארץ־ישראל אַ שוועסטער און אַ ברודער און וויל פאָרן אַהין. ער האָט מיר געגעבן זיין פעלד־פאָסט נומער, אַז מיר זאָלן שטיין אין קאָנטאַקט, געגעבן דעם אַדרעס פון זיין פאַמיליע אין רוסלאַנד, אין פאַל וועז עס וועט מיט אים עפעס פאַסירן, ווייל ער איז דאָך אויפן פראָנט — זאָל איך שטיין מיט אים אין קאָנטאַקט.

דערווייל האָבן די רוסן אָנגעהויבן די גרויסע אָפענסיווע, זיי זענען אַריבער די ווייסל און זיך דערנענטערט צו דער פריעדריקער דייטשער גרענעץ.

פסח 1945 האָט מען איינגעאָרדנט אַ סדר־נאַכט פאַר אַלע יידישע זעלנער און אָפיצירן, וואָס זייערע אייַנהייטן זענען געשטאַנען אין לאָדזש און אין אומגעגנט. איך בין געווען כמעט דער יינגסטער — און געפרעגט די קשיות. איך האָב זיך באַפריינדעט מיט אַ יידישן אָפיציר פון דער פעלד־פאָסט. איך האָב אים געפרעגט, צי דער פאָסט־נומער פון מיין פעטער געפינט זיך נישט אין לאָדזש. ער האָט מיר געזאָגט, אַז יאָ. איך האָב באַלד אָנגעשריבן אַ בריוו צום פעטער און אים געגעבן ער זאָל אים שנעל איבערשיקן. איך האָב דעם פעטער געלאָזט וויסן, אַז איך געפין זיך אין לאָדזש, אים געשריבן דעם אַדרעס און געבעטן, אַז איך וויל זיך מיט אים זען.

צומאָרגנס זענען געקומען צוויי רוסן און מיך אַהין געפירט צום פעטער אין שטאָב. ער האָט זיך מיט מיר דערפרייט. מיר האָבן פאָרברענגט אַ פאָר שעה, ווייל דעם זעלבן טאָג זענען זיי אַוועק פון לאָדזש, צו דער דייטשער גרענעץ.

אין מיליטער בין איך נאָך פאַרשידנס דורכגעגאַנגען. איך בין געפאָרן קיין טשעכן, טערעזיענשטאָדט און געברענגט פון דאָרט אַ טראַנספאָרט יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן און געווען מיט מיר אין בודזין און אין מיידאַנעק.

נאָך שווערע וואַנדערונגען אין דייטשלאַנד, דורך פראַנקרייך, פאָרנדיק דריי וואָכן מיט דער עליה ב׳ — האָב איך אויסגעפירט מיין פאָטערס צוואה און געקומען קיין ארץ־ישראל.

דאָ בין איך אַריינגעטרעטן אין דער „הגנה", דערנאָך אין צה״ל, באַטייליקט זיך אין באַפרייונגס־קריג און איך האָב זוכה געווען צו דערלעבן אַ יידישע מדינה — מיין פאָטערס אייביקן טרוים. ליידער, ער האָט דאָס נישט דערלעבט. ער איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק אין מאָטהאוזען.

דעם זין פונעם אויפשריפט אויפן אַריינגאַנג־טויער אין בודזין — „יעדן דאָס זיינע" — האָב איך קיינמאָל נישט געקענט פאַרשטיין. ערשט זייענדיק אין ישראל, ווו כ׳האָב זיך אָנגעטראָפן אויף דער שארית הפליטה, האָב איך באַגריפן, אַז יעדן מענטש איז באַשטימט זיין גורל. ווייזט אויס, אַז מיין פאָטער ע״ה איז נישט באַשערט געווען צו דערגרייכן זיין ציל און דערלעבן די יידישע מדינה — און ס׳איז מיר קלאָר עגזאָרן דער באַטייט פונעם אויפשריפט, הגם די דייטשע רוצחים האָבן אים נישט אַזוי פאַרשטאַנען **"JEDEM DAS SEINE"**...

ווי אזוי קראשניק איז געבליבן אן יידן

מאטל בראפמאן, פאר. שטאטן

די ערשטע קרבנות

פרייטיק, דעם 1 סעפטעמבער 1939, 9 אַ זייגער אין דער פרי, זענען קיין קראָשניק אָנגעפלויגן 3 עראָפלאַנען (צו דריי מאָל), אַדורך איבער דער שטאָט און זענען צוריק אַוועק. די בהלה איז גרויס. מיט עטלעכע טעג פריער האָט מען געזומען יונגע בחורים אין דער אַרמיי. די מלחמה איז שוין אין פּולן ברען. 4 פאַרנאַכט זענען ווידער געקומען 3 דייטשישע עראָפלאַנען — און געוואָרפן ביי דער באַן־סטאַנציע אַ באָמבע, פון וועלכער איין באַן באַמטער איז דערהרגעט געוואָרן. 1 באָמבע איז אויך געפאַלן אין בודזין, אָבער קיינעם נישט געטראָפן.

זונטיק האָט מען געזומען מאַכן שוץ־באַהעלטענישן (סכראָנען), און שוין דינסטיק האָבן אָנגעהויבן קומען קיין קראָשניק פליטים. אַנטלאָפענע פון קראָקע, טשענסטאָכאָוו און אַנדערע ערטער. ס׳האָבן זיך עוואַקויִרט פייערלעשער מיט זייערע מכשירים, אַרעסטאַנטן פון די גרויסע תפיסות, אין קייט געשלאָסן די פיס אייגער צום אַנדערן. אַזוי איז מען געלאָפן אַ גאַנצע וואָך.

פרייטיק דעם 8טן סעפטעמבער, 2 אַ זייגער, האָט מען באָמבאַרדירט די שטאָט, עטלעכע באָמבעס זענען געפאַלן אין וואַניס און אויף דעם בנין פון פּ.ק.א. — אָבער נישט געטראָפן. די באָמבעס זענען געפאַלן אויף דעם גאָר אַלטן בית עולם ביי דער פאָדוואַלנע גאַס, וווּ עס זענען דערהרגעט געוואָרן 14 מענטשן — יידן און קריסטן. פון די יידן זענען אומגעקומען: מינטשע העלמאַן מיט אַ מיידל, שמואל־אלי בריקס פרוי מיט אַ קינד, בערטשע זיסבערגס פרוי, בנימעלע נייזערס אַ בחור פון 14 יאָר, (ס׳האָט אים אָפגעריסן דעם קאָפּ). מיין פרוי צלאָווע גאָרן איז פאַרוווונדעט געוואָרן און אברהמלע ברענערס זון איז געשטאָרבן אין שפּיטאָל אין יאַנאָוו. דעם זעלבן פרייטיקדיקן טאָג האָט מען צעקלאַפּט יאַנאָוו. געווען דאָרט הונדערטער קרבנות. פרייטיק־צו־נאַכטס איז אַ מערהייט יידן אַוועק קיין זאקשעוויק און פון דאָרט — אין פאַרשידענע דערפער, וווּ ס׳האָט איבערגעוואָרט ביז ראש־השנה.

די צרות הויבן זיך אָן

פרייטיק, דעם צווייטן טאָג ראש־השנה (5 סעפּטעמבער), זענען די דייטשן אַריין קיין קראָשניק. איך בין דעמאָלט מיט מיין פרוי און אַ מיידעלע פון 6 יאָר געווען אין סטיזשאנעק. זונטיק זענען מיר 18 קילאָמעטער געגאַנגען צופוס אין שטאָט אַריין — און מען האָט אָנגעהויבן זיך צוגעווויינען צו די צרות.

יעדן טאָג האָט מען געכאַפּט אויף אַרבעט, קיין גראָשן האָט מען נישט געקענט פאַרדינען, ווייל ס׳האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. יום־כּפּור האָט מען נאָר אין פריוואַטע הייזער געדאַוונט — נישט אין שול און נישט אין בית המדרש. סוכות — דאָס זעלבע. נאָך סוכות האָב איך אָנגעהויבן האַנדלען, מען האָט דאָך געדאַרפט עסן. איך האָב געהאַנדלט און אַרומגעפאָרן אַ גאַנצן ווינטער.

אין מערץ 1940, האָט מען באַפוילן אָנצוטאָן ווייסע בענדער מיט מגן־דוידס. האָב איך שוין נישט געקענט פאָרן, אָבער דאָך ריזיקירט צו פאָרן מיטן באַן איין מאָל קיין טארני, אָן אַ באַנד. איך בין בשלום געקומען אַ היים, געברענגט עטלעכע פעלצלעך און גוט פאַרדינט.

דעם 23 אפריל, אין ערשטן טאָג פּסח, האָט מען מיך געכאַפּט צו דער אַרבעט, געהאַלטן 2 טעג. דעם ערשטן טאָג שבועות האָט מען שוין געכאַפּט כדי אַוועק צו־שיקן. מען האָט געזוכט מיין יינגערן ברודער אברהם. אַז מען האָט אים נישט געפונען, האָט מען געזומען מיין פאָטער. די געכאַפּטע יידן האָט מען אַוועק געפירט אין לאַגער רודי, ביי כעלם. זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביי וואַסער. נאָך יום־טוב איז מיין ברודער געפאָרן טוישן דעם טאַטן. ער האָט דאָרט געאַרבעט עטלעכע וואָכן און איז געקומען אַ היים.

אין תשעה באב האָט מען אין גאַנץ פוילן געכאַפּט אַ פאָר טויזנט יידן (אויך אין קראָשניק) און זיי געשיקט קיין בעלזשעץ אויף אַרבעט, אָבער צום גליק האָט מען קיינעם פון אונדז נישט געכאַפּט, ווייל איך האָב דעמאָלט געווויינט אין אַ הויז וואָס זיין בעל־הבית איז געווען אַ קריסט. מיין ברודער לייבל איז געשלאָפן

ביי מיר. אזוי ווי אלע פון דער יידישער פאליציי זענען געווען באפריינדעט מיט מיין ברודער און זיי האבן געווויסט אז ער איז ביי מיר, האבן זיי נישט געפירט די זשאנדארמעריע אין דעם הויז אריין. מיר האבן געהערט וואס עס טוט זיך אין גאס. דאס איז געווען מאנטיק ביינאכט, דעם 12טן אויגוסט 1940, תשעה־באב.

צו מארגנס, ווען כ׳בין ארויס אין גאס, האבן מיך מענטשן געפרעגט, ווי אזוי כ׳בין געבליבן? האב איך געענטפערט, אז ביי מיר אין הויז איז מען נישט געקומען. כ׳האב נישט געוואלט קיינעם דערציילן, פאר וואס איך און מיין ברודער זענען געבליבן.

אבער נישט אויף לאנג איז געווען מיין בלייבן. מיר איז דאך באשערט געווען צו זיין אין בעלזשעץ. מיר האט זיך פארגלוסט צו פארן קיין ווארשע, נאר מ׳האט באדארפט האבן א „פשעפוסטקע״ (דורכלאז־שיין). געווען אזעלכע וואס האבן געהאט „פשעפוסטקעס״ — האב איך מיר געבארגט ביי מיינעם א חבר דאס פאפירל און מאנטיק פרי, דעם 6טן סעפטעמבער 1940, בין איך מיט דעם פאסט־וואגן געפארן פון קראשניק קיין אננא־פאל (ראכיוו), און פון דארט — מיט דעם סטאטעק אויף דער וויסל קיין ווארשע.

דער דורכפאל

דינסטיק אין דער פרי געווען אין וואַרשעווער געטא, געקויפט דארט א ביסל פוטערווארג. מיטוואך פאר־נאכט בין איך צוריק געפארן מיט דעם זעלבן סטאטעק און דער גאנצער וועג אין אדורך בשלום. נאר אנשטאט אין ראכיוו, בין איך אויסגעשטיגן אין קוזמיר, ווייל כ׳האב שבת געוואלט זיין אין אפאלע, א 20 קילא־מעטער פון קוזמיר. אזוי ווי נאך צוויי פרויען האבן בא־דארפט פארן קיין אפאלע, האבן מיר געדונגען פערד־און־וואגן און אועק אהין. דאס איז געווען דאנערשטיק, דעם 19טן סעפטעמבער. אפגעפארן א 10 קילאמעטער פון קוזמיר, ביים דארף קארטשמינסק, הערן מיר א געשריי: „האלט! שטיין בלייבן!״. 2 דייטשע זשאנ־דארן זענען צוגעקומען און פרעגן ווו מיר פארן און וואס מיר פירן. (איך האב געהאט אויף זיך 6 פעלעכלעך פון שעפסן, אויף די פיס — פוטער אויף קעלנער). די זשאנדארן האבן מיר געגעבן א רייס אויף ס׳העמד, געפונען די שעפסן־פעל. כ׳האב גלייך באקומען פעטש, אז פונקען זענען געפלויגן פאר די אויגן. די צוויי פרויען האבן געפירט זאקן, פאדים און אנדערע זאכן.

מען האט אונדז געגומען אין דער קאמענדאטור, אנגעהויבן פרעגן און פארשן: ווו האט מען געגומען, געקויפט, פאר וועמען? די פרויען האט מען באפרייט, אבער די זאכן צוגענומען. מיך האט מען פארהאלטן. אין א שעה ארום איז געקומען פון לובלין אן אויטא מיט 2 זשאנדארן — און עס הייבט זיך אן א נייי קאפיטל. מען האט אוועק געשטעלט אויפן טיש א מאשין־געווער, און מען באפעלט מיר אלץ צו דער־ציילן, זאגן דעם אמת, אז נישט, ווייס איך אליין וואס מיט מיר וועט זיין.

איך האב זיי געזאגט, אז איך פיר דאס אלץ פאר א קריסט, א קראנקער מאן. דער קריסט איז מיינער א שכן, ער הייסט קשעוויצקי. זיי האבן אלץ פארשריבן און מיך האט מען אריינגעזעצט אין דארפישן ארעסט.

פארטאג האב איך געהערט גיין נאך וואסער. געזען האב איך נישט, ווייל דאס פענצטער איז געווען זייער הויך. האב איך געבעטן דעם פארבייגייענדיקן קריסט, ער זאל פארן קיין אפאלע, צו מיין שוואגער און פרויס שוועסטער, ער זאל זיי בעטן צו וויסן געבן מיין פרוי ווו איך געפין זיך. כ׳האב אנגעשריבן א בריוועלע מיט דעם קריסט און געבעטן אים געבן 10 זלאטעס פאר דעם וועג. ער האט אלץ דערלעדיקט. מיין שוועגערין איז געקומען 10 קילאמעטער צופוס מיך זען. נאר ווען זי איז אנגעקומען, בין איך שוין געזעסן אויף דעם אויטא צום אוועקפארן, געשלאסן די הענט. איך האב נאך באווויזן מיט איר צו ריידן עטלעכע וועדטער, ווייל קיינער איז דארט נישט געווען. כ׳האב איר געזאגט, אז אין שטרוי־זאק פון ארעסט האב איך אריין געלייגט צוויי פוטערלעך. האט זי עפעס געגעבן דעם היטער פון ארעסט, איז דארט אריין און זיכער דאס געפונען. זי איז צוריק אהיים.

מיך האט מען געפירט קיין לובלין. אין דער צייט האט די זשאנדארמעריע אין קראשניק געפרעגט דעם קריסט צי ער האט מיר געגעבן געלט צו ברענגען פאר אים פוטער. צום גליק האט דער קריסט באשטעטיקט מיינע רייד. דערווייל האט מיין פרוי אלץ ארויס גענר־מען פון שטוב. אז מען איז געקומען זוכן, האט מען גארנישט געפונען. שפעטער איז זי געגאנגען צו מענטשן וואס זענען באקאנט געווען מיט די זשאנדארמעריע און זיי צוגעזאגט אויסקויף־געלט, אז מען זאל מיך באפרייען. דערווייל האט מען מיך שוין געהאט אריינ־געזעצט אין לובלינער קרימינאל — פון פרייטיק ביז דינסטיק, דעם 24 סעפטעמבער. דינסטיק פרי האט מען

מיך מיט נאָך איין ייד אַרויף געזעצט אויף אַן אויטאָ און אַוועק געפירט קיין בעלזשעץ.

אין בעלזשעץ

דאָנערשטיק דעם 3טן אָקטאָבער, איז געווען ראש־השנה. איר קענט זיך פאָרשטעלן מיין איבערלעבונג. אין בעלזשעץ האָב איך זיך געשאָפן אַ פּאָסט־קאַרטל און געלאָזט וויסן אין דער היים וווּ כ׳געפין זיך. כ׳האָב דערנאָך באַקומען פון זיי אַ פּעקל מיט עסן. דעמאָלט איז נאָך דערלויבט געווען צו שיקן פּעקלעך, נאָר קומען אויף באַזוך האָט מען נישט געטאָרט.

די באַדינגונגען אין בעלזשעצער לאַגער זענען געווען שוידערלעכע. נאָך 7 פאַרנאַכט האָט קיינער נישט געטאָרט פאַרלאָזן די באַראַקן. געהיטן האָבן אונדז ס.ס.־לייט אין די שוואַרצע מונדירן. קוים האָט עמעצער געדאַרפט טאָן זיינע באַדערפענישן ביינאַכט, האָט ער געמוזט נוצן דאָס זעלבע שיסעלע וואָס צום עסן. אין דער פרי האָט מען עס אויסגעוואַשן און געגומען אין דעם די קאָווע. געשלאָפן איז מען אין אַ שאָפע פון אַ מיל. דאָרט איז קיין פאָדלאָגע נישט געווען, געשלאָפן זענען מיר אויף דער הוילער ערד. 6 אַ זייגער אין דער פרי איז מען געגאַנגען צו דער אַרבט. ממש אויף דער גרענעץ מיט די רוסן. די רוסן האָבן אַלץ געזען וואָס ביי אונדז קומט פאָר. אַז אַ דייטש האָט זיך פאַרגלוסט עמעצן צו דערשיסן, האָט ער געגומען אַ היטל פון אַן אינטערנירטן און געוואָרפן אויף די דראָטן. וועלן יענער איז געגאַנגען נעמען דאָס היטל — האָט ער אים דערשאָסן, מיט דער טענה, אַז ער האָט געוואָלט אַריבער צו די רוסן. אַזוי זענען אַלע טאָג געווען קרבנות.

כ׳געדענק אַן ערב יום־כּפּור, דעם 11 אָקטאָבער, האָבן צוויי ברידער פון ראַדאָמסק באמת געוואָלט אַריבער צו די רוסן. וועלן זיי זענען שוין געווען אויפן נייטראַלן פּאָס, איז צוגעלאָפן אַ רוס און זיי צוריק געיאָגט. מען האָט זיי געברענגט אין לאַגער און זיי גענעבן מלקות אויפן בלויזן לייב — 100 שמיץ, פון וועלכע זיי זענען שפּעטער געשטאָרבן. מיר האָבן געמוזט זיך צוקוקן ווי מען שמייסט זיי.

יום־כּפּור בייגאַכט האָט מען געדאָווונט. איין מחזור נאָר איז געווען פאָר דעם חזן. דאָס האָט מען געשיקט מיט ליכט פון לובלין, ווייל אין יאָר 1940 האָט דער יודענראַט געקענט איבערקויפן, עס זענען נאָך געווען דערלויבט אַזעלכע זאַכן. אָבער באַלד נאָך כל נדרי איז דער חזן אַוועק געפאָלן און געשטאָרבן. דאָס איז געווען אַ לובלינער ייד, 40 יאָר אַלט. צו מאָרגנס זענען מיר נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט, דערפאַר האָבן מיר זונטיק אָפּגעאַרבעט.

צוריק אין דער היים

דאָנערשטיק, דעם ערשטן טאָג סוכות, האָבן מיר געאַרבעט ביי דער גרענעץ, אויפן וועג וואָס פּירט קיין ראַווע־רוסקע. מיטאָג־צייט האָבן מיר געבראָטן אַ פּאָר קאַרטאָפל און געזעסן נעבן דעם פּייער, ווייל די שומרים זענען געהאַט אַריין אין לאַגער עסן מיטאָג. איך שטעל זיך אויף און דערזע אויף דער צווייטער זייט שטיין אַ פּוילישׁ ייִנגל מיט אַ צעטעלע אין האַנט. ער רופט מיך צו און פרעגט צי איך קען לעזן פּוילישׁ. אויף מיין „יאָ״ בעט ער כ׳זאָל אים זאָגן צו כ׳קאָן די מענטשן וואָס זענען אויפגעשריבן אויף דעם צעטל. זאָג איך, אַז אייניער פון זיי איז מיין נאָמען. זאָגט ער צו מיר, כ׳זאָל מיט אים מיטגיין. איך פרעג: „ווי קאָן איך מיטגיין, אַז עמעצער וועט זען, וועט מען מיר שיסן״. זאָגט ער: „קום און פרעג נישט אַזעלכע זאַכן, קום!״. איך בין געגאַנגען צו אַ פּלאַץ וווּ ס׳זענען געשטאַנען אַ סך פורן מיט פערד. ער האָט מיך געהייסן אַרויף זעצן זיך אויף אַ פערד — און כ׳בין אַוועק קיין טאָמאַשאָוו, וווּ ס׳האָט אויף מיר געוואַרט מיין פרוי. זי האָט געהאַט באַצאָלט 600 זלאָטעס, מיט אַ „פשעפוסטקע״ כּאַר מיר צו פאָרן אַהיים מיט דער באַן.

פרייטיק, דעם צווייטן טאָג סוכות בין איך געווען אין דער היים צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד. מיינע עלטערן זענען געקומען צו מיר — און מ׳האָט באַלד געווווסט אין שטאָט, אַז כ׳בין דאָ צוריק פון דעם גהינום.

אַ געוויסן שבת אין דער פרי (דעם 23 נאָוועמבער), ווען כ׳בין געשטאַנען אין מאַרק, האָט מיך דערזען אַ מאַן, וועלכער איז נאָר־וואָס געהאַט אַנגעקומען פון בעלזשעץ. ער האָט דערציילט, אַז מיט אַ טאָג פריער האָט מען אויפגעלייזט דעם לאַגער, אַלע זענען אַ היים געפאָרן. (דאָס איז געווען דער זעלבער וועלכן מען האָט געפירט מיט מיר געשלאָסן די הענט, פון לובלינער קרימינאַל קיין בעלזשעץ. ער איז געווען פון יוזעפאָוו לעבן אָפּאָלע). איך האָב אים ענגומען צו זיך, געגעבן צו עסן און אַנטאָן. ער האָט ביי מיר געגעסן אוּן צו מאָרגנס איז ער געפאָרן אַ היים.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער לאַגער בעלזשעץ, ענדע 1940.

איך בין געווען באשעפטיקט ביי דער ארבעט, וואס דער ארבעטס־אמט פון יודענראט האט מיר צוגעטיילט — די טאנקן־שטעלע אויף דעם לובלינער וועג. יעדער טאג האט מען געדארפט 100 יידן צו דער ארבעט. נאר אז ס׳איז געפאלן א שניי, האט מען דארטן נישט געקענט ארבעטן. דערפאר האט מען געשיקט די מענטשן צום שארן שניי, אויף די וועגן צו דער סטאנציע. מען האט דאך אבער געדארפט עפעס עסן אויך, בין איך אפט געפארן קיין אסטראווצע צו שמוגלען פון דארט א ביסל סחורה.

ווי אזוי בין איך געפארן? נאר דער יידישער קאמענדאנט פון דער יידישער פאליציי האט געהאט א פערד־און־וואגן. אז זיין פרוי איז געפארן, בין איך מיט נאך אנדערע מיטגעפארן. זי האט מען געקענט אין דער זשאנדארמעריע, אז זי ברענגט סיגארעטן צום פארקויפן אין איר קיאסק. ביי דער געלעגנהייט האט זי געברענגט אויך א ביסל צוקער. יעדער האט געוואלט פארן נאר מיט איר, מען איז געווען א ביסל זיכערער אויפן וועג קראשניק—אסטראווע.

זומער 1941 איז די לאגע געווארן ערגער, ווען דייטשלאנד האט אנגעהויבן איר מלחמה מיט רוסלאנד.

דערשיסינגען

זומער איז פון לובלין געקומען אן אויטא מיט ס.ס.־באנדיטן. זיי זענען ארויף צום יודענראט. אין עטלעכע שעה ארום האט מען געהערט, אז מ׳האט צוגענומען אברהמטשע שמוקלער; רבקהלע, געלעס טאכטער, צדוק דאווידזאן און יהושע האכראד דער זייגערמאכער און מ׳האט זיי דערשאסן אויפן רוסישן בית־הקברות. אבער דער זייגערמאכער האט זיך ארויס־געראטעוועט, ווייל ער האט געהאט א באקאנטן אין דער קראשניקער זשאנדארמעריע. עס האט אים געקאסט שיין געלט. (ער געפינט זיך היינט אין אויסטראליע, מיט צוויי טעכטער). פאר דער עקזעקוציע האט מען געמאכט א רעוויזיע אין זייערע הייזער און צוגענומען גענוג געלט.

שפעטער האט מען געבראכט אויפן בית עולם און דערשאסן: משה יאקאבזאן, שלמה לייבעלעס זון, שלמה ליגנער, פייגעלעס זון, זיין פאטער הערשעלע („גענזעלע״).

אזוי זענען יעדע וואך געווען אנדערע קרבנות. מען האט דערשאסן עטלעכע קצבים, וואס מען האט זיי געטראפן מיט פלייש.

אין א ווינטער־נאכט ענדע 1941 האט מען געכאפט 17 בחורים, אונטער דער באשולדיקונג אז זיי זענען קאמוניסטן. די נעמען האט אויסגעגעבן דער יודענראט, זיי זענען געווען זייער אנשטענדיקע קינדער. אין א צייט שפעטער האט מען געכאפט נאך 9 (צוזאמען 26). איך קאן זיך נישט דערמאנען אלע נעמען, נאר א טייל פון זיי: משה שטיינבאק — הערשעלע משרת א זון; יוסף גראסמאן — שמעון קאמאשנמאכערס זון; דויד פייערשטיין — יעקל כישערס זון; איטשע קרומהאלץ — אנשל רימערס זון, געווען אין דער יידישער פאליציי; אברהם בריק — מענדל שניידערס זון, אויך א פאליציאנט, געווינט אויף דער וועסאלע גאס; יאנקעלע קרומהאלץ — געצל רימערס זון; טוביהלע זילבערמאן; אלחנן בערמאן (מ׳האט געזוכט זייערע זין, משהלע און בעריש און געזומען די פאטערס); זלמן גרינער — הערש גרינערס זון, טוביהלעס איידעם; נח ציטרינבוים — משהלע הערצלס זון; בערעק גאט־וויליק — זיין מוטער האט מען געפונען חנה וויגדער שוסטערס; הערש ניסנבוים — אהרעלע רישיס זון; אברהם צימערמאן — יהושע צימערמאנס זון, א שניי־דער; מאשעק קאווע — ירוחם שניידערס זון; אברהם מילעכמאן — יעקל סטאלערס זון; משהלע פערעלזאן — שלמהלע קאלעכמאכערס זון; שלמה בערמאנזאן — קלמן מאזשערס זון; חיים ערליך — (חיים צולפאס), א לובלינער פריזירער.

מען קען זיך שוין פארשטעלן וואס אין שטאט האט זיך געטאן אין דער פרי, ווייל דאס כאפן די מענטשן איז פארגעקומען ביינאכט. די מאמעס און טאטעס זענען געלאפן צום יודענראט. זיי אבער האבן געטענהט, אז זיי ווייסן פון גארנישט. קיין עסן האט מען נישט צו זיי צוגעלאזט. עס האט געזומען צוויי טעג, מ׳האט זיי אלע אוועק געפירט קיין לובלין. מער האט מען פון די מענטשן נישט געהערט.

אזוי איז געווען א גאנצן ווינטער. יעדער האט זיך געשראקן. א יונגער מענטש איז נישט געשלאפן ביי זיך אין הויז.

וואס באטייט דער „יאוואל״?

פאר פורים בין איך געשטאנען אין מארק. אין מיטן טאג קומען צוויי אויטאס צו יאסעלע אדלערס בוך־האנדלונג. עס גייען ארויס עטלעכע ס.ס.־לייט און באפעלן צו רופן דעם יודענראט, וועלכער האט זיך געפונען ביי יצחק־משה גרינאפעל אין הויז. עס זענען

אַראָפּ געקומען דריי, אָדער פיר מיטגלידער פון יודעניראַט (קיין נעמען וויל איך נישט אָנרופן). זיי זענען צו צו די ס.ס. און מען האָט געוואָרט. עמעצער האָט דאָך געהערט, ווי דער יודענראַט האָט געענטפערט איין וואָרט: „יאָוואָל". און די רוצחים זענען אַוועק געפאָרן. אָבער אין שטאָט האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז דאָס איז אַ נייע גזירה אויף יידן. דערווייל רוקט זיך אָן פורים און פסח — און קיינער ווייסט נישט וואָס דער „יאָוואָל" איז געווען. די 8 טעג פסח זענען אַדורך בשלום. נאָר דעם 12טן אַפּריל, זונטיק 2 אַ זייגער, זע איך דורכן פענצטער פון מיין הויז, ווי יידישע פאָליציי מיט דייטשע זשאַנדאַרן לויפן אַרום און זיי לייאַרעמען: „אַלע יידן — אַרויס אין מאַרק!"

מענטשן לויפן שוין מיט פּעק, קינדער ווייגען, מען שרייט. מיין קינד הייבט אָן ווייגען: „טאַטעשי, לאָמיר נישט גיין, לאָמיר זיך דאָ באַהאַלטן, ביי קזשעוויצקין. ער איז נישט קיין יידּ, וועט מען ביי אים נישט זוכן, גיי נישט, טאַטעשי!" איך האָב זי נישט געהערט, נעם מיין פרוי און קינד — און מיר זענען שוין אין מאַרק, פאַרפוילט מיט מענטשן, קינדער און פּעק. איך זוך מיינע עלטערן, שוועסטער, ברודער — אָבער אוממעגלעך עמעצן צו זען. דערווייל דערהער איך, אַז די אַלע וואָס אַרבעטן ביי דער „טאַנקן־שטעלע" זאָלן האַלטן זייערע קאָרטעס אין די הענט. אַ גליק וואָס כ׳האָב מיטגענומען די קאָרטע. עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס קלויבן: ווער עס האָט געהאַט אַ קאָרטע, האָט מען אים מיט זיין פאַמיליע געשיקט אין דער צווייטער זייט מאַרק. ווער עס האָט נישט געהאַט קיין קאָרטע — האָט מען געשיקט צו דער באַן, אַ 3,000 מענטשן. פיל האָט מען אויפן וועג געשאָסן, אַ ביסל — נאָך אויפן מאַרק. איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען דעם באַטייט פונעם ענטפער פון יודענראַט — „יאָוואָל"...

צו מאָרגנס האָט מען געשמועסט אין מאַרק, אַז אין סעפּטעמבער וועלן זיין נאָך 2 אויסזידלונגען, נאָר דער יודענראַט וויל נישט וועגן דעם דערציילן. איך אַליין האָב געהערט, ווי דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי, פּסח קאוווע, האָט געזאָגט: „האלעווויי זאָל דאָס זיין די לעצטע ווישעדלענית. איך מיין, אַז ענדע זומער וועט ווידער עפּעס פאָרקומען".

תיקון הגדר סביב המחנה בקראָשניק

מען פאָריכט דעם פּלויט אַרום דעם קראָשניקער לאַגער

נאך דעם ערשטן חורבן

צו ביסלעך האָט זיך פאַרגעסן דער ערשטער חורבן. די פאַרבליבענע קראשניקער יידן האָבן דאָך געוואָלט וויסן וווּ האָט מען געשיקט די אַלע מענטשן. האָבן זיך עטלעכע משפחות צונויפגעלייגט און באַצאָלט אַ באַן־קאָנדוקטאָר, ער זאָל פאָרן עפּעס זיך דערווייסן. אין עטלעכע טעג אַרום איז ער געקומען און דערציילט, אַז ער האָט אַליין געזען דעם לאַגער חנא־דוד ערגעץ־וווּ בייַ קיעוו, אוקראינע. ער איז דאָרט געשטאַנען און געאַרבעט.

אַנדערע פּוילישע שליחים האָבן געזאָגט פאַרשידענע תירוצים, אַבי מען זאָל קענען ציען געלט פון די יידן. אַזוי איז עס געגאַנגען עטלעכע וואָכן. ביז אייניער איז געקומען און געזאָגט, אַז מען האָט זיי געפּירט קיין בעלזשעץ און דאָרט פאַרגאַזעוועט. דאָס איז געווען דער אמת...

די צייט אַבער שטייט נישט. אַלע מאָל קומען אויטאָס פֿון לובלין, מען כאַפּט אַ ביסל מענטשן — און קיינער ווייסט נישט ווו זיי קומען אַהין. יעדער זאָגט וואָס אים געפעלט. נאָר דעם אמת ווייסט נישט קיינער.

עס רוקט זיך אָן דער חודש סעפּטעמבער. איין מאָל, אַ פרייטיק, וועט מען קומט פון דער אַרבעט, לויפט אַרום אייניער פון יודענראַט און מעלדעט: די אַלע וואָס אַרבעטן בייַ דער „טאַנקן־שטעלע", אין בודזין, אין די קאַשאַרן, בייַ דער באַן־סטאַציע — זאָלן קומען אין דער שקאָלע, נאָר אָן די פאַמיליעס.

אַ גאַנצע נאַכט פון פרייטיק אויף שבת איז געווען אַ כאַפּעריי. איך האָב מיין פרוי מיטן קינד באַהאַלטן אין דעם הויז וווּ כ׳האָב געווויינט, בייַ אַ קריסט. שבת אַ גאַנצן טאָג האָט מען געבראַכט יידן פון גאַנצן פאַוויאַט — אַלץ צו דער קראַשניקער באַן־סטאַציע. שבת בייַנאַכט האָט מען אונדז געשיקט אַ היים, וווּ איך האָב טאַקע געטראָפן מיין פרוי מיטן קינד. מיר זענען געווען גליקלעך.

אין געטאָ

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען געגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט ווויינען אין קריסטלעכע הייזער. דעם זעלבן טאָג האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן די דירה. איך האָב מיך איבערגעצויגן דערנעבן, אין אַ יידיש הויז. מיר האָבן דאָרט געווויינט צוויי וואָכן, דערנאָך האָט מען געמאַכט אַ געטאָ. אַלע יידן האָבן זיך געמוזט איבערציען אין דער שול־גאַס („יאמע" — אַזוי האָט

גהייסן דאָס אָרט). עטלעכע פאַמיליעס האָבן געווו
אין איין שטוב. אויך מיט דעם איז מען געווען צופרי
דאָס האָט נאָר אָנגעהאַלטן פון זונטיק דעם 25 אָקטאָב
ביז פרייטיק דעם 30 אָקטאָבער 1942. ווייל דאָנערש
ביינאַכט האָט מען באַפוילן, אַז אַלע פרויען מיט קינד
זאָלן 7 אין דער פרי גיין אין באָד אַריין, וווּ מען וו
מאַכן איינשפריצונגען קעגן טיפוס.

אין דער פרי, ווען איך בין געגאַנגען ברענ
וואַסער פון קוואַל („סטאָק"), האָב איך געהערט
אין באָד זידן און אַרבעטן די קעסלען און די רע
מען גרייט טאַקע צו אַ שוויץ־באָד. געקומען אַ ה
מיטן וואַסער, האָב איך דערציילט וואָס כ׳האָב גע
אַזוי ווי איך האָב געווויינט נישט ווייט פון דער ב
האָב איך געזאָגט מיין פרוי: „דאַרכסט זיך נישט פ
שטענדיק אָנטאָן, גיי אין שלאָפראָק". דאָס קינד
געגאַנגען באַרוועס, עס האָט אָבער געשריגן: „טאַטע
איך וויל נישט גיין אין באָד אַריין. כ׳וועל מיטגיין כ
דיר צו דער אַרבעט, שטיין אין אַ זייט מען זאָל נ
נישט זען, כ׳וועל נישט צוקומען צו דיר, ביז ווע
נישט גיין אַ היים". איך האָב דאָן געאַרבעט בייַ ד
קרייז־האָופּטמאַן (סטאַראָסטע). מיין פרוי האָט אָב
געוואָלט אַז דאָס קינד זאָל מיט איר מיטגיין. זיי זע
ביידע אַוועק אין באָד — מיין פרוי אין אַ שלאָפר
אין אין די שטעק־שיך, דאָס קינד באַרוועס, ווייל
איז נאָך נישט געווען קאַלט. און זיי האָבן נישט געה
ווייט צו גיין, ווייל איך האָב געווויינט אין הויז פון ח
מלמד. דערנאָך זענען די מענער אַוועק צו דער אַרב
ווען מיר אַלע זענען פאַרביי געגאַנגען דורך ד
„יאַמע", הגי'בן מיר דערזען אַ קאַמאַנדאָ פון ס.ס.
די שוואַרצע מונדירן, מיט ביקסן. ווען מיר זענען אַר
געקומען בייַ דער פאַסט, האָבן מיר געזען אַנקו
וועגענער פון דער פאַדלעשע און פון ראַכיווער ור
באַלד האָט מען געהערט אַ שיסעריי פון אַלע זיי
האָבן מיר אַרבעטער געזאָגט, אַז די שיסעריי איז פ
די מענטשן פון באָד. אַזוי איז טאַקע געווען. מען ה
די אַלע פרויען און קינדער אַוועק געשיקט מיט
פורן קיין זאַקליקאָוו. עטלעכע פרויען איז געלונגען
באַהאַלטן זיך.

די אויסזידלונג קיין זאקליקאָוו

ווען מיר זענען יענעם טאָג אַ היים געקומען א
מיטאָג, האָט אַ שליח פון יודענראַט געמאַלדן אַז אַ
עלטערע מענער אין די פרויען וואָס זענען באַהאַל

ן צייט צו פֿאַרן קיין זאַקליקאָוו — ביז זונטיק פרי.
: מען וועט שפּעטער טרעפֿן וועמען פון זיי, אָדער
ער — ווערן זיי גלייך דערשאָסן.
דאָס איז געווען פרייטיק. מען ברעכט זיך די הענט,
וייס נישט וואָס צו טאָן. יעדער זאָגט עפּעס אַנ־
ש. אפילו די ווייב פֿון פסח קאווע (עלטסטער פון
ייד. פֿאַליציי) איז אויך געווען אין באָד. קיינער
נישט געווסט, אַז אַזעלכעס וועט געשען. שבת אין
פרי, איך גיי אַרויס אין גאַס, דערזע איך ווי אויף
ורל זעצן זיך אויף דער טאָרבינער רבי מיט זיין זון
ל. עס זענען דאָרט געזעסן נאָך מענטשן, אָבער
האָב נישט געקענט זען ווער. זיי זענען געפֿאָרן
זאַקליקאָוו. שפּעטער האָט מען געריידט, אַז זאַקלי־
וועט זיין אַ יידן־שטאָט, ווייל פון דער גאַנצער
נט קראָשניק—יאַגאָוו, מוזן אַלע פֿאָרן קיין זא־
קאָוו.

שבת פֿאַרנאַכט טרעף איך סאַני קרומהאָלץ מיט
הקע סאמערס גייען צו יעקל בעקער נאָך ברויט.
דערציילן מיר, אַז מאָרגן פרי פֿאָרט די גאַנצע
מיליע קרומהאָלץ קיין זאַקליקאָוו. בין איך מיט זיי
זגעגאַנגען, געקויפט צוויי ברויט זיי זאָלן מיט־
מען, אויך געלט, קליידער און שיך, פֿאַר מיין פרוי
קינד.

קיין זאַקליקאָוו זענען נאָך געפֿאָרן דער פעלד־
ר פּינקאס מיט זיין פרוי און טאָכטער. שפּעטער
בן מיר זיך דערווּוסט, אַז די אַלע וואָס זענען יענעם
טיק אַוועק פון קראָשניק האָט מען אין אַ וועלדל
ן זאַקליקאָוו אויסגעשאָסן. פּינקאס מיט זיין פאַ־
יע האָבן באַוויזן איינצונעמען פּילן אין זיך אָפּסמען.
י האָבן דערציילט די קריסטלעכע פֿורמאַנעס וואָס
בן געפֿירט די אַלע מענטשי.
זונטיק נאָך מיטאָג האָבן אַלע פאַרבליבענע מענער
ריין געצויגן אין בית־המדרש און אין שול. יעדער
ט געברענגט וואָס ער האָט נאָך געהאַט. מען האָט
מאַכט בעטן צום שלאָפֿן.
מאָנטיק — ווידער צו דער אַרבעט. דערנאָך איז
ער געגאַנגען שלאָפֿן, ס׳איז געווען שטיל. מיט
אל איז אויפֿגעקומען א באודע אוקראינער אין אַרומ־
שטעלט די שול און בית־המדרש. עס איז נאָך געווען
צטער, האב איך געקאָכט א זאָק מיט בעטגעוואָנט
ארויס געטראָגן צו דער קריסטין וווּ איך האָב
ער געווינט, אויף פאַדוואַלנע גאַס — און געלאָפֿן
אמאָל עפּעס ברענגען. מיר איז געלונגען, כ׳האָב
געברענגט אַ זאָק מיט נאָך זאָכן. איך בין צוריק אַריין
אין בית־המדרש, אַלץ איז געווען ווי פריער. קיינער
האָט מיך נישט באַמערקט. נאָר יעדער איז געשטאַנען,
אויך דער יודענראַט מיט דער יידישער פאָליציי. גלייך
זענען אַנגעקומען די רוצחים, בראש מיטן מערדער
פייקס, דער לאַגער־כירער פון בודזין. יעדער האָט גע־
קליבן פאַכלייט: סטאָלערס, שניידערס און אַנדערע
בעלי־מלאכות, וועלכע זענען געבליבן אין קראָשניק.
אַ 70 עלטערע מענטשן האָט מען צוריק אַריינגעטריבן
אין שול, דאָרט איז געווען אַן אַרעסט. אונדז האָט מען
אויסגעשטעלט צו 5 אין אַ ריי און געפּירט קיין בודזין.
דעם זעלבן טאָג איז אַ גרויסע גרופּע אַווּעק צו דער
„טאַנקן־שטעלע", באַוואַכט פון אוקראינער און ס.ס.־
לייט. די וואָס זענען געבליבן אין שול אין אַרעסט, האָט
מען דינסטיק, דעם 3טן נאָוועמבער, אַלע אויסגעשאָסן.
די שטאָט איז געבילבן ריין פון יידן...

אין בודזין

דען מיר זענען אַנגעקומען קיין בודזין, האָט מען
ביי אונדז אַלע פּעקלעך צוגענומען און צעטיילט אין
בארַאַקן. קיינער האָט נישט געטאָרט מער האָבן ווי אין
העמד. קיין שום אונטערוועש! מען האָט געמאָלדן,
אַז ווער עס וועט האָבן מער ווי אַ העמד, אָדער אינטער־
וועש, וועט מען אים דערשיסן. אַ לאָדזשער יונגערמאַן
האָט זיך באַהאַלטן אַ העמד, אין עטלעכע טעג אַרום
האָט ער זיך דאָס העמד אויסגעוואַשן און אויפגעהאַנגען
צו טרוקענען. ווען ער האָט עס געוואָלט אַראָפּנעמען -
האָט מען אים דערשאָסן.
צו מאָרגנס זענען מיר אַרויס צו דער אַרבעט. איך
בין אַוועק מיט אַ גרופּע אין וואַלד אַריין, כדי אויס־
האַקן ביימער. ווען מיר זענען צוריק געקומען פון דער
אַרבעט, איז מען אַריין אין די בארַאַקן. דערווייל זענען
אַנגעקומען נאָך מענטשן פון דער אַרבעט, נאָר זיי האָט
מען שוין נישט אַריין געלאָזט אין די בארַאַקן. זיי זענען
געבליבן שטיין אין דרויסן. אויך אונדז האָט מען אַרויס
געוכון און געהייסן זיך אויסשטעלן. עס זענען אַנ־
געקומען פייקס מיט סטאָטשקן און עטלעכע אוקראינער
— און באַפֿוילן: יעדער זאָל אַרויס נעמען דאָס געלט,
זילבער, גאָלד, זייגערלעך, מעסערלעך און וואַלוטע.
אַלץ אַריין לייגן אין וואַליזעס וואָס זיי האָבן געבראַכט
מיט זיך. גלייך האָט מען אַרויס געמומען פון דער ריי
אַ זאַקליקאָווער ייד און אים דערשאָסן. מען האָט אַנ־
געהויבן אַלץ אַרויסלייגן אין די וואַליזעס: פאַרשידן

געלט, דאָלארן, זילבער און זלאָטעס, זייגערס, מעסער־לעך, רינגלעך, קייטעלעך, שפילקעס און צירונג. וועו זיי זענען געווען פאַרטיק, האָבן זיי געזאָגט, אַז איצט וועט מען יעדן איינעם באַזוכן. אויב מען וועט עפעס געפונען, וועלן מען דערשאָסן אויפן אָרט. מען האָט וויידער אָנגעהויבן וואַרפן פון אַלע זייטן אין די וואַ־ליזעס. דער דענטיסט זאַיאָנץ און זיין שוואָגער בעריש וויים־בערג פון אפטייק־סקלאַד האָבן אַראָפּ געגומען פון האַלדז 2 זעקעלעך מיט גאָלד, זילבער און דאָלאַרן — און מיט דעם האָט זיך עס פאַרענדיקט. איצט זענען אַלע געווען גלייך, קיינער האָט גאָרנישט געהאַט.

מען איז אַריין אין די באַראַקן, געגומען די סיסעלעך צום אָוונט־ברויט. נאָך דעם עסן האָט מען זיך צונויפ־געריידט; יעדער האָט עפעס אנדערש געזאָגט — אָבער פון די אַלע רייד איז נישט געווען צו קויפן אַ שטיקל ברויט. מ׳איז אַרום געגאַנגען הונגעריק. איינער ביים צווייטן האָט געגנבעט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אפער געגומען די פאַרציע ברויט וואָס מען האָט גע־האַלטן אין בעט, אונטערן קאָפּ.

עטלעכע אָנגעזעענע יידן פון קראשניק האָבן גע־שיילט קאַרטאָפל אין דער קיך. די צוויי שוואָגערס וואָס האָבן אָווען געגעבן די זעקעלעך מיט גאָלד און זילבער (דאָקטאָר זאַיאָנץ און וויים־בערג), האָבן זיך אָפּגעפרוירן די פיס און זענען געשטאַרבן. איתמר קרומהאָלצס איידעם — איטשעלע גלעזער און משה הובערמאַן — זענען אויך געשטאַרבן פון די פרעסט. יעדער האָט זיי מקנא געווען, אַז זיי זענען געשטאַרבן מיט אַ נאַרמאַלן טויט. משהקע איידלשטיין האָט זיך נישט אויפגעהויבן אין דער פרי. דאָס איז געשען יענעם שבת, דעם 14טן נאָוועמבער 1942, וועו מען האָט געשאָסן 108 מענטשן.

די רציחות הערן נישט אויף

צו מאָרגנס האָט מען גענומען אַ ביסל מענטשן און לעבן די באַראַקן באַפוילן זיי אויסצוגראָבן 3 גרויסע גריבער. מען האָט געזאָגט, אַז דאָס וועט זיין פאַרן אָפּפאַל און מיסט. אויך מיר האָבן אַזוי געמיינט, אַז דאָס איז דער ריינער אמת. קיינער האָט נישט גע־טראַכט עפעס אַנדערש.

אָבער שבת אין דער פרי, דעם 14טן נאָוועמבער, האָט מען זיך אויסגעשטעלט, ווי יעדן טאָג פאַרן גיין צו דער אַרבעט און געוואָרט אויף די צוויי רוצחים, פייקס און שטאָטשעק, ווייל זיי האָבן אונדז געמוזט איבערציילן. נאָך אַ האַלבע שעה וואַרטן, זענען זיי געקומען מיט עטלעכע אוקראינער, מען האָט אַלעמען אָפּגעציילט — און געהייסן גיין. נאָר ביים טויער האָבן זיי אַרויס געגומען פון די רייען עלטערע מענטשן און קינדער — און מיר זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט. איך האָב געאַרבעט נישט ווייט פון לאַגער. נאָך אַ שעה צייט, האָט מען געהערט אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער. דאָס האָט מען אויסגעשאָסן 108 מענטשן — אין די צוגעגרייטע דריי גריבער. דאָס איז געשען אין 11טן טאָג וואָס כ׳בין געווען אין לאַגער.

דעם זעלבן שבת האָט מען געבראַכט 120 מענטשן פון לאַגער יענדזשעיוו. דאָרטן האָבן די פאַרטיזאַנער דערהרגעט דעם לאַגער־עלטסטן. האָט מען זיי געבראַכט קיין בודזין, אַלץ צוגענומען וואָס זיי האָבן געהאַט. דערנאָך האָט מען אַוועק געגומען די מענטשן צום שיסן. לייזער שוועדישאַרף מיט זיין 18־יאָריקן זון זענען געגאַנגען צוזאַמען, הגם מען האָט דעם בחור געהייסן גיין צו דער אַרבעט. ער איז אָבער מיטגעגאַנגען מיט זיין פאָטער און צוזאַמען מיט אים דערשאָסן געוואָרן.

אין אַ וואָך אַרום, דאָנערשטיק דעם 19טן נאָוועמ־בער, איז פסח קאָוע, דער קאָמענדאַנט פון דער יידי־שער פאָליציי, געפאָרן מיט דעם מערדער פייקס קיין בעלזשעץ. דאָרט זענען נאָך געווען אַ ביסל יידן. האָט מען אויסגעקליבן 200 פון זיי און געבראַכט קיין בודזין. (פסח קאָוע איז געווען אַ בעלזשעצער, ער האָט געוואָלט זיין משפחה ברענגען קיין בודזין). די פאַרבליבענע יידן האָט מען אויסגעשאָסן אין בעלזשעץ. וועו דער טראַנספאָרט איז געקומען, צווישן זיי פרויען מיט קינדער, האָט מען גלייך אויסגעקליבן פון זיי 70, אַרויס געפירט אין וואַלד און דאָרט דערשאָסן. מען האָט געכאַפט אין לאַגער אַ 20 מענטשן, זיי זאָלן אויס־גרובן אַ גרוב און דאָרט אַרייניילייגן די דערשאָסענע. אַזוי ווי ס׳זענען געווען נאָר 69, האָט דער מערדער פייקס געמומען איינעם פון די 20 אַרבעטער און אים דערשאָסן.

די בעלזשעצער האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן אין די וועלדער אַריין. האָט פייקס באַשטימט פון אַלע בעל־זשעצער איין גרופע אין זיי געמאַכט פאַראַנטוואָרטלעך איינער פאַר דעם צווייטן: אויב איינער וועט אַנטלויפן — וועט מען שיסן צען אַנדערע. אויסער דעם זענען אַלע בעלזשעצער באַצייכנט געוואָרן מיט אַ קרייץ אויף די פלייצעס און איין פאָס פון פאַרנט, אויפן פוס. אַזוי האָט זיך אָפּגעשטעלט זייער לויפן. אויך די אַרבעט

איז געגאַנגען נאָרמאַל. אמת, יעדע וואָך האָט מען דערשאָסן איינעם אָדער צוויי, מען האָט זיך אָבער צוגעווויגט צו דעם לעבן, אַז אַזוי דאַרף עס זיין.

אַזוי ווי עס איז נאָך נישט געווען קיין באַד צום וואַשן זיך, האָט מען יעדן טאָג געפירט אַ גרופּע אין איין צימער, זיי אויסגעטאָן נאַקעט, די מלבושים צונויפֿגעבונדן און זיי אַריין געלייגט אין אַ מין דאַמף־קעסל. דאָרט האָט זיך געוודערט... אַזוי זענען מיר געלעגן אין דעם צימער 24 שעה. יעדער האָט געמוזט דורכגיין די „אַנטלויזונג".

שפּעטער האָט מען געמאַכט אַ באָד און מען האָט זיך געוואַשן 2 מאָל אין וואָך. אָבער דער מערדער פּייקס איז געקומען באַקוקן יעדן איינעם — אַן אויב ער האָט וועמען געטראָפֿן מיט אַ צעקראַצטן גוף, האָט ער אים גלייך אַרויס געזומען און דערשאָסן. ער האָט יעדן טאָג געמוזט זען יידיש בלוט. אויסער דעם זענען מענטשן קראַנק געוואָרן. ס׳איז דאָך געווען ווינטער, מען האָט זיך פֿאַרקילט, האָבן זיך געמאַכט טיפוסן, מענטשן זענען געשטאַרבן. אפילו די וואָס האָבן נאָר געהאַט פיבער, האָט מען זיי אַרויס געזומען און דערשאָסן.

איך וועל אַ חויז־דינער

די דייטשע ציווילע מייסטערס, ווי אויך די פֿאַליציי זייערע און באַאַמטע, האָבן געפֿאָדערט באַדינונג. קיין שקלאַפֿן־אַרבעטער איז לאָגער האָבן נישט געפעלט. האָט מען צוגעטיילט יעדן הויז צו צוויי דינערס. די הייזער זענען געווען אויסער די באַראַקן, מיר האָבן דאָרט געגעסן און געשלאָפֿן. עס איז געווען אַ ביסל בעסער.

אין יאָר 1943, באַלד נאָך פּורים, האָט מען אַרויס געזומען פון שפּיטאָל 17 מענטשן און מען האָט זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז געווען מיין פּעטער יאָסקע בראפמאַן, מיין פֿאַטערס אַ ברודער. איצט בין איך שוין געבליבן אַליין פֿון דער משפּחה. זיין זון (איצט אין ישראל), איז געווען בייַ דער „טאַנקן־שטעלע". איך האָב אים נישט געוואָלט לאָזן וויסן אַ שטיק צייט וועגן טויט פֿון זיין פֿאַטער. בין ער איז אַמאָל געקומען קיין בודזין און איך האָב אים דערציילט.

מיר וועלן זיך אומקערן צו די חויז־דינערס. מיר זענען געווען אַ צוואַנציק מאַן. מיר האָבן געהאַט צו עסן, נאָך געהאַלפֿן אַנדערע וואָס האָבן געהונגערט.

אין מאַי 1943 האָט מען געברענגט פון וואַרשע 400 מענטשן, נאָכן ליקווידירן דאָס וואַרשעווער געטאָ.

זיי אַלע זענען נאָך געווען אָנגעטאָן ווי מענטשן, געברענגט מיט זיך אַ ביסל געלט. אָבער אין לאָגער האָט קיינער נישט געהאַט קיין געלט — איז משה שיף געווארן דער הויפּט פינאַנסירער. ער איז געפֿאָרן אין שטאָט אַריין, כדי האַנדלען מיט די וואַרשעווער זלאָטעס — שפּעטער האָט ער געטוישט אויף דאָלאַרן, ביז ער איז אַרייַנגעפֿאַלן און מען האָט אים דערשאָסן. שפּעטער האָט מען געמסרט אַ וואַרשעווער, אַז ער האָט אין דער מענאַזשקע פון עסן אַ דאָפּלטע דנא, וווּ ער האַלט גאָלד־מטבעות. האָט מען דעם מאַן געבראַכט אין לאָגער, פֿאַרן אַפּעל פון 3000 מענטשן. איין אוקראינער האָט אים מיט אַ שטריק אויפֿן האַלדז אַרום געפּירט איבערן פּלאַץ און יעדער איינער האָט דעם אומגליק־לעכן געמוזט געבן אַ פּאַטש מיט וואָס ער האָט געהאַט אין דער האַנט. אָבער דאָס אַלץ איז נישט געווען גענוג, וויייל דער ס.ס.־מאַן האָט אים געזומען צו אַ קוואַל וואַסער לעבן באַד און אים אַריין געגאָסן אין מויל אַ פולן עמער וואַסער. אַ דאָקטאָר איז דערביי געשטאַנען און אים געפרווועט דעם פולס. זיין בויך איז געוואָרן ווי אַ פעסל. אָבער דער דאָקטאָר האָט אים נישט גע־לאָזט שטאַרבן. נאָר דער סוף איז געווען, אַז ער איז אומגעקומען.

אַזוי זענען מיר געשטאַנען עטלעכע שעה נאָך דער אַרבעט, נישט געגעסן.

צו מאָרגנס זענען מיר ווידער געגאַנגען צו דער אַרבעט. אָבער די דייטשן האָבן אַ גאַנצן טאָג געריידט אַז די יידן האָבן פֿאַרשטעקט אַ סך גאָלד.

איצט האָט זיך געמאַכט אַ נייע צרה: די הויזדינערס זענען געשלאָפֿן אין די הייזער פון די דייטשן. מיר האָבן דאָרט געהאַט באַזונדערע קאַמערן און קעלערס, וווּ מיר האָבן געהאַלטן טאַבאַק, אַ שטיקל ברויט, פּוטער, צוקער, וועלכע מיר האָבן געקויפט ביי די פּויערים וואָס זענען יעדן טאָג געקומען צו דער אַרבעט פון בודזין, אויסגעע־דווו אין קראָשניק. האָט וועל געמסרט, אַז עס גייט אַן אַ האַנדל אין די בלאָקן וווּ די הויזדינערס זענען דאָ.

די יידישע בריגאַדירן וואָס האָבן געפּירט די מענטשן צו דער אַרבעט, זענען געווען קריגס־געפֿאַנגענע פון דער פּוילישער אַרמיי. די אַלע יידן האָבן פֿאַרנומען פֿאַרשידענע אַמטן אין לאָגער: קוכערס, אין דער קאַנ־צעלאַריע אאז״וו. ווען מיר זענען געקומען קיין בודזין, זענען זיי שוין דאָרט געווען. מען האָט זיי געבראַכט פון

לובלין, פון אַ לאַגער פאַר געפאַנגענע זעלנער אויף ליפאָוו 7.

די זעלבע נאַכט, מיטוואָך דעם 11טן נאָוועמבער, נאָך דעם ווי מען האָט צוגענומען דאָס געלט, זענען פון לאַגער אַנטלאָפֿן זעקס קוכערס און עטלעכע בריגאַדירן. אַ טייל פון זיי האָט מען געשאָסן ביים לויפן. די קוכערס האָט מען געכאַפּט. דאָנערשטיק האָט מען די קוכערס אויפגעהאָנגען ביי די פיס. זיי זענען אַזוי געהאָנגען, ביז מיר זענען געקומען פון דער אַרבעט, אַז אַלע זאָלן זען.

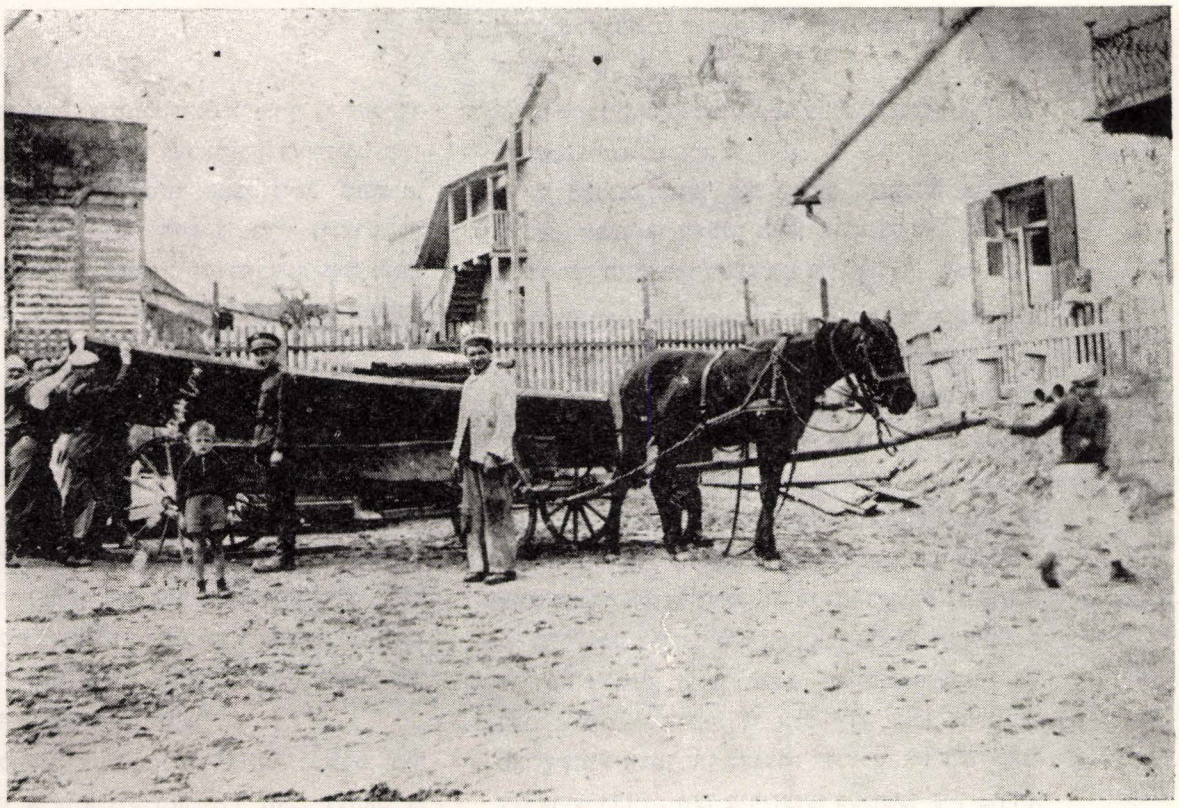
אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַן ס.ס.־מאַן, אַריין אין דעם בלאָק 16 און מ׳האָט ביי לייבל האָפמאַן און זיין 16־יאָריקן זון געפונען אַ ביסל טאַבאַק, פוטער און ברויט. דער מערדער האָט באַפוילן, אַז אַלע הויזדינער זאָלן קומען היינט צום אַפּעל, אין לאַגער אַריין. אין אַ צווייטן בלאָק האָט מען ביים הויזדינער (נחמן אוזשענדאָווערס איידעם פון חאָדלע, 10 קיילאָמעטער פון אפאלע) אויך עפּעס געפונען. ביי דעם אַפּעל האָט מען געזונדן די דריי יידן און דריי פון די בריגאדירן, די קריגס־געפאַנגענע און זיי געשאָסן אויפן פלאַץ, ווו אַלע 3000 מענטשן זענען געשטאַנען.

מיר, די אַנדערע דינערס, זענען שוין געבליבן אין לאַגער שלאָפן, און יעדן טאָג געגאַנגען מיט אַלע צו־זאַמען צו דער אַרבעט. מיר האָבן ווייטער געאַרבעט אין אונדזערע בלאָקן אַלס הויזדינערס, אָבער שלאָפן זענען מיר געגאַנגען אין לאַגער. אַלע הויזדינערס האָבן גע־האַט אַ באַזונדער אָרט צום שלאָפן.

דייטשע „פאַרווייַלונגען"

בעת דייטשישע יום־טובים — רעליגיעזע צי נאַציאָ־נאַלע — האָבן די רוצחים ליב געהאַט אביסל צו פאַר־ווייַלן זיך מיט די יידן. מען האָט אויסגעשטעלט דעם גאַנצן לאַגער, געבראַכט אַ הונט, געוואָרפן אַ באַלעם, וועלכן דער הונט האָט געכאַפּט און צוריק געבראַכט. צום סוף פון דער פאַרווייַלונג איז מען געגאַנגען „איבערקוקן" די יידן. איינער פון די ס.ס. האָט אויס־געקליבן זלמן בראוועד און יצחק־אברהם (יעקבס אייי־דעם), זיי אַרויס געזונדן פון דער ריי, אַוועק געפירט אין וואַלד און זיי דערשאָסן. דאָס איז געווען אין זומער 1943. אַ ביסל שפּעטער האָבן זיי געזאָגט, אַז עס זענען דאָ צו פיל קינדער אין לאַגער.

האָט מען איין מאָל נאָך דער אַרבעט אויסגעשטעלט

בעבודת־כפייה בחצר בית־הכנסת אויף צוואַנגס־אַרבעט אין שול־הויף

מאַמעס מיט די קינדער: ער וויל זען וויפל עס
נען דאָ קינדער פון 10 ביז 14 יאָר. דערנאָך האָט ער
יסגעקליבן אַ ביסל קינדער און עלטערע פרויען,
שטעלט זיי אין אַ זייט. איין מאַמע (רחל קלאַצ־
נדלער, חייהלע ווישניאַקס טאָכטער) האָט געזאָגט,
זי וויל בעסער גיין אופן אָרט פון איר מיידל. אַזוי
ז טאָקע געווען. (איר מאַן לעבט, די טאָכטער אויך,
געפינען זיך אין ניו־יאָרק). די קינדער מיט די
ויען האָט מען אַלע דערשאָסן אין וואַלד.

שפּעטער האָבן זיך אַנגעהויבן אַנטלויפונגען. האָט
ן געבראַנגט אַנדערע. די משפחות פון די אַנטלאָפענע
אָס זענען געבליבן, האָט מען געבראַנגט אין וואַלד
יין צו דערשיסן.

אין קראשניקער לאַגער איז געווארן זייער שלעכט.
ען האָט יעדעס מאָל געשאָסן מענטשן. די לעצטע אין
אשניקער לאַגער האָט מען דערשאָסן פסח קאָוע
ט זיין זון, טאָכטער און איידעם. זיי האָט מען אומ־
נבראַנגט אין שטאָט, הינטערן קריסטלעכן צמענטאָז.
דער ווינטער 1943 איז געווען אַ שוועראַ. דינסטיק
ינאַכט, דעם 2טן נאָוועמבער, האָט מען געהייסן גיין
ן די באַראַקן אין זיי פאַרמאַכט פון דרויסן מיט שטאַ־
עס — קיינער טאָר נישט אַרויס גיין. מען האָט געזאָגט
אַרשידנס, אַ גאַנצע נאַכט איז מען נישט געשלאָפן.
נדלעך דערלעבט, עס איז געווארן 6 פרי. האָט מען
צעפנט די באַראַקן אין יעדער איז געגאַנגען אַרויס
ום אַפּעל — נישט געוואָשן, אָן קאָווע, נאָר גלייך אויף
עם אַפּעל־פּלאַץ. מען האָט אונדז אָפּגעציילט ווי יעדן
אָג און געהייסן שטיין. דערווייל זענען זיך צונויפ־
נקומען די אַלע מייסטערס ביי וועלכע די מענטשן
אָבן געאַרבעט. זיי זענען געשטאַנען אויסער די דראָטן
ן לאַגער, נישט געוווסט פאַר וואָס די מענטשן זענען
שט געקומען אַרבעטן. זיי זענען געשטאַנען אויף די
עכער און געקוקט ווי מיר זענען באַוואַכט פון די
קראיינער מיט מאַשין־ביקסן. אַזוי זענען מיר געשטא־
ן אימגעפאָסן ביז 4 נאָך מיטאָג. וווייזט אויס, אַז זיי
אבי באַקומען אַ באָפעל מען זאָל אונדז נישט שיסן.
סברה, אויך דאָס האָט געהערט צום סארט דייטשע
ראַרווייל־נגען"... שפּיזשער האבי מיר זיך דערווומ
ז דעם זעלבן טאג האט מען אויסגעשאסן אין פאניא־
וו (לעבט אפאלע) 14.000 יידן, אויך אין אינדזער
אגער האָט מען געזאלט אייסשיסן די 3.000 יידן. אבער
דאוק אַ־גוטו" דייטש, אַ הויפּט־מייסטער פון דער
אבריק, וועלכער האָט געזאָגט, אַז מען וועט אים

געבן אנדערע 3.000 מענטשן, איז ער מסכים... קיין
אנדערע יידן פאַר אים זענען שוין דעמאָלט נישט
געווען... האָט ער געשיקט אַ טעלעגראַם קיין בערלין
און דער ענטפער איז געווען אַז מיר בלייבן. דאָס איז
געשען אַ דאַנק דעם מייסטער סטעפאַן. באַלד נאָך דער
קריג, אין 1945, האָבן מיר פון דעם מייסטער באַקומען
אַ בריוו קיין קראַשניק. ער האָט זיך אָנגעפרעגט אויף
די הויזדינערס און נאָך באַקאָנטע יידן, צי זיי זענען
געבליבן לעבן. מיר האָבן אים געענטפערט מיט אַ
דאַנק־בריוו.

אַן אָפּטיילונג פון מיידאַנעק

נאָך ניי־יאָר 1944, האָט מען אָנגעהויבן ריידן, אַז
דעם לאַגער בודזין וועט מען אויפלייזן און צעשיקן די
מענטשן אין אַנדערע לאַגערן. דערווייל האָט מען גע־
שטעלט בעסערע באַראַקן אין דער צווייטער זייט בודזין,
וווּ די פאַבריק איז געווען, אַז מיר זאָלן נישט דאַרפן
גיין אַזוי ווייט אויסער די דראָטן, נאָר אַלץ זאָל זיין
אויף איין אָרט. דער בודזינער לאַגער איז אנשטאט אַן
אַרבעטס־לאַגער געווארן אַ קאָנצעטראַציע־לאַגער, אַן
אָפּטיילונג פון מיידאַנעק. די צוטיילונג האָבן מיר
באַקומען פון לובלין, ס׳איז געווען בעסער עסן.

דאָנערשטיק, דעם 3טן פעברואַר, קומט אַן אַ טראַנס־
פּאָרט געשטרייפּטע לאַגער־קליידער וועלכע מען לייגט
אַריין אין מאַגאַזין. יעדער איז אַרום געגאַנגען ווי
צעדרייט. מען האָט געפּילט, אַז עס קומט ווידער עפּעס
שלעכטס.

שבת בייניאַכט, דעם 5טן פעברואַר 1944, האָבן
מענטשן אָנגעהויבן צו לויפן. עטלעכע האָבן אונטער־
געגראָבן אַן אַרויסגאַנג אונטער די דראָטן און זענען
אַנטלאָפן. עס האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי, מען האָט
אַריין געטריבן אין די באַראַקן. די מענטשן וואָס
זענען געווען אין די קלאָזעטן און אויפן הויף — זענען
אַלע דערשאָסן געווארן. יענעם שבת־צו־נאַכטס זענען
געווען 40 געהרגעטע. מען האָט אויסגערופן, אַז דאָרט
וווּ איינער געפינט זיך, זאָל ער בלייבן נעכטן,
נישט גיין צו זיך אין באַראַק. איך בין יענע נאַכט גע־
שלאָפן מיט מרדכי זימבערג אין איין בעט, נישט ביי
מיר אין באַראַק. זונטיק אין דער פרי האָט מען געמוזט
צוזאַמען קלויבן די געהרגעטע און זיי קובר זיין.
מאָנטיק דעם 7טן, כּארנאַכט, האָט מען יעדן באַראַק
באַזונדער געשיקט אין באָד אַריין — און מיר האָבן
באַקומען די נייע, געשטרייפּטע מלבושים און אַריבער

געגאַנגען אין די נייע באַראַקן. די זעלבע נאַכט איז געקומען אַ נייער לאַגער־עלטסטער. די אוקראינער זענען אַוועק. עס האָבן געהערשט בעסערע באַדינגונגען.

פאַר די וואָס האָבן געאַרבעט אין דער פאַבריק, איז נישט געווען אַזוי ווייט צו גיין. מיר, די הויזדינערס, זענען צוריק געגאַנגען צו אונדזערע בלאָקן אַרבעטן. 4 נאָך מיטאָג האָבן מיר זיך אומגעקערט אין לאַגער עסן און שלאָפן. מיר האָבן דאָרט באַקומען מער ברויט און אַ שטיקל מארגארין, אָדער מאַרמעלאַדע צום ברויט. עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט דאָס אַלץ. אין חודש מערץ האָט מען אָנגעהויבן צו שיקן די מענטשן אין אַנדערע לאַגערס: 150 מאָן נאָענט צו ראָזוואַדווו, אין אַ פאַבריק פון דער זעלבער פירמע; קיין מיעליץ האָט מען געשיקט 250 מענטשן; קיין אָסטראָווצע — 300. איך בין געשטאַנען אין דער רייַ קיין אָסטראָווצע, נאָר אַזוי ווי ס׳זענען געווען צוויי ברידער פון בעכיווע, וועלכע מען האָט געהאָט צעשיידט, האָב איך זיך געטוישט מיט איין ברודער, כדי ביידע צוזאַמען זאָלן גיין קיין אָסטראָווצע.

שבת דער ערשטער טאָג פסח, 8טער אַפריל 1944. מיר האָבן זיך געשאַפן אַביסל מעל, אויך אַ גרויסע בלעך און אויף אַן אייזערנעם אייוון האָט מען געבאַקן מצות. מיר האָבן געקויפט ביי די פויערים עטלעכע בורעקעס — דאָס איז געווען אַנשטאָט וויין. יואל זונטיק איז דעמאָלט געווען מיט מיר אין באַראַק. מ׳האָט אויך אָפגעקאָכט אַ ביסל הירזש — אין מיר האָבן געהאָט אַ פיינעם סדר.

שבועות איז אויסגעפאלן דעם 28טן מאי. אין חודש יולי האָט מען ווידער געשיקט אַ ביסל מענטשן קיין אָסטראָווצע. אויך זונטיק מיט די זין זענען אַהין אַוועק. מען האָט געזאָגט אַז די אַלע וואָס זענען געבליבן, וועלן גיין קיין וויעליטשקע.

פרייטיק, דעם 9טן יוני, האָט מען אויסגעשטעלט אַלע אינטערנירטע איז לאַגיר פאמיליעס — פרויען מיט קינדער און מענער. מען האָט אויסגעקליבן 400 מענער, פרויען מיט קינדער, אויך איינצלנע מענער, צווישן וועלכע איך בין געווען מיט נאָך עטלעכע פרייַד וואָס האבו זיך שטענדיק געהאלטן צוזאמען. 10 אין דערפרי האָט מען אונדז געגעבן עסן, צוגעפירט צו די וואגאנען. דא זענען מיר געווארן געוואָרן, אַז מיר פאָרן קיין מיידאַנעק.

(געווען ביי אינדז אין שטעטל אַ שטובן־מאַלער בייַרעך שיידמאן. האָט ער זיך צוגעחנפעט צו די דייטשן, געוואָרן ביי זיי אַ גאַנצער מאַכער. ער האָט געמסרט וועך ס׳איז רייך, וועך עס האָט געהאַנדלט, וועלכער קצב שעכט בהמות. האָבן אים די זשאַנדאַרמען געהאַט געקרעכצט, וויייל זיי האָבן געהאַט וואָס צוצונעמען. אַזוי ווי די יידן האָבן מורא געהאַט, האָבן ביירעכן געצאָלט פענסיע די וואָס זענען נישט געווען כשר. ער אָבער האָט ביי די דייטשן געוואָלט זיין אַ פיינער מאַן — און הגם יידן האָבן אים געטראָגן פון שענסטן אָן בעסטן, האָט ער זיינס געטאָן. אויך דער יודענראַט האָט מורא געהאַט פאַר אים. ער האָט טעראָריזירט די גאַנצע שטאָט, געזומען ביי יידן און געמסרט פאַר די דייטשן. דער סוף איז אָבער געווען, אַז מען האָט אים דערליידיקט.

אין אַ שיינעם טאָג איז געקומען פון לובלין די געסטאַפּאָ, מען האָט געשיקט נאָך אים אַ זשאַנדאַרם אָן אויך צוגעזומען זיינס אַ זון אָן אייגעזעצט. פון זיין הויז האָט מען אַוועקגעפירט אַן אויטאָ מיט פאַרשידענע סחורות אָן ביידע, דעם טאַטן מיטן זון, געשיקט קיין אוישוויץ. אַזוי האָבן זיך געענדיקט זיינע גוטע צייטן).

אין טויטן־לאַגער מיידאַנעק

שבת אין דער פרי, דעם 10טן יוני, זענען מיר אָנגעקומען אין לובלין, אויף אַ זייטיקע סטאַציע. דאָרט האָבן געוואָרט אויטאָס צו נעמען די קינדער, בעת מיר זענען געגאַנגען צופוס קיין מיידאַנעק, אַ פאָר שיינע קילאָמעטער.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין דעם טויטן־לאַגער מיידאַנעק. מען האָט אונדז אריין געפירט אין אַ הויף וווּ דאָס באַד איז, אָן לעבן באַד — די גאַזקאַמער. דאָרט האָבן זיך געפונען שומרים וואָס האָבן אונדז געזאָגט: „אויב עמעצער פאַרזינדיקט זיך" — ער האָט געוויזן אויפן קוימען פון קרעמאַטאָריום — „גייט אַריין אונטן אָן קומט אַרויס אויבן, מיטן רויך". אַזא איז געווען דער קבלת־פנים. מיר זעצן זיך אַנידער אין דרויסן, אויף דער ערד. עס גייען אַריין אין באַד פאַרשידענע גרופּן, נאָר אַרויס קומען זעט מען נישט. מען האָט זיי געפירט דורך אַ צווייטן אַרויסגאַנג נאָך מלבושים, אַז מיר זאָלן מיט זיי נישט קענען רעדן. ביי זיי האָט מען געזוכט געלט און גאָלד, וועך זיי זענען געווען אין גאַנצן נאַקעט. אַזוי ביי פרויען, מענער און קינדער.

וועז אַלע זענען געווען פּאַרטיק, האָט מען אונדז געפירט אין די באַראַקן אַריין. יעדער האָט זיך געמוסן זיין בעט און מען איז געגאַנגען עסן מיטאָג. דאָס ערשטע מיטאָג איז נישט געווען אַזוי שלעכט. צו מאָרגנס, זונטיק, איז עס געווען נאָך בעסער. מען האָט געגעבן 2 שפייזן — אַ זופּ און באַזונדער קאַרטאָפל. דאָרט זענען געווען 2,000 רוסישע קריגס־געפאַנגענע, בלויז אינוואַלידן, אַ סך אָן העכט און אָן פּיס. זיי האָבן אונדז געהאָלפן, אַריינגעשיקט יעדן טאָג אַביסל עסן, אַזוי אַז מיר האָבן נישט געהונגערט אין די ערשטע צוויי טעג, שבת און זונטיק.

מאָנטיק האָט מען שוין געמוזט גיין צו דער אַרבעט. פאַכלייט זענען געגאַנגען צו זייער ספּעציאַליטעט. מען האָט געשיקט אין מאַגאַזינען פון מעבל און פאַרשידענע זאַכן, וואָס מען האָט געהאַט צוגענומען ביי יידן. יעדן טאָג האָט מען אַרויסגעפירט וואַגאָנען מיט זאַכן קיין דייטשלאַנד. איך און נאָך עטלעכע יידן זענען אַריינ־געפאַלן צו אַ שלעכטן ס.ס.־מאַן, פריצע, געשטאַמט פון פויזן. אין משך פון צוויי וואָכן האָב איך געליטן פון דעם באַנדיט. דערנאָך האָט מען מיך געמוסן צו געריכטן, וווּ ס׳איז מיר גוט געווען. איך האָב יעדן טאָג געהאַט פרישע ריבלעך, ציבעלעס און ברויט. איך האָב נישט געהונגערט און געהאַלפן אַנדערע. פאַר דער גאַנצער צייט וואָס מיר זענען דאָרט געווען (6 וואָכן), האָט מען עטלעכע מאָל געוואָרפן באַמבעס — אָבער אין לאַגער נישט געטראָפן.

איין מאָל אַ שבת האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין עטלעכע לוידיקע באַראַקן מען זאָל זיי אויפּראַמען. האָבן מיר געפונען אַ ברעטל פון אַ בעט אויף וועלכן עס איז געווען אויפּגעשריבן 312 נעמען פון פרויען, מיט אַ צושריפט: „מיר גייען קיין אוישוויץ צום טויט. וועט עס וועט בלייבן לעבן, זאָל נקמה נעמען פאַר אונדזער יונג בלוט". מיר האָבן געפונען איין נאָמען פון אַ קראַשניקער מיידל, גיטל ענדערס.

דאָנערשטיק דעם 20טן יולי, אַרום 5 אַ זייגער, האָט מען געבראַכט אַ גאַנץ דאָרף פויערים פון לעבן זאַמאָשטש. אַלע מענער, פרויען און קינדער. פאַרטי־זאַנער האָבן דאָרט דערהרגעט אַן ס.ס. אָפיציר. ווי נאָר מען האָט זיי געבראַכט קיין מיידאַנעק, האָט מען זיי געפירט צום טויט. דער לאַגער־פירער איז גע־קומען צו אונדז, אַז ער דאַרף צוואַנציק יידן. איך בין געווען צווישן די צוואַנציק. מען האָט אונדז געפירט צום קרעמאַטאָריום, און געזען ווי אַלע 800 האָט מען אויסגעשאָסן אין אַ גרוב. זיי האָבן זיך געמוזט אויסטאָן נאַקעט — און געגאַנגען אין גרוב. שפּעטער האָבן מיר געמוזט פון דאָרטן אַרויס נעמען די טויטע קערפּערס און טראָגן צום אויוון צום פאַרברענען. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט פון דאָנערשטיק פאַרנאַכט ביז שבת מיטאָג־צייט. מען האָט געהאַט געשיקט 30 פראַנצויזן צו העלפן אונדז, נאָר דער קאָמענדאַנט האָט זיי צוריק געשיקט מיט דער טענה, אַז די פראַנצויזן זענען פוילע היגט,ווילן נישט אַרבעטן, בעת די יידן זענען פלייסיקע אַרבעטער. מיר האָבן אפילו באַקומען גוט צו עסן. דאָס אַלץ איז געווען פון זייַ הרוגים. אויך פון זייערע בגדים, שטיוול, שיך, די בעסטע סיגאַרעטן.

שבת, 12 בייטאָג, האָט מען אונדז געבראַכט מיטאָג און געהייסן דעם גרוב פאַרשיטן. מיר זענען צוריק געגאַנגען אין לאַגער. מיטגענומען מיט זיך די זאַכן. וועז מיר זענען צוגעקומען צום לאַגער, זענען שוין געשטאַנען אַלע גרייט צום אַוועקגיין. מען האָט ביי אונדז צוגענומען די מלבושים און געגעבן געשטרייפטע קליידער, נאָר די שטיוול האָב איך מיר איבערגעלאָזט. אַלץ וואָס מיר האָבן געברענגט, האָט מען אָנגעצונדן אַ פייער און פאַרברענט. מיר זענען אַוועק פון מיידאַ־נעק. עס זענען נאָר פאַרבליבן די רוסישע אינוואַלידן און 3 טויזנט פאָליאַקן, וועלכע מען האָט שבת אין דער פרי געברענגט. איין פאָליאַק האָט זיך גלייך אויפ־געהאַנגען אויף אַ פענצטער.

צוריק אין קראשניק

מיר זענען אַרויס פון לאַגער שבת דעם 22טן יולי, 6 אַזייגער פאַרנאַכט. איידער מ׳איז צו צום טויער, זענען אָנגעקומען רוסישע עראָפלאַנען. מען האָט גע־געבן אַ באַפעל צו לייגן זיך אויף דער ערד. וועז די עראָפלאַנען זענען אַוועק, האָט מען זיך אויפגעשטעלט און מ׳איז געגאַנגען ווייטער — נישט איבער דער שטאָט, נאָר איבער דערפער און זייטיקע וועגן. שבת־צו־נאַכטס האָט דעם גאַנצן וועג אַזוי געריכטן, אַז ס׳איז געווען אוממעגלעך צו גיין. עטלעכע יידן האָט מען געשאָסן אויפן וועג, ווייל זיי זענען געבליבן פון אונטן. אין דעם מאַרש זענען מיר געווען 470 יידן, 80 פאָליאַקן, 80 דייטשן, 60 פראַנצויזן — און שומרים זענען געווען 1200 מיט 40 הינט. (800 דייטשן, וועלכע מען האָט געלערנט אין מיידאַנעק אויף אַן ס.ס.־קורס און 400 פון רעגולערן פערסאָנאַל — אַלע זענען געגאַנגען מיט אונדז צוזאַמען).

זונטיק, 5 אזייגער פאַרנאַכט, זענען מיר אָנגעקומען קיין קראַשניק. איך געדענק, אַז כ׳האָב געזאגט צו גאָלדעלע און גיטעלע לעזער, בייערכס טעכטער: „וואָס טיט מען איצט, מיר זענען אין דער היים. מיר האָבן קיינמאָל נישט געגלויבט, אַז מיר וועלן נאָך זען אונדזער שטאָט קראַשניק. ביים השם יתברך איז אָבער אַלץ מעגלעך"...

אויף דער גאַס זענען געשטאַנען באַקאַנטע פאַליאַקן און צוגעוואַרפן סיגאַרעטן. „מאָטעק, צאָ סליכאַטש?" („וואָס הערט מען?"). „מאַש פאַפּיעראַסאַ". מיר זענען אָנגעקומען אין דער ערשטער צעגעלניע ביי פלאדערס. דאָרט זענען מיר געגאַנגען זיך אויסטרוקענען, יעדער איז געווען נאַס. באַלד זענען אָנגעקומען פון שטאָט פאָליאַקן מיט ברויט, אייער, געטראַנקען און מלבושים פאַר די 80 פאָליאַקן. מען האָט אָנגעטרונקען די שומרים וואָס זענען געבליבן, די אַנדערע זענען געגאַנגען ערגעץ אַוועק שלאָפן. ס׳איז געבליבן אַ קליינע גרופּע שומרים — און אַלע פאָליאַקן האָט מען אַרויס באַקומען פון דער צעגעלניע.

איך און נאָך קראַשניקער יידן האָבן זיך געבעטן ביי די פאָליאַקן, זיי זאָלן אונדז געבן אַ פאָר ציווילע הויזן, אַז אויך מיר זאָלן קענען אַרויסגיין. דער ענטפער איז געווען — אַז זיי האָבן נישט מער... דערווייל איז געווארן נאַכט, האָט מען די יידן, פראַנצויזן און דייטשע קאצעטלער געהייסן גיין שלאָפן אין דער צעגעלניע. מיר האָט עפּעס דאָס הארץ געזאגט, איך זאָל נישט אַרויף גיין שלאָפן, בין איך געבליבן אונטן, ביים אַרייַנגאַנג אין דער צעגעלניע. ביי דער טיר איז געווען אַז עפּעמענוג, בין איך מיט נאָך עטלעכע אַריין אונטער דער פאָדלאָגע. ליגנדיק דאָרט, האָבן מיר דערהערט ווי מען לייגט עפּעס אַוועק. פינצטער איז געווען, אָבער מיר האָבן דאָס אָנגעטאָפּט — שיסעלעך מיט אייפרייס־מאטעריאַל איז א ביסל שטרוי מיט אייבי. דערווייל הערט מען ווי מען באַגיסט מיט בענזין די הילצערוע געביידע. מיר, אונטער דער פאדלאָגע, הערן אַלץ וואס דאָ גייט צו. מיט אַמאָל הערט מען רופן די 20 פערזאָן וואָס האָבן געארבעט אין קרעמאטאריום, זיי זאָלן ארויס קומען. דאס איז מיר נישט געפעלן געווארן. כ׳האָב זיך אַרויס געשרוקט פון דעם לאך, געבליבן זיצן אויפן שוועל. דערווייל איז גיווארן שטיל. איך האָב נאָר געזען שלאָפן די דייטשע קאצעטלער. איך זיץ און טאָפּ אין דער פינצטער, זוך אַ פאָר ציווילע הויזן — אין געפּין פּילישע מיליטעריש הויזן, מיט לאַטעס. דאָך האָב איך באַשלאָסן, אַז איך וועל זיי אָנטאָן און גלייך אַוועק.

איך האָב געהערט דעם שטאָט־זייגער קלינגען 11. פינצטער איז געווען אין דרויסן און שטיל. איך האָב אָבער געווּסט, אַז עמעצער פון די שומרים דרייט זיך ארום. האָב איך געוואַרט ביז ער וועט צוריק גיין, איך האָב מיך געמאַכט שלאָפן און ווי נאָר ער איז אַדורך געגאַנגען מיטן הונט אין אַוועק אויף דער צווייטער זייט, בין איך אַרונטער אונטער אַ שטויס ציגל וואָס זענען געלעגן צום טרוקענען זיך. די הויזן זענען געווען צו גרויס, קיין פאַסעק האָב איך נישט געהאַט, זענען זיי ארונטערגעפאלן. איך בלייב שטיין, זעץ מיך אַוועק, וויל כ׳האָב געהערט ווי דער שומר גייט. זיצן־דיק אַזוי, טאָפּ איך אַן א פאַסיק — איך זע אַז דער השי״ת העלפט מיר צו, איך זאָל אנטלויפן.

דאָרט זענען געווען 3 שאָפּעס, בין איך אַוועק צו דער לעצטער שאָפּע און דאָרט אַנטשלאָפן געווארן. ווייטער לויפן האָב איך נישט געקענט. אַז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף, האָט דער זייגער געקלונגען 4 פאַרטאָג. איך האָב שוין געמוזט אַוועק פון דעם אָרט, ווייל מען וועט זיכער גיין זוכן. ווי איך וויל אַרויס צום וועג, דערזע איך אַ דייטש. ער איז נאָר אַוועק, בין איך אַרויס אויפן וועג, אַנטקעגן דעם צמענטאַזש. דער וועג איז געווען באַלייגט מיט מיליטער, אויטאָס, פערד און וועגענער. ווי אַזוי דאָ אַריבערגיין צום צמענטאַזש? דערווייל ווערט פון מינוט צו מינוט ליכטיקער.

פלוצים הער איך שרייען צו די מענטשן אין דער צעגעלניע: „אויפשטיין און גלייך איינטרעטן!", דאָס מיינט — אויסשטעלן זיך צום אַוועקגיין. וואָס טיט מען איצט? כ׳לויף ארויף צום זאַמעק אין אַראָפּ אויף די לאַנקעס. טרעף נישט קיינעם. אויף די לאַנקעס שטייען עראָפּלאַנען און אַ פאַסטעך גייט מיט אַ קו־אַבער איך בין ווייט פון אים.

איך האָב באשלאסן ציגייז מיט דער לאַנקע צום הייז וווּ כ׳האָב געווויזט. אַריבער צו משה־אהרן אבש־לוים גאַרטן, אַריין צו דער גאַטנערין. איך האָב אַנ־געקלאפט ביי מיין שכן קזשעוויצקי, ער האָט שוין נישט געלעבט. אָבער זיין פרוי האט דערהערט אַז איך בין דאָ, האָט זי מיר געזאָגט אוו גלייך געזאָגט, אַז אין צווייטז הויז געפינען זיך דייטשן, איך זאָל זוכן א הייסער ארט. זי האט מיר געגעבן 100 סיגארעטן — איז איך בין צוריק ארויס צו די לאַנקעס. דער זייגער איז שוין 6 אין דער פרי; איך ווייל נישט מען זאָל מיך

זען. דאָך האָט מיך באַמערקט די גאַטנערין מיט איר זון ביי זיך אין הויף. אויך זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז איך זאָל אַוועק. מיט די לאַנקעס בין איך געלאָפן קיין בודזין, צו אַ באַקאַנטן פאַליאַק.

דער קריסט האָט זיך דערפרייט מיט מיר. איך האָב זיך אָפגעוואַשן, געטרונקען אַ גלאָז מילך — און ער זאָגט מיר, אויך דאָ זענען פאַראַן דייטשן, וווּ אונדזער לאַגער איז געווען. זיי קומען אַהער ראַבירן הינער, גענדז, בהימות. ער עצהט מיר איך זאָל גיין אין פעלד, עס איז שוין נאָכן שניט, דאָרטן ליגן קופּעס שטרוי און תבואה, זאָל איך מיך וווּ פאַרשטעקן. אַזוי האָב איך געטאָן. געשלאָפן ביז 5 פאַרנאַכט, אַנגעטאָן די שטיוול און אַוועק אין דערבייאיקן וואַלד.

איך האָב באַשלאָסן צוגיין אין שטאָט אַריין, אפשר וועל איך עצימן טרעפן, כ׳זאָל קענען זיך אויסבאַהאַלטן. אַין משך פון עטלעכע טעג בין איך אַריינגעגאַנגען צום באַקאַנטן פאַליאַק, זיך אָפגעוואַשן, געגעסן ביי אים, ביז כ׳האָב אים געזאָגט, אַז איך גיי אין שטאָט. איך האָב ביי אים געגומען 2 זלאָטעס (ער איז מיר אפילו שולדיק געווען 10 זלאָטעס פון דער צייט וועז איך בין געווען אין געטאָ, אָבער איך האָב אים נישט געמאָגט דעם חוב).

איך בין געגאַנגען פון בודזין קיין קראָשניק נאָר 20 מינוט, ווייל אויפן הויפט־וועג, וווּ עס זענען געפאָרן אויטאָס מיט דייטשן, האָט מיך קיינער נישט אָפגעשטעלט, קיין ציווילע האָט מען בכלל נישט געזען. איך האָב באַשלאָסן צוגיין אויף דער פאָדלאַשע, אַ דערפל אונטער דער שטאָט. לעבן דער באָד טרעף איך צוויי באַקאַנטע קריסטן. זיי שטעלן מיר אָפּ און פרעגן: „מאָטעק, וווּ לויפסטו?״ זאָג איך, אַז כ׳וויים אַליין נישט וווּ צו גיין. איך פרעג, צי ס׳זענען דאָ דייטשן אויף דער פאָדלאַשע, זאָגן זיי מיר, אַז עס זענען פאַראַן עטלעכע וואָס שטייען באַלד וווּ מען דרייט אַריין פון אַלטן בית־עולם צו דער פאָדלאַשע, נאָר איך וועל קענען אַדורכגיין. נאָר זיי עצהן מיר, בעסער איך זאָל גיין אין בית־המדרש, דאָרטן איז דאָ יחזקאל טוואָרדיגורעס זון, יהושע. ער איז געבליבן, וועז מען האָט אַרויס געפירט די יידן פון לאַגער שבת־צו־נאַכטס. איך האָב גלייך געכאַפּט דעם געדאַנק, אַז ס׳איז נישט גוט וואָס זיי וווייסן, אַז עס זענען דאָ צוויי יידן. איך האָב באַשלאָסן צו גיין צו אַ באַקאַנטן פויער.

עס פאַלט צו די נאַכט. דאָס איז געווען מאָנטיק, דעם 24טן יולי. דער באַקאַנטער איז טאַקע געווען אין דרויסן און האָט מיך שטאַרק דערפרייט. ער האָט מיך אַריין געפירט אין דער סטאָדאָלע און געזאָגט, אַז ביי אים אין הויז איז דאָ דער קראָשניקער אַפּטייקער. אויך פיל פאָליאַקן פון שטאָט זענען דאָ אויף דער פאָדלאַשע, ער בעט, אַז איך זאָל זיך נישט דריען אין דרויסן. ער וועט מיר ברענגען עסן אין סטאָדאָלע. איך בין אַריין און זיך אַוועק געלייגט אויף אַ בינטל שטרוי און גלייך אנטשלאָפן געוואָרן — ביז דינסטיק 11 אין דער פרי. וועז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, איז לעבן מיר געשטאַנען אַן אָוונט־ברויט מיט אַ פרישטיק: קאַלטע קאַווע, מילך, ברויט און פוטער, סמעטענע. איך האָב נישט געווּסט וואָס פריער צו עסן. איך בין אַרויס זיך אָפּוואָשן, איז געקומען דער פויער און דערציילט, אַז ער האָט מיך נישט געוואָלט וועקן. ער האָט מיר געברענגט הייסע מילך.

אַז איך האָב אָפּגעגעסן, האָט ער מיך געבעטן איך זאָל אַרויס גיין אין פעלד, ווייל עס דאַרף באַלד קומען אַ שכן שעכטן אַ קעלבל, ווייל ער נישט מען זאָל מיך זען.

גייענדיק אין פעלד, האָב איך געטראָפן חנן פאמעראַנץ, וועלכער איז אויך אַנטלאָפן פון דער צעגעלניע. האָבן מיר זיך שוין געהאַלטן צוזאַמען. אויך זיין ברודער אַנשל פאָמעראַנץ האָט זיך גערעטעוועט. שפּעטער איז טאַקע געקומען אַנשל און האָט אונדז געגעבן 50 זלאָטעס, מיר זאָלן האָבן צו קויפן עסן.

מיטוואָך אין דער פרי בין איך אַליין געגאַנגען צו מיין באַקאַנטן פויער, זע איך ווי עס הייבן אָן צו לויפן פויערים מיט פערד און בהמות אין פעלד אַריין. איין פויערטע זאָגט מיר, אַז דייטשן זענען דאָ און ראַבעווען אַלץ. זי האָט מיך אויך געוואָרנט, אַז איך זאָל נישט זיצן דאָ ביים וועג, נאָר זיך באַהאַלטן.

שפּעטער בין איך געגאַנגען זוכן מיין שותף פאָמעראַנץ. איך האָב אים געפונען ביי זיין ברודער. מיר זענען שוין געווען צוזאַמען.

די באפרייונג

פרייטיק אין דער פרי, דעם 28טן יולי, זענען מיר אויפגעשטאַנען, קומט צו אונדז צו אַ קריסט מיט אַ פלאַש שנאַפּס און געקאָכטע אייער. ער זאָגט: „טרינקט און עסט, דערנאָך קומט אַרויף אויפן באַרג, וועט איר עפּעס זען״. און מיר האָבן דערזען - די רוסן זענען דאָ אין קראָשניק. איך בין גלייך געלאָפן אין שטאָט אַריין. אויף דעם וועג האָב איך געטראָפן פאַרן אַ בריטשקע

מיט 4 רוסישע אפיצירן, איך האָב זיי באַגריסט און ווייטער געגאַנגען.

איך קום אַריין אין שטאָט, שטעל זיך אַוועק ביי חיים בעריש זיגערמאַכערס געוועלב און טראַכט: ווער איז מיינס און וועמענס בין איך? איך האָב קיינעם נישט און זע קיינעם נישט. עס האָט גענומען אַ שטיקל צייט, האָב איך דערזען יאַנקל ערליך, דויד ניסענבוים, דערנאָך זענען שוין אָנגעקומען קאגי פאָמעראַנץ און זיין ברודער אַנשל.

שפּעטער זענען זיך צונויפגעקומען ביז אַ 70 יידן, יעדער האָט זיך איינגעאָרדנט אין אַ שטוב וווּ מען האָט געקאָנט. איך מיט יעקל פאַרבער און זיינע צוויי קינדער זענען אַריין אין אברהמטשע דאַווידזאָנס הויז און אַהין אַריינגענומען עטלעכע וואָס זענען געקומען פון די פאַרטיזאַנער.

קיין געלט האָב איך נישט געהאַט, אפילו אַ העמד מיט אַ פאָר הויזן נישט פאַרמאָגט. דערפאַר האָב איך געהאַט עטלעכע קליידלעך פון מיין פרוי און קינד, ווי אויך בעטגעוואַנט וואָס איך האָב אָפגענומען — און דאָס אַלץ פאַרקויפט, צוזאַמען געשטעלט אַ פאָר זלאָטעס, געפאָרן קיין לובלין און געקויפט זיך מלבושים.

דעם 24טן אויגוסט, דאָנערשטיק פאַרנאַכט, דערהערט זיך אַ שיסעריי פון ראכיוו ביי דער ווייסל. האָט מען געזאָגט, אַז די דייטשן קומען צוריק און די רוסן אַנטלויפן. אָבער צו מאָרגנס איז געוואָרן שטיל, האָבן מיר זיך באַרויקט.

נאָך די יום־טובים אין יאָר 1944, האָבן די ניצול־געוואָרענע קראָשניקער יידן אַרויס געזונעמען פון גרוב ביים קרי־סטלעכן צמענטאַזש די פאַמיליע פון פסח קאוּע און זיי קובר געווען אויפן יידישן בית־עולם. פון אַנדערע ערטער האָבן מיר נישט אַרויס געזומען קיין הרוגים (אין די וועלדער אין בודזין און פעלדער), ווייל די יידן פון קראָשניק זענען זיך צעפאָרן, באַלד אין יאָר 1945, און ביז ענדע 1946 זענען נישט געבליבן מער ווי דריי יידישע פאַמיליעס.

אין קראָשניק זענען געווען רעגיסטרירט אין אָנהייב 500 יידן. מען האָט געזומען יונגע מענטשן אין דער פוילישער אַרמיי און זיי געשיקט אויפן פראָנט. דערווייל האָט זיך געענדיקט די מלחמה.

אין 1945 האָב איך חתונה געהאַט, אוועק קיין דייטשלאַנד. פון דאָרט, אין 1949, בין איך געקומען קיין אַמעריקע.

דער גורל פון א קראשניקער משפחה

חנה פערעוואסקא, תל־אביב

מיינע איבערלעבונגען אין די גרויזאַמע אָקופאַציע־יאָרן און די ליקווידאַציע פון דעם שטעטל קראָשניק און דאָס דערפל זאַקשוווּעק — וויל איך אָנהייבן מיט איינעקע ביאָגראַפישע פאַרצייכענונגען:

מיין זיידע דב־שמחה גוטהאַלץ און די באָבע זענען געבוירן געוואָרן אין קראָשניק. אַ דאַנק זיין ערלעכ־קייט, געלערנטקייט און אַנדערע מידות טובות, האָט ער זיך דערוואָרבן אַ געוואַלדיקן אָנזען סיי צווישן יידן, סיי צווישן די פויערים, אַז מיט אַלע זייערע מחלוקתן וועגן ירושות, געשעפטן אא"וו זענען זיי געקומען צו אים — אין ער האָט זיי אויסגעגלייכט. עס האָט נישט געטראָפן קיין פאַל, אַז ער זאָל עפּעס פסקענען און די פויערים זאָלן עס נישט אָננעמען. אַלס אָנערקענונג פאַר זיינע פאַרדינסטן, האָט אים דער וואָיט פון זאַקשוווּעק אַוועקגעגעבן דעם ספּירט־מאָנאָפאָל און מיין באָבעשי האָט געעפנט אַ שניט־קראָם.

לאַנג נישט אויסגעהאַלטן די באַבעס שטראָף־רייד און איז אַוועק ווויינען אין אַן איינזאַמער הייזקע אויפן ווילקאָלאַזער וועג. דאָרט האָבן מיר געלעבט אַ פאָר יאָר און די זיידע־באָבע פלעגן פון צייט צו צייט צושיקן אַ ביסל געלט. איינמאָל, כ׳געדענק עס ווי אין חלום, איז מיין מוטער קראַנק געוואָרן און האָט מיך געשיקט איינקויפן אַ קענדל מילך פון די פויערים. מיט דער מילך בין איך געגאַנגען זייער לאַנגזאַם, כדי נישט צו פאַרגיסן קיין טראָפן. ס׳זענען מיר אַנטקעגן געקומען אַ באַנדע שקצים און אַנגעהויבן ווארפן אויף מיר ברענענדיקע שוועבעלעך. איין שוועבעלע איז געפאַלן אויפן קאָפ און כ׳האָב דערפילט, אַז מיינע האָר ברענען. כ׳האָב געפרוווט זיי פאַרלעשן מיט די הענט. זעענדיק אַז דאָס העלפט נישט, האָב איך אַן וואַקלענישׂ מיר אַרויפגעגאָסן אויפן קאָפ די געקויפטע מילך און אונטער דעם הילכיקן געלעכטער פון די פאַסטעכער, וועלכע האָבן געשריגן: „זשידווקע שען פּאַלי" — בין איך אין אַ מוראדיקן מצב געקומען אַ היים. וועו מיין מוטער האָט מיך געזען, האָט זי אויסגעבראָכן אין אַ געווייַן און באַשלאָסן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

דערווייל זענען אויסגעבראָכן די געשעענישן אין ארץ־ישראל און די עליה האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ צעבראָכענע און אַ פאַרצווייפלטע, אָן געלט, האָבן מיר נישט געוואָלט זיך צוריקקערן צו דער באָבעס טיש. מיר זענען אַוועק קיין לובלין, געדונגען אַ קעמערל אויף קאָשמינעק, אָן אַ קיך. מיין מוטער האָט געמוזט מיט די אייגענע הענט אויפשטעלן פון ציגל אַ קיך. מיין מוטערס קוזינען האָבן אונדז צוגערעדט זומער פאָרן קיין נאלענטשאָוו פאַרקויפן ליאָדעס. ס׳איז נישט צו באַשרייבן אונדזערע ליידן, וועו מיר האָבן געמוזט גיין צופוס קיין וואָנוואָליץ אייקויפן אַ זעקל אייז און שנעל לויפן אַ היים, איידער די זון גייט אויף, כדי דאָס אייז זאָל נישט צעגיין. איצט די בושה. מיר האָבן זיך געשעמט צו פאַרקויפן ליאָדעס...

כ׳בין דעמאָלט אַוועק קיין וואַרשע, געאַרבעט, זיך באַקענט מיט מיין מאַן זלמן און צוזאַמען אויפגעבויט אַ גליקלעכע נעסט. אין 1931 איז געבוירן געוואָרן אונדזער טעכטערל שפרינצעלע (סאבינע). עס האָט אַנגעוروקט דאָס פינצטערע יאָר 1939. מיין מאַן איז געשטאָרבן אין געטאָ פון טיפוס. מיין אייניציקע זאָרג איז געווען ראַטעווען מיין 8־יעריק טעכטערל. אין געטאָ איז געווען ראַטעווען מיין 8־יעריק טעכטערל. מיט אַ באַקאַנטן קריסט האָב איך אַוועקגעשיקט קיין זאַקשוו־ווע מיין טעכטערל צו זיידע־באָבע און שפּעטער איז מיר אויך גלונגען זיך אַרויסצוקריגן פון געטאָ און מיט דער הילף פון אָט דעם צדיק הדור, דעם קריסט, האָב איך אַ גליקלעכע זיך צוריק כאַראייניקט מיט מיין טעכטערל.

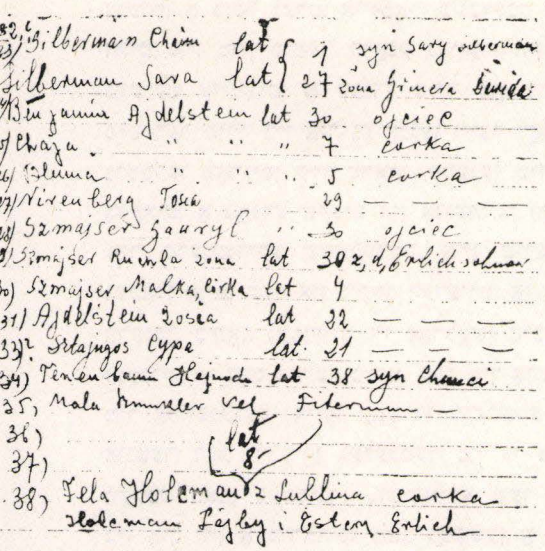
זאַקשווועק האָט מען ליקווידירט אין סעפטעמבער 192, דאָנערשטיק. כ׳בין געלאָפן מיט מיין מומע חנה ערנבערג זיך באַהאַלטן ביים זיידן אין הויז. אַ מערדערס אַ קויל האָט זי געטראָפן. מיר איז די קויל פאַרביי דורכן אויער. מיין זיידן האָב איך געטראָפן אָנגעטאָן אין טלית, גרייט צו גיין אויף קידוש־השם. דאַקעגן די באָבע איז געלעגן אין בעט און געוואַרט אויפן טויט. וועו מען האָט ענומען קלאַפן אין טיר און שרייען „יודן ראוס!" בין איך אַרויס דורכן פענצטער און מער מיין זיידע־באָבען נישט געזען. כ׳האָב זיך דערוווסט, אַז מיין טעכטערל איז ביים קריסט וואָ־טשעכאָווסקי, בין איך אַוועק אַהין אין ער האָט אונדז געראַטן זיך צושטעלן צו די פייערלעשער, ווי אַלע געכאַפּטע יידן וועלן געהאַלטן, אָדער אין „קאָזע". ס׳האָט נישט קיין צוועק זיך אויסצובאַהאַלטן — האָט ער געזאָגט, ווייל אַלע וועלן אומקומען. כ׳בין שוין געווען מיד נאָך 8 טעג זיך אויסבאַהאַלטן, כ׳האָב אים דערפאָר געפאָלגט. איך האָב זיך מיטן טעכטערל קוים דער־שלעפט צום פונקט, וועו מען האָט שוין די רעשט אויס־געכאַפּטע יידן פאַרלאָדן אויף פורן און אונדז אָפּ־געשיקט קיין קראָשניק. אָבער נישט לאַנג איז אונדז אויסגעקומען צו וואַרטן. דורך אַ נס האָב איך זיך מיטן טעכטערל אָפּגעראַטעוועט פון טראַנספאָרט קיין טרעבלינקע. אַ חודש צייט האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער צווישן קראָשניק און זאקשווועק. טיילמאָל פלעג איך זיך פאַרגנבענען אויפן בוידעם פון מיין זיידנס הויז, וווּ דער קריסט טשעסלאוו אָלעשקא האָט געהאַלטן אַ רעסטאָראַן און די ס.ס. פון קראָשניק פלעגן ביי אים פרעסן און זויפן. וועו כ׳בין אַראָפּ צוגענבענען שטיקלעך כאַרדאַרטע ברויט וואָס זענען געלעגן אין פאָדער־הויז, האָט מיך די אָלעשקאָווא באַ־מערקט און מיך געענומען טרייבן. עס האָבן נישט גע־האָלפן מיינע טרערן, אַז זי זאָל אונדז לאָזן אויפן בוידעם און פאָר איר טאָן די שווערסטע ארבעט. זי האָט פאָר־לייגט די הענט אויף דער ברוסט און געזאָגט, אַז אויב כ׳טראָג זיך נישט אָפּ, וועט זי מיך איבערגעבן צו די ס.ס.־לייט...

איברלעבונגען פון א 14־יאריק יינגל

יעקב צוקערס

25 טעג אין ניסן תש״ב (1942), נאָך פּסח, בין איך אין מיין פאָטער געזעסן בייַ אונדזער קוזין צדוק זאָווידזאָן און זיך גערעכנט, ווייל מיר האָבן געהאַט שותפות־געשעפטן. מיט אמאָל דערהערן מיר פון דרויסן אַ גרויס שיסעריי און געוידער. מיר זענען אַריין אין אַ באַהעלטעניש, וואָס האָט זיך געפונען כמעט אין יעדן יידישן הויז. וועז מיר זענען אַרויס פון אונדזער הייַם, האָבן מיר גלאָזן מיין מוטער רייזעלע, מיין שוועסטער חוה און מיין ברודער אברהמטשעס טאָכטער העניע, וואָס אירע עלטערן זענען אַוועק בעת דער אויסזידלונג פון די יידן אין לובלין. מיט עטלעכע וואָכן פריער, זיצנדיק אין דער באַהעלטעניש, האָבן מיר זיך נישט פאַרגעשטעלט וואָס עס קומט פאָר אין שטעטל. מיר האָבן געקלערט פון סאַמע ערגסטן, ווייל מיר האָבן שוין געווּסט מיט וועמען ס׳איז דאָ צו טאָן. נאָר וועגן אַזאַ גרויסן אומגליק — איז קיינעם נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן אפילו.

זיצנדיק מיט צעבראָכענע הערצער ביז שפּעט אין אָוונט און קלערנדיק וועגן דעם גורל פון אונדזער ליבע מוטער מיט די קינדער, האָט זיך אַ ביסל איינגעשטילט — און מיר האָבן באַשלאָסן צו לויפן אַהיים. אויפן וועג האָבן מיר געהערט, אַז ס׳איז פאַרגעקומען אַן אויסזידלונג און מ׳האָט עטלעכע טויזנט יידן אַוועק געשיקט צו דער באַן־סטאַציע און זיי זענען אַוועק אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. אין דער ווינונג האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן — נישט מיין מוטער, שוועסטער און אויך נישט מיין ברודערס טאָכטער. מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט זייער גורל. און פון יענעם ביטערן טאָג — מער זיי נישט געזען. אויף דעם צווייטן טאָג, אין דער פרי, האָט מען שוין געווּסט מער־ווייניקער וואָס עס האָט פאַסירט, הגם עס זענען אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע קלאַנגען. נאָר קריסטן האָבן דערציילט (וואָס האָבן געאַרבעט בייַ דער באַן), אַז דער טראַנספאָרט איז אַוועק אין דער ריכטונג פון טאָמאַשאָוו. מיר האָבן דעמאָלט געגומען אַ באַקאַנטן קריסט, גוט אים באַצאָלט, כדי ער זאָל נאָכפאָרן דעם טראַנספאָרט און געגוי זיך דערוויסן פון אַלעמען. עטלעכע טעג שפּעטער, ווען ער איז צוריק געקומען, האָט ער געבראָכט די בשורה, אַז מען האָט אַלע אַוועק געפירט אין אַ פאַרניכטונג־

חלק מן הרשימה של יהודי קראשניק שניספּו.
א טייל פון דער רשימה פון די אומגעקומענע קראָשניקער יי

לאַגער. דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן פאַרשטיין וו
אונדז דערוואַרט. דערווייל איז פון טאָג צו טאָג ערג
געוואָרן אונדזער לאַגע.

מ׳האָט כסדר געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט און
אַוועק געשיקט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. א
האָט זיך עס געצויגן ביז דעם 14טן אָקטאָבער 942
אין דעם טאָג האָבן כמעט אַלע קראָשניקער יידן וו
זענען נאָך געבליבן, געדאַרפט זיך צושטעלן אין מאַר
וווּ עס האָבן אויף זיי געוואַרט פּוירן און זיי אַוו
געפירט קיין זאַקליקאָוו, צו דער באַן. יענעם טאָג א
אין קראָשניק געבליבן אַ קליינע צאָל יידן.

10 טעג שפּעטער, נאָך דער 2טער אויסזידלונג, א
אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען וואָס געפונען זיך א
קראָשניק, זאָלן זיך צושטעלן אין באָד. ווי נאָר פרוי
זענען געקומען אין באָד, האָט מען זיי געשיקט צו ד
באַן, און פון דער באַן — אין טויטן־לאַגער.

אין יענע טעג האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו פון מ
ברודער אברהמטשע מיט זיין פרוי חוה. זיי שרייב
אַז זיי ווייסן ווו זיי פאָרן — פון דאָרט קומט מען ני
צוריק. זיי בעטן מיין פאָטער ער זאָל זיין שטאַרק,
וועט נאָך דערלעבן פיל נחת פון זיינע קינדער, וא
ווּינען אין ארץ־ישראל. ער גיט צו: „כ׳וואַרף אַר

דעם בריוו אויף די פעלדער, אפשר וועט אַ גוטער מענטש אים געפונען און אייך צושיקן".

די איבערגעבליבענע צאָל מענער האָט מען דעם צווייטן נאָוועמבער 1942 אַרויס געפירט קיין בודזין — און מיט דעם האָט זיך געענדיקט דאָס קאַפיטל יידישע קראָשניק. גאָר אַ קליינע טייל יידן זענען פאַרבליבן אין קראָשניק, אין אַ פאַרמאַכטן לאַגער.

אין בודזין האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע טראַגעדיע, פון וועלכער ס׳איז דאָ זייער פיל צו שרייבן. נאָר וווּ נעמט מען כוח דערצו?

פון בודזין האָט מען אַ טייל אָוועק געשיקט קיין לובלין, מיידאַנעק. אַ צווייטע גרופּע (אין וועלכער מיין פאָטער בנימין צוקערט און איך, אַ 14־יעריק יינגל האָבן זיך געפונען), זענען אָוועק קיין וויעליטשקע, לעבן קראָקע. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט אין די זאַלץ־גרובנס. מיר האָבן אויך געבויט אַ כאַבריק פון עראָפלאַנען, נאָר מיר האָבן נישט באַוויזן צו פיל צו אַרבעטן, וויל דער רוסישער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. פון וויעליטשקא זענען מיר איבערגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, נאָך פליסענבורג. זייענדיק דאָרט עטלעכע וואָכן, האָט מען אונדז וויידער צעטיילט: איין טייל זיך אָוועק אין גראָס־ראָזען, און אַ צווייטער טייל (מיט מיר און מיין פאָטער) — אין הערעבורג. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויזאַמער גהינום. מען האָט געאַרבעט בייטאָג און ביינאַכט. מיר האָבן קיין עסן נישט באַקומען, געהונגערט און געליטן קעלט. עס איז געווען אַ שטאַרקער ווינטער, מיט גרויסע שטורעמס און שניי־יען. צו די אַלע צרות אין הערעסבורג, האָט מיין פאָטער נישט געקענט אויסהאַלטן און איז קראַנק געוואָרן. פאַר קראַנקע איז אין לאַגער קיין פלאַץ נישט געווען. האָט מען מיין פאָטער צוריק געשיקט נאָך פלאָסענבורג, וווּ ער איז נפטר געוואָרן. דאָס האָט מען מיר דערציילט זיין דייטשלאַנד, נאָך דער באַפרייונג. איך בין אַליין געבליבן אין הערעסבורג, ביז די אַמעריקאַנער האָבן זיך דערנענטערט. דאַן האָט מען אונדז געפירט צופוס פון הערעסבורג ביז דאכאוּ. דער וועג האָט געדויערט 16 טאָג — אָן עסן, אָן שלאָפן. אין דאַכאוּ בין איך געווען ביז דעם 29סטן אַפּריל 1945. נאָך מיטאָג, 5 אַ זייגער, זענען די אַמעריקאַנער אַריין אין לאַגער אָן אונדז באַפרייט.

קראַנק און שוואַך, צעטומלט פון פרייד, בין איך נאָך געבליבן אין דאכאוּ עטלעכע טעג. דערנאָך זענען מיר עטלעכע חברים אָוועק קיין מינכען צופוס. אין מינכען זענען מיר ווידער געווען אין אַ לאַגער, נאָר וואָס אונר״א האָט געשאַפן. אַ געוויסן פרימאַרגן בין איך אַרויס אין גאַס, האָט מען מיר דערציילט, אַז אין לאַגער זענען געקומען חיילים פון דער יידישער ארץ־ישראלדיקער בריגאַדע, וואָס געכינט זיך אין איטאַליע. אייגער פון זיי זוכט אַ ברודער. איך בין ווייטער גע־גאַנגען איבער די גאַסן, ביז אין אָוונט. אַהיים קומע־דיק, זענען מיר פיל אַנטקעגן געלאָפן מיט דער בשורה, אַז מען זוכט מיך שוין אַ גאַנצן טאָג. עס איז צו מיר געקומען אַ ברודער און וואַרט אויף מיר.

דאָס איז ווירקלעך געווען מיין ברודער צבי.

וואָס עס האָט געהייסן אין יענע טעג אַזאַ צוזאַמענ־טרעף — איז שווער צו באַשרייבן.

מיין ברודער צבי, זייענדיק אין דער בריגאַדע, איז צופעליק געוואָר געוואָרן פון איינעם וואָס איז אַנטלאָפן פון לאַגער קיין איטאַליע, אַז איך געפין זיך אין דעם לאַגער. איז ער געקומען, מיך אַרויס געמאַכט קיין איטאַליע. פון איטאַליע בין איך עולה געווען קיין ארץ־ישראל, וווּ עס האָבן אויף מיר געוואַרט נאָך צוויי שוועסטער, וועלכע האָבן עולה געווען פאַר דער מלחמה.

געראטעוועט זיך מיטן איין־יאריקן זון

חוה פערלסאן (ערליכסטער)

באַלד נאָך מיין חתונה, האָב איך זיך געזעגנט מיט יאַנאָוו, מיט מיינע עלטערן, ברודער און שוועסטער, פריינד — און איבערגעפֿאָרן מיט מיין מאַן קיין קראָש־ניק, ווו כ׳האָב געלעבט גליקלעך און געטרוימט וועגן אַ בעסערער צוקונפֿט. אָבער נישט לאַנג האָט מיין גליק געדויערט. פֿלוצלינג בין איך מיט מיין מאַן אַרײַנגע־ווארפן געוואָרן אין אַ ים מיט צרות, ווָאס האָבן זיך אַנגעהויבן אין יאָר 1939 — מיט שלעפן מיך יעדן טאָג צו פֿאַרשידענע פֿיזישע אַרבעטן ביזן אַרומוואַלגערן זיך מיט מיין נײַ־געבוירן קינד איבער פעלדער און וועלדער — אין הונגער און נויט, קעלט און אין שרעק פֿאַרן טויט, ווָאס האָט געקענט יעדע מינוט קומען.

איך האָב פֿאַרלוירן מײַנע טייערסטע — מיין מאַן, מײַנע עלטערן, שוועסטער און ברודער. זייער הייליקן אַנדענק איז געווידמעט די ווייטערדיקע דערציילונג.

איך אנטלויף

פון דעם ערשטן טאָג ווָאס די דייטשן האָבן גע־הערשט אין קראָשניק, האָבן אַלע געמוזט אַרבעטן. איך האָב געאַרבעט אין פֿאַרק. דאָס האָט אַזוי געדויערט ביז סוכות 1942. מיט אַמאָל האָבן זיך באַוויזן מודעות, אַז אַלע פרויען זאָלן זיך פֿאַרזאַמלען אויפן פּלאַץ פון שול־הויף. יעדע זאָל מיטנעמען אַ האַנטעך, די פֿאַר־זאַמלונג איז נוגע פֿראָבלעמען פון היגיענע... דער סטאַראָסטע וועט אויפטרעטן מיט אַ רעפֿעראַט. פּינצטער איז אָבער געוואָרן אין די אויגן, וועו מען האָט דערזען אַז עס הייבן אָן קומען די עס־עס אין שוואַרצע מונדירן, באַגלייט פון גרויסע הינט. אַלץ וועט אַרומגערינגלט און באַלאַגערט. ווער עס וואָגט צו אַנטלויפן, דראָט געהרגעט צו ווערן.

די הינט האָבן טריי דערפילט זייער הינטישע אויפ־גאָבע. הינטער דער שטאָט האָבן געוואָרט 300 וועגעלעך, וועלכע האָבן אונדז געפירט קיין זאַקליקאָוו, די שטאָט וואָס איז געווען דער גרויסער קבר פֿאַר אירע אײַנ־וויינער און פֿאַר די קראָשניקער יידן, וועלכע זענען דאָרט אויף אָן אַכזריותדיקן אויפן דערמאָרדעט געוואָרן.

איך האָב געזען, אַז כ׳בין פֿאַרלוירן, האָב איך אָנגע־הויבן לויפן נישט מיט מיינע כוחות — און זיי האָבן שוין אָנגעהויבן שיסן.

איך בין צוגעלאָפן אויף דער פֿאָדלעשע, צו אַ וועשן. דאָרטן בין איך געווען ביז ביינאַכט. זי איז אַוועק צו מיין אהרונען, האָט ער געשיקט דעם קריסט גזשאָנדקא מיך נעמען אין וואַלד. ביינאַכט בין איך איריין אין אַ קו־שטאַל. צומאָרגנס האָב איך געמוזט פון דאָרט אַוועק און זוכן אַ צווייטע נעסט. דאָס מאָל בין איך געלעגן אויף אַ בוידעם, ביי אַ באַקאַנטן קריסט. אַזוי האָב איך זיך געמאַטערט דריי וואָכן — אין אין דער לאַגע האָב איך דערפילט, אַז איך טראָג אונטער מיין האַרצן מיין קינד...

איך פאר קיין זוארשע

מיין שוועגערין וועמען איך האָב אַ סך צו פֿאַר־דאַנקען מיין לעבן, האָט געהאַט אַן „אַרישן" אויסזען. זי קומט קיין קראָשניק און נעמט מיך קיין וואַרשע. אויסגעזוכט אַ הויז. ווער זענען געווען די פֿאָליאַקן וואָס האָבן אַריין געגומען יידן? מיינסטנס זענען דאָס געווען אונטערוועלט, גנבים מיט שלעכטע כוונות. זיי האָבן געמאַכט אַ חשבון צו ראַבירן, מאָרדן, שלעפן גאַלט — און צום סוף איבערגעבן דיך צום דייטש.

אַזוי האָב איך פלוצלונג דערזען, אַז איך בין אַריינ־געפאַלן צו אַ פרוי פון דער אונטערוועלט. 12 אַ זייגער ביינאַכט קומט אַריין אַ פאָליאַק מיט אַ ביקס, שלעפט מיך אַרויס פון בעט, באַזוכט מיך און נעמט צו אַלץ וואָס כ׳פֿאַרמאָג. ער הייסט מיך גיין מיט אים אויפן בית־הקברות, דאָרט זאָגט ער, וועט ער מיט מיר ענדיקן...

איך אַנטלויף פון דאָרט און די שוועגערין שיקט מיך אַרויף אויף אַ ניי אָרט, אויך יענע גנבים. מען שיקאַ־נירט מיך ווידער, זיי זוכן ביי מיר ברילאַנטן.

איך מוז ווידער זוכן אַ נייעם פּלאַץ.

ביי די שרעקלעכע באַדינגונגען, האָט זיך דערנעב־טערט דער טאָג פון געבוירן דאָס קינד. איך גרייט זיך צו דער קימפעט. דערשטיק אין זיך די שרעקלעכע יסורים פון די ווייען, וועלכע מאַטערן מיך 2 מעת־לעת, כ׳לעב אין טויט־שרעק. די שכנה האָט נישט געטאָרט

וויסן וועט איך בין. ביי אַזעלכע אוממענטשלעכע באַ־דינגונגען האָב איך מיין זון געבוירן דעם 26סטן מאַי 1943.

די צווייטע וואָך האָט מיין מאַן אהרון געווּוסט, אַז מיר האָבן אַ זון. האָט מען געטרונקען „לחיים" אין קראָשניקער לאַגער לעבן דער שול.

מיין טראָגעדיע אין גראכאוו

די קריסטין וויל מיך מער נישט האַלטן מיטן קינד. קויפט מען אַ ווינונג אין גראָכאוו. יעדן מאָנאַט קומט צו מיר דער פּאָליאַק קראָווינסקי מיט געלט. דאָס איבערגיין קיין גראָכאָוו איז נישט אַזוי לייכט. מיין ברודער טוט זיך איבער אַלס פרוי, איך טו זיך אָן אין שוואַרצן, פאַרדעק מיין פּנים מיט אַ שוואַרצן טיול. מיין שוועגערין נעמט מיין קינד אויף די הענט — און אַזוי מאַרשירן מיר צום טראַמווייַ, וואָס ברענגט אונדז קיין גראָכאָוו.

אין דער ווינונג האָט זיך נישט שלעכט געלעבט, עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט און ווי אַ דונער האָט אונדז געטראָפן די ידיעה, אַז די שיקסע וואָס האָט זיך באַשעפטיקט מיט ברענגען אונדז עסן, איז געהרגעט געוואָרן, אַרונטערפאַלנדיק אונטער אַ קאָלייקע.

די ידיעה האָט ממש משוגע געמאַכט, ווייל מיר האָבן גענוווסט, אַז איר פעטער דער שיכור און רוצח וועט אין אונדז נקמה נעמען פאַר איר. ווו לויפט מען? אין דרויסן איז אַ פראָסט. דאָך האָט מען איינגעדעקט דאָס קינד און גענאָפן קיין אָטוואָצק. ליידער, קיינער האָט אונדז נישט געוואָלט אַריין לאָזן.

אַ צייט האָב איך זיך אַרום געדרייט אין אַן אָטוואָצקער וועלדל, באַדעקט מיט שניי. זיך אַוועק געזעצט אויף דער ערד זיך אָפּרוען. שקצים דערזעען מיך און שרייען „זשידי!". זיי וועלן אונדז אויסגעבן.

די נאַכט דערנענטערט זיך. נישטאָ קיין סך ברירות. מיר פּאָרן צוריק קיין וואַרשע, צו דער ערשטער אכסניה. דאָס קינד גיב איך איר זון. דאָס קינד וועט קראַנק פון דער רייזע, באַקומט אַ לונגען־אָנצינדונג. דערווייל דערנענטערט זיך דער סוף פון די דייטשן.

די רוסן הייבן אָן באָמבאַרדירן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן, מיר הערן רעדן רוסיש. איצט האָבן מיר שוין געווּוסט, אַז די הילף איז געקומען.

איך מיט מיין ברודער לויפן אַרויס פון קעלער. איך לויף צו מיין קינד און מיר פּאָרן מיטן פּוילישן מיליטער קיין קראָשניק. דאָ דערווויס איך זיך, אַז מיין מאַן אהרון לעבט נישט.

מיר זענען באַפרייט געוואָרן אין אויגוסט, 1944.

שוידערלעכער פון גיהנום

ניסן זאלץ, ניו־יאָרק

דער מערדער פייקס

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן וואָס מיר האָבן געליטן פון די היטלעריסטן. מיר האָבן געהאַט אין בודזינער קאָנצענטראַציע־לאַגער אַן אויבערשטורמפירער מיטן נאָמען פייקס, וועלכער האָט געזאָגט, אַז ער קאָן נישט צוגיין עסן, אויב ער האָט נישט פריער דערמאָרדעט אַ פּאָר יידן. ער האָט נישט בלויז געזאָגט, נאָר אויך געטאָן. ס׳איז נישט געווען קיין טאָג, ער זאָל נישט הרגענען, שיסן, אָדער הענגען עטלעכע שוצלאָזע יידן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1942, אין „באָשע נאַראַדזענע", 3 טעג יום־טוב. האָט מען די קאַצעטלער צוגעריכט אַ יום־טוב, אַז ס׳איז געווען וויסט און פינצטער אונדזער וועלט. אויב מען שטעלט זיך פאָר אַ גיהנום — איז דאָס געווען גרויזאַמער פון אַ גהינום.

דער סאַדיסט פייקס האָט אין יענעם ווינטערדיקן קריסטמענס־טאָג באַפוילן אַרויסצוטרייבן אַלע אָן אויסנאַם יידן, כדי זיי זאָלן אויסקאָרטשעווען אַ יינג וועלדל. מיר זענען געווען 600 יידן אין קאַצעט, נאָר בלויז 30 פון זיי האָט מען געגעבן זעגלעך צו זעגן די ביימער. די אַנדערע האָבן דאָס געמוזט מאַכן מיט די הענט. דאָס איז געווען אוממעגלעך צו טאָן. דאָך האָבן די אומגליקלעכע דאָס געטאָן צוליב דער שרעק פאַרן מלאך־המוות. ווער עס האָט נישט געקענט מיט די הענט רייסן די ביימער, האָט פייקס לאַנג געשלאָגן ביז טויט. דעמאָלט זענען געפאַלן אַ סך יידישע קרבנות. איך בין

הרוצחים פייקס (משמאל) וגרגר.
די מערדערס פייקס (פון לינקס) און גרעגער.

ניצול געווארן, ווייל כ׳האב די גאנצע צייט נישט אראפ געלאזט קיין אויג פון דעם מערדער. געזען אז ער דער־נענטערט זיך, האב איך זיך דערווייטערט — און אזוי כסדר געטאן, ביז עס איז מיר געלונגען. דער סאדיסט האט מיט זיך געהאט א גרויסן הינט. ווער עס האט נישט געקענט גוט רייסן די ביימער מיט די הענט, האט דער רוצח אנגעראייצט זיין הונט, וועלכער האט גריסן לעבעדיקע שטיקער.

נישט ווייט פון מיר האט געארבעט א חסידישער ייד פון יאנאווי־לובעלסקי, וואס זיין ארבעט איז דעם מערדער נישט געפעלן. האט ער אים גענומען שלאגן איבערן קאפ און איבערן פנים מיטן רעוואלווער, אים אויסגעהאקט א אויג. ווען דער אומגליקלעכער איז שוין געלעגן אויף דער ערד, האט ער צו אים גערופן „שטיי אויף!״ ער האט שוין נישט געקענט אים ענט־פערן, האט אים פייקס דערשאסן מיט זיין רעוואלווער.

איך געדענק אויך, ווי דער סאדיסט האט אמאל געטראפן א יונג מיידל פון 18 יאר, ביי וועלכער ער האט געפונען א פאר קארטאפל. האט ער באפוילן זיינע מיטהעלפער די אוקראינער זיי זאלן דאס מיידל פיניקן. מען האט זי געהייסן זיצן אויף די קני און זיי האבן איר געגעבן 20 שמיץ אויפן בלויזן קערפער.

דאס זעלבע האט געטראפן מיט א יידישן בחור, וואס מען האט ביי אים געפונען א פאר קארטאפל. נאך די שמיץ האט מען אים אויפגעהאנגען אין קעגנווארט פון אלע קאצעטלער.

דער הונגער אין לאגער איז געווען שרעקלעך. פאר געפונען ביי וועמען עפעס שפייז — האט מען באצאלט מיטן לעבן. געווען א צייט, אין יאר 1943, אז ס׳איז נישט געווען קיין עסן. מען האט געקאכט גראז מיט וואסער. דעמאלט זענען הונדערטער מענטשן געשוואלן געווארן פון הונגער.

ווי אזוי כ׳האב זיך ערראטעווט

איך בין יעדן טאג געגאנגען 4 קילאמעטער צו דער ארבעט, אין הילצערנע שיך. אין דעצעמבער 1942, איז געווען א שניי מיט א בלאטע. גייענדיק צו דער ארבעט איז מיר איין שוך צעריסן געווארן און געבליבן אין שניי. איך האב מורא געהאט זיך אראפ צו בייגן אים אויפהייבן, ווייל מיר זענען געגאנגען אונטער א וואך מיט אנגעצילטע ביקסן. אויב עמעצער האט זיך אראפ געבויגן, האט מען אים גלייך דערשאסן. אזוי בין איך געגאנגען בארווועס צו דער ארבעט אהין און צוריק. ווען איך בין צוריק געקומען פון דער ארבעט, האב איך געווינן מיין עלטסטן, אז איך גיי באַרווועס. האט ער געזאגט, אז כ׳זאל מארגן נישט גיין צו דער ארבעט, וועל איך באקומען שיך.

בין איך טאקע געבליבן אין באראק מיט טיפוס־קראנקע, מיט 39—40 היץ. פיל פון זיי האבן שוין נישט געהאט קיין פיבער, נאר זיי זענען געווען זייער שוואך.

דעמאלט איז דער מערדער פייקס געקומען אין לאגער און האט אלע ארויס געטריבן. ביים ארויס־טרייבן פון באראק, האט ער זיך געשטעלט אין דער טיר מיט א דראטענעם קאנטשיק און ווער עס איז ארויס — האט ער געגעבן א שמיץ. איינעם האט ער געטראפן אין קאפ, דעם צווייטן אין פנים.

איך בין געווען געזונט, בין איך שנעל דורכגעלאפן, האט ער נישט באווייזן צו געבן מיר א קלאפ. דאך

האָב איך אויך באַקומען אַ שמיץ אין אויער און געפילט אַ ווייטיק אַ פּאָר וואָכן.

וועג מיר אַלע זענען שוין געווען אין דרויסן, האָט זיך אָפּגעציילט 73 מענטשן (און איך צווישן זיי). די זוקראינער־בעסטיעס זענען שוין געשטאַנען מיט געלאָדענע מאַשין־געווער. האָב איך געזען אַז איך בין אַ פּאַרלוירענער, בין איך צוגעגאַנגען צום מערדער פּייקס, זיך געשטעלט מיליטעריש, באַנוצט זיך מיטן וואָרט „הער", אַז איך האָב נאָך קיינמאָל נישט געפּעלט ביי דער אַרבעט, נאָר געבליבן היינט אין באַראַק, ווייל איך האָב נישט קיין שיך. דאָס קען באַשטעטיקן מיין קאָמענדאַנט שטאָקמאַן. אַז שטאָקמאַן האָט דאָס געהערט, איז ער צו צום מערדער און איז געזאָגט, אַז „אַלץ שטימט מיט דער וואָרהייט. דער מאַן איז געזונט און נימאַלס נישט געפעלט ביי דער אַרבייט".

האָט מיך פּייקס אָנגעכאַפּט ביי דער קלאַפּע און אַ געשריי געגעבן: „פּאַרשווינד!" איך בין געלאָפן הינטערן באַראַק און זיך באַהאַלטן. כּוון דער ווייטנס האָב איך געזען וואָס ס'איז פּאַרגעקומען מיט די 73 אומגליקלעכע יידן. מען האָט זיי געהייסן אַריין גיין אין אַ גרוב, וואָס איז געווען לעבן לאַגער. עס האָט מער נישט געדויערט ווי 10 מינוט, האָט מען זיי אַלע אויסגעשאָסן.

די דערציילונגען פון יחזקאל בראטמאן און יעקב ענדער

פּאַרשריבן: שלום גאָרן

יחזקאל בראטמאן:

אין בודזין האָבן מיר אָנגעהויבן אַרבעטן זומער 1942. מיר האָבן געהאַט אַן אויפגאַבע צו ברענגען אין אָרדענונג אַ ריי באַראַקן, אין וועלכע די דייטשן האָבן פריער געהאַלטן פערד. מיר האָבן געמאַכט פּריטשעס צום שלאָפן. אַ צווייטע גרופּע יידן האָט זיך כּאַרנומען מיט רעמאָנטירן די הייזער, וועלכע זענען געווען באַשטימט פאַר דייטשן. לויט ווי מען האָט אונדז דערציילט, דאַרף דאָרט אָנטשטיין אַן אָפּטיילונג פון דער ערשאָפלאַנען־פאַבריק „הייגקל־פליגצויגע".

אין דער ערשטער צייט זענען מיר נאָך דער אַרבעט געפאָרן אַ הייס קיין קראָשניק. אַ געוויסן טאָג האָט מען געמאָלדן, אַז מיר ווערן קאָשאַרירט און די פון אונדז צוגעגרייטע באַראַקן — און וועלן מער נישט גיין אַהיים.

דעם זעלבן טאָג איז געשען אַ פּאַל, אַז דער אויטאָ וועלכער האָט אונדז געפירט קיין בודזין, האָט איבערגעפאָרן אינדזער אַ חבר. דער ס.ס.־מאַן היינטקע האָט אים אויפן אָרט דערשאָסן, זאָגנדיק דערביי צינים: „איך מאַך אים זאָפּאָרט געזונט". די צאָל אסירים האָט דעמאָלט באַטראָפן בערך 200 מאַן.

טאָג־טעגלעך האָבן די דייטשן געברענגט נייע טראַנספּאָרטן יידן. מען האָט אויך געברענגט אַ גרופּע סערע גרופּע יידישע קריגס־געפאַנגענע פון לאַגער ליפּאָווע 7 איז לובלין און פון קאָנסקעוואָליע. די קריגס־געפאַנגענע פון לובלין זענען באַשטימט געווארן אַלס אויפזעער אין לאַגער.

יעדע גרופּע יידן, וועלכע מען האָט געבראַכט קיין בודזין, איז אויפגעפאָדערט געווארן אָפּצוגעבן די פערזענלעכע דאָקומענטן און אַלע וווערטפולע חפצים. בכדי אָפּצושרעקן די יידן, האָבן די דייטשן אַרויסגענומען איינעם אָדער צוויי פון די פריש געקומענע און אויפן אָרט דערשאָסן. אויף אַזאַ אויפן איז דערשאָסן געווארן דער דענטיסט דוד זאַיאָנץ.

אַ גרופּע פון אַכט געפאַנגענע, באַשעפטיקטע ביים איבערקאָכן פוטער, זענען אַנטלאָפן פון לאַגער און זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערבייאיקע קוסטעס. די ס.ס.־לייט האָבן זיי געכאַפּט און אומגעבראַנגט דורך הענגען. כּאַר דער תליה האָט מען זיי אָנגעטאָן שרעקלעכע עינויים. זיי האָבן געמוזט ליגן נאַקעט אין שניי, במשך דער גאַנצער צייט ביז מען האָט צוגעכט געמאַכט די תליה. מען האָט זיי געהאַנגען ביי די פיס און אוקראיִנישע וואַכלייט האָבן זיי געשלאָגן מיט שטעכל־דראָט איבער די גשלעכטס־אָרגאַנען — ביז צום טויט.

אין דער ערשטער צייט איז דער לאַגער באַשטאַנען כּוון בלויז מענער. ביז מען האָט נאָך אַן אויסזידלונגס־

אַקציע געבראַכט בערך 200 יינגע פרויען פון קראַשניק. אָבער אויפן דריטן טאָג האָט מען זיי אָפּטראַנספּאָרטירט קיין לובלין, אין דער ערשטּער־פּאָליאַנען־פּאַבריק „פּלאַגע־לאשקעוויטש".

אַ געוויסן טאָג האָבן די ס.ס.־לייט פייקס און סטאָטשעק דורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויסגעקליבן 105 מאַן, עלטערע און קינדער, צום טויט. מען האָט זיי צוגעפירט צו אַ גרוב, געהייסן אויסטאָן נאַקעט און געשאָסן. יענקל פרידמאן האָט בשום אופן נישט געוואָלט זיך אויסטאָן און אומגעקומען ווי אַ שטאָלצער ייד.

אין דער גרופּע צו שיסן האָבן זיך געפונען די ברידער קאָרן פון קראַשניק. שטייענדיק שוין נאַקעטע ביים גרוב, האָט זיך איינער געלאָזט לויפן צום אָנטוען. אויף דער פראַגע פון פייקסן ווו לויפט ער, האָט ער געענטפערט, אַז ר׳האָט איבערגעלאָזט אין קעשענע אַ שטיקל ברויט און וויל עס אויפעסן, בכדי צו שטאַרבן אַ זאַטער. פייקס, פּעסטשטעלנדיק אַז ס׳איז ריכטיק, האָט געשאָנקען דאָס לעבן אים און זיין ברודער. (די ברידער קאָרן האָבן די מלחמה איבערגעלעבט).

אומגעפער אין חודש דעצעמבער 1942, איז אַנטלאָפן פון לאַגער די יידישע קאָמענדאַנטור, בערך 15 מאַן, וועלכע איז באַשטאַנען פון די קריגס־געפאַנגענע. זיי האָבן געזאָלט זיך אָנשליסן אין אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, וועלכע האָט זיך געפונען צווישן קראַשניק און אַננאָפּאָל. נאָר אַ גאַנץ קורצער צייט, האָט מען זיי אומגעבראַכט אין דאַרף לודמילאווקא, לעבן קראַשניק. מיט די קריגס־געפאַנגענע איז מיטגעגאַנגען דער קראַשניקער יוגנטלעכער זלמן אנגער, וועלכער האָט געהאָט פאַרבינדונגען מיט די פאַרטיזאַנער פון פריער און זאָל האָבן אָנטייל געהאַט אין איבערפאַל אויפן אַרעסט אין קראַשניק אין די זומער־חדשים 1942.

אין ערשטן טאָג פון קריסטלעכן ווייניאַכט־יום־טוב, האָט מען אַרויס געמאַכט בערך טויזנט מאַן צום אויסהאַקן די קוסטעס אַרום דעם לאַגער, בכדי די פאַרטיזאַנער זאָלן נישט קאָנען נענטער צוקומען צום לאַגער. נישט פאַר אַלע האָט מען געגעבן מכשירים צו דער אַרבעט. אַ גרויס געווינס איז געווען פאַר די, וועלכע האָבן באַקומען אַ האַק אָדער אַ שפּאַדעל. די איבעריקע האָבן געמוזט רייסן די קזשאַקעס מיט די הענט. דער קאָמענדאַנט פייקס איז אַרומגעפאָרן אויפן פערד אַן געלאָפן אַ גאַנץ קורצער צייט, האָט מען זיי אומגעבראַכט אין דאַרף לודמילאווקא, לעבן קראַשניק. מיט די קריגס־געפאַנגענע איז מיטגעגאַנגען דער קראַשניקער יוגנטלעכער זלמן אנגער, וועלכער האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיט די פאַרטיזאַנער פון פריער און זאָל האָבן אָנטייל געהאַט אין איבערפאַל אויפן אַרעסט אין קראַשניק אין די זומער־חדשים 1942.

אין ערשטן טאָג פון קריסטלעכן ווייניאַכט־יום־טוב, האָט מען אַרויס געמאַכט בערך טויזנט מאַן צום אויסהאַקן די קוסטעס אַרום דעם לאַגער, בכדי די פאַרטיזאַנער זאָלן נישט קאָנען נענטער צוקומען צום לאַגער. נישט פאַר אַלע האָט מען געגעבן מכשירים צו דער אַרבעט. אַ גרויס געווינס איז געווען פאַר די, וועלכע האָבן באַקומען אַ האַק אָדער אַ שפּאַדעל. די איבעריקע האָבן געמוזט רייסן די קזשאַקעס מיט די הענט. דער קאָמענדאַנט פייקס איז אַרומגעפאָרן אויפן פערד אַן געלאָפן אַ לאַדזשער ייד, העכט, האָט פייקס דערשטיקט מיט די לייצעס פון פערד. אַ העלפט אסירים זענען אַראָפּגעגאַנגען פון פלאַץ פאַרווונדעטע.

אויף דעם אַרבעטס־פלאַץ „פלאגע לאשקעוויטש" אין לובלין, האָט זיך געפונען אַ סאָרטירונג־פונקט פון מלבושים, וועלכע מען האָט געברענגט פון די פאַרניכטונגס־לאַגערן. דאָרט האָבן געאַרבעט אַכט יידישע מיידלעך פון קראַשניק. וויסנדיק וועגן אונדזער שווערן מצב, האָבן זיי אין דעם טראַנספּאָרט מלבושים, וועלכער איז געגאַנגען קיין בודזין, באַהאַלטן וועראַטפולע חפצים, ווי בריליאַנטן און גאָלד. געווען פאַלן, אַז פון בודזין איז מען געפאָרן אַהין נאָך מאַטעריאַלן — פלעגן די מיידלעך מיטגעבן וועראַטפולע זאַכן. דאָס האָט אַ סך געהאָלפן אין אונדזער שווערער לאַגע.

ווינטער 1943, איז אין לאַגער אויסגעבראָכן אַ טיפוס. דער באַראַק, וועלכער האָט געדינט אַלס שפּיטאָל, איז געווען איבערפולט. אַ געוויסן טאָג איז פייקס, אין דער באַגלייטונג פון די אוקראַיניש וואַכמענער, צוגעקומען דאָרט און געהייסן אַלע קראַנקע פאַרלאָזן דעם באַראַק. מען האָט זיי אַלע צוגעטריבן צום גרוב און אויסגעשאָסן. די קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אַרויסגיין פון באַראַק, זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. פון דעמאָלט אָן האָט מען שוין נישט „געקרענקט" אויף טיפוס, אפילו מיט דער העכסטער טעמפּעראַטור איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט.

אין שטעטל בעלזשיצע האָבן זיך געפונען עטלעכע הונדערט יידן. אין פרילינג 1943 האָט פייקס מיט די אוקראַיניש וואכמענער ליקווידירט די דאָרטיקע יידן. בערך 400 עלטערע און קינדער זענען דערשאָסן געוואָרן הינטער דער שול. 300 יונגערע מענער אין פרויען האָט מען געברענגט קיין בודזין. בעת דער ליקווידאַציע פון די יידן אין בעלזשיץ, האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיינע אכזריותן דער אוקראַיניש וואַכמאַן, וועלכן מען האָט גערופן אטטאַ. ער האָט מיט אַ האַק אָפּגעהאַקט די קעפלעך פון די קינדער.

אין יענער צייט האָט מען געברענגט דאָס רעשט יידן פון הרוביעשאָוו. ביי דער געלעגנהייט האָט מען געמאַכט אַן אַפּעל פון אַלע אסירים און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. צווישן אַנדערע האָט מען געוואָלט צונעמען דאָס 11־יעריקע מיידל עטעלע קלאַצהענדלער. די מוטער האָט נישט געלאָזט נעמען דאָס מיידעלע. פייקס האָט אַנגעכאַפּט די מוטער ביי די האָר אַן איר אַריינגעשאָסן אַ קויל אין מויל. דאָס מיידעלע, אַ דאַנק דער

אינטערוועגן פון יידישן קאָמענדאַנט שטאָקמאַן — איז געבליבן לעבן.

אין מאַי 1943 האָט מען געברענגט עטלעכע הונ־דערט יידן פון וואַרשעווער געטאָ. געווען צווישן זיי אַ ריי פּערזענלעכקייטן, ווי: ליפּא בלאָך, הרב שטאָק־האַמער, הרב מנחם זשעמבא, ד"ר וודאָווינסקי און אַנדערע. געווען אויך אַ גרופּע, גוט באַקאַנט אין וואַר־שעווער געטאָ, די א. ג. „טשינאַסטקאַ", („דרייצנטל"), מיט אייגעם סמוטס. די אסירים האָבן זיך דערוווסט, אַז דער סמוטס פאַרנעמט זיך מיט צוטראָגן מסירות צו די דייטשן. האָט מען זיך פאַרשטענדיקט מיט אַן אוקראי־נישן וואַכמאַן, וועלכער האָט פאַר אַ געהעריקער באַלוי־נונג אים ליקווידירט.

מען האָט ביי אַ וואַרשעווער ייד געפונען גאָלד אונטער אַ דאָפּל־דנאָ פון זיין מענאַזשקע. מען האָט געמאַכט אַן אַפּעל פון די אַסירים. דעם ייד האָט מען אַרומגעוויקלט דעם האַלדז מיט די לייצעס און פּייקס — רייטנדיק אויפן פערד — האָט אים געשלעפּט. יעדער ייד האָט דעם אומגליקלעכן געמוזט געבן אַ שטאַרקן קלאַפּ. מען האָט אים צוגעשלעפּט צו אַ גרוב מיט שמוציק וואַסער, מיט אַ שלויך אים אַריינגעגאַסן וואַסער אין מויל — ביז ער איז אומגעקומען *.

דער טראַגישער טויט פון וואַרשעווער ייד האָט גע־מאַכט אַ דערשיטערנדיקן אייגדרוק. אין וואַרשטאַט האָבן די דייטשע מייסטערס געהערט, ווי די יידן קאָ־מענטירן דעם פאַל. איך האָב זיך אויסגעדריקט, אַז ווען דאָס דייטשע פאָלק זאָל וויסן, וואָס פּייקס טוט דאָ אָפּ, וואָלט מען אים אויפגעהאָנגען אויף דעם אַדאָלף־היטלער פּלאַץ אין בערלין. דאָס האָט מען צוגעטראָגן פּייקסן. צו מאָרגנס, אויף דעם פרימאָרגן־אַפּעל, האָט פּייקס געהייסן אַרויסטרעטן דעם קלעמפּנער נומער 13 (דאָס איז געווען מיין נומער). איך האָב זיך גראָד געפונען אין „הייגקל־וועג". אַ דייטשער מייסטער האָט מיר געזאָגט, אַז פּייקס וויל מיך אומברענגען און גראָטן צו אַנטלויפן פון לאַגער. ער האָט אפילו אַנ־געבאָטן זיין הילף ביים אַרויספאָרן פון לאַגער און צוגעזאָגט צו געבן מיר געווער. איך האָב אָפּגעזאָגט מיטן מאָטיוו, אַז מיין אַנטלויפן וועט גירם זיין דעם טויט פון מיין מאָטער און צוויי ברידער. צו מאָרגנס, ריכטנדיק זיך אייפן וויזיט פון פּייקסן, האָב איך אויס־געטרונקען אַ גרעסערע פּאָרציע שנאַפּס. פּייקס האָט מיך געוועקט צו זיך אין גאַראַזש. אויף זיין פראַגע, צי איך האָב אַזוי געזאָגט און פאַר וואָס, האָב איך געענטפערט, אַז איך האָב טאַקע אַזוי געזאָגט, ווייל איך בין אַ ייד — און דאָס זעלבע וועט מאָרגן מיך טרעפן. פּייקס האָט מיך שטאַרק צעשלאָגן און באַפוילן אויסטאָן צום שיסן. אין דעם מאָמענט זענען אָנגעקומען מיינע דייטשע מייסטערס און געהייסן מיך באַפרייען פון טויט. עס איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער ווערטער־אויסטויש צווישן די מייסטערס און פּייקס. זיי האָבן זיך אַפּילו אויסגעדריקט, אַז דער ייד מאָכט מער ווי צען פּייקסן. בלית־ברירה האָט מיך פּייקס אָפּגעלאָזט.

אין אַ קורצער צייט אַרום איז פּייקס אַוועק פון לאַגער. מען האָט געזאָגט, אַז די דייטשע מייסטערס האָבן צו דעם גורם געווען.

איך מוז צוגעבן, אַז די מייסטערס האָבן זיך אייג־געשטעלט פאַר מיר נישט אויס ליבע צו יידן, נאָר ווייל זיי האָבן מיך באַדאַרפט אַלס פאַכמאַן.

*

די מענטשן פלעגט מען ציילן דאָס ערשטע מאָל, באַלד נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט אויפן אַרבעטס־פלאַץ. דאָס צווייטע מאָל פלעגט מען ציילן אַלע אַסירים אויפן אָוונט־אַפּעל.

געווען פאַלן, אַז צוריק גייענדיק פון דער אַרבעט, פלעגן זיך אַריינגענבענען אין די רייען יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט און מער נישט געקאָנט דאָרט אויסהאַלטן. די יידישע קאָמענדאַנטן (געווענזענע קריגס־געפאַנגענע), וועלכע האָבן דורכ־געפירט די ציילונג, האָט מען פריער געזאָגט וויפל עס האָבן זיך אַריינגעגנבעט און זיי האָבן שוין אַזוי געציילט, אַז די צאָל האָט געשטימט. די צוגעקומענע מענטשן האָבן געדינט אַלס „רעזערווע", ווייל עס פלעגן פון צייט צו צייט אַנטלויפן מענטשן פון לאַגער.

איין מאָל זענען צוויי מאַן אַנטלאָפן פון אַרבעטס־פלאַץ און עס האָט זיך נישט איינגעגעבן דאָס צו פאַרטושן. דעמאָלט האָבן די דייטשן פאַרמשפּט צום העגנגען דעם פירער פון דער אַרבעטס־גרופּע, באַכוויץ, אַ דייטשער ייד, קאָמבאַטאַנט פון דער ערשטער וועלט־קריג.

*

אין די זומער־חדשים 1943 איז קאָמענדאַנט פון לאַגער געווען דער שטורמפירער טוישער. ער האָט געמאַכט אַ סעלעקציע פון די אסירים, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט ביי אַרדענונגס־אַרבעטן אינער־

* מאָטל בראפמאן שילדערט דעם פאַל עטוואָס אַנדערש — רעדאַקציע.

האַלב דעם לאַגער, אויסגעקליבן 200 שוואַכע און אַלטע, אויסגעטאָן זיי אין גאַנצן נאַקעט און פאַרשפּאַרט אין באַן־וואַגאָנען. אין דעם מצב האָט ער זיי געהאַלטן דריי מעת־לעת אָן עסן און טרינקען און דערנאָך זיי אָפּ־טראַנספּאָרטירט קיין מיידאַנעק.

דער זעלבער טוישער האָט געהייסן שיסן פיר בעלושיצער יידן אַלס שטראָף, וואָס זייערע משפחה־מיטגלידער זענען אַנטלאָפן פון לאַגער.

אין די טאַנקן און פאַנצער־אויטאָס, וואָס מען האָט געברענגט פון פראָנט צו רעמאָנטירן, האָבן זיך געפּו־נען לייכט געוואָר אין זעלנערישע מלבושים. דעמאָלט האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע, וועלכע האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל אין דאָרף זשעטשיצע. דאָס געוואָר און די זעלנער־ישע הלבשה האָבן מיר אַריבערגעוואָרפן אין די קוסטעס, אויף דער צווייטער זייט פּאַרקאַן. די אַרבעט איז געפּירט געוואָרן אין צוויי שיכטן. אין אַ געוויסן אָוונט זענען אַנטלאָפן 12 מאַן, צווישן זיי מיין ברודער משה בראטמאן, די בריידער יוסף און יעקב אייזמאן פון מאָדליבאָזשיץ און יוסף וווייסבראָט. זיי זענען אַריינגעטרעטן אין אַ רוסישן פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד. מיין ברודער משה האָט דער־גרייכט די ראַנג לייטענאַנט און געפּאַלן אין קאַמף מיטן שונא ביי די קאַרפּאַטן.

מיטן דערנענטערן זיך פון רוסישן פראָנט, האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו ליקווידירן דעם לאַגער אין בודזין. אַ גרעסערע גרופּע אסירים זענען געשיקט געוואָרן קיין מעלעץ, זשעשוּוו, אָסטראָוויעץ, ראַדאָם און מיידאַ־נעק. די לעצטע גרופּע, צוזאַמען מיט דער קאָמענדאַ־טור, זענען געשיקט געוואָרן קיין וויעליטשקע און פלאשאָוו.

יעקב ענדער:

איך האָב געאַרבעט ביי די אַזוי גערופענע „ווערק־שוץ" ביים טרעסירן די הינט. איך האָב אויך געהאַט אַ צוטריט צום געוועהר־מאַגאַזין. כ׳האָב געפּוצט דאָס געוועהר. אין הערבסט 1943 — נאָכן ליקווידירן די יידן־לאַגערן אין ליבלינער דיסטריקט, האָבן מיר זיך אַרגא־ניזירט אַ גרופּע פון 9 מאַן מיטן ציל צו אַנטלויפן. מיר האָבן באַשלאָסן מיטצונעמען געוועהר מיט אַמוניציע. די איניציאַטיוו איז געקומען פון אַ חאַדלער יידּ, יחיאל, מיין פאָטער האָט אויף דעם נישט מסכים געווען מיטן מאָטיוו, אַז אין דרויסן וועלן מיר נישט אויסהאַלטן, מען וועט אונדז דאָרט אומברענגען. איך האָב געמוזט געבן מיין ערן־וואָרט פאַר עטלעכע עלטערע יידן, אַז איך וועל פון לאַגער נישט אַנטלויפן. וועגן איך האָב געמאָלדן מיינע חברים, אַז איך רעזיגניר פון לויפן, האָבן זיי פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל זיי נישט שטערן דאָס צו טאָן. עס איז דעמאָלט באַשלאָסן געוואָרן, אַז איך מוז זיך אָפּזאָגן פון מיין אַרבעטס־פּלאַץ און אויף מיין אָרט זאָל אָנקומען אַ חבר פון דער גרופּע, שמואל שיפמאַן. די גרופּע פון 8 מאַן איז טאַקע אַנטלאָפן פון לאַגער. זיי האָבן מיטגענומען גענוג געווער, אָבער נישט קיין אַנטשפּרעכנדיקע אַמוניציע. קיין איינער פון זיי איז נישט געבליבן לעבן.

*

סוף דעצעמבער 1943, האָט מען אין אָוונט געהערט אַ שטאַרקע שיסערײַ. אין דערפרי האָט מען געפונען בערך 40 טויטע אסירים. געווען אַ שמיעה, אַז די סיבה פון שיסעריי איז געווען דאָס אַנטלויפן פין עטלעכע יידן.

דעם 1טן יאַנואַר 1944 איז דער אַרבעטס־לאַגער אין בודזין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. די אסירים האָבן באַקומען געשטרייפטע הלבשה („פּאַסיאַקעס") און נומערן. דער רעזשים אין לאַגער איז געוואָרן שטאַרק פאַרשאַרפט.

עס האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע גוט אָרגאַניזירטע פאַרטיזאַנער, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפ־גאַבע צו פאַרלאָזן דעם לאַגער.

די איניציאַטאָרן פון דער גרופּע זענען געווען: אליעזר הללס דער בעל־עגלה, הענך גרענדער, די ברידער איידעלמאַן און דער שרייבער פון די שורות (אַלע פון קראַשניק), קלמן, יונה און יהושע לייוואנט און שלמהקעווינער פון בעלזשיץ, חיים־ישראל אזן פישל דינבורט, ישראלקע, יאָסקע און זעליק שטיינ־בערג, יאָסקע און יעקיל אייזמאַן (אַלע פון מאַדליבאָ־זשיץ). אָנפירער פון דער גרופּע איז געווען דער גענו. קריגס־געפאַנגענער סעגאַלאָוויטש. די גאַנצע גרופּע האָט געאַרבעט אין דער דייטשער פירמע „געקאמאט", וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט רעפּערירן טאַנקן און פאַנצער־אויטאָס, וואָס מען האָט געברענגט פון רוסישן פראָנט.

אין די טאַנקן פלעגט מען אָפט געפינען לייכט געווער, וועלכע מיר האָבן אַריבערגעשמיגלט אין לאַגער אַריין. מיט אַריינטראָגן ביקסן אין לאַגער, האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען אליעזר הילס. ער איז געווען אַ הויכער, געמאַכט זיך קראַנק. די ביקס האָט מען אים

פֿאַרשטעקט הינטער די מלבושים און אַלס קראַנקן אים אַרײַנגעפֿירט אויף אַ וועגעלע. דאָס געווער האָט מען מאַגאַזינירט אונטער דער פּאָדלאָגע פון אַ נישט־באַווויינטן באַראַק.

אונטער דעם באַראַק האָבן מיר אָנגעהויבן מאַכן אַ דורכגאַנג־קאַנאַל אין דער ריכטונג פון דערבייאיקן וואַלד אויסערן לאַגער. דעם קאַנאַל האָט מען געקאָפּעט אין צוויי שיכטן, צו כּיר מאַן. די יידישע קאָמענדאַנטור, וועלכע איז געווען אינפֿארמירט פון אונדזער אַקציע, האָט אונדז באַפֿרייט פון אַנדערע אַרבעטן. דער „פּאָד־קאָפּ" האָט געהאַט אַ חלל פֿון 70 סענטימעטער די ברייט און אַ מעטער די הויך. די לענג פון קאַנאַל איז געווען אויסגערעכנט אויף כּערך 40 מעטער. מתחילת האָבן מיר זיך באַנוצט מיט חלב־ליכט, דערנאָך האָבן מיר צוגעצויגן עלעקטרישע ליכט. די אַרבעט האָט געדויערט איבער צוויי חדשים — און מיר האָבן שוין געהאַט אויסגעגראָבן בערך 35 מעטער.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך צום קאָמענדאַנט שטאָק־מאַן געמאָלדן אַ דעלעגאַציע פון די רבנים שטאָקהאָמער און שאַפּירא און געפּאָדערט אָפּצושטעלן די אַרבעט. זיי האָבן דאָס מאָטיווירט דערמיט, אַז אַנטלויפן קאָנען העכסטנס צוויי הונדערט מאַן אין מען שטעלט אין סכנה עטלעכע טויזנט אסירים. בלית־ברירה האָט די יידישע קאָמענדאַנטור באַפֿוילן צייטווייליק אָפּצושטעלן די אַרבעט, וועלכע איז מער נישט באַנייט געוואָרן, ווייל די דייטשן זענען צוגעטרעטן צום ליקווידירן דעם לאַגער.

אַן אָפּטיילונג פון „געקאמאט" האָט זיך אויך גע פונען אין די קאָשאַרן. יעדן טאָג האָט מען געפירט העפטלינגען פון בודזין אין די קאָשאַרן.

מיין גיהנום ביים לעבן

הערש צוקערמאן, חיפה

אין געטאָ קראָשניק

וועז די דייטשע רוצחים האָבן אַרײַנגעשטויסן די קראָשניקער יידן אין אָפּגעזונדערטן קוואַרטאַל, איז אונדזער ווינונג אויסגעקומען אין געטאָ גופּא, צוזאַמען מיט מיין שוואָגער ישראלטשע זאַלץ הי"ד. ער איז געווען אַ טישלער, באַשעפטיקט אין געטאָ ביי די דייטשן. וועז ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די אַקציעס, האָט מען געמיוזט זוכן אָן אָרט צו באַהאַלטן זיך. האָט מיין שוואָגער ישראל זאַלץ געמאַכט אויפן בוידעם אַ באַ־העלטעניש. מיר זענען דאָרט געזעסן צען מאַן, מען איז דערשטיקט געוואָרן פון היץ אונטער דער הייסער בלעך פון דאַך. דאָקאָגן אין שטאָט האָט מען געשאָסן און געהרגעט מענטשן.

נישט איין מאָל האָט מען אונדז געזוכט, געשטאָכן אין די וועגט מיט פּיקעס. אַזוי פּוילישע, יידישע, דייטשישע און אוקראינישע פּאָליציאַנטן און זשאַנדאַרן. מען האָט איבערגעדרייט דאָס הויז — און אונדז נישט געפונען. אַזוי זענען מיר געזעסן פיר טעג אָן עסן, אָן טרינקען, מיט גרויס שרעק, אַרויסגעקוקט דורך די שפּאַרעס און געזען ווי די שטאָט ווערט אויסגעליידיקט פון יידן.

אַ געוויסן טאָג האָט מיין שוואָגער אויפגעמאַכט די סקריטקע, געקראָכן עפּעס צו עסן און טרינקען. וועז מיר זענען אַזוי געזעסן אין זיין שטוב, גיט אַ קום אַריין שמחה קאָווע מיט נאָך אַ יידישן פּאָליציאַנט און גיט אַ געשריי צום שוואָגער: „ישראל! קום, דער ס.ס.־מאַן רופט דיך". ישראל זאַלץ איז אַוועק צום דייטש. שפּע־טער קומען ווייטער אָן יידישע פּאָליציי, דערזען אונדז זיצן און נעמען שרייען: „צוקערמאַן מיט נאָך מענטשן זיצן דאָ ביי ישראלטשען!" זיי זענען אַוועק ברענגען נאָך פּאָליציי מיט זייער קאָמענדאַנט. זענען מיר ווידער אַרויף אויפן בוידעם און זיך באַהאַלטן. שפּעטער איז אָנגעקומען די יידישע פּאָליציי און געזוכט אַזוי לאַנג, געשטאָכן אַזוי כּיל מאָל די וועגט, ביז מען האָט אינדז געפונען, אַלע צוגעגומען, מיט מיין שוואָגער, אין אַרעסט, אָן עסן און טרינקען. נאָך 2 טעג האָט מען מיין שוואָגער באַפֿרייט, ווייל ער איז געווען באַשעפטיקט ביי די דייטשן. דאָקאָגן אונדז האָט מען אין 3 טעג

אַרום געשיקט צום טראַנספּאָרט — און כ׳בין אַנגעקומען אין לאַגער בודזין.

איך באקום 150 שמיץ

אין לאַגער בודזין ביי קראַשניק איז פון מיין גאַנצער משפחה, זעקס קינדער, געבליבן איין זון אפרים. ער איז געווען אין לאַגער אין קראַשניק, און איך — אין בודזין. ער איז אַלט געווען 13 יאָר און מיך געשיצט מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. איין מאָל שיקט מיר מיין זון קיין בודזין אַ פּעקל עסן, עפּעס אָנצוטאָן און דריי הונדערט זלאָטיס. איך האָב אַלץ אָפּגענומען אין בעסטן אָרדענונג אין געגאַנגען מיט דעם פּעקל צוריק צו דער אַרבעט. האָט מיך געטראָפן אַ דייטשער וואַכמאַן און מיך געהייסן אַריין גיין אין באָד, אויסטאָן נאַקעט, מיך באַזוכט — און אַלץ צוגענומען.

איך האָב דאָס אַלץ אָנגעשריבן מיין זון אין לאַגער קיין קראַשניק. געפונט מען ביי דעם ייד דאָס בריוול וואָס כ׳האָב געשריבן. פאַר דעם האָט מען מיך באַשטראָפט מיט 150 שמיץ. איידער מען איז געגאַנגען שמייסן, בין איך שוין געווען פון קאָפּ ביז פיס צעביסן פון די הינט. דערנאָך הער איך ווי פייקס זאָגט צום קליינעם יאנקעלע: „גיי, ברענג די פייטשעס". דער קליינער יאנקעלע האָט צוגעטראָגן די פייטשעס, עס באַווייזן זיך דריי אוקראיינער. מען האָט אויך מיטגערופן דעם יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן. מ׳האָט מיך אַרײַנגעפירט אין אַ באַזונדער חדר, געהייסן אַראָפּלאָזן די הויזן און דריי רוצחים האָבן אָנגעהויבן שלאָגן — און איך האָב געמוזט ציילן די שמיץ. די געוואַלדן האָבן דערגרייכט ביזן הימל. נאָך 30 שמיץ, האָט מען מיך געפרעגט צי כ׳וויל זאָגן דעם אמת. אַז מען האָט שוין געהאַלטן ביי 120 שמיץ, האָט מען מיך ווייטער אויפגעשטעלט און באַפוילן איך זאָל זאָגן דעם אמת.

האָב איך געזאָגט:

— הער אָבערשארפירער, הרגעט מיך, שיסט מיך — דאָס איז דער אמת.

דאָן האָט פייקס געגעבן דעם יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן די פייטשעס און באַפוילן:

— גיב אים 30 שמיץ, אָבער פעסט!

צום סוף פרעגט מיך שטאָקמאַן:

— צוקערמאַן, עס טוען דיר ווייַ מיינע שמיץ? האָב איך געענטפערט:

במחנה בקראשניק, בזמן ארוחה

אין קראַשניקער לאַגער, ביים עסן

—הַאק ווי אין אַ ברעט אַריין, איך פֿיל שוין גאָרנישט...

דער שטאָקמאַן איז אין לאַגער בודזין געווען פֿאַר אונדז ווי אַ טאַטע. ער איז געשטאַנען די גאַנצע צייט אין זיך צוגעקוקט. וועז מען האָט אים געהייסן אַז אויך ער זאָל געבן 30 שמ"ץ, אַבער פעסט, האָט ער געמוזט דאָס טון, וועז נישט באַקומט ער אַליין די שמיץ.

צום סוף, נאָכן שמייסן, האָט דער אָבערשאַרפירער פייקס באַפוילן, אַז מען זאָל מיך אַראָפּ וואַרפן פון די טרעפּ. אַ סברה, אַז דאָס אַלץ איז נאָך געווען ווייניק. מען האָט מיך געהייסן 12 ביינאַכט צוגיין צו די עלעקטרישע שטעכיקע דראָטן און שטיין. מיט אַמאָל האָט גענומען פֿאַלן אַ שלאַקס־רעגן. בין איך אַזוי געשטאַנען אין מיינע געהאַקטע וווּנדן אויף דעם רעגן — איז געקומען אַ ס.ס.־מאַן און באַפוילן איך זאָל מאַכן גימנאַסטיק, ווייל איך וועל געשוואָלן ווערן פון די וווּנדן וואָס איך האָב באַקומען.

נאָך דעם אַלעם, אַז איך בין שוין געווען אַ 90 פּראָצענט טויט, איז געקומען פייקס און געהייסן מען זאָל מיך אַריין פירן אין די בּאַראַקן שלאָפן, געזאָגט שטאַקמאַנען מען זאָל מיר געבן צו עסן און מיך ראַטעווען. ער האָט טאַקע מיך געראַטעוועט, געוויקלט אין קאָצן מיט קאַלט וואַסער און דערנאָך אויסבאַהאַלטן, איך זאָל נישט גיין צו דער אַרבעט.

ווינציק עסן און א סך פּיין

אין לאַגער בודזין איז מען געגאַנגען אין דער פּרי צו דער אַרבעט, באַקומענדיק פּריער 100 גראַם ברויט מיט ביטערע קאַוווע. מיר האָבן געאַרבעט אויפן זיפֿלונג, אונטער אַ וואַך פון אוקראַינער. צום מיטאָג האָט מען אונדז צוריק געפירט אין די באַראַקן אַריין עסן.

איין מאָל האָבן מיר געזען, אַז אין לאַגער זענען מענטשן געהאָנגען ביי די פּיס. זייערע קערפּערס זענען געווען צעשלאָגן, אַלץ איז געווען פֿאַרלאָפֿן מיט בלוט. לעבן זיי זענען געשטאַנען אוקראַינער מיט שטעכלדראָט און געשלאָגן איבערן קערפּער. די אומגליקלעכע זענען אַזוי געהאָנגען אַ גאַנצן טאָג, בכדי אַלע קאַצעטלער זאָל דאָס זען. די געשריי־ען פון די קרבנות זענען געגאַנגען ביז צום הימל. זיי האָבן זיך געבעטן מען זאָל זיי דערשיסן — ערשט נאָך אַ גאַנצן טאָג צרות און פיניקונגען, האָט מען זיי ביינאַכט דערשאָסן.

דער אומקום פון מיינע צוויי קינדער

מיינע צוויי עלטסטע קינדער זענען געווען באַשעפּטיקט אין לאַגער: די טאָכטער שרה אין מיין זון חיים־לייב. די טאָכטער האָט מען באַלד אַוועק געשיקט — און איך ווייס נישט ביזן היינטיקן טאָג ווו זי איז אַהין געקומען. מיין זון חיים־לייב איז געבליבן מיט מיר אין בודזין, ווו מיר האָבן ביידע געאַרבעט. ער איז אַבער באַלד קראַנק געוואָרן, געלעגן אין שפּיטאָל עטלעכע טעג. געהיילט האָט אים דער זון פון דאָקטער פינקאָס פון קראָשניק. נאָר 5 טעג האָט ער אים אויסגעשריבן, הגם ער האָט נישט געקענט אויף די פיס שטיין. בין איך אַוועק צום דאָקטאָר און געפרעגט פאַר וואָס מען האָט אים קראַנקהייט אויסגעשריבן, האָט ער מיר געענטפערט, אַז מען טאָר נישט אין שפּיטאָל מער האַלטן ווי 5 טעג, ווייל אַז פייקס קומט אין שפּיטאָל און טרעפט וועמען ליגן מער ווי 5 טעג — שיסט ער אים אין בעט.

ווי מען האָט מיין זון אויסגעשריבן פון שפּיטאָל, איז ער געגאַנגען צו נחום ראָזענעל זי"ך אָפּשערן און ראזירן, כדי דעם צווייטן טאָג גיין צו דער אַרבעט. איז אַנגעקומען דער ימח־שמוניק פייקס און אים געפרעגט: „ווו גייסטו?" האָט ער געזאָגט, אַז ער גייט זיך ראזירן. „פֿאַר וואָס ביסטו נישט ביי דער אַרבעט?" ער איז צו אים צוגעגאַנגען, אַ שטופּ געגעבן, אַז ר'איז באַלד אומגעפאַלן — און אים געזאָגט: „דו ביסט דאָך קראַנק! גיי אין גרוב אַריין אין אַנטועכץ". ער האָט אַרויס געגומען דעם רעוואָלווער און פֿאַר מיינע אויגן דערשאָסן מיין זון.

די מענאשקע מיטן דאָפּלטן דנאָ...

איין מאָל האָט מען געברענגט אין לאַגער אַ טראַנספּאָרט פרויען און מענער פון וואַרשע, רייכע מענטשן, גוט געקליידעט. באַלד אין צווייטן טאָג האָט מען געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלץ וואָס זיי האָבן געברענגט — זאָל מען אָפּגעבן. אויב עמעץ וועט עפּעס באַהאַלטן, וועט גלייך דערשאָסן ווערן. האָבן זי"ך אַוודאי געפונען אַזעלכע וואָס האָבן נישט אָפּגעגעבן זייער האָב־און־גוטס. צווישן זיי — אַ מאַלער, וועלכער האָט געאַרבעט אין לאַגער אַז געהאָט באַהאַלטן בריליאַנטן אין אַ מענאַשקע מיט אַ דאָפּלטן דנאָ. די מענאַזשקע איז געווען פאַרקאָפּטשעט, מען זאָל נישט דערקענען וואָס דאָרט איז דאָ.

אַמאָל האָט זיך דער מאַלער צעקריגט מיט אַ חבר —

און דער חבר האָט אים געמסרט פֿאַר פייקסן, אַז דער־ייד טראָגט מיט זיך אַ פּאַרמעגן. איז געקומען דער ס.ס.־מאַן מיט עטלעכע אוקראינער, מען האָט דעם מאַלער געמוסט אין אַ באַזונדער צימער און אויפ־געמאַכט די מענאַזשקע — און אַלץ געפונען.

די אוקראינער האָבן אים אַזוי צעשלאָגן, אַז מען האָט נישט געזען קיין הויט פון דעם בלוט. דערנאָך האָט מען אים פֿאַרמאַכט אין אַ קעלער, ביז אַלע זענען צוריק געקומען פון דער אַרבעט אין לאַגער אַריין. אַ צעהרגעטן האָט מען דעם מאַלער געמוסט נאַקעטער־הייט אויפן אַפּעל־פּלאַץ אין בודזין. 3000 מענטשן זענען געשטאַנען אין אַ ראָד, געווארט ביז די אוקראינער האָבן געברענגט דעם קרבן, מיט אַ שטיין אויפן האַלדז. פון דעם ראָד האָבן געמוזט אַרויסטרעטן צו פינף קאַ־צעטלער און אים שלאָגן. אויב נישט — האָבן זיי אַליין באַקומען געשלאָגן.

אַזוי האָבן די אוקראינער אַרום געשלעפט דעם מאַלער מיטן שטריק אויפן האַלדז, יעדער האָט געמוזט שלאָגן — ביז דער מענטש איז געפאַלן טויט...

אין קרעמאַטאָריום פון מיידאַנעק

פֿון לאַגער בודזין האָט מען אונדז אין יאָר 1944 איבערגעפירט קיין מיידאַנעק. דערנאָך האָט מען גע־הייסן גיין אַרבעטן אויפן כעלם 6, ווו דער קרעמאַ־טאָריום מיט די גאַז־קאַמערן. דאָרטן זענען אויך געווען 4 גרויסע גריבער ווו מען האָט פֿאַרברענט מענטשן. מיר האָבן געמוזט אַרבעטן ביי די גריבער, זיי פֿאַרשיטן, ווייל די דייטשן האָבן זיך שוין געריכט אויף זייער סוף. געווען דאָרט ווייס אַש פון די מענטשן וואָס מען האָט פֿאַרברענט. וואָגאָנען מיט מענטשן־אַש, העלט, פיס און אַנדערע אברים האָבן מיר אַריינגעשיט אין די גריבער. אַז מיר האָבן שוין געהאַט פֿאַרשאָטן 3 גרי־בער, איז צוגעקומען אַן ס.ס.־מאַן און געזאָגט, אַז דעם גרוב זאָל מען נישט פֿאַרשיטן. זענען מיר אַלע קאַצעטלער געבליבן זיצן ביי דעם גרוב ווי געליימט און גערעדט צווישן זיך, אַז דער לעצטער גרוב איז אוודאי פֿאַר אונדז, מיר וועלן דאָ דערשאָסן ווערן.

דערנאָך איז צו אונדז צוגעקומען אַ דייטש און באפֿוילן:

— גייט דאָרטן ווייטער, הינטער די באַראַקן, לייגט אייך אַוועק, נאָר איר זאָלט נישט קוקן אַהער, אַנדערש ווערט איר דערשאָסן.

זענען מיר אַזוי געלעגן הינטער די באַראַקן אין דאָך געווען נייגעריק צו זען וואָס קומט דאָרט פֿאָר. מיר האָבן געזען, ווי מען ברענגט זעקס אויטאָס מיט נאַקעטע מענער און פרויען, וועלכע מען האָט אַראָפּ־געיאָגט צום גרוב — און די ס.ס.־לייט האָבן געשאָסן מיט מאַשין־געווער, ביזן לעצטן קרבן.

נאָך א האַלבע שעה, האָט מען צוגעפירט נאָך 5 אויטאָס מיט מענער און פרויען, שיין געקליידעט. מען האָט זיי געשלאָגן, זיי זאָלן אַראָפּ גיין פון די אויטאָס אין מאַגאַזין, כדי זיך אויסטאָן אין נאַקעט גיין אין גרוב אַריין.

זיי האָבן נישט געוואָלט, געשריגן צו די דייטשן, אַז זייער בלוט וועט נישט געשענקט זיין. דאָס זענען געווען יידן מיט פּאָליאַקן צוזאַמען, פון דעם ווארשע־ווער אויפשטאַנד אין 1944. די רוצחים האָבן אַבער אויך מיט די מענטשן פֿאַרענדיקט, אַלע אויסגעשאָסן אין גרוב. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער... נאָך דעם אַלעם האָט מען געגעבן צו אונדז אַ געשריי: „אויפ־שטיין צו דער אַרבעט!"

מיר זענען געווען 30 קאַצעטלער. די ס.ס.־לייט זענען געשטאַנען ביי דעם גרוב, מיט די הרוגים און געווויזן ווי אַזוי מיר זאָלן אַרבעטן; 2 מאָן זאָלן נעמען אַ טראָג־בעטל, אַראָפּ גיין אין גרוב, אָננעמען ביי די פיס דעם קרבן, אים אַרויפשלעפּן אויף דעם בעטל און אַוועק טראָגן אין קרעמאַטאָריום צו פֿאַרברענען. דאָס קרעמאַטאָריום איז געווען גרויס, אַזש 4 אויוונס.

די אַרבעט האָבן מיר אָנגעהויבן פרייטיק 12 בייטאָג. געטראָגן די טויטע אין אויוון אַריין, אונטער אַ וואַך פון אוקראינער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו אַרבעטן שנעל, וועלן מיר שלאָפן ביינאַכט. פֿאַרבלו־טיקט זענען מיר געווען, אַז מען האָט קוים געזען ביי אונדז די אויגן פון קאָפּ. מיט אַמאָל האָט איינער אָנ־געהויבן צו ווייזן, אַז צום סוף וועט מען אויך אונדז דאָס זעלבע טאָן. האָב איך מיט דודטשע זאַקליקאָווסקי געזאָגט צו דעם וואָס האָט געווייזט:

— וואָס ווייזסטו, אַז מען האָט אויסגעהרגעט דיין גאַנצע משפּחה, ווייזסטו נישט, נאָר פֿאַר דיר האָסטו מורא!? היינט איז פרייטיק־צו־נאַכטס, מען דאַרף זיך וואַשן, עסן, מאַכן קידוש...

ערשט דריי פֿאַרטאָג האָבן מיר געענדיקט, דערנאָך זענען מיר געגאַנגען זיך אָפּוואַשן פון דעם בלוט, אַריינגעכאַפּט זיך אין דעם מאַגאַזין פון די בגדים, שיין זיך אָנגעטאָן, געגומען אויך אַ ביסל געלט, דאָלאַרן גאָלד, עסן און טרינקען פון די וואָס מען האָט געשאָסן.

דערנאָך האָבן מיר זיך אָפּגערוט. ס׳אי׳ז געווען שבת פאַרטאָג, האָבן די דייטשן אונדז געזאָגט:

— רוט אייך אָפּ, 6 אַ זייגער וועט מען אייך טוישן.

צו דער באַשטימטער שעה איז אָנגעקומען אַ צווייטע פאַרטיע — און מיר זענען אַוועק אין די באַראַקן שלאָפן. די ס.ס.־לייט האָבן אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן נישט דערצײלן ביי וואָס מיר האָבן געאַרבעט. דערנאָך האָט מען אונדז אַריינגעכירט אין באָד זיך אָפּוואַשן און אַלץ צוגענומען וואָס מיר האָבן געשלעפט פון מאַגאַזין. שפּעטער האָט מען געשיקט שלאָפן, ווייל ביינאַכט דאַרפן מיר וויידער גיין צו דער אַרבעט.

אַרום 11 אַזייגער, ווען מיר זענען געגאַנגען שלאָפן, האָבן די גלאָקן אָנגעהויבן קלינגען אויף אַלאַרם — מען דאַרף אָפּמאַרשירן, די רוסן קומען אָן...

זענען מיר אַרויס אויפן אַפּעל־פּלאַץ און זיך געגרייט צום אָפּמאַרש. דאָן זענען מיר געשטאַנען 6 שעה אויף דעם אָפּעל און געוואַרט אויף די פון קרעמאַטאָריום, ווייל זיי האָבן דאָרט געאַרבעט בײַם פּאַרברענען די מענטשן. דער גאַנצער לאַגער האָט געוואַרט אויף די 30 קאָמאַנדאַנטן וואָס זענען געווען פאַרנומען בײַם פאַרברענען די דערמאָרדעטע.

מיר זענען אַלץ געשטאַנען אויפן אַפּעל־פּלאַץ, ביז מען האָט אויפגעמאַכט אַלע מאַגאַזינען מיט פּראָדוקטן און מען האָט גענומען וואָס איינער האָט געוואָלט. ענדלעך זענען די מענטשן אָנגעקומען פון דער שרעק־לעכער אַרבעט — פאַרשמאַכט, איינגעשמירט מיט בלוט פון קאָפּ ביז די פיס. נאָך דעם האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסמאַרשירן פון לאַגער מיידאַנעק — קאַמאַנדאַנטן יידן, פּאָליאַקן, רוסן, דייטשן. מען האָט פאַר אונדז געהאַלטן רעדעס אין אַלע שפּראַכן. ביי דעם אָפּמאַרש זענען די רוסן אָנגעקומען מיט עראָפּלאַנען און געמען באָמבאַרדירן.

מיר האָבן מאַרשירט אין דער ריכטונג פון קראָשניק. עס האָט זיך געמאַכט אַ רעגן — אַ מבול. די וועלט האָט געווייניט אויף אונדזער חורבן, מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. און אַזוי האָבן מיר אַריינמאַרשירט אין דער צעגעלנייע אין קראָשניק, וווּ מיר זענען געווען עטלעכע טעג. דערנאָך האָט מען אונדז געפירט אײַבערן ווייסל...

געהאלפן אנדערע און אליין זיך גערעטעוועט

יצחק לאמהוט, קרית־ביאליק

1.

נאָך אַ לאַנגן אינערלעכן קאַמף, האָב איך דאָך באשלאָסן צו באַשרייבן מיינע איבערלעבונגען בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע, הגם נישט לייכט איז אָנגעקומען דער באַשלוס, ווײַסנדיק אַז נישט איין וואָך און חדשים וועל איך ליידן פון שלאָפלאָזע נעכט, נערוון און שטערונגען בייטאָג. פון דער צווייטער זײַט ווײס איך, אַז דער יזכור־בוך וועט אַ סך געבן אונדזערע קינדער, ווען זיי וועלן לייענען וועגן זייערע טאַטעס און זיידעס, וועלכע האָבן זיך נישט אײַנגעבראָכן אין יענע טרויעריקע טעג, ווען דער שווארצער שטיוול פון דייטשע בעסטיעס האָט אָקופּירט קראָשניק.

נאָר אַ מאַדנע זאַך. גראָד דעמאָלט ווען דאָס יידישע האָרץ האָט געבלוטיקט, ווען פינצטערע וואָלקנס האָבן

באַדעקט אונדזערע הימלען, וועלן קראָשניקער יידן האָבן געשמאַכט אין די לאַגערס — איז מיין פּערזענלעכער מצב געווען אַ פאַרהעלטנישמעסיק גוטער. זײַענדיק אין דעם טויטן־לאַגער בודזין, האָב איך געהאַט צו עסן און טרינקען, באַווויגן זיך פריי, אָן אַ לאַטע אויף דער פלײַצע. געווען יעדן טאָג אין קראָשניק, אין לובלין, אין טראָוניק, אין מיעלעץ אוו אין אַנדערע שטעט אוו שטעטלעך. כ׳האָב אויך באַזוכט אין לובלין דעם אַרבעטס־לאַגער פלאָגע־לאשקעווטש, ווי אויך דעם לאַגער אויף ליפּאָווע 7 אוו געבראַנגט פון דאָרט לעבעדיקע גרוסן. איך בין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַסטטרעגער, געפירט קאָרעספּאָנדענץ פון איין קראָשניקער צום צווייטן, פון פרויען צו מענער, פון אַ שוועסטער צו בריידער, פון טאַטעס צו קינדער, איבערגעפירט געלט

פון איינעם צום צווייטן. כ׳האָב דאָס אַלץ געטאָן מיט ליבשאַפט, הגם וויסנדיק דערביי, אַז איך קאָן באַצאָלן מיט דעם לעבן.

פאַרשטייט זיך, אַז דערביי האָב איך זיך צוגעזען צו פיל, פיל צרות, וואָס קיינער האָט נישט געהאָט די מעגלעכקייט זיי צו זען — און נישט איין מאָל גע־ווּנטשן זיך דעם טויט.

2.

נאָך דעם וועז די דייטשן האָבן באַזעצט קראַשניק, האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער טראַגעדיע. די געשעפטן זענען צעראַבירט געוואָרן. ביי מיין פאָטער האָבן זיי צוויי מאָל דורכגעפירט רעוויזיעס, אַרויס געשלעפט די סחורה און אונדז איבערגעלאָזט אָן מיטלען צום לעבן. אַ שטוב מיט 8 קינדער איז געבליבן אָן ברויט. אַזוי ווי מיין פאָטער איז געווען שטאַרק צעשלאָגן און מאַראַ־ליש צעבראָכן, האָב איך באַשלאָסן העלפן אין דער פרנסה. כ׳בין דעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר. האָב איך זיך געמוטשעט האַנדלען מיט סיגאַרעטן. אָט האָט מען זיי מיר צוגענומען, דאָ האָט מען מיך באַרויבט פון געלט, אַמאָל צוגענומען דעם הוט, אָט האָט מען מיך געיאָגט — נאָר באַלד האָב איך ווידער פאַרקויפט.

די יידן האָט מען געשלאָגן, געכאַפט אויף אַרבעט. דאָ שנייַדט מען בערד, דאָרט שיסט מען יידן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן. מענער האָט מען בכלל נישט געזען אין שטעטל. קראַשניק איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מדבר. ליידיקע גאַסן, די טירן פאַרמאַכט. 5 אַ זייגער האָט קיין יידישער פוס נישט געטאָרט טרעטן אין גאַס, קיינער האָט נישט אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ ביז אין דער פרי.

איך האָב געזען אַז די לאַגע איז שטאָט ווערט אַלץ ערגער, בין איך אַוועק צו אַ פויער אַרבעטן אין פעלד. פון צייט־צו־צייט האָב איך געבראַכט אין שטוב אַ ביסל קאַרטאָפל, מעל, אַרבעס און פאַרשידענע זאַכן, וועלכע זענען אין שטאָט נישט געווען.

איך בין געווען אַ גליקלעכער, אַז כ׳האָב געקענט העלפן אין דער היים מיט מיין אַרבעט. דערפאַר האָב איך געאַרבעט פיל מער וויפל מען האָט פון מיר פאַר־לאַנגט. דאָס האָט געדויערט אַזוי לאַנג, ביז ס׳איז אַנט־שטאַנען דער יודענראַט, וועלכער האָט געהאָט אַ שוווע־רע אויפגאַבע: צושטעלן טאָג־טעגלעך איבער 1000 אַרבעטער. האָט מען געמאַכט ליסטעס, איז פאַר אונדזער שטוב אויסגעקומען דריי מענער צו דער אַרבעט: מיין פאָטער, דער עלטערער ברודער און איך. אַזוי ווי כ׳בין גראָד נישט געווען אין דער היים, האָט מען מיך גע־זוכט אַזוי לאַנג, ביז מ׳האָט מיך געפונען. האָט מען מיר דערלאַנגט יענע פאַרציע, שפעטער איינגעזעצט אויף אַ יאָר אין טורמע. דערנאָך בין איך שוין אַליין געלאָפן צו דער אַרבעט.

פון די פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער, קאָן איך שרייבן אַ גאַנצן בוך. דערווייל וועל איך זיך אָפּשטעלן אויף איין אַרבעטס־פלאַץ: קאָנטיגענטן.

די פויערים וועלכע האָבן נישט צוגעשטעלט דעם קאָנטיגענט תבואה אָדער פי וואָס מען האָט פון זיי געפאָדערט, זענען די דייטשן געפאָרן אין די דערפער און דאָרט צוגענומען וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. לאַנגע רייען וועגענער זענען געשטאַנען ביי דער באַן און 20 יידן האָבן אויסגעלאָדנט די זעק מיט תבואה, אַראָפּ גענומען זיי פון די פורן צו דער וואָג און פון דער וואָג — צו די שפייכלערס. דערביי איז געשטאַנען אַ פאַלקס־דייטש מיט אַ שטעקן אין האַנט, געשלאָגן איבער די קעפּ. עס זענען געווען זעק פון 150 קילאָ. יעדן זאָק האָבן געשלעפט צוויי מאָן. אַזוי פון 8 פרי ביז 5 פאַרנאַכט. און דורך דער גאַנצער צייט נישט אָפּגערוט זיך. מענטשן האָבן זיך אייגעבראָכן. בלוט האָט זיך געגאָסן פון אַלע זייטן, נאָר מ׳האָט געמוזט ווייטער אַרבעטן. נאָך דער אַרבעט, האָט דער יודענראַט געשיקט פערד־און־וואָגן אַ היים צו פירן די מענטשן, וויל זיי זענען נישט געווען אימשטאַנד צו שטיין אויף די פיס.

אַזוי איז עס געווען טאָג־אײַן טאָג־אויס. נאָר יעדער טאָג — 20 אַנדערע קרבנות. מיין טאָג איז אויך גע־קומען. איך האָב געזען, אַז מען דאַרף דאָ געבן אַ פלייצע. האָב איך מיט נאָך עטלעכע יונגע מענער זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט, אַז די זעק זענען געפלויגן אין דער הייך. דער דייטש האָט געזען אַז די אַרבעט קלאַפּט, אַלץ גייט ווי ער ווייל, האָט ער אַוועק געלייגט דעם שטעקן און דערלויבט אַ ביסל זיך אָפּרוען.

ער האָט טעלעפאָנירט צום יודענראַט, אַז מען זאָל אונדז ברענגען ברויט און טרינקען, דערביי פאַרלאַנגט יעדן טאָג די זעלבע אַרבעטער. דער יודענראַט האָט יעדערן צוגעזאָגט 20 זלאָטיס אַ טאָג — און מיר האָבן דאָרט געאַרבעט, ביז עס האָט זיך געענדיקט דער קאָנ־טיגענט.

שפעטער בין איך אַריבער אויף אַ צווייטן אַרבעטס־פלאַץ, אַ דריטן אין אַזוי ווייטער. מיך האָט מען נישט

געשלאָגן, ווייל איך האָב אַלץ געטאָן און טאָקע געהאָלפן דער פאַמיליע.

3.

איינמאָל אין מיטן נאַכט האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָבלאָווע, אַרויס געשלעפט פון די בעטן מיין פאַטער, מיין ברודער און מיך, צוזאַמען מיט פיל יידן און אַוועק געפירט אויפן שול־פלאַץ. דאָרטן זענען מיר געזעסן מיט צעבראָכענע הערצער, וויסנדיק, אַז אין דער היים וועט נישט זיין ווער עס זאָל פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט פאַר די קליינע קינדער.

איך האָב באַשלאָסן עפעס צו טאָן. כ׳האָב זיך אויפגעשטעלט און צוגעגאַנגען צו דער ריי יידן וואָס איז געשטאַנען און געבעטן אַן ערלויבניש אין בית־שימוש. דאָרט איז געווען אַ באַוואָפנטער דייטש, וועלכער האָט גע׳פירט צו 8 מענטשן, אַהין און צוריק. מיין ריי האָט זיך דערנענטערט. אי׳ך מיט נאָך זיבן מענער האָבן זיך געלאָזט גיין צום בית־הכסא, וואָס איז געשטאַנען אין פעלד. גייענדיק, האָב איך געבעטן ביי גאָט, אַז דער דייטש זאָל בלינד ווערן, נישט זען ווי איך גיי אַנטלויפן. ווי נאָר איך האָב זיך דערנענטערט צום בנין, האָב איך געגעבן אַ שפרונג, דורכגעריסן די צוים — און איך בין שוין אויף דער צווייטער זייט, אין אַ סאָד מיט ביימער. באַלד האָט מען געפענט אויף מיר אַ פייער, איך בין געלאָפן רעכט אין לינקס, מיט זיגזאַגן און זיך אַרויסגעריסן. נאָך אַ קליינעם אָפרו, האָב איך מיט הינטערוועגן זיך געלאָזט צו דער שטאָט. איך האָב באַגעגנט אַ בחור, וועלכער האָט מיר דערקלערט, אַז ער גייט טוישן זיין פאַטער, ווייל פיל זין האָבן שוין פאַרביטן זייערע עלטערן ביי דער אַרבעט. איך בין גלייך צוגעשטאַנען צו אים און צוזאַמען זענען מיר אַוועק צום שול־פלאַץ. צוקומענדיק צום טויער, האָבן מיר געמאָלדן דעם וואַך־פאָסטן, אַז מיר זענען געקומען פרייוויליק, כדי טוישן אונדזערע אַלטע פאַטערס. דער עלטסטער האָט אויסגערופן מיין פאַטער, וועלכער איז צוגעשפרונגען אַ דערשראָקענער. מען האָט אים געפרעגט צי דאָס איז זיין זון, האָט ער געזאָגט יאָ. מיין טאַטע האָט זיך מיט מיר אפילו נישט געזעגנט, ווייזט אויס פאַר שרעק — און איז אַוועק.

איך בין אַריין און מיין פאַטער איז אַרויס. כ׳האָב זיך פאַרבונדן מיט מיין ברודער, אים דערציילט וואָס פאַר אַ שטיקל אַרבעט איך האָב אָפגעטאָן, מיר האָבן זיך ביידע צעקושט און צעווײַנט. דערנאָך האָט מען אונדז פאַרשיקט קיין ביאַלעפאָלע, וואָס איז פאַר זיך אַ גאַנצע געשיכטע.

4.

צוריק קומענדיק פון ביאַלעפאָלע, זענען נאָך פאַרגעקומען פיל אָבלאָווע, אָבער איך האָב זיך שוין מער נישט געלאָזט פאַנגען. דערפאַר נישט איין נאַכט געשלאָפן אויפן דאַך, אָדער אין פעלד.

בייטאָג האָבן מיר געמוזט גיין צו דער אַרבעט, ווייל די אָרעמקייט אין נויט איז געווען גרויס. מיין מוטער, וואָס איז אַלע יאָרן געווען קראַנק, איז איצט געוואָרן געזונט. זי האָט געוואָשן פאָדלאָגעס און וועש, געטראָגן וואַסער אין די הייזער, אַבי צו פאַרדינען אַ שטיקל ברויט פאַר די קינדער. דאַקעגן איך האָב פאַרקאטשעט די אַרבל, געטאָן וואָס כ׳האָב נאָר געקאָנט. אָבער דער הינגער איז געווען זייער גרויס. מיר האָבן נישט געקענט מער קויפן ווי איין ברויט אַ טאָג, פון צוויי קילא. איין האַלב ברויט האָבן מיר פאַרטיילט פאַר די דריי אַרבעטנדיקע מענער און דאָס צווייטע האַלבע ברויט — פאַר זעקס קינדער און מיין מוטער.

ביינאַכט, ווען מיר זענען אַ היים געקומען פון דער אַרבעט און געהאַט אָפצוגעבן אַן אָנגעברענטע זופּ — איז געווען אַ יום־טוב.

אין שטאָט האָט מען געשמועסט, אַז דאָ און דאָרט ליקווידירט מען יידן, מען שיקט זיי אין די פאַרניכטונגס־פלעצער. מיר האָבן געלעבט מיט דער האָפענונג, אַז ווייל מיר האָבן באַשעפטיקונג ביי די דייטשן, וועט נישט פאַסירן קיין שלעכטס. איך האָב געאַרבעט אין לאַגער בודזין. געווען דער געהילף פון שאָפער, געפוצט דעם אויטאָ, אים געוואָשן, צוגעגרייט. דער שאָפער האָט מיך כסדר געשלאָגן, אפילו געטריבן פון זיך, נאָר מיר איז עס געווען כדאי. איך בין מיט אים איבעראַל מיטגעפאָרן, געהאַט ביי אים עסן און טרינקען, הגם אויך צרות מיט פעטש.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט אַ לאַנגע צייט. ביז אַ געוויסן פרימאָרגן הערן מיר, אַז די גאַנצע שטאָט איז אַרומגערינגלט פון דייטשן. מיר האָבן געוווּסט, אַז דאָס מאָל ענדיקט זיך אַלץ. דער יודענראַט מיט די דייטשן זענען אַרום געגאַנגען אין די גאַסן און אויסגערופן, אַז אין משך פון צוויי שעה מוז די גאַנצע שטאָט יידן זיין אין גאַס. מיר זענען גלייך אַוועק צו מיין זיידן, ווו די גאַנצע כאַמיליע האָט זיך פאַרזאַמלט. מיין זיידע האָט מיט יעדן באַזונדער געזאָגט ווידוי, מען האָט זיך

געזעגנט. די געוואלדן זענען געווען אַזוי גרויס, אייגנער האָט נישט געהערט דעם צווייטן.

וועמ מיר האָבן דערהערט אַ שיסעריי, איז מען צו צום פענצטער און געזען ווי די דייטשן שלעפן טובה־לאהן אין בינען, עלאַלע קצבס פרוי מיט דער טאַכטער — אין ביידע דערשאָסן. מיר האָבן שנעל געכאַפט די פעקלעך און אַרויס אין גאַס. מיין זיידן האָט מען געטראָגן אויף די הענט, ווייל ער האָט נישט געקענט גיין אויף די פיס.

אויפן מאַרק־פלאַץ זענען שוין געשטאַנען פיל מענטשן מיט קליינע קינדער און פעק. פרויען האָבן זיך געבראָכן די הענט, קינדער האָבן געווייגט, די מענער האָבן געקוקט אין אַלע זייטן, זיי האָבן עפעס געזוכט, געביסן די ליפן אוין... געווארט ס׳זאָל קומען א הילף. די הילף איז ליידער נישט געקומען. די דייטשן האָבן זיך געדרייט ווי די וועלף, נאָר אונדז איינצושלינגען. זיי האָבן געווארט אויף אַ באַפעל. עס זענען אָנגעקומען ציווילע דייטשן אין מיליטער־לייט פון פאַרשידענע אונטערנעמ־נגען, מען האָט אָנגעהויבן קלויבן די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט און זיי אַריבער געפירט אויף דער צווייטער זייט, מיט די פאַמיליעס. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער געראַנגל כּאַרן לעבן. יעדער האָט געוואָלט אַריבער אויף דער צווייטער זייט. נאָר די דייטשן האָבן געשלאָגן אַן רחמנות. דאָך האָבן מענטשן נישט געקוקט אויף די קלעפ, נאָר געפרווט אַריבער אויף דער צווייטער זייט. בלוט האָט זיך געגאָסן, די געשרייען, דער טומל און דאָס שיסעריי האָט זיך אויסגעמישט אין איינעם.

עס האָט זיך דערנענטערט אונדזער רייי, די פאַמיליע לאמהוט. כמעט אַלע האָבן מיר געהאַט אַרבעט־שיינען — נאָר מיט אַן אַלטן מאַן אויף די הענט, זיין ווייסע באָרד אַרומגעוויקלט מיט א פאַטשיילע — עס זאָל זיי נישט שטעכן די באָרד. מען האָט אונדז אַריבער געלאָזט אויף דער צווייטער זייט. ערשט איצט האָבן מיר אָפּ־געאָטעמט. נאָר איין פעטער איז געבליבן אויף יענער זייט, מיין טאַטנס א ברודער. זייענדיק אויף דער גליק־לעכער זייט, האָבן מיר געקענט זען ווי אַזוי עס זעט אויס דער האַנדל מיט די מענטשן. דאָס איז נישט מעגלעך צו באשרייבן.

5.

ווען ס׳האָט זיך פאַרענדיקט די טראַגישע סצענע, האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט די מענטשן פון יענער זייט צו כינף אין אַ רייי און אָנגעהויבן מאַרשירן אין דער ריכטונג פון דער באַן. פרויען, מענער און קינדער האָבן מאַרשירט מיט די פעקלעך אויף די כלייצעס. אייניקע האָבן געטראָגן קינדער אויף די הענט, אָדער די אַלטע וואָס האָבן נישט געקענט גיין. אונדז האָבן די דייטשן באַפרייט.

ווען מיר זענען געקומען אַ היים, האָט שוין אָנגע־הויבן צו ווערן טונקל. אין שטוב האָבן מיר געפונען אַן אויפגעאָקטע טיר. אַ דריי פערטל פון די זאַכן איז געווען צעראַבירט פון די פאַליאַקן. אפילו די בעטן זענען נישט געווען. מיין פאָטער האָט געזומען גיין פון וואַנט צו וואַנט, נישט אַרויס געדעדט קיין ווארט. די קינדער זענען אָנטשלאָפן געווארן אויף דער ערד.

נאָך אַ גאַנצן טאָג נישט עסן, האָט קיינער נישט געדענקט אַז ער איז הונגעריק. פון אונדזער באַלקאָן האָבן מיר געזען ווי די יידן מאַרשירן אויף דעם ווייסן באַרג (אַזוי האָט מען אים גערופן). בין צו דעם באַרג, זענען די מענטשן מיט די קינדער גוט געגאַנגען, נאָר צוקומענדיק צום באַרג, האָבן זיי פאַרקלענערט די טריט — ס׳האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער. קראָשניקער יידן זענען אומ־געקומען על קידוש השם.

די זעלבע נאַכט איז קיינער פון אונדז נישט ג׳ע־שלאָפן. איך האָב נישט געוואָלט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז מיר געהערן צו אַ פאָלק וואָס מען דאַרף פאַרניכטן, אַז מיר מוזן שטאַרבן לויט א באַפעל.

דער טאָג האָט איינגעשלונגען די פינצטערע, בלו־טיקע נאַכט. מיר זענען ווידער אַוועק צו דער אַרבעט, ווי ס׳וואָלט גאָרנישט געשען. אַרויס גייענדיק פון שטאָט, האָבן מיר געזען ליגן פיל טויטע ביי די זייטן פון שאָסיי. א גרופע יידן איז געווען באַשעפטיקט ביים אויפרוימען די טויטע, די פאָליציי האָט זיי ביינאַכט אַרויס געשלעפט פון די הייזער — זאָל מען אין דער פרי נישט דערקענען ווער דאָ איז פאַרגעקומען.

מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט, יעדער אויף זיין פלאַץ. איינער מיטן צווייטן האָט זיך נישט באַגריסט, נישט געריעדט. מיר האָבן נאָר געמוזט בעסער אונ שנעלער אַרבעטן, ווייל אונדזערע מייסטערס האָבן דאָך אונדז געראַטעוועט דאָס לעבן.

6.

דאָס בית־הכנסת אין קראָשניק איז פאַרוואָנדלט געווארן אין א פערד־שטאַל. מ׳האָט פאַרברענט די טישן,

די ספרי־תורה, די ספרים. די שול איז אויך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַרעסט־הויז. דער יודענראַט איז געוואָרן אַלץ ערגער, די יידישע פאָליציי האָט געשלאָגן אָן רחמנות. זיי זענען געווען פיל „פרומער" ווי מ׳האָט פון זיי פאַרלאַנגט.

מען האָט אַרויס געזומען פון די הייזער 25 יוגנט־לעכע ציוניסטן און זיי דערשאָסן. אין שטאָט האָט געהערשט אַ טיפוס־עפּידעמיע. אין דעם הויז ווו ס׳איז געווען אַ פאַל פון טיפוס, איז עס פאַרחתמעט געוואָרן מיט אַ סטעמפל פּין וואָקס, קיינער האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין צי אַריינגיין. פאַר אַזאַ הויז האָט געהאָנגען אַ גרויסער פלאַקאַט מיט אַן אויפשריפט: טיפוס! געהיטן האָבן פוילישע סאַניטאַרן. אויב עמעצער האָט געוואָלט געבן דעם קראַנקן אַ שטיקל ברויט דורכן פענצטער, האָט ער געמוזט גוט באַצאָלן דעם סאַניטאַר — דאַן האָט מען געמעגט...

יידן האָבן נישט געטאָרט פאַרלאָזן די שטאָט, נישט פאָרן מיט דער באַן. אַז מ׳האָט בייגאַכט געטראָפן אַ ייד אין גאַס, האָט מען אים דערשאָסן. יעדעס מאָל האָט מען אַרויף געלייגט אויפן יודענראַט אַנדערע קאָנטריבוצי־עס: 5 קילאָ גאָלד, 10 קילאָ גאָלד, 20 קילאָ גאָלד. דער יודענראַט האָט עס געמוזט צושטעלן, אַ נישט האָבן זיי געכאַפט ערובניקעס און זיי דערשאָסן.

יידן האָבן נישט געטאָרט האָבן קיין פוטערס. ווער עס האָט געהאַט אַ פעלץ, פוטערנע קעלנער, האָבן עס געמוזט ברענגען צום אָנגעוויזענעם טערמין. יידן האָבן נישט געטאָרט גיין אויף די טראָטוּאָרן. אויך יידישע געשעפטן האָבן נישט געטאָרט עקזיסטירן. יידן האָבן געטראָגן מגן־דוד אָפּצייכענונגען אויף די רעכטע האַנט. ווען מיר האָבן באַגעגנט אַ דייטש, האָבן מיר געמוזט אַראָפּ נעמען דאָס היטל פון קאָפּ. ווען עטלעכע יידן זענען זיך צוזאַמען געקומען דאַוונען, האָט עס געהייסן אַז „מען פירט פאָליטיק". מען האָט געשאָסן אויף יידישע קינדער.

פאַר יידן האָבן נישט עקזיסטירט קיין צוטיילונגען פון קליידונג, קוילן, האָלץ און אַנדערע זאַכן. בלויז ברויט־קאָרטן זענען געווען. ווער עס האָט געהאַט געלט, האָט זיך נאָך געקענט אַ ביסל העלפן. בלויז אַ קורצע צייט האָבן יידן געלעבט רויק, נאָך דער ערשטער אַקציע. באַלד האָבן זיך געהערט קלאַנגען, אַז פון איין טייל פון לובלינער קרייז פאַרשיקט מען אַלע יידן. פון יאַנעווער פאָוויאַט האָבן אַ העלפט יידן זיך געמוזט צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. די אַלע שטעטלעך זענען געוואָרן יידן־ריין. מיר האָבן דערפילט, אַז די צרה דערנענטערט זיך אויך צו אינדז. ס׳האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט און מיר באַקומען אַ באַפעל, אַז די וואָס האָבן אַרבעטס־פּלעצער, זאָלן זיך צושטעלן אין דער פרי מיט אַלע זאַכן, ווייל מען וועט מער נישט קענען אַהיים קומען נאָך דער אַרבעט. מ׳קען זיך פאַרשטעלן ווי ס׳האָט אויסגעזען דאָס אַווענקיין פון דער היים, דאָס געזעגענען זיך מיט דער מאַמען, מיט די שוועסטער און ברידער. מיר זענען געווען אַכט קינדער אין דער היים, איינס קלענער כּדי צווייטן. איצט האָבן מיר געווסט, אַז מיר וועלן זיך מער נישט זען.

יעדער איינער פון אונדז האָט געפּאַקט זיין פּעקל. איך האָב מיטגענומען מיט זיך מיין פאָטער און די עלטערע שוועסטער האָדעס. מיין עלטסטער ברודער האָט געאַרבעט ביים „סקרענט", איז ער אהין אַוועק. מיין קלענערער ברודער איז אַוועק צו אַ פויער פאַשען בהמות. די אַנדערע קינדער מיט מיין מוטער זענען געבליבן אין דער היים.

7.

מיר זענען אַוועק קיין בודזין אין לאַגער, ווו עס זענען געווען אויפגעשטעלט פערד־באַראַקן, אַרומגעצוימט מיט עלעקטרישע דראָטן. יעדער האָט געמוזט איבערלאָזן זיין פּעקל ביים איינגאַנג־טויער.

מען האָט פאַרטיילט 500 מענטשן אין איין באַראַק, ווו עס זענען געווען 4־שטאָקיקע פּריטשעס. אויפזעצן זיך דאָרט האָט מען נישט געקענט, ווייל מען האָט זיך צעקלאַפּט דעם קאָפּ. ווען יעדער האָט זיך באַקענט מיט זיין בעט, האָבן מיר געהערט אַ פייף. מ׳האָט געמוזט פאַרלאָזן דעם באַראַק, אַרויס אין דרויסן. ביים טויער איז שוין געשטאַנען אַ וואַך־פאָסטן, אין אַלע פיר ווינקלען פון לאַגער זענען געווען וואַך־טורעמס מיט מאַשין־געווער. די וועכטער זענען געווען אוקראינער, אין שוואַרצע מ׳נדירן. מ׳האָט אונדז אויסגעשטעלט צו 5 אין אַ ריי און אַנגעהויבן ציילן. דער אַפּעל האָט געדויערט 2 שעה. שפּעטער האָט מען געהאַלטן אַ רעדע...

צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען אונדז געפירט צו דער אַרבעט אין דער פאַבריק, אַ מרחק פון 2 קילאָמעטער. זיי האָבן געהייסן זינגען ביים מאַרשירן. ווער עס האָט נישט געוואָלט זינגען, האָט באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. די אוקראינער האָבן אונדז צוגעפירט ביז צום טויער פון דער פאַבריק, ווו ס׳האָבן אונדז איבערגענומען די דייטשן.

קומענדיק אין פאַבריק, בין איך אַוועק צו מיין שאָפער, וועלכער איז אַריין צום דירעקטאָר און בייַ אים געפֿונען, אַז איך זאָל בלייבן מיט אים ווייטער אַרבעטן. איך האָב אים פֿאַרזיכערט אַז כ׳וועל נישט אַנטלויפֿן, ווייל מיין פּאָטער איז דאָ מיט מיר צוזאַמען — און איך ווייס, אַז אין פֿאַל פֿון מיין אַנטלויפֿן, וועט מען דעם טאַטן דערשיסן.

דערנאָך איז דער שאָפער אַוועק מיט מיר צום לאַגער־פֿירער, א ס.ס.־מאַן און אים דערקלערט, אַז איך בין אים זייער נייטיק צו דער אַרבעט, ער ווייל מיך האָבן בייַ זיך. ער איז פֿאַר מיר פֿאַראַנטוואָרטלעך, ער וועט מיך היטן מיט זיין רעוואָלוווער. מיין פּאָטער איז אויך אין לאַגער, אין פֿאַל וועט איך אַנטלויף, וועט מען שיסן מיין פּאָטער און נאָך צען יידן. דער ס.ס.־מאַן האָט עס באַשטעטיקט נאָך גרויסע וואַקלונגען. איך האָב געמוזט יעדן חודש אַרויס נעמען א דערלויבעניש פון אים.

אַלזאָ — איך בין ווידער א פרייער פויגל. יעדן טאָג פֿאַר איך אין שטאָט אַריין, יעדן טאָג בין איך געווען אין דער היים. יידן האָבן שוין געוואַרט אויף מיר אין קראָשניק, איך האָב זיי געברענגט גרוסן פון לאַגער און אין דעם לאַגער.

איך האָב אויסגענוצט די געלעגנהייט און אַנגעהויבן האַנדלען. וועו איך האָב געבראַכט אין לאַגער פֿראַוויאַנט, זענען דאָרט געווען אויך מיינע זעק מיט ברויט, וועלכע כ׳האָב פֿאַרקויפט אין לאַגער. צומערשט האָט עס מיין שאָפער נישט דערלויבט, נאָר אַז איך האָב אים געגעבן געלט, האָט ער מיר שפּעטער געהאָלפֿן.

איך בין געווען דער אייניקער ייד וואָס האָט זיך באַווויגן אַזוי פריי. איך האָב באַזאָרגט עסן פאַר מיין פאַמיליע אין קראָשניק, געהאַט קאָנטאַקטן מיטן „סקרענט״ — מיט אייַן וואָרט, כ׳בין פֿאַרוואַנדלט גע־וואָרן אין א כלל־טוער אין קראָשניק.

8.

אַז מ׳האָט געשאָפן א נייעם לאַגער, האָבן א סך יידן זיך געמוזט צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. אין בודזין האָט מען צוגענומען אַלע פרויען, מען האָט זיי אַוועק געשיקט — און מיר האָבן נישט געוווסט וווּ אַהין. אויך מיין שוועסטער.

א געוויסן פרימאָרגן, וועו איך בין געקומען אין שטאָט אַריין, האָב איך מיין מוטער מיט די קינדער מער נישט געטראָפֿן, ווייל אַלע יידן האָבן געמוזט פֿאָר־לאָזן קראָשניק און זיך צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. אין קראָשניק איז געבליבן נאָר איין לאַגער און די וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. צומאָרגנס בין איך ווידער גע־קומען אין שטאָט, אַריין אין לאַגער און דאָרט געטראָפֿן מיין מוטער מיטן קלענסטן ברודער שלמה, א קינד פון 4 יאָר. זיי זענען געזעסן אין אַרעסט־הויז, אין שוּל. מיין מוטער האָט מיך דערזען דורך די קראַטן פון פענצטער, זי איז געשטאַנען מיטן קינד אויף דער האַנט. זי האָט ביי מיר געבעטן דאָס לעבן: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט״... די ווערטער וועל איך קיינ־מאָל נישט פֿאַרגעסן. די מאַמע האָט מיר דערציילט, אַז זי איז אַנטלאָפן פון דער ריי אין 2 נעכט זיך אויס־באַהאַלטן אויפן בית הקברות. זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו עסן, זענען זיי אַרויסגעקראָכן פון דער באַהעל־טעניש. מען האָט זיי געכאַפט און מען וועט זיי אוודאי שיקן קיין זאקליקאָוו.

מיין קליין ברודערל האָט געמאַכט מיטן ענטל: „יצחק, נעם אונדז אַרויס פון דאַנען״. איך האָב כמעט נישט געהערט וואָס דאָס קינד רעדט, אין מיינע אויערן איז נאָר פֿאַרבליבן וואָס די מוטער האָט מיר געזאָגט: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט״. דאָס בלוט האָט מיר געשלאָגן אין קאָפּ אַריין, איך האָב געפּילט, ווי פונקען פליען פֿאַר מיינע אויגן. איך בין געשטאַנען און געקוקט ווי מיין מוטער בעט זיך בייַ מיר דאָס לעבן, און איך קאָן איר נישט העלפֿן. טערן האָבן זיך גע־גאָסן פון אירע אויגן. פלוצים האָב איך דערפּילט, ווי אייניער כאַפּט מיך אָן פון אונטן און שלעפּט מיך אַוועק. דאָס איז געווען א יידישער פאָליציאַנט, געווע־זענער ישיבה־בחור מאָטעלע פשוק, משה פשוקס א זון. איך האָב זיך מיט אים געאַמפּערט, ס׳זענען אַבער צוגעקומען נאָך און נאָך פאָליציאַנטן און מ׳האָט מיך באזייטיקט.

אין לאַגער קראָשניק איז אויף א בוידעם געלעגן באַהאַלטן מיין זיידע מיט דער באָבען. איך האָב דערפון נישט געווווסט. שפּעטער, וועו כ׳האָב זיך פֿאַרבונדן מיט מיין פעטער נח פון סקרענט, האָט ער מיר דערפון דער־ציילט. איך בין גלייך אַוועק אַהין, נאָר זיי נישט געקענט געפינען. מען האָט מיר געראָטן נישט דער־נענטערן זיך צו דעם פלאַץ, ווייל די דייטשן זוכן דעם זיידן. איך האָב איבערגעלאָזט געלט מען זאָל אים קויפן עסן און בין צוריק צום שאָפער.

קומענדיק קיין בודזין, האָבן מיך מענטשן געפֿרעגט צו איך האָב נישט געברענגט קיין בריוועלעך, אַדער

גרוסן. איך האָב קיינעם נישט געהאַט וואָס צו ענט־כערן. מיינע אָפּנעמער פּון ברויט און אַנדערע אַרטיקלען זענען געשטאַנען פון דער ווייטנס, נישט דערנענטערט זיך צו מיר. זיי האָבן כאַרשטאַנען, אַז עפּעס האָט פּאַסירט. איך האָב מיט קיינעם נישט געוואָלט רעדן. מיין פּאָטער האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים דערציילן וואָס איז געשען. נאָר טערען האָבן זיך געגאָסן פון מיינע אויגן. איך האָב געוואָלט שלאָפן און נישט געקענט, איך האָב געוואָלט רעדן און נישט געקענט. די ערשטע וועלטער וואָס איך האָב אַרויסגעברענגט, זענען געווען: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט". מיין פּאָטער האָט מיר געטאַפּט דעם דופק, דעם קאָפּ, צי כ׳האָב נישט קיין היץ. איך האָב געוואָלט אַלץ אויסבאַהאַלטן כּדי נישט דערציילן. נאָר דאָך האָב איך אים אַלץ דערציילט. מען קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס מיר ביידע האָבן איבערגעלעבט...

צומאָרגנס האָב איך געוואָלט פאָרן אין שטאָט אַריין, נאָר נישט געהאַט קיין געלעגנהייט, ווייל דער אויטאָ איז נישט געפאָרן. מיר האָבן געהאַט אַנדערע אַרבעט. וועט איך בין אין דריטן טאָג ווידער געקומען אין שטאָט, בין איך גלייך אַוועק אין לאַגער — און נישט געטראָפן קיינעם הינטער די קראטן.

אַרויס גייענדיק פון לאַגער, באַגעגנט מיך מיין קליין שוועסטערל רחלע מיטן ברודערל זלמן. זיי האָבן מיך דערקענט פּון דער ווייטנס. זיי האָבן זיך אַרום געוואָלגערט אַ וואַך צייט, אָן עסן און שלאָפן. רחלע בעט זיך ביי מיר:

— יצחק, נעם אונדז מיט זיך, מיר האָבן נישט ווו צו גיין. איך האָב מורה פאַר די דייטשן.

איך בין געבליבן שטיין ווי אַ געליימטער, נישט געוווסט וואָס צו טאָן מיט די צוויי קינדער. איינס איז מיר יאָ געווען קלאָר: אין שטאָט טאָרן זיי נישט בלייבן און מיטנעמען מיט זיך — איז אַ זיכערער טויט. איך האָב זיי געגעבן וואָס כ׳האָב געהאַט מיט זיך און זיי געשיקט אויף די פּיאָסקעס, צו די פּאָליאַקן. זיי האָבן אויסגעזען ווי נישט־יידישע קינדער, בלאָנד. וועט זיי זענען פון מיר אַוועק, האָב איך אין דעם מאָמענט זיך געווונטשן דעם טויט. די צוויי קליינע קינדער זענען פון מיר אַוועק מיט די ווערטער: „מיר ווילן נישט שטאַרבן, מיר האָבן מורא...". (ווער ווייסט צי די צוויי קינדער לעבן נישט ערגעץ און ווייסן נישט, אַז זיי זענען יידן?!).

איך בין ווידער געקומען קיין בודזין נאָך מער צעבראָכן ווי פון ערשטן פּאַל. דאָס מאָל האָב איך נישט דערציילט מיין פּאָטער, כ׳האָב פשוט מורא געהאַט פאַר זיין לעבן. ער איז אַרום געגאַנגען און זיך געבראָכן די הענט: „מיין פרוי, מיינע קינדער...".

דאָס לעבן איז זיך געגאַנגען ווייטער. מיר האָבן געמוזט פאַרגעסן, געמוזט אַרבעטן. איך בין ווייטער אַרום געפאָרן אין געזעלן פאַרשידענע טראַגעדיעס און אומגליקן, וואָס איך בין נישט א׳משטאַנד דאָס איבערצוגעבן.

9.

בודזין איז געווען אַ טויטן־לאַגער, ווו מען האָט געשאָסן, געהאָנגען די פאַרפיניקטע פאַר גאָרנישט. דער לאַגער־פירער פייקס איז נישט געגאַנגען עסן מרישטיק, ביז ער האָט נישט געהרגעט עטלעכע יידן. איך האָב אָנגעהויבן רעדן מיטן דירעקטאָר פון דער פאַבריק, ער זאָל מיר דערלויבן צו שלאָפן מיט אַנדערע מייסטערס אין דער פאַבריק, ווייל אין לאַגער איז שמוציק און אין פאַבריק אַרבעטן מענטשן, וואָס מוזן זיין ריין, ווי צ״ב די פּריזירערס וואָס ראַזירן די דייטשן, די שניידערס וואָס נייען פאַר זיי. מיין שאָפער דאַרף מיך האָבן פאַרטאָג, דאָך מוז ער וואַרטן, ביז איך קום פון לאַגער. דאָס זעלבע — די אויוון־הייצערס וועלכע באַדינען די דייטשן. מיין פאָטער האָט געפאַשעט געגדז פאַר די דייטשן און געאַרבעט אין דער פּוילישער קיך. האָב איך געבראַכט אַ ליסטע פון 36 מענטשן, וועלכע דאַרפן נישט שלאָפן אין לאַגער, ווייל דאָרטן איז שמוציק און לויזיק. דער דירעקטאָר האָט מיט מיר גוט געלעבט. וועט ער האָט באַדאַרפט האָבן אַ שטיקל גאָלד, האָב איך עס אים פאַרשאַפט, אַזוי אַז ער האָט אַרויס גענומען אַן ערלויבניש פאַר 36 מענטשן, אַז זיי זענען נייטיק פאַר דער פאַבריק. מיר האָבן באַקומען אַ מענטשלעכן באַראַק צום שלאָפן, מיט בעטן און אַלץ וואָס אַ מענטש דאַרף האָבן. דאָ האָבן מיר אַ ביסל אָפּגעאָטעמט, נישט געווסט פון קיין צרות.

אין לאַגער האָט מען געברענגט אַ טראַנספּאָרט פרויען פון פאַרשידענע שטעטלעך, בעת אונדזערע פרויען האָבן זיי פאַרשיקט.

אין לאַגער האָט געהערשט הונגער, נישט געווען וואָס אָנצוטאָן. יעדעס מאָל האָט מען צוגענומען די טיפוס־קראַנקע און זיי געשאָסן. ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ האַנדל מיט קאָצן און קליידער. מען האָט דאָס פאַר־קויפט די פּאָליאַקן, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער

פֿאַבריק און באַקומען פון זיי אַ שטיקל ברויט. מענטשן זענען געבליבן נאַקעט און באָרוועס. ביי וועמען מען האָט געפונען עפּעס געלט, האָט מען אים געהאָנגען. גייענדיק צו דער אַרבעט, האָט מען געמוזט זינגען. מען האָט אונדז געשלאָגן. נאָך דער אַרבעט איז פֿאַרגעקומען אַן אַפּעל, מינדעסטנס אַ 2 שעה. אַן ס.ס.־מאַן איז דורכ־געגאַנגען יעדער ריי באַזונדער און געקוקט אין די אויגן אַריין. דער וואָס איז אים נישט געפעלן געווען, האָט ער אים צוגענומען אויף אומצוברענגען.

10.

אין דער פֿאַבריק האָט יעדער אַ ביסל פּרייַער אָפּ־געאָטעמט. מען האָט געקענט באַקומען עסן. ביי מיין פֿאָטער אין קעמערל איז געווען אַ „רעסטאָראַן". דאָס עסן וואָס איז געבליבן, האָט געהערט צו אים, ווייל ער האָט געדאַרפט עס פֿאַרטיילן פֿאַר די גענדז, וועלכע ר׳האָט געפֿאַשעט פֿאַר די דייטשן. אַזוי ווי די גענדז האָבן געגעסן אויך גראָז, האָט ער די זופּן פון דער קיך פֿאַרטיילט הונגעריקע מענטשן. מער ווי איין מענטש האָט ער נישט געקאָנט אַרייַנלאָזן אין קעמערל, ווייל די דייטשן האָבן זיך דאָרט געדרייט. יידן האָבן גע־וווסט, אַז ביי מיין פֿאָטער קען מען באַקומען עפּעס עסן, אַ מייַער, אַ שטיקל ברויט. מיין טאַטע איז געווען אין זיבעטן הימל, אַז ער האָט געקענט עמעצן העלפֿן.

מיר האָבן געהאַט אַ קאַסטן מיט עסנוואַרג. מיין פֿאָטער האָט אים שטענדיק אויסגעלייגט און פֿאַר־טיילט צו הונגעריקע, בעת איך האָב אים אַנגעפּולט.

איין מאָל, ווען איך בין געווען אין קראָשניק, האָב איך באַמערקט ווי דייטשן האָבן געפּירט צוויי יונגע פרויען, וועלכע זיי האָבן געכאַפּט ביי איין פּויער. איך האָב געוווסט, אַז ס׳איז געווען אַ וועגדונג פון דעם דירעקטאָר צו דער ס.ס., אַז מען דאַרף האָבן פרויען אין דער פֿאַבריק. בעת מען האָט די פרויען געפּירט צו דער אויספֿאָרשונג, האָב איך דערקלערט דעם שאָפער, אַז די פרויען קענען אים ברענגען נוצן. דער שאָפער איז גלייך צו זיי צו, איבערגענומען ביידע מיידלעך. איך האָב באַקומען אַ באַפעל זיי צו היטן ביז אין לאַגער. די צוויי שוועסטער פון אוזשענדווו, באַשע און אָלטשע, האָבן מיר געווונטשן דאָס אייביקע לעבן. כ׳האָב זיי דערקלערט, אַז אין לאַגער וועט מען זיי אַלץ צונעמען. האָבן זיי מיר איבערגעגעבן אַ סומע געלט. אין לאַגער האָב איך עס זיי צוריק געגעבן, נישט וויסנדיק אפּילו וואָס און וויפל זיי האָבן געהאַט.

11.

איין מאָל באַקום איך אַ באַפעל זיך מעלדן ביים לאַגער־פּירער. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז די זאַך איז אַן ערנסטע. מען האָט מיך געמסרט, אַז כ׳האָב פֿאַרבינ־דונגען מיט פֿאַרטיזאַנער.

איך בין אַוועק צום דירעקטאָר פון פֿאַבריק און אים דערקלערט, אַז כ׳האָב טאַקע געהאַט פֿאַרבינדונגען מיט פֿאַרשידענע קריסטן, ווייל כ׳האָב מיט זיי געהאַנדלט, געטוישט גאָלד, געבראַנגט געלט.

דער דירעקטאָר האָט מיר צוגעזאָגט, אַז עס וועט מיר גאָרנישט געשען, איך דאַרף נאָר נישט רעדן קיין נאַרישקייטן, ווייל ער אַליין איז דאָך אויך געווען פֿאַר־מישט אין דער קאַשע. ער האָט צוגעזאָגט עפּעס טאָן פֿאַר מיר.

ווען די אַרבעטער זענען געגאַנגען פון דער אַרבעט, בין איך מיט זיי מיטגעגאַנגען און זיך געמאָלדן ביים לאַגער־פּירער. דער ערשטער ענטפער זיינער איז גע־וועז: אַ זעץ הינטערן האָרץ, אַז כ׳האָב באַלד פֿאַרלוירן דאָס באַווווסטזיין. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, בין איך געווען אין אַ קעלער. נאָך אַ גאַנצער נאַכט זיין אין קעלער, איז געקומען די צווייטע „באַגריסונג" — אַן אוקראינער מיט אַ הונט. דער הונט האָט גערישן פון מיר שטיקער און דער אוקראינער האָט געשלאָגן, אַז איך זאָל נישט שרייַען. ווי לאַנג זיי האָבן זיך מ׳ט מיר פֿאַרנומען, ווייס איך נישט. ביי מיר האָט עס אויס־געווירן אַן אייביקייט.

ווען דער אוקראינער איז אַוועק, איז געקומען דער לאַגער־פּירער מיט אַ גלאָז וואַסער און פרעגט, צי איך ווייל טרינקען. אַז כ׳האָב געענטפערט יאָ, האָט ער זיך דערנענטערט און דערלאַנגט אַ זעץ, אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויפן קאָפּ — און פֿאַרשלאָסן די טיר.

ביי מיטאָג האָט מען אין מיר ווידער נישט פֿאַר־געסן. די טיר האָט זיך געעפנט, מען האָט מיך געגומען צו אַ ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט פֿאַרגעלייגט אַ באַשול־דיקונג, אַז איך האָב באַציונגען מיט פֿאַרטיזאַנער און כ׳זאָל זאָגן וואָר זיי זענען, וועט מען מיר גאָרנישט טאָן. מען וועט נאָר זיי נעמען.

איך האָב געווווסט, אַז איין וואָרט וואָס כ׳וועל זאָגן, איז עס אַ זיכערער טויט. איך האָב געטענהט, אַז איך וווייס פון גאָרנישט. מען האָט מיך געשלאָגן, דערנאָך געשראָקן מיט הענגען. צוגעבונדן די הענט צו די פיס, אַדורכגענומען אַ שטעקן און מיך אויפגעהאָנגען צווישן צוויי טישן, געגאָסן וואַסער און געשלאָגן.

יעדעס מאָל וואָס כ׳האָב באַקומען וואַסער אויפן קאָפּ, האָב איך אַ ציטער געגעבן. וועג מען האָט מיך אַראָפּ געוואָרפן אויף דער ערד, האָט מען מיך מער נישט געשלאָגן. איך האָב נישט געקענט גיין און נישט געפילט צי כ׳האָב הענט. מ׳האָט מיך צוריק געשיקט אין קעלער.

פּאַרנאַכט זענען געקומען צוויי מאַן פון לאַגער, מען האָט מיך געטראָגן אַהין, געמאַכט מאַסאַזשן אויף די פיס און אויף די הענט, כּאַרבונדן די ווונדן, געגעבן קאַפע צו טרינקען. צו מאָרגנס בין איך געשטאַנען אויף די פיס, באַקומען פרישע קליידער — און מ׳האָט מיך צוריק געפירט אין פאַבריק. מיין פאָטער איז געווען איבערצייגט, אַז מען האָט מיך שוין פון לאַנג געשאָסן. אַז איך בין צוריק געקומען, קענט איר זיך שוין פאָרשטעלן די פרייד נישט נאָר בייַ מיין פאָטער, נאָר בייַ אַלע מענטשן. איך האָב געהאָט אַ מין געפיל, אַז דער־כאָר בין איך געבליבן לעבן, ווייל איך לעב נישט נאָר פאַר זיך — אין אַז איך דאַרף ווידער העלפן.

איך בין ווידער געפאָרן אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, יידן האָבן באַהאַלטן סחורות בייַ קריסטן. איך בין געפאָרן צו זייַ, אַרויס געגומען די סחורה — איין מאָל אַלס פאַלאָק, איין מאָל אַלס דייטש. מיר האָבן אָפּגענומען גאָלד, זילבער און אַזוי האָבן זיך מענטשן גערַאַטעוועט פון הונגער.

12.

איין מאָל, וועג איך בין צוריק געפאָרן אין לאַגער, האָב איך באַמערקט אויפן וועג אַ באַקאַנט געשטאַלט. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט — אין איך דערזע מיין יינגערן ברודער משה. מיר האָבן זיך אַרומגעכאַבט און צעקושט. מיין ברודער איז געהאַט אַוועק נאָך פאַר דער ליקווידאַציע פון קראָשניק. איך בין אָפט געקומען צו אים אין פעלד, ווו ר׳האָט געפאַשעט בהמות. דער פּויער האָט אים נישט געווואָלט מער האַלטן, ווייל ער האָט מורא געהאַט פאַר די דייטשן. איך האָב נישט לאַנג געקלערט — און אים אַריין געכּירט אין לאַגער, געזאָרגט דערפאַר ער זאָל באַקומען אַרבעט אין דער פאַבריק. אַ דאַנק דעם האָט ער מיט אינדז צוזאַמען איבערגעלעבט די מלחמה. ער, זיין פרוי מיט צוויי קינדער ווויַנען אין ישראל.

מיין עלטסטער ברודער איז געווען ביים „סקרענט״. פון דאָרט האָט מען אים פאַרשיקט — און ביזן הייַנטיקן טאָג ווייסן מיר נישט פון אים. געבליבן ביים לעבן איז מיין פאָטער, איך, ווי אויך מיין יינגערער ברודער.

איך בין דערגאַנגען אויף די שפורן פון מיין שוועסטער, וועג אי״ך האָב באַזוכט כּיל לאַגערן און אַרום געפאָרן אין פאַרשידענע ערטער. נישט נאָר מיין שוועסטער האָב איך אַנטדעקט, נאָר דעם גאַנצן קראָשניקער טראַנספאָרט, וועלכן מ׳האָט אַוועק געשיקט פון אונדזער לאַגער קיין לובלין, אין דער עראָפּלאַנען־פאַבריק פּלאַגע־לאשקעוויטש, וואָס האָט זיך געפונען אנטקעגן איבער דעם מיידאַנעק, אויפן וועג קיין כעלם. איך האָב פּריער באַזוכט מיידאַנעק, אויך ליפאָוו 7, וווּ ס׳איז געווען אַ לאַגער. נאָר אויפן פּלי־פּלאַץ האָבן מיר נישט געהאַט וואָס צו נעמען, זענען מיר קיינמאָל נישט אַריין געפאָרן, נאָר פאַרבייַ געפאָרן.

איין שיינעם טאָג האָט מיין שאָפער באַקומען אַ שיין צו ברענגען מאַרן בודזינער לאַגער 2000 קאָצן און ווינטער־קליידער. איך האָב צוגעגרייט דעם אויטאָ — אין צו מאָרגנס זענען מיר אַריין געפאָרן אין דעם לאַגער פון דער פלאַגע־לאשקעוויטש פאַבריק.

דער לאַגער איז געווען אַ גשלאָסענער, קיינער איז נישט געגאַנגען פון דאַנען אויף אויסערלעכער אַרבעט. אין לאַגער, באַוואַכט נאָר פּן דייטשן, זענען געווען 3000 פרויען און 500 מענער, באַשעפטיקטע אין פאַרשידענע פאַבריקלעך: פאַפּע צו דעקן דעכער, בערשט־לעך, האַלץ־אָפּכאַל מאַר אייטאַמאַבילן (אנשטאָט בענזין). די הויפּט־זאַך: דאָרט זענען געווען מאַגאַזינען מיט מלבושים, צונויפגעזאַמלט פון אַלע פאַרניכטונגס־לאַגערן, וווּ מען האָט אומגעברענגט יידן. ס׳זענען דאָרט געלעגן אינטער דעם פרייען הימל פיל שיך און שטיוול, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אָרט אין די ריזיקע מאַגאַזינען — אַז דאָס אייג האָט נישט דערזען. אויך פיל שטאָפּן, שניט־סחורה. די פרויען האָבן דאָס אַלץ סאָרטירט, לויט דער קוואַליטעט. פאַרשטענדלעך, האָבן די פרויען אַרויסגענומען פון די קליידער גאָלד, דאָלאַרן און אַנדערע ווערט־זאַכן. נאָר זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו קויפן, ווייל דער לאַגער, ווי געזאָגט, איז געווען אַ כּאַרמאַכטער.

מיר זענען אַוועק צו די מאַגאַזינען לאָדענען. דאָרט האָב איך באַגעגנט די ערשטע קראָשניקער פרוי, אַ טאַכטער פון די ליכטציערס. זי איז אויף מיר אַרויף געשפרונגען, צעקושט זיך. זי האָט געבעטן בייַ מיר עסן. איך האָב געהאַט ברויט מיט פוטער אין איר געגעבן. שפעטער האָט זי מיר דערציילט, אַז עס זענען דאָ פאַראַן 500 קראָשניקער פרויען, אויך מיין שוועסטער

האדעס. זי איז טאקע געלאפן ברענגען מיין שוועסטער. אונדזער באגעגעניש קאן איך נישט שילדערן...

נאך דעם זענען אנגעקומען נאך קראשניקער פרויען, מען האט מיך באשיט מיט פראגן. איינע האט נישט געלאזט רעדן די צווייטע. „וואס מאכט מיין פאטער?" „וואס מאכט מיין ברודער?" איינע פרעגט אויף מיין פעטער. מען האט געלאכט און געווייגט צוזאמען. איך בין נישט געווען אימשטאנד יעדערן צו ענטפערן, איך האב געוואלט רעדן מיט מיין שוועסטער. האב איך געזאגט, אז יעדער וואס האט אין בודזין פאמיליע, זאל אנשרייבן אַ פאר וועלטער. די פרויען האבן זיך אַ לאז געטון שרייבן בריוולעך — און איך האב געהאט צייט צו רעדן מיט מיין שוועסטער. שפעטער איז צו מיר צוגעקומען דאס מיידל וועמען איך האב געגעבן דאס שטיקל ברויט מיט פוטער. זי האט מיר געברענגט אַ מתנה: אַ גאלדענעם זייגער מיט אַ קייטל און אַ סיגנעט. אז מיין שוועסטער האט דאס דערזען, האט זי געלאכט, וואס איך נעם ביי איר אזעלכע קליניקייטן: „וואלט צו, איך וועל דיר ברענגען בעסערע זאכן". זי איז אוועק און געברענגט פארשידענע קעגנשטאנדן אין אַ טיכל אייגעוויקלט. איך האב נישט געהאט קיין צייט אפילו צו קוקן וואס דארט איז פארן. די פרויען זענען צוריק געקומען, מען האט מיך באשיט מיט בריוולעך און פעקלעך: איינע האט געשיקט 2 העמדער, איינע אן אנצוג. איך האב נישט געקענט אלץ אויפנעמען וואס מען האט מיר געוואלט געבן.

מיר זענען אוועק פון לאגער. אויפן וועג האב איך דערלאנגט דעם שאפער דעם גאלדענעם זייגער מיט דער גאלדענער קייט. ער האט זיך דערפריט, דערנאך מיך ארייין געשלעפט אין אַ רעסטאראן און גוט אנגעשיפורט. ווען מיר זענען אנגעקומען אין דער פאבריק, האט ער מיך צוגעפירט ביז צו מיין באראק. ווי נאר איך בין ארייין אין באראק, בין איך ארויף געשפרונגען אויף מיין פאטער אין אַ געשריי געטון: „טאטע, האדעס לעבט!" דער טאטע האט מיך אפגעשטויסן: „גיי שלאפן, שיכורער פויער. האסט נישט וואס צו טאן, נאר שיטן זאלץ אויף מיינע וווּנדן? געדענק, זאלסט נישט אמאל ארייגפאלן מיט דיין טרינקען".

— טאטע — שריי איך — איך בין נישט שיכור, איך קום איצט פון לובלין, איך האב געראטעוועט מיט האדעסן — און נישט נאר מיט איר האב איך געראטעוועט, נאר מיט פיל קראשניקער פרויען.

אלע 36 בחורים זענען מיך באפאלן מיט פראגן, איך האב זיי דערציילט אלץ. מען האט מיר געדריקט די הענט, אייניקע האבן מיך געקושט. די בריוועלעך מיט די זאכן האב איך געהאט באהאלטן אין אויטאָ, איך בין געווען געזונט פארזיכטיק. ערשט צומארגנס האב איך אנגעהויבן אלץ צו צעטיילן. מען האט מיר געווינטשן דאס אייביקע לעבן.

13.

איך האב געהאט חשק נאך אמאל ארויין פארן אין דעם לאגער. איך בין אוועק צום דירעקטאר פון דער פאבריק און דערציילט, אז אין לובלין, איינעם פלאגעראשקעוויטש לאגער איז פארן אַ פאבריקל וואס שניידט האלץ פאר אויטאס און מאשינען, אנשטאט בענזין. יענע האלץ מאכט גוטן גאז פאר די אויטאָמאבילן. איך האב דערלעדיקט צו פארן צווי מאל אין וואך אין דעם לאגער נאך האלץ. איר קענט זיך פארשטעלן מיין פרייד און די פרייד פון די אלע וואס האבן דארט געהאט פאמיליע.

מענטשן האבן טאקע באקומען געלט, גאלד און פארשידענע זאכן. איך האב ביי קיינעם נישט געזומען פארן וועג, נאר געבעטן גאט, איך זאל קענען מיינס באנוצן. איך האב איבערגעפירט פארשידן צירונג צום סקרענט, וווּ ס'איז געווען יחיאל טעפער, מיין קוזין און זיין פאטער מיט נאך צוויי פעטערס — נח און מענדל.

איין מאל האב איך געהאט אַ דורכפאל און געגלויבט, אז דאס מאל וועל איך באצאלן מיטן לעבן. מיין שאפער איז געווען אויף אורלויב אין דייטשלאנד. בין איך געפארן מיט אַ צווייטן שאפער און זיינעם אַ געהילף אַ פאליאק. מיר זענען געפארן נאך האלץ אין דעם לובלינער לאגער. מיט מיר איז אויך מיטגעפארן אַ יאנעווער בחור יענקל פינקעלשטיין (לעבט אין אמעריקע). דער אויטאָ איז קאליע געווארן אין לובלין, די מאשין האט געדארפט בלייבן אין גאראזש 2 טעג. דער שאפער האט נישט געווסט וואס צו טאן מיט די צוויי יידן און דעם פאליאק. האב איך אים געגעבן אַן עצה, ער זאל אונדז ארויספירן אין לאגער שלאפן.

דארט איז געווען אַ שוועסטער פון דוד טענענבוים. זי האט מיר געגעבן פאר איר ברודער אַ שטיק גאלד און אַ בריוו. דעם צווייטן בריוו האט זי געגעבן דעם פאליאק פאר איר ברודער, געשריבן אין פויליש. דער פאליאק האט איבערגעליינט דעם בריוו, אז איך האב גאלד פאר איר ברודער — און ער האט עס דערציילט דעם שאפער.

צומאַרגנס, וועט מיר זענען צוריק געפֿאָרן קיין בודזין, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן וועג און אַ זאָג געטאָן צו מיר און צו מיין חבר:

— אַרונטער פון דער מאַשין!

מיר זענען אַרונטער, האָט ער אַרויס געגומען אַ רעוואָלווער און געזאָגט:

— דאָס גאַנצע געלט און דאָס גאַנצע גאָלד וואָס מיר האָבן — אַרויסלייגן!

איך האָב פֿרובירט מיט אים פֿאַרהאַנדלען, האָט ער אַרויס געגומען דעם בריוו און מיר געגעבן צו לייענען. דערנאָך געדראָט, אַז אויב מיר וועלן נישט אַרויסלייגן אַלץ וואָס מיר האָבן, וועט ער נאָך היינט אינדז פירן צום לאַגער־עלטסטן און דאָרט וועט מען אונדז שיסן. מיר האָבן אויסגעלייגט די טאַשן, צוריק אויף דער מאַשין און אויף דעם וועג צעריסן אַלע בריוו.

דער דייטש האָט געמאַכט אַ שווייג און אַלץ אַראָפּ געלאָזט צו זיך אין קעשענע.

וועט מיר זענען געקומען אין אונדזער לאַגער און דאָס אַלץ דערציילט, האָבן אייניקע געגלויבט און אייניקע האָבן נישט געגלויבט. מיך האָט די זאַך שטאַרק פֿאַרדראָסן אויף די וואָס האָבן נישט געגלויבט. איך האָב דאָך אַזוי פיל גוטס געטאָן, ריזיקירט מיטן לעבן, פֿאַרבונדן 4 לאַגערס — סקרענט, קראָשניק, בודזין און לובלין, געפירט קאָרעספּאָנדענץ, געבראַנגט און גענטראָגן בריוו אָן וועלכע ס׳איז באַלוינונג, ווייל איך האָב נישט געדאַרפט פון קיינעם, אַליין געהאַט איבערגענוג. האָב איך באַשלאָסן מער נישט צו ריזיקירן פֿאַר קיינעם — און אויפגעהערט מיט די ענייניס.

14.

דעם 16טן נאָוועמבער בין איך דורכגעפֿאָרן דעם לאַגער און געזען עפּעס אַן ענדערונג: קיין מענטש אין לאַגער. אויפן אַפּעל־פּלאַץ האָט אויסגעזען ווי נאָך אַ פּאָגראָם. מיר האָט אַ זען געטאָן אין האַרצן. איך האָב געזאָגט מיין שאָפער, אַז וועט מיר וועלן פֿאָרן צוריק, וועלן מיר זיך אָפּשטעלן ביי אַ געשעפט און פרעגן וואָס האָט פאַסירט.

מיר זענען געפֿאָרן קיין טראָוניק צו נעמען פּראָוויאַנט פֿאַר די אוקראינער, ווייל דאָרט איז געווען זייער צענטראַלע. וועט מיר זענען אָנגעקומען קיין טראָוניק, האָבן מיר געזען, אַז אויך דער לאַגער איז אויסגעלייקט פון יידן.

מיט מיר זענען דעמאָלט מיטגעפֿאָרן פיר יידישע אַרבעטער, ווייל אַז מיר האָבן געדאַרפן לאָדענען, האָבן מיר מיטגענומען נאָך מענטשן. מיט זיי איז אויך מיטגעפֿאָרן אַן אוקראינער־וואַך, וואָס האָט זיי געהיטן. זיצנדיק אַלע אויפן אויטאָ, זענען דורכגעפֿאָרן 2 ס.ס.־לייט. זאָגט איינער צום צווייטן: „וואָס, עס זענען נאָך פֿאַראַן יידן?" און געגעבן אַ צייכן מיט דער האַנט, אַז זיי זאָלן אַראָפּ פון אויטאָ. אויף מיר האָבן זיי נישט געווויסט אַז איך בין אַ יד, ווייל איך האָב נישט געטראָגן קיין שום צייכן אַלס יד. איך האָב געזען וואָס דאָ קומט פֿאָר, בין איך גלייך אַריין אין ביורא וווּ דער שאָפער איז געווען, אים אַרויס געפרופן פון דאָרט און דערציילט אַז מען וויל שיסן די אַרבעטער. ער איז גלייך צו צום אויטאָ און נישט געלאָזט די 4 יידן אַראָפּ גיין. די ס.ס.־לייט האָבן דערציילט דעם שאָפער, אַז דעם 13.11.1943 האָט מען אַלע יידן אויסגענדיקט אין די לאַגערן. עס וווּנדערט זיי, אַז עס לעבן נאָך פיר יידן.

מיין שאָפער האָט זיי דערקלערט, אַז די פיר אַרבעטן אין זייער אַ וויכטיקע פאַבריק פון עראָפּלאַנען — און מען האָט זיי אָפּגעלאָזט.

איך האָב געבעטן מיין שאָפער ער זאָל מיט מיר צופֿאָרן צום לאַגער אויף ליפֿאָווע 7 — און דאָרטן האָט מען מיר ווידער איבערגעגעבן דאָס זעלבע: אַלע אינטערנירטע יידן האָט מען געטויט.

מיר, די פיר יידן וואָס האָבן געזען דעם גרויסן בראָך אין די אַלע לאַגערן, האָבן באַשלאָסן נישט צו דערציילן אין אונדזער לאַגער, כדי נישט אַרויסרופן קיין פּאַניק. מיין פאָטער האָט אָבער גלייך דערקענט אין מיר, אַז עפּעס האָט פאַסירט, האָב איך נאָר אים דערציילט. די 4 אַנדערע האָבן, וואַרשיינלעך, אויך עמעצן דערציילט. צומאַרגנס האָט שוין דער גאַנצער לאַגער געווויסט פון דעם.

אין לאַגער איז דער מצב געווען אַנגעשטרענגט אויף אַזוי ווייט, אַז עס האָט זיך געווארפן אין די אויגן פון די דייטשן.

אין איין פרימאָרגן, ביים אַפּעל, איז געקומען דער לאַגער־פירער אַליין מיט זיינע געהילפן און געהאַלטן אַזאַ רעדע:

— כ׳וויס אַז אין לאַגער איז אַ מהומה, מ׳פאַרשפרייט קלאַנגען אַז מ׳וויל אייך פאַרטיק מאַכן. לאָזט אייך נישט אייננרעדן אַזעלכע זאַכן, איר זייט וויכטיק פאַר דער פאַבריק. אייך וועט גאָרנישט פאַסירן. זייט רויק, גייט צו דער אַרבעט.

15.

אין דער פאַבריק זענען געמאַכט געוואָרן סאַבאַ־טאַש־אַקטן פון די דייטשן גופא. דער דירעקטאָר איז כּאַרשוונדן, מען האָט געזאָגט אַז ער איז אַ רוסישער שפּיאָן. צו דער „וועלק־שוץ" (פאַבריקס־פאָליציי), האָבן געהערט צען יידן, וועלכע האָבן געפלאַנט צו אַנטלויפן מיט געווער. אַלע צוזאַמען האָבן זיך דורכ־גערייסן דורך די דראָטן — און פאַרשוווּנדן. ביז די דייטשן האָבן זיך געכאַפּט, זענען זיי שוין געווען ווייט און דערצו גוט באַוואָפנט. מען האָט זיי נישט געכאַפּט, נאָר אונדז די 36 יידן וואָס האָבן געווויגט אין די באַראַקן פון דער פאַבריק, האָט מען די זעלבע נאַכט אַריבער געפירט אין לאַגער. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז אויך מיר וועלן אַנטלויפן.

אין לאַגער איז די שפּאַנונג געוואָקסן פון טאָג צו טאָג, מען האָט געוואַרט, אַז מען וויל אונדז איבער־פירן אין אַ צווייטן לאַגער, אַז מען וועט אַלע אויס־שיסן, אַדער פאַרגאַזעווען.

עס האָט זיך אַרגאַניזירט אַ גרופּע מענטשן צו אַנטלויפן פון לאַגער. אַ פאָר מענער האָבן פּרובירט שניידן די דראָטן אויפן הויף, צווישן די באַראַקן. מיט אַמאָל הערט מען אַ שיסעריי, קוילן פליען איבער די קעפּ, עס ווערט אַ מהומה. מיר זענען געזעסן אין באַראַק, נישט געוווסט וואָס עס האָט פּאַסירט. מען הערט אַ געשריי אַז מען צינדט אונטער די באַראַקן, מיט די מענטשן צוזאַמען. זענען אַלע געשפּרונגען פּון די פריטשן, געשטופּט זיך, געוואָלט זיך באַהאַלטן. יעדער האָט געמיינט, אַז אונטער דער פריטשע וועט אים דער טויט פאַרמיידן. איך בין געבליבן זיצן אין דער הייך, אַנטקעגן מיר — יאַנקעלע ענדער. ער האָט געקוקט אייף מיר, איך אויף אים, אָן צו רעדן אַ וואָרט. מיר זענען געווען זיכער אין דעם טויט און אַז די וואָס באַהאַלטן זיך, וועלן אומקומען צוזאַמען מיט אונדז. די שיסעריי האָט געדויערט אַ האַלבע שעה, אַבער אין מיינע אויגן איז עס געווען אָן אייביקייט. שפּעטער האָט זיך דאָס פייער אָפּגעשטעלט, ס׳איז געוואָרן שטיל. די מענטשן האָבן אָנגעה׳יבן אַפּערקריכן פון אונטער די פריטשעס. איך האָב מיין פּאַטער אַנ־געזומען ביי דער האַנט און אים אַוועק געלייגט אויף דער פּריטשע.

שפּעטער איז געקומען דער יידישער בלאָק־פירער און געזאָגט מען זאָל נישט מורא־האָבן, וויל מען מיינט נישט אונדז, נאָר די וואָס האָבן געוואָלט אַנט־לויפן. מען זאָל זיך לייגן שלאָפן.

צומאָרגנס אין דער פרי האָבן מיר אייפן הויף געזען צענדליקער טויטע קערפּערס. יענעם טאָג איז נישט מאַרגעקומען קיין אַפּעל, מען איז אויך נישט אַרויס צו דער אַרבעט.

באַלד אין דער פרי האָט מען געזומען די קוכערס וואָס האָבן געקאָכט אין לאַגער אין זיי אַריינגעפירט אין באַד, איבערגעטאָן זיי אין די געשטרייפּטע מונדירן („פּאַשאַקעס") און אַוועק געפירט. ביי אונדז האָט מען געשמועסט, אַז דאָס זענען די ערשטע קרבנות, מיר קומען נאָך זיי. דערווייל האָט מען טאַקע אָנגעהויבן פּירן אין גרופּע נאָך דער צווייטער. איך האָב זיך נישט געשטופּט צו זיין פון די ערשטע, כ׳האָב גוט נאָכ־געפאַרשט וואָס מען טוט מיט די מענטשן אין באַד, וואָס קאָן מען מיט זיך מיטנעמען, וויל מיינע קליידער זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט צירונג און געלט — און די קליידער האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן אויפן אָרט. אַ גרויסן טייל פון מיין פאַרמעגן האָב איך געהאַט באַגראָבן אין דער פאַבריק. וועג ס׳איז געקומען מיין ריי, האָב איך אַ ביסל צירונג אַראָפּ געשלונגען, אַ ביסל אַריין געשטופּט אין אַ שטיקל זייף און די רעשט האָב איך צעטיילט. וועג איך בין אַריין אין באַד, האָבן די אוקראַינער געשלאָגן, געשטופּט און ביים אַרויסגיין האָט יעדער באַקומען אַ האַנטער, אַ העמד און הויזן, אַ מאַרינאַרקע, אַ מאַנטל, שיך און זאָקן — אָן די ס.ס. האָבן אונדז איבערגענומען און אַוועק געפירט אין אַ לאַגער וואָס מיר האָבן געבויט פאַר דייטשע זעלנער: שיינע באַראַקן, גוטע בעטן. אַ האַל־בער באַראַק איז געווען צום שלאָפן, די צווייטע העלפט — דער עסזאַל מיט טישן און בענק. מען האָט אונדז דאָרט אַריינגעפירט. צוגעטיילט איין באַראַק, יעדער האָט באַקומען אַ בעט מיט אַ מאַטראַץ, 2 קאַצן, אַ קישן. דערנאָך האָבן זיך באַוויזן קעסלען מיט ווארעמע גע־דיכטע זופּ, קאַפּע, ברויט מיט ווורשט. איינער האָט געקוקט אויפן צווייטן, ווו געפונען מיר זיך? איך האָב געמיינט, אַז דאָס איז אַ חלום.

צומאָרגנס אין דער פרי האָט דער אַפּעל נישט געדויערט מער ווי אַ פערטל שעה. דער לאַגער־פירער האָט געהאַלטן אַ רעדע און ציגעזאָגט גאָלדענע גליקן, מיר דאַרפן נאָר זיין גוטע קינדער. שפּעטער זענען מיר אַוועק צו דער אַרבעט.

איך האָב שוין מער נישט געהאַט קיין שותף. מען

האָט מיך שוין נישט געלאָזט מיטפאָרן מיט מיין שאָפער. די פאַבריק האָט זיך אָנגעהויבן צו ליקווידירן. די פראָנטן האָבן זיך דערנענטערט. די מייסטערס וואָס האָבן מיך געקענט האָבן געווּסט אַז איך דאַרף האָבן פּיל געלט. זיי האָבן אָנגעהויבן מיך צו שאַנטאַזשירן, איך זאָל זיי געבן געלט. איך האָב געזוכט אַ וועג ווי אַזוי אַוועק פּון דאָרט. איך בין אַריין אין אַ צווייטער גרויסער פאַבריק, אין די קאָשאַרן אין קראָשניק. שפּעטער האָט מען געמאָלדן, אַז 500 מענטשן מוזן פאָרן קיין ראַדאָם, אין אַ צוויי־טן לאַגער. איך, מיין פאָטער אָן ברודער, האָב זיך פאַרשריבן אַלס פרייוויליקע קיין ראַדאָם.

16.

מיט מיין פאַרלאָזן קראָשניק, וויל איך פאַרענדיקן מיין שרייבן, הגם ערשט אין ראַדאָם האָבן זיך אָנגעהויבן אונדזערע צרות אין ליידן — ביזן באַפרייען.

איך ווויז היינט אין מדינת ישראל, האָב אַ פרוי מיט דריי קינדער, אַרבעט שווער, כ׳בין אָבער גליקלעך.

מיט קראשניקער יידן אין בודזין

זאב פרידהיים

1.

צווישן די צענדליקער לאַגערן אין וועלכע יידן האָבן דורכגעמאַכט דאָס גהינום אויף דער ערד, איז נישט וויַיט פון לובלין געווען אַן אַרבעטס־לאַגער וועלכן מען האָט שפּעטער פאַרוואַנדלט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער מיט דעם נאָמען בודזין.

נישט איין מאָל שטעלט זיך די פראַגע: ווי איז געווען מעגלעך אויסצוהאַלטן די געברעכטע צרות, דעם שרעקלעכן הונגער, די שווערע שקלאַפן־אַרבעט? ווי איז געווען מעגלעך צוזען די גהינום־בילדער, וועלכע אפילו דאנטע וואָלט זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אין זיין פאַנטאַזיע?

אפילו איצט, אין דער פערספּעקטיוו פון צייט, שטעלן מיר זיך די פראַגע: איז דאָס געווען אין דער ווירקלעכקייט?!...

אַלס איינער פון די געווען־זענע היטלער־שקלאַפן, וועלכער האָט צוזאַמען מיט 800 וואַרשעווער יידן געלעבט 13 חדשים אין בודזין, וועל איך זיך באַמיען איבערגעבן אַ בינטל דערינערונגען וועגן דער נישט וווייטער מוראדיקער פאַרגאַנגענהייט. דער לייענער וועט זיכער דערפון האָבן אַ בילד פונעם שרעקלעכן טעראָר אין וועלכן מענטשן האָבן געלעבט, באַקומענדיק קלעפּ פּון די דייטשישע מערדער און זייערע מיטהעלפער — ליטווינער, לאַטישן און אוקראינער.

2.

דורכמאַכנדיק אין וואַרשעווער געטאָ אַלערליי סעלעקציעס, אַקציעס, אויסזידלונגען, צווישן זיי — די אומפאַרגעסלעכע אַקציע וואָס האָט געדויערט פונעם 22טן יולי ביזן 21טן סעפּטעמבער, 1942; זייענדיק אַן עדות פונעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד דעם 19טן אַפּריל 1943, בין איך צוזאַמען מיט מיין פרוי (די גאַנצע משפּחה אינדזערע איז נאָך פריער אומגעקומען, מיט אונדזער אייניקע טאָכטער), אָנגעקומען דעם 27סטן אַפּריל 1943 קיין לובלין.

דורכגייענדיק וויידער אַ סעלעקציע, צוזעענדיק ווי מען פירט מיין פרוי אין דער ריכטונג פון מיידאַנעק, בין איך מיט 800 מענער אַוועק געשיקט געוואָרן אין דעם לאַגער בודזין. דאָרט בין איך אָנגעקומען דעם 30סטן אַפּריל.

פון די וואַגאָנען האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן מיט געשרייען, זידלעריי־ען, קלעפּ און בייטשן, רופנדיק: „וואַרשעווער באַנדיטן!" אויפן לאַגער־טויער, צו וועלכן מען האָט אונדז געטריבן ווי הינט, האָבן מיר געזען אַן אויפשריפט: „יעדעם דאָס זיינע". וועג דער טויער האָט זיך פאַרמאַכט, האָבן מיר שוין נישט געהאָט קיין שום אילוזיעס, אַז אונדזער פרייהייט האָט זיך גענדיקט.

אין דעם לאַגער זענען נאָך פון פריער געווען איבער

2000 יידן, צווישן זיי — עטלעכע הונדערט פון קראָש־ניק. וועז מיר זענען אָנגעקומען, איז געווען 7 אין אָוונט. מען האָט אַלע אויסגעשטעלט אויפן אָפּעל־פּלאַץ, אַרומגערינגלט מיט באַוואָפנטע אוקראינער. עס באַווייזט זיך דער לאַגער־פּירער פייקס, אַ סודעטן־דייטש, אַ בלוטדורשטיקער סאַדיסט. ער האַלט אַ רעדע און פאַרלאַנגט אָפּגעבן אַלץ וואָס מיר פאַרמאָגן: געלט, בריליאַנטן, ווערט־זאַכן. ער דראָט מיט טויט, אין פאַל פון נישט אויספירן זיין באַפעל.

עס ווערן אַוועקגעגעבן טויזנטער דאָלאַרן, הונדערטער טויזנטער זלאָטעס, רינגלעך, זייגערלעך און אַנד. קאָסטבאַרקייטן, ווועלכע מען ווארפט אַריין אין זעק, געטראָגן פון יידישע קאָפּאָס. איינער פון די „וואַר־שעווער באַנדיטן", ד"ה פּוֹפקאַ, האָט נישט באַווייזן אַלץ אָפּצוגעבן — און אַ מערדעריש קויל האָט איבער־געריסן זיין לעבן.

נאָכן דורכגעפירטן רויב, יאָגט מען אונדז אין די באַראַקן. צו 500 מענטשן אין איין באַראַק, דער שמוץ איז גרויס. די ביז איצטיקע איינווינער זענען פאַר־לוירט. צו מאָרגנס פירט מען אונדז אין באָד. דער צייל איז קלאָר: מען זאָרגט נישט וועגן אונדזער ריינקייט, נאָר מען זוכט אין די מלבושים, אפשר וועט מען נאָך עפּעס געפונען.

דעם זעלבן טאָג פאַרטיילט מען אונדז אין „אַרבעט־קאָמאַנדאָס". אַ טייל ווערט צוגעטיילט צו פעלד־אַרבעט, אַ טייל אין די ווארשטאַטן, אַנדערע — צו רוימען די ווינונגען פון די דייטשע מערדערס. איין גרופּע ווערט געשיקט אין „הינקל־ווערק", צווישן זיי — אויך איך. יעדן טאָג, אונטער אַ וואַך פון אוקראינער, יאָגט מען די אויסגעמאַטערטע שקלאַפן 7 קילאָמעטער צום „ווערק" און נאָך 10—12 שעה אַרבעט — צוריק אין לאַגער. אויפן וועג צווינגט מען אונדז זינגען. מען שלאָגט אַן רחמנות, די ווועלכע האָבן נישט קיין כוח צום מאַרש, אָדער זינגען נישט. די ווועלכע פירן יאָ אויס דעם סאַדיסטישן באַפעל פון זינגען, טוען עס מיט טרערן אין די אויגן, פאַרבינדן זייערע מחשבות מיט די נאָענטסטע, וואָס מען האָט פון זיי אַוועקגעריסן אין לובלין.

5 אַ זייגער פרי יאָגט מען אַרויס פון די באַראַקן צום אַפּעל־פּלאַץ. אַזוי אין ווינטער, אין זומער, אין רעגן און אין גרויסן פראָסט. פאַר נישט שטיין גלייך אין די רייען, פאַר אַרויסזאָגן אַ וואָרט צום שכן — ווערט מען מערדערלעך צעשלאָגן.

מען רייצט אויף אונדז די הינט. צו דער אַרבעט לויפט מען. דער ווועלכער שטייט אָפּ, איז נישט זיכער מיטן לעבן. אויך אין אָוונט דויערט דער אַפּעל 2 שעה. מען האַלט אין איין ציילן. האַרצרייסנדע סצענעס שפּילן זיך אָפּ ביי די אַפּעלן. נישט איינער פאַרלירט זיין לעבן. די אוקראינער שיסן אויפן באַפעל פון לאַגער־פירער. יעדן טאָג — נייע קרבנות.

נאָך אַזאַ ספּעקטאַקל, יאָגט מען אונדז אין די באַראַקן. מיר זענען מאָראַליש צעבראָכן, פיזיש דער־שעפּט. אַפילו די וואסער־זופן קאָן מען נישט עסן, דאָס שטיקל ליים־ברויט בלייבט שטעקן אין האַלדז.

3.

מיר האָבן אויך בייגעווויינט מאַסן־עקזעקוציעס. 105 קרבנות גראָבן מיט די אייגענע הענט זייער קבר. אַן אַנדערש מאָל — 30, ווידער 12, שפּעטער 40, ווידער פאַרלירן 37 מענטשן זייערע לעבנס. מען שיסט צו זיי פון מאַשין־געווער.

די סאַדיסטישע מערדער פאַרוואַנדלען די אומגליק־לעכע שקלאַפן אין חיות. מען רייסט זיך אַרויס אַ שטיקל ברויט, מען שלאָגט זיך ביים פאַרטיילן די זופּ. מען קוקט זיך צו גלייכגילטיק צו די מאַסן־עקזעקוציעס.

אין מאַי 1943 ווערט ליקווידירט דאָס געטאָ בעל־זשעץ. מיט דער אַקציע פירט אַן פייקס. 500 יידן פאַר־לירן אויפן אָרט זייער לעבן. מען ברענגט אין לאַגער אנדערע 500. קוים וואָס זיי שלעפּן די פּיס. 100 ווערן אַרויסגענומען פון די רייען און אויפן באַפעל פון פייקסן דערשיסן זיי די אוקראינער. דער מאַסן־קבר אין בודזינער וועלדל נעמט אַריין נייע קרבנות.

אין נאָוועמבער 1943 ווערן ליקווידירט צוויי לאַגערן — פאַניאַטווו און טראָוניק, ביידע נישט ווייט פון בודזין. אין איין נאַכט זענען אומגעקומען 30 טויזנט יידן. דאָס זענען געווען די אַרבעטער פון די אַרבעטס־שאָפּן טעבענס און שולץ, ווועלכע מען האָט אַריבער געפירט פון געטאָ וואַרשע.

נאָכן פאַרענדיקן די טייוולאַנישע אַרבעט, קומט אַן די שטראָף־עקספּעדיציע קיין בודזין. מיר לעבן אין טויט־שרעק. מען פאַרמאַכט די באַראַקן. עס הערן זיך שאָסן. דאָס שיסן די מערדער אין די באַראַקן. עס געשעט אַ נס און עס ווערט שטיל. שפּעטער ווייזט זיך אַרויס, אַז דער אומפאַרגעסלעכער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט שטאָקמאַן, אייַנשטעלנדיק זיין לעבן, האָט 2 אַ זייגער ביינאַכט פאַרבינדן זיך טעלעפאָניש פון דער אוקראי־

נישער וואַך־שטובע, מיט דער דירעקציע פון הייזקער־ווערק, וועלכע האָט פון איר זייט טעלעפאָנירט קיין בערלין און באַקומען אַ דערלויבניש איבערלאָזן ביים לעבן די „נוצלעכע יידן". מיר זענען גערַאַטוועט... די שטראָף־קאַמאַנדאָ האָט פֿאַרלאָזט בודזין.

דאָס האָט אָבער טייער געקאָסט. צו מאָרגנס פירט מען דורך אַ סעלעקציע. מען שלעפט אַרויס פון די רייען 152 מענטשן, מען צווינגט זיי זיך אויסטאָן און מען פירט זיי אין דער ריכטונג פון די וואַגאָנען, עטלעכע קילאָמעטער פונעם לאַגער, ווו זיי ווערן דערשאָסן.

4.

אַ ספּעציעלער אַפּעל. פון די רייען ווערט אַרויס געגומען אַ ייד מיטן נאָמען ביטער. אויף זיין האַלדז כאַרלייגן די אוקראינער אַ שטריק. צוויי רוצחים פירן אים ווי אַ הונט פאַר די קאָצעטלער — און עס קומט אַ מערדערישער באַפּעל: „יעדער איינער דאַרף דעם אומגליקלעכן געבן אַ קלאַפּ. דער ווערט ווען זיך אָפּזאָגן אויספירן דעם באַפּעל, ווען ווערן דערשאָסן". דריי טויזנט קלעפּ...

די וועלכע וואַקלען זיך, ווערן דורך די אוקראינער מערדעריש צעשלאָגן. ביטער פאַלט טויט. דער „ספּעק־טאַקל" איז געענדיקט. מען קערט זיך צוריק אין די באַראַקן. דערשפּט פון די איבערלעבונגען, שלאָפן מיר איין, כדי צו מאָרגנס זען אויפן אַפּעל־פּלאַץ אַן אויפגעשטעלטע תליה. אַן אומפּאַרגעסלעך־שוידערלעך בילד... מען פירט צו דער תליה דעם ייד בוכווויץ — געוועזענער דייטשער אָפּיציר פון דער ערשטער וועלט מלחמה.

פאַר די אויגן פון 3000 קאָצעטלער, צווישן זיי — די פרוי פון אומגליקלעכן אָפּיציר, ווערט אויסגעפירט די עקזעקוציע. מיר זענען זיכער, אַז יעדן פון אונדז דערוואַרט אַ שרעקלעכער טויט.

אַזוי דויערט עס ביזן 6טן פעברואַר 1944. אין דער נאַכט פונעם 6טן אויפן 7טן פעברואַר, הערט זיך אַ שיסעריי. די מערדער שיסן ווידער אין די באַראַקן. 3 אַ זייגער בייגאַכט הערט אויף די שיסעריי — 37 קרבנות. מען יאָגט אונדז אַרויס פון די באַראַקן. מיר דערוויסן זיך, אַז דער לאַגער ווערט ליקווידירט.

מיר באַקומען אַ באַפּעל צו באָדן זיך. מען נעמט צו די מלבושים. מען שטעלט אונדז אויס אין רייען און מ׳פירט אונדז אַרויס פון לאַגער. איצט טראָגן מיר געשטרייפטע לאַגער־מלבושים. מען זעט נישט קיין אוקראינער, מיר ווערן אַרומגערינגלט דורך ס.ס.־לייט. אין דער נאַכט־פינצטערניש מאַרשירן מיר צו אַ נייעם לאַגער. אויפן טויער אַן אויפשריפט: „קאָנצענטראַציע־לאַגער". די באַראַקן זענען קליינע, 109 מאָן אין אַ באַראַק. די לעבנס באַדינגונגען בעסערע ווי אין בודזין.

5.

אַזוי דויערט 4 חדשים. מיר אַרבעטן ווייטער, דאָס גהינום ענדיקט זיך נישט. אויך דער לאַגער ווערט ליק־ווידירט. די סאָוויעטישע אַרמיי דערנענטערט זיך. מען צעטיילט אונדז אויף גרופּן, כדי אַריבער פירן אין אַנדערע לאַגערן: פלאַשאָוו, מיעלעץ, וויעליטשקע און (500, צווישן זיי אויך איך) קיין ראַדאָם.

אַ גאַנץ יאָר האָט נאָך געדויערט, ביז דער קאָפּיטו־לאַציע פון די דייטשן אין אונדזער פרייהייט.

איך וויל נאָך אַמאָל דערמאָנען די איידעלע גע־שטאַלט פון דעם שטאָלצן, נאַציאָנאַלן ייד שטאָקמאַן, וועלכער האָט אפילו אַלס יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער דערפילט זיין פליכט אין די שרעקלעכע באַדינ־גונגען. אַ דאַנק אים, וועלכער איז, ליידער, שפּעטער אומגעקומען, האָט אַ גרוויסע צאָל ציוניסטישע און גע־זעלשאַפטלעכע טוער גענאָסן פון זיין שוץ, לויט דער בקשה און אָנווייזונג פון דער אינטערערדישער באַוועג־גונג, אין דער פערזאָן פון ד״ר א. בערמאַן (לעבט אין ישראל).

די טוער זענען געווען:

ליפּע בלאָך — דירעקטאָר פון ק.ק.ל. אין פוילן.

ד״ר וודאָוויינסקי דוד — פאָרזיצער פון דער רעווי־זיאָניסטישער באַוועגונג.

הרב שפּירא — אייידעם פון הרב גוטשעכטער פון וואַרשע.

הרב שטאָקהאַמער — סעקרעטאַר פון וואַרשעווער ראַבינאַט.

פאַלק — אינספּעקטאָר פון „דזשאָינט".

משה זילבערבערג פון וואַרשעווער „מאַמענט".

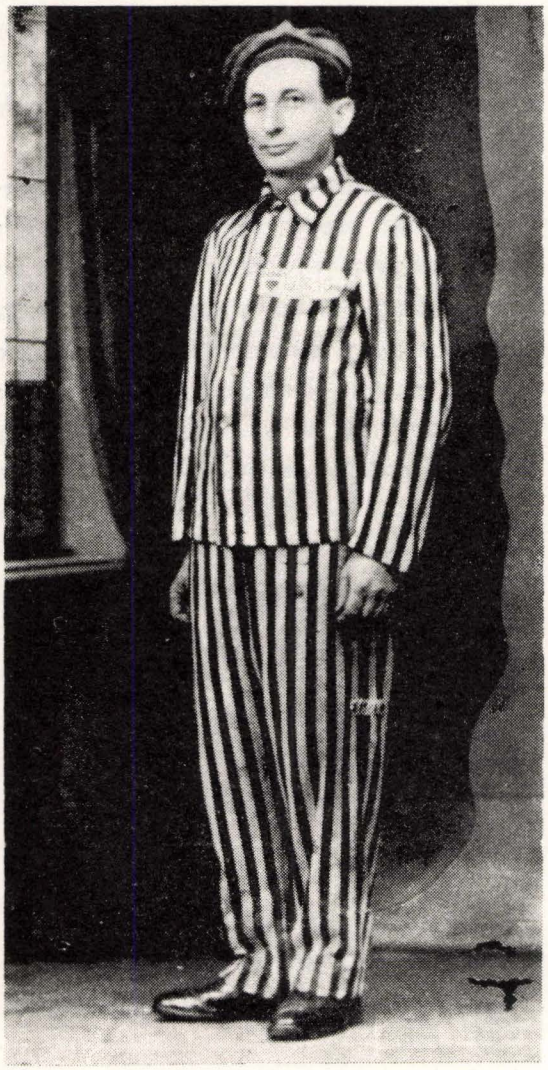
דער שרייבער פון די שורות — מיטגליד פון יידישן נאַציאָנאַלן ראַט, געווערקאַל־סעקרעטאַר פון „צענטאָס".

אין באהעלטענישן, לאגערן און „טויטן־מארשן"

יהושע האָכראד, מעלבורן (אויסטראליע)

מיינע אינטערוועגצן האבן געהאלפן

אין חודש פעברואַר 1940 האָבן די דייטשן קאָנפיס־קירט מיין געשעפט אויף דער נאַרוטאָוויטשאַ גאַס 4. אַלס זייגערמאַכער און גאָלדשמיד האָב איך געאַרבעט אין מיין ווי־נונג אויף דער קאָשטשושקאָ־גאַס, אָבער נאָר פאַר די דייטשן און אַזוי אַרום האָב איך זיך גע־שיצט קעגן פאַרשידענע „לאפאנקעס" און רדיפות. האָבנדיק די מעגלעכקייט פריי זיך צו באַוועגן ביים

יהושע הוכרד במחנה
יהושע האָכראַד אין לאַגער

אַננעמען און אָפגעבן די אָנפאַרטרויטע אַרבעטן, האָב איך געטאָן פאַרשידענע טובות אייניקע יידן. וועגן די דייטשן האָבן געכאַפט שרה מענדעלעס (בייהעלפער) ביים באַקן חלות, פאַר וועלכן עס האָט געדראָט טויט־שטראָף, האָב איך פאַרגעלייגט אַ באַשטעטיקונג, אַז כ׳האָב פאַר מיין אַרבעט באַקומען מעל און אַז די חלות זענען געבאַקן געוואָרן כאַר מיר. דאָס האָט אָפגעראַ־טעוועט די משפחה פון אַ זיכערן טויט.

די זשאַנדאַרמעריע האָט איין מאָל אַנטדעקט, אַז ביי אברהם־אַנשל גרויף אין שטוב האָט מען געשאַכטן אַ קעלבל. אַלע זענען אַנטלאָפן, געבליבן איז נאָר דאָס אייניקל, אַ מיידל כוין 18 יאָר. די זשאַנדאַרמעריע האָט איר אַרעסטירט. איז די מוטער צו מיר געקומען, כ׳זאָל זען ראַטעוועז די טאָכטער. אַ דאַנק מיין אינטערוועניץ (איך האָב דערקלערט, אַז זי איז מיינס אַ שוועסטערן־טאָכטער) איז דאָס מיידל ניצול געוואָרן פון טויט.

ביי צדוק לעוועגרוב האָט די פאָליציי געפונען אַ זעקל צוקער און מכשירים צו מאַכן צוקערלעך. פאַר דעם האָט געדראָט טויט־שטראָף. די דייטשן האָבן אַלץ צוגענומען פון שטוב. אָנגעפירט מיט דער רעוויזיע האָט דער אָבער־וואַכמייסטער קערנער, באַקאַנט פון זיינע אכזריותן. ער האָט אָבער געהאַט אַ שוואַכקייט צו בריליאַנטן. אַ דאַנק מיין אינטערוועניץ, האָט לעוועגרוב געגעבן קערנערן אַ בריליאַנטענעם רינג און אָפגעראַ־טעוועט דאָס לעבן זיך אין זיין משפחה. מען האָט אים אויך צוריק געגעבן אַ טייל פון צוגערויבטן פאַרמעגן.

דער שעף פון ס.ד. אויגוסטין, וועמען יידן האָבן גערופן „אייזיקל", האָט מיר פאַרגעשלאָגן איך זאָל ווערן יודען־עלטסטער. איך האָב זיך דערפון אַנטזאגט מיטן מאָטיוו, אַז איך האָב אַ כרוי מיט זעקס קינדער אין מוז אויספירן פינפצענ אַרבעטן פאַר די דייטשן. דעמאָלט האָט ער מיר מודה געווען, אַז איך טו גוט, וויל די אַלע וועלן שפעטער ליקווידירט ווערן.

ניצול געוואָרן פון טויט

אין חודש אויגוסט 1942 זענען געקומען צו מיר אין וואַרשטאַט צוויי ס.ס.־אָפיצירן פון לובלין און געזאָגט:

„דו ביסט אַ רייכער יוד און מיר פֿאַרלאַנגען זאָלסט אונדז געבן אַלע ווערטפולע חפצים וואָס דו האָסט — דעוויזן, גאָלד, ברילאַנטן".

זיי האָבן צוגעזומען אַלץ וואָס זיי האָבן געפונען, געמאַכט אַ פערזענלעכע רעוויזיע ביי מיין פרוי, אפילו געזוכט מיט אַן עלעקטריש לעמפּל אין דיסקרעטע ערטער. שפּעטער האָבן זיי געזומען מיך שלאָגן מיט אַ האַמער. וועז זיי האָבן געצילט אין קאָפּ, האָב איך אים צוגעדעקט מיט די הענט, — און פונעם קלאַפּ האָט מיר געפלאַצט אַ ביין אין דער האַנט. איך בין געווען אין גאַנצן באַאָסן מיט בלוט. זיי האָבן מיך געפרעגט: „וואָס איז דאָס וואָס מיר טראָגן אויף די היטלען?" אויף מיין ענטפער: „אַ טויטן־קאָפּ", האָבן זיי געזאָגט: „אין עטלעכע מינוט אַרום וועסטו זיין אַזעלכער". שלעפּנדיק ביי די האָר, האָבן זיי מיך אַריינגעווארפן אין אויטאָ. איך האָב זיי פאָרגעלייגט מיינע אַלע אַרבעט־שיינען, נאָר זיי האָבן אפילו נישט געוואָלט קוקן אויף דעם. מיר זענען צוגעפאָרן צום וועלדל ביי דער באַן, זיי האָבן אָנגעשטעלט דאָס מאַשין־געווער און געהייסן לויפן לינקס. איך האָב באַמערקט, אַז דאָרט ליגן שוין עטלעכע דערשאָסענע. איך האָב געבעטן מיר שענקען דאָס לעבן, וויייל איך דאַרף כּאַרעגדיקן אַ ריי אַרבעטן וואָס די דייטשע באַהערדן האָבן מיר אָנפאַרטרויט. ליגנדיק אויף דער ערד, האָב איך באַקומען אַ קאָפּע אין פּנים — און אויסגעהאַקט צוויי ציין. איינער פון זיי, דער אונטערשטורמפירער, האָט זיך אָנגערופן: „זאָל מען דעם הונט צוריק נעמען און פעסטשטעלן די ריכ־טיקייט פון דעם וואָס זאָגט, אין קנגנפאַל וועט ער באַקומען אַ בויך־שאָס און לאַנג זיך מאַטערן פאַרן טויט". ער האָט מיר געגעבן אַ צייכן און כ׳האָב אויף אַלע פיר זיך אַריינגעצויגן אין אויטאָ. מיר זענען געפאָרן אין דער ריכטונג פּין שטאָט. צוקומענדיק צו דער בריק, ביי פּוטערמאַנס מיל, האָט דער אָבער־שטורמפירער געהייסן אָפּשטעלן די מאַשין און געזאָגט, מען זאָל מיך אונטער דער בריק פאַרטיק מאַכן. דער אונטערשטורמפירער האָט דערויף געענטפערט, אַז אויב מען איז שוין אין שטאָט, זאָל מען דאָך פעסט־שטעלן צי איך זאָג אמת. זיי האָבן מיר אַריינגעשליי־דערט אין אַרעסט־הויז, וווּ כ׳בין געלעגן אין שטאַרקע ווייטיקן ביז צומאָרגנס אין דער פרי, וועז אין דער טיר האָבן זיך באַוויזן די נעכטיקע צוויי ס.ס.־לייט אין דער באַגלייטונג פון שעף פון ס.ד. אויגוסטין. ער האָט זיך געוואָנדן צו מיר: „קום מיט מיר, איך האָב נאָך פּיל אַרבעט דיר צו געבן". ער האָט מיך אַריין געפּירט צו זיך אין ביוראָ און געוויזן אַ ליסטע פון זיבן רייכע יידן צום דערשיסן. מיין נאָמען איז געווען איבער־געשטראָכן מיט אַ רויטן בליישטיפט. איך בין פריי. גייענדיק אַהיים, האָב איך אָפּגעטרעטן ביים רבין, וועל־כער האָט מיר געהייסן מנדר זיין צוויי מאָל ח״י און בענטשן גומל.

דעמאָלט זענען דערשאָסן געוואָרן אברהם שמוקלער, צדוק דאוויזאָן און מענדל ווייסבראָט טאָכטער.

פאַר מיין אַרבעט פלעג איך באַקומען פון די דייטשן כיגאַרעטן, שאָקאָלאַד, סאַרדינען, סוכאַרן אין פאַר־שיידענע משקאות. איך האָב געהאַלטן פאַר מיין חוב צו באַזאָרגן מיט שפּייז דעם רבין יעקב ווייסבראָט ז״ל (דער טאַרבינער רבי). דעם לעצטן יום־כיפור פאַר דער אויסזידלונג האָבן מיר ביים רבין אַרגאַניזירט אַ מנין צו כל־נדרי. דער רבי האָט פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל זיין ביים דאַוונען, וויייל אויב די דייטשן זאָלן אַריינפאַלן, וועל איך זיי קאָנען פאַרטיידיקן. נאָכן דאַוונען האָט זיך אַנטוויקלט אַ שמועס וועגן די חבלי־משיח. דעמאָלט האָט דער רבי אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויף מיין זונס קאָפּ און געזאָגט: „אַ שאָד דאָס קינד, אַ שאָד! דו דאַקענען — האָט ער זיך געוואָנדן צו מיר, — וועסט איבערלעבן אַלע צרות. דיין פּאַך וועט דיך ראַטעוועז"...

בעת דער לעצטער אויסזידלונג קיין בעלזשעץ, האָט דער זשאַנדאַרם פון זאַקליקאָוו (מען האָט אים געפונען „וואַנסאַטי"), געצילט צו מיר פון אַ מאַשין־געווער. אויף דעם געשרי־ פון מיין טאָכטער „טאַטעשי!" האָב איך זיך געשיצט אין אַ וויינקל פון אַ מויער און די קוילן האָבן מיך נישט געטראָפן.

בעת דער דאָזיקער אויסזידלונג און סעלעקציע אויפן מאַרק, איז מיר געלונגען צו ראַטעווען אַ טייל פון מיינע קרובים, אַ חוץ שוועסטער־און־שוויגער און מיין שוואָגער דוד. דער שעף פון ס.ד. האָט מיר אין אָוונט דערלויבט, אין באַגלייטונג פון צוויי זשאַנדאַרן, צופאָרן ביז צו דער באַן, בכדי אויפצוזוכן מיינע שוויגער־עלטערן. אויפן וועג האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ גרויליק בילד. בערך זעכציק מענער, פרויען און קינדער זענען געלעגן טויט. זיי האָבן נישט געקאָנט דערגיין צופוס. צווישן די טויטע האָט איך דערקענט ירמיהו מאַנקאָ אין הערש ראָסעס. מיינע שוועסטער־און־שוויגער זענען שוין געווען אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען און כ׳האָב זיי נישט געקאָנט אַרויסנעמען. די זשאַנדאַרן, וועלכע מען האָט געבערענגט פון דער פרעמד צו דער

אויסזידלונגס־אקציע, האבן ביי דער באן געוואלט מיך דערשיסן. א דאנק דער איינשטעלונג פון די זשאנדארן מיינע באגלייטערס, בין איך ניצול געווארן פון טויט. דעם שוואגער דוד איז געלונגען זיך ארויסצודרייען פון די רייען און באהאלטן זיך אין א גרוב ביים וואלד. ער איז צוריק געקומען. (לעבט היינט אין פראנקרייך).

„ס'איז געקומען די לעצטע מינוט פאר יידן"

נאך דער גרויסער אויסזידלונג, האבן זיך נאך געפונען אין שטאט קליינע גרופן יידן. אין מיין הויז אין קעלער זענען געווען פארשטעקט א גרופע יידן פון אננאפאל. איינער פון זיי האט געשיקט א שליח צו א קריסט, ער זאל אים ארויסגעבן עפעס פון זיין פאר־מעגן, וואס ער האט אים אנפארטרויט. באקומענדיק א תשובה, אז דער פאליאק לייקנט שטיין און ביין — האט ער פון פארצווייפלונג זיך אויפגעהאנגען ביי מיר אין שטוב. איך האב געמאלדן וועגן דעם דער זשאנדאר־מעריע, כדי צו באקומען א דערלויבעניש אים צו בא־ערדיקן. דער זשאנדארם, וועלכער איז געקומען אין מיין ווינונג די זאך כעסטשטעלן, האט זיך אויסגעדריקט: „דער מאן האט געטאן דאס בעסטע, וואס איין ערע־מאן קאן טאן. ער האט אזוי ארום אויסגעמיטן א סך פיין, וועלכער ער האט נאך באדארפט אדורכגיין אין לסוף אומקומען"...

ביי דער געלעגנהייט האט מיר דער זשאנדארם איבערגעגעבן: „ס'איז געקומען די לעצטע מינוט פאר יידן". איך האב וועגן דעם געמאלדן די אלע וועלכע זענען געווען ביי מיר באהאלטן.

איך, מיין פרוי, און זעקס קינדער אין עלטער פון 2 ביז 16 יאר, זענען אוועק צו דעם פאליאק יוזשוויק, א געהיים־אגענט ביי דער ס.ד. מיט אונדז איז מיטגעגאנ־גען ד"ר יוסף שאפיראס פרוי און טעכטערל, וועלכע האבן זיך דערנאך פארשאפט „ארישע" דאקומענטן און אוועק קיין וואַרשע. זיי האבן איבערגעלעבט די מלחמה און געפינען זיך אין ישראל.

ביי יוזשוויקן זענען מיר געווען איין טאג. ביינאכט האט ער אונדז אריבערגעפירט צום פאליאק סמאק, וועלכער האט אונדז צוגעזאגט צו האלטן 6 חדשים, איבער דעםווינטער. איך האב דערפאר באצאלט מיט גאלד און בריליאנטן אויף א גרויסער סומע. געהאלטן האט ער אונדז נאר דריי טעג. וועז מיין 2־יאריק טעכטערל האט געווויינט, האט ער געהייסן זי דערשטיקן, זי זאל נישט פארראטן די איבעריקע. אונטערן אויסרייד, אז עס באדארף זיין א רעוויזיע ביי א שכן, האט ער אונדז ביינאכט אוועק געפירט אין דארף סוכיניא, כלומרשט צו א שוואגער, מיטן תירוץ, אז ער וועט דערווייל מאכן ביי זיך א באהעלטעניש אין אונדז צוריק נעמען. ער האט אונדז ארויפגעפירט אויף א בוידעם פון א שייער. צו מארגנס גאנץ פרי איז דער בעל־הבית געקומען מיט א געשריי: „וואס טוט איר דא?" ער האט אונדז געוואלט באזייטיקן און דערביי געזאגט, אז סמאק איז נישט זיינס קיין שוואגער, ער קען אים נישט בכלל. אויב מיר וועלן נישט תיכף אוועק פונדאנען, וועט ער ברענגען די דייטשן. נאך גרויסער בעטעניש און פאר א געהעריקע באלוינונג, האט ער אונדז דערלויבט צו פארבלייבן ביזן אוונט.

ביינאכט זענען מיר אוועק אין וואלד, כמעט דריי טעג האבן מיר דארט פארברענגט אן עסן און וואסער, אויף א דורכגעוויקטן באדן פון רעגנס. פלוצים האט זיך באוויזן א פוילישער סטודענט, וועלכער האט זיך אויך אויסבאהאלטן פאר דער געסטאפא. ער האט זיך שטארק איבערגענומען מיט אונדזער לאגע, פארשאפט אונדז אביסל שטרוי צום אונטערלייגן, געברענגט ברויט און א קרוג וואַרעמע קליסקעלעך מיט מילך. ער האט זיך מיט אונדז פאראינטערעסירט, געוואלט אויסבא־האלטן. ליידער, האט ער נישט געקענט א סך העלפן, זייענדיק אליין געזוכט פון די דייטשן. דאך האב איך זיך צוזאמענגערעדט מיט א פאליאק, וועלכער האט געהאט א הייזקע אין וואלד, ער זאל אונדז אויסבאהאלטן פאר א סומע פון 500 דאלאר א חודש. צו דעם צוועק האב איך געשיקט מיין טאכטער מלכהלע אין שטאט אריין, צו מיין פוילישן פרייַנד קראינסקי, ביי וועלכע איך האב געהאט לאקירט מיין פארמעגן.

די טאכטער איז במשך פון צוויי טעג נישט געקומען צוריק. דערווייל האבן אונדז אנטדעקט די וואלד־וועכ־טער, וועלכע האבן פארלאנגט געלט און געדראט מיטן אויסגעבן אונדז צו די דייטשן. דער סטודענט האט אונדז געוואַרנט נישט אנפארטרויען זיך די דאזיקע מענטשן, ווייל נאכן באקומען דאס געלט, וועלן זיי אונדז אומ־ברענגען. אין דער לאגע האבן מיר נישט געקענט פאר־בלייבן אין וואלד און באשלאסן אין דער נאכט־פינצ־טערניש צו דערנענטערן זיך צום דארף סוכיניא, צום פויער קאשלאק — לויט דער עצה פון דערמאנטן פוילישן סטודענט. אויפן וועג האבן מיר באמערקט, אז עס פארן אן צוויי אויטאס מיט זשאנדארמעריע. מיר האבן זיך געווארפן אויף דער ערד, בכדי מען זאל

אונדז נישט באַמערקן. נאָך דעם זענען מיר ווייטער געגאַנגען אין דער ריכטונג פון קאַשלאַקס ווירטשאַפט. וועט איך האָב אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, האָט ער צו אונדז מלא אימה אויסגעשריען: „באַיטא שען באַגאַ, אַנטלויפט, די דייטשן זוכן אייך". מיר זענען כלומרשט אַוועק פון אים, איך מיט מיין פרוי און קינדער האָבן זיך פאַרשטעקט אין די צוויי סטויגן היי, וועלכע האָבן זיך געפונען מחוץ די בנינים. פון דאָרטן האָבן מיר געזען, אַז די דייטשן מיטן וואָיט זענען אַוועק צום וואַלד, אין דער ריכטונג ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן.

וועט עס האָט זיך אין דאָרף באַרויקט, האָב איך נאָך אַמאָל אָנגעקלאַפּט ביי דעם פויער. ער האָט אונדז אויס רחמנות דערלויבט צו פאַרברענגען אין זיין סטאַדאָלע במשך פון דער נאַכט. ער האָט אונדז געבראַכט עסן, פשוט אונדז מחיה געווען. פאַקטיש זענען מיר דאָרט געווען דריי טעג. במשך דער צייט האָט ער געזוכט פאַר אונדז אַן אָרט, געראַטן גיין צו אַ פויער, וועלכן מ'האָט געראָפן „דער אַמעריקאַנער". נאָך האַלבער נאַכט, האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אָרט און נאָך אַ דריי־שעהדיקן מאַרש איבער לייַמיקע פעלדער, האָבן מיר זיך דערשלעפּט צום „אַמעריקאַנער". אויף מיין וועגדונג ער זאָל אונדז אויסבאַהאַלטן אין קעלער, האָט ער מיר געוויזן, אַז דער קעלער איז גראָד אין רעמאָנט, אַז יעדן טאָג קומען מויערער צו דער אַרבעט און דערפאַר דאָס האָט ער נישט קיין מעגלעכקייט אונדז צו האַלטן. ער האָט אונדז געגעבן צידה־לדרך און מיר זענען ווייטער געגאַנגען.

„פאַר וואָס וויל מען אונדז הרגענען?"

נישט האָבנדיק קיין אויסזיכט צו פאַרבלייבן אין דאָרף, האָבן מיר מאַרשירט אין דער ריכטונג פון שטאָט, הגם מיר האָבן געווּסט, אַז מיר גייען צו דער שחיטה. נאָר אפשר וועט געשען אַ נס?! אויפן וועג האָבן מיר געפרווט אַריינגיין אין פאַרשידענע הייזער, מען האָט אָבער נישט אַריינגעלאָזט. אַ טייל האָבן אונדז באַגעגנט מיט חוזק: „איר לעבט נאָך, אַלע זענען דאָך שוין טויט".

נענטער צו קראַשניק האָב איך געשיקט מיין עלטסטע טאָכטער רחל צו מיין פריינד קראינסקי, וועלכע האָט געזאָלט זיך דערוויסן וועגן גורל פון איר שוועסטער מלכהלע, וועמען איך האָב געשיקט פון וואַלד. די כוונה איז אויך געווען, אפשר וועט איר געלונגען צו פאַרשאַפן זיך „אַרישע" פאַפירן. מיר האָבן זיך אָפגעשמועסט, אַז ווער עס וועט בלייבן לעבן, זאָל קומען צום פויער סמאָק.

איך מיט מיין פרוי און פיר קינדער זענען געגאַנגען ווייטער, ביז עס האָט אונדז באַמערקט דער חזיר־העגדלער מאַיאָר, וועלכער האָט אַ געשריי געטאָן: „ווּהין גייט איר, מען וועט דאָך אייך אומברענגען!". אויף מיין ענטפער, אַז איך האָב נישט קיין צווייטן אויסוועג, האָט ער אונדז אַריינגעלאָזט אין אַ קעמערל פון האַלץ, פון וואַנען מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם. ער האָט אונדז געברענגט ברויט און הייסע קאַווע מיט מילך און צוגעזאָגט אַלץ צו טאָן, בכדי אונדז צו ראטעווען.

ביי אים אין הויז האָט געווינט אַ פאָליאַק פון פויזן, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט ראַבעווען פון יידן די איבערגעלאָזטע פאַרמעגנס. פון בוידעם האָב איך באַמערקט, ווי די דייטשע זשאַנדאַרמעריע אין באַגלייטונג פון אַ הונט דערנענטערט זיך צום אָרט, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן. איך האָב די פרוי און קינדער פאַרדעקט מיט ברעטער און שמאַטעס און אַליין אַראָפּ פון בוידעם, געשטעלט זיך הינטער דער אָפענער טיר פון קעמערל, מיט דער אויסרעכענונג, אַז איך וועל גיין פאַר אַ קרבן, אבי די פרוי מיט די קינדער וועלן זיך ראַטעווען און אויך נישט שאָפן קיין אומאַנגענעמלעכקייט די בעלי־בתים. פאַר די דייטשן וועל איך האָבן אַ תירוץ, אַז איך בין אַליין, אָן דעם וויסן פון בעל־הבית. אַריין אין קעמערל.

די דייטשן האָבן אַרעסטירט דעם פאָליאַק און צוגענומען די געפונענע חפצים אין דער ווויונג, ווי אויך אין קעמערל. אַ נס איז געשען, אַז דער הונט וועלכער האָט באַשמעקט דאָס אָרט, האָט מיך נישט פאַראַטן. די פרוי מאַיאָר, זייענדיק זיכער אַז די זשאַנדאַרמעריע איז געקומען נאָך אונדז, האָט פון שרעק באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק. דער אַרויסגערופענער דאָקטאָר האָט פאַראַרדנט, אַז די קראַנקע מוז ליגן צו־בעט עטלעכע וואָכן. אין דער לאַגע איז געווּאָרן אוממעגלעך ווייטער דאָרט צו בלייבן. דער בעל־הבית האָט נאָך אַ לענגערן ישוב־הדעת מסכים געווען איבערצולאָזן מיך און מיין זון. ער האָט אָבער פאַרלאַנגט, אַז די פרוי מיט דריי טעכטערלעך מוזן פאַרלאָזן. איך האָב נישט געוואָלט זיך שיידן מיט דער פאַמיליע, האָט ער מיר פאַרשפראָכן צו העלפן זוכן אַ צווייט אָרט.

דורך די שפאַרעס פון בוידעם האָב איך באַמערקט, אַז מיינע צווייי טעכטער, וועלכע איך האָב געשיקט צו

קראינסקין, גייען צום פויער סמאק. איך בין זיי נאכ־
געלאפן און געזומען צו זיך אויף דעם בוידעם, ווו מיר
זענען געווען 6 טעג.

ה׳ מאיאר האט אונדז איבערגעגעבן, אז ביי ישראל
קארפער איז הויז געפינט זיך אין קעלער א גוט בא־
העלטעניש. מיר האבן זיך איינציקווייז איבערגעטראגן
אהין אין אוונט. מיר האבן דארט געהאט וואסער און
בעטגעוואנט, הגם שמוציק און פארלייזיקט. פאר אונדז
אבער איז דאס געווען א געווינס, מיר האבן געהאט וו
דעם קאפ אוועקצולייגן. פון צייט צו צייט, אין אוונט,
איז איינע פון די עלטערע טעכטער געגאנגען צו
קראינסקין אן געברענגט שפייז אזן ליכט. זייער פיינ־
לעך זענען געווען די פראגן, וועלכע די יינגערע קינדער
האבן מיר כסדר געשטעלט:

„פאר וואס וויל מען אונדז הרגענען, וועמען האבן
מיר שלעכטס געטאן?"

די פארלאזטע יידישע הייזער זענען כסדר אפ־
גערייניקט געווארן דורך די פיערלעשער. וועז די רייז
איז געקומען אריף „אונדזער" הויז, האט איינער פון
די פיערלעשער באמערקט, אז פון קעלער שלאגט א
וואראמקייט אן אנגעהויבן שרייען, אז דארט מוזן זיין
יידן. ער האט געפרעגט דעם אראפגאנג אין דער באהעל־
טעניש. זיך האב אים געבעטן ער זאל אונדז צורוי לאזן
אזן אים פארגעשלאגן א סומע געלט. ער אבער האט זיך
געהאלטן ביי זיינס, אז די יידן מוז מען אומברענגען —
אזן איז געלאפן צו די דייטשן. אין צווישנצייט האב
איך די גאנצע פאמיליע ארויסגענומען פון קעלער אזן
זי צעטיילט אין צוויי גרופן: די פרוי מיט דריי קינדער
האב איך ארייגעשטעלט אין א ליק אין קאריידאר אזן
זיי פארשטעלט מיט ברעטער. איך מיטן זון אזן צוויי
עלטערע טעכטער זענען ארייז אין א געוועלב. וועז מיר
האבן באמערקט, אז די דייטשן קומען אן פון דער
וועסאלע גאס, זענען מיר ארויס פון געוועלב אזן זיך
געלאזט לויפן מיט דער נארוטאוויטשא גאס. די טעכטער
מיטן זון זענען ארויין אין משה־יחיאל מייזעלס הויז
(דארט האבן די דייטשן געזאמלט די יידישע מעבל) אזן
איך בין באלד ארויף צו בנימין (יאמטשע)
ערליכזאנס בעקערייי. פוילישע יונגטלעכע האבן בא־
מערקט, וויי מיינע קינדער האבן זיך באהאלטן אין
מייזעלס הויז אזן אנגעהויבן שרייען. אן עלטערער
קריסט האט אויפמערקזאם געמאכט די כוליגאנעס, אז
זיי זאלן צורוי לאזן די יידישע קינדער, האבן זיי אים
געזידלט, הלמאי ער נעמט זיך אן פאר יידן. איינער פון
די כוליגאנעס איז געבליבן שטיין פארן הויז אזן די
אנדערע זענען געלאפן מודיע זיין די דייטשן. מיינע
קינדער האבן דערווייל זיך באהאלטן אין א שאנק, מיט
וועלכער זיי האבן זיך איבערגעדעקט. די דייטשן זענען
באלד געקומען אזן די קינדער נישט געפונען.

אויך מיך האבן צוויי כוליגאנעס באמערקט לויפן
אין יאמטשעס בעקערייי. איינער איז געבליבן שטיין
פארן הויז אזן דער צווייטער איז געלאפן נאך דער
זשאנדארמעריע. איך האב אויסגענוצט א מאמענט, ווען
דער כוליגאן האט זיך פארקוקט אזן בין ארויס פון דער
בעקערייי, פארשטעקט זיך אין א געוועלבל. די דייטשן
זענען באלד געקומען, דורכגענישטערט די בעקערייי,
ארייינגעשאסן אין אויוון אזן אנדערע באהעלטענישן —
אזן זענען אוועק.

די פרוי מיט דריי קינדער ווערן ארעסטירט

אין ישראל קארפערס הויז האבן מיר פארברענגט
צוויי וואכן. וועז מיר האבן פארלאזט דאס הויז, האבן
מיר צוגעזאגט זיך אפגעשמועסט, אז ווער עס וועט בלייבן
לעבן, זאל קומען אין אוונט צום געהיים־אגענט יוזשוויק,
בכדי ארומצוגעדן וואס וויטער טאן.

אין אוונט ביי יוזשוויקן זענען זיך צוזאמען געקומען:
איך, דער זון אזן די צוויי עלטערע טעכטער. דארטן
האבן מיר זיך דערוווסט, אז די געסטאפא האט ארעס־
טירט די פרוי מיט די דריי יינגערע קינדער. זיי געפינען
זיך אין ארעסט אין יידישן לאגער, אין שטאט. די
דייטשן פלעגן די געכאפטע יידן האלטן אין דעם
ארעסט. ביז עס האט זיך אנגעזאמלט א גרעסערע צאל
יידן, וועלכע מען האט ארויס געפירט אויפן בית־עולם
אזן דערשאסן.

יוזשוויק האט מיר אויך איבערגעגעבן, אז ביים
ארעסטירן האט מען די פרוי געשלאגן אזן צוגענומען
אלע וועכטפולע חפצים, וואס זי האט געהאט ביי זיך,
דערנאך האט מען זיי געברענגט אין דער פאליציי. דער
שף אויגוסטין האט די פרוי ארייינגעפירט אין מאגאזין,
געהייסן זי איבערטאן אין אנדערע מלבושים, ווייל
אירע זענען געווען שמוציק אזן נאס.

לויט דער אנווייזונג פון יוזשוויקן, האב איך מיט די
דריי קינדער זיך באהאלטן אין אנשל קרומהאלצס הויז
אויפן בוידעם. ער האט פארשפראכן צו באזארגן אונדז
מיט עסן, אבער במשך צוויי טעג האבן מיר גארנישט
באקומען. מיין זונדעלע האט באמערקט פון בוידעם, ווי
א שכנטע גיט עסן א קאץ, האט ער געזאגט: „הלוואי

וואָלט איך געווען אַ קאַץ, מיר האָבן זיך גערַאַטעוועט פון שיסן, איצט וועלן מיר אויסגיין פון הונגער".

אויפן דריטן טאָג האָט יוזשוויק געבראַנגט אַ ברויט, איך אָבער האָב דערקענט אין אים, אַז אויף ווייטער קאָן איך זיך נישט סומך זיין און באַשלאָסן צו זוכן אַ צווייט אָרט. די טאָכטער מלכהלע איז אַוועק צו קראינסקין נאָך שפּייז, איך בין געגאַנגען צום פּאָליאַק פשערא בעטן מיר צו העלפן. ער האָט מיר געראטן צוגיין צום באַדינער (וואָזשני) פון גערויכט, יארקאָווסקי און פּאַרופן זיך אויף אים. ער וועט אונדז נעמען צו זיך. איך בין צוריק אויפן בוידעם און איבערגעגעבן די קינדער די בשורה, אַז מיר האָבן אַ פּריזון אָרט. מיר האָבן געוואַרט אויף מלכהלען. דערווייל האָב איך דערהערט טריט פון זעלנערישע שטיוול. פון דער שפּאָרע פון בוידעם האָב איך באַמערקט, אַז דאָס זענען צוויי זשאַנדאַרן מיט אַ הונט. איינער האָט אָנגעווינען אויף דעם הייזל און געזאָגט: „דאָ איז עס!" דער צווייטער האָט געפרעגט: „שוין איצט?" האָט דער ערשטער געענטפערט: „מיר וועלן פריער עפּעס עסן און טרינקען, וועט די אַרבעט גיין בעסער".

איך האָב צוגעגרייט די קינדער צום אַוועקגיין און געוואַרט אויף מלכהלען. די נעראוון זענען געווען אַנגעציגן, ווייל יעדע מינוט האָבן געקענט אָנקומען די מערדער. ענדלעך האָבן מיר זיך דערוואַרט אויף מלכהלען און זענען תיכף אַוועק פון דאָרטן. מען האָט מיר שפּעטער איבערגעגעבן, אַז די זשאַנדאַרן האָבן דערנאָך באַשאָסן דאָס הויז פון דרויסן און אינעווייניק.

יורקאָווסקיס הויז איז געשטאַנען נישט ווייט פון דער קאָשטשושקאָ־גאַס, אויף וועלכער עס האָבן זיך געפינען כמעט אַלע דייטשע אַמטן (זיכערהייטס־דינסט, זשאַנדאַרמעריע, שוץ־פּאָליציי און אַנדערע). עס האָט קיין רייד נישט געקענט זיין וועגן צוקומען אַהין מיטן נאָענטסטן וועג. מיר האָבן אַרומגעקרייזט די שטאָט איבער לאָנקעס אין בערג (דעם אַזוי גערופענעם „זאַמעק"). עס איז געפאַלן אַ שניי און געבלאָזן אַ שטאַרקער שטורעם־ווינט. דעם זון האָב איך געטראָגן אויף די הענט. ער איז געווען זייער שוואַך. נאָך בערך אַ דריי־קילאָמעטערדיקן מאַרש, זענען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט נאָך האַלבער נאַכט. איך האָב אַריבער־געשפרונגען דעם פּאַרקאָן און אָנגעקלאַפּט אין פענצטער. נאָך אַ קורצן געשפּרעך האָט אונדז יורקאָווסקי אַרייַנגעלאָזט צו זיך. מיר האָבן זיך אַרומגעווואַשן, עפּעס געגעסן און געטרונקען און אָנגעהויבן רעדן וויַ אַזוי אָרגאַניזירן פאַר אונדז אַ מקום מקלט. עס איז באַשלאָסן געווואָרן צו מאַכן אין שטאַל אַ דאָפּלטע וואַנט, אינעווייניק — אַ גרוב. די ברייט פון שטח, וועלכער איז געווען באַשטימט פאַר אונדז, פיר פערזאָן, האָט באַטראָפן איין מעטער און די לענג פיר מעטער (די גאַנצע ברייט פון דער שטאַל). ביז צום אויספערטיקן די וואַנט, זענען מיר געווען אויפן בוידעם.

ווי נאָר ס׳איז פאַרטיק געווארן די באַהעלטעניש און כ׳האָב זיך עטוואָס באַרויקט, האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַרויסרַאַטעוועון די פרוי מיט די דריי קינדער, פאַרשפּאַרטע אין אַרעסט אין יידן־לאַגער. דאָרט האָט זיך געפונען דער בחור ניונעק קאָן, וועלכער האָט זיך גוט געקענט מיט מיין עלטסטער טאָכטער רחל. מען האָט אפילו גשמועסט, אַז זיי האָבן זיך ליב. איך האָב דורך יורקאָווסקין געשיקט צו אים אַ בריוול און געפרעגט, וואָס מען קאָן טאָן, כדי צו ראַטעוועון די פרוי מיט די קינדער. איך האָב דערהאַלטן אַ תשובה פון מיין פרוי. זי האָט מיר איבערגעגעבן וואָס דער שעף פון ס.ד. אויגוסטין האָט איר געזאָגט ביים אַרעסטירן: ער וועט זי איינאָרדענען אין לאַגער אַלס וועשערין, דאַקעגן פאַר די קינדער קען ער גאָרנישט טאָן, זיי מוזן דערשאָסן ווערן. דער מאַן, אויב זי וועיסט וווּ ער געפינט זיך, זאָל זיך פרייוויליק מעלדן צו אים, וועט ער אים באַשפּעטיקן אין לאַגער אַלס זייגערמאַכער פאַר די דייטשע באַהערדן און אַ דאַנק דעם וועט ער האָבן אַ שאַנס איבערצולעבן די מלחמה. אין פאַל אָבער מען וועט אים כאַפּן, וועט ער גאָרנישט קענען טאָן פאַר אים, מען וועט אים דערשיסן.

איך האָב צו די דייטשע הבטחות נישט געהאַט קיין צוטרוי. זייענדיק צייטווייליק רויִק וועגן גורל פון דער פרוי, האָב איך ווידער געשריבן צו ניונעק קאָן וועגן ראַטעוועון די קינדער. ניונעק האָט אָפּגערעדט מיט די אוקראיניש וועכטער, וועלכע האָבן מסכים געווען יעדן אָוונט אַרויסגעבן איין קינד פאַר אַ באַלוינונג פון 150 דאָלאר. דעם זעלבן אָוונט האָט מען צו מיר געברענגט די 14־יאָריקע טאָכטער דבורהלע. די צווייטע נאַכט איז געווען די ריי אויף דער 13־יאָריקער חייה־קעלע. זי האָט אָבער געגעבן צו פאַרשטיין דער מוטער, אַז ס׳איז געווּוּנטשן פריער אַרויסצונעמען די דריי־יאָריקע לובא, ווייל אין פאַל אַז מען וועט אַרויס נעמען מאַרגן צום שיסן, וועט זי גיכער זיך קענען ראַטעוועון, ווי אַ דריי־יאָריק קינד. מען האָט די קלייַנע אַרייַנגעלייגט אין אַ זאַק, ניונעק האָט איינגעשטעלט

דאָס לעבן און געברענגט זי ביינאַכט אין אונדזער באַ־העלטעניש.

צו מאָרגנס האָט מען טאַקע אַרויס געפירט די צו־נויפגעזאַמלטע יידן צום שיסן, צווישן זיי אויך מיין טעכטערל חייהקעלע. די מוטער האָט זיך נישט גע־וואָלט שיידן מיט דער טאָכטער. אויפן באַפעל פון ס.ד. האָט מען די פרוי אַוועק געריסן פון דער ריי, וועלכע מען האָט געפירט צום שיסן — און זי צוריק פאַרשפאַרט אין אַרעסט. דאָס איז געווען שבת־חנוכה תש״ב, 10 בייטאָג — און טאַקע דעם זעלבן טאָג און אין דער זעלבער שעה וועו זי איז געבוירן געוואָרן, האָט זי דעם טאָג אויך פאַרענדיקט איר לעבן אין עלטער פון 13 יאָר.

מיט „קענקארטן" קיין ווארשע

די פרוי איז געבליבן אין לאַגער אַלס וועשערין. אין חודש פעברואַר 1943 האָט מיר דער בעל־הבית יורקאָווסקי דערציילט, אַז ער וויסט פון אַ פרוי, וועלכע אַרבעט אויס „אַרישע" פאַמיליעס און האָט פאַרבינדונגען מיטן שטאָט־לאַגער. זי קויפט דארט ביי יידן דאָלאַרן און גאָלד. איך האָב אים פאָרגעשלאָגן צו קאָנטאַקטירן זיך מיט דער פרוי, באַשטעלן דריי „קענקאַרטן" פאַר די טעכטער רחל (16 יאָר אַלט), ליבעלע (3 יאָר), ווי אויך פאַרן בן־יחיד מנחם (11 יאָר). זי באַדאַרף אויך שאַפן פאַר זיי אַ ווינונג אין וואַרשע. יורקאָווסקי האָט אָרגאַ־ניזירט אַ טרעפונג צווישן מיר מיט דער פרוי. איך האָב אויסגעצאָלט די געפאָדערטע סומן — 150 דאָלאַר פאַר יעדער קענקאַרטע, 100 דאָלאַר פאַר איבערפירן די קינדער קיין וואַרשע.

נאָך 8 טעג איז די פרוי געקומען מיט די „קענ־קאַרטן". אין אָוונט האָט יורקאָווסקי איינגעשפאַנט פערד־און־וואָגן און אַוועקגעפירט צו דער באַן די וואַרשעווער פרוי מיט מיינע קינדער. איך וויל באַ־מערקן, אז דער זון האָט אַרויסגעווינען אומווילן צו דער גאַנצער אונטערנעמונג און איך האָב געמוזט אים שטאַרק איבערצייגן אין דער ריכטיקייט פון דעם שריט. אויך מיין פריינד קראַינסקי האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צו דער פרוי און מיר געראטן נישט טאָן אַזאַ זאַך. האָבן מיר באשלאָסן, אַז קראינסקי זאָל מיטפאָרן אינקאָגניטאָ און אַלץ אָבסערווירן פון דער ווייטנס. די קינדער האָט מען אָנגעזאָגט, זיי זאָלן נישט אויפן וועג פאַראַטן, אַז קראינסקי איז זייערס אַ באַקאַנטער. לויט אונדזערע אויסרעכענונגען, האָט יורקאָווסקי באַדאַרפט זיין צוריק אין דער היים אַרום 11 אין אָוונט. געקומען איז ער ערשט 5 פאַרטאָג. במשך די עטלעכע שעה האָב איך דורכגעלעבט שרעקלעכע מאַראַלישע עינויים, ווייל כ׳בין געווען זיכער, אַז עס איז געשען אַן אומגליק. אַרויסגעווינען האָט זיך, אַז די פאַרשפעטיקונג פון צוג קיין וואַרשע איז פאַראורזאַכט געוואָרן צוליבן צעשעדיקן אַ פריערדיקן צוג דורך די פאַרטיזאַנער.

מיט דריי טעג שפעטער איז קראינסקי צוריק געקו־מען פון וואַרשע און מיר איבערגעגעבן, אַז די פרוי, אַנקומענדיקן אַהין, האָט די קינדער פאַרשלאָסן אין אַ צימער. ווי נאָר די פרוי האָט זיך עטוואָס דערווויי־טערט, איז ער צוגעגאַנגען צו דער ווינונג און אָנ־געקלאַפט. די קינדער האָבן נישט געקענט פאַרלאָזן דאָס צימער. די עלטערע טאָכטער האָט איבערגעגעבן, אַז די פרוי איז געגאַנגען מעלדן וועגן זיי דער גענסטאַפּאָ. קראינסקי איז איר נאָכגעלאָפן און געבעטן, אַז זי זאָל זיך נעמען דאָס געלט און די קינדער נישט אומברענגען. אַלס תשובה האָט זי אויך אים געדראָט מיט איבער־געבן צו די דייטשן. מיר זענען געווען זיכער, אַז די קינדער לעבן שוין נישט.

מיט אַכט טעג שפעטער האָט מיר קראינסקי איבער־געגעבן אַ בריוו פון דער טאָכטער, געשיקט צו אים דורך דער פאָסט אויף דער אַרישער זייט. אין בריוו האָט די טאָכטער געשריבן, אַז זיי געפונען זיך אַלע אין וואַרשעווער געטא. די פרייד מיינע איז געווען אין לשער.

אין בריוו האָט זי איבערגעגעבן, וואָס זיי זענען דורכגעגאַנגען. אַנקומענדיק קיין וואַרשע, האָט די פרוי זיי צוגעפירט צו אַ ווינונג, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען אַ מאַן. זי האָט געמוען ביי זיי 500 דאָלאַר פאַרן צימער און צוגעגעבן, אַז דאָס צימער וועט זיין פאַרטיק ערשט אין דריי טעג אַרום. צוגענומען ביי זיי די קענקאַרטן מיטן אויסרייד, אַז זי באַדאַרף זיי אַיינ־מעלדן ביים אַדמיניסטראַטאָר פון הויז. זי האָט זיי אַריין געפירט צו זיך אין דער ווינונג, אין זעלבן קאָרידאָר און געמאַלדן, אַז זי גייט זיי איבערגעבן די דייטשן. אויף דעם געווייַן פון די קינדער, אַז זי זאָל זיי נישט אומברענגען, האָט זי קאַלטבלוטיק געענטפערט: „וועט זיין מיט דריי יידן וויניקער".

וועו די געסטאַפּאָ איז געקומען, האָבן די קינדער זיך געהאַלטן ביי איינס: זיי זענען נישט קיין יידן. האָבן די דייטשן אַראָפגעלאָזט די הייזלעך פון יינגל און פעסטגעשטעלט, אַז ער איז יאָ אַ יידּ. ער האָט באַקומען

געשלאָגן, ווייל ער האָט זיי אָפּגענאַרט. בכדי נישט צו פֿאַראַטן די שוועסטער, האָט דאָס יינגל געזאָגט, אַז ער קען נישט די מיידלעך, ער איז אַ וואַרשעווער. מען האָט זיי אַלע דריי אָפּגעפֿירט אין דער געסטאַפּאָ אויף אַלעיא שוכא, ווו מען האָט זיי געשלאָגן און געפּיניקט, געהאַלטן צוויי טעג אָן עסן. אויפֿן דריטן טאָג האָבן זיי צוויי דייטשן אַרויסגעפֿירט צום שיסן. אויפֿן וועג האָט איינער פון זיי זיך אָנגערופֿן, אַז ס׳איז צוועקמעסיקער אַרײַנצוגעבן די קינדער אין וואַרשעווער געטאָ, פון וואַנען עס גייען כסדר טראַנספֿארטן קיין טרעבלינקע. אַ שאָד קוילן — און מ׳וועט זיך איינשפּאָרן אַרבעט ביים גראָבן גריבער. אַזוי איז טאַקע געשען. די דייטשן האָבן איבערגעגעבן די קינדער אין אַרעסט־הויז אין געטאָ.

אין וואַרשעווער געטא

די עלטערע טאָכטער האָט געווּסט, אַז איך האָב געהאַט האַנדלס־באַציִונגען מיט אָנגעזעענע וואַרשעווער סוחרים פון דער ביזשוטעריע־בראַנזשע: די ברידער זאלבערג, פּעפּערבערג, בראמניק, אינזש. פינגערהוט און אַנדערע. זי האָט געבעטן דעם יידישן וועכטער פון אַרעסט־הויז, ער זאָל זיך דערוויסן צי עס לעבט ווער פון די סוחרים און זיי איבערגעבן, אַז אין אַרעסט־הויז געפינען זיך האָכראַדט קינדער פון קראָשניק. צו מאָרגנס האָט זיך איינער פון זיי געמאָלדן, באַפרייט די קינדער פון אַרעסט און זיי אַריבער געפירט צו זיך. די עלטסטע טאָכטער רחל האָט ער באַשעפטיקט בײַ זיך אין ביוראָ און די צוויי יינגערע קינדער האָט ער לאָקירט אין צוויי באַזונדערע קינדער־היימען.

אין וואַרשעווער געטאָ האָב איך געהאַט אַ פריינד, אַרטור הערמאַן. אין די יאָרן 41—1940 האָט ער געלעבט אין קראָשניק און אַ דאַנק מיינע באַמיִונגען איז אים געלונגען צו באַקומען אַ רייזע־דערלויבעניש קיין וואַרשע. די טאָכטער האָט באַלד אָנגעקניפּט מיט אים פּאַרבינדונגען און אַ דאַנק אים איז געלונגען אַרויסצושיקן דעם בריוו אויף דער אַרישער זייט און פון דאָרט מיט דער פּאָסט צו קראינסקין.

קראינסקי איז געפֿאָרן קיין וואַרשע און זיך קאָנטאַקטירט מיט ארטור הערמאַן, וועלכער פלעגט יעדן טאָג פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ מיט אַן אַרבעטס־קאָמאַנדאָ. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן פּאַרשאַפֿן פּרישע קענקאַרטן און אַ וווינונג אויף דער אַרישער זייט. צוגעהאָלפֿן האָט אויך אַ וואַרשעווער פּאָליאַק, אָנגאָזשירט דורך אַרטור הערמאַן.

אין חודש מערץ האָט די טאָכטער זיך דערוווּסט, אַז צו מאָרגנס פרי וועט מען אַרויספירן קיין טרעבלינקע די קינדער־היימען, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען די צוויי קינדער. פיר פאַרטאָג האָט זי זיך אַריין באַקומען אין דער קינדער־היים, ווו עס האָט זיך געפונען איר ברודער און געפאָדערט, מען זאָל תיכף אים אַרויס־געבן, ווייל עס וועט באַלד פֿאָרקומען די אויסזידלונג. די אויפֿזעהרין האָט נישט געוואָלט אַרויס געבן דאָס יינגל און געבעטן נישט מאַכן קיין מהומה, עס וועט נישט זיין קיין אויסזידלונג. נאָך לאַנגע אַמפּערנישן, איבערצייגנדיק זיך אַז זי וועט נישט פּועלן מען זאָל איר אַרויסגעבן דעם ברודער, און אַז עס ווערט שפּעט, זי קאָן נאָך פֿאַרשפּילן אויך דאָס צווייטע קינד — איז זי אַוועק אין צווייטן קינדער־היים און אַרויסגעכאַפּט דאָס שוועסטערל. טראָגנדיק דאָס קינד, איז שוין דאָס אָרט געווען אַרומגערינגלט פון דייטשן און אוקראינער. זיי האָבן געשריגן, אַז זי זאָל בלייבן שטיין. זי איז אַריין אין אַ חורבה, אַראָפּ אין קעלער און זיך באַהאַלטן אונטער אַ באַרג קוילן ביי אַן אָפּענער טיר. די דייטשן, שטייענדיק אויף דער שוועל, האָבן מיט מאַשין־געווער שטאַרק באַשאָסן דעם קעלער. זיי זענען אוודאי געווען זיכער, אַז זיי לעבן שוין נישט און האָבן דעם קעלער פֿאַרלאָזט.

אין קעלער זענען זיי אָפּגעזעסן אַ גאַנצן טאָג. אין אָוונט איז זי אַוועק מיטן קינד צו אַרטור הערמאַן. דאָרט האָט זי זיך דערוווּסט, אַז איר אייניציקער ברודער איז צוזאַמען מיט אַנדערע פון דער קינדער־היים אָפּ־טראַנספֿארטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע. זי האָט געשיקט אַ בריוו צו קראינסקין, וועלכער האָט מיר תיכף מיטגעטיילט וועגן גורל פון מיין זון. איך האָב אים געבעטן ער זאָל פֿאָרן קיין וואַרשע, אַרויספירן די קינדער פון געטאָ און זיי אײַנאַרדענען אין אַ ווּוינונג אויף דער אַרישער זייט.

אַ געוויסן טאָג איז זי אַרויס פון געטאָ מיטן יינגערן שוועסטערל. הערמאַן האָט זי אַוועקגעשטעלט אין מיטן דער קאָלאָנע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ. דאָס שוועסטערל האָט זי געטראָגן אונטערן אָרעם. פון איין זייט איז אַראָפּגעהאנגען דאָס קעפּל און פון דער צווייטער זייט — די פיסלעך. אויסערן געטאָ האָט מען זי אַרויסגעשטופּט פון דער רייַ. אויפן וועג צום אָרט וווּ עס האָט אויף זיי געוואַרט קראינסקי, האָט זי דערקענט אַ פּוילישער שאַנטאַזשיסט („שמאַלצאָוו־ניק״) און אַלץ ביי איר צוגענומען.

אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט האָט שוין געווּאַרט אויף זיי אַ דראָשקע און קראינסקי האָט זיי אַוועק געפירט אין דער ווּוינונג אויף פּראַגע. יעדן חודש איז קראינסקי געפּאָרן קיין ווּאַרשע און רעגולירט די באַלוינונג פּאַר דער דירה און פּאַרן עסן.

די קינדער האָבן דאָרט געלעבט ביזן סוף פון דער מלחמה. געהאָט מזל, וואָס די ווּוינונג האָט זיך נעפּונען אין פּראַגע, וועלכע איז כּמעט גענומען געווּאָרן דורך דער רויטער אַרמיי מיט עטלעכע חדשים פריער איידער ווּאַרשע איז באַפרייט געווּאָרן. אויף ווייטער צו האָלטן די קינדער האָט שוין טאָקע אויסגעפעלט געלט.

נאָך דער באַפרייִונג האָט די טאָכטער געוואָלט אויפֿזוכן די פרוי, וועלכע האָט זיי איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ. זי האָט זיך דערוווּסט אַז די פרוי איז געווען אַן אוקראינערין און איז אַוועק מיט די דייטשן.

פּאַרן פריִיז פון צוויי קילאָ גאָלד...

אַ געוויסן טאָג האָט דער בעל־הבית פון דער באַהעלטעניש, יורקאָווסקי, געברענגט מיר אַ בריוול פון מיין פרוי, אין וועלכן זי האָט געבעטן, אַז די צוויי טעכטער וועלכע געפונען זיך מיט מיר זאָלן צוקומען צום פּאַרקאָן פון לאָגער. זי וויל זיי זען, זי האָט דאַרויף אַ הסכמה פון דער יידישער לאָגער־קאָמענדאַנטור. די טרעפונג האָט געזאָלט פּאַרקומען אין אָוונט, וועו דער קאָמענדאַנט פון לאָגער, גרעגער, האָט זיך געפונען אויסער דער שטאָט. איך האָב נישט געוואָלט מסכים זיין. די פרוי האָט מיך אָבער אין אַ צווייט בריוול פּאַרזיכערט, אַז אַלץ איז ענוני אָפּגעשמועסט און עס דראָט נישט קיין שום געפּאַר.

אין דער ווירקלעכקייט האָט אָבער אַלץ געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן פּאַרלויף. ווי נאָר די קינדער זענען צוגעקומען צו דער דראָט־פּאַרצוימונג און אָנגעהויבן שמועסן מיט דער מוטער, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן פון די אוקראינישע וועכטער און מען האָט די מוטער מיט ביידע קינדער אַריינגעזעצט אין לאָגער־אַרעסט. בעת דעם פּאַרהער, וועלכן עס האָט געפירט דער קאָמענדאַנט גרעגער האָבן די קינדער דערקלערט, אַז זיי קומען פון וואַרשע, ווו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. אין אַרעסט האָט זיי דערקלערט דער יידישער אויפזיעער, אַז וועגן דעם גאַנצן ענין האָט מען שוין געמאָלדן דער געסטאַפּאָ אין עס דראָט זיי טויט־שטראָף. ער איז מסכים צו אינטערוועניִרן, בתנאי, אַז זי וועט אונטערשרייבן איר הסכמה מען זאָל אַלע דריי אַריבער פירן אין לאָגער אין בודזין און זי זאָל צושטעלן צוויי קילאָ גאָלד פּאַרן שעף פון דער געסטאַפּאָ.

דאָס גאָלד איז געווּאָרן צוגעשטעלט און מען האָט זיי איבערגעפירט קיין בודזין אין לאָגער, וועלכער האָט געשמט מיט די שלעכטע באַדינגונגען פּאַר די אסירים און אכזריותן מצד די דייטשן.

אין דער באַהעלטעניש ביי יורקאָווסקין האָב איך פּאַרברענגט 18 וואָכן, ביז ענדע אַפּריל. קיין שום ליכט־שיין האָב איך נישט געזען. נישט געקענט זיך באַוועגן, נאָר געלעגן אָדער געזעסן אין דעם גרוב. נאָכן אַרעס־טירן די טעכטער, בין איך געבליבן אַליין. פּאַרשידענע שוואַרצע מחשבות האָבן מיך געמוטשעט. אַ געוויסן טאָג האָט מיר יורקאָווסקי געברענגט אַ מודעה, אַז פּאַרן צושטעלן מיך צו די דייטשן איז באַשטימט געווּאָרן אַ סומע פון 25 טויזנט זלאָטעס. אין דער מודעה איז געווען אָנגעגעבן, אַז איך פיר אָן מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל. (נאָר דער באַפרייִונג האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז דער וואָס האָט גענומען די צוויי קילאָ גאָלד, איז געווען פּאַראינטערעסירט מען זאָל מיך ליקווידירן און צו דעם צוועק האָט ער פּאַרשפּרייט דעם קלאַנג, אַז איך אַרבעט מיט די פּאַרטיזאַנער). די באַציונג פון בעל־הבית צו מיר האָט זיך פּאַרערגערט. ער האָט מיר געגעבן ווייניקער עסן, כּ׳האָב געליטן הונגער. פון קראינסקין, וועל־כער פלעגט צוקומען צו מיר אין די אָוונטן אָן דעם וויסן פון בעל־הבית, האָב איך שוין אויך נישט באַקומען קיין הילף. די דייטשן האָבן באַשטימט די פּאָליציי־שעה פּאַר פּאָליאַקן פון 7 אין אָוונט און אין חודש אַפּריל איז דעמאָלט נאָך ליכטיק. אויסער דעם האָט קראינסקי באַמערקט, אַז מען שפּירט אים נאָך. יורקאָווסקי פלעגט לעצטנס ווייניקער רייניקן די שטאָל און די שתנה פון די בהמות איז אַריינגעריבן צו מיר. פון דער נעץ האָט אָנגעהויבן פוילן מיין קערפּער.

אַ געוויסן אָוונט האָב איך געהערט ווי עס קומען צו רייטן צוויי פערזאָן. דער בעל־הבית האָט געעפנט די שטאָל און אָנגעווויזן דאָס אָרט פון מיין באַהעלטעניש. אייגער פון די רייטער האָט געפרעגט: „זאָל מען עס טאָן איצט?“ איך האָב אַ הוסט געטאָן, כדי געבן אָנצו־געהערן, אַז איך שלאָף נישט. איך האָב געגומען אין האַנט אַ לאַנג קיך־מעסער וואָס קראינסקי האָט מיר בגנבה געהאַט געגעבן — און באַשלאָסן זיך צו פּאַר־טיידיקן. נאָך דעם הוסט איז שטיל געווּאָרן. פּליסטערנ־דיק האָבן זיי באַשלאָסן, אַז זיי וועלן קומען צו מאָרגנס ביינאַכט.

צוליב דער נאָענטקייט פון די הייזער פון דייטשע אַמטן, האָבן זיי נישט געקענט שיסן און געמוזט די אַרבעט אויספירן אָן רעש, וועג איך וועל שלאָפן.

איך האָב זיך אָפגעגעבן אַ דין־וחשבון, אַז מיינע שוהן זענען געציילטע. מיין לאָגע איז געווען נאָך טראָגישער מיט דעם, וואָס איך האָב די באַהעלטעניש נישט געקענט עפענען פון אינעווייניק. ווי נאָר זיי זענען אַוועק, האָב איך אָנגעהויבן מיטן מעסער מאַכן אַן עפענונג אין דער וואַנט, וועלכע איז באַשטאַנען פון דיקע, פירצאָליקע בעלקעס און ס׳האָט קיין רייד נישט געקענט זיין, אַז איך זאָל במשך איין מעת־לעת מאַכן אַזאַ גרויסע עפענונג, צו קענען אַנטלויפן.

פאַרמיטאָג האָב איך דורך דער עפענונג באַמערקט דורכגיין דורך דעם הויף אַ יונגערמאַן מיליטעריש געקליידעט. ער האָט געפרווט עפענען דעם בעל־הבית ווינונג, אָבער די טיר איז געווען פאַרמאַכט. ער האָט אָנגעקלאַפט אין פענצטער, נאָר קיין תשובה נישט באַקומען. וועג ער איז צוריק געגאַנגען האָב איך באַמערקט, אַז ער האָט אַ יידישן אויסזען. אויפפאַלנד איז אויך געווען דאָס, וואָס ער טראָגט אַ מונדיר אָן אַ פאַסעק. זייענדיק זיכער, אַז קיינער פון די שטובמענטשן איז נישטאָ אין דער היים, האָב איך דורך דער שפּאָרע געפרעגט: „עמך״? ער איז געבליבן שטיין אוּן מיט באַוווּנדערונג זיך אַרומגעקוקט. איך האָב ווידער געזאָגט „עמך״ אין געבעטן צוגיין נענטער צום שטאָל, אַריינגיין אינעווייניק אוּן עפענען די באַהעלטעניש.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַ יידישער קריגס־געפאַנגענער. זיין נאָמען איז געווען מילער, געשטאַמט פון די קרעסן. ער געפינט זיך אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין בודזין, געקומען אין שטאָט איינקויפן שפּייז פאַרן לאַגער. צו יורקאָווסקין איז ער געקומען אויף דער ביטע פון אַן אַסיר מיטן נאָמען מרדכי גאָלדבערג, אַ קראָשניקער קצב, וועלכן מ׳האָט געפרופן מרדכהלע סקוביק. ער האט אים געבעטן זיך דערווייסן וועגן גורל פון זיינע צוויי טעכטער, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן צום אויסבאַהאַלטן ביי מיין בעל־הבית אין ער האָט נישט מון זיי קיין שום ידיעה.

איך האָב אים תּיכף מיט לאָגע, אז היינט אין אוונט דאַרף מען קומען מיך „פּאַרטיק מאַכן״. איך האָב אים געבעטן, ער זאל מיך ראַטעוועז אין מיטנעמען קיין בודזין. ער האָט דערקלערט, אַז אין דער דערבייאיקער מילכעריי געפינט זיך דער יידישער קאָמענדאַנט פון בידזין, יהושע זאָבערמאַן. ער מוז זיך מיט אים פאַרשטענדיקן. ער האָט באַלד געבראַכט דעם ה׳ זאבערמאַן, וועלכער האָט מיך געקענט פון פאַר דער מלחמה. מיר האָבן באַשטימט דעם פרייז (5.000 זל׳) און די באַלוינונג פאַר דייטשן קאָמענדאַנט (אַ ברי־לאַנטן רינגל). איך בין געווען זייער דערשעפט און נישט געקענט גיין. זיי האָבן מיך געמוזט אונטער די הענט אין אַרויפגעלייגט אויפן אויטאָ. בזה האופן האָט מען מיך געבראַכט קיין בודזין און איינגעמאַלדן אייף אַ פרעמדן נאָמען. די צוגעזאָגטע באַלוינונג האָט אויס־געצאָלט מיין פריינד קראינסקי, צו וועלכן איך האָב שפּעטער געשיקט אַ צעטל.

צוריק מיט דער פרוי און צווי קינדער — אין בודזין

אין בודזין, טראָץ דעם וואָס מען האָט טאָג־טעגלעך געשאָסן און געהאָנגען אסירים, האָב איך באַטראַכט ווי אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיט מיין ביז איצטיקן פינצטערן קבר. מענטשן זענען די ליכטיקע שיין, באַוועגן זיך און באַקומען אַ שטיקל ברויט מיט זופ. אויסער דעם האָב איך זיך דאָרט געטראָפן מיט מיין ווייב אין צווויי קינדער.

אין בודזין האָב איך צומערשט געאַרבעט אַלס שוואַרצער אַרבעטער. דער מייסטער פון זייגערמאַכער־וואַרשטאַט האָט מיך נישט געלאָזט אַרבעטן ביי מיין פאַך. אויך די אינטערוועניץ פון יידישן קאָמענדאַנט האָט נישט געהאָלפן.

נאָכן ליקווידירן דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, האָט מען געברענגט קיין בודזין 800 מאַן. ביים אָנקומען, האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן אָפצוגעבן אַלע וווערטפוילע זאכן. בכדי זיי אָפצושרעקן, האָט דער קאָמענדאַנט פון לאָגער, אָבערשאַרפירער פייקס אַרויס־געמעלדן צוויי יידן און אויפן אָרט דערשאָסן. צווישן די חפצים האָט זיך געפינען אַ צעשעדיקטער פאָטאָ־אַפּאַראַט. פייקס האָט געוואָלט, מען זאָל אים דעם אַפּאַראַט פאַריכטן אין טעלעכע מאָל אייף די אַפּעלן נאָכגעפרעגט אויף אַ מאָכמאַן. שטאָקמאַן האָט זיך צו מיר געוואַנדן וועגן דעם. מיין ענטפער איז געווען, אַז איך האָב אזא אַרבעט קיינמאָל נישט געמאַכט, כ׳וועל אָבער פרוּבירן. אַז ער האָט מיך פאַרגעשטעלט פאַר דעם מערדער פייקס, האָב איך באַקומען מין אים גוט אָנגעשלאָגן און געקאָפּעט. מיין חטא איז באַשטאַנען ד״ירי, וואָס איך האָב זיך אַליין פריער נישט געמאָלדן. ד״ירלאַנגט מיר דעם אַפּאַראַט און געגעבן אַ טערמין

ביז מאַרגן 6 פרי. וועל איך אים נישט צורעכט מאַכן — דערשיסט ער מיך. מ׳האָט אים געמעגט גלויבן אויפן ווארט. אַ גאַנצע נאַכט האָב איך געמייסטרעוועט און דעם אַפּאַראַט פאַראָכטן. וועז איך האָב אים צו מאַרגנס דערלאַנגט דעם אַפּאַראַט, האָט ער מיך צוגעפירט צום גרוב, ווו מען פלעגט אויספירן עקזעקוציעס. אויפן וועג האָב איך געזאָגט וידוי. שטייענדיק ביים גרוב, האָט ער זיך טייוולאַניש צעלאַכט און פריי געלאָזט. פון דעמאָלט אָן האָב איך געאַרבעט ביי מיין פאַך.

אַ צווייט מאָל האָט מען מיך אין בודזין געפירט צום שיסן, וועז מען האָט פון וועדקשטעל אַרויסגעגנבעט 14 זייגערלעך. געהייסן האָט עס, אַז איך האָב עס געטאָן בשותפות מיט די פאַרטיזאַנער. שוין זייענדיק האַלב־אויסגעטאָן צום שיסן, איז געקומען צו לויפן אַ טשעכאָסלאָוואַקישע יידישע פרוי, נוימאַן, און געמאָלדן, אַז אַרויסגייענדיק פון באַראַק די לעצטע צום אָפּעל, האָט זי געזען, אַז דער אוקראַיניישער קאָמענדאַנט פון דער וואַך האָט אויפגעבראַכן די טיר פון וואַרשטאַט. די דייטשן האָבן רעווידירט די אוקראַינער און נישט געפונען די זייגערלעך. האָבן זיי באָפוילן מיך צו שיסן צוזאַמען מיט דער פרוי נוימאַן. מיר האָט שטאַרק וויי געטאָן וואָס די פרוי וועלכע האָט געוואָלט מיך רעטעווען, זאָל אומשולדיק דערשאָסן ווערן. שטייענדיק ביים גרוב, האָב איך געזומען בעטן דעם אָבערשטורמפירער, מען זאָל מיר דערלויבן זוכן די זייגערלעך. געשען איז דעמאָלט אַ דאָפּלטער נס: ראשית, וואָס די דייטשן האָבן דערלויבט אַ ייד דורכצופירן אַ רעוויזיע ביי די אוקראַינישע וואַכמענער, ושנית, וואָס איך האָב טאַקע געפונען צוויי זייגערלעך אין אַ פּוכענער קאַלדרע.

דעם אוקראַינער האָט מען שטאַרק צעשלאָגן און אַ געשלאָסענעם אין קייטן אַוועק געשיקט קיין מאַידאַנעק.

געשאַנקען דאָס לעבן

צוויי קילאָמעטער אויסערן לאַגער האָט זיך געפונען אַן אָפּטיילונג פון „הענקעלווערק", ווו די אסירים האָבן אויסגעפערטיקט טיילן פון עראָפּלאַנען. אַ געווייסן פרי־מאָרגן אין חודש אָקטאָבער 1943, האָט מען די אסירים נישט אַרויס געפירט צו דער אַרבעט. מען האָט די באַראַקן פאַרמאַכט פון דרויסן און דערביי אָנגעזאָגט, אַז אויב עמיצער וועט פרווון אַרויסגיין, וועט ווערן דערשאָסן. די באַראַקן זענען אַרומגעשטעלט געוואָרן פון זשאַנדאַרמעריע, שוץ־פּאָליציי, אוקראינער און ס.ס. יעדע דריי מעטער האָט זיך געפונען אַ מאַשין־געווער. אויף דעם אָפּעל־פּלאַץ זענען ביי אַ טיש געזעסן ס.ס.־אָפּיצירן, אָנדערע זענען געלאָפן הין און צוריק. מען האָט געפילט, אַז עס גרייט זיך פאַר די 3 טויזנט אסירים עפעס שרעקלעכס. דאָס האָט עדויערט ביז מיטאָג־צייט, וועז די דייטשן און דאָס געווער זענען פאַרשוווּנדן און מ׳האָט געעפנט די טירן פון די באַראַקן און געהייסן עסן מיטאָג.

נאָכן מיטאָג זענען די יידן אַוועק צו דער אַרבעט אין „הענקעלווערק". דאָרטן האָבן זיי זיך דערווּסט פון די ציווילע דייטשע מייסטערס, פישער און סטעפאַן, אַז ס׳איז געווען באַשטימט צו ליקווידירן דעם לאַגער און אומברענגען די אסירים, נאָר זיי, די דייטשע מייסטערס האָבן אויפגעוויזן, אַז במשך דער צייט האָבן זיי אויסגעשולט אַ סך יידן אַלס פאַכלייט און אַז אָן זיי קאָן די פאַבריק נישט אַרבעטן. מען האָט וועגן דעם ענין דעפעשירט קיין בערלין און געפּועלט דעם לאַגער איבערצולאָזן.

אין יענע טעג זענען טאַקע ליקווידירט געוואָרן כמעט אַלע לאַגערן אין לובלינער געגנט, ווי: מיידאַנעק, טראוניקי, פּאָניאַטווו און אַנדערע.

*

אַ געוויסן אָוונט בין איך געזעסן אין באַראַק, ווו עס האָבן געווינט די געברענגטע פון וואַרשעווער געטאָ הרב שטאַקהאמער, הרב שאפּיראָ, ד״ר וודאָווינסקי, ד״ר טולקאָק, ד״ר טענענבוים און אַנדערע. מיר האָבן זיך פאַרעדט און נישט באַמערקט, אַז ס׳איז שוין נאָך 9 אָוונט, וועז עס איז פאַרווערט געווען צו באַווגן זיך אויפן שטח פון לאַגער. איך האָב געפרווט אַריבערלויפן צו מיין באַראַק און בין באַשאַסן געוואָרן פון די וואַך־טורעמס. כ׳האָב זיך באַהאַלטן אונטער אַ לארע (מעטאַלענער וואָגן) אין וועלכן עס האָבן אָפּגעקלאַפּט די קוילן. וועז עס איז שטיל געוואָרן, בין איך צו־געשפרונגען צו דער טיר פון מיין באַראַק און אין דעם מאָמענט בין איך ווידער באַשאַסן געוואָרן און באַשיט געוואָרן פון שטיקער ציגל, וועלכע זענען געלעגן פאַר מיר. איך בין אַריין אין באַראַק, אַ געשריי געטאָן אַז מען האָט מיך דערשאָסן און פאַרלוירן דעם באַווּסטזיין. די אָנוועזנדע אין באַראַק, צווישן זיי מיין ברודער הערש (אומגעקומען אין מאַטהאוזען), האָבן מיך אויסגעטאָן און פעסטגעשטעלט, אַז איך בין נישט געטראָפן פון קיין קויל. זיי האָבן מיך באַגאָסן מיט קאַלטן וואַסער און צוריק געברענגט צום באַווּסטזיין. צו מאָרגנס האָט דער קאָמענדאַנט פון לאַגער זיך נאָכ־

געפרעגט, ווער עס איז געפאַלן אַ טויטער פון דער נעכטיקער שיסעריי. ווען מען האָט אים אויפגעקלערט, אַז קיינער איז אויף טויט נישט דערשאָסן געוואָרן, האָט ער פאַרלאַנגט מען זאָל אַרויסגעבן די פערזאָן, וועלכע מען האָט באַשאָסן. אויף זיין פראַגע: „ווייסטו נישט, אַז נאָך 9 טאָר מען נישט פאַרלאָזן דעם באַראַק?" — האָב איך געענטפערט, אַז דער זייגער מיינער האָט מיך אַרייַנגעפירט אין אַ טעות. האָט ער מיר געזאָגט: „דיר קומט טויט־שטראָף, נאָר אויב אַזויפיל קוילן האָבן דיך נישט געטראָפן, שענק איך דיר דאָס לעבן".

צום לעצטן מאל גיעזען די פרוי מיט די טעכטער

אין חודש אַפּריל 1944, וועו די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען ביי קאָוועל, האָבן די דייטשן אַנגעהויבן ליקווידירן דעם לאַגער אין בודזין. די אסירים האָט מען צעשיקט אין פאַרשידענע לאַגערן. מיך מיט מיין פרוי און צוויי טעכטער האָט מען אַוועקגעשיקט קיין ווייליטשקע. איך האָב געאַרבעט ביים בויען די באַראַקן. די אַרבעט איז געווען אַ שרעקלעך שווערע. מיר האָבן געמוזט טראָגן אַרויף אויף די בערג 100־קילאָדיקע צעמענט־פליטן און גרויסע שטיינער. די ס.ס.־מענער האָבן דערביי אונטערגעיאָגט, שלאָגנדיק די אסירים מיט שטעקנס. מענטשן זענען געפאַלן אונטער דער משא פון די פליטן און שטיינער, פיל מאָל געבליבן ליגן טויט. אויך דאָס מאָל האָט מיר געהאָלפן מיין פאָך. אַן ס.ס.־מאַן האָט זיך נאָכגעפרעגט אויף איין אויפמאָכער — און איך האָב זיך צו אים געמאָלדן. פון דעמאָלט אָן האָב איך געאַרבעט פריער אַלס זייגערמאָכער און דערנאָך אַלס מעכאַניקער אין „הענקלוועלק". דאָרטן זענען אויך געווען באַשעפטיקט די פרוי מיט די טעכטער. מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז געקומען צו אונדז דער קאָמענדאַנט פון פלאַשאָוער לאַגער, אַמאָן געט און צוגעגעמען מיין פרוי און טאָכטער (צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פרויען) קיין פּלאַשאָוו. דעמאָלט האָב איך צום לעצטן מאָל גיעזען מיין פרוי און טעכטער, נישט האָבנדיק די מעגלעכקייט אפילו זיי צו געזעגענען. כ׳האָב געהאַט אַ פּאַרגעפיל, אַז מער וועל איך זיי שוין נישט זען. מיט דריי וואָכן שפּעטער האָט מען אויך מיך איבערגעפירט קיין פלאַשאָוו. דאָרט האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט זיי מיט אַ וואָך פריער איבערגעשיקט קיין אוישוויץ.

נאָך דער באַפרייונג האָב איך אין בערגען־בעלזען געטראָפן יהושע קלאָצהענדלערס טאָכטער, וועלכע האָט מיט זיי דורכגעמאַכט דעם גאַנצן מאַרש און מיר איבערגעגעבן פרטים פון מיינע נאָענטע. אין אוישוויץ זענען זיי געווען 6 וואָכן, פון דאָרט האָט מען זיי געשיקט קיין שטוטהאָף. די באַשפייזונג איז געווען מער ווי שלעכט. די יינגערע טאָכטער, דבורהלע, האָט ריזיקירט און פלעגט אונטער די דראָטן זיך דורכגנבענען אין דער קיך. דאָרטן האָט זי געהאָלפן ביי דער אַרבעט און אַזוי אַרום געהאַט די מעגלעכקייט צו ברענגען פאַר דער מוטער און קראַנקער שוועסטער אַ קאַרטאָפל אָדער אַ שטיקל בריקעוו. איין מאָל האָט אַ טורעם־וואַכמאַן זי באַמערקט דורכקריכן אונטער די דראָטן, האָט ער איינגעשלאָסן דעם עלעקטרישן שטראָם און זי איז געבליבן ליגן טויט, מיט אַ קאַרטאָפל אין האַנט. די עלטערע טאָכטער מלכהלע איז שוין אַ לענגערע צייט געווען קראַנק און שטאַרק דערשעפּט, נישט געקענט גיין צו דער אַרבעט. די ידיעה וועגן גורל פון איר יינגערער שוועסטער האָט צוגעיאָגט איר טויט — און זי האָט אויסגעהויכט איר טייערע הייליקע נשמה. די מוטער, אויך שטאַרק דערשעפּט, האָט זיך אַוועקגעלייגט לעבן די קערפערס פון אירע קינדער און במשך צוויי טעג גאָרנישט געוואָלט טוען זיין — ביז זי האָט פאַרענדיקט איר לעבן. מען דאַרף דאָ צוגעבן, אַז די טויט־פאַלן זענען געווען אַ מאַסנווייזע דערשיינונג, די טויטע קערפערס האָט מען געלאָזט ליגן טיילמאָל פינף טעג, ביז מען האָט זיי איבערטראַנספאָרטירט צום קרעמאַטאָריום. דאָס איז פאַרגעקומען דריי וואָכן פאַר דער באַפרייונג פון שטוטהאָף.

די טעכטער פלעגן כסדר איבערחזרן: דער טאַטע וועט נישט וויסן, וווּ אונדזער געביין איז אַהין געקומען...

אַנקומענדיק קיין פלאַשאָוו, האָב איך אין דער עווי־דענץ אַנגעגעבן, אַז איך בין אַ זייגערמאַכער. אין פלאַשאָוו בין איך געווען בערך דריי וואָכן און געאַרבעט ביי שוואַרצע אַרבעט. אַ געוויסן פרימאַרגן האָט מען מיך אַרויסגערופן פון דער רייַ און געהייסן בלייבן אין לאַגער. נאָכמיטאָג האָט מען אַ גרופּע פון 36 מאַן, זייגערמאַכערס, אָפּגעשיקט קיין אַראַניענבורג־זאקסענהאוזען אין אַ באַקוועמען וואַגאָן און אויפן וועג געגעבן גוטע באַשפייזונג. אַן ס.ס.־מאַן, איינער פון אונדזערע באַגלייטער, האָט אונדז מוסר־סוד געווען, וווהין מען פירט אונדז, אַז דאָרט וועלן מיר זיין באַשעפטיקט ביי אונדזער פאַך און האָבן שאָנסן איבערצולעבן די קריג.

אין אָראניענבורג

אָנקומענדיק קיין אָראניענבורג האָט מען אונדז אַוועקגעשטעלט ביים טויער פון לאַגער, מ׳האָט נישט געטאָרט זיך באַוועגן, אַפילו קיין פּינטל טאָן מיטן אויג. דאָס איז געווען אָקעגן פענצטער פון דער וואָך — און פון דאָרט האָט מען אונדז אָבסערווירט. איך האָב נאָך געהאַט אַ גאָלדענע 20־דאָלאר מטבע, האָב איך ביים אַריינגיין אין לאַגער זי באַהאַלטן אין מויל, אונטער דער צונג. דאָס האָט מיר געשטערט צו שלינגען און אָטעמען. איך האָב זיך פשוט געשטיקט. דאָס האָט געדויערט דריי שעה. פון דאָרטן האָט מען אונדז געפּירט אין באָד אַריין. אויפן וועג האָב איך געהאַט די מעגלעכקייט אַוועק צו ווַארפן די גאָלדענע מטבע און פּטור ווערן פון די צרות.

אין באָד האָט מען אונדז געגעבן אַנדערע הלבשה און אָפּגעפּירט אין אַ באַראַק, וועלכער האָט געדינט אַלס קאַראַנטין. דאָרטן זענען מיר געווען דריי וואָכן. במשך דער צייט האָט מען אונדז געפּירט אין פעלד, ווו מיר האָבן געקאָפּעט מיערן. יעדע דריי שעה האָט מען פאַראָדענט אַ הפסקה אין דער אַרבעט, אויף דריי מינוט. דעמאָלט האָט מען אונדז דערלויבט צו עסן אַ שטיקל מייער. נאָך דער הפסקה האָט מען דאָס ווידער געהאַט אין מויל, געמוזט מאָמענטאַל אַראָפּשלונגען אָדער אויסשפּייען. באַלד דעם ערשטן טאָג איז געשען אַ טויט־פאַל. דער פּוליער אויטאָ האָט נישט געקענט אַרויס פון ליימיקן פעלד. מען האָט אונדז מיט שטעקנס געיאָגט אַרויסצושטופן דעם אויטאָ און דערביי געשלאָגן איבער די קעפּ. אין דער מהומה איז דער לאָדזשער ייִד, בוכבינדער, געפאַלן אינטער דעם ראָד און געבליבן טויט אויפן אָרט. נאָך דער אַרבעט האָט מען באַפוילן אַרויף וואַרפן זיין גוף אויפן אויטאָ און צוליב דער ענגשאַפט, איז מען געשטאַנען אויף דעם טויטן קערפּער. אויפן וועג האָט מען אים איבערגעגעבן אין קרעמאַטאָריום.

אויפן צווייטן טאָג איז צו מיר צוגעקומען אַן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט געשטאָמט פון רומעניע און מכלו־מרשט דערקענט אין מיר אַ געוועזענעם רומענישן אונטעראָפיציר, וועלכער זאָל אים האָבן געשלאָגן אין מיליטער. איך האָב אים געפרווט אויפקלערן, אַז איך בין אַ פויליישער, קיינמאָל אין רומעניע נישט געווען. ייִר האָט זיך געהאַלטן ביי זיינס און מיך געשלאָגן מיט דער קאָלבע פון דער ביקס, געשריען אַז איך זאָג ליגן. עס האָט זיך פון מיר געגאָסן דאָס בלוט, כ׳האָב געפילט אַז ער וועט מיך דערהרגענען. באין ברירה האָב איך כלומרשט זיך מודה געווען, אַז כ׳בין אַ געווען רומענישער אונטעראָפיציר. דעמאָלט האָט ער זיך באַרויקט און מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט, געהייסן אַוועקזעצן. ער האָט מיר געגעבן רעכט וואָס איך האָב אים אַמאָל „געשלאָגן", ווייל ער האָט גאָרנישט געקענט אין ס׳איז געווען מיין פליכט אים צו לערנען. ער האָט מיך באַשטימט פאַר אַן אויפזיער איבער דער גרופּע און געהאַט די דערלויבעניש רויק אויפצוועסן אַ מייערל. איך בין נאָר כסדר געווען אין אימת מוות, ער זאָל מיך נישט פרעגן מער פרטים פון רומעניע, וועלכע איך האָב אין מיין לעבן נישט געזען.

נאָכן פאַרענדיקן די קוואַראַנטאַנע, האָט מען אונדז ווידער געפּירט אין באָד און געטוישט די הלבשה, אַריינגעפּירט אין אַ באַראַק, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק גוט אויסגעשטאָטע זייגער־וואָר־שטאָטן. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט אויף פּרובע דריי טעג. די אויסגעענדיקטע אַרבעט איז געווען קאָנטראָלירט דורך דייטשע פאַכמענער. דאָרטן האָבן מיר שוין נישט געהאַט קיין נעמען, נאָר נומערן. מיין נומער איז געווען 107650. פון דער גאַנצער גרופּע האָט מען איבערגעלאָזט בלויז 9 קוואַליפיצירטע זייגערמאַכערס. מיט די פריערדיקע איז געווען אַ גרופּע פון אַ 50 מאָן. די איבעריקע האָט מען אַרויס געשיקט. דאָס איז געווען אַ געווינס, ווייל מיר האָבן דאָרט געהאַט גוטע געלעגנהייט צו העלפן אַנדערע ייִדן־אַסירים. דאָס האָט געדויערט בערך 5 חדשים.

לעבן דעם באַראַק פון די זייגערמאַכערס האָט זיך געפונען אַ באַראַק פון געלט־פעלשערס. דאָרטן האָבן געאַרבעט גראַפיקער־ספּעציאַליסטן, וועלכע האָבן נאָכגעמאַכט דאָלאָרן און ענגלישע פונטן. די געלט־פעלשערס האָט מען ספּעציעל געהיטן, זיי האָבן נישט געהאַט קיין מגע ומשא מיט די אַנדערע לאָגער־אַסירים.

עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ שטאַרקע באָמבאַרדירונג פון בערלין און איין באָמבע איז אפילו געפאַלן אויף די לאָגער־באַראַקן. מיר האָבן שוין נישט באַקומען רעגלמעסיק קיין באַשפּייזונג, וועלכע מ׳האָט אונדז צוגעשיקט פון בערלין.

מיר האָבן באַמערקט אַ גרויסע באָמרויקונג צווישן די ס.ס.־לייט. מען האָט געזאָלט אונדז און די געלט־פעלשער אַריבערפירן אין אַ צווייטן באַראַק, ווו מען וועט אונדז אומברענגען. צום גליק האָבן די רוסישע

און אַמעריקאַנער אַרמייען זיך מיט אַ שנעלן טעמפּאָ דערנענטערט צום לאַגער. עס איז באַשלאָסן געווארן דעם גאַנצן לאַגער אַרויסצופירן. געווען דעמאָלט בערך 15 טויזנט אסירים פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, דערין יידן בערך 15 הונדערט. זיי האָבן אונדז צעטיילט אויף גרופּן צו 500 מאַן, יעדע עטלעכע שריט אַן ס.ס.־מאַן מיט מאַשין־געווער. ביים טויער ביים אַרויסגאַנג האָט מען יעדן איינעם געגעבן אַ ברויט מיט אַ ביסל קאָנסערוון און דערביי אָנגעזאָגט, אַז דאָס באַדאַרף סטייען אויף 14 טעג. מען האָט אונדז געווארנט, אַז פאַר פרווון אַנטלויפן וועט מען דערשיסן און אַז פאַר כאַפן עפעס פון די דערבייאיקע פעלדער, דראָט אויך טויט־שטראָף. אין דער ריי האָב איך געהאַט לעבן זיך דעם באַווסטן יידישן נדבן פון לובלין, שמואל אייכענבוים (וועלכער האָט געשענקט דעם פלאַץ פאַר דער ישיבת חכמי לובלין). מיר האָבן געווסט, אַז מיר זענען ערב דער ישועה, מען האָט אָבער נישט געווסט וויער עס וועט דאָס דערלעבן. פאַר יעדן מכשול אויפן וועג איז מען געשאָסן געווארן. איז עמיצער אומגעפאַלן אויפן וועג און באַלד זיך נישט אויפגעשטעלט, איז אויפן אָרט דערשאָסן געווארן. דער מאַרש האָט געדויערט 7 טעג. בייטאָג האָבן מיר מאַרשירט און בייגאַכט געווט אין די וועלדער. יעדן פרי, פאַרן אָפּמאַרשירן, האָבן מיר געהאַט אַן אַרבעט מיט באַערדיקן עטלעכע הונדערט מאַן, וועלכע זענען געשטאַרבן פון הונגער און דער־שפּונג. אויפן פערטן טאָג איז געווען צווישן די טויטע שמואל אייכענבוים. איך אַליין בין שוין אויך געווען דערשעפּט און נישט געהאַט קיין כוח צו גיין.

אויפן פינפטן טאָג זענען מיר צוגעקומען צום וואַלד, און דאָרט געווט. פון גרויסע אויטאָס פון „רויטן קרייץ" האָט מען געטיילט שפייז־פעקלעך — 1 פעקל פאַר פיר מאַן. דאָס האָט אונדז געגעבן אַ ביסל חיות. בעת עס זענען אָנווועזנד געווען די דעלעגאַטן פון רויטן קרייץ, האָבן די דייטשן געשאָפן וועגענער געשפּאַנט אין פערד, אויף וועלכע מען האָט אַרויפגענומען די שוואַכע, וואָס האָבן וויטער נישט געקענט גיין. ווי נאָר די דעלעגאַטן זענען אַוועק, האָט מען די וועגענער מיט די מענטשן אַריינגעפירט אין וואַלד און אַלע אויס־געשאָסן. בעת דעם מאַרש, זענען אומגעקומען בערך 12 טויזנט מאַן. די באַמבאַרדירונג איז געווארן שטאַרקער. די אַליאירטע אַרמייען האָבן זיך דערנענטערט פון ביידע זייטן. אויפן דריטן טאָג זענען די ס.ס.־לייט פאַרשווונדן, נאָר אין גרופּע פון 500 מאַן האָבן אייניקע ס.ס. באַגלייטערס געווואָלט ליקווידירן. די אסירים האָבן זיך אויף זיי געווארפן. עס זענען דעמאָלט אומגעקומען 160 פון די אסירים און בערך 20 פון די דייטשן. דאָס איז געשען דעם 2־טן מאַי 1945, לעבן דער שטאָט שווערין.

די באפרייונג

אויפן וועג האָבן מיר באַמערקט טויטע פערד פון די באַמבאַרדירונגען. מיר האָבן מיט אַ שאַרפן לעפל אָפּגעשניטן אַ שטיק פלייש. זיצנדיק אין וואַלד, האָבן מיר עס אָפּגעקאָכט. פון דעם האָב איך באַקומען אַ בלוט־דיזענטעריע און זיך נישט געקענט רירן פון אָרט. איך האָב געבעטן מיין פריינד, אַוועק פון פשעמישל, ער זאָל מיר שאַפן עטלעכע קאַרטאָפל. איך האָב זיי פאַרברענט אויפן כייער און געגעסן די קוילן. דאָס האָט פאַרליכטערט מיין צושטאַנד.

*

תיכף נאָך דער באַפרייונג, איז מיין ערשטער ג־דאַנק געווען אויפצוזוכן מיינע נאָענטע. צו דעם צוועק האָב איך באַזוכט אַ ריי לאַגערן. אין בערגען־בעלזען האָט מען מיר איבערגעגעבן וועגן טויט פון מיין פרוי און צוויי טעכטער (וועגן וועלכע איך האָב שוין פריער דערמאָנט).

אין בערגען־בעלזען האָט זיך צו מיר געוואָנדן אַ ציגיינערין און פאַרגעשלאָגן פאַר עטלעכע סיגאַרעטן מיר אַרויסצולייענען פון דער האַנט דעם גורל פון מיינע נאָענטע. אין מיין פאַרצווייפלונג האָב איך דערויף מסכים געווען. זי האָט געזאָגט: „דיין פרוי מיט צוויי קינדער זענען אומגעקומען, האָסט נישט וואָס צו זוכן אין די לאַגערן. דאַקעגן אין פוילן האָבן זיך געראַטע־וועט צוויי אַנדערע קינדער און זיי קוקן דיך אויס".

נישט געקוקט אויף די אומגעהויערע שווערקייטן אין סכנות, מיט וועלכע דאָס איז געווען פאַרבונדן, בין איך תיכף געפאָרן אין דער ריכטונג צו דער פוילישער גרענעץ. אין אויבערשלעזיען, אין דער שטאָט ביטאָם, האָב איך געטראָפן מיין לאַנדסמאַן שלום קאהאן. איך האָב אים אָפּגעגעבן די בשורה, אַז עס לעבן אין בערגען־בעלזען זיינע צוויי שוועסטערן און ער האָט געענטפערט מיט אַ בשורה, אַז אין שכנותדיקן קאַטאָוויץ געפינען זיך מיינע צוויי טעכטער, רחל און ליבע. דאָרט טאָקע האָב איך געטראָפן מיינע צוויי קינדער. ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען די באַגעגעניש — איז קיינער נישט אומשטאַנד צו באַשרייבן...

מצבת־זכרון בבית הקברות בקראשניק
די מצבה אויפן בית־הקברות אין קראשניק

אין חודש מערץ 1965, בין איך געפאָרן קיין פּוילן און באַזוכט דעם לאַגער אין שטוטהאָף, **וועלכער** איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזעאום. דאָרט ווערט אויפגעהיטן אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות מיט **דער** מאָר־טיראָלאָגיע פון די אסירים. דער אויפזעער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז מיטן אַש פון די קרעמאַטאָריעס פלעגן די דייטשן באַמיסטיקן די אַרומיקע פעלדער. דער אויפזעער האָט מיר דערמעגלעכט צו נעמען אַ זעקעלע ערד פון די פעלדער און גלייכצייטיק אַ ביסעלע אַש פון די קרעמאַטאָריעס.

שטייענדיק דאָרט אין די קרעמאַטאָריעס, האָב איך אַ טיף דערשיטערטער און צעבראָכענער געזאָגט קדיש און אל מלא רחמים פאַר זייערע הייליקע נשמות.

די אורנע מיט דער ערד און אַש האָב איך געברענגט קיין ישראל. הרב פרענקעל האָט מיר דערלויבט די אורנע קובר צו זיין צוזאַמען מיט דעם אַש פון טרעב־לינקע, וועלכע ער האָט געברענגט פון פוילן, אונטער דעם טרעבלינקע־דענקמאָל, וועלכער איז געשטעלט געוואָרן אויפן בית־עולם אין נחלת־יצחק. די אנטהילונג פון דענקמאָל איז פאַרגעקומען כ״ז ניסן תשכ״ה.

דאָס אַש פון מיין זון, וועלכער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע, האָט זיך מתיחד געווען מיט דעם אַש פון זיין מוטער און שוועסטער.

*

פון מיין שטוב זענען אומגעקומען:

מיין **פרוי** ברכה, **די טעכטער** מלכה, דבורה, חייה **און דער זון** מנחם־מענדל.

מיין **שוועסטער** חייה **מיטן** מאַן לייב פיינגאָלד **און קינדער** צפורה, בצלאל, דבורה **און** רחל.

מיין **ברודער** משה האָכראד, **זיין פרוי** שרה־לאה, **די טאָכטער** דבורה **און די זין** יצחק **און** משה־אביגדור.

מיין **ברודער** הערש האָכראד, **די פרוי** טויבע, **טאָכ־טער** טיסל, **און דער זון** מענדל **און די טאָכטער** רחל.

מיין **שוועסטער** חנה **און די דריי זין און טאָכטער.**

שוויגער־עלטערן אברהם־חיים און רייזל אייזענ־שטאָדט, **מיטן זון** יענקל, **טאָכטער** שיינדל **און דער זון** משה.

פעטנער יעקב זיסבערג, **די פרוי** פּערעלע, **זון** משה **און צוויי טעכטער** חנה **און** דבורה.

נחמיה שטיינגאָס, **מיט דער פרוי און זון.**

פעטער יעקב זיסבערג, **די פרוי** פּערעלע, **זון** משה בערישׁ, פּינע **און טאָכטער** פייגע.

פאַרשריבן: שלום גארן

בית־הכנסת בקראשניק ב־1951 — אסם לתבואות
די קראָשניקער שול (1951), וועלכע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ תבואה־שפייכלער.

זכרונות פון א פינצטערער תקופה

שמואל בראנד, תל־אביב

דער פאריתומטער אויוון...

יעדער טאָג האָט געברענגט נייע גזירות רעות פון די נאַצישע מערדערס. אָט באַשטימען זיי גרויסע קאָנ־טריבוציעס וועלכע די שטאָט איז נישט אימשטאַנד געווען צו באַצאָלן, אָבער די סומע איז דאָך געשאָפן געוואָרן. יידן טאָרן נישט עסן קיין פלייש, צוקער, ווייס ברויט צי טרינקען בראָנפן. יעדער ייד מוז זיך אָפשערן ,י בארד. און די גזירה אַראָפּ צו נעמען די בארד איז ביי אַ קראָשניקער ייד געווען ניט גרינגער ווי אַנדערע שוועריקייטן. איך געדענק די פיין אין צער פון מיין פּאָטער אברהם בראַנד, ווען ער האָט געמוזט די בארד זיינע אָפשערן. באַלד איז געקומען אַ צווייטע גזירה. מען האָט דערציילט אין קראָשניק, אַז עס געפינען זיך אַ פיר־פינף יידן מיט בערד. צוויי פון זיי האָב איך געזען מיט מיינע אויגן: ר׳ שמחה אייזיק לייבס און ר׳ יואל אידלשטיין פון לובלין, אַ מאָדזשיצער חסיד, נחמיה צעשלערס מחותן. זיי זענען נישט אַרויס אויף דער ליכטיקער שיין. דערנאָך — ווידער אַ גזירה: יידישע באַק־אויוונס מוזן ווערן ליקווידירט, מען זאָל נישט קענען באַקן ברויט, נאָר לעבן פון דעם וואָס די רוצחים טיילן צו אויף די קאָרטן. דער הונגער האָט זיך פאַרשפרייט פון טאָג צו טאָג.

האָט מען אָנגעהויבן זוכן עצות ווי אַזוי פאָרט אָפּ־באַקן אַ שטיקל ברויט. איך מיט אַ גוטן שכן, ר׳ יחיאל שטיינמאַן הי״ד האָבן באַשלאָסן ביי אים אויפן בוידעם אויפצושטעלן אַן אויוון צו באַקן ברויט.

ער איז געווען פאַראינטערעסירט עס זאָל זיין ביי אים, ווייל ער האָט אויך געוואָלט טרוקענען קאָשע, מיט וועלכן ער האָט זיך נאָך געהאַט באַשעפטיקט. מען האָט אַלץ געטאָן אין געהיים — און דער אויוון איז געווען גרייט צום באַקן.

נישט ווילנדיק, האָט זיך דער סוד פאַרשפרייט ביי פיל שכנים און יעדער איינער פון זיי האָט געבעטן מען זאָל אים צונעמען פאַר אַ שותף צום באַקן. מ׳האָט נישט געקענט קיינעם אָפזאָגן. אַ פופצן יידן האָבן גע־ברענגט יעדערער עטלעכע העלצער און זיין ביסל טייג. מ׳האָט געזאָגט, אַז דער אויוון וועט זיין פול, וועט זיך בעסער באַקן.

מען הייצט אונטער, עס ווערט פאַרשטעלט דאָס ליכט עס זאָל חלילה נישט אַרויסלייכטן, אַ טויט־שטילקייט הערשט אויפן בוידעם. מען הערט נאָר דעם טרעסק פון די ברענענדיקע העלצער. מען רוקט אַריין דאָס טייג, יעדער זיצט אומגעדולדיק, עס באַקט זיך זייער לאַנג. מיט אַמאָל דערהערט זיך אַ געשריי, יעדער שטעלט זיך אויף. די געשרייען ווערן שטאַרקער. „גע־וואַלד! געוואַלד!". יעדער מיינט, אַז דאָס איז ביי אים. מען כאַפט אַרויס פון אויוון זיין שטיקל טייג נישט אָפּגעבאַקן און מען לויפט צו דער לייטער זיך אַראָפּ־לאָזן. מען האָט געעפנט דאָס טויער און איינציקווייז אַוועק.

די געשרייען זענען געווען ביי ר׳ יעקב פרידמאן. דערנאָך זענען די באַנדיטן אַריין צו אונדז, אַלע מענטשן, אויך די פּליטים פון לאָדזש וואָס האָבן ג׳ע־ווינט ביי אונדז, אַנידער געלייגט אויף דער ערד און מיין פאָטער האָבן זיי מיט אַ מעסער אָפּגעשניטן אַ שטיק באָרד ביז בלוט, ווי אויך אָפּגעריסן פון זיין גוף דעם טלית קטן וואָס ער האָט געטראָגן. זיי האָבן די זעלבע נאַכט אין פיל הייזער געטאָן דאָס זעלבע. מער האָט מען שוין נישט געבאַקן אין דעם אויוון, ווייל מ׳איז געווען אייngעשטעלט מיטן לעבן.

די שרעק האָט זיך פאַרגרעסערט פון טאָג צו טאָג, ווייל מען האָט געשאָסן יידן כּאַר פאַרקויפן פלייש: ר׳ שלמה ביניס, און דער בחור הגבור שמואליק גאָלדבערג, דער זון פון ר׳ מרדכהלע גאָלדבערג, ווי אויך ר׳ יעקב סטידזשיניקער. מען האָט זיי געפירט ג׳ע־שלאָסן איבער דער שטאָט אויפן בית־עולם, די פרויען האָבן געשריגן „שמע ישראל".

קיין מעל צו קויפן האָט מען אויך נישט געקריגן.

די נאכט פון דער ערשטער אויסזידלונג

די גאַנצע שטאָט יידן ווערט אַרויסגעיאָגט אין גאַס און דערביי מערדערלעך צעשלאָגן. דער שאָסיי איז די גרענעץ פון לעבן אין טויט. די דייטשן לויפן אויפן וועג און די הינט ריסן שטיקער, ווער עס דערנענטערט זיך צום שאָסיי. דער געיאָמער פון די מענטשן און די געשרייען „שמע ישראל" איז נישט צו באַשרייבן. איך ווער אריבער געשיקט אויף דער צווייטער זייט, דאָס הייסט — כ׳ווער באַפרייט.

...אַלע הייבן אָן מאַרשירן דעם לעצטן וועג צו דער באַן. עס הערן זיך געשרייען און אַ שיסערייַ. איך קום אַליין צוריק אין אונדזער הויז. מיינע טייערע עלטערן און שוועסטערן זענען אַוועק מיטן טויטן־מאַרש. כ׳בין אַליין אין שטוב. אַלץ איז אין מיינע אויגן חושך, כ׳האָב נאָר געווויינט... אויך פון דרויסן הערט מען די געווייַנען פון קינדער וועלכע זענען געבליבן אָן עלטערן.

אין גאַס איז חושך, מען הערט נאָר שיסן. דער קינדערישער געוויין האָט צעבראָכן דאָס האַרץ. די הינט בילן נאָך יעדן שאָס. כ׳האָב מורא געהאַט צו עפענען די טיר. אָט הערן זיך טריט. דאָס איז די יידישע פאַליצייַ. זיי קלאַפן אָן און רופן אויס, אַז ווער עס געפינט זיך אין הויז זאָל אַרויסגיין. כ׳בין באַלד אַרויס. מען ברענגט נאָך עטלעכע מענטשן און מ׳פירט אונדז צום הקדש. פינצטער, חושך. מיט עלעקטרישע לעמפלעך לייכט מען צו. עס קומט אָן אַ וואָגן מיט פערד. אויף דער פור ליגן עטלעכע טויטע און לעבעדיקע, פאַרוווונדעטע, וועלכע גוססן און קרעכצן. איינער ליגט אויפן צווייטן. מיר הייבן אָן זיי אַראָפּ צו נעמען. מיר דערקענען אַלע מאָל אָן אַנדערן ווער עס איז. איך האָב אויך געזוכט מיינע עלטערן, ווייל כ׳האָב געווווסט אַז זיי וועלן נישט קענען דערגיין ביז צו דער באַן. זיי זענען אַבער יאָ אָנגעקומען צו דער סטאַנציע. עס איז געשען אַ נס מן השמים, אַז מער האָט נישט געקענט אַריין אין די וואַגאָנען און זיי זענען אַלע געקומען צוריק, אויך מיינע שוועסטערן. מען שלאָגט אונדז איבער די קעפּ מיט אַ שטעקן. די פּוילישע פאַליציאַנטן שרייען: „שיבקאַ״ („שנעל״), ווייל עס שטייען פיל אָנגעלאָדענע וועפּנער. מיר האָט געהאַלפן אַראָפּנעמען די טויטע: יוסף אָדער, אליהו האַלצבערג (הייַנט אין אַמעריקע). ער האָט דערקענט זיין מוטער. איך זאָג אים אַז ער האָט אַ טעות, ווייל כ׳האָב אים געוואָלט אַוועקנעמען פון איר, ער אָבער לאָזט זיך נישט און זאָגט: „אויב זי טראָגט אויפן האַלדז אַ זייגערל מיט אַ סימן, איז זי מיין מוטער״. אַזוי איז טאַקע געווען. זיין געווויין איז נישט צו באַשרייבן. מען ברענגט נאָך מענטשן צו העלפן אַראָפּ נעמען די טויטע. אַ סך האָבן נאָך גלעבט, מען האָט זיי אָבער נישט געגעבן קיין שום הילף. פון אַלע פורן האָט זיך געהערט אַ קרעכצן און מיר האָבן פון מאָל צו מאָל באַקומען מיט שטעקנס איבער די קעפּ.

אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געפירט די טויטע; קיין אָרט ווו צו לייגן איז שוין נישט געווען. דער גאַנצער פּלאַץ פין הקדש ביז צום באָד איז געווען פול. איך בין אין גאַנצן געווען אויסגעוווייקט פון בלוט און שווייס.

גאַנץ פרי האָט מען אָנגעהויבן זיי פירן אויפן פעלד קובר צו זיין. כ׳האָב באַקומען אַ פּלעשל וואַסער פון ר׳ משהלע ציטרינבוים הי״ד פון דער חברה קדישא. ער האָט מיר געזאָגט כ׳זאָל גיסן אַ ביסל וואַסער אויפן פּנים פון אַ פרוי, וועלכע איז נאָך געווען בייַם לעבן. זי האָט זייער געקרעכצט און געבעטן „וואַסער, וואַסער!״. אָבער נישט לאַנג האָט זי געבעטן, ווייל איינער פון די געסטאַפּאָ האָט איר געגעבן אַ קויל גלייך אין מויל אַריין.

מען האָט אַלע קובר געווען. אין שטאָט האָט געהערשט אַ טויט־שטילקייט. אַ גאַנצן טאָג האָט מען נישט געזען קיין יידיש נפש אויף די גאַסן. אַ לענגערע צייט איז מען געגאַנגען אָנגעטאָן די שבתדיקע קליידער, ווייל מען האָט זיך געריכט יעדע מינוט אויף אַ נייער אויסזידלונג, וועלכע איז טאַקע פאַרגעקומען אין 6 חדשים אַרום, כ״ג בחשון 1942. נאָר איך בין שוין געווען הינטער די שטעכל־דראָטן אין לאַגער בודזין און נישט געזען מיט מיינע אויגן די פיין פון אונדזערע טייערע עלטערן.

ביי די געסטאַפּאָ־הערשער אין קראשניק

כ׳בין אין לאַגער בודזין.

אין באַראַק ווו איך האָב זיך געפונען, זענען געווען אַ פינף־זעקס הינדערט מענטשן. יעדן אָוונט נאָך דער אַרבעט האָט די יידישע פאַליציי (קריגס־געפאַנגענע, די א. ג. „יענצעס״), אויסגערופן פאַרשידענע באַפעלן, ווי אויך געמאַלדן וועגן משפטים וואָס איינער האָט מיטן צווייטן. ווען נישט די מורא פאַר אַזאַ משפט, וואָלט איינער דעם צווייטן איינגעשלונגען. עס האָט זיך דערהערט אַ פייף און באַלד איז געווארן שטיל; מען האָט זיך ציגעהערט צו די באַפעלן פון קאָמענדאַנט געלבאַרט. ער מעלדעט אויך, אַז שמואל בראַנד זאָל צוגיין צום טויער פון לאַגער. איך בין געווארן פאַרגליווערט פאַר שרעק, נישט געקענט זיך באַוועגן. אַלע קראָשניקער זענען צו מיר צוּ און געפרעגט וואָס האָט פאַסירט, ווייל יעדער האָט געווווסט, אַז מען רופט צום טויער — קומט מען שוין מער נישט צוריק. אַ דערשראָקענעם פירט מען מיך צום טויער, איינער ליגט שוין דאָרט אַ דערשאָסענער.

עס רעדט צו מיר דער שעף פון לאַגער, דער גרויסער רוצח סטאַטשעק. איך פאַרשטיי נישט קיין ווארט וואָס ער האָט מיר געזאָגט, אָבער איך ענטפער „יאָוואָל,

מפקד המחנה בקראשניק ברטצ׳קו ועוזרו סטוצ׳ק.
דער שעף פון קראשניקער לאַגער באַרטעטשקאָ
און זיין געהילף סטאַטשעק.

יאָוואָל הער שעף!״ וועז ער איז אַוועק, האָט מען מיר ערשט איבערגעגעבן וואָס ער האָט מיר געמאָלדן: אַז מאָרגן פרי קום איך צו דער געסטאַפּאָ אין שטאָט אַריין אויף 4־5 טעג אַרבעטן. כ׳בין צוריק אַריין אין באַראַק. די פרייד פון אַלע קראָשניקער יידן איז געווען גרויס. אַלע האָבן מיר גערעדט די הענט און געקושט. „שמואל איז צוריק מיט אונדז״. ר׳ יהושע אשר בינבערג, ר׳ ישראל ענדער, הרב ישראל גרינבוים, דער אייבעם פון ר׳ יהושע אשר און אַנדערע, האָבן מיך געבעטן כ׳זאָל באַזוכן ביי זיי אין דער היים, און זען וואָס האָט פאַסירט מיט יעדנס משפחה.

גאַנץ פרי בין איך שוין געשטאַנען גרייט. אַלע זענען אַוועק צו דער אַרבעט. באַלד באַווייזן זיך צוויי באַוואָפנטע וואַכלייט, וועלכע פירן מיך אין שטאָט אַריין, ביז צו דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיך געפונען ביי לאַשקעוויטשן דעם פאָטאָגראַפיסט.

איך גיי אין דער זייט פון שאָסיי, ווייל אַ ייד האָט נישט געטאָרט גיין אויף דעם טראָטואַר, נאָר דאָרט ווי די פערד גייען. מיר קומען אָן. אייבער גייט אַריין מעלדן און דער צווייטער היט מיך. עס קומט אַרויס דער שעף פון דער געסטאַפּאָ, אויגוסטין, אַ רוצח מיט אַ שמייכל אויפן פנים. די יידן האָבן אים גערופן „איציקל״. ער באַפרייט די צוויי וואָס האָבן מיך גערַאַטן און מיך הייסט ער גיין אַריין אין הויף וווּ ס׳האָבן זיך געפונען עטלעכע יידן, וועלכע האָבן דאָרט סטאַביל געאַרבעט: דוד גאָלדפעלד, אברהמטשע עיניס־מאָן, נחמיה געראָנרייך, יעקב גרינער, יצחק פוטערמאַן, משהלע לאמהאט און שפיוואַק.

דער רוצח גיט זיי אַ באַפעל מען זאָל מיך אָפשערן און אָפוואַשן. כ׳בין געשטאַנען אין אַ גרויסער פראָסט נאַקעט, אַזוי ווי כ׳בין געבוירן געוואָרן. דער רוצח האָט מיר געברענגט אַ פעקל אָנטאָן, אויף וועלכן ס׳איז געהאָנגען אַ צעטל, אַז דער סאָלטיס מיטן נאָמען (?) איז געוואָרן דערשאָסן, אויך די דאַטע. דאָס האָב איך באַקומען — און אַן אָנגעטאָענער בין איך אַריין צו אים אין צימער. ער ווייזט מיר וואָס צו טאָן. כ׳האָב אים איבערגעשטעלט אַ קיך. צום מיטאָג האָט מען מיר געגעבן אַ טעלער עסן, דאָס זעלבע וואָס דער מערדער מיט זיין משפחה האָבן געגעסן. ער פרעגט מיך צו כ׳וויל עסן וואָס ער האָט איבערגעלאָזט? אויף מיין ענטפער „יאָ״, גיט ער מיר זיין טעלער וויי אויך פון זיין פרוי און קינד — וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט. דערנאָך פרעגט ער מיך צי כ׳האָב נאָך אַפעטיט. „יאָ, הער שעף!״ ער הייסט מיר נאָך ברענגען פון קיך. איך האָב אַלץ אויפגעגעסן און באַלד פיל איך אַז כ׳קאָן זיך נישט באַוועגן, נישט רירן מיט קיין האַנט און פוס. איך האָב געזען אַז דאָס איז מיין סוף. ער לאַכט — און איך בין אַזוי פאַרשטאָפט. ער זאָגט מיר כ׳זאָל אַביסל אַרויס גיין, כ׳בין אָבער נישט בכוח דאָס צו טאָן. ער רופט אַריין צוויי יידן, זיי נעמען מיך אונטערן אָרעם און שלעפן מיך אַרויס אויפן שניי. איך פיל ווי עס ווערט מיר בעסער. כ׳בין באַלד דערנאָך צוריק אַריין צו דער אַרבעט.

ביינאַכט האָבן מיך צוויי ס.ס.־לייט געפירט אין קראָשניקער לאַגער. אַלע לויפן צו און פרעגן וואָס הערט זיך אין לאַגער בודזין. כ׳גיב אַלץ איבער און זע וואָס הייסט קראָשניקער לאַגער — אַן אונטערשייד פון טאָג צו נאַכט.

באַלד אין דער פרי קומט אַן ס.ס.־מאַן און פירט

מיך צוריק צו דער אַרבעט אין דער געסטאַפּאָ. אַ גאַנצן טאָג האָב איך געאַרבעט און באַקומען גוט צו עסן. די יידן האָבן זיך דאָ אַליין געקאָכט, קוכער איז געווען יצחק פוטערמאַן (היינט אין ישראל).

אַ געוויסן טאָג האָט מיך ענומען אויף אַרבעט דער וויצע־שעף פון דער געסטאַפּאָ, ריפקינד. (יידן האָבן אים גערופן „רפאל"). אויך ער האָט געוואָלט כ׳זאָל אים שטעלן אַן אויוון. ער האָט מיך געפירט אין די מאַגאַזינען אויפן הויף פון מאַגיסטראַט, אַנגעפאַקט מיט נייַע זאַכן וואָס מען האָט צוגערויבט אין די יידישע געשעפטן. ער גיט מיר אַ גאַנץ פּעקל מיט העמדער, אונטערוועש, נייַע שטיוול, כדי כ׳זאָל האָבן יעדן טאָג זיך איבערצוטאָן, ווען כ׳וועל אַריין צו אים אין שטוב.

אין די מאַגאַזינען זענען געלעגן גרויסע קופּעס לייכטער, ליכט אויף שבת קודש, אויך קאַנדעלאַברעס, מעשענע לייכטער, חנוכה־לעמפּלעך.

יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט בין איך אַריין אין ביורא און געמאָלדן אַז כ׳בין גרייט צו גיין אין לאַגער. האָט מען מיט מיר מיטגעשיקט אַ באַוואָפנטן וואַכמאַן. איין מאָל האָב איך געזען ווי ס׳זיצט אַ פרוי מיט אַ קינד אויף די הענט. כ׳האָב נישט געווסט ווער דאָס איז, אָבער פאַרשטאַנען אַז זי איז אַ יידישע. איך פרעג דעם ס.ס.־מאַן, צי די פרוי קומט אין לאַגער? „ניין" האָט ער מיר געזאָגט, „זי ווערט נאָך היינט דערשאָסן, זי איז אַ באַנדיטקע". כ׳ווייס נישט ווי עס האָט זיך צו מיר געמומען אַזוי פיל כוח, כ׳בין נאָך אַמאָל אַריין צום שעף און געפרעגט: „הער שעף, קומט די פרוי מיט אין לאַגער אַריין?" ער פרעגט מיך צו זי איז פון מיין משפּחה? כ׳זאָג אים אַז ניין, כ׳ווייס נישט ווער זי איז. ער קומט אַריין און זאָגט, אַז מאָרגן גאַנץ פרי ווען איך וועל גיין צו דער אַרבעט, זאָל איך זי צוריק ברענגען מיטן קינד. ער האָט זיך פשוט געפּוילט צו גיין אין אַזאַ שלעכטן וועטער זי פירן צום שיסן. איך נעם דאָס קינד אויף די הענט, דער ס.ס.־מאַן פירט אונדז. אין דרויסן איז אַ רעגן, אַ שניי, אַ גליטש. די פרוי איז אַלע מאָל געפאַלן און באַקומען געשלאָגן פון דעם רוצח. אַ גאַנצן וועג האָט ער זי געשלאָגן. מיר זענען אַריין אין לאַגער, די פרוי מיטן קינד האָט מען איינגעזעצט אין „קאָזע" וואָס איז געווען אין לאַגער.

צו מאָרגנס איז געשען אַ נס: מען איז נישט געקומען מיך נעמען צו דער אַרבעט עטלעכע טעג. די פרוי איז אַזוי געבליבן זיצן אין „קאָזע". דערנאָך האָט מען זי געמומען אין בודזינער לאַגער — און זי איז געליבן לעבן. זי געפינט זיך אין ישראל — די פרוי פון ר׳ ברוך מייזנער פון חיפה. (זי הייסט ליבע כהן, מאָטל כהנ׳ס אַ טאָכטער. זי זאָגט שטענדיק, אַז אַ דאַנק שמואל בראנד איז זי געבליבן לעבן).

מיין יינגסטער שוועסטער עטעלע איז געלונגען דורך פראָטעקציע צו קומען אין בודזינער לאַגער אַרבעטן. זי האָט געמיינט צו קענען מיר מיט עפּעס העלפן, אָבער ליידער האָב איך זי בלויז געזען איין מאָל ביינאַכט און געריידט דורך די דראָטן. אין דער פרי האָט מען אַלע מענער געשיקט צו דער אַרבעט און די פרויען מיט די קינדער איבערגעלאָזט אין דעם לאַגער. באַלד זענען געקומען די רוצחים, פאַרנומען אַלע פרויען מיט די קינדער און זיי אַוועק געפירט קיין מיידאַנעק. פון דאָרטן אין אַ צווייטן לאַגער אין לובלין — „פלאַגע־לאשקעוויטש", פונוואַנען מ׳האָט עטלעכע קראָשניקער מיידלעך פאַרנומען קיין טראוניק, וווּ זיי האָבן געאַרבעט. איך האָב דערהאַלטן פון מיין שוועסטער אַ בריוו דורך אַ וואַכמאַן, וועלכן זי האָט באַצאָלט פאַר דעם אַ גרויסע סומע געלט. זי שרייבט, אַז זי פאָרמאַגט זייער אַ סך, און השי״ת וועט העלפן מיר וועלן זיך נאָך זען. עס געפינען זיך דאָרט עטלעכע קראָשניקער מיידלעך און פרויען: ציפּע שאבעסזאָן, אייַדל חאנטשעס און אַנדערע. זיי האַלטן זיך אַלע צוזאַמען. זי פאַרענדיקט דעם בריוו מיט די ווערטער: „די טעג זענען הייסע, די הערצער שרעקן זייער. פון מיר דיין שוועסטער עטעלע".

נאָכן דערהאַלטן דעם בריוו, האָט מען געהערט, אַז אין לאַגער טראַוניק האָט מען אויסגעשאָסן אַלע מענטשן, צווישן זיי אויך מיין שוועסטער עטעלע. איך האָב געווייניט טעג און נעכט, מיין שלאָף איז פון מיינע אויגן אַוועק אויף אַ לענגערע צייט. פריינד אין לאַגער האָבן מיך געבעטן און געוואָרנט, כ׳זאָל זיך נישט אָפּלאָזן, נאָר ווייטער זיך האַלטן און האָפן אַז מיר ווערן איבערלעבן און נקמה נעמען.

מיר האָט דערציילט אַ וואַכמאַן פון קראָשניקער לאַגער, אַז ער איז געווען איינער פון די אומברענגערס פון טראַוניקער לאַגער.

אַ געוויסן טאָג איז אריין די ס.ס. אין לאַגער מיט געשרייען „אַרויס, שנעל אַרויס!" זענען אַלע אַרויס פון די באַראַקן, מען האָט זיי צוגעיאָגט צו דעם פריער־צוגעגרייטן ארט און אַלע מיט מאַשין־געווער דערשאָסן בעת פון הילכער האָט זיך געהערט מוזיק. קיינער האָט זיך נישט געקענט ראַטעווען. דער רוצח פון טראַוניק,

באַרטעטשקאָ, איז דערנאָך געווען שעף פון קראָש־ניקער לאַגער.

אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי (1943)

אין קראָשניקער לאַגער איז געקומען אַ באַפעל, אַז צען יידן פאַכלייט דאַרפן פאָרן קיין טאָמאַשאָוו ענדיקן עטלעכע הייזער פאַר ס.ס.־לייט. אָט רעדט מען שוין, אַז ס׳איז פאַראַן ווער עס פאָרט. אַזוי ווי איך בין געווען דער אייניציקער מויערער אין לאַגער (כ׳האָב זיך אויסגעלערנט דאָס פאַך ביי ר׳ שלמה אשרי הי״ד), באַקום איך דעם באַפעל מיט נאָך 9 יידן, אַז מאָרגן פאָרן מיר קיין טאָמאַשאָוו און מען מוז זיך מיטנעמען עסן אויף 8 ביז 10 טעג. איך האָב געבעטן די גזירה מבטל צו מאַכן, נאָך פריינד האָבן געבעטן פאַר מיר, ווי משה האָפערט הי״ד און שאול הימעלבלום הי״ד. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן, ווייל קיין צווייטער מויערער איז נישט געווען. די נעמען פון די צען יידן: צדוק הערשענהאָרן, שבח טשיצמעס איידעם, יעקל בעקערס איידעם, שוואַרץ (אַ דייטשער ייד), אַ לאָדזשער מאַלער יאצקאָוויטש, אַ וואַרשעווער ייד, אַ זאַקליקאָ־ווער ייד און דער שרייבער פון די שורות. מיר זענען שוין גרייט, מען געזעגנט זיך מיט אַלע, אַז מען זאָל נאָך דערלעבן ווידער זיך צו זען.

אָט פאָרט אַריין אין לאַגער אַ לאַסט־אויטאָ, עס שפרונגען אַרויס דריי דייטשן מיט מאַשין־געווער, זיי וועגדן זיך צום לאַגער־פירער גרעגער, צי מיר זענען שוין גרייט. ווי נאָר מיר פאָרן אַרויס פון לאַגער, שטעלט זיך אָפּ דער אויטאָ — און זיי רעדן שוין צו אונדז מיט אַ צווייט לשון: אַז מיר זאָלן זיך לייגן מיטן פנים אַראָפּ, נישט זיצן, ווייל פאַרטיזאַנער אין די וועלדער שיסן אויף די אויטאָס, מוז מען ליגן. מיר זענען מקיים יעדן באַפעל זייערן. דער אויטאָ לויפט מיט אַ שנעל־קייט, אַז עס האָט אויסגעהאַקט די קישקעס אין בויך.

מיר פאָרן אַ גאַנצע נאַכט. דער אויטאָ שטעלט זיך טיילמאָל אָפּ, די הערצער קלאַפן, אָבער מיר רעדן נישט קיין וואָרט. מיר ווייסן נישט ווו מיר געפינען זיך און אויך נישט ווי שפּעט ס׳איז. מיר הערן אַז זיי רעדן, לאַכן און גייען אַוועק. מיר ליגן, די שרעק איז אין לשער. די קעלט איז נישט איבערצוהאַלטן. עס הויבט אָן טאָגן, מיר זענען אַז מיר געפינען זיך אין אַ וואַלד, בלויז ביימער באַדעקט מיט שניי און עטלעכע גרויסע געבייַדעס. דאָס אָרט האָבן מיר נישט געווּסט, מיר הויבן אָן רעדן צווישן זיך, אייניער זאָגט, אַז אונדזערע באַגלייטערס זענען אַנטלאָפן, די פאַרטיזאַנער האָבן זיי געווויס פאַרכאַפּט. אַ צווייטער זאָגט, אַז אויך מיר זאָלן אַנטלויפן, אָבער וווּ מיר געפינען זיך, ווייסט נישט קיינער.

עס איז שוין גרויסער טאָג, אומטעום איז ליכטיק, אָבער אונדז ווערט אַלץ פינצטערער אין דַי אויגן.

עס איז שוין מיטאָג־צייט — און אין קול ואין ענה. מיר עסן יעדער אַ שטיקל ברויט און לעקן צו אַ ביסל שניי. די נאַכט רוקט זיך שוין באַלד צו — „מה זאת עשה אלקים לנו״, ויתמהו האנשים איש אל רעהו ויהי ערב.

די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע, קיין אויג נישט צוגעטאָן. די שרעק איז גרויס, די הינט בילן, יעדער רגע דוכט זיך אַז מען הערט טריט. עס באַווייזן זיך צוויי ס.ס.־לייט. מיר זיצן אויפן אויטאָ. זיי גיבן אַ געשריי „אַלע ארונטער!״ מיר גייען מיט זיי אַריין אין די הייזער — דאָס איז געווען די שוּל פון טאָמאַשאָוו־לובעלסקי. „דאָ וועט איר זיין״. מיר באַקומען אַ ביסל שטרוי, אויף וועלכן צען יידן וועלן דאַרפן שלאָפן. מיר נעמען מיט זיך די ברייטלעך וואָס מיר האָבן געברענגט — און די דייטשן וווייזן אונדז וואָס צו טאָן. מיר הייבן אָן ארבעטן פלייסיק, הגם קיין וואָסער איז נישט געווען, וויל אַלץ איז דאָרט געווען צעבראָכן און פאַרלאָזט.

נישט וווייט פון דעם אָרט האָט געווויזן אַ דאָקטער־וועטערינאַר. ביי אים האָבן מיר געמומען וואָסער. מיר בעטן די דאָקטערין זי זאָל אויף אונג רחמנות האָבן און קויפן ברויט פאַר יעדן פריַיז. אַ ביסל געלט האָבן מיר נאָך פאַרמאָגט, אָבער זי האָט נישט געוואָלט הערן אונדזער געבעט. זי האָט געזאָגט, אַז זי העלפט נישט קיין יידן, וועלכע האָבן אַלע יאָרן געגאָגט דאָס בלוט פון אומגליקלעכן פולישן פאָלק. מיר האָבן געמומען רייַדן מיט איר מיידעלע אַז זי זאָל אונדז ברענגען ברויט, נאָר אַז די דאָקטערין האָט דערזען וווי מיר רייַדן מיט איר קינד, האָט זי אונדז געוואָרנט אַז זי וועט דערציילן די דייטשן — און זי וויל נישט אַז איר קינד זאָל זיך אָנשטעקן פון די שמוציקע יידן... באַלד האָבן מיר דערלעבט אין איר אַ נקמה, ווען די ס.ס.־לייט האָבן איר געגעבן עטלעכע שעה צו פאַרלאָזן די ווויינונג, וויל זיי מוזן האָבן דאָס הויז און ווילן נישט אַז וועלכער ציוויל זאָל זיך דרייען אויף דעם שטח. מיר באַקומען אַ באַפעל צו מאַכן ריין איר ווויינונג במשך פון עטלעכע שעה. אַלץ ווערט אַרויס געוואָרפן אין דער בלאָטע. זי האָקט זיך אין קאָפּ, באַקומט פון מאָל צו מאָל פּעטש

פון די דייטשן. עס קומט דער דאָקטער און בעט מען זאָל דערווייל נישט וואַרפן, ביז ער וועט באַקומען אַ צווייטע ווי־נונג. אויך ער באַקומט קלעפ. מיר וואַרפן אַרויס דאָס מעבל און קאַלכן אויס די צימערן.

דאָס ברויט וואָס מיר האָבן מיטגענומען, איז שוין באַלד געווען אויפגעגעסן. די רוצחים האָבן אונדז נישט געגעבן קיין שום עסן, זיי האָבן דאָך געהייסן מיט־נעמען שפּייז אויף 10 טעג. דער הונגער האָט זיך אַנגעהויבן.

אַזוי ווי איך בין געווען דער גוטער בעל־מלאכה, האָט מען מיך געשיקט צום סטאַראָסטע אין טאָמאַשאָוו צו שטעלן פּאַר אים אַ קאָפּלע־אויוון. אויפן וועג האָב איך אויף אַ באַרג מיסט געפונען ווייסע געפּרוירענע בורעקעס. איך האָב מיר אָנגעלייגט אין אַלע קעשענעס — און אַזוי אַריין צום קרייז־הויפּטמאַן (סטאַראָסטע), שטעל זיך פאָר ווער איך בין און דערציל ווער עס האָט מיך געשיקט. ער פרעגט מיך וואָס איך האָב אין די טאַשן? איך שלעפּ אַרויס אַ בוראק פון קעשענע און וויי אים. ער גיט אַ געשריי: „שמייס אַלץ אַרויס!" איך האָב אַלץ אַוועק געלייגט אין דרויסן און צוריק אַריין צום קרייז־הויפּטמאַן. ער וווייזט מיר וואָס צו טאָן און זאָגט, אַז אויב דער אויוון וועט נישט גוט פונקציאָנירן, וועט ער מיך אויפהענגען אויף אײַן פּוס אויף דעם בוים. דאָס איז געווען מיין קבלת־פּנים. איך האָב ווינציק וואָס זיך צוגעהערט וואָס ער זאָגט, וויל מיין געדאַנק איז געווען, מען זאָל מיר נישט צוגנבענען די בורעקעס, וועלכע כ׳האָב געלאָזן אין דרויסן. כ׳בין דערנאָך אַרויס, געפונען אַלע בורעקעס און מיט פרייד צוריק געלאָפן צו די חברים, וועלכע האָבן זיך געפרייט מיט דער מציאה.

איך מיט שמעון זילבערפיין און צדוק הערשענהאָרן זענען אַוועק מיט אַ שיין, אַז מיר מעגן זיך באַוועגן אין גאַס. מיר האָבן אָנגעפאַנגען די אַרבעט ביים סטאַראָסטע, באַקומען דאָרט עסן. די אַרבעט איז געלונגען. בכלל האָט זיך אונדזער לאַגע פאַרבעסערט, וויל אונדזער בוי־אַרבעט האָט געהאָט אַ גוטן שם ביי די דייטשן אין דער גאַנצער געגנט.

וווּ מיר זענען געווען, איז אָנגעקומען מיליטער, און מ׳האָט אויך געפּנט אַ שוּל פאַר די אוקראינער וועלכע מען האָט געלערנט שלאָגן און מאָרדן. עסן האָבן מיר טאָקע געהאָט, אָבער געשראָקן זיך אַז זיי וועלן אונדז אויסשיסן, וויל „אונדזערע" ס.ס.־לייט זענען געווען די רוצחים אינעם טויטן־לאַגער אין בעלזשעץ. יעדע נאַכט זענען זיי געקומען שלאָפן אין די הייזער און אונדז גע־ברַאכט אַ „גרוס" פון די יידן, וואָס אַרבעטן בײַ דעם אויוון. „אַ גרוס אײַך פון די יידן, זיי ווילן אײַך דאָרט נישט זען" — האָבן זיי געפלעגט זאָגן. „אָבער איר וועט מוזן דאָרט קומען". פיל מאָל פלעגן זיי ברענגען אַ לאַסט־אויטאָ מיט שיך, סוועטערס, מאַנטלען, קינדער־שיכלעך, כדי מיר זאָלן דאָס אויסאָרטירן. טיילמאָל האָבן מיר באַקומען אָנצוטאָן פון די זאַכן.

מיר האָבן יעדער נאַכט גענזען ווי דער הימל איז רויט פון ברענען מענטשן. מען האָט אויך געפילט דעם ריח פון געסמאַליעט פלייש...

צווישן די צען יידן האָט זיך אויך געפונען דער דייטשער יידּ שוואַרץ. ער איז געווען אַ שלאָסער. האָבן אים די ס.ס. געמוזט אַלס אָרדינאַנס בײַ זיי אין דער שטוב. ער איז אויך געווען אַן אָפּערע־זינגער. זיי האָבן אים נישט געהייסן טאָן קיין שום אַנדערע אַרבעט. ער האָט געהאַט פון כל טוב. נאָר ביים עסן און שלאָפן איז ער געווען מיט אונדז. ער האָט אָבער געהאַט אַ טבע צו דערציילן די דייטשן וואָס מיר האָבן געדעדט. מיר האָבן אים געבעטן, געוואָרנט, ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפן. בקיצור, ער האָט זיי דערציילט, אַז היינט ביינאַכט איז ביי יידן אַ גרויסער פייערטאָג — פסח! מען טאָר נישט עסן קיין ברויט נאָר מצות.

דער פאַרשטערטער סדר

ביינאַכט מאַכט מען ביי יידן אַ גרויסע צערעמאָניע — דעם סדר. האָבן די דייטשן אונדז געפרופן און גע־פרעגט „וואָס דאַרפט איר צום סדר?" מיר דערקלערן זיי, אַז מען דאַרף גאָר נישט, ווען די קריג וועט זיך ענדיקן, יעדער וועט זיין אין זיין היים, וועט מען שוין מאַכן אַ סדר. זיי זאָגן, אַז מיר מוזן דאָ איינאָרדענען דעם סדר, זיי גיבן בראָנפן, קאַרטאָפל, מעל, צוקער מיט זאַלץ — מיר זאָלן באַקן מצות. מיר האָבן פון דעם מעל אָפּגעבאַקן 11 קליינע מצהלעך, מיט אַ פלאַש זיי אויסגעוועלגערט און זיי געבאַקן אויף דער קיך. די ס.ס.לייט האָבן געזאָגט, אַז זיי ווילן זיין אויפן סדר.

...מיר זיצן אַלע צען יידן ביים טיש, אָנגעטאָן אין היטלען — און מען ווייניט, יעדער דערמאָנט זיך פון זיין היים, איצט ווייסט נישט קיינער וווּ די משפחה איז אַהינגעקומען... עס קומען אַריין צוויי ס.ס.־לייט, מיר שטעלן זיך אויף, דער דייטשער יידּ דערלאָנגט דעם דייטש דאָס שענסטע מצהלע. ער נעמט דאָס, נאָר האָט מורא צו פאַרזוכן, אפשר וועט מען אים אָפּסמען?

ער הייסט פריער דעם ייִד פֿאַרזוכן, דערנאָך נעמט ער אַ שטיקעלע און פרעגט: „וואָס איז דאָס, עס האָט דאָך אינגאַנצן נישט קיין טעם? איך האָב דאָך אייך געגעבן צו באַקן אַ קוכן מיט צוקער, זאָלץ און אייער, פֿאַר וואָס האָט איר דאָס מעל קאַליע געמאַכט?!“ ער הייבט אָן שרייען: „איר זענט פערדאמט, איר האָט פייגל אין די קעפּ, איר דאַרפט נישט זיין אויף דער וועלט, אונדזער פירער האָט אייך גוט דערקענט, איר האָט ישוֹן דערהרגעט. אָבער געגוג אָפּגענאַרט די וועלט, נישט לאַנג וועט איר נאָך די ליכטיקע שיין זען“ — און איז מיט כעס אַרויס, צוגעהאַקט די טיר און אַ שויב צעבראָכן. מיר בלייבן זיצן אין שרעק און מען טראַכט: „רבונו של עולם, וואָלטן שוין נישט געגוג געווען אונדזערע צרות, דיינו, אַז מיר זאָלן וועלן אויסגעלייזט?“

מיר גייען אַלע זיך לייגן נאָך דעם פֿאַרשטערטן סדר. מיר ליגן שוין אַלע אויף די בעטן, קומט אַריין דער זעלבער ס.ס.־מאַן און גיט אַ געשריי: „אַלע אַרויס! שנעל, ווייל איך קנאַל אייך ווי די הינט“. אַלע זענען מיר נאַקעט אין דרויסן, ער הייבט אָן שרייען: „שנעל לויפן!“ מיר לויפן באַרוועס, „הינלייגן, אויפֿשטיין, לייגן, אויפשטיין“ — און מיר הערן אַ שאָס. מיר ווייסן נישט ווער פון אונדז ליגט שוין טויט. דער רוצח שרייט און שלאָגט איבער די קעפּ. פון עטלעכע האָט זיך דאָס בלוט געגאָסן. דערנאָך גיט ער ווידער אַ געשריי: „אַלע שנעל אין די בעטן, שלאָפן“. אַ טויט־שטילקייט האָט געהערשט ביז אין דער פרי. קיינער האָט נישט געווּסט ווער עס פעלט פון אונדז, ווער איז דערשאָסן געוואָרן. אין דער פרי זענען מיר, אַז אַלע לעבן. מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט, גלייך עס האָט גאָרנישט פאַסירט.

מיר האָבן אויך געהאַדעוועט קליינע הינטעלעך, ווייל ס׳איז דאָרט געווען אַ שול צו דרעסירן הינט. אַ שטיקל צייט האָבן מיר געגעסן זייער עסן, אַז מען האָט זיי געבראַכט פלייש — און פֿאַר זיי איבערגעלאָזט די ביינער. ביז די רוצחים האָבן געזאָגט: „פֿאַר וואָס זענען די הינטלעך אויס שלעכט?“ האָבן מיר שוין בורא געהאַט און מער נישט געגומען זייער פלייש.

דער דייטשער ייִד שוואַרץ, וועלכער האָט געאַרבעט ביי די דייטשן אין די ווינונגען אַלס אַרדינאַנס האָט געהאַט די שליסלען פון די שטיבן און פון די שענק. ער האָט גענאָסן פון כל־טוב, סיגאַרעטן, שאָקאָלאַד, זיס־וואַרג. קיין שום זאַך איז נישט געווען פֿאַר אים פֿאַר־שלאָסן. ער האָט אויך געהערט ראַדיאָ, וועלן זיי זענען נישט געווען אין שטוב. וועלן ער האָט געהערט ראַדיאָ, זענען מיר געשטאַנען אויף דער וואַך אין דרויסן. אַז ס׳איז וועד אָנגעקומען, האָבן מיר געהויבן אין דער הייך די לאָפּעטע אָדער דאָס היטל און ער האָט באַלד פֿאַרמאַכט דעם ראַדיאָ. מיר האָבן געהערט וואָס עס טוט זיך אין וואַרשעווער געטאָ, אויפן פראָנט און אַנדערע נייעס.

אַ מעשה מיט סיגאַרעטן

די רוצחים האָבן ווייזט אויס געווּסט אַז ער צינדט אָן דעם ראַדיאָ וועלן זיי זענען נישטאָ. זיי האָבן פֿאַר־שטאַנען אַז דער שוואַרץ וויסט אַוודאי צו פיל, האָבן זיי באַשטימט אים צו הרגענען. אַ געווּסן טאָג האָבן זיי געהייסן אים אויסגראָבן אַ גרוב, מיט דער טענה, אַז ער אַרבעט גאָרנישט, און מיר אַרבעטן שוועד — טאָ זאָל אויך ער עפּעס טאָן. אויף אונדז איז געפאַלן אַ שרעק, ווייל צוגרייטן אַ גרוב, האָבן מיר געווּסט, מיינט וועמען דאָרט אַריין לייגן.

עס איז אַוועק אַ טאָג, צוויי, דריי — מען האָט שוין געהאַט פֿאַרגעסן. אָבער נישט די רוצחים. זיי האָבן געצייכנט יעדן סיגאַרעט מיט אַ קליינעם סימן, אַז ס׳איז געווען אוממעגלעך צו דערקענען. אַ געווּסן פאַרנאַכט האָט שוואַרץ געגומען אַ האַנט מיט סיגאַרעטן, אַרויס געקומען צו מיר און געגעבן עטלעכע שטיק. סיגאַרעטן איז אים נישט געווען פאַרבאָטן צו נעמען. ער האָט אָבער נישט געווּסט, אַז דאָס מאָל האָבן די דייטשן זיך באַהאַלטן צווישן די ביימער. וועלן מיר זענען געווען נאָענט פון זיי, האָט איינער געגעבן אַ געשריי:

בני קראשניק במחנה בטומשוב־לובלסקי.
קראָשניקער אין לאַגער אין טאָמאַשאוו־לובעלסקי.

„שווארץ, קום אהער!" מיר זענען צוגעגאַנגען. זיי האָבן געפרעגט שווארצן: „וואָס האָסטו אין די טאַשן?" ער נעמט אַרויס די סיגאַרעטן און וויזט זיי. „וווּ האָסטו געגנומען די סיגאַרעטן?" זאָגט ער, אַז ר׳איז הייַנט געווען אין גאַס קויפן פלייש פאַר די הינט, האָט ער זיך געקויפט סיגאַרעטן. ער פרעגט מיך, צי אויך איך האָב סיגאַרעטן? איך וויז זיי 5—6 שטיק. „וווּ האָסטו געגנומען?" איך זאָג, אַז שווארץ האָט מיר געגעבן. „וווּ האָט ער געגנומען?" „ער האָט געקויפט אין שטאָט" — האָב איך געזאָגט. „דו האָסט געזען?" „ניין, הער שעף, ער האָט מיר אַזוי דערציילט"...

זיי האָבן שווארצן אַנגעהויבן שלאָגן מיט גראָבע שטעקנס, ביז זיי האָבן אים געשפאָלטן דעם קאָפּ. בלוט האָט זיך געגאָסן — און זיי הערן נישט אויף צו קלאַפּן. איך שטיי אויך גרייט צום טויט. פלוצים גיט אייגער אַ געשריי צו מיר: „אַנטלויף שנעל אין באַראַק, וועז נישט שיס איך דיך ווי אַ הונט". איך לויף אַריין אין באַראַק און גיב אַ געשריי: „אוי! מען הרגעט שווארצן!" אַלע זענען פאַרגליווערט געווארן פון שרעק. באַלד קומט אַריין אייגער פון די רוצחים, און זאָגט: „ווער זענען די נאָענטסטע קאַמעראַדן פון שווארצן? בראנד, זילבערפיין, פּאַרצעלאַן און נאָך אייגער — קומט וועט איר באַגראָבן דעם שוויין, נעמט לאָפּעטעס".

מיר גייען צו און זעען ווי שווארץ רירט זיך נאָך, פרווווט זיך אונטערהייבן. די דייטשן לאַכן, אייגער שטעלט אַרויף אַ פוס און דערשיסט אים. שווארץ גיט נאָך אַ שוואַרן קרעכץ — און ווערט שטיל... מיר האָבן פאַר אים געבעטן צו שענקן אים דאָס לעבן, זיי האָבן געוויזן, אַז ער האָט געגנבעט סיגארעטן מיט זייערע סימנים. זיי הייסן פון אים אַראָפּ נעמען דאָס לעדערנע רעקל, ווי אויך אַ פּאָר גוטע שטיוול. אין קעשענע האָט ער געהאַט 300 זלאָטעס — זאָלן מיר זיך אייגטיילן מיט דעם. מיר האָבן געזאָגט, אַז מיר דאַרפן נישט זיין אָנטאָן, נאָר דאָס געלט האָבן מיר זיך געגנומען.

זיי האָבן געהייסן אים צוטראָגן צום גרוב און דאָרט אַרייגנוואַרפן. פון צען מענטשן זענען מיר געבליבן נייַן...

צוריק אין קראָשניקער לאגער

אַ געוויסן טאָג איז צו אונדז געקומען דער ס.ס.־רוצח אולבריכט, וועלכער האָט געהאַט צו זאָגן איבער אַלע לאַגערס אין לובלינער געגנט און מיך צוריק געפּאַ־

דערט קיין קראָשניק, ווייל דער אויוון אין וועלכן מען האָט געבאַקן ברויט — איז זיך צעפאַלן. אולבריכט איז געווען קליין־געוויקסיק, אָבער אַ גרויסער אויס־ווורף. די רוצחים פון טאָמאַשאָוו האָבן מיר דערקלערט, אַז קומענדיקע וואָך, זונטיק, פאָר איך צוריק, כ׳מוז נאָר ענדיקן אַ געוויסע אַרבעט. די דאָזיקע בשורה האָבן אַלע מיינע חברים אויפגענומען מיט טרויער. שמעון זילבערפיין האָט געווויינט: „מיר וועלן זיך שוין מער נישט זען". וכך היה... משה׳לע פאָרצעלאַן איז געווען אַ חתן פון ר׳ זעליג הערשזאָנס טאָכטער. דער אָלטער איז געווען באַשעפטיקט אין קראָשניקער לאַגער אַלס גאַרבער. האָט משהלע צוגעזאָגט די ס.ס.־, אַז ווען זיי לאָזן אים מיטפאָרן מיט מיר קיין קראָשניק, וועט ער פאַר זיי ברענגען פון זיין מחותן, לעדער אויף מאַנטלען, און ער וועט באַלד צוריק קומען. זיי האָבן מסכים געווען.

שבת, פאַר אונדזער אַוועקפאָרן — איז געווען חושך, די געווויינען פון אַלע איז נישט צו באַשרייבן. ווייל אַז איך בין געווען אין לאַגער, איז עטוואָס לייכטער געווען מיט עסן. אַלס גוטער פאַכמאַן, בין איך פון מאָל צו מאָל געקומען אַרבעטן אין פאַרשידענע פלעצער און באַקומען עסן, מיט וועלכן כ׳האָב זיך אויך געטיילט מיט מיינע חברים, וועלכע זענען קיינמאָל נישט אַרויס פון הינטער די דראָטן.

זונטיק גאַנץ פרי שטייען מיר שוין גרייט צו פאָרן צו דער באַן וואָס פירט קיין לובלין. עס באַווייזט זיך אַ ס.ס.־מאַן מיט אַ מאַשין־געווער און האָבן גראָנאָטן, מען שליסט אונדז ביידע הענט. מיר בעטן ער זאָל נישט אַזוי שטאַרק אייניציען די קייטלעך. ער טוט אונדז צוליב. צו אונדז אין וואָגאָן האָט דער דייטש קיינעמען נישט אַריין געלאָזט, ווייל ער האָט מורא געהאַט אַז מיר וועלן אַנטלויפן.

אַז די פאַליאַקן־פאַסאַזשירן האָבן זיך דערוווסט אַז עס געפינען זיך יידן, זענען זיי זיך צונויפגעלאָפן פון אַלע וואָגאָנעס בכדי צו כאַפּן אַ בליק. זיי האָבן שוין לאַנג נישט געזען קיין יידן... יונג און אַלט האָבן זיך געשטופט אונדז צו זען, זיי האָבן אונדז אויך דערלאַנגט דורכן פענסטער אַ קלאַפּ אין קאָפּ. איך האָב באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, ביז עס האָט אָנגעהויבן רונען בלוט. כ׳האָב נישט געקאָנט אָפּווישן דאָס בלוט, ווייל די הענט זענען געווען געבונדן. ביז דער ס.ס.־מאַן האָט גענומען דעם רעוואָלווער אין האַנט און געדראָט די פאַליאַקן: „אַז איר פאַרלאָזט נישט — שיס איך".

עס איז אַריין געקומען דער קאָנדוקטאָר און פרעגט דעם דייטש הלמאי ער לאָזט נישט אַריין קיין מענטשן אין וואַגאָן זיי זאָלן זיך זעצן. דער וואַכמאַן דערקלערט אים, אַז ער פירט צוויי געפאַנגענע יידן, קיינער טאָר נישט דאָ זיצן. דער קאָנדוקטאָר פרעגט: „פאַר וואָס שליסט איר זיי ניט איין קלאָזעט, נאָר האַלט זיי צווישן מענטשן? אַלע יאָרן האָבן די יידן גענאָגט דאָס בלוט פון די פאָליאַקן, זיי האָבן אויך אונדזער גאָט דערהרגעט. תמיד אונדז פאַרשקלאַפט, ביז ס׳איז געקומען דער גרויסער פירער היטלער און זיי נידער־געשלאָגן".

דער דייטש האָט זיך נישט געקענט אַן עצה געבן, האָט ער אויסגעשאָסן פון זיין רעוואָלווער, זענען אַלע פאָליאַקן זיך צעלאָפן. ס׳איז אָנגעקומען דייטשע פאָליציי און געפרעגט פאַר וואָס ער האָט געשאָסן, דערציילט ער זיי, אַז די פאָליאַקן ווילן אונדז הרגענען און ער מוז אונדז אירגענדאין די הענט פון די ס.ס. אין קראָשניק.

מיר זענען בשלום אָנגעקומען קיין לובלין, נאָר באַדאַרפט וואַרטן אויף אַ באַן קיין קראָשניק פון 11 פרי ביז 11 ביינאַכט. ענדלעך זיצן מיר אין באַן וועלכע פירט קיין קראָשניק. די באַן לויפט שנעל, נאָר די געדאַנקען לויפן נאָך שנעלער: איז נאָך וועט געבליבן אין קראָשניקער לאַגער, בכלל געפינט זיך נאָך דאָרט אַ ייִד?

מיר הערן אויסרופן: „קראָשניק!", אונדזער געבורט־שטאָט. אַראָפּ פון דער באַן. מיט אַמאָל — אַ געשריי: „שמואל בראַנד!" איך ענטפער אַז יאָ, עס לויפן צו אונדז צו צוויי יידישע פאָליציאַנטן מיט צוויי וואַכלייט פון קראָשניקער לאַגער, וועלכע זענען געקומען אונדז אָפּנעמען. מיר האָבן זיך צעקושט, געווויינט, די פרייד איז געווען גרויס. מיר פאָרן אויף אַ פּוּר, אָנטרייבער איז געווען ר׳ זלמן לעדערפיין (היינט אין ישראל). דער גאַנצער לאַגער יידן איז שוין יענע נאַכט נישט געשלאָפן, הגם ס׳איז געווען פאַרבאָטן צו ריידן. דער לאַגער איז געגאַנגען אויף רעדער פאַר פרייד. אַ קליניקייט: שמואל בראַנד מיט משהלע פאָרצעלאַן זענען צוריק געקומען פון טאָמאַשאָוו. יעדער וויל וויסן וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט מיט יידן. ליידער מיר האָבן נישט געווסט מער ווי פריער, איידער מיר זענען אַרויס פון קראָשניק.

דער יידישער קאָמענדאַנט קאָוות האָט זייער גוט אויפגענומען דעם ס.ס.־מאַן וואָס האָט אונדז געבראַכט און אים געגעבן מתנות, וויל ער האָט נישט געלאָזט די פאָליאַקן זיי זאָלן אונדז הרגענען און דער עיקר — ער זאָל ווייטער גוטס טאָן די יידן וואָס זענען געבליבן אין טאָמאַשאָוו. ער האָט צוגעזאָגט דאָס מקיים צו זיין.

משהלע פאָרצעלאַן איז צוריק געפאָרן קיין טאָמאַשאָוו און מער האָבן מיר זיך שוין נישט געזען. אויך די אַנדערע אַכט טייערע חברים מיינע. איך דערמאָן נאָך אַמאָל זייערע נעמען — „יזכור אלהנו לטובה, עם שאר צדיקי עולם": צדוק הערשנהאָרן, שמעון זילבערפיין, משהלע פאָרצעלאַן, יידל יודקעוויטש, יעקל בעקערס איידעם, שבח טשיזמעס איידעם, אַ וואַרשעווער, אַ לאָדזשער און אַ זאַקליקאָווער ייד. מיר איז געבליבן דורך אַ צופאַל, אַ בילד פון די צען, וועלכעס ס׳האָט געמאַכט אַ דייטשער רוצח — און יעדן פון אונדז געטיילט אַ בילד.

9 מתוך 10 יהודים אלה שנשלחו לטומשוב — ניספו
9 פון די 10 יידן וואָס זענען פאָרשיקט געוואָרן קיין טאָמאַשאָוו — זענען אומגעקומען.

כל נדרי אין דער אָנווּעזנהייט פון געפטאפּאָ

איך אַרבעט ווייטער אין קראָשניקער לאַגער ביי מיין פאַך. איך וויל פון מאָל צו מאָל עפעס טאָן און ריידן פאַר מיינע חברים, מען זאָל זיי אפשר צוריק ברענגען. ליידער, כ׳האָב גאָרנישט געקענט טאָן. כ׳האָב אפילו באקומען אַמאָל אַן ענטפער, אַז ס׳איז מעגלעך איך זאָל צוריק פאָרן, נאָר דערפון מער נישט געוועדט.

ראש־השנה האָבן מיר געדאַוונט „צווישן די בעטן" (נעבן ר׳ יהושע זיסבערגס בעט). מען האָט אפילו גע־בלאָזן שופר, אָבער קיינער האָט נישט געווסט פון וואָנען דאָס קומט. ערב יום כפור האָט דער יידישער

קאָמענדאַנט פסח קאווע געבעטן, אַז מען זאָל דערלויבן צו דאַוונען אין יום־כיפור און דאָס עסן זאָל מען געבן מוצאי יום־כיפור. דערפאַר וועלן מיר יעדן טאָג אָפּ־אַרבעטן נאָך אַ שעה. דער רוצח א.לבריכט רופט אַריין דעם קאָמענדאַנט און פרעגט אים: „וואָס ווילט איר בעטן אין יום־כיפור, אַז דער דייטש זאָל גיין קאַפוט?" קאווע ענטפערט: „ניין, הער שעף, מיר וועלן נאָר בעטן אַז די קריג זאָל זיך ענדיקן און אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן". „אויב אַזוי, קאָנט איר מאַכן דאָס געבעט, אָבער נישט אָפּנאַרן, ווייל די געסטאַפּאָ וועט דאָרט זיין אָנוועזנד".

עס איז שוין געווען גענוג שפּעט אין דער נאַכט, מען מאַכט אַן אַפּעל. ס'ווערט געמאָלדן, אַז אַלע יידן זאָלן זיך געפונען אַ גאַנצן טאָג אין שול ווי דער לאַגער. דאָרט וועט מען דאַוונען. די תפילה כל נדרי וועט אָפּריכטן שמואל בראַנד. די צוהעלפערס וועלן זיין: יהושעלע מארקאָוויטש, אברהמטשע בראון, יואל שטיינמאן, ישראלקע האָפּערט, אברהם ראפאפארט.

די געווויינען פון די מענטשן זענען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. איך בין שוין געשטאַנען גרייט ביים עמוד, מיט די אַלע וואָס זענען באַשטימט געווארן מיט צוזינגען, אָנגעטאָן די טליתים איבער די קעפּ — און געווארט אויף די באַנדיטן. מיט אַמאָל האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט, ווייל די געסטאַפּאָ איז אָנגעקומען און האָבן זיך געזעצט אויף די פּאַר זיי צוגעגרייטע בענקלעך.

מיר פאַנגען אָן זינגען כל־נדרי. יעדעס מאָל פאָטאָגראַפירן זיי דעם גאַנצן עולם און מיך — בפרט. עס הערן זיך געווויינען און קרעכצן פון טיפן האַרצן „ויאנחו בני ישראל מן העבודה".

שחרית האָט געדאַוונט ר' משה האָפּערט, מוסף — הרב אלימלך שפירה הי"ד. דער טאָג איז אַדורך בשלום, אַלע האָבן געדאַוונט און געפאַסט.

צוויי וואָכן נאָך יום־כפור, האָט מיר דער יידישער קאָמענדאַנט געווינען אַ דייטשן זשורנאַל, וועלכער האָט באשריבן „די יודען אין קראָשניקער לאַגער מאַכן דאָס געבעט". און איך מיט די משוררים זענען דאָרט פאָטאָגראַפירט. ער האָט מיר געגעבן דעם זשורנאַל. וועג כ'בין אַנטלאָפן פון די מערדערישע הענט — איז מיר דאָס בילד און נאָך אַנדערע בילדער — נעלם געווארן.

אחרוני יהודי קראשניק עוזבים את העיירה. מר בלאדר סוגר את דלת בית־הכנסת (1947).
די לעצטע קראָשניקער יידן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. ה' בלאדער פאַקלאַפּט די שול (1947).

אין 7 לאגערן במשך 3 יאר

יצחק קאפטאן, טאַראַנטאַ, קאַנאַדע

איך געדענק גוט דעם ערשטן סעפטעמבער 1939. אַ שיינער זוניקער פרייטיק. איך בין אויפגעשטאַנען און אַרויס אין גאַס, ווו כ׳האָב געטראָפן מיין שכן ר׳ שמואל בראנער, אַ קלוגער מענטש. ווען איך האָב אים באַ־גריסט מיט אַ „גוט מאָרגן", האָט ער מיר געזאָגט: „עס איז נישט גוט, פון היינט אָן ווערט זיין כסדר ערגער. היטלער האָט אָנגעפאַנגען די קריג און מיר יידן וועלן זיין די ערשטע צו ליידן".

אַזוי איז געווען, ווי ער האָט פאָרגעזאָגט. (ר׳ שמואל בראנער איז אין יאָר 1941 געשטאָרבן בײַ אונדז אין הויז מיט אַ נאַטירלעכן טויט).

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין קיין קראָשניק, האָבן זיך אָנגעהויבן די פאַרפאָלגונגען און פיין פון דער יידישער באַפעלקערונג. עטלעכע וואָכן נאָך זייער איבערנעמען די שטאָט, האָט מען שוין נישט געקענט גיין דאַוונען אין בית־המדרש. נאָר אַז מען האָט געוואָלט דאַוונען מיט מנין, זענען זיך צוזאַמען געקו־מען עטלעכע עלטערע יידן אין אַ פריוואַטער ווויונונג און געדאַוונט. ווען איך בין אַ געווען שבת אַוועק דאַוונען בציבור צו ר׳ פרץ גאָלדבערג הי״ד, האָט מיך אַ דייטש אָפגעשטעלט און געזומען שלעפן אין מאַרק, ווו עס זענען געווען שוין פאַרזאַמלט אַ גרעסערע צאָל יידן. איך בין געווען אָנגעטאָן אין אַ שבתדיקע זיידענע קאַפאָטע, מיט אַ טלית און אַ חומש אונטערן אַרעם. כ׳האָב קוים באַווייזן זיך איבערצוטאָן — און מען האָט אונדז אַוועק געפירט צו דער באַן־סטאַציע, ווו מיר האָבן אַ גאַנצן טאָג אויסגעלאָדן קוילן פון וואַגאָנען. איך בין דעמאָלט געווען אַזוי נאַיוו און געטראַכט: „וואָס מיינען זיי, די דייטשן? ס׳איז דאָך עפעס היינט שבת ראש־חודש, מען דאַרף זאָגן „הלל", טאָ ווו פירט ער אונדז?" דאָס איז געווען ס׳ערשטע מאָל וואָס כ׳האָב פאַרזוכט דייטשע אַרבעט און אויך באַקומען געשלאָגן. אָבער דאָס גיהנום האָט זיך ערשט אָנגעהויבן.

איך האָב געהייראָט ענדע יאָר 1939. איןווינטער 1941, פ׳ בשלח, האָט מיין פרוי געבוירן אַ טאָכטער, וועלכער מיר האָבן אַ נאָמען געגעבן דבורה, לויט די הפטורה פון בשלח. מיט יעדן טאָג אָבער איז די לאָגע געווארן אַלץ ערגער און ערגער. ביז עס איז געקומען דער שרעקלעכער טאָג.

אַ געוויסן זונטיק, איין טאָג נאָך פסח אין יאָר 1942, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גרויסע אומגליק. איך געדענק אַלץ, ווי עס וואָלט ערשט נעכטן פאַסירט. און אַלץ וואָס איך באַשרייב — האָב איך געזען מיט מיינע אויגן. אַרום מיטאָג־צייט האָט מען פלוצלינג געזומען שיסן אין אַלע גאַסן. אַ פלאַקאַט איז געווארן אַרויסגעהאָנגען, אַז אַלע יידן — מענער, פרויען, קינדער, מוזן ביז 2 אַ זייגער זיין אין מאַרק. וועמען מען וועט שפּעטער טרעפן אין די שטובן — ווערט דערשאָסן. איך האָב אין אונדזער הויז באַהאַלטן עטלעכע יידן און מיין פאָטער. אַליין ריזיקירט מיטן לעבן, געלעגן אויף דער פאָדלאָגע און געזען דעם גאַנצן גיהנום וואָס איז דעמאָלט פאָרגעקומען מיט אַ האַלבער שטאָט יידישע איינוווינער: פון אַלע גאַסן זענען געלאָפן יידן, פרויען מיט קינדער. די באַנדיטישע דייטשן האָבן פאָטאָגראַ־פירט דאָס שוידערלעכע בילד. און די טויזנט־יאָריקע שכנים אונדזערע, די אַנטיסעמיטישע פאַליאַקן, זענען געשטאַנען אין גאַס, געפרייט זיך מיט אונדזער גרויסן אומגליק. מיט 4 שעה שפּעטער האָב איך געזען אַ בילד, וואָס וועט קיינמאָל נישט אַוועק פון מיין זכרון: אַ רייַ פון 2000 יידן, מענער, פרויען און קינדער, וועלכע איך האָב אַלע געקענט פערזענלעך. איך געדענק, ווי אייניער אַ יונגערמאַן, אַ תלמיד פון דער לובלינער ישיבה, איז געשטאַנען לעבן יעקב מענדעלעס (בוימבליט) און גע־האַלטן זיין ניי־געבוירן קינד אויפן האַנט, איינגעשטילט עס פון ווייַנען. גראָד האָט אָנגעהויבן רעגענען און די געווייַנען פונעם קינד האָבן דאָס האַרץ געריסן. אָבער קיינער האָט גאָרנישט געקענט העלפן. איך האָב אויך געזען ווי אַ באַקאַנטער בחור, משה, וועלכער איז פון געבוירן אַן געווען אַ קריפל און דער באַרימטער דאָקטער סאָלאָוויייטשיק פון ווארשע האָט אים געהיילט אומזיסט און אויסגעגלייכט זיינע פאַרקריפּלטע פיס, אַז ער האָט געקענט גיין מיט דער הילף פון אַ שטעקן — אויף אָט דעם משהן האָט אַ באַנדיטישער ס.ס.־מאַן אָנגעשטעלט זיין ביקס ווייל ער האָט נישט געקענט אַזוי שנעל נאָכגיין מיט דער קאָלאָנע. איך האָב אויך געהערט, ווי אייניער פון די רוצחים איז אַרויס פון ר׳ פרץ שוחטס (גאָלדבערג) הויז און געפרעגט אַן עלצטן, וואָס זאָל ער טאָן מיט אַ מאַן, וועלכער ליגט אין בעט

און קען נישט אַרויס גיין. „מאַך אים געזונט" — איז געווען דער ציניישער ענטפער. איך האָב באַלד געהערט אַ שאָס, וואָס איז געווען געצילט אין ר׳ פרץ שוחטס זון. צומאָרגנס האָב איך אים געזען אין בעט מיט אַ דורגעשאָסענעם האַלדז.

אויף דעם צווייטן טאָג האָבן מיר, די איבער־געבליבענע, צוזאַמען גענומען איבער 100 דער־שאָסענע יידן, פרויען און מענער, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין די 4 קילאָמעטער צו דער באַן־סטאַציע און זיי קובר געווען אין אַ מאַסן־גרוב.

איך געדענק, ווי עזריאל ווייזענבערג, דעם „לאַנגן" ר׳ אברהמעלע מלמדס זון, איז געשטאַנען ביים מאַסן־קבר און דערקענט זיינע עלטערן, געזאָגט קדיש און גענערנט משניות פון אויסנווייניק. דער הימל איז אָבער געווען פאַרמאַכט צו אונדזערע געווייגענ און טרערן. עזריאל ווייזענבערג איז שפעטער דערשאָסן געוואָרן אין בודזין מיט אַנדערע 105 יידן, וועו דער מערדער פייקס איז אָנגעקומען.

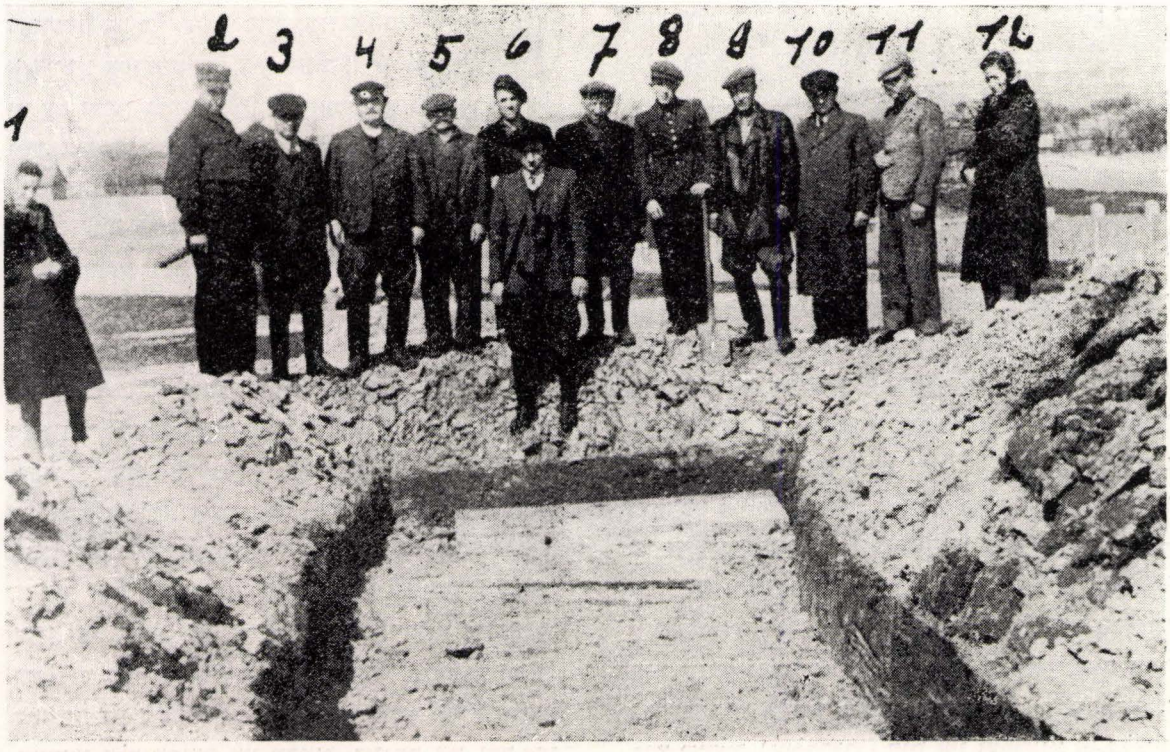
נאָך יענעם אומגליקלעכן זונטיק, וועו ס׳איז אַוועק צום אומקום אַ האַלבע שטאָט, און מיר איבערגעבליבענע האָבן נאָך אַלץ נישט געווסט און נישט געגלויבט, אַז די אַלע אַוועק געגאַנגענע זענען שוין צווישן די טויטע — איז אַדורך נאָך 6 חדשים, ביז נאָך סוכות 1942, וועו דער גרויסער חורבן האָט אָפגעווישט דאָס יידישע לעבן אין אונדזער קראָשניק.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם יום־כיפור, וועו אַלע האָבן שוין געזען דעם אָנקומענדיקן חורבן. מיר זענען זיך צוזאַמען געקומען ביי ר׳ פרץ־שוחט צו „כל נדרי". וועו איך בין אַדורך געגאַנגען די גאַס, ווו עס האָט געווווינט מיין ערשטער רבי ר׳ אברהם בראנד און אים געזען זיצן ביי זיין טיר, אָנגעטאָן ווי צום אַוועקפאָרן, האָב איך אים געפרעגט: „אויף וואָס וואַרט איר?" — „איך וואַרט אויפן אָנקומענדיקן טויט" — איז געווען זיין ענטפער. (זיין זון, שמואל בראנד, לעבט אין ישראל).

אַ שבת נאָך סוכות, אין יאָר 1942, דאָס פינצטערסטע יאָר אין דער יידישער געשיכטע, האָט שוין יעדער אייגער געווווסט, אַז עס וועט זיין אַן „אויסזידלונג", ווי מען האָט דאָס גערופן אויף אַן איידעלן אויפן.

איך בין מיט מיין פרוי און אונדזער 18־חדשימדיקע טאָכטער אַוועק אין אַן אָפענעם לאַגער, וועלכן מען האָט גערופן „פי פארק". דאָרט זענען שוין געווען עטלעכע הונדערט יידן.

שבת פאַר מיטאָג האָט מען אונדז אַלע אַרויס געיאָגט

ליד קבר האחים בקראשניק ..... ביים בריידער־קבר אין קראָשניק

פון די בארַאקן און מיר האָבן געקענט זען די לאַנגע פראכט־וואגאָנען, וועלכע זענען שוין געווען צוגעגרייט פאַר די אומגליקלעכע קראָשניקער יידן. איך וועל גוט געדענקען דעם לעצטן „גוטן טאָג" פון מיין פאָטער, ערב דעם שרעקלעכן „שוואַרצן שבת", וועו איך בין געגאַנגען פרייוויליק אין דעם „פי פארק" לאַגער. ער האָט מיר געזאָגט דעם לעצטן „זיי געזונט" און מיט טרערן אין די אויגן צוגעגעבן: „זע דיך צו ראַטעווען".

מער האָב איך מיין פאָטער, ווי אויך מיינע שוועסטערן, נישט געזען. וועו מען האָט אונדז צומארגנס, שבת, ארויס געיאָגט פון די בארַאקן, האָט מען אויסגעקליבן 83 יונגע יידן צו דער ארבעט — און די עלטערע מענער, פרויען און קינדער, צוגענומען פאַר אונדזערע אויגן און זיי געיאָגט צו דער באַן־סטאַציע, ווו עס זענען שוין געווען אַלע אַנדערע יידן פון שטאָט.

מיר האָבן צוגעזען מיט אונדזערע אויגן, ווי מען האָט זי אַלע אַרײַנגעיאָגט אין די וואַגאָנען. וועו דער צוג מיט די אומגליקלעכע איז פאַרבייגעפאָרן, האָבן זיי דורך די פאַרקראַטעווטע פענצטער געפאָכט צו אונדז דעם לעצטן „זיי געזונט".

אין עטלעכע טעג שפעטער האָט מען אונדז ארויסגעפירט פון דעם „פי פאַרק" און געמוען ציילן צי עס שטימט די צאָל פון פריער — 83 מענער. און צווישנצייט האָבן זיך אַריין באַקומען אין דעם לאַגער נתן מייזעלס (היינט אין אַמעריקע), און זיין שוואָגער אלתר איידל־שטיין הי"ד. וועו מען האָט אונדז איבערגעציילט און זיי האָבן געזען צוויי מערער, האָבן זיי ארויס געמוען די ערשטע 2 פון דער רייַ (איך בין געווען אייַנער פון זיי) און געזאָגט אַז מיר ווערן באַלד דערשאָסן. איך האָב געזען דעם שוואַרצן רעוואָלווער אָנגעצילט אויף מיר און געקוקט דעם טויט אין די אויגן אַריין. אין דער לעצטער מינוט איז אונדזער פורמאַן צוגעגאַנגען צום ס.ס.־מאַן און ריזיקירט אים פאַרצולייגן אַ סומע געלט. זיי האָבן אונדז אָפגעלאָזט.

דערנאָך האָט מען אַלע אַוועק געפירט קיין בודזין, ווו עס זענען שוין געווען פון פריער הונדערטער יידן פון קראָשניק און אומגעגנט. און דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דאָס אמתדיקע גיהנום.

באַלד ווי אונדז האָט איבערגענומען דער מערדער פייקס, האָט מען אין איינעם אַ פרימאַרגן, פאַרן ארויס גיין צו דער ארבעט, געהייסן אַלע מאַרשירן אייניציק־ווייז. ווער עס איז אים נישט געפעלן, האָט ער ארויס געמוען פון דער רייַ. ווי נאָר מיר זענען ארויס פון לאַגער, האָט מען די צוגענומענע צוגעפירט צו אַ גרוב און זיי אויסגעשאָסן. יענעם טאָג זענען אומגעקומען 105 יידן.

איך געדענק נאָך עטלעכע נעמען פון די אומגעקומענע: ר' יהושע־אשר ווייַנבערג (זיין טאָכטער לעבט היינט אין ישראל); ר' פרץ פעדער (זיין זון לעבט היינט אין ישראל). ער איז מיט מיר געשלאָפן אויף איין פריטשע און כסדר געערעדט פון די מערדער, אַז זיי זענען געשיקט געוואָרן פון גאָט און זייער סוף איז נאָענט. מיר ליידן איצט די חבלי משיח. ווער עס וועט איבערלעבן דאָס גיהנום, וועט זען אַ יידישע מדינה. איך געדענק אויך מיין פעטער, משה מאַרקאָוויטשעס אַ זון פון אַ יאָר 13. שיין ווי אַ בליענדער בוים — אויך ער איז געווען צווישן די דערשאָסענע, הי"ד.

אַ צייט שפעטער האָט מיין שוואָגער ברוך ערליך פון ביכאווע, געפרוווט זיך אַוועק דרייען פון דער ריי, אויפן וועג צו דער ארבעט. ער האָט געוואָלט גיין אין שטאָט אַריין צו דעם קריסט, וועלכער האָט צוגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט. דער ערשטער פאָליאַק וואָס האָט אים געטראָפן — האָט אים איבערגעגעבן צו די דייטשן. מען האָט אים צוריק געבראַכט אין דעם לאַגער בודזין און פאַר אַלעמענס אויגן דערשאָסן. איך האָב אים ארויס געטראָגן אויסערן לאַגער, צום מאַסן־קבר און געזען דאָרט אַרויסשטאַרנדיקע הענט און פיס פון פריער דערשאָסענע.

איך געדענק אויך דעם טאָג, ווי מען האָט געמוען זעקס יידן (3 קריגס־געפאַנגענע, 3 קראָשניקער, וואָס צוויי פון זיי געדענק איך: לייבל האָפמאַן מיט זיין זון). מ'האָט זיי אַלע דערשאָסן פאַר אונדזערע אויגן.

דעם ערשטן פסח אין בודזין האָבן מיר אייַנגעאָרדנט אַ קיך, וואָס האָט געקאָכט יום־טובדיקע זופן. ווער עס האָט געוואָלט, האָט געקענט נישט עסן קיין חמץ אין פסח.

יום־כיפור, וועו מיר זענען געקומען פון אַ טאָג שווערע ארבעט, זענען מיר שנעל אַריין אין באַראַק, מען זאָל נאָך קענען דאַוונען נעילה מיט מנין, הגם דער הימל איז געווען פאַר אונדז פאַרשלאָסן. אָבער מיר האָבן מיט אַלע כוחות געבעטן הילף.

צו אונדזער גרויסן אומגליק, וועו די רוסן האָבן זיך דערענטערט, האָט מען אָנגעהויבן ארויס צו פירן קיין דייטשלאַנד. איך בין געווען פון די לעצטע, וואָס האָבן פאַרלאָזט בודזין. מיר זענען געפאָרן קיין וויעליטשקא לעבן קראקע און דאָרט געארבעט אין די זאַלץ־גרובן.

אַ צייט שפּעטער, האָט מען אונדז געטריבן קיין פּלאָ־סענבורג. פון דאָרטן — קיין לייטמעריץ, אין סודעטן־טשעכן, ווו מיר האָבן געאָרבעט אין אַ ריזיקער, אונטער־ערדישער פאַבריק, ווו מען האָט אויסגעאַרבעט מאָטאָרן צו טאַנקן.

ביז עטלעכע טעג פאַר דער באָפרייונג, האָט מען אַלע יידן אַרויס געזומען און אַוועק געפירט קיין טערע־זיענשטאַט. דאָרט זענען מיר באָפרייט געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי, נאָכן אָפשמאכטן קנאַפּע 3 יאָר אין 7 לאַגערן, קוקנדיק דעם טויט אין די אויגן כמעט יעדן טאָג. נאָר אָט בין איך אויף דער פריי, הגם אויס־געמאַטערט, הויט און ביין. איך פאָר צוריק קיין קראָש־ניק, געהערנט צו געפונען עמיצן פון מיין משפּחה. ליידער, איך בין געבליבן איינער אַליין פון אַ משפּחה פון 13 נפשות, וועו כ׳בין אַוועק פון מיין היים.

קומענדיק קיין קראָשניק, האָט מען געקענט דער־וואַרטן אַן אויסדרוק פון שולד און מיטגעפיל מצד אונדזערע שכנים, די פאַרדאָרבענע פּאָליאַקן. אָבער דעם ערשטן שבת וואָס כ׳בין געווען אין קראָשניק און גע־פרווט אַרויס גיין אין גאַס, האָט אונדז, אַ גרופּע ניצול־געוואָרענע יידן פון די אַלע גיהנומס, נאָכגעיאָגט אַ שיכורער פּאָליציאַנט מיט אַ מאַשין־געווער און גע־שריגן: „אויב איר וועט נישט אַוועק פון דאַנען — וועלן מיר אייך אַלע אויסשיסן!״

עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ פרוי פון שידלאָווצע, אַ קוזינע פון מאיר שיין. איינע אַליין געבליבן פון 9 שוועסטער און ברידער און פון אַ מאַן מיט אַ קליין קינד.

מיר זענען אַוועק קיין לאָדזש, אָבער די אַנטי־סעמיטישע פּאָליאַקן האָבן נישט געלאָזט רוען. ס׳איז געקומען דער שרעקלעכער קעלצער פּאָגראָם, ווו זיי האָבן אויסגעהרגעט קנאַפּע 50 איבערגעבליבענע יידן.

מיר האָבן אויף שטענדיק אויסגעוואַנדערט פון דער בלוטיקער, פויליישער ערד. אָבער אויך דאָ געפינען זיך גענוג אַנטיסעמיטן פון דער גאַנצער וועלט.

אנטלאפן פונעם „טויטן־מארש״

אברהם לייכטער, חולון

1.

וועו די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, בין איך אַלט געווען 15 יאָר. עטלעכע וואָכן אייַדער די דייטשן זענען אַריין קיין קראָשניק, האָבן מיינע עלטערן, לייבל און פייגע לייכטער באַשלאָסן, אַז מיר אַלע דאַרפן אַוועק קיין יאַנווי־לובעלסקי, ווייל אין קראָשניק איז געשטאַנען מיליטער און עס איז אויך געווען איין אַמוניציע־פאַבריק — וועלן די דייטשן געוויס באָמבאַרדירן. אין יאַנווי זענען נישט געווען אַזעלכע מיליטערישע אָב־יעקטן. דאָרט האָט מיין פאָטער געהאַט שוועסטערן און ברידער. קודם האָט ער מיך מיט מיין קוזין שמאי פערעלזאָן, די מומע רעכטשיס זון, אַוועק געפירט קיין יאַנווי. אין עטלעכע טעג שפּעטער, פרייטיק, האָט ער געדונגען פערד־און־וואָגן, אַרויפגעזעצט די גאַנצע מש־פּחה (מיין מאַמע, ביידע שוועסטערן חייהקע און דבויטשע, דעם פעטער נחמיה שטיינגוס פרוי מיטן זון דוד און די טעכטער צלובה און ליפע, ווי אויך די מומע רעכטשיס טאָכטער שרהלע און די באָבע שבע). אַליין איז ער נאָך געבליבן אין קראָשניק. וועו דער וואָגן איז אָנגעקומען קיין מאָדליבאָזשיץ, האָבן די דייטשן באָמ־באַרדירט דעם אָרט. אַלע זענען זיך צעלאָפן פון דעם וואָגן, נאָר די באָבע האָט נישט געקענט אַראָפּ און איז געבליבן זיצן, ווייל זי איז געווען קראַנק.

אין יענעם טאָג זענען געפאַלן די ערשטע קרבנות פון אונדזער משפּחה: מיין שוועסטער חייהקע האָט גע־טראָפן אַ שפּליטער וואָס האָט איר אָפּגעריסן ביידע פיס, און זי איז געשטאָרבן. שרהלע רעכטשיס, דוד און צלובה נחמיהיעס און זייער מוטער זענען געהרגעט געוואָרן אויפן אָרט. נאָר די באָבע שבע, וועלכע איז געבליבן זיצן אויפן וואָגן, איז אַרויס אַ לעבעדיקע.

מען האָט דעם זעלבן טאָג באָמבאַרדירט אויך יאַנווי דערפאַר בין איך מיט שמאי אַנטלאָפן פון דאָרט אין נאָענטן דאָרף ביאַלע. מיין פאָטער איז יענעם פרייטיק־צו־נאַכט געקומען צופוס קיין ביאַלע — און מיר זענען געוואָר געוואָרן פון דעם גרויסן אומגליק.

2.

וועו די דייטשן זענען אַריין קיין קראַשניק, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלער, ווו עס איז פריער געווען די בעקעריי פון לייביש דערדיגמאַן (נחמיה עסיקמאַכערס איידעם). דעם צווייטן טאָג ראש־השנה זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. באַלד זענען עטלעכע פּוּד זיי אַריין אין לובלינער שטיבל, אַרויסגעטריבן די יידן און זיי געצוווּנגען מיט די טליתים אויסווישן די רינשטאָקן.

שפּעטער האָבן זיי אָנגעהויבן כאַפּן אויף אַרבעט. מיר האָבן מער נישט געקענט זיצן אין קעלער און זענען אַרויס פון דאָרטן. די לאַגע איז פון טאָג צו טאָג געווָארן שווערער.

מיין זיידע יהושע זיסבערג האָט געהאַט איין עסיק־פאַבריק בשותפות מיט נחמיה שטיינגוס. אויך מיין פאָטער איז געווען אַ שותף. די דייטשן האָבן שוין אָנגעהויבן צונעמען ביי יידן זייערע פאַבריקן און ge־שעפטן. האָט דער בירגערמייסטער ראַדאָמסקי, וועל־כער האָט גוט געקענט מיין זיידן, אים גערָאטן ער זאָל פאַרמעל איבערגעבן און איבערשרייבן די פאַבריק אויף זיין שוועגערין, די פרוי וואָסקאָוויטש. אָזוי האָט מיין זיידע געטאָן. ער האָט אים אויך גערָאטן ער זאָל אַריין אין יודענראַט, נאָר דאָס האָט דער זיידע נישט געווָאלט.

די פרוי וואָסקאָוויטש, ביי וועלכער דער זיידע האָט אויך געלאָזן געלט, איז באמת געווען זייער אַ פריינט־לעכע צו יידן. זי פלעגט אונדז ברענגען געלט און אויך שפּייז.

אין אַ געוויסן טאָג איז פון לובלין געקומען דער פאָלקס־דייטש קורילאָ און געזאָגט צום זיידן, אָז ער ווייסט, אָז דאָס איבערגעבן די פאַבריק דער פרוי וואָס־קאָוויטש איז אַ פיקציע און ער פאָדערט, מען זאָל אויך אים צושרייבן אַלס שותף. עס איז נישט געווען קיין ברירה און מ׳האָט אויך אים געמאַכט פאַר אַ שותף, הגם ביידע שותפים האָבן זיך נישט געמישט צו דער פאַבריק. אַלץ איז געגאַנגען ווי פריער. מיין פאָטער האָט פלעגט צושטעלן דעם רוי־מאַטעריאל — און אַלע צר־זאָמען האָבן פאַרמעל געהייסן די אַרבעטער ביים פאָלקס־דייטש און די פרוי וואָסקאָוויטש.

איין מאָל, וועו מיין פאָטער איז געפאָרן קיין לובלין נאָך ספּירט, איז דאָרט גראָד פאַרגעקומען אַ כאַפּ־אַקציע („לאַפאַנקע") אין די גאַסן. מיין פאָטער איז אויך אַריינגעפאַלן צווישן די געכאַפּטע לובלינער יידן. מ׳האָט קוים מיט צרות און געלט געפּועלט ביים פאָלקס־דייטש, ער זאָל עפּעס טאָן. ער האָט זיך געקוועטשט, אָבער צוליב דעם געלט וואָס ער פלעגט באַקומען און אויך געווווסט, אַז אָן מיין פאָטער וועט די פאַבריק נישט אַרבעטן — האָט ער אים אַרויס געטומען אויף דער פריי. שפּעטער האָט דער פאָלקס־דייטש זיך איבערגערעכנט, אַלעמען אַרויסגעטריבן פון דער פאַבריק און אַליין ge־וואָרן דער גאַנצער בעל־הבית.

3.

די דייטשן האָבן געשאַפן פאַר די יידן אַ געטאָ אין דער געגנט פון דער „יאַמע־גאַס". מען האָט נישט ge־טאָרט גיין אין די דערפער קויפן עפּעס עסן און די פויערים האָבן נישט געטאָרט קומען צו אונדז. מיר האָבן דעמאָלט געווויינט ביי הערשעלע אהרון סענדערס, וועו ס׳איז פאַרגעקומען די ערשטע אַקציע (ווישעד־לעניע). איך געדענק נישט די דאַטע, נאָר די געווייענען פון די צעריסענע משפחות. ווי דורך אַ נס איז אונדזער משפּחה געבליבן.

איך געדענק אויך נישט די געניוע דאָטע פון דער צווייטער אויסזידלונג, וואָס איז געווען פיל שרעק־לעכער ווי די ערשטע: די דייטשן האָבן מיט הינט אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון די הייזער צום מאַרק־פלאַץ, און פון דאָרט — צו דער באַן. די געשרייען און געיא־מער האָבן זיך געטראָגן ביז צום הימל. די שיסעריייען האָבן נישט אויפגעהערט אַ גאַנצן טאָג. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נישט צוגעשטעלט אויפן מאַרק, נאָר זיך באַהאַלטן. האָבן די דייטשן מיט די הינט אויפגעזוכט די באַהאַלטענע יידן, זיי אַרויס געטריבן און געשאָסן אויפן אָרט, אָדער געוואָרפן גראַנאַטן אין די באַ־העלטענישן.

אַ גרויסן טייל יידן האָבן זיי געשיקט קיין זאַקלי־קאָוו, צווישן זיי — מיין מוטער און שוועסטער דבוי־טשע. איך האָב עטלעכע טעג זייער שטאַרק געווויינט נאָך זייער פאַרשוווונדן. מיר האָבן פון זיי שוין מער קיינמאָל נישט געהערט. דעם זיידן מיט נאָך יידן האָבן זיי געשיקט קיין בידזין. דעם קוזין שמאי מיט אַנדערע — אין לאַגער „סקרענט". מיר מיט מיין פאָטער איז געלונגען צו בלייבן אין קראַשניק מיט די רעשט יידן. מיר מיט נאָך עטלעכע יינגלעך האָבן די דייטשן אַנ־געטאָן סאַניטאַרן־בענדער אויף די ארעמס און געצווונ־גען אויפצוזוכן אין די הייזער און אויף די גאַסן פאַר־וווּנדעטע און געהרגעטע, זיי אַרויפלייגן אויף וועגענער. איך בין געגאַנגען מיט מיין חבר יעקב צוקערט, און

מיט אונדז — צוויי זשאַנדאַרמען מיט הינט. זיי זענען אַריין צו מאָטל איציק הערשס אין שטוב, געטראָפן אים און די ווייב אין די בעטן, זיי האָבן זיי באַפוילן אַרויס־צוגיין אויפן הויף און דאָרט זיי דערשאָסן. מיר זענען געווען געצוווינגען אַרויפצולייגן די טויטע קערפערס אויף דעם וואָגן.

4.

דאָרט וווּ מיר האָבן געווויינט, האָט אונטן געווויינט הערשעלע משרת (שטיינבאָק). דער שוץ־פּאָליציאַנט גיאָרגי איז אַריין אַהין, עס האָט זיך געהערט אַ שאָס. ער איז אַרויס און געהייסן אונדז אַרויסטראָגן „דעם געהרגעטן הונט". מיר זענען אַריין און געטראָפן נח שטיינבאָק ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט, נאָר ער האָט נאָך געלעבט. מיר זענען אַרויס אָן דעם דערשאָסענעם. וועז דער מערדער האָט אונדז געזען אָן אים, איז ער צוריק אַריין און אים צוגעשאָסן. „יעצט קענט איר אים האָלן, דעם פאַרטיזאַנער־הונט" — האָט דער מערדער באַפוילן. ער האָט דערציילט, אַז דער יודע איז אַרויס פון קעלער מיט איין רעווואָלווער אין האַנט. (אין שטאָט זענען פון לאַנג אַרום געגאַנגען קלאַנגען, אַז נח איז אַ מיטגליד אין אַ פאַרטיזאַנער־גרופּע און ער פלעגט פון צייט־צו־צייט קומען אין שטאָט).

כבוד זיין אָנדענק!

5.

לאַנג זענען מיר נאָך געגאַנגען מיט די זשאַנדאַרמען איבערן שטעטל. מיר זענען געווען אין גאַנצן פאַר־בלוטיקט. נאָך היינט הער איך די געשרייען און קרעכצן פון די נישט דערשאָסענע, וועלכע האָבן זיך געווואַל־גערט אין די גאַסן אין קאַלוזשעס בלוט. אַ צייט שפּע־טער האָבן זיך צוזאַמען געזומען נאָך געבליבענע יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און זיי איז געלונגען אַריין באַקומען זיך אין לאַגער, וואָס די דייטשן האָבן געשאַפן אין קראַשניק נאָך דער צווייטער „וויישעדלענית" (אויס־זידלונג).

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט מען מיך מיט נאָך אַ גרופּע יידן אַוועק געשיקט אין לאַגער בודזין, בעת מיין פאָטער איז וווייטער געבליבן אין קראַשניקער לאַגער. אַ געווינסן טאָג איז פסח קאוועט געקומען מיט אַ וואָגן קיין בודזין. ער האָט מיך, מיין זיידן און פסח׳ס אַ שוועסטערן־זון פון בעלזשעץ צוריק געזומען קיין קראַשניק. ביים אַרויסגיין פון טויער, האָט די אוקראי־נער־וואַך אונדז רעווידירט. ביי שמואל האָכמאַן, דעם פּלימעניק פון פסח קאוועט, האָבן זיי געפונען עטלעכע שטיקלעך ווערש, אַנגעטאָן איינע אויף די אַנדערע. דאָס איז געווען אונטער טויט־שטראָף פאַרבאָטן. זיי האָבן אים געשלאָגן מכות־רצח, אַז איך וויים נישט ווי ר׳האָט אויסגעהאַלטן. ער האָט געהאַט מזל, וואָס פסח קאוועט

במחנה־עבודה בקראשניק

אין קראַשניקער אַרבעט־לאַגער

איז געווען אַנוועזנד, האָבן זיי אים נישט געשאָסן. איך האָב נאָך באַוויזן אויסצוטאָן איין איבעריק לייבל פון זיך, אָבער זיי האָבן געפונען ביי מיר אין דער מאַרי־נאַרקע צוויי זלאָטעס. דאָ האָט דער לאַגער־פירער פייקס זיך אָנגעכאַפט ווי אויף אַ שלל רב און אַנגעהויבן שלאָגן, איך זאָל זאָגן ווו כ׳האָב געגומען דאָס געלט... איך האָב געטענהט, אַז מען האָט מיר אונטערגעוואָרפן, ווען איך האָב אַוועק געלייגט די מאַרינאַרקע. פייקס האָט מיך געשלאָגן מיט דעם שפּיצרוט פון איין זייט און דער אוקראינער אָטאָ — פון דער צווייטער זייט מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס. איך האָב נישט געוואָלט מודה זיין אַז איך האָב געווּסט פון דעם געלט. האָט ער מיך צוגעפירט צום גרוב ווו זיי פלעגן שיסן די יידן, אַנגעצילט דעם רעוואָלווער און געשריגן: „זאָגסט ווער עס האָט דיר געגעבן דאָס געלט, ווען נישט שיס איך דיך ווי איין הונט״. כ׳האָב אַלץ געשווּיגן. דאַן האָט ער מיר צוגעלייגט דאָס געווער צום קאָפּ, האָט פסח קאָווע, וואָס האָט מיט אים גוט געלעבט, אַנגעכאַפּט ביים האַנט — און אַ דאַנק דעם ממש אין דער לעצטער מינוט אָפּ־גערַאטעוועט דאָס לעבן. אָבער פייקס האָט נאָך אַלץ נישט געוואָלט אַרויסלאָזן זיין קרבן און וווּיטער גע־שלאָגן. דער יידישער וויצע־קאָמענדאַנט פון בודזינער לאַגער, זאובערמאַן, האָט מיר געעצהט, איך זאָל זיך מודה זיין אַז איך האָב געווּסט פון דעם געלט, ווען ער מיך אָפּלאָזן. איך האָב אַזוי געטאָן — און דער מערדער האָט געשריגן צום קאָמענדאַנט: „דו זעסט, ער האָט מיך געוואָלט בעטריגן, דער הונט־שווּיין״. ער האָט מיר נאָך צוגעגעבן עטלעכע שטאַרקע קלעפ און מיך אַוועקגעשיקט. פסח קאווע האָט אונדז געברענגט קיין קראָשניק. דאָרט האָב איך מיט מיין פאָטער געאַר־בעט ביי סטאָלעריי.

מיט דער צייט זענען אַנטלאָפן עטלעכע יידן פון לאַגער. האָט דער לאַגער־פירער גרעגער געגומען אַנ־דערע יידן צום שיסן. צווישן זיי איז איך געווען מיין זיידע יהושע זיסבערג ווי אויך אַ געוויסער בחור פון קראָשניק. די געסטאַפּאָ האָט אים צוגעזאָגט פריי צו לאָזן, אויב ער וועט אויסגעבן די יידן וואָס האָבן געלט אין לאַגער. אַ סברה, אַז ער האָט יאָ אויסגעגעבן אַ גאַנצע ריי יידן (אַזוי האָט מען מיר דערציילט), צווישן זיי, אויך מיין פאָטער און שאול־שלמה הימעלבלוי.

מען האָט די יידן אַוועק געפירט אין דער געסטאַפּאָ, שרעקלעך זיי געפּייניקט זיי זאָלן אָפּגעבן דאָס געלט. זיי זענען אומגעקומען אין שרעקלעכע יסורים.

עטלעכע טעג בין איך אַרומגעגאַנגען ווי משוגע, געהאָלטן אין איין וויינען, כ׳בין דאָך געבליבן עלנט ווי אַ שטיין. אַלע מיינע נאָענטע זענען אומגעקומען. אַ לאַנגע צייט האָב איך נישט געקענט קומען צו זיך.

קורץ פאַרן אויפלייזן דעם קראָשניקער לאַגער, אין יאָר 1944, האָב איך זיך באַמיט אַז מיין קוזין שמאי, וועלכער איז געווען אין לאַגער „סקרענט״, זאָל מיט מיר זיין צוזאַמען.

6.

אַ געוויסע צייט שפּעטער האָט מען אונדז אַלע אַרויס געפירט פון קראָשניקער לאַגער, געזאָלט אַריבער די ווייסל. אויפן וועג זענען זיך מענטשן צעלאָפן, די דייטשן האָבן זיי נאָכגעשאָסן. עס זענען געפאַלן פיל קרבנות. די אַנדערע האָבן זיי באַפּיילן זיך אויסצולייגן אויף דער ערד, גראָד ווען עס האָט געגאָסן אַ רעגן. שפּעטער האָבן זיי באַפּוילן מיר זאָלן זיך אויפהויבן און גיין וווייטער.

איך האָב אויסגענוצט די פינצטערניש און געבליבן ליגן. ערשט ווען איך האָב זיך צוגעהערט אַז זיי זענען שוין אַפּגעגאַנגען וווייט, האָב איך זיך אויפגעהויבן און גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון די קראָשניקער צעגעלניעס. כ׳בין געווען אין גאַנצן נאָס און אויס־געשמירט מיט בלאָטע. אויפן וועג האָב איך געטראָפן נאָך עטלעכע אַנטלאָפענע יידן פון אונדזער לאַגער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין דעם הויכן קאָרן־פעלד. פאַר־טאָג האָבן מיר געזען, ווי די דייטשן אַנטלויפן אין אומ־אַרדענונג. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער פראָנט איז נאָענט פון אונדז, כ׳בין אַ געראַטעוועטער פונעם „טויטן־מאַרש״.

פון דעם פעלד זענען מיר ביינאַכט אַוועק אין וואַלד, דאָרט האָבן מיר אַרומגעבלאָנדזשעט בערך 8 טעג – הונגעריקע, אויסגעמאַטערטע, געצלעך דערשלאָגענע. אין איינעם אַ באַגינען האָבן מיר דערהערט, אַז די רוסן זענען אַריין אין קראָשניק. מיך מיט נאָך עטלעכע יינגלעך האָט מען מאָביליזירט אין דער פוילישער אַרמיי.

7.

נאָך היינט, ווען איך דערמאָן זיך (און דאָס זייער אָפט) אין דעם שרעקלעכן טויט פון מיין פאָטער, מוטער, ביידע שוועסטערן, זיידע־באָבע, משפּחה און אַנדערע אומגעקומענע יידן — וויין איך ווי אַ קליין קינד, און פיל זיך אין גאַנצן צוזאַמענגעבראָכן און דערשלאָגן.

זאָל גאָט נקמה נעמען אין די באַנדיטן!

איך בין דעמאלט אלט געווען 12 יאר...

יחיאל טעפער, קרית־שמריהו

איך בין דער זון פון עובדיה און פייגע מלכה, אַן אייניקל פון יאָסעלע לעמהוט (טריג). געבוירן אין יאָר 1928 אין קראָשניק. מיינע קינדער־יאָרן האָב איך דורכ־געמאַכט אין די לאַגערן אין קראָשניק, ביים „סקרענט" און נאָך אַנדערע.

שוין אין די ערשטע יאָרן פון דער נאַצישער הער־שאַפט אין קראָשניק איז געווען זייער טראַגיש. מען האָט געכאַפט יידן אין די גאַסן, זיי אָפּגעשניטן די בערד, געשלעפט עלטערע מענער צו דער אַרבעט. באַלד איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יעדער יד מוז טראָגן אויפן אָרעם אַ לענטע מיטן מגן־דוד.

רדיפות, צוואַנג־ארבעט, קאָנטריבוציעס, אויסזידלונגען

מיין טאַטע איז געווען אַ תבואה־סוחר. זיין פרנסה איז געווען דער עיקר אויף דער גאַס. כדי מ׳זאָל אים נישט דערקענען אַז ער איז אַ ייד, האָט ער אויף דער האַנט געטראָגן אַ זאַק און אַזוי אַרום פאַרדעקט דעם אָרעמבאַנד. איך, אַ קינד פון 12 יאָר, בין מיט אים מיט־געגאַנגען און וואָס ער האָט געקויפט, האָב איך גע־שלעפט אַ היים. דאָס איז געווען אין די ערשטע צייטן. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה צוואַנג־אַרבעט און רויב. אין יענער צייט אַנטשטייט אַ יודענראַט בראש מיט פסח קאווע, פינטשע בערלינער, ד״ר שאפיראָ און אַנדערע.

וועג מיין טאַטע האָט געמוזט גיין אויף צוואַנג־אַרבעט, האָט מען מיר אָנגעטאָן אַ פּאָר גרויסע שטיוול מיט לאַנגע הויזן, איך זאָל אויסזען ווי אַ גרויסער — און איך בין אַוועק אַרבעטן אנשטאט דעם טאַטן. די רוצחים האָבן מיר געפרעגט ווי אַלט איך בין, האָב איך געזאָגט, אַז איך בין שוין 16 יאָר. די אַרבעט איז נישט געווען קיין לייכטע. איך האָב געמוזט אַרבעטן נאָך מער ווי אַנדערע, כדי מיין טאַטע זאָל נישט מוזן גיין צו דער אַרבעט.

דאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשיכטע מיט קאָנטרי־בוציע. די דייטשע רוצחים האָבן צוגעשיקט אַ באַפעל, אַז אונדזער שטעטל מוז במשך פון 24 שעה צושטעלן אַ גרויסע סומע געלט.

דערנאָך הייבט זיך אָן דאָס אומגליק פון די ווישעד־לעניעס (אויסזידלונגען). צום באַדויערן, קאָן איך מיך נישט דערמאָנען די נעמען פון די טייערע קרבנות, די קדושים. אונדזערע הערצער זענען געווען צעבראָכן, אַלע הימלען האָבן מיטגעוויינט צו אונדזער חורבן.

איך מיט מיינע עלטערן, שוועסטער און צוויי קלייניע ברידער, זענען גערעטעוועט געוואָרן אין דער ערשטער צייט, צוליב דעם וואָס איך האָב געהאַט אַן אויסווייז געשריבן אויף מיין פאָטערס נאָמען, אַז ער איז אַן אַרבעטער ביים „סקרענט". ליידער, די צייגניש איז געווען גילטיק נאָר אויף אַ קורצער צייט.

ביי דער צווייטער אויסזידלונג בין איך אַן מיין טאַטע נישט געווען אין דער היים. ווי אַזוי מיין טאַטע, די שוועסטער און די צוויי ברידערלעך זענען ניצול

Am 17.2.44 flüchteten von der Abfüllstation in Krasnik die nachstehend genannten Juden:

1. Brener Lejba, geb. 8.8.25 in Krasnik
2. Brener Schmul-Leiser, geb. 1924 in Krasnik
3. Brukierer Uscher, geb. 3.12.22 in Annopol
4. Dorn Moses, geb. 1926 in Litzmannstadt
5. Diament Adam, geb. 7.3.16 in Krasnik
6. Datum Daniel, geb. 1919 in Krasnik
7. Datum Hersch, geb. 1922 in Krasnik
8. Datum Schija, geb. 10.6.1926 in Bychawa
9. Feder Daniel, geb. 26.6.1905 in Jozefow
10. Himelblau Schloma-Zudik, geb. 2.2.1916 in Krasnik
11. Hecht Leiba, geb. 1913 in Litzmannstadt
12. Kuchcik Lemel, geb. 15.1.14 in Litzmannstadt
13. Powroznik Hercko, geb. 8.1.20 in Krasnik
14. Reinstein Gabriel, geb. 1.1.25 in Chodel
15. Schor Israel-Moschek, geb. 3.6.1916 in Krasnik
16. Stalhammer Moschek, geb. 16.10.23 in Krasnik
17. Sukmann Israel-Jankiel, geb. 9.1.1918 in Krasnik
16. Schwarzbard Jankiel, geb. 1920 in Krasnik.

Auf Anordnung des Lagerführers - SS-Unterscharführer Gröger - wurden sofort die nächsten Angehörigen der genannten Juden noch am gleichen Tage ausgesiedelt. Es handelt sich hierbei um 20 Juden. Von den Geflüchteten sind bis jetzt die unter Ziffer 4 u. 12 genannten Juden aufgegriffen worden. Sie werden gleichfalls nach Abschluß der weiteren Ermittlungen der Endlösung zugeführt.

F.d.R.d.Abschrift:

Kanzleiangestellte

מסמך גרמני על בריחת יהודים מן המחנה.
דייטשער דאָקומענט וועגן יידן, אַנטלאָפענע פון לאַגער.

געווארן, ווייס איך נישט. אבער דאס מזל האט געדויערט נאר א קורצע צייט.

ביי דער דריטער אויסזידלונג זענען אוועק דער רוב יידן וואס זענען נאך געבליבן אין קראשניק. צווישן זיי — מיין טייערע מאמע, די שוועסטער כאנטשעלע און די צוויי ברידערלעך. מיט דער דריטער אויסזידלונג איז אויך אוועק דער טאַרבינער רבי. מען האט זיי אוועק געפירט קיין זאקליקאוו.

די לעצטע ווערטער פון מיין טאטן...

איך מיט מיין טאטן זענען די גאנצע צייט געווען צוזאמען ביים „סקרענט". דארט איז געווען זייער שוואר. איך געדענק, ווי זלמן לעדערמאן (היינט אין ישראל) איז אנטלאפן פון דעם לאגער, נישט קענענדיק, מער אויסהאלטן די פייניקונגען און שיסעריי־ען. איז געקומען צו אונדז דער באקאנטער רוצח פייקס פון בודזין. ער פלעגט מיט די מענטשן מאכן „ספארט־איבונגען" אזוי לאנג, ביז פיל זענען געבליבן ליגן און מער נישט אויפגעשטאנען. דאן האט דער מערדער ארויס געמומען עטלעכע מענטשן און זיי ערגעץ אוועק געפירט, פון וואנען זיי זענען מער נישט געקומען צוריק. שפעטער האט דער רוצח ווידער געמומען עטלעכע מענטשן. צווישן זיי האט זיך אויך געפונען מיין טאטע. שפעטער האט מיר דער טאטע דערציילט, אז זיי האבן מיט די הענט געמוזט גראבן א קבר פאר די קרבנות פון דעם מערדער.

נאך איין מאל איז פארגעקומען אן אנטלויפן. אויך איך און מיין טאטע האבן געזאלט מיטלויפן. ליידער, ס'איז אונדז נישט געלונגען. איך האב געהאט צוגעגרייט געווער פאר מיר און פאַרן טאטן: א רעוואלווער מיט צוויי האנט־גראנאטן, וועלכן איך האב ארויס געמומען פון לאגער־פירער. צום גליק איז מיר געלונגען דאס אין דער לעצטער מינוט צוריק צו לייגן אויפן ארט.

ביי דעם אנטלויפן האבן זיך גערעטעוועט עטלעכע מענטשן, אבער צום גרויסן באדויערן האט עס אויך געקאסט געניג קרבנות. אין דער זעלבער נאכט האט מען ארויסגענומען פרץ ווישניאק מיט זיין פרוי מיט פיל אנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט. דאס זענען געווען די קרבנות פון דער נאכט. עס איז געמאכט געווארן א מאסן־קבר. שפעטער זענען געקומען אנדערע מערדער און באפוילן איבערפירן דעם מאסן־קבר אויף אן אנדערן פלאץ. איך מיט מיין טאטן, מיין פעטער נוח לעמהוט און אנדערע יידן האבן געדארפט די דאזיקע ארבעט טאן. מיר האבן געמוזט עפענען דעם מאסנגרוב און אויף די הענט איבערפירן די קדושים אויף אן אנדערן ארט.

דעם צווייטן טאג נאכן אנטלויפן האבן די רוצחים געכאפט דריי יידן פון די אנטלאפענע. נישט וואַרטנדיק לאנג, האבן זיי געמאכט אן אפעל אין לאגער און אויפ־געהאנגען די דריי פאר אונדזערע אויגן — און געלאזט זיי הענגען דריי טעג.

איצט הייבט זיך אן די ליקווידאציע פון לאגער „סקרענט" און דעם לאגער פון קראשניק. דאס ליקווי־דירן די צוויי לאגערן איז פארגעקומען אין איין צייט. מען האט די מענטשן פון „סקרענט" איבערגעפירט אין לאגער קראשניק און פון דארט האט מען שוין געפירט אלע צוזאמען אויף א ני־ארט.

מיר האבן מארשירט אויף דעם וועג ני־רא־כיוו, באגלייט און באוואכט פון אוקראינער. וווּ מען שיקט אונדז, האבן מיר נישט געווּוסט. מיר האבן זיך נאר פארגעשטעלט אז מען פירט אונדז פארטיק צו מאכן. יעדער פון אונדז האט באשלאסן צו אנטלויפן אין די וועלדער. עס איז געווען א פינצטערע נאכט מיט א זייער שטארקן רעגן. ווי נאר מיר זענען אנגעקומען צו דער ציגעלניע, איז געווארן א לויפערייי פון אלע זייטן און גלייכצייטיק — א שיסעריי פון די אוקראינער. איך און מיין טאטע זענען אויך אנטלאפן אין וואלד. די לעצטע ווערטער פון מיין טאטן האב איך געהערט: „איך בין פארוווונדעט געווארן אין א פוס, אבער איך לויף ווייטער". זינט דעמאלט האב איך מיין טאטן מער נישט געזען.

איך בין ווייטער געלאפן אין דעם פינצטערן וואלד. צווישן א רעגן פון קוילן בין איך צוגעקומען צו איין וואנט פון שטעכלדראט, א הייך פון א 3 מעטער. איך האב נישט לאנג געטראכט און זיך אנגעהויבן דראפען אויף דעם פלויט. וועג איך בין שוין געווען אויבן, האב איך באשלאסן צו שפרינגען ארא־פ, נאר ליידער איז עס מיר נישט געלונגען. איך האב געשפרונגען, נאר צום גרויסן באדויערן בין איך געבליבן הענגען אויף דעם שטעכיקן פלויט מיט דעם קאפ ארא־פ. איך האב מיך ממש געראנגלט מיטן טויט. די קוילן פון די רוצחים זענען געפלויגן ארום מיר. איך האב שוין געווארט אויפן טויט. אזוי בין איך געבליבן הענגען ביז די רוצ־חים זענען ארייַן אין וואלד. נאר דעמאלט בין איך שוין נישט געווען ביים באווּוסטזיין. איך געדענק נאר אזוי פיל, אז וועג מען האט מיך ארא־פ געמומען פונעם שטע־

כיקן פלויט, בין איך געבליבן ליגן אויף דער ערד. איך האָב נישט מער געקענט שטיין אויף די פיס. איך האָב נאָר געהערט אַ געשריי פון אַ רוצח: „ניכט שיסן דעם הונט!" די אוקראינער האָבן געשריגן אויף פויליש: "Stawaj Żydzie!" („שטיי אויף, ייד!"). ליידער, איך האָב נישט געקענט אויפשטיין. האָבן זיי אָנגעהויבן מיך שלאָגן מיט די קאָלבעס ביז בלוט. זיי האָבן מיך אויפגעשטעלט, אַרויס געפירט פון וואַלד און צוגעפירט צו אַ גרופע מענטשן. מ׳האָט אונדז געפירט צופוס ביז נאָך מעלין. אין מעלין האָט מען אונדז פאַרלאָדנט אין וואַגאָנעס פון בהמות און געפירט אונדז ביז נאָך פלאָשאוו, ווו מען האָט אונדז געהאַלטן אַ קורצע צייט און דערנאָך ווייטער טראַנספּאָרטירט.

אין מאטהאוזען

איצט הייבט זיך אָן אַ פרישע סדרה פון פיין און ליידן. אָנקומענדיק אין דעם טויטן־לאָגער מאַטהאוזען, איז גלייך דורכגעפירט געוואָרן אַ סעלעקציע — רעכטס און לינקס. איינער מיטן אַנדערן האָט זיך מער נישט געזען.

מען האָט אונדז אויסגעטאָן נאַקעט, אַריינגעפירט אין אַ באָד. דאָס איז אייגנטלעך געווען די גאַז־קאַמער. נאָר אנשטאָט גאַז האָט מען איצט געגעבן וואַסער. דערנאָך האָט יעדער באַקומען אַ האַלב העמד און אַ פּאָר גאַטקעס און מיט דעם האָט מען אונדז געפירט מיט מזיק אין א דורכגאַנג־לאָגער, ווו מען האָט אונדז געהאַלטן צוויי וואָכן. וועד עס האָט דאָס אַלץ אויסגעהאַלטן, האָט מען גענומען צו דער אַרבעט. אין דער קאַראַנטין (דורכגאַנג־לאָגער) האָט אַזוי אויסגעזען:

פינף אין דער כרי האָט מען אונדז אויפגעוועקט און גלייך אַרויסגעיאָגט אין דרויסן. דער פלאַץ פון לאָגער איז געווען זייער אַ קליינער, נאָר אויסגעשיט מיט שטעכיקע שטיינער און מען האָט געמוזט דאָרט אַרומגיין און שטיין מיט באָרווסע פיס. דאָס עסן אין דער פרי איז באַשטאַנען פון אַ האַלבן ליטער קאַווע — ביז מיטאָג. אויף מיטאָג האָט מען געגעבן אַ ליטער זופ פון פּאַרשימלט ברויט און וואַסער. מען האָט דאָס ספּעציעל געקאָכט געדיכט און מיר האָבן עס געמוזט עסן מיט די הענט, אַן אַ לעפל. ביי וועמען מען האָט געטראָפן אַ לעפל, איז צוגעשטעלט געוואָרן צו די עלעקטריזירטע שטעכל־דראָטן. צום אָוונט־ברויט האָט מען באַקומען 80 גראַם ברויט מיט אַ האַלבן ליטער קאַווע. דערמיט האָט זיך געענדיקט דער טאָג.

איצט פאַנגט זיך אָן די נאַכט. מען האָט אונדז אַריינגעיאָגט אין אַ באַראַק, ביי אַ 500 מענטשן, צונויפגעקוועטשט ווי די סאַרדינען. די רוצחים האָבן געעפנט אַ שיסעריי, דערנאָך אָנגעלאָזט אין באַראַק וואַסער, אַזוי לאַנג, ביז מען האָט אַרויסגעשטופט די וועגט. אַזוי איז אַריבער איין נאַכט נאָך דער צווייטער. נאָך עטלעכע טעג זענען אַלע געשוואָלן.

וועגן די וויטערדיקע לאַגערן וועל איך נישט שרייבן, וויל דאָס איז אַ לאַנגע, טראַגישע געשיכטע.

*

1945. אין איין טאָג האָב איך מיך געפונען אין אַ גליקלעכן מאָמענט. מען קאָן זאָגן — אויך אין אַ טראַגישן מאָמענט. דאָס איז געווען די ערשטע אַזכרה נאָך אונדזערע טייערע קדושים פון קראָשניק. דאָס צוזאַמענטרעפן זיך מיט דעם קליינעם הייפעלע קראָשניקער וועל איך קיין מאָל נישט פאַרגעסן. דער צונויפטרעף איז פאַרגעקומען ביי יצחק ראָזענבוש אין שטוב אין דייטשלאַנד. עס איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַן אָנדענק־שטיין ביי וועלכן מיר קראָשניקער האָבן זיך דערמאָנט אונדזערע פיין. אַזוי האָבן מיר אָפּגעריכט די ערשטע אזכרה...

האזכרה הראשונה של בני קראשניק אחרי השחרור — בזלצהיים (גרמניה)

די ערשטע אזכרה פון קראָשניקער נאָך דער באַפרייונג — אין זאלצהיים (דייטשלאַנד)

געווען אויך ווידערשטאנד

יצחק ראזענבוש, ניו־יאָרק

1.

דעם 8טן סעפטעמבער 1939, האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט קראָשניק. זיי האָבן געוואָרפן די באָמבעס אויף דער ציווילער באַפעלקערונג. געווען איבער אַ צענדליק טויטע און אַ סך פאַרוווּנדעטע. די מערהייט קרבנות זענען געפאַלן אויף דעם גאָר אַלטן בית־עולם אונטער דער פאָדוואָלנע־גאַס, ווו עס האָבן זיך געפונען שוץ־גרובנס קעגן באָמבעס.

בית העלמין הישן בקראשניק
דאָס אַלטע בית־הקברות אויף די לאָנקעס פון קראָשניק

דעם 15טן סעפטעמבער (אין צווייטן טאָג ראש־השנה), 9 אין דער פרי, זענען די דייטשע חיילות אַריין אין שטאָט. עס האָט זיך תיכף אָנגעהויבן אַ כאַפעריי פון יידן אויף אַרבעט. דעם זעלבן טאָג, 12 אַ זייגער, האָט מען אַרעסטירט אַלס ערובניקעס דעם רבין ר׳ יעקב ווייסבראָט זצ״ל, דעם אַלטן גלח און דעם אַפטייקער באַרטשעווסקי. מען האָט זיי געהאַלטן אין מיטן מאַרק ביז פאַרנאַכט.

אַכט טעג שפעטער האָט די וועלט־מלחמה אויסגעבראָכן. דאָס איז געשאַפן געוואָרן דער יודענראַט. דער ערשטער זיץ־אָרט פון יודענראַט איז געווען אין דער ווויגונג פון יעקיל גרינאָפעל, שפעטער — אין דער ווויגונג פון שמואל נאָדעלמאַן (פראשעק). די דייטשן זענען טאָג־טעגלעך געקומען מיט אַ סך טומל און פאַרלאַנגט פאַר־שידענע חפצים, מעבל, בעטגעוואַנט, וועש, אדג״ל. אַלע זייערע קאַפריזן און פאַרלאַנגען האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן צו דער מינוט.

2.

די קאָמענדאַנטור פון וועלט־מלחמה, מיטן קאַפּיטאַן פאממער בראש, האָבן אַלע מאָל פאַרלאַנגט גרעסערע קאָנטיגענטן מענטשן צו דער אַרבעט, צו 500—600 מאַן טעגלעך. דער זאַמל־פונקט איז געווען לעבן דער שול, אויפן וועג קיין אַנאַפאָל. פון דאָרטן זענען זיי צעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער, ווי: צו די קאָשאַרן, בודזין, צו דער באַן א.א.וו.

די שול און בית־המדרש זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שטאַלן פאַר פערד.

אין דעצעמבער 1939 האָבן די דייטשן איבערגעזידלט קיין קראָשניק 1.200 יידן פון לאָדזש. מען האָט זיי אייגנקוואַרטירט ביי די יידן־תושבים אין קראָשניק.

ביי די דייטשע אַמטן און וועלט־מלחמה האָבן זיך אַרומגעדרייט פאַרשידענע טונקעלע עלעמענטן, וועלכע האָבן נישט פאַרשאַפן קיין כבוד דער יידישער באַפעל־קערונג. ספעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט אַ געוויסער בייערעך שיידמאַן (מרדכי טרייניאקס איידעם). ער האָט אויסגעפרעסט געלטער ביי יידישע סוחרים. אויב מ׳האָט אים נישט געגעבן קיין שוחד, האָט ער די דייטשן אָנגעווויזן אויף די באַהעלטענישן וווּ יידן האָלטן די סחורות. ער איז אַריינגעקומען צום רבין און געהייסן זיך געבן 500 זל׳ אַ וואָך, אין קעגנפאַל וועט ער נישט דערלויבן די שחיטה — און מ׳האָט געמוזט צאָלן. דער טעראָר זיינער און די מורא פאַר אים איז געווען אַזוי גרויס, אַז אויף דער חתונה פון זיין טאָכטער זענען געקומען די פני פון שטאָט און געברענגט מתנות. אָנפאָנג 1942 האָבן די דייטשן אים געשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט ליקווידירט.

אין יאָר 1940 איז געשאַפן געוואָרן „די סאָציאַלע זעלבסט־הילף״ (זש.ס.ס.). די נויט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג איז שנעל געוואָקסן, באַזונדערס צווישן די לאָדזשער, וועלכע מ׳האָט געברענגט קיין קראָשניק. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קיך אין לובלינער שטיבל, וווּ מ׳האָט אַרויס געגעבן איבער טויזנט מיטאָגן טעגלעך. מען פלעגט אויך געבן ספאָראדישע געלט־שטיצעס. מיטלען אויף אויסצוהאַלטן די קיך און צו פירן די גאַנצע טעטיקייט, האָט מען אייגנקאַסירט צווישן די פאַרמעגלעכע יידן (וואָכן־אָפצאָל).

יידן איז געווען פאַרבאָטן דער אַרייגטריט אין די

עפנטלעכע אמטן; צווישן אנדערע האבן זיי נישט געקענט געניסן פון דער אלגעמיינער פאסט. ביים יודענראט איז געשאפן געוואָרן א פאסט־אמט.

3.

צוליב דער שלעכטער דערנערונג און שרעקלעכע ווינטער־בעדינגונגען האבן זיך צווישן דער יידישער באפעלקערונג פארשפרייט קראנקהייטן — באזונדערס דער טיפוס. דעמאלט איז געשאפן געוואָרן א שפיטאל פאר יידן אין סטרוזשא. די שטערב־לעכקייט איז געווען גרויס. ארדינירט אין שפיטאל האט דער דאקטאר שאפירא, וועלכער איז אליין אנגע־שטעקט געוואָרן און געלעגן צו בעט עטלעכע וואכן.

אין חודש דעצעמבער 1940 איז אנגעקומען א באפעל פון קרייז־הויפטמאן איבערצוזידלען 2 טויזנט יידן קיין ראדאמישלע ביים סאן. די הוצאות, וואס זענען געווען פארבונדן מיט דער אויסזידלונג, האבן געדעקט די יידן. עס איז געשאפן געוואָרן א קאמיטעט, וועלכער האט זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע צונויפצושטעלן די נייטיקע סומע געלט.

די יידן זענען אפטראנספארטירט געוואָרן אויף פויערישע פורלעך. די באדינגונגען אין ראדאמישלע זענען געווען זייער שווערע, אן ווינטערגען. פאר־לויפיק נאר דאס עסן, וואס מ׳האט מיטגענומען פון קראשניק (דריי ברויט אויף א פערזאן און א ביסל געלט). פיל זענען דערנאך צוריק געקומען קיין קראש־ניק און א טייל זענען געפאָרן ווייטער, וווּ די אויגן האבן געטראָגן. פאקטיש האט מען איבערגעזידלט 500 מאן. פאר א געהעריקער באלוינונג, האט דער ראדא־מישלער בירגערמייסטער געגעבן קוויטונגען אויף א גרעסערע צאל מענטשן. בכדי נישט צו פארלאזן דעם ענין, האבן אויך די פוילישע פאליציאנטן, וועלכע האבן באגלייט די טראנספארטן איבערגעזידלטע, באקומען אויסקויף־געלט.

4.

פרילינג 1942 (דריי טעג נאך פסח), אין א זונטיק־דיקן טאג 2.30 נאכמיטאג, איז די שטאט ארומ־געשטעלט געוואָרן דורך ס.ס., זשאנדארמעריע און אוקראינער. ס׳ווערט געגעבן א באפעל, אז אלע יידן זאלן ארויסגיין אויפן מארק. דעמאלט זענען אויס־געזידלט געוואָרן אין פארניכטונגס־לאגער קיין בעל־זשעץ 2.300 יידן. אויפן וועג צו דער באן, זענען אומ־געקומען עטלעכע צענדליק מאן, על פי רוב אלטע און קראנקע. א טייל יידן זענען דערשאסן געוואָרן אין זייערע ווינונגען, ווייל זיי האבן זיך נישט צוגעשטעלט אויפן מארק. בסך הכל זענען אומגעקומען 67 יידן. אויפן באפעל פון די דייטשן, האט מען צוזאמענגענומען די טויטע און אויסגעלייגט אויפן פלאץ ביים באד, פון וואנען מ׳האט זיי אפטראנספארטירט אויפן בית־עולם. איינער פון די דערהרגעטע, מיטן נאמען זכריה ווייס־שטאק, האט אין זיין באגאזש־פאקעט געהאט מיט־געזומען תכריכים.

אין חודש מאי, האט דער קרייז־הויפטמאן געפא־דערט פון יודענראט צוצושטעלן 100 גוטע פאכמענער אויסצופארטיקן די בינים, וועלכע זענען געווען בא־שטימט פאר דער קרייז־הויפטמאנשאפט. די מענטשן זענען רעקרוטירט געוואָרן פון קראשניק און ארומיקע שטעטלעך. דער זאמל־פונקט איז געווען אין בית־המדרש. דאס איז געווען דער אנהייב פון ארבעטס־לאגער אין קראשניק. צו די 100 בעלי־מלאכות, זענען צוגעשטאנען 50 שוואַרצע ארבעטער.

אין שמיני־עצרת האבן די דייטשן צוזאמען גערופן אלע יודענראטן פון גאנצן פאוויאט און זיי געמאלדן, אז די יידישע באפעלקערונג פון א האלבן פאוויאט (צפון טייל) באדארף זיך צושטעלן אויפן באן־הויף אין קראשניק און די אנדערע העלפט (דרום טייל) ביי דער באן אין זאקליקאוו. אלע האבן געווּסט, אז דאס איז די ליקווידאציע פון דער יידישע באפעלקערונג אין קראש־ניקער פאוויאט. פאר קראשניק און די רעשט שטעטלעך פון צפון־טייל איז באשטימט געוואָרן די דאטע פון 15טן אקטאבער. די יידן האט מען אפגעשיקט אין פארניכטונגס־לאגער קיין בעלזשעץ. מיט דעם טראנס־פארט זענען אוועק פיל מענטשן, אויך פון די ארבעטס־פלעצער (ווי פי פארק, קאשארן).

אברהמלע בעלז האט זיך נישט געשטעלט צו דער באן. דאקעגן האט ער זיך אנגעטאן דעם טלית און קיטל און זיך אויפגעהאנגען.

עטלעכע צענדליק יידן האבן נישט געוואלט גיין צו דער באן און אפילו געזעסן ביי זיך אין שטוב, נישט באהאלטן זיך. די דייטשן האבן זיי געשאסן אויפן ארט.

5.

אין שטאט זענען פארבליבן די יידן, וואס האבן גע־ארבעט אויף „זיכערע" ארבעטס־פלעצער און די וואס האבן זיך אויסבאהאלטן. עס איז ארויס א באפעל, אז

אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן זייערע ווינונגען און אַריבער־טראָגן זיך אין די געסלעך אַרום דער שול און בית־המדרש (אין דעם קוואַרטאַל, וואָס מ׳האָט גערופן „יאַמע״). דאָרט האָט געזאָלט זיין אַ געטאָ. די ענגשאַפט איז געווען אין לשער. עס האָט נאָר געסטייעט צו שלאָפן אויף די פאַדלאָגעס און ביידעמער.

די געסטאַפּאָ האָט „גערעטן״ דעם יודענראַט, אַז די סרויען פון די מענער וועלכע באַדאַרפן בלייבן, זאָלן פרייטיק, דעם 30טן אָקטאָבער גיין אין באָד אַריין, דאָרט וועט מען זיי מאַכן אייגשפריצונגען קעגן אַנ־שטעקנדיקע קראַנקהייטן און דערביי פאַרזיכערט, אַז זיי וועט גאָרנישט געשען. ווען אין באָד און אויפן פלאַץ אַרום האָט זיך צונויפגעזאַמלט אַ גרעסערע צאָל פרויען און קינדער, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן פון די דייטשן און מ׳האָט זיי אויף פורלעך אַוועק געשיקט קיין זאַקליקאָוו. ווער עס האָט געפרווט אַנטלויפן — איז געשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

דעם זעלבן טאָג, 7 אין דער פרי, וועו די יידן באַשעפטיקטע ביים קרייז־הויפטמאַן זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט צום אַפעל, איז אַנגעקומען דער ס.ס.־מאַן האַנטקע און געמאָלדן, אַז דער יודענראַט איז אויפ־געלייזט און אַלע יידן מוזן במשך דריי טעג זיך אַריבערטראָגן קיין זאַקליקאָוו, וווּ עס ווערט געשאַפן אַ „יודענשטאָט״. ווער ס׳וועט ניט פאָרן, וועט ווערן דערשאָסן. אַ סך יידן זענען בלית־ברירה געפאָרן קיין זאַקליקאָוו.

זונטיק, דעם 1טן נאָוועמבער, זענען אַלע יידן פון זאַקליקאָוו פאַרלאָדן געוואָרן אין די וואַגאָנען און אָפגעשיקט געוואָרן אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער פון בעלזשעץ.

דאָס איז געווען די דריטע (און לעצטע) אויס־זידלונג.

6.

אין שטאָט זענען געבליבן לעגאַל נאָר די יידן, וואָס זענען געווען רעיעסטרירט אין אַרבעט־לאַגער.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכעניש און יאָגעניש נאָך באַהאַלטענע יידן. ס׳האָבן געזוכט דייטשן, אוקראי־נער און בכלל אונטערוועלט־טיפן. אין די טעג פון זונטיק אָוונט ביז מיטוואָך פרי, האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין דער ווייבער־שול 170 מענטשן. די ס.ס. און זשאַנ־דאַרמעריע האָבן פאַר זיך פריוואָט געגומען דאָס גאָלד ביי די מענטשן. צען אַזייגער פאַרמיטאָג האָט מען זיי אַרויפגעפירט אויפן בית־עולם, וווּ עס איז שוין געווען צוגעגרייט אַ גרוב — און מ׳האָט זיי אומגעברענגט.

שפעטער האָט די יידישע קאָמענדאַנטור פון לאַגער זיך „דערעדט״ מיטן קאָמענדאַנט פון אַרבעט־לאַגער אין בודזין, דעם ס.ס.־מאַן פייקס און פאַר אַ געהעריקער באַלוינונג פלעגט ער פון די געכאַפטע יידן אויסקלויבן יינגערע מענער און פרויען און זיי נעמען קיין בודזין.

עטלעכע פרויען און קינדער פלעגט מען יעדן מיט־וואָך אַרויפפירן אויפן בית־עולם און זיי דאָרט געשאָסן. אין די טעג פלעגן זיך צונויפקומען אין לאַגער דייטשן (אין מונדירן און ציווייל־געקליידעטע) און באַגלייטן די יידן אויפן בית־עולם, מיטן לאַגער־שעף גרעגער בראש.

געדויערט האָט עס ביז ניי־יאָר 1943.

שפעטער האָט מען קיין געכאַפטע יידן אין לאַגער נישט געברענגט.

7.

אברהמעלע גערענרייכס אַ זון האָט געהערט צו אַ פאַרטיזאַנער־אָפטיילונג. ער זאָל האָבן אָנטייל געגומען אין אָן אָנפאַל אויף דעם שטאָטישן אַרעסט אין חודש סעפטעמבער 1942. די געסטאַפּאָ האָט פאַרלאַנגט, מען זאָל אים צושטעלן. וועו ער האָט זיך אַמאָל באַווייזן אין שטאָט, האָט שמחהלע בוימבליט (עפענא) אים געכאַפט און געברענגט אין לאַגער. די געסטאַפּאָ האָט אים צוגעזומען און דערשאָסן.

8.

אין דעצעמבער 1943 האָב איך באַקומען אַ בריוול דורך אַ קריסט, אין וועלכן משה ענדער האָט מיר געשריבן, אַז ער מיט דער פאַמיליע (3 פערזאָן) און זיין ברודער שאול מיט דער פאַמיליע (4 פערזאָן) האָבן זיך ביז איצט אויפגעהאַלטן אין דאָרף דיעזשקאָוויצע; מער האָבן זיי נישט קיין מעגלעכקייט דאָרט צו זיין און ער בעט איך זאָל אים העלפן. כ׳האָב געהייסן דעם קריסט קומען מאָרגן נאָך אַ תשובה.

ביים לאַגער האָט זיך געפונען נחום מאַזאַנאָווערס און מענדל מישעלס הויז, וווּ עס זענען געווען גרויסע קעלערס. צו מאָרגנס איז דער קריסט געקומען און איך האָב אים געגעבן אַ קוויטל, אַז זיי זאָלן זיך אייג־לאָקירן אין די קעלערס. יעדן אָוונט האָב איך זיי אַרויסגעגעבן שפייז דורך דעם פאַרקאַן. דאָס האָט מען צוגעטראָגן דער יידישער קאָמענדאַנטור. פון מיר

האָט מען פֿאַרלאַנגט, אַזוי ווי איך האָב זיי געבראַכט — זאָל איך זיי באַזייטיקן, ווייל דאָס קאָן ברענגען אַן אומגליק אויפן לאַגער. מ׳ך פערזענלעך האָט מען געמאַכט פֿאַר דעם פֿאַראַנטוואָרטלעך. די צווייַ פֿאַמיליעס האָבן געמוזט פֿון דאָרט אַוועקגיין. זיי האָבן די מלחמה נישט איבערגעלעבט.

9.

אין חודש מאַי 1944, איז דער פֿורמאַן שמואל ווייס־בראָט (דופּא) אַרויסגעפֿאָרן מיט אַ דייטש אין אוקראי־

נער אייגקויפן שפּייז אין די דערפֿער. ער האָט זיי צוגעפּירט צום דאָרף פּאָטשעקייקאָ און דאָרט זיי איבער־געגעבן אין די הענט פון אַ פּאַרטיזאַנער. מען האָט זיי ליקווידירט — און שמואל האָט ווייטער געקעמפט אין פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, שפּעטער אין רעגולערן פּוילישן מיליטער. ער איז געפֿאַלן אין קריג מיט די דייטשן.

געווען אויך אַ סך פֿאַלן פון ווידערשטאַנד און אַקטיוון קאַמף מיטן היטלעריסטישן שונא.

מיט פּאַרטיזאַנער אין לובלינער געגנט

צבי בראָנער, באר־שבע

א.

נאָך דער ליקווידאַציע פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין קראַשניק, בין איך אַלט געווען 11 יאָר. אַלס מינדעריאָריקער האָב איך נישט געהאַט קיין רעכט צו לעבן. מיין פּאָטער פֿאַלק בראָנער האָט זיך געפֿר־נען אין אַרבעט־לאַגער אין קראַשניק, אין דער טיש־לעריי. במשך אַכט חדשים האָב איך פֿאַרברענגט אין פֿאַרשידענע באַהעלטענישן. אַ געוויסע צייט האָט מען מיך אויסבאַהאַלטן אויף בוידעמער און לאַגער־בנינים, ווי אויך אין אַ טיש, וואָס האָט געדינט אַלס וואַרשטאַט. די טויט־געפֿאָר האָט מיר כסדר געדראָט.

אין חודש מאַי 1942 האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט דערלויבט די אַרבעטער אַריינצוברענגען זייערע קור־בים, וועלכע געפונען זיך אויסערן לאַגער. מיין פּאָטער האָט דעמאָלט לעגאַליזירט מיין זיין דאָרט.

סוף יאָר 1943 האָט מען אָנגעהויבן קלערן וועגן אָנטלויפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער. די קאָנטאַקטן מיט די פּאַרטיזאַנער זענען אָנגעהאַלטן געוואָרן שוין אַ לאַנגערע צייט. זיי האָבן אונדז פֿאַרשאַפט עטלעכע רעוואָלווערן און מיר האָבן זיי געגעבן פֿאַרשידענע הפּצים, צווישן אַנדערע — טיילן פון ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, וועלכע ס׳האָט צוגעגרייט חיים ווורמאַן, דער מייסטער פון וואַרשטאַט.

ס׳איז אָנטשטאַנען אַן אָפּעראַטיווע גרופּע, וועלכע האָט זיך געשטעלט פּאַר אַן אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן זאָס אָנטלויפן צו די פּאַרטיזאַנער. אין דער גרופּע איז שטאַרק געווען טעטיק מיין פּאָטער. ער פלעגט מיך

אָפּט שיקן רופן פֿאַרשידענע מענטשן, מיט וועלכע ער האָט זיך באַראַטן. ער האָט מיך כסדר געווארנט, כ׳זאָל גאָרנישט דערציילן מיינע יינגע חברים. אין לאַגער זענען געווען געוג מענטשן, וועלכע האָבן גע־האַלטן, אַז מען דאַרף רויק זיצן און וואַרטן ביז די רויטע אַרמיי וועט אונדז באַפרייען.

ב.

צו דער געסטאַפּאָ איז אייגעפלאָסן אַ מסירה, אַז אין לאַגער געפונען זיך יידן, וועלכע האָבן זיך צוגעגרייט אַרישע קענקאַרטן, ווי אויך וועגן די פּאַר־בינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט דעמאָלט אומגעבראַכט 34 יידן, צווישן זיי — עטלעכע פֿון מיין פּאָטערס גרופּע.

געווען קלאָנגען, אַז די געסטאַפּאָ וועט ווייטער אַרעסטירן. די פֿאַרבליבענע מענטשן פון מיין פּאָטערס גרופּע זענען געקומען צום באַשלוס, אַז לענגער טאָר מען נישט וואַרטן, מען מוז וואָס שנעלער אָנטלויפן פון לאַגער און זיך אָנשליסן צו די פּאַרטיזאַנער.

אַ געוויסן טאָג האָט דער פּאָטער מיך אָנגעטאָן אין וואַרעמע מלבושים און אָנגעזאָגט, אַז איך זאָל וואָס וויניקער רעדן מיט מיינע חברים. ער האָט זיך גע־מאַכט קראַנק און נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. ער האָט געוואָלט זיין אויסגערוט. זיבן אין אָוונט האָט חיים ווורמאַן געעפנט דאָס טויער מיט אַ פון פּריער צוגעגרייטן שליסל. דער אוקראַיניסער וואַכמאַן האָט זיך בכיוון דערווייטערט פון טויער. דער אוקראַינער

האָט מיטגעאַרבעט מיט דער גרופע. מיין פאָטער האָט מיר געגעבן אַ צייכן — און מיר זענען אַרויס פון לאַגער 17 מאַן. געלאָזט זיך אין דער ריכטונג פון דאָרף זשעטשיצא. מיר האָבן נישט געקענט גוט דעם וועג, דאָך איז מען געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן. ס׳איז געווען אַ שטאַרק פינצטערע נאַכט. מיר האָבן זיך צעטיילט אויף צוויי גרופן. די גרופע מיט וועלכע איך בין געגאַנגען, האָט געציילט 8 פערזאָן. צום דאָרף זשעטשיצא זענען מיר אָנגעקומען צומאָרגנס אין דער פרי. אַזוי ווי מיר האָבן נישט געוואָלט אַריינגיין אין דאָרף בייטאָג, איז מען אַ גאַנצן טאָג געווען אויס־באַהאַלטן צווישן קוסטעס. עס איז נאָך געלעגן אַ גרויסער שניי, די קעלט האָט אונדז שטאַרק דאַקוטשעט. מיין פאָטער האָט מיר געריבן די הענט, געטוליעט צו זיך און געפליסטערט אין אויער: „ענדלעך זענען מיר פריי".

אין אָוונט זענען מיר, די אַכט מאַן, אַריין אין דאָרף זשעטשיצא און דאָרט אָנגעטראָפן אויף אַ פאַטרול פון די פאַרטיזאַנער. מיר האָבן זיי דערציילט פון וואַנען מיר קומען און אַז אונדזער ציל איז אָנצושליסן זיך צו די פאַרטיזאַנער. זיי האָבן אונדז צוגעפירט צו אַ צווייטן פאַטרול און מיר זענען אַוועק אין אַ צווייט דאָרף. דאָרט האָט מען אונדז צעטיילט: זעקס מאַן, צווישן זיי מיין פאָטער, האָט מען געשיקט צו די פאַר־טיזאַנער. דאַקגן מיך און חיים וווּרמאַן האָט מען אַריינגעפירט אין אַ פויערישע כאַטע, וווּ מ׳האָט אונדז געגעבן עסן און טרינקען. דאָס גרעסטע פאַרגעניגן האָט מיר דעמאָלט פאַרשאַפט דאָס וואַרעמע בעט, אין וועלכן מ׳האָט מיך אַריינגעלייגט.

יענעם אָוונט האָב איך זיך צעשיידט מיט מיין פאָטער — און מער מיט אים זיך נישט געטראָפן.

ג.

צומאָרגנס האָט מען אונדז אַריבערגעפירט צו אַ צווייטן פויער. חיים האָט זיך געגומען צוזאַמענשטעלן אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט פון די טיילן, וועלכע ער האָט בשעתו פון לאַגער איבערגעגעבן די פאַרטיזאַנער. די אַרבעט האָט ער געמאַכט מיט זייער פרימיטיוע מכשי־רים. נאָך גרויסער מי איז אים געלונגען צוזאַמענ־שטעלן דעם אַפּאַראַט, וועלכער איז געווען טעטיק אַ קורצע צייט. די פאַרטיזאַנער האָבן געבראַנגט אַ צווייטן אַפּאַראַט, צו וועלכן עס איז געווען נויטיק אַ קליינער רעמאָנט. חיימס אויפגאָבע איז דעמאָלט גע־ווען אויפצונעמען מלחמה־ידיעות פון דער גאַנצער וועלט און זיי איבערזעצן אויף פויליש פאַר די פאַר־טיזאַנער.

אַ געוויסן אָוונט זענען געקומען 4 פאַרטיזאַנער מיט אַ פויעריש פורל און אונדז מיט דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט אַוועק געפירט קיין זשעטשיצא, וווּ מיר האָבן געטראָפן בערך טויזנט גוט באַוואָפנטע פאַרטיזאַנער. דאָס האָט מיך אַריינגעבראַנגט אין אַ הייטערער שטי־מונג. ענדלעך האָב איך געזען באַוואָפנטע פריינד — און נישט ווי ביז איצט, נאָר באַוואָפנטע שונאים.

מיין פרייד איז אָבער באַלד צעשטערט געווארן. איך האָב זיך געמוזט שיידן מיט מיין פריינד און באַ־שיצער חיים, וועלכן מען אַוועק געפירט צו די פאַרטיזאַנער און וואַלד און מיך — צו אַ פויער. אַלע מיינע תחנונים, אַז מ׳זאָל אויך מיך שיקן אין וואַלד, האָבן נישט געהאָלפן.

דער פויער האָט מיך נישט אויפגענומען אַזוי גאַסט־פריינטלעך. ער איז געווען זייער אָרעם, קיין גרויסע הילף פון מיין אַרבעט האָט ער נישט געהאַט. האָט ער זיך געוואָגט צו די פאַרטיזאַנער און זיי האָבן מיך אַריינגעגעבן צו אַ צווייטער פויערישער משפחה — אַן אלמנה מיט אַ טעכטערל אין מיין עלטער. דאָרטן איז מען געווען פון מיר צופרידן. איך האָב זיי צו־געהאָלפן ביי פאַרשידענע אַרבעטן, אויך אין פעלד. אין דער פרייער צייט האָב איך זיך געשפילט מיט דעט מיידל און מיט די קינדער פון די שכנים.

ביי דער פויערטע בין איך געווען בערך צוויי חדשים.

במשך דער צייט האָב איך עטלעכע מאָל זיך גע־טראָפן מיטן מיטגליד פון דעם פאַרטיזאַנער־אָפּטייל, דעם יידישן דאָקטער טיעמצין („זנאַכאָר"), וועלכער האָט זיך מיט מיר אינטערעסירט. איך האָב אים געבעטן ער זאָל זיך פאַר מיר משתדל זיין איבערצושיקן צו די פאַרטיזאַנער אין וואַלד. איך האָב געהערט, אַז דאָרטן געפונען זיך יידן און געהאָפט אפשר צו טרעפן מיין פאָטער. דער דאָקטער האָט נישט מסכים געווען, מיטן מאָטיוו, אַז דאָס איז נישט פאַר מיינע כוחות. איין מאָל האָב איך זיך שטאַרק צעווייניגט — און אַ דאַנק זיין שתדלנות האָט מען מיך טאַקע אָפּגעשיקט אין פלוטאָן פון „רישעק". דאָרט האָט זיך געפונען אַ ספעציעלע יידישע גרופע פון בערך 30 מאַן, מיט אַן אייגענעם קאָמענדאַנט. צווישן זיי — חיים וווּרמאַן און נאָך באַקאַנטע. איך האָב זיי געפרעגט אויף מיין פאָטער,

האָט מען מיר געזאָגט, אַז ער געפינט זיך אין אַ צווייטן אָפּטייל.

ד.

די פּאַרטיזאַנער זענען געווען גוט באַוואָפנט. מיר האָבן פון צייט־צו־צייט באַקומען געווער־טראַנספּאָרטן, אַראָפּגעוואָרפענע פון רוסישע עראָפּלאַנען. די דייטשן האָבן זיך דעמאָלט מיט אונדז ווייניק אינטערעסירט.

איין מאָל איז אַ פּאַראַשוט געבליבן הענגען אויף די ביימער. דאָס האָט אונדז דעקאָנספּירירט. פון דעמאָלט אָן האָבן די דייטשן אָפּט אונדז באַמבאַרדירט פון דער הייך.

איך האָב געאַרבעט אין קיך. מיין פערזענלעך געוועזן איז געווען אַ קליינער איטאַליענישער רעוואָלווער. איך האָב זיך אויך געקאָנט באַגיין מיט אַ „שמיי־סער" און פּינישן „טאָמיגאַן".

די פּאַרטיזאַנער־יידן האָבן זיך על פּי רוב רעקרוטירט פון אייניווינער פון די שטעטלעך און דערפער פון דער נאָענטער סביבה. זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין די וועלדער נאָך פון יאָר 1942. פריער האָבן זיי זיך פאַרשאַפן שפּייז אויף אייגענער האַנט, געדאָרפט די פויערים מיט הילצערנע רעוואָלווערן. שפּעטער, נאָך דעם אַנטשטיין פון די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילן, האָבן זיי אַרויסגעוויזן אַ סך מוט, דורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס קעגן די דייטשן.

זומער 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט אָנגעהויבן די אָפענסיווע ביים בוג, האָבן די פּאַרטיזאַנער פאַרשטאַרקט זייער טעטיקייט. מיר האָבן זיך באַמיט צו שעדיקן די באַן־קאָמוניקאַציע, כדי פאַראַלישירן דעם צופיר פון געווער און שפּייז פאַר די היטלעריסטישע חיילות. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן קעגן אונדז אַן אָפענסיווע, געוואָרפן אויף דעם אָפשניט צוויי דיוויזיעס. מען האָט געשמועסט, אַז זיי האָבן געשאַצט אונדזערע כוחות אויף 20 טויזנט מאַן. דער ערשטער צוזאַמענשטויס האָט געברענגט גרויסע פאַרלוסטן די דייטשן.

דעמאָלט האָב איך געטראָפן נתן רובינשטיין, וועלכער איז צוזאַמען מיט מיין פאָטער אַוועק צו די פאַרטיזאַנער. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז נאָך דעם וו זיי האָבן זיך אָפּגערוט אַ טאָג, האָט מען זיך געלאָזט אין וועג אַריין. זיי האָבן דעם וועג נישט געקענט. נתן רובינשטיינס ברודער איז אָפּגעשטאַנען, זענען זיי געבליבן זיצן אין אַ וועלדל. די אַנדערע פיר מאָן זענען אַריין אין אַ דערבייאיק דאָרף, וואָס איז גראָד געווען פריינדלעך געשטימט צו די פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן געפרעגט אַ פויער דעם וועג, האָט ער זיי לכתחילה נישט געוואָלט ענטפערן. זיי האָבן אים פאַרגעשלאָגן אַ באַלוינונג, אויב ער וועט זיי צופירן צום אָרט. האָט ער זיי געהייסן בלייבן ביי אים נעכטיקן אונ מאָרגן וועט ער זיי פירן ווייטער. ביינאַכט האָט ער מיט אַנדערע פויערן זיי אומגעבראַכט.

די ידיעה האָט אויף מיר געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן אייndרוק.

ה.

די דייטשן האָבן באַנייט קעגן אונדז זייער אָפענסיוו. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ שלאַכט פנים־אל־פּנים, ווייל זיי זענען געווען פיל שטאַרקער אין צאָל. מיר האָבן זיך צוריק געצויגן אין דער ריכטונג פון בילגאָריי, נענטער צום רוסישן פראָנט. די דייטשן האָבן אונדז אָנגעגריפן, ס׳איז פאַרגעקומען אַ שלאַכט, וועלכע האָט געדויערט 14 שעה. ביי אונדז איז געוואָרן ווייניקער אַמוניציע און שפּייז. אין דער שלאַכט זענען פון אונדזערע מענטשן געפאַלן בערך 500 מאַן.

אין אָוונט האָבן מיר ווידער באַקומען אַמוניציע, צוגעשטעלט מיט רוסישע עראָפּלאַנען. גלייכצייטיק איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז אונדזערע רוסישע חברים, וועלכע האָבן באַטראָפן בערך פינף טויזנט מאַן, זאָלן אונדז פאַרלאָזן און פאַרסירן די ווייסל. מיר זענען דעמאָלט געבליבן בערך 1.700 מאַן. די דייטשן האָבן אונדז אַרומגערינגלט. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל אַדורכצורייסן די אַרומרינגלונג אין קליינע גרופּן. איך מיט נאָך 13 מאַן האָבן געבילדעט אַזאַ גרופּע און אונדז איז געלונגען זיך אַרויס צו באַקומען פון דער אַרומרינגלונג. אויפן וועג האָבן מיר געהערט די הילפס־רופן פון די פאַרוווונדעטע, נאָר ליידער, מיר האָבן נישט געהאָט קיין מעגלעכקייט זיי צו העלפן.

די באַזונדערע גרופּן האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרזאַמלען אין וואַלד, אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט. פון אונדזער בריגאַדע, וועלכע האָט פריער געציילט 10.700 מאַן, זענען געבליבן בערך 600. אַ טייל איז געפאַלן אין קאַמף, אַ טייל איז זיך צעלאָפן אַ היים אין זייערע דערפער.

איך האָב אין וואַלד געטראָפן חיים ווורמאַן און אַנדערע חברים פון דער יידישער גרופּע. מיר האָבן זיך זייער געפרייט.

ו.

אונדזער אָפטייל האָט באַקומען אַ באַפעל אויפ־צורייסן אַ בריק איבער דער ווייסל. מיך האָט מען נישט מיטגענומען. קיין געווער איז נישט געווען פאַר מיר, אַפילו מיין רעוואָלווער איז קאַליע געווען. צו אונדזער אָפטייל איז דעמאָלט צוגעקומען אַ קראָש־ניקער ייד, זלמן לעדערפיין. אויך אים האָט מען נישט מיטגענומען, ווייל ער האָט נישט געהאַט קיין געווער. איך און זלמן האָבן באַשלאָסן צו גיין קיין זשעטשיצא. ווען מיר זענען אַרויס פון וואַלד האָבן מיר באַמערקט אַז דער שאָסיי איז פול מיט דייטשע חיילות, וועלכע אַנטלויפן פאַר די רוסן. די דייטשן האָבן אויף אונדז נישט געלייגט קיין אַכט. ווי נאָר איך בין אַדורך דעם שאָסיי, האָב איך זיך געלאָזט גיין מיט די פעלדער־סטעזשקעס. איך האָב אַנגעטראָפן אויף אַ וואַסער און געוואָלט עס שנעל אַדורכגיין. דאָס וואַסער איז אָבער געווען טיף, איך האָב אַנגעהויבן זיך טרונקען. צום גליק, האָט די שטאַרקע האַנט פון זלמן לעדערפיין מיך אַרויסגעצויגן פון וואַסער. אַ פולשטענדיק דורכגענעצ־טער האָב איך אין באַגלייטונג פון זלמנען זיך געלאָזט אין וויטערדיקן וועג צום דאָרף זשעטשיצא. דאָרט האָט מען אונדז געגעבן עסן און טרינקען, מיר האָבן זיך אָפגערוט — ביז ס׳איז געקומען די רויטע אַרמיי און מיר זענען געוואָרן באַפרייט פון דער נאַצישער ממשלה.

חיים ווורמאַן האָט די מלחמה נישט איבערגעלעבט. אין דער פאַרטיזאַנער־אָפטייל האָט ער געהאַט אַ ראַנג פון פאָרבינדונג־אָפיציר. ער איז געפאַלן אין קאַמף מיטן שונא די ערשטע טעג פון חודש אויגוסט, 1944.

געקעמפט אין די פארטיזאנער־רייען

זלמן לעדערפיין, תל־אביב

ביים „סקרענט" האָב איך געאַרבעט פון הערבסט 1942 ביז פרילינג 1943. דעם זעלבן טאָג ווען גרעגער האָט דערמאָרדעט דעם בעלזשעצער משה גראָף, האָט מען מיך גענומען אין שטאָט־לאַגער און איבערגעגעבן די אויפזיכט איבער די פערד־און־וועגענער.

געווען איז עס אין חודש יוני 1944. קאָמענדאַנט פון לאַגער איז דעמאָלט געווען דער ס.ס.־אויבערשאר־פירער בארטעטשקא, (געווי. קאָמענדאַנט פון לאַגער אין טראָוניקי). זונטיק אין דער פרי האָב איך אייגע־שפאַנט דעם שפאַציר־וואָגן און בארטעטשקא איז גע־פאָרן אויף אַ שפאַציר מיט זיינע קאַמעראַדן. צוריק קומענדיק, האָט ער מלא כעס מיר געוויזן, אַז די ווייסע הענטשקעס זיינע זענען אויסגעפלעקט פון דער פאַרב פון די לייצעס. ער האָט מיך דעמאָלט שטאַרק געשלאָגן איבערן קאָפּ און פנים.

איך בין געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז באר־טעטשקא האָט מיר נישט מוחל געווען דעם חטא מיט די הענטשקעס, אַז ער זוכט נאָר די פאַסיקע געלעגנ־הייט, איך זאָל באַצאָלן מיטן קאָפּ.

איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון לאַגער. געווען עטלעכע מאָל מיט די פערד אויסערן לאַגער, אָבער שטענדיק זענען מיטגעווען יידן. איך האָב זיך אָפּ־געגעבן אַ דין־וחשבון, אַז אויב איך וועל אַנטלויפן, וועלן די מיט מיר פאַרנדיקע יידן באַצאָלן מיטן לעבן. און בארטעטשקא קוקט מיר נאָך...

איין מאָל בין איך געווען אויסערן לאַגער, באַגלייט האָט מיך נאָר אַן אוקראַיניש־ער וואַכמאַן. אונטערן אויסרייד, אַז איך וויל צוגיין צום קיאָסק קויפן פאַפי־ראָסן, האָב איך אים געבעטן, אַז ער זאָל דערווייל פאָרן וויטער מיט די פערד. איך בין שוין צו די פערד נישט צוריק געגאַנגען.

איך האָב זיך פאַרהאַלטן עטלעכע טעג ביי אַ באַ־קאַנטן פּאָליאַק. זייענדיק זיכער, אַז די דייטשן האָבן שוין אָפּגעשטעלט דאָס זוכן מיך, בין איך אַרויס פון דער שטאָט און זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון דאָרף זשעטשיצא. אַ באַקאַנטער פּאָליאַק האָט מיך פאַרבונדן מיט די פאַרטיזאַנער.

אַ חודש צייט האָב איך געקעמפט אין די רייען פון די פאַרטיזאַנער און אַנטייל גענומען אין אַלע זייערע אַקציעס. איך האָב דאָרט געטראָפן אַ גרעסערע

צאָל יידן. איך וועל דאָ אָנגעבן די נעמען פון די פאַרטיזאַנער־יידן, וועלכע זענען מיר געבליבן אין זכרון:

1) חיים (העניעק) הערשמאן פון יאַנאָוו, נאָך דער באַפרייונג האָט מען אים דערשאָסן אין לובלין, אין זיין ווויגונג.
2) מרדכי בורשטין.
3) אברהם בורשטין.
4) יעקל בורשטין (אַלע דריי פון סטודזשאַנסקי).
5) באָלעק בערמאן, פון דאָרף סטודזשאנסקי.
6) יוסף עלבוים, פון דאָרף אָלביענטשין.
7) פינטעלע (פסעוודאָנים „מרווקא") פון דאָרף טשידניק.
8) מעט, פון דאָרף גרייעץ, געפאַלן אין שלאַכט ביי זאַקליקאָוו.
9) שפיעוואַק, פון מאַדלבאָזשיץ.
10) יאָסל, פון מאַדלבאָזשיץ.
11) לייבל ברענער, פון קראָשניק.
12) הירשעלע ברענער, פון קראָשניק, דעמאָלט 11 יאָר אַלט.
13) דניאל דאטום פון קראָשניק.
14) הירש דאטום פון קראָשניק.
15) שמואל ווייסבראָט פון קראָשניק, געפאַלן אין פּוילישן מיליטער, אין אַ שלאַכט ביי ווַארשע.
16) אברהם פאָגעל פון דאָרף וועגלינעק.
17) אברהם פון דאָרף אָטראַטשע.
18) ליס פון טוראָבין.
19, 20) די ברידער רובינשטיין, געבערענגט אין קראָשניקער לאַגער פון לאַגער אין דעמבלין.
21) שימעק פון דאָרף שאָסטאַרקאַ, געפאַלן ביים אויפרייסן די באַן־רעלסן אין די ליפער וועלדער.
22) יאָסעלע קארפער, פון דאָרף זשעטשיצא.

פּאַרטיזאַנער און ווידערשטענדלער

פּייגע בערגער־טוואַרדאָגורא, תל־אביב

א.

פאַר דער לעצטער אויסזידלונג פון די יידן אין קראָשניק, האָב איך עטלעכע וואָכן געאַרבעט (אַלס פיזישע אַרבעטערין) אין „דויטשעס האוס" אויף דער פּילסודסקי־גאַס. איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען און קינדער דאַרפן זיך פאַרזאַמלען אין שטאָטישן באָד, בכדי דורכצופירן אַ דיזינפעקציע און באַקומען אייַנשפריצונגען קעגן טיפוס. בכדי נישט אַרויסצורופן קיין חשד, האָט מען אייַנגעהייצט דאָס באָד און געבראַכט אַ דאָקטער, וועלכער האָט כלומרשט געזאָלט מאַכן די אייַנשפריצונגען. וועג אין באָד האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסע צאָל פרויען און קינדער, זענען זיי אַרומגעריגלט געווארן פון באַוואָפנטע ס.ס.־לייט, באַלד זענען אָנגעפאָרן די פריער באַשטעלטע פויערישע וועגענער און מ׳האָט אַלע אַוועקגעשיקט קיין זאַקליקאָוו, דעם זאַמל־פונקט פאַר די יידן צו טראַנספאָרטירן זיי אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען קיין בעלזשעץ, ווו מ׳האָט זיי אומגעברענגט אין קרעמאַטאָריום.

נאָך דער „באָד־אַקציע", האָבן יידישע פרויען נישט געהאַט מער קיין רעכט צו לעבן אין קראָשניק. דאָך האָבן זיך געפונען פרויען, וועלכע האָבן „נישט געלאָזט זיך פירן אין באָד אַריין". און טאַקע דאָרט נישט געגאַנגען. איך בין אַוועק אויף מיין אַרבעט־פלאַץ. אויפן וועג האָט מיך געטראָפן דער קרייז־הויפטמאַן לעגק. אויף זיין פראַגע, ווּהין איך גיי, האָב איך געענטפערט: „צו דער אַרבעט". „עס גיבט מער קיין אַרבעטס־פלאַץ" האָט ער אויסגעשריען און מיט דער נאַהייקע מיך צוריק געיאָגט אין דער ריכטונג פון יידן־קוואַרטאַל.

וועג איך בין צוגעקומען צו אונדזער ווויגונג, האָב איך קיינעם נישט געטראָפן. די אוקראַינער האָבן שוין געהאַט פאַרנומען אַלע מענער און פרויען, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען.

ב.

נישט האָבנדיק מער קיין מעגלעכקייט צו באַווּעגן זיך אין שטאָט, בין איך געגאַנגען צו אַ באַקאַנטער קריסטלעכער פאַמיליע. זיי האָבן מסכים געווען מיך צו האַלטן. איך בין דאָרט געווען נאָר דריי טעג. די דראָונגען פון די דייטשן און די פראָפאַגאַנדע געפירט דורך אַ טייל פאָליאַקן, האָבן אַנגעווּאָרפן אַן אימה

אויף מיינע בעלי־בתים. איך בין פון דאָרט אַוועק און במשך דריי וואָכן זיך אַרומגעוואלגערט אין פאַר־שידענע קעלערס, בוידעמס און הייזער, פאַרלאָזטע פון יידן.

איין מאָל האָט מיך באַמערקט אַ פּאָליאַק און גע־מאָלדן דער געסטאַפּאָ. פון דער געסטאַפּאָ האָט מען מיך אָפּגעפירט אין אַרעסט (בונקער) פון דעם יידישן אַרבעט־לאַגער אין שטאָט. דאָרט האָבן געאַרבעט פּרויען אין דער וועשעריי און איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו דער דאָזיקער אַרבעט.

אין לאַגער איז געקומען אַ געוויסער פּרץ ווישניאַק און אָנגענומען באַשטעלונגען אויף „אַרישע" קענ־קאָרטן. האָב איך באַשטעלט אַזאַ קענקאָרטע. דער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט זיך דעמאָלט גע־וואָנדן צו די אַלע, וועלכע האָבן זיך פאַרשאָפט די קענקאָרטן, בזה הלשון:

— וועט עס וויל פאַרלאָזן דעם לאַגער און זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט, זאָל עס איצט טאָן, כל זמן דער לאַגער איז נאָך נישט פעסט גע־שלאָסן. דאָקאָגן די וואָס וועלן דאָ פאַרבלייבן, מוזן די קענקאָרטן לאָזן ביי מיר, ווייל די דייטשן דראָען מיט קאָלעקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט, אויב עמיצער וועט אַנטלויפן פון לאַגער. (איך וויל דאָ צוגעבן, אַז צו יענער צייט איז נאָך נישט געווען קיין ענוויע עווידענץ פון די אסירים).

אין דער וועשעריי האָב איך געאַרבעט בערך דריי חדשים. שפּעטער האָט מען מיך איבערגעטראָגן אין לאַגער־ביורא. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין אָנ־נעמען באַשטעלונגען פון פּריוואָטע פערזאָנען (פּאָליאַקן און דייטשן) אויף אויסצופירן אַרבעטן (באַדינונגען) אין די לאַגער־וואָרשטאַטן. דער אַרבעט־פּלאַץ האָט מיר דערמעגלעכט איבערצונעמען ידיעות פון דער אויסערלעכער וועלט אין צו דערליידיקן געוויסע ענינים פאַר די לאַגער־אסירים.

ג.

אין דאָרף סלאָדקווו זענען ביים פויער שיקאָראַ געווען באַהאַלטן 16 יידן. זיין טאָכטער פלעגט קומען אין ביורא און דורך מיין פאַרמיטלונג ברענגען ידיעות פון די באַהאַלטענע יידן און זיי איבערווייזן ידיעות פון לאַגער.

אין דייטשן האַנדלס־הויז „שמידט און לעמאן" האָט זיך געפונען אַן אָנגעשטעלטער אַ דייטש, וועלכער פלעגט כסדר מיר אויסערגעבן ידיעות פון די אויסלענ־דישע ראַדיאָ־אודיציעס.

צו אונדז פלעגן קומען יידישע מענער און פרויען, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט און דורך מיין פאַרמיטלונג געזוכט אַ קאָנטאַקט מיט די אסירים פון לאַגער.

איך און דער צווייטער ביורא־אַרבעטער, פעליקס שטיינהאַמער (אַ ווינער יייד) פלעגן דערליידיקן די לויפּנדע געשעפטס־קאָרעספּאָנדענץ. דאָקאָגן איז אונדז נישט געווען דערלויבט צו זען די קאָרעספּאָנדענץ מיט דער צושריפט „געהיים". וועגן אין נאָוועמבער 1943 זענען ליקווידירט געוואָרן אַ ריי יידישע לאַגערן, זענען מיר באַהערשט געוואָרן פון אומרו, אַז ס׳איז געקומען די ריי אויך אויף אונדז. בכדי צו דערוויסן זיך וואָס פאָרא פלענער די דייטשן האָבן לגבי אונדז, האָבן מיר געזוכט מיטלען אַרייננצוקומען אין דער געהיימער קאָ־רעספּאָנדענץ. פעליקס שטיינהאַמער איז דערגאַנגען דעם סוד פון עפענען דעם שרייב־טיש. מיר האָבן דאָרט געפונען אַ בריוו פון גלאָבאָטשניק, אין וועלכן ער האָט געשריבן, אַז אין פאַל וועט דער פראָנט וועט זיך דער־נענטערן, זאָל מען די אסירים איבערפירן קיין פלאשאָוו. דאָס האָט אַרייגעבראַכט אַ באַרויקונג. עס הייסט דאָך, אַז מיר זענען דערווייל נישט באַשטימט צום שיסן.

דער לאַגער האָט אָנגעהאַלטן פאַרבינדונגען מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל. מיר פלעגן זיי אַרויסגעבן מלבו־שים און מעדיקאַמענטן.

ד.

געווען אין לאַגער אַ גרופּע, וועלכע האָט אָנגעפירט מיט דער אונטערערדישער אַרבעט. עס איז אַרויס־געשיקט געוואָרן לייבעלע שמוקלער צו דער פאַרטי־זאַנער־אָפּטייל אין זשעטשיצא, כדי אַרומצוריידן דעם אופן פון אויפנעמען די לאַגער־אסירים. נאָך דער ליק־ווידאַציע פון די יידן־לאַגערן אין חודש נאָוועמבער 1943, איז די גרופּע געווען ביי דער מיינונג, אַז ס׳איז געקומען די צייט אויפצורייסן דעם לאַגער און זיך פאַנאַנדערלויפן אין די וועלדער.

געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן אָנגעוויזן אויף דער אויסזיכטלאָזיקייט פאַר דעם גרעסטן טייל אסי־רים זיך צו רעטעווען אויסערן לאַגער, איבערהויפט צוליב דער פיינטלעכער באַציונג פון אַ טייל פּאָליאַקן. געווען אין לאַגער עלטערע מענטשן און קינדער — און מיטן אויפרייסן דעם לאַגער, זענען זיי געווען פאַר־אורטיילט אויף אַ זיכערן טויט.

אין לאַגער זענען פאַרגעקומען ליידנשאַפטלעכע וויכוחים צווישן די אַנהענגער פון ביידע מיינונגען.

דער פאַל מיט יעזשי סאַוויצקי, וועלכער האָט גורם געווען, אַז די געסטאַפּאָ האָט זיך דערוווסט וועגן די פאַרבינדונגען פון די אסירים מיט דער אויסערלעכער וועלט, האָט אַ סוף געמאַכט צו די שטרייטן אין לאַגער. דעמאָלט זענען דערשאָסן געוואָרן איבער 40 יידן.

מען האָט דער געסטאַפּאָ איבערגעגעבן, אַז אַ טייל יידן אין לאַגער האָבן אַרישע קענקאַרטן, וועלכע זענען דעפאַנירט געוואָרן ביי פסח קאַווע. די אַלע האָט מען דערשאָסן.

ה.

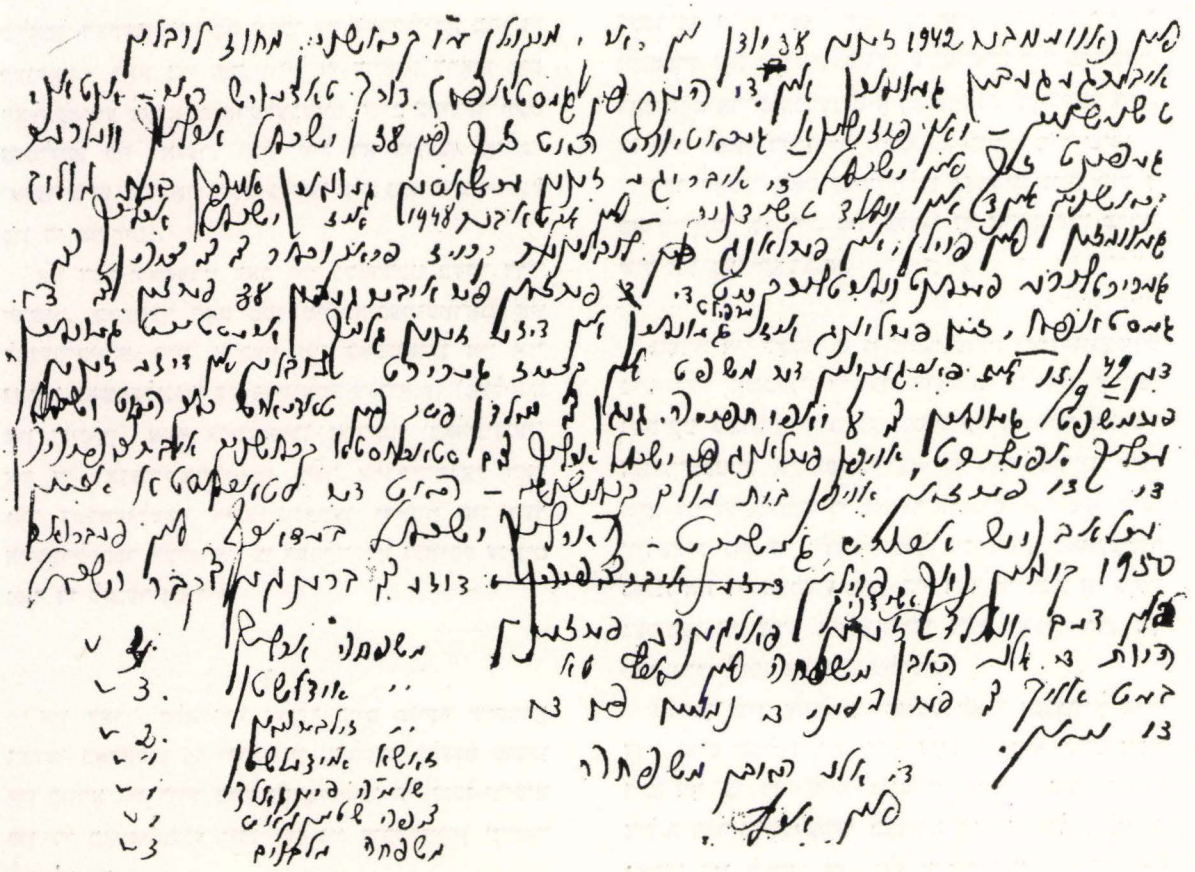
מיט עטלעכע וואָכן פריער האָב איך אַרויס באַקומען מיין קענקאַרטע אויף אַזא אופן: פייוול ערליך, דער פאַרבינדלער מיט די פאַרטיזאַנער האָט געווּסט, אַז אין פאַל פון אויפרייסן דעם לאַגער, וועל איך נישט קענען לויפן צו די פאַרטיזאַנער, האָט ער אויף אייגענער האַנט זיך משתדל געווען ביי פסח קאַווע איידעם, יהושע פוטערמאַן, וועגן אַרויסגעבן מיר די קענקאַרטע. אפשר וועט זי מיר דעמאָלט העלפן. אַ דאַנק דעם, איז מיין קענקאַרטע נישט אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ, וואָס האָט מיך גערעטעוועט פון טויט.

מיט זעקס וואָכן שפּעטער זענען אַנטלאָפן פון לאַגער 17 פערזאָן, צווישן זיי אויך חיים וווּרמאַן.

אַ געוויסן אָוונט אין יולי 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו לובלין, האָט מיך אַרויסגערופן פון פרויען־באַראַק שיעלע מארקעוויטש און געווּיזן אַ בריוול פון חיים וווּרמאַן, אין וועלכן ער האָט געשריבן: „זייט גרייט, מיר קומען צו אייך". מען האָט מיר געוויזן דאָס בריוול, בכדי אין דעצידירנדיקן מאָמענט צוגרייטן אַ גרופּע פרויען.

דעמאָלט האָב איך זיך אויך דערוווסט, אַז נאָך פריער איז געווען פון אים אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט געשריבן וועגן די צוגרייטונגען ביי די פאַרטיזאַנער אונדז אויפצונעמען.

די לאַגער־אסירים האָבן אַ סך האָפענונגען געלייגט

קטע ממכתבו של אחד מן הניצולים — ישראל ארליך

פראגמענט פון אַ בריוו פון אַ ניצול־געווואָרענעם — ישראל ערליך

אויף דער הילף פון די פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן געזאָלט קומען. ליידער, אין טאָג וועז מען האָט אונדז אַרויסגעפירט פון לאַגער, איז קיינער נישט געקומען צו הילף.

שבת, דעם 22טן יולי, האָט מען אַלע אסירים אַרויסגעפירט פון לאַגער אין דער ריכטונג צו דער ווייסל. אויפן וועג זענען אַ סך אַנטלאָפן, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע שיסעריי. עס זענען געפאַלן טויט עטלעכע פערזאָן. איך האָב באַמערקט, אַז אין דער זייט פון שאָסיי שטייט אַ מיליטערישער לאַסט־אויטאָ. אויסנוצנדיק די שטאַרקע נאַכט־פינצטערניש, בין איך אַרונטערגעקראָכן אונטער דעם אויטאָ און בין דאָרט פאַרבליבן, ביז די גאַנצע קאָלאָנע אסירים און וואַכמענער האָבן דורכמאַרשירט. איך בין דעמאָלט אַרויס פון אויטאָ, אָבער תיכף באַמערקט, אַז די גאַנצע געגנט איז פול מיט דייטשיש מיליטער. וויידער איז מיר געקומען צו הילף די פינצטערניש פון דער נאַכט און כ׳האָב זיך באַהאַלטן אין דער תבואה אויף אַ דערבייאיקן פעלד.

במשך זעקס טעג בין איך געווען ביי פאָליאַקן. אומעטום זיך לעגיטימירט מיט דער אַרישער קענקאָרטע. פרייטיק, דעם 28טן יולי, האָט אַריינמאַרשירט די רויטע אַרמיי און איך בין געווען פריי.

ו.

זונטיק, דעם 30טן יולי האָט מיך אין קראָשניק אויפגעזוכט אַ פאָליאַק, געשיקט פון חיים ווורמאַן. ער האָט געהייסן מיר איבערגעבן, אַז צומאָרגנס, מאָנטיק, קומט ער אין שטאָט אַריין. מיט פרייד האָבן מיר צוגערעכנט חיים ווורמאַן צו דער קליינער צאָל לעבן־געבליבענע יידן.

דער פאָליאַק האָט מיר איבערגעגעבן, אַז חיים ווורמאַן האָט טאָקע געהאָט אַרגאַניזירט אַ גרופּע פאַרטיזאַנער צו קומען אין לאַגער אונדז אַרויסראָטעווען. אָבער אין לעצטן מאָמענט האָבן זיי חרטה באַקומען.

צומאָרגנס, מאָנטיק האָט מיך באַגעגנט אַ צווייטער פאָליאַק, וועלכער איז געקומען פון וואַלד און מיר איבערגעגעבן די טרויעריקע בשורה, אַז חיים ווורמאַן איז טויט.

ווי דער פאָליאַק האָט מיר איבערגעגעבן, איז חיים געווען ביי די פאַרטיזאַנער ראַדיאָ־טעכניקער. מאָנטיק האָט ער געזאָלט טאָקע קומען קיין קראָשניק. אין דער געגנט האָבן נאָך גראָסירט רעשטלעך פון דער דייטשער וועהרמאַכט און חיים האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן

אָנטייל צו נעמען אין זייער ליקווידאַציע. ביי אַ צוזאַמענשטויס מיטן שונא, איז ער געפאַלן ווי אַ העלד פון אַ דייטשער קויל.

ז.

איך וויל דאָ איבערגעבן פון נאָך אַ פאַל פון ווידערשטאַנד מצד יידן.

אויף דער יאַנאָווער גאַס אין קראָשניק, האָט געהאָט אַ סקלאַד פון האָלץ ישראלקע קופערשטאָק, וועלכער איז געווען אין פאַרבינדונג מיט אַ פאַרטיזאַנער־אָפטייל אין מאדלבאָזשיץ. ער פלעגט זיי שטיצן מיט באַדייטנדע סומען געלט. אין זיין סקלאַד האָבן די פאַרטיזאַנער אינסטאַלירט אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט, ווו מען פלעגט הערן אויסלענדישע אוידיציעס. די געסטאַפּאָ איז געפאַלן אויף זיינע שפּורן. אין יאַנואַר 1942 האָט מען אים ארעסטירט. במשך דריי וואָכן האָט מען אים געהאַלטן אין ארעסט, ווו ער איז דורכגעגאַנגען שרעקלעכע ענויים, ר׳האָט קיינעם נישט פאַראַטן. מען האָט אים איבערגעפירט קיין לובלין, ווו ער איז אומגעבראַכט געוואָרן. אויך די פרוי איז געווען ארעסטירט, אָבער נאָכן אָפהאַלטן זי צוויי וואָכן, איז זי באַפרייט געוואָרן.

ח.

אלתר זיסבערג (אלתר משה מלכהס), אַן עלטערער חסידישער יידּ, האָט נישט געפאָלגט די דייטשן און נישט געוואָלט אַרויסגיין אויפן מאַרק צו דער אויסזידלונג. די דייטשן האָבן אים געטראָפן זיצן אין שטוב, איינגעהילט אין טלית, ביי דער גמרא. אויף זייער פראָגע, פאַר וואָס ער גייט נישט צום מאַרק־פלאַץ, האָט ער זיי שטאָלץ געענטפערט: „און אַז איך וועל גיין, וועט איר מיך נישט שיסן?״ זיי האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן.

ט.

פרילינג 1943 איז אַנטלאָפן פון לאַגער לייבעלע פּ׳טערמאַן. ער איז געלאָפן קיין סאַנדאָמיעזש, ווו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט זיין פרוי און קינד. צופעליק איז דאָס פאָרגעקומען דעם טאָג, וועז דער אויפזעער פון לאַגער אויבערשטורמפירער אולריך פון לובלין איז געווען אין לאַגער אויף זיין וועכנטלעכן באַזוך. מען האָט תיכף אַריינגעזעצט אין בונקער דריי אסירים, וועלכע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן אין פאַל אויב מען וועט נישט צוריק ברענגען לייבעלע פּוטערמאַן. אולריך איז אים נאָכגעפאָרן און געכאַפט אויפן וועג. ער האָט צוריק געברענגט זיינע מלבושים...

מיר האבן געווארט אויף די פארטיזאנער

יהושע טוואַרדאגורא, תל־אביב

שבת, דעם 22טן יולי 1944, צען אוונט, האָט מען אַרויסגעפירט די אסירים פון לאַגער. איך פערזענלעך האָב צוליב מיין קראַנקן פוס נישט געקענט מיטגיין.

די יידן זענען געווען זיכער, אַז די פאַרטיזאַנער וועלן אין אַוונט קומען אויפלייזן דעם לאַגער און אַרויסראַטעווען די אסירים. די דייטשן האָבן אין לעצטן מאָמענט געענדערט די שעה פון אַרויסמאַרש — אנ־שטאָט 4 פאַרטאָג אויף 10 אַוונט.

איינער פון דער גרופּע, וועלכער האָט געהאַט די פאַרבינדונגען מיט די פאַרטיזאַנער, האָט מיך געבעטן צו האַלטן וואַך אויפן הויף פון לאַגער און וואַרטן ביז די פאַרטיזאַנער וועלן אָנקומען און זיי אינפאָרמירן, אין וועלכער ריכטונג מען האָט געפירט די אסירים.

איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף די שטיגעלעך ביי דער שול און געווארט אַ גאַנצע נאַכט. אָבער קיינער איז נישט געקומען. וועג עס איז געווארן טאָג, בין איך אַריינגעגאַנגען אין בית־המדרש, געלייגט זיך אויף מיין בעטל. (אין בית־המדרש האָט זיך געפונען דאָס שלאָף־אָרט פון די אינטערנירטע יידן).

שפּעטער האָט זיך אַריינגעריסן אין בית־המדרש אַ גרופּע טונקעלע פּאַרשוינען און געגומען זוכן חפצים איבערגעלאָזטע פון די יידן. זיי האָבן מיך באַמערקט. איך בין שוין נישט געווען רויק. דורכן פענצטער האָב איך געזען, אַז אַ פרוי פירט אַ דייטשן סאָלדאַט אין דער ריכטונג פון בית־המדרש. זי האָט אָנגעווויזן אויף מיר. דער סאָלדאַט האָט מיך געפרעגט, וואָס איך טו דאָ. איך האָב געענטפערט, אַז דער שף פון לאַגער האָט מיך איבערגעלאָזט. איך האָב אים געוויזן מיין קראַנקן פוס. נישט אָנרופנדיק זיך מיט קיין וואָרט, איז ער אַוועק.

איך האָב געווּסט, אַז די ממשלה פון די דייטשן ענדיקט זיך און זיי האָבן מיט זיך צו טאָן. איך בין אָבער געווען אין ספק, צי איך וועל די עטלעכע טעג איבערלעבן, אויב איך וועל זיך געפונען אויפן אָרט, וווּ אַזוי פיל מענטשן האָבן מיך געזען. איך האָב זיך פאַרשטעקט אויפן בוידעם פין וויבערישן בית־המדרש, וווּ עס האָבן זיך געפונען מאַסן אַלטע ספרים און שמות. אויפן פערטן טאָג האָט זיך דאָרט אַרויפגעדראַפעט אַ פאַרשוין, וועלכער האָט געזוכט חפצים. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אַ גרופּע יידן זענען אַנטלאָפן אויפן וועג און באַהאַלטן זיך אויס אין וואַלד.

אויפן בוידעם האָב איך פאַרברענגט זעקס טעג, ביז די רויטע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין קראַשניק. מיין באַשפייזונג איז באַשטאַנען פון צוויי קילאָ ברויט און אַ טשייניק וואַסער.

אנטלאפן פונעם „עוואקואציע־מארש"

פנחס שטיין, נתניה

ווען ס׳איז אויסגעבראכן די מלחמה, בין איך אלט געווען 19 יאר. מיין פאטער, שלמה, האָט געפירט אַ סטאָלער־ווערשטאַט און דאָרט האָב איך זיך אויס־געלערנט דאָס פאַך.

נאָך דער אויסזידלונג קיין זאַקליקאָוו, האָט מען אָפּגעשלאָסן דאָס געטאָ פאַר די קראַשניקער יידן און געשאַפן דעם לאַגער אויפן שטח פון שול־הויף און בית־מדרש, וווּ ס׳זענען געווען איינגעאָרדנט פאָלגנ־דיקע וואַרשטאַטן: אַ שניידערייַ (באַשעפטיקטע פון 6—5 מאַן); אַ וועשעריי (12 פרויען און מענער); אַ סטאָלעריי (150 באַשעפטיקטע, נישט אַלע פאַכלייט); אַ דענטיסטישער קאַבינעט (איינער אַדער צוויי, וואָס האָבן נאָר באַדינט די דייטשן) און אַ שוסטעריי (3—2 שוסטערס).

אין 1943 איז געווען אַ פאַרדאַכט, אַז די יידישע פּאָליציאַנטן גרייטן זיך צום אַנטלויפן, און אַז יידן

אַרגאַניזירן אַ מרידה. אַ סברה, אַז געמסרט האָבן עטלעכע עלטערע יידן, וועלכע זענען נישט געווען מסוגל צום אַנטלויפן. די דייטשן האָבן געמאַכט אַן אַפּעל פון די יידישע פּאָליציאַנטן (עטלעכע און צוואַנציק) און זיי אַוועקגעפירט אין געסטאַפּאָ. מ׳האָט זיי לאַנג געפּאַרשט און אין לאַגער האָט מען געמאַכט אַ רעוויזיע. דער אַפּעל איז געווען — אויסשיסן אַלע יידישע פּאָליציאַנטן. זיי זענען טאַקע אומגעקומען. בלויז איינעם איז געלונגען צו אַנטלויפן.

אַ געוויסן זונטיק, ביים ריניקן די וואַרשטאַטן, האָב איך געפונען אין אַ שופלאָד פון אַ טיש אַ פּיסטאָלעט איינגעוויקלט אין שמאַטעס. כ׳האָב גערופן פסח קאיועס פאַרטרעטער, באַרנשטיין, און אים געוויזן דאָס געווער. יענער האָט זיך שטאַרק פאַרלוירן, געהאָט אפילו אַ טענה צו מיר הלמאי כ׳האָב אים געוויזן די כלי. בלית־ברירה האָט ער איבערגעגעבן דעם רעוואָלווער דעם דייטשן קאָמענדאַנט, גרעגער. וואַרשיינלעך, אַז דאָס געווער האָט באַהאַלטן אַ יידישער פּאָליציאַנט.

נאָכן אומבאַרגענגען די יידישע פּאָליציאַנטן, האָט די געסטאַפּאָ געפּאָדערט אַ רשימה פון די וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט די יידישע פּאָליציאַנטן. מיך האָט מען אויף דער דאָזיקער רשימה נישט אַריינגעשטעלט, ווייל דער לאַגער־קאָמענדאַנט באַרנשטיין האָט געווּסט פון מיין אַנטדעקן דעם רעוואָלווער און נישט געוואָלט אליין ווערן פאַרדעכטיקט.

ווינטער 1943, נאָך אַ ספּאָנטאַנעם אַנטלויפן פון אַ פּופּצן יידן פונעם קראָשניקער לאַגער, בין איך דאָרט געבליבן און ווייטער געאַרבעט אין דער סטאָלעריי — ביז פּרילינג 1944.

אין איינעם אַ טאָג האָט גרעגער צונויפגערופן אַלע לאַגערניקעס אויף אַן אַפּעל, אַן ערך 75 מענטשן, און אָפן דערקלערט, אַז דער פּראָצעס דערנענטערט זיך און אַז ער זאָרגט פאַר אונדז שטאַרק. ר׳האָט זיך באַמיט וועגן אַ באַן־טראַנספּאָרט, אָבער נישט באַקומען. דערי־בער וועלן מיר מוזן גיין צופוס אַ 30 קילאָמעטער, ביז דער ווייסל. מיטנעמען מיט זיך דאַרף מען נאָר דאָס סאָמע נייטיקסטע, בכדי נישט באַשוווערן דעם מאַרש.

פאַרנאַכט האָבן מיר אַרויסגעמאַרשירט פון לאַגער, באַוואַכט פון אַ 12 אוקראינער. איינער פון זיי, וואַר־שיינלעך אַ רוס, איז געווען פאַרבונדן מיט דער לינקער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג, אפילו געגנבעט פאַר זיי געווער אין לאַגער. איצט, ביים עוואַקואַציע־מאַרש פון לאַגער, האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך זאָל גיין אין דער לעצטער רייִ. אויך ער וועט זיין פון די לעצטע וועכטער — און מיר פאָרגעלייגט צו אַנטלויפן, וואָס אויך ער האָט בדעה צו טאָן. נאָכן אָפּגיין אַ 4 קילאָמעטער, וועלן מיר האָבן זיך דערנענטערט צום הויפּט־שאָסיי, וואָס אויף ביידע זייטן פון אים האָבן זיך געפונען צו צוויי צעגעלניעס, ווי אויך אַרטילעריע־פאָזיציעס פון די דייטשן, האָבן די קראָשניקער יידן, גוט קענענדיק די סביבה, ריזיקירט מיט אַנטלויפן. זיי האָבן מיט גרויס שוועריקייט און געפאָר זיך אַרונטערגערוקט אונטער די דראָט־פאָרצוימונגען. אונדזערע וועכטער האָבן ענע־מען שרייען „האַלט!״ און אויך געעפנט אַ שיסעריי. די דייטשע אַרטילעריסטן ווידער האָבן געמיינט, אַז די פאַרטיזאַנער זענען זיי באַפאַלן — און געלאָזט אין גאַנג זייער געווער. אין דער סומאַטאָכע איז מיר און נאָך 15 יידן געלונגען צו אַנטלויפן, אַריינווארפן זיך אין די ליים־גריבער פון די צעגעלניעס, אַ 10 מעטער די טיף, און דאָרט איבערליגן ביז אין דער פרי. אגב, אין דעם גרוב בין איך אַריינגעפאַלן צופעליק און על פי נס נישט געהרגעט געוואָרן.

באַגינען האָב איך מיט אייגענע כוחות זיך אַרויס־באַקומען פון דעם גרוב און צוגעקראָכן צום נאָענטן וואַלד, וווּ ס׳האָבן זיך געטראָפן דער רוב אַנטלאָפענע. מיר האָבן געשיקט אייניקע יידן צו די אַרומיקע פויערים בעטן עסן און זיי האָבן געגעבן, וויסנדיק וועגן דער זיך דערנענטערנדיקער מפלה פון די דייטשן.

דעם צווייטן טאָג איז געקומען אין וואַלד אַ פּאָליאַק און דערציילט, אַז אויפן שאָסיי ליגט שווער־פאַרווונ־דעט אַ יידיש מיידל און נאָך יידן, וועלכע מ׳האָט געשאָסן ביים אנטלויפן. יאַנקל פאַרבער איז אַוועק אויפן שאָסיי און געברענגט דאָס מיידל אין וואַלד אַריין. מיר האָבן דעם פּאָליאַק געגעבן גלעט צו ברענגען מעדי־קאַמענטן פאַר די פאַרוווונדעטע. דאָס מיידל איז געווען טעמע קאָס פון קראָשניק (היינט אין בראַזיל).

נאָך צוויי וואָכן אַרומבלאָנקען אין וואַלד, וווייל מ׳האָט נישט געוואָגט נאָך אַריינצוגיין אין קראָשניק, הגם די דייטשן האָבן עס שוין געהאָט פאַרלאָזט, זענען די רוסן אַריין אין שטאָט — און מיר האָבן ענדלעך זיך אומגעקערט אין אונדזערע חרובע היימען.

פאַרשריבן: ד. ש.

מיר זענען באפרייט געווארן דעם 22סטן אויגוסט 1944

יעקב ערליך, ניו־יאָרק

אין סעפטעמבער 1939, וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, בין איך אַלט געווען 18 יאָר. כ׳האָב געאַרבעט ביי מיינע עלטערן וועלכע האָבן געפירט אַן אייער־האַנדל. וועו עס זענען געפאַלן די ערשטע דייטשע באָמבעס אויפן שטעטל, בין איך צוזאַמען מיט טאַטע־מאַמע, ווי דער רוב יידן אין קראָשניק, אַנטלאָפן אין דאָרף. מיינע דריי ברידער זענען געבליבן אין שטאָט. וועו ס׳האָט זיך עטוואָס איינגעשטילט זענען מיר 2 טעג פאַר ראש־השנה צוריק געקומען קיין קראָשניק — אוו דאָ שוין געטראָפן דעם דייטשן אָקופאַנט.

איך האָב נישט בדעה צו דערציילן דאָס אַלץ וואָס מיר איז אויסגעקומען איבערצולעבן אונטער דער הערשאַפט פון די היטלעריסטישע רוצחים. כ׳וועל זיך באַגרענעצן נאָר צו אַ באַשטימטער תקופה, וועו כ׳בין אַריין געקומען געווארן אינעם קראָשניקער אַרבעט־לאַגער אוו באַוויזן פון דאָרט צו אַנטלויפן — צו דער שטוינונג אוו כעס פון די רוצחים אוו מיט באַוווּנדערונג אוו אַנערקענונג מצד די פאַרשפאַרטע יידן. דעריבער וועט מיין דערציילונג זיך אָנהייבן אין יאָר 1942.

א.

נאָך דער ליקווידאַציע פונעם יידישן ישוב אין קראָשניק, האָבן די דייטשן נאָך געניטיקט זיך אין אומזיסטיקער שקלאַפן־אַרבעט פון יידישע שניידערס, סטאָלערס, בלעכערס, קאָוואַלעס, שוסטערס אוו אַנדערע בעלי־מלאָכות וואָס זאָלן באַדינען די רוצחים פון שטאָט אוו אומגעגנט. צו דעם צוועק האָבן זיי געלאָזן אַ 235 יידן.

אין דעם דאָזיקן לאַגער איז דער רעזשים נישט געווען אָזא שטרענגער. געאַרבעט האָט מען פון 8 פרי ביז 6 פאַרנאַכט, מיט אַ מיטאָג־איבעריים פון אַ האַלבע שעה. אין לאַגער זענען אויך געווען אַ 15 צי 16 יידישע פרויען. אונדזער באַשפייזונג איז באַשטאַנען פון אַ האַלב ברייטל מיט קאָווע וועלכע מ׳האָט באַקומען אין דער פרי. צו מיטאָג — 1 זופ אוו אויף אָוונט־ברויט — וויידער קאָווע.

צוליב דעם פאַרהעלטנישמעסיק ליבעראַלן רעזשים, איז מעגלעך געווען אַריין צו שמוגלען אין לאַגער עסן פון דער פריי. די „וואַלוטע" פאַר דעם עסן איז געווען — אונדזערע מלבושים, וועש, צי ווערט־זאַכן, וועלכע פויערים האָבן געקאָנט אויסגעביטן אויף פראָדוקטן.

די וואַרשטאַטן האָבן זיך געפונען אין דער שול, געווויינט האָבן מיר אין בית־המדרש. געגרינדעט דעם לאַגער האָט מען נאָך ראש־השנה, אין יאָר 1942. איך בין דאָרט געווען פון סאָמע אָנהייב — נישט דערפאַר ווייל מ׳האָט מיך געשיקט אַהין, נאָר ווייל מיר איז געלונגען איבערצולויפן פון דער ריי מיט יידן וואָס איז געווען באַשטימט אָפטראַנספאָרטירט צו ווערן קיין בודזין — אין דער ריי פון די באַשטימטע פאַרן קראָש־ניקער לאַגער, בעת ס׳איז פאַרגעקומען די סעלעקציע. איך בין דאָרט געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע אַרבעטן.

ב.

מיט דער צייט האָבן די דייטשע מערדער און זייערע אוקראַיניש העלפערס אָנגעהויבן ווייזן זייערע שארפע נעגל און גענומען פייניקן די יידן. פאַרן גיין נאָענט צו דער פאַרצוימונג איז דערשאָסן געווארן משה שיף. לייבעלע פוטערמאַן איז פאַרמשפט געווארן צום טויט פאַר פרוווען אַנטלויפן. אַ בעלזשעצער יידישער מען האָט אומגעבראַכט דערפאַר וויייל די פערד מיט וועלכע ער האָט זיך מטפל געווען, זענען נישט געווען ריין...

וועו דער טעראָר און די רציחות האָבן זיך פאַר־שטאַרקט, איז רייף געווארן דער געדאַנק וועגן אַן ארגאַניזירטן וויידערשטאַנד. די אינציאַטאָרן פון דעם זענען געווען: בעריש ערליך, אפרים („יעניעץ"); פריידע אייזענשטאטס שוואָגער; די ברידער באנאך; מאָטעק געהרנרייך. די אַלע זענען געווען באַשעפטיקט אין לאַגער אויפן „סקרענט".

פון אונדזער לאַגער: ביידע ברידער שטיינגאָס, אהרון פערלזאָן, די צוויי ברידער שמוקלער אאנ"ד. די דאָזיקע גרופע האָט געהאַט קאָנטאַקטן מיט דער פוילי־שער לינקער אונטערגרונט (א. ל. — „אַרמיאַ לודאָווא", פאָלקס־אַרמיי) אין דאָרף רעטשיצע. מיר האָבן די

פאַליאַקן צוגעשטעלט מעדיקאַמענטן, און זיי אונדז — געווער.

אונדז האָט באַשעפטיקט איין־און־אייניצקער גע־דאַנק: אַנטלויפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער פון דער א. ל. און נישט צו דער א. ק., ווייל מיר האָבן געווּסט אַז זיי מאָרדן יידן.

נאָכן פאַל פון דערשיסן לייבל פּוטערמאַן, ווי כ׳האָב פריער דערמאָנט, האָט מען צען פון אונדזער לאַגער איבערגעשיקט קיין בודזין און ביי אונדז אייניגעפירט גרופּן צו צען. דאָס האָט געמיינט, אויב אייניער אַנט־לויפט, וועלן די פּאַרטיזאַנען ניין דערשאָסן ווערן. דערפאַר איז פּאַר אונדז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס אַנט־לויפן פון יחידים וועט נישט קענען פּאַרקומען, ווייל די פּאַרטיזאַנע אין לאַגער וועט מען אומברענגען. אַנטלויפן דאַרפן אַלע. אין ערגסטן פאַל וועלן בלייבן די סטאָלערס, דער רוב עלטערע מענטשן, וואָס האָבן אַליין נישט אַרויס געוויזן קיין גרייטקייט צוצושטיין צו אַזאַ געפערלעכער און ריזיקאַלישער אונטערנעמונג.

אונדזער פאַרבינדלער מיט דער דרויסנדיקער וועלט איז געווען יחיאל־אלתר ראָלניק, וועלכער איז געשטאַ־נען אין קאָנטאַקט מיט יעזשי סאוויצקי, אַ לעמבערגער ייד, וועלכער האָט אַלס פּאַרמאַסקירטער פּאָליאַק גע־אַרבעט אין דער קראָשניקער קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו („ספּולדזשעלניע"). זאָל דאָ באַמערקט ווערן, אַז סאַ־ווּיצקי איז נאָך דער באַפרייאונג געווען אָפּיציעלער פּוילישער פּאָרשטייער אויפן נירנבערגער פּראָצעס וווּ מ׳האָט געמשפּט די היטלעריסטישע פּאַרברעכערס. אָס צוליב דעם ענין סאַוויצקי איז אַנטדעקט געוואָרן אונ־דזער פלאַן צו אַנטלויפן.

ג.

אָנהייב יאָנואַר 1944 האָט די געסטאַפּאָ אַנטדעקט ווער ס׳איז סאַוויצקי — און אַזוי ווי ער האָט אין משך פון דעם יאָר וואָס ר׳האָט געאַרבעט אין קראָשניק געווינט ביי אַ יונגן מיל־אַרבעטער, איז די געסטאַפּאָ צו אים אָוועך נעמען פרטים. דער פּאָליאַק, וועלנדיק באַווייזן זיין אליבי, האָט דערציילט די דייטשן אַז ער האָט ניט קיין געשעפטן מיט פּאַרטיזאַנער צי מיט יידן. והראייה — אָט איז ביי אים געווען שמאי גרינ־וואַלד און פּאַרגעליגט געלט פאַר אויסבאַהאַלטן אַנט־לאָפענע יידן — און ער האָט אָפּגעזאָגט. די דייטשן האָבן געברענגט דעם מילנער אין לאַגער, וועלכער האָט גלייך אַנגעווויזן אויף גרינוואַלדן. מען האָט אים מיט זיין כלה חנהטשע מערסאָן מוראדיק געפּייניקט. פאַראַן אַ סברה, אַז צוליב די עינויים האָט וועד פון זיי דערציילט וועגן אונדזער געדאַנק צו אַנטלויפן. די רוצחים האָבן אין דער העלפט יאנואַר דערשאָסן 18 יידן און דעם 22סטן פעברואַר געגומען נאָך 38 יידן צום דערשיסן. אין דער גרופּע האָב איך זיך געפונען.

אויסגעשטעלט אייניער הינטערן אַנדערן, האָט מען אונדז פריער אַריין געפירט אין אַ קעלער וווּ ס׳האָט זיך געפונען די געסטאַפּאָ. איך בין געגאַנגען הינטער מיין עלטערן ברודער שאול, וועלכער האָט מיר אַ פליסטער געטאָן:

— זע, אַז כאָטש אייניער פון שמואל שאַנדיס זין זאָל זיך ראַטעוון און בלייבן לעבן...

די דאָזיקע וועדטער האָבן מיך עלעקטריזירט. וועג מ׳האָט אונדז שוין געפירט אויפן עקזעקוציע־פּלאַץ, בין איך אַרויס פון דער ריי, אָפּגעקערט זיך רעכטס, מיט די הענט ממש „אַוועקגעשאַרט" צווּיי אוקראיניש וועכ־טער אויף וועלכע כ׳האָב זיך אַנגעשטויסן און רואיק צוגעגאַנגען צום טויער. ביז דער וואַכמאַן דאָרט האָט זיך געכאַפּט וואָס עס קומט פאָר און געגומען אויף מיר אָנצילן די ביקס — האָב איך אים דערלאַנגט אַ זעץ, אַרויסגעריסן דאָס געווער און אַנטלאָפן.

ד.

דעם זעלבן טאָג האָט מען פון לאַגער אויפן „סקרענט" אַוועק גענומען דריי יידן צום דערשיסן: מיין ברודער בעריש ערליך, „באנאך" און איינעם אפרים. ביז פאַרנאַכט האָט מען געוואָרט אויף די דריי, מיינענדיק, אַז אפשר וועלן זיי צוריק קומען. פאַרנאַכט, אַז מ׳האָט זיי נישט געזען, זענען 16 יידן אַנטלאָפן פון „סקרענט" (עטלעכע פון זיי לעבן).

מיט 5 טעג שפּעטער האָט מען ווידער געגומען פון קראָשניקער לאַגער 11 צי 12 יידן צום דערשיסן: די ברידער שטיינגוס, הערש בערמאַן, שלום גארנס אַ שוואָגער און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען איך געדענק נישט.

פאַרשטייט זיך, אַז וועגן די אַלע אַנטלויפונגען האָב איך זיך דערוווסט ערשט שפּעטער. נאָר כאַראַק־טעריסטיש, אַז אין יענער צייט איז מען געלאָפן סיי פון בודזין, סיי פון „סקרענט", סיי פון אונדזער לאַגער.

אַז איך בין בשלום אַרויס פון לאַגער־טויער, בין איך נאָך אַריבער געשפּרונגען דעם פלויט, כ׳בין שוין אויפן רינעק און דאָרט בין איך אַרויף אויפן בוידעם

פון משהלע פאַרצעלאַנס הויז. איך האָב געהערט ווי מען זוכט מיך מיט הינט — די מערדער איז אַבער נישט געלונגען מיך צו אַנטדעקן. פאַרנאַכט, וועו כ׳האָב געהערט קלינגען אין לאַגער, האָב איך פאַר־שטאַנען אַז דער זייגער איז 6. איך האָב זיך געלאָזט לויפן צו אַ באַקאַנטן פויער אין דאָרף סלאָדקווו, פאַוועל סקשיפעק. מיין פרייד און איבעראַשונג איז געווען גרויס, וועו כ׳האָב ביי דעם פויער געטראָפן יחיאל ראָלניק (יאנקל פרידמאַנס איידעם), וועלכער איז דעם זעלבן טאָג, נאָר מיט אַ 3 שעה שפעטער פון מיר, אַנטלאָפן.

געשען איז עס אויף אַזאַ אופן:

ער איז געווען דער אייגקויפער פון פראָדוקטן און מאַטעריאַלן פאַרן לאַגער. אין דער באַגלייטונג פון אַן אוקראַינישן וואַכמאַן איז ער געפאָרן אין שטאָט דערליידיקן די איינקויפונגען. נאָך דעם ווי אים איז געווען באַווויסט נאָך וואָס מ׳האָט צוגענומען פון לאַגער די 38 יידן, איז פאַר אים געווען קלאָר, אַז ביי די דייטשן איז דער טויט אומפאַרמיידלעך. קומענדיק אין געשעפט, האָט ער געזען זיך אַרומקוקן אויף די פאָליצעס און פאַמעלעך צוגעגאַנגען צו דער הינטער־טיר — דורך וועלכער ר׳איז אַנטלאָפן צו דעם זעלבן פויער וואָס איך.

מיר באַשליסן ביידע אַוועק פון דעם אָרט און אונדזער פויער פירט אונדז צו צו מיינעם אַ באַקאַנטן פויער שיקאָרא אויף דער קאָלאָניע סטרוזשא, וווּ מיר האָבן געטראָפן די משפחה פון יוסף איידלשטיין, מיט זיין פרוי און פינף קינדער.

ביי דעם דאָזיקן פויער זענען די משפחהס איידל־שטיין און ראָלניק און איך געווען אויסבאַהאַלטן ביזן סוף פון קריג. דעם פויערס טאָכטער, עדקא, האָט פאַר אונדז אייגעקויפט ברויט אין שטאָט, כדי נישט אַרויס־רופן אויפן דאָרף קיין פאַרדאַכט מיטן פאַרגרעסערן אירע אייגקויפונגען. דעם 22סטן אויגוסט 1944, וועו קראָשניק איז באַפרייט געוואָרן, זענען אויך מיר אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש.

נאָך דער באַפרייונג האָט יחיאל־אַלתר ראָלניק גע־אַרבעט אין דער פוילישער זיכערהייט־פאָליציי (או.ב.). אַ געוויסן טאָג האָט ער זיך נישט אומגעקערט פון דער אַרבעט — און קיינער ווייסט נישט ווו ער איז פאַר־שוווּנדן געוואָרן.

פאַרשריבן: ד. ש.

אן אויפשריפט אויף דעם מאסן־קבר

סאניע און חיים ערליך

אונדזער יידישע געשיכטע איז באַצייכנט מיט אַ לאַנגע קייט פון ליידן, בלוט און טרערן. שוין מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק און נאָך פריער, האָט מען אונדז געמאָרדעט, געפײַניקט, פאַרשיקט און פאַרניכטעט. מיט יאָרהונדערטער שפעטער, אין פאַרלויף פון פינ־צטערן מיטלאַלטער, ווי אין דער נייעסטער עפאָכע, זענען מיר אין אַלע לענדער פון אייראָפּע און אַזיע, תמיד געווען געהאַסט, געשלאָגן און פאַגראָמירט. דאָס אַלץ אָבער האָט נישט דערגרייכט דעם מאַסשטאַב פונעם יידישן חורבן אין פוילן בשעת דעם צווייטן וועלט־קריג.

וועו די קאַנאָנען זענען אין 1945 ענטגילטיק אַנט־שוויגן געוואָרן, האָט די וועלט מיט שטוינונג זיך דער־וווסט פון דעם ריזיקן מאַסן־מאָרד פון די נאַציס איבער דעם פויילישן יידנטום. דאָס געוויסן פון דער וועלט האָט אויף אַ וויילע אויפגעשוידערט, זענדיק די שוי־דערלעכע בילדער פון די לאַגערן און פון דעם מאַסן־מאָרד פון מיליאָנען אומשולדיקע מענטשן. אָבער ביס־לעכווייז האָט זיך דאָס אַלץ באַרויקט, די וועלט וועט נישט אייביק טראָגן דעם טרויער נאָך אַ פאָר מיליאָן יידן. דאָס לעבן גייט ווייטער, ס׳איז אויסגעוואָקסן אַ נייער דור וואָס ווייס נישט פון דעם אַלעמען. די אום־ברחמנותדיקע צייט מאַכט פאַרגעסן, זי מעקט אַלץ אָפּ, פונקט ווי דער ווינט און רעגן מעקן אָפּ די אויפ־שריפט אויף אַ מצבה. אָבער מיר, די וואָס האָבן פאַר־לוירן זייער משפחה — מיר קענען נישט און טאָרן נישט פאַרגעסן, באַזונדערס אונדזער געבורטס־שטאָט קראָשניק.

וועו פון אונדז דערמאָנט זיך נישט פון זיינע קינדער־יאָרן, זיין היים אין זיין שטיבעלע ווו ער איז

געבוירן געווארן, ווו ער האָט דאָס ערשטע מאָל געעפנט די אויגן צום לעבן?

מיר דערמאָנען מיט ליבע אונדזערע מאַמעס, וואָס האָבן ליכט געבענטשט פרייטיק־צו־נאַכט ביי אַ ווייס־געדעקטן טיש. ווי שיין דאָס זעט איצט אויס, ווען דאָס אַלץ איז נישט מער ווי אַן אָנדענק...

און שפעטער — די יוגנט־יאָרן. די יוגנט מיט אירע פאַרלאַנגען, טרוימען און האָפענונגען. אָ, די יוגנט פון קראָשניק — ווי שיין זי איז געווען, ווי לעבעדיק, מוטיק און דינאַמיש. אַ יוגנט וואָס האָט פון זיך אַראָפּ־געשליידערט דעם יאָך פון אונטערטעניקייט, אויפגע־וואַכט צום לעבן און צום קאַמף פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

ווי שיין זענען געווען די יידישע טעכטער פון אונ־דזער שטעטל. די יידישע מיידלעך פון קראָשניק האָבן אומעטום געשמט מיט זייער שיינקייט.

„ווו איז דאָס שטעטעלע, ווו איז די שטוב?

ווו איז דאָס מיידעלע וועלכעס איך ליב?"

שפעטער, ווען די צייט פון טרוימען איז פאַרביי און דער גורל האָט אונדז פאָריאָגט אין ווייטע פרעמדע לענדער ווו מיר האָבן געזוכט אַ ביסל גליק און פרייד, זענען דאָך געבליבן די ווינדערבאַרע פעדים וואָס האָבן אונדז געבונדן צו אונדזער געבורטס־אָרט, צו דער אַלטער היים קראָשניק, ווו מיר האָבן געלאָזט טאַטע־מאַמע, שוועסטער, ברידער, משפחה אָדער פריינד. ווער פון אונדז האָט נישט געטראַכט נאָך איין מאָל אין זיין לעבן ווידער צו פאָרן אַהין, נאָר איין מאָל זען די, וועמען מיר האָבן אונדזער לעבן צו פאַרדאַנקען, נאָר איין מאָל צו געפינען אונדזערע פריינד.

אַ שטורעם איז אַדורך און אַלץ פאַרניכטעט, אָפגע־ווישט פון דער אויבערפלאַך, פאַרוואַנדלט אין רויך די אַלע וואָס מיר האָבן געליבט און געשעצט. מיר קענען אפילו נישט גיין באַזוכן און אַ טרער פאַרגיסן אויף זייערע קברים.

זאָל דער אָנדענק פון מיינע עלטערן באַשע און וואַלף, ווי אויך דער אָנדענק פון מיין גאַנצער משפחה און פריינט אייביק בלייבן אין אונדזערע הערצער.

זאָלן די דאָזיקע שורות זיין אַן אויפשריפט אויף דעם אומבאַקאַנטן מאַסן־קבר פון די יידן פון קראָשניק...

מצבת־זכרון לקרבנות רציחות הנאצים במחנה בודזין.
אָנדענק־שטיין פאַר די קרבנות פון די נאַצישע רציחות אין בודזינער לאַגער.

רשימה פון קאנפיסקירטע יידישע הייזער אין קראשניק

(קאפּיע פון אַן אַפּיציעלן דאָקומענט)

ל.נ.	אייגנטימער	נאָמען פון דער גאַס	
1	יודענראַט	באגנאָ	1
2.	אהרון פרידמאַן	"	2
3	לייזער שטיינגאָס	"	4
4.	לייזער שיינבערן	"	6
5.	איציק־מאיר פאָווראָזניק	"	8
6.	זלאטע הערשזאָן און מאיר קאופמאן	"	10
7.	נחמיה טשעשלאָ	בוזשניטשא	1
8.	דוד מאָנאַט, איידלשטיין בערעק, מאָשעק צווייג, וואָלבערגער חיים	"	3
9.	דבורה גאָלדנער, צדוק לעווינזאָן	"	4
10.	בנימין וואגנער	"	6
11.	חיה און א. נייזער	"	7
12.	יאנקל גרינוואַלד	"	9
13.	ישראל זאַלץ און אַנדערע	"	11
14.	אברהם ווינצבערג און אַנדערע	"	13
15.	חיים ליכטשטיין און אַנדערע	"	15
16.	יאָסל זאַלצמאַן	דזשיקא	1
17.	רפאל שאבאסזאָן	"	2
18.	חנא לערנער	"	2א
19.	ביילע ערליכזאָן און אַנדערע	"	4
20.	שמעון גראָסמאַן און אַנדערע	"	4א
21.	פערליץ פעדער	"	4ב
22.	אברהם בראנד	"	5
23.	יחיאל שטיינמאַן און אַנדערע	"	6ב
24.	שרה־חנה עלפערן	"	6ב
25.	שרה־חנה עלפערן	"	6צ
26.	גאָדל קרומהאָלץ	"	6ד
27.	אברהם באומבליט און אַנדערע	"	8
28.	יחזקאל טוואַרדאָגורא	"	9
29.	בריינדל בייהעלפעדער און אַנד.	"	10
30.	חנה טאובענפעדער	"	11
31.	אברהם ראָסט	"	17
32.	חנה ראָטווערגער	"	19
33.	עטל שליסעל	גענשא	3
34.	אביגדור בערמאַזאָן און אַנדערע	"	7
35.	איציק גוטהאָלץ און אַנדערע	גלוווגא	4
36.	ישיעה ערליכזאָן און אַנדערע	"	4
37.	דוד זאיאָנץ	"	8
38.	ישיעה־לייב ערליכזאָן	"	18
39.	יאנקל פעלץ און אַנדערע	"	20
40.	יאנקל קאָן און אַנדערע	"	22
41.	ישראל ראָזענבוש	"	23
42.	לאה מילעכמאן	גראניטשנא	1
43.	מינדל לעדערפיין	"	2
44.	זעלמאַן בראוער	"	6
45.	יאָסל שומאַכער	"	7
46.	רבקה מינץ	"	12
47.	סימע שנייקלאָץ	גראָדזקא	1
48.	לייב מילעכמאַן	"	2
49.	שלמה ראָזברוך	"	5
50.	אסתר גראדעל	"	6
51.	מאָשעק בראָן	"	7
52.	יאָסל איידלשטיין און אַנד.	"	8
53.	שאיע און חיה ראָזענבוש א"א	"	9
54.	חיה הענער און אַנדערע	"	10
55.	דוד בראוער און אַנדערע	"	13
56.	צמח וויגדאָר און אַנדערע	גורי	31
57.	גאָדל ווייזענבערג און אַנד.	"	31
58.	איציק גלייזער	קראקאָווסקא	2
59.	לייזער־ישעיה קאָהען	"	4
60.	יהושע ערליכזאָן	"	6
61.	אסתר הערשענהאָרן	"	8
62.	זאַכאַריאש ווייגשטאָק	"	10
63	הערש ערליכזאָן	לובעלסקא	2
64.	הערש זיידענפעלד	"	4
65.	מיירענע מיכלמאַן	"	5
66.	נח קלופפעלד	"	6
67.	ישראל זיגעלוואקס	"	7
68.	בנימין ערליכזאָן	"	9
69.	מאָשעק ראָכמאַן	"	10
70.	שמואל פוקס	"	11
71.	לייזער באָטנער	"	15

72. אברהם מאנדעלבלאט 〃 17
73. יחיאל בראוער 〃 22
74. ישעיהו ראָזענקראנץ לובעלסקא 24
75. דן ראָזענקראַנץ 〃 26
76. מאָשעק אייִדעלשטיין 〃 31
77. דבורה פערעלזאָן 〃 39
78. מרדכי ראָזענבוש נאַרוטאָוויטשאַ 2
79. מאיר ווייִנבערג 〃 2א
80. שלמה פערעלזאָן 〃 3
81. בנימין גרינאפעל 〃 4
82. שמואל גראָסמאַן 〃 5
83. אסתר הערשזאָן 〃 6
84. הערש ראָסעט 〃 7
85. לאה קלעשעווסקי 〃 8
86. לייב פורטאל 〃 9
87. יאָסל פעלזענשוואלב 〃 10
88. חיים פרייטאג 〃 10א
89. ישראל קארפער 〃 12
90. שלום ערליך 〃 14
91. יאנקל פרידמאן 〃 15
92. לייזער ריביטוער 〃 16
93. לייזער ריביטוער 〃 20
94. מאָשעק מאיוועלס 〃 23
95. מאיר רייכער 〃 27
96. מרדכי מיכלמאן 〃 30
97. הערש שנייקלאָץ 〃 32
98. לייב טענענוווּרצעל 〃 34
99. מאָשעק קאפטאן 〃 35
100. חיים מילעכמאן 〃 36
101. מלך גאָלאָמב 〃 38
102. גבריאל טרעגער 〃 39
103. איסר ראפאָפּאָרט 〃 45
104. דוד זאיאָנץ 〃 47
105. לייזער האָהענבאום 〃 53
106. מאָשעק ענדער 〃 57
107. מרדכי האלפערן 〃 59
108. לייב ריזענפעלד 〃 71
109. אברהם שיף 〃 73
110. הערש בראפמאן 〃 77
111. פאלגא בערגמאן ניעצאלא 2
112. בתיה הערשזאָן 〃 2
113. יאָסל בעק 〃 5
114. שמערל ווייִנבערג 〃 7
115. מענדל בריק 〃 8
116. מאיר שטיינקריצער 〃 9
117. יאָסל לאמהוט 〃 10
118. בערל שער 〃 14
119. אברהם פעלדהענדלער 〃 16
120. יחיאל ערליכזאָן 〃 18
121. מאָשעק פאשינג 〃 20
122. חיים לינדענבאום אבאָזשנא 2
123. לייב קוועלמאַן 〃 3
124. כתריאל מארקעוויטש אָגראָדאָווא 3
125. דוד וויזענבערג אָקאָפאָווא 5
126. ישראל גאָלדפעלד אָלעינא 3
127. וואָסערשטרום חנה 〃 5
128. חנה אייִדעלשטיין 〃 6
129. שמואל אייִזמאן 〃 7
130. לייב טעפער 〃 9
131. ערליכזאָן יאנקל 〃 14
132. לייזער שווערדשאַפט 〃 16
133. חצקאל טווארדאָגורא 〃 18
134. אברהם געלדמאַן וויקטאָריא 5
135. איציק אייִדעלשטיין 〃 33
136. הערש סטאנבאָק פאָדוואלנא 3
137. חיים ערליכזאָן 〃 5
138. מאָשעק גוטפרייִנד 〃 11
139. יצחק־לייב קליינמאן 〃 17
140. גדליה ראָזענבאום 〃 18
141. זלמן לעדערפיין 〃 20
142. בנימין נאַיזער 〃 22
143. תנחום לאמהוט 〃 26
144. דוד האוס 〃 28
145. מענדל לאמהוט 〃 36
146. פערל ראָזענפארב ראטושאָווא 1
147. מאָניש ראָזענוואַסער 〃 2
148. יאנקל בראָנער 〃 3
149. מרדכי קאהאן ריבנע 3
150. וואָלף יוכטלעדער 〃 4
151. חיים־ישראל אנגער 〃 5
152. לייב געראָנרייך 〃 6
153. לייב יוכטלעדער 〃 7
154. יאנקל ווייסבראָט ריצערסקא 1
155. פישל ראבינאָוויטש רינעק 2
156. שלמה פערעלזאָן 〃 5
157. מאָשעק געראָנרייך 〃 6

158. צפורה לערנער רינעק 7
160. מענדל ווייסבראָט " 9
161. שמואל גיווערער " 10
162. לייזער־וואָלף הערשענהאָרן " 11
163. מאָשעק נודעלמאַן " 12
164. יעקב גאָלדוואַסער " 13
165. יאָסל בעק " 14
166. שפרינצע באָרענשטיין " 12א
167. מֵענדל מושעל " 15
168. מאיר זילבערבערג " 16
169. לייב ראָזענפעלד " 17
170. אברהם דיאמענט " 18
171. אברהם דאווידזאָן " 19
172. מאָשעק גערענרייך " 20
173. יאנקל קאָהען " 21
174. יאנקל שיינברום " 23
175. אברהם דאווידזאָן " 25
176. סאָניע קרומהאָלץ " 26
177. רבקה גאָלדשטיין שעווסקאַ 1
178. זעליק הערשענזאָן " 3
179. ניאָמע קאָרמאן " 3א
180. שמואל נאיזער " 4
181. ישראל עדעלמאַן " 5
182. מרים הערשזאָן " 10
183. רחל פוקס " 20
184. ברוך העכטמאַן " 22
185. גרינע גאָלדפעלד שקאָלנע 1
186. מרדכי מארקעוויטש " 2
187. ישעיה באך " 4
188. דוד זילבער " 5
189. איציק טעפער " 5א
190. שמואל מייסנער " 6
191. הערש האָכראד " 7
192. יאנקל קאצענבערג " 8
193. אברהם דאווידזאָן " 9
194. לייב פיינגאָלד " 10
195. לייב גישפענץ " 11
196. יוכבד וויידענבאום " 12
197. הערש פילפוס " 14
198. ירוחם קאווע " 16
199. שבע סוקמאן " 18
200. מאיר ערענבערג " 22
201. חיים באָטנער " 20

202. בתיה הערשענהוט " 26
203. שמואל מענער " 30
204. מאיר זילבערפיין " 32
205. עלא לעדערפיין " 34
206. צביה בראטמאן " 36
207. הערש זאילער " 38
208. מאָשעק פאפיער " 40
209. מלך וואכאָלדער " 42
210. שמעון לאכטער " 44
211. נחמן גרינער " 46
212. שמחה גאָלדמאַן וואלאָווא 7
213. יאנקל ווינער " 9
214. דוד רייזמאן " 13
215. יאנקל רוטי וועסאָלא 1
216. אברהם לעווינזאָן " 2
217. מאיר פינטעלע " 4
218. חוה ווייסבראָט " 5
219. שמואל גוטפרייַנד " 6
220. שמחה ריינבערג " 8
221. דוד ברענער " 10
222. חיה בריקס " 11
223. אהרון מייזעלס " 12
224. חנא בערמאַן " 13
225. מאיר שטיינקריצער " 14
226. זעלמאן לאמהוט " 16
227. שמחה וואַסערמאַן " 17
228. לייב לאמהוט " 18
229. חוה פערסיק " 20
230. עזרא הערשענזאָן " 21
231. שלמה אייגער " 22
232. לייב האָכשטיין " 24
233. אברהם פייער " 26
234. איציק רעכטמאן " 28
235. יאָסל בינשטאָק וויעזשבאָווא 2
236. איציק ראָזענבוש " 4
237. גאָלדע בלאדי " 6
238. מרדכי גאָלדבערג " 7
239. מוסיע ווייסמאַן " 12
240. מאָשעק זילבערבערג " 18
241. חיה קניפער " 20
242. יאָסל־בענעק מילעכמאַן " 22
243. יודל באָכאין " 24

אנטייל פון קראשניקער יידן אין דער פראנצויזישער ווידערשטאנד־באוועגונג

זשאק פארבער, פאריז

1.

אין דעם צווייטן וועלט־קריג זענען מיר געווען אַ באַדייטנדיקע עדה פון קראַשניקער אין פראַנקרייך — אַ 200 פאַמיליעס. דער גרעסטער טייל — נאָך יונג, ווייניקער פון דרייסיק יאָר, כמעט אַלע מיליטער־פעיק. דער איבערוויגנדיקער טייל האָבן געהאַט פרויען און קינדער, יעדער האָט זיך באַשעפטיקט מיט זיין פאַך, דער רוב איז צו יענער צייט נאָך געווען אַרבע־טער, אַנדערע ווידער האָבן געאַרבעט זעלבשטענדיק — און ווי דער שטייגער, ביי די פאַכן פון אונדזער דור: שנייידערס, בייטלמאַכערס, סטאָלערס, שוסטערס און אַנדערע. כמעט אַלע האָבן זיך אָנגעהערט צו דער לאַנדסמאַנשאַפט (סאָסיעטע).

דאָס לעבן צו יענער צייט איז נישט געווען גרינג, מ׳האָט פאַרדינט ווייניק, אַ סך „טויט״־סעזאָנען. געווען זענען מיר אין גרעסטן טייל אויסלענדער — און דאָס האָט שוין באַשווערט אונדזער לעבן צוליב די אויס־לענדער־געזעצן און דאָס דאַרפן אָפט טוישן די פאַפירן אויף צו זיין לעגאַל און מעגן אַרבעטן. אַ סך האָבן טאָקע געאַרבעט אומלעגאַל, ביי גאָר שלעכטע באַדינ־גונגען. דאָך האָט זיך יעדער אויסגעלעבט אויף זיין שטייגער, לויט זיינע מעגלעכקייטן און זיין קוק אויף דער וועלט; געווארט און געהאָפט אויף בעסערע צייטן.

קיין בעסערע צייטן זענען דערווייל נישט געקומען. וואָס ס׳איז יאָ געקומען — דער צווייטער וועלט־קריג. אמת, ער איז נישט געקומען אומגעריכט, מען האָט אים צוגעגרייט שטופנווייז, ביז ער איז אויסגעבראָכן דעם 1טן סעפטעמבער 1939.

פאַרשטייט זיך, אַז נישט מיין אויפגאַבע איז דאָ צו מאַכן אַן אַנאַליז פון די סיבות פונעם קריג און ווער האָט דערפירט דערצו, אַז אַזאַ וועלט־קאַטאַ־סטראָפע זאָל אויסברעכן און צענדליקער מיליאָנען מענטשן זאָלן אומקומען, און צווישן זיי — זעקס מיליאָן פון אונדזער יידישן פאָלק — טאָקע אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברידער, פרויען און קינדער.

ווי אַזוי האָבן געהאַנדלט די קראַשניקער לאַנדסלייט אין פראַנקרייך אין דער צייט פון קריג? ווי מיר איז באַקאַנט, האָבן אַ סך קראַשניקער זיך אַנגאַזשירט צו גיין פאַרטיידיקן פראַנקרייך, נאָך איידער ס׳איז געמאַכט געוואָרן די אָפּיציעלע קריג־דערקלערונג פון פראַנקרייך און ענגלאַנד קעגן היטלער־דייטשלאַנד. ווי נאָר דאָס פראַנצויזישע קריגס־מיניסטעריום האָט געעפנט אירע רעגיסטרירי־ביוראָס, האָבן אונדזערע לאַנדסלייט באַלד זיך מאָביליזירט. דאָס איז געווען דער זייער סימפּא־טישער און ענערגישער מאָמענט ראָזנצווייג, זעליק גאָר־פינקל, מאָקס זילבערבערג, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע. כמעט אין אַלע מיליטערישע קאַזאַרמעס פאַר אויסלענדישע בירגער, האָבן זיך געפונען אין דער פראַנצויזישער אַרמיי אַ סך קראַשניקער לאַנדסלייט.

ס׳איז דאָ אוממעגלעך אויסצורעכענען די אַלע וואָס זענען שפעטער געשיקט געוואָרן אין די מיליטערישע לאַגערן וואָס זענען צוגעגרייט געוואָרן פאַר די אויס־לענדישע לעגיאָנערן. איך ווייס נאָר אַז אַ סך פון זיי זענען מער נישט צוריק געקומען, וויל זיי זענען גע־פאַלן אין שלאַכט קעגן די היטלער־חילות, אוועקגעגעבן זייערע יונגע לעבנס, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט אונדזער טייערן חבר מאָקס ראָזנצווייג. ער איז קוים אַלט געווען 33 יאָר, וועו ר׳איז העלדיש געפאַלן אין קאַמף פון דער פראַנצויזישער אַרמיי מיט די היטלער־האָרדעס.

פיל אַנדערע פון אונדזערע פריינד האָבן דורכגע־מאַכט דעם גהינום פון די געפאַנגענשאַפט־לאַגערן אין דייטשלאַנד, מיט לאַנגע יאָרן פון הונגער און קאַטאָרגע־אַרבעט, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט זעליג גאָרפינקל, וואָס איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין קאַמף מיט די היטלער־חיילות און געוואָרן אויסגעצייכנט פון דער פראַנצויזישער רעגירונג.

אַ סך חברים און פריינד אין דער פראַנצויזישער אַרמיי, וואָס האָבן שוין געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען פון דער אויסטערלישער קריג, זענען שפעטער דעפאָרטירט געוואָרן פון די זעלבע טויט־שונאים, די היטלער־מערדער. בלויז געציילטע האָבן געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען פון דעם שוידערלעכן גהינום — די קאָנצענטראַציע־לאַגערן — לייבטשע טאָפּעל, לייבל ווייסמעל, די צוויי שוועסטער זילבערפיין. די אַנדערע,

צענדליקער, זענען אַזוי יונג פֿאַרשוווּנדן אויף אייביק. בלויז אונדזערע יזכור־צוזאַמענקונפֿטן דערמאָנען מיט פּיעטעט זייערע נעמען.

אָבער מיט דעם האָבן מיר נאָך נישט פֿאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל וואָס הייסט קאַמף קעגן היטלעריזם, אָדער ווי מיר האָבן דאָס גערופֿן אין פֿראַנקרייך — רעזיסטאַנס. אונדזערע לאַנדסלייט האָבן געמוען אַ דירעקטן אַנטייל — אַלס פּאַרטיזאַנער, מיט געווער אין האַנט, ווי דאָס איז געווען דער זייער יונגער וואָלף וויסבראָט, פערעלזאָן אָדער שרייבער פון די שורות. גאָר באַזונדער איז ווערט צו דערמאָנען דעם חבר ווייס־בראָט, ווילכער האָט אַזוי העלדיש געקעמפט און נקמה געמומען פֿאַר אונדזער אויסגעשאָכטן פֿאָלק. ער איז געווען איינער פון די 23 צום טויט פֿאַרמשפּט דורך דער היטלער־הערשאַפט און זייערע אויספֿירער — די פּעטען־רעגירונג.

אין 1944 איז אין גאַנץ פֿראַנקרייך און אפֿילו אויסער אירע גרענעצן געווען אויסערגעווינלעך באַקאַנט דער „פֿראָצעס פון די 23". איינער צווישן זיי איז געווען אונדזער יונגער חבר וואָלף, דעמאָלט — אַוודאי אַ 17 אָדער 18־יעריקער בחור. איך האָב געהאַט דאָס גליק צו געפינען זיך אויף דער פּריי און זען אין פֿאַריז די רויטע אַפֿישן אויסגעקלעפּטע איבער גאַנץ פֿראַנקרייך, פון וועלכע עס האָט אַראָפּגעשייניט דאָס ענערגישע און שטראַלנדיק געזיכט. טראָץ די שוידערלעכע פֿיינט־קונגען, וועלכע ער איז אויסגעשטאַנען פון די געסטאַפּאָ־אויסוווּרפן, האָט ער זיך נישט געבראָכן אויף קיין איין מינוט. דאָס וואָס זיי האָבן אים פֿאַרגעוואָרפן, אַז ער האָט געמאַכט אַטענטאַטן אויף די היטלער־באַנדיטן און באַן־טראַנספֿארטן — האָט ער שטאָלץ געענטפֿערט „יאָ!"

מלכתחילה האָט פערעלזאָן זיך באַטייליקט אין דער רעזיסטאַנס אַלס פֿאַרבינדלערין פון דער העכערער אַנ־פירונג. נאָך אַ לענגערן אַרבעטן אויף דעם געביט, איז זי אַרײַנגעפֿאַלן אין די לאַפּעס פון דער געסטאַפּאָ. אויך זי איז שוידערלעך געפּייניקט געוואָרן, דאָך האָבן זיי פון איר נישט געקאָנט אַרויסבאַקומען קיין וואָרט פון דעם אַלעם וואָס זי האָט געוווּסט. לאַנגע חדשים האָט מען זי געהאַלטן אין די תפיסה־קעלערן און געפּייניקט. שפּעטער איז זי דעפֿאָרטירט געוואָרן אין פֿאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין דייטשלאַנד און דאָרט האָט זי נאָך אַ סך געהאָלפן אַלס קראַנקן־שוועסטער (דאָס איז געווען איר פֿראָפעסיע), געראטעוועט דעפֿאָר־טירטע וואָס זענען געווען מיט איר. טראָץ די אַלע ליידן, האָט זי געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען און זיין צווישן די לעבעדיקע עדות פון דער גרויסער טראַגעדיע אונדזערער.

*

וועגן זיך אַליין איז אַוודאי אומבאַקוועם צו שרייבן. נאָרמאַל וואָלט דאָס געדאַרפט טאָן אַ צווייטער. איך וועל בלויז איבערגעבן אייניקע פֿאַקטן ווי אַזוי כ׳האָב מיט געווער אין האַנט געקעמפט קעגן אונדזער גרעסטן און גרויזאַמסטן שונא.

2.

אין חודש אָקטאָבער 1942 איז מיר אויסגעקומען אַנטייל צו נעמען אין אַ פֿאַרטיזאַנער־אַקציע אויף רי גראַנד־דעגרע, אין 5טן אראנדיסמאן אין פּאַריז. דאָרט האָט זיך געפונען אַ קליינע קאפע, דער אייגנטימער איז געווען אַ שווייצער, נאָר אַ געפערלעכער קאָלאָבאָרא־טאָר. דאָרט האָבן זיך געזאַמלט דייטשע סאָלדאַטן און אָפּיצירן. דער בעל־הבית איז אויך געווען אַ שכן פון אונדזער העלדיש אומגעקומענער העלען קרא, וועלכע איז נישט איין מאָל באַליידיקט געוואָרן פון אים.

מיר האָבן באַשלאָסן צו אַטאַקירן די קאָפּע. געווען זענען מיר דריי מאַן: מארסעל (שארל מיצפליקער), זשיסל (יאנעק קערבעל) און דער שרייבער פון די שורות (דעמאָלט געראפן זיך אנדרע).

מיר האָבן קודם־כל אָבסערווירט דאָס אָרט. מאַרסעל איז אפילו אריינגעגאַנגען טרינקען אַ גלעזל, כדי גוט זיך אַרומקוקן ווי עס זעט אויס פון אינעווייניק. אמת, ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט אַ געוויסן פאַרדאַכט פון דעם פֿאַרשוין, אָבער ער האָט אים באַדינט און איז בשלום אַרויס פון דאָרט. צו מאָרגנס האָבן מיר די אַקציע דורכגעפירט מיט דערפֿאָלג. דער אויפרייס איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז די שויבן פון די אַרומיקע גאַסן זענען צעקלאַפּט געוואָרן. די דייטשן האָבן גע־שאָסן אויף רעכטס און אויף לינקס. דער אייגנטימער, וואָס האָט דעם אָוונט נישט באַקומען זיין פסק, האָט אים באַקומען אַ צייט שפּעטער.

דעם זעלבן חודש אָקטאָבער האָבן מיר דורכגעפירט אַ צווייטע אַקציע פון נישט קיין קלענערן פאַרנעם. אויף רי שאטא די ראנטיע, אין 13טן אראנדיסמאן, האָט זיך געפונען אַ גאַראַזש ווו די דייטשן זענען געווען די אַבסאָלוטע בעל־הבתים און מיר האָבן באַשלאָסן דאָרט „מאַכן אָרדענונג".

ווי אַלע מאָל, האָט מען זיך גוט געדאַרפט באַקענען מיט דעם אָרט, באַדינגונגען און סביבה. דאָרט איז געווען אַ ווייסע אַרומצוימונג, שטענדיק באַוואַכט פון אַ דייטשן סאָלדאַט. מען האָט געדאַרפן אַכטונג געבן ווען די וואַך טוישט זיך, כדי אַוועקצולייגן די באָמבע. מיר האָבן נישט לאַנג פאַרזוימט, צו מאָרגנס איז אונדזער אַקציע אויסגעפירט געווארן מיט דערפאָלג. אָבער ווען איך בין אַוועק נעמען די מעטראָ (אונטערערדישע באַן), האָב איך אויף דעם וועג געטראָפן אַ פאָליציי־וואַך וואָס האָט מיך גוט באַזוכט און גאָרנישט געפינען דיק — געהייסן מיך גיין.

אין די ערשטע טעג פון נאָוועמבער 1942 איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין נאָך אייניקע אַק־ציעס. געווען זענען מיר דאָס מאָל צוויי: שאַלען און איך. ביים פלאַץ אינוואַליד איז געווען דער זאַמל־פונקט פון ריזיקע מיליטערישע לאַסט־אויטאָס. מיר האָבן געהאַט די אויפגאַבע אַרייַנצולייגן אויפרייס־מאַטעריאַל דאָרט וווּ דער מאַטאָר געפינט זיך, כדי דער אויטאָ זאָל זיך נישט רירן פון אָרט און פאָרשטאָפן דעם וועג.

מיר האָבן זיך דערנענטערט און באַמערקט ווי סאָלדאַטן אין שוואַרצע אוניפאָרמען דרייען זיך אַרום די וועגענער. געווען זענען זיי אַ סך און אויף אַ גרויסן שטח. מיר האָבן אויסגענוצט אַ מאָמענט ווען זיי זענען געווען שטאַרק באַשעפטיקט און אַריינגעלייגט דעם אויפרייס־מאַטעריאַל. נישט באַוויזן אַוועקצוגיין אַ 100 מעטער, צו דער מעטראָ־סטאַציע סעגיר, ווי מיר האָבן געהערט די אויפרייסן. אַ דערלייכטערונג איז געקומען אויף אונדזער געמיט, אַז מיר האָבן מיט עטוואָס אָפגע־האַלטן דאָס צושטעלן קריגס־מאַטעריאל דער היטלע־רישער אַרמיי.

די זעלבע וואַך פון נאָוועמבער האָב איך אָנטייל געמומען אין דורכפירן אַן אַקציע אויף דעם האָטעל „אימפעראַטאָר", אויף רי באבור, אין 4טן אראנדיסמאן אין פאַריז. דאָרט זענען אייַנגעשטאַנען דייטשע אָפי־צירן, אָבער צוקומען צום האָטעל איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. אויך דאָרט איז די געביידע געווען אַרומגעצוימט מיט אַ ווייסן פלויט און באַוואַכט פון אַ דייטשן פאַטרול. מען האָט געדאַרפט אָבסערווירן דעם מאָמענט פון טוישן זיך פון דער וואַך, כדי צו האָבן אַ געווישן שאַנס צו קענען אַוועקלייגן אַן אויפ־רייס־באָמבע פון 30 סענטימעטער.

מיר זענען געווען דריי: זשיל, בערטראן און איך. דעם מאַטעריאל האָט געהאַלטן בערטראן, סטודענט פון כעמיע. ער האָט געהאַט דעם קאָנטאַקט מיטן חבר זשילבער, דער פאַבריצירער פון דעם אויפרייס־מאַטער־יאל. מיר האָבן זיך געטראָפן אין 5טן אַראַנדיסמאן און גלייך זיך צעטיילט, נישט גיין צוזאַמען. ס׳איז געווען אַרום 6.30 פאַרנאַכט. מיר זענען געגאַנגען צופוס ווייל ס׳איז געווען זיכערער. אַנגעקומען אויף דעם אָרט זענען מיר אַרום 7 אַוונט. אַוועקלייגן די באָמבע האָט געדאַרפט דער חבר בערטראן, אָבער מיר האָבן אייַנ־געזען, אַז דעם אַוונט איז דאָס אוממעגלעך, האָבן מיר באַשטימט צו טאָן עס אויף צו מאָרגנס. איך האָב די „סחורה" געמומען צו זיך אַ היים, ווייל כ׳האָב געווויינט צום נאָענטסטן.

צו מאָרגנס האָבן מיר זיך געטראָפן נישט ווייט פון אָרט ווו מיר האָבן באַדאַרפט דורכפירן די אַקציע, אָבער איך האָב געמומען אויף זיך די אויפגאַבע דאָס דורכצופירן. איך האָב אין מיין שטוב אָפגעשניטן אַ שטיקל קנויט, כדי דער אויפרייס זאָל פאָרקומען שנע־לער. אַז מיר זענען אָנגעקומען, איז, ווי שטענדיק, געווען אַ וואַך. מיר האָבן זיך אַ ביסל אַרומגעדרייט, ביז די וואַך איז געקומען זיך טוישן. איך האָב מיט אַ סיגאַרעט אָנגעצונדן די קנויט און געדארפט שנעל זיך באַפרייען פון דעם מאַטעריאל, ווייל ס׳האָט געקענט אויפרייסן ביי מיר אין די הענט. צוויי מינוט שפעטער האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס, וואָס האָט געמאַכט אויפציטערן די גאַנצע געגנט. מיר האָבן נאָך דעם זיך געטראָפן אויף מאָבער־מיטיאליטע און מיט פרייד פעסט־געשטעלט, אַז מיר זענען גאַנץ און אַז ס׳איז געווארן מיט אַ פאָר היטלעריסטן ווייניקער.

אַ פאָר טעג שפעטער איז אונדז אויסגעקומען דורכ־צופירן אַן אַקציע אויף רי דאַבווייל, אין 9טן אראנדיס־מאן. אויך דאָרט איז געווען אַ האָטעל פון דייטשע אָפיצירן. מיר האָבן די אַקציע דורכגעפירט מיט דער־פאָלג און פרייער אָפגעאָטעמט, וויסנדיק, אַז מיר האָבן עפעס געטאָן אויף צו דערנענטערן די באַפרייונג פון פראַנקוייך.

אין חודש דעצעמבער 1942 האָבן מיר באַשטימט דורכצופירן אַן אַקציע אויף בולוואר דידרא, נישט ווייט פון דער קאַזאַרמע רעאי, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ פאַבריק וואָס האָט געאַרבעט פאַר דער דייטשער אַרמיי. געווען איז דאָרט אַ וואַך פון צוויי דייטשע סאָלדאַטן, יעדע פאָר שעה זענען געקומען זיי טוישן אַנדערע צוויי באַוואָפנטע זעלנער פון דער קאַזאַרמע

רעאי. מיר האָבן זיי אָפגעווארט אין דעם מאָמענט וועו זיי זענען געגאַנגען צום באַשטימטן פונקט אוו איך האָב אויף זיי געווארפן אַ קליין גראַנאַטל. מיר האָבן זיך שפּעטער געטראָפן אוו מיט פרייד ווייטער געקענט פעסטשטעלן, אַז מיר לעבן אוו ס׳זענען פאַראַן מיט נאָך צוויי היטלעריסטן וויניקער.

מיט אַ פאָר טעג שפּעטער האָבן מיר זיך געזומען „מאַכן אַ קליין ביסל אָרדענונג״ אויף פלאס דע לא קאָנקאָרד. דאָרט זענען איינגעשטאַנען היטלעריסטישע „העכט״ מיט זייערע לוקסוס־אויטאָס. מיר זענען געווען דריי: זשאָן לעמבערגער, וואָלף וויסברויט (צו יענער צייט — פּיער) אוו איך. מיר האָבן זיך דערענטערט מיט אונדזערע פלעשער אויפריס־מאַטעריאל. אויך דאָס מאָל האָט מען געדאַרפט אַרייניליגן דעם מאַטער־יאל וווּ דער מאַטאָר געפינט זיך. איך דערמאָן זיך, אַז מיר האָט זיך דעמאָלט אויסגעווייזן, אַז איך האָב דאָס נישט גוט אָווועקגעלייגט, האָב איך זיך אומגעקערט אוו די פלאַש אייגעאָרדנט ווי מען האָט געדאַרפט. מיר האָבן קוים באַווייזן אָפּצוגיין אַ פאָר צענדליק מעטער ביז דער מעטראָ קאָנקאָרד, ווי ס׳האָבן אָנגעהויבן קנאַלן די אויפגעריסענע פלעשער מיט די אויטאָס.

אין חודש יאנואר 1943 איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַן אַקציע אויף רי סען־פער, אין 7טן אראנדיסמאן, אויף אַ האָטעל פון דייטשע אָפּיצירן. געווען זענען מיר דריי מאָן: פּיער (וואָלף וויסברויט), דער שפּעטערדיקער העלדישער יידישער זון וואָס איז פאָר זיינע אטענטאַטן פאַרמשפט געוואָרן צום טויט אין דעם פראָצעס פון די 23, צוזאַמען מיט די באַרימטע פירער פון דער מאנושיאן־ריימאן גרופּע. די אַקציע האָט צו יענער צייט געמאַכט אַ רושם, דער האָטעל איז געוואָרן אַזוי צעשעדיקט, אַז ר׳איז אַ לענגערע צייט געווען פאַרקלאַפּט מיט ברעטער. און פאָר אונדז — נאָך אַ נעמט וויניקער מיט היטלעריסטישע באַנדיטן.

מיר איז אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַנדערע אַקציעס, ווי אויף דעם האָטעל פון רי טראנשע, ביי מאדלען, וווּ ס׳זענען איינגעשטאַנען דייטשע אָפּיצירן. ס׳איז געלונגען אוועקצולייגן אַ באָמבע פון 30 סענטי־מיטער וואָס האָט געהאַט די געהעריקע ווירקונג.

דעם זעלבן חודש איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַן אַקציע פון אַ גרעסערן פאַרנעם אויף שאַנז דע וואנסעז. דאָרט, אין שאטא, וואָס איז צו יענער צייט פאַרוואָנדלט געוואָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט אין אַ קאַזאַרמע, זענען יעדן אינ־דערפרי אַרויס גרעסערע אַיינהייטן פון דייטשע סאָל־דאַטן אויף איבונגען אין וועגסענער וואַלד. מען האָט געדאַרפט גוט און געגוי אָבסערווירן זייער מארשרוט, מיט אַ כראָנאָמעטער אָפּציילן און אויסמעסטן די טריט, אויסרעכענען גענוי דאָס אָרט וווּ אַוועקצולייגן די אויפ־רייס־באָמבע. ערשט וועו מיר האָבן דאָס אַלץ געווּסט נאָך אַ לענגערער אָבסערוואַציע, זענען מיר געגאַנגען דורכפירן דעם פלאַן. געווען זענען מיר דריי פערזאָן: די חברטע ליסיען (אנקע ריכטיגער), חבר זשיל (יאנעק קערבעל) אוו איך. איך דערמאָן זיך, וועו דער אויפרייס האָט זיך דערהערט, צוזאַמען מיט דייטשע געשריייען (ווי געשאָכטענע בהימות) — האָט דאָס אויף אונדז גוט געווירקט, וויסנדיק, אַז ס׳איז געוואָרן אַ ביסל וווניקער היטלעריסטישע יידן־אוו מענטשן־מערדער.

מיט אַ פאָר טעג שפּעטער האָב איך אָנטייל געזומען אין אַן אַקציע פון אַ נאָך גרעסערן פאַרנעם ביי מעטראָ דיפלעקס רי דעסעקס. דאָרט איז געווען אַ דייטשע סאָלדאָטן־הויס, וווּ זיי זענען געקומען זיך אָנפרעסן פאָרן שלאָפן גיין. שפּעטער האָבן זיי געזומען אַ לאַסט־אויטאָ, אויסגעשטעלט אויף אים בענק אוו געפאָרן אין דער קאַזאַרמע.

מיר האָבן אַ לענגערע צייט אָבסערווירט, אַז יעדן אָוונט קומט פאָר דאָס זעלבע. מיר זענען דאָן געווען דריי פערזאָן: מארסעל, זשיל אוו איך. וועו זייער אויטאָ איז אַרויסגעפאָרן פון געסל אויף בולוואַר גרענעל, האָבן מיר געדאַרפט אויף זיי וואַרפן אַ באָמבע. אַזוי איז טאַקע געווען. די באָמבע האָט געוואָרפן זשיל, מיר האָבן אים באַדאַרפט דעקן. ביי דעם צוריקציען זיך האָבן מיר בלויז געהערט אַ כאַרכלען פון דייטשן וויי פון אויס־גייענדיקע הינט.

3.

געווען איז דאָס אין אַ שיינעם ווינטער־טאָג אין פאַריז, זונטיק דעם 21סטן פעברואַר 1943. אין דאָזיקן טאָג האָב איך אוו חבר זשיל (יאנעק קערבעל) געהאַט אַ טרעפונג, כדי אָבסערווירן אַ גרויסן האָטעל אויף רי פאַסקיע וווּ ס׳זענען איינגעשטאַנען דייטשע אָפּיצירן. די טרעפונג האָבן מיר געמאַכט אין אַ קליין געסל ביים נאָטערדאַם. מיר האָבן באַשטימט זיך דורכצושפּאַצירן צופוס כדי גענויסן פונעם שיינעם וועטער אוו אויך האָבן אַזוי אַרום די מעגלעכקייט בעסער צו זען וואָס אַרום טוט זיך. צוגייענדיק צום האָטעל, האָבן מיר געזען צוויי שטאַרק באַוואָפנטע דייטשע סאָלדאָטן אוו אַ פראַנ־

צוויזישן פאַליציאַנט. אַלע דריי זענען געשטאַנען און געריידט צווישן זיך. מיר זענען נאָך אַמאָל אַדורכ־געגאַנגען און ווידער באַמערקט דאָס זעלבע. אונדזער אַבסערוואַציע האָט געדאַרפט דינען פאַר אויסארבעטן אַ פלאַן ווי אַזוי דורכפירן די אַקציע קעגן האָטעל מיט די דייטשע אָפיצירן און ווי אַזוי זיך צוריקציען נאָך דער אַטאַקע. לויטן פלאַן, האָט יאנעק געדארפט וואַרפן דעם גראַנאַט אין האָטעל אַריין און איך האָב געדאַרפט אָפרייניקן דעם וועג פון דער וואַך. מיר האָבן באַשטימט אַדורכצופירן די אַקציע דינסטיק דעם 23סטן פעברואַר, 6.45 פרי, ווייל אין דער שעה האָבן זיי געוומען זייער פרישטיק. און אַזוי איז טאַקע געווען.

מיר האָבן אָבער געהאַלטן אַז עס פאַרבלייבט צו פיל צייט ביז דינסטיק דעם 23סטן און באַשלאָסן דער־ווייל אַדורכצופירן אַ צווייטע אַקציע פון נישט קיין קלענערן פאַרנעם. מיר האָבן זיך טאַקע דעם זעלבן אָוונט געטראָפן אויפן גאַר דע ליאָן (ליאָנער וואַקזאַל) און זיך גוט צוגעקוקט צו די דייטשע חיילות. וואָס מער מיר האָבן געקוקט אויף די דאָזיקע מערדער, וועלכע האָבן אויף זייער געווייסן אַזוי פיל אומשולדיקע יידישע קינדער, האָט אַלץ אַ שטאַרקערער האָס זיך אָנגעצונדן אין אונדזערע הערצער. מיר האָבן זיך גע־זאגט און באַשטימט צו טרעפן זיך צומאָרגנס, מאָנטיק דעם 22סטן פעברואַר אין אָוונט. דאָס זענען געווען לאַנגע שעהן פון אויסערגעווייניטלעכער שפּאַנונג. איך האָב מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דעם באַשטימטן טערמין. איך האָב געפילט אַ פרייד און שטאָלץ, וואָס מיר איז אָנגעטרויט געווארן אַזאַ וויכטיקע אַרבעט.

מאָנטיק 7 אָוונט האָבן מיר זיך געטראָפן אויף רי קאָרדינאַל לעמואָן, אין לאטיינישן קוואַרטאַל און גענע־מען דעם וועג צום גאר דע ליאָן. געווען זענען מיר דאָס מאָל: זשיל, חברטע ניקאל (בירענבוים), בערטראַן און איך. איך בין געגאַנגען מיט ניקאָל, און זשיל — מיט בערטראַ. די לעצטע אַבסערוואַציע האָט געדאַרפט מאַכן בערטראַ. חברטע ניקאל האָט געהאַט ביי זיך דאָס מאַטעריאל, זשיל איז איך האָבן געדאַרפט אלץ אַדורכ־פירן. מיר האָבז באַשטימט, אַז איך וואַרף דעם גראַנאַט און זשיל האַלט וואַך — אויב נאַכן וואַרפן דעם גראַנאַט לויפט אונדז וועד נאָך, שיסט ער.

מיר זענען שוין געווען אַ לענגערע צייט אָרום דעם גאר דע ליאָן, אָבער אויף צו להכעיס האָט זיך קיינער נישט „חשובע געסט" נישט באַוויזן. חבר בערטראן איז געגאַנגען הין־און־צוריק און זיך דענערווירט. מיר האָבן זיך אַריינטירט, אַז זאַלבעפערט קען אונדזער זיין דאָרט וועדן אויפפאַלנד און דעריבער האָבן מיר אַוועקגעשיקט בערטראנען און ניקאָלן. געבליבן איז זשיל און איך. ערשט 15 מינוט נאָך 9 אָוונט האָט זיך באַוויזן אַ גרעסערע גרופע דייטשע סאָלדאַטן מיטן גאַנצן קלאַפערגעצייג, כדי צו נעמען דעם צוג. לאַנג נישט טראַכטנדיק, האָב איך דעם גאַנצן צאָרן און האָס וואָס האָט זיך ביי מיר אָנגעזאַמלט צוליב זייערע שוי־דערלעכע פאַרברעכנס, אויסגעלאָזט צו זייערע פאַר־שאָלטענע קעפ. אַ ריזיקער אויפרייס האָט אויפגעצי־טערט דעם אָרום. וועז מיר האָבן זיך צוריק געצויגן, האָבן מיר באַמערקט ווי פיל קאַפּע־אייגנטימער האָבן אין שרעק געעפּנט די טירן, אַרויסגעשטעקט די קעפ כדי זיך צו דערווויסן וואָס ס׳איז געשען. זיי האָבן אָבער גלייך פאַרקלאַפט די טירן.

מיר זענען אַרויס פון דער געפאַר־זאָנע און בשלום זיך צוריקגעקערט אַהיים. צו מאָרגנס האָבן מיר זיך דערווויסט, אַז דער גרעסטער טייל פון דער דייטשער סאָלדאַטן־גרופע איז דערהרגעט געוואָרן. פאָרן צעשיידן זיך האָבן מיר באַשטימט זיך צו טרעפן צומאָרגנס 6 פרי ביי מעטראָ מאבער מיטיאליטע און אויסשטייגן אויף מעטראָ מאדלען. האַלב זיבן זענען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט. דאָרט האָט צו מיין גרויסער שטוינונג זיך דערנענטערט צום חבר זשיל אַן אומבאַקאַנטע יונגע פרוי מיט אַ פאָר גרויסע גראָע אויגן, אַ לענגלעך ראָז געזיכט, זייער שלאנק און עלעגאַנט. איך האָב אין דער טונקלקייט, נאָך אַ מינוט אָבסערווירן, דערקענט אין דער פרוי די חברטע לוסיען (אנקא ריכטיגער), די פרוי כון חבר זשיל. זי האָט אונדז געברענגט דעם מאַטעריאַל און געבליבן שטיין אויף רי טראנשע. זשיל און איך זענען אַוועק אויפן באַשטימטן אָרט. צוקומענדיק צום האָטעל אויף רי פאסקיע, האָבן מיר געטראָפן די צוויי דייטשע וואַך־סאָלדאַטן שפּאַצירן אין מיטן גאָס. איך האָב אַ פליסטער געטאָן צו זשילן מיר זאָלן נאָך אַ מאָל אַדורכגיין די גאָס און אויב מיר וועלן זיי טרעפן אין דער זעלבער פאָזיציע, זאָלן מיר עפענען אַ פייער. אַזוי איז טאַקע געווען. מיר האָבן זיי געטראָפן אויף דעם זעלבן אָרט, מיר עפענען אַ פייער, זיי פאַלן אַוועק. זשיל וואַרפט דעם גראַנאַט אויפן האָטעל, מיר נעמען לויפן — איך אויף לינקס און זשיל רעכטס. אָפלויפנדיק אַ 50 מעטער, האָב איך געהערט 2 שאָסן. אַ שטיק פייער איז אַדורך ביי מיין רעכטן פוס און איך בין אומגעפאַלן.

כ׳וויל זיך אויפהויבן, כ׳קען זיך אָבער נישט רירן. כ׳מאַך נאָך אַ מאָל אַ פרוּוו צו שטעלן זיך אויף די פיס, ס׳איז נישט מעגלעך, ווי כ׳וואָלט געווען געליימט. נו, טראַכט איך: איצט ביסטו פאַרלוירן. איך עפן מיין רעווואָלווער כדי זיך צו פאַרטיידיקן, אפשר צום לעצטן מאָל. אַרום איז אָבער פּוסט, קיינער דערנענטערט זיך נישט. איך מאַך אַן איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונג, הייב זיך אויף און שלעפּ זיך קוים צוּ צו רי טראנשע, ווּ חברטע לוסיען האָט געדאַרפט אויף אונדז וואַרטן. כ׳האָב זי דאָרט געטראָפן. מיט אַ שוואַכע שטימע זאָג איך איר, אַז איך בין פאַרוווּנדעט אין פוס. פון דער וויטנס זעט מען מענטשן, מען קען דאָ לענגער נישט בלייבן. „גיי אין מעטראָ", פליסטערט לוסיען. נישט אָפּגעבנדיק זיך קיין רעכענונג וואָס מיט מיר האָט גע־ טראָפן, גיב איך איר דעם רעווואָלווער און שלייך זיך צו צו דער מעטראָ. דאָס בלוט רינט פון פוס, מיך באַ־ גיסט אַ טויטן־שוויייס. איך פיל ווי די כוחות פאַרלאָזן מיך, עס דרייט דער קאָפּ, אָט וועל איך פאַלן אין חלשות.

כ׳וויייס נישט באמת ווי אַזוי כ׳האָב זיך דערשלעפּט אַרום 8 אַזייגער צו מיינער אַ פריינדין, מאדאם קאל (היינט — קארסאקיסאק). כ׳האָב אָנגעקלאָפּט מיט אַ ספּעציעלן צייכן. ווען זי האָט געעפנט, בין איך אָוועק־ געפאַלן, די כוחות זענען שוין געווען אינגאַנצן אויס־ געשעפט. די פריינדין האָט מיר געמאַכט אַ באַנדאַזש און איז אָוועק זוכן אַ דאָקטער וואָס איז געווען אין אונדזער באַוועגונג.

דורך דער חברטע ניקאָל באַקום איך דעם זעלבן טאָג אַ קאָנטאַקט מיטן חבר מארקוס. אין אָוונט האָט מארקוס צוזאַמען מיטן חבר דוד ווילנער מיך אַרויפ־ געטראָגן אין מיין אומלעגאַלער דירה.

אַזוי זענען אַדורך די צוויי אַקציעס, וועלכע זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אין אַן אינטערוואַל פון 9 שעה צייט.

דערמיט האָט זיך מיין טעטיקייט נישט פאַרענדיקט. ביז צו דער באַפרייאונג בין איך געווען, ווי אַלע אַנדערע קאמפּס־חברים, אַ זעלנער אין אוניפאָרם. מיר זענען שטענדיק געווען באַוואָפנט — סיי מיטן געווער, סיי מיט דעם פולן באַווּסטזיין אַז מיר טוען אַ גוטע און נויטוועניקע אַרבעט צו באַפרייען פראנקרייך פון די היטלעריסטישע האָרדעס, נקמה נעמען פאַר די אַלע ליידן פון אונדזער יידישן פאָלק, דערוונטער פאַר מיין אויסגעשאָטענער פאַמיליע אין פראנקרייך, אין בעלגיע, אין פוילן און אין קראָשניק; פאַר אַלע מיינע קאַמפּס־ חברים וואָס אַלעמענס נעמען איז מיר אוממעגלעך אויס־ צורעכענען: אנקא ריכטיגער, טייבל קלעטשעלסקי, העלען קרא, וואָלף ווייסברויט, דער קראָשניקער יאנעק קערבעל, מישעל ריימאַן, מארקוס (מייער ליסט), ווילי שאפּירא, שלמה גזשיוואַטש, שמעון שטרופמאן און אַנדערע.

4.

און איצט — אייניקע שילדערונגען פונעם „שוואַרצן דאָנערשטיק" (16טער יולי 1942) און וועגן טראַגישן גורל פון מיינע נאָענטסטע:

איך האָב צו יענער צייט געלעבט אין קאָנספּיראַציע, געמוזט קומען אַהיים אין געהיים, ווייל איך בין געווען פון די ערשטע וואָס מען האָט דעם 14טן מאַי 1941 געפרופן אין די ערשטע יידן־לאַגערן פיטיווע אָדער באַן־ לאראלאנד — און איך האָב זיך נישט צוגעשטעלט. דאָן איז נאָך געווען רעלאַטיוו גרינג זיך אויסצובאַ־ האַלטן, ווייל צו יענער צייט האָט מען געפרופן אַלע אויסלענדישע בירגער פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, אָבער זיי האָבן נישט פאַרהאַלטן קיין שטאטלאָזע.

מיין שוואָגער זאמעק ווייסבראָט איז געווען אַ שטאטלאָזער אין באַפרייט געוואָרן פון דער פאָליציי, נאָכן קאָנטראָלירן זיינע פאַפּירן. איך האָב זיך דעמאָלט געפונען ביי מיין שוועסטער און שוואָגער מיט זייערע צוויי קינדער מישעל און פערנאַנד. ווען די פאָליציי איז געקומען מיך זוכן און געפרעגט מיין פרוי חיהלע, פאַרוואָס איך האָב זיך נישט צוגעשטעלט, האָט זי געענטפערט, אַז זי ווייס נישט ווּ איך בין און אַז שוין לאַנג האָב איך זי פאַרלאָזן. די לאַגע האָט געדויערט אַ פּאָר חדשים. שפּעטער בין איך געקומען צו זיך אַהיים.

ערב דעם 16.7.42, דעם „שוואַרצן דאָנערשטיק", ווי ער ווערט באַצייכנט אין דער געשיכטע, האָב איך זיך באַמיט צו געפינען אַ מקום מקלט. אָבער דאָס איז מיר ניט געלונגען, בפרט נאָך — פאַר מיין פאַמיליע פון פיר פערזאָן. דערצו איז אונדזער יינגסטער זונעלע מאַקסים געווען קראַנק אויף מאָזלען מיט הויכע טעמ־ פּעראַטור. מיר האָבן באַשלאָסן צו בלייבן ביי זיך אין שטיבל.

די נאַכט פון 15טן אויפן 16טן זענען מיר ניט גע־ שלאָפן און געוואַרט מיט גרויס האַרצקלאָפּעניש אויפן טרויעריקן סוף. ענדלעך זיך דערוואַרט אויף דעם פּרי־

מאַרגן. גאַנץ פרי האָבן מיר דערהערט אַ קלונג אין טויער. פון אונדזער פענצטער האָבן מיר געקאָנט אָבסערווירן וואָס עס טוט זיך אין הויף און מיר האָבן דערזען ווי עס זענען ווי ווילדע חיות אַריינגעפאַלן עטלעכע פאָליציאַנטן, אָנגעקלאַפּט אין טיר פון דער הויז־וועכטערין און געפרעגט אויף די יידישע לאָקאַטאָרן און גלייך אַוועק אין די דירות וווּ מיר האָבן געווינט און מיין יידישער שכן און פריינד דאַווי־דאָוויטש.

ס׳איז ניט געבליבן קיין איבעריקע מינוט צו טראַכטן. איך האָב געכאַפּט מיין פּעקל אָנטוועכן און שנעל אַרויפגעלאָפן אויפן בוידעם. פון גרויס איילעניש האָב איך אפילו נישט באַווײַזן אַרויסצונעמען דעם שליסל פון דרויסן. איך ווייס נישט צי זיי האָבן אים דערזען. אַזוי ווי זיי זענען געקומען אויף געוני באַשטימטע אַדרעסן (און נישט כדי צו מאַכן אַ רעוויזיע), נאָר צו נעמען יידן לויט דער רשימה, איז זיי נישט איינגעפאַלן צו עפענען די טיר פון בוידעם און דאָרט זוכן. זיי זענען צו צו אונדזער טיר, אַנדערע צום שכנס טיר און אָנגעהויבן קלאַפּן. וועמען מיין פרוי האָט נישט געעפנט, האָבן זיי אָנגעהויבן שטאַרקער צו קלאַפּן און דראָען, אַז זיי וועלן אויפברעכן די טיר, אויב מען וועט זיי נישט עפענען מיט גוטן.

אונדזער קליינער מאַקסים האָט פון שרעק אָנגע־הויבן ווײַנען און זיין עלטערע שוועסטער ראָזא האָט געציטערט פון מורא און אויפרעגונג, אָבער דער־שטיקט אין זיך דאָס געווײַן. מיין פרוי איז געשטאַנען ביי דער טיר אין גרויס שרעק און נישט געוווסט וואָס צו טאָן — עפענען, צי נישט עפענען? מיר האָבן דאָך געהאַט באַשלאָסן נישט צו עפענען די טיר, אויב מען וועט קומען נאָך מיר.

איך ווידער, אויפן בוידעם, האָב געהאַט גרויסע מאַראַלישע ליידן. פאַרוואָס בין איך אַנטלאָפן? איך האָב כסדר געהערט אָפּגאַריסענע קולות, ווייטע געווײַ־נען פון מיינע טייערע קינדער, איבערהויפּט פון מאַק־סימען, און ווי ראָזאָ, די עלטערע, באַרויקט אים מיט גלעטן און קושן.

מסתמא האָט עס נאָך מער אויפגערעגט די פאָליציי־אָן זיי האָבן אָנגעהויבן רייסן די טיר. אין דער לעצטער מינוט האָט מיין פרוי געעפנט. די פאָליציאַנטן האָבן זיך אַריינגעשאָטן ווי ווילדע חיות און באַפּוילן דער פרוי מיט די קינדער זיי זאָלן זיך אָנטאָן און מיטגיין מיט זיי. מיין חיהלע האָט זיי געענטפערט, אַז זי קאָן נישט גיין, ווייל דאָס קינד איז קראַנק, האָט מאָזלען און שטאַרקע טעמפּעראַטור. די פאָליציי־ס האָט געשריען, געדראָט, אָבער חיהלע האָט אָנטשלאָסן דערקלערט, אַז זי וועט נישט גיין מיט דעם קראַנקן קינד, מיט דער קליינער טעכטערל און אַן מיטלען צום לעבן. דער מאַן האָט זי פאַרלאָזן — און איצט רירט זי זיך נישט פון אָרט.

וועלן די פאָליציי־ס האָט דערזען, אַז זיי וועלן דאָ גאָרנישט אויפטון, זענען דריי פון זיי אַוועק און צוויי פאָליציאַנטן זענען געבליבן. אין משך פון 30—25 מינוט זענען זיי צוריק געקומען און געזאָגט:

— מאַדאָם, מיר זענען געווען ביים קאָמיסאַר און ער האָט געזאָגט, אַז איר קאָנט בלייבן אין דער היים ביז אייער קינד וועט בעסער ווערן.

דערנאָך זענען זיי אַוועק.

גרויס איז געווען מיין דערשטוינונג און פרייד, ווען חיהלע איז שטיל און פאָרזיכטיק צוגעקומען צו מיר אויפן בוידעם און געפרופן צוריק אין שטוב. איך האָב באַוווּנדערט איר האַלטונג און איר קאַטעגאָרישן אָפּזאָג דער פאָליציי מיטצוגיין מיט זיי. מיין מאַקסים האָט זיך געריסן צו מיר, געקושט און געהאַלדזט. ראָזאָ האָט געלאַכט און געווינט פאַר פרייד.

מיר האָבן זיך נישט באַווײַזן אַרומצוקוקן און אָפּעסן דעם פרישטיק און באַשטימט צו רופן אַ דאָקטער ער זאָל געבן אַ באַשטעטיקונג, אַז דאָס קינד איז קראַנק און מוז ליגן אין בעט, מען טאָר אים נישט רירן, ווייל ער מוז אַ לענגערע צייט בלייבן אונטער מעדיצינישער אויפזיכט. איך בין צוריק אַוועק אויפן בוידעם, כדי נעמען די איבערגעלאָזענע זאַכן. גלייך האָב איך דער־הערט שוועכע טריט און איך האָב שוין פאַרשטאַנען מיין בראָך. צו אונדזער אומגליק האָט מיין געפיל נישט אָפּגענאַרט. ס׳איז טאַקע געווען די פאָליציי. זיי האָבן געפאָדערט, אַז מיין פרוי זאָל מאַכן אַ פעקל און גיין מיט זיי. די פרוי האָט אָפּגעזאָגט. האָבן זיי איר אָנגע־הויבן צו שלעפּן. די קינדער האָבן אויסגעבראָכן אין אַ גרויס געווײַן, האָט מיין פרוי געעפנט אַ פענצטער און אָנגעהויבן שרייען. די פאָליציאַנטן האָבן איר פאַר־שטאָפּט דאָס מויל מיט אַ האַנטעך און געשלעפּט פון די שטיגן. זיי האָבן אויך מיטגענומען די קינדער. דאָס קראַנקע קינד האָבן זיי אַוועקגעפירט אין אַ שפּיטאָל און מיין פרוי מיטן טעכטערל ראָזאָ אינטערנירט אין פאָליציי־דעפּאָ.

באַלד נאָך דער טויט־שטילקייט, בין איך אַראָפּ פון

בוידעם. אַ צעטראַגענער בין איך נאָכגעלאָפן נאָך מיין משפחה. אָבער דער הויז־וועכטער, זיין פרוי און נאָך עטלעכע שכנים האָבן זיך באַמיט מיך אײַנצוהאַלטן און באַרויקט, געגעבן צו פאַרשטיין, אַז איך טאָר זיך נישט איבערגעבן פרייוויליק צו דער פּאָליציי, ווײל זייענדיק אויף דער פריי, וועל איך בעסער קאָנען העלפן מיין פאַמיליע.

איך בין גלייך אַוועק צו מיינע פריינד וואָס האָבן געווויינט נישט ווייט פון אונדז. ערשט דאָרט האָב איך זיך אין גאַנצן איינגעבראָכן. איך בין געבליבן אַ פּאָר טעג און דערנאָך אַוועק צו מיין שוועסטער חנהטשע און זלמן ווייסבראָט. זייער שטוב האָב איך געפונען פאַרמאַכט. איך בין אַריין צו דער הויז־וועכטערין און זי האָט מיר דערציילט דעם טרויעריקן אמת. מיין שוועסטער מיט די קינדער האָט מען צוגענומען און מיין שוואָגער זלמן איז געלונגען אַרויסצודרייען זיך. ער איז באַהאַלטן אין זעלבן הויז, אין אַ בוידעם־צימער צוזאַמען מיט זיינע באַלעמאַטים, ביי וועלכע ער האָט געאַרבעט. דאָס צימערל איז געווען קליין, ענג און דושנע. דאָרט איז געשטאַנען אַ שמאָל בעטל. געווען זענען זיי דריי פערזאָן. איך האָב פאַרגעלייגט מיין שוואָגער ער זאָל פון דאָנען אַרויס און גיין מיט מיר — וואָס איך וועל האָבן, וועט ער האָבן, ווייל דאָ קאָן מען נישט פאַרבלייבן. אַלע אין הויז וועלן בקרוב וויסן אַז זיי באַהאַלטן זיך דאָ אויס און די געפאָר דאָ איז גרעסער ווי ערגעץ אַנדערש. ביי מיין בעסטן ווילן קאָן איך דאָ מער נישט קומען, ווייל מ׳קאָן מיך צו גוט אין דעם הויז. כ׳האָב זיך מיט זיי געזעגנט און צוגעזאָגט צו שיקן עמעצן, כדי וויסן וואָס עס הערט זיך. צו מאָרגנס האָב איך טאַקע געשיקט מיינס אַ פריינדין געווויר ווערן וואָס מיין שוואָגער מיט די באַלעבאָטים מאַכן. צוריק קומענדיק האָט זי מיר דערציילט, אַז ס׳איז געקומען פּאָליציי און האָט זיי מיט געוואָלד אַרויסגעשלעפט פון בוידעם־שטיבל און אַוועקגעשיקט אין וועלאָדראָם ד׳היוער, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער.

5.

אָט וואָס עס ווערט דערציילט אינעם בוך „פאַריז, אַ שטאָט פין פראָנט״ וועגן וועלאָדראָם ד׳היוער:

דער מחבר, אַן אָנפירער־אויפשטענדלער, איז געווען אין פאַרבינדונג מיט צוויי פראָנצויזישע מיידלעך, אַסיסטענטינס. די מיידלעך איז געלונגען, אַ דאַנק פאַרשידענע איינפאַלן זיך אַריינבאַקומען אין דעם אַרומ־געצוימטן ספאָרט־פלאַץ, וואָס איז פאַרוואַנדלט געווארן אין אַן איבערגאַנג־לאַגער. זיי איז אויך געלונגען אַרויסצובאַקומען זיך. די מיידלעך זענען געווען דער־שיטערט. דער וועלאָדראָם ד׳היוער איז געווען אַ גיהנום. אויף די בענק, אויף דער צעמענטענער פאָד־לאָגע, אויף דער אַרענע — זענען געלעגן פאַרשמאַכטע פון דער היץ טויזנטער מענטשן פון יעדן עלטער. די לופט איז געווען אַ פאַרשטיקטע. די פיזיאָלאָגישע באַ־דערפענישן זענען דערלייַדיקט געווארן אויפן אָרט. נישט געווען קיין עסן, קיין טרינקען. פאַרוואָרלאָזטע קינדער אָן עלטערן, פאַרצווייפלטע עלטערן אָן קינדער. עס זענען דאָרט געווען מער ווי 25 טויזנט יידן. די לאָגע דאָרט איז אַ שרעקלעכע. שוידערלעך וועט זיין אויב מען באַפרייט נישט די אינטערנירטע — עס וועלן זיין קרבנות אין פאַרלויף פון טעג. שוואַנגערע וועלן מפלען, קראַנקע וועלן שטאַרבן, קינדער וועלן אויסגיין, שוואַכע וועלן משוגע ווערן.

פיר טעג האָט געדויערט דער אכזריותדיקער געיעג אויף דער יידישער באַפעלקערונג. זינט דעם „שוואַרצן דאָנערשטיק״, זענען פאַרשפאַרט געווארן דרייסיק טויזנט מענטשן אין דער אָנגעגליטער געביידע. דערנאָך איז פאַרגעקומען אַ סעלעקציע. די אינטערנירטע און די קינדער האָט מען גלייך טראַנספאַרטירט קיין דראַנ־סי. דאָרט האָט מען צעשיידט פרויען פון מענער און מען האָט ביי זיי צוגערויבט אַלץ וואָס זיי האָבן געהאַט. אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנען האָט מען זיי אַוועק־געפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

פאַמיליעס מיט קינדער ביז 16 יאָר האָט מען אָנגע־פירט אין די כמעט ליידיק־געווארענע באַראַקן פון פיטיוויע און באַן לא ראַלאנד, פון וואָנען עס זענען פריער דעפאַרטירט געווארן די אויסלענדישע יידן. מען רעכנט, אַז אַן ערך ניין טויזנט מענטשן האָבן פאַרנומען די 3—4 טויזנט פרייע ערטער. אַן אומגלויבלעכע צאָל ווערעם און אינזעקטן האָט געמען ראָיען אין די באַראַקן און פאַרשפרייט מיט אַן אימפּעטיקער שנעל־קייט פאַרשידענע אָנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, באַזונ־דערס דיפטעריט. עס זענען דאָרט פאָרגעקומען האַרצ־רייסנדיקע סצענעס. די באַוואָפנטע זשאַנדארן האָבן באַוויזן „העלדנטאָטן״ ביים אַרויסרייסן קליינע קינדער־לעך פון די מוטערלעכע אָרעמס. מאַמעס זענען משוגע געווארן און אַמבולאַנסן האָבן זיי אַוועקגעפירט אין שפיטאָל. וועג ס׳איז געקומען דער טראַגישער מאָמענט

פון צעשיידן מאַמעס און קליינע קינדער, האָבן די זשאַנדאַרן זיך באַנוצט מיט קאָלבעס קעגן די אומגלי־קלעכע, וואָס האָבן זיך געווערט מיט די נעגל. אפילו זויג־קינדער זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פון דער מאַמעס ברוסט. די געוויינען און די געשרייען זענען געווען אין לשער.

די אומגליקלעכע טאַטע־מאַמע און די עלטערע קינ־דער האָט מען פאַרפאַקט אין פראכט־וואַגענען און אַוועקגעפירט. די קליינינקע וויינענדיקע פיצלעך קינ־דער, אַן ערך פינף טויזנט, זענען פאַרבליבן איינזאַם און פאַרוואָרלאָזט. געזאַרגט פאַר זיי האָבן די קראַנקע פרויען. די פיצעלעך האָט מען נומערירט און געלאָזט זיי פוילן אויפן פאַרלייזיקטן שטרוי, אין שמוץ. די אַלע אומגליקלעכע און אומשולדיקע האָט מען שפעטער אין דראנסי אַריינגעזעצט אין פאַרפלאָמבירטע וואַגענען און אַוועקגעשיקט אין דער זעלבער ריכטונג ווי זייערע עלטערן. אַלעמען האָט אייגעשלונגען דער בלוטיקער מולך.

אַזוי האָט אויסגעזען די לאַגע נאָך דעם „בלוטיקן דאָנערשטיק" 1942. איך האָב זיך אינפאָרמירט וועגן אונדזערע קראַשניקער לאַנדסלייט און שפעטער זיך דערוווסט, אז מיר האָבן באַצאָלט זייער אַ טיערן פרייז. 120 מאָן, גאַנצע פאַמיליעס (צו צענדליקער מענטשן) זענען פאַרשניטן געוואָרן אין דעם דאָזיקן טאָג און שפעטער. בלויז דער מאָנומענט אויפן פאַריזער בית־הקברות דערמאָנט זייער אַנדענק.

6.

נאָכן אַוועקשיקן מיין פרוי, האָב איך פון איר דער־האַלטן אַ קאַרטל וואָס זי האָט אַרויסגעווארפן פון אויטאָ וועג זיי זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן פון וועלא־דראָם ד'היוער אין דעם לאַגער באַן־לא ראַלאנד. זי האָט געשריבן, אַז זי האָט געקאָנט זיין די ערשטע אַוועקגעשיקט צו ווערן אין לאַגער, נאָר זי האָט כסדר אָפּגעשטופט דעם אָפּפאָר אויף וואָס לענגער. זי האָט דאָך נישט געווּסט וואָס מיט אונדזער מאַקסימען איז געשען. זיי האָבן אים אַריינגעגעבן אין שפיטאָל פאַר אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. זי האָט מיר אָנגעגעבן אין וועלכן שפיטאָל ער געפינט זיך.

איך האָב פרובירט דורך אַ פראַנצויזישן שכן צו שיקן אַ פעקל מיט עסן און זאָכן. ער האָט דאָס פעקל איבערגעגעבן, אָבער אים האָט מען נישט צוגעלאָזן. די פאָליציי־וואַך האָט ביי אים צוגענומען דאָס פעקל און ער איז נישט געווען זיכער צי ס'איז אָנגעקומען צום קינד.

כ'האָב זיך שפעטער דערווּסט, אַז מיין טעכטערל ראָזאַ האָט מען אַוועקגעריסן פון דער מוטער און זי איבערגעשיקט אין דעם דראנסי־לאַגער. דורך אַ פראַנ־צויזישער הויז־וועכטערין האָב איך געשיקט אַ פעקל קליידונג, שיך און שפּייז און געבעטן זי זאָל מיין טעכטערל אַרויסנעמען פון דאָרט, ווייל ראָזאַ איז נאָך צו יענער צייט קיין גאַנצע צען יאָר נישט אַלט געווען. אָבער די מי אַרויסצונעמען דאָס קינד איז געווען אומזיסט.

שפעטער האָב איך דערהאַלטן אַ קאַרטל פון מיין קינד און צווישן אַנדערן האָט זי געשריבן וועגן הונגער, אָפּגעריסענע קליידער און שיך. זי האָט אויך געשריבן, אַז מען שיקט איר אַווּעק און אַז זי האָט אַ פאַרגעפּיל, אַז צו איר געבוירנטאָג וועט וויידער געשען אַן אומגליק.

דעם 18טן סעפּטעמבער איז ראָזאַ אַלט געוואָרן צען יאָר. דאָס אומגליק איז טאַקע געשען. צום צענטן גע־בוירנטאָג האָט מען ראָזאַן אַווּעקגעשיקט אין אַן אומ־באַקאַנטער ריכטונג.

7.

איך בין געבליבן לעבן. געשעפט כוח פון די מכבייער, פון הירש לעקערט, פון נפתלי באָטווין. פון זיי געלערנט צו פאַרטרייבן די מורא און דעם פחד און זיך קעגנשטעלן דעם שונא. יאָרן האָט עס געדויערט און דורך דעם מוטיקן קאַמף איז געלונגען דעם בלו־טיקן אכזר צו פאַרטרייבן און דערשלאָגן.

און ווען די וועלט איז צו זיך געקומען און די שלאנג אין דער נאָרע פאַרטריבן, האָבן מיר אויך אין דעם אָנטייל געגומען און די נקמה דערלעבט.

כ׳בין א קרבן פון צוויי וועלט־מלחמות

לייבטשע טאפעל, פאַריז

צו 7 יאָר — אַ קיילעכיקער יתום

מיין נאָמען איז לייבטשע טאַפעל. נאָר אין קראַשניק האָט מען מיך געפונען לייבטשע מארים־מינדלס. צו 7 יאָר בין איך געוואָרן אַ קיילעכיקער יתום. מיין מוטער ביילע איז געשטאָרבן און מיין פאָטער חיים איז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה געהרגעט געוואָרן פון רוסישע קוילן, צוזאַמען מיט נאָך אַ צען יידן, ביי דעם דערפל אלבענטשין.

כ׳בין געבליבן מיט אַ שוועסטערל פון אַ יאָר. איר נאָמען איז בלומע (וווינט היינט אין לאָנדאָן).

מיר זענען דערצויגן געוואָרן ביי זיידע־באָבע.

מיין זיידע כאַסקל, אַ פשוטער אָרנטלעכער ייד, פון פאָך — אַ שפענצער־מאַכער, אָבער אַ שטאַרקער חסיד. צוליב זיין הייסער חסידישקייט האָט די באָבע מרים־מינדל געמוזט ווערן אַ פלעצל־פאַרקויפערין. אויפשטיין 5 אַ זייגער פאַרטאָג, נעמען דאָס קיישל פלעצלעך אונטערן אָרעם און אַרומטראָגן צו די רייכערע יידן.

עס דערמאָנט זיך אונדזער געסעלע, די יאמע, ווי מען האָט עס גערופן. די גאַס האָט זיך געצויגן ביז צו דער שול. ווען ס׳איז געקומען יום־כיפור, זענען די אַלע פון שטעטל וואָס זענען געגאַנגען אין בית־המדרש, פאַרבייגעגאַנגען אונדזער שטוב, דערביי נישט פאַר־פעלט אַריינצוקומען צו אונדז און ווינטשן אַ גוט יאָר. די באָבע האָט פאַר יעדן געפונען אַ גוט וואָרט און אַ ברכה.

מיין זיידע־באָבע האָבן אונדז געזומען צו זיך און אַזוי דערצויגן, אַז מיר זאָלן נישט פילן אַז מ׳איז אַזוי יונג געוואָרן יתומים.

וואָס האָבן זיי אַלץ נישט געטאָן פאַר אונדז? אַז איך בין געוואָרן 10—11 יאָר און אָנגעהויבן לערנען ביי גמרא־מלמדים, האָט מיין זיידע זיך איינגעשפּאַרט — ער ווייל איך זאָל ווערן אַ... רבי!

נישט איין מאָל האָט דער זיידע, גייענדיק אין די פינצטערע, ווינטערדיקע פרימאָרגנס, זיך אויסגע־גליטשט, בעתן טראָגן מיר אַ ביסל באַוואָרקע (וואָסע, מיט מילך) אין בית־המדרש אַריין, ווו איך בין שוין געווען פון אַ סך פריער.

איך ווער אַ שניידער

שפּעטער האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז אייביק וועל איך נישט קענען פאַלן צו לאַסט דער אַרעמער היים. ווידער לערנען אין אַ ישיבה אָן עסן טעג אין רייכע הייזער, האָב איך אויך נישט געוואָלט. האָב איך באַשלאָסן צו לערנען שניידעריי.

יענעם טאָג איז אין שטוב געווען יום־כיפור. די באָבע האָט געווייַנט, דער זיידע האָט פאַר גרויס ווייטיק נישט געקענט קיין וואָרט אַרויסברענגען. ווען ער איז צומאָרגנס אַהיים געקומען פון דאַוונען, האָט זיך אויפ־סניי אָנגעהויבן די טראַגעדיע.

— די בעל־הבתים פון בית־המדרש לאָזן מיך נישט צורו — האָט ער געזאָגט. — זיי טענהן: ווי דערלאָזט מען אַזעלכעס? לייבטשע אַ שניידער? — און דער זיידע האָט געשריגן, אַז ער וועט קריעה רייסן ווי נאָך אַ טויטן! ער האָט צוגעגעבן: ווען מיין מוטער ביילע און פאָטער חיים וואָלטן דאָס געווּסט, וואָלטן זיי פין קבר אַרויסגעשפרונגען.

מיט דער צייט האָט זיך אַלץ איינגעשטילט. מיינע אַרגומענטן האָבן געווירקט. ס׳איז געוואָרן שלום אין שטוב. כ׳בין צו מזל געוואָרן אַ שניידער. גאַנץ שנעל זיך אויסגעלערנט די תורה און אָנגעהויבן פאַרדינען און העלפן מיין היים, ווי אויך מיין שוועסטערל בלימע, זי זאָל קענען לערנען אין שול.

מיט אַ צייט שפּעטער האָט מיין פאַמיליע פון לאָנדאָן אַריבערגענומען מיין שוועסטערל צו זיך. מיר ביידע זענען ווידער צעשיידט געוואָרן. אַזוי האָט זיך געצויגן ביז די יאָרן פון מיליטער־דינסט.

איך עמיגריר קיין פאַריז

אין דער זעלבער צייט האָט זיך געמאַכט אַ שטאַר־קע עמיגראַציע פון יינגלעך אין מיין עלטער אויסצו־וואַנדערן קיין אויסלאַנד.

איך האָב אויסגעקליבן פאַריז, מיט דער כוונה זיך צו דערנענטערן צו מיין שוועסטער. אין יאָר 1928 בין איך אָנגעקומען קיין פראַנקרייך. הגם אין יענע יאָרן האָט מען שטאַרק געליטן ביים אַרויסבאַקומען אַרבעט־

פֿאַפּירן אויף צו מעגן פריי אַרבעטן, קאָן איך נישט זאָגן אַז כ׳האָב געליטן הונגער. כ׳האָב באַלד פֿאַרדינט אויף צו לעבן, אָבער אין דער זעלבער צייט אויך געמוזט געדענקען אין מיינע אַלטע זיידע־באָבע.

מיין 15־יאָריק שוועסטערל איז באַלד געקומען מיך באַזוכן פון לאָנדאָן, אַזוי אַז מיר האָבן זיך כמעט צוריק פֿאַראייניקט. כ׳האָב זיך ביסלעכווייז איינגעארדנט, אין יאָר 1932 חתונה געהאַט.

ביז ס׳איז געקומען די צווייטע וועלט־מלחמה. און דאָ הייבט זיך אָן די צווייטע טראַגעדיע פון מיין לעבן.

די גרויסע יידישע טראַגעדיע

ווען די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך, גלייך ווי אַנדערע יידן, מיך פריוויליק זיך צוגעשטעלט צום פראַנצויזישן מיליטער, געהאַט מזל נישט אַריינצופֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט, ווייל כ׳האָב געדינט אין דער א. ג. פרייער זאָנע פון פראַנקרייך. מיט שוועריקייטן האָב איך זיך דערשלאָגן איבערצוגיין די גרענעץ און אַהיימקומען צו מיין פֿאַמיליע, מיט דער האָפֿענונג, אַז מיט דעם איז פֿאַר מיר די מלחמה געענדיקט.

אָבער דאָ הייבט זיך אָן די גרויסע יידישע טראַגעדיע. ווי נאָר ס׳האָבן זיך אַנגעהויבן די ערשטע רדיפות אויף יידן, בין איך דעם 14טן מאי 1941, צוזאַמען מיט נאָך אַ 5000 יידן, אינטערנירט געוואָרן אין לאַגער באָן לא ראָלאנד, ווו מיר זענען אָפּגעזעסן 13 חדשים, מיט דער האָפֿענונג, אַז אין איינעם אַ טאָג וועט מען אונדז אַהיימשיקן.

אָבער אומזיסט איז געווען אונדזער האָפֿענונג. ביז ס׳איז געקומען דער טאָג פון 27סטן יוני 1942. מען האָט אונדז אַלע אַריינגעפֿאַקט אין אַ לאַסט־וואָגאָן און אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. אין יעדן וואָגאָן האָט מען אַריינגעטריבן 150 ביז 200 מאָן (נאָרמאַל האָט דאָרט געקענט אַריין העכסטנס 30 מאָן). אין שרעק־לעכע באַדינגונגען, אָן ליכט, לופֿט און וואַסער, צונויפֿגעפֿרעסט ווי די הערינג — זענען מיר אַזוי אָפּגעפֿאָרן 4 מעת־לעת. פֿאַרן אָפּפֿאָרן האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז אויב איינער פון אונדז וועט פעלן — ווערן אַלע דערשאָסן.

אין אוישוויצער גהינום

ווען דער צוג איז אָנגעקומען קיין אוישוויץ, האָבן שוין אויף אונדז געוואָרט די ס.ס.־מערדער און מיט די קאָלבעס געקלאַפּט איבער די קעפּ, כדי אַרויסצורייבן פון די וואַגאָנען די האַלב־טויטע, פֿאַרחלשטע, אויסגעמאַטערטע יידן. זיי האָבן געשלאָגן און גערעוועט ווילד: „ראוס! ראוס! פערפלוכטע יודן!״

כ׳האָב געזוכט צווישן מיינע נאָענטע, געוואָלט עפּעס פרעגן אָדער רעדן, כ׳האָב אָבער קיינעם נישט דערקענט, אַזוי זענען אַלע פֿאַרענדערט געוואָרן. איך, זייענדיק אַ קליינינקער און דאַרער, האָב אויסגעמיטן אַ סך קלעפּ, וועלכע זענען מערסטנטייל געפֿאַלן אויף די קעפּ פון די הויכע.

כ׳האָב גלייך דערזען אונדזער ביטערן גורל; אַז דאָ וועט קיין שום רחמנות נישט העלפן; דאָס ערשטע וואָס בלייבט — נישט פֿאַרלירן זיך, נאָר שטאַרקן ווי וויט מעגלעך.

אַ סך פון מיינע נאָענטע האָבן אָבער באַלד דעם מוט פֿאַרלוירן און נאָר אויסגעהאַלטן נישט מער ווי עטלעכע טעג.

כבוד זייער אָנדענק!

אָנגעקומען אין דעם פֿאַרשאָלטענעם לאַגער אויש־וויץ, זענען מיר אַ טאָג און אַ נאַכט געלעגן אין דרויסן אונטערן פרייען הימל, אָן צו באַקומען עפּעס אין מויל אַריין.

אויפן צווייטן אָדער דריטן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע פון אונדזער טראַנספּאָרט. אַ גרויסער טייל פון אונדז איז באַלד פֿאַרשוווּנדן. ווען מיר זענען אָנגעקומען, האָט נאָך קיין קרעמאַטאָריום נישט עקזיס־טירט (מיר ערשט האָבן זי געבויט). מען האָט אַלע פּשוט געשאָסן, אַריינגעוואָרפן אין גריבער, באַגאָסן מיט בענזין און פֿאַרברענט. צווישן די איבערגעבליבענע איז כמעט יעדן טאָג פֿאַרגעקומען אַזאַ סעלעק־ציע. אויף וועמען דאָס אויג פון די ס.ס.־מערדער איז געפֿאַלן, איז באַשטימט געוואָרן צו אַזאַ טויט.

אין דער פרי האָט מען אונדז אויפגעוועקט מיט אַ גלאָק 3 אַ זייגער. אין געצייטלטע מינוטן האָט מען געמוזט זיין פֿאַרטיק, מען האָט נאָך געמוזט אין אָרדענונג ברענגען דאָס מ׳שטיינס געזאָגטע בעט און אונטער קלעפּ פון שטעקנס אַרויס אויפן אָפּעל־פּלאַץ צום איבערציילן.

קאַלט, געפרוירן, מיט אַ ליידיקן מאָגן, פלעגן מיר שעהנלאַנג אָפּשטיין, ביז ס׳איז אָנגעקומען אַן אָנ־געפרעסענער, אויסגעשלאָפענער ס.ס.־מאָן. ער האָט זיך נישט געאיילט. אויב איינער פון אונדז האָט גע־פעלט, איינער וואָס איז שוין לאַנג געגאַנגען זיין לעצטן

וועג (צו די עלעקטרישע דראָטן), האָבן מיר געמוזט אַזוי לאַנג שטיין, ביז מען האָט דעם קרבן געפונגען. נאָכן איבערציילן, האָט זיך געהערט אַ חיהשער, ווילדער געבריל: אַרבעטס־קאָמאַנדאָ — פאַרמירן!

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ געלויף, נישט וויסנדיק וווּ אַהין, ווייל די ערשטע צייט האָט יעדער קאַפּאָ־מערדער געקענט כאַפּן זיינע קרבנות אויף צו באַקומען די 100 מאָן מיט וועלכע ער האָט באַדאַרפט אַרויסגיין אַרבעטן. נאָר ביים צוריק קומען אין לאַגער, האָט ער געמעגט ברענגען וואָס וויניקער לעבעדיקע. אַזוי האָט פון יעדער הונדערט מאָן געפעלט מינדעסטנס אַ צוואַנציק.

אַזאָ שווערע אַרבעט ווי טראָגן צעמענט, אייזערנע שינעס, גראָבן גרי־בער — האָט געדאַרפט געטאָן ווערן אין איין אָטעם, אין אַ שנעלן טעמפּאָ, אַ נישט האָט מען באַקומען מערדערישע קלעפ פון די באַגלייטערס. טאָמער איז איינער אַנידערגעפאַלן, איז ער פון די הינט צעריסן געוואָרן. אויב האָט אַ מאָל אַ הונט נישט פאַרנדיקט זיין אַרבעט, האָט דער ס.ס.־מערדער אַרויפּגעשטעלט זיין שטיוול אויפן האַלדז פונעם אומגליקלעכן און אַזוי לאַנג געדריקט — ביז דער קרבן איז אויסגעאַנגען.

אונדזער שפּייז אויף אַזאָ קאָטאָרגע־טאָג איז באַשטאַנען פון אַ פּאָרציע וואַסער־זופּ, זעלטן וועט אייַנער האָט געהאַט גליק, אַז אין זיין שיסעלע זאָל אַרײַנפאַלן אַ קאַרטאָפל אָדער אַ רעטעכל.

נאָך אַזאָ טאָג אַרבעט, וועט מיר האָבן אויסגעהונגערטע און כּאַרפּייניקטע געוואָרט מען זאָל אָנהייבן טיילן אונדזער נאַכטעסן — אַ דין שטיקל ברויט מיט אַ ביסל קאָוווע (פאַרשוואַרצטע וואַסער) — האָט זיך דערהערט אַ באַפעל: „אַלע אייַנטרעטן!" מיר האָבן זיך געמוזט אויסטאָן אויף דער גאַס, ביי 30 גראד פראָסט. נאַקעטערהייט האָט מען אונדז געיאָגט אין באָד אַרײַן, אַ 2 קילאָמעטער ווייט. נאָר בדרך כלל האָבן מיר געטראָפן דאָס באָד פאַרמאַכט. כדי נישט פאַרפרוירן צו ווערן אויפן ארט, האָט מען זיך געריבן די פּלייצע איינער אין דעם אַנדערן און דערביי צוגעטאַנצט אין שניי, אַז דאָס בלוט זאָל נישט פאַרגליווערט ווערן.

וועז דאָס באַדצימער האָט זיך ענדלעך געעפנט, האָט מען אונדז אַרײַנגעיאָגט מיט גומי־שטעקנס. נאָר אַשטאָ אַ ביסל וואַרעם וואַסער, האָט מען אויף אונדז געלאָזן קאַלט וואַסער, אַז אַ סך זענען אומגעפאַלן און זיך מער נישט אויפגעהויבן. די באַד־יונגען זענען באַשטאַנען פון אָנגעפרעסענע פּאָליאַקן, נישט ערגערע סאַדיסטן ווי די ס.ס.־מערדער.

טרעטנדיק איינער אויפן צווייטן, איז געקומען דער באַפעל: „אַלע אַרויס!"

אין דרויסן האָט מען וווייטער געמוזט שטיין נאַקעטערהייט, אין אַ שטאַרקן פראָסט, ביז מען האָט זיך אויסגעשטעלט צו 3 אָדער 5 אין דער ריי און אָפּמאַרשירט אין באַראַק.

קומענדיק צוריק אין בלאָק, האָבן מיר נישט געהאָט אונדזער אָנטוענקע, אפילו נישט די קאָלדרעס. די בעטן זענען געווען באַגאָסן מיט קאָלך. אַלץ איז אַוועק צום דיזענפעקצירן. אַזוי איז מען אָפּגעלעגן נאַקעט אַ גאַנצע נאַכט. ווי אַ צוגאָב דערצו האָבן די בלאָק־עלטסטע מיט די קאַפאָס געעפנט די פענצטער, כדי

לייבצ׳ה טאַפּל, אחרי השחרור (משקלו — 39 קילו)
לייבטשע טאַפּעל נאָך דער באַפרייונג (געווויגן — 39 קילאָ)

אונדז נאָך באַזאָרגן מיט פרישע לופט. קיין נאַכטעסן האָבן מיר דעמאָלט שוין נישט באַקומען.

אין אַזאַ אַטמאָספער איז דער היינט געווען ענלעך צו דעם מאָרגן אוּן דער מאָרגן צו דעם היינט. יעדן טאָג, יעדע וואָך — נייע סעלעקציעס, נייע קרבנות. וואָס אַ טאָג איז געווארן וויניקער פון אונדז. אַזוי האָט זיך געשלעפט ביז ענדע 1944. הגם מיר זענען געווען אָפּגעריסן פון לעבן, נישט געווסט וואָס טוט זיך אין דער דרויסנדיקער וועלט, האָבן מיר דאָך פון צייט צו צייט, פון פאַרשידענע קוועלן (פון מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט ביי די דייטשן) זיך דערוווסט, אַז די אַליאירטע אַרמייען דערלאַנגען קלעפּ די דייטשן. אין אונדזער קליינער גרופּע לעבנגעבלי־בענע האָט זיך דערוועקט אַ שטיקל האָפענונג: אפשר וועט ווער פאָרט איבערלעבן?

פאַרשטייט זיך אַז אין די גאַנצע פיר יאָר אוישוויץ האָט קיינער קיין נייעס נישט געהאַט פון זיין היים, פון זיין פאַמיליע. מיר האָבן געלעבט ווי די בהמות.

איך פון מיין זייט האָב שטענדיק געהאַט בטחון, אַז אויב כ׳וועל האָבן מזל צו קומען אַהיים, וועל איך אויך טרעפן מיין פרוי און קינד וואָס כ׳האָב איבער־געלאָזט אין עלטער פון פּינף מיט אַ האַלב יאָר. אין די פינצטערע נעכט בין איך געלעגן און אַלע מאָל געציילט ווי אַלט איז הייַנט מיין קינד. וועז כ׳בין צוגע־קומען צו דעם טאָג וועז מיין קינד איז דערגאַנגען צו מיין עלטער, וועז מען האָט מיין פאָטער חיים געהרגעט — האָב איך געטראַכט, אפשר וועט מיין קינד האָבן מער מזל אוּן אַז זיין טאַטע וועט יאָ קומען צו אים. דאָס טאַקע האָט מיך געשטאַרקט אוּן געגעבן האָפענונג, וויייל ביז דעם טאָג האָב איך זיך שטענדיק געשראָקן צי איז דאָס נישט אַ ירושה־זאַך, אַ גורל אַזאַ. צום גליק, בין איך טאַקע פון די געציילטע לעבנגעבליבענע וואָס קומענדיק אַהיים פון אוישוויץ, האָב איך געטראָפן מיין פרוי אוּן קינד.

אויך אונדזער פאַמיליע האָט געגעבן איר צושטייער צו די 6 מיליאָנען קדושים. בלויז פון פאַריז אַליין, נישט רעכענענדיק די פאַמיליע פון קראָשניק, פוילן, זענען אומגעקומען זעקס מענטשן. פון מיין פרויס זייט: שוועסטערס, ברידער, שוואָגער, שוועגערין אוּן קינד.

מיין פרוי האָט נאָך דער גרויסער אָבלאָווע דעם 16טן יולי 1942, געמוזט פאַרלאָזן פאַריז אוּן זיך אַרום־געוואַלגערט אין פאַרשידענע שטעט אוּן שטעטלעך, ביז מען האָט זי פאַרשיקט אין אַ שטעטלע פון 200 איינווינער. אַ ייִד האָט דאָרטן אויסגעזען ווי עפעס אייַנער פון יענע וועלט, ער האָט נישט געטאָרט פאַר־לאָזן דאָס אָרט אָן אַ דערלויבעניש. אָפּט געהונגערט. אפילו פאַר געלט האָט מען גאָרנישט געקריגן. אָבער דאָס מזל האָט אונדז דאָך פאַראייניקט.

נאָר שוועד, זייער שוועד צו פאַרגעסן אוישוויץ. ביז היינט צו טאָג האָב איך אין די נעכט פינצטערע חלומות. איך וויל פאַרענדיקן מיטן אָפּגעבן כבוד די אַלע וואָס פעלן אונדז — מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

כבוד זייער אָנדענק!

אייניקע דערינערונגען פון דער רעזיסטאנס

הענרי וועלער, פּאַריז

דעם 6טן יוני 1940 בין איך אַלס פראַנצויזישער סאָלדאַט אַרייַנגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע קעמפער בין איך אָפּ־געשיקט געוואָרן אין לאַגער 17א, נישטווייט פון ווין.

דאָרט האָט מען באַפוילן די יידן זאָלן אַרויס פון דער ריי. צוגלייך מיט פיל אַנדערע, בין אויך איך אַרויס. נאָך דעם ווי מ׳האָט אונדז געזידלט אוּן געדראָט אַז מ׳וועט אונדז דערשיסן, האָט מען אונדז אַריינ־געשטופּט אין באַראַק 26, וועלכער האָט געהייסן „אינ־טערנאַציאָנאַלער באַראַק", וויייל דאָרט האָבן זיך גע־פונען כינעזער, סענעגאַלער, בעלגישע יידן אוּן מיר.

צומאָרגנס האָט מען נאָר די יידן געצוווּנגען צו מאַכן גימנאַסטיק, לויט דער קאָמענדע פון אַ דייטשן פעלדפעבל: „לייגן, אויפשטיין, לויפן!" ווידער דאָס זעלבע, נאָך אַמאָל אוּן ווידער אַמאָל — פאַרשטייט זיך, נישט קריגנדיק דאָס ביסל שפייז וואָס מען האָט געגעבן

אַנדערע. נאָך דעם האָט מען די יידן געגעבן אַ ספּעצ־
יעלע זופּ אָן שום פעטס; דער דייטשער קאָמענדאַנט
האָט זיך געוויצלט, אַז די יידן טאָרן נישט עסן קיין
חזיר. נאָך אַזאַ אַרעמע דערנערונג האָבן מיר זיך
געפילט זייער שוואַך. איך אַליין האָב אין איין חודש
פאַרלאָרן אַ צען קילא.

אין סעפטעמבער איז אַנגעקומען אַ קאָמיסיע פון
עסטרייכישע „וויסנשאַפטלער" צו שטודירן ראַסן־פראָב־
לעמען און די יידן זענען געווען די ערשטע קרבנות.
דער „פראָפעסאָר", אין באַגלייטונג פון זיין קליקע, האָט
דערקלערט די ספּעציפישע סימנים פון די יידן. פאַר־
בייגייענדיק ביי די ברידער ראָזענקער, האָט ער זיך
לענגער אָפּגעשטעלט, זוכנדיק שטריכן, לויט וועלכע
ער זאָל קענען פעסטשטעלן זייער יידישקייט. לויט
זיערע פנימער איז אָבער שווער געווען צו דעפינירן
זייער ראַסע, ווייל זיי זענען געווען בלאָנדע, מיט בלאָע
אויגן, קליינע נעזער, מיילער און אויערן, וואָס האָבן
זיך אַבסאָלוט נישט געפאַסט צו זיין טעאָריע. די אום־
געלומפּערטע דערקלערונגען וועלכע ער האָט אָפּגעגעבן
זיינע צוהערער, האָבן גורם געווען דערצו, אַז אונדזער
חבר לאופער האָט אויסגעבראָכן אין אַ געלעכטער. נישט
קוקנדיק זיך באַהערשן, האָט ער אין אַ פערפעקטן
דייטש געוואָגט ווידערשפרעכן דעם „גרויסן פראָפּע־
סאָר" און זאָגן: „גיט אַ קוק אויף אייערע מיטאַרבעטער
און אויף זיך אַליין אין אַ שפּיגל, וועט איר דאָרט גע־
פינען אַלע צייכנס, וועלכע איר רעכנט דאָ אויס".

דער פראָפעסאָר, געפונענדיק זיך אין אַ פארלעגן־
היט, האָט אויפן אָרט אָנגעהויבן פירן אַ וויכוח און
זייענדיק אַוודאי פאַראינטערעסירט אינעם וויסן פון
אונדזער חבר, האָט ער אים איינגעלאדן אין זיין ביורא
פאַרצוזעצן דאָס געשפרעך.

אין נאָוועמבער 1940 האָט מען אונדז צעטיילט אין
קליינע גרופּן און אָפּגעשיקט אויף אַ בארג לעבן וואַלס־
בערג, צו שאָפן אַ „שטאַמלאָגער" 18א.

די רייזע איז געווען אומבאַשרייבלעך. מיר זענען
אָנגעקומען ביי 12 אַ זייגער ביינאַכט אין אַ קליין
דערפל, אין אַ הייך פון 1,800 מעטער איבערן ים־שפּיגל
און געשלאָפן אין אַ שטאַל, וואָס איז שוין באַשטימט
געווארן אַלס אונדזער וווינאָרט אויף מערערע חדשים.
צומאָרגנס האָבן די פויערים פון אונדז אָפּגעלאָכט,
זיי האָבן אונדז באַטראַכט ווי ווילדע חיות אין זאָאָלא־
גישן גאָרטן.

אונדזער ערשטער מאָלצייט איז באַשטאַנען אויס־
שליסלעך פון פאַרפוילטע קאַרטאָפל און דער פויער ביי
וועמען מיר האָבן געווויינט האָט געזאָגט, אַז ער וואָלט
עס נישט געגעבן זיינע חזירים, אָבער פאַר יידן איז עס
נאָך צו גוט.

מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער אַרבעט ביים לייגן
אַ שאָסיי. מיר האָבן אַרויסגעריסן ביימער און אָנגע־
צייכנט דעם פלאָן פונעם שאָסיי. גיין אָבער אין טיפן
שניי אין די האָלץ־שיך, וועלכע מ'האָט אונדז צו־
געטיילט, איז נישט געווען אַזוי לייכט. אָפטמאָל,
אנשטאָט גיין גלייך, האָבן מיר געמוזט קריכן אויף אַלע
פיר. דער אָנפירער פון דער אַרבעט האָט אונדז פאַר־
באָטן צו לייגן די פאַרפרוירענע ערד אויף די זייטן
פון שאָסיי, ווייל ווען דער שניי וועט צעגיין, וועט דער
שאָסיי ווערן אונטערגעשוועמט. וואָס האָבן מיר גע־
טאָן? מיט אונדזערע שוואַכע מעגלעכקייטן און מיטלען,
האָבן מיר אין די מאָמענטן וועו דער אָנפירער האָט
אָפּגעשוואַכט זיין השגחה, אָנגעפּולט די טאַטשקעס
מיט שניי און געפרוירענע ערד, וועלכע מיר פלעגן
תיכף פאַרדעקן מיט גוטע ערד — און איבערגעחזרט
די שפּיל ביי יעדער געלעגנהייט.

די ארבעט איז אַ גאַנצן ווינטער געפירט געווארן
אויף דעם אופן. עס האָט אויסגעזען, אַז מיט איין אָפּ־
שניט פון שאָסיי האָט מען מצליח געווען און אַלע
זענען געווען צופרידן.

אָבער אין חודש מאי, וועו די זון היצט שטאַרק אין
די הויכע ערטער, איז אַלץ צעגאַנגען און דער שאָסיי
איז געווארן אונטערגעשוועמט. מען האָט געמוזט
אָנהייבן אויפסניי.

דער עלטסטער פון דאָרף איז געקומען צוזאַמען
מיט געסטאַפּאָ־לייט, אין דער באַגלייטונג פונעם פאַר־
אַנטוואָרטלעכן אינזשיניער: געשרייען, דראָוּנגען. דער
ארבעט־לייטער איז דערקלערט געווארן אַלס פאַר־
אַנטוואָרטלעכער און איז אַוועקגעשיקט געווארן אין
אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

*

אַ שבת נאָך מיטאָג, וועו מיר האָבן געשרוט, האָט
מען אונדז פלוצלונג געראופן דורכצופירן אַ קליין שטיקל
אַרבעט ביי אַ פויער. אייגער פון אונדזערע חברים,
נחמיאס, איז געגאַנגען לאַנגזאַם און געבליבן הינטער
אונדז. דער וואַכמאַן האָט אים אונטערגעשטופט ער
זאָל גיין האַסטיקער. נישט טראַכטנדיק וועגן די רעזול־
טאַטן, האָט ער זיך אויסגעדרייט צום סאָלדאַט און אים

דערלאַנגט אַ זעץ אין פּנים. דער סאָלדאַט איז אַנידער־
געפאַלן און בלוט האָט גערונען פון זיין נאָז.

דער סערזשאַנט האָט באַפוילן אונדזער וואַכמאַן ער
זאָל שיסן אונדזער חבר. דער וואַכמאַן האָט זיך אויפ־
געהויבן, אַנגעצילט זיין ביקס, אָבער דערווייל איז זיין
כעס אײַבערגעגאַנגען, ווייל ער האָט נישט געשאָסן.
צום אומגליק האָט אַ פויער, אַ שכן פון אונדזער לאַגער,
וועלכער איז געווען אַ שומר אין דאָכאו און האָט פון
דער ווייטן צוגעזען די סצענע, איז צוגעלאָפן מיט אַן
אַנגעצילטן רעוואָלווער, גרייט צו שיסן. דאָ האָט זיך
אַריינגעמישט דער סערזשאַנט, וועלכער האָט אָנגע־
הויבן שרייַען אויפן פויער אַז ער האָט גאָרנישט צו
טאָן מיט קריגס־געפאַנגענע, און אַז ער פערזענלעך
וועט זיך פאַרנעמען מיט באַשטראָפן. עס האָט זיך גע־
ענדיקט דערמיט, וואָס מען האָט אונדז אַלעמען פאַר־
שפאַרט הינטער אַ שלאָס. שפּעטער האָט ער טעלע־
פאָנירט צו דער קאָמענדאַנטור אין גראַץ און אויף
מאָרגן זענען צו אונדז געקומען צוויי אָפּיצירן, אין
דער באַגלייטונג פון סאָלדאַטן.

דער דייטשער קאַפּיטאַן האָט געמאַכט אַ שטרענגן
פאַרווײַרף דעם וואַכמאַן פאַרוואָס ער האָט אויף אונדז
נישט געשאָסן, און אַז אים וואָלט נישט געאַרט ווען
ער וואָלט געטויט אייניקע יידן. אַלס שטראָף איז ער
געשיקט געווארן אויפן רוסישן פראָנט. אונדז האָט ער
געדראָט מיט איינפירן אַ שטרענגערן רעזשים. דער
וואַכמאַן איז פאַרטוישט געווארן אויף אַן אַנדערן, אַ
פיל שטרענגערן. אונדזער חבר נחמיאס האָט מען
איבערגעשיקט אין לאַגער ראַווענסברוסקאַ. מיר האָבן אים
שוין מער קיינמאָל נישט געזען.

*

דאָס איז געווען אין מערץ 1945. מען האָט אונדז
איבערגעשיקט צו דער עלעקטרישער צענטראַלע פון
טערניץ, כדי צו רייניקן דעם טייך וועלכער האָט גע־
שפּייזט די צענטראַלע. איבערן טייך איז געווען אַ
קליינע בריק. אין יענער צייט האָבן די דייטשע סאָל־
דאָטן זיך צוריק געצויגן פון פראָנט. אייַן גרופּע האָט
געזאָלט דורכגיין דורך אונדזער ראַיאָן, האָט מען גע־
דאַרפט מאַכן אַ נייַע בריק, אנשטאָט דער אַלטער. די
דאָזיקע אַרבעט האָט מען אויף אונדז אַרויפגעלייגט.
אונדזער חבר רענע ישראל, וועלכער איז דאָן געווען
אונדזער פאַרטרויענסמאַן, האָט פאַרגעשלאָגן אויף
גיך אַראָפצוואַרפן די אַלטע בריק און דערנאָך זוכן
כלערליי תירוצים, כדי זי רעמאָנטירן וואָס לענגער.
דאָס האָבן מיר באַשלאָסן און מקיים געווען.

מיר האָבן געאַרבעט מיט גרויס התלהבות ביים
אַראָפנעמען די בריק און די דייטשן, וועלכע זענען
געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אַרבעט, האָבן גע־
וואָלט אַרויסווייזן זייער צופרידנקייט דערמיט וואָס זיי
האָבן געטויט אַ פערד און אונדז געגעבן דאָס פלייש
צו עסן.

ווי נאָר די אַלטע בריק איז צענומען געווארן, האָבן
מיר אָנגעהויבן דורכצופירן אונדזער פלאַן. אַ סך גע־
פאַנגענע האָבן זיך דערקלערט אַלס קראַנקע. הגם דער
דאָקטער פון שלאָדמינג (צען קילאָמעטער פון אונדזער
לאַגער) האָט נישט אָנערקענט די קראַנקייט, האָט אָבער
דאָס גיין צו אים און קומען צוריק — פאַרנומען אַ טאָג
אַרבעט. אַנדערע האָבן זיך פאַרוווּנדעט דורך לאָזן
פאַלן אויף זייערע פיס אַ שטיין אָדער אַ קלאָץ און
צוליב דעם נישט געקענט אַרבעטן. אַלע מיטלען זענען
געווען כשר, כדי צו פאַרלירן צייט.

די קליינע צאָל געפאַנגענע וואָס איז פאַרבליבן ביי
דער אַרבעט, פלעגט אויסנוצן יעדן אַלאַרם, אָדער דאָס
פאַרבייפליען פון אַן אַראָפלאָן, כדי צו לויפן זיך באַ־
האַלטן. דאָס האָט געדויערט ביז סוף אַפּריל.

ווען די דייטשע סאָלדאַטן האָבן זיך קאָנצענטרירט
אין אונדזער ווינקל, האָבן זיי נישט געקענט באַנוצן
זיך מיט דער ניט פאַרטיקער בריק. דעם 7טן מאי, ווען
די ענגלענדער זענען אָנגעקומען, האָבן די דייטשן,
וועלכע זענען אַליין שוין געווען געפאַנגענע, פאַר־
ענדיקט די בריק.

איך וויל אויך דערמאָנען, אַז דעם לעצטן ווינטער
זענען מיר געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די יוגאָסלאַ־
ווישע געפאַנגענע און מיר האָבן געהאָלפן זייער פיל
פאַרוווּנדעטע. מיר האָבן זיי באַזאָרגט מיט מעדיקא־
מענטן, וועלכע מיר האָבן געקראָגן ביי דעם אַפּטייקער
פון שלאָדמינג, אין אַ טויש־האַנדל פאַר אונדזערע
שאָקאָלאַד און סיגאַרעטן...

(פונעם בוך „דער פרייווילליקער יידישער קעמפער
1939—1945", פּאַריז 1971. איבערגעזעצט פון
פראַנצויזיש).

אין דראנסי און אין דער „פרייער זאנע"

זשארזש (יאָסל) לעדערפיין, פּאַריז

א.

אין אויגוסט 1942 האָט דער דייטשער אָקופּאַנט אין פּאַריז אָנגעהויבן אַרויסווייזן זיינע רוצחישע כוונות כלפי דער יידישער באַפעלקערונג. הונדערטער און הונדערטער יידן, בלויז מענער, זענען פון דער גאַס, מעטראָ און געשעפטן אוועקגענומען געוואָרן גלייך קיין דראַנסי. אין יענעם שטעטל הינטער פּאַריז האָבן זיך געפונען נישט אויסגעענדיקטע קאַזאַרמעס פּאַר דער פּראַנצויזישער זשאַנדאַרמעריע, ווו אַהין מען האָט פּאַרטריבן די געכאַפּטע יידן. אין משך פון עטלעכע טעג האָט מען דאָרט צונויפגעזאַמלט אַ 5000 יידן.

מיר זענען געוואָרן אינגאַנצן איזאָלירט פון דער דרויסנדיקער וועלט. קיין בריוו, קיין ראַדיאָ, קיין ידיעה פון דער היים. די איינציקע נייעס האָבן מיר געשעפט פון אַ פריש געקומענעם ייד, וועמען מ׳האָט געבראַכט קיין דראַנסי.

ווען מיר זענען אָנגעקומען, איז דאָס אָרט געווען שרעקלעך פּאַרוואָרלאָזט און שמוציק. פריער האָבן זיך דאָרט געפונען ענגלישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס האָבן דעם לאַגער אויסגעלייקט, געמוזט מיט זיך דאָס אַלץ וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט נעמען. פּאַר אונדז זענען געבליבן בלעכענע קאַנסערוון־פּושקעס, אין וועלכע מ׳האָט ביים מיטאָג געמוזט די וואַסערדיקע זופּן. אַ ביסל שפּעטער האָבן מיר באַקומען בלעכענע טעלער.

די באַשפּייזונג איז באַשטאַנען פון אַ ברייטל (בערך אַ קילאָ) וואָס איז פּאַרטיילט געוואָרן פּאַר 5 פערזאָן. אין יענע הונגער־צייטן האָט זיך יעדערן אויסגעדאַכט, אַז ער ווערט באַוולהט ביי דער פּאַרטיילונג, דערביבער האָט מען נומערירט יעדער פּאָרציע ברויט — 1, 2, 3, 4, 5 — פון אַ היטל אַרויסגעצויגן אַ נומערל און אַזוי אַרום געשאַפן דאָס געפיל, אַז מען באַקומט גלייכע פּאָרציעס. אויסער די קאַרגע 200 גראַם ברויט אַ טאָג, האָט מען צו מיטאָג און ביינאַכט באקומען אַ שיטערע זופּ. אַזאַ דערנערונג האָט אַלעמען אָפּגעשוואַכט, דער מאָגן איז תמיד געווען ליידיק. מיר האָבן כסדר געוועדט און געטרוימט: כאָטש איינמאָל אָפּעסן צו דער זעט, שטילן דעם כראַנישן הונגער וואָס האָט געגאָגט דאָס האַרץ און פּאַרטונקלט די געדאַנקען. אויפן באָדן פון דער ברויט־פּאַרטיילונג צי פון דער זופּ, זענען אויס־געבראָכן קאָנפליקטן אין געשלעגן, טיילמאָל — אפילו צווישן פּאָטער און זון. דאָס האָבן דאָך די דייטשן גע־וואָלט: דערפירן די פּאַרשפּאַרטע יידן צו פּאַרצווייפּ־לונג און דעמאָראַליזאַציע.

געשלאָפן זענען מיר אויף הוילע ברעטער פון נאַרעס, איינע איבער די אַנדערע, אָן שעניקעס. די לייז, פלייַ און וואַנצן האָבן אין יענע אַנטי־סאַניטאַרע באַדינגונ־גען נישט געלאָזט רוען — נישט בייטאָג, נישט ביינאַכט. אגב: ביינאַכט און אין די אָוונטן איז געווען אַבסאָלוט פינצטער. מ׳האָט נישט געטאָרט אָנצינדן קיין ליכט. נאָר אַמערגסטן איז געווען, וואָס מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום באַשעפטיקונג. דאָס ליידיק גיין האָט די מענטשן נאָך מער דעמאָראַליזירט. ווי ס׳זאָל נישט אויס־זען מאַדנע, האָט דער גרעסטער טייל יידן יאָ געוואָלט אַרבעטן, זיין ביי עפּעס פאַרנומען. דערביבער האָט אַ באַדייטנדיקער טייל זיך געמאָלדן פרייוויליק צו פּאָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד, ווייל אין לאַגער האָט מען געשמועסט, אַז מען וועט פון דראַנסי קענען פּאָרן קיין דייטשלאַנד, ווו מען וועט אי אַרבעטן, אי באַקומען צו עסן.

גאָר שלעכט איז אונדז געווען בעת די אָפּעלן. גאַנץ באַגינען, אין דער קעלט, האָט מען גענומען שטיין אין גלייכע ריייען אַ סך שעהן — און אונדזערע אויפּזעער פלעגן נישט איינמאָל זיך לאָזן ווויילגיין איבער דער הונגעריקער און פּאַרפיניקטער מאַסע.

הגם די אמתע בעלי־בתים איבערן לאַגער אין דראַנסי זענען געווען די דייטשן, האָבן אָבער פאַקטיש מיט אים אָנגעפירט די פּראַנצויזן. זייער פּאָליציי און אפיצירן האָבן פּאַרוואָלטעט מיטן לאַגער.

ב.

ווי אַזוי בין איך אַהין אָנגעקומען?

אין יענע שווערע טעג, ווען כ׳האָב געפילט אַז דער באָדן הייבט אָן ברענען אונטער די פיס, האָב איך אין מיין קוזין סאָלאָמאָן בראָנשטיין באַשלאָסן אַריבער־צופאָרן אין דער א. ג. פרייער זאָנע. אונדזערע פרויען האָבן אונדז באַגלייט. צוקומענדיק צום ליאָנער וואק־

זאָל אין פּאַריז, בעתן קאָנטראָלירן די פּאַפּירן, האָט מען מיך פּאַרהאַלטן, ווייל כ׳בין נאָך אַלץ געווען אַן אויסלענדער — נישט קיין פּראָנצויזישער בירגער. מיין קוזין סאַלאָמאָן, וואָס האָט יאָ געהאָט פּראָנצויזישע פּאַפּירן און אַדורכגעגאַנגען די קאָנטראָל, האָט זיך אומגעקערט צו זען פּאַרוואָס איך מיט ביידע פּרויען קומען נישט נאָך נאָך אים. האָט מען אויך אים פּאַר־האַלטן אַלס ייד — און נאָכן אויספּאָרשן אין דער פּאָליציי־פּרעפעקטור, זענען מיר אָנגעקומען קיין דראנסי.

ביים אָנקומען אין לאַגער, האָב איך זיך געטראָפן מיט אונדזער לאַנדסמאַן זשאק טענענוואָרצעל. ער איז גראָד געשטאַנען אויף דער וואַך, איינגעהילט אין אַ קאָלדרע און אויף אים האָבן זיך גוט אָנגעזען די שפּורן פון זיין עטלעכע טעג אין דראנסי. די פּריידּ פון אונדזער באגעגעניש איז נישט צו באַשרייבן. איך דערמאָן זיך ווי ער האָט מיך דעמאָלט אַ פּרעג געטאָן:

— אויך דו געפינסט זיך דאָ — און איך האָב גע־מיינט אַז ביסט אַ קלוגער...

(זשאק טענענוואָרצעל איז יאָרן־לאַנג געווען סעק־רעטאַר און איינער פון די גרינדער פון דער קראָש־ניקער סאָסייטי אין פּאַריז. ער איז פון דראנסי דעפּאָר־טירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד — און מער האָבן מיר פון אים נישט געהערט). מיט נאָך אַ קראָשניקער איז מיר אויסגעקומען צו טרעפן זיך אין דראנסי — זשו מינץ (אומגעקומען).

ג.

זייער שווער איז געווען די לאַגע פון דער אינ־טעליגענץ. גראָד איבער די דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אינזשענירען האָבן די דייטשע רוצחים און זיידע פּראָנצויזישע מיטהעלפערס זיך איזדעקעוועט מיט אַ באַזונדערן סאַדיזם. אַזוי פלעגט מען אָפט מען אַרויסנעמען איינעם פון זיי צו פאָטאָגראָפירן פאַר דייטשע זשורנאַלן און אויפן סמך פון אַ לאַנגער נאָז צי אָפּשטאַרנדיקע אויערן, באַווייזן די ריכטיקייט פון דער ראַסן־טעאָריע... די אינטעליגענץ האָט אויך שווערער פון אַלעמען אי־בערגעטראָגן דעם הונגער, דעם שמוץ און די לייז. זיי פלעגן כסדר אַרומריידן די פאָליטישע לאַגע, געצייכנט סטראָטעגישע פלענער און אויסגערעכנט ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן מיטן זיג איבער דייטשלאַנד. דאָקעגן דאָס פשוטע פאָלק איז געווען מער זאָכלעך און תכלית־דיק, געפילט אינסטינקטיוו אַז עס רוקט זיך אָן אַ מורא־דיקע קאָטאַסטראָפע און געזוכט וועגן ווי אַזוי צו אַנט־לויפן פון דראנסי.

ביי אַזעלכע באַדינגונגען פון הונגער, קעלט און אומריינקייט, איז אין דראנסי אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. צומערשט האָט די קראַנקייט באַהערשט נאָר יחידים. האָט מען באַפוילן, אַז אין יעדער באַראַק זאָלן אונדז באטראַכטן די יידישע דאָקטוירים פון צווישן די אינטערנירטע. נאָכן אָפּעל בין איך צוגעגאַנגען צום דאָקטער און געזאָגט אַז כ׳קען אים געבן אַ סומע געלט, אַבי ער זאָל מיך פּאַרשרייבן צום אַרויסלאָזן, אַלס קראנקער. דער דאָקטער האָט מיר געענטפערט מיט אַ ביטערן שמייכל, אַז אויך ער איז גרייט צו געבן געלט, אבי קענען זיין אויף דער פריי.

די עפּידעמיע איז אויסגעבראָכן אין אָקטאָבער 1942 און עס זענען דעמאָלט געלעגן קראַנק אַ סך הונדערטער. די קראַנקע האָט מען געהאַלטן אין אַ ספּעציעל אָפּגעטיילט ווינקל פון יעדן באַראַק, איזאָלירט פון די געזונטע. אָבער קיינער האָט נישט געווּסט אַ וואָסער גורל עס דערוואַרט די קראַנקע, ווי די געזונטע.

צומאָרגנס נאָך דער מעדיצינישער אונטערזוכונג, האָט מען באַפוילן אַלע אינטערנירטע צו מעלדן זיך צו אַ נייער אונטערזוכונג פון אַ פּראָנצויזישן דאָקטער. ער האָט דעצידירט וווּ די אינטערנירטע פון יעדער בלאָק האָבן באַדאַרפט זיך צושטעלן פון די צוויי טישלעך — איינס פאַר די קראַנקע און איינס פאַר די געזונטע. איך בין געווען דער לעצטער אין דער ריי. הגם דער דאָקטער האָט מיך נישט צוגערעכנט צו די טיפוס־קראַנקע, האָב איך אין דער לעצטער מינוט דעצידירט צוצוגיין צום טישל אויף דער לינקער זייט, ווו ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז דאָרט האָט מען פּאַרשריבן די קראַנקע. איך האָב שטאַרק איבערגעלעבט אין יענע מינוטן צוליב דער ריזיקע. צוקומענדיק צום טישל ווו ס׳איז געזעסן דער פּראָנ־צויזישער באַאַמטער, האָב איך אינגאַנצן געצי׳טערט פון טיפער געריטקייט און שרעק. דער פּראָנצויז האָט מיר דווקא אַרויסגעווּזן מיטלייד, באַדויערט מיט אַזעלכע ווערטער ווי „אומגליקלעכער מענטש", וואָס אין יענע באַדינגונגען איז עס געווען ווי באלזאם אויף דער נשמה...

ד.

איך שטיי צו צוּ די קראַנקע. דערווייל ווערן אַלע צוריק געשיקט אין זייערע באַראַקן. וואָס וועט זיין שפּעטער — ווייסט מען נישט.

מיט 2 טעג שפעטער האָט מען פֿאַרנאַכט געמאָלדן, אַז די אַלע וואָס זענען רעגיסטרירט אַלס קראַנקע, זאָלן זיך גרייטן מאָרגן גאַנץ פרי צו פֿאַרלאָזן דעם לאַגער. זיי וועלן דאַרפן אָפּגעבן די בלעכענע טעלערס און אנדערע זאַכן וועלכע מ׳האָט באַקומען. פֿאַרשטייט זיך, אַז די קראַנקע האָבן יענע נאַכט שוין נישט געקענט שלאָפן, נאָר גערעדט און געטומלט. אַ קליניקייט: מען פֿאַרלאָזט דראַנסי. אויך די וואָס האָבן באַדאַרפט איבערבלייבן, האָבן נישט געקענט צוטאָן קיין אויג צוליב דעם גרויסן רעש. עס האָט אַפילו נישט געהאָלפֿן די אינטערוועניע פון די בלאָק־עלטסטע.

איך האָב מיט אומגעדולד אויסגעקוקט דעם פּרי־מאָרגן. ענדלעך האָט געשלאָגן די שעה. מיר פֿאַרלאָזן דעם לאַגער. איך — נאָך 2 חדשים געפּינען זיך אין דעם גהינום. די פראַנצויזישע פרויען וואָס זענען געשטאַנען אויפן גאַס און געזען ווי דערשעפּטע און דער־שלאָגענע מענטשן, וואָס קוים זיי באַוועגן זיך, גייען דאָך אַ היים מיט פרייד, האָבן אויך באַוונדערט מיין מונטערן און זיכערן טריט. די פרויען האָבן אפילו געגומען טיילן ברויט די באַפרייטע יידן. וועג איך בין אַריין אין אַ געשעפט און געקויפט אַ ברייטל, האָט די פֿאַרקויפערין נישט געוואָלט נעמען קיין געלט. באמת, אַ סך פֿאַרשטענדעניש און גוטהארציקייט האָבן גרויסע טיילן פון פראַנצויזישן פֿאָלק אַרויסגעוויזן די געליטענע יידן.

די גאַנצע גרופּע פון אונדזער בלאָק גייט דערנאָך אַריין אין אַ קאָפּע־הויז, דערכאַפֿן זיך דאָס האַרץ מיט אַ וואַרעמער, געשמאַקער זופּ. איך קום אַ היים אַ מונטערער.

מיט 2 טעג שפּעטער דערוויס איך זיך, אַז די קראַנקע וועלכע מ׳האָט נאָך נישט באַוויזן צו באַפרייען פון דראנסי — זענען דאָרט פֿאַרבליבן. זיי וועלן נישט אַרויס פון לאַגער. נאָך מער — מען אַרעסטירט צוריק די וואָס זענען שוין באַפרייט געוואָרן. איך טראָג זיך אָפּ פון דער היים און אַרבעט אויס פּאַפּירן צו קענען אַוועקפֿאָרן אויף דער א.ג. פרייער זאָגע, וווּ ס׳האָט געהערשט די פּעטען־רעגירונג.

ה.

די נייע דאָקומענטן האָב איך באַקומען אין דער לעצטער מינוט, פֿאַרן אַרויפגיין אויפן באַן און נישט באַוויזן זיך אויסצולערנען אַלע פערסאָנאַליען און אייג־צלהייטן וואָס זענען דאָרט געווען פֿאַרשריבן. לייענען אין וואַגאָן דעם דאָקומענט וואָלט אַרויסגערופן פֿאַר־דאַכטן. ביים איבערשטייגן אין אַ צווייטער באַן אויף דער גרענעץ־זאָגע, האָט מען באַדאַרפט וואַרטן אין אַ גרויסן זאָל. איך האָב זיך דאָרט אַוועקגעזעצט און זיך געמאַכט שלאָפן. עס דויערט נישט לאַנג און דורך די האַלב אָפּענע אויגן זע איך ווי פּאַטרולן מיט לאַמטער־נעס אין די הענט הייבן אָן וועקן אייניקע פּאַסאַזשירן און קאָנטראָלירן זייערע דאָקומענטן. אויך צו מיר דער־נענטערט זיך אַזאַ מחבל מיט אַ לאַמטערן אין האַנט. ער נעמט אָבער טרייסלען ביים אָרעם מיין נאָענטסטן שכן און שרייען: „פּאַפּירן!״ דאָס איז געווען אַ פּראָנ־צויז, זיינע דאָקומענטן זענען אַוודאי געווען אין אָרדע־נונג. מ׳האָט אים צורוי געלאָזט — און אויך מיך שוין נישט געטשעפּעט. נאָר וויפל שרעק כ׳האָב דערביי געהאַט — איז נישט שווער זיך פֿאָרצושטעלן.

ענדלעך קום איך אָן קיין לימאָזש, אין דער פרייער זאָגע. נאָר אויך דאָ ווערט יעדער פּאַסאַזשיר פֿאַרהאַלטן ביים אָרויסגאַנג און זיינע דאָקומענטן ווערן גוט קאָנ־טראָלירט. איך וויל נישט ריזיקירן מיט מיינע פּריש אויסגעאָרבעטע צייגנישן און אנשטאָט לאָזן זיך צום אַרויסגאַנג, קער איך זיך אום צום צוג און בעט דעם באַן־באַאַמטן ער זאָל מיר אַרויסגעבן אַ פּעקל ווען כ׳האָב געשיקט מיט דער באַן. דער באַאַמטער פרעגט מיך צי כ׳האָב עפּעס אַ צעטל, אַ באַשטעטיקונג אַז כ׳דאַרף אָפּנעמען אַ פּעקל. איך נעם כלומרשט זוכן אין אַלע קעשענעס, כ׳האָב דאָך געוואָלט געווינען צייט, אפשר וועט זיך דאָרט, ביים אַרויסגאַנג, ענדיקן די קאָנטראָל און כ׳וועל קאָנען אומגעשטערט פֿאַרלאָזן דעם וואקזאַל.

פלוצום קומט צו אַ באַן־פֿאָליציאַנט און פרעגט אויף דאָקומענטן. בלית ברירה דערלאַנג איך אים מיינע ערשטע דאָקומענטן, נאָך פון פֿאַר דער מלחמה. ער זעט באַלד אַז כ׳בין אַן אויסלענדער און דערקלערט אָן וואַקלונגען אַז ער מוז מיך אַרעסטירן. איך הייב אָן בעטן און אים דערציילן פֿאַרשידענע מעשיות. ווייזט אויס, אַז מיר איז דאָך געלונגען אים צו געווינען, וויל ער זאָגט מיר:

— האָסט מזל... מיין פרוי האָט היינט געבוירן אַ קינד — וועל איך דיך לאָזן פריי. ער פירט מיך טאַקע אַרויס דורך דער אַרייגאַנג־טיר, אנשטאָט דורך דעם אַרויסגאַנג, וווּ ס׳איז געשטאַנען אַ שטאַרקע וואַך. איך האָב געוואָלט אים באַלוינען און פֿאַרגעלייגט צו נעמען אַ באַשטייערונג פֿאַר „זיין פֿאַרטיי״ (פונעם פֿאַרעטער

און רענעגאט זשאק דאריא). ער ענטפערט מיר, אז אויך זיין פאַרטיי איז קעגן די יידן. איך לאז נישט אפ און שפיל אויף זיין פאַטריאָטיש געפיל:

— איר זענט פאַרט אַ פראַנצויז און דעריבער פאַרשטייט איר בעסער אונדזער לאגע.

ער עצהט מיר ווי אמשנעלסטן צו פאַרלאזן די שטאָט.

ו.

פון לימאזש האָב איך זיך געלאזט קיין פערפיניאן מיטן באַן, אָבער שוין נישט אַליין, נאָר אין באַגלייטונג פון אַ פראַנצויז, פאַרשטייט זיך — אז פאַר אַ באַלוינונג. אויף דעם נייעם אָרט האָב איך זיך אויסגעארבעט אַנדערע פאַפירן, נאָר גוט אויסגעלערנט זייער אינהאַלט אויף אויסנווייניק.

אין פערפיניאן האָב איך געטראָפן מיין שוועסטער טשייטל מיט איר מאַן אברהם פלאם, ווי אויך דעם קראשניקער ייד יחיאל זילבערפיין. ער האָט מיר דערציילט, אז זיין שוועגערינס טאָכטער, סאָניע זיסבערג (פאַרהייראט צו הערצקע אונגאר), געפינט זיך אין אַ לאַגער נישט ווייט פון פערפיניאן, און אז זי נייטיקט זיך אין הילף. כ׳בין געווען איבערגליקלעך, האָבנדיק די מעגלעכקייט איר צו העלפן, ווי אויך אַנדערע יידן פון קראָשניק.

שפעטער אַריבערגעפאָרן קיין גרענאבל, וווּ כ׳האָב זיך געטראָפן מיט אייניקע קראָשניקער יידן: צדוק האָכשטיין, פסח גרינוואַלד, מיין שוועסטער טשייטל פלאָם, רחלע שפירא, רבקה שאָר, זשאק, מישעל און איטשע גאָלדבוים, פרוי שפילפאָגעל, עובדיה טעפער און מעגלעך אַנדערע, וועמענס נעמען כ׳גדענק נישט.

גרענאָבעל, ווי באַווּסט, האָט נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון פראַנקרייך, געהערט צו איטאליע. דאָס האָט היטלער צוגעווארפן מוסאָלינין אַ שטיק פראַנצויזישע טעריטאָריע פאַר זיין צושטיין צו אים אַלס פאַרבינדעטער אין קריג. ביי די איטאַליענער זענען די יידן נישט געווען אַזוי גערודפט ווי ביי די דייטשן. דערפאַר איז אויך מעגלעך געווען אַז מיר, די גרופע קראָשניקער, האָבן געפירט אַ הילפס־אַרבעט, געלעבט אויף פרייע דאָקומענטן און געגלויבט אַז אפשר פאָרט וועט אונדז געלונגען איבערצולעבן די מלחמה.

נאָר אין יאָר 1944, וועו ס׳האָט זיך געעפנט דער צווייטער פראָנט און מוסאָליני האָט קאַפּיטולירט, איז די „איטאַליענישע זאַנע" אין פראַנקרייך באַזעצט געוואָרן דורך דער דייטשער אַרמיי. די לאַגע פון די יידן איז איצט געווען אַ געפערלעכע. וועו ס׳האָט נאָר געהאָט אַ מעגלעכקייט, איז געלאָפן אין פאַרשידענע ערטער. דער עיקר האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן אין דער געגנט פון וועראקא, די בערג אַרום גרענאָבל.

אין די בערג איז אָבער אויך געווען אַ שטאַרקע רעזיסטאַנס־באַוועגונג פון וועלכער די דייטשן האָבן באַקומען אַ סך פילבאַרע קלעפ. די אָקופאַנטן הייבן אָן פאַרפאַלגן די ווידערשטענדלער, זיי שיקן אַלע מאָל שטראָף־עקספעדיציעס אין די בערג, זיי ווישן אָפּ גאַנצע ישובים פון דער אויבערפלאַך און הענגען אויף אַ סך ווידערשטענדלער. איך האָב אַליין געזען דעם עקזעקוציע־אַקט איבער צוויי ברידער פון דער רעזיסטאַנס, וועמען די דייטשן האָבן אויפגעהאנגען ביי דער טיר פון דער ווינונג פון זייערע עלטערן.

אויך פון אונדזערע קראָשניקער זענען דעמאָלט אומגעקומען: די זין פון מישעל גאָלדבוים און מיין שוועסטער טשייטל פלאם, ווי אויך צענדליקער און צענדליקער יידן. אַזוי האָט געדויערט ביז יוני 1944, וועו אין גרענאָבל האָבן זיך באַווּזן די ערשטע אָפּטיילונגען פון דער באַפרייערישער אַמעריקאַנער אַרמיי. ערשט אין סעפטעמבער דעם זעלבן יאָר האָב איך זיך אומגעקערט קיין פאַריז, וווּ כ׳האָב געפונען מיין ווינונג און פאַבריק וועלכע איז געווען רעקווירירט פאַר מיליטערישע מאַגאַזינען. נאָך דעם ווי ס׳האָט זיך איינגעשטעלט די ציווילע מאַכט, איז מיר געלונגען אַלץ אָפּצונעמען.

ז.

ווי נאָר ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און ס׳איז אוממעגלעך געווארן צו קאָרעספּנדירן מיט משפחה און נאָענטע מענטשן וואָס האָבן זיך געפונען אין אַנדערע לענדער, האָב איך תמיד, אין די שווערסטע צייטן געגלויבט, אַז מיינע צוויי שוועסטער: זיסעלע מיט איר מאַן ראובן האָכשטיין און חנהטשע מיט איר מאַן יעקב־יהושע וואָווטשעס (ווי מ׳האָט אים געפונען אין קראָשניק) און זייערע קינדער — זענען ניצול געוואָרן פון די היטלעריסטישע רציחות אַ דאַנק דעם וואָס זיי האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. דאָס איז ביי זיי געווען אַן אַקט סיי פון ציוניס־טישע איבערצייגונג, ווי אויך פון געוואָגקייט צו פאָרן אין אַ לאַנד רייך מיט געשעענישן און ענוג אָרעם עקאָנאָמיש. ביזן 1טן סעפטעמבער 1939 האָבן מיר זיך געשיקט בריוו און אָנגעהאַלטן אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט.

נאָך דער באַפרייונג, ווי נאָר כ׳האָב געהאָט די

ערשטע געלעגנהייט, בין איך געקומען אין מדינת־ישראל און געווען גליקלעך צו טרעפן צוויי בליענדיקע משפחות, טיף פאַרווואָרצלט אין לאַנד. זייערע קינדער און אייניקלעך האָבן זיך באַטייליקט אין אַ סך קאַמפן און מלחמות פון דער יידישער מדינה. כ׳בין געווען שטאָלץ מיט זיי און מיטן לאַנד ישראל וווּ זיי וווינען.

פאַרשריבן: ד. ש.

משפחתו הענפה בישראל של מחבר הזכרונות (במרכז)
די פאַרצווייגטע משפחה פונעם מחבר אין ישראל (אין צענטער)

ווי אזוי איז דערשאסן געווארן טשייטל פלאם (לעדערפיין)

דערציילט: פרוי טענענבוים

פאַרשריבן: מאקס זילבערבערג

דעם 6טן מאַי 1944 יאָר, אין אַ קליין שטעטעלע קרוּאַ־רוזש, נישט ווייט פון גרענאָבל, אויף אַ שטח פון עטלעכע הונדערט מעטער, זענען געשטאַנען לגמרי אין דער זייט דריי הייזלעך, וואָס האָבן זיך קיינעם נישט געווארפן אין די אויגן. אין אָט די אומבאַמערקטע הייזלעך האָבן עטלעכע יידישע פאַמיליעס געלעבט, געהאָפט און געציילט די טעג ווען זיי וועלן שוין זיין פריי און מורא קוקן בייטאָג צו דער זון. יעדער טאָג איז געווען אַ געוווּנענער, ווייל דאָס לעבן פון די יידן איז געווען אייגעשטעלט.

טשייטל פלאָם ז״ל

דעם 25סטן מערץ 1944, ביינאַכט, זענען פלוצים אונדזערע הייזלעך באַפאַלן געוואָרן דורך אַ גרופע דייטשן. זיי האָבן אָפּגעווויזן אַרויסגעטריבן, אויסגעשטעלט אין דרויסן און באַזוכט די שטובן, אָפּגעריסן אויבערגעדרייט און געזוכט געוועזן. דערביי האָבן זיי געשריען, אַז מיר זענען אַ נעסט פון דער רעזיסטאַנס, מיר העלפן די פראַנצויזישע פאַטריאָטן.

למען האמת האָבן די פראַנצויזישע פאַטריאָטן אונדז יידן אַ סך געהאָלפן און באַזאָרגט מיט פראָדוקטן־קאַרטן, אָן וועלכע עס איז אין יענער צייט געווען אוממעגלעך צו לעבן.

ווי דערשטוינט זענען מיר געווען, אַז נאָך דער רעוויזיע אין אונדזערע שטובן, האָט אייגנער פון די דייטשן, אויסגעצנדיק וואָס ער איז אַליין, אונדז געוואָרנט, אַז אויב איצט וועט אונדז גאָרנישט געשען, איז מעגלעך אַז זיי וועלן צוריק קומען, מאָרגן אָדער שפּעטער — אָבער דעמאָלט וועט זיין ערגער.

דאָס האָט געהייסן, אַז עס וואָלט בעסער געווען

מיר זאָלן זיך באַהאַלטן ערגעץ אַנדערש. מיר האָבן געהאָפט, אַז באַלד וועט זיך דער קריג ענדיקן אוו די דייטשן וועלן נישט האָבן קיין צייט אונדז אומ־צוברענגען.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז דעם 6טן מאי 1944. אין אוונט האָבן מיר געהערט אַן אומגעווײנלעכן גערודער אַרום אונדזערע הייזלעך. באַלד זענען מיר אַלע געווען צונויפגעזאַמלט אין איין שטוב, אויסגעשטעלט אין דריי רייען צו פיר מענער און פרויען.

פינף באַוואָפנטע מאַסקירטע מענער האָבן אונדז אַנגעהויבן טערעריזירן מיט אַנגעגליטע אייזנס, שרייענ־דיק דערביי: „איר זענט יידן, איר האָט גלט, גיט שנעל אַהער אַלץ וואָס איר פאַרמאָגט, אויב נישט ווייסט איר וואָס אייך דערוואַרט".

אין אַ געוויסן מאָמענט האָבן זיי גענומען די פרוי פלאָם וואָס האָט געהאָלטן אויף די הענט איר 10־חדשימדיק טעכטערל עוועלין (אסתר) און געזאָגט: „קום, ווייז דיין שטוב, מיר וועלן זוכן". זי האָט מיט ציטערדיקע הענט איבערגעגעבן דאָס קליינע קינד צו אַ פרוי וואָס איז געשטאַנען אַמאָענטסטן צו איר — און מיט אַ שרעקלעך געפיל, געפרעגט ווי זיך אַליין: „וואָס גייט מען מיר טאָן?"

מען האָט זי אַרויסגעפירט אין באַגלייטונג פון צוויי באַנדיטן וואָס זענען געגאַנגען זוכן אין איר שטוב. נאָך אַ פאָר מינוט, וואָס האָט זיך אויסגעדאַכט ווי אַ יאָר לאַנג, האָט מען געהערט ווי פרוי פלאָם שרייט: „טוט גאָרנישט מיינע קינדער!" עטלעכע מאָל די זעלבע גע־שרייען און דערנאָך שטיל.

די באַנדיטן האָבן צוזאַמענגענומען אַלע גאָלדענע פינגערלעך און זייגערלעך וואָס זיי האָבן געפונען ביי אונדז און זענען אַוועק. וועג מיר האָבן געעפנט די טיר, האָבן מיר געפונען פרוי פלאָם אַ דערשאָסענע.

מיט אַ טיפן ווייטיק האָבן מיר וויידעראַמאָל דערפילט ווי אונדזער לעבן איז איינגעשטעלט אין דעם נאַצישן דזשונגל. מיר וועלן נישט פאַרגעסן, אַז פרוי פלאָם איז אויך געווען אַ קרבן פון דער דייטשער פאַר־ווילדונג. ערע איר אָנדענק!

ביי דער לוויה זענען די פראַנצויזישע געשעפטן געווען געשלאָסן אַלס אויסדרוק פון מיטגעפיל און טרויער...

5 יאָר אין דייטשער געפאַנגענשאפט

זשאַרזש (זעליג) גארפינקל, פאַריז־נתניה

יידן מעלדן זיך פריוווליק

אין יאָר 1938, באַלד נאָכן מינכענ־אָפמאַך צווישן טשעמבערליינען און היטלערן וועגן צעטיילן טשעכא־סלאָוואַקיע, איז אין פראַנקרייך געוואָרן אַ בהלה־שטי־מונג און מלחמה־אטמאָספער. צווישן די צענדליקער טויזנטער פראַנצויזן וואָס האָבן זיך געמאָלדן פריי־וויליק אין דער אַרמיי בכדי צו קעמפן קעגן דייטשן אַגרעסאָר אין די סודעטן, האָבן זיך אויך געפונען טויזנטער אויסלענדער אין פראַנקרייך, צווישן זיי — אַ גאָר אַנגעזעענע צאָל יידן.

באַזאַמען מיט די אַלגעמיינע וועריבר־ביוראָען און מאָביליזאַציע־פונקטן פאַר פרייוווליקע, איז אויך רי לאנקרי 10 אין פאריז אויפגעפענט געוואָרן אַ ספעצ־יעלע ביוראָ פאַר יידישע פרייוווליקע. באַלד דעם ערשטן טאָג, ווי נאָר ס׳איז געמאָלדן געוואָרן וועגן דעם יידישן וועריבר־פונקט, האָבן הונדערטער זיך געשטעלט אין דער ריי. ווי איבעראַשט בין איך געוואָרן, ווען כ׳האָב ביי דעם פונקט געטראָפן אויך אַ גאַנצע ריי קראַשניקער, ווי: פרץ ווישניאַק (אומגעקומען), מאיר ווישניאַק, לאזער מינץ (אומגעקומען), גרשון־הענעך וואגנער (אומגעקומען), יאָסל לאמהוט, שמחה זילבער־פיין, מענדל ראַזענצווייג (געפאַלן דעם 6טן יוני 1940), בערל זייפען, הערשל וועללער און אַנדערע, וועמענס נעמען כ׳געדענק נישט איצט. פאַקטיש זענען מיר געווען אויסלענדער, אָן פראַנצויזישער בירגערשאַפט, דאָך האָט דער נאַציאָנאַלער חוב (אַלס ייד) און דער בירגערלעכער פליכט (אַלס איינווינער פון פראַנקרייך) באַוויזן צו נעמען די ביקס אין האַנט.

נאָכן רעגיסטרירן אונדז, האָט מען אַלעמען אַהיימ־געשיקט. ערשט אין אָקטאָבער 1939, וועט פוילן האָט שוין געהאַט קאַפּיטולירט און פראַנקרייך מיט ענגלאַנד זענען געווען אין מלחמה־צושטאַנד מיט דייטשלאַנד (הגם קיין ממשותדיקע קריגס־אָפּעראַציעס זענען נאָך נישט געפּירט געוואָרן) — זענען אַלע פרייוויליקע גערופן געוואָרן אונטערן געווער. עס זענען דעמאָלט געשאַפן געוואָרן 3 רעגימענטן פונעם פרעמד־לעגיאָן — נומער 21, 22 און 23. מ׳האָט אונדז איבערגעשיקט אין די אויסשולונג־צענטערס וואַלבאַן און באַרקאַרעס.

הגם די פרייוויליקע אויסלענדער זענען באַשטאַנען פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן (שפּעטער, וועט מיר זענען אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז 60 פּעלקער האָבן געהערט צו די פּריי־וויליקע), איז אָבער די צאָל יידן געווען די סאַמע העכסטע און דערגאַנגען ביז 90%.

באגעגנישן מיט לאנדסלייט

דאָס לעבן אין די קאַשאַרן איז געווען שווער. איבונ־גען, מושטרעס, מאַרשן און אַ גאָר שטרענגע דיסציפּלין. נאָר בעת די איבעררייסן און אין די אָוונטן איז דאָך געווען אַ פּאַרגעניגן צו טרעפן זיך מיט היימישע יידן, לאַנדסלייט, מיט וועלכע מ׳האָט פאַרברענגט לאַנגע שעהן אין שמועסן און זכרונות פון דער אַלטער היים, אין דערמאָנען נאָענטע און טייערע געשטאַלטן. וויייל אויסער די פּריער דערמאָנטע לאַנדסלייט, זענען צו אונדזערע רעגימענטן צוגעקומען נאָך אייניקע קראָש־ניקער וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון שפּאַניע, וווּ זיי האָבן געקעמפט אין דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאַדע, ווי אויך דעמאָביליזירטע פון דער צעקלאַפּטער פּוילי־שער אַרמיי, וועמען ס׳איז געלונגען זיך אַריינצובאַקו־מען קיין פראַנקרייך.

אָנהייב אַפּריל 1940, נאָכן אַדורכמאַכן די רעקרו־טישע תקופה וואָס האָט געדויערט אַ 6—7 חדשים, האָט זיך אָנגעהויבן דער אָפּמאַרש אויפן פראָנט. צומערשט איז געשיקט געוואָרן אַהין דער 21סטער רעגימענט. איך האָב געהערט צום 22סטן רעגימענט און מיין אויפ־גאָבע בעת יענעם אָפּמאַרש איז געווען: צו האַלטן וואַך ביים אַריינגאַנג־טויער פון די קאַזאַרמעס, וועט דער רעגימענט איז אַוועק אויפן פראָנט. דאָס איז געווען אַן אומפּאַרגעסלעך בילד פון אָפּמאַרשירנדיקע, אויס־מושטירטע זעלנער וועלכע מ׳האָט באַגלייט מיט אַר־קעסטער, לידער און הויכע אָפּיצירן, אַריינגערעכנט אַ גענעראַל. צום אָפּמאַרש זענען אויך געקומען אַ סך יידישע פרויען פון פּאַריז, כדי זיך געזעגענען מיט זייערע מענער. איינע פון זיי, טשייטל פלאַם, דאָט זיך באַווײַזן אין דער לעצטער מינוט, וועט די רייען זעלנער האָבן שוין מאַרשירט אין שטרענגער אָרדענונג. זי האָט אויסגעבראָכן אין אַ היסטעריש געווײַן, געוואָלט זיך אַריינרייסן אין דער רייַ צו זאָגן אַן „אדיע״ איר מאַן, אברהמטשע פלאַם — אָבער פאָרט נישט געוואָגט צו צושטערן דעם שטרענגן מיליטערישן מעמד. איך וואָלט געהערן צוגעגאַנגען צו דער דאָזיקער פרוי כדי זי צו באַרויקן, נאָר כ׳בין דאָך געשטאַנען אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע און פּרעזענטירט דאָס געווער פאָר די וואָס לאָזן זיך אויפן פראָנט.

מיט 8 טעג שפּעטער איז אויך מיין רעגימענט, דער 22סטער, אָפּגעשיקט געוואָרן קיין עלזאס, פאָר דער מאַזשינאָ־ליניע.

נאָר כ׳וויל פריער דערציילן וועגן נאָך אַ באַגע־געניש מיט אַ קראָשניקער ייד — מאיר (מאַקס) זיל־בערבערג, פאָרגעקומען ביי גאָר באַזונדערע אום־שטענדן. מאיר האָט באַלאַנגט צו אַן אַנדערע אייני־הייט, צום שפּעטער געשאַפּענעם 11טן רעגימענט. איינמאָל, אין אַ ווינטערדיקן טאָג, וועט ער האָט זיך אומגעקערט מיט זיין אייניהייט פונעם שיס־פעלד און אויף אַ פאָרשניייעטער לאָנקע זיך צוגעזעצט אָפּרוען, בין איך גראָד אָנגעקומען מיט מיין אייניהייט וועלכע האָט זיך געלאָזט אויף איבונגען — און מיר האָבן זיך ביידע דערקענט. די פרייד פון דער באַגעגעניש איז נישט צום באַשרייבן. איך האָב אים דערציילט וועגן אונדזערע קראָשניקער וואָס געפינען זיך אין די קאָ־שאַרן און ער האָט מיר איבערגעגעבן וועגן אַנדערע לאַנדסלייט מיט וועלכע ער האָט זיך געטראָפן אין מיליטער.

די מלחמה האט זיך אנגעהויבן

אין עלזאָס זענען מיר געווען ביזן 10טן מאַי 1940, וועט די דייטשן האָבן אַטאַקירט בעלגיע, האָלאַנד און אויך אַריבער די פראַנצויזישע גרענעץ. דעמאָלט האָט מען אונדזער רעגימענט אָפּגעשיקט קיין צפון־פראַנק־רייך. נאָך שווערע, בלוטיקע שלאַכטן האָט דער 22סטער רעגימענט פאַרלוירן אַ 60% פון זיין באַשטאַנד. דאָס דערקלערט זיך דערמיט, וואָס די פרייווילליקע רעגי־מענטן האָט מען געשיקט אויף די סאַמע געפערלעכע פאָזיציעס.

נישט ווייט פון מיר איז געפאַלן אונדזער לאַנדסמאַן מענדל ראָזענצווייג, וועלכער האָט פאַריתומט אַ פרוי מיט צוויי קינדער.

דאָס שלאַכטפעלד האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גרויסן פאַרבלוטיקטן שטח, מיט געפאַלענע און פאַרוווּנדעטע זעלנער — פראַנצויזישע און דייטשע. אונדז, די קריג־געפאַנגענע, האָט מען געפירט איבערן דאָזיקן שלאַכטפעלד. מיר האָבן געהערט די געשרייען און געבעטן פון די פֿאַרוווּנדעטע מען זאָל זיי געבן אַ ביסל וואַסער, אָדער באַנדאַזשירן די ווּונדן — נאָר מ׳האָט גאָרנישט געקענט העלפן. די דייטשע וואַך האָט באַפוילן אויסטאָן אונדזערע מאַנטלען, כדי צודעקן זייערע טויטע.

וועג אַ דייטשער אָפיציר האָט געפרעגט: „ווער זענען דאָ יידן?" האָט קיינער נישט געוואָלט זיך מודה זיין. מיר האָבן שוין דעמאָלט געפילט, אַז בעצם איז דאָס אַ מלחמה קעגן יידישן פאָלק ווי קעגן פראַנקרייך. נאָר איין לייטענאַנט אונדזערער, פון יידישער אָפשטאַמונג, האָט געענטפערט דעם דייטשן אָפיציר:

— מיר זענען איצט קריג־געפאַנגענע, איר קאָנט מיט אונדז טאָן וואָס איר ווילט...

און די דייטשן האָבן קלאָר געווּוסט וואָס צו טאָן מיט די וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן מיין געפאַנגנשאַפט.

אין דער ניוועלער תפיסה

נאָך אַ זעקס־טאָגיקן מאַרש פון אַ בערך 5 טויזנט קעפיקער קאָלאָנע געפאַנגענע, באַגלייט מיט אַ שטאַרקער קער וואַך, אָן עסען און טרינקען, זענען מיר ענדלעך אָנגעקומען אינעם שטעטל ניוועל, 15 קילאָמעטער הינטער בריסל, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ גרויסע תפיסה. אויפן וועג פלעגן באַרמהערציקע פראַנצויזישע פרויען צוואַרפן טיילמאָל אַ שטיקל ברויט אָדער צוקער, נאָר די דייטשישע היטערס האָבן דאָס אַלץ צוגענומען פאַר יענע געפאַנגענע וואָס האָבן זיך דעקלאַרירט אַלס עלזאסער. האָב אויך איך זיך אָנגעגעבן אַלס עלזאסער און אַ דאַנק דעם האָט דער וואָכמאַן מיר צוגעוואָרפן עפּעס פון די געשענקטע פראָדוקטן.

די ריזיקע בעלגישע תפיסה איז גראד פאַר אונדז, דערשעפּטע און פֿאַרפיניקטע געפאַנגענע, געוואָרן אַן אָפֿרי־אָרט. 3 טעג האָט מען אונדז געלאָזט פריי זיך באַוועגן אינערהאַלב דער תפיסה, די קאָמערס זענען געווען אָפן.

נאָך פאַרן אַריינגיין אין תפיסה האָב איך באַמערקט אויפן גאַס אַ פּאָרל. דאָס האָרץ האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען יידן. כ׳האָב געפרעגט אַ דערלויבעניש ביים פאַטרול צי כ׳מעג צו זיי צוגיין און אויף זיין „יאָ", האָב איך זיי אָפּגעשטעלט און מיין ערשטע פראַגע איז געווען, צי זיי זענען יידן. די פרוי האָט זיך צעווויינט און געענטפערט, אַז ווירקלעך, זיי זענען יידן וואָס האָבן ערשט נישט לאַנג פאַרלאָזט די תפיסה ווו זיי זענען געווען פאַרשפאַרט אַלס אומלעגאַלע אויסלענדער. איצט האָבן זיי אַן אויסווייז אַרויסצופאָרן. אינגיכן גייט זייער באַן אַוועק קיין בריסל. איך האָב דעם פאָרל געגעבן דעם אָדרעס פון מיינעם אַ קוזין אין דער בעלגישער הויפּטשטאָט און שטאַרק געבעטן אים זאָגן, אַז איך לעב, הגם אין געפאַנגנשאַפט — און ער זאָל וועגן דעם צו וויסן געבן מיין פרוי אין פאַריז. דערנאָך בין איך אַריין אין תפיסה, צוזאַמען מיט אַלע — און באַלד פאַרגעסן אין דער באַגעגעניש מיט דעם פאָרל.

אויפן דריטן טאָג פון אונדזער זיין אין דער ניוועלער פעסטונג, אַ זונטיק פרי, האָט איינער פון די וועכטער (וועלכע זענען באַשטאַנען פון די ריכטיקע עלזאסער — דערפאַר האָב איך דאָרט אויפגעהערט שפּילן די ראָל פון אַן עלזאַסער) געפרעגט, צי איך ווייל זיך באַטייליקן אינעם גאָטעס־דינסט וועלכע עס ריכט אָפּ אַ גלח אויפן פלאַץ פאַר דער תפיסה. אין מיין קאַמער זענען געווען נאָך אַ צען יידן וואָס האָבן, פאַרשטייט זיך, אויסבאַהאַלטן זייער יידישקייט און אַלע האָבן מיר אויפן אָרט מסכים געווען צו דער תפילה. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס בילד, וועו כ׳האָב דערזען ווי אַ 5 טויזנט געפאַנגענע פראַנצויזן זענען געשטאַנען אויף די קני און נאָכגעזאָגט דאָס רירנדיקע געבעט פונעם יונגן בעלגישן גלח, וואָס האָט מיטגעווויינט מיטן גאַנצן עולם.

פלוצום דערזע איך אַ באַקאַנט פרויען־געשטאַלט וואָס זוכט צווישן דעם קניענדיקן המון — און כ׳גלייב נישט די אייגענע אויגן: דאָס איז דאָך מיין פרויס שוועסטער, גיטל ראָזנבוים, וואָס האָט דעמאָלט געווויינט אין בריסל. איך הייב זיך אויף, לויף צו איר צו, קוים זי דערקענט מיך אין דעם הולך פון אַ קריג־געפאַנגענעם, נישט אָפּראָזירט. זי דערציילט, אַז דאָס פאָרל האָט איר איבערגעגעבן מיין אָדרעס און זי האָט שוין באַוויזן צו וויסן צו געבן קיין פאַריז. איצט וועט זי שפּילן די ראָל פון מיין פרוי, זי גלויבט אַז די דייטשן וועלן אונדז דערלויבן זיך אויסשמועסן. איך בעט טאַקע אַ דערלויבעניש ביים דייטש און ער הייסט אונדז אַריין־

גיין אינעם צימער וווּ ס׳איז געווען מאַגאַזינירט דאָס ברויט פאַר די געפאַנגענע. איך פרעג מיין שוועגערין הלמאי זי האָט נישט געבראַכט קיין ציווילע קליידער, וואָלט עס מיר אפשר פאַרלייכטערט צו אַנטלויפן. איר ענטפערט, אַז זי האָט נישט געוואָלט ריזיקירן סיי מיט מיין לעבן, סיי מיט אירס.

די אַנדערע יידן, זעענדיק וואָס דאָ קומט פאָר, האָבן געוואָלט געבן מיין שוועגערין זייערע אַדרעסן צו קרובים. זי פרעגט דעם דייטש צי זי קאָן אָפּט קומען באַזוכן אין תפיסה. אנשטאט ענטפערן, נעמט ער מיך רופן מיטן פינגער: „יודע, קאָם היער!" און ער פרעגט: „פונוואַנען האָט דיין פרוי שוין געווּסט צו קומען פון פאַריז?" איך פיל ווי די לאַגע ווערט געפערלעך, אָט וועט זיך אַלץ אַנטפלעקן. גראָד קומט אָן אַ דייטשער פעלדפעבעל און ער דערלויבט די אַנדערע יידן איבערגעבן די אַדרעסן אינעם „ברויט־צימער" וווּ איך האָב זיך געפונען מיט גיטלען. ביי דער געלעגנהייט האָט יעדער פון זיי אַנגעלייגט אין די הויזן־אַרבל און אין די קעשענעס ברויט וואָס האָט זיי געסטייעט צו שטילן דעם הונגער און אויך עפעס איבערלאָזן אויף אַ צווייטן טאָג...

נאָך 2 שעה ריידן און אַנפרייען זיך מיט דער שוועגערין, האָט דער דייטשער וועכטער באַפּוילן זי זאָל פאַרלאָזן דאָס אָרט. אונדז ביידע איז באַפאַלן אַן אומעט, איך געדענקט נאָך היינט איר בליק פון די טיפּע, שוואַרצע אויגן, וואָס האָט שטומערהייט געפרעגט: „וועלן מיר זיך נאָך זען?" ליידער, פון יענער דראַמאַטישער געזעגענונג האָב איך מערער נישט געהערט און געזען דאָס דאָזיקע יונגע מיידל...

15 יוני 1940

די דאָזיקע דאָטע וועט זיך גוט געדענקען. יענעם טאָג האָט מען אונדזער גרויסע מאַסע געפאַנגענע אַנגעהויבן גאַנץ פרי טרייבן צו דער באַן־סטאַציע, וווּ מיר דערוויסן זיך פון אַ דייטשן אָפיציר, אַז אויך איטאַליע האָט דערקלערט קריג בעלגיע און פראַנקרייך. קיין גרויסע איבערראַשונג איז דאָס נישט געווען, אָבער די ידיעה האָט באַוויזן, אַז דאָס פייער אין אייראָפּע וועט אויסגעברייטערט און אַז נאָך אַ מדינה וועט אַריין־געצויגן אינעם מלחמה־געווירבל. נאָר לאַנג טראַכטן וועגן דעם איז נישט געווען קיין צייט. אָט קומט אַן אַ באַן וואָס ברענגט צוריק פון פראַנקרייך קיין בריסל מלחמה־פליטים פון בעלגיע. אונדזערע קריגס־געפאַנגענע געענע באַפאַלן די וואַגאָנען, זיי ווילן הערן נייעס פון פראַנקרייך, אפשר האָבן די פליטים אַ גרוס פון עמעצנס קרובים. מיר, די גרופּע יידישע געפאַנגענע, דערזען אין איין פענצטער יידישע פליטים. מיר דערנענטערן זיך צו זיי, אָבער ווייניגן פון געירטקייט און איבער־געמומענקייט. זיי קענען נישט העלפן, נאָר דאָס לעצטע שטיקל צוקער וואָס מ׳האָט פאַרמאָגט, האָבן זיי אונדז אַוועקגעגעבן. מיר באַווייזן נישט צו באַדאַנקען און רעכט זיך געזעגענען, ווייל די דייטשע היטערס נעמען אונדז שלאָגן מיט די ביקסן־קאָלבעס און טרייבן אין די פערד־וואַגאָנען. מען שטופט אונדז אַריין צו 60 געפאַנגענע אין אַ וואַגאָן. די טירן פאַרקלאַפּן זיך — און נאָך 24 שעה פאָרן איבער האָלאַנד, אָן עסן און אָן אַ טראָפּן וואַסער, זענען מיר אָנגעקומען אין ערשטן סטאלאג (7א).

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לאַגער־לעבן. אָבער זענען געווארן צעטיילט אין בלאָקן, לויט נאַציאָנאַלער אָנגעהעריקייט. מיר, די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע, האָבן שוין געטראָפן אין דעם לאַגער אינטערנירטע האָלענדער, פאָלאַקן, בעלגער, פראַנצויזן און יידן פון די אָקופּירטע געביטן אין פוילן. אונדזער גרופּע פון 9 יידן און איין פּאָלאַק, וואָס האָט זיך געהאַלטן מיט אונדז צוזאַמען די גאַנצע צייט, זענען תמיד מיטגעגאַנגען מיט די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע. פאָר זיי זענען מיר געווען פּאָלאַקן־אויסלענדער, פאר די דייטשן ווידער — פראַנצויזן. דאָס האָט אונדז טאָקע גערעטעוועט...

ווידער 3 טעג אין פארשפארטע וואגאנען

נישט מער ווי 2 מעת־לעת איז אונדז אויסגעקומען צו זיין אין דעם סטאלאג 7א. אויפן דריטן טאָג — ווידער אַן אָפּעל, אַ ציילן און אַ טרייבן צו די וואַגאָנען. עס חזרט זיך איבער די זעלבע פּראָצעדור פון אַריין־שטויסן 60 מענטשן אין פערד־וואַגאָנען, מיט קליינע פאַרקראַטעווועטע פענצטערלעך. די שווערע טירן ווערן פאַרמאַכט און אָפּגעשלאָסן. נאָר איידער מען פירט אינדז אַוועק צו דער באַן־סטאַציע, באַקומט יעדער אַ פעטע זופּ מיט חזיר־פלייש. נאָך עטלעכע הונגער־טעג, האָט די דאָזיקע זופּ פאַרדאַרבן דעם מאָגן כמעט דער גאַנצער, 3 טויזנט־קעפּיקער מאַסע געפאַנגענע. אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען האָבן אַ סך דערליידיקט זייערע באַדערפענישן — און געטאָן דאָס הינטער זיך, ווי קליינע, אומבאַהאָלפענע קינדער. געווען אָבער אַזעלכע וואָס האָבן געטומען קלאַפּן אין טיר און שרייען מען

זאָל עפענען. איינעם פון די וואָס האָבן געשטורעמט די טיר, האָבן די אַנדערע זעלנער געוואָרנט: „שוואַרץ, גיי אַוועק פון דאָרט. מען וועט דיך שיסן". דער וועכטער אין דרויסן האָט געעפנט די טיר און אַ פרעג געטאָן: „וואָ איסט דאָ דער שקראָפוליקער יודע?" מיר האָבן נישט געווּסט אַז דער זעלנער איז אַ ייִד און וועָן דער דייטש האָט אים געהייסן אַרויסגיין, זענען מיר געווען זיכער — צום דערשיסן. ווי איבעראַשט זענען מיר געווען, וועָן שוואַרץ האָט זיך נאָך עטלעכע מינוט צוריקגעקערט אַ צופרידענער, ווייל ער האָט נישט אין וואָגאָן אויסגעלייִדיקט דעם מאָגן...

נאָך 3 טעג רייזע אין אַזעלכע אנטי־היגיענישע באַדינגונגען, אָן עסן און טרינקען, זענען מיר אָנגעקומען קיין מזרח־פרייסן. ערשט שפעטער איז אונדז באַקאַנט געוואָרן דאָס אָרט: האָהענשטיין, אַ קליין שטעטל וואָס ליגט אַ 30 קילאָמעטער הינטער אָלשטין (וועלכע געהערט היינט צו פוילן). אויף דער באַן־סטאַציע האָט אונדז אויפגענומען אַ פּאַרשטאַרקטע שמירה. דייטשן האָבן געוואָלט שלאָגן אין פייניקן די אומגליקלעכע געפאַנגענע, וואָס אַ גרויסער טייל פון זיי האָט זיך ממש ניט געקענט שטעלן אויף די פיס. די רוצחים האָבן געשריגן „פראַנקרייך קאַפוט" און אָנגעהויבן ציילן. מיר האָבן גוט געקענט זייערע אַפּעלן. שעהן האָט מען געהאַלטן אין דרויסן, ביי יעטוועדן וועטער, און אַזוי לאַנג קאָמאַנדעוועט, מושטירט, געשלאָגן און געציילט — ביז דער ציפער האָט געמוזט שטימען. דערנאָך האָט מען אונדז געטריבן צופוס אין אונדזער נייעם אָרט. ערשט אויפן וועג האָבן מיר געווּסט אַז מיר זענען אין מזרח־פרייסן, ווייל עס האָבן זיך געפונען אַ סך קברים מיט צלמים און רוסישע אויפשריפטן „געפאַלן אין דער שלאַכט ביי טאַנענבערג אין דער 1טער וועלט־מלחמה".

מיר קומען אָן אין סטאלאג 1ב', דער ערשטער אין מזרח־פרייסן לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע.

דאָס איז געשען דעם 20סטן יוני 1940, אין טאָג וועָן פראַנקרייך האָט קאַפּיטולירט און געבעטן וואָפן־שטילשטאַנד. מיר האָבן נאָך געהערט די פרייִדיקע קלאַנגען פון די קלויסטער־גלאָקן אין די דייטשע קיר־כעס — בעת אונדזערע הערצער זענען פול געווען מיט טרויער און יאוש.

דער פאדיסטישער אונטעראָפיציר

ווי אומעטום, אַזוי אויך דאָ, אויפן נייעם אָרט, באַלד ביים ערשטן אַפּעל, האָט זיך געהערט דער גוט באַקאַנ־טער באַפעל: „יודען הערויסטרעטן!" אונדזער גרופּע יידן האָט זיך געמאַכט נישט הערן דעם דאָזיקן באַפעל, ווייל מיר האָבן געווּסט וואָס אונדז דערוואַרט, אויב מיר ווערן דעקאָנספּירירט. מיר ווערן צעטיילט אין ריזיקע צעלטן־פּאַלאַטקעס וווּ מ'האָט צונויפגעקווועטשט צו 500 געפאַנגענע אין אַ צעלט. געלעגן איז מען קאָפּ צו פיס אוף פיס צו קאָפּ, כדי די פּאַלאַטקע זאָל אַלעמען אַריינענעמען. ביי אַזעלכע באַדינגונגען, האָבן די לייִז אוך אַנדערע אינזעקטן זיך אָנגעזעצט אויף אונדזערע לייבער. ס'האָבן נישט געהאָלפן די פסעוודאָ־היגיענישע מיטלען וועלכע די לאַגער־מאַכט האָט אָנגעוואָנדן: קריגס־געפאַנגענע פאַלאַקן וואָס זענען געקומען אַהער אַ סך פריער, האָבן אונדז אָפּגעשוירן אוך אויסראַזירט אַלע באַוואָקסענע ערטער. דערביי האָבן זיי זיך נאָכ־געפרעגט צי עס זענען נישט פאַראַן קיין פאַלאַקן. שפעטער האָבן זיי זיך אויך אינטערעסירט מיט יידן...

אַלס אויפזעער איבער אונדזער פאַלאַטקע איז באַ־שטימט געוואָרן אַ דייטשער אונטעראָפיציר, וואָס האָט נישט אויפגעהערט פיינקן די אומגליקלעכע אינטער־נירטע. אַזוי האָט ער 3 פאַרטאָג באַפוילן אַלעמען אויפ־שטיין צום אַפּעל און שעהן געהאַלטן אויפן רעגן צי אין דער קעלט. די 500 אינטערנירטע האָט ער צעטיילט אין גרופּן צו 25 און איבער יעדער גרופּע באשטימט אַ פראַנצויזישן פאַראַנטוואָרטלעכן. אַזוי זענען מיר געשטאַנען אויסגעשטעלט, צו 25, מיטן אויפזעער בראש און געוואָרט אַז דער אַפּעל זאָל זיך ענדיקן. דערווייל האָט נישט יעדער געפאַנגענער געקענט אַזוי לאַנג אויסהאַלטן, ווייל דער קאַליע־געוואָרענער מאָגן און דאָס נישט נאָרמאַלע עסן האָבן געצוווּנגען אַ סך צו פאַרלאָזן די ריי אויף צו טאָן זייערע באַדערפענישן. דער דייטש פלעגט דאָן באַפעלן דעם פראַנטוואָרטלעכן מראַנצויז אַראָפלאָזן די הויזן, זיך אָנבייגן און ער האָט באַקומען אַזאַ צאָל שמיץ מיט אַ נאַהייקע, וויפל געפאַ־גענע ס'האָבן געפעלט אין זיין גרופּע. אַז מיר האָבן געפרעגט די עלזאסער סאָלדאַטן, וואָס האָבן געדינט אלס דאָלמעטשערס, פונוואָנען נעמט זיך אַזאַ סאָדיזם אין ברוטאַלקייט צום דייטשן אָפיציר, האָבן זיי דער־ציילט אַז דער דאָזיקער פאַרשיין איז בעת די קריגס־אַפּעראַציעס אין פוילן אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט און די פאַלאַקן האָבן אים עטלעכע מאָל טובל געווען אין דער וויסל. אַ סברה, אַז פון דעם „באַד" האָט ער באַקומען טובערקולאָז אין גאַווּסט אַז זיינע טעג זענען געצייִלטע. האָט ער זיך איצט נוקם געווען אין די

פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע פאַר דער באַהאַנדלונג וועלכע ער האָט געהאַט אין דער פוילישער געפאַנגנשאַפט...

אין אונדזער לאַגער האָבן זיך געפונען 35 טויזנט קריגס־געפאַנגענע — אַ גאַנצע שטאָט (מיט לייוונטענע צעלטן) און אַ ריזיקע באַפעלקערונג וואָס האָט געלעבט אין שוועכע באדינגונגען, מיט ווייניק באַשפייזונג און היגיענע. אַזוי ווי צווישן אונדזערע געפאַנגענע האָבן זיך געפונען אַ סך נעגערס פון פראַנקרייכס קאָלאָניעס אין אפריקע, פלעגן אויך ציווילע דייטשן קומען זיי אָנקוקן ווי אַ בייזן ווונדער, פאָטאָגראַפירן זיך מיט די נעגערס און גלייכצייטיק אָפלאַכן און איזדעקעוועון זיך. די אומגליקלעכע האָבן נישט שטענדיק פאַרשטאַנען וואָס די מערדער ווילן פון זיי און די דייטשן האָבן אָן צערעמאָניעס זיי דערשאָסן. דערנאָך האָבן זיי געפרעגט ווער פון אונדז ווייל זיך פאַרנעמען מיט זייער קבורה. כ׳האָב זיך אויך געמאָלדן צו דער גרופע וואָס איז אַוועק באַגלייטן די קרבנות צו אייביקער רו. אויפן בית־הקברות פון די פוילישע קריגס־געפאַנגענע, ווו מיר האָבן באַדאַרפט גראָבן קברים פאַר די דערשאָסענע נעגערס, האָבן מיר געזען אַ סך קברים מיט אויפ־שריפטן „פ״ (פאָלאַק), נאָר די נעמען זענען דער עיקר געווען יידישע, ווי: פרידמאַן, גאָלדשטיין און אַנדערע. דאָרט האָב איך צום ערשטן מאָל באַקומען אַ באַגריף וויפל אונדזערע יידישע סאָלדאַטן זענען געפאַלן אין קריג, נאָר אַלס... פאָלאַקן.

אין לאַגער האָט זיך דערנאָך אָנגעהויבן אַ רעגיס־טראַציע און נומעראַציע כּדי די אינטערנירטע. פאַר־שטייט זיך, אַז מ׳האָט געפרעגט וועגן נאַציאָנאַליטעט, רעליגיע — אָבער די גרופע יידן האָט זיך דעקלאַרירט אַלס רעליגיע־לאָזע און אַלס פראַנצויזן. אַזוי ווי די שרייבערס זענען געווען פראַנצויזן, אויך קריגס־געפאַנ־גענע, האָבן זיי נישט געמאַכט דערפון קיין ענין — און אַזוי האָט מען אונדז פאַרשריבן אין די רעגיס־טראַציע־דאָקומענטן.

מיר פארן ארויס אויף ארבעט

נאָכן אָפזיין 8 טעג אין לאַגער, האָט מען געפרעגט ווער עס ווייל גיין פרייוויליק איף אַרבעט. פון דער גרויסער צאָל געמאָלדענע, האָט מען אויסגעקליבן 175 געפאַנגענע, צווישן ווועלכע ס׳האָט זיך אויך געפונען אונדזער קליינע, קאָנסאָלידירטע גרופע פון 9 יידן און אַ פאָלאַק. איידער מיר האָבן פאַרלאָזן דעם לאַגער, האָט אַ דייטשער אָפיציר געהאַלטן אַ רעדע, אַז „פראַנ־קרייך האָט אויפגעהערט צו זיין אַ מדינה. אויב איר וועט גוט אַרבעטן, וועט דער פירער זיך באַציען צו אייך גוט און פריינדלעך. נאָר איך וואָרן אייך: ווער עס וועט האָבן באַציונגען מיט אַ דייטשער פרוי — וועט דערשאָסן ווערן״.

מיר האָבן אונטערגעשמייכלט פון דער דאָזיקער וואָרנונג, ווייל אונדזער דערשפּטקייט, דערשלאָגן־קייט און געמיט־צושטאַנד, זענען נישט געווען אייג־געשטעלט אפילו צו טראַכטן ווועגן באַציונגען מיט פרויען. מיר באַקומען יעדער אַ שטיקל ברויט און לאָזן זיך אַוועק אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. הגם מיר מאַרשירן איצט מיטן שוין באַקאַנטן ווועג קיין האָהענ־שטיין און שטייגן איין אין דער באַן, דאָך ווייסן מיר נישט ווו מען פירט אונדז. נאָכן אָפפאָרן אַ נאָכט, שטעלט זיך די באַן אָפּ אינמיטן אַ פעלד און עס הערט זיך אַ באַפעל „אויסשטייגן״. מיר דערשפירן אינסטינק־טיוו אַז מען געפינט זיך אויף פויליישער ערד. ווירקלעך, נישט ווייט מערקט זיך אַ שילד, וואָס זאָגט אָן, אַז דאָ איז אַמאָל געווען אַ גרענעץ. עס באַווייזן זיך עטלעכע פאָלאַקן וואָס פרעגן זיך צומערשט צי עס זענען פאַראַן צווישן אונדז פויליש געפאַנגענע, דערנאָך פרעגן זיי צי עס זענען דאָ יידן — און גיבן באַלד צו פאַרשטיין די פראַנצויזן וואָס זיי דאַרפן טאָן מיט די יידן:

— אויב עס זענען פאַראַן צווישן אייך יידן, נעמט בריטוועס און שניידט זיי אַלע אָפּ די קעפּ...

אַלע ענטפערן, אַז קיין יידן זענען נישטאָ מיט אונדז. מען פירט אונדז אַריין אין אַ געביידע וואָס האָט פאַרן קריג געדינט אַלס גרענעץ־פונקט מיט מזרח־דייטשלאַנד. אַן אָפיציר באַפעלט אונדז אויסלייגן אויף דער פאָדלאָגע, כדי זען צי מיר האָבן גענוג אָרט. עס חזרט זיך איבער דאָס בילד פון פאַלאַטקעס: אַז מען ליגט צונויפגעדרענגט קאָפּ צו פיס און פיס צו קאָפּ — איז קוים דאָ אַן אָרט פאַר אַלע 175 געפאַנגענע.

צומאָרגנס, מאָנטיק, טרייבט מען אונדז צו דער אַרבעט — אַראָפּנעמען טאָרף פון די פעלדער, וואָס האָבן אַמאָל געהערט צו אַ פויליש גלח.

אויפן טאָרף־פעלד און ביים שניידער־וואַרשטאַט

די גרופּע פון 175 פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע איז איצט באַשעפטיקט ביים שניידן, טרוקענען און אַוועקפירן דעם טאָרף. מיר מוזן נאָכקומען דער מאַשין

און די וואַגאָנעטקעס וועלכע צעפירן דעם טאָרף. דער געשניטענער טאָרף ווערט אַרײַנגעוואָרפן אין אַ מאַשין, וועלכע צעשניידט אים אויף ציגל. אָנגעפירט האָט אַ דייטשער פאַכמאַן, וועלכער האָט מיך געלערנט ווי אַזוי צו אַרבעטן. אַ דאַנק דעם האָב איך אויך געהאָלפן יענע פראַנצויזן וואָס האָבן נישט באַוויזן נאָכצוקומען דעם טעמפּאָ פון דער אַרבעט און דער מאַשין. וועג אײַנער פון די דייטשע אויפזעער פרעגט מיך אַ וואָסער פאַך איך באַזיץ, ענטפער איך „אַ שניידער", נאָר אויף שטום־לשון, מיט פאַסיקע באַוועגונגען פון די פינגער. איך האָב געווּסט, אַז אויב כ׳גיב זיך צו דערקענען אַז כ׳פֿאַרשטיי דייטש, וועט עס מיך באלד פאַראָטן אַלס פּוילישן ייד. דערווײַל האָט מען מיך איבערגעפירט אויף אַ פאַרהעלטנישמעסיק לייכטע אַרבעט: אויפ־שטעלן סטויגן געשניטענעם טאָרף צום טרוקענען. מיין אויפוּעער איז איצט דער זעלבער היטער פונעם גלחס טאָרף־פעלדער, נאָך פון פּוילנס צייטן. ער דערציילט, אַז מיר געפונען זיך בסך־הכל 8 קילאָמעטער פון מלאַווע און אַ 180 קילאָמעטער פון וואַרשע. אַז מיר ריידן זיך פונאַנדער, איז ער אפילו גרייט מיר אויסצואַרבעטן „אַרישע" פּאַפּירן כ׳זאָל קענען אַנטלויפן.

די געאָגראַפישע נאָענטקייט פון פּוילן און דער פּאָלק וואָס מיין גאַנצע משפּחה — די עלטערן און שוועסטער־ברידער — האָבן זיך געפונען אין לובאָמל, העכער 200 קילאָמעטער פון מיין איצטיקן אָרט, האָבן געגעבן אַ סך מחשבה צו אַנטלויפן. נאָר אויסאַרבעטן פּאַפּירן האָט באַדאַרפט נעמען אַ סך צייט. דער אויפ־זעער, הגם אַ פּאָלקס־דייטש, האָט אַליין געהאָט זיינע צוויי זין אין דער דייטשער געפאַנגנשאַפט זינט סעפּטעמבער 1939. דעריבער איז ער גרייט געווען מיר צו העלפן. אָבער מער ווי 3 וואָכן בין איך דאָרט נישט געווען. דערפאַר איז פונעם פּלאַן צו אַנטלויפן, צוזאַמען מיט מיין חבר אהרון וואַרסקי — גאָרנישט געוואָרן. (א. וואַרסקי איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1968 אין ישראל).

אַ געוויסן טאָג באַווייזט זיך דער בירגערמייסטער פון שכנותדיקן שטעטל ניידענבורג און פרעגט: „ווער זענען שניידערס?" קיינער פון אונדזערע 9 יידן ווילן זיך נישט מודה זיין צו דעם פאַך, ווייל אויך דאָס קאָן אונדז דעקאָנספּירירן. דער בירגערמייסטער פּוילט זיך נישט, קוקט אַדורך די ליסטעס און געפינט דאָרט 6 שניידערס. צוויי פון זיי נעמט ער מיט זיך — מיך און משה (מאָריס) קאָמאָרניק. מיר ווערן פאַרשפּאַרט אין אַ קעלער פונעם שטאָטראַט־בנין — און אין משך פון אַ יאָר צייט זענען מיר צוריק ביים שניידער־וואַרשטאַט. אונדזער אַרבעט באַשטייט אין פאַרוואַנדלען מונדירן פון די פּוילישע פייערלעשער — אין דייטשע מונדירן. מען דאַרף אַראָפרייסן די שליפּעס, עמבלעמען, פאַר־שידענע צייכנס און זיי פאַרבייטן מיט דייטשע.

מיר אַרבעטן טאַקע אַן אויפזעער, אַן פייניקונגען, נאָר עסן באַקומט מען זייער וויניק. מיט אונדז איז אויף ביינאַכט אָפּגעשלאָסן געוואָרן אויך אַן אַרכיטעקט, אַ פראַנצויזישער קריגס־געפאַנגענער, וועלכער האָט געאַרבעט אין שטאָט־ראַט ביי זיין פראָפעסיע.

איינמאָל איז געקומען אין אונדזער וואַרשטאַט אַן עלעקטריקער פאַריכטן די דראָטן. ער איז פון צייט צו צייט געקומען אַהין. מיר האָבן געשלאָסן קאַנטשאַפט, געבעטן ביי אים ברויט און ער פלעגט עס טיילמאָל ברענגען. אין אַ צייט אַרום איז ער פאַרשוווּנדן — און מיר זענען געווען זיכער, אַז מ׳האָט אים אנטדעקט אַלס ייד.

כ׳קאָן נישט פאַרלייקענען דעם אפשטאם פון מיינע זיידעס...

איך דערמאָן זיך, אַז אין סעפּטעמבער 1940 האָט מען גערופן אין שטאָטראַט אַלע פּוילישע בירגער. ווי תמיד, האָבן זיך צוגעשטעלט די זעלבע צען — די 9 יידן און דער פאָלאַק. מיר זענען אָנגעקומען גאַנץ פרי אַהין און געווארט. ביז עס האָבן זיך באַוויזן די אָפּיצירן וואָס האָבן באַדאַרפט באַשטימען אונדזער גורל, האָבן דערווייל דייטשע זעלנער פרובירט כסדר טרעפן אַז מיר זענען יידן... זיי זענען טיילמאָל געווען צודרינגלעך, פראָווואַצירנדיק — אָבער פאָרט זעלנער, דערצו אין ערשטן יאָר פון מלחמה, וועג זיי האָבן נאָך נישט באַנוצט דאָס שפּעטער אָנגענומענע מיטל פון הייסן אַראָפּלאָזן די הויזן... די געפאַנגענע פראַנצויזן וואָס האָבן געוואַשן די פאָדלאָגעס אין שטאָטראַט, האָבן אין זייער תמימותדיקייט געלאָכט פון די דייטשן, הלמאי זיי ווילן פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע איינריידן, אַז זיי זענען יידן...

עס באַווייזן זיך צוויי אָפּיצירן און זיי רופן אין אַ באַזונדער צימער יעדן פון אונדז אויף אַן אויספּאָרשונג. דער ערשטער איז אַריין דער פאָלאָק — און ווי נאָר ר׳איז אַרויס געקומען, האָבן מיר געוואָלט וויסן די פראַגן וועלכע מ׳האָט אים געשטעלט היינטערן טיר. ער דערציילט, אַז דאָס זענען געווען גענעראַל־

לאַרישע שאלות, דער עיקר — פּערסאָנאַליען. עס קומט די רייַ אויף די ווייטערדיקע יידן. זיי קומען אַרויס, יעדער באַזונדער, פּאַרשטייט זיך, געגנוג צופּרידענע, ווייל זיי האָבן אויסגעהאַלטן דעם קריין־פּאַרהער און נישט פּאַראַטן זייער יידישן אָפּשטאַם.

איצט שטייט איך פּאַר די אויספּאָרשערס. אויף דער פּראַגע ווי איך הייס, גיב איך אָן מיין פּאַר־פּראַנצוי־זישטן נאָמען גוארפען זשאַרזש, געבוירן אין קראָשניק. אין פראַנקרייך געפּין איך זיך פון יאָר 1929, רעליגיע־לאָז. דער אויספּאָרשער פּאַרשטייט דערפון, אַז נישט אַנדערש ווי כ׳בין אַ קאָמוניסט, אויב כ׳בין נישט קיין רעליגיעזער. כ׳דערקלער אים, אַז אין פראַנקרייך אין דער ענין רעליגיע אַ פּריוואַטע זאַך און ווערט נישט פּאַראַייכנט אין די דאָקומענטן. דערנאָך הייבן זיך אָן פּראַגן וועגן דַי עלטערן. איך גיב אָן פּרעמדע נעמען. נאָר ווען עס קומט צו ענפערן „ווער זענען געווען די זיידעס״? — האָבן מיט איינמאָל זיך געשטעלט פּאַר מיינע אויגן די געשטאַלטן פון די צוויי יידן מיט בערד און פּיאות, זייער טיפּע אמונה און צוגעבונדנקייט צו אונדזער פּאָלק, עפּעס האָט זיך אין מיר אָפּגעריסן, כ׳בין בשום אופן נישט געווען מסוגל צו פּאַרלייקענען זייערע יידישע נעמען, צי אָפּשטאַם. מיין ענטפער איז געווען אַ שטילער, נאָר אַן אַנטשלאָסענער:

— מיינע זיידעס זענען געווען יידן...

דער אָפּיציר וואָס האָט פּאַרשריבן די ענטפערס, איז אַזש אונטערגעשפּרונגען פונעם אָרט.

— אהא, יוּדַע! — האָט ער אויסגערופן און מיט רויטע טינט פּאַרשריבן אויף דעם אַנקעטע־בויגן מיין אמתדיקע נאַציאָנאַליטעט.

איך האָב פּאַרלאָזט די אויספּאָרשונג דווקא אַ באַ־רויקטער, הגם מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אַלע דייטשן ווייסן שוין מיין אָפּשטאַם. כ׳בין געווען זיכער, אַז אָט צעשיידט מען מיך פון מיינע חברים און כ׳וועל פּאַר־שיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. די 9 פון אונדזער גרופּע זענען אויך געווארן אומרויק, ווייל זיי האָבן געטראַכט, אַז מיין ווידוי האָט אַ ברירה אויך זיי צו ברענגען שאדן. זיי האָבן אָבער נישט אויפּגעהערט אַרויסצווייזן מיר פריינטשאַפט און נאָענטקייט, ווי ביז איצט.

(דערנאָך האָבן מיר זיך דערווּוסט, אַז די אויספּאָר־שונג אונדזערע איז גאָר געווען צוליב אַנדערע סיבות: די דייטשן האָבן געזוכט יענע פּאָלאַקן וואָס זענען אין סעפּטעמבער 1939 אַוועק קיין רומעניע און פון דאָרט זיך אַריינבאַקומען קיין פראַנקרייך, ווו זיי האָבן אָנגעשלאָסן אין דער אַרמיי, צי אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג).

נאָך דער געשעעניש מיט דער אויספּאָרשונג, זענען מיינע נעכט געווען שלאָפלאָזע, כ׳האָב אויך באַטאָג געוואַרט אַז יעדער מינוט וועט מען מיך צונעמען. דערווייל האָב איך געאַרבעט ווי פריער, אָן שטערונגען — ביזן אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה דעם 22סטן יוני 1941.

איך הייב אן ארבעטן ביים פאך

יענעם טאָג, גאַנץ פרי, שטעלט זיך אַריין אין וואַר־שטאַט דער וואַכמאַן און ווייל כ׳בין געווען אַליין, פּאַרטרויט ער זיך, אַז ער איז נישט אינגאַנצן זיכער צי איך בין אַ ייד, נאָר ער האָט געהאַט פיל שול־חברים יידן. נאָך דעם אַריינפיר גיט ער מיר איבער, אַז היינט פרי האָט גאַנץ אייראָפּע, בראש מיט דייטשלאַנד, דער־קלערט קריג דעם רַאטנפאַרבאַנד. ווי עס זאָל נישט אויסזען מאָדנע, האָט די דאָזיקע ידיעה, אין ערשטן מאָמענט מיך דערפרייט, ווייל כ׳בין געווען זיכער, אַז איצט וועט דַער דייטש כאַפן די ריכטיקע מפלה פון דער רויטער אַרמיי.

מיר זענען טאַקע אָפּגעריסן פון דער דרויסנדיקער וועלט, אָבער דאָך געפינט מען זיך בסך־הכל אַ 60 קילאָ־מעטער פון דעם פראָנט. מיר הערן אָפט אַן אַרטילע־רישע קאַנאָנאַדע און זען אַן הערן, באַטאָג און בייַ־נאַכט, ווי מאַסיווע טראַנספּאָרטן פון מיליטער, אַמו־ניציע, אויסשטאַטונג און טאַנקן מיט האַרמאַטן באַוועגן זיך אויף מזרח. מען הייבט אָן אונדז באַהאַנדלען ערגער. אויף די נעכט ווערט מען צוגעשלאָסן. נאָר אַמערגסטן זענען די שלעכטע ידיעות פון פראָנט. די דייטשן האָבן אין דַי ערשטע טעג אָקופּירט די באַלטישע לענדער און זיי רוקן זיך, כמעט אָן עפּעקטיוון ווידערשטאַנד, אויף אוקראינע און ווייסרוסלאַנד.

אַזוי האָב איך איבערגעלעבט די ערשטע 8 טעג פון דייטש־סאָוויעטישן קריג.

דעם 9טן טאָג רופט מיך דער וואַכמאַן מיט אַזאַ פסוק:

— דו קאָמסט אַ היים... — און ער הייסט מיך פּאַר־נעמען מיינע זאַכן. איך גופא, ווי מיינע 9 חברים, זענען זיכער, אַז דאָסמאָל ווער איך פון זיי צוגענומען אין אַ לאַגער. זיי גיבן מיר מיט אויפן ווועג דאָס לעצטע וואָס מ׳האָט געהאַט ביי זיך: אַ שטיקל צוקער, ברויט,

וועש. איך געזעגן זיך מיט אַלעמען האַרציק און אָט וועך איך געטריבן אויף די גאַסן גלייך צום וואקזאַל. נאָך 2 שעה פאָרן, קומען מיר אָן אויף דער גוט באַקאַנטער סטאַציע האָהענשטיין. וויידער טרייבט מען מיך איבער דַי גאַסן, ביז מען פירט מיך אַריין אין אַן אַרבעט־לאַגער. וועגן דעם האָב איך זיך דערוווסט ערשט נאָך 24 שעה.

איך געפין זיך אין אַ גרויסן שוסטער־און שניידער־ווערשטאַט. איצט באַזעצן דאָ די דייטשן ממשותדיקע פאַכלייט, אנשטאט דעם אָנגעלויף פון סתם מענטשן, געפאַנגענע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג אין פאַריכטן שיך אָדער אויפנייען אַ מלבוש. איך געפין זיך אין אַן אמתן שניידער־ווערשטאַט, צוריק ביי מיין פאַך. דאָס וויכטיקסטע — עס זענען דאָ נייע פרייַנד. איינער פון זיי, צו וועלכן כ׳האָב זיך באַזונדערס דערנענטערט, איז דער פיל יונגערער מאַרסעל באַנעט, אַ יידישער בחור, געבוירן אין פאַריז. זיינע צוויי ברידער, דערציילט ער מיר, קעמפן אין דער אָפּריקאַנער אַרמיי פון גענעראַל דע־גאָל. איך טרעף דאָ אויך די שפּעטערדיקע רעדאַקטאָרן פון דער „נייער פרעסע": מאָריס שוסטערמאַן און מלך גראמפ (ג. קעניג).

ווען ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין לאַגער די ערשטע טראַנספּאָרטן סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע, האָט מען פאָר די פראַנצויזן אויסגעטיילט דעם א. ג. קליינעם לאַגער. בעת אין איין בלאָק האָבן זיך געפונען דער שוסטער־און שניידער־ווערשטאַט, האָט מען אין אַנדערע בלאָקן פאַרשפּאַרט אַרטיסטן, לערערס, פּראָפּעסאָרן. דאָקעגן די סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע האָט מען געהאַלטן אינעם גרויסן לאַגער, אָפּגעטיילט פון אונדז מיט שטעכלדראָט. דאָרט האָבן זיי אויך אַרײַנגעשטופט די שווער־פאַרוווונדעטע רוסישע געפאַנגענע, אָן מעדיצינישער הילף.

„כל־נדרי" ביים דענקמאָל פון לודענדארף און הינדענבורג

טראָץ דעם איזאָלירן אונדז פון די רוסישע געפאַנגענע, האָבן מיר דאָך געקענט פון צייט צו צייט כאַפן מיט זיי אַ שמועס. די צרה איז אָבער באַשטאַנען אין דעם, וואָס נישט מיר האָבן פאַרשטאַנען רוסיש, און זיי — פראַנצויזיש. די יידן אין וואַרשטאַט האָבן זיך קודם כל אינטערעסירט, צי זענען פאַראַן צווישן די רוסן יידישע געפאַנגענע. פון זייערע ענטפערס האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז די יידן וועלן באַלד דערשאַסן ווי

זליג גורפינקל, מחבר הרשימה (מימין) וג. קניג ז״ל — במחנה השבויים.
זעליג גורפינקל, דער מחבר פון די זכרונות (רעכטס) און ג. קעניג ז״ל — אינעם געפאַנגענלאַגער.

נאָר זיי פאַלן אַריין אין געפאַנגענשאַפט, דעריבער איז קיין אייגער פון זיי נישט בנמצא אין לאַגער.

אָנהייב 1942, ווייזט אויס לויט אַ ספּעציעלן אָפּמאַך צווישן דער פּעטען־רעגירונג און דער דייטשער מאַכט, האָט דַי לאַגע פון די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע זיך פאַרבעסערט. מיר האָבן געהאַט אַ רעכט פריי זיך צו באַוועגן אויסערן לאַגער, אין אַ ראַדיוס פון 5 קילאָמעטער (שפּעטער — ביז 10 קילאָמעטער), די באַהאַנדלונג איז געווארן אַן אַנדערע און מיר האָבן דערפילט אַ גאַנצע ריי פאַרלייכטערונגען. מ׳האָט אויך געקענט אַבאָנירן פראַנצויזישע צייטונגען וואָס זענען דערשינען אין דער א. ג. „פרייער זאָנע". יעדן זונטיק נאָכמיטאָג האָבן מיר אויך געקענט שפּאַצירן צום דענקמאָל פון די דייטשע גענעראַלן לודענדאָרף און הינדענבורג, די זיגערס איבער דער רוסישער אַרמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אַ געוויסן זונטיק, אין חודש סעפּטעמבער, ווען איך און ג. קעניג האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אויף אַ שפּאַציר צום דענקמאָל, ווו ס׳איז תמיד געשטאַנען אַן ערן־וואַך פון דייטשע זעלנער, האָבן מיר זיך דערמאָנט, אַז בעצם איצט, אין האַרבסט־טעג, פאַלן דאָך אויס די ימים־נוראים. אָנעם צונויפריידן זיך, גאַנץ סטיכיש, האָבן מיר ביידע אָנגעהויבן אונטערזינגען דעם ניגון פון כל־נדרי — אַן אויסדרוק פון אונדזער בענקשאַפט אַ היים און צו די קינדער־יאָרן...

אומעטיקע, פאַרבענקטע און גלייכצייטיק דערמוטיקטע — האָבן מיר זיך אומגעקערט אין לאַגער.

יעדער אוונט האָט מען דורך ספּעציעל אינסטאַ־לירטע הילכערס איבערגעגעבן אין לאַגער אַ דייטשן קריגס־קאָמוניקאַט. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן דער־ציילט נאָר וועגן נצחונות און אַז אָט־אָט צעפאַלט זיך די סאָוויעטישע מלוכה. דער רוב קריגס־געפאַנגענע האָבן נישט געגלויבט די דאָזיקע קאָמוניקאַטן און זיי קאָמענטירט פונקט פאַרקערט. פאַר יעטוועדן קאָמוני־קאַט האָבן די דייטשן באַווילקט אויך צו געבן אַ ביסל מוזיק און צוליב דעם באַנוצט זיך מיט די פלאַטן וועלכע זענען צוגעשיקט געוואָרן פאַר די געפאַנגענע דורכן „רויטן קרייץ" אין שווייץ. איין אוונט האָבן מיר דער־הערט... חזנישע ניגונים. ווייזט אויס, אַז צווישן די צוגעשיקטע פלאַטן האָט זיך אויך געפונען איינע פון אַן אַמעריקאַנער חזן. די גרופע יידן איז געשטאַנען כאַראַפּט און אויפגעהייטערט. נאָר מיר יידן האָבן גע־וווסט דעם באַטייט און טיפן זין פון דער דאָזיקער נגינה, בעת ביי די אַנדערע איז עס געווען סתם אַזוי מוזיק...

אפקלאנגען פון געטא־אויפשטאנד אין ווארשע

נישט געקוקט אויף די דייטשע נצחונות אין רוס־לאַנד און די עטוואָס געמילדערטע לאַגע אונדזערע פון קריגס־געפאַנגענע, זענען די פראַנצויזישע אינטער־נירטע באַהערשט געוואָרן פון אַ באַשטימטן אומרו און זאָרג. שוין 3 יאָר ווי מ׳איז פאַרשפאַרט אין לאַגער, אין אייראָפּע גייט נאָך אַלץ אַן אַ בלוטיקע מלחמה און אויף עמיגראַציע אַרגאַניזירט זיך אַ פראַנצויזישע אַרמיי פון געפאַנגענע דע־גאָל. דאָקעגן דאָ אין לאַגער קומט אויס צו וועגעטירן, וואַרטן אָן אַן אויסזיכט. עס ווערט דעריבער געבוירן דער געדאַנק פון ווידערשטאַנד. יחי־דים הייבן אויך אָן צו אַנטלויפן, מיט דער האָפענונג זיך צוצובאַקומען נאָענט צו דער פראָנט־ליניע און זי אַריבערגיין, כדי זיך כאָטש אַנשליסן אין דער רויטער אַרמיי.

אין צווישנצייט דערטראָגט זיך צו אונדז אַ ידיעה וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. די נייעס האָבן מיר זיך דערוווסט פון די ציווילע פאַלאָקן וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן (אָדער פרייוויליק זיך גע־מאָלדן) אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. בײַם דערציילן וועגן דעם וואָס עס קומט פאַר אין וואַרשעווער געטאָ, פלעגט אַזאַ פאַלאָק זיך איבערצלמען און דערביי אויס־דרוקן אַנערקענונג די אויפשטענדלער און דעם אויפ־שטאַנד.

סיי ביי די פראַנצויזן, אָבער קודם כל ביי די יידן, האָט די דאָזיקע ידיעה באַוויזן, אַז ס׳איז דאָך מעגלעך אַרויסצווייזן וודערשטאַנד דעם אָקופאַנט, אַז אפילו אין אן איזאָלירטן געטאָ האָט מען זיך מיט געווער אין האַנט פאַרמאָסטן קעגן דער טיראַניע. דער געדאַנק פון ווידערשטאַנד אין לאַגער און פון זוכן וועגן צו אַנטלויפן — וווערט רייפער. מיר פילן אַלע, אַז ס׳איז געקומען די צייט אויך אַליין עפעס צו טאָן.

נאָך יעדער נאַכט־אַפּעל פלעגן קליינע גרופן אונ־דזערע, צווישן וועלכע עס האָט זיך תמיד געפונען אייניער אָדער מערער יידן, אָפּהאַלטן באַראַטונגען אויף וועלכע ס׳זענען אַרויסגעקומען געוואָרן פאַרשידענע פאַר־שלאָגן און מיינונגען וווי אַזוי אַרגאַניזירן דעם ווידער־שטאַנד. מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז אויך די גרויסע דייטשע מפּלה ביי סטאַלינגראַד האָט אַ סך דערמוטיקט די קריגס־געפאַנגענע. בפרט נאָך, אַז אויסער די פראַנ־צויזישע צייטונגען, האָבן מיר אויך געהאַט אַ מעגלעכ־קייט צו לייענען אַ ריי דייטשע צייטונגען. גראָד דאָרט האָבן מיר צווישן די שורות געפונען ידיעות וואָס האָבן באַשטעטיקט, אַז אויף די פראָנטן איז פאַרגעקומען אַן ענדערונג לרעה די דייטשן, זיי גייען שוין נישט מיט אַזאַ אימפּעט פאָרויס, נאָר פאַרקערט — זיי כאַפּן אויך קלעפ און רוקן זיך צוריק.

אַ געוויסן פאַרנאַכט האָב איך באַקומען די צייטונג „פּאַרי סואר" און דאָרט געפונען די בילדער פון 24 ווידערשטענדלער וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן. פאַרשטייט זיך, אַז די צייטונג האָט זיי אָנ־גערופן „באַנדיטן", אָבער איך, איינקוקנדיק זיך גוט אין יעדער בילד, האָב באַמערקט אַ באַקאַנט פנים. די אונטערשריפט אונטערן בילד האָט באַשטעטיקט מיין השערה: דאָס איז געווען מיין בן־עיר, יוסף ווייסבראָט, 19 יאָר אַלט, אַן אייניקל פון דער שוואַרצער געלע. (נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך דערווווסט, אַז די באָבע איז געווען איינע פון די ערשטע קרבנות בעת אַן אויסזידלונג פון קראָשניקער געטאָ). איך האָב געוואָל־טיק זיך איבערגענומען מיט דער נייעס פון אַזאַ ווידער־שטאַנד אין פאַריז, הגם דאָס האָרץ האָט שרעקלעך וויי געטאָן, וואָס די דאָזיקע אַלע העלדן זענען אַריינ־געפאַלן אין די רוצחישע הענט פון דער געסטאַפּאָ. ס׳איז שוין געווען ביינאַכט, די שעה ווען מ׳האָט נישט גע־טאָרט פאַרלאָזן דעם בלאָק, נאָר כ׳האָב נישט געקענט האַלטן ביי זיך אַזאַ וויכטיקע נייעס און מיט דער צייטונג אַוועק צו ג. קעניג וואָס האָט זיך דעמאָלט

געפונען אין אַן אַנדערן בלאָק. ביידע האָבן מיר לאַנג קאָמענטירט די דאָזיקע געשעענישן.

דער ווידערשטאנד פארשטארקט זיך

די אַלע ידיעות האָבן נאָר געשטאַרקט דעם פערמענט צווישן די געפאַנגענע. מיר שטעלן זיך אין פאַרבינדונג מיט די רוסישע קריגס־געפאַנגענע און דערווייל, אַלס ערשטער עטאַפּ, באַשליסן מיר סאַבאָטירן און פאַרקלענערן די אייגענע פּראָדוקציע ביי וועלכער מיר זענען באַשעפטיקט. אויך די וואָס אַרבעטן אויסער דעם לאַגער, דער עיקר אין דער לאַנדווירטשאַפט, טוען אַלץ אַז בהמות און פערד זאָלן ווערן וואָס ווינציקער. עס ווערט אויך רייף דער געדאַנק וועגן געווער. עס ווערן איינגעשטעלט קאָנטאַקטן מיט די ציווילע אַרבעטער — אוקראינער און פּאָלאַקן. עס געלונגט אַריינצושמוגלן געווער וואָס ווערט גוט באַהאַלטן. אַ געוויסן טאָג האָט די לאַגער־וואַך אַדורכגעפירט אַ זייער שטרענגע רעוויזיע ביי די רוסישע און אונדזערע געפאַנגענע. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס האָט געמוזט זיין אַ מסירה. מ׳האָט אָבער גאָרנישט געפונען.

ביי טייל אינטערנירטע ווערט געבוירן דער געדאַנק וועגן אַנטלויפן אין דער שווייץ. ס׳האָט זיך געוואָלט פאַרלאָזן דעם לאַגער, כדי מיט געווער אין האַנט העלפן צו דער מפלה פונעם פאַרהאסטן און ברוטאַלן שונא. מיט דער שאָקאָלאַד און קאָפע וועלכער מיר האָבן באַקומען פונעם „רויטן קרייץ", האָט מען אונטערגעקויפט די לאַגער־עלטסטע, געוווּנען זייער צוטרוי, כדי אונדזער קאָנספּיראַציע זאָל נישט האָבן קיין דורכפאַל.

אינעם לאַגער איז אייגעשטעלט געוואָרן אַ „פאַבריקאַציע" פון פאַלשע פּאַפּירן וועלכע האָבן דערמעגלעכט אייניקע צו אַנטלויפן און אָנשליסן זיך צו די פּאַרטיזאַנער, צי אין דער רעזיסטאַנס־באַוועגונג.

פון יאָר 1943 בין איך געווען דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַרן שניידער־וואַרשטאַט, בעת ג. קעניג האָט אַנגעפירט מיטן מאַגאַזין. ווי דער וואָס האָט געטראָגן די אחריות פאַר די אַרבעטער, האָט אַמאָל דער דייטשער מייסטער זיך געוואָלט צו מיר וועגן געבן אים איין כאָכמאַן פון אונדזער וואַרשטאַט אַלס פאַראַנטוואָרטלעכן. איך האָב נישט געוואָלט אַריינגיין אין קאָנפליקטן מיט דעם דייטשן, אַז עס האָט מיר אַזוי פיל געקאָסט. אָבער איך האָב אַ צווייטן וואַרשטאַט וואָס האָט זיך געפונען אַ 80 קילאָמעטער ווייט פון אונדז. קיינער פון אונדזערע שניידער־אַרבעטער האָט זיך נישט געוואָלט מעלדן צו פאַרן אַהין און פאַרלאָזן דאָס אָרט צו וועלכן ר׳איז געווען געווינט העכער 2 יאָר. האָב איך אַליין מסכים געווען צו דער רייזע — און דאָרט שוין פאַרבליבן ביזן 20סטן יאנואר 1945.

עם דערנענטערט זיך די באפרייאונג

יענעם טאָג האָבן מיר ענדלעך זוכה געווען צו דער ערשטער לופט־באָמבאַרדירונג פון בישעווסבורג. די פאַריסענע און זעלבסטזיכערע דייטשן זענען מיט איינמאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין היסטעריש און צעטומלטע בירגער. די פאַניק אין שטעטל איז געווען גרויס. ווייזט אויס, אַז די אייניווינער פון בישעווסבורג האָבן אויך געווּסט דאָס וואָס אונדז איז געווען באַקאַנט פון געהיימען ענגלישן ראַדיאָ: אַז האָהענשטיין און אָלענשיין (אָלשטין) זענען באַפרייט פון דער רויטער אַרמיי. איך האָב געטראַכט, אַז אַלע מיינע חברים קריגס־געפאַנגענע געניסן שוין פון דער פרייהייט, בעת מיך דערוואַרט נאָך שקלאַפן־אַרבעט און וואַרשיינלעכע עוואַקואַציע.

אונדזער וואַכמאַן איז געווען אַ געוויסער דייטש, יוליוס, אייגנטימער פון אַ ראָווערן־געשעפט. נאָך דעם ווי ס׳האָט זיך באַרואיקט אין שטעטל נאָך דער באָמבאַרדירונג, זאָגט ער צו מיר:

— מאָרגן, אַז יודע קאָמט נאָך בישעווסבורג, איז יוליוס קאָפוט...

איך סרעג אים „פאַרוואָס" און ער דערקלערט מיר, אַז דאָס געשעפט וואָס ער האָט, איז צוגענומען געוואָרן ביי אַ ייד און אַז דייטשלאַנד פאַרשפּילט די קריג, וועט ער דאָרפן אָפּגעבן...

מילא, דעם דייטשס זאָרג זענען מיך נישט אָנגעגאַנגען. מיר דערהאַלטן אַ באַפעל אַדורכצופירן די עוואַקואַציע נישט נאָר פון אונדזער לאַגער, נאָר אויך די גאַנצע ציווילע דייטשע באַפעלקערונג דאָרף פאַרלאָזן דאָס אָרט. דער באַפעל איז: איבערלאָזן דעם רוס חרובע ערד, אויסגעלייַדיקטע שטעט און דערפער.

די עוואקואציע און באפרייאונג

אָנפאַנג יאנואַר 1945, ביי אַ קנאַקעדיקן פראָסט פון 20 גראַד, זענען צענדליקער טויזנטער דייטשן, אָרטיקע אייניווינער, קריגס־געפאַנגענע פון אַן אַ שיעור נאַציאָנאַליטעטן, אויסלענדישע אַרבעטער געברענגטע אַהין מיט צוואַנג, אָדער פריוויליק מאָביליזירט — געטריבן געוואָרן צופוס, אונטער אַ שטאַרקע וואַך. ווו אַהין — האָט קיינער נישט געווּסט. נאָר דעם דייטשס מפלה

האָבן מיר יאָ געזען. די אָפּטרעטנדיקע אַרמיי האָט אויסגעזען פיל ערגער ווי די צעקלאָפּטע פראַנצויזישע אַרמיי אין יאָר 1940. דייטשע טאַנקיסטן האָבן ביי אונדז געבעטן אַ שטיקל ברויט, ווייל זיי האָבן נאָר פאַר־מאָגט... רוסישן בראנפן. דייטשע פוסגייער האָבן זיך געשלעפט ווי מאָרדערן, נישט ראזירט, הונגעריק, שמוציק און פאַרלייזיקט. זייער אויסזען איז נישט געווען קיין בעסערער פון אונדז, די קריגס־געפאַנגענע.

מיר ווערן געטריבן פון באַרטענשטיין ביז הייליגענבייל, ווו די ווייסל קומט צו צוּ דאַנציק, אַ וואָסערע 14 קילאָמעטער. דאָ געפינט זיך אַ פישער־פאָרט אין באַלטישן ים. עס זענען אָבער נישטאָ קיין פיש, פונקט ווי ס׳איז נישטאָ קיין עסן און טרינקען. מיר זענען באַשייַדפערלאַך ווי פון די עוואַקואירטע פעלן טויזנטער. זיי זענען אומגעקומען אין וועג פון דער קעלט און פון נישט דערעסן. דעם טאָג פון 28סטן יאנואַר וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער ווייטערדיקער עוואקואציע־מאַרש. מיר דאַרפן פאָרסירן די ווייסל — אָבער נישט מיט שיפלעך, צי איבער אַ בריק נאָר שפרונגען פון איין אייז־קריע אויף דער צווייטער און אַזוי אַרום זיך אַריבערקומען אויפן צווייטן ברעג טייך. אַרום אונדז האָבן געפייפט די קוילן פון רוסישע מאַשינגעווערס. אַ גליק וואָס זיי האָבן געשאָסן נאָר דעמאָלט ווען זיי האָבן דערזען דייטשע זעלנער צי עמעצן פון אונדזער וואַך. אויף דער ציווילער באַפּעלקערונג האָבן זיי נישט געשאָסן. דער דאָזיקער „מאַרש איבערן אייז״ האָט געדויערט גאַנצע 11 שעה. ער האָט זיך אָנגעהויבן 10 פרי און ערשט 9 ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין קאָלבערג, 20 קל״מ פונעם באַרימטן פרויען־לאָגער אין שטוטהאָף. נאָר דאָ קומט אַ באַפּעל: ווייטער מאַרשירן! נאַסע, גענפרוירענע, הונגעריקע און מידע לאָזט מען זיך גיין אין וואַלד. אנשטאָט אָנקומען קיין דאַנציק, האָבן אונדזערע ווייזער זיך טועה געווען און געפירט די קאָלאָנע אין דער ריכטונג פון קעניגסבערג.

אויפן וועג האָבן מיר געזען טויזנטער דערהרגעטע און פאַרוווונדעטע. נאָר אמטראָגישסטן איז געווען דאָס בילד אין אַ געוויסער נאַכט, ווען מיר האָבן געהערט קולות פון ווייַנענדיקע פרויען און לויט זייערע רייד האָב איך אויפגעקאָפּט, אַז דאָס זענען יידישע פרויען ווען מ׳האָט עוואַקויירט פון שטוטהאָפער לאַגער. דערנאָך האָב איך זיך דערוווסט, אַז מ׳האָט די אומגליקלעכע דערשאָסן ביים ברעג ים. אפילו אין די לעצטע קאַנוווילסיע־צאַפּלען פון דער היטלעריסטישער אַרמיי, האָבן די ס.ס.־באַנדיטן און די געסטאַפּאָ־מערדער וויי־טער געטאָן זייערע רציחות איבער הילפלאָזע און אומ־שולדיקע פרויען.

די צעפאַלונג פון דער דייטשער אַרמיי און פון דער ציווילער מאַכט ווערט אַלץ בולטער. אויך מיר, די עוואַקויירטע, הייבן אָן מיט אַמאָל צו פילן, אַז אונדזער וואַך טראָגט זיך ביסלעכווייז אָפּ. יעדער ווערט בעל־הבית איבער זיין גורל. דער כאַאָס און דעמאָראַליזאציע זענען גרויס.

אַ געוויסע נאַכט האָב איך דערזען ווי ערגעץ־ווו לייכט זיך אין אַ כאַטע. נישט קלערנדיק לאַנג בין איך דאָרט אַריין און זיך געלייגט שלאָפן. נאָר אין דער פרי, ווען דער אַרויסגיין, האָט זיך אַרויסגעווייזן אַז דאָרט זענען געשלאָפן אייניקע מיטגלידער פון דער „היטלער־יוגנט״. זיי האָבן מיך נישט געלאָזט אַוועקגיין. ערשט ווען כ׳האָב זיי געגעבן ענגלישע סיגארעטן (אַן איבער־בלייבעכע פון די „רויטע קרייץ״־פעקלעך וועלכע מיר האָבן באַקומען אין לאַגער) — בין איך פון זיי אַוועק זוכן מיין גרופּע, אָבער קיינעמען נישט געפונען. אומ־קערנדיק זיך קיין קאַלענבערג, האָב איך דאָ געטראָפן אַ סך קריגס־געפאַנגענע פון דער בעלגישער אַרמיי. ציפיל גאַסטפריינדלעכקייט האָבן זיי נישט אַרויסגע־וויזן, דאָך דערלויבט מיר איבערצונעכטיקן אין אַ שטאַל. ערשט צומאָרגנס זענען זיי געוואָרן פריינטלעכער און צוגעזאָגט מיטצונעמען צו דער אַרבעט: אויפזוכן און קובר זיין די פאַרפרוירענע און געהרגעטע.

אייַדער כ׳האָב פאַרלאָזט די שטאַל, זענען גאַנץ פרי געקומען עטלעכע פרויען מיט קליינע קינדער אויף די הענט און געבעטן אַ ביסל מילך, ווייל אין שטאַל זענען גע׳שטאַנען קי. ס׳האָט זיך אַרויסגעווייזן, אַז נישט איך קען מעלקן די בהמות, בפרט נאָך אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט אין זייערע אייטערס קיין טראָפן מילך.

אונטער דער אויפזיכט פון דייטשן גראָבן מיר ריזיקע גריבער וואָס ווערן דערנאָך פאַרוואַנדלט אין מאַסן־קברים. אונדזערע בגדים ווערן פאַרעיפושט פונעם אייַנ־געזאַפטן ריח פון די טויטע, ווי אויך פון דער אויפ־געטייעטער פאַרפרוירנקייט און שטייפקייט פון דעם אָנטאָן. איך און נאָך אַ בעלגער באַשליסן צו אַנטלויפן. מיר קומען צו קיין שטוטהאָף און טרעפן אַ סטאַטעק וואָס פירט אונדז אַריבער אויף יענער זייט ווייסל, אַ 12 קילאָמעטער פון דאנציק. דאָ איז געווען אייַנ־געשטעלט אַ שטיקל ציווילע מאַכט. איך האָב געזוכט

פראנצויזישע גרופן — און אַריינגעפאַלן צווישן אַ דייטשער אַרבעטס־קאָמאַנדע, ווו כ׳בין געווען באַהאַלטן 3 טעג. דערנאָך האָט אַ דייטש מיך איבערגעגעבן אין לאַגער אין בישאָוו, ווו כ׳האָב געטראָפן אַ סך פראַנצויזן.

דעם 8טן מאי, אַ טאָג פאַרן אונטערשרייבן די קאַפּיטולאַציע, איז אונדזער אָרט שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן. מיר זענען געלעגן אין וואַלד אַן 8 טויזנט פראַנצויזן און בעלגיער. ביי יענער באָמבאַרדירונג זענען אומגעקומען עטלעכע זעכציק פראַנצויזן. די רוסן אַטאַקירן דאַנציק. מיר מוזן ווידער אַריבער די ווייסל און קומען אָן קיין שטוטהאָף. דאָ ווער איך באַפרייט דעם 9טן מאי 1945.

די באַגעגעניש מיט מיין ברודער

מיר זענען טאַקע באַפרייט, אָבער נאָך אַלץ אַן די רעכט אַליין און אומגעשטערט צו באַווגען זיך ווו מען ווייל. איצט פירן אונדז די רוסן, אמת, נישט אונטער אַ שטרענגער שמירה, צי מיט פייניקונגען, אָבער פאָרט אונטער אַ קאָנווּאי און קאָנטראָל. מען פירט אונדז אַוועק קיין גומבינען, נישט ווייט פון מעמעל. דאָ האַלט מען אונדז אין קאַשאַרן קנאַפּע 2 חדשים. נישטאָ גענוג באַנעז פונאַנדערצופירן אין זייערע ווויך־לענדער די טויזנטער באַפרייטע פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן. עס דאַרף אָבער אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז צווישן די רוסישע זעלנער און אָפיצירן מיט וועלכע ס׳איז איצט אויסגעקומען צו טרעפן זיך, איז דער רוב געווען זייער האַרציקע מענטשן, צוגעלאָזענע, מיט אַ סך פריינט־שאַפט פאַר יעדער איינעם. ערשט דעם 3טן יולי זענען מיר אָנגעקומען קיין טוירן (טארון). ווייטער פאָרן האָט מען דערווייל נישט געקאָנט, ווייל... די רוסישע אָפיצירן וואָס האָבן געפירט אונדזער עשאַלאָן, האָבן פאַרקויפט דעם לאָקאָמאָטיוו.

אין דער זעלבער צייט איז אויך אָנגעקומען אַ צוג מיט 50 ניצול געווארענע פרויען און אַ ייד, 65 יאָר אַלט. זיי האָבן אונדז איבערגעגעבן וועגן דעם אומקום פון דער יידישער ריגע. דער אַלטער מאַן, וועמען די דייטשן האָבן געהאַט אויסגעהאַקט אַלע ציין, האָט דערציילט:

— זאָגט די פאַריזער יידן, אַז איך האָב לעבעדיקער־הייט קובר געווען אַ סך יידישע קינדער. אויך מיינע אייניקלעך...

אין טאָרון איז מיר אויסגעקומען צו באַפריינדן זיך מיט אַ יידישן אָפיציר פון דער נ.ק.וו.ד. ער האָט מיך געפירט אין שטאָט אַריין, אויסגעפרעגט ווי אַזוי לעבן יידן אין פראַנקרייך און דערביי מיר דערציילט וועגן געוויסע אַנטיסעמיטישע דערשיינונגען אין ראַטנפאַר־באַנד.

ס׳איז דאָך געקומען דער מאָמענט, ווען מען פירט אונדז ווייטער, צו דער ענטגילטיקער באַפרייאונג.

נאָך 3 טעג פאָרן מיטן באַן, קומען מיר אָן קיין מאגדעבורג, ווו עס געפונען זיך אַ 20 טויזנט מענטשן — אַן אמתער אינטערנאַציאָנאַל פון באַפרייטע פון לאַגערן, געפאַנגענשאַפט, פאַרשיקונג און פּליטים וואָס האָבן געוואָלט זיך אומקערן אַהיים. די רוסן באַפעלן אַלעמען זיך אויסשטעלן צו זעקס אין אַ ריי. אויף אַזאַ אויפן איז געווען לייכטער צו דערקענען און אָפּגעפונען מענטשן, וועגן וועלכע מ׳האָט געטראַכט אַז די מלחמה־זאַוויערוכע האָט זיי ערגעץ אַוועקגעטראָגן, אָדער זיי זענען אומגעקומען. אויך איך שטרענג אָן מיין בליק, נעם זיך אַרומקוקן אין אַלע זייטן — אפשר וועט זיך אָפּזוכן אַ נאָענטער מענטש. אויף אַן אָפּענער פלאַט־פאָרמע פּונעם עשאַלאָן זע איך שטיין אַ יוגנטלעכן, אַנ־

אביש גורפינקל במחנה אביש גורפינקעל אין לאַגער

געטאָן אין אַ מוּנדיר פון אַ רוסישן זעלנער, נאָר אָן סאָלדאַטישע צייכנס, אָנגעשפאַרט אויף צוויי קוליעס. ער קוקט אויף מיר, איך אויף אים, דערביי טראַכט איך, אַז זיין אויסזען איז דאָך אַ צו יונגער, ער זאָל שוין זיין זעלנער. מיט אַמאָל דערהער איך ווי ער רופט מיך:

— זשאָרזש!...

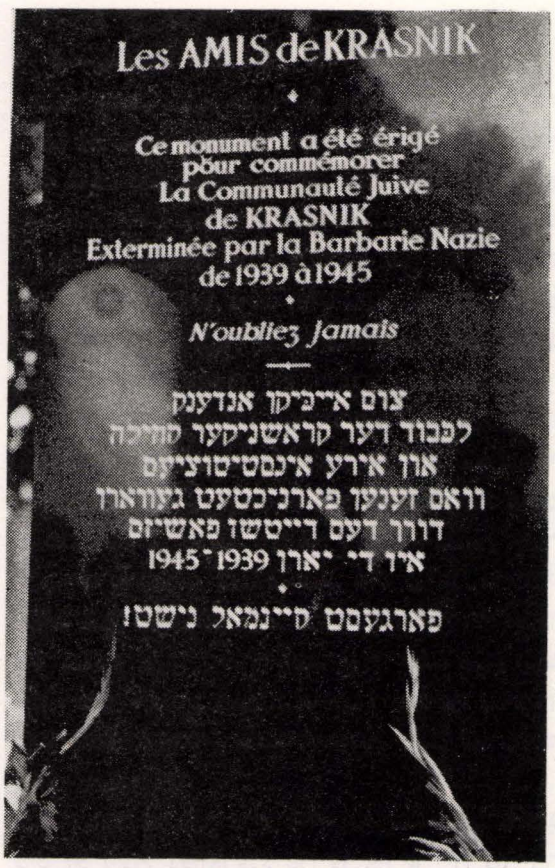
אין קול האָב איך אים דערקענט. כ׳בין באַלד צוגעשפרונגען צו דעם אָרט, אַרויפגעכאַפט זיך אויף דער פלאַטפאָרמע און — — — צוויי ברידער, נאָך לאַנגע יאָרן צעשיידונג, פיין און נישט וויסן אייגער פון אַנדערן, פאַלן זיך אין אָרעמס און הייבן אָן כליפּען ווי קליינע קינדער. די ריזיקע מאַסע אַרום ווערט פאַרכאַפט פון דעם בילד, אַ טייל ווייגען אפילו מיט. אַ קלייניקייט! נאָך אַזאַ שרעקלעכע מלחמה האָט איין ברודער אָפגעפונען דעם צווייטן.

בלויז דער פראַנצויזישער אָפיציר, פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אונדזער טראַנספאָרט, נעמט זיך נישט איבער פון אונדזער באַגעגעניש און פון די געפילן פונעם עולם אַרום. ער וויל אין דעם זען אַ שפּיאָנאַזש־אפערע. אויפן אָרט פאָדערט ער דאָקומענטן צו באַווייזן אַז מיר זענען טאַקע קינדער פון די זעלבע עלטערן. אַ גליק, אַז מיר האָבן אים געקענט דאָס באַווייזן.

איצט זענען מיר שוין צוזאַמען. צו אונדזערע דערציילונגען פון די איבערלעבונגען בעת די מלחמה־יאָרן — נעמט נישט קיין סוף. אָט וואָס מיין ברודער אַבטשע (אביש) האָט מיר איבערגעגעבן:

— אין יאָר 1942 בין איך דעפּאָרטירט געוואָרן פון פאַריז קיין אוישוויץ, נאָך דעם ווי מ׳האָט מיך, אַ 19־יאָריק יינגל, געכאַפּט ביים פאַרטיילן אויפרופן פון דער רעזיסטאַנס. 3 יאָר צייט געווען אינעם אוישוויצער גהינום און געזען ווי מיליאָנען פון אונדזערע ברידער און שוועסטער קומען אום מיט אַלע מיתה משונהס. ווען כ׳האָב איינמאָל געאַרבעט אין די מינעס, האָט אַ טראַנסמיסיע־פּאָס מיר אַריינגעכאַפּט דעם פוס, ווען כ׳האָב געוואָלט העלפן אַ ייד אַרויסנעמען אַ קויל־ברילע. אַזאַ אינוואַלידנשאַפט ווי מיינע, נאָך דעם אום־גליק, האָט באַטייט אַ זיכערער טויט. נאָר די אַנדערע יידן אין מינעס האָבן מיך אויסבאַהאַלטן, אפילו דער דייטש דער שאָפער האָט צוגעהאָלפן. דעם 20סטן יאנואר 1945 האָב איך זוכה געווען באַפרייט צו ווערן פון אוישוויץ. אומקערן זיך באַלד קיין פאַריז איז געווען אוממעגלעך. האָט מען געוואַנדערט און זיך געוואַלגערט אין פוילן, אוקראינע, ביז כ׳האָב זיך דערוואַרט דעם טאָג פון דער עוואַקואַציע. אַ גליקליכער צופאַל האָט געוואָלט, אַז מיר זאָלן זיך באַגעגענען אין מאַגדעבורג...

דעם 20סטן יולי 1945 זענען מיר ביידע אָנגעקומען קיין פאַריז — און אָנגעהויבן אַלץ פונדאָסנייי.

מצבת־זכרון לקהילת ויהודי קראשניק — בבית־הקברות בפאריס
מאָנומענט לזכר דער קראָשניקער קהילה און יידן — אויפן בית־הקברות אין פאַריז.

קראשניקער מארטירער אין פראנקרייך.
אומגעקומען אויף דעפארטאציע

אַלטמאַן נתן.
אייזענבוים זיסל.
אייזענבוים מאַרי.
אַדלער בלומאַ.
אַדלער דויד.
אנגער הערש.
אַבערמייסטער מאיר.
אַבערמייסטער שרה.

בזשאַזאַ אפרים.
בעק יצחק,
זיין פרוי און קינד.

גרינבערג דוריאַ.
גרינבערג ראובן.
גרינבערג ישראל.
גאַלדבלום זלאַטע.
גאַלדבלום איטעלע.
גאַלדבוים אידאַ.
גאַלדבוים שאַרל.
גאַלדבוים מאַריס.
גאַלדבוים בערט.
גאַלדבוים וויקטאָר.
גרינוואַלד מאכטשע.
גרינוואַלד לעאָן.
גרינוואַלד מאַריס.
גריקאַ לעאָן.
גריקאַ אַני
און זון.
גאַרבער לעאָן.
גאַרבער אַדאָלף.

וויזענבערג יואל.
וויינפעלד מאַרסעל
און פרוי.

וויסבראָט זלמן.
וויסבראָט כאַנטשע.
וויסבראָט מישעל.
וויסבראָט פערנאַן.
וויסבראָט וואָלף.
ווישניאַק ראָזעט.
ווישניאַק זשאַק.
ווישניאַק האָבער.
ווישניאַק פרץ.
ווישניאַק ראַיסקי.
וואַרענרייך נח.
וואַרענרייך שרה.
וואַרענרייך סימאָן.
וואַרענרייך האַנרי.
וואַרענרייך אַלבערט.
וואַגנער זשאַק.
וואַגנער רבקה.
וואַגנער דעניז.
וואַגנער גרשון־הענרך.
וואַגנער אָלגע.
זילבערפיין זשאַק.

ליבערבוים דינאַ.

מינץ יוסף.
מינץ לאַזאַר.
מינץ זשאַק.
מינץ עווא.
מינץ דאָרא.
מינץ פילים.
מייזעלס שאַיע.
מילעכמאַן כונטשע.
מילעכמאַן חנה.
מילעכמאַן שרה.
מילעכמאַן מאָריס.
מילעכמאַן אסתר.
מילעכמאַן פאָל.
מילעכמאַן מאָריס.
מילעכמאַן פאַני.
מילעכמאַן פאַטריק.

סלאָבאָדזשינסקי חיים־בער.
סאָבאָל חנה.

פלאם טשייטל.
פאַרבער חייה.
פאַרבער ראָזאַ.

קאַץ ניסן.

ראָזנצווייג מענדל.
ראָזען רבקה.
ראָזענשטאָק אפרים.
ראָזענשטאָק נעכע.
ראָזענשטאָק ראַשעל.

שטיינקריצער משה־דוד.
שטיינקריצער יצחק.
שער ברוך.
שיענקאָוויטש הערמאַן.
שיענקאָוויטש שרה.
שיענקאָוויטש אַלבערט.
שיענקאָוויטש דוד.
שיענקאָוויטש אַנעט.
שערער חיים־יואל.
שערער פייגע.
שנייידער משה.

(פונעם ביולעטין פון דער קראָשגיקער סאָסיעטי אין פאריז, 1946)

ד. דמויות

געשטאלטן

ר׳ מרדכי בן־יקר זצ״ל

הרב בקראשניק בתקופת מלחמת העולם הראשונה

לא אצא ידי חובתי אם לא אזכיר בספר ה״יזכור״ של עירי קראשניק, את רבנינו, ובתוכם הרב ר׳ מרדכי בן־יקר ז״ל. הרב נתלה על קידוש השם, בשנת 1914 ביום ששי ה׳ לעשרת ימי תשובה, בשבע בבוקר בעיר יאנוב מחוז לובלין, יחד עם הרב הקדוש, ר׳ אייזיק פישל ציעשליא ז״ל, הקצב ר׳ הרשל ובנו.

בהתחלת המלחמה באו לעירנו האוסטרים והגרמנים. הם פלשו לכל הסביבה כמעט בלא קרב. הם היו בעיירה עד שגברו הרוסים וכבשו חזרה את קראשניק, יאנוב וכל הסביבה. הללו התחילו לחפש ״חטאים״ באנשי קראשניק: זה מכר בשר, זה נתן בגדים. על הרב נאמר כי היה מרגל. כ״הוכחה״ לכך שימשה העובדה כי הוא גר בבית ר׳ מיכל מעלזאק ז״ל ברחוב וועסולה; בין שתי הקומות היתה גזוזטרה ממנה יכול להשקיף אל החיילים הרוסים.

באותם ימים נלקחו 8 יהודים מקראשניק ונורו למוות ביער רודניק. לסיביר נשלחו שלושים איש לשנתיים מאסר, ביניהם היה אביו של משה פיינגולד, אברהם לייבטשע מוטל׳ס, בנימין ווייס ועוד.

באחד הימים עמדתי בשוק והתבוננתי במעשי הרוסים. לא ידעתי על ההתרחשויות שהיו בקראשניק, משום שהתגוררתי עד אז ביאנוב. עיני חשכו למראה 4 אנשים קשורים לסוסים עליהם רכבו קוזקים שהדהירו את הסוסים, כשהארבעה נגררים מאחור. הראשון היה הרב הי״ד שהיה לבוש, כמו תמיד, בבגד אטלס. השני — הרב ר׳ אייזיק פישל, אחריו ר׳ הירשל הקצב ובנו הבכור. הובילו אותם למאסר. היה זה ביום חמישי, כשקבלתי ידיעה מהרב של יאנוב. משום היותי בן קראשניק הכרתי את בני העיר כולם ולכן פנה אלי בבקשה ללכת לבית הסוהר כדי למסור להם את הידיעה המרה שמחר יתלום. הייתי צריך לברר מהו רצונם האחרון ולכתוב צוואה. לא יכולתי לסרב ונאלצתי להתייצב למחרת, יום הששי, בשעה 7 בבוקר לשמש עד ובכך להתיר את הנשים מעגינותן.

זוכר אני אותם רגעים מרטיטים, שעברו עלי בחברת הנדונים למוות. לאחר שהגשתי להם לחם וריבה, אותם הבאתי עמי, הם ממש הסתערו על המזון, משום שלא אכלו כל היום. לאחר שסיימו את ארוחתם, שוחחנו ביניהם, ולבסוף הגיעה שעת הפרידה. הרב הסביר, בעדינות ככל האפשר, את גזר הדין שהוטל עליהם. לא אשכח לעולם אותם רגעים כשידיו התחילו לרעוד והוא הבין את הרמז. הנידון אמר לנו כי יודע הוא שקיצו קרב.

את תוכן הצוואה אינני זוכר במדוייק, אבל תמציתה אמרה כי הוא משמש כפרה בשביל אנשי העיר, וזאת — בלי שום עוון בכפו. הוא מצפה שלרבנית יקבע תקציב שינתן למשפחה כדי שתחייה ברווחה עם הבן הצעיר. הוא קיווה שהממשלה הרוסית תנחל מפלה גדולה במלחמה — כי שפכו דם נקיים.

היה זה ביום חמישי בשעה 5 אחר הצהריים. ביום ששי, שלמחרת, בשעה 7 בבוקר נתלה הרב. הוא היה ראשון המוצאים להורג לפי בקשתו האחרונה. כולם נקברו בבור ברחוב קשמיני שמאחורי בית הסוהר. אחרי תשעה חודשים, כשחזרו האוסטרים, קבלנו רשיון לקבור אותם בקבר ישראל ואכן, כך עשינו.

יהי זכרם ברוך לעד!

יצחק בוכבינדר

דער טאַרבינער רבי זצ״ל

הגם ער איז אַ לאַנגע צייט געווען רב אין קראַשניק, איז ער דאָך געווען באַקאַנט און פאַרבליבן ביי דעם נאָמען: דער טאַרבינער רבי. אַ צדיק, צו ווערמען די גאַנצע שטאָט יידן איז ראש השנה ביינאַכט געקומען אים אָנווינטשן און אויך בעטן זיינע אַ ברכה. מ׳האָט געגלויבט, אַז זיין ברכה ווערט מקויים ווערן.

אַז אַ ייד אין קראַשניק איז קראַנק געוואָרן, זענען געווען צוויי וועגן אים צו העלפן: אָדער רופן אַ דאָקטער, אָדער גיין צום טאַרבינער און אים בעטן אַז זיין פּה קדוש זאָל ווינטשן דעם חולה אַ רפואה שלימה.

מיר דערמאָנט זיך אַזאַ פאַל: פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, פלעגט מיין טאַטע ע״ה זיין אַן אָפּטער גאַסט ביים טאַרבינער צדיק, ווען ער האָט געפירט זיינע טישן. דעמאָלט האָבן נאָך נאַיווע מענטשן געגלויבט יענע פאָליטיקער וואָס האָבן געוואָלט איינריידן דעם עולם אַז עס וועט נישט זיין קיין מלחמה. איין מאָל, אַ שבת פאַרנאַכט, ווען דער רבי איז אַריינגעקומען אין בית־המדרש וועלכער איז געווען פול געפאַקט מיט חסידים (צווישן זיי — אויך מיין פאָטער), האָט ער אויסגעשריגן: „אוי וויי, מיינע אויגן זאָלן דאָס נישט זען וואָס עס גייט ווערן אויף דער וועלט". מיין כאָטער איז געקומען אַ היים אין אַ שלעכטער שטימונג

דער טאָרבינער רבי

פון דעם וואָס ער האָט געהערט פונעם טאָרבינער רבין...
זאָל ער זיין אַ מליץ יושר פאַר אַלע יידן בכלל און פאַר די קראָשניקער — בפרט!

שמואל בראנד, תל־אביב

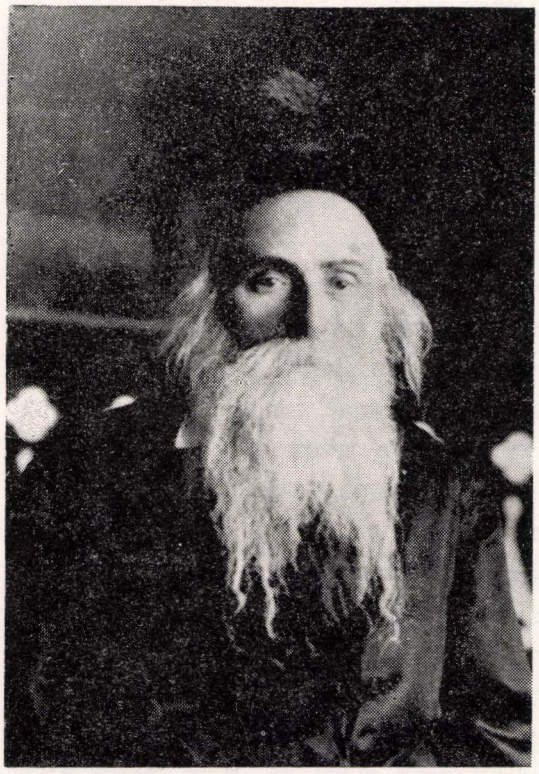
די לעצטע מינוטן פון קראשניקער רבין

שבת דעם 30סטן אָקטאָבער, ווען ס׳איז געווען דער לעצטער באַפעל, אַז די יידן מוזן פאַרלאָזן קראָשניק און אָפפאָרן קיין זאקליקאָוו — האָט מען מיך געפֿרופֿן צום רבין און געהייסן מיטנעמען די ראָזיר־מכשירים. דעם רבינס זון, ר׳ דודל ווייסבראָט האָט זיך געוואָנדן צו מיר, איך זאָל אים אָפּשערן די בארד. דערנאָך האָט ער געבעטן, איך זאָל אים אויך אַראָפּנעמען די פּאות.

דאָך האָט ער בארד־און־פּאות ניט אַראָפּגענומען, נאָר אַרומגעבונדן דאָס פנים מיט אַ פּאַטשיילע, זיך אויפגעזעצט אויפן פורל און אַוועקגעפאָרן קיין זאַקליקאָוו.

ער האָט נאָך באַוויזן צו זאָגן: „אויב ס׳איז מיר באַשערט צו שטאַרבן, איז גלייכער אין בארד־און־פאות...״

נחום ראזנעל, תל־אביב

אדמו״ר הרה״ג הק׳ רבי יהודה אריה פרייברג זצוקללה״ה

אב״ד דק״ק קוז׳ניץ—קראשניק—וונוולניץ

אדם גדול בענקים, גאון הגאונים, חכם הארזים — זה אבי, העילוי מקוז׳ניץ ר׳ יהודה אריה פרייברג, ששימש בכהונת הרבנות בקוז׳ניץ, בקראשניק ולבסוף — בתקופת השואה — בוונוולניץ ע״י לובלין. הוא חיבר יותר מעשרים וארבעה חיבורים על התורה, הלכה

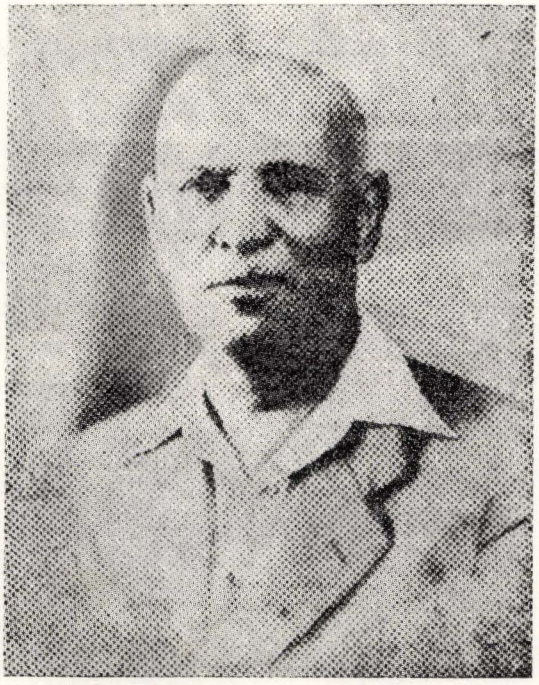
ואגדה. רבים מתלמידיו היו משמשים כרבנים. עם בואו לקראשניק, הקים ישיבה — ואז החלו לנהור לקראשניק בחורים מעיירות רבות.

הוא היה דורש בתורה ובפרד"ס. דבריו היו חוצבי להבות אש לתלמידי חכמים וגם לפשוטי העם.

יהי זכרו ברוך!

הרב יעקב־משה פרייברג

★

ר' יצחק בוכבינדר ז"ל

עם פטירתו נסתלקה דמות מיוחדת במינה שלא רבים כמותו בדורנו. 54 שנה חי ר' יצחק בארצנו חיי יצירה ופעולות צבוריות שלא על מנת לקבל פרס. לראשונה, עם המייסדים של הפועל המזרחי, מדריך לראשוני חברי התנועה במקצוע כריכת ספרים בירושלים ואחר כך בתל־אביב.

ביתו היה תמיד פתוח לחבר, ידיד ובן עיר. השקט והשלווה אפיינו את דמותו האצילה. לא ראינו אותו אף פעם בדכאון או ברוגזה, למרות שימים קשים מנשוא היו חלק מחייו בארצנו. היה מוכן בכל עת לרוץ ולעשות, להשתדל ולעזור לכל דורש. נדמה לי, שאין אחד ממכיריו ששמר לו טינה אי פעם, כי האיש היה סמל של אדיבות ומסירות נפש לזולת.

צדקתו וישרותו מעידים עליו למרות שחי הרבה שנים בארץ, לא השאיר אחריו אפילו דירה משלו.

25 השנים האחרונות הקדיש את כל חייו עבור אנשי עירו — קראשניק. יומם ולילה הקדיש למטרה זו. יצא גם לחוץ לארץ אל אנשי עירו לזרזם להקמת בנין בארץ, לזכר קדושי קראשניק — עד שזכה לראות את „היכל קראשניק" עומד על תילו.

עד שהוקם ההיכל, היה ביתו משמש בית ועד לכל הפעילות הענפה. כל עולה חדש מאנשי קראשניק היה פונה ל„אבא יצחק" ושם קיבל את הסעד בחומר וברוח. גם הוותיקים פנו אליו מי ליעוץ ומי לקבלת גמילת חסד מהקופה שהוא עמד בראשה.

היה מפסיק את עבודתו באמצע שעות היום, בכדי לרוץ ולסדר ענינים שונים לכל נצרך. היה יוצא לנמלי הארץ לקבל כל אורח וללוותו ביציאתו את הארץ ולא הסתכל על שעות המנוחה שלו. לא אמר צר לי המקום, אין לי פנאי. היה מבקר בבתים של אנשי עירו, מטפס לקומות העליונות, למרות גילו, כדי לאסוף תרומות למען הקמת הבנין ועזרה לעולים חדשים.

ת. נ. צ. ב. ה.

ש. גולדנר, בת־ים

★

אבי־מורי ר' מרדכי בוכבינדר הי"ד
קוים לזכרו

אבי, ר' מרדכי בוכבינדר, נולד בשנת 1885. משחר נעוריו היה ציוני נלהב והשתייך לתנועה הציונית־דתית ה„מזרחי". שימש כיו"ר התנועה בקראשניק וכנציגה בועד הקהילה.

בשבתות, לפני קריאת התורה בביהכ"נ של ה„מזרחי" בקראשניק, היה מרצה על עניני דיומא ונושאים ציוניים. זכורני, בשבת דחול המועד פסח, כשהיו קוראים בהפטרה בספר יחזקאל את „חזון העצמות היבשות", היה נואם בהתלהבות לפני הקהל על משמעות חזון זה לגבי תקומת עם ישראל בארץ אבותיו. הוא הלהיב את קהל שומעיו והחדיר בהם את תחושת הגאולה הקרובה בארץ־ישראל.

עם פרסום הצהרת בלפור, בשנת 1917, החליטו, לרגל המאורע, על תפילת הודיה בבית התפילה של ה„מזרחי", שהיה בקרבת בית־הכנסת של חסידי מודז'יץ. ילדי חסידי מודז'יץ התאספו ליד בית התפילה של ה„מזרחי" ולעגו על אמירת ההלל. אני, שהייתי אז בן שש, לא ידעתי לאיזה מחנה להצטרף — סבי התפלל בבית התפילה של חסידי מודז'יץ, ואילו אבי התפלל בבית התפילה של ה„מזרחי". זה משכני לכאן, וזה —

לכאן; ואני רך בשנים ולא תפסתי את גודל המאורע של הצהרת בלפור.

בשנת 1939, כשפרצה מלחמת העולם השניה, ונודעה כבר תוכנית „הפתרון הסופי" של היטלר ימ"ש ביחס ליהודים, הוכרז על גיוס בארץ. היו שהתגייסו לצבא הבריטי והיו שהתגייסו להגנת המולדת, ואני ביניהם. כתבתי מכתב להורי, ובין היתר הודעתי על התגייסותי להגנת הארץ. כעבור זמן קצר קבלתי תשובה ובה סופר לי שהורי ממש התאבלו עלי כשנודע להם צעדי זה. „מה לך ולצבא, מה לך ולנשק", כתב אז אבא, אך הוסיף: „אני מצדי מברך את צעדך הנכון, והלוואי וירבו כמותך בישראל".

קראשניק, כמו רוב העיירות במזרח אירופה, לא הצטיינה מעולם באהדה יתירה לרעיון הציוני. כשהביאו נואם מחוץ לעיר, היתה פורצת תיגרה בזעיר אנפין בין אוהדי הציונים לבין מתנגדיהם מ„אגודת ישראל", שטענו נגד הרעיון הציוני בהסתמכם על פסוקים מה־הלכה. הללו היו מתריסים כנגד אבי ז"ל ואומרים: „מה לך יהודי טוב שהתחברת לכת פושעים שכזאת?!"

עובדה זו אף התנקמה בו מבחינה כלכלית. כידוע, היה לנו בית מסחר למוצרי חלב, והיו יהודים שסירבו לקנות אצלנו מוצרי חלב, בטענה שאיננו מהימנים על הכשרות ולא משגיחים בזמן חליבת הפרות אצל האיכרים הפולנים. יכולני להעיד עלי את השמים והארץ, שהייתי קם יום־יום בארבע לפנות בוקר, כדי להיות נוכח בחליבה.

אבי ז"ל היה יהודי פשוט, הסתפק במועט, הצניע לכת, אהב את הבריות ושש לכל הזדמנות לעזור לזולתו.

יהי זכרו ברוך!

עזריאל בוכבינדר

★

מרדכי בוכבינדער ז"ל

עטלעכע ווערטער ווייל איך ווידמען דער הערלעכער געשטאַלט פון מרדכי בוכבינדער ז"ל. ער איז געווען פאַרזיצער פון ועד בית הספר און פאַרזיצער פון דער מזרחי אַרגאַניזאַציע פאַר דער גאַנצער צייט פון איר עקזיסטענץ. אַ דאַנק אים האָט די שול עקזיסטירט און געוואַקסן. זי איז געווען זיין ליבלינג. ער איז אויך געווען דער הויפט בעל־תפילה אין מזרחי און אַליין פאַרפאַסט ניגונים צו די תפילות. ער האָט געשאַפן אַ כאָר פון די שול־קינדער און מיר האָבן אים געהאָלפן ביים דאַוונען. אַ דאַנק זיין שיין קול און גוטן דאַוונען, איז דאָס מנין פון מזרחי געווען אייניע פון די גרעסטע מנינים אין קראָשניק. מרדכי בוכבינדער איז געווען אַ וואַרעמער, אַרציקער מענטש און אַ גרויסער ציוניסט.

יעקב ענדער, חולון

★

פון אונדזערע געשטאלטן

ר' מרדכילע בוכבינדער (איינבינדער)

ער איז געווען פון די ערשטע מזרחיסטן אין פוילן, אנערקענטער מנהיג און מורה פון אַלע ציוניסטן אין קראָשניק. אַן עניו און שטילער, גלייך מען וואָלט אים נישט געהערט און געזען אין די גאַסן פון שטאָט. אָבער זיין ליכט האָט אַרייַנגעדרונגען אין יעדן ציוניסטישן האַרץ. זיין טאָג האָט זיך געשטעלט אין מיטן דער נאַכט, וועו ער איז אַוועק אויף די פאָדלישע ברענגען די מילך.

די שטילקייט פון דער נאַכט און פון די ערשטע פרימאָרגן־שעהן, וועו ר' מרדכילע איז געגאַנגען מיט די קאַנען מילך, האָט זייער געווירקט אויף זיין

געמיט. ביים טראָגן די מילך, איז זיין קאָפּ געווען פאַרטאָן אין די עולמות פון נגינה — און אַזוי האָט ער פאַרפאַסט חזנישע שטיקלעך.

ער האָט געהאַט מוזיקאַלישע פעיקייטן, געשפּילט אין אַרקעסטער נאָך אין צאַרישן מיליטער. ער איז געווען אַ גוטער בעל־תּפילה. אין „מזרחי"־שטיבל האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד, אויסגעזונגען אייגענע פאַר־פאַסונגען.

נאָכן ברענגען די מילך, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער טאָג אַרבעט: איינבינדן ספרים. אַזוי איז ער געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג, אונטערגעברומט ניגונים און געטראַכט פון ארץ־ישראל, ציוניזם און „מזרחי".

געווען געשעצט פון אַלע שיכטן אין שטאָט, טראָץ דעם וואָס „מזרחי" איז טיילמאָל געווען אויסגעשטעלט אויף רדיפות אין שטעטל. ר׳ מרדכילען האָט אָבער קיינער נישט געוואָגט אָנצוגרייפן. מען האָט געווּסט, אַז ער איז אַן אדם ישר, אַן אמתער ייד, אַ האַרעפאַשניק און דערצו אַ תּלמיד־חכם. אלץ איז ער אויסן לשם שמים.

אין זיין ענגער דירה איז געווען די איינבינדעריי, מילך־מסחר, די ווינונג — אַלץ צוזאַמען. פון דעסטוועגן האָט מען שטענדיק געקענט טרעפן בייַ ר׳ מרדכילען מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט מיט אים צו שמועסן פון הויכע פראָבלעמען. ער אַליין האָט נישט געזוכט קיין כבוד, נישט געוואָלט זיין דער פאָרטרעטער פון די ציוניסטישע קרייזן אין די פאַרשידענע שטאָטישע און קהילהשע אינסטיטוציעס. ער האָט געשיקט אַנדערע, אַליין געלעבט אין די עולמות פון אהבת ציון, „מזרחי" און נגינה. תּמיד געווען באַהאַפטן מיט ארץ־ישראל. ליידער, האָט ער נישט זוכה געווען צו פאַר־ווירקלעכן זיין טרוים.

זעליג — דער טאַטע פון די אַרעמע

זעליג גאָלדנער, אַדער זעליג שאָקלער, איז געווען גוט באַקאַנט אין קראָשניק. נישט אַזוי צוליב זיין לומדות און חכמה, ווי אַ דאַנק דעם ספּעציפישן אַרט לעבן. ער האָט אין גאַנצן זיך איבערגעגעבן צו העלפן אַרעמעלייט, קראַנקע, אלמנות און יתומים. און אַלץ — מתּן בסתּר.

נישט אַלע האָבן געווּסט וואָס ער טוט מיטן געלט, וואָס ער נעמט צוזאַמען בייַ די גבירים, אַדער ביים מיטלשטאַנד. נישט איינמאָל האָט מען אים באַ־לייַדיקט, און געזאָגט „גיי אַרבעטן, ביסט אַ קאַמאַשן־מאַכער, קאַנסט פאַרדינען". ער איז אָבער ביי זיך נישט געפאַלן, צוריק געענטפערט מיט שטאָלץ, אריינ־געזאָגט וווּ מען באַדאַרף, צוריק געוואָרפן קליינע נדבות — און געפאָדערט אַלץ מער און מער.

זיין פרוי האָט אים אָנגעטאָן צרות, אפילו פאַריאָגט פון שטוב, געשריגן: „דו ברענגסט מיר חרפות און בושות, איך אַרבעט שווער און ביטער (זי האָט גע־האַנדלט מיט הינער) און פאַרדין קוים מיין אָרעמע חיונה — טאָ ווי איך קום, זאָגט מען מיר, אַז כ׳לעב פון צדקה. נישט בלויז וואָס דו ווילסט נישט אַרבעטן, מילא, צו דעם וואָלט איך זיך שוין צוגעווויגט. איך וועל דיר געבן עסן און דו זאָג תהילים, אָבער פאַר וואָס פאַרשוואַרצסטו מיר דאָס פנים, ברענגסט אַן אומגליק אויף די קינדער"... אַז זי האָט אים אַרויס גע־טריבן פון שטוב, איז ער געשלאָפן אין בית המדרש; אַז זי האָט אים נישט געגעבן עסן, איז ער אוועק צו זיינע קרובים, געכאַפט אַ שיסעלע זופ מיט אַ שטיקל ברויט — און ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זיין בעטלען פאַר אַנדערע. ער גופא האָט קיינמאָל נישט פאַרמאָגט אַ גראָשן אין קעשענע. ער האָט דאָך געהאַט אויף זיין קאָפּ אויסצוהאַלטן אַזוי פיל מענטשן...

אַ גאַנצן טאָג איז ער געווען פאַריאָגט: זאַמלען געלט, קויפן עסנווּאַרג, האָלץ און צעטיילן אין די שטובן. שטענדיק געווען אַ בעל־חוב: דעם בעקער, דעם שפּייז־קרעמער און פאַרשידענע מענטשן, וועלכע האָבן אים געבאָרגט געלט בשעת הצורך.

וען ער איז שולדיק געווען אַ סך געלט, איז ער אַוועק אין גאַליציע זאַמלען. געווען דאָרט עטלעכע וואָכן, צוריק געקומען, אָפּגעצאָלט די חובות — און וויטער געפירט זיין לעבן.

מיט אַמאָל איז זעליג קראַנק געוואָרן, מען האָט אים אויף שנעל אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל קיין לובלין. מען האָט אַרויס געופן די מיליטערישע „גיכע הילף" פון קראָשניקער גאַרניזאָן. אַז עס האָט זיך באַ־וויזן דער אַמבולאַנס, איז געוואָרן אַ צוזאַמענלויף, אַלע פרעגן „וואָס האָט פאַסירט?" דאָן איז באַקאַנט געוואָרן, אַז זעליג איז אין אַ סכנה. האָבן זיך פיל מענטשן פאַרזאַמלט ביי זיין שטוב און אָנגעהויבן וויינען און שרייען: „טאַטע, וווּ לאָזטו אונדז איבער? ווער וועט אונדז געבן ברויט? אַ ביסל קוילן? טאַטע זיסער! קום באַלד צוריק, מיר דאַרפן דיך האָבן. אין זכות פון דיינע מעשים טובים — זאָלסטו האָבן אַ רפואה שלימה".

ערשט ביי דעם דאָזיקן פאַל איז באַקאַנט געוואָרן, אַז זעליג נעמט נישט דאָס געלט פאַר זיך.

זיין פרוי האָט זיך באַרואיקט. מען האָט זי מער נישט באַליידיקט און זי האָט איר מאַן שוין נישט געיאָגט פון שטוב.

זעליג האָט יעדן געזאָגט דעם אמת אין פנים, נישט געלאָזט זיך נאַרן. זיינע רייד זענען געקומען פון טיפן קוואַל פון אמת. די לעצטע יאָרן איז ער געווען בראסלאָווער חסיד. וען די דייטשן האָבן דורכגעפירט דִי ערשטע אויסזידלונג, האָט זעליג נישט געוואָלט זיך צושטעלן, געבליבן אין שטוב, אָנגעטאָן טלית־און־תפילין, געזאָגט תהילים. וען די דייטשן זענען צו אים אַריין, האָט ער זיך פון אָרט נישט געירט. זיי האָבן אים דערשאָסן אין שטוב. ער איז געפאַלן אייניגעוויקלט אין טלית־און־תפילין. די געבליבענע יידן האָבן אים געבראַכט צו קבר ישראל.

געלעבט ווי אַ צדיק און געשטאָרבן ווי אַ צדיק.

די צוויי ר' משהלעך

אין קראָשניק האָבן געלעבט צוויי יידן: ר' משהל ראָטענבערג און ר' משהל הײַנסדאָרף. ביידע גרויסע לומדים און חסידים, צוויי פאטריארכאלע טיפן. יעדער טריט זייערער — געווויגן און געמאָסטן.

ביידע ר' משהלעך זענען געווען געראַר חסידים און גרויסע יחסנים. ר' משהל ראָטענבערג איז געווען אַ מקורב פון גערער הויף, אַ נאָענטע משפחה פון רבין, אַ שוואָגער פון ראַדזינער רבין און פון דעם קראָשניקער גביר ר' דוד קאהן. ר' משהל ראָטענבערג איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין פילץ, נאָך זיין פאָטערס פטירה.

ר' משהל אָבער נישט געוואָלט זיין קיין רבי, נאָר בלויז רב. ער אַליין איז דאָך געפאָרן צום גערער רבין. האָבן די בעל־אכסניות און בעלי־עגלות פון פילץ געהאַט טענות, אַז זיי פאַרלירן די פרנסה, ווייל ביים פאָטערס לעבן זענען געקומען אַהין חסידים.

ר' משהל האָט נישט קיין סך געקלערט. ווי נאָר ער האָט דערהערט, אַז עס זענען פאַראַן מענטשן וועלכע זענען פון אים נישט צופרידן, איז ער אין מיטן דער נאַכט אַוועק פון פילץ, געקומען קיין קראָשניק און דאָ געווויינט צענדליקער יאָרן.

ר' משהל ראָטענבערג האָט אין גערער שטיבל געלערנט יעדן טאָג מיטן עולם דעם דף יומי. מען האָט פאַר אים געהאַט אַ געוואָלדיקן דרך־ארץ.

ער האָט נישט גערעדט קיין סך, נישט געמישט זיך אין קיים שום זאַך, דאָך איז ער געווען די העכסטע אויטאָריטעט. מיר, קינדער אין שטיבל, האָבן פאַר אים מורא געהאַט. אין זיין קעגנווארט האָבן מיר נישט געוואָגט אַ שטיף טאָן, אָדער זיך אַרומדרייען. אפילו ביי דער יאָרצייט פון „שפת אמת", ווען מ'האָט געמאַכט אין שטיבל אַ גרויסע סעודה, און מיר יינגלעך האָבן געזאַמלט ליכט כדי צו מאַכן פאַרשידענע לאַמטערן, האָט ר' משהל נישט געלאָזט צו פיל אַרומרודערן.

דאָך איז ער געווען פון די מקילים. יעדער שאלה וואָס מיר האָבן אים געפרעגט, האָט ער שטענדיק נוטה געווען צו פאַרלייכטערן. ווי שטרענג און בייז ער איז געווען, איז ער פון דעסטוועגן נישט געווען קיין מחמיר. זיין גרויסע לומדות און אהבת ישראל האָבן געווירקט, אַז ער זאָל אַרײַנדרינגען אין ים פון הלכה און פוסקים און פסקענען, ווי נאָר מעגלעך, לקולא. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט אים נישט געפרעגט קיין שאלות פון טריפות, דאָס האָט ער נישט געוואָלט פסקענען, ער איז דאָך נישט געווען רב פון שטאָט. אָבער אין אַנדערע שאלות האָט מען זיך מיט אים באַראַטן.

ר' משהל הײַנסדאָרף איז געווען אַ שוואָגער פון לובלינער רבין ר' שלמהלע אייגער און ר' אלתר וואַלערשטיינס איידעם. ר' משהל איז געווען אַ גרויסער למדן, חריף און בקי, דערצו נאָך באַקאַנט אין וועלט־לעכער בילדונג, גוט געקענט פויליש, געווען אַ גוטער בוכאַלטער און באַהאָוונט אין עקאָנאָמיע.

ער איז געווען קינדערלאָז. אַ קראַנקער מענטש. הגם דער דין זאָגט, אַז מען לעבט מיט אַ פרוי 10 יאָר און מען האָט נישט קיין קינדער, קאָן מען זיך מיט איר גטן, פון דעסטוועגן האָט זיין פרוי זעלדעלע נישט געוואָלט מיט אים זיך שיידן. זי האָט געזאָגט, אַז אַזאַ מאַן קאָן מען נישט געפונען. זעלדעלע אַליין איז געווען אַ העכסט געבילדעטע פרוי. ווייזט אויס, אַז ר' אלתר וואַלערשטיין האָט זיינע קינדער געלערנט אין שטוב. זי האָט זיך געפירט ווי אַ מאַן: געדאַוונט דריי מאָל אין טאָג, געבענטשט אתרוג און... אָנגעפירט מיט דער „באַנק קופיעצקי" אין קראָשניק.

ר' משהל איז געווען אַ גרויסער מחמיר אויף זיך, געזעסן טאָג און נאַכט און געלערנט. די שטוב איז געווען פול מיט טייערע ספרים, ממש אַנטיקן. ספעציעל קליינע משניותלעך און קליינע גמרות, וועלכע מען קען האַלטן אין קעשענע — און דאָס האָט אים געדינט,

וועז ער איז געווען אונטערוועגנס. ניט איין מאל האָט ער נישט מסכים געווען מיט ר׳ משהל ראָטענבערגס מיינונג, ער האָט אָבער נישט געוואָגט צו זאָגן אַ וואָרט, ווייל ער האָט זייער געשעצט ר׳ משהלען. בכלל האָבן ביידע ר׳ משהלעך מכבד געווען איינער דעם אַנדערן.

ווי גרויס מחמיר ר׳ משהלל היינסדאָרף איז געווען פאַר זיך, אַזוי איז ער געווען מילד און ליבלעך צו קינדער. מיר זענען געגאַנגען זיך פארהערן צו אים. אז מיר האָבן באַדאַרפט גיין צו ר׳ משהל היינסדאָרף, איז געווען ביי די יינגלעך אַ גרויסע שמחה. ער האָט נישט געפרעגט קיין שוועריקייטן, דערצו נאָך מכבד געווען מיט שבת־אויבסט. מיר, יינגלעך, האָבן זיך געפרייט, וועז דער רבי האָט אונדז געשיקט צו אים פאַרהערן זיך.

צו דער לווייה פון ר׳ משהל היינסדאָרף איז געקומען די גאַנצע שטאָט, אויך דער לובלינער רבי ר׳ שלמהלע (זיין שוואָגער). חברה קדישא האָט פאַר דער טהרה געמוזט גיין אין מקווה אַריין. די חברה נושאים האָט מען נישט צוגעלאָזן טראָגן די מיטה.

ר׳ משהל האָט געהאַט אַ שלאָפראָק וואָס האָט געשטאַמט פון ר׳ מענדעלע קאָצקער. ער האָט מורא געהאַט אים אָנצוטאָן ביים לעבן, אָבער ביי דער לווייה האָט מען צוגעדעקט די מיטה מיט דעם שלאָפראָק פונעם צדיק. איך האָב געהאַט די זכיה צוריק צו טראָגן דעם שלאָפראָק פון בית הקברות אין שטוב אַריין.

צוריק גייענדיק פון דער לווייה, האָב איך געהערט ווי ר׳ משהל ראָטענבערג זאָגט צום ראש פון דער חברה קדישא: „דאָס קבר לעבן אים באַשטעל איך פאַר מיר״. און אַזוי איז געווען.

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

ר׳ ברוך שוחט

איך בין אַ צייט געווען אַ בן־בית ביי ר׳ ברוך שוחט. יעדן טאָג נאָכן אָנבייסן, בערך 10 אַ זייגער, האָט ער מיט מיר געלערנט אַ שעור. ביזן היינטיקן טאָג איז גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון די גוטע מידות פון ר׳ ברוכן. אַ גרויסער מכניס אורחים און בעל־צדקה, אַ געוואַלדיקער עניו, בורח מן הכבוד, נישט געערעדט אַ הויך וואָרט, אַן אוהב ישראל און אוהב ארץ־ישראל. אַן אָפגעהיטענער ייד — קיין דבר רכילות און לשון־הרע האָט ער נישט געלאָזט הערן אין זיין קעגנוואַרט. וועז ער האָט זיך אַוועק געשטעלט דאַוונען אין אַ ווינקל, צווישן צוויי וועגט, איבערגעדעקט מיטן טלית טיף איבערן פנים — האָט געקענט לעבן אים אַ שריפה אויסברעכן און ער האָט נישט אומגעדרייט דעם קאָפּ, ביזן ענדיקן דאַוונען. ר׳ ברוך איז געווען די פאַרווירקלעכונג פון אַ העכסט יידישן, מאָראַלישן מענטש, אַ מדקדק כחוט השערה מקיים צו זיין אַלע תרי״ג מצוות.

די שוחטים אין קראָשניק האָבן בדרך כלל געלעבט אַ שיין לעבן, אָבער ר׳ ברוך איז געווען אַן אָרעמאַן, ווייל דעם גרעסטן טייל פון זיין געהאַלט האָט ער אַוועק געגעבן אויף צדקה און הכנסת אורחים. נאָך אַ גורם צו זיין אָרעמקייט איז געווען: די גרויסע אָפּגעהיטנקייט נישט מכשיל צו זיין, חלילה, מיט טריפות.

פאַרן אַריינגאַנג אין זיין הויז איז געווען אַ הילצערנע קאַמער וווּ ער האָט געשאָכטן די עופות. די פאָדלאָגע איז טאַקע געווען פון ברעטער, אָבער זייער שוואַך. טיילמאָל האָט אַ ברעט זיך געגעבן אַ שאָקל, גראָד וועז ר׳ ברוך האָט געהאַלטן דעם חלף אויפן האַלדז פון עוף און פלוצלונג האָט אַ יידענע געפּנט די טיר מיט כוח, אָפּגעקלאַפּט פון זיך די בלאָטע אָדער דעם שניי — האָט ר׳ ברוך חושד געווען, קוים האָט די פאָדלאָגע אַ ציטער געטאָן אונטער אים... אין אַזאַ פאַל האָט שוין ר׳ ברוך נישט געגעבן די הין, נאָר געפרעגט: „יידענע, וויפל קאָסט אייך דאָס עוף?״ — און ארויס געגומען די עטלעכע זלאָטעס פון זיין קעשענע און באַצאָלט. אַזוי האָבן זיך אָנגעזאַמלט עטלעכע הינער, וועלכע ער האָט פאַר גראָשנס פאַרקויפט צו די קריסטן.

פיל אַזעלכע פאַלן האָבן פאַסירט דינסטיק, אין מאַרק־טאָג און ערב שבת, וועז ס׳איז געווען אַ סך עופות צום שעכטן. דער רוב בעלי־בתים האָבן געווּאָלט נאָר ר׳ ברוכס שחיטה, ווייל ער איז געווען באַווּסט מיט זיין יראת שמים.

פאַר יום־כיפור, ביים שעכטן די כפרות, האָט ער מיך געבעטן כ׳זאָל שטיין און אַכטונג געבן אויף די ווייבער, זיי זאָלן זיין רויק, ניט שטופן זיך, כדי ער, חס וחלילה, זאָל נישט נכשל ווערן אין שחיטה פסולה.

זיין לערנען מיט מיר איז געווען ווי אַ שפּיגל פון אים אַליין — גלייך צום ענין, אָן פלפולים, נישט געחקרנט צו פיל, אַ תמימותדיק לערנען. אַלץ אויפן אָרט. תמימות פונקט ווי ער אַליין. איך גלויב, אַז דאָס לערנען מיט מיר איז אויך געווען, כדי מקיים צו זיין די מצוה ללמוד וללמד.

וועז דער משולח פון ר׳ מאיר בעל נס פושקעס איז געקומען קיין קראשניק, האָט אים ר׳ ברוך מקרב געווען. יענער האָט ביי אים געגעסן און געשלאָפן, געפונען דאָרט אַ פולע פושקע מיט פּאַפּיר־געלט. אַלץ כדי מקיים צו זיין די מצוה פון ישוב ארץ ישראל.

פּאַר מיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל, בין איך אַוועק מיט אים זיך געזעגענען. איך האָב פּאַר אים אויסגעגאָסן מיין ביטער האַרץ, הלמאי מען האָט מיך געדופט אין קראָשניק, צוליב מיין פּאָרן קיין ארץ־ישראל און צוליב מיין ציוניסטישקייט. איך האָב געדעדט מיט פּאַרביטע־רונג קעגן די אַלע, וועלכע האָבן מיר אָנגעטאָן צרות. איך האָב געפילט, אַז נאָר ר׳ ברוך וועט מיטפילן מיין צער, ווייל ער איז געווען אַ מושלם בכל המעלות, אַן אוהב ישראל. ר׳ ברוך האָט זיך מיט מיר געזעגנט און געטרייסט: „די זכיה פון פּאָרן קיין ארץ־ישראל, איז דער שכר טוב פּאַר אַלע צרות וועלכע מען דאַרף ליידן. ארץ־ישראל קומט נישט אַן לייכט, דער עיקר — בלייבן אַ טרייער ייד אין ארץ־ישראל״.

אַ גרויסע, הייליקע נשמה האָט געשוועבט אין די קראָשניקער אָרעמע געסלעך.

חבל על דאבדין.

י אָ ש ע

געווען אין קראָשניק אַ שניידער מיטן נאָמען יאָשע. אַ נידעריק, ברייט יידל, אַן אָרעמער, שטענדיק פּאַר־זאָרגט: וווּ נעמט מען פרנסה? מיט אַמאָל: יאָשע פּאָרט קיין אַמעריקע! זיינע קרובים האָבן אים אַרויס־געפּאָדערט. יאָשע האָט פּאַרלאָזט זיין פּאַמיליע, אַוועק קיין אַמעריקע. עס זענען פּאָריבער עטלעכע יאָר, יאָשע איז צוריק דאָ אין קראָשניק. אַמעריקע איז אים נמאס געווארן. זיין בערדל צוגעשוירן, די קליידער פּאַרקירצט, דער קליינער יאָשע קוקט איצט אויס נאָך נידעריקער און קלענער. אָבער זיין נשמה — איז העכער און העכער. אַמעריקע, זאָגט ער, איז גוייש, מען מוז אַרבעטן אין שבת. אַ ייד קען דאָרט נישט זיין. און יאָשע איז געווארן אַ בעל תשובה. דער שניידער וויל ווערן אַ תלמיד חכם — אָבער ווי אַזוי מאָכט מען עס? לערנען קען ער נישט, אויך מיט פרנסה איז שלעכט. ער פּאַר־נאַכלעסיקט זיין אַרבעט און נעמט זיך צום לערנען. אָבער אַ מענטש צווישן די 40—50, דאַרף זיין אַ גיבור צו דערגרייכן דאָס וואָס מען קען לייכט דערגרייכן ביז די 20 יאָר.

יאָשע טיילט אין זיין טאָג אַזוי: פון 5 פאַרטאָג ביז 10, גיט ער זיך אין בית־המדרש ביים דאוונען און לערנען. פון 10 ביז 4 נאָך מיטאָג — ביי די נייַ־מאָשין. און פון 4 פאַרנאַכט ביז 10 ביינאַכט — ווידער אין בית־המדרש, כדי צו דאַוונען און לערנען.

אָבער ווי אַזוי לערנט ער? יאָשע האָט געפונען אַ וועג: ער נוצט אויס די יינגלעך אין בית המדרש. ער, דער 50־יעריקער ייד שעמט זיך נישט, בעט ביי אַ 13־יעריק יינגל ער זאָל אים זאָגן אַ שטיקל גמרא. ביי די גרעסערע בחורים האָט ער נישט געוואָגט צו בעטן, ווייל זיי האָבן אים נישט אָרנטלעך באַהאַנדלט, מבייש געווען. אָבער די יונגע בית־המדרשניקעס האָבן געהאָט דרך־ארץ פּאַר אַן עלטערן מענטש — און וועמען ער האָט געבעטן מען זאָל אים זאָגן אַ שטיקל גמרא, האָט אים צוליב געטאָן. דערנאָך האָט ער אַליין זיך אַוועק געזעצט און שפּאַן לאַנג געחזרט די גמרא, ביז ער האָט געקענט די עטלעכע שורות. און ווייטער געזוכט אַ יינגל — אַ „קרבן״, ווידער „געכאַפּט״ אַ שטיקל גמרא און געחזרט שפּאַן־לאַנג. ביסלעכווייז איז אים געוואָרן לייכטער. ער האָט שוין אַליין געקענט לערנען און אויב ער האָט נישט פּאַרשטאַנען, האָט ער וועמען געבעטן מען זאָל אים אַרויסהעלפן.

יאָרן איז יאָשע געווען אַ מתמיד, געזעסן און גע־קנעלט.

איך האָב דערווייל פּאַרלאָזט קראָשניק, אוועק לער־נען אין ישיבה. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן נאָך עטלעכע יאָר, איך קום צו פּאָרן נאָך קראָשניק, יאָשע זיצט אין בית־המדרש מיט אַן עולם יידן און זאָגט פּאַר זיי אַ שיעור לגמרא. ריכטיק, דער עולם איז נישט פון די גרויסע לומדים, אָבער פון דעסטוועגן — יאָשע זאָגט אַ שיעור!

אין דעם מאָמענט האָב איך געטראַכט: די געשיכטע חזרט זיך איבער. ר׳ עקיבא האָט צו 40 יאָר אָנגעהויבן לערנען אלף־בית. ריכטיק, יאָשע איז נישט געוואָרן אַ רבי עקיבא, אָבער אין קראָשניק איז יאָשע געווען אַ משל און אַ מוסטער, צו וואָס אַ בעל תשובה, דערצו נאָך אַ מתמיד — קאָן דערגיין.

ר׳ עזרא דאווידסאָן (מאיעס)

וועז איך סראכט וועגן אַ בעל מכניס־אורחים, אָדער בעל צדקה, שוועבט פּאַר מיר דאָס בילד פון ר׳ עזרא

דאוויד־סאָן (מאיעס). ער איז געווען די פאַרווירקלעכונג פון די צוויי דערמאָנטע גוטע מידות.

אין בית־המדרש האָבן געלערנט עטלעכע צענדליק בחורים פון פאַרשידענעם עלטער. די יונגערע בחורים האָבן געמוזט אָנקומען צו די עלטערע צו פרעגן אַ שטיקל גמרא. דערפאַר האָבן מיר, די יינגערע בית־המדרשניקעס געדאַרפט זאַמלען צדקה וועלכע די עלטערע בחורים האָבן צעטיילט פאַר בכבודיקע אָרעמע־לייט. ס׳איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג, אַז ס׳איז געקומען אַ ייד מיט המלצות פון רבנים און גדולי תורה, אַז מען דאַרף אים העלפן. אַזעלכע יידן זענען נישט געגאַנגען איבער די הייזער זאַמלען נדבות, נאָר געקומען אין בית־המדרש, געוויזן די המלצה־בריוו — און די עלטערע בחורים האָבן אויף אַ צייט געבאָרגט געלט ביי מענטשן און אַזאַ שיינעם ייד געגעבן די געהעריקע נדבה. יעדן פרייטיק, ראש־חודש, צי ערב יום־טוב, זענען אָרום געגאַנגען פאָרלעך פון בית־המדרש בחורים זאַמלען ביי די מתפללים נדבות. דאָס געלט האָט געדינט פאַר שטיצן די דערמאָנטע שיינע יידן.

ר׳ עזרא מאַיעס איז געקומען אין בית המדרש אַריין, אַוועק געזעצט זיך ביי זיין שטענדער, אַוועק געלייגט אַסך מטבעות אין שטענדער און געגעבן יעדער פאָרל מער ווי אַנדערע יידן. זיין פּנים אַריינגעטון אין ספר — און געטיילט די נדבה. מיר האָבן אָפּט אויסגענוצט זיין תמימות. צוגעגאַנגען עטלעכע מאָל, געטוישט די פאָרלעך — און ער האָט געגעבן און געגעבן. ביי אים האָט זיך נישט אויסגעלאָזט דער קוואַל פון געלט. ספּעציעל אין די סליחות טעג, איז אין בית המדרש געווען ממש אַ יאָריד פון צדקה, און ר׳ עזרא איז געווען דער בעסטער קליענט אונדזערער.

די דערמאָנטע שיינע יידן האָט מען אויך באַדאַרפט באַזאָרגן מיט עסן, ווייל זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין שטעטל עטלעכע טעג. מיר, בית־מדרש בחורים, האָבן געווווסט עטלעכע נעמען צו וועמען מען קאָן שיקן אַן אָנבייסן, מיטאָג, אָדער אַ וועטשערע. אייגנער פון די באַווסטע און גרעסטע מכניס אורחים איז טאָקע געווען ר׳ עזרא. אין זיין קיך איז שטענדיק גרייט געווען עסן. מיר פלעגן שיקן יעדן טאָג עטלעכע יידן צו ר׳ עזראן. ער האָט קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט, אָדער געקומען צו אונדז מיט טענות. נאָכן עסן האָט ער נאָך צו־געגעבן אַ שיינע נדבה און ברכה. ר׳ עזרא איז געווען אַן אוהב צדקה וחסד, בכל יום.

בית אבי

מיינע עלטערן הי״ד — יצחק־אייזיק שרייבער אָדער אייזיק ברוך שרייבערס און שרה־יסכה, האָבן זיך פאַר־דינט איך זאָל שרייבן וועגן זיי נישט בלויז דערפאַר, ווייל זיי זענען מיינע טאַטע־מאַמע, נאָר אויך צוליב דעם ווייל זייער לעבן און שאַפן האָבן כאַראַקטערי־זירט אַ שטיק קראָשניקער לעבן וואָס האָט אַרומ־גענומען ברייטע קרייזן און געווירקט אויף עטלעכע דורות.

*

מיין מאַמע איז געווען אַ שניידערין. זי האָט גענייט מלבושימלעך פאַר קינדער. ספּעציעל האָט זי גענייט שוואַרצע, עלעפאַנענע, פליסירטע שול־פאַרטוכ־לעך, וועלכע די שילערינס פון דער „פאָוושעכנע שקאָלע״ (פאָלקס־שול) האָבן געמוזט טראָגן אַלס „מונ־דירן״ פון שול. די פליסע איז געמאַכט געוואָרן מיטן האַנט — אַ פאַלב נאָך אַ פאַלב — אַזוי אַז פיל פאַר־טוכער האָט מיין מוטער נישט געקאָנט באַווייזן צו מאַכן. קיין פרנסה בריווח איז פון דעם נישט געווען, אָבער דערפאַר איז אין שטוב געווען תמיד לוסטיק. מאַרשידענע פאָלקס־לידער זענען אויסגעזונגען ג׳־וואָרן ביי דער נייַ־מאַשין, מיט דער מיטהילף פון מיינע שוועסטערס ז״ל, וועלכע האָבן צוגעהאָלפן אין דער אַרבעט.

מיין מאַמע, כאָטש זי איז געווען אַ טיף־גלויביקע פרוי, איז זי געווען באַקאַנט און באַליבט אין די קרייזן פון יונגע מיידלעך. די חברטעס פון מיינע שוועסטערן האָבן אָנגעהערט צו „גורדוניה״ און געטאָגט און גע־נעכטיקט ביי אונדז אין שטוב. אין אונדזער איין־צימער וווינונג זענען שטענדיק געזעסן עטלעכע מיידלעך און אויסער זינגען לידער, האָט מען אויך געערעדט פון אַלע „ליבע־טראָגעדיעס״ אין שטעטל.

אידער מיידלעך האָבן זיך דערלויבט צו גיין צו „טאַנץ־לערערס״, אָדער ווערן מיטגלידערינס פון אַן אַרגאַניזאַציע, פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען ביי אונדז אין שטוב. אַ גרופּע מיידלעך פלעגט יעדן שבת אין דער פרי קומען צו אונדז זיך לערנען טאַנצן. איך מיט מיין פאָטער פלעגן זיך דאַן געפינען אין שטיבל און דאַוו־נען. די מיידלעך פלעגן זיך אָפּרייַדן פון הארצן און אַלץ דערציילן מיין מוטער, ווייל זיי האָבן געפילט צו איר אַ ספּעציעלע סימפּאַטיע, ווי צו אַן עלטערער שוועסטער, אין דערפאַר פלעגן זיי ביי איר זיך שואל עצה זיין.

מיין מוטער איז פיל יאָרן געווען קראַנק און בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זי נישט געקענט אַרויס־גיין צו דער „ווישעדלעניע" (אויסזידלונג). די מערדער האָבן זי דערשאָסן אין שטוב. אָפּט שטייט פאַר מיר די געשטאַלט פון מיין ליבער מוטער — אַ טרייע, איבער־געגעבענע און צאַרטע פרוי — נישט נאָר אַלס אַ מאַמע, נאָר אויך ווי אַ שוועסטער און האַרציקער מענטש.

*

מיין טאַטן האָט מען גערופן „אייזיק שרייבער", ווייל ער האָט געלערנט שרייבן און געשריבן בריוו פאַר אַזעלכע וואָס האָבן נישט געקענט שרייבן. די „פּראָפעסיע" האָט ער גע׳ירשנט פון זיין טאַטן ברוך שרייבער.

מעגלעך, אַז עס געפינען זיך נאָך זקנים און זקנות וואָס האָבן געלערנט ביי מיין זיידן, אָבער אַזעלכע וואָס האָבן געלערנט ביי מיין טאַטן — זענען זיכער דאָ. אין די צייטן ווען קיין „שקאָלעס" זענען נאָך נישט געווען, אָדער די קראָשניקער יידן האָבן נישט געוואָלט צוליב רעליגיעזע טעמים שיקן זייערע זין אין די „שקאָלעס", האָבן די פאַרמעגלעכע געשיקט זייערע קינדער צו לערנען ביי מיין טאַטן. על פי רוב איז מיין טאַטע געגאַנגען אין שטוב פון די תלמידים און דאָרטן געגעבן די „לעקציעס". פיל מאָל האָבן געלערנט עטלעכע שוועסטער און ברידער צוזאַמען.

אין די דרייסיקער יאָרן איז דאָס דאָזיקע „פאַך" פון מיין טאַטן אונטערגעגאַנגען. מיט דעם האָבן זיך שוין פאַרנומען די גימנאַזיסטן. אויך די גבירים האָבן זיך געקענט דערלויבן צו האַלטן פּראָפעסאָרן פון גימ־נאַזיע פאַר זייערע קינדער. אָבער ביים שרייבן בריוו איז מיין פאָטער געבליבן. ער פלעגט ווידער שרייבן בריוו פאַר די וואָס האָבן געהאַט קרובים אין אויס־לאַנד. ער פלעגט פאַר זיי שרייבן און לייענען די בריוו. צום באַדויערן האָבן אויך פיל פון די קרובים אין אויס־לאַנד נישט געקענט שרייבן (ספעציעל אין אַמעריקע) און האָבן אויך דאָרט געמוזט אָנקומען צו אַ „שרייבער". טיילמאָל האָט פאַסירט, אַז דער „שרייבער" פון אַמעריקע פלעגט צושרייבן עטלעכע ווערטער צום „שרייבער" פון קראָשניק און אים געלויבט פאַר די שיינע בריוו. די צוגעשריבענע, פערזענלעכע שורות פון „שרייבער" האָט מיין פאָטער נישט געלייענט אויפן הויכן קול. זייער אָפּט איז געווען שווער צו לייענען די אָנגעקומענע בריוו צוליב די פעלערן. אָבער מיין פאָטער איז געווען אַ מומחה צו לייענען אַלע כתב־ידן.

דער סעזאָן פון שרייבן בריוו איז געווען בעיקרווינטער, ווען די מאַטעריעלע לאַגע איז געווען באַזונ־דערס שוועך. מען האָט געקרענקט און געבעטן הילף ביי די אַמעריקאַנער קרובים, דערביי האָט מען אויך געהאָפט צו באַקומען הילף אויף פסח. פאַר פסח פלעגט טאַקע אָנקומען הילף און אויך בריוו פון די קרובים. מיט ביטעס צו שרייבן בריוו פלעגן קומען פאַרשידענע מענטשן, נאָר אַמערסטן — בעלי־מלאכות און טרעגער.

דאָס שרייבן די בריוו איז צוגעגאַנגען אויף אַזאַ אויפן: דער מענטש האָט גערעדט און מיין פאָטער האָט געשריבן. ס׳איז אָבער געווען אוממעגלעך אַלץ צו שרייבן וואָס די מענטשן האָבן געוואָלט, ווייל טיילמאָל זענען עס געווען פאַרשידענע נאַרישקייטן. איך געדענק אַ פאַל, ווען אַ טרעגער האָט געבעטן, אַז מיין פאָטער זאָל שרייבן פאָלגנדיקס: „דערמאָן זיך, מיין ליבער פעטער, ווי איך האָב דיך יעדן פרייטיק געשמיסן אין באָד. אַ ספּעציעל בעזימל האָב איך געמאַכט פאַר דיר. אַזאַ גוטן שמייסער ווי יעך בין געווען, וועסטו נישט געפינען אין אַמעריקע". נאָכן ענדיקן שרייבן, פלעגט מיין פאָטער פאָרלייענען דעם בריוו און די „נאַרישקייטן" פלעגט ער צוגעבן פון אויסנווייניק. דער מענטש איז דאַן געזעסן און טרערן האָבן זיך געגאָסן פון זיינע אויגן און ער האָט זיך געשמאָלצן פאַר נחת. דערנאָך פלעגט מיין פאָטער פאַרקלעפן דעם בריוו, גיין אויף דער פאָסט קויפן מאַרקעס — און דער בריוו האָט אַוועקגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

איין מאָל איז מיר אויסגעקומען צו פאַרטרעטן מיין פאָטער ביים שרייבן אַ בריוו. מעשה שהיה כך היה: מיין פאָטער ז״ל האָט חול המועד נישט געשריבן קיין בריוו. איינער פון זיינע קליענטן האָט באַקומען גראָד חול המועד אַ בריוו מיט עטלעכע דאָלאָר פון זיינע קינדער. ער איז געלעגן קראַנק און געוואָלט גלייך שרייבן ענטפער. האָט מיין פאָטער געבעטן, אַז איך זאָל גיין צום קראַנקן אין שטוב און דאָרט אָנשרייבן דעם ענטפער.

איך האָב געגומען אַ טינטער מיט אַ פענע אוּן בין אַוועק צום קראַנקן. ער איז געלעגן אין בעט אוּן זיין פרוי איז נעבן אים געזעסן. איך האָב זיך צוגעהערט צו די ווערטער און צום קרעכצן פונעם קראַנקן. איך בין פשוט געריבט געוואָרן פון דער לאַגע און מיך האָט באַהערשט „אַזאַ שפּעריישקייט" אַז איך האָב אָנגעשריבן אַ זייער שיינעם בריוו. מיט עטלעכע חדשים

שפעטער איז געקומען אַן ענטפער און איין דאָלאַר פאַרן שרייבער פונעם שיינעם בריוו.

אין יאָר 1926 בערך איז געקומען פון אַמעריקע אַ געוויסער מילגראָם צו אַ חתונה פון זיינע קרובים אין קראָשניק. אַזאַ חתונה האָט נאָך קראָשניק נישט געזען. מען האָט געבראַכט אַ בדחן פון קעלץ, די כלי־זמרים פון לובלין און אַלץ אויפן חשבון פונעם רייכן קרוב פון אַמעריקע.

פאַרשידענע דעלעגאַציעס פון קראָשניקער אינסטיטוציעס זענען געגאַנגען צום גאַסט פון אַמעריקע בעטן הילף. אַזוי ווי מיין פאָטער איז געווען דער שרייבער פון די בריוו צו אים פון זיינע קרובים, האָט ער געראָפן מיין טאַטן און געבעטן ער זאָל אַלץ פאַרשרייבן און זיין דער פאַרמיטלער.

די בית־המדרש־בחורים זענען געקומען צום „אַמעריקאַנער" בעטן געלט פאַר „תיקון ספרים", האָט ער פאַרלאַנגט אַ רשימה פון די ספרים וועלכע מען דאַרף איינבינדן. קיין ספרים האָבן אין בית־המדרש נישט געפעלט. האָבן די בית־המדרשניקעס צוגעגרייט רשימות פון הונדערטער ספרים און אים דערלאַנגט. ערשט דאַן איז געקומען פון אים די נדבה.

מיין טאַטע איז אויסער דעם שיינעם שרייבן, געווען אויך אַ „ספרא רבה" נאָך פון זיינע בחורישן יאָרן. מיר האָט דערציילט מר יצחק בוכבינדער ז"ל, אַז ווען זיי זענען נאָך געווען ייִנגלעך, האָט מיין טאַטע אָנגעשריבן גאַנץ „מגילת אסתר" אויף אַ פאַסט־קאָרטל. ער האָט געהאַט זייער אַ שיינעם האַנטשריפט.

מיין פאָטער האָט זיך שטענדיק געהאַלטן פשוט און פאַלקסטימלעך, ניט געמישט זיך אין די קהלישע אינטריגעס, נאָר ווי אַ מענטש וואָס האָט געפונען זיין אינטערעס אין גאַנץ אַנדערע רוחניותדיקע וועלטן.

דורך די ברוטאַלע נאַצי־מערדער זענען אָפגעווישט געוואָרן מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער.

ת. נ. צ. ב. ה.

שמואל גאלדנער, בת־ים

הערשעלע טרעגער ז"ל

וואָלט איך געשריבן הערשעלע צינגיסער, וואָלטן גאָר וויניק געוווסט אַז דאָס מיינט מען דעם אַלעמען באַקאַנטן אין קראָשניק הערשעלע טרעגער.

אויף אַזעלכע געשטאַלטן ווי ער, האָט נאָך דוד המלך געזאָגט אין תהילים (קאַפּיטל ט"ו) : „הולך תמים, פועל צדק, דובר אמת בלבבו".

הולך תמים — קיינמאָל קיינעמען ניט וויי געטאָן, געגאַנגען זיין וועג, געזוכט פרנסה.

פועל צדק — געאַרבעט טריי און שווער, מקיים געווען דעם פסוק „בזיעת אפיך תאכל לחם". תמיד געשוויצט ביי דער אַרבעט.

דובר אמת בלבבו — שטענדיק מקיים געווען זיין וואָרט. יעדער סוחר אין קראָשניק האָט זיך געקענט סומך זיין אויף ר' הערשעלעס וואָרט.

וישכם ויאמר — אַרום 3—4 פאַרטאָג איז ר' הערשעלע שוין געגאַנגען אין בית־המדרש, מיטן טלית־און־תפילין זעקל אונטערן אָרעם. ער פלעגט זאָגן : דעם ערשטן זאַק טראָג איך פארן השי"ת — אויפן האַרץ ; שפעטער טראָג איך די זעק אויף דער פלייצע, כדי מפרנס צו זיין מיין פרוי און קינדער.

פרייטיק, ווען אין שטעטל האָט נאָך יעדער געהאַנדלט, געאַרבעט און פאַרדינט, האָט ר' הערשעלע זיך באַווייזן אין גאַס אַן אָפגעוואַשענער, זיין שיינע באָרד — אַ צוגעקעמטע, די שטיוול אָפגעשמירט און גלאַנציק — גרייט מקבל שבת זיין. מי ידמה לי ומי ישוה לו...

תמיד מיטן שמייכל אויפן פנים, דער אמתער שמח בחלקו. אַז מ'האָט אים געפרעגט „ווי גייט אייך מיט געזונט און פרנסה?" האָט ער געענטפערט „ברוך ד' יום יום".

אַזאַ איז געווען די פאַלקסטימלעכע, ערלעכע גע־
שטאַלט פון ר׳ הערשעלע טרעגער הי״ד. זאָל ער זיין
אַ מליץ־יושר פאַר אַלע קראַשניקער יידן.

שמואל בראנד, תל־אביב

★

צום אנדענק פון
ישראל בן חיים ענדער הי״ד

מיר ווילט זיך דערמאָנען אַ יִיד פון קראַשניק, מיט
וועלכן איך האָב צוזאַמען געליטן אין לאַגער בודזין,
צוזאַמען אין איין צימער געווען דעם גאַנצן אַרבעטס־
טאָג, אַראָפגערעדט זיך פון די פאַרטרויערטע הערצער
און געטרוימט צו דערלעבן די פרייהייט.

וועז מען האָט ליקווידירט דעם אַרבעטס־לאַגער
אין בעלזשיץ, האָט מען די לעבן געבליבענע געבראַכט
אינעם קאַ־צעט בודזין, אָנגעפירט פונעם סאַדיסטישן
מערדער פייקס ימ״ש. דאָרט האָב איך אין דער פריזיר־
שטוב באַגעגנט אַן אָנשטענדיקן פיינעם יִיד, וועלכער
איז נישט געווען קיין פריזירער, נאָר בלויז געהאָלפן.
דאָס האָט דער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט שטאָקמאַן
הי״ד אַריינגענומען דעם קראַשניקער יִיד אין דער פרי־
זירריי, ווו די געפאַרן זענען ניט געווען אַזוי גרויס.
אַזוי האָט ער געטאָן ווי נאָר ר׳האָט געקאָנט כמעט
מיט די אַלע וועלכע האָבן געהאַט פאַרדינסטן פאַרן
יידישן פאָלק: הרב משה שאפירא, הרב שטאָקהאָמער
הי״ד, ד״ר ליפע בלאָך הי״ד און נאָך עטלעכע
אָנגעזעענע עסקנים, וועלכע ער האָט איינגעאַרדנט
ביי לייכטערע אַרבעטן, כדי נישט אַרויסצוגיין פון
לאַגער.

באלד אין ערשטן טאָג האָט זיך צווישן מיר און
ישראל ענדער פאַרבינדן אַ האַרציקע חברישע פריינד־
שאַפט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט אין
בודזין, ווי אויך אין מ״ידאַנעק, ביזן טויטן־מאַרש קיין
אוישוויץ, פון דאָרט קיין מאַטהאוזען, ווו ער איז טראַ־
גיש אומגעקומען.

עס ווילט זיך דערמאָנען עטלעכע עפיזאָדן פון
לאַגער בודזין:

אין דעם געדענק־טאָג פון דער באַלפור־דעקלאַ־
ראַציע, האָט ישראל ענדער איינגעאָרדנט צווישן אונדז
אין דער פריזיר־שטוב אַ יום־טוב. דער קאָמענדאַנט
שטאָקמאַן האָט פאַרשאַפן בעסער עסן און ישראל האָט
פאַר אונדז געזעדט, דערמאָנט דאָס יאָר 1917, דעם
דערהויבענעם מאָמענט וועז די דעקלאַראַציע איז פאַר־
עפנטלעכט געוואָרן. מיט פאַרביטערונג האָט ער גע־
רעדט וועגן דער שולד פון די קאָלטע ענגלענדער, וועל־
כע האָבן כמעט צעטרעטן דעם וועלט פון דער דע־
קלאַראַציע.

אַ צווייט מאָל האָבן מיר געפייערט דעם געבורטס־
טאָג פון ד״ר הערצל און פון ערשטן ציוניסטישן קאָנ־
גרעס. ביי יעדער געלעגנהייט האָט ענדער באַטאָנט,
אַז ווער עס וועט לעבן בלייבן, וועט מיט געוואָלט
דורכברעכן די ענגלישע מויער און קומען אין אונדזער
אויסגעבענקט לאַנד, דאָרט אויפשטעלן אַ יידישע מלוכה.
מען וועט זיך מער נישט פאַרלאָזן אויפן חסד פון די
פעלקער, וועלכע ווייסן זיכער פון אונדזער אומקום —
און זייער שווייגן איז אַ שטילע הסכמה צו די מערדערס.

זיין שטאַרקן גלויבן אין אַ יידישער צוקונפט אין
אונדזער לאַנד, האָט ער נישט אויפגעגעבן אין די סאַמע
קריטישע מאָמענטן. וועז מען האָט אונדז בעתן טויטן־
מאַרש אַריינגעטריבן אין אַ ציגעלניע נעכטיקן, האָט
ער געזאָגט צו זיין זון יעקב:

— קינד מיינס, איך ווייס נישט אויב איך וועל אויס־
האַלטן דעם וויטערדיקן וועג. צו אַנטלויפן בין איך
נישט אימשטאַנד. אַנטלויף דו, ראַטעווע דיך, וועסט
צוזאַמען מיט אנדערע יידישע בחורים בויען דאָס
יידישע לאַנד. געדענק נקמה צו נעמען אין די נאַציס.

ווי איך האָב שוין דערמאַנט, האָבן די מערדערס דערפירט אים ביז מאַטהאוזען וווּ ר׳איז אומגעקומען אַ קורצע צייט נאָך זיין זונס אַנטלויפן. דער זון האָט אויסגעפירט זיין פאַטערס לעצטן וווּנטש און באַלד נאָך דער קריג, איז ער מיט „עליה ב׳״ געקומען קיין ארץ־ישראל און טאַקע געקעמפט פאַר דער יידישער מדינה.

זאָלן די דאָזיקע ווערטער זיין אַ מצבה פאַר מיין חבר און טייערן ייד, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געקעמפט מיט די פוילישע אַנטיסעמיטן אין קראַשניקער מאַגיסטראַט, צי אין אַנדערע אינטסיטוציעס, פאַר די יידישע רעכט. ער איז געווען אַ ציוניסט בלב ובנפש.

רב גאָלדשטיין, פאַריז

ר׳ נחמיה שטיינגוס

לאחר נשואי בגיל 18 הכרתי את חמי, ר׳ נחמיה שטינגוס ז״ל. ר׳ נחמיה היה תלמיד חכם, ירא שמים ושומר מצוות קלות כחמורות. חמי ריכז את ״אגודת ישראל״ בעירו ועסק בצרכי ציבור לשם שמים. הוא אהב את הנוער הדתי, התמסר לו והקדיש את חייו ללימודי הקודש. ביתו שימש כאכסניה לכל יהודי ויהודי אשר בקש את עזרתו הגשמית והרוחנית.

נחמיה שטיינגוס ז״ל ומשפחתו

היה מחסידי מארקישוב, מוכר ואהוב על הציבור וזאת בשל אדיבותו ומסירותו לכל. מצאצאיו יצאו תלמידי חכמים רבים. אשתו מרים ז״ל היתה אשה צדקת בעלת מידות טובות. גם אשתו השניה מרת נחמה ז״ל היתה אף היא אשת־חיל טובה ומסורה.

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים.

לייביש וחנה דרדקמן (שטיינגוס)
אלימלך ורחל ליבנה (מבית שטיינגוס)

חמיה׳לה צשלר ז״ל

חמיה׳לה צשלר, כפי שהיו רגילים לכנותו, היה דמות ידועה בעיר. כל שבור־לב שהיתה לו בעיה עם השלטונות, בנוגע לתשלומי מסים, או למשפט מקומי, או לתפיסת סחורות בגלל אי תשלום מסים — פנה ל״חמיאלי״ לשאול בעצתו. לכל אחד ניתן היעוץ וכך הצליח ״חמיאלי״ לשכנע אנשים שיש עוד משהו לעשות ושלא הכל אבוד.

סדר יומו התחיל עם שחר, בלכתו לבית הכנסת, כשתחת בית שחיו תיק גדול מבד קטיפה (טלית־זאק) לנשיאת הטלית, 2 זוגות תפילין של רש״י ורבנו תם וחומש גדול ועבה ״חוק לישראל״, שנוסף לפרשיות השבוע היו שם פרקי משניות ופרקי אגדה. יום יום בגמר התפילה בצבור, היה מסיים את תפילתו בפרקי החוק לישראל, שראה בכך חוק בל יעבור.

צערו היה רב כאשר חש שלא בטוב ולא יכול היה ללכת לבית הכנסת, ביום הששי — ביום בו אספו בחורי בית המדרש כסף אצל המתפללים עבור עניים מכובדים, שהתפרנסו מכך שבחורי בית המדרש נתנו להם מתן בסתר, והוא עשה מאמץ עליון להגיע לבית הכנסת ולחלק את דמי הצדקה. לא היה זוג (הבחורים התרימו בזוגות) שלא קיבל ממנו מתת־חסד בסבר פנים יפות.

בליל־שבת, עת שב מבית הכנסת בגמר התפילה היה אושרו מרובה ביותר. בבית — שולחן ערוך, נרות דולקים, כלים שונים, ובגמר הקידוש על היין היתה אמירת ״אמן״ של כל המשפחה אחר נטילת ידיים שלפני האוכל וזמירות בנגינתו של הרבי ממרקישוב שנחמיה נמנה על חסידיו הנלהבים. לא פעם קרה שהשביתו את עונג השבת, כשבאו אנשי שלטונות המסים או שוטרי המשטרה המקומית להתארח אצלנו והביעו רצונם לאכול געפילטע־פיש עם חלה. אבי היה נאלץ לזמר בשקט את הזמירות. חעמיאלי ניצל את ההזדמנות וביקש בשביל יהודי זה את הפירות שנתפסו אצלו ועלולים להתקלקל, לסדר בשביל משנהו תשלומים חלקיים. כמובן שבזמן הזלילה הסכים הגוי לכל דבר, והכל סודר. אבי היה מנחם את עצמו שקיבל תמורה טובה על הפסד של עונג־שבת.

אחת מפעולותיו הציבוריות החשובות ביותר היתה ״מוסד לינת הצדק״ שנמנה על מיסדיו הראשונים. לעזור לחולים חסרי אמצעים, וכשהעירו אותו משנתו בלילה להשיג לחולה מסויים רופא, כלי כלשהו, או

עזרה אחרת, לא שאל ולא בדק באם הכרחי הדבר והיה מוכן ללכת ולעזור בכל עת.

כאשר "אגודת ישראל" שבה היה חבר, יסדה את קרן היישוב, (הקרן לאסוף כספים לגאולת אדמת ארץ ישראל) היה בין הראשונים שהתמסרו בכל מאודם ונפשם לפעולה וניצל כל הזדמנות לאיסוף כספים, למטרה קדושה זו של גאולת אדמה הקדושה. הוא ראה בזאת אתחלתא דגאולה ותקוה גדולה לעלות באחד הימים לארץ ישראל.

לא זכה לעלות ארצה. נרצח על ידי הגרמנים ימ"ש בזמן השואה, יחד עם יתר נכבדי קראשניק הי"ד.

פישל צשלר (אפרים חרש)

ר' אלתר משה מלכה'ס
(אלתר ראובן עזריאל זיסברג) הי"ד

חותני ר' אלתר היה מחסידי לובלין בקראשניק. הוא היה בנו של הדיין ומו"צ בלובלין, ר' יעקב פרץ זיסברג זצ"ל. מבין ששה עשר ילדיו של הדיין נשארו בחיים רק שניים וכמובן שמרו עליו כעל בבת עינם. מאביו הדיין ינק חותני את האהבה לתורה ולמצוותיה. אהבה זו ליוותה אותו עד אחרית ימיו. ר' אלתר היה בחור ישיבה מתמיד, עסק בלימוד תורה יומם ולילה. כשהגיע לפרקו שדכו לו את זוגתו שרה רחל (רוחטשה). בין יתר התנאים שהתנה דרש גם מחותנו שיאפשר לו אחרי החתונה להמשיך ולהתמיד בלימוד תורה. כפי שהיה נהוג בעיירות בפולין, היתה פרנסת הזוג הצעיר מוטלת במשך כמה שנים על אבי הכלה. לאחר נישואיו גוייס חותני, בימי מלחמת רוסיה—יפן, לצבא הרוסי. במשך ארבע שנות שירותו בצבא נזהר ושמר על דבקותו כבן־תורה, ולפיו לא בא שום מאכל בלתי כשר, דבר שהיה קשה מאוד לעמוד בו בתנאים ששררו בתקופה ההיא.

כעבור כמה שנים חזר לקראשניק ומכיוון שהמשפחה גדלה חייב היה להיכנס לעול הפרנסה, אך יחד עם זאת התמיד בלימודים. יום יום היה קם בשעה ארבעה לפנות בוקר וישב ב„שטיבל" של חסידי לובלין עד שעה שמונה. כך נהג גם בימים שהיה חולה, כשהרופאים אסרו עליו לצאת החוצה ובמיוחד בימי החורף הקרים. הוא לא שם לב לדברי הרופאים וטען ששליחי מצוה אינם ניזוקין. כשחזר הביתה אחרי תפילת שחרית ניסה גם לעזור לזוגתו רוחטשה הי"ד בפרנסת בני ביתו, אך עיקר עול הפרנסה היה מוטל על חותנתי.

פרט ללימודיו בשעות הבוקר ראה חובה לעצמו לחנך את הנוער לתורה ולמצוות על ידי מתן שיעורים לצעירי אגודת ישראל בשעות הערב. כידוע, לא היה נהוג ללמוד גמרא ופוסקים ביחידות, לכן מצא חותני חבר ללימודים שאמנם לא היה גברא רבא בתורה, אך כעבור מספר שנים נתעורר בו ענין רב ללימודים.

את חותני ז"ל הכרתי בשנת 1933 כשבאתי לקראשניק לערוך חופה וקידושין עם זוגתי יהודית שתחי', לפני עלותנו ארצה. אופיינית היתה צורת גישתו אלי. למרות שידע שאני נמנה עם חברי החלוץ ביקש ממני שאלמד גמרא עם בנו אברהם ז"ל שנפטר אחר כך בישראל. בדרך זו רצה לתהות על קנקני — מי ומה אני. במשך שמונה ימי שהייתי בקראשניק הספקתי להכירו ולחבבו עלי.

חותני ר' אלתר הי"ד ידע כנראה גם פרק בפוליטיקה. כמה חדשים לפני פרוץ המלחמה, שהביאה שואה על עם ישראל, כתב אלינו כי חיים אנו באווירה מלחמתית הקרבה לבוא. היטלר ימ"ש מתכונן לכך, והדבר מורגש גם בבתי חרושת התת־קרקעיים בסביבה, בהם מייצרים נשק. תקותו העזה לעלות ארצה לא נתגשמה, הואיל ומצבי החומרי הקשה אז לא הרשה לי להביא המשפחה ולכלכל אותה. רגש האשמה בשל מחדל זה לא הרפה ממני במשך שנים רבות לאחר מכן.

חותני ר' אלתר וזוגתו בחייהם ובמותם לא נפרדו. קלגסי הנאצים ימ"ש ירו בהם ביום אחד, בכ"ה ניסן תש"ב. את חותנתי שהיתה מרותקת למיטה מחמת מחלת השיתוק ירו במיטתה, וחותני עטף את עצמו בקיטל לבן ובטלית, שכב על האדמה על יד קרונות המשלוח ולא רצה להיכנס לתוכם. הנאצים ירו בו ושניהם הובאו לקבורת ישראל בקראשניק ביום אחד.

בתו מלכה ובעלה יעקב יצחק ריידל הי"ד וילדיהם נספו במחנות ההשמדה. בנו יהודה לייב נפטר בדרך נסיגתם של הגרמנים מפולין ומשפחתו נשמדה במחנה ריכוז. בארץ ישבו חמישה מיוצאי חלציהם: בנו ר' יעקב פרץ ז"ל שנפל בעבודה בשנת 1939; בנו ר' אברהם ז"ל שנפל בעבודה בשנת 1951 (הלך עירידי); בתו חנה אשת ר' יהושע פנחס פרנס ז"ל; בתו פריידה, אשת הרב ר' משה יצחק דויטש שליט"א; בתו יהודית אשתי שתחי' לימים ארוכים. ת. נ. צ. ב. ה.

חתנו **שלמה גלברד**

לייבל בראפמאן ז״ל

בחור אינטליגנטי ותלמיד חכם. ממשפחה חסידית, ממנהיגי „ההסתדרות הציוניים הכלליים״ ומפעיליה הבולטים של „הנוער הציוני״ בקראשניק. אחד הפעיליים של קרן הקימת לישראל, מדריך רוחני, עסקן תרבותי ומרכז מסביבו את מיטב הנוער הציוני בקראשניק. נספה בשואה.

ש. נ.

לזכר שלום ווינער

די ווונד איז נאָך פריש און ס׳איז שווער זיך צוגעווינען צום גענאַנק, אַז שלום איז שוין מער נישטאָ. איך דערמאָן זיך ווי זיין השפעה אין קראָשניק איז געווען אַזוי גרויס אין די חלוצישע קרייזן און אין אַלע ציוניסטישע גרופירונגען. יעדן איינעם אַנגעשטעקט מיט דעם נאַציאָנאַלן גייסט, מיט וועלכן ער האָט געאָטעמט. פאַרמאָגט אַ סך איניציאַטיוו און אַקטיוויטעט. ער האָט געשטרעבט קיין ארץ־ישראל, לכתחילה, זיין גורל האָט געוואָלט, ער זאָל לעבן אין גלות.

ער איז געווען באַשאָנקן מיט פיל מעלות, און די ערשטע — זיין אָרגאַניזאַטאָרישער גייסט. ער איז געווען דער לעבעדיקער נערוו פון דער יוגנט אין קראָשניק, שפעטער — אין ניו־יאָרק. קיין זאָך איז פאַר אים נישט געווען שווער, וועט ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, בפרט פאַר קראָשניק.

זייער פיל האָט ער געטאָן פאַר דער שארית הפליטה, געזאָרגט פאַר יעדן אייגעם באַזונדער. זיין היים איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַלעמען, געטיילט זיך מיט דעם וואָס ער האָט געהאַט. ווען ער אַליין האָט נישט געקענט העלפן, האָט ער געזאָרגט, אַז אַנדערע זאָלן געבן הילף.

זייער פיל האָט ער אויפגעטאָן פאַר דעם אויפבוי פון קראָשניקער הויז אין ישראל, לזכר אונדזערע אומגעקומענע קדושים.

ליידער האָט ער נישט זוכה געווען צו זען דאָס הויז. בעת זיין באַזוך איז ישראל מיט אַכט יאָר צוריק, האָט ער געטראָפן אַ חורבה. דאָך איז ער געווען פון אַלעמען באַגייסטערט און געהאָפט צו זיין מיט אונדז אין ישראל.

ערשט מיט אַ יאָר צוריק האָב איך אים געטראָפן אין ניו־יאָרק, לאַנגע שעהן פאַרבראַכט אין שמועסן וועגן לאַנדסלייט אין גאָר דער וועלט און אין ישראל. ער אַליין האָט נישט געווּסט ווי קראַנק ער איז. זיין לעצטער פאַרלאַנג איז געווען צו קומען אין ישראל. „ווען נישט לעבן אין ישראל — איז כאָטש שטאַרבן...״

ס׳איז פאַריבער אַ יאָר און שלום איז שוין נישט צווישן די לעבעדיקע. זאָל זיין אָנדענק זיין אַ סימבאָל פאַר אַלע קראָשניקער, וווּ זיי זיינען.

איך בויג מיין קאָפּ אויף דיין פרישן קבר און זאָג שטיל אַ תפילה פאַר דיין איידעלער נשמה, וואָס האָט כמעט נישט געווּסט פון קיין פערזענלעכן לעבן, נאָר לטובת הכלל. זאָל געבענטשט זיין דיין אָנדענק!

רחל מורמיסקי, גבעתיים

פון די שטעטלדיקע טיפן

דער ייד וואָס האָט געהייסן פאַלאק...

מיינע זכרונות פון די קינדער־יאָרן זענען דער עיקר פאַרבונדן מיטן חדר. איך האָב געלערנט בייַ אייזיק־הערש מלמדס זון, דאָס איז געווען אין יאָר 1927.

איבער אונדזער חדר, אויפן שטאָק, האָט געווויינט די משפחה פּאַלאַק. ער האָט געהייסן משה, זי — פּויטשע. דאָס פּאַרפּאַלק האָט זיך שטענדיק געקריגט. ער איז געווען אַ שרייער, אויך נישט קיין איבעריק קלוגער. ער האָט געשריגן און זי האָט זיך צוגעהערט. אַיין מאָל איז געווען אַ שטאַרקע מחלוקת. פּויטשע איז אַראָפּ אין גאַס, ס׳איז געווען נאָענט צו פּסח. שרייט ער צו איר: „פּויטשע, פאַרגעס נישט צו קויפן כרפּס". זי גייט אַפּ אַ שטיקל וועג און פלוצלינג קערט זי זיך צוריק און שרייט אַרויף: „משה, וואָס מיינט מען כרפּס?" ענטפערט ער: „עס איז מיט איר נישט אויסצוהאַלטן, אַלע יאָרן פאַר פּסח קויפט זי כרפּס, און דאָס יאָר ווייסט זי גאָרנישט וואָס דאָס איז. די חדר־יינגלעך לאַכן דאָך פון דיר — כרפּס מיינט מען קאַרטאָפל, יעצט ווייסטו שוין, בהמה!"

מיט דעם האָט זיך דאָס געענדיקט.

זיי זענען געווען גרויסע אַרעמעלייט. פּויטשע פלעגט אַוועק גיין אָפט פון דער היים אויף אַ פאָר טעג. איר פאַרגעניגן איז געווען צו גיין אין שכנותדיקן שטעטל זאַקשעוויק. דערווייל איז זי דערגאַנגען ביז צום קראָשניקער שפּאַציר־גאָרטן, וואָס האָט זיך געפונען אַנטקעגן אונדזער ווינונג. אַ ביסל ווייטער האָט געווויינט משהלע חנא׳ס, אַ שניידער. אַז פּויטשע איז געגאַנגען קיין זאַקשעוויק, האָט זי זיך קוים דערשלעפּט... צו משהלע חנא׳ס. מער האָט זי נישט געקענט גיין. אַז זי איז דאָרטן אַריין געקומען, האָט מען זי געפרעגט: „פּויטשע, ווו אַהין גייט איר?" האָט זי געזאָגט „קיין זאַקשעוויק". ווייזט אויס, זיי האָבן געהאַט מיט איר מיטלייד, אַדער פון איר אָפּגעלאַכט, און דערקלערט, אַז זי איז שוין אין זאַקשעוויק. האָט זי זיך שטאַרק געווונדערט: דער זעלבער משהלע חנא׳ס, די זעלבע ניי־מאָדישן... אַז ס׳איז געווען פאַרנאַכט, האָט מען איר געגעבן צו עסן און געהייסן גיין אַ היים. האָט זי געזאָגט, אַז ס׳איז שוין פינצטער, ביינאַכט האָט זי מורא צו גיין. האָט מען איר געמאַכט אַ געלעגער און זי איז דאָרטן געשלאָפן.

נאָך משהלע חנא׳ס איז זי געקומען צו אונדז. מיין גאָטזעליקע מאַמע האָט זי גוט אויפגענומען. נאָך דעם ווי זי איז אַ ביסל געזעסן, האָט זי געפרעגט מיין מאַמען: „זעלדע, איר וועט מיר זאָגן דעם אמת, איז דאָס שוין זאקשעוויק ווי איר ווויינט?" האָט מיין מאַמע געזאָגט: „פּויטשע, ווי פּאַלט איר אויס, דאָס איז דאָך קראָשניק", „טאָ פאַר וואָס האָט מיך עפּעס משהלע חנא׳ס אָפּגענאַרט?".

„עס קאָן נישט זיין, זיי זענען אַרנטלעכע מענטשן" — האָט מיין מאַמע געזאָגט. „זיי האָבן דיך נישט אָפּגענאַרט, נאָר זיי האָבן געהאַט רחמנות אויף דיר, געזען, אַז דו האָסט נישט קיין כוח צו גיין, האָבן זיי דאָס געזאָגט" — האָט מיין מאַמע זיי פאַרטיידיקט. „עס איז נישט פאַר אייערע יאָרן צו גיין אַזאַ מהלך". זי האָט איר געגעבן זאַכן פאַר איר און פאַרן מאַן — און זי איז געגאַנגען צו אַן אַנדערן שכן.

זיי האָבן געהאַט איין זון, יעקב.

משה פּאַלאַק האָט ליב געהאַט צו זיצן אין בית־המדרש ביים אויוון און זיך וואַרעמען. ווינטער און זומער איז ער אַזוי געזעסן. די חדר־יינגלעך פלעגן מיט אים טשעפּן, געפונען פאַרשידענע נעמען, און ער האָט געשאָלטן. אַז אַ בעל־הבית האָט געמאַכט אַ קידוש, אָדער אַ מלווה־מלכה, אָדער אַזוי אַ סעודה פאַר די אַרעמעלייט אין בית־המדרש, איז אויך ער געווען צווישן זיי. די יינגלעך האָבן צו אים געשריען: „אַז דו הייסט פּאַלאַק, ביסטו דאָך נישט קיין ייד, נאָר אַ גוי". ער ווידער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ר׳איז יאָ אַ ייד...

די שניידערס בערעלע און מענדעלע

אין קראָשניק האָבן געלעבט צוויי ברידער שנייַדערס: בערעלע און מענדעלע, זיי זענען געווען גרויסע אַרעמעלייט. געניייט כאַלאַטלעך מיט הויזן פאַר די חדר־יינגלעך, נאָר שטענדיק זענען דאָרט געווען אָפּענע ערטער... דאָס הייסט, אַז די מאַשין האָט נישט געניייט אַלץ. אַז מען איז צו אים אַוועק מיט אַ טענה: „היתכן, מענדעלע, איר האָט דאָך נישט פאַרענדיקט". האָט ער געזאָגט: „וואָס זאָל איך טאָן, אַז די מאַשין לאָזט אויבער. זי ווערט מיד אין מיטן נייַען". ער האָט נישט געווואָלט פאַריכטן — און די מאַמעס האָבן עס געמוזט צו ענדיקן.

דער צווייטער ברודער האָט געניייט וויסע וועש. ביידע ברידער האָבן געווינט צוזאַמען, נאָר יעדער אין אַ באַזונדער צימער. אַז ס׳איז ווער געקומען צו זיי עפּעס באַשטעלן, האָט מען אים געפרעגט: „צו ווען

דאַרפט איר, צו בערעלען, אָדער צו מענדעלען?" אַז מען האָט געזאָגט צו בערעלען, האָבן זיי שוין פֿאַר־שטאַנען וועגן וואָס עס האָנדלט זיך.

ווען מ'איז געקומען אין חדר אין אַ נייעם כאַלאַט און הויזן, האָבן די יינגלעך חוזק געמאַכט, געפרעגט: „ווער האָט עס ענייט — בערעלע, צי מענדעלע?" האָסטו געזאָגט מענדעלע, האָבן זיי געזאָגט: „עס זעט אויס ווי בערעלע וואָלט עס ענייט". עס האָט נישט געהאָלפן וואָס מען האָט צו זיי געריידט — זיי האָבן זייערס געזאָגט און פֿאַרטיק.

אַז מען איז געקומען אַ היים מיט אַ געוויין און דערציילט דער מאַמען וואָס די יינגלעך זאָגן, אַז די בגדים האָט ענייט בערעלע, האָט די מאַמע באַרויקט: „לאָך זיך אויס פון די שקצים, דו ווייסט דאָך, אַז מענדעלע האָט עס ענייט, זאָלן זיי רעדן און לאַכן, די נאַרישע יונגען".

אברהם בראָווער

★

מיין היים און משפחה

אַ ביסל אַרויס פון שטאָט — אַ ברונעם פונוואַנען מען האָט געשעפט וואַסער, נידעריקע, הילצערנע הייז־לעך און קליינע געוועלבלעך אין די אָרעמע געסלעך — דאָס האָט געהייסן „די וואַניס".

דאָרט איז געשטאַנען מיין פֿאָטערס נידעריק, הילצערן הייזל. פון פֿאָרנט — אויסברוקירט מיט שטיינער, נידעריקע פענצטער, אַז ווען מ'איז פֿאַרבייגעגאַנגען, האָט מען אַלץ געזען וואָס עס קומט פֿאָר אין שטוב — אַ צימער מיט אַן אַלקערל. מישטיינס געזאָגט, וואָס האָט מען געדאַרפט באַהאַלטן? דאָס ביסל אָרעמקייט?

מיין פֿאָטער, אַ ייד אַ למדן, האָט געגלויבט אין תורה, תפילה און צדקה, תמיד געווען צופֿרידן מיט דעם וואָס ער האָט. פֿרנסה? גאָט וועט העלפֿן... זיין גייסטיק פֿאַרגעניגן — לערנען און פֿאָרן אויף יום־טוב צום רבין. מיין מוטער — אַ גאָטספֿאָרכטיקע גוטע יידישע מאַמע האָט זיך פֿאַרנומען מיט דער הויז־ווירטשאַפֿט, מיט די קינדער, מיט די זאָרגן פֿאָרן אויסקומען מיט דער פֿרנסה און געלויבט דעם ריבּשאַפֿער פֿאַר אַלץ, וואָס ער האָט איר געשענקט...

איך דערמאָן זיך מיט וועלכער יום־טובדיקייט מיין מאַמע האָט אָנגעצונדן די שבת־ליכט, אַוועקגעשטעלט דעם זילבערנעם בעכער וויין צום קידוש און דאָס זמירות זינגען פון אַלע קינדער. (אָ, נישטאָ מער יענע היימישע פֿריידּ פון אַ שבתדיקן טיש און די ייליקייט פון די ימים־טובים, וועו מיין פֿאָטער האָט געלייגט זיינע הענט אויף די קינדערס קעפּ און זיי געבענטשט. אָט דער ייליקער ציטער פון יענע פֿאָרכטיקע טעג רופט נאָך היינט אַרויס פיל עמאָציעס...).

מיין עלטסטער ברודער יצחק־משה איז געווען אַן איבערצייגטער אגודהניק. מיין צווייטער ברודער אלי־מאיר — שוין אַ ביסל אַן אויפגעקלערטער. איך געדענק נאָך ווי היינט, וועו אין אַ שיינעם פרילינג־טאָג, אין יאָר 1928, האָט ער אַראָפּגעווארפן די לאַנגע קאַפּאָטע און געקומען אַ היים מיט אַ טונקל־בלויען קורצן אַנצוג.

וועו מיין פֿאָטער האָט דאָס דערזען, האָט ער געמאַכט אַ זויערע מינע און אויסגערופן: „אַזאַ בושה, מיין זון אין קורצע בגדים, פון דעם יונג וועט קיין לייט נישט זיין, ער ווערט קאַליע..."

איך האָב געהערט צו דער יוגנט־באַוועגונג „פריי־הייט" פון פועלי־ציון. איך האָב ליב געהאַט צו פֿאַר־ברענגען מיט מיינע חברים אויף פֿאַרזאַמלונגען, ליטע־ראַרישע אונטערנעמונגען. איך געדענק נאָך ווי היינט די הייסע דיסקוסיעס און פלאַמיקע רעדעס פון די פירנ־דיקע חברים: פאלעק, בראָנער, אבע זיסבערג, ניסענ־בוים און אַנדערע. די באַגייסטערטע שילדערונגען פון אונדזער היימלאַנד — ארץ־ישראל, דער ברען פון דער חלוצישער יוגנט צו קומען אין אונדזער אויסגעטרוימטן לאַנד.

צוויי מאָל אין וואָך, אין אָוונט, האָב איך געמוען לעקציעס פון עברית ביי אונדז אין לאָקאַל. קומענדיק אַהיים אַ ביסל שפּעטער, האָט אויף מיר מיין פֿאָטער אָנגעשריגן און אַן אַנדערש מאָל אפילו מיר באַהאַלטן דאָס אָנטאָן. מיין מוטער האָט מיך שטענדיק מער פֿאַרשטאַנען און אויפגעקלערט דעם טאַטן, אַז איך טו נישט קיין שלעכטס, אַז מיינע חברים זענען אויך פון אַ חסידישער היים און זיי לערנען מיט מיר צוזאַמען.

אין איינעם אַ פרימאָרגן, וועו מיין פֿאָטער איז געזעסן ביים פרישטיק, האָט ער באַמערקט אויפן טיש מיינס אַ בוך וועלכן כ'האָב פֿאַרגעסן אָוועקצולייגן. דאָס איז געווען: „אין פוילישע וועלדער" פון אפאַטאשו, וווּ ער שילדערט דעם קאָזקער רבינס הויף, דאָס לעבן פון חסידיזם. דער טאַטע האָט אַ ביסל געבלעטערט און געלייענט — ביז ר'האָט אויסגעשריגן: „אַזאַ אַפּיקורסות, רחמנה לצלן, ביי מיר אין שטוב..."

ס׳איז געווען אַ פרייטיק, וועז מיין מוטער האָט געהייצט דעם אויוון צו באַקן חלות אויף שבת. נישט לאַנג געטראַכט, האָט ער גענומען און אַריינגעוואָרפן דאָס בוך אין אויוון אַריין...

דאָס בעסטע נחת האָט מיין פאָטער געהאַט פון מיין יינגערע שוועסטער הדסה, שילערין אין דער „בית־יעקב״־שול. זי איז געווען די צווייטע האַנט פון דער לערערין, געקנעלט און געלערנט תנ״ך, רעדאַקטירט אַ וואַנט־צייטונג. באַזונדערס האָט זי זיך אויסגעצייכנט מיט אירע רעפעראַטן אויף פאַרשידענע אונטערנעמונגען פון דער „בית־יעקב״ שול, ווייל זי האָט געשמט מיט איר וויסן אין תורה. נישט איין מאָל האָבן באַקאַנטע חסידים פון מיין פאָטער געזאָגט, הערנדיק זיין טאַכטער רעדן, אַז זי קען זיך פאַרהערן מיט דעם גרעסטן חסיד...

וועז אָבער אין אַ שיינעם טאָג האָט מיין שוועסטער פאַרגעשלאָגן, אַז זי וויל פאָרן קיין קראָקע לערנען אין דעם לערערין־סעמינאַר, האָט מיין פאָטער געזאָגט: — משוגע מיינע שוגאים, אַ מיידל אַליין אין אַ גרויסער שטאָט, דו קענסט אַזוי אויך שוין צו פיל. — און פון אירע פלענער איז גאָרנישט געוואָרן...

*

פון יענער צייט ביז הײַנט זענען טייכן בלוט פאַרגאָסן געוואָרן, טייכן בלוט פון מיינע ברידער — און צעשטערט, צעטראָטן פון די נאַצישע שטיוול דאָס בעסטע און שענסטע וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט.

פאַרשניטן איז געוואָרן אונדזער היימשטאָט קראָשניק מיט אירע פאַרטייען און אַרגאַניזאַציעס, פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון רעכטס און לינקס. קראָשניק מיט אירע בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך, מיט אירע פרומע און פרייע יידן, מיט איר באַגייסטערטער יוגנט, וואָס האָט געחלומט און געקעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

זאָלן די שורות זיין צום זכרון פון מיין טייערן ברודער יצחק־משה, זיין פרוי רבקה, זייערע דריי קינדער און אַלע קראָשניקער וואָס זענען אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים.

כבוד דעם אָנדענק פון די קדושים!

העלא גוטלערנער־פערשטמאן, פאריז

מיינע פיר מלמדים

איך בין געבוירן אין יאָר תרנ״ב (1892). דער ברית איז געווען אין דער אַלטער שוהל, אין ראש־השנה, פאַר תקיעת שופר (אַ דאַנק דעם הייס איך יצחק). וועז איך בין אַלט געוואָרן 3 יאָר, האָט מען מיך אַריינגעגעבן צו ר׳ אברהם מלמד, אַן אַלטער יידֿ, ביי וועלכן ס׳האָבן געלערנט יונגלעך מיט מיידלעך. דאָס חדר איז באַשטאַנען פון איין צימער, דאָרט איז אויך געווען די קיך, דאָס חדר און דער אלקער צום שלאָפן.

דער רבי איז גראָד געווען נישט קיין בייזער, נאָר אויב אַ קינד האָט נישט געקאָנט אַזוי גיך אויספאַסן זיין „קמץ אלף — א״, האָט ער אים אַריבער געלייגט אויף דער באַנק לעבן זיך, אויפגעקנעפלט די הייזלעך און דער קאַנטשיק האָט אַזוי לאַנג געשמיסן, ביז דער גאַנצער וויזאָגט־מען־עס איז רויט געוואָרן. אַז די רעביצין האָט זיך געבעטן: „וואָס שלאָגסטו אַזוי פיל?״ פלעגט דער רבי ענטפערן: „עס וועט אים שוין קריכן אין קאָפּ אַריין״... טאָמער האָט דאָס קינד אַ ביסל מער אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָט מען אים נאָך דעם שמייסן איבערגעדרייט דאָס היטל און אים געגעבן צו האַלטן אַ בעזעם. יעדער יינגל און מיידל האָבן אים צוגעגעבן פון אונטן אַ פעטשל. מיין בעלפער איז געווען הירש מלמד, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט אסתר ר׳ אייזיק לייבס, זייער אַ שיינער יידֿ. דערנאָך איז ר׳ אייזיק לייב אַליין געוואָרן מלמד.

מיין רביצין, אברהם מלמדס פרוי, געדענק איך ווי היינט. אויף פרישטיק האָט זי אים געגעבן אַ גלאָז וואַסער מיט מילך, אַ גרויס אייער־קיכל, מיט אַ שיין עפּעלע. (היינט שטעלט זיך פאָר: אַ קינד פון 3 יאָר אַריינצוגעבן צו אַ מלמד, וועלכער איז אין מיינע געדאַנקען, דעמאָלט אַלט געווען אַ 70 יאָר)... אברהם מלמד האָט געווויינט קעגנאיבער דעם בית־המדרש, ביי וואָלף בעק.

מיין צווייטן מלמד האָט מען גערופן הערשעלע טאבאקשמעקער. ער האָט מיט מיר געלערנט גמרא. נישט קיין שלעכטער. די רעביצין — אַ גרויסע יידענע, מיט אַ שטיקל באָרד אויפן געזיכט. אויך נישט קיין שלעכטע. אַז דער רבי איז געגאַנגען דאַוונען מינחה־מעריב, האָבן מיר נאָך געמוזט בלייבן אין חדר. אוּן אין גאַנצן זענען מיר אַלט געווען 6 יאָר. ערשט דער רבי איז צוריק געקומען פון בית־המדרש, האָט מען אַנגעהויבן וווייטער צו לערנען. קיין געדולד איז שוין נישט געווען. האָבן מיר געקלאַפּט אין טיש, אַז דאָס

גלעזל האָט געפלאַצט. האָבן מיר צוגעקלעפט אַ שטיקל פאַפּיר. אָדער אַ יינגל האָט זיך אַ דריי געטאָן, איז דאָס גלעזל אַראָפּ געפאַלן — איז מען דאָך אוודאי פטור געווארן פון לערנען. נאָר דער קאַנטשיק איז געפלויגן איבער אַלעמענס קעפּ און הענט.

איך געדענק דעם ניגון זיינעם, ווען ער האָט געזאָגט: „נו, זאָגט־זשע במה הדברים אמורים" — און געכאַפּט אַ גוטן שמעק טאַבאַק.

מיין דריטער מלמד ר׳ אברהם יצחק האָט געווויינט אין דער שול־גאַס. אַ טייערער יידּ, אין גאַנצן עפּעס אַנדערש. אָבער דאָס זעלבע: דער חדר, די קיך, זאָס שלאָף־צימער און דער סאַלאָן — אַלץ איז געווען צוזאַמען. מיט אַמאָל איז אַרויס די גזירה, אַז יעדער חדר מוז האָבן אַ ספּעציעלן צימער. געהייסן האָט עס „פראוונע" חדרים. האָט מען גוזו געווען אַ תּענית, געבעטן אַז די גזירה זאָל בטול ווערן. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ פרנסה פאַר די סטראַזשניקעס, ווען מען האָט זיי צוויוויסן געגעבן, אַז דער אינספּעקטאָר וועט באַזוכן קראָשניק. דעם טאָג האָט מען אַרויס געטראָגן די בעטן און דאָס חדר איז געווארן „פּראַוונע". דער סטראַזשניק האָט באַקומען אַ פּאָר רובל — און אַזוי זענען אַדורך עטלעכע יאָר מיט דער גזירה, ביז זיי זענען מיד געווארן.

מיין פּערטן מלמד האָט מען גערופן גאָדל. די רעביצין מייקלע איז געווען אַ הויכע. איך בין געווען פון די ערשטע תלמידים זיינע, גלייך נאָך דער חתונה מיט מייקלען. געהאַט האָט ער אינגאַנצן זיבן תלמידים: דער שרייבער פון די שורות, מרדכי סקוביק, הערשעלע קצבס אַ זון, יעקב ניסנבוים, משהלע הערצלס, הלל טשארנעס, וועלוול גרינאפעל. ער האָט שוין געלערנט אַ שיעור גמרא מיט תוספות, געהאַט זיין ווויינונג אויף דער וועסאָלע גאַס, ביי חיים טשארניס, אין דער הייך, אויפן דאַך. פון אַלע מלמדים, האָט ער זיך אויסגעצייכנט צום בעסטן.

שבת צום פאַרהער איז שטענדיק מיטגעגאַנגען דער רבי, אָבער מיך האָט ער געשיקט אַליין צו דודל לייבעלע מאָטילס (אונדזערס אַ פאַמיליע). ער האָט געוואָלט ווייזן וואָס ער קאָן אויסשטעלן.

אַזוי האָב איך פאַרבראַכט אין חדר 3 זמנים (אַנדערטהאַלבן יאָר). פון גאָדלען בין איך שוין אַריין אין בית־המדרש, אין עלטער פון עלף מיט אַ האַלבן יאָר.

יצחק בוכבינדער

מיין זיידע הירש־לייב גרינאפעל

עס ווילט זיך דערציילן פון איינעם פון די יידן וואָס האָבן געלעבט און געשאַפן אין קראָשניק. פון איינעם וואָס איז מיר געווען נאָענט — מיין זיידע הירש־לייב גרינאפעל („פאגלאש"). אייניער פון די שיינע טיפּן, וואָס איך קאָן זיך נאָר פאַרשטעלן. נאָך דעם ווי איך האָב געלייענט די געשיכטע פון קראָשניק און אירע גרינדער, געפּינן איך, אַז דער נאָמען הירש איז אַן עלטער־זיידע, וואָס מיין זיידע הירש־לייב איז זיינס אַן אייניקל אָדער אור־אייניקל. אַ געוויסע באַשטעטיקונג דערפאַר האָב איך.

דער זיידע פלעגט מיר דערציילן, אַז אין זיין יוגנט האָט ער געהאַט אַ גיט און באַארבעט די ערד נאָענט פון דער שטאָט, ווי אויך זיך פאַרנומען מיט בויען הייזער. אין יענער צייט האָט גאַנץ קראָשניק געהערט צו די עטלעכע משפחות. שפּעטער האָט ער פאַרקויפט זיין גיט און זיך פאַרנומען מיט בויען הייזער און מיט מסחר.

ווי איך האָב אים געקענט אין די שפּעטערע יאָרן, איז ער געווען באַקאַנט אַלס „זנאַכאָר" וואָס איז גרייט צו העלפן יעדן אָן אויסנאָם קראַנקן. פון גאַנץ ווייטע דערפער פלעגט מען קומען בעטן ביי אים הילף. פיל מאָל פלעגט זיך עפענען אונדזער טיר און צעשראָקענע עלטערן האָבן געבערענגט זייערס אַ קינד וואָס האָט צעבראָכן אַ האַנט אָדער אַ פוס. מיר פלעגן גלייך ווייזן וווּ זיין ווויינונג געפּינט זיך. ער איז תמיד געווען גרייט צו געבן הילף, ווינציק רעדן, בלויז אויספרעגן וואָס איז געשען און גלייך אָנהייבן זיך מטפל זיין און באַרויקן.

ער האָט געווויסט וועלכע זענען זיינע מעגלעכקייטן. פיל מאָל פלעגט ער רופן אַ דאָקטער און אים איבערגעבן דעם פּאַציענט. דער דאָקטער האָט שטענדיק זיך באַראָטן מיט אים, אין אַ סך פאַלן מיט אים צוזאַמען געטאָן דאָס נייטיקע. אַ פאַקט, אַז דאָקטוירים האָבן נישט געהאַט דאָקענען ער זאָל זיך פאַרנעמען מיט מעדיצינישער הילף. אין קיין פאַל האָט ער נישט ענומען באַצאָלט. אָפט פלעגן קומען פון די דערפער פויערים אין רעגן און שניי און בעטן דעם זיידן ער זאָל אַרויספאָרן. דאָן פלעגט ער רויק אויספרעגן וואָס איז געשען, וויייל ער האָט נישט געוואָלט זיין אין אַ פאַרלעגנהייט, וועט ער וועט קומען צום קראַנקן און נישט קענען געבן די נייטיקע הילף. וועט ער האָט איינגעזען אַז דאָס איז נישט אין זיין קאָמפּעטענץ, האָט מיט אים געמוזט מיטפאָרן אַ דאָקטער. אין היילן הענט און פיס, איז ער

געווען אַ קינסטלער. דאָקעגן אַנדערע קראַנקייטן האָט ער נישט געוואָלט נעמען אויף זיך.

איך ווייס פון אַ פּאַל ביי אַ משפּחה. אַ זון האָט צעבראָכן אַ פוס און אַ באַווונדערטער דאָקטער האָט אים געהיילט. ס׳איז אָבער נישט געלונגען, דער פוס איז אַרויס קורץ און קרום. אַז מען האָט געוואָלט דעם זיידן, האָט ער געזאָגט, אַז אויב דער דאָקטער וועט זיין אייגנשטימיק, איז ער גרייט צוזאַמען מיט אים זיך אונטערצונעמען נאָך אַמאָל אָפּרירן. דער דאָקטער האָט מסכים געווען און די אָפּראַציע איז דאָסמאָל געלונגען. עס האָט טאַקע געדויערט נאָך אַ 6 חדשים, אָבער דאָס איז געווען זיין זיג.

זומער, וען פיל יידישע קינדער פלעגן זיך שפילן און פיל מאָל איז אַ האַנט אָדער אַ פוס אַרויס פון גלידן, זענען די צעשראָקענע עלטערן געקומען צו לויפן מיט זייערע קינדער אויף די הענט. אָבער נאָך עטלעכע מינוטן פון זיין באַהאַנדלונג, זענען זיי אַוועק צופרידן דענע. אויך קינדער וועלכע האָבן געהאַט שוואַכע גלידער, פלעגן זיין אָפּטע פאַציענטן ביים זיידן.

איך פאַרשטיי נישט פון וואַנען ער האָט געדומען די קענטעניש און זיכערקייט אונטערצונעמען זיך צו געבן קראַנקע הילף. איך האָב באַמערקט, אַז ער האָט פיל פאַרשטאַנען אין דער אַנאַטאָמיע פון די ביינער.

נאָך שטריכן פון זיין טעטיקייט וואָס איך געדענק: אַז פיל קראָשניקער וואָס האָבן געבויט הייזער, פלעגן זיך מיט אים אַן עצה־האַלטן. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ ספּעציאַליסט אין בויען. אויך דאָס האָט ער געטאָן, נישט נעמענדיק דערפאַר באַצאָלט.

באַזונדער איז ער געווען אָנגענומען פאַר אַ בורר אין פאַרשידענע משפּטים, וואָס יידן פלעגן האָבן צווישן זיך ביים רב. אָלע שיכטן פון שטעטל האָבן אים באַטראַכט פאַר אַ גלייכן און ערליכן מענטש, אַז מען קאָן זיך פאַרלאָזן אויף זיין יושר, ווייל וען עס האָט זיך געהאַנדלט אין ירושה אָדער מסחר, איז ער קיין מאָל נישט געווען אייגנזייטיק, שטענדיק געזוכט צו דערגיין דעם גרונט פון דעם סיכסוך און דערנאָך אַרויסטראָגן זיין פסק־דין.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ער נישט געהאַט קיין געשעפט, נאָר געלעבט פון דירה־געלט פון זיינע הייזער און געוועלבער. ער האָט נישט געזוכט קיין גליקן פון זיינע פעיקייטן, וואָס אַנדערע וואָלטן דאָס באַשטימט אויסגענוצט. ביז היינט וווּנדער איך זיך, פון וואַנען האָט ער געקאָנט טאָן אַזוי פיל זאַכן. איך פלעג מיט פאַרגעניגן זיך צוקוקן ווי ער האָט אַליין פאַריכט פאַרשידענע חפצים וואָס האָט געפאַדערט אַ סך קענטעניש.

זיין אויסערלעכער אויסזען: הויך 180 ס״מ, ברייט, מיט גרויסע הענט. אַ לאַנגלעכן קאָפּ מיט אַ גרויסן שטערן, לאַנגע האָר, אָבער ניט גראָ. אַ „יידישע״ נאָז, גרויסע אויגן, אַ שיטערע בארד, גרויסע פּיס. געלאָזט יענעם רייזן, ענטפערט ווייניק. וואָס ער באַשליסט — דאָס מוז זיין.

זאָל זיין געשטאַלט בלייבן אין אונדזער זכרון אויף אייביק.

מרדכי שפירא

מיין פאָטער יעקב גורפינקעל ז״ל

דעם זעלבן יאָר ווען איך בין געבוירן געוואָרן (1911), איז מיין פאָטער אַוועק צום פריזיוו און מאָביליזירט געוואָרן אין דער צאַרישער אַרמיי, ווו ר׳האָט געדינט אין דער קאַוואַלעריע. אין יאָר 1914, ווען ער האָט שוין באַדאַרפט באַפרייט ווערן, האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און במשך לאַנגע חדשים האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום ידיעה. ערשט אין יאָר 1916, ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט שוין צ״ם וויפלטן מאָל געהאַט באַזעצט קראָשניק, האָט אין אונדזער שטוב זיך אַריינגעשטעלט אַ זעלנער, וועמען קיינער פון דער משפּחה האָט נישט געקענט. ערשט זיין „גוט אָוונט״ און טיפער זיפץ, האָבן דעם זיידן דערמאָנט, אַז דאָס איז זיין אַידעם און מיין טאַטע. אַזוי האָט די מאַמע און די משפּחה זוכה געווען צו זען דעם טאַטן נאָך לאַנגע 5 יאָר פון צעשיידונג. אַלעמענס רייד און געבעט אַז ער זאָל פאַרלאָזן די אַרמיי און פאַרבליבן אין קראָשניק, האָבן נישט געקענט איבערצייגן דעם טרייַען רוסישן זעלנער אָפּצוטאָן אַזאַ זאַך. דער דאָזיקער באַזוך איז געווען זייער אַ קורצער, וויל ר׳איז ווידער אַוועק מיט זיין קאַוואַלעריע־רעגימענט ביז אָזשאַראָוו, ווו ס׳זענען פאַרגעקומען שלאַכטן מיט אַ סך פאַרלוסטן פאַר דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָט געדומען זיך צוריקציען אַזש ביז די קאַרפאַטן און רומענישער גרענעץ.

מיין פאָטער ע״ה האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער באַרימטער שלאַכט ביי טאַנענבערג, ווו די גענעראַלן לודענדאָרף און הינדענבורג האָבן אָפּגעהאַלטן אַ דעציסיווע דירנדיקן זיג איבער דער צאַרישער אַרמיי. (דער גורל האָט געוואָלט, אַז אין יאָר 1940, ווען כ׳בין נאָכן צעקלאַפּן די פראַנצויזישע אַרמיי אַריינגעפאַלן אין דיי־

טשער געפֿאַנגענשאַפֿט, בין איך פֿאַרשלעפּט געוואָרן נישט ווייט פון טאנענבערג, וואָס האָט בייַ מיר אַרויס־געפֿונען אַזוי פיל דערינערונגען וועגן מיין פֿאָטער).

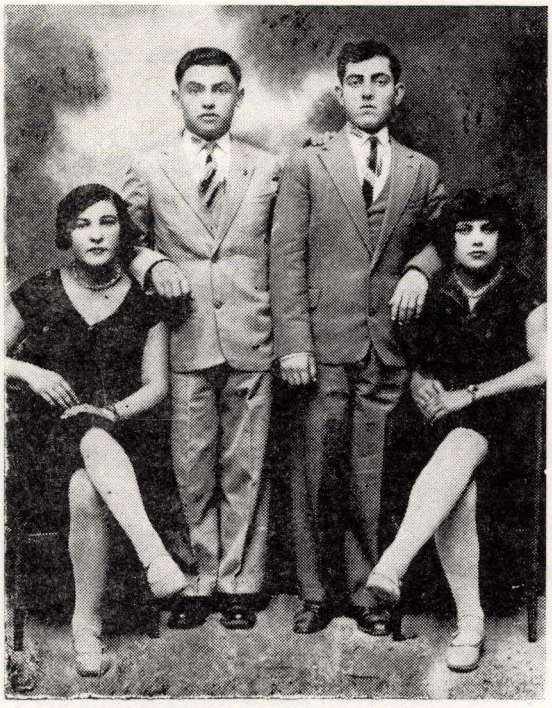
נישט אַזוי שנעל האָט מיין פֿאָטער אַראָפּגעוואָרפֿן פון זיך דעם זעלנערישן מונדיר. אויסער די דריי יאָר קאַזאַרמע־לעבן און פיר יאָר אויף די פראָנטן פון ערשטן וועלט־קריג, איז אים נאָך אויסגעקומען אַדורכצומאַכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד. ערשט אין יאָר 1919 האָט ער זיך אומגעקערט קיין לובלין.

נישט לאַנג האָט געדויערט אונדזער פרייד נאָך 9 יאָר אָפּוועזנהייט. ער ווערט געפֿונען זיך צושטעלן אין דער פּוילישער אַרמיי. אויפֿן זאַמל־פונקט אין לובלין האָבן די פּוילישע זעלנער געגומען פֿראָוען אַנטיסעמיטישע שטיק, געשלאָגן און געחוזקט פון די יידן. מיין פֿאָטער, אַן אויסגעדינטער סאָלדאַט, האָט זיך נישט געלאָזט פון די פֿאַראָמשטשיקעס, צוריק דערלאַנגט די וואָס האָבן זיך צו אים געטשעפּעט — און דערפֿאַר געמוזט אַנטלויפֿן. אים איז נאָך געלונגען צו וויסן צו געבן דער מאַמען ווו ער ווערט זיך אויסבאַהאַלטן.

מיטן פֿאַרלאָזן דאָס פּוילישע מיליטער, איז בייַ מיין פֿאָטער געוואָרן נאָך אַ מאָטיוו: דער אומווילן צו שלאָגן זיך מיט די רוסן. סוף־כל־סוף האָט ער אָפּגעדינט אין זייער אַרמיי אַזוי פיל יאָרן, געווען דורכגעזאָפּט מיט סימפּאָטיע און סענטימענטן צו אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו רוסלאַנד.

אין דער צייט ווען מיין פֿאָטער איז געווען באַהאַלטן בייַ אַ באַקאַנטן פֿאָליאַק, ווערט אים אויך אַנטלאָפן פון דער אַרמיי, האָבן מיר באַקומען אַ מיטיילונג פון קראָשניקער מאַגיסטראַט (שטאָט־פֿאַרוואַלטונג), אַז „יעקב גורפינקעל איז געפֿאַלן אין שלאַכט בייַ קיעוו". ווי טרויעריק די ידיעה איז נישט געווען, האָט זי אָבער בייַ אונדז אַרויסגערופן אַ... שמייכל, ווייל די משפּחה האָט דאָך יאָ געוווסט ווו דער טאַטע געפינט זיך. ערשט ווען די פּויליש־באָלשעוויסטישע קריג פון יאָר 1920 האָט זיך פֿאַרענדיקט, און נאָכדעם ווי די „האַלערטשי־קעס" האָבן אָפּגעשטעלט זייער פֿאַראָמ־אַרבעט און דאָס שניידן בערד בייַ יידן, האָט מיין פֿאָטער זיך אומ־געקערט אַ היים.

די געזעלשאַפֿטלעכע דערוואָכונג אין שטעטל און די אַנטשטייאונג פון פֿאַרטיען, האָבן אויך נישט געלאָזן אַן אַ זייט מיין טאַטן. ער טרעט צו צום „בונד" און ווערט דאָרט איינער פון די אַקטיווסטע חברים. העלפּט גרינדן די פּרץ־ביבליאָטעק, דעם דראָמאַטישן קרייז און באַטייליקט זיך אין דער בשותפֿותדיקער פּוילישיידישער דעמאָנסטראַציע פון פּ.פּ.ס. און „בונד".

4 חברי הועד של הנוער הבונדאי בקראשניק „צוקונפט" („עתיד").
4 קאָמיטעט־מיטגלידער פונעם יוגנט־בונד „צוקונפט" אין קראָשניק.

אין יאָר 1931 פֿאָרט ער אַריבער קיין פּראַנקרייך, ווען ס׳איז פֿאָרגעקומען די ווועלט־אויסשטעלונג, כדי פֿאַרבלייבן אין פֿאַריז און דערנאָך אַריבערברענגען די פֿאָמיליע וואָס איז זיך צעוואַקסן — פּינף קינדער! די פֿאָליציי־רדיפות אויף די אומלעגאַלע עמיגראַנטן האָבן אים געצוווּנגען זיך אומקערן קיין קראָשניק, פונוואַנען ער וואַנדערט ווידער אַוועק (אין יאָר 1937) קיין לובאָמל, ווו ר׳האָט אַ מעגלעכקייט צו פֿאַרדינען מער בייַ זיין פֿאַך — רימערייַ. אין יאָר 1939 האָב איך דער־האַלטן קיין פֿאַריז אַ קאַרטל פון מיין מוטער ע״ה, אין ווועלכן זי שרייבט מיר, אַז בייַ דער ערשטער ווועלט־מלחמה איז בלויז דער מאַן געווען אויפן פראָנט, איצט, פֿאָר אַ צוגאָב, זענען אויך צוויי זין מאָביליזירט און זי ציטערט פֿאַרן גורל פון אירע דריי אַזוי נאָענטע מענטשן. דאָס איז געווען דער לעצטער גרוס פון דער היים. ווי נאָר די דייטשע רוצחים זענען אַריין קיין לובאָמל, האָבן זיי אומגעבראַכט די אָרטיקע יידן, צו־זאַמען מיט מיינע עלטערן הי״ד.

זעליג (זשארזש) גארפינקעל, פּאַריז־נתניה

★

צום אָנדענק פון זיידע־באָבע

מיין נאָמען איז יצחק לאמהוט, געבוירן אין קראָשניק, אין יאָר 1923. געווויינט אויף פאָדוואָלע 26. מיין פאָטער האָט געהייסן תנחום, מיין מוטער — רוחמה. מיין זיידע יאָסעלע לאמהוט איז געווען אַ ייד אַ בן־תורה, אַ גביר, געלאָכט פון דער וועלט. זיינע 18 אייניקלעך פלעגן אָפט זיך צוזאַמען קומען ביי אים. די באָבע האָט געטיילט שבת־אויבס. אַ ספּעציעלע מתנה האָט באַקומען דאָס אייניקל וואָס האָט ביים חומש־פאָרהער גוט פאַרטייטשט די פרשה פון דער וואָך. יעדן אין דערפרי פלעגן מיר זאָגן דעם „מודה אני", ברכות און קושן דעם זיידנס ציצית.

מיין באָבען האָט מען געוווּפן „מאַרמאָלע די גבאיטע". יעדן פרייטיק האָט זי געגעבן די קינדער אַ קיישל אין האַנט, זיי זאָלן זאַמלען חלות פאַר ארעמע מענטשן. אויך זי אַליין פלעגט זיך אַ לאָז טאָן איבערן שטאָט און ברענגען פון כל טוב, צי אַליין קאָכן פאַרשידענע מאכלים פאַר נויטבאָדערפטיקע.

ביי מיין זיידן פלעגט שטענדיק זיצן ביים טיש אַן אורח, צוזאַמען געגעסן מיטאָג. דער זיידע איז אַלע יאָרן געווען געלייענט אויף בייַדע פיס, געזעסן אין אַ ספּעצייעל בענקל. ווען ער האָט געבויט דאָס הויז אויף דער ניעצאָלע גאַס 36, איז ער אַראָפגעפאַלן פון צווייטן שטאָק און צעבראָכן בייַדע פיס. פון דעמאָלט אָן איז ער געוואָרן אַ שטוב־זיצער, געלערנט תורה. ווען דאָס הויז איז פאַרטיק געוואָרן, האָט ער איין צימער אַוועק געגעבן צו דאַוונען. ער האָט געגרינדעט די „חברה תהילים", געלאָזט שרייבן אַ ספר תורה, וועלכע ר׳האָט געפירט איבער די גאַסן מיט מוזיק און טענץ.

אַ גאַנץ יאָר האָט מיין זיידע געהאַט אַ מנין צום דאַוונען. געזאָרגט פאַר אַ בעל־תפילה און בעל קורא. די באָבע האָט געגרייט שלוש סעודות.

מיין פאָטער תנחום איז געווען שטאַרק באַשעפטיקט מיט פרנסה. אויסער דעם איז ער געווען אַ כלל־טוער. נישט איין מאָל, ווען ער איז געקומען פון אַ יאָריד אין ווינטער, און עס האָט זיך געטראָפן אַ טויט־פאַל, איז ער געלאָפן מקיים זיין די מצווה — ער האָט דאָך געהערט צו דער חברה קדישא און חברה נושאים.

וועגן דעם אומקום פון מיין זיידע־באָבע, וועלכע האָבן אין דער היטלער־תקופה זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם, האָט מען מיר דערציילט:

אַז די דייטשן זענען אַרויף געקומען צו אים אויפן בוידעם — איז ער געשטאַרבן פאַר שרעק. די באָבען האָט מען דערשאָסן. דער זיידע איז געווען אייניקווייקלט אין טלית, מען האָט זיי באַערדיקט אויפן קראָשניקער בית־הקברות. איך בין דערנאָך אַרויף געגאַנגען אויפן בוידעם און געזען דער באָבעס בלוט...

כבוד זייער אָנדענק!

יצחק לאמהוט, קרית־ביאליק

★

מיין זיידע און טאטע־מאמע

ברצוני להקדיש כמה מלים לזכר הקדושים והיקרים שלי. אני שואלת את עצמי: האם עשיתי די למענם? הקמנו בית הכנסת עם לוח זכרון בכדי להנציח את קהילת קראשניק ויהודיה שנספו בשואה. כעת מתכוננים להוציא לאור את הספר זכרון. מדי שנה בשנה עורכים אזכרה ליקירינו. האמנם עשינו מספיק למען קדושינו הי״ד? האם מלאנו את חובתנו?

אבל מה עוד אפשר לעשות, שהלב דואב וכואב, הם הושמדו ואני נשארתי בחיים — למה דוקא אני?

איך וויל דערציילן בקיצור פון מיין היים און די טייערע, אומפאַרגעסלעכע עלטערן — לייזער־שלום און אסתר נאָדמאן ז״ל; פון מיינע ליבע ברידער יהושע און לייבטשע; פון מיין שוועסטער פעסל ז״ל.

אַלס קליין קינד, געדענק איך, ווי מען האָט שטענדיק געערעדט פון מיין זיידן, ר׳ משה־ברוך האָכשטיין, ווי פון אַ איש צדיק ששמו הולך לפניו... לאַנגע יאָרן נאָך זיין טויט האָט זיין גייסט געשוועבט אין לובלינער שטיבל, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט פאַר די לובלינער חסידים.

דער פעטער הערצקע ז״ל און איטשעלע משה־ברוכ׳ס האָבן אין דאָזיקן שטיבל, וואָס ער האָט אַליין אויסגעבויט, געווויינט ביזן סוף פון זייער לעבן.

אַוועקגעפאָרן איז מיין זיידע משה־ברוך ז״ל, פון קראָשניק קיין ארץ־ישראל, כדי דאָרטן צו שטאַרבן. געווען איז עס אין יאָר 1910, ווען איך בין נאָך אויף דער וועלט נישט געווען. נפטר געוואָרן איז מיין זיידע אַן ערך אין יאָר 1914 אָדער 1915. מען האָט דערציילט, אַז אין יאָר 1913 איז ער געקומען קיין קראָשניק, כדי צו זאַמלען געלט פאַר די ישיבות אין ירושלים. איז נישט קיין וווּנדער, אַז אַזאַ צדיק האָט זיך אַרויסגעלאָזט קיין ארץ־ישראל, מקיים צו זיין די מצווה — און ליגן אויפן הר הזיתים.

מיין ליבע מוטער אסתרשע האָט מיט איר שבתדיקן קידוש געזעטיקט אַלע לובלינער חסידים. נישט, חלילה, וויל זיי זענען געווען הונגעריק, נאָר ווי פלעגט מענדל וועלוולס זאָגן: פון אסתרקעס קידוש של שבת איז

ער זאָט ביז דעם קידוש פון אַנדערן שבת. מען האָט זיך אויך געוויצלט: „וועז מען באָרגט ביי אסתרשען נאָר דעם קוגל־שארבן, דאַרף מען אין אים גאָרנישט אַרייגלייגן — אוז ס׳וועט אַרויס אַ גוטער קוגל". אירע מלווה־מלכות יעדן שבת צו נאַכטס האָבן טאַקע געזעטיקט אַלע חסידים.

וועו געדענקט נישט די שמחת־תורה־מאכלים, וועו די חסידים פלעגן מיט די אַרבל פון זייערע זיידענע קאַפאָטעס כאַפן פון די טעפ, הגם מען האָט זיך די הענט אָפגעבריט... נאָר זיי האָט עס נישט געאָרט.

שפעטער האָבן מיר געווויגט ביי אברהם משה־אהרונס אין הויז. וועו דער רבי ר׳ שלמהלע אייגער פלעגט קומען קיין קראָשניק (די חסידים פלעגן אים אָפט ברענגען), האָט מען באַצאָלט פאַר אַ צימער ביי הערשעלע שטיינבוק אין הויז, ס׳זאָל זיין נאָענט פון אונדזער שטוב אוו מיין מוטער אסתר זאָל קאָכן. מען האָט געווויסט, אַז נאָר זי קען מאַכן די בעסטע מאכלים. דערנאָך, וועו מיר האָבן געווויגט ביי בעגאי אין הויז, האָט שלום ערליך אָפגעגעבן פאַרן רבין ר׳ שלמהלע אַ צימער אוו אסתרשע האָט געבראַכט די אמתע מאכלים. מיט וואָס פאַר אַ כבוד האָט עס מיין מוטער געטאָן, הגם זי איז דערפאַר קיינמאָל נישט באַלוויגט געוואָרן.

איך געדענק, אַז מיין פאָטער פלעגט גיין אויף אַ ברית צו אַרעמע מענטשן — ער איז געווען אַ מוהל — פלעגט ער נישט איין מאָל מיטנעמען אַ פערטעלע בראנפן אוו אייער־קעכלעך געקויפטע ביי רבקהלע יואל זאָנטאָגס, ס׳זאָל זיין מיט וואָס צו טרינקען „לחיים".

אַזעלכע טייערע מענטשן זענען אויף אַזאַ טראָגישן אופן אומגעקומען! איך האָב זיי אַזוי יונג פאַרלוירן! נאָך הייַנט בין איך ווי אַ קליין קינד, אַ קליין מיידעלע, וואָס זוכט די הילף פון פאָטער אוו מוטער!

מיין גאַנץ לעבן וועל איך לעבן מיט אייערע געשטאַלטן, מיט אייערע גוטע מידות אין דער היים, מיט אייער ליכטיקן אָנדענק!

בעלא וויים (נאָרדמאן), תל־אביב

✶

די שרייבערין ראָזע פאלאטניק

טאָכטער פון פייוול איסר וואגנער (אַ זייגער־מאַכער). געבוירן איז ראָזע דעם 15טן אין חודש כסלו. יאָר — נישט פאַרגיסטרירט געוואָרן. לויטן פאָטערס געדענקען — אין 1904. אין שטעטל קראָשניק, (לובלי־נער קרייז), פוילן.

דערצויגן געוואָרן אין אַ זייער פרומער סביבה, שטרענג טראדיציאָנעל־יידיש. ביז 8 יאָר געלערנט אין חדר, שפעטער — אַ קורצע צייט געלערנט ביים היימישן לערער. אַ סך געלייענט. אַליין געלערנט פויליש אוו רוסיש אוו גוט געלייענט אוו געשריבן דייטש.

אין זייער פריען עלטער געוואָרן געזעלשאַפטלעך טעטיק. געהאָלפן שאַפן אַ פאָלקס־ביבליאָטעק, אַ דראַמ־קרייז אוו אַליין געווען די „פרימאַדאָנע" פון קרייז.

אין 1927 געבליבן אָן עלטערן, עמיגרירט קיין פראַנקרייך.

פון איר פריסטער יוגנט אָן געפילט אַ גרויסע נייגונג צו שרייבן. אין 1915 אָנגעהויבן שרייבן אַ טאָגבוך. תמיד נאָר געחלומט צו ווערן אַ שרייבערין, הגם אָן אַ פיצל בילדונג. אין 1926 באַמערקט אַ נאָטיץ אין וואַרשעווער „וועלט־שפיגל" וועגן אַ ליטעראַרישן קאָנ־קורס מיטן נאָמען „מיין לעבנס־ראָמאַן", וואָס זאָל זיין צוזאַמענגעשטעלט ביז 150 שורות. האָט זי געוואגט אוו צוגעטראכט אַ מעשה: „ליידנשאַפט אוו אויסגע־לאַסנקייט", וואָס איז צו איר גרעסטער איבעראַשונג אָפגעדרוקט געוואָרן אין נומער 36 פון דער זעלבער אויסגאַבע פון יאָר 1927 אוו טאָקע אויך געווויגען אַ פרעמיע — אַ יאָר בחינמדיקן אַבאָנענט.

אין פאַריז, ווו זי האָט געווויגט צען יאָר, איז ראָזע פאָלאַטניק (דעמאָלט נאָך שאפראָן) געווען טעטיק עטלעכע יאָר אַלס סעקרעטאַרין פון די צוגאָב־שולן פון „קאָלאָניע סקאליער", געשפילט טעאַטער מיט אַמא־טאָרן אוו אייניצייטיק געדרוקט דערציילונגען אין „האנדלס־צייטונג" ווי אויך אין פאריזער „הייַנט". בכלל האָבן אין איר תמיד געקעמפט צוויי כוחות: די שרייי־בערין אוו די דראַמאַטישע שוישפילערין.

אין 1936 עמיגרירט ראָזע פאָלאַטניק קיין בראַזיל. ווערט באַלד טעטיק אויף אַלע קולטור־געביטן פון ישוב אוו אויך אָנגעהויבן מיטארבעטן אין דער „יידישער פאָלקס־צייטונג", וואָס איז דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון ש. קאראקושאנסקי. שפעטער אויך מיטגעאַרבעט אין דער „יידישע פרעסע" אונטער דער רעדאַקציע פון אהרן בערגמאַן ע״ה. געדרוקט דאָרט בעלעטריסטיק, אַרטיקלען אוו רעצענזיעס איבער ביכער אוו טעאַטער. אויך געשריבן אין „דער וועג" פון מעק־סיקע אונטער דער רעדאַקציע פון ה. ראָזענבערג ע״ה.

אין 1938 האָט דער קלעצקין־פאַרלאָג איר פאָר־געשלאָגן אַרויסצוגעבן אַ זאַמלונג דערציילונגען. אָבער נאָך אײדער אירע צוגעשיקטע מאַטעריאַלן האָבן אַהין דערגרייכט, איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און די מאַנוסקריפטן זענען אַזוי אַרום פאַרפאַלן געוואָרן.

אין 1938 פאָרט פאַרבײַ ריאָ דער באַווּוסטער דיכטער מלך ראָוויטש. ער באַקענט זיך מיט אירע דערציילונגען און סטימולירט איר צום ווייטערדיקן ליטעראַרישן שאַפן. פון דאַן אָן ווערן די אַרבעטן פון ראָזע פאַלאַט־ניק אָנגענומען פון פאַרשידענע יידישע צייטונגען און צייטשריפטן איבער דער גאָרער יידישער וועלט.

אין 1948 געווען דעלעגאַטין צום אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס. בעת איר ווײַלן אין צפון־אַמעריקע, האָט ראָזע פאַלאַטניק געדרוקט דערציילונגען אין „מאָרגן־זשורנאַל", פובליציסטישע אַרטיקלען אין „פרייַע אַרבעטער שטימע". באַזוכט טאָראָנטע, מאָנטרעאַל. געדרוקט אין די אָרטיקע צייטונגען דער־ציילונגען און רעפּאָרטאַזשן.

אין 1952 קומט יוסף אפּאטאשו, ווי דער גאַסט פון ישוב, קיין ריאָ, באַקענט זיך מיט ראָזע פאַלאַטניקס פּראָזע־שאַפונגען און סטימולירט איר באַלד אַרויסצו־לאָזן אַ בוך.

אין 1953 דערשיינט איר ערשטער בוך „קראָשניק — ריאָ" מיט אַ הקדמה פון מלך ראָוויטש, אַ זאַמלונג דערציילונגען וועגן דער אַלטער און נייער היים; פאַר־לאָג מאָנטע־סקאפוס — ריאָ, 205 זייטן.

אין 1957 דערשיינט איר צווייט בוך דערציילונגען „ביים געריש פון אַטלאַנטיק" אין זעלבן פארלאג, ווו ראָזע פאַלאַטניק שילדערט אַספּעקטן פון יידישן לעבן אין לאַנד, ווי אויך פון בראָזיליאַנישן לעבן גופא (177 זייטן).

אין 1961 דערשיינט דאָס דריטע בוך „דרייצן דער־ציילונגען" דורכן זעלבן פארלאג (169 זייטן) מיט אַ פאָרוואָרט אין פּאָרטוגעזיש פון באַקאַנטן היגן שרייבער נעלסאָן וויינער.

לעצטנס איז אַריין אין דרוק דאָס פערטע בוך פון ראָזע פאַלאַטניק „גע‌קליבענע דערציילונגען", וואָס וועט בקרוב דערשיינען.

ראָזע פאַלאַטניק פאַרעפנטלעכט אירע אַרבעטן אין פאָרשידענע זאַמלביכער ווי: „דער פוילישער יידּ" (אַרגענטינע), „דער האַלץ־אינדוסטריאל" אונטער דער רעדאַקציע פון ג. סאָפּאָזשניקאָוו (אַרגענטינע), „דוד־פינסקי־זאַמלבוך (ריאָ דע זשאַנעירא), „אונדזער בייַ־טראָג" (ריאָ דע זשאַנעירא — 1956).

אויך מיטגעאַרבעט אין דער „יידישע פּרעסע" אונ־טער דער רעדאַקציע פון דוד מארקוס, לעצטנס — שטענדיקע מיטאַרבעטערין אין דער „נייער מאָמענט" אונטער דער רעדאַקצי׳ע פון י. באָרענשטיין. דערשיינט אין סאַן פאולאָ. עס דרוקן זיך אויך אירע דערציילונגען אוּן רעפּאָרטאַזשן אין „די פרעסע" פון אַרגענטינע.

אין „די גאָלדענע קייט" (ישראל — 1954) נומער 21, געדרוקט אַ דערציילונג פון בראָזיליאַנישן לעבן, וואָס פאַר איר האָט ראָזע פאַלאַטניק באַקומען די „פישל בימקאָ־פּרעמיע".

אין איר ערשטער אַרבעט אין „וועלט־שפיגל" נומער 36, 1927, וואַרשע, געגנוצט דעם פסעוודאָנים — שושנה. אין אירע שפּעטערדיקע אַרבעטן אין פאַריז, ווי אויך די ערשטע צייט אין בראָזיל זיך אונטערגעשריבן — ראָזע שאַפראָן, און די לעצטע 24 יאָר — ראָזע פאַלאַטניק.

(פונעם בוך „גע‌קליבענע דערציילונגען", ריאָ־דע־זשאַנעירא, 1966)

★

בעל־אכסניה בקראשניק

מתוך הספר „גדולי ישראל בילדותם", חלק ג'. לקט תולדות התנהגות, אמרות ופתגמים, סיפורים ועובדות מילדותם — מאת ישראל יעקב, תל־אביב תשכ"ז.

כשנסתלק החוזה רבי יעקב יצחק מלובלין היה רבי יצחק אייזיק ילד בן תשע, ובכל זאת היה החוזה מלובלין אחד מרבותיו, שהשפיעו עליו ושסמכוהו.

במכתבו משנת תרכ"ט, כשהיה רבנו בן ששים ושלוש, הוא כותב: „שמשתי שמונה־עשר צדיקים... ואת מוהרי"י מלובלין זצ"ל קטן הייתי, אבל שכלי היה גדול"...

אביו ר' אלכסנדר היה מביא בנסיעותיו אל החוזה את בנו יחידו אייזיקל. הצדקנית מאטל, אמו של החוזה, היתה דודתה של הצדקנית חנה, אמו של רבנו.

החוזה הראה לשאר־בשרו זה קירבה מיוחדת. רבנו, שנחון כאמור במוח חריף וקולט, התבונן בכל הליכותיו של החוזה והתרשם מהן לכל ימי חייו. בכמה מקומות בחיבוריו מזכיר הוא את הנהגות החוזה: „ואין לסלק המפה (מעל החלה בשבת) עד אחר ברכת המוציא", כותב רבנו; „וכך נהג מורינו ורבנו מוהרי"י מלובלין, כמו שראיתי בעיני". „וכן ראיתי בעיני לרבנו יעקב

יצחק מלובלין שהיה מייחד על כל תנועה...". „צדיק מנשא את הקשורים בו ומשפיע עליהם... ללמוד תורה לשמה... ולהתפלל בנועם, כמו שראינו אצל רבותינו מוהרי"י מלובלין ואצל דודי". „כשהייתי בלובלין עם אבי זצ"ל" — כותב רבנו יצחק אייזיק — „ילד בן תשע הייתי. וראיתי פניו כלפידים. ובעת שפתח הדלת לומר ‚כגוונא' ראיתי אש מלהטת על ראשו ואור נפלא".

*

...נעלה מכל הוא האופן בו נסמך רבנו בילדותו על־ידי החוזה מלובלין:

לחג הפסח נסע אביו ללובלין להסתופף בצל החוזה הקדוש וכדרכו לקח עמו את אייזיקל הצעיר. בליל יום־טוב שני, לאחר הסדר ואמירת ההגדה, נטל החוזה הקדוש את ה„זרוע" הצלויה בידו ושאל: למי מבין קרובי אתננה? העמידו לפניו את הילד אך החוזה החזיר ידו עם ה„זרוע" ולא נתנה לו. וכך חזר הדבר ונשנה ורק בפעם השלישית, כשהעמידו את אייזיקל הצעיר לפניו, הרכין עצמו אליו, הושיט לו את ה„זרוע" והניח ידיו על ראשו לברכו.

גאונים, צדיקים וגדולי התלמידים, אשר השתתפו אז ב„סדר" זה, התפלאו על כך מאוד, כי נתינת ה„זרוע" היתה מעין „סמיכה", וכנהוג מימים ימימה היתה ה„זרוע" נמסרת לאחד מגדולי תלמידיו.

*

בהגיעם יחד לובלינה, בחנוכה שנת תקע"ה, שהה שם אחד מגדולי תלמידיו, האדמו"ר הדגול ר' אברהם מרדכי הורביץ מפינטשוב זצ"ל, שהיתה לו ילדה, כבת שמונה, גיטל שמה. הציע החוזה להר"ר אברהם מרדכי להשתדך עם הר"ר אלכסנדר סנדר, רבה של קומרנה, ולקחת את אייזיקל לחתן לבתו גיטל.

רבי אברהם מרדכי מפינטשוב היה בעל שושלת יוחסין שהגיעה עד למהר"ל מפראג ולמעלה עד דוד המלך. בבחרותו למד עם קרובו, הרב ר' אברהם יהושע העשל מאפטא, גמרא ותוספות, שימש את רוב תלמידי המגיד הגדול ממזריץ', שהיו אז בחיים ונסע אל כל הצדיקים שבימיו ללמוד מהליכותיהם ולהאזין לסיפוריהם על הבעש"ט ותלמידיו. רבו המובהק היה רבנו יחיאל מיכל מזלוטשוב זצ"ל.

רבי אברהם מרדכי מפינטשוב, שהיה גם תלמידו של החוזה מלובלין, היה דל ואביון, אב לשלוש בנות שהגיעו לפרקן, אך לא מצא שום מוצא מאין יטול כסף לצרכי נדוניה, נשואין ומלבושים.

כל אימת שעמד לצאת לבקור אצל רבו ללובלין, היתה אשתו מדברת על לבו שישיח את דאגתם לפני רבו הקדוש; אבל בכל פעם שהתייצב לפני החוזה היה שוכח את עצת אשתו ולא הזכיר כלל את מצבם הקשה.

נמלכה אשתו הרבנית בדעתה ונסעה גם היא לובלינה אחרי בעלה, בלא ידיעתו. כשנפגשו שניהם בבית מדרשו של החוזה, נאלץ רבי אברהם מרדכי לשפוך את מר־לבו לפני רבו.

הקשה החוזה: „וכי מדוע לא אמרת לי דבר עד עתה?" השיב לו ר' אברהם מרדכי: „סברתי לתומי שהרבי ברוח קדשו יודע בעצמו את אשר אתי".

„לא כן" -- השיבו החוזה — „הנה בנגעי נפש כתוב בתורה אדם כי יהיה בעור בשרו... נגע צרעת והובא אל אהרן הכהן, וראה הכהן את הנגע"... (ויקרא יג, ב—ג), כלומר: הכהן בעצמו יראה את הנגע מיד מבלי שיגידו לו. אבל בנגעי בתים כתוב: „ובא אשר לו הבית והגיד לכהן לאמור: כנגע נראה לי בבית" (ויקרא יד, לח). מכאן שבנגעי בתים — בצרכי הבית — צריכים להגיד... „עצתי היא" — המשיך החוזה — „שתסע לעיר קראשניק, כי במקום ההוא יעמדו לך רווח והצלה".

ארז ר' אברהם מרדכי את כל חפציו ומטלטליו ונסע לקראשניק. העגלון הובילו לבית אכסניה ידוע שם שכר לו ר' אברהם מרדכי חדר.

האכסנאי, בראותו את הארגז הגדול והגדוש מלבושים וספרים, חשב כי האורח הוא סוחר עשיר ושמח בלבו. מדי פעם היה עולה לחדרו ושואל את האורח לרצונו. האם ייטב בעיניו מאכל זה או מאכל אחר? רבי אברהם מרדכי, נבוך מן היחס המיוחד, נענע בראשו בכל פעם. בעל המלון הביא לפניו כל מיני מאכלים ומעדנים ורבי אברהם מרדכי ישב והגה בתורה.

כך חלפו שבועות אחדים והאכסנאי ראה כי אורחו אינו עוסק במסחר כלשהו, רק יושב ולומד. הכיר בעל המלון שעסק ביש לפניו, ואף אם יחלט מהאורח את הארגז על החפצים שבו, לא יכסה את שכרו. „מכל מקום" — אמר לאשתו — „מחר בבוקר אגיש לו חשבון ואם לא ישלם, אתפוס את כל חפציו ואשלחהו מכאן".

אותו לילה נשמעה נקישה קלה על דלת חדרו של רבי אברהם מרדכי. רבי אברהם מרדכי הפסיק לרגע מלימודו, ואך פתח את הדלת, חמק פנימה בלאט המלמד של בעל האכסניה. פתח המלמד ואמר: „דבר סתר לי אליך רבי, רק הבטיחני שלא תגלה את קלוני לאיש".

„כפי שהרב רואה" — המשיך המלמד — „הנה בעל האכסניה איש עשיר מאוד הוא ולפנים עסק גם במקח וממכר שוורים. היה זה לפני כעשר שנים, עת נסע למרחקים, לעיר פראג והוביל שמה שוורים רבים למכירה והרוויח אז, במשא־ומתן ההוא, עשרת אלפים רו"כ. בבואו הביתה הניח מעותיו במגירת השולחן שבחדר משכבו ובהחפזו הותיר את המפתח על השולחן.

בלילה הקיצותי וראיתי את המפתח. התלקחה בי אש החמדה לכסף ולא יכולתי למשול ברוחי. הוצאתי את כל עשרת האלפים רו"כ וטמנתים בחצר. לימים, כשנודע דבר הגניבה, הפך הבית למרקחה, אבל בי לא חשדו כלל וכלל, כי הייתי בן־בית במשך שנים רבות ונחשבתי תמיד איש ישר.

בראותי את צער אנשי הבית ניחמתי על כל מה שעשיתי, אך יראתי לגלות הדבר ולהשיב את הכסף. כמה פעמים גבר עלי המחסור עד שלא בא אוכל לפי בני ביתי במשך ימים אחדים, אבל בכסף ההוא לא נגעתי.

עתה, בראותי את כבוד הרב אשר הכרת פניו ענתה בו כי הוא יראַ־שמים, ובוודאי בכבוד הרב לא יחשדו ובפרט שלא היה כאן בעת ההיא — לכן הנני מוסר בזה לכבוד הרב את צרור הכסף ואני בטוח שיעשה בחכמתו להשיבו אל בעליו מבלי לעורר עלי תרעומת. מי יתן וצערי כל הימים יהיו כפרה על עוונותי"...

למחרת, כשהתכונן בעל המלון להגיש את החשבון לרבי אברהם מרדכי, אמר לו אחד המשרתים שהרבי האורח ביקשו לבוא לחדרו. משעלה בעל המלון לחדרו, נעל אחריו רבי אברהם מרדכי את הדלת ואמר לו: דבר סתר לי אליך, אך הבטח לי שלא תשאל מאומה: לא ממִי? ואף לא מהיכן?

הסכים בעל המלון לתנאיו. שאל אותו הרב, האם נגנב ממנו סכום כסף? תחילה השיב בעל המלון בשלילה כי נשכח ממנו מעשה הגניבה. לאחר הרהור נוסף נזכר וענה בחיוב. היה זה לפני עשר שנים! מסר לו ר' אברהם מרדכי את כל הכסף. בעל המלון הודה לו ושאל: „אולי יגיד לי הרבי מה מעשהו כאן?" ענה לו ר' אברהם מרדכי: „אף אני איני יודע אלא שהחוזה מלובלין שלחני". כן סיפר לו, כבדרך אגב, על שלוש בנותיו שהגיע זמנן להנשא אך אין לו אמצעים להשיאן.

הבין בעל־הבית את כוונת החוזה מלובלין וביקש את רבי אברהם מרדכי שיערוך חשבון לבירור הסכום לו יזדקק לצרכי החתונה, הנדוניה והמתנות. חישב ר' אברהם מרדכי חשבון ובעל הבית הפציר בו לקחת את כל הסכום הדרוש לו.

רבי אברהם מרדכי שב לובלינה אל החוזה ומיד כשנכנס חייך החוזה ואמר: „הרי כבר השגת מה שהיה דרוש לך!" השיב לו ר' אברהם מרדכי: „אבל כוח התשובה של אותו המלמד עדיין מטרידני ולא נתן לי מנוח כל אותו הלילה!".

„אף־על־פי שאתה מיוחס גדול יותר מהרב אב־בית־דין דקומרנה" — אמר החוזה לרבי אברהם מרדכי מפינטשוב — „אף־על־פי־כן תשתדך עם הילד הזה... איך זע אַז דער חתן וועט פאַרשיינען די גאַנצע וועלט" (אני רואה שהחתן יאיר את כל העולם).

נתרצה ר' אברהם מרדכי מיד לשידוך והתנאים נכתבו בביתו של החוזה ביום ג', שבעה ימים לירח טבת שנת תקע"ה. נקבע שהחתונה תהיה בבית אבי הכלה ועל חשבונו, בחמישה עשר בשבת שנת תקע"ט, במלאת לחתן י"ג שנים.

מסופר, שכאשר פתח החוזה בקריאת התנאים במלים „המגיד מראשית אחרית", הפסיק לפתע את הקריאה ואמר בתמיהה: „הא! עלי הכהן?" ולא ידעו האנשים המסובים את פתרון הדברים ולמי כוונו דברי החוזה.

ברבות הימים, כשכתב רבנו יצחק אייזיק מקומרנה את פירושו על התורה, „אוצר החיים", וכשהגיע לסדר עבודת יום־הכיפורים שבפרשת „אחרי מות" שילב את שמו בתוך סדר העבודה שסידר ובפרט לעת פטירתו שחלה בעשרה באייר, ביום שמת בו עלי הכהן, נתפרשה החידה שאמנם צפה החוזה את האחרית מראשית.

✶

יאנקל יונעווער פון קראשניק

גרעסערע אויסצוגן פון שלום עליכמס „מעשיות פון טויזנט און איין נאַכט", דערשינען אין דער ש"ע פאַלקס־פאַנד אויסגאַבע אין ניו־יאָרק, 1917, א. נ. „אַלע ווערק פון שלום עליכם". די דערציילונג איז אַרויסגענומען פון באַנד ג' „מעשיות און פאַנטאַזיעס".

1.

מעשיות פון טויזנט איין נאַכט

דערציילט בהרחבה פון אַ קראַשניקער ייד וואָס זיצן זיצט ער אין קראַשניק נאָר רופן רופט מען אים „יאַנקל יונעווער", ווייל ער איז פון יונעוו — פאַרנדיק

אויפן שיף פון קאַפענהאַגען ביז ניו־יאָרק און איבער־געגעבן וואָרט אין וואָרט. געשריבן אין יאָר 1915.

▼

— — — פאָרט איר, הייסט עס, פאַניע שלום עליכם אויך אַהינצוצו, ווי אַלע? זייער אָנגעלייגט!

— ווי מיינט איר, מיר וועלן אַמאָל קומען אַהין, אין דער אַמעריקע, צי ווער־וואָס?

איך וויים נישט ווי אַזוי איר דאָרטן, אויבן, אין די קאַיוטעס פון ערשטן קלאַס — נאָר מיר אַט־דאָ, פאַסאַזשירן פון דריטן קלאַס, האָבן שוין אַוועקגעגעבן, ווי זאָגט איר, דער מאַמעס מילך — געבן זאָל זיי גאָט אַ בייז קוויטל דערפאַר וואָס זיי האָבן צו־געטראַכט אַלע גוטע זאַכן אויף דורכצולעכערן די שטאַרקסטע פעסטונגען און אויף דורכצוברעכן אייזערנע מויערן און אויף צו מזיקן די גאַנצע וועלט!

— — — צו וואָס איז דאָס שלאָגן זיך? מיטן קויליען זיך? מיטן יאָשען זיך? און ועל כולם — וואָס געהער זיך עס אָן מיט מיר, מיט יאַנקל יונעווער און מיט מיינע קינדער, וואָס מיר זאָלן גיין אַוועקלייגן דעם קאָפּ צוליב דעם — וואָס דער דייטש וועט געוועלטיקן אין קוטנע און פאַניע אין פשעמיסל? עס קומט אויס ווי אויסער פּוילן און אויסער גאליציע איז שוין מער קיין וועלט נישטאָ, אַן עק! אַיי, וועט איר מיך פרעגן, למאי בעלגיע? וועל איך אייך ענטפערן: למאי קראָשניק?

איר קוקט מיך אָן, פאַניע שלום עליכם, וואָס איז דאָס פאַר אַ קראָשניק, וואָס איך האָב אַ העזה דאָס צו פאַרגלייכן צו אייער בעלגיע, להבדיל? קראָשניק, איר פאַרשטייט צי ניין, איז זיך אַ קליין שטעטל — נישט גרעסער פון יונעוו — און ביידע שטעטלעך — קראָשניק און יונעוו — געפינען זיך אין לובלינער גובערניע, איינס נעבן אַנדערן טאַקע.

אַז אירט פרעגן, נאַפּשיקלאַד: „וווּ איז דאָס ערגעץ קראָשניק?", וועט מען אייך ענטפערן: „קראָשניק? — נישט ווייט פון יונעוו". וווּ־זשע איז יונעוו? — „נישט ווייט פון קראָשניק"... איר פאַרשטייט צי ניין — קראָשניק און יונעוו זענען כמעט, קאָן מען זאָגן, איין שטאָט. דאָס הייסט סאיז נישט איין שטאָט, דאָס זענען זיך צוויי באַזונדערע שטעט און הייסן זיי, אויב איר ווילט וויסן אַקוראַט — נישט קראָשניק און נישט יונעוו — נאָר „קראַסניק און יאַנאָוו". נאָר מיר, יידישע קינדער, האָבן עס פאַרצויגן „קראָשניק" און „יונעוו" פאַרוואָס? פאַר גאָרנישט! ס'איז שענער אַזוי, איר פאַרשטייט צי ניין, ס'איז יידישלעכער... אַ גוי, להבדיל, אַז ער דאַרף זאָגן „יאנאָוו" איז אַ גאַנצער עסק: יאַנאָוו — ווי פון אַ פּאַס! און ביי אונדז איז דאָס אי גלאַט, אי קורץ: יונעוו — און שוין!

בין איך טאַקע אַ דאָרטיקער, אַ יונעווער הייסט עס, פון יונעוו. נאָר למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן? זיין בין איך אייגנטלעך, אַ קראָשניקער, פון קראָשניק, נאָר אַ געבוירענער בין איך אַ יונעווער, פון יונעוו. און דערימאָך טאַקע רופט מען מיך ביי אונדז אין שטעטל „יאַנקל יונעווער". פאַרוואָס? ערשטנס, ווייל ס'איז פאַראַן ביי אונדז אין קראָשניק אַ סך יאַנקלס. והשניה, רופט מען מיך „יונעווער" דערפאַר, ווייל איך בין, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ געבוירענער אַ יונעווער. האָט איר עס צעקייט?

ווייסט איר שוין, הייסט דאָס, ווער איך בין — אַ יאָ? ס'הייבט זיך גאָרנישט אָן, וואָרום כדי איר זאָלט וויסן ווער איך בין, באַדאַרף מען אויסרעכענען מיין גאַנצן ייחוס, פון וואַנען איך שטאַם — און איך וועל דאָס נישט טון! וווייסט איר פאַרוואָס? ווייל איך האָב פיינט באַרימען זיך. צו וואָס וועל איך אייך גיין דערציילן גרויסקייט, למשל, אַז שטאַמען שטאַם איך, ווי זאָגט איר, פון סאַמע צימעס. ס'איז נאָר אַ געוואַלד! רבנים און חזנים און... און... כמעט גוטע יידן! איך האָב פיינט באַרימעריי, איך האַלט נישט דערפון!

זעט איר, וועג איר זענט אַ בעלן און איר פאָרט אייך דורך אויף ציקאַוועסט צו אונדז אין גרויס־פּוילן, וועלן מיר זאָגן, אין אַ לובלינער גובערניע און איר שטעלט אייך אָפּעט אויף אַ מינוטקעלע אין וואָס פאַר אַ שטאָט איר ווילט, נאָפּשיקלאַד אין אַ מענדרעוויץ, אין אַ יונעוו, אַ מאָדעלבאָזשעץ, אין אַ ראַכאָוו, אין בילגעריי אָדער טאַקע ביי אונדז אין קראָשניק אַליין און איר טוט אַ פרעג אַ מינדסט קינד אויף יאַנקל יונעווער — מער נישט ווי די צוויי וועלטער דאַרפט איר זאָגן: „יאַנקל" און „יונעווער" — וועט איר שוין האַרכן! נאָר וואָס קומט אַרויס? ווי זאָגט איר: גיי שרייי אני שלמה!...

צי איך זאָל אייך גיין, אַ שטייגער, דערציילן אַז מיין טאַטע איז געווען כל ימיו אַ גביר און מיין זיידע און מיין עלטער זיידע און אַז אַליין בין איך אויך געווען נישט לאַנג אַ ייד אַ נגיד, ביז ס'איז אָנגעקומען דער פינצטערער בויקאָט אויף אונדז פון די פוילן און ס'איז אַלצדינג אַוועק מיטן ווינט און מיטן רויך.

נאָר צו וואָס? וואָס וועט עס מיר העלפן? ווי זאָגט איר: געווען שיין, געהאַט געלט, געקאָנט זינגען — די אַלע זאַכן טויגן אויף אַ כפרה! איר זעט פאַר זיך אַ יידן אַן עמיגראַנט, וואָס פאָרט מיט אַלע יידן קיין אַמעריקע — און שוין! דאָס ווייב, ברוך השם, פאַרלוירן. די קינדער פאַרזאָרגט אויפן בעסטן אָרט. דריי קינדער, צוויי זין מיט אַן אייִדעם — האָט דער אויבערשטער געטון אַ נס: מען האָט איין זון געזאָלט הענגען און דעם אַנדערן האָט מען געזאָלט שיסן און דעם איידעם האָט מען, אַנדערע זאָגן, געהרגעט אונטער לעמבערג. אַנדערע זאָגן, מען האָט אים גענומען אין געפאַנגענישׂ, מען ווייסט נישט וווּ זיין געביין איז אַהינגעקומען. איז די טאָכטער אַראָפּ פון זינען. האָט דאָס מיין ווייב נישט אויסגעהאַלטן — אַ בת יחידה, אַן איין־און־אייִנציקע — און איז אַוועק פאַר דער צייט. און איך אַליין, ווי איר קוקט מיך אָן, אויף די עלטערע יאָרן באַדאַרף זיין נע־ונד... אוי, אויפן קוק דאַכט זיך עפּעס נישט אַזאַ גבר, ווייט פון שמשון הגבור, אַ יאָ? איז אָבער דער טויט נעמט מיך נישט; דער מַלאַך המות, איר פאַרשטייט צי ניין, האָט צו מיר קיין שליטה נישט. וואָרום וואָס בין איך אויסגעשטאַנען אין די דריי־פּיר חדשים פון דער וועלט־משוגעת, וואָס מען רופט דאָס מלחמה, וואָלט אַן אַנדערער אויף מיין אָרט אָנגעשפּאַרט אַציגד — טע־טע־טע! אָט וועט איר הערן אַ מעשה! דריי־פּיר מעשיות, אָן אַ שיעור מעשיות און אַלע זעלטענע, וווּנדערלעכע מעשיות, ממש יציאת מצרים. ווי זאָגט איר: מעשיות פון טויזנט און איין נאַכט! אַז איר וועט זיי האָרכן וועט איר אַליין זאָגן, אַז ס׳איז הפלא ופלא, גאָרנישט קיין מענטשלעכער כוח, נאָר עפּעס טאַקע אַ נס מן השמים, וואָס דער אויבערשטער קאָן!

למשל, איך זאָל אייך דערציילן אַ מעשה ווי אַזוי איך און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און די איבעריקע שבעה טובי עיר פון קראָשניק — אַז מיר זענען געקומען מיט זאַלץ און ברויט מקבל פּנים זיין דעם דייטש, וואָס איז אַריין צו אונדז קיין קראָשניק; און אַז מיר זענען פאַרטיק געוואָרן מיט אים מכוח קאָנטריבוציע, ווי איר וועט האָרכן ווייטער אַ ביסל, האָט זיך קירה־דייטש נישט געשעמט צו געבן אונדז בעזעמער, איר פאַרשטייט צי ניין, פשוטע בעזעמער, אין די הענט אַריין און באַפוילן מיר זאָלן זיך אים אַוועקשטעלן אויסקערן די גאַסן פון שטאָט; ס׳איז אים נישט געפעלן, דעם דייטש — מיר זענען, זאָגט ער, שמוציקע קערלען און אונדזער מלוכה איז, זאָגט ער, אַ שמוציקע מלוכה!

צי, אַ שטייגער, אַז איך וועל אייך דערציילן נאָך אַ שענערע מעשה ווי אַזוי איך, יאַנקל יונעווער און דער רב אונדזערער און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און די איבעריקע שבעה טובי עיר, די פיינסטע בעלי־בתים פון שטאָט, זענען מיר שוין געווען אַלע אויפן הייליקן אָרט אויך, אויפן קראָשניקער בית־עולם, הייסט דאָס. ביינאַכט איז דאָס געווען. די לבנה האָט געשיינט און דער שונא האָט אונדז אַרויפגעבראַכט, געגעבן אונדז זאַסטופּעס אין די הענט אַריין און געהייסן מיר זאָלן זיך אַליין גראָבן קברים, פשוטע קברים, דאָס הייסט, יעדער זאָל זיך גראָבן, איר פאַרשטייט צי ניין, פאַר זיך זיין קבר, זיך אויסגראָבן אַ קבר און אַרייִנליגן זיך לעבעדיקערהייט!

נאָך איצטער, אַז איך רייד דערפון, שטעלן מיר זיך טרערן אין דַי אויגן... איר ווילט וויסן וואָס איז דאָס געווען — אַ קאַטאָווע אָדער אַ משוגעת? זאָל איך אַזוי וויסן און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, נאָך גאָר אַ יונגערמאַן, קיין דרייסיק יאָר נישט אַלט, זענען מיר איין נאַכט געווארן אַלע גרוי און אַלט!

אַ־יאָ, איר קוקט אויף מיר אזוי טראַכט: אָט דער ייִד איז אַ בריה אויף צו דערציילן בבא־מעשיות!... איר האָט רעכט. איך אויף אייער אָרט, וועז מען דערציילט מיר אַזאַ זאַך, וואָלט אויך געזאָגט: „פּעטער, איר רעדט פון היץ, שיקט נאָכן דאָקטער, אָדער גייט לייגט אייך שלאָפן!“... ווי־זשע איז אָבער, אַז איך וועל אייך גיין שוועָרן אַ שבועה דאוריִיתא אין טלית און אין קיטל, אַז אַלץ וואָס איך דערציילּ אייך איז ווי מיר זיצן דאָ תחת כּפת השמים — אונטער אַ הימל פון גאָט און דאָס אַלץ, דאַרפט איר וויסן, איז נאָר אַ שמינית שבשמינית. איר פאַרשטייט צי ניין, אפילו קיין הונדערט־חלק נישט פון דעם וואָס מיר, יידן פון קראָשניק, און פון יונעוו און פון אַנדערע יידישע שטעטלעך זענען אויסגעשטאַנען דערנאָך פון די פאַליאָקן און דערנאָך פון פאָניע, בעת ער האָט אַרויסגעיאָגט פון דאָרטן דעם דייטש און איז אַליין אַריין מיט ביידע פיס! און דאָס וויסט איר דאָך, מן הסתם, אַז פאָניע האָט שוין אַזאַ גליק, אַז וווּ נאָר ער שטעלט אַריין אַ פּוּס אַזוי מוז זיין אַ פאַגראָם!... נישט מחמת ער איז אַ רשע, חלילה! ער איז בעצם גאָרנישט אַזוי שלעכט, אונדזער פאָניע, זאָל מאריך ימים ושנים זיין, נאָר ער האָט שוין אַזאַ מזל, מישטיינס געזאָגט...

הכלל, ווי איר זעט, האָב איך אייך צו דערציילן און צו דערציילן אַזוי פיל, אַז הלוואי מיר זאָלן כאָטש פאַרטיק ווערן ביז ניו־יאָרק!

אייך, פאַניע שלום עליכם, וועלן די דאָזיקע מעשיות מסתמא צונוץ קומען. אַז מען דערציילט אייך אַ מעשה, נעמט איר דערנאָך און איר צעלייגט עס אויף צען טעלערלעך... ווי באַלד אַזוי, האָט־זשע מיר נאָר אַ ביסעלע געדולד און לענט צו קאָפּ. איך וועל אייך דערציילן אייניציקוויי אַ מעשה נאָך אַ מעשה און אַנהויבן וועל איך פון מיין עלטערן זון, פון מיין יחיאלן — ווי אַזוי פאַניע האָט אים געבומען אין דער מלחמה און האָט אים אַוועקגעשטעלט שיסן, פשוט שיסן, איר פאַרשטייט צי ניין, פון אַ ביקס! האָט אים מיין יחיאל געגעבן אַ שאָס, אַז וועז אַלע יונים שיסן אַזוי ווּאָלטן די קיסרים מיט אַלע זייערע גענעראַלן און פעלד־מארשאַלן געהאַט אַ שיין פנים...

2.

יחיאל שיסט אַרויף

— — — האָב איך אייך, הייסט עס, צוגעזאָגט, פאַניע שלום עליכם, צו דערציילן קודם כל פון מיין עלטערן זון, פון מיין יחיאלן, ווי אַזוי פאַניע האָט אים געבומען אין דער מלחמה און האָט אים אַוועקגעשטעלט גלייך מיט אַלע יונים ער זאָל שיסן. ווּאָלט איך אייך, אייגנטלעך, געדאַרפט דערציילן ווי אַזוי ס׳איז גאָר אַנגעקומען צו מיין יחיאלן, אַז בסך הכל האָב איך אים פון פאַניעס הענט, איר פאַרשטייט צי ניין, לאַנג אַרויס־געבומען. וויפל דאָס האָט מיך געקאָסט, ווּאָלט זיך יעדער עמיגראַנט, אָט־אָ־דאָ אויף דער שיף, געמעגט ווינטשן ער זאָל עס פאַרמאָגן אַיידער ער קומט קיין אַמעריקע, ווּאָלט אים אפשר אַזוי דער קאָפּ נישט וויי געטון, טאָמער האָט ער יסורים ביים אַוועקשטעלן אַ פוס אויפן ברעג פונעם גאָלדענעם לאַנד... נאָר וואָס דען? אַזוי ווי איך בין אַ מענטש, איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס האָט פיינט מאריך זיין און האָב ליב ריידן נאָר צו דער זאָך, לכן גיי איך אַריבער גלייך צום ענין ווי אַזוי מען האָט מיין יחיאלן געבומען צו דער אָפּאָל־טשעניע, אַריינגעשטעלט, ווי זאָגט איר, אין געוואלנט אַריין, געגעבן אַ ביקס אין דער האָנט אַריין און גע־זאָגט: „סטופאי, יחיאל!" — גיי, הייסט עס, ראָטעוועט ניקאָלאַיען נעבעך פון דעם רשע, דעם דייטש!...

היינט גלאָט, יחיאל מיינער אַ שיסער, — נישטאָ ווער ס׳זאָל לאָכן! די גאַנצע זאָך איז וואָס עס ליגט נישט אין דער טבע ביי מיר, ווי איך האָב אייך שוין געזאָגט, באַרימערייי... נאָר אַז איר זאָלט קומען אין אונדזערע מקומות, וואָס איך האָב אייך אויסגערעכנט — אין אַ מענדרעוויץ, אַ יונעוו, אַ מאָדעלבאָזשעץ, אַ ראַכאָוו, אַ בילגעריי אָדער צו אונדז טאָקע קיין קראָש־ניק אַליין און אָנכאַפן אַ מינדסט קינד און אַ פרעג טאָן אויף יאַנקל יונעווערס קינדער — וועט איר שוין הערן וואָס מען וועט אייך זאָגן! און איבערהויפט — פון מיין יחיאלן! דאָס איז געווען ווי זאָגט איר, שוין איין מאָל אַ יחיאל! איר קאָנט פאַרשטיין וואָס דאָס איז געווען פאַר אַ פאַרשוין, אַז קירה־דייטש איז אַריינגעקומען צו אונדז אין קראָשניק און מיר זענען געקומען אַ גאַנצע דעפוטאַציע, איך און מיין יחיאל און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, דער ראָבינער הייסט דאָס, און די איבע־ריקע שבעה טובי עיר צום קאָמענדאַנט און דער קא־מענדאַנט האָט געגעבן אַ רעד אַריין מיט אונדז מכוח קאָנטריבוציע אין מיין יחיאל איז אַרויס מיט לשון אויף ריין דייטש: „אדוני קעניג, כך וכך..." — האָט דער דייטש באקומען שיעור אַ מיתה משונה און האָט אַ זאָג געגעבן: „יידיש! שפרעכען זיי יידיש!"...

מיינט איר דאָך, אַז נאָר דייטש? פראַנצויז איז פראַנצויז, אייגנגלעש איז אייגנגלעש — און אַליין, אַלצ־דינג פון זיך אַליין! פּוילישׁ שמועסט מען נישט. אַז דאָס האָט געריידט פּוילישׁ ווי אַ געבוירענער פאָלאַק; נאָר אפילו רוסיש האָט דאָס אויך געקענט. פון וואַנען? זאָל איך אַזוי וויסן פון בייז מיט אייך אינאיינעם! אַז בסך הכל רעדט מען גאָרנישט ביי אונדז אויף יוניש. פאַר־וואָס? אַזוי: מען האָט פיינט פאַניען און מען האָט נישט ליב זיין לשון. מיינט איר, אַז נאָר מיר, קראָש־ניקער יידן? פליאקע מיט די וואַנצעס האָט אים נאָך טויזנט מאָל מער פיינט! דאָס איז נאָר איצטער איז מען געוואָרן „מאַיע קאַכאַניע" אָדער „קוצענויר־מוצע־ניר", ווי מען זאָגט ביי אינדז. ווייל דער אדון הגדול האָט זיי צוגעזאָגט הרים וגבעות, גאָלדענע בערג, מיט אווטענאָמיע, מיט אַלע גוטע זאכן. איז געבן וועט מען דאָך זיי, אם ירצה השם, אַ ריינע קדחת מיט אַ פּרישער פייג צום פאַרבייסן — פאַניע ווייסט וואָס עס האָט צו טאָן...

נאָר איך האָב שיעור פאַרגעסן, אַז מיר האַלטן נאָך גאָר פון פאַרנט, ביי דער ערשטער מאָבילי־זאַציע זייסט עס. גייט זיי אַ נביא, אַז פאַניע וועט שיקן זאָגן צו ווילהעלמען: „זאָטשעם טי מענית רוגאַל" און טאָקע מניה וביה געבן אַ רוף אַלע ראָטניקעס און מיין יחיאלן

בתוכם, אַז „וודוואַדצעט טשעטירע טשאַסאַ". איר פאַר־שטייט צי ניין!... האָט דאָך מיינע, תוך כדי דבור געמומען חלשן און מאַכט צו מיר: „יאַנקל, איך וועל דאָס נישט איבערטראָגן! יאַנקל, איך בין פאַרביי! יאַנקל, איך שטאַרב!..." אַ יידענע בלייבט אַ יידענע. אַז זי וויל גאָרנישט הערן פון קיין זאַך: סטייטש און סטייטש און טאַקע נאָך אַ מאָל סטייטש! — איר יחיאל. איר פאַרשטייט, צי ניין!...

און אַז מען וויל שמועסן דאָס אייגענע צוריק, איז זי אפשר גאָרנישט אַזוי אומגערעכט געווען אויך, איך מיין מיין ווייב, מיין איך. וואָרום פאַר וועמען, איך בעט אייך, זאָל טאַקע יאַנקל יונעווערס זון גיין שלאָגן זיך מיט זייערע אייגענע ברידער פון קראָקע מיט לעמ־בערג? פאַר פאָניען, וואָס מאַכט אויף אים פאָגראָמען? צי פאַר פליאקען, וואָס מאַכט אויף אים בויקאָטן? איז איין מאָל אַוועק. והשנית, איז עס דאָך נישט אַבי וועד. דאָס איז דאָס עפעס יחיאל! אַ יונגערמאַן, איר פאַר־שטייט צי ניין, מיט מחשבות! אַ מענטש מיט אייגענע געדאַנקען! אַ זאַך וואָס אים האָט אויסגעוויזן, אַז ס׳איז קרום, האָבן געמעגט קומען כל מלכי מזרח ומעריב און זאָגן ס׳איז גלייך, וואָלט נישט געהאָלפן.

נישט מחמת עקשנות. אַן עקשן — דאָס אַחוץ. עקשנים זענען מיר אַלע קראָשניקער און אַלע יונעווער. מיר האָבן אַ שם פאַר איינגעשפאַרטע. און איך אַליין, ווי איר זעט מיך אָן, בין אויך בטבע אַ יִיד וואָס לאָזט זיך נישט בויגן.

בקיצור, מען האָט אַ רוף געגעבן מיין יחיאלן צו דער אָפּאָלטשעניע און אַז פאָניע רופט קאָן מען, ווי זאָגט איר, קיין חזיר נישט זיין און מען מוז גיין — וואָס מיר וועד? וועד מיר קינד? (ער האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ ווייב מיט דריי קינדערלעך), און ער האָט זיך אָפּגעזעגנט מיט אונדז, מיין יחיאל הייסט עס און מיינע בעת מעשה האָט, ברוך השם, געחלשט דריי מאָל און דריי מאָל האָבן מיר זי אָפּגעמינטערט. און וואָס טויג אייך גרויס, מען האָט מיין יחיאלן, טאַקע אין קראָשניק, געגעבן אַ נעם צו דער אַרבעט, גלייך מיט אַלע יונים, גאָרנישט אויף קאטאָוועסן און מען האָט אים אָנגעהויבן, ראשית חכמה, לערנען שיסן. שיסן פון אַ ביקס פשוט ווי מען שיסט, למשל, ווילדע קאַטשקעס: „ראַז, דוואַ, טרי — פלי!" און שוין.

און מיר זענען אַ בעלן געווען, קראָשניקער בעלי־בתים גיין אַרויס דער שטאָט זען ווי מען לערנט שיסן די ראטניקעס, הייסט עס. זאָג איך אייך, הערט איר, אַז ס׳איז חוזק מיט חוזק! און גאָרנישט אַזוי שוועד אויך און שכלדיק אַוודאי נישט. אויך מיר אַ תורה — שיסן! מען נעמט און מען טוט אַ שאָס, שיסט עס. איז אָבער נישט פון דעם ריידן מיר. לאָזן זיי זיך שיסן, לאָזן זיי זיך הענגען, לאָזן זיי זיך טרינקען — וואָס האָט איר צו מיין יחיאלן, אַז ער זאָל אייך גיין העלפן שיסן? אַז סך הכל, איר פאַרשטייט צי ניין, האָט ער אויף זיין לעבן, ווי זאָגט איר, קיין פליג אויף דער וואַנט נישט אָנגערירט. אַן עוף אַ געקוילעטס פונעם שוחט, אַז מען האָט געבראַכט, האָט ער נישט געקאָנט צוזען. אַ פינגער, אַז עמעצער האָט זיך צעקאַליעטשעט האָט ער געקאָנט פאַלן חלשות. נעמט מען אַזאַ מענטשן און מען שטעלט אים אַוועק דערנאָך סאַמע אַנטקעגן פייער און מען הייסט אים — ער זאָל שיסן! און אַוועקגעשטעלט האָט מען אים אַקוראַט אויף דער גרע־נעץ פון קראָשניק און צווישן יונעוו, דאָרטן ווו דער דייטש איז שוין געשטאַנען גרייט אַרייַנצוגיין און נאָר געוואַרט ביז מיין יחיאל וועט זיי ווייזן וואָס ער קאָן... האָט זיך אָבער מיישב געווען מיין יחיאל — וועט איר הערן אַ שיינס — אַז ס׳איז געקומען צו דער רעכטער אַרבעט: ראז, דוואַ, טרי — פלי! האָט ער אויפגעהויבן די ביקס אַרויף און געגומען שיסן גלאַט אין דער וועלט אַריין, איר פאַרשטייט צי ניין, אין ערגעץ נישט און קיינעם נישט, נאָר גלאַט אַזוי, צו גאָט הייסט עס...

האָט דער זוואָדנע דערזען, אַז אַלע שיסן אַהין וווּ מען דאַרף נאָר איין יון שיסט אַרויף, איז אים מסתמא געווארן די מעשה קשדיק. לויפט ער און טוט אַ קוק — ס׳איז מיין יחיאל! האָט זיך אין אים אָנגעצונדן דער גזלן און ער איז געוואָרן מלא רציחה — עשו. לויפט ער צו צו מיין יחיאלן און צעשרייט זיך: „קאַק טיעביע!" און „פשאַקרעוו" און „זשידאָווסקאַ מאָרדאַ!" און נאָך אַזעלכע שיינע כבודים ווי פאָניע קאָן — „ווהין שיסטו, אין הימל אַריין?..."

שרעקט זיך מיין יחיאל פאַר אים נישט שטאַרק איבער און טוט זיך זיין זאָך — ער שיסט אַרויף.

ווערט דאָך עשו נאָך מער גזלן און צעשרייט זיך אויף אים ווידער אַ מאָל מיטן אייגענעם „קאַק טיעביע" און „פשאַ קרעוו" און „זשידאָווסקאַ מאָרדאַ". — „אַהין, אַהין זאָלסטו שיסן, ווו אַלע שיסן!" און ער באַווייזט אים מיט די הענט ווהין ער זאָל שיסן. שרעקט זיך מיין יחיאל ווידער נישט איבער פאַר אים און מאַכט צו אים גאַנץ געלאַסן:

— אהין? דארט זענען דאך מענטשן!

ווילט איר דאך וויסן מסתמא דעם סוף פון דער מעשה? אזא סוף אויף אלע שונאי ישראל!...

תוזילת איז ער אפילו געווארן, עשו הייסט עס, א ביסל ווי מטושטש און אפהענטיק, וואס אזוי מען וויל שמועסן דאס אייגענע על פי יושר, דאס הייסט אין תוך עריין גערעדט, איז דאך עס טאקע א שרעקלעכע זאך: נעמען אויף לעבעדיקע מענטשן און שיסן ווי מען שיסט אויף פויגלען אדער אויף ווילדע חיות. יעדער איינציקער אט דאך מסתמא אין דער היים א טאטן אדער מאמען אדער א ווייב און קינד, איר פארשטייט צי ניין! און גלאט וואס איז דאס פאר אן עובדה — מענטשן זאלן זיך שיסן איינער דעם אנדערן?! — נאר צוריק אבער — מלחמה! דינא דמלכותא! — איז אחת דתו להמית: קארא שמערטש! דערפאר קומט הענגען, שיסן, גנאטעווען, פערטלען — א קלייניקייט! מורד במלכות!

איז דאך אבער פארא, ווי זאגט איר, א גרויסער גאט אויף דער וועלט. וואס טוט גאט ברוך הוא? וועט איר הערן א שיינס. באדארף זיך טרעפן אזוי, אז אקוראט יענעם טאג, אין יענער שעה, אויסגערעכנט פונקט ווי א זייגער, נעמען די דייטשן און מארשירן אריין צו אונדז אין גרויס-פוילן, נאר פון אן אנדער זייט. האט פאניע, נעבעך, אוועקגעוואלפן הכל-בכל-מכל-פלעקל, האט געגומען מאכן פיס — על חטא שחטאנו לפניך בריצת רגלים — ווי זאגט איר, קיין צייט נישט געהאט ארומצוקוקן זיך צוריק אפילו! און דאס האט דאך געטון טאקע אונדזער יידישער גאט צוליב מיין יחיאלן טאקע! ס'איז אים באשערט געווען, אפנים, דערנאך אריינצופאלן צו די דייטשן אין די הענט אריין...

3.

יחיאל א משכון

— — — וואס טוט דער אויבערשטער? באווייזט ער א נס און עס קומט אריין צו אונדז קיין פוילן אקוראט אין יענעם טאג, איר פארשטייט צי ניין, דער דייטש בכבודו ובעצמו. נאר ווי אזוי מיינט איר איז ער אריינגעקומען? בתופים ובמחולות — מיט מוזיק און מיט געזאנג, האט זיך צעלייגט ווי ביים טאטן אין ווינגארטן און געווארן בעל-הבית, גלייך ווי קראשניק און יונעוו און לובלין און גאנץ גרויס-פוילן איז זיין טאטנס ירושה פון קדמונים.

האט דאס אונדז, קראשניקער בעלי-בתים, פון לכת-חילה א ביסל פארדראסן: ממה נפשך, גאט ברוך הוא האט דיר געגעבן א שטיקעלע הצלחה. בינסט אריין — מהכתיתי לאז זיין, ווי זאגט איר, אין א גוטער שעה, נעם זעץ זיך אנידער און שרייב צו דיין מלך א בריוול: „הנה זיי וויסן, אדוני קעניג, אזוי און אזוי — אז איך בין אריין אין גרויס-פוילן און מהיום והלאה איז דאס קראשניק, וואס האט אמאל געהערט צו ניקאלאיען, געהער עס היינט צו דיר מיטן גאנצן מארק, מיט די געוועלבן, מיטן קאשטשאל, מיט להב-דיל די יידישע בתי-מדרשים און מיטן אלטן און מיטן נייעם בית-עולם" — און שוין! צו וואס נאך דאס זינגען מיטן טאנצן, מיטן גאנצן טארארם?

נאר ווידער צוריק שמועסנדיק, איך זאל אייך גיין דערציילן התנצלות, אז פאר אונדז, קראשניקער יידן, איז יענער טאג געווען תשעה-באב — וועט דאס אויך זיין נישט אמת. ניין, קראשניק האט זיך נישט אזוינק געזעצט וויינען. איר פארשטייט צי ניין, האט אפילו קיין קרעכץ נישט געגעבן דערויף, למאי זאל איך ליגן זאגן? וואס וואס איז דא דער געווינן? אויף דעם וואס פאניע וועט האבן חלילה ווינציקער מיט א שטאט צי אפילו מיט א גובערניע? ער האט זיי געגוג! צי איך זאל אייך זאגן אז מיר האבן זיך שטארק פאר-בענקט נאך א פאגראם? איז אויך נישט אזוי די מעשה, וואס, אז מיר וועלן זוכה זיין ביי גאט, קאנען מיר עס האבן, נישט דערלעבן זאל ער עס, פון דער ווייטן...

הקיצור ער איז אריין, דער דייטש הייסט עס, אין גרויס-פוילן — גאט ליב אייך מיט אייער גאסט! באא-דארף מען אים אויפנעמען ווי געווינלעך א גאסט, א נייעם מלכות מיט ברויט און מיט זאלץ, אזוי ווי גאט האט געבאטן.

די ערשטע האבן זיך א ווארף געטון צו אים מיט א ברוך הבא. געווינלעך די פוילן, פליאקע האט אויס-געגלעט די וואנצעס, זיך אויסגעצויגן אין דער לענג און טאקע תוך כדי דבור אנגעבויגן זיך נידעריק צו דער ערד: „פראשען פאנא! פאדאם דא נוג! צאלויען רענקי" — ווי פליאקע קאן. זאלן מיר שווייגן? איז געבליבן, אז באלד נאך זיי, נאך די פוילן הייסט עס, זאלן מיר, קראשניקער יידן אויך ארויסקומען מיט אונדזער קבלת פנים. פרעגט זיך: מי ומי ההולכים? — ווער זאל גיין אויפנעמען אזא געהויבענעם גאסט? פארשטייט זיך די פני, די שבעה טובי העיר, די פאר-

נעמסטע בעלי־בתים פון שטאָט. און איך, יאנקל ונע־
וער און מיין זון יחיאל בתוכם.

צו וואָס עפעס מיין יחיאל? צוליב דער שפּראַך.
טאָמער וועט מען דאַרפן, איר פּאַרשטייט צי ניין, אַרויס
מיטן לשון, איז נישטאָ קיינער אין דער היים, אַחוץ
מיין יחיאל...

האָבן מיר זיך, הייסט עס, צענויפגענומען און אַוועק
מיט ברויט און מיט זאַלץ, אָנגעטון זענען מיר אַלע
געווען יום־טובדיק, פיין, מיט צילינדערס, מעשה דעפּו־
טאַציע און גוט געציטערט: אַ נייער מלכות, איר פּאַר־
שטייט צי ניין, ווער ווייסט ווי אַזוי ער וועט אונדז
אויפנעמען?

און כך הוה: ווי נאָר מיר זענען צו אים אַריין־
געקומען, צום קאָמענדאַנט הייסט עס, אַזוי האָט זיך
באַלד אָנגעהויבן אַ סדרה: קאָנטריבוציע.

דאָס הייסט, למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן, אַז איך
קאָן זאָגן אָן אמת. אָנגעהויבן האָט ער, דער קאָמען־
דאַנט הייסט עס, נישט פון קאָנטריבוציע — קאָנטרי־
בוציע איז געווען נאָך דעם — פון קאָזאַקן האָט ער
אָנגעהויבן. מיר זאָלן אים זאָגן, הייסט עס, ווו געפינען
זיך ערגעץ דאָ די קאָזאַקן? און איין מאָל פּאַר אַלע
מאָל — קאָזאַקן זאָל מען אים געבן און קאָזאַקן און
קאָזאַקן! און קוקן קוקט ער אויף אונדז בעת מעשה
מיט אַזעלכע אויגן, גלייך ווי יעדער פון אונדז האָט
ביי זיך אין קעשענע באַהאַלטן כאָטש אַ האַלבע טוץ
קאָזאַקן.

שוועלן מיר אים מן הסתם מיט כל השבועות, ווי
מיר האָבן היינט יום גימל אויף דער גאַנצער וועלט,
אַז ס׳איז נישטאָ ביי אונדז קיין קאָזאַקן, איר זאָלט
זאָגן אפילו איין קאָזאַק אויף אַ רפואה! דער אויבער־
שטער, זאָגן מיר, האָט אונדז אויסגעהיט פון אָט דעם
אַנטיק, הלוואי ווייטער...

אַהין־אַהער, ער האָט אַרויסגעזען, דער דייטש הייסט
עס, אַז ער וועט מיט אונדז גאָרנישט מאַכן, רופט ער
זיך אָן צו אונדז: „געדענקט־זשע, זאָגט ער, טאָמער
געפינט זיך ביי אייך ערגעץ באַהאַלטן אַ קאָזאַק אָדער
טאָמער שיסט מען עמעצן פון אַ פענצטער"... „שיסן,
זאָגן מיר, פון אַ פענצטער? ביי אונדז אין קראָשניק?
נישטאָ וועט ס׳זאָל לאַכן, כ׳לעבן! וואָלטן מיר שוין
אַזוי ריין געווען, זאָגן מיר פון מלחמות און פון דייטשן
און פון צרות און פון שלעק!".

הערט ער אונדז אויס, דער קאָמענדאַנט הייסט עס
און רופט זיך אָן צו אונדז: „געדענקט־זשע, זאָגט ער,
די קאָזאַקן וועלן אייך קאָסטן טייער! פאַר יעדן קאָזאַק,
זאָגט ער, וועט איר מיר באַצאָלן מיט צען יידן (איר
הערט וועלטער!) און אַצינד, זאָגט ער, קינדערלעך —
קאָנטריבוציע!..."

איז אונדז געוואָרן רעכט קאַלעמוטנע אויפן האַרצן!
נאָך אַ מאָל: פאַרוואָס זאָלן מיר צאָלן קאָנטריבוציע?
קאָנטריבוציע איז שייך צו אַ מלוכה. אַ מלוכה האָט
געפירט אַ מלחמה און האָט פאַרשפילט די מלחמה,
באַדאַרף זי צאָלן קאָנטריבוציע. איז אַז מען וויל אין
תוך אַריין, איז עס אויך נישט אין גאַנצן על פי יושר:
לא די איך האָב פאַרשפילט, געהאָט אַ מפלה הייסט
עס, באַדאַרף איך נאָך, איר פאַרשטייט צי ניין, צאָלן
קאָנטריבוציע! מילא, בין איך אייך מוחל — איז נישט
על פי יושר, אָבער וואָס געהער זיך עס אָן מיט אונדז,
קראָשניקער יידן? נישט מיר האָבן געפירט מלחמה,
נישט מיר האָבן זי פאַרשפילט. מיר ווייסן נאָר, אַז מיר
זענען אויף גרויסע צרות: פאָניע פון איין זייט, פליאקע
פון דער אַנדערער זייט — וואָס די צוויי ווינטשעווען
זיך איינס דאָס אַנדערע מעג עס ביידן מקוים ווערן...
דערווייל זענען מיר אין מיטן, גרייט כאַפּן קלעפ פון
ביידע צדדים — איז קארג? דאַרפן מיר נאָך אַ דריטן,
אַ דייטש אויף זיך, וואָס הייסט זיך באַצאָלן קאָנטרי־
בוציע! מי יודע וואָס פאַר אַ קאָנטריבוציע דער דייטש
קאָן זיך הייסן אָנמעסטן? וווּ וועלן מיר עס נעמען?

מאַכן מיר זיך געפגרט, גלייך ווי מיר פאַרשטייען
נישט אפילו דעם טייטש פונעם וואָרט „קאָנטריבוציע",
און מיר ווייסן גאָרנישט מיט וואָס מען עסט עס. פוילט
ער זיך נישט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, און זאָגט
אונדז נאָך אַ מאָל דאָס אייגענע און באַווייזט אונדז
שוין מיט די פינגער, ווי זאָגט איר, „פּעטי־מעטי" —
„געלט, זאָגט ער, געלט מיין איך!" — „געלט? —
זאָגן מיר — ווי קומט צו אונדז געלט? אַ שטאָט פון
קבצנים, דלפנים, עניים ואביונים!"... מאַכט ער זיך
געפגרט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס און רופט זיך אָן
תכעוואַטע: „אירט מוחל זיין, זאָגט ער, צען טויזנט
בארעס, במזומנים הייסט עס; דאָס איז, זאָגט ער,
נומער איינס. און ברויט מיט פלייש פאַר די סאָלדאַטן
איז צוויי און דריטע: היי און האָבער פאַר די פערד,
ווי זאָגט איר — מספוא לגמלים — און פינף שעה צייט
גיב איך אייך, זאָגט ער, אויף צו באַטראַכטן זיך". און
ער באַווייזט אונדז אויף די פינגער: „פינף שטונדען".
און טוט אַ וווּנק צו דער טיר, הייסט אונדז גיין.

קאָן מען, ווי זאָגט איר, אַזוי גראָב נישט זיין און

מען מוז גיין. הויבן מיר זיך אויף און ווילן אַנהויבן גיין. מאַכט ער צו אונדז, דער קאָמענדאַנט הייסט עס: „גיין וועט איר גיין, נאָר נישט אַלע, זאָגט ער. דריי פון אייך לאָז איך איבער, זאָגט ער, ביי מיר פאַר אַ משכון, בכדי איך זאָל זיין, זאָגט ער, זיכער מיט אייער קאָנטריבוציע".

און ער נעמט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, און לאָזט איבער ביי זיך דעם רב און דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראבינער הייסט עס — איז צוויי — און מיין יחיאלן אַ דריטן. איר פאַרשטייט צי ניין? און מיר גייען שוין אַהיים אָן דעם רב און אָן דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראבינער הייסט עס, און אָן מיין יחיאלן.

איך גיי און די ערד וויגט זיך אונטער מיר: וואָס פאַר אַ תירוץ וועל איך, אַ שטייגער, זאָגן מיין וויב, אַז זי וועט מיך פרעגן וווּ איז איר זון? און וואָס וועל איך זאָגן צו מיין שנור, אַז זי וועט מיך פרעגן וווּ איז איר מאַן? אויף וועלכע גוטע יאָר האָב איך גאָר אין גאַנצן באַדאַרפט מיטשלעפן אין דער דעפוטאַציע מיין יחיאלן, פאַרווויסט און פאַרפינצטערט בין איך געוואָרן, אַז ער זאָל אַריין אין געפענגעניש פאַר אַ משכון! מיין יחיאל אַ משכון?!!... און וואָס הייסט, אייגנטלעך, אַ משכון? איך צעפרעג זיך ביי מיינע קראָשניקער בעלי־בתים — זיי ווייסן מער פון אַ טויטן! פויל איך מיך נישט און טו אַ לויף אַוועק צו פריץ, צום קאָמענדאַנט הייסט עס: „אַזוי און אַזוי, אדוני קעניג, וואָס הייסט אַ משכון? וואָס איז דער פשט דערפון?"... צעלאַכט ער זיך, דער דייטש און מאַכט צו מיר: „אַ משכון הייסט, אַז טאָמער ברענגט איר מיר נישט צו דער צייט די קאָנטריבוציע, ווערן זיי געשאָסן".

איז ווי ער האָט דאָס מיר אויסגערעדט אַזוי איז מיר געוואָרן, איר פאַרשטייט צי ניין, קאָלט אין אַלע אברים און פינצטער אין די אויגן און איך נעם און טו אַ פאַל צו אים צו די פיס: „לאָז אַרויס, זאָג איך, מיין זון און נעם, זאָג איך, בעסער מיך, זאָג איך, פאַר אַ משכון!"... צעלאַכט ער זיך ווידער אַ מאָל: „ניין, זאָגט ער, דיך דאַרף איך נישט, איך דאַרף דיין זון"... איר הערט? ער דאַרף מיין זון!... מיין זון באַדאַרף ער האָבן!...

4.

קאָנטריבוציע

קאָנט איר שוין פאַרשטיין, פאַניע שלום עליכם, וואָס האָט זיך אָפגעטון דערנאָך ביי אונדז אין קראָש־ניק? און וואָס ביי מיר אין שטוב איז געוואָרן — ווייל איך שוין גאָרנישט רעדן! חושך! חושך ואפילה!... מען איז גלייך אַוועק, אַלע יידן אין די בתי־מדרשים און מען האָט זיך געגעבן אַ נעם צום תהילים, גוזר תענית געווען אויך, ווי זאָגט איר, אונדזערע אַלטע מיטלען. די געווייגען מיט די געשרייען האָבן דער־גרייכט עד לב השמים — ביזן זיבעטן הימל אַריין! געוואַלד, יידישע קינדער, גיט עפעס אָן עצה, געפינט עפעס אָן אויסוועג, וואָס טוט מען? אַזאַ גזירה!... מילא ברויט און פלייש פאַר די סאָלדאַטן און היי און האָבער פאַר די פערד — וואָס זאָל מען טון? עלעהיי, לאָז זיך אונדז דאָכטן, פאַניע האָט זיך אַריינגעריסן, קאָזאַקן זענען באַפאַלן, אָדער גלאַט חלילה אַ פאַגראָם — וואָלט געווען בעסער? נאָר וווּ וועלן מיר נעמען דאָס ביסל מזומן? די עשרת אלפים? צען טויזנט רובל. איר פאַר־שטייט צי ניין? ס׳איז אַקוראַט ווי מען זאָל אונדז זאָגן, אַ שטייגער, צען טויזנט מיליאָן! נאָר ס׳איז עפעס אַ תירוץ? אַ גזירה! און נאָך מיט אַ משכון אויך! אַזאַ משכון! לעבעדיקע נפשות! צוויי רבנים און מיין יחיאל אַ דריטער! נו, ווי מיינט איר, וועלן מיר שווייגן? נאָר וואָס וועט אונדז העלפן אַז מירן שרייען? און דערווייל די צייט שטייט נישט, אָט־אָט, אָקערשט ווי מען קוקט זיך אַרום, איר פאַרשטייט צי ניין, לויפן איבער די עטלעכע שעה און פאַרפאַלן! וואָס וועט זיין מיטן משכון? מיט די לעבעדיקע נפשות?

פאַלט אייגער אויף אַן עצה, וועט איר הערן, און דווקא אַ ייד אַ פיינער בעל־הבית, יחזקאל מנוחהס רופט מען אים. ער איז מנוחהס אַ מאַן און מיינער אַ מחותן. מאָלט אייך, ער וואָלט לאַנג געמעגט וואַרטן ביז איך וואָלט מיט אים שליסן מחותנעשאַפט. נאָר ס׳איז דרינען אַ גאַנצע מעשה, וואָס איך וועל אייך דערציילן, אם ירצה השם, אָן אַנדערש מאָל. איר וייסט דאָך, אַז איך האָב פיינט מישן איין מעשה מיט דער אַנדערער און האָב ליב, ווי זאָגט איר, אַ וואָרט און צוויי און אַראָפּ פון מאַרק.

די מנוחה, וואָס איך זאָג אייך, איז אַ שם דבר, אַ מאַנסבילשער קאָפּ אויף איר, אַ יידענע אַ קאָזאַק! איר קאָנט פאַרשטיין שוין פון דעם אַליין, אַז מען רופט דעם מאַן אויפן ווייבס נאָמען. איז איינס פון די צוויי: אָדער דער מאַן איז אַ גאַרנישט שבגאַרנישט אָדער דאָס ווייב איז אַ גאַנצער יאָ־טעבי־דאָם.

דאָ האָט איר ביידע זאַכן: חוץ דעם וואָס זי איז אַ גאַנצער ספּאָדיק, איז ער אַ כשרע בהמה, אַ זאַק

פֿאַלאָוע, אַ שיינע באָרד און ווייטער גאָרנישט. איצט וועט איר האָרכן אַ שיינס, וואָס אַ ייד פֿאַרגינט זיך.

דערהערט פון דעם גרויסן אומגליק, אַז דער דייטש הייסט זיך באַצאָלן צען טויזנט קאָנטריבוציע און אַז ער האָט פֿאַרהאַלטן אַ משכון דעם רב מיטן קאָנשאָנע רב, דעם ראבינער הייסט דאָס און מיין יחיאלן אַ דריטן, איז זיך מיישב אָט דער לעקיש, מיין מחותן טאַקע, און גיט אַזאַ עצה: לאָז מען, זאָגט ער, נעמען פון אַלע בתי־מדרשים, זאָגט ער, פֿאַראַן דאָרטן, זאָגט ער, צו עטלעכע רייניקייטן, ספר־תורהס הייסט עס...

מער האָט ער שוין אָבער אַ וואָרט נישט געריידט. קיין האַלבן וואָרט אפילו. דאָס האָב איך אים געמאַכט שווייגן. איך בין, דאַרפט איר וויסן, אַ מענטש אַ היציקער און אַ כהן דערצו. און אַ כהן, זאָגט מען איז אַ בעל־כעסן. כאָטש אפילו כעס, זאָגט מען, איז נישט אַזאַ שיינע מידה, כעס איז, זאָגט מען, עבודה זרה. נאָר מען איז דאָך נישט מער ווי אַ מענטש, איר פֿאַרשטייט צי ניין, האָט דאָס מיר געגעבן אַ נעם־אָן ביים האַרצן און עס האָט זיך אין מיר צעפלאַקערט אַ פייער. ס׳איז מיר, הערט איר, אַזש פינצטער געוואָרן אין די אויגן! און איך האָב אים אַוועקגעגעבן אַ גאָב — וואָס ס׳איז מיר געקומען אויף דער צונג דאָס האָב איך אים אַרײַנגעזאָגט. מיין גאַנץ ביטער האַרץ האָב איך אויס־געלאָזט צו זיין קאָפּ: „נאָך דאָס פעלט אונדז, האָב איך אים געזאָגט, אַז מיר זאָלן בידים, זאָג איך, נעמען און אַוועקגעבן דאָס אייניציקע און דאָס הייליקסטע וואָס מיר פֿאַרמאָגן? צו ביליק איז געוואָרן, זאָג איך, ביי אונדז די תורה! ווער ס׳זאָל נישט דורכפֿאַרן פֿאַרביי — אַ ביסקאָפּ, אַ גלח, אַ גובערנאַטאָר, אַ ספֿראַוויניק, אַ שוואַרץ יאָר — טראָגן מיר אים אַרויס די תורה! אַלעמען די תורה! אָ, נישט דערלעבן וועלן, זאָג איך, דאָס נישט אונדזערע שונאים און נישט מיר אַליין, אַז מיר זאָלן זיך צעשיידן מיט אונדזער אייניציקן מאַיאָנ־טעק, וואָס מיר פֿאַרמאָגן! מיר וועלן זיך גיכער פֿאַר־קויפן פֿאַר קנעכט, מיר מיט אונדזערע וויבער און קינדער און קינדס־קינדער, נאָר גאָטס תורה, זאָג איך — אַזאַז! דאָס, זאָג איך, וועלן מיר נישט אַוועקגעבן פֿאַר כל הון דעלמא! לאָז מען אונדז שניידן, זאָג איך, לאָז מען אונדז בראָקן, לאָז מען אונדז בראָטן, לאָז מען אונדז ברענען וויי מען האָט געשניטן און געבראָקט, געברענט און געבראָטן אונדזערע אבות אבותינו!״ — גוט, גוט אַרײַנגעזאָגט און איך האָב מיך אַזש צעווויינט פֿאַר האַרצווייטיק.

כאָפּט ער מיך אָן כאַר ביידע הענט, דער מחותן מיינער, און זאָגט צו מיר: „משוגענער כהן, זאָגט ער, וואָס איר זענט! איך האָב, זאָגט ער, גאָר אַזוי ווייט נישט געמיינט, זעט נאָר אַ ביסל! איך האָב נאָר גע־זאָגט, זאָגט ער, אַז מיר זאָלן נעמען, זאָגט ער, די רייניקייטן און קומען צו אים, זאָגט ער, מיט די ריינע־קייטן און זאָגן, זאָגט ער, אָט דאָס פֿאַרמאָגן מיר און דאָס האָבן מיר און ווייטער טו מיט אונדז וואָס דו ווילסט. מיר זענען ביי דיר אין די הענט... וועט ער, זאָגט ער, אויף אונדז רחמנות האָבן און וועט פֿאַרגעסן, זאָגט ער, פון דער גאַנצער געשיכטע מיט דער קאָנ־טריבוציע, מיט אַלס מיט אַן אַנדער און מירן דערווייל, זאָגט ער, אויסגעלייזט ווערן פון אַן אומגליק״... גע־פעלט אייך אַ ייד אַ חכם?

בקיצור, אויסגעפירט מסתמא האָב איך, נישט ער. מיר האָבן די ספֿר־תורהס נישט געפירט פון אָרט. געגומען האָבן מיר, איר פֿאַרשטייט צי ניין, די פרוכתן מיט די העמדעלעך, מיט די גאַרטעלעך, מיט די ידלעך און מיט די עץ־החיימס — אַלצדינג וואָס איז פון ריין זילבער, ווי זאָגט איר, כסף טהור, און מיר האָבן דאָס געבראַכט אים צו טראָגן, דעם קאָמענדאַנט הייסט עס, און צוגעפֿאַלן צו אים און אַ גוטן וויין געטון דערביי און געזאָגט צו אים: „אדוני קעניג, כך וכך, אָט דאָס פֿאַרמאָגן מיר און דאָס האָבן מיר און ווייטער טו מיט אונדז וואָס דו ווילסט, מיר זענען ביי דיר אין די הענט״...

איז דאָך אָבער פֿאַראַן אַ גרויסער גאָט אויף דער וועלט, איר פֿאַרשטייט צי ניין, וואָס טוט דער אויבער־שטער? שטייט ער אויף, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, טוט אונדז אָקוק אין די אויגן אַריין און איך וואָלט געמעגט שוועלן, אַז ער איז געוואָרן עפעס מטושטש, ווי פֿאַרשעמט איז ער געווען... דערנאָך גייט ער צו צום טיש, נעמט די אַלע זאָכן, וואָס מיר האָבן אים געבראַכט צו טראָגן, באַטראַכט זיי אייניציקווייז, יעדע זאָך באַזונדער און רופט זיך אָן צו אונדז: „מיינע הערען! איר קאָנט עס, זאָגט ער, נעמען צוריק. איך דאַרף עס נישט. מיר זענען נישט קיין פעלד־גזלנים, זאָגט ער, און נישט קיין קאָזאַקן. ס׳איז אייערע קאָ־זאַקן, זאָגט ער, זענען געוווינט געוואָרן צו ראַבירן בתי־מדרשים און הייליקע זאַכען. מיר זענען, זאָגט ער דייטשן און אונדזער קייזער, זאָגט ער, ברויכט נישט אייערע הייליקייטן״.

כהאי לישנא. איך בין אייך נישט מגזם אפילו אַ

האר — איך האב פיינט אזעלכע זאכן.

און וואס טויג אייך, דער גוי איז געווארן גאר אן אנדער גוי, איר פארשטייט צי ניין, און אן אנדער פנים, אנדערע אויגן און אנדער לשון — שיעור שיעור נישט געבעטן אונדז זיצן און באלד ארויסגעגעבן א באפעל מען זאל ארויסלאזן די פארהאלטענע — דעם רב און דעם קאזשאנע רב, דעם ראבינער הייסט עס, און אז ס׳איז געקומען צו מיין יחיאלן, וואס איך האב שוין געוואלט דערלעבן אים זען אין דער היים, איר פארשטייט צי ניין, ביי זיין ווייב און קינד, נעמט ער, דער קאמענדאנט הייסט עס, און לייגט ארויף די האנט אויף זיין פלייצע און רופט זיך אן צו מיר: „אט דאס איז דיין זון?", רוף איך זיך אן: „ביז הונדערט און צוואנציק יאר, וואס איז דען?". „אים, זאגט ער, לאז איך נישט ארויס. אים לאז איך, זאגט ער, איבער ביי מיר"...

5.

יחיאל — א „בירגערמייסטער"

— — — מיט וואס פאר א האנץ איך בין אהיים געקומען אן מיין זון — באדארף איך אייך נישט דערציילן קיין מעשיות. איר זענט דאך א פאטער און האט קינדער, פילט איר שוין דעם טעם. און וואלט איך אליין כאטש נישט געווען דער גאנצער חייב, וואלט ווער האט אים מיטגעשלעפט מיט דער דעפוטאציע צום קאמענדאנט, אז נישט איך? געוואלד געשריען! וואס וועל איך זאגן פאר מיין ווייב? וואס פאר א תירוץ טראכט מען צו פאר מיין שנור, כאטשבי אויף דער הייסער מינוט? און איך בלייב שטיין פון יענער זייט טיר, איר פארשטייט צי ניין, ווי א פארזינדיקטער קונדס און קאן גאר צו זיך אהיים נישט קומען! איז איך שטיי מיר אזוי און טראכט און טראכט און נעם און טו אן עפן די טיר האסטיק, מיט א מאל און טו א פרעג גלאט אזוי, בדרך אגב, אין דער וועלט אריין „נישטא נאך יחיאל?". זאגט מען מיר מסתמא: „ניין, ער איז דען באפרייט שוין?" זאג איך: „נאך א מין באפרייט! פריי צו פריי איז נישט גלייך! פריי, זאג איך, זענען אלע דריי, נאר אונדזער יחיאל, זאג איך, איז ארויס גאר מיט א קנאק..." ווערן זיי דאך מסתמא טויט ווי די וואנט: „וואס פאר א קנאק?". זאג איך: „מיט א דאנק־בריוו איז ער ארויס, זאג איך, און מיט אן ארדן און מיט א קוועטש די הענט און מיט א בראווא! אונדזער יחיאל, זאג איך, איז איצטער, ביים דייטש געהויבט און געקרוינט, א גאנץ קנעפל", זאג איך. און אליין כאפ איך א קוק אין שפיגל ארײַן, איר פארשטייט צי ניין, ווי איך זע אויס נאך אזוי פיל שקרים וכזבים. פארשטייט זיך, אז מיינע קוקן מיר אין מויל ארײַן און גלויבן מיר איטלעכעס ווארט. וואס ווייסן זיי, ווייבער מישטיינס געזאגט? פרעגן זיי זיך נאך ביי מיר: „פארוואס איז ער דאס ביי זיי אזוי געהויכט און געקרוינט?". ווער איך כלומרשט אין כעס: „וואס הייסט, זאג איך, פארוואס? פאר שבת! איר האט פארגעסן, זאג איך, ווער יחיאל איז? איר האט, זאג איך, עפעס א סך אזעלכע יחיאלס ביי אונדז אין קראשניק, אדער אין יונעוו, אדער אין מאדעלבא־זשעץ, אדער אין בילגעריי, אדער אפילו אין דער גובערניע אין לובלין? וואס שווייגט איר?" — זאג איך...

הקיצור, איך באדארף מיך פאר אייך נישט באריכטן — באריכטעריי איז איבערהויפט א מיאוסע זאך. נאר איך מוז אייך זאגן דעם אמת, אז איך האב פיינט א ליגנער אקוראט ווי א כשרער ייד האט פיינט חזיר. א ליגנער איז ביי מיר ערגער פון א הולטיי און אפילו פון א משומד! נאר וואס, איך בעט אייך, וואס האב איך געקאנט טון, זאגט שוין איר אליין, אז איך האב פאר זיך צוויי שוואכע באשעפענישן, ווייבער, איר פארשטייט צי ניין, וואס זייער לעבן העכער אפ איז זיין לעבן — א ווערטעלע פקוח נפש! און איך האב געטומען באקן ליגנס אזוי ווי בייגל, און ווי מצות, איין ליגן נאכן אנדערן און דערציילן אזעלכע גוזמאות, אז ס׳איז מיר פאר זיך אליין פשוט געווען א בזיון. ווי נעמט דאס א ייד, א בעל־הבית, רב יאנקל יונעווער, איר פארשטייט צי ניין, און האקט אזעלכע שקרים און זיי, די ווייבער מיינען, אז ס׳איז תורת משה אמת?... און איך האב געטומען און איך האב מיך קוים ארויס־געכאפט פן דער היים און בין אוועק זוכן זכות אבות, פראטעקציעס, צום קאמענדאנט, איר פארשטייט צי ניין, אולי ירחם? און אזוי ווי איך לויף אזוי, קומט מיר נישט אנטקעגן מיין יחיאל? א פארסאפעטער, א פאר־שוויצטער און עפעס מאדנע האפערדיק, דאס פנים שיינט, די אויגן לייכטן און גיין גייט ער גיך, מאכט מיט די הענט. „וואס איז יחיאל?". „טאטע, זאגט ער, גיב מיר אף מזל טוב!". „מזל טוב דיר, זאג איך, מיין זון, פארוואס קומט דיר מזל טוב? דיין ציג האט זיך געקעלבט, צי דיין קו האט זיך געציגלט?". ווערט ער רויטלעך, מיין יחיאל הייסט עס און מאכט צו מיר

מיט אַ שמייכל: „ווייסטו כאָטש, זאָגט ער, טאַטע מיט וועמען דו רעדסט אַצינדער?". טו איך אים אַ מעסט אָפּ מיטן קוק און מאַך צו אים: „מיט יאנקל יונעווערס זון". „מיט יאַנקל יונעווערס זון, זאָגט ער, דאָס איז אַחוץ. דערצו בין איך זאָגט ער, נאָך בורמישטש אין קראָשניק". „פון וועז אָן, זאָג איך, בינסטו דאָס בורמישטש?". „שוין באַלד אַ שעה, זאָגט ער, אַז איך בין בורמישטש. דאָס האָט מיך דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, געמאַכט פאַר אַ בורמישטש. פאַר בירגערמייסטער הייסט עס. שטעל דיר פאָר, זאָגט ער, אַז אין דער צייט וואָס איר זענט געווען פאַרטראָגן מיט דער קאָנטריבוציע, האָט דער קאָמענדאַנט דערווייל געשיקט רופן צו זיך די קראָשניקער אָנגעזעענע גויים. פריער דעם קאזנאַטשיי, דערנאָך דעם פאָטשטמייסטער, דערנאָך דעם טעלעגראַפיסט (די אַלע איבעריקע פריצים זענען זיך צעלאָפן) און האָט זיי, זאָגט ער, געוואָלט מאַכן פאַר בורמישטש איבער קראָשניק. האָבן זיי זיך, זאָגט ער, אַלע גאַנץ פיין אָפּגעזאָגט. זיי האָבן אויסגעפונען, זאָגט ער, אַלע איין תירוץ, אַז זיי פאַרשטייען נישט קיין וואָרט דייטש. האָט זיך דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, אויף זיי גוט אָנגעבייזערט און דורכגעטריבן און געשיקט, זאָגט ער, רופן דעם וואָיט פון דער גמינע, פאַן פשעפעצקי. האָט זיך דאָן פשעפעצקי, זאָגט ער, פאַרנייגט ביז צו דער ערד — „פאַדאַם דאָ נוג" און „צאַלויען ראַנקי" און „פראָשען פאַנאַ" און אַז ס'איז געקומען זאָגט ער, צו עפּעס, האָט פאַן פשעפעצקי זייער העפלעך באַדאַנקט פאַרן גרויסן כבוד וואָס מען וויל אים, זאָגט ער, צוטיילן — נאָר ער קען נישט אָננעמען, זאָגט ער, דאָס שטריימל דערפאָר, וויל מערסטנטייל קראָשניקער איינווינער זענען, זאָגט ער, יידן און מיט יידן זאָגט ער, איז שווער דורכצוקומען. און ער האָט געזומען דערווייל אויסריידן אויף יידן המנס מסירות, פּעך און שוועבל, אַזוי ווי פליאקע קאָן... דעם אייגענעם תירוץ, זאָגט ער האָט געזאָגט אויך דער קשאָנדז: „זשידזשי" און „זשידזשי" און „זשידזשי"!... איז דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, געוואָרן בייז אויף די פאָלאָקן מיט סכנות נפשות אוז האָט געשווירן, אַז ער וועט מאַכן, זאָגט ער, אַ יידן פאַר בורמישטש — זיי, די פוילן הייסט עס אויף צו להכעיס און ווי זאָגט איר אומר ואוכל — ר'האָט זיך געזומען פריער צום רב, דערנאָך צום קאזשאנע רב. צום ראַבינער הייסט עס. האָט זיך דער רב אָפּגעבעטן. ער איז, זאָגט ער, אַ זקן אַ ייד און אַ שוואַכער מענטש, ער האַלט שוין ביים שטאַרבן. וואָס פאַראַ בורמישטש איז ער? און דער קאָזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס, האָט געציטערט, זאָגט ער, ווי אַ לעמעלע: „סטייטש, זאָגט ער, ווי קאָן ער עובר זיין אויף דער שבועה, ער איז דאָך זאָגט ער, אַ קאָזשאָנע רב, אַ געשווויירענער הייסט עס. הקיצור ער האָט זיי, די רבנים הייסט עס, אויך דורכגעטריבן און נעמט, זאָגט ער און רופט אַריין אים — יחיאלן הייסט עס, און מאַכט צו אים נאָר אַן שום הקדמות: „זאָלסט וויסן זיין, זאָגט ער, יאַנקל יונעווערס זון, אַז איך קרויז דיך, זאָגט ער, פאַר בורמישטש אין קראָשניק!". האָט ער אים — יחיאל הייסט עס — געוואָלט עפּעס זאָגן, גייט דער דייטש הייסט עס און פאַרשטעלט אים דאָס מויל! לאָזט אים, זאָגט ער, נישט אויסריידן אַ וואָרט און רופט צענויף ווידער אַ מאָל דעם קאזנאטשיי מיטן פאָטשטמייסטער, מיטן טעלעגראַפיסט, מיטן וואָיט פון דער קראָשניקער גמינע פאַן פשעפעצקי, מיטן קשאָנדז און רופט זיך, זאָגט ער, אַן צו זיי אויף דייטש געווייגלעך: „מיינע הערען, זאָגט ער, זייט וויסען, זאָגט ער, אַז אָט דער יודע איז אייער בורמישטש! און טוט, זאָגט ער אַ וויז אַן אויף אים, אויף יחיאלן הייסט עס. איר אַלע, זאָגט ער, פאַרמאָגט נישט אין קאָפּ, וואָס אָט דער יודע פאַרמאָגט, זאָגט ער, אין דער פּיאַטע!"...

אויסגעהערט פון יחיאלן די שיינע מעשה ביזן סוף, בייטל איך דאָך אויס אַלע בייזע וויסטע חלומות אויפן דייטשס קאָפּ און אויף זיינע הענט און פיס. „נאָך דאָס, זאָג איך, גייט דיר אָפּ, יחיאל! קאַרג, זאָג איך, וואָס דו בינסט פאַר דיין שיסן אַרויף, זאָג איך, געווען נישט היינט געדאַכט אויף אַ האָר פונעם טויט, באַדאַרפסטו נאָך איצטער־אָ, זאָג איך, גיין שפּילן זיך מ־טן מלאך־המוות, ריזיקירן מיטן לעבן און ווערן, זאָג איך, אַ בורמישטש פון אסתר תענית ביז פורים!". קוקט ער מיך אָן, יחיאל הייסט עס: „פאַרוואָס עפּעס פון אסתר תענית ביז פורים?". „וואָס דען, זאָג איך, אויף לאַנג? נישט מער, זאָג איך, זאָל דער יידישער גלות געדויערן וויפל דו וועסט, זאָג איך, זיין אַ בורמישטש אין קראָשניק! דערווייל, זאָג איך, האָט נאָך דיין דייטש ביי גאָט, זאָג איך, קיין קוויטל נישט אַרויסגענומען, אַז קראָשניק איז זיינס. דו ווייסט דאָך, זאָג איך, וואָס דו קאָנסט האָבן דערפאָר. זאָג איך, טאָמער פאָנעם איז גובר און קראָשניק מיט יונעוו מיט מאָזעלבאָזשעץ מיט לובלין פאָלן אַריין, זאָג איך, צוריק צו אים אין די הענט אַריין? אָט דער אייגענער וואָיט,

פאַן פשעפעצקי, זאָג איך, וועט דעמאָלט אויסגלעטן, זאָג איך, די וואָנצעס און וועט אַוועקגיין גלייך, זאָג איך, צום נאַטשאַלניק און וועט, זאָג איך, צושטעלן אַ בענקעלע דיר און מיר און אונדז אַלע, הלוואי זאָג איך, זאָל איך ליגן זאָגן און ס׳זאָל זיין נישט אין אַזאַ שעה, זאָג איך, אַרויסגערעדט!״. און ווי מייַנט איר, פאַני שלום עליכם, וועט האָט געטראָפן? איך באַרים מיך נישט פאַר אייך, חלילה, אַז איך בין דאָ דער גרויסער חכם און קיין נביאים, ווי זאָגט איר, איז היינטיקע צייטן נישט פאַראַנען. נאָר מען איז דאָך עפעס אַ ייד אויף דער וועלט מיט אַ חוש הריח, איר פאַרשטייט צי ניין, האָב איך אַנגעשמעקט דעמאָלט נאָך, אַז דער דייטש איז אַריין צו אונדז אין קראָשניק מיט געזאַנג און טענץ און מיטן גאַנצן טראָסק, אַז דאָ איז פאַראַן אַלצדינג וואָס איר ווילט — סיי חכמה, סיי גבורה, סיי חכמה, סיי געלט. נאָר איין זאַך פעלט: אַריכת ימים... אַ סימן האָט איר — אָט איז פאָניע דערנאָך אַריינגעקומען צו אונדז — האָט מען באַלד געקאָנט אַרויסזען, אַז דער איז אַריין על מנת להשתקע, מיט אַלע פיר, איר פאַרשטייט צי ניין. וואָרום ראשית כל דבר האָט ער אַנגעהויבן פון אַ פאָגראָם, פון אַ יידישן פאָגראָם מיט אַלע תנין... נאָר דאָ בין שוין אַרויס פון איין מעשה און פאַל אַריין אין אַ נייער מעשה.

6.

יחיאל געוועלטיקט

— — — האַלטן מיר, הייסט עס דערבײַ, ווי אַזוי מיין יחיאלן האָט דער דייטש געקרוינט פאַר בירגערמייסטער אין קראָשניק. נו געוויס בין איך געווען געריכט, אַז כ׳האָב נביאות געזאָגט, אַז זיין בירגערמייסטעריי וועט געדויערן פון אסתר תענית ביז פורים, נישט מער זאָל דער יידישער גלות געדויערן! דערפאַר אָבער האָט דער דייטש געהאָט אַ בירגערמייסטער — מעג שוין אויף אונדז אַלע זיין אַזאַ יאָר! נישט חלילה מחמת באַרימערייַ, וואָס יחיאל איז מיינער אַ זון, נאָר ווייל מיר זענען יידן, איר פאַרשטייט צי ניין, ווייסן מיר ווי אַזוי צו פירן דאָס רעדל... הלוואי, הערט איר, וואָלט מען אונדז טאָקע איבערגעגעבן די גאַנצע ממשלה פון דער גאַנצער וועלט, וואָלט איר געזען וואָס פאַראַ פנים די וועלט וואָלט געהאַט... אַ סימן האָט איר — נעמט פוילן, טאָקע אונדזער מדינה פוילן. ווי זאָגט איר — שוין איין מאָל אַ מדינה! האָט איר דאָך געהערט מן הסתם ווי אַזוי פליאקע האָט זיך אַמאָל צעאַמפּערט, נאָך פאַר סאָביעסקיס צייטן איז דאָס געווען, נישט געקאָנט אויסגלייכן זיך מיט די כבודים, וועט ס׳זאָל געווען אַזוי ווי אַ מלך הייסט עס. איז געבליבן מען זאָל וואַרפן גורל. האָט מען געוואָרפן גורל, איר פאַרשטייט צי ניין, וועט ס׳וועט דער ערשטער אַריין אין שטאָט דער זאָל זיין דער מלך. איז געפאַלן דער גורל אויף אַ יידן, רב שאול וואַל, ווייל ער איז דער ערשטער אַריין אין שטאָט. וואָס זאָל מען טון? פאַרפאַלן — איז דער ייד געוואָרן מלך און האָט געוועלטיקט, זאָגט מען, אַזוי לאַנג ווי עס דאַרף געדויערן, למשל, מען זאָל זאָגן „אשרי״ און „ובא לציון״. דערפאַר אָבער האָט ער געוועלטיקט אַזוי, אַז די פוילן קאָנען זיך נאָך עד היום פון אים נישט אָפּלויבן; ס׳איז נאָר אַ ווייטיק די רשעים, אַ מכה זיי, וואָס דער מלך איך געווען, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ „זשידעק״, ווייטער וואָלטן זיי אים פאַרגעטערט און פאַראייביקט!

דאָס אייגענע איז געווען אויך מיט יחיאלן. ווײַבאַלד מען האָט אים געקרוינט פאַר בירגערמייסטער אין קראָשניק, אַזוי האָט ער פונעם ערשטן טאָג אָן גענומען מאַכן נייע פאראָנדקעס. קודם כל האָט ער זיך געגעבן אַ נעם צו מאַכן שלום צווישן די פעלקער, דאָס הייסט, צווישן די קראָשניקער פאָלאַקן, גויים און להבדיל יידן. וואָס־זשע האָט ער געטון? וועט איר האָרכן, וואָס יאַנקל יונעווערס זון איז אַ בעלן. ער האָט געמערמען און האָט צענויפגערופן אין מאַגיסטראַט דעם רב מיטן קאָזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס און להבדיל דעם קשאָנדז מיטן גלח, מיטן וואַיט פון דער גמינע, פאָן פשעפעצקי, און האָט פאַר זיי געהאַלטן אַ גאַנץ פיינע דרשה און דווקא אין פויליש לשון און האָט־זיי אויפגעקלערט און באַוויזן מיט אותיות ומופתים, אַז ס׳איז נישט גוט וואָס מענטשן קריגן זיך און ס׳איז טויזנט מאָל געזינטער פאַר אַלעמען, אַז מען לעבט בשלום, וואָרום אויף שלום, איר פאַרשטייט צי ניין, שטייט די וועלט. ער האָט דאָס געבראַכט אַזוי ווייט, אַז מען האָט זיך געגעבן איינס דאָס אַנדערע דאָס וואָרט (אונדזער וואַיט פון דער גמינע פאָן פשעפעצקי האָט אַזש אַרומגעכאַפט מיין יחיאלן: „מאַי קאָכאַני פאָן יחיאל!״) און מען האָט זיך געגעבן אַלע תקיעת כף, אַז מהיום והלאה איז מען גוטע פריינד, שלום ושלוה, אויס פריץ, אויס גוי, אויס ייד, להבדיל, קיין שפּור פון קנאה־שנאה, אַן עק, אַ סוף! און די מיאוסע ווערטער מיט די צונעמענישן ווי למשל: „זשידזשי״ אַדער „ביילים״ אַדער „פליאקע״ אַדער

„כאַם" אָדער „דבר אחר" זאָלן אויסגעמעקט אוּן פאַר־
געסן ווערן! אנשטאָט „זשידזשע" אוּן „ביילים" זאָל זיין
בעסער „איזראעליטי", אנשטאָט „פליאקע" — „פאַניע
דאַבראַדזיעוו", אנשטאָט „כאַם" אוּן „דבר אחר" —
„עשוס אייניקל"... אוּן וואָס איז שייך צום בויקאָט וואָס
די פוילן בויקאָטירן די יידן, האָט ער אַרויפגעלייגט אַ
שטראָף, מיין יחיאל הייסט עס פוּן אַ דרייערל ביז
אַ פינף אוּן צוואַנציקער. נישט נאָר פאַר בויקאָטירן —
אפילו פאַרן וואָרט „בויקאָט" אַליין, טאָמער רעדט
עמעצער אַרויס, איז חיות נישט זיכער! דאָס וואָרט
„בויקאָט", איר פאַרשטייט צי ניין, איז לא יזכר ולא
יפקד!

דאָס האָט איר איך נומער איינס. והשנית, האָט ער
איינגעפירט אויפן פאַרלאַנג פונעם דייטשן קאָמענדאַנט
אַ וואַך, אַ מין שטאָט־מיליציע, וואָס זאָל שטיין תמיד
גרייט אוּן אָפּהיטן די שטאָט טאָמער וועלט חלילה,
קראָשניק באַפאַלן פונעם שונא. אוּן ווי אַזוי מיינט איר
האָט ער דאָס געמאַכט? פיין, מיט אַ שכל אוּן מיט אַ
רעכענונג! ביי יעדער שטוב האָט ער איינגעפירט זאָלן
תמיד שטיין צוויי ערלים, באַוואָפנט מיט שטעקנס.
איינער בייטאָג, דער אַנדערער ביינאַכט. אוּן כדי מען
זאָל זיין באַוואָרנט, אַז די ערלים וואָס שטייען ביינאַכט
אויף דער וואַך וועלן נישט אַנטשלאָפן ווערן, וואָרום
אַן ערל, אַז עס קומט ביינאַכט פאָפט ער, זאָל אויף
יעדער צען ערלים זיין איין יידּ, להבדיל, אַ משגיח
וואָס זאָל השגחה געבן. מחמת אַ יידּ, איר פאַרשטייט
צי ניין, איז מער מסוגל אויף אַכטונג צו געבן... היינט
האָט ער אַרויפגעלייגט שטייער אויף יעדן בעל־הבית,
סיי אַ יידּ, סיי אַ גוי, להבדיל, מוז צושטעלן דעם
קאָמענדאַנט אַזוי פיל אוּן אַזוי פיל טיי אוּן צוקער.
וואָס דער מענטש איז רייכער, איר פאַרשטייט צי ניין,
באַדאַרף ער אַלץ מער שטייערן אוּן וויידער צוריק, דאָס
אייגענע פאַרקערט — ווער ס׳איז אַן אַרעמאַן, נישט
דאָ געדאַכט אוּן קאָן נישט אוּן האָט נישט אוּן פאַר־
מאָגט נישט — איז ער פטור.

דאָ האָב איך זיך אַריינגעמישט אוּן האָב אים גע־
זאָגט. „דאָס, זאָג איך, יחיאל, וואָס דו האָסט געמאַכט
שלום צווישן די פעלקער, סקאסירט דעם בויקאָט אוּן
איינגעפירט אַ וואַך, איך מיין זאָג איך, די שטאָט־
מיליץ, דאָס זאָג איך, אַרט מיך נישט. פאַרקערט,
זאָג איך, זייער גלייך האָסטו געטון, זאָג איך. נאָר ביי
די שטייערן, זאָג איך, וואָס דו האָסט אַרויפגעלייגט —
דאָ זאָג איך, בינסטו, מיין זון, דורכגעפאַלן. וואָרום
וואָסער שוטה זאָג איך, וועט דאָס וועלן צאָלן מער,
ווי ער קאָן? אוּן ווער זאָג איך, וועט נישט זיין קיין
בעלן זיך פאַרשרייבן צווישן די אָרעמעלייט, בכדי ער
זאָל פאַרשפאָרן צו צאָלן שטייער? ובפרט, זאָג איך,
אַז אין קראָשניק, זאָג איך, זענען דאָך דאָס רוב, נישט
אויסגערעדט זאָל זיין — אָרעמעלייט, קבצנים, דלפנים,
עניים ואביונים!".

וכך הוה. ווער איז געווען גערעכט? ווען נישט
דער דייטש, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, קומט אים
צו הילף, וואָלט מען אים, יחיאלן הייסט עס, צעריסן
אויף שטיקלעך! דער ערשטער איז געווען דער וואָיט
פון דער גמינע, פאַן פשעפעצקי. ער האָט זיך נישט
געפוילט אוּן איז אַוועק צום קאָמענדאַנט אוּן האָט אים
איינגערוימט אַ סוד, אַז דער זשידעק וואָס ער האָט
אים געקרוינט פאַר בורמישטש, נעמט צענויף דאָס
גאַנצע ביסל גוטס פון קראָשניק אוּן באַהאַלט דאָס
פאַרן „מאָסקאל", פון פאַניעס וועגן אוּן פאַר זיינע
קאָזאַקן, אויף וועלכע די „ביילישעס" קוקן אַרויס ווי
אויף משיחן — אַ סימן לאָז מען זוכן ביי זיי אין די
קעלערס אוּן אויף די בוידעמער וועט מען געפינען פון
כל טוב... אוּן דאָס ווייסט איר דאָך מסתמא, אַז אַ מסור
האָט אין זיך אַ כוח — מען גלויבט אים. אוּן וואָס
טויג אייך — מען האָט זיך אַ נעם געגעבן צו די
קראָשניקער יידן אוּן מען האָט געגומען מאָכן „אָביס־
קעס", זוכן, נישטערן אוּן אַז מען זוכט, ווי זאָגט איר,
געפינט מען! מען האָט געפונען באַהאַלטן אין די
קעלערס אוּן אויף די בוידעמער, איר פאַרשטייט צי
ניין, טאַקע פון כל ט׳ב. ביי וועמען מען האָט געפונען
באַהאַלטן אַ ביסל זילבער, ביי וועמען דאָס פסחדיקע
געפעס, ביי וועמען אַ פלעשל „ווישניק" אוּן ביי וועמען
— שבתדיקע מלבושים. ביי אייניעם, ביי אבא דעם
שוחט, האָט מען אויסגעטרייסלט אַ גאַנצן מאַיאָנטעק
— דריי שאַרפע מעסערס, איינגעוויקלט אין אַ פאַטשיי־
לע אוּן אַ זעקעלע מיט אַ מין זאָך, וואָס כאַפט דעם
אָנבליק פון פולווער...

אָט דאָ האָט זיך אָנגעהויבן ע״ַ חתונה! מען האָט
זיך אַ נעם געגעבן צו אבא שוחט: „וואָס איז דאָס ביי
אייך, רב יידּ, פאַראַ געווער?... דאָס האָט איר צוגע־
גרייט פאַר די קאָזאַקן, זייט זיך מודה!"... האָט זיך
אבא דער שוחט געמומען דרייען אַהין אוּן אַהער: ס׳איז
שלעכט. ער קאָן זיך נישט אַרויסדרייען! מילא די
מעסערס — דאָס זענען, זאָגט ער, זייענ כלי־זין, זיינע
אינסטרומענטן, איר פאַרשטייט צי ניין, זיינע חלפים.

„וואָס־זשע האָסטו זיי באַהאַלטן אויפן בוידעם?" ער האָט, זאָגט ער, מורא געהאַט פאַר דער מאַביליזאַציע. פאַניע, זאָגט ער, מאַכט מאַבילִיזאַציע, קאָן זיך עס אויסלאָזן ביי אים, זאָגט ער, מיט אַ פאָגראָם... „גוט. וואָס־זשע איז דאָס זעקעלע וואָס כאַפט דעם אָנבליק פון פולוועך, וואָס איז דאָס פאַר אַ מין?" טענהט נעבעך דער שוחט: ס׳איז גאָרנישט, ס׳אַ געלעכטער, זאָגט ער, דאָס איז מוהל־מעל, וואָס מען באַשיט, זאָגט ער, אַ קינד תיכף נאָך דער מילה. נאָר גיי רייד מיט קידה־דייטש — מילה היינט, מילה מאָרגן — אַז יענער האָט זיך אַריינגענומען אין קאָפ קאָזאַקן! און ס׳איז געבליבן מען זאָל שיקן רופן דעם רב מיטן קאָזשאָנע רב, דעם דאַבינער הייסט עס און אַלע איבעריקע שבעה טובי עיר — די פיינסטע בעלי־בתים פון קראָשניק און מיך מיט מיין יחיאלן בתוכם. און דאָ איז אַפּוירגעקומען אַ טרויעריקע געשיכטע וואָס טרעפט זיך איין מאָל אין צען טויזנט יאָר! ס׳איז כדאי די דאָזיקע געשיכטע זאָל דערציילט ווערן גאַנץ באַזונדער און באַשריבן ווערן דורך אייער פענדזל. לאָזן, אדרבא, יידן לייענען און לאָזן עס אונדזערע קינדער דערציילן פאַר זייערע קינדער און קינדס־קינדער, אַז ס׳איז אַמאָל געווען אַ משוגעת וואָס מען האָט געהרופן מלחמה און אַז ס׳איז אַמאָל געווען אַ מדינה וואָס מען האָט געהרופן פוילן און אַז די מדינה האָט געהערט צו פאַניען און דער דייטש האָט געשאָרפט אויף איר די ציין און דערווייל זענען יידן געווען דאָס כפרה־הינדל און ווער ס׳האָט געהאַט גאָט אין האָרצן, דער האָט אין אונדז זיך נוקם געווען, זיך געבאָדן אין אונדזער בלוט...

7.

די קראָשניקער דעפּוטאַציע

— — — האַלטן מיר, הייסט עס, ביי דעם ווי מיין יחיאל איז מיט גאָטס זיינער הילף בורמישטש אין קראָשניק און געווען לטיקט, ווי זאָגט איר, ביד חזקה, און די פאָלאָקן ימח שמם וזכרם גראָבן. זוכן אויף אים בלבולים און ריידן אויס אויף אים אין אויף אונדז אַלעמען המנס מסירות. אַזוי לאַנג און אַזוי ברייט ביז די דייטשן האָבן געגומען מאַכן „אָביסקעס" אין שטאָט, דאָס הייסט, מען האָט געגומען זוכן און נישטערן אין טרייסלען און גאָט האָט זיי געהאַלפן, זיי האָבן אויס־געטרייסלט ביי אבא דעם שוחט באַהאַלטענע חלפים מיט אַ זעקל מוהל־מעל וואָס כאַפט דעם אָנבליק פון פולוועך און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ חתונה — טאַ־טעניו! ראשית חכמה האָט מען דעם שלים־מזל, דעם שוחט הייסט עס, צוגענומען און אַריינגעזעצט במחילת כבודו אין קאָטשומענט אַריין איינעם אַליין, עס זאָל אים חלילה קיין עין־הרע נישט שולט זיין, אַז קיינער זאָל אים נישט צעטרעטן — און אין שטאָט איז געוואָרן, וואָס זאָל איך אייך זאָגן — חושך ואפילה, תשעה־באב! און מען האָט זיך אַ וואָרף געגעבן באַלד צו מיר: „סטייטש, זאָגן זיי, יאנקל, וואָס שווייגט איר? אייער זון, זאָגן זיי איז בורמישטש און איר זענט, זאָגן זיי, אַזאַ חשוב — איין וואָרט אַ גוטס וועט איר זאָגט, זאָגן זיי, אַזוי ווערט דער שלים־מזל, דער שוחט הייסט עס, געהאָלפן"... טענה איך צו זיי, צו דער שטאָט הייסט עס: „טשעפּעט זיך אָפּ, זאָג איך, איר האָט, זאָג איך, אַ גרויסן טעות, מיינע ליבע יידן! ערשטנס, זאָג איך, בין איך גאָרנישט אַזאַ גרויסער חשוב ווי אייך וויייזט זיך אויס; און אפילו לאָמיר, זאָג איך, זאָגן אַז יאָ, איז אויך נישט אַזאַ גרויסע מעלה, זאָג איך; אדרבא אָט וויייל, זאָג איך, מיין יחיאל איז בורמישטש און וויייל, זאָג איך, איך בין אַ חשוב, ווי זאָגט איר אַ צד אין באָד, קאָן איך, זאָג איך, גיכער קאַליע מאַכן, זאָג איך, אייַדער פאַריכטן, וואָרום איר זאָלט קאָנען די דייטשן, זאָג איך, ווי איך קען זיי, וואָלט איר דאָס נישט גע־זאָגט, זאָג איך; איך וועל אייך, זאָג איך, קלאָר מאַכן וואָס אַ דייטש איז: אַ דייטש, זאָג איך, האָט פיינט חניפה ווי אַ כשרער ייד חזיר און קאָן נישט ליידן פּוסטע רייד און פון לשון אונטערקויפן, זאָג איך, איז דאָך אָפּגערעדט; ס׳איז נישט פאָניע, זאָג איך. איר כאַרשטייט צי ניין, וואָס קוקט אייך אין יד אַריין טאָמער וועט איר אים עפּעס נתנען... דייטש, זאָג איך, אייז אַן איידעלע מאַטעריע. זאָג איך!". וואָלט שוין געמעגט זיין גענוג אַיאָ? האָט איר דאָך אָבער צו טון מיט יידן זאָלן געזונט זיין! איר זאָגט זיי דאָס, ענטפערן זיי אייך בוידעם! זאָגט איר זיי בוידעם, ענטפערט מען אייך פעטרישקע! און דאָ דעם שוחטס ווייב מיט די קינדער שטייען ביי דער זייט און וויינען און יאָמערן און שלאָגן זיך קאָפ אין וואַנט.

איך ווייס נישט ווי אַזוי איר, פאַניע שלום עליכם, איך האָב אַ טבע אַז איך דערזע טרערן בלייב איך געפּלעפּט. איך קאָן נישט זען ווי יענער וויינט. איך קאָן נישט — און שוין! נישט מחמת איך באַרים זיך פאַר אייך, אַז איך בין אַ גוטער, נאָך דער כוח פון טרערן, איר פאַרשטייט צי ניין! צום סוף וואָס לאָזט זיך אויס? אַז ס׳איז אומזיסט די טרחה, מען פאַר־

שפּאָרט מיך בעטן, מען האָט גאָר פון אויבן געשיקט מיך רופן און נישט נאָר מיך אַליין, נאָר דעם רב אויך, מיט דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראבינער הייסט עס, און אויך די אַלע איבעריקע פיינסטע בעלי־בתים פון קראָשניק. איז אונדז געוואָרן רעכט קאַלעמוטנע אויפן האַרצן, איר פאַרשטייט צי ניין, נאָר מיר האָבן זיך אַנגענומען מיט מוט און געמוטעט זיך גרייטן איז וועג אַריין. דאָס הייסט, מיר האָבן זיך אַנגעטון אַלע שבת־דיק, מיט צילינדערס, פיין ווי עס געהער צו זיין; עס האָט אויסגעזען, אַז נישט מען רופט אונדז, נאָר מיר גייען אַליין מעשה דעפוטאַציע, איר פאַרשטייט צי ניין...

▼

בקיצור, געקומען צו גיין צום קאָמענדאַנט, טרעפן מיר אין הויף דעם שלים־מזל, טאַקע אבא דעם שוחט הייסט עס, ווי ער שטייט אַ געבונדענער, די הענט אַרונ־טער און צוויי זעלנער מיט אָנגעלאָדענע ביקסן פון ביידע זייטן. די זעלנער שטייען גרייט צו דער אַרבעט און ער דער שוחט, נעבעך, טרייסלט זיך ווי אַ לולב און שעפטשעט עפעס שטילערהייט, אַ פּנים ער זאָגט וידוי, נישט אַנדערש... ווילן מיר דאָך מסתמא אַ שמועס טון מיט אים „רב אבא, גאָט איז מיט אייך!" — טוען די זעלנער אַ ווינק צו אונדז מיט די ביקסן: הזהר והשמר — אַז טאָמער, הייסט עס, ריידן מיר אויס מיט אים אַ וואָרט, מיטן שוחט הייסט עס, אַזוי ווערן מיר געשאָסן. און אַז אַ דייטש זאָגט, אַז ער וועט שיסן איז ער בטוח ובפרט אין אַזאַ צייט, ווען די גאַנצע וועלט איז, ווי זאָגט איר, משוגע געוואָרן!

בקיצור, ווי אַזוי אונדז, קראָשניקער יידן, איז גע־וואָרן אויפן האַרצן, אַז מיר האָבן דערזען דעם שוחט אַ געבונדענעם און ער זאָגט וידוי — באַדאַרף איך אייך נישט דערציילן; נישקשה, איר קאָנט זיך עס אַליין משער זיין. איך האָב מיר נאָר געטראַכט: „רבונו דעלמא כולה! געוואַלד געשריען, וואָס וועט זיין מיט זיין ווייב, די אלמנה נעבעך, און מיט זיינע קינדער, די יתומים, טאָמער, חלילה וחס, איר פאַרשטייט צי ניין, אַל תפתח פה לשטן?"... און אַזוי ווי מיר שטייען אַזוי און טראַכטן קומט נישט אַרויס צו אונדז — נישט דער קאָמענדאַנט, נאָר אַן אַנדער שוואַרץ־יאָר? אַ רויטער, אַ געפאַקטער, אַ זאַטער, נאָר וואָס פיין אָפּגעגעסען און ווי עס ווייזט אויס אַ ביסל אויסגעטרונקען אויך, אַן אַ היטל און מיט אַ ציגאַר אין די ציין און נעבן אים שטייען נאָך צוויי אָפּיצערן, אויך אָפּגעגעסענע און אויך אַן היטלען. זיי קוקן אויף אונדז, מיר אויף זיי — מען באַטראַכט זיך הייסט עס, איינס דאָס אַנדערע דערווייל אַזוי, אַן וועלטער.

דערזען, אַז קיינער רעדט נישט, אַ דעפוטאַציע אַן וועלטער, אַ שטילע וועטשערע, רופט זיך אַן צו אונדז ער, דער גראָבער הייסט עס: „וועי זענט איר?" כאָפּ איך זיך מיך שוין אַרויס ווי אַן עזות פנים, יעבור עלי מה און שטעל אים פאָר אַז דער אַלטער, דער זקן הייסט עס — דאָס איז אונדזער רב, זאָג איך, און דער יינגערער — דאָס איז דער קאָזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און איך בין, זאָג איך, יאנקל יונעווער — דער פאָטער, זאָג איך, פון קראָשניקער בירגערמייס־טער. מיין איך, אַז ער וועט דאָ בטל וועלן; צום סוף — וועי וואָס? לא קם ולא זע! דערזען אַז גדלות גייט דאָ נישט, האָב איך אָנגעהויבן מיט רחמים, ווי זאָגט איר, כי בתחנונים ידבר רש: „אַזוי און אַזוי, זאָג איך, מיר זענען געקומען צו דיר, זאָג איך, אַ דעפוטאַציע, די פאָרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָשניק מיט אַ בקשה. זאָג איך, בעטן רחמים פאָר אָט דעם יידן?", זאָג איך און באַווייז אים אָן מיט דער האַנט אויפן שלים־מזל, אויף אבא דעם שוחט הייסט עס. הערט ער מיך אויסעט, דער גראָבער דייטש הייסט עס און טוט אַ מאַך צו די זעלנער מען זאָל אונדז נעמען. נעמט מען אונדז, איר פאַרשטייט צי ניין, און מען פירט אונדז אַוועקעט טאַקע תוך כדי דבור און מען זעצט אונדז אַריינעט ווי די אמתע גנבים, איטלעכן באַזונדער אין אַן אַנדער חדר; און געדויערט האָט עס אַ רגע כמימרא, אַ סך ווינציקער ווי איך דערציילּ אייך. וואָלט מען כאָטש געלאָזט אונדז שיקן אָנזאָגן אַהיים ווו מיר זענען — איטלעכער האָט דאָך אַ ווייב און קינדער — איז ניין! אַריינ־געזעצט, צוגעשלאָסן די טיר — און שוין! פרעגן אַ דייטש פאַרוואָס? איז דאָך נישט שייך! ערשטנס, וועט ער אייך נישט ענטפערן — איז איינס. און דאָס אַנדערע — טאָמער וועט חלילה זיין נאָך ערגער, וואָרום מלחמה־צייט, איר פאַרשטייט צי ניין? אַז סע שמעקט מיט פּולווער, באַדאַרף מען גלאָט זיין געהיט מיט אַן איבע־ריק וואָרט, וואָרום מי יודע, ווער פון די צדדים וועט מנצח זיין און מיט וואָס דער סיכסוך קאָן זיך אויסלאָזן?

8.

קידוש־לבנה

— — — בקיצור, זיצן מיר זיך אָט אַזוי געזונטער־הייט, איטלעכער אין זיין חדרל, ווי זאָגט איר, נישט

על תורה ועל העבודה און נישט אויף צען רובל אַ וואָך זיצן מיר, נאָר מיר זיצן פשוט אין טערמע גלייך מיט אַלע גנבים און מיט אַלע שיכורים — וואָס זאָל מען טון? וישב — מען האָט אונדז באַזעצט, ווי זאָגט איר, זיצט מען. זיצט מען אַ שעה, זיצט מען צוויי, זיצט מען דריי. עס ווערט שוין באַלד נאַכט. איך בעט אייך, וואָס וועלן מיר אויסזיצן? און דאָרט, אין דער היים, ווייסט מען אפילו נישט ווו מיר זענען — דאָס איז נאָך ערגער פון אַלץ! און אַחוץ לזה, גלאַט איטלעכע זאַך מוז דאָך האָבן אַן עק! ממה נפשך, אַדער אַהין אַדער אַהער. דער קאָפּ ווערט, זאָג איך אייך, שיעור נישט צעשפרונגען טראַכטנדיק און טראַכטן טראַכט זיך לויטער שלעכטס און לויטער ערגערס! עס שטעלט זיך מיר פאָר ערשטנס, אַז מען משפט אונדז קרימינאל און דערנאָך ווי אַזוי מען פירט אויס אויף אונדז דעם פסק־דין לויט דעם גאַנצן שולחן ערוך פונעם פעלד־גערריכט. דאָס הייסט, מען האָט אונדז מחילה אויסגעשטעלט אַלעמען, די פיינסטע קראָשניקער בעלי־בתים מיטן רב און מיטן קאַזשאָנע רב, מיטן ראַבינער הייסט עס אין איין שורה און צוועלף זעלנער מיט די אָנגעלאָדענע ביקסן שטייען שוין גרייט אַקעגן אונדז און וואַרטן נאָר אויפן גוטן וואָרט — קומט צו גיין דער קאָמענדאַנט בכבודו ובעצמו — אַזוי שטעלט זיך מיר פאָר — און ער הייסט אונדז זאָגן וידוי — פאָרט אַ דייטש אַן איידלמאַן! ווער איך מסתמא אויפ־געקאָכט און טראַכט מיר: יעבור עלי מה, שוין סיי ווי סיי אַ מינוט פאָרן טויט, לאָז איך מיר כאָטש קילן, ווי זאָגט איר, דאָס האָרץ און לאָם איך אים כאָטש זאָגן, איר פאָרשטייט צי ניין, אַ פאָר וואָרעמע ווערטער! און איך הויב אָן מיטן לשון פון ויגש און מאַך צו אים אַזוי: „בי אדוני — הער נאָר אויס דייטש, ידבר נא עבדך דבר באוזני אדוני — לאָז מיך אויסריידן אַ וואָרט פאָר דיר ואַל יחר אפך בעבדך — נאָר זאָלסט מיר קיין פאַראיבל נישט האָבן". און אַזוי ווייטער, נישט געלייגט קיין כבוד וואָס ער איז אַ דייטש, איר פאָרשטייט צי ניין, און אַ קאָמענדאַנט און וואָס אים איז געראָטן, ער האָט איינגענומען קראָשניק... און אַזוי ווי איך טענה מיך אויס מיט אים, במחשבה הייסט עס, עפנט זיך די טיר און עס קומט נישט אַריין אַ זעלנער מיט אַן אָנ־געלאָדענער ביקס. אַריינגעקומען טוט ער צו מיר אַ ווינק איך זאָל, הייסט עס, זיך מטריח זיין און גיין מיט אים. העלפט נישט און מען דאַרף זיך מטריח זיין און גיין מיט אים.

איך קום אַרויס אין דרויסן — שוין שטאָק נאַכט; איך קוק מיך אַרום — די איבעריקע זענען אויך דאָ, דער גאַנצער שפּיגל פון קראָשניק און דער רב מיטן קאַזשאָנע רב, דער ראבינער הייסט עס, בתוכם. ביי יעדן שטייט זיך אַ זעלנער פון הינטן, אָנגעוואָפנט מיט אַן אָנגעלאָדענער ביקס און דער עלטסטער פון די זעלנער טוט אַ קאָמאַנדעווע: „פאָרווערטס!" — מען זאָל גיין, הייסט עס... גייען מיר שוין אַלע אינאיינעם, די גאַנצע דעפוטאַציע שטילערהייט, אָן ווערטער. וואָרום ריידן טאָר מען דאָך נישט, ווי אזוי זאָגט: אסור לדבר! נאָר יעדער זיפּץ מיט יעדן קרעכץ רייסט אויס אַ שטיק האָרץ, אַ שטייגער אַזוי ווי, למשל, ראש השנה צו מוסף פאָר די תקיעות. האָט איר זיך צוגעהערט ווי יידן קרעכצן? מער פון אַלץ האָט מיר ווי געטון דאָס האָרץ אויף אונדזער רב, נעבעך אַ יי"ד אַ זקן, אַ בן שבעים — וואָס זאָג איך אַ בן שבעים. ער האָט געדאַרפט דעמאָלט, לויט מיין חשבון, אַלט זיין זיינע גוטע פינף און זיבעציק און אפשר אַז אירט מיך שטאַרק בעטן, טאַקע אַלע אַכציק.

...בקיצור, למאי זאָל איך אייך לאַנג מאריך זיין? אַזוי ווי מיר גייען, שיינט אַרויס די לבנה און מיר טוען אַ קוק — מיר זענען שוין גאָרנישט ווייט פון בית עולם; אָט איז דער טויער, אָט איז דאָס „אוהל" און אָט זענען מיר אַלע דאָ! וואָס זאָל איך קלערן, אַשטייגער? מסתמא איז עמעצער געשטאָרבן אין שטאָט אַן אדם חשוב, אָדער אפשר האָט מען גע־בראַכט צו פירן אַהער פון ערגעץ אַ בר מינן וואָס מען דאַרף אים ברענגען צו קבר ישראל? אויי, צו וואָס באַדאַרפן מיר זיין דערביי? און צו וואָס מיט אַזאַ לוויה פון זעלנער? איז דער תירוץ: למאי וואָס דען האָט מען אונדז געבראַכט צו פירן אַהער פלוצעם און מיטן ביי נאַכט אויף קבר אבות? דערווייל, אַזוי ווי מיר טראַכטן דאָ, מיר טוען אַ קוק — ער איז אויך דאָ, דער שלים־מזל, אבא דער שוחט הייסט עס! ער און צוויי זעלנער מיט אים! וואָס טוט דאָ דער שוחט? גאָר אַ קליניקייט: ער שטייט מיט אַ גראָבאייזן אין האַנט און גראָבט אַ קרקע און ווייניט, גיסט מיט טרערן... איז אונדז די זאַך באַלד נישט געפעלן: ערשטנס, פון וועמענס וועגן גראָבט ער עס אַ קרקע? והשנית, וואָס איז אבא דער שוחט פאָר אַ גרעבער? אַון חוץ לזה, וואָס איז דאָס ווייניגן, וואָס ער ווייניט? פון אַלע זייטן, איר פאָרשטייט צי ניין, איז דאָס קשה, פלאי פלאים, גאָרנישט צו פאָרשטיין!

עס האָט אָבער קיין סך צייט נישט גענומען, אפשר אַזוי פיל ווי איך דערציילּ אייך און אפשר נאָך ווינציקער און עס זענען פאַרענטפערט געוואָרן אַלע קשיות. דער עלטסטער פון די זעלנער האָט געגעבן אַ קאָמאַנדעווע און ס׳איז באַשאַפן געוואָרן, איך ווייס נישט פון וואַנען, עטלעכע זאסטופעס מיט עטלעכע גראָבאייזנס און מען האָט אונדז געזומען, איר פאַרשטייט צי ניין, און מען האָט אונדז אוועקגעשטעלט, אָפּגעטראָטן איינס פון דאָס אַנדערע עטלעכע טריט, געגעבן אימטלעכן באַזונדער אַ זאַסטופ אין האָנט אַריין און באַפוילן מיר זאָלן מוחל זיין אין זיך גראָבן קברים, יעדער באַזונדער פאַר זיך אַ קרקע, מחמת נישט שפּעטער ווי אין אַ פּאָר שעה ארום — אַזוי האָט מען אונדז געגעבן צו פאַרשטיין — וועלן מיר געשאָסן!...

איר ווילט וויסן ווי אַזוי מיר האָבן זיך געפילט בעת מען האָט אונדז אָנגעזאָגט די דאָזיקע בשורה טובה? איז פאַר יענע קאָן איך אייך נישט זאָגן, דאָס איז זייער עסק. נאָר פאַר זיך בין איך אייך ערב און איך שווער אייך בהן שלי, אַז גאָרנישט, אָבער טאָקע ממש גאָרנישט! דאָס הייסט, וואָס איז שייך גאָרנישט? אַ לעבעדיקער מענטש, אַ געזונטער און אַ שטאַרקער, מיט אַ ווייב מיט קינדער, גיט מען אים פלוצעם אַ זאסטופ אין האָנט אַריין און מען הייסט אים, איר פאַרשטייט צי ניין, ער זאָל מוחל זיין זיך אַליין אויסגראָבן אַ קרקע, מחמת אָט באַלד וועלט ער געשאָסן! איך בעט אייך, פאַניע שלום עליכם, באַרעכנט עס נאָר אָקוראַט, מיט קאָפּ, איר האָט אין דעם אַ באַגריף? ניין, דאָס באַדאַרף מען אַליין איבערלעבן; יענעם גיבן צו פאַרשטיין איז אַרויסגעוואָרפן! נאָר וואָס דען? מען איז דאָך עפּעס אַ מענטש אַ בר־דעת, מיט אַ שכל הישר, טוט מען אַ טראַכט אַהין־אַהער און מען גיט זיך אַליין אַ רייד אויס דאָס האַרץ: „מילא, וואָס איז דאָ? אויך די אייגענע מעשה, ווי זאָגט איר, אַז גאָט הייסט שטאַרבן קאָן מען קיין חכם נישט זיין און מען דאַרף שטאַרבן. בינסט דאָך נישט איינער. עס שטאַרבן איצטערט מענטשן אין די אַלפים, אלפי אלפים, ווי פליגן פאַלט מען, ווי שטרוי! עלעהיי, לאָז דיר זיך דאָכטן, יאנקל יונעווער, אַז דו בינסט אויך אַ זעלנער און אַז דו בינסט אויך אין סאַמע פייער. שוטה, ווער טראַכט בעת מלחמה וועגן טויט? אָדער פאַרקערט, ווערט טראַכט בעת מלחמה וועגן עפּעס אַנדערש, אַז נישט וועגן טויט? וואָרום אין תוך אַריין געשמועסט, וואָס איז דען מלחמה, אַז נישט דער מלאך המוות אַליין? היינט וואָס איז שייך צו זאָגן אויפן מלאך המות, איר פאַרשטייט צי ניין, אַז ער זאָל מורא האָבן פאַרן טויט?״ טראַכט אייך אַקאָרשט אַריין אין דעם, רב שלום עליכם, וועט איר אַרויסזען ווי טיף דאָס איז!

בקיצור, צו וואָס פילאָזאָפיע? איר ווילט דאָך וויסן דעם שפּיץ. איז קאָן איך אייך זאָגן אַזוי ווייט, אַז איך אַליין וויס בסך הכל גלייך מיט אייך וואָס דאָ איז פאַרגעקומען. עפּעס אַ מהומה איז געוואָרן פלוצעם, אַ טומל פון גאָט, באַראַבאַנען פון פויקן און אַ לויפּעניש פון זעלנער און אַ טופּען פון פערד — רבונו דעלמא כולה! וואָס טוט זיך דאָ? אַן איבערקערעניש? סדום ועמורה? אַן ערדציטערניש? משיחס צייטן? עק וועלט? אין איין כהרף עין זענען אונדזערע זעלנער פאַרשוווונדן געוואָרן און מיר, קראָשניקער יידן, זענען געבליבן אייגע אַליין אויפן נייעם בית עולם מיט די זאַסטופעס אין די הענט — און שאַ! מיר האָבן פאַרשטאַנען, דאָס הייסט, פאַרשטיין האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען גאָר נישט נישט, למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן? נאָר דער־פילט האָבן מיר מיט אַלע אונדזערע חושים, איר פאַרשטייט צי ניין, אַז דאָ איז עפּעס געשען אַוועלכעס, וואָס איז חוץ לדרך הטבע, טאָקע נאָר אַ נס מן השמים און אַז מיר זענען נצול געוואָרן פון אַ סכנה! נאָר פונדעסטוועגן מיר זאָלן עפּעס קאָנען, עפּעס זאָגן אייגס דאָס אַנדערע — דאָס לא! עס האָט אונדז, איר פאַרשטייט צי ניין, אָפּגענומען די צונג — און שוין! און ווי איין מענטש, גלייך ווי מיר וואָלטן זיך אויפגערעדט פון פריער, האָבן מיר אַוועקגעלייגט די כלי־זין, געגרעבן מען די פיס אויף די פלייצעס און ווי זאָגט איר — הלך משה מדרכי — זיך געלאָזט גיין פריער פאַוואָלינקע, דערנאָך אַ ביסל גיכער און דערנאָך לויפן, אָבער טאָקע לויפן, איר פאַרשטייט צי ניין, ווי מען לויפט פון אַ שריפה! פון וואָנען האָט זיך געזומען צו אונדז אַזוי פיל מוט? און ועל כולם, דער רב, דער זקן — ווו האָט ער גענומען כוח צו לויפן מיט אַזאַ אימפּעט? והראיה, ער איז טאָקע נעבעך גיך צוגעשטאַנען, צוהאַלטנדיק זיך מיט דער האַנט ביים האַרצן. קוים וואָס ער האָט געכאַפּט דעם אָטעם. האָבן מיר שוין צוליב אים אויך אָפּגעשטעלט זיך — ס׳איז נישט קיין דרך־ארץ איבער־לאָזן אַ רב אַליין אין מיטן גאָס. און ריידן קאָנען מיר נאָך אַלץ נישט און וויסן וואָס דאָ איז פאַרגעקומען — וויסן מיר נאָך אַלץ נישט. נאָר מיר הערן ווי מען שיסט; עפּעס פויקט און ווי מען לויפט און ווי מען שיסט, עפּעס טוט זיך, גאָט, אַפּנים, רעכנט זיך פאַר אונדז, ווי אין

פסוק שטייט: ה׳ ילחם לכם ואתם תחרישון — יאָ מיר שווייגן, קאָנען נישט ריידן! דער ערשטער וואָס האָט יאָ אַרויסגערעדט אַ וואָרט איז געווען דער רב, דער זקן: „קינדער — האָט ער זיך אָפגערופן צו אונדז, קוקנדיק אַרויף צו דער שיינעניקער לבנה — וויסט איר וואָס אייך וועל איך זאָגן, זאָגט ער, אַז דער אויבערשטער, זאָגט ער, האָט יאָ אַזוי געפירט, ער האָט רחמנות געהאַט אויף אונדזערע וויב און קינדער, זאָגט ער, מיר זאָלן אים מחדש זיין זיין לבנה, ס׳איז היינט די רעכטע צייט״... און נישט לאַנג געטראַכט, שטעלט ער זיך אַוועקצו אין מיטן שטאָט אַקעגן דער לבנה, דער רב הייסט עס און מיר אַלע אַרום אים. און דער רב האָט אָנגעהויבן פריילעך אויף אַ קול „הללויה״ און מיר אַלע נאָך אים. און וואָס ווייטער — אַלץ לעבעדיקער און אַז ס׳איז געקומען צום „בשם שאני רוקד״, האָבן מיר אונטערגעשפרונגען שוין גאָר לעבעדיק, ממש אונטערגעטאַנצט! — אַזאַ קידוש לבנה, מעגט איר מיר בנאמנות גלויבן, האָט קראָשניק נאָך נישט געהערט דאָכט מיר, זינט קראָשניק איז קראָשניק און וועט שוין נישט הערן, דאָכט מיר, קיין מאָל! דאָס איז געווען, ווי זאָגט איר, שוין איין מאָל אַ קידוש לבנה!

9.

ער הענגט שמונה־עשרה

— — — יידן באַרימען זיך מיט זייער קעשעניוו; קעשעניוו, זאָגן זיי, האָט זיך קונה שם געווען אויף דער וועלט מיט אירע פֿאַגראָמען און מיט אירע כולי־גאַנעס. כאַ־כאַ! נישטאָ וועט ס׳זאָל לאַכן! אויך מיר אַ שטאָט — קעשעניוו! קעשעניוו איז אַ הונט אַקעגן קראָשניק! הערט זיך אײַן, פֿאַניע שלום עליכם, קעשעניוו דאַרף הייצן די הרובע ביי קראָשניק! קעשעניווער כוליגאַנעס, זאָלן מיר מוחל זיין, מעגן קומען קיין קראָשניק זיך לערנען ביי אונדזערע שליאכטעס און ביי פֿאַניעס קאָזאַקן ווי אַזוי מען דאַרף זיך רעכענען מיט אַ יידן. ערשטנס, ווי פֿאַרמאָגט דען קעשעניוו דאָס געווער מיט די האָרמאַטן? דאָרטן, אַז מען איז געגאַנגען צעשלאָגן אַ שטוב האָט מען זיך צעניפּגענומען הונדערט גויים און מען האָט באַדאַרפט דערצו שטעקנס מיט שטיינער מיט קליינע שטיינדלעך — און וואָס קאָן מען מאַכן מיט אַזעלכע כלי־זין, מ׳שטיינס געזאָגט? ביז מען צעשלאָגט צוויי־דריי הייזער, ביז עפעס־וואָס קילט אָפּ דער כעס — און אויס! און דאָ, ביי אונדז אין קראָשניק — איין צענדליק גוטע ביקסלעך, אָדער איין האָרמאַט אַ רעכטער, אַז ער לאָזט אַרויס אַ פּאָר קוילן, צעשיסט ער אַ גאַנצע גאַס און ווישט אייך אָפּ דעם מאַרק מיט די קלייטן און מיט די יאַטקעס און מיט אַלע הייזער אַרום און אַרום. וואָס דאַרפט איר אַ סך לומדות? אָט האָט מען ביי אונדז אין איין שמע ישראל אָפּגעווישט גאַנץ קראָשניק אַזוי, אַז ס׳איז נישט געבליבן פון דער שטאָט קיין שריד ופליט; קיין זכר אפילו! מיטן פונדאַמענט האָבן זיי ביי אונדז אויס־געוואָרצלט אַלצדינג וואָס איז שייך צו יידן, גלייך ווי זיי וואָלטן אַריין נישט צו זיך, נאָר צום שונא אין לאַנד אַריין און גלייך ווי קראָשניק וואָלט געווען מי יודע וואָס פּאָר אַ באַפעסטיקטע שטאָט! אַ מין פּאַריז! צי אַ מין וואַרשע! אַז בסך הכל, דאַרפט איר וויסן, איז קראָשניק פון תמיד אָן געווען אַ שטאָט, ווי אַזוי זאָל איך אייך זאָגן, אַ הפקר־שטאָט, אַ שטאָט, איר פֿאַרשטייט צי ניין, וואָס שטייט אין דרויסן. נישט קיין פּאַרקאַנעס, קיין אַרומצאַמעכצן, נאָר שטיבער קיין פּאַרקאַנעס, קיין אַרומצאַמאכצן, נאָר שטיבער מיט שטיבלעך, נאַקעטע, הוילע, אָרעמע, יידישע הייז־לעך — האָט מען זיי צעקלאַפּט, צעלאָמעט, צעשאָסן, צעהאַקט, צעריבן, צעמאָלן און אָפּגעווישט — אויס, נישטאָ קראָשניק!

און מיינט איר נאָר קראָשניק? אַזוי איז געווען מיט קראָשניק און אַזוי איז געווען אויך מיט יונעוו און מיט ראכעוו און מיט מאָדעלבאָזשעץ און מיט בילגעריי און מיט אַלע איבעריקע יידישע שטעטלעך אַרום און אַרום ביז לובלין, ווייל לובלין איז דאָך די הויפּשטאָט, איך מיין די גובערניע און דאָרטן זיצן חוץ יידן אויך פריצים און פּאָלאַקן און אינגאַנצן די רציחה אויף אונדז האָט זיך געמומען פון זיי, פון די פּאָלאַקן. וועגן נישט די פּאָלאַקן מיט זייער גיסן בוימל אויפן פייער, מיט זייער טראָגן אין די אויערן אַריין, וואָלט אפשר גאָרנישט געווען. דער ערשטער האָט זיך אויס־געפיינט פּאַן פשעפּעצקי, דער וואַיט פון דער גמינע וואָס איך האָב דערציילט וועגן אים אין מיינע פּריער־דיקע מעשיות. ער האָט באַלד, נאָר אין יענער נאַכט פון קידוש לבנה, אָפּגעטראָגן צום „נאַטשאַלניק״ אין אויער אַריין, אַז מיר, קראָשניקער יידן, הייסט עס, זענען געווען מיט די דייטשן אַיין האַנט. אַ סימן, זאָגט ער, קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט, זאָגט ער, אָנגעמען דאָס שטריימל פון בורמישטש, נאָר איין יחיאל מיינער האָט דאָס, זאָגט ער, אָנגענומען... מער

האָט פֿאַניע נישט באַדאַרפט. עס האָט זיך אָנגעצונדן אין אים אַ פּייַער אויף אַלע יידן און מער פון אַלעמען אויפֿן בירגערמייסטער אַליין, דאָס הייסט, אויף מיין יחיאלן. און ס׳איז אַרויס אַן „אוקאַז" פונעם שטאָב מען זאָל אים אויפֿזוכן, יחיאלן הייסט עס און מען זאָל אים ברענגען צו פירן אַ לעבעדיקן אָדער אַ טויטן! און נישט נאָר אים אַליין — אונדז אַלעמען, די גאַנצע גילדענע פּאָן פון קראַשניק מיטן רב און מיטן קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס, זאָל מען נעמען, איר פֿאַרשטייט צי ניין, און מען זאָל אונדז ברענגען צו פירן — ער וויל אונדז זען, פֿאַניע הייסט עס. און טאָמער מיינט איר, אַז איך האָב עס נישט געווּוסט פֿריער, אַז ס׳וועט אַזוי זיין — געווּוסט! ווי איר זעט מיך אַ יידן! אַ סימן האָט איר — איך האָב זיי באַלד געזאָגט: „יידן, זאָג איך, ווי גאָט איז אייך ליב, לאָמיר זיך, זאָג איך, אָפּטראָגן!". באַצייטנס האָב איך זיי דאָס געזאָגט, ווי באַלד מיר האָבן נאָר דערהערט, אין יענער נאַכט, אַז דער דייטש „לויפּט" און אַז פֿאַניע „גייט". ווּאָרום דאָרט ווּוּ פֿאַניע שטעלט אַוועק אַ פּוס, האָב איך געווּוסט, ווּעט קיין גראָז נישט ווּאַקסן. איך האָב זיי געזאָגט, זאָג איך: „לאָמיר לויפֿן אין דער וועלט אַריין, ווּוּ, זאָג איך, די אויגן ווּעלן טראָגן, אַבי זאָג איך, נישט זיין דאָ!". האָב איך אפילו בײַ זיי אַלעמען כּמעט ווי געפּוּעלט. האָט זיך אָבער אייַנער אַוועקגעשטעלט — דאָס איז דער רב געווען, דער זקן. ער האָט זיך אייַנגעשפּאַרט — איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל — ער וויל נישט. ער וויל נישט, זאָגט ער, לויפֿן סתּם אין דער וועלט אַרײַן פֿאַר כּל הון דעלמא, זאָגט ער; אַז דער שומר ישׂראל, זאָגט ער, ווּעט אונדז ווּעלן אויסהיטן ווּעט ער אונדז, זאָגט ער, אויסהיטן ווי ער האָט אונדז אויסגעהיט ביז אַהער און טאָמער חלילה נישט, איז אַ סימן, זאָגט ער, אַז ס׳איז אונדז אַזוי באַשערט. און אויב אַזוי, זאָגט ער, לאָז כּאָטש זיין ווי אין פּסוק שטייט: ושכבתי עם אבותי — דאָס הייסט — אים האָט זיך פּשוט געוואָלט קומען צו קבר ישׂראל און ליגן דווקא ביי זיך אין קראָשניק אויפֿן הייליקן אָרט — פֿאַראַן אַלערליי יצר הרעה אויף דער וועלט... נאָר אפילו אַזאַ פֿאַרגעניגן קאָן זיך אַ יידּ נישט פֿאַרגינענן. ווי זאָגט איר, אַ מענטש טראָכט און גאָט לאַכט. ער האָט זיך נישט געריכט, אונדזער רב הייסט עס, אַז ער ווּעט אַרײַנפֿאַלן אין די העכּט פון צוויי־פּיסיקע חיות ווּאָס זענען נישט אויסן קיין זאַך, נאָר מענטשלעך בלוט און איבערהויפּט — יידיש בלוט...

אָנגעהויבן האָט זיך די חתונה נאָך פון בייַנאַכט, ווי איך האָב אייך שוין דערציילט. פֿאַניע האָט זיך אַ לאָז געגעבן איבער די הייזער זוכן און נישטערן, טאָמער האָט זיך פֿאַרוואַלגערט ערגעץ כלומרשט אַ דייטש און זוכנדיק האָט מען דערווייל געטון דאָס ווּאָס פֿאַניע דאַרף טון. דאָס, למשל, ווּאָס פֿאַניע האָט געטון אין קעשעניוו, אין ביאַליסטאָק, אין באלטע, אין קאטערינעסלאוו און אין אַנדערע יידישע שטעט — מיט דעם אונטערשייד, ווּאָס דאָרטן איז מען באַפֿאַלן און מען האָט געשלאָגן און געראַבעוועט און דאָ האָט מען מיט ישוב־הדעת פריער אויסגעטרייסלט אַלע קעשענעס און נאָכגעפרעגט זיך ביי יעדן „טשאסיקי, טשאסיקי" — זייגערלעך, זייגערלעך! און געמיינט האָט מען נישט דווקא זייגערלעך, נאָר אויך קייטלעך, פינגערלעך, אויערנרינגלעך און בייטעלעך מיט געלט איז אויך נישקשה און דערנאָך שוין, אַז מען האָט אַלצדינג צוגענומען, מקיים געווען, ווי זאָגט איר, דעם פסוק „וינצלו את מצרים" האָט מען שוין אַ נעם געגעבן זיך אויך צו די נפשות: געבונדן, געשלאָגן, געשטאָכן, געשאָסן, געהאַנגען — און איבערהויפּט געהאנגען! גע־האנגען האָט מען ביי אונדז אַזוי פיל, אַז ס׳איז נישט געווען שוין קיין בוימער און קיין סלופּעס. האָט מען איבערגעלייגט קלעצער אויף אַ דאַך און דאָרטן אויף די קלעצער האָט מען אויפגעהאנגען אונדזערע אחינו בני ישׂראל פון קראָשניק אייַנציקווייז... אייַנציקווייז...

דעם ערשטן פּעטשאָטעק האָט געמאַכט דער רב, דער זקן זכר צדיק לברכה. צו אים האָבן זיך די קאָזאַקן אַרײַנגעריסן גאַנץ פרי, כּמעט פֿאַר טאָג נאָך; ער האָט נאָר ווּאָס געהאַט אָנגעטון טלית ותפילין און געשטעלט זיך דאָוונען. זענען זיי אַריין ווי אַ ווּאַסער און האָבן זיך געגעבן אַ לאָז צו אים: „וואָדקאַ!" — ער זאָל זיי געבן בראָנפן, הייסט עס. ווּאָס עפּעס בראָנפן? פשוט, אויפן ניכטערן האַרצן, איר פֿאַרשטייט צי ניין. מענטשן זענען אויסגעהונגערט און מיד, ווילט זיך נעבעך אַ טרונק בראנפן. נאָר ווי קומט צו אַ רב אַ זקן דער ביטערער טראָפן? און נאָך איז אַזאַ צייט ווּאָס דאָס ביסל משקה איז ביי פֿאַניען אין חרם? באַווייזט ער זיי מיט די הענט, וויל נישט מפסיק זיין, אַז קיין בראנפן האָט ער נישט אין זיין גבול אפילו. קריגט ער אַ פּאַטש מסתּמא מיט אַ רעכטן מי־שברך אינאיינעם. גליטשט זיך אַראָפּ ביי אים דער של־ראש פונעם קאָפּ. בויגט ער זיך און וויל אים אויפהייבן, כאַפּט ער אַ קלאַפּ פון הינטן איבערן קאָפּ און פֿאַלט חלשות. נעמען

די קאָזאַקן און וויקלען אים איין גאַנץ פיין אין טלית ותפילין, בינדן אים צו צו אַן עק פון אַ פערד, מחילה, און שלעפן אים אַוועק אַ האַלב טויטן איבער דער גאַנצער שטאָט אין מאַרק אַריין און הענגען אים אויף אויף אַ בוים און שטעלן אַוועק אַ יון און זאָגן אים אַן, אַז אָט אַזוי זאָל ער הענגען דריי טעג מיט דריי נעכט, קיינער זאָל זיך נישט דערוועגן אים אַראָפּ־צונעמען.

און אָט אַזוי איז געבליבן הענגען דער רב, דער זקן, אַ צעהרגעטער, אַ צעבלוטיקטער אין מיטן מאַרק, אין טלית און תפילין, געשאָקלט פונעם ווינט אַהין און אַהער, אויסגעזען גלייך ווי ער דאָוונט, גלייך ווי ער שטייט שמונה עשרה. און ווער עס גייט דורך שטעלט זיך אָפּ, קוקט און לויפט אַוועק אַ פאַרציטערטער און זאָגט אַן דעם צווייטן, דער צווייטער — אַ דריטן, דער דריטער — אַ פערטן, איינער דעם אַנדערן: „גייט זעט!"... און דער עולם לויפט. וואָס לויפט איר? בהמות, פֿערד. וואָס האָט איר דאָ נישט געזען? איר האָט קיין מאָל קיין געהאנגענעם נישט אָנגעקוקט? צו וועלכע גוטע יאָר?... נאָר צוריק געשמועסט, נעמט מיך אַליין טאָקע, אַזאַ אַלטער נאָר ווי איך בין, וואָס בין איך געלאָפן אָנקוקן? וויפל געזונט האָט עס מיך נאָכדעם געקאָסט? וויפל נעכט בין איך נישט געשלאָפן?... און עד היום נאָך, לאָמיך זיך נאָר פֿאַרטראַכטן אַדער צו־מאַכן די אויגן, שטייט ער דען נישט מיר אָקעגן, דער רב דער זקן, ווי ער הענגט אויפן בוים — אַ צעבלו־טיקטער, אַ בלויער, אַ פֿאַרגליווערטער, איינגעוויקלט אין טלית ותפילין, שאָקלט זיך אַהין און אַהער, גלייך ווי ער דאָוונט, גלייך ווי ער שטייט שמונה עשרה — וואָס זאָג איך? נישט ער שטייט, נאָר ער הענגט! איר פֿאַרשטייט צי ניין? ער הענגט שמונה עשרה!

10.

פאָניע וויל יחיאל זאָל גיין הויך...

— — — הקיצור המעשה האַלטן מיר אַ פּנים דערבייַ, ווי אַזוי די פּאָלאַקן הייסט עס האָבן אונדז פאַרמסרט פאַר פאָניען, אַז מיר קראָשניקער יידן זענען געווען יד אחת מיטן דייטש — אַ סימן, אָט איז מיין יחיאל געווען בורמישטש, געקרוינט הייסט עס פון די דייטשן פאַר בירגערמייסטער. באַדאַרף מען נאָך האָבן אַ בעסערן באַוויייז? אי, ס׳איז געווען, ווי זאָגט איר, באין בריר? מען כאַפט אייך אַן פאַרן גאָרגל און מען זאָגט אייך: זיי בורמישטש אַדער דו ווערסט געשאָסן? דאָס גייט זיי נישט אָן. בינסטו אַ רוסישער, דאַרפסטו אונדז זיין איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן, ווי זאָגט איר: יהרג ואַל יעבור — געהרגעט ווערן הייסט עס און בלייבן געטריי! איז במה הדברים אמורים — ווען איז דאָס געראַטעוועט גלייך? אַז ס׳איז מיין לאַנד און מיין גוטס ווערט געהיט און מיין גוף איז געשיצט און פאַר מיין וויב און קינדער בין איך זיכער. ווי־זשע איז אָבער דער דין, אַז דאָס לאַנד, זאָגט מען מיר אַלע טאָג, איז נישט מיינס, איך בין זאָגן זיי אַ פרעמדער, אַן אייגעבעטענער און מען טרייבט מיך דעריבער און מען יאָגט מיך ווי אַ הונט; און מיין גוטס, זאָגן זיי, איז נאָר נישט מיינס. ס׳איז הפקר; און מיין גוף געהערט צו זיי; און מיין וויב קאָנען זיי הרגענען; און מיינע טעכטער מעגן זיי שענדן; און קיינער קאָן זיך פאַר מיר נישט אָנגענעמען, וואָרום דאָס הייסט אַרייַנ־געמישט זיך, איר פאַרשטייט צי ניין. אין יענעמס גע־שעפטן; ווי באַלד אַזוי, פרעג איך אייך, פון וואַנען זאָל זיך נעמען ביי מיר דער „יהרג ואַל יעבור?".

בקיצור — צו וואָס לאָנגע טענות? מען האָט אונדז געשיקט רופן, אַלע פאַרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָש־ניק, צום אדון הגדול, ס׳הייסט, צום סאַמע גענעראַל מונעם רוסישן שטאַב, מיר זאָלן אים אָפּגעבן דין וחשבון וואָס מיר האָבן געהאַט צו טון מיטן דייטש, און איבער־הויפט — מיין יחיאלן ווי אַזוי ער איז געוואָרן בור־מישטש? און עס האָט נישט געהאָלפן קיין חכמות, אַז פאָניע רופט מען זאָל קומען — קומט מען. און אגב האָט ער געשיקט אַ פאָר יונים אויך, טאָקע קאָזאַקן ממש, מען זאָל אונדז נעמען און ברענגען צו פירן; און מען האָט אונדז גענומען און געבראַכט צו פירן אין שטאָב אַריין אַלעמען. חוץ איין רב, דער רב דער זקן איז מיט אונדז נישט מיטגעגאַנגען פשוט, ווייל ער איז שוין דעמאָלט, ווי איך האָב אייך פריער דער־ציילט, געהאַנגען שמונה עשרה אין מיטן מאַרק אויף אַ בוים און זיין נשמה איז שוין זיכער געווען אַן אויס־געלייטערטע אין גן עדן, כאָטש ביי אונדז אין שטאָט האָט מען געהאַט גזאָגט, אַז מען האָט אים געזען, דעם רב הייסט עס, שוין נאָכן הענגען, אַרומגיין איבער קראָשניק אן איינגעבויגענעם מיט זיין יאמשאָוון שטעקן אין האַנט. עס האָט געהייסן, אַז ער איז אַרומ־געגאַנגען, איר פאַרשטייט צי ניין, אין עולם התוהו — און דאָס איז גאַנץ מעגלעך נאָך אַזאַ מיתה ווי ער האָט געהאַט, אַז ער האָט אפילו נישט געקאָנט קומען צו קבר ישראל, מ׳שטיינס געזאָגט...

...הקיצור המעשה, האָט מען אונדז, מיך מיט מיין יחיאלן אין מיט אַלע איבעריקע פּאַרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָשניק געשיקט רופן, אַז מיר זאָלן זיך מטריח זיין צום נאָטשאַלניק. גייען מיר, הייסט עס, צום נאָטשאַלניק מיטן גאַנצן פּאַראַד, אַרומגערינגלט מיט קאָזאַקן פון אַלע זייטן — געהאָט אַ לוויה, קיין עין־הרע זייער אַ שיינע, כמעט אַלע פּאָלאַקן פון שטאָט האָבן זיך צענויפּגעזאַמלט אונדז באַגלייטן און האָבן אונדז מכבד געווען מיט אַלערליי אויסגעשרייען: „זשי־דזשי!"... „ביליס!"... „הורא, ביליס!"... און די גע־לעכטערס זענען געגאַנגען ביזן הימל אַריין! און פּאַר גרויס גדולה, אַפּנים, האָבן זיך די פּאָלאַקן דערווייל מתחתן געווען מיט די קאָזאַקן, באַפּאַלן די יידישע הייזער, מקיים געווען אינאיינעם די מצווה פון אַ יידישן פּאָגראָם, ווי זאָגט איר, מיט אַלע פּליטערלעך. די פּוילן אַליין האָבן, הייסט עס, נישט געפּאָגראָמאָ־וועט. חס וחלילה — למאי זאָל איך אויסטראַכטן אַזאַ בלבול? — פּליאקע האָט נאָר אָנגעוויזן וווּ עס זיצט אַ ייד, דאָס הייסט, זיי האָבן נאָר געוואָיעוואָדאָוועט און די קאָזאַקן האָבן שוין געטון זייער אַרבעט, אָפּ־גערעכט דעם סדר פון פּאָגראָם כּכל משפטו וחוקתו, מיט אויפּטרענען דאָס בעטגעוואַנט, מיט צעשפּרייטן די פּעדערן, מיט ראַבעוועט דאָס יידישע האָב און גוטס און לייגן אויף די פּוּרן און מיט בינדן פּרומע יידן פּאַר די פּיאות און מיט פּיניקן די ווייבער פּאַר די אויגן פון זייערע מענער און מיט מאָנס זיין די טעכטער פּאַר די אויגן פון זייערע מאַמעס... און די פּאָלאַקן זענען זיך געשטאַנען און האָבן געקוועלט און דער נאָמען „ביליס" איז נישט אַראָפּ פון זייערע ליפּן...

...אַז מיר זענען געקומען אויפן אָרט, אין רוסישן שטאָב אַריין הייסט עס, האָט מען אונדז אַריינגעזעצט ווי די געגנדז, נאָר יעדן אין אַ באַזונדער קעמערל און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויספּאָרשונג און אַן אויס־פֿרעגעניש וועגן דער צאָל אַמוניציע פּאַר די דייטשן? כאָטש לעבן זאָלן זיי אַזוי ביידע, די פּאָלאַקן מיט די קאָזאַקן, ווי מיר ווייסן פון וואָס צו זאָגן. דערנאָך רופט זיך אָן דער געזעראַל, אַ וואָיענער מיט אַ רויט פּנים און מיט פּאַליעטן — אפשר איז ער גאָרנישט קיין געזעראַל, אפשר איז ער נאָר אַ פּאָלקאָווניק אַדער גאָר אַ קאָפּיטאַן — איך זאָל אַזוי ווייסן פון אים: „ווער, זאָגט ער, פּין אייך יידן איז דאָ דער זשיד יאַנקל?... זאָג איך: „יאַנקל — דאָס בין איך". רופט זיך אָן צו מיר דער געזעראַל אַדער דער פּאָלקאָווניק, ווייסט אים דער רוח: „דאָס איז דיין זון יחיאל, וואָס איז אַזוי דערהויבן געוואָרן ביי די דייטשן?". זאָג איך: „יאָ, יחיאל — דאָס איז מיינער אַ זון און אים האָבן, זאָג איך, די דייטשן געצווונגען, זאָג איך, ער זאָל זיין בורמישטש אויף אַ קורצער צייט ביז דו וועסט, זאָג איך, אַרייגקומען צוריק קיין קראָשניק"... „אַזוי — זאָגט צו מיר ווידער דער געזעראַל אַדער דער פּאָל־קאָווניק — אָט וועל איך דיר, זאָגט ער, באַווייזן, אַז דיין זון איז ביי מיר, זאָגט ער, נאָך העכער געקרוינט, אָט וועל איך דיר ווייזן, זאָגט ער, ווי הויך ער וועט ביי מיר באַלד זיין"... און מיט די וועלטער נעמט ער כיך אונטער דער האַנט, דער געזעראַל הייסט עס, אַדער דער פּאָלקאָווניק, נעמען זאָל אים ביים הארצן און ביי דער לעבער, און פּירט מיך אַרויס אין הויף אַרויס צו באַווייזן מיר ווי הויך מיין זון וועט ביי אים זיין... און גייענדיק מיט מיר, מאַכט ער צו מיר אַזוי: „ביי דיר איז דאָך מסתמא, זאָגט ער, דיין זון טייער, ווייל איך, זאָגט ער, אַז דו אַליין מיט דיינע אייגענע הענט זאָלסט אים באָערן, זאָגט ער, מיט אַן אָרדן אויפן האַלדז"... טראַכט איך מיר: רבונו של עולם, וואָס טוט זיך דאָ? נישט שוין־זשע האָט מיין יחיאל נושא חן געווען ביים רוסישן געזעראַל אַדער פּאָלקאָווניק פונקט ווי ביים דייטשן קאָמענדאַנט? נישט שוין־זשע ווערט ער באַשענקט פון פּאָניען מיט אַן אָרדן? פּאַר וואָסערע מעשים טובים? אי, וואָלט דאָס געווען, טראַכט איך מיר, אַ מפּלה פּאַר די פּאָלאַקן! אי־אי־אי! פּליאקע וואָלט איינגענומען אַ מיתה משונה!... נקמה! דאָס געפּיל פון נקמה, איר פּאַרשטייט צי ניין!... נאָר צוריק שמועסנדיק, ווי באַלד אַז אַן אָרדן, טראַכט איר מיר, צו וואָס קאָזאַקן? צו וואָס נאָגאַיקעס? צו וואָס קלעפּ? צו וואָס איינשפּאַרן ווי די געגנדז? אין יעדן אין באַזונ־דערע קעמערלעך?... און דאָס האָרץ איז מיר, ווי זאָל איך אייך זאָגן? דרייסיק פּוד! פּופציק פּוד!... נאָר צוריק טו איך מיר אַ לייג איבער: אַ קשיא אויף פּאָניען — אפשר איז ביי אים אַזוי דער איינפּיר? מירן עלטער וועלן מיט אַ מינוט — כאָטש די מינוט האָט זיך געצויגן אַ יאָר! און אַז מיר זענען געקומען מיטן געזעראַל אַדער מיטן פּאָלקאָווניק, ס׳זאָל אויף אים קומען אַ מפּלה, אין הויף — אַז מיר זענען געקומען צום גוטן אָרט איז מיר פּאַרענטפּערט געוואָרן אַלצדינג... און אַז איך האָב דערזען מיין יחיאלן שטיין אַ געבונ־דענעם ביי אַ בוים און צוויי קאָזאַקן מלאכי חבלה ביי די זייטן און דאָס פּנים — אַ שענערן לייגט מען

אין דער ערד אַריין — האָב איך שוין פאַרשטאַנען, אַז אָך און וויי איז צו מיר, וויי אַזוי מיין יחיאל וועט ווערן דערהויבט און מיט וואָס פאַר אַן אָרדן פאָגיע וויל אים באַשענקען... נאָר האָט צייט אַ ביסל — דאָס איז נאָך גאָלד! די רעכטע מעשה מיט דער עקידה הויבט זיך ערשט אָן.

11.

יחיאל צו דער עקידה

— — — פרעגט מיך, אַ שטייגער, איצטער, וואָס האָב איך דעמאָלט געפילט און וואָס האָב איך דעמאָלט געטראַכט, אַז דער רוסישער גענעראַל אָדער פּאָלקאָווניק, ווייסט אים דער שוואַרץ־יאָר, האָט מיך אַרויס־געפירט אין הויף און האָט מיר באַוויזן מיין יחיאלן שטיין אַ געבונדענעם, אַ פּאַרטיקן צו דער תליה און רופט זיך אָן צו מיר כדאי לישנא:

„זעסטו, זאָגט ער, אָט די תליה? דאָס האָב איך, זאָגט ער, אויסגעפונען אַ פאַרהעכערונג פאַר דיין זון דעם בירגערמייסטער פאַר זיין טריישאַפט, זאָגט ער, און פאַר זיין איבערגעגעבנקייט צו אונדזער פיינט. געקומען איז אים, אייגנטלעך, זאָגט ער, שיסן. איז אָבער שיסן פאַר אייך צו פיל כבוד און אגב, זאָגט ער, איז אַ שאַד קוילן אין פולווער. מלחמה־צייט פאַראַן בילכערע פון אים... איצטער זיי אַזוי גוט, זאָגט ער, אָט האָסטו די שטריק, נעם טו אים אָן, דעם זון דיינעם אויפן האַלדז — דאָס איז דיין כבוד...

— — — — — — — — — — — — — — —

נו, וואָס זאָלט איר קלערן, אַז מען דערלעבט אַזאַ כבוד פון פאָגיען, ימח שמו וזכרו? אין איין מינוט זענען מיר דורכגעפלויגן אין קאָפּ אפשר טויזנט מחשבות און געדאַנקען. וואָס זאָל איך טון, למשל, פאַלן אים צו די פיס, קושן די הענט, בעטן ביי אים רחמים פאַר מיין קינד? זאָל איך אים זאָגן מיט בייזן, אַז ניין, ער וועט דאָס נישט דערלעבן, נישט ער און נישט אַ גרעסערער פון אים, אַז איך, יאַנקל יונעווער זאָל אויפהויבן מיין האַנט אויף מיין זון אָדער זאָל איך אים זאָגן: „הענג בעסער מיך! הענג אונדז אויף ביידן אויף איין שטריק, דו המן, דו טיטוס, דו אַזוינער און אַזוינער!“... דערנאָך האָב איך מיך באַטראַכט — ניין, מען דאַרף נישט. עס טויג נישט אַזוי. לאָם איך אים בעסער זאָגן, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ פאָר וועלט, גלאַט אַזוי מיט גוטן, הייסט עס. ממה נפשך, וועט ער מיך אויסהערן — איז דאָך אַוודאי גוט, אלא וואָס דען? ער וועט נישט וועלן הערן — איז דאָך סיי ווי סיי, ווי זאָגט איר, נישט וועט אַ פרוטה. וואָרום ס'איז דאָך נאַריש, איך וועל דאָך אים נישט פאַלגן און וועל מיין זון מיט מייַנע אייגענע הענט צו דער תליה נישט ברענגען. וועט ער דאָך מיך סיי־ווי־סיי הרגענען. היינט וואָס האָב איך דאָ אָנצוווועלן?...

הקיצור איך האָב מיך אָנגענומען מיט האַרץ, יעביר עלי מה, און רוף מיך אָן צו אים, צום גענעראַל הייסט עס, אַדער צום פאַלקאָווניק ימח שמו, און מאַך צו אים אַזוי: „הער־זשע אויס, זאָג איך, וואַשע וויסאָקאַיע, וואָס איך וועל דיר זאָגן, זאָג איך. די מעשה דערפון איז אַזוי. אַ מענטש, זאָג איך, אַן אָפּגעמשפּטער צום טויט מעג, זאָג איך, זאָגן פאַרן טויט וואָס ער ווייל. נישט קיין סך, זאָג איך, נאָר עטלעכע וועלטער — דאָס, זאָג איך, וועסטו אַליין זאָגן, אַז איך מעג. וויל איך דיר, זאָג איך, זאָגן אָט וואָס. פון אונדזער חומש, „ביבליע“ הייסט עס ביי אייך, געדענקסטו, זאָג איך, מן הסתם, מיט וואָס פאַר אַ גרינג האַרץ אברהם אבינו, זאָג איך, האָט געפירט זיין איין אינציקן זון יצחקן צו דער עקידה, זאָג איך; ער, אברהם אבינו הייסט עס, האָט ווי דו וויסט אַליין די צונג נישט איבערגעקערט, ווייסטו, זאָג איך, פאַרוואָס? דערפאַר וואָס גאָט, אָט יענער גאָט, זאָג איך, וואָס זיצט אָט דאָרטן אויבן אין הימל האָט אים אַזוי געהייסן. און אַז גאָט הייסט, זאָג איך, איז דאָס אַ מצווה און אַ פאַרגעניגן און אַ כבוד, אַ שמחה, זאָג איך. וואָרום אַ קליניקייט — אַזא זכיה, זאָג איך, אַז גאָט אַליין, דער מלך מלכי המלכים האָט אויסגעקליבן, זאָג איך, מיין זון פאַר אַ קרבן! קאָן דען זיין אַ גרעסערער כבוד? דו בינסט דאָך אַבער, זאָג איך, וואַשע וויסאָקאַיע, ווי איך זע גרויס, אַ מאַן אַן אויפריכטיקער, וועסטו דאָך, זאָג איך, מיר נישט זאָגן אַז גאָט האָט דיר געהייסן, זאָג איך, אַז דו זאָלסט מיר הייסן איך זאָל אַליין אים אויפברענגען מיין זון פאַר אַ קרבן. היינט ווי קאָן איך, זאָג איך, אויספילן דיין געבאָט? וועסטו מיר, זאָג איך, זאָגן אַז דיין מלך האָט דיר אַזוי געהייסן און דו בינסט, זאָג איך, מקיים זיין געבאָט. איז אַזוי ווי, זאָג איך, איך וועל דיין באַפעל נישט מקיים זיין, ווייל דו בינסט געשיקט געוואָרן, זאָג איך, נישט פון גאָט, נאָר פון אַ מלך בשר ודם וועסטו מיזן, זאָג איך, דעם באַפעל פון דיין מלך אַליין מקיים זיין. אין מיך, זאָג איך, וועסטו פאַר מיין נישט פאַלגן מסתמא אויך נישט

שאַנעוועז אוז וועסט מיך מסתמא אויך, זאָג איך, טויטן. אויב אַזוי, זאָג איך, האָב איך צו דיר אַ קליינע בקשה — אוז אַ בקשה פון אַ מענטשן פאַרן טויט מוז מען אויספאָלגן! מיין בקשה, זאָג איך, איז אַז דו זאָלסט מיך הענגען פריער, פאַר מיין זון, וואָרום איך בין זיין פאָטער אוז די טבע פון דער וועלט איז אַזוי, זאָג איך, האָט זי גאָט באַשאַפן, אַז אַ קינד זאָל זען זיין פאָטער אַ טויטן, נישט אַ פאָטער זיין קינד... אַז איך וועל שטאַרבן, זאָג איך, פריער פון מיין קינד כאָטש עטלעכע מינוט וועט מיין זון, זאָג איך, קאָנען זאָגן נאָך מיר קדיש"...

— — — — — — — — — — — — — — —

אָט מיט די ווערטער אוז מיט דעם לשון האָב איך צו אים געזאָגט, צום גענעראַל, הייסט עס, אַדער צום פאָלקאָוועניק, ווייסט דער רוח די ביינער זיינע.

אַז איר וועט מיך פרעגן פון וואַנען האָט זיך צו מיר געזומען אַזאַ שטאַרקייט מיט אַזאַ כוח הדיבור, ווייס איך אַליין נישט פון וואַנען. מיר דאכט זיך, הערט איר, אַז נישט נאָר אַ גענעראַל אַדער אַ פאָלקאָוועניק — דער קייסער אַליין זאָל געווען זיין דערביי, וואָלט איך אים געזאָגט דאָס אייגענע. אַ מענטש, אַז ער זעט פאַר זיך דעם מלאך המות, איר פאַרשטייט צי ניין, אוז פילט אַז ער איז מיט איין פוס שוין אויף יענער וועלט, איז ביי אים דעמאָלט אַ פאָלקאָוועניק אוז אַ גענעראַל אוז אַ קייסער — בלאָטע! אין אַזאַ מינוט אַז אַ מענטש רעדט, רעדט ער נאָר אַנדערש, ווי זאָגט איר: דברים היוצאים מן הלב... והראיה, מיינע ווערטער זענען אים אַפּנים, אַריין גוט אין די ביינער דעם גענעראַל אָדער דעם פאָלקאָוועניק. וואָרום ער איז באַלד נאָר אַנדערש געווארן אוז רופט זיך אַן צו מיר: „פון וואַנען נעמט זיך, זאָגט ער, צו אַזאַ ער, צו אַזאַ יידן ווי דו אַזאַ שטאַרקייט, גלייך זאָגט ער, ווי דו וואָלסט גאָר קיין מורא נישט געהאַט פאַרן טויט?"...

דערזען, אַז דער אַדון לאָזט זיך ריידן, מאַך איך צו אים: „אויב, זאָג איך וואָשע וויסאָקאָיע וועט מיר שענקען נאָך אַ צוויי מינוט וועל איך דיר, זאָג איך, זאָגן פון וואַנען עס נעמט זיך צו מיר אַזאַ שטאַרקייט מיט אַזאַ כוח אויף נישט מורא צו האָבן פאַרן טויט. פאַראַן, זאָג איך, ביי אונדז אַ גמרא — ביי אייך ווערט עס אָנגערופן „תלמוד", זאָג איך, דערציילט, זאָג איך, די גמרא אַ מעשה פון די עשרה הרוגי מלכות, וואָס זענען אָפּגעמשפט געווארן צום טויט...

— — — — — — — — — — — — — — —

איר ווילט וויסן, פאַניע שלום עליכם, דעם היצא לנו מזה? דעם פועל יוצא, הייסט עס פון מיין ריידן? האָט קיין יסורים נישט — ס׳איז נישט געווען אַרויס־געווארפן. איך האָב מיט מיינע רייד מציל געווען פון דער תליה זיך אַליין און מיין יחיאלן. דאָס הייסט, מיך האָט מען אַרויסגעלאָזט און די איבעריקע אַלע האָט מען געהאנגען, נאָר מיין יחיאלן האָט מען די תליה פאַרביטן אויף אַן אַנדער שטראָף; מען האָט אים אַוועקגעשיקט צו דער מלחמה, צום סאַמע פייער און ער איז דאָרטן דעם ערשטן טאָג געהרגעט געוואָרן און נישט געקומען צו קבר ישראל, איז אַריין אינעם צעטל פון די „געפאַלענע" און איך קאָן נאָר זאָגן: „תהי נשמתו צרורה בצרור החיים" און אַ גוטער מליץ זאָל ער זיין. וואָרום וואָס בלייבט מיר איבער צו זאָגן? פאַרגעסט נישט, אַז אויף אַ סך אַן ערגערן אופן איז פאַרלוירן געגאַנגען מיין צווייטער זון, מיין שמואל־משה. איך האָב אייך פון אים, וועגן מיין שמואל־משה הייסט עס, דאָכט מיר, נאָך גאָרנישט דערציילט? מיין שמואל־משה — דאָס איז שוין געווען גאָר אַן אַנדער מין חברה־מאַן, נישט יחיאל. ווי קומט ער צו יחיאלן? ס׳איז גאָר לא זו הדרך! דאָס הייסט ער איז אויך געווען נישט פון די וואָס גייען אַרויס לתרבות רעה און איז אויך געווען אַ יונג אַ גערַאטענער, אַ ווילער, אַבער גאָר אַ ווילער.

12.

שמואל־משה אַ חברה־מאַן

— — — זאָגט דעם אמת, פאַניי שלום עליכם, ס׳איז אייך גאָר נישט קשה די גאַנצע צייט, וואָס פאַרט דאָס אַזאַ ייִד ווי יאנקל יונגעווער פון קראָשניק, קיין אַמעריקע אויף דער עלטער, איין מענטש אַליין, אַז ער האָט דאָרטן נישט, ווי זאָגט איר, קיין קינד און קיין רינד, קיין גואל און קרוב? דער תירוץ איז אַבער: ווי אַזוי וואָלט יעקב אבינו אַנגעשפאַרט קיין מצרים, וועז זיינע קינדער וואָלטן נישט געווען פאַרקויפן אַהינ־צוצו זייער ברודער יוסף? טאָמער איז דער משל נישט אַזוי גלייך צום נמשל — בין איך נישט שולדיק. איך האָב אייך נאָר געוואָלט זאָגן, אַז יעדער וואָרום האָט, ווי זאָגט איר, זיין דאָרום. מסתמא איז דאָ דערינען אַ מעשה אוז די מעשה איז די וואָס ס׳איז אַ גרויסע סברה, אַז מיין צווייטער זון שמואל־משה, אָט דער חברה־מאַן, וואָס האָט געזאָלט געשאָסן וועלן ביי פאַניען אין פיר אוז צוואַנציק שעה איז ניצול געוואָרן בדרך נס, ווי

איר וועט אָט באַלד הערן, איז געזונט און שטאַרק און געפינט זיך איצט אין יענעם לאַנד, וווהין מיר ביידע, איך און איר, פאָרן אַצינדער. הגם, איך מוז אייך זאָגן דעם ריינעם אמת, אַז איך בין אין דעם נישט אַזאַ גרויסער מאמין, נישט מחמת איך בין חס ושלום אַזאַ גרויסער אַפּיקורס, וואָס גלויבט נישט אין נסים — דאָס נישט, אדרבא! ער, אַז ער וויל קאָן ער! ער האָט שוין באַווּיזן, ווי זאָגט איר, גרעסערע קונצן!

...הקיצור המעשה — דערווייל האָט איר מיך אַ ביסל אַראָפגעשלאָגן פון וועג און מיר האַלטן נאָך גאָר פון פאָרנט, ביי מיין שמואל־משהן, וואָס איר קענט אים נאָך נישט און ווייסט נישט וואָס פאָר אַ חברה־מאַן דאָס איז. אַ רעכטער חברה־מאַן! איר ווילט וויסן, וער וועלט ביי מיר אָנגערופן אַ „חברה־מאַן?" אַ חברה־מאַן וועלט אָנגערופן ביי מיר יעדער אייניציקער, וואָס וויל זיך אויספיינען, יוצא זיין פאָר דער וועלט, זיין בעסער ווי גאָט האָט אים באַשאַפן, איר פאָרשטייט צי ניין — אַלץ איינס: אַ ציוניסט, אַ סאָציאַליסט אָדער גלאַט אַ קאָכלעפל — ביי מיר האָבן זיי אַלע איין וועלט און הייסן ביי מיר מיט איין נאָמען „חברה־לייט". אַי, וועט איר פרעגן ביי מיר אַ קשיא, טאָקע אויף מיר אַליין: סטייטש, אָט בין איך געווען כל ימי אַ קהלס־מאַן און אַ קאָכלעפל אין קראָשניק און איבער־געקריגט זיך מיט דער גאַנצער שטאָט? — אַ ביסל אַ גלייכענישׂ! בין איך דאָך עפּעס געווען אַ ייד אַ בעל־הבית, מיט אַ שטוב און מיט אַ נאָמען, עפּעס אַ גאַנצער יש. געווען ביי וואָס אָנצונעמען, איר פאָר־שטייט צי ניין — און דער וואָס? אַ גאָרנישט, אַ יינגל, אַ צוציק, נאָך דער מאַמעס מילך, ווי זאָגט איר, נישט אויסגעטרינקט, קיין צוואַנציק יאָר נישט אַלט אפילו! אמת, אירט אויף אים אַ קוק טאָן וועט איר זאָגן, אַז דער בחור איז אַלט אַריבער צוואַנציק און פאַרשטייט פאַרשטייט דאָס דווקא אַזוי פיל ווי אַ מענטש, וואָס איז לפחות דרייסיק יאָר, און קענען קען עס דווקא אַלצדינג: אי רייַדן, אי שרייבן, אי לייענען, אי חשבו־נען — נישט חלילה מחמת באַרימערייַ זאָג איך עס; איר וויסט דאָך, אַז איך האַלט נישט דערפון, נאָר, אַז אירט זיך באַגעגענען מיט עמעצן פון אונדזערע מקומות, טאָמער וועט זיך אייך מאַכן און איר וועט אַ פרעג טון אַ מינדסט קינד אויף יאָנקל יונעווערס זונדל, וועט מען אייך זאָגן: „וואָסער זונדל, דאָס בחורל? — אַ פייער, אַ ברען, אַ שגץ, אַן עזות־מחוצף־פנים, אַן אויסווורף פון דער נאַטור!"... כאָטש ס׳א ליגן! ס׳איז שקר וכזב! ער איז נישט קיין אויסווורף און נישט קיין עזות־מחוצף־פנים... דאָס הייסט אַ שטיקל עזות־פנים איז ער; ער וועט אייך נישט פאַרשווייגן קיינעם. עס מעג זיך זיין וועה עס וויל זיך, אַפילו דער גובערנאַטאָר אַליין, וועט ער אים מאַכן מיט דער בלאָטע גלייך! דאָס הייסט, ער וועט זיך אייך נישט זידלען, חלילה וחס! נאָר ער וועט אייך אַזוי אַפּ־ענטפערן, אַז ס׳וועט אייך וועהן פינצטער אין די אויגן און אירט זיין צופרידן, אַז ערט אייך לאָזן צורו... פון וואַנען האָט זיך געגנומען צו מיר אַזאַ זון? פונקט דער היפך פון יחיאלן — אויף וויפל יענער, עליו השלום, איז געווען אַ פאָליטיטשנע, אַ שטילער און אַ בנעימותדיקער, אויף אַזוי פיל איז דער אַ קלעק — אים צו לענגערע יאָר, אויב ס׳איז אמת אַז ער לעבט... דער, אַז ער טשעפּעט זיך אָן אין אַ זאַך, איז אים נישט אָפּצוריסן!

...הקיצור, איז זיך מיישב איין מאָל דער עקשן, דאָס איז געווען גאָר צום אָנהויב פון דער מלחמה, נאָך אייַדער מען האָט אַ רוף געגעבן מיין יחיאלן צו דער אָפּאָלטשענ׳ע, און קומט אַהיים און בעט זיך ביי דער מאַמען זי זאָל אים אייַנפּאַקן די זאַכן און מיטגעבן גרעט — ער פאָרט, זאָגט ער, אין דער גובערניע, קיין לובלין הייסט עס. „וואָס וועסטו טון אין דער גובער־ניע?" — גאָרנישט, ער וועט זיך, זאָגט ער, אייַנגעבן צו פאָניען אין דער דינסט. „בינסט משוגע, צי חסר דעה, צי מטורף?" — אָט אַזוי וויל ער — און שוין! די „פאַטריאָטיזמע" האָט זיך אין אים צעברענט. אַלע געבן זיך אייַן, זאָגט ער, פריי — וויל ער אויך זיך אייַנגעבן פריי. „מירן זיי וווייזן, זאָגט ער, אַז מיר זענען זיי נישט וווייניקער געטריי וווי די פּוילן, אויב נישט מער נאָך!" און ער ברענגט מיר אַ ראיה פון פאַן פּשע־פעציקס זונדל סטאַש. „נאָ, זע, זאָגט ער, אַ גימנאַזיסטל, זאָגט ער, פון זעקסטער קלאַס און האָט זיך שוין פאַר־שריבן אין פאָלק!" בייטל איך מסתמא אויס אַלע בייזע חלומות: „בהמה, זאָג איך, בצורת אדם וואָס דו בינסט! וואָס גלייכסטו זיך, זאָג איך, צו סטאַשן? סטאַש, זאָג איך, איז אַ גוי און קאָן זיך דערדינען, זאָג איך, צו אַן אָפּיצער און צו אַ פאָלקאָוויניק און צו אַ געוועראַל און אפשר נאָך העכער איך און דו, זאָג איך, וואָס? האָסט פאַרגעסן, זאָג איך, אַז דו קומסט אַרויס, זאָג איך, פון אַ צו גרויסן יחוס, זאָג איך, פון אברהם, יצחק ויעקב?". איז דאָך דאָס שמואל־משה עקשן און אַ חברה־מאַן דערצו, מאַכט ער צו מיר:

„אָט ווייל איך קום אַרויס, זאָגט ער, פון אַזאַ הויכן יחוס באַדאַרף איך זיי, זאָגט ער, באַווייזן — ערשטנס, אַז ס׳אַ ליגן וואָס מען זאָגט אויף אונדז, אַז מיר ציטערן פאַר אַ ביקס און שרעקן זיך איבער פאַר אַ שאָס און צווייטנס, לאָזן זיי, זאָגט ער, זען אַז מיר זענען גלייך צו אַלע און אַז מיר פֿאַרדינען, זאָגט ער, צו זיין גלייך מיט אַלע״... איר פאַרשטייט ווּהין דאָס צילט?... ווייל איך דאָך אים מסתמא אָפּענטפערן, ווי זאָגט איר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. לאָזט ער זיך נישט דער חברה־מאַן און מאַכט צו מיר: „טאַטע, עס וועט דיר גאָרנישט העלפן, זאָגט ער, איך בין, זאָגט ער, אַ זעלנער און גיי אין דער מלחמה און זייט געזונט. איך וועל אייך, זאָגט ער, שרייבן בריוועלעך״... כהאי לישנא — מיט די וועריטער.

פאַרשטייט זיך, אַז מיינע ווי באַלד נאָר זי האָט דערהערט אַזאַ לשון מיט אַזעלכע דיבורים — אַז זי האָט געזומען חלשן — חלשט זי נאָך. „סטייטש, זי וועט דאָס נישט אויסהאַלטן! זי וועט זיך גאָר אַ מעשה אָנטון!״ טענה איך צו איר: „שאַ, זאָג איך, מרים, פאָלג מיך מירל, לאָז זיין שטיל, וועסטו בעסער מאַכן. דאָס משוגעת, זאָג איך, וועט אים איבערגיין, וועט ער אַליין חרטה האָבן״. והראיה, ווער איז געריכט געווען? הלוואי וואָלט ער מיך געפאָלגט דאָס מאָל און אַלע מאָל. איז עס דאָך אָבער שמואל־משה עקשן, האָט ער אויסגעפירט, נישט מיר און איז אַוועק אין דער גובערניע אַריין און גלייך אַהין וווּ מען דאַרף און האָט געגעבן אַ לייג אַוועק אַ שמועס און דווקא בעל פה. די צונג באַדאַרף מען אים, ווי זאָגט איר, נישט פיקן און ער האָט זיי געזאָגט כך וכך, אַז ער אַליין, הייסט עס, איז אַ יִיד און אַז ער איז יאַנקל יונעווערס אַ זון פון קראַשניק און זיין נאָמען איז שמואל־משה און ער בעט מען זאָל אים צונעמען פריי אין דער דינסט אַריין... האָט מען אים דווקא אויסגעהערט, באַטראַכט דעם נפש און רעכט אויסגעלאָכט, אָפּגעלצט־וועט, געמאַכט חוזק, ווי פאָניע קאָן. איינער אַ געניאַל האָט אים אַ פרעג געגעבן — אַזוי שרייבט מיר שמואל־משה אין זיין ערשטן בריוו: „צו וואָס ווילסטו זיך אייגנעבן אין דער דינסט?״. ענטפערט אים מסתמא מיין שמואל־משה: „איך וויל גיין אין דער מלחמה״. פרעגט אים ווידער דער קאָמאַנדיר: „מיט וואָס ווילסטו האַנדלען אין דער מלחמה, מיט יידישע פיש צי מיט רוסישער וואָדקא?״. האָט אים אפילו שמואל־משה געוואָלט אָפּענטפערן, ווי ער קאָן, ס׳זאָל אים ווערן גרין און געל, נאָר ער האָט זיך מיישב געווען, ווי זאָגט איר, לאָז אייַן מאָל זיינס איבערגיין און רופט זיך אַן צום קאָמאַנדיר הייסט עס: „איך ווייל, זאָגט ער, וואָשע וויסאָקע, גיין אין מלחמה איבער צוויי זאָכן — ערשטנס, זאָגט ער, איז דאָס מיין חוב, איך בין מחויב צו גיין שלאָגן זיך פאַר מיין פאָטערלאַנד; והשנית, זאָגט ער, ווילט זיך מיר באַווייזן אַז איך קאָן אויך, זאָגט ער, עפּעס אויפטון אין דער מלחמה; אַז אַ יִיד, זאָגט ער, קאָן נישט נאָר האַנדלען מיט יידישע פיש אָדער מיט רוסישער וואָדקאַ נאָר אַז ער קאָן, נאָך שטאַרקער: „ווי קומט צו אַ יידן שיסן?״. זאָגט אים מיין שמואל־משה: „קאָנסטו מיך פאַרהערן״ – אַ יונגאַטש קאָן! אַוודאי האָט מען אים פאַרהערט שיסן — וואָס מיינט איר, שפּילעכלעך? ביי פאָניען גייט דאָס נישט אָן! און נישט נאָר שיסן אַליין. מען האָט אים אין איין וועגס, אַזוי שרייבט מיר שמואל־משה פאַרהערט אַלצדינג — אי שרייבן, אי לייענען, אי חשבונען. און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, זאָגט ער, אַז ער איז אומעטום אין דער היים. וואָס דען, איך בעט אייך? אַז פשעפּעצקיס זונדל סטאַש האָט געקאָנט אָפּגעבן עקזאַמענס אויף זעקס קלאַסן גימנאַזיע, וואָלט מיין שמואל־משה געקאָנט אָפּגעבן אויף צוועלף קלאַסן. גלאַט — אים האָט מען קיין מאָל נישט צוגעלאָזט, דאָס איז אַ באַזונדערע זאַך...

הקיצור איר ווילט דאָך וויסן מסתמא דעם שפּיץ — צי מען האָט אים אַריינגענומען, צי נישט? נאָך אַ מין אַריינענעמען! פאַרוואָס זאָל מען אים נישט אַריינ־נעמען, אויך בעט אייך? אַ שיינער יונג, אַ הויכער, אַ בריייטער — אַ חיות אויף אים אַ קוק צו טון. ווי זאָגט איר, בלוט און מילך! און אויגן — אש־להבה! אַ היציקער פאַרשוין נאָך פון קליינווייז אויף, אַלע מאָל גערסין זיך אין פייער אַריין.

בקיצור, מיין חברה־מאַן איז אַריין. און ווי נאָר ער איז אַריין, מיין שמואל־משה הייסט עס, אַזוי האָט מען אים תוך כדי דיבור אַוועקגעשיקט מיט זיין פאַלק אין דער מלחמה אַריין און אַוועקגעשטעלט אים גלייך אין פייער אַריין אַקעגן דייטש, איר פאַרשטייט צי ניין, אין דער דריטער וואָך שוין האָט מען אים באַ־שענקט מיט אַ מעדאַל, אַ „געאַרגי״ רופט מען דאָס. ס׳איז אַ גרויסע זכיה, שרייבט ער, צו באַקומען אַ געאַרגי! און שפּעטער מיט אַ פאָר וואָכן האָט מען אים געשענקט נאָך אַ „געאַרגי״ אין אַנדערהאַלבן

חדשים אַרום ווידער אַ מאָל אַ „געאַרגי"! נאָר צו וואָס באַרימערייַ, פּוסטע דבורים? איך האָב עס פיינט. איר ווילט וויסן, ווי אַזוי און פאַר וואָס ער האָט באַקומען אַזוי פיל מעדאַלן? זייט זיך מטריח, רוקט זיך צו אַ ביסל נענטער. אָט האָט איר אייך אַ פּעקל בריוועלעך, פון אים טאַקע, פון מיין שמואל־משהן, הייסט עס, וואָס ער שרייבט צו מיר פון דער מלחמה, כּוונעם סאַמע פייער. איך וועל אייך נישט לייענען אַלע פון אלף ביס תיו, שרעקט זיך נישט! איך וועל אייך נאָר אַרויסלייענען פון זיי דאָס נויטיקסטע אָדער ווי זאָגט איר, דאָס סאַמע תמצית, וועט איר זען גבורות ונפלאות און איר וועט פאַרשטיין וואָס פאַר אַ חברה־מאַן דאָס איז!

13.

די גבורות ונפלאות פון שמואל־משהן

— — — איך וועל אייך לייענען שטיקלעכווייז, ווייל ס׳איז שוין אַ סך ערטער פאַראַן, וואָס האָבן אָפּגעריבן זיך, אַ סך בלעטלעך פעלן און ס׳איז טאַקע שוועער צו לייענען אַלצדינג אויף איין מאָל. איך לייען אייך, פאַני שלום עליכם, דעריבער נאָר דעם רעכטן עיקר לייען איך אייך. אָט האָט איר, למשל, אַ בריוו, הויבט זיך אָן ביי אים אַזוי:

„שלום, זאָגט ער, לאהובי אבי הנגיד היקר הנכבד המרומם המופלג המפורסם. „...מילא בקיצור, נו — מיר גייען ווייטער... „חכם ונבון ונחמד שמו תפארתו מוהר״ר יעקב נ״י! ראשית קום איך דיר צו מעלדן, זאָגט ער, פון מיין געפינעו זיך, אַז איך געפין זיך אין דעם צוויי און צוואַנציקסטן בעסעראַבער פּאָלק...״ נו, דאָס איז נישט וויכטיק פאַר אייך, מיר גייען ווייטער: „און אַז מיין נאַטשאַלסטוועט איז פון מיר זייער צו־פרידן...״ אויך נישט וויכטיק... „און מיר האָבן געהאַט, זאָגט ער, ווייטער, אַ געפּעכט אונטער אַ דאַך, צווישן צוויי בערג, דריי טעג מיט דריי נעכט אונטערן פייער קעגן פיינט, דריי מאָל אַזוי שטאַרק ווי מיר. נאָר אונדזערע האָבן זיך געווארפן אין פייער אַריין, אָפּ־געשלאָגן אַלע אטאַקעס און באַקומען אַלע מאָל נייע אָפּגעפּרישטע פּאָלקן, וואָס זענען געפאַלן איינס נאָך דאָס אַנדערע, איינס נאָך דאָס אַנדערע, אַזוי ווי שטרוי. בלוט איז גערונגען אַזוי ווי וואַסער. און מיר האָבן געשפּאַנט איבער טויטע. וואָרום ס׳איז נישט געווען קיין צייט אויפראַמען די געהרגעטע און איבערבינדן אונדזערע גערעניעטע צוליב די דייטשע שראַפּנעלן וואָס גיסן ווי אַ רעגן און צוליב זייערע מוראדיקע באַמבעס פון די צווויי און פערציקער האַרמאַטן וואָס דערלאַנגען וויט און אונדזערע קאָנען נישט אַזוי ווייט דערלאַנגען. וועג נישט דאָס, וואָלטן מיר געמאַכט פון זיי אַ תל! וואָרום אונדזערע, אַז ס׳איז געקומען צום סוף, האָבן זיך אַ וואַרף געטון אויפן פיינט מיט באַיאָנעטן. מיר זענען שוין געווען די לעצטע, האָט דער קאָמאַנדיר נאָר אַ זאָג געגעבן איין וואָרט: „בראַטצי״ — ברידערלעך הייסט עס — האָבן מיר פאַר־געסן, אַז מיר זענען שוין סך הכל אַ הייפל און די דייטשן זענען נאָך אַ גאַנצער ים און מיר האָבן זיך אַ לאָז געטון אויף זיי מיט אַ הורא און האָבן ביי האָבן געשלאָגן זיך מיט זיי, ביז ס׳איז געוואָרן נאַכט. און דערווייל זענען אונטערגעקומען צו אונדז פון הינטן נאָך און נאָך חיל, צוגעפּרישטע הייסט עס, וואָס זענען געפאַלן אויף טויט און אַ סך געפאַנגענען. נאָר איך בין גרינג גערעניעט פון אַ שראַפּנעל, סאַמע אין דער קני פון לינקן פוס. נאָר איך האָב זיך געהאַלטן שטאַרק, ווייל איך האָב געהאַט די פאָן אין די הענט. איך האָב זי אַוועקגענומען ביי אַ געפאַלענעם פון די הענט אַרויס און איך האָב מיר געזאָגט: דער טויט זאָל מיר זיין, נאָר כל זמן איך שטיי אויף די פיס לאָז איך די פאָן נישט אַרויס! דאָס האָט געזען דער קאָמאַנדיר אַליין און אַז מיר האָבן אָפּגעטראָטן און מען האָט מיך געזוכט אין האָספיטאַל, האָט מיך דערפאַר דער קאָמאַנדיר צוגעשטעלט צו אַ „געאַרגי״, וואָס איך דאַרף די טעג באַקומען. און טאַקע די טעג שרייב איך מיר אויס פון האָספיטאַל צוריק אין פּאָלק אַריין. און איך צייל שוין די טעג, די מינוטן, וען איך וועל ווידער זיך קאָנען נעמען צו דער ביקס, וואָרום עס קאָכט אין מיר דאָס בלוט מיט סכנות נפשות, עס ברענט אין מיר אַ פייער אויפן פיינט וואָס האָט אַוועקגעלייגט די בעסטע כוחות אונדזערע, אויסגעקוילעט אונדזערע ברי־דער אַזוי ווי די אָקסן, אַזוי ווי שאָף, און אונדזערע בעסטע אָפּיצערן האָט ער גענומען אין פלען אינאיינעם מיט אונדזערע האַרמאַטן און מאַשינעס, מיט אונדזער גאַנצער שווערער אַרטילעריע, אָן אַ שיעור אַמוניציע, פערד און גאַנצע וואַגאָנעס מיט ברויט — אויסקרענקען זאָל ער דאָס. ער איז שטאַרק דער דייטש, אוי איז ער שטאַרק! מיר זענען אָבער אויך געווג שטאַרק! מירן אים באַווייזן!״...

נו, פאַניע שלום עליכם, וואָס איר זאָגן אויף יאַנקל יונעווערס זון און אויף יחיאלס ברודער?

14.

שמע־ישראל!

— — — איך האָב מורא, אַז די געשיכטע וואָס איך געב אייך איבער אַצינד, פֿאַניע שלום עליכם, איז דאָס די לעצטע מעשה פון טויזנט איין נאַכט, ווארום די יידן וואָס פֿאָרן מיט מיר אין דריטער קלאַס זאָגן, אַז מיר זענען שוין באַלד אין אַמעריקע. הלוואי פון זייער מויל אין גאָטס אויערן. כאָטש איך דאַרף אייך זאָגן דעם אמת, איך בין אין דעם נישט אַזאַ גרויסער מאמין. מיר שלעפּן זיך שוין אַזוי לאַנג, אַז איך האָב אָנגעהויבן שוין צו פֿאַרלירן דעם בטחון מיט דער אמונה אַז ס׳איז פֿאָראַן אַ לאַנד וואָס הייסט אַמעריקע. נאָר אויב ס׳איז אַן אמת, אַז מיר דערנענטערן זיך, ווי זיי זאָגן, צום גאָלדענעם לאַנד, באַדאַרף מען אָפּכאַפּן די דאָזיקע געשיכטע, ווארום איך קאָן, חלילה, בלייבן אין מיטן — וווּ וועל איך אייך גיין זוכן אין ניו־יאָרק?

הקיצור — ווי אַזוי ווילט איר, צי זאָל איך אייך לייענען ווייטער מיין זונס בריוו, ווי ער שרייבט צו מיר פון דער מלחמה, אָדער ס׳איז גענוג, איך זאָל אייך איבערגעבן נאָר דעם תמצית אין קורצן, אַזוי ווי מיר ביידע האָבן ליב? דער תמצית אין קורצן קאָן איבערגעגעבן ווערן, ווי זאָגט איר, בשלושה דברים — אין צוויי ווערטער: עשו, א שלאָק זאָל אין זיינע ביינער אַרייַן, דעם אמת מוז מען אויף אים זאָגן אונטער די אויגן — איז גענוג שטאַרק און גענוג מעכטיק און גענוג קרעפּטיק און גענוג תקיף, מוראדיק תקיף — אָבער נאָר ביי זיך אין דער היים. פּירן אַ היימישע מלחמה, למשל, איינשטילן אויפגעשטאַנענע פּאַלאַקן, שמייסן צעבונטעוועטע מזשיקעס, דערשטיקן אַ רעוואָלוציע, מאכן, איר פֿאַרשטייט צי ניין, אַ יידישן פּאָגראָם — דערויף איז ער אַ מזיק! קומט אים אָבער אויס פּירן אַ מלחמה אין דרויסן, איין תחום שבת ווייטער פון זיין לאַנד אַרויס — אהא! איז שוין שלים־שלים־מזל. ווי זאָגט איר, מיט דער פוטער אַראָפּ.

אָט האָט זיך געטראָפֿן אַ נס — איך פֿאַרשטיי נישט ווי אַזוי דאָס איז געשען, נאָר ער איז אַריין דעם דייטש, אַזוי שרייבט מיין שמואל־משה, דורך צוויי פליגלען איז ער אַריין און האָט אים אַרויסגעיאָגט פון די טראַנשייעס, האָט אים אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן און האָט פֿאַרנומען ביי אים אַ גוזמא חיל אין געפענגעניש, מיט קאָנאָנען, מיט אַמוניציע, מיט הכל בכל מכל פלעקל און דער ערשטער פון אַלע האָט זיך אויסגעפיינט, פֿאַרשטייט זיך, ער, מיין שמואל־משה דערמיט, וואָס ער האָט געפֿאַנגען דעם ערשטן אָפיצער וואָס האָט זיך אונטערגעגעבן מיט אַ גאַנצן באַטאַליאָן. נאָר אַזוי גרינג, מיינט איר, גיט זיך קירה־דייטש אונטער? האָט צייט, וואַרט אַ ביסל וועט איר הערן ווי אַזוי דער חברה־מאן, מיין שמואל־משה הייסט עס, באַשרייבט דאָס מיר אין זיין בריוו. די מעשה, איר פֿאַרשטייט צי ניין, איז אַזוי געווען. פריער האָט מען זיך געשלאָגן און געשלאָגן, ווי געווייגלעך אין אַ מלחמה — מען שטעלט אַוועק האַרמאַטן איינס אַקעגן דאָס אַנדערע און מען צילעוועט זיך: דו שיסט אויף מיין רבין, איך שיס אויף דיין רבין. דערנאָך הויבט מען אָן מיט קאָנאָנען און מיט ביקסן, אַלע מאָל נעענטער און נעענטער און מענטשן פאַלן פון ביידע צדדים אַזוי ווי שטרוי, אַ שורה נאָך אַ שורה, אַזוי לאַנג ביז עס עסט זיך צו — ווי זאָגט איר, קרעפלעך עסן ווערט אויך נמאס — און מען טוט זיך אַ וואַרף איינס אויף דאָס אַנדערע מיט באַאיאָנעטן און מען הויבט אָן צו אַרבעטן מיט די העגט און מיט די פיס און מיט די ציין — שעמט זיך נישט, פשוט מיט די ציין. וואָרום וואָס איז דער חידוש, אַז אויסגעמוטשעט איז מען און מיד און שלעפּעריק אויך און הונגעריק אויך און פֿאַר־דראָס אין האַרצן טראָגט מען און דאָס לעבן איז במילא נישט ווערט אַ שוה פרוטה — עלעהיי, לאָז זיך אייך דאַכטן, אויסגעהונגערטע וועלף, צעווילדעוועטע חיות... וואָס זאָג איך, צעווילדעוועטע חיות? אַ סך ערגער פון חיות!

אַזוי ווי מען האָט זיך אַ לאָז געגעבן איינס אויף דאָס אַנדערע, אַזוי שרייבט מיר מיין חברה־מאָן, מיט בלויזע שוועדן און מיט שאַרפּע פּיקעס, ער טוט אַ קוק — גלייך אויף אים טראָגט זיך אַ דייטשער אָפּיצער, די אויגן ברענען, דאָס פנים פלאַקערט; אָט נאָך אַ מינוט, נאָך אַ רגע — איז ער אים דורס, האָקט אים אַראָפּ דעם קאָפּ! מיין שמואל־משה אָבער שלאָפט אויך נישט. אַזוי ווי ער האָט דערזען דעם בלוטדורשטיקן אָפּיצער, אַזוי האָט ער זיך געגעבן אַ נעם צו דער פּיקע און גלייך אויפן אָפּיצער. גרייט געווען אים דורכצולעכערן דורך און דורך, ווי אַ מצה! יענער, דער אָפּיצער הייסט עס, האָט דאָס באַמערקט און איז דווקא ניש אָפּגעשפרונגען צוריק און דווקא גלייך אויף מיין חברה־מאָן און ווי אַ מענטש, וואָס ווייסט, וואָס פילט, אַז ער גייט אויף אַ זיכערן טויט האָט ער מיט אַלע כוחות אַרויסגעשריען די ווערטער: „שמע ישראל! ה׳ אלהינו! ה׳ אחד!“... האָבן זיך ביי מיין שמואל־משה,

אזוי שרייבט ער, אפגעלאזט הענט און פיס און ער געדענקט נישט, זאגט ער, וואס מיט אים איז געווארן. מיין חברה־מאן איז קיינמאל נישט געווען קיין מסוכנער דאוונער, נאר עס האט זיך ארויסגעריסן נישט ווילנדיק ביי אים פון מויל: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד!"... און ווי נאר ער האט אויסגערעדט די דאזיקע ווערטער, אז יענער טוט נישט א וואָרף אַוועק פון זיך די כלי־זין און פאלט נישט מיין חברה־מאן אויפן האלדז און מען הויבט זיך נישט אן צו קושן זיך!... איז מען דאך אבער א יִיד און א יִיד האט שונאים, איז זיך מיישב איינער א פראסטער קאפראל און פארמסרט מיין שמואל־משהן, אז ער האט אליין געזען ווי מיין שמואל־משה האט זיך געקושט מיטן דייטשן אפיצער, מיטן שונא הייסט עס און ביידע, מיין זון און דער אפיצער האבן בעת מעשה עפעס געשמועסט צווישן זיך פאַ זשידאוואסקאמו — אויף יידיש הייסט עס; און וואס טויג אייך, ס׳איז געווארן א „דיעלא". מלחמה־צייט איז נישט קיין שפילעכל: איינס־צוויי־דריי — און פארטיק! נישטא קיין פארענטפערן זיך, נישטאָ קיין עדות. אין פיר און צוואנציק שעה זענט איר אן אפגעמשפטער און א געשאסענער און א באגראבענער — און ווי זאגט איר — א גוטן טאג מיט דער קאפאטע! נישט נאר קיין קדיש, אפילו א האן וועט נאך אייך נישט קרייען! — — —

וואָס דאָס האָט געמיינט — באַדאַרף איך אייך נישט דערציילן. ס׳איז מלחמה־צייט און אין מלחמה־צייט איז אַלצדינג מעגלעך. נאָר איך וויל עס נישט ברענגען פאַרן מויל און נישט אפילו אויף די געדאַנקען. וואָרום אויב דאָס איז חלילה, אמת, פרעגט זיך, צו וואָס איז מיין נסיעה קיין אַמעריקע? און צו וואָס לעב איך? און פאַרוואָס זאָל איך מיך נישט אַראָפלאָזן אַזוי ווי איך זיץ דאָ מיט אייך און רייד, אין וואַסער אַריין? נישט מער — בלאָטע - איך וועל עס נישט טון. פאַרוואָס? וואָרום איך הייס יאנקל יונעווער... — — — — — — — — — — — — — — — — — —

זעט נאָר ווי דער עולם האָט זיך דאָס אַ ביסל אַ שפּאַר געגעבן אויפן דעק און אַלע קוקן זיי אַהין אין איין פינטל אַריין! נישט שוין־זשע זענען מיר נאָענט צו אַמעריקע? געלויבט בינסטו גאָט! אויב אַזוי, גיט מיר אייער האַנט, רב שלום עליכם, זייט געזונט און זאָגט מיר צו, אַז איר וועט פֿאַרגעסן אַלצדינג וואָס איר האָט דאָ געהערט פון מיר, פאַרגעסן אויף אייביק. איך האָב מיך אַנגעהערט, הערט איר, אַזוי פיל צרות פון די יידן, וואָס פאַרן מיט מיר אין דריטער קלאַס, אַז איך האָב אַרויסגעזען, איר פאַרשטייט ציניין, אַז איך בין נישט קיין בן יחיד ביים רבונו של עולם אַדער ווי זאָגט איר, נישט איין זכר אין מאָסקווע. זייט־זשע געזונט און בלייבט געזונט און האָט קיין פאַראיבל נישט!

שלום עליכם

ה. נר זכרון

אַ יאָרצייט־ליכט

„וזכרתני ולא תשכח"...

(שמואל א, א, יא)

מוקדש גם לאלה
שלא נזכרו כאן
ולא נשאר להם גואל...

געווידמעט אויך די
וואָס ווערן דאָ ניט דערמאָנט
און ס'איז ניט געבליבן נאָך זיי קיין גואל...

א

אבל יונה ושרה
אברמוביץ יהודה וזלאטי
אברמוביץ ש. ליב ואסתר ריקל
אדלר בלומה
אדלר יוסף ושרה
אדלר אריה־ליב וחנה־רבקה
אדלר חיים
אדלר אהרון
אדלר דוד ואסתר
אדלשטיין אלי
אוברמייסטר אייזיק ויהודית
אוזשרובסקי לייביל ופסי
אוכנגרג הירש־מאיר וחוה
אולנדר אלתר ושרה
אולנדר ברוך ושיינדיל
אולנדר מאלי
אולנדר נתן וחנה
אונגר יצחק ובריינדיל
אופמן לייבל
אופנהיים יצחק
אורנשטיין אריה ופסי
אידלמן אברהם ושרה
אידלשטיין הירש־מנדל ושיינדיל־זלאטה
אידלמן ישראל וחיה־שרה
אידלשטין אליהו ושפרינצה
איידלשטין אלתר וחיה־לאה
איידלשטין בעריש וטובה
איידלשטין יחזקאל וגיטל
איידלשטין יצחק ורייזל
איידלשטין משה־גרשון וזלאטה־חיה
איידלשטין צירל
אידלשטין אליהו ומלכה
אייזנברג פנחס ואסתר
אייזנברג ישעכר וגיטל
אייזנברג בעריל ולאה
אייזנברג אליעזר
אייזנברג ישראל וחיה
אייזן משה־דוד ורבקה
אייזן שמואל וחיה־שרה
אייזן יצחק ואלקה
אייזן אסתר
אייזנמן שמואל וחנה
אייזנשטאַט אברהם־חיים ורייזל
אייזנשטאט יעקב ורחל־שרה
אייזנשטאט מלכה
אייזנשטין ישראל ושיינדיל
אייזנשטאט מענדיל ומאלי
אייזנשטין משה וחנה
איזנשטין יצחק ורייזל
אייזן בירך
אייזנשטאט מרדכי וחנה
איזנשטאט יעקב ורחל
איידלשטין ישראל וחנה
איילמן טוביה ולאה
אייזנשטאט משה
אייכנבלאט טובה
אינהאבר בריינדיל
אייניוויגר אהרון
אינהבר אפרים ואסתר
אלבום אברהם ובלומה
אלבום אלי
אלבום יוסף וויינטה
אלבום יוסף וייטה
אלבום יעקב
אלבום ישראל ופייגה
אלבום שמאי וחיה
אלגרטן אברהם ורבקה
אלטבוים אהרון ואסתר
אלטמן יונה וחוה
אלטשיבר פסי
אלטוואַרק אפרים ושיינדיל
אלפרן ישראל ומרים
אלפרן משה וחיה
אלפרן מרדכי
אלפרן שרה
אנגל אברהם־השיל ומינדיל
אנגל שמשון וחנה
אנגלנדר יעקב
אנגלנדר משה
אנגלנדר רחל
אנגר דוד
אנגר הירש ופייגה
אנגר ישראל וחוה
אנדר אברהם ושיינדיל
אנדר אייזיק והינדא
אנדר אלחנן ורבקה
אנדר ישראל ולאה
אנדר ישראל וחנה־מלכה
אנדר מנחם־מנדיל ומינדל
אנדר משה
אנדר משה וחנה
אנדר שאול ולובה
אניסמן חיים ופייגה
אסטריך מנדיל וחנה
אנדר יעקב ורייזיל
אניסמן צביה
אף שמואל
אפלזפט אברהם וצוטיל
אפשטין שלמה
אקרמן ישראל ונכה
אקשטין פסח
ארבוז שמואל
ארביטסמן אביש וריבה
ארנברג לאה
ארליך פייוויל ופייגה
ארליך מרדכי־גיפל וחיה־פריל
אידלשטין שמואל
איידלשטין מאיר וטובה
אדלר מכס ובלימה
ארליכזון אהרון
ארליכזון אריה
ארליכזון גדליהו ושרה
ארליכזון הירש ורבקה
ארליכזון יעקב ורחל
ארליכזון אברהם וחיה
ארליכזון אהרון ורחל
ארליכזון אלתר ויהודית
ארליכזון בן־ציון ומלכה
ארליכזון בעריל ואסתר
ארליכזון יחיאל ורייזל
ארליכזון ישעיהו ודבורה
ארליכזון משה ובוילה
ארליכזון שמואל ואסתר
ארליכזון דוד ורבקה
ארליכזון יהושע ושרה
ארליכזון יהושע ובלימה
ארליכזון יחיאל וחנה
ארליכזון ישראל ונחמה
ארליכזון שלמה ומירל
ארליכזון מנחם־מנדל ורחל
ארליכמן אברהם ומרים
ארליכמן ביילה
ארליכמן יחיאל ומירל
ארליכסטר מרדכי ודבורה
ארליך ישראל־יצחק וחנה

ארליך שאול וחנה
ארליך ברוך ומירל
ארליך הירש
ארליך שמואל ושרה
ארליך משה ושיינדיל
ארליך טובה
ארליך משולם וגיטל
ארליך אליעזר ולאה
ארליך דוד וגעלי
.....
.....
.....
.....
.....

ב

בורנשטין הירש ומרים
בורנשטין יחזקאל ופייגה
בורנשטין לייביל ושרה
בורנשטין מרדכי
בורנשטין מרים
בורשטין דוד והדסה
בורנשטין מרים
בורנשטין דוד והדסה
בורשטין אריה־לייב
בורשטין זיינביל
בורשטין יצחק
בורשטין זלאטה
בורשטין אריה
בורשטין חיים
בורשטין שלמה
בז׳אזע ביילע
בז׳אזע אייגע
בז׳אזא אפרים ורחל
בז׳אזע דבורה ומשה
בטלר מאיר
ביגלאייזן הירש ושרה
ביהלפר יעקב
ביהלפר הרצקע והודל
ביהלפר אברהם־הירש
ביהלפר יצחק־לייב וחנה
ביהלפר ברייגדיל
ביהלפר חיים־ישראל וזיסל
ביהלפר מנחם־מנדיל ושרה
ביים אברהם
בינברג יהושע־אשר ואסתר

בינברג שמחה ומאלי
בינס גדליהו ורבקה
ביניס מרי
ביניס שרה
ביניס שלמה ורבקה
ביניס שמואל ואיטה
ביניס ליבה
בוטנר אברהם
בוטנר ישראל וחיה
בוטנר יחיאל
בוטנר לוי וטובה
בוטנר אליעזר וחוה
בוטנר הירש ומרים
בעסרמן שיקע ופייגה
בוים זכריה ושרה
בוים חיים ובאשה
בוים חייל־מיכאל ורחל־לאה
בוימבליט יעקב ואסתר
בוימבליט אברהם וברייגדיל
בוימבליט לאה
בוימגולד יחיאל וחיה
בוימעל יוסף ורחל
בוכבינדר מרדכי ומרים
בוכבינדר ישעכר והדסה
בוכבינדר אסתר
בוכלין אליעזר ויוטה
בוכלין יהודה ושרה
בוכלין יצחק
בוכלין גיטל
בוכלין שלמה
בוימגולד יחיאל וחיה
בוקמן מרים
בוקמן יצחק ומרים
בוקמן יצחק ורבקה
בוקסנבוים הירש
בוקסנבוים חיים־לייב וגולדה
בורנשטיין שלמה וראדי
בורנשטין אסתר
בורנשטין אביגדור וחוה
בורנשטין הירש ובאשה
ביניס גדליה
ביניס חיה
בינקובסקי יצחק והינדה
בינשטוק אפרים ורבקה
בינשטוק הירש ורבקה
בינשטוק שלמה ופרידה

בינשטוק שמחה
בירמן אריה
בירנהולץ חיים ולאה
בכר פנחס ופייגה
בכר יחזקאל ושיינדל
בלאדי מאכטשי
בלאדי גולדה
בלז אברהם וזלדה
בלטר ישראל ובלימה
בלאכמן צירל
בלכמן פנחס וזלאטה
בסרמן גרשון ושרה
בק אסתר זיסל
בק יוסף ובריינדל
בלטר אברהם יוסף
בק משה וחנה
בק יצחק וחיה
בק יהושע וקיילה
בק משה ושיינדל
בק שמואל וחיה
ברגר משה וחנה
ברקמן אלתר ופייגה־רבקה
ברקמן לאה
ברקמן וולף ופייגה
ברגמן נחמיה־אייזיק ורחל
ברגמן יוסף־יצחק וחנה
ברגמן חיים־שבתאי וחוה
ברגמן שרה־טובה
ברגמן גדליהו־מאיר
ברפמן לייביל וברכה
ברפמן אסתר
ברור זלמן וזלדה
ברור יחיאל ופסיה
ברור יוסף וטמה
ברור דוד ורבקה
ברור משה וברכה
ברור פנחס ופרידה
ברור שמחה וחנה
ברור שמואל והנה
ברור רבקה
ברור פנחס וחוה
ברון יוסף ולאה
ברון צדוק וטובה
ברון משה ורחל
ברון מנשה ושרה
ברון גיטל

ברון מניס וחיה
בק יצחק ורוחמה
ברון נחמיה וזיסל
ברונברג הרצל ודבורה
ברונר אברהם ורבקה
ברונר ישראל איסר
ברונר אהרון־נתן
ברונר פיניע ושיפרה
ברונר חיה
ברונר יחזקאל ומלכה
ברונר חיים ונעכה
ברונר יונה
ברונר ברוך וקיילה
ברונר חיים ורחל
ברונר חיים וחוה
ברונר יעקב ופריידה
ברונר יעקב וטובה
ברונר פישל ואסתר
ברונר שמואל וחנה
ברונר פאליק וחנטשע
ברוקירר וולף
ברטמן מרים
ברטמן זיסל ומינדל
ברטמן הירש וחנה־דבורה
ברטמן אליעזר והנה
ברטמן יוסף ואלקה
ברייטמן וולף וחיה
ברייטמן שמעון וזלדה
ברייר נח ואסתר
בריק מנדיל ופרידה
בריקמן ישראל־הירש וזיסל
בריקס אברהם ופייגע
בריקס טעמע
בריקס יהושע ומרים
באומשטיין אביש
בריקס מרים
בריקס שרה
ברמן לייביש
ברמנזון וולף
ברמנזון חיים ועטיל
ברמזון יוטה
ברגר וולף ויוכבד
ברמנזון קלמן ופרידה
ברנד אברהם־יעקב ורעכיל
ברנד זכריה־שמשון ורייזיל
ברנד עטיל
ברנד יעקב וחנה
ברנד משה ולאה
ברנד אברהם וסעריל
ברנד ברינדיל
ברנד הינדה
ברנהולץ פייגה
ברנר דוד ורחל
ברנר יהודית
ברנר שרה־לאה
ברנר שלמה ורחל
ברנר יצחק וחיה־שרה
ברנר מרדכי
ברפמן יוסף ולאה
ברפמן זלמן, פנינה וברכה
ברפמן ברוך וגיטל
ברפמן חיה
ברפמן הירש וטובה
ברפמן ישעיהו ורבקה
ברפמן יעקב וצביה

ג

גארן משה וחיה־שרה
גבירצר אברהם ורחל
גבירצר שמואל ושיינדל
גבירצר בן־ציון וחוה
גבירצר יצחק ושרה
גוטוויליג אברהם וחנה
גוטהולץ יעקב ושרה
גוטהולץ אהרון ושיינדיל
גוטהולץ יואל ופסי
גוטהולץ יעקב ומרים
גוטהולץ יצחק וצפורה
גוטה יצחק וביילה
גוטוויליג אהרון
גוטלרנר יצחק ורבקה
גוטמן יעקב ורחל
גוטפרוינד שלמה ויענטה
גוטפרוינד ישראל וייטה
גוטפרוינד נפתלי
גוטפרוינד יהודה ופערל
גוטפרוינד משה ומרים
גוטרמן נתן ופעריל
גוטפרוינד יחיאל ורבקה
גוטפריינד חיים ואסתר
גוטפריינד שמואל ועטיל
גולדברג ברוך ונעמי
גולדברג יוסף וקיילי
גולדברג פרץ שו"ב ופסיה
גולדברג אליהו ואסתר
גולדברג משה־חיים ופעריל
גולדברג פנחס ומינדל
גולדברג מרדכי ורבקה
גולדברג יעקב ודבורה
גולדברג יהושע
גולדברג ישראל ופייגה
גולדברג חיה
גולדברג יצחק והינדה
גולדווסר יעקב־פרץ וביילה־שרה
גולדמן שמחה־יוסף ויענטה־גיטל
גולדמן מרדכי ורחל
גולדמן אברהם וחוה
גולדמן חונה ושרה
גולדמן שמחה ופרימט
גולדמן שמואל־יעקב ושרה־גיטל
גולדמן ראובן וחנה
גולדמן הירש והדסה
גולדנר זעליג
גולדנר חיה־איטה
גולדנר יצחק־אייזיק ושרה־יסכה
גולדנר דבורה
גולדנר נעמי
גולדפינגר שמואל ואסתר
גולדפלד יוסף ופרידה
גולדפלד משה ולובה
גולדפלד אריה ורוזה
גולדפלד שלמה וברכה
גולדפלד ראובן והדסה
גולדפלד דוד ורבקה
גולדפלד דינה
גולדפלד ישראל־משה ומלכה
גולדפלד אברהם וגרינה
גולדפלד שלמה וברכה
גולדפלד יוכבד
גולדפלד יעקב והדסה
גולדפלד זיסל ורייזל
גולדפלד הרש
גוטפרוינד אסתר

גולדפרב חנה
גולדפרב אברהם ודובטשי
גבירץ שלמה־מיכאל ואטי
גולדק יוטה
גולדקרנץ שמחה
גולדקרנץ יעקב־צבי וטובה
גולדרייך שאול ושרה
גולדרייך מלכה
גולדשטין יוסף וחיה
גולדשטין קלמן ויטה
גולדשטין איסר וחוה
גולדשטין ישראל ושרה
גולדשמידט ישראל ושרה
גולדשטיין אלטע
גולדשטיין יעקב ואלטה
גולדשטיין הלל ורבקה
גולדשטיין יוסף
גולדשטיין יחיאל
גולדשטיין משה וגיטל
גולדשמידט שלמה ומלכה
גולומב אלימלך ורחל
גורפינקל אברהם־אהרון ודבורה
גישפנץ אברהם ורחל
גישפנץ משה ורחל
גישפנץ לייבל ובוילה־אסתר
גישפנץ פרץ
גישפנץ משה ומירל
גלזר אברהם והנדל
גלטמן שמואל ולאה
גלרמן שלמה
גליקמן אלכסנדר ורחל
גלנץ אשר ועטיל
גלנץ רבקה
גלנץ יעקב
גלנץ אברהם ובריינדל
גלנץ מרדכי ובריינדל
גניפר ברוך ושרה
גראף ברוך
גראף אברהם־אנשיל ובאשה
גראף נחום וחיה
גרבר בן־ציון
גראדל מנדיל ורחל
גראדל מנשה ואסתר
גראדל אלקה
גרוס אברהם ולאה
גרוס שלמה

גרוסובוט אהרון וזלדה
גרוסמן לייביל וליבה
גרוסמן מרים
גרוסמן משה
גרוסמן רחל
גרוסר משה־מרדכי ומרים
גרימן אברהם ובוילה
גרין שמואל ושיינדיל
גרינאפל יעקב ושרה־מירל
גרינאפל וולף ולאה
גרינאפל בנימין ואסתר
גרינאפל ישראל
הרב גרינבום ישראל־אבנר
גרינבוים מרדכי
גרינבום שמואל וחנה
גרינוולד יעקב ופערל
גרינברג זרח ופייגה
גרינברג מנדיל ורבקה
גרינברג חיים ומאטיל
גרינברג הירש ושרה
גרינברג שלמה
גרינגלס פנחס וחוה
גרינגלס צדוק־יוסף ומינדל
גרינר גולדה
גרינר הירש
געלרנרייך לייטשה
געלרנרייך אברהם וחיה
גרנדע הירש וחוה
גרנרייך משה ויטה
גרנרייך לייביל
גרנרייך פרומט
גרנרייך אברהם
גרנרייך יעקב ובוילה
גרפשטיין לייביל ובוילה
גרפשטין זליג ושרה
גראף אברהם וטובה
גרשטמן שמאי וטובה
גרשטנבליט גציל וקרסיל
גרנרייך ישראל
גולדשטיין שלמה ומלכה־דבורה
גרינגלס מרדכי וחנה
גולדפרב יחיאל־חיים וחיה־שרה
גולדפרב שאול וצייטל

.....
.....
.....

ד

דאטום אליעזר ומלכה
דאטום יוסף ופריל
דאטום שמואל ופריידה
דוידזון אברהם ופריידה
דוידזון משה ודבורה
דוידזון פישל ולאה
דוידזון צדוק ואיטה
דומב לייביש וחוה
דומב אריה ויוכבד
דורנפלד אהרון ורייזל
דורנפלד מרדכי ואסתר
דזיזי מאיר־צבי וחיה
דזיקובסקי יחזקאל וחיה־רבקה
דיאמנד בן־ציון וחנה
דיאמנד יוסף ובלימה
דיאמנד יחיאל ורוזה
דיאמנד שמואל וחיה
דיאמנט חיים
דיאמנט הענעך ורחטשע
דילבסקי יחיאל והינדה
דמבסקי פעסיל
דרדיקמן אליהו ולאה
דינבארט לייביש־בער וטובה
דרדיקמן שמחה ויפה

.....
.....
.....
.....
.....

ה

הוברמן יענטה
הוברפלד ישראל ושרה
הוברפלד ישראל
הרב הוכמן אהרון וטובה־ביילה
הוכמן ישראל ורייזל
הוכמן ישראל וזלאטה
הוכמן חיים ומינטשה
הוכמן חיים ופריידה
הוכנבום יהושע ומלכה
הוכנבום אברהם וחיה
הוכנבום הירש וציפה
הוכנבום אלימלך ושרה
הוכנבום אליעזר ובאשה
הוכרד משה ושרה־לאה

הוכרד ברכה
הוכרט צבי וטובה
הוכשטיין הרצקע
הוכשטיין לייבל ופריידה
הולצברג אברהם וחנה
הולצברג משה ולאה
הולצהאקר יעקב ושרה
הולצמן לייבל ואסתר
הוניגספלד מנדל ורבקה
הוניגשטיין יצחק ומרים
הוף יוסף וחנה
הופמאן אברהם אהרון וקיילה
הופמן יעקב ופריידה
הופמן לייבל
הופרט משה והינדה
הופרט ישראל ורחל
הורוביץ לייביל וזלדה
הוכנבום שלמה ושיינדל
הוכנבום ישראל והנה
הימלבלו ברוך ופייגה
הימלבלו שאול־שלמה ורבקה
הימלבלום וולף ופריידה
הירשבום לייביל ופריידל
הירשנזון יוסף־אריה ואלתה ק.
הירשנזון מוטל וטובה־לאה
הירשפלד מאיר ונחה
הכט יעקב ולאה
הכטמן יעקב ועלקע פעריל
הכטמן ישראל ויסכה
הכטמן משה־ברוך ורבקה
הכטמן יעקב וחיה
הכטמן שמואל
הכטמן ברוך ורייזל
הלמן יוסף ומינצ'י
הלפרן מרדכי
הלפרן יעקב וטובה
הלפרן שרה־חנה
המר משה
הנר רוזה
הנר ישראל ודינה
הנוג יחיאל ומאטיל
הנסמן אברהם וביילה
הנר הינדה
הנר הרצל
הנר קלמן וחיה
הנר חנה
הקמן ראובן והנה
הרטברד חיים וגיטל
הרינגר קופל ואסתר
הרינגר ביילה
הרצברויט חיים
הרב הרצוג גרשון וצביה
הרשבום דוד וביילה
הרשברג הירש ופייגה
הרשהורן שמואל ופייגה
הרשון יוסף
הרשון שאול וליזה
הרשון אליעזר ופסי
הירשמן יוסף־צבי ומלכה
הרשזון יוסף־לייב וגיטל
הרשזון באלטשה
הרשזון שמואל
הרשזון זלאטה
הרשזון חנה־דבורה
הפטמן יעקב ופרל
הרשזון נפתלי והדסה
הרשזון אליהו משה ובאשה
הרשזון חיים וציפה
הרשזון יוסף־לייב ודבורה
הרשזון בעריש ומרים
הרשזון הירש ופריל
הרשזון שמואל ורבקה
הרשנבום דוד ומרים
הרשנהוט יעקב ובאשי
הרשנזון צדוק ורנה
הרשנזון ירחמיאל וצביה
הרשנזון עזרא וביילה
הרשנהוט באשה
הרשנבום שרה
הרשקוביץ אבא
הרבסט יעקב
הרשבום חיים
הרשזון מלכה
הרשזון טובה
הלבסברג יוסף ושרה
הרשקופף אליעזר
הלברשטאט שלמה ורחל
הכט לייביל
הלפרן אברהם־וחייה
הלפרן משה־צדוק
הלפרן טעמי־דבורה
הלפרן יעקב־יצחק

.....
.....
.....
.....
.....

ו

ואגשאל משה־יוסף
ואגון אברהם־אבוש ותמר
ואגשאל יצחק
ואלדהולץ חיים־לייב ובייליה־שרה
ואלדהולץ יעקב
ואלדהולץ ברוך ולאה
ואנג ישראל
ואסרמן שמשון
הרבנית וארום־לאה
ואגשאל דוד
ובר אלימלך ומאלי
ובר חומה
ובר נחמיה ברוינדל
וגמן אברהם־דוד וקנדיל
וגנר ישראל
וגנר יעקב ורבקה
וגנר בנימין וגולדה
וגנר רייזל
וגנרמן לייביל ושרה
וואנג מרדכי
וואנג יוסף ואיטה־לאה
וויין חיה
וויסברוט מינטשה
וולברגר יוסף ודבורה
וולבלגר יצחק והדסה
וולברגר שלמה וחיה
וולברגר חיים וטובה
וולמן משה ודינה
וולמן צבי ושושי
וולמן שיינדיל
וולמן אברהם וחנה
וולמן ברוך־מאיר וסימה־קיילה
וורמן טוביה והדסה
וורמן שמואל ובאשי
וורמן רחל
וורמן משה ופייגה
וורמן משה וחיה
וורמן ברוך וגיטל
וורמן בנימין ושרה
וידבסקי חיים ובינה

וידנבום מיכל ורבקה
וידנבום שרה
וידנבום בריל והדסה
ויזנברג אליעזר ורחל
ויזנברג יעקב ושרה
ויזנברג עובדיה וחנה
ויזנברג אברהם ושרה
ויזנברג דוד ופעריל
ויזנברג עזריאל שו"ב וחוה
ויזנברג ישששכר ואסתר
ויזנפלד אברהם ולאה
ויזנשטיין שמואל ובינה
וילטשיק דוד וזעלדה
ויינברג לייביל ודבורה
ויינברג לייביל וחנה
ויינברג שמואל ומאלי־עטיל
ויינברג ישראל ושיינדל
ויינברג אביש ורבקה
ויינברג מאיר ומאטיל
ויינברג יצחק וגיטל
ויינברג ישששכר ואסתר
ויינברג הינדה
ויינברג פייגה
ויינברג מרדכי־יוסף
ויינברג דוד־שלמה
ויינברג יעקב־אליעזר וחיה־רבקה
ויינברג מרדכי והינדה
ויינברג יעקב וסוצ'יה
ויינברג משה ואסתר
ויינטרוב לייביל ונחמה
ויינטרוב שמואל ומלכה
ויינטרוב פנחס ושפרינצה
ויינטרוב דבורה
וינטרוב אברהם ופייגע
ויינטרוב אלתר ושיינדיל
ויינטרוב משה־אברהם ודבורה
ויינטרוב גיטל־טובה
וינר שפרה
וינר אליעזר ושרה־איטקה
וינר יחיאל ומאלי
וינר נחמן וחיה
וינר צביה
וינר יעקב וטובה
וינשטוק זכריה ושרה־רבקה
וינשטוק בעריל וציפה
וינשטוק שרה
וינשטוק יצחק ושרה־בלימה
הרב וינשטוק אברהם ורחל־אייגל
וויינגרט משה ואסתר
וויס זלמן וחוה
הרב וויס ברוך ושיינדיל־רבקה
וויס אסתר
וויסברג בעריל והדסה
וויסברג אפרים
וויסברג ישראל ולאה
וויסברוט ישראל ומרים
וויסברוט שמואל ודבורה
וויסברוט יוסף וחנה
וינדר אברהם
וויסברוט משה ושרה
וויסברוט שמואל־בער וליבה
וויסברוט גדליהו וחוה
וויסברוט נחום
וויסברוט שמואל ולאה
וויסברוט יעקב וגיטל
וויסברוט יחיאל ואסתר
וויסברוט מרדכי ושרה
וויסברוט מנחם־מנדל וגלה
וויסברוט יעקב וחנה
וויסברוט ברוך ורבקה
וויסברוט שלמה וחיה
וויסברוט יחזקאל וציפה
וויסברוט משה ופייגה
וויסברוט חיים ולאה
וויסברוט משה ולאה
וויסלבום יחזקאל ולאה
וויסמעל אברהם ולאה
ווייסמן יוסף
וויסמן הירש ובאשה
וויסמן משה ובאשה
וויסמן נתן ומישל
וויסמן יוסף ואלקה
וויצמן מנשה וטובה
וויצמן חיים וגיטל
וויצנבליט חנה
וויצנבליט צדוק
וויצנהנדלר פריידה
ורטהיים אברהם וחיה
וישניאק דוברי
וישניאק יצחק וחיה
וישניאק חיים ומאטיל
וישניאק רחל
וישניאק יצחק ופריידה
וישניאק פרץ וביילה
וישניאק אברהם ואיידיל
וישניאק הירש וחנה
וכהאלטר אלתר
וכהאלטר אליעזר
וכהאלטר אלימלך ואסתר
ולדהולץ מנדל ופייגה
ונגרובסקי חיים ואסתר
ונגרובסקי אליעזר ורוזה
וסרמן חיים וחיה
וסרשטרום שמואל ופייגה
וסרשטרום חוה
וקס יחזקאל ופייגה
וקס יצחק־מאיר ואיטה־פריידל
וקס פייגה־חיה
וקס יעקב ונחמה
ורובלבסקי ישעיהו וצירל
ורטהיים חיים־מרדכי וחנה־גולדה
ורטהיים שמואל ולאה
ורטהיים יצחק וחנה
ורטהיים אברהם ומרים
ורטהיים משה־מאיר וחנה־דבורה
ורטהיים עלקה
ורטמן אהרון וזיסל
ורנריך פנחס וחיה
ורנשטין לייביל וליבה
וכהאלטר שמואל ורחל
וישנר שמואל וביילה
ויסברוט חוה
וגנר גרשום־הנך ואלגה
וולמן חיים־ברוך וביילה

.....
.....
.....
.....
.....

ז

זאיונץ דוד וביילה
זברובסקי משה ובלימה
זורמן משה ויהודית
זיגלוואקס שרה
זיידמן משה
זיידנבאנד יצחק־מנדל וחוה־שיינדל

זיידנבאנד רפאל ודבורה
זיידנבנד רבקה
זיידנבנד שכנא
זיידנבנד יעקב ודבורה
זיידנפלד משה וסריל
זיידנפלד הירש ושרה
זיידנפלד הירש ורחל
זיידנפלד מגדל־ישעיהו ואסתר
זיידנפלד מנחם ומלכה־דינה
זיידנפלד יחזקאל ובוילה־איטע
זיידנפלד פסח והנדל
זיידנפלד צבי ושרה
זיילר לייביל
זיילר שמואל ופייגה
זיילר לייבל וטובה
זיילר מאיר ופריידה
זיילר הירש וחנה
זילבר בן־ציון ובאשה
זילבר דניאל ופריידה
זילבר חנינה וחיה
זילבר ישראל ופייגה
זילברברג יעקב וטובה
זילברברג דבורה
זילברברג אברהם־משה וחיה
זילברברג אהרון ורבקה
זילברברג אריה ונעכי
זילברברג יוסף וחנה
זילברברג יוסף ופייגה
זילברברג חיים ופסה
זילברברג אביגדור ורוחמה
זילברברג מרדכי
זילברברג מאיר ויהודית
זילברברג משה וליבה
זילברברג נח ואיטה
זילברברג אברהם ושרה
זילברטאש ישראל וחיה
זילברמינץ שמעון וגרינה
זילברמן שמואל וליבה
זילברמן משה וחיה
זילברמן יוסף ופייגה
זילברמן טוביה ופערל
זילברפיין פנחס ופריידה
זילברפיין מיכאל ורבקה
זילברפיין הירש וגולדה
זילברפיין זלמן ואיטה
זילברפיין אברהם

זונטאג רבקה
זוננבליט הירש וראצה
זיסברג שכנא ושרה
זיסברג בינה
זיסברג בעריל וחיה
זיסברג חנה־רחל
זיסברג פנחס
זיסברג בעריש וחיה
זיסברג שפרה
זיסברג לאה
זיסברג אליהו ורבקה
זיסברג יעקב־פרץ ורייזל
זיסברג יעקב ופערל
זיסברג משה ומלכה
זיסברג אלתר־ראובן ורחל
זיסברג יהודה־לייב והדסה
זיסברג יהושע צבי־ובת־שבע
זיסברג שלמה־לייב ויענטה
זיסברג משה ומאניה
זיסברג ישראל וחנה
זיסבור ירחמיאל־לייב ושרה־מירל
זיסמן בן־ציון ורויזה
זיסמן רוזה
זייפן מוטל ודבורה
זייפן אליהו וליבה
זלץ ישראל־חיים ופייגה־מלכה
זלץ נתן וטשארני
זלצמן שמואל
זלצמן רחל
זלצמן יוסף ובאשה
זלצר משה וקיילע
זמל רבקה
זמלמן אפרים־דוד ובוילה
זקליקובסקי מרים
זמלמן חייה־שרה
זמלמן אפרים־דוד ובוילה
זייפן הירש ואסתר

.....
.....
.....
.....
.....

ח

חואדיוג בעריל־דוב ופייגה
חואדיוג יהודה וחנה
חימוביץ זכריה
חנץ חנה

.....
.....
.....
.....

ט

טויבליב טויבה
טובליב יהודה ומירל
טובליב יצחק ודבורה
טובליב יהושע
טובליב מאיר וגולדה
טובליב פערל
טובנפדר דוד וחנה
טוואדוגורי הירש
טוואדוגורי יחזקאל ופעריל
טוואדוגורי ישראל וציפה
טוכהנדלר אברהם־פייבל וציפה
טויב מענדיל ושיינדיל
טוכהנדלר אברהם־פייביל וצימה־ליבה
טופליצקי ישראל וחנה
טופרמן קופל וחנה
טופרמן ישראל ובאשה
טייטלבום בן־ציון
טייכמן שאול ורבקה
טייכמן אברהם ורוזה
טייכמן יהושע וסריל
טייכמן יצחק ואסתר
טננבום אהרון־לייב ואסתר
טננבום איידיל
טננבום אלימלך וסימה
טננוורצל יעקב־לייב
טננבום חיים וגיטל
טננבום יעקב ויוטה
טננבום יעקב־אריה וצביה־ברכה
טננבום יקותיאל ורחל
טננבום משה ומיכל
טננבום נחמיה ושרה
טננבום שמחה
טננבלאט יעקב יצחק ויהודית
טננבלאט יעקב ושרה
טננוורצל לייביל ומלכה
טננוורצל נפתלי
טפר אריה ואסתר־מלכה

טפר משה ומינדל
טפר יוסף והדסה
טפר יקותיאל ורחל
טפר משה ופערל
טפר נח וחוה
טפר עובדיה ופייגה־מלכה
טפרמן קופיל וחנה
טננבום אברהם ושרה
טראוב זליג וקיילה
טרגר אפרים ושפרינצה
טרגר גבריאל ומרים
טרגר מאלי
טרגר אליעזר ורייזל
טרגר שיפרה
טשיזמה שבה ורוזה

י

יבנבום מיכאל ורבקה
יובל שרה־שבע
יודקביץ לייביל ודינה
יוכטלדר וולף ובאשה
יוכטלדר יחיאל ובאשה
ינגבר איטה
יעקובזון הרשיל ומאניה
יעקובזון ישראל
יעקובזון ישראל וטובה
יעקובזון מיכאל וזלאטה
ירמיאש מנדיל ולאה

כ

כהן אברהם ואסתר
כהן אברהם ופריידה
כהן ישראל ומרים
כהן לאה
כהן מרדכי ואסתר
כהן שלמה ומינדל
כץ אלתר ובינה
כץ הנדיל
כץ יואל וסלע
כץ שמאי וחוה

ל

לוינגרוב צדוק ושרה
לוינזון אברהם ופסיל
לאקס ישראל
לוינזון שרה
לוינזון גיטל
לדר רבקה
לדרמן בערל ושפרה
לדרמן טובה
למהוט חנה
למהוט וולף וגרינה
למהוט זלמן וחיה
למהוט יוסף ומרים
למהוט יצחק ושיינדל
למהוט לייביש ושרה
למהוט ליבה
למהוט לייביל וזלאטה
למהוט מיה
למהוט נח ובאשה
למהוט רוחמה
לדרמן גיטל
לדרמן יהודה ורבקה
לדרפיין משה ומינדל
לדרפיין עלקה
לדרפיין אברהם ונעכי
לדרפיין געלי
לדרפיין יעקב ורבקה
לוי אסתר
לוין זלמן ושרה
לווינזון ישראל־יעקב ולאה
לוינשטיין אביגדור ומלכה
לוקסנבורג אברהם ובאשה
לוקסנבורג מינדל
ליברבום פייגה
ליברמן יוסף־דוד וחנה
ליברמן יוסף וחנה
לזירוביץ ירחמיאל ופרומה
ליכטמן ברוך ואסתר
ליכטנברג טעמי
ליכטנשטין חיים־לייב ועטיל
ליכטר איטה
ליכטר דוב ושיינדיל
ליכטר יצחק ואיטה
ליכטר טובה־שבע
ליכטר לייבל ופייגה
לוכפלד שמעון וחנה
לינדבום שמואל־משה ופסי
לינדבום חיים ואסתר
לינדבום אלימלך ושרה
לינדבום יואל ופייגה
ליניאד מיכאל ועטיל
לנג אברהם ובוילה־שרה
לנג משה ופריידי
לנג קלמן ושרה
לנדאו הירש ומרים
לקס יצחק ומיכאל
לעמל חיים־ישראל ומרים
לקס שמואל וחנה
לרנר אלחנן וציפה
לרנר טובה
לרנר איטה
לרנר נחמן וצפורה
לרנר יוסף ורוחמה־חיה־שרה
לרר איטה

מ

מילכמן מרים
מילכמן צבי־אריה ובאשה ג.
מילכמן שלמה ומלכה
מילשטיין אלכסנדר וחנה
מילשטין רבקה
מילשטין בן־ציון ומלכה
מינץ אביגדור ושרה
מינץ אברהם ושרה
מינץ אברהם יהודה
מינץ ישראל וגרינה
מינץ רבקה
מינץ משה ושרה

מינצברג יעקב וחיה
מונקא יהודה־ירמיהו ושרה
מינקס יעקב וטובה
מינקוס יידיל וחנה
מיסעל הירש וטובה
מישקיט אליהו וטובה
מישקיט יוסף ורחל
מלונשבסקי יוסף ולאה
מלר אברהם
מלרמן פייגה
מלמן הירש וחנה
מלצמן מינקה
מנדיל משה־יוסף וחיה־שרה
מנדלאייל טילה
מנדילבום נתן
מנדילבום אליהו ומינטשי
מנדילבלאט אברהם ורוזה
מנדלבלאט יהושע ובוילה
מנדלבלאט יהושע
מנדלבלאט יצחק ובאשה
מנדלבלאט ישראל ואסתר־מלכה
מנדלמילך שמואל ושרה
מנדלמילך
מנדלסון בעריש ופייגה
מאוריצנפלד לייביל וקיילה
מונאט משה וחיה
מורגנשטין שלום ולאה
מורגנבסר לייביל ועטיל
מורזין יצחק ופייגה
מורל יעקב וטשארני
מורמינסקי פנחס ומטלה
מושל מנדיל
מילכמן יצחק וליבה
מושל דוד ובאשה
מושקוביץ שלמה ומירל
מט יחזקאל וגיטל
מיוד שמואל וחוה
מייזליס שלמה־אליעזר וברכה
מייזלס חיים ופייגה
מייזלס משה יחיאל
מייזנר שלמה
מייזנר אביגדור וחיה
מייזנר הדסה
מייזנר שמואל וצירל
מייזנר גרשון והינדה
מייזנר הענעך ועטקי
מיינר משה וציפורה
מיכלביץ יצחק ומינדיל
מילכמן אברהם ופייגה
מילכמן אברהם ולאה
מילכמן הירש ובאשה
מילכמן זרח וחוה
מילכמן חיים וגיטה־פריידי
מילכמן חיים וחנה
מילכמן חיים ורחל
מילכמן יוסף וחנה
מילכמן יעקב ודבורה
מרסון יעקב והדסה
מרסון ניסן ויוכבד
מרסון יצחק וזלאטי
מרסון יוסף ואיטה
מרסון אברהם וחוה
מרסון שלמה
מרסון איטה
מרקוביץ פישל ודוברי
מרקוביץ יהושע
מרקוביץ יצחק ואסתר
מרקוביץ יקותיאל ומאטל
מרקוביץ מרדכי וחנה
מרקוביץ זלטה
מרקוביצקי ישראל וגיטל
מייזלס נחום־יהושע ושרה
מילכמן חונה וחנה

.....
.....
.....
.....
.....

נ

נאגל משה
נאדל הינדה
נאכברג לייביל וטובה
נודלמן בוילה
נודלמן איטה
נודלמן מרדכי ופייגה
נודלמן משה ובוילה
נודרמן אליהו ושרה־איטה
נודרמן משה ומירל
נורדמן אליעזר־שלום ואסתר ר.
נורדמן יהושע ורייזל
נורדמן משה־ברוך ושרה
נייברגר עקיבא ורבקה
נייזר אסתר
נייזר בנימין וטובה
נייזר הנך ועטיל
נייזר שמואל
נייזר ברכה
נייזר ישראל ויענטה
נייזר לעמיל
ניסבום אהרון וחנה
ניסבום ברוך וחוה
ניסנבום אסתר
נירנברג אביגדור ורבקה
נירנברג אהרון וגולדה
נירברג הירש ורבקה
נירברג איטה
נירברג יוסף וגיטל
נירברג מאיר ורבקה
נסטלבוים אברהם־דוד ופריידי־רייזי
נסטלבוים יחיאל וחיה

.....
.....
.....
.....
.....

ס

סובול יצחק ואסתר
סודברג נחמן ושיינדיל
סוקמן משה ושבע
סוקמן יעקב
סוקמן ישראל
סמבור אביגדור ושיינדיל־דבורה
סמבור חיים וחיה
סמבור משה וחיה
סמבורסקי אליעזר וחנה

.....
.....
.....
.....

ע

.....
.....
.....

פ

פאביגון יעקב
פאיער אברהם ושרה
פאפיר מרדכי ורחל
פאפיר משה־פרץ ואסתר
פאבריקנט מאיר ובריינדיל
פדר ברוך ואסתר
פדר דוב ורבקה
פדר דוד ופייגה
פדר חנוך והדסה
פדר יחיאל ופרימעט
פדר לייביל ושושנה
פדר פרץ וחיה־העני
פוברוזניק יצחק־מאיר ומלכה
פוגל יוסף ושיינדיל
פוזמנטור אסתר
פוטרמן הירש ומלכה
פולק מרדכי־דוד
פולק שלמה
פומרנץ אפרים
פומרנץ ביילה
פומרנץ שמואל ודבורה
פיטלוביץ חנה
פוקס גיטל
פוקס דוד ופערל
פוקס זלמן ואיטה
פוקס חיים ורחל
פוקס עזריאל וצפורה
פוקס שמואל ושרה־חנה
פורטאל לייביל וביילה
פורטאל מרדכי ופריידיל
פורטייל יהודה ואסתר
פורר מירל
פורר רוזה
פורר בן־ציון ושרה לאה
פורר יהושע וצביה
פורר הינדה
פורר עזריאל ופערל
פח יוסף ועלקי
פיטר מרדכי
פיטרמן זיסל וריזיל
פיטרמן יהושע ופריידי
פיטרמן יוסף ומרים
פיטרמן לאה
פיטרמן מאיר וליזה
פיין מאיר וגיטל
פיין אליעזר ומלכה
פיינגולד יחיאל ושרה־רחל
פיינגולד מלכה
פיינגולד צבי ודבורה
פיינגולד שלמה ושיינדיל
פיינגולד אריה וחיה
פיינגולד ברוך ועטיל
פיינגולד יהושע ובלה
פיינטוך אברהם ורבקה
פיירטאג יצחק וגרינה
פיירטאג אברהם ופרידה
פיירטאג איתמר ורחל
פילפוס הירש ואסתר
פילפוס אייזיק ופייגה
פינטאל חיים ושרה
פינטיל לייביש
פינטיל מאיר ורחל
פינקבאס אהרון
פינקוס ישראל ופייגי
פינקלשטיין אברהם
פירשטין יעקב ושרה
פישהוט אהרון ודבורה
פישהוט מרדכי ומאניה
פישמן אברהם ושפרה
פישמן אפרים־שמעון
פישר חיה
פלד מרים
פלדברג הירש ושרה
פלדברג מאיר ובלימה
פלדברג מנחם וסימה
פלדהנדלר יהושע וגיטל
פלדהנדלר יוכבד
פלום זרח
פלדזנשוואלב יוסף ושושה
פלדרמויז דוד וסילקה
פלדרמויז יעקב ועלקה
פלוטק גיטל
פלוטש איטה
פיינגולד שרה מבית אנדר
פלאם טשייטיל
פלום דבורה
פלום דוד ודוברי
פלום הירש ומרים
פלום וולף ורבקה
פלומנבוים צדוק
פלומנבוים לייביש
פישמן יצחק ושיינדיל
פלומנבום אברהם
פלום משה והדסה
פלום נחמן ופערל
פלום ראצע
פלוג שמואל ושיינדיל
פלץ יעקב ומרים
פלץ יעקב וטובה
פלץ שמחה וחוה
פסרמאן טעמי־מלכה
פסרמן הדס
פענער אליהו ורבקה
פענער הירש וביילה
פפרקורן פרימיט
פפרקורן שלום וחיה
פפרקורן ישראל
פרבר חיה
פרבר טובה
פרבר חיים וחיה
פרוכטמן העניך ורחל
פרוכטמן ישראל ובאשי
פרידנברג ברוך מאיר ורבקה
הרב פריברג שמואל־צבי וחי׳ טאבע
הרב פריברג ישראל־יהושע ופייגה
הרב פריברג חיים־יצחק ושרה־לאה
הרב פריברג עזרא וזליג מאיר
הרב פריברג אברהם־יחזקאל
פרידלנדר אלתר וחנה
פרידמן בן־ציון וחנה
פרידמן יעקב
פרידמן בערל וגולדה
פרידמן משה ואסתר
פרידמן משה וחיה
פרידנברג חיים־שמחה ושרה
פרידנברג מאיר ואסתר
פרידנרייך יצחק וביילה
פריהוף חיים־אברהם וטובה־לאה
פריהוף יעקב וגיטל
פריהוף לייביש ורחל
פריהוף משה ולאה
פרייטאג בנימין וריזיל
פרייטאג חיים־בעריש ואסתר

פרימנר שלמה וסימה
פריש חנה
פריש ישראל ואסתר
פרלגר פנחס ופייגה
פרלזון אהרון
פרלזון דבורה
פרלגר פנחס ופייגה
פרלמן נחמיה וסוטשה
פרלמן שלמה ואלקה
פרלמן יוסף ופייגה
פרלמן יעקב וזלאטה
פרלמן יוסף ופייגה
פרלסון אברהם ורבקה
פרלסון שלמה וגרינה
פרלסון שרה
פרנבוך שיינדיל
פרסיקו חיים וחוה
פאשינג משה־יחזקאל ובאשה
פשינג יחיאל ואיידיל
פשינג משה וליבה
פרלמן לייביל ואשתו

.....
.....
.....
.....
.....

צ

צברמן בן־ציון ושיינדיל
צוייג משה ורוחמה
צוקר ביילה
צוקר משה ורייזיל
צוקר נתן ולובה
צוקרט בנימין ורייזיל
צוקרט אברהם וחוה
צוקרברג פנחס ופייגה
צוקרמן יצחק ופרימט
צוקרמן רחל
צוקרמן נתן
צושניידר הירש ורבקה
ציטרון משה ופייגה
ציטרינבוים דוד ורחל
ציטרינבוים משה־חיים וברכה
צימרמן ברוך ומאטיל
צינגיסר שלמה ופעסה
צינגיסר שמואל ואסתר
צינגיסר הירש ושרה
ציעשליא אברהם־משה וחיה
ציעשליא נחמיה ושיינדיל
צמח אביגדור ודבורה
צינוירט לייביש־בער וטובה
צמח יונה
צמח יחיאל
צנטנר חיה שרה
צינגיסר יעקב

.....
.....
.....
.....
.....

ק

קאווה דוב וביילה
קאווה יחיאל ואיידיל
קאווה מלכה
קאווע צביה
קוזמן שלמה ועלקה
קוכמן יצחק ושיפרה
קוכמן לייביל וטובה
קוס וולף ובאשה
קוס יעקב ואסתר
קוס שלמה ושרה
קויפמן משה וגולדה
קויפמן משה ואסתר
קויפמן מאיר ומירל
קופרבלום רבקה
קופרשטין אברהם והעסה
קורינבליט מנחם־מנדיל ופשה
קורלנדר מנדיל וצביה
קורלנדר לייביל ואטיל
קורלנדר בעריל ומרים
קורמן אטיל
קורן לייביל ורבקה
קורן אסתר
קורן אייזיק ורוחמה
קורן אהרון ואסתר
קורן לייביל ופרידה
קורנבליט דוד וחנה
קורנבליט יוסף ואסתר
קורנזיגר הדסה
קורופטווי זיסל וביילה
קירשנבום נפתלי ומרים
קירשנבום פנחס ודבורה
קושרמן ישראל־צבי וטובה
קלוצהנדלר רחל
קלטשבסקי חיים ולאה
קלטשבסקי שמואל וליבה
קליינמן יוכבד
קויפמן מאיר־אהרון
קוס גיטיל
קליימן אברהם ויהודית
קלוצהנדלר צדוק וסוצ'ה
קלוצהנדלר מרדכי ומאטיל
קנטרוביץ אליהו וזלדה
קניגסברג שרה
קניפר חנה
קניפר יעקב ורחל
קליקשטין דוד וחוה
קלכמן צירל
קליינר מנשה וחוה
קניפר לייביל
קליינר יוסף ואסתר
קליימן אלימלך ופייגה
קליינר אלחנן ורחל
קניפר מרדכי וגיטל
קניפר שלום ורוזה
קסטנבוים משה
קסטנברג אהרון וברוידל
קסלר משה ולאה
קסלר ציפה
קפטאן משה וגולדה
קפטאן רייצה
קצנברג יעקב ופייגה
קצנברג רפאל ומלכה־טשארני
קרומהולץ אנשיל ופייגה
קרומהולץ גציל וחיה
קרומהולץ לייביש וטובה
קרומהולץ מרדכי וחיה
קרומהולץ סוניה
קריסטאל יעקב ולאה
קריקס וואווע וחוה
קרפנקופף הירש
קליימן יהודה ויהודית
קליימן אסתר
קרפר אליעזר
קרפר ישראל ופריידה

קרשנבוים דינה
קרפנשיף שמואל וברכה
.....
.....
.....
.....
.....

ר

רובינזון משה ואסתר
רבינוביץ פישל וגולדה
רובינשטין אברהם וקיילה
רובינשטיין שרה
רובינשטיין קיילע
רובינשטין שמואל וקיילע
רובל אסתר
רוזן מרדכי ושרה
רוזמן מרדכי ורבקה
רוזנבום מאיר ובלימה
רוזנבוש בנימין והינדה
רוזנבוש זיסר וטובה
רוזנבוש זיסקינד ורחל
רוזנבוש חיים־מאיר והדסה
רוזנבוש ישראל והדסה
רוזנבוש ישעיהו ובאשי
רוזנבוש מאלי
רוזנבוש משה וזלאטה
רוזנבוש מרדכי ואיטה
רוזנבוש שמואל ורבקה
רוזנבוש שמחה וזיסל
רוזנבלאט צדוק וחיה
רוזנבלום הירש
רוזנבליט בינה
רוזנברג אברהם וציפה
רוזנברג אברהם ושרה
רוזנברג יהודה ובינה
רוזנברג יחיאל
רוזנברג פייגה
רוזנפלד דוברי
הרב רוזנברג אפריים ורחל־לאה
רוזנברג שלמה וחיה
רוזנברג רבקה
רוזנזון דינה
רוזנפלד מרדכי
רוזנטל יוסף ובאשה
רוזנטל שמואל ופייגה
רוזנל ביילה־צירל
רוזנל חיה
רוזנל מאניס
רוזנל שמואל
רוזנפלד פייוול וטובה
רוזנפלד פייוול ושרה
רוזנפלד פרימט
רוזנפלד פנחס ופייגה
רוזנפלד לייביל ודבורה
רוזנפלד יקיר ואיטה
רוזנפרב אליעזר וחיה
רוזנפרב לייביל ושפרה
רוזנפרב איטה
רוזנצויג יצחק
רוזנקרנץ דן ורחל
רוזנקרנץ ישעיהו וטובה
רוזנר אברהם
רוטנברג לייביל ושרה
רוטנברג נפתלי וגיטל
רוטנברג רבקה
רוטקביץ אביש ודינה
רוטשטין אברהם ובלימה
רויז יעקב ואיטה
רויז ברוך־שלמה וגולדה
רויז ברוך־יואל ובאשה
רויז ברוך־אייזיק
רויזמן ישעיה
רויזנר משה וחיה
רויטריב יעקב ושיינדיל
רוכברגר רוזה
רוכמן־אברהם־חיים ושרה
רוכמן משה ורחל־לאה
רוכמן שלום וגיטל
רולניק יחיאל ושרה
רוס יעקב ויענטה
רוסט הירש וחנה־רחל
רוסעט הירש ונעמי
רושגולד טעוויל ושרה
רושגולד ישראל־יצחק וחנה
רוביטווה רחל
רוביטווה בעריל וחנה
רייס נחנאל וטובה
רייס סימה
רייזמן דוד ופסיל
רייזמן הרציל ואסתר
רייזמן יצחק ואסתר
רייזנפלד יעקב וסריל
רייכער מאיר וחיה
ריינדיל בעריל ודבורה
ריינדיל וועלוויל ויענטיל
ריינדיל חנה
ריינדיל יעקב־יצחק ומלכה
ריינדיל שבע
ריינדיל שכנא וחוה
ריינדיל שמואל־אליעזר
רייף רבקה
ריכטר פנחס ורחל
ריכלר וולף
רינשטיין אברהם ופייגה
ריקל יוסף ושרה
רכטמן יצחק ושרה
רעגען יעקב ואיטה
רפפורט איסר ורחל
רוכמן מרדכי וטובה
רוזמן מנחם־מנדל וחנה
רוזמן אברהם
.....
.....
.....
.....
.....

ש

שבסזוהן אהרון־ליב זפרימט־לאה
שבסזוהן רפאל וחנה
שורצברד משה וחוה
שורצברד סימה
שוורדשארף אליעזר ושפרינצה
שוזינגר רחל
שוכמכר ישראל ושרה
שומכר משה וחיה
שוכמן יצחק ודינה
שולמן אהרון
שומכר משה וחנה
שור אליעזר
שור זיינביל־לייב ושיינדיל
שור חנה
שור ישראל וקיילה
שור מאיר ונכה
שור שלמה ופסה
שוועד משה ורעיתו

שוורץ אברהם וטובה
שוורץ לאה
שטאל איכל ומרים
שטאל לאה
שטין ישעיהו וחיה
שטין יהודה וסימה
שטין לייביל וסימה
שטין שלמה וטשרנה־רחל
שטינבוק הירש ורחל
שטיינברג איטה
שטיינברגר יוסף ומינדיל
שטינגוס נחמיה ונחמה
שטינגוס צדוק ופרידה
שטינגוס אליעזר וטובה
שטינגוס יעקב ואסתר
שטינגוס מאיר
שטינגוס שמאי וחיה
שטינדום שמחה ובאשי
שטינזלץ שלמה ושפרה
שטיינמן יחיאל
שטייגקלר חיים
שטיינקריצר אליהו ופייגה
שטיינקריצר יעקב ומינדיל
שטיינר אנשיל וחנה
שטיינרוט חנה
שטיינרוט שמחה ודוברי
שטלהמר זישא ומלכה
שטשבסקי אסתר
שיידמן חיה
שילביץ צדוק והינדה
שיינבום הירש ולאה
שיינבלום יעקב ושרה
שינבק בלומה
שינבק חנה
שינבק משה וחיה־גיטל
שינברום אליעזר ופריל
שינברום טובה
שינברום יחזקאל וטובה
שינברום יחזקאל ואסתר
שינברום יעקב ושרה
שינגרטן אברהם
שינגרטן יונה ושרה
שינגרטן יעקב
שינגרטן לייבל ואיטה
שיינגרטן פסח וחנה
שיינמן חוה

שייביץ׳ יחיאל ושיינדיל
שייביץ׳ יוסף ופעסיל
שיף אברהם ושפרינצה
שיף אליעזר וזלאטה
שיף זלאטה
שיף יוסף וטובה־זלדה
שיף יעקב וחיה
שיף יעקב ומלכה
שיף מרדכי ופסי
שיף משה ואסתר
שיף משה וחנה
שיפמן בן־ציון וגיטל
שיפמן הירש־יהודה וחיה־לאה
שיפמן יוסף וחוה
שיפמן נחמיה ובאשה
שיפמן ראובן ורחל
שיפמן שרה
שיפמן טובה ושיינדיל
שירדזקי יונה וחנה
שכנר נחמיה והענה
שלאס מרדכי
שלפמן אליעזר וסימה
שמולביץ אברהם ושרה־לאה
שמוקלר אברהם ומלכה
שמידט אהרן וסוני
שמייסר אייזיק וחנה
שמייסר גבריאל ורחל
שמייסר הירש וחיה
שמייסר לייביל והעני
שמייסר מרדכי ושרה
שמעונוביץ׳ הירש ושרה
שניידקלוץ משה ושרה
שניידר יוסף
שניידר יוסקה ורבקה
שניידר מלכה
שניידרמן חיים ורבקה
שניידרמן יעקב ואלקה
שניידרמן ברכה
שניידרמן שלמה ודבורה
שניטר אליעזר וחיה
שנקר קלמן ושרה
שפורן משה ויוכבד
שפטל אברהם וגאלה
שפיוואק ברוך ובלימה
שפילפוגל שרה
שפילפוגל נחמן

שפילפוגל גרשון
שפילפוגל חוה
שפילפוגל יעקב וחנה
שפירא יהושע ורבקה
שפירא מרדכי ודרייזיל
שפירא שמחה ורבקה
שפער שלמה ורחל
שפרן אברהם ודבורה
שפרן הירש ופייגה
שפרן פריידה
שפרן שרה
שר אברהם ופריידה
שר ביירך
שר יחזקאל וסריל
שרייער שמחה ורייזיל
שרפמן בנימין ומלכה
שרפשטיין חיים ושרה
שרפשטיין שמואל ואסתר
שרר יואל ולאה
שטוקמן, מפקד בבודזין
שמסר את גופו ונפשו
למען שוכני המחנה.
שניידר משה

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

ת

.....
.....
.....
.....
.....
.....

הקדושים שנתלו במלחמת העולם הראשונה

הרב מרדכי מנדלסון
אייזיק פישל ציעשליא
הרשל קצב ובנו שמואל

הרבנים הקדושים שנספו בשואה

האדמו"ר הרב יעקב ווייסברוט
הרב דוד וייסברוט וחנה
הרב יהודה אריה פריברג ואלטה־צפורה
הרב אלימלך שפירא ושפרינצה

הקדושים הראשונים בשואה

אנגר משה
בריק אברהם
ברמן אלחנן ושרה
ברמנזון שלמה
גרוסמן יוסף והענטשה
הענער אהרון
זילברמן משה
ליגנר שלמה
פיירשטין דוד
פרלזון משה
ציטרינבוים נח ושרה
צימרמן משה
קרומהולץ יעקב וטעמה
קרומהולץ יצחק
קאווע משה ואשתו גיטל
שטינבוק משה
שרמן הירש

הקדושים שנפלו על הגנת הארץ

ועליג בן אריה לבינסון — כ"ז בניסן תרצ"ו
שלמה בן אברהם מרסון — כ"ז בניסן תרצ"ו
אילה בת יעקב טנגבום — כ"א בכסלו תש"ו
אפרים בן שלמה נתן אורי — במלחמת השחרור
עזריאל בן אברהם פייער — במלחמת השחרור
מרדכי בן אליעזר גרינבוים — א' בכסלו תשי"ג
ישעיהו נח בן בן־ציון וחיה ברייר — י"ח באלול תשי"ט
זלמן בן אריה סמבור — כ"א בסיון תשכ"ט

17 הקורבנות הראשונים של רציחות הגרמנים בקראשניק
די ערשטע 17 קורבנות פון די דייטשע רציחות אין קראשניק

אברהם בריק

אברהם צימרמן

יוסף גרוסמן

נח ציטרינבוים

משה זילברמן

יצחק קרומהולץ

ברוך גוטוויליק

משה קווה

פרלזון משה

שטיינבוק משה

שרמן הירש

ברמן אלחנן

ליגנר שלמה

ברמנזון שלמה

פיירשטיין דוד

הנר אהרון

קרומהולץ יעקב

לזכרם

ליב (נח) שטוקמן — המפקד היהודי במחנה בודזין, שהתנהגותו המוסרית ויחסו האנושי לאסירים — היה לשם־דבר. כל ניצולי מחנה בודזין מדברים לשבחו של האיש, שניספה בשואה.

כותב עליו דניאל פרייברג (עמ' 235, 238, 242): „לא ידעתי אז שאת האיש הזה, שהופעתו היתה רשמית ויבשה, עתיד אני להוקיר ולכבד מכל האנשים אותם הכרתי בתפקידים רשמיים במחנות..." „ועד מהרה הספיק להתחבב על כל יודעיו ומכיריו בזכות פעולתו כמפקד, או ראש המחנה בבודזין"... „המשטרה, יחד עם כל המוסדות היהודיים בבודזין, היוו את נקודת האור היחידה באפלת בודזין — בהשפעת המפקד שטוקמן, ואפשר לפי הוראותיו המפורשות..."

*

לייב (נח) שטאקמאן — דער יידישער קאמענדאנט פונעם לאגער בודזין, איז אריינגעפאלן אין דייטשער געפאנגענשאפט אין 1939, וועו די פוילישע ארמיי איז צעקלאפט געוואָרן. שטאקמאן איז אפילו אין יענע שוידערלעכע באדינגונגען געווען ווי א טאטע צו די אומגליקלעכע קאצעטלער, געהאלפן מיט וואס ער האט געקענט, דערמוטיקט און

צום אנדענק

געטרייסט. די ניצול־געווארענע פון בודזינער לאגער דערמאנען מיט כבוד און פארערונג זיין נאמען.

אויך ער איז אומגעקומען על קידוש השם.

כבוד זיין אנדענק!

הפרטיזן חיים (חותנו של אידל, מוכר נפט בקראשניק) — נרצח על"י הפולנים.

דער פארטיזאנער חיים (איידעם פון יידל נאפטשאש) — דערמארדעט דורך די פאלאקן. זיין פאמיליע־נאמען איז מיר אומבאקאנט, דאקעגן זייַנע העלדנטאטן זענען באווויסט אלע קראשניקער וואס זענען געבליבן לעבן נאכן היטלעריסטישן מבול. ער איז געווען דער איינציקער וועמען ס'איז געלונגען צו אנטלויפן פונעם טויטן־לאגער בעלזשעץ און צוויסן געבן ווו מען פירט די יידן אויף אומקום. אינעם פארטיזאנער־אטריאד האט ער געקעמפט העלדיש און דערגרייכט די ראנג פון קאפיטאן. שוין נאך דער באפרייונג איז ער דורך פוילישע רעאקציאנערן דערשאסן געוואָרן אויף איינער פון די לובלינער גאסן.

כבוד זיין אנדענק!

לזכרם של גיבורי קראשניק בצרפת הכבושה
צום אנדענק פון די העלדישע קעמפערס — קראשניקער לאנדסלייט אין פאריז

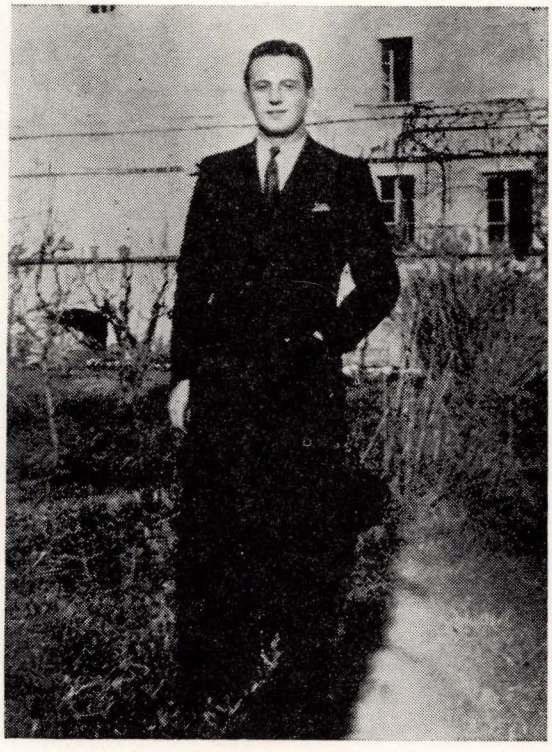
זונטיק דעם 1טן יוני 1946, איז אויפן בית־עולם פאַנטען אין פאַריז פאַרגעקומען די אנטהילונג פונעם מאָנומענט לזכר די העלדן, קראַשניקער בחורים און מיידלעך, וואָס זענען געפאַלן אין פראַנקרייך אין קאַמף מיטן היטלעריסטישן שונא: יוסף וויסבראָט, מענדל ראָזנצוויג, טשייטל פלאם, שארל און מאָריס גאָלדבוים, זשאַק זילבערפיין, מאָריס גרינוואַלד.

אָט זענען אייניקע בילדער פון די מאַרטירערס:

מימין ולמטה: האחים מרדכי ויעקב גולדבוים, חברי המחתרת האנטי־נאצית בצרפת, שנפלו בקרב עם הגרמנים. מרדכי היה בן 18 ואחיו — בן 20.

פון רעכטס און אונטן: די ברידער מרדכי און יעקב גאָלדבוים, מיטגלידער פון דער אַנטי־נאַצישער אונטער־גרונט־באַוועגונג, געפאַלן אין קאַמף מיט די דייטשן. מרדכי איז דאַן אַלט געווען 18 יאָר, זיין ברודער — 20 יאָר.

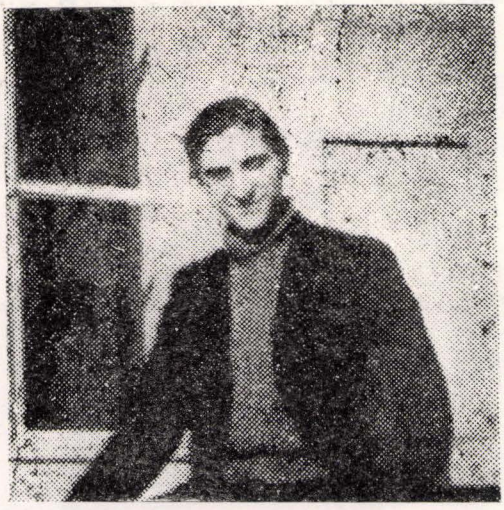

יאנקלה זילברפיין — ניספה בפאריס

יאנקעלע (זשאַק) זילבערפיין — אומגעקומען אין פאַריז

מנדל רוזנצווייג ז״ל
מענדל ראָזנצווייג ז״ל

מורים גרינוולד ז״ל
מאָרים גרינוואַלד ז״ל

יוסף וויסברוט — ממשפט ה־23
יוסף וויסבראָט ז״ל — פונעם פראָצעס פון די 23

יואל ויזנברג, נולד בקראשניק ב־1918. נורה ע״י הגרמנים בחוצות פאריס בשנת 1944.
יואל ווייזענבערג, געבוירן אין קראָשניק אין יאָר 1918, דערשאָסן געוואָרן פון די דייטשן אין פּאַריז, אין יאָר 1944.

אלה מבני־עירנו שנפלו בהגנת המולדת היהודית

קראשניקער וואס זענען געפאלן ביים פארטיידיקן אונדזער לאנד

ישעיהו ברייר
נולד ב־12.12.40 — נפל ב־1959

חלפו שלוש עשרה שנה מאותו יום מר וכואב — י״ח באלול תשי״ט — שבו נפל בנינו, אחינו, גיסנו ודודנו האהוב — ישעיהו נח ז״ל.

אמנם בדמי ימיו נקטף, בהיותו בן תשעה עשרה וחצי, אך כבר בצעירותו העלו מעלותיו. אצל בני משפחתו נחשב הוא כדוגמא וכסמל בכיבוד אב ואם, התנהגותו העדינה ונימוסיו היפים עם הבריות. דרכו היתה עקבית ומתמידה בלימודים ובצבא.

זכרו שמור עמנו תמיד וגם בשעות שמחותינו המשפחתיות.

מההורים חיה ובן־ציון ברייר והמשפחה

אילה טננבוים
נולדה ב־1926 — נפלה בשנת 1945

צום אָנדענק פון מיין שוועסטער

מיין שוועסטער אילה ז״ל (בת יעקב־אריה וצביה טענענבוים ז״ל) איז איינע פון די ניין העלדן, וואס זענען געפאַלן אין יאָר 1946, פון די ענגלענדער.

ווי נאָר ס׳איז באַקאַנט געוואָרן, אַז די ענגלענדער ווילן פאַרהאַלטן אַלע אומלעגאַלע עולים, האָט זיך ספּאָנטאַן געשאַפן אַ פרייוויליקע פאַרטיידיקונג־גרופּע פון די בעסטע יוגנטלעכע.

וועז ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף פּנים־אל־פּנים, וועז ס׳איז געשטאַנען די פראַגע — אונטער־געבן זיך, אַדער קעמפּן ביזן סוף — האָט אילה באַשלאָסן צו קעמפּן. מיטן באַקומען די צווייטע קויל — זי איז דאָן געגאַנגען ראַטעווען אַ חבר — איז זי שטערבלעך פאַרוווּנדעט געוואָרן און געפאַלן אויף די פעלדער פון גבעת חיים.

אין קיבוץ גבעת חיים געפינט זיך אַ דענקמאָל, און אין פרדס־חנה — די מצבה אויפן קבר פון די 9 געפאַלענע העלדן.

יעדעס יאָר שטייט די גאַנצע משפּחה ביי דער מצבה און זאָגט דעם יתגדל ויתקדש... אין האָרץ נאָגט כסדר אַ טיפער טרויער און שטאַרקער וויטיק...

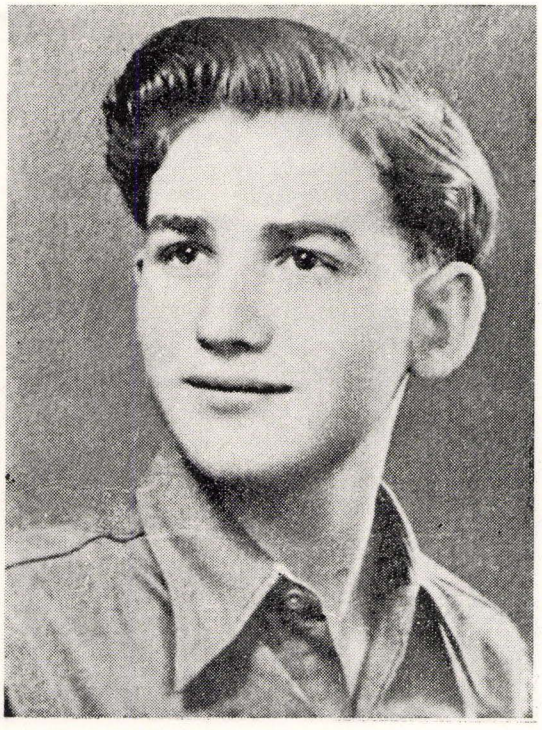
שלמה טענענבוים

שלמה-אליעזר מרסון
בן אברהם, נולד 1906, עלה ארצה ב־1934 —
נפל על משמרתו ב־1936

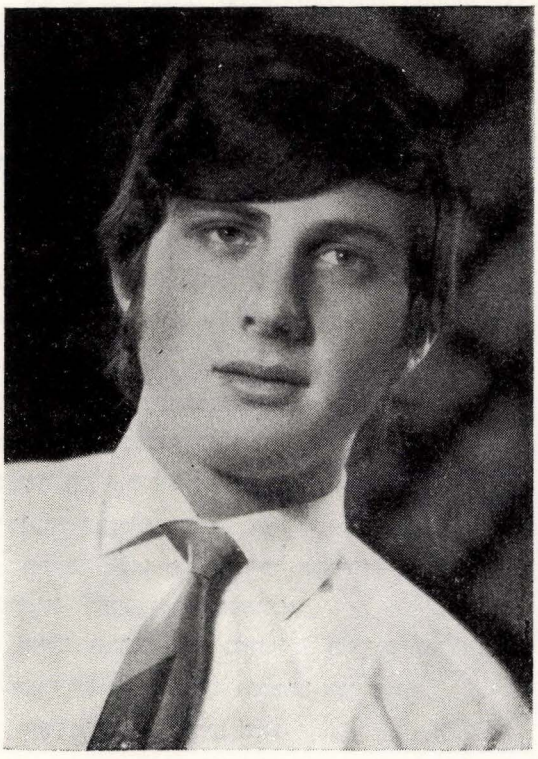
זליג לווינזון
נפל בשכונת מכבי החדשה בתל־אביב, במאורעות 1936

מרדכי גרינבוים
נולד ב־12.12.34 — נפל ב־א׳ כסלו תש״ג

עזריאל פייאר

זלמן סמבור

אח היה לנו ואיננו עוד

אח היה לי ואיננו עוד. זלמן היה שמו.

נולד בישראל בשנת 1950 ונפל בכ״א בסיון תשכ״ט, 7 ביוני 1969. סיים שמונה שנות לימוד בביה״ס היסודי ולאחר מכן עבר ללמוד בבי״ס מקצועי את מקצוע הטכסטיל. היה אהוב על מוריו וחבריו בכתלי ביה״ס וזכה להצלחה רבה.

עם סיימו את 4 וחצי שנות לימודיו בביה״ס התיכון־מקצועי התגייס לצה״ל ואז שירת מעט מאוד זמן, כשקרהו האסון, בנפלו בעת מילוי תפקידו על גדות תעלת סואץ העקובה מדם.

אח היה לי שנקטף בדמי ימיו. צר היה לי שלא יכולתי לראותו עוד במלוא הודו וכשרו כחייל בצה״ל, כי ימיו נקטפו בעודו באבו, בתחילת שרותו הצבאי.

זו היתה דמות שהערצתי, דמות שהיתה לי כקיר מגן וחסות, עליה נשענתי בימי ילדותי, דמות אהודה על הכל, שהיתה לי לגאוה.

הוא היה לי לא רק כאח, אלא גם כידיד וכרע, עמו יכולתי להידבר ולהתרועע.

אכן, אבד לנו היקר מכל, אשר לעד לא נשכחהו.

מלכה סמבור, רמת־גן

ראי אדמה...

ראי, אדמה, כי היינו בזבזנים עד מאד!
בחיקך, מלון־ברכה, מעון סתר, זרע טמנו...
פרחי פרחים בך טמנו רעננים ובהוד,
אשר נשקתם השמש מנשיקתה ראשונה...

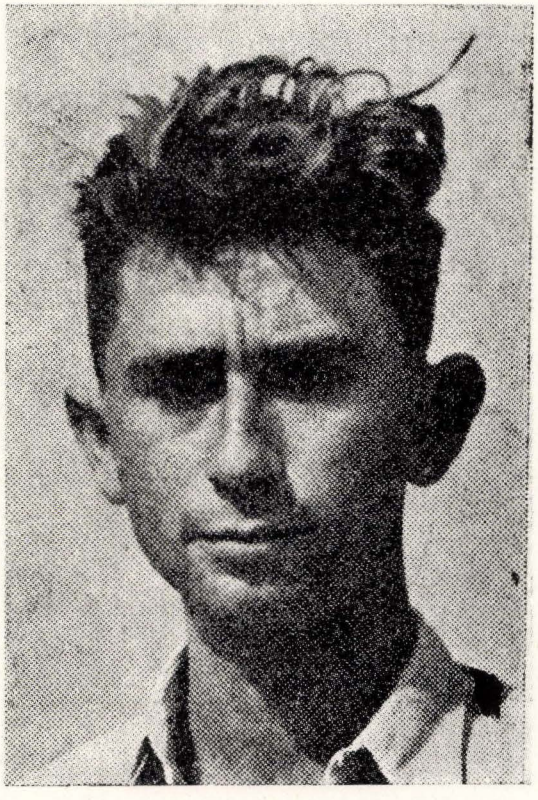
הא לך הטובים בבנינו, נוער טהר־חלומות,
ברי לב, נקיי כפיים, טרם חלאת אדמות,
אין לנו טובים מכל אלה.
אַת הראית? ואיפה?

ואת תכסי על כל אלה. יעל הצמח בעינו!
מאה שערים הוד וכוח, קדשו לעם מכורתו!
ברוך קרבנם בסוד מות, כופר חיינו בהוד...
ראי, אדמה, כי היינו בזבזנים עד מאד!

ש. טשרניחובסקי

★

לזכר אחי אפרים אורי ז״ל
שנפל בקרב על הגנת המולדת

אפרים אורי — נפל במלחמת השחרור

אפרים נולד בצפת הגלילית המתנשאת בשלוותה ההררית על פסגות הרים. ואולי זהו סוד שלוות נפשו, צניעותו ועוז רוחו שליווהו בדרכו ובחייו.

אפרים התברך בסגולות טובות. את התנ"ך אהב בכל עמקי נפשו ובלימודיו הקדיש לו את מיטב עיתותיו. ולפי דרכו הלך.

את נעוריו בילה אפרים במושב צופית וכשהאב יצא לעבוד במחנות הצבא הבריטי ברפיח, נותר אפרים הגבר היחיד במשפחה והיה אחראי לכל עבודות המשק בפרדס, בשדה ובלול. הוא אהב את כל עבודות שבמשק: אינסטלציה, נגרות ובנין. הכל היה מבצע במו ידיו. ואכן זכורני פעמים רבות היה מעלה את התקוה שיבוא יום שיוכל ללמוד ולהשתלם בבית־ספר מקצועי. התורה, העבודה והמלאכה היו משאת נפשו.

המשך דרכו היתה בהצטרפותו להכשרה־מגויסת של הפלמ"ח בתל־עמל, שחבריה עסקו: בעבודה במשק ובאימונים בנשק. מתל־עמל עברו לקיבוץ שער־העמקים. מחנה אוהליהם שכן באחת החורשות החבויות של מטע הרימונים.

משער־העמקים עברו לבאר־יעקב, לקיבוץ ארעי, כשכל משאת נפשם של הבחורים והבחורות היה — הקמת קיבוץ עצמאי בנגב.

הגיע הרגע הנכסף. הוקם קיבוץ נירים שבנגב.

אפרים עבד כנהג, הוביל יומם וליל הספקה לנגב הנצור בדרכים ממוקשות ועוינות.

הגיע ה־15 במאי שנת 1948. בשבת אביבית בנגב עמדה נירים זקופה ואמיצה, מוקפת גדרות־תיל, עמדות ירי ובונקרים — ושלושים וחמישה בחורים ובחורות שברשותם 14 רובים, 4 סטנים ומקלע בודד מוכנים לקדם פניה של חטיבה־מצרית מצויידת בארטילריה, טנקים וכוח רגלים, העולים עליה לכלותה ולהשמידה. נירים הזיגזה קשות ועלתה בלהבות. אולם החברים לא נטשו את העמדות החשופות ונסוגו לבונקרים הבטוחים. בהם רבים צמודים לכלי נשקם תחת אש תופת של פגזים והמתינו. בעוז רוח ובגבורה התנגדו להסתערות חיל הרגלים המצרים שהתקרבו לגדרות המשק בעקבות הטנקים.

התקפת המצרים חוסלה על הגדרות — בזעם נערים אמיצים ובקרב רובים וסטנים!

אולם המחיר כבד ונורא. 7 בחורים נפלו בקרב האכזרי על הגנת נירים, וביניהם אפרים ז"ל.

והרי סך הכל נערים היו!

אחיו **מנחם אורי**

אויף אונדזערע קברים וועט קיינער ניט קומען,
קיין פריינד וועט נישט לאָזן קיין טרער...
אונדזערע יונג־פאַרשניטענע לעבנס
צו באַווייַנען וועט ניט זיין ווער...

(פון אַ ליד פון יעקב ענדער ז״ל, געשריבן אין לאַגער)

אלה נזכור לעד:

אבינו רב הפעלים **ישראל אנדר**

אמנו היקרה **לאה**

אחיותינו היקרות: **גיטל, שרה, ביילה, זלאטה**

שסבלו ונרצחו ע״י הגרמנים ועוזריהם ימ״ש

וכל **בני המשפחה** מצד אבינו ומצד אמנו,

שמקום קבורתם לא ידועה

מודעה זו משמשת להם מצבה

אנו נשארנו לבכותכם —
בניהם, אחיהם ואחותם:

חיים ורעייתו **צופיה**

יעקב ורעייתו **חלה**

בתם ואחותם **זיסל** ובעלה **אריה ציטרינבוים**

לזכרון נצח

בית אבי היקרים

שנרצחו ע"י הנאצים הארורים

אבי היקר:

אברהם־אהרון גורפינקל (מוורשה)

אמי היקרה:

דבורה בת **ברל רייזמן** (מיאַדוב)

אחיותי:

חנה, לאה, פייגה

אחי: **שלום**

סבי: **ברל רייזמן**

המנציחים:

הלה ויעקב אנדר

אמי האהובה לאה'לה

זכרונם לא ימוש מאתנו לעולם!

הורינו היקרים:

אברהם וגרונה גולדפלד

אחי ואחותי:

ביילה וראובן גולדפלד

גיסי ואחותי:

שמחה וזיסלה רוזנבוש
ובתם **חנה**

גיסי ואחותי:

ישראל ורחל הופרט
ובנם **אברהם**

המנציחים:

יעקב ורבקה גולדפלד

נר תמיד

לדודים ודודות ומשפחותיהם

דינה גולדפלד, לייביש, טובה,
יחזקאל ולובה קרומהולץ
דודי **ריבה, שלמה גולדפלד**
יעקב גולדפלד ומשפחתו הענפה
מחודלה
אייזיק והינדה ומשפחותיהם
אייזיק, שיינדל וצבי שרף

המנציחים:

זיסל ואריה ציטרינבוים
חיים וצפורה אנדר
יעקב והלה אנדר

כל הקבור בארץ־ישראל כאילו קבור מתחת למזבח שנאמר וכיפר אדמתו עמו וכתוב מזבח אדמה תעשה לי.
(מסכת כתובות דף קי"א)

כל המת בארץ־ישראל ניקבר בלי חטא שנאמר, וכיפר אדמתו וכן זכו הורינו למה שלא זכו רבבות הורים יהודים בפולין כמוהם:

א. להינצל מהשואה האיומה שהשמידה את יהדות פולין ובתוכם את אנשי קראשניק;

ב. להציל עוד שלוש נפשות אשר במרוצת הזמן נהיו ל־3 משפחות בארצנו;

ג. לגור בארץ־ישראל כפי שפוסק הרמב"ם: מצווה לגור בארץ־ישראל אפילו בעיר שרובה גויים, מלגור בחוץ־לארץ אפילו בעיר שרובה יהודים.

ד. לראות בתקומת ישראל ולחיות תחת שלטון יהודי שזה היה חלום של כל יהודי משך אלפי דורות.

ה. לראות ב"ה דור של בנים ובני בנים ואפילו נין מסודרים בע"ה משפחות משפחות ולרוות נחת מכל יוצאי חלציהם.

ובקצרה — ברצוני לכתוב את ההיסטוריה של משפחתנו כאן בארץ:

בשנת תרצ"ג עליתי ארצה עם אשתי נחמה שתחיה — הראשונים ממשפחתנו ובשנת תרצ"ד, הצטרפו אלינו האחיות מלכה, ורחל ושלושתינו התחלנו לחשוב איך להביא ארצה את ההורים ושאר משפחתינו שנשארו בחו"ל. לא היינו נביאים ולא חכמים ולא חזינו מראש את מה שבאה אחר כך על יהדות פולין. עשינו כל המאמצים ולא חסכנו כל סכום שנדרש מאיתנו אע"פ שהיה לנו מאוד קשה להוציא כל כך הרבה כסף עבור דרישה עבור 5 אנשים. וב"ה, בשנת תרצ"ה, קבלנו את הדרי־שה שנשלחה להורים. שמחתם היתה רבה. הם מכרו את כל מה שהיה להם וזה בקושי הספיק להוצאות הדרך. בשנת תרצ"ו הגיעו בשעה מוצלחת ארצה. קיבלנו אותם עוד בנמל יפו. לשמחתנו ולשמחתם לא היה גבול. בפרט שראו אצלי את בני הבכור, דוד שיחיה וה־מילים הראשונים שהיה בפי אבא היה: „ראות פניך לא פיללתי והני הראה ה' אותי גם את זרעך".

אחרי חצי שנה פרצו המאורעות והיה משבר קשה בארץ והפרנסה היתה בקושי. בכל זאת לא התחרטו על זה שעלו, ואנחנו נהגנו בהם כיבוד אב ואם כראוי ופרנסנו אותם. עוד הספיקו להביא תחת החופה את מלכה, רחל, אליעזר, דוד ואסתר ולראות נכדים אצל כולם ונין אצל פרידה־חיה.

בשנת תשט"ז נפטר אבינו בשיבה טובה, בן 83 שנים היה במותו.

בשנת תשכ"א נפטרה אמנו, בת 72, ונקברו כרצונם — בבית הקברות אשר בזכרון מאיר.

אנו, צאצאיהם, באים שם פעמיים בשנה ל„יאָרצייט" — לשפוך את כל אשר בלבנו, ומתי שמציק לנו בליבנו בכל ימות השנה.

תנצב"ה **מנחם בק**

נפלה עטרת ראשינו

בצער רב וביגון קודר אנו מודיעים על פטירת בעלי, אבינו, חותנינו וסבנו

ר' אברהם יעקב בק ז"ל

בן ר' **דוד** ז"ל מקרשניק (פולניה) **בשנת ה־83 לחייו**

ההלויה תצא היום, יום א' י"ב אלול תשט"ז 19.8.56 **בשעה** 3.30 אחה"צ מביתו רחוב מאיר ציון 5, לבית הקברות בזכרון מאיר בני ברק.

המתאבלים: אשתו, בניו, בנותיו, חתניו ונכדיו

האוטובוס יוצא מרוזוב מאיר ציון 5.

אברהם־יעקב בק ז"ל — שרה־רבקה בק

בצער רב וביגון קודר אנו מודיעים על פטירת אמנו, סבתנו וחמותנו היקרה

מרת שרה רבקה ז"ל בת מנחם בק

מעיר קרשניק, פולניה – שנפטרה בשנת 76 לחייה

ההלויה תצא היום יום ראשון, י"ג בסיון תשכ"א (28. 5. 61) בשעה 3 אחה"צ מבית רחל ואפרים מורמיסקי, יד־אליהו ת"א רח' גיבורי ישראל 33 פנת שד' החיל 7 לבית הקברות בזכרון־מאיר, בני־ברק.

המתאבלים: בעלה, בניה, בנותיה, חתניה, נכדיה, כלותיה והמשפחה

שמשון בראַנד הי״ד

אטל בראנד הי״ד

לזכרון נצח!

כל זמן שהנשמה בקרבנו
לא נשכח ולא נמחל — על מה
שראינו ושמענו מה שעוללו
הגרמנים ימ״ש — ביקירנו ואהובנו:

אבי־מורי: ר׳ אברהם־יעקב בן זכריה־שמשון בראַנד
אמי: רעכל בת בן־ציון
אחותי: שרה־רחל ובעלה יחיאל פיינגולד
אחי: זכריה־שמשון ואשתו רייזל
וילדיהם: יוסף, שלמה ועוד שניים
אחותי: אטל בת אברהם־יעקב, הינדה וברריינדל

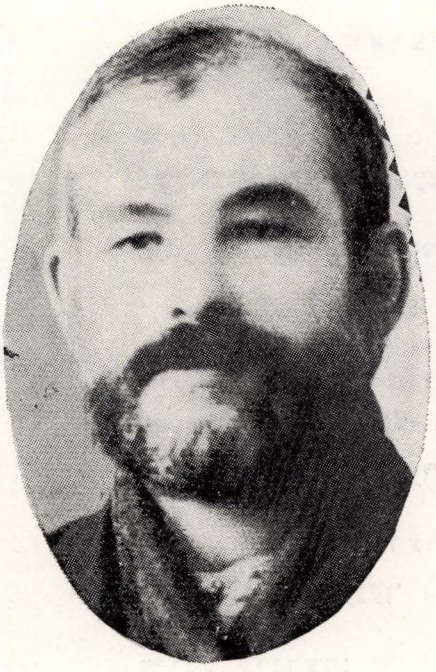
▼

אבי־מורי ר׳ ישראל באלטר
אמי בלומה בת זישה
אחי אברהם־יוסף באלטר
אחותי זלאטה־דבורה

וכל בני משפחתנו שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:
שמואל ודינה בראנד, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער אומפארגעסלעכע משפחה

באָקסענבוים

די קרבנות פון די נאַצישע רציחות —

חיים־לייב, צבי, גאָלדע, דב (וועלוול), שלמה

פאַראייביקט:

פאמיליע באָקסענבוים, פאַריז

אַ יאָרציים־ליכט צום אָנדענק

פון אונדזערע אומפארגעסלעכע, די קרבנות פון די דייטשע רציחות איבער אונדזער פאָלק, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

מיין פרוי און מוטער:
שרה־לאה ברענער

מיין זון און ברודער:
לייזער ברענער

מיינע קינדער:
חנהטשע, פריידע, יעקב

לייבל, שלמה און **איטשע ברענער** און זייערע **משפחות**

קיילע, חיה־שרה און **מארמל** מיט זייערע **פאמיליעס**

טובה פארבער און **פאמיליע**

ליפע, אליעזר, לעמל און **איטע ניימאן**

בערל, גאָלדע, שרה, איטשע, פסח און **יוסף פרידמאן**

מיר וועלן אייך תמיד געדענקען!

דן און **ליבע ברענער**, ישראל
לעאָן און **חנה ברענער**, ניו־יאָרק

זאָלן פאַרייביקט ווערן לדור־דורות די נעמען פון אונדזערע באליבטע און אומפארגעסלעכע שוועסטער און ברידער, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש־השם פון די נאַצישע רוצחים

איך וועל דערמאָנען די נעמען פון מיינע נאָענטסטע און טייערסטע, די קרבנות פון די דייטשישע רציחות:

מיינע עלטערן:

לייב און **טאָבע באָטנער**

מיינע ברידער:

שמואל און **לאָזער**

מיין שוועסטער:

שרה באָטנער

ווי אויך די פאַמיליעס פון מיין פרוי:

פאָטער **ענזל רייכמאַן**, מוטער **מינדל**. שוועסטער: **שרה, אסתר, איטע־דבורה**. ברידער: **אהרון** און **אביגדור רייכמאן**.

זיי האָבן געווינט אין זשעזשקיביץ, לעבן קראָשניק — און אומגעקומען.

זאָלן זייערע נעמען זיין ביי אונדז פאַרהיילִיקט אויף אייביק; זאָל זייער אָנדענק בלייבן פאַר קינדס־קינדער.

כ׳וויל אויך דערמאָנען אייניקע נעמען פון נפטר־געווארענע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער פונעם קראָשניקער קאָמיטעט אין בראָזיל, מיט וועמען כ׳האָב יארן־לאַנג מיט־געאַרבעט אַלס פרעזידענט:

שלמה קאריקאס, שמואל שאר, משה לאנג, ריבה גאָלדפעלד

און **יעקב־דוד גאָלדפעלד**.

פאַראייביקט:

מאיר באָטנער, בראזיל

א יאָרצייט־ליכט נאָך אונדזערע אומפארגעסלעכע און נאָענטע:

(פון רעכטס צו לינקס)

פאָטער יעקֹב גורפינקעל מיטן יונגסטן טעכטערל ביילע

מוטער פייגע־ברריינדל (געב׳ שיפמאן)

שוועסטער אסתר־הענע ברייטמאן

ברודער יוסף

ברודער הערש

זיידע וואָלף שיפמאן

גיטל ראָזנבוים ז״ל

עלטערן:

יחיאל־אהרון און פערל (געב׳ פאָגעל)

ברידער:

וואָלף און שמעון

שוועסטער:

גיטל, מאניע, אייידל, חייה, רבקה

אייער אלעמענס אָנדענק וועט אונדז תמיד באגלייטן און דערמאָנען די ליכטיקע געשטאלטן

פאַראייביקן:

פאני (געב׳ ראָזנבוים) און **זשאָרזש גורפינקעל**, פאריז

תמיד נזכור!

את הקדושים והטהורים
שנרצחו ע"י הפושעים הגרמניים
בתקופת השואה

הורינו:

משה־חיים ציטרינבוים הי"ד

ברכה ציטרינבוים הי"ד

האחים והאחיות:

חיה ציטרינבוים (וויין)

נח ציטרינבוים

דוב ציטרינבוים

זאב (וולף) **ציטרינבוים**

לאה ציטרינבוים

המנציחה:

משפחת ציטרינבוים, ישראל

מיר פאריבקן

אונדזערע טייערע שוועסטער, ברודער, זיין פרוי און קינדער —
וואָס זענען אומגעקומען פון די דייטשע בעסטיעס

פון לינקס אויף רעכטס: העניע גאָלדבוים, טשארנע גאָלדבוים, מרדכי גאָלדבוים, רחלה גאָלדבוים

העניע גאָלדבוים, זיין פרוי **באלטשע** און **קינדער**
רחלע מיט איר מאַן **מרדכי**
גרשון
משה ברוך גראָסמאַן, זיין פרוי **טשארנע** (געב׳ **גאָלדבוים**)
מלכה מיט איר מאַן **וועלוול־יוסף** און **באשקע**
איטע גאָלדבוים (געב׳ **שולמייסטער**) און קינדער **שיע** און **מאָטל**
בערט און **ויקטאָר גאָלדבוים**

פאַר־ייבקן:

די בריידער און זייערע פאַמיליעס, פאַריז

לזכרון נצח

הישרים והתמימים הנאהבים והנעימים

משפחת גולדברג

אבינו:

יצחק בן **חיים גולדברג**

אמנו:

הינדה־רבקה בת **שלמה גולדברג**

אחינו:

אברהם־אליהו ואשתו **אסתר**

ובנם **משה־חיים**

אחינו:

יוסף, צבי, נח

אחותנו:

חיה ובעלה **צדוק**

איטה, אסתר

ויתר בני משפחתנו שנרצחו ע"י הגרמנים

המנציחים:

הבנים **אריה ויעקב**

הבת **מלכלה**

צום הייליקן אָנדענק פון מיינע עלטערן

שרה און יחיאל־חיים גאָלדפעלד

מיינע ברידער שאול און יואל

מיינע שוועסטערס מירל, רבקה און אסתר

אומגעקומען פון די נאצישע מערדערס.

דער אָנדענק פון די קדושים וועט אונדז תמיד באַגלייטן.

פאַראייבקן:

דוד און יעקב גאָלדפארב

און זייערע פאמיליעס, פאַר. שטאַטן

מיט יראת־כבוד וועלן מיר שטענדיק דערמאנען דעם ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

רייזל און יצחק איידלשטיין

און אונדזערע שוועסטער און ברידער

וואָס זייערע לעבנס זענען פאַרשניטן געוואָרן דורך די דייטשע תליינים

פון אונדזער פאָלק

פאַראייבקט:

רחל גאָלדפארב (איידלשטיין) און פאמיליע

צום אָנדענק

פון די 28 אומגעקומענע משפחה־מיטגלידער

אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

אנשטאט אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון די מיר גוט באַקאַנטע נאָענטסטע און טייערסטע, די קרבנות פונעם נאַצישן יידן־מאָרד אין אייראָפּע:

מיין פאָטער:

שמואל־אליעזר וועללער פון בעלזשעץ

מיין מוטער:

לאה

מיין פרוי:

ציפּע

מיינע ברידער:

גרשון, יצחק, ירחמיאל און זייערע **פאמיליעס**

מיינע שוועסטערס:

פעסע, בלומע און **פאמיליעס**

כ'וועל אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

הערשל וועללער, פאַריז

לזכר יקירנו שנספו בתקופת השואה

אבא:

ר׳ אליעזר נורדמן ז״ל
(מוהל בעיר קראשניק)

אמא:

אסתר נורדמן ז״ל
בת של ר׳ משה ברוך

האחים:

יהושע ולייבצ׳ה ז״ל

אחות:

פסל ז״ל

מנציחה:

בלה ויים-נורדמן

לזכרון נצח לקדושים וטהורים שנרצחו ע"י הגרמנים ועוזריהם ימ"ש

אדמו"ר ר' **נחום** (סגי נהור)
סלובודז'ינסקי זצ"ל
שנפטר בשנת תרצ"ט בחודש אדר

הרב סלובודז'ינסקי
גיסן וגכד מהרבי משפולי, נפטר בתשכ"ב

הרבנית **שיינה־רוזה**, נפטרה בשנת תרצ"ז
ר' **משה־יוסף** ואשתו **גיטלה**, בתו של **יעקב ארליכמן** ו־4 ילדיהם
ר' **מאיר** ואשתו **גולדה** ושלושת ילדיהם — ה"ד

בנם ר' **יהושע מרדכי סלובודז'ינסקי** ז"ל
ומשפחתו

בנם **אפרים בן נחום** — ניספה בשואה
ובנם **חיים**

המנציח:
בן יעקב, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק פון די אומפארגעסלעכע:

מיין פאָטער:

יאנקל לעדערפיין
נפטר געווארן אין קראָשניק אין יאָר 1937

מיין מוטער:

אסתר לעדערפיין
נפטר געווארן אין קראָשניק אין יאָר 1923

מיין ברודער:

אברהם לעדערפיין
מיט זיין פרוי **נעכע** און **קינדער**
אויסגעזידלט פון קראָשניק אין יאָר 1942

מיין שוועסטער:

שרה און איר מאַן **זעליג גראפמאן**
און זייערע **קינדער**

מיין שוועסטער:

טשייטל פלאם
דערשאָסן דורך די דייטשן אין גרענאָבל אין יאָר 1944.

כבוד זייער אָנדענק!

פאַרייביקט:

זשאָרזש (יאָסל) לעדערפיין, פאַריז

די פאַמיליע פון לייבאלע גישפענץ ז״ל

צום אָנדענק

פון מיין אומפארגעסלעכע משפחה, וואָס איך האָב זיך געגרייט זי אַראָפצונעמען קיין פאריז — נאָר דער מלחמה־אויסברוך אין יאָר 1939 האָט אַלץ צעשטערט

מיר זענען געווען זעקס קינדער — דריי ברידער און דריי שוועסטער פון

די עלטערן לאָווע און **ביילע גישפענץ**
אַלע זענען אומגעקומען.

די ברידער שמעון, יחיאל און **יאנקל**
זענען דערשאָסן געוואָרן אין איין טאָג דורך די דייטשע מערדערס.

מיין **פאָטער** איז געשטאָרבן אין געטאָ נאָך אַ סך ליידן און פיין.

מיין **מוטער** מיט די שוועסטערס **אסתר** און **רבקה** זענען דעפּאָרטירט געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך דריי שוועסטערס פון מיין מאַמען.

מיין זיידע **הערש־מאיר זילבער** האָט באַגלייט ביזן וואקזאַל די דעפּאָרטירטע און ווען די באַן האָט געפירט, האָט ער גענומען איר נאָכלויפן און דערשאָסן געוואָרן.

אַזוי איז אומגעקומען די גרויסע משפחה פון **הערש־מאירן** —
פיר טעכטער און צוויי זין — מיט גרויסע פאַמיליעס

כבוד זייער אָנדענק!

פאַרייבּיקט:

לאה לעווי (גישפענץ), פאַריז

על אלה שנכרתו בידי זדים

אבי אפרים פרץ בן מרדכי יוסף פדר הי"ד

נרצח במחנה בודזין ביום י"ב במרחשוון תש"ב — 1942

לדמותו: בין כל המעלות והמידות הטובות שאבי היקר הצטיין בהן, התבלטה מסירותו הנלהבת למען בית־ספר „בית־יעקב" שבעירנו קרשניק וכן שקידתו למען הקרן ע"ש הרב ר' מאיר בעל הנס זצ"ל. פעליו למען שני המוסדות האלה היו רבים ומרשימים. איש חסיד היה של הרבי מגור. בביתנו התקיים ה„שטיבל" של גור שבו עסק אבי בתורה ובצדקה. מסירותו לבני ביתו ולמשפחתו ואהבת הבריות שלו היו לשם דבר, עדין הנפש והרגש. ביחד נלקחנו למחנה בודזין, לעולם אזכור את אמונתו העמוקה והתקוה שפיעמה בלבו עד יומו האחרון. צעיר לימים הייתי כשהיד האכזרית ניתקה אותו ממני לעולם. זכרו לא ימוש מלבי לעד.

אמי חיה חנה'לה בת **הרש וטובה וישניאק** הי"ד.
אצילת נפש ואדוקה, נספתה באקציה השניה שהנצים ערכו בעירנו בפסח 1942.

אחותי שיינדל פדר הי"ד. נספתה במחנה מיידאנק בתאריך 3.11.1943.

אחותי פייגה הי"ד ניספתה ביחד עם אמי באקציה השניה בפסח 1942.

דודים ודודותי היקרים:

ויינברג יעקב־אליעזר ואשתו **חיה־רבקה**

וילדיהם: **יחיאל, דבורה, טובה, מרדכי־יוסף, שלום־סיני, חנה־פייגה, מאיר־דב, אפרים**

פדר ברוך ואשתו **אסתר**

וילדיהם: **שיפרה, מרדכי־יוסף, משה־אהרון, חנה־לאה, פייגה**

פדר חנוך ואשתו **הדסה**

וילדיהם: **זיסקינד, שיינדל, מרדכי־יוסף, פערל, דבורה**

פדר לייבל ואשתו **שושנה**

יהי זכרם ברוך!

המגיש בלב דואב:

נחמיה פדר, חולון

צום אייבּיקן אָנדענק

פון אונדזער טייערע מוטער

טאָבעלע פאַרבער

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים

פאַרייבּיקן:

פאַמיליעס פארבער אין פּאַריז און לאָס־אַנזשעלעס

די טאָכטער **חוה מארשיסט**, לאָס־אַנזשעלעס

מיר וועלן ניט פארגעסן

דעם אומקום פון מיין פרוי, טאָכטער, מוטער, שוועסטער —
דערמאָרדעטע דורך די היטלעריסטישע בעסטיעס

מילא און **ראָזא פארבער** און **פאַמיליעס**, פּאַריז

זלמן וויסבראָט, אומגעקומען אין פּאַריז,
צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע

ניט פארגעבן און ניט פארגעסן וואָס
די ברוטאַלע נאצים האָבן אָפּגעטאָן
מיט אונדזערע טייערע עלטערן

ארעלע און **שיינדעלע גוטווילִיק**

די טאָכטער

שרהלע גוטווילִיק

ביקאווי, קישיניעוו, ר"פ

פאַרייבּיקן:

די משפּחות **יואל, משהלע**

און **הערש־יוסף גוטווילִיק**, ניו־יאָרק

איידעם און אייניקל

זשאק און **מאקסים פארבער**, פּאַריז

אין ליכטיקן אָנדענק פון אונדזער משפחה,
די קדושים, פון וועמען מיר טראכטן תמיד מיט ווייטיק אין הארצן
אויף וואָס פאר אַ שרעקלעכן אופן איר זענט אומגעקומען.
זאָל זיין פאַרשאָלטן אויף אייביק די מערדערישע האַנט
פון די דייטשע רוצחים ימ"ש.

מיר דערמאנען מיט יראת כבוד:

אונדזער פאָטער:
נפתלי פאבריקאנט ז"ל

אונדזער מוטער:
פעסע פאבריקאנט

אונדזערע שוועסטערס:
זיסל, איר מאַן **ישראל־הערש בריקמאן**
און זייערע קינדער: **שלמה, יאָסל, טוביה, אלי, נפתלי, חיהלע**
מאליע, איר מאַן **מלך וועבער**
און זייערע קינדער: **הערשל, חנה, סילקע, נפתלי**
צביה איינעסמאן
און קינדער: **שלמהלע, יאנקעלע, לייבאלע**
רחל, איר מאַן **יוסף מישקיט** און קינד **נפתלי**

כבוד אייער אָנדענק!

פאַראייבקן:
ברודער **ישראל פאבריקאנט**, ישראל
שוועסטער **ראוז רעיק**
שוועסטער **חעלען וואָלפסאָן**
שוועסטער **רבקה בורשטיין**
שוועסטער **חוה גרינשטיין**
פלימעניצע **צפורה מיללער**

מיר וועלע תמיד געדענקען

אונדזערע קדושים און טהורים

די עלטערן:

לייביש און **רחל פרייהאָף** ז״ל

די שוועסטערס:

נעמי און איר מאַן **נתן**

רייזל און איר מאַן **משה גאָלדבערג**

שיפרע און איר טאָכטער **חנה**

פראדל

מאכטשע

פייגע

און אַלע דעפּאָרטירטע יידן פון קראָשניק

פאַרייבקן:

פאַמיליע **פרייהאָף**, בראַזיל

פאַמיליע **וויזענבערג**, פּאַריז

די פאמיליע קאפטאן ז״ל

מיט טיפן צער און טרויער דערמאָן איך מיין טייערע משפחה
אומגעקומענע דורך די דייטשע מחבלים ימח־שמם

מיין פאָטער **משה קאפטאן** הי״ד

מיין מוטער **גאָלדע קאפטאן**, געשטאָרבן פון שרעק אין יאָר 1941, וועו די געסטאַפּאָ מערדערס האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין אונדזער שטוב.

מיין 1½־יאָריק טעכטערל **דבורהלע** און איר מאַמע **ריצע הארמאן**, מיין ערשטע פרוי, וועלכע זענען מיטן רוב קראָשניקער יידן אומגעקומען אין יאָר 1942.

מיין שוועסטער **מירל**, איר מאַן **ברוך ערליך** און דריי **קינדער**

מיין שוועסטער **אסתר**, איר מאַן **יצחק מארקעוויטש** און קינד
און די אַנדערע משפחה־מיטגלידער.

זאָל זייער אומשולדיק פארגאָסן בלוט ניט ווערן פארגעסן און פארגעבן

פאַרייבּיקן:

יצחק קאפטאן, פרוי, דריי טעכטער
טאָראָנטא, קאַנאַדע

לזכרון נצח של יקירנו

אמנו:
רבקה הי״ד

אחינו:
הרצקה זונטאג הי״ד

המנציחים:
אברהם ויהושע זונטאג

▼

בני דודים:
ריבצ׳ה ובעלה **שמואל בלטמן**
ובנותיהם **פריידה ואסתר**
סרקה, בעלה וילדיהם

המנציחים:
בני טוורדוגורה

דודה **דבורה ווינטראוב** הי״ד
בניה ונכדיה:

סרול ויהושע טייכמן,
בנותיהם **פייגה וטובה**

לייבל ואשתו **נחמה**

פריידה ובעלה **אהרון** ושני בניהם

אלקה ובעלה **יצחק הלמן** ובנם

דודצ׳ה ויוסף ווינטראוב

פייגה ובעלה **פייוול ארליך**

המנציחים:
בני טוורדוגורה

לזכרון נצח של יקירנו

הורינו **יחזקאל ופרל־מרים**
טוורדוגורה, הי״ד

אחותינו **טובה־מינדל**
ובעלה **אברהם יצחק הכהן**
שוואַרץ

וילדיהם **פייגע־צירל, פנחס**
לייביש ויתר בני המשפחה

המנציחים:
חיה־שרה, פריידה, פייגה,
ישראל־דב ויהושע־ראובן

לזכרון נצח של יקירנו

יעקב־יצחק הלפרין

והילדים:

פייגה־צירל, טובה־מינדל,

פריידה־מירל והרש־לייב

המנציחות:
אמם **חיה־שרה** (מבית טוורדוגורה)
והבת **רבקה** (מבית הלפרין)

לזכרון נצח של יקירנו

אריה־לייב הופמן הי״ד

והילדים:

פנחס ורבקה

המנציחה:
פריידה (מבית טוורדוגורה)

צום אייביקן אָנדענק און ערע

פון מיין מאן, זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער;
פון מיינע עלטערן, שוועסטער און מאַן מיט פינף קינדער;
פון מיין ברודער, זיין פרוי, זעקס קינדער און אייניקל —
אַלע אומגעקומען על קידוש השם:

משה־דוד שטיינקריצער
מאיר און **פרומעט שטיינקריצער**
יצחק און **סענדער שטיינקריצער**
מלכה־רחל און **גיטעלע שטיינקריצער**

אפרים און **שרה־קריינדל בראפמאן**
מאַטל בראפמאַן, זיין **פרוי**
און **זעקס קינדער**
שיינדל־לאה מיטן **מאַן** און **פינף קינדער**

פאַרייבּיקט:
חנה שטיינקריצער, פאַריז

אַ יאָרצייט־ליכט

נאָך אונדזער אומפאַרגעסלעכן ברודער

שמואל־משה אייכענבלאט

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים ימ״ש

פאַרייבּיקן:

די ברידער **זיסל** און **יאָסל אייכענבלאט**, בראַזיל

די שוועסטער **שיינדל שטאטמאן**, ישראל

צום אייבּיקן אָנדענק פון די טייערסטע

עלטערן:

אלתר־יעקב און **פייגע־רבקה בערגמאן**

מיין אומפאַרגעסלעכע פרוי:

לאה בערגמאן

און קינדער:

בן־ציון, שרה־אסתר, דוד, אלתר־אריה

ברידער:

נחמיה־אייזיק, יוסף־יצחק, גדליהו־מאיר

שוועסטער:

שרה־טובה

שוועגערין:

רחל

פאַרייבּיקט:

מרדכי־הערש בערגמאַן, פאַר. שטאַטן

לזכר

הורי וכני־משפחתי

שניספו בשואה —

זלאטה מרקוביץ׳

יהושע, יצחק, מרדכי,

יעקב וחנה

המציחים:

דבורה ועזריאל בוכבינדר, רמת־גן

יהושע מרקוביץ על קברו של אביו
בבית הקברות בקרקוב (פולין)

לזכרון נצח ליקירנו

האם:

בינס לובה — ליבאלע

האח:

בינס גדליהו

האחות:

בינס פייגה

האחות:

בינס איטה

האח:

בינס פנחס

האח:

בינס ברוך

האחות:

בינס שיינדיל

יהיה זכרם ברוך!

המציח:

אליהו בינס, גבעתיים

דמעה נפשי לנצח
על ההתעללות והרצח

בהורי, יקירי,
אחי ואחיותי.

על אשה וילד
שנמחקו מעל פני חלד
ועל כל המשפחה.
שנטבחה.

אחד ויחיד
נשארתי שריד
מצבה חיה
ממה שהיה.

אזכור ולא אשכח

שמואל גולדנר, בת־ים

לזכרון נצח ליקירנו

בן־ציון

ואשתו **הנה דיאמנט**

ובני־משפחתם, שנרצחו ע"י הנאצים

המניחים בניהם:

יוסף, יעקב, נחמן ורחל דיאמנט
בראזיל

איך פֿאַרייבּיק דעם אָנדענק
פֿון די קרבנות פֿון די היטלעריסטישע רציחות

מיין טיירע פֿרוי:
רויזע

און קינדער:
זלאטע און לייזער

פֿאַרייבּיקט:
ישראל הענער

מיר וועלן ניט פֿארגעסן דעם ליכטיקן אָנדענק

פֿון אונדזער טרייער מאַמען
חיה־דבורה

און שוועסטערס:
צביהלע און האָדעס

פֿאַרייבּיקט:
ישראל הענער

מיר וועלן שטענדיק געדענקען
אונדזערע טייערע שוועסטער
און שוואָגער

חיה און יחיאל
זילבערפיין

די איבערגעגעבענע פרייַנד פון אַלע
קראָשניקער אין פּאַריז און ישראל

זילבערפיין יחיאל און חיה

פאַרייבקן:
אידא און אייב הערשזאָן, ניו־יאָרק

לזכרון נצח של יקירנו

ההורים:
יעקב ופּרל זיסברג

אחי:
משה ואשתו מלכה וילדיהם

אחותי:
חנה ובעלה עובדיה ויזנברג וילדיהם

אחותי:
פייגה־מרים ובעלה פנחס רוזנפלד וילדיהם
וכל בני המשפחה

המנציחים:
מרדכי זיסברג ומשפחתו, בת־ים

אַ נר תמיד אונדזערע טייערסטע

עלטערן:
יעקב און **לאה מינצברג** ז״ל

מיין מאַן:
קלמן כהן ז״ל

מיין זון:
דוד כהן ז״ל

מ״ינע שוועסטערס און ברידער:
הינדע, בלימע און **שלמה מינצבערג** ז״ל

מיינע שווער און שוויגער:
שלמה און **מינדל כהן** ז״ל

פאַרייביקן:
דבורה און **חוה כהן**, ישראל

צום אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן און שוועסטער
אומגעקומענע על קידוש-השם:

לייביש לאמהוט
אומגעקומען עטלעכע שעה פאַר דער באַפרייונג ביי ווילקאָלאַז, נאָכן אַנטלויפן פון מיידאַנעק.

זלאַטע לאמהוט
דעפּאַרטירט געוואָרן פון קראַשניק קיין זאַקליקאָוו און דאָרט אומגעקומען.

די שוועסטערס:
חייהלע, מירלי, מינטשע און **רחלע**
אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש.

פאַראייביקן:

זון און ברודער **יאָסל לאמהוט**, פאַריז
טאָכטער און שוועסטער **שרהלע פעלדבערג**, בראזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אבינו:

ישראל (איגנאַץ) פינקוס הי״ד

אמנו:

פייגה פינקוס הי״ד

אחיותינו:

פסה פינקוס הי״ד

וחיה פינקוס הי״ד

ויתר קרובי המשפחה שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנחיצים הבנים והאחים:

חיים ויוסף פינקוס

תמיד געדענקען, ניט פאַרגעסן!

די טייערסטע און נאָענטסטע וואָס זענען אומגעקומען
פון די דייטשע רוצחים אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.
זאָל זייער אָנדענק שטענדיק זיין מיט מיר!

מיין פאָטער:

שמואל ערליך ז״ל

מיין מוטער:

שרהלע ערליך ז״ל

מיינע בריידער:

שאול, פייוול און **בעריש**

זייער אָנדענק פאַרייביקט דער אייניציק
לעבן־געבליבענער זון און ברודער

יעקב ערליך און **פאַמיליע**, ניו־יאָרק

לזכרון נצח!

יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך

אבי ומורי:
יעקב בן זאב־יצחק פרלמן

אמי:
זלאטה בת יעקב

אחותי:
חיה בת ר׳ יעקב
ובעלה **שמאי בן דוד אלבוים**
ובתם **סרל־אלקה**

אחותי:
פרידה בת ר׳ יעקב
ובעלה **צדוק בן ר׳ נחמיה שטיינגיס**
ובתם **מירהלה**

אחי:
יוסף בן יעקב פרלמן,
אשתו **פייגה ובנם**
ויתר בני משפחתנו
שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

נחמה פרלמן, אביגדור אלבוים

לזכרון נצח
של יקירנו:

אבינו **בנימין צוקרט** ז״ל
אחינו **אברהם צוקרט** ואשתו **חוה**

אמנו **רייזיל צוקרט** ז״ל
אחותנו **מיה צוקרט**

המשפחה בישראל

מיר פאַרייבּיקן אונדזערע טייערסטע, די קרבנות פון די נאצישע רציחות

אונדזער מוטער **פייגע־מלכה קאווע** ז״ל
אונדזער שוועסטער מיט די קינדער **רויזע הענער** ז״ל
אונדזער שוועסטער **באשע קאווע** ז״ל
ברודער **משה־פסח** און זיין פרוי **גיטל קאווע** ז״ל

פאַרייבּיקן: די משפּחות **חנה** און **אריה בראָנז**, ישׂראל **קאווע**, בראזיל

צום אייבּיקן אָנדענק

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע, די טייערע:

עלטערן:
הערש און **טאָבע־מאַטל**
און די באָבע **פערעלע בראפמאן**
מיט זייערע **קינדער**

פאַרייבּיקט: פאַמיליע **עטי** און **אברהם קאווע**, בראַזיל

לזכרון עולם, של חורינו היקרים

משה הלוי ורחל־לאה
ר ו כ מ ן
אחי וגיסתי מרדכי והנדל רוכמן
אחותי רבקה רוכמן
משה הכהן ומירל נידרמן
אליהו הכהן ואיטה נידרמן
וששת ילדיהם

המנציחים:
עזריאל ויהודית רוכמן

משה הלוי ורחל־לאה ראָכמאַן

צום אייבּיקן אָנדענק

פון אונדזערע לאנדסלייט

נעכע און אפרים
ראָזענשטאָק

דעפּאָרטירט פון פאריז אין דער
צווייטער וועלט־מלחמה.

פאַראייבּיקן:
די קראָשניקער אין פאַריז

לזכרון נצח

אברהם־חיים ואשתו רייזל אייזנשטאט

יעקב, אשתו רחל וילדיהם

ברכה הוכרט ו־4 ילדים

מלכה אייזנשטאט ו־2 ילדים

שיינדל ואפרים אלטוורק וילד

משה ואשתו וילד

המנציחים:

בנם דוד אייזנשטאט

בתם פרירה ואלתר רויזמן

אברהם חיים אייזנשטאָט ז"ל

צום אייביקן געדענקען מיינע ברידער

וואָס זענען אומגעקומען פון די נאצישע בעסטיעס

ישראל־יצחק־חיים מאנדעלמילך מיט זיין פאמיליע

נח מאנדעלמילך און פאמיליע

שמואל־זיינוויל מאנדעלמילך און פאמיליע

גאָדל מאנדערמילך און פאמיליע

פאַרייביקט זייער שוועסטער

אין ריאָ־דע־זשאנעירא, בראָזיל

רחלע וווּרמאן

לזכרון נצח של יקירנו

ההורים:
שמואל וחנה ברונר ז"ל

האחים:
פאליק, דוד ומשפחתם ז"ל

האחיות:
אלטה, רחל ורייזל ז"ל
ויתר בני משפחתנו

שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחות:
משפחות **יונה וסימה ברונר**, ישראל

לזכרון נצח של יקירנו

אבי:
יהושע־אשר ביינברג

אמי:
אסתר מבית **בריקס**

אחי:
שמחה, אשתו **מלה**
עם **ילדיהם**

אחותי:
מ א ש ה
והרב **ישראל אבנר גרינבאום**

המנציחה:
חנה ביינברג־גלייטמן

לזכרון נצח של קדושינו

אבינו:
אלתר־ראובן־עזריאל
זיסברג הי"ד

אמנו:
רוחצ'ה זיסברג הי"ד

שנרצחו בידי קלגסי הנאצים
ביום כ"ה בניסן תש"ב

אחינו:
יהודה־לייב זיסברג,
אשתו ובתם

המנציחים:
יהודית גלברד ובעלה
פריידה דויטש ובעלה
חנה פרנס

ל ז כ ר ם

אחותי:
ש ר ה־מ י ר ל

ובעלה **יעקב גורפינקל**

והתאומים **אטל ומשה**

שניספו עם יהודי קראשניק
בימי מלחמת העולם השניה.

אחותם ודודתם:
שושנה גולדברג

לזכרון נצח של יקירנו

הורי:
אברהם ופרידה דוידזון ז"ל

אחי:
יצחק ונתן דוידזון ז"ל

סבי:
עזרא הרשנזון ומשפחתו ז"ל

ויתר בני משפחתי
שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציח:
משה דוידזון, רמת־גן

מיר פאראיביקן

אונדזער טייערן, אומפארגעסלעכן

ברודער און שוואגער

משה גוטלערנער

זיין פרוי **רבקה**

און זייערע **דריי טעכטערלעך**

אומגעקומען פון די נאצישע רוצחים.

העלא און **שאול פערשטמאן**
פאריז

לזכרון נצח

קול דמי אחיך צועקים אלי
מן האדמה

אבינו **יצחק מאיר ווקס**

אמנו **איטה־פריידל**

אחינו **נתן ויוסף**

אחותינו **שרה**

ויתר בני משפחתנו
שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחים:
הבנים **אברהם ושלמה ווקס**

לזכרון נצח של יקירנו

אבי:
צבי זיילער

אמי:
חיה־לימה

אחותי:
פייגה־לאה ובעלה

ויתר בני משפחתי, קרבנות
הרציחות של הגרמנים ימ"ש

המנציחים:
אליעזר זיילר ואשתו, תל־אביב

מיר פאריבין

אונדערע טייערסטע:

זיידע־באבע: **הערש־מאיר**

און **גאלדע זילבערפיין**

די מומעס: **זלאטע, טילע**

און **פייגע זילבערפיין**

משה און **פייגע זילבערפיין**

און **קינדער**

פעטער־מומע: **הערשעלע**

און **לאה שיינבראם**

און זייער טאכטער **בראנטשע**

מיר דערמאנען זיי מיט יראת־הכבוד

די קינדער פון

שמואל און **שיינדל טאבליט**

ריא־דה־זשאנעירא, ברזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אמי:

רבקה מינץ

אחותי:

דבורה ובלימה

ויתר בני משפחתנו

שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחה:

חנה איינגריר

על בית הורי שנכרת וחושמד בשואה האיומה

הורי היקרים:

טעביל ושרה רושגולד

אחי:

ישראל ומשפחתו, צבי הירש

אחיותי:

מאטיל, טובה־רחל

נזכור לעד ונשמור את זכרכם

משה ומאשה רושגולד ומשפחתם

נר זכרון ליקירנו

ההורים:

שרה ומיכאל מלזק

שנפטרו ונקברו בעיר צפת.

אחותנו:

חיה, בעלה וחמשת ילדיהם

ויתר בני המשפחה

שניספו בקראשניק

ע"י הרוצחים הגרמנים.

המנציחים:

האחים **שלמה קמחי (מלזק)**

חנן קמחי

זכר עולם

לנשמות הורינו הקדושים

אבי, מורי, תמים דרך ובעל מידות נעלות,
בר־אוריון ומרביץ תורה ברבים
ר׳ אביגדור סמבור ז״ל
ואמנו היקרה והצנועה
שיינדל דבורה ז״ל

ונשמות אחינו ואחיותינו הקדושים
חיים, משה, חיה, שרה, רבקה
וברוך־מאיר וילדיהם ז״ל
כולם ניספו בשואה האיומה.
ה׳ ינקום דמם!
זכרם לא ימוש מאיתנו.

אברהמצ׳ה ואשר סמבור

צום אייבקן אָנדענק

פון מיינע עלטערן:
אברהם און **שפרינצע שיף**

ברידער:
יהושע, יעקב,
משה מיט זיין **משפחה**
חנינה מיט זיין פרוי **גיטל**
חנה מיט איר **משפחה**
אסתר מיט איר **קינד**

אין טרויער׳ פאַרבליבענע
טאָכטער און שוועסטער
טובה פעלהענדלער
(פון דער היים: שיף)

נר נשמה

לחורינו היקרים והקדושים

אבינו:
חיים־שמחה פריידנברג ז״ל

אמנו:
שרה ז״ל

ואחינו ואחיותינו הקדושים
אפרים, צבי, לאה ואסתר ז״ל
וכל קרובי משפחתנו —

כולם נרצחו בידי רשעי הנאצים ימ״ש
ה׳ ינקום דמם, לא נשכחם לעד!

המגיחים:
מלכה סמבור
ומנשה פריידנברג

צום אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

מרדכי און **יוכבד פעלהענדלער**

ברודער:
ישעיהו מיט זיין **משפחה**

שוועסטער:
בעלא מיט איר **משפחה**
פייגע און **רבקה**

פאַרייבקן:
חיים און **גדליהו פעלהענדלער**
מיט זייערע משפחות

לזכרם הקדוש
ולעילוי נשמתם של

אבי נחמיה צ׳שלה

אמי שיינדל לבית זלצמן

אחי דוד, זלמן ומאיר

אחותי טובהצ׳ה ומרמצ׳ה

ושאר קרובי המשפחה הי״ד
שנרצחו ע״י האשמדאי הנאצי וקלגסיו —
ואשר לא זכו לחזות בהתגשמות חלומנו,
תקומת מדינת ישראל.

יהי זכרם ברוך!

המנציח:
משה־יוסף צ׳שלה

לזכר משפחתי

ההורים:
מאיר ומוטל ויינברג

דודניו:
אביש, שמואל, אלי
ומשפחותיהם

אחותי:
טובה, בעלה יעקב פלץ
ומשפחתה

המנציחים:
מאיר וקויזה שיין
לאה וורטמן, תל־אביב

זכרון נצח לזכרם הקדוש
ולעילוי נשמתם של

אבי יעקב ריינדל

אמי מלכה לבית זיסברג

אחי משה

אחותי עליזה

ושאר קרובי המשפחה הי״ד.
שנרצחו ע״י האשמדאי הנאצי וקלגסיו -
ואשר לא זכו לחזות בהתגשמות חלומנו,
תקומת מדינת ישראל.

יהי זכרם ברוך!

המנציחים:
יחזקאל ריינדל ומשפחתו

אַ נר תמיד פאַר אונדזערע
אומפארגעסלעכע עלטערן

צבי און רחל־נעמי שטיינבאָק ז״ל

שוועסטער, ברידער, שוואָגער
מלכה און משה שיף,
טאָבעלע, משה און נח

אומשולדיקע קרבנות פון די דייטשע
פעלקער־מערדער ימ״ש

אין שטענדיקן צער פאַרבליבענע
זין, ברודער און שנור:
שלמח און מלכה שטיינבאָק
ריאָ־דע־זשאַנעירא, בראַזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אבינו:

אליעזר שוורדשרף

אמנו:

שפרינצה שוורדשרף

אחנו:

אהרון־יוסף שוורדשרף

ויתר בני משפחתנו
שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

הבנים והאחים
בריש ופישל שוורדשרף

איך פאריביק די קרבנות פון די נאצישע רציחות, אונדזערע טייערע, אומפארגעסלעכע

עלטערן:

אברהם און **דבורה שאפראן** ז״ל

שוועסטער:

פעסקע שאפראן ז״ל

ברודער:

דוד שאפראן ז״ל

זיידע:

יואל שאפראן
און זיין **משפחה**

אין טרויער:

יהושע שאפראן, ניו־יאָרק

מיט וויטיק און צער

פאריביק איך דעם אַנדענק פון מיינע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן, שוועסטער און ברידער

אומגעקומען על קידוש־השם

הערש און **שאשע וואַלמאַן** הי״ד

חיים־ברוך, יאַנקעלע, חיה־שרה

לאה, באשע און **רייזל**

פאַראייביקט:

ישראל וואַלמאַן, פתח־תקוה

אנשי קראשניק תושבי ישראל, שנפטרו בארץ

פרץ זיסברג	צפורה מעלזאק	ניסן מנדלבום	שמואל ברפמן
חיים־מאיר מנדלאיל	אליעזר ערליכזון	סימה טננבום	מרדכי פדר
שרה מעלזק	משה ורטמן	חיה־רבקה דזיקובסקי	חנה מרסון
מיכאל מעלזאק	מרים ברנשטין	משה אהרן וולברגר	אברהם ליכטר
יעקב גולדפלד	תנחום איזנדשטאט	מרדכי זיסברג	מנחם גולדקרנץ
אברהם זיסברג	דבורה בת אליה	מלכה מנדלאיל	חיים ברונר
אורי קניג	גניה ארליך	אברהם־חיים בן משה הלוי	יהושע פלוג
סנדר אניסמן	צדוק ארליך	שלום בן משה הלוי	שמעון ליכטר
ישראל ארליך	שלמה ורטמן	אליעזר טננבוים	תנחום למהוט
דינה בקלר	שרה בק	הדסה קמחי	חנה גורן
לאה ברפמן	אברהם מנדלמילך	יהושע רוזנבוש	חיה פרלזון
אברהם בק	מלכה ארליך	אליעזר גוטלרנר	באשי גרינבוים
ברכה זיסברג	יעקב הרשנזון	מרדכי פוגל	שלמה ברונר
אהרון טובליב	זיסל פוגל	חנה דרדיקמן	אשר מנדלבלט
שלמה דוידזון	יצחק בוכבינדר	מנחם רייגדיל	חנה גולדפלד
סימה דוידזון	יעקב־חיים בן דוד	רחל־ינטה לוינזון	משה רנדל
סנדר דרדיקמן	אנטשיל פומרנץ	מרדכי אידלשטין	שמואל־אלי וקס
אליהו ויסברוד	נעכי יוטה פוגל	חיה אידל זלצמן	דבורה אדלר
רבקה מינץ	יחיאל פינקלשטין	מנחם לוינזון	אליעזר ארליך
			אליעזר גרינבוים

בל נשכח את חברי הועד והפעילים בארץ
אשר תרמו מאונם וזמנם למען ארגוננו

זכרם יעמוד לנצח!

יעקב בן משה גולדפלד
צדוק בן אליעזר ארליך
יצחק בן ישעיהו בוכבינדר
מרדכי בן טעבל זיסברג
חנהלי בת נחמיה דרדיקמן
שמואל בן שלמה זלמן ברפמן
אברהם בן אריה ליכטר
מנחם בן יעקב צבי גולדקרנץ
מרדכי פדר

ארגון יוצאי קראשניק בישראל

1. בני קראשניק בישראל ובחפוצות

קראשניקער אין ישראל און אין די חפוצות

דער קאָמיטעט פון דער קראַשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל (1972)

כון קראשניק העיירה
עד ל„היכל קראשניק" בתל־אביב

אשר אביגדור (סאמבור)

מאז נתרוקנה קראשניק מיהודיה, נטלה שארית־הפליטה שלה בישראל על עצמה את המשימה להנציח את השם קראשניק לא רק בתודעתם של בני דורנו, אלא שגם הדורות הבאים ידעו את מוצאם וילמדו לדעת את דרך חייהם של אבותיהם ואת מותם על קידוש השם.

הודות לדבקותנו במשימה הקמנו בלבה של תל־אביב „היכל קראשניק", בו ימצא כל קראשניקאי שיבוא לביקור בישראל מען ציבורי ואווירה ביתית. כאן יקבל ידיעות על שכניו לשעבר, ידידיו וקרוביו. כאן יעלה זכרונות על ביתו הישן.

חלוצינו הראשונים

1920. משקמה פולין העצמאית, תפס הנוער היהודי שהקרקע נשמטת מתחת לרגליו וחיי היהודים בה הם בחזקת סכנה. התחילה אז ההגירה לאמריקה הצפונית והדרומית, לצרפת וגם העליה לארץ־ישראל. ר' יצחק בוכבינדר ז"ל, שלמה אורי, חתנו של אפרים גרבר, ממיסדי ה„ציזרחי" בקראשניק, היו הראשונים שעלו לא"י. באותו זמן עלו גם ר' יעקב גולדפלד ז"ל, אהרן רוזנברג ואחרים.

עד לימי העליה הרביעית, ז. א. עד לשנת 1925, היו כבר בארץ עשר משפחות מקראשניק. אחרי המשבר הקשה שעבר על העליה הרביעית בארץ, התחילו יהודי קראשניק מהגרים לברזיל ולאמריקה הצפונית. כדי לעלות לארץ־ישראל צריך היה קודם לעבור הכשרה לעבודה חקלאית ולמלאכה.

מאורעות הדמים בארץ בשנת 1929 ורצח בחורי הישיבה בחברון זעזע את כל תנועות הנוער הציוניות בפולין, והתחילו לחפש דרכים שונות, לגליות ובלתי־

מסיבת יוצאי קראשניק בארץ־ישראל, ב־1936

אַ מסיבה פון קראַשניקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל (1936)

באזכרה בארץ־ישראל בשנת 1945 — די אזכרה אין ארץ־ישראל אין 1945

לגליות, לעליה. רבים פנו למשרד הא״י בווארשה ודרשו סרטיפיקטים לעליה. מאות בני־נוער מכל המפלגות, מן „המזרחי״ עד ל„שומר הצעיר״, נהרו לנקודות הכש־רה. רבים הצטרפו לקבוצות תיירים שנסעו לארץ לביקור, מה שכרוך היה בהוצאות מרובות וגם בסכנות. מאלה הצליחו רק מעטים להגיע לארץ.

כותב שורות אלה הצליח להגיע לארץ בשנת 1934. מצאתי בארץ ששים משפחות בערך מקראשניק. רווקים רבים גרו אז במלון „קראשניק״ ברחוב השוק 10 אצל הגברת נחמה פעדער. מלון זה שימש נקודת קשר ראשונה ליוצאי קראשניק. כאן קיבלו הדרכה בצעדיהם הראשונים בארץ.

בבית־אבותינו הישן בפולין לא עסקנו בבניית בתים, לכן קשה היה לנו בתחילה להתרגל לעבודות מסוג זה בארץ. כשחזרנו הביתה אחרי יום עבודה כזה, היינו כל־כך עייפים, עד שנפלנו על מצעינו כמו הרו־גים. קשה היה המעבר מחיי הבטלה בפולין לחיי עבודה בארץ. אבל במשך הזמן נעשינו מומחים לעבודות בניה. חשוב היה הדבר מבחינת התעסוקה, כי בימים ההם מעטים היו בתי־חרושת בארץ.

בשנת 1936 חלו שינויים לרעה: המלחמה בין איטליה וחבש והתפרעויות הערבים. מאורעות אלה גרמו לירידה גדולה בחיים הכלכליים. עבודות בנייה פסקו ומספר המובטלים גדל. גרוע מאוד היה המצב בחיפה ובירושלים, שם גרו יחד יהודים וערבים. העליה הבלתי־לגלית פחתה, ועליית בעלי הון ואנשי המעמד הבינוני פסקה לגמרי.

בימים הראשונים לפרעות נפלו שני קראשניקאים: ר׳ זליק לוינסון ור׳ שלמה מרסון. שכני לשעבר ר׳ זליק, בעל זקן מצבע זהב, רצה לקיים מצוות בנין הארץ במישים והקים לעצמו בית קטן בשכונת מכבי החדשה. במשך הזמן הוסיף לבנות כמה חדרים, כדי להכין מקום מגורים לילדיו כשיעלו ארצה. ר׳ זליק לוינסון היה כעין אבא לא רק לקראשניקאים, אלא לכל עולה. היה תמיד מוכן להושיט עזרה לזולת. הוא נהג בארץ כפי שהיה נוהג בקראשניק: השכים לקום בעוד חושך בחוץ והלך לבית־המדרש להתפלל במנין. בשבתות בבוקר אפשר היה לשמוע את קולו הצלול בשעה שהיה אומר תהלים בבית־המדרש של בעל־שם־טוב. שבועיים לפני המאורעות נכנסה משפחת לוינסון לביתם החדש, אולם בערב פסח תרצ״ו כבר נאלצו לעזבו ובאו לביתי; אי־אפשר היה לגור שם כי הירירות לא פסקו. ערכנו ביחד את סדר פסח בתקוה „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם״. לצע־

רנו, גברו ההתפרעויות. ר׳ זליק רצה להוציא מביתו את הרהיטים ולקח אתו לעזרה את שלמה מרסון ובנו. כדורים ערביים שמו קץ לחייהם של שני יהודים יקרים אלה.

בימי מלחמת־העולם השניה

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה ב־1 בספטמבר 1939 התחילה ההשמדה ההמונית של יהדות פולין ושל יהדות אירופה כולה. כשהגיעו אלינו הידיעות הנוראות על הרצח האיום, לא ידענו עוד מי ממשפחותינו נשאר בחיים. ראינו צורך להתארגן. קראנו לאסיפה את כל יוצאי קראשניק והסביבה והקימונו ארגון יוצאי קראשניק. נבחר ועד ופעולתו הראשונה היתה להתרים את כל יוצאי קראשניק לקופת גמילות חסדים שתושיט עזרה לכל אלה שיהיו זקוקים לכך.

בשנות הארבעים הוטב בצורה ניכרת המצב הכלכלי בארץ. ארצות־הברית ואנגליה הקימו בארץ בסיסים צבאיים. המסחר גדל וכמה קראשניקאים שפר מצבם החומרי. התחילה העליה של אנשי שארית הפליטה מפולין שהיו זקוקים לעזרה כספית ניכרת, והקופה שיסדנו לא היה בכוחה לענות על כל הצרכים. התקשרנו על כן עם יוצאי קראשניק בארצות־הברית, שגם הם הקימו ועד עזרה למען שארית הפליטה עם מר שלמה זעלינגר בראשו. שני הוועדים שיתפו פעולה בדאגה לניצולים מן הטבח ההיטלרי ובמתן עזרה להם להס־תדר בארץ.

במדינת ישראל

1948. ישראל הוכרזה כמדינה עצמאית. שוב מלחמה. צרות חדשות, אולם ביחד עם זה שמחות רבות — מדינה יהודית עצמאית, אלא שהורע המצב הכלכלי בארץ. היתה זו המלחמה שלנו ובשעת חירום אין מקום לעבודה סדירה.

בתוך שנים אחדות גדל ארגון הקראשניקאים והוא מנה מאתים משפחות בערך. יוצאי קראשניק פעילים היו בכל מקום שהם נמצאים. מארגון הברזילאי הגיעה לארץ הגברת באשה ענגלענדער והביאה אלפיים ק״ג מצרכי מזון שחולקו בין כל הקראשניקאים. גם מארצות־

ספר־התורה של הרבי מקראשניק („טורבינער רבי") שהוחבא במחנות הגרמנים, הובא ב־1956 ע״י מר משהקה דוידזון מארה״ב לחנוכת־הבית של היכל קראשניק.
די ספר־תורה פון קראשניקער (טאַרבינער רבין), אויסגאַהאַלטן אין די דייטשע לאַגערן, איז אין יאָר 1956 געברענגט געוואָרן דורכן ה׳ משהקע דאווידזאָן פון אַמעריקע צו דער דערעפענונג פון היכל קראַשניק אין תל־אביב.

הברית הגיעו חבילות מזון. התחילו גם לבוא תיירים, שמחנו מאוד וערכנו להם קבלת פנים חמה, ממש כמו לקרובים, שלא ראינו אותם זה שנים רבות.

בשנת 1952 הגיעו לארץ בפעם הראשונה בני עירנו אייב ואידא הערשנזון והם גילו ענין רב בעבודתנו המשותפת. מר הערשנזון כיהן אז כנשיא ארגון הקראש־ניקאים בארצות־הברית. כדי ליעל את הפעילות הקונ־סטרוקטיבית, הציע לאַחד את ועדי העזרה בכל הארצות ולהקים ועד עזרה עולמי. למטרה זו תרם סכום נכבד ונוסף לכך התרים רבים אחרים. מר הערשנזון אימץ גם את קופת גמילות חסדים שלנו ובשעת ביקוריו האחרונים הכניס לקופתנו 12 אלף לירות.

בראש עבודתנו בארץ עמד היושב־ראש שלנו ר׳ יצחק בוכבינדר ז״ל. הוא הזניח בשל כך את העסקים הכרטיים שלו. יצא לכמה חדשים לפאריס ולבראזיל לאסוף כספים, כדי לגמור את בניית „היכל קראשניק״. במשך עשרים שנה היינו באים לביתו בכל יום ראשון בערב לישיבת הוועד. מובן מאליו שגם גברת בוכבינדר מילאה תפקיד בישיבות אלו — מתן כיבוד ל־15 אנשים... הוא מצא דרך להסיר כל מכשול מדרך עבודתנו, לקח פשוט הכל על עצמו. כבוד לזכרו!

סוף כל סוף, נגמר בנין „היכל קראשניק״, כעבור חמש שנים — בחודש ספטמבר 1960.

א. ג. נ.

הננו שמחים להזמינך עם בני ביתך

לטקס חנובת־הבית של היכל קרשניק

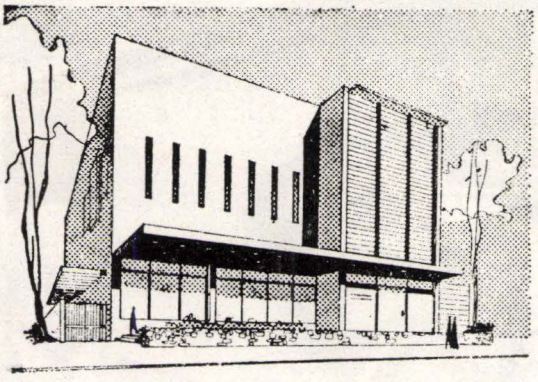
אשר יערך ביום ראשון ג׳ רחול המועד סובות י״ח תשרי תשב״א (9.10.1960) בשעה 5 אחר הצהריים.

בתכנית:

1. **פתיחה (גזירת הסרטים של ההיכל וקופת גמ״ח).**
2. **דברי ברכה – אורחים מהארץ ומחו״ל.**
3. **תכנית אמנתית.**
4. **כיבוד.**

ארגון יוצאי קרשניק והסביבה בישראל

תל־אביב, רחוב יונה הנביא 4

„היכל הזכרון״

ע״ש חללי קרשניק וחסביבה

וער ארגון יוצאי קראשניק וחסביבה בישראל

אַיינלאַדונג * הזמנה

די איינלאַדונג צו דער פייערלעכער דערעפענונג פון „היכל קראַשניק״ אין תל־אביב

א. ג. נ.

הננו שמחים להזמינך עם בני ביתך

לטקס חנוכת בית הכנסת

בתל־אביב, רחוב יונה הנביא 4

הטקס יערך ביום שלישי,
כ־ח אלול תש־ך - 20.9.60
בשעה 6 בערב

בתכנית הטקס:

א. חנוכת בית־הכנסת – גזירת הסרט
ב. הכנסת ספרי התורה
ג. אזכרה לקדושי עירנו
ד. דברי ברכה וסעודת מצוה
ה. אמירת סליחות, זכור ברית־

בטקס ישתתפו רבנים ואורחים
רמי מעלה מהארץ ומחוץ לארץ

בגלל קדושת המקום נא להופיע בכסוי ראש.

בכבוד רב
ועד ארגון יוצאי קרשניק
והסביבה בישראל

ג. פ. ה.

מיר האבן דעם כבוד אייגצולאדן אייך און פאמיליע
צום

חנוכת הבית פון דער שול

אין אונדזער אייגענעם הויז

וואס וועט פארקומען דינסטיק
כ־ח אלול תש־ך 20.9.1960 - 6 אוונט

אין פראגראם:

1. דערעפנונג פון דער שול
2. אריינפירן די ספרי תורה
3. אזכרה לקדושים
4. באגריסונגען און כיבוד
5. תפלת סליחות, זכור ברית־

מיטן אנטייל פון רבנים און געסט
פון לאנד און אויסלאנד

צוליב די הייליקייט פון דעם הויז ווערט איר געבעטן
צו ערשיינען מיט פאסנדיקע קליידונג.

מיט כבוד
דער ועד פון יוצאי קראשניק

תאריכים ואירועים בפעילות ארגון יוצאי קראשניק

בשנת 1931/32 היו קיימים קשרים הדוקים אצל יוצאי קראשניק בארץ־ישראל. כמה קראשניקאים עזבו את הקיבוץ רמת־רחל, שאליו היו שייכים, וארגנו לעצמם בתל־אביב חיים משותפים ב„קומונה". החברים שיצאו לעבודה היו מביאים בערב לחם ודג־מלוח וכולם (גם המובטלים באותו יום) אכלו ביחד. הגברת שבע רייס הזמינה באותה שנה לביתה את הקראשניקאים הבודדים לסעודת שמחת־תורה.

בשנת 1934 היו בארץ בערך חמישים קראשניקאים. את סעודת שבת ערכנו כפי שהיה מקובל בבית־אבינו הישן בפולין. את המסעדה של נחמה פדר ברחוב השוק 10 בתל־אביב, מקום המיפגש של בני ארצנו, קראנו בשם „מלון קראשניק". כל קראשניקאי שהגיע לארץ בימים ההם, היה אוכל וישן בזמן הראשון במלון זה.

בשנת 1936 כבר היתה קיימת אצל הקראשניקאים קופת־עזרה, שתפקידה היה להושיט סעד למשפחות נצרכות. בעצם נערכה כבר בשנה לפני כן, בשנת 1935, הפעולה האירגונית הראשונה. היה זה נשף פורים שהת־

קיים בביתו של שלמה גלברט בתל־אביב ברחוב יסוד־המעלה.

בשנת 1939 נעשה שוב נסיון רציני להתארגן ב„לאַנדסמנשאפט". האסיפה התקיימה באחד ה„שטיב־לעך" בתל־אביב. נשאו את דבריהם אז: יצחק בוכ־בינדער ז"ל, יעקב שיע ניסנבוים ובנימין לייכטער. הבעיה העיקרית היתה — איך לנהל את העבודה. כמה אנשים מיוצאי קראשניק החלו לאסוף כספים. הם חזרו על פתחי הקראשניקאים לאסוף „פיאסטרים" (אגורות).

בחנוכה אותה שנה התקיימה שוב אסיפה של הקראשניקאים, בה דובר על המאורעות בפולין ועל אווירת המלחמה. חזרנו שוב לנושא התמידי: קופת גמילות חסדים. דרשנו מן המשתתפים תרומות גדולות יותר. החלטנו לחלק הלוואות לפי הקריטריון: לבודד — 10 לירות; לזוג — 15; לזוג עם ילדים — 20 לירות.

האזכרה הראשונה לקדושי קראשניק התקיימה ביום ה„עוצר" בבית־הכנסת „סיני" ברחוב לוינסקי—הרצל בתל־אביב.

בשנת 1940 הגיע לארץ, עם צבא הגנראל אנדערס, פישל חרש והתיישב בעפולה. הוא ביקש הלוואה של כמה לירות, אז חודשה פעילותה של הקופה. במוצאי־שבת מסויים באותה שנה, התקיימה פגישה של הקראשניקאים בבית־הכנסת „סיני", בה הוחלט לחדש את פעילותה של הקופה. בפגישה זו השתתפו: חנה'לה דרדיקמאן, גולדפלד, מאטל זיסברג, י. בוכבינדר, צדוק ארליך, ירחמיאל פרייברג ואחרים.

בשנת 1944 התחילו לבוא ארצה הניצולים הראשונים מן השואה הנוראה באירופה. את בני עירנו הניצולים שהגיעו מפולין, בלגיה וצרפת קיבלנו ברגשי אחווה, הושטנו להם עזרה מוסרית וחומרית והמצאנו להם מקומות עבודה. משלחת של איגוד יוצאי קראשניק יצאה אז לקיבוץ רמת־יוחנן לקבל שמונה ילדי קראשניק שהגיעו לארץ־ישראל.

בשנת 1945 שלחנו לניצולים שבקראשניק שנשארו עוד בפולין בגדים ונעליים. בשנים 1949 ו־1950 קיבלנו מיוצאי קראשניק שבברזיל בשביל אנשי שארית הפליטה שבארץ חבילות מזון, בגדים ונעליים. חילקנו את החבילות וקיבלנו תשלום סמלי של 3 ל"י בעד כל חבילה.

במרתף השואה בירושלים לומדים פרק משניות ליד מצבת זכרון לקראשניק — ביום האזכרה.
אינעם „מרתף השואה" אין ירושלים. מען לערנט אַ פרק משניות ביי דער מצבה לזכר די קדושי קראַשניק — אין טאָג פון דער אזכרה.

בשנות ה„צנע" בארץ שלחו קראשניקאים שבארצות־הברית לבני־עירם בארץ עזרה בכספים, חבילות מזון, בגדים ונעלים. בשנת 1950 הגיעו לארץ חבילות ועזרה בצורה אחרת מפאריס.

בשנת 1955 נרכש בנין בתל־אביב כדי להקים במקומו את „היכל קראשניק". בשנת 1956 התקיים טקס הנחת אבן הפינה להיכל ובנובמבר 1960 התקיימה חנוכת־הבית.

הנחת אבן־הפינה להיכל קראשניק בתל־אביב.
דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פונעם היכל קראָשניק אין תל־אביב.

פון שטעטל קראשניק ביז „היכל קראשניק" אין תל־אביב

(אונדזערע לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל)

אשר אביגדור (סאמבאָר)

זינט די יידישע קראָשניק איז געוואָרן אויסגעלייקט פון יידן, האָט די שארית הפליטה אין ישראל געמוען אויף זיך די אויפגאָבע, אַז דער נאָמען קראָשניק זאָל נישט פאַרגעסן ווערן — נישט נאָר פון אונדזער דור, נאָר אויך אונדזערע קינדער דאַרפן וויסן זייער אָפשטאַם, באַקענען זיך מיטן לעבן און קדושים־טויט פון זייערע עלטערן.

אַ דאַנק דעם שטאַרקן ווילן, האָבן מיר אין צענטער פון תל־אביב געשאַפן אַן אייגן הויז, וווּ יעדער קראָשניקער וואָס קומט אין לאַנד אַריין, האָט אַ היימיש־געזעלשאַפטלעכן אַדרעס — דעם „היכל קראָשניק". דאָ הערט ער וועגן אַמאָליקן שכן, אַ קרוב, אַ פרייַנד. דאָ דערמאָנט מען זכרונות און דערינערונגען פון דער אַלטער היים און פון דער קעגנווארט.

אונדזערע ערשטע חלוצים

1920. זייט פּוילן איז געוואָרן זעלבשטענדיק, האָט די יידישע יוגנט וועלכע האָט געלייענט אַ צייטונג און בוך, אָנגעהויבן צו פּאַרשטיין, אַז דער באָדן אונטער זייערע פּיס איז אַ וואַקלדיקער, אַז פּאַר יידן איז דאָס לעבן אין פּוילן נישט זיכער. האָט מען אָנגעהויבן עמיגרירן קיין צפון־און דרום־אַמעריקע, קיין פראַנק־רייך, ועל כולם — קיין ארץ־ישראל.

די ערשטע חלוצים זענען געווען: ר׳ יצחק בוכבינ־דער ז״ל, שלמה אורי, אפרים געלבערס אַיידעם. זיי זענען אויך געווען די גרינדער פון „מזרחי״ אין קראָשניק. אין דער זעלבער צייט האָבן אויך עולה געווען ר׳ יעקב גאָלדפּעלד ז״ל, אהרן ראָזענבערג און אַנדערע.

ביז צו דער פערטער עליה, ד.ה. ביזן יאָר 1925, זענען שוין געווען אין לאַנד צען משפּחות. נאָך דעם שווערן קריזיס פון דער פערטער עליה, האָט מען אָנ־געהויבן עמיגרירן קיין בראַזיל און צפון־אַמעריקע. פּאַר ארץ־ישראל האָט מען געמוזט דורכמאַכן הכשרה, כדי זיך קענען צופּאַסן צו ערד־אַרבעט און מלאכה.

די גרויסע אומרוען פון 1929 אין ארץ־ישראל, דאָס אויסשעכטן די חברונער ישיבה־בחורים, האָט אויפ־געטריסלט די גאַנצע ציוניסטישע יוגנט אין פוילן. מען האָט זיך אויפגעכאַפּט ווי בעת אַן אַלאַרם און געגומען זוכן פּאַרשידענע וועגן עולה צו זיין — לעגאַל אַדער אומלעגאַל. מען איז געפּאָרן קיין וואַרשע, אין פּאַלעסטינע־אַמט געפּאָדערט סערטיפיקאַטן. הונדער־טער יוגנטלעכע פון אַלע פּאַרטייען און ריכטונגען — פון מזרחי ביזן השומר הצעיר און גורדוניה, זענען אַוועק אויף פּאַרשידענע הכשרה־פונקטן. אַנדערע ווידער זענען מיט אַלערליי עקסקורסיעס, הגם פּאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות אין אויך מיט סכנות, אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. ניט יעדערן איז געלונגען צו דערגרייכן דעם ציל אויף אַזעלכע אומלעגאַלע וועגן.

דער שרייבער פון די זכרונות האָט געהאַט דאָס גליק צו קומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1934. דאָן האָב איך שוין געטראָפן אַ 60 קראָשניקער פאַמיליעס. אַ גרויסער טייל בחורים האָבן געווינט אין האָטעל „קראָשניק״, רחוב השוק 10, ביי דער פרוי נחמה פּעדער. דאָ האָט זיך געשאַפן דער ערשטער קראָש־ניקער קאָנטאַקט, איינער האָט געלערנט דעם צווייטן, געעצהט ווי אַזוי זיך איינצוארדענען.

מיר האָבן אין דער אַלטער היים נישט געבויט קיין הייזער, איז טאַקע שווער געווען זיך צוגעווינען מיט

קבלת־פּנים למשפּחת רוזנבוים מארה״ב. אויפנאַמע פאַר דער פאַמיליע ראָזנבוים פון אַמעריקע.

אָזאָ סאָרט אַרבעט. די ערשטע צייט זענען מיר אַזוי מיד געווען, אַז מ׳איז ווי דערהרגעטע אַוועקגעפאַלן אויף די בעטן. ס׳איז באמת געווען אַ שווערער איבער־גאַנג, אָבער מ׳ט דער צייט זענען מיר געוואָרן בוי־פאַכלייט. אין יענער צייט זענען קיין סך פאַבריקן נישט געווען.

דאָס יאָר 1936 האָט געבראַכט צוויי גרויסע ענדע־רונגען לרעה. דער איטאַליעניש־אַביסיניישער קריג און די אַראַבישע אומרועגן. די דאָזיקע צוויי געשעענישן האָבן געהאַט אַ שטאַרקע השפעה אויפן עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד. עס איז געוואָרן אַ שטאַרקע אַרבעט־לאָזיקייט, די בוי־אַרבעט האָט זיך כמעט אָפגעשטעלט. נאָך ערגער איז געווען די לאָגע אין חיפה און ירושלים, וווּ ס׳האָבן געווויינט צוזאַמען יידן און אַראַבער. יעדן טאָג זענען געווען קרבנות. אויך די אומלעגאַלע עליה איז פאַרקלענערט געוואָרן. קאַפּיטאַליסטן און מיטל־שטאַנד זענען איבערהויפט מער נישט געקומען. דער קריזיס איז געוואַקסן.

אין די ערשטע טעג פון די אומרועגן האָט קראָשניק באַצאָלט אַ טייערן פרייז, צוויי קרבנות: ר׳ זעליק לעווינסאָן ז״ל און ר׳ שלמה מרסון ז״ל. מיין געווע־זענער שכן ר׳ זעליק לעווינסאָן, מיט זיין גילדענער בארד, האָט געוואָלט מקיים זיין דעם בנין הארץ מיט מעשים — און טאָקע זיך אויפגעבויט אַ קליין הייזל אין דער שכונה מכבי חדשה. דערנאָך צו־געבויט פאַר דער משפחה, געזאָרגט, אַז די קינדער וועלן עולה זיין, זאָלן זיי האָבן וווּ אַריינצוגיין, ווייל אין יענער צייט איז אַ דירה געווען אַ גרויס פּראָבלעם. ר׳ זעליק ז״ל איז געווען אַ טאַטע נישט נאָר פאַר

ישיבת ועד יוצאי קראשניק בישראל בהשתתפות אורחים מפאריס: מר ז׳אק גולדבוים (נואם) וג׳ורג׳ גורפינקל (יושב לידו, משמאל).

זיצונג פון קראָשניקער קאָמיטעט אין ישראל, מיטן אַנטייל פון געסט פון פאַריז: זשאַק גאָלדבוים (רעדט) און זשאָרזש גורפינקעל (זיצט לעבן אים, לינקס).

קראָשניקער, נאָר פאַר יעדן איינעם. זיין ערשטע פראַגע צו יעדערן איז געווען: „וואָס פעלט דיר, וואָס דאַרפסטו?״ תמיד געטראַכט און גרייט געווען יענעם צו העלפן. ער האָט אין ארץ־ישראל זיך נוהג געווען פונקט ווי אין קראָשניק: אויפגעשטאַנען, וועט ס׳איז נאָך געווען פינצטער, געגאַנגען אין בית־המדרש דאַוונען מיט מנין. שבת אין דער פרי האָט מען געהערט זיין קלינגעדיק קול בעתן זאָגן תהילים אין דער בעל־שם־טוב שול, געוויס ווי אין דער אַלטער היים אין בית־המדרש.

צוויי וואָכן פאַר די אומרועגן האָט די משפחה לעווינסאָן זיך אַריינגעצויגן אין זייער הויז. ערב פסח תרצ״ז (2טער אפריל 1936) קומען זיי צו מיר, ווייל ס׳איז אוממעגלעך דאָרט צו זיין. מען שיסט אָן אויפ־הער. עס איז אַ סכנה. איך האָב זיי געבעטן צו בלייבן ביי מיר, ביז די געפאַר וועט פאָריבער. מיר האָבן צוזאַמען געפראַווט דעם סדר, מיט דער האָפענונג „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם״...

אָבער ליידער האָבן זיך די אומרועגן פאַרשטאַרקט. ר׳ זעליק האָט געוואָלט אַרויסנעמען דאָס ביסל מעבל מיט דער הילף פון שלמה מרסון און זיין זון. אָבער די מערדערישע אַראַבישע קויל האָט אויסגעלאָשן דאָס לעבן פון צוויי טייערע האַרציקע יידן הי״ד.

אין דער צווייטער וועלט־קריג

דער ערשטער סעפטעמבער 1939 איז אַ טרויעריקע דאַטע. מיט אים האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרניכטונג פונעם פוילישן און אייראָפעישן יידנטום.

וועט מיר האָבן באַקומען די שרעקלעכע ידיעות פון אונדזערע משפחות, נישט וויסנדיק גענוי ווער עס איז אומגעקומען און ווער עס איז געבליבן לעבן, האָט מען צוזאַמענגערופן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע קראָש־ניקער און אומגעגנט און געשאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט, אַן ארגון. מ׳האָט אויסגעקליבן אַ פאַרוואַלטונג וואָס האָט באַשטייערט אַלע לאַנדסלייט, אויפגעשטעלט אַ גמילות־חסד קאַסע, וווּ עס זאָל זיך קאָנען וועגדן דער נייער אָדער אַלטער עולה, וועלכער נייטיקט זיך אין הילף.

אין די פערציקער יאָרן, האָט די עקאָנאָמישע לאָגע אין ארץ־ישראל באַדייטנדיק זיך פאַרבעסערט. דער מסחר האָט זיך אַנטוויקלט. צוליבן אַריינטרעטן פון

אַמעריקע און ענגלאַנד אין דער מלחמה קעגן דייטש־לאַנד, זענען דאָ געווען מיליטעריש באַזעס און גרויסע גאַרניזאָנען. אַ טייל פון אונדזערע קראָשניקער האָבן זיך אַרויפגעאַרבעט.

די גמילות־חסד קאַסע וועלכע מיר האָבן געגרינדעט, האָט בלויז געקענט געבן הלוואות, אָבער אונדזער ציל איז איצט געווען צו העלפן קודם כל די לאַנדסלייט פון דער שארית־הפליטה וואָס קומען אין לאַנד, געבן זיי די ערשטע הילף ביז זיי וועלן זיך איינאָרדענען.

האָבן מיר זיך פֿאַרבונדן מיט אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, וואָס אויך זיי האָבן זיך שוין געהאַט אָרגאַניזירט און געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט פֿאַר דער שארית הפליטה — מיט שלמה זעלינגער בראש. די צוויי פֿאַרוואַלטונגען האָבן געמיינזאַם געזאָרגט פֿאַר די קראָשניקער וואָס זענען ניצול געווארן פון היטלער־ריסטישן מבול, געגעבן זיי ברודערלעכע הילף, וואַרעמ־קייט און געהאָלפן זיך איינאָרדענען.

אין מדינת ישראל

1948. ישראל וועלט זעלבשטענדיק. אַ נייע מלחמה. נייע צרות. אָבער אויך פרייד. אַן אייגענע יידישע מדינה. נאָר די עקאָנאָמישע לאַגע איז ערגער געווארן. ס׳איז אונדזער קריג — און אין מלחמה־צייט איז נישטאָ קיין אָרט פאַר נאָרמאַלע אַרבעטן.

אין משך פון עטלעכע יאָר איז אונדזער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט באדייטנדיק געוואַקסן — ביז 200 משפחות. אונדזערע קראָשניקער זענען אַקטיוו איבעראַל וווּ זיי געפינען זיך. עס איז געקומען פון בראַזיליאַנער ארגון גב׳ באַשע ענגלענדער מיט צוויי טויזנט קילאָ שפייז־פראָדוקטן, וואָס איז אין יענער „צנע״־תקופה געווען זייער וויכטיק: פעטקייטן, זייף, צוקער, רייז און אַנדערע פראָדוקטן. יעדער קראָשניקער האָט באַקומען אַ טייל. אויך פון אַמעריקע זענען געקומען שפייז־פעקלעך פאַר אונדזערע קראָשניקער. ס׳האָבן אויך אַנגעהויבן קומען היימישע טוריסטן פון אַמעריקע. מען האָט פאַר זיי איינגעאָרדנט וואַרעמע אויפנאַמעס, מען האָט זיך צוזאַמען געפרייט, טאַקע ווי מיט אייגענע, נאָענטע קרובים, מיט וועלכע מען האָט זיך לאַנג נישט געזען.

די טעטיקייט פון דער גמ״ח־קאַסע איז געווארן גע־פירט דורך יצחק בוכבינדער ז״ל. ער האָט פשוט זיין פרנסה פארנאָכלעסיקט. פאַר דעם הייליקן צוועק איז

חנוכת־הבית של היכל קראשניק; הנואם: יצחק בוכבינדר ז״ל.
חנוכת־הבית פון היכל קראָשניק;
עס רעדט: יצחק בוכבינדער ז״ל.

ער געפאָרן אויף עטלעכע חדשים קיין פאַריז און ברא־זיל, כדי שאַפן געלט אויף צו ענדיקן דאָס הויז. זיין זאָרג פֿאַר דעם הויז און פאַר אַלץ וואָס איז נוגע קראָשניק — איז זיך נישט פאַרצושטעלן. גאַנצע צוואַנ־ציק יאָר האָבן מיר יעדן זונטיק אין אָוונט געהאַט זיצונגען ביי בוכבינדערן אין שטוב. פאַרשטייט זיך, אַז אויך פרוי בוכבינדער האָט געמוזט דערפילן אַן אויפגאַבע: שטעלן כיבוד פאַר 15 מענטשן...

יעדע שוועריקייט וואָס האָט זיך געשאַפן, האָט זי ר׳ יצחק ז״ל תמיד גרינג געמאַכט, ווייל ער האָט אַלץ גענומען אויף זיך. ערע זיין אָנדענק!

סוף־כל־סוף, נאָך 5 יאָר, איז דער בנין „היכל קראָש־ניק״ געענדיקט געווארן אין סעפטעמבער 1960.

קראָשניקער נדבנים פאַרן „היכל קראָשניק״ און פאר אונדזער גמילות־חסדים קאַסע

די אַקטיווע טעטיקייט פון דער גמילות־חסדים קאַסע האָט זיך פאַקטיש אָנגעהויבן אין יאָר 1952, נאָכן ערשטן באַזוך אין ישראל פון מיינע קוזינען אידאַ און אייב הערשזאָן, וואָס איז דעמאָלט געווען פרעזי־דענט פון דער קראָשניקער סאָסייטי אין די פאָר־־שטאַטן. דער וואַרעמער קבלת־פנים פאַר די געסט און די האַרציקע רייד פון אייב הערשזאָן — האָבן געגעבן רעזולטאַטן.

די ערשטע אָנגעזעענע סומען סיי פאַרן „היכל קראָשניק״, סיי פאַר דער הילפס־קאַסע, זענען געקומען פון די צוויי אויבנדערמאָנטע לאַנדסלייט. נאָך מער: אייב האָט ניט נאָר אַליין געגעבן טויזנטער, נאָר אויך געמוזט באַשטייערונגען ביי פיל פון זיינע קליענטן

אין אַמעריקע מיט וועלכע ער איז געווען אין האַנדלס־באַציאונגען.

צום חנוכת־הבית פון דעם היכל קראָשניק אין תל־אביב זענען געקומען פיל געסט פון אויסלאַנד, און צווישן זיי — אידא און אייב הערשזאָן, וואָס האָבן מיטגעבראַכט שפּענדערס, וועלכע האָבן געגעבן יעדער צו 3 טויזנט ל״י. דעריבער איז ניט קיין וווּנדער, וואָס דעם כבוד פון איבערשניידן די באַנד איז טאַקע צו־געטיילט געוואָרן אייב הערשזאָן. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין אייניקע זיצונגען אויף וועלכע ס׳איז באַהאַנדלט געוואָרן דער טעטיקייט־פלאַן פון „היכל־קראָשניק״:

אַ ביבליאָטעק פון רעליגיעזע ספרים און יזכור־ביכער;

אַ מצבה מיט די נעמען פון אַלע קדושים, די קרבנות פון די דייטשע רציחות;

אַ גמילות־חסדים קאַסע;

און אחרון אחרון חביב — אַ בית תפילה, וווּ יידן זאָלן דאַוונענען אין אַ שול וואָס פאַרייביקט אונדזער שטעטל.

ביים געזעגענען דעם גאַסט, האָט זיךווידער אַנט־פּלעקט דאָס וואַרעמע יידישע האַרץ און ער האָט געשפּענדעט 6 טויזנט ל״י פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע.

פאַר די לעצטע 10 יאָר האָט די קאַסע באַקומען אַ 20 טויזנט ל״י — בלויז פון די הערשזאָנס. דאָס האַרץ מיט דער קעשענע קלאַפּט ביי זיי אין איין ריטם.

ס׳איז אויך וויכטיק צו דערמאָנען, אַז דעם גרעסטן טייל פון דער אינערלעכער אויסשטאַטונג אין דער שול, ווי די פאַרהאַנגען, טישטעכער, האַנטעכער אאנ״ד, זענען דערגרייכט געוואָרן אַ דאַנק די שפּענדונגען פון פרוי אידא הערשזאָן (אַליין ניט קיין קראָשניקערין, זי שטאַמט פון גער), איז איר אָבער נאָענט און טייער די קראָשניקער משפּחה, באַזונדערס די אין ישראל.

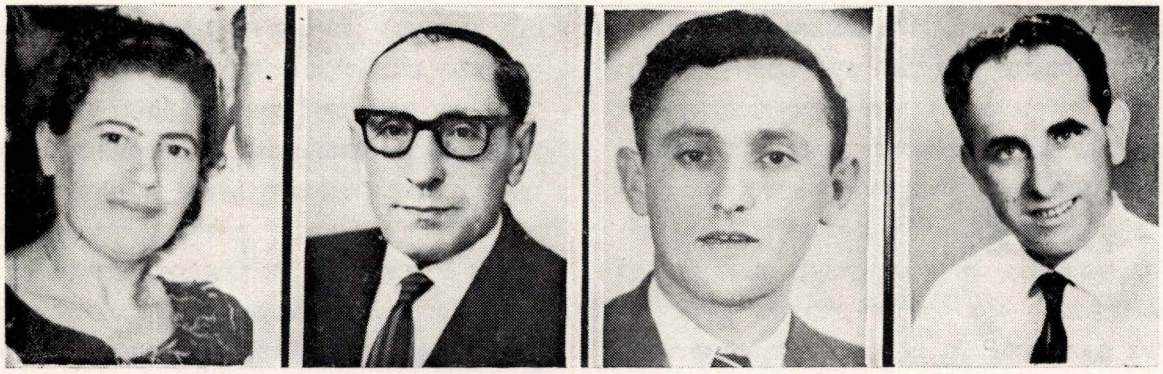
דאָס פאָרפאָלק הערשזאָן פון ניו־יאָרק האָט זיך ערלעך פאַרדינט אונדזער אַלעמענס אַנערקענונג.

די קראשניקער לאנדסלייט אין ארץ־ישראל אין די יארן 1942-1959

רחל מורמיסקי, גבעתיים

איך וויל אָנהייבן פונעם יאָר 1942, ווען ס׳איז אָפּיציעל געשאַפן געוואָרן אין ארץ־ישראל אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט — דער „ארגון יוצאי קראָשניק״.

אין יענער תקופה האָבן אין לאַנד זיך געפונען עטלעכע משפּחות פון קראָשניק, וואָס זענען געקומען קיין ארץ־ישראל אין די צוואַנציקער יאָרן — מערסטנ־טייל מיטגלידער פון „מזרחי״. שפּעטער, אין די סוף צוואַנציקער און אָנהייב דרייסיקער יאָרן, זענען געקו־מען קיין ארץ־ישראל חברים פון „פועלי ציון״ אוך „גורדוניה״ — אַ חלוצישע יוגנט.

ועדת המערכת של „ספר קראשניק״.

מימין לשמאל: יעקב אנדר, שמואל בראנד, שמואל גולדנר ורחל מורמיסקי (בק).

פון רעכטס אויף לינקס: יעקב ענדער, שמואל בראנד, שמואל גאָלדנער און רחל מורמיסקי (בעק).

רעדאַקציע־קאָלעגיע פון „ספר קראָשניק״.

הכנסת ספר־תורה ע״י הזוג לייבוביץ׳ להיכל קראשניק בתל־אביב — פורים, 1959.
דאָס פֿאַרפֿאַלק לייבאָוויטש ביים אריינשטעלן אַ ספר־תורה אין היכל קראָשניק — פורים, 1959.

אין יענע יאָרן פֿלעגן די קראָשניקער אָפּט זיך טרעפֿן, אויך העלפֿן אייניער דעם צווייטן, ספּעציעל די נייע־געקומענע. מען פֿלעגט זיך צוזאַמענקומען אויף שמחות, און יעדן פּורים — מסיבות. אָבער אָפּיציעל זענען מיר נישט געווען אָרגאַניזירט.

ערשט אין יאָר 1942 האָט מען געגרינדעט דעם „אירגון״. איך געדענק, אַז דעמאָלט זענען אָנגעקומען עטלעכע יידן פון קראָשניק, וואָס האָבן זיך אַרויס־געריסן פון גיהנום. זיי האָבן געבראַכט די טרויעריקע ידיעות וועגן די געטאָס, קאָנצענטראַציע־לאָגערן און וועגן אומקום פון פּוילישן יידנטום. אויף דער איניציאַטיוו פון יצחק בוכבינדער ז״ל איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ צוזאַמענטרעף, וועלכער איז פאָרגעקומען אין דער שול וווּ ער האָט געדאָוונט. צווישן די אָנטיילנעמער זענען געווען: בוכבינדער, גאָלדפּעלד, ערליך, לייכטער, ניסענבוים און די שרייבערין פון די שורות. מעגלעך, אַז עס זענען געווען נאָך אַנדערע.

נאָכן ערשטן צוזאַמענקום האָבן מיר אָנגעהויבן צו טרעפֿן זיך יעדן זונטיק און דורכגעפירט די ערשטע געלט־זאַמלונג אויף צו שאַפֿן אַ גמילת־חסד קאַסע. נאָך דער זאַמל־אַקציע האָט יעדער קראָשניקער משפּחה געצאָלט אַ חודש־אָפּצאָל. מ׳איז פּשוט געגאַנגען אין די היימען און צונויפּגענומען צו 10 פּיאַסטער פון די מיט־גלידער. אין יענער צייט האָבן זייער פּיל בייגעטראָגן צו דער הצלחה פון „אירגון״ די קראָשניקער פרויען מיט זייער טיכטיקער מיטבאַטיילונג. ספּעציעל האָבן זיך אויסגעצייכנט: חנהלע דערדיקמאַן, שושנה ראָזענ־בערג, זיסעלע ציטערבוים, יהודית געלבארט און אַנדע־רע. מיר פלעגן אין די זונטיקן זיך צונויפקומען בייַ צדוק ערליך אין הויז. ער האָט אונדז אָפּגעגעבן אַ צימער פאַר אונדזער טעטיקייט. ביסלעכווייז האָבן מיר אַרײַנגעצויגן אַלץ מער קראָשניקער יידן אין דער אַרבעט: שלמה געלבארט, אשר סאמבאָר, און פיל אַנדערע.

אונדזער עיקר אַקטיוויטעט איז דאַן באַשטאַנען אין שאַפן געלט־מיטלען, כדי צו העלפן די נויטבאַדערפֿטיקע. מיר האָבן אויך אָנגעהויבן אַרויסגעבן קליינע הלוואות. אין פאַל פון באַלדיקער, נויטוועדיקער הילף האָט זיך געפונען אַ קאָמיטעט־מיטגליד וואָס האָט דערלייַדיקט, „מתן בסתר", אַז קיינער זאָל פון דעם נישט וויסן — און דער וואָס האָט באַקומען די הילף, האָט זיך נישט געפילט געטראָפן.

ווי אין יעדן אירגון, איז אויך ביי אונדז געווען אַ קאָמיטעט און אַ פאַרזיצער — ה׳ בוכבינדער. מיט דער צייט האָט די גאַנצע טעטיקייט זיך אַריבערגעטראָגן צו בוכבינדערן אין שטוב. ער איז געווען פון די ערשטע קראָשניקער וואָס זענען געקומען אין לאַנד און דאָ געשאַפן זיין היים און אויפגעשטעלט אַ פאַרצווייגטע משפחה. הגם זיין מאַטעריעלע לאַגע איז נישט געווען פון די בעסטע, דאָך האָט יעדער קראָשניקער וואָס איז אין יענע יאָרן געקומען אין לאַנד — געטראָפן ביי אים אַ היים. זיי האָבן זיך פשוט געטיילט מיטן לעצטן ביסן. זיין פרוי איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן פון אויפנעמען מענטשן און פאַר יעדן איינעם געהאַט אַ גוט וואָרט.

במשך פון יאָרן האָבן מיר יעדע וואָך געפירט זיצונגען ביי בוכבינדערן אין שטוב. טיילמאָל זענען זיך צונויפגעקומען אַן ערך 20 מאַן — און יעדן איינעם האָבן זיי אויפגענומען מיט אַ ליבן שמייכל, מיט טיי און צוביים.

דאָס איז געווען איינע פון די שענסטע תקופות אין דער טעטיקייט פון די לאַנדסמאַנשאַפטן. בוכבינדער האָט זיך קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט פון וועלכער ס׳איז אַרבעט לטובת הכלל. ביי יעדער אונטערנעמונג איז ער געווען פון די אַקטיוסטע. דאָס וואָרט „ניין" אָדער „איך קען נישט" — איז אים געווען פרעמד. די גאַנצע פרייַע צייט האָט ער געווידמעט דעם אירגון. קיין שום שליחות איז אים נישט געווען צו שווער, זיין היים איז געווען אָפֿן פאַר יעדן באַזונדער און פאַר אַלע צוזאַמען. נישט איינמאָל האָב איך באַוווּנדערט די פרוי בוכבינדער — ביי זיי האָט געהערשט אַזאַ וואַרעמקייט, אַזאַ רויקייט. מיט איר האַרציקייט און אויפמערקזאַמקייט האָט זי געשאַפן די געהעריקע אַטמאָספער. אַ דאַנק איר האָט בוכבינדער געקענט אַזוי טריי זיך אָפּגעבן דעם אירגון.

1945. די מלחמה האָט זיך געענדיקט. מיר זענען

טכס הכנסת ספר־תורה של הרבי מטורבין ל„היכל קראשניק" בתל־אביב.
די פייערונג פון אַריינשטעלן די ספר־תורה פונעם טאָרבינער רבין זצ״ל אין ארון־קודש פון היכל קראָשניק.

בנין היכל קראשניק בתל־אביב

דער היכל קראַשניק אין תל־אביב

געוואָרן פון דעם שרעקלעכן חורבן, וואָס קיינער האָט זיך נישט געקענט פאָרשטעלן; מיר זענען אַלע דערשיטערט געוואָרן מיטן אומקום פון אונדזערע נאָענטסטע. פון הונדערטער משפחות איז קיין זכר נישט געבליבן; נאָר איינצלנע מענטשן פון גרויסע, פאַרצווייגטע פאַמיליעס זענען ניצול געוואָרן. אַ סך פון זיי זענען געקומען אַהער און דאָ אָנגעהויבן אַ ניי לעבן.

ערשט דעמאָלט האָט זיך אַנטוויקלט אין אונדזער אירגון אַ פיבערהאַפטע טעטיקייט. מיר האָבן באַנייט אונדזערע קאָנטאַקטן מיטן קראַשניקער פאַרבאַנד אין אַמעריקע, וועלכער עקזיסטירט שוין פון 1886 יאָר און מיטן פאַרבאַנד פון בראַזיל. די גרעסטע מאַטעריעלע הילף איז געקומען פון אַמעריקע, אויך בראַזיל האָט אַ סך געהאָלפן. אַ דאַנק דער דאָזיקער שטיצע און אונדזער איניציאַטיוו, האָט זיך איינגעגעבן צו העלפן די קראַשניקער געקומענע, נאָך דער מלחמה.

הגם די הילף איז נישט געווען צו גרויס, איז אַבער דאָס געפיל אַז ס׳איז דאָ צו וועמען זיך צו וועגדן — געווען אַ וויכטיקע דערמוטיקונג פאַרן נייעם עולה. מען האָט געווּסט וווּ צו טרעפן לאַנדסלייט — און אין יענע טעג איז עס געווען פון גרויסער באַדייטונג. יעדער נייער עולה האָט באַקומען 10 ל״י — און פאַר דעם געלט האָט ער געקאָנט זיך אָנטאָן.

דער אירגון אַלס גאַנצער און יעדער באַזונדער האָבן געהאָלפן איינעם דעם צווייטן.

דער ערשטער באַזוכער אין ישראל פון די קראַשניקער אין אַמעריקע, איז געווען אייב הערשזאָן. די פרייד מיט זיין קומען איז געווען גרויס, ס׳איז אויך געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע נאָענטסטע וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

מיטן אָנקומען אין לאַנד פון שמואל בראנד, שלמה טענענבאום, יעקב ענדער, וועלכע האָבן זיך אַרייַנגעוואָרפן אין דער אַרבעט פון אירגון, האָט דער צוזאַמענשטעל פון קאָמיטעט זיך אויסגעבריייטערט. צו אים האָבן געהערט: דער פאָרזיצער בוכבינדער ז״ל, שמואל גאָלדנער, יאקוב גאָלדפעלד, ערליך, שלמה געלבארט, זיסעלע ציטרינבוים, רחל מורמיסקי, חנהלע דערדיקמאן, יהודית געלבארט, משה פיינגאָלד, אשר סאמבאָר, שמואל בראַפמאַן, בן־ציון בראיער, בעלא וויס און אַנדערע. ביים וויילן דעם קאָמיטעט, האָבן

מיר זיך געפירט דעמאָקראטיש, ווי עס פאַסט פאַר אַ פאָרגעשריטענער געזעלשאַפט. דאָך זענען שטענדיק געווען נאָך מענטשן וואָס האָבן געוואָלט עפעס טאָן פאַרן אירגון. פאַר אַזעלכע איז תמיד געווען אַן אָרט ביי אונדז.

פאַרשטייט זיך, אַז צווישן אונדזערע לאַנדסלייט געפינען זיך מענטשן וואָס געהערן צו פאַרשידענע פאָליטישע ריכטונגען. אָבער ביי דער לאַנדסמאַנשאַפט־לעכער אַרבעט איז מען געווען אייניק — דאָ זענען נישט געווען קיין פאַרטייען, קיין פאָליטיק — ס׳האָט עקזיסטירט נאָר די ארבעט פאַרן אירגון ווי איינע פון די הייליקסטע אויפגאָבן.

צו די זיצונגען איז מען געקומען נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג און נישט איינע פון די פרויען האָט איבערגעלאָזן קליינע קינדער און איז געגאַנגען זיך פאַרנעמען מיט קראָשניקער טעטיקייט.

מיט דער צייט איז אויפגעקומען דער געדאַנק אויפצוביען אַ הויז־מאָנומענט — „היכל קראשניק". מיר האָבן זיך אַריינגעווארפן אין דער דאָזיקער אַרבעט מיט דער גרעסטער התלהבות. ביי אַ טייל חברים פון ועד האָט עס צוגענומען טעג און וואָכן, זיי האָבן פאַר־נאַכלעסיקט זייערע פריוואַטע ענינים און זיך אָפגעגעבן מיטן שאַפן מיטלען צו בויען דאָס הויז.

די גרעסטע פינאַנסיעלע הילף פאַר דעם צוועק האָט געגעבן אַמעריקע, דערנאָך — בראזיל און פראנקרייך. מען מוז אָבער אונטערשטרייכן, אַז אַממערסטן האָבן בייגעטראָגן די קראָשניקער אין ישראל.

איינער פון די אַקטיוסטע טוער ביים בויען דעם „היכל קראשניק" איז געווען בן־ציון בראיער. אַ דאַנק אים, ביי דער מיטהילף פון ה׳ בוכבינדער און דעם גאַנצן קאָמיטעט, האָבן מיר אין 1959 יאָר דערלעבט צום חנוכת הבית פון אונדזער „היכל קראשניק ע״ש קדושי קראשניק". די דערעפענונג איז פאָרגעקומען זייער פייערלעך, מיטן אָנטייל פון קראָשניקער פון אַמעריקע, בראַזיל און פראַנקרייך, ווי אויך מיט דער באַטייליקונג פון גרויסע פערזענלעכקייטן פון לאַנד — הרב כהנא, פראָפ. נוראָק, הרב אונטערמאַן א. אַנד., ווי אויך דער וויצע־בירגערמייסטער פון תל־אביבער שטאָטראַט — הרב בויער.

וויכטיקע דאטן און געשעענישן אינעם לעבן פון דער קראשניקער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

אין יאָר 32—1931 זענען איינגעהאַלטן געוואָרן ענגע פאַרבינדונגען צווישן די קראָשניקער אין ארץ־ישראל. אַ ריי לאַנדסלייט האָבן אין יענער תקופה פאַרלאָזט דעם קיבוץ רמת־רחל און געשאפן אין תל־אביב אַ מין „קאָמונע". דער וואָס האָט געאַרבעט, האָט אין אָוונט געבראַכט אַ ברויט מיט אַ העכינג — און אַלע האָבן געגעסן. די פרוי שבע רייס האָט די אייניזאַמע לאַנדסלייט פאַרבעטן צו זיך אויף שמחת־תורה. זי האָט אויך געהאָלפן אייניאַרדענען אויף אַרבעט קראָשניקער מיידלעך און פרויען.

אין יאָר 1934 האָבן זיך געפונען אין לאַנד אַ פופציק קראָשניקער. די שבתדיקע סעודה פלעגן מיר פירן ווי אין דער אַלטער היים.

דעם רעסטאָראַן פון נחמה פעדער אויף רחוב השוק 10 אין תל־אביב, וווּ עס כלערן זיך טרעפן אונדזערע לאַנדסלייט, האָט מען גערופן „קראָשניקער האָטעל". יעדער קראָשניקער וואָס איז אין יענע יאָרן געקומען קיין ארץ־ישראל, האָט דאָרט געגעסן און געשלאָפן.

שוין אין יאָר 1936 איז געווען טעטיק אַ הילפס־קאַסע ביי די קראָשניקער, וועלכע האָט געהאָלפן אַן אויפגאָבע צו העלפן נויטבאַדערפטיקע משפחות. מיט אַ יאָר פריער איז פאַרגעקומען די ערשטע אונטער־נעמונג פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל — אַ פורים־אָוונט אין דער ווויונונג פון שלמה גערלבארט אין תל־אביב, אויף רחוב יסוד המעלה.

אין יאָר 1939 איז ווידער געמאַכט געוואָרן אַן ערנסטער פרווו צו אַרגאַניזירן זיך אלס לאַנדסמאַנ־שאַפט. אין איינעם פון די „שטיבלעך" אין תל־אביב

בחנוכת היכל קראשניק בתל־אביב
אויף דער פייערונג פונעם חנוכת־הבית פון היכל קראשניק אין תל־אביב.

איז פאַרגעקומען אַן אסיפה, אויף וועלכער עס האָבן געשריבן: יצחק בוכבינדער ז״ל, יעקב־שיע ניסענבוים, בנימין לייכטער. די עיקר פראַגע איז געווען: „וואָס טאָן?״ אייניקע לאַנדסלייט האָבן אָנגעהויבן זאַמלען געלט, ממש גיין צו קראַשניקער אין די שטובן און צונויפגענומען פיאַסטערס.

אין חנוכה 1939 איז פאַרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג פון קראַשניקער. דאָרט איז דער עיקר געשריבן געוואָרן וועגן די געשעענישן אין פוילן און די מלחמה־אַטמאָספער. ווידער האָט מען זיך אומגעקערט צו דער שטענדיקער טעמע: גמילות־חסד קאַסע. מיר האָבן געבעטן גרעסערע באַשטייערונגען. מ׳האָט באַשלאָסן צוטיילן הלוואות לויט פאָלגנדיקע קריטעריומס: אַן איינצלנער — 10 ל״י; אַ פאַרפאָלק — 15 ל״י; אַ משפחה מיט קינדער — 20 ל״י.

די ערשטע אזכרה נאָך די קדושים פון קראַשניק איז פאַרגעקומען אין טאָג פון „עוצר״ (אַרויסגאַנג־פאַרבאָט) אינעם שוין דערמאָנטן בית־כנסת „סיני״.

אין יאָר 1940, ווען פישל כאראש איז מיט געזאַנדערס אַרמ״י געקומען קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין עפולה, האָט ער געבעטן אַן הלוואה פון עטלעכע פונט. דעמאָלט איז באַנייט געוואָרן די טעטיקייט פון דער גמילות־חסדים קאַסע. אַ געוויסן מוצאי־שבת, אין בית־הכנסת „סיני״ אויף לעווינסקי־הערצל אין תל־אביב, ווו עס האָבן געדאָוונט די קראַשניקער, איז אויף אַ צוזאַמענטרעף באַשלאָסן געוואָרן צו באַנייען די טעטיקייט פון דער הילפס־קאַסע. אין דעם צוזאַמענטרעף האָבן זיך באַטייליקט: חנה׳לע דערדיק־מאַן ז״ל, גאָלדפעלד ז״ל, מאָטל זיסבערג ז״ל, י. בוכבינדער ז״ל, צדוק ערליך ז״ל, ירחמיאל פרייבערג אאנ״ד.

אין יאָר 1944 האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן אין לאַנד די ערשטע ניצול־געוואָרענע לאַנדסלייט פון דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע. מיר האָבן ברודערלעך אויפגענומען די שארית הפליטה פון פוילן, בעלגיע און פראַנקרייך, געהאָלפן זיי מאַראַליש און מאַטעריעל, איינגעאָרדענט זיי אויף אַרבעט.

דערנאָך איז אַ דעלעגאַציע פון דער לאַנדסמאַנשאַפט

הכנסת ספר־תורה לביה"כ של היכל קראשניק.
די פייערונג פון אַריינשטעלן אַ ספר־תורה אין שול פון היכל קראָשניק.

געפאָרן אין קיבוץ רמת־יוחנן אָפצונעמען אַכט קראָשניקער קינדער וואָס זענען דעמאָלט געקומען קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1945 האָבן מיר געשיקט קיין קראָשניק באַקליידונג און שיך. נאָר אין די יאָרן 1949 און 1950 האָבן די קראָשניקער אין בראַזיל אָנגעהויבן שיקן פאַר דער שארית הפליטה וואָס איז געקומען אין יידישן לאַנד — שפּייז־פעקלעך, אָנטאָן, שיך, זייף און אַנדערע אַרטיקלען. מיר האָבן איינגעשטעלט אַ סימבאָלישן אָפּצאָל פאַר יעדער פעקל — 3 ל"י.

אין די יאָרן פון „צנע" (באַשיידנקייט־רעזשים, וועו מ'האָט איינגעפירט רעגלאַמענטירטע שפּייז־צוטיילונג), האָבן די קראָשניקער אין אַמעריקע געהאָלפן זייערע לאַנדסלייט אין ישראל מיט געלט־שטיצע און פעקלעך שפּייז און בגדים. אין יאָר 1950 זענען אויך פון פאַריז געקומען אַהער פעקלעך און אַנדערע פאַרמען פון הילף.

אין 1955 איז איינגעקויפט געוואָרן אין תל־אביב די געביידע „היכל קראשניק". אין יאָר 1956 האָט מען געלייגט דעם גרונטשטיין און צוגעטרעטן צו דער בויונג און אין חודש נאָוועמבער 1960 איז פאַרגעקומען דער חנוכת הבית.

גזירת הסרט ע"י מר אנדר מארה"ב בחנוכת־הבית של היכל קראשניק.
די צערעמאָניע פון אויבערשניידן די באַנד דורך ה' ענדער פון אַמעריקע, ביים דערעפענען דעם היכל קראשניק.

דער גייסט פון די קדושים ווערט תמיד לעבן צווישן אונדז

(באַגריסונג־רעדע פון שמואל גאָלדנער ביים חנוכת־הבית פון היכל קראָשניק)

כבוד הראש הראשי, כבוד סגן ראש העיר, כבוד יו״ר המועצה הדתית, אורחים נכבדים, נציגי מוסדות שונים, רבנים ואורחים מחוץ לארץ — היו ברוכים שלא חסכתם מזמנכם היקר והתפניתם מטרדת ערב החג ובאתם להשתבץ בשמחתנו הכפולה — חנוכת בית־הכנסת והכנסת ספרי התורה.

מורי ורבותי! איך געפין זיך אין אַ פאַרלעגנהייט, אין אָנווועזנהייט פון די חשובע אורחים און געסט — רבנים גדולי הדור און גרויסע און אָנגעזעענע מנהיגים פון לאַנד. איך מוז רעכט ביי אונדזער גרויסער שמחה פון חנוכת הבית פונעם בית הכנסת לזכרון קדושי קראָשניק און בנין „היכל קראָשניק״ צוליב אונדזערע שוועסטער און ברידער פון צפון און דרום־אַמעריקע וואָס האָבן איבערגעלאָזן זייערע פריוואַטע געשעפטן און זענען ספעציעל געקומען צום חנוכת־הבית, כדי צו זען ווי דער טרוים פון יאָרן, נאָך די פיל געלט־אָנשטרענגונגען וואָס זיי און מיר האָבן געמאַכט — איז פאַרווירקלעכט געוואָרן. פון אונדזערע אויגן שפרודלט אַרויס פרייד, זעענדיק דעם הערלעכן בנין וועלכער דאַרף קאָסטן אַ 200 טויזנט פונט, אַז ער איז שוין דערגאַנגען צו דער מדרגה אין וועלכער מיר זענען אים היינט.

מיר זענען נישט קיין סך, מיר זענען אויך נישט קיין גבירים אדירים, מיר ציילן סך־הכל עטלעכע הונדערט משפחות, געבליבענע פון גרויסן חורבן. כמעט אַלע קעמפן מיר געגוג שווער אויפן ביסעלע פרנסה. דאָך האָט יעדער איינער פון אונדז זיך געטיילט מיט זיין שטיקל ברויט, כדי זיין אַ מיטשותף אין דעם

בחנוכת־הבית של היכל קראשניק בתל־אביב, בנוכחות הרב הראשי יהודה־איסר אונטרמן (שני מימין), מברך מר שמואל גולדנר (ליד המיקרופון).
אויפן חנוכת־הבית פון „היכל קראָשניק״ אין תל־אביב, מיטן אָנטייל פון הויפט־רב יהודה־איסר אונטערמאַן (דער צווייטער רעכטס). עס באַגריסט שמואל גאָלדנער (ביים מיקראָפאָן).

בני־קראשניק מחו"ל בחנוכת הבית של היכל קראשניק.
קראָשניקער פון אויסלאַנד אויף דער חנוכת־הבית פייערונג פון היכל קראָשניק.

וויכטיקן ציל — אויפצובויען אונדזער בנין. איצט וועלן מיר כאָטש געפינען אַ ביסל טרייסט אין אונדזער גרויסן אומגליק — נאָכן פאַרלירן אונדזערע נאָענט־סטע: עלטערן, פרויען און קינדער, שוועסטער און ברידער. די גאַנצע צייט האָבן מיר נישט געקענט געפינען קיין רו. טאָג און נאַכט זענען געשטאַנען פאַר די אויגן אונדזערע טייערע קדושים און געפאָדערט: ברענגט אונדז צו קבר ישראל!

פיל פון אונדז זענען געשטאַנען ביי די גאַז־אויוונס און געוועון עדות פון די גרויזאַמסטע פיינען און טויט פון די קדושים. מיר פאַריתומטע, וועלכע קאָנען נישט גיין אפילו אויף קבר אבות, וועלכע האָבן אפילו נישט געזאָגט קיין קדיש, וועלכע קאָנען אפילו נישט שטעלן קיין מצבה אויף זייערע קברים — האָבן פאַר קיין פאַל נישט געקאָנט אין זיי פאַרגעסן! אין די שלאָפלאָזע נעכט האָבן מיר די קדושים געזען פאַר די אויגן און זיי געהערט רופן: פאַרגעסט אונדז נישט! מיר האָבן נישט געטאָן קיין טובה, נאָר מיר האָבן דערפילט אונדזער פליכט פון כבד את אביך ואת אמיך!

„זכור ימות עולם ביגו שנות דור ודור, שאל אביך, ויגדך זקניך ויאמרו לך" — מיר האָבן פאַרגעדענקט די פאַרגאַנגענע יאָרן, געדענקט אונדזערע עלטערן און קרובים און געדענקט זייער לעצטע בקשה און תפי־לה — אויב ווער פון זייערע קינדער וועט בלייבן לעבן, וועלן זיי נישט אָפשטאַרבן אויף אייביק. מיר האָבן אויך געדענקט את מי שאמר והיה העולם און מיר האָבן געבויט די שול צו זייער אָנדענק. ווייל דער גאַנצער אינהאַלט פון אונדזערע קדושים אין משך פון זייער לעבן איז געווען אין די בתי כנסת און בתי מדרשים — אין תורה און מעשים טובים. מיר, די יתו־מים, האָבן דערפילט זייער בקשה און געשטעלט זיי אַ מצבה אין דער פאָרם פון אַ בית־כנסת.

ביי דוד המלך איז נישט דערמאָנט קיין מיתה, ווייל ער האָט געלאָזן נאָך זיך אַ זון אַזאַ ווי ער. מיר, טייערע קראָשניקער, אַ דאַנק דעם וואָס מיר האָבן מיט טרייי־הייט און איבערגעבנקייט געטאָן אַלץ מעגלעכעם מכבד צו זיין דעם זכרון פון אונדזערע עלטערן — דערפאַר וועט זייער גייסט שטענדיק לעבן צווישן אונדז. נישט לייכט איז אונדז אָנגעקומען צו בויען דאָס דאָזיקע הויז. ווי אַזוי האָבן מיר, אַ קליין הייפל מענטשן, גע־

קאָנט דאָס דורכפירן? איך וויל באַזונדערס באַגריסן די מענטשן וואָס האָבן זיך ספּעציעל פאַרדינט דעם שבח איצט, אין דער פייערלעכער שעה פון חנוכת־הבית.

זאָל זיין געבענטשט מיסטער ענדער — פּרעזידענט פון די קראָשניקער אין אַמעריקע, וואָס האָט מיט ענטוזיאזם און מסירות־נפש אָרגאַניזירט אַלע קראָש־ניקער אין די פאַר. שטאַטן און מיט דער הילף פון די איבערגעבענע עסקנים דאָרט — שלמה זעלינגער, שלום ווינער, בערל פאפאר — מיטגעריסן אַלעמען און זיי האָבן טאַקע דעם גרעסטן חלק אין דאָזיקן בנין.

זאָל זיין געבענטשט מיסטער לייבאָוויטש, וואָס האָט אַ גרויסן חלק אין דער שול און וועלכער האָט געבראַכט פאַר איר אַ נייע ספר־תורה. זאָל אים און זיין פרוי גאָט געבן אריכות ימים ושנים.

זאָל זיין געבענטשט אונדזער זקן שבחבורה, מר בוכבינדער, דער עלטסטער פון אונדז אַלע, איינער פון די ערשטע מזרחיסטן, וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל, מיט אַ פיר יאָרצענדליק צוריק, און זיין גאַנץ לעבן אַוועקגעגעבן פאַר די קראָשניקער און פאַר דעם בנין. זאָל אים און זיין פרוי גאָט געבן אריכות ימים ושנים.

זאָל זיין געבענטשט בן־ציון בראיער, וואָס טראָגט אויף זיינע פלייצעס דעם גאַנצן בנין — אַריינגעלייגט אין אים כוח און פיל געזונט. אָן אים קאָן מען זיך נישט פאָרשטעלן צי עס וואָלט עפּעס געטאָן געווארן. זאָל אים און זיין פרוי און זיינע קינדער גאָט געבן טרייסט אין לעבן און אַ סך נחת.

און מיר אַלע קראָשניקער — כולכם וכולנו תעמדו על הברכה — טייערע שוועסטער און ברידער! אין דער פייערלעכער שעה, וען אין אייערע אויגן שטייען טרערן פון פרייד, וועל איך פאַרענדיקן מיט אַ מאמר פון חז"ל: כנחלים נטיו, כגנות עלי נהר כאהלים נטע ה' לומר לך: מה נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה אף אהלים, זאת אומרת בתי כנסת ובתי מדרש מעלין את האדם מכף חובה לכל זכות.

יהי רצון, אין זכות פון אונדזער מסירת־נפשדיקער אַרבעט, זאָלן מיר זוכה זיין ביים יום הדין, אַז עס זאָל אונדז זיין לכף זכות און מיר זאָלן האָבן אַ כתיבה וחתימה טובה!

לוח־זכרון של קדושי קראשניק שהוקם בהיכל קראשניק בתל־אביב
עומדים: דינה ושמואל ברנד
אָנדענק־טאָוול פאַר די קדושים פון קראָשניק, אויפגעשטעלט אין היכל קראשניק אין תל־אביב.
עס שטייען: דינע און שמואל בראנד

די געזעלשאפט „פריינט פון קראשניק" אין פאריז

זשאק ווייַנטראוב, בערל זייפען, פאריז

דער אָנהייב

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען לענדער און שטעט זענען באַפרייט געוואָרן פון צאַרישן יאָך, איז אויך קראָשניק, אונדזער היים־שטעטל, געוואָרן באַפרייט.

צום סוף פון די צוואַנציקער יאָרן האָט דער אַנטי־סעמיטיזם אין פוילן אָנגעהויבן בושעווען קעגן דעם יידישן ישוב. אַזוי אַרום זענען די לעבנס־באַדינגונגען פון די יידן געוואָרן זייער שווערע, ספעציעל אויפן עקאָנאָמישן געביט. האָט די יוגנט געפונען אַן אויס־וועג פון דער געשאַפענער לאַגע אין עמיגראַציע. מַערסטנטייל איז מען געפאָרן אין די מערב־לענדער אוּן קיין אַמעריקע.

אין פראַנקרייך — פאַריז, האָט דער אָנגעקומענער זיך אָנגעשטויסן אויף נישט־פאָרויסגעזעענע שווערי־קייטן. צווישן אַנדערע — די פראַגע פון באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאַרבלייבן אין לאַנד, רעכט אויף אַרבעט, אַ ווינונג. זייער אָפט האָט דער אייַנגעוואַנ־דערטער נישט אויסגעהאַלטן די נייַע שווערע באַדינ־גונגען אוּן זיך צוריקגעקערט אין דער אַלטער היים.

כדי אויסצומיידן די אַלע שוועריקייטן, איז געוואָרן נויטווענדיק צו שאַפן אַן אָרגאַניזאַציע פון לאַנדסלייט אוּן העלפן די אָנגעקומענע זיך איינצוואָרדענען. אַ גרופּע קראָשניקער איז געקומען צו דער מסקנה, אַז מען דאַרף גרינדן אַ געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק". בייַ דער געלעגנהייט פון דער חתונה פון רחלען מיט בערל זייפען, איז געגרינדעט געוואָרן אַ צייטווייליקע פאַר־וואַלטונג, וועלכע האָט באַשטימט צו רופן אַן אויס־געברייטערטע פאַרזאַמלונג פון די קראָשניקער.

צו דער ערשטער פאַרזאַמלונג זענען געקומען עט־לעכע צענדליק לאַנדסלייט אוּן ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג — מיט אַ פרעזידענט, וויצע־פרעזידענט, סעקרעטאַרן, אַ קאַסירער אוּן אַנדערע. ס׳איז אויך געשאפן געוואָרן אַ ליי־קאַסע, כדי צו העלפן די נייַ־געקומענע. די הכנסה פון איינגעאָרדנטע קולטור־אונטערנעמונגען אוּן באַנקעטן איז אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר דעם ציל. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז אייַנ־געקויפט געוואָרן אַן אָרט אויפן בית־עלמין, אין פאַל פון אַ לאַנדסמאַנס פּטירה.

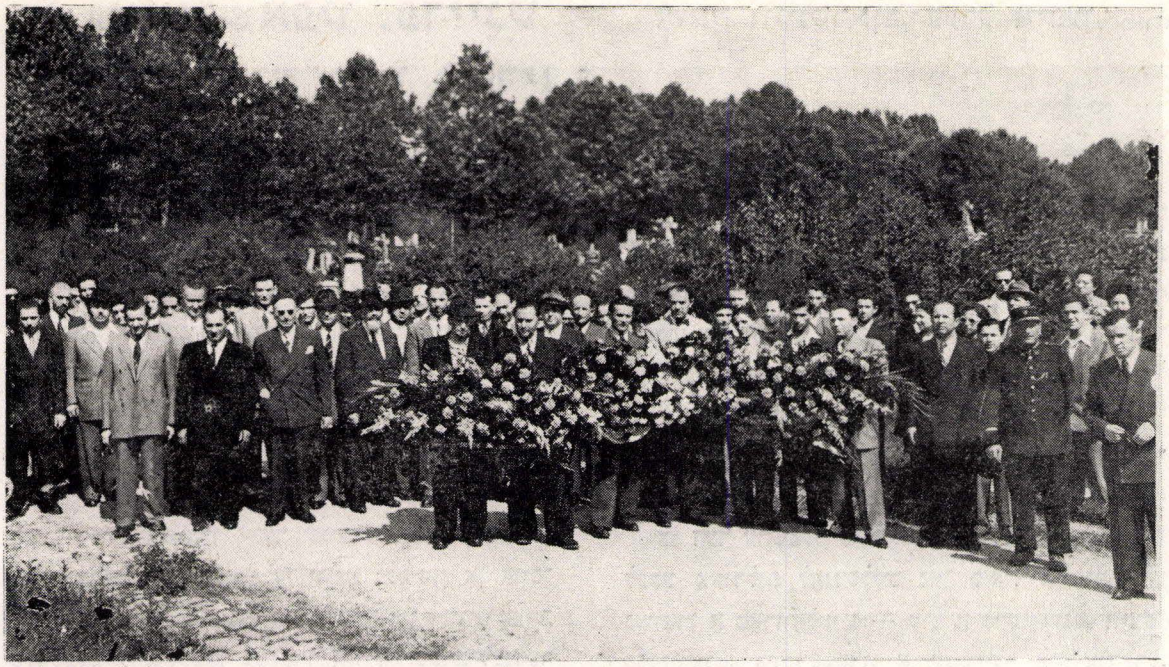
אין דער זעלבער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַטראָנאַט צו העלפן פאָליטישע אַרעסטירטע אין פוילן, ווי אויך פאַרשיקטע אין געשאַפענעם אין פוילן קאָנ־

ועד ארגון יוצאי קראשניק בפאריס (1945)

קאָמיטעט פון קראָשניקער לאַנדסלייט אין פאַריז (1945)

פון לינקס אויף רעכטס: זייפען, גאָלדבוים, ווייַנטרויב, זילבערבערג, לעדערפיין, סוזאן זילבערפיין, מילעכמאן, גאָלדבוים, זילבערפיין, טאפעל, ערליך ז״ל.

בבית־הקברות בפאריס התאספו בני קראשניק לטכס גילוי האנדרטה לזכר קדושי העיירה.
אויפן פאריזער בית־הקברות, פארן אנטהילן דעם מאנומענט לזכר די קדושים פון קראשניק.

צענטראציע־לאגער קארטוז־בערעזע. צום פאטראנאט האבן געהערט די פראגרעסיווע עלעמענטן פון דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט אין פאריז.

די „פריינט פון קראשניק" און דער פאטראנאט האבן ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אייגגעארדנט פארשידענע אונטערנעמונגען און דורכגעפירט הילפס־אקציעס פאר די עמיגראנטן פון פוילן.

מיטן אויסברוך פונעם קריג אין יאר 1939 איז די געזעלשאפט „פריינט פון קראשניק" זיך צעפאלן. א געוויסער טייל האט זיך נאך געהאלטן צוזאמען. אייניקע זענען פרייוויליק אוועק אין קריג, אדער אין דער וויידערשטאנד־באוועגונג. דער גרעסטער טייל האט זיך אויסבאהאלטן אויף דער פראווינץ. א באדייטנדיקע צאל האט מען צוגענומען אויף צוואנגס־ארבעט, אדער זיי זענען דעפארטירט געווארן אין די קאנצענטראציע־לאגערן. אזוי האט עס אויסגעזען ביז די אומברחמנות־דיקע ארעסטן אין יולי, 1942. דאן איז פארגעקומען די גרעסטע אויסראטונג פון דעם יידישן ישוב אין פראנקרייך.

נאר א מינימאלע צאל פון דער קראשניקער לאנדס־מאנשאפט איז געראטעוועט געווארן. נאך דער מלחמה, אין יאר 1945, איז נאר אייניקע געלונגען צו קומען פון די טויט־לאגערן, פון דער געפאנגענשאפט, אדער פון דער וויידערשטאנד־באוועגונג און באהעלטענישן.

נאך אייניקע חדשים פון מי און מאטער האט מען ווידער ארגאניזירט די קראשניקער געזעלשאפט, וואס האט געציילט עטלעכע צענדליק מיטגלידער — אנשטאט הונדערטער פארן קריג. ווידער האט מען אנגעהויבן מיט די מינימאלסטע מעגלעכקייטן. מיר האבן געשאפן א ליי־קאסע, ארגאניזירט פארשידענע אונטערנעמונגען, באנקעטן, אויספלוגן און רעפעראטן אויף ליטעראריש טעמעס, כדי די באקומענע הכנסה זאל דינען פאר די על פי נס געראטעוועטע פון די טויט־לאגערן.

אין יאר 1949 האבן מיר אויפגעשטעלט א ווירדיקן מאנומענט פאר די אומגעקומענע יידן אין פראנקרייך און אייניקע יאר שפעטער א צווייטן מאנומענט לזכר דעם גאנצן יידישן ישוב אין קראשניק. אין די לעצטע פאר יאר זענען מיר געקומען צו א הסכם בנוגע ארויסגעבן א יזכור־בוך. אין דעם האבן געארבעט זייער אן אקטיוון אנטייל דער פרעזידענט מאקס זילבערבערג און פארוואלטונג־מיטגליד זשארזש גארפינקעל. און ווייטער.

געשיכטע, אויפגאבן, דערגרייכונגען

אין יאר 1929 איז געווען א גרויסער עקאנאמישער קריזיס צוליבן קראך פון די אמעריקאנער בענק. גאנץ

אייראָפּע האָט זיך געפונען אין אַ קאַטאַסטראָפאַלער לאַגע. די רייכע לענדער איז געווען פיל לייכטער איבערצוטראָגן די עקאָנאָמישע שווערקייטן, אָבער די אָרעמע, ווי למשל, פוילן, האָט דער קראָך געבראַכט צוגאָבלעכע שווערקייטן — נייע צענדליקער טויזנטער אַרבעטלאָזע. ספּעציעל האָבן עס אָפּגעפילט יונגע מענטשן, פאַר וועלכע ס׳איז נישט געווען קיין שום פּערספּעקטיוו פון איינאָרדענען זיך, בויען אַ פאַמיליע לעבן, ווי ס׳איז די שטרעבונג פון יעדן דערוואַקסענעם.

די איינציקע האָפענונג, ספּעציעל פאַר די יידישע יונגעלייט, איז געווען — עמיגרירן אין די רייכע לענדער. אויב עס זענען צווישן זיי געווען חתונה־געהאַטע, האָבן זיי געוואָלט וואָס גיכער זיך איינאָרדענען, כדי אַראָפּנעמען צו זיך די פרויען און קינדער. אַ גרויסער טייל קראָשניקער איז דעמאָלט געפאָרן קיין ברזאַזיל, צפון־אַמעריקע און אַ טייל האָט זיך אָפּגעשטעלט אין פראַנקרייך, ווו זיי האָבן געשאָפן זייער נייע היים.

אין פראַנקרייך האָבן די קראָשניקער זיך אָנגעטראָפן אויף שלעכטע באַדינגונגען, וואָס האָבן זיך אויסגעדריקט אין שווערקייטן צו קריגן אַרבעטס־פאַפּירן (רעכט אויף אַרבעט), ווויין־רעכט און אפילו אַ ווווינונג ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. מען האָט געבענקט נאָך אַ יידישן ישוב, ווו מען זאָל זיך אויף יידיש קאָנען אויסריידן דאָס שווערע האַרץ.

דעמאָלט זענען בלויז אַ קליינער טייל קראָשניקער לאַנדסלייט געווען גוט איינגעאָרדנט אין פאַריז. די אָנגעטראָפענע שלעכטע באַדינגונגען פון די נייע עמיגראַנטן האָט באַווירקט צו שאַפן אַ געזעלשאַפט, וואָס זאָל האָבן די אויפגאַבע צו העלפן די ניי־אָנגעקומענע מיט אַרבעט, רעכט אויף אַרבעט, אויך אַ מקום, אַ גוט וואָרט און אַ היימישע סביבה. דאָס אַלץ איז געווען זייער וויכטיק פאַר דעם יידישן אָרעמען עמיגראַנט, אין יענער שווערער צייט, אין פראַנקרייך. אין יאנואר 1930 איז געשאַפן געוואָרן די געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק".

אַלס פרעזידענט פון דער געזעלשאַפט איז אויסגעוויילט געוואָרן רפאל סלאָמידלאַנסקי. אין אַ קורצער צייט אַרום איז אַלס פרעזידענט געוויילט געוואָרן ה׳ לאָזער מינץ, אייגער פון די רייכסטע אין יענער צייט קראָשניקער יידן אין פאַריז. אין זיין גרויסער מעבל־פאַבריק זענען געווען באַשעפטיקט פיל קראָשניקער. שלמה׳לע מילעכמאן איז געווען דער קאַסיר. ס׳האָבן אויך מיטגעאַרבעט: אשר וויזענבערג, אַ ייד אַ חכם, אַ זעלטן ערלעכער מענטש; דודל ווייסבראָט, וועמענס 18־יאָריקער זון איז אין פאַריז דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציס. ער איז געפאַלן אַלס העלד פון די פראַנצויזישע ווידערשטענדלער. דודל ווייסבראָט האָט געאַרבעט פיזיש זייער שווער און איז יונג געשטאָרבן צוליב די אומגעהויערע שווערע לעבנס־באַדינגונגען אין פראַנקרייך. ער האָט איבערגעלאָזן אַ פרוי מיט פינף

נשיאות של אסיפת יוצאי קראשניק בפאריס פרעזידיום פון אַ פאַרזאַמלונג פון דער קראָשניקער סאָסייטי אין פאַריז.
פון לינקס: פלאָם, מ. זילבערבערג, זילבערפיין, ווייסטראוב, גורפינקעל, לעדערפיין, בראפמאן.

חגיגת 20 שנות קיומו של ארגון יוצאי קראשניק בפאריס (1949).
פייערונג לכבוד 20 יאָר עקזיסטענץ פון דער קראָשניקער סאָסיעטי אין פאַריז (1949).
פון לינקס אויף רעכטס: א. גוטווילין, זש. ווינטרויב, זש. פארבער, מ. זילבערבערג, זש. לעדערפיין, זש. גורפינקעל, בראפמאן, ל. טאפעל, ב. זייפן, ה. וועלער.

קינדער. איטשע ראָזענבוש און נאָך אַנדערע קראָשניקער האָבן געאַרבעט ביי לאָזער מינץ, וואָס האָט געגעבן אַרבעט־קאָנטראקטן, וועלכע האָבן דערמעגלעכט צו באַקומען רעכט אויף אַרבעט.

אין דער צייט ווען לאָזער מינץ איז געווען פרעזידענט, איז סעקרעטאר געווען זשאק טענענוואָרצל, וואָס האָט געאַרבעט זייער אַקטיוו. די דייטשן האָבן אים מיט דער פאַמיליע דעפאָרטירט. אַלס קאָסיר איז פאַרבליבן מילעכמאַן. אַרום זיי האָבן זיך גרופירט קראָשניקער, וועלכע האָבן דעמאָלט געלעבט אין פאַריז — שיע לאמהוט, מישעל און יאנקל גאָלדבוים, יאנקל וואלנער, ר. זילבערפיין, פ. גרינוואַלד, צדוק האָכשטיין, משה שניידער, לייבטשע טאפעל, ווינטרויב אאנ"ד.

די ערשטע שריט פון דער געזעלשאַפט איז געווען צו לעגאַליזירן איר ביי די אָפיציעלע מאַכט־אָרגאַנען, אויסאַרבעטן אַ סטאַטוס (ער איז נאָר גילטיק ביז היינט). האָבנדיק די לעגאַליזאַציע, איז שוין געווען מעגלעך צו רופן פאַרזאַמלונגען. באלד האָט זיך געשטעלט די הויפט־זאָרג אונדזערע — געלט, ווייל אַלע ניי־אָנגעקומענע האָבן זיך געזוכט אין הילף און דאָס איז געווארן די וויכטיקסטע אויפגאָבע פון אונדזער געזעלשאַפט. ווי דער מינהג ביי אַנדערע סאָסיעטעס, האָבן אויך מיר, די קראָשניקער סאָסיעטע, געקויפט ערד אויפן בית הקברות אין פאנטען, נעבן פאַריז, אויסשליסלעך פאַר די מיטגלידער, אין פאַל פון אַן אומגליק. אין פאַריז איז שטענדיק געווען אַ גרויס פּראָבלעם דאָס קובר זיין. דעריבער האָט די סאָסיעטע געמוזט וועגן דעם זאָרגן. די געלט־איינקונפטן זענען געקומען פון מיטגלידס־אָפּצאָל, פון איינמאָליקע פרייוויליקע באָשטייערונגען און אויך פון איינאַרדענען בעלער, באַנקעטן וואָס האָבן אַריינגעבראַכט אַ גרויסן רווח אין פאַרגרעסערט די געלט־פאָנדן, אין וועלכע מען האָט זיך אַזוי ענייטיקט. מיט דער צייט האָבן זיך די ניי־אָנגעקומענע ביסלעכווייז איינגעאָרדנט. אייניקע האָבן אַראָפגענומען פון קראָשניק זייערע פרויען און קינדער, אַנדערע האָבן חתונה געהאַט אין פאַריז — און זיך איינגעגלידערט אין פאַריזער געזעלשאַפטלעכן לעבן.

אַזאַ איז אין אַלגעמיינע שטריכן געווען די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק" — מיטן אויסנאַם פון וואָלן פון אַ פרעזידענט, וויל דאָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געווארן אַ גרויסער כבוד. אָפט איז דער כבוד געגעבן געווארן דעם רייכסטן ייד פון דער סאָסיעטע.

ס׳איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1939. די מלחמה האָט די קראָשניקער געטראָפן גלייך ווי אַלע בירגער פון

פראַנקרייך, נאָר מיט נאָך מער זאָרג וועגן גורל פון אונדזערע טייערסטע, וועלכע זענען פאַרבליבן אין דער אַלטער הײם — אין קראשניק. מיר זענען געווען מיט טויזנטער פעדעם פאַרבונדן מיט אונדזער שטעטל. ווער פון אונדז האָט נישט איבערגעלאָזן טאַטע־מאַמע, שוועסטער־ברידער און קרובים אין דער אַלטער הײם?

דער האַס צום היטלעריזם און זיינע מעשים האָט געווירקט, אַז כמעט אַלע קראַשניקער מיליטער־פעיקע מענער האָבן זיך פרייוויליק איינגעגליידערט אין דער פראַנצויזישער אַרמיי מיט דער האָפענונג אויסצומיידן דעם היטלער־פאַשיזם אין פראַנקרייך. אַלס פרייוויליקע אין דער פראַנצויזישער אַרמיי זענען אַוועק מאַקס ראָזענצווייג — געפאַלן אין קריג; סימאָן זילבערפיין — פאַרוווּנדעט געוואָרן אין קריג; בערל זייפען, אפרים ווײַנטרויב, זעליג גאָרפינקעל און אנרי וועלער, וועלכע זענען געווען פינף יאָר אין לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע אין דייטשלאַנד; מאַקס זילבערבערג, הערצקע אונגער, זשאַק פאַרבער און נאָך פיל אַנדערע, וואָס האָבן צוזאַמען מיט דער פראַנצויזישער אַרמיי זיך געשלאָגן קעגן די מערדער פון אונדזער פאָלק.

צום סוף פון דער מלחמה האָבן מיר ערשט זיך דערוווּסט וועגן דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע. הונ־דערטער לאַנדסלייט זענען דעפאָרטירט געוואָרן פון פאַריז — מענער, פרויען, קינדער און אַלטע לייט. גאַנצע משפחות זענען פאַרניכטעט געוואָרן. עס זענען געבליבן צעריסענע משפחות — קינדער אָן עלטערן, פרויען אָן זיײַערע מענער. די שטיבן, דאָס ביסל דערא־בערטע גוטס צעראַבעוועט...

באַנייטע טעטיקייט; ערשטער ביולעטין

נאָך דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע, נאָך דער מלחמה שטעלן זיך פאָר אונדזער געזעלשאַפט נייע אויפגאַבן. קודם כל העלפן אונדזערע לאַנדסלייט, ראַטע־ווען וואָס עס איז נאָר מעגלעך פון יידישן לעבן און פון דער יידישער קולטור.

אין חודש מאי 1947 איז אין פאַריז דערשינען דער ערשטער ביולעטין פון דער געזעלשאַפט „פריינט פון קראַשניק" — אין דער יידישער און פראַנצויזישער שפראַכן. צווישן אַנדערע, זייערע ווי־כטיקע אַרטיקלען, נאָטיצן און זכרונות, וועלכע שפיגלען אָפּ די אַקטיווי־טעטן פון דער קראַשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין דער הויפטשטאָט פון פראַנקרייך. אינעם קורצן געשיכטלעכן איבערבליק פון מישל גאָלדבוים — „18 יאָר קראַשניקער סאָסיעטע" — לייענען מיר:

בני קראשניק במסיבת־היובל לעשרים שנות קיומו של ארגונם בפאריס.
קראַשניקער אויף דעם יובל־באַנקעט לכבוד 20 יאָר עקזיסטענץ פון דער סאָסיעטי אין פאַריז.

קבלת־פנים בפאריס למשפחת מורמיסקי מישראל.
אויפנאמע אין פאריז פאר דער פאמיליע מורמיסקי פון ישראל.

מיט אכצן יאר צוריק האבן א גרופע קראשניקער לאנדסלייט זיך צוזאמענגעטראפן און נאך א לענגערער דיסקוסיע, זענען מיר געקומען צום אויספיר, אז ס׳איז מעגלעך און נויטיק צו שאפן א קראשניקער סאסיעטע אין פאריז.

מיר האבן גלייך געשאפן א סומע געלט, מיט וועל־כער ס׳איז געלייגט געווארן דער גרונטשטיין פאר דער סאסיעטע וואס טראגט דעם נאמען „פריינט פון קראשניק".

די „פריינט פון קראשניק" האבן פאר זיך געשטעלט זייער וויכטיקע אויפגאבן:

1) וועו א מיטגליד איז קראנק געווארן, האט ער באקומען מעדיצינישע און מאטעריעלע הילף אזוי לאנג ביז ער האט געקענט צוריק אנפאנגען זיין נארמאלע באשעפטיקונג.

2) מיר האבן געשאפן א ליי־קאסע.

3) מיר האבן געקויפט א סאסיעטע־קאווא (בית־עולם) און אין פאל פון אן אומגליק ביי איינעם פון אונדזערע מיטגלידער, האט די סאסיעטע איינגעארדנט אויף אירע הוצאות די לוויה.

אזוי איז געגאנגען די ארבעט ביז דעם קריג.

אויך אין די 5 יאר קריג האבן מיר פיל געטאן פאר אונדזערע לאנדסלייט.

גלייך נאך דער באפרייונג, אין אנבליק פון די שוועריקייטן פון הילף און ווידעראויפבוי, נאך אונדזער גרויסן חורבן, האבן מיר מיט נייע כוחות און פארשטארקטער ענערגיע זיך געזומען צו דער ארבעט. אונדזער היינטיקע סאסיעטע שטייט פאר פיל ברייטערע צילן און אויפגאבן ווי פארן קריג. עס האנדלט זיך אין א ברייטער סאציאלער טעטיקייט, וואס דארף העלפן פארהיילן די ווונדן און ליקווידירן די טרויעריקע פאלגן פון קריג און אקופאציע, וואס וועלן זיכער נאך לאנג זיך לאזן שפירן.

מאקס זילבערבערג, אינעם לייט־ארטיקל „אונדזער ערשטער ביולעטין" — שרייבט צוו. אנד.:

מיטן דערשיינען פון אונדזער ערשטן ביולעטין האבן מיר זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע באקאנט צו מאכן אונדזערע מיטגלידער מיט דער אפגעטוענער ארבעט פון דער לאנדסמאנשאפט און אויך מיט די פערעספעק־טיוון און מעגלעכקייטן אויף ווייטער.

דער ביולעטין, וואס וועט זיכער אויפמערקזאם גע־לייענט ווערן דורך אונדזערע מיטגלידער, וועט העלפן זיי דערנענטערן זיך צו אונדזער לאנדסמאנשאפט. ער וועט זיי שטויסן זיך צו פארטראכטן מער וועגן איר טעטיקייט, קומענדיק צאלרייכער אויף די פארזאמלונ־גען און זארגנדיק פאר דער טאג־טעגלעכער דורכפירונג פון די אויפגאבן.

אויף אונדזער יערלעכער אלגעמיינער פארזאמלונג

האָבן מיר אָפּגעגעבן אַ באַריכט פון דער טעטיקייט אין פאַרלויף פון יאָר 1946, ווי אויך אַ קאַסע־באַריכט. מיר קענען אין אַלגעמיין זיין צופרידן פון דער אָפּגעטוענער אַרבעט.

מיר האָבן אין פאַרלויף פון יאָר דורכגעפירט 2 גרויסע בעלער מיט אַ רייכן פראָגראַם, וואָס זענען גוט באַזוכט געווען און אויך געגעבן אַ צופרידנשטעלנדיקע הכנסה, באַזונדערס אַ דאַנק דעם רייכן בופעט צוזאַמענגעשטעלט אין גרעסטן טייל פון די באַשטייערונגען פון די מיטגלידער.

מיר האָבן געהאַט אַ באַזונדערן פאַרגעניגן אויפצונעמען אין משך פון יאָר 2 אַמעריקאַנער דעלעגאַציעס, פאַר ווelכע מיר האָבן איינגעאָרדנט באַנקעטן. אויפן ערשטן באַנקעט — פאַרן חשובן דעלעגאַט אייבי הערשזאָן, איז געשאַפן געוואָרן אַ גרעסערע סומע וואָס איז געווען די באַזע פאַר דער לייַ־קאַסע, וועלכע מיר האָבן געגרינדעט און זי גיט די מעגלעכקייט אונדזערע מיטגלידער צו באָרגן געלט אויף גוטע באַדינגונגען.

דעם צווייטן באַנקעט האָבן מיר איינגעאָרדנט פאַר די חשובע דעלעגאַטן ה' און פרוי ראָזנבוים. זיי האָבן געקענט זיך איבערצייגן אין דער וויכטיקייט פון אונדזערע אַרבעט און פאַרזיכערן פינאַנסיעלע אונטערשטיצונג.

אָבער די וויכטיקסטע אונטערנעמונג איז אָן שום ספק געווען דער קבלת־פנים פאַר אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס זענען געקומען פון די דייטשע לאַגערן. דער באנקעט לכבוד זיי איז געווען זייער אַ געלונגענער.

מיר האָבן אויך געשפּענדעט 7 טויזנט פראנק פאַר אַ קינדער־הויז אין דראנסי. מיר האָבן צולעצט אסיגנירט 5 טויזנט פראנק פאַרן מאָנומענט פון יידישע פרייַווילקע. מיר זענען תמיד גרייט צו טאָן אַלץ וואָס מעגלעך בכדי דינען אונדזערע מיטגלידער און זיי העלפן וועז נייטיק.

זשאָרזש גאָרפינקל רופט אָפּגעבן כבוד „די העלדישע זיבן קעמפער מיטן נאַצי־שונא, וועלכע זענען געפאַלן אין קאַמף פאַר פרייהייט פון לאַנד, פאַרן קיום און כבוד פון אונדזער פאָלק, פאַר אונדזער אַלעמענס לעבן". דאָס זענען:

יוסף וויסבראָט, מענדל ראָזנצווייג, טשייטל פלאָם, שארל גאָלדבוים, מאָריס גאָלדבוים, זשאק זילבערפיין, מאָריס גרינוואַלד.

דער קאָמיטעט פון דער „געזעלשאַפט פריינט פון קראָשניק" האָט שטאַרק געזאָרגט, אַז די העלדישע זין וואָס זענען אונדז אַלעמען אַזוי טייער, זאָלן נישט רוען ווייט איינער פון אַנדערן אויף פאַרשיידענע פעלער דער פון לאַנד. זונטיק דעם 1־טן יוני, ברענגען מיר צוזאַמען זייערע הייליקע קערפערס אין פאַריז.

ביי דעם אָפּענעם קבר וועלן מיר אַלע שטיין מיט געבויגענע קעפ, אַבער שטאָלץ אין האַרצן פאַרן כבוד וואָס איר, העלדישע זין, האָבן פאַרשאַפן אייערע נאָענטע און דעם גאַנצן יידישן פאָלק.

כבוד זייער אָנדענק! זאָל זייער הערלעכער ביישפיל זיין פאַר אונדז אַלע אַ דערמוטיקונג און באַלייכטן אונדזער וועג.

סאָלאָמאָן מילעכמאַן דאַנקט די אַלע קראָשניקער יידן וואָס האָבן אַרויסגעוויזן ברודערלעכע הילף זייערע לאַנדסלייט אין אייניקע לענדער.

מיר דאַנקען די לאַנדסלייט פון בראַזיל, קאַנאַדע און ספעציעל — די לאַנדסלייט פון ניו־יאָרק, וואָס האָבן אַ סך אויפגעטאָן פאַר די קראָשניקער אין איראָפּע.

אונדזערע פריינט פון ניו־יאָרק האָבן פון נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה, געשיקט:

קיין פראַנקרייך — 2.350 דאָלאַר און 325 פעקלעך; קיין איטאַליע — 400 דאָלאַר, 85 פעקלעך; קיין פוילן — 1.600 דאָלאַר, 45 פעקלעך; קיין שוועדן — 1.110 דאָלאַר, 75 פעקלעך; קיין דייטשלאַנד — 85 דאָלאַר, 60 פעקלעך; קיין דייטשלאַנד — 85 דאָלאַר, 60 פעקלעך; קיין ארץ־ישראל — 1.650 דאָלאַר און 75 פעקלעך; קיין עסטרייך — 10 פעקלעך.

גאָר באַזונדערס האָבן אונדזערע פריינד, דורכפאָרנדיק פראַנקרייך, פיל געהאָלפן אין שאַפן די לייַקאַסע. מען דאַרף דערביי אונטערשטרייכן די זאָרג פון שלום ווינער און שלמה זעליגער, וואָס האָבן מיט דער הילף פון גאַנצן קאָמיטעט און פון פריינט לאַנגאַרטן באַוויזן צו דערליידיקן דאָס אַרויסשיקן פאָדערונגען פאַר פאָלגנדע לאַנדסלייט, וואָס זענען שוין ביי היינט צוטאָג אין ניו־יאָרק:

נתן און מרים מייזעל, משה און הערש גוטוויליג, גדליהו און בינעם, באָלטשע עלבוים מיט איר זון מענדל, יחזקאל און סאַבינע הערשזאָן, שיעלע און שרהקע קלאָצהענדלער און טאָכטער עטעלע, ליבעלע מאָסקוויטש, רחלע הערשזאָן, משה און חנה שיינברוק, יאַנקעלע גערנרייך, יאַנקעלע ערליכמאַן, שמועל־ליפע רענדעל.

אין דעם ביולעטין ווערן אויך פאַרעפנטלעכט אייני־

קע פונקטן פונעם רעגולאַמין פון דער ליי־קאַסע ביי דער סאַסיעטע:

פונקט 1: נאָר מיטגלידער פון דער סאַסיעטע האָבן רעכט אויף אַ הלוואה.

פונקט 2: אַלע ביטעס וועגן בארגן געלט מוזן אַדרעסירט ווערן צום פרעזידענט פון דער סאַסיעטע, וועלכער גיט זיי גלייך איבער דעם קאַמיטעט פון דער ליי־קאַסע.

פונקט 3: יעדער ביטע וועגן בארגן געלט מוז קריגן אַן ענטפער אין פאַרלויף פון 8 טעג.

פונקט 4: די גרעסטע סומע וועלכע די ליי־קאַסע קען אויסבאַרגן, איז 25 טויזנט פראַנק.

פונקט 5: כדי צו קריגן געבארגט געלט, מוז מען צושטעלן 2 אונטערשריפטן פון מיטגלידער פון דער קראַשניקער סאַסיעטע.

פונקט 6: דער פאַרינטערעסירטער מוז אונטערשרייבן וועקסלען אויף דער געבארגטער סומע.

פונקט 7: דאָס צוריקצאָלן דאָס געלט הויבט זיך אָן 3 חדשים נאָכדעם ווי דאָס געלט איז געבארגט געוואָרן.

5 טויזנט פר. מוז אויסגעצאָלט ווערן אין פאַרלויף פון 3 מאָנאַט. 10 טויזנט פר. אין פאַרלויף פון 6 מאָנאַט. 15 טויזנט פר. אין פאַרלויף פון 9 מאָנאַט. 20 טויזנט פר. און 25 טויזנט פר. מוז אויסגעצאָלט ווערן אין לויף פון אַ יאָר.

פונקט 8: אַלע אויסגעראַדנטלעכע באַשטיימונגען פון מיטגלידער גייען צו דער ליי־קאַסע.

פונקט 9: דער קאַמיטעט פון דער ליי־קאַסע ווערט געוויילט אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, אויף אַ קאַדענץ פון אַ יאָר צייט.

*

דער קאַמיטעט פון דער קראַשניקער סאַסיעטי אין פראַנקרייך, אין חודש מאַי 1947, האָט געהאַט פאַלגנדיקן צוזאַמענשטעל:

ערן־פרעזידענט — לעדערפיין זשאַרזש; פרעזידענט — מילעכמאַן סאלאָמאָן; וויצע־פרעזידענט — זילבערבערג מאַקס; סעקרעטאַר — ווייגטראַב זשאַק; קאַסירער — גרינוואַלד פסח; וויצע־קאַסירער — גאָרפינקל זשאַרזש; דעלעגע זשענעראל — זילבערפיין שאַרל.

פאַר אונטערנעמונגען: גאָלדבוים מישעל, זיסבערג זשאַרזש, טאַפעל לעאָן.

פאַר סאַניטאַרע און סאָציאַלע הילף: זילבערפיין אנרי, גאָלדבוים זשאַק, וויזנבערג יאָסל.

פאַרן פרויען־קאַמיטעט: זילבערפיין סוזאַן.

קאָנטראָל־קאַמיסיע: גוטהאַרץ, זייפען, ציגיסער.

ליי־קאַסע: מילעכמאַן, לעדערפיין, גורפינקל, זילבערבערג.

*

אַ דאַנק די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן אין די דאָזיקע שווערע יאָרן אונדז געשיקט פעקלעך און געלט פאַר די קראַשניקער, האָט זיך אונדז אייגענעם צו העלפן אַלע נויטבאַדערפטיקע. מיט דער הילף פון אייבי פערלזאָן, אַ לאַנדסמאַן אונדזערער פון ניו־יאָרק, האָבן מיר געשאַפן אַ ליי־קאַסע און געבארגט געלט אונדזערע קראַשניקער. אונדזער טעטיקייט האָט זיך אויסגעברייטערט. מיר האָבן אויפגעזוכט און געהאָלפן די פאַרבליבענע איינזאַמע קראַשניקער קינדער, געהאָלפן די קראַשניקער, וואָס זענען געווען אין די דייטשע לאַגערן און וועלכע זענען דורכגעפאָרן דורך פראַנקרייך אין אַנדערע לענדער — ישראל, בראַזיל אאַנ"ד. מיר האָבן צוגעהאָלפן אין אַרויסגעבן און פאַרקויפן יידישע ביכער; מיר האָבן אָנטיילגענומען אין זאַמלען געלט פאַר יידישע קינדער־קאָלאָניעס, פאַר אַלטע לייט; מיר האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין באַנייטן יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פאַריז; אונדזער געזעלשאַפט האָט געווידמעט גרויס אויפמערקזאַמקייט צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אַלע פאַרשניטענע דורכן היטלעריזם קראַשניקער יידן.

צוויי דענקמעלער

מיר האָבן אויפגעשטעלט צוויי דענקמעלער: איינעם פאַר די דעפּאַרטירטע און דערשאָסענע פראַנצויזישע בירגער און דעם צווייטן פאַר די אומגעקומענע פון אונדזער געבוירן־שטאָט קראַשניק. מיר היטן הייליק אַפּ די יזכור־אָוונטן און די שבועה פון די פאַרפייניקטע — קיין מאָל נישט פאַרגעסן, קיין מאָל נישט פאַרגעבן!

מיט גרויס מי גרייטן מיר צוזאַמען מיט אַנדערע קראַשניקער פון ישראל, אַמעריקע און בראַזיל אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, וואָס וועט פאַראייביקן די עקזיסטענץ פון אַ גרויסער עדה יידן אין קראַשניק ווי אויך פון די געזעלשאַפטן אין די לענדער, ווו עס לעבן אונדזערע קראַשניקער.

נאָך דֶער מלחמה איז אַלס פּרעזידענט פון אונדזער געזעלשאַפט אויסגעוויילט געוואָרן ה׳ זילבערפיין און אַלס פּאַרוואַלטונג־מיטגלידער — פסח גרינוואַלד, אנרי זילבערפיין. אין די לעצטע יאָרן איז צוקאָפּטירט געוואָרן מאַקס זילבערבערג. סעקרעטאַר פון דער קראָשניקער געזעלשאַפט אין שוין אין משך פון דרייסיק יאָר סוזאַן זילבערפיין, וועלכע האָט גרויסע פּאַרדינסטן אין דער אַרבעט פאַר דער קראָשניקער געזעלשאַפט. זי איז אַליין געווען דעפּאַרטירט און נאָכן צוריקקומען אַ שרעקלעך אויסגעמאַטערטע פון דייטשישן גיהנום, שטעלט זי זיך גלייך צו דער אַרבעט און העלפט מיט אין דער טעטיקייט, טראָגט הילף אַנדערע נויטבאַדערפֿטיקע. קאָסיר איז אַ לאַנגע צייט געווען אונדזער פריינד זשאק ווייסטראוב. ערן־פּאַרזיצער פון קאָמיטעט איז געווען זשאָרזש לעדערפיין, קאָמיטעט־מיטגליד — זשאַק טענענוואָרצל, וויצע־פּרעזידענט — זשאָרזש גאָרפינקעל, אלבערט קאס, זשאק פּאַרבער, עובדיה וויזענבערג, לייבל וויסמעל, אנרי וועלער, שיינבוים און נאָך אַנדערע אַקטיוויסט פריינט העלפן אונדז אין אונדזער טעטיקייט.

אין יאָר 1948, בעת דער אַנטשטייונג פון מדינת ישראל, האָט אונדזער סאָסיעטע און דער גאַנצער אַקטיוו געזאַמלט געלט און אַנטיילגענומען מיטן גאַנצן יידישן פאָלק אויף צאָלרייכע מיטינגען אין דער פאַרטיידיקונג פון יידישן לאַנד. די הילף פאַר ישראל גייט אָן ביזן היינטיקן טאָג.

קבלת־פנים בפּאריז לכבוד אורחים בני־עיר מישראל.
אויפנאַמע אין פּאַריז לכבוד געסט־לאַנדסלייט פון ישראל.

מיט קראשניקער יידן אין פאריז

דוד שטאַקפיש, רמת־גן

א.

אין די חדשים אָקטאָבער־נאָוועמבער 1971 איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין פראַנקרייך און אין בעלגיע אין אַ געזעלשאַפטלעכער שליחות פון ישראל. ווי דער רעדאַקטאָר פונעם יזכור־בוך "ספר קראשניק" האָב איך געהאַלטן פאַר נייטיק צו שטעלן זיך אין פאַר־בינדונג מיטן קאָמיטעט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט און דעריבער אָנגעשריבן אַ קורץ בריוול צו פריינד זשאָרזש גאָרפינקעל. דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון די עטלעכע אָנגעשריבענע ווערטער צו אַ ווייניק באַ־קאַנטן מיר קראָשניקער יידן, איז געבוירן געווָארן אַ זייער לעבעדיקער קאָנטאַקט און צוזאַמענארבעט, קעגנ־זייטיקע פאַרשטענדעניש און אמתע חברשאַפט צווישן מיר און אַ גאַנצע ריי יידן פון קראָשניק וואָס געפונען זיך שוין צענדליקער יאָרן אין דער הויפטשטאָט פון פראַנקרייך; אַ צוזאַמענארבעט, וואָס בעצם האָט זי באַדאַרפט זיך פירן בלויז אויפן לאַנדסמאַנשאַפט־לעכן באָדן, דער עיקר וואָס שייך דעם ספר, אָבער אין אַ גאָר קורצער צייט זיך אַנטוויקלט אין פערזענלעכער פריינדשאַפט און נאָענטקייט.

די דאָזיקע פריינדשאַפט האָט אויך אָנגעהאַלטן אַ סך חדשים שוין נאָך מיין אומקערן זיך קיין ישראל און כ׳מיין, אַז ס׳איז באַרעכטיקט צו טיילן זיך מיט געוויסע אייגדרוקן פון מיינע קאָנטאַקטן מיט דער געזעלשאַפט „פריינד פון קראָשניק" אין פאַריז. די דאָזיקע אייגדרוקן וועלן אין אַ געוויסער מאָס דער־גאַנצן די אַרבעטן פון די פריינד זשאק ווייניטראוב און בערל זייפען וועגן דער סאָסיעטי.

ב.

פאַר אַלעמען — וועגן די געזעלשאַפטלעכע צור־זאַמענטרעפן:

מיר איז אויסגעקומען צו באַטייליקן זיך אין עטלע־כע זיצונגען פון קאָמיטעט. די הויפט־טעמע איז געווען, פאַרשטייט זיך, אונדזער יזכור־בוך, וואָס דער גרעס־טער טייל מאַטעריאלן האָבן זיך שוין געפונען אין דרוק. זעלטן וועט כ׳האָב זיך אָנגעטראָפן אויף אַזאַ איבערגענומענקייט, זאָרג און אחריות פאַר אַ בוך וואָס דאַרף ערשט געבוירן ווערן. אייניקע חברים האָבן נאָך געהאַט ביי זיך אָנגעשריבענע זכרונות, אָבער נישט געוואָלט זיי איבערגעבן פאַרן בוך, קוים וועט ער ניט אַרויסקומען ווי ס׳געהער צו זיין, אפשר וועט דער ספר ניט אָפשפיגלען דאָס שטעטל ווי ס׳איז פאַרבליבן אין זייער זכרון און געמיט נאָך אַזוי פיל יאָרן פון צעשיידונג. דער פרעזידענט פון דער סאָסייטי, דער ענערגישער מאַקס זילבערבערג וויל וויסן געוויסע

משלחת ארגון יוצאי קראשניק בפאריס, ליד אנדרטת מורדי הגיטו בוורשה, ביום השנה העשרים למרד.
מימין לשמאל: בנימין זילברברג, יוסף לדרפיין, ד"אק פרבר, זל"ג גורפינקל, שלום גארן

די דעלעגאַציע פון קראָשניקער אין פאַריס ביים דענקמאָל פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד, אין 20סטן יאָרטאָג
פון לינקס אויף רעכטס: בנימין זילבערבערג, יאָסל לעדערפיין, זשאק פארבער, זעליג גורפינקעל, שלום גארן

ווי אַזוי וועט אויסזען דאָס בוך — לויטן אינהאַלט, די גראַפישע זייט, די בילדער. ער רעדט כסדר וועגן „קוואַליטעט" און מען פילט אין די רייד ערנסטקייט און באַציונג. זשאק פארבער, איינער פון די אַקטיוויסט קעמפערס אין דער רעזיסטאַנס, זאָגט צו צו שרייבן נאָך און נאָך וועגן די קראָשניקער אין פּאַריז אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. און ער האָט וואָס צו דערציילן. דער קאָמיטעט־מיטגליד אנרי וועלער האָט זיין סיפור המעשה פון יענע שרעקלעכע יאָרן שוין אָפּגעדרוקט אינעם גרויסן, דאָקומענטאַרן בוך פון די יידישע קאָמבאַטאַנטן אין דער פראַנצויזישער אַרמיי. לייבטשע טאַפּעל וויל וויסן צי וועט דאָס קאָפּיטל אויסווייַ אַרויסגעבראַנגט ווערן אין אַ געזונגן־דיקער מאָס. זשאַרזש גורפינקעל איז צופרידן וואָס די איניציאַטיוו פון די פּאַריזער אַרויסצוגעבן דעם ספר יזכור — באַקומט ענדלעך „הויט און ביינער" און וועט בקרוב דערזען די ליכטיקע שיין. זשאַרזש לעדערפיין, הגם אַ צוגעקילטער, מיט היץ — האָט זיך אויך צוגעשטעלט צו דער זיצונג.

אויף אַ צווייטן צוזאַמענטרעף זאָמלט מען די טעקסטן און גיבט פאַר די נעקראָלאָגן. יעדער ווייל אין אַ באַזונדערן נעקראָלאָג פאַראייביקן די אומגעקומענע קרובים, געפונען אַ תיקון פאַר די פאַרפיניקטע יידן...

ג.

דער טראַדיציאָנעלער יזכור־אָוונט איז פאַרגעקומען אינעם מעמאָריאל־זאַל פונעם מוזיי פון יידישן מאַרטירער אין פּאַריז. די שארית הפליטה באַגערט אין אַזאַ אָוונט זיך מתייחד צו זיין מיטן אָנדענק פון די קדושים. איך האָב באַוווּנדערט די רעטאָרישע קראַפט און מאָראַלישן כוח פון דער פרוי סוזאַן זילבערפיין, לייבטשע טאפעל און אַנדערע קאַצעטלער וואָס האָבן דערציילט אויפשוידערנדיקע דערינערונגען פון זייערע איבערלעבונגען אין די לאַגערן. אויפן פּרעזידיום־טיש שטייט אַן איינפאַך הילצערן קעסטעלע מיט זאַמד, ווו עס זענען אַרייגעשטעלט זעקס ליכט — געוויי ווי אין די בתי־מדרשים און שולן אין פאַרמלחמהדיקן פוילן, באַזונדערס צו כל נדרי. דאָ, אין פאַריז, האָט דאָס קעסטעלע מיט ברענענדיקע ליכט אַ ספּעציעלע אויסשפּראַך —

טכס גילוי האנדרטה לקדושי קראשניק — בבית הקברות בפאריס.
פייערונג פונעם אָנטהילן דעם מאָנומענט לכזר די קדושים פון קראָשניק — אויפן פאַריזער בית־הקברות.

הנשף השנתי של יוצאי קראשניק בפאריס בנובמבר 1971, בו צויין גם יום הולדתו הששים של סגן יו"ר, מר ג'ורג' גורפינקל (במרכז).

מימין לשמאל: איבון וד'ורד' לדרפיין, דוד שטוקפיש, עורך הספר (מישראל), ד'ורד' ופאני גורפינקל, מרת וולר ובעלה אנרי, מכס זילבערבערג.

דער יערלעכער באַל פון די קראַשניקער אין פּאַריז, נאָוועמבער 1971, אויף וועלכן ס'איז אויך געפּייערט געוואָרן דעם 60סטער געבורטס־טאָג פון וויצע־פּרעזידענט, ה' זשאַרזש גורפינקעל (אין צענטער)

פון רעכטס אויף לינקס: איוואָן און זשאַרזש לעדערפיין, דוד שטאָקפיש, רעדאַקטאָר פון בוך, פון ישראל, זשאַרזש און פּאני גורפינקעל, פרוי און אנרי וועלער, מאקס זילבערבערג, פּרעזידענט פון דער סאָסיעטי.

אַ פּאַרוואַרפענע בריק צווישן אונדזער פּאַרגאַנגענהייט און דער קעגנווארט.

און צום סוף, נאָכן טרויער, זיפצן און טרערן — אַ געלט־זאַמלונג פּאַר ישראל. קראַשניקער יידן אין פּראַנ־קרייך, אפילו נאָך אַזאַ יזכור־אַקט, פּאַרגעסן ניט אין דער יידישער מדינה. און זיי גיבן מיט אַ בריייטער האַנט און וואַרעם האַרץ פּאַר די באַדערפענישן פון אונדזער לאַנד.

צומאַרגנס פירט מיך זשאַרזש גורפינקעל אויפן בית־עולם פאנטען, וווּ עס געפונען זיך די קברים און מצבות פון קראַשניקער. צוויי אַנגעזעענע מאַנומענטן: איינער פּאַר די דערשאָסענע, פּאַרפיניקטע און דעפּאָר־טירטע; דער צווייטער — איבער די 28 קברים פון גע־שטאָרבענע לאַנדסלייט. דאָרט איז מען קובר צו צוויי נפטרים, איינע איבער אַנדערע. די דאָזיקע „קאָמפּאַקט־קייט" נאָכן טויט סימבאָליזירט אַוודאי דאָס נאָענטע האַלטן זיך אויף ביים לעבן. זשאַרזש דערציילט מיט אַ סך קענטעניש די געשיכטע פון יעדער מארטירער און פון יעדער משפּחה וואָס זענען געבּרענגט געוואָרן צו קבר ישראל אויף אַ פּאַריזער בית־הקברות, וווּ בסך־הכל איין אלייע טיילט אים אָפּ פונעם קריסטלעכן צמענטאַזש. אָבער אונדזערע בר־מינס האָבן פון דער דאָזיקער נאָענטער, ניט־יידישער שכנות גאָרניט פּאַר־לוירן פון זייער יידישקייט, בפרט נאָך, אַז אויף די מצבות איז תמיד פּאַראַן דער מגן־דוד, יידישע אותיות, אפילו בילדער.

ד.

ס'איז אַ טעות צו מיינען, אַז די „געזעלשאַפט פריינד פון קראַשניק" אין פּאַריז פּאַרנעמט זיך בלויז מיט די קדושים, מארטירער און פּאַרשטאָרבענע. זייער אַקטי־ווע, לעבעדיקע טעטיקייט איז אויך פּאַר די לעבן־געבליבענע. איינמאָל אין יאָר קומט פּאַר אַ באַל, אַדער יערלעכער באַנקעט. אַ צופּאַל האָט געוואָלט, אַז דער באַל אין יאָר 1971 זאָל זיך צונויפּפּאַלן מיטן 60סטן געבוירן־טאָג פון וויצע־פּרעזידענט זשאַרזש גורפינקעל. פּאַרשטייט זיך, אַז אויף אַזאַ פייערונג לאָזן זיך הערן רעדעס, באַגריסונגען, עס שפּילט אַן אָרקעסטער, עס

טרעט אויף אַ זינגערין. מיך האָט אָבער אינטערעסירט — און כ׳האָב עס געפונען! — היימישע אַטמאָספער, נאָענטקייט, צוגעלאָזנקייט. בעסער געזאָגט: משפחה־דיקייט פון אַ קראַשניקער שבט וואָס האַלט זיך אינטים־באַזאַמען אין אַזאַ קאָסמאָפּאָליטישער שטאָט ווי פּאַריז. וועט שמועסט נאָך, אַז נאָך אַזאַ גרויסער שמחה מיט שאַמפּאַניער און גוטן מאָלצייט, פּאַרגעסט מען נישט אין אַ קראַנקן לאַנדסמאַן און עטלעכע קאָמיטעט־מיט־גלידער לאָזן זיך גלייך אַוועק מבקר־חולה זיין דעם לאַנגיאָריקן געוו. פּרעזידענט פון דער סאָסיעטי.

אָט דאָס הייסט ניסח קראַשניק...

ה.

און איצט — עטלעכע וועלטער וועגן קראַשניקער הכנסת־אורחים: מיין באַזוך אין פּאַריז איז ניט געווען אויף אַ לאַנגע צייט. וואָס צו טאָן האָב איך דאָרט געהאַט און צו דעם אַלעמען נאָך געווען באַוואָרפן מיט אייגלאדונגען — איבערן קאָפּ — צו באַזוכן פּרייגד, משפחה און אייגענע לאַנדסלייט (לובלינער). וועט אָבער האָט געקענט אָפּזאָגן דער גאַסטפּריינטלעכער צודרינגלעכקייט פון פּאני און זשאַרזש גורפינקעל? וועט איז געווען מסוגל ניט אָנצונעמען די אייגלאַדונגען צו באַזוכן די היימען פון די זילבערבערגס, לעדערפיינס, גאָלדבוימס? איין קראַשניקער, זשאַרזש לעדערפיין, „באַרגט אויס" אפילו זיין זון וואָס רעדט יידיש און דעם אויטאָ וואָס פירן מיך אַוועק אויף אַן אומפּאַר־געסלעכן באַזוך אין וועלטסי־פּאַלאַץ און אַנדערע מערק־ווירדיקייטן.

כ׳האָב געהאַלטן פּאַר אַ חוב צו דערגאַנצן עטוואָס די געשיכטע פון דער קראַשניקער סאָסיעטי אין פּאַריז מיט דערמאָנונגען און אייגדרוקן פון צונויפטרעפן זיך מיט האַרציקע, וואַרעמע יידן אין אַזאַ קאַלטער שטאָט ווי פּאַריז. די טעטיקייט פּאַר די לאַנדסלייט און זייער אַרגאַניזאַציע, זייער ליבע צו מדינת ישראל, זייער גאַסטפּריינדלעכקייט און מענטשלעכע באַציונג — וואָלטן געמעגט דינען אַלס ביישפּיל אויף פּאַר גרויסע לאַנדסמאַנשאַפטן ווי אַזוי האַרמאָניש צונויפפּאָרן דאָס פּערזענלעכע מיטן געזעלשאַפטלעכן, דאָס לאָקאַלע מיטן נאַציאָנאַלן, דאָס אינדיווידועלע מיטן משפּחהדיקן — ניט געקוקט אויף די פּאַראַענע פּאָליטישע מיינונג־פּאַרשידנהייטן, ווי דער שטייגער ביי יידן.

ניטאָ קיין פּאָסיקערע וועלטער אויף אויסצודריקן באַוווּנדערונג און אַנערקענונג פּאַר אַזאַ געבענטש־טער טעטיקייט און רירנדיקער מענטשלעכקייט, ווי דער טראַדיציאָנעל־יידישלעכער (און במילא — קראַשניקער) — „יישר־כוח!"

ניצולי קראשניק במחנה עקורים בזלצהיים, גרמניה (1946). נערָאטעוועטע יידן פון קראָשניק אינעם די. פּי. לאַגער אין זאלצהיים, דייטשלאַנד (1946).

בני קראשניק אחרי השחרור, בשנת 1945, בזלצהיים (גרמניה). קראָשניקער נאָך דער באַפרייונג, אין יאָר 1945 אין זאַלצהיים (דייטשלאַנד).

קראשניקער אין אמעריקע

שלמה זעלינגער, ניו־יאָרק

מיר ווייסן נישט גענוי וועז די ערשטע קראָשניקער יידן זענען געקומען קיין אמעריקע, פונקט ווי מיר ווייסן אויך נישט וועז די קראָשניקער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט אוז געשאַפן די „סאָסייטי".

אויף דעם צודעק וואָס מען נוצט ביי לוויות, שטייט אויפגעשריבן: „אָרגאַניזירט יולי 1899". מיר ווייסן נישט ווער עס זענען געווען די פירער אוז מיטגלידער, ווייל מיר האָבן נישט קיין פּראָטאָקאָל, אָדער די נעמען פון די גרינדערס. פאַראַן אָבער אין אונדזער באַזיץ אַ קאָפּיע פון דעם טשאַרטער (לעגאַליזאַציע), וואָס די קראָשניקער האָבן אָנגעגעבן צום שטאַט ניו־יאָרק צו קענען עקזיסטירן אַלס אַ קאָנגרעגאַציע — דעם 6טן יוני 1902. דאָ האָבן מיר די נעמען פון: פּרעזידענט — יעקב מאַנדעלבאום, פינאַנס־סעקרעטאַר — משה ווייס־בערג, פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר — שמואל באביש אָדער באביץ, נאמנים — יעקב מאַנדעלבאום, ניסעלע פימס, דויד ראָטפעלד, משה ווייסבערג, שמואל באביץ, הערש הירשפעלד, משה סוקמאן, משה שפייזהענדלער אוז משה צוקער.

הדף הראשון של תקנון ארגון יוצאי קראשניק בניו־יורק שנוסד ב־1902.

ערשטע זייט פונעם סטאַטוט פון דער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, געגרינדעט אין יאָר 1902.

וווייזט אויס, אַז די ערשטע קראָשניקער יידן האָבן זיך טאַקע אָרגאַניזירט אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט אין יאָר 1899, אָבער אָנגעגעבן אויף אַ לעגאַליזאַציע האָבן זיי ערשט אין יאָר 1902. דער נאָמען פון דער קראָשניקער אָרגאַניזאַציע אין ענגליש ביז היינט צו טאָג איז: „קאָנגרעגאַציאָן אנשי קראשניק".

וויפיל מיטגלידער די אנשי קראשניק האָבן געהאַט ביי דער גרינדונג — ווייסן מיר נישט. וואָס האָט באַווויגן די ערשטע קראָשניקער עמיגראַנטן צו פאָרמירן אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע? אוודאי די זעלבע מאָטיוון וואָס האָבן באַוויגן צו שאַפן אַלע אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן.

מען איז געקומען פון קליינע שטעטלעך, וווּ מען האָט געלעבט אַ טראַדיציאָנעל יידיש לעבן — און אָט איז מען אַריין געפאַלן אין אַ נייעם שטייגער אוז סביבה. די שפראַך, זיטן אוז מנהגים — אַנדערש ווי מ'איז געווען געווויגנט ביי זיך אין שטעטל. על פי רוב איז מען געקומען בעירום וחוסר כל. מען האָט זיך געניי־טיקט אין אַ דירה אוז פרנסה. צו דעם אַלעם האָט מען שטאַרק געבענקט אַ היים, נאָר דער משפחה אוז דעם יידישן לעבן וואָס מען האָט דאָרט איבערגעלאָזט. דער־פאַר האָבן לאַנדסלייט פון זעלבן שטעטל געזוכט זיך טוליען איינער צום צווייטן. אפילו וועז מען איז זיך געווען פרעמד אינעם שטעטל, האָט מען זיך דערנענ־טערט איינער צום אַנדערן, וועז מען איז אַריינגעפאַלן אין דעם רוישיקן ניו־יאָרק. מען איז זיך געוואָרן נאָענט, געהאָלפן זיך ווי ברידער.

די סאָסייטי האָט געהאָלפן מיט ראַט אוז טאַט. דער עיקר — וועז דער נייער עמיגראַנט איז געקומען, האָט ער באַלד געהאַט אַ היים. די ברידער־מיטגלידער פון דער סאָסייטי האָבן געהאָלפן באַקומען אַ דירה, אַרבעט אוז אין פיל פאַלן, טאַקע געשטיצט פינאַנסיעל.

די סאָסייטי האָט אויך געגעבן די עמיגראַנטן אַ געזעלשאַפטלעך לעבן, מען איז געוואָרן כלל־טוער. וואָס האָט אַריינגעגעבן אַ נייעם אינטערעס.

ווי נאָר מען האָט זיך דערשלאָגן צו אַ באַשטימטן

מעמד, האָט מען אויך אין זינען געהאַט דאָס היימישע שטעטל. מען האָט געשיקט אַהין אויף מעות חיטין פאַר פסח. מיט דער צייט האָט מען אָנגעהויבן שטיצן אַלע יידישע אינטסטיטוציעס אין שטעטל, ווי אויך יחידים.

ב.

די קעגנזייטיקע הילף און די בענקשאפט נאָכן היימישן שטעטל, האָבן גורם געווען דערצו אַז מען זאָל זיך האַלטן צוזאַמען, זיין פאַראייניקט אין אַ קהילה - די „סאָסייטי". אַזוי ווי כמעט אַלע זענען געווען פרום, האָט מען געשאַפן שילן אויפן נאָמען פון דעם שטעטל וואָס מען האָט פאַרלאָזט. האָט טאַקע דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דער שיל ווו מען האָט געדאַווענט מיטן זעלבן נוסח ווי אין דער אַלטער היים. מען האָט געפייערט די יום־טובים ווי ביי זיך אין שטעטל. מען האָט געלעבט מיט די דערינערונגען, דערמאָנט דעם רב, חזן, שוחט, שמש און סתם שיינע יידן און טיפן פון שטעטל.

וואָס איך בין געקומען קיין ניו־יאָרק, האָב איך דאָרט געטראָפן דריי שולן מיטן נאָמען „בית הכנסת אנשי קראשניק" אין דריי פאַרשידענע טיילן פון שטאָט.

אַזוי ווי מען לעבט דאָך נישט אייביק, האָט מען געקויפט אַ בית הקברות, אַז מ׳זאָל אויך נאָכן טויט זיין צוזאַמען... אַזוי פיל־וויניק האָט אויסגעזען ביי אַלע עמיגראַנטן און לאַנדסמאַנשאַפטן.

אָבער אונדזערע קראָשניקער האָבן איבערגעשטיגן די אַנדערע סאָסייטיס.

ווי נאָר ס׳איז געקומען אַ קראָשניקער ייד האָט מען אים גלייך געבומען צו אַ מיטינג (פאַרזאַמלונג) פון דער לאַנדסמאַנשאַפט. ער איז שוין נישט געווען עלנט. מען האָט זיך פאַר אים באַמיט צו באַקומען אַ דירה און אַרבעט. אויב אייגער האָט געאַרבעט אין אַ פאַבריק, האָט ער געריידט מיט זיין באָס צוצונעמען דעם „גריגנעם" (ניי־געקומענעם) צו דער אַרבעט.

האָט ער נישט אַזוי גוט געקענט דאָס פאַך, (אין מערסטע פאַלן — שניידעריי), האָט מען אים געלערנט און דערביי אַליין פאַרלוירן צייט, וואָס דאָס האָט געמיינט — פאַרלירן געלט.

אין יאָר 1905 איז פאַרגעקומען דער ערשטער שטרייק פון די שניידערס אין ניו־יאָרק אין וועלכן ס׳האָבן אָנטייל גענומען פיל קראשניקער — און זיי איז פשוט אויסגעקומען צו הונגערן.

די סאָסייטי האָט געשטיצט די קראָשניקער שטרייקער — ביז די קאַסע האָט זיך אויסגעליידיקט. די וואָס האָבן געאַרבעט ביי אַנדערע פאַכן, האָבן מיט זייערע ארעמע מיטלען געשטיצט די שטרייקנדיקע לאַנדסלייט. אַזאַ איז געווען די ליבשאַפט ביי די לאַנדסלייט, אפילו אין מיינע צייטן (איך בין געווארן אַ מיטגליד אין דער קראָשניקער סאָסייטי אין יאָר 1932), איך געדענק ווי אונדזער סאָסייטי האָט געהאָלפן צענדליקער אויף פאַרשידענע אופנים.

אין יענע יאָרן איז אין אַמעריקע נישט געווען קיין אַרבעטלאָזע פאַרזיכערונג און פענסיע פאַר עלטערע מענטשן.

ג.

וען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן די אַמעריקאַנער געהאָלפן זייערע ברידער מעבר לים.

ווידער זענען אונדזערע בני עיר געווען די ערשטע צו שאַפן הילף פאַר קראָשניק. אין יאָר 1912 איז געגרינדעט געווארן דער קראָשניקער רעליף־קאָמיטעט ביי דער סאָסייטי. זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן צוויי טייערע יידן וואָס האָבן זיך מוסר־נפש געווען פאַר דעם צוועק: מרדכי וואָגנער און משה העכטמאַן, וואָס האָבן אַוועק געגעבן זייער פיל צייט און געלט.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז אונדזער פאַרשטאַרבענער, איבערגעגעבענער טוער שלום ווינער ע״ה. נאָך אין קראָשניק האָט ער געהאָלפן אָרגאַניזירן די יוגנט פאַרן ארץ־ישראל געדאַנק, אויפגעשטעלט די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה", וואָס האָט פון אירע רייען אַרויס געגעבן אַ ריי געזעלשאַפטלעכע טוערס סיי אין אַמעריקע, סיי אין ישראל.

קומענדיק קיין אַמעריקע, איז ער פון ערשטן טאָג געווען אַריינגעטאָן, מיט לייב און לעבן, פאַר די קראָשניקער בפרט און פאַר מדינת ישראל בכלל.

פאר די לעצטע 12 יאָר איז ער געווען קראַנק, אָבער אַקטיוו, טראָץ זיין קראַנקייט. נישט געווען קיין אונטערנעמינג, ווי שלום ווינער זאָל נישט האָבן אין דעם קיין האַנט.

ד.

אין די דרייסיקער יאָרן זענען געקומען קיין אַמעריקע יונגערע קראָשניקער, וועלכע זענען געווארן מיטגלידער אין דער סאָסייטי און אַריין געבראַכט אַ נייע אויפלעבונג צווישן די לאַנדסלייט. מיר האָבן

נאָר וואָס געהאָט פאַרלאָזן קראָשניק און גוט געקענט דאָס לעבן אין שטעטל. קודם־כל האָבן מיר רעאַרגאַניזירט דעם רעליף. נישט באַגנוגנט זיך מיט מעות חטין אויף פסח, נאָר איינגעאָרדנט אונטערנעמונגען, געשאַפן גרעסערע סומעס געלט און אַ דאַנק דעם האָבן מיר געשטיצט אין קראָשניק די פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביקור־חולים, לינת הצדק, יבנה, בית־יעקב, תלמוד־תורה, די ליי־קאַסע ביים האַנטווערקער־פאַראיין און יחידים, לויט דער אַנווייזונג פון הילפס־קאָמיטעט אין קראָשניק, בראש פון וועלכן מיר האָבן אַוועק גע־שטעלט דעם איידעלן מענטש מרדכילע בוכבינדער הי״ד.

אייניקע קראָשניקער מוז איך דערמאָנען וואָס זענען געווען אַקטיוו לטובת אונדזערע בני־עיר אומעטום:

שלום ווינער, מרדכי וואַגנער, משה העכטמאַן, יצחק שאָר, סאָל ענדער, דויד זעליגער, יעקב פוקס, הערי לאנדגארט, יעקב און ביילע־חוה לאמהוט, מאיר טשעס־לער, די גאַנצע זעליגער־משפחה און מיין ווייניקייט.

קראָשניקער פרויען האָבן געהאָט זייער ספעצ־יעלע אַרגאַניזאַציע — „קראשניקער ליידיס אָקזילערי״. זיי האָבן מיט אונדז געאַרבעט האַנט־אין־האַנט, גע־האַלפן שאַפן געלט פאַר די קראָשניקער וואָס האָבן זיך אין דעם געניטיקט.

די ערשטע פרעזידענטין איז געווען אידאַ טענע־בוים. איינע פון די הויפט־טוערינס און פאַר אַ לאַנגע צייט פרעזידענטין — בעלא לעדערפיין. פון די פרויען האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייער אַרבעט, אָחוץ די צוויי פריער דערמאָנטע — ביילע־חייה לאמהוט, מאַלי חיימאָוויטש, שיינדל זיסבערג, פאולא ראָזענבערג, איווע גרין, חנה־איטע ברייער, רבקה זעליגער, אסתר קעסעל און די איצטיקע פרעזידענטין פייגע טייטעלבוים.

איך האָב אונטערגעשטרייכט די הילף וואָס מיר האָבן געגעבן צו די קראָשניקער פון מעבר לים. עס קאָן זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז מיר האָבן פאַר־געסן אין אונדזערע קראָשניקער אין אַמעריקע. דער אמת איז דער, אַז נישט נאָר מיר האָבן פינאַנסיעל גע־זאָרגט פאַר די קראָשניקער, נאָר אויך געזעלשאַפטלעך. מיר האָבן אַריינגעברענגט אַ ביסל קולטור אין אונדזער סאָסייטי. פון צייט צו צייט אַנגאָזשירט אַ רעדנער, אָדער זיך באַנוצט מיט אייגענע כוחות אויף אונדזערע מיטינגען. מ׳האָט באַהאַנדלט פראָבלעמען פון יידישן לעבן סיי אין אַמעריקע, סיי אין אַנדערע מקומות. אונ־דזערע מיטגלידער זענען געווען באַהאָוונט אין אַלץ וואָס קומט פאָר אין דער יידישער וועלט.

מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם פויליש פאַרבאַנד, כדי צו זיין פאַראייניקט מיט אַלע פוילישע לאַנדס־מאַנשאפטן, לטובת די יידן אין פוילן. אין יענער צייט האָט דער פּאַרבאַנד פון די פוילישע יידן אין אַמעריקע געשפילט אַ ראָלע. מיר האָבן געשטיצט יידישע אָרגא־ניזאַציעס אויפן אַמעריקאַנער באָדן, כדי צו שטאַרקן דאָס יידישע לעבן אין אַמעריקע. אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געזאָרגט אינדיווידועל פאַר אייניקע מיטגלידער אין דער סאָסייטי.

עלטערע מיטגלידער וואָס האָבן נישט געקאָנט צאָלן דאָס מיטגליד־אָפּצאָל, האָבן מיר באַפרייט פון אַלע באַ־שטייערונגען.

מיר האָבן אייניגעפירט אַ נויט־פאָנד, אַן אָנפראָצענ־טיקע ליי־קאַסע און אַ צדקה (מתן־בסתר).

ה.

ווען די צווייטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן געווויסע אַמעריקאַנער יידישע אָרגאַניזאַציעס אָפּ־געשטעלט זייער טעטיקייט, ווייל מען איז געווען אָפּגע־ריסן פון אייראָפעישן יידנטום און מען האָט נישט געקענט שיקן קיין הילף.

מיר, די קראָשניקער, האָבן אונדזער טעטיקייט נישט אָפּגעשטעלט. מיר האָבן געווווסט אַז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט מען דאַרפן אַ סך געלט פאַר רעהאַביליטאַציע. מיר זענען געווען פון די ערשטע צו פאַרבינדן זיך מיט דער שארית הפליטה. ס׳איז נאָך אפילו נישט געווען קיין פאָסט־פאַרבינדונג, וועו מיר האָבן שוין געהאַט קאָנטאַקטן מיט די קראָשניקער אין דייטשלאַנד אַ דאַנק אַמעריקאַנער יידישע סאָלדאַטן וואָס זענען געווען אין דייטשלאַנד. דער ערשטער קאָנ־טאַקט איז געווען דורך וועלוול זעליגער, וואָס האָט זיך דאָן געפונען אין דייטשלאַנד אַלס סאָלדאַט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי. מיר האָבן באַלד געשיקט הילף. אונדזער פרינציפּ איז געווען צו העלפן דער שארית הפליטה, נישט פרעגן ביי קיינעם אויף פאָליטישע פאַספאָרטן. די וואָס האָבן געוואָלט קומען קיין אַמעריי־קע, האָבן מיר אַלץ געטאָן זיי צו העלפן דערין. וועו זיי זענען געקומען, האָבן מיר זיי געהאָלפן איינאָרדענען זיך. די וואָס זענען געפאָרן קיין ישראל האָבן מיר זיי געהאָלפן דורך דעם קראָשניקער קאָמיטעט אין תל־אביב. אויך אונדזערע קראָשניקער אין ישראל האָבן אַרויס געוויזן די זעלבע מסירת נפש וואָס מיר אין אַמעריקע. מיר האָבן געשיקט פינאַנסיעלע הילף צום

קראשניקער קאמיטעט אין תל־אביב, כדי זיי זאלן קענען אנגיין מיט זייער שיינער ארבעט.

מיר האבן זיך אויך פארבונדן מיט די קראשניקער אין פראנקרייך דורך דעם קאמיטעט אין פאריז און אזוי ארום געהאלפן די לאנדסלייט וואס האבן זיך דער־שלאגן קיין פראנקרייך.

אין יענע לענדער וווּ ס׳איז נישט געווען קיין קאמי־טעט, זענען מיר אינדיווידועל געשטאנען אין קאנטאקט מיט די קראשניקער. געשטיצט זיי מיט געלט, שפייז און קליידער־פעקלעך (אין איטאליע, שוועדן, עסטרייך, פויילן). קארעספאנדענץ האבן מיר געפירט מיט אונ־דזערע קראשניקער אין אלע קאנטינענטן.

ו.

נאך דער אנטשטייונג פון דער יידישער מדינה זענען די קראשניקער אין אמעריקע און אין ישראל געקומען צו א הסכם וועגן פאראייביקן די יידישע קראשניק דורך אויפבויען א בנין אין ישראל. נאך פיל מי און ארבעט פון די קראשניקער אין אמעריקע און אין ישראל, האט מען אויפגעשטעלט דעם „היכל קראש־ניק״ אין תל־אביב.

די הויפט שטיצע איז געקומען פון די קראשניקער אין אמעריקע. מיר האבן זיך מיסר נפש געווען, כדי צו שאפן דאס געלט פאר דעם בנין. פון די וואס האבן געגעבן גרעסערע סומעס פארן „היכל קראשניק״, זענען געווען: אייב הערשזאן, סאל ענדער, יעקב און ביילע־חייה לאמהוט. די גרעסטע סומע האט אבער געשאפן „עמך״, מענטשן וואס ערשט נישט לאנג זענען זיי געווען אין די היטלער־לאגערן.

דער בנין וועלכער באלאנגט איצט צו די קראש־ניקער, איז דער שטאלץ פון אלע אונדזערע לאנדסלייט.

ז.

אין יאר 1962 האבן מיר איינגעארדענט א באנקעט לכבוד 60 יאר קראשניקער סאסייטי אין אמעריקע. דאס איז געווען איינע פון די שענסטע שמחות וואס מיר קראשניקער האבן ווען געהאט. מיר זענען געווען שטאלץ מיט דעם וואס מיר האבן געטאן ביז איצט און גענומען אויף זיך ווייטער אנצוגיין מיט אונדזער גע־זעלשאפטלעכער ארבעט.

איצט שטיצן מיר יערלעך יידישע ארגאניזאציעס און אינסטיטוציעס וואס זענען א שעפעריישער כוח אין

בני קראשניק בקבלת־פנים ליעקב אנדר ורעיתו מישראל.
קראשניקער אין ניו־יארק אויפן קבלת־פנים לכבוד די געסט פון ישראל, יעקב ענדער און פרוי.

יידישן אַמעריקאַנער לעבן. מיר שטיצן דעם יידישן אפיל און הסתדרות־קאמפיין. יעדן יאָר פאַרקויפן מיר ישראל־באָנדס. בלויז פאַרן יאָר 1966 האָבן מיר פאַרקויפט פאַר 12 טויזנט דאָלאַר ישראל־באָנדס.

מיר פאַרגעסן אָבער נישט אין אונדזערע אייגענע קראָשניקער. מיר שטיצן קראַנקע און נויטבאַדערפטיקע אין אַמעריקע, ווי אויך אין אַנדערע לענדער. מיר היטן אָפּ די יאָרצייט פון די קראָשניקער קדושים און אומגעגנט. יעדן יאָר כ״ג חשון ווערט אייגעאָרדנט אַן אזכרה. עס קומען עטלעכע הונדערט לאַנדסלייט צו דער אזכרה וואָס ווערט דורכגעפירט אויף אַן איינדרוקספולן אופן.

ח.

מיר פאַרגעסן אפילו נישט פון די קראָשניקער וואָס רוען אויפן בית הקברות. מיר האָבן באַקומען אַ בריוו פון פוילן, אַז די פאַרצוימונג פון קראָשניקער בית־עלמין איז צעבראָכן. מיר האָבן זיך גלייך געשטעלט אין קאָנטאַקט מיט די געהעריקע אינסטאַנצן אין פוילן און דער קראָשניקער בית עלמין וווּ עס רוען אונדזערע נאָענטסטע און טייערע, וועט ווערן אַרומגעצוימט.

✶

אָט איז דער בריוו פון דער יידישער קהילה אין קראקע — וועגן קראָשניקער בית־עלמין.

יידישע רעליגיעזע קאָנגרעגאַציע
קדאָקע, סקאָווינסקע 2, טעל. 64 - 620

ה׳ סעם זעלינגער, בראָנקס — ניו־יאָרק

קראָקע, דעם 11טן אָקטאָבער 1966

אַלס ענטפער אויפן בריוו פון 7טן סעפטעמבער ה.י. גיבן מיר אייך צו וויסן, אַז דער בית־עולם אין קראָשניק, אויף דער טשעמנאַ־גאַס, איז פאַקטיש פאַרנאָכלעסיקט און פאָדערט מען זאָל אים ברענגען אין אָרדענונג, ספעציעל פאָדערט זיך אַ רעמאָנט פונעם פאַרקאָן אויף אַ לענג פון 900 מעטער פונעם מויער, די הייך איין מעטער און די גרעב פון דעם בעטאָן־מויער מאָכט אויס 15 ס״מ; דערנאָך דאַרף מען אויסרעמאָנטירן דעם פאַרקאָן פון דעם קאָלעקטיוון קבר, ווי אויך דעם דענקמאָל צום אָנדענק פון די דערמאָרדעטע; אָפרייניקן דעם בית־עולם און אויסנוצן די צעבראָכענע טיילן פון די מצבות וואָס ליגן איצט צענויפגעלייגט אין אַ פריזמע, כדי אָפצוביין דעם מויער ווי אויך אויסנוצן זיי צום רעמאָנט. דעם גאַנצן בית־עולם דאַרף מען אָפרייניקן פון ווילדע געווויקסן.

די אויסגאַבן פון די אויבנדערמאָנטע רעמאָנטן, לויט דעם פאַרגעלייגטן פאָרשלאָג פון די פאַרויסגעזעענע בוי־הוצאות, דורך דעם פרעזידיום פון נאַציאָנאַל־ראַט אין קראָשניק, מאָכט אויס 100.000 זלאָטעס; אין די דאָזיקע בוי־הוצאות איז אָבער נישט פאַרויסגעזען דאָס פאַרריכטן פונעם פאַרקאָן פון קאָלעקטיוון קבר אין פונעם דענקמאָל, וואָס מאָכט אויס אַן ערך 40.000 זלאָטעס.

אַלע אויסגאַבן ביים ברענגען אין אָרדענונג דעם בית־עולם וואָקלען זיך אין די גרענעצן פון 110.000 זלאָטעס, ד.ה. 2.000 דאָלאָר, וועלכע מען האָט געדאַרפט איבערשיקן צו דעם צענטראַלן יידישן געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט אין וואַרשע, אויף נאָווואָגראָדזקע 5. אונטערשטרייכנדיק, אַז דאָס געלט איז באַשטימט — אויסשליסלעך אויף ברענגען אין אָרדענונג דעם יידישן בית־עולם אין קראָשניק.

ביטע אונדז געבן צו וויסן וועגן אייערע פלענער, כדי מיר זאָלן וויסן ווי אַזוי צו האַנדלען.

דער דאָזיקער ענין איז אויף אַזוי פיל דרינגענד, ווייל דער בית־עולם געפינט זיך אויף אַ מרחק פון 50 מעטער פון שוין פאַרבויטע געביטן און דער איצטיקער צושטאַנד קאָן אַזוי ווייטער נישט פאַרבלייבן, עס קאָן אין דעם איצטיקן צושטאַנד דערברענגען צו אַ פולשטענדיקער ליקווידאַציע פונעם בית־עולם.

פאַרזיצער
מ. יאקובאָוויטש

✶

אָבער דער עיקר איז פאַר אונדז, ווי פאַר אַלע יידן, די עקזיסטענץ פון אונדזער פאָלק. דעריבער טוען מיר אַלץ בכדי צו העלפן מדינת ישראל און פאַרזיכערן אַ שיינע צוקונפט פאַר אונדזער פאָלק.

מיינע ערשטע טעג אין דער סאסייטי און די שפעטערדיקע דערגרייכונגען*)

משה פריימאַן

אונדזערע לאַנדסלייט פון שטעטל קראָשניק פייערן היי־יאָר דעם יום־טוב פון 45 יאָר עקזיסטענץ. קראָש־ניק, אַ קליין צוריקגעשטאַנען שטעטל, אָן קאָפּיטאַ־ליסטן און אָן אַרבעטער־באַוועגונג אין יענער צייט. דער היימישער בעל־מלאכה, דער מאַרק־ייד און ספּע־ציעל די יוגנט, האָבן נישט געזען פּאַר זיך קיין שום תכלית און צוקונפט אין פּאַרשלאָפענעם שטעטל. שוין אַזוי פּרי ווי אין די ניינציקער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן די אויסוואַנדערונג פון אונדזער שטעטל קיין אַמעריקע. כמעט 90 פּראָצענט פון די אויסגעוואַנדערטע זענען געווען פון די אָרעמסטע שיכטן. בלויז אַ קליינער טייל איז געווען פון דעם „אַריסטאָקראַטישן" קלאַס, ווי מען האָט זיי גערופן אין שטעטל. אין דער אַלטער היים האָבן זיי זיך געהאַלטן פּאַר די מיוחסים און וועז זייערע קינדער און אויך די „אַריסטאָקראַטן" אַליין זענען געווען געצוווונגען צו פּאַרלאָזן קראָשניק און קומען אין דער „טרייפענער" אַמעריקע, אין דעם לאַנד, ווו דער פּראָסטער בעל־מלאכה האָט אויך אַ שטיקל דעה — האָבן זיי אפילו אין דעם נייעם לאַנד זיך געהאַלטן פון ווייטנס פון יענע לאַנדסלייט, וואָס האָבן אין דער אַלטער היים באַלאַנגט צו די אָרעמע שיכטן. מיט דעם לעבן פון אונדזער סאָסייטי וואָס פייערט היי־יאָר דעם 45־יאָריקן יובילי, האָבן זיי זיך אויך נישט פּאַר־אינטערעסירט און בכלל געהאַלטן זיך פרעמד צו אונ־דזער אַרבעט.

אונדזער סאָסייטי וואָס רופט זיך „קאָנגרעגיישאָן אנשי קראָשניק" איז ביז מיט דריי יאָר צוריק געווען די אייניקע אָרגאַניזירטע קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. די מיטגלידער, דער גרעסטער טייל אַרבעטער, אָבער דורכגעדרונגען מיט די רעליגיעזע טראַדיציעס פון דער אַלטער היים, זענען אויך אין דער נייער היים געבליבן טריי די יידישע רעליגיעזע טראַ־דיציעס, ווי עס זאָגט דער נאָמען פון דער סאָסייטי.

מיט 33 יאָר צוריק בין איך דאָס ערשטע מאָל גע־קומען זען מיינע לאַנדסלייט. דאָס איז געווען די צוויי־טע טעג סוכות. איך בין נאָך דאָן געווען אַ „גרינער", דריי חדשים אין לאַנד. מיין קוזין מיכאל פריימאַן, עליו השלום, שוין אַביסל אָן „אויסגעגרינטער" (איבער אַ יאָר אין לאַנד). האָט געזאָגט: — משה, היינט גייען מיר זען די לאַנדסלייט. דאָס איז געווען שמיני עצרת אין אָוונט. מיר ביידע זענען אַריין אין דער קראָשניקער שיל, צו הקפות. די שיל האָט זיך געפונען אויף ריווינ־גטאָן סטריט, אויף אַן ערשטן שטאָק. דאָס איז געווען אויך דער מיטינג־לאָקאַל פון אונדזערע לאַנדסלייט. ווי נאָר איך בין אַריבער די שוועל פון שיל, האָב איך זיך זייער גוט געפילט. אַ פריילעכער עולם, מענער און פרויען. די קינדער זענען געשטאַנען אויף לאַנגע בענק אַרום די וועגט, מיט שמחת־תורה פענער און ליכטלעך אַריינגעשטעלט אין די רויטע עפּעלער. איך האָב אין דעם מאָמענט פאַרגעסן, אַז איך געפין זיך אין אַמעריקע, נאָר ביי אונדז אין שטעטל — קראָשניק. איך בין אַרומ־געגומען געוואָרן מיט אַ ליבלעכער וואַרעמקייט און פריינדלעכער אַטמאָספערע. פיל פון די אַנווועזנדע האָבן מיך דערקענט. קיין „שלום עליכמס" האָבן ניט גע־פעלט און קיין גלעזל משקה אויך נישט. די פינ־פערלעך און צענערלעך פאַר אתה הראיתה, עליות און אַנדערע כיבודים וואָס אונדזערע לאַנדסלייט האָבן איינגעהאַנדלט, האָט ביי מיר אַרויסגערופן מוט און גלויבן אין דער גאַלדענער מדינה — אַמעריקע. אַט די ערשטע באַגעגעניש באַגלייט מיך ביז היינטיקן טאָג.

אַ קורצע צייט נאָך מיין זיין אין אַמעריקע, בין איך געוואָרן אַ מיטגליד אין דער סאָסייטי און בין אין איר אַקטיוו ביזן היינטיקן טאָג. מען האָט מיך געהאַלטן פאַר אַ סאָציאַליסט און אַטעיסט. אָבער איך האָב געהאַט אַן אייגנפלוס אויף אַ געוויסע צאָל מיטגלידער, איך און מיינע נאָכפאָלגער זענען געווען פאַרעכנט פאַר די יונגע און פראָגרעסיוו.

זייער שווער איז אונדז אָנגעקומען צו אידערצייגן די דעמאָלסטיקע פירער פון אונדזער סאָסייטי, אַז קידוש מאַכן, חברה קדישא און סעמעטערי (בית־הקב־רות) איז נישט גענוג געטאָן פאַר די מיטגלידער פון אַ לאַנדסמאַנשאַפט. מען דאַרף זיך אויך פאַרטראַכטן צו שטיצן אַ קראַנקן מיטגליד און העלפן מיט אַן הלואה, כדי צו שטעלן אימיצן אויף די פיס. אַזוי איז מיט דער

* פון דער יובל־אויסגאַבע „קאנגרעגעישאן אנשי קראשניק 1894—1939" (פינף־און־פערציק יובילעום), ניו־יאָרק.

צייט געגרינדעט געווארן די גמילות־חסדים קאסע, ס׳איז אינגעפירט געווארן אַ קראַנקן־בענעפיט פאַנד און היינט האָבן מיר שוין אַן „אָלד איידזש" פאַנד, וואָס העלפט אַלטע, נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער. ס׳איז שוין אפילו אזוי ווייט דערגאַנגען, אַז מיר האָבן געשטיצט שטרייקערס.

אַ גאָר גרויסער אויפטו איז דער „קראַשניקער פרויען פאַראיין", וואָס איז מיט דריי יאָר צוריק געגרינדעט געווארן. זייער אַקטיוויטעט איז אַ גרויסע הילף פאַר די נויטבאַדערפטיקע אין אונדזער היימשטעטל קראַשניק. אַלע פאָנדן וואָס זיי זאַמלען, שיקן זיי איבער צו די נויטבאַדערפטיקע.

דער הילפס־קאָמיטעט אין אונדזער סאָסייטי האָט באשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם זשורנאל לכבוד אונדזער יובילי, פון וועלכן דער גאַנצער פּראָפיט וועט גיין פאַר די מלחמה־געליטענע פון אונדזער שטעטל. דאָס איז גאָר אַ גרויסער אויפטו, וואָס יעדער איינציקער לאַנדסמאַן דאַרף עס באַגריסן.

איך פיל, אַז ס׳זענען וועלט געווען אַלע מיינע באַמיונגען און יאָרן פון אַרבעט, וואָס איך האָב אַוועק־געגעבן פאַר דער סאָסייטי. אונדזערע לאַנדסלייט האָבן זיך פאַרנומען אויף דעם ריכטיקן וועג.

צוליב דעם מלחמה־חורבן און ספּעציעל חורבן־פוילן, האָבן מיר געוואָלט צוריקרופן דעם באַנקעט. ווי קען מען זיך פריייען, ווען כלל ישראל גייט אָפּ אין בלוט, ווען אונדזערע נאָענטסטע שוועבן צווישן לעבן און טויט? וואַנדערן איבער ימים, ווען מיליאָנען יידן וועלן רואינירט? ווען מיר נעמען אָבער אין אַכט, אַז די שטיצע וואָס מיר וועלן שיקן אין שטעטל וועט דערוואַרעמען יידישע הייזער, וועט העלפן קראַנקע און נויטבאַדערפטיקע און די הויפּטזאַך, אַז זיי וועלן וויסן, אַז ערגעץ אין דער וויטער אַמעריקע טראַכט אימיצער וועגן זיי, אַז עס קלאַפּט אַ וואַרעם האַרץ אין פּילט מיט זייערע ליידן — דאָס וועט זיי געבן מוט צום ווייטערדיקן לעבן און האָפענונגען אויף בעסערע צייטן, ווען די פינצטערע וועלט וועט פאַרט אַמאָל ליכטיקער וועלן. דאָס אַליין איז שוין וועלט אונדזער גאַנצע מי און אַרבעט.

אן איבערבליק איבערן קראשניקער רעליף*)

נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן די לאַנדסלייט אין אַמעריקע אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן רעליף פאַר די שטעט און שטעטלעך אין דער אַלטער היים.

אויך די קראַשניקער לאַנדסלייט האָבן זיך באַלד געזאמען צו דער אַרבעט צו שאַפן הילף פאַר קראַשניק.

אין 1914 איז געגרינדעט געוואָרן דער קראַשניקער רעליף קאָמיטעט. דער טאַטע פון קראַשניקער רעליף וועלט באַטראַכט אונדזער באַליבטער לאַנדסמאַן מרדכי וואָגנער. זינט 1914 ביז היינט צו טאָג איז ער אַיינער פון די אַקטיוסטע טוער אין רעליף.

צוזאַמען מיט מרדכי וואָגנער האָט אַקטיוו געאַרבעט אין רעליף דער איצטיקער פרעזידענט פון דער קראַשניקער סאָסייטי, משה׳קע העכטמאַן און איזי שאָר.

די הויפּט אַרבעט פון רעליף איז געווען צו שיקן מעות חטין פאַר פּסח קיין קראַשניק. אַזוי איז די אַרבעט אָנגעגאַנגען ביז אַן ערך 1935.

די פאַרמלחמהדיקע פּוילישע רעגירונג האָט אַלע מאָל שווערער געמאַכט פאַר די יידן אין פּוילן זייער עקאָנאָמישע עקזיסטענץ. די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט האָבן פאַרשטאַרקט די רעליף־אַרבעט פאַר דער אַלטער היים.

די קראַשניקער לאַנדסלייט זענען נישט אָפּגעשטאַנען אין דער אַרבעט. דער קאָמיטעט איז רעאָרגאַניזירט געוואָרן. ס׳זענען צוגעצויגן געוואָרן יונגע כוחות. מ׳האָט זיך שוין נישט באַגנוגט מיט שיקן בלויז מעות חטין קיין קראַשניק.

דער קראַשניקער רעליף צוזאַמען מיט די קראַשניקער לעידיס אָקזילערי האָבן געהאָלפן אויפהאַלטן די פאָלגנדע אינסטיטוציעס אין קראַשניק:

דעם מעות־חטין קאָמיטעט, די העברעישע שול „יבנה", אַ שול פאַר מיידלעך „בית יעקב", די תלמוד־תורה ווו ס׳האָבן געלערנט אַרעמע קינדער און פיל האָבן געקראָגן קליידער און עסן, די גמילת־חסדים קאַסע (לאָאַן פאָנד) און ביקור חולים.

די מלחמה האָט אָפּגעשטעלט די דירעקטע הילף קיין

*) פון דער אויסגאַבע פונעם קראשניקער רעליף קאָמיטעט („וויקטארי זשורנאַל") ניו־יאָרק, 19טער יאַנואַר 1946.

קראָשניק. אין דער צייט האָבן מיר געשטיצט די פּוילישע יידן, וויפל מיר האָבן געקענט.

וועג דער דזשאינט האָט אויף זיך גענומען אַן אַקציע צו שיקן מצות צ׳ די יידן אין דער אָקופּירטער אייראָפּע, און ממילא צו די יידן אין דער אָקופּירטער פּוילן, האָבן מיר געגעבן עטלעכע הונדערט דאָלאָר צום דזשאינט.

די קראָשניקער אין ארץ־ישראל האָבן אונדז גערִיבן, אַז שטעטישע זענען אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און נייטיקן זיך אין הילף. האָבן מיר זיי געשיקט 400 דאָלאָר. ווי נאָר מ׳האָט געקענט, האָבן מיר געשיקט הילף.

לעצטן יאָר, וועג ס׳האָט זיך שוין געזען, אַז די מלחמה האָלט ביי אַן ענדע און מ׳וועט קענען שיקן הילף, האָבן מיר ווידער רעאָרגאַניזירט דעם רעליף קאָמיטעט. דער איניציאַטאָר איז געווען אונדזער טייערער לאַנדסמאַן שלום ווינער.

אונדזער חשובער לאַנדסמאַן אייב הערשזאָן איז געווָארן טשערמאַן פון רעליף און די אַרבעט איז אַוועק אויף אַ נייעם וועג. לעצטן ווינטער, וועג מיר האָבן געהאַט אונדזער יערלעכע אונטערנעמונג, איז אַנשטאָט טויזנט דאָלאָר געשאַפן געוואָרן עטלעכע טויזנט דאָלאָר.

צווישן די וואָס האָבן געגעבן און אַריינגעבראַכט גרעסערע סומעס, זענען די פאָלגנדע חשובע לאַנדסלייט: אייב הערשזאָן, הערי לאנדגארטן, סאל ענדער, וויקטאָר סוסבערג, לואיס קאַרפּ און מרדכי וואגנער.

פון די נייַעסן וואָס מיר האָבן געהאַט, ווייסן מיר, אַז קראָשניק האָט 300 יידן און אַ צאָל קראָשניקער געפינען זיך אין אַנדערע לענדער.

מיר פּאַרמעסטן זיך צו העלפן יעדן יִיד אין קראָשניק און יעדן קראָשניקער וווּ ער זאָל זיך נישט געפינען.

מיר האָבן געשיקט שפּייז־פּעקלעך קיין קראשניק און צו קראשניקער אין אַנדערע לענדער.

מיר ווייסן, אַז די הויפּט־שטיצע וועט זיין אַרויס־צונעמען אונדזערע שוועסטער און ברידער פון אייראָפּעישן גיהנום. אויך צו דעם גרייטן מיר זיך צו.

אַ צאָל אַפּידעוויטס זענען שוין אויסגעאַרבעט געוואָרן פּאַר געווינסע קראשניקער דורך אייב הערשזאָן, הערי לאנדגארטן און סאל ענדער.

ווי איר זעט, טוט דער רעליף־קאָמיטעט גוטע אַרבעט. מיר וועלן זיך צו אייך, טייערע לאַנדסלייט, צו שטיצן אונדז אין דער וויכטיקער אַרבעט.

*

מצבת־זכרון לקדושי קראשניק בניו־יורק

מאָנומענט לזכר די קדושים פון קראָשניק אין ניו־יאָרק

מיר פאַרעפנטלעכן דעם פינאַנסיעלן באַריכט וואָס מיר האָבן אַרויסגעגעבן פורים 1947. דער באַריכט איז פון זינט די מלחמה האָט זיך געענדיקט — ביז מערץ 1947.

ארץ ישראל	1,650.00	דאָלאר
איטאַליע	400.00	"
דייטשלאַנד	850.00	"
פראַנקרייך	2,350.00	"
שוועדן	1,110.00	"
פוילן	1,600.00	"
ס"ה	7,960.00	דאָלאר
שפייז און קליידער	1,890.13	דאָלאר
טראַספּאָרטאַציע און שיפסקאָרטן	1,809.20	"
רעהאַביליטאַציע	212.00	"
ס"ה	3,911.33	דאָלאר
אונדזער ליידיעס אָקזילערי האָט בייגעשטייערט פאַר שפייז־פעק־לעך און געשיקט געלט קיין ארץ־ישראל און פוילן	1,600.00	דאָלאר
צוזאַמען מיט דער ליידיעס אָקזי־לערי האָבן מיר אויסגעגעבן פאַר הילף	13,471.33	דאָלאר

איצט זעצן מיר פאָר דעם ווייטערדיקן פינאַנסיעלן באַריכט פון מערץ ביז נאָוועמבער 1947:

דייטשלאַנד	885.00	דאָלאר
פראַנקרייך	780.00	"
ארץ ישראל	275.00	"
פוילן	185.00	"
איטאליע	300.00	"
ענגלאַנד	50.00	"
שוועדן	60.00	"
טראַנספּאָרמאַציע	81.35	"
רעהאַביליטאַציע	380.25	"
שפייז און קליידער	1,275.85	"
	4,272.45	"
פון פריער	13,471.33	"
בס"ה האָבן מיר אויסגעגעבן פאַר הילף	17,743.78	דאָלאר

מיר האָבן אַרויסגעשיקט שפייז און קליידער־פעק־לעך זינט די מלחמה האָט זיך געענדיקט ביז נאָוועמבער 1947, אין די פאָלגנדע לענער:

	שפייז פעקלעך	קליידער פעקלעך
דייטשלאַנד	214	24
ארץ־ישראל	126	37
איטאַליע	95	24
פראַנקרייך	286	85
פוילן	30	22
ציפערן	15	—
שוועדן	60	15
בס"ה	838	207
שפייז און קליידער פעקלעך צוזאַמען	1,045	

מיר זענען אין קאָנטאַקט מיט קראָשניקער הילפס־קאָמיטעטן אין די פאָלגנדע לענדער:

אין דייטשלאַנד עקזיסטירט אַ הילפס־קאָמיטעט אין ציילסהייל לעבן פראַנקפורט, אונטער דער פירער־שאַפט פון יצחק ראָזענבוש, לייבטשע גערענרייך, לייבל קעסל און הלל ראָטענבערג. זיי טוען אויסגעצייכנטע אַרבעט. דער קאָמיטעט זאָרגט פאַר יעדן קראָשניקער אין דייטשלאַנד.

דער ארץ־ישראלדיקער הילפס קאָמיטעט טוט זייער גוטע אַרבעט, זאָרגט פאַר די נייע אַריבערגעקומענע און טוט אַלץ צו העלפן זיי זיך אייניצואָרדענען אינעם נייעם לאַנד.

אַ האַרציקע באַגריסונג צו אייך חברים אין ארץ־ישראל. מיר זענען מיט אייך און זאָגן צו ווייטערדיקע הילף.

דער פאַריזער הילפס־קאָמיטעט איז גוט אָרגאַני־זירט. זיי האַלטן אויס אַ צאָל יתומים און גיבן אַלגע־מיינע שטיצע צו די וואָס נייטיקן זיך אין דעם.

מיר באַגריסן אייך, קראָשניקער טוער אין פאַריז און ווינטשן אייך דערפאָלג אין אייער ווייטערדיקער אַרבעט.

דער קראָשניקער קאָמיטעט אין פוילן אונטער דער פירערשאַפט פון יחיאל משה בלאדע, טוט אַלץ צו העלפן קראָשניקער וווּ נאָר זיי געפינען זיך.

אַ האַרציקן דאַנק און אַ וואָרימע באַגריסונג!

אין די אַנדערע לענדער געפינען זיך נישט קיין קראָשניקער קאָמיטעטן. מיר שטייען אין קאָנטאַקט מיט יעדן קראָשניקער באַזונדער.

ליידער, הערן מיר גאָרנישט פון קראָשניקער קאָמי־טעט אין בראַזיל. מיר וויסן נישט וואָס איז די סיבה. קראָשניקער אין בראַזיל! איז איצט טאָקע אַ צייט

צו שלאָפן? עס רופט אייך די קראָשניקער שארית הפליטה!

אויך פון די קראָשניקער פון באָגאָטאָ, קאָלאָמביע, הערן מיר גאָרנישט. וואָס איז די סיבה? הילף איז נייטיק! וווּ זענט איר?

ברוכים הבאים!

מיר באַגריסן די פאָלגנדע קראָשניקער וואָס זענען געקומען צו אונדז פון די לאַגערן: משה און הערש גוטוויליג, נתן, מרים און הענרי מייזעלס, גדליה און שלמה ביגעס, באלטשע עלבאום מיט איר זון מענדל; יחיאל און סאבינא הערשזאָן, יהושעלע, שרהלע קלאָצ־העגדלער און טאָכטער עטאלע; ליבאלע מאָסקאָוויץ, רעכאַלע הערשזאָן, ר׳ משה און חנה שיינברום, יאַנקעלע גערענרייך, יאַנקאַלע ערליכזאָן, שמואל ליפאר רענדל, משה פרידמאן מיט פרוי בעלא און קינד לייבאַלע, רבקה קאָהן מיטן מאַן בענא, מרדכי טייכמאַן, געצל פלאמענבאום, לייבל ווידענבאום און יהושע שאַפראַן.

מיר זענען זיכער, אַז יעדער קראָשניקער שטאָל־צירט מיט אַזאַ גוטער אַרבעט.

מיר פאָדערן צו העלפן אונדז פאַרצוזעצן די גוטע אַרבעט! טוט אַלץ צו העלפן דעם קראָשניקער שארית הפליטה!

קראָשניקער רעליף:

סאל ענדער, טשערמאַן; שלמה זעליגער, סעקרעטאַר; איזידאָר שאר, טרעזשורער; שלום ווינער, אַרגאַניזיר מענעדזשער; דוד זעליגער, טשערמאַן פון שפייז און קליידער.

פייערלעכער מיטינג ביי דער קאָנגרעגעישאָן אנשי קראָשניק

אַ יום־טובדיקער מיטינג וועט אָפגעהאַלטן ווערן ביי דער קאָנגרעגעישאָן „אנשי קראָשניק", זונטיק דעם 5טן דעצעמבער, 1965, 7 אַ זייגער אין אָוונט, אין אקאדעמי האָל, 853 בראָדווי, נ. י.

ביי דעם מיטינג וועט געפייערט ווערן דער 18־טער יאָרטאָג זינט דעם באַשלוס פון דער יונייטעד ניישאַנס צו שאַפן די יידישע מדינה.

ביי דער געלעגנהייט וועט אויך דורכגעפירט ווערן אַן אַפעל פאַר מדינת ישראל־באָנדס, וואָס איז שוין אַ טראַדיציע פון די קאָנגרעגעישאָן „אנשי קראָשניק" יעדן יאָר עס דורכצופירן. די קראָשניקער סאָסעיטע, וועלכע איז אַן אָפּטער אינוועסטירער אין מדינת ישראל־באָנדס, וועט ביי דער געלעגנהייט אויך קויפן פאַר 2.000 דאָלאַר באָנדס פון דער טרעזשורי און די מיטגלידער פון דער אַרגאַניזאַציע וועלן, ווי תמיד, זיך באַטייליקן אין באָנד־קאָמפיין.

אין אַ פיינעם קינסטלעריש צוגעקליבענעם פראָגראַם פון יידישע און העברעישע לידער, וועט אַרויסטרעטן די באַרימטע סאָפראַן־זינגערין רעי סילווערס. רעפרעש־מענטס וועט סערווירט ווערן „אַ לא קראָשניק".

דער פרעזידענט פון דער סאָסעיטע פון די קראָש־ניקער, שלמה זעליגער און דער סעקרעטאַר הענרי האָכראד בעטן אַלע מיטגלידער און פריינט צו קומען צו דער וויכטיקער פאַרזאַמלונג.

כל הכבוד פאר די קראשניקער אין אמעריקע

שמואל גאָלדנער, ישראל

די ווייטערדיקע ווערטער זענען נישט קיין היסטא־רישע אָפשאַצונג און אויך נישט קיין סאָציאָלאָגישע באַהאַנדלונג וועגן די קראָשניקער אין די פאַרייניקטע־שטאַטן. איך לאָז דאָס איבער פאַר די וואָס לעבן דאָרט. איך האָלט אָבער פאַר מיין ברודערלעכן, געזעלשאַפט־לעכן און מאָראַלישן חוב עפעס דערציילן וועגן דער טעטיקייט פון אונדזער אַמריקאַנער „אירגון" און זיך טיילן מיט מיינע אייגדרוקן וועגן זיי.

נאָך אין מיינע קינדער־יאָרן אין קראָשניק בין איך געווען איבערראַשט פון דער גוטהאַרציקייט פון אונ־דזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע. נאָר ספעציעל וויל איך אויסדריקן מיין אָנערקענונג פאַר די לעצטע דרייי־סיק יאָר, וועו איך האָב געהאַט דעם כבוד צו באַגלייטן די מעשים טובים און מסירת נפש פון אונדזערע שוועס־טער און ברידער אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און באַזונדערס — נאָך דעם גרויסן חורבן. זיי זענען געווען אַ ליכט־שטראַל פאַר אַלע קראָשניקער אין דער וועלט אין דער גרויזאַמער תקופה פון אום־ברענגען די יידישע קראָשניק. אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אין דער דאָזיקער צייט דערפילט

אַ זייער וויכטיקע, מענטשלעכע אויפגאַבע. זיי האָבן זיך אינטערעסירט מיט אַלע רעשטלעך קראָשניקער איבער דער גאַנצער וועלט, געראַטעוועט און פאַרייביקט דעם אָנדענק פון קראָשניק.

אויסער דער מאַטעריעלער הילף, וועלכע האָט בליספק געהאָט אַ געוואַלדיקע באַדייטונג, איז נישט וווייניקער וועזנטלעך געווען דער געזעלשאַפטלעכער רעזולטאַט פון זייער טעטיקייט. די קראָשניקער אין אַמעריקע קוקן מיט שטאָלץ אויף די אויפגעשטעלטע קראָשניקער צענטערס אַ דאַנק זייער „גיכער הילף". אין די דאָזיקע צענטערס ווערט געפירט אַ לעבהאפטע טעטיקייט, וואָס ווערט אָפגעשאַצט נישט נאָר דורך קראָשניקער. אַ גרויסע, ווירדיקע מצבה פאַר דעם אָנדענק פון די קראָשניקער איז דער „היכל קראָשניק", אין תל־אביב, וועלכן עס האָבן אויפגעשטעלט די קראָשניקער פון אַמעריקע.

דער רוח החיים פון די קראָשניקער אין די פאַר. שטאַטן איז שלמה זעלינגער, וואָס האָט מצליח געווען אָנצוצינדן אַלעמען — רייכע און אָרעמע — פאַר דעם

מר אייב הערשזון, מראשוני התורמים והפעילים בארגון יוצאי קראשניק בארה"ב.

ה' אייב הערשזאָן, פון די ערשטע שפענדערס און אַקטיוויסטן אין דער קראָשניקער לנאַדסמאַנשאַפט אין די פאַר. שטאַטן.

הגב' אידה הרשזון מארה"ב — תורמת נכבדה לקופת גמילות־חסד של יוצאי קראשניק בישראל.

פרוי אידא הערשזאָן, בכבודיקע שפענדערין פאַר דער גמילות־חסד קאַסע פון די קראָשניקער אין ישראל.

דאָזיקן הייליקן צוועק. דאָס האָט ער געווירקט, אַז אַלע זאָלן זיין איבערגענומען מיט דער הייליקער אויפגאַבע.

נישט שטענדיק איז מען זוכה צו שניידן די פרוכט פון דער אַריינגעליגטער מי. זאָל זיין דער שכר פאַר די קראָשניקער אין אַמעריקע, וואָס זיי האָבן מצליח געווען צו זען, אַז זייער מי איז נישט געווען אומזיסט. איך וויל ספעציעל אונטערשטרייכן די אַרבעט פון אייב הערשזאָן און זיין פרוי, וועלכע האָבן געמוטמעט אויף זיך די אויפגאַבע צו זיין די אפוטרופסים פון דער קראָשניקער „גמילות־חסד־קאַסע" אין ישראל און אַ דאַנק דעם האָבן צענדליקער לאַנדסלייט אין ישראל די מעגלעכקייט צו געניסן פון הלוואות בשעת הדחק.

אפשר וועלן די וועלטער כאָטש טיילווייז אָפשפיגלען די שיינע טאַטן פון די קראָשניקער אין אַמעריקע. כל הכבוד לכם!

✶

זאָלן די אָנגעשריבענע שורות זיין אַ מצבה פאַר די געשטאָרבענע, אומפאַרגעסלעכע געשטאַלטן פון שלום ווינער און פאַמיליע לאמהוט.

קראשניקער אין ריאָ־בראזיל

שלמה שטיינבאָק, ריאָ־דע־זשאנעירא

א בליק אויף צוריק

אַלע וואָס קענען די געשיכטע פון דער אומאָפּהענגיקייט פון פוילן נאָכן ערשטן וועלט־קריג וויסן, אַז אַ סך יידן האָבן געקעמפט אין די פוילישע לעגיאָנען און צוזאַמען מיט זייערע פוילישע מיטבירגער געפאַלן אויף די שלאַכטפעלדער, בכדי זיכערן דעם נצחון.

באַלד האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז אַלע שיינע רייד וועגן פרייהייט און רעכט פאַר די מינדערהייטן און בתוכם פאַר דער יידישער — זענען אויף אַ צינישן אויפן פאַראָטן געוואָרן און געבליבן אויפן פאַפּיר. יידן האָבן געהאַט רעכט צו צאָלן שטייערן און דינען אין מיליטער. דערפאַר האָט די רעאַקציאָנערע און האַלב־פאַשיסטישע רעגירונג זיי „באַלוינט" מיטן אַרויסשטויסן פון די אָרעמסטע פרנסות און צורויבן ביי זיי די רעכט אויף אַרבעט.

אַנטיסעמיטיזם איז געוואָרן דער אָפּיציעלער מלוכה־פראָגראַם. מ׳האָט געפרעדיקט און געהעצט נישט צו קויפן אין די יידישע געשעפטן. אין גאַנץ פוילן איז נישט געווען קיין איין יידישער מלוכה־באַאַמטער, צי גאַסן אָדער קוימענקערער. זיי האָבן אײַנגעפירט דעם „נומערוס קלאָזוס" מיט געטאָ־בענק פאַר די יידישע סטודענטן אין די הויכשולן, אָרגאַניזירט און סטימולירט כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף יידן אין די שטאָטישע פאַרקן, אויף די גאַסן און פאָגראָמען אין די שטעטלעך.

די לאַגע פון די יידן איז געוואָרן קריטישער פון טאָג צו טאָג. דאָס לעבן פון די יידישע יוגנטלעכע איז געוואָרן ממש אומדערטרעגלעך. דער אײַנציקער אויסוועג איז געבליבן — עמיגראַציע. אָבער ווו אַהין? דער גרעסטער חלום איז געווען צו באַקומען אַ סערטיפיקאַט און פאָרן קיין ארץ־ישראל. די ענגלישע רעגירונג, וואָס האָט געהאַט דעם מאַנדאַט איבער פאַלעסטינע, האָט אָבער געפירט אַ פאַרברעכערישע פאָליטיק קעגן דער יידישער איינוואַנדערונג קיין ארץ ישראל און פאַראַטן דעם צוזאָג וועגן שאַפן דאָרט אַ יידישע נאַציאָנאַלע היים. בכדי צו געפעלן די אַראַבישע הערשער און באַקומען זייער נאַפט, האָבן זיי כסדר באַגרענעצט

בני קראשניק בבראזיל במשלוח בגדים ומזון לבני־עירם בישראל (1949).
קראָשניקער אין בראָזיל בײַם אָפּשיקן קליידונג און שפּייז פאַר זייערע לאַנדסלייט אין ישראל (1949).

די צאָל סערטיפיקאַטן און געזוכט אָפּצושטעלן דעם שטראָם פון אַ גרויסער יידישער עליה.

אַמעריקע איז שוין לאַנג געווען געשלאָסן פאַר יידישער אימיגראַציע פון פוילן. די יידישע יוגנט איז געבליבן ווי אין אַ פאַסטקע, אָן עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן, אָן שום פערספּעקטיוו צו עמיגרירן. צווישן די לאַטיין־אַמעריקאַנער לענדער וואָס האָבן נאָך אויפגענומען אייראָפּעישע עמיגראַנטן, איז אויך געווען דאָס ווייטע און גרויסע בראָזיל. מען קאָן דרייסט זאָגן, אַז באין בירה איז די קראָשניקער עמיגראציע קיין בראָזיל געווען אַ גרעסערע ווי קיין ארץ־ישראל.

דער דור וואָס איז דאָ געקומען מיט פערציק־פופציק יאָר צוריק און אָנגעהויבן דעם בראשית פון קראָשניקער אין ריאָ, איז אָפגעריסן געוואָרן פון שטעטל, פון דער פאַמיליע, פון דער טראַדיציאָנעלער יידישער אייניגעזעסנקייט און פלוצלונג זיך דערזען אין אַ פרעמדער גרויסער וועלט — אָן דער לאַנדשפראַך, אָן גועלט, אָן אַ באַשטימטער פערספּעקטיוו אויף דער צוקונפט. מען האָט באַלד געמוזט אָנהויבן דעם שוערן, ביטערן קאַמף פאַר פרנסה. כמעט אַלע פריש־געקומענע האָבן געמוזט אָנקומען צום יידישן רעליף, וואָס האָט אַ ביסל אַרויסגעהאָלפן דעם נייעם עמיגראַנט, באַזאָרגט אים מיט אַרבעט און שפּעטער געהאָלפן אַריבערנעמען די פאַמיליעס. די וואָס זענען געווען נישט קיין פאַכלייט, האָבן אָנגעהויבן מיטן פעדלערייַ.

אין אַלע געגנטן פון דער שיינער ריאָ, אין די וויייטסטע סובורביאס און אויף די בערג וווּ עס וווינען די אָרעמסטע שיכטן פון פאָלק, האָט מען געקענט זען פון גאַנץ פרי אָן יידן מיט שטרויענע היט (כדי צו שיצן זיי פון דער טראָפּישער זון) — וועג מיט אַ וואַליזע, וועג מיט אַ טעקע אָדער מיט אַ פשוט פעקל זיך אָפּשטעלן פון טיר צו טיר און פאַטשן מיט די הענט, אָדער אָנקלאָפן — טאָקע דערפון נעמט זיך דער נאָמען „קלאָפּער" — אַז אַ פרוי זאָל אַרויסשטעקן דעם קאָפּ פון פענצטער און זיך פרעגן וואָס ער פאַרלאַנגט. האָט דער „קלאָפּער", אנשטאָט אַן ענטפער, וועלכן ער האָט נישט געווואָסט ווי אַזוי צו געבן, ווייל ער האָט נישט געקענט די שפּראַך, געוויזן וואָס ער פאַרקויפט — און דאָס האָט געהייסן „מאַכן אַ קונד", אָדער אַ קליענט. דערפאַר פלעגט אַ פעדלער אויך ווערן אָנגערופן „אַ קליענטעלטשיק". אָבער נישט שטענדיק האָט דאָס מזל צוגעשפילט. מען פלעגט אַמאָל אַרומגיין טעג מיט טעג און גאָרנישט פאַרקויפן. געווען אויך כּיטרע „אויסטויגערס", וואָס פלעגן ווייזן פאָטאָגראַפיעס פון פּרעמדע פרויען מיט קינדער און זיי פאָרגעשטעלט פאַר זייערע אייגענע פאַמיליעס וועלכע זיי האָבן געלאָזן אין פוילן און דערציילן אַז זיי הונגערן דאָרט און וואַרטן אויף זיין הילף. אַזוי אַרום פלעגן זיי אָפּטירן צום רחמנות געפיל פון דער בראָזיליאַנער פרוי, וואָס איז בטבע אַ גוטע און סענטימענטאַלע און איז שטענדיק גרייט יענעם צו העלפן. די פרוי האָט דאַן עפּעס געקויפט און רעקאָמענדירט אויך אַ שוועסטער אָדער פריינדין.

כמעט אַלע שניידערס פון קראָשניק זענען אַ סך יאָרן געבליבן ביים פאַך. די סטאָליערס — אויך דאָס זעלבע. דער אייניציקער זייגערמאַכער פון קראָשניק, ישראל־איסער שאָך, הגם שוין אַ זקן, אַרבעט נאָך ביז היינט ביים פאַריכטן זייגערלעך. וועג עס האָט נישט געהאַט קיין פאַך און נישט קיין פעקל, נאָר אַ פאָר געזונטע הענט — איז געוואָרן אַ פרעסער.

די קראָשניקער עמיגראַנטן פון די סוף צוואַנציקער, אָנהויב דרייסיקער יאָרן, האָבן דאָ אין ריאָ שוין געטראָפן אַ קליינעם קראָשניקער ישוב. וועג איך בין אין אויגוסט 1934 אַראָפּ פון שיף, האָבן מיך אָפּגעווואַרט מיינע חברים און פריינד — ארטשע טענענבלאט, לייזער זיילער, נחמן דיאמאנט און דער פאַרשטאָרבענער יעקל מעלזאק ז"ל.

ביינאַכט, אויף פראַסע אָנזע, וואָס איז אַמאָל געווען געדיכט באַווויינט פון יידן, האָט מען געקענט טרעפן כמעט אַלע יידן פון ריאָ, אייַנשליסלעך די קראָשניקער; אויף דער גאַס, אַרום די יידישע שפּייז־געשעפטן און אין דעם טראדיציאָנעלן באַר ביי אנטאָניאָן, וואָס פלעגט זיין דער פאַרבינדונגס־צענטער פון אַלע נייע עמיגראַנטן. אויב מען האָט באַדאַרפט זיך טרעפן מיט אַ לאַנדסמאַן, איז דאָס זיכערסטע אָרט אים צו געפינען געווען די פראסע אָנזע — דער פּלאַץ פון 11־טן יוני — אָדער אין באַר, וווּ אַלע אייַנזאַמע בחורים און די וואָס האָבן געוואָרט אַריבערצונעמען די פאַמיליעס און דערוייל זיך געמוזט אַליין פאַרזאָרגן — האָבן דאָרט טעגלעך געגעסן די קאָרגע וועטשערע, וואָס איז אַמיינסטן באַשטאַנען פון אַ טעפּל קאַוועע מיט צוויי קליינע ברויטלעך. נישט אַלע קראָשניקער האָבן דאָ מצליח געווען. געווען אייניקע מיט אַמביציע, וואָס האָבן דורך שווערער אַרבעט און גרויס שפּאָרזאַמקייט באַווויזן רעלאַטיוו שנעל זיך אַרויפצוארבעטן, אַראָפּגעבראַכט די פאַמיליעס, זיך פיין אייַנגעאָרדנט און

געגומען זיך צו עפענען געשעפטן. די שניידער — פון מענער און דאַמען־קאָנפעקציע, אַנדערע — מעבל־געשעפטן. פיל האָבן צענדליקער יאָרן זיך געמאַטערט ביי פעדלעריי און מיט גרויסע שוועריקייטן אַראָפגע־בראַכט די פאַמיליעס. אייניקע האָבן עס נישט באַווייזן, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט יצחק בערמאַנזאָן. זיין פרוי מיט די קינדער זענען אומגעקומען אין דעם גיהנום פון דער נאַצי־אָקופאַציע.

די בענקשאַפט נאָך אַן אייגענער סביבה...

דער עלטערער דור קראָשניקער האָט געבענקט נאָך אַן אייגענער סביבה. אַמיינסטן האָט זיך דאָס געלאָזט פילן אין די שבתים און יום־טובים. עס האָט זיך געוואָלט ווי אַמאָל אין דער אַלטער היים דאַוונען צוזאַמען, טרעפן זיך מיט לאַנדסלייט, מיט שטאָטישע פרייַנד, זיך אַראָפריידן פון האַרץ, דערציילן און הערן וואָס מען שרייבט פון קראָשניק. דאָס וואָלט גרינגער געמאַכט די איינזאַמקייט אין דער פרעמדער, גרויסער שטאָט. ביז אַ קליינע גרופע אַקטיוויסטן האָט זיך פאַר־טראַכט און באַשלאָסן צו בויען פאַר קראָש־ניקער אין ריאָ. פיל האָבן זיך אָפגעזאָגט צו קויפן עפעס פאַר זיך אָדער פאַר דער פאַמיליע און זיך בא־שטייערט, כדי מען זאָל קענען קויפן דעם פלאַץ און שפעטער בויען דעם בנין וואָס איז פראַיעקטירט ג׳ע־וואָרן אַלס „היכל קראָשניק״ אין ריאָ. אַ דאַנק דער דאָזיקער גרופּע, וואָס האָט מיט גרויס מסירת נפש און אומגעהויערע אָנשטרענגונגען געשאַפן די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן און שפעטער ביי דער בויונג פאַרלוירן טעג און חדשים אויף צו קאָנטראָלירן די אַרבעט — איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער „היכל קראָשניק״, דאָס קרוין־ווערק פון דער דינאַמישער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ. דאָס איז אַ שיינער בנין מיט גרויסע ליכטיקע סאַלאָנען. קיין שום לאַנדסמאַנשאַפט האָט נישט געהאַט די זכיה צו פאַרמאָגן אזא פרעכטיקן בנין, אַ ווירדיקן מאָנומענט פאַר אונדזערע קראָשניקער קדושים און אַן אַדרעס אין בראָזיל פאַר קראָשניקער אין דער וועלט, וווּ צענדליקער לאַנדסלייט פון ישראל, אמעריקע, פראַנ־קרייך, קאַנאַדע און פון אַלע דרום־אַמעריקאַנער לענ־דער זענען שוין אויפגענומען געוואָרן אין אַ היימישער סביבה און פאַרבראַכט אַנגענעמע שעהן, אַנגעזאַפט מיט בענקשאַפט און זכרונות פון אַמאָל, ביי שיין געדעקטע טישן אין די ליכטיקע זאַלן פון „היכל קראָשניק״.

מיט צען יאָר צוריק האָט דער קראָשניקער הילפס־פאַראיין דורכגעמאַכט זיין „גאָלדענע תקופה״. דער קראָשניקער ישוב איז זיך צעוואַקסן, די פאַמיליעס האָבן זיך כסדר צעצווייגט און פאַרגרעסערט און יעדער לאַנדסמאַן האָט געהאַלטן פאַר אַ חוב און פאַר אַ זכיה צו פראַוועט אין „היכל קראָשניק״ אַ תנאים, אַ חתונה, אַ ברית מילה, אַ בר־מצווה, אַן אוניווערסאַר־פייערונג ביי קינדער און אייניקלעך, אָדער אַ שמחה צו דער זילבערנער חתונה. דאָס איז געווען אַמאָל. היינט, ווען די מערהייט קראָשניקער זענען רייך און יאָגן זיך נאָך לוקסוס און כבוד און ליידן אויך פון דער אַלגעמיינער מחלה וואָס הייסט איבערשטייגן דעם צווייטן — איז דער „היכל קראָשניק״ פאַרגעסן און פאַרלאָזט. קיין שום קולטורעלע אַרבעט ווערט דאָרט נישט געפירט, כאָטש עס זענען געמאַכט געווארן פלענער פאַר אַרבעט מצד די דאָ שוין געבוירענע קינדער פון די קראָשניקער. אָבער אָן דערפאָלג. די אַקטיוויטעט פון פאַראיין איז בלויז אַ רעליגיעזע, ווו די עשרה בטלנים דאַוונען דאָרט יעדן טאָג און פון זיי זענען נאָר געווען צווויי קראָשניקער...

שבת איז יאָ פאַראַן אַ מנין קראָשניקער, וואָס האַלטן זיך נאָך ביי דער רעליגיעזער טראַדיציע צו זאָגן קדיש און מפטיר, באַקומען אַן עליה בכדי שפעטער צו גענישן פון קאָלעקטיוון קידוש. דער פאַראיין לעבט צוריק אויף ראש השנה און יום כיפור, אָדער ווען מען מאַכט אַ באַנקעט פאַר אַן אויסלענדישן גאַסט.

קיין שום קראָשניקער גביר און אפילו די פון מיטל־קלאַס לאָזן זיך מער נישט אַראָפּ צו פראַוועט דאָרט אַ שמחה. מען גייט אין די לוקסוס־סאַלאָנען פון דער „העבראיקע״, אָדער גאָר אין בראָזיליאַנער קלובן, וואָס געפינען זיך אין די אַריסטאָקראַטישע געגנטן פון שטאָט. אַמיינסטן חתונות ווערן געפראָווט אין די רייכע טעמפלען.

דער היינטיקער פרעזידענט פון „היכל קראָשניק״ איז דער דינאַמישער און ענערגישער אברהמעלע קאָווע. מיט דער הילף פון אַ קליינער גרופּע אַקטיוויסטן האָלט ער דעם בנין אין פולער אָרדענונג — אַלץ פונקציאָ־נירט, אַלץ איז קאָנסערווירט. פאַר דעם גיט ער אָפּ פיל צייט און מי און זאָרגט כסדר פאַר דער אינער־לעכער און אויסערלעכער זויבערקייט פון „היכל־קראָשניק״.

די גרינדונג פון סניף „גורדוניה" אין ריגָא, אין 1934

דער גרויסער עמיגראַנטן־שטראָם פון פוילן האָט געברענגט זייער אַ סך יוגנטלעכע אין ריגָא. די מערהייט פון זיי האָט נאָך אין דער אַלטער היים געהערט צו פאַרשידענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — צום „השומר הצעיר", „גורדוניה" אאנ"ד. אַלע, אויך מיר קראָשניקער, האָבן זיך דאַן גרופירט אַרום דער אין יענער צייט אייניקער יוגנטלעכער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע א. נ. „התחיה", וווּ מיר פלעגן זיך געזעל־שאַפטלעך אויסלעבן, ביז עס איז ביי אונדז געוואָרן רייף דער געדאַנק צו גרינדן אַ סניף פון „גורדוניה", מיט דער הסכמה פון ועד פון דער „התחיה" און טאַקע אין זייער לאָקאַל, וואָס האָט זיך געפונען אין צענטער שטאָט.

דער צייטווייליקער ועד איז באַשטאַנען פון די חברים: אַ. טענענבלאָט, נתן גאָלדפעלד, ל. זיילער, נחמן דיאמאנט, ביילע בוימוואָל, דער שרייבער פון די שורות אאנ"ד. די באַדינגונגען אין ריגָא זענען געווען גאַנץ אַנדערע ווי אַמאָל אין שטעטל. מען האָט געמוזט באַזוכן די עלטערן פון די יוגנטלעכע, זיי אויפקלערן די גרונט־פרינציפן פון „גורדוניה", כדי צו געווינען זייער צוטרוי און הסכמה, אַז זייערע קינדער זאָלן ווערן חברים און קומען אין נייַ־געגרינדעטן סניף. די אָרגאַניזאַציע איז נישט געשטאַנען אויף קיין פעסטע יסודות. עס האָט געפעלט די צילבאווווסטקייט, דער הויפט־אָביעקטיוו איז נישט געווען הגשמה, ווייל די פריש־געקומענע האָבן נישט געטראכט עולה צו זיין קיין ישׂראל. מען איז געווען צופרידן בלויז מיט דעם פאַקט וואָס מען לעבט זיך אויס געזעלשאַפטלעך אין אַ ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע — ווי אַמאָל אין דער אַלטער היים. אָבער דאָרט האָט מען געפירט אַן אַקטיווע אַרבעט, זיך באַטייליקט אין זאַמלען פאַר ק.ק.ל., געפירט שיחות, געמאַכט אויספלוגן צוזאַמען מיט די חברים פון „התחיה" אין ספעציעל געדונגענע באַן־וואַגאָנען און אפילו דורכגעפירט אַ דערפאָלגרייכן אָוונט, לויטן אַלטן קראָשניקער נוסח.

שנעל האָבן זיך אָנגעהויבן מערקן סימפּטאָמען פון ירידה. אייניקע חברים און חברות האָבן אָנגעהויבן שטודירן אָדער אַרבעטן ביינאַכט, אַנדערע זענען גע־וואָרן חתן־כלה מיט אַזעלכע וואָס די „גורדוניה" האָט זיי נישט אינטערעסירט, אָדער אָווּעק ווויינען אין די ווייטע סובורביאָס־פעריפעריעס און מער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו קומען אין די באַשטימטע אָוונטן אויף פאַרזאַמלונגען. אַזוי ביסלעכווייז, צוליב פאַרשי־דענע לאָקאַלע און ספעציפישע סיבות, האָט דער סניף זיך אויסגעלייַדיקט און צום יאָר זיך אויפגעלייזט.

די לאַגע איצט

פון דִי ערשטע עמיגראַנטן זענען נאָר געציילטע דאָ צווישן די לעבעדיקע. די קראָשניקער וואָס זענען גע־קומען אין די צוואַנציקער, דרייסיקער יאָרן און אויך די וואָס זענען ניצול געווארן פון היטלער־מבול און דורך פאַרשידענע וועגן זיך דערשלאָגן קיין ריגָא, זענען טעטיק אויף אַלע געביטן. כמעט אַלע האָבן זיך אַרויפ־געאַרבעט. עס זענען נאָך פאַראַן אַזעלכע וואָס זענען געבליבן ביים פעדלעריי און פירן אַ באַשיידן לעבן.

אין אַלע טיילן פון ריגָא — פון צענטער ביז די ווייטסטע פעריפעריעס — און אויך אין דעם רייכן און עלעגאַנטן דרום־טייל פון שטאָט, קען מען זען שייגע, גרויסע און רייך־אייניגעאָרדנטע געשעפטן, וואָס געהערן צו קראָשניקער — געשעפטן פון דאַמען־און מענער־קאָנפעקציע, פון שיך און טאַשן, מעבל, פון האָלץ און פאַרמאיקע. אייניקע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דער בוי־אינדוסטריע אין וועלכער דעם ערשטן אָרט האָט פאַרנומען שמואל פעלזענשוואלב; אין דעם צענטל פון יידישע גבירים גייען אויך אַריין געוג קראָשניקער.

דער נייער דור נאָך אונדז באַשטייט אין דער מער־הייט פון מענטשן מיט העכערער בילדונג, דיפלאָמירטע דאָקטוירים, אינזשיניערן, דענטיסטן, עקאָנאָמיסטן, פראָפעסאָרן אין די פרימאַר־שולן, גימנאַזיעס, אפילו אין די אוניווערסיטעטן. זיי זענען פאַרטראָטן אין אַלע פרייַע פראָפעסיעס.

די געמישטע חתונות וואָס מערן זיך אין דעם יידישן ישוב, האָבן אויך נישט אויסגעמיטן אייניקע קראָשניקער פאַמיליעס. קראָשניקער זענען טעטיק אין האַנדל און אין דער אינדוסטריע נישט נאָר אין ריגָא, נאָר אויך אין סאַן־פאולאָ, וואָס איז דער גרעסטער אינדוסטריעלער צענטער פון בראַזיל. אויך אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך, נישט ווייט פון ריגָא, אַ צוויי שעה רייזע, געפינט זיך דאָס שטעטעלע רעזענדע, וווּ עס לעבן שוין מער ווי פערציק יאָר די קראָשניקער ביילע צוקער מיט איר מאַן אדאָלפאָ און אירע ברידער משה צוקער. זיי פאַרמאָגן דעם גרעסטן מעבל־געשעפט און משה האָט אַ גרויס געשעפט פון דאַמען־קאָנפעקציע. אין דעם שטעטל געפינט זיך אויך

די גרעסטע מיליטעריש קאַדעטן־שול פון לאַנד. אין אַ צווייט שטעטלע, אין יענער געגנט, מיטן נאָמען באראמאנסא, לעבט זייער יינגסטער ברודער מלך צוקער, וועלכער פירט אַ פאַבריק מיט 160 אַרבעטער. ער האָט דאָרט שוין אפילו פיגורירט אַלס קאַנדידאַט אויף פרעפעקט.

אַ טייל פון די היינטיקע קראָשניקער גבירים זענען אָמאָל אין דער אַלטער היים געווען מיטגלידער פון פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען און געקעמפט פאַר סאָציאַלער געראָטקייט, עקאָנאָמישער גלייכהייט. איניקע זענען געקומען פון רעליגיעזע היימען און אויך דאָ האַלטן זיי אָן די רעליגיעזע טראַדיציעס. זיי איז זיכער נישט פרעמד דער ביבלישער געבאָט, וואָס לערנט הומאַניזם און סאָלידאַריטעט. דאָס איז דער פסוק: זאָלסט ליב האָבן דיין חבר אַזוי ווי זיך אַליין. אַלע זענען דאָ געקומען געיאָגט פון נויט — ווער עס האָט נישט געמוזט איז נישט אַוועק אין דער וועלט אַריין. היינט שעמט מען זיך מיט דער אָרעמער פאַרגאַנגענהייט. סיי די ערשטע, סיי די צווייטע האָבן שוין לאַנג פאַרגעסן זייערע יוגנט־אידעאַלן. דאָס סימפּאָטיזירן מיט אַזאַ „פּוסטער" זאַך ווי סאָציאַלער יושר אָדער האָבן אַ ברידערלעכן סענטימענט פאַר אַ חבר איז דאָך שוין אַזוי ווייט — אין דער אַלטער היים. דאָרט אין שטעטל, ווען מען האָט געהונגערט און געליטן, איז דאָס געווען אַ „סחורה". אָבער היינט איז געלט איבער אַלץ.

צום גרויס באַדויערן קען מען נישט זאָגן, אַז אַלע קראָשניקער — האַלבע און גאַנצע גבירים — גיבן אָפּ איבעריקן כבוד און זענען מקרב אַ נישט פאַרמעגלעכן לאַנדסמאַן. ווען עס האַנדלט זיך אין נעמען אַ ביסל סחורה אויף באָרג ביי אַזאַ אייגעם, וועגדט ער אָן די עגאָאיסטישע און ענגהאַרציקע פילאָזאָפיע פון „האַנדל־שאָפט איז נישט קיין ברידערשאַפט" — מיט אַ קליינער ענדערונג, וואָס באַקומט זיך אַזוי: „האַנדלשאַפט איז נישט קיין לאַנדסמאַנשאַפט". מען איז פאַרזיכטיק און מען זוכט זיך פריער צו באַוואָרענען מיט אַלע מעגלעכע באַוואָרענישן. מ'איז אָמאָל טאָקע געווען שכנים, חברים, געלערנט אין איין חדר. נאָר איצט קומט עס נישט אין באַטראַכט. פאַרקערט, אין פיל פאַלן שאַדט עס נאָך, ווייל די וואָס האָבן עסקים מיט אָרעמע לאַנדסלייט, לויגנ זיך מיט זיי אין גאַנצן נישט אָנהויבן. דאָס וואָס יענער מוז נעבעך האָבן דאָס ביסל סחורה, בכדי פון דעם צו ציען די אָרעמע פרנסה, איז דער תירוץ: ווער האָט אים געהייסן זיין אַ קבצן...

צום גליק, זענען נישט אַלע אַזוי אָפּגעטעמט און אויסגעהוילט פון יעדן סענטימענט. פאַראַן אויך קראָשניקער גבירים מיט פאַרשטענדעניש און פאַרמאָגן נאָך ווי־אַרעמע, מענטשלעכע געפילן. זיי זענען שטענדיק גרייט צו העלפן אַ נויטבאַדערפטיקן לאַנדסמאַן, זוכן די נאָענטקייט פון אַמאָליקע חברים, לאַדן זיי איין אויף אַלע פאַמיליע־שמחות און נעמען זיי אויף מיטן גרעסטן כבוד. די לעצטע זענען ליידער זייער ווייניק און מען קען זיי אָנציילן אויף די פינגער פון איין האַנט.

צווישן די קראָשניקער פון מיטל־קלאַס טרעפט מען נאָך אַ סך „עמך" — פשוטע האַרציקע מענטשן, ביי ווען אַ קראָשניקער פריינד איז געשעצט און רעספּעקטירט. אין זייער געזעלשאַפט האָט מען דעם איינדרוק, אַז מען איז צווישן שוועסטער און ברידער. און אַזעלכע זענען אָן ספק אסתר און הערש האַלפּערן, מאיר און שרה בערמאַנזאָן, אַרטשע און טובה טענענבלאַט, חיים און לאהלע פיינטוך, ישראל און רחל ווייַנבערג, מנשה און רחלע העכטמאַן, חיים מעלזאק און פרוי, מאָטיע און שבעלע גאָלדפעלד, ביילע און הערשעלע רויזענבליט, (זי פון קראָשניק — בוימוואָל), ביילע און אדאָלפּאָ האלפּערין (זי פון קראָשניק — צוקער) און פיל אַנדערע.

קראָשניקער אין דער ליטעראַטור

אויפן ליטעראַרישן געביט האָבן די קראָשניקער צו פאַרצייכענען דעם נאָמען פון ראָזע פאלאטניק (שאַפּראָן), וועלכע לעבט שוין צענדליקער יאָרן אין ריאָ — בראָזיל. זי ווערט געדרוקט אין די יידישע צייטשריפטן פון אויסלאַנד און איז אַ שטענדיקע מיטאַרבעטערין פון סאָן־פאולער „נייעם מאָמענט" אין ריאָ. איר בוך דערציילונגען „קראָשניק — ריאָ" האָט געפונען אַ בריייטן אָפּקלאַנג און געמאַכט אַ רושם אין אַלע יידישליטעראַרישע קולטור־צענטערס אין דער וועלט, אייַנשליסלעך ישראל. אין איר גאַנצער שאַפונג ציט זיך דער „רויטער פאָדעם" פון קראָשניקער טיפאזש און טעמאַטיק, פון קראָשניקער פייזאזש, וואָס זי שילדערט מיט אַזוי פיל ליבע און בענקשאַפט; מיט איר פיל־באַרקייט און קינסטלערישער וויזיע פירט זי אונדז צוריק אין שטעטל, וווּ זי לעבט ווידער אויף די פאַרשיידענע געשטאַלטן פון דער ווייטער טראַגישער פאַרגאַנגענהייט. עס אַנטפלעקן זיך פאַר אונדז ווידער די שבת־יומטובדיקע יידן מיט זייער תורה און חכמה, די

עמי־הארצים מיט זייער אייגנארטיקער שפראַך; די צניעותדיקע מאַמעס, די ראַמאַנטישע יוגנט, וואָס לעבן און דערלעבן נישט; דער פשוטער פאָלקס־ייד, וואָס טרינקט זיך אין אַ ים פון נויט און נערט זיך מיט בטחון, ווי מיט ברויט וואָס איז געווען אַ זעלטענער „לוקסוס" אויף זיין אָרעמען טיש; די ברויזנדיקע יוגנט פון „שטורעם און דראַנג", וואָס קען מער נישט לעבן אין די ענגע ד' אמות פון שטעטל ביז זיי ברעכן די צוימען, רייסן זיך אַרויס פון די שמאָלע האָריזאָנטן — ווער עס איז עולה קיין ארץ ישראל און ווער עס לויפט אין דער גרויסער, אומבאַקאַנטער וועלט אַריין.

ראָזע איז ביז היינט די אייניציקע קראָשניקער שריי־בערין, וואָס האָט מיט אירע פרעכטיקע דערציילונגען און גרויסן טאַלאַנט באַוויזן אַריינצופירן און פאַר־אייביקן אונדזער שטעטל אין דער יידישער ליטעראַ־טור. זי פאָלגט נאָך און האַלט אויך אויפן אויג דעם נייעם קראָשניקער ישוב אין ריגאָ און דערציילט וועגן די חבלי לידה פון זייער שאַפן זיך אַ נייע היים, דאָ, אונטער די פרידלעכע הימלען פון דעם פרייען און זוניקן בראַזיל. זי ליידט מיט זייערע ליידן און פרייט זיך מיט זייערע פרייַדן.

ראָזע פאַלאַטניק שרייבט אויך וועגן בראַזיליאַנער, וועגן זייער לעבן און געראַנגל. אין איר בוך „ביים געוויש פון אטלאַנטיק" איז דאָ אַ דערציילונג א. נ. „צוריק אויף די פאוועלע בערג", וואָס איז דורכן אַל־וועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס אין ניו־יאָרק פרע־מירט געוואָרן מיט דער פישל בימקאָ פרעמיע. וועגן דער בראַזיליאַנער טעמאַטיק פון ראָזע פאלאטניק האָט גיטל מייזיל געשריבן אין „על המשמר" (תל־אביב): ...„אַ באַזונדערן נייגער רופן אַרויס ראָזע פאלאטניקס דערציילונגען וועגן בראזיליאנער שטיק גרויען קדמון מיט זייערע הייסבלוטיקע מענטשן, וואָס אין צוזאַמען־שטויס מיט דער קאַלטער, מאַדערנער ציוויליזאַציע שווייגן זיי דערווייל אין זיערע שארפע סאַציאַלע טענות..."

דער פערטער באַנד פון אירע „געקליבענע דער־ציילונגען" האָט אַזוי באַגייסטערט דעם פרעזידענט פון ישראל, זלמן שזר, אַז ער האָט זיך אַליין געזומען די איניציאַטיוו, אַז דאָס בוך זאָל אַרויס אין דער העב־רעישער איבערזעצונג און איז טאַקע דערשינען אין ישראל. ראָזע האָט זיך שוין לאַנג פאַרדינט די דאַנק־באַרקייט און אַנערקענונג פון די קראָשניקער אין דער וועלט און ספעציעל פון די קראָשניקער אין ריגאָ, וועל־כע האָבן די פריווילעגיע צו זיין אירע מיטצייטלער און מיטאייניווינער אין דער זעלבער שטאָט, ווו זי לעבט און שאַפט. ליידער, קען איך זיך נישט דערמאַנען און וויס נישט ביז היינט פון אַן אָוונט, וואָס דער ועד פון „היכל קראָשניק" זאָל האָבן איינגעאָרדנט לכבוד דעם דערשיינען פון ראָזעס אַ בוך און מיר האַלטן שוין ביים פערטן באַנד פון אירע דערציילונגען. און אויב מען רעדט שוין וועגן קראָשניקער אין דער ליטעראַ־טור — פאַרוואָס אַזאַ גלייכגילטיקייט מצד דעם ועד פון „היכל קראָשניק" צו דער איינציקער קראָשניקער שריפטשטעלערין, וועלכע איז שוין אַנערקענט פון אַלע יידישע שרייבערס און קריטיקערס אין דער וועלט.

קראָשניקער אין דער טעלעוויזיע און טעאַטער

אידא, די טאָכטער פון ראָזע און אברהם שאפראן, איז באַוווסט איבערן גאַנצן לאַנד. שוין יאָרן, אַז זי אַקטואירט דאָ אונטערן נאָמען אידאַ גאָמעש. זי האָט אָנגעהויבן איר קאַריערע אַלס ראַדיאָ־אקטריסע. מיט דעם אויפקומען פון דער טעלעוויזיע, האָט זי באַקומען די גלעזענהייט זיך צו באַווייזן מיט אירע גרויסע אַר־טיסטישע פעיקייטן. היינט אַרבעט זי אין ט.וו. „גלאָ־באל", קאנאל פיר. דאָס איז די גרעסטע טעלעוויזיע־נעץ פון בראזיל, וואָס „דעקט" כמעט דאָס גאַנצע לאַנד. יעדע נאַכט קען מען זי זען אין גרויסע נאָווועלעס, וואָס ווערן געווייזן קאַפּיטלווייז אוֹן האַלטן אין פערמאַנענטער שפּאַנונג צענדליקער מיליאָנען טעלעוויזיע־צושויער, ווו זי צייכנט זיך שטענדיק אויס מיט מייסטערהאפטע קרעאציעס. זי שפּילט אויך אויף דער היגער בינע אין קלאסישן רעפערטואר און באטיליקט זיך אין די אַר־טיסטישע פראַגראַמען לטובת ווויילטעטיקע און געזעל־שאַפטלעכע אינסטיטוציעס. זי פאַרנעמט זיך אויך מיט דובלירן פילמען פאַר דער טעלעוויזיע פון ענגליש, פראַנצויזיש און אַנדערע שפראַכן אויף פאַרטוגעזיש.

די בראזיליאנער צייטשריפטן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט פראַבלעמען פון טעאַטער, ראדיאָ, קינאָ און טעלע־ויזיע, האָבן שוין אייניקע מאָל פאַרעפנטלעכט אירע בילדער אוֹן דערציילט איר לעבנס־געשיכטע, וועגן אירע פאַרדינסטן אוֹן צושטייער לטובת דער קונסט אין בראזיל. צוו. אנד. האָבן זיי אויך געשריבן, אַז זי שטאַמט פון פוילישן שטעטל קראָשניק, וואָס איז זיכער אַ כבוד פאַר קראָשניקער ישוב אין ריגאָ בפרט.

אידאַ איז דער ליבלינג פון דער היגער יידישער

געזעלשאפט. איר באַווייזן זיך אויף אַ שמחה אַדער אויף אַ פאַרזאַמלונג, איז שטענדיק אַן אַטראקציע און זי ווערט באַוווּנדערט און רעספעקטירט, אַלע רינגלען זי אַרום, בכדי צו זען די לעבעדיקע אידא וואָס קומט פון דער פאַנטאַסטישער וועלט, געזען בלויז פון דעם קליינעם טעלעוויזיע־עקראַן. זי שמועסט מיט יעדן אין אַ פיינעם יידיש, ענטפערט אויף די פראַגן וועגן איר אַרבעט און סביבה. מיט איר פשוטקייט און איידעלע מאניערן פאַנגט זי דעם עולם, וואָס איז איר דאנקבאַר פאַרן קומען און באַשייגען די שמחה.

אויך דער ברודער פון אידאן, פעליפע וואַגנער, איז גוט באַקאַנט אין די בראזיליאַנער טעאַטער־קרייזן. ער איז אַ געבוירענער אַרטיסט. פון צייט צו צייט לייכט ער אויף ווי אַ מעטעאָר אויף דער היגער בינע, ווו ער פאַרכישופט ברייטע מאַסן טעאַטער־צושויער און ליב־האָבער פון קלאַסישן שעקספיר־רעפערטואַר און באַגייסטערט מיט דער קראַפט פון זיין אינטערפרעטאַציע און מיט זיין שיינער שטימע די גרעסטע טעאַטער־קריטיקער פון לאַנד. אַן אימפולסיווע און אומרואיקע נאַטור ווי ער איז, בלייבט ער נישט לאַנג אויף קיין פלאַץ. ער פאָרט אַ סך אַרום און איז אַ לאַנגע צייט געווען אין ישראל. ער האָט אַלע שאַנסן צו פאַרנעמען דעם אויבנאָן אויף דער בינע פון בראַזיליאַנער קונסט־טעאַטער. אָבער פיליפע איז נאָך יונג און ער וועט זיכער געפינען דעם וועג, וואָס וועט אים פירן צו גרויסע סצענישע פאַרמעסטן — צו דער סאַטיספאַקציע פון זיינע עלטערן און זיינע קראָשניקער לאַנדסלייט. מען קאָן נאָך פון אים פיל דערוואַרטן.

מאַלערי און מוזיק

איזראעל שיינבוים שטאַמט פון אַ שטעטעלע נעבן קראָשניק — אוועשענדאָוו. זיין פאָטער ברוך (בושקע) ז״ל מיט דער פאַמיליע, האָבן זיך שטענדיק געהאַלטן פאַר קראָשניקער — און מיט רעכט. זיי נעמען שטענ־דיק אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע אַקציעס פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט און דעריבער קען מען אים דרייסט באַצייכענען ווי דער איינציקער קראָשניקער קונסט־מאלער, וואָס איז שוין אַן אינטערנאַציאָנאַלער נאָמען. זיינע אינדיווידועלע בילדער־אויסשטעלונגען זענען אַ קולטור־יום־טוב אין דער היגער יידישער און נישט יידישער געזעלשאַפט און ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די מבינים אויף מאַלעריי — זיי לויבן זיין אַרבעט, וואָס באַשטייט פון פאַרטרעטן און טיפן פון טראַדיצ־יאָנעלן יידישן לעבנסשטייגער אין דער אַלטער היים. די מערהייט פון זיינע בילדער זענען אינספירירט פון דער סביבה אין וועלכער ער לעבט — רייך אין טיפן און סצענעס פון דער בראַזיליאַנער טאָג־טעגלעכקייט, אויף דער קאנווע פון פאַרבנרייכן טראָפיש־הייסן פיי־זאוש, וואָס שפיגלען זיך אָפּ מיט זייער ליכט און שאָטן אין זיינע בילדער און זענען אויך אַ ווירדיקער בייטראָג צו דער פלאַסטישער קונסט אין בראַזיל.

מען דאַרף נאָך דערמאָנען די סאָליסטן פון גרויסן יידישן פאָלקס־כאָר ביים „אינסטיטוט פון קולטור און דערציונג״, וועלכער באַשטייט פון 150 מענטשן אין עלטער פון 60—16 יאָר. דער כאָר ווערט געפירט אונ־טער דער לייטונג פון יונגן און שוין וועלט־באַרימטן דיריגענט הענריקע מאַרעלבוים און באַגלייט דורכן סימפאָנישן אָרקעסטער פון מוניציפאַלן טעאַטער, וועג־מענס מאעסטראָ איז דער זעלבער הענריקע.

דער דאָזיקער כאָר האָט זיך שוין קונה שם געווען מיט זיינע יערלעכע גרויסע קאָנצערטן, וואָס ווערן דירעקט פון דער בינע טראנסמיסירט דורכן בילדונגס־מיניסטעריום דורך זייערס אַ ראַדיאָ־סטאַציע פאַרן גאַנצן לאַנד. די קאָנצערטן מיט רייכע פראָגראַמען גע־זונגען אין יידיש, העברעיש און פאָרטוגעזיש לאָזן איבער אַ גרויסן רושם אין דער היגער מוזיקאַלישער וועלט.

איינע פון די הויפט־סאָליסטינס איז די קראָשניקער שנור ליא קאמניעצקי־ענגלענדער און די צווייטע איז קלאריסע, די פרוי פון לואיז שיינבוים, אַ ברודער פון דעם שוין דערמאָנטן מאָלער.

דער כאָר איז שוין אויפגעטראָטן אין אַלע גרעסערע שטעט פון לאַנד, ווו עס זענען קאָנצענטרירט גרויסע יידישע ישובים. אומעטום ווערן די קאָנצערטן פאַר־וואַנדלט אין גרויסע קולטור־מאַניפעסטאַציעס. די טעא־טער־זאַלן זענען צו קליין און קאָנען נישט אַריינענעמען די מאַסן יידן און בראַזיליאַנער, וואָס קומען הערן און הייס אַפּלאָדירן פאַרן גייסטיקן געניס און דאַנקען די פשוטע פאָלקס־מענטשן, וועלכע גיבן זיך אָפּ מיט גע־זאַנג און שטייגן, אונטער דער אָנפירונג פון זייער מאעסטראָ, צו די העכסטע שטאַפלען פון מוזיקאַלישער שלימות.

קראָשניקער לטובת ישראל

די אנטשטייונג פון מדינת ישראל האָט געגעבן אַ גרויסן אימפולס דעם יידישן ישוב אין בראַזיל. יעדער

קבלת־פנים בבראזיל למר יצחק בוכבינדר ז"ל מישראל (1959).
אויפנאמע אין בראזיל פאר ה' יצחק בוכבינדער ז"ל פון ישראל (1959).

ייד האט זיך אפגעגעבן א חשבון פון דער גרעסטער, היסטאָרישער געשעעניש אין דער געשיכטע פון יידישן מאַרטירער־פאלק. די ציוניסטישע משפחה אין ריאָ האט געהופן גרויסע פאלקס־פאַרזאַמלונגען. אין די טעמפלען זענען אפגעריכט געוואָרן ספעציעלע תפילות. דער גאַנצער יידישער ישוב איז געשטאַנען געאייניקט, אין געלשאַסענע רייען און מיט פיבער זיך אַריינגע־וואַרפן אין דער הייליקער ארבעט צו שטיצן די ניי־געבוירענע מלוכה און איבערשיקן דער ערשטער ישר־אל־רעגירונג די פלאמיקע ברכה און אויסדרוקן פון סאָלידאַריטעט פון אַלע יידן אין בראַזיל. די קראָש־ניקער אין ריאָ, וואָס זענען שטענדיק געווען אַקטיוו און מיטגעאַרבעט אין אַלע ציוניסטישע קערפער־שאַפטן, האָבן אויך אין יענע טעג זיך אַקטיוו באַטיי־ליקט אין אַלע מאַניפעסטאַציעס און זאַמלונגען פאַר ישראל.

דער קראָשניקער ישוב אין ריאָ האט זיך צעבליט, צעצווייגט אוּן געוואָרן גרויס. די פרויען — טעכטער און שנורן פון קראָשניקער, זענען אַקטיוו אין די פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצאָ", „פיאָנערן־פרויען" א. אַנד. זייערע קינדער און אייניקלעך לערנען אין די יידיש־העברעישע שולן און גימנאַזיעס, זענען מיטגלידער אין די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — „השומר הצעיר", „איחוד הבו־נים", אין דער ביאליק־ביבליאָטעק. זיי צייכענען זיך אויס אין די גרויסע ספאָרט־קלובן פון דער „העבראיקע" און „מאַנטע סינאר". קינדער פון קראָשניקער און אויך זייערע אייניקלעך — געבוירענע אין בראזיל — זענען עולה און לעבן אין ישראל אין קיבוץ ברור חיל און אַנדערע. זיי העלפן בויען און פאַרטיידיקן דאָס לאַנד מיט זייער ארבעט און קולטור, וואָס זיי האָבן באַקומען אין די היגע הויכשולן.

בעת די אימפאָזאַנטע יום העצמאות־פייערונגען, אר־גאַניזירט יעדעס יאָר דורך דער ציוניסטישער אייני־קייט אין ריאָ, אין וועלכע עס באַטייליקן זיך, אויך פאָרשטייער פון דער פעדעראַלער רעגירונג און יידישע און בראַזיליאַנער דעפוטאַטן פון דער היגער מוניצי־פאַלער קאַמער און איר אַמבאַסאַדאָר אין ריאָ, מערקט זיך די אָנוועזנהייט פון אַלע קראָשניקער מיט זייערע משפחות, קינדער און אויך אייניקלעך.

די גרעסטע מערהייט פון די קראָשניקער מיט זייערע פאַמיליעס האָבן שוין באַזוכט ישראל. אייניקע האָבן דאָס שוין געטאָן מער ווי איין מאָל. אין די יערלעכע אָפּיציעלע עסקסקוריעס אָרגאַניזירטע דורך די „פיאָנערן־פרויען" און „וויצאָ", דורך אַנדערע ציוניסטישע גרופּי־רונגען — זענען שטענדיק באַטייליקט פרויען — שנורן און טעכטער פון קראָשניקער.

אַלע קראָשניקער באַשטייערן זיך פאַרן „מגבית" און שפענדן פאַרן ק.ק.ל. און פאַר „עמערגענץ"־קאמ־פיינען לטובת ישראל און זענען א וואָגיקער פאַקטאָר אין היגן ציוניסטישן אַקטיוו.

קראשניקער אין בראזיל

אלי פערלזאָן

אפיציעל האָט די קראַשניקער עמיגראַציע זיך אָנגעהויבן מיט אברהמל צימערמאַן, וואָס האָט אײַנגעזען, אַז אין קראָשניק האָט ער נישט מער קיין עקזיסטענץ און אין יאָר 1924 געזומען זיין גאַנצע פאַמיליע און אַוועק געפאָרן נאָך בראַזיליע. ער האָט אַהיים געשריבן גוטע בריוו — און דאָס שטעטל האָט זיך אין דעם אָנגעכאַפט, בפרט, אַז די אַלטע עמיגראַציע־ערטער, ווי אַמעריקע און אַרגענטינע זענען געווען כמעט פאַרמאַכט פאַר דעם אָרעמען פּובליקום ייִד. איז געווען נאָך אַ רעטונג — בראַזיל. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די עמיגראַציע.

ווען איך בין אין 1928 געקומען קיין בראַזיל, האָב איך שוין דאָרט געטראָפן ביי אַ דרייסיק קראָשניקער לאַנדסלייט, וואָס יעדן ביינאַכט נאָך דער אַרבעט, האָבן מיר זיך געטראָפן אויף דער פראַסא 11, וואָס איז דעמאָלט געווען דער יידישער קוואַרטאַל. מיר האָבן דאָרט זיך צוזאַמענגערעדט סיי פון דער אַלטער היים, ווי אויך פון דער צוקונפט, ווייל נישט לייכט איז געווען זיך אייַנצוביירגערן אין דעם נייעם לאַנד צוליב די קלימאַטישע באַדינגונגען און גרויסע היצן, ווי אויך דער שווערער מצב פון כמעט אַלע עמיגראַנטן, וואָס האָבן געמוזט אָנהויבן מיט פעדלען, ווייל קיין געלט האָט קיינער נישט געהאַט. אויך די שפּראַך איז געווען אַ גרויסע שטערונג. אָבער מיט גרויס עקשנות האָבן די ערשטע עמיגראַנטן אויסגעהאַלטן און זיך אייַנגעבירגערט אין דעם נייעם לאַנד און זיך דערוואָרבן אַ גוטן נאָמען אין ריאָ־דע־זשאַנעיראָ. אין דער יידישער קאָלאָניע, זענען צום באַדויערן דאָ אַ צוואַנציק קראָשניקער וואָס זענען צוריק געפאָרן נאָך פוילן און אומגעקומען אין דעם גרויסן מבול וואָס אונדזער פאָלק האָט דורכגעלעבט אין אייראָפּע.

באַלד ווי מיר זענען געקומען קיין בראַזיל, האָבן מיר געזומען אויף זיך אַ געזעלשאַפטלעכע פאַראַנטוואַרטלעכקייט און געגרינדעט דעם קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין, וואָס האָט געזאָרגט פאַר די נייע

הועד הראשון של ארגון יוצאי קראשניק בבראזיל, שהוקם בשנת 1951.
ערשטער קאָמיטעט פון דער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ, בראַזיל, אַנטשטאַנען אין יאָר 1951.

בני קראשניק בבראזיל בפגישתם עם אורחים מישראל.
קראשניקער אין בראזיל אויף א צוזאמענטרעף מיט לאנדסלייט־געסט פון ישראל.

עמיגראנטן, זיי זאלן באקומען די ערשטע הילף, קלייניע הלוואות ווי אויך אריבער ברענגען די פאמיליעס. געווען א סך פאלן, אז דער פאראיין האט געשיקט אויס־פאדערונגען פאר פיל מענטשן, אויך שיפסקארטן און ערטיילט הילף. דער פאראיין האט געטאן פיל נוצ־לעכע ארבעט לטובת אונדזערע לאנדסלייט.

מיר האבן אויך איינגעפירט, אז אלע ימים־נוראים דאוונען די קראשניקער צוזאמען. דאס האט געברענגט דערצו, אז די קראשניקער זענען די איינציקע וואס האבן אויפגעשטעלט א גרויס קראשניקער הויז אין ריא, וואס וועט בלייבן א מצבה נאך אונדזער אלטער היים־שטאט, די עיר ואם בישראל. מיר וועלן ווייטער פארזעצן דעם המשך פון אונדזערע ליבע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וואס זענען פארשניטן געוואָרן פון דעם נאצישן רוצח ימח שמם.

די ערשטע גרינדער פון קראשניקער פאראיין זענען געווען: שלמה ענגלענדער, ישראל הערשענהויט, שמו־אל לאמהויט, אלי פערלסאן, דוד גאלדפעלד, מאטיס לילענטאל, משה לאנג, יוליש קאס, שלמה קאס. דערנאך זענען צוגעקומען פיל אקטיוע לאנדסלייט, ווי לייבל בראנז, אברהם קאווע, מאיר בוטנר, זיסל אייכענבלאט, שמואל אקערמאן און פיל אנדערע וואס כ׳גדענק נישט זייערע נעמען. א גרויסע צייט איז געשטאנען אין שפיץ יעקב דיאמענט.

די אלע וואס כ׳גדענק נישט זייערע נעמען, וועלן מיר מוחל זיין.

רשימת הניצולים (לפי הרישום בקראשניק, ב־1944)

רשימה פון ניצול־געווארענע יידן (רעגיסטרירטע אין קראשניק, אין יאָר 1944)

(צונויפגעשטעלט פון שלום גאַרן און פייגע טוואַרדאָגורא — אין אויפטראג פון יידישן קאָמיטעט)

א.נ.	פאַמיליע און נאָמען, אָרט און דאַטע פון געבוירן
1.	אייזלשטיין יאָסל, דאָרף סטרוזשע, 1898
2.	〃 רייזל, דאָרף שטשעטשין, 1898
3	〃 זלמן, דאָרף סטרוזשע, 1927
4.	〃 ישראל, דאָרף סטרוזשע, 1927
5.	〃 הערש, דאָרף סטרוזשע, 1928
6.	〃 שרה, דאָרף סטרוזשע, 1931
7.	〃 משה, דאָרף סטרוזשע, 1937
8.	〃 מרדכי, דאָרף גלינווו, 1902
9.	〃 שבע, דאָרף גלינווו, 1909
10.	〃 יאָסל, דאָרף גלינווו, 1936
11.	〃 יחיאל, דאָרף גלינווו, 1933
12.	〃 עלקע, דאָרף סטרוזשע, 1927
13.	〃 מרים, (נישט לייענבאַר), 1920
14.	〃 געצל 〃 1920
15.	אייזענצאַנג יחיאל, אַננאָפאָל, 1892
16.	〃 טויבע, דאָרף פאָליכנא, 1895
17.	〃 יוסף, דאָרף פאָליכנא, 1925
18.	〃 יאנקל, דאָרף פאָליכנא, 1929
19.	〃 רבקה, דאָרף פאָליכנא, 1930
20.	〃 סענדער, דאָרף פאָליכנא, 1933
21.	〃 ישעיהו, דאָרף פאָליכנא, 1936
22.	〃 זלאטע, דאָרף פאָליכנא, 1938
23.	אפטעקאַזש חיה, דאָרף דזשילאָוויצע, 1898
24.	אפטעקאזש נפתלי, דאָרף דזשילאָוויצע, 1931
25.	אייזלמאַן וואָלף, מאָדליבאָזשיצע, 1916
26.	אדלער טאמארא, יאנווו לוב., 1920
27.	ארבוז יצחק, לובלין, 1917
28.	בריקס בתיה, קראָשניק, 1924
29.	בריקס יעקב, קראָשניק, 1911
30.	באָטוטש משה, קראָשניק, 1918
31.	בריימאַן פייוול, זשאקשווועק, 1887
32.	בלאדי יחיאל־משה, קראָשניק, 1894
33.	בלאדי אסתר, קראָשניק, 1894
34.	ברענער דן, קראָשניק, 1895
35.	ברענער לייב, קראָשניק, 1926
36.	בראנד יאנקל, דאָרף סטודזשאנקי, 1902
37.	〃 רייזל, דאָרף שטודניאנקי, 1907
38.	〃 חנה, דאָרף שטודניאנקי, 1926
39.	〃 אסתר, דאָרף שטודניאנקי, 1929
40.	〃 שמעון, דאָרף שטודניאנקי, 1932
41.	בערמאַן חנה, דאָרף שטודניאנקי, 1891
42.	בערמאַן באָלעק, דאָרף שטודניאנקי, 1913
43.	באָרנשטיין אסתר, דאָרף באטאָן, 1899
44.	〃 חיה, דאָרף באַטאָזש, 1925
45.	〃 ישראל, דאָרף באַטאָזש, 1893
46.	〃 מרדכי, דאָרף באַטאָזש, 1910
47.	〃 הדסה, דאָרף באַטאָזש, 1927
48.	ביטערמאַן משה, דאָרף דזשילאָוויצע, 1910
49.	בורשטיין שרה, יאנווו לוב., 1911
50.	〃 יאנקל, יאנווו לוב., 1933
51.	אברהם, דאָרף סטודזשאנקי, 1911
52.	〃 חיה, דאָרף סטודזשאנקי, 1917
53.	〃 טויבע, מאָדליבאָזשיצע, 1884
54.	בעכער פייוול, קראָשניק, 1900
55.	בוכבינדער שרה, יאנווו לוב., 1929
56.	בראנד שמואל, קראָשניק, 1913
57.	בינשטאָק שלמה, דאָרף קשענזשאָמיעזש, 1907
58.	ברענער שיינדל, אַנאָפאָל, 1925
59.	בערמאַנזאָן לייב, קראָשניק, 1910
60.	בראפמאַן מרדכי, קראָשניק, 1905
61.	בראָן שלום, יאנווו לוב., 1900
62.	צוקערמאַן הערש, זאַקשווועק, 1894
63.	צוקערמאַן שמואל, זאקשווועק, 1926
64.	כאמיטא סלאווע, דאָרף כושאַנווו, 1906
65.	〃 חיים, דאָרף כושאַנווו, 1929
66.	〃 שפרה, דאָרף כושאנווו, 1931
67.	〃 אברהם, דאָרף כושאנווו, 1919
68.	דינבורט מאיר, מאָדליבאָזשיצע, 1903
69.	〃 פישל, מאָדליבאָזשיצע, 1916
70.	〃 חיים, מאָדליבאָזשיצע, 1926
71.	דאָווידזאָן משה, קראָשניק, 1925

73. דראטווא רבקה (נישט לעזבאַר), 1924
74. דרעקסלער איציק, קראַשניק, 1919
75. עיניסמאַן סענדער, קראַשניק, 1890
76. עיניסמאַן משה, קראַשניק, 1924
77. ענדער מאַריס, דאַרף לישניק מאַלי, 1918
78. עלבאום יוסף־הערש, דאַרף אַלביעטשין, 1908
79. " ברכה, זשעטשיצע לוב., 1908
80. " נוטא, קראַשניק, 1937
81. " אשר, קראַשניק, 1938
82. " נוטא, דאַרף אַלביענטשין, 1913
83. " משה, דאַרף אַלביענטשין, 1913
84. " אשר, דאַרף אַלביענטשין, 1921
85. " ראַזע, דאַרף אַלביענטשין, 1920
86. ערליך בערל, זאקשוועק, 1905
87. " רויזע, זאקשוועק, 1902
88. " חנה, זאקשוועק, 1930
89. " רבקה, זאקשוועק, 1933
90. " סימע, זאקשוועק, 1910
91. " בלומע, זאקשוועק, 1930
92. " אסתר, זאקשוועק, 1931
93. ערענבערג גדליה, זאקשוועק, 1907
94. ערליך ישראל, מאַדליבאַזשיצע, 1917
95. פיטערמאַן איזאק, וויסאָקע, 1900
96. פיטערמאַן אסתר, וויסאָקע, 1918
97. פוקס רבקה, דאַרף סטודזשאַנקי, 1916
98. פיינגאָלד משה, קראַשניק, 1891
99. פארבער יאנקל, בעלזשיצע, 1899
100. " אשר, קראַשניק, 1931
101. " ישראל, קראַשניק, 1933
102. פישער איציק, יאנווו לוב., 1914
103. פרייהאַף הערש, קראַשניק, 1928
104. פרייבערג דניאל, אנאַפאַל, 1907
105. פרייטאג לייזער, קראַשניק, 1904
106. " הערש, קראַשניק, 1920
107. " מענדל, קראַשניק, 1926
108. פעפערקיכען איציק, יאנווו לוב., 1898
109. פעפערקיכען ראובן, יאנווו לוב., 1898
110. פעלדמאוז לאה, גאַזשעץ, 1922
111. גארען שלום, קראַשניק, 1906
112. גראפשטיין הערש, מ. אנאַפאַל, 1894
113. " פייגע, דאַרף פאַטאַק וויעלקי, 1902
114. " רפאל, דאַרף פאַטאַק וויעלקי, 1929
115. " משה, דאַרף פאַטאַק וויעלקי, 1937
116. גאַלדבערג לייב, פיאסקי לוטערסקיע, 1909
117. גרינבאום חנה, קראַשניק, 1917
118. גרינבאום חוה, קראַשניק, 1937
119. גאַלאַמב רבקה, דאַרף לישניק מ., 1925
120. גראַסמאַן שמעון, קראַשניק, 1892
121. " אברהם, קראַשניק, 1919
122. " משה, קראַשניק, 1926
123. גילבאַכמאן חנה, דאַרף דזשילאַוויצע, 1925
124. גערסטען העניע, אולאנווו, 1883
125. גערסטען חיה, אולאנווו, 1905
126. גאַלדבארד טאַניע, לעמבערג, 1911
127. גרינער נחמן, קראַשניק, 1896
128. גאַלדפעלד יאנקל, קראַשניק, 1897
129. גוטפריינד מרדכי, קראַשניק, 1917
130. גוטפריינד נפתלי, קראַשניק, 1925
131. גאַלדמאן יאקוב, קראַשניק, 1905
132. גאַלדשטיין פאיע, בעלזשיצע, 1903
133. געלמאַן סאלאמאַן, אַנאַפאַל, 1908
134. גאַלדשטיין איציק, (נישט לעזבאַר), 1914
135. גערענרייך לייב, קראַשניק, 1900
136. הערשזאַן טויבע, זאקשוועק, 1924
137. " שמואל, קראַשניק, 1898
138. " שלמה, קראַשניק, 1928
139. הערשענזאַן יאקוב, קראַשניק, 1913
140. העכטמאַן משה, סאנדאָמיעזש, 1917
141. העכטמאן יאָסל, קראַשניק, 1928
142. העלמאַן זעליק, זאוויכאָסט, 1904
143. העלמאַן זיסל, זאוויכאָסט, 1912
144. העכטמאן צירל, יאנווו לוב., 1926
145. העכטמאן יוכבד, יאנווו לוב., 1930
146. האבלער מאַריס, דאַרף קאטי, 1893
147. האבלער עטקע, דאַרף קאטי, 1923
148. האָכענבאום סענדער, קראַשניק, 1920
149. הימעלבלום אברהם, קראַשניק, 1927
150. הערשזאַן רחל, קראַשניק, 1928
151. מילכמאן אברהם, קראַשניק, 1916
152. העמער מיכל, קראַשניק, 1925
153. האָכראד ישעיהו, קראַשניק, 1900
154. יוכטלעדער דבורה, קראַשניק, 1919
155. איבענבאום שמואל, יאנווו לוב., 1909
156. אינגבער אביגדור, זאקליקווו, 1916

157. קעסטענבאום משה, אנאפאל, 1900
158. " יאנקל, אנאפאל, 1930
159. " אסתר, אנאפאל, 1932
160. קאווא ירוחם, בעלזשיצע, 1891
161. קופערשטיין האדעס, קראשניק, 1890
162. קעסעל לייב, לובלין, 1902
163. " חיה־אסתר, קראשניק, 1911
164. " עטל, קראשניק, 1937
165. " מאיר, קראשניק, 1941
166. קניפער הערש, דארף פאפקאוויצע, 1911
167. קניפער איטע, דארף פאפקאוויצע, 1906
168. קארענפעלד יאנקל, אנאפאל, 1905
169. קראן ישראל, יאנווו לוב., 1888
170. קאופמאן מרדכי, אנאפאל, 1910
171. " חיה, לובלין, 1911
172. " ישעיהו, לובלין, 1939
173. " משה, לובלין, 1940
174. קעהלע העלענא, קראשניק, 1901
175. קליינמאן מלך, דארף קאזלווווקא, 1890
176. " פייגע, דארף קאזלווווקא, 1890
77. " רפאל, דארף קאזלווווקא, 1926
178. " רבקה, דארף קאזלווווקא, 1929
179. " משה, דארף קאזלווווקא, 1930
180. " יאנקל, ביכאווא, 1886
181. " מרים, דארף בלינווו, 1922
182. קעסטענבערג ישעיהו, קראשניק, 1912
183. קארפנקאפ הערש, דארף מנישעק, 1910
184. קאץ איזאק, ראדאם, 1900
185. קאליקשטיין לעאן, קראשניק, 1918
186. קאנארעק אסתר, ראזוואדווו, 1922
187. קאפטאן איזאק, קראשניק, 1914
188. קופערשטאק חיים, יאנווו לוב., 1916
189. קופערשטאק אסתר, יאנווו לוב., 1916
191. לענדער איציק, דארף דזשילאוויצע, 1898
192. לעווין אברהם, דארף פאפקאוויצע, 1894
192. " יאסל, דארף פאפקאוויצע, 1927
190. קליינמאן רחל, זאקשווועק, 1914
194. " שלמה, דארף פאפקאוויצע, 1916
195. לעדערפיין זלמן, קראשניק, 1904
196. לאנגווייל רעגינע, דארף ביעליני, 1913
197. ליבערמאן אברהם, גאראי, 1903
198. לאמהוט אהרן, קראשניק, 1928
199. לאקס ישעיהו, זאקליקווו, 1916
200. מייערפעלד לייב, מאדליבאזשיצע, 1913
201. מאנדעלבאום ניסן, ראדאם, 1902
202. מינץ רבקה, קראשניק, 1887
203. מינץ זיסל, קראשניק, 1917
204. מיטאג לאה, זשולקיעווקא, 1916
205. מילשטיין הערש, מאדליבאזשיצע, 1928
206. מארקיעוויטש משה, קראשניק, 1897
207. מערץ איטע, מאדליבאזשיצע, 1917
208. מערשיין לייב, אנאפאל, 1904
209. מייזנער אברהם, קראשניק, 1928
210. מייזנער ברוך, קראשניק, 1906
211. מאלעווא מרים, ווישניאוויצע, 1920
212. מייזעלס נתן, קראשניק, 1915
213. לאנג שלום, קראשניק, 1912
214. לאנג ישעיהו, קראשניק, 1921
215. נייטאן ליבע, לובלין, 1907
216. נייטאן צביה, לובלין, 1927
217. אלענדער אברהם, קראשניק, 1908
218. אלענדער אלתר, קראשניק, 1932
219. פערעלמאן חמיה, קראשניק, 1919
220. פערעלמאן מלכה, פיאסקי לוב., 1919
221. פאמעראנץ אנשל, זאוויכאסט, 1890
222. " קונע, זאוויכאסט, 1894
223. " חיה, קראשניק, 1910
224. פריפשטיין מאטל, באראנאוויטש, 1916
225. ראזענבוש יצחק, קראשניק, 1898
226. ראזענבוש דבורה, קראשניק, 1931
227. ראזמארין טאמארא, מיענדזשיזשעטשע, 1922
228. רובינשטיין אברהם, מאדליבאזשיצע, 1900
229. רובינשטיין ראובן, מאדליבאזשיצע, 1902
230. ריינדעל חיה, קראשניק, 1914
231. " יצחק, קראשניק, 1917
232. " פייגע, קראשניק, 1926
233. " סימע, קראשניק, 1928
234. " חצקאל, קראשניק, 1927
235. ראזענפעלד (נישט לעזבאר), יאנווו לוב., 1919
236. ראזענפעלד מרדכי, יאנווו לוב., 1908
237. ראזענבלאט מאיר, אנאפאל, 1910
238. ראטענבערג הלל, קראשניק, 1914
239. ראזענבוש ישעיהו, קראשניק, 1915
240. ראזענבוש לייב, קראשניק, 1917

241. שטיין רבקה, זאקשווועק, 1880
242. שיפמאן אברהם, קראשניק, 1918
243. שטיינזאלץ רחל, דארף טארנאווא, 1921
244. טעפער נח, קראשניק, 1912
245. וועבער חנה, דארף דאלקאוויצע, 1922
246. וואקס אברהם, קראשניק, 1915
247. זיגעלוואקס ישראל, לובלין, 1892
248. זיסבערג שלמה, קראשניק, 1890
249. שווארצבארד ישראל, קראשניק, 1903
250. שאפראן ישעיהו, קראשניק, 1906
251. שיין מאיר, אסטראוויעץ, 1913
252. שיין קריינע, קראשניק, 1915
253. שטיינבערג יונה, זאקשווועק, 1920
254. טאובליב בנציון, קראשניק, 1899
255. טאובליב יצחק, קראשניק, 1923
256. ווייסמאן נטע, זאקשווועק, 1891
257. ווייסמאן יוסף, זאקשווועק, 1926
258. זאקליקאווסקי הענעך, סאקאלווי, 1908
259. זעירה יוסף, יאנווו לוב., 1902
260. שטיינבערג מענדל, מאדליבאזשיצע, 1900
261. שטיינבערג מרים, מאדליבאזשיצע, 1915
262. זיסביר חנה, קזשעשווו, 1924
263. זיסביר צביה, קזשעשווו, 1933
264. זילבערבערג רבקה, יאנווו לוב., 1895
265. " חנה, יאנווו לוב., 1926
266. " ברריגדל, יאנווו לוב., 1929
267. שיינבאום חיה, לובלין, 1914
268. זיעלאנקא יוסף, דארף קאזלווווקא, 1910
269. וואסערמאן זלאטע, קראשניק, 1907
270. וואסערמאן יאנקל, קראשניק, 1931
271. זיסבערג אברהם, דארף באַרווו, 1910
272. זיסבערג אברהם, קראשניק, 1928
273. וואלבערגער משה, קראשניק, 1904
274. קליימאן מאיר, זאקליקווו, 1936
275. בראנער חמיה, זאקליקווו, 1901
276. עלבאום ביילע, דארף זשעטשיצא ל., 1888
277. עלבאום מענדל, דארף זשיכווו, 1932

פאריתומטע מצבות פון קראשניקער יידישן בית־הקברות, מיט וועלכע די דייטשן האבן באפוילן צו פלאסטערן די טראטוארן.

יחזקאל ברטמן — בצה"ל, 1948
יחזקאל בראטמאן — אין דער ישראל־אַרמיי, 1948

יעקב אנדר (X) — בצבא הפולני
יעקב ענדער (X) — אין דער פוילישער אַרמיי

אליעזר בוטנר — בצבא הפולני (1920)
אליעזר באָטנער — אין דער פוילישער אַרמיי (1920)

דוד גולדפלד — במשמר הגבול של הצבא הפולני
דוד גאָלדפעלד — אין דער גרענעץ־וואַך
פון פויליש מיליטער

שמואל צינגיסר — בצבא הפולני
שמואל צינגיסער — אין דער פוילישער אַרמיי

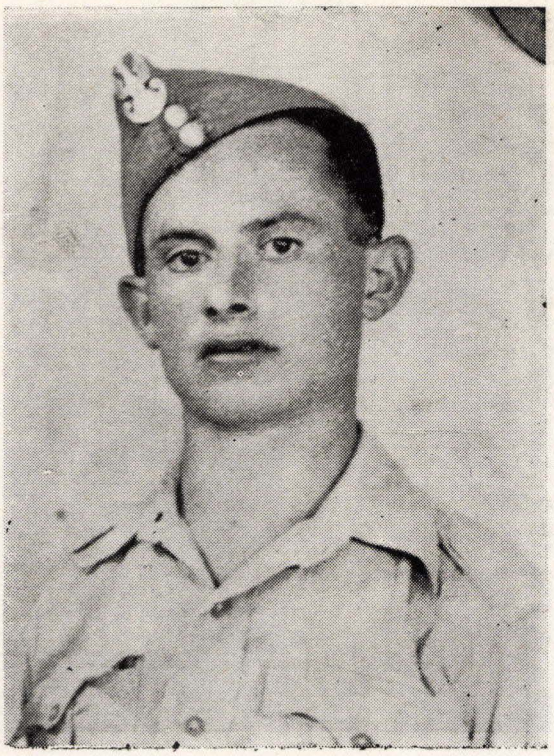
יעקב גולדפלד — בצבא הפולני של גנרל אנדרס
יעקב גאָלדפעלד — אין פויליש̈ן מיליטער
פון גענעראַל אַנדערס

משה צינגיסר — בצבא הפולני
משה צינגיסער — אין דער פוילישער אַרמיי

נח וורנרייך — בצבא הפולני (ניספה באושוויץ)
נח וואַרענרייך — אין דער פוילישער אַרמיי
(אומגעקומען אין אוישוויץ)

פישל צשלר — בצבא הפולני של גנר׳ל אנדרס
פישל צעשלער — אין דער פוילישער אַרמיי
פין געגנראַל אַנדערס

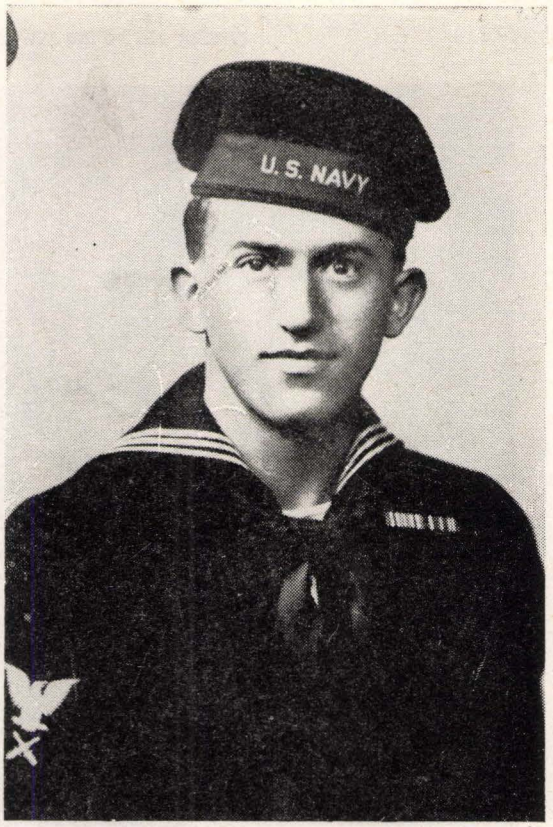
זליג גורפינקל — בצבא הצרפתי (1940)
זעליג גורפינקעל — אין דער פראַנצויזישער אַרמיי

האחים צשלר — בצבא האדום
די בריידער צעשלער — אין דער רויטער אַרמיי

ישראל אנדר — בצבא של רוסיה הצארית
ישׂראל ענדער — אין דער צאַרישער אַרמיי

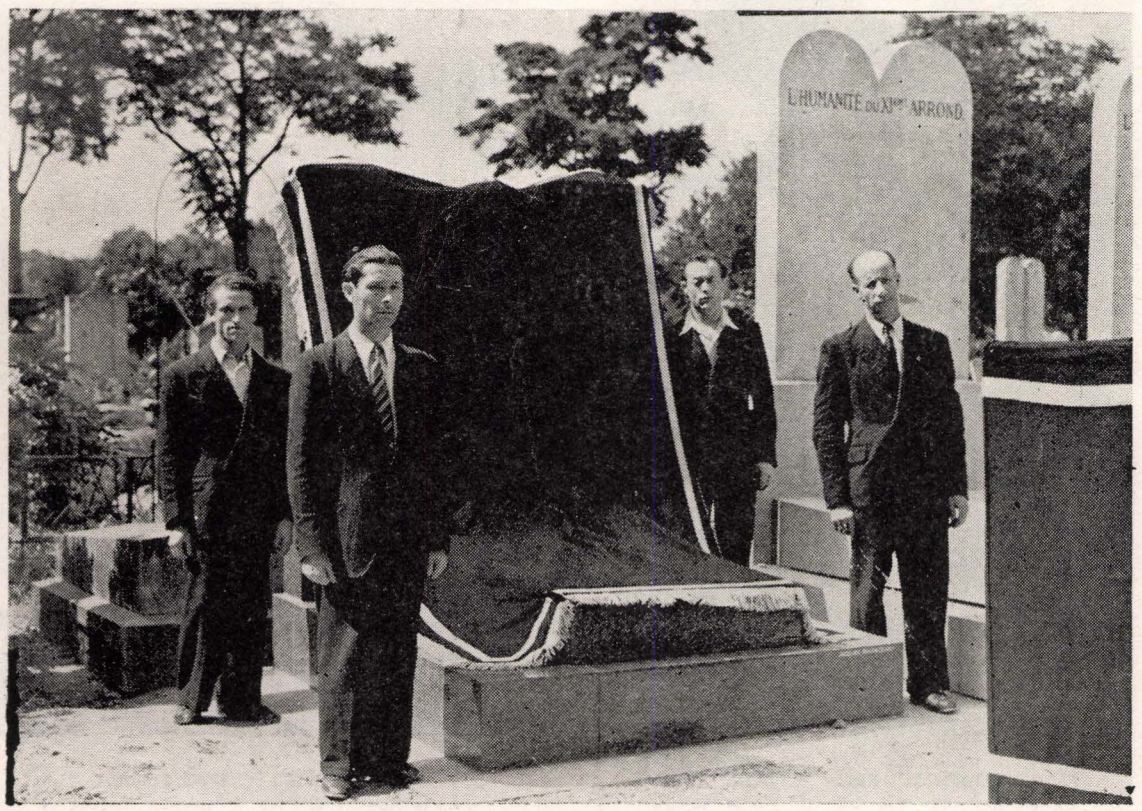
יצחק ברייאר — בחיל־הים האמריקאי במלחמת העולם ה־2

שמואל־ליפה רנדל — בצבא האמריקאי (1947)

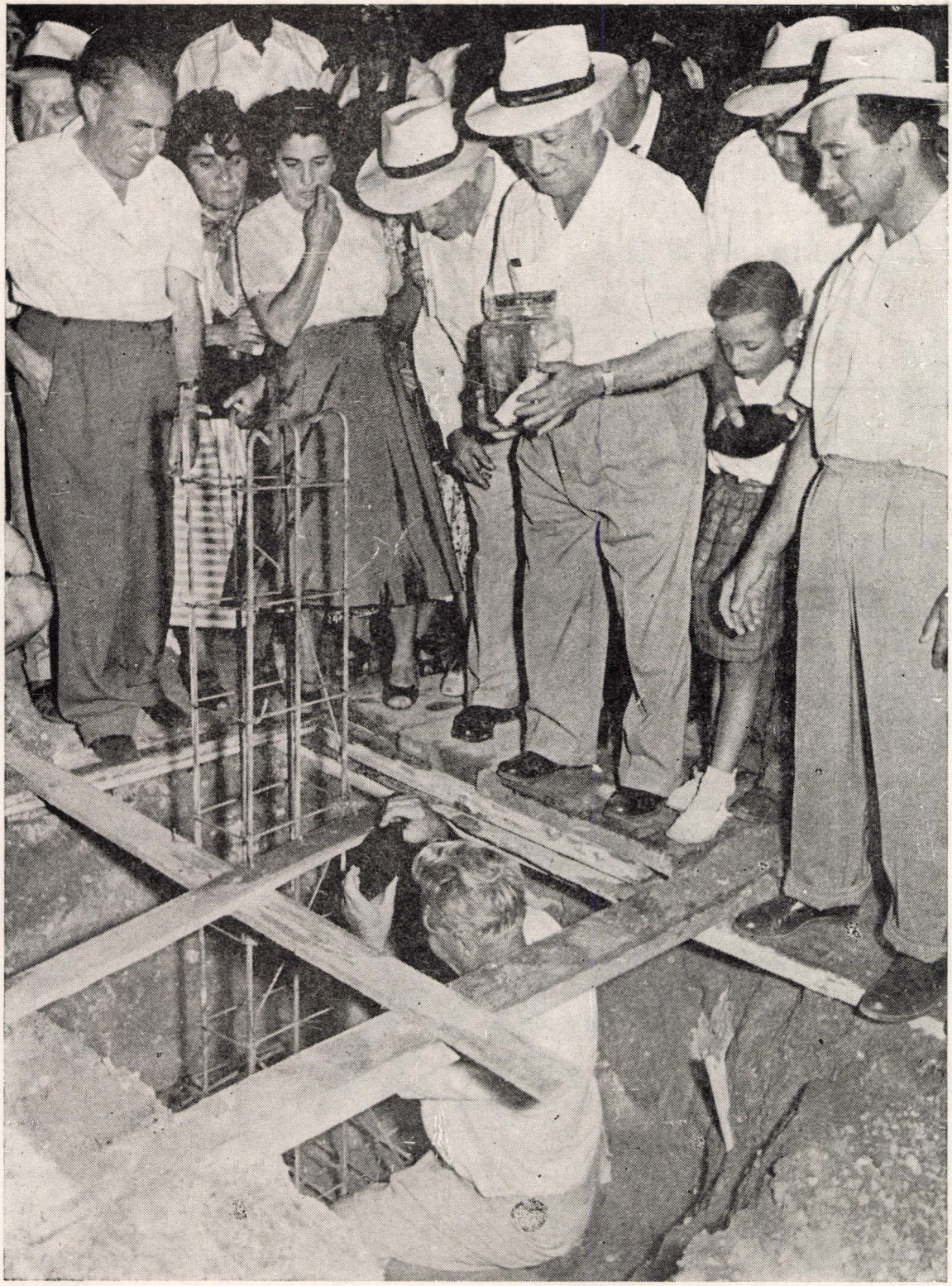
יצחק ברייער — אינעם אַמעריקאַנער „ים־פלאָט",
אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

שמואל־ליפע ראַנדעל — אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי (1947)

גילוי המצבה לזכר קדושי קראשניק בפאריס, בשנת 1949.
אנטהילונג פון דענקמאָל אין פאַריז, לזכר די קדושים פון קראָשניק, אין יאָר 1949.

ספר
קראשניק

הנחת אבן־הפינה ל„היכל קראשניק" בתל־אביב (1956).
דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פאַרן „היכל־קראָשניק" אין תל־אביב (1956).

ספר זכרון לקהילת קראשניק

*

יזכור־בוך ספר קראשניק

*

KRASHNIK - MEMORIAL BOOK

הוצא לאור על־ידי ארגון יוצאי קראשניק במדינת ישראל ובתפוצות